

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

I

Αθήνα 2007

f40; 16025

ΚΩΕ: 15894

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα 2007

Στις κόρες μου

*Ρωξάνη
και
Ελισάβετ*

«Η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για τη συλλογή των φόρων, και ένα για να συλλέγει τις ειδικές προσφορές που επιβάλλονται από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούν εκτός Ελλάδος».

*Γάλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα, (Βασιλική Θεοδώρου, *Ενεργητισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)*, Τα Ιστορικά 7 (1867), σ.8.*

10. Είδος και μορφή ευεργεσίας.....	161
11. Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών. Προέλευση και συγκρότηση.....	171
12. Οικογενειακή κατάσταση	178
<i>A. «Άτιασαν την περιουσίαν».....</i>	189
<i>B. Το «δυσανάλογον» με την περιουσία.....</i>	191
13. «Μετά πόνου» η περιουσία.....	195
14. Μόρφωση	205
15. Ευρωπαϊκά πρότυπα.....	212
16. Επαγγελματική δράση.....	219
17. «.Ευεργέτες δύο πατρίδων».....	227
18. Επέστρεφαν;.....	235
19. Ανάμειξη στην πολιτική.....	240
20. Θρησκευτικότητα.	247
21. Το «οριστικό κατάλυμα».....	254
22. Το «ασφαλές» του κληροδοτήματος.....	259
23. Η Τύχη των κληροδοτημάτων.....	279
II. ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ	(299-367)
1.«Εθνικό Χρέος».....	309
2. Επιρροές.....	324
3. Ο ρόλος των Προξένων.....	334
4. Αναγνώριση.....	338
5. Απονομή Παρασήμου.....	349
6. Παραλείψεις.....	358
7. Αμφιλεγόμενη Ευεργεσία.....	360
8. Επικρίσεις.....	365

III. Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ: «Το τιμαλφέστερον... η παιδεία».....
(367-390)

Γ' Μ<Ε<ΡΟ<Σ

I. ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	(392-408)
1. Από το τυπικό σχολείο στα πρώτα Διδασκαλεία. Μισός αιώνας καθυστέρηση...392	
2. Η ολοκλήρωση μιας προσπάθειας.....396	
3. Προς «εσαεί μόρφωσιν καθηγητών και δασκάλων».....397	
4. Διδασκαλεία Θηλέων..... 400	
5. Διδασκαλεία νηπιαγωγών..... 404	
II. ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	409-433
1. Ένας εισαγόμενος θεσμός..... 409	
2. Η λειτουργία των δωρεών. Πρωτοπόροι οι ιδιώτες..... 413	
3. Η συνειδητοποίηση της «νομιμοποίησης» ενός αναγκαίου θεσμού.....419	

4. «,Εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων».....	424
5. Στα τέλη του αιώνα.....	429
III. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	(434-486)
1. Οι απαρχές.....	434
2. Τα τρία «ανώτερα» σχολεία.....	442
3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.....	449
4. Δαπάνες για τη γυναικεία μόρφωση	462
5. Άλλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες.....	466
6. Διαπιστώσεις και προσπάθειες.....	470
7. Ίδρυτές παρθεναγωγείων.....	475
8. Φροντίδα για τα θήλεα ορφανά.....	481
IV. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	(487-521)
1. «Τα γράμματα αυξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν...».....	487
2. «Τεχνική τιαίδευσις και πρακτική».....	491
3. «..Εν ω θα ευρίσκη λιμένα σωτήριον...η.. πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις». Εργαστήρια και Σχολές Απόρων Γυναικών.	498
4. Χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας». Πρωτοβουλίες γυναικών - Αναζητήσεις.....	506
5. Παράλληλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες «προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης». Επαγγελματικές σχολές θηλέων.....	511
V. ΙΕΡΑΗΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	(522-553)
1. Το εκκλησιαστικό σχολείο Πόρου «δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν».....	522
2. Για την «προσήκουσαν εκπαίδευσιν και την ηθικήν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύσωσιν».....	526
3. Άλλες ιερατικές σχολές.....	539
4. Κατά την επιθυμία των ευεργετών.....	547
VI. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	(554-617)
1. Οι πρώτες προσπάθειες	554
2. Όθωνας και Αμαλία.....	555
3. Ορφανοτροφεία της Ερμούπολης.....	566
4. Ορφανοτροφεία στον Πειραιά.....	587
5. Άλλα Ορφανοτροφεία.....	594
6. Άνεκπλήρωτες διαθέσεις.....	597
7. Οι πτωχοί της πρωτεύουσας, «ομάδες περιθωριακές, ομάδες επικίνδυνες». (Σχολές Απόρων Παίδων).....	603
VII. ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	(618-660)
1. Εισαγωγή.....	618
2. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία.....	623

3. Ζατίτιειες Ολυμπιάδες.....	633
4. Στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων.....	643
5. Εκτός στίβου και αρένας. Η περίπτωση της γυναικείας άθλησης.....	645
6. Αγώνες, Όμιλοι, Σωματεία.....	649
7. «Δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού».....	652
8. Σ πορ - Σκοπο βολή.....	654

VII. ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (662-696)

1. «Προς σπουδὴν.. και των ευγενικών επιστημών.....	662
2. Σχολείο των Τεχνών.....	667
3. Αναντίστοιχα «πρώτη βαθμὶς των δια τας ωραίας τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων».....	673
4. Γυναίκες Καλλιτέχνιδες.....	683
5. Μουσική Παιδεία.....	686

IX. ΤΕΧΝΙΚΗ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (697-780)

Ἰ. Η κατανόηση του προβλήματος, οι πρώτες προσπάθειες.....	697
2.«Κυριακάτικο Σχολείο των Τεχνών».....	706
3.Η κυριαρχία του «Σχολείου των Καλών και Βαναύσων Τεχνών» (1843-1862).....	710
4. «Βιομηχανικές Ολυμπιάδες».....	714
5. Η εμφάνιση των Μετσοβιτών.....	720
ό.Εκπαίδευση και Βιϋμηχανία-Συνέχειες και Ασυνέχειες.	
Α. Οι πρώτες δεκαετίες.....	716
Β. Στο β' μισό του αιώνα.....	729
7. Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση στα ευαγή ιδρύματα.....	733
8. Από το «Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών» στο Πολυτεχνείο.....	734
9. Προσπάθειες οργάνωσης Τεχνικής και Βιομηχανικής εκπαίδευσης.....	738
10. «...Υπέρ της εμψυχώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών».....	746
11. «Προς πρακτικὴν μόρφωσιν επαγγελματιών».....	752
12. Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομῆς- Γεώργιος Αβέρωφ.	760
13. «... Ὅπως μορφώνωνται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών».....	764

X. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (781-816)

1. Το πρώτο Γεωργικό Σχολείο.....	781
2. «Η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».....	787
3. Τα τρία Γεωργικά Σχολεία.....	797
4. «..Να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν...».....	800
5. «..Ἰνα,,δοθῆ ενίσχυσις εις την γεωργικὴν τάξιν του λαού... υγιεστέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι	806

XI. ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (817-841)

XII. ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (842-855)

1. Το κρατικό ενδιαφέρον.....	842
2. Ὅ,τι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα.....	851

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

856

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

865

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.: αριθμός
αχρον.: χωρίς ημερομηνία
ΒΛ.: βλέπε
δρχ.: δραχμές
εφθαρμ.: φθαρμένο
Θ.: θυρίδα
κ.ε.: και εξής
κεφ.: κεφάλαιο
οθωμ.: οθωμανικός
περ.: περιοδικό
σσ.: σελίδες
ταξ. εν.: ταξινομική ενότητα
τ. χιλ.: τετραγωνικά χιλιόμετρα
φακ.: φάκελος
χ.τ.: χωρίς τόπο (έκδοσης)
χ.χ.: χωρίς ημερομηνία (έκδοσης)
χ.έ.: χωρίς έκδοση
Υπ.: Υπουργείο
υψσμ.: υποσημείωση
υπφ.: υποφάκελος
ΑΕΠ: Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας
ΑΥΕ: Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Β.Δ.: Βασιλικό Διάταγμα
ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΑΚ. ΑΓΓ: Γενικά Αρχεία Αιτωλίας
ΓΑΚ ΚΕΡΚ: Γενικά Αρχεία Κέρκυρας
ΓΑΚ ΣΥΡ: Γενικά Αρχεία Σύρου
ΓΑΚ ΜΑΓΝ: Γενικά Αρχεία Μαγνησίας
Δ.Α.: Δήμος Αθηναίων
Δ.Α.Ε.: Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολεως
Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α: Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής Πολιτιστικής και Τουριστικής
Ανάπτυξης Δήμου Δράμας
ΔΙΕΕΕ: Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΙΠΒΠΘ: Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών
Δ.Π.: Δήμος Πειραιώς
Δ.Σ. Διοικητικό Συμβούλιο
Ε.Β.Ε.: Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία
Ε.Δ.Ε.: (Γραμματεία) Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως
ΕΕΒΕ: Επιτροπή Εμφυχώσεως Εθνικής Βιομηχανίας
ΕΕΚΜ: Επιτερίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
Ε.Κ.Ι.Ε.: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών
ΕΚΚΕ: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία
Ε.Λ.Ι.Α: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

ΕΜΝΕ: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
ΕΜΠ: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
Ε.Ο.Α.: Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων
Ε.Τ.Β.Α.: Εθνική Τράπεζα Εθνικής Αναπτύξεως Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα
Ε.Τ.Ε.: Εθνική Τράπεζα
Εφ. = Εφημερίδα
ΖΑΒ: Ζαβιτσώνου, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών
Φ.Ε.: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία
ΘΗΕ: Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
ΙΑΔΠ: Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς
Ι.Α.Ε.Ν.: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας
Ι.Α.ΕΤΕ: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας
ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Ν.Ε.Μ. Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά
ΙΕΠΕΤΕ : Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος
Ι.Μ.Χ.Α.: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
ΜΕΕ: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
ΜΗΚ: Μητρών Κληροδοτημάτων Υπουργείον Παιδείας
ΜΗ.Φ.Ε.: Μητρών μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας
ΜΗΚ, Α': Α. Κληροδοτήματα που περιήλθαν στην Ακαδημίαν Αθηνών
ΜΗΚ, Β': Κληροδοτήματα υπαγόμενα εις την άμεσον διατήρησιν του Υπουργείου
ΜΗΚ, Γ': Κληροδοτήματα υπαγόμενα εις την εποπτείαν του Υπουργείου
ΝΕΜ: Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά
Π.Α.Ε.Α.: Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής
Π.Γ.Σ.: Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος
111 ΙΧ.: Παπαχριστόπουλου Αθ., (Κληροδοτήματα)
ΡΙ: Ριζάρειος Σχολή
Μ.Ι.Α.Τ.: Μορφωτικό Ίνστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας
Μ.Ι.Ε.Τ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
Ν.Ε.Λ.Ε.: Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης
Ο.Α.Ε.Δ: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
ΟΕΣΒ Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων
Ο.Μ.Ε.Δ. : Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού
ΣΔΓ: Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων
Σ.Ε.Α.Γ.Σ: Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων
Σ.Ω.Β.: Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων
Τ.Γ: Υπουργείο Γεωργίας
Υ.Δ.: Υπουργείο Δικαιοσύνης
ΥΕΔΕ., Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως
Υ.Ο.Λ: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
ΥΠΕΞ: Υπουργείο Εξωτερικών
ΦΕΑ: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Ζερβός)

Προλογικό Σημείωμα

Τυχ τη συγγραφή αυτής της εργασίας οφείλω πολλά στον καθηγητή του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και υπεύθυνο για την έρευνά μου, κ. Στέφανο Παπαγεωργίου, ο οποίος με παρότρυνε να ασχοληθώ με το θέμα αυτό και παρακολούθησε άοκνα και με ευαισθησία ως επιβλέπων καθηγητής την πορεία της συγγραφής της. Οι συμβουλές του και οι υποδείξεις του υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω επίσης από τη θέση αυτή και στα άλλα μέλη που συγκροτούν την τριμελή επιτροπή επίβλεψης, δηλαδή, την καθηγήτρια του τμήματος Πολιτικής Ιστορίας και Επιστήμης, την κ. Ρένα Πατρικίου, για τις κριτικές της παρατηρήσεις και την πάντοτε καλή της διάθεση απέναντι μου, όπως και την επίκουρη καθηγήτρια του τμήματος, κ Δέσποινα Παπαδημητρίου, η οποία ενθάρρυνε την ερευνητική μου παρόρμηση.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσω και την προσφορά όλων εκείνων που συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του γόνιμο τρόπο στη θετική έκβαση της έρευνάς μου και ευόδωση της προσπάθειάς μου. Με ευγνωμοσύνη αναφέρομαι στον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και διευθυντή Ερευνών στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, κ. Σπύρο Ασδραχά, στο διευθυντή του ιδίου ιδρύματος κ. Σκλαβενίτη Τριαντάφυλλο, στον ιστορικό της Εκπαίδευσης, κ Δαυίδ Αντωνίου, τον αναπληρωτή καθηγητή Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Γεώργιο Κόκκινο, το διευθυντή Ιστορικού Αρχείου Πανεπιστημίου Αθηνών και επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Παναγιώτη Κιμουρτζή, την επίκουρη καθηγήτρια του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Εύη Γεωργιτσογιάννη, τον ομότιμο διευθυντή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών, κ. Ευθύμιο Σουλογιάννη, τον καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθήνας, κ. Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη, τον μηχανικό Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και μηχανών γραφείου, κ. Ιωάννη Ράπτη, τον κ. Ευάγγελο Καρσανίδη, ερευνητή και Σύμβουλο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τον κ. Γεώργιο Σταματίου, Λυκειάρχη και ερευνητή.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να ευχαριστήσω τον κ. Βίκτορα Μελά, διευθυντή του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, τον κ. Ηλία. Τουμασάτο, διευθυντή της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης Αργοστολιού, για την αμέριστη προθυμία και πολύτιμη βοήθειά τους, την κ. Μαρία Μπακαδήμα, προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων Αιτωλοακαρνανίας, την κ. Αγγελική Ψιλοπούλου, προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων της Σύρου, την κ. Ανίτα Πρασά προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων Μαγνησίας, την κ. Κατερίνα Κουτσουμπού, υπεύθυνη του Αρχείου του Αρσάκειου, το διευθυντή, όπως και τους υπεύθυνους της Παπαχαραλαμπείου Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου, των Δημοτικών Βιβλιοθηκών Ερμούπολης, Νάξου, Κερκύρας, της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για την ευγένεια και ευαισθησία που έδειξαν να μου προσφέρουν το απαραίτητο υλικό για την ολοκλήρωση της εργασίας μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα εθνικά κληροδοτήματα και δωρεές αποτελούν την ευγενέστεραν απτήν έκφανσιν μιας διαπύρον φιλοπατρίας και άφθαστου φιλαλληλίας της ελληνικής ψυχής.

Σκευός Ζερβός Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεάι, Αθήνα (1925), σ.7.

Βασικός στόχος της εργασίας μας είναι η ανάδειξη της ουσιαστικής συμμετοχής του φαινομένου της δωρεάς και της κληροδοσίας στη διαδικασία θεμελίωσης, οικοδόμησης και λειτουργίας των σχολικών μηχανισμών στην Ελλάδα του 19^{ου} ιστορικού αιώνα. Από τη μία πλευρά αποτελεί επιδίωξή μας η συνολική διερεύνηση και καταγραφή της συμβολής των ελλήνων ευεργετών όλων των κατηγοριών, τόσο της διασποράς, όσο και των αυτοχθόνων στη διαδικασία διαμόρφωσης ενός βασικού συντελεστή κρατικής και εθνικής λειτουργίας που ήταν η εκπαίδευση.

Στην εργασία μας προσπαθήσαμε να απαντήσουμε σε βασικά ερωτήματα που μπορεί να θέσει ο ιστορικός και που αναφέρονται στις συνθήκες, μέσα από τις οποίες ορθώνεται η διαδικασία της εθνικής ευεργεσίας και στους λόγους που ωθούσαν τα πρόσωπα αυτά να προχωρήσουν στην ουσιαστικότερη και πολύπλευρη ενίσχυση του ελληνικού εκπαιδευτικού σχηματισμού. Κάτω από αυτό το πρίσμα προσπαθήσαμε να επιχειρήσουμε μία πρώτη σκιαγράφηση των προσωπικοτήτων που απαρτίζουν το ανθρωπινό σύνολο που ονομάζουμε Εθνικούς Ευεργέτες.

Το ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο κινήθηκε η εργασία μας, είναι ο ιστορικός ελληνικός 19^{ος} αιώνας με τη χαρακτηριστική διμορφία που παρουσιάζει* τη συνύπαρξη δηλαδή από το ένα μέρος του ανεξάρτητου βασιλείου, της πρώτης υπό διαμόρφωση ελληνικής κρατικής οντότητας, και από το άλλο μέρος του «αλύτρωτον» ελληνισμού, ο οποίος μαζί με τον παροικιακό συγκροτούν και την πλειοψηφία των Ελλήνων.

Αναφορικά με τα χρονικά και τα γεωγραφικά όρια της εργασίας μας πρέπει να επισημάνουμε ότι επιλέξαμε τον 19^ο αιώνα- στις ιστορικές του διαστάσεις- από το 1828 έως το 1913 για διάφορους λόγους: Βασικός λόγος είναι ότι διαμορφώνεται εξελικτικά το ελληνικό κράτος σε όλες τις παραμέτρους που το αποτελούν - εκπαίδευση, διοίκηση, στρατός - και παράλληλα αναδεικνύεται στην καινούργια αυτή πραγματικότητα ο ρόλος του παροικιακού ελληνισμού στο χώρο της ευεργεσίας εντονότερα από κάθε άλλη εποχή. Το χρονολογικό πλαίσιο της εργασίας μας 1828 - 1913 ορίζεται από την ενότητα, η οποία περικλείεται από την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα και την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το τέλος των βαλκανικών πολέμων το 1913. Αντίστοιχα, το γεωγραφικό πλαίσιο περιλαμβάνει μέσα σ' αυτή τη χρονική περίοδο και όλες τις εδαφικές προσθήκες στον ελληνικό κορμό.

Η ίδρυση στα νοτιότερα της ελληνικής χερσονήσου ενός ανεξάρτητου κράτους δεν ήταν εύκολο να θέσει σε περιθωριακό επίπεδο και δεύτερη μοίρα τον «υπόδουλο» ή απόδημο ελληνισμό. Η δημιουργία του εθνικού κέντρου- της Αθήνας - αποτέλεσε σταδιακά την απαρχή της μεταστροφής της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, η οποία άρχισε να κατευθύνεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα προς την αρχή της αποκλειστικότητας ενός νέου ευρωπαϊκού έθνους-κράτους.

Το βάρος και η διαδικασία της πολιτικής και πολιτισμικής ενοποίησης του ελληνισμού, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό του νέου κράτους, το οποίο κάπως ρομαντικά αναλαμβάνει το εθνικό κέντρο, στηρίζεται ουσιαστικά στη δύναμη και την ενίσχυση του παροικιακού ελληνισμού. Οι μεγάλοι πάροικοι ήταν η ισχυρότερη οικονομική δύναμη στην αθηναϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, με σημαντικές επιρροές και εκπροσώπους στον πολιτικό χώρο. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δερτιλής, κυριαρχικός φορέας ιδεολογίας- η οποία και αποτελεί το κύριο στοιχείο της πολιτικής δύναμης - είναι και παραμένει η διασπορά. Είναι οι ομογενείς της Οδησού, του Βουκουρεστίου, της Βιέννης, της Τεργέστης, του Λιβόρνου, της Αλεξάνδρειας και Κάιρου, του Λονδίνου, της Μασσαλίας, της Πετρούπολης, της Μόσχας, του Κισνοβίου και άλλων πόλεων που διατήρησαν την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό, αφενός λόγω της ατελούς ενσωμάτωσής τους στην ξένη κοινωνία, όπου ζούσαν, αφετέρου, γιατί προσέβλεπαν στην πιθανότητα επιστροφής στην ελεύθερη πατρίδα.

Η οικονομική και πολιτική εν μέρει κυριαρχία των ομογενών στον ελληνικό χώρο ιδίως μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τους επιτρέπει μέσω πολλαπλών δραστηριοτήτων, μεταξύ των οποίων η φιλανθρωπία και ιδίως η μεγάλη ευεργεσία, να ισχυροποιούν καθημερινά τη θέση τους και να παρεμβαίνουν ουσιαστικά στη ζωή και τους μηχανισμούς που οικοδόμησαν, τους θεσμούς του ελληνικού κράτους.

Ιδιαίτερα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο θεμελιώθηκε νομοθετικά, αλλά και θεσμικά μέσα στα έτη 1833-1837 αποτέλεσε για πολλούς λόγους, έναν από τους κυριότερους τομείς, στους οποίους στράφηκε το ενδιαφέρον του παροικιακού ελληνισμού με τη μορφή της ευεργεσίας. Η οικονομική καχεξία και η δημοσιονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους των πρώτων δεκαετιών μετά την απελευθέρωση, το οποίο αδυνατούσε να εξασφαλίσει τις υλικές προϋποθέσεις αξιοπρεπούς λειτουργίας ενός εξελιγμένου σχολικού δικτύου, άνοιξαν ένα ευρύ πεδίο οικονομικής, αλλά και οργανωτικής συμμετοχής της ελληνικής αστικής τάξης του εξωτερικού στη διαμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης.

Η ανάπτυξη τελικά με ταχύτερους ρυθμούς από Ο,ΤΛ αυτό ήταν δυνατό να γίνει του ελληνικού δημόσιου μηχανισμού πραγματοποιήθηκε χάρη στη συμμετοχή της εθνικής ευεργεσίας τόσο στον τομέα της παροχής επαγγελματικών διεξόδων, όσο και στη χρηματοδότηση της λειτουργίας του εκπαιδευτικού οικοδομήματος.

Η ακτινοβολία της ελεύθερης Ελλάδας λειτούργησε ως βασικό κίνητρο για πολλούς λιγότερο ή περισσότερο ευκατάστατους Έλληνες για να διαθέσουν τμήμα ή το σύνολο των περιουσιών τους σε κρατικές δωρεές και να στραφούν ιδιαίτερα στην ενίσχυση των διαφόρων νεοπαγών κρατικών λειτουργιών μέσω της πρακτικής του ευεργετισμού. Οι έλληνες πλούσιοι ομογενείς επηρεασμένοι από το ρεύμα του

ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού γίνονται οι κύριοι φορείς των διαδικασιών εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων και οικονομικής υποστήριξης των πρωταρχικών θεσμικών λειτουργιών προσπαθώντας να αμβλύνουν, αν όχι να εξαλείψουν, την καθυστέρηση της πατρίδας τους. Η συμμετοχή τους, όσο και αρκετών Ελλήνων του εσωτερικού, στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών υποδομών και διαδικασιών αποτέλεσε πρότυπο προς μίμηση για χιλιάδες έλληνες πολίτες του ελληνικού βασιλείου.

Εγκατεστημένοι τόσο στον οθωμανικό χώρο που περιβάλλει το ελληνικό κράτος, όσο και στα ευρωπαϊκά κράτη, οι έλληνες ομογενείς ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσαν τους κυριότερους φορείς του ελληνικού εθνισμού.

Φαίνεται εντυπωσιακή η διάθεση μεγάλων κεφαλαίων στην εκπαίδευση μιας χώρας νεοσύστατης που η οικονομική της ένδεια και η δημοσιονομική της δυσπραγία είναι απαγορευτική τέτοιας ενίσχυσης. Η συνήθης ερμηνεία όμως που βασίζεται στην πατροπαράδοτη «προγονική διάθεση» των Ελλήνων για τη μόρφωση και την εκπαίδευση, είναι ανεπαρκής. Το εκπαιδευτικό δίκτυο που θα λειτουργήσει ως μηχανισμός πολιτισμικής ομογενοποίησης οργανώθηκε και επεκτάθηκε σταδιακά επιδιώκοντας να προσδώσει στα άτομα κοινή εθνική ταυτότητα μέσα από την προβολή του κλέους των προγόνων. Η εθνικιστική ιδεολογία ουσιαστικά καθίσταται η «**πολιτική θρησκεία**» του νέου ελληνικού κράτους. Στη συνείδηση των δωρητών η παιδεία αποτελεί μοχλό ανασυγκρότησης και προόδου και μεταβάλλεται στο ισχυρότερο όπλο του ελληνισμού.

Σε μια πρόσφορη σε πατριωτικούς οραματισμούς εποχή ο «εκπαιδευτικός και πολιτιστικός» πατριωτισμός που εκφράζεται στην οικοδόμηση του σχολικού δικτύου φαίνεται άρρηκτα συνδεδεμένος με τη συνείδηση εθνικής και πολιτιστικής υπεροχής που αναπαράγεται στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, αλλά και σε όλες τις χώρες του ελληνισμού της διασποράς.

Οι λόγοι αυτής της γενναιοδωρίας και της συμμετοχής στην ίδρυση και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού δικτύου κατά πρώτον οφείλονται στην επικρατούσα άποψη για τη σημασία της μόρφωσης για την προκοπή του ανθρώπου και στη θεσμοθετημένη πεποίθηση ότι μέσω αυτών το ελληνικού έθνος όχι μόνο θα ενωθεί, αλλά και θα πραγματώσει τους εθνικούς στόχους και τις φιλοδοξίες τους. Κατά την άποψή μας είναι αδιανόητη η υλοποίηση των «**αλντρωτικών**» οραμάτων και της πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας έξω από την οργάνωση, τη λειτουργία και τη στελέχωση του ελληνικού σχολικού, αλλά και γενικότερου εκπαιδευτικού συστήματος. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και το διαμορφούμενο σχολικό δίκτυο μεταβάλλονται σε ενοποιητική δύναμη του ελληνισμού, σε κιβωτός όχι μόνο γνώσης και προόδου, αλλά και ενσάρκωσης των εθνικών οραμάτων παίρνοντας διαστάσεις εθνοσωτήριες.

Δώσαμε βαρύτητα στη συμμετοχή στη διαδικασία της ευεργεσίας των αποδήμων ομογενών του εξωτερικού ή περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτό όμως δε σημαίνει πως πρέπει να αφήσουμε έξω από την έρευνά μας και τους αυτόχθονες ευεργέτες που δραστηριοποιούνται ατομικά ή συλλογικά στα πλαίσια φιλελευθερικών φορέων και άλλων οργανισμών. Ακολουθώντας το παράδειγμα των ετερόχθονων ευεργετών προσπάθησαν να τους μιμηθούν στην προικοδότηση

του εκπαιδευτικού χώρου, έστω και με χειρονομίες ανάλογες με εκείνες των πλούσιων ομογενών, στην πλειονότητά τους πενιχρότερες, εφόσον η οικονομική τους δυνατότητα δεν το επέτρεπε.

Ιδιαίτερα η ενίσχυση πολλές φορές με μικροποσά του σχολικού δικτύου, κυρίως της επαρχίας, αποτελεί μια πτυχή αρκετά σημαντική και ενδιαφέρουσα του ελληνικού ευεργετισμού. Στη λογική της ίδιας πρακτικής εντάσσεται το φαινόμενο των αμέτρητων μικρών δωρεών, της συνεισφοράς των χιλιάδων άσημων μικροδωρητών που όχι μόνο από όλο τον κόσμο, αλλά και από όλες τις περιοχές της κυρίως Ελλάδας συν έκλιναν στη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Η σπουδαιότητα του φαινομένου των μικρότερων αυτών χειρονομιών δε στηρίζεται στην αθροιστική τους οικονομική σημασία που είναι ανυπολόγιστη ουσιαστικά, αλλά στη γενικότερη στάση και ιδεολογία που εκφράζουν.

Η αποσπασματική εξέταση και παρουσίαση επώνυμων περιπτώσεων, που μέχρι τώρα έχουν απασχολήσει την ιστοριογραφία μας ώθησε να διευρύνουμε την έρευνά μας και στην περίπτωση του εσωτερικού ευεργετισμού λιγότερο γνωστού και με ορισμένες ιδιομορφίες, ο οποίος όμως αποτελεί και αυτός σημαντική παράμετρο τόσο της ελληνικής κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας, όσο και του ίδιου του ευεργετικού «κινήματος», ιδίως από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Η μέχρι τώρα άνιση αυτή παρουσίαση από ιστορικούς, την οποία ενίσχυε η μονομερής προβολή της έννοιας του εθνικού ευεργέτη, δεν παρείχε τη δυνατότητα να φωτιστεί το εύρος του φαινομένου και οι κοινωνικοί και ιδεολογικοί παράγοντες που στήριζαν και προωθούσαν αυτή την πρακτική.³

Η διάθεση γενναιοδωρίας μιας μεγάλης μερίδας των ευεργετών που δραστηριοποιείται στο χώρο της παιδείας περιλαμβάνει σχολικές υποδομές, βιβλιοθήκες, ενίσχυση διδακτικού προσωπικού, υποτροφίες και βραβεία προς το μαθητικό πληθυσμό και σε ορισμένες περιπτώσεις τα προγράμματα και την εκπαιδευτική κατεύθυνση του σχολείου. Πρόκειται για ένα μοναδικό πραγματικά φαινόμενο που συγκεντρώνει αμέτρητες μικρές και μεγάλες δωρεές από Έλληνες διεσπαρμένους σε χώρες διαφόρων ηπείρων, αλλά και απλούς ανθρώπους του εσωτερικού.

Η σπουδαιότητα του φαινομένου δεν έγκειται μόνο στην οικονομική του σημασία, αλλά και στη νοοτροπία που εκφράζει. Γίσιό είναι πραγματικά η κινητήρια δύναμη και οι βαθύτερες αιτίες αυτής της προσπάθειας; Πρόκειται για ένα ερώτημα που κατέχει, όπως είναι φυσικό κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της έρευνάς μας και μας απασχόλησε ιδιαίτερα.

Η περηφάνια πολλών ευεργετών για την ελληνική καταγωγή τους, συναίσθημα που ενισχύεται από το μακρύ χρόνο απουσίας τους από την πατρίδα, - ιδιαίτερα αν έχουν γεννηθεί σ' αυτήν-, αποτυπώνεται σε πράξεις ευεργεσίας προς αυτήν, όχι μόνο ως προερχόμενη από μία νοσταλγική διάθεση, αλλά και από μία επιθυμία ανασυγκρότησης και «εκσυγχρονισμού» των υποδομών του ελληνικού

³ Η ανακήρυξη ενός ευεργέτη σε «εθνικό» είναι ένα αδιέρευνητο θέμα που άπτεται πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών και πολιτιστικών παραμέτρων (νοοτροπιών).

κράτους. Ας μη Λησμονούμε τη διάσταση του έθνους - κράτους, η οποία διαποτίζει τη νοοτροπία της εποχής.

Μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, η αναγνώριση της γενναιοδωρίας παίρνει ένα χαρακτήρα περισσότερο θεσμικό, μέσω διαφόρων καναλιών. Η προσωπική αμοιβή των ευεργετών βρίσκει το αντίκριμά της στην τιμητική αναφορά της πολιτείας στην πράξη τους, σε ονοματοθεσίες σε ιδρύματα που συστήνουν, σε ανέγερση επιτάφιας μνημείων τους και λειτουργεί ως εναγώνιος μεταφυσικός καθησυχασμός, ως εσωτερική ανάγκη «νοερής επιστροφής τους». Επιστροφής ανέφικτης ή για ποικίλες αιτίες ανεπίτευκτης που πραγματωνόταν μέσα από το χώρο των διαθηκών, ως ενοποιητικό στοιχείο της αρχής με το κλείσιμο του κύκλου της ζωής τους. Ο χώρος, η πατρίδα εξισορροπητικά ενώνει την έναρξη με τη λήξη της ζωής τους καλύπτοντας τη χρονική απόσταση από τα χρόνια της φτώχειας, του διωγμού, της αναζήτησης, της αθωότητας με αυτά του πλούτου, της κοινωνικής καταξίωσης σε μια ξένη χώρα, της ωρίμανσης και της γνώσης. Η κάλυψη αυτή του «χαμένου» χρόνου στην ξενιτιά τελείται μέσα από μία σειρά συναισθηματικών, οικονομικών ή και κοινωνικών αναπληρώσεων που διατυπώνουν οι ίδιοι στα κείμενα των διαθηκών τους, όπου η αποτύπωση των τελευταίων επιθυμιών τους σκιαγραφεί τόσο τις αναζητήσεις τους, όσο και τα χαρακτηριστικά τους ως ευεργέτες της «μακρινής» τους πατρίδας. Παράλληλα, μέσα από τα κείμενα αυτά αναδεικνύονται οι κυριότερες τάσεις του φαινομένου του ευεργετισμού, όπως και η παραγωγική σύνδεση και δυναμική του στο χώρο της παιδείας.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στη συνιστώσα «εκπαίδευση», περιορίσαμε την έρευνά μας στον τομέα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πρώτον, γιατί η ευεργεσία σ' αυτήν ως αντικείμενο έχει σχετικά λιγότερο ερευνηθεί, τόσο ποιοτικά, όσο και ποσοτικά από ό, τι στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Εδώ υπάρχουν εμπειριστατωμένες και ενδιαφέρουσες έρευνες και βέβαια ο χώρος του πανεπιστημίου για την περίοδο που εξετάζουμε αποτελεί μία ξεχωριστή πνευματική, ιδεολογική και κοινωνικο πολιτική οντότητα, διαθέτοντας χαρακτηριστικά που το κάνουν να διαφέρει από το υπόλοιπο εκπαιδευτικό σύστημα.

Η διερεύνηση των διαφορετικών πτυχών του φαινομένου της ευεργεσίας στην εκπαίδευση σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά στοιχεία των εκπροσώπων της, όπως η προέλευση και η καταγωγή τους, το μορφωτικό τους επίπεδο, η επαγγελματική ιδιότητα, η οικογενειακή και οικονομική κατάσταση, η κοινωνική τους θέση και δραστηριότητα μας οδήγησε στην αναγκαία τακτική να προχωρούμε σε σειρές κατηγοριοποιήσεων που μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε και να αιτιολογήσουμε το φαινόμενο του ευεργετισμού τόσο στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης, όσο και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.

Ότι προαναφέρθηκε καθιστά ορατές τις διαστάσεις που παίρνει το φαινόμενο του ευεργετισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όπως και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει.

Από την εξέταση της επιβίωσης και της εξέλιξης του φαινομένου, όσο και των κοινωνικών και ιδεολογικών προεκτάσεών του, μέσα από τις διαχρονικές προτιμήσεις των ευεργετών ποικίλα ερωτήματα αναφύονται σχετικά με τα κίνητρα,

την κατεύθυνση (γενική εκπαίδευση -πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια- τεχνική και επαγγελματική), το ύψος της γενναιοδωρίας, μικρής ή μεγάλης, την αναλογική σχέση της με την υπάρχουσα περιουσία του ευεργέτη, την επίδραση του κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και των διαφορετικών συγκυριών και συνθηκών μέσα στις οποίες πραγματοποιείται. Ένα από τα πρώτα ερωτήματα που η περιήγηση στις πηγές δημιουργεί είναι κατά πόσο ο τρόπος διάθεσης της περιουσίας και η στενότερη ή χαλαρότερη σύνδεση με την ευεργεσία εγγράφονται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτισμικών συμπεριφορών. Τα οικονομικά κίνητρα ή η πραγματικότητα μιας ατομικής θυσίας, που βρίσκονται πίσω από πράξεις καλής θέλησης, αποτελούν σημείο ιδιαίτερου προβληματισμού για τον ερευνητή. Αν και παράγοντες, όπως η φιλανθρωπία, η θρησκευτικότητα, η εθνική ευθύνη, η υστεροφημία, η τάση μιμητισμού, η κοινωνική καταξίωση, η ποικιλία επιρροών, το μορφωτικό επίπεδο αποτελούν βασικές συνιστώσες αιτιολόγησης του φαινομένου, δεν καλύπτουν εν τούτοις όλες τις απαντήσεις.

Η προσέγγιση και ανάδειξη πλευρών του φαινομένου του ευεργετισμού μέσα από τη διασταύρωση διαφόρων προβληματικών επιδέχεται ποικιλία αντίστοιχων προσεγγίσεων από διαφορετικές επιστήμες. Η μελέτη της δοσοληψίας ανάμεσα στο ελληνικό κέντρο και τον ελληνισμό της διασποράς θα εμπλούτιζε εξ ίσου την προσέγγιση οικονομικών, δημογραφικών, κοινωνιολογικών παραμέτρων.

Για την ερμηνεία του φαινομένου πέρα από μια επεξεργασία σε ποικίλες παραμέτρους του δείγματος 1982 ευεργετών, και 2351 πράξεων ευεργεσίας είναι απαραίτητη η θεώρηση διαφορετικών περιπτώσεων και κατηγοριών κάτω από το πρίσμα, οικονομικών, κοινωνικών ψυχολογικών παραμέτρων της πρακτικής αυτής. Ανάλογα με το χρόνο, την προέλευση, τα κίνητρα, το σκοπό της ευεργεσίας, την καταγωγή, την επαγγελματική ιδιότητα του ευεργέτη διαμορφώθηκαν σειρές κατηγοριοποιήσεων, οι οποίες μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε και να φωτίσουμε το φαινόμενο του ευεργετισμού στα χρονικά και γεωγραφικά μας όρια.

Τα αποτελέσματα μετρήσεων πράξεων ευεργεσίας θα μπορούσαν να αποτελέσουν εύχρηστο ερμηνευτικό εργαλείο για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την προέλευση, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο μόρφωσης, τη γεωγραφική κατεύθυνση της ευεργεσίας, το μέγεθος της προσφερόμενης περιουσίας, το φύλο, τόσο όσον αφορά στο χώρο γενικά της εκπαίδευσης, όσο και στον ιδιαίτερο εκπαιδευτικό τομέα, στον οποίο στράφηκαν οι ευεργέτες.

Σύμφωνα με διάφορους υπολογισμούς και έρευνες που έγιναν παλαιότερα, φαίνεται πως ένα μέρος μόνο των δωρεών των μεγάλων ευεργετών προς τον εκπαιδευτικό τομέα ξεπερνούσε κατά πολύ τον κρατικό προϋπολογισμό του υπουργείου Παιδείας. Παράλληλα, μέχρι το 1907 οι ιδιωτικές χορηγίες κάλυπταν το 1/3 περίπου των τρεχουσών αναγκών των γυμνασίων της χώρας.⁴

Η καταμέτρηση και ο ακριβής υπολογισμός της οικονομικής προσφοράς των ευεργετών δεν αποτελούν εύκολη διαδικασία, τόσο λόγω της πληθώρας των ποσών

⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.488-489.

που προσφέρθηκαν, όσο και Λόγω των ελλείψεων ή των κενών που παρουσιάζει το πραγματολογικό υλικό και η βιβλιογραφία για τις επιμέρους πλευρές του ζητήματος. Η ποικιλία των νομισματικών μονάδων με την κατά καιρούς διαφοροποίηση της αξίας τους δυσχεραίνει την επακριβή απόδοση των οικονομικών μεγεθών.

Η συστηματική αξιοποίηση των πληροφοριών για τον τρόπο ζωής των διαθετών, μας οδήγησε σε μία πρώτη προσέγγιση της εικόνας των δωρητών και μας επέτρεψε να προχωρήσουμε στη διατύπωση μιας πρώτης τυπολογίας, στο σχεδιάσμα διαφόρων κατηγοριών πορτραίτων ευεργετών.

Ποιοτικές ατομικές μαρτυρίες, παρουσιάστηκαν ξεχωριστά μέσα από μία περιπτωσιολογική παρουσίαση, αλλά και κωδικοποιημένες ως σύνολο. Επιδεύχθηκε ο γόνιμος συγκερασμός των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, των ατομικών με τις συλλογικές διαδρομές των διαφορετικών παραγόντων της ευεργεσίας που αποτελούν κώδικες προσέγγισης στην έρευνά μας. Η όλη προσπάθεια επιτρέπει ευκολότερα την απόκτηση μιας ασφαλέστερης πολύπλευρης γνώσης. Η απαραίτητη διερεύνηση του προφίλ των ευεργετών επιδιώχθηκε με βάση ένα επιλεγμένο δείγμα για να σκιαγραφηθούν σε πρώτο πλάνο η επαγγελματική τους σταδιοδρομία, η οικονομική τους συμπεριφορά - οι οικονομικές του επιλογές, οι επενδύσεις σε ακίνητα και χρεώγραφα, η σύνθεση της περιουσίας τους, οι σχέσεις του με όσους συναλλάσσονταν -, η οικογενειακή τους κατάσταση και η στάση τους απέναντι της, το μορφωτικό τους επίπεδο - σπουδές, πνευματικό έργο -, η κοινωνική δραστηριότητα και καταξίωσή τους σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο, όπου ήταν ενταγμένοι.

Η δυνατότητα χαρακτηρισμού μιας χειρονομίας ως γενναιόδωρης ή συμβατικής διενεργείται μέσα από ένα πολύπτυχο συμπεριφορών, στάσεων ζωής και αξιών από το οικογενειακό, επαγγελματικό και κοινωνικό γενικότερα περιβάλλον του ευεργέτη. Λαμβάνουμε υπόψη σ' αυτό και τον καθοριστικό πολλές φορές ρόλο της γεωγραφικής καταγωγής, του μορφωτικού επιπέδου, του πολιτιστικού περιβάλλοντος, του οικογενειακού κύκλου, καθώς και της δυνατότητας και ικανότητας ενσωμάτωσης των απόδημων στις χώρες υποδοχής. Ίσως τότε να έχουμε προσεγγίσει ένα από τα κλειδιά για την ερμηνεία του φαινομένου του ευεργετισμού, δεδομένου ότι η δόμηση ενός υποδειγματικού πλαισίου ερμηνείας παραμένει ανέμφικτη.

Για την κριτική αποδελτίωση των σχέσεων των ευεργετών με φορείς της εκπαίδευσης, της εξουσίας, της τέχνης ή του οικονομικού και επιχειρηματικού κόσμου είναι αναγκαία η συγκριτική προσέγγιση και η αντιπαράθεση των πηγών.

Η τεκμηρίωση της εργασίας αυτής στηρίχτηκε στη χρησιμοποίηση ανέκδοτου υλικού και στη διερεύνηση πηγών της εποχής. Πιο συγκεκριμένα: Τα κατά τόπους Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, **Ιστορικό Αρχείο Πειραιά, Υπουργείου Οικονομικών, Παλαιάς Βουλής, Αρχεία διαφόρων Σχολών, Οργανισμών, Εταιρειών, Συλλόγων.** Η μακροχρόνια έρευνα στις παραπάνω πηγές αποκάλυψε ένα τεράστιο υλικό ανεπεξέργαστο, που όμως γεννούσε νέα προβλήματα, όπως δυσχέρειες στην ταξινόμησή του ή φόβο εξαγωγής αυθαίρετων συμπερασμάτων, λόγω της άγνοιας που κάλυπτε τις καινοφανείς πλευρές του φαινομένου του ευεργετισμού. Αυτά,

καθώς και η συγκριτική, παραθετική ή συμπληρωματική ένταξή τους στο περιβάλλον του κειμένου, ώστε να αποκτήσουν τον ενεργό τους ρόλο, αποτελέσαν τη βάση για τους σημαντικότερους προβληματισμούς μας.

Η πορεία που ακολουθήσαμε για την επεξεργασία των δεδομένων μας ήταν αρχικά η συγκέντρωση και ταξινόμηση του υλικού σε θεματικές ενότητες και η παραπέρα κριτική τους ανάλυση με στόχο την παρουσίασή τους σε πίνακες, όπου μπορούμε να εξάγουμε τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα για την έρευνά μας.

Το πραγματολογικό υλικό συνίσταται σε δωρητήριες πράξεις, διαθέκες, προσωπική επιστολογραφία των ευεργετών ή έμμεσες μαρτυρίες μέσα από αλληλογραφία προξένων, πρακτικά σχολών, βιογραφικά σημειώματα ή ειδησεογραφικό υλικό από εφημερίδες, αλμανάκ, ημερολόγια, επιφυλλίδες περιοδικά, εγκυκλοπαίδειες, επικήδεις, επιμνημόσυνους λόγους ή επαίνους, αλλά και τοπικές ιστορίες. Η εικόνα αυτού του άνισου πραγματολογικού υλικού, τόσο από την άποψη της επάρκειας και αξιοπιστίας κάποιων πηγών (βιογραφικά σημειώματα, επιμνημόσυνους λόγους, ημερολόγια κλπ.), όσο και της ανισομερούς χρονικά και γεωγραφικά συναγωγής του υλικού υπήρξε ένας από τους προβληματισμούς μας. Η θετική χρήση όμως της ποικιλομορφίας αυτής των πηγών μας οδηγεί στη διασταύρωση και επαλήθευση πληροφοριών, την ανακάλυψη ενδεχόμενων υπερβολών και ανακρίβειών, αλλά και πολύπλευρων εκφάνσεων της ζωής και της δράσης των προσώπων, παρά την εκ διαμέτρου διαφορετική πολλές φορές ποιοτική διαχείριση των πηγών αυτών.

Με αφετηρία την προσπάθεια, εκτός των ανωτέρω, της αποτύπωσης του εύρους των περιπτώσεων ευεργεσίας και συμπεριφορών στην ελληνική εκπαίδευση, αντιμετωπίσαμε την πιθανή έλλειψη ομοιογένειας στο επιλεγμένο δείγμα επεξεργασίας. Η σύνθεση του προφίλ των «μεσαίων» και «μικρών» δωρητών δεν είναι εύκολη μέσα από ένα σχεδόν τυπικό πληροφοριακό υλικό. Το δείγμα τείνει να γίνει ετεροβαρές με τη συλλογή περισσότερου ή λιγότερου υλικού τόσο σχετικά με τις γεωγραφικές, όσο και με τις θεματικές ενότητες (εκπαιδευτικά και πνευματικά ιδρύματα). Αυτό οφείλεται, εκτός των άλλων, τόσο σε χρονικούς και υλικούς περιορισμούς από πλευράς μας, όσο και σε δυσχέρειες πρόσβασης στο αντίστοιχο πρωτογενές υλικό, όπου αυτό υπήρχε και αν υπήρχε (περίπτωση ιδιωτικών φορέων).

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε αυτή η εργασία ήταν η ελλειπτικότητα των διαθηκών, από τις οποίες δεν έχει διατηρηθεί παρά ένα κομμάτι του κειμένου, αυτό με το έργο των ευεργετών, κάτι που συνήθως συμβαίνει με τα κρατικά αρχεία, όπου πολλές φορές διατηρούνται όσες πληροφορίες είναι χρήσιμες στην υπηρεσία.⁵

⁵ Μας προβληματίσε η ελάχιστη παρουσία των αντιγράφων διαθηκών ή δωρητηρίων εγγράφων στους φακέλους του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών ή των Γενικών Αρχείων του Κράτους και γενικότερα η αποσπασματική παράθεση των κειμένων που αφορούν την οικονομική περιγραφή του κληροδοτήματος ή της δωρεάς.

Αν και υπήρχε συχνά κρατικό ενδιαφέρον για τις επιχορηγήσεις των δωρητών, η συστηματική συναγωγή και δημοσίευση του συνόλου των διαθηκών και των σχετικών με τις δωρεές συμβολαιογραφικών ή άλλων πράξεων δεν επιχειρήθηκε ακόμα από τις κρατικές υπηρεσίες. Οι κατά καιρούς προσπάθειες που αναλήφθηκαν για τη συγκέντρωση αυτού του υλικού έκαναν να φανούν αποσπασματικά τα συλλεχθέντα στοιχεία. Το εγχείρημα μιας σχολαστικής συγκέντρωσης των πράξεων είναι μάταιο, γιατί, εν τω μεταξύ, το απαραίτητο υλικό για τη συγκρότηση των σειρών έχει υποστεί τις καταστροφικές συνέπειες του χρόνου και των συνθηκών μιας γραφειοκρατικής πραγματικότητας. Η απόπειρα να συγκροτηθεί ένα corpus με τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού διαθηκών και πράξεων δωρεών αποδεικνύεται μακρά και επίπονη περιπέτεια. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι, εκτός από τη μεγάλη ομάδα του πληθυσμού σχετική με τις μικρές δωρεές που παρέμεινε στην ανωνυμία, προσεγγίσαμε παρά τα αναπόφευκτα κενά, το αντικείμενό μας, ώστε να προβάλει μια όσο το δυνατό αντιπροσωπευτική εικόνα των ομάδων που υποστήριζαν την πρακτική της ευεργεσίας στην εκπαίδευση.

Η ασυνέχεια των πηγών, η ετερογένεια των δεδομένων και οι σημαντικές αρκετές φορές ελλείψεις στα δωρητήρια συμβόλαια, ή τις δωρητήριες επιστολές δεν επιτρέπουν την κατεύθυνση της έρευνας στο κοινωνικό προφίλ των δωρητών, ούτε και σ' εκείνη των συλλογικών στάσεων, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τα κείμενα των διαθηκών που συνήθως συντάσσονται προς το τέλος περίπου της ζωής του διαθέτη. Ο σκεπτικισμός και η έκφραση των ευαισθησιών που τα χαρακτηρίζουν, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ιδιόγραφες και μυστικές διαθήκες, δεν αφήνει μόνο την πληροφορία της οικονομικής συμβολής σε κάποιο ίδρυμα ή θεσμό, αλλά του πλαισίου ζωής και της νοοτροπίας των δωρητών, των σχεδιασμών και των προθέσεων τους. Η προσέγγιση συλλογικών στάσεων είναι το τελικό όφελος που εξάγεται από αυτά μέσα από ένα ευρύ φάσμα επιλογών και στάσεων.

Η εξαγωγή απόλυτων συμπερασμάτων αναιρείται από παραμέτρους, όπως την πολυπλοκότητα των παραγόντων που επιδρούν στις αποφάσεις των ευεργετών. Η σφαιρική σύλληψη του φαινομένου του ευεργετισμού και η σε βάθος διερεύνησή του είναι πραγματικά δυσχερές για μία μόνο ερευνητική προσπάθεια.

Η εξέταση της βάσης δεδομένων για τη διερεύνηση του φαινομένου δε στηρίχθηκε στα πρόσωπα των ευεργετών, αλλά στον αριθμό των πράξεων, ευεργεσίας. Τις 1982 πράξεις ευεργεσίας που επιλέξαμε να εξετάσουμε τις ξεχωρίζουμε από ένα σύνολο 2351 πράξεων, από τις οποίες οι 890 είναι δωρεές, οι 702 διαθήκες (100 είναι ιδιόχειρες). Οι υπόλοιπες 759 είναι ένα σύνολο συνεισφορών που συνίστανται σε συνδρομές, σε εράνους, σε μικρές γενικά δωρεές. Ένας αριθμός συνδρομητών όλων των κοινωνικών στρωμάτων έχει επιλεγεί με κριτήριο τη συγκέντρωση από ετήσιες συνδρομές ενός ποσού που έχει καταβάλει πολλές φορές όχι ευκαταφρόνητου. Τελικά, ένα σύνολο από 2351 δωρεές επιμερίζεται στους διάφορους τομείς της εκπαίδευσης.

Η αναγκαιότητα προσέλκυσης κεφαλαίων από οποιαδήποτε κατεύθυνση οδήγησε το ελληνικό Κράτος στην πρακτική της μείωσης των οικονομικών

απαιτήσεων- που ήταν σχεδόν συμβολικές - για την απονομή του τίτλου του ευεργέτη σε κάποιο άτομο. Κατ' αυτό τον τρόπο μικρές σχετικά εισφορές αρκούν για να χαρακτηρίσουν τον χορηγό τους ευεργέτη. Η πραγματικότητα αυτή μας οδήγησε στην αναγκαστική προσαρμογή της έρευνάς μας στα μεγέθη της εποχής.

Η καταμέτρηση όλων αυτών των πράξεων έγινε βάσει ενός συγκεντρωτικού πίνακα, όπου καταγράφηκαν ο χρόνος, το είδος, η μορφή, η γεωγραφική και ειδολογική κατεύθυνση (τομέας, είδος και μορφή εκπαίδευσης) και το προσφερόμενο ποσό παράλληλα με βιογραφικά και οικονομικά στοιχεία του ευεργέτη. Διπλή αναφορά στον ίδιο ευεργέτη γίνεται, όταν έχει επαναλάβει πράξη ή πράξεις ευεργεσίας σε άλλη δεκαετία.

Η μελέτη μας κινείται σε δύο βασικούς άξονες, του χώρου (περιοχές κατεύθυνσης ευεργεσίας) και του χρόνου (δεκαετίες). Η επεξεργασία παράλληλα μιας σειράς μεταβλητών αντανακλά τις διαφοροποιήσεις αφενός των δωρητών σε επίπεδο προέλευσης των ατόμων, καταγωγής, τόπου δράστη ρ ιοπο ίη ση ς, οικογενειακού, μορφωτικού, επαγγελματικού περιβάλλοντος, αφετέρου των ευεργετημάτων σε επίπεδο είδους, μορφής και κατεύθυνσής τους.

Η κατανομή των δωρεών σχετικά με την κατεύθυνσή τους σε τομείς εκπαίδευσης μας οδήγησε στην υιοθέτηση 13 κατηγοριών ευεργεσίας. Σύμφωνα με τη σειρά σπουδαιότητας αυτών των κατηγοριών στην πρώτη θέση βρίσκεται η γυναικεία εκπαίδευση με 36% του συνόλου των δωρεών. Στη δεύτερη θέση έρχονται οι δωρεές σε ορφανοτροφεία, σχολές απόρων παιδών, στην τρίτη θέση εκείνες που αφορούν στη Γενική εκπαίδευση με προεξάρχουσα την πρωτοβάθμια (ακολουθούν Ελληνικά και τέλος τα γυμνάσια). Τέταρτη στη σειρά έρχεται η Ιερατική εκπαίδευση και ακολουθούν οι υπόλοιπες.⁶ Το μικρότερο ποσοστό της ευεργεσίας το συναντάμε στα Διδασκαλεία, στην Εμπορική και τη Ναυτική εκπαίδευση.

Η εργασία μας χωρίζεται σε τρία μέρη: Στο πρώτο μέρος, αφενός περιγράφεται η πορεία, η δομή και η εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στα όρια της εξεταζόμενης περιόδου, αφετέρου δίνεται η οικονομική διάσταση του εκπαιδευτικού δικτύου. Στο δεύτερο μέρος ορίζονται οι μορφές και η έννοια της ευεργεσίας, η νομική και κοινωνική της διάσταση και καθορίζονται οι τυπικές ή ιδιαίτερες τάσεις της πρακτικής της. Καταβλήθηκε προσπάθεια να εκτεθούν σφαιρικά οι διάφορες πτυχές του φαινομένου του ευεργετισμού στις ανιχνεύσιμες διαστάσεις του, ενώ σκιαγραφήθηκε η δυναμική του σε αναφορά με σειρά μεταβλητών. Ακολουθεί το εγχείρημα να προβληθούν τα κίνητρα της ευεργεσίας και με μεγαλύτερη κατά το δυνατό έμφαση εκείνα που συνδέονται με τον χώρο της παιδείας, στην ιδιαιτερότητα της οποίας εστιάζουμε στο τρίτο κεφάλαιο του μέρους αυτού.

Στο τρίτο μέρος περιγράφεται και προβάλλεται η σύνδεση των ιδιωτικών πρωτοβουλιών με την κατεύθυνση της ευεργεσίας σε συγκεκριμένους επιμέρους τομείς του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος μέσα από μια ιστορική αναφορά στην ιδιαίτερη πορεία του, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες που εμφανίζει. Πρόκειται

⁶ Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1

για ένα πεδίο μέσα στον εκπαιδευτικό χώρο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού αγγίζει τις πλευρές της τεχνικής, επαγγελματικής, γυναικείας, ιερατικής, γεωργικής εκπαίδευσης που ουσιαστικά αποτελούν το δίαυλο ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας στον ανεπτυγμένο και εκσυγχρονισμένο δυτικό κόσμο. Η συνεισφορά της ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα, άγνωστη εν πολλοίς μέχρι σήμερα, υπήρξε κατά την άποψή μας κάτι περισσότερο από κεφαλαιώδης.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι μας απασχολεί αυστηρά η διάθεση του ευεργέτη, η σκέψη, στάση και όχι η πορεία και η τύχη του κληροδοτήματός του. Η μελέτη της διαδικασίας ολοκλήρωσης της υλοποίησης της δωρεάς ή διαθήκης, πολλές φορές αποδεικνύει ότι νομικά προσκώμματα, κληρονομικές ατασθαλίες, κρατικές αβελτηρίες και γενικότερα οι περιπέτειες βραχύβιες ή μη του ευεργετήματος στην πορεία του χρόνου, ακυρώνουν, μπλοκάρουν και καθυστερούν την υλοποίησή του ή την αφήνουν να εκκρεμεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς να αναφέρουμε εδώ και ένα μεγάλο αριθμό δωρεών και κληροδοτημάτων που τελικά δεν εκτελέστηκαν ποτέ. Η τύχη ή η κατάληξη που είχαν πολλά κληροδοτήματα θα αποτελούσε μελλοντικά μία ενδιαφέρουσα μελέτη.

Παρά τον όγκο και το μεγάλο αριθμό κληροδοτημάτων, δεν εξαντλείται πλήρως το όλο ζήτημα, αφού δεν συμπεριλαμβάνονται σ' αυτό «πάντα ανεξαιρέτως τά τε γνωστά και τα αγνοούμενα και πάντα τα καθεύδοντα και τα εις χείρας των ποικίλων εκμεταλλευτών ευρισκόμενα κληροδοτήματα».

$\Lambda' ME < PO < \Sigma$

I. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

«.-Προσγίγνεται τοις ανθρώποις ωφέλειαν έκ τε της σπουδής των εγκυκλίων μαθημάτων και της επιγνώσεως των επιστημών. Και γαρ δι' αυτών τα ήθη βελτιούνται, και ο ανθρώπινος νους ως υπό φωτός τη επιστήμη οδηγούμενος, δεξιώτερός τε και ανυσιμώτερος καθίσταται προς πάντα τα οϊανδήποτε πολιτικήν κοινωνίαν συνέχοντα και ση/κρατούντα...».

Διαθήκη Κωνσταντίνου Φλέβα του Μαΐου του 1825. ΜΗΚ, σ.11.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα θεμελιώθηκε κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης ουσιαστικά και μορφοποιήθηκε στη διαδρομή του 19ου αιώνα. Ακολούθησε, όπως είναι φυσικό, όλες τις διαδικασίες συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας, από την οποία θα διαμορφωθεί και με τη σειρά του θα τη διαμορφώσει. Προσπαθώντας να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη και τη σύγκριση της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τον 19^ο αιώνα στηριχθήκαμε στην προσέγγιση ως επί το πλείστον του Αλέξη Δημαρά, σύμφωνα με την οποία, όλος αυτός ο σχηματισμός μπορεί να χωριστεί συμβατικά σε τρεις φάσεις βάσει των σημαντικότερων μεταβολών - σταθμών που δημιούργησαν τομή και προετοίμασαν τα χαρακτηριστικά της επόμενης περιόδου. Η πρώτη περίοδος, 1828-1854, χαρακτηρίζεται από τις πρώτες προσπάθειες στήριξης του εκπαιδευτικού συστήματος στη στοιχειώδη εκπαίδευση από τον Καποδίστρια, καθώς και θεμελίωσης ενός θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού συστήματος πάνω στα δυτικά πρότυπα, τόσο από την Αντιβασιλεία, όσο και από τον Όθωνα, που αποβλέπει βασικά στη συγκρότηση των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης μέσα από την κάθετη δομή της, αλλά και την αναγκαστική αδιαπερατότητα ανάμεσα στις βαθμίδες. Ως έναρξη της δεύτερης περιόδου 1856-1894 θεωρούμε την τομή που δημιουργήθηκε με την επισήμανση για πρώτη φορά των προβλημάτων της Εκπαίδευσης, τα οποία με μεγάλη ενάργεια παρουσιάζει στην Έκθεσή του ο τότε Υπουργός Παιδείας, Χαράλαμπος Χριστόπουλος. Παρά τη διατήρηση αρχικά των ίδιων περίπου χαρακτηριστικών της προηγούμενης περιόδου, διακρίνεται προσπάθεια επανατοποθέτησης και ανανέωσης των βασικών αξόνων του εκπαιδευτικού συστήματος. Διατυπώνονται και επιχειρούνται προτάσεις βασισμένες σε μια «νέα φιλοσοφία» του εκσυγχρονισμού και ενός εντονότερου εκδυτικισμού» της ελληνικής κοινωνίας, λόγω βεβαίως και των ταχύτερων διαδικασιών ενσωμάτωσης της Ελλάδος στη διεθνή τάξη της εποχής. Το ειδικό βάρος ανθρώπων και ομάδων, εκφραστών νέου πνεύματος, ειδικών στα εκπαιδευτικά ζητήματα, αρχίζει να επηρεάζει ουσιαστικά τα νεοελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα. Με την ψήφιση του νομοσχεδίου για τη στοιχειώδη εκπαίδευση το 1895, που οφείλεται στο Δημήτριο Πετρίδη, Υπουργό Παιδείας, σηματοδοτείται η έναρξη της τρίτης περιόδου, 1895-1916, κατά την οποία αυξάνονται προοδευτικές τάσεις, και γίνεται προσπάθεια να μεταστραφεί το εκπαιδευτικό σύστημα σε προσανατολισμούς ουσιαστικής εξέλιξης προσαρμοσμένους στα σύγχρονα με την εποχή πρότυπα. Η προετοιμασία σημαντικών μεταρρυθμίσεων κυφορείται και αρχίζει

να καρποφορεί ήδη από τότε - νομοσχέδια του Ι. Τσιριμώκου, το 1913 - για να ολοκληρωθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με τη γνωστή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επί πρωθυπουργίας Ελευθερίου Βενιζέλου.

Αναδρομή: Η Επαναστατική περίοδος.

«Οραματισμοί και προσπάθειες»

Πριν από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821 δεν υπήρχε οργανωμένη εκπαίδευση και ουσιαστικά τη φροντίδα της παιδείας την είχε αναλάβει η Εκκλησία.⁷ Γνώση θεολογική, σχολαστική διδασκαλία, μέσω της οποίας ο δάσκαλος δίδασκε ξεχωριστά κάθε μαθητή, ήταν βασικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας.⁸

Ο δρόμος για τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους προλειάνθηκε από το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού 1750-1830, το οποίο, εκτός των άλλων, υπήρξε και ως κίνημα παιδείας. Βασικός στόχος των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε η μόρφωση και πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων μέσα από τη δημιουργία μιας αναγκαίας εκπαιδευτικής υποδομής.⁹ Οι ιδεολογικές ζυμώσεις που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα είχαν την αντανάκλασή τους στην πνευματική κινητοποίηση και εθνική αφύπνιση των Ελλήνων.¹⁰ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σκοπός της παιδείας, σύμφωνα

⁷ Οργανωμένη εκπαίδευση παρέχεται είτε από το ίδιο το Κράτος, είτε υπό την εποπτεία του. Σημείο έναρξης συνεπώς της εξετάσεως του θέματος θα ληφθεί η σύσταση του νέου ελληνικού κράτους το 1830 και θα περιληφθούν σ' αυτήν οι περιοχές εκείνες, οι οποίες μέσω των διεθνών συνθηκών προσετέθησαν στην επικράτειά του. Η Ελλάδα μέσα από τέσσερις συνθήκες, επτά πρωτόκολλα και ένα σχέδιο πορεύθηκε στην πολιτική της ανεξαρτησίας της την 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουάριου 1830, την κατοχύρωση της συνοριακής γραμμής Αμβρακικού-Παγασητικού και την επιδίκαση Κυκλάδων, Σποράδων και Εύβοιας. Ε. Σκοπετέα, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), [Πολύπτυχο], Αθήνα 1988, σ.21. Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.105. Η έκταση το νεοπαγούς ελληνικού κράτους ανερχόταν σε 47.516 τετρ. χιλ., όπου ζούσαν 712.608 κάτοικοι, από τους οποίους το 14% ήταν αστικός πληθυσμός και το 56,53% του συνόλου γυναίκες. Ελ. Μπελιά, Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830, Μνημοσύνη τεύχος 7 (1979), σ.296.

⁸ Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων. Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.93.

⁹ Περισσότερα για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, [Ερμής], 4η έκδοση, Αθήνα 1985 και Π. Κονδύλης, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές Ιδέες, Αθήνα 1988.

¹⁰ Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, εισαγωγικό σημείωμα Μ.Γ. Μερακλής, [Πορεία], Αθήνα 2001, σσ.9,98,188. Λόγιοι και διανοούμενοι μετέφεραν στον ελληνικό χώρο το όραμα μιας εθνικής παιδείας με την ενίσχυση της ελληνικής γλώσσας, ιερωμένοι με στόχο την αποτροπή της απειλής του εξισλαμισμού ενίσχυσαν την ορθόδοξη θρησκευτική πίστη και την κλασική παράδοση. Δάσκαλοι, όπως ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Ανθιμος Γαζης, ο Θεόφιλος Καΐρης, ο Γεώργιος Γεννάδιος, εγκατέλειψαν τις έδρες τους και συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα. Αντ. Ισηγόνης, Ιστορία της Παιδείας, β' έκδοση, Αθήνα 1964, σ.222. Η «μετακένωσις», η μεταφορά επιστημονικών και πολιτιστικών επιτευγμάτων από την Ευρώπη στον ελλαδικό χώρο, που γνώρισε την οπισθοδρόμηση κατά την οθωμανική κυριαρχία, αποτελούσε βασική επιδίωξη των διαφωτιστών και μάλιστα του Αδαμαντίου Κοραή. Στέριος Φασουλάκης, Ο Κοραής, η μετακένωσις και η γαλλική επανάσταση, περ. Τα Ιστορικά, Ε', τεύχος 10 (1999), σ.23. Για τον Κοραή η

με την άποψη της πνευματικής ελίτ επηρεασμένης από τις διάφορες τάσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ήταν η ηθικοπνευματική διάπλαση του ανθρώπου και η εθνική ανεξαρτησία.¹¹ Αυτό εξηγεί την προσπάθεια των δασκάλων και διαφόρων λογίων να ενισχύσουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων και να τους προετοιμάσουν για τον αγώνα της ανεξαρτησίας πνευματικά, ηθικά και κοινωνικά,¹² Λόγιοι, όπως οι Ευγένιος Βούλγαρης, Ιώσηπος Μοισιόδακας, Αδαμάντιος Κοραής, Δημήτριος Καταρτζής, Αθανάσιος Ψαλίδας, Γρηγόριος Κωνσταντάς, εκπροσωπώντας τις ιδέες του Διαφωτισμού προσπάθησαν να τις μεταδώσουν στην Ελλάδα για να μειώσουν την αμάθεια και να προάγουν την επιστήμη και τη δημιουργική σκέψη. Κατά τον Αγώνα οι εκπαιδευτικές λειτουργίες επιβραδύνθηκαν προσωρινά, λόγω δυσχερειών που προκαλούσαν οι ένοπλες συγκρούσεις στο σχολικό συντονισμό. Κάποια εκπαιδευτική ανασυγκρότηση όμως άρχισε να φαίνεται από το 1824 και μετά.¹³

Οι επαναστατικές κυβερνήσεις, εκτός των άλλων, μερίμνησαν και για το θέμα της εκπαίδευσης.¹⁴ Στις πρώτες διακηρύξεις των πρώτων επαναστατικών τοπικών οργανισμών, θα συναντήσουμε τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις των εκπροσώπων του Ελληνικού Διαφωτισμού,¹⁵ εμπλουτισμένες όμως με τη διάσταση που εμφανίζει η άμεση σύνδεση της

δυτική παιδεία αποτελούσε το δραστικότερο μέσο για να αποκτήσει η Ελλάδα την αρχαία της δόξα. Επιστολή του Κοραή της 4 Νοεμβρίου 1811. Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή [Ομιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού (Ο.Μ.Ε.Δ.)], τόμος Γ, Αθήνα 1979, σ.156 και Μαλαφάντης, ό.π., σ.23.

¹¹ Ο.π., σσ.151,181,188.

¹² Η ίδρυση ελληνικών σχολείων στις υπόδουλες περιοχές, η μετάφραση και αποστολή βιβλίων στον υπόδουλο ελληνισμό, η μεταφορά και διάδοση των ευρωπαϊκών γραμμάτων με ενδιαφέρον επίσης στις θετικές επιστήμες ήταν οι πρόσφοροι τότε τρόποι για την εθνική αφύπνιση. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, Κεφάλαια Νεοελληνικής Ιστορίας (1204-1833)-Τουρκοκρατία, [Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987, σ.97.

¹³ Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, τεκμήριο 148, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002, σ.184, Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση... ό.π., σ.72. «Δέκα χρόνια πολέμων αποδιάρθρωσαν τα εμβρυακά σχολικά δίκτυα που λειτουργούσαν στους σημαντικότερους οικισμούς των περιοχών πριν από την Επανάσταση». Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σ.391, Ισηγόνης, ό.π., σ.222.

¹⁴ Πολιτειακού χαρακτήρα ρυθμίσεις για την εκπαίδευση υπάρχουν στη Νομική Διάταξη της Χέρσου Ελλάδος (15 Νοεμβρίου 1821), στις δύο προκηρύξεις της Πελοποννησιακής Γερουσίας (16 Μαρτίου και 27 Απριλίου 1822), στο Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την Α' Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο (1 Ιανουαρίου 1822), στον Οργανισμό της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος (27 Φεβρουαρίου 1822), το «Νόμο της Επιδαύρου» τον Απρίλιο του 1823, στις αποφάσεις της α' φάσης της Εθνοσυνέλευσης της Επίδαυρου 1826, στο «Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος» της Γ' Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα το 1827. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Υπουργείον Εσωτερικών, φάκελος 25, έγγραφο 2370 της 24 Οκτωβρίου 1823 και Δημήτριος Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.14-50.

¹⁵ Βλ. Διακήρυξις της Πελοποννησιακής Γερουσίας, 27 Απριλίου 1822: «[...] και ήδη απολαύομεν οπωσούν της φιλτάτης ελευθερίας και της γλυκείας ελπίδας του να την αποκτήσωμεν παντελώς, διά να ευδαιμονήσωμεν. Αλλά πόσον δυσκολώτερον είναι, αγαπητοί αδελφοί, το να φυλάξωμεν την ανεξαρτησίαν μας! Πόσον εργωδέστερον είναι το να διοικηθώμεν νουνεχώς διά να φανώμεν άξιοι των προγόνων μας εις τα όμματα της πεφωτισμένης Ευρώπης! [...] Η διοίκησις απαιτεί προ πάντων καλήν νομοθεσίαν' ο νομοθέτης διά να είναι καλός οφείλει να γνωρίζη την φύσιν και την καρδίαν του άνθρωπον, διά να γνωρίζη δε τον άνθρωπον οφείλει να είναι φιλόσοφος, διά να γένη φιλόσοφος οφείλει να διδαχθή όσα μαθήματα συνιστώσι την φιλοσοφίαν, διά να διδαχθή χρειάζεται σχολείον, διδασκάλους, βιβλία, εκ τούτων δε πηγάζουν τα φώτα και απολαμβάνοντες τα φώτα ημπορούμεν να ευδοκιμήσω μεν, και να

εκπαίδευσης με το πολιτικό πρόβλημα του έθνους, Ο χώρος της εκπαίδευσης ανσδεικνύεται σε όργανο εκσυγχρονισμού και ενοποίησης της χώρας.¹⁶ Από τη στιγμή που η εκπαίδευση άρχισε να υπηρετεί το έθνος, άρχισε ταυτόχρονα να γίνεται και αντικείμενο κρατικής διαχείρισης.¹⁷ Το 1823 η Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους αποφάσισε τη συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης και την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία.¹⁸ Συνολικά κατά την περίοδο 1823-1827 λειτούργησαν 20 ιδιοσυντήρητα σχολεία με 600 μαθητές. Στα τέλη του 1826 λειτούργησε το ιδιωτικό, όπου δίδαξαν οι Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεώργιος Κλεόβουλος, και Φίλιππος Ιωάννου.¹⁹

Κινούμενο στο πνεύμα συντονισμένης δράσης στον τομέα της εκπαίδευσης το 1824, ένα από τα πιο δύσκολα χρόνια του πολέμου, το Βουλευτικό Σώμα υιοθέτησε ένα πλήρες σχέδιο εθνικής παιδείας - «σχέδιον περί της Κοινής Παιδείας του έθνους» -, για την κατάρτιση του οποίου είχε διορίσει ειδική επιτροπή, με πρόεδρο τον Ανθιμο Γαζή.²⁰ Σε ανώνυμο χειρόγραφο, που πιστεύεται ότι ανήκει στην επιτροπή Γαζή, συναντά κανείς προτάσεις για τη σύσταση τριών ειδών σχολείων. Θεωρήθηκε πρακτικότερη όμως η εφαρμογή του πρώτου είδους, της αλληλοδιδασκαλίας, γιατί θεωρήθηκε ως «αναγκαιότατον και κοινωφελέστατον

διατηρήσωμεν την ανεξαρτησίαν της ελληνικής επικρατείας μας», Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα - Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Α', Αθήνα 1968, τεκμήριο αρ. 5, σ.30.

¹⁶ Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929, Από τις προδιαγραφές στον Προγραμματισμό, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1988, σ.34.*

¹⁷ Στο «Σχέδιον Γενικού Μηχανισμού Οργανισμού της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος», που εκδόθηκε την 27 Φεβρουάριου 1822, ορίζει ότι ο «Μινίστρος των Εσωτερικών» μεταξύ άλλων: «ενασχολείται μετ' επιμελείας εις την είσαξιν και διάδοσιν των Φώτων[...], προβάλλων εις την Διοίκησιν την μέθοδον και τους τρόπους διά την ανέγερσιν πανεπιστημίων, λυκείων, σχολείων, και λοιπών διδασκηρίων, και ιδιαιτέρως σχολείων % ον μεν Ναυτικού, του δε Πολεμικού». Γενικότερα μεριμνά, ώστε να διδάσκονται «οι νέοι πάσης τάξεως τα κοινά γράμματα και τα πρώτα εις τον βίον αναγκαία μαθήματα διά της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου». Ο.π.

¹⁸ Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Β' 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.304. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1823 η δημόσια εκπαίδευση τίθεται «υπό την προστασίαν τον Βουλευτικού Σώματος», η οποία προστασία προσδιοριζόταν ως εξής: «Συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' ύλην την Επικράτειαν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν». Άρθρο πζ' κεφάλαιο Γ του Συντάγματος του 1823. Η ελληνική επανάσταση, Ελένη Κούκου, Η Παιδεία από το 1821 έως το 1832. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', σ.588.*

¹⁹ Κ.Θ. Σπεράντσας, *Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Έφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, (ΕΕΚΜ) 1 (1961), σσ.32-140 και του ιδίου, Κωνσταντάς Γρηγόριος, Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ), τόμος 7 (1965), σ.1235.*

²⁰ Ν,Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις, [Ερμής], Αθήνα 1973, σσ.162-163 και Δ.Αντωνίου, Η Εκπαίδευση.Απ., τόμος Α', σ.184, Τα μέλη της επιτροπής ήταν εκτός από τον Ανθιμο Γαζή, ο Πανούτζος Νοταράς, ο Μ,Καββας, ο Σπ,Τρικούπης και ο Κ,Λιβέριος. Έφορος παιδείας διορίστηκε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Ο.π., σσ.208-209. Σύντομη περίληψη της πρότασης της Επιτροπής, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ο φίλος του Νόμον της 14 Ιουλίου 1824 και αφορούσε ένα ενιαίο και δημοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα με τρεις βαθμίδες: α. Τα πρωτοβάθμια σχολεία «δια την προκαταρκτικών και δημώδη αγωγήν», β. Τα λύκεια, τα οποία ιδρύονται στις πρωτεύουσες των επαρχιών γ. Ένα τουλάχιστον πανεπιστήμιο, με τέσσερις επιστημονικούς κλάδους:θεολογία, φιλοσοφία, νομική και ιατρική. Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...,ό.π., τεκμήριο αρ.5, σσ.10-11 και τεκμήριο αρ.18, σ.47.*

εις την Ελλάδα, και εν ταντώ ολιγοδάπανον διά την επικράτειαν και ανέξοδον διά τον μαθητήν».²¹

Μετά την κατάργηση των τοπικών κυβερνήσεων από το Σύνταγμα του 1823, οι οποίες είχαν την αρμοδιότητα της προώθησης της εκπαίδευσης κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ο Έφορος της παιδείας,²² είναι το νέο όργανο διοικητικού συντονισμού της εκπαίδευσης, στο οποίο αναφερόταν Λεπτομερώς διάταγμα του 1825.²³ Το διάταγμα μαρτυρούσε την πρόθεση της Κυβέρνησης για αποτελεσματική και οργανωμένη δράση στον τομέα της εκπαίδευσης.²⁴

Αντίθετα από τις υπάρχουσες προθέσεις για τη δόμηση ενός ολοκληρωμένου σχολικού χάρτη, στην πράξη αυτός περιορίζεται μόνο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, για την οποία ακόμη η Επανάσταση δε διέθετε καν το χρόνο και το χρήμα για την υλοποίηση της πολιτικής της.²⁵ Όμως τη σημασία αυτής της περιόδου στην ιστορία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν την εντοπίζουμε στην έκταση του τότε σχολικού δικτύου, αλλά στην τάση να μετασχηματιστεί το σχολείο «σε χώρο εθνικής ολοκλήρωσης, και με αυτόν τον τρόπο τομέα κρατικής παρέμβασης».²⁶

Με βάση την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μέχρι την κήρυξη της Ανεξαρτησίας - λαμβάνοντας βέβαια υπόψη τα ασαφή όρια και τις συγκυρίες της εποχής - είχε διαμορφωθεί με βάση τα κοινά σχολεία, τα αλληλοδιδασκτικά και τα Ελληνικά σχολεία ή «σχολεία των ελληνικών μαθημάτων». Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μέχρι το 1832 στον ελλαδικό χώρο λειτούργησαν τα «κοινά» σχολεία ή «σχολεία των κοινών γραμμάτων». Οι ρίζες των σχολείων αυτών ανάγονταν στο Βυζάντιο και η συνέχειά τους βρίσκεται στα λεγόμενα «γραμματοδιδασκαλεία» στη διάρκεια του 19^{ου}

²¹ «Εις την Ελληνικήν Επικράτειαν διά την ευτυχή πρόοδον του φωτισμού και την εκείθεν ευδαιμονίαν του γένους [...] Αλλ' επειδή τοιούτον σχέδιον δεν είναι του παρόντος καιρού να βαλθή εις πράξιν καθ' όλην την έκτασίν του, η επιτροπή περιορίζεται εις μόνον το πρώτον είδος το οποίον κοινώς ονομαζόμενον αλληλοδιδασκαλία είναι αναγκαιότατον και κοινωφελέστατον εις την Ελλάδα, και... ανέξοδον διά τον μαθητήν». Προτείνεται στη συνέχεια της επιστολής η σύσταση πρότυπου διδασκαλείου στο Αργος, το οποίο να χρησιμεύσει «ως μεγάλη πηγή, όθεν θέλουν εκρεύσεινάματα της αλληλοδιδασκαλίας». Όπ., τόμος Α', τεκμήριο αρ.5, σσ.10-11 και σ.κε'. Ανώνυμο και αχρονολόγητο σχέδιο, τιτλοφορημένο «Πίναξ παραστήνων τον διοργανισμόν της κοινής Εκπαιδύσεως κατά τους τρεις βαθμούς της Παιδείας, περιέχοντας εκάστου βαθμού μέρος εκ των τριπλών γνώσεων ανάλογον εις την τάξιν, την οποίαν οι μαθητευόμενοι μέλλουν να λάβωσιν εις τον βίον», λόγω περιεχομένου της πρότασης χρησιμοποιούμενης ορολογίας ταυτίζεται από τον Δασκαλάκη ως το πλήρες κείμενο της Επιτροπής Γαζή. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', τεκμήριο αρ.19, σσ.47-53.

²² Το Βουλευτικό Σώμα την 5 Ιουλίου 1823 διόρισε τον Θεόκλητο Φαρμακίδη «Έφορον της παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδων» με εισήγηση του Μαυροκορδάτου. Ακολούθησε στη θέση αυτή ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Μαυροσκούφης, ό.π., τεκμήριο αρ.11, σ.38.

²³ Η ενημέρωση της Διοίκησης, η πληροφόρησή του για την ηθικοπνευματική κατάρτιση του δασκάλου, τα διδασκόμενα μαθήματα, η μέθοδος διδασκαλίας, οι χρηματικοί πόροι του κάθε σχολείου και η διαχείρισή τους από τους τοπικούς εφόρους, τους υπεύθυνους των σχολείων, οι προτάσεις για βελτιώσεις της παιδαγωγικής οργάνωσης των υπαρχόντων σχολείων και για τρόπους ίδρυσης νέων αποτελούσαν βασικά καθήκοντά του. Διάταγμα του Υπουργού των Εσωτερικών, 10 Φεβρουάριου 1825. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', τεκμήριο αρ.38, σσ.68-70.

²⁴ Ελ.Καλαφάτη, ό.π., 1988, σ.36.

²⁵ Σύμφωνα με την έκθεση του 1825 του εφόρου Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντά είχαν ιδρυθεί πάνω από δέκα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στο Αργος, το Ναύϊλιο, την Αθήνα, την Τρίπολη, το Μεσολόγγι και αλλού. Ελ. Κούκου, Η παιδεία..ό.π., ΙΕΕ, σσ.588-589.

²⁶ Ελ. Καλαφάτη, ό.π., 1988, σ.39.

αιώνα.²⁷ Σε αυτά τα σχολεία ο ιερέας του χωριού ή ένας δάσκαλος με στοιχειώδεις συνήθως γνώσεις δίδασκε τα πρώτα γράμματα στους μαθητές, ανάγνωση και γραφή από θρησκευτικά βιβλία και αργότερα από Αλφαβητάρια.²⁸ Οικονομικά στηρίζονταν στις συνεισφορές των κατοίκων και τα έσοδα των μοναστηριών.²⁹ Κατά το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα την ανάγκη αναμόρφωσης των κοινών σχολείων, ως εκπαιδευτικών χώρων, «όπου μάλιστα έχει χώραν η παιδική ανατροφή», επεσήμαινε ο Αδαμάντιος Κοραής.³⁰ Η πορεία τους στο γεωγραφικό χώρο ποικίλει ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες. Αλλού, όπως στη Σίφνο ή την Τρίπολη, βρίσκονται σε αποδομή, και αλλού η παράταση της λειτουργίας τους επιβράδυνε την ενιαιοποίηση της παιδείας.³¹

Όσον αφορά στη διδακτική μέθοδο, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια εφαρμοζόταν, με περιορισμένη βέβαια διάδοση, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος,³² η οποία

²⁷ Μέχρι το 1892 στα κοινά δημοτικά σχολεία, γνωστά και ως «γραμματεία» που λειτουργούσαν στους επαρχιακούς οικισμούς δίδασκαν οι «γραμματοδιδάσκαλοι». Η μόρφωσή τους ήταν ατελής. Το 1888 υπήρχαν 1141 σε 5669 κοινότητες. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.108.

²⁸ Ο διαχωρισμός αυτός των σχολείων επιχειρείται από τον Δ. Αντωνίου στο: Δανιήλ Αντωνίου, Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί του 19^{ου} αιώνα, [Καϊρείος βιβλιοθήκη], Ανδριακά Χρονικά 35, Άνδρος 2005, σ.21-23. Το πρώτο, ονομαζόμενο «Μέγα Αλφαβητάριο» κυκλοφόρησε το 1771 και το δεύτερο ως «Μικρό Αλφαβητάριο» το 1783, έργα και τα δύο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, λογίου από τη Σιάτιστα, μαθητή του Ευγένιου Βούλγαρη. Βλ. Ευγενία Κεφαλληνάου, Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981, [Παρασκήνιο] Αθήνα 1995, σ.24., Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, [Τύποις Α,Π,Χαλκιοπούλου], εν Αθήναις 1936, τόμος Α', α.LXXXII.

²⁹ ΓΑΚ, Εκτελεστικόν, φάκελος 105, Αρχεῖον Εθνικής Παλλιγγενεσίας, (Α.Ε.Π.), τόμος Η', σ.280, Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', σσ.89-90 Δ, Αντωνίου, Η Εκπαίδευση..ό.π., τόμος Α', σ.547., Εφημερίς Αθηνών, αρ.61 της 5 Μαΐου 1825, σ.4, ΓΑΚ, Μικραί Συλλογαί, Κ47, φάκελος ΙΟ. Βλ. κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.79-80.

³⁰ Αδαμάντιος Κοραής, Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του, τόμος Α' (Πρόλογος ΚΧΔημαρά), φωτογραφική αναπαράσταση της έκδοσης του 1833, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1986, σ.402. «Αι επιστήμαι», έγραφε «ήρχισαν να εμβαίνωσιν εις την Ελλάδα, αλλά δια να ωφεληθώσιν απ' αντάς οι νέοι και απ' αυτούς όλον το γένος, χρεία είναι να έρχονται εις αυτάς προετοιμασμένοι με ορθήν παιδική ανατροφήν». Ο.π., σ.39 και Εφημερίς Αθηνών, αρ.63 της 12 Μαΐου 1825, σσ.3-4.

³¹ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 25, της 19 Μαρτίου 1830, Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Β', σσ.853-854.

³² Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, γνωστή και ως μέθοδος Lancaster, ήταν διαδεδομένη στην Ευρώπη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Εφευρέθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα στη Γαλλία και διαδόθηκε στην Αγγλία. Τη συστηματική οργάνωσή της την οφείλει στο Σκώτο αγγλικανό κληρικό Andrew Bell, διευθυντή από το 1787 του Στρατιωτικού Ασύλου για ορφανά στο στρατόπεδο Έγκμορ στο Μανδράς Ινδιών. Παράλληλα βελτιώθηκε από τον Joseph Lancaster, ο οποίος υιοθέτησε το σύστημα στο σχολείο που ίδρυσε το 1796 στο Borough Road του Λονδίνου. Για την ευρύτερη διάδοση της αλληλοδιδασκτικής ιδρύθηκαν το 1808 το «Βασιλικό Λαγκαστεριανό Ίδρυμα» και το 1811 η «Εθνική Εταιρεία Διάδοσης της Εκπαίδευσης των Φτωχών στις Αρχές της Καθεστηκυίας Εκκλησίας στην Αγγλία και την Ουαλία», η οποία υποστήριζε το σύστημα Bell. Λυδία Παπαδάκη, Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, [Δωδώνη], Αθήνα -Γιάννινα 1992, σσ.25-45. Η μέθοδος επέστρεψε στη Γαλλία, όπου τελειοποιήθηκε στις αρχές' του 18^{ου} αιώνα από τον Sarazin, διευθυντή στο διδασκαλείο αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στο Παρίσι. Το όνομά της το οφείλει στον τρόπο διδασκαλίας. Ένας δάσκαλος με τη βοήθεια των ικανότερων, των «πρωτόσχολων», χωρισμένων σε διάφορες κατηγορίες και χρησιμοποιούντων κωδικοποιημένο σύστημα μηχανικών εντολών

καθιερώθηκε επίσημα και επεκτάθηκε κατά την καποδιστριακή περίοδο στο δίκτυο της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τον «*Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*».³³ Παράλληλα λειτουργούσαν τα Ελληνικά ή «*σχολεία των ελληνικών μαθημάτων*»,³⁴ τα «*ελληνομουσειά*»: Πρόκειται για σχολεία μέσης εκπαίδευσης, για τα οποία δεν υπήρχε νομοθετική ρύθμιση μέχρι το 1836.³⁵ Την ονομασία τους την όφειλαν στην ιδιαίτερη μέριμνα που δινόταν για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας από κείμενα της αρχαίας γραμματείας.³⁶ Πριν από την έκδοση του κανονισμού ίδρυσης και λειτουργίας τους, ήδη είχαν ιδρυθεί δέκα ελληνικά σχολεία σε διάφορες πόλεις, καθώς και Γυμνάσιο στην Ερμούπολη, στο Ναύπλιο (21 Νοεμβρίου 1833) και στην Αθήνα (29 Μαρτίου 1835).³⁷ Κατά την περίοδο αυτή συστάθηκαν σε

μετέδιδε τις στοιχειώδεις γνώσεις σε μεγάλο αριθμό μαθητών στον ελάχιστο δυνατό χρόνο και με ελάχιστο κόστος. Την «*αλληλοπαράδοτον διδασκαλίαν*», όπως ονόμαζε την αλληλοδιδασκτική ο Αδ. Κοραής σε επιστολή του της 9 Μαΐου 1830 προς τον Καποδίστρια, (βλ. Αδ.Κοραή, *Αλληλογραφία, ό.π., τόμος ΣΤ, σ.182*) την εκτήγαγε στην Ελλάδα ο Γεώργιος Κλεόβουλος. Χριστόδουλος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σσ.128-129*. Η μέθοδος αυτή, παρά την παιδαγωγική της αξία και την οικονομική της διάσταση, που ήταν ο αποφασιστικότερος παράγοντας διάδοσής της, «*εν τούτοις καθιέρωσε τον διδακτισμό, αλλά και τον ανταρχισμό, την αυθεντία, τη στείρα και βασανιστική ηθικολογία*», χαρακτηριστικά γνωρίσματα καί των σχολικών βιβλίων. Μαλαφάντης, *ό.π., σ.189*.

³³ Ο «*Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*» αποτελεί μετάφραση του γαλλικού εγχειριδίου του Ch.L.Sarazin και προσαρμογή του στα ελληνικά δεδομένα από τον Ι.Π.Κοκκώνη. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες..ό.π., σ.2*. Με τον τίτλο «*Εγχειρίδιον διά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία*» ή «*Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*» που εκδόθηκε το 1830 από τον Ι.Κοκκώνη εισήχθη η αλληλοδιδασκτική μέθοδος σε όλα τα σχολεία της χώρας με το διάταγμα αρ.1032 της 12 Ιουλίου 1830. Χρ.Λέφας, *ό.π., σ.135*, Ιω. Κανάκης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995, σ.22*. Χαρακτηριστική διατύπωση του Ιωάννη Κοκκώνη για την αλληλοδιδασκτική ήταν: «*πολλοί παίδες υπό την επιστάσιαν ενός διδασκάλου, διδάσκουσιν αλλήλους, όσα ο εις μανθάνει κάλλιον των άλλων*». Εκτήχθη στα σχολεία το 1819. Συγκεκριμένα ο Χρ. Περαιβός ανέθεσε σε μαθητή του Κλεόβουλου να διδάξει αλληλοδιδασκτικά στους Δολούς της Μάνης. Ένα χρόνο μετά ο Κλεόβουλος ίδρυσε στο Ιάσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Γ.Ν.Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης, Αθήνα 1995, σ.233*.

³⁴ Αποκαλούνταν και φροντιστήρια ή γυμνάσια. Ονομάστηκαν «*ελληνικά*», γιατί σ' αυτά άρχιζε η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. «*Ελληνικήν*» ονόμαζαν την αρχαία ελληνική, ενώ «*Γραικικήν*» την τότε καθομιλουμένην (βλ. Ανώνυμου, *Σημερινή κατάσταση των Σχολείων των εν Τεργέστη Γραικών*, Ερμής ο Λόγιος, φύλλο 15, 1817, σσ.340-342) καί διδάσκονταν κείμενα από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Σποραδικά λειτούργησαν και ιδιαίτερα ελληνικά, σχολεία, όπου ο ελληνοδιδάσκαλος δίδασκε τα κοινά γράμματα. Ελένη Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορία), Αθήνα" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, -σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970*. Ο θεσμός υπήρχε υποτυπωδώς την καποδιστριακή περίοδο, για τη βελτίωση του οποίου μερίμνησε η Κυβέρνηση. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Εκπαίδευση, φάκελος 32, έγγραφο της 5 Οκτωβρίου 1830.

³⁵ Έτσι, την πρωτοβουλία, όσον αφορά στο χωρισμό σε τάξεις ή μάλλον 7ιεριόδους, την είχε ο δάσκαλος. Οργανώθηκαν βάσει του διατάγματος της 31 Δεκεμβρίου 1836, «*περί Κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

³⁶ Ελένη Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.53* και Α.Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάκια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήναι 1993, σ.349*.

³⁷ Ο Pecchio, περιηγητής του 19ου αιώνα, στα πλαίσια της ταξιδιωτικής του αφήγησης του 1825 δημοσίευσε λεπτομερή έκθεση για τη δημόσια εκπαίδευση του Γρ. Κωνσταντά, ο οποίος ήταν τότε Έφορος της Παιδείας. Σύμφωνα με αυτήν την έκθεση, στις ελεύθερες περιοχές της Πελοποννήσου και

διάφορα μέρη της Ελλάδας δημοτικά σχολεία, νέα ή ενισχύθηκαν ήδη ευάριθμα προϋπάρχοντα και συντηρούμενα κάποια με πρωτοβουλία ιερομονάχων, της Εκκλησίας ή του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων ή πνευματικών, «φωτισμένων» ατόμων.³⁸

Α' Περίοδος: 1828-1856,³⁹

Βασικό χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η προσπάθεια οργάνωσης και προσαρμογής στην ελληνική πραγματικότητα των αρχών και μεθόδων που επικρατούσαν στη Δύση.⁴⁰

Ι). 1828-1832: Ιωάννης Καποδίστριας: «Τα πρώτα θεμέλια».

της Στερεάς Ελλάδας, καθώς και στα νησιά Ανδρος, Σίφνος και Πάτμος, λειτουργούσαν το 1825 τουλάχιστον 10 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, 12 «Ελληνικά». Λειτουργούσαν όμως στα νησιά και σχολεία, τα οποία που δεν αναφέρει η έκθεση Κωνσταντά. Σύμφωνα με τον Η. Dufrone στο τέλος του 1827 τα σχολεία αυτά ανέρχονταν σε 70, με 1400 περίπου μαθητές, ενώ 13 από αυτά λειτουργούσαν ήδη προεπαναστατικά. Έκθεση επιθεώρησης, που ο Η. Α. Dufrone πραγματοποίησε το Μάιο του 1828 στα νησιά του Αιγαίου (Αίγινα, Κίμωλος, Μήλος, Νάξος, Πάρος, Πόρος, Σαντορίνη, Σκόπελος, Σέριφος, Σίφνος, Σίκινος, Σκιάθος, Σκύρος, Σπέτσες, Θερμιά και Κέα). Γενική Εφημερίς, αρ.91 της 5 Δεκεμβρίου 1828, σ.374, και αρ.93 της 12 Δεκεμβρίου 1828, σ.384. Ένα Κεντρικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο υπήρχε επίσης στο Αργος, το πρότυπο Διδασκαλείο, όπου εκπαιδεύονταν αλληλοδιδάσκαλοι. Είχε δημιουργηθεί το 1824 με πρόταση της επιτροπής με πρόεδρο τον Ανθιμο Γαζή για την εκπαίδευση δασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσης. Αποφοίτησε από αυτό σημαντικός αριθμός δασκάλων. Θεόδωρος Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Παπαδήμας], Αθήνα 1988, σ.42. Σύμφωνα με την απόφαση της ίδιας επιτροπής, το υπουργείο Εσωτερικών της Προσωρινής Κυβερνήσεως υπό τον Γρηγόριο Δίκαιο ανέθεσε στον Κωνσταντά τη σύσταση σχολείων. Λεωνίδας Σ.Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από τον 1821-1845*. Κυκλαδικά θέματα έτος Γ, τεύχος 16-17, σσ.647-669. Από το 1825 λειτουργούσαν στην Αθήνα πέντε σχολεία, τα οποία συντηρούσε ο στρατηγός Γκούρας: Το «Σχολείο της νέας Παιδαγωγείας», αλληλοδιδασκτικό, ιδιωτικό, όπου δίδασκε ο Ν. Νικητόπουλος, ο οποίος διηύθυνε το «Σχολείο Κορασίδων», παρθεναγωγείο που ίδρυσε η Φιλόμουσος Εταιρεία, το «Σχολείο της Ελληνικής Γλώσσας», όπου δίδασκε ο Διονύσιος Σουρμελής, το «Σχολείο υψηλότερων μαθημάτων της Ελληνικής γλώσσας», με δάσκαλο τον Ιωάννη Ειρηναίο και το «Σχολείο ιστορίας των φιλοσοφικών επιστημών» με δάσκαλο τον Γεννάδιο. Λειτουργούσαν παράλληλα πάνω από δέκα αλληλοδιδασκτικά σχολεία σε Αργος, Ναύπλιο, Τρίπολη, Μεσολόγγι. Από τη συνοπτική Έκθεση του Γ.Κωνσταντά του 1825. Ελ.Κούκου, *Η παιδεία..ό.π.*, ΙΕΕ, σσ.588-589.

³⁸ Με πρωτοβουλίες λόγου χάρη της Εκκλησίας ή πνευματικών «φωτισμένων» ατόμων, όπως του ιεροκήρυκα, αρχιμανδρίτη Σαμουήλ Πλασίμη ή Σκάζη λειτουργούσε σχολείο στο Κόρθι της Ανδρου, του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο, του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων στη Σίφνο, του Ευστράτιου Πέτρου από τις Κυδωνιές, θεμελιωτή του Ελληνικού σχολείου στην Τήνο. Τρύφης Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία..ό.π.*, τόμος Α', σ.72, Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Ο ελληνοδιδάσκαλος και Σχολάρχης Τήνου (1824-1841) Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς*. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΕΚΜ), 1991-1993, Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου Ανδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991), σσ.71-115.

³⁹ Η διαίρεση των επί μέρους περιόδων της εκπαίδευσης είναι εκείνη που ακολουθεί ο Αλ. Δημαράς. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Α' 1821-1894 και τόμος Β' 1895-1967, ό.π.

⁴⁰ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, (μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά, [αφοί Τολίδη], Αθήνα 1976, σσ.525-526.

Σε μια Ελλάδα με έντονα ίχνη της ερήμωσης και της καταστροφής συνεπεία του δεκάχρονου Απελευθερωτικού Αγώνα⁴¹ η κρατική παρέμβαση για την ανασυγκρότηση ήταν άμεση. Ο στόχος για μία εκπαιδευτική αναγέννηση αποτέλεσε πρωταρχική φροντίδα και του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος επιχείρησε να θέσει τις εκπαιδευτικές βάσεις του νεοσύστατου κράτους⁴² δίνοντας βαρύτητα στη στοιχειώδη βαθμίδα,⁴³ καθώς και στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση.⁴⁴ Σε γράμμα του προς τον Ελβετό τραπεζίτη φιλέλληνα Εϋνάρδο επισήμαινε: «είμαι αποφασισμένος να στηρίξω την επανόρθωση της Ελλάδος εις δύο μεγάλας βάσεις, την εργασίαν και την στοιχειώδη εκπαίδευσιν».⁴⁵

Ο Καποδίστριας απόλυτη προτεραιότητα έδωσε στη δημιουργία ενός πρωτοβάθμιου σχολικού δικτύου:⁴⁶ «Αφού συστήσω μεν εις όλας τας Επαρχίας Αλληλοδιδασκτικά σχολεία και καταστήσωμεν Δημόσιον την θεμελιώδη εκπαίδευσιν, θέλομεν φροντίσει και περί Σχολείων ανωτέρας τάξεως και προς τούτον τον σκοπόν εσσητήσαμεν το Κεντρικόν Σχολείον, εις το οποίον προπαρασκευάζονται ήδη οι μέλλοντες να διευθύνωσι τα Ελληνικά Σχολεία».⁴⁷ Με τη στοιχειώδη σε πρώτο στάδιο παιδεία θα μπορούσε ο λαός να συμβάλει στην κοινωνική αναμόρφωση της χώρας, στην ολοκλήρωση της οποίας θα οδηγούσε η διανομή της εθνικής γης, με τρόπο σύμμετρο στις κοινότητες. Η επέκταση ενός εκπαιδευτικού δικτύου που θα άγγιζε ευρέως τα λαϊκά στρώματα και η ταυτόχρονη ενίσχυση του κοινοτικού θεσμού θα συρρίκνωνε την πολιτική δύναμη των προκρίτων.⁴⁸

Τα οικονομικά μέσα, η διοικητική οργάνωση και η ασφάλεια, απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιτέλεση των προσπαθειών του όμως, έλειπαν κυρίως κατά το πρώτο

⁴¹ Η κατάσταση της εκπαίδευσης ήταν απελπιστική. Χαρακτηριστικές ήταν οι περιγραφές των Γ.Γενναδίου και Γρ. Κωνσταντά: «...τα ολίγα διδασκτικά σχολεία όσα είδα εις την Ελλάδα είναι μόνο σκιά σχολείων εκτός τον των Αθηνών», «Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στερούνται παντός ό,τι είναι αναγκαίον δι αντήν την μέθοδον. Ελλείπουν πλάκες, γραφίδες, μολνβδοκόνδνλα και νποδείγματα γραφής» ή «...και οι διδάσκαλοι τόσον αμαθείς...». Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π., τόμος Α', Αθήνα 1968, σσ.80,73.

⁴² Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήνα, 1976, [Θεμέλιο], σσ.72-73.

⁴³ Ελ,Κούκου, Η Παιδεία...ό.η., ΙΕΕ, σ.589.

⁴⁴ Ανδρέα Μουστοξύδη, Εκθεσις περί παιδείας, «Αιγιναία», Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, [εκδιδόμενη υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού], Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584, σσ.34,36. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.701-702.

⁴⁵ Ελ,Κούκου, Η Παιδεία...ό.π., ΙΕΕ, σ.589.

⁴⁶ Στην κριτική που δέχθηκε από εκείνους που απέδιδαν σε εκδήλωση της απολυταρχικής πολιτικής του μια τέτοια επιλογή, ο ίδιος την αιτιολογούσε ως επείγουσα επιλογή στην κρίσιμη κατάσταση της χώρας και την έλλειψη μέσων Επιστολή στον Κοραή της 4 Οκτωβρίου 1829, στο Ι,Α.Καποδίστρια, Επιστολαί (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), Επιστολαί διπλωματικοί, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, (Ε.Α. Βετάν). Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση, τόμοι 1-4, Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843; τόμος ΗΓ', σ.330.

⁴⁷ Ο Καποδίστριας στον Έκτακτο Επίτροπο της Ανατολικής Ελλάδος στις 2 Μαρτίου 1830. Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π., τεκμήριο αρ.375, σ.830.

⁴⁸ Βασ. Σφυρόερας, Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής τον Καποδίστρια. Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση τον ελληνικού κράτους. (Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών (Νομική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) ΔΙΠΒ11Θ 2, [University Studio Press], Θεσσαλονίκη 1983, σσ.76-77 και Επίσης Χάρης Μπαμπούνης, Η παιδεία στην Κίμωλο 1823-1832, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ, τεύχος 16-17, Αθήνα 1987, σσ.230-236.

έτος της διακυβέρνησής του Καποδίστρια, κατά το οποίο οι εχθροπραξίες συνεχίζονταν και οι Έλληνες διεξήγαν αγώνα πολιτικής επιβίωσης.⁴⁹

Ανάμεσα στα γενικά μέτρα υπέρ της ανόρθωσης παιδείας, εκτός από την οργάνωση της «Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως»,⁵⁰ ήταν η ίδρυση Ορφανοτροφείου,⁵¹ του Κεντρικού και Πρότυπου Σχολείου στην Αίγινα,⁵² η οργάνωση των σχολείων,⁵³ η εκπαίδευση των δασκάλων⁵⁴ και οι υποτροφίες μαθητών.⁵⁵ Λόγω όμως «ε^ενών δυσκολιών»,⁵⁶ η οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης δεν πορεύθηκε όσο ταχύρρυθμα απαιτούσαν οι περιστάσεις.⁵⁷ Αναγκαστικά λοιπόν δόθηκε προτεραιότητα, εκτός από το δημόσια σχολεία της χώρας, στην πρόνοια των ορφανοτροφείων και στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.⁵⁸

Μεταξύ των έξι υπουργείων που ιδρύθηκαν το 1829 συγκαταλεγόταν και εκείνο των «Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας» με πρώτο υπουργό τον Νικόλαο Χρυσόγελο το 1829.⁵⁹ Με το ΙΑ' ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνελεύσεως (1829) τέθηκαν οι βάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κυβέρνησης.⁶⁰ Την περίοδο αυτή εντοπίζεται η απαρχή της γενικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και σχεδόν όλους τους τομείς της με ιδρύματα στοιχειώδους και μέσης. Έχουμε όμως και τις απαρχές τεχνικής εκπαίδευσης στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, τη Γεωργική σχολή Τίρυνθας, τη Στρατιωτική Σχολή στο

⁴⁹ Βλ. κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.73-74.

⁵⁰ Γενική Εφημερίς, αρ. 63 του 1829, σ.256.

⁵¹ Γενική Εφημερίς, αρ.40 του 1829, σσ.155-156, και κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.74-77,83.

⁵² Τον Απρίλιο του 1830 σε όλα τα σχολεία της Αίγινας φοιτούσαν πάνω από 1000 μαθητές. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σσ.70-71. Συγκεκριμένα επισκεπτόμενος τα σχολεία ο Καποδίστριας διαπίστωσε ότι φοιτούσαν συνολικά 1082 μαθητές, στο Ορφανοτροφείο 460, στο Πρότυπο 160, στο Κεντρικό 210, στο «σχολείο των Κορασίδων» 32, στο αλληλοδιδασκτικό των Ψαριανών 80 και σε δύο άλλα Ελληνικά σχολεία 140. Η Αίγινα είχε μεταβληθεί σε αληθινή «σχολειονπολη». Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ.47,

⁵³ Μετά τη σύσταση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, φρόντισε την οργάνωση πρότυπων ή τυπικών σχολείων. Ελ.Κούκου, Η Παιδεία...ό.π., ΙΕΕ, σ.591.

⁵⁴ Τπόμνημα του Μουστοξύδη προς την «επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γραμματεία» της 20 Αυγούστου 1830 για την οργάνωση των «προκαταρκτικών» σχολείων (αντί των Ελληνικών), σχολείων μέσης εκπαίδευσεως που έπρεπε να προετοιμάζουν τους πρωτοβάθμιους δασκάλους της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Με συμπληρώσεις της Επιτροπής Προπαιδείας ο Κυβερνήτης το ενέκρινε, αλλά δεν προχώρησε η εκπόνηση του σχεδίου αυτού. Ό.π. Την κατάρτιση των δασκάλων φρόντισε να την προετοιμάσει στο Κεντρικό σχολείο. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.394.

⁵⁵ Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν.,ό.π., σσ.17-21.

⁵⁶ Η ανεπάρκεια της υλικότεχνικής υποδομής, οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό, η δημογραφική αναστάτωση, το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης αποτελούσαν κάποιες από τις δυσκολίες αυτές.

⁵⁷ J. Capodistrias, Correspondence contenant les lettres diplomatiques, administratives et particylières depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Geneve - Paris 1839. I-A.Καποδίστρια, Επιστολαί..ό.π.; τόμος Γ', σ.247.

⁵⁸ Χ.Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση... ό.π., σ.171.

⁵⁹ Το υπουργείο «Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας» συστήθηκε στις 3 Οκτωβρίου 1829 με γραμματέα το Νικόλαο Χρυσόγελο, που ήταν λόγιος από τη Σίφνο, μαθητής της σχολής Πάτμου και του Αθανασίου του Παρίου. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ.47.

⁶⁰ Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος Larousse Britannica», [Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος], τόμος 6, Αθήνα 1981, σσ.376-380 και Γενική Εφημερίς, φύλλο 63 του 1829, σ.256.

Ναύπλιο, την Εκκλησιαστική στον Πόρο και προγραμματισμό για την κατάρτιση των δασκάλων.⁶¹

Για την ομοιογενή οργάνωση των σχολείων στη βάση μιας «ορθής» μεθόδου ένα πρώτο μέτρο, τον Οκτώβριο του 1829, ήταν η κατάρτιση τριών επιτροπών επιφορτισμένων με τη μετάφραση ή τη σύνταξη των διαφόρων σχολικών εγχειριδίων και συγγραμμάτων για τα αλληλοδιδασκτικά και τα τυπικά σχολεία.⁶² Από αυτές την τρίτη επιτροπή, την «Επί της Προπαιδείας», συγκρότησαν ο ΗΑ. Dutrone,⁶³ ο Ν. Νικητόπουλος,⁶⁴ και ο Ι. Π. Κοκκώνης.⁶⁵ Σημαντικό μέρος της ευθύνης για την οργάνωση της παιδείας εναποτέθηκε στον Ανδρέα Μουστοξύδη, ο οποίος διορίστηκε πρόεδρος της επιτροπής του Ορφανοτροφείου Αίγινας.⁶⁶

Βασικό εκπαιδευτικό ίδρυμα το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, το οποίο αποτέλεσε και τη βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια, διατηρούσε τη δύναμη ενός καθοδηγητικού οργανισμού. Σ' αυτό λειτουργούσε και αλληλοδιδασκτικό σχολείο και τα δύο ανώτερα από αυτό, το «Πρότυπον» ή «Πρωτότυπον», όπου θα φοιτούσαν μαθητές του

⁶¹ Κόντωνα, ό.π., σ.23.

⁶² Ψήφισμα Α' και διάταγμα της 18 Οκτωβρίου 1829, στο ίδιο, τεκμήριο αρ.195, σ.331. Την πρώτη Επιτροπή συγκροτούσαν οι Αρχιερείς της Αίγινας, Γεράσιμος Ταλαντίου Νεόφυτος, Ρεθύμνης Ιωαννίκιος και Κυρήνης Παρθένιος. Την δεύτερη Επιτροπή ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Γεώργιος Γεννάδιος και ο Ιωάννης Βενθύλος, μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου. Ελ.Κούκου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σσ.22-23.

⁶³ Ο Η.Α. Dutrone (1796-1867), νομικός και λοχαγός του γαλλικού επιτελείου, ήρθε στην Ελλάδα στις αρχές του 1828 και επέστρεψε στη Γαλλία το 1830. Όπως οι περισσότεροι Γάλλοι αξιωματικοί, χρησιμοποιήθηκε από τον Καποδίστρια σε διάφορες αποστολές. Επιδίωξε να διδάξει δωρεάν τη γαλλική γλώσσα στα Ελληνόπουλα για να μελετήσουν τις διάφορες επιστήμες, οι οποίες αναπτύσσονταν στην Ευρώπη, αλλά συνάντησε δυσκολίες στο έργο του. Η δυσπιστία που αντιμετώπισε και η διαφοροποίησή του από την εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια -διαφωνούσε με τη θεωρητική κατεύθυνση που δόθηκε στη δημόσια εκπαίδευση στην Ελλάδα - τον ώθησαν να εγκαταλείψει την Ελλάδα το 1830. Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σ.κη'. Βλ. σχετικά (Η. Dutrone), *Extraits de la correspondance de H. Dutfone avec M. le Président Capodistria, pour éclairer la polémique ilevée à l'occasion des demiers évinements de Grèce*, Παρίσι 1831, σσ.23-24.

⁶⁴ Ο Ν. Νικητόπουλος (1795-1846), παρακολούθησε τη διδασκαλία του Κλεόβουλου στο Ιάσιο το διάστημα 1819-1821. Το 1822 δίδαξε στο αλληλοδιδασκτικό της Τρίπολης. Από το 1824 ως το 1826 διηύθυνε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων στην Αθήνα και τα έτη 1829 και 1830 δίδαξε στο σχολείο του 'Ορφανοτροφείου στην Αίγινα. Περισσότερα περί αυτού βλ Δαβίδ Αντωνίου, Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα, Αθήνα 1998 και Αλ. Δημαράς, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλοιώτικο ελληνικό σχολείο*, Ερανιστής, 11 (1974), Αθήνα 1980, σσ.323-332.

⁶⁵ Ο Ι.Π. Κοκκώνης (1796-1864) παρακολούθησε τα μαθήματα του Gh. Sarazin στο Παρίσι. Πρωταγωνίστησε στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο. Από το 1836 έως το 1852 διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων. Δημοσίευσε παιδαγωγικές πραγματείες, αλλά και σχολικά εγχειρίδια που αφορούσαν σχεδόν σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα. Δαβίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833, [Πατάκης], Πηγές Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1992, σσ.27-28. Περισσότερα για τον Κοκκώνη βλ. Μ. Αμαριώτου, Ι.Π. Κοκκώνης, Ο πρώτος μας παιδαγωγός, Αθήνα 1937.

⁶⁶ Ο Μουστοξύδης διορίστηκε στη θέση του Βιάρχου Καποδίστρια με το ψήφισμα Β' της 21 Οκτωβρίου 1829. Παράλληλα, ήταν διευθυντής του Εθνικού Μουσείου, της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της ελληνικής και γαλλικής Τυπογραφίας στην Αίγινα. Γενική Εφημερίς, αρ.77, 1829, σ.310 και Δασκαλάκη, Κείμενα...ό.π., σ.338.

Ορφανοτροφείου ικανοί για ανώτερη μόρφωση⁶⁷ και το «Κεντρικόν σχολείον», όπου θα φοιτούσαν όσοι είχαν «έφεσιν να αναδεχθώσιν το διδασκαλικόν επάγγελμα» και το οποίο λειτούργησε «ως πρώτον διδασκαλείον προς ομοιόμορφον παρασκευήν διδασκάλων και τελειότερον καταρτισμόν των προϋπαρξάντων, των ζητούντων να διορισθώσιν εν τοις ιδρυθείσιν αλληλοδιδασκτικοίς και είτα δημοτικοίς σχολείοις».⁶⁸ Λειτουργούσαν επίσης στο Ορφανοτροφείο, τρία αλληλοδιδασκτικά, «τρεις κλάσσεις ελληνικών μαθημάτων», όπως και πολλά «χειροτεχνεία», πρακτικά εργαστήρια διαφόρων τεχνών, ώστε ανάλογα με τις ιδιαίτερες κλίσεις και ικανότητές τους οι μαθητές εξερχόμενοι από το σχολείο να ασκήσουν ένα βιοποριστικό επάγγελμα.⁶⁹ Υπήρχε επίσης η δυνατότητα σημαντικός αριθμός παιδιών να κατευθύνεται στην εκμάθηση της «ναυτικής τέχνης» μετά τη συμπλήρωση της εκπαίδευσής τον.⁷⁰ Ο Ανδρέας Μουστοξύδης,⁷¹ ο ιθύνων νους της οργάνωσης του ιδρύματος επισημαίνοντας σε έκθεσή του τη δυνατότητα εκμάθησης τεχνών «συμφερωτάτων», όπως είναι η Γεωργική ή η Ναυτική εκφράζει τις υπάρχουσες προθέσεις.⁷²

Στην εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια διακρίνονται επιρροές από το παιδαγωγικό σύστημα του Emanuel von Fellenberg, ιδρυτή των εκπαιδευτηρίων στη Hofwyl της Βέρνης, βασισμένο στις παιδαγωγικές αρχές του Pestalozzi.⁷³ Στην πρακτική του

⁶⁷ Γενική Εφημερίς, αρ.7 του 1830, σ.25. Το Πρότυπο διατηρούσε το ρόλο του αλληλοδιδασκτικού Διδασκαλείου και σχετιζόταν με τη μετεγκύκλια εκπαίδευση. Σ' αυτό θα φοιτούσαν οι απόφοιτοι του Ορφανοτροφείου Αίγινας, οι άριστοι μαθητές όλων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων του Κράτους και οι επιθυμούντες να διδάξουν δυνάμει της υπ.αρ.11637 της 25 Απριλίου 1829 εγκυκλίου του Καποδίστρια. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σσ.111-119.

⁶⁸ Ιδρύθηκε την 1 Νοεμβρίου 1828 με στόχο να αποτελέσει πρότυπο ανώτερης σχολής. Δόθηκε βαρύτητα στην επιστημονική κατάρτιση των διδασκόντων σ' αυτό, καθότι έμελλε «να χρησιμεύση ως τύπος ηθικού και καλώς οργανισμένου σχολείου» με τριετή διάρκεια. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σσ.120-131. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.294-395.

⁶⁹ Δημιουργήθηκαν τμήματα τυπογραφικής και λιθογραφικής τέχνης, λεπτουργικής, ωρολογοποιίας, υποδηματοποιίας, ξυλουργικής τορνευτικής, σιδηρουργικής, οικοδόμων, βψλιοδετικής, και ράπττικής. Ό.π., σ.75. Επί διευθύνσεως Μουστοξύδη υπήρχαν έξι τεχνικά εργαστήρια. Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.154.

⁷⁰ Ελ. Κούκου, Η παιδεία, ό.π., ΙΕΕ, τόμος ΙΒ', σ.589 και Α. Μουστοξύδη, Έκθεσις, Μ Αιγιναία, ό.π., σσ.34-35.

⁷¹ Ό.π. Ο Μουστοξύδης διαδέχθηκε τον Βιάρο Καποδίστρια στη διευθυντική θέση της Διοικούσας Επιτροπής του Ορφανοτροφείου, για την οποία μάλλον προοριζόταν από τον Καποδίστρια. Ακολούθησε φιλοκαποδιστριακή πολιτική καιώς «πρόθνος συμπράκτωρ» του κυβερνήτη επιλήφθηκε της αποστολής του που είχε εκπαιδευτικό, οργανωτικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 21, Σχολικά, έγγραφο της 6 Νοεμβρίου 1829. Γνωστός για την ευρυμάθεια και αρχαιογνωσία του διορίστηκε Έφορος του Εθνικού Μουσείου και διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου. Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.153.

⁷² Το 1830 μετά την επιστροφή κάποιων παιδιών στις εστίες τους, την αποπομπή κάποιων και το θάνατο 33, από τα 407 παιδιά, τα 45 προσανατολίστηκαν στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και 50 στη ναυτική ύστερα από έγκριση του Καποδίστρια και συνεννοήσεις μεταξύ Γραμματείας, Διεύθυνσης του ιδρύματος του Γραμματέα των Ναυτικών και της Ναυτικής Υπηρεσίας Πόρου. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 24, Σχολικά, έγγραφο της 11 Φεβρουάριου 1830 και φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 19 Ιουνίου 1830.

⁷³ Και «δύο παιδαγωγοί αντλούσαν στοιχεία από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και επηρεάστηκαν από τις αρχές του «σχολείου εργασίας», οι οποίες στηρίζονται στην παιδαγωγική αξία της χειρωνακτικής απασχόλησης στο σχολείο. Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.407. Ο Ι.Καποδίστριας είχε επισκεφθεί τα εκπαιδευτήρια αυτά το 1814. Γεώργιος Πυργιωτάκης, Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878),

Ορφανοτροφείου αναγνωρίζονται στοιχεία μεταφύτευσης του παιδαγωγικού συστήματος των Ελβετών.⁷⁴ Θεμελιώδης αρχή του συστήματος αυτού ήταν η ανάγκη της κοινής φοίτησης των παιδιών ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, ώστε να γίνεται αντιληπτή η εξάρτηση της μιας κοινωνικής τάξης από την άλλη. Βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος επίσης, το οποίο ενθουσίασε τον Καποδίστρια, ήταν ο συνδυασμός πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, ο οποίος προωθούσε την επαγγελματική εκπαίδευση των μαθητών από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ενίσχυσε λοιπόν ο Καποδίστριας τη στοιχειώδη εκπαίδευση με επαγγελματική προοπτική για κάλυψη επείγουσών αναγκών και για την ανάπτυξη των μεσαίων στρωμάτων.⁷⁵

Αναφορικά με το περιεχόμενο της διδασκαλίας των μαθημάτων, υπήρχε σαφής προσανατολισμός προς την ελληνοχριστιανική παράδοση, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εθνική διαπαιδαγώγηση και κατ' επέκταση στη δημιουργία πολιτών, μελών εθνικού κράτους.⁷⁶ Ο εθνικός χαρακτήρας συνιστούσε βασική αξιολογική παράμετρο της εκπαίδευσης,⁷⁷ επιβεβαιώνοντας έτσι την συνύπαρξη εθνικής συνείδησης και εκπαίδευσης ως βασικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁷⁸ Η παρουσία της θρησκείας γινόταν έντονη σ' όλα τα στάδια της παιδαγωγικής διαδικασίας οδηγώντας αναπόφευκτα στη σύζευξη θρησκείας και παιδείας, βασικό διαχρονικό χαρακτηριστικό της ελληνικής εκπαίδευσης.⁷⁹ Οι επιλογές της καποδιστριακής πολιτικής ήταν στραμμένες στη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την εδραίωση του δημόσιου σχολικού δικτύου απηχώντας έτσι την ευρωπαϊκή πραγματικότητα της εποχής.⁸⁰

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πρώτου εκπαιδευτικού χάρτη του νεοπαγούς ελληνικού κράτους ήταν η ανομοιομορφία της εφαρμογής των κυβερνητικών μέτρων στις διάφορες περιοχές, λόγω της διαφορετικότητας των οικονομικών πηγών στήριξής του. Δεδομένου ότι οι επιτόπιοι πόροι αποτέλεσαν την κύρια οικονομική βάση για την ίδρυση και

[Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σσ.43,129. Η επαφή του Κυβερνήτη με τον Fellenberg, η οποία είχε ξεκινήσει από το 1810, οδήγησε στην αποστολή υποτρόφων Επτανήσιων με χορηγίες του ίδιου του Καποδίστρια στο εκπαιδευτήριο του Fellenberg. G.N.Leontsinis, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, [S.Saripolos Library], Athens 1987, σ.309 και Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν.Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σσ.19,182.

⁷⁴ I.A.Καποδίστρια, *Επιστολαί, ό.π., τόμος Β1*, σ.174.

⁷⁵ Κόντονη, ό.π., σσ.22-23. Βλ κεφ. *Τεχνική Εκπαίδευση*, σσ.701-703.

⁷⁶ Η ηθικοθρησκευτική αγωγή, στην οποία ο Fellenberg στήριζε την πολιτική και εθνική αγωγή συνδυαζόμενη με την εθνική διαπαιδαγώγηση, που ήταν στόχος της ελληνικής εκπαίδευσης, συγκροτούσε την έννοια της «πολιτικής θρησκείας». E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism, since 1780, Programme, Myth.Reality*, [Cambridge University Press], Cambridge 1990, σσ.84-85 και Μαυροσκούφης, ό.π., σ.130.

⁷⁷ Η «εθνική αγωγή» και η ενότητα της εθνικής σκέψης με βάση στοιχεία της ελληνικής παράδοσης αποτελούσε πρωταρχική επιδίωξη του Καποδίστρια. Επιστολή του Καποδίστρια προς τον Εϋνάρδο από Μεθώνη της 30 Μαρτίου 1829. I.A. Καποδίστριας, *Επιστολαί,..ό.π, τόμος Γ'*, σ.76, Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας.. ό.π., σσ.105,107,111*. Βλ. επίσης Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.116-117.

⁷⁸ Βλ. σχετικά Αμαριώτου, ό.π.

⁷⁹ Αν. Πρασά, *Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές, περ. Ιστορικά, «I,Καποδίστριας, ο δεσποτικός οραματιστής»*, τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], 2000, σσ.44-45.

⁸⁰ Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.121*.

τη συντήρηση σχολείων,⁸¹ διαφορετική ήταν και η εικόνα της εκπαίδευσης σε κάθε μία από τις τρεις μεγάλες περιφέρειες που συγκροτούσαν την ελληνική επικράτεια, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου, στα οποία σημειώθηκε, σε αντίθεση με τις ηπειρωτικές περιοχές του Κράτους, μία σημαντική άνοδος της οργάνωσης και λειτουργίας της εκπαίδευσης.⁸² Κατά την περιοδεία του στις Κυκλάδες με τη συνοδεία του Γεώργιου Κλεόβουλου ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο τότε Έφορος της παιδείας, διέκρινε αυτή τη διαφορά.⁸³ Στο χώρο του Αιγαίου η λειτουργία των σχολείων άρχισε νωρίτερα να αποκαθίσταται/⁴ λόγω περιορισμένης έκτασης των ναυτικών επιχειρήσεων ήδη από το 1826 και της απαλλαγής των κεντρικών νησιών από τον τουρκικό κίνδυνο παρά την πτώση του Μεσολογγίου, ενώ παράλληλα δεν έπαψε η επαφή με τη Δύση, στοιχείο που υποβοήθησε τη διακίνηση ιδεών και νοοτροπίας «ανοικτής» σε προοδευτικές, ανακαινιστικές πρωτοβουλίες. Αντίθετα, η μικρή παρουσία αλληλοδιδασκτικών σχολείων στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα μπορεί να αναχθεί στις επαγγελματικές επιλογές των κατοίκων, τη δύναμη της παράδοσης του χώρου και τις μεταπτώσεις των πολεμικών γεγονότων.⁸⁵

Από την επίσημη Έκθεση του Χρυσόγελου, του πρώτου Γραμματέα της "επί της Παιδείας Γραμματείας, προς τον Καποδίστρια στις αρχές του 1831 πληροφορούμαστε ότι στην Ελλάδα λειτουργούσαν 121 επίσημα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της πρωτοβάθμιας και μέσης εκπαίδευσης με 9.246 μαθητές. Άλλοι 5.000 μαθητές διδάσκονταν από ελεύθερους δασκάλους, γιατί δεν υπήρχαν οικήματα σχολείων.⁸⁶ Αναφέρεται στην ίδια έκθεση στο μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχναν οι γονείς για τη μόρφωση των παιδιών τους, «προκρίνοιη· να πεινούν μάλλον ή να εγκαταλείπουν τα τέκνα των εις αιαχράν αμάθειαν».⁶⁷

Σύμφωνα με αυτή την έκθεση αυτή τα κατά την Επικράτεια σχολεία ήταν:

⁸¹ Άλλοι λόγοι ανιχνεύονται στην ύπαρξη σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, στη διατήρηση ή την αναστολή λειτουργίας τους κατά τον Αγώνα και στην οικονομική δυνατότητα και τον ζήλο των κατοίκων. Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...ό.π.*, σσ.10-11.

⁸² Η οικτρή οικονομική κατάσταση περιοχών της Πελοποννήσου, από όπου πέρασε ο Ιμπραήμ - Μεσσηνία, Λακωνία-, ή περιοχών άγονων, όπως η Μάνη, ατιοτυπώνεται στα Κατάστιχα Μοναστηρίων της Πελοποννήσου. Ελένη Μπελιά, *Μοναστήρια Λακωνίας, Λακωνικά*, τεύχος 9, (1965), σσ.75-76. Σε αναφορά του επιτρόπου Λακωνίας Ι.Γενοβέλη της.10 Οκτωβρίου 1828, προς τον Κυβερνήτη γράφει «η Μάστιγξ της πείνας ήρχισεν ήδη εις την Μάνην. Οι πεινώντες είναι τόσοσν πένητες, ώστε μόνον η φιλάνθρωπος χείρ της Κυβερνήσεως δυναται να τους απαλλαξη και διασώση». Ο.π., σ.30.

⁸³ Λεοντσίνης, *Ζητήματα...ό.π.*, σ.245. Σύμφωνα με την έκθεση του Κωνσταντά προς τον Pecchio, υπήρχε ένα ελεύθερο δίκτυο σχολείων σε λειτουργία, βλ.παραπάνω, υψσμ.37.

⁸⁴ Απ.Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη*, τόμος Στ' (1982), σσ.405-406.

⁸⁵ Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.83.

⁸⁶ Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.47.

⁸⁷ Ελ.Κούκου, *Η παιδεία...ά.π.*, ΙΕΕ, σ.592.

Η δημόσια Εκπαίδευση στις αρχές του 1831			
Περιοχές	ΣχοΧεΐό	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός Μαθητών
Πελοποννήσου	Ελληνικά	19 678	
	Αλληλοδιδασκτικά	36 2970	
Νησιών	Ελληνικά	15 1073	
	Αλληλοδιδασκτικά	33 2930	
Δυτικής Ελλάδας	Ελληνικά	1 40	
	Αλληλοδιδασκτικά	4 329	
Ανατολικής Ελλάδας	Ελληνικά	1	40
	Αλληλοδιδασκτικά	3	407
Καταστήματα Κυβερνήσεως	άλλα	7	883
	Αλληλοδιδασκτικά	4	387
	Σύνολο	123	9.717

Πίνακας 1,⁸⁸

Εικόνα του εκπαιδευτικού δικτύου κατά το 1830-1831				
Περιοχές	Αριθμός Αλληλοδιδασκτικών σχολείων	Αριθμός μαθητών Αλληλοδιδασκτικών σχολείων	Αριθμός Ελληνικών σχολείων	Αριθμός μαθητών Ελληνικών σχολείων
Πελοπόννησος	31	2664	19	765
Νησιά	37	3318	18	1073
Δυτική Στερεά	4	329	1	40
Ανατολική Επερε	3	407	1	40
Σύνολο	75	6.709	39	1.918

Πίνακας 2.⁸⁹

Αλληλοδιδασκτικά σχολεία στις αρχές του 1831			
Περιοχές	Αριθμός σχολείων	Αριθμός μαθητών	Ποσοστό αλληλοδιδασκτικών σχολείων
Πελοπόννησος	31 σχολεία	2664	43,66%
Στερεά Ελλάδα	7	736	9,85%
Νησιά	33	2931	46,48%
Σύνολο	71	5631	

Πίνακας 3.⁹⁰

⁸⁸ Πηγή: ΕΑ. Καλαφάτη, ό.π. 1988, σ.52, Ν. Χρυσόγελοσ, Έκθεσισ, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου_ 1831, Η Αιγιναιά» ό.π., σ.49 και Μαυροσκούφης, ό.π., σ.683.

⁸⁹ Χ,Χριστόπουλοσ, Περιληπτική Έκθεσισ...ό.π.' Σύμφωνα με την έρευνα του Χ. Μπαμπούνη, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στην Πελοπόννησο στο τέλος του 1830 έφταναν τα 34 και οι μαθητές τους 2698, στα νησιά 33 με μαθητές 2.931 (Ιανουάριοσ του 1831). Χ Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση..ό.π., σ.229.

Ελληνικά σχολεία στις αρχές του 1831			
Περιοχές	Αριθμός σχολείων	Αριθμός μαθητών	Ποσοστό επί του συνόλου των Ελληνικών σχολείων
Πελοπόννησος	19	678	52,78%
Στερεά Ελλάδα	2	80	5,55%
Νησιά	15	1.073	41,67%
Σύνολο	36	1.831	

Πίνακας 4.⁹¹

Η σύγκριση των παραπάνω στοιχείων με εκείνα που μας παραθέτει η Έκθεση του Dutrone για την παιδεία στα τέλη του 1827® οδηγεί στο συμπέρασμα πως σημαντική πρόοδος είχε συντελεστεί αναφορικά με την υποδομή, αλλά και τη δημιουργία νέων σχολικών μονάδων μέσα σε δύο χρόνια.⁹³

Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια συχνά συναντούσε ως εμπόδιο τη νοοτροπία των Ελλήνων κυρίως της υπαίθρου, οι οποίοι δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο ή τηρούσαν την παραδοσιακή μορφή μιας άτυπης εκπαίδευσης, ενώ η Εκκλησία συνέχισε να ενεργεί παράλληλα και ανταγωνιστικά συνήθως με το Κράτος.⁹⁴

Με τη δολοφονία του Κυβερνήτη η σοβαρή κρίση που διήλθε το αρτισύστατο σχολικό δίκτυο, αφού διακόπηκε οριστικά η μισθοδοσία των δασκάλων και σταμάτησε η λειτουργία των περισσότερων σχολείων, οδήγησε στην αποδιοργάνωση και τη συρρίκνωση του σχολικού μηχανισμού, ο οποίος υπολειπόταν μέχρι την άφιξη του Όθωνα.⁹⁵

Β1833-1856: «Κατά τα ξένα πρότυπα»

Η ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης συνεχίστηκε κατά την οθωνική περίοδο μετά το 1835. Τα σχολεία τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, παρά τη συνέχιση της ταχύρρυθμης επέκτασής τους, παρέμεναν ουσιαστικά ανοργάνωτα χωρίς επαρκές προσωπικό με εκπαιδευτικά προσόντα και με ένα πρόγραμμα διδασκαλίας, το

⁹⁰ Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο 13 της 18 Φεβρουαρίου 1831, παράρτημα, σσ.66-68. Ν. Χρυσόγελος, Έκθεσις, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου 1831, Εφ. Η Αιγιναιά, ό.π., Α', 15 Μαρτίου 1831, σ.49 και Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.228.

«Ό.π.

⁹² Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Τ', 1828, αρ.92, σ.375 και Δασκαλάκης, Κείμενα ό.π., τόμος Α', σ.179.

⁹³ Σύμφωνα με την οποία, στο τέλος του 1827 τα αλληλοδιδασκτικά και τα σχολεία των «κοινών γραμμάτων» ανέρχονταν συνολικά σε 70, με 1400 μαθητές. Βλ. Καλαφάτη, ό.π., σ.39.

⁹⁴ Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.82.

⁹⁵ Παράλληλα με την παύση της χρηματοδότησης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων υπήρχε το πρόβλημα της διατροφής των παιδιών του Ορφανοτροφείου και των υποτρόφων του Κράτους. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Εκπαίδευση, έγγραφο 3319, 10 Οκτωβρίου 1831. Η Διοικητική Επιτροπή αποτελούμενη από τον Αυγουστίνο Καποδίστρια, τον Θ. Κολοκοτρώνη και του Κ. Κωλέτη, όρισε να δίνονται κατά μήνα 12.000 φοίνικες στα ιδρύματα της Αίγινας, τα οποία έκλεισαν το 1834, ενώ το Ορφανοτροφείο λόγω έλλειψης «αρχιτεχνιών» στην Αίγινα μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο, όπου υπήρχαν δυνατότητες απασχόλησης των παιδιών σε μια τέχνη. Μάουρερ, ό.π., σ.165.

οποίο, Λόγω ιδιαιτέρων οικονομικών και τοπικών δυσχερειών, δεν ήταν ταυτόσημο για όλες τις εκπαιδευτικές μονάδες της περιόδου.⁹⁶

— Τα θεμέλια της δημόσιας Εκπαίδευσης τέθηκαν την περίοδο της Αντιβασιλείας. Δεύτερο σταθμό της πρώτης εκπαιδευτικής περιόδου (1828-1856) αποτέλεσε το νομοθετικό έργο των ετών 1833-1836, με το οποίο οργανώθηκε η επταετής δημόσια και υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Με βάση τους παραπάνω νόμους σχεδιάστηκε και θεμελιώθηκε το εκπαιδευτικό οικοδόμημα της οθωνικής, αλλά και των μετέπειτα περιόδων, μέχρι τη μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1929.⁹⁷ Το έργο αυτό απέβλεπε στην οργάνωση, αφενός της «*επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως Γραμματείας*» και αφετέρου στην οργάνωση και λειτουργία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, σύμφωνα με τον νόμο Guizot,⁹⁸ και της μέσης, σύμφωνα με τη βαυαρική νομοθεσία.⁹⁹ Η Αντιβασιλεία βρίσκοντας τη χώρα σε πλήρη αναρχία και αξιοθρήνητη οικονομική κατάσταση¹⁰⁰ προχώρησε στη συγκρότηση της δημόσιας εκπαίδευσης με την ίδρυση δημοτικών σχολείων, Ελληνικών σχολείων, γυμνασίων, τη χορήγηση υποτροφιών, καθώς και την ίδρυση ελληνικού Πανεπιστημίου.¹⁰¹

Ο προσανατολισμός της κύριας δραστηριότητας των κατοίκων στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη γεωργία προκαθόρισε ως ένα βαθμό και το επίπεδο της εκπαίδευσης. Σε αγροτικές περιοχές, όπου η ανάγκη εργατικών χεριών στερούσε από πολλά παιδιά τη φοίτηση στο σχολείο ήταν ευνόητο ο αριθμός των μαθητών να είναι μικρότερος από εκείνον των νησιωτικών περιοχών.¹⁰² Έτσι, το 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα περισσότερα των οποίων στα νησιά του Αιγαίου.¹⁰³ Ιδιαίτερα στα νησιά των Κυκλάδων

⁹⁶ ΓΑΚ, ό.π. φάκελος 36, έγγραφο 5750 της 11 Σεπτεμβρίου 1834 (υπουργείο Παιδείας προς τη βασιλική Κυβέρνηση του Όθωνα). Ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, Ρίζος σε έγγραφο προς τον Όθωνα αναφέρεται στο πλήθος οικονομικών δυσκολιών που αποτελούσαν ανυπέρβλητο εμπόδιο στον πολλαπλασιασμό των σχολείων αναλογικά με τις ανάγκες. ΓΑΚ, ό.π. φάκελος 37, έγγραφο 202/2428 της 22 Σεπτεμβρίου 1836. Επίσης, Χρ. Λέφας, ό.π., σ.10 και Χρ. Ρέππας, *Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας 1833-1847*, Ναυπακτικά, τόμος 6, σσ.584-594.

⁹⁷ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885*, [Gutenberg] Αθήνα 1986, σ.37, Θ. Χαραλαμπίδης, *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας (1821-1971)*, Αθήνα 1971, σ.8 και Αλ. Δημαράς., *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά*. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα στο *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερμέτη - Οδ. Δημητρακόπουλου, [Φιλιππότη], Αθήνα 1980, σσ.42-43.

⁹⁸ Ο οργανωτικός νόμος της 18 Φεβρουάριου 1834 «*Περί δημοτικών σχολείων*» ήταν έργο του Βαυαρού Υπουργού, μέλους της Αντιβασιλείας Maurer, και στηριζόταν στο γαλλικό εκπαιδευτικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833 του F.Guizot, που είχε άμεση πηγή του τα Πρωσικά πρότυπα, καθώς και τους βαυαρικούς νόμους. Η διάρθρωση της γενικής εκπαίδευσης συμπληρώθηκε με το διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836 «*περί του κανονισμού Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*» και το διάταγμα της 14 Απριλίου 1837 για την ίδρυση Πανεπιστημίου. Μπουζάκης, ό.π., σσ.39-40.

⁹⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.43-44, υψμ.120.

¹⁰⁰ Οι υπάλληλοι απλήρωτοι, νησιά και αγωνιστές χωρίς αποζημίωση, τόκοι δανείων και χρεολύσια ανεξόφλητα. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996, σ.21.

¹⁰¹ *Ιστορία*, σσ.219-221 και Σβορώνος, ό.π., σ.78.

¹⁰² Τσουκαλάς, ό.π., σ.427.

¹⁰³ Κανάκης, ό.π., σ.54. Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση... ό.π.*, σσ.298-299. Οι δεινές περιστάσεις του 1831-1832 διέκοψαν την πορεία τη δημοτικής εκπαίδευσης. Χ. Χριστόπουλου, *Γενική Έκθεσις προς τη Α.Μ. Βασίλισσα. Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-1856*, Αθήνα 1857.

παρατηρήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, πρώιμη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.¹⁰⁴ Συγκριτικά με άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους τα νησιά διατηρούσαν ανώτερο πνευματικό, πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων, συνέπεια του οποίου ήταν και η μεγαλύτερη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση.¹⁰⁵ Από την εποχή του Αγώνα αλληλοδιδασκτικά σχολεία είχαν ιδρυθεί στα περισσότερα νησιά, θεσμός όμως που πολλαπλασιάστηκε μετά την δημιουργία του ελληνικού κράτους. Έτσι, με την έλευση του Όθωνα λειτουργούσε σ' αυτά ένα δίκτυο σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης.¹⁰⁶

Με διάταγμα της 25 Μαρτίου 1835 ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία, εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν κιάλας στην Αθήνα, στο Ναύπλιο και τη Σύρο.¹⁰⁷ Στο Ναύπλιο είχε συσταθεί Ελληνικό και Γυμνάσιο γο Νοέμβριο του 1833.¹⁰⁸ Το 1835 συστάθηκε Γυμνάσιο στο Μεσολόγγι, το οποίο όμως δε λειτούργησε.¹⁰⁹ Στην Πάτρα αντίστοιχα ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο το 1835 και το 1838 Γυμνάσιο.¹¹⁰ Στα νησιά της επαρχίας Μήλου¹¹¹ διαπιστώνεται μάλιστα αυξημένη συμμετοχή των θηλέων στην εκπαίδευση, της οποίας το ποσοστό για τη δημοτική ανέρχεται στο 20,32%, ενώ για τη μέση στο 6,18%.¹¹² Σε κάποια νησιά, όπως σε Πάρο - Αντίπαρο δε μαρτυρείται η παρουσία δασκάλου, προφανώς, είτε από ανυπαρξία του, είτε από ταύτισή του πιθανόν με ιερέα, του οποίου η ιδιότητα υπερίσχυσε κατά την καταγραφή.¹¹³

¹⁰⁴ Χρ.Λέφας, ό.π., σ.7. Η εκπαιδευτική κίνηση σηματοδοτείται με τη σύσταση και λειτουργία των πρώτων σχολείων στη Μήλο, Σίφνο, Κίμωλο, Σίκινο Φολέγανδρο που απάρτιζαν την επαρχία της Μήλου. Λεων. Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους...ό.π.*, σ.651, Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σσ. 240-245.

¹⁰⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, *Καταστατικόν Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως και έγγραφο (άνευ αριθμού) της 17 Δεκεμβρίου 1869. Στα νησιά επίσης της επαρχίας Μήλου, η οποία περιελάμβανε εκτός από τη Μήλο, τη Σίφνο, Κίμωλο, Σίκινο, Φολέγανδρο, διαπιστώνεται αυξημένη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση που για τη δημοτική ανέρχεται τα 20,32%, ενώ για τη μέση στο 6,18%. Δ.Α Σακκής, *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ' [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203. Κατά την Λαμπράκη-Παγανού η φοίτηση κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν μικρή με εξαίρεση το σχολείο της Τήνου, όπου αποτελούσαν 34,52% του μαθητικού δυναμικού. Λαμπράκη-Παγανού, ό.π., σσ.64,67,73,75.**

¹⁰⁶ Σ' αυτά με Β.Δ. του 1834 τοποθετήθηκαν αρκετοί δάσκαλοι Λεων. Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους...ό.π.*, σ.651.

¹⁰⁷ Με το Β.Δ. της 25 Μαρτίου 1835 «περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων» ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία, εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν ήδη στην Αθήνα, στο Ναύπλιο και τη Σύρο- στις πόλεις Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Αμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα και Τήνο, ενώ βάσει του ίδιου διατάγματος εξομοιώθηκε με το Γυμνάσιο Ναυπλίου και εκείνο που λειτουργούσε ήδη από το 1833 στη Σύρο. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος (1836), έγγραφο 22855. Αντωνίου Δαυίδ, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.12.

¹⁰⁸ Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833, «περί συστάσεως Γυμνασίου εις Ναύπλιον». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 41 της 16 Δεκεμβρίου 1833. Για το Γυμνάσιο Ναυπλίου. Βλ. Ιωάννης Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939:

¹⁰⁹ Με διάταγμα της 19 Αυγούστου 1835, ενώ με διάταγμα της 1 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύθηκε icai Ελληνικό σχολείο στη Δημητσάνα. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.12.

¹¹⁰ Μογγολιά Ευθ. Ανδρέα, 'Το Β' Γυμνάσιον εν Πάτραις', *Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή Πάτρα 1999*, σ.χνϊί.

¹¹¹ Την επαρχία της Μήλου απάρτιζαν εκτός από τη Μήλο και τα νησιά Σίφνος, Κίμωλος, Σίκινο, Φολέγανδρος. Δ. Α Σακκής,, *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου...ό.π.*, σσ.190-203.

¹¹² Ο.π.

¹¹³ Δε μαρτυρείται βέβαια ούτε ένδειξη λειτουργίας σχολείου. Ανάμεσα στα διάφορα επαγγέλματα σημαντικός ήταν ο αριθμός των ιερέων που καταγράφονταν, ο οποίος ανερχόταν σε 28 συνολικά, από

Κάποια άλλα νησιά, αντίθετα, ευμοίρησαν να έχουν συστηματική παιδεία με τη λειτουργία σχολείων κατά την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο. Ένα από αυτά ήταν η Τήνος,¹¹⁴ όπου το 1833 σημειώνονται 11 σχολεία, από τα οποία 3 ήταν Ελληνικά, 1 Γαλλικό και 7 αλληλοδιδασκτικά. Δίδαξαν εκεί σημαντικοί άνθρωποι των γραμμάτων, όπως ο Ανθιμος Γαζής,¹¹⁵ ο Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς,¹¹⁶ ο Δαβίδ Μολοχόπουλος ή Μολοχάδης.¹¹⁷

Εκτός από τα δημόσια της οθωνικής περιόδου, ιδρύθηκαν και άλλα με πόρους των δήμων και συνδρομές των πολιτών.¹¹⁸ Σημαντικότερο από αυτά ήταν το Γυμνάσιο της Σύρου.¹¹⁹ Η ίδρυση σχολείων δευτεροβάθμιας στις άλλες πόλεις στην ουσία έπονται εκείνων της πρωτεύουσας και της Σύρου.¹²⁰

Ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος της οθωνικής περιόδου με τους νόμους του 1834 και 1836 βασίστηκε στη μίμηση γερμανικών και γαλλικών προτύπων,¹²¹ η οποία ήταν εμφανής και στη διάκριση της εκπαίδευσης σε τέσσερις βαθμίδες: του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου, τριτάξιου Ελληνικού σχολείου, τετρατάξιου γυμνασίου και πανεπιστημίου με τέσσερις σχολές. Την πρόσβαση στην αμέσως επόμενη βαθμίδα την

τους οποίους οι 7 ιερείς ήταν άγαμοι Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Πολιτεωγραφικά Πάρου -Αντιπάρου, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.66-68.*

¹¹⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 4 του ΒΛ, «Περί συστάσεως 10 Ε/Λληνικών Σχολείων», της 25 Μαρτίου 1835 δημουργήθηκαν τέτοια σχολεία. Λειτουργήσαν με τα εισοδήματα του ναού της Ευαγγελίστριας. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 12, της 5/17 Απριλίου 1835 και Δημήτριος Σοφιανός Ζ., Η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση Γυμνασίου στην Τήνο. Ανέκδοτα έγγραφα Γ.Α.Κ., Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1995, σσ.41-53.

¹¹⁵ Βλ. Αναστάσιος Ν. Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, τόμος Α', σσ.365-372.

¹¹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 197, φάκελος 5, θυρίδα 48, φάκελος 5, έγγραφο 2 και έγγραφο 11γ.

¹¹⁷ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, Ο ελληνοδιδάσκαλος..ΕΕΚΜ, ό.π., σσ.71-115. Για την εκπαιδευτική δράση της Ευαγγελίστριας της Τήνου κατά το δεύτερο τέταρτο κυρίως του 19^{ου} αιώνα. Βλ Ιω. Δώριζα, Η νέα Τήνος, μέρος Δ', Αθήνα 1981, σσ.254-255.

¹¹⁸ Δέκα Ελληνικά σχολεία συστάθηκαν σε Τρίπολη, Σπάρτη, Αμφισσα, Ύδρα, Τήνο, Λαμία, Καλαμάτα, Χαλκίδα μισθοδοτούμενα από το εκκλησιαστικό ταμείο του ναού Ευαγγελίστριας της Τήνου. Τα διδακτήρια χρηματοδοτούνταν όμως και από τις κοινότητες. Υποδείχθηκαν να γίνουν και άλλα ελληνικά σχολεία σε Άνδρο, Νάξο, Θήρα, Σύρο, Ύπατη, Πύργο. Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, «ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Εκτός από τα 10 Ελληνικά, «συνετάχθησαν», σύμφωνα με την Έκθεση του 1855 του Χριστόπουλου την περίοδο 1833-1835 Γυμνάσιο και Ελληνικό στο Ναύπλιο (Β.Δ. της 23 Νοεμβρίου 1833), Γυμνάσιο στο Μεσολόγγι- δεν πραγματοποιήθηκε όμως -(Β.Δ. της 1 Σεπτεμβρίου 1835), Ελληνικό σχολείο στη Δημητσάνα (Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1835) και δύο Γυμνάσια και Ελληνικό σε Αθήνα και Ερμούπολη (Β.Δ. της 25 Αυγούστου 1835). Χ. Χριστόπουλου, *Περιληπτική Έκθεσις..ό.τι.*

¹¹⁹ Βλ. παρακάτω, σ.30 και κεφ. Οικονομική διάσταση της ελληνικής Εκπαίδευσης, σσ.93-95.

¹²⁰ Ο.π.

¹²¹ Όπως σημειώνει ο Αλέξης Δημαράς, «με έμμεσες η άμεσες έντονες γερμανικές επιδράσεις και μιμήσεις, χωρίς καν συνεκτίμηση της ελληνικής πραγματικότητας ή των σχετικών τάσεων που είχαν διαγραφεί κατά τον Αγώνα, νομοθετήθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους». Τόσο τα ονόματα των σχολείων που ήταν απλές μεταφράσεις ή προσαρμογές γερμανικών όρων -«Ελληνικόν σχολείον» (Lateinische Schule), «γυμνάσιον» (Gymnasium) -, όσο και η διάρθρωση αυτής της μέσης εκπαίδευσης, δεν ήταν παρά αντιγραφή της αντίστοιχης βαναρικής. Αλέξης Δημαράς, *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, τεύχος 2, Αθήνα 1978, σσ.60-63.*

εξασφάλιζε το απολυτήριο της προηγούμενης βαθμίδας, ενώ η υποχρεωτική εκπαίδευση διαρκούσε συνολικά επτά έτη.¹²² Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, «περί δημοτικών σχολείων»,¹²³ ο κύκλος φοίτησης στο δημοτικό ήταν επταετής. Βέβαια, με την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας η διάκριση του χρόνου φοίτησης δε γινόταν σε τάξεις ενιαύσιες, αλλά σε «κλάσεις» διαφορετικής διάρκειας για κάθε μάθημα.¹²⁴ Στην ουσία όμως η επτάχρονη υποχρεωτική φοίτηση δεν εφαρμόστηκε και διαρκούσε τέσσερα ή τρία έτη.¹²⁵ Με το νόμο ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί στοιχειώδους δημοτικής εκπαίδευσεως», τα δημοτικά σχολεία διαιρέθηκαν σε δύο κατηγορίες: τα κοινά τα οποία αποτελούνταν από τέσσερις τάξεις και τα πλήρη δημοτικά σχολεία, από έξι τάξεις.¹²⁶ Η έλλειψη ικανού αριθμού δημοδιδασκάλων για την κάλυψη του σχολικού δικτύου όλων των περιοχών τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες οδήγησε στην ίδρυση των γραμματοδιδασκαλείων, ιδιωτικών δηλαδή σχολείων, όπου οι αμειβόμενοι από τους γονείς των μαθητών δάσκαλοι μετέδιδαν τις στοιχειώδεις γνώσεις χρησιμοποιώντας θρησκευτικά βιβλία.¹²⁷ Το 1880 απαιτήθηκαν από τους γραμματοδιδασκάλους περισσότερα προσόντα και επιτράπηκε στους δήμους να τους χρηματοδοτούν, ενώ αναγνωρίστηκαν από το Κράτος και αναλήφθηκε η μισθοδοσία τους από το Ταμείο Δημοτικής Εκπαίδευσεως.¹²⁸ Με το νόμο ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892 ιδρύθηκαν τα υποδιδασκαλεία¹²⁹ μονοετούς διάρκειας, όπου φοιτούσαν

¹²² Κόντωνα, ό.π., σ.24. Η ονομασία «Γυμνάσιον» είχε δοθεί για πρώτη φορά απ το γερμανό J.Stum, ονομαστό ανθρωπιστή στη Σχολή Κλασικών σπουδών που ίδρυσε στο Στρασβούργο το 1538. Η ονομασία gymnase συνεχίστηκε ως το 19^ο αιώνα να δίνεται σε πολλά ανώτερα εκπαιδευτήρια της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Γερμανίας, παράλληλα με τις ονομασίες Lysee, college, Academies. Μάρκου Πελοποννήσιου, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.8.

¹²³ Με το Β.Δ. 6/18 Φεβρουαρίου 1834, (Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.11 του 1834), τέθηκαν οι βάσεις της δημιουργίας σχολείων της κατώτερης βαθμίδας για τα δύο φύλα. Πβ. Αλ. Δημαρά, Νεοελληνική εκπαίδευσις Ιστορικών σχεδίασμα (ανάπτυπο), Αθήνα 1965, σσ.25-33-και του ίδιου, Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.400-413. Η οργάνωση του δημοτικού σχολείου βασίστηκε μέχρι το 1895 στο νόμο του 1834 με κάποιες παραλλαγές. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία..ό.π., σ.13.

¹²⁴ Ο χωρισμός σε ενιαύσιες τάξεις δημιουργήθηκε το 1880, όταν θεσπίστηκε η χρησιμοποίηση της συνδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας -ο δάσκαλος δίδασκε συγχρόνως όλους τους μαθητές- με το Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880, «περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις». Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες .ό.π., σ. 25.

¹²⁵ Οι τέσσερις ενιαύσιες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης καθιερώθηκαν το 1882 με το νόμο ΒΠΕ' της 12 Αυγούστου 1892, «περί του διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους δημοτικής εκπαίδευσεως», ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι το 1895. Υπήρχαν βέβαια ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων σχολεία από μονοτάξια μέχρι και τετρατάξια. Δ,Αντωνίου, Οι Ανδριώτες..ό.π., σ.25.

¹²⁶ Ο νόμος ΒΤΜΘ' ίσχυσε μέχρι το 1829 και ρυθμίσεις που έγιναν μετέβαλαν μόνο ορισμένες πλευρές. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.13.

¹²⁷ Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες...ό.π., σ.38.

¹²⁸ Το 1890 στον ελλαδικό χώρο υπηρετούσαν 900 γραμματοδιδάσκαλοι. Η υπεραριθμία αυτή ανάγκασε την Κυβέρνηση να αυξήσει τα απαιτούμενα προσόντα τους το 1891 με το Β.Δ. της 13 Σεπτεμβρίου 1891. Ό.π., σ.30.

¹²⁹ Σχέδιο νόμου για κατάρτιση «υποδιδασκάλων» είχε τεθεί το 1884 από τον υπουργό Παιδείας Βουλγιώτη, το οποίο ενώ ψηφίστηκε, δεν εφαρμόστηκε, επειδή έγινε αντιληπτό από τον ίδιο ότι «δια των υποδιδασκαλείων εισήγετο νοθεία εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν». Με το νόμο ΒΟΘ' του 1892 ιδρύθηκε ένα υποδιδασκαλείο σε κάθε νομό. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία..ό.π., σσ.108-109.

μετά από εξετάσεις κάτοχοι απολυτηρίου σχολαρχείου. Οι απόφοιτοι ονομάζονταν «γραμματιστές», ενώ με το νόμο του 1905 «νποδιδάσκαλοι».¹³⁰

Σχολεία μέσης εκπαίδευσης ιδρύθηκαν αμέσως μετά την άφιξη του Όθωνα. Με το διάταγμα «περί κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» της 31 Δεκεμβρίου του 1836 θεσπίστηκε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹³¹ Το θεσμικό αυτό υπόβαθρο, το οποίο συμπληρωνόταν από μεταγενέστερες διατάξεις, καθόρισε τη λειτουργία των σχολείων στην Ελλάδα και αργότερα στις προσαρτώμενες περιοχές για έναν περίπου αιώνα.¹³²

Κατά την περίοδο 1833-1850 τα Ελληνικά σχολεία στελεχώθηκαν από ελληνοδιδασκάλους, οι οποίοι εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές. Είχαν συγκροτηθεί εξεταστικές επιτροπές στην Αίγινα και στο Ναύπλιο, οι οποίες χορηγούσαν στον επιτυχόντα τη «δηλοποίησιν», το επίσημο δηλαδή δίπλωμά του. Ανάλογά με τις ικανότητές τους διακρίνονταν σε πρωτοβάθμιους (κατώτερους), δευτεροβάθμιους και τριτοβάθμιους. Ο βαθμός του Σχολάρχη, του διευθυντή των Ελληνικών σχολείων, θεσπίστηκε το 1846.¹³³ Κατά την περίοδο 1851-1900 με Διάταγμα του Σεπτεμβρίου 1850 από το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως το «Φιλολογικό Φροντιστήριο» της φιλοσοφικής Σχολής παρείχε μέσα σε δύο έτη ικανή κατάρτιση στους δασκάλους, ενώ επανακαθορίστηκαν τα προσόντα ελληνοδιδασκάλου και καθηγητού γυμνασίου με το διάταγμα της 18 Οκτωβρίου 1850.¹³⁴ Τελειοδιδάκτοι του Πανεπιστημίου, οι λεγόμενοι «προλύτες», ήταν μία άλλη κατηγορία ελληνοδιδασκάλων και σχολαρχών.¹³⁵ Σύμφωνα με τον «Κανονισμόν των ελληνικών σχολείων

¹³⁰ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.31.

¹³¹ Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837, Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, άρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837. Αν και δεν άργησαν να πυκνώνουν τα Ελληνικά σχολεία σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, γυμνάσια κτίστηκαν στις μεγάλες πόλεις και μόνο σταδιακά έξω από αυτές. Από το 1855 είχαμε στην Ελλάδα περισσότερους από 5.000 μαθητές στη μέση εκπαίδευση για ένα συνολικό πληθυσμό που ξεπερνούσε μόλις το εκατομμύριο. Το 1878 σε σύνολο 22 γυμνασίων τα 5 βρίσκονταν στην περιοχή της πρωτεύουσας, στην οποία συνέρεαν μαθητές από την επαρχία, όπου το γυμνάσιο απείχε πολύ από το σημείο κατοικίας τους. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος, «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854»*, (μετάφραση Α. Σπήλιου), πρόλογος- επιμέλεια- σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [Τολίδη], Αθήνα 1972, σ.163.

¹³² Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.400-413. Στο νόμο του 1836 συμπληρώθηκαν κάποιες διατάξεις ως το 1857, αλλά θα παραμείνουν αμετάβλητες έως το 1929.

¹³³ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.33.

¹³⁴ Μετά το 1850 απαραίτητο προσόν ήταν το απολυτήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού ή άλλου ξένου Πανεπιστημίου, το οποίο τέθηκε ως προϋπόθεση και για το διορισμό σχολάρχη ή ελληνοδιδασκάλου σε θέση καθηγητή γυμνασίου το 1868. (Διάταγμα της 15 Αυγούστου 1868). Μέχρι το τέλος της περιόδου, τουλάχιστον μέχρι το 1897, διάφορες ρυθμίσεις σχετικές με τα απαιτούμενα προσόντα των καθηγητών δεν εφαρμόστηκαν. (Νόμος ΑΣΕΔ' της 26 Ιουλίου 1885, διατάγματα της 28 Ιουλίου 1887, της 26 Νοεμβρίου 1885, της 7 Μαρτίου 1892). Η έλλειψη πτυχιούχων ορισμένων ειδικοτήτων και η προσθήκη νέων γνωστικών αντικειμένων οδήγησε στο διορισμό «αναπληρωτών» φοιτητών στην αρχή και μετά πτυχιούχων Τέτοιες ειδικότητες αφορούσαν μαθήματα, όπως ξένες γλώσσες, γυμναστική, εμπορικά μαθήματα, ιχνογραφία. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.40.

¹³⁵ Μια άλλη κατηγορία διδασκόντων στα Ελληνικά σχολεία ήταν οι βοηθοί, που μπορεί να ήταν δημοδιδάσκαλοι» απόφοιτοι ιερατικών σχολείων, μαθητές γυμνασίων, αλλά και φοιτητές. Αποτέλεσμα ήταν η πτώση του επιπέδου μόρφωσης που οδήγησε σε θέσπιση εξετάσεων των υποψήφιων δασκάλων το 1863. Η δυνατότητα προαγωγής τους σε ελληνοδιδασκάλους δημιούργησε σύνθετα προβλήματα. Καταργήθηκε ο θεσμός τους το 1893, οπότε απολύθηκαν αθρόοι. Με το Νόμο ΒΣ.Ζ' του 1895 δίδασκαν στα Ελληνικά μόνο διπλωματούχοι του Πανεπιστημίου. Ό.π., σ.37.

και γυμνασίων» του 1836, οι καθηγητές των γυμνασίων έπρεπε να είναι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου, προϋπόθεση, η οποία δεν μπορούσε να εφαρμοστεί την περίοδο μέχρι το 1850 με αποτέλεσμα να διορίζονται παλαιότεροι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι είχαν αποκτήσει εκπαιδευτική εμπειρία κυρίως στα εξωελλαδικά κέντρα.¹³⁶ Έτσι, στελέχη με προοδευτικές και «ευρωπαϊκές» ιδέες, τα οποία ακούσια ή εκούσια είχαν αποσυρθεί από τη δημόσια ζωή, την καποδιστριακή περίοδο επέστρεψαν στο προσκήνιο.¹³⁷

Η Αντιβασιλεία θεμελίωσε και οργάνωσε την ελληνική εκπαίδευση πάνω στο παιδευτικό ιδεώδες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, σύμφωνα με το πρότυπο του Βαναρικού κλασικισμού αγνοώντας την ελληνική πραγματικότητα. Σε αντίθεση με τον Καποδίστρια, έδωσε φιλολογικό και θεωρητικό χαρακτήρα στην παιδεία, όπου πλεόναζε το αρχαιοελληνικό ιδεώδες και το οποίο κυριάρχησε στη διάρκεια του 19^ο αιώνα.¹³⁸

Το βασικό του χαρακτηριστικό ήταν ότι επρόκειτο για ένα εκπαιδευτικό σύστημα ξένο προς την ελληνική πραγματικότητα.¹³⁹ Πολύ εύστοχα ο Γερμανός P.Kirper, παρατήρησε ότι το «εκπαιδευτικό σύστημα που θεμελιώθηκε από τους Βαναρούς στην Ελλάδα, έμοιαζε με το παπούτσι του Ξενοκράτη, που αν και ήταν κατασκευασμένο από πανάκριβο δέρμα, καλορραμμένο και ομορφοκεντημένο, δεν ταίριαζε στο πόδι τον.¹⁴⁰

Οι Βαναροί ενσυνείδητα έδωσαν προτεραιότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με στόχο τη δημιουργία μιας δημοσιούπαλληλικής τάξης αφοσιωμένης σε αυτούς, χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα για την επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁴¹ Ενώ στην Αθήνα, η οποία μεταβαλλόταν σε κέντρο πνευματικής ζωής ως νέα πρωτεύουσα του Κράτους, το Πανεπιστήμιο προετοίμαζε μία νέα γενιά πνευματικών ανθρώπων, εφόσον το νέο κράτος είχε ανάγκη από υπαλλήλους για τη στελέχωση των υπηρεσιών του,¹⁴² τα σχολεία την περίοδο αυτή είναι ανοργάνωτα, χωρίς προσωπικό, με εκπαιδευτικά προσόντα με διάφορο πρόγραμμα διδασκαλίας και έλλειψη εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁴³ Τόσο η φιλοσοφία και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, όσο και λεπτομέρειες της εσωτερικής λειτουργίας των σχολείων έμειναν για πολλά χρόνια αναλλοίωτα.¹⁴⁴

136 δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες..ό.π.*, σσ.38-39 Δεν ήταν εύκολη η πλήρωση των θέσεων διδακτικού προσωπικού, τόσο στη στοιχειώδη, όσο και στη μέση εκπαίδευση για την ταυτόχρονη λειτουργία των σχολείων, καθότι υπήρχε άμεση εξάρτηση της μιας βαθμίδας από την άλλη, με αποτέλεσμα τη χρησιμοποίηση στις θέσεις αυτές προσώπων με ελλιπή κατάρτιση και έλλειψη ειδικών σπουδών. Η έλλειψη επίσης διδακτικού προσωπικού στο δημοτικό σχολείο οδήγησε στην επιβίωση της αλληλοδιδασκτικής ή «λαγκαστριανής» μεθόδου. Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών], σσ.484-487.

¹³⁷ Αλ, Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, ό.π., τόμος Α', σ,κθ'. Μετακλήθηκαν από το εξωτερικό οι Ι.Βενθύλος, Κ.Κοκκινάκης, Ι.Κοκκώνης, Κ.Ρωσσέτος, Α.Μουστοξύδης, Ν.Χορτάκης.κ.α. Άλλοι πάλι αυτόβουλα επέστρεψαν να βοηθήσουν στη συγκρότηση της παιδείας, όπως ο Γ.Γεννάδιος, ο Σ.Κλεάνθης, ο Μ.Σχινάς και άλλοι. Ό.π.

¹³⁸ Μπουζάκης, ό.π., σσ.39-41 και Χρ, Λέφας, ό.π., σσ.10,121.

¹³⁹ Ό.π., σ.121.

¹⁴⁰ Κανάκης, ό.π., σ.56.

¹⁴¹ Ό.π., σσ.25,128.

¹⁴² Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Περίοδος Βασιλείας του Οθωνος 1833-1862*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.21.

¹⁴³ Χρ. Λέφας, ό.π., σ.121.

¹⁴⁴ Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, ό.π., σσ.484,486.

Πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της δημοτικής εκπαίδευσης υπήρξε η πρόωμη και μαζική διαμόρφωσή του δικτύου της,¹⁴⁵ καθώς και ο δημόσιος χαρακτήρας της με την παροχή των βασικών γνώσεων στο Λαό. Η πτώση του ποσοστού αναλφάβητων ήταν σχετικά ταχύρρυθμη και βρισκόταν σε καλύτερη θέση από τα βαλκανικά κράτη και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.¹⁴⁶ Η συρροή των παιδιών στα σχολεία ήταν και αποτέλεσμα της κρατικής και της δωρεάν παιδείας. Με τη δωρεάν παροχή του σχολικού δικτύου της δημοτικής εκπαίδευσης συνδέθηκε η μικρή παρουσία ιδιωτικής δημοτικής εκπαίδευσης.¹⁴⁷ Σημαντικό όμως μειονέκτημα ήταν η αποκοπή της επαγγελματικής από τη γενική εκπαίδευση, απόηχος φιλανθρωπικών κινήματων που ήκμαζαν στη δυτική Ευρώπη στις αρχές του αιώνα.¹⁴⁸ Η απομόνωση αυτή εκφραζόταν στους κανονισμούς ειδικών τέτοιων σχολείων (Ριζάρειος το 1843, εμπορικό τμήμα γυμνασίου Σύρου το 1856, «Σχολείον των φαρμακοποιών» το 1838, «Σχολείον των Τεχνών» το 1863), στους αποφοίτους των οποίων δεν ανοίγονταν οι πύλες του Πανεπιστημίου για ανώτερες σπουδές.¹⁴⁹

Η μέση εκπαίδευση, από την άλλη πλευρά, εστίαζε στη θεωρητική κατεύθυνση αποξενωμένη από τα προβλήματα και τις πρακτικές ανάγκες του ελληνικού λαού.¹⁵⁰ Επηρεασμένη από τα γερμανικά πρότυπα κινούνταν γύρω από έναν αρχαιολατρευτικό άξονα και τις κλασικιστικές τάσεις της εποχής. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τα δημοτικά, ως σκοπός της προσδιοριζόταν η προετοιμασία εισαγωγής του μαθητή από τη μια βαθμίδα στην άλλη μέχρι και την πανεπιστημιακή. Οι δύο κύκλοι στους οποίους χωρίστηκε η μέση εκπαίδευση, το Ελληνικό σχολείο με τρία χρόνια φοίτησης και το Γυμνάσιο με τέσσερα, ουσιαστικά αποτελούσαν το ένα στάδιο προετοιμασίας για το άλλο, ενώ τα δύο μαζί αντίστοιχο στάδιο για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο,¹⁵¹ Η απόλυτη αυτή «καθετοποίηση» του εκπαιδευτικού συστήματος έδινε τη δυνατότητα, οικειοθελούς αποχώρησης των μαθητών από την εκπαιδευτική διαδικασία συνήθως όταν έφταναν στη βαθμίδα του γυμνασίου. Επρόκειτο για ένα τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα, του οποίου η κάθε βαθμίδα, χωρίς να αποτελεί ξεχωριστή οντότητα, προετοίμαζε μονοδιάστατα το ανθρώπινο δυναμικό για την επόμενη.¹⁵²

-----
¹⁴⁵ Ο αριθμός των δημοτικών σχολείων από 71 το 1830 έφθανε τα 252 το 1840 και συνέχιζε αυξανόμενος σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Βλ. παρακάτω, υψσμ.185, πίνακας 6 που εμφανίζει την εξέλιξη των ποσοστών φοίτησης, σ.52.

¹⁴⁶ Βλ. Πίνακας ποσοστών αναλφάβητων (1828-1928) στο Τσουκαλάς, ό.π., σ.393, Daglas Daikin, Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923), [Μ.ΛΕ.Τ], Αθήνα 2001, σ.315 και Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933, σ.418.

¹⁴⁷ Τσουκαλάς, ό.π., σ.397.

¹⁴⁸ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.733.

¹⁴⁹ Κόντονη, ό.π., σσ.25,48.

¹⁵⁰ Μπουζάκης, ό.π., σσ.39-41. Τα φιλολογικά μαθήματα κάλυπταν το 53,2% των μαθημάτων, ενώ τα φυσικομαθηματικά το 19,2% των συνολικών ωρών διδασκαλίας, κάτι που συνέχισε να προβλέπεται και το 1835. Β. Διάταγμα: 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837. Κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836. Βλ. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.84.

¹⁵¹ Άρθρο 2 και άρθρο 64 αντίστοιχα, του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837, «περί τον κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Ό.π., τόμος Α', σσ.12-13.

¹⁵² Χαραλαμπίδης, ό.π., σ.8, Τσουκαλάς, ό.π., σ.507 και Μπουζάκης, ό.π., σ.44.

Το ποσοστό των παιδιών που συνέχιζαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μετά το δημοτικό ήταν χαρακτηριστικά υψηλό.¹⁵³ «*Η στιγμή της μετάβασης από τη δημοτική στη μέση εκπαίδευση συνιστούσε και τη σημαντικότερη τομή στη διαδικασία της κοινωνικής επιλογής, επιλογής που αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό και άμεσα τη διαίρεση τον πληθυσμού σε τάξεις*»,¹⁵⁴ Δεδομένου ότι η επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα καθίσταται εκπληρώσιμη μέσα από την προσπέλαση των υψηλότερων βαθμίδων εκπαίδευσης, το σχολείο θεωρήθηκε ο σπουδαιότερος δρόμος κοινωνικής ανόδου.¹⁵⁵

Μία από τις ιδιοτυπίες της εκπαίδευσης γενικότερα ήταν η ταχύτατη επέκταση του σχολικού δικτύου στην επαρχία. Παρά το βασικό αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και την έλλειψη σχολικής υποδομής, ο σχολικός μηχανισμός διείσδυσε χωρίς καθυστέρηση σε όλες τις περιοχές της χώρας. Τα ποσοστά φοίτησης από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αυξήθηκαν ιδιαίτερα στην κατώτερη εκπαίδευση.¹⁵⁶ Σε σύγκριση με άλλες χώρες, οι οποίες στήριζαν την οικονομία τους στην αγροτική παραγωγή, η Ελλάδα παρουσίασε σχετικά πρόωπη εξάπλωση της εκπαίδευσης και το ποσοστό φοίτησης έφτανε γρήγορα στα ευρωπαϊκά επίπεδα.¹⁵⁷ Διατηρώντας μία εσωτερική δημοκρατική δομή η εκπαίδευση, η οποία ήταν από την αρχή υποχρεωτική, παρεχόταν θεωρητικά τουλάχιστον με ισότητα δυνατοτήτων πρόσβασης σε αυτήν.¹⁵⁸ Ο ρυθμός επέκτασης του σχολικού δικτύου, ιδιαίτερα της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ήταν σχετικά ομοιογενής το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Οι παρατηρούμενες διαφορές κατά περιοχές σε ποσοστά φοίτησης δεν ήταν μεγάλες και συνεχώς μειώνονταν.¹⁵⁹ Παρά την υποχρεωτική φοίτηση και για τα δύο φύλα, υπήρχε έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυτά. Δεδομένων των κοινωνικών προκαταλήψεων στη διαφορετική αντιμετώπιση από τους γονείς της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών, των οικονομικών και των κοινωνικών συνθηκών, το ποσοστό της ανδρικής εκπαίδευσης διατηρήθηκε υψηλό για πολλές δεκαετίες, γεγονός που μεταφράζει τη λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης στη διαδικασία του καταμερισμού εργασίας.¹⁶⁰

Όπως θα αναφερθεί παρακάτω,¹⁶¹ η πλειονότητα των απόρων μαθητών που συνέρεε στις σχολές απόρων και τα ορφανοτροφεία ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα

153 G.Chassiotis *L Instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σ.496 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Ο Φοίνιξ], τόμος 5, Αθήνα 1968, σσ.183,272 και Τσουκαλάς, ό.π., σσ.398-399,

¹⁵⁴ Ο.π., σ.399.

¹⁵⁵ Μπουζάκης, ό.π., σ.45.

¹⁵⁶ Ο αριθμός των δημοτικών από 71 το 1830 ανερχόταν σε 252 το 1840, σε 1.029 το 1869, σε 2.278 το 1889, και 3.551 το 1910. Τσουκαλάς, ό.π., σ.392. Αλλά και αυτό που περισσότερο εντυπωσιάζει είναι το γεγονός ότι το ποσοστό φοίτησης στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση είναι το μεγαλύτερο στην Ευρώπη. Ο.π., σ.25.

¹⁵⁷ Ο.π., σσ.395-396. Ήδη από το 1860 φοιτούσε περισσότερο από το τέταρτο των παιδιών των γεωργών, δεδομένου ότι η φοίτηση των κοριτσιών ήταν ακόμη μειωμένη (αναλογούσε στα μισά αγόρια). Το β' μισό του 19^{ου} η πρόοδος είναι ακόμη ταχύτερη. Κατά το 1909 έχουμε 3.412 σχολεία σε σύνολο 345 δήμων και κοινοτήτων. Η συνολική δαπάνη συντήρησης αυτών των σχολείων έφτανε τις 7.000.000 δραχμές. Δελτίο Υπουργείου Οικονομικών κατά μήνα εκδιδόμενον υπό του υπουργείου των Οικονομικών, έτος Α' (1908-1909), τεύχος Ε' και Στ' Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 1909 (ιδρυτής Δ. Γούναρης), εν Αθήναις [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου] 1909, σ.410.

¹⁵⁸ Ο.π., σσ.382-402.

¹⁵⁹ Ήδη από το 1878, για το οποίο υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία, η διαφορά ποσοστών κατά περιοχή είναι μικρή. Ο.π., σσ.405-413.

¹⁶⁰ Ο.π., σσ.411-412.

¹⁶¹ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.568,604.

προέρχονταν από την επαρχία. Πολλοί μαθητές μάλιστα χρηματοδοτούσαν τις σπουδές τους κάνοντας ευκαιριακές εργασίες.¹⁶² Η παροχή οικονομικής βοήθειας από τους γονείς αποτελούσε τυπικό φαινόμενο: «*Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό στην Ευρώπη, στην Ασία, στην Αφρική, όπου να μη βρίσκουμε πεινασμένους ραγιάδες που αποταμιεύουν με φανατισμό για να μπορέσουν κάποτε να στείλουν ένα γιο τους να σπουδάσει στην Αθήνα*».¹⁶³ Στην πραγματικότητα το ένα σχολείο προετοίμαζε το μαθητή για το άλλο και κανένα για την παραγωγή.¹⁵⁴

Αλλαγές στον πολιτικό χώρο δεν επηρέασαν το εκπαιδευτικό σύστημα, ούτε και κατά τη μεταπολίτευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843¹⁶⁵

Κατά την περίοδο 1836-1849 γυμνάσια και Ελληνικά πλήρη ιδρύθηκαν κυρίως στις πρωτεύουσες των νομών, όπου δεν υπήρχαν, αλλά και σε άλλες πόλεις. Οι δαπάνες προέρχονταν από το δημόσιο ταμείο, με το οποίο συγχωνεύθηκε και «*το πρότερον χωρίς υφιστάμενον εκκλησιαστικό ταμείον*». Πόλεις, όπως ο Πειραιάς με δικές τους δαπάνες «*εξ ανάγκης ή φιλοτίμως*» συνέβαλαν στην ίδρυση περισσότερων σχολείων.¹⁶⁶

Χαρακτηριστικό επίσης της εκπαίδευσης κατά την οθωνική περίοδο αποτελούσε ο συγκεντρωτισμός στο εκπαιδευτικό σύστημα με βασική κατεύθυνση τον παρεμβατικό και ελεγκτικό ρόλο του Κράτους.¹⁶⁷ Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης ήταν η ηγεμονική παρουσία θεωρητικών, κλασικής κατεύθυνσης μαθημάτων και η περιθωριακή αντίθετα παρουσία πρακτικών. Ο θεωρητικός-κλασικιστικός χαρακτήρας κυριαρχούσε επίσης, όσο κι αν αυτό φαίνεται περιέργο, στις περισσότερες επαγγελματικές σχολές.¹⁶⁸ Ο μονοδιάστατος αυτός χαρακτήρας της δεν άφησε περιθώρια για εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης, έγινε όμως δεκτός από τους πολίτες μπροστά στην επικρατούσα επιδίωξη για κοινωνική ανέλιξη μέσω της εκπαίδευσης.¹⁶⁹ Φιλοσοφία του εκπαιδευτικού συστήματος τώρα γίνεται η προσπάθεια διάπλασης του πολίτη βασισμένη στις αρχές της αρετής και του σεβασμού στους νόμους.¹⁷⁰

¹⁶² Στη Σχολή Απόρων του «Παρνασσού» 5 στους 80 μαθητές προέρχονταν από την Αθήνα. Κων. Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951,73.

¹⁶³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.415. Στη Σχολή Απόρων του «Παρνασσού» 5 στους 80 μαθητές προέρχονταν από Αθήνα. Κων. Βοβολίνης, *Το Χρονικόν*, ό.π., σ.73. Το 1892 στα διάφορα σχολεία απόρων μαθητών που λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα μόνο 146 από 1233 άπορους μαθητές προέρχονταν από την πρωτεύουσα. Τσουκαλάς, ό.π., σσ.415-416.

¹⁶⁴ Ό.π., σσ.503-506. Σκοπός του Γυμνασίου: «...είναι η περαιτέρω ανάπτυξης της εις τα ελληνικά σχολεία προκαταρκτικής εκπαιδύσεως καθ' όλους τους κλάδους και κυρίως η προπαρασκευή των μαθητών, όσοι μέλλουν να σπουδάσουν ανωτέρας επιστήμας εις το Παν επιστήμων». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 1836, (1-306), έγγραφο 089, *Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Β'' περί Γυμνασίων*, τμήμα VIII. βλ παραπάνω, σ.27, υψμ.150.

¹⁶⁵ Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, ό.π. σ.484.

¹⁶⁶ Λεπτομερή στοιχεία για δαπάνες δε βρήκε ο Χριστίδης. Σε Έκθεση του 18 Ιουλίου 1841, αρ.8808, ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων ανερχόταν σε 51 και οι μαθητές σε 4500, ενώ συντηρούνταν από τους δήμους και το Δημόσιο. Θεωρεί ελλιπή τα στοιχεία για την εποχή αυτή. Χ. Χριστόπουλου, «Περίληπτική Έκθεσις...ό.π.

¹⁶⁷ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.κθ'.

¹⁶⁸ Στέφανος Π Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], Αθήνα 2004, σ.361.

¹⁶⁹ Δ.Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.22. Π.Παπακωνσταντίνου, *Απ.Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.13-14 και Τσουκαλάς, ό.π., σσ.503-506.

¹⁷⁰ Κανάκης, ό.π., σ.62.

Όμως, οι αδυναμίες του ελληνικού κράτους, όσον αφορά στον οικονομικό τομέα, τόσο στη στοιχειώδη, όσο και στη μέση εκπαίδευση, ήταν υπαρκτές ιδιαίτερα, όπως είναι φυσικό, στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους. Η αναπηρία αυτή άρχισε πολύ γρήγορα να προκαλεί τη συμμετοχή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην κάλυψη των οικονομικών κενών. Έτσι, πολλές εκδηλώσεις της ελληνικής εκπαίδευσης στηρίζονταν, έστω και με τη μορφή κρατικής επιχορήγησης, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Χωρίς βέβαια να παραβλέπουμε και τις χιλιάδες μικρότερες ευεργεσίες, οι οποίες αγκάλιαζαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα όλες τις πλευρές της ελληνικής εκπαίδευσης,¹⁷¹ τα σημαντικά ιδρύματα της περιόδου, όπως το Πολυτεχνικό Σχολείο στον τομέα της τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης το 1836, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στον τομέα της γυναικείας μόρφωσης και κατάρτισης διδασκαλισσών το 1836, το Βαρβάκειο Γυμνάσιο 1843, η Ριζάρειος σχολή στον τομέα της ιερατικής εκπαίδευσης το 1843, η εκπαίδευση των ορφανών στο Αμαλίο και Χατζηκώνστα, και πολλά άλλα στηρίχθηκαν σε γενναία κληροδοτήματα ευεργετών.¹⁷² Η γενική εικόνα της εκπαίδευσης στις αρχές της οθωνικής περιόδου σκιαγραφείται ζωντανά από τον Φίλιππο Ιωάννου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθήνας. Υπογραμμίζεται το γεγονός ότι κατά την έλευση του Όθωνα λίγες επαρχίες της Ελλάδας είχαν ελληνικά σχολεία και αυτά «ελλιπέστατα και άνευ ωρισμένης διοργανώσεως». Δίδασκε συνήθως στο καθένα ένας δάσκαλος σε όλες τις τάξεις όσα μαθήματα αυτός έκρινε χρήσιμα ή μπορούσε να διδάξει. Γυμνάσιο δεν υπήρχε κανένα πουθενά, παρά «εν σκιαγράφημα γυμνασίου», το Κεντρικό σχολείο της Αίγινας διευθυνόμενο από το Γεώργιο Γεννάδιο. «Τούτο κατά πρώτον εφρόντισε να απαρτίσει τότε η νέα Κυβέρνησις στερομένη έτι αριθμού καθηγητών ικανού εις σύστασιν άλλων. Ολίγον δ' έπειτα, ελθόντων έξωθεν και άλλων πεπαιδευμένων ομογενών επιτηδείων εις την εν γυμνασίοις καθηγεσίαν, συνέστησαν εξ αυτών και συμπληρώθησαν κατ ολίγον τρία νέα γυμνάσια. Το της Σύρου, το της Ναυπλίας και το των Πατρών, άτινα ερρυθμίσθησαν σκοπίμως κατά τον περί το τέλος του 1836 έτους εκδοθέντα περί ελληνικών και γυμνασίων νόμον...». Αργότερα ο αριθμός και των Ελληνικών σχολείων και των γυμνασίων αυξανόταν, καθόσον καταρτιζόνταν στην Ελλάδα νέοι καθηγητές. «Σήμερα», -1870- συνεχίζει «σαράντα χρόνια μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους καμία από τις 59 επαρχίες του βασιλείου δεν έμεινε χωρίς ελληνικό σχολείο, αλλά πολλές είχαν δύο και τρία ή περισσότερα. Κανένας νομός δε στερείται σχολείων».¹⁷³ Σημειώνει επίσης ότι υπήρχαν, εκτός από το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο, έντεκα άλλα ιδιωτικά σχολεία «αντιστοιχούντα προς» τα Ελληνικά σχολεία αρρένων, όπου φοιτούσαν χίλιες περίπου μαθήτριες.¹⁷⁴ Στην Ερμούπολη, η οποία μέχρι το 1880 είχε καταστεί όχι μόνο η οικονομική πρωτεύουσα, αλλά και κέντρο της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής της νεότερης

¹⁷¹ Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

¹⁷² Το Κράτος, αν και εκδήλωνε ανησυχίες για τα ιδρύματα αυτά, περιοριζόταν σε παροδικές επιδιώξεις, λόγω οικονομικών αδυναμιών. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.451-459, κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.709-710,712,720-226,760 κ.ε. και Ορφανοτροφεία, σσ.569-571,673-578,582-587,590-602, κλπ.

¹⁷³ Σημειώνει ότι ο νομός της Αττικής είχε τρία Ελληνικά, ώστε συνολικά να συμπληρώνουν 144 σχολεία (μαζί με εκείνα της Επτανήσου) με 238 δασκάλους και 5.000 μαθητές. Ιδιωτικά υπήρχαν 11 συνολικά σε αστικά κέντρα, όπως σε Αθήνα, Πάτρα, Σύρο με 560 μαθητές. Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντα^ Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, Διάφορα, Ν.Α. (Συλλογή Λόγων), Δημοτική Βιβλιοθήκη Σύρου, Σύρος 1885, σσ.34-35.

¹⁷⁴ Φίλιππος Ιωάννου, ό.π.

Ελλάδας, το εκπαιδευτικό δίκτυο πολλά πλασιάστηκε. Συγκεκριμένα το 1870 υπήρχαν 8 σχολεία δημοσυντήρητα, στα οποία φοιτούσαν 2.771 μαθητές.¹⁷⁵

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού δικτύου ήταν σταδιακή παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα και τις ελλείψεις του διδακτικού προσωπικού. Ο αριθμός, λόγω χάρη, των δημοτικών από 71 το 1830 ανήλθε σε 252 το 1840, σε 1.029 το 1866, σε 1067 το 1869, 2.278 το 1889 και 3.551 το 1910.¹⁷⁶ Αναλυτικότερα η εξέλιξη των ποσοστών φοίτησης στη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Ελλάδα από το 1850 έως το 1908 είναι η ακόλουθη:

<i>Η εξέλιξη της φοίτησης στα δημοτικά (1830-1908)</i>		
<i>Έτος</i>	<i>Αριθμός των μαθητών</i>	<i>Ποσοστό των μαθητών στο σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας</i>
1830	6.000	8%
1855	35.000	29%
1860	45.000	30%
1866	52.000	33%
1878	79.000	40%
1895	158.000	53%
1901	189.000	63%
1908	241.000	72%

Πίνακας 5.¹⁷⁷

Πιο συγκεκριμένα, η εξέλιξη των Δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα φαίνεται καθαρά στον παρακάτω πίνακα:

¹⁷⁵ Σύμφωνα με πίνακα του Τιμολέοντα Αμπελά, στην Ερμούπολη υπήρχε Ανώτερο Σχολείο Θηλέων (αριθμός μαθητών 165), Σχολείο κοριτσιών (αρ. 178), Σχολείο κοριτσιών Ανατόμος πλευράς (αρ.143), Σχολείο κοριτσιών δυτικής πλευράς, Νηπίων Θηλέων (αρ.111), Δημοτικό αρρένων (αρ. 340), Δυτικής πλευράς αρρένων (αρ.179), Νηπίων αρρένων (αρ.84). Σ' αυτά προσθέτονται το Ιερατικό σχολείο (αρ. 15-20) και το Ορφανοτροφείο. Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ.717.

¹⁷⁶ Ο.π., σσ.58-59, Τσουκαλάς, ό.π., σ.392 και Daglas Daikin, ό.π., σ.381.

¹⁷⁷ Πηγή: Dendrinou-Antonakaki Kalliniki, *Greek Education Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Publications*. Teathers College, Columbia University, New York 1955, σ.22.

Η εξέλιξη της φοίτησης στα Δημοτικά σχολεία (1830-1911)			
Έτος	Δημοτικά	Μαθητές	Πληθυσμός
1830	71	6.721	753.400 κάτοικοι
1846	371		
1855	409	35,273	998.266
1856	450		
1860	695	45.230	1.096.810
1865	974		
1866		52.583	1.325.479
1869	1.023		
1870		63.978	
1874	1.127	74.561	
1879	1.172	79.448	1.679.775
1902	3.317	204.749	2.521.981
1911	3.550	259.854	2.631.952

Πίνακας 6.¹⁷⁸

Μαθητές Δημοτικού σε αναλογία
με το σύνολο του πληθυσμού:

Έτος	Ποσοστό μαθητών
1830	0,88%
1840	2,00%
1855	4,2%
1878	5,3%
1901	8,2%
1905	9,0%
1911	10,4%

Πίνακας 7,¹⁷⁹

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι σε σύγκριση με άλλες χώρες που στηρίζουν και αυτές την οικονομία τους στον αγροτικό τομέα, στην Ελλάδα, παρά τις έντονες οικονομικές δυσχέρειες, παρατηρήθηκε μια πρόωμη γενίκευση της εκπαίδευσης. Ήδη από το 1860 η σχολική φοίτηση, κυρίως των αγοριών, κάλυπτε περισσότερο από το *Vi* του γεωργικού πληθυσμού, αφού η φοίτηση των κοριτσιών ήταν ακόμα περιορισμένη.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Pierre A.Moraitinis, *La Crece telle qu'elle est*, Paris, 1877, σ.91, G.Qiassiolis, *ό.π.*, σ.183 και *Απογραφή 1876*: ΜΕΕ, *ό.π.*, τόμος I, σ.631.

¹⁷⁹ Πηγές: G.Chassiotis, *ό.π.*, σ.496 και *Στατιστικές Επετηρίδες*, ΜΕΕ, *ό.π.*, τόμος 5, σ.31.

¹⁸⁰ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.395.

Για την ίδια περίπου περίοδο (1855) καταγράφονται στις διάφορες στατιστικές περισσότεροι από 5.000 μαθητές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για ένα σύνολο πληθυσμού λίγο μεγαλύτερο του ενός εκατομμυρίου.¹⁸¹ Το 1870 σε 138 κατοίκους στην Ελλάδα αντιστοιχούσε ένας μαθητής γυμνασίου, ενώ στη Γαλλία ένας μαθητής αντιστοιχούσε σε 230 κατοίκους και στις Η.Π.Α ένας σε 500 κατοίκους. Στην Ελλάδα ένα αγόρι στα 14 ανάμεσα στα 10 και στα 20 του χρόνια φοιτούσε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ στη Γαλλία ένα αγόρι στα 24. Στην ίδια χώρα έχουμε ένα εκπαιδευτικό κατάστημα δευτεροβάθμιας σε 29.621 κατοίκους, ενώ στην Ελλάδα η αντιστοιχία είναι ένα σε 8.900 κατοίκους.¹⁸² Σε γενικές γραμμές κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα το ποσοστό των παιδιών που μετείχαν στη στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά και που συνέχιζαν στη δευτεροβάθμια ήταν εξαιρετικά υψηλό και συνεχώς αυξανόταν. Ο ρυθμός αύξησης της φοίτησης θα μπορούσε να παραβληθεί με την εκπαίδευση των περισσότερων βιομηχανοποιημένων και αστικοποιημένων ευρωπαϊκών χωρών.¹⁸³

Το 1872 η ελληνική εκπαίδευση στηριζόταν σε 1.000 δημοτικά σχολεία, 150 Ελληνικά, 15 Γυμνάσια, 1 Πανεπιστήμιο, 3 ιερατικές σχολές, εκτός από τη Ριζαρείο, 1 Πολυτεχνείο.¹⁸⁴

Στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Ελληνικά και Γυμνάσια) έχουμε την παρακάτω εξέλιξη:

Έτος	Ελληνικά σχολεία	Μαθητές
1830	49	2406
1845	58	3500
1855	80	42.24
1860	87	5739
1866	123	6675
1875	136	7945
1912	186	

Πίνακας 8.¹⁸⁵

¹⁸¹ Ο.π., σ.398.

¹⁸² P. A Moraitinis, 0.7i., σ.99.

¹⁸³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.396.

¹⁸⁴ Σκεύος Ζερβός, Εικονογραφημένη Η Δωδεκάνησος και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις, κεφΛΟο, Συνεδρίασις της Εθνοσυνελεύσεως εβδομηκοστή ενάτη, 11 Ιουλίου 1924 (383-399), τόμος 1^ο, Αθήνα 1930, σ.'388.

¹⁸⁵ Πηγή: Γενική Εφημερίς Ελλάδος, αρ.21 της 12 Μαρτίου 1830, σ.81 και αρ.13 της 18 Φεβρουάριου 1831 (παράρτημα), σσ.66-68, P.A Moraitinis, ό.π., σ.93 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ι, σ.631. Σύμφωνα με έρευνα του Χ.Μπαμπούνη, το διάστημα 1831-1833 παρατηρήθηκε αύξηση αλληλοδιδασκτικών σχολείων από 62 (1831) σε 75 (1833), ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε μείωση των Ελληνικών σχολείων από 49 (1830) σε 28 (1833). Χ.Μπαμπούνη, Η Εκπαίδευση, ό.π., σσ.318-319 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 11 της 31 Μαρτίου 1833, σσ.70-72.

Όσον αφορά στην ανώτερη βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα Γυμνάσια, η φοίτηση παρουσίαζε την εξής εικόνα το 1890:

Μαθητές Γυμνασίων		
Έτος	Γυμνάσια	Μαθητές
1830	1	250*
1836	5	-
1855	7	968
1865	16	-
1875	18	2.460
1888	35	4.704
1890	36	5.312
1893	41	-

Πίνακας 9 ¹⁸⁶

*Στο τέλος του β' σχολικού έτους φοιτούσαν σε όλες τις τάξεις του Κεντρικού σχολείου 430 μαθητές, Γιάννης Κόκκωνας, Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου, [Ι.Α.Ε.Ν.], αρ.31, Αθήνα 1997, σ.26.

Χώρες	Μαθητές ανά 1.000 κατοίκους το 1890
Ελλάδα	27
Γαλλία	26
Βέλγιο	25
Ιταλία	22
Ρουμανία:	15
ΗΠΑ	11

Πίνακας 10¹⁸⁷

Το ποσοστό των παιδιών που μετά το δημοτικό συνεχίζουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι εξαιρετικά υψηλό. Χαρακτηριστική είναι η σύγκριση του συνολικού αριθμού εκείνων που φοιτούν στη στοιχειώδη με εκείνων που φοιτούν στη μέση εκπαίδευση.

Έτος	Αναλογία μαθητών Μέσης εκπαίδευσης: μαθητές Δημοτικού*
1820	1:2,5
1855	1:5,8
1866	1:6,2
1874	1:7,5
1878	1:7,6
1901	1:7,9
1911	1:8,6

Πίνακας II. ¹⁸⁸

*Σε κάθε 100 μαθητές του δημοτικού αντιστοιχούσαν 15 της δευτεροβάθμιας το 1855,16 το 1866 κλπ. Τσουκαλάς, ό.π., σ.400.

Χαρακτηριστικό ελλοισης είναι ότι η σχέση μαθητή δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά υψηλή στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, αντίθετα από στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπου παρέμεινε χαμηλή

¹⁸⁶ Πηγή: R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', (Greece under King George, Λονδίνο 1893) μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια Λυδία Παπαδάκη, [Ειρμός], Αθήνα 1993, σ.218 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ι, σ.631.

¹⁸⁷ Πηγή: R.A.H. Bickford-Smith, ό.π., σ.179.

¹⁸⁸ Πηγή: Τσουκαλάς, ό.π., σ.399 και G.Chassiotis, ό.π., σσ.183,272.

και τα Γυμνάσια κυρίως Λειτουργούσαν ως σχολεία προνομιούχων.¹⁸⁹ Ο Finley σημείωνε το 1877 πως το ποσοστό των εκπαιδευμένων ανθρώπων στην Ελλάδα ίσως ήταν υψηλότερο από οποιαδήποτε άλλη χριστιανική χώρα.¹⁹⁰ ©

Περίοδος Β' 1857-1894: «Στασιμότητα, Παλινδρομήσεις, Νέα Σχέδια».¹⁹¹

A. 1854-1880:

Η περίοδος του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα διατηρούσε χαρακτηριστικά οικονομικών ανακατατάξεων, όπως ήταν η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και των επενδύσεων. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 η αστική τάξη βιάδιζε από το εμπορευματικό της στάδιο στο βιομηχανικό. Σημειώθηκε ανάπτυξη του εμπορικού ναυτικού, δημιουργία λιμενικών έργων και γενικότερα έργων υποδομής με παράλληλη ανάπτυξη χρηματιστικού κεφαλαίου.¹⁹² Η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων, η εισροή ξένου κεφαλαίου μαζί με την ανάπτυξη οδικών σιδηροδρομικών δικτύων, συστήματος μεταφορών με συνέπεια τη δημιουργία ενιαίας εσωτερικής αγοράς, βασικής προϋπόθεσης γεωργικής και βιομηχανικής ανάπτυξης,¹⁹³ καθώς και η δημιουργία εργατικής τάξης και μεσαίας ιδιοκτησίας είναι όψεις ενός οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού της Ελλάδας, οι οποίες αντανακλώνται όχι μόνο στις διεκδικήσεις της σωστής λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος ή της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και στη διεκδίκηση βελτίωσης του εκπαιδευτικού συστήματος. Η εμφάνιση νέων πολιτικών σχημάτων, η θεμελίωση κράτους δικαίου, η συγκρότηση θεσμικού πλαισίου και η εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού από την Κυβέρνηση Τρικούπη,¹⁹⁴ διευκόλυναν τη σύνδεση της μόρφωσης με τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών που προκάλεσαν τη γένεση νέων ιδεών.¹⁹⁵

Στο χώρο της παιδείας, το εκπαιδευτικό δίκτυο δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένο να καλύπτει συνεχώς περισσότερη γεωγραφική έκταση, αφορούσε περισσότερους εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους και γινόταν πολύπλοκο στη διάρθρωσή του.¹⁹⁶ Έτσι, κατέστη επιτακτική η ανάγκη διεύρυνσης, εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της γενικής

¹⁸⁹ Τσουκαλάς, ό.π., σ.400 και Douglas Dakin, ό.π., σ.315.

¹⁹⁰ George Finley, A history of Greece, (7 τόμοι), [H.F.Tozer], τόμος 6, London 1877, σ.16.

¹⁹¹ Κατά τον Αλ. Δημαρά, η περίοδος 1857-1894 για την εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ως περίοδος «διαπιστώσεων και προσπαθειών» και είναι ευνόητο, γιατί κρατικοί φορείς ή μη προέβησαν σε διαπιστώσεις και διατύπωσαν προτάσεις. Αλ. Δημαράς, Νεοελληνική Εκπαίδευσις -Ιστορικών σχεδίασμα, Αθήναι 1965, σ.17 και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1989, τόμος Α, σ.181.

¹⁹² Άννα Φραγκοδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, [Κέδρος] Αθήνα 1977, σ.17.

¹⁹³ Ν. Μουζέλης, Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης, [Εξάντας] 2η έκδοση, Αθήνα 1978, σσ.41,44.

¹⁹⁴ Σβορώνος, ό.π., σσ.89-111.

¹⁹⁵ Π. Παπακωνσταντίνου- Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία, ό.π., σ.23.

¹⁹⁶ Τσουκαλάς, ό.π., σ.395.

εκπαίδευσης σε όλα τα στρώματα του ελληνικού λαού.¹⁹⁷ Οι τάσεις του εκσυγχρονισμού αυξάνονταν, καθώς πολλά πλασιαζόταν και η κριτική για τα εκπαιδευτικά πράγματα.¹⁹⁸

Η αρχή της περιόδου σηματοδοτείται με την ανάληψη του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας επί κυβερνήσεως Δη μητροίου Βούλγαρη από τον Χαράλαμπο Χριστόπουλο το 1855.¹⁹⁹ Οι προσπάθειές του στόχευαν στην απάλειψη των ελαττωμάτων της δημόσιας εκπαίδευσης, όπως ήταν ο συντηρητισμός της, η απαγόρευση της μικτής φοίτησης, και άλλα. Χαρακτηριστική ήταν η φροντίδα του για την επαγγελματική εκπαίδευση.²⁰⁰ Με την κατάρτιση του «Κανονισμού Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων», έργο του Χ.Χριστόπουλου, το οποίο συμπλήρωνε το Β.Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836, θεμελιώδους για τη μέση εκπαίδευση,²⁰¹ εκφραζόταν ενδιαφέρον για την επαγγελματική κατάρτιση, και ανησυχίες, γιατί η μέση δεν εξυπηρετούσε τέτοιο σκοπό.²⁰² Η ανάγκη της

¹⁹⁷ Σβορώνος, ό.π., σσ.89-111.

¹⁹⁸ Π.Παπακωνσταντίνου-Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σσ.20-21,173. Οι διεκδικήσεις δεν περιορίζονταν στο αίτημα μιας «απροσωπώληπτης πολιτικής εξουσίας», σωστής λειτουργίας κοινοβουλευτικού συστήματος και οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και στο αίτημα εκπαιδευτικής και γλωσσικής μεταρρύθμισης μέσα από νέες μεθόδους και προγράμματα. Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική...ό.π., σ.17.

¹⁹⁹ Η παρουσία του Χριστόπουλου στο χώρο της εκπαίδευσης σηματοδότησε επίσης τη μετάβαση από την α' στη β' περίοδο. Ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος, παλαιό διοικητικό στέλεχος, γνώριζε τόσο την ελληνική εκπαίδευση εξ' ιδίας πείρας-φοίτησε στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας-, όσο και την ευρωπαϊκή, ώστε να έχει γνώση των πραγματικών αναγκών και δυνατοτήτων της ελληνικής εκπαίδευσης. Μεταξύ των οργανωτικών μέτρων που έλαβε ήταν η έκδοση του «Εσωτερικού κανονισμού των Γυμνασίου και Ελληνικών σχολείων και συμπληρωματικοί εγκύκλιοι». Η τάση προς την αλλαγή της κατάστασης της εκπαίδευσης φαίνεται στο έργο του. Παρά τις προσπάθειές του όμως (νομοθετικό έργο, οργάνωση ανωτέρων ιδρυμάτων, σύσταση ορφανοτροφείων, ιδιωτικών σχολείων κ.α.) αυτή παρέμεινε ανοργάνωτη και προβληματική. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, Μέγα Βιογραφικόν...ό.π., σσ.241-245.

²⁰⁰ Αλ.Δημαράς, Η Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881, ό.π., σ.489.

²⁰¹ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σ,λδ'. Βλ. κεφ Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.727-728. *in* Αντίθετα, διατηρούσε την ομοιομορφία στις γνώσεις, Ό.π., τόμος Α', σ.λε. Σε έκθεσή του προς το Βασιλιά το 1856 ο Υπουργός Παιδείας, Χαρ. Χριστόπουλος, σημειώνει: «Ο δε μάλλον επί τον νυν απέσπασε την προσοχήν μου, άτε καταφανέστερον ενδεικνυομένης της ανάγκης, εστίν η έλλειψις ειδικών διδακτηρίων επί το τελειότερον συντεταγμένων εις παρασκευήν νέων προτιθεμένων να τραπώσι εις τέσσερα σπουδαία επαγγέλματα, εφ' ων πρέπει να βαιήν κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδας, εννοώ την Γεωργίαν, το Εμπόρων, την Ναυτιλίαν και. τας Τέχνας». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Περιληπτική έκθεσις...ό.π. Σε έκθεσή του προς τη Β' Εθνοσυνέλευση τον Ιανουάριο του 1863 ο Υπουργός Επαμεινώνδας Δεληγεώργης επίσης διαπίστωνε: «Τα περί των Ελληνικών σχολείων\` εκτεθέντα εφαρμόζονται αναλόγως και επί των Γυμνασίων, άτινα ως γενικά σχολεία, σκοπόνντα μόνον και μόνον εις την καθόλον διανοητικήν ανάπτυξιν, καθιστώσι λίαν επαισθητήν εν τη κοινωνία ημών την έλλειψιν ειδικών γυμνασίων προς τινα σκοπόν πρακτικόν...η δ' έλλειψις αύτη είναι έτι πλέον επαισθητή, διότι τινά των μάλλον αναγκαίων μαθημάτων της γυμνασιακής σπονδής παρημέληθησαν, οίον η χημεία, η φυσική και η ρητορική. [...] Πρέπει να εισαχθώσιν εις τα γυμνάσια, όσα μέχρι τούδε παρά τα νενομισμένα ήμελήθησαν μαθήματα, τινά δε των εκπαιδευτηρίων τούτων και προ πάντων το γυμνάσιον του Πειραιώς πρέπει να λάβωσιν ειδικόν προορισμόν. Τοιαύτας ειδικότητας αναγκαίας νομίζω, την προστοιχείωσιν εμπόρων παντός κλάδον, την διδασκαλίαν των γλωσσών, των φυσικομαθηματικών γνώσεων...». Έκθεσις του Υπουργού της Δημοτικής Εκπαιδύσεως προς την Εθνοσυνέλευσιν, στο Παράρτημα της Επίσημης Εφημερίδας της Συνελεύσεως. αρ, 39 τόμου Α', Αθήνα 1863, σσ.24-25.

κρατικής παρέμβασης στην «ιδεολογική ονστηματοποίηση» και «ηθοποίηση» των Ελλήνων μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα πολλαπλασιάζονταν μετά το 1860.²⁰³

Υπεύθυνο για την ελαττωματική λειτουργία των δημοτικών σχολείων θεωρήθηκε το μοναδικό Διδασκαλείο Δημοτικής εκπαίδευσης, του οποίου η οργάνωση παρέμενε αμετάβλητη από την ίδρυσή του το 1834.²⁰⁴ Έτσι, καταργήθηκε το 1864 από τη συνεδρίαση της Βουλής την 22 Νοεμβρίου 1863²⁰⁵ στο διάστημα 1864-1878 οι νέοι δάσκαλοι διορίζονταν μετά από επιτυχείς εξετάσεις στις κατά νομούς ειδικές επιτροπές που είχαν *συ σταθεί* και σε μόνιμη επιτροπή της Αθήνας το διάστημα 1872-1878. Υπάρχει σύμπτωση απόψεων²⁰⁶ για το αμφίβολο έργο των επιτροπών αυτών²⁰⁷ με απώτερο αποτέλεσμα την παροχή γνώσης χαμηλού επιπέδου στους μαθητές.

Το 1866 επέστρεψε ο Χριστόπουλος στο υπουργείο Παιδείας συνεχίζοντας τις ίδιες προσπάθειες. Ο κλασικιστικός χαρακτήρας συνέχιζε όμως να αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.²⁰⁸ Η διαμόρφωση ενός μόνο σχολικού δικτύου αφήνοντας έξω την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση της περιόδου αυτής, που δεν ήταν παρά εμπορική και ναυτική, δε συνιστούσε σε καμιά περίπτωση ένα εναλλακτικό εκπαιδευτικό δίκτυο.²⁰⁹ Σε Γενική Έκθεσή του προς το Βασιλιά το 1857 ο Χριστόπουλος, ενώ επιζητούσε «*προτεχνολογικά σχολεία*», δε στόχευε στη μείωση των κλασικών μαθημάτων.²⁵⁰

²⁰³ *Εκθέσεις του Υπουργού Χαράλαμπου Χριστόπουλου της 1 Φεβρουάριου 1857 και της 2 Σεπτεμβρίου 1867.* περ. Πανδώρα, τόμος Ε, σ.529, περ. Φιλίστωρ, τόμος 18 (1861), σ.277 και τόμος 5 (1862).

²⁰⁴ Ο νόμος του 1834 προέβλεπε την ίδρυσή του (Schullehrerseminarium), που άρχισε να λειτουργεί την 2 Απριλίου 1834 στο Ναύπλιο πριν μεταφερθεί στην Αθήνα, όταν αυτή έγινε πρωτεύουσα. Ο μεγάλος αριθμός αποφοίτων δασκάλων, η ελλιπής τους επαγγελματική κατάρτιση, οι χαλαρές εξετάσεις εισιτήριες και απολυτήριες καθιστούσαν το Διδασκαλείο «*άλως περιττόν και λίαν επιβλαβές*». Επί Υπουργού Παιδείας, Ε. Δελιγιώργη, το 1863 η Βουλή πρότεινε την αναδιοργάνωσή του. Δε θα ξανανοιξει πριν το 1878. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.72-74 και Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σσ.177-178. Όσοι γίνονταν δάσκαλοι την περίοδο 1872-1878 εξετάζονταν από μόνιμη στην Αθήνα επιτροπή, στην οποία ανατέθηκε η μελέτη του εκπαιδευτικού προβλήματος. Ανεξέλεγκτα όμως δίνονταν πτυχία σε απαιδαγώγητους με υποτυπώδη προσόντα δασκάλους. Κόντονη, *ό.π.*, σ.75.

²⁰⁵ Η Βουλή αποδέχθηκε την πρόταση του βουλευτή Σουίδα, «*Άρθρον μοναδικόν. Καταργείται το Διδασκαλείον ως περιττόν*». Επίσημος Εφημερίς...ό.π., τόμος Δ', Νοεμβρίου 1863, σ.155.

²⁰⁶ Παρόμοια κριτική ασκεί ο Λέφας (Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.173) και ο Φ.Γεωργαντάς. Φίλιππος Γεωργαντάς, *Τα διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν*, περ. Εθνική Αγωγή, έτος Α', αρ.6, Αθήνα 1989, σ.82.

²⁰⁷ Ο Ρ.Κίρπερ έγραφε για το θέμα αυτό: «*αι επιτροπείαι τάχιστα απέβησαν διαβόητοι. Αμαξηλάται, υπηρέται, χειρώνακτες, απόφοιτοι Ελληνικών σχολείων υπέστησαν ευχερώς ενώπιον αυτων την δοκιμασίαν, όντω δε ανεδείχθησαν δημοδιδάσκαλοι άνθρωποι αναξιοι και παντελώς άχρηστοι...*». Ρ.Κίρπερ, *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαίδευσεως*, (Μετάφραση Δη μ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.58.

²⁰⁸ Αντί να μειωθεί το ποσοστό των κλασικών μαθημάτων, αυξανόταν, αντίθετα από εκείνο των μαθημάτων θετικών επιστημών. Οι 70 ώρες φιλολογικών μαθημάτων γίνονται 97, οι 14 ιστορίας, γεωγραφίας 24, φυσικομαθηματικά από 36 σε 29. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ. Ο δυτικοερωπαϊκός κλασικισμός που ήταν εντονότερος στη μέση εκπαίδευση, δεν ευνοούσε μόνο τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, αλλά γινόταν διάυλος επαφής με την Ευρώπη. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.20.

²⁰⁹ *Ο.π.*, σ.14 και Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.505.

²¹⁰ Σημείωνε στην Έκθεσή του ο Υπουργός Παιδείας, Χ. Χριστόπουλος: «*Όθεν ανάγκη να δοθή εξ υπαρχής νέα πρακτική τάσις εις τινα των Ελληνικών σχολείων ή, κάλλιον ειπείν, να μετασχηματισθώσι τινά εξ αυτών εις προτεχνολογικά, όπως δύναται τις ίσως ν' αποκαλέση τα περί ων ο λόγος ελλείποντα παρ' ημίν σχολεία...*» και διευκρίνιζε: «*Επιζητών δε την σύστασιν προτεχνολογικών σχολείων, δεν εννοώ*

Εντονότερες όμως δυσκολίες προέκυπταν από την εξάρτηση της μιας βαθμίδας από την άλλη, η οποία ενισχυόταν από τις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής.²¹¹ Παράλληλα, η χρησιμοποίηση εκπαιδευτικού προσωπικού με μειωμένα προσόντα - γραμματοδιδάσκαλοι,²¹² γραμματιστές,²¹³ υποδιδάσκαλοι²¹⁴- χωρίς ειδικές σπουδές - ή επιλεγμένο από εξεταστικές επιτροπές²¹⁵ ήταν παρεπόμενο αυτής της πραγματικότητας. Η εγκύκλιος της 15 Σεπτεμβρίου 1871 του Υπουργού Παιδείας προς τους Νομάρχες και Επάρχους αποκάλυπτε ότι τα δημοσυντήρητα σχολεία βρίσκονταν σε «*παραλυσία*», «*ενώ η δυσπιστία των γονέων προς τη δημόσια εκπαίδευση οδηγούσε στην κατεύθυνση των καλών μαθητών προς τα ιδιωτικά σχολεία*».²¹⁶ Στην εκπαιδευτική δυσπραγία και την ανεπάρκεια των δασκάλων συσσωρεύονταν η πλημμυρική υλικοτεχνική υποδομή και η παντελής απουσία εσωτερικής οργάνωσης και επιστημονικής μεθόδου στην εκπαιδευτική πράξη.²¹⁷ Η κορύφωση των προβλημάτων που οδηγούσαν την εκπαίδευση σε αδιέξοδο είχε την αντανάκλασή της σε αποτυχημένες προσπάθειες. Την ίδια εποχή στην παγκόσμιο έκθεση της Βιέννης, στο Εκπαιδευτικό τμήμα η Ελλάδα «*ουδέ ενός μόνον Χατωτάτου βαθμού βραβείον ηξιώθη*».TM

Η μεταπολίτευση του 1862-1863 και η ένωση των Επτανήσων δημιούργησαν ανάγκες για αλλαγή. Η επανάσταση του 1862 δημιούργησε νέες συνθήκες και νέες ελπίδες. Πριν από την ένωση, στα Επτάνησα, όπως και σε εξωελλαδικά κέντρα, η ιδιωτικής και κοινοτικής πρωτοβουλίας παροχή μόρφωσης συμβάδιζε με νεώτερες παιδαγωγικές μεθόδους, υπήρχε λειτουργία νηπιαγωγείων και εμπορικών σχολών, διδασκαλείων, πρότυπων σχολείων, ανώτερων παρθεναγωγείων. Η κατάργηση επίσης του Ελληνικού σχολείου και η διαίρεση των σπουδών σε εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο γυμνάσιο θεσπίστηκε αρκετά χρόνια πριν

να ελαττώσω το παράπαν την αξίαν των γυμνασιακών σπονδών απ' εναντίας μάλιστα νομίζω, ότι εκ της διαιρέσεως των κλάδων της παιδείας και εκ τον χωρισμού των ικανοτήτων, δύναται να πρόκύψη σημαντική πρόοδος και εις την εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και Γυμνασίοις διδασκαλίαν». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της χυταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856*, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).

²¹¹ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.500,503.

²¹² Εξαιτίας της ανεπαρκούς κάλυψης των εκπαιδευτικών αναγκών σε δασκάλους το υπουργείο Παιδείας διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «*όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή και ιδιαιτέρους γραμματοδημοδιδασκάλους υποβάλουν εις τινά έλεγchon και τους νομιμοποιήσουν*». Εγκύκλιος υπουργείου Παιδείας αρ.26272, Αθήναι της 24 Μαΐου 1844 στο Χρ. Λέφα, ό.π., σ.171. Βλ. και κεφ. Διδασκαλεία, σ.395.

²¹³ Ήσαν απόφοιτοι υποδιδασκαλείου με μονοετείς σπουδές. Με το νόμο ΒΟΘ της 6 Αυγούστου 1892 μπορούσαν να φοιτήσουν στα υποδιδασκαλεία μετά από εξετάσεις με το απολυτήριο του σχολαρχείου ηλικίας 16-30 ετών. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.31.

²¹⁴ Σύμφωνα με το νόμο του 1834, έπρεπε να έχουν ίδιες γνώσεις και ικανότητες με τους δασκάλους β' τάξης. Αρθρο 8, «*Νόμος περί δημοτικών σχολείων*». Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π., αρ.74.

²¹⁵ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, [Ελληνικά Γράμματα], σσ.153/155 και του ίδιου, Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881, ΙΕΕ, ό.π., σ.487.*

²¹⁶ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α¹, σσ.210-211.

²¹⁷ Κ. Λάζαρης, *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου*, εν Αθήναις 1962, σ.12 και Απ. Χατζηγεμμανουήλ, *Εκπαιδευτικοί αρχαί*. ΜΕΕ, ό.π., τόμος 2, σ.402,

²¹⁸ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, σ.μ'.

καθιερωθεί στην κυρίως Ελλάδα.²¹⁹ Αντίθετα, στο ελληνικό κράτος, όπου οι ξένες επιδράσεις έφταναν δυσκολότερα και όπου το σύστημα δεν επέτρεπε εύκολα μεταβολές, πάρθηκαν μέτρα περισσότερο εντυπωσιακά και σπασμωδικά παρά ουσιαστικά και σωστά θεμελιωμένα.²²⁰ .

Ωθηση σημαντική στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής κατάστασης έδωσε ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», που ιδρύθηκε το 1868, καθώς και ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» που ιδρύθηκε το 1873. Το 1869 ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων προκήρυξε διαγωνισμό συγγραφής μελέτης για τη θεραπεία της εκπαίδευσης. Προτάσεις της Ελλανοδικού επιτροπής χαρακτηρίζονται από γνώση εκπαιδευτικών πραγμάτων της δυτικής Ευρώπης και πρακτικότερο προσανατολισμό των σπουδών.²²¹ Θεωρώντας την αλληλοδιδασκτική μέθοδο αναχρονιστική έστειλε ο Σύλλογος ως υποτρόφους τρεις εκπαιδευτικούς, το Σπύρο Μωραΐτη, το Χαρίσιο Παπαμάρκο²²² και τον Παναγιώτη Οικονόμου²²³ στη Γερμανία για να μελετήσουν με βάσει το σύστημα του Herbert²²⁴ τα νέα παιδαγωγικά συστήματα. Με την επάνοδό τους το 1874 έγιναν εισηγητές

²¹⁹ Με το νόμο «περί δημοτικών σχολείων» της 6 Φεβρουάριου 1834 η υποχρεωτική φοίτηση στο δημοτικό ήταν επταετής. Με διατάγματα περιορίστηκε στα 6 χρόνια, αλλά δεν εφαρμοζόταν πάντα. Ο περιορισμός έφτανε και στα 4 χρόνια. Το 1889 τα πλήρη δημοτικά ήταν εξατάξια. Πάνος Γ.Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*, τόμοι 2, (1980-1982), Αθήνα 1994, σσ.290-291 και Νικόλαος Κ.Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, [Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων], Αθήνα 2002, σσ.344-347.

²²⁰ Το πλέον εμφαντικό παράδειγμα είναι το κλείσιμο του μοναδικού Διδασκαλείου το 1864, ενώ τα 2/3 των χωριών της Ελλάδας δεν είχαν σχολείο. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία..ό.π.*, σ.75.

²²¹ Ίδρυτικά μέλη του Συλλόγου ήταν ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο Λέων Μελάς, ο Δη μ. Μαυροκορδάτος, ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και άλλοι. Κόντονη, ό.π., σ.121. Παρουσίαζε μία πλούσια πολιτιστική και εθνική δραστηριότητα ποικίλου περιεχομένου. Θεωρούσε αναγκαίο να επαγρυπνεί στην κατασκευή σχολικών κτιρίων στις αλύτρωτες περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία, στη θέσπιση βραβείων επιστημονικού περιεχομένου για να ενθαρρύνει τις ελληνικές σπουδές με την αποστολή βιβλίων, εκπαιδευτικών κι την αρωγή σε μαθητές. Από τον πίνακα υπολογισμού εξόδων του Συλλόγου για τα έτη 1869-1870 συμπεραίνουμε ότι 49,8% ξοδεύτηκαν για την κατασκευή και συντήρηση σχολικών κτιρίων, 19% για τη διοργάνωση διαγωνισμού ελληνικής γλώσσας, 17% για την έκδοση και αποστολή βιβλίων και 5% για την υποστήριξη άλλων συλλογών. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φάκ.1870/ 77,1 και Φάκ.1878/ 88,1 β, έγγραφο 4941 της 29 Μαΐου 878. (Επιστολή Προέδρου του Επικούρου Τραυματιών Πολέμου Συλλόγου προς Βασιλιά) και Επιστολή Μάρκου Ρενιέρη της 23 Μαΐου 1878.

²²² Ο Χαρίσιος Παπαμάρκος, παιδαγωγός, διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης εισάγοντας νέο Οργανισμό για δημοτική και μέση εκπαίδευση με εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο γυμνάσιο, σύστημα, το οποίο επεκτάθηκε σε όλη τη Μακεδονία και Θράκη. Για τον Χ.Παπαμάρκο. Βλ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, (1821-1986), Β' έκδοση, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1990, σσ.74-80 και Ν.Δημητροκάλλης, *Παπαμάρκον Χαρίσιος*, ΜΕΕ, ό.π., τόμος Δ', 1968, σσ.407-408.

²²³ Υπήρξε διευθυντής του «Παιδαγωγείου» Θεσσαλονίκης την περίοδο 1875-1878. Θεωρήθηκε ένθερμος υποστηρικτής του Ερβαρτιανού συστήματος κι εργάστηκε για την επικράτησή του στα σχολεία. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σσ.80-81.

²²⁴ Κόντονη, ό.π., σσ.121-122 και Χατζηστεφανίδης, 1990, ό.π., σ.70. Το Ερβαρτιανό σύστημα βασιζόταν στη θεωρία της «παιδαγωγούσας διδασκαλίας» του Herbert που στόχο είχε το ξύπνημα του μαθητή. Ο Οικονόμου θερμός υποστηρικτής του συστήματος το εφάρμοσε στο «Παιδαγωγείο» της Θεσσαλονίκης, πρότυπο δημοτικό σχολείο, του οποίου υπήρξε διευθυντής. Ο.π., σσ.80-81.

της συνδιδασκτικής μεθόδου στα πρότυπα σχολεία Αθήνας και Θεσσαλονίκης, που συστάθηκαν από το Σύλλογο,²²⁵

Προτάσεις ριζοσπαστικές διατυπώνονταν, όπως του Μιλτιάδη Βρατσάνου, εκπροσώπου των τότε παιδαγωγών με γερμανικές σπουδές το 1874,²²⁶ του Ι. Πανατζίδη, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου, επίσης,²²⁷ αλλά και ρεαλιστικότερες προτάσεις, όπως του Δημητρίου Πετρίδη, Γενικού Επιθεωρητή στοιχειώδους εκπαίδευσης (1878-1882), του οποίου το μελέτημα «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις» αποτέλεσε το μοναδικό «επίσημο» οδηγό των δασκάλων μέχρι το 1894.²²⁸

Παρά την αντιφατικότητα των λύσεων που προτάθηκαν, υπήρχε συμφωνία στη γενίκευση και την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, την αναγκαιότητα συνδυασμού και αργότερα αντιμετώπισης της αλληλοδιδασκτικής από τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας,²²⁹ την κατάργηση ή αναμόρφωση των Ελληνικών σχολείων και την ανέγερση σχολείων θηλέων.²³⁰ Με την ψήφιση του νόμου Χθ' του 1878, «περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις» και «περί της στοιχειώδους και δημοτικής εκπαίδευσως», επανιδρύθηκε το Διδασκαλείο Αθήνας, ενώ δύο χρόνια μετά θα συσταθούν δύο άλλα στην Τρίπολη και την Κέρκυρα και το 1882 στη Λάρισα για να καταργηθούν όλα, εκτός από εκείνο της Αθήνας το 1905, λόγω της «υπερπαραγωγής» δασκάλων.²³¹

²²⁵ Κόντονη, ό.π., σσ.121-122. Στην Αθήνα ίδρυσε ο Σύλλογος το εξατάξιο πρότυπο δημοτικό σχολείο επονομαζόμενο «Παιδαγωγείον». Λειτουργήσε όμως με τέσσερις τάξεις με διευθυντή τον Σπύρο Μωραΐτη το 1875, ο οποίος εφάρμοσε τη συνδιδασκτική μέθοδο. Το «Παιδαγωγείον» απέβη πρότυπο των δημοτικών σχολείων της χώρας. Χρ.Λέφας, ό.π., σσ.119-120.

^m Στην εισαγωγή του με θέμα «Το δημοτικό σχολείον εν Ελλάδι και ο διδάσκαλος αυτού», διεκτραγωδώντας την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης καταλήγει: «Μην απατώμεθα. Δια του στρατού, ον διατηρούμεν, ονκ εσμέν αξιόμαχοι προς τους γείτονας ημών. Ελαττώσατε τον στρατόν...και παραδώσατε τη δημοτική εκπαίδευσιν τα χορηγούμενα προς διατήρησιν αυτού εκατομμύρια». Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909*, ό.π., σ.155.

²²⁷ Κίνητρό του για να διδάξει, όπως θα πει το 1899, ήταν η κακή κατάσταση των σχολείων προερχόμενη από την κακή μέθοδο και ανεπάρκεια των δασκάλων, αλλά και οι εμπειρίες του από τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Γερμανία. Πίστευε ότι «σι διδάσκαλοι δεν αυτοσχεδιάζονται, αλλ' επιμελώς παρασκευάζονται». Π.Πανατζίδης, *Γυμνασιακή Παιδαγωγική- Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλοσοφικής και πάντων εν γένει των δασκάλων της Μέσης Εκπαίδευσως*, Αθήνα 1889, σ.ιγ'. Διατεινόταν επίσης για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας: «Είναι άτοπον ημείς μόνοι εκ πάντων των πολιτισμένων εθνών να μη μελετώμεν την εθνικήν ημών γλώσσαν, μηδέ να διδάσκωμεν αυτήν εν τοις σχολείοις» υποστηρίζοντας ότι η ανάπτυξις του πνεύματος γίνεται «δια της παιδείας και ιδίως δια της γλώσσης». Ό.π., σσ.13-14.

²²⁸ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909*, ό.π., σ.158.

²²⁹ Χαρακτηριστική ήταν η κριτική που ασκούσε ο επανήσιος μαθηματικός Αντώνιος Φατσέας στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο ισχυριζόμενος ότι αυτή η μέθοδος «συνηθίζει τον μαθητήν να αποστηθίζει χωρίς να εννοεί, επομένως να μη συλλογίζεται, να μην τέρπεται επομένως εις την σπονδήν και να μην την αγαπήση, και δεύτερον, επειδή εσυνήθισε να μην εννοή, και όταν ακόμη επιθυμή έχει χάσει το θάρρος να μάθη...». Πρότασή του επίσης ήταν η εισαγωγή της καθομιλουμένης στα σχολεία. Αντ. Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής Εκπαίδευσως των Νέων Ελλήνων*. Μέρος Β', Αθήναι 1856, σσ.4-5.

²³⁰ Αλ.Δημαράς, *Εκπαίδευση 1871-1909*, ό.π., σ.489.

²³¹ Η επόμενη κίνηση θα είναι η ίδρυση νέων Διδασκαλείων το 1914 με χαρακτηρισά «Παιδαγωγικών Ακαδημιών». Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία*. ό.π., σ.104. Βλ. κεφ. *Διδασκαλεία*, σ.398.

Στο πλαίσιο της χαλαρής κρατικής παρέμβασης στα εκπαιδευτικά πράγματα εντάσσεται και ο νόμος ΑΜΒ' (1042) του 1882 «περί διδακτικών βιβλίων της Μέσης και Κατωτέρας εκπαιδύσεως»,²³² χαρακτηριστικό όριο του τέλους της πρώτης υποπεριόδου, που ενδεχομένως αφήνει πίσω της. Άλυτα και σε ανεξέλεγκτη ανέλιξη ποικίλα θέματα παιδείας, όπως ήταν η υποχρεωτική φοίτηση, η φοίτηση των κοριτσιών, το κτιριακό και η υπαλληλική κατάσταση δασκάλων.

Προχωρώντας στον 19^ο αιώνα και ιδίως από το 1878 και μετά, χρόνια για τα οποία διαθέτουμε περισσότερα λεπτομερειακά στοιχεία, οι σχολικοί μηχανισμοί τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και της δευτεροβάθμιας διείσδυσαν με ομοιόμορφο τρόπο στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Όσον αφορά στη δημοτική εκπαίδευση, υπήρχε αρκετά μεγάλη προσέλευση στις αντίστοιχες σχολικές μονάδες της επαρχίας με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά φοίτησης στην περιοχή της Πελοποννήσου. Η προσέλευση αυτή ήταν άσχετη με τον αστικό ή αγροτικό χαρακτήρα των περιοχών. Η μαζική συμμετοχή στα δίκτυα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ήδη αναφέραμε ήταν ήδη υπαρκτή με μόνη διαφοροποίηση την απορρόφηση μεγάλου αριθμού μαθητών επαρχιακής προέλευσης στα δευτεροβάθμια ιδρύματα της πρωτεύουσας, λόγω κυρίως έλλειψης αντίστοιχων μονάδων στην περιφέρεια.²³³

B'. 1880-1894:

Την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα με την ταχύρυθμη αστικοποίηση του πληθυσμού, την εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων, την κυριαρχία του ομογενειακού κεφαλαίου, τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου, την ανάπτυξη των ελεύθερων επαγγελμάτων, σημειώθηκαν κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις²³⁴ που απαιτούσαν εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος και αναπροσαρμογή του στις νέες πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Κατά το 1880 οι αστικές δυνάμεις θεμελίωσαν τις προϋποθέσεις βιομηχανικής ανάπτυξης, του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού και της κρατικής ισχυροποίησης για την αντιμετώπιση των εθνικών προβλημάτων.²³⁵ Θεμελιώδης προϋπόθεση θετικών πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων θεωρήθηκε από τους διανοούμενους της εποχής η ανόρθωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού.²³⁶ Η εντύπωση πως το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο συναρτάται άμεσα με τις

²³² Θεωρείται από τον Αλ. Δημαρά ως καιρία φάση στη «μακρά, πυκνή και περίπλοκη ιστορία του ελληνικού βιβλίου, η οποία συνεχίζεται ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα». Αλ. Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.158.

²³³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.406.

²³⁴ Σβορώνος, ό.π., σσ.100-105, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Πολιτική των κυβερνήσεων από το 1881 ως το 1895*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.39-87 και Ελένη Χουρμούζη, *Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο τον 1897*, ΙΕΕ, ό.π., σσ.160-179 και Νικόλαος Οικονόμου, *Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909*, ΙΕΕ, ό.π., σσ.179-187 και Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σ.17 και Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. [Εξάντας], Αθήνα 1988, σσ.24,292 κ εξ.

²³⁵ Η νομοθετική δραστηριότητα γύρω στα 1880 θεωρείται η αρχή της εκδήλωσης της «αστικής οπτικής» στην ελληνική εκπαίδευση. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σ.12.

²³⁶ Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής πίστευαν ότι η μόρφωση του λαού αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, τη θεμελίωση μιας κοινωνίας δικαίου, τη λύση του εθνικού ζητήματος για πολιτική αλλαγή, για την ορθή άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, την ορθή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, την πολιτική «αναμόρφωση». Ό.π., σσ.18-19 και Χαράλαμπος Γ Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής αγωγής*, [Gutenberg], Αθήνα 1996, σ.181.

εθνικές καταστροφές στα τέλη του 19^{ου} αιώνα - κυρίως την ήττα του 1897 -, αποτυπώνεται στα νομοσχέδια για την παιδεία του 1899. Εκεί καθαρά επισημαίνεται η αναγκαιότητα μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος «προς αποφυγήν μελλοντικών ἔθνικων συμφορών». ²³⁷ Αυτό είχε την αντανάκλασή του στη συνειδητό ποίηση και άρση των αδυναμιών, την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων. ²³⁸

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνέχιζε να αποτελεί την ευαίσθητη βαθμίδα του όλου κορμού της γενικής εκπαίδευσης συγκεντρώνοντας την περίοδο αυτή το 90% του μαθητικού δυναμικού της γενικής εκπαίδευσης. ²³⁹ «Μέχρι του 1881», παρατηρεί ο Χρ. Λέφας, «δεν υπήρχε πρόγραμμα μαθημάτων τον Δημοτικό - και όχι μόνο αυτού - σχολείου. Η διδασκαλία γίνετο, όπως έκαστος διδάσκαλος ήθελε και καθ' ην ώραν ήθελε...». ²⁴⁰ Εύλογο επομένως ήταν να προσελκύει το πρακτικό ενδιαφέρον των κυβερνητικών μέτρων. Η προβληματική κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (διδασκτῆρια, διδάσκοντες, μαθητές, προγράμματα, μέθοδοι, κλπ), επιβεβαιωνόταν από τις εκθέσεις των ειδικά αποσταλμένων επιθεωρητών σε όλες τις περιοχές του Κράτους για τη μελέτη της κατάστασης της δημοτικής εκπαίδευσης του υπουργείου Παιδείας το 1883. ²⁴¹ Μεταξύ των εκθέσεων 14 επιθεωρητών που στάλθηκαν, ήταν εκείνες του Χαρίσιου Παπαμάρκου και Νικολάου Πολίτη. ²⁴² Η γενική εικόνα που πρόβαλλε σ' αυτές απεικόνιζε την τραγική αθλιότητα της εκπαίδευσης. ²⁴³

²³⁷ ΑΘ.Ευταξίας, Γενική Εισήγησις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσεως, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899, σ.318. Στιγματίζοντας τις αρνητικές πλευρές της μέσης εκπαίδευσης- όπως τη «μετάδοσιν ξηρών τινων γνώσεων των δύο αρχαίων κλασσικών γλωσσών και της Γαλλικής», τη διδασκαλία των Μαθηματικών και Φυσικών επιστημών, την «άνεν μεθόδου και επιπολής όλων γινομένην», την εν γένει αδυναμία της μέσης εκπαίδευσης να προετοιμάσει «προσηκάντως κατηρτισμένους» μαθητές, τονίζει την ανάγκη να «τεθή τέρμα εις την τοιαύτην κατάστασιν... δια των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων». ΑΘ.Ευταξίας, Αιτιολογική έκθεσις του Νομοσχεδίου της Μέσης Εκπαίδευσεως. 14 Ιουλίου 1899, σ.3.

²³⁸ Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ.51.

²³⁹ Πβ. Αλ. Δημαρά, Η μεταρρύθμιση..ό.π., τόμος Β', Ερμής, Αθήνα 1964, σ.κδ', του ίδιου, Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.410-411 και Δ. Γληνός, Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα, [Ράλλης], Αθήνα 1925, σ.209. Έγιναν προσπάθειες ανανέωσης της δημοτικής εκπαίδευσης με σειρά νομοσχεδίων, τα οποία έτειναν στην αποδέσμευση του δημοτικού σχολείου από το Ελληνικό και την αυτοτέλειά του. Η συνδιδασκτική, που η εφαρμογή της από το 1880 δε μείωσε ουσιαστικά τα προβλήματα της διδακτικής διαδικασίας, ήταν αποκύημα της βιομηχανικής εποχής, συγχρόνων αντιλήψεων και πρακτικών. Κόντονη, ό.π., σσ.148-151.

²⁴⁰ Χρ. Λέφας, ό.π., σ.90.

²⁴¹ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σσ.24-25.

²⁴² Ειδικά για τα σχολεία της επαρχίας Βόλου είναι αποκαλυπτική η Έκθεσις του Ν. Πολίτη. Νικόλαος Πολίτης, Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών Σχολείων αποσταλέντων. Την ανάγκη μεταρρύθμισης τονίζει και ο Χαρίσιος Παπαμάρκος. Βλ. στο ίδιο, σσ.126-127.

²⁴³ Η εικόνα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που πρόβαλλαν οι αποκαλυπτικές εκθέσεις των 14 επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων το 1883, τους οποίους το υπουργείο Παιδείας είχε αποστείλει στα σχολεία με παρότρυνση του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ήταν αποκαρδιωτική. Αλ. Δημαράς, Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913..ό.π., σ.410, Σπύρος Ευαγγελόπουλος, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Δανιά], τόμος Β', Αθήνα 1989, σ.90, Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ.66. Τα προβλήματα της υλικοτεχνικής υποδομής παρέμεναν άλυτα. Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική..ό.π., σσ.20-21, 239, 240. Μισθοί των διδασκάλων πενιχρότατοι Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων απεσταλμένων εκτάκτων επιθεωρητών, [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις, 1885, σ.22. Στις εκθέσεις τους οι έκτακτοι επιθεωρητές διεκτραγωδούσαν έντονα την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης, υπογραμμίζοντας

Δεν απείχαν πολύ από μία παραπλήσια κατάσταση και τα σχολεία της μέσης βαθμίδας, με πρόσθετο το πρόβλημα της δυσλειτουργίας του τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης.²⁴⁴ Τις αδυναμίες και τις ατέλειες του εκπαιδευτικού συστήματος δε διαπίστωναν μόνο ιδιώτες, οι οποίοι διαμαρτύρονταν ή και πρότειναν μέτρα βελτίωσης, αλλά κάποτε και οι αρμοδιότεροι να ελέγξουν την εκπαιδευτική κατάσταση κρατικοί παράγοντες και υπουργοί Παιδείας. Στις εκθέσεις των αρμόδιων υπουργών, αποτυπωνόταν η δραματικά ελαττωματική κατάσταση των σχολείων, για την οποία προτάθηκαν απόψεις και όχι σπάνια, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα συντάχθηκαν νομοσχέδια, τα οποία επεδίωκαν πράγματι τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων, καθώς ήταν επιτακτική η ανάγκη επέκτασης του σχολικού δικτύου και ο αναπροσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος, δεδομένων των οικονομικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, συνακόλουθα της ανόδου της αστικής τάξης.²⁴⁵

Έτσι, μετά το 1880 παρατηρήθηκαν προσπάθειες ανακαίνισης της δημοτικής εκπαίδευσης. Υιοθετήθηκε η συνδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας, η οποία καθιερώθηκε το 1880²⁴⁶ και εφαρμόστηκε σταδιακά.

Το 1887 καθιερώθηκαν πάλι - ενώ είχαν καταργηθεί το 1885 - δίδακτρα για μαθητές δημοτικού και το 1892 για μαθητές της μέσης και για φοιτητές του Πανεπιστημίου με τη μορφή «εκπαιδευτικών τελών».²⁴⁷ Η σπασμωδικότητα και η αστάθεια της θεσμοθετικής παρέμβασης του Κράτους παρατηρήθηκε και στο θέμα της μονιμότητας των καθηγητών των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων. Ενώ θεσμοθετήθηκε το 1885 η μονιμότητα των

το πρακτικό μέρος των ελλείψεων. Η «ελλιπέστατη διδασκαλική εμπειρία και επιτηδειότης των δημοδιδασκάλων», «ο μισθός αυτών εντελέστατος», «τον άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο όμως ατάκτως και ελλιπέστατα», όσο για τα κορίτσια «το θήλυ φύλον είναι σύμπαν εντελώς απαίδευστον και αγράμματον». Ο.π. Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική..ό.π., σ.21. Πενήντα ολόκληρα χρόνια ελευθέρου ελληνικού βίου και η παιδεία παράμενε καθηλωμένη στο πιο χαμηλό επίπεδο. Κανάκης, ό.π., σ.2071, ΜΗΚ, αρ.4. Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.1910 και ΑΥΕ, Φάκ.1878/ 88,1, αρ.1291 της 7 Απριλίου 1878.

²⁴⁴ Τα κείμενα των κλασικών συγγραφέων αποτελούσαν το επίκεντρο της μαθησιακής φροντίδας του σχολείου. Χ,Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο...ό.π., τόμος Α', σ 81.

²⁴⁵ Συζητήσεις και προτάσεις κατέληξαν στην κατάρτιση νομοσχεδίου με καινοτόμο σχεδιασμό το 1877 από το βουλευτή Γεώργιο Μίληση. Π. Παπακωνσταντίνου - Απ,Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.51. Αποτελεσματικότερη αλλαγή θα επιδιωχθεί με μία σειρά νομοσχεδίων των ετών 1898,1899, και 1900. ΑλΔημαράς, Η μεταρρύθμιση ..ό.π., τόμος Α', σ.μα'.

²⁴⁶ Η αλληλοδιδασκτική κρίθηκε από ένα διάταγμα του 1880 ως μέθοδος «πάντη μηχανική και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτική». Αλ.Δημαράς, Η Εκπαίδευση 1871-1909, ό.π., σ.153. Με το νόμο ΩΝΘ' καταργήθηκε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880. Χρ.Λέφας, ό.π., σ.121. Η ειδική μορφή της συνδιδασκτικής που καθιερώθηκε στην Ελλάδα ακολούθησε εκείνη της Γερμανίας, όπου μετεκπαιδεύτηκαν τα πρώτα στελέχη των νέων Διδασκαλείων. Αλ.Δημαράς, Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π., σ.157.

²⁴⁷ Με τους νόμους ΒΝΔ' του 1892 και ΑΧΚΕ' του 1887 επιβλήθηκαν πολύ υψηλά δίδακτρα. Τα δίδακτρα είχαν καθιερωθεί με το νόμο του 1834, «περί δημοτικών σχολείων», με εξαίρεση τις «ενδεείς οικογένειες» και καταργήθηκαν με το νόμο ΑΣΕΓ' της 26 Ιουλίου 1885. Αλέξης Δημαράς, Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων τον Βενιζέλον στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (επιμέλεια Γ,Μαυροκορδάτος -Χρ. Χατζήωσιφ) [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σ.26.

καθηγητών, ακυρώθηκε το 1887 για να θεσπιστεί τελικά το 1895.²⁴⁸ Την περίοδο αυτή προχωρούσαν στη λύση τους και διοικητικά θέματα -εποπτικά συμβούλια, επιθεωρητές, κλπ.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίαζαν τα νομοσχέδια, μέσα από τα οποία κρατικοί φορείς διατύπωσαν προτάσεις για τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Σειρά νομοσχεδίων υποβλήθηκαν, όπως από το βουλευτή Γ.Βακαλόπουλο το 1870, τους υπουργούς Γ.Μίληση το 1877, Μανέτα το 1877, Α. Αυγερινό το 1880, τα οποία προετοίμασαν κατά ένα τρόπο τα νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη το 1889 και του Αθ. Ευταξία το 1899, προσπάθειες εκσυγχρονισμού της εκπαιδευτικής πραγματικότητας,²⁴⁹ οι οποίες δεν ευόδωσαν. Προκαλώντας μικρές ή μεγάλες αντιδράσεις δεν έφθασαν σε νομοθετικές διαδικασίες.²⁵⁰

Περίοδος Γ' 1895-1916: «Προτάσεις, Κρίσεις, Προσπάθειες αλλαγής»

Το δυσάρεστο κλίμα της χρεοκοπίας του 1893, προϊόν του υπέρμετρου εξωτερικού δανεισμού που απορρόφησε τα κρατικά έσοδα και αύξησε το έλλειμμα του προϋπολογισμού, επιδεινώθηκε από τη στρατιωτική αποτυχία του 1897. Στην καμπή του 19^{ου} αιώνα οι συζητήσεις και οι επικρίσεις για τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας πολλαπλασιάστηκαν.²⁵¹ Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που τηρούσαν τα σχολεία κάθε βαθμίδα, δεν ανταποκρινόταν πλήρως στις αυξανόμενες κοινωνικές και επαγγελματικές ανάγκες και επιδιώξεις της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης. Η μεταρρύθμιση στο χώρο της εκπαίδευσης ήταν έντονη απαίτηση των καιρών, αλλά και δίκαιη επιδίωξη των διανοουμένων και των πολιτικών παραγόντων, φορέων εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Κοινή ήταν η διαπίστωση ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση δεν ήταν δυνατό να ορθοποδήσει ο τόπος.²⁵² Ανταπόκριση στις εκκλήσεις για αλλαγή την περίοδο αυτή αποτέλεσε η νομοθεσία του 1895 του Γενικού Επιθεωρητή Στοιχειώδους εκπαίδευσης (1878-1882), Δημητρίου Πετρίδη (1838-1896),²⁵³ έργο που οριοθετεί την έναρξη της τέταρτης περιόδου της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895 (2349) «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως» επί κυβερνήσεως Δεληγιάννη αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, όχι μόνο λόγω του περιεχομένου του, αλλά και

²⁴⁸ Με το Νόμο ΒΤΠΘ' του 1895 καθιερώθηκε η μονιμότητα των δασκάλων και το 1905 των καθηγητών. Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ό.π., σ.412.

²⁴⁹ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σσ.181-182. Π.Παπακωνσταντίνου, *Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.16. Τα τελευταία θεωρούνταν σημαντικά ως πληρέστερα με επιστημονικές αναλύσεις Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', ό.π., σ.κε'. Ο Γληνός τόνιζε ότι τα νομοσχέδια αποτελούσαν «σπουδαιότατην και πρώτην επιστημονικήν συμβολήν εις την μελέτην των εκπαιδευτικών ημών πραγμάτων». Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός...ό.π.*, σ.104.

²⁵⁰ Για τις συνεχιζόμενες ελλείψεις υλικοτεχνικής υποδομής και τη στατική κατάσταση της εκπαίδευσης μίλησε στη Βουλή ο Υπουργός Γ.Θεοτόκης κατά την εξαγγελία εννέα μεταρρυθμιστικών νομοσχεδίων το 1889. *Αγόρευσις εν τη βουλή κατά την συνεδρίασιν της 4 Δεκεμβρίου 1889 επί τη εισαγωγή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων*. Βλ. Κανάκης, ό.π., σσ.208-209.

²⁵¹ Κατά τον Ιωακείμ Παυλίδη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Erlangen στην κλασική φιλολογία, διευθυντή της «Ελληνικής Σχολής» στην Οδησό και επιθεωρητή του νομού Κυκλάδων η εκπαίδευση «εμάρανε και κατέρριψε πάντα σχεδόν γενναίον ζήλον προς εθνικήν εργασίαν και την δράσιν την ελληνικήν». Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', τεκμήριο 105, σ.32.

²⁵² Χ.Χαρίτου. *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.82, Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.κβ'.

²⁵³ Ό.π., τόμος Β', σ.κα'.

καθότι έγινε αποδεκτός από τον κλάδο των δασκάλων, εφόσον τους απάλλαξε από «τους όνυχας της μαινομένης τότε συναλλαγής...».²⁵⁴ Ανάμεσα όμως στις μικρές καινοτομίες που έφερε ο νόμος ΒΤΜΘ', εκτός από την υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία, ήταν η μέριμνα για τη θεσμική αντιμετώπιση του διδακτηριακού προβλήματος. Η χρηματοδότηση της εκτέλεσης του παραπάνω νόμου από τα εκπαιδευτικά τέλη θα συντελούσε στη βελτίωση του οξύτατου προβλήματος της σχολικής στέγης.²⁵⁵ Όσο κι αν οι ρυθμίσεις του «νόμου της αποκέντρωσης», όπως αποκλήθηκε, επέφεραν κάποιες μεταβολές, όπως το Β.Δ. «περί συστάσεως νηπιαγωγείων», τη θεσμοθέτηση επιθεωρητριών στα παρθεναγωγεία, τη σύσταση Εποπτικών Συμβουλίων, από τα οποία θα γίνονται οι μεταθέσεις και απολύσεις των εκπαιδευτικών, το όλο πλαίσιο περιεχόμενο της νομοθεσίας διατηρούσε αμετάβλητο το προϋπάρχον πνεύμα, το οποίο θα επικρατήσει για 35 χρόνια ακόμη.²⁵⁶ Δε σημειώθηκαν ουσιαστικά επαναστατικές αλλαγές για το δημοτικό, η εκπαίδευση στο οποίο ήταν άνιση σε διαφορετικές περιοχές του Κράτους. Αλλού λειτουργούσαν τετραετή και αλλού εξαετή δημοτικά σχολεία.²⁵⁷

Παρά τις καίριες πολιτικοκοινωνικές μεταβολές, που επέφερε η αναστάτωση του 1897, το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα συνέχιζε να εξυπηρετεί τους ελάχιστους, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα εκμετάλλευσης του πλέον εκτήματος του πανεπιστημιακού πτυχίου. Οι σπουδές όλων ήταν προσαρμοσμένες στις ανάγκες εκείνων που έφταναν στην ανώτερη βαθμίδα και στις ιδεολογικές και άλλες απαιτήσεις των κοινωνικών ομάδων που έλεγχαν τον κρατικό μηχανισμό. Γενικότερα σε πολλά άλλα θέματα ο νόμος 1895 με μικρές ή μεγαλύτερες τροποποιήσεις εξυπηρετήσε το σύστημα ως την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 και την προσπάθεια μεταρρύθμισης του 1913.²⁵⁸

Μετά το 1897, ο συγκλονισμός της ελληνικής κοινωνίας από την ήττα στον πόλεμο με την Τουρκία και τα πολλά εσωτερικά προβλήματα έθεσαν σε νέα βάση τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η επίμονη επιθυμία για αλλαγή θα χαρακτηρίζει εκπαιδευτικά ως το 1917.²⁵⁹ Τα νομοσχέδια του 1899 που συζητήθηκαν στη Βουλή, το «περί Δημοτικής Εκπαίδευσης» της 15 Μαΐου και το «περί Μέσης και Ανωτάτης» της 14 Ιουλίου 1899, αποτέλεσαν σταθμό, επειδή για πρώτη φορά εκτέθηκε η αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Προαναγγέλθηκε μία νέα μεταρρύθμιση. Σημαντική προσδοκία ήταν ένα σχολείο αρωγό στη βιομηχανική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας και ικανό «..να αναδείξει στρατόν ικανόν ίν'

²⁵⁴ Η θεσμοθέτηση αυτή έγινε σε εποχή άκρατης «συναλλαγής» για το διορισμό ή την παύση εκπαιδευτικών, και, όπως σημειώθηκε στην Επετηρίδα της Δημοτικής Εκπαίδευσης (σσ.56-57), «ήταν ηρωικό δύο πολιτικοί, ο Δηληγιάννης και ο Δημ.Πετρίδης να αδιαφορήσουν για τα κομματικά τους συμφέροντα και για τα συμφέροντα των φίλων τους και να αποφασίσουν να στερέψουν μια δική τους ακένωτη πηγή ρουσφετιού». Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.162.

© Ελ. Καλαφάτη, ό.π., 1968, σσ.173-178.

²⁵⁶ Χαρακτηριστικά ίου συστήματος, όπως ο συγκεντρωτισμός κάτω από τον απόλυτο κρατικό έλεγχο, η προσήλωσή του στην ομοιομορφία, η μονολιθικότητα της μέσης εκπαίδευσης, της οποίας το υπερφορτωμένο πρόγραμμα είχε καθαρά θεωρητικο-κλασικιστικό προσανατολισμό, η υπερτίμηση των εξωτερικών χαρακτηριστικών και άλλα δεν εξαλείφθηκαν. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', τεκμήριο 97, σσ.3-6.

²⁵⁷ Θεμελιακές αλλαγές θα επιδιώξουν τα νομοσχέδια του 1898,1899 και 1900. Ό.π., σσ.κδ',κε',κς'.

²⁵⁸ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.164.

²⁵⁹ Αυτή η επιθυμία αντανακλάται στην έκδοση περιοδικού με τίτλο «Εθνική Αγωγή» με διευθυντή το Γεώργιο Δροσίνη. Το νέο πνεύμα, όπου φυσικά κυριαρχούσε το εθνικιστικό στοιχείο, αισθητό σε πολλές εκδηλώσεις της σχολικής ζωής, εκφραζόταν με το νέο πρόγραμμα του Γυμνασίου, στο οποίο ήταν αυξημένες οι ώρες των αρχαίων. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α¹, σ.κε¹.

αποτρέψη ποτέ εκ του μετώπου της το στίγμα τον 1897...». Για πρώτη φορά μελετήθηκε η μετάδοση πρακτικών γνώσεων για την ένταξη του μαθητή στην οικονομική και κοινωνική ζωή.²⁶⁰ «Ο νομῦθέτης προσπαθούσε να ικανοποιήσει τις πρακτικές ανάγκες τον ελληνικού λαού συγχρονίζοντας την παιδεία τον, να καλλιεργήσει το θετικό πνεύμα και στις ανώτερες σπονδές και να βαθύνει την εθνική συνείδηση».²⁶¹ Ως σκοπός του δημοτικού σχολείου θεωρήθηκε, εκτός από την ηθική, εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η μετάδοση πρακτικών γνώσεων και η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση.²⁶² Προέβλεπαν τα νομοσχέδια αυτά ένα δημοτικό, όχι μόνο ως στάδιο προετοιμασίας των μαθητών για το γυμνάσιο, αλλά και επαρκές να μεταδώσει απαραίτητα εφόδια για όσους δεν θα συνέχιζαν στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα.²⁶³

Με την είσοδο του 20ού αιώνα παρέμεναν στα ελληνικά σχολεία προβλήματα που αφορούσαν στις μεθόδους διδασκαλίας, τη μορφή της γλωσσικής έκφρασης και την αναπαραγωγή των γνώσεων. Το θέμα που δέσποζε στο κατώφλι της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα ήταν το γλωσσικό.²⁶⁴ Η δογματική, δασκαλοκεντρική διδασκαλία ενισχυόταν από τη στείρα απομνημόνευση λέξεων και τύπων, την επίμονη αντιγραφή που συνέχισαν να υπάρχουν ως γνωρίσματα των γλωσσικών μαθημάτων.²⁶⁵ Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.²⁶⁶ Την ίδια εποχή υπογραμμίστηκε η ανάγκη στροφής προς τις θετικές επιστήμες. Τα όρια όμως ανάμεσα στις προοδευτικές και «συντηρητικές» τάσεις ήταν συγκεχυμένα. Φωνές διαμαρτυρίας, όπως εκείνη του Ιωάννη Παυλίδη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου Erlangen στη φιλολογία και επιθεωρητή Ελληνικών και δημοτικών σχολείων, ακολουθούσαν από το νόμο ΒΑ' «περί συστάσεως εμπορικών σχολών» του 1903.²⁶⁷ Δύο εμπορικές σχολές δημιουργήθηκαν στην Πάτρα και την Αθήνα.²⁶⁸

²⁶⁰ Αθ. Ευταξίας, Γενική Εισήγησης, ό.π., σ.3.

²⁶¹ Αλέξανδρος Δελμούζος, Το κρυφό σχολειό, 1908-1911, Αθήνα 1950, σσ.16,22.

²⁶² Προτείνεται να μεταδίδονται «αι στοιχειώδεις εκείναι γνώσεις at δυνάμεναι ν' αποδείξωσιν [τον παίδα] πολίτην χρηστόν και επιτήδειον εις τον πρακτικόν βίον». Από την εισηγητική έκθεση Εκπαιδευτικά νομοσχέδια Αθ.Ευταξίας, Γενική Εισήγησης, ό.π., σ.7. Μόνο εγκύκλιοι του υπουργείου Παιδείας ορίζουν ως σκοπό του δημοτικού την ηθική, εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών και τη μετάδοση πρακτικών γνώσεων. Ήδη από το 1880 άρχισαν να θίγουν το θέμα των πρακτικών γνώσεων. «Αντιθέτουν ένα λαϊκό δημοτικό στο αριστοκρατικό σχολείο που απευθύνεται μόνο σε όσους θα φτάσουν τελικά μέχρι τα πανεπιστήμια». Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική...ό.π., σ.23, υπσμ.24.

²⁶³ Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική...ό.π., σ.24. Εξέφραζαν την καθαρή αστική αντίληψη για το σχολείο ως μεταβατικό στάδιο προετοιμασίας του μαθητή για την ενσωμάτωσή του στην επαγγελματική ζωή και την ιδεολογική στάση μέσα στην κοινωνία «μεταδίδοντας από τη μια πρακτικές γνώσεις και από την άλλη τις αρχές λειτουργίας του αστικού κράτους». Ό.π., σ.25.

²⁶⁴ Χ.Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.82. Για την εθνική προβληματική και το κίνημα του δημοτικισμού βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική, [Ολκός ΕΠΕ], Αθήνα 1999.

²⁶⁵ Αλέξ. Δελμούζος, ό.π., σ.9 κ.ε. και Σ. Τζουμλέα-Π. Παναγόπουλου, ό.π., σ.90.

²⁶⁶ Η κλασική αρχαιότητα φαινόταν να καθορίζει την πνευματική ζωή του έθνους, εφόσον το επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούσε η «εξαντλητική τεχνολογία και γραμματική των κείμενων των κλασικών συγγραφέων». Δε μπορεί να θεωρηθεί τυχαία η μετατόπιση των συζητήσεων από την ουσία σε εξωτερικό χαρακτηριστικό, όπως η γλώσσα. Αλ, Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Β', σ.κς'.

²⁶⁷ Νόμος Β'Α της 18 Ιουλίου 1903, αρ. 2991 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.169, τεύχος Α' της 23 Ιουλίου 1903.

Πρόοδος σημειώθηκε ως προς την ίδρυση και οργάνωση σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης (εμπορικών, τεχνικών, επαγγελματικών, σχολών ιδιωτικών ως επί το πλείστον) παράλληλα με την αύξηση του γενικότερου ενδιαφέροντος σε θέματα παιδείας.²⁶⁹ Ουσιαστικό βήμα στην επαγγελματική εκπαίδευση υπήρξε η «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία» του Α.Ρουσόπουλου που συμπλήρωνε δέκα έτη το 1904, δείγμα πρωτοβουλίας ιδιωτικής εκπαίδευσης.²⁷⁰

«Ουσιαστικό, επίσης, αν και έκκεντρο, σημείο των βελτιώσεων που προτάθηκαν ήταν η ίδρυση της προσχολικής αγωγής από το κράτος».²⁷¹ Το κρατικό ενδιαφέρον για πρώτη φορά προσήλκυσε η προσχολική αγωγή. Νηπιαγωγεία οργανωμένα με πρωτοβουλία της Ενώσεως των Ελληνίδων λειτούργησαν από το 1897 με τη φροντίδα της Αικατερίνης Λασκαρίδου, η οποία ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκε την άδεια του Κράτους να μπορούν ιδιώτες να ιδρύουν και να λειτουργούν σχολεία. Το Κράτος συνήθως διατηρώντας ελεγκτικό ρόλο επενέβαινε στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες ιδιωτικών φορέων νομιμοποιώντας τις. Την ίδια στάση κράτησε, ανεξάρτητα από τους προφανείς οικονομικούς λόγους, στην εκπαίδευση των θηλέων και τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, καθώς και πολλές φορές στην επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση.²⁷²

Η διαπίστωση των αδυναμιών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ως προς την εκπαίδευση των κοριτσιών επίσης, αποτέλεσε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ένα ξεχωριστό θέμα συζητήσεων, έντονων ενίοτε, μεταξύ κρατικών φορέων, εκπαιδευτικών παραγόντων της δημόσιας ή ιδιωτικής ζωής,²⁷³ οι οποίοι πρότειναν κατά καιρούς σειρά μέτρων για τη βελτίωση του μορφωτικού και του κοινωνικού της ρόλου της γυναίκας. Οι νόμοι του Κράτους από τον ιδρυτικό νόμο του 1834 ως το 1914, αν και αναγνώριζαν την παροχή στοιχειώδους παιδείας στα κορίτσια με τη φροντίδα και τις δαπάνες των δήμων, δεν κατοχύρωναν τη δευτεροβάθμια - «άνωτη» - ούτε φυσικά την ανώτατη εκπαίδευση των θηλέων, αν και η μόρφωση της δασκάλας θεωρήθηκε από την πολιτεία ως βασική εκπαιδευτική ανάγκη. Από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου ενδιαφέρθηκε μόνο για τη δημοτική εκπαίδευση των κοριτσιών θεωρώντας θέμα ιδιωτικού ενδιαφέροντος την' μετά από αυτήν γυναικεία

²⁶⁸ Οι σπουδές ήταν τετραετείς. Εισακτέοι όσοι είχαν ενδεικτικό τρίτης τάξης Βαρβακείου Λυκείου ή απολυτήριο ελληνικού σχολείου μετά από εξετάσεις, Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα*, Τα Ιστορικά 6 (1986), σ.401 και Αλδημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.λ'. Περισσότερα στο κεφ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.744 και κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σ.835.

²⁶⁹ Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος...ό.π., τόμος 6ος, σσ.376-380.

²⁷⁰ Το Καταστατικό της Εταιρείας εγκρίθηκε την 29 Ιουλίου 1894. Αλ,Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.λ', 108 και Α', σ.302. Περισσότερα για την ιδιωτική πρωτοβουλία στον τομέα αυτό βλ. κεφ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.745 και κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.829-830.

²⁷¹ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σσ.181-182.

²⁷² Αλ,Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α, σσ.κγ',λβ', και τεκμήρια 108,137,160,169 και Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο...ό.π.*, σ.84.

²⁷³ Ο.π., σ.87. Ενδιαφέρουσες υπήρξαν οι περιπτώσεις των Καλλιρρόης Παρρέν, Καλλιρρόης Κεχαγιά, Σαπφούς Λεοντιάδος, Αικατερίνης Λασκαρίδου κ.ά. Η Καλλιρρόη Παρρέν ιδιαίτερα, με τα δημοσιεύματά της στην Εφημερίδα των Κυριών 'ως επί το πλείστον, απαιτούσε ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων και διεκδικούσε τη μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, Αξίζει να αναφέρουμε την προβολή γύρω στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού από τον Τύπο γυναικείων θεμάτων, καθώς και την ίδρυση σωματείων, όπως η «Ένωση των Ελληνίδων», ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» με βασική τους επιδίωξη την προώθηση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.483 και κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.506, υψσμ.127,507-508,511.

μόρφωση. Η ισότιμη εκπαίδευση αρρένων και θηλέων, υπήρξε αίτημα εντελώς ανέφικτο, παρά την απαίτηση των συμφερόντων της αστικής τάξης για ενεργητικότερο ρόλο της γυναίκας στη διαμορφούμενη νέα κοινωνική ζωή και την εντονότερη προβολή από τις ίδιες τις γυναίκες των απαιτήσεων του φύλου τους προς τα τέλη του αιώνα. Αν και στόχος πολλών νομοσχεδίων ήταν η επίλυση των προβλημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης,²⁷⁴ η συντριπτική τους πλειοψηφία δεν ψηφίστηκε ποτέ για λόγους που ανάγονται στις πολιτικές διαδικασίες και συγκυρίες της εποχής.²⁷⁵ Η πραγματοποίηση των αλλαγών αυτών εγκαταλείφθηκε για μία ακόμη φορά στην ιδιωτική πρωτοβουλία.²⁷⁶ Έτσι, η μεταρρύθμιση των σχολείων στην Ελλάδα θα καθυστερήσει. Με τη νομοθετική ρύθμιση το 1893 διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο - Διδασκαλείο - από το γενικό - Ανώτερο Παρθεναγωγείο - χωρίς να εξασφαλίζεται η είσοδος στο Πανεπιστήμιο.²⁷⁷ Έτσι, η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών παρέμενε σε χαμηλότερο επίπεδο.²⁷⁸ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι οικονομικές αλλαγές, οι οποίες απαιτούσαν πλατύτερη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και η αύξηση των μορφωτικών αναγκών και ενδιαφέροντος για ανώτερη εκπαίδευση των γυναικών,²⁷⁹ ώθησαν την πολιτεία να ενεργοποιηθεί στο θέμα αυτό με την ίδρυση των Αστικών Σχολείων θηλέων το 1914.

Όλα σχεδόν τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων διατυπώθηκαν από τους χίλιους και πλέον συνέδρους του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου», που έγινε στην Αθήνα στις αρχές του 1904 με πρωτοβουλία του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» του Δημητρίου Βικέλα και Γεωργίου Δροσίνη.²⁸⁰ Κυριάρχησαν τότε ιδιαίτερα προοδευτικές απόψεις και προτάσεις για τη διαμόρφωση ενός νέου εκπαιδευτικού συστήματος, στο οποίο θα κατέχουν ισότιμη θέση η γυναικεία εκπαίδευση, η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, η παιδαγωγική

²⁷⁴ Τα σχέδια νόμου των Υπουργών, Γ. Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1889), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Α. Αλεξανδρή (1911) και Ι. Τσιριμώκου (1913) φανέρωναν το πνεύμα που επικρατούσε στην πολιτική ηγεσία. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.472, υπσμ.260 και σ.475.

²⁷⁵ Χ.Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο..ό.π., σ.89, Αλ,Δημαράς, Η μεταρρύθμιση, ό.π., τόμος Β', σσ.λγ'-λε'.

²⁷⁶ βλ κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.445-446,448,451-452,462-463,466 κ.ε.

²⁷⁷ Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 163, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893 και διόρθωση στην Εφ. της Κυβερνήσεως αρ. 171, τεύχος Α' της 26 Αυγούστου 1893.

²⁷⁸ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.353.

²⁷⁹ Οι Ελληνίδες διεισδύουν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στα δευτεροβάθμια σχολεία των αρρένων χωρίς κάποια νομοθετική ρύθμιση εξασφαλίζοντας βαθμιαία την κοινωνική αποδοχή στη συνεκπαίδευσή τους με τα αγόρια. Ό.π., σσ.34-39.

²⁸⁰ Εκεί, παράλληλα με την έκθεση ντοκουμέντων από τη ζωή των σχολείων της Ελλάδας και των εξελλαδικών και ξένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συζητήθηκαν σχεδόν όλα τα σοβαρά και χρονίζοντα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως ήταν η διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η μείωση του αναλφαριθμητισμού, η υποχρεωτική εκπαίδευση, η παιδαγωγική μόρφωση του διδακτικού προσωπικού, η μεταρρύθμιση των προγραμμάτων των σχολείων θηλέων, η βελτίωση των σχολικών βιβλίων και η οργάνωση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πολλά από τα αιτήματα του Συνεδρίου εκείνου αποτέλεσαν για πολλά χρόνια ανεπίλυτα ζητήματα. Βλ. Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904. Εργασίαι της διενθυνομένης επιτροπής - Πρακτικά συνεδριάσεων - Σχολική έκθεσις, Αθήνα 1904. Βλ. Αλ. Καρανικόλα, Το "Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον" και η σημασία του, περ. Πολιτεία, τεύχος 3 (1982), σσ.38-44, και Απ. Ανδρέου, Το Α' εκπαιδευτικόν συνέδριον, Αθήνα 1904, Αθήνα 1981.

κατάρτιση των εκπαιδευτικών, ενώ παράλληλα η αύξηση των αποδοχών τους και η μονιμότητά τους θεωρήθηκε προαπαιτούμενο για τη θεμελίωση μιας νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Ελλάδος.²⁸¹

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος με το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου» (1908-1911),²⁸² ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με προγράμματα μαθημάτων και ο Δημήτρης Γληνός με την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή» (1920-1922) φανερώνουν διαφορετική αντιμετώπιση των θεμάτων.

Το 1908 λειτούργησε το πρώτο καινοτόμο ως προς το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας σχολείο δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου.²⁸³ Εξέφραζε νέο πνεύμα και στηριζόταν στις αστικές αρχές με χαρακτήρα καθαρά ανθρωπιστικό στις σπουδές του.²⁸⁴ Παρά ταύτα, αντιμετώπισε αυστηρή κριτική των συντηρητικών φορέων και δεν πρόλαβε να μονιμοποιηθεί και να αποδώσει τους αναμενόμενους καρπούς.²⁸⁵ Κατά τον Α.Δημαρά, στο σχολείο του Βόλου «ξεπεράστηκε το φράγμα τον γλωσσικού ζητήματος και η δημοτική αντιμετωπίστηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο του εκπαιδευτικο-παιδαγωγικού συνεπώς και κοιναρηκού-νεοελληνικού εκσυγχρονισμού».²⁸⁶

Μετά το 1910 ιδρύθηκε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με βασικά στελέχη το Δημήτρη Γληνό, τον Αλ.Δελμούζο και το Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Ανώτερους Επόπτες της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Σκοπός του ήταν η ίδρυση Πρότυπου σχολείου στην Αθήνα για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης.²⁸⁷ Εξέφραζε το κλίμα προοδευτικότητας και εκσυγχρονισμού, καθώς και την αισιόδοξη πεποίθηση ότι από την εκπαίδευση θα μπορούσε να προέλθει η αναγέννηση.²⁸⁸

²⁸¹ Αλ. Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909*. .ό.π., σ.166, του ίδιου, *Η μεταρρύθμιση*. .ό.π., τόμος Β', σσ.Δγ-Λε'.

²⁸² «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» είναι ο πλήρης τίτλος του Σχολείου (1908-1911). Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο*. .ό.π.

²⁸³ Η ίδρυσή του συνετέλεσε στην επανατοποθέτηση του προβλήματος της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας και αποσαφήνισε «τα όρια, μέσα στα οποία η λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου τον Βόλον συνετέλεσε στο να αντιμετωπιστούν από τους αρμόδιους φορείς τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης και να δοκιμαστούν προγράμματα και μέθοδοι διδασκαλίας, που επιδίωκαν τη μεταρρύθμιση της δευτεροβάθμιας». Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο*. .ό.π., τόμος Α', σσ.77-78.

²⁸⁴ Ο συντηρητισμός και η επιφυλακτικότητα των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας απέναντι σε νέα ρεύματα και ιδέες αποτέλεσε τροχοπέδη στη συνέχιση της λειτουργίας του. Η ίδρυσή του εντούτοις ήταν «ώριμος καρπός διεργασιών που σκόπευαν να εκσυγχρονίσουν τη χώρα και να την εντάξουν στο επίπεδο των κατά τεκμήριο ανεπτυγμένων κρατών». Ό.π., σ.15. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Παιδεία και σχολεία. Η άνθηση του εκπαιδευτικού θεσμού στην πόλη και οι μεγάλες μορφές των Γραμμάτων*, τόμος Θ', Θεσσαλία, *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, σσ.41-42.

²⁸⁵ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, ό.π., τόμος Α', σ.λη'.

²⁸⁶ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909*. .ό.π., σ.166.

²⁸⁷ Απόσπασμα Καταστατικού του Εκπαιδευτικού Ομίλου στο Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*. .ό.π., τόμος Β', τεκμήριο 118, σ.69.

²⁸⁸ Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ολοκλήρωνε τη δομή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (νόμος 826 του 1917). Βλ. περισσότερο στο Χαράλαμπος Φ. Δημήτριος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, [οίκος Αφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987 και Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική*. .ό.π.

Η τριετία 1909-1911, σημαντική στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, σηματοδεύτηκε από την κορύφωση παλαιότερων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών.²⁸⁹ Η κορύφωση της γλωσσοεκπαιδευτικής διαμάχης ήλθε με την ψήφιση ειδικού άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911.²⁹⁰ Με το Σύνταγμα του 1911 παρέμεινε αναλλοίωτη η εκπαιδευτική φιλοσοφία που υπήρχε στο Σύνταγμα του 1864, που δεν ήταν παρά εκείνη του 1844.²⁹¹ Ενισχύθηκε ο συγκεντρωτισμός με την απόσυρση της ευθύνης των τοπικών αρχών στα θέματα της εκπαίδευσης.²⁹² Πλήρες σχέδιο για την «εκπαιδευτική ανόρθωση», την οποία είχε περιλάβει στις προεκλογικές του εξαγγελίες ο Βενιζέλος κατατέθηκε μετά τρία χρόνια από τις εκλογές της 28 Νοεμβρίου 1910.²⁹³ Συντάχθηκε επί Υπουργού Παιδείας, Ιωάννη Τσιριμώκου το 1913 με συνεργάτη του το Δημήτρη Γληνό σειρά νομοσχεδίων, σχετικά και με την ανεξαρτησία των εκπαιδευτικών βαθμίδων,²⁹⁴ τα οποία παρά την άδοξη εξέλιξή τους, έμειναν ως «η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913».²⁹⁵ Οι προσανατολισμοί των νομοσχεδίων του 1913 προς την υποχρεωτική εκπαίδευση, την πρακτική κατεύθυνση της διδασκόμενης ύλης,²⁹⁶ τη σύγχρονη παιδαγωγική μόρφωση της γυναίκας, τη στροφή του εκπαιδευτικού συστήματος στις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας, τη στροφή στις θετικές επιστήμες, τη δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης έθεσαν τις βάσεις της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης σχεδόν τέτοιας που την ξανασυναντάμε στα νομοσχέδια του 1964. Επιδιωκόταν γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης: Δημοτικό εξαετές, λαϊκό σχολείο αυτόνομο και αυτοτελές, κοινό για τα δύο φύλα.²⁹⁷ Προβλεπόταν αύξηση σχολικών κτιρίων, δασκάλων και καλύτερη μόρφωσή τους και αντιμετώπιση προβλήματος

²⁸⁹ Αλλά η αντίδραση στις μεταρρυθμιστικές αυτές κινήσεις εκδηλώνεται δειλά με την ίδρυση του Διδασκαλείου μέσης εκπαίδευσης με διευθυντή το Νικόλαο Εξαρχόπουλο εξασφαλίζοντας έτσι την άμεση επίδρασή του στο διδακτικό προσωπικό. Η κορύφωση της γλωσσοεκπαιδευτικής διαμάχης της τριετίας έρχεται με την ψήφιση ειδικού άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911 (εισηγητής του ο Γληνός με Υπουργό Παιδείας τον Ιω. Τσιριμώκο). Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.Λη'.

²⁹⁰ Η διαμάχη αφορούσε συγκεκριμένα την προσθήκη των άρθρων 2 και 107 για τη γλώσσα. Ο.π., τόμος Β', σ.303.

²⁹¹ Το 1844 ψηφίζεται νέο Σύνταγμα, του οποίου οι προβλέψεις για την εκπαίδευση θα ισχύσουν ως το 1911. Ο.π., τόμος Α', σ.λα'.

²⁹² Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1911 η εκπαίδευση δωρεάν και υποχρεωτική (δημοτική) λειτουργεί κάτω από την εποπτεία του Κράτους και με κρατικές δαπάνες. Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*, σ.27.

²⁹³ Το Μάρτιο του 1911 δήλωση για κατάθεση σειράς νομοσχεδίων έγινε από τον τότε Υπουργό παιδείας Απ. Αλεξανδρή, μερικά από τα οποία αφορούσαν μεταρρυθμίσεις της δημοτικής εκπαίδευσης, την οργάνωση της μέσης, των ιεροδιδασκαλείων, προπαρασκευαστικών επαγγελματικών σχολών, της γυναικείας εκπαίδευσης, του διδασκαλείου θηλέων. Πολλά από αυτά κατατέθηκαν αργότερα και άλλα δεν πρόλαβαν να κατατεθούν. Ο.π., σσ.30-31.

²⁹⁴ Στην καμπή του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} καταρτίστηκαν δύο φορές εκπαιδευτικά νομοσχέδια που προέβλεπαν βασικές αλλαγές, αλλά που για ποικίλους λόγους δε ψηφίστηκαν. Το πρώτο ήταν εκείνο του Ευταξία το 1899 που συντάχθηκε από το Χαρίσιο Παπαμάρκο και το δεύτερο του Τσιριμώκου το 1913, Υπουργού Παιδείας. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.Λη'.

²⁹⁵ Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*, σσ.38-39.

²⁹⁶ Προτείνεται στο νομοσχέδιο η εισαγωγή και η διδασκαλία των μαθημάτων ιχνογραφίας, χειροτεχνίας, ωδικής, στοιχεία κηπουρικής, δένδροκομίας, ζωοτεχνίας, μελισσοτροφίας, βομβυκοτροφίας, λογιστικής και η διεύθυνση των μαθηματικών και φυσιογνωστικών μαθημάτων. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.30.

²⁹⁷ Ο.π., σ.29.

της αναλφάβητης Ελληνίδας. Σε σύνολο 1.324.972 άρρενες κατοίκους την εποχή αυτή φοιτούσαν στα δημοτικά 160.901 μαθητές, δηλαδή το 12,14%, σε 1.307.010 γυναίκες 72.263 μαθήτριες δηλαδή το 5,53%. Το 1910-1911 από τα πλήρη δημοτικά το 61,4% ήταν μονοτάξια και μόνο το 1,6% ήταν εξατάξια.²⁹⁸ Στην ελληνική επαρχία το ποσοστό αναλφάβητων γυναικών ανερχόταν σε 80%.²⁹⁹ Οριζόταν το δημοτικό ως σχολείο που έδινε την απαραίτητη γενική προπαιδεία για «την γεωργίαν, την κτηνοτροφίαν την βιομηχανίαν και την βιοτεχνίαν». Προβλεπόταν η συμπλήρωση της μόρφωσης «δια νυκτερινών ή Κυριακών σχολείων πρακτικής μορφώσεως και των κατωτέρων επαγγελματικών σχολών».³⁰⁰

Το «Αστικόν σχολείον» του 1914 ήταν εμπνευσμένο από τη Realschule που ιδρύθηκε στη Φραγκφούρτη. Έδινε βαρύτητα στα πρακτικά-τεχνικά και φυσιολογικά μαθήματα, εφόσον αποτελούσε προπαρασκευαστική βαθμίδα που οδηγούσε στο εμπόριο και τις τέχνες, σε σχολές επαγγελματικές, βιοτεχνικές, εμπορικές ναυτικές, γεωπονικές ή άλλες ειδικές. Το εξάχρονο γυμνάσιο χωριζόταν σε φιλολογικό και θετικό και ήταν ανεξάρτητο από το Αστικό. Ο εισηγητής του νομοσχεδίου του 1913, ο Δημήτριος Γληνός,³⁰¹ διαπίστωνε τις δύο εγγενείς ασθένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: Την ανεπάρκειά του να καλύψει μορφωτικές ανάγκες μεγάλου μέρους του πληθυσμού και την πληθώρα πτυχιούχων που παρήγε.³⁰²

Οι ανεκπλήρωτες μεταρρυθμιστικές προτάσεις, οι καθυστερήσεις, οι αναβολές, η αδιάκοπη παλινδρόμηση,³⁰³ οι αντιφάσεις, οι σπασμωδικές και αποσπασματικές παρεμβάσεις του Κράτους αποτέλεσαν φαινόμενα που θα εξακολουθήσουν να παρατηρούνται σε πολλές όψεις του εκπαιδευτικού συστήματος μέχρι και σήμερα.

Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων, τόσο η ελληνική κοινωνία όσο και το εκπαιδευτικό σύστημα, παρά τις αγκυλώσεις, την οπισθοδρομικότητα και το συντηρητισμό που τα χαρακτήριζε, έχουν μπει σε μία τροχιά αστικής μεταρρύθμισης και αναδιάρθρωσης, η οποία μέσα από πολλές παλινδρομήσεις θα οδηγήσει στις μεγάλες μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του 1960.

Η διαδικασία ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ακόμα και στα θέματα της παιδείας υπήρξε άλλοτε αργή και με εμπόδια και άλλοτε γρήγορη με διαδικασίες ταχύτατης αφομοίωσης ξένων προτύπων. Ουσιαστικά θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη δημιουργία ενός αμαλάματος παραδοσιακών και περιφερειακών χαρακτηριστικών τα οποία συγχωνεύονται με ξένα, σύγχρονα για την εποχή πρότυπα. Η πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης θα περάσει μέσα από την οικοδόμηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο συνδυάζει αντιφατικά και αντικρουόμενα χαρακτηριστικά προκειμένου να καταφέρει να λειτουργήσει ουσιαστικά ως μοχλός εθνικής συγκρότησης και κοινωνικής προόδου.

²⁹⁸ Τα μισά από αυτά βρίσκονταν στο νομό Αττικής και Βοιωτίας. Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*

²⁹⁹ Δ. Γληνός, Ένας άταφος νεκρός...ό.π., σ.84.

³⁰⁰ Ο.π.

³⁰¹ Βλ. Γενική εισηγητική Έκθεση των Νομοσχεδίων Τσιριμώκου. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα κατά την Β' Σύνοδο της 10' περιόδου εις την Βουλήν υπό Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Αθήνα 1913.

³⁰² Ο.π. Βλ. Τσουκαλάς, ό.π., σσ.400-403 και Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική...ό.π., σ.34.

³⁰³ Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού... ό.π.*, σ.26.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
(1828-1913)

«...ΑΛΛ' η Ελλάς εθίσθη, ίδια κατά τους τελευταίους τούτους καιρούς να σταδιοδρομή, εν τω πολιτισμό και τη εθνική προόδω, κατ' εξοχήν δια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.....

Νεοκλής Καζάζης (ψευδώνυμο Φιλοπατρία), Βιβλιοθήκη Μαρασλή περ. Ελληνισμός

Κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης κύριος στόχος των αγωνιζόμενων Ελλήνων μέσα από το εκπαιδευτικό τους σύστημα ήταν η εθνική τους αποκατάσταση, η πολιτική τους επιβίωση και η πνευματική τους οργάνωση. Προς αυτό το στόχο έτειναν και τα πρώτα Συντάγματα των επαναστατικών περιόδων.³⁰⁴

Ο απελευθερωτικός όμως πόλεμος και οι καταστροφές που συσσωρεύσε αποδιάρθρωσε τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά δίκτυα, έστω πρωτόγονα στους σημαντικότερους οικισμούς της επαναστατημένης Ελλάδας.³⁰⁵ Στην επταετία 1821-1827 είχε καταστραφεί ή διασκορπιστεί το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής παρουσίας. Ελάχιστα σχολεία στηρίζονταν σε «ιδιόκτητα πράγματα».³⁰⁶ Ενδεικτικά, τέτοια σχολεία ήταν εκείνα της Δημητσάνας³⁰⁷ και της Στεμνίτσας.³⁰⁸ Οι κύριοι σχολικοί πόροι προέρχονταν από εισοδήματα εκκλησιών και μονών, τοπικούς φόρους, δωρεές και συνεισφορές ιδιωτών, συσσωματώσεις, δηλαδή εμπορικές, φιλανθρωπικές ή φιλεκπαιδευτικές εταιρείες και δίδακτρα μαθητών, όταν δεν ήταν άποροι.³⁰⁹ Η ίδρυση εταιρειών επίσης, φαινόμενο της τελευταίας δεκαετίας πριν από τον Αγώνα, επανεμφανίζεται με την ταυτόχρονη ίδρυση της «Φιλομούσου» και της

³⁰⁴ Για πολιτειακού χαρακτήρα ρυθμίσεις για την εκπαίδευση βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.27, υποσμ.14.

³⁰⁵ Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις, τόμος Α'*, Αθήνα 1973, σ.173. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ν. Δραγούμης αποκαλεί το Σύνταγμα του 1822 «*Νόμον οργανικόν του έτι ανυπάρχτου κράτους*». Ό.π., σ.32.

³⁰⁶ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, 30 Μαΐου 1830, ό.π., 8 Δεκεμβρίου 1829 και φάκελος 29 της 7 Ιουλίου 1830.

³⁰⁷ Εκτός από την ακίνητη περιουσία που την αποτελούσαν αγροί, εργαστήρια, κλπ., η Σχολή της Δημητσάνας διέθετε κεφάλαιο 2.500 γροσίων. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 31 β, Σχολικά της 11 Σεπτεμβρίου 1830, Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Γ' Αθήνα 1968, σ.1201. Για την παρουσία της Σχολής βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962, σ.64.

³⁰⁸ ΓΑΚ Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Β', Σχολικά, έγγραφο της 12 Νοεμβρίου 1830.

³⁰⁹ Δημήτριος Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο κληροδότημα]*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ.326-327.

«Φιλανθρωπικής Εταιρείας» Ναυπλίου το 1824.³¹⁰ Από το 1825 η συντήρηση των σχολείων της Αθήνας στηριζόταν στα έσοδα της «Φιλομούσου Εταιρείας».³¹¹ Μέχρι τότε τα σχολεία της Αθήνας τα συντηρούσε χρηματικά ο στρατηγός Ιωάννης Γκούρας, ο οποίος ήταν «αγράμματος»³¹² και άλλοι, όπως ο Έπαρχος Μιχαήλ Σούτζος.³¹³ Η Φιλόμουσος Εταιρεία ίδρυσε και χρηματοδοτούσε δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, το ένα αρρένων στην παλιά σχολή Ντέκα³¹⁴ και το άλλο θηλέων, το επονομαζόμενο «Σχολείον του Παρθενώνος»,³¹⁵ ενώ

³¹⁰ Η επανασύσταση της Φιλομούσου Εταιρείας έγινε την 21 Σεπτεμβρίου 1824 (Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 7 της 24 Σεπτεμβρίου 1824, ενώ η «Φιλανθρωπική Εταιρεία» του Ναυπλίου την 1 Αυγούστου 1824 (Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 13 της 15 Οκτωβρίου 1824 και φύλλο 14 της 18 Οκτωβρίου 1824). Τοποθετούνται χρονικά κοντά με τη σύσταση του Φιλελληνικού Κομητάτου, στις ενέργειες του απεσταλμένου του οποίου, Leicester Stanhope, απόστρατου συνταγματάρχη, οφείλεται η ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας. Ο ίδιος προσέφερε 40 λίρες Αγγλίας (4.000 γρόσια) δικές του και 20 άλλες του Κομητάτου. Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.51-52 και 446.

³¹¹ Η Φιλόμουσος Εταιρεία επανασυστήθηκε τον Οκτώβριο του 1824 από τον Αγγλο Leicester Stanhope με στόχο την «φώτισιν της ελληνικής νεολαίας». Βλ. Ελένη Ε. Κούκου, Ο Ι. Καποδίστριας και η Παιδεία 1802-1822, τόμος Α' Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήνα 1958. Το 1825 εκτός από τη συντήρηση των σχολείων της Αθήνας, είχε αναλάβει και την ίδρυση σχολείου για κορίτσια. Η «Φιλόμουσος Εταιρεία» ή Εταιρεία των Μουσών είχε ιδρυθεί στην Αθήνα πρώτη φορά το 1813 από τον Πέτρο Ρεβελάκη, τον Αλέξανδρο Χωματιανό και τον Ιωάννη Τατλίκαρα ως Φιλολογική Εταιρεία με σκοπό «την καλλιέργεια και το φωτισμό του ελληνικού πνεύματος και τη σπονδή των επιστημών». Η Φιλόμουσος διαδέχθηκε την Φιλοαθηναϊκή Ακαδημία, έργο Φιλελλήνων το 1812 στην Αθήνα. Μέλος της εξελέγη το 1814 και ο Ανθιμος Γαζής, που διέμενε τότε στη Βιέννη. Με την υποστήριξη του Καποδίστρια έλαβε πανελλήνιο χαρακτήρα με στόχο την αναμόρφωση του γένους. Σημαντικός ο ρόλος της Εταιρείας στην Αθήνα την περίοδο 1814-1826. Παράρτημά της υπήρχε στη Βιέννη με πρωτοβουλία του Ανθιμου Γαζή και Ι Καποδίστρια. Απόστολος Δασκαλάκης, Ο ελληνικός λαός την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τόμος Β', Αθήναι 1963, σ.109 και τομος Α', σσ.60-64. και Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σ.43. Το Καταστατικό της ίδρυσής της το χαρακτηρίζει προοδευτικό και σύγχρονο για την εποχή του πνεύμα. Έργο της, εκτός από τη σύσταση Βιβλιοθήκης και τη συντήρηση σχολείων, ήταν και η χορήγηση υποτροφιών σε νέους να σπουδάσουν στις «Ακαδημίες της Ευρώπης» με την υποχρέωση να μεταδώσουν τις γνώσεις τους με την επιστροφή τους στην πατρίδα. Τηλέμαχος Βελιανίτης, Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών, [Ιστορικές Εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993, σσ.45,66.

³¹² Ε. Κούκου, Ο Ι. Καποδίστριας...ό.π., σ.588. Πρόθυμη η ανταπόκριση του Ιωάννη Γκούρα στην προτροπή του Γεωργίου Γενναδίου να χρηματοδοτήσει με 1000 γρόσια τα σχολεία της Αθήνας, το πρόγραμμα της λειτουργίας των οποίων εξέθετε στην επιστολή του. Επιστολή Γεωργίου Γενναδίου από 30 Ιανουαρίου 1825. Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 40 της 31 Ιανουαρίου 1825 και Επιστολή Ιωάννη Γκούρα την 25 Σεπτεμβρίου 1825. Τηλέμαχος Βελιανίτης, ό.π., σ.287.

³¹³ Επιστολή της 14 Νοεμβρίου κατοίκων Αθήνας προς τον εκδότη του «Φίλον τον Νόμον», τεκμήριο³¹². Δαυίδ Αντωνίου, (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], σσ.349-350.

³¹⁴ Επιτροπή της Φιλομούσου Εταιρείας την 29 Οκτωβρίου 1824, τεκμήριο 291 (μαθήματα στη Σχολή Ντέκα). Ό.π., σ.331. Επέβαλλε «την παύση λειτουργίας κάθε κοινού σχολείου προς αποφυγήν διάσπασης της σχολικής προσπάθειας». Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.74.

³¹⁵ Τηλέμαχος Βελιανίτης, ό.π., σ.299. Το «Σχολείον του Παρθ ενώνος» στεγάστηκε σε ένα τζαμί, το Τζαμί της Κολόνας, όπου μέχρι το Μάιο του 1826 δίδαξε ο Ν.Νικητόπουλος εφαρμόζοντας νεωτεριστικές ρυθμίσεις. Δαυίδ Αντωνίου, Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα, [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998, σσ.14-15. Η Φιλόμουσος Εταιρεία δημιούργησε επίσης μια δημόσια

παράλληλα υποβοηθούσε και την ίδρυση άλλων αλληλοδιδασκτικών σχολείων,³¹⁶ Στηριζόταν οικονομικά στη χρηματοδότηση ιδιωτών και φιλελλήνων, όπως του Stanhope,³¹⁷ που ανταποκρίνονταν στις εκκλήσεις της μέσω του Τύπου,³¹⁸ του Φιλελληνικού Κομητάτου του Λονδίνου, με ενέργειες του οποίου ιδρύθηκε.³¹⁹

Τα οικονομικά μέσα,³²⁰ η διοικητική οργάνωση και πάνω απ' όλα η ασφάλεια απύσπαστη στο ξεκίνημα της διακυβέρνησης του Καποδίστρια από το 1828-1829 με αποτέλεσμα το όλο εγχείρημα να οδηγείται σε μία αγωνιώδη προσπάθεια εξεύρεσης πόρων και οικονομικών παροχών προκειμένου να οδηγηθεί σε κάποια επιτυχία.³²¹ Δεν υπήρχαν όμως ούτε τα στοιχειώδη μέσα για την εφαρμογή των εκπαιδευτικών σχεδιασμών του. «Η δημόσια εκπαίδευσις δεν είναι δυνατόν να οργανωθή όσον ταχέως αι χρείαι το απαιτούνσι και ημείς το επιθυμούμεν. Δια τα σχολεία χρειάζονται οικήματα, εγώ δε φθάσας ενταύθα βρήκα μόνον καλύβας, όπου εακεπάζοντο πλήθος οικογενειών πειναλέων» γράφει ο Καποδίστριας στον Κοραή.³²² Χαρακτηριστικές είναι οι περιγραφές των Γεωργίου Γενναδίου και Γρηγορίου Κωνσταντά: «...τα ολίγα διδασκτικά σχολεία όσα είδα εις την Ελλάδα είναι μόνο σκιά σχολείων εκτός του των Αθηνών», «Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στερούνται παντός ό,τι είναι αναγκαίον δι αυτήν την μέθοδον. Ελλείπουν πλάκες, γραφίδες, μολυβδοκόνδυλα και υποδείγματα γραφής, [...] και οι διδάσκαλοι τόσοσν αμαθείς...».³²³

βιβλιοθήκη, τη Σχολή Επιστημών, το σχολείο «Ελληνικής γλώσσας και Πολιτισμού». Η προσωρινή επαναστατική Κυβέρνηση παραχωρούσε για τη στέγασή τους κτίρια. Άννα Κόντση, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.21.

³¹⁶ Συνέβαλε στις προσπάθειες ίδρυσης σχολείων, όπως στην Αίγινα, τη Σαλαμίνα και την επαρχία Μεγάρων. Μαυροσκούφης, ό.π., σ.57.

³¹⁷ Επιχορήγησε την Εταιρεία με 150 ισπανικά δίστηλα. Επιστολή της 25 Νοεμβρίου 1824 Εφόρων της Φιλομούσου Εταιρείας προς τον Ι. Stanhope, τεκμήριο 318. Δ. Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση, ό.π., τόμος Α', σ.354.

³¹⁸ Αικ. Κουμαριανού, Ο Τύπος στον Αγώνα, Αθήνα 1971, Α', εισαγωγής, σ.νδ'.

³¹⁹ Απ.Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμος Ε'-Η', Θεσσαλονίκη 1980-1988...ό.π., σσ.591-592.

³²⁰ Το εξωτερικό χρέος τα τέλη του 1827 ανέρχονταν στις 3.000.000 λίρες και 30.000.000 φράγκα. Κανελλόπουλος, Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη, Τετράδια Ευθύνης τεύχος 5 (1978), σσ.41-64 Χ,Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση.. ό.π., σ.178. Οι κρατικές δαπάνες υπερέιχαν των δημόσιων εσόδων σε ποσοστό περίπου 175%-375%, πραγματικότητα που απασχολούσε έντονα το Κράτος. Ό.π., σ.178 και Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.327-329.

³²¹ Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν Περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορία), ["Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας],- σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970, σσ.18-19. Χαρακτηριστική η πρόταση το Μάρτιο του 1825 του Βουλευτικού σώματος (πρόεδρος Παν.Νοταράς) προς τον Έφορο Παιδείας της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, Γρηγόριο Κωνσταντά να παρακινηθούν ομογενείς, ώστε να συντρέξουν οικονομικά στη σύσταση σχολείων. Έγγραφο της 5 Μαρτίου 1825, («δια την ενίσχυσιν σχολείων υπό πλουσίων ομογενών») στο Δασκαλάκης, Κείμενα, ό.π., τόμος Α', αρ.48, σ.82 (B.B. χειρόγραφον αρ.236, σ.155).

³²² Ελ. Κούκου, Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', [Εκδοτική Αθηνών], 1975, σ.589. Όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας παρέλαβε μία ανύπαρκτη ουσιαστικά εκπαίδευση. Σήφης Μπουζάκης, Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885, [Gutenberg], Αθήνα 1984, σ.40.

³²³ Δασκαλάκη, Κείμενα...ό.π., τόμος Α', Αθήνα 1968, σσ.80,73 και Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, [εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού], Αίγινα

Η έλλειψη οικονομικών τιάρων ανάγκασε τον Καποδίστρια, εκτός των άλλων, να προσπαθήσει να εξοικονομήσει διάφορα ποσά για τη χρηματοδότηση της παιδείας και από κληροδοσίες, για τις οποίες ενδιαφέρθηκε προσωπικά. Σε μία από τις επιστολές του προς τον Αλέξανδρο Στούρτζα ο Κυβερνήτης παρακαλεί για την εκτέλεση της κληροδοσίας Αγγελή ανερχόμενης σε 50.000 ρούβλια «*επ' ωφελεία του Ελληνικού Έθνους*»: «*Ηθέλετε πράξη έργον ωφελιμώτατον εις τα ημέτερα σχολεία, εάν συνάξαντες την άνω ειρημένην ποσότητα των 50 χιλιάδων ρουβλίων την διαβιβάζατε προς ημάς δια των εν Οδησώ εμπόρων...*».³²⁴

Δεδομένης της αδυναμίας της Κυβέρνησης του Καποδίστρια να υποστηρίξει τη συστηματική και προγραμματισμένη οργάνωση σχολικών μονάδων, τουλάχιστον στις σπουδαιότερες πόλεις και κωμοπόλεις της επαρχίας, υιοθετήθηκε η πρακτική της ιδιωτικής αρωγής, περιορισμένης όμως και αποσπασματικής, που εκφραζόταν στην προσπάθεια των κατοίκων για χρηματοδότηση των πρώτων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.³²⁵ Μέρος της δημοσιονομικής πολιτικής του Καποδίστρια ήταν η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης, την οποία εξάρτησε από τις δυνατότητες των δημόσιων εσόδων. Μέσα από την επιβολή φόρων κατόρθωσε να αυξήσει · Φεβρουάριος 1828 - Απρίλιος 1829 - τα δημόσια έσοδα κατά 50%.³²⁶ Η άρνηση ή καθυστέρηση πληρωμής των φόρων, οι μεγάλες δαπάνες για το στρατό και το στόλο καθιστούσαν ελλειμματικούς τους προϋπολογισμούς. Η δραματική κατάσταση των οικονομικών τον ώθησε στη λήψη διαφορετικών μέτρων,³²⁷ όπως την αξιοποίηση της

15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπημένη έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Παράρτημα αρ.1, αρ.584, σ.44.

³²⁴ ΑΥΕ, Φακ.1831/ 88,1, έγγραφο 697 της 4 Φεβρουάριου 1831 (Ο Κυβερνήτης προς Α. Στούρτζαν, όπου γνωστοποιείται η κληροδοσία Αγγελή).

³²⁵ ΓΑΚ, Υπ. Εκκλησιαστικών 21, Σχολικά 24 Οκτωβρίου 1830, Ταξ. εν.: Αρχείο Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (1833-1848), Κλάδος Β' (παιδείας), Σειρά 17, φάκελος 4 Αλληλοδιδασκτική σχολή Ναυπάκτου, έγγραφο 22 της 4 Φεβρουάριου 1833 (Γενική Γραμματεία Δημοτικής Εκπαίδευσης προς το διευθυντή Ναυπακτίας) και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, [Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ.000άχ.

³²⁶ Μαυροσκούφης, ό.π., σ.327. Οι σπουδαιότεροι πόροι σύστασης και συντήρησης σχολείων ήσαν: I. Η συνδρομή της Κυβέρνησης με την παραχώρηση κυρίως κτημάτων, κτιρίων και δημοσίων χώρων για τη στέγαση σχολείων ή εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας -όσο ελάχιστα μπορούσε αυτή να αποδώσει- όπως και η χορήγηση χρημάτων από το δημόσιο ταμείο ή προσόδων από τους τοπικούς πόρους. II. Οι Ετήσιες ή εφάπαξ γενόμενες εισφορές των κατοίκων III. Οι εισφορές των ξένων. Βλ. Ελ.Μπελιά, Η Εκπαίδευση..ό.π., σσ.32-33. Επίσης Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., σσ.1791-1795, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, έγγραφο 21 της 20 Απριλίου 1829, έγγραφο 24 της 4 Νοεμβρίου 1829, έγγραφο 23 της 1 Απριλίου 1830, έγγραφο 53 της 22 Ιανουαρίου 1830, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1832, Η Αιγιναία, ό.π., φύλλο 1 (1831), σσ.6-7. Γενική Εφημερίς Ελλάδος, φύλλο της 3 Ιουλίου 1829, σ.45, Δασκαλάκη, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', σ.267 και τόμος Β', σσ.978-979, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος Υλικό Γυμνασίου (1843-1844) έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, (Επιστολή καθηγητή Γυμνασίου Σύρου Ψύχα Ζ. προς το Δήμο), Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος (μέλους της Κοσμητείας της Σχολής), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω «σχολής Απόρων Παίδων» εκφωνηθείς και λογοδοσία υπό Νικ, Παπαδάμου του Ταμείου αυτής, εν Ερμούπολει 1880. Στην Ερμούπολη έμποροι αποφάσισαν να επιβάλουν στους εαυτούς τους «ανεπαίσθητον τινα φορολογίαν» για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Τιμολέων Αμπελάς, Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ ημάς, Ερμούπολη 1874, σ.7 και Εθνική Εφημερίς, Α', αρ.36 της 20 Αυγούστου 1832.

³²⁷ Μαυροσκούφης, ό.π., σ.329. «Εις το τέλος Μαρτίου εφθάσαμεν, κι όμως ακόμη δεν εχρεωκοπήσαμεν. Αλλά το κακόν επί θύραις». Βλ. Επιστολή Καποδίστρια προς τον Εϋνάργδο. Προσπάθησε να θέσει το ζήτημα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 27,

εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, την επίλυση των εκκρεμών υποθέσεων κληροδοτημάτων ή την είσπραξη ειδικών φόρων από διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων.³²⁸

. Αμέσως μετά τη συγκρότηση του κεντρικού διοικητικού μηχανισμού του Κράτους, τους πρώτους μήνες του 1828, ο Κυβερνήτης τοποθέτησε επικεφαλής των 13 διοικήσεων, που αποτελούσαν τις βασικές ενότητες της διοικητικής διαίρεσης της χώρας, τους έκτακτους επιτρόπους,³²⁹ οι οποίοι καλούνταν να αναλάβουν την επιθεώρηση όλων των υπαρχόντων κοινοτικών, αλλά και ιδιωτικών σχολείων και να φροντίσουν την ίδρυση νέων σχολείων με κάθε δυνατό μέσο.³³⁰ Η ίδρυση του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως συνοδεύτηκε τόσο με την εντολή σύμπραξης των επιτρόπων και των προσωρινών διοικητών, όσο και με τη συνεργασία με το υπουργείο των Οικονομικών για την έκδοση των αναγκαίων συναλλαγματικών ή ενταλμάτων πληρωμής των σχολικών χορηγημάτων,³³¹ σύμμετρων με τις ταμιακές δυνατότητες. Οι κυβερνητικές επιχορηγήσεις συνοδεύονταν από ελεγκτική τακτική για τη χρηστή διαχείριση των ποσών,³³² ώστε να επιτιμείται τυχόν αδράνεια και απροθυμία γονέων³³³ και να ενισχύονται προσπάθειες σχολείων προσαρμογής στο αλληλοδιδασκτικό σύστημα.³³⁴

Η έλλειψη διδακτικού προσωπικού και οικονομικών πόρων οδήγησε στην επιβίωση της αλληλοδιδασκτικής ή «λαγκαστριανής» μεθόδου, για πολλά χρόνια ύστερα από την

Σχολικά έγγραφο της 6 Μαΐου 1830 και Επιστολή, (Ναύπλιο 9 Μαρτίου 1831) στο Ι.Α.Καποδίστριας, Επιστολαί (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε.Α. Βετάν. Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτη, (τόμοι 1-4), Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843; τόμος Δ', σ.173.

³²⁸ Ψήφισμα Η' της 4 Φεβρουάριου 1830 σχετικό με την εύρεση «επιτόπιων φόρων». Γενική Εφημερίς Ελλάδος, φύλλο 19, της 5 Μαρτίου 1830.

³²⁹ Από τον Ιανουάριο του 1830 οι έκτακτοι επίτροποι αντικαθίστανται στους περισσότερους νομούς από «Πολιτικούς Διοικητάς» (βλ. Χ. Κλειώσης, Ιστορία..ό.π., σσ.310-311).

³³⁰ Γενική Εφημερίς Ελλάδος, έτος Γ', αρ. 29 της 25 Απριλίου 1828, σ.121 (Γενικά Οδηγία προς τους Εκτάκτους Επιτρόπους).

³³¹ Χ.Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σ.180. Βασικό μέλη μα της κεντρικής εξουσίας ήταν στην αρχή η έγκριση σύστασης σχολείων, ενώ λίγο αργότερα αυτή συνοδευόταν και από αναγκαία κρατική επιχορήγηση. Το κατ' αρχήν χορηγούμενο ποσό ανερχόταν στα 1500 γρόσια. Λ. Βελέλης, Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαίδευσεως, [Ι.Ν. Σιδέρης], Αθήναι 1908, σσ.144,168.

³³² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 2 Ιουνίου 1830.

³³³ Σε ορισμένες περιοχές οι κάτοικοι εμφανίζονταν αδιάφοροι έως αρνητικοί στα εκπαιδευτικά μέτρα του Καποδίστρια, είτε εξ αιτίας της αμάθειας που τους διέκρινε, είτε εξ αιτίας της επιρροής που ασκούσαν πάνω τους πλούσιοι πρόκριτοι Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., έγγραφο της 11 Νοεμβρίου 1829 (αναφορά του τοποτηρητή Αρκαδίας Αμβρόσιου Φραντζή στη Γραμματεία), τόμος Α', σσ.445-446, έγγραφο 14 Αυγούστου 1830 (αναφορά ελληνοδιδασκάλου Ράχοβας Καλαβρύτων Νικηφ. Παμπούκη στη Γραμματεία), τόμος Β', σ.1258. Αδιαφορία των κατοίκων της Σύρου βλέπουμε, λόγου χάρη, για την οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού σχολείου, αφ' ης στιγμής μετατράπηκε σε δημόσιο. Στο ίδιο έγγραφο της 11 Ιουνίου 1830 και έγγραφο της 12 Ιουνίου 1830 (αναφορές ελληνοδιδασκάλου Δ. Φιλαρέτου και εφόρων αντίστοιχα στη Γραμματεία), τόμος Β', σσ.1026-1027. Τα φαινόμενα αυτά παρατηρήθηκαν και στην οθωνική περίοδο. Εφ. Αθηνά, φύλλο 451 της 7 Ιουλίου 1837 και 1839.

³³⁴ Γενική Εφημερίς, φύλλο 7 της 13 Μαΐου 1832, σ.38 (Αδιαφορία των κατοίκων της Σύρου για την οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού σχολείου, αφ' ης στιγμής μετατράπηκε σε δημόσιο). Στο ίδιο, έγγραφο 11 Ιουνίου 1830 και έγγραφο 12 Ιουνίου 1830 (αναφορές ελληνοδιδασκάλου Δ. Φιλαρέτου και εφόρων αντίστοιχα στη Γραμματεία), τόμος Β', σσ.1026-1027.

εγκατάλειψή της στις χώρες, όπου γεννήθηκε.³³⁵ Στην Ελλάδα όμως η δυνατότητα, την οποία προσέφερε η μέθοδος να διδάσκονται με ελάχιστο προσωπικό και ασήμαντα έξοδα μεγάλος αριθμός μαθητών,³³⁶ τη διατήρησε σε ακμή για πολλά χρόνια.³³⁷

Ο Καποδίστριας περιόδευε θ ε μελιώνοντας σχολεία· στέλνοντας υποτρόφους στην Ευρώπη και ενισχύοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή. Αξιόλογοι λόγιοι συνεργάζονταν μαζί του στην προσπάθεια της πνευματικής αναγέννησης, όπως οι Γ. Γεννάδιος, Μουστοξύδης, Ν. Χρυσόγελοσ, Ι. Βενθύλοσ, Γ. Κωνσταντάσ, Ι. Κοκκώνησ, ο Dutrone, Ν. Σχινάσ, Κ. Κοκκινάκησ και άλλοι. Σε επιστολή του προς το Μουστοξύδη έγραφε: «Ενταύθα πάύω και άκων, ενώ η μόνη μου παρηγορία είναι να καταγίνωμαι περί παιδιών και σχολείων».³³⁸

Το ενδιαφέρον του βρήκε ως επί το πλείστον ανταπόκριση στον ελληνικό λαό,³³⁹ ο οποίος έθεσε ως έναν από τους πρώτους στόχους του, τη μόρφωση των παιδιών του.³⁴⁰ Σχεδόν παντού, στις περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις του ελεύθερου κράτους οι κάτοικοι συνεχίζοντας την παράδοση της επανάστασης συνεισέφεραν εθελοντικά ό,τι τους ήταν

³³⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΓ, [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1977, σ.484.

³³⁶ Ο Κοκκώνησ ανέφερε ότι με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο «...εις δεκαοκτώ μηνών διάστημα ο μαθητής με οκτώ περίπου φοινίκων έξοδον, εμπορεί να μάθη την ανάγνωσιν, την γραφήν και αριθμητικήν, τα καθήκοντα του ευσεβούς χριστιανού και τα του αγαθού πολίτου ομού με τας βιωφελεστέρας γνώσεις». Ι.Κοκκώνησ, ό.π., σ.26. Το οικονομικό της όφελος κατά μία λογική είναι εκείνο που την έκανε να επιβιώσει τόσο πολύ.

³³⁷ Μετά από εισήγηση του Ι. Κοκκώνη στην επιτροπή την «Επί της Προπαιδείας» απαρτιζόμενη από τους Dutrone, Ι. Κοκκώνη και Ν.Νικητόπουλο, η οποία συστάθηκε με στόχο την αναθεώρηση των βιβλίων στα υφιστάμενα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, προκρίθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1830 η χρήση ενός ολοκληρωμένου Οδηγού για τα δημοτικά σχολεία που δε βασιζόταν παρά στο «Εγχειρίδιο του Γάλλου Sarazin», Δασκαλάκησ, Κείμενα..ό.π., 1968, τόμος Α', τεκμήριο 195, σ.331. Μεταφράστηκε και εκδόθηκε από τον Ι.Κοκκώνη το 1830, με τον τίτλο «Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου». Χρήστος Λέφασ, Ιστορία της Εκπαιδευσεωσ, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναισ 1942, σ.135. Ιωάννησ Κανάκησ, Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου, [Γρηγόρησ], Αθήνα 1995, σ.22. Η παραπάνω μέθοδοσ, καθιερώθηκε ως μοναδική μέθοδοσ με Διάταγμα αρ.1032 της 12 Ιουλίου 1832 και επιβλήθηκε μέχρι το 1878 με την εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα δημοτικά σχολεία. Από τους πρωτεργάτες της εισαγωγής της στην Ελλάδα υπήρξε ο Ι.Π. Κοκκώνησ, ο οποίος μετέφρασε το βασικό γαλλικό εγχειρίδιο της μεθόδου Τρυφ. Ευαγγελίδησ, Η Παιδεία..ό.π., τόμος 2, Αθήνα 1936, σσ.χχ'ii και κλν'ii. Οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν στη επίσημη καθιέρωση της αλληλοδιδασκτικής κατά την καποδιστριακή περίοδο, ήταν η οικονομία της μεθόδου αυτήσ σε χρόνο, χρήματα, δασκάλους και υλικό.

³³⁸ Ο.π., σ. cxxix και Ι.Α.Καποδίστριασ, Επιστολαί, τόμος γ'. Υπήρχαν αντιστάσεις όσον αφορά στην υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία.

³³⁹ Ελ,Κούκου, Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ιω.Καποδίστρια. Μερικαί άγνωστοι σελίδες, Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείασ της Ελλάδοσ (ΔΙΕΕΕ), τεύχοσ 11 (1956), σ.215. Σε αναφορά του ο επιθεωρητής των «εν Πελοποννήσω διδασκτικών καταστημάτων» σημειώνοντας ότι όλοι οι κάτοικοι είναι γενικά πρόθυμοι να συνεισφέρουν το κατά δύναμιν επισημαίνει όμως: «Οι σημαντικοί συμπατριώτες μας αδιαφορούν για τη μόρφωση των πτωχών και πληρώνουν δασκάλους για τα παιδιά τους.». Προτείνεται πιο κάτω η Κυβέρνηση να πιέσει τα μοναστήρια να δίνουν τα περισσευόμενα χρήματα στα σχολεία. Έκθεση Ι. Κοκκώνη περί σχολείων Ναυπλίου, Κρανιδίου, Ερμιόνησ, Ύδρας, Πόρου. ΓΑΚ, Υπ.Παιδείασ φάκελοι 34-35, έγγραφο 14 1706. (Έκθεση Κοκκώνη περί σχολείων Λακεδαίμονοσ και Μονεμβασίας).

³⁴⁰ Ελ,Μπελιά, Η Εκπαίδευση..ό.π., σ.46. Επίσης, Ανδρέα Μουστοξύδη, Έκθεσισ περί παιδείασ, «Αιγιναία», Εφημερίσ Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584, σσ.34,36,45.

δυνατό για τη λειτουργία της εκπαίδευσης.³⁴¹ Ο ίδιος ο Καποδίστριας παραιτήθηκε από την κυβερνητική επιμέλεια των 180.000 φράγκων ετησίως με σκοπό αυτή να διατίθεται υπέρ της παιδείας. Ο λιτός τρόπος ζωής του έδειχνε παραδειγματικά το επιδιωκόμενο πνεύμα οικονομίας που θα έπρεπε να χαρακτηρίζει τη ζωή των δημοσίων προσώπων.³⁴²

Με τη μέριμνα των τοπικών κοινωνιών, οι οποίες πρωτοστάτησαν στην ίδρυση σχολείων, αν και συχνά έπαιξαν και ανασχετικό ρόλο,³⁴³ συνδέθηκε η πρώτη ανάπτυξη του σχολικού δικτύου. Έτσι, η Κυβέρνηση στηρίχθηκε στις χορηγίες των κοινοτήτων, όπως και σε ορισμένους φόρους επί των εισοδημάτων των κατοίκων για την προώθηση των εκπαιδευτικών σκοπών με τη μορφή πολλές φορές της έκτακτης εισφοράς.³⁴⁴ Σημαντικό ήταν

³⁴¹ Στην Ερμούπολη, για παράδειγμα, έμποροι αποφάσισαν να επιβάλουν στους εαυτούς τους «ανεπαίσθητον τινα φορολογίαν» για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Οι κάτοικοι της κωμοπόλεως του Λεωνιδίου έσπευσαν να συνεισφέρουν το 1829 υπέρ του σχολείου 8.885 γρόσια. Κατά αναφορά της 7 Ιουλίου 1829 του εκεί διοικητή, «τους κατέλαβεν άμιλλα και φιλοτιμία, όλοι ενρίσκονται εις ενέργειαν και δεν υποφέρουν να μη συνεισφέρουν». Εθνική Εφημερίς, Α', αρ.36 της 20 Αυγούστου 1832, Μάρκος Β.Πελοποννήσιος, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.8, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 193, Σχολικά, 7 Ιουλίου 1829 και Ελ. Μπελιά, Η Εκπαίδευση ..ό.π., σ.46.

³⁴² Α.Ζ. Μάμουκα,, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα, τόμος ΙΑ', Πειραιάς 1852, σσ.181-182, Ελ. Κούκου, Το υψηλό του ήθος, Ιωάννης Καποδίστριας, περ. Επτά Ημέρες, Εφ. Καθημερινή της 25-26 Μαρτίου 1995, σ.31.

³⁴³ Ο ζήλος των κατοίκων για την εκπαίδευση των παιδιών τους απουσιάζει σε ορισμένα μέρη της χώρας. Στη Μπολοβίστα ο Θεόφιλος Λουλούδης αγωνίζεται να πείσει τους κατοίκους για την ανέγερση ενός σχολικού κτιρίου: «Ο άνθρωπος φαίνεται ότι έχει πολύν ζήλον και υποφέρει και πενίαν και ταλαιπωρίες προσδοκών να κατορθώση τίποτε, οι επικρατούντες όμως πρόκριτοι φαίνεται ότι αναβάλουν το πράγμα». ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 33, Σχολικά 1830, έγγραφο 10 προς Υπ Παιδείας. Αντιδράσεις υπήρξαν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (βλ. σ.77, υπσμ.333), κυρίως από παραδοσιακές κοινωνικές δυνάμεις, τόσο στα νεωτερικά στοιχεία που εισήγαγε στην εκπαίδευση (π.χ. υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία), όσο και στα οικονομικά μέτρα (φορολογία κλπ.). Περισσότερα για τις δυσχέρειες στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια βλ. στο Μαυροσκοφής, ό.π., σσ.346-352.

³⁴⁴ Κ. Χατζόπουλος, Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), , [Βάνιας] Θεσσαλονίκη 1991, σσ.313-317 και Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, Η ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832, Πελοποννησιακά, τόμος Ε', σσ.260-261 και Αντ. Α.Καρναβέζου Το πρώτον αλληλοδιδασκτικόν σχολείον Τριπολιτσάς και ο διδάσκαλος Εμμ.Ιωαννίδης- Κισθήνιος, Πελοποννησιακά, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1977, σσ.50-60 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία,..ό.π., σσ.300,315. Κατά τον Ιούνιο του 1832 σχεδόν όλοι οι διοικητές των επαρχιών υπέβαλαν εκθέσεις, όπου τόνιζαν την κακή κατάσταση των σχολείων εξ αιτίας της «μη πληρωμής των μισθών». Η Κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναγγείλει ότι στο εξής οι μισθοί σε όλα τα σχολεία του Κράτους θα πληρώνονται από τους διοικητές και την «απότισιν των οφειλομένων» μέσα σε τρεις μήνες από τους τοπικούς πόρους (23 Ιουνίου 1832). Οι σπουδαιότεροι πόροι σύστασης και συντήρησης των σχολείων ήσαν: Ι. Η συνδρομή της Κυβέρνησης, με την παραχώρηση κυρίως κτημάτων, κτηρίων και εθνικών γενικά τόπων για τη στέγαση σχολείων ή εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας -όσο ελάχιστα μπορούσε αυτή να αποδώσει ΙΙ. Οι ετήσιες η εφάπαξ γενόμενες εισφορές των κατοίκων. ΙΙΙ. Οι εισφορές των ξένων. Βλ. Ελ.Μπελιά, Η Εκπαίδευση ..ό.π., σσ.32-33. Επίσης Δασκαλάκης, Κείμενα,..ό.π., σσ.1791-1795, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Εκπαίδευση, φάκελος 22, έγγραφο 21 της 20 Απριλίου 1829, έγγραφο της 24 της 4 Νοεμβρίου 1829, έγγραφο 23 της 1 Απριλίου 1830, έγγραφο 53 της 22 Ιανουαρίου 1830, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1832, Εφ. Αιγιναία ..ό.π., φύλλο 1, (1831), σσ.6-7, Γενική Εφημερίς, φύλλο 37 (1829), σ.45, Δασκαλάκη, Κείμενα-ό.π., τόμος Α', σ.267 και τόμος 2, σσ.978-979, ΓΑΚ Σύρου, φάκελος Εκπαίδευση, φάκελος Υλικό Γυμνασίου (1843-1844), έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, (Επιστολή καθηγητή

το έργο των σχολικών επιτροπών, οι οποίες συστάθηκαν με την εγκύκλιο της 3 Οκτωβρίου 1829.³⁴⁵ Βασικό τους καθήκον ήταν η εξεύρεση επιτόπιων εισοδημάτων και η συλλογή των συνδρομών των κατοίκων, την οποίαν ενθάρρυναν συνήθως με την προσωπική τους προσφορά.³⁴⁶ Τα έσοδα όμως από δωρεές, αλλά και εράνους, με τους οποίους ο λαός αυθόρμητα συνεισέφερε από το υστέρημά του για την ίδρυση σχολείων στον τόπο γέννησης ή διαμονής τους, ήταν διαδεδομένη πρακτική τα πρώτα αυτά χρόνια, αν και ανεπαρκής μόνη της για την κάλυψη του τεράστιου εκπαιδευτικού δικτύου σε ολόκληρη τη χώρα.³⁴⁷ Τοπικοί παράγοντες ή κρατικοί λειτουργοί δεν έμεναν αμέτοχοι στη συγκέντρωση των εισφορών καταθέτοντας πρώτοι τη συνεισφορά και στοχεύοντας στον παραδειγματισμό των πολιτών.³⁴⁸ Κατάλογοι συνδρομητών σε πάνω από σαράντα περιπτώσεις εράνων που διενεργήθηκαν δημοσιεύθηκαν στη «Γενική Εφημερίδα»³⁴⁹ Η μορφή της προσφοράς των κατοίκων διακρινόταν σε εθελοντική εργασία, προσφορά πολύτιμων αντικειμένων,³⁵⁰ κυρίως όμως χρηματικές εισφορές. Αυτές υπολογίζεται ότι υπερέβαιναν τα 200.000 γρόσια για το διάστημα 1828-1831,³⁵¹ ποσό που άγγιζε περίπου το 0,5% των εσόδων των δημόσιων προϋπολογισμών για την Εκπαίδευση και την Εκκλησία την ίδια περίοδο.³⁵² Αξιοσημείωτες πρωτοβουλίες προσφορών ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη των κατοίκων της επαρχίας

Γυμνασίου Σύρου Ψύχα Ζ. προς το Δήμο), Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος (μέλους της Κοσμητείας της Σχολής), Λόγος εναρκτήριος..ό.π., 1880.

³⁴⁵ Απαρτίζονταν από εντόπιους παράγοντες που διακρίνονταν «δια τα φώτα, δια την αρετήν και πατριωτισμόν». Τα καθήκοντά τους οριζόνταν με την εγκύκλιο αρ.735, της 11 Μαΐου 1830. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Παιδείας φάκελος 30,1830.

³⁴⁶ Υπήρξαν έφοροι που αν έλαβαν ολόκληρη την οικοδόμηση σχολικού κτιρίου. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.30. Οι δωρεές βέβαια δεν έλλειπαν, τόσο από πρωτοβουλίες των εγχωρίων, όσο και από φιλέλληνες ή ομογενείς στο εξωτερικό. Την 29 Σεπτεμβρίου 1830 ο Ζήσος Σ. Ολύμπιος προσέφερε 396 γρόσια για σχολεία, θέατρο, μουσική, στρατώνες. Την 7 Ιουλίου στάλθηκαν 40 κιβώτια περιέχοντα Ευαγγέλια που τυπώθηκαν εκεί. Προσφορά του ίδιου, της Φιλελληνικής Επιτροπής Ν.Υόρκης και του Wessel επίσης. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, 54, Σχολικά 1832, Κατάσπχον Κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών, σ.10. Επίσης «οι Ριζάραι της Μόσχας προσέφεραν βιβλία...». Τρυφ.Ευαγγελίδης, ό.π., σ.300. «Εδήλον δ' ο Κυβερνήτης, ότι ήτο πάντοτε πρόθυμος αν δεν επήρουν αι εισφοραί των πολιτών, να πληρώνη τον διδάσκαλον, να κτίζη σχολεία και να πέμπη εις αυτά σχολικά είδη». Ήδη στη Ναυπλία υπήρχε μέριμνα της Φιλανθρωπικής Εταιρείας για ορφανοτροφείο, όπου στεγάζονταν ορφανά πολέμου. Ο.π. α.α.1.

³⁴⁷ Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία-ό.π., σ.16.

³⁴⁸ Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σ.195.

³⁴⁹ Γενική Εφημερίς, φύλλα 87,88 του 1828, φύλλα 6,12,13,23,27,36,37,38,45,47,50,57,68,70,71,72,74,77,78 του 1830, φύλλα 18,20,22,28,29,37,44,60-61,65,88,98 φύλλα 5,6,9,16,46,52 του 1831. Περιπτώσεις συνεισφορών για διάφορα σχολεία της χώρας που δε δημοσιεύθηκαν, αλλά υπάρχουν στην αλληλογραφία του υπουργείου Παιδείας με τους τοπικούς δήμους και αρχές. Βλ. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', ό.π.

³⁵⁰ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Είδος και μορφή ευεργεσίας, σσ.166-169.

³⁵¹ Το ποσό αυτό δεν ήταν ευκαταφρόνητο, λαμβανομένου υπόψη ότι ο Καποδίστριας για την ίδρυση 50 περίπου σχολείων χρειαζόταν 500-600.000 φράγκα (1.200.000 με 1.500.000 γρόσια). Επιστολή Καποδίστρια προς Εϋνάρδο της 30 Μαρτίου 1829 στο Ι.Α.Καποδίστριας, Επιστολαί,..ό.π., τόμος Γ', σ.76 και Μαυροσκούφης ό.π., σ.334.

³⁵² Σύμφωνα με το Μαυροσκούφη, οι ιδιωτικές αυτές προσφορές των κατοίκων άγγιζαν το 7% του προϋπολογισμού, (Μαυροσκούφης ό.π., σσ.334,697) πράγμα αδύνατο, αν δεχθούμε το ποσό των 200.000 γροσίων, εκτός αν το ποσό αυτό συγκριθεί με το κεφάλαιο των 1500.000 γροσίων ενδεικτικά αναγκαίο για την οικοδόμηση 50 σχολείων. Βλ. παραπάνω υποσμ.351.

Καλαβρύτων,³⁵³ της Σαντορίνης³⁵⁴ και άλλων. Ο τρόπος κατάθεσης της προσφοράς είναι εφάπαξ εισφορά, τμηματική (δόσεις), ετήσια ή πολυετής. Η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού, η οικονομική κατάσταση, το είδος των εργασιών στο κτίριο ήταν βασικοί παράγοντες που καθόριζαν το ύψος του ποσού που συγκεντρωνόταν. Συχνά υπήρχε ασυνέπεια μεταξύ των δηλούμενων και των εισπραχθέντων ποσών, λόγω ελλειπτικών συχνά καταγραφών ή κρουσμάτων παραπλάνησης.³⁵⁵ Κενά καταγραφών παρατηρήθηκαν και στο «Κατάστιχον κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών κλπ. υπέρ σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων» του 1829.³⁵⁶

Παράλληλα, στη Δ' Εθνοσυνέλευση (9 Ιουνίου 1829) προβλεπόταν σύσταση «Γαζοφυλακίου»,³⁵⁷ ταμείου για την ενίσχυση του κλήρου και των εκπαιδευτικών καταστημάτων, όπου θα εναποθέτονταν χρήματα από παλαιά κληροδοτήματα και όσα στο μέλλον θα κληροδοτούσαν οι «φιλοπάτριδες των Ελλήνων, οι εν Ελλάδι ή και εκτός αυτής διαμένοντες».³⁵⁸ Το ταμείο αυτό θα τροφοδοτούνταν και από υποχρεωτικές συνεισφορές των εκκλησιαστικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ενώ η Κυβέρνηση είχε την απόλυτη ευθύνη

³⁵³ Συγκεκριμένα αναφερόμαστε σε προσφορές των Σολιωτών, Περιστεραίων, Μεσορουγιωτών: «Καταθέτομεν εν μέρος γης της προγονικής μικράς ιδιοκτησίας μας, η οποία θέλει θεωρείται αδιαλείπτως ως κτήμα του Σχολείου. Θέλει ενοικιάζεται κατ' έτος..», Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την Καποδιστριακή περίοδο*, Επετηρίς των Καλαβρύτων 18 (1994), σ.194.

³⁵⁴ Προσέφεραν 16.890 γρόσια. Αναφορά της 24 Φεβρουαρίου 1830 του Εκτάκτου Επιτόπου Ν. Κυκλάδων στον Καποδίστρια στο: Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Β', σσ.807-819. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

³⁵⁵ Ο Ν.Χρυσόγελος επέπληττε κάποιους Μήλιους, οι οποίοι δεν έδωσαν τη συνεισφορά τους, «αφού εδημοσίευσαν προς το κοινόν τα ονόματα, διότι εκτός της αισχύνης, ήτις παρέπεται εις τους ψευδομένους τας υποσχέσεις των, η δικαιοσύνη της Κυβερνήσεως θέλει τους υποχρεώσει να αποδώσωσιν το ιερόν τούτο χρέος». Γενική Εφημερίς, φύλλο 68 της 23 Αυγούστου 1830, σ.281, Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Β', σσ.1468-1470 και Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992, σ.50.

³⁵⁶ Αυτά είναι άγνωστο αν οφείλονταν σε συντακτικές παραλείψεις ή στη μη αποστολή προς δημοσίευση όλων των καταλόγων. Το Κατάστιχο αυτό είχε ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1829-1820 Δεκεμβρίου 1832 (σ.48). ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, Εκπαίδευση φάκελος 54, Σχολικά, 1832.

³⁵⁷ Η λέξη προέρχεται από το λατινικό *gaza-ae>casa*, δηλαδή ταμείο. Το ψήφισμα υπογράφηκε από τους Γραμματείς Ν-Χρυσόγελο και Ιάκωβο Ρίζο Νερούλο, μετέπειτα επίσης Γραμματέων του τότε υπουργείου Παιδείας. Γενική Εφημερίς, φύλλο 55 της 14 Αυγούστου 1829, σ.225.

³⁵⁸ Στο Αρθρο Α' του ΙΑ' Ψηφίσματος της Δ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσεως 9 Ιουνίου του 1829 στο Αργος περί οργανώσεως της παιδείας εν Ελλάδι «Δίδεται πάσα δύναμις και πληρεξουσιότης εις την Κυβέρνησιν να συνάξη, όπως κρίνη ασφαλέστερον και καταλληλότερον, όλας τας πληροδοσίας, όσας φιλόκαλοι ομογενείς εντός ή εκτός της Ελλάδος αφιέρωσαν, ή θέλουν αφιερώσει εις το μετά τούτα, εις φιλάνθρωπο και κοινωφελή Καταστήματα». Στο Αρθρο Γ' Η Κυβέρνηση «θέλει συστήση Γαζοφυλάκων, υπό την ιδίαν της άμεσον διεύθυνσιν, εις το οποίον θέλει αποτίθεσθαι τα από των πληροδοσιών και τα από των Ιερών Καταστημάτων συλλεγόμενα χρήματα, άρθρα Α και Β', προσδιορισμένη εξηρημένως εις βελτιώσιν του ιερατείου, εις προικισμόν του Ορφανοτροφείου, εις υποστήριξιν των αλληλοδιδασκτικών Σχολείων, Σχολείων τυπικών, Σχολείων ανωτέρας τάξεως δια τους Εκκλησιαστικούς, Πολιτικούς ή δια τους αφιερωθησομένους εις την σπουδήν των τε Επιστημών, των τεχνών και της φιλολογίας, και εις την σύστασιν δημοσίων Τυπογραφιών». (Εν Αργεί 2 Αυγούστου 1829). Γενική Εφημερίς, φύλλο 55, ό.π., Α.Ζ. Μάμουκα, Τα κατά την αναγέννησιν..ό.π., σσ.100,112,188, Κούκου, Ο Καποδίστριας..ό.π., σσ.12-14 και Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμος Β¹, Αθήνα 1989, σσ.118-119.

της διαχείρισής του.³⁵⁹ Σημαντικός στόχος της Κυβέρνησης Καποδίστρια υπήρξε επίσης η απόπειρα καταγραφής και φορολόγησης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας προς όφελος της εκπαίδευσης, η οποία όμως συνάντησε δυσκολίες.³⁶⁰ Παρά την πρόθεσή του, δεν έλαβε δραστικά μέτρα, ίσως επειδή επιδίωκε σταδιακή ρύθμιση του θέματος.³⁶¹ Παράλληλα όμως παράγγελλε σε διοικητές των επαρχιών να χρησιμοποιούν μοναστηριακά εισοδήματα για τις ανάγκες των σχολείων,³⁶² κάτι που μερικοί εφάρμοζαν με ζήλο παρά τα προβλήματα που υπήρχαν.³⁶³

Η ενθάρρυνση λοιπόν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αποτέλεσε βασικό παράγοντα προώθησης τόσο της βασικής, όσο και της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παράδειγμα εύγλωττο, η προθυμία του Κυβερνήτη να βοηθήσει με την κρατική επιχορήγηση 1500 φοινίκων ετησίως στην ίδρυση εμπορικής σχολής Σύρου το 1831 από εμπόρους του νησιού.³⁶⁴

Εγχώριοι ευεργέτες, όπως οι κληρονόμοι του Γ. Βεργόπουλου στην Καλαμάτα,³⁶⁵ ο Μ. Συναδινός στα σχολεία της Κέας,³⁶⁶ ο Γαλάνης Κουμουνδουράκης, ο Ανδρούτσος Σπανός ή ο

³⁵⁹ Μάμουκας, ό.π., σσ.137,188 κ.έ. Έγκαιρη και σωστή η επισήμανση από τον Καποδίστρια της αναγκαιότητας συγκέντρωσης των χρημάτων που κληροδοτήθηκαν και από το 1830 προσπάθησε να θέσει το θέμα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις. ΓΑΚ, Τπ, Θρησκείας 27, Σχολικά της 6 Μαΐου 1830.

³⁶⁰ Οι δύο επιτροπές αρχιερέων που κατάρτισε ο Καποδίστριας για την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου δεν επιτέλεσαν σημαντικό έργο. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. (Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά, Αθήνα 1976, τόμος Α', σσ.324-325. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 20, (1829), Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., σ.1022 και Χρυσόγελοσ Ν., Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, εν Αργεί, την 19^{την} Δεκεμβρίου 1831, σ.2. Άλλοτε οι πόροι ήταν ανεπαρκείς, άλλοτε αντιμετώπιζε τη δυστροπία ηγουμένων στην παραχώρηση εισοδημάτων, άλλοτε την αθέτηση υποσχέσεών τους. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', έγγραφο 1344 της 11 Δεκεμβρίου 1829 (αναφορά προσωρινού διοικητή της Σκοπέλου στη Γραμματεία), σ.607, και ό.π., τόμος Β', έγγραφο 739 της 12 Οκτωβρίου 1829 (αναφορά προσωρινού διοικητή της Νάξου στη Γραμματεία για την Αμοργό), σσ.325-326 και έγγραφο 1 Φεβρουάριου 1830 (αναφορά Δημογεροντίας Σκιάθου στη Γραμματεία), σσ.852-853.

³⁶¹ Ο Καποδίστριας επιδίωκε σταδιακή εκμετάλλευση της περιουσίας αυτής προς όφελος της εκπαίδευσης και ρύθμιση του θέματος μετά από κατάλληλη προετοιμασία, όπως σχετικά ανέφερε στην επιστολή του της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλέξανδρο Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας: «ήθελε λάβη καιρόν να προτταρασκενάση άλλους πόρους εγχωρίους, τους εκ των μοναστηρίων». ΑΤΕ, 1830/ Δ60, 2, έγγραφο 24 του 1830. Δωρεάι και Κληροδοτήματα Ελλήνων από τη Ρωσία (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητα Ζωσιμάδων κ<ι ιατρού Φλέβα) και Ι.Α. Καποδίστριας, Επιστολαί, ό.π., τόμος Τ', σ.330.

³⁵² Επιστολή Καποδίστριας της 20 Ιουλίου 1830 προς το διοικητή Τήνου. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Γ', σσ.2012-2013.

³⁶³ Συνήθη προβλήματα ήταν η αμηχανία, η αδιαφορία, η δυστροπία ή και άρνηση των μοναχών, η ανεπάρκεια των εισοδημάτων τους, σφετερισμοί και παρανομίες ή κακοδιαχείριση των μοναστηριακών πόρων αφιερωμένων στην εκπαίδευση, στην οποία δεν μένουν αμέτοχοι πρόκριτοι, σχολικές εφορείες ή ιδιώτες. Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.331-333.

³⁶⁴ Ο.π., σ.259, Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σ.417 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π. σσ.297-298.

³⁶⁵ Αφησε «επ'ωφελεία των οικοδομηθησομένων σχολείων» της Καλαμάτας 5.000 γρόσια. ΓΑΚ, Τπ, Θρησκείας, φάκελος 26, Σχολικά, έγγραφο 16 Απριλίου 1830, Δασκαλάκης.. Κείμενα..ό.π., τόμος Β', σσ.880-883 και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σ.542.

Αθ. Τζίπηρας,³⁶⁷ άτομα που πρωτοστάτησαν με συνεισφορές, δωρεές και υ?τηρεσίες στην εγκαθίδρυση του σχολικού δικτύου ευθυγραμμίζονταν κατά ένα τρόπο με την οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης. Όλοι αυτοί οι αβίαστα προσφερθέντες ανέρχονταν σε περίπου 70% του συνολικού αριθμού των ευεργετών της καποδιστριακής περιόδου.³⁶⁸ Η πλειονότητα των ευεργετών του εσωτερικού ανήκει στους μεσαίους και μικρούς κληροδότες ή δωρητές.³⁶⁹ Με δωρεές επίσης από συνεργάτες και προσωπικούς γνωστούς του Κυβερνήτη συγκεντρώθηκαν βιβλία, ενισχύθηκε η υλικοτεχνική υποδομή, οργανώθηκε η πρώτη βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου, από την οποία εμπλουτίζονταν με βιβλία τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία.³⁷⁰

Στηριγμένος ο Καποδιστριας λοιπόν σε δωρεές κυρίως ομογενών, αλλά και ευρωπαίων φιλελλήνων από Ρωσία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία³⁷¹ έθεσε τις βάσεις για την

³⁶⁶ Προσέφερε 20.000 γρόσια για την ανέγερση σχολείου εκεί. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 38 (1840), έγγραφο 064, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 193, έγγραφο 1317 της 18 Μαΐου 1840, φάκελος 38, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838, και Τπ. Θρησκείας, φάκελος 23 Σχολικά, έγγραφο 28 Ιανουαρίου 1830 φάκελος 25, Σχολικά, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1830, φάκελος 35 Σχολικά, έγγραφο 31 Ιανουαρίου 1831. Από τους τοπικούς μικρούς δωρητές ενδεικτικά αναφέρουμε επίσης τον Α. Θεοχαρίδη, αλληλοδιδάσκαλο στο σχολείο Σαλαμίνας, ο οποίος προσέφερε 80 φοίνικες, (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας φάκελος 36, (1831), έγγραφο 628 της 7 Φεβρουαρίου 1831. Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Γ', σσ.1679-1680), τον Δ. Μπάρτη που άφησε σε φιλανθρωπικά καταστήματα 40 πεντόφραγκα (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας 31, Σχολικά, έγγραφο της 17 Απριλίου 1830), τη Μ.Β. Κυτριλάκη, η οποία αφιέρωσε στην εκπαίδευση όλη τη γονική της κατάσταση (ΓΑΚ, Τπ.Θρησκείας, φάκελος 39, Σχολικά, έγγραφο 9 και 17 Μαΐου 1831, 40 Διάφορα της 3 Ιανουαρίου 1831), το Δημήτριο Ρεμπούς, ο οποίος προσέφερε τον κήπο του στο κοινό σχολείο της Καλαμάτας (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 39, Σχολικά, έγγραφο της 18 Μαΐου 1831, φάκελος 31, Σχολικά έγγραφο 9 και 18 Μαΐου 1831).

³⁶⁷ Ο Κουμουνδουράκης, εκτός από διάφορες συνεισφορές του πλήρωσε τη μισθοδοσία δασκάλου του Κάμπου Καλαμάτας, ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά της 17 Ιουνίου 1830 και Ελ. Μπελιά, Η Εκπαίδευση, ό.π., σ.58. Ο Ανδρούτσος Σπανός επιδόθηκε στην οικοδόμηση και συντήρηση σχολείου Ραχόβης και Ακράτας με καθολική αφιέρωση της περιουσίας του με τη διαθήκη του Ανδρούτσου Σπανού της 2 Αυγούστου 1830 (21). ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 17 Ιουνίου 1830. Γενική Εφημερίς, Ε',(1830), σ.47 και Π.Σωτηρόπουλου, Η ελληνική σχολή Ραχόβης Καλαβρύτων, ό.π., σσ.145-149. Ο Αθ. Τζίπηρας προσέφερε 2500 γρόσια στην ανέγερση αλληλοδιδασκτικού σχολείου Σοπωτού Καλαβρύτων. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 26, (1830), έγγραφο 1543 της 30 Απριλίου 1830. Χ. Μπαμπούνης, Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων, ό.π., σσ.169-175, Θ. Χαραλαμπόπουλος, Η ελληνική σχολή Σοπωτού-Καλαβρύτων, ΙΕΕ 6 (1962), σσ.190-191.

³⁶⁸ Παράρτημα 1, Α' Πίνακες σσ.34-40, Β' Γραφήματα, σσ.Γ13-Γ15, σσ.Δ1-Δ10

³⁶⁹ Ο.π.

³⁷⁰ Κατάφεραν να συναχθούν 1018 τόμοι διαφόρων συγγραμμάτων, Η Αιγιναία, ό.π., Παράρτημα αρ.1 αρ.584, της 31 Δεκεμβρίου 1830, σ.40. Ο Νεόφυτος Δούκας, δάσκαλος του γένους, που διορίστηκε στην επιτροπή του Ορφανοτροφείου Αίγινας, φθάνοντας από τη Βλαχία στο Ναύπλιο τις αρχές του 1832 έστειλε 45 κιβώτια που περιείχαν 10.077 βιβλία από τα 70.000 που εκδόθηκαν από τον ίδιο, για τα οποία δαπάνησε 156.000 δραχμές και μοίρασε 43.000 αντίτυπα σε όλα τα ελληνικά σχολεία. Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ.299. Πηγή συγκέντρωσης βιβλίων αποτέλεσε η μεγάλη δωρεά των αδελφών Ζωσιμά (βλ. κεφ. Ευεργεσία, Είδος και μορφή ευεργεσίας, σ.162) καθώς και των Παν. Κοδρικά, Χριστοφόρου Σακελλαρίου, Ν.Βάμβα, Π.Δάρβαρη, Ν. Δούκα, Κ. Οικονόμου κ.α. Μέσω του εφόρου της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου, όπου συγκεντρώνονταν τα βιβλία, αποστέλλονταν στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.238-247.

³⁷¹ Ο Ρώσος ναύαρχος Ricord αν έλαβε την διοργάνωση εράνου στη Λακωνία, ο οποίος απέδωσε 2.600 φράγκα, με στόχο τη συντήρηση αλληλοδιδασκτικού σχολείου Λακωνίας μόλις έφτασε εκεί το Δεκέμβριο του 1830. Φιλελληνικά κοιμιάτα και ομογενείς Βερολίνου και Δρέσδης το 1829 συνέδραμαν

πληρέστερη οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου στην Αίγινα και την οργάνωση του πρώτου εκπαιδευτικού συγκροτήματος στη νεότερη ελληνική ιστορία, στο οποίο σπούδαζαν δωρεάν από τον Απρίλη του 1830 πάνω από 1000 μαθητές.³⁷² «Ελπίζομεν ότι δια της θείας αντιλήψεως και δια της συνδρομής των γενναίων φίλων της Ελλάδος, θέλομεν δννηθή να προμηθεύσωμεν εις εκάστην Επαρχίαν και χωρίον την ωφέλειαν των στοιχειωδών σχολείων» σημείωνε ο Ι. Καποδίστριας.³⁷³ Ο Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος ήταν μόνιμος ευρωπαϊός οικονομικός χορηγός. Σε επιστολή του προς αυτόν ο Καποδίστριας αναφέρεται στον τρόπο χρησιμοποίησης των επιχορηγήσεων του: «...At 154.860 έρχονται εν καιρώ, διότι μόλις μας έμεναν εν τω ταμείω ολίγαι εκατοστές ταλλήρων. και θέλω τα μεταχειρισθή εις τας χρείας της διοικήσεως, αφήνων εις το μετέπειτα να δώσω ίσην ποσότητα εις τα σχολεία και εις την γεωργίαν εκ του βοηθήματος των 1.200.000 φράγκων.³⁷⁴ Ο Eyrnard έστειλε 50.000 φράγκα την 16 Ιανουαρίου 1829 για την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων, εκφράζοντας την επιθυμία η χειρονομία του αυτή να αποτελέσει αντικείμενο μίμησης για τους ευκατάστατους.³⁷⁵ Το νέο κτίριο του «Κεντρικού σχολείου» Αίγινας, ένα από τα λαμπρότερα ιδρύματα της εποχής, οικοδομήθηκε με την επιχορήγησή του.³⁷⁶ Δωρεά του ίδιου είναι και το πρώτο αγροτικό σχολείο του ελληνικού κράτους, το Γεωργικό σχολείο της Τίρυνθας, το επονομαζόμενο «Πρότυπο Αγροκήπιο».³⁷⁷

«Εις εκπαίδευσιν των πολυπληθών ορφανών του δυστυχούς τόπου τούτου...» προσέφεραν οι ολλανδοί φιλέλληνες 15.000 φράγκα. Με την παύση της λειτουργίας της επιτροπής των φιλελλήνων της Γενεύης ο πρόεδρος Bertrand απέστειλε στην ελληνική Κυβέρνηση το ταμειακό υπόλειμμα των 18.207,95 φράγκων για τις σχολικές ανάγκες.³⁷⁸

Από αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι την έλευση του Καποδίστρια στην Ελλάδα ήδη είχε προηγηθεί ένας αριθμός ευεργεσιών από μεγάλους δωρητές, όπως του Ιωάννη Βαρβάκη, ο

σε υποτροφίες απόρων ελλήνων φοιτητών. Επίσης ο Dutrone το 1828 προσέφερε 1500 δραχμές σε κατάστημα στρατιωτικής παιδείας, επιλογής της Κυβέρνησης. Παράλληλα ο Εϋνάρδος, εκτός από τις 50.000 φράγκα που χορήγησε για την ίδρυση σχολείων, κατέθεσε στη Χρηματιστική Τράπεζα της Ελλάδας ποσά, προϊόντα εράνων των φιλελληνικών κοιμημάτων της Γενεύης με στόχο πάλι την ενίσχυση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Ελ.Μπελιά, Η Εκπαίδευση..ό.π., σ.34 και σ.21, Υπουργείον Παιδείας, Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), αρ.22 και ΑΤΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 15239 της 16 Δεκεμβρίου 1834.

³⁷² Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σσ.150-151, Θ. Χατζηστεφανίδης, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986), [Παπαδήμα], Β' έκδοση, Αθήνα 1990, σ.47 και Η Αιγιναιά, Παράρτημα αρ.1, αρ.584, σσ.33-50.

³⁷³ Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας..ό.π., σ.11.

³⁷⁴ 1.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί, ό.π., τόμος Δ', σ.36.

³⁷⁵ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σσ.409-410, Δ. Ζωγράφος, Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα 1921-1924, ιβ έκδοση 1976, τόμος Α', σ.202,

³⁷⁶ Ε. Κούκου..ό.π., σσ.591-592, Η Αιγιναιά, Παράρτημα, αρ.1 Έκθεση Α. Μουστοξύδη, ό.π., αρ.584, σ.39 και ΑΤΕ, 1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουαρίου 1833. Για τη συμβολή του Εϋνάρδου στην ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης βλ. Ελένης Ε. Κούκου, Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος, ο Φίλος των Ελλήνων, Αθήνα 1963. Φιλέλληνες και ομογενείς του εξωτερικού συν έβαλαν μαζί με τον Καποδίστρια στην ανέγερση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας σε οικόπεδο, το οποίο δωρήθηκε από τη δημογεροντία της Αίγινας. Γενική Εφημερίς, αρ.5 της 16 Ιανουαρίου 1829.

³⁷⁷ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σσ.409-410, Ζωγράφος, ό.π., τόμος Α, Αθήνα 1976, σσ.301-311. Βλ. κεφ Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.783-784.

³⁷⁸ Λ. Βελέλης, Ο Καποδίστριας..ό.π., σ.143.

οποίος προσέφερε 600.000 γρόσια (25.000 ρούβλια) για να δημιουργηθεί σχολείο στο Αργος³⁷⁹ και από άλλους μικρότερους.^{3*0}

Σκοπός του Καποδίστρια ήταν να «σι/νάξη καθ όν τρόπον ήθελε κρίνει ασφαλέστερον και καταλληλότερο τα κεφάλαια, εκ των αφιερωμάτων, όσα γενναίοι τινες πολίται προσδιόρισαν προ χρόνων εις φιλόανθρωπα και κοινωφελή καταστήματα». Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία είχαν κατατεθεί κληροδοτήματα, όπως εκείνο του Βαρθάκη, των Ζωσιμάδων,³⁸¹ των ιατρών Φλέβα³⁸² και Τζιρόπουλου.³⁸³ Πάρα πολλά κληροδοτήματα παρέμεναν ανενεργά. Οι κληρονόμοι κάποιων από αυτά είχαν εμπλέξει το Κράτος σε δικαστικούς αγώνες για την ακύρωσή τους. Αρκετά παρέμεναν άγνωστα, άλλα απωλέσθησαν.³⁸⁴ Γενικότερα, μέχρι την Ε' Συνέλευση των Ελλήνων το 1831 εισήλθαν από τη

³⁷⁹ Κωνσταντίνος Βαρθάκης, *Ιωάννης Βαρθάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης*, περ. Ημερήσια. Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.26. Επίσης ΑΥΕ, Φακ.1830/81,2, (Επιστολή Καποδίστρια προς Στούρτζα) και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουερ, ό.π., σσ.326-327. Ο Βαρθάκης δήλωσε στο Βουλευτικό σώμα ότι είχε καταθέσει στην Τράπεζα της Μόσχας 300.000 ρούβλια για την πληρωμή των δασκάλων ενός κεντρικού σχολείου. Ελ.Κούκου, *Ο Καποδίστριας* ..ό.π., σ.588. Το φθινόπωρο του 1825 τη συντήρηση των σχολείων της Αθήνας, όπως και την ίδρυση σχολείου για κορίτσια είχε αναλάβει η «Φιλόμουσος Εταιρεία» ή Εταιρεία των Μουσών. Ό.π., σ.43 και Δασκαλάκης, *Ο ελληνικός λαός*..ό.π., σ.109.

³⁸⁰ Τέτοια παραδείγματα είναι του ιατρού Κωνσταντίνου Φλέβα από τη Νάουσα το 1825 που άφησε με διαθήκη του υποτροφίες σε «άπορους φιλομαθείς νέους» από Μεσολόγγι περίπου 8.969 βασιλικά φλωριά (δουκάτα), ισοδύναμα με 183.306 γρόσια, του Παξιμάδη Ιακώβου, εμπόρου από την Τήνο, ο οποίος άφησε με διαθήκη του το 1825 για τον μισθό δασκάλου ιερωμένου στο σχολείο Τήνου 18.750 γρόσια, του Δοσίθεου Φιλίτη, Μητροπολίτη Ουγκροβλαχίας που άφησε με διαθήκη του στα σχολεία της Ελλάδας 8.000 δουκάτα εκτός εκείνων στο Παν/μιο. Μητρώων Κληροδοτημάτων Ύπ.Παιδείας (ΜΗΚ), τόμος Α', σ.15, ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1831 και Φακ.1865/88,1γ, έγγραφο 47 της 18 Ιανουαρίου 1865, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Φακ.1835/88,1, έγγραφο 1592 της 2 Φεβρουαρίου 1835, ΜΗΚ, αρ.104, ΑΥΕ, Φακ.1850/88,16803 της 13 Μαΐου 1850 και Φακ.1880/88,1, έγγραφο 380 της 19 Μαρτίου 1980, έγγραφο 345 της 10 Μαρτίου 1980, Φακ.1884/ Δ60 και Φακ.1833/88,1, έγγραφο 15239 της 16 Δεκεμβρίου 1834.

³⁸¹ ΓΑΚ, Πρωτόκολλο των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας, έγγραφο 174 της 7 Νοεμβρίου 1829 και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β' Παιδείας, θυρίδα 113, φάκελο 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 145, φάκελος 10, έγγραφο 24478, θυρίδα 106, φάκελος 16-19, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20,1829 και ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833.

³⁸² Δεν απέδωσε η προσπάθεια του Καποδίστρια να εισάγει 183.306 γρόσια του γιατρού Φλέβα στο Γαζοφυλάκιο Το Φεβρουάριο εισπράχθηκαν από τη Μόσχα μόνο 654 ρούβλια. Ν.Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών..,ό.π., σσ.2-3. ΜΗΚ,Β', σ.11, ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1831 και Φακ.1865/881γ, έγγραφο 47 της 18 Ιανουαρίου 1865, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

³⁸³ ΑΥΕ, Φακ.1840/88,1, έγγραφο 28476 της 6 Δεκεμβρίου 1840, έγγραφο 1409 της 30 Απριλίου 1840, Φακ.1841/88,1, έγγραφο 19711 της 25 Αυγούστου 1841, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φακ.25, έγγραφο της 13 Μαρτίου 1830. Πρωτόκολλο εισερχομένων, ό.π. αρ.731 της 13 Μαρτίου 1830. Εφ. της Κυβερνήσεως, φύλλο 12 της 15 Μαρτίου 1830, σ.91.

³⁸⁴ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.282-284. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αποτυχία προσπάθειών εθνοφελούς χρήσης της τεράστιας περιουσίας του Δ. Σαϊτζή, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας χάθηκε. Η περιουσία αποτελούνταν από 1599 στρέμματα στη Βεσσαραβία, 50.000 ολλανδικά φλουριά και άλλα. ΓΑΚ, Πρωτόκολλο των εισερχομένων., ό.π., αρ.1697 της 28 Σεπτεμβρίου 1830 και 1705 της 29 Σεπτεμβρίου 1830.

Ρωσία στο δημόσιο ταμείο 7.965 δίστηλα (ισπανικά τάλληρα) από κληροδοσίες.³⁸⁵ Από τους πρώτους που έσπευσαν να βοηθήσουν χρηματικά τις προσπάθειες του Καποδίστρια, εκτός από τη βιβλιοθήκη τους «αφιερωθείς εις το Έθνος» με 5.400 τόμους,³⁸⁶ ήταν οι αδελφοί Σακελλαρίου από το Βουκουρέστι,³⁸⁷ οι Πολυχρόνης Κ. Νάννης και οι αδελφοί του, έμποροι στο Βουκουρέστι επίσης,³⁸⁸ οι Απόστολος Παπουτζής από Βλαχία,³⁸⁹ Αντώνιος Αντωνόπουλος, Αλέξανδρος Ησαΐας το 1829,³⁹⁰ Π.Καραγιάνόπουλος από Τεργέστη,³⁹¹ Σωτήριος Αντωνίου,³⁹² Σίμων Γ. Σίνας και «τινές των εν Βιέννη συμπολιτών του Γραμβοβλάχων»³⁹³

Ο Κυβερνήτης πρότεινε σε προξένους των χωρών υποδοχής του ελληνισμού της διασποράς, σε επιτρόπους του, αλλά και φιλέλληνες να συνεχίσουν τις κατάλληλες ενέργειες, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν, όσο το δυνατόν καλύτερα, τα χρήματα τα αφιερωμένα σε εκπαιδευτικούς σκοπούς: «Δεν αγνοούμε ότι ο μακαρίτης Ιωάννης Βαρβάκης εκληροδότησεν εις την πατρίδα του εν εκατομμύριον ρουβλίων. Δεν αγνοούμε ωσαύτως τας επίσης γενναίας διαθέσεις της αδελφότητος των Ζωσιμάδων και του ιατρού Φλέβα». Υπογραμμίζει σε άλλο σημείο: «Νομίζομεν ότι ηθέλομεν φανή ολίγωροι όλων των ημετέρων καθηκόντων, εάν δεν προσπαθούμεν όλαις δυνάμεσι δια να προμηθεύσωμεν εις την δημοσίαν εκπαίδεινσιν τους πόρους, όσους ευγενή έχοντες αισθήματα αγαθοεργίαν πολίται αφιέρωσαν

³⁸⁵ Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σ.205. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 46, Σχολικά έγγραφο της 19 Ιουνίου 1831.

³⁸⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 25, ό.π.

³⁸⁷ ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 138 της 20 Μαρτίου 1833, Απέστειλαν σε διαφορετικές δόσεις 3250 δουκάτα και 4.200 κολονάτα. ΓΑΚ, Κλάδος Β¹, Θυρίδα 25 φάκελος 2, έγγραφο 2606 και 533715 της 1 Απριλίου 1835, Θυρίδα 185, έγγραφο 2858 της 16 Νοεμβρίου 1836, έγγραφο 1160 της 4 Νοεμβρίου 1835, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 55, Σχολικά, έγγραφο 29 Δεκεμβρίου 1832 και Ι.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί, τόμος Β¹, σσ.233-234.

³⁸⁸ Έδωσαν 500 δίστηλα για «τα σχολεία της Ελλάδος». Από τους τόκους του κεφαλαίου αυτού 6α διανεμόνταν βιβλία σε άπορους μαθητές. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά έγγραφο 27 Νοεμβρίου 1830 και Αιγιναία αρ.13, της 15 Απριλίου 1831.

³⁸⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 46, Σχολικά της 19 Ιουνίου 1831, Εφ. της Κυβερνήσεως, φύλλο 33 της 8 Σεπτεμβρίου 1834, σ.254.

³⁹⁰ Ανερχόταν σε 1500 δίστηλα (2765 γρόσια). ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο 1598 της 12 Νοεμβρίου 1830 και Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Γ¹, σσ.1488-1489.

³⁹¹ Προσέφερε 100 φιορίνια υπέρ των σχολείων του Ναυπλίου το 1831 (3/2/1831) ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φάκελος 6, 1831, έγγραφο 1885 της 3 Φεβρουάριου, φάκελος 36, Σχολικά, έγγραφο της 3 Φεβρουάριου 1831, φάκελος 40, Σχολικά έγγραφο της 23 Ιουνίου 1831, φάκελος 43 Σχολικά έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1831 και Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Γ¹, σ.1728.

³⁹² Το κληροδότημα ανερχόταν σε 14.000 φιορίνια (7000 «τάλαρα de la Reine») ισοδύναμα με 12.000 δραχμές και προορίζονταν για τα αλληλοδιδασκτικά. Από το ποσό αυτό εστάλησαν 10.000 φιορίνια εστάλησαν ΜΗΚ, σ.11, ΓΑΚ, Κλάδος Β¹, Θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φάκελος 30β, έγγραφο 17 Ιουνίου 1830, και Σχολικά έγγραφο της 9 Αυγούστου 1830, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 3, σ.97 και Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62.

³⁹³ Προσέφεραν 2.007 περίπου δίστηλα για δημόσια καταστήματα της χώρας μεταξύ των οποίων και το Ορφανοτροφείο. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 25, Σχολικά έγγραφο της 15 Μαρτίου 1830, φάκελος 27, Σχολικά της 16 Μαΐου 1850, φάκελος 32, Σχολικά, έγγραφο της 27 Οκτωβρίου 1830 και φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο της 4 Νοεμβρίου 1830.

υπέρ αυτής».³⁹⁴ Δίνοντας τη δικαιοδοσία περισυλλογής των διασκορπισμένων αυτών κεφαλαίων³⁹⁵ και προχωρώντας εν συνεχεία σε προτάσεις για τον τρόπο της ανάκτησής τους συμβούλευε και προέτρεπε: «Υποτιθεμένου του ότι δια να πραγματοποιήσητε την άνω ειρημένην ποσότητα ηθέλετε λάβη χρείαν να εμβήτε εις συμφωνίας τόσον με τους διαθηκοτελεστάς, όσον και με τους χρεωφειλέτας του κ. Βαρβάκη, Ζωσιμά και Φλέβα, η Κυβέρνησις σας δίδει περί αυτών δια του παρόντος την πληρεξουσιότητα... Έχετε ωσαύτως το κύρος να συμφωνήσητε, συντάξετε και υπογράψετε εν ονόματι της από μέρους της Κυβερνήσεως πάντα οποιονδήποτε συμβιβασμόν με τους χρεοφειλέτας, ώστε δυνάμει αυτού να κατορθώση την άμεσον ανάκτησιν ενός μέρους των κληροδοσιών διαφυλάττουσα μ' όλον τούτο όλα της τα δικαιώματα επάνω εις το υπόλοιπον».³⁹⁶

Σύμφωνα με τους ισολογισμούς της καποδιστριακής περιόδου κατά το διάστημα Ιανουαρίου 1828 - Απριλίου 1829 υπάρχει ισοστάθμιση εσόδων - εξόδων που ανέρχονταν συνολικά σε 25.618.664 γρόσια. Την περίοδο 1 Μαΐου 1829 - 30 Απριλίου 1830 παρατηρήθηκε έλλειμμα 12.598.014 γροσίων, ενώ οι εισφορές προς το Ορφανοτροφείο αυξήθηκαν. Το 1831, αν και οι εισφορές στο ίδρυμα αυξήθηκαν, το έλλειμμα ανερχόταν σε 3.483.796 φοίνικες.³⁹⁷

Πίνακας Εκπαιδευτικών δαπανών 1828-1831.

Ελλειμμα		Εσοδα	Εξοδα	Ορφανοτροφείο	
Ιανουάριος 1828 - Απρίλιος 1829		25.618.664 γρόσια	25.618.664 γρόσια	666.508 γρόσια	2,61%
1 Μαΐου 1829-30	12.598.014 γρόσια	18.991.000 γρόσια	31.598.014 γρόσια	1.200.000 γρόσια	3,80%
Απριλίου 1830					
1831	3.483.796 φοίνικες	5.996.000 φοίνικες	9.479.796 φοίνικες		

Πίνακας 12.³⁹⁸

Σύμφωνα με δικούς μας υπολογισμούς, το συνολικό ποσό των συνεισφορών, δωρεών και κληροδοτημάτων ανά γεωγραφική περιοχή που προσφέρθηκαν τόσο από ευεργέτες του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού για το διάστημα μέχρι το 1832 είναι:

³⁹⁴ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλ. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, 1830/Δ60, υπφ.2, έγγραφο 24 («Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας Ιωάννη Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα»). Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα) και Ι.Α.Καποδίστριας, Επιστολαί, ό.π., Γ, σσ.329-331.

³⁹⁵ Ανέθεσε στον Αλέξανδρο Δ. Στούρτζα να χρησιμοποιήσει τους κατάλληλους χειρισμούς για την είσπραξη των εκτελεστών δωρεών του Βαρβάκη, των Ζωσιμά και άλλων κληροδοτών βάσει του ψηφίσματος ΙΑ' της 2 Αυγούστου 1829, άρθρο Α' στο Μάμουκας, Τα κατά την Αναγέννησιν, τόμος ΙΑ', ό.π.

³⁹⁶ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Α. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, Φακ.1830/ Δ60, έγγραφο αρ.24. («Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας..ό.π.»).

³⁹⁷ «Πίνακας εκπαιδευτικών δαπανών, 1828-1831» στο Μαυροσκούφης, ό.π., σ.697.

³⁹⁸ Ό.π., σ.697 και Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ), αρ.4, τόμος Β¹, Δ' εν Αργεί Συνέλευσις, Αθήνα 1873, σσ.451,456.

Πίνακας συνολικών προσφορών ανά δεκαετία					
Περίοδος 1828-1831					
ΕΤΗ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	«ΕΘΝΟΣ»
Μέχρι 1828	184.306 γρόσια// 700.000 ρούβλια// '800 αργυροί// 5Χ+2 κτίρια// Χ βιβλία	300.000 ρούβλια ετ.τοκ=15.000 δρχ. (από το 1824)	25.000 ρούβλια// 2 Σσχ	18750 γρόσια (10.351 δρχ)// 7.500 δρχ.	
1828- 1832	13.000 γρόσια// 13000 φοίνικες// 14.000 δρχ// 9.000 φιορίνια// 4 οικίες// Χ μισθοί// 10 βιβλία// υποστατικά	1520 δίστηλα// 102 δίστηλα ετ// 1.850 δρχ// 85.000 ολλ. φιορίνια// 7.660 φοίνικες// 2.000 κολονάτα// 8.300 γρόσια//14.083 βιβλία//5 κιβώτια βιβλίων// κήπος// 5 οικοδομήματα, 3 Ασχ// γήπεδο// 3Χ	156.500 δρχ// 226.000 γρόσια// 1300 δίστηλα/ετ 35.200 φοίνικες// 185 γαλλ.ταλιρά// 1500 φιορίνια// 7 μισθοδοσίες//5 οικίες// 5000 οικοδ.χωρ// στρεμμ.αγρών// κήπος //γεωργ. αγαθά ελα ιολ.-οίνος, κλπ// 19.400 γρόσια// βιβλία// 2 Σσχ	151.900 γρόσια// 368.400 δρχ// 700 φοίνικες// 650 βιβλία// Σσχ// +5Χ	820.000 ρούβλια //427.500 δρχ //2900 δίστηλα// ΙόΟΟμάρακα// 2000 φλωριά// 425.000 γρόσια/ 57.375 βιβλία//2Χ// 40 κιβώτια βιβλίων// 250 τομοί βιβλίων// 74.000 μολυβδοκογι // 3 βαρέλια πετροκονδυλα//7 αβάκια+Χκιβ+4κιβ εικόνων

Χ: άγνωστο χρηματικό ποσό- ετ: ετήσια είσπραξη- Ασχ Ανέγερση σχολείου, Σσχ: συντήρηση σχολείου

Πίνακας 13.³⁹

Τα ποσά αυτά αντικατοπτρίζουν το μέγεθος της διάθεσης προσφοράς των κατοίκων ή των παροίκων του εξωτερικού και όχι το συνολικό ποσό που βρήκε τελικά τον προορισμό του.

Ορθά και έγκαιρα ο Καποδίστριας είχε επισημάνει την αναγκαιότητα της συναγωγής χρημάτων που κληροδοτήθηκαν και από το 1830 προσπάθησε να θέσει το ζήτημα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις.⁴⁰⁰ Οι προσπάθειές του δεν ολοκληρώθηκαν, λόγω των χρονοβόρων διαδικασιών και του θανάτου του.

Με τη δολοφονία του Καποδίστρια ο σχολικός μηχανισμός αποδιοργανώθηκε, συρρικνώθηκε και άρχισε πάλι να υπολειτουργεί. Στα 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα περισσότερα από τα οποία στα νησιά του Αιγαίου,⁴⁰¹ ενώ η Αντιβασιλεία βρήκε τη χώρα σε πλήρη αναρχία και αξιοθρήνητη κατάσταση.⁴⁰²

³⁹⁹ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁰⁰ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας 27, Σχολικά, έγγραφο της 6 Μαΐου 1830.

^m. Βλ. πίνακες (Έκθεση Χρυσόγελου και Χριστόπουλου) κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.38-39. Η σοβαρή κρίση, την οποία διήλθε το νεοπαγές σχολικό δίκτυο είχε αντίκτυπο στην οριστική διακοπή της μισθοδοσίας των δασκάλων και την παύση της λειτουργίας των περισσότερων

Η αναδιοργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης από το 1833-1835 βάσει των σχεδίων της Αντιβασιλείας προχώρησε με την ίδρυση δημοτικών σχολείων, Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων, τη χορήγηση υποτροφιών, καθώς και την ίδρυση Εθνικού Πανεπιστημίου.⁴⁰³ Η χρηματοδότηση βάρυνε το ταμείο των δήμων, καθώς και το Γενικό Εκκλησιαστικό και Σχολικό ταμείο, στην περίπτωση που οι δήμοι αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις εκπαιδευτικές ανάγκες. Προβλεπόταν η διάκριση σχολείων αγοριών και κοριτσιών, αλλά αυτό επαφιόταν στις οικονομικές δυνατότητες του κάθε δήμου. Έως ότου όμως αποκτήσει οικονομική δύναμη το Γενικό Εκκλησιαστικό και Ιερατικό Ταμείο, οι δαπάνες καταβάλλονταν από το Δημόσιο Ταμείο με χρέωση του Ιερατικού.⁴⁰⁴ Μετά την κατάργηση ενός σημαντικού αριθμού μοναστηριών από την Αντιβασιλεία με τα διατάγματα του 1834 και 1835 εξοικονομήθηκαν τον πρώτο χρόνο από την εκμίσθωση της περιουσίας τους 400.000 δραχμές. Κατά τα επόμενα έτη τα έσοδα φθίνουν μέχρι που εξαφανίζονται.⁴⁰⁵

Η εκπαιδευτική πολιτική σε γενικές γραμμές που ακολουθήθηκε σε όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου αντικαθρεφτίζει την έλλειψη ουσιαστικής οικονομικής ανόδου, αναπτυξιακών στόχων και εκσυγχρονισμού.⁴⁰⁶

Πρέπει εδώ να σημειωθεί το ενδιαφέρον των αποδήμων από χώρες του εξωτερικού, αλλά και φιλελλήνων για την ενίσχυση της εκπαιδευτικής υποδομής. Η ανέγερση σχολείων, η αποστολή βιβλίων, επιστημονικών οργάνων ή και συλλογών, οι απολαβές των δασκάλων, η χρηματοδότηση υποτροφιών και οι εκδόσεις σχολικών βιβλίων αποτελούσαν τον πλέον συχνό προορισμό των οικονομικών προσφορών, οι οποίες καταγράφονταν σε δωρητήρια έγγραφα ή διαθήκες.⁴⁰⁷ Έμποροι της διασποράς από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} θεωρώντας την ανάπτυξη της παιδείας ως το κατεξοχήν μέσον ισχυροποίησης και παγίωσης των λειτουργιών του αδύναμου νεοπαγούς κράτους, θέλησαν

σχολείων. Υπολειτούργησε μέχρι την άφιξη του Όθωνα. Ι. Κανάκης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995, σ.54.

⁴⁰² Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, ό.π., σ.21 και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σσ.524-525.

⁴⁰³ Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σσ.219-221. Το πρώτο Β. Διάταγμα (22 Μαρτίου 1833) που αφορούσε την παιδεία ήταν σχετικό με τη σύσταση επιτροπής «προς δωργανισμόν τα*ν σχολείων» Πρόεδρος της οριζόταν ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γραμματέας Επικρατείας. (τότε ο Ρίζος Νερουλός με αναπληρωτή τον Κ Σχινά) και Αδαμαντίου θ. Λαζαριΐδου, Προσπάθεια οργάνωσης της Παιδείας 1821-1833, σσ.9-28.

⁴⁰⁴ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σσ.534-535 και 541-542 (άρθρο 59). Το Εκκλησιαστικό Ταμείο ιδρύθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1834 και συγκέντρωνε τα εισοδήματα των μοναστηριών, τα οποία διέθετε, «εξ ημσείας υπέρ των αναγκών του κλήρου και της εκπαιδύσεως». Δεν υπήρξαν όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα εξ αιτίας του ανοργάνωτου και ανέντιμου ενίοτε τρόπου διαχείρισης των εκκλησιαστικών εσόδων από τη διοίκηση. Το Κράτος δεν μπόρεσε να εξοικονομήσει ούτε το 50% των εκπαιδευτικών του δαπανών, αλλά ούτε και ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό των εκκλησιαστικών λειτουργικών του αναγκών. Βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], 2004, σ.350.

⁴⁰⁵ Κατάργησε τα 350 από τα 4.000 ανδρικά μοναστήρια και 47 από τα γυναικεία με το διάταγμα της 6 Φεβρουάριου 1834 και της 23 Απριλίου 1835. Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897, τόμος Β'*, [Παπαζήση], Αθήνα 1985, σ.41.

⁴⁰⁶ Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, ό.π., σσ.150-153.

⁴⁰⁷ Θεοδώρου Βασιλική, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profit et attitudes des donateurs, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή]*, Paris, 1987, ό.π., σ.114.

να συνδράμουν⁴⁰⁸ με σημαντικά για τα οικονομικά δεδομένα του τόπου ποσά.⁴⁰⁹ Πολλοί αφιέρωσαν το σύνολο της περιουσίας τους για την κάλυψη φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών αναγκών των συμπατριωτών τους. Τα κεφάλαια, τα οποία ήταν κατατεθειμένα για το σκοπό αυτό σε τράπεζες της Μόσχας, της Νίζνας, της Οδησού και της Βιέννης αρκούσαν για την ικανοποίηση πολλών αναγκών. Η προσφορά, λόγω χάρη, του Νικολάου Αγγελή από Συμφερούπολη,⁴¹⁰ του Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου το 1829, ο οποίος έζησε στο Ταϊνγαρόγκ της Ρωσίας,⁴¹¹ ενός από τους αδελφούς Ζωσιμάδες, του Νικολάου Ζωσιμά στη Ρωσία,⁴¹² του Ιωάννου Ποντική το 1832,⁴¹³ των αδελφών Σακελλαρίου, Χριστόφορου και Κωνσταντίνου, βαρόνων⁴¹⁴ και πολλών άλλων ενίσχυναν σημαντικά το δημόσιο ταμείο, στο βαθμό όμως που μπορούσαν να φτάσουν απρόσκοπτα και χωρίς καθυστερήσεις στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτος.⁴¹⁵ Οι ευεργεσίες που μπορούν να καταφθάνουν, ανακουφίζουν το Κράτος από το βάρος των επιχορηγήσεων. Κάποιες ενδεικτικά από αυτές που φαίνεται ότι κατέληξαν στον προορισμό τους ήταν οι δωρεές του Αντώνιου Αντωνόπουλου αυστριακού υπηκόου στην Τεργέστη, το 1843⁴¹⁶, του Ιωάννη Βόζου

⁴⁰⁸ Ευεργέτες όπως ο Βαρβάκης, ο Βόζος, ο Κρήτσικης «ομοθυμαδόν εσπούδασαν να ευεργετήσουν όλο το έθνος των με την εξαπλωση της παιδείας». ΑΥΕ, Φακ.1844/ 88,1, έγγραφο 246181 της 12 Φεβρουαρίου 1844 (Υπ. Παιδείας προς Υπ. Εξωτερικών) Φακ.1848/ 88,1 έγγραφο 2880 της 2 Ιανουαρίου 1848, (Επιστολή Ιωάννη Ρώμα προς το ελληνικό προξενείο Μολδαβίας της 2 Ιουνίου 1848, όπου ο ευεργέτης σημειώνει χαρακτηριστικά ένα από τα κίνητρα της γενναιοδωρίας του: «...για να μη μένωμεν ημείς οι εκτός της πατρίδας διαμένοντες ομογενείς αμέτοχοι του σταδίου το οποίον τρέχει η πατρίς ημών δια να φθάσει εις τον σκοπόν δια τον οποίον έκαμε τόσους αγώνας και θυσίας» και Φακ.1848/ 88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουνίου 1848 Υπ.Παιδείας προς Υπ. Εξωτερικών) Επιστολή του Ιω. Ρώμα προς το «Βασιλικόν επί των εξωτερικών σχέσεων και του Βασιλικού Οίκου Υπουργείον». Βλ. επίσης, Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.17.

⁴⁰⁹ Ο κατάλογός τους μαζί με τα ονόματα εκείνων του εξωτερικού δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 27^η Μαρτίου και 29^η Σεπτεμβρίου 1834.

⁴⁵⁰ Ο Νικόλαος Αγγελής προσέφερε 50.000 ρούβλια στα εκπαιδευτικά καταστήματα, «επ' ωφελεία τον ελληνικού Έθνους». ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο 6974 Φεβρουαρίου του 1831 και επιστολή της 29 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελος 17, έγγραφο 1526 της 5 Μαΐου 1849.

⁴⁴ Ο Τζιρόπουλος προσέφερε 15.000 ρούβλια στα ελληνικά σχολεία, ΜΗΚ, σ.12, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', Θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499.

⁴¹² Ο Νικόλαος Ζωσιμάς έδωσε 100.000 ρούβλια για τη μόρφωση παιδιών, των οποίων οι γονείς έπεσαν στον Αγώνα. ΜΗΚ, ΒΙ, σ.33, ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 και Σπύρος Εργολάβος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες*, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10-13,24-55.

⁴¹³ Ο Ιωάννης Ποντικής αφιέρωσε 84.000 αργυρά φιορίνια στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας. ΑΥΕ, Φακ.1833/ 88,1, έγγραφο.1578 της 3 Νοεμβρίου 1833, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 9232 της 12 Σεπτεμβρίου 1836, έγγραφο 14103 της 12 Ιουλίου 1837.

⁴¹⁴ Δώρισαν το 1833 τη βιβλιοθήκη τους «εις το Έθνος». ΑΥΕ, Φακ.1833/88, 1, έγγραφο 1578 της 3 Νοεμβρίου 1833 και έγγραφο 138 της 20 Μαρτίου 1833.

⁴¹⁵ ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο 697 της 4 Φεβρουαρίου 1831. Επίσης ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β Παιδείας, Θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 25985 της 10 Μαΐου 1844, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Φακ.1840/ 88,1, έγγραφο 28476 της 6 Δεκεμβρίου 1840, Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σ.542. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

⁴¹⁶ Ο Α. Αντωνόπουλος προσέφερε πάνω από 14.000 δραχμές στην ίδρυση σχολείων και ορφανοτροφείου στη γενέτειρά του, Ανδρίτσαινα της Αρκαδίας και 1370 τόμους για τη βιβλιοθήκη, εκτός των άλλων αγαθοεργιών. Γενική Εφημερίς, Ε' (1830), αρ.39, σ.155, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 27 Σχολικά της 3 Μαΐου 1830 και Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Β', σ.924.

το 1839, υποπλοίαρχου στο Ταϊνγαρόγκ,⁴¹⁷ του προξένου στην Τεργέστη Γιαννικέση,⁴¹⁸ του Ιωάννη Ρώμα το 1843,⁴¹⁹ του Κωνσταντίνου Ιωννίδη (Ιπλιξή) το 1845,⁴²⁰ του Σπυρίδωνα Σακελλαρίου από το Λιβάρτζι Καλαβρύτων το 1848,⁴²¹ του Ανδρέα Παύλου στο Ιάσιο της Μολδαβίας το 1840,⁴²² του Ιωάννη Δ.Τσομπάνογλου στη Μολδαβία που άφησε 1850 από 500 φλωριά «εις το πτωχότερον της Ελλάδος σχολείον»,⁴²³

Οικοδομούσαν παράλληλα ένα ρεύμα άμεσης χρηματοδότησης της εκπαίδευσης από τον εγχώριο πληθυσμό που εντασσόταν στο ανταγωνιστικό πνεύμα μάλιστα της εκούσιας και άμεσης συνδρομής, ιδιαίτερα σε κοινότητες και χωριά που δε «διέθεταν» μεγάλους ευεργέτες.⁴²⁴

⁴¹⁷ Για «ανάγκες απόρων μαθητών» θα προσφέρει με ιδιόχειρη διαθήκη το 1839 κληροδότημα 100.000 ρουβλίων. ΜΗΚ, Β', σ.26, ΑΤΙ, Φακ.1840/88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840 και έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839, Φακ.αακ VII έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και (Επιστολή Βόζου της 4 Απριλίου 1835 από Πολτάβα, όπου δηλώνει ότι η «ποσότητα» της εκεί περιουσίας του ανέρχεται σε 550.000 ρούβλια. ΓΑΚ, Σειρά'17, Κλάδος Β' Παιδείας, Θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁴¹⁸ Ο Γιαννικέσης αφιέρωσε τους μισθούς του από το 1851 για τη σύσταση εκπαιδευτηρίου και τη βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας. ΑΥΕ, Φακ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 -1936), Αθήνα 1936, σ.332, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853.

⁴¹⁹ Ο Ρώμας έστειλε ετησίως από το 1843 περίπου 650 δραχμές από κληροδότημα 13.935 δραχμών (100 δουκάτα) «υπέρ του έθνους». Θα φρόντιζε η ενίσχυση αυτή «να εξακολουθήση δια παντός» μέσω των κληρονόμων του, «δια να μη μένωμεν ημείς οι εκτός της πατρίδας διαμένοντες ομογενείς αμέτοχοι τον σταδίου το οποίο τρέχει η πατρίς ημών δια να φθάση εις τον σκοπόν δια τον οποίον έκαμε τόσους αγώνας και θυσίας. Ο Ιω. Ρώμας τονίζει προς το υπουργείο Εξωτερικών ότι θα ενεργήσει, ώστε και άλλος ευκατάστατος συμπολίτης του που βρίσκεται σε Βεσσαραβία και Ρωσία να μιμηθεί το παράδειγμα, του. ΑΥΕ, Φακ.1848/88,1, έγγραφο 544 της 2 Ιουνίου 1848 και Φακ.1869/88,1, έγγραφο (αχρον.).

⁴²⁰ Ανάμεσα σε πολλές άλλες ευεργεσίες του στην εκπαίδευση, κατέθεσε 10.000 λίρες στερλίνες σε αγγλική τράπεζα για να ευεργετείται αδιαλείπτως ο τομέας αυτός. Δωρητήριο του Κωνσταντίνου Ιωννίδη ή Ιπλιξή, αρ.22,745 της 13 Φεβρουαρίου 1845. Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωννίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας»* στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.31, Γούδας, Βίοι Παράλληλοι..ό.π., *Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, τόμος Γ'*, σσ.139-140. Βλ. επίσης κεφ. Ευεργεσία, σσ.185-186,199 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.710, υψμ.85.

⁴²¹ Αφιέρωσε μία οικία στην Τεργέστη αξίας 45.000 δραχμές (1500 φλορίνια ετησίως) για τη σύσταση ελληνικής σχολής στη γενέτειρά του. ΜΗΚ, σ.49, ΑΥΕ, Φακ.1850/88,1, έγγραφο 1183 της 23 Φεβρουαρίου 1855 και Φακ.1866/88,1, έγγραφο 356 της 28 Ιουλίου 1866.

⁴²² Αφιέρωσε στα εκπαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδας 100.000 γρόσια. Διαθήκη του Ανδρέα Παύλου αρ.25288 της 8 Νοεμβρίου 1822 [1849 έγγραφο 25 της 30 Ιανουαρίου 1844. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 180, φάκελος 3, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841, ΑΥΕ, Φακ.1841/88,1, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 23527 της 3 Οκτωβρίου 1843, Φακ.1849/88,2, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841.

⁴²³ ΑΥΕ, Φακ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106 φάκελοι 16-19, 21-27 και 19 (αντίγραφο διαθήκης) της 14 Ιουλίου 1849 και Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 16-19, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849, ΑΥΕ, Φακ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Στεφ. Παπαγεωργίου Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σσ.143-145, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.332. ΑΥΕ, Φακ.1848/88,1, έγγραφο 344 της 6 Ιουλίου 1848, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 23527 της 3 Οκτωβρίου 1843, Φακ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850.

⁴²⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο],1979, σ.489.

Αν και η ευθύνη για την ίδρυση και τη συντήρηση των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βάρυνε τους δήμους και από κάθε δήμο ή από ομάδα δήμων ή κοινοτήτων έπρεπε να ιδρυθεί ένα σχολείο,⁴²⁵ οι γονείς υποχρεώνονταν να πληρώνουν μηνιαίως κάποιο ποσό για δίδακτρα, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες, το ύψος των οποίων προσδιοριζόταν από το εκάστοτε δημοτικό συμβούλιο.⁴²⁶ Παρά τις συστάσεις της Κυβέρνησης, οι δήμοι στην πλειοψηφία τους αδυνατούσαν να ανταποκριθούν σε αποκλειστική χρηματοδότηση των σχολείων, λόγω έλλειψης της απαιτούμενης οικονομικής δυνατότητας.⁴²⁷ Έτσι, μερικοί δεν ίδρυσαν ή δεν μπόρεσαν να συντηρήσουν τα υπάρχοντα αδυνατώντας να πληρώσουν τους μισθούς δασκάλων.⁴²⁸ Η εικόνα αποδιάρθρωσης ορισμένων δήμων επισημαίνεται σε διοικητικά έγγραφα και εκθέσεις προς το υπουργείο Παιδείας.⁴²⁹ Από τη δημοτική «ένδεια»

⁴²⁵ Άρθρα 4 και 5 του «Νόμου περί Δημοτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11, φύλλο 74, της 3 Μαρτίου 1834. Η χρηματοδοτική πρωτοβουλία των δήμων θα συνεχιστεί ακόμα και μετά την κατάργηση του Δημοτικού Ταμείου το 1992 μέχρι το 1920 και βαθμιαία θα αφορά κάθε μορφή εκπαίδευσης. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα 2/ διάφορα, έγγραφο 728 της 31 Ιανουαρίου 1864, φάκελος Εκπαίδευση 4, έγγραφο 12 της 28 Σεπτεμβρίου 1842, έγγραφο 26 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 374 της 19 Ιανουαρίου 1859. Μέχρις ότου ευπορήσουν οι δήμοι και οι κοινότητες η συντήρηση των σχολείων, ειδικά των γυμνασίων στηριζόταν στο εκκλησιαστικό ταμείο. ΓΑΚ, ΤΕΔΕ, φάκελος 36, έγγραφο 094/ 21487 του 1837 και «Κανονισμός ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», και έγγραφο 089.

⁴²⁶ ΓΑΚ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 5137 της 22 Αυγούστου 1863. Επίσης, Μάρκος Β. Πελοποννήσιος, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.18, ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4, έγγραφο 946 της 20 Μαΐου 1843. βλ. και ΓΑΚ, φάκελος 36, έγγραφο 034/741 της 27 Ιανουαρίου 1835 (υπουργείο Παιδείας προς Βασιλέα Όθωνα). Απαλλάσσονταν άπορες οικογένειες, Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11, φύλλο 77, άρθρα 24,26.

⁴²⁷ Συχνά οι κάτοικοι μόνοι τους πληρώνουν τα έξοδα της σύστασης και λειτουργίας των σχολείων ΓΑΚ, φάκελος 36, ό.π. Επιστολή πρώην δασκάλου Σύρου Γεωργίου Οικονόμου, που παρακαλεί για σύσταση σχολής ΓΑΚ, φάκελος 37, έγγραφο 108/ 23032 της 26 Μαΐου 1837 και Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τόμος Α'(1821-1894), [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973, σσ.210-211.

⁴²⁸ Χρ. Λέφας, ό.π., σ.22. Καθυστερήσεις πληρωμής μισθών δασκάλων και καθηγητών αποτελούσε συχνό φαινόμενο. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5, έγγραφο 31 της 17 Μαρτίου 1841 και έγγραφο 2468 της 17 Σεπτεμβρίου 1842. Απευθυνόμενος ο διοικητής Σύρου προς τη δημαρχία επισήμαινε ότι είναι «υπέρογκοι» οι μισθοί των δασκάλων για τις ανάγκες του δημοτικού ταμείου ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5, έγγραφο 3976 της 12 Οκτωβρίου 1842. «Στις αρχές μάλιστα οι δυσκολίες με την ολοκληρωτική έλλειψη διδακτηρίων, σχολικών επίπλων, εποπτικών μέσων κλπ. ήταν πολύ μεγαλύτερες». Σ. Παπαδημητρίου, Ιστορία του Δημοτικού μας σχολείου (1834-1895), Μέρος Α', Αθήνα 1950, σ.15 και ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση, Γλικό Γυμνασίου, έγγραφο της 6 Σεπτεμβρίου 1843 και έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, ΓΑΚ, φάκελος 37, έγγραφο 202/2428 της 22 Σεπτεμβρίου 1836 (Τπ.Παιδείας προς Όθωνα).

⁴²⁹ Η άθλια κατάσταση λόγου χάρη των σχολείων της Κυπαρισσίας αποδίδεται στην αδιαφορία της διοικητικής αρχής ΓΑΚ, Αρχείο Κλάδος Β', 1833-1848, Ταξ. εν.17, θυρίδα 163, 6-12, έγγραφο 16992/3642 της 20 Φεβρουαρίου 1837 προς το διοικητή Τριφυλλίας. Τονίζοντας την αναγκαιότητα σύστασης δημοτικών σχολείων υπογραμμίζει την «ελεεινή κατάσταση των λαών της Τριφυλίας, την αμάθειαν, αχρηματίαν, πενίαν και χυδαικότητα κατά μέγα μέρος». Ό.π., έγγραφο 1990/ 456 της 22 Φεβρουαρίου 1839 (διοικητής της Τριφυλίας προς Τπ. Εσωτερικών). Η σύσταση σχολείων στον Πειραιά επίσης θεωρείται «εκ των ων ουκ άνεν αναγκαία» δεδομένης της πληθυσμιακής αύξησης των εκεί Χίων, Υδραίων, Ψαριανών προσφύγων, οι οποίοι «ζούσαν οσημέραι δια του εμπορίου». Αν και στην αρχή οι Πειραιείς το συν έστησαν εξ ιδίων και το «ενεπιστεύθησαν» στον Νεόφυτο Βάμβα, αυτός αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει για τη θέση του πανεπιστημιακού δασκάλου. ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., θυρίδα 180,

δεν ξεφεύγει ούτε ο Δήμος Ερμούπολης, ο οποίος συνήθως είχε τη δύναμη να συντηρεί σχολεία χωρίς να επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό.⁴³⁰ Αποτείνονταν επομένως συχνά στη συμβολή του Δημόσιου Ταμείου, η ανεπάρκεια του οποίου ως μοναδικής πηγής οικονομικής στήριξης των σχολείων γινόταν εμφανής.⁴³¹

Με το νόμο του 1834 επιτρεπόταν σε ιδιώτες να συστήνουν σχολεία ή τάξεις «εξ ιδίων»,⁴³² Η ύπαρξη ιδιωτικής εκπαίδευσης αιτιολογείται από την αδυναμία του Κράτους να ανταποκριθεί στις εκπαιδευτικές ανάγκες. Η αντίληψη αυτή είναι αντιγραφή του νόμου Guizot,⁴³³ μόνο που στη Γαλλία η καθολική εκκλησία επεδίωκε και είχε τη δυνατότητα να αναλάβει μέρος της εκπαίδευσης, αντίθετα από την ελλαδική εκκλησία, η οποία δεν είχε τη δύναμη, αλλά και μετά το 1833 ήταν «κρατική». Με την «κρατική» ανοχή λοιπόν λειτουργούσαν τα ιδιωτικά. Κάποιων την ύπαρξη μάλιστα υποβοηθούσαν δημόσια πρόσωπα και δημόσια χρηματοδότηση.⁴³⁴

Ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ενίσχυσης εκκλησιαστικής αρωγής αποτελούσε η αποφασιστική συμβολή του Ιερού Ιδρύματος της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο., το οποίο προσέφερε αφειδώλευτα σημαντικά χρηματικά ποσά συγκριτικά με τα οικονομικά μεγέθη

φάκελοι 3-5. και θυρίδα 2, φάκελος 11 («Πειραιώς Ελληνικόν σχολείον»), έγγραφο 28147 του 1936 (επιστολή κατοίκων του Πειραιά προς τον Όθωνα).

⁴³⁰ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Γυμνασίου Σύρου το 1838 (επί Υπουργού Παιδείας, Γλάρου). Επειδή ο Δήμος της Σύρου αδυνατούσε να ανταποκριθεί στην εξ ημισείας καταβολή των εξόδων μεταξύ αυτού και της Κυβέρνησης που είχε συμφωνηθεί για τη σύσταση Γυμνασίου Σύρου, ο διοικητής Σύρου ζήτησε από τη Κυβέρνηση τη χορήγηση άλλων 3000 δραχμών ετησίως προσθέτοντας: «Ενώ όλα τα λοιπά Γυμνάσια του κράτους και τα πλείστα των Ελληνικών σχολείων διατηρούνται από την Κυβέρνηση, το Γυμνάσιο της Σύρου, μιας των πολυπληθέστερων και περιφανέστερων πόλεων της Ελλάδος δεν είνε δίκαιον να ελλατούται κατά τούτο των ...και ίσως να διαλυθή η να περιορισθή εξ αιτίας ενδείας». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 069, έγγραφο 674 της 24 Σεπτεμβρίου 1838.

⁴³¹ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της σύστασης το 1839 και συντήρησης σχολείου της Κυπαρισσίας μέχρι το 1842 με «τη συνδρομή του Δημοτικού ταμείου Κυπαρισσίας και των φιλοκάλων κατοίκων, δημοσίων υπαλλήλων και ευκατάστατων γονέων». Δεδομένου ότι η Κυπαρισσία αριθμούσε 35.000 κατοίκους τότε, «αι συνδρομαί επ' αυτών και μόνο η του Δημοσίου Ταμείου συνεισφορά» δεν αρκούσε. Αναφερόμενος ο διοικητής Τριφυλίας στην αδιαφορία των πλουσίων («πας ευαίσθητος λυπάται εγκαρδίως, διότι βλέπει τη μεγαλύτερη αμέλεια, ολιγωρία και στα κεφάλαια της εκπαίδευσης όχι μόνον και τους χωρικούς κατοίκους που με πρόφαση απορίας...») και συγκρίνοντας την κατάσταση αυτή με την ευαισθησία των γονέων να συντηρούν το σχολείο των Φιλιατρών σημειώνει ότι: «αρκεί μόνον να συνδράμη και η Κυβέρνησις προς αναπλήρωση των ελλειμμάτων». ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1833-1848, θυρίδα 163, φάκελοι 6-12., έγγραφο 4059 της 29 Ιουλίου 1842. Περί συστάσεως σχολείου στην Καλαμάτα και στην Κυπαρισσία. (Γενική Έκθεσις περί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς το υπουργείο των Εσωτερικών). Η Επιθεωρητική Επιτροπή των σχολείων ζητά από το υπουργείο Παιδείας τη σύσταση παιδαγωγείου, «ήτοι των Κοινών λεγομένων Γραμμάτων Σχολείον». ΓΑΚ, ό.π., φάκελοι 6-12, έγγραφο 4083 της 30 Ιουλίου 1842.

⁴³² ΓΑΚ, ό.π., ενότητα 36, (έγγραφα 1-306 του 1837, 1839), έγγραφο 89, «Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» Β' περί Γυμνασίων τμήμα VIII, Αρθρο 114.

⁴³³ Ο οργανωτικός νόμος της 18 Φεβρουάριου 1834 «Περί δημοτικών σχολείων», στηριζόταν στο γαλλικό εκπαιδευτικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833 του F.Guizot, που είχε άμεση πηγή του τα Πρωσσικά πρότυπα και βαναρικούς νόμους. Σ. Μπουζάκης, Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885, [Gutenberg] Αθήνα 1984, σσ.39-40. Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.43-44.

⁴³⁴ Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.103.

της εποχής για την ανέγερση ή την εξασφάλιση κτιριακών εγκαταστάσεων, τη συντήρησή τους, την πρόσληψη και πληρωμή δασκάλων, την αγορά βιβλίων, εποπτικών οργάνων, κ.α.⁴³⁵

Εκτός από τα δημόσια σχολεία της οθωνικής περιόδου, τα περισσότερα δημοτικά, Ελληνικά και ένα γυμνάσιο -συνολικά 20- ιδρύθηκαν με πόρους των δήμων και συνδρομές των πολιτών. Σημαντικότερο από αυτά ήταν το Γυμνάσιο Σύρου.⁴³⁶ Στα πλαίσια του κλίματος που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στο χώρο της εκπαίδευσης και της οικονομικής ενίσχυσής της χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γυμνασίου Σύρου και ο τρόπος με τον οποίο η τοπική κοινωνία αντιλαμβανόταν και αντιμετώπιζε τη λειτουργία του θεσμού. Πρόκειται για σχολείο που λειτούργησε από χιώτες πρόσφυγες με την καθοδήγηση του Νεόφυτου Βάμβα.

Στην Ερμούπολη μετά το 1829 θεωρήθηκε απαραίτητη η ίδρυση Γυμνασίου και η οικοδομή «*ευρνώρου προς τούτο καταστήματος*». Η ανάγκη αυτή για ένα ανώτερο σχολείο υλοποιήθηκε με πρωτοβουλία του πολυμήχανου χιώτη Λουκά Ράλλη, του οποίου η ιδέα βρίσκοντας απήχηση στην ανερχόμενη εμπορική τάξη του νησιού, που έλεγχε και την πλειοψηφία της Δημογεροντίας, κατάφερε να υλοποιηθεί⁴³⁷ με τη χρηματική συμβολή και την προσπάθεια συγκέντρωσης οικονομικών πόρων ειδικής επιτροπής.⁴³⁸ Ως αρχικές προσφορές για την οικοδομή βοηθούν τα 1.000 γρόσια της Δημογεροντίας⁴³⁹ και η δωρεά γηπέδου από τους αδελφούς Αντώνιο και Φραγκίσκο Σαλάχα, γαιοκτήμονες και εμπόρους.⁴⁴⁰ Εκτός από οικονομικούς πόρους προερχομένους από φόρους ναυπηγούμενων πλοίων, ποσοστά από διάφορα καταστήματα της πόλης, εράνους κλπ., μερίσματα από καθαρό κέρδος των εταιριών τους προσέφεραν οι Ι.Α. Ράλλης και Ν. Πρασασκάκης,⁴⁴¹ Τολμηρός και καινοτόμος ο Βάμβας μεταρρύθμισε το σχολείο της Κοινότητας σε τακτικό Γυμνάσιο με πρωτότυπες επιδιώξεις. Αρχισε τη λειτουργία του το 1833, ενόσω ανεγειρόταν το νέο κτίριο με σχέδια και επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ερλάχερ. Θεωρείται στην ουσία το πρώτο σχολείο

⁴³⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 4 του ΒΔ. «*Περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων*», της 25 Μαρτίου 1835, «*Τα έξοδα του εν Τήνω σχολείου θέλουν γίνεσθαι από τα εισοδήματα του ναού της Ευαγγελίστριας. [...]*». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.12 της 5/17 Απριλίου 1835.

⁴³⁶ Στεφ. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, ό.π., σ.355, Μάουρερ, ό.π., σσ.532-533.

⁴³⁷ Μέχρι τη δημιουργία του νέου δημοτικού συστήματος διοίκησης, την 27 Δεκεμβρίου 1833, σύμφωνα με το οποίο το Κράτος διαιρέθηκε σε δήμους, και η Ερμούπολη κατετάγη στην Α' θέση, η Σύρος στη Β', το δημοτικό σύστημα διηύθυναν οι Δημογέροντες ή προεστοί. Αμπελάς Δ. Τιμολέον, Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ ημάς, Ερμούπολη 1874, σ.643.

⁴³⁸ Συνεστήθη επιτροπή για τη διενέργεια εράνου μεταξύ των κατοίκων της Σύρου. ΓΑΚ. Αρχείο Βλαχογιάννη, φάκελος 293, έγγραφο 49 της 3 Νοεμβρίου 1827.

⁴³⁹ Συγκεκριμένα ο Γ. Αποστόλης έδωσε 300 γρόσια, ο Νικόλαος Β. Δρήτζας 150, ο Ιωάννης Ράλλης 150, ο Α. Νίκας 500 γρόσια, ο Γ. Καραγιαννάκης 200 γρόσια, Νικόλαος Βαλσαμάκης 200 γρόσια, Νικολέτος Φωκάς 150, ο Αργύριος Δ. Ταρπουχτζής 150 γρόσια. ΓΑΚ. Αρχείο Βλαχογιάννη φάκελος 293, ό.π.

⁴⁴⁰ Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία-ό.π., σ.83, Μάρκος Πελοποννήσιος, ό.π., σ.22.

⁴⁴¹ Διευθυντές ήταν και οι δύο ασφαλιστικών καταστημάτων, του «*Φίλων των Ασφαλιστών*», και του «*Φοίνικος*» αντίστοιχα. Τα μερίσματα αντιπροσώπευαν το 1/10 του κέρδους και ανήλθαν στο ποσό των 15.000 δραχμών. Αμπελάς Δ. Τιμολέον, Ιστορία της νήσου Σύρου, ό.π., σσ.633-636 και Μάρκος Πελοποννήσιος, ό.π., σ.22. Κατά την 18 Νοεμβρίου 1833 έγινε η «*εγκαθίδρυσις*» (εγκαίνια) του Γυμνασίου, με πρώτο Γυμνασιάρχη το Νεόφυτο Βάμβα. Η αναγνώριση του όμως του Γυμνασίου έγινε με Β.Δ. της 6 Απριλίου 1835, με το οποίο εξομοιώθηκε με εκείνο του Ναυπλίου. Ό.π., σσ.11,22. Άλλοι γνωστοί διευθυντές του Γυμνασίου Ερμούπολης υπήρξαν ο Γ. Σερούϊος, ο Γ. Σουρίας, ο Α. Κυπριανός κ.α. Ό.π.

με την προσωνυμία Γυμνάσιο στην ελεύθερη Ελλάδα.⁴⁴² Από τους σημαντικότερους ευεργέτες του Γυμνασίου υπήρξε ο Δωρόθεος Στεφανάκης,⁴⁴³ Αρχιμανδρίτης, καθηγητής από την Ιόνιο Ακαδημία, υπήρξε ιερέας της ορθόδοξου εκκλησίας στη Βιέννη και πρώτος διευθυντής στο ίδιο το Γυμνάσιο Σύρου. Το 1835, εκτός από υποτροφίες σε άπορους μαθητές από την Κρήτη, άφησε και κληροδότημα 3.000 δραχμών στο Γυμνάσιο Σύρου, προσφορά «προς το Έθνος», όπως σημειώνει στη διαθήκη του.⁴⁴⁴

Ο προϋπολογισμός δαπάνης του Γυμνασίου ενδεικτικά για το 1836 ανερχόταν σε 12.970 δραχμές. Η συντήρησή του Γυμνασίου βάραινε το Δήμο, ο οποίος το 1842 ζήτησε από την Κυβέρνηση την απαλλαγή του για ένα διάστημα από τα οικονομικά βάρη των μισθών καθηγητών και δασκάλων και την πληρωμή τους από την ίδια, όπως έκαμε στα υπόλοιπα γυμνάσια του Κράτους.⁴⁴⁵ Ήταν εμφανής όμως η κρατική δυσκαμψία στη χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού δικτύου.⁴⁴⁶ Ο Δήμος Ερμούπολης πραγματικά είχε αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Μισθοί, συντήρηση εκπαιδευτηρίων, υποτροφίες σπουδαστών τόσο στα εκπαιδευτήρια του νησιού, όσο και στα πανεπιστήμια του εξωτερικού⁴⁴⁷ αγορά βιβλίων για άπορους μαθητές, αλλά και βραβεία για όσους διακρίνονταν.⁴⁴⁸ Το 1858 η κτηματική αξία του Γυμνασίου ανερχόταν στις 100.000 δραχμές. Ο Δήμος κατέβαλλε για τη συντήρησή του 9.850 δραχμές.⁴⁴⁹ Σε περιστάσεις έκτακτων οικονομικών αναγκών η συνεισφορά των ιδίων των εφόρων του Γυμνασίου, των πολιτών και των ασφαλιστικών καταστημάτων κάλυπτε τις δαπάνες.⁴⁵⁰ Έτσι, δωρεές κατά καιρούς ενίσχυαν τα οικονομικά του σχολείου, καθώς και ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες.

⁴⁴² Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.18. Αν και εντοιχισμένη επιγραφή του Γυμνασίου Ναυπλίου το θεωρεί ως το πρώτο γυμνάσιο που ιδρύθηκε στο ελληνικό κράτος, αυτό εντούτοις λειτούργησε τον Οκτώβριο του 1835. Αν και το Β.Δ. της ίδρυσης του Γυμνασίου του Ναυπλίου χρονολογείται τον Ιανουάριο του 1835 και εκείνο του Γυμνασίου Σύρου τον Οκτώβριο του 1835, το τελευταίο λειτούργησε ως κοινοτικό σχολείο από τον Οκτώβριο του 1833 έως τον Οκτώβριο του 1835. Ανδρέα Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη*, Ερμούπολις 1846-1857, Κυκλαδικά θέματα τόμος Δ', Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σσ.195-218.

⁴⁴³ Επονομαζόταν «Ξέπαπας», ως «αποβολών τα ράσα».

⁴⁴⁴ Διαθήκη του Δωρόθεου Στεφανάκη της 13 Απριλίου 1835. ΜΗΚ, ΓΙ22, σ.584, Α. Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον, ό.π.*, Κυκλαδικά θέματα, τεύχος 22, σ.196 Ο ίδιος βοήθησε έναν ομογενή ανατολικού δόγματος, *πτωχό να σπουδάσει*. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα, έγγραφο 2121 της 26 Νοεμβρίου 1913, ΑΥΕ, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 20368 της 28 Ιουνίου 1843.

⁴⁴⁵ Έχουμε συνδρομή της Κυβέρνησης από το 1843. Η ετήσια δαπάνη το 1843 για το Γυμνάσιο ανερχόταν σε 9.000 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5 (4-15), φάκελος Καταστάσεις σχολείων έγγραφο (αχρον.). («*Συνδρομή της Κυβερνήσεως δια το Γυμνασιον*»).

⁴⁴⁶ Σε έγγραφο του 1846 του υπουργείου Εκκλησιαστικών προς το Νομάρχη Κυκλάδων διαφαίνεται η αδυναμία του Κράτους να αναλαμβάνει ολόκληρη τη μισθοδοσία των δασκάλων και καθηγητών του Γυμνασίου, αλλά και της Γερουσίας του Δήμου επιβεβαιώνοντας την απόφαση του προηγούμενου διατάγματος «*διαμερίζοντος εις δύο, το δημόσιον και το δημοτικόν*»: ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Διορισμοί παραιτήσεις 1841-1844, έγγραφο 1451/8565 της 26 Μαΐου 1846.

⁴⁴⁷ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4)

⁴⁴⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12), έγγραφο 723/199 της 31 Ιανουαρίου 1864. (Πίνακας Δημοσυντηρητών σχολείων, μισθοδοσία Γυμνασίου 1840-1848, προϋπολογισμοί Γυμνασίου ετών 1838 και 1841) και Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.25.

⁴⁴⁹ Αμπελάς, *ό.π.*, σ.717.

⁴⁵⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12, φάκελος (Υλικό Γυμνασίου 1840-1843), έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, έγγραφο 523 της 12 Νοεμβρίου 1842 (όργανα Χημείας 1843-1844-για την αγορά «*των αναγκαιοτέρων στοιχείων Χημείας*» με πρωτοβουλία του καθηγητή Εμμ. Ψύχα).

Ανάμεσα τους η δωρεά του Κωνσταντίνου Ι. Δούμα.⁴⁵¹ του Μιχαήλ Νομικού.⁴⁵² του Ιωάννη, Π. Σαλβάγου,⁴⁵³ οι δωρεές των Γρηγορίου Στεφάνου, του Παύλου Νεγρεπόντη, του Ν.Σ. Γαλάτη,⁴⁵⁴ του Πέτρου Κοσκοροζή⁴⁵⁵ ή του Α. Μαυρογορδάτου στην Αγγλία.⁴⁵⁶ Στο ίδιο σχολείο κατευθύνει το κληροδότημά του με νοσταλγική διάθεση για την πόλη, όπου σπούδασε ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος: «θέλει ύδισθαι εις το εν Ερμονπόλει Σύρον ελληνικόν γυμνάσιον, ένθα εσπούδασα τα εγκύκλια μαθήματα ...προς εκπαίδενσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων.⁴⁵⁷

Αν και παραθέσαμε παράδειγμα σχολείου μιας πόλης με κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες, είναι αναντίρρητο ότι σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα κατά την οθωνική περίοδο, οι ανάγκες των εκπαιδευτηρίων Σύρου και πολλών άλλων περιοχών, καλύπτονταν σε μεγάλο μέρος τόσο από την ιδιωτική προσφορά και συνεισφορά,⁴⁵⁸ όσο και από την ισχνή ή σημαντική αρωγή του Δήμου.⁴⁵⁹

Η απροθυμία του Κράτους να στηρίξει οικονομικά τις δαπάνες των δημοτικών σχολείων ενίσχυοντας τους δήμους και τα ελάχιστα κονδύλια που χορηγούσε μετά το 1844 στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όξυναν τα προβλήματα, καθώς οι προσπάθειες επίλυσής τους δεν τελεσφόρησαν.⁴⁶⁰ Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, οι κοινότητες δαπανούσαν για

⁴⁵¹ Έκδοση και διανομή σε όλα τα ελληνικά σχολεία του εγχειριδίου-μετάφραση *Κυρον Παιδείας και Αναβάσεως* του Βαρδαλάχου. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 6 (Συστάσεις βιβλίων, συνδρομές 1846-1847) γέγραφο 1745 της 23 Μαρτίου 1846.

⁴⁵² Είχε προσφέρει το 1859 στο γυμνάσιο 100 βιβλία. Γ.Σουρίας, Γυμνασιάρχης, Λόγος αυτοσχέδιος εκφωνηθείς τη 21η Νοεμβρίου 1859 εις το Γυμνάσιον Σύρου κατά τη διανομή των βραβείων, Σύρος 1859.

⁴⁵³ Ομογενής στην Τεργέστη που το 1864 δώρισε 1000 φιορίνια. Σε έγγραφό του προς τη Νομαρχία Κυκλάδων ο Δήμος -στο πρόσωπο του δημάρχου Δημητρίου Βαφειαδάκη- εκφράζει τους λόγους για τους οποίους ο Δήμος, αν γίνει διαχειριστής του κληροδοτήματος, «θέλει προβή αμέσως δια την διάθεσιν τον εις τας πλέον κατεπειγούσας ανάγκας τον καταστήματος και ούτω πραγματοποιηθή η αληθής θέλησις τον διαθέτου». ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12) έγγραφο 723 της 31 Ιανουαρίου 1864.

⁴⁵⁴ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5(4), φάκελος Προσφοραί και προικοδοτήσεις 1868.

⁴⁵⁵ Σημαντικός ευεργέτης του Γυμνασίου ήταν ο γνωστός γιατρός της Σύρου και έφορος της Σχολής Απόρων παιδων Ερμούπολης που άφησε ανά δύο μετοχές στο καθένα από τα δυο οικοδομήματα. Βλ ΜΗΚ,Γ'52, σ.289, ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 2, (αντίγραφο διαθήκης 1901), ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδοτήματα Διάφορα, 2 (4) έγγραφο 2129-1908 και διαθήκη, αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901.

⁴⁵⁶ Στις 14 Νοεμβρίου 1906 ενίσχυσε τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου με 697 τόμους. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12), ΜΗΚ,Γ177, σ.765.

⁴⁵⁷ Άρθρο 1^ο της διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. Παραχώρησε το ένα τέταρτο από την περιουσία του. ΜΗΚ, Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63.

⁴⁵⁸ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β έγγραφο 8961 της 9 Σεπτεμβρίου 1859 (Πρόταση εκπαιδευτικού να διδάξει δωρεάν στο Ανώτερο σχολείο κορασιών του Δήμου Ερμούπολης) ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5, Ποικίλα, έγγραφο 3106 της 3 Οκτωβρίου 1862. (Κατάλογος, αχρονολόγητος των δανειστών του Γυμνασίου Ερμούπολης. Επίσης, κατάλογος των 56 ατόμων που δάνεισαν δια την αποπεράτωση της οικοδομής του Γυμνασίου το συνολικό ποσό των 12.406 δραχμών (56 ονόματα).

⁴⁵⁹ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851, (δημοτική βοήθεια σε άπορες μαθήτριες Ερμούπολης). ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5. Ποικίλα (υπότροφος απευθυνόμενος στο Δήμο με την επωνυμία «ο Αγαθοεργός της Ερμονπόλεως Δήμος» ζητά τη συνέχιση χορηγήματος για αποπεράτωση των σπουδών του).

⁴⁶⁰ Χρ. Λέφας, ό.π., σσ.22,24. Δε λείπουν όμως ποτέ οι ελλείψεις, καθώς και οι διαμαρτυρίες δασκάλων ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 1589 της 18 Ιουνίου 1861 και Εκπαίδευση 4^γ, έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1869, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο της 9 Σεπτεμβρίου 1859. Η προσωπική προσφορά τους, στην οποία πολλές φορές στηρίχθηκε η συνέχιση της λειτουργίας των σχολείων έμενε συχνά χωρίς

τη δημοτική εκπαίδευση το 1/6 των εισοδημάτων τους, ποσό σημαντικό. Το 1870 το ποσό αυτό ανερχόταν σε 1.100.000 δραχμές ετησίως σε ένα σύνολο εισοδημάτων περίπου 6.600.000 δραχμές. Μαζί με τα χρήματα που δαπανούσε το Κράτος (184.000 δραχμές το 1876) έχουμε ετήσια συνολική δαπάνη 1.300.000 δραχμών περίπου.⁴⁶¹

Στις καταστάσεις αυτές θα δοθεί κάποια λύση με την ανάληψη από το Δημόσιο της πληρωμής των δασκάλων το 1886.⁴⁶² Η παραπάνω πράξη ανακούφισε κάπως τα οικονομικά των δήμων. Τα ποικίλα προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, λόγω χάρη, δεν παύουν να υπάρχουν και στη καμπή του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που απεικονίζεται και στα κείμενα των διαθηκών. Η αφιέρωση από το Συγγρό 750.000 δραχμών «προς οικοδομήν Δημοτικών σχολείων...διότι των τε δημοτικών σχολείων και Δικαστηρίων η κατάσταση εκεί δεν είναι ουδενός θαυμασμού αξία»⁴⁶³ και μάλιστα «εν ταις επαρχίαις και δήμοις του Κράτους εκτός της Πρωτεύουσας» το επιβεβαιώνει. Αντίθετα από τη χρηματοδότηση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που αναλαμβάνονταν από τις κοινότητες και τους δήμους, ενώ το Κράτος συμμετείχε βοηθητικά σε ορισμένες περιπτώσεις, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση εξαρτιόταν αποκλειστικά από το υπουργείο Παιδείας.⁴⁶⁴ Πολύ αργότερα, το 1920, το Κράτος ανέλαβε εξ ολοκλήρου και τις δαπάνες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και καταργήθηκε έτσι η δυσάρεστη υποχρέωση αυτή των δήμων και των κοινοτήτων.⁴⁶⁵

Παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα και τις ελλείψεις, το σχολικό δίκτυο της απελευθερωμένης χώρας οργανώθηκε σταδιακά.⁴⁶⁶ Το 1873 ένας Αμερικανός διπλωμάτης σημείωνε ότι η Ελλάδα είναι μία χώρα «υπερεκπαιδευμένη» σε σχέση με το οικονομικό της επίπεδο και ότι υπήρχε έντονη τάση προς εκπαίδευση τόσο ανάμεσα στους πτωχούς γονείς, όσο και ανάμεσα στους μαθητές. Τα έξοδα της εθνικής εκπαίδευσης ανέρχονταν στο 5,3% του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Το ποσοστό αυτό ήταν υψηλότερο στην Ελλάδα από το αντίστοιχο της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Αυστρίας την ίδια εποχή.⁴⁶⁷

Αν και η οικοδόμηση των Ελληνικών σχολείων στην επαρχία υπήρξε ταχύρρυθμη, τα γυμνάσια δημιουργήθηκαν εκεί σταδιακά και με περισσότερο αργούς ρυθμούς. Το 1878 από το σύνολο των 22 γυμνασίων τα 5 γυμνάσια ήταν συγκεντρωμένα στην πρωτεύουσα, όπου φοιτούσε το 42% του συνόλου των μαθητών (1.344 μαθητές επί συνόλου 3.214). Το 1911 35

αμοιβή. ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως^Λ 1833-1848, θυρίδα 197, φάκελοι 5-8, έγγραφο 84. Αδιάλειπτο επίσης το ενδιαφέρον των γονέων κατά τη διάρκεια όλου του 19^{ου} αιώνα για τη μόρφωση των παιδιών τους. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο της 29 Νοεμβρίου 1867, όπου γονείς διαμαρτύρονται για τη διάλυση του «Ανωτέρου σχολείου κορασίων» Σύρου. Επίσης ΓΑΚ, θυρίδα 206, φάκελος 23 της 4 Ιανουαρίου 1840, θυρίδα 206, φάκελος 6, έγγραφο 2348 της 24 Μαΐου 1841. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 174, έγγραφο της 7 Αυγούστου 1839.

⁴⁶¹ Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.98.

⁴⁶² Νόμος ΤΛΗ' της 12 Ιουλίου 1886.

⁴⁶³ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουάριου 1897 και κωδίκελος της 9 Μαΐου 1897. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.347.

⁴⁶⁴ Κ.Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.488.

⁴⁶⁵ Με το νόμο 2125 του 1920. Σπ. Ευάγγελόπουλος, *ό.π.*, σ.77.

⁴⁶⁶ Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)* [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 2001, σ.381 και Σ.Γ.Τζουμελέας - Π.Παναγόπουλος Π.Δ., *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933. σσ.58-59.

⁴⁶⁷ Charlos Tuckerman, *The Greeks of today*, Νέα Τόρκη, 1873, σσ.78-79.

επαρχίες σε σύνολο 69 δε διέθεταν γυμνάσιο. Έτσι, η περιοχή της πρωτεύουσας που το 1911 εμφανίζει ποσοστό φοίτησης στα γυμνάσια κατά 250% υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο, συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μαθητών καταγόμενων από περιοχές απομακρυσμένες από τα σχολεία. «Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό στην Ευρώπη, στην Ασία, στην Αφρική, όπου να μη βρίσκουμε πεινασμένους ραγιάδες που αποταμιεύουν με φανατισμό για να μπορέσουν κάποτε να στείλουν ένα γιο τους να σπουδάσει στην Αθήνα».⁴⁶⁸

Επιλεκτικά παρουσιάζουμε μία αναλυτικότερη έκθεση βασισμένη στις αναφορές του Υπουργού Παιδείας, Χριστόπουλου, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1855-1856) των αναλυτικών κρατικών δαπανών για την πρωτοβάθμια και τη μέση εκπαίδευση:

468 Τσουκαλάς,ό.π., σ.415.

Πίνακας της ελληνικής Δημόσιας Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854»

		Γυμνάσια	Ελληνικά	Δημοτικά Αρρένων		Δημοτικά κοριτσιών
				δημοσίου ταμείου	δημοτικού ταμείου	Δημοτικού ταμείου ☐
Αργολίδας- Κορινθίας	Προϋπολογισμός	20,760δρχ	30.480δρχ	5.759δρχ	12.360δρχ	5.160δρχ
	Δαπανηθέντα	19.515δρχ	25.838δρχ	5.312δρχ		
Αχαΐας- Ηλίας	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	19.920δρχ	5.460δρχ	17.760δρχ	1.680δρχ
	Δαπανηθέντα	19.471δρχ	19.446δρχ	5.284δρχ		
Μεσσηνίας	Προϋπολογισμός		17.640δρχ	6.374δρχ	4.320δρχ	2.160δρχ
	Δαπανηθέντα		14.826δρχ	6.487δρχ		
Αρκαδίας	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	16.440δρχ	10.357δρχ	9.120δρχ	1.560δρχ
	Δαπανηθέντα	19.899δρχ	15.811δρχ			
Λακωνίας	Προϋπολογισμός	12.120δρχ	8.006δρχ	14.760δρχ		
	Δαπανηθέντα		11.760δρχ			
Αιτωλίας	Προϋπολογισμός		20.000δρχ	7.399δρχ	3.600δρχ	960 δρχ
	Δαπανηθέντα		15.082δρχ	5.936δρχ		
Αττικής- Βοιωτίας	Προϋπολογισμός	57.220δρχ	37.120δρχ	7.359δρχ	7.680δρχ	6.240δρχ
	Δαπανηθέντα	54.438δρχ	34.271δρχ	6.578δρχ		
Φθιώτιδος- Φωκίδος	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	16.000δρχ	8.939δρχ	7.800δρχ	1.200δρχ
	Δαπανηθέντα	16.462δρχ	14.944δρχ	8.005δρχ		
Ευβοίας	Προϋπολογισμός	17.640δρχ	6.893δρχ	1.200δρχ		
	Δαπανηθέντα	17.094δρχ	5.898δρχ			
Κυκλάδων	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	36.960δρχ	12.670δρχ	15.360δρχ	1.165δρχ
	Δαπανηθέντα	18.691δρχ	33.806δρχ	11.221δρχ		
ΣΥΝΟΛΟ	Προϋπολογισμός	159.820δρχ	226.320δρχ	80.280δρχ	98.040δρχ	27.960δρχ
	Δαπανηθέντα	148.473δρχ	202.883δρχ	72.657δρχ		

Πίνακας 14.⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ Ο.π.

1
Πίνακας δαπανών του έτους 1854

Σχολικό ίδρυμα	Αριθμός	Δαπάνες
Πανεπιστήμιο	1	132.223,53 δρχ.
Γυμνάσια	7	148.473,47 δρχ.
Ελληνικά σχολεία	80	202.883,55 δρχ.
Διδασκαλείον	1	18.777,65 δρχ.
Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Κυβέρνηση	189	72.657,77 δρχ.
Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Κυβέρνηση	1	180 δρχ.
Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Δήμους	135	98.040 δρχ.
Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Δήμους	30	27.960 δρχ.
Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ανώτερα αρρένων	7	43.029 δρχ.
Ιδιωτικά κατώτερα αλληλοδιδασκτικά	2	7.200 δρχ.
Παρθεναγωγείο Αρσάκειο	1	70.000 δρχ.
Παρθεναγωγεία ιδιωτικά	5	24.000 δρχ.
Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά αρρένων	16	28.800 δρχ.
Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά κοριτσιών	4	7.200 δρχ.

Πίνακας 15.

Πίνακας δαπανών του έτους 1854

Συνολικά συντηρούμενα από:	Ποσοστό δαπανών	Εκπαιδευτικά Καταστήματα	Ετήσιες Δαπάνες
Κυβέρνηση	65,25%	279	575.199δρχ
Δήμοι	14,30%	165	126.000δρχ
Ιδιώται	20,45%	35	180.229δρχ
Σύνολο	100%	479	881.429δρχ

Πίνακας 16.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ Έκθεση του Π. Αργυρόπουλου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Εν Αθήναις 3 Σεπτεμβρίου 1855.

Δαπάνες της Μέσης Εκπαίδευσης 1834-1849 (σε δραχμές).			
Έτος	Γυμνάσια	Ελληνικά σχολεία	Σύνολο
1834	6.264		6.264
1835	38.121,60	25754,60	63.876,20
1836	41.976,71	71569,97	113.546,68
1837	47.389,32	80381,95	127.685,98
1838	50.602,94	80381,95	130.984,89
1840	55.470,33	80890,24	136.360,57
1841	62.442,60	81979,22	144.421,82
1842	65.882	88449,22	154.334,22
1842	65.882	88449,22	154.334,22
1843	52.611	84285,38	136.897,37
1844	45.848,48	81562,27	127.460,75
1845	52.848,93	95047,26	147.896,19
1846	68.765,04	117.103,61	183.868,65
1847	70.857,28	171918,90	242.776,18
1848	75.931,99	183342,34	259.274,33
1849	82.700	190318,65	273.018,65

Πίνακας 17.⁴⁷¹

ΕΤΗ	Γυμνάσια		Ελληνικά	
	Προϋπολογισμός	Δαπάνη	Προϋπολογισμός	Δαπάνη
1850	104,160	86.156,60	203.700	191.901
1851	104,160	100,235	203.700	196.787
1852	151,320	131.330	216,200	203.609
1853	156,868	148.902	223.320	203.853
1854	159,820	148.731	226.320	203.883
1855	183,420	150.753	229.420	210.000

Πίνακας 18.⁴⁷²

ΕΤΗ	Σχολεία	Προϋπολογισμός Δαπανών	Δαπάνες σε δραχμές
1850	Γυμνάσια Αθήνας Ναυπλίου Πάτρας Σύρου Λαμίας Τρίπολης	104,160	86.156,60
	75 Ελληνικά		
1851	Γυμνάσια	104,160	100.235,59
	75 Ελληνικά		

Πίνακας 19.⁴⁷³

⁴⁷¹ Χ.Χριστόπουλος, Περιληπτική Έκθεσις, ό.π., Μέρος Β (μέση εκπαίδευση).

⁴⁷² Ο.π.

⁴⁷³ Ο.π.

Σε αντίστοιχη Έκθεσή του προς το Βασιλιά ο Χριστόπουλος συγκαταλέγει στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης και όσους μαθητές φοίτησαν σε ειδικά της Κυβέρνησης εκπαιδευτήρια, όπως το Διδασκαλείο, το Πολυτεχνείο, τη Σχολή Ευελπίδων, τη Ριζάρειο, τη Γεωργική σχολή Τίρυνθας.⁴⁷⁴ Οι μαθητές των σχολών αυτών συμποσούνται σε 6.018, αναλογία δηλαδή 1 μαθητής σε 200 κατοίκους και 1 διδακτήριο σε 1000 κατοίκους. Αναφερόμενος συγκριτικά σε παρόμοιους δείκτες της μέσης εκπαίδευσης της Γαλλίας του 1842⁴⁷⁵ καταλήγει ότι «δύναται να είπη ενπαρρησιάστως» ότι η ελληνική εκπαίδευση είναι «διπλασίως ενρύτερα» εκείνης.⁴⁷⁶

Στοιχεία Διδασκαλείου και Στοιχειώδους Εκπαίδευση 1854			
	Διδασκαλείο	Γραμματοδιδασκαλεία	Στοιχειώδης εκπαίδευση*
Αριθμός κτιρίων	1	300	
Αριθμός μαθητών	42	10.000	357
Αριθμός μαθητριών			52
Δαπάνες Κυβερνήσεως	26.722δρχ		Αγόρια 97.955δρχ 4700δρχ Κορίτσια
Δαπάνες Δήμων			278.000δρχ
Υπότροφοι	30		
Δαπάνες υποτρόφων	9.000δρχ		

Πίνακας 20.⁴⁷⁷

*Στη στοιχειώδη προκαταρκτική βαθμίδα αναφέρεται σε 750 σχολεία συνολικά με 51.597 μαθητές.

⁴⁷⁴ Στην Έκθεσή του αυτή ο Χ.Χριστόπουλος επισημαίνει την έλλειψη ειδικών επαγγελματικών διδακτηρίων, «εφ' ων πρέπει να βαινή κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος», σχετικών με τους τομείς της Γεωργίας, του Εμπορίου, της Ναυτιλίας, των Τεχνών, αλλά και της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης. (Για τη Ριζάρειο, όπως και για το πολυτεχνείο σημειώνει ότι υφίσταται εις τα καταστήματα μέσης εκπαίδευσης και ότι δεν απέφερε τους προσδοκώμενους καρπούς τονίζοντας ότι πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή). Προβάλλει τις ελλείψεις στη ναυτική και εμπορική εκπαίδευση προτείνοντας τη δημιουργία δύο νέων εμπορικών σχολών σε Πάτρα και Σύρο. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, «Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων» υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερευνήτο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σ. 18-19).

⁴⁷⁵ Σημειώνει ότι στη Γαλλία του 1842 μορφώνεται 1 μαθητής ανά 493 κατοίκους, υπάρχει 1 διδακτήριο ανά 24.887 κατοίκους με συνολικό τότε πληθυσμό 34.194.875 κατοίκων. Ό.π.

⁴⁷⁶ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα Ήερι της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).

⁴⁷⁷ Χ.Χριστόπουλος, Περίληπτική Έκθεσις..ό.π., Μέρος Α (Στοιχειώδης Εκπαίδευση).

Υπότροφοι του 1855-1856			
Υπουργεία	Εκπαιδευτικά Ιδρύματα	Αριθμός υποτρόφων	Σύνολο Δαπανών σύμφωνα με Έκθεση Σ.Βλάχου το 1856
Υπουργείο Παιδείας	Πανεπιστήμια	10	
	γυμνάσια		
	Ελληνικά σχολεία	328	
	Διδασκαλείο	30	
	Ριζάρειος	6	
	Παρθεναγωγείο	30	
Υπουργείο Εσωτερικών	Ευρώπη Σπουδές	9	
	Τεχνικές		
	Σχολείο Τεχνών	19	
Υπουργείο Στρατιωτικών	Τίρυνθας	10	
	Σχολή Ευελπίδων	27	
	Ημιυπότροφοι	29	
Υπουργείο Ναυτικών	Ευρώπη	14	
	Σχολή Ευελπίδων	3	
	Ευρώπη	1	
			219.000 δρχ
			112.000 δρχ

Πίνακας 21⁴⁷⁸

Χρηματοδότηση από Κληροδοτήματα 1854		
Κληροδοτήματα	Αριθμός Υποτρόφων	Σύνολο δαπανών: (104.420 δρχ)
Από τα διάφορα κληροδοτήματα στην Ευρώπη.	Π	
Βαρθάκειο κληροδοτήμα	2	46.560δρχ.
Στα διδακτήρια του Κράτους	76	
Κληροδοτήμα Κβοστόβας	8	
Από τον προϋπολογισμό του Κράτους		57.860δρχ

Πίνακας 22⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Χ. Χριστόπουλος, Περιληπτική Έκθεσις...ό.π., Μέρος Ε': Περί υποτροφίαν.

⁴⁷⁹ Ο.π.

Πίνακας της Εκπαίδευσης κατά βαθμίδα 1855-1856

Διδακτήρια	Αριθμός διδακτηρία ^η	Δαπάνες σε δραχμές σύμφωνα με την Έκθεση Χριστόπουλου	Δαπάνες σύμφωνα με Έκθεση του Σ.Βλάχου 1856
Πανεπιστήμιο	1	186.692	
Γυμνάσια	11	182.692	531.770
Ελληνικά σχολεία	93	236.420	
Δημοτικά			97.500
υπότροφοι			72.000
Εκπαίδευση θηλέων			18.000
Διδασκαλείο	1	26.722	
Δημοτικά σχολεία-ορφανοτροφείο		102.655	
Γραμματοδιδασκαλ	300	10.000	
Σύνολο		735.181	701.953

Πίνακας 23.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς τη ,Α.Μ. Βασίλισσα. Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-56 (Μέρος Β') και Έκθεσις του βουλευτού Αττικής Σ. Βλάχου, πρώην Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ' της 25 Αυγούστου 1856. Εφ, της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

Οι προϋπολογισμοί του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως από το 1834 μέχρι το 1911 παρουσιάζουν την εξής εικόνα:

<i>Προϋπολογισμοί των εξόδων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως στη Στοιχειώδη και Μέση Εκπαίδευση από το 1834 μέχρι το 1911</i>						
Ετη	Δημοτικά	Ελληνικά	Γυμνάσια	Ιερατικές Σχολές	Τεχνολογικά Εμπορικά	Υπότροφοι
1834						
1835		25754,60δρχ	38.121,60δρχ			
1837		80381,95δρχ	47.389,32δρχ			
1845		95047,26δρχ	52.848,93δρχ			
1853	97.500δρχ	223.320δρχ	156.868δρχ			45.000δρχ
1856	112.655	236.420δρχ	182.692δρχ			72.000δρχ
1860	59.580δρχ	291.238δρχ	214.675δρχ		15.400δρχ	54.000δρχ
1867	127,500δρχ	434.026δρχ	376.370δρχ	3.500δρχ		
1868	158.300δρχ	488.515δρχ	387.518δρχ	33.500δρχ		
1872	163.400δρχ	330.093δρχ	554.316δρχ	15.000δρχ		
1876	210.900δρχ	611.960δρχ	428,500δρχ			
1877	203.900δρχ	611.960 δρχ	428.500δρχ			
1878	207,140δρχ	657.500δρχ	470.860δρχ			
1879	235.832δρχ	658.964δρχ	465.260δρχ			
1886	603.510δρχ	922.330δρχ	642.740δρχ			
1888	775.140δρχ	698.888δρχ	736.340δρχ			
1905	1.317.400δρχ	1.853.000δρχ	776.160δρχ	66.960δρχ		
1908	1.300.000δρχ	2.163.872δρχ	900.000δρχ			
1911	1.520.580δρχ	2.552.672δρχ	1.014.288δρχ			

Πίνακας 24.⁴⁸¹

«Πηγή: Γενικοί Προϋπολογισμοί εσόδων και εξόδων του Κράτους. Επίσης (οι μη τονισμένοι χαρακτήρες) G.Chassiotis, L'instruction..0^Λ, σσ.271-272, Moraitinis, ό.π., σ.98, και Δρος Σκεύος Ζερβός, εικονογραφημένη Η Δωδεκάνησος και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων ΕΘνοσυνέλευσις, τόμος 1^ο», Αθήνα 1930, σσ.388-389.

Δειγματοληπτική καταγραφή γενικών αποτελέσματα των προϋπολογισμών:	
Χρήση ετών	Συνολικό ποσό Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης:
1830	220.500 φράγκα
1835	63.875 φράγκα
1841	457.000 δρχ
1846	873.026 δρχ *
1853	522.688 δρχ
1860	735.000 δρχ.
1867	941.396 δρχ.
1872	1.062.809 δρχ
1876	1.251.360 δρχ
1879	1.362.156 δρχ
1886	2.148.570 δρχ
1888	2.210.168 δρχ
1905	4.023.620 δρχ
1907	6.921.485 δρχ
1908	6.836.246 δρχ
1911	6.026.672 δρχ

Πίνακας 25.^m

*Κατά τον Τσουκαλά το ποσό ανέρχεται το 1846 σε 712.000 δραχμές.

Από την άλλη πλευρά, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η κρατική χρηματοδότηση ενισχύθηκε καιρία και από αλλεπάλληλες δωρεές. Παρά τη δυστοκία που παρατηρήθηκε στην κατοχύρωση και απορρόφηση των κονδυλίων ομογενειακών κεφαλαίων, η χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού τομέα από τους ιδιώτες είναι υπέρτερη της κρατικής χρηματοδότησης. Μόνο οι δωρεές των θεωρούμενων μεγάλων εθνικών ευεργετών, όπως των Κρήτση, Ιπλιξή, Δόμπολη, Αρσάκη, Βερναρδάκη, Βαρβάκη, αδελφών Βαλλιάνου, Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρη, Θεοφάνη, Μιχαήλ και Ελένη Τοσίτσα, Σίμωνα Σίνα, Γ.Χατζηκόνστα, Ζάππα, που δόθηκαν πριν από το 1870 στην ελληνική εκπαίδευση, σημειώθηκε ότι αντιπροσωπεύουν συνολικά το ποσό των 25.000.000 περίπου δραχμών.⁴⁸³ Κατά τις εκτιμήσεις μας όμως, το σύνολο σημαντικών κληροδοτημάτων - όσων είναι εφικτός ο υπολογισμός μόνον- υπερβαίνει τις 60.000.000 δραχμές κατά προσέγγιση και υπερβαίνει κατά δύο φορές το άθροισμα του προϋπολογισμού του υπουργείου Παιδείας για ολόκληρη την περίοδο αυτή.⁴⁸⁴

⁴⁸² Πηγή: Γενικοί Προϋπολογισμοί εσόδων και εξόδων του Κράτους, ό.π. και Τσουκαλάς, ό.π., σ.488. ©3 Τσουκαλάς, ό.π., σ.488.

⁴⁸⁴ Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε, για την Αθήνα το κληροδοτήμα Βαρβάκη (1825) της τάξεως των 2.500.000 δραχμών (το 1857), των Γ. και Μ. Ριζάρη (1841) των 1.051.000 δραχμών για την Ιερατική Σχολή, του Δημητρίου Βερναρδάκη (1857) των 600.000 δραχμών περίπου για διάφορους εκπαιδευτικούς και επιστημονικούς σκοπούς, του Μιχαήλ Τοσίτσα (1855) των 500.000 δραχμών για το Σχολείο των

**Κατά προσέγγιση υπολογισμός Κρατικών Προϋπολογισμών
και Κληροδοτημάτων της περιόδου 1830-1870**

Έτη	Προϋπολογισμός Υπουργείου Παιδείας	Κληροδοτήματα- Δωρεές
1830-1840	1.800.000δρχ	3.200.000δρχ
1840-1850	5.500.000δρχ	8.525.000δρχ
1850-1860	5.830.000δρχ	8.000.000δρχ
1860-1870	8.280.000δρχ	47.000.000δρχ

Πίνακας 26α

Φαίνεται πως συνέβαινε το ίδιο και μετά το 1870 μέχρι τη δεκαετία 1910, κατά την οποία ο προϋπολογισμός του υπουργείου Παιδείας φαίνεται να διπλασιάζεται σχεδόν από δεκαετία σε δεκαετία.⁴⁸⁵ Αντίστοιχα, η αξία των περιουσιών που κληροδοτούνταν από ιδιώτες στην εκπαίδευση την ίδια περίοδο, μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση ότι υπερέβαλαν κατά 100% εκείνη των κρατικών προϋπολογισμών.⁴⁸⁶

Κατά προσέγγιση υπολογισμός Κρατικών Προϋπολογισμών Κληροδοτημάτων της περιόδου 1870-1913.		
Έτη	Προϋπολογισμός Υπουργείου Παιδείας	Κληροδοτήματα- Δωρεές
1870-1900	74.000.000δρχ	120.000.000δρχ
1900-1913	47.000.000δρχ	124.123.000δρχ
1870-1913	120.000.000δρχ	250.000.000δρχ
1870-1913	251.000.000δρχ	494.123.000δρχ

Πίνακας 26β.

Καλών Τεχνών, του Ευάγγελου Ζάππα (1860) άνω των 900.000 χρυσών δραχμών για το κληροδότημα των «Ολυμπίων», Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁸⁵ Βλ. Γενικούς Προϋπολογισμούς εσόδων και εξόδων του Κράτους, σσ.104-105.

⁴⁸⁶ Αν και είναι δυσχερής ο ακριβής υπολογισμός της οικονομικής σημασίας των κληροδοτημάτων, αναφέρουμε ενδεικτικά τα κληροδοτήματα του Αριστάρχη Βέη (1889) άνω των 320.000 μάρκων, από τα οποία κατευθύνονται άνω των 210.000 δραχμών στο Ωδείο Αθήνας, των αδελφών Βαλλιάνων (1898) για τη δημιουργία Βιβλιοθήκης 2.500.000 χρυσών φράγκων κ<ι> πάνω από 500.000 λίρες Αγγλίας για την εκπαιδευτική υποδομή της Κεφαλλονιάς, του Αβέρωφ (1898) των 10.000.000 χρυσών φράγκων μαζί με τη στρατιωτική εκπαίδευση (3.750.000) και το Στάδιο (2.000.000) φράγκων, του Μαρίνου Κοργιαλένιου (1910) των 327.000 λιρών Αγγλίας, εκ των οποίων το 1<α> περίπου σε εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς, του Παναγή Χαροκόπου των άνω των 3.500.000 δραχμών σε εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς και πολλών άλλων. Δωρεές ή κληροδοτήματα και μόνο των Ιωάννη, Ευφροσύνης και Αλεξάνδρου Κασσαβέτη, Ιωάννη, Κωνσταντίνου κ<ι> Δημητρίου Καρτάλη, Ευάγγελου και Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, Δωρόθεου Σχολάριου, Μαρίας Κασιμάτη, Σοφίας Νήρω, Αναστάσιου Αγαθίδη, Ιωάννη Χατζηκυριακού, Γ. Γιαννιώτη, Δημητρίου Θεοδορίδη, Νικολάου Γιαγτζή, Αδαμαντίου Μάνιαρη, Κων. Ξενοκράτη, Κυριαζή, Στέφανου Ρήγα, Σταματίου Πρωίου, Ανδρέα Συγγρού, Κων. Σεβαστόπουλου, Γρηγορίου Γρ.Μαρασλή, Γεωργίου Αβέρωφ και αμέτρητων άλλων που συγκαταλέγονται στη χορεία των «μεγάλων» ή «πολύ μεγάλων» ευεργετών⁴⁸⁶ μετά τη δεκαετία του 1870 σίγουρα θα υπερέβαιναν τους ετήσιους προϋπολογισμούς κατά πολύ περισσότερο, αν μπορούσαν να υπολογιστούν επακριβώς. Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Η ύπαρξη μεγάλων ευεργετών συμπληρώνεται από τη συνεισφορά εκατοντάδων μεσαίων και μικρών ευεργετών, των οποίων οι δωρεές ή τα κληροδοτήματα σε χρηματικά κεφάλαια, ακίνητα ή άλλης μορφής περιουσία, αν αθροιστούν και υπολογιστούν ισατά προσέγγιση, πράγμα ιδιαίτερα δύσκολο, παρουσιάζουν μία νέα εικόνα των πηγών χρηματοδότησης της παιδείας και των προσφερόμενων ποσών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁴⁸⁷ Οι ισχυροί κρατικοί προϋπολογισμοί μόλις εξυπηρετούσαν τις τρέχουσες ανάγκες των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Οι ανάγκες π.χ. των γυμνασίων ακόμα και το 1907 καλύπτονταν κατά το 1/3 από ιδιωτικές χορηγίες. Από τις 767.000 δραχμές εκπαιδευτικών δαπανών των γυμνασίων, οι 260.000 δραχμές προέρχονταν από χορηγίες ιδιωτών.⁴⁸⁸

Με βάση τους προϋπολογισμούς και τη σχολική ζήτηση είναι προφανής η ανικανότητα του ελληνικού κράτους να στηρίξει οικονομικά το σχολικό σύστημα με τους ρυθμούς τουλάχιστον που αναπτύχθηκε. Η χρηματοδότηση κατά ένα σημαντικό ποσοστό θα αναληφθεί από την ελληνική αστική τάξη του εξωτερικού, αλλά και του εσωτερικού σε μεγάλο βαθμό τόσο με τη μορφή επαγγελματικών διεξόδων - κάλυψη διαθέσιμων θέσεων στη μεταπρατική αγορά από το μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό -, όσο κυρίως και με την άμεση χρηματοδότηση των σχολικών μηχανισμών. Το αδιάκοπο ρεύμα των άδηλων πόρων που κατέφθαναν από το εξωτερικό αιτιολογεί την έκταση και το ταχύρυθμο της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου.⁴⁸⁹

Από τη δεκαετία 1870-1880, η οποία χαρακτηρίζεται για την εκπαίδευση ως περίοδος «διαπιστώσεων και προσπαθειών»,⁴⁹⁰ μιας και άρχισαν να επιταχύνονται οι διαδικασίες για τη βελτίωση της παρεχόμενης δημόσιας εκπαίδευσης, η ελληνική πολιτεία άρχισε να αφυπνίζεται και να συνειδητοποιεί τη στέρηση που παρουσίαζε σε όλους τους τομείς σε σύγκριση με τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο.⁴⁹¹ Κάτω από το πρίσμα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων που επέφερε στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας η πολιτική του Τρικούπη, το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας φαινόταν ιδιαίτερα παρωχημένο. Το πνεύμα που επικρατούσε στο χώρο της εκπαίδευσης αγνοούσε τη ελληνική πραγματικότητα για τη δημιουργία ειδικευμένου προσωπικού, προορισμένου να συγκροτήσει τις επαγγελματικές κατηγορίες. Είχε αποκλειστικά κλασικό προσανατολισμό με απώτερο σκοπό ο μαθητής να καταλήγει στο Πανεπιστήμιο.⁴⁹²

Την περίοδο αυτή αντίστοιχα σημειώθηκε αύξηση του αριθμού των ευεργεσιών με κατεύθυνση την εκπαίδευση, απόρροια κατά τα άλλα της εθνικής προσπάθειας, ανασυγκρότησης και επέκτασης του ελληνικού κράτους. Από τα άπειρα παραδείγματα που υπάρχουν, ύστερα από μία πρώτη διερεύνηση που έχουμε κάνει, μπορούμε να καταλήξουμε στο γενικό συμπέρασμα πως οι ευεργεσίες της περιόδου 1880-1912 είναι τριπλάσιες σε αριθμό και ποσό σχετικά με την προηγούμενη πενήνταετία 1830-1880.⁴⁹³

Παρόλα αυτά, διακρίνουμε «την άμεση συμμετοχή των άδηλων πόρων σε ορισμένα κεφάλαια τον κρατικού προϋπολογισμού», πράγμα δηλωτικό της σημαντικής συνεισφοράς

⁴⁸⁷ Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁸⁸ Επετηρίς του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων 1907-1908, Αθήνα 1909, σ.112.

⁴⁸⁹ Τσουκαλάς, ό.π, σ.489 και Μοραϊτίμης, ό.π., σ. 176 και Γούδας, ό.π., τόμος Δ', σσ.113 κ. εξ.

⁴⁹⁰ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση ..ό.π., τόμος Α', σ.λδ'.

⁴⁹¹ Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992, σσ.22-23 και Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση, [Εξάντας], Αθήνα 1994, σ.194.

⁴⁹² Τσουκαλάς, ό.π., σσ.503-509.

⁴⁹³ Βλ. παρακάτω, πίνακα 27.

από το εξωτερικό Κατά την περίοδο 1880-1913 τα ιδιωτικά κεφάλαια κατ' έτος υπερέβαιναν το σύνολο του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση ανταποκρινόμενα στα κελεύσματα του ελληνικού κράτους για συνδρομή του από τα εύπορα στρώματα.⁴⁹⁴ Γενικότερα, την εποχή αυτή παρατηρήθηκε μία ιδιαίτερη προσπάθεια ενίσχυσης της παιδείας τόσο από το Κράτος, όσο και από τον ιδιωτικό τομέα μέσω δωρεών και ενισχύσεων πάσης φύσεως, ειδικότερα μάλιστα από το χώρο της Ευεργεσίας. Από τη δεκαετία του 1890 και μετά το εύρος των δωρεών αυξανόταν σημαντικά παρά και την παράλληλη ενίσχυση των λεγόμενων εθνικών τομέων, όπως το «Μακεδονικό» ζήτημα ή τα ταμεία Εθνικού Στόλου και Αμυνας. Η ποσοτική διασπορά της ενίσχυσης απέκτησε ευρύτατες διαστάσεις, ενώ και ποιοτικά παρατηρήθηκε μία επίσης ενδιαφέρουσα αύξηση των κατατεθειμένων ποσών. Το ζήτημα των παραγόντων που επηρέαζαν όλη αυτή τη διαδικασία, των επιφανειακών ή των βαθύτερων κινήτρων, όπως επίσης και της κατεύθυνσης των δωρεών στο χώρο της εκπαίδευσης, είναι θέματα που θα μας απασχολήσουν εκτενέστερα για κάθε μία από τις αντίστοιχες περιόδους από εδώ και μετά.

⁴⁹⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σ.244. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Πίνακας προσφορών στην Εκπαίδευση την περίοδο 1831-1913

ΕΤΗ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΕΘΝΟΣ
1831-1840	623.000δρχ// ετ[1 V.000]// 9.600γροσια// 6.360φοίνικες <u>ΑΡΓΟ</u> <u>ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ</u> 50.850δρχ//7.700 φοίνικες// 250ταλλ// 350διστηλα//1020δίστ// //85.000φιορ{νια// 8.250γροσια//2.000 κολονάτα//2X// Σ Κεντρ. σχολείο// 2οικίες// 3κτίρια// γηπδ//14.730τομου// 5κιβωτ.βιβλίων		175.000δρχ//227.050γροσ// //35.150φοινικες// 185γαλλ.τάληρα// 600διστηλα[=5.000]// 1 ΟΟφιορίν ια//1500φιορ[1000]ετ// [15.000]// 6.700γρόσια[67.000]// 7μίσθX// 5X[10]// 7οικήματα//ε7ίπλα// κήπος//500στρε μ μ.αγρώ //γη πδ.5.000τ. μ// 50κιβωτ βιβλίων// 2Σσχ//2Σ.σχ// Αγαθά Χ:ελα ιολαδο- φόρτωμα οίνου κλπ	413.500δρχ// 4.700φοινικες// 149.850γροσίΛ// [5000] γροσ ετ// 1120διστηλα// 3X//3X//Χτοκ Ιονι	964.135δρχ// 525.000γροσια// 2.007φλωριά// 250δουκάτα// 4.315κολονάτα// 2.1446 ιοτηλα// 5.000ρουπίες// 1600μάρκα// 45.858τομου//17 κιβώτια-συλλογές Βιβλίων// 3.456α βάρια// 74.000μολυβδοκοιν //4κιβ.εικόνων// 12κιβ πλάκες// 1 βαρελιπετροκονδ.+ εικόνα
1841-1850	2.460.350δρχ// 80.000γρόσια// 3X//3υπX// γήπεδο 1154 τμ (Ριζαρείου)// οικία Βάμβα στ Φ.Ε // 1 οικία //31 στρέμματι 1Σσχ/1 600τόμοι βιβλίων		536.000δρχ// Ιόμτχες ΕΤΕ// Χαγορά βιβλίων και σκευών φοιτώντων σε αλληλ σχολ." της Ναυτιλίας// + 2 οικίες// 8 κιβώτια βιβλίο 200 σώματα βιβλίων// 500 στρέμματα αγρών	437.650δρχ// 16.300φλωριά// 1000γαλλ. μισθX//	948.000δρχ// 77.500γρόσια// 700δουκάτα// 80 ecur de Saxe// 2.000καισβασ. φλωριά//3 οικίες// 4.800τομοι βιβλίων// //διαφ κινητα//4 κιβ αντικ. ωραίων τεχνών// Ζώα //Α.Χ
	<u>ΑΡΓΟ</u> <u>ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ</u> 44.000δρχ				
1851-1860	5.974.320δρχ//2μτχ ΕΤΕ //Π κλX// 3οικίες // γηπδ // βιβλία		494.000δρχ//5κτιρι,α// 1γηπδ//2υπX//6000τόμ //X βιβλία// ΙόμτχεςΕΤΕ	217.320δρχ// 2X	1.355.550δρχ// 2.500ρουβλια// 525 σωμ.βιβλίων// 3X
1861-1870	1.767.640δρχ//γηπδ// Πολυτ//2γηπδ// 2κτιρια//5X// ενδύματα 150 μαθητριών	41.503.300δρχ// 4Σσ%//6υπX// 48μτχ	920.000δρχ// οικία// 1/2βιβλιοθήκη// 3 εργαστήρια// 3μτχΕΤΕ	13.000δρχ//1/2 λατομείων πράσινου μαρμάρου Τήνου//2X	1.869.050 δρχ// 3Χεκδ.σχολ. χαρτών//1/2 βιβλιοθή ιβΟανάντια// 10 τόμοι
	<u>ΑΡΓΟ</u> <u>ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ</u> Ενοικίαση κτημάτων, οφειλές ΕΤΕ+ X// 3X μισθ.δη μαρχου//.+	<u>ΙΟΝΙΑ</u> 223.000δρχ			

1871-1880	10.468.000// κτήμα //X	1.400.000δρχ//κτίριο+27.000στρεμμ7/ κτήμα <u>ΙΟΝΙΑ</u> 292.000δρχ// οικία	56.000δρχ//5οικίες// Σσχ//2 υπΧ	2.046.500δρχ +Χβιβλ+2Χ 50πίλοι μαθητών.	1.406.400δρχ+3Χ
1881-1890	7.202.000δρχ// 2κτίρια// 9 οικίες// κτήμα// 4Χ //2 βιβλιοθήκες	2.352.000δρχ+ 150τόμους+ Βιβλιοθήκη// κήπος ελαιόδενδρα// <u>ΙΟΝΙΑ</u> 1.422.000δρχ// οικία	211,000δρχ+52.000ρούβλ //οικία//2Χ//Χμισθ ΙΟετ	980 500δρχ	2.952.000δρχ// 140μτχές// 3οικίες// 4Χ
1891-1900	31.975.200δρχ//Χμτχ &ελαχ.ομολ.ΕΤΕ// οικίες// Χ Α.Χ. 545// 20.600 βιβλία// Σειρέςβιβλίων// εργοστάσιο// 11 οικίες// ελαιώνας 230.000 ριζών//ελαιοστάσιαΧ ελαιοτριβεία// μαγαζί// κ 54στρε μ μάτων// Ανώγειος οικία// 3 περιβόλια// κτηματική έκταση (Μήλεσι,Χαλκουσί, οκλπ=1.000.000δρχ) ΑΡΓΟ <u>ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ.</u> 16.000δρχ	1114.210δρχ// 1 οικία <u>ΙΟΝΙΑ</u> 24.678.300δρχ// 64.000 αυστριακές. Κορώνες// 2οικίες// 2 βιοτεχνικών σχολών	455.000δρχ// γήπεδο // 2 οικίες	1163.600δρχ// ΙΟΟΟβιβλία // γήπεδο // 2οικίες	28.477.000δρχ// 135.400 αυστρ κορώνες
1901-1913	35.941.140δρχ//400 ομολογίες εθν.δανείου	53.251.400δρχ <u>ΙΟΝΙΑ</u> 1123.030δρχ// 3Χ//ΧΓεωργικός στα 1/2 αγροκήπια // 3οικίες//νάϊσκος περίβολο // 2 κτήματα// εικόνες, άμφια, ιερά βιβλία αργυρά κανδήλια	453.500δρχ //3 οικίες //ημιτελές κτήριο για τα άπορα// τραπεζικές ομολογίες	288.100δρχ//Χ //2οικίες// έπαυλη //8μτχ//βιβλία //ΣΓυμναστηριού Ανδρου// όργανα Γυμναστηρίου // Σ μουσικής σχολής	32893000δρχ// ΙΟμετοχές Τραπ.Αθηνών // 17/64 μετοχές //εργοστάσιο //6 οικίες // 1 γήπεδο

Πίνακας 27.⁴⁹⁵

Α.Χ. =Άπασα η κινητή και ακίνητη περιουσία, μισθ. =μισθοδοσία, ετ.= ετήσια δόση, Ασχ= Ανέγερση σχολείου, Σσχ =συντήρηση σχολείου, Χ =άγνωστο ποσό, υπ =υποτροφία, γηπδ. =γήπεδο, οικόπεδο, μτχ=μετοχή, γρσ. =γρόσια, φιορ.=φιορίνια.

ΕΛ,Κούκου, Ο Καποδίστριας, ό.π., σσ.22-23.

⁴⁹⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Β. 94.Ε<ΡΟ^Σ

I **ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ**

«Η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για τη συλλογή των φόρων και ένα για να συλλέγει τις ειδικές προσφορές που επιβάλλονται από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούν εκτός Ελλάδος»,

Γάλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα. (Βασιλική Θεοδώρου, Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920), Τα Ιστορικά, 7 (1867), σ.8.

Το φαινόμενο του ευεργετισμού άρχισε να αναπτύσσεται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα για να διαδοθεί ταχύτατα τόσο στον 19^ο, όσο και στον 20^ο αιώνα. Η εθνική ευεργεσία, η δωρεά και η χορηγία προς το κοινωνικό σύνολο, αποτέλεσε μία σημαντικότερη πτυχή της νεότερης ελληνικής ιστορίας, δεδομένου ότι συνδέθηκε άμεσα με τη διαμόρφωση, την ενίσχυση και την εδραίωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, δηλαδή του νεοελληνικού εθνικισμού, στην ολοκλήρωση και επιτυχία της οποίας μεταξύ άλλων αποσκοπούσε. Η έννοια του ευεργετισμού στην ελληνική εκπαίδευση πρέπει να νοηθεί σε συνάρτηση με την ύπαρξη και τη λειτουργία του εθνικού κράτους, χωρίς να αναιρείται η περίπτωση της προ της ανεξαρτησίας ευεργεσίας, η οποία βέβαια δεν είναι άσχετη με τους εθνικούς στόχους.¹

Η πορεία της εθνικής ευεργεσίας είναι ένα θέμα με πολύμορφες κοινωνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις. Αποτέλεσε μορφή ιδιωτικής παρέμβασης στο δημόσιο βίο. Επιχειρηματίες της ελληνικής διασποράς και του ελληνικού χώρου προικοδοτούσαν τους απανταχού Έλληνες και το ελληνικό κράτος με σκοπό κατά πρώτον τη στήριξη και την καλλιέργεια της παιδείας και κατά δεύτερον, τα έργα κοινής ωφελείας. Οι δωρεές αυτές ήταν διακανονισμοί που συνέτασσε ο διαθέτης «εν ζωή» για άμεση υλοποίησή τους ή για μεταθανάτιες περιουσιακές διευθετήσεις. Οι τελευταίες έχουν συνδεθεί τόσο στην ευρωπαϊκή, όσο και στη νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία, με τη στάση των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο.² Με την πράξη της μεταθανάτιας δωρεάς οι έμποροι κυρίως και οι επιχειρηματίες της διασποράς εντάσσονταν στο εθνικό σύνολο. Στο πεδίο του ευεργετισμού οι προσδοκίες του ιδιώτη αυτού χορηγού για μεταθανάτια κοινοτική αναγνώριση και «ένταξή του στο εθνικό σύνολο» συμπορεύονταν με τις προσδοκίες του έθνους -κράτους για ενότητα και ολοκλήρωση. Ένα χαρακτηριστικό του μεγαλοαστού τον 19^ο αιώνα ήταν οι ευεργεσίες και η φιλανθρωπική δράση.³

¹ Κωνσταντίνος Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης*, περ. *Ημερήσια. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.7.

² Γάλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα. Βασιλική Θεοδώρου, *Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)*, Τα Ιστορικά 7 (1967), σ.σ.

³ Μαρία Χριστίνα Χατζή Ιωάννου, *Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός τον 'Εθνικού ευεργέτη' και τον 'Εθνικού τοκογλύφου*, περ. *Ημερήσια. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.7-8.

Παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον και αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία των ευρωπαϊκών κρατών⁴ ο μεγάλος αριθμός των ευεργεσιών, τόσο των υπηκόων του ελληνικού βασιλείου, όσο και των ελλήνων ομογενών, των εγκατεστημένων σε διάφορες χώρες του εξωτερικού.⁵ Η ποικιλία των κατευθύνσεων των δωρεών, καθώς και το ύψος της προσφερόμενης ευεργεσίας σε σχέση με το σύνολο της περιουσίας του κάθε ευεργέτη συνθέτουν σημαντικότερες παραμέτρους, οι οποίες διαμορφώνουν την τελική φυσιογνωμία αυτού του φαινομένου.

Η αναγωγή στη μνήμη του ευεργέτη εξαρτάται από το μέγεθος και τη διάρκεια της δωρεάς. Οι δωρεές εκφράστηκαν ως εκτέλεση επιθυμιών μέσω των διαθηκών ή των δωρητηρίων συμβολαίων⁶ «νοσταλγών» συνήθως της λιτότητας και της υστεροφημίας.⁷

Η έλλειψη αποθησαυρισμένων γνώσεων για τα πρόσωπα πολλών ευεργετών μαρτυρεί ίσως και την ατομικότητα των δραστηριοτήτων τους. Η κληροδότηση μέρους της συνήθως μεγάλης περιουσίας τους, αλλά ενίοτε και ολόκληρης για συντήρηση ή σύσταση σχολείων στη γενέτειρά τους προκαλεί το ενδιαφέρον και την ευγνωμοσύνη των ευεργετηθέντων ιδιαίτερα επιγόνων.⁸

1. Η έννοια της ευεργεσίας.

«Καθ' ενός το όνειρον είναι να γίνη, μίαν ημέραν, εθνικός ευεργέτης».

Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ενεργείται και Πολιτισμός*. Εφ. Αθήναι, 6 Μαΐου 1907. (Χρονογράφημα του Γρ. Ξενόπουλου που δημοσίευσε με αφορμή το θάνατο του Μαρασλή).

Εθνικοί ευεργέτες, σύμφωνα με όρο επίσημα θεσμοθετημένο από την ελληνική πολιτεία, ονομάζονται οι έλληνες ιδιώτες, οι οποίοι ανήκαν κυρίως στην εύρωστη οικονομικά ελληνική αστική τάξη και διέθεσαν μέρος ή και όλη τους την περιουσία για να καλύψουν διάφορες ανάγκες τόσο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, όσο και των ομοεθνών τους στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή ακόμη και στις ελληνικές παροικίες, στις οποίες οι περισσότεροι ήταν εγκατεστημένοι.⁹ Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η αποστολή χρηματικών ποσών πολλές φορές ιδιαίτερα σημαντικού ύψους ενίσχυαν ποικιλότροπα τις δραστηριότητες του ελληνικού κράτους.

Η γενίκευση της διάθεσης παροχής βοήθειας οδήγησε στην επέκτασή της σε ένα ευρύτερο φάσμα τομέων επιδότησης που κατέληγε σε εθνικές προτεραιότητες, με προεξάρχοντα τον τομέα της παιδείας. Το μεγαλύτερο μέρος των χρηματικών αυτών πόρων

⁴ «Καμία χώρα, όσο μεγάλη κι αν είναι, δεν έχει να επιδείξει τόσο μεγάλο πλήθος ευεργετών σε σύγκριση με τη μικρή έκταση του ελληνικού χώρου». Κων. Βαρβάκης, *ό.π.*, σ.5.

⁵ *Ο.π.*, σ.5.

⁶ Για τις διαφορές μεταξύ διαθηκών και δωρητηρίων συμβολαίων βλ παρακάτω, σσ.126-127.

⁷ Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάτυπο από τον 10^ο τόμο) [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992, σ.204.

⁸ *Ο.π.*

⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), [Θεμέλιο] β' έκδοση, Αθήνα (1975), σσ.484-485.

διατέθηκε κυρίως στη χρηματοδότηση πολιτιστικών ιδρυμάτων και οργανισμών και ιδιαίτερα στη σχολική - εκπαιδευτική υποδομή του νέου κράτους. Με τις δωρεές τους οι ευεργέτες χρηματοδοτούσαν την κατασκευή και τη λειτουργία σχολείων, εκκλησιών, τη θέσπιση υποτροφιών, τη μισθοδοσία εκπαιδευτικών, τη δημιουργία βιβλιοθηκών, τη λειτουργία του Πανεπιστημίου, της Ακαδημίας και πολλών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και εταιρειών. Ενσάρκωναν κατεξοχήν ιδιότυπους φορείς δια πολιτισμικής σύνδεσης και αναφοράς που λειτουργούσαν στο πλαίσιο ενός διευρυνόμενου κόσμου.

Πρακτική ευρέως διαδεδομένη κυρίως τον 19^ο αιώνα συνδεδεμένη τόσο με τις εθνικές ευαισθησίες, όσο και με τις επιχειρηματικές βλέψεις του παροικιακού ελληνισμού, συνετέλεσε στην εξέλιξη και τη διαμόρφωση του νεοπαγούς ελληνικού βασιλείου.¹⁰

Το εύρος και η σημασία της συμβολής των Ελλήνων της διασποράς στη θεμελίωση δημόσιας υποδομής στο χώρο της εκπαίδευσης φωτίζεται από ένα κείμενο του Κωνσταντίνου Δοσίου, ευεργέτη του ίδιου και πολιτευτή, από τη Βλάτση Μακεδονίας:¹¹ «...αι ιδέαι εις εν έθνος είναι και ανται πλούτος αυτού του έθνους, διότι δεν αρκει να θέλει τις το καλόν, αλλά πρέπει να ηξεύρει πού ενρίσκεται και πως πράττεται το καλόν. Ο μακαρίτης Στουρνάρης είχε και την διάθεσιν και τας γνώσεις. Είχε προσέτι και τα την δύναμιν, ήτις ενρίσκεται μόνον εις ολίγους εκ των έξω ζώντων Ελλήνων, εις δε την Ελλάδα δεν απαντάται εις κανένα σχεδόν», εξαιρουμένης της Κυβερνήσεως, ήτις διαθέτει τα εκατομμύρια τον προϋπολογισμού και έχει το δικαίωμα να διατάττει λεγεώνας υπαλλήλων, διεσπαρμένων επί της επιφανείας του κράτους. Επειδή όμως, και τούτο είναι το μεγαλύτερον της Ελλάδος δυστύχημα, η Κυβέρνησις συγκροτουμένη εξ ανδρών αμαθών και φιλαύτων, στερείται και της καλής διαθέσεως και των αναγκαίων γνώσεων, έπεται ότι η δύναμις της αποβαίνει επιβλαβής, ή τουλάχιστον, ανωφελής, και οι Έλληνες, απηλπισμένοι εξ αυτής, στρέφουσι τα βλέμματά των προς τας ιδιωτικάς δυνάμεις και προσπαθείας, αίτινες και εκκλησίας κατεσκεύασαν και Πανεπιστήμιον ωκοδόμησαν, και Βιβλιοθήκην συνεκρότησαν, και Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ωργάνισαν και...Παρθεναγωγείον ανεγείρουσι και Εκκλησιαστικόν φροντιστήριον εσύστησαν. Αύτη είναι η αιτία, δια την οποίαν η κοινή γνώμη εθεώρησεν ως δυστύχημα μέγιστον και κοινόν τον θάνατον τον μακαρίτη Στουρνάρη, μολονότι αι χρηματικά δυνάμεις των ιδιωτών, οποιαιδήποτε και αν

¹⁰ Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.7.

¹¹ Ο Κωνσταντίνος Δόσιος (1810-1871) από τη Βλάτση Μακεδονίας έζησε και σπούδασε στη Γερμανία και το Παρίσι Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1834 με την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα και με τα επιστημονικά του εφόδια διορίστηκε ως πάρεδρος του υπουργείου Οικονομικών, έπειτα εισηγητής στο Συμβούλιο Επικρατείας και Σύμβουλος του υπουργείου των Εσωτερικών. Συνεργάστηκε με τον Αρμανσπεργκ, κατ' εντολή του οποίου προετοίμασε σχέδια νόμων. Ένθερμος θιασιώτης της Μεγάλης Ιδέας έλαβε πρωτοβουλίες μετά από προσωπική συνεννόηση με το Μεχμέτ-Αλή για την κατάρτιση σχεδίου ελληνοαιγυπτιακής συνεργασίας για την κατάλυση του τουρκικού κράτους, ενέργεια που απορρίφθηκε από τον Όθωνα. Επί υπουργίας Α.Λόντου διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Εσωτερικών. Το 1862 ως πληρεξούσιος της επαρχίας Αττικής εργάστηκε για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Την ίδια εποχή ως Υπουργός Παιδείας δεν επιχείρησε προσπάθεια βελτίωσης του κλάδου, λόγω της έκρυθμης κατάστασης. Μετείχε στην ίδρυση του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Η απώλεια σημαντικού μέρους του επιστημονικού του έργου οφείλεται στην αποτέφρωση της βιβλιοθήκης του. Ικανό τμήμα (το 1/5) της περιουσίας του διέθεσε σε κοινωφελείς σκοπούς, όπως στο «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», στα πέντε αθλοθετήματα (Δοσίειοι διαγωνισμοί), στα σχολεία της γενέτειράς του, στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αθήνας, σε φιλεκπαιδευτικούς Συλλόγους ελεύθερων και αλύτρωτων περιοχών, κ.α. Κωνσταντίνος Ν.Δόσιος, Μακεδονικόν Ημερολόγιον» έτος 1911 [Παμμακεδονικός Σύλλογος], σσ.49-59.

ώσιν, είναι μηδέν παραβαλλόμενοι προς τας χρηματικές της Κυβερνήσεως δυνάμεις, αίτινες κατ' έτος ανακυκλούνται, εν ω εκείνοι διά της ευεργεσίας ελαττούλ>ται και εξαντλούνται...».¹²

Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα η οικονομική προσφορά δεν εξαντλούνταν στην επιδότηση τομέων άμεσων κοινωνικών αναγκών, αλλά προσανατολιζόταν σε εθνικές προτεραιότητες, ιδιαίτερα με τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Έτσι, δόθηκε βαρύτητα στη θέσπιση εκπαιδευτικής υποδομής - οικοδόμηση σχολείων, μισθοί διδασκάλων, υποτροφίες. Επιδίωξη πολλών εμπόρων της διασποράς ήταν η διάδοση της μόρφωσης θεωρούμενης ως μέσο κατεξοχήν που θα εξαφάνιζε την οπισθοδρόμηση, την οποία δημιούργησε η οθωμανική κυριαρχία, και θα ενίσχυε την εθνική ταυτότητα.¹³ Η καλλιέργεια των γραμμάτων και η ανάπτυξη της παιδείας θεωρήθηκε από τους έλληνες εμπόρους του εξωτερικού ως το κατεξοχήν εργαλείο προόδου και εθνικής αναγέννησης των υπόδουλων Ελλήνων. Η πεποίθηση αυτή ανάγλυφα εκδηλώνεται τόσο από την αύξηση της οικονομικής συνεισφοράς, όσο και από τον πολλαπλασιασμό των ευεργετικών πράξεων. Έμποροι και τραπεζίτες αφιέρωναν το σύνολο των περιουσιών τους σε φιλανθρωπικές, αλλά κυρίως εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Κεφάλαια κατατεθειμένα σε τράπεζες της Μόσχας, της Νίζνας, της Οδησού και Βιέννης στα μέσα του 18ου αιώνα κάλυπταν τεράστιες ανάγκες του συνόλου των Ελλήνων, είτε ευρίσκονταν στις παροικίες, είτε ήταν υπήκοοι του οθωμανικού κράτους. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα των αδελφών Ζωσιμάδων¹⁴ εγκατεστημένων στη Ρωσία, οι οποίοι αφιέρωσαν «άπασαν» την περιουσία τους στους σκοπούς αυτούς. Ο λιτός τρόπος ζωής τους αντιπαρατιθέμενος στις «ελευθεριότητες» άλλων μεταναστών αναδεικνύει το συντηρητικό και συνάμα αγωνιστικό πνεύμα που διακατείχε τον τρόπο ζωής τους: «...ουδ' οίκους είχαν υφωρόφους, ούτε κατ' οίκον πολυτελείας, ούτε προς τα εκτός φαντασίας, ούτε πληθύν ανδραπόδων και τετραπόδων, ούτε φλεγμαινούσας τράπεζας και πλατυγάστρους απολαύσεις».¹⁵

Με βασική προτεραιότητα το χώρο της παιδείας ο αριθμός των δωρεών πολλαπλασιάστηκε με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους αγγίζοντας όλα τα κοινωνικά στρώματα και ομάδες ενισχύοντας έτσι κρατικές λειτουργίες σε ποικίλους τομείς. Την περίοδο αυτή που εγκαινιάζεται με την προσπάθεια οργάνωσης του νεοσύστατου κράτους το 1830, πραγματοποιήθηκαν μεγάλα κληροδοτήματα στον τομέα που μας απασχολεί. Η τόνωση του ενδιαφέροντος των «εν Ευρώπη» Ελλήνων και φιλελλήνων Ευρωπαίων, εκείνων που είχαν τη δυνατότητα και την επιθυμία να προσφέρουν στο νεογέννητο κράτος, μείωνε κατά κάποιο βαθμό την πενιχρότητα του Δημόσιου Ταμείου και συνέβαλλε ανάλογα στην

¹² Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στονρνάρης. Εφ. Αθηνά, έτος ΚΑ' 1852, αρ.1925 της 10 Νοεμβρίου 1852.

¹³ Vassiliki Theodorou, Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Paris,1987, σ.6.

¹⁴ Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 5, σ.19, Υπουργείον Παιδείας, Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), σ.33, Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 και Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ) (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Γενικότερα για τους Ζωσιμάδες βλ. Στέφανου Ν.Μπέττη, Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους, [Ζωσιμαίας Κεντρικής Βιβλιοθήκης], Ιωάννινα 1990 και Στιύρος Εργολάβος, Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, [Ήπειρος], Ιωάννινα 1993, σσ.46-64.

¹⁵ Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Ζωσιμάδες, τόμος Γ', εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου],1870, σσ.1-29.

κάλυψη μέρους των τρεχουσών εκπαιδευτικών δαπανών, ιδιαίτερα σε στιγμές όξυνσης των προβλημάτων.¹⁶ Οι δωρεές και τα κληροδοτήματα που έφθασαν στο ελληνικό κράτος συνετέλεσαν μέσα σε έξι δεκαετίες στην ανέγερση κτιρίων στην Αθήνα και τον Πειραιά χαρακτηρίζοντας τη μνημειακή νεοκλασική φυσιογνωμία των πόλεων αυτών.¹⁷ Ανάμεσά τους τα κτίρια του Παν ε π ι σ τ η μ ί ο υ, της Σιναίας Ακαδημίας, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Ριζαρείου Σχολής, του Εθνικού Ωδείου, του Πολυτεχνείου, του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου και Βαρβακείου Λυκείου, του Ζαπτείου, των ορφανοτροφείων Αμαλίου, Χατζηκώνστα και Ζάννειου, του Επιμελητηρίου Βασιλείου Μελά, γνωστού ως «Grand Hotel d'Athènes» και άλλων. Το ύψος της χρηματοδότησης αυτών των κτιρίων υπερέβαινε κατά πολύ τον κρατικό προϋπολογισμό σε πολλές περιπτώσεις.¹⁸

Οι πλουσιοπάροχες αυτές προσφορές αποτέλεσαν το δέλεαρ και το παράδειγμα για αντίστοιχες εισφορές ενός τεράστιου αριθμού «μικρών και «μεσαιών» δωρητών, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στην αναπλήρωση της αδυναμίας της κρατικής μηχανής να καλύψει με τον ισχύοντα κρατικό προϋπολογισμό, τη λειτουργία και την επέκταση πολλών κρατικών θεσμών και ειδικότερα της εκπαίδευσης. Τόσο στην πρωτεύουσα, αλλά και πολύ σύντομα στις περισσότερες επαρχιακές πόλεις και κωμοπόλεις και σε μεγάλο αριθμό χωριών ιδρύονταν και λειτουργούσαν σχολεία και των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης χάρη στις συνεχείς εισφορές τόσο των εγχωρίων παραγόντων και κατοίκων, όσο βέβαια και των αποδήμων του εξωτερικού.¹⁹

Η εξασφάλιση του τίτλου του εθνικού ευεργέτη αφορούσε αυτούς που επιφορτίζονταν να καλύψουν έξοδα κατασκευής δημόσιων κτιρίων.²⁰ Εθνικοί ευεργέτες όμως δεν θεωρούνται μόνο όσοι έλαβαν επισήμως τον τίτλο αυτό από την ελληνική Πολιτεία,

¹⁶ Χάρης Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σσ.200-201.

¹⁷ «Ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας της πόλης σηματοδοτείται από την παρουσία των μνημειακών κατασκευών της άρχουσας τάξης αντανάκλα και διατρανώνει τη σχέση τους με τη Δύση που είχε ασπαστεί και εφαρμόσει νεοκλασικά μοντέλα». Παράλληλα βέβαια εκφράζει το αρχαίο ελληνικό παρελθόν. Μ. Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, [διδακτορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 1983, σ.651.

¹⁸ Τσουκαλάς, ό.π., σ.344. Ως περιπτώσεις τεράστιων περιουσιών αναφέρουμε εκείνη του Ευάγγελου Ζάππα που κληροδότησε στο Έθνος χρηματικά ποσά ύψους άνω των 10.000.000 φράγκων το 1844. Μετά τη διέλευση από τα κτήματά του σιδηροδρομικής γραμμής το ύψος της περιουσίας του ανήλθε σε 28.000.000 φράγκα. Η αξία της αυξανόταν συνεχώς, έτσι ώστε να ξαναγράψει τη διαθήκη του. Στην Ελλάδα τελικά το ποσό που εισήλθε ήταν κατώτερο του αναμενόμενου μετά από δικαστικές και διπλωματικές διενέξεις με Ρουμανία. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, (ΠΠΧ), σ.123. Του Σίμωνα Σίνα η περιουσία ανερχόταν σε 300-450 εκατομμύρια φιορίνια, όταν πέθανε στη Βιέννη το 1876 (Γούδας, ό.π., *Σίμων Σίνας*, τόμος Δ', σ.46, Γεώργιος Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ.130), ενώ του Παναγή Βαλλιάνου σε 250 εκατομμύρια φράγκα. (Ε.Γ.Καψαμπέλης, *Τι οφείλει η Ρωσία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1947, σ.105). Από το αρκετά μεγάλο ύψος της περιουσίας του Ανδρέα Συγγρού μπορούμε να υπολογίσουμε το σύνολο των εν ζωή δωρεών και των κληροδοτημάτων του σε 850.000 λίρες στεργλίνες κατά προσέγγιση, ποσό που το κατατάσσει στην πρώτη σειρά των κληροδοτημένων περιουσιών στο Κράτος. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.141. Βλ. παρακάτω, σ.193.

¹⁹ Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες τον 19^ο αιώνα* περ. *Ημερήσια*, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004. Βλ. παρακάτω, *Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών* σ.141 και *Συγκεντρωτικό Πίνακα*, Παράρτημα 2.

²⁰ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.6.

αλλά όλοι. εκείνοι, οι οποίοι, με οποιοδήποτε τρόπο προσέφεραν και ανέπτυξαν κοινωφελείς δραστηριότητες.²¹

Η ιδιαίτερη σχέση που μπορεί να συνάψει η επιχειρηματικότητα άδολη ή μη με την κοινωνική προσφορά βρίσκει την έκφρασή της στον ελληνικό ευεργετισμό. Ερωτηματικά αναφέρονται σχετικά με τον οικονομικό και ιδεολογικό ρόλο των ελλήνων επιχειρηματιών της διασποράς που αναλάμβαναν όχι μόνο τη χρηματοδότηση, αλλά και την οργάνωση στρατηγικών τομέων για την αναπαραγωγή των θεσμών και της κοινωνικής συνοχής, όπως υπήρξε η στήριξη της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και τους τομείς της, η ενίσχυση της εθνικής άμυνας με τη δημιουργία «ταμείων στόλον και στρατού», οι στρατιωτικοί εξοπλισμοί, αλλά και διάφοροι άλλοι κοινωνικοί τομείς, όπως της υγείας, της πρόνοιας, της φιλανθρωπίας.

Αναδύεται μέσα από τις πηγές ακαθόριστη κατά κάποιο τρόπο η εικόνα των ελλήνων εμπόρων και τραπεζιτών της διασποράς, οι οποίοι αναζητούν στην κατοχύρωση του τίτλου του ευεργέτη μία συμβολική νομιμοποίηση για να τους επιτραπεί η πρόσβαση και η επιβολή τους στην κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας, μέχρις ότου αποφασίσουν να μεταφέρουν ένα τμήμα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους σ' αυτήν. Η αναγκαιότητα του Κράτους να προσελκύσει κεφάλαια οδήγησε σε επιλογή μειωμένων οικονομικών απαιτήσεων, συμβολικών, θα λέγαμε κάποιες φορές για την απονομή του τίτλου του ευεργέτη.²²

Η έννοια του «εθνικού ευεργέτη» στην ελληνική ιστοριογραφία ερμηνεύτηκε με διάφορο τρόπο και προσανατολισμό. Σε πλήθος παρερμηνειών οδήγησε η τάση αβασάνιστης και εσκεμμένης αγιοποίησης της έννοιας «ευεργέτης - ευεργεσία», στην οποία συντέινε η τελετουργική απότιση τιμής με ποικίλους τρόπους.²³ Η επαναληπτικότητα αυτής της τάσης σε τοπικό και εθνικό επίπεδο καλλιέργησε τη μεγέθυνση των δωρεών, πολλές από τις οποίες εντάσσονταν στο επιχειρηματικό πνεύμα προλείανσης των πολιτικών και κοινωνικών επαφών προς διευκόλυνση οικονομικών δοσοληψιών με το Κράτος.²⁴ Χαρακτηριστικό

²¹ Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.47-60, του ίδιου, Ο προνομιάχος χώρος. Η Αθήνα και οι Εθνικοί Ευεργέτες. Παγκόσμιος Ελληνισμός. Η Αθήνα των Ευεργετών, [Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων], Αθήνα 1997 και Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα -Α.Α. Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.201.

²² Ενδεικτικά: ΑΤΕ, Φάκ.1847/88,1, έγγραφο της 26 Νοεμβρίου 1846 Φάκ.1845/88,1, έγγραφο 266 της 19 Ιανουαρίου 1845 (προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Παιδείας), Φάκ.1853/88,1, έγγραφο 4473 της 10 Σεπτεμβρίου 1845 και Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.8.

²³ Η απότιση τιμής γινόταν με ανάγνωση της διαθήκης του ευεργέτη σε επιμνημόσυνη τελετή του, ανέγερση παρεκκλησιών, σύνθεση επικήδειων λόγων, ποιημάτων και ύμνων που απαγγέλλονταν από τους μικρούς ευεργετούμενους μαθητές. Βλ.κεφ. Κίνητρα, σσ.347-349.

²⁴ Γεώργιος Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1977, σσ.116-117,134-135. Οι συγγραφείς των νεκρολογιών, βιογράφοι, εφημερίδες ή περιοδικά εξύφαιναν το πορτραίτο του πρόσφατα θανόντος ευεργέτη και με επαινετικές κορώνες συνόδευαν την νωπή μνήμη του. Αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα του Ανδρέα Συγγρού και όσα ακολούθησαν το θάνατό του. Διθυραμβικά κείμενα στον ημερήσιο και εβδομαδιαίο τύπο της εποχής, δημοσίευση της διαθήκης, νεκρώσιμη πομπή και τελετή αντίστοιχη, αρμόζουσα σε αρχηγό κράτους, πένθος τριών ημερών στα σχολεία, σύμφωνα με απόφαση του Υπουργού Παιδείας. «Οι τιμές που του αποδόθηκαν ήταν αυτές που ταιριάζουν σε ένα άνθρωπο εθνικού αναστήματος». Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.397. Δε λείπουν βέβαια και οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής, που προβάλλουν και εκθειάζουν δυνατότητες και θετικές πλευρές της προσωπικότητάς τους. Βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, Πολύτιμος αυτοζωγραφία ενός δυνατού, Παναθήναια, 1908, τεύχος 345 (Αφιέρωμα του Γρηγορίου Ξενόπουλου στον Ανδρέα Συγγρό).

παράδειγμα θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι «νέες χειρονομίες καλής θέλησης», δηλαδή νέες δωρεές από την πλευρά εκείνων που είχαν εμπλακεί άμεσα ή έμμεσα στο κύμα της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας της δεκαετίας του 1870 και προσπάθησαν να απαλείψουν το «σοκ» που προκλήθηκε στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής.²⁵ Από την άλλη πλευρά, οδήγησε σε παρερμηνείες εξ ίσου ολισθηρές, η «ανιστόρητη απόρριψή τους» με την από τους ιστορικούς τοποθέτησή τους στη χορεία των οικονομικοκοινωνικών στοιχείων που συνέβαλαν με τη δράση τους στην αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του διεθνούς αποικιοκρατικού καταμερισμού εργασίας, κυρίως όσον αφορά στο στοιχείο της διασποράς. Και οι δύο πλευρές, αν και ανταποκρίνονται ως ένα βαθμό στην πραγματικότητα, όμως υιοθετώντας ακραίες και απόλυτες θέσεις οδηγούνται κατά την άποψή μας σε λανθασμένα συμπεράσματα.²⁶

Στην ελληνική κοινή γνώμη έχει παγιωθεί η εσφαλμένη εντύπωση ότι οι περισσότεροι πλούσιοι, αν όχι όλοι, υπήρξαν ευεργέτες. Είναι δεδομένο ότι δεν αφιέρωσαν όλοι οι εύποροι ομογενείς μεγάλο μέρος ή το σύνολο της περιουσίας τους στις ανάγκες της πατρίδας τους. Από το σύνολο αυτών, οι οποίοι συσώρευσαν πλούτη από επενδύσεις εκμεταλλεζόμενοι το οικονομικό σύστημα και τις ευκαιρίες που τους προσφέρθηκαν από τις χώρες υποδοχής, λίγοι διακρίνονται για τις δωρεές, στις οποίες προέβησαν. Πολλοί όμως από αυτούς αδιαφόρησαν για τα προβλήματα του ελληνικού λαού και εκώφευσαν σε εκκλήσεις για βοήθεια του ελληνικού κράτους.²⁷ Άλλοι προσέφεραν ένα μικρό ή και μεγάλο ποσό για αυτούς, πάντα όμως σημαντικό και ευπρόσδεκτο για τη φτωχή χώρα.²⁸

Όσον αφορά στο μέγεθος της προσφερόμενης περιουσίας, δεν υπάρχει μονοσήμαντη σχέση του ύψους των ευεργεσιών με το μέγεθος του αποθησαυρισμένου πλούτου, αλλά μία διαβάθμιση από την καθολική παραχώρηση της περιουσίας έως τη συμβολική παραχώρηση μέρους της ανεξάρτητα από το μέγεθος της κατεχόμενης περιουσίας.²⁹

²⁵ Όταν περίπου 20 έτη μετά πέθανε ο Συγγρός, ο άνθρωπος που κατηγορήθηκε ότι με τις απάτες του είχε «μειώσει την Αθήνα σε άσυλο φτωχών», οι συγγραφείς της νεκρολογίας του εκείνο που υπογράμμισαν ήταν οι πράξεις ευεργεσίας: «Διένειμε γενναιόδωρα τον αποκτηθέντα πλούτο με έντιμη δραστηριότητα μη γνωρίζοντας άλλο πιο ευγενικό από το να τη χρησιμοποιεί για να ικανοποιήσει ποικίλες ανάγκες του Έθνους» γράφτηκε στον Ταχυδρόμο της Κωνσταντινούπολης την επομένη του θανάτου του. Μερικές μέρες μετά τη δημοσίευση της διαθήκης του η ίδια εφημερίδα απηχούσε τη συγκίνηση της κοινής γνώμης υπογραμμίζοντας πως συνειδητοποίησαν όλοι, - ακόμα και αυτοί που επηρεασμένοι από εμπάθεια εναντίον του τον κατηγορούσαν υποστηρίζοντας ότι άρπαξε τον πλούτο της χώρας - και τώρα μπορούσαν να διαπιστώσουν «τον θησαυρό των συναισθημάτων αγάπης προς τον πλησίον που αυτός ο άνθρωπος έκρυβε». Vassiliki ΤριβοάοΓου,ό.π., σ.397. Περισσότερα για τον Α. Συγγρό βλ. στο Γεώργιος Μ.Μπαζίλης, Ανδρέας Συγγρός, η ζωή του, οι δραστηριότητές του και ο ρόλος του στη διαμόρφωση των εξελίξεων της εποχής του, Αθήνα 1996, Chatzioannou Maria Christina, *The Emergence of a Business Culture in the Modern Greek State*, ανακοίνωση στο Third European Business History Association (Ρότερνταμ 24-26 Σεπτεμβρίου 1999), δημοσιευμένη στο Anne Marie Kuijlaars, Kim Prudon, Joop Visser (επιμέλεια) *Business and Society*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρότερνταμ, σσ.469-476 και Χρ. Χατζή Ιωάννου, *Ανδρέας Συγγρός*, ό.π.

²⁶ Στέφ.Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.57 και Κων. Βαρβάκης, ό.π., σσ.6,7.

²⁷ Η Θεοδώρου επιλέγει το παράδειγμα του Στέφανου Ράλλη για να τονίσει την «ολιγωρία ορισμένων ομογενών απέναντι στην ευεργεσία». Ο βαθύπλουτος ομογενής, ο ίδιος δικαστής της πόλης και γνώστης των νόμων, προβάλλοντας ως επιχείρημα την αντίθεση των ρωσικών νόμων αποθάρρυνε τους Έλληνες της Οδησού να συμμετάσχουν σε έρανο για τη σύσταση παρθεναγωγείου, όπως και στη διενέργεια εράνου για τον Εθνικό Στόλο. Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π.*, σ.32.

²⁹ Κων. Βαρβάκης, ό.π., σ.7. Βλ. παρακάτω, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.294-295.

²⁹ Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π.*, σ.7. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη, η οποία προσδιορίζει τον όρο ευεργεσία με βάση το ποσό της προσφοράς, οι «μεγάλοι λεγόμενοι ευεργέτες» θεωρούνται³⁰ εκείνοι, οι οποίοι προέρχονται από τις εύπορες τάξεις κυρίως των ομογενών που πλούτισαν σε χώρες του εξωτερικού και οι οποίοι προσέφεραν τεράστια ποσά στο ελληνικό κράτος.³¹ Πολλοί από τους επίσημα θεωρούμενους μεγάλους εθνικούς ευεργέτες εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά εντός του ελληνικού κράτους τοποθετώντας χρήματά τους σε επενδύσεις επί αστικών ακινήτων και αγροτικών γαιών,³² καθώς και σε χρηματοοικονομικές δραστηριότητες.³³ Οι φερόμενοι λοιπόν ως «εθνικοί ευεργέτες» υπήρξαν, αναμφισβήτητα ικανοί επιχειρηματίες- στην πλειονότητά τους -, οι οποίοι, χωρίς ποτέ να πάψουν να ενδιαφέρονται για τα ατομικά τους συμφέροντα, ενδιαφέρθηκαν για το κοινό όφελος. Το στοιχείο αυτό αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά τους από την πλειοψηφία των υπόλοιπων εύπορων Ελλήνων της εποχής τους, οι οποίοι δεν επέδειξαν ανάλογο ενδιαφέρον.³⁴

Μέσα από μία εναλλακτική οπτική σχετιζόμενη με τη διάθεση προσφοράς μπορούμε να θεωρήσουμε ευεργέτες εκείνους, των οποίων η δωρεά είναι πολύ υψηλή σχετικά με την αρχική τους περιουσία. Ο επαινετικός σχολιασμός του Προξένου της Μελίτης, Π. Ματαράγκα, προς το υπουργείο Εξωτερικών για τη δωρεά του εμπόρου Νικολάου Κουτουλουμά προβάλλει ίσως την ουσιαστική υπόσταση της ευεργεσίας: «*Η πράξις αυτή (του πατριώτου Ν. Κουτουλουμά) είναι πολλών επαίνων αξία, οσάκις μάλιστα αναλογισθή τις ότι το κληροδοτηθέν ποσόν δεν εξήχθη εκ μεγάλης περιουσίας, ουδέ προσηνέχθη υπ' ανθρώπου μη περικυκλωμένου υπό χρηζόντων βοθήειας συγγενών, ους εν τούτοις πάντως κατά το επ' αυτώ ευηργέτησεν*».³⁵

³⁰ Βλ παραπάνω, σ.113, επίσης Γεωγραφική κατεύθυνση της ευεργεσίας, σσ.151-152 και Οικονομικές συμπεριφορές, σσ.143-145.

³¹ Στέφ.Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σ.58 και του ίδιου, Θέματα Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, [Παπαζήση], Αθήνα 2000, κεφ.7: Η Αθήνα πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου, σ.160.

³² Στην αγορά κτημάτων στη Θεσσαλία κυρίως προέβησαν πολλοί, όπως ο Ευ.Ζάππας, ο Παναγής Χαροκόπος, κ.α. Δείγμα μεγάλης παροικιακής ιδιοκτησίας στη Θεσσαλία αποτελεί το κτήμα του Ζωγράφου, μεγαλέμπορου, ο οποίος το 1876 αγόρασε 64.000 στρέμματα αξίας 540.000 χρυσών δραχμών, τα οποία καλλιεργούσαν 400 οικογένειες. Ο Ζαρίφης αντίστοιχα είχε 25.000 στρέμματα αξίας 1.250.000 δραχμών. Κωστής Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1979, σ.127. Βλ. και παρακάτω, *Επέστρεψαν*; σσ.236-238.

³³ Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών,..ό.π., σσ.139-147. Η βελτίωση της οικονομικής ζωής διατρανώνεται με την αλυσιδωτή ίδρυση τραπεζών - υποκαταστημάτων Ιονικής, Κρήτης και άλλων έντεκα τραπεζών, μεταξύ των οποίων και η Αθηναϊκή του Γεωργίου Σκούζε και του Χρηματιστηρίου το 1876. Μέγαρχα πλουσίων επήλυδων κτίζονται από το 1870 κυρίως, όπως του Βασιλείου Μελά, Ανδρέα Συγγρού, Πέτρου Καλλιγά, Όθωνα Σταθάτου, Κοζάκη Τυπάλδου, Στέφανου Σκυλίτση, Π Καζούλη, κ.α. Κώστας Μπίρης, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ο αιώνα, [Μέλισσα], Αθήνα 1999, σσ.181-182. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Ανδρέα Συγγρού. Βλ. Κίνητρα, σ.361, υψσμ.342-343.

³⁴ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.24-25,104.

³⁵ Τονίζοντας ο πρόξενος στην επιστολή του το κατά πόσο είναι «ιερόν και λυσιτελές εις το αρτιύστατον και πτωχόν ημών έθνος να διαθέτη τις υπέρ αυτού την περιουσίαν τον, όταν μάλιστα ουτέ δεν εγκαταλείπει ανήλικα και απροστάτευτα τέκνα», ανέφερε ότι: «οι συγγενείς του διαθέντος ονδέν περί της παρ' αυτού δωρηθείσης τω Έθνει χρηματικής ποσότητος (του.) ανέφερον», αλλά ότι ο ίδιος «εξ υποψιών ορμώμενος» προσπάθησε να εξιχνιάσει το θέμα, για το οποίο η σύζυγός του του «υπεκρίθη άγνοιαν». Έτσι, αναγκάστηκε να προστρέξει στους διαφόρους συμβολαιογράφους, από τους οποίους ανακάλυψε «μέχρι τέλους την αλήθειαν». Συνεχίζει παρακαλώντας το Βασιλιά να διατάξει «ό,τι κρίνει

«Το να ευεργετή τις, όταν είναι πλούσιος και όταν αναλογίζεσαι ότι δεν είναι ποτέ δυνατόν να ευρεθή ποτέ αυτός ούτος εν ανάγκαις, δεν είναι τοσούτον μέγα, όσον μέγα και υπερφυσικόν καθίσταται το να αποκληροί εαυτόν και τα ίδια αυτού τέκνα και τους πλησιεστάτους συγγενείς, ίνα ευεργετήση άλλους αγνώστους και πάντη ασχέτους» τονίζει ο Αναστάσιος Γούδας στους «Παράλληλους βίους» του εκθειάζοντας τις προτεραιότητες που έθεσε ο Κωνσταντίνος Ιπλιξής, όσον αφορά στο κεφάλαιο της ευεργεσίας απέναντι στην οικονομική εξασφάλιση της οικογένειάς του.³⁶

Αν και η προσωπική πορεία και εξέλιξη κάθε ευεργέτη αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, ό,τι τους ενώνει είναι η προσφορά τους στον ελληνισμό και το Έθνος, είτε μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους, είτε στις χώρες της διασποράς.³⁷ Για την ερμηνεία του φαινομένου πέρα από τη στατιστική επεξεργασία σε ποικίλες παραμέτρους, είναι απαραίτητη η θεώρηση διαφορετικών περιπτώσεων και κατηγοριών κάτω από το πρίσμα οικονομικών, κοινωνικών ψυχολογικών ή και πολιτιστικών παραγόντων της πρακτικής αυτής.

Μέσα από τον ευεργετισμό εκφράστηκε η σχέση της προσωπικότητας των ευεργετών με τις ιδιαιτερότητες της εποχής και του πολιτισμικού περιβάλλοντος που τους πλαισίωνε. Αναπόφευκτο τίμημα του ατόμου για την ένταξή του στο πολιτισμικό του περιβάλλον και εν γένει στη συλλογική ζωή της κοινότητας, όπου διαβίωνε και δρούσε ήταν η παραίτησή του από προσωπικές, «ενορμητικές τάσεις και απαιτήσεις».³⁸ Η ασυμβατότητα της σχέσης ατόμου και πολιτισμού λοιπόν υπήρξε συχνά αναγκαία συνθήκη. Η διαλεκτική σχέση, από την άλλη, μεταξύ της προσωπικότητας του ευεργέτη και του πολιτισμού προβάλλει την ιδεολογία του ευεργετισμού μέσα από διφυείς αντιθετικές έννοιες που χαρακτήριζαν και καθόριζαν τη συμπεριφορά των ευεργετών.

Η εθνική ιδεολογία και ο κοσμοπολιτισμός συνυπάρχουν στη στάση και τις αντιλήψεις ευεργετών και οι οποίες εκφράζονται σε μια μορφή ανταποδοτικότητας, τόσο προς τη χώρα καταγωγής, όσο και προς τις χώρες υποδοχής του ευεργέτη. Η ευεργεσία κατευθυνόταν στους συντοπίτες και ομόθρησκους της ιδιαίτερης πατρίδας των ευεργετών, αλλά συχνά επεκτεινόταν εκτός του εθνικού τους χώρου, στην παροικία δηλαδή ή όπου αλλού βρισκόνταν εγκατεστημένοι οι ομογενείς. Το φαινόμενο του ευεργέτη δύο πατριδών δεν ήταν σπάνιο, όταν αναφερόμαστε στους ευεργέτες του εξωτερικού.³⁹

Προσωπικά οράματα και φιλοδοξίες, συλλογικές νοοτροπίες και κριτήρια αναγνώρισης υπήρξαν παράγοντες που, εκτός των άλλων, κινητοποίησαν την ευεργετική πρακτική πολλών δωρητών, οι οποίοι προσπάθησαν να συγκεράσουν τα στοιχεία που ανήκουν στη σφαίρα της ατομικής και συλλογικής πραγματικότητας.

Η ύπαρξη της παραδοσιακής νοοτροπίας από τη μία, η οποία στηρίζεται στη διάθεση κοινωνικής αλληλεγγύης και οι προοδευτικές νεωτεριστικές ατομικές ή συλλογικές

αναγκαίον να ενεργήσουν προς παραλαβήν τον εν λόγω κληροδοτήματος». ΑΤΕ, Φάκ.1864/88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862. (γραμματεύς του προξενείου Μελίτης, Π. Ματαράγκας, προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁶ Διαγράφεται με αυτό το επιχείρημα η ευκολία, με την οποία μπορεί να καταλεχθεί, ο Ιπλιξής (1772-1852) ανάμεσα στη χορεία των Ζωσιμάδων, Ριζάρων, Καπλάνη, Στουρνάρη, κ.α. Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννον Ιπλιξής, τόμος Τ', σ.147 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σσ.143-145.

³⁷ Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σ.5.

³⁸ Ματούλα Τομ,αρά- Σιδέρη, Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002, σσ.27,28,48.

³⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.228-235.

αναζητήσεις από την άλλη, στάθηκαν οι δύο άξονες, πάνω στους οποίους η ευεργεσία διαμόρφωσε την πορεία της μέσα στο χρόνο. Πολλοί διαμόρφωσαν την κοινωνική τους συνείδηση στηριζόμενοι στην εμπειρία, τη ζωή και τη θέση τους μέσα στην κοινωνία της παροικίας, όπου έζησαν. Εστιάζοντας σε στοιχεία της ταυτότητάς τους που αφορούσαν την ελληνικότητα, την Ορθοδοξία, και την ιδιαίτερη πατρίδα τους, έγιναν εκφραστές και της εθνικής τους συνείδησης.

«Εις την αρετήν αυτήν, εις τον πατριωτισμόν των νεωτέρων Ελλήνων, οι οποίοι θυσιάζουν τα πάντα υπέρ της πατρίδος, οι φίλοι μας στηρίζοχ/ν τας ελπίδας των περί του μέλλοντός μας, και οι εχθροί μας τους δικαίους των φόβους» έγραφε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος το 1907.⁴⁰ «Η αρετή είναι, ούτως ειπείν, κληρονομική. Αποτελεί παράδοσιν και, πολύ ή ολίγον, υπάρχει εις τα στήθη όλων των νεωτέρων Ελλήνων. Καθενός το όνειρον είναι να γίνη, μίαν ημέραν, εθνικός ευεργέτης. Συνήθως, γεννάται πτωχός. Εκπατρίζεται και αρχίζει την βιοπάλην ως υπηρέτης. Επειτα προάγεται εις υπάλληλον, εις παντοπώλην, εις έμπορον, εις συνεταίρον του προΐσταμένου του. Πλουτίζει, νυμφεύεται και μένει άπαις. Κάποτε αρχίζει τας δωρεάς του και ζων. Αλλά θνήσκων, ζάπλουτος, κληροδοτεί την περιουσίαν του εις το Έθνος. Είναι ο τύπος του νεωτέρου Έλληнос, ως εθνικού ευεργέτου. Είναι η εξέλιξις, την οποίαν διήλθον όλοι αυτοί οι πατριώται, με ολίγας παραλλαγάς. Και εκείνοι ακόμη, οι οποίοι δε χάνονται ολόκληροι μέσα εις το χάσμα, ως ο παλαιός ρωμαίος, εννοούν κάτι να ρίψουν από τον εαυτόν των. Μία δωρεά, οιαδήποτε, υπέρ της πατρίδος είναι το υπέρτατον της ζωής των καθήκον. Ζώντες ή νεκροί θα το εκπληρώσουν». Και προχωρεί ο συγγραφέας σε μικρή ανίχνευση των κινητήριων δυνάμεων αυτής της στάσης καταλήγοντας σε συμπεράσματα: «Η μακρά υπό τους Τούρκους δουλεία, η ζωή εις το καταναγκαστικόν σκότος λαού, ποθούντος ανέκαθεν την ελευθερίαν και το φως, συνετέλεσεν εις την θαυμασίαν ανάπτυξιν της αρχαίας αυτής αρετής [...]. Και όμως, οι εθνικοί ευεργέται δεν είναι το υπέρτατον θύμα του πολιτισμού και της προόδου. Η καλλιτέρα ευχή ενός αληθινού και φωτισμένου φίλου της Ελλάδος θα ήτο, ν' ανατείλλη γρήγορα η εποχή, κατά την οποίαν η πατρίς μας δεν θα έχη πλέον ανάγκην ευεργετών. Αν είχομεν πολιτισθή, αν είχομεν προοδύση αληθινά, όλα όσα κάμνουν οι εθνικοί ευεργέται θα είμεθα εις θέσιν να κάμωμεν -και πολύ καλλίτερα- ημείς οι ίδιοι, δηλαδή το κράτος και οι ιδιώται επιχειρηματίαι. Και δεν θα είχομεν ανάγκην κανενός...».⁴¹

Υποκινούμενοι οι περισσότεροι από το κίνητρο του πατριωτισμού, ο οποίος πολλές φορές ενείχε τη νοσταλγική διαθέση για τον τόπο καταγωγής τους και την επιθυμία να «επιστρέφουν στην πατρίδα την οφειλή τους», άλλοι από επιχειρηματικές ή και τυχοδιωκτικές ανησυχίες, άλλοι με κίνητρα υστεροφημίας ή και υπολανθάνουσας ή συνειδητής υστεροβουλίας, πολλοί από ποικίλες προσωπικές αιτίες παρακινούμενοι -έλλειψη απογόνων,⁴² απώλεια τέκνου,⁴³ συναισθηματικές συνδέσεις ή εμπνεόμενοι πολλές φορές από

⁴⁰ Γρηγορίου Ξενόπουλου *Ευεργέται και Πολιτισμός*. Εφ. Αθήναι της 6 Μαΐου 1907. Χρονογράφημα που δημοσίευσε με αφορμή το θάνατο του Μαρασλή.

⁴¹ Ο.π.

⁴² Οι Βασίλειος Μελάς, Παναγής Χαροκόπος, Μαρίνος Κοργιαλένιος και πολλοί άλλοι μη δυνάμενοι να στηρίξουν τη διαιώνιση του ονόματός τους σε απογόνους, την πέτυχαν με την κληροδοσία τους. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Α.Ε. Κεφαλονιάς], Αργοστόλι 1989, σ.150. Βλ. Κίνητρα, σσ.324 κ.ε.,334 κ.ε.,339,341,344,363.

⁴³ Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου στην Αίγυπτο από τη Τσαγκαράδα του Πηλίου, τραπεζοκτηματία, διευθύνοντα στην Αλεξάνδρεια την εταιρεία *Société anonyme égyptienne d' immeubles*. Αφιερώνει το V* της περιουσίας του στο έθνος στη μνήμη του γιου του Κωνσταντίνου, στον οποίο θα ανήκε, αν ζούσε. Συνέταξε τη διαθήκη του ιδιοχείρως στην Αλεξάνδρεια την 15 Μαρτίου 1910 αφήνοντας το 1899 ομολογίες αξίας 15.000 λιρών Αγγλίας. ΜΗΚ, Γ4, σ.115.

λογίους, πολιτικά πρόσωπα ή προξένους, αποσκοπούσαν στην τόνωση της εθνικής πολιτιστικής παραγωγής με την οικονομική ενίσχυση της παιδείας.⁴⁴ Πολλοί «δια φιλανθρωπικόν σκοπόν» προσέφεραν σε ιδρύματα- στην πλειονότητά τους εκπαιδευτικά - αφήνοντας την επιλογή της μορφής αυτής της φιλανθρωπίας στις τρέχουσες ανάγκες της πολιτείας,⁴⁵ αποσκοπώντας σε μία δημόσια αναγνώριση, στην εύφημη μνεία, τη διατήρηση του ονόματός τους στη συλλογική μνήμη ή την τιμητική απονομή ενός παρασήμου.⁴⁶ Ζητούν την ευκαιρία που θα τους επιτρέψει να χαίρουν ειδικής δημοσιότητας διατηρώντας μία αξιοζήλευτη θέση στην κοινωνική ιεραρχία, καταξίωση και επιβολή στην κοινωνική ζωή.

Μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, η αναγνώριση των δωρητών παίρνει ένα χαρακτήρα περισσότερο θεσμικό.⁴⁷ Η δωρεά αποκτά πλέον πέρα από κοινωνική και κρατική υπόσταση.

⁴⁴ Βλ. Κίνητρα, *Επιρροές*, σσ.324 κ.ε.,334 κ.ε.

⁴⁵ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), *ό.π.*, σ.277, υποσμ.515. Το χαρακτήρα αυτό συναντάμε στη δωρεά της Γεροδήμου Γ.Μαρία από τα Ιωάννινα (ΑΤΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουάριου 1862, προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών και έγγραφο 636 του Οκτωβρίου του 1864), σε κληροδοτήματα, όπως του Βασιλείου Κυριαζίδη «προς τα φιλανθρωπικά καταστήματα της Ελλάδος», που δωρήθηκε σε εκπαιδευτικά ιδρύματα. (ΑΤΕ, Φάκ.1866/88,10, έγγραφο 14950 της 31 Μαΐου 1865), του Ματζώρου Ευθυμίου από τη Ρόδο (ΑΥΕ, Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 1515 της 7 Ιουλίου 1860), του Χαράλαμπου Πανά, εμπόρου «εκ Σπαρτέων Κεφαλληνίας» στο Ταϊγανρόγκ, (ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 7388 της 2 Οκτωβρίου 1868) ή της Ρωξάνης Ιω.Σούτσου-Τυπάλδου που θεωρεί «φιλανθρωπικά» τα καταστήματα, όπου κατευθύνονται οι δωρεές της (Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, (Ι.Α.ΕΤΕ), 27 Κληροδοτήματα, *ό.π.* φάκελος 28, υπφ.1 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλείου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του Αμαλείου Ορφανοτροφείου Κορασίων έτους 1885-1886., εν Αθήναις 1888). Περίπτωση της «κατά βούλησιν σε φιλεκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα» γενναιοδωρίας είναι εκείνη της Λούλας Θεμιστοκλή. ΑΤΕ Φάκ.1883/Δ60,2, έγγραφο 5141 της 2 Μαΐου 1883.

⁴⁶ ΑΥΕ, Φάκ.1846/88,1, έγγραφο 2902 του 1846 (υπουργείο Εσωτερικών προς υπουργείο Εξωτερικών). Επιστολή του Ι. Κωλέττη της 26 Μαρτίου 1846, όπου αναφέρεται στο κληροδοτήμα προς την Ανδρο του Αρχιμανδρίτη Χρυσάνθου Πενέτη, ομογενούς στη Βλαχία. Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27 (VI): Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Φάκελος 1, έγγραφο 444 της 25 Απριλίου 1851 (επιστολή Κομιζόπουλου προς Γ. Σταύρο, φάκελος 1852/88,1, έγγραφο 654 της 5 Απριλίου 1852 Βουκουρέστι, (γενικό προξενείο Ηγεμονιών τριος υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 79 της 18 Απριλίου 1852 (επιστολή Michel Stameroff προς Monsieur C.Zografo), ΑΤΕ, Φάκ.1881/88,1, έγγραφο 83, (ελληνικό προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών). Βλ. Κίνητρα, *Απονομή Παρασήμου*, σσ.349-358.

⁴⁷ Ψήφισμα της ΙΙ^{1*} Φεβρουάριου 1830 «περί διαθηκών». Χρήστος Αούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σσ.165-273.

2. Κράτος και ευεργέτες

«Είθε συχνά να ευαγγελιζώμεθα τας προόδους και θριάμβους των ομογενών μας προς παραμυθίαν της αποξενώσεώς μας...».

Επιστολή Αντώνιου Κομιζόπουλου προς Γεώργιο Σταύρου του Φεβρουάριου 1851. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα (VI), Κληροδοτήμα Γεωργίου και Ελένης Χατζηκάνστα Φάκελος 16, έγγραφο αρ.444 της 1 Φεβρουάριου 1851.

Συχνά το ίδιο το Κράτος ζητούσε τη συμμετοχή τους τόσο κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Απελευθέρωσης, όσο και στη μετέπειτα περίοδο για την κάλυψη των πολυειδών οικονομικών του αδυναμιών, ιδιαίτερα στο χώρο της παιδείας.⁴⁸ Η προσφυγή της πολιτείας στη γενναιοδωρία των ευεργετών για την ανέγερση ενός κτιρίου ή τη λειτουργία ενός θεσμού αποτελούσε πάγια τακτική κατά τον 19^ο αιώνα, ώστε η ιδιωτική πρωτοβουλία να υποκαταστήσει τον κρατικό τομέα σε υψηλό βαθμό. Πλήθος από αξιόλογα οικοδομήματα και εκπαιδευτήρια ανεγέρθηκαν με τις εισφορές αυτής της πρωτοβουλίας, αν και οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, ώστε να μην γίνει η αναμενόμενη υλοποίηση της επιθυμίας πολλών κληροδοτών.⁴⁹ Η προσφυγή στην ιδιωτική χορηγία έτσι απέκτησε με το χρόνο θεσμικό χαρακτήρα.⁵⁰

Οι εκκλήσεις αυτές έφταναν μέσω των ελληνικών προξενείων στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Με έκδοση διαταγμάτων συστήνονταν επιτροπές εράνων, οι οποίες προσέβλεπαν στην άμιλλα και τον πατριωτισμό των ομογενών δεδομένης της κρατικής αδυναμίας να στηρίξει μεγάλα έργα ή να διεκπεραιώσει φιλόδοξες προσπάθειες.⁵¹

Αναλάμβαναν την οργάνωση λαχειοφόρων εράνων για εθνικούς σκοπούς, σύμφωνα με εντολές που απευθύνονταν προς «φιλογενείς» προξένους από το εθνικό κέντρο.⁵² Τους απασχολούσε ιδιαίτερα η απορρόφηση των δωρεών, ενώ ανάλογα με τις συγκυρίες και τις κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής ασκούσαν έντονη επιρροή προς τους δωρητές με στόχο την καθοδήγηση των προτιμήσεών τους κυρίως σε τομείς «εθνικού ενδιαφέροντος».⁵³ Η

⁴⁸ Κων. Βαρβάκης, *ό.π.*, σσ.32-33.

⁴⁹ *Ο.π.*, σ.28. Βλ. *Η Τύχη των Κληροδοτημάτων*, σσ.279-296.

⁵⁰ Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σ.6.

⁵¹ Ενδεικτικά: ΓΑΚ,ΤΕΔΕ, (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 1576, έγγραφο 1025 της 1 Μαΐου 1841, αρ.1241 της 13 Οκτωβρίου 1844 (Δωρεά Επιτροπή Ομογενών Λονδίνου 356 λιρών στερλίνων, δηλαδή 9989 δραχμών την 1 Μαρτίου 1842), Μητρώων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.) αρ.1189. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.459, πίνακας 1.

⁵² Παρόμοιες μέθοδοι προσπόρισης αναγκαίων ποσών από το βαλάντιο των ομογενών φαίνεται να χρησιμοποιούνταν με μεγάλη συχνότητα. Ο Ι. Ράλλης, *π.χ.*, πρόξενος στο Κάιρο εντέλλεται να προσπαθήσει να διαθέσει όσο γίνεται περισσότερα γραμμάτια από τα 5.000 τεμάχια που του στέλλονται υπέρ λαχείου της εκθέσεως των Ολυμπίων σημειώνοντας: «ονδέν ηδυνήθην επί τω σκοπώ τούτω να κάνω' τοιαύται εισί αι αιτήσεις της ενταύθα Προξενικής Αρχής παρά των εν τη περιφέρεια ταύτη ημετέρων ομοεθνών και τοιαύτη σήμερον η οικονομική αυτών κατάσταση, ώστε προέκρινα να μην επιβαρύνω αυτούς δια νέας υπέρ εθνωφελούς σκοπού θυσίας, βέβαιος εκ προοιμίου, ότι ήθελαν τύχη αρνητικής απαντήσεως». ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 90 της 20 Νοεμβρίου 1890 (προξενείο Κάιρου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁵³ ΑΤΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 3069 της 11 Μαΐου 1857 (υπουργείο Εκπαίδευσης προς υπουργείο Εξωτερικών). Ο Σούτσος, *π.χ.* πρόξενος στην Πετρούπολη, «υπεσχέθη ότι θέλει φροντίση περί συνδρομών υπέρ της ανεγέρσεως βιβλιοθήκης και εθεώρησεν εύκολον να φθάση το ποσόν τούτο εις

«πατριωτική» συμμετοχή ευκατάστατων ομογενών, αλλά και των ιδίων των προξένων⁵⁴ σε ένα κοινωφελές και εθνοφελές έργο ήταν αυτονόητη.⁵⁵ Μεμονωμένα άτομα επίσης με κύρος και κοινωνική εμβέλεια αναλάμβαναν τη διεξαγωγή εράνων. Ο Νείλος, Αρχιμανδρίτης, ηγούμενος της Μονής Φλωρεστίου στη Μολδαβία, εκτός από τη δική του προσφορά, φαίνεται πως παρακινούσε σε εράνους και συνδρομές ομογενών της Μολδαβίας υπέρ του Αμαλίου Ορφανοτροφείου,⁵⁶

Η υποστήριξη κρατικών επιλογών ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει την κοινωνική καταξίωση του δωρητή, όταν δεν είχε αποκτηθεί αυτή μέσω άλλου τρόπου. Η δημοσίευση καταλόγου των δωρητών σε εφημερίδες και ειδικές εκδόσεις, η έκδοση γραμματοσήμων και λιθογραφιών με την εικόνα του ευεργέτη ή την υλοποιημένη μορφή του κληροδοτήματος⁵⁷ κινητοποιούσαν τη λειτουργία της υστεροφημίας των ευεργετησάντων, ενώ παράλληλα συνέβαλλαν στην εδραίωση της ταυτότητάς τους ως ευεργέτες στα λαϊκά στρώματα.⁵⁸ Η άρνηση συνήθως σημαντικής οικονομικής συμβολής από τους εύπορους ομογενείς επιδεχόταν κριτική. «Τα εθνικά αισθήματα δε συνηγορούσαν στη φειδώ της προσφοράς».⁵⁹ Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η προσφορά των ευεργετών αυθόρμητη ή κατευθυνόμενη από ένα πλέγμα κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων ήλθε να καλύψει τα κενά και τις ελλείψεις του κρατικού προϋπολογισμού ενισχύοντας σημαντικά την απόπειρα εκσυγχρονισμού της χώρας ιδιαίτερα κατά την Τρικούπική περίοδο. Σ' αυτή την ιστορική φάση η εθνική αναγέννηση ταυτιζόταν με τον εκσυγχρονισμό. Πλούσιοι έμποροι, εισοδηματίες ή τραπεζίτες της διασποράς συν έβαλλαν με χρηματοδοτήσεις τους στη λειτουργία της κρατικής μηχανής και αναπλήρωναν τις καθυστερήσεις του κράτους στην αντιμετώπιση προβλημάτων. Συγκριτικά με τους δωρητές χαμηλότερων εισοδημάτων

70.000 δραχμάς». ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 5887 της 14 Σεπτεμβρίου 1857. (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁵⁴ Ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας, Baron d' Offenberg, αναφέρει ότι ήδη ο Αναστάσιος Χ. Γκοδίνος διανύων «το εβδομηκοστόν έτος της ηλικίας τον και ότι εμόχθησεν ως κύριον αμέλημα είχε την πατρίδα. Τούτον ένεκα εκ της μικράς αυτού περιουσίας παραδίδει εις την μέλλουσαν Ανασσαν της Ελλάδος δύο χιλιάδας φλωρία να τα διαθέση υπέρ της πατρίδας...». ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1869 και έγγραφο 55 Βουκουρέστι της 21 Οκτωβρίου 1867 (γενικόν προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁵⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1874/88,1, έγγραφο 106 της 5 Οκτωβρίου 1876, (ελληνικό υποπροξενείο στο Γιούργεβο προς τον Κουντουριώτη, έλληνα Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη), Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27, Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα (VI), φάκελος 1, έγγραφο 444 της 25 Απριλίου 1851 Κομιζόπουλου προς Γ. Σταύρον.

⁵⁶ Σε επιστολή του ο Αρχιμανδρίτης Νείλος προς τον έλληνα πρόξενο Ιάσιου για την προσφορά των 1000 φλωριών υπέρ του Αμαλίου ορφανοτροφείου, σημειώνει: «επιθυμώ να επαναλάβω, ότι [...] μετά την αναμενομένην απάντησιν πολλοί θέλουσι δια των προτροπών μου παρακινηθεί εις συνδρομάς, αξίας...υπέρ αυτού τον καταστήματος». Επιστολή Αρχιμανδρίτη Νείλου. ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 3012 της 22 Μαρτίου 1858 και Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 982 της 7 Απριλίου 1858 και έγγραφο 3012 της 22 Μαρτίου 1958.

⁵⁷ Η έκδοση γραμματοσήμων, λιθογραφιών, αλλά και χαρτονομισμάτων με το πρόσωπο του θεωρούμενου μεγάλου εθνικού ευεργέτη, όπως των Γ. Σταύρου, Α. Συγγρού, Γ. Αβέρωφ ή Σ.Σίνα, αποτελούσε έναν τρόπο απόδοσης τιμής από την πολιτεία. Βασιλική Θεοδώρου, *Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)*, Τα Ιστορικά 7 (1967), σσ.119-154.

⁵⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1869 και έγγραφο 55, Βουκουρέστι 21 Οκτωβρίου 1867 (γενικό προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁵⁹ Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π.*, σ.32.

συνήθως είχαν τη δυνατότητα να γνωρίζουν τις καινοτομίες και εξελίξεις στους διάφορους τομείς έχοντας ζήσει και δραστηριοποιηθεί στις ευρωπαϊκές χώρες.⁶⁰

3. Διάκριση κληροδοτημάτων δωρεών

«Τα εθνικά κληροδοτήματα και δωρεές αποτελούν την ευγενέστεραν ακτήν έκφρασιν μιας διαπύρου φιλοπατρίας και άφθαστου φιλαλληλίας της ελληνικής ψυχής».

Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), σ.7.

Η ευεργεσία υλοποιούνταν μέσω των κληροδοτημάτων, των δωρεών, ή διαφόρων άτυπων συνεισφορών, όπως ήταν οι έρανοι ή η εκούσια φορολόγηση για κοινωφελείς σκοπούς.⁶¹

Κληροδοτήμα είναι η προσφορά με διαθήκη περιουσιακών στοιχείων σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα υπέρ κάποιου κοινωφελούς σκοπού. Εθνικό κληροδοτήμα είναι το όφελος το παρεχόμενο δια κληροδοσίας, δηλαδή, με διάταξη τελευταίας βουλήσεως «μη συνιστώσης κληρονομικήν εγκατάστασιν» - δηλαδή κληρονομιά, κληροδοσία, καθολικό καταπίστευμα, αιτία θανάτου δωρεά - σε διαθήκη ή σε κώδικελο, είτε δια πράξεως εν ζωή δωρεάς προς το Έθνος ή το Κράτος ή άλλο νομικό ή φυσικό πρόσωπο προς εκπλήρωση «εις το διηνεκές» ή «εφ' ωρισμένην διάρκειαν χρόνου» ή «εφ' άπαξ» κοινωφελούς εθνικού σκοπού.⁶² Σύμφωνα δηλαδή με τη νομική αντίληψη, ο όρος «κληροδοτήμα» δε συμπεριλαμβάνει στις διαστάσεις του μόνο την κληρονομική διάθεση στο Κράτος, σε φυσικό ή νομικό πρόσωπο περιουσιακών στοιχείων υπέρ κοινωφελών σκοπών, αλλά και τις δωρεές, ενόσω ζει ο χορηγός τους και παρακολουθεί την πορεία της εκπλήρωσης της επιθυμίας του.

Δωρεά είναι η προσφορά κινητών ή ακίνητων περιουσιακών στοιχείων,⁶³ η οποία γίνεται από το δωρητή εν ζωή μέσω δωρητηρίου συμβολαίου.⁶⁴ Παρέχεται στο «δωρεοδόχο»

⁶⁰ Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση, [Εξάντας], Αθήνα 1994, σ.19 και Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.321.

⁶¹ Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832), σσ.32,34. Η δραματική κατάσταση των οικονομικών της εποχής του Καποδίστρια, για παράδειγμα, επέβαλε την εθελοντική επιβολή φόρου, όπως ήταν το εισόδημα «των από μελισσών εθνικού δικαιώματος» (Γενική Εφημερίς Ελλάδος, αρ.37 του 1829, σ.45), η πρόσδοδος των ενοικιαζόμενων «εθνικών» κτημάτων (ΓΑΚ., Τπ. Θρησκευείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο της 28 Νοεμβρίου 1830 και Δασκαλάκη, ό.π. τόμος Γ', σσ.1510-1513) ή εθνικών καταστημάτων (ΓΑΚ., Τπ. Θρησκευείας, φάκελος 53, Σχολικά, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1832), τα για διάφορες ποινές πρόστιμα (ΓΑΚ. Τπ. Θρησκευείας, φάκελος 21, Σχολικά, έγγραφο της 4 Νοεμβρίου 1829), ή ο επιβαλλόμενος για εκπαιδευτικό σκοπό φόρος επί των εισοδημάτων των κατοίκων, επί των παραγόμενων ή εμπορευόμενων προϊόντων (Μπελιά, Η Εκπαίδευσις, ό.π.). ΕΖείσης, εισοδήματα εκκλησιών (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκευείας, φάκελος 23, Σχολικά, έγγραφο της 22 Ιανουαρίου 1830 και Δασκαλάκη, Κείμενα, ό.π., τόμος Α', σ.729), από την περιφορά δίσκου στην εκκλησία (Η Αιγιναιία Εφημερίς, ό.π., αρ.1,1831, σσ.6-7, Δασκαλάκη, Κείμενα, ό.π., τόμος Γ', σσ.1544-1549) ή την ενοικίαση νυμφικών στην εκκλησία (ΓΑΚ., Τπ. Θρησκευείας, φάκελος 20, Σχολικά, έγγραφο της 17 Σεπτεμβρίου 1829), κλπ.

⁶² Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), τόμος 7^κ, «Ελλάς», σ.698.

⁶³ Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τόμος 12, σ.409.

περιουσιακό αντικείμενο χωρίς αντάλλαγμα.⁶⁵ Η παραίτηση από δικαίωμα που δεν έχει ακόμα αποκτηθεί ή η αποποίηση κληρονομιάς δεν αποτελούν δωρεά, γιατί δεν επέρχεται μείωση της περιουσίας του παραιτηθέντα ή αποποιηθέντα.⁶⁶ Είναι σύμβαση ενοχική και υποσχετική, εφόσον συνίσταται σε ανάληψη υποχρέωσης -υπόσχεσης- παροχής στον δωρεοδόχο του περιουσιακού στοιχείου, ετεροβαρής, γιατί οι υποχρεώσεις βαρύνουν μόνο το δωρητή, και χαριστική, εφόσον δε γίνεται με αντάλλαγμα.⁶⁷

Τόσο τα κληροδοτήματα, όσο και οι δωρεές διακρίνονται: 1. Σε εκείνες που έγιναν «εν ζωή», ενόσω δηλαδή ζούσε ο ευεργέτης. Ο ευεργέτης προέβαινε στη δωρεά με δωρητήριο συμβόλαιο. Όταν επρόκειτο για χρηματικό ποσό, δινόταν εφάπαξ ή καταθέτονταν στην τράπεζα εν είδει κληροδοτήματος και χρησιμοποιούνταν οι τόκοι του.⁶⁸ Ο δωρητής στην περίπτωση αυτή μπορούσε και επέπτευε ο ίδιος τη δωρεά του ή το θεσμό που ίδρυσε.⁶⁹ Σύνταξη διαθήκης γινόταν απαραίτητα από τα άτομα εκείνα που διέθεταν τεράστια περιουσία και ήθελαν να διευθετήσουν κληροδοτικές τους υποχρεώσεις και προτιμήσεις. Συχνά επανακαθόριζαν τη διάθεση των αγαθών τους με νέα διαθήκη ή και δωρητήριο έγγραφο βάσει οικονομικών μεταβολών που επηρέαζαν το ύψος της,⁷⁰ διαφόρων οικογενειακών λόγων,⁷¹ λόγων υγείας,⁷² άλλων γεγονότων⁷³ ή αλλαγών στις προτιμήσεις τους.⁷⁴

⁶⁴ Η σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου ως συστατικού τύπου της δωρεάς είναι απαραίτητη, ώστε να μην είναι άκυρη η δωρεά. (Αστικός Κώδικας άρθρα 498,159). Ό.π., σ.410.

⁶⁵ Σύμφωνα με το Αστικό Δίκαιο, δωρεά είναι η κατεξοχήν χαριστική σύμβαση ιδιωτικού Δικαίου, κατά την οποία ο ένας από τους συμβαλλόμενους (δωρητής) παρέχει στον άλλο (δωρεοδόχο) περιουσιακό αντικείμενο χωρίς αντάλλαγμα, έτσι ώστε να μειώνεται η περιουσία του δωρητή και να αυξάνεται εκείνη του δωρεοδόχου κατά το ποσό της παροχής. Άρθρα 496 και 497 του Αστικού Δικαίου. Ό.π., τόμος 12, σ.410.

⁶⁶ Άρθρα 496 και 497 του Αστικού Δικαίου. Η γενική αποδοχή της δωρεάς ως αυτόνομου θεσμού επήλθε μετά την επιβολή της στωικής και χριστιανικής ηθικής διδασκαλίας, στους χρόνους του μετακλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου. Ό.π., τόμος 12, σ.410.

⁶⁷ Ό.π.

⁶⁸ Η Μαρία Γανωτή του γένους Παπαδημητρίου, λόγου χάρη, χήρα του Ιωάννου Γανωτή από τα Κάτω Αεχώνια του Δήμου Νηλείας έδωσε για την ανέγερση διδακτηρίου αρρένων στην κοινότητα 3.000 δραχμές ως δωρεά «εν ζωή» με δωρητήριο συμβόλαιο αρ.44290 της 9 Μαρτίου 1911. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.38, ΜΗΚ, Γ'23, σ.180. Στοχεύοντας στην ίδρυση Ιερατικής Σχολής στην Τρίπολη επί του οικοπέδου του ο Δημήτριος Γεωργίτσας δώρισε το «γήπεδο» αξίας 4.000 δραχμών με δωρητήριο συμβόλαιο της 1 Ιουλίου 1885. ΠΠΧ, σ.73.

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τη Σχολή Σταθάτου στην Ιθάκη, την οποία ο ευεργέτης αντικατάστησε με το «Άθλον Όθωνος Σταθάτου». ΜΗΚ,Γ123, σ.587. Βλ. παρακάτω, υπσμ.74, κεφ. Διδασκαλεία, σσ.398-399.

⁷⁰ Μία από τις περιπτώσεις των ευεργετών, οι οποίοι, λόγω αύξησης της περιουσίας τους ή «επισπμβαινομένων» γεγονότων που επηρέαζαν τη διάθεση του διαθέτη, ώστε να ξαναγράψει τη διαθήκη προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα, ήταν εκείνη του Ευ. Ζάππα. Βασικός λόγος στην περίπτωση αυτή ήταν η αύξηση της περιουσίας του. ΠΠΧ, σ.149.

⁷¹ Διαθήκη του Γαρούφαλλου Γαρυφάλλου αρ.193 της 11 Αυγούστου 1909 και κωδίκελος της 1 Ιουλίου 1910. ΜΗΚ,Γ'24, σ.182 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.42.

⁷² Παράδειγμα αποτελεί η επανασύνταξη της διαθήκης του Ν. Στουρνάρη στο Αιβόρνο την 20 Αυγούστου 1852, μία ημέρα πριν από την επιβίβασή του στο πλοίο για την τελευταία μετάβασή του στην Ελλάδα. Επειδή το νεαρό της ηλικίας του για τα δεδομένα της εποχής δε δικαιολογούσε τη σύνταξη διαθήκης, διατυπώθηκε η σκέψη ότι «εθεώρει ως ενδεχόμενον το μοιραϊόν τέλος, μαρτυρούν ότι είχε υποστή σοβαρά βΚάβη της υγείας του». Γ. Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης,...ό.π., σ.49.

2. Σε εκείνες τις δωρεές ή τα κληροδοτήματα που «αιτία θανάτου» με διαθήκη ή κωδίκελο αφήνονταν από τον ευεργέτη για τη μετά θάνατον αυτού ή των κληρονόμων του - μετά το θάνατο της ή του συζύγου συνήθως, ή συγγενικού προσώπου- εκμετάλλευσή τους.⁷⁵ Αν και σπανιότερη, υπάρχει και η περίπτωση να συντάσσεται δωρητήριο συμβόλαιο αντί διαθήκης και αιτία θανάτου του δωρητή.⁷⁶ Τη βούληση του διαθέτη υλοποιούσαν εκτελεστικές επιτροπές, τις οποίες όριζε ο ίδιος μέσα στη διαθήκη του.⁷⁷

Σε πολλές περιπτώσεις ο ίδιος ευεργέτης προβαίνει και στις δύο αυτές κατηγορίες ευεργεσίας.⁷⁸

Βασικό διακριτικό στοιχείο δωρεάς και κληροδοτήματος, όσον αφορά στο περιεχόμενο του εγγράφου, είναι το ότι, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στα κληροδοτήματα που αφήνονται μέσω των διαθηκών, οι δωρεές μέσα από τις δωρητήριες συμβολαιογραφικές πράξεις δεν επιτρέπουν τη διαγραφή του κοινωνικού προφίλ και των προθέσεων της απόφασης του δωρητή και δε συνδέονται με το σκεπτικισμό που διακρίνει συχνά το κείμενο μιας διαθήκης.

⁷³ Τον κωδίκελό του ο Σοφ. Αχιλλόπουλος τον συνέταξε, όπως γράφει ο ίδιος, «εξ αιτίας του υφισταμένου δυστυχώς καταστρεπτικού ευρωπαϊκού πολέμου, συνεπεία του οποίου πάσα περιουσία επηρεάσθη επιζημίως μη εξαιρουμένης βέβαια και της ιδικής του...». Κωδίκελος του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 20 Απριλίου 1916 (διαθήκη της 15 Μαρτίου 1910), ό.π.

⁷⁴ Η εμπορική και ναυτική σχολή στην Ιθάκη, ιδιοκτησία Όθωνος Σταθάτου που ενεκρίθη το 1907, λόγου χάρη, έπαυσε να λειτουργεί το 1913 και το κτίριό της δωρήθηκε στο Δημόσιο για πλήρες δημοτικό σχολείο. Με δήλωση του 1915 το εισόδημά της κατατέθηκε στην ΕΤΕ σε μορφή χρεωγράφων αξίας 706.000 δραχμών ως «Αθλσν Όθωνος Σταθάτου». ΜΗΚ,Γ123, σσ.587,1130.

⁷⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε το παράδειγμα του Βασιλείου Βασιλόπουλου (διαθήκη, αρ.1219 της 10 Μάιου 1883) για τη μετά το θάνατο της συζύγου του χρησιμοποίηση του κληροδοτήματος (ΜΗΚ,Γ'18, σ.166), του Παντιά Ιω.Κάραλη (διαθήκη της 13 Μάιου 1914) μετά το θάνατο συγγενών του (ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 41, 1914-1929, διαθήκη της 2 Σεπτεμβρίου 1880), του Σωτηρίου Αλεφαντόπουλου από την Πρέβεζα, μετά το θάνατο της συζύγου του οποίου αφήνεται η ολη περιουσία στη θεοφάνειο Σχολή (διαθήκη της 1 Ιουλίου 1891, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.60) ή του Θεόδωρου Αναστασιάδη, εμποροκτηματία από το Βελιμάχι, Δήμου Ελευσίνας της Γορτυνίας, ο οποίος αφιέρωσε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του μετά το θάνατο της συζύγου του, μοναδικής κληρονόμου του. (ΜΗΚ,Γ13, σ.138, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.14). Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁷⁶ Δωρητήρια επιστολή του Κωνσταντίνου Ζούφλα αρ.18403 της 27 Σεπτεμβρίου 1908 προς την εκτελεστική επιτροπή της Βαμβακούς για ίδρυση σχολείου (ΜΗΚ,Γ'37, σ.240), δωρητήρια πράξη ακινήτων αρ.16240 του Νείλου Σμυρνιωτόπουλου της 11 Ιουνίου 1907 (ΜΗΚ,Γ'82, σ.431).

⁷⁷ Για τη σχέση των εκτελεστικών επιτροπών με την ασφάλεια του κληροδοτήματος βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Το ασφαλές του κληροδοτήματος*, σσ.261-264,268-270,273. Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί η επιλογή από το Μαρίνο Κοργιαλένιο δύο επιτροπών διαχείρισης των κληροδοτημάτων του, εκείνης «των Άγγλων Επιτρόπων» (Trustees) και εκείνης των «Ελλήνων Επιτρόπων» του για την πρακτικότερη και ασφαλέστερη παρακολούθηση και διαχείριση της κληροδοτηθείσης περιουσίας προσθέτοντας φυσικά ότι «τα κληροδοτήματα ταύτα δίδονται επ' αγαθώ της Ελλάδος ή μέρους αυτής» και ότι «η διαχείριση θα είναι εν Ελλάδι και οιαδήποτε αναφύμενη απορία...λύηται εν Ελλάδι». Άρθρο 1^ο της διαθήκης του. ΠΠΧ, σ.201, ΜΗΚ,Γ'58, σ.307 και Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεάι*, Αθήνα (1925), Τ.Γ., αρ.632.

⁷⁸ Συμβαίνει στην πλειονότητα των μεγάλων κυρίως ευεργετών να αφήνουν πολλές δωρεές κατά τη διάρκεια της ζωής τους, καθώς και κληροδοτήματα με τη διαθήκη τους. Βλ. (Αβέρωφ, Συγγρός, αδελφοί Βαλλιάνοι, Χαροκόπος, κ.ά.) Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

4. Διάκριση, μορφή και εσωτερική δομή των διαθηκών

«Επειδή πάντοτε ησθάνθην χριστιανικόν φίλτρον προς την κοινότητα, επειδή αυτό στοχάζομαι ως τον κύριον σκοπόν της ανθρώπινης υπάρξεως, δια τούτο προσπαθώ και μετά θάνατον να γίνω εις αυτήν χρήσιμος,....».

Διαθήκη του Πλάτωνα Π,Πετρίδη από Κέρκυρα της 7 Ιουνίου 1840. ΜΗΚ,Γ'89, σ.449.

Το νομικό πλαίσιο για τη σύνταξη των διαθηκών καθορίστηκε από το ψήφισμα της 11ης Φεβρουάριου 1830, το οποίο εντάσσεται στη γενικότερη νομοθετική προσπάθεια του Ιωάννη Καποδίστρια για την οργάνωση της απελευθερωμένης χώρας και στο οποίο ως το τέλος του αιώνα δεν επήλθαν αξιόλογες τροποποιήσεις.⁷⁹ Ο αριθμός των πράξεων ευεργεσίας αυξάνεται κατά πολύ, εφόσον μαζί με τα κληροδοτήματα «αιτία θανάτου» συνυπολογίζονται και οι «εν ζωή» δωρεές, οι οποίες πολλές φορές υποκαθιστούσαν την ίδια τη διαθήκη.⁸⁰

Οι διαθήκες διακρίνονται σε δημόσιες, μυστικές και ιδιόγραφες. Οι «δημόσιες» διαθήκες είναι εκείνες, που συντάσσονταν από το συμβολαιογράφο δημόσια, ενώπιον μαρτύρων.⁸¹ Προηγούνταν αναφορές σχετικές με τον τόπο και το χρόνο σύνταξης της διαθήκης - οικία διαθέτη, συμβολαιογραφείο ή προξενείο -, τα στοιχεία των μαρτύρων, τη φυσική και πνευματική κατάσταση του διαθέτη, τους αναγκαίους όρους και εν συνεχεία συντασσόταν η διαθήκη, όπως τη διατύπωνε ο διαθέτης. Ο συμβολαιογράφος επενέβαινε στο τέλος του λόγου του διαθέτη για να τον ρωτήσει, αν προτίθεται να αφήσει κληροδοτήμα σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, τον εθνικό στόλο ή αλλού.⁸² Από την ανάγνωση των διαθηκών'

⁷⁹ Τα άρθρα 4-6,13,17 προσδιόριζαν τον τρόπο σύνταξης και κατεύθυναν την πρακτική των μνημόνων (συμβολαιογράφων από το 1834). Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σσ.28-29.

⁸⁰ Ο.π., σ.38.

⁸¹ Σύμφωνα με τον Ιόνιο Αστικό κώδικα, κατά τον 19^ο αιώνα στα Επτάνησα, οι συντασσόμενες διαθήκες ήταν τριών κατηγοριών: δημόσιες, μυστικές και ιδιόγραφες. Οι δημόσιες που συντάσσονταν από τον συμβολαιογράφο ενώπιον τριών μαρτύρων, χωρίς την παρουσία κανενός άλλου γράφονταν αυτολεξεί στη γλώσσα του διαθέτη, όπως ο ίδιος υπαγόρευε. Γεώργιος Ν.Μοσχόπουλος, Διαθήκες εν Κεφαλληνία, 1801-1910, τόμος 1ος, [Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς], σσ.7-8. Αλλά και «at εν τω [κτήματι] τον Οικουμενικού θρόνον κοινά και συνήθεις διαθήκαι είναι δύο ειδών, δημόσιαι και ιδιωτικάί». Οι δημόσιες διαθήκες συντάσσονταν από συμβολαιογράφους του Πατριαρχείου, Μητροπόλεων ή Επισκοπών στην έδρα και οικία του διαθέτη και με επτά ή τουλάχιστον πέντε μάρτυρες. Η διαθήκη φυλασσόταν στα γραφεία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, που μόνο αυτό τη δημοσίευε. ΑΥΕ, Φάκ.1892/Δ59, 60. Δήθεν Διαθήκη και Κωδικέλος Ζωρζή Καλοντά. «ΕΦΕΣ1Σ ΜαριονΙ.,ας] θνγατρός Χατζηπαντελή Καλουτά και χήρας Νικολάου Γεωργίου Συριανού ή Μαριάνου κατά 1^η Αριάδνης Μιχαηλνού,1^η Γεωργίου Μιχαηλινού,3^η Ελένης Ορφανίδου κατά της υπ. αρ.44 ε.ε. αποφάσεως του Μ.Ε. Συμβουλίου Χίου μετά προτάσεων και μεθ' όλων των εις το Μ.Ε. Συμβούλων Χίου προσαχθέντων έγγραφων και των αποφάσεων αυτού», σ.105.

⁸² Στερεότυπες ερωτήσεις αφορούσαν και τη στάση των διαθετών απέναντι σε οικογενειακά πρόσωπα. Ο συμβολαιογράφος ρωτούσε, λόγου χάρη, τους έγγαμους, αν θα ισχύσουν όσα αναφέρονται στη διαθήκη για τον ή την σύζυγο και μάλιστα σε περίπτωση που ξαναπαντρευτούν. Διαθήκη του Βασιλείου Βασιλόπουλου, αρ.1219 της 10 Μαΐου 1883. ΜΗΚ,Γ'18, σσ.166,1129.

είναι προφανές πως κατά τη συγγραφή τους από το συμβολαιογράφο στις περισσότερες δεν γινόταν «αυτολεξεί» καταχώρηση των λεγομένων, αλλά μία προσπάθεια αποτύπωσης των εννοιών που εξέθετε ο διαθέτης και γενικότερα του πνεύματός του.⁸³ «Χρησιμοποιώντας ως εργαλεία τη νομική γλώσσα της εποχής, η οποία του εξασφάλιζε ακρίβεια στη διατύπωση, ώστε να μειώνονται οι κίνδυνοι ακύρωσής της ή παρερμηνείας της, προσάρμοζε έτσι το λόγο τον διαθέτη στο δικό του σύστημα αναπαραστάσεων».*⁴

«Μυστικές-ιδιόγραφες» διαθήκες: Σύμφωνα με το νόμο του Καποδίστρια της 11 Μαρτίου 1830, ιδιόγραφη διαθήκη ήταν εκείνη που γραφόταν και υπογραφόταν ιδιοχείρως από το διαθέτη και βρισκόταν ανάμεσα σε έγγραφά του κατά το θάνατό του και όχι στα χέρια άλλου ατόμου.⁸⁵ Πολλών η διαθήκη βρέθηκε μετά το θάνατό τους στο γραφείο τους ανάμεσα σε φακέλους, άλλα έγγραφα, σε χρηματοκιβώτιο ή αλλού.⁸⁶ Μεγάλοι ευεργέτες, ιδιαίτερα εκείνοι με σημαντική παρουσία στην κοινωνική και πνευματική ζωή της χώρας, με ισχυρή προσωπικότητα, υψηλό μορφωτικό επίπεδο και κοινωνικό κύρος, συνήθως άφηναν διαθήκη ιδιόγραφη. «Μυστικές» θεωρούνταν εκείνες οι διαθήκες, οι οποίες καταθέτονταν στον ίδιο το συμβολαιογράφο και δε δημοσιεύονταν.⁸⁷ Όταν καταθέτονταν σε συμβολαιογράφο, θεωρούνταν μυστικές και όχι απλώς ιδιοχείρες.⁸⁸

.....

⁸³ Οι πολλές ομοιότητες, τις οποίες παρουσίαζαν στη συγκρότησή τους οφείλονταν στις στερεότυπες μορφές που κυκλοφορούσαν ως υποδείγματα, λόγω μίας καθημερινής πρακτικής, η οποία στηριζόταν στις επιταγές του νόμου. Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.39.

⁸⁴ Ο.π., σ.29.

⁸⁵ Άρθρο 31 του νόμου της 11 Μαρτίου 1830. Στην οθωμανική επικράτεια σε αντιδιαστολή με τις δημόσιες υπήρχαν οι «ιδιωτικές» διαθήκες, οι οποίες συντάσσονταν και από το διαθέτη ή τρίτα πρόσωπα με εντολή του «επί παρουσία παρ' αντώ εν ενί και των αυτώ δωματίω απομακρυνόμενου παντός άλλου, επτά ή πέντε μάρτυρες...και διατάσσει ό,τι θέλει περί απάσης...της περιουσίας διαθήκη αναγιγνώσκεται εις επήκοον των παρόντων». ΑΥΕ, Φάκ.1892/Δ59, 60, έγγραφο: Δήθεν Διαθήκη...Ζωρζή Καλοντά, ό.π., σ.187.

⁸⁶ Η διαθήκη του πρίγκιπα Δ. Ροδοκανάκη είχε τοποθετηθεί στο χρηματοκιβώτιό του και απαιτήθηκε νέα συνεδρίαση για την επικύρωσή της. Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.57. Στις περισσότερες περιπτώσεις συγγενείς του διαθέτη που γνώριζαν ή υποπτεύονταν την ύπαρξη ιδιόγραφης διαθήκης καλούσαν στην οικία του αποθανόντος τον αρμόδιο ειρηνοδίκη ή συμβολαιογράφο, ο οποίος διάτασσε πρακτικό ανεύρεσης της διαθήκης και τη διαβίβαζε στο δικαστήριο για δημοσίευση. Ο.π., σ.58.

⁸⁷ Η «ιδιωτική» διαθήκη, σύμφωνα με τα ισχύοντα στο νομικό καθεστώς του Πατριαρχείου, μπορεί να γίνει και μυστική. Ο διαθέτης τη συντάσσει ιδιοχείρως, «διατάσσει» για όλη την περιουσία του ό,τι θέλει, εγκαθιστώντας κληρονόμο, χρονολογεί και υπογράφει Προσκομίζει τη διαθήκη στο Πατριαρχείο, τη Μητρόπολη ή την Επισκοπή και δηλώνει παρουσία επτά ή πέντε μαρτύρων ότι «το εν χερσί τον εντός φάκελον είναι η ιδιόγραφη μυστική διαθήκη». Για τη δήλωση αυτή συντάσσεται συμβολαιογραφική πράξη, όπου περιγράφεται ότι «ο διαθέτης εμφανισθείς εδήλωσεν ως...» και παρακαλεί να κατατεθεί στα αρχεία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, συντάσσει πράξη παρακαταθήκης και καταχωρείται στον Κώδικα του Πατριαρχείου. Μετά θάνατον μόνο το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο μπορεί να τη δημοσιεύσει. Δήθεν Διαθήκη και Κωδίκελος Ζωρζή Καλοντά, ό.π., σ.105. ΑΤΕ, Φάκ.1892/Δ 59, 60.

⁸⁸ Αλλά και σύμφωνα με τον Ιόνιο Αστικό κώδικα, οι συντασσόμενες στα Επτάνησα διαθήκες κατά τον 19^ο αιώνα μυστικές -ιδιόγραφες ή όχι- κλείνονταν και σφραγίζονταν από το συμβολαιογράφο και σημειωνόταν επάνω στο φάκελο πράξη επιγραφής από τον ίδιο (Ιόνιος Αστικός Κώδικας άρθρο 878-894). Δεν κατέθετε ο συμβολαιογράφος αντίγραφο της στο Επαρχείο. Αντί τούτου συν έτασσε πανομοιότυπη πράξη επιγραφής υπογραμμένη από τον ίδιο το συμβολαιογράφο και τους μάρτυρες και την κατέθετε στο Επαρχείο σε καθορισμένο από το νόμο χρόνο. Ανοιγόταν και δημοσιεύονταν με απόφαση του Πρωτοδικείου μετά το θάνατο του διαθέτη και με εντολή του Έπαρχου. Μοσχόπουλος, Διαθήκες, ό.π., σ.8.

Όταν δεν κατέφευγαν σε συμβολαιογράφο για να παρακαταθέσουν τη διαθήκη τους, αυτή ονομαζόταν «ιδιόγραφη», σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο του 1830.⁸⁹ Στις ιδιόγραφες διαθήκες ο λόγος χωρίς τη διαμεσολάβηση του συμβολαιογράφου, είναι πιο άμεσος και επιτρέπει πολλές φορές ασφαλέστερες εκτιμήσεις για την προσωπικότητα των διαθετών. Πληροφορίες μας δίνουν επίσης οι ιδιόχειρες διαθήκες για τις γραμματικές γνώσεις των διαθετών και το μορφωτικό τους επίπεδο.⁹⁰ Βασικός λόγος της σύνταξης ιδιόχειρης διαθήκης και αποφυγής της δημόσιας ήταν ότι ενδεχομένως δεν επιθυμούσαν τη γνωστοποίηση της τελευταίας τους βούλησης, ούτε ακόμη και από το συμβολαιογράφο και τους ορκισμένους να κρατήσουν μυστικό το περιεχόμενο της διαθήκης μάρτυρες, είτε επειδή ήθελαν να έχουν τη δυνατότητα άμεσου ελέγχου της θέλησής τους, αν αποφάσιζαν κάποιες αλλαγές. Κάποιοι καταναγκασμοί ασφαλώς τοπικοί, χρονικοί έπαιζαν ανασταλτικό ρόλο για την προσφυγή στο συμβολαιογράφο.⁹¹

Στις μυστικές διαθήκες δεν υπάρχει ομοιομορφία στη διάταξη του περιεχομένου. Ωστόσο αρκετές φορές, στερεότυπες εκφράσεις, καθώς και η όλη καταγραφή, παραπέμπει και στις δημόσιες διαθήκες. Πολλοί διαθέτες φαίνεται να γνώριζαν τη δομή μιας διαθήκης και τις προϋποθέσεις εγκυρότητάς της. Διαφορές συναντάμε στο προοίμιο των διαθηκών, όπου μερικοί διαθέτες ξεκινούσαν με την επίκληση του θείου,⁹² κάποια φιλοσοφική θεώρηση του βίου, λόγους σύνταξης της διαθήκης τους ή την καταχώρηση προσωπικών στοιχείων, τα οποία ενδεχομένως θα παρέλειπαν μπροστά στο συμβολαιογράφο και τους μάρτυρες. Οι γλωσσικές ιδιαιτερότητές τους επιτρέπουν κάποιες εκτιμήσεις για το επίπεδο μόρφωσης και

⁸⁹ Για να λάβει το κύρος της η διαθήκη έπρεπε να παρουσιαστεί στο δικαστήριο και να ανοιχθεί ενώπιον τριών μαρτύρων, οι οποίοι να αναγνωρίζουν το γραφικό χαρακτήρα του κληροδότη. Άρθρο 32 του νόμου της 11 Μαρτίου 1830. Σύμφωνα με τον Ιόν το Αστικό κώδικα, οι ιδιόγραφες διαθήκες συντάσσονταν και υπογράφονταν ιδιόχειρα από τον διαθέτη, ο οποίος σημείωνε την ημερομηνία και τον τόπο σύνταξης της διαθήκης. Προηγούνταν διαδικασίες αναγνώρισης της γνησιότητας της γραφής του διαθέτη από το Πρωτοδικείο και στη συνέχεια η διαθήκη ολόκληρη καταχωριζόταν στο βιβλίο του συμβολαιογράφου, ενώ η πρωτότυπη, όπως και στην περίπτωση της μυστικής, φυλασσόταν από τον συμβολαιογράφο σε ειδικό φάκελο. Μοσχόπουλος, Διαθήκες, ό.π., σσ.8-9.

⁹⁰ Διαθήκη του Φαναριώτη Αλέξανδρου Σούτσου αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883 και κωδίκελος της 8 Απριλίου 1894. ΜΗΚ,Γ'197, σ.827.

⁹¹ Η προχωρημένη ηλικία, η επισφαλής υγεία, η αίσθηση ότι η ζωή αγγίζει το τέλος της, η επίγνωση του εφήμερου της ζωής, όπως και άλλοι προσωπικοί ή οικογενειακοί λόγοι, κάποιο επικείμενο ταξίδι ή συνδυασμοί των παραπάνω περιπτώσεων αποτελούσαν συνήθεις αιτίες που προβάλλονταν στη σύνταξη της μυστικής-ιδιόγραφης διαθήκης. «Αναλογιζόμενος το αβέβαιον της ζωής και το αδύνατον τον να προΐδω την εποχήν καθ'ήν ο Θεός να με άρη εκ του κόσμου τούτου και βουλόμενος να καθησυχάσω την συνείδησίν μου...γράφω την παρούσαν διαθήκην...». Διαθήκη της 30 Ιουνίου 1867 του Δημητρίου Βαλσαμάκη από την Κρανιά Κεφαλλονιάς, (ΜΗΚ,Γ'15, σ.149, ΖΑΒ, σ.26), διαθήκη της 13 Δεκεμβρίου 1903 του Παναγιώτη Αβδελλόπουλου από το Λιβάρτζι Καλαβρύτων (ΜΗΚ,Γ'7, σ.130, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.123), διαθήκη του Θεόδωρου Αναστασιάδου, εμποροκτηματία από το Βελιμάχι του Δήμου Ελευσίνας της Γορτυνίας (ΜΗΚ,Γ'13, σ.138, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.149).

⁹² Το «*Εν ονόματι του Πατρός και του Υιού και Αγίου Πνεύματος*» αποτελεί σε πολλές διαθήκες στερεότυπη σχεδόν φράση. Δεν είναι όμως πάντα στερεότυπη η επίκληση του θείου: Χαρακτηριστική η εισαγωγή στη διαθήκη του Θεόδωρου Αναστασιάδου: «*Εν ονόματι της αγίας, ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδας, της μιας θεότητάς τε και βασιλείας, εν η πρέπει δόξα, τιμή και προσκύνσεις εις τους αιώνας και ην επικαλούμαι βοηθόν, ίνα δια του φωταγωγού πνεύματός της οδηγήση με, όπως θεοφιλώς επ' αγαθώ σκοπώ συντάξω την παρούσαν ταπεινήν ιδιόχειρον και τελειόγραφον διαθήκην επί των ανενδοιάστων διαθέσεών μου, αμήν*». Διαθήκη του Θεόδωρου Αναστασιάδη της 1 Ιουλίου 1891. ΜΗΚ,Γ'13, σ.138, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.149.

την κοινωνική τους τάξη.⁹³ Η επισήμανσή διαφορών τους με τις δημόσιες προκύπτει από φράσεις που χρησιμοποιούνται, όταν γίνεται Λόγος για σωτηρία της ψυχής, τα μέλη της οικογένειας, τις διαπροσωπικές τους σχέσεις με αυτά ή άλλα πρόσωπα.⁹⁴ Ο Παναγιώτης Αβδελλόπουλος από το Λιβάρτζι Καλαβρύτων έχει την ακράδαντη πεποίθηση για τη σύζυγό του ότι θα συζήσει με την κληρονόμο κόρη του: «...την οποία θυγατέρα μου παρακαλώ να περιποιηθή εφ' όρου ζωής της ως άλλη μητέρα, καθώς και την αγαπητήν μου σύζιγνον παρακαλώ θερμώς να αγαπά την κληρονόμον μου ως ιδίαν θυγατέρα».⁹⁵

Η αυστηρή γραφή του συμβολαιογράφου στις δημόσιες διαθήκες δεν προσφερόταν πάντοτε για την ανίχνευση της συναισθηματικής και ψυχολογικής κατάστασης, στην οποία ενδεχομένως βρισκόταν ο διαθέτης, όταν τελεσιδικα διατύπωνε την κρίση του, την προτίμηση ή τη δυσαρέσκειά του για πρόσωπα και καταστάσεις που επηρέασαν τη ζωή του.⁹⁶ Ευνόητο είναι ότι ο αυθόρμητος και προσωπικός λόγος του διαθέτη αποτυπωνόταν περισσότερο στις μυστικές και ιδιόγραφες διαθήκες. Αν και στις μυστικές διαθήκες δεν απουσίαζαν κάποια στερεότυπα στοιχεία, ο διαθέτης ήταν πιο ελεύθερος στην έκφραση υποκειμενικών καταστάσεων, δεν απέφευγε την οικειότερη φρασεολογία και προέβαινε σε προσωπικές εκμυστηρεύσεις.⁹⁷ Παραθέτουμε ενδεικτικά περιπτώσεις γονεϊκής στάσης

⁹³ Ενδεικτικά, παραθέτουμε ως παραδείγματα ιδιόχειρων διαθηκών, στη σύνταξη των οποίων, αλλά και τη στάση απέναντι στην ευεργεσία διαφαίνεται η πνευματική καλλιέργεια των διαθετών, καθώς και η κοινωνική τους τάξη, τη διαθήκη του Αναστασίου Αγαθίδη της 23 Φεβρουαρίου 1881 από τον Προυσό της Ευρυτανίας, ομογενούς στο Λονδίνο, (Koehampton, κομητεία Jarras), καθηγητή της ελληνικής γλώσσας (ΜΗΚ, σ.100, ΖΓ3, Α΄ΥΕ, Φάκ. 1882/Δ60,2, έγγραφο 8597 της 21 Ιουλίου 1882 και 7464 της 14 Αυγούστου 1862), τη διαθήκη της 2 Ιουνίου 1902, συγγραφέα και ποιητή, (ΖΑΒ, τόμος Ι, σ.95), τη διαθήκη αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883 και τον κωδίκελο της 8 Απριλίου 1894 του Φαναριώτη Αλέξανδρου Σούτσου (ΜΗΚ, Γ'197, σ.827, Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετία 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.182). Για γλωσσικές ιδιαιτερότητες βλ. ενδεικτικά διαθήκη Ευάγγελου Ζάππα της 19 Ιουνίου 1865. ΠΠΧ, σ.123.

⁹⁴ Για την απόκτηση, για παράδειγμα, των μουσειακών συλλογών του στην Φλωρεντία και την Τοσκάνη, τη στάση συγγενών του απέναντι στην συγκεκριμένη προσφορά μουσειακών συλλογών στην Κεφαλονιά γράφει ο Δημήτριος Βαλσαμάκης στην ιδιόχειρη διαθήκη του. Επεκτείνεται σε ενέργειές του σε συνέδριο στις Βιέννη το 1815, υπέρ της Κεφαλονιάς, υπέρ της εκπαίδευσης της νεολαίας της, στις επανειλημμένες προσπάθειές του με τους αρμοστές των Ιονίων να δημιουργήσει έδρα Φυσικής Ιστορίας και Ανατομίας με τη δωρεά του μουσείου του και της βιβλιοθήκης του, αλλά και στην άρνηση των οικείων του στον Κωλέτη να μεταφερθούν όλα αυτά στην πρωτεύουσα. ΜΗΚ, Γ15, σ.156, ΖΑΒ, σ.26 και ΑΤΕ, Φάκ.1846, έγγραφο 100 της 26 Νοεμβρίου 1846 (προηγηθείσες προσπάθειές του), ό.π. Η εικονογράφηση μιας διαφορετικής πορείας συγκρατημένης και εσωστρεφούς μέσα από δυσκολίες ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής, αποτυπώνεται στη διαθήκη του 1872 του Ιωάννη Χριστοφόρου Βειτζήνου, ηπειρώτη εμπόρου από Βεΐτζα της Ηπείρου στη Ρωσία, μέσα από την οποία αντλούμε πληροφορίες για τη ζωή και την οικογενειακή του κατάσταση. ΜΗΚ, Γ 209, σ.1005, ΑΤΕ, Φάκ.1884/Δ60, 2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

⁹⁵ Προσθέτει ο ίδιος πιο κάτω: «αν (η κόρη μου)..εγκαταλείψει τέκνα εκ νομίμου γάμου, ως επιθυμώ ολοψύχως, τότε εις αυτά θα περιέλθη άπασα η κληρονομιά μου...». Στην ενάντια περίπτωση ζήτησε εκποιούμενη η περιουσία του να δοθεί σε διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα που αναφέρει, συνηθισμένη πρακτική δωρητών σε παρόμοιες συνθήκες. Ιδιόχειρη διαθήκη του Παν Αβδελλόπουλου της 31 Δεκεμβρίου 1903. Αφησε υπέρ του σχολείου του Λιβαρτζίου 300 δραχμές. ΜΗΚ, Γ'7, σ.130, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.123.

⁹⁶ Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας, ό.π., σ.114.

⁹⁷ Ό.π., σ.29. Ενδεικτικά: Διαθήκη της 5 Απριλίου 1895 του Νικολάου Βαρβαρρήγου από τα Φηρά της Θήρας, όπου η αγάπη για τη σύζυγό του διαφαίνεται από ελάχιστες λέξεις. ΜΗΚ, Γ16, σ.159. Διαθήκη της 30 Ιουνίου 1867 του Δημητρίου Βαλσαμάκη από την Κρανιά Κεφαλλονιάς, όπου ο διαθέτης

απέναντι σε γιους: Ο Βασίλειος Κυριαζίδης, δημότης Σύρου, ομογενής στη Βλαχία, στη διαθήκη του τιμά τη γυναίκα του Κατίγκω για τις θυσίες της στα 28 έτη έγγαμου βίου, συγχωρεί τους γιους του για την ασέβειά τους και τους αφήνει κάποιο τμήμα της περιουσίας του. Με συνετή γονεϊκή φροντίδα στον πιο ανίκανο γιο αφήνει μεγαλύτερο μέρος.⁹⁸ Μία διαφορετική αντιμετώπιση βλέπουμε στη μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά, ο οποίος είναι πεπεισμένος ότι ο γιος του δεν είναι εύκολο να αφήσει τον «άσωτον βίον τον». Θέτει περιορισμούς χωρίς να διστάζει στην περίπτωση της μη τήρησής τους να απειλήσει να τον θεωρήσει απόκληρο, «ως μη νόμιμον τέκνον του...».⁹⁹ Η τήρηση της τακτικής αυτής δεν ήταν απόλυτη, ούτε υπήρχε όμως πάντα αυτή η αμεσότητα του λόγου.

Στην περίπτωση της σύνταξης δημόσιας διαθήκης πάλι, αν και σπάνια, δεν τηρούνταν οι στερεότυπες φράσεις απαραίτητα και ο λόγος ήταν αρκετά αβίαστος για να εκφράσουν όχι μόνο συναισθηματικές καταστάσεις ή την ποιότητα διαπροσωπικών τους σχέσεων, αλλά και απόψεις και τοποθετήσεις σε θέματα παιδείας, προτάσεις, σχόλια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημόσια διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού, ιδρυτή του «Ορφανοτροφείου των Κορασίων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού». Αιτιολογώντας την επιθυμία ανάρτησης των εικόνων της μητέρας του, της συζύγου και των αδελφών του «ως ευεργετών του καταστήματος», τόνιζε εξηγώντας: «η σύζυγός μου ουκ ολίγον συνετέλεσεν εις την αύξησιν της περιουσίας μου δια των οικονομιών και της μερίμνης της και πολλάκις και αυτή εξέφρασε συμπαθείας και επιθυμίας περί των τοιούτων φιλανθρωπικών καταστημάτων. Οι δε αδελφοί μου, ένεκα των φιλανθρωπικών συναισθημάτων και αρετών τους και τους οποίους εκ νεαράς των ηλικίας ανέθρεψα και εξεπαίδευσα ως πατήρ επί τοσούτον μοι ήσαν προσφιλείς, ώστε μέγιστα ήθελον λάβει κληροδοτήματα εκ της περιουσίας μου, εάν δεν απέθνησκον προ εμού. Τούτου ένεκα επιθυμώ...».¹⁰⁰

«Προφορική», τέλος, διαθήκη είναι η «διαταπτομένη εις τα λοιόθια», όταν ο διαθέτης αδυνατεί να γράψει και η διαθήκη συντάσσεται στην οικία του και υπογράφεται από όλους τους παρευρεθέντες μάρτυρες.¹⁰¹

αναφέρεται σε προηγούμενη δράση, ενδιαφέροντα και σκοπούς του. Βλ. παραπάνω, υπσμ.94. Μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905. Πεπεισμένος ο διαθέτης ότι ο γιος του δεν είναι εύκολο να αφήσει τον «άσωτον βίον τον», θέτει περιορισμούς χωρίς να διστάζει στην περίπτωση της μη τήρησής τους να απειλήσει να τον θεωρήσει απόκληρο, ως μη νόμιμον τέκνον του. ΜΗΚ,Γ 53, σ.293.

⁹⁸ Διαθήκη του Βασιλείου Κυριαζίδη της 14 Δεκεμβρίου 18[>5], ο οποίος «δωρήθηκε σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδος» (στα φιλανθρωπικά καταστήματα της Ελλάδος). Διέθεσε για το σκοπό αυτό 520 από τα 974 φλωριά. ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 14950 της 31 Μαΐου 1865.

⁹⁹ Μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905 ΜΗΚ,Γ'53, σ.293 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1318.

¹⁰⁰ «Επιθυμώ εν τη αιθούση του ορφανοτροφείου να αχ-αρτυθώσιν αι εικόνες της μητρός μου, της συζύγου μου και των αδελφών μου, Λεωνίδα και Αθηνάς». Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896. Δωρητήριο συμβόλαιο Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Γιάννης Ε.Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γ αλάνης), Αθήνα 2004, σσ.47-58. Βλ. Κίνητρα, σσ.320,333,342.

¹⁰¹ Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σ.269, υπσμ.35. Ένα παράδειγμα ομογενούς ευεργέτη με προφορική διαθήκη, λόγω ασθενείας.. είναι εκείνη του Αγαπητού Κόντου στη Γέργεν ή Γιώργικα της Άνω Αιγύπτου, την εγκυρότητα της οποίας αμφισβήτησε αργότερα ο αδελφός του Ιωάννης Κόντος στηριζόμενος σε διάφορες νομικές διατάξεις, οι οποίες σύμφωνα με τα λεγόμενά του, δεν επέτρεπαν εγκυρότητα προφορικής διαθήκης σε διαθέτη άνω των 30 ετών και με ανιόντες συγγενείς, ενώ ο

Οι διαθήκες επίσης μπορούσαν να διακριθούν σε «*σύντομες και αναλυτικές*». Συγκεκριμένα, η δεύτερη περίπτωση παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, εφόσον συνηθέστερα ο συντάσσων τη διαθήκη είναι κάτοχος μιας μεγάλης περιουσίας, την οποία σκοπεύει να διανείμει σε πολλούς κληρονόμους μεριμνώντας παράλληλα την αποφυγή διενέξεων μεταξύ τους ή αμφισβήτηση της θέλησής τους. Είναι πιο αναλυτικοί οι περισσότεροι ευκατάστατοι διαθέτες, αλλά και όσοι φοβούμενοι τυχόν διενέξεις των κληρονόμων ή αμφισβήτηση της θέλησής τους, επιθυμούν να καθορίσουν επακριβώς τι καταλείπεται στον καθένα.¹⁰²

Ο «*κωδίκηλλος*» χαρακτηριζόμενος ως συμπληρωματική διαθήκη ή «*επιδιαθήκη*», αποτελούσε θεσμό του προϋσχύσαντος βυζαντινού - ρωμαϊκού Δικαίου. Συμπερασματικά, κωδίκηλος ήταν κάθε διάταξη τελευταίας θελήσεως, η οποία δεν περιείχε εγκατάσταση κληρονόμου.¹⁰³ Αποτελούσε μία συνηθισμένη πρακτική η σύνταξη «*πρώρων διαθηκών*», οι οποίες στην πορεία του χρόνου άλλαζαν.¹⁰⁴ Με τον κωδίκηλο γίνονταν προσθέσεις, αφαιρέσεις, τροποποιήσεις των διαθέσεων του κληροδότη εξ αιτίας κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που συνέβαιναν πριν από το θάνατό του.¹⁰⁵ Παραθέτουμε το παράδειγμα του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ο οποίος στη διαθήκη του το 1910 προτίθεται να προσθέσει, να αφαιρέσει και να τροποποιήσει διαθέσεις του που εξέφρασε στη διαθήκη, τις οποίες θεώρησε αναγκαίες, εξαιτίας «*επελθόντων γεγονότων*» που μεσολάβησαν, «*ως και εξ αιτίας τον υφισταμένου δυναστώδους καταστρεπτικού ευρωπαϊκού πολέμου, συνεπεία τον οποίου κάθε περιουσία επηρεάσθη επιζημίως, μη εξαιρουμένης βέβαια και της ιδικής μου, της οποίας ακριβής ως έγγιστα κατά το παρόν εκτίμησις είναι δύσκολο να γίνη...*» και θεωρεί ότι πρέπει να γίνει αυτή μετά το τέλος του πολέμου.¹⁰⁶

Στους κωδίκηλους, αλλά και στις διαθήκες ενίοτε δίνονταν συστάσεις και παραινήσεις σε μέλη της οικογένειας από τον διαθέτη: «*Συνιστώ εις τας θνγατέρας μου (ως και εις τους συζύγους των) να αγαπώσιν ευσεβάστως και νπακούουσιν ενπειθώς την μητέραν των, να αγαπώνται επίσης μεταξύ των και να αλληλοβοηθώνται εν ανάγκη*».¹⁰⁷

Αγαπητός «*ήτο 45 ετών και ο πατέρας τον ήν εν ζωή*». Διαθήκη της 13 Αυγούστου 1878 του Αγαπητού Κόντου. ΑΤΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 1879/88,1, έγγραφο 35662 της 19 Ιουνίου 1879.

¹⁰² Συνηθισμένη, λόγου χάρη, είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου στο Αιβόρνο με δύο διαθήκες και δύο κωδίκηλους. (Κωδίκηλοι του Κων. Σεβαστόπουλου της 21 Ιανουαρίου 1903 και της 5 Μαΐου 1905.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(II), φάκελος 9). Πιο σπάνια και χαρακτηριστική τάση των ευεργετών με τεράστιες περιουσίες είναι η σύνταξη αλληπάλληλων διαθηκών ή κωδικέλων. Οι διαθήκες και οι κωδίκηλοι του Σ. Σίνα, λόγου χάρη, αριθμούνται σε 21 και γράφτηκαν μεταξύ των ετών 1844-1873. Γ. Λάιος, *ό.π.*, σ.220.

¹⁰³ Ο θεσμός καταργήθηκε μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα. Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.25.*

¹⁰⁴ Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στσηρνάρης, ..ό.π.*, σ.49.

¹⁰⁵ Ο Ναπολέων Ζαμπέλιος π.χ. από Λευκάδα, ο οποίος άφησε κληροδότημα σε Αρσάκειο σχολείο της Κέρκυρας και στη σύσταση Ορφανοτροφείου, εκτός από τη διαθήκη του, συν έταξε πριν πεθάνει το 1896 και τρεις άλλες επιδιαθήκες. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 682, υπφ.1, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906, έγγραφο της 13 Μαΐου 1887 και τρεις επιδιαθήκες του 1895, του 1896 και του 1896. Άφησε τέσσερα ιδιόγραφα έγγραφα: έγγραφο της 1 Μαΐου 1887, της 1 Οκτωβρίου 1895, της 24 Ιανουαρίου 1896 και της 10 Φεβρουαρίου 1896. Επίσης, ΓΑΚ ΚΕΡΚ, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904 και Κώστας Δάφνης, *Ναπολέων Ζαμπέλης και το κληροδότημά του, Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμος XX, σσ.170-178.*

¹⁰⁶ Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910, *ό.π.*

¹⁰⁷ Άρθρο 20 της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου. *Ο.π.*

Δινόταν επίσης η ευκαιρία να εκφράσουν ευγνωμοσύνη σε πρόσωπα που όφειλαν, λόγω της συμπαράστασής τους σε κρίσιμες στιγμές. Μένοντας στο παράδειγμα του ίδιου ευεργέτη, του Σοφ. Αχιλλόπουλου, η έκφραση ευγνωμοσύνης του για τη βοήθεια, την οποία δέχθηκε από τον προοιστάμενο του «εν Λονδίνω τραπεζικού οίκου C.J.Hambro & son Sir Everard Alexander Hambro K.C.V.O.», κατατίθεται στον κωδίκελο.¹⁰⁸ Αυτό δε σημαίνει ότι και μέσα από την ιδιόχειρη κυρίως διαθήκη δε συνέβαινε το ίδιο. Ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, λόγω χάρις, το 1899 έγραφε στην ιδιόγραφη διαθήκη του για κάποιον Α. Παπαβραμόπουλο, είχε εκτιμήσει και «ηγάτης(ε) δια τας πολλές πνευματικές και ηθικές αρετάς του ως και διά την ειλικρινή σταθερόσ προς με αφοσίωσίν του...».¹⁰⁹

Μέσα από τις διαθήκες και με τη βοήθεια πολλαπλών τεκμηρίων αναδεικνύονται όχι μόνο ο τρόπος αντιμετώπισης της εκπαίδευσης, αλλά και κοινωνικές και οικονομικές διαστρωματώσεις, συμπεριφορές και νοοτροπίες, η στάση του διαθέτη απέναντι στη μεταθανάτια μνήμη,¹¹⁰ παραγγελίες του,¹¹¹ φράσεις χαρακτηριστικές του ψυχικού του κόσμου,¹¹² της θρησκευτικότητάς του,¹¹³ της στάσης του απέναντι στο θάνατο,¹¹⁴

¹⁰⁸ Ο.π. και ΜΗΚ, σ.114.

¹⁰⁹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. Στη συλλογή αυτή περιλαμβάνονταν οι λόγοι του κληροδότη, κοινοβουλευτικοί, εκλογικοί, πανηγυρικοί ή επιτάφιοι, αφού προηγούνται βιογραφικές σημειώσεις και κείμενο διαθήκης σε 3000 αντίτυπα με δωρεάν διανομή. ΜΗΚ, Γ'32, σ.217.

¹¹⁰ Η ονοματοθεσία του κληροδοτήματος, τα μνημόσυνα, τελετουργικές συνήθειες άπτονται της βαθύτερης επιθυμίας του ευεργέτη για υστεροφημία, ακόμα ίσως και η φράση: «Δεν είναι ο πόθος της υστεροφημίας που με ωθεί να γράφω το όνομά μου μετά πολλών κληροδοτημάτων μου...». Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ, Γ'58, σ.307, 1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΠΙ) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49, Ζερβός, Υ.Γ.632,6. Βλ. Κίνητρα, σσ.338-348,363.

¹¹¹ Με λέξεις όπως «παραγγέλλω», «διατάσσω», «εννοώ και διατάσσω», «διακαώς εξαιτούμαι», «θέλω και ορίζω», κωδικοποιούνται οι επιθυμίες τους.

¹¹² Στη δεύτερη εν ζωή δωρεά του ο Νείλος Σμυρنيωτόπουλος «οικειοθελώς και απαραβιάστως δωρείται και παραχωρεί», σύμφωνα με την ομολογία του συμβολαιογράφου, «εμφορούμενος υπό ακράτου φιλοπατρίας και ποθών διακαώς περί την ηθικής αναπτύξεως και εν γένει μορφώσεως των τέκνων της γενετήρας πατρίδος αυτού». Δωρητήρια πράξη ακινήτων του Νείλου Σμυρنيωτόπουλου, αρ 16240 της 11 Ιουνίου 1907, ό.π. (Η πρώτη ήταν της 9/5/1901). Ο Πλάτων Πετρίδης επίσης σημειώνει: «Επειδή πάντοτε ησθάνθην χριστιανικόν φίλτρον προς την κοινότητα, επειδή αυτό στοχάζομαι ως τον κύριον σκοπόν της ανθρώπινης υπάρξεως, δια τούτο προσπαθώ και μετά θάνατον να γίνω εις αυτήν χρήσιμος...». Διαθήκη του Πλάτωνα Π.Πετρίδη από Κέρκυρα της 7 Ιουνίου 1840. ΜΗΚ, Γ'89, σ.449 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 6 της 13 Μαρτίου 1914.

¹¹³ «Παραδίδω την ψυχήν μου εις τον Πλάστην αυτής και παραγγέλλω να ταφή το σώμα μου...». Διαθήκη αρ. 10164 της 16 Μαρτίου 1868 του ιερομόναχου και κτηματία, Ιάκωβου Κοντοβράκη από το Αργος. ΜΗΚ, Γ'51, σ.284. «Υποχρεώ τον σύζυγόν μου μετά την αποβίωσίν μου να εκτελέση κατά τον κανονισμόν της ορθοδόξου ανατολικής θρησκείας μας όλα τα απαιτούμενα μνημόσυνά μου...»: ήταν η «θρησκευτική» επιταγή της Δούλας Θεμιστοκλή, όπως και πολλών ευεργετών. ΠΠΧ, σ.174, ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β¹, Θυρίδα 106, φάκελος 4-6,8 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.10. Δείγματα θρησκευτικότητας επίσης συναντάμε σε πολλά σημεία στη διαθήκη του Νικόλαου Ζωσιμά της 18 Μαρτίου 1841. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.19. Επιθυμία του Μ. Κρήτσκη: «...να μνημονεύουν εις την θείαν λειτουργίαν τους γονείς μου και εμέ τον αμαρτωλόν». Διαθήκη του Μωησέως Δημητριάδου Κρήτσκη, αδελφού του και ευεργέτη επίσης, Νικολάου Κρήτσκη, στη Ρωσία. ΜΗΚ, Γ'92, σ.465 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 4567 της 20 Σεπτεμβρίου 1885. Η ευσέβεια του Ιω. Χρ. Βειτζίηνου, εικονογραφείται τόσο στη διάθεση των περιουσιακών του στοιχείων σε εκκλησίες, όσο και στην εμπιστοσύνη που δείχνει στο συμβούλιο της Ριζαρείου σχολής, όπου ανέθεσε τη διαχείριση και επίβλεψη των κληροδοτημάτων του. Γενικότερα όμως στο κείμενο της διαθήκης του υπάρχουν στοιχεία της θρησκευτικότητάς του: «Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου

κληροδοτικές συνθήκες,¹¹⁵ οι οικογενειακές ή συγγενικές του σχέσεις,¹¹⁶ η έκφραση ευγνωμοσύνης και ευχαριστίες σε πρόσωπα του κοινωνικού του περιβάλλοντος¹¹⁷ ή στους ανθρώπους του τόπου, όπου έζησαν, έγιναν αποδεκτοί ή τιμήθηκαν.¹¹⁸ Ευδιάκριτες επίσης είναι οικογενειακές στρατηγικές,¹¹⁹ οικονομικές συμπεριφορές,¹²⁰ ή η στάση τους απέναντι στη διαθήκη. Επεξηγηματικοί λόγοι, αν και με στερεότυπες ενίοτε φράσεις, για τους οποίους θέλησαν να συντάξουν τη διαθήκη τους, αποτελούν ενδιαφέρον στοιχείο τόσο για τη μελλοντική εφαρμογή των διατάξεών της και την εξασφάλιση του κληροδοτήματος, όσο και για να φωτίσουν την προσωπικότητα ή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντάχθηκε αυτή: «Συντάσσω τη διαθήκη μου μη δυναμένης εκ της πααχούαης υγείας μου να μεταβώ εις Ιάαιου

νεύματος, Αμήν» σημειώνει στην αρχή, ενώ σε άλλο σημείο συγχωρώντας, όσους τον εξημίωσαν, ζητά συγχώρεση από εκείνους που «εν αγνοία» του έβλαψε ο ίδιος. Βασιλική Θεοδώρου, *Ευεργετισμός και όψεις..ό.π.*, σσ.119-154.

¹¹⁴ «Λαβών κατά νουν το βέβαιον τον θανάτου και το αβέβαιον της ώρας αυτού..». Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου. ΠΠΧ, σ.115. Χαρακτηριστική επίσης είναι η φιλοσοφική θεώρηση του Κλήμη Διαμαντίδη στην εισαγωγή της ιδιόχειρης διαθήκης του για τη φθορά των πραγμάτων, στην οποία υπόκειται και ο άνθρωπος. Διαθήκη του Κλήμη Διαμαντίδη της 5 Αυγούστου 1851. ΜΗΚ, σ.80, ΖΑΒ, τόμος 4, σσ.59,60. «Με νουν καθαρόν, με καρδίαν γαληνήν και με πάθη ολοτελώς καθησυχασμένα, προσβλέπων την αβεβαιότητα της ανθρώπινης ζωής διατίθημι τα καθ' εμαυτόν, καθώς το συνειϋός μου με υπαγορεύει και η σκέψις με οδηγεί». Διαθήκη του Πλάτωνα Π. Πετρίδη από Κέρκυρα της 7 Ιουνίου 1840. ΜΗΚ,Γ'89, σ.449 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 6 της 13 Μαρτίου 1914.

¹¹⁵ Συχνά, λόγου χάρη, συναντάμε διαθέτες που φρόντισαν την επωφελή διάθεση του μεριδίου ενός άτεκνου απογόνου τους μετά το θάνατό τους. Συνήθως την προσέθεταν σε κληροδοτήμα τους. Μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά, ό.π. Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, σσ.105-118 και άρθρο 6° της διαθήκης Κωνσταντίνου Καρτάλη της 15 Ιανουαρίου 1877. ΜΗΚ,Γ'62, σ.333, ΠΠΧ, σ.193, κ.α. Βλ. παρακάτω, σσ.143-144.

¹¹⁶ Ο Βασίλειος Βασιλόπουλος, από την Αμφισσα, ενδιαφερόμενος για τις ψυχοκόρες της συζύγου του έγγραφε: «Παραγγέλλω την κληρονόμον σύζυγόν μου να φροντίση να αποκαταστήση τας δύο θυγατέρας της ποτέ ψυχοπαίδας μου Μαρίας Ιω. Πέπα Ελένην και Βασιλικήν, δίδουσα ανά...». Αφησε μετοχές και ακίνητα στο Γυμνάσιο της Αμφισσας. Διαθήκη του Βασιλείου Βασιλόπουλου, αρ.1219 της 10 Μαΐου 1883. ΜΗΚ,Γ'18, σ.166/1129, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.189. Η σχέση του Βασιλείου Καρακανδά με το διάγοντα «άσωτον βίον» γιο του απασχολεί τον ευεργέτη στη διάθεση των αγαθών του. Μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905 ΜΗΚ,Γ'53, σ.293 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.1318. Με φράσεις αγάπης και τρυφερότητας ο Κωνσταντίνος Λουκά Μελισσόβας, ιδρυτής σχολείου θηλέων, καθιστά γενική του κληρονόμο «την αγαπητήν του σύζυγον Αθηνάν... τον άγγελον αυτόν της αφοσιώσεως και της τρυφερότητας και προσφιλέστατος σύντροφος εις τας καλές και εις τας κακάς ημέρας». ΜΗΚ,Γ'77, σ.394.

¹¹⁷ «Εκφράζω την ευγνωμοσύνην μου προς τους ειρημένους εκτελεστάς δια τους κόπους ους θα λάβουν, ων βέβαιος ότι ευχαρίστως θέλουν υποστή το βάρος τούτο προκειμένου περί εθνικού μάλλον σκοπού». Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα από Ξάνθη της 4 Ιανουαρίου 1884. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.9. Ο Κοργιαλένιος εκφράζει έμμεσα την ευχαρίστησή του για την αγαστή συνεργασία του με τον Ιωάννη Α.Καραβίαν, ιδιαίτερο Γραμματέα του, όταν «υποβάλλει την γνώμη του» στους εκτελεστές της διαθήκης του να τον κρατήσουν ως υπάλληλό τους, εάν το κρίνουν αναγκαίο. Διαθήκη της 15 Ιουνίου 1910 του Κοργιαλένιου, ό.π. και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XIII) (Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899)), φάκελος 49 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632.

¹¹⁸ «Επιθυμώ την ολίγην κατάστασιν οπού εσύναξα δι' όλης της επιπόνου και οικονομικής ζωής μου να την καταστήσω χρήσιμον εις τη καλυτέρεισιν του τόπου, προς τον οποίον χρεωστώ ευγνωμοσύνην υποδοχής και περιθάλψεως». Διαθήκη του Πλάτωνα Π. Πετρίδη, ό.π. και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732,ό.π.

¹¹⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.137-138,143.

¹²⁰ Βλ. παρακάτω, σσ.140-144.

και παρουσιαστώ ενώπιον του Β. Γενικού Ελληνικού Προξενείου,¹²¹ όπως συνταχθή ενώπιον αυτού κατά τους εν ισχύ Ελληνικούς τύπους...».¹²²

Ο αριθμός των διαθηκών που συντάχθηκαν από γυναίκες (222) είναι αρκετά μικρός συγκριτικά με εκείνον των ανδρών(1760).¹²³ Η αναλογία αυτή που ανέρχεται στο 11,20% στο σύνολο των ευεργετών του δείγματός μας (1982) και κατεβαίνει στο 9,73%, αν σ' αυτό ληφθεί υπόψη ο μικρός αριθμός πράξεων (74) που προέρχεται από εταιρείες, οργανισμούς και γενικότερα ομαδικές συνδρομές (Παράρτημα 1). Οι αριθμοί αυτοί δε σχετίζονται με τη μειωμένη συμμετοχή της γυναίκας στην ευεργεσία, αλλά παραπέμπει στον υποβαθμισμένο ρόλο της στα δημόσια πράγματα, αλλά και στην κατοχή και τη διατήρηση των οικογενειακών αγαθών. Από αντίστοιχες μετρήσεις επί του συνόλου των πράξεων (2351) συμπεραίνουμε ότι το 23% ανταποκρίνεται στη γυναικεία ευεργεσία έναντι του 73,75% εκείνης των ανδρών (1734).

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ (1829-1913)		
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1829-1830	97,67%	0,39%
1831-1840	94,65%	4,23%
1841-1850 -	89,30%	8,82%
1851-1860	89,41%	8,24%
1861-1870	86,72%	11,72%
1871-1880	87,91%	9,34%
1881-1890 ~	77,20%	20,73%
1891-1900	89,12%	6,12%
1901-1913	77,70%	17,99%
ΣΥΝΟΛΟ	87,74%	9,73%

Πίνακας Ι.¹²⁴

¹²¹ Στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ο πρόξενος ή ο υποπρόξενος της ελληνικής παροικίας αναλάμβανε και χρέη συμβολαιογράφου ή δικαστικού. ΑΤΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 1879 και έγγραφο 35662 της 19 Ιουνίου 1879.

¹²² Διαθήκη της Δούλας Θεμιστοκλή. ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 4-6,8, ΖΑΒ, τόμος 6, σ.10.

¹²³ Συγκριτικά με τους άνδρες ευεργέτες οι σημαντικές ως επί το πλείστον ευεργετίδες αποτελούν μειοψηφία. Βλ. Μαρία Κασσιμάτη (ΜΗΚ, σ.180, ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ), ό.π., φάκελος 1), Ρεγγίνα Ρογγοτή (ΜΗΚ,ΓΙ2, σ.74) ή Ρωξάνη Τυπάλδου (Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (XXVIII), Κληροδότημα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 59, Διαθήκη και έγγραφα σχετικά με την εγκυρότητα και την εκτέλεση της διαθήκης.

¹²⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Συχνά ευεργέτες παντρεμένοι, ως διαχειριστές της οικογενειακής περιουσίας, η οποία περιλάμβανε και εκείνη της συζύγου τους, την οποία είχαν κληρονομήσει ως προίκα, διαθέτουν τα αγαθά τους στον κοινωφελή σκοπό και στο όνομα της συζύγου, ιδιαίτερα, όταν πρόκειται για μέλος επιφανούς ή επωνύμου οικογένειας. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Αριστάρχη Βέη, ο οποίος δεν παραλείπει στη διαθήκη του να σημειώσει το όνομα της συζύγου του, της αυστριακής Anna von Bonnin, κόρης του υπουργού Στρατιωτικών της Πρωσίας, εφόσον γίνεται από κοινού η διάθεση.¹²⁵ Άλλη εξήγηση για τη σύνταξη μικρού αριθμού διαθηκών από γυναίκες θα μπορούσε να αφορά το μικρότερο ποσοστό μόρφωσης μεταξύ των γυναικών την εποχή αυτή.¹²⁶ Αυτό δεν ισχύει πάντα. Δε λείπουν οι ευεργέτιδες χωρίς μορφωτικό υπόβαθρο προερχόμενες από ταπεινότερες οικογένειες.¹²⁷

Κατά τη σύνταξη διαθήκης της συζύγου ευεργέτη, η οποία διαθέτει ως κληρονόμος της περιουσίας του το κληροδοτήμα του, λαμβάνει συνήθως υπόψη τη συγκεκριμένη διάταξη της διαθήκης του, όπου εκείνος εκφράζει την επιθυμία του.¹²⁸ Το βάρος της αξίας της πράξης δε στηρίζεται μόνο στην πιστή τήρηση της επιταγής του συζύγου, όταν πρόκειται για γυναίκες με πνευματικό υπόβαθρο κοινωνική ή οικονομική εμβέλεια. Αυξάνοντας την περιουσία του, προσθέτοντας δικά τους περιουσιακά στοιχεία ή προβαίνοντας σε εν ζωή δωρεές αποδεικνύει την πηγαία διάθεση ευεργεσίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρουμε την περίπτωση της Ρωξάνης Ιω. Σούτσου,¹²⁹ συζύγου του Γεωργίου Τυπάλδου και εξαδέλφη του Αλέξανδρου Σούτσου, σημαντικού ευεργέτη,¹³⁰ της Τερψιχόρης Μελά

¹²⁵ Αναφέρεται στη διαθήκη της 5 Ιουλίου 1889 ακριβώς ως: «ANNA ELENH APICTAPXH, το γένος νοη Βοηϊη». ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120, ΠΠΧ, σ.51, ΑΤΕ, Φάκ.1889/Δ60, έγγραφο 649.

¹²⁶ Χρ,Λούκος, Πεθαίνοντας,ό.π., σ.57.

¹²⁷ Παραδείγματα αποτελούν η Ευγενία Πανταζή στην Κροατία, η οποία διέθεσε τη μικρή της περιουσία, αξίας 1500 δραχμών και συνισταμένη από 16 στρέμματα αγρών και κινητά (διαθήκη της Ευγενίας Πανταζή της 12 Ιανουαρίου 1842. ΓΑΚ, Τπ. Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468, έγγραφο 62 της 20 Απριλίου 1862) και η Ελένη Μουρτοπούλου στο Γαλάζιο, η οποία το 1883 προσέφερε κτηματική] περιουσία της στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο (ΑΤΕ, Φάκ.1883/Δ60,2, έγγραφο 11392 της 26 Μαρτίου 1883, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885).

¹²⁸ Η Ευθυμία Γιαγτζή, το γένος Αύτσικα, σύζυγος του Νικολάου Γιαγτζή, άφησε με τη διαθήκη της 13 Απριλίου 1918 «άπασαν την περιουσίαν κινητήν και ακίνητην», δηλαδή 854.700 δραχμές στη συντήρηση του Γιαγτζείου γυμνασίου (ΜΗΚ,Γ'30, σσ.208,209/1130), η σύζυγος και κληρονόμος του Αλεξάνδρου Σούτσου, Ναταλία, επικαρπώτρια από το 1896 του κληροδοτήματος του συζύγου της Αλεξάνδρου Σούτσου -ανερχόμενου σε 1.601.238 δραχμές (81.272 χρυσά φράγκα)- αποβιώνοντας την 3 Ιανουαρίου 1924 άφησε την όλη περιουσία της στο Δημόσιο. (ΜΗΚ,Γ 197, σσ.531,537). «Εις την καλήν και πιστήν σύζυγόν μου Ελένην παρεχώρησα τα επόμενα...Εις απάσας τας ειρημένους χρηματικές ποσότητας... επαναλαμβάνω λέγων ότι εννοώ αυτήν την σύζυγόν μου Ελένην νόμιμον και αδιαφιλονίκητον διακάτοχον, όχι μόνον του βίου, αλλά και μετά ταύτα δυναμένη, ίνα διαθέτει αυτά κατά βούλησιν, καθό αναφαιρέτη αυτής ιδιοκτησία...»: είναι η τελευταία βούληση του Μιχαήλ Τοσίτσα προς τη σύζυγό του Ελένη Τοσίτσα, η οποία αργότερα θα διαθέσει το κληροδοτήμα του, όπως και δικά της χρήματα σε ευεργεσίες στο χώρο της εκπαίδευσης. Διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (ΙΙΙ) Κληροδοτήμα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος 12, υπφ.3.

¹²⁹ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVIII), Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 59, υπφ.1, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1885-1886 και Ζερβός, Τ.ΟΙ., σ.925 Βλ. κεφ. Προσχολική Εκπαίδευση, σ.423.

¹³⁰ Ο Αλέξανδρος Σούτσος, Φαναριώτης στην καταγωγή, εκτός από πολυπληθείς δωρεές του σε κοινωφελείς σκοπούς, προέβη στην ίδρυση και συντήρηση μουσείου ζωγραφικής στην Αθήνα αφιερώνοντας τη νομισματική του συλλογή σ' αυτό. Διαθήκη του Αλεξάνδρου Σούτσου αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883 και κωδικέλος της 8 Απριλίου 1894. ΜΗΚ, Γ197, σ.827, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.197, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 -1936), Αθήνα 1936, σ.347, ΠΠΧ, σ.323, Ο εν

Γεραλοπούλου, συζύγου του Βασιλείου Μελά,¹³¹ της Ιφιγένειας Σίνα, συζύγου του Σίμωνα Σίνα¹³²της Ελίζας Αμβρ. Βαφειαδάκη, συζύγου του Αμβρόσιου Βαφειαδάκη.¹³³

Οι εξαιρέσεις, κατά τις οποίες η ευεργέτιδα σύζυγος προηγείται στη σύνταξη της διαθήκης από το σύζυγό της, στον οποίο αφήνει απαράβατη εντολή της ευεργετικής χρήσης του κληροδοτήματος, είναι ελάχιστες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα της Ρεγγίνας Ρογγοτή, το γένος Μαργαρίτου στη Βιέννη το 1846,¹³⁴ μετά το θάνατο της οποίας ασχολήθηκε με το κληροδοτήμα ο σύζυγός της Πολύζος Ρογγοτής από τα Ιωάννινα.¹³⁵ Χαρακτηριστικό του πνεύματος αυτής της στάσης είναι η βούληση της Λούλας Θεμιστοκλή - συζύγου του πρίγκηπα Γεωργίου Θεμιστοκλή στο Βάκοβο της Μολδαβίας, πράκτορα της Ελλάδας -, όχι μόνο να προβάλει την προσφορά του συζύγου της, αλλά και η ίδια να ακολουθήσει τις διαδικασίες της προσφοράς της. Σχολίαζε επαινετικά γι αυτόν: «...μετά του οποίου συνέζησα δεκαεπτά έτη και ο οποίος κατέβαλε πάσαν δυνατήν προσπάθειαν προς διατήρησιν, σύνταξιν και βελτίωσιν της περιουσίας μου». Στη διαθήκη της ο ίδιος κηρύσσεται και αναγνωρίζεται «ως απόλυτος κληρονόμος και κύριος δεσπότης όλης της κινητής (της) και ακινήτου περιουσίας πάσης φύσεως, εις τον οποίον (χορηγεί) το δικαίωμα να νέμηται την επικαρπίαν όλων των κτημάτων (της) ενόσω επιζήση», ενώ παράλληλα δε διστάζει να θέσει απαράβατους όρους: «...με την παρατήρησιν δια να μη δύναται να εκποιήση το παραμικρόν εξ αυτού, ουδεμία αρχή επ' ουδεμιά προφάσει δύναται να παραβιάση, τροποποιήση, ή αντιποιήση την τελευταίαν μου ταύτην θέλησιν».¹³⁶

Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν., Η Δράσις.,ό.π., σ.182 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις.,ό.π., έτους 1887-1888.

¹³¹ Η Τερψιχόρη Μελά Γεραλοπούλου υπήρξε διευθύντρια του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ.77, Βίκτωρ Θ.Μελάς, Βασιλείος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.11, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.333, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1885-1886.

¹³² Επί δεκαετία κατέβαλε το μισθό της διευθυντριάς της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας Α.Καβαλιάρη, Ελβετίδας, που συνολικά ανερχόταν σε 80.-000 δραχμές. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σ.98, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.323 και Γ,Λάιος, ό.π., σσ.68-69,122,172.

¹³³ Ζερβός, ΡΙ, αρ.7622 και ΜΗΚ,Γ'166, σ.744.

¹³⁴ Διαθήκη της Ρεγγίνας Ρογγοτή της 7 Σεπτεμβρίου 1846. ΜΗΚ, σ.74, Α'ΥΕ., Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 7741 της 30 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ,Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, 21-22, έγγραφο 8923 της 21 Ιανουαρίου 1848 και 8923 της 23 Δεκεμβρίου 1847.

¹³⁵ ΑΤΕ., Φάκ.1855/ 88,1, έγγραφο 61 της 24 Ιουνίου 1855.

¹³⁶ Άρθρο α' της διαθήκης της Λούλας Θεμιστοκλή της 5 Μαρτίου 1855. ΠΠΧ, σ.174, ΑΤΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 361 της 26 Ιουνίου 1848 και Φάκ.1876/ 88, έγγραφο 14428 της 12 Ιουνίου 1876, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.346, ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', Παιδείας, θυρίδα 147, φάκελος 2, έγγραφο 22 αντίγραφο διαθήκης), θυρίδα 99, φάκελος 3, έγγραφο 244 της 10 Φεβρουάριου 1847, και θυρίδα 147, φάκελος 2, και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.10.

5. «Η ιστορία των ανθρώπων μέσα από τον καθρέπτη του θανάτου».

«Ο Παναγής Χαροκόπος δεν ήταν άγιος, απλά
'σκεφθείς τιμιότερον' στο τέλος της ζωής του..».

Γεωργιανή Ν. Ευαγγελία, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα
ες αεί η Χαροκό-ειος Σχολή, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των
Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.6.

Τα κείμενα των διαθηκών αποτελούν πεδίο έκφρασης προσωπικών αναζητήσεων, ανεκπλήρωτων επιθυμιών, κρυφών διεκδικήσεων, ενοχικών στάσεων ή απενοχοποιήσεων, αποτιμήσεων και επιτιμήσεων, αναμόχλευση διαδρομών λησμονημένων. Γίνονται ο χώρος των συναισθηματικών και οικονομικών δοσοληψιών των συντακτών τους με την πατρίδα και την οικογένεια ή ό,τι την υποκαθιστά σε πρώτο πλάνο και με τον κοινωνικό περίγυρο σε δεύτερο. Είναι ο μοναδικός νομότυπα δυνατός κρίκος τελευταίας τους επικοινωνίας με πρόσωπα και καταστάσεις στην ποθητή γενέτειρα, τη «μερική» ή τη «γενική» πατρίδα. Σηματοδοτούν το πέρας μιας διαδρομής που δεν επαναλαμβάνεται.

Πιο κοντά στο θάνατο ευρισκόμενος ο συντάκτης της διαθήκης, βρίσκει την ευκαιρία, κυρίως ο ξενιτεμένος που έκανε περιουσία στο εξωτερικό, να καταρτίσει τον απολογισμό μιας πλούσιας σε περιπέτειες πορείας.¹³⁷ Συχνά κατατίθεται η ατομική μαρτυρία του απόδημου ευεργέτη, που με τον τρόπο του αυτοβιογραφείται παρουσιάζοντας πτυχές της ζωής του μέσα από μία εξομολογητική διάθεση.¹³⁸ Χαρακτηριστικό δείγμα εξομολογητικής διάθεσης του κληροδότη, λόγου χάρη, αποτελεί η διαθήκη του Πλάτωνα Π.Πετρίδη από την Κέρκυρα, στην οποία σημειώνει: «Εις τας Ιονίους νήσους ηύρα δευτέραν και αληθή πατρίδα, εδούλευσα με επίπονον ζήλσον δια τα συμφέροντα αυτών και της Κερκύρας, μάλιστα εις τας πλέον δυσκόλους περιστάσεις, απήλαυσα με τους κόπους μου εις την δούλευσιν αυτής, της Κερκύρας, και δια τούτο δεν ευρίσκω άλλον τρόπον να δείξω το προς αυτήν μου αίσθημα και δι' ευχαρίστησιν ιδικήν μου και δια προτροπήν άλλων, ει μη επιμελούμενος αυτής την στιγμήν εκείνην, καθ' ην πρέπει να παύσουν κάθε γήινος σχέσις, φόβος ή ελπίς. Καθιστώ λοιπόν κληρονόμον μου το κοινόν της Κερκύρας...».¹³⁹ Η μελέτη και η ερμηνεία των παραπάνω στοιχείων αποτελεί θεμελιώδη παράμετρο για την κατανόηση των κοινωνιών, στις οποίες λειτουργούν οι συντάκτες των κειμένων. Έχουμε κατά ένα τρόπο «την ιστορία των ανθρώπων μέσα από τον καθρέπτη του θανάτου».¹⁴⁰

Παρά την καταφυγή σε αυστηρούς όρους και επιταγές σχολαστικής τήρησής τους για την εξασφάλιση της ακριβούς εκτέλεσης των κληροδοτικών επιταγών τους ή για την αποφυγή τυχόν διενέξεων μεταξύ των κληρονόμων, οι δωρητές δεν μπορούν να ξεφύγουν από το μείζον θέμα του θανάτου και μιας αναμενόμενης μέλλουσας κρίσης. Προβαίνουν σε προσπάθειες αποκατάστασης τυχόν αδικιών ή παραμέλησης απέναντι σε πρόσωπα του

¹³⁷ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.16.

¹³⁸ Ενδεικτικά, διαθήκη του Δημητρίου Βαλσαμάκη της 30 Ιουνίου 1867 από την Κρασιά Κεφαλλονιάς (ΜΗΚ,Γ' 15, σ.149) και διαθήκη του Ιω. Χρ. Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872 -ηπειρώτη εμπόρου στη Νίζνα και την Οδησό -, όπου δίνονται πληροφορίες για τη ζωή και οικογενειακή κατάσταση, την απόκτηση της μέτριας σχετικά περιουσίας, κλπ. ΜΗΚ,Γ' 209, σ.1005, Α'ΥΕ, Φάκ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

¹³⁹ Διαθήκη του Πλάτωνα Π.Πετρίδη, ό.π. και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, ό.π.

¹⁴⁰ Michel Vovelle, La mort et l'Occident de 1300 a nos jours, Παρίσι, Gallimard, 1983, σ.7.

συγγενικού ή οικογενειακού, αλλά και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος,¹⁴¹ στην οικοδόμηση μιας ευπρόσωπης εικόνας, επιδιώκοντας την «εύφημον μνείαν» με χειρονομίες συμβολικών γενναιοδωριών, ευσεβών παροχών σε ιδρύματα, με χορηγικά μνημεία.

6. Οικονομικά στοιχεία και συμπεριφορές.

«Ο τα ίδια κοινά νομίσας, άνερ χρηστέ, χαΐρε».
Επίγραμμα στον τάφο του Ιωάννη Μπάγκα (1895). ΜΗΚ, σ.918.

Μέσα από τη χορεία δωρητών όλων των κοινωνικών στρωμάτων επιχειρείται η ανίχνευση του μεγέθους της προσφοράς, όπου είναι δυνατόν, ως αποτέλεσμα συγκριτικής μελέτης μεταξύ του ύψους της αρχικής-κατεχόμενης περιουσίας και των προσφερόμενων ποσών στην εκπαίδευση. Ο προσδιορισμός του συνολικού ύψους των διατιθέμενων περιουσιών δεν είναι εύκολος. Η απόπειρα να ανασυγκροτηθεί όχι μόνο η αρχική τους περιουσία, αλλά και η προσφερόμενη για εκπαιδευτικό σκοπό, πολλές φορές προσκρούει στο γεγονός, ότι διαθέτες συνήθως είναι εξαιρετικά φειδωλοί στις αναφορές των περιουσιακών στοιχείων που καταλείπουν. Τα περιουσιακά στοιχεία δεν αναλύονται λεπτομερειακά στις περισσότερες περιπτώσεις και σπανιότατα επιχειρείται μερική ή ολική εκτίμηση της αξίας τους.¹⁴² Συναντώνται συχνά φράσεις, όπως «αφήνω όλην την περιουσίαν μου (σε) κινητή και ακίνητη και χρηματικήν...», «μη έχων τέκνα ούτε ανιόντας κληρονόμους εγκαθιστώ γενικήν και μόνιμον κληρονόμον μου την σύζυγόν μου...».¹⁴³ Σε συνδυασμό όμως, με ένα πλήθος άλλων μαρτυριών, οι οποίες υφίστανται, μπορούμε να συνθέσουμε κάποιες υποθέσεις αναφορικά με το ύψος των αρχικών περιουσιών, καθώς και για τις μεθόδους που επιλέγονται, είτε από το διαθέτη, είτε από τους εκτελεστές ή τους κληρονόμους για να αξιοποιηθούν. Πολλοί ευεργέτες μάλιστα έχοντας ενσωματώσει στη διαθήκη τους διαδικασίες χρηματιστηριακές ή τραπεζικές υιοθετούν μία δυναμική αντίληψη των χρηματικών κεφαλαίων που

¹⁴¹ Διαθήκη του Πλάτωνα Πετρίδη..ό.π. και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, ό.π.

¹⁴² Ο Ευστάθιος Σαραντινάκης, «προβεβηκώς τη ηλικία και λογιζόμενος περί τον θάνατον, έχων δε πολλάς ιδιοκτησίας κινητά και ακίνητα κτήματα», δίνει αναλυτικά στη διαθήκη του οικονομικά στοιχεία της περιουσίας του: «Η ακίνητος περιουσία πέριξ της Ταυρικής Συμφερωνπόλεως εις το χωρίον Ελένοβνα, το οποίον αριθμείται κατά μήκος 1500 αργυρά... και κατά πλάτος 600, γη γόνιμη και λιβάδια με όλας τας οικοδομάς χαρισθέν μοι από την Βασίλισσα Αικατερίνη [...] και αγσρασθέντα δικά της αμπέλια και οικοδομάς εις την Σεβαστούπολιν. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1 έγγραφο 8488 της 18 Οκτωβρίου 1850 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών, αντίγραφο διαθήκης του εκ Λακεδαίμονος Σαραντινάκη, «μετάφρασις εκ της Ρωσικής»). ΜΗΚ,Γ'127, σ.613, ΑΥΕ, Φάκ.1845/88,1, έγγραφο 4535 της 14 Δεκεμβρίου 1845, έγγραφο 11511 της 15 Νοεμβρίου 1885, Φάκ.1898, έγγραφο 858 της 23 Ιανουαρίου 1986, έγγραφο 11511 της 15 Νοεμβρίου 1885, έγγραφο 11753 της 18 Μαρτίου 1889. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελος 16-19.

¹⁴³ Η δεύτερη φράση αποτελεί μία συνήθη προαναγγελία του κληροδοτήματος των νυμφευμένων άτεκνων κληροδοτών. Όσον αφορά στην περιουσία των ευεργετών του εσωτερικού, η ανίχνευση της πραγματικής αξίας της κινητής ή ακίνητης περιουσίας θα μπορούσε να γίνει από τα σωζόμενα αρχεία των κατά τόπους οικονομικών εφόρων, στους οποίους διαβιβάζονταν αντίγραφα δημοσιευόμενων διαθηκών για να προβούν στην είσπραξη του φόρου κληρονομιάς που προέβλεπε ο νόμος. Βλ. Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.62.

κληροδοτούν¹⁴⁴ και που, όπως αποδεικνύεται, εκ του αποτελέσματος, διατηρούν ζωντανό το κληροδοτήμα πολλές φορές μετά το θάνατό τους. Εμπιστεύονται λοιπόν το χρόνο και επαφίενται πολλές φορές στη «λογιστική» αντίληψή του και τις κερδοφόρες υποσχέσεις του.¹⁴⁵

Συχνά με τις ρυθμίσεις του ο διαθέτης επιχειρεί να κατευθύνει τις επιλογές της επόμενης γενιάς. Υπογραμμίζει την τακτική που κατ' αυτόν επιβάλλεται να υιοθετηθεί για την όσο το δυνατόν καλύτερη διαχείριση ή και τη διεύρυνση του οικογενειακού κεφαλαίου. Το κοινωνικό αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας τόσο σε υλικό, όσο και σε κοινωνικό πεδίο, φαίνεται να απασχολεί άμεσα τους συντάκτες των διαθηκών.

Η εμβέλεια της μελέτης αυτής μας επιτρέπει μόνο να διαπιστώσουμε τις μικρές ή μεγάλες οικονομικές ανισότητες μεταξύ των κληροδοτών, ώστε να μπορούμε να τους κατηγοριοποιήσουμε σε «μικρούς», «μεσαίους», «μεγάλους» και «πολύ μεγάλους», καθώς και το ύψος του ή των κληροδοτούμενων ποσών κατά προσέγγιση πολλές φορές, όταν ο ίδιος ο διαθέτης δεν αναφέρεται στην ακριβή αξία μετοχών, ακινήτων ή αντικειμένων που προσφέρει.¹⁴⁶ Έτσι, στην επιλογή καταγραφής αυτών των πράξεων, όσον αφορά στο προσφερόμενο ποσό, στην κατηγορία των «μικρών» ευεργετών ανήκουν όσων οι δωρεές ή η δωρεά δεν ξεπερνά το ποσό των 1000 δραχμών (41,18%) με κατώτατο όριο εκείνο των 100 δραχμών, σε εκείνη των «μεσαίων» ευεργετών όσων δεν ξεπερνά τις 10.000 δραχμές (25,10%), σε εκείνη των «μεγάλων» όσων δεν ξεπερνά τις 100.000 δραχμές (20,14%) και τέλος εκείνη των «πολύ μεγάλων», των οποίων το σύνολο των ευεργετημάτων υπερβαίνει τις 100.000 δραχμές ή την αντίστοιχη αξία των ξένων νομισμάτων (5,92%). Η τετραμερής αυτή κατάταξη επιτρέπει να περιλάβουμε ένα μεγάλο αριθμό πράξεων δωρεών, κληροδοτημάτων και συνεισφορών.

Αποτελεί ερώτημα βασικό, όπως είδαμε,¹⁴⁷ η έννοια που δίδεται στον όρο του «μεγάλου ευεργέτη». Αποτελεί αναγκαιότητα η οριοθέτηση και ο προσδιορισμός της έννοιας αυτής. Μπορούμε από τη διάθεση προσφοράς να θεωρήσουμε ευεργέτες εκείνους, των οποίων η δωρεά είναι πολύ υψηλή σχετικά με την αρχική τους περιουσία. Το καθόλου ευκαταφρόνητο πλήθος των μικρών δωρητών, στη διαχρονική προσφορά των οποίων βασίστηκε η οικοδόμηση της νεοελληνικής εκ7ιαίδευσης, αποτελεί επίσης βασικό συντελεστή ευεργεσίας. Όμως, τόσο για λόγους μεθοδολογίας, όσο και ουσιαστικότερους, είμαστε υποχρεωμένοι να καθορίσουμε τα χαρακτηριστικά της καθεμίας από αυτές τις τρεις

¹⁴⁴ Η έντονη παρουσία χρεωγράφων στις διαθήκες χρονολογείται από το 1870 και μετά κυρίως σε αστικά κέντρα της χώρας. Χαρακτηριστικό πολλών διαθηκών είναι οι πολλαπλές τοποθετήσεις σε χρεώγραφα, ακίνητα που η παρουσία τους παραμένει ισχυρή, τιμαλή, δάνεια, κλπ. Βλ. Διαθήκη του Στεφ. Ρήγα, ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 18 και 9(1) Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή, Τράπεζα Αθηνών 1896-1907 και ΔΑΕ,Δ/Δ, Αρχείο Δημοτολογίου /95, αρ.9303 και Χρήστος Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ], Μνήμων Αθήνα 1991, σσ.29-34. Επίσης, αναφέρουμε ενδεικτικά: Διαθήκες του Λεωνίδα Γεωργιάδη (ΖΑΒ, σ.100), του Ιωάννη Γεωργακόπουλου (ΜΗΚ, Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63), του Αθανασίου Δροσίνη (ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος 121).

¹⁴⁵ Τομαρά- Σιδέρη, ό.π., σσ.47-48,50.

¹⁴⁶ Επειδή η υπάρχουσα βιβλιογραφία επί του θέματος ακολούθησε διαφορετικές παραμέτρους εκτίμησης για την κατάταξη σε κατηγορίες των ευεργετών βάσει του μεγέθους της προσφοράς τους (βλ. Vassiliki Theodorou, ό.π., σσ. 113-114) και επειδή δεν υφίσταται, από όσο γνωρίζουμε, συγκεκριμένο όριο κατάταξης για τις κατηγορίες αυτές, υιοθετήσαμε την παραπάνω τυπολογία προχωρώντας σε προσωπική εκτίμηση του οικονομικού μεγέθους της δωρεάς.

¹⁴⁷ Βλ παραπάνω, σσ.119,133.

κατηγορίες με βάσει καθαρά ποσοτικά στοιχεία. Επιλέξαμε να θεωρήσουμε μεγάλο, μεσαίο ή μικρό ευεργέτη κάποιον, σύμφωνα με το ύψος του ποσού που δωρίζει άσχετα με την αρχική του περιουσία. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει πως αγνοούμε, κάθε άλλο μάλιστα, τις περιπτώσεις των ανθρώπων εκείνων με μικρή, μεσαία ή μεγάλη περιουσία, την οποία προσφέρουν σχεδόν ολοκληρωτικά στο κοινωνικό σύνολο και μάλιστα στην παιδεία. Το ηθικό μέγεθος της προσφοράς κάθε ευεργέτη κατά την άποψή μας πρέπει να είναι απότοκο της υπάρχουσας αναλογίας του χορηγούμενου ποσού με το ύψος της περιουσίας του. Ο Στέφανος Ρήγας,¹⁴⁸ λόγου χάρη, εκτός από άλλες δωρεές, κληροδότησε 100.000 δραχμές για την ίδρυση Επαγγελματικής και Βιομηχανικής σχολής στη Σύρο, η οποία, αν και ποτέ δεν ευόδωσε να γίνει, το διοικητικό συμβούλιό της διατηρήθηκε για μερικές δεκαετίες. Ανήκει στη μέση κατηγορία των ευεργετών, σύμφωνα με το ύψος των ποσών των δωρεών του. Ωστόσο, σε σύγκριση με το ύψος της αρχικής του περιουσίας, από το οποίο γύρω στο 90% κατατέθηκε σε δωρεές,¹⁴⁹ μας δίνει τη δυνατότητα να τον κατατάξουμε παράλληλα στις κατηγορίες εκείνες των ευεργετών που προσφέρουν αφειδώλευτα το μεγαλύτερο μέρος ή το σύνολο της περιουσίας τους στο σκοπό της εκπαίδευσης.

Οι κάτοχοι υψηλών περιουσιών, κυρίως οι απόδημοι, άλλοτε προσφέρουν ένα σημαντικό ποσοστό της περιουσίας τους, ενώ άλλοτε η διάθεσή τους περιορίζεται σε μία ελάχιστη προσφορά, η οποία εντάσσεται στα πλαίσια μιας τυπικής, συμβατικής πράξης. Συμβολική ή γενναιόδωρη η στάση τους υποβοηθούμενη από την οικονομική ισχύ και την κοινωνική αίγλη που διαθέτουν διατηρείται στη μνήμη του χρόνου πολύ ευκολότερα από την απλή και πηγαία ευεργετική χειρονομία ενός άσημου, μικρού ευεργέτη.

Δίπλα στην οικονομική διαστρωμάτωση του συνόλου των ευεργετών, η οποία δε διαφαίνεται πάντα από το ύψος του κληροδοτήματος, υπάρχουν πολλές ετερότητες και εμμονές, όσον αφορά στο ποσοστό της κληροδοτούμενης ή δωρούμενης περιουσίας.¹⁵⁰ Οι ρυθμίσεις, στις οποίες προβαίνει ο διαθέτης αφορούν διάφορες υποδείξεις δικές του σχετικά με την οικονομική διαχείριση του κληροδοτήματος από τους κληρονόμους του μέχρι και διακανονισμούς που αφορούν στη ζωή των ατόμων ιδιαίτερα της επόμενης γενιάς.¹⁵¹ Προβάλλουν λέξεις και φράσεις που παραπέμπουν σε σχέσεις αγάπης και στοργής ή

¹⁴⁸ Διαθήκη του Στέφ. Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895. ΓΑΚ ΣΥΡ, ΔΑΕ, Δ/Δ/Αρχείο Δημοτολογίου /95, αρ.9303.

¹⁴⁹ Χρ. Λούκος, Οικονομικές..ό.π., σ.53, του ίδιου Πεθαίνοντας..ό.π., σσ.92,177.

¹⁵⁰ Πολλές φορές αυτές αποτελούν συμπύκνωση των προσδοκιών και συναισθημάτων τους για πρόσωπα του περιβάλλοντός τους: «Θέλω και ορίζω η σύζυγός μου να είναι ελευθέρα, εφ' όσον ζη να διαχειρισθή, όπως θέλει και δαπάνηση και καταναλώση ελευθέρως και χωρίς απολύτως κανένα περιορισμόν την περιουσίαν μου ταύτην, την οποίαν τη καταλείπω, εννώ και διατάσσω να μη έχη η σύζυγός μου και το τελευταίον τέταρτον, το υπό του νόμον προβλεπόμενον, να δαπάνηση ή καταναλώση ζώσα και, αν δεν υπάρχωσιν περιπτώσεις εκ των οριζομένων υπό της νπ,αρ.109 Νεαράς τον Ιουστινιανού...». Διαθήκη του Κωνσταντίνου Λουκά Μελλισόβα από Κιούρκα. ΜΗΚ, Γ'77, σ.394.

¹⁵¹ Οι Αντώνιος Παπαπαναγιώτου και Κωνσταντίνος Καράμπελας, λόγου χάρη, φροντίζουν για την τύχη και τον τρόπο λειτουργίας της δωρεάς τους κατατεθειμένης στην Εθνική Τράπεζα (ΕΤΕ) ακόμα και για μετά τριάντα έτη. Δωρητήριο Συμβόλαιο αρ.813 της 11 Οκτωβρίου 1888 των Αντωνίου Παπαπαναγιώτου και Κωνσταντίνου Καράμπελα, ιερέων από Κυπαρισσία για την ίδρυση και συντήρηση ελληνικού σχολείου στη Βαρυμπόμπη Τριφυλίας. ΜΗΚ, Γ 46, σ.270. Για το κληροδοτήμα του ο Αιμίλιος Πυλαρινός ορίζει «να μένει κατατεθειμενον παρ' αυτή ακέραιον επί ολην πενήτηναιετιάν, χορηγούσης της Τραπεζής τους εξαμηνιαίους τόκους εις την ...διαχειριστικήν επιτροπήν...». Διαθήκη του Αιμίλιου Πυλαρινού της 10 Δεκεμβρίου 1900. ΜΗΚ, Γ'100, σ.497, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.940, ΠΠΧ, σ.299.

ανταγωνισμού, μίσους, σε μία ποικιλία αποχρώσεων συναισθηματικών.¹⁵² Ανταμοιβή, απότιση για πράξεις που έγιναν ή δεν έγιναν, αλλά καμιά φορά και εκδίκηση αποτελούν άξονες συναισθηματικών κινήτρων στο μοίρασμα των αγαθών, τους οποίους χρησιμοποιεί προνομιακά ο διαθέτης.¹⁵³ Επομένως, οι στρατηγικές διανομής και διαδοχής που επιλέγονται δεν εξαρτώνται μόνον από οικονομικούς παράγοντες, αλλά επηρεάζονται από τον κοινωνικό ή πολιτισμικό περίγυρό του.¹⁵⁴

Σε πολλές διαθήκες ενυπάρχει λίγο έως πολύ ένα είδος «οικογενειακής στρατηγικής» στη διάθεση της περιουσίας. Στις στρατηγικές αυτές, οι οποίες συνήθως διαφοροποιούνται σε συνάρτηση με το οικονομικό μέγεθος των αγαθών που διατίθενται και την κοινωνική θέση του διαθέτη, ανιχνεύονται επιδιώξεις διαφύλαξης και αναπαραγωγής των αγαθών που κληροδοτούνται,¹⁵⁵ αλλά και κάποιες απόπειρες για μετασχηματισμό τους. Είναι συχνό φαινόμενο οι μεγάλοι ευεργέτες μέσα από τις διαθήκες τους να προβάλλουν άμεσα πολλές φορές την επιθυμία τους να κατευθύνουν ή να δεσμεύουν και μετά το θάνατό τους τις πράξεις και τις επιλογές των ζώντων κληρονόμων τους. Η μέριμνα, λόγου χάρη, του Σοφ. Αχιλλόπουλου για την τύχη του κληροδοτήματος ακολουθεί μεταθανάτιες διαδρομές λαμβάνοντας υπόψη την περίπτωση ατεκνίας των θυγατέρων του: «αν ατιοθάνωσι (οι κόρες του) άτεκνοι, το ήμισυ τον μεριδίον θα μεταβαίνει εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν ως κληροδότημα επ' ονόματί μου, προορισμένο, ίνα εκ της προσόδου στέλλωνται πτωχοί, επιμελείς αλλ' αρίστης διαγωγής νέοι Πηλιωρίται, προτιμωμένων των πλησιεστέρων σγγγενών μου εχόντων τα αντά προσόντα, ίνα σπονδάσων εις την Ενώπηνη οϊανδήποτε επιστήμην ή τέχνην».¹⁵⁶

Η διακύμανση του αριθμού των πράξεων ευεργεσίας σύμφωνα με τον τετραμερή διαχωρισμό σχετικά με το ύψος του κληροδοτήματος σε κάθε δεκαετία φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα:

¹⁵² Δεν αποφεύγουν πολλοί να αποκαλύψουν προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, που όμως καθορίζουν τις επιλογές της κατεύθυνσης της κληροδοσίας τους. Χαρακτηριστική είναι η απαίτηση του Ιωάννη Χατζηκυριακού, ιδρυτή του φερώνυμου Ορφανοτροφείου, ο οποίος, ενώ όριζε στο δωρητήριο συμβόλαιό του την εισαγωγή τεσσάρων ορφανών κοριτσιών από τη γενέτειρά του, Σμύρνη, και άλλων ισάριθμων από την Τρίπολη, γενέτειρα της συζύγου του, χωρίς να αποκλείονται και από όλη την Ελλάδα «ελενθέρα και δούλη», απέκλειε όμως με ρητή διάταξη για δέκα έτη την εισαγωγή κοριτσιών από την Καλαμάτα, από την οποία καταγόταν ο αντίδικός του, Σ. Εφέσιος και «ο άμοιρος ανατροφής δικηγόρος Γ.Μελισσονργός» για την «άτοπον» προς αυτόν «συμπεριφοράν». Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π., σσ.47-58.

¹⁵³ «Ως εξαπατηθείς», λόγου χάρη, ο Ιωάννης Χατζηκυριακός από το Δημήτριο Μαυρόπουλο, τον οποίο είχε επανειλημμένα ευεργετήσει, ζητά στη διαθήκη του από τη σύζυγο του Μαριγώ να μην του προσφέρει βοήθεια. Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896, ό.π.

¹⁵⁴ Ο διαθέτης είναι μέλος μιας στενής ή ευρύτερης οικογένειας και συχνότατα το ηγετικό της στοιχείο. Κατά συνέπεια, οι αποφάσεις του είναι αναμενόμενο να επαναπροσδιορίσουν ή να αλλάξουν τις σχέσεις των υπόλοιπων μελών. Μετέχει συγχρόνως σε μία κοινωνική πραγματικότητα με τις εργασιακές, οικονομικές, πολιτικές, φιλανθρωπικές ή άλλες του δραστηριότητες. Η βιωμένη του εμπειρία του επιτρέπει αναφορές στο παρελθόν, όπως και να ρυθμίζει τις συμπεριφορές των κληρονόμων του με αναφορά στο μέλλον. Την ταυτότητά του επηρεάζουν, μεταξύ άλλων, ο κοινωνικός και οικογενειακός χρόνος, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, πολύμορφες σχέσεις που παραπέμπουν σε πολύμορφα περιβάλλοντα. Βλ. Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, σ.110.

¹⁵⁵ Βλ. Το ασφαλές τον κληροδοτήματος, σσ.271,275-276.

¹⁵⁶ Άρθρο 40 της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου. Ό.π.

<i>Μέγεθος περιουσίας που δωρήθηκε ανά δεκαετία (1829-1 1913)</i>					
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
1829-1830	1,55%	3,49%	17,44%	75,58%	1,55%
1831-1840	1,97%	6,48%	16,06%	71,83%	3,10%
1841-1850	1,60%	10,16%	13,10%	73,26%	1,87%
1851-1860	5,88%	18,82%	28,24%	38,82%	6,47%
1861-1870	6,25%	26,56%	37,50%	23,44%	6,25%
1871-1880	3,30%	22,53%	30,77%	29,67%	12,0%
1881-1890	8,29%	31,09%	23,83%	30,05%	6,74%
1891-1900	13,61%	32,65%	25,85%	13,61%	12,2%
1901-1913	10,79%	29,50%	33,09%	14,39%	12,9%
<i>Μ.Ο.</i>	5,92%	20,14%	25,10%	41,18%	7,03%

Πίνακας 2

Αξιοσημείωτη είναι η συνεχής, σταθερή μείωση του συνόλου μικρών ευεργετικών πράξεων προς τα τέλη της εξεταζόμενης περιόδου, αντίστροφα από ό,τι συνέβη με τις «μεγάλες», ενώ από την άλλη, οι πολύ μεγάλες αυξάνονται έντονα κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες.

Παρατηρείται επίσης μεγαλύτερη συγκέντρωση των πολύ μεγάλων προσφορών στην περιοχή των ευεργετών του εξωτερικού από εκείνη του εσωτερικού, σε αναλογία 1 προς 5 του εξωτερικού, όπως φαίνεται παρακάτω:

<i>Μέγεθος περιουσίας που δωρήθηκε ανά κατηγορία προέλευσης ευεργετών (1829-1913)</i>						
<i>Μέγεθος Περιουσίας*</i>	<i>Σύνολο δωρεών</i>	<i>Ευεργειών Εξωτερικού</i>	<i>Ευεργετών Εσωτερικού</i>	<i>Ευεργετών αιτό περιοχές Οθωμ. Αυτοκρατορίας</i>	<i>Φιλελλήνων</i>	<i>Ευεργετών Αγνωστης Προέλευσης</i>
Π.Μ.	92	69	9	7	1	6
ΜΕ	326	168	91	49	3	15
ΜΣ	433	230	122	39	18	24
ΜΙ	972	332	517	80	30	13

Πίνακας 3.

*Π.Μ.: Πολ.ύ μεγάλη, ΜΕ: Μεγάλη, ΜΣ: Μεσαία, Μί:Μικρή

7, Γεωγραφική κατεύθυνση της ευεργεσίας

«Το αυτό πνεύμα αγαθοεργίας συνοδεύει αυτόν και εις τον νέον τούτον τόπον της διατριβής του πανταχού αφήνει αυτός μνημεία της ευεργετικής του υπάρξεως».

Νικολάι Πογκόντιν, Χρονολογία της αρετής, αγαθοεργία του «υλικού συμβούλου και ιππέως Ιωάννου Ανδρεάδου Βαρβάκη, Εφ. Γκαζέττα της Πετρούπολης, αρ. φύλλου 20,1818.

Άλλοτε οι κληροδοσίες διασπείρονται αποκλειστικά, εντός του συγκεκριμένου χώρου - γενέτειρας ή επαρχία της-, άλλοτε επεκτείνονται παράλληλα και σε άλλα μέρη του ελληνικού βασιλείου.

Από τη μελέτη του συνόλου των πράξεων ευεργεσίας συμπεραίνουμε ότι: I. Η κατεύθυνση της ευεργεσίας συνδέεται άμεσα με τους τόπους, οι οποίοι σημείωσαν μεγάλα ποσοστά μετανάστευσης. Διακρίνουμε συνήθως στο σύνολο των διαθηκών ή των πράξεων δωρεάς τη στενή τοπική σύνδεση του ευεργέτη με το γεωγραφικό χώρο, για τον οποίο προορίζει την ευεργεσία. Η τύχη και η ανάπτυξη της «μερικής» πατρίδας, όπου γεννήθηκαν και ίσως έζησαν τα πρώτα τους χρόνια, η πρόοδος των συμπατριωτών και των ομοθρήσκων τους¹⁵⁷ απασχολεί την πλειονότητα των ευεργετών. Είναι συνήθης τακτική η ευεργεσία του τόπου καταγωγής του ευεργετη ή του δωρητή. Η πρακτική αυτή δεν αγγίζει μόνο τους μεγάλους ευεργέτες, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να διαθέσουν χρήματα, εκτός από τους συγκεκριμένους τόπους καταγωγής τους, ευρύτερα σε όλη την επικράτεια ή στο «Έθνος». Η συντριπτική πλειοψηφία των «μικρών» και «μεσαίων» ευεργετών κυρίως με άμεσο και ενεργητικό τρόπο στρέφει τη δωρεά του, όπως είναι αυτονόητο, στη γενέθλια πόλη ή το χωριό, την εκπαιδευτική υποδομή του οποίου φρόντιζε να καλύπτει προσδοκώντας μέσω αυτής τη γενικότερη ανάπτυξη του τόπου.¹⁶⁸

Η ανάπτυξη αυτής της πρακτικής των δωρεών στις αρχές του 19ου αιώνα δηλώνει όχι μόνο την αύξηση του αριθμού των ευεργετών, αλλά και του σημαντικού ύψους των χρηματικών κεφαλαίων, τα οποία κατατεθειμένα σε μεγάλες τράπεζες του εξωτερικού αρκούσαν να ικανοποιήσουν πλήθος αναγκών. Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για την παραχώρηση σχεδόν ολόκληρων περιουσιών -«άπασαν την περιουσίαν»- αποκλειστικά σε έργα ευποιΐας.¹⁵⁹ Η βούληση του ευεργέτη Τίατευθύνεται προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες

¹⁵⁷ Κων. Βαρβάκης,, ό.π., σ.7.

¹⁵⁸ Αδυνατώντας οι μικροί και μεσαίοι ευεργέτες ή δωρητές να διαθέσουν τεράστια ποσά καλύπτοντας γενικότερες ανάγκες του ελληνικού λαού, κατευθύνουν την κατ' ανάγκην περιορισμένη και «ταπεινή» δωρεά τους στο σχολείο ή στις εκτ'ιαίδικές ανάγκες της γενέτειράς τους.

¹⁵⁹ Βλ. παρακάτω: «Απασαν την περιουσίαν», σσ.189 κ.ε. Το ενδιαφέρον των αδελφών Ζωσιμά δεν περιορίστηκε στην ίδρυση και συντήρηση της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνοι, στη δωρεά των 100.000 ρουβλίων για την εκπαίδευση παιδιών «γονέων θανόντων για την πατρίδα» ή στη χρηματοδότηση της έκδοσης βιβλίων του Αδαμάντιου Κοραή και άλλων δασκάλων του Γένους, αλλά εκδηλωνόταν με την ανταπόκρισή τους σε κάθε αίτηση για βοήθεια. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.19, ΜΗΚ, Β 1, σ.33. ΑΤΕ, Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833, Φάκ. 1834/88,1, έγγραφο της 9 Νοεμβρίου 1834 και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), σειρά 17, θυρίδα 113, φάκίλος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843 και θυρίδα 145, φάκελος 10, έγγραφο 24478, Ο Ανδρέας Μεγόπουλος ή

της γενέτειράς του, κυρίως στις ανάγκες και τις ελλείψεις των υποδομών των απομακρυσμένων χωριών, από τα οποία οι περισσότεροι ευεργέτες κατάγονταν. Η φροντίδα για την ιδιαίτερη πατρίδα, η οποία εκδηλώνεται με την ενίσχυση της εκπαίδευσης, της κοινοτικής οργάνωσης και των εκκλησιαστικών θεσμών, εντάσσεται κι αυτή «στη λογική της εμπέδωσης των εθνικών ιδεολογικών μηχανισμών».¹⁶⁰ II. Όταν δεν κατευθύνονται στη γενέτειρα, στην πλειονότητά τους προορίζονται για την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.¹⁶¹ «Παρόλο που στα περιορισμένα σύνορα της χώρας συμπεριελήφθησαν λίγες από τις γενέτειρες των αποδήμων, πολλοί, όπως και ομογενείς από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές, προτίμησαν να εγκατασταθούν στην ανεξάρτητη Ελλάδα επενδύοντας εκεί χρήματα και ελπίδες».¹⁶²

Μπακανάκης, ομογενής στην Κραϊόβα, άφησε «άπασαν την περιουσία του κινητή και ακίνητη» στην ελληνική Κυβέρνηση (επιστολή προς υπουργείο Εξωτερικών, ό.π.). ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 1022 της 10 Σεπτεμβρίου 1890 (πρεσβεία Βουκουρεστίου προς Πρακτορείο στην Κραϊόβα), έγγραφο της 6 Ιουλίου 90, «Περί του εν Κραϊόβα Ανδρέα Μεγόπουλου ή Μπακανάκη» (πρεσβείας Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών), και έγγραφο 10287 της 30 Οκτωβρίου 1890.

¹⁶⁰ Βάσιος Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), 2004, σ.23. Στη βαθύτερη σύνδεση με τη μερική τους πατρίδα, συμπαρομαρτούσαν και άλλες εκδηλώσεις. Ο Αρσάκης αισθανόμενος πάντα Έλληνας στην ιατρική του διατριβή δηλώνει Ηπειρώτης: "Apostolo Arsaki, Epirota". Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία], Γεώργιος Μπαμπινιώτης (πρόλογος, επιμέλεια), Αθήνα 1996, σ.23 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.13.**

¹⁶¹ Εξαιρούμε από την έρευνά μας εκείνες τις δωρεές, οι οποίες προορίζονται για την Κωνσταντινούπολη ή άλλες περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού.

¹⁶² Οι μετοικεσίες αποδίδονται ως ένα βαθμό στη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Παρ'όλες τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις της πρώτης περιόδου, ο πληθυσμός του ελληνικού κράτους αυξήθηκε αλματωδώς τις πρώτες δεκαετίες. Το 1834 ο πληθυσμός ανερχόταν σε 651.233 κατοίκους, το 1844 σε 930.295, το 1853 σε 1.037.500, το 1861 σε 1.096.810. Ι.Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη, 1993, σ.78. Με τις μετακινήσεις αυτές οι πόλεις λειτουργούσαν ως αστικοεμπορικά κέντρα με διόγκωση της τριτογενούς παραγωγής. Με τη διεύρυνση του διοικητικού μηχανισμού σχεδόν μόνο στην πρωτεύουσα δημιουργούνται πολλές δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις. Σκαλτσά, ό.π., σ.53. Συγκεκριμένα, η Αθήνα το 1834 είχε 8.000-10.000 κατοίκους και δε διέφερε η εικόνα της από εκείνη του 1830, ενός «σωρού ερειπίων., χωρίς οδούς, δημόσιες, πλατείες, κήπους». Σύμφωνα με την περιγραφή του E.Garston, ήταν «ένα συγκεχυμένο συνοθύλευμα από καλοχτισμένα καινούργια σπίτια, από άθλια ξενοδοχεία σε ερείπια πρώην κατεστραμμένων οικιών, από κατεστραμμένες εκκλησίες, (όπου) οι κάτοικοι χτίζουν με μία βιασύνη σχεδόν μυθική». Σκαλτσά, ό.π.*

Η Αθήνα, μετά την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου το 1834,¹⁶³ αποτέλεσε πόλο έλξης πλήθους δωρεών και κληροδοτημάτων μεγάλων κυρίως ευεργετών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν από τη δεκαετία του 1840 σ' αυτήν.¹⁶⁴ Μία από τις τέσσερις κατηγορίες πολιτών¹⁶⁵ που σχηματίστηκαν στον πληθυσμό της πρωτεύουσας, σύμφωνα με το Στέφανο Παπαγεωργίου ήταν οι Επίηλυδες, οι Έλληνες της «διασποράς», των οποίων η πλειοψηφία ήταν μέλη επιφανών οικογενειών, αξιωματούχων της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, εμπόρων της Ρωσίας και της Μ. Ασίας, των οποίων «η εκεί παραμονή είχε καταστεί επισφαλής και ασύμφορη». Προτεραιότητα στις επαγγελματικές ασχολίες τους στη νέα πόλη είχε το εμπόριο και η αγορά γαιών.¹⁶⁶ Η πρωτεύουσα είχε αποκτήσει για τους ευεργέτες «μία μεταφυσική διάσταση και αντιπροσώπευε κάτι περισσότερο από μία πόλη. Η Αθήνα ήταν διάυλος που τους συνέδεε με το ένδοξο παρελθόν, με εποχή ελευθέρου υψηλού πολιτισμού. Ήταν η κατ' εξοχήν έκφραση του ελεύθερου κράτους που η παρουσία του τους καθιστούσε πολίτες, τους νομιμοποιούσε στο παρόν και τους διενκόλυνε να μη νιώθουν πλέον ανέστιοι πάροικοι. Έτσι, η συγκεκριμένη πόλη εισέπραξε περισσότερο από κάθε άλλη τις πλούσιες ευεργεσίες των αποδήμων».¹⁶⁷

Η σχετική αύξηση των εισοδηματιών στη χώρα, λοιπόν, που παρατηρήθηκε την εποχή αυτή συμπορεύεται με την εγκατάσταση ικανού αριθμού πλουσίων αστών στην ελληνική πρωτεύουσα. Από το 1840 οι περισσότερες πλούσιες οικίες οικοδομήθηκαν για

¹⁶³ Η Αθήνα, αν και ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους την 3 Φεβρουάριου 1830 με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, -με το οποίο αναγνωρίστηκε η ελληνική κυριαρχία στην Αττική, Βοιωτία, Λαμία, τέως οθωμανικές επαρχίες-, αποδόθηκε στις ελληνικές αρχές τρία χρόνια αργότερα, την 1 Μαρτίου 1833. Στέφ. Παπαγεωργίου, *Θέματα Νεώτερης..ό.π.*, σσ.155-156. Η Αντιβασιλεία (1833-1835) ανέλαβε το εγχείρημα της μεταφοράς της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Κ. Βακαλόπουλος, *Κεφάλαια Νεοελληνικής Ιστορίας (1204-1833) - Τουρκοκρατία*, [Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987, σ.223. Ιδιαίτερα με την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους η Αθήνα συγκεντρώνοντας όλο το διοικητικό μηχανισμό απορρόφησε πληθυσμό. Σ' αυτήν αναδύθηκε βαθμιαία μία νέα κοινωνία από ετερογενή στοιχεία του ελληνισμού που για πρώτη φορά διασταυρώθηκαν και καλλιέργησαν νέα κοινωνικά πρότυπα νοοτροπίας και τρόπου ζωής. Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΓ', σ.19.

¹⁶⁴ Μπίρης, *Αι Αθήναι..ό.π.*, σ.240.

¹⁶⁵ Οι άλλες τρεις κατηγορίες ήταν: Οι αυτόχθονες γαιοκτήμονες που συνέχιζαν και μετά την επαναστατική περίοδο να διατηρούν ηγεμονική παρουσία στον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό χώρο, αλλά και ισχυρές οικογένειες γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου που εγκαταστάθηκαν στη νέα πρωτεύουσα. Οι στρατιωτικοί διαμόρφωναν μία άλλη κατηγορία που αποτελούνταν από πρώην «επαγγελματίες ενόπλους τον Αγώνα» από διάφορες περιοχές κυρίως από Ρούμελη και Πελοπόννησο, αλλά και ετερόχθονες που στόχευαν σε στρατιωτικές θέσεις και αξιώματα. Οι Φαναριώτες προερχόμενοι από την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών με μορφωτικό υπόβαθρο που ενίσχυσαν σε σχολές της Δύσης, αποτέλεσαν την τρίτη κατηγορία κοινωνική κατηγορία, η οποία διατηρούσε ηγετικό ρόλο. Διακρίνονταν στον επιστημονικό, καλλιτεχνικό και πολιτικό χώρο καταλαμβάνοντας πολιτικές, διοικητικές θέσεις, καθώς και πανεπιστημιακές έδρες. Στέφ. Παπαγεωργίου, *Θέματα Νεώτερης..ό.π.*, κεφ.7: «*Η Αθήνα πρωτεύουσα τον Ελληνικού Βασιλείου*», σσ.159-160.

¹⁶⁶ Ο .π., σ.160. Ο πνευματικός κόσμος των Φαναριωτών χαρακτηρίζεται από έναν κοσμοπολιτικό τρόπο σκέψης και τη μεταπρατική νοοτροπία στο δημοσιονομικό, οικονομικό, διοικητικό και πολιτικό χώρο. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία..ό.π.*, σσ.104-105 και Σκαλτσά, *ό.π.*, σ.47.

¹⁶⁷ Στέφ. Παπαγεωργίου, *Θέματα Νεώτερης..ό.π.*, σ.160.

αυτούς.¹⁶⁸ Η Αθήνα γίνεται σύμβολο - κι έτσι παραμένει για την ελληνική αστική τάξη στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα - μιας πρωτεύουσας ενός φτωχού εύθραυστου κράτους που δεν προσελκύει επενδύσεις.¹⁶⁹ Επειδή, εκτός από την τοκογλυφία¹⁷⁰ και την κερδοσκοπία επί των ακινήτων που γινόταν στην Αθήνα, δεν υπήρχαν άλλα προσοδοφόρα οικονομικά κυκλώματα, συνάγεται ότι η πηγή των χρημάτων των εισοδηματιών βρισκόταν έξω από τα σύνορα.¹⁷¹ Παραδόξως η Αθήνα αναπτύσσεται, επειδή δεν υπάρχουν Αθηναίοι.¹⁷² Το ρεύμα των ελλήνων αστών, που εγκαταστάθηκαν σ' αυτήν δίχως να μεταφέρουν όμως εκεί το κέντρο των οικονομικών επιχειρήσεών τους, συνεχίστηκε αδιάκοπα για πολλές δεκαετίες.¹⁷³ Άλλοι συνέχισαν να στέλνουν εμβάσματα από το εξωτερικό συνθέτοντας το μεγάλο κύμα εισροής ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα διαφοροποιημένο εντελώς από τα κεφάλαια που

¹⁶⁸ Υπάρχει επένδυση κεφαλαίων στην ανοικοδόμηση γενικότερα. Ξεχώριζαν ανάμεσα στα νέα κτίρια οι πολυτελείς οικίες του Αμβρόσιου Ράλλη, του Αντωνίου Φεράλδη, Νέγρη, Βαλέτα, Μανούση, Ριζάρη κ.α. Πετρόπουλος - Κουμαριανού, ό.π., ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.102. Η ίδρυση δέκα νέων πόλεων μαρτυρεί τη συρροή πληθυσμού από την ύπαιθρο στις πόλεις, ενώ η Αθήνα αντιμετώπιζοντας τη στέγαση των υπηρεσιών της κεντρικής κυβέρνησης, καθώς και το μεγάλο αριθμό ετεροχθόνων, γνώρισε ταχύτατη ανοικοδόμηση. Παρ'όλα αυτά, η δημογραφική της ανάπτυξη ήταν αργή μέχρι το 1870. Guy Burgel, Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, μετάφραση Πέτρος Ρυλιμόν, [Εξάντας], Αθήνα 1876, σ.147.

¹⁶⁹ Ό.π., σ.141.

¹⁷⁰ Η δανειοδότηση από την Εθνική Τράπεζα- που ιδρύθηκε με το νόμο της 30 Μαρτίου 1841 με την προσωπική χρηματοδότηση του ελβετού φιλέλληνα τραπεζίτη Jean Gabriel Eynard και του Γεωργίου Σταύρου - με ετήσιο τόκο πολύ χαμηλότερο εκείνου των μέχρι τότε διαφόρων αγορών στην Ελλάδα-, συν έβαλε στη μείωση της τοκογλυφίας και στην ώθηση της εμπορικής κίνησης. Κ. Βακαλόπουλος, Κεφάλαια Νεοελληνικής, ό.π., σσ.237-238.

¹⁷¹ Τέτοιες μεταβολές ήταν και οι συχνές υποτιμήσεις νομισμάτων. Dertilis B.Georges, Banquiers, usurers at paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Crece 1780-1930. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988, σσ.120-123. Οι ετερόχθονες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμως στην Ελλάδα κατά την Επανάσταση ή τη δεκαετία του 1830, ανέρχονταν σε λίγες εκατοντάδες και μπορούσαν να ταξινομηθούν ανάμεσα στους εγχώριους αστούς, λόγω της γρήγορης ενσωμάτωσής τους με αυτούς. Δεν πρέπει να συγχέονται με την ομογένεια. Η οικονομική τους επιφάνεια αντιπροσώπευε ελάχιστο ποσοστό πλούτου που κατείχαν οι Έλληνες της διασποράς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γ.Β.Δερτιλής, Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^ο «-20^ο» αιώνας) [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ.150.

¹⁷² Συγκεντρωτική πρωτεύουσα, η Αθήνα, δημιουργημένη από τους επαρχιώτες και τους επιχειρηματίες του εξωτερικού, καταφέρνει να γίνει το εργαλείο της οικονομικής συσσώρευσης χάρη στη στρατολόγηση πολιτικού προσωπικού, στις αποφάσεις της εξουσίας και στη διαπαιδαγώγηση των ατόμων που «εμφανίζεται ως προνομιούχα σύνδεση ανάμεσα στη Θέληση του Κράτους, τη δραστηριότητα ορισμένων ιδιωτικών φορέων (ιδρύματα, ενεργήτες) και τους πόθους των κατοίκων». Guy Burgel, ό.π., σ.247.

¹⁷³ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.240,250. Η κατηγορία των ομογενών που μετέφεραν κάποιες επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στην Ελλάδα, ενώ διέμεναν στο εξωτερικό και είχαν τη δεύτερη κατοικία στην Αθήνα, δεν πρέπει να συγχέεται με την εγχώρια τάξη. Όχι μόνο έλειπε η μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, αλλά η κοινωνική τους ενσωμάτωση στις χώρες υποδοχής ήταν προχωρημένη. Ο όγκος των οικονομικών συμφερόντων τους άλλωστε βρισκόταν έξω από την Ελλάδα. Με σκορπισμένες τις επενδύσεις τους πολλοί σε διάφορες χώρες «ασκούσαν από τη βάση τους στην αλλοδαπή κάποια δυνστεύονσα σχετική επιχείρηση στην Ελλάδα». Δερτιλής, Ο Ελληνισμός της Ομογένειας..ό.π., σ.151.

προσποριζόταν το ελληνικό δημόσιο από τα ξένα δάνεια με επαχθείς συνήθως όρους.¹⁷⁴ Πολλοί, όπως οι Βαρβάκης, Ζάππας, Βερναρδάκης, Τσοίτσας, Στουρνάρης, Αρσάκης, Μαρασλής, Κοντογιάννης, Χατζηκώνστας και Σίνας ζούσαν έξω από την Ελλάδα και οι ευεργεσίες τους, ενώ κοσμούσαν την πρωτεύουσα,¹⁷⁵ δεν είχαν άμεση επιρροή στην οικονομική ζωή της χώρας.¹⁷⁶ Σύμφωνα με τον Μπίρη, «στην Αθήνα της εποχής του Όθωνα διασταυρώνονται οι φιλοδοξίες, οι ευεργεσίες και η φτώχεια». Έναν πυρήνα ετεροχθόνων μεγαλοαστών συγκροτούσαν οι κεφαλαιούχοι Αβρόσιος Ράλλης, Σταμάτης Δεκόζης-Βούρος, Γεώργιος Σταύρος, Μ. Σούτσος, Βλαντής και μερικοί άλλοι πλούσιοι Έλληνες. Όλοι όμως παρέμειναν χωρίς δεσμούς με τη ζωή του τόπου.¹⁷⁷

Δέκα έτη μετά τον πολιτικό αναβρασμό που δημιουργήθηκε με τη έξωση του Όθωνα και την αποκατάσταση της ομαλότητας, πολλοί πλούσιοι Έλληνες του εξωτερικού, όπως ο Α. Παπούδωφ, ο Συγγρός, ο Β. Μελάς, ο Ευ. Μπαλτατζής, αποφάσισαν να εγκατασταθούν μόνιμα στο περιβάλλον της Αθήνας. Έτσι, η εισροή κεφαλαίων σε ρευστό και οι νέες επιχειρηματικές αντιλήψεις θα μεταβάλουν ταχύτατα την ανύπαρκτη ως τότε οικονομική ζωή.¹⁷⁸ «..Η πρωτεύουσα είναι γι' αυτούς, τους ομογενείς- σημειώνει ο Κ. Μοσκόφ- ο τόπος

¹⁷⁴ Ελπίδα ανάκαμψης της οικονομίας θα αποτελέσουν οι εμπορικές κυρίως σχέσεις της ομογένειας με το ελληνικό βασίλειο κυρίως μετά από τα μέσα της οθωνικής περιόδου. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Το Ελληνικό Κράτος από το 1833 ως το 1862*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', ό.π., σ.18.

¹⁷⁵ Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εισοδημάτων το απορροφούσε η ανέγερση κτιρίων, η κατανάλωση ειδών πολυτελείας στο σκοπό της αναπαραγωγής των πολιτιστικών προτύπων της Δυτικής Ευρώπης. Κ. Biris, *La société d' Athènes au temps du roi Georges I στο Hellenisme Contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ.146.

¹⁷⁶ Αυτό θα ισχύσει σε όλη τη διάρκεια της περιόδου της βασιλείας του Γεωργίου Α'. Ο επιδεικτικά καταναλωτικός τρόπος ζωής των ελλήνων ομογενών που διέμεναν στην πρωτεύουσα απατηλά πρόβαλλε την εικόνα του ενός συνόλου μιας σφύζουσας αστικής-μεγαλοαστικής τάξης. Στην πραγματικότητα, ελάχιστοι ήταν οι μεγαλοεπιχειρηματίες που επένδυναν μέσα στην χώρα σε μεταλλεία και τράπεζες. Οι υπόλοιποι από τις επιχειρηματικές τους βάσεις στην αλλοδαπή «έκαναν εξαγωγές προϊόντων και ευκαιριακές χρηματιστηριακές πράξεις. Αγόραζαν από Ελλάδα και πουλούσαν στους Έλληνες εισαγωγείς ή στο ελληνικό δημόσιο ή δάνειζαν το χρήμα τους στην αθηναϊκή αγορά κεφαλαίου». Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας..ό.π.*, σ.151. Ούτε στη βιομηχανία, δεν έγιναν επενδύσεις από ομογενείς. Εύστοχη είναι η μαρτυρία στο «Ραμπαγιά» το 1882 για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των ομογενών: «Ούτε εις ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις επιχειρήσεις, εξ ων θα αναζωογονηθώσιν αι εργατικά τάξεις χρησιμοποιούσι τα χρηματικά των κεφάλαια. Η κυβεία, αι συμβάσεις, αι μετοχικοί ταχυδακτυλουργίας είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα». Εφ. Ραμπαγιάς της 9 Δεκεμβρίου 1882 και Ν. Ψυρούκης, *Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, [Επικαιρότητα Ο.Ε.], Αθήνα 1983, σσ.101-102. Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας, ό.π.*, σ.151.

¹⁷⁷ Μπίρης, *Αι Αθήναι..ό.π.*, σ.159. Επίσης βλ. Χάρης Εχερτζόγλου, *Οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα (1871-1881)*, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, (18^ο-20^ο αιώνας), [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

is. η ανάπτυξη της Αθήνας από τη δεκαετία του 1870 αποτέλεσε για κεφαλαιούχους Έλληνες του εξωτερικού, αλλά και ξένους, δέλεαρ για την ανάληψη διαφόρων τεχνικών έργων στο χώρο της με στόχο το επενδυτικό κέρδος και τον τεχνικό εκσυγχρονισμό. Η δημιουργία εγκαταστάσεων αεριοφωτός, η εισαγωγή του ηλεκτρισμού και διάφορα άλλα μηχανικά, τεχνικά έργα από τη δεκαετία του 1880 και μετά αποδεικνύουν την παραπάνω άποψη. Μπίρης, *Αι Αθήναι, ό.π.*, σσ.192-195 και του ίδιου, *La société d' Athènes au temps du roi Georges I στο Hellenism Contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ.146, Χάρης Εχερτζόγλου, *Οι επενδύσεις των ομογενών..ό.π.*, σ.381, Ε. Παπαγιαννάκης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι: 1880-1910. Πολιτικές, Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, 18^οs-20^ο αιώνας [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.389-395 και Τσουκαλάς, ό.π., σ.248.

διαμονής τους και τίποτ' άλλο. Η οικονομική τους δραστηριότητα εξαακείται ακόμα κυρίως στο χώρο της παροικιακής τους προέλευσης, στις Παραδουνάβιες χώρες, στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας ή της Αιγύπτου· η εκλογή της διαμονής τους στην Αθήνα προδίδει ωστόσο μια θέληση ριζώματος τους μες στο ελεύθερο κράτος, επιθυμία που δεν είναι άσχετη με τα εθνικιστικά ή ξενόφοβα κινήματα της Ρουμανίας ή της Αιγύπτου στα χρόνια 1878-1907».¹⁷⁹

Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ομογενών του εξωτερικού από τη δεκαετία του 1870 και μετά, συνέβαλε στη διαμόρφωση πολιτιστικών και κάποιων οικονομικών χαρακτηριστικών της περιόδου αυτής. Τα περισσότερα οικοδομήματα εκπαιδευτικών και άλλων λειτουργιών του ελληνικού κράτους κτίστηκαν και συντηρήθηκαν από δωρεές Ελλήνων της διασποράς κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Η ιδιωτική πρωτοβουλία σφράγισε με το δυναμισμό της τη μνημειακή φυσιογνωμία της νεοκλασικής Αθήνας¹⁸⁰ και την επιβίωση και ανάπτυξη της ελληνικής εκπαίδευσης.¹⁸¹ Μετά τους Ολυμπιακούς του 1896, στην Αθήνα συν έρευσε πλήθος πνευματικών ανθρώπων.¹⁸² Η «ταπεινωτική» έκβαση του πόλεμου το 1897 οδήγησε σε προσπάθειες αναμόρφωσης τόσο στην πολιτική και οικονομική ζωή, όσο και στην πνευματική. «Και αυτοί ακόμη οι εθνικοί ευεργέτες της νέας περιόδου, αντί να απαθανατίζουν το όνομα τους με επιδεικτικά κοινωφελή έργα, στρέφονται προς αφανέστερα, αλλά που αφορούν την Παιδεία του Έθνους».¹⁸³ Ο Συγγρός από το 1897 καλύπτοντας με σημαντικό κληροδοτήμά του τη σύσταση και τις αναγκαίες δαπάνες και συντήρησης πλήθους σχολικών κτιρίων δημοτικής εκπαίδευσης θέλησε να

¹⁷⁹ Πολλά από τα σχόλια του Κ.Μοσκόφ τείνουν στην άποψη ενός «κοσμοπολίτικου και όχι εθνικού προσανατολισμού» της οικονομικής δραστηριότητας της ομογένειας στην Ελλάδα (Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία, ό.π., σσ.92-95,101-102 και 108), άποψη, την οποία «σπάζεται και ο Β. Φιλίας (Β. Φιλίας, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, [Gutenberg], Αθήνα 1972, σ.105) κάνοντας διάκριση ανάμεσα στην ομογένεια και την εγχώρια αστική τάξη. Η ζήτηση οικοπέδων και σπιτιών και η τάση οικοδόμησης και επέκτασης της ρυμοτομίας της Αθήνας το 1879, που παρατηρήθηκε κατά μεγάλο ποσοστό, αποδόθηκε στο ρεύμα των ομογενών της Αιγύπτου, οι οποίοι προβλέποντας την εξέγερση του αραβικού στοιχείου εναντίον των ξένων, που τελικά έγινε υπό τον Αραμπί πασά; στράφηκαν προς την Αθήνα. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ.198.

¹⁸⁰ Μερικά δείγματα της ανέγερσης εκπαιδευτικών με φιλανθρωπική παράλληλα λειτουργία οικοδομημάτων αποτελούν νυκτερινά σχολεία και νοσοκομείο για εργαζόμενα παιδιά που ίδρυσε και συντηρούσε ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, το Βρεφοκομείο του Δήμου Αθηναίων από το κληροδοτήμα Ι. Κοντογιαννάκη που οικοδομήθηκε το 1873 στην οδό Πειραιώς, η ίδρυση του Εργαστηρίου Απόρων γυναικών του Συλλόγου Κυριών που το 1876 βοήθησε ο Α.Συγγρός ή το ομώνυμο Ορφανοτροφείο που κτίστηκε το 1856 με το κληροδοτήμα του Γεωργίου Χατζηκώνστα και της συζύγου του Αικατερίνης. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σσ.202-204.

¹⁸¹ Κατά τον Μπίρη η εκπαίδευση συμπορεύτηκε με την αγαθοεργία. Τρεις δυνάμεις από την ανώτερη τάξη συνέβαλαν στη σύσταση ευαγών ιδρυμάτων: οι φιλόφρονες κινήσεις της βασίλισσας Όλγας, ο κόσμος των γραμμάτων που διαπνεόταν από διαθέσεις προόδου και δραστηριοποίησης και ο ιδιωτικός πλούτος. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ.203.

¹⁸² Η δημοσιοοικονομική κρίση του 1894 δεν άλλαξε την κοινωνική ζωή της Αθήνας. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επενδύονταν σε ναυτιλιακές, βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις κεφάλαια μεταναστών που επέστρεφαν. Τπήρχε το συνεταιριστικό πνεύμα. Διευρυνόταν ο κύκλος των ευκατάστατων ατόμων, ενώ παράλληλα υποχωρούσαν τα ιδιάζοντα κοινωνικά χαρακτηριστικά τριτογενών δεκαετιών. Η αθηναϊκή κοινωνία άρχισε να αποκτά ομοιογενή χαρακτηριστικά εκδηλώνοντας εκσυγχρονιστικές τάσεις «με τολμηρότερες κατακτήσεις συγκριτικά με κείνες του 1890». Ένα από τα κοινωνικά αυτά χαρακτηριστικά ήταν η παρουσία κοριτσιών και ύπανδρων γυναικών σε βιοποριστικά επαγγέλματα. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ.257. Σκαλτσά, ό.π., σσ.51 και 363.

¹⁸³ Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ.259.

μειώσει τον αναλφαβητισμό, ο Μαρασλής ίδρυσε στην Αθήνα το 1902 το Διδασκαλείο μέσης εκπαίδευσης και χρηματοδότησε γενναία την έκδοση εκλεκτών συγγραμμάτων, φιλολογικών και επιστημονικών. Ο Βικέλας δημιούργησε το Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, παιδική και σχολική βιβλιοθήκη, εκπαιδευτικά μουσεία, πρότυπο σκοπευτική σχολή το 1899-1904, ενώ το 1906 ίδρυσε τον οίκο Τυφλών και το 1908 με το κληροδότημα του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου την Επαγγελματική σχολή Αμπελοκήπων.¹⁸⁴ Το 1890 η Καλλιρρόη Παρρέν ίδρυσε τη σχολή της Κυριακής για τις άπορες γυναίκες και τα κορίτσια της λαϊκής τάξης και μετά από πέντε έτη με τη Ναταλία Σούτσου το Ασυλο της Αγίας Αικατερίνης για τη μόρφωση απόρων κοριτσιών, ενώ το 1911 ίδρυσε το Λύκειο Ελληνίδων.¹⁸⁵

Γενικότερα, διαπίστωση πολλών ερευνητών είναι ότι η μοίρα της Αθήνας ήταν αδιαχώριστη από την ύπαρξη ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και ότι η αθηναϊκή ανάπτυξη συνδέθηκε άρρηκτα με την άνοδο της εθνικής αστικής τάξης που άντλησε τη δύναμή της από το εμπόριο της Μεσογείου ήδη από τον 18^ο αιώνα.¹⁸⁶

Ο γεωγραφικός προσορισμός και η διασπορά ενός κληροδοτήματος αποτελεί καθοριστική παράμετρο για την ένταξη του κληροδότη στην ομάδα των μεγάλων εθνικών ευεργετών. Αν ο Ριζάρης, λόγου χάρη, περιορίζε τις προσφορές του στο Ζαγόρι, τόπο καταγωγής του, και στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, θα παρέμενε ο τοπικός ευεργέτης με την περιορισμένη κατά κάποιο τρόπο εμβέλεια και σημασία δωρεά του, ανεξάρτητα από το ύψος της. Όμως, η εμπλοκή του σε εθνικής εμβέλειας ευεργεσία του προσέδωσε το χαρακτηρισμό του μεγάλου ευεργέτη. Ο Μαρίνος Κοργιαλένιος «σπάζοντας τα στενά τοπικά όρια» σκέπτεται με ευρύτερο πνεύμα. Στην πατρίδα του, την Κεφαλονιά, αφέρωσε τόσα, όσα έκρινε επαρκή για την κάλυψη επιτακτικών αναγκών. Τα μεγάλα ποσά προσφέρθηκαν εκεί, όπου κατά την κρίση του θα εξυπηρετούνταν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Επί πλέον, η προσωνυμία του μεγάλου ευεργέτη εβάρυνε στην επιλογή αυτή.¹⁸⁷ Ήταν αμφίβολο, αν η Κεφαλονιά θα μπορούσε να απορροφήσει δημιουργικά το τεράστιο κληροδοτήμα του. Αλλωστε, πρόσωπα του κοινωνικού του περίγυρου, κατεύθυναν τις δωρεές τους στην ελληνική πρωτεύουσα. Φίλοι του, αλλά και πρόσωπα του Παλατιού¹⁸⁸ φαίνεται να επηρέασαν τον προσανατολισμό του μεγαλύτερου όγκου των επιχορηγήσεων προς την πρωτεύουσα.¹⁸⁹ Αντίστοιχα, όλοι οι μεγάλοι εθνικοί ευεργέτες, όπως οι αδελφοί Ζωσιμά, οι Αρσάκης, Ευάγγελος και Κωνσταντίνος Ζάππας, Σίμων Σίνας, Γεώργιος Αβέρωφ, Γεώργιος

¹⁸⁴ Ο.π. Βλ.κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.765-767,769 και Ορφανοτροφεία, σ.613.

¹⁸⁵ Ο.π., σ.260.

¹⁸⁶ Guy Burgel, ό.π., σ.139 και Νίκος Σβορώνος, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήνα, 1976, [Θεμέλιο], σ.96.

¹⁸⁷ Η απόκτηση τίτλων και κοινωνικής αναγνώρισης ήταν «αδυναμίες» του. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.263.

¹⁸⁸ «Συνέδεε αρρήκτως με τα φιλοπατριωτικά του αισθήματα και τα φιλοβασιλικά» έγγραφε βιογράφος του στην Εφ. Εστία, αρ.6177 της 20 Απριλίου 1911, σ.48. Ο.π, σ.213. Στη σύνταξη των κληροδοσιών «κατευθυντήρια γραμμή του» υπήρξε η στενή του σχέση με τα πρόσωπα της βασιλικής οικογενείας, όπως με το διάδοχο Κωνσταντίνο, Αρμοστή της Κρήτης, το Γεώργιο, την Αικατερίνη, πριγκίπισσα από το 1877. Την εποχή αυτή το παλάτι βολιδοσκοπούσε τη δυνατότητα προσέλκυσης των κεφαλαίων της ομογένειας. Επηρεασμένος από τη νοοτροπία της παροικίας στο Λονδίνο και τις υποδείξεις της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο ο Κοργιαλένιος ενεργούσε ως «ανιχνευτής των βασιλικών διαθέσεων». Κατά τον Αγγ. Δεμπόνο, προικοδότησε τα περισσότερα ιδρύματα και άφησε κληροδοτήματα στην Αθήνα κατόπιν υποδείξεως ή επιθυμίας της βασιλικής αυλής. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.216.

¹⁸⁹ Ο.π., σ.273.

Κατζηκώνστας και άλλοι στάθηκαν από τους πρώτους που άνοιξαν το δρόμο για πανελληνίας αποστολής και χρησιμότητας έργα, που εμπλούτισαν τότε την πρωτεύουσα καλύπτοντας και ζωτικές εκπαιδευτικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους, της «γενικής» δηλαδή πατρίδας.¹⁹⁰ Ενισχύοντας ενίοτε και αθόρυβα εκπαιδευτικούς θεσμούς,¹⁹¹ στηρίζαν την εκπαιδευτική υποδομή, όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και σε άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου. Ο Πέτρος Κοσκορρόζης, λόγου χάρη, αποκλίνοντας από τη μεγάλη ομάδα των ευεργετών που περιορίζουν ή πρωταρχικά κατευθύνουν τις δωρεές τους στη γενέτειρά τους, δεν παρέλειψε να προσφέρει δωρεές και στη Σχολή Απόρων Παίδων Ερμούπολης, αν και καταγόταν από την Ύδρα.¹⁹²

Το φαινόμενο των εθνικών ευεργετών δεν το γνώρισαν άλλες χώρες.¹⁹³ Ομογενείς του εξωτερικού, από τους οποίους μερικοί μέχρι το τέλος της ζωής τους δεν επισκέφθηκαν καν την πρωτεύουσα του νεόδμητου κράτους,¹⁹⁴ την προικοδότησαν με μνημειώδη κτίρια.¹⁹⁵ Δεν επρόκειτο πάντοτε για τη διάθεση περισεύματος πλούτου. Πολλοί από αυτούς

¹⁹⁰ Έτσι ονοματίζει ο Ριζάρης την ελληνική επικράτεια. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας*, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), 2004, σ.39.

¹⁹¹ Ο Αναστάσιος Τσούφλης από το Τσεπέλοβο Ηπείρου, λόγου χάρη, πέρα από τη χορηγία των 1000 ρουβλίων στο Πανεπιστήμιο Αθήνας και των 1000 στην επιτροπή για την ίδρυση Πανεπιστημίου στα Ιωάννινα, το υπόλοιπο το μοίρασε σε σχολεία της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και στην «ενίσχυση των σχολείων του λαού εν Αθήναις». Παράλληλα άφησε στο Πολυτεχνείο 4.000 ρούβλια. Διαθήκη του Αναστασίου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κωδικέλος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

¹⁹² ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα /2, έγγραφο (Διαθήκη Πέτρου Κοσκορρόζη 1901) και Τιμολέων Δ. Α μπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολις 1874, σ.7.

¹⁹³ Jean Bouvier, *Initiation au vocabulaire et aux mecanismes economiques contemporains XIX-XX siecles*, σσ.123-124. Ο Πέτρος Μωραϊτίνης υποστηρίζει τη μοναδικότητα του φαινομένου φέρνοντας ως παράδειγμα τη Γαλλία. Σημειώνει ότι, αντίθετα από τη Γαλλία, υπάρχουν εκείνοι, ως ο τραπεζίτης Ζωγράφος Χρηστάκης, που προσφέρουν παντοιοτρόπως σε ό,τι προάγει την παιδεία, όπως είναι η συλλογή αρχαίων κλασσικών συγγραφέων. Αναφέρεται επίσης στο Σ. Σίνα και την ευρωπαϊκής υπόληψης γενναιοδωρία του, στον τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης, Γεώργιο Ζαρίφη, σταθερά συνεταιριζόμενο με τον Χρ Ζωγράφο, στον Etienne (Στέφανο) Ζαφειρόπουλο, τραπεζίτη της Μασσαλίας, για την έκδοση και δωρεάν διάθεση των χαρτών του. Υπογραμμίζει το όνομα του Γεωργίου Μαυροκορδάτου, «επιφανούς πατρός», ο οποίος θέσπισε υποτροφίες για σπουδές σε Ελλάδα, Γαλλία και Γερμανία και το όνομα του κεφαλαιούχου στο Μάντσεστερ, του Ιωννίδη που καλλιεργεί τη φιλανθρωπία και τον πατριωτισμό «avec la voile de la modestie, sans tambours ni trompettes». Προβάλλει την προσφορά διακεκριμένων ατόμων, όπως του τραπεζίτη της Αλεξανδρείας, Ηώ. Αντωνιάδη, εκείνη του Οικονόμου στην Τριέστη και του Βουτσινά στην Οδησό, των Νεγρεπόντηδων που θέτουν το ταμείο τους στη διάθεση συλλόγων και συγγραφέων, του Ι.Κοντοκανάκη από Πετρούπολη, του Σπάρταλη από Λονδίνο και του Ανδρέα Συγγρού. Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, (πρόλογος Χρ. Αγριανώνη), [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σσ.120-121.

¹⁹⁴ Οι Απ. Αρσάκης, Γρ. Μαρασλής, Γ,Αβέρωφ, αποτελούν περιπτώσεις μεγάλων ευεργετών που δεν επισκέφθηκαν ή δε γνώρισαν ποτέ την Αθήνα. Βλ. παρακάτω, *Ευεργέτες δύο πατρίδων*, σ.227 κ.ε.

¹⁹⁵ «Σε κάθε βήμα μας στην Ελλάδα συναντάμε ένα έργο ή ένα δημόσιο κτίριο ανεγειρμένο από δωρεές και ιδιωτικές συνεισφορές. Η Αθήνα και άλλες πόλεις περιέχουν ένα μεγάλο αριθμό κτιρίων εθνικής χρησιμότητας και δόξας, στο μεγαλύτερο μέρος τους πλούσιες κατασκευές με στυλ. μεγαλοπρεπές και πλούσιο...Η αξία τους ανέρχεται σε εκατομμύρια. Δεν είναι μόνο τα κτίρια...». P.Moraitinis, *La Crece*.-ό.π., σ.119.

πτώχευσαν¹⁹⁶ ή επέλεξαν έναν άκρως μετρημένο τρόπο ζωής πριν ή και μετά τη διάθεση των αγαθών τους¹⁹⁷ ωθούμενοι από τον πατριωτισμό ή και την φιλοδοξία της υστεροφημίας. Οι μεγάλες δωρεές άνοιξαν δρόμους ευποίας σε πλήθος «μεσαίων» και μικρότερων ευεργετών. Η καταγραφή πράξεων γενναιοδωρίας είναι στην πραγματικότητα έργο ατελέσφορο, δεδομένου του αμέτρητου, αν όχι του πλήθους των μεγάλων, σίγουρα του πλήθους των μικρών τέτοιων πράξεων. «Η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για τη συλλογή των φόρων και ένα για να συλλέγει τις ειδικές προσφορές που επιβάλλονται από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούν εκτός Ελλάδος», παρατηρούσε Γάλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα.¹⁹⁸

Εκτός από την πρωτεύουσα του νέου κράτους και τη γενέτειρα των δωρητών, Οι δωρεές κατευθύνονταν και σε διάφορες επαρχιακές περιοχές του Κράτους ή του αλύτρωτου ελληνισμού.¹⁹⁹ Αυτό μπορεί να συνδέεται με το γεγονός ότι: 1. Ο χώρος ευεργεσίας αποτέλεσε χώρο επαγγελματικής δραστηριότητας και για ικανό χρονικό διάστημα και διαβίωσης του δωρητή.²⁰⁰ 2. Ως πρόσφυγες από οθωμανοκρατούμενες περιοχές πολλοί

¹⁹⁶ Ο τραπεζικός οίκος του Σίνα πτώχευσε για την αποπεράτωση της Ακαδημίας. Σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη, η ολική δαπάνη με τη διακόσμησή της άγγιξε στο ποσό των 3.360.000 δραχμών, σύμφωνα με σημειώσεις του Τσίλλερ. Μπίρης, Αι Αθηναί, ό.π., σσ.154,159.

¹⁹⁷ Χαρακτηριστική είναι η στάση του Ιωάννη Μπάγκα, του «απεριφίλαντον γέροντα», να χρειάζεται επίδομα από το ελληνικό κράτος, ενώ αφιέρωσε όλη την περιουσία του σ' αυτό. ΜΗΚ,Γ'206, σσ.918,1122. Στον τάφο του γράφτηκε όχι άδικα: «Ο τα ίδια κοινά νομίσας, άνερ χρηστέ, χαιρέ». ΜΗΚ, σ.1122.

we Θεοδώρου, *Ευεργετισμός και όψεις*..ό.π., σ.8.

¹⁹⁹ Ο Διαμαντής Θ.Μάνιαρης από τα Αμπελάκια Λάρισας, λόγου χάρη, έχοντας ζήσει και εργαστεί στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας Σύρου δε λησμόνησε την Ερμούπολη στη διαθήκη του (αρ.4667 της 25 Σεπτεμβρίου 1870. ΜΗΚ,Γ'80, σ.414 και Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), σσ.181,184,784-785). Ο Νικόλαος Γιαγτζής - πρώην Γιαγτζής Αναγνώστης - (1796-1875) προέβη σε ίδρυση και συντήρηση σχολείων της πατρίδας του Αμφισσας χωρίς να αδιαφορήσει και για τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Ερμούπολης, όπου έζησε και εργάστηκε (ΜΗΚ,Γ'29, σσ.201,1129, Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας*,.ό.π., σ.179).

²⁰⁰ Ο Γιαγτζής, που γεννήθηκε στην Αμφισσα τον Σεπτέμβριο του 1796 και πέθανε στην Ερμούπολη την 12 Φεβρουάριου 1875 αφήνοντας κληροδοτήματα για σύσταση και συντήρηση δημοτικού και Γυμνασίου στη γενέτειρά του, δεν παρέβλεψε να συνδράμει, όντας εν ζωή στο Ορφανοτροφείο αρρένων Ερμούπολης. Ο διαθέτης έζησε και έδρασε στην Ερμούπολη, διετέλεσε μάλιστα και δήμαρχος και στις δύο πόλεις. Διαθήκη του Ν. Γιαγτζή, αρ.12266 της 1 Μαΐου 1873. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201/1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119. Ο Στέφανος Ρήγας, κληροδότης της Σύρου, γεννήθηκε στην Τήνο, ενώ οι γονείς του ήταν Ζαγοραίοι. Χρ. Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, [ΕΜΝΕ], Μνήμων, Αθήνα 1991, σ.7 και ΓΑΚ ΣΤΡ, *Δημοτολόγιο του Δήμου Ερμούπολης: ΔΑΕ, Δ/Δ/Αρχείο Δημοτολογίου /95*, αρ.9303. Αλλά και ο Σταμάτιος Κων. Πρωΐος, έμπορος, τραπεζίτης, εμποροδίκης και δημοτικός σύμβουλος Ερμούπολης από το Θολοποτάμιο της Χίου, χωρίς να λησμονήσει αυτή την πατρίδα, αφιέρωσε για τις ανάγκες της Σύρου, όπου έζησε, μεγάλα ποσά. Όλη η περιουσία του υπερέβαινε τα 12.000.000 φραγκα. Τα γενικά κληροδοτήματα ανέρχονταν σε 4.000.000 φράγκα. Ορίζοντας ως κληρονόμο του το Δήμο για τη διαχείριση όλης της ακίνητης περιουσίας του άφησε κληροδοτήματα στην Ερμούπολη 800.000 δραχμών για υποτροφίες σπουδαστών, 9.000 δραχμές για τα εκπαιδευτικά καταστήματα του νησιού, 444.000 δραχμές στην προίκιση απόρων κοριτσιών, 3.000 δραχμές στη σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολης, στο Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμούπολης 2.000 δραχμές, κλπ. Λούκος, *Πεθαίνοντας*...ό.π., σ.180 και ΓΑΚ ΣΤΡ, *Κανονισμός του προς προίκισιν καθιδρύματος Σ. Πρωΐου*, φάκελος 2/ Κληροδοτήματα Σταματίου Κ. Πρωΐου. Είχε κυκλοφορήσει επί πλέον η είδηση ότι κατέλειπε 5.000.000 δραχμές για την

ευεργέτες κατέληξαν στον τόπο της ευεργεσίας και δεν επαναπατρίστηκαν στο τέλος της ζωής τους ή εγκλιματιζόμενοι και αναπτύσσοντας επαγγελματική δραστηριότητα και περιουσία στη νέα πόλη, παρέμειναν τελικά εκεί.²⁰¹ 3. Ο τόπος, που δεν ήταν δική τους γενέτειρα, αποτελούσε όμως τόπο καταγωγής τους ή της συζύγου.²⁰² 4. Τους διέκρινε νοσταλγική διάθεση για τον τόπο, όπου φοίτησαν ή έζησαν για διάφορους λόγους τμήμα της ζωής τους.²⁰³

Συχνά όμως «μεγάλοι» ή και «μεσαίοι» ευεργέτες έστρεφαν τις επιχορηγήσεις τους σε περισσότερες περιοχές, επειδή στόχευαν στην ενίσχυση ενός θεσμού με πανελλήνια εμβέλεια, όπως ήταν η παιδεία ή η φιλανθρωπία. Ο Γρηγόριος Μαρασλής, «είτε ιδιωτεύων, είτε δημαρχών, ευηργέτει τους πάντας, αδιακρίτως φυλής και εθνικότητας...ήταν εκ φύσεως ελευθέριος εις το χορηγείν, εις οιονδήποτε προς αυτόν αποτεινόμενον και ζητούντα την αρωγήν του... ουδεμία αίτησις, οιονδήποτε, έμενε ανεκπλήρωτος».²⁰⁴ Δε θεωρήθηκε μόνο από τον τύπο και από βιογράφους του ως «υπόδειγμα δημοτικού άρχοντα», έχοντας οδηγήσει την Οδησό σε πολιτιστική ακμή εφάμιλλο μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας,²⁰⁵ αλλά και ευρείας εμβέλειας ευεργέτης, του οποίου η ενεργητικότητα «εξακτινιζόταν» από διάφορες πόλεις του ελληνικού βασιλείου²⁰⁶ μέχρι τον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης, της Φιλιππούπολης,

.....
ίδρυση και συντήρηση πανεπιστημίου στη Σύρο, η οποία όμως δεν επιβεβαιώθηκε. Χρ. Λούκος, ό.π., σ.178.

²⁰¹ Ενώ ο Ιω. Χατζηκυριακός γεννήθηκε το 1811 στη Σμύρνη, όπου και εργάστηκε, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1884 μετά από τη δημιουργία «κολοσιαίας περιουσίας, ήν ανέκαθεν προώριζεν δι' αγαθοεργόν σκοπόν», που υλοποίησε στην Αθήνα με την ίδρυση για άπορα κορίτσια του «Ορφανοτροφείου Θηλέων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού», αλλά και με την επιρροή που άσκησε στη θεία του, Ελένη Ν. Τζαννή, με τη δημιουργία του «Ασύλου Απόρων και Ανέστιων Παίδων» στον Πειραιά. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1279, Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π., σσ.10,13,47, Γούδας, ό.π. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.594-596. Ευεργέτιδα από την Κωνσταντινούπολη, η Μαριορίτσα Ύψηλάντη, προσέφερε δωρεές στη Φ.Ε. σε τακτική βάση κατά τη δεκαετία του 1840. Μητρών μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.), αρ.1329.

²⁰² Η Μαρία Κασιμάτη το 1/3 του κληροδοτήματός της το άφησε σε υποτροφίες νέων για σπουδές στο εξωτερικό με τον όρο να προτιμώνται και Αμφισσείς, προερχόμενοι δηλαδή από την πατρίδα του μακαρίτη πρώτου συζύγου της, Δήμου Γεωργούλα. Ο δεύτερος σύζυγός της, ο Στυλιανός Κασιμάτης ορίστηκε ως κληρονόμος της. Τα 2/3 του κληροδοτήματος δόθηκαν στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο και στο Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.583. Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.619.

²⁰³ Η νοσταλγική διάθεση για την πόλη, στην οποία σπούδασε ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος ίσως υπολανθάνει ως κίνητρο της χειρονομίας του. Καθόρισε, ώστε το ένα τέταρτο των όσων αφήνει στη σύζυγό του «θέλει δίδεσθαι εις το εν Ερμουπόλει Σύρον ελληνικόν γυμνάσιον, ένθα εσπούδασα τα εγκύκλια μαθήματα ...προς εκπαιδενσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων». Άρθρο 1° της διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63.

²⁰⁴ Εφ. Αθήναι της 2 Μαΐου 1907.

²⁰⁵ «Εθνικόν Ημερολόγιον» του Φ. Σκώκου έτους 1893, σσ.81-82. Βλ. Σπ. και Κων Βοβολίνη, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, [ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα,1958, τόμος 1, σ.506.

²⁰⁶ Οι δωρεές του προς το Έθνος φτάνουν συνολικά τα 20 εκατομμύρια φράγκα, εκτός από τις πολλαπλές επιχορηγήσεις του στην εκπαίδευση, στον πολιτισμό και σε άλλους τομείς σε Αίγυπτο και Ρωσία. Πέρα από τις δωρεές του στην πρωτεύουσα, προσέφερε σημαντικό ποσό στο Ορφανοτροφείο της Κέρκυρας, δημιούργησε τη «Βιβλιοθήκη Μαρασλή» (1897-1909), δηλαδή «συλλογή εγκρίτων επιστημονικών ξένων τε εν ελληνική μεταφράσει και πρωτοτύπων συγγραμμάτων», η οποία κατάφερε την έκδοση 118 τόμων που προσφέρονταν δωρεάν σε φορείς της εκπαίδευσης. Μέσα σε δέκα έτη ο δωρητής δαπάνησε πάνω από 1.000.000 δραχμές (25.000 με 30.000 ρούβλια το χρόνο). Κωνσταντίνος

και άλλων πόλεων «..των σκέψεών τον διαρκώς στρεφόμενων εις τα εθνικά ιδεώδη, εις προσπαθείας και υπολογισμούς, προς ενίσχυσιν των ηθικών και υλικών δυνάμεων του ελληνισμού».²⁰⁷

Η τελευταία βούληση το 1845 του Γεωργίου Χατζηκώνστα στη Μόσχα: - «οι εκτελεσταί, αφού φέρουν εις φως άπασαν την περιουσίαν μου, όσα περισσεύουν, με αυτά επιθυμώ και θέλω να αποκαταστήσουν εν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίνουν εύλογον, προς όφελος των πτωχών» ²⁰⁸ σε συνδυασμό με την πρόταση του Γ. Σταύρου, ιδρυτή και πρώτου διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, φίλου του ευεργέτη και εκτελεστή της διαθήκης του, που κατέληξε στη δημιουργία του πρώτου ορφανοτροφείου αρρένων της Αθήνας, αντικατοπτρίζει την ευρύτητα ενός πανελληνίου πνεύματος, χωρίς τοπικιστικές προτεραιότητες, γεγονός που επιβεβαιώνει και η διάθεση ίδρυσης ελληνικού σχολείου στο Μεσολόγγι από τον ίδιο ευεργέτη.²⁰⁹

Η διορατικότητα του Βασιλείου Μελά να αφιερώσει τα εισοδήματα του μεγάρου, το οποίο έκτισε στην πρωτεύουσα «προς ίδρυσιν και συντήρησιν νηπιαγωγείου οπουδήποτε ήθελον εγκρίνη, εκ τός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων» και η διασύνδεση του καθιδρύματος, του «Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά» (Ν.Ε.Μ.), όχι μόνο με περιοχές εντός του ελληνικού βασιλείου, αλλά και με εκείνες του υπόδουλου ελληνισμού, όπου αντίπαλοι εθνικισμοί καθιστούσαν αδήριτη ανάγκη τη διάδοση της ελληνικής παιδείας για την εθνική επιβίωση,²¹⁰ προδίδει το πατριωτικό ενδιαφέρον του για την εμβρυακής μορφής, αν όχι σχεδόν ανύπαρκτη, προσχολική εκπαίδευση.²¹¹ Στο Δημήτριο Βερναρδάκη από το Ταϊγάνιο (1800-1870) οφείλονται οι σπουδές των ελληνικών γραμμάτων από υποτρόφους εσωτερικού και εξωτερικού, καθώς και σχολεία της Ελλάδας και των «αλύτρωτων» περιοχών, όπως της Τραπεζούντας.²¹²

Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.53-54.

²⁰⁷ Εφ. Χρόνος της 2 Μαΐου 1907. Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ό.π., σ.47.

²⁰⁸ Άρθρο 17 της διαθήκης του Γεωργίου Χατζηκώνστα της 11 Αυγούστου 1845. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.11. Ο Χατζηκώνστας όριζε στη διαθήκη του: «Αν ευρεθή τι πλέον αυτής, τούτο να το μεταχειρισθώσιν οι εκτελεσταί της διαθήκης μου προς εκτέλεσιν αγαθοεργού τίνος σκοπού». Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας..ό.π., σ.109, Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.2.0 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (IV), ό.π., έγγραφο 564 της 16 Μαΐου 1850.

²⁰⁹ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.576-578.

²¹⁰ Πρακτικά των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ. της Διαχειριστικής Επιτροπής της 28 Φεβρουάριου 1902. Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, Εκατό χρόνια δημιουργίας, Αθήνα 1987, σ.26. και ΑΥΕ, Φάκ.1900/ Β33, έγγραφο της 10 Μαΐου 1906, Φάκ.1908/112, έγγραφο 140 της 25 Φεβρουάριου 1908 και έγγραφο 905 της 1 Μαρτίου 1908. Φάκ.1904/49, έγγραφο της 19 Ιουλίου 1904, (γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Δημήτριο Βικέλα, πρόεδρο της Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Β.Μελά).

²¹¹ Βλ. κεφ. Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.424-426.

²¹² ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 290 της 2 Σεπτεμβρίου 1860 και έγγραφο 5477 της 21 Αυγούστου 1858, Φάκ.1872/ 88,1, έγγραφο 349 της 9 Δεκεμβρίου 1872. Σπ. και Κων.Βοβολίνη, Δη μ. Βερναρδάκης, τόμος Α', ό.π.,σ.161, Στεφ. Παπαγεργίου, Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σσ.171-173. Εν ολίγοις, έχει προσφέρει στα αγαθοεργά καταστήματα «2.000 αργυρά ρούβλια ετησίως επί δεκαετία για τα αγαθοεργά καταστήματα», συνολικά δηλαδή 8.000 φράγκα, -μέχρι το 1857- για την έκδοση αρχαίων ελλήνων συγγραφέων και δωρεά διανομή τους σε φοιτητές και πτωχά σχολεία της «δούλης πατρίδος». ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 290 και 4887 της 14 Αυγούστου 1857. Προσέφερε επίσης στο Ορφανοτροφείο

Αυτοί και άλλοι πολλοί ανήκαν στην κατηγορία εκείνων των ανθρώπων με ιδιαίτερα ανεπτυγμένο το αίσθημα του πανελληνισμού και του πολιτιστικού πατριωτισμού που διαπερνούσε τα στενά όρια του τοπικισμού, της απόστασης μεταξύ γενέτειρας και εθνικού κέντρου.

Από την επεξεργασία του δείγματος των 2351 πράξεων ευεργεσίας παρατηρούμε ότι ένα ποσοστό 56,55% στρέφεται προς την πρωτεύουσα. Στην τελευταία θέση έρχονται τα νησιά του Σαρωνικού και Σποραδών. (Βλ. παρακάτω, πίνακα 4 και Παράρτημα 1, σ.41).

Γεωγραφική κατανομή των ευεργεσιών (1829-1913)		
Περιοχές	Αριθμός Ευεργεσιών	Ποσοστό επί του συνόλου των ευεργετιών
ΑΘΗΝΑ	1322	56,23 %
ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	81	3,44%
ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ'	37	1,57%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	251	10,67%
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	276	11,73%
ΙΟΝΙΑ*	38	1,61%
ΗΠ.ΘΕΣΣΑΛΙΑ**	72	2,84%
ΣΠΟΡΑΔΕΣ	11	0,46%
ΑΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΗ***	194	8,25%

Πίνακας 4.

*Υπολογίστηκε και ο αριθμός των ευεργεσιών προς τα νησιά του Σαρωνικού (Αίγινα, Ύδρα, Σπέτσες, Πόρος).

**Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά το 1864, όταν τα Ιόνια ανήκαν στο ελληνικό κράτος.

***Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά την ένταξη της Θεσσαλίας και της Αρτας στο ελληνικό κράτος.

****Υπολογίστηκαν οι δωρεές που δεν είχαν συγκεκριμένο προορισμό, αλλά προσανατολισμένες στις εκπαιδευτικές ανάγκες του ελληνικού κράτους γενικότερα.
Αναλυτικότερη κατανομή ανά δεκαετία βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 1

8. Επιλογή «καταστήματος».

«..Το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος».

Διαθήκη του Ι. Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896.
Χατζή μανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.η., σσ.47-58.

Αρρένων της Σύρου 100.000 δραχμές, υποτροφίες σε δέκα Κρήτες στη Ριζάρειο, 80.000 δραχμές στο Ορφανοτροφείο της Αθήνας και 250.000 δραχμές το 1858 στο Αρχαιολογικό Μουσείο. ΑΥΕ, Φάκ.1861/88, έγγραφο 5477 της 21 Αυγούστου 1858 και 1273 της 24 Αυγούστου 1858, έγγραφο 1270 της 15 Αυγούστου 1858 και Σπ. και Κων Βοβολίνης, ό.π.

Η γενική αναφορά «εις το Έθνος» ως αποδέκτη της δωρεάς ή του κληροδοτήματος χωρίς να προσδιορίζεται ο τόπος ή και ο τομέας χρηματοδότησης διαπιστώνεται συγκεκριμένα σε ποσοστό 8,68% επί των 2351 πράξεων και 6,89% επί των 1982 ευεργετών. Σκοπός του κληροδοτήματος του Δημητρίου Δωρίδη το 1866, λόγου χάρη, ύφους 12.000 περίπου φλωρίων²¹³ αφιερωμένου «εις τα εν Αθήναις εθνικά καθιδρύματα» είναι εκπαιδευτικός και καλλιτεχνικός. Με το κληροδοτήμα κατέστησε «γενικό και απόλυτο κληρονόμο του το Ελληνικό Έθνος». ^{11*} Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος θέλει το κληροδοτήμα του να «μεταβαίνει εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν». ²¹⁵ Περισσότερο συγκεκριμένη αναφορά γίνεται με φράσεις: «υπέρ των εν Ελλάδι κοινωφελών καταστημάτων» ή «εις τα φιλανθρωπικά καταστήματα», χαρακτηρισμός ο οποίος περιλάμβανε όχι μόνο τα ιδρύματα φιλανθρωπικού, αλλά και εκπαιδευτικού χαρακτήρα.

Οι περισσότερες κληροδοσίες αυτού του είδους κατευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς σκοπούς ονοματίζοντας το συγκεκριμένο ίδρυμα. ²¹⁶ Ένα μικρότερο ποσοστό όριζε ως τυπικό αποδέκτη - με την έννοια του διαχειριστή ή εκείνου που θα κάνει την επιλογή του δωρεοδόχου καταστήματος - τον ίδιο το Βασιλιά ή πρόσωπα της βασιλικής οικογενείας, επιλογή, η οποία δημιουργούσε συχνά προβλήματα στην ίδια τη Διοίκηση. Η εναπόθεση των προσφορών στη διάθεση των μελών της βασιλικής οικογενείας προκαλούσε διενέξεις και παρεξηγήσεις μεταξύ του υπουργείου Εσωτερικών και εκείνου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως αφενός και αφετέρου του υπουργείου των Εξωτερικών περί του τρόπου της διαθέσεως των προσφορών εις τα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά και θρησκευτικά καταστήματα. Σε έκθεση της 25 Σεπτεμβρίου 1854 του Υπουργού των Εξωτερικών, όπου γνωστοποιείται παρόμοια διένεξη, ²¹⁷ αλλά και σύμφωνα με απόσπασμα των πρακτικών του 1854, σε συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου, επισημαίνεται ότι αυτό

²¹³ Διαθήκη του Δημητρίου Δωρίδη της 7 Ιουλίου 1866. Το κληροδοτήμα επενδεδυμένο σε 24 μετοχές Εθνικής Τράπεζας, 4.508 ομόλογα Δανείου Οινοποιίας, 19 ομόλογα επιτάξεως ανερχόταν σε 134.921 παλαιές δραχμές και μετατράπηκε σε χρηματικούς τίτλους των 556.800 δραχμών, ΜΗΚ, σ.30, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.298, ΑΤΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885, ΠΠΧ, σ.113 και ΖΑΒ, τόμος 4, σ.89.

²¹⁴ Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, Γ'4, σ.115.

²¹⁵ Άρθρο 40 της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου. ΜΗΚ, σ.110.

²¹⁶ Άρθρο 73 της διαθήκης του Γεωργίου Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840, (ΜΗΚ, Γ207, σ.930), Διάταξις του καθιδρύματος Ιωάννη και Αννας Ελένη Αριστάρχη εν Βεισβάδεν 5 Ιουλίου 1889. (ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120), διαθήκη του Νικολάου Μουστάκα, αρ.23744 της 2 Ιουνίου 1899, όπου ζητούσε να τεθεί στα εκπαιδευτήριά του επιγραφή «Γυμνάσιον Μουστάκειον και ελληνικά σχολεία Μουστάκεια», (ΜΗΚ,Γ'71, σ.367, Ζερβός, Ύ.Γ., σσ.807-808,821), Άρθρο 11ο της διαθήκης του Ιωάννη Δ.Κασσαβέτη της 21 Ιουλίου 1867. (ΜΗΚ,Γ'50, σ.279, Γιώργου Θωμά, Μία Ζαγοριανή Μορφή, Ιωάννης Δημ. Κασσαβέτης, Ιδρυτής του Α' Παρθεναγωγείου, περ. Κείμενα Βόλου, Βόλος 1980, τεύχος 7, σ.661). Θεαματικά μεγάλος είναι ο αριθμός των ιδρυτών που εκφράζουν την επιθυμία της υστεροφημίας μέσα από την ονοματοθεσία του «καταστήματος», του «δωρήματος» ή του «κεφαλαίου» τους, στη θέσπιση του οποίου προέβησαν με την επωνυμία τους. Μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στο θέμα αυτό αποτελεί η στάση του Ιωάννη Δόμπολη το 1849: «εις την ορισθείσαν εποχήν, δηλαδή το 1906, η Ρωσική Κυβέρνηση θέλει φροντίση συνεννοηθή μετά της Ελληνικής προς μεταφοράν εις την Ελλάδα, ολοκλήρου του κεφαλαίου τούτου μετά των τόκων προς ανίδρυσιν εν Αθήναις ή εν οποιανδήποτε άλλη πόλει, ήτις έσται πρωτεύουσα της Ελλάδος, τω 1906 Πανεπιστημίου ονομασθησομένου Καποδιστριακού». ΜΗΚ,Γ'219, σ.'1034, ΠΠΧ, σ.107, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.68.

²¹⁷ Απόσπασμα των πρακτικών της κατά την 2 Οκτωβρίου 1854 συνεδριάσεως του υπουργικού Συμβουλίου. ΑΤΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο της 4 Οκτωβρίου 1854, το οποίο υπογράφουν ο πρόεδρος Α. Μαυροκορδάτος και Κ. Κάϊρης, Ρήγας Καλαμίδης, Καλλέργης Δ., Γ. Ράλλης και άλλοι.

«απεφ-ήνατο ότι αρμόδιο είναι το Υπουργικό Συμβούλιο να προκαλεί το διάταγμα εκτέλεσης, οσάκις οι προσφορές τίθενται εις την διάθεση της Α.Μ.»²¹⁸

Σε έγγραφο του 1859 της ελληνικής πρεσβείας Πετρούπολης προς το υπουργείο Εξωτερικών, λόγου χάρη, αναγγέλλεται ότι ο Αλέξανδρος Τουρούβαεφ, έμπορος και πρόκριτος πολίτης (bourgeois notable) προσέφερε «υπέρ των εν Ελλάδι κοινωφελών καταστημάτων» 4.000 αργυρά ρούβλια, τα οποία ανέθεσε στη διάθεση «της Ανάσσης» (βασίλισσας Αμαλίας).²¹⁹ Αντιπροσωπευτικότερο όμως είναι το προαναφερθέν παράδειγμα του Μαρίνου Κοργιαλένιου από την Κεφαλονιά: «Ευλαβώς ικετεύω όπως η διαρκής προστασία του ιδρύματος τούτου γίνηται διαδοχικώς αποδεκτή υπό του κατά καιρούς διαδόχου του ελληνικού θρόνου».²²⁰ Σε άλλο σημείο: «Επιθυμών να συμμορφωθώ με την ρητήν επιθυμίαν της Α.Β.Υ. του Διαδόχου του ελληνικού θρόνου υπέρ βελτίονος στρατωνισμού και μείζονος ευμαρείας του στρατού δίδω 10.000 λιρών δια την ανέγερσιν στρατώνων...να καλώνται 'Κοργιαλένιοι στρατώνες'».²²¹ Έθεσε και αυτό το κληροδότημα υπό την προστασία του Διαδόχου. Συχνότερα συναντάται η προτίμηση: «Το δώρημα εις τα φιλανθρωπικά καταστήματα Αθήνας ή εις το Πανεπιστήμιο, αλλά η εκλογή της διάθεσης αυτού αφήεται εις την έγκρισιν της Υμετέρας Εξοχότητος».²²² Ο πρόξενος Βεντούρης αναφέροντας σε επιστολή του το Δεκέμβριο του 1887 ότι ο Γεώργιος Γιαννιώτης²²³ άφησε 100.000 φράγκα σε εκπαιδευτικά και αγαθοεργά καταστήματα της Αθήνας, παρακαλεί τους Βασιλείς, σύμφωνα με επιθυμία του κληροδότη, να διαθέσουν το παραπάνω ποσό υπέρ των ιδρυμάτων εκείνων της Αθήνας, «άτινα κατά την Αυτών κρίσιν είναι άξια συνδρομής».^{224*}

Αλλά και στην προτίμηση του ελληνικού Δημοσίου εμπιστεύονται την επιλογή του κληροδόχου ιδρύματος: «..Προς αγαθοεργούς σκοπούς, δυναμένου του Δημοσίου να την εξουσιάζει (την κληροδοτούμενη περιουσία) και διαθέτει κατά βούλησιν, κατά πλήρες ιδιοκτησίας δικαίωμά του» είναι η βούληση του Α.Ν. Ασηλάνη το 1913.²²⁵ Δε στρέφουν το

²¹⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1857/88, υπφ.2β, έγγραφο 5161 της 1 Ιουνίου 1858 (εντός απόσπασμα πρακτικών της 2 Οκτωβρίου 1854 συνεδριάσεως του υπουργικού Συμβουλίου).

²¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1859/88,1 έγγραφο 925 της 18 Σεπτεμβρίου 1859. «Χρηματοδέμα» π.χ. από 6.731,50 φράγκα στέλνεται στην διάθεση του Βασιλιά «υπέρ των εν Αθήναις ιδρυμάτων αξίων (κατά την κρίσιν του) συνδρομήν» από το κληροδότημα των 100.000 φράγκων του Γ. Γιαννιώτη στην Τεργέστη. ΑΥΕ, Φάκ.1891/Δ60,2, έγγραφο 3883 της 7 Ιουλίου 1891 και έγγραφο 39 (αχρον).

²²⁰ «Ταπεινώς παρακαλώ την Αυτής Υψηλότητα πριγκίπισσαν Σοφίαν, δούκισσαν της Σπάρτης, να λάβη το Παρθεναγωγείον υπό την υψηλήν Αυτής εύνοιαν και προστασίαν..». Διαθήκη του Κοργιαλένιου, ό.π., σ.319.

²²¹ Ο.π., ΜΗΚ Γ', σ.326.

²²² Ο έλληνας πρόξενος, Ζυγομαλάς, αναφέρει ότι με ατιμόπλοιο της Σύρου απέστειλε, εκτός από κιβώτια με αιγυπτιακές αρχαιότητες του Σα[κακ]λη για το Πανεπιστήμιο, και 15.000 φράγκα με προορισμό φιλανθρωπικά καταστήματα για να ληφθούν με συναλλαγματικές του μεγαλέμπορου στη Σύρο, Νικ. Ζερβουδάκη. ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 8861 (προξενείο Αιγύπτου προς Σπυριδωνα Βαλαωρίτη, Υπουργό Εξωτερικών).

²²³ Μέσα από τα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών δεν κατέστη δυνατό να αναγνωρισθεί και να ταυτοποιηθεί το όνομα του συγκεκριμένου ευεργέτη. Ίσως όμως να πρόκειται για τον ηπειρώτη Γιαννιώτη Γεώργιο στην Τεργέστη, ο οποίος κληροδότησε 100.000 χρυσά φράγκα «υπέρ των εκπαιδευτικών καταστημάτων». ΑΥΕ, Φάκ.1887/ Δ60,1, έγγραφο 354 της 22 Μαΐου 1887 και 1891/Δ60, έγγραφο της 18 Ιανουαρίου 1889 (διαθήκη του Γ.Γιαννιώτη).

²²⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 60 της 10 Οκτωβρίου 1887 (προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 354 της 22 Δεκεμβρίου 1887).

²²⁵ Δώρισε οικία και περιβόλι στο ελληνικό Δημόσιο. Διαθήκη του Α.Ν. Ασηλάνη, αρ.26589 της 11 Αυγούστου 1913. ΑΥΕ, Φάκ.1914/Β62, Κληροδοτήματα.

ενδιαφέρον τους σε τομέα εκπαίδευσης, αλλά αφήνουν στην κρίση της πολιτείας την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων στην κάλυψη των εθνικών αναγκών. Ο Ανέστης Κοβάκης διέθεσε το 1/5 της κληρονομιάς «επ' αγαθώ της πατρίδας» και όρισε να δοθούν «κατά το δοκούν...υπέρ των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων».²²⁶

Συχνότερο είναι το φαινόμενο της ανάθεσης στο διευθυντή του ιδρύματος, εφόσον έχει ήδη γίνει από τον ίδιο το διαθέτη η επιλογή του καταστήματος και του τρόπου διάθεσης των δωρούμενων ή κληροδοτούμενων ποσών: «Να στείλουν...2.000 γρόσια εις τους Διευθυντάς του εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικού καταστήματος, δια να τα εξοδεύσουν, όπου δ' αυτό κριθή εύλογον παρά των ρηθέντων διευθυντών του..» ορίζει ο Θεόδωρος Βαρζέλης το 1848.²²⁷ Ο Ιωάννης Μπάγκας επιθυμεί η διαχειριστική επιτροπή των δωρηθέντων κεφαλαίων του σε εκπαιδευτικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς²²⁸ να δαπανά σε έργα «εθνωφελή ή φιλάνθρωπο, υπ' αυτής ορισθησόμενα επί το λυσιτελέστερον».²²⁹

Συναντάμε όχι μόνο στο λόγο των διαθετών, αλλά και άλλων συντελεστών της ευόδωσης των κληροδοτικών επιθυμιών των ευεργετών, όπως των εκτελεστών, των προξένων ή άλλων μεσολαβητών την ταύτιση της έννοιας του φιλανθρωπικού ή αγαθοεργού καταστήματος με εκείνη του εκπαιδευτικού.²³⁰ Η επιλογή των «φιλανθρωπικών», «αγαθοεργών» και «κοινωφελών» καταστημάτων επαφίεται πολλές φορές στην προτίμηση των εκτελεστών του διαθέτη. Στην περίπτωση του Υδραίου Νικολάου Κουτουλουμά, εμπόρου στην Αφρική, γίνεται εμφανής αυτή η ταύτιση: Ζητά να δοθούν από τους εκτελεστές της διαθήκης 5.000 σκούδα, δηλαδή 10.000 φράγκα σ' εκείνα τα «φιλανθρωπικά» καταστήματα, «άπερ οι εκτελεστές μετ' ακριβείς πληροφορίες εκλέξουσι ως το μάλλον αρμόδιον προς κατάταξιν εν αυτώ ενός ή πλέον του ενός παιδιών αρρένων ή θηλέων

²²⁶ Ο έλλην πρόξενος, Σπανόπουλος, συνέχιζε την επιστολή του: «Δύναμαι να διαβεβαιώσω το Υπουργείον, ότι θέλω εξακολουθή υποθάλλων και διατηρών ακμαιόν τον υπέρ της πατρίδος ζήλον, παρ' ω αναμένω ετέρας αγαθοεργίας». Προτείνει μετά την προσφορά, «όπως τω διανεμηθή τουλάχιστον το χρυσούν παράσημον του Σωτήρος. Δια των μέσων τούτων θέλομεν τον ενθαρρύνει και νέας αγαθοεργίας και ερεθίση την φιλοτιμίαν των υιών του». ΑΥΕ, Φάκ. 1857/ 88,2β, έγγραφο 138 της 23 Φεβρουάριου 1858.

²²⁷ Διαθήκη του Θεόδωρου Βαρζέλη της 12 Μαΐου 848. ΖΑΒ, τόμος 2, σ.47.

²²⁸ Ο Ιωάννης Μπάγκας, ο «απεριφιλαυτος γέρων», με τη δωρητήρια πράξη αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1889, το δωρητήριο της 3 Οκτωβρίου 1895 και τη διαθήκη της 24 Σεπτεμβρίου 1894 «δωρείται αιτία θανάτου και δωρεάν αμετάκλητον τω ελληνικώ έθνη και τω ελληνικώ Δημοσίω...» όλη του την περιουσία, έχοντας ανάμεσα στους εκτελεστές το Στέφανο Δραγούμη και το διοικητή της ΕΤΕ. ΜΗΚ,Γ'206, σσ.918,1122. ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 515 της 22 Μαΐου 1890, έγγραφο 5187 της 21 Μαΐου 1895.

²²⁹ Δωρητήρια Πράξη του Ιωάννη Μπάγκα αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1889. ΜΗΚ,Γ'206, σ.1122.

²³⁰ Ενώ επιθυμία του Χαράλαμπου Πανά του Μαρίνου, λόγου χάρη, «εκ Σπαρτέων Κεφαλληνίας», ομογενούς στο Ροστόβιο της Μεσημβρινής Ρωσίας ήταν να αφεθεί η περιουσία των 5.876.70 (1500 αργυρών ρουβλιών) «εις οιονδήττοτε αγαθοεργόν κατάστημα προς όφελος της κοινής Πατρίδας ήθελον κρίνη οι εκτελεστές» και η φράση «προς τα φιλανθρωπικά καταστήματα της Ελλάδος» συνόδευε τα έγγραφα των προξένων στην αλληλογραφία τους με το υπουργείο των Εξωτερικών, οι εκτελεστές του Διον. Α. Ευδιάς και Π.Π. Χωραφάς που γνώριζαν το διαθέτη μεταβίβασαν το ποσό στο «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Ο Σύλλογος με τη σειρά του προσέφερε «υπέρ της στοιχειώδους εκπαιδύσεως εν Σπαρτίοις Κεφαλλονιάς» 2.000 δραχμές και τις υπόλοιπες 3.876.70 σε γενικούς σκοπούς του ίδιου, πάλι εκπαιδευτικούς. ΑΥΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 7388 της 2 Οκτωβρίου 1868 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν...Η Δράσις..ό.π., σ.180.

ορφανών γονέων καταγομένων εκ της πατρίδας του Ύδρας» για να διδαχθούν «τεχνικήν επιστήμην».²³¹

Η πρακτικότητα και το ενδιαφέρον για τη χρηστικότητα της δωρεάς φαίνεται εύγλωττα στη βούληση του Ιωάννη Ρώμα, ομογενούς στο Ιάσιο, ο οποίος αφήνει την επιλογή του καταστήματος στην Κυβέρνηση. Σημειώνει χαρακτηριστικά σε επιστολή του: «αλλά δια να αποκατασταθεί τω όντι χρήσιμος η μικρά μου αυτή συνδρομή μέχρις ου δυνηθώ να χορηγώ μεγαλύτερα, παρακαλώ το Β.Υπουργείο να προσδιορίσει το δημόσιο κατάστημα, το οποίο κρίνει ωφελιμότερο εις την πατρίδα και έχοντα περισσότερον ανάγκην συνδρομής δια να λαμβάνη [κατ' έτος] παρ' εμού την ρηθείσαν ποσότητα...».²³² Ο ίδιος είχε προσφέρει και άλλα ποσά προηγουμένως με την ίδια πρακτική. «Κινούμενος από τα αυτά του πατριωτισμού αισθήματα» καταβάλλει άλλα 100 ολλανδικά φλωριά δια να χρησιμοποιηθούν «εις οποιοδήποτε» εκπαιδευτικό κατάστημα εγκριθεί από την Κυβέρνηση.²³³ «Ωνυσιμότερη» γίνεται η προσφορά του Δ. Τζομπάνογλου, ομογενούς στη Βλαχία, ο οποίος διέθεσε την περιουσία του σε κληροδότημα 500 φλωριών στο πιο πτωχό σχολείο της Ελλάδας.²³⁴

Ο κλάδος της εκπαίδευσης, στην οποία κατευθύνονται πολλά κληροδοτήματα δεν δηλώνεται, είτε γιατί τα στοιχεία της δωρεάς είναι ελλιπή, είτε γιατί πολλοί ευεργέτες συνειδητά δεν επιλέγουν συγκεκριμένο τομέα ή βαθμίδα εκπαίδευσης. Έτσι, συχνά παρατηρούμε στις διαθήκες ή στις δωρητήριες επιστολές τους φράσεις, όπως «εις το Έθνος». Άλλοι πάλι δηλώνουν καθαρά, καθένας με τον ιδιαίτερο τρόπο του πως επιθυμία τους είναι η κάλυψη εθνικών αναγκών, την προτεραιότητα των οποίων αφήνουν στην κρίση της πολιτείας. Συνήθεις φράσεις που δηλώνουν την κατεύθυνση της δωρεάς είναι: να διατεθούν «κατά το δοκούν.. υπέρ των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων»,²³⁵ ή «όπου ένεστι καταλληλότερον υπέρ των αναγκών της πατρίδας»,²³⁶ ότι «το δώρημα εις τα

²³¹ ΑΤΕ, Φάκ.1864/88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

²³² ΑΤΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Επιστολή της 2 Ιουνίου 1848 του Ιω. Ρώμα από Ιάσιο προς το «Βασιλικόν επί των εξωτερικών σχέσεων και τον Βασιλικόν Οίκον Υπουργείων».

²³³ Παραθέτουμε τμήμα της επιστολής του Ιωάννη Ρώμα της 2 Ιανουαρίου 1848: «Από ζήλον προς την πατρίδα κινούμενος εις τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα κατέβαλαν ποσότητα 100 ολλανδικά φλωριά ως αντίγραφον της παραλαβής υπογεγραμμένης υπό τον Υψηλάντου, λαμβάνω την τιμήν να την εσωκλείσω. Τας δυσχερείς όμως παρούσας περιστάσεις του έθνους βλέπων όχι μόνον ουδεμίαν απαίτησιν εξαιτούμαι ως το έγγραφον υπόσχεται, αλλά προσέτι κινούμενος από τα αυτά του πατριωτισμού αισθήματα καταβάλλω και άλλη ομοία ποσότητα εξ 100 ολλανδικών φλωριών δια να χρησιμεύσουν εις οποιοδήποτε εκπαιδευτικόν κατάστημα εγκριθή παρά της Κυβερνήσεως και τα οποία χρήματα βρίσκονται σε παρακαταθήκη παρά του φιλογενεστάτου κυρίου Πολυαίνη ομού με άλλα σνηχθέντα παρομοίως από διαφόρους ομογενείς της Βεσσαραβίας. Προς τούτοις υπόσχομαι να δίδω τον καθέκασταν χρόνον ανά 120 δραχμές εις το κατάστημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας». ΑΤΕ, Φάκ.1848/88,1 έγγραφο 2880 της 2 Ιανουαρίου 1848 (επιστολή Ιωάννη Ρώμα προς το ελληνικό προξενείο Μολδαβίας).

²³⁴ ΑΤΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 80 της 16 Ιουλίου 1849 (Το «εν Βλαχία και Μολδαβία Βασιλικό Γενικό Προξενείο Ελλάδος» προς το υπουργείο Εξωτερικών). Επιστολή της 16 Ιουλίου 1849 του υποπρόξενου, Γ. Καλλιστράτη από το Βουκουρέστι, ΑΤΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850 και ΓΑΚ-Κλάδος Β' (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21 και θυρίδα 27, φάκελος 19 της 14 Ιουλίου 1849 (αντίγραφο διαθήκης) και θυρίδα 106, φάκελος 4-ό.και 16-19, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849.

²³⁵ ΑΤΕ, Φάκ.1857/88,2β, έγγραφο 138 της 23 Φεβρουαρίου 1858.

²³⁶ Ως «πρώτη προσφορά» του ο Ν. Παυλής, βαθύπλουτος ομογενής με την αγγλική υπηκοότητα έστειλε 2.500 φράγκα στο Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. ΑΤΕ, Φάκ.1881/88,1,

φιλανθρωπικά καταστήματα Αθήν-ας., η εκλογή της διάθεσης αυτού αφιέται εις την έγκρισιν της Υμετέρας Εξοχότητας»,²³⁷ ή «προς την φίλην πατρίδα μου Ελλάδα για αγαθοεργίες».^m

Υπάρχουν επίσης εκείνες οι περιπτώσεις, που λόγω της αδυναμίας υλοποίησης κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ή λόγω ύπαρξης άλλων επειγουσών αναγκών της ελληνικής εκπαίδευσης η υλοποίηση της βούλησης του ευεργέτη δεν ικανοποιήθηκε με ακρίβεια ή κατευθύνθηκε σε διαφορετικό από την επιθυμία του ευεργέτη τομέα.²³⁹ Το κληροδότημα των 10.000 δραχμών λόγου χάρη, του Ιωάννη Κουμανούδη, εμπόρου στο Βελιγράδι, προοριζόμενο για κοινωφελή καταστήματα, μεταξύ των οποίων και εκπαιδευτικά, χρησιμοποιήθηκε τελικά στην ανέγερση ιερού ναού.²⁴⁰

Προέλευση ευεργετών που αφιερώνουν «στο Έθνος»				
ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ	ΑΓΝΩΣΤΟ
116	28	14	5	6
68,63% '	14,11%	9,62%	2,80%	4,82%

Πίνακας 5.

Στην κατανομή των ποσοστών ανά δεκαετία η κατεύθυνση αυτή αφορά στους φιλέλληνες μόνο μέχρι και τη δεκαετία 1830-1840. Από την άλλη πλευρά, τα ποσοστά παραμένουν σε υψηλά επίπεδα, όσον αφορά στους ευεργέτες του εξωτερικού από το διάστημα 1870 μέχρι το 1890. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ένα σημαντικό ποσοστό ευεργετών (28,53%) είναι έγγαμοι σε ανιχνεύσιμο ποσοστό 48% περίπου από αυτούς με προεξάρχουσα επαγγελματική κατηγορία τους επιχειρηματίες-εμπόρους.²⁴¹

9. Είδος και μορφή ευεργεσίας

«Όπου γης και αν κατώκει επί της εποχής των Ζωσιμάδων συγγραφεύς τις Έλλην δυνάμενος να ωφελήση το έθνος δια της εκδόσεως συγγραμμάτων του και στερούμενος των προς τούτο πόρων, οίκοθεν

.....
 έγγραφο 83, (ελληνικό προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών. Επιστολή Ν. Παυλή της 2 Ιουλίου 1881).

²³⁷ ΑΤΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 8861 (ελληνικό προξενείο Αιγύπτου (Ζυγομαλάς) προς Σπυριδώνα Βαλαωρίτη, Υπουργό Εξωτερικών).

²³⁸ Προσφορά σε χρηματικό ποσό και βιβλία του Apollon Redhine, πρώην υποδιοικητή Νομού στη Μόσχα. ΑΤΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 58 της 10 Απριλίου 1850, (ελληνικό προξενείο Μόσχας προς το υπουργείο Εξωτερικών) και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελος 16-19 και 17.

²³⁹ Ενώ η δωρεά των 1000 δραχμών, λόγου χάρη, του Αγγέλου Χριστοδούλου το 1843 προοριζόταν για ναό της Θεοτόκου της νήσου Κέας, ο Δήμος Κέας τα δαπάνησε στην οικοδόμηση σχολείου δημοτικού. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 193, φάκελος 3, έγγραφο 4511 της 30 Νοεμβρίου 1843.

²⁴⁰ ΑΤΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 5161 της 1 Ιουλίου 1858 (περιέχει την από την Κυβέρνηση αποδοχή του κληροδοτήματος).

²⁴¹ Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1.

εφρόντιζον ούτοι και ανεκάλυπτον αυτόν; και παρέσχον τους προς έκδοσιν πόρους».

Γούδας,ό.π., Ζωσιμάδαι, τόμος Γ', σ.19.

Εκτός από τη γεωγραφική διασπορά, διακρίνουμε την ειδολογική διασπορά, τη διασπορά δηλαδή της ιδιωτικής βούλησης σε μία ή περισσότερες δωρεές και κληροδοτήματα «εν ζωή» ή «μετά θάνατον». Με τον όρο «είδος» δωρεάς εννοούμε το σκοπό, στον οποίο επενδύταν η οποιασδήποτε μορφής βοήθεια, η οποία χαρακτηρίζεται από αυτόν.

Η πλειονότητα των ευεργεσιών στην εκπαίδευση προοριζόταν, σύμφωνα με τη θέληση του διαθέτη, στη σύσταση (7,84%) τη συντήρηση (60,09%)²⁴² εκπαιδευτικών καταστημάτων, στη μισθοδοσία διδασκάλων (2,16%), την κάλυψη της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, τη σύσταση βιβλιοθηκών, την έκδοση συγγραμμάτων. Κατά τον Πέτρο Μωραϊτίνη υπολογίζονται σε εκατοντάδες χιλιάδες φράγκα οι γενναιόδωρες συνεισφορές που είχαν δοθεί μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1870 για την εκτύπωση βιβλίων,²⁴³ τη δημιουργία²⁴⁴ ή τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών και των μουσείων,²⁴⁵ τη χορήγηση υποτροφιών κατόπιν διαγωνισμού συνήθως (6,45%).

²⁴² Η παραγγελία του διαθέτη για συντήρηση ενείχε την έννοια πολλές φορές και της ανέγερσης μέρους ή και όλου του σχολικού κτιρίου εκ νέου, όταν το παλιό ήταν εξαθλιωμένο. Είναι δυσεπίτευκτο, αν όχι ανεπίτευκτο, να υπολογιστούν τα έξοδα μόνο της ανέγερσης ή της συντήρησης ξεχωριστά, εξ ου και το μεγάλο ποσοστό συντήρησης.

²⁴³ Σημαντικότερη προσφορά στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στον τομέα αυτό ήταν η δωρεά των αδελφών Ζωσιμάδων, των 100.000 ρουβλίων (270.210 δραχμές) για την έκδοση και αγορά αναγκαίων βιβλίων και τόμων διαφόρων συγγραφέων για τη μόρφωση ελληνοπαίδων. ΓΑΚ, Πρωτόκολλο των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας, αρ.174 της 7 Νοεμβρίου 1829, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20, έγγραφο του 1829, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 145, φάκελος 10, έγγραφο 24478. Η τάση ενίσχυσης της παιδείας μέσα από την αγορά και την έκδοση βιβλίων χαρακτηρίζει και τα άλλα αδέρφια. Οι συνολικές ευεργεσίες, λόγου χάρη, του Ζώη Ζωσιμά ανέρχονταν σε 126.000 ρούβλια. Το μεγαλύτερο ποσοστό το διέθεσε σε εκδόσεις βιβλίων και στη χώρα υποδοχής, όπως έδωσε στην πρακτικοεμπορική Ακαδημία για τη μισθοδοσία δασκάλου ελληνικής γλώσσας 20.000 ρούβλια και τα αναγκαία βιβλία από τους ετήσιους τόκους. Πάνω από 6.000 ρούβλια προσέφερε για την τύπωση τόμων επιστημονικών ερευνών της Αυτοκρατορικής Εταιρείας Φυσικών, πάνω από 12.000 ρούβλια στο Γυμνάσιο της Μόσχας για σύσταση τάξης, όπου να παραδίδονται τα ελληνικά γράμματα, καθώς και βιβλία σε όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Μόσχας. Στεφ,Μπέττη, ό.π., σσ.55-56. Με το κληροδότημα των 40.000 ρουβλίων του Θεοδοσίου ο Αναστάσιος Ζωσιμάς «γνωστής γενομένης της αξίας των συγγραμμάτων του Ευγενίου Βουλγάρεως, ανεδέχθη την δαπάνην της εκδόσεως πάντων σχεδόν τούτων..», όπως και το 1796 επίσης «εξ ονόματος πάντων των αδελφών» στήριξε οικονομικά την έκδοση των «Κυριακοδρομιών» του Θεοτόκη. Γούδας, ό.π., Ζωσιμάδαι, τόμος Γ, σ.17. Οι ποικίλες εκδόσεις των Ζωσιμάδων και η δωρεάν διανομή των βιβλίων τους σε μαθητές και δασκάλους «ηρέθισαν οπωσούν την άμιλλαν του άλλου αναισθήτου πλούτου εις μίμησιν των έργων των», ώστε παρατηρήθηκε τότε ένας «εκδοτικός οργανισμός» για «το φωτισμό και την πνευματική Αναγέννηση του Έθνους». Ο.π., σ.89. «Όπου γης και αν κατώκει επί της εποχής των Ζωσιμάδων συγγραφεύς τις Έλλην δυνάμενος να ωφελήση το έθνος δια της εκδόσεως συγγραμμάτων του και στερούμενος των προς τούτο πόρων, οίκοθεν εφρόντιζον ούτοι και ανεκάλυπτον αυτόν, και παρέσχον τους προς έκδοσιν πόρους». Γούδας, ό.π., Ζωσιμάδαι, τόμος Γ', σ.19. Για την πρώτη έκδοση (1796) ακολούθησαν σε διάστημα μισού αιώνα μακρά σειρά εκδόσεων ελλήνων και ξένων συγγραφέων που έγινε «φιλοτιμώ δαπάνη των Αδελφών Ζωσιμάδων επί τω διανεμηθήναι δωρεάν τοις φιλεπιστήμοσιν Ελλήνων νεανίσκοις», καθώς χαρακτηριστικά γράφουν οι περισσότερες εκδόσεις. Στέφ. Μπέττη, ό.π., σ.65. ΑΥΕ, Φάκ.1833/88,1,

Όσον αφορά στις υποτροφίες, πέρα από τις αναγκαίες προϋποθέσεις στην επιλογή των υποψηφίων σπουδαστών, όπως τα χρηστά ήθη, η ένδεια, η ευφυΐα, η καλή επίδοση και άλλα, ως βασικός όρος *dux* να δοθούν ήταν συνήθως η υποχρεωτική άσκηση του επαγγέλματος, στο οποίο εξειδικεύονταν με την εκπαίδευσή τους και η προσφορά των επιστημονικών προσόντων και γνώσεων τους στο χώρο της γενέτειράς τους, η οποία ως επί το πλείστον ταυτιζόταν με εκείνη του ευεργέτη. Επιβάλλονταν συχνά συγκεκριμένες επιλογές του δωρητή, όπως το είδος, ο χρόνος των σπουδών, το εκπαιδευτικό ίδρυμα εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, ο τρόπος και η διαδικασία των διαγωνισμών, κριτήρια της αξιολόγησης των μαθητών. Αντιπροσωπευτικό το παράδειγμα της Ελένης Αρμενου, κόμισσας Μοντσενίγου, η οποία το 1840 δίνει υποτροφίες σε νέους (12-14 ετών)²⁴⁶ από την πόλη της Κέρκυρας «ενδεών, αλλά τίμιων οικογενειών, αξιέπαινους ένεκα χρηστοθήειας, επιθυμούντας ν' αφιερωθούν εις τα μαθήματα, και επιτηδείους να το περιποιηθούν με διακεκριμένην ευδοκίμησιν παν ούτινος δύνανται να έχουν ανάγκην δια να λάβουν πλήρη αγωγήν περί την Ηθικήν, Γράμματα και Επιστήμας..», όρισε «το Κοινοβιακόν Γυμνάσιον», όπου θα σπούδαζαν οι επιλεγόμενοι νέοι να το εκλέξουν οι εκτελεστές της διαθήκης στην Ελβετία, τόπο που διέθετε πλήθος από άριστα εκπαιδευτήρια και φημιζόταν για το ήθος των

.....
έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 (Η «επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματεία» προς την «επί των Εξωτερικών Γραμματεία», μέσω της οποίας ο Σπ. Τρικούπης στέλνει ευχαριστίες στον Ν. Ζωσιμά που βρισκόταν στη Νίζνα της Ρωσίας «υπέρ των αποσταλέντων παρ' αυτού δωρεάν εις το Έθνος βιβλίων» και δίνει οδηγίες για την ασφαλή αποστολή τους).

Ενδιαφέρον παράδειγμα επίσης αποτελεί η σημαντική δωρεά το 1861 του Δημητρίου Βερναρδάκη, μεγαλέμπορα, μεγαλοκτηματία και αξιωματικού του ρωσικού στρατού, ο οποίος «*συμφώνως τη γνώμη πολλών ελλήνων λ αγίων*» αναδέχτηκε την εκτύπωση των κλασικών ελλήνων συγγραφέων «*μετά των αρίστων σχολίων των τε Ελλήνων και Ευρωπαϊών φιλολόγων προσφέραη' κατ' έτος προς τούτο επί δέκα έτεσιν*». ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 5743, (αχρον.) υπουργείο Εξωτερικών προς την ελληνική πρεσβεία Πετρούπολης και Φάκ.1861/ 88,1, έγγραφο 290 της 2 Σεπτεμβρίου 1960 και έγγραφο 5477 της 21 Αυγούστου 1858 και Φάκ.1872/88,1 έγγραφο 349 της 9 Δεκεμβρίου 1872. Βλ. κεφ. «*Το Τιμαλφέστερον, η Παιδεία*», σσ.345-346,375.

²⁴⁴ Η δημιουργία μιας βιβλιοθήκης γινόταν έναυσμα για μία επακόλουθη σειρά προσφορών σε χρήματα και βιβλία, των οποίων η παρουσία βοηθούσε τη λειτουργία της. Αποτελούσε αυτό βούληση του ίδιου του ιδρυτή-ευεργέτη. «*Η εν λόγω βιβλιοθήκη δέον να φέρει το όνομά μου και να καλήται «Κοργιαλένιος βιβλιοθήκη» ελπίζω δε, ότι οι συμπολίται μου θέλουσι δια δωρεών ή κληροδοτημάτων ευεργετεί αυτήν, ώστε να καταστή χρήσιμος δια την εκπαίδευσιν και βελτίωσιν των συμπολιτών μας*»: ήταν η επιθυμία του Κοργιαλένιου το 1910, ο οποίος διχθεσε 10.000 λίρες Αγγλίας για την ίδρυσή της. Άρθρο 26 της διαθήκης της 15 Ιουνίου 1910, ό.π..

²⁴⁵ Ρ. Moraitinis, La Grece..σ^Λ., σ.119. Από τη χρηματοδότηση ποικίλων εκδόσεων και τη δωρεάν διανομή των βιβλίων τους σε μαθητές και δασκάλους - πρακτική πολλών μετέπειτα κληροδοτών -, μέχρι τη σύσταση σχολικών ή δημοτικών βιβλιοθηκών με χρηματικά ποσά ή δωρεές προσωπικών συλλογών βιβλίων και βιβλιοθηκών υπάρχει η κλιμάκωση της συνεισφοράς σε όλες τις κατηγορίες μεγέθους της ευεργεσίας, από τη «*μικρή*», έως την «*πολύ μεγάλη*». Για τη διάκριση αυτή των κατηγοριών των ευεργετών βλ. παραπάνω, σ.141. Παράδειγμα «*πολύ μεγάλης*» ευεργεσίας αυτής της μορφής αποτελεί η ιδιότυπη ομώνυμη Βιβλιοθήκη Γρ.Μαρασλή, για την οποία δαπάνησε ο ευεργέτης πάνω από ένα εκατομμύριο για μια δεκαετία (1897-1909) για την έκδοση μεταφρασμένων στην ελληνική γλώσσα επιστημονικών συγγραμμάτων από άλλες γλώσσες, αλλά και πρωτοτύπων υπό τη διεύθυνση του λογίου εκπαιδευτικού της Οδησσού, Λύσανδρου Γ.Χατζηκώνστα. Εφ. Αθήναι της 2 Μαΐου 1907 και Κ.Παπουλίδης, *Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής*, ό.π.

²⁴⁶ Αφιέρωσε μαζί κεφάλαια, τα οποία με την αξία των τιμαλφών ανέρχονταν στο υπέρογκο ποσό των 1.000.000 αυστριακών λιρών. Με την εκκαθάριση η περιουσία της άγγιζε τις 41.475 λίρες στεργλίνες ή 1.148.862 παλαιές δραχμές. ΜΗΚ,Γ'78, σ.395.

κατοίκων του. Η ευεργέτιδα απαιτεί «το Γυμνάσιον να ήναι εις Νομόν, ένθα να ομιλήται η Γαλλική Γλώσσα», να διδάσκονται όλη τη σειράν των γυμνασιακών και φιλοσοφικών μαθημάτων και, εκτός από την ελληνική και λατινική γλώσσα, να σπουδάζουν τη γαλλική, τη γερμανική και την αγγλική και «να λαμβάνουν αυτόθι την καλητέραν ηθικτ/ν αγωγήν». Αφηνε στην ελεύθερη επιλογή του υποψηφίου την επιστροφή του στην πατρίδα ή τη συνέχιση των σπουδών στις ιατρικές, νομικές και μαθηματικές επιστήμες για άλλα τέσσερα με πέντε έτη στις ευρωπαϊκές χώρες αφήνοντας την ελευθερία στον κάθε νέο να εκλέξει τόσο τον επιθυμητό κλάδο σπουδών, όσο και τη Σχολή, όπου σκόπευε να εκπαιδευθεί.²⁴⁷ Με τον ιδιαίτερα εμπειρικό του τρόπο ο Χρήστος Αντύπας ζητούσε στη διαθήκη του το 1845 αξιοκρατικά κριτήρια επιλογής των υποψηφίων, πτωχών νέων «από Λευκάδα και να εξακολουθή τούτο αιωνίως» μετά από αμερόληπτες εξετάσεις ενώπιον ειδικής επιτροπής και του διευθυντή του σχολείου.²⁴⁵ Και τα δύο αυτά όμως παραδείγματα δεν πρέπει να εξετάζονται έξω από το χώρο και το χρόνο, όπου ανήκουν και να αποσυνδέονται από τη δομή τόσο του εκπαιδευτικού συστήματος που επικρατούσε στην Επτάνησο, όσο και της διαμορφωμένης από διαφορετικές ιστορικές και πολιτιστικές συγκυρίες κοινωνίας

Στους διάφορους τομείς της εκπαίδευσης η ευεργεσία στο «είδος» της υποτροφίας παρουσιάζει την εξής εικόνα:

Υποτροφίες (1829-1913)		
Τομέας εκπαίδευσης	Αριθμός ευεργετών	Ποσοστό επί των τομέων
ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	30	27,27%
ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ	3	2,72%
ΙΕΡΑΉΚΗ	20	18,18%
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	17	15,45%
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	3	2,72%
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	16	14,54%
ΤΕΧΝΙΚΗ	11	10%
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	4	3,63%
ΕΜΠΟΡΙΚΗ-ΝΑΥΤΙΚΗ	4	3,63%
ΑΓΝΩΣΤΟΣ	2	1,81%

²⁴⁷ Άρθρο Γ' και άρθρο ΙΑ' της διαθήκης της Ελένης Αρμενου, κόμισσας Μοντσενίγου της 27 Απριλίου 1840. ΜΗΚ,Γ'78, σ.395, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.176. Ο διαγωνισμός μεταξύ νέων 12-14 ετών όρισε να γίνεται ανά διετία, με προϋπόθεση τη γνώση της γαλλικής γλώσσας. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 705, υπφ.3, έγγραφο της 2 Μαρτίου 1914.

²⁴⁸ Συγκεκριμένα όριζε «να σπουδάζει εις πτωχός νέος από Λευκάδα και να εξακολουθή τούτο αιωνίως» μετά από εξετάσεις. Οι νέοι αυτοί να είναι εφοδιασμένοι και «τελειωμένοι» από όλα τα μαθήματα του δευτερεύοντος σχολείου. Την προσδιορισμένη ημέρα να παρευρίσκονται στο δεύτερο σχολείο για να δώσουν εξετάσεις με την παρουσία των επιτρόπων «των εξεταζόμενοι από τον Διευθυντήν τον άνω σχολείου, και ο δώσας τας καλλιοτέρας εξετάσεις αυτός να πέμπεται, πάντοτε όμως αι εξετάσεις να γίνονται αμερόληπτοι, ουδέ μέσα να εισχωρούν, αλλ' η αξία των». Άρθρο 4 της διαθήκης του Χρήστου Αντύπα της 25 Ιανουαρίου 1845. ΜΗΚ,Γ'43, σ.260, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.165, ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 1837 και 2330 της 20 Μαρτίου 1914.

ΤΟΜΕΑΣ	
ΣΥΝΟΛΟ	110

Πίνακας 6,

Σημαντική ήταν η εκπαιδευτική προσφορά στο «είδος» της χρηματοδότησης των αθλοθετημάτων και βραβείων σε μαθητές που διέπρεπαν μετά από συγκεκριμένο διαγωνισμό τον σχολείου τους ή των σχολείων της περιοχής, όπου φοιτούσαν. Το είδος αυτό της προσφοράς καταλάμβανε το 1,68% του συνόλου.²⁴⁹ Η αθλοθέτηση ή «θέσπιση διαγωνίσματος» ανάμεσα στους μαθητές πάνω σ' ένα θέμα επιλεγόμενο από τον ίδιο ή από επιτροπή του εκπαιδευτικού καταστήματος ή του Πανεπιστημίου και η βράβευσή του, η οποία συνήθως ήταν χρηματικό ποσό, δωρεά βιβλίων²⁵⁰ ακόμη και χρηματοδότηση υποτροφιών, είχε ως στόχο για τους περισσότερους ευεργέτες την πρόκληση άμιλλας μεταξύ των μαθητών θεωρούμενης ως σημαντικού παράγοντα προόδου της παιδείας, καθώς και την παραγωγή πνευματικού έργου σε συγκεκριμένο τομέα που όριζαν οι αθλοθέτες-δωρητές, πολλές φορές με συγκεκριμένο τίτλο. Στην περίπτωση των αθλοθεσιών πολλοί δωρητές προχωρούσαν σε λεπτομερή καθορισμό των βραβείων, του τρόπου, χρόνου και συνθηκών της όλης διαδικασίας των διαγωνισμών. Το βραβείο συνήθως ήταν χρηματικό ποσό ή δωρεά βιβλίων, ακόμη και χρηματοδότηση υποτροφιών.²⁵¹

Αθλοθεσίες με λογοτεχνικά, φιλολογικά ή ιστορικά θέματα θεσμοθετημένες από κεφαλαιούχους Έλληνες υπήρξαν, λόγου χάρη, εκείνη της ποίησης θεσπισμένη το 1850 από τον Αμβρόσιο Ράλλη στην Τεργέστη «...εις καλλιέργειαν της ηθικής και κομψής ποιήσεως και την προς ταύτην αναλόγον νεοελληνικής γλώσσης.. μικρόν τι ποιήσεως γέρας»,²⁵² οι Δοσίιοι

²⁴⁹ Βλ. Παράρτημα 1.

²⁵⁰ Σημαντική ήταν η προσφορά της βιβλιοθήκης «αφιερωθείσης εις το Έθνος» των βαρόνων αδελφών Σακελλαρίου το 1833. ΑΥΕ, Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 138 της 20 Μαρτίου 1833, έγγραφο 116 της 9 Μαρτίου 1833, ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 25, φάκελος 2, έγγραφο 2606, έγγραφο 5337 της 15 Απριλίου 1835, θυρίδα 185, φάκελος 1, έγγραφο 2858 της 16 Νοεμβρίου 1836, έγγραφο 1160 της 4 Νοεμβρίου 1835, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 55, Σχολικά, έγγραφο της 29 Δεκεμβρίου 1832. Διαπιστώνουμε τη δωρεάν αποστολή βιβλίων από τους αδελφούς Ζωσιμά κατά την πρώτη δεκαετία από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Παράδειγμα, η αποστολή 700 σωμάτων της πραγματείας του Οικονόμου «Περί γνήσιας προφοράς της ελληνικής γλώσσης», εκ των οποίων τα 100 προορίζονταν για τα Ιωάννινα. ΑΥΕ, Φάκ.1834/88,1, έγγραφο της 9 Νοεμβρίου 1834. Προσφορές φιλελλήνων σε βιβλία, όπως του Αρρόλον Redhine, πρώην υποδιοικητή Νομού στη Μόσχα. Φάκ.1850 /88,1 έγγραφο 58 της 10 Απριλίου 1850, (ελληνικό προξενείο Μόσχας προς το υπουργείο Εξωτερικών), ΓΑΚ, Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελος 16-19 και φάκελος 17. Πολλοί έλληνες και ξένοι λόγιοι έστελναν συγγράμματα τους. Ομαδικές επίσης ήταν οι προσφορές βιβλίων σε πολλά σώματα το καθένα, αναγκαίων για την εκπαιδευτική διαδικασία. Η δωρεά των 150 δειγμάτων λατινικής γραμματικής το 1834 εκ μέρους των Αναστάσιου Γαλατίδη, Ζώη Χαράμη και Αναστασίου Δημ. Δου[ρού]τη είναι ένα τυπικό παράδειγμα. ΑΥΕ, Φάκ.1834/88,1, έγγραφο 2321 της 7 Σεπτεμβρίου 1834. Οι δωρεές βιβλίων και ολόκληρων βιβλιοθηκών συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

²⁵¹ «...Κληροδοτώ μετσχάς δύο αρ.2 της Εθνικής Τραπέζης εις το Γυμνάσιον Ερμονπόλεως, τα μερίσματα των οποίων κατατιθεμένων παρά τη Εθνική Τραπέζη θέλουσι χρησιμεύση εις την απονομήν κατ' έτος βραβείων εκ διδασκικών βιβλίων εις τους αριστεύσαντας μαθητάς του Γυμνασίου Ερμουπόλεως». είναι η προσφορά του Πέτρου Κοσκορρόζη προς το Γυμνάσιο της Σύρου. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 2, ό.π. Διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη 1901 και ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

²⁵² Το γέρας ανερχόταν σε 1000 δραχμές ετησίως στον υποψήφιο που αρίστευσε στην ποίηση. ΓΑΚ, Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22. Επιστολή της 6 Μαΐου 1850 και έγγραφο 8142 της 18

διαγωνισμοί του Κωνσταντίνου Δοσίου, Λογίου και πολιτευτή,²⁵³ η φιλολογική αθλοθεσία του μεγαλέμπορου, δικαστή και βουλευτή Δούμας της Οδησού, Θεόδωρου Ροδοκανάκη,²⁵⁴ η σχετική με τα χριστιανικά ήθη του Κωνσταντίνου Νικόδημου, αντιναυάρχου,²⁵⁵ το διαγώνισμα συγγραφής βοηθημάτων για την εμπορική ναυτιλία επιχορηγούμενο από το κληροδότημα του Γεωργίου Κατελούζου, ομογενούς στο Βουκουρέστι από τη Δημητσάνα,²⁵⁶ το διαγώνισμα για τους ναυτικούς αγώνες του 1821, το οποίο θέσπισε ο ιατρός Πέτρος Κοσκορρόζης, κ.α.²⁵⁷ Ο τελετουργικός χαρακτήρας που δινόταν στη διαδικασία της απονομής δε φαίνεται να είχε απλά την προβολή του θεσμού αυτού, αλλά και την πρόκληση του ενδιαφέροντος και της άμιλλας μεταξύ των μαθητών.²⁵⁵ Πολλές δωρεές του Κοργιαλένιου δεν έχουν καταγραφεί Τον Απρίλιο του 1904 μετά από την προτροπή του Δημήτριου Βικέλα ο Κοργιαλένιος αθλοθέτησε διαγώνισμα συγγραφής βιβλίου με θέμα τον Ιωάννη Καποδίστρια, ως πρώτο θεμελιωτή της Δημοτικής εκπαίδευσης.²⁵⁹ Η βράβευση πραγματοποιήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1908 στο «Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων».²⁶⁰

Αυγούστου 1850 επιστολή αρ.8710 της 10 Αυγούστου 1850 και 10272 της 9 Ιανουαρίου 1850 και έγγραφο 8716 της 11 Αυγούστου 1850 (περιγραφή Διαγωνίσματος).

²⁵³ Τους θεσμοθέτησε το 1871 με τη διαθήκη του. Περιλάμβαναν πέντε θέματα, από τα οποία το ένα αφορούσε στην ελληνική βιομηχανία. Γεώργιος Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1977, σ.51.

²⁵⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 510 της 1 Μαρτίου 1890 και 5299 της 5 Μαΐου 1890 και Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π.*, σ.52. Ο Πέτρος Μωραϊτίνης αναφέρεται σε εννέα επιπλέον αθλοθεσίες πάνω σε διάφορα θέματα χωρίς να τις κατονομάζει- Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σ.119.

²⁵⁵ Έστειλε 100 ρούβλια στο Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν...Η Δράσις..ό.π., σ.154.

²⁵⁶ Κατάθεση έγινε των 4.000 δραχμών στην ΕΤΕ την 2 Σεπτεμβρίου 1870. Έκθεσις του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων 1869-1871, σ.71 κ.ε., όπου ορίζονται διαγωνισμοί και όροι συγγραφής και Έκθεσις του έτους 1876-1877, σσ.143-154, όπου δημοσιεύεται λόγος του Κ.Ν. Κωστή την 30 Μαΐου 1876 «*επί τη απονομή του άθλου του Κατελουζείου διαγωνίσματος*». ΑΥΕ, Φάκ.1873/ 88,1, έγγραφο 710 της 5 Ιουνίου 1873, Φάκ.1870/ 88,1, έγγραφο 1256 της 29 Απριλίου 1870 και Φάκ.1878/ 88,1, έγγραφο (άνευ ημερομ.). Ο ίδιος ο Γ. Κατελούζος είχε φοιτήσει στην αρτισύστατη Σχολή Ευελπίδων, αλλά δεν ακολούθησε το στρατιωτικό στάδιο και μετανάστευσε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου απέκτησε μεγάλη περιουσία. Βασικό του έργο ήταν η «*ιδίαις δαπάναις έκδοσις και διοήομη εις τα απανταχού σχολεία της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος του παρ'αυτού σχεδιασθέντος χάρτου της Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Θράκης και Κρήτης*». Ετιμελήθηκε επίσης τα της κληροδοσίας Π. Τριανταφυλλίδη. (ΑΥΕ, Φάκ.1873/88,1,ό.π.). Με τη σύσταση του προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου έγινε θερμός συνεργάτης και πράκτοράς του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν..Η Δράσις..ό.π., σσ.86,175.

²⁵⁷ ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδοτήματα διάφορα/ 2, ό.π. (Διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη 1901).

²⁵⁸ «*Η απονομή των βραβείων θέλει γενέσθαι εις την αίθουσαν του Γυμνασίου δημοσίως κατά τη δευτέραν Κυριακήν του μηνός Οκτωβρίου επί παρουσία των αρχών της πόλεως προσκαλούμένων επί τούτω και...εν η αθρόα παρουσία θέλει ενισχύση την εμίν πρόθεσιν προς διέγερσιν της ευγενούς άμιλλης της σπουδαζούσης νεολαίας*». Άρθρο 4° (στο 1) διαγώνισμα στο Πανεπιστήμιο για ναυτικούς αγώνες του 1821). ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 2, ό.π. Στοιχεία για το έργο του και τη βιογραφία του στο Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκορρόζης, εξέχουσα αγαθοποιός φυσιογνωμία της Σύρου, Νάξος 1966.

²⁵⁹ Η Μελέτη, Μηνιαίον δημοσίευμα (1907-1912) εν Αθήναις 1908, ό.π., σσ.61,63.

²⁶⁰ Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.263.

Τα κίνητρα δεν είναι ενίοτε ασύνδετα με προσωπικές φιλοδοξίες ή επιδιώξεις των χορηγών,²⁶¹ όπως εκείνη του υπουργού των Οικονομικών, Αλέξανδρου Κοντόσταυλου, τον Οκτώβριο του 1860 υπέρ αγωνοθετημένων έργων καλλιτεχνικών των μαθητών Πολυτεχνικού σχολείου.²⁶²

Δεν έλλειπε ως μορφή ευεργεσίας η παροχή χρήσιμου υλικού εξοπλισμού, όπως επίπλων, σκευών, ενδυμασίας (2,27%) με ιδιαίζουσα πολλές φορές χρήση σε σχολεία, αλλά και σε μαθητές, καθώς και οι ιδιαιτερότητες των προσφορών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν το χρυσοκέντητο Επιτάφιο του Σωτήρος, εικόνες ιερά σκεύη, άμφια του Αλέξανδρου Πλακίδα το 1849,²⁶³ τα «κίνητρα πράγματα της οικιακής οικονομίας» και οι Αρχιερατικές στολές και ιερά αντικείμενα της Ιωάννας Α. Γεωργιάδου από τη Νήσο Μεσσηνίας το 1909,²⁶⁴ ή ο «μικρός οικίσκος», κατάλληλος για κατοικίαν του σχολάρχου, είτε άλλου δασκάλου του «Γερολυμάτειου σχολαρχείου» που ίδρυσε ο Ι. Γερολυμάτος από Κεφαλονιά το 1917, πρόξενος της Αγγλίας στο Χαράρ της Αβησσυνίας.²⁶⁵

Ανάμεσα στις προσφορές αναγκαίου εποπτικού υλικού σε σχολεία συγκαταλέγουμε την προσφορά του Στέφανου Ζαφειρόπουλου από την Κωνσταντινούπολη, μεγαλέμπορου και τραπεζίτη στη Μασσαλία,²⁶⁶ ο οποίος ανέλαβε με δική του δαπάνη την έκδοση των ιστορικών και γεωγραφικών πινάκων του γερμανού χαρτογράφου Heinrich Kippert (1888-1899).²⁶⁷ Τυπώθηκαν «επί το τελειότερον τυπικώς και ουσιαστικώς επεξεργασμένων», για την δωρεάν διανομή τους στα σχολεία «της δούλης κυρίως Ελλάδος, όπου οι ομόφυλοι παίδες ηδύναντο να διδάσκωνται επί των πινάκων εκείνων τας περιπετείας όσας υπέστη συν τω χρόνω

²⁶¹ Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.309,364,385.

²⁶² Η προσφορά ανερχόταν στις 1000 δραχμές ετησίως «για αρκετά έτη». Λύσανδρος Καυτατζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου, έτους 1857, Αθήναι 1857. Επίσης, βλ κεφ. Κίνητρα, σ.364 και Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.669.

²⁶³ Η συνολική αξία τους ανερχόταν στις 16.000 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1849/ Δ60, έγγραφο 923 της 2 Απριλίου 1849, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Εκτός από αυτά, άφησε στο ελληνικό κράτος για την εκπαίδευση «τον Έθνονος» 412.000 φράγκα. ΑΥΕ, Φάκ. 1878/88,1, έγγραφο 118 της 12 Φεβρουαρίου 1878.

²⁶⁴ Εκτός από προσφορά οικοπέδου αξίας 10.000 δραχμών υπέρ του Αμαλίου Ορφανοτροφείου η Ιωάννα Α. Γεωργιάδου προσέφερε «...εις το ίδιον Αμαλίειον τα ευρεθησόμενα κίνητρα πράγματα της οικιακής οικονομίας, μάρτια, έπιπλα, σκεύη οικονομίας κλπ. να διανεμηθώσιν ως προίξ εις τα επιμελέστερα κοράσια.», αλλά και αντικείμενα ή αρχιερατικές στολές και ιερά αντικείμενα του μακαρίτη συγγενούς της Μητροπολίτη. Βασικό της κληροδότημα ήταν η ίδρυση σχολείου αρρένων ή θηλέων στη Νήσο Μεσσηνίας. Ιδιόχειρη διαθήκη της Ιωάννας Α. Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91.

²⁶⁵ «Οι γενικοί μου κληρονόμοι νποχρεούνται, εάν δεν προλάβω να κτίσω εγώ, να κτίσουν εν τω χωρίω Καρδακάτοις θηναίας Κεφαλληνίας εν τριτάξιον ελληνικόν σχολαρχείον εν μέσω κήπον...άνωθεν δε του σχολείου ένα μικρόν οικίσκον, όστις θα χρησιμεύη κατοικίαν του σχολάρχου, είτε άλλου διδασκάλου. Η σχολή αύτη φέρη το όνομα «Γερολυμάτειον σχολαρχείον ή σχολή». Διαθήκη του Ι. Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. Αργότερα (1919) θα προβεί σε ανέγερση δημοτικού σχολείου στην Κηφισιά και θα αφιερώσει υπέρ της Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας για τις Νυχτερινές Σχολές 250.000 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'25, σσ.186,1129, Ζερβός, Υ.ΟΙ, αρ.940, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.56.

²⁶⁶ Ήταν σημαντική η οικονομική δύναμη του εμπορικού οίκου των Ζαφειρόπουλου-Ζαρίφη, στο Γαλατά με υποκαταστήματα σε Μασσαλία, Λονδίνο, Αλεξάνδρεια. Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία, ό.π., σ.127.

²⁶⁷ Πρόκειται για ένα χάρτη που αναπαρήγε τις εθνογραφικές διαιρέσεις σε μια «ευαίσθητη» για την εποχή περιοχή των Βαλκανίων και στη σύνταξή του ελήφθησαν υπόψη οι σημειώσεις του Κ. Παπαρηγόπουλου. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις, ό.π., σσ.200-203.

ο Ελληνισμός ίνα όντω, ανδρούμενοι αντλώσιν εκ των διδαγμάτων εκείνων την προσήκουσα γνώσιν, αναζωπνρούται δ' εν Αντή το εθνικόν πυρ, το τοσούτον αναγκαίον, ίνα αντεπεξέρχωνται κατά των μνρίων πειρασμών, όσους η πολιτική κερδοσκοπία ή η ταπεινή αισχροκέρδεια διεγείρονσιν υπέρ των ορεγομένων, ίνα υπεισέλθωαι εις την τάξιν των γηγενών κληρονόμων».²⁶⁸ Το 1878 ο Ζαφειρόπουλος είχε δαπανήσει το ποσό των 50.000 γαλλικών φράγκων για την εκτύπωση των 3.000 γεωγραφικών χαρτών. Το 1/4 των χαρτών θέλησε να διανεμηθεί στην Ελλάδα, ενώ τα % «δ// άπασαν την υφήλιον, όπου υπάρχωσι ελληνικά σχολεία».²⁶⁹ Η δαπάνη είχε ανέλθει μέχρι το 1890 σε 220.000 δραχμές. Για την Αθήνα μόνο το συνολικό ποσό που δαπανήθηκε τελικά ανήλθε στις 270.000 δραχμές.²⁷⁰ Οι πίνακες βραβεύθηκαν και στη Γεωγραφική Σύνοδο της Βενετίας με χρυσό μετάλλιο. Επανειλημμένα ανατυπώθηκαν και στάλησαν με τη μέριμνα του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» στα εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου σχολεία.²⁷¹

Οι ευεργεσίες είναι εκφρασμένες συνήθως με τη μορφή: Ι) Κινητής περιουσίας: χρηματικών κεφαλαίων, ομολόγων, χρεωγράφων, μετοχών ανωνύμων εταιρειών σε ρευστά, γραμματίων τραπεζικών καταθέσεων, δανείων προς τρίτους και επενδύσεων σε δημόσια έργα, μετοχών και ομολογίων τραπεζών και εταιρειών.²⁷² Καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο χώρο αναφορικά με τη μορφή της προσφοράς (90,45%). Η κατάθεση της μισθοδοσίας του ευεργέτη ή της άμισθης προσφοράς του, αν και περιορισμένης και δύσκολα ανιχνεύσιμης, δεν ήταν ανύπαρκτη πρακτική (2,16%).²⁷³ Ακόμα, έπιπλα, σκευή, αντικείμενα που μετά την εκκαθάριση της περιουσίας -προκειμένου για διαθήκη- ρευστοποιούνται και κατατίθενται σε

²⁶⁸ ο.π., σ.201.

²⁶⁹ Διαθήκη του Στέφανου Ζαφειρόπουλου της 26 Δεκεμβρίου 1888, κωδίκελος της 12 Δεκεμβρίου 1889, κωδίκελος της 27 Φεβρουάριου 1891. Ζερβός, ΣΔΓ, αρ.7640, ΖΑΒ, τόμος 5, σ.138, Κώστας Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.50, Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις, ό.π., σσ.85,200-203 και Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.120.

²⁷⁰ «...Ουδ' εφείσθη δαπάνης, αναλαβών και τρίτην των πινάκων έκδοσιν και δια της διαθήκης αυτού προνοήσας, ίνα συνεχισθή και μετά θάνατον αυτού το έργον, όπερ και μόνον, πλήν των άλλων, αρκεί, ίνα αναδείξη αυτόν μέγαν εθνικόν ευεργέτην». Λόγος Επιμνημόσυνος εις Στέφανον Ζαφειρόπουλον, εκφωνηθείς εν τω ναώ της Αγίας Ειρήνης της 8 Ιανουαρίου 1895 Υπό Διονυσίου Στεφάνου, Μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου. Εφ. Το Άστν της 9 Ιανουαρίου 1895 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις, ό.π., σσ.85,200-203.

²⁷¹ Ο.π., σ.120 και Ελένη Μπελιά, Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886. Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τόμος Γ1, (ανάτυπο), Αθήνα 2003, σσ.155-160.

²⁷² Βλ. Ιδιόγραφη διαθήκη και κωδίκελος του Π. Χαροκόπου. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.102-103,466-477,478-486. Η περιουσία του αποτελείται από κτήματα, βαμβακομηχανές, ομόλογα, χρήματα και άλλες αξίες, των οποίων η συνολική αξία δεν αναφέρεται. Μέρος της περιουσίας του κληρονόμησε από τους αδελφούς του Θεμιστοκλή και Αριστεΐδη. Και οι τρεις αδελφοί έμειναν άγαμοι. Διαθήκη του Π. Χαροκόπου επίσης στο ΖΑΒ, τόμος 1, σσ.116-122.

²⁷³ Βλ. Παράρτημα 1. «Προσφέρω την μισθοδοσίαν μου και άμισθί υπηρετών...»: Η φράση χαρακτηρίζει τη στάση απέναντι στην ευεργεσία του Αγγέλου Γιαννικέση, Προξένου στην Τεργέστη, ο οποίος «συνομολογών τα βασιρικά δικαιώματα του διαθέτειν την μισθοδοσίαν (του)» ευδόκησε να διαθέσει τον από Ιούλιο 1861 τριετή μισθό του υπέρ της βιβλιοθήκης και του εκπαιδευτηρίου Ανδρίτσαινας. ΑΤΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 4567. Το ποσό της τριετούς μισθοδοσίας του υπολογίζεται σε 18.000 δραχμές περίπου και δεν ήταν παρά μέρος της συνολικής του προσφοράς «υπέρ του έθνους». ΑΤΕ, Φάκ.1866/88,1, αρ.1672 της 3 Φεβρουάριου 1862 (ελληνικό προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών, επιστολή του Αγγ. Γιαννικέση).

τράπεζα ή επενδύονται σε κάποιο άλλο ακίνητο που αποφέρει εισοδήματα. Ο τραπεζικός τόκος και τα εισοδήματα αποτελούν μία σταθερή και μόνιμη πηγή χρηματοδότησης.

II) Ακίνητης περιουσίας: αστικών και αγροτικών εκτάσεων, κτημάτων ή οικημάτων. Πολλές φορές χορηγείται ακίνητο προς άμεση εκπαιδευτική χρήση. Ένα ποσοστό περίπου 11% αυτής της μορφής καταγράφεται χωρίς τη δυνατότητα εκτίμησης της αξίας της.

III) Έκδοσης και διανομής προσωπικών συγγραμμάτων,²⁷⁴ προσφοράς της ιδιωτικής βιβλιοθήκης του ευεργέτη²⁷⁵ ή βιβλίων στη σχολική βιβλιοθήκη του ευεργετούμενου εκπαιδευτικού καταστήματος ή δωρεών άλλων εκπαιδευτικής χρήσεως αντικειμένων, ειδών υλικοτεχνικής υποδομής, συλλογών, οργάνων, επιστημονικού εξοπλισμού εργαστηρίων, αλλά και πινάκων, έργων τέχνης και αναμνηστικών οικογενειών.²⁷⁶ Συγκεκριμένα η προσφορά βιβλίων, θέμα πολυδιάστατο, φαίνεται να συμβάλλει έμμεσα στην πνευματική καλλιέργεια της νεολαίας μέσα από πλήθος χρήσεων και λειτουργιών τους ως εκπαιδευτικών εργαλείων, πολυτίμων γνωστικών αντικειμένων ή εντύπων πληροφοριακού υλικού (4,98%).²⁷⁷ Η έκταση τελικά των προσφορών αγγίζει μία μεγάλη κλίμακα μορφών, από τη χρηματική εισφορά έως τη δωρεάν παροχή οικοδομικών υλικών.²⁷⁸

²⁷⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά, αν και δεν περιλαμβάνεται στο ερευνούμενο δείγμα μας, την προσφορά του Αδαμάντιου Κοραή στο Γυμνάσιο της Χίου των εσόδων από τα δικαιώματα των πωλήσεων βιβλίων του (υπό τον όρο να στέλνει επίδομα στον ίδιο, στον αδελφό και τη νύφη του). Κωδίκελος της 3 Μαΐου 1825 και της 30 Ιουλίου 1830. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας φάκελος. 29, Σχολικά, έγγραφο της 30 Ιουλίου 1830, Χ.Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση, ό.π., σ.261 και Γούδας, ό.π., *Αδαμάντιος Κοραής, τόμος Β'*, σσ.118-121 (κωδίκελος Κοραή). Χαρακτηριστική είναι η προσφορά του Αντωνίου Ι. Αντωνιάδη προς τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Πειραιά των βιβλίων του και όσων άλλων χρήσιμων αντικειμένων: «*Θα παρακληθώ ο Γυμνασιάρχης Πειραιώς, να λάβη εκ της οικίας μου όσα βιβλία φρονεί καλά δια την βιβλιοθήκην του Γυμνασίου*». Ιδιόχειρη διαθήκη του Αντωνίου Ι. Αντωνιάδη της 2 Ιουνίου 1902. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.95. Γνωστή επίσης για το έργο της στο «*Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*» ήταν η Αρσινόη Παπαδοπούλου (1853-1943), κόρη του Γρηγορίου Παπαδοπούλου, που προσέφερε 200 αντίτυπα του έργου της «*Η αμοιβή της τιμότητος*». Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν...Η Δράσις, ό.π., σ.180.

²⁷⁵ Ο Αγαθόφρων Νικολόπουλος, αρχαιολόγος, ποιητής, μουσικοσυνθέτης, πνευματικός οπαδός του διαφωτισμού, βιβλιοθηκάριος στο Ινστιτούτο της Γαλλίας, προσέφερε μία από τις μεγαλύτερες ιδιωτικές συλλογές βιβλίων της Ευρώπης στη γενέτειρα του πατέρα του, την Ανδρίτσεινα Αρκαδίας. Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837 «*Νικολοπούλειος*» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσεινας, [έκδοση επιμέλεια και δωρεάν διανομή Εφορείας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσεινας], Αύγουστος 2002, σ.4. Ο Αντώνιος Μ. Αντωνόπουλος επίσης λίγα χρόνια πριν είχε δωρίσει από την Τεργέστη πέντε κιβώτια με 1370 βιβλία διαφόρων ελλήνων συγγραφέων για τα σχολεία της γενέτειράς του, επίσης Ανδρίτσεινας την 1 Μαΐου του 1830. Γενική Εφημερίς, έτος Ε 1830, αρ.39, σ.155, ΓΑΚ, Υπ.Θρησκείας, φάκελος 27, Σχολικά, έγγραφο της 3 Μαΐου 1830 και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος ΑΣ' (Α - Β), εν Αθήναις, σ.252.

²⁷⁶ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.29.

²⁷⁷ Σειρά βιβλίων ποικίλου περιεχομένου σχολικά, εξωσχολικά, καθημερινής χρήσεως, αλλά και χειρόγραφα φιλολογικού, ιστορικού νομικού και άλλου ενδιαφέροντος δωρήθηκαν κατά καιρούς από επιφανείς και αφανείς ομογενείς συγγραφείς φιλέλληνες, μονές, μισσιονάριους, εταιρείες και συλλόγους. ΓΑΚ, Υπ.Παιδείας, Σχολικά, φάκελος 22, 1829 και Γενική Εφημερίς έτους Α', αρ.45, σ.179 Ο Νεόφυτος Δούκας (προσέφερε 35 κιβώτια με 10017 βιβλία, τεύχη αξίας 156.000 δραχμών και διένειμε 43.000 αντίτυπα. Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π., τόμος Β¹, σ.12, ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, έγγραφο 438 της 8* Αυγούστου 1830, Μπαμπούνης, ό.π., σ.261), ο Πέτρος Δάρβαρης (Γενική Εφημερίς, αρ.9 της 29 Ιανουαρίου 1830), Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π., Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση... ό.π., σ.261), ο Αγγλος ιερέας Leevens (Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ.14, Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση... ό.π.) αποτελούν

IV) Η προσωπική εργασία, όπως η δωρεάν διδασκαλία πολλών εκπαιδευτικών,²⁷⁹ η δωρεάν επισκευή και οικοδόμηση και γενικότερα η «αμισθί» παροχή υπηρεσιών (0,17%), αποτελεί και αυτή μία μορφή ευεργετισμού.²⁸⁰

Είναι συχνή η περίπτωση προσφοράς περιουσιών σε αποκλειστικά ένα σκοπό και μάλιστα εκπαιδευτικό.²⁸¹ Γίνεται συχνότερο στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της εξεταζόμενης περιόδου. Η χρηματοδότηση όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης σχολείων της ιδιαίτερης πατρίδας αποτελεί χαρακτηριστική τακτική αυτών των δωρητών, που είναι πολυάριθμοι στην Ήπειρο.²⁸²

ελάχιστα δείγματα συνεισφοράς σε βιβλία. Από τις διάφορες εταιρείες του εξωτερικού αναφέρουμε τη Φιλελληνική Εταιρεία της Γαλλίας που έστειλε το 1830 τουλάχιστο 100 βιβλία και 1000 πίνακες αλληλοδιδασκτικής στα σχολεία. Μπαμπούνης, ό.π., σ.261.

²⁷⁸ Ενδεικτικά: Αναφορά προς τη Γραμματεία υπουργείου ΕΔΕ της 10 Φεβρουαρίου 1830 επιτροπής συνεισφορών της Μήλου, (Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Γ' Αθήνα 1968, σσ.755-756) και αναφορά της 12 Σεπτεμβρίου 1830 του διοικητή της Σίφνου στη Γραμματεία (βλ. και του ιδίου, σ.1334).

²⁷⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 8961 της 9 Σεπτεμβρίου 1859, (πρόταση εκπαιδευτικού να διδάξει δωρεάν στο Ανώτερο Σχολείο Κορασιών του Δήμου Ερμούπολης).

²⁸⁰ Η εκούσια προσφορά της αμισθί κατάρτισης αρχιτεκτονικού σχεδίου του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου από τον αρχιτέκτονα Κλεάνθη 1802-1862, μέλους της Φ.Ε., το οποίο ολοκληρώθηκε το 1842, δεν είναι αμελητέα στάση, έστω και αν υπολανθάνουν κίνητρα υστεροφημίας, κάτι που δεν έχει ανιχνευθεί. Αντιδιαστέλλεται έντονα με την υποχρέωση της Φ.Ε. να ανταποκριθεί στον τριπλάσιο από του Κλεάνθη προϋπολογισμό που κατέθεσε ο Καντατζόγλου, του οποίου η Φ.Ε. ενέκρινε τα σχέδια, όταν το 1845 τέθηκε ζήτημα κατάθεσης και άλλου σχεδίου. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σσ.48-51. Η κατάθεση της μισθοδοσίας σε ευεργετικούς σκοπούς μπορεί να θεωρηθεί ως προσφορά εργασίας αμισθί. Ενδιαφέρουσα είναι η προαναφερθείσα περίπτωση του Αγγ. Γιανικέση: (Ελπίζων) «να αποβώ χρήσιμος δι' αυτού εις την προσφιλή πατρίδα αφιέρωσα άπασαν την κατά το χρονικόν τούτο διάστημα, μέχρι της 17^{ης} Ιουλίου 1861 μισθοδοσίαν μου εις αγαθοεργίας, αναθείς εξ ιδίας προαιρέσεως την πρωτοβουλίαν της διανομής εις την Υψηλήν Βασιλικήν Κυβέρνησιν», έγραφε σε επιστολή του. Διέθεσε τον ενιαύσιον μισθόν του - σύνολον της δεκαετούς μισθοδοσίας του «πρωθωθέν εις 60.000 περίπου δραχμάς, το οποίο η Κυβέρνηση κατά μέγα μεν μέρος το διέθεσε εις τον πλουτισμόν της βιβλιοθήκης Ανδρίτσεινας κατ' ελάχιστον δε εις το νοσοκομείον των οφθαλμιώντων και εις τη Φιλεκπαιδευτικήν εταιρίαν». ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 277 της 17 Αυγούστου 1862, (ελληνικό προξενείο Τεργέστης προς το υπουργείο Εξωτερικών).

²⁸¹ Βλ. παρακάτω, σ.171.

²⁸² Αναφέρουμε το παράδειγμα του Ιω. Χριστοφόρου Βεϊτζήνου, εγκατεστημένου στη Νίζνα αρχικά και στην Οδησόσό κατόπιν της Ρωσίας. Εκτός από 34.000 ρούβλια, που αφιέρωσε σε νοσηλευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα της Αθήνας και των Ιωαννίνων, τα μεγαλύτερα ποσά τα διέθεσε στην παιδεία. Συνολικά 130.000 ρούβλια κατανεμήθηκαν, από τα οποία 20.000 σε υποτροφίες έξι Ηπειρωτών στο Πολυτεχνείο, 20.000 για υποτροφίες γυμνασιακών σπουδών, αγορά βιβλίων και οργάνων φυσικής, 10.000 για συμπατριώτη του στη Ριζάρειο Σχολή, 15.000 ρούβλια για σχολείο στη γενέτειρα, κλπ. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005, ΑΥΕ, Φάκ.1884/Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882 και Θεοδώρου, Ευεργετισμός και όψεις..ό.π., σσ.115-154 και της ίδιας, Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.46.

<i>Είδος Ευεργεσίας στην Εκπαίδευση γενικά (1829-1913)</i>				
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΑΝΕΓΕΡΣΗ</i>	<i>ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ</i>	<i>ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ</i>	<i>ΥΠΟΤΡΟΦΙΕΣ</i>
1829-1830	0,78%	31,40%	1,55%	1,16%
1831-1840	1,41%	36,90%	0,56%	2,25%
1841-1850	3,21%	66,84%	1,07%	4,81%
1851-1860	8,24%	40,00%	2,35%	5,29%
1861-1870	14,06%	79,69%	2,34%	11,72%
1871-1880	3,85%	76,37%	3,30%	6,04%
1881-1890	8,29%	80,31%	2,59%	7,25%
1891-1900	15,65%	65,99%	2,04%	11,56%
1901-1913	15,11%	63,31%	3,60%	7,91%
<i>Σ.ΥΝΟΛΟ</i>	118	1111	36	106
	7,84%	60,09%	2,16%	6,45%

Πίνακας 7.

Ο παραπάνω πίνακας ολοκληρώνεται και με άλλα στοιχεία που αφορούν στο είδος της ευεργετικής δραστηριότητας στην εκπαίδευση, όπως βραβεία, αθλοθεσίες, οικοδόμηση, συντήρηση σχολείων και μισθοδοσία, αλλά και τη μορφή αυτής της δραστηριότητας, όπως χρήματα, κτίρια, «γήπεδα», αγροτικές εκτάσεις, βιβλία, αντικείμενα και δωρεάν υπηρεσίες.

10. Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών. Προέλευση και συγκρότηση.

Αλλ' ο ευρύς του πατριωτισμός, μη αναγνωρίζων τας πολιτικάς διακρίσεις, εδέχετο πάντα, υφ' Ελλήνων οικούμενον, ως αδιαίρετον της ευποίας του στάδιον».

Από επικήδειο λόγο του Αλεξ.Ρίζου Ραγκαβή στο Νέα Πανδώρα 1852, τόμος Γ' σσ.453-454.

Όσον αφορά στον τόπο προέλευσης των ευεργετών διακρίνουμε, ως προαναφέρθηκε, εκείνους που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο, τους ευεργέτες του εσωτερικού και τους προερχόμενους από τον ελληνισμό της διασποράς, τόσο των χωρών του εξωτερικού, όσο και των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου συνήθως διέπρεπαν οι πλέον εύποροι ως έμποροι* τραπεζίτες, εφοπλιστές, χρηματιστές, τοκογλύφοι- Παρατηρείται πολλοί, εκτός από την κύρια δωρεά ή το κληροδότημά τους, να έχουν ευεργετήσει συχνά έναν ή περισσότερους εκπαιδευτικούς τομείς κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Ευνόητο βέβαια είναι

αυτό περισσότερο για τους ευεργέτες του εσωτερικού ή όσους από τις παρειακές εγκαταστάθηκαν στο ελεύθερο βασίλειο, εφόσον ευκολότερα και εκ του σύνεγγυς παρακολουθούσαν το σφυγμό και την πορεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων της χώρας τους. Οι κληροδοτές που προόριζαν τα κεφάλαιά τους για την οικονομική ενίσχυση ενός μόνο τομέα της εκπαίδευσης αντιπροσωπεύουν το 72,70% (1441) του συνόλου, εκείνοι που επιχορηγούν δύο τομείς ανέρχονται σε 9,91% (193), όσοι ικανοποιούν τις ανάγκες περισσότερων τομέων ισοδυναμούν με το 9,71% (189), και τέλος, όσοι δεν καθόριζαν συγκεκριμένο τομέα προορισμού παρά μόνο ότι η προσφορά ανήκε στην εκπαίδευση κατέχουν το 8,52% του συνόλου.²⁸³

Διακρίνουμε επίσης στην ευεργεσία δύο προσανατολισμούς, αυτόν της συνέχειας και ενίσχυσης των θεσμών που εξασφαλίζεται μέσα από δωρεές συνήθως μικρές - χωρίς να αποκλείονται οι μεγάλες -, ενταγμένες σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο της πρακτικής και εκείνον της παρέκκλισης από την παράδοση που στηρίζεται στην απόφαση κάποιων ευεργετών να εισάγουν πρωτοποριακά μοντέρνες τάσεις μέσα από τη σύσταση ιδρυμάτων, υποτροφιών, αθλοθεσιών.

Όσον αφορά στον τρόπο διάθεσης του πλούτου τους απέναντι στο κληροδοτήμα ή τη δωρεά, διακρίνουμε δύο μεγάλες διπολικές ομάδες, αυτήν της πραγματικής και εκείνη της συμβατικής γενναιοδωρίας.²⁸⁴

Τέσσερις άλλες ομάδες παρειακών επίσης ξεχωρίζουν, σχετικά με την καταγωγή, τη γεωγραφική τους εγκατάσταση, τον προορισμό της προσφοράς τους, την οικογενειακή τους κατάσταση, αλλά και τον τρόπο συγκέντρωσης και διάθεσης του πλούτου τους. Στην πρώτη ομάδα ευεργετών ανήκουν οι μετανάστες της πρώτης γενιάς αποδήμων βάσει των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν. Αντιπροσωπεύεται ιδιαίτερα από Ηπειρώτες εγκατεστημένους κυρίως σε πόλεις της Ρωσίας, της Ρουμανίας και σε διάφορες άλλες βαλκανικές πόλεις. Κυριαρχεί ο τύπος του άγαμου ευεργέτη, του «άνευ ανιόντων και κατιόντων» συγγενών κληροδότη, που επιλέγοντας συχνά τη μοναχική ζωή ζει μακριά από κοινωνικές συναναστροφές.²⁸⁵ Η εργατικότητα, το πνεύμα εγκράτειας και λιτότητας και η αφοσίωσή τους στη με προσωπικό μόχθο συσσώρευση πλούτου - εξ αιτίας συνήθως της απουσίας οικογενειακού κεφαλαίου - καθορίζει τον τρόπο ζωής τους, στα πλαίσια του οποίου καλλιεργείται ως υποκατάστατο η προσήλωσή τους στο εθνικό ιδεώδες. Η ολική παραχώρηση των περιουσιακών τους στοιχείων αντανακλά την ιδιαίτερη θέση που κατέχει στη ζωή τους η προς το κοινό όφελος και την πατρίδα προσφορά.²⁸⁶ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ευεργετών της πρώτης αυτής ομάδας αναφέρουμε εκείνη του Ευάγγελου Ζάππα, του Αναστασίου Τσούφλη, του Ιωάννη Μπάγκα, των αδελφών Ζωσιμά, των Ριζάρηδων, του Χριστόφορου Βεϊτζήνου.²⁸⁷

Μία άλλη ομάδα ορίζεται, εκτός από τον τόπο προορισμού του κληροδοτήματος, τη γεωγραφική προέλευση ή εγκατάσταση των διαθετών, και από τη σημασία που είχε για το διαθέτη η οικογένεια με τη στενή ή την ευρύτερή της έννοια στο μοίρασμα των αγαθών του. Η ομάδα αυτή αποτελείται από Θεσσαλούς ή καταγόμενους από τη Θεσσαλία

283 Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

284 Βλ. κεφ.Κίνητρα, σσ.302,306.

285 Βλ. παρακάτω κεφ. Οικογενειακή κατάσταση, σσ.178,180-181.

286 Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π.*, σ.17.

287 Ο Χρ. Βεϊτζήνος, Λόγου χάρι, ενίσχυσε τα φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά καταστήματα της Νίζνας και της Οδησού. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005.

εγκατεστημένους στην Αίγυπτο.²⁸⁸ Οι περισσότεροι, ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση και την οικονομική τους επιφάνεια, κληροδότησαν περιορισμένο τμήμα της περιουσίας τους στην στήριξη της εκπαιδευτικής υποδομής, είτε του τόπου καταγωγής αποκλειστικά, είτε του τόπου εγκατάστασης. Το μεγαλύτερο μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων περιέρχεται σε ανιψιούς, οι οποίοι τους διαδέχονται στην επιχείρηση, που συνήθως είναι μία εμπορική εταιρεία.²⁸⁹ Αντιπροσωπευτικές είναι οι περιπτώσεις του Ιωάννη Καρτάλη στο Κάιρο, σημαντικού βαμβακέμπορου από την Τσαγκαράδα,²⁹⁰ του Δήμου Πανταζή Ζούλια, ομογενούς στο Χελβάν της Αιγύπτου από την Πορταριά, δημότη του Ορμενίου Λάρισας, ιδρυτή της Επαγγελματικής Σχολής Πορταριάς.²⁹¹ Στην ομάδα αυτή των Θεσσαλών ανήκουν οι αδελφοί Ευάγγελος και Σοφοκλής Αχιλλόπουλος, ιδρυτές της Αστικής σχολής της Τσαγκαράδας,²⁹² ο Δημήτριος Κασσαβέτης από τη Ζαγορά, ο οποίος το 1864 άφησε στη σύζυγό του, Ευφροσύνη, το κληροδότημα που με τη σειρά της άφησε στη Γεωργική Σχολή Αιδινίου²⁹³ και ίδρυσε το Κασσαβέτειο νηπιαγωγείο στο Βόλο,²⁹⁴ ο Ιωάννης Κασσαβέτης στην

²⁸⁸ Πολλοί από αυτούς εργάστηκαν εκεί, είτε ως υπάλληλοι στην αρχή σε εμπορικούς οίκους συμπατριωτών ή συγγενών τους, είτε διατηρώντας δική τους επιχείρηση που ίδρυσαν με συγγενική ή οικογενειακή βοήθεια. Χ. Χαρίτου, *Η Αχιλλοπούλειος...ό.π.*, σσ.202,206.

²⁸⁹ Βλ. παρακάτω κεφ. Οικογενειακή κατάσταση, σσ.179,184,187-188.

²⁹⁰ Ο Ιωάννης Καρτάλης (1842-1907), λόγου χάρη, χωρίς να λησμονεί τις ανάγκες της ιδιαίτερης πατρίδας του άφησε την περιουσία του στους πέντε ανιψιούς του που εργάζονταν στην ίδια εταιρεία. Διαθήκη του Ιωάννη Καρτάλη της 1 Φεβρουάριου 1908. ΓΑΚ ΜΑΓΝ, Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδότημα του Ιωάννη Καρτάλη (Πράξη Μεταβίβασης ακινήτου αρ.7555 6 Νοεμβρίου 1947), Γιάννης Πατρίκιος, *Μεγάλοι Ευεργέτες, οι Αθανασάκης, Π.Βασσάνης, Αλ.Πάντος, Δ.Πολυμέρης, Ι.Α.Καρτάλης και Ενάγγελ. Καραβαγγέλης*, τόμος Θ', Θεσσαλία, Πήλιο, *Επτά Ημέρες*, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1995, σσ.28-29, Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Κωνσταντίνος Α.Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908), σσ.214-218 και Θεόδωρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σσ.55-56.

²⁹¹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Δήμου Πανταζή Ζούλια της 25 Αυγούστου 1913. ΜΗΚ, Γ'147, σ.684, ΖΑΒ, τόμος 5, σ.108, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.367, Υ.ΟΙ, αρ. 906.

²⁹² Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900, ό.π., Τομαρά- Σιδέρη, ό.π., σσ.31-38. Ο Ευ. Αχιλλόπουλος με τον αδελφό του, Σοφοκλή, ίδρυσαν την Αστική σχολή στην Τσαγκαράδα το 1864, την οποία συντηρούσαν και η οποία το 1903 μετατράπηκε σε Εμπορική σχολή. Με τη διαθήκη του το 1900 ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος κληροδότησε στην ίδια Σχολή 1.700 λίρες σε αιγυπτιακά χρεώγραφα *unifieds* και ελληνικά χρεώγραφα του 1881 και του 1884 των 8.000 ονομαστικών λιρών Αγγλίας. Στα τέσσερα παιδιά του άφησε το 1/3 της περιουσίας του, η οποία συνολικά ανερχόταν σε 995.158 λίρες στεργλίνες, καθώς και άλλα κληροδοτήματα σε οικογενειακά μέλη και συγγενικά πρόσωπα. Ό.π. Την ίδια τακτική ακολούθησε και ο αδελφός του Σοφοκλής. Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ,Γ'4, σσ.105-118. Βλ.παρακάτω, σσ.185-187,191.

²⁹³ Η Ευφροσύνη Κασσαβέτη με το γιο της, Αλέξανδρο Κασσαβέτη, προέβησαν στη δωρεά του κτήματος του Αιδινίου. Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.7073 της 6 Ιανουαρίου 1888. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914)*, συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, [Δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας], Βόλος 1997, σ.19, Απ. Κωνσταντινίδης. Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω, Αλεξάνδρεια 1936, σσ.9-18 και Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας]*, Αθήνα 1990, σσ.150-153. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.799-900.

²⁹⁴ Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις,ό.π., σ.175.

Αλεξάνδρεια - και κατόπιν στη Σύρο-, ιδρυτής του Παρθεναγωγείου της γενέτειράς του Ζαγοράς,²⁹⁵ ευεργέτης του Ορφανοτροφείου Σύρου και της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας.²⁹⁶

Μικρότερη ήταν η ομάδα διαθετών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, κοινωνικό κύρος, υψηλό επίπεδο διαβίωσης και οικονομική άνεση που κληρονομήθηκε. Προέρχονται από Κωνσταντινούπολη, Ρωσία ή Κεντρική Ευρώπη, ενώ η επαγγελματική τους δραστηριότητα εντοπίζεται στην άσκηση ελεύθερων κυρίως χρηματικών επαγγελμαμάτων, στη διπλωματία και στην κατοχή οθωμανικών αξιωμάτων.²⁹⁷ Συνήθης γεωγραφικός προορισμός των κληροδοτημάτων τους ήταν η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη. Οι περισσότεροι ήταν άτεκνοι, άλλοι παντρεμένοι σε όψιμη για την εποχή τους ηλικία. Σημαντικό μέρος των αγαθών τους προορίζεται σε εκπαιδευτικούς και εθνικούς σκοπούς χωρίς να καθιστούν μοναδικό τους κληρονόμο το Κράτος. Μοιράζουν τα αγαθά τους ανάμεσα στο Κράτος και τους συγγενείς. Αποδέκτες της περιουσίας είναι οι σύζυγοι. Οι προτιμήσεις τους κατά την κατανομή των αγαθών τους σε συγγενείς αναδεικνύει πολιτισμικές συμπεριφορές, επηρεασμένες από τη μακρόχρονη οικογενειακή παράδοση των φαναριώτικων κύκλων. Κλασικά παραδείγματα της κατηγορίας αυτής αποτελούν ο Ανδρέας Συγγρός, ο Παναγής Βαλλιάνος, ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος και άλλοι. Αναφέρουμε αναλυτικότερα την περίπτωση του Αριστάρχη Βέη, απόγονου Φαναριωτών, πρέσβη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Wiesbaden της Γερμανίας.²⁹⁸ Ο Αριστάρχης άφησε σημαντικό κληροδοτήμα για την ίδρυση και τη συντήρηση Ωδείου στην Αθήνα (Αριστάρχειο Ωδείο), για υποτροφίες με σκοπό την εκπαίδευση ευφώνων και πτωχών νέων που θα επιδίδονταν αποκλειστικά στην «Εθνικήν Μουσικήν».²⁹⁹ Αξιομνημόνευτη είναι η περίπτωση του Γρηγορίου Γρ. Μαράσλη, Δημάρχου της Οδησού, ο οποίος κόσμησε τόσο την Οδησό, όσο και την Αθήνα με σημαντικά κληροδοτήματα.³⁰⁰ Την τεράστια περιουσία του όμως δεν την

²⁹⁵ Διαθήκη του Ιωάννη Κασσαβέτη της 21 Ιουλίου 1867 στην Ερμούπολη, ΜΗΚ,Γ'50, σ.279, Γιώργος Θωμάς, *Μία Ζαγοριανή Μορφή, Ιωάννης Δημ. Κασσαβέτης, Ιδρυτής του Α' Παρθεναγωγείου, Κείμενα Βόλου* περ.Βόλος 1980, τεύχος 7, σ.όδι,

²⁹⁶ ΜΗΚ,Γ'50, σ.279 και ΜΗ.Φ.Ε., αρ. 674 και Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.344.

²⁹⁷ Η ευκολία εισδοχής του στους κοσμικούς κύκλους θα συνιστά συμπληρωματικό λόγο για την εγκατάστασή του εκεί το 1872.

²⁹⁸ Σύζυγός του, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η Anna von Bonnin από την Αυστρία, κόρη του υπουργού Στρατιωτικών της Πρωσίας. ΠΠΧ, σ.51.

²⁹⁹ Το κληροδοτήμα ανερχόταν σε 210834 δραχμές, εκτός από τα έγγραφα που άφησε στο Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης και σειρά ελαιογραφιών και άλλων αντικειμένων στο Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας. Διαθήκη του Αριστάρχη Βέη της 5 Ιουλίου 1889 και κωδίκελος της 26 Μαΐου 1896. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120 και ΠΠΧ, σ.51. Βλ.κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.690.

³⁰⁰ Οδησό ίδρυσε, εκτός από ένα πλήθος «φιλανθρωπικών» ιδρυμάτων, Βιβλιοθήκη (1880) με 20.000 τόμους, Μουσείο «τεχνών και πειραματικών γνώσεων», Τεχνουργείο, δημοτικό Μέγαρο της Εταιρείας Βιομηχάνων Τεχνών, Αγροκήπιο, Δημοτικά εκπαιδευτήρια, Δημοτικό Αναγνώστηριο, Νέα δημοτικά εκπαιδευτήρια, Δημοτικό Θέατρο, κ.α. Στο ελληνικό κράτος, εκτός από έργα άλλων τομέων, ίδρυσε το Μαράσλειο Διδασκαλείο, το κτίριο, όπου θα στεγαζόταν η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία - σημερινό Ιπποκράτειο -, το Μαράσλειο Ορφανοτροφείο της Κέρκυρας, (βλ.κεφ. Διδασκαλεία, σσ.397-398, υπσμ.47, Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.829-230) και προσέφερε ικανό αριθμό πινάκων στην Εθνική Πινακοθήκη της Αθήνας. Επίσης δημιούργησε την περίφημη ομώνυμη Βιβλιοθήκη (1897-1909), για την οποία δαπάνησε για μία δεκαετία πάνω από ένα εκατομμύριο με στόχο τη μετάφραση επιστημονικών συγγραμμάτων στην ελληνική γλώσσα, έμπνευση του Λύσανδρου Χατζηκώνστα, ο οποίος την επιμελήθηκε. Οι εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν από τους τυπογράφους αδελφούς Πολύβιο και Δημήτριο Σακελλαρίου στην Αθήνα. Σε «αλύτρωτες» περιοχές, όπως τη Θεσσαλονίκη, ίδρυσε το Μαράσλειο Ελληνικό και Πρακτικό Εμπορικό Λύκειο, στο Φανάρι της

κληρονόμησε η σύζυγός του, Ρωσίδα ευγενής, η Maria Ferdinandovna Kie, αλλά ο Σαφόνωφ, αξιωματικός του ρωσικού στρατού, γιος της αδελφής του Ευρυδίκης.³⁰¹ Ο Αλέξανδρος Α. Σούτσος στο Ιάσιο, με κληροδοτήμά του φρόντισε την ίδρυση και συντήρηση μουσείου ζωγραφικής στην Αθήνα. Υπήρξε σύζυγος της Ναταλίας Σούτσου, γνωστής για τη φιλανθρωπική και φιλεκπαιδευτική της δράση.³⁰² Εκτός από διάφορες δωρεές στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία³⁰³ και το «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» - δωρεά 25.000 δραχμών - το 1876-1877, προσέφερε και 70.000 δραχμές για την πενταετή (1879-1884) εκπαίδευση έξι υποτρόφων στη Γερμανία πάνω στις νέες παιδαγωγικές μεθόδους.³⁰⁴ Πλάι στους μεγάλους υπάρχουν πάντα οι «μεσαίοι» ή «μικροί» ευεργέτες αυτής της ομάδας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Κωνσταντίνο Αριστία, διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου του Βουκουρεστίου, φαναριώτικης οικογενείας,³⁰⁵ τους Εμμανουήλ Αργυρόπουλο και Μαριώρα Αργυροπούλου, σημαντικούς ευεργέτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.³⁰⁶

Μία άλλη, εντελώς αποκλίνουσα εικόνα αναδύεται κυρίως από τις ελληνικές παροικίες της Αγγλίας και της Γαλλίας. Οι περισσότεροι, πάροικοι δεύτερης γενιάς, γεννημένοι στο εξωτερικό,³⁰⁷ εγκατεστημένοι εκεί, αλλά και στις παραδοσιακές περιοχές της ελληνικής διασποράς, όπως σε Αλεξάνδρεια, Οδησό ή Κωνσταντινούπολη,³⁰⁸ συνήθως

Κωνσταντινούπολης την «Πατριαρχική Αστική Σχολή Μαρασλή» και άλλα. Κ.Παπουλίδης, *Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ...ό.π.*, σσ.11-16,53-54.

³⁰¹ Ο διαθέτης για άγνωστους λόγους αποκλήρωσε στη διαθήκη του τη σύζυγό του, η οποία μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 θα ζητήσει τη συνδρομή του ελληνικού κράτους και θα βρεθεί να ζει στο υπόγειο του Μαρασλείου Διδασκαλείου ως επαίτης. Κ.Παπουλίδης, *Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ...ό.π.*, σ.10.

³⁰² Διαθήκη του Αλέξανδρου Σούτσου, αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883 και κωδίκελος της 8 Απριλίου 1894, ΜΗΚ,Γ'197, σ.827, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.197, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.347, ΠΠΧ, σ.323, Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις, ό.π., σ.182.

³⁰³ Το 1862 και 1864 καταγράφονται δωρεές του στη Φ.Ε., όπως 4.000 δραχμές και 1.500 για εργαλεία πειραματικής φυσικής. ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1926 και Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.351.

³⁰⁴ Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν... Η Δράσις, ό.π., σσ.173-174.

³⁰⁵ ΜΗ.Φ.Ε., αρ 905. Βλ και Μαρία Ν. Βαγιάνη, Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αμφίδρομοι δεσμοί Παιδείας, 1836-1990, [Ενώσεως Σμυρναίων] Αθήνα 2003, σ.30.

³⁰⁶ ΜΗ.Φ.Ε., αρ1342 και Βαγιάνη, Μικρασιατικός Ελληνισμός, ό.π.

³⁰⁷ Ο Αμβρόσιος Ράλλης, γεννημένος στο Λονδίνο το 1850 μετά από την αναγκαία ιδιωτική εγκύκλιο μόρφωση, σπούδασε στο Kings College της αγγλικής πρωτεύουσας. Ο Παντελής Αργέντης με σπουδές στο Βασιλικό Λύκειο της Μασσαλίας εργάστηκε στον οίκο του πατέρα του, αλλά μετά τη διάλυσή του εισήλθε στον εμπορικό οίκο των αδελφών Ράλλη, όπου από το 1880 με το γαμβρό του Λουκά Ράλλη διεύθυνε τον μεγαλύτερο οίκο της διασποράς. Θεοδώρου, *Ενεργητισμός και όψεις, ό.π.*, σσ.119-154.

³⁰⁸ Η χιώτικη καταγωγή αφορά την πλειοψηφία των δωρητών των εγκατεστημένων στη Μασσαλία, το Λονδίνο, την Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη. Οι χιώτικοι οίκοι της Μασσαλίας που αποτελούσαν τον πυρήνα της εκεί ελληνικής κοινότητας είχαν μία διαρκή παρουσία, της οποίας το απόγειο τοποθετείται γύρω στην πέμπτη δεκαετία του 19TM αιώνα. Κυριαρχούσαν στο εμπόριο σιταριού - με τους εμπορικούς οίκους των Ε. Μαυροκορδάτου, Π. Σεκιάρη Π. Ροδοκανάκη, Δ. Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση, Α. Βλαστού, Π. Σκαραμαγκά, αδελφών Ράλλη - που μετέφεραν από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, ενώ παράλληλα προωθούσαν το εμπόριο βάμβακος, ελαιολάδου, μετάξης, σφουγγαριών, γαλλικών υφασμάτων και άλλων προϊόντων υποστηριζόμενοι από ένα δίκτυο εταιριών, υπαλλήλων και αντιπροσώπων, οι οποίοι δραστηριοποιούμενοι σε διαφορετικές χώρες της Ευρώπης και της Ασίας διασφάλιζαν το συντονισμό των εμπορικών συναλλαγών. Η επιτυχία των σπουδαιότερων εμπορικών χιώτικων οίκων της διασποράς, όπως των «αφών Ζιζίνια», των «Ροδοκανάκη, υιών και Σία», ή «αφών Πρασσακάκη», βασιζόταν επίσης στην οικογενειακή οργάνωση της επιχείρησης, αλλά και τη βοήθεια των συγγενών. Vassiliki Theodorou, *Αν.*, σ.356.

έμποροι, τραπεζίτες ή εισοδηματίες, απαρτίζουν ένα σύνολο, στο οποίο ανήκουν ο Μαρίνος Κοργιαλένιος από την Κεφαλονιά στο Λονδίνο,³⁰⁹ ο Γεώργιος Ζαρίφης από την Κωνσταντινούπολη³¹⁰ και άλλοι πλούσιοι, των οποίων ο εγκλιματισμός στην ξένη χώρα διευκολύνθηκε από ένα ευρύ συνήθως οικογενειακό και επαγγελματικό δίκτυο.³¹¹ Πολλοί από αυτούς δέχτηκαν ή επιδίωξαν την υπηκοότητα της ξένης χώρας,³¹² όπως και την υιοθέτηση ξένων ονομάτων και συνηθειών.³¹³ Δωρητές χιακής καταγωγής οι περισσότεροι,

³⁰⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.211,215,218,224,245.

³¹⁰ Ο Γεώργιος Ζαρίφης, γνωστός από πλήθος σχολείων που ίδρυσε στις αλύτρωτες περιοχές, τα Ζαρίφεια σχολεία, αδελφός του Νικολάου Ζαρίφη, καταγόταν από τη νησίδα Αλώνη της Προποντίδας, γεννήθηκε όμως στην Κωνσταντινούπολη. Σύζυγός του υπήρξε η αδελφή του Στέφανου Ζαφειρόπουλου, επίσης μεγάλου ευεργέτη. Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σ.125.

³¹¹ Οικονομική ενίσχυση, λόγου χάρη, είχε δεχτεί ο Κοργιαλένιος από τους συμπατριώτες του, αδελφούς Βαλλιάνου, οι οποίοι διέπρεπαν στο Λονδίνο εκείνη την εποχή. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.195. Η στάση αλληλεγγύης είχε αναπτυχθεί χαρακτηριστικά έντονα ανάμεσα σε Χιώτες ομογενείς. Οι Χιώτες έμποροι ισχυροποίησαν παρουσία τους στις πιο σημαντικές ελληνικές παροικίες που δημιουργήθηκαν μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τόσο στα ιταλικά λιμάνια Βενετίας, Τεργέστης, Διβόρνον, Γένοβας, όσο και σε εκείνα της Μαύρης Θάλασσας, της Ολλανδίας, αλλά και στις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, ιδιαίτερα στη Βιέννη. Τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Αγγλίας - Λονδίνο, Μάντσεστερ, Λίβερπουλ -, όπου αποτέλεσαν την πλειονότητα των ελλήνων εμιγκρέ. Πολλοί από αυτούς μετανάστευσαν στη Μασσαλία τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, λόγω πολιτικών και οικονομικών συγκυριών, όπου και ανασυγκροτήθηκαν με τη συμπαράσταση προεγκατεστημένων εκεί συγγενών και συνεταιρών που είχαν συστήσει εμπορικούς οίκους. Την απρόσκοπτη αφομοίωσή τους στη χώρα υποδοχής των πρώτων εμπόρων διευκόλυνε το καθολικό δόγμα και οι γλωσσικές τους γνώσεις. Οι εμπορικοί οίκοι που δημιούργησαν ανταγωνίζονταν επαρκώς αυτούς των τοπικών εμπόρων, σε σημείο που δημιουργούσαν ενίοτε την εχθρότητα των ανταγωνιστών τους. Ό.π και Vassiliki Theodorou,..ό.π., σ.354. Ο Δημήτριος Βικέλας στο έργο του «Η ζωή μου» παρατηρεί στο θέμα της συμπαγούς αυτής ομάδας Ελλήνων της διασποράς: «*Τόση μάλιστα ήτο η υπεροχή των Χίων, όχι μόνον εις το Λονδίνο, αλλά και μεταξύ άλλων εις τα ξένα εμπορικών κοινοτήτων, ώστε εκτός τον κοινού απέναντι των ξένων χαρακτηρισμού των ως Ελλήνων, τα μέλη εκάστης κοινότητος διεκρίνοντο ως Χίοι και μη Χίοι*». Δημητρίου Βικέλα, Απαντα, (Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι), επιμέλεια Αλκής Αγγέλου, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], Αθήνα 1997, τόμος Α', σσ.192-193.

³¹² Το όνειρο των μεταναστών ήταν η αφομοίωση με το περιβάλλον της Αγγλίας, όπου μπορούσαν να ζήσουν ήρεμα και να πλουτίζουν. Το όνομα του Έλληνα δεν ήθελε να τους ακολουθεί, ενώ προτιμούσαν δουλοπρεπώς το χαρακτηρισμό του Γραικού. Βάσος Τσιμπιδάρος, Οι Έλληνες στην Αγγλία, Αθήνα, 1974, σ.103. Το γόητρο του τρόπου ζωής στην Αγγλία είχε επηρεάσει πολλούς, όπως τον Κοργιαλένιο, ο οποίος διείσδυσε στην ανώτερη τάξη της Αγγλίας. Επαγγελματικοί λόγοι πέραν του γοήτρου που ασκούσε η ξένη υπηκοότητα, επέβαλλαν συχνά την απόκτησή της από εμπόρους και χρηματιστές. Η επαγγελματική σταδιοδρομία του Κοργιαλένιου π.χ. στο Χρηματιστήριο καθιστούσε αναγκαίο το πιστοποιητικό της βρετανικής ιθαγένειας. Το Μάρτη του 1876 μετά από πολύχρονη «εξσυνχιστική» διαδικασία, έδωσε τον «*όρκο της πίστεως*» του Βρετανού υπηκόου, ιδιότητα που κράτησε ως το τέλος της ζωής του. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.200.

³¹³ Γενικά, οι ομογενείς δε διαμόρφωναν μία πλήρη αστική ιδεολογία στη χώρα υποδοχής, αλλά ένα αντίγραφο της, συνοδευόμενο από μιμητισμό αλλού έντονο, αλλού αχνό, από φόβο, συμφέρον ή αδιαφορία, αντιφάσεις που ίσχυαν στο εσωτερικό της κάθε παροικίας. Δερτιλής, Ο Ελληνισμός της Ομογένειας,..ό.π., σ.159. Ο Δημήτριος Βικέλας ασκεί κριτική στην απομάκρυνση των παροίκων της δεύτερης γενιάς από την ελληνική εκπαίδευση αποδίδοντας τις αιτίες στην έλλειψη ελλήνων οικοδιδασκάλων και στην τάση μίμησης του τρόπου της αγγλικής ζωής. Με την υιοθέτηση ξένων βαπτιστικών ονομάτων από τα νεότερα μέλη των χιώτικων οικογενειών χαράσσεται «*μία διαχωριστική γραμμή*» μεταξύ των εισοδηματιών με αριστοκρατικές τάσεις και των απόδημων της

ενσωματωμένοι στην αστική τάξη της ξένης χώρας στόχευαν στην απόκτηση τίτλων ευγενείας, ενός επιδεικτικού τρόπου ζωής,³¹⁴ αλλά και στη διατήρηση της συνήθειας των παραδοσιακών γάμων με ευκατάστατες οικογένειες συμπατριωτών τους, με απώτερο στόχο την ενδυνάμωση της εμπορικής τους δράσης μέσα από διεθνή δικτύωση και πολλαπλασιασμό των αγαθών τους.³¹⁵ Οι δεσμοί αίματος «επικύρωναν τις εμπορικές συνεργασίες δημιουργώντας ισχυρά οικονομικά δίκτυα», εκτός από την παράλληλη διεύρυνση της κοινωνικής τους βάσης.³¹⁶ Επιδιώκοντας τη διατήρηση της διαδοχής τους, έγγαμοι με παιδιά οι περισσότεροι, κληροδοτούσαν το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας τους στους απογόνους τους. Με ισχνές σε σχέση με το σύνολο της περιουσίας τους προσφορές σε εκπαιδευτικά ή φιλανθρωπικά καταστήματα της γενεθλίου, αλλά και της «γενικής» πατρίδας τους, κατοχύρωναν, αν δεν «εξαγόραζαν», τον τίτλο του εθνικού ευεργέτη. Ο

πρώτης γενιάς. Εύλογη λοιπόν καθίσταται η ασήμαντη συμμετοχή αυτών των Ελλήνων της διασποράς της δεύτερης γενιάς στην πρακτική της ευεργεσίας σε μία περίοδο που αυτή γνωρίζει το απόγειό της. Δημ. Βικέλα, Άπαντα, ό.π., σσ.193-194,198.

³¹⁴ Κατοικώντας σε αριστοκρατικές συνοικίες, υιοθετώντας έναν επιδεικτικό τρόπο ζωής, αποκτώντας ανώτερη μόρφωση, στοιχεία προϋούσης αφομοίωσής τους στην αγγλική μπουρζουαζία, οι εκεί έλληνες ομογενείς λειτουργούσαν ως «μοντέλα κοινωνικής ανόδου» για τα άλλα μέλη της κοινότητας, τα οποία άφηναν προοδευτικά τα στενά τους στίπια στην πόλη, όπου είχαν εγκαταστήσει για οικονομικούς λόγους τις οικογένειες και τα γραφεία τους, για να εξαπλωθούν στα δυτικά προάστια της πόλης. Η πλειονότητά τους ακολουθώντας το παράδειγμα του Παντιά Ράλλη, του «αρχηγού» της παροικίας, εγκαταστάθηκε στο Baysewater, όπου κτίστηκε ελληνική εκκλησία. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.354, Περισσότερα για τους έλληνες πάροικους της Αγγλίας βλ. Τσιμπιδάρος, ό.π. και Δημ. Βικέλα, Άπαντα, ό.π., σσ.191-198.

³¹⁵ Εκτός από τους συγγενικούς δεσμούς, ένα «ευρύ δίκτυο γαμήλιων συμμαχιών» ενισχύθηκε από οικογενειακές σχέσεις, όπως μαρτυρούν τα γενεαλογικά δέντρα των Χιωτών. Η συνήθειά τους να παντρεύουν τα παιδιά τους με συμπατριώτες τους της ίδιας κοινωνικής τάξης παγιώθηκε στις παροικίες, όπου η προσπέλαση στη γαμήλια αγορά ήταν περιορισμένη. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.204. Η επιμονή στην αριστοκρατική καταγωγή των υποψήφιων μνηστήρων στόχευε στη διατήρηση του κοινωνικού κύρους στο πέρασμα του χρόνου. Ο περιορισμένος αριθμός ονομάτων στη διάρκεια και τη συνέχεια των γενεαλογικών σειρών, μαρτυρεί την σταθερότητα σ' αυτές τις προτεραιότητες. Τα ονόματα των Αργέντη, Μαυροκογορδάτου, Πετροκόκκινου, Ροδοκανάκη, Σκυλίτζη ανήκαν στις πέντε πιο παλιές ευγενείς οικογένειες με ιταλική καταγωγή. Ανάμεσα σε άλλες επίσης συναντούμε τα ονόματα των Νεγρεπόντη, Πρασσακάκη, Ράλλη, Σκαραμαγκά, Βούρου, Αργέντη. Δεδομένου ότι το περιθώριο των επιλογών ήταν απελπιστικά περιορισμένο, δε θ' αποθάρρυνε κανείς τον γάμο μεταξύ συγγενών προκειμένου να διατηρηθεί η αριστοκρατία του αίματος. Ο Βικέλας σχολιάζει σχετικά: «Κάθε οικογένεια έψαχνε να ήταν περιορισμένος, ο συναγοχνησμός άρχιζε νωρίς για να συνάψουν κατάλληλες γαμήλιες ενώσεις. Η αριστοκρατική αποκλειστικότητα των συνενουμένων μερών, καθώς και η στενότητα του κύκλου των Χιωτών οδηγούσε αναγκαστικά σε γάμο μεταξύ κοντινών συγγενών...χάρη σ αυτή την πειθαρχία η οικογένεια ήταν ισχυρή και οι δεσμοί δυνατοί. Αυτό εξηγεί επίσης την επιτυχία των Χιωτών...». Έτσι, «παρά τις πτωχεύσεις και επανιδρύσεις εταιρειών οφειλόμενες σε διακυμάνσεις του εμπορίου ευαίσθητου σε πολιτικές συγκυρίες», αποτελούσαν πυρήνα της ελληνικής κοινότητας, διατηρώντας μία σταθερή παρουσία στο διεθνές εμπόριο. Δημ. Βικέλα, Άπαντα, ό.π., σσ.192-193 και Θεοδώρου, *Ευεργετιαμός και όψεις...* ό.π. σσ.119-154.

³¹⁶ Ο Παντελής Αργέντης, λόγου χάρη, συνδέθηκε ο ίδιος με την οικογένεια Σκυλίτζη με το γάμο του. Ό.π., σσ.119-154. Ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης από Κωνσταντινούπολη, χιακής καταγωγής μεγαλέμπορος, πρόξενος Ταϊγανίου, δικαστής και βουλευτής Δούμας της Οδησού, παντρεύτηκε με την κόρη του Γαλάτη, επίσης Χιώτη εμπόρου. Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες...* ό.π., σσ.52-53 και Ευρυδίκη Σιφναίου, *Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στην Ν. Ρωσία*, Τα Ιστορικά, τόμος 17, τεύχος 32, (Ιούνιος 2000), σ.114.

Κ.Σαλβάγος, ο Μ. Συναδινός, ο Παντελής Αργέντης, ο Ε.Ράλλης, ο Ε.Ευγενίδης, ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης και άλλοι αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις του παραπάνω παραδείγματος της κατά κάποιο τρόπο «συμβατικής γενναιοδωρίας». Στην πλειονότητά τους τα κληροδοτήματα στοιχειοθετούν ένα συμβολικό μέρος, συνήθως όχι τόσο σημαντικό συγκριτικά με το συσσωρευμένο πλούτο των δωρητών, ο οποίος συνήθως μεταβαίνει στην οικογένεια, λόγω της ύπαρξης συγγενών που δικαιούνται να αποκτήσουν μέρος της κληρονομιάς.³¹⁷ Επί πλέον, με την πνευματική τους ενσωμάτωση στη χώρα υποδοχής που διευκολύνθηκε από τις σπουδές κάποιων από αυτούς σε ξένα σχολεία, καθώς και την απόφαση να εγκατασταθούν οριστικά στη χώρα του εξωτερικού, οδηγήθηκαν προοδευτικά στην απομάκρυνσή τους από την ελληνική πραγματικότητα και τις ανάγκες της.³¹⁸

Στον αντίποδα του φαινομένου των συμβατικών δωρεών ή κληροδοτημάτων από διάφορους πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού, ως επί το πλείστον, βρίσκεται η γενναιοδωρη στάση κάποιων άλλων συμπατριωτών τους που παρομοίως οικοδόμησαν την περιουσία τους στις ίδιες χώρες.³¹⁹

Με τη σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς τους διαφαίνεται η σχέση της οικογενειακής τους κατάστασης με την διαμόρφωση των επιλογών τους απέναντι στην ευεργεσία. Διαπίστωση λοιπόν της έρευνάς μας, πολύπλευρα επιβεβαιωμένη, είναι ότι η γενναιοδωρη στάση προς την ευεργεσία δεν αποτελεί

³¹⁷ Ελάχιστοι Χιώτες μετείχαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων στην Ελλάδα, εκτός από τις επίσης περιορισμένες δωρεές που προόριζαν για ιδρύματα της γενέθλιας πατρίδας τους. Μπορούμε να αναφέρουμε ανάμεσα σ' αυτές τις 500 λίρες στεργλίνες που προσέφερε ο Ευστράτιος Ράλλης το 1881 για την κατασκευή του Βασιλικού Θεάτρου στην Αθήνα, τα κληροδοτήματα των 1000 και 500 λιρών στεργλινών των Κ. Σαλβάγκου και Μικέ Συναδινού, αντίστοιχα των πιο πλούσιων Ελλήνων της Αλεξάνδρειας, αρκετά όμως για να τους εξασφαλίσουν τον τίτλο του ευεργέτη. Φαντάζουν όμως ψιχία, εφόσον η περιουσία του καθενός υπερέβαινε τις 500.000 λίρες στεργλίνες. Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σσ.360-390.

³¹⁸ Ο Βικέλας απαριθμώντας τις αιτίες της παρακμής της εμπορικής δραστηριότητας των ελλήνων παροίκων του Λονδίνου στην καμπή του 19^{ου} αιώνα θεωρεί ως «προσθετήν εθνικήν ζημίαν» το γεγονός ότι «οι περισσότεροι των απογόνων των εμπόρων εκείνων (ενν. της ακμάζουσας παροικίας του Λονδίνου) κινδυνεύουν να χάσουν την εθνικότητά των». Δημ.Βικέλα, *Άπαντα*, *ό.π.*, σ.195. Ο Ανδρέας Συγγρός περιγράφοντας τις εντυπώσεις του από ένα ταξίδι στο Λονδίνο στιγματίζει τις συνήθειες των παιδιών των ελληνικών αστικών οικογενειών που εγκατέλειπαν το εμπόριο: «οι κληρονόμοι τους ροκανίζουν το εισόδημα της περιουσίας τους μένοντας νωθροί και υπογράφοντας ως ευγενείς εισοδηματίες, συνιστώντας συλλογές; έργων τέχνης και εκπαιδεύουν καθαρόαιμα άλογα για τις ιπποδρομίες, παραδινόμενοι γενικά στην πρακτική των σπορ, προετοιμάζοντας έτσι, αν όχι τη δική τους καταστροφή, τουλάχιστον με βεβαιότητα την των παιδιών τους». Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα, τόμος Β¹, [Εστία], Αθήνα 1908*, σ.246.

³¹⁹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γεωργίου Αβέρωφ. Κτηματίας και έμπορος ο Αβέρωφ, ήταν κάτοχος μιας περιουσίας, η οποία, σύμφωνα με το υπουργείο Οικονομικών, εκτιμάται σε 892.719 αιγυπτιακές λίρες επενδυμένες κατά 52% σε κτηματικές επεκτάσεις, κατά 29% σε αγορά κρατικών κεφαλαίων, κατά 6,6% σε υποθηκευτικά δάνεια, κατά 2,4% σε δάνεια για τρίτους, και 9% ως καταθέσεις σε τράπεζες της Αιγύπτου και της Ελλάδας. Κληροδότησε το 75% της περιουσίας του σε εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς, όπως και στην Εθνική Αμυνα. Σ' αυτό, αν προστεθούν οι διάφορες επιχορηγήσεις που έστειλε κατά τη διάρκεια της ζωής του στη γενέτειρά του, το Μέτσοβο και στην Αθήνα, όπως και ένα σύνολο από δωρεές σε διάφορα ιδρύματα, η αξία της συνολικής προσφοράς του εκτιμάται σε 800.000 λίρες. Συνοπτικά, εκτός από τις «εν ζώη» δωρεές του, άφησε στο ελληνικό κράτος το 1/3 της περιουσίας του, που ανερχόταν σε 31 εκατομμύρια δραχμές. Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, (4 τόμοι), [2η έκδοση], τόμος 2, Αθήνα 1966-1968*, σσ.374-375.

αναγκαστικά λειτουργία των υψηλών εισοδημάτων. Η εκτίμηση του οικονομικού βάρους του κληροδοτήματος σε σχέση με την αξία της κατεχόμενης περιουσίας, έδειξε ότι «η γεωγραφία του κεφαλαίου δε συμπίπτει πάντα με εκείνη των μεγάλων κληροδοτημάτων».³²⁰ Με άλλα λόγια, η γενναιοδωρία δε βαίνει πάντα ευθέως ανάλογα με τον πλούτο.

11. Οικογενειακή κατάσταση

«.. κληροδοτήσωσιν εις τους συμπατριώτης αυτών και το Έθνος τα μέσα του εξανθρωπισμού και της προστασίας, νυμφευθέντες, ούτως ειπείν, την πατρίδα και δαψιλεστάτας αυτή προσενεγκότες δωρεάς αντί τέκνων..».

Ιωάννης Λαμπρίδης, Ζαγοριακά, εν Αθήναις 1870.

Η αναφορά στην οικογενειακή κατάσταση των δωρητών βοηθά εν μέρει στην ερμηνεία της απόφασής τους να παραχωρήσουν την περιουσία τους σε εθνικούς σκοπούς

Από την εξέταση των πράξεων ευεργεσίας διαπιστώνουμε ότι υπάρχει στενή σύνδεση του ύψους της διατιθέμενης περιουσίας με τη στάση τους απέναντι στο γάμο. Διακρίναμε τους δωρητές σε τέσσερις κατηγορίες; I. Παντρεμένους με παιδιά (19,85%), II. Παντρεμένους και άτεκνους, χωρίς φυσικό κληρονόμο (20,40%), και III. Ανύπαντρους (13,52%). Εξετάζοντας τον τρόπο διανομής της περιουσίας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, τα ιδρύματα και το είδος των συγγενών που κερδίζει την εμπιστοσύνη των διαθετών, όταν δεν έχουν απογόνους, διαπιστώνουμε ότι: Παρατηρείται μία στενή συσχέτιση της οικογενειακής κατάστασης των δωρητών με το βαθμό της γενναιοδωρίας τους προς το Κράτος. Η απουσία φυσικών κληρονόμων κινητοποιεί την απόφασή τους να παραχωρήσουν μέρος ή όλη την περιουσία τους σε εθνικούς σκοπούς.³²¹ Η απαλλαγή από τις οικονομικές υποχρεώσεις του γάμου, οδηγεί ευκολότερα στην απόφαση παραχώρησης των αγαθών τους.³²²

Από την επεξεργασία των στοιχείων που συγκεντρώσαμε διαπιστώνουμε πως η πλειονότητα των δωρητών, οι οποίοι προβαίνουν στην εκχώρηση του συνόλου σχεδόν της περιουσίας τους και μάλιστα σε εκπαιδευτικούς σκοπούς προσεγγίζει το ποσοστό 5,5% (105) των δωρητών των τεσσάρων κατηγοριών, ένα ποσοστό 9,60% (187) εκχωρεί το μέγιστο μέρος της,³²³ ενώ το υπόλοιπο 84,90% (1654) αφιερώνει ένα μέρος της μόνο. Από εκείνους που αφιερώνουν όλη την περιουσία τους το ποσοστό διαβαθμίζεται από 26,66% για την κατηγορία των ανύπαντρων, 31,42 για τους παντρεμένους και άτεκνους, ενώ για παντρεμένους με παιδιά 15,23%, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα:

Ευεργέτις που πμΕυβέββίν «ι \AMM9A.την ΑΠΕΡΩΟΙΑ *imsi*.....

³²⁰ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.147.

³²¹ Βλ. «Απασαν την περιουσίαν», σσ.189-190 και Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

³²² Η καθολική ή σχεδόν καθολική παραχώρηση των αγαθών τους συμβαδίζει με τη μοναχική ζωή τους και την ακληρία. Από τους αδελφούς Ζωσιμά, τους Ριζάρηδες, τους Ευάγγελο και Κωνσταντίνο Ζάππα έως την ιδιότυπη περίπτωση του Ανδρέα Συγγρού ή του Γεωργίου Αβέρωφ, τα παραδείγματα των άκληρων ευεργετών συνδέονται με την πραγματική και μεταφυσική συνέχεια της μνήμης και του ονόματος του δωρητή μέσα από το κληροδοτήμα, απότοκο της ζωής και της δράσης τους. Βλ.παρακάτω, σ.183 και Ιερατική Εκπαίδευση, σ.526.

³²³ Βλ. παρακάτω, σ.180.

Αριθμός	105	16	28	33	28
Ποσοστό		15,23%	26,66%	31,42	26,66%

Πίνακας 8

Η προτεραιότητα που δίνεται στο κληροδόστημα φαίνεται στις επιλογές που έχουν να κάνουν οι κληροδοτές σε σχέση με οικογενειακά ή συγγενικά πρόσωπα. Η μελλοντική ύπαρξη απογόνων περιορίζει το κληροδόστημα στις περισσότερες περιπτώσεις των έγγαμων διαθετών. Ο Βασίλειος Βασιλόπουλος, από την Αμφισσα, εξέφραζε την επιθυμία παραχώρησης μετά το θάνατό του τμήματος της περιουσίας του στον ανιψιό του, αν αποκτούσε εκείνος τέκνα' διαφορετικά θα έπρεπε να προστεθεί το περιουσιακό αυτό στοιχείο στο Γυμνάσιο της Αμφισσας.³²⁴ Παρόμοια είναι η θέση του Παναγιώτη Αβδελλόπουλου: «αν (η κόρη μου)...εγκαταλείψει τέκνα εκ νομίμου γάμου, ως επιθυμώ ολοψύχως, τότε εις αυτά θα περιέλθη άπαοα η κληρονομιά μου...». Στην ενάντια περίπτωση ζήτησε εκποιούμενη η περιουσία του να δοθεί σε διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα (εννοώντας και εκπαιδευτικά), συνηθισμένη πρακτική δωρητών σε παρόμοιες συνθήκες.³²⁵ Χαρακτηριστική είναι η εμμονή πολλών ευεργετών να εξαρτούν την άμεση εκτέλεση του κληροδοτήματός τους από την απόφαση της συζύγου να έλθει σε επόμενο γάμο μετά το θάνατό τους. Κλασική περίπτωση μίας στάσης που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των διαθετών στο θέμα αυτό προβάλλουμε εκείνη του Γεωργίου Εμμ. Κομνηνού,³²⁶ κτηματία από τα Κύθηρα. Επιθυμία του κληροδότη είναι η σύζυγος να κληρονομήσει την περιουσία, μόνο αν μείνει ανύπανδρη και αφήνεται το κληροδόστημα μετά το θάνατό της στον εκπαιδευτικό σκοπό, άλλως, παραγγέλλει ο διαθέτης, ο εκπαιδευτικός σκοπός - οικοδόμηση διδακτηρίου θηλέων στα Λογοθετιάνικα Κυθήρων - να εκτελεστεί πριν από την αποβίωσή της.³²⁷ Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η συμβουλή του Πλάτωνα Πετρίδη στη σύζυγο και κληρονόμο του το 1840 «να απέλθει να ζήση μετά της μητρός της και να νυμφευθεί με άνδρα μάλλον ενάρτεον παρά πλούσιον και απαίδευτον. Εις αυτό το μνηαίον περιέχεται και το δικαίωμα της προικός της, περί της οποίας δεν πρέπει να απαιτήση το παραμικρόν, αλλά της δίδονται όλα της τα έπιπλα και όλα τα χρυσά και διαμαντένια στολίδια όπου είχεν ή της χάρισα...».³²⁸ Διαφορετική είναι η περίπτωση του Ν.Κουτουλουμά, Υδραίου εμπόρου,³²⁹ το 1862, ο οποίος προτρέπει τη σύζυγό του να τον μιμηθεί. Παράγγειλε «ίνα η γενική (αυτού) κληρονόμος γυ\ή, όταν και αυτή προέλθη εις την διάθεσιν της παρ'αυτού αυτή κληροδοτηθείσης περιουσίας, αφήση ποσάν κατά τι μάλλον ή ήττον όμοιον αναλόγως της εν εκείνω τω χρόνω περιουσίας της».³³⁰

³²⁴ Διαθήκη του Βασιλείου Βασιλόπουλου αρ.1219 της 10 Μαΐου 1883. ΜΗΚ,Γ'18, σ.166/1129 και Ζεργβός, Υ.Γ., αρ.189.

³²⁵ Διαθήκη του Παν. Αβδελλότιουλου της 31 Δεκεμβρίου 1903. ΜΗΚ,Γ 7, σ.130, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.123.

³²⁶ Διαθήκη του Γεωργίου Εμμ. Κομνηνού, αρ.2201 της 26 Ιανουαρίου 1921. ΜΗΚ,Γ'63, σ.338.

³²⁷ Ο.π.

³²⁸ Ιδιόγραφο διαθήκη του Πλάτωνα Πετρίδη, ό.π.

³²⁹ Ο Νικόλαος Κουτουλουμάς «μετήρχετο το μετά της εν Αφρική πόλεως Ζίρμπης και ετέρων μερών εμπόριαν εντίμως και αξιοπρεπώς». ΑΥΕ, Φάκ.1864/88, υπφ.ϊγ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862. (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

³³⁰ Διαθήκη του Νικολάου Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862. ΑΥΕ, Φάκ.1864/88,1γ, έγγραφο 28, ό.π.

Μεταξύ εκείνων που εκχωρούν όλη την περιουσία τους στο Έθνος περιλαμβάνουμε και τις περιπτώσεις δωρητών, οι οποίοι ορίζουν το Κράτος ως πρωταρχικό κληρονόμο, ενώ παράλληλα κληροδοτούν ασημαντα ποσά σε συγγενείς ή φίλους, που αδυνατούν να μειώσουν το ύψος της χειρονομίας και τη σπουδαιότητα του κληροδοτήματος.³³¹

Όσον αφορά στην τρίτη κατηγορία, των ανύπαντρων ευεργετών (13,52%), η ολική ή σχεδόν ολική εκχώρηση των αγαθών τους στο κληροδοτήμα υπαγορευόταν συνήθως από τη στέρηση φυσικών κληρονόμων: «Όλη μου η περιουσία, την οποία μετά κόπου και μόχθου ηδυνήθην ν' αποκτήσω καθ' όλον το πολυετές διάστημα της ενταύθα (ενν. Βουκουρέστι) διαμονής μου σύγκειται εκ 438 αυστριακών φλωρίων...».³³² Η απουσία ενός άρρενος κληρονόμου αιτιολογεί την απόφαση του διαθέτη να δώσει ένα τόσο σημαντικό ποσό. Βασικό κίνητρο σε πολλούς ήταν η εξασφάλιση της συνέχειας του πατρώνυμου μέσω του κληροδοτήματος.³³³

Η μέριμνα του δωρητή για τη διαίωνιση του οικογενειακού ονόματος, όταν ιδιαίτερα δεν υπάρχουν άρρενες απόγονοι, φαίνεται από την δημιουργία ενός ιδρύματος ή πραγματοποίηση μιας δωρεάς, η οποία θα φέρει το όνομα της οικογένειάς του. Ίσχυε περισσότερο για τους δωρητές που ζούσαν μόνοι σε μακρινές παροικίες.³³⁴ Στερεότυπες φράσεις διατυπωμένες με απλότητα «..γιατί είμαι χωρίς προγόνους ή απογόνους, κληροδοτώ όλη μου την περιουσία εις το Έθνος», ή «όλη μου η περιουσία κινητή και ακίνητος, ούσα ανεξάρτητος καθ' όλα τόσον από ανιόντας και κατιόντας κληρονόμους, όσον και από πάσαν συντροφιάν μετά των συγγενών και ξένων...»³³⁵ είναι συνήθεις στα κείμενα των διαθηκών. Το 65% των δωρητών της εξεταζόμενης περιόδου, των οποίων γνωρίζουμε την οικογενειακή κατάσταση, στερούνται απογόνων. Το 13,52% είναι άγαμοι, ενώ το 20,40% έγγαμοι, αλλά άτεκνοι.³³⁶

Παρατηρείται ότι οι περιοχές που παρουσίαζαν υψηλή συμμετοχή ανύπαντρων ευεργετών χαρακτηρίζονται από υψηλή αναλογία δωρητών.³³⁷ Σύμφωνα με τη Β. Θεοδώρου,

³³¹ Μία από τις πολλές παρόμοιες περιπτώσεις είναι ο τρόπος διάθεσης της περιουσίας του Πανταζή Βασσάνη, ομογενούς στην Τάντα της Αιγύπτου, ευεργέτη της Ναυτικής εκπαίδευσης από την Πορταριά Θεσσαλομαγνησίας (βλ. κεφ. Ναυτική Εκπαίδευση, σσ.852-853). Ίδρυσε τη Ναυτική Σχολή του Πειραιά με κληροδοτήμα άνω των 500.000 χρυσών φράγκων (αφέθηκε τελικά το 60/100 της περιουσίας του). Μετά την ίδρυση της Σχολής Δοκίμων Βασάνη όρισε από τους τόκους του υπόλοιπου ποσού της κατάθεσής του (των 862.478.23 δραχμών) στην ΕΤΕ ένα μέρος να δίνεται σε υποτροφίες του εξωτερικού για απόφοιτους της Σχολής,-«ίνα σπουδάξωσιν εν Ευρώπη ή Αμερική τα ναυτικά ή την μηχανικήν δύο απόφοιτοι της αυτής Ναυτικής Σχολής»- ένα μέρος σε συγγενείς και ένα μέρος στην Πορταριά (τα 10/100) για την κατασκευή δρόμων. ΑΤΕ, προξενείο Τάντας, έγγραφο 2921 της 20 Μαρτίου 19 του 1896. Γ. Πατρίκιος, *Μεγάλοι Ευεργέτες, ό.π.*, σσ.28-29, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.215. Μυστική διαθήκη του Πανταζή Βασσάνη της 9 Απριλίου 1890. ΠΠΧ, σ.70.

³³² Απόσπασμα διαθήκης του 1864 του Νικολάου Δημ.Ταρταρούλη. ΑΥΕ, Φάκ.1874/ 88,1, έγγραφο 342 της 27 Μαρτίου 1864 και ΜΗΚ,Γ', σ.644.

³³³ Βλ. παρακάτω, σσ.181-184.

³³⁴ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.77.

³³⁵ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. ΠΠΧ, σ.123, Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σσ.20,27.

³³⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

³³⁷ Έτσι, το ποσοστό όσων δίνουν όλη την περιουσία τους - από ένα σύνολο ευεργετών που κατευθύνει την προσφορά του και σ' άλλους τομείς, εκτός από την εκπαίδευση - για τη Ρωσία ανερχόταν στο 87%, τη Ρουμανία στο 78,2%, την Ιταλία και Αυστροουγγαρία στο 87,5% και τις ΗΠΑ στο 72%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις χώρες, όπου οι ανύπαντροι φαίνονται να αποτελούν μειοψηφία είναι: Γαλλία 43,7%, Αγγλία 25%, Αίγυπτο 38,6%, Οθωμανική Αυτοκρατορία 55,4%. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.73.

«οι ελληνικές κοινότητες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος των δωρητών κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παρουσιάζουν υψηλή αναλογία αγάμων δωρητών και συνολικής προσφοράς της περιουσίας στο Κράτος».³³⁸

Από τους Έλληνες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο εξωτερικό και ιδιαίτερα από αυτούς που ανήκαν στις πρώτες γενιές των μεταναστών - τέλη 18^{ου} και αρχές του 19ου αιώνα -³³⁹ η πλειονότητα παρουσιάζει χαρακτηριστικές συμπεριφορές και στάσεις απέναντι στη ζωή και την ευεργεσία, λόγω έλλειψης κυρίως προϋπάρχοντος στις χώρες υποδοχής συγγενικού περιβάλλοντος που θα διευκόλυνε την επαγγελματική τους εξέλιξη και τον κοινωνικό τους εγκλιματισμό στο ξένο περιβάλλον.³⁴⁰ Ο τύπος του άγαμου ευεργέτη, του οποίου βασικά χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν πιο πάνω,³⁴¹ όπως και οι παράγοντες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωσή τους, καθώς και η δυσπιστία και δυσκολία προσαρμογής στο άγνωστο περιβάλλον δυσχέραινε τη γρήγορη επαγγελματική τους αποκατάσταση, κατά συνέπεια και τη δημιουργία οικογένειας εξ αιτίας αυτών των παραγόντων.³⁴² Οι περισσότεροι της πρώτης αυτής γενεάς παρέμεναν ανύπαντροι και λόγω περιορισμένου δικτύου γνωριμιών, καθώς και λόγω προκαταλήψεων, οι οποίες δυσκόλευαν ένα γάμο με

³³⁸ Στις κοινότητες της Αιγύπτου, της Αγγλίας της Γαλλίας και σε αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο αριθμός των έγγαμων χωρίς παιδιά υπερίσχυε ή ήταν ισοδύναμος με εκείνον των έγγαμων με παιδιά. Το κενό της διαδοχής συμπλήρωναν τα ανίψια, πρώτα μεταξύ των συγγενών κληρονόμων του ευεργέτη. Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες*, ό.π., σ.39.

³³⁹ Αναφερόμαστε στην περίοδο που χρονική της αφετηρία είναι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν παρατηρήθηκε μαζική μετανάστευση των Ελλήνων προς τη μεσημβρινή Ρωσία, τη Ρουμανία, την Αίγυπτο, τη Μικρά Ασία. Ήδη από τα μισά του 18^{ου} αιώνα είχε παρατηρηθεί μετανάστευση με αφετηρία τον κυρίως ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα τα νησιά και με κατεύθυνση ειδικά τις νεοαποκτηθείσες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία τότε περιοχές της νότιας Ρωσίας. Το κύμα αυτό κορυφώθηκε μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους της τελευταίας τριακονταετίας του αιώνα. Το Διάταγμα της Αικατερίνης Β', το οποίο προσέφερε προνόμια και φορολογικές απαλλαγές, ενίσχυσε το ρεύμα των ελλήνων εμπόρων προς τη μεσημβρινή Ρωσία. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1969-1973, τόμος 4ος, σ.422. Αλλωστε, κατά τον Ψυρρούκη, η γένεση του παροικιακού φαινομένου τοποθετείται στην περίοδο ανάμεσα στο 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ψυρρούκης, ό.π., σ.32.

³⁴⁰ Σύμφωνα με τη Θεοδώρου, η ομάδα των ευεργετών, μεταναστών πρώτης γενιάς είναι η πρώτη από τις τέσσερις ομάδες ευεργετών που διακρίνει και η ίδια βάσει κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν, τα οποία τους διαφοροποιούν από τις άλλες, όσον αφορά στη στάση τους απέναντι στην ευεργεσία αυτή. Βλ. παραπάνω *Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών. Προέλευση και συγκρότηση*, σσ.171 κ.ε. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, αντιπροσωπευόταν από Ηπειρώτες κυρίως εγκατεστημένους στη Ρωσία και Ρουμανία, διάφορες βαλκανικές πόλεις και την Αίγυπτο. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.119.

³⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ.172.

³⁴² Βέβαια, οι πραγματικές αιτίες αυτής της συχνής αγαμίας δεν εκδηλώνονται στα άρθρα των διαθηκών. Οι λόγοι της συνειδητής ή μη επιλογής της εργενικής ζωής, η οποία επέτρεπε στους διαθέτες την ολοκληρωτική αφοσίωσή τους στα εθνικά θέματα πρέπει να ενταχθεί στην εναρμόνισή τους με την ορθόδοξη ηθική, την ταπεινοφροσύνη και την αυτοσυγκράτηση, με την έλλειψη κοινωνικής κινητικότητας και μεσαζόντων στην επιχείρηση. Βλ. Διαθήκη του Νικολάου Ζωσιμά της 18 Μαρτίου 1841. ΖΑΒ, τόμος 5, σσ.10,19, ΑΥΕ, Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833. Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930, Γούδας, ό.π., *Καπλάνης*, τόμος Γ', σσ.76-105 και Βιβή Παπαδημητρίου, *Η κοινωνική πολιτική και οι Ηπειρώται εθνικοί Ευεργέται*, εν Αθήναις 1970, σ.12.

γυναίκα αλλοδαπή.³⁴³ Η ιδιαίτερη αυτή ψυχολογία των αποδήμων απεικονίζεται χαρακτηριστικά στη διαθήκη του Νικολάου Κρήτσκη, έλληνα αντιναύαρχου του ρωσικού στόλου, ο οποίος με έντονη αίσθηση πικρίας έγραφε: «..η δυστυχία μου με κατεδίκασε να μένω καθ' όλην την ζωήν μου άγαμος και άτεκνος, μη έχων τον δυνάμενον να με περιθάλλη εις το γήρας μου, όσον και αν προσεπάθουν να αποκτήσω φίλους και γνωρίμους, παντού απετύγχανον. Τότε ήμην καλός και αγαθός παρ' αυτοίς, όταν τοις επρόσφερον θυσίας, αλλ' όταν δεν ηδυνάμην, παρετήρουν όλως το αντίθετον' εννόουν ότι περισσότερον ηγάπων την ου μεγάλην μου κατάστασιν, φαινομένην εις τους οφθαλμούς των μεγαλειτερα ή εις εμέ...τα ατυχήματα με έκαμαν δύσπισταν και ύποπτον...».^{344*}

Φυσικά, υπήρχαν οι κοινωνικοί λόγοι οι συνδεόμενοι με παραδοσιακές συμπεριφορές που συν έτειναν στην παράταση της εργένικης ζωής και της ακληρίας. Ένας από αυτούς ήταν η υποχρέωση του μεγαλύτερου αδελφού να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των νεότερων αδελφών του.³⁴⁵

Εκείνη, η οποία προξενεί το ενδιαφέρον είναι η περίπτωση της ενσυνείδητης επιλογής της αγαμίας. Θεωρείται ότι δημιούργησε τη χορεία εκείνων των ευεργετών, των απόλυτα αφοσιωμένων στην πατρίδα: Σύμφωνα με μαρτυρία του Στρατή Τσίρκα για τον Αβέρωφ: «..Όπως άλλοι νυμφεύονται την Εκκλησίαν, αυτός είχε δοθεί στην Ελλάδα. Της τα χάρισε όλα, την ατομική του ευτυχία, ακόμη και τις μικρές χαρές του κορμιού του. Την αγαπούσε μ' ένα πάθος μυστικιστικό...».³⁴⁶ Σε επιστολή του προς τον Αδαμάντιο Κοραή ο Γ.Ριζάρης έγραφε: «Δια τας ιδίας δυστυχίας και εγώ και ο μακαρίτης αδελφός μου εζήσαμεν μακράν της πατρίδος μας και επιθυμώντας να την ιδώμεν ελευθέραν απωλέσαμεν τον καιρόν μας και ήδη πλησιάζει και εις εμέ η γεροντική ηλικία χωρίς να έχωμεν κληρονόμους. Αλλά και ο μακαρίτης ο αδελφός μου και εγώ απεφασίσαμε να αφήσωμε κληρονόμον την πατρίδα μας και επειδή κατά τη γνώμην μας δεν είναι άλλο ωφελιμότερον από την παιδείαν και ορθήν ανατροφήν των νέων...».³⁴⁷ Ο Ζαγορίσιος ιστοριοδίφης Ιω.Λαμπριδής γράφει για τους Ριζάρηδες: Οι αδελφοί Ριζάρηδες: «Λησμονήσαντες τη σάρκα και προς τα πνευματικά ενατενίσαντες, κατέπνιξαν τας ορμάς της

³⁴³ Η έλλειψη ομογενών γυναικών κατά την πρώτη φάση της αποδημίας, όπως και προϋπάρχοντος οικογενειακού ή συγγενικού περιβάλλοντος στις παροικίες ήταν ένας ενδεχόμενος παράγοντας της μοναχικότητας των ευεργετών. Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες*, ό.π., σ.42.

³⁴⁴ Μέσα από δύο διαθήκες του, της 9 Σεπτεμβρίου 1843 και της 28 Οκτωβρίου 1843, ο Νικόλαος Κρήτσκης αφιέρωσε 100.000 ρούβλια στην εκπαίδευση πέντε νέων καταγομένων ενός από την Πελοπόννησο, ενός από την Ύδρα, ενός από τις Σπέτσες, και δύο από τη Ζαγορά (Θεσσαλίας). Ως επίμετρον της κληροδοσίας του αυτής προσέφερε και μαθηματικά όργανα -1 τηλεσκόπιο, 1 αστρονομικό ρολόι και βαρύμετρο χαλκού, πνεύματα χημική αντλία «μετά πάσης της σκευής», ηλιοσκόπιο, χωροστάμη με όλα τα συναρτήματά της. ΜΗΚ, σ.36 και ΑΤΕ, Φάκ.1844/ 88,1 έγγραφο 246181 της 12 Φεβρουάριου 1844 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁴⁵ «Λίαν σπάνιον είναι παρά τοις Έλλησι το να έλθη εις γάμον αδελφός και πρεσβύτερος την ηλικίαν τυχάνων, προ της αποκαταστάσεως πασών ενίστε των αδελφών αυτού, καίτοι λίαν μικροτέραν ηλικίαν έχουσών. Δεν είναι ομοίως σπάνιον παρά τοις Έλλησι το να μένη καθ' ολοκληρίαν άγαμος ο πρεσβύτερος αδελφός, ίνα φροντίση ως άλλος πατήρ την αποκατάστασιν των νεωτέρων αυτού αδελφών τούτο μάλιστα, είναι συνηθέστατον παρά τοις εν μικρά ηλικία απορφανισθείσι και καθήκοντα πατρός ενωρίτατα αναδεξαμένοις». Ως παράδειγμα αυτής της στάσης αναφέρει ο Γούδας την υπευθυνότητα του θείου του Απόστολου Αρσάκη, Γεωργίου Αρσάκη, ο οποίος φρόντισε τη μεταφορά της οικογένειας του έγγαμου αδελφού του στο Βουκουρέστι. Γούδας, ό.π., *Απόστολος Αρσάκης*, τόμος Β¹, σ.391.

³⁴⁶ Στρατής Τσίρκας, Ο Καβάφης και η εποχή του, [Κέδρος], Αθήνα 1971, 91 έκδοση, Αθήνα 1995, σσ.374-375.

³⁴⁷ Επιστολή Γεωργίου Ριζάρη προς Κοραή από Μόσχα τον Απρίλιο του 1825. Γ. Βαλέτας, Κοραής, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833), [Δωρικός], τόμος Β2 1965, σσ.432-433.

φύσεως επιμόνως αντοίς τον γάμον και τα τέκνα αρνηθέντες, ίνα εν άκρα οικονομία βιώσαντες και άκληροι αποθανόντες, κληροδοτήσωσιν εις τους συμπατριώτας αυτών και το Έθνος τα μέσα του εξανθρωπισμού και της προστασίας, νυμφενθέντες, ούτως ειπείν, την πατρίδα και δαψιλεστάτας αυτή προσενεγκότες δωρεάς αντί τέκνων...».³⁴⁸ Αν και εμπεριέχεται είδος υπερβολής στο τίμημα αυτού του ευεργετισμού, δεν είναι υπερβολή ότι άφησαν την περιουσία τους στην πατρίδα. Οι Ζωσιμάδες, σύμφωνα με βιογράφους τους, αποφάσισαν να μείνουν άγαμοι, ώστε να μη μειωθεί ο πλούτος τους εξ αιτίας των υποχρεώσεων του γάμου και έτσι δε χρησιμεύσει προς την ωφέλεια και την απελευθέρωση της πατρίδας.³⁴⁹ Σύμφωνα πάλι με βιογράφους του Ευάγγελου Ζάππα, στην ανακοίνωσή του προς τον ξάδελφό του και ευεργέτη επίσης της εκπαίδευσης, Κωνσταντίνο Ζάππα, τη δεκαετία του 1860 ότι δε σκοπεύει να παντρευτεί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να ευεργετήσει περισσότερο «τον τόπο τούτο και, την πατρίδα»,³⁵⁰ εκείνος απάντησε: «Ομόφρονες επλουτίσαμεν, ομόφρονες ας διαθέσωμεν και τον πλούτον μας».³⁵¹

Η επιλογή αυτή, καθώς και η διάθεση του συνόλου της περιουσίας στην ευεργεσία προχωρεί ενίοτε ως σύνθημα ή προτροπή σε αγαπημένα του πρόσωπα από τον διαθέτη, στα οποία εμπιστεύεται την υπέρ της εκπαίδευσης τύχη του κληροδοτήματός του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κουτσουρέλη, πολιτικού, πρώην προξένου, από τον Αίνο,³⁵² ο οποίος έγραφε στη διαθήκη του το 1875: «...Αφήνω παραγγελία εις τους δύο αδελφούς μου Γρηγόριο και Ιωάννη, αν και οντοι διανύωαι τον βίον άγαμοι ως εγώ, ν' αφήσωσι την χρηματικήν περιουσία τους, την οποίαν εγκαταλείπω εις αυτούς προς επαύξησιν και την πρόοδον των σχολείων».³⁵³

Η έλλειψη της οικογένειας και ιδιαίτερα η απουσία τέκνων κινητοποιούσε λοιπόν την ευεργετική δραστηριότητα και μάλιστα στον τομέα της εκπαίδευσης της νεολαίας. Ο Βασίλειος Μελάς, λόγου χάρη, σύμφωνα με το απόσπασμα από το βιβλίο «Η ζωή μου» του ανιψιού του Δημητρίου Βικέλα, δεν απέκτησε τέκνα. «Την έμφυτον εις πάντα άνθρωπον επιθυμίαν να συνέχιση την ύπαρξή του, να διαιώνιση το όνομά του, ηθέλησεν, ελλείψει τέκνων, να ικανοποιήση δι' ιδρύματος και δια κτιρίων, φεράντων το όνομά του...».³⁵⁴ Σχετικά με τη θέση της συζύγου του: «Εν μόνον νέφος εσκίαζε την ευτυχίαν της. Συνηθάνετο ότι της γυναικός ο προορισμός μένει ανεκπλήρωτος, εάν δεν επιστέψη την ύπαρξίν της η απόκτησις τέκνων. Δεν το έλεγε, το επεισιώπα, αλλά και μόνη η εκχειλιζουσα προς τα μικρά παιδιά αγάπη της

³⁴⁸ Ιω-Λαμπίδης, Ζαγοριακά, εν Αθήναις 1870 και Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σ.6.

³⁴⁹ Σπύρος Εργολάβος, Αδελφοί Ζωσιμάδες, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.48.

³⁵⁰ Στο σχετικό ερώτημα για την επιλογή ή μη της έγγαμης ζωής, η απάντηση του Ευάγγελου Ζάππα ήταν: «Πρέπει να μείνουμε άγαμοι. Είναι ο αναγκαίος όρος για να απελευθερωθούμε από κάθε οικογενειακή πίεση, για να μπορέσουμε να αφιερωθούμε ολοκληρωτικά στην υπηρεσία τον έθνους». Ε. Στασινόπουλος, Αι Αθήναι κατά τον περασμένο αιώνα, Αθήνα 1963, σ.51.

³⁵¹ Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.16.

³⁵² Ο Κωνσταντίνος Κουτσουρέλης, πρώην πρόξενος στην Ιόππη και δημότης Σύρου, άφησε κληροδοτήματα προς τον Αίνο και την Αθήνα. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189 και ΑΥΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 149 της 24 Οκτωβρίου 1879, έγγραφο 9218 της 13 Οκτωβρίου 1879 (διαθήκη), έγγραφο 194 της 12 Οκτωβρίου 1879. Δεν έλειψαν οι εν ζωή δωρεές του. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν.. Η Δράσις...ό.π., σ.177 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκά>νστα, Λεύκωμα ..ό.π., σ.56.

³⁵³ Αρθρο 2° της διαθήκης του Κωνσταντίνου Κουτσουρέλη της 20 Ιουνίου 1875 από Ιόππη. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189, ΑΤΕ, Φάκ.1879/88, υψ,Κ

- 354 Δη μ. Βικέλας, Απαντα, ό.π., τόμος Α', σ.150.

εμαρτυρεί τον κρῆφισιν πόνον της». ³⁵⁵ Το γεγονός ότι δεν απέκτησαν παιδιά είναι εκείνο που κάνει το ζεύγος να σκέπτεται με ποιον τρόπο θα βοηθησει τη νέα γενιά. ³⁵⁶

Η εναπόθεση ακόμα και ολόκληρης της περιουσίας ³⁵⁷ στο κληροδότημα, λόγω απουσίας απογόνων, αποτέλεσε για πολλούς ευεργέτες μία φυσική συνέπεια για όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και μετά από αυτήν: «Μη έχουσα τέκνα, αφήνω άπασαν την περιουσίαν μου, η οποία θα ευρεθή μετά τον θάνατόν μου...», ³⁵⁸ είναι η προτίμηση της χήρας του Νικολάου Γιαγτζή, ³⁵⁹ της Ευθυμίας Γιαγτζή.

Η αναγκαία διατήρηση του πατρώνυμου του ευεργέτη πολλές φορές τον οδηγούσε, σε περίπτωση απουσίας άμεσων αρρένων απογόνων, στη μεταβίβασή του μέσω του κληροδοτήματος στους πλησιέστερους κατιόντες συγγενείς - συνήθως τα εγγόνια από τις θυγατέρες. Ως υποκατάστατο συνέχισης του πατρωνυμικού, όταν δεν υπήρχαν άρρενα τέκνα, μπορούσε να λειτουργήσει και ένα κληροδότημα. Η υπαρξιακή αυτή ανάγκη διαφαίνεται στην επιθυμία του Βαρβάκη να θεωρήσει το γαμβρό του ως γιο του: «Δια δε την ἔλλειψιν αρσενικῶν τέκνων, υιοθετήσας» ο Ιωάννης Βαρβάκης «τον γαμβρόν του και τους εξ αυτού εγγόνους του, πάσχει εξ ὅλης ψυχῆς και καρδίας να αποκαταστήσῃ αυτούς αξίους διαδόχους του ονόματος αυτού και των αρετῶν». ³⁶⁰

Πολλές φορές μάλιστα η απουσία ενός άρρενος κληρονόμου αιτιολογεί τη βούληση του διαθέτη να προσφέρει ένα σημαντικό ποσό. Αλλά και η απώλεια ιδιαίτερα άρρενος τέκνου στέκεται ισχυρό κίνητρο αφιέρωσης μεγάλης περιουσίας στη διατήρηση της μνήμης του αγαπημένου προσώπου. Σημαντικό μέρος της περιουσίας του Σοφ. Αχιλλόπουλου προορίζεται για ίδρυμα που πρέπει να φέρει το όνομα του γιου του, ο οποίος είχε πεθάνει λίγα έτη πριν από τη σύνταξη της διαθήκης. Δε θα μπορούσε να είναι πιο ευδιάκριτο το κίνητρο αυτό, όπως στον όρο της διαθήκης: «κληροδοτώ το τέταρτο της περιουσίας μου στο Έθνος στη μνήμη του γιου μου Κωνσταντίνου, στον οποίο θα ανήκε, αν ήταν ζωντανός...». ³⁶¹

Ακολουθώντας παράλληλα το πρότυπο του αυτοδημιούργητου με αναφορά στην αξία του μόχθου που κατέβαλαν στη δημιουργία περιουσίας τονίζουν τη μοναχική ζωή τους: «Τέκνα δεν έχω, ζήσας τον βίον άγαμος, ούτε γονεΐς, καθ' ότι απεβίωσαν, περιουσίαν ούτε

³⁵⁵ Ο.π., σ.151.

³⁵⁶ Στους στίχους που έγγραφε διαφαίνεται το πρόβλημα που σκίαζε τη ζωή του και της συζύγου του, της Τερψιχόρης Γεραλοπούλου. Ο.π., σ.151. Ο Β. Μελάς όρισε κληρονόμους «της Μεγάλης Οικίας τον επί της Πλατείας Λουδοβίκον κείμενης, την αποτελούσαν τετράγωνον» μετά το θάνατο της συζύγου του, τους Δη μ. Βικέλα, Βίκτορα Μελά και Μιχαήλ Μελά, ανιψιό του. Διαθήκη Βασιλείου Μελά 1884. Φάκ.1884/Δ60, υπφ.2. Η Τερψιχόρη υπήρξε διευθύντρια του Αμαλίου Ορφανοτροφείου και αντίστοιχα επιδόθηκε σε δωρεές εκπαιδευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Ευεργέτησε τη γυναικεία εκπαίδευση. Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.333, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1885-1886, Κων. Βοβολίνη, Το Χρονικόν, ό.π., Αθήνα 1951, σ.77 και Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες..ό.π., σ.49.

³⁵⁷ Βλ, παρακάτω, σσ.189 κ.ε.

³⁵⁸ Διαθήκη της Ευθυμίας Γιαγτζή της 13 Απριλίου 1918: Η όλη περιουσία κινητή και ακίνητη έφθανε τις 54700 δραχμές, σ.209. ΜΗΚ,Γ'30, σ.208 και 1130.

³⁵⁹ ΜΗΚ,Γ'29, ό.π.

³⁶⁰ Νικολάι Πογκόντιν, Χρονολογία της αρετής, Αγαθοεργιαί τον ανλικού συμβούλου και ιππέως Ιωάννον Ανδρεάδου Βαρβάκη. Εφ. Γκαζέττα, Πετρούπολη, αρ.20, 1818 και Κων. Βαρβάκης, ό.π., σ.54. Ο Βαρβάκης «δεν περιόρισε τας ευεργεσίας μέχρι έγγονών, αλλά επεξέτεινε και μέχρι διοέγγωνων» φροντίζοντας για την εκπαίδευσή τους. Γούδας, ό.π., Ιωάννης Βαρβάκης, τόμος Γ', σσ.155-192.

³⁶¹ Ο.π., Vassiliki Thèodorou, ό.π., σ.74 και διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σ.343.

λεπτά παρά των αιμινήστων γονέων μου έλαβον. Παν ό,τι έχω περιουσίαν μου, απέκτησα δια των ιδίων μου μόχθων τη βοήθεια του Θεού...».³⁶²

Οι άκληροι ευεργέτες εκδηλώνουν εντονότερα στα κείμενα των διαθηκών τους την επιθυμία να αφήσουν το όνομά τους στη σύσταση ενός ιδρύματος. Η υστεροφημία και η κοινωνική αναγνώριση λειτουργούσαν ως υποκατάστατη συμβολική διαιώνισή τους μέσα από το κληροδότημα και την ονοματοθεσία του, ελλείψει φυσικού απογόνου:³⁶³ «...οι ανατρεφόμενοι δε νέοι να ονομάζονται υπότροφοι του Ν.Κρήτσκη».³⁶⁴

Αντίθετα πάλι, η ύπαρξη οικογένειας και μάλιστα πολυμελούς δεν αποτέλεσε εμπόδιο στην έμπρακτη εκδήλωση της επιθυμίας κάποιων δωρητών για την ευεργεσία και τη συνεχή ενίσχυση της παιδείας του Έθνους με γενναία ποσά. Αντιπροσωπευτική της στάσης αυτής απέναντι στην ευεργεσία είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ιωνίδη ή Ιπλιξή από την Κωνσταντινούπολη, εμπορομεσίτη, ναυτικού πράκτορα, εξαγωγέα υφασμάτων από το Μάντσεστερ στην Τουρκία, ο οποίος δε δημιούργησε μόνο πολυμελή οικογένεια, αλλά υπήρξε ο ιδρυτής οικονομικής δυναστείας με δυναμική παρουσία στην οικονομική ζωή της Αγγλίας. Όπως προαναφέρθηκε,³⁶⁵ προβάλλοντας ο Αναστάσιος Γούδας την προτεραιότητα που έθεσε ο Ιπλιξής στο θέμα της ευεργεσίας σε σχέση με στην οικονομική εξασφάλιση της οικογένειάς του και θεωρώντας ότι «μέγα και υπερφυσικόν (καθίσταται) το να αποκληροί εαυτόν και τα ίδια αυτού τέκνα και τους πλησιεστάτους συγγενείς, ίνα ευεργετήση άλλους αγνώστους και πάντη ασχέτους», υπερεκτίμησε ίσως το μέγεθος της σημαντικής βέβαια προσφοράς του. Αντίθετα από άλλους ευεργέτες, παρά την πολυμελή οικογένειά του ο Ιπλιξής δε δίστασε να διαθέσει σημαντικά ποσά για την ενίσχυση της παιδείας. Ούτε ο ίδιος, ούτε η οικογένειά του μπορούσαν να αποσπάσουν από την τράπεζα μέρος του κατατεθειμένου κεφαλαίου των 10.000 στερλινών. Δεν έπαυαν όμως να θεωρούνται οι Ιωννίδες «υπέρπλουτοι, με μιλιούνια λίρες», που εξυπηρετούσαν τους μεταναστεύοντες στην Αγγλία συμπατριώτες τους. Αυτοδημιούργητος, ο Ιπλιξής, έγινε κάτοχος μεγάλης περιουσίας με προσωπική εργασία, λιτότητα και επιχειρηματική ικανότητα και, παρά την απώλειά της σε οικονομικές καταστροφές που υπέστη, σύντομα την επανέκτησε και κατέστη σημαντικός οικονομικός παράγοντας που επηρέαζε την ελληνική κοινότητα του Λονδίνου, την ανάπτυξη της οποίας προώθησε κυρίως κατά τη δεκαετία 1839-1849.³⁶⁶ Ο Απ. Αρσάκης, επίσης, αν και «αποστερηθείς υιού, εκπαιδευόμενου τότε εν Βιέννη», υπήρξε πατέρας πολυμελούς οικογένειας.³⁶⁷ Ενώ λείπουν τα παραδείγματα της ολικής αφιέρωσης περιουσιών

³⁶² Ιδιόχειρη διαθήκη της 4 Οκτωβρίου 1908 και κωδίκελος της 19 Μαρτίου 1918 του Πέτρου Μαρκίδη από Αμφισσα, κατοίκου Πειραιά. ΜΗΚ,Γ'89, σ.449, ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, ό.π.

³⁶³ Συνέβαινε αυτό ακόμα κιαν υπογραμμίζοταν, όπως στη διαθήκη του Κοργιαλένιου: «Δεν είναι ο πόθος της υστεροφημίας που με ωθεί να γράφω το όνομά μου μετά πολλών κληροδοτημάτων μου...». Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π. Βλ. κεφ. Κίνητρα, Αναγνώριση, σσ.339,342-344.

³⁶⁴ Διαθήκη του Νικολάου Κρήτσκη της 9 Σεπτεμβρίου 1843. ΜΗΚ, σ.36 και ΑΥΕ, Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 46181 της 12 Φεβρουάριου 1844 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁶⁵ Βλ παραπάνω, Η έννοια της ευεργεσίας, σσ.119-120.

³⁶⁶ Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ..ό.π., σσ.143-145 και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849 και Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης, ό.π., σ.20.

³⁶⁷ Θυγατέρες του ήταν η Ελένη Μανέσκου και η Ολυμπιάδα Λαχωβάρη, ενώ άλλη μικρότερη φοιτούσε δωρεάν στο σχολείο της Φ.Ε. Έχασε ένα γιο κατά την περίοδο των σπουδών του στη Βιέννη. Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σσ.408-409,420.

σε τέτοια σύνολα ευεργετών/⁶⁸ υπάρχει εντούτοις ένας ελάχιστος αριθμός ανάμεσα τους που προσφέρει το σημαντικότερο μέρος της περιουσίας του, Η περίπτωση του Σοφ. Αχιλλόπουλου, από την Τσαγκαράδα, τραπέζοκτηματάρης και διευθύνοντα την εταιρεία *Société anonyme égyptienne d'Immeubles* στην Αλεξάνδρεια, που αντιπροσωπεύει μία αρκετά εύπορη οικονομικά ομάδα Ελλήνων της Αιγύπτου, πατέρα τεσσάρων κοριτσιών, ο οποίος κληροδοτεί το τέταρτο των αγαθών του σε ελλαδικά και παροικιακά ιδρύματα της Αιγύπτου, φαίνεται να ξεφεύγει από την κατηγορία αυτή, αντίθετα από την εκτίμηση άλλων ερευνητών.³⁶⁹

Η φροντίδα για τα οικογενειακά και συγγενικά πρόσωπα πολλές φορές είναι εμφανής με ποικίλες προστατευτικές συμπεριφορές, ιδιαίτερα όσον αφορά στο κεφάλαιο της εκπαίδευσής τους. Δε διστάζουν να τονίσουν την προτεραιότητα που έχουν τα μέλη αυτά στις επιλογές σε σπουδές και υποτροφίες. «Εξ όλων των κληροδοτημάτων μου τα προς την σύζυγον, τα τέκνα μου και τα των εγγόνων μου και ανεψιών μου και τα τέκνα αυτών εννοώ να έχουν την προτεραιότητα, δηλαδή να έρχονται εις πρώτην σειράν να πληρώνονται πρώτοι κατά την εκκαθάρισιν εκάστοτε»,³⁷⁰ **Φράσεις, όπως:** «προς εκπαιδευαίν διαφόρων συγγενοπαίδων...»³⁷¹ ή «..προτιμωμένων των πλησιεστέρων συγγενών μου εχόντων τα αυτά προσόντα, ίνα σπουδάσουν εις την Ευρώπην...»³⁷² ή υπόδειξη σε άλλο σημείο: «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και σνντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα»³⁷³ είναι αντιπροσωπευτικές της ιδιαίτερης αυτής μέριμνας. Χαρακτηριστική είναι η θέση του Αρχιμανδρίτη Νεόφυτου το 1840: «...ο τόκος να απονέμηται εις τέσσερις νέους εκ των πλησίον ή των πληγγίων συγγενών μου...».³⁷⁴ Ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος στη διαθήκη του το 1899 φροντίζει για την εκπαίδευση και τις μορφωτικές ανάγκες των ανεψιών του,³⁷⁵ ενώ η Μαρία Κασιμάτη το 1886 παραγγέλλει ως υπότροφοί της «..να προτιμώνται Αμφισσείς και Αθηναίοι και εις Κνήριος

³⁶⁸ Σύμφωνα με τη Θεοδώρου, «παντρεμένοι με παιδιά δεν προσφέρουν κανέναν τους το σύνολο της περιουσίας του». Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σ.74.

³⁶⁹ Βλ. Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σ.74. Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος από τη Θεσσαλία, που αντιπροσωπεύει τον κόσμο των πλουσίων ομογενών της Αιγύπτου, αν και πατέρας τεσσάρων κοριτσιών, κληροδοτεί στα εθνικά ιδρύματα το τέταρτο των αγαθών του, του οποίου η αξία ανέρχεται σε 1.700.000 περίπου λίρες στεργλίνες. *Ό.π.*, Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. *Ό.π.* και Χ. Χαρίτου, Η Αχιλλοπούλειος...*ό.π.*, σσ.20,208. Το ποσό αυτό, ενώ ήταν σημαντικό για τη γενέτειρά του, δεν αποτελούσε και το μεγαλύτερο κομμάτι της περιουσίας του.

³⁷⁰ Άρθρο 12 της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, *ό.π.*

³⁷¹ Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842 και δωρητήριο έγγραφο αρ.22,745 της 23 Φεβρουαρίου 1845 του Κωνσταντίνου Ιωννίδη. Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωννίδης, ό.π.*, σ.35.

³⁷² Άρθρο 40 της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, *ό.π.*

³⁷³ Σε άλλο σημείο ζητά να «στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάσουν γεωπόνου και μηχανικού» υποδεικνύοντας «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και σνντοπίται (του), έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, *ό.π.*

³⁷⁴ Συγκεκριμένα σημειώνει: «Επειδή η πατρίς μου και το έθνος μου έλαβε την ελευθερίαν και κατέστη χριστιανικόν βασίλειον, επιθυμώ να φανώ και εγώ λυσιτελής και δια την πατρίδα μου και δια τους συγγενείς μου παρακινήτης της εκπαιδεύσεώς των και, διορίζω εκ της περιουσίας μου μετά τον θάνατόν μου να κατατεθώσι 1000 φλωρία καισαρικά εις το εθνικόν ταμείον των Αθηνών της πατρίδας μου Ελλάδος». Διαθήκη του Αρχιμανδρίτη Νεόφυτου Νεόφυτου, της 1 Ιανουαρίου 1840. Βλ. και διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου, *ό.π.*

³⁷⁵ Άρθρο στ' της ιδιόχειρης διαθήκης του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48.

και ιδίως οι συγγενείς του αιμινήστου συζύγου μου Δήμου Γεωργούλα, ιδία ο καλλίτερος υιός της ανεψιάς του...».³⁷⁶

Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μεγάλης μερίδας ευκατάστατων ομογενών που στοιχειοθετούν τον τύπο και τη στάση του οικογενειάρχη ευεργέτη, επιλέγουμε τον Ευάγγελο Αχιλλόπουλο από τη Θεσσαλία, ομογενή της Αιγύπτου, αδελφό του προαναφερθέντος Σοφοκλή. Οικογένεια και πατρίδα δ'ιέ πουν τον βίο του,³⁷⁷ αλλά και η αίσθηση που έχει *γυμ* την ιδιαιτερότητα της ταυτότητάς του, στην οποία προεξάρχουν δύο στοιχεία:³⁷⁸ Ο γενέθλιος τόπος που είναι το φέρον σημείο που τον ακολουθεί στη ζωή του και όπου θα χαραχθεί το όνομά του και η παροικιακή κοινότητα, όπου ασκεί τις δραστηριότητές του με άξονα την οικογένεια και την εθνικότητα με την κοινοτική ευθύνη που έχει ως ηγετικό μέλος της παροικιακής κοινωνίας «να μεριμνά για την κοινοτική συνοχή και αλληλεγγύη».³⁷⁹ Η κληροδοσία του προς τα φυσικά πρόσωπα συνδέεται με την ανάμνηση του ονόματός του, την ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που προσέφεραν και την υπαγόρευση συμπεριφορών, όπως τη σύναψη γάμων αποκλειστικά με Έλληνες, που έχουν να κάνουν με τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης.³⁸⁰ Αφήνει διάφορα ποσά σε ανίψια του με τη φράση «εις μικράν ανάμνησιν» και παραγγέλλει στους εγγονούς του, όταν μεγαλώσουν να μάθουν να μιλούν την ελληνική γλώσσα. Ανάλογη μνεία που δείχνει την εθνική του συνείδηση, γίνεται, όταν αναφέρεται στο γιο του Νικόλαο, για τον οποίο προορίζει σεβαστό ποσό της περιουσίας του υπό τον όρο «να νυμφευθεί μετά Χριστιανής Ελληνίδος».³⁸¹ Παρόμοια απαίτηση εμφανίζει ο Νικόλαος Στουρνάρης το 1852 από τη θυγατέρα του: «εις την οποίαν αφήνω ρητήν παραγγελίαν να υπανδευθή με άνδρα Έλληνα' εις το εναντίον, δεν εννοώ να τη αφήσω τίποτε άλλο, παρά την κατάραν μου».³⁸² Τα σημεία αυτά δείχνουν τη φροντίδα πολλών ομογενών για την αναπαραγωγή της εθνικής κοινότητας και τη διατήρηση της πατροπαράδοτης γλώσσας, δηλαδή, ενός ιδιαίτερου πολιτισμού που αναγνωρίζουν ως στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η οικογένεια λοιπόν για τον Αχιλλόπουλο, όπως και για τα υπόλοιπα ηγετικά στρώματα των παροικιών έχει τη σφραγίδα και την προοπτική της διάρκειας στο χρόνο. Αυτή η συνείδηση της διάρκειας στο χρόνο συνιστά το λόγο που έκανε τους ευεργέτες να επενδύσουν στην υστεροφημία τους και σε θεσμούς - σύμβολα της οικογενειακής, παροικιακής και εθνικής συνέχειας.³⁸³

³⁷⁶ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 11 Αυγούστου 1886, ό.π. και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.619. Οι υποτροφίες ανέρχονταν σε 400-500 δραχμές μηνιαίως για 4-5 έτη (διαθήκη της 3 Ιουνίου 1884). Σκοπός τους ήταν «να σπουδάσουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα μου αφού καταρτισθώσιν...» (διαθήκη της 15 Απριλίου 1889). ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ (XI), Κληροδότημα Μαρίας Κασιμάτη (1889), φάκελος 42.

³⁷⁷ Ζερβός Υ.ΟΙ., αρ.935, Κωνσταντινίδης, Οι Πηλιορίται, ό.π., σσ.20,208, Χ. Χαρίτου, Η Αχιλλοπούλειος...ό.π., 1992 και Τομαρά - Σιδέρη, ό.π., σ.30.

³⁷⁸ Ο.π., σ.26.

³⁷⁹ Ο.π., σ.28.

³⁸⁰ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.30,

³⁸¹ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου, ό.π.

³⁸² Χαρακτηριστική είναι και η προϋπόθεση που θέτει, ώστε η σύζυγός του να μπορεί να κληρονομήσει εξ ημισείας με το γαμβρό του, Ι. Φαρδύ, σύζυγο της αδελφής του Ελένης, στην οποία άφησε τα εισοδήματα των υποστατικών της Λαμίας που δημιούργησε ο ίδιος. Προϋπόθεση για αυτό λοιπόν είναι να μη παντρευτεί και να ζήσει στην Ελλάδα. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852.

³⁸³ Τομαρά- Σιδέρη, ό.π., σσ.23,28.

Ανάμεσα στους συγγενείς κληρονόμους οι ανιψιοί εμφανίζονται επικρατέστεροι στις προτιμήσεις των διαθετών του εξωτερικού.³⁸⁴ Αυτή η αναλογία είναι ισχυρότερη στους ανύπαντρους, οι οποίοι κατευθύνουν τις δωρεές στους ανιψιούς τους.³⁸⁵ «Άγαμος και επομένως άτεκνος ων, αποβιωσάντων δε και των γονέων μου ονομάζω και εγκαθιστώ γενικόν κληρονόμον τον ανειφιόν μου Αναστάσιον Δημ. Ζούλια..»³⁸⁶ ή «Κληροδοτώ εις τα άρρενα τέκνα του αδελφού μου Μιχαήλ Μελά».³⁸⁷ Οι ανιψιοί ζουν και συνεργάζονται μαζί με τους θείους τους ως μέτοχοι των εμπορικών επιχειρήσεων, τη διεύθυνση των οποίων συχνά αναλαμβάνουν ως κληρονόμοι Συνήθως, όταν φέρουν και το όνομα του δωρητή, θεωρούνται συνεχιστές τόσο του ονόματος, όσο και του έργου του στην επιχείρηση.³⁸⁸

Αναλυτικότερα η οικογενειακή κατάσταση των ευεργετών συνολικά παρουσιάζεται η εξής:

Οικογενειακή κατάσταση του συνόλου των ευεργετών				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	36	56	14	142
1831-1840	86	39	40	183
1841-1850	113	29	48	167
1851-1860	34	30	31	68
1861-1870	29	27	17	51
1871-1880	40	17	39	80
1881-1890	29	21	63	77
1891-1900	27	19	51	45
1901-1913	17	13	47	54
ΣΥΝΟΛΟ	411	251	350	867

Πίνακας 9.

Α). «Άπασαν την περιουσίαν»

«...εδωρήσατο εις το κράτος άπασαν την περιουσίαν του, αρκεσθείς να λαμβάνη εξ αυτής υπό του κράτους

³⁸⁴ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.75.

³⁸⁵ Οι κατηγορίες που ακολουθούν είναι αδελφοί και αδελφές. Ανάμεσα στις εξαιρέσεις είναι ο κληρονόμος του Ευ. Ζάππα, ο ξάδελφός του Κωνσταντίνος, για τον οποίο σημειώνει:«...όστις εργάστηκε μετ' εμού πιστώσ και του χρεωστώ δι αυτό, του χαρίζω...χωρίς να αφαιρεθή παρά κανενός ούτε λεπτόν και χωρίς να δυνηθή κανένας άνεν εξαιρέσεως...». Διαθήκη του Ευ. Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860, ό.π..

³⁸⁶ Διαθήκη του Δήμου Πανταζή Ζούλια, ό.π.

³⁸⁷ Διαθήκη του Βασιλείου Μελά της 7 Οκτωβρίου 1883. ΜΗΚ,Γ'70, σ.358, ΑΥΕ, Φάκ.1883/Δ60 (αντίγραφο διαθήκης).

³⁸⁸ «Οι απόγονοι του αρσενικού νεογνού εξασφαλίζουν τη συνέχεια του ονόματος. Πολλά άρθρα διαθηκότο επιβεβαιώνουν με έμμεσες ενδείξεις». Ελλείπει ενός αρσενικού απόγονου, κληροδοτούν τα αγαθά τους στα παιδιά της αδελφής τους στην περίπτωση που παίρνουν το όνομα του δωρητή. Ιδιαίτερα για τους Χιώτες δωρητές το «πυκνό συγγενικό τους δίκτυο», που αποτελεί τον κανόνα, αναπληρώνει αυτό το κενό. Vassiliki Thodorou, ό.π, σσ.377,390 και της ίδιας, Ευεργετιαμός και όψεις..ό.π., σσ.119-154.

προς συντήρησιν του δραχμές 500 μόνον μηνιαίως εφ' όρου ζωής..».

(Δωρεά Ιωάννη Μπάγκα) ΜΗΚ, Γ' 206, σ.921.

Η παραχώρηση «απάσης της περιουσίας» στην προώθηση εκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών και γενικότερα εθνικών σκοπών συνδέεται άμεσα με τη μακρόχρονη στέρηση των αγαθών της ζωής και των φυσικών απολαύσεων. Αυτή η συμπεριφορά που μπορεί εύκολα να παρεξηγηθεί ως φιλαργυρία, μπορεί να απορρέει από πολλές αιτίες, είτε προσωπικές, είτε ενταγμένες σε πιθανές παραδοσιακές νοοτροπίες και στάσεις ζωής, οι οποίες σχετίζονται και με μία θρησκευτική, υπαρξιακή αντιμετώπιση του πλούτου.

Η παραχώρηση όλων των περιουσιακών αγαθών στην εκπαίδευση δεν είναι σπάνιο φαινόμενο και των πρώτων ετών της ζωής του ελληνικού βασιλείου. Σύμφωνα με τον Μάουρερ, ο Οικονόμος από τις Σπέτσες το 1832 διέθεσε όλη την περιουσία του στη σύσταση των σχολείων των Σπετσών.³⁸⁹

Η παραχώρηση του συνόλου της περιουσίας τους βαίνει ευθέως ανάλογα με την «ακληρία» και ιδιαίτερα την «αγαμία», όπως είδαμε παραπάνω. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Αναστασίου Αγαθίδη στο Κοehampton του Λονδίνου, καθηγητή της ελληνικής γλώσσας, άτεκνου, καταγομένου από τον Προυσό της Ευρυτανίας, ο οποίος το 1881 «εγκαταλιπών περιουσίαν όχι ευκαταφρόνητον»³⁹⁰ εμπιστεύεται στους εκτελεστές του το σύνολο της περιουσίας του αφιερωμένης σε καθαρά εκπαιδευτικούς σκοπούς: «...Δίδω και αφήνω απολύτως τοις ρηθείσι Στεφάνω Αυγούστου Ράλλη, Αλεξάνδρω Αντωνίου Βλαστώ και Εδούνω Φρέσφελδ, ως από κοινού διακατόχους, άπασαν την κινητήν περιουσίαν μου,...επ' αγαθοίς σκοποίς».³⁹¹ Σε άλλο σημείο ο ίδιος επαναλαμβάνει «Κληροδοτώ...άπασαν την κινητήν περιουσίαν, ην κατά τον θάνατόν μου θα έχω την εξουσίαν του διατιθέναι...».³⁹² Με μεγαλύτερη σαφήνεια στην περιγραφή της περιουσίας το ζεύγος του Ιωάννη Αριστάρχη και της Άννας Ελένης Αριστάρχη το 1889 δηλώνει: «Άπασα η περιουσία μας εκ Πρωσικών και άλλων χρεογράφων και εκ του τμήματος της επαύλεως μας (οβ.Grub,8) και των επίπλων της

³⁸⁹ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. (Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά), Αθήνα 1976, σ.542. Δυστυχώς ο συγγραφέας αρκείται σε απλή αναφορά χωρίς κάποια άλλη πληροφορία.

³⁹⁰ Μετά την εκκαθάριση η περιουσία του Αναστάσιου Αγαθίδη συνίστατο σε μία οικία στον Προυσό Ευρυτανίας, αξίας 500 λιρών Αγγλίας, σε 1551 λίρες προοριζόμενες για τη συντήρηση του σχολείου, καθώς και τη βιβλιοθήκη του αποτελούμενη από βιβλία αγνώστου αξίας. Η συνολική αξία του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 38.781 δραχμές, ενώ άλλες 5.412 δραχμές είχαν τη μορφή ομολογιών και ιδιωτικών δανείων. Διαθήκη του Αναστάσιου Αγαθίδη της 28 Φεβρουαρίου 1881. ΜΗΚ,Γ'3, σ.100 και ΑΥΕ, Φάκ.1882/Δ60, υπφ.2, έγγραφο 8597 της 21 Ιουλίου 1882, έγγραφο 7464 της 14 Αυγούστου 1862.

³⁹¹ ΜΗΚ,Γ'3, σ.100 και ΑΥΕ, Φάκ.1882/Δ60,2, έγγραφο 8597 της 21 Ιουλίου 1882 και έγγραφο 7464 της 14 Αυγούστου 1862.

³⁹² Με λακωνικότητα αντίθετα - αν και προς την ανώτατη εκπαίδευση, η οποία δεν απασχολεί την εργασία αυτή - σημειώνεται στη δωρητήρια πράξη του Αριστόδημου Γρυπάρη δικηγόρου, διδάκτορα νομικής, αδελφού του Νικολάου Γρυπάρη γιατρού, ευεργέτη του Πανεπιστημίου: «Δωρείται δια δωρεάς αιτία θανάτου προς το Εθνικό πανεπιστήμιο του Όθωνος άπασαν την κινητήν και ακίνητην περιουσία εξ οιονδήποτε στοιχείων αποτελουμένην...». Διαθήκη του Αριστόδημου Γρυπάρη, δικηγόρου, της 1 Ιουνίου 1911. ΖΑΒ, τόμος 2, σ.180 και ΜΗΚ,Γ'3, σ.100.

δέον να χρησιμοποιηθή προς ανέγερση του Ωδείου.».³⁹³ «Μη έχων αναγκαίους κληρονόμους» δήλωνε το 1885 ο Στέφανος Ρήγας, ιδρυτής της εμπορικής και βιομηχανικής σχολής Σύρου «διαθέτω την μικράν μου περιουσίαν, ήν δι' οικονομίας και εργασίας ηδυνήθην να συντηρήσω υπέρ συστάσεως κοινωφελούς ιδρύματος εν τη πόλει ταύτη, ..κληρονόμον μου γενικόν πάσης της ακινήτου κινητής και εξ απαιτήσεως περιουσίαν του, τον ενταύθα Δήμον Ερμουπόλεως».³⁹⁴

Προκαλεί περισσότερο το ενδιαφέρον η καθολική παραχώρηση στο Κράτος της περιουσίας, όταν αυτή γίνεται «εν ζωή». Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο Ιωάννης Μπάγκας, για τη συντήρηση του οποίου αρκέστηκε ο ίδιος σε επίδομα 500 δραχμών από το ελληνικό δημόσιο ανά μήνα εφ' όρου ζωής, ενώ δώρισε στο Κράτος το 1889 όλα τα περιουσιακά του στοιχεία. Στην επιμονή του Στέφανου Δραγούμη, τότε υπουργού των Εξωτερικών, ότι το ποσό αυτό ήταν ανεπαρκές ο Μπάγκας δέχθηκε 1.000 δραχμές, καθώς και δωρεάν κατοικία στο ξενοδοχείο, που ο ίδιος είχε δωρίσει στο έθνος.³⁹⁵ Τη νέα περιουσία που απέκτησε, την αφιέρωσε πάλι στο Κράτος.³⁹⁶

Β). Το «δυσανάλογον με την περιουσίαν».

«Αι., δωραί του..ουδόλως ανταποκρίνονται προς την κολοσσιαίαν εκείνου περιουσίαν».

Απόστολος Κωνσταντινίδης, Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω, Αλεξάνδρεια 1936, σ.20.

«Αι προς την ιδιαιτέρα του όμως πατρίδα και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα δωραί του, καίτοι ευεργετικά, κρίνονται και δικαίως δυσανάλογοι προς τον όγκον της περιουσίας του» γράφει ο Απ. Κωνσταντινίδης για τον Σοφ. Αχιλλόπουλο³⁹⁷ και σε άλλο σημείο επισημαίνει: «Αι προς την Κοινότητα Κάϊρου δωραί του και εκείνη προς την ίδρυσιν σχολής εν

³⁹³ Στη διάταξη του καθιδρύματος δεν παρέλειπε να σημειώσει την επιθυμία να διοχετευθεί μέρος του συνόλου της στην κατασκευή ενός μνημείου: «...μετά την αφαιρέσιν κληροδοτημάτων τινών, δέον το κεφάλαιον να χρησιμεύση προς συντήρησιν του Ωδείου και του μνημείου μας, ως και δι' υποτροφίαν προς εκπαιδευσιν πτωχών και ευφυών νέων Ελλήνων, οίτινες ήθελον επιδοθή αποκλειστικώς εις την μουσικήν και ιδίως εις την Εθνικήν Μουσικήν». Διάταξις του καθιδρύματος. Ιωάννης και Αννα Ελένη Αρκεττάρχη εν Βεϊσβάδεν Ιουλίου 1889. Διαθήκη του Αριστάρχη 5 Ιουλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120, ΠΠΧ, σ.51.

³⁹⁴ Διαθήκη Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.753-754. Από την απογραφή της περιουσίας του (έγγραφο 2033 της 8 Ιουνίου 1899) πληροφορούμαστε ότι αυτή ανερχόταν σε 80.000 δραχμές, ανεπαρκείς για το σκοπό του κληροδοτήματος. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα /18 και 9, υπφ.1, Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή (Τράπεζα Αθηνών 1896-1907), έγγραφο της 18 Ιανουαρίου 1904.

³⁹⁵ ΜΗΚ,Γ'206, σ.921.

³⁹⁶ «Δωρείται αιτία θανάτου και δωρεάν αμετάκλητον τω ελληνικώ έθνη και τω ελληνικώ Δημοσίω...». Δωρητήριο έγγραφο του Ιωάννη Μπάγκα αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1889 και δωρητήριο της 3 Οκτωβρίου 1895. Διαθήκη του Ιωάννη Μπάγκα της 24 Σεπτεμβρίου 1894. ΜΗΚ,Γ'206, σσ.918 και 1122 και ΑΥΕ, Φάκ.1890/ Δ60,1, έγγραφο 515 της 22 Μαΐου 1890, έγγραφο 38284 της 16 Μαΐου 1896 (προξενείο Τάντας προς το υπουργείο Εξωτερικών, επιστολή Λυκούδη, νομικού συμβούλου του υπουργείου Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Ο ευεργέτης αγόρασε το «Μπάγκειο» ξενοδοχείο στην πλατεία Ομονοίας και πάλι το εκχώρησε στο Κράτος. Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σ.159.

³⁹⁷ Κωνσταντινίδης, Οι Πηλιορίται..ό.π., σ.20.

Τσαγκαράδαις ουδόλως ανταποκρίνονται προς την κολοσσιαίαν εκείνον περιουσίαν ή προς τας προγενεστέρας επιδειχθείσας εθνικάς προσπαθείας τον». ³⁹⁸ Από την άλλη πλευρά, με βάσει τα στοιχεία που διερευνήσαμε διαπιστώσαμε πως ένα σημαντικό ποσοστό μεγάλων δωρητών (18,19%), περίπου 354 περιπτώσεις, προσφέρουν σε σχέση με την υπάρχουσα περιουσία τους ένα αρκετά περιορισμένο ποσοστό.

Επιλέγοντας το παράδειγμα της Σύρου, λόγω των κοινωνικών και οικονομικών ιδιαιτεροτήτων του νησιού και μιας πρόσφορης στις ποικίλες πτυχές του ευεργετισμού κοινωνίας, προσπαθούμε να προσεγγίσουμε με τις ηθικές διαστάσεις του φαινομένου. Οι περιουσίες των εμπόρων και μεγαλεμπόρων της Σύρου, λόγω χάρη, οι οποίοι είχαν αναπτύξει έναν ευρύ κύκλο επαγγελματικών σχέσεων, «προσεγγίζουν και αρκετές φορές ξεπερνούν τα αγαθά των εργοστασιαρχών». Μερικοί από αυτούς ασχολούνται πρωταρχικά ή δευτερευόντως με τραπεζικές εργασίες. ³⁹⁹ Διακρίνουμε από τη μία τους μεγαλέμπορους ή τραπεζίτες με μεγάλες περιουσίες, όπως τις περιουσίες εκείνων των μεγάλων εθνικών ευεργετών. Ο Σταμάτιος Κ.Πρωΐος, λόγω χάρη, φέρεται κατά το θάνατόν του (1884) «ως ο πλουσιότατος των μέχρι τούδε κατοικησάντων εν Σύρω», ένας από τους σπουδαιότερους κεφαλαιούχους της Ελλάδα. Έχοντας δημιουργήσει την περιουσία του στην Αίγυπτο είχε στραφεί στα τέλη της ζωής του σε τραπεζικές δραστηριότητες και ικανό τμήμα του πλούτου του είχε επενδυθεί σε χρεώγραφα. Δεν καταγράφεται όλη του η περιουσία, η οποία κατά μία πληροφορία ξεπερνούσε τα 12.000.000 φράγκα. ⁴⁰⁰ Μόνο τα κληροδοτήματά του σε κοινωφελή έργα άγγιζαν τις 4.000.000 δραχμές. ⁴⁰¹

Από την άλλη, στη Σύρο υπήρχαν πολλοί άλλοι έμποροι κάτοχοι μικρότερων εκείνης του Πρωΐου περιουσιών. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται γνωστοί και για τις δωρεές τους έμποροι, όπως οι: Σαλβάγος, ⁴⁰² Ζωρζής Παντολέων Νεγρεπόντης, ⁴⁰³ Παντολέων

³⁹⁸ Ο.π., σ.26.

³⁹⁹ Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.72. Ο Νικόλαος Αν. Σπουργίτης σημειώνει στη διαθήκη του: «τα κεφάλαια και τα κέρδη μου δέκα ετών ανέρχονται ως τον σημερινόν ισολογισμόν εκλείσαμεν (1888) εις την βνρσοδεψικήν εταιρείαν μας με τον Αλέξιον Γιάγκον εις δραχμάς νέας 853.261,10» και υπολογίζει ότι η καθαρά περιουσία του έφθανε τις 772.875 δραχμές. Ο.π., σσ.315,336.

⁴⁰⁰ Ο.π., σ.73.

⁴⁰¹ Εκτός από 600.000 δραχμές προς το Νοσοκομείο Ερμούπολης, 800.000 δραχμές σε υποτροφίες νέων από τη Χίο, άφησε 1.200.000 δραχμές στα ανίψια του και 500.000 δραχμές στη σύζυγο. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος. Κληροδοτήμα Σταματίου Πρωΐου/17, υπφ.1, αντίγραφο διαθήκης, υπφ.5 και 3, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883. Τα ακίνητά του στην Ερμούπολη τα δώρησε στο Δήμο της πόλης για να προικοδοτούνται με 10.000 δραχμές ορφανά κορίτσια. Απέδιδαν το 1890 εισόδημα άπάνω από 80.000 δραχμές. Εφ. Πανόπη, αρ.1082 της 17 Νοεμβρίου 1884, σ.2 και Εφ. Πατρεις, αρ.951 και 952 της 17 και 23 Νοεμβρίου 1884. Υπάρχει η άποψη, αν και υπερβολική, ότι θα μπορούσε να συγκριθεί με το ύψος της περιουσίας του Ανδρέα Συγγρού στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, καθώς και εκείνης του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτη στη Σύρο (1.400.000 δραχμών συνολικά). Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.73. Καταστατικό και Κανονισμός Ορφανοτροφείου αδελφών Μπαμπαγιώτου. Χρ.Λούκος, Οικονομικές..ό.π., σ.46. Για την περιουσία του Α.Συγγρού βλ. παρακάτω, σσ.193-194.

⁴⁰² Δώρισε 1.000 φιορίνια αυστριακά στο Γυμνάσιο της Ερμούπολης (ισοδύναμα τότε με 2.350,30 δραχμές). ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 2, υπφ.1, έγγραφο 6754 της 14 Οκτωβρίου 1863, έγγραφο 1324 της 19 Φεβρουάριου 1864, έγγραφο 59 της 22 Ιουνίου 1865, φάκελος Εκπαίδευση 12, υπφ.1, Δημοτική Βιβλιοθήκη, έγγραφο 728 της 31 Ιανουαρίου 1864, έγγραφο 59 της 22 Μαρτίου 1865 και Διαθήκη του Ιωάννη Π. Σαλβάγου της 14 Μαρτίου 1860. ΜΗΚ,Γ118, σ.560.

⁴⁰³ Προσφορές του βλέπουμε στη Σχολή Απόρων Παιδών (Κωνσταντίνος Γ.Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμουπόλεως, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμουπόλεως], Ερμούπολις Σύρου, 1964, σσ.146-148). στο

Α.Αυγερινός,⁴⁰⁴ Δημ. Κ. Ζερβουδάκης,⁴⁰⁵ Χιώτες οι περισσότεροι με πολλαπλές διασυνδέσεις με σημαντικά ευρωπαϊκά οικονομικά κέντρα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁰⁶ Η προσφορά τους, διάσπαρτη σε διάφορους τομείς εκπαιδευτικούς ή φιλανθρωπικούς αγγίζει την έννοια της δωρεάς ή και της συνδρομής συγκρινόμενη με την υλική τους δύναμη. Η συμμετοχή στην ευεργεσία τους εξασφάλιζε τα προνόμια της κοινωνικής αποδοχής και προβολής τους ως σημαντικούς παράγοντες της ευδαιμονίας του νησιού. Πρόκειται για την κατηγορία εκείνη που σε σχέση με τον πλούτο και το ύψος της περιουσίας της η παρεχόμενη δωρεά είναι από ασήμαντη έως πολύ μικρή. Ανεξάρτητα από το ύψος του ποσού, το οποίο σε τελική ανάλυση μπορεί να μην ήταν ευκαταφρόνητο, η εξεταζόμενη αναλογία σε σχέση με το ύψος της περιουσίας, μας οδηγεί σ' αυτές τις διαπιστώσεις.

Τη δυσαναλογία αυτή σίγουρα τη συναντάμε διάσπαρτη και σε διάφορες ομάδες ευεργετών, ιδιαίτερα βέβαια εντοπίζεται, όπως προαναφέρθηκε, στην πρακτική των συμβατικών κληροδοτημάτων των περισσότερων Χιωτών της Αγγλίας, της Γαλλίας, και της Αιγύπτου.⁴⁰⁷ Σε αντιδιαστολή με αυτούς, ο Ανδρέας Συγγρός, αν και καταγόμενος από τη Χίο, παντρεμένος σε όψιμη ηλικία, τραπεζίτης, έχοντας οικοδομήσει τεράστια περιουσία⁴⁰⁸

Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμούπολης, στη σύσταση σχολείων και σε διάφορους φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η ακίνητη περιουσία του ανερχόταν το 1871 σε 49.000 δραχμές. Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.308,334-336.

⁴⁰⁴ Προσφορές του συναντάμε στα ορφανοτροφεία αρρένων και θηλέων και σε σχολεία της Σύρου (2.000 δραχμές). Ο.π., σσ.184,308. Διαθήκη του Παντολέοντα Αυγερινού της 14 Αυγούστου 1875. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.153. Η ακίνητη περιουσία του ανερχόταν το 1871 σε 49.000 δραχμές. Ο.π., σ.308. Στην Πανόπη (αρ.888 της 7 Δεκεμβρίου 1888) παρουσιάζεται το πορτραίτο του Παντολέοντα Αυγερινού ως εμπόρου: «Ως έμπορος ήτο το πρότυπον της τιμιότητος εν πάση συναλλαγή, αείποτε γενναίως προσενεχθείς προς τους ατυχήσαντας οφειλέτας του, μηδένα μηδέποτε αδικήσας ή λυπήσας». Ο.π., σ.308, υψ.53.

⁴⁰⁵ Προσφορές του συναντάμε τόσο στο Ορφανοτροφείο αρρένων, όσο και εκείνο των θηλέων. Προσέφερε το 1891 από 500 δραχμές. Οι πράξεις φιλανθρωπίας συμποσούνταν σε 3.000 δραχμές, ενώ το 1878 η ακίνητη περιουσία του ανερχόταν σε 28.000 δραχμές. Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.316,336. Ο ίδιος χαρακτήριζε στη διαθήκη του την περιουσία του «μικράν», ενώ αυτή αποτελούσε ένα τέταρτο μέρος του συνολικού αριθμού των 971.753 δραχμών που αντιπροσώπευε την περιουσία της ομορρύθμου εταιρείας «Υιοί Ζερβουδάκη» κατά τον ισολογισμό του 1884, καθώς και του συνολικού ποσού των 3.181.753 δραχμών (ή 97.900 χρυσών λιρών) της εταιρείας «Αδελφοί Ζερβουδάκη» στο Μάντσεστερ. Οι αριθμοί αυτοί, δεδομένων των διαφόρων οικονομικών μεταβολών ή άλλων παραγόντων - στη συγκεκριμένη περίπτωση πτώχευση των οφειλετών -, μειώθηκαν. Δε δικαιολογείται πάντως η έντονη δυσαναλογία που υπάρχει ανάμεσα στον αριθμό αυτό και τη συμμετοχή του στην ευπραγία.

⁴⁰⁶ Ο.π., σσ.75-76.

⁴⁰⁷ Βλ. παραπάνω, Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών, σσ.171,177 υψ.317.

⁴⁰⁸ Δημιούργησε την περιουσία του στην Κωνσταντινούπολη κατά την πέμπτη και έκτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Εμπορευόμενος και ως σύμβουλος - χρηματιστής του «Δημόσιου Θησαυρού» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην αρχή της καριέρας του ο Συγγρός, κατόπιν ως τραπεζίτη, συνεργάστηκε με άλλους τραπεζίτες του Γαλατά για τη δημιουργία ανώνυμης εταιρείας, ενώ από το 1872 μετέφερε μέρος των επιχειρήσεών του στην Αθήνα για να εγκατασταθεί μόνιμα και όπου θα συνδέσει το όνομά του με την ίδρυση τραπεζών, τη χρηματοδότηση δημοσίων έργων, την αγορά των ορυχείων του Λαυρίου και την κερδοσκοπία. Χατζηϊωάννου, Ανδρέας Συγγρός...ό.π., σ.10, Σπύρος Μελάς, Ανδρέας Συγγρός (σσ.389-465), (μετάφραση Γ.Δημητριάδη, επιμέλεια ύλης Σπ. Μελάς, επιμέλεια έκδοσης Μιχ.Γ. Πετρίδης) στο Richard Lewinsohn, Οι βασιλείς του πλούτου, Αθήνα 1953, σ.446. Περισσότερα για το Συγγρό βλ. Chatzioannou Maria Christina, *The Emergence of a Business*...ό.π., σσ.469-476, Μπαζίλης, ό.π., Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών...ό.π. και Συγγρός, ό.π.

και χωρίς φυσικό κληρονόμο ή συγγενική υποστήριξη αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στη σύσταση ιδρυμάτων. Το 1896, όταν συνέταξε τη διαθήκη του, η ολική αξία της περιουσίας του ανερχόταν σε 859.747 λίρες στερλίνες.⁴⁰⁹ Με τη διαθήκη του κληροδότησε σε μία σειρά ιδρυμάτων σε Αθήνα, Κωνσταντινούπολη και Χίο κινητή περιουσία αξίας 543.000 λιρών Αγγλίας και δύο κτηματικές ιδιοκτησίες εκτιμούμενες σε 40.883 λίρες. Με την εκχώρηση ενός μέρους της περιουσίας του από τη σύζυγό του, Ιφιγένεια, που η ίδια είχε κληρονομήσει⁴¹⁰ και τη ρευστοποίηση ενός άλλου το 1921,⁴¹¹ και λαμβάνοντας υπόψη μας τις σημαντικές του δωρεές κατά τη διάρκεια της ζωής του, αγγίζουμε, σύμφωνα με τις πιο ταπεινές εκτιμήσεις, το ποσό της τάξης των 850.000 λιρών στερλινών, γεγονός που κατατάσσει το σύνολο των δωρεών του στη σειρά των υψηλότερων κληροδοτημένων περιουσιών στο Κράτος.⁴¹²

Γιγαντιαίες παρουσιάζονται οι περιουσίες πολλών. Τη δωρεά του Ευάγγελου Ζάππα, που κατά τον Γούδα εκτιμάται πάνω από 6.000.000 δραχμές, όση και η περιουσία του, όταν έκανε τη διαθήκη του (1860), σχεδόν, «μόνος ο γενναίος Σίνας φαίνεται διατεθειμένος να την υπερτερήσει».⁴¹³ Η περιουσία του Χαροκόπου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ανερχόταν σε

⁴⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα, προσέφερε κινητά αξίας 543.000 λιρών στερλινών και δύο κτηματικές ιδιοκτησίες αξίας 40.883 λιρών στερλινών για να χρηματοδοτηθεί μία σειρά ιδρυμάτων στην Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη και τη Χίο. Στον τομέα της εκπαίδευσης αφιέρωσε 1.500.000 δραχμές για την ίδρυση δημοτικών σχολείων, 15.000 λίρες στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο, (Ωδείο Αθήνας), 10.000 λίρες στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο 15.000 λίρες και άλλες 10.000 λίρες (μετά το θάνατο της Βαρόνης Ελισάβετ Κλάουερ στη Βιέννη), 15.000 δραχμές σε εργαστήρια απόρων γυναικών, καθώς και μία τεράστια κτηματική έκταση που περιλάμβανε τα χωριά Σκάλα, Μήλεσι, Χαλκούσι, Ωρωπό, Μαρκόπουλο, Μαλακάσα, συνολικής αξίας 25.883 λιρών στερλινών στη δικαιοδοσία του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Ιδιόγραφη διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896 και κωδικέλος της 9 Μαΐου 1897. ΠΠΧ, σ.347, Ζερόβος, ΣΜΔ, αρ.7553.

⁴¹⁰ Η περιουσία αυτή ανερχόταν σε 218.692 λίρες. Δωρητήριο συμβόλαιο, αρ.19,269 της 29 Ιανουαρίου 1900. ΠΠΧ, σ.364.

⁴¹¹ Με τη διαθήκη της το 1921 η Ιφιγένεια Συγγρού ρευστοποίησε και άλλους τίτλους της περιουσίας της συζύγου της, όπως το ακίνητο, όπου έμενε το ζεύγος, της οδού Κηφισίας αξίας 600.000 χρυσές δραχμές, μία βίλα στα Ανάβρυντα, σειρά μαγαζιών στο κέντρο της Αθήνας, ένα αυτοκίνητο αξίας 50.000 δραχμών, κ.α.. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.142.

⁴¹² Η συνολική αξία των δωρεών αυτών πρέπει να ξεπερνά τις 100.000 λίρες στερλίνες. Στο Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα αφιέρωσε 100.000 δραχμές. *Εκθεση Διαχείρισης Ορφανοτροφείου Αικ.& Γ. Χατζηκώνστα 1904* στο Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα, ό.π., σ.20, Ι.Α. ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), ό.π., φάκελος 1, Χρ.Χατζηϊωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σ.23, Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σ.32. Μέσα από μεγάλες ή μικρότερες ευεργετικές χειρονομίες σε σχολές άπορων παιδιών, ορφανών, στην επαγγελματική γυναικεία εκπαίδευση και αλλού κάνει αισθητή την παρουσία του. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ, φάκελος 38. Γυμνάσιο θηλέων Ναυπάκτου/ δημοτικό σχολείο Μεσολογγίου, έγγραφο 12951 της 5 Μαΐου 1937, έγγραφο 4937 της 18 Ιουλίου 1985, Αμαλίο Ορφανοτροφείο κορασιών επί τη Εκατονταετηρίδι του 1855-1954, Αθήνα 1954, σσ.44-49 και Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων Παιδιών, ό.π., σσ.161-163.

⁴¹³ Γούδας, ό.π., Ευάγγελος Ζάππας, τόμος Γ', σ.363. Διαφορετικές εκτιμήσεις για το ύψος της περιουσίας του συναντάμε σε εφημερίδες εκδιδόμενες στη Ρουμανία. Αυτό έφτανε τις 25.000.000 δραχμές κατά μία άποψη (εφ. Παληός Πόλεμος του 1890), ή τα 30.000.000 φράγκα (εφ. Χρόνος). ΑΥΕ, Φακ.1896/Δ60,3, έγγραφο 313 της 22 Φεβρουαρίου 1890 (ελληνική πρεσβεία Βουκουρεστίου προς Στέφανο Δραγούμη, υπουργό των Εξωτερικών). Τα 10.000.000 χρυσά φράγκα, που ήταν η αξία της κτηματικής περιουσίας του Ευ. Ζάππα στο Μπροσθένι, μετά την κατασκευή του σιδηρόδρομου ανήλθαν στα 28.000.000 χρυσά φράγκα. ΠΠΧ, σ.149. Βλ. παραπάνω, υψμ.18. Κατά τη Θεοδώρου, τα παραδείγματα των κτηματιών Ζ.Συναδινού, Τζ Τσούφλη, που είχαν τα κτήματά τους στα

7.000.000 δραχμές.⁴¹⁴ Το μέγεθος των επενδυμένων σε αγαθοεργές πρωτοβουλίες ποσών όμως ελάχιστες φορές ταυτίζεται ή προσεγγίζει το σύνολο του πλούτου, γεγονός που ουσιαστικά καθορίζει το πραγματικό διαμέτρημα ενός ευεργέτη. Το πραγματικό μέγεθος της περιουσίας των περισσότερων ευεργετών, διάσπαρτης σε ποικίλες επενδύσεις, συχνά αγνοείται, πραγματικότητα που δυσχεραίνει μία περαιτέρω συγκριτική έρευνα. Ότι ευκολότερα γνωστοποιείται είναι το κληροδοτήμα.

Αμυδρά παραμένει το ερώτημα, αν αυτή η ταύτιση περιουσίας και κληροδοτήματος υπερτερεί ή όχι ηθικά του κληροδοτήματος - μέρους περιουσίας του διαθέτη, που όμως το μέγεθός του καλύπτει σειρά μεγάλων αναγκών του ελληνικού κράτους. Σκοπός της ζωής και μόνιμη επιδίωξη του Δόμπολη, εγκατεστημένου στην Πετρούπολη, ήταν να μεταχειρισθεί κάθε μέσο για τη διάδοση της δημόσιας παιδείας στη χώρα του και τηρώντας την υπόσχεσή του προς τον Καποδίστρια το 1809 να αφιερώσει το σύνολο της περιουσίας του (900.000 ρούβλια) το 1849⁴¹⁵ στην ίδρυση του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.⁴¹⁶ Από την άλλη πλευρά, εκτός από τις εν ζωή δωρεές του, ο Γεώργιος Αβέρωφ, άφησε στο ελληνικό κράτος το 1898 με τη διαθήκη του το 1/3 της περιουσίας του που μόνο αυτό υπολογίστηκε σε 31.000.000 δραχμές.⁴¹⁷

12. «Μετά πόνου» η περιουσία

«..ουδ' οίκους είχαν υψωρόφους, ούτε κατ' οίκον πολυτελείας, ούτε προς τα εκτός φαντασίας, ούτε πληθύν ανδραπόδων και τετραπόδων, ούτε φλεγμαινούσας τράπεζας και πλατυγάστρους απολαύσεις».

Αναστάσιος Γούδας, «ό.π., Ζωσιφάδαι, τόμος Γ', σσ.1-29.

ρωσσοροου μάνικα σύνορα, και του Κων. Ζάππα στη Ρουμανία, εικονογραφούν το πιο υψηλό επίπεδο περιουσίας που κληροδοτήθηκε στο ελληνικό Κράτος. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.120.

⁴¹⁴ Απαντώντας ο βασιλιάς Γεώργιος στην παρατήρηση γερμανού αρθρογράφου την άνοιξη του 1872 ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει αριστοκρατία για την επάνδρωση του β' νομοθετικού σώματος, είπε ότι θα κατέφευγε στην «πλουτοκρατία», συμπληρώνοντας με σιγουριά: «πέποιθα ότι θέλουν εκτελεσθή απαρεγκλίτως υπό των εντεταλμένων». Βρίσκονταν ήδη στην Αθήνα πάνω από είκοσι εκατομμυριούχου Εφ. Αιών, 23 Μαρτίου 1872. Γεώργιος Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1977, σσ.134-135.

⁴¹⁵ Διαθήκη του Ιωάννη Δόμπολη της 4 Φεβρουάριου 1849 αρ.2385 και ΑΥΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 3578, έγγραφο 265 της 28 Ιουλίου 1849 (γενικό προξενείο της Ελλάδας στην Οδησσό («Νέα Ρωσία») προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁴¹⁵ Διέθεσε υπέρ των εκπαιδευτικών καταστημάτων 900.000 ρούβλια, τα οποία όρισε να ληφθούν μετά τον ανατοκισμό τους μετά από 60 έτη. ΑΥΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 3576 και 265 της 28 Ιουλίου 1849 (γενικό προξενείο Ελλάδας στην Οδησσό προς υπουργείο Εξωτερικών περί του κληροδοτήματος Δόμπολη). Η όλη περιουσία του ανερχόταν σε 915.000 χάρτινα ρούβλια (ή 261428 αργυρά ρούβλια), από τα οποία 100.000 δόθηκαν σε συγγενείς. Το κληροδοτήμα επομένως προς το Πανεπιστήμιο άγγιζε τα 815.000 χάρτινα ή τα 232.857 αργυρά ρούβλια (ισοδύναμα με 1.200.000 δραχμές). ΜΗΚ,Γ'219, σ.1034.

^{4,6} «Εις την ορισθείσαν εποχήν δηλονότι τω 1906, η Ρωσική Κυβέρνησις θέλει φροντίση να συνεννοηθή μετά της Ελληνικής προς μεταφοράν εις την Ελλάδα ολοκλήρου του κεφαλαίου τούτον μετά και των τόκων, προς ανίδρυσιν εν Αθήναις ή εν οιαδήποτε άλλη πόλει, ήτις έσται πρωτεύουσα της Ελλάδος τω 1906, Πανεπιστημίου ονομασθησομένου Καποδιστριακού». Αρθρο 4° της διαθήκης του Ιω. Δόμπολη, ό.π..

⁴¹⁷ Στρατής Τσίρκας, ό.π., σσ.356-357.

Στη διασαφήνιση από πολλούς διαθέτες του τρόπου απόκτησης της περιουσίας τους, όταν αυτή είναι περιορισμένου βάρους, με φράσεις, όπως: «η περιουσία μου οφείλεται στην προσωπική μου εργασία» ή ότι αποκτήθηκε «με τη βοήθεια της θείας Πρόνοιας», συχνά υπολανθάνει η υπογράμμιση του μικρού μεγέθους της. Αντίθετα, στερούνται οικονομικών πληροφοριών οι σχετικές - συνήθως λακωνικές - αναφορές στην περιουσία εκείνων, των οποίων η οικονομική ευμάρεια έχει διαπιστωθεί από προηγούμενες γενιές.⁴¹⁸

«..Προσεπάθησα να αυξήσω τα κεφάλαιά μου, ουχί δια κερδοσκοπίας, αλλά δια των κόπων μου, και μάλιστα δια μεγάλης οικονομίας» αποτελεί μία δήλωση σε κείμενο διαθήκης, της οποίας το πνεύμα, αν και αναφέρεται σε πρωιμότερη από τα χρονολογικά όρια της εργασίας εποχή, αλλά και σε ευεργέτη της ανώτερης βαθμίδας εκπαίδευσης, συχνά συναντάμε στις διαθήκες, τις οποίες εξετάζουμε.⁴¹⁹ Η εργατικότητα, η έμφυτη τάση της ικανής οικονομικής διαχείρισης των χρημάτων τους, η οικονομική συσσώρευση, η αποθησαύριση αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά της πλειονότητας των ευεργετών. Πολλοί τήρησαν το «οικονομείν πανταχόθεν και μη δαπανάν επί ματαίοις».⁴²⁰ Η μετά κόπου αποθησαύριση της περιουσίας του Δόμπολη για τη διάδοση της δημόσιας παιδείας στη χώρα του, όπως προαναφέρθηκε, είναι ένα μικρό δείγμα απέναντι σε μία γενικευμένη, ολκονί μαζική στάση της πρώτης γενιάς και όχι μόνο απόδημων ευεργετών.⁴²¹ Αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση των αδελφών Ζωσιμάδων στη Ρωσία, - Μιχαήλ, Αναστασίου, Θεοδοσίου, Ζώη -, οι οποίοι υποβλήθηκαν σε στερήσεις, για να αφιερώσουν «άπασαν» την περιουσία τους στην παιδεία σε μια πρώιμη για την οργάνωση της εκπαίδευσης εποχή. Μέσω μάλιστα του μικρότερου αδελφού τους, Νικολάου, στον οποίο κληροδότησαν την υπόλοιπη περιουσία τους, συνέχισαν να ενισχύουν την παιδεία και μετά θάνατον.⁴²² Η περιφρούρηση του προσωπικού μόχθου που αντιπροσωπεύει η αποκτηθείσα περιουσία τους εικονογραφείται στη διαθήκη του το 1841: «...αμέριστη περιουσία, ...μας χάρισε σε τούτο το μάταιο βίο...με τους προσωπικούς μας μόχθους και ιδρώτα. Αυτής της περιουσίας έμεινα εγώ μόνος, νόμιμος και τέλειος κληρονόμο' επιθυμώ δε απλά να την ονομάζω Ιδικήν μας».⁴²³ Εμπορευόμενοι οι Ζωσιμάδες, επιχειρηματίες με την εμπειρική γνώση ότι: «το μεγαλύτερον κεφάλαιον και το

⁴¹⁸ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.381.

⁴¹⁹ Διαθήκη του Ιωάννη Δόμπολη (Πετρούπολη) αρ.2385 της 4 Φεβρουάριου 1849, ό.π.

⁴²⁰ Γούδας, ό.π.

⁴²¹ Διαθήκη Ιωάννη Δόμπολη, ό.π. και ΑΤΕ, Φάκ.1849/88, υπφ.1, έγγραφο 3578, έγγραφο 265 της 28 Ιουλίου 1849 (γενικό προξενείο Ελλάδας στην Οδησό προς υπουργείο Εξωτερικών). Διέθεσε υπέρ των εκπαιδευτικών καταστημάτων 900.000 ρούβλια, τα οποία όρισε να ληφθούν μετά τον ανατοκισμόν τους μετά από 60 έτη. ΑΥΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 3576 και 265 της 28 Ιουλίου 1849, ό.π.

⁴²² «..Δεν έσπευσαν (οι Ζωσιμάδες) μέγαρα να οικοδομήσουν, ούτε επιγραφές πομπώδεις να γράψουν εις τα εμπορικά καταστήματά τους, ούτε αγύρτικες εγκυκλίους να στείλουν εις τους ανταποκριτάς τους, ούτε πολυτελείς άμαξας να αγοράσουν..». Γούδας, ό.π., Ζωσιμάδαι, τόμος Τ', σσ.1-29.

⁴²³ «Ούτω εμπορευόμενοι οι Ζωσιμάδαι, μετριόφρονες και επιχειρηματίαι όντες, και εκ πείρας ίσως διδαχθέντες ότι το μεγαλύτερον κεφάλαιον και το ασφαλέστερον κέρδος του εμπόρου είναι η καλώς εννοούμενη οικονομία, δεν εβράδυναν να σχηματίσωσι κολοσσιαίαν περιουσίαν». Γούδας, ό.π. Το μέγεθος της περιουσίας τους αντανακλάται στο πλήθος και μέγεθος των αγαθοεργιών τους. Τα ετήσια έξοδα της Ζωσιμαίας Σχολής ανέρχονταν σε 400.000 γρόσια, δηλαδή 100.000 χρυσά φράγκα. Ο Νικόλαος Ζωσιμάς βοήθησε στην ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας με 500 μετοχές, «(ποσών) συνταχθέντων και ειαπραχθέντων εις το της ελληνικής πολιτείας γαζοφυλάκειον..». Διαθήκη του Νικολάου Ζωσιμά της 18 Μαρτίου 1841, ΖΑΒ, τόμος 5, σσ.10-19, ΑΥΕ, Φάκ. 1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833, ΠΙΧ, σ.171 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 145, φάκελος 10, έγγραφο 24478, θυρίδα 106, φάκελος 16-19.

ασφαλέστερον κέρδος τον εμπόρον είναι η καλώς εννοούμενη οικονομία», σύντομα συσσωρεύσαν «κολοσσιαίαν περιουσίαν».^{42*}

Ο λιτός τρόπος ζωής των ομογενών αυτών αντιπαραβαλλόμενος με την πολυδάπανη διαβίωση άλλων μεταναστών αναδεικνύει την προσήλωσή τους σε πεποιθήσεις φιλοπατρίας και φιλογενούς γενναιοδωρίας:⁴²⁵ «Όλη μου η περιουσία, την οποίαν μετά κόπου και μόχθου ηδυνήθην να αποκτήσω καθόλον το πολνετές διάστημα της ενταύθα διαμονής μου σύγκειται εκ φλωριών αυστριακών 438, πον υπάρχουν εξασφαλισμένα...» σημείωνε ο Νικόλαος Δη μ. Ταρταρούλης το 1864 από το Βουκουρέστι.⁴²⁶ Δεν είναι σπάνιο το παράδειγμα ανθρώπων που «διήλθαν το βίο τους εν άκρα λιτότητι» για να κληροδοτήσουν, όσον το δυνατόν μεγαλύτερα ποσά σε φιλανθρωπικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς, πολλοί από αυτούς «αγράμματοι χωρικοί με πενιχρή περιουσία». Εφόσον «για ιστορικούς λόγους εξέλιπε κάθε κρατική πρόνοια», ήταν επακόλουθο τα καθήκοντα αυτά να αναλάβει η ιδιωτική πρωτοβουλία. Φρόντιζαν να θεραπεύσουν την «αξιοθρήνητη φτώχεια» του Έθνους υπομένοντας τη δική τους πενία.⁴²⁷

Η εικόνα αυτή της προστατευτικότητας και της μέριμνας απέναντι στην ιδιοκτησία που κερδίστηκε «μετά κόπου», έργο ολόκληρης ζωής και μελλοντικό κληροδότημα, δε φαίνεται να έχει αλλάξει και μετά από μισό αιώνα, το 1891, όταν ο Κωνσταντίνος Ζάππας στη διαθήκη του σημείωνε: «Η περιουσία μου..είναι αποκλειστικώς ιδιοκτησία μου, την οποίαν με την ευλογίαν του Υψίστου δια των ιδρώτων μου απήλανσα...». Δηλώνει ότι αγωνίστηκε για να συγκεντρώσει «την πολύ ολίγην δε ταύτην κατάστασιν...» εργαζόμενος από τη νεαρή του ηλικία.⁴²⁸ Δεν εμπιστεύεται ο Ευάγγελος Ζάππας τον κόπο του παρά σ' αυτόν, τον πλέον εχέμυθο συγγενή του.⁴²⁹

Η έλλειψη ενός πρωταρχικού πατρικού κεφαλαίου για την επαγγελματική τους εκκίνηση, αλλά και η περιορισμένη εμπειρία στις επιχειρήσεις, διαφαίνονται στις αναφορές των ευεργετών της πρώτης ομάδας αποδήμων, τη σημασία και την αξία της εργασίας. «Δεν χρεωστώ εις άλλους τι, επειδή ούτε πατρικήν ούτε μητρικήν εκληρονομήσα, αλλ' ούτε εδαπάνησα περιουσίαν...» είναι η δήλωση του Πλάτωνα Πετρίδη.⁴³⁰ Ελπίζει η σύζυγός του και η οικογένειά της να σεβαστούν την περιουσία του και να μη σπαταληθεί σε κοσμικές ματαιότητες, την οποία, όπως γράφει ο ίδιος στη διαθήκη του: «...εσύναξα ολυκλήρως ο ίδιος και χωρίς βοήθειαν τινός ή άλλον θνητού, την οικονόμησα και εσκόπευσα να την μεταχειρισθώ εις εθνικήν πνευματικήν ωφέλειαν».⁴³¹ Αντιπροσωπευτικό το απόσπασμα επίσης της

⁴²⁴ Γούδας, ό.π., Ζωσιμάδαι, τόμος Γ' (πλούτος και εμπόριον), σ.14.

⁴²⁵ Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σσ.42-44 και Εργολάβος, Ζωσιμαία Σχολή.Απ., σ.48.

⁴²⁶ «Τα μεν 300 διαθέτω εις το Εθνικό Ταμείο της' Ελλάδος, ήτοι στο κεντρικόν και εις την Εθνικήν Τράπεζαν. Ο τόκος του., εις την ελληνικήν Σχολήν της πατρίδας μου, ήτοι Τυρνάβου...». ΑΤΕ, Φάκ.1874/88,1, έγγραφο 342 της 27 Μαρτίου 1864 (υπουργείο Εξωτερικών προς το γενικό προξενείο της Ελλάδας στη Βλαχία. Αντίγραφο διαθήκης του Νικολάου Δημ. Ταρταρούλη της 27 Μαρτίου 1864).

⁴²⁷ Παντελής Μ. Κοντογιάννης, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908, σ.8.

⁴²⁸ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα, ό.π., ΠΠΧ, σ.155 και Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.43.

⁴²⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1888/Δ60, υπφ.1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888 και Φάκ.] 869/88,1, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1864.

⁴³⁰ Διαθήκη ιδιόχειρη του Πλάτωνα Πετρίδη, ό.π. και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, Φάκ.732, υπφ.1, έγγραφο αρ.6 της 13 Μαρτίου 1914.

⁴³¹ Ό.π. Η συνολική περιουσία του, η οποία ανερχόταν σε 75.000 τάληρα, αφιερώθηκε σε αγορά βιβλίων για τη δημόσια βιβλιοθήκη της Κέρκυρας κατά το ένα τρίτο. Το άλλο τρίτο αφέθηκε σε υποτροφίες τριών νέων από τα ίονια και το τελευταίο τρίτο σε εκτύπωση στοιχειωδών βιβλίων και

διαθήκης του Πέτρου Μαρκίδη από Αμφισσα το 1908: «Τέκνα δεν έχω, ζήσας τον βίον άγαμος, ούτε γονείς, καθ' ότι απεβίωσαν, περιουσίαν ούτε λεπτά παρά των αιμινήστων γονέων μου έλαβον. Παν ό,τι έχω περιουσίαν μου, απέκτησα δια των ιδίων μου μόχθων τη βοήθεια του Θεού...».⁴³² Θα έλεγε κανείς ότι η αναφορά αυτή χρονολογείται όχι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά σε μια πιο πρώιμη εποχή, όταν οι συνθήκες ήταν δυσκολότερες και το «αυτοδημιούργητο» χαρακτηριζε τους περισσότερους ομογενείς δωρητές.⁴³³

Επίκεντρο της ζωής των απόδημων αυτών ήταν η κοινότητα, η παράδοση, η εκκλησία, η φιλανθρωπία.⁴³⁴ Το αποθησαύρισμα της περιουσίας τους, που αποκτήθηκε με κόπο, εύρισκε διέξοδο σε κληροδοτήματα, τα οποία στήριξαν την φιλανθρωπική και εκπαιδευτική υποδομή της γενέτειράς τους καταρχάς και έπειτα της Αθήνας, εφόσον το επέτρεπε το ύφος της περιουσίας τους. Οι εξαιρέσεις ήταν λίγες.⁴³⁵

Ο Γεώργιος Χατζηκώνστας, ηπειρώτης ομογενής στη Ρωσία, ιδρυτής⁴³⁶ του ομώνυμου Ορφανοτροφείου αρρένων στην Αθήνα, στη διαθήκη του το 1845 σημειώνει: «απεφάσισα ίνα..διατάξω άπασαν την περιουσίαν μου κινητήν και ακίνητον χαρισθείσα μοι παρά της του Θεού ευσπλαχνίας δια των ιδίων μου κόπων και ιδρώτων».*⁴³⁷ Απασχολημένος με το εμπόριο μαζί με τον αδελφό του, Αναστάσιο, «είχον λησμονήσει καθ' ολοκληρίαν άπάσας τας λοιπάς εν τω κόσμω τούτω τέρψεις».⁴³⁸ Αν και είχε «πολλά ν' αναθρέψει και αποκαταστήση τέκνα,

διανομή τους στο κοινό. ΜΗΚ,Γ' 89, σ.449. Αν και η κατεύθυνση της δωρεάς είναι έξω από τα γεωγραφικά όρια της εργασίας, η τυπολογία της στάσης του ευεργέτη είναι η ίδια.

⁴³² Ιδιόχειρη διαθήκη της 4 Οκτωβρίου 1908 και κωδικελος της 19 Μαρτίου 1918 του Πέτρου Μαρκίδη από Αμφισσα, κατοίκου Πειραιά. ΜΗΚ,Γ'72, σ.373.

⁴³³ Αποτελούν χαρακτηριστικά της πρώτης από τις τέσσερις κατηγορίες των ευεργετών. Βλ. παραπάνω, Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών, σσ.171-172,185,203,225-226.

⁴³⁴ Vassiliki Theodorou, ό.π., σσ.322,371.

⁴³⁵ Στην περίπτωση του Κοργιαλένιου, λόγου χάρη, η κλειστή κοινωνία της γενέτειράς του Κεφαλονιάς θα εκφράσει απορία, αλλά και παράπονο για τη μεροληπτική κατεύθυνση μεγάλων ποσών σε ιδρύματα της πρωτεύουσας με την παρότρυνση μερικές φορές και υπό την επιστασία μελών της βασιλικής οικογένειας. Μάλιστα δημιούργησαν αντιδράσεις οι δωρεές του προς στο Βασιλιά σε κρίσιμες ίσως πολιτικές συγκυρίες. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σσ.248-249. Ορισμένοι, όπως ο Συγγρός ή ο Σεβαστόπουλος στο Λιβόρνο, χωρίς να λησμονήσουν εντελώς τον τόπο καταγωγής τους, έριξαν το μεγαλύτερο βάρος των αγαθοεργιών τους σε ιδρύματα της Αθήνας (βλ. Γεωγραφική κατεύθυνση της ευεργεσίας, σσ.145-151) για διαφόρους λόγους ο καθένας.

⁴³⁶ Την επιθυμία του Γ. Χατζηκώνστα να δοθεί κληροδότημα για την ανέγερση νοσοκομείου στο Μεσολόγγι, υπέρ των πτωχών την υλοποίησε ο Γεώργιος Σταύρου, διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας, συμπατριώτης του και εκτελεστής της διαθήκης, στηριζόμενος σε άρθρο της, σύμφωνα με το οποίο, διέταζε τη γυναίκα και τα παιδιά του, κληρονόμους του να ιδρύσουν ορφανοτροφείο στην Αθήνα: «Επιθυμώ και θέλω να αποκτήσουν έν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίν[ει] εύλογον προς όφελος των φτωχών» και, -σε άλλο σημείο- «αν ενρεθή τι πλέον αυτής, τούτο να το μεταχειρισθώσιν οι εκτελεσταί της διαθήκης μου προς εκτέλεσιν αγαθοεργού τίνος σκοπού». Άρθρο 17 της «εν Μόσχα» διαθήκης της 11 Αυγούστου 1845. Πραγματοποιείται επομένως η βαθύτερη διάθεση του ευεργέτη με την ίδρυση του πρώτου Ορφανοτροφείου Αρρένων της πρωτεύουσας, ιδρύματος που θα κάλυπτε τις επιτακτικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους και θα οργάνωνε την επαγγελματική εκπαίδευση αγοριών. Έτσι, με το ιδρυτικό έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853 ανεγέρθηκε ένα από τα παλαιότερα ιδρύματα της Αθήνας. Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σσ.7,26,29,35,38,.

⁴³⁷ Διαθήκη της 11 Αυγούστου 1845, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σσ.7,26,29,35, Κοντογιάννης, ό.π., σ.68 και Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα, Δεύκωμα..ό.π., σ.11.

⁴³⁸ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, τόμος Δ', σσ.93-100. Από την «αλύτρωτη» γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, μέσω της Κωνσταντινούπολης θα καταλήξει στη Μόσχα έχοντας μετατραπεί σε

διακαή όμως είχε πάντοτε ζήλον να πράξη και τι υπέρ της πατρίδος». ⁴³⁹ Δεν τον διέκριναν τοπικιστικά ελατήρια στη διάθεση της περιουσίας του, αν και δεν παρέλειψε να ευεργετήσει την ιδιαίτερη πατρίδα του. ⁴⁴⁰ Παράδειγμα προσπάθειας αποστολής αρωγής σε ίδρυμα της πρωτεύουσας - το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο -, παράλληλα με τη βοήθεια στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Ρούμελη, παραθέτουμε εκείνη του Αρχιερέως Κωνσταντίνου Σερμίωνος, από το Βουκουρέστι: ⁴⁴¹ «..Όλη μου η περιουσία συμποοούται εις φλωριά καισαροβασιλικά 4.500. Εμπεπίστευμαι εις τα χέρια του άρχοντος,..την οποίαν περιουσίαν κέρδισα δια των ιδρωτών μου και θέλω και οι έντιμοι επίτροποί μου,..να εκτελέσουν μετά τον θάνατόν μου δια την σωτηρίαν της ψυχής μου..». ⁴⁴²

Επισημαίνεται από τους διαθέτες συχνά η φειδώ, με την οποία χρησιμοποίησαν τον πλούτο τους μέχρι τη σύνταξη της διαθήκης, αλλά κυριαρχεί στις αναφορές αυτές και ο φόβος της σπατάλης από τους κληρονόμους. Έτσι, ωθούνται συνήθως στην επιβολή κάποιας αυστηρής ρήτρας σχετικής με τη διαχείριση και τον προορισμό του κληροδοτήματος. Αναφερόμενος στον Κωνσταντίνο Ιωννίδη, ιδρυτή της Ιωνιδείου Σχολής Πειραιά, ⁴⁴³ μεταξύ εκείνων, οι οποίοι «γεννηθέντες εις δούλειον ήμαρ, απάτριδες και απαίδευτοι» διέθεσαν τον πλούτο στην ανάπτυξη της παιδείας, ⁴⁴⁴ ο Γούδας σημειώνει: «..ουδέποτε ..ούτε ότε εγένετο ζάπλουτος, ελησμόνησε το σοφόν τω όντι απόφθεγμα, "οικονομείν πανταχόθεν και μη δαπανάν επί ματαίοις"». ⁴⁴⁵ Αναπτύσσοντας επιχειρηματική δεξιότητα με τόλμη, επιμονή και

κοσμοπολίτη επιχειρηματία και υποστηρικτή των εθνικών συμφερόντων της πατρίδας του. Ανήκει στην κατηγορία εκείνων που βοήθησαν στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας (αποστολή εφοδίων, εξαγορά αιχμαλώτων κλπ), αλλά και σε εκείνους που δεν επέστρεψαν ποτέ στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Επίσης βρίσκεται στη μειοψηφία εκείνων, οι οποίοι, αν και οικογενειάρχες, διέθεσαν την περιουσία τους σε εθνικούς σκοπούς. Αφησε κληροδοτήμα για την ανέγερση νοσοκομείου, το οποίο κατέθεσε στο «Αυτοκρατορικό Ορφανοτροφείο της Μόσχας». Ο.π.

⁴³⁹ Απέκτησε συνολικά οκτώ παιδιά από την Αικατερίνη Μελαχροινού-Καμινάρη, κόρη αξιωματούχου Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σ.13.

⁴⁴⁰ Ήθελε η ίδρυση νοσοκομείου στα Ιωάννινα να είναι «προς χρήσιν και ωφέλειαν των πτωχών ασθενών της πόλεως και όσων ξένων κατά περίστασιν τήνωσι», ενώ ακολούθως στο Μεσολόγγι άφησε κληροδοτήμα για την ανέγερση νοσοκομείου. Διαθήκη του Γ. Χατζηκώνστας της 11 Αυγούστου 1845, άρθρο 2°. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π. και Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σσ.28-30.

⁴⁴¹ Προσέφερε 200 φλωριά στο «εν Αθήναις Παρθεναγωγείον της Αμαλίας», 200 στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα, 1.000 περίπου φλωριά σε ναούς και μοναστήρια, 500 στην «υπανδρεία» κοριτσιών και σε συγγενείς στην πατρίδα του Ξηροχώρι Ρούμελης. ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο της 3 Οκτωβρίου 1857 (υπογράφει ο Λιβύης Αθανάσιος).

⁴⁴² Αφησε κληροδοτήμα στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, εκτός από το Πανεπιστήμιο. ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 8569 της 28 Μαΐου 1858 (αντίγραφο διαθήκης του Αρχιερέως Κωνσταντίνου Σερμίωνος, αρ.403 της αω' (19) Αυγούστου 1857, «μετάφρασις εκ του βλάχικου»).

⁴⁴³ ΓΑΚ, Β'(1848-1854), Θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849, Η εν Αθήναις..ό.π., σ.243 και Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, τόμος Γ', σσ.130-155.

⁴⁴⁴ Ο.π. και Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης, ό.π., σ.7. Βλ. Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842, δωρητήριο αρ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845.

⁴⁴⁵ Ο Ιπλιξής (1775-1852), προερχόμενος από τον «αλύτρωτο» χώρο - καταγωγή Καισάρεια Καππαδοκίας, γενέτειρα Κωνσταντινούπολη -, γνώρισε τον αγώνα της βιοπάλης από την ηλικία των οκτώ ετών, καθώς και την αξία της εργασίας και του χρήματος. Διέπρεψε ως υφασματέμπορος κάνοντας εισαγωγές υφασμάτων από την Αγγλία. Την πλήρη οικονομική καταστροφή του με το ξέσπασμα της επανάστασης το 1821 και την καταδίωξή του την αντιμετώπισε μέσω της προστασίας του άγγλου εμπόρου Σάντισον, δίπλα στον οποίο εργάστηκε ως μεσίτης, ώστε σύντομα και πάλι «εισήλθε εις το πρότερον στάδιον του εμπορίου». Με την εγκατάστασή του στο Λονδίνο, τότε

σταθερότητα ίδρυσσε στην Αγγλία, παρά τις αντιξοότητες, τον εμπορικό του οίκο: «..Φρονίμως ποιών, είχε πάντοτε ως αξίωμα το εντίμως εργάζεσθαι και κερδίζειν δια τον ιδρώτος τον προσώπων τον άρτον της ημέρας δεν απήδε προς οποιαδήποτε εργασία».446

Στο τέλος της ζωής τους η οικονομία στις δαπάνες της κηδείας και των μνημοσύνων, προκειμένου να μην πέσουν έξω στους υπολογισμούς κατανομής των κληροδοσιών τους και της περιουσίας τους, είναι ενδεικτική του φόβου μπροστά στην πεπερασμένη τους δύναμη απόκτησης ή πολλαπλασιασμού των αγαθών. Ό,τι έχει αποκτηθεί είναι τετελεσμένο. Δε μένει παρά η σοφή χρήση του. «Επιθνιώ όπως αι πληρωμαί εκ της περιουσίας μον ακολουθήσωσιν την εξής σειράν: Α' τα έξοδα της κηδείας μον και τα ψυχικά μον., Β' τα τυχόν χρέη μον...Τ' τα κατωτέρω ορισθεισόμενα κληροδοτήματα κατά την σειράν...» διευκρινίζει ο Στέφανος Ρήγας.447

Η καλώς βέβαια εννοούμενη οικονομία αντιδιαστέλλεται από τη φιλαργυρία που προβάλλεται σε βιογραφικά κείμενα, αν και σε παρόμοιες πηγές βρίσκουμε στοιχεία βιογραφικά που επιβεβαιώνουν την τάση φιλαργυρίας, στην οποία τους οδηγούσε η υπερβολική φειδώ στη δαπάνη του πλούτου. Ο τύπος του φιλάργυρου και με κανόνες αυστηρής οικονομίας διαβιούντος ομογενούς περιγράφεται σε προξενικά έγγραφα, όπου δύο είναι οι όψεις συνήθως που τους αποδίδονται Σκιαγραφώντας το πορτραίτο κάποιου μελλοντικού ευεργέτη, ονόματι Φερρή, ο έλληνας πρόξενος του Ιάσιου, Σ. Περατικός, περιγράφει τα χαρακτηριστικά ενός ανθρώπου «παροιμιώδους κατά την οικονομίαν και φιλαργυρίαν, ος [βιοί] βιον μονότονον και όλως άσχετον και ως άγνωστος σχεδόν διάγει μεταξύ των τε εγχωρίων και των ομογενών, [των θ] όπερ άλλως αποτελέσμα έστί της μεγάλης αυτού φειδωλότητας και βιών μετ' άκρας λιτότητας επίσης μοναστηριακής εποχής κατόρθωσεν τα[...] μιας σειράς οικοδομών επί της οδού αγούσης...». Παράλληλα όμως σημειώνει, πως παρακολουθώντας έκτοτε τα βήματα αυτού του ανθρώπου, «αλλοίαν γνώμην» σχημάτισε γι αυτόν. Θεωρεί ότι ο Φερρής ανήκει στους σπάνιους και ιδιόρρυθμους εκείνους φιλάργυρους ομογενείς, που «αντ' άλλης αρετής δεν έχουσιν, έχουσιν όμως τον φιλελληνισμόν και την φιλοβασιλείαν εις έσχατον βαθμόν». Ομολογεί ότι κατανόησε και από πολλές αποδείξεις πείστηκε ότι «και χρηματικήν κατάστασιν έχει, αν και αφιερώσας και ταύτην προς το έθνος, αν και λίαν κρυψίνους τυγχάνει και ουδέν περί τούτου εκφράζεται, διότι φοβείται να είπη ότι έχει χρηματικήν κατάστασιν και εις ουδένα αφήνει να ειωέλθη εις την οικίαν του...».448 Προτάσσεται δηλαδή η φιλοπατρία και ο εθνικισμός ως ανατρεπτικό στοιχείο της φιλαργυρίας που μπορεί να τους διακρίνει. Ο Γεώργιος Ριζάρης, σύμφωνα με τον Γούδα, ήταν φειδωλός στην αγορά της απαραίτητης τροφής για την αντιμετώπιση της ατροφίας που έπαθε σε προχωρημένη ηλικία, ενώ «δεν εφείσθη να διαθέση σύμπασαν την κολοσσιαίαν περιουσίαν του προς ωφέλειαν της ανθρωπότητας». Παρόμοια στάση αποδίδεται στο Γεώργιο Μπήκα, ευεργέτη της Ηλείου,

μητρόπολη του εμπορίου, <ψετερχόμενος> το επάγγελμα του εμπόρου, αλλά και του εμπορομεσίτου και «μετά της καλώς εννοούμενης οικονομίας ο Ιπλιξής ...δεν εβράδννε να σχηματίση ουκ ευκαταφρόνηταν περιουσίαν...». Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, σ.134. και Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης, ό.π., σσ.10-12.

446 Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, σ.137.

447 ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδοτήματα διάφορα/ φάκελος 18 και 9 (1) Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή (Τράπεζα Αθηνών 1896-1907), έγγραφο της 18 Ιανουαρίου 1904.

448 «Ο εν λόγω ομογενής είναι Κωνσταντινουπολίτης. Εβδομηκοντούτης ήδη, σύζυγον έχωϊ' Ελληνίδα... εν Κωνσταντινούπολη κατοικών εν Ιααίω προ 51 ετών. Ουδέν δε τέκνον κέκτηται ή συγγενή τινα εκτός ανειφιόν εκ της συζύγου του και τούτου αποβίωσαντος ενταύθα...», ΑΤΕ, Φάκ.1887/Δ60, έγγραφο 29 της 27 Μαρτίου 1885, (Ο πρόξενος του Ιασιού προς το υπουργείο Εξωτερικών).

αλλά και του ελληνικού κράτους.⁴⁴⁹ Την αρχή του «λάθε βιώσας» διατηρούσε για την ζωή του ο Παναγής Χαροκόπος αποφεύγοντας την προβολή και ζώντας λιτά.⁴⁵⁰ Παρά τον πλούτο του, κατεχόταν από πνεύμα οικονομίας στην προσωπική του ζωή, κάτι που μαρτυρείται μέσα από ανεκδοτολογικό υλικό της εποχής του.⁴⁵¹

Παροιμιώδης θεωρείται η «φιλαργυρία και το λιτοδίητον» του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτου, ηπειρώτη εμπόρου που ζούσε στη Σύρο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Εντούτοις, άφησε την τεράστια περιουσία του στα δύο ορφανοτροφεία της Σύρου, προπάντων στο θηλέων, το οποίο συνέχισε να συντηρείται από αυτήν.⁴⁵² «Πλουσιοπάροχος χωρίς ματαίαις δαπάνης, οικονόμος χωρίς φιλαργυρίας, θεοσεβής χωρίς δεισιδαιμονίας» αποτελεί χαρακτηρισμό που αποδόθηκε στο Βαρθάκη.⁴⁵³ Ανήκει, όπως και ο Χατζηκώνστας, στη χορεία εκείνων των ευεργετών, οι οποίοι, αν και προερχόμενοι από εύπορες οικογένειες, ωθήθηκαν στη βιοπάλη και τις σκληρές συνθήκες του εμπορίου μακριά από την οικογένειά τους ήδη από την ηλικία των 15-17 ετών. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Ιω. Χατζηκυριακού (1880): «Ως μάλιστα φιλόπονος „περισνήγαγε κολοσσιαίαν περιουσίαν, ην ανέκαθεν προώριζεν υπέρ αγαθοεργού σκοπού...».⁴⁵⁴ Η επιτυχία και η απόκτηση μεγάλης για την εποχή περιουσίας, καρπός του μόχθου μιας ζωής, βασίστηκε κυρίως στις προσωπικές του δυνάμεις και ικανότητες. Η εμπορική του δράση σε συνδυασμό με την αίσθηση του μέτρου που διέθετε και την ικανότητα για οργανωμένη και ευφυή διαχείριση, τον βοήθησαν.⁴⁵⁵

Αν και η παρουσία του συμπατριώτη ή του συγγενούς που προηγήθηκε στις χώρες αυτές, διευκόλυνε την πρόσληψη του απόδημου Έλληνα ως μαθητευόμενου στην αρχή σε εμπορική επιχείρηση ή κατάσταση, τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο ίδιος στην ξενιτιά ήταν πολλά και δυσεπίλυτα. Ο μοναχικός τρόπος ζωής, αν και κοινή μοίρα κυρίως των ηπειρωτών αποδήμων, άγγιζε τους περισσότερους ομογενείς από κάθε περιοχή του ελληνικού χώρου. Οι δυσκολίες ενσωμάτωσής τους στο κοινωνικό περιβάλλον των χωρών υποδοχής, ενισχύονταν από το στενό πνευματικό ορίζοντα που διέθεταν, τον ελάχιστο κύκλο γνωριμιών και την έλλειψη οικογενειακής ζωής. Η έλλειψη ομογενών γυναικών που θα αποτελούσαν την προϋπόθεση για τους περισσότερους από αυτούς δημιουργίας οικογενειακής ζωής, οι δυσκολίες ενσωμάτωσης σε ένα ξένο, αν όχι δυσπρόσιτο πολλές φορές περιβάλλον, λόγω κυρίως εκπαιδευτικών και γλωσσικών περιορισμών,⁴⁵⁶ ωθούσε το

⁴⁴⁹ Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σσ.390,391, Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες..ό.π., σ.36 και ΑΤΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1462 της 29 Ιουλίου 1868.

⁴⁵⁰ Ο Χαροκόπος απέφευγε την προβολή, αν και η Καλλιρόη Παρρέν τον κατηγορήσε για επιθυμία αυτοπροβολής. Εφημερίδα των Κυριών της 15-31 Μαΐου 1911. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.165.

⁴⁵¹ Ο.π.

⁴⁵² Αντίθετα, για τα ορφανά αγόραζε εκλεκτά τρόφιμα και άφησε στο ίδρυμα κληροδότημα 1.800.000 δραχμών, μέρος του οποίου - 145 μετοχές της ΕΤΕ - κάλυπτε ανάγκες, όταν το σύνολο των μετοχών του ήταν 5.000. (Η αξία των 1.800.000 δραχμών το 1911 αντιστοιχούσε στο ύψος των 700.000 χρυσών λιρών). Ανδρέας Δρακάκης, *Ελληνικόν Λνκειον Χρήστου Ευαγγελίδη, Ερμούπολις 1846-1857. Κυκλαδικά θέματα*, τόμος Δ', Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1987, τεύχος 22, σ.196.

⁴⁵³ Νικολάι Πογκόντιν, *Χρονολογία Αρετής, Αγαθοεργίαι*, ό.π. Εφ. Γκαζέττα, αρ.φύλλου 20 του 1818.

⁴⁵⁴ Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός*, ό.π., σσ.11-12.

⁴⁵⁵ Ο Ιωάννης Χατζηκυριακός υπήρξε ταμβακοπώλης, έμπορας και μεγαλοϊδιοκτήτης ακινήτων. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.594-595. Σημασία είχε η κατάλληλη για την εποχή επένδυση των κεφαλαίων. Οι πρόσοδοι των ακινήτων βέβαια αποδείχθηκαν οι πλέον προσοδοφόροι για την αύξηση της περιουσίας του. Ζερβός, Τ.Γ., σ.1279.

⁴⁵⁶ Η άγνοια των ξένων γλωσσών και ιδιαίτερα της γλώσσας της χώρας υποδοχής δυσκόλευσε την εγκατάσταση και την επαγγελματική τους ανέλιξη. Ο Ανδρέας Συγγρός κάνει συχνά αναφορά στην

μοναχικό απόδημο να βρίσκει στην εργασία και την επαγγελματική δραστηριοποίηση την αναπλήρωση των στερήσεων. «Όπου κι αν αηθάνω, επιθυμώ να ταφώ την νύκτα, μη έχων άλλον σύντροφο, ει μη τους άγοντας και τον ιερέα' ζων δεν ηθέλησα να ενοχλώ άλλους, πολύ ολιγώτερον αποθαμένος»: Φράσεις του Πλάτωνα Πετρίδη από Κέρκυρα, από τις οποίες αναδύεται ανάγλυφα το κλίμα που αγγίζει τα όρια της νοσηρότητας, απότοκο μιας αρνητικής αλληλεπίδρασης ανθρώπου και περιβάλλοντος.⁴⁵⁷

Στο ψυχολογικό κλίμα της στερημένης ζωής αυτών των ευεργετών του εξωτερικού αντιπαρατίθεται η περίπτωση εκείνων του εσωτερικού, οι οποίοι, αν και διατηρούσαν κοινούς συνειδητούς στόχους στη διάθεση των αποκτηθέντων με προσωπικό μόχθο αγαθών τους, δε φαίνεται να επέλεξαν μία μοναχική ζωή. Παράδειγμα ανάμεσα σε άλλα είναι η δήλωση του Σταματίου Μπίστη, δικαστικού υπαλλήλου, συμβολαιογράφου, το 1914. Η παρουσία του δωρήθηκε στη Σχολή Απόρων Παίδων της Σύρου, την οποία απόκτησε, σύμφωνα με τα λεγόμενά του: «..κατά συνείδησίν, μόνον εκ του ιδρώτος μου, δί' εργασίας μου, τη αρωγή καί της συζύγου μου...».^{45β}

Η οικονομική συμπεριφορά των περισσότερων προσαρμόζεται στις απαιτήσεις των επιδιώξεων αυτών, οι οποίες προϋποθέτουν στις συνθήκες εγκατάστασης και διαβίωσής τους την υιοθέτηση ενός προτύπου λιτότητας, εγκράτειας και αποστέρησης των αποκτούμενων αγαθών. «Περίεργον δε είναι ότι ουχί μόνον ουδέν ουδέποτε επί ματαίω και προσκαίρω επιδείξει εδαπάνησαν εκ του κολοσσιαίου αυτών πλούτου οι άνδρες ούτοι, αλλά και αυτές αυτών τας ανθρωπίνας ορμάς της φύσεως απεφάσισαν να καταπνίξωσιν, ίνα μη δια της εκπληρώσεως αυτών ελαττωθή ο πλούτος των και δεν χρησιμεύση ούτος προς ωφέλειαν της ανθρωπότητας» έγραφε ο Γούδας για τους Ζωσιμάδες από τη Ρωσία.⁴⁵⁹

Ορισμένοι επιθυμώντας το κληροδοτήμά τους να φτάσει σε ένα συγκεκριμένο ύψος γίνονται περισσότερο επιτακτικοί στις εντολές που δίνουν στη διαθήκη τους και θέτουν συγκεκριμένα όρια, όσον αφορά στην αξιοποίηση της παρουσίας τους. Εντολή του Α.Καλού, απόστρατου, το 1880 είναι: «Επειδή (νέος) δεν ητυχήσα ν' αποκτήσω τοιαύτην περιουσίαν ευθύς από του θανάτου μου να διαθέσω ταύτην κατά την επιθυμίαν μου υπέρ της θεραπείας των αναγκών της πατρίδος μου, εκ της οποίας προσεκτησάμην εξ οικονομιών και παντοίων στερήσεων αι επιθυμιαί μου δύνανται να πραγματοποιηθώσιν εάν...».⁴⁶⁰ Σε μία άλλη διαθήκη

αναγκαιότητα αυτή. Βλ. Συγγρός, ό.π., σ.115. Ο Βικέλας αναφέρεται με ενδιαφέρον στην αναγκαιότητά της στην επαγγελματική, πολιτιστική και πολιτική προσαρμογή στην κοινωνία της ξένης χώρας. Δημ. Βικέλα, Απαντα, ό.π., σσ.101,120,122,174. Βλ. σ.176, υψμ.313 και σ.206.

⁴⁵⁷ Διαθήκη του Πλάτωνα Πετρίδη «ευγενούς ιππότου», ό.π. και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υψφ.1, έγγραφο 613 της 2 Μαρτίου 1914.

⁴⁵⁸ «Επιθυμών να φανώ κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν, το μεν ως Δημότης αυτής, το δε διότι το πλείστον του βίου μου διήλθον εν αυτή, υπηρετήσας, το πρώτον, ως Δικαστικός Υπάλληλος, είτα δ' ως Συμβολαιογράφος, επί τεσσαρακονταετίαν ολόκληρον, κληροδοτώ εις την εν Σύρω Σχολήν Απόρων Παίδων την εν Ερμουπόλει αΐ'ωγαιοκατώγειον οικίαν μου, όλην ως εστί και ευρίσκεται, επί τω τέλει όπως εκ του καθαρού ετησίου εισοδήματος της, βραβεύηται κατ' έτος, αλλά μετά τον θάνατον της συζύγου μου, δια εικοσάδραχμου βραβείου ο ικανώτερος, ηθικώτερος και επιμελέστερος και προς τους δασκάλους ευπειθέστερος των μαθητών της Σχολής ταύτης». Κληροδότησε σ' αυτήν με διαθήκη της 22 Αυγούστου 1914 ένα οίκημα στη Σύρο, Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων Παίδων.,ό.π., σσ.156-169.

⁴⁵⁹ Γούδας, ό.π., Ζωσιμάδαι, σ.15.

⁴⁶⁰ Συνεχίζει δηλώνοντας ότι «επιθυμίες του μπορούν να πραγματοποιηθούν, «εάν κατατεθη εις την Εθνικήν Τράπεζαν επί μακρόν χρόνον εντόκως ποσόν τι' κατατέθηκα ήδη από τινων ετών το ποσόν 10,000 δραχμών και εξακολουθώ να καταθέτω καθ' εξαμηνίαν ως κεφάλαιον τον εκ τα>ν 10.000 δραχμών παραγόμενον τόκον, ως και των μικρών άλλων κεφαλαία™. Τουτ' αυτό εντέλλομαι να εξακολουθήση

άγνωστου διαθέτη, μέσω της οποίας η περιουσία του αφιερώθηκε το 1885 σε εκπαιδευτικούς σκοπούς τόσο στην ελληνική κοινότητα του Πορτ Σάϊντ, όσο και στη γενέτειρά του διαθέτη, αλλά και την Αθήνα, παρατηρούμε τη συνειδητή επιλογή του ευεργέτη να τη συλλέξει κατά το διάστημα της ζωής του στην ξένη χώρα: «...αλλά, εάν υπάρχει δικαιοσύνη, αυτό εννοώ να γίνη επί της περιουσίας μου, την οποίαν εργάστηκα εικοσιτέσσερα έτη να την αποκτήσω, πάντοτε αυτό ήταν ο σκοπός μου και αυτός είναι να κάμη μετά τον θάνατόν μου».*⁶¹

Τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά της νοοτροπίας του αυτοδημιούργητου ευεργέτη δεν αφορούν ομογενείς μόνο, αλλά και εκείνους, οι οποίοι προσπάθησαν μέσα στην αναπτυσσόμενη ελληνική κοινωνία να μεγεθύνουν την περιουσία τους ασκώντας επάγγελμα προσοδοφόρο, όπως εκείνα του εμπόρου, τοκιστή, χρηματιστή ή τραπεζίτη. «..Διαθέτω την μικράν μου περιουσίαν, ήν δι' οικονομίας και εργασίας ηδιδνήθψ να συντηρήσω...»: αποτελεί σχεδόν ομοιότητα αναφορά του Στέφανου Ρήγα το 1885.⁴⁶²

Διατηρώντας πάντα ένα σκεπτικισμό απέναντι στην ιστορική αντικειμενικότητα μιας βιογραφίας διακρίνουμε την προβολή στοιχείων αντιφατικών στο συγκεκριμένο θέμα της ζωής των δωρητών, - στέρηση και ασκητική ζωή από τη μία, καθολική αφιέρωση περιουσίας σε συλλογικούς σκοπούς από την άλλη -, τα οποία επιβεβαιώνουν το προκείμενο φαινόμενο. Για τον Αβέρωφ γράφει η βιογράφος του, Μικαέλα Αβέρωφ: «σ' αυτήν την απλή ζωή που αγγίζει το θαύμα...αυτό ακριβώς που πλησιάζει τα όρια του μύθου είναι η λιτότητα του δωρητή, οι στέρησεις του από τα πάντα και η αποτραβηγμένη ζωή του, που θα τον οδηγήσουν στα έργα που θα επιζήσουν. Γιατί τα περισσότερα από τα έργα του θα συμπληρωθούν μετά το θάνατό του. Έτσι το θέλησε, σαν γνήσιος βουνίσσιος που ήταν, σαν καλλιεργητής της γης που δεν έβλεπε, με τα ίδια του τα μάτια, μια άγονη γη να αμείβει το μόχθο του...».*⁶³ Μικρέμπορος το 1840, βαθύπλουτος το 1899. «Η περηφάνεια του πλούτου εταπεινούτο προ των ηθικών αρχών του...». Σεμνός και ακριβοδίκαιος, εραστής του απέριττου, νοίκιαζε πάντα την οικία του στην Αίγυπτο, «ξένος» προς το «κόρδωμα.. των αρχόντων του πλούτου».*^{6*}

– Η επίκληση στην τιμιότητα, με την οποία αποκτήθηκε η περιουσία και «ουχί δια κερδοσκοπίας»,⁴⁶⁵ αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο που υπογραμμίζεται σε πολλές διαθήκες. Αναφερόμενος στους εκτελεστές της διαθήκης του ο Κων. Σεβαστόπουλος το 1902 υπογράμμισε επιτακτικά ότι δε θα απαξιώσουν να πραγματοποιήσουν το «διακαή πόθον» του, «όπως όσον οίον τε επωφελέστερον διαθέσει) την εξ εντίμου μακράς εργασίας κτηθείσαν

μέχρις ου σνγκαταληφθή το ποσόν 10 εκατομμυρίων». Διαθήκη του Α.Καλού της 24 Οκτωβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

⁴⁶¹ Ο διαθέτης αφήνει κληροδοτήματα τόσο στη γενέτειρά του, όσο και στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας του εξωτερικού (Πορτ Σάϊντ), όπου έζησε με την εντολή: «να εισπράττουν τα ενοίκια να τα δίδουν εις τους δασκάλους». ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, (αντίγραφο διαθήκης της 19 Αυγούστου 1883).

⁴⁶² ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα/ 18 και 9, υπφ.1, ό.π. Ζερβός, Υ.ΟΙ, αρ.908, Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.298-299 και του ιδίου, Οικονομικές...ό.π., σ.41.

⁴⁶³ Μιχαήλα Αβέρωφ, Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σ.11 και Στρατής Τσίρκας, ό.π., σσ.374-375.

⁴⁶⁴ «Η αλήθεια έβγαине μόνο από τα χείλη του Αβέρωφ, τσουχτερή κι αφτιασίδωτη». Ό.π., σσ.374-386. Οι φιλογενείς του χειρονομίες στόχο είχαν την παιδεία και την κάλυψη οικονομικών αναγκών της παροικίας, αλλά και του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Όταν πέθανε, δεν άφησε παρά 16-17.000.000 χρυσά φράγκα. Μιχ. Αβέρωφ,ό.π., σ.151 και Ταγκόπουλος, ό.π.

⁴⁶⁵ Διαθήκη του Ιωάννη Τριαν. Δόμπολη, αρ.2385, της 4 Φεβρουάριου 1849, ό.π. Βλ. παραπάνω, σσ.194-195.

μικράν περιουσίαν (τ)ου..».⁴⁶⁶ Στην ίδια φιλοσοφία κινείται και η δήλωση του Δόμπολη που κάνει στη διαθήκη του το 1809: «Προς τούτο προσεπάθησα να αυξήσω τα κεφάλαια μου, ουχί δια κερδοσκοπίας, αλλά δια των κόπων μου και μάλιστα δια μεγάλης οικονομίας».⁴⁶⁷ Ως αναντίρρητα δίκαιη υπογραμμίζεται η απαίτηση για τον τρόπο διάθεσης της περιουσίας του προαναφερθέντος άγνωστου κληροδότη στο Πορτ Σάϊδ.⁴⁶⁸

Ευγενής φιλοδοξία των ευεργετών ήταν η διαιώνιση του κληροδοτήματος, το οποίο θεωρούσαν «κτήμα ες αεί» της χώρας τους. Φρόντιζαν με τους δικούς τους υπολογισμούς για την «εις το επ' άπειρον»⁴⁶⁹ διατήρηση της λειτουργίας του ιδρύματός τους ή άλλης εκπαιδευτικής λειτουργίας μέσα από τη χορηγία ενός ικανού να ανταποκριθεί στις οικονομικές απαιτήσεις των μετά το θάνατό τους εποχών χρηματικού ποσού. Αυτή η «συνείδηση διάρκειας στο χρόνο», ως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε βασικό κίνητρο των ευεργετών να «επενδύσουν στην υστεροφημία τους»⁴⁷⁰ μέσα από την ενίσχυση εκπαιδευτικών ή άλλων εθνικών θεσμών. Ο άστοχος υπολογισμός των χορηγούμενων ποσών, απαραίτητων για την ίδρυση ή τη συντήρηση του θεσμού, άφηνε ανεκπλήρωτη⁴⁷¹ ή εν μέρει υλοποιημένη την επιθυμία τους.⁴⁷² Συχνά οι παραγγελίες των διαθετών ήταν περισσότερες από όσες υλοποιούνταν τελικά ή μπορούσαν να υλοποιηθούν. Αντιπροσωπευτική η περίπτωση του κληροδοτήματος του Στεφ. Ρήγα στη Σύρο, το οποίο θεωρήθηκε ανεπαρκές για την υλοποίηση της επιθυμίας του ευεργέτη για ίδρυση Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής στο νησί Με την απογραφή της «εγκαταλειφθείσης κληρονομιάς αυτή ανήλθεν μόλις το ποσόν των 80.000 δραχμών, αίτινες βεβαίως δεν εθεωρήθησαν εξόχως αρκούσαι...».⁴⁷³

⁴⁶⁶ Ιδιόχειρη μυστική διαθήκη του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (Π), φάκελος 1, υπφ.2,3.

⁴⁶⁷ Διαθήκη του Ιωάννη Τριαν. Δόμπολη,ό.π.

⁴⁶⁸ «...Αλλά, εάν υπάρχει δικαιοσύνη, αυτό εννοώ να γίνη επί της περιουσίας μου, την οποίαν εργάστηκα εικοσιτέσσερα έτη να την αποκτήσω, πάντοτε αυτό ήταν ο σκοπός μου και αυτός είναι να κάμη μετά τον θάνατόν μου». Γράφει στη διαθήκη του ότι δωρίζει ακίνητα στην ελληνική κοινότητα και στο σχολείο του Πορτ Σάϊδ, ενώ στο σχολείο της γενέτειράς του «να εισπράττουν τα ενοίκια να τα δίδουν εις τους δασκάλους». ΑΤΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, (έγγραφο του 1883, αντίγραφο διαθήκης).

⁴⁶⁹ Διαθήκη του Ευ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900 και Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σσ.31-38.

⁴⁷⁰ Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.28 και κεφ. Κίνητρα, σσ.339,342-344,364. Η παροχή υποτροφιών σε άπορους μαθητές π.χ. του κληροδοτήματος του Χρήστου Αντύπα βασίζεται στη διάταξη του διαθέτη: «να σπουδάξει εις πτωχός νέος και να εξακολουθή τούτο αιωνίως». Διαθήκη του Χρήστου Ι. Αντύπα από Λευκάδα της 13/25 Ιανουαρίου 1845. ΜΗΚ,Γ'43, σ.260, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.165 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, ό.π.

⁴⁷¹ Βλ. παρακάτω το παράδειγμα του Στ. Ρήγα, κτηματία-τοκιστή από τη Σύρο, του οποίου η βούληση έμεινε ανεπίτευκτη, λόγω της ανεπάρκειας του κληροδοτούμενου ποσού κατά τη συγκεκριμένη εποχή της κληροδοσίας (1895). ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδ. διάφορα/ φάκελοι 18 και 9, ό.π.

⁴⁷² Βλ. σ.160, Το «ασφαλές» του κληροδοτήματος και Η Τύχη των κληροδοτημάτων, σσ.262,290,295.

⁴⁷³ Επιστολή της 8 Ιουνίου του 1899 προς τους Κων. Θεμιστοκλή Πετροκόκκινο, Νικ.Σιαπ[.σλη] στο Παρίσι και Κων. Σαλβάγο στην Αλεξάνδρεια, ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Ι, Κληροδοτήματα διάφορα / 1(1-2), (Διαθήκη του Στεφ. Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία κλπ). Το νέο Διοικητικό Συμβούλιο ανέλαβε υπηρεσία την 5 Ιανουαρίου 1901 και «προσάγει τον ετήσιον απολογισμόν» με τις εξής παρατηρήσεις: α) «ότι μη λειτουργούσης της Σχολής, άτε μηκέτι συστάσης, αλλ' ως νομικού προσώπου προς απρόσκοπτον εκκαθάρισιν της κληροδοτηθείσης περιουσίας υφισταμένης, του δε συμβουλίου εις μόνην την εκκαθάρισιν αυτής ασχολουμένου δια παντός οικονομικού μέσου, δεν υφίσταται προϋπολογισμός εσόδων και εξόδων, ει μη εκκαθαριστική διαχείριαις, της οποίας τον απολογισμόν υποβάλλομεν...». Καταστατικό της Ρηγείου Επαγγελματικής Σχολής. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος.Ι, Κληροδοτήματα διάφορα/ 8, υπφ. 1. Ρηγείος επαγγελματική σχολή 1900 (Ετήσιος

13. Μορφωτικό επίπεδο

«Γεννηθέντες εις δούλειο\’ ήμαρ απάτριδες και απαίδευτοι».
Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάνναν Ιπλιξής, σσ.129-154.

Πολλοί από αυτούς (11,17%) υπήρξαν «απαίδευτοι», «αυτομάθεις», δηλαδή αυτοδίδακτοι,⁴⁷⁴ με «αυτοσχέδια» πολλές φορές μόρφωση⁴⁷⁵ ή «παρά του τυχόντος μανθάνοντες».⁴⁷⁶ Άνθρωποι που δε γνώριζαν να βάζουν σωστά την υπογραφή τους μπόρεσαν να αφήσουν εντούτοις στην Ιστορία ανεξίτηλα ίχνη της προσφοράς τους στην εκπαίδευση.⁴⁷⁷ Αυτοί οι απαίδευτοι προσπάθησαν να ενισχύσουν την εκπαίδευση στη χώρα τους, προϋπόθεση απαραίτητη για «την απόλαυση των αγαθών της ελευθερίας και της ευνομίας»,⁴⁷⁸ ιδιαίτερα οι καταγόμενοι από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γράφει ο Α.Γούδας για τον Βαρβάκη ότι «γράμματα δεν εγίγνωσκεν». Ίσως κάποια λίγα να έμαθε από ιερέα, δάσκαλο των κοινών γραμμάτων ή και «διά τίνος τρόπου αυτομαθείας», όπως ο Καπλάνης, ο Ιπλιξής και άλλοι.⁴⁷⁹ Κάποιος συγγενής του Βαρβάκη αποκάλυψε στο συγγραφέα ότι δέκα συνολικά έτη δαπάνησε μέχρι να διδαχθεί «εν δεδομέναις ευκαιρίαις παρ’ ενός μόν την ανάγνωσιν, παρ’ ετέρου δέ τήν γραφήν και βραδύτερον παρά πολλοίς τας τέσσαρας

απολογισμός διαχείρισης Ρηγείου Επαγγελματικής Σχολής, Καταστατικό κλπ), έγγραφο 9876 της 18 Οκτωβρίου 1899 (περί εγκρίσεως καταστατικού), έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1899, (σύνταξη του καταστατικού), αρ 185 της 25 Φεβρουάριου 1901 (Καταστατικό του 1900), και έγγραφο αρ.1015 της 18 Απριλίου 1901 (παράδοση 545 βιβλίων του Ρήγα και άλλων αντικειμένων στο δημαρχείο Ερμούπολης). Παρά τους εράνους που διενεργήθηκαν, δεν ξεκίνησε η λειτουργία της. Ό.π., έγγραφο 2033/1600 της 25 Ιουνίου 1899 και 4715 της 28 Ιουνίου 1899 (Έρανοι για την Επαγγελματική Σχολή Στεφ. Ρήγα). Βλ. Χρ-Λούκος, Πεθαίνοντας, ..ό.π., σσ.298-299 και του ιδίου, Οικονομικές...ό.π., σ.41.

⁴⁷⁴ Ό.π., σ.7.

⁴⁷⁵ Από τους πρωτοπόρους εθνικούς ευεργέτες - που δεν εντάσσεται στα χρονολογικά όρια της εργασίας - ο Ζώης Καπλάνης (1736-1806), από τον πατέρα του «χειραγωγηθείς» και ο ίδιος αργότερα «αυτομάθης», φαίνεται να απέκτησε τη στοιχειώδη παιδεία. Οι ποικίλες στερήσεις της ζωής του και η συνειδητοποίηση της αξίας της μόρφωσης στο φωτισμό του γένους, τον ώθησαν στην αφιέρωση του σημαντικότερου μέρους του πλούτου του στην ίδρυση Σχολών (Αθωνιάδας Σχολής, Ελληνικής Σχολής Πάτμου, Καπλανείου Σχολής). Γεώργιος Παπαγεωργίου, Ζώης Καπλάνης, Η Ελλάδα τον χρωστάει την αναγέννησιν της Παιδείας» στο Η Ελλάδα των Ευεργετών στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.15,29-41. Σε μεταγενέστερη εποχή ο Συγγρός συνειδητοποιεί για άλλους λόγους την αξία της μόρφωσης. Γιος ιατρού, αρνήθηκε ο ίδιος την απόκτηση ανώτερης μόρφωσης, παρά τις παραινήσεις της οικογένειάς του, ενώ στράφηκε στο εμπορικό στάδιο με ζήλο αρχίζοντας την καριέρα του σε ηλικία 15 ετών ως μαθητευόμενος σε εμπορικό οίκο τη Σύρο. Αργότερα ως γραμματέας 3ου βαθμού σ’ ένα χιώτικο οίκο της Κωνσταντινούπολης, χάρη στην επιμονή του και στο αίσθημα οικονομίας, απόκτησε τη θέση του γραμματέα 1ου βαθμού. Κατόρθωσε να γίνει μέτοχος του ιδρύματος και τέλος, ένας ανεξάρτητος έμπορος και τραπεζίτης. Θεωρούσε ότι η οικονομική του ευμάρεια δεν έδινε διέξοδο στις φιλοδοξίες του και ότι η κοινωνική άνοδος, μία επίζηλη θέση στους αριστοκρατικούς κύκλους δεν ήταν εύκολη με ανεπαρκή μόρφωση και έλλειψη επαρκούς γνώσης των ξένων γλωσσών, για την οποία ένιωσε αρκετές φορές μειονεκτικά, λόγω και της φύσεως των δραστηριοτήτων του. Βλ. Συγγρός, ό.π., σσ.115,146,391 και Μπαζίλης, ό.π., σσ.108,137-138.

⁴⁷⁶ Γούδας, ό.π., Ιωάννης Βαρβάκης, σ.156.

⁴⁷⁷ Κων. Βαρβάκης, ό.π., σ.55.

⁴⁷⁸ Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, σσ.129-154.

⁴⁷⁹ Γούδας, ό.π., Ιωάννης Βαρβάκης, σσ.155-189.

στοιχειώδεις πράξεις της αριθμητικής».⁴⁸⁰ Αντίθετα, κέρδιζαν το θαυμασμό οι ναυτικές του γνώσεις και η ικανότητα επιβολής του στο πλήρωμα.⁴⁸¹ Ο Ιων ίδης, χωρίς καν στοιχειώδη μόρφωση, αλλά αυτοδίδακτος και ολιγογράμματος, «καίτοι ολίγα γράμματα γιγνώσκων και ίσως ούτε λέξιν εννοών της αγγλικής», όταν για πρώτη φορά επισκέφθηκε την Αγγλία,⁴⁸² αντιλήφθηκε εντούτοις νωρίς την αξία της εκπαίδευσης μέσα από βιοτικές περιπέτειες και εμπορικές δραστηριότητές του στο εξωτερικό.⁴⁸³ Ο Ανδρέας Συγγρός θεωρεί την άγνοια των ξένων γλωσσών, την ανεπαρκή μόρφωση και την έλλειψη πνευματικών ενδιαφερόντων ως ένα από τα ελαττώματα που εξ ίσου με άλλα εμποδίζουν την απόκτηση της επιθυμούμενης θέσης στους αριστοκρατικούς κύκλους.⁴⁸⁴ Η γνώση ξένων γλωσσών αναφέρεται από το Βικέλα ως διευκολυντικό εργαλείο επικοινωνίας και κατανόησης της νοοτροπίας άλλων λαών και απόκτησης εμπορικών δοσοληψιών.⁴⁸⁵

Αναφερόμενος στους ηπειρώτες εμπόρους του β' μισού του 18^{ου} αιώνα με αρχές του 19^{ου} αιώνα όμως ο Γούδας, χωρίς να διαφωνεί για την αναγκαιότητα της γνώσης της γλώσσας της χώρας, «εις ην απήρχετο να εμπορευθεί» ο ομογενής, σημειώνει: «..δεν παραμελούν ούτως και πάσαν οιαδήποτε κερδαλέαν επιχείρησιν και ούτε δυσκολεύονται το παράπαν, ούτε εκ της αγνοίας της εγχωρίου γλώσσης, ούτε εκ της ελλείψεως μέσων, ούτε εκ της απειρίας των εις τα επιτόπια ήθη και έθιμα» τονίζοντας ότι: «..τήν δ' εκ τής αγνοίας της επιτοπίου γλώσσης έλλειψιν ανεπλήρου διά της ελληνικής ευφυΐας».⁴⁸⁶

Η επιχειρηματικότητα και η ευστροφία τους σε εμπορικά και οικονομικά θέματα μας οδηγεί ίσως και στη διαπίστωση πως υπεραναπλήρωναν συνειδητά ή υποσυνείδητα με τις προς το χώρο της παιδείας ευεργεσίες τους τις μορφωτικές τους ελλείψεις.⁴⁸⁷ Αποτελεί στην περίπτωση αυτή η ευεργεσία ίσως ένα είδος υπεραναπλήρωσης του για ποικίλους λόγους ελλιπούς μορφωτικού επιπέδου, που πολλές φορές βέβαια υπερκαλυπτόταν από το επιχειρησιακό πνεύμα που διέκρινε τις δραστηριότητές τους.

Στον αντίθετο πόλο ευρίσκονται ευεργέτες, από τους οποίους πολλοί είναι γνωστοί για την ευρυμάθεια, τις επιστημονικές τους ανησυχίες, την εμβριθή, πρωτοποριακή για την Ελλάδα και με ευρωπαϊκό προσανατολισμό σκέψη τους. Καταλαμβάνουν ένα ποσοστό 38,76% του συνόλου των ευεργετών. Μην ξεχνάμε ότι μία μεγάλη ομάδα Φαναριωτών και γενικότερα καταγομένων από ευγενείς οικογένειες της Κωνσταντινούπολης ή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών τις πρώτες κυρίως δεκαετίες στήριξαν και οικονομικά την

⁴⁸⁰ Δύο υπογραφές ανορθόγραφες εμφανίζουν την «αγραμματοσύνην του». «Η πρώτη καθ' όν χρόνον μόλις εδιδάχθη το αλφάβητον, η δευτέρα, όταν έμαθεν ολίγον να αναγιγνώσκη και να γράφη». Ο.π.

⁴⁸¹ Β. Ασημομύτης, ό.π., σσ.449-451.

⁴⁸² Γούδας, ό.π, Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής», σ.137.

⁴⁸³ Ο.π., σσ.129-154 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σσ.143-145.

⁴⁸⁴ Συζητώντας με δύο ευγενείς Βέλγους' σε ταξίδι του διαπιστώνει την απόσταση που τους χώριζε: «Ήξερα πολύ λιγότερα πράγματα για τη βιομηχανία στην Ευρώπη, τους σιδηροδρόμους, τα κανάλια, για τα οικονομικά ζητήματα και τίποτα για τα επιστημονικά ζητήματα εφαρμοζόμενα στην τεχνική και την καθημερινή ζωή, και ακόμη λιγότερο στο κунήγι, το ψάρεμα, την ιππασία από τη δημιουργική άποψη των σπορ..». Συγγρός, ό.π., σ.295, Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών.,ό.π., σ.388. Ο ίδιος φαίνεται να μπορεί να συνεννοείται σε τρεις ξένες γλώσσες και να έχει γνώσεις διπλογραφίας και λογιστικής, αναγκαία εφόδια για τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του. Συγγρός, ό.π. σ.391.

⁴⁸⁵ Δημ. Βικέλα, Απαντα, ό.π, σσ.164-169.

⁴⁸⁶ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκλώνστας, τόμος Δ', σσ.93-119.

⁴⁸⁷ Κων. Βαρθάκης, ό.π., σ.55.

παιδεία⁴⁸⁸ και μέσα από χώρο της πολιτικής και του πνεύματος διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό και την ανόρθωση του τόπου.⁴⁸⁹

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο αριθμός των ευεργετών που διαθέτουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση υπερέχει εκείνου των κατεχόντων τη στοιχειώδη μόρφωση και εκείνου των αναλφάβητων ή όσων απέκτησαν «αυτοσχέδια» μόρφωση και γνώρισαν ελάχιστα γραφή και ανάγνωση (βλ. πίνακα 10 και παράρτημα 1). Η υπεροχή τους δε συνδέεται τόσο με το γεωγραφικό χώρο της διασποράς τους, όσο με το χώρο προέλευσής τους, δηλαδή τις διάφορες χώρες του εξωτερικού, όπου έδρασε το πιο εύπορο και καλλιεργημένο τμήμα της αστικής τάξης των ελλήνων ομογενών.

Ο Αγαθόφρων Νικολόπουλος από την Ανδρίτσαινα, ιδρυτής της τοπικής Βιβλιοθήκης της γενέτειράς του,⁴⁹⁰ υπήρξε αρχαιολόγος, ποιητής, μουσικοσυνθέτης,⁴⁹¹ και εργάστηκε ως βιβλιοθηκάριος στο Ινστιτούτο της Γαλλίας. Ως οπαδός των ιδεών του διαφωτισμού, στόχευε στην ανάπτυξη της Ανδρίτσαινας σε αρκετά πρόωμη για τα ελληνικά δεδομένα εποχή αλληλογραφώντας και με τον Καποδίστρια, με την ιδιότητα του γενικού Γραμματέα της Ελληνικής Εταιρείας στο Παρίσι.⁴⁹² Από τους ευεργέτες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο διακρίνουμε το Σπυρίδωνα Βαλέτα (1779-1852)⁴⁹³ από την Ίο με σπουδές στην Πάτμο, τη Σίφνο και ακολούθως το Παρίσι. Με το πέρας των σπουδών του το 1818 διετέλεσε γραμματέας του Αλέξανδρου Σούτσου, ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, στην οικία του οποίου εκπαιδεύθηκε. Μνημένος στη Φιλική Εταιρεία, ο Βαλέτας προώθησε και προστάτευσε το

⁴⁸⁸ Την πρωτοπορία τόσο στην πολιτική, όσο και στην πνευματική ζωή της πρωτεύουσας την είχε η καλλιεργημένη ομάδα των νεοεγκατεστημένων σ' αυτήν φαναριωτών λογίων, οι οποίοι μετέφεραν τον κοσμοπολίτικο τρόπο σκέψης και τη μεταπρατική νοοτροπία επίσης στο δημοσιονομικό, οικονομικό, διοικητικό και πολιτικό χώρο. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία*, ό.π., σσ.104-105.

⁴⁸⁹ Τα προνόμια και οι τίτλοι των Φαναριωτών που έφεραν από την οθωμανική κυβέρνηση χάθηκαν, αλλά «η πνευματική τους καλλιέργεια αναγνωρίστηκε» και απέκτησαν κρατικά αξιώματα.. Η «δυτικότροπη, συγκεντρωτική γραφειοκρατική διοίκηση» τους αποστασιοποίησε από την κοινοτική ζωή, της οποίας τον έλεγχο άρχισαν σταδιακά να χάνουν. Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Η οικονομία από το 1833 ως το 1843*, ΙΕΕ, ό.π., τόμος ΙΓ', σσ.19-20.

⁴⁹⁰ Με το κληροδότημά του προέβη στη σύσταση εκπαιδευτηρίου στη γενέτειρά του (ΓΑΚ, Κλάδος Β¹, φάκελος 129, έγγραφο της 14 Ιουνίου 1851), καθώς και στην παραχώρηση της βιβλιοθήκης του αποτελούμενης από 6.000 τόμους, μίας από τις μεγαλύτερες ιδιωτικές συλλογές της Ευρώπης. ΑΤΕ, Φάκ.1855/88,1, έγγραφο 3462 της 26 Ιουνίου 1855. Η Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας ιδρύθηκε το 1838. «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη, ό.π., σσ.3-6, ΑΤΕ, Φάκ.1855/ 88,1, έγγραφο 3462 της 26 Ιουνίου 1855 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, ό.π., τόμος Α¹, σ.253.

⁴⁹¹ Στο Παρίσι, όπου έζησε, δίδαξε φιλολογία και λογοτεχνία. Ασχολήθηκε με την ποίηση και τη μουσική και το όνομά του συμπεριλήφθηκε στην «Παγκόσμια Βιογραφία Μουσικών». Μία από τις συνθέσεις του ήταν το «*Domine Salmm fac populum Graecum*». Δημοσίευσε ποιήματα στον «*Ερμή τον Λόγιο*» και το «*Φιλολογικό Τηλέγραφο*», αμφότερα εκδιδόμενα στη Βιέννη, ενώ δημοσιογραφούσε, όταν οι κριτικές για τα ελληνικά ζητήματα ήταν αρνητικές. Παράλληλα σχεδίαζε μία πολύγλωσση έκδοση των έργων του Ευκλείδη και μία μετάφραση του Λουκρητίου, ενώ αμέτρητα ήταν τα αρχαιολογικά δελτία του, ώστε εξελέγη ως μέλος στο *Instituto de corrispondenza Archeologica* της Ρώμης. «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη, ό.π., σ.5.

<92 χη, εποχή εκείνη η Αθήνα ήταν κατεστραμμένη, το Ναύπλιο είχε ολιγάριθμους κατοίκους, ενώ στη Δημητσάνα λειτουργούσε μία μοναστηριακή βιβλιοθήκη. Ό.π., σ.6.

⁴⁹³ Διετέλεσε δικαστικός επί Αντιβασιλείας και ανέλαβε υπουργός Παιδείας το 1841, σύντομα όμως παραιτήθηκε. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμος Α', [Χρήσιμα Βιβλία], Αθήναι 1922-1930, σ.156.

κίνημα.⁴⁹⁴ Εκμεταλλευόμενος τις δυνατότητες της θέσης του αφιερώθηκε στη μόρφωση του Γένους. Στον ίδιο οφείλεται η ίδρυση Σχολής στο Βουκουρέστι, όπου δίδαξαν ο Βαρδαλάχος, ο Στεφ.Κανέλος και ο Γεννάδιος. Με την επιρροή του ο ηγεμών Αλέξανδρος Σούτσος έστειλε έλληνες σπουδαστές στο Παρίσι για επιμόρφωση και ετήσιο επίδομα 6.000 δραχμών στον Αδαμάντιο Κοραή, αν και ο ίδιος αποποιήθηκε την προσφορά. Κατασκεύασε επίσης το Ελληνικό Θέατρο στο Βουκουρέστι, το οποίο θα καταστεί εκπαιδευτικός και εθνικός πυρήνας της ανάπτυξης του ελληνισμού.⁴⁹⁵ Το 1830 ευρισκόμενος στην Ίο ο Βαλέτας ήταν «επί κεφαλής της Σχολικής Επιτροπής, αδιακόπως προσπαθών και αναλισκόμενος δια την Παιδείαν».*⁹⁶ Ήταν δόκιμος συγγραφέας λίγων, αλλά αξιόλογων έργων διαπνεόμενων από φιλελεύθερη ιδεολογία.⁴⁹⁷

Η σπάνια μόρφωση και ο επιστημονικός εξοπλισμός του Αρσάκη⁴⁹⁸ δεν είναι ασύνδετος με την αίσθηση κοινωνικής ευθύνης που τον διέκρινε, καθώς και με την επιλογή του τομέα της ευεργεσίας του. Η ευαισθητοποίησή του από το 1812 στα θέματα της κοινωνικής θέσης της γυναίκας γίνεται εμφανής, όχι μόνο από την απηχούσα επιδράσεις διαφωτισμού ειδική μελέτη του «Περί του ει Εξήν και ταις Γυναιξί ταις Δραματικάις

⁴⁹⁴ Ι.Γ.Στίνης, *Η Ίος και το 1821, Σπυρίδων Βαλέτας*, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.599-617. Συνέτρεξε τους αγωνιστές του απελευθερωτικού αγώνα, βοήθησε στην αποφυλάκιση του Θεόφιλου Καΐρη, ανέπτυξε αλληλογραφία με το Νεόφυτο Βάμβα. Ό.π., σσ. 608-609.

«⁵ Ό.π., σσ.599-617.

⁴⁹⁶ Ι.Γ.Στίνης, *Η Ίος και το 1821..ό.π.*, σ.606. Ο Σπυρίδων Βαλέτας συνέδραμε στην παιδεία του ελληνικού κράτους με 4 υποτροφίες για σπουδές στο Παρίσι, σύσταση και συντήρηση ελληνικού σχολείου στην γενέτειρά του, την Ίο, με κληροδότημα 26.000 δραχμών (στοιχείον ΚΑ της μυστικής του διαθήκης της 10 Ιουνίου 1843. ΜΗΚ,Γ', σ.219), στην οικοδόμηση του Αρσάκειου με 36.100 δραχμές (ΖΑΒ, τόμος 2, σ.17 και Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σσ.352,339). Αφιέρωσε τα βιβλία του, Κοραϊκών εκδόσεων, και όλη τη βιβλιοθήκη του στο αλληλοδιδασκτικό της Ίου: «Τα λοιπά βιβλία μου μετά των εξαιρεθέντων κοραϊκών εκδόσεων και συγγραμμάτων και ό,τι άλλο ανήκει εις την βιβλιοθήκην μου, οίον χάρται, άτλαντες και λοιπά, διορίζω να δοθώσιν εις το συσταθησόμενον ελληνικόν σχολείον της πατρίδος μου της νήσου Ίου, αλλ' έως ότου συσταθή, ας αποτεθώσιν εις την βιβλιοθήκην του Πανεπιστημίου Όθωνος». Στοιχείον ΕΓ' της μυστικής του διαθήκης της 10 Ιουνίου 1843...ό.π.

⁴⁹⁷ Ο ίδιος μετέφρασε το σύγγραμμα του Ρουσσώ «Περί αρχής και βάσεως τη ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους» με το ψευδώνυμο Δημήτριος Αριστομένους και το 1818 μετέφρασε στην καθομιλουμένη τέσσερις παράλληλους Βίους του Πλουτάρχου. Πόνημά του το 1827 ήταν το υπό το ψευδώνυμο ΣΒ και τίτλο «Αι επτά πληγαί της Ελλάδος», όπου απαριθμεί τα αίτια της κακοδαιμονίας στην Ελλάδα. Περί της αγωγής ελευθέρων ελλήνων πολιτών γράφει στο «Ο γέρον Λαμπρίτης» ή «Διάλογοι εν περιπάτω, υπόθεσιν έχοντες ήθη και πράγματα ελληνικά» με το ψευδώνυμο Σ.Ι.Β.Ι. (Σπυρ.Ιω.Βαλέτας Ιήτης) εν Αθήναις 1836. Στίνης Ι.Γ., *Η Ίος και το 1821..ό.π.*, σ.609. Π. Αργυρόπουλος, *Ιωάννης Βαλέτας*, (Νεκρολογία) και Εφ. Αιών, αρ. 450 της 24 Ιουνίου 1843, σ.3.

⁴⁹⁸ Ο Αρσάκης σπούδασε στο Halle της Σαξωνίας ιατρική. Τπήρξε υπέρμαχος των δικαιωμάτων της γυναίκας. Σε ηλικία επίσης 18 ετών μιμούμενος τον Θεόκριτο έγραψε σε αρχαία ελληνική γλώσσα ποίηση υπό μορφήν ειδυλλίου αφιερώνοντάς την στο Ναπολέοντα ίσως με την ελπίδα να στρέψει το ενδιαφέρον του στα δεινά της Ελλάδας. Επιχείρησε να συγγράψει την ιστορία της ιατρικής με τίτλο «Έκθεσις Συνοπτική της Ιατρικής Ιστορίας» δημοσιευόμενη στο «Λόγιο Ερμή» το 1813, ενώ το ίδιο έτος δημοσίευσε λατινιστί ως γιατρός τη διδακτορική του διατριβή «Περί του εγκεφάλου και του Νωτιαίου Μυελού των Ιχθύων» στον τομέα της συγκριτικής ανατομίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Halle. Η ίδρυση της Ρουμανίας «φέρει την υπογραφή του», αποτέλεσμα της πολιτικής του σταδιοδρομίας στη Βλαχία - εξελέγη βουλευτής το 1857, υπουργός των εξωτερικών το 1860, πρόεδρος υπουργικού συμβουλίου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 1862 -, κατά την οποία υποστήριξε τον Αλέξανδρο Κούζα, εθνικό ηγέτη της Ρουμανίας. Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης*, ό.π., σσ.9-13.

επιδείξει Παρείναι»⁴⁹⁹, αλλά και από το γεγονός ότι κατέστη ο μεγάλος ευεργέτης της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα με την ίδρυση του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.⁵⁰⁰ Ο βαρόνος Σίμων Σίνας (1810-1876), ο οποίος ενίσχυσε πολύμορφα την εκπαίδευση,⁵⁰¹ γιος του Γεωργίου Σίνα διαδέχθηκε τον αποθανόντα πατέρα του το 1856 στο προξενείο της Βιέννης, όπου διετέλεσε γενικός πρόξενος για δύο χρόνια και από το 1858 πρεσβευτής της Ελλάδας στη Βιέννη, το Μόναχο και το Βερολίνο μέχρι το 1862. Σπούδασε Φιλοσοφία, Ιστορία και Πολιτική Οικονομία στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και διέθετε ικανή γλωσσομάθεια.⁵⁰²

Η κοσμοπολίτικη εμπειρία εκείνων που διάβηκαν, έδρασαν ή έζησαν σε ευρωπαϊκά κέντρα της εποχής τους, η γνωριμία και η συνεργασία τους με πνευματικές και πολιτικές προσωπικότητες της εποχής τους, Έλληνες ή ξένους, υποβοήθησαν με διάφορο τρόπο στον καθένα, όχι μόνο την επαγγελματική τους σταδιοδρομία, αλλά και τη διαμόρφωση θέσεων και απόψεων στο θέμα της «πάσχουσας» ελληνικής παιδείας. Αυτές, αν και δεν εκφράστηκαν καθαρά σε διαθήκες ή προσωπικές επιστολές τους, εκδηλώθηκαν πολλές φορές στο συγκεκριμένο τομέα της εκπαίδευσης, όπου κατευθύνονταν τα κληροδοτήματά τους. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η ύπαρξη ενός ικανού μορφωτικού επιπέδου των δωρητών, από τους οποίους πολλοί ήταν θιασώτες νεωτεριστικών και ριζοσπαστικών ιδεών, συμπορεύτηκε ως επί το πλείστον με τον πρωτοποριακό, καινοτόμο χαρακτήρα του κληροδοτήματος, την εισαγωγή μέσω αυτού ευρωπαϊκών προτύπων και τη δυνατότητά του να καλύπτει σοβαρές ελλείψεις, όπου η οποιαδήποτε κρατική μέριμνα ήταν ανύπαρκτη ή υπολειπόμενη. Αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα σε επαγγελματικούς και ειδικούς τομείς της εκπαίδευσης. Παρατηρείται, δηλαδή, το φαινόμενο οι επί μέρους τομείς εκπαίδευσης, όπως η γυναικεία,⁵⁰³ η προσχολική εκπαίδευση,⁵⁰⁴ η ιερατική,⁵⁰⁵ η καλλιτεχνική,⁵⁰⁶ η τεχνική

⁴⁹⁹ Η μελέτη δημοσιεύθηκε από τον Στέφανο Κομμητά στρατευμένο στο κίνημα του Διαφωτισμού και της Παιδείας, λόγος, για τον οποίο εξέδιδε την «Εγκυκλοπαιδεία» του. Το άρθρο του Αρσάκη υπαγορεύθηκε από τον ίδιο στόχο και δημοσιεύτηκε στην «Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορείας και Ποιητικής, την Διδασκαλίαν Αυτών περιέχουσα και Συλλογήν μετ' Εκλογής εκ των Αρίστων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών» (12 τόμοι, δημοσίευση 1812, επανέκδοση 1839-1840), η οποία χρησίμευσε ως διδακτικό βιβλίο στα σχολεία. Αυτή αποτελεί «όψη διαφωτιστικής δραστηριότητάς του», που θα μπορούσε να εκτιμηθεί και να συνδεθεί με το μετέπειτα έργο του για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα. Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης*, ό.π., σσ.10,35-36.

⁵⁰⁰ Έδωσε έτσι λύση στην αγωνία των ιδρυτών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας - για το οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπιζε η Εταιρεία το 1836 -, δηλαδή, του Ιωάννη Κοκκώνη, γνώριμου του Κοραή, του Γεωργίου Γενναδίου και του «βαθιάς μορφώσεως» κληρικού, Μιχαήλ Αποστολίδη. ΜΗΚ,Γ'204, σ.892, ΑΤΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869 της 20 Απριλίου 1851, έγγραφο 1498 της 12 Μαρτίου 1853 και Γ.Α. Παπαδημητρίου, *Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη εκατονταετηρίδι από της τελευταίας του*, [βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας], Αθήνα 1975, σ.36.

⁵⁰¹ Ο Σ. Σίνας βοήθησε έλληνες σπουδαστές στο εξωτερικό, ενίσχυσε το έργο της Φ.Ε., χρηματοδότησε την ανέγερση της Ακαδημίας. ΑΤΕ, Φάκ.37, υπφ.3, Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, σ.42, Γούδας, ό.π., *Σίμων Σίνας*, τόμος Δ', σ.32 και Λάιος, ό.π., σσ.84-96.

⁵⁰² Νίκος Μουτσόπουλος και Θύμιος Νικολαΐδης, *Η οικογένεια Σίνα και το Αστεροσκοπείο. Ο Γεώργιος Σίνας, ο Σίμων Σίνας και το πρώτο ερευνητικό κέντρο, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.44. Εκτός από τις χρησιμοποιούμενες στο οικογενειακό του περιβάλλον γλώσσες, δηλαδή της ελληνικής, ουγκρικής και γερμανικής, ο Σ. Σίνας έμαθε την ιταλική, τη γαλλική και την αγγλική έχοντας μαζί του ως μέντορα τον έλληνα έμπορο και λόγιο Ζηνόβιο Πώπ. Θεαγένης Λιβαδάς, *Βαρών Σίμων Σίνας*, 1876, σ.4 και Γ.Λάιος, ό.π., σ.32.

⁵⁰³ Από τους ευεργέτες που υπηρέτησαν τη γυναικεία εκπαίδευση αναφέρουμε τους Απ. Αρσάκη, Στυλιαρά Π. Ρήγα από Τσαγκαράδα, («Ρήγειο Παρθεναγωγείο Τσαγκαράδας». Διαθήκη του Στυλιαρά

επαγγελματική εκπαίδευση,⁵⁰⁷ η εμπορική,⁵⁰⁸ η γεωργική⁵⁰⁹ η αθλητική⁵¹⁰ η εκπαίδευση των απόρων γυναικών, η γυναικεία επαγγελματική γενικότερα εκπαίδευση⁵¹¹ ή η εκπαίδευση

Π. Ρήγα της 25 Οκτωβρίου 1881 και υποσχετικό έγγραφο της 17 Ιανουαρίου 1887. ΜΗΚ,Γ'129, σ.630) και Κωνσταντίνο Ξενοκράτη από το Σαμμάκοβο Ανατολικής Θράκης υπέρ εθνικών σχολών και του Παρθεναγωγείου Μεσολογγίου («Ξενοκρατείου Παρθεναγωγείου». ΜΗΚ,Γ'149, σ.689, ΑΤΕ, Φάκ.1883/ Δ60,2, έγγραφο 1323 της 26 Μαρτίου 1883 και Φάκ.1885/ Δ60, έγγραφο 1306 της 8 Ιανουαρίου 1885 κωδικοί της 20 Μαρτίου 1871 και 27 Μαΐου 1876), Φάκ.1871/ 88,1, έγγραφο 547 της 16 Οκτωβρίου 1871).

⁵⁰⁴ Την προσχολική εκπαίδευση ενίσχυσαν οι Βασίλειος Μελάς, αδελφοί Αθανασάκη, Ελένη Τοσίτσα, Μιχαήλ Σπάρταλης, Ιωάννης Κασσαβέτης, κ.α. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁵⁰⁵ Συγκεκριμένα, σε ένα ποσοστό 4,72 % φθάνει το σύνολο εκείνων, οι οποίοι ενίσχυσαν την ιερατική εκπαίδευση. Σημαντικοί ευεργέτες ήσαν οι Γεώργιος και Μάνθος Ριζάρης (Ριζάρειος Σχολή, Διαθήκη Γ.Ριζάρη, ό.π.), Δημήτριος Γεωργίτσας (Δωρεά της 1 Ιουλίου 1885. Ίδρυση Ιερατικής Σχολής Τρίπολης επί του οικοπέδου του. ΠΠΧ, σ.73), Θεοφάνης, Αρχιεπίσκοπος Μαντινείας και Κυνουρίας (Ιερατική σχολή Τρίπολης (διαθήκη αρ.377 της 23 Ιανουαρίου 1867. ΜΗΚ,Γ'38, σ.242), Ανθιμος Κομνηνός, Μητροπολίτης Κυκλάδων (υποτροφίες 2-3 μαθητών γυμνασίου, επιθυμούντων να γίνουν ιερείς Ερμούπολης. Διαθήκες της 9 Ιουνίου 1842. ΜΗΚ, Γ'59, σ.329), Ιάκωβος Κοντοβράκης (διαθήκη αρ.10164 της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, Γ'51, σ.284), Καλλίνικος Παπαδούκας, ιερομόναχος, πρώην δάσκαλος (υποτροφίες νέων Φθιώτιδας. Διαθήκη αρ.37933 της 9 Ιουνίου 1878. ΜΗΚ,Γ'159, σ.724), Δωρόθεος Στεφανάκης (διαθήκη του 1835. ΜΗΚ,Γ' 122, σ.584 και ΑΤΕ, Φάκ.1843/88,1, έγγραφο 20368 της 28 Ιουνίου 1843), Δωρόθεος Σχολάριος, πρώην Μητροπολίτης Λαρίσης, («Υπέρ της εν Τρίκκη Δωροθέας Σχολής» και 45 υποτροφίες «εις Ιερατείαν». Διαθήκη της 2 Φεβρουαρίου 1884 και ΠΠΧ, σ.372), και πολλοί άλλοι.

⁵⁰⁶ Οι Ρεγγίνα Ρογγοτή, Ιωάννης Αριστάρχης Αρχών Βέης, Αλέξανδρος Σούτσος, Γεώργιος Αβέρωφ, Παναγιώτης Ι. Κολοσούκας, Διονύσιος Μίγκης, Μαρίνος Κοργιαλένιος είναι μερικά από τα ονόματα που ενίσχυσαν την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁵⁰⁷ Οι Νικόλαος Στουρνάρης (Πρακτικά, της Βουλής 1852 της 23/12/1852, ΑΤΕ, Φάκ.1853/88,1), Μιχάλης Τοσίτσας (Γούδας, ό.π., Μιχαήλ Τοσίτσας και Αδελφοί, τόμος Δ' και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος.12, υπφ.1), Ν. Κουτουλουμάς (ΑΤΕ, Φάκ.1864/88, υπφ.ϊγ), Βασίλειος Σιλέλης (ΑΤΕ, Φάκ.1893, έγγραφο 672 και υπφ.Β60,2, έγγραφο 780 της 19 Οκτωβρίου 1893), Στ. Ρήγας (ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα /18 και 9, υπφ.1), Κων. Σεβαστόπουλος (Πρωτοτυπεί με την Εργατική Σχολή. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), φάκελος 1, υπφ.2,3).

⁵⁰⁸ Μεταξύ των λίγων ευεργετών που στήριξαν τις εμπορικές σπουδές στην Ελλάδα ήταν οι Ευ. Αχιλλόπουλος (διαθήκη της 15 Μαρτίου 1900 και κωδίκος της 19 Ιουνίου 1901. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.30), Σοφ. Αχιλλόπουλος (διαθήκη της 15 Μαρτίου 1910, ό.π., Χ. Χαρίτος, Η Αχιλλοπούλειος..ό.π., σσ.20,208), Παναγής Βαλλιάνος (διαθήκη της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ' 199, σ.847).

⁵⁰⁹ Οι Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης, Παναγής Χαροκόπος, Ευφροσύνη και Αλέξανδρος Κασσαβέτης, Κασιμάτη Μαρία, Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης, Γεώργιος Αβέρωφ στήριξαν οικονομικά τη γεωργική εκπαίδευση. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁵¹⁰ Ορισμένοι από όσους βοήθησαν τον τομέα αυτό ήταν οι Νικόλαος Κριμήτσος (Δωρεά (1898) στο Γυμναστικό Σύλλογο. Ζερβός, Τ.Γ., αρ.523), Ρωξάνη Ιω. Σούτσου-Τυπάλδου (Δωρεά (1886) στον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο. Ι.Α.ΕΤΕ 27 (XXVIII), Κληροδ. Ρωξάνης Γ. Τυπάλδου - Κοζάκη, Φάκελος.59, (Διαθήκη) Επαμεινώνδας Κ.Εμπειρικός, (Οικοδόμηση και εξοπλισμός Γυμναστηρίου Ανδρου. Δωρεά της 21 Μαρτίου 1909, Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών, Αθήνα 1983), Παρίσης Μπελένης, (Ίδρυση Προτύπου Σκοπευτικής σχολής και έκδοση εγχειριδίου σκοπευτικής. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, εν Αθήναις 1939, σσ.47,136), Κωνσταντίνος Ζούφλας (Γυμναστήριο και σκοπευτήριο στη Βαμβακού Δήμου Οινούντος. ΜΗΚ,Γ'37, σ.240), Ιωάννης Α. Καρτάλης (Δωρεά «Υπέρ γυμναστηρίου Βόλου». Χ. Χαρίτος, Κωνσταντίνος Α.Καρτάλης..ό.π., σσ.214-218).

των τυφλών⁵¹² να ενισχύονται ιδιαίτερα από τη μερίδα αυτή των ευεργετών. Οι συγκεκριμένες επιλογές της κατεύθυνσης του κληροδοτήματός τους στους ιδιαίτερους αυτούς χώρους της εκπαίδευσης αντανακλούν την ευρύτητα πνεύματος που τους χαρακτηρίζει, την καινοτομία και την πρωτοτυπία των ιδεών που εισάγουν.

Ανάμεσα στις προαναφερθείσες κατηγορίες μορφωτικού επιπέδου υπάρχει ένα ευρύ φάσμα διαβαθμίσεων, η ύπαρξη του οποίου συνδέεται με το οικογενειακό, κοινωνικό-οικονομικό και πνευματικό υπόβαθρο, τις ιστορικές και γεωγραφικές συνθήκες, με τις οποίες ταυτίστηκε η διαδρομή τους και τις ιδιαίστες κατά περίπτωση αναγκαιότητες. Οι σπουδές του Γρηγορίου Γρ.Μαρασλή στην Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησού, - παράγοντας ίδρυσης της οποίας υπήρξε ο πατέρας του -, καθώς και στο λύκειο Richelieu της Οδησού, οι οποίες ίσως είχαν τη συνέχειά τους σε ανώτερες σπουδές στο Παρίσι,⁵¹³ δεν πρέπει να αποσυνδεθούν από τον τόπο και τις καταβολές της οικογένειάς του.⁵¹⁴ Είναι αμφίβολο, λόγω χάρη, αν, εκτός από βασικές γραμματικές γνώσεις, ο νεαρός Κοργιαλένιος έλαβε ουσιαστική παιδεία στη γενέτειρά του, το Αργοστόλι. Προκειμένου να μεταναστεύσει όμως, μελέτησε ξένες γλώσσες.⁵¹⁵ Στα 1846 εγκατέλειψε την Κεφαλονιά για να μεταβεί στη Σμύρνη, όπου μπήκε μαθητευόμενος σε αγγλικά μαγαζιά, αποδεικνύοντας τις ικανότητές του: «Πεπροικιαμένος υπό πνεύματος κατ' εξοχήν εμπορικού, δεν ήργησεν να φανέρωσιν τα πρώτα δείγματα της εμπορικής αυτού ευδοκιμήσεως».⁵¹⁶ Ο Μιχαήλ Τσοίτσας, αν και δεν έλαβε ανώτερη μόρφωση, παρά τα αναγκαία γράμματα,⁵¹⁷ διετέλεσε πρώτος πρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια το 1835, όταν αποφασίστηκε από την ελληνική κυβέρνηση να προαχθεί το εκεί προξενείο σε Γενικό Προξενείο.⁵¹⁸

⁵¹¹ Ενδεικτικά, ανάμεσα σε όσους συνέβαλαν στην ενίσχυσή της συγκαταλέγονται οι Αργυρή Κρίνου (Δωρεά του 1887. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων Παίδων..ό.π., σσ.177-182), Μηλάκη Μαριγώ (Ανέγερση Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων Βόλου. Δωρεά του 1908. Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σσ.89-92), Ανδρέας Συγγρός, (Εργαστήρια Απόρων Γυναικών Αθήνας και Ερμούπολης. Δωρεά εν ζωή και διαθήκη της 12 Φεβρουάριου 1896.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1), Ιωάννα Γεωργιάδου (διαθήκη της 23 Μαρτίου 1909. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91), Παναγής Χαροκόπος (Ίδρυση της Οικοκυρικής Επαγγελματικής Σχολής. Διαθήκη της 20 Απριλίου 1910. ΠΠΧ, σ.445 και Γεωργιτισσιανή, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.466).

⁵¹² Οι Παναγής Χαροκόπος (ΠΠΧ, σ.445, (ΣΩΒ), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.40,135), Βασίλειος Σουλήνης (Ιδιόχειρη διαθήκη αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,ΓΙ20, σ.562), Αντώνιος Κων. Παλατιανός, (Ζερβός, Τ.Γ., αρ.930), Ειρήνη Λασκαρίδου (ΣΩΒ, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.40 και Βασίλειος Τσόπελας, Η Εκπαίδεισι των Τυφλών, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τόμος 17, σ.962) και άλλοι ενδιαφέρθηκαν για τον ειδικό αυτό τομέα της εκπαίδευσης.

⁵¹³ Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Γ', 1958-1963, σ.503.

⁵¹⁴ Ό.π. σσ.502-509.

⁵¹⁵ Αγγ.Δεμπόνος, ό.π., σ.107.

⁵¹⁶ Ό.π., σ.81.

⁵¹⁷ Σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του ευεργέτη (άρχιζε τη συγγραφή της την 20 Νοεμβρίου 1852), δέχθηκε τα πρώτα γράμματα στη γενέτειρά του, το Μέτσοβο, και συνέχισε στη Θεσσαλονίκη «*παρά τινι διδασκάλω, ον ο Καυχατζόγλου είχε μισθώσει δια τον υιόν του..*» και με αυτές τις γνώσεις που αποδείχθηκαν χρήσιμες έμεινε πριν ασχοληθεί με το εμπόριο. Γούδας, ό.π., Μιχαήλ Τσοίτσας και Αδελφοί, τόμος Δ', σ.450.

⁵¹⁸ Αθανάσιος Γ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός και η νεώτερα Αίγυπτος, [Εκδοτική Εταιρεία Γράμματα], πρόλογος Ν.Καμπά, τόμος Α' (Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι 1927), Αλεξάνδρεια-Αθήναι 1928, σ.193.

Μορφωτικό επίπεδο ευεργετών				
ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α΄	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β΄	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ	784	416	213	471
ΓΕΝΙΚΗ	227	103	60	99
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	3	1	2	1
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ	9	4	2	4
ΙΕΡΑΤΙΚΗ	39	18	12	23
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	171	116	67	158
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	366	193	84	142
ΕΠΑΓΓ.ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	5	4	3	10
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	34	11	0	7
ΤΕΧΝΙΚΗ	16	13	16	13
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	8	5	2	7
ΕΜΠΟΡΟΝΑ ΥΤΙΚΗ	4	3	0	3
ΑΘΛΗΤΙΚΗ	9	6	1	2

Πίνακας 10.

Κατηγορία Α : Απόφοιτοι γυμνασίου, δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και πάνω.

Κατηγορία Β΄ Απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Κατηγορία Γ΄ Αναλφάβητοι και γνώστες στοιχειώδους γραφής και ανάγνωσης.

14. Ευρωπαϊκά πρότυπα.

«..Κατά το παράδειγμα της φωτισμένης Ευρώπης..».

Διαθήκη Νικολάου Ζωσιμά της ΙδΜαρτίου 1841 (αωμα).
ΖΑΒ, τόμος 5, σ.19.

Η επιθυμία των αδελφών Ζωσιμά να κτιστεί η Σχολή τους «..κατά το παράδειγμα της φωτισμένης Ευρώπης..»⁵¹⁹ χαρακτηριστικά αποδίδει την τάση σημαντικών ευεργετών να προσανατολίσουν την ελληνική παιδεία προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Τόσο όσον αφορά στα χαρακτηριστικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος του 19ου αιώνα,⁵²⁰ όσο και στη μέθοδο διδασκαλίας, οι ευρωπαϊκές επιδράσεις είναι εμφανείς και ευνόητες, αν υπολογίσει κανείς τις γερμανικές και γαλλικές εμπειρίες πολλών ελλήνων λογίων, τη δράση του φιλελληνισμού, τις σχέσεις της Βαυαρίας με τον απελευθερωτικό αγώνα, τη δραστικότητα των γερμανικών προτύπων στη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση,

⁵¹⁹ Διαθήκη του Νικολάου Ζωσιμά, ό.π.

⁵²⁰ Ανάλογα με την ευρωπαϊκή επιρροή έχουμε και τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Ο συγκεντρωτισμός και η ομοιομορφία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος οφειλόταν σε γαλλικές και γερμανικές επιρροές, ο κλασικισμός και η έξαρση της αρχαιολατρίας σε αγγλικές και γερμανικές επιδράσεις, η δημοκρατικότητά του σε γαλλικές. Βλ. Δημήτριος Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.79-84.

τις αγγλοσαξωνικές επιρροές των προτεσταντών ιεραποστόλων (εκπροσώπων του Φιλελληνικού κομητάτου του Λονδίνου), την εμβέλεια της επικοινωνίας με ελληνικές φιλεκπαιδευτικές εταιρείες (Φιλανθρωπική του Ναυπλίου, Φιλόμουσος των Αθηνών κ.α.) και της δράσης των ξένων θρησκευτικών - πολιτιστικών εταιρειών και αποστόλων.⁵²¹

Ήδη από την καποδιστριακή περίοδο εμφανίζεται η τάση και οι τρόποι, με τους οποίους η ελληνική κοινωνία «δεξιώθηκε» τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό με την καλλιέργεια «της ολοκληρωτικής της εξάρτησης» από τα πολιτιστικά κέντρα της Δύσης.⁵²² Η πολιτική που αποδέχεται τη συμβολή και ξένων φιλελλήνων μεταξύ των άλλων και σε θέματα εκπαίδευσης δεν ήταν παρά συνέχεια της πολιτικής που διαμορφώθηκε την περίοδο του Αγώνα με την ευνοϊκή υποδοχή της προσφοράς επώνυμων και ανώνυμων ξένων υπηκόων.⁵²³ Από την εποχή του Καποδίστρια η θέσπιση μίας υποτροφίας συνδέεται με την εισαγωγή μίας καινοτομίας, που θα στηρίξει κυρίως τεχνικά επαγγέλματα και επιστήμες. Στόχος πολλών υποτροφιών στο εξωτερικό ήταν η προετοιμασία στελεχών ικανών για τη λειτουργία ιδρυμάτων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.⁵²⁴

⁵²¹ Περισσότερα για τις επιδράσεις αυτές βλ. Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.65-69 και 79-84 και Αλ.Δημαράς, *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος στο Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ΕΣΝΠΓΠ)*, τεύχος 2, Αθήνα 1978, σσ.60-63, ΙΕΕ., τόμος ΙΓ', σ.487 και Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929*, Από τις προδιαγραφές στον Προγραμματισμό, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1988, σ.129.

⁵²² Μερτύρη, ό.π., σ.41.

⁵²³ Βλ. Ι.Α. Καποδίστριας, *Επιστολαί*, ό.π., τόμος Α', σσ.137-216 και ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 43, Σχολικά, έγγραφο της 18 Σεπτεμβρίου 1831.

⁵²⁴ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.220. Η διαπίστωση αυτή εξάγεται και μέσα από διαθέτες μεγάλων ευεργετών που χρηματοδοτούν υποτροφίες σε άπορους νέους. Αναφέρουμε το κληροδότημα του Σοφ. Αχιλλόπουλου για σπουδές αγρονομίας και μηχανικής, του Κοργιαλένιου για σπουδές Φυσικών και Πρακτικών επιστημών και με επιδόσεις στη βιομηχανία, τη γεωργία και άλλα επαγγέλματα, εκτός της Ιατρικής και του Δικαίου. (Προσφέρει 15.000 λίρες στερλίνες εκτιμώντας ότι 250-200 χρυσά φράγκα είναι αναγκαία κάθε μήνα το 1910 να εξασφαλίσουν τη διαμονή στις δυτικές χώρες. Διαθήκη του Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910, ό.π.). Διαπιστώνουμε την αποστολή υποτρόφων σε σχολές του εξωτερικού για να σπουδάσουν σπάνιες και ανύπαρκτες στην Ελλάδα ειδικότητες, τις οποίες ήταν υποχρεωμένοι να ασκήσουν στη χώρα μετά την αποπεράτωση των σπουδών τους. Την τυπογραφική τέχνη, λόγου χάρη, σπούδασε ο Αστεριού Θεολογίδου στη Γερμανία_ το 1835 υπό τον όρο επιστρέφοντας να εργαστεί στο βασιλικό Τυπογραφείο (ΑΤΕ, Φάκ.α.α.κ. *νῦβ*, έγγραφο 1079 της 27 Ιουλίου 1835, η «*Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματεία*» προς υπουργείο Εξωτερικών), τη στοιχειοθετική και μητρογλυπτική τέχνη στέλνεται να σπουδάσει για τρία έτη στο Παρίσι ο Ν. Κορομηλάς βάσει του Β.Δ. 9702 και με την προσφορά της αμισθί διδασκαλίας του από φιλέλληνα (ΑΤΕ, Φάκ.1835/77,1, έγγραφο της 2 Ιανουαρίου 1834, υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών), καλλιτεχνικές σπουδές, όπως ζωγραφική, ο Θεόδωρος Βρυζάκης στη Ρώμη (ΑΤΕ, Φάκ.1843/ 88,1, έγγραφο 3849 της 25 Οκτωβρίου 1843), τη λιθογραφία στο Παρίσι ο Ανδρέας Κριεζής, εργαζόμενος ήδη στη «*Βασιλική Λιθογραφία*» (ΑΤΕ, Φάκ.1837/ 77,1, έγγραφο 11027 της 21 Ιουλίου 1837), το «*πρακτικό μέρος της αμπελοργίας και οινοποιίας*» και να μάθει επιτοπίως τη μέθοδο παρασκευής οίνου της Καμπανίας ο Σταμάτης Βελέζας (ΑΤΕ, Φάκ.1837/77,1, έγγραφο 14357 της 24 Σεπτεμβρίου 1837, υπουργείο Εσωτερικών προς υπουργείο Εξωτερικών), την αμαξοποιίαν ο Μελέτιος Παπαθανασίου από τα Μέγαρα (ΑΤΕ, Φάκ.1837/77,1, έγγραφο 5695 της 24 Νοεμβρίου 1837), σπουδές «*πολεμικών τεχνών*» (στρατιωτικές σπουδές) στο Βασιλικό Στρατιωτικό σχολείο του Μονάχου με εράνους της Φιλελληνικής Εταιρείας άγνωστος απόφοιτος Ελληνικού σχολείου (ΑΤΕ, Φάκ.1835/77,1, έγγραφο 2562 της 16 Δεκεμβρίου 1834 και Φάκ.1843/88,1, έγγραφο 3849 της 25 Οκτωβρίου 1843), ναυτικές σπουδές σε αγγλικά πλοία για δύο έτη και συγκεκριμένα τη διοίκηση πλοίων «για να

Κατά την οθωνική περίοδο η εξάρτηση αυτή ενισχύθηκε περισσότερο, εφόσον η παιδεία ανασυγκροτήθηκε με βάση ξένα πρότυπα και νοοτροπίες.⁵²⁵ Επιστήμονες και καθηγητές εκλήθησαν από τις ευρωπαϊκές πόλεις να πλαισιώσουν τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα.⁵²⁶

Εισηγητής της οργάνωσης του Σχολείου Τεχνών π.χ. υπήρξε ο Φρειδερίκος Τσέντνερ, ο οποίος διατηρώντας ως υπόδειγμα το Βασιλικό Σχολείο της Οικοδομικής Τέχνης του Μονάχου και του Τεχνικού Σχολείου La Martiniere της Λυών έλαβε υπ* όφιν του και απόψεις ειδημόνων Γάλλων.⁵²⁷ Κατά το λόγιο Δημήτριο Αινιάν, το Σχολείο «συνέστη κατά τον τύπον της *Ecole des Arts et Metiers των Παρισίων*»?²⁸

Αντίθετα από τη δυσκαμψία της κρατικής μηχανής, η οποία γίνεται εμπόδιο στην υλοποίηση μεταρρυθμιστικών και ανανεωτικών προτάσεων στην πορεία του 19^{ου} αιώνα, ιδιωτικές πρωτοβουλίες χορηγών της εκπαίδευσης στόχευαν στη μεταφορά των ευρωπαϊκών ρευμάτων στη χώρα τους. Πολλοί από τους ευεργετήσαντες το χώρο της παιδείας διέθεταν επιστημονική γνώση, επιχειρηματική εμπειρία, ευρύτητα πνεύματος και εκπαιδευτικά οράματα για τη βελτίωση και τον εκσυγχρονισμό της. Οι οραματικοί τους σχεδιασμοί εναρμονίζονταν με τα τότε ευρωπαϊκά πρότυπα και ιδιαίτερα τις επιταγές μιας τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης, απαραίτητης για τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη των κρατών, ιδέας ευρέως διαδεχόμενης στα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης.⁵²⁹ «..Από πολλού σκέπτομαι» γράφει ο Χαροκόπος, «να προβώ εις την σύστασιν και την διατήρησιν επαγγελματικού σχολείου, ομοίου προς τα εν Ευρώπη και δη εν Βερολίνω λειτουργούντα τοιαύτα, του οποίου υπάρχει έλλειψις εις τον τόπον μας».⁵³⁰ Οι ευεργέτες, πέρα από την οικονομική προικοδότηση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, πρότειναν σχεδιάσματά βασικών κρατικών θεσμών, υποδείκνυαν πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία έπρεπε να οργανωθεί και να λειτουργήσει το ίδρυμα, τον αρχιτεκτονικό ρυθμό του κτιρίου, τον εξοπλισμό του. Πολλοί πρότειναν με περισσή σχολαστικότητα τους εκτελεστές και διαχειριστές της περιουσίας τους σκηνοθετώντας την υστεροφημία τους. Φιλοδοξία του Μαρίνου Κοργιαλένιου, που αφιέρωσε

χρησιμεύση εις την (εδώ) ναυτικήν υπηρεσίαν» με χρηματοδότηση του G.Eichtal (120 λίρες στεργλίνες) ο Αθανάσιος Μιαούλης, απόγονος του Δ. Μιαούλη (ΑΤΕ, Φάκ.1835/77,1, έγγραφο της 27 Ιουλίου 1835).

⁵²⁵ Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, ό.π., *Η παιδεία (1833-1862)*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.21. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996, σ.217. Στελέχη με ευρωπαϊκό προσανατολισμό, που είχαν αποσυρθεί κατά την καποδιστριακή περίοδο, τώρα συνέβαλαν στο χαρακτήρα των μέτρων για την εκπαίδευση. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992, σ.13.

⁵²⁶ Με το Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1843, «περί διοργανισμού τον εν Αθήναις Σχολείον των Τεχνών» (Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 9 Νοεμβρίου 1843) που στηριζόταν στη λογική της αναβάθμισης του Σχολείου αυτού, απολύθηκαν ξένοι υπήκοοι που δίδασκαν κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας. Εκτός από τον Δανό αρχιτέκτονα, Christian Hansen, και το λοχαγό Zentner, βασικό οργανωτή του Σχολείου των Τεχνών, δίδαξαν πολλοί άλλοι, όπως ο βουαρός γλύπτης Carl Heller, ο αρχιτέκτονας Charles Laurent, ο Theophil, αδελφός του Christian Hansen, ο καθηγητής Χημείας Xaver Landerer (δίδαξε αμισθί), κ.α. Αντωνία Μερτύρη, Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945 [(Ι.Α.Ε.Ν) Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000, σσ.27,41,62-64,79.

⁵²⁷ Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήναι [ΕΜΠ],1956, σ.25.

⁵²⁸ Δημήτριος Αινιάν, *Χρονολόγιον*, Αθήναι 1859, σ.35.

⁵²⁹ Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, ό.π., σσ.15,21 και Γεωργιτισσογιάννη Ν.Ευαγγελία, *Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή*, στο περ.Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.16,18,26.

⁵³⁰ Γεωργιτισσογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί..ό.π.*, σ.34.

4.000 λίρες στεργλίνες στην ίδρυση γυμνασίου «κατά το πρότυπο των αγγλικών κολεγίων Eton και Harrow», ήταν να παρέχεται στα ελληνόπουλα της ανώτερης τάξης μία καλή εκπαίδευση.⁵³¹ Η ίδρυση και η συντήρηση στην Αθήνα «τελείας πολυτεχνικής σχολής^ ως έγγιστα παραπλήσιας της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνο Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής» είναι η φιλόδοξη επιδίωξη, αν και ατελέσφορη, του Σοφ. Αχιλλόπουλου.⁵³² Στον κωδίκελο του ο ίδιος ευεργέτης δείχνει το ενδιαφέρον του για τη λειτουργικότητα του κτιρίου που προοριζόταν για μαθητές της ευρύτερης περιοχής της γενέτειράς του: «Να εγερθή παραπλεύρως της Αχιλλοπουλείου εμπορικής σχολής κτήριο στερεόν, αρκετά ευρύχωρον και αρκετά εντέχνως διηρημένον και κατασκευασμένον και κομψόν δια τους μαθητάς της σχολής αυτής μη Τσαγκαραδιωτών, αλλά εκ ξένων χωρίων».⁵³³ Ο Ιωάννης Αριστάρχης δε διστάζει να τονίσει τις προτιμήσεις του για αρχιτεκτονικό στυλ του Ωδείου του: «Το κτίριο να είναι καθαρό ελληνικό στυλ».⁵³⁴ Κτίριον «ωραίον και επαρκές» ήταν το αίτημα του Αρσάκη για το Παρθεναγωγείο του.⁵³⁵ Η υιοθέτηση των νέων προτύπων είναι χαρακτηριστικό όχι μόνο των θεωρούμενων μεγάλων ευεργετών, αλλά και των μεσαίων και μικρότερων. Ο έμπορος Αντώνιος Κ. Παππαντώνης, λόγου χάρη, κάτοικος της Σύρου, φροντίζει για την κατασκευή σχολείου στη γενέτειρά του, το οποίο θα είναι κτισμένο «ευρωπαϊκά» και θα φέρει το όνομά του.⁵³⁶ Επεμβαίνει με τις προτιμήσεις του στην κατασκευή και διαρρύθμιση του οικοδομήματος. Χαρακτηριστικά επισημαίνει: «το κατάστημα θα γίνη με όλους τους κανόνες της τέχνης, έσωθεν και έξωθεν με μπογιές της Ευρώπης».⁵³⁷

Αν και οι περισσότεροι δεν ήταν λόγιοι ή παιδαγωγοί, εντούτοις υπήρξαν φορείς του ευρωπαϊκού πνεύματος και των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων. Δεν είναι τυχαίο, ότι το ενδιαφέρον τους για ιδιαίτερους και ανύπαρκτους στη χώρα τους τομείς αναδύθηκε στο χώρο του ευρύτερου ελληνισμού της διασποράς, αφού εκεί υπήρχε αμεσότερη επαφή με τα ευρωπαϊκά πολιτιστικά ρεύματα και πρότυπα, η οποία ήταν και

⁵³¹ Στο άρθρο 30 της διαθήκης του ο Κοργιαλένιος γράφει: «Συμμεριζόμενος την επιθυμίαν, ττ/ν εκφρασθείσαν προς εμέ υπό της ΑΜ. του βασιλέως Γεωργίου, όπως η εκπαίδευσις εν Ελλάδι γίνη τελειότερα δια της ιδρύσεως δημοσίας ή μέσης εκπαιδεύσεως σχολής, κατά το υπόδειγμα των αγγλικών δημόσιων σχολείων, οία τα Eton και Harrow, δίδω το ποσόν των 40.000 λιρών δια την εν Αθήναις ή εν τοις περιχώροις των Αθηνών ίδρυσιν τοιαύτης τινός σχολής... Το ίδρυμα αυτό θα καλήται 'η Κοργιαλένιος ανωτέρα σχολή'». ΜΗΚ,Γ'58, σ.307. Επιθυμία επίσης αργότερα του Βασιλείου Σιβιτανίδη, εμπόρου στην Αίγυπτο, ο οποίος αφιέρωσε όλη την περιουσία του στη σύσταση της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματών ήταν να λειτουργήσει η Σχολή του, σύμφωνα με το Conservatoire des Arts et Metiers του Παρισιού.

⁵³² Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Μ.Κοργιαλένιου, ό.π. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.774.

⁵³³ Αφησε για το σκοπό αυτό 1.000 λίρες στεργλίνες. Κωδίκελος του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 20 Απριλίου 1916. ΜΗΚ, σσ.105-118.

⁵³⁴ Διαθήκη του Ιωάννη Αριστάρχη της 5 Ιουλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120, ΠΠΧ, αρ.4, σ. 51. Με τον όρο να αφήσουν το όνομά τους στα κτίρια αυτά αποτύπωναν στην κατασκευή τους τα χαρακτηριστικά των προτιμήσεών τους. Paul Veyne, Ο Ελληνικός Ευεργετισμός, [Ζαχαρόπουλος], μετάφραση Νίκου Μ. Τσάγκα, Αθήνα 1993, σ.63.

⁵³⁵ Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.54.

⁵³⁶ Αφησε κληροδότημα 20.000 δραχμών στην οικοδόμηση εκπαιδευτηρίου στην Καρύταινα της Πελοποννήσου. Μετά το θάνατο της συζύγου του, μετά την αφαίρεση 3.000 δραχμών για τα τρία του αδέρφια, οι υπόλοιπες όρισε να διατεθούν για την κατασκευή εκπαιδευτικού καταστήματος στην Καρύταινα. Διαθήκη του Αντωνίου Κ. Παππαντώνη, αρ.119 της 24 Νοεμβρίου 1885. Δούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.179.

⁵³⁷ Ο.π.

πολύ ισχυρότερη από ό,τι στο ελληνικό κράτος.⁵³⁸ Έτσι ερμηνεύεται το φαινόμενο της υιοθέτησης των ευρωπαϊκών προτύπων συλλήβδην, όσον αφορά τόσο σε θέματα εξωτερικής διακόσμησης και αρχιτεκτονικής δομής των εκπαιδευτηρίων,⁵³⁹ όσο και στην οργάνωση και το πνεύμα λειτουργίας των ιδρυμάτων, το οποίο ευδιάκριτα αποτυπώνεται στα καταστατικά και τους κανονισμούς λειτουργίας τους.⁵⁴⁰ Ο Παναγής Χαροκόπος ενδιαφέρθηκε για τη γυναικεία εκπαίδευση στα «του οίκου» και αποφάσισε να συστήσει τη φερώνυμο Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα μέσα από ταξίδια του στην Ευρώπη, αλλά και υιοθετώντας το περιεχόμενο παρόμοιων σχολών που υπήρχαν στη Ρουμανία.⁵⁴¹ Ειδικές σχολές γι' αυτό το είδος της εκπαίδευσης άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη και Αμερική από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα λοιπόν αποφάσισε να συστήσει τη Σχολή αυτή, χωρίς όμως να παραβλέπει τις ελληνικές ιδιαιτερότητες. «Την επίτευξιν του σκοπού αυτής η Σχολή θέλει επιδιώξει δια της όσον ένεστι τελειότερας θεωρητικής και πρακτικής διδασκαλίας των εν τοις διαφόροις τμήμασιν αυτής διδασκομένων μαθημάτων, καταρτισθέντων σύμφωνα με το επικρατούν σύστημα και τον οργανισμόν ομοίων τούτων σχολών εν Ελβετία, Αγγλία και Γερμανία εν συνδυασμώ προς τους κρατούντας κοινωνικούς όρους εν Ελλάδι.»⁵⁴² Συνεργάστηκε με ειδικούς για το σχεδιάσμά του κτιρίου και για την κατάρτιση του Κανονισμού της Σχολής, όπως γράφει στη διαθήκη του το 1910, έλαβε υπόψη του τα σχετικά καταστατικά, κανονισμούς και προγράμματα σχολών και παρθεναγωγείων της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Ελβετίας.⁵⁴³

Δεν ενδιαφέρθηκε ο Χαροκόπος για την παιδεία ακολουθώντας μία τάση στερεοτυπικά γενικευμένη και ενταγμένη στην πρακτική των περισσότερων ευεργετών. Τον απασχόλησαν κλάδοι της εκπαίδευσης που ακόμα δεν είχαν αναπτυχθεί, ιδιαίτερα ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως η οικοκυρική-επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών, η

⁵³⁸ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.123. Οικοκυρικές και επαγγελματικές σχολές θηλέων, λειτουργούσαν ήδη στην ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου και στην Ηγεμονία της Σάμου. Οι εμπειρίες του Χαροκόπου, τόσο από τη χώρα υποδοχής, όπου έδρασε, τη Ρουμανία, όσο και από χώρες της Ευρώπης που επισκέφτηκε, τον ώθησαν στην υιοθέτηση των προτύπων της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ο.π., σσ. 278-279, υψμ.517 και 518.

⁵³⁹ Η μέθοδος διδασκαλίας (αλληλοδιδασκτική ή συνδιδασκτική) με τις ευρωπαϊκές της καταβολές υπήρξε ένας σημαντικός παράγοντας της επιλογής ή του τρόπου οικοδόμησης του σχολικού κτιρίου. Ελένη Καλαφάτη, Τα σχολικά κτίρια...ό.π., σσ.129-138 και Λυδία Παπαδάκη, Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, [Δωδώνη], Αθήνα -Γιάννινα 1992, σσ.23-46. Η υιοθέτηση ευρωπαϊκών σχεδίων οικοδόμησης εκπαιδευτηρίων παρατηρείται σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η Σεβαστοπούλειος Σχολή, λόγω χάρη, κτίστηκε σύμφωνα με το πρότυπο σχέδιο γαλλικής σχολής του Ch.Somasco στην Creil, πόλη της Γαλλίας, την οποία σχολή από το 1905 είχε επισκεφθεί ο Δημ. Βικέλας. Βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.766-769. —

⁵⁴⁰ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου, Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.469.

⁵⁴¹ Εφημερίς των Κυριών της 22 Μαΐου 1905, σ.6, της 29 Μαΐου 1905, σ.2. Το 1908 είχε σημειωθεί στην εφημερίδα «Ακρόπολις»: «..θέλει (ο Χαροκόπος) πρωτίστως να μορφωθεί η Ελληνίς ως κνρά, ως οικοδέσποινα, διότι από τα πολλά ταξίδια πον έκαμε στην Ευρώπη απεκόμισε την εντύπωσιν ότι η Ελληνίς υστερεί πολύ της Ευρωπαϊάς ως προς την νοικοκυρωσύνην». Εφ. Ακρόπολις της 3 Νοεμβρίου 1908, σ.2. Βλ. κεφ.Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σ.514.

⁵⁴² Βλ. «Καταστατικόν της εν Καλλιθέα Χαροκοπέιου Σχολής», άρθρο 2ο. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.372.

⁵⁴³ «..Συνεργασία μετά των Κυριών τούτων εις τους οποίους και κατωτέρω ονομασί θέλω εκφράση τας ευχαριστίας μου, συνέταξα και εξετύπωσα τον Κανονισμόν και τα προγράμματα της εσωτερικής λειτουργίας...». Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910. Καταστατικό της εν Καλλιθέα Χαροκοπέιου Σχολής...ό.π.

τεχνική - επαγγελματική εκπαίδευση, η εκπαίδευση τυφλών και η γεωργική εκπαίδευση. Η ευεργετική του συμβολή δεν είχε χαρακτήρα παροδικό, φιλανθρωπικό, προσωρινής κάλυψης συμπτωμάτων και αδυναμιών. Επιθυμία του ήταν «και εν ζωή και κατά Θάνατον ..να εμβάλλη το έναυσμα και να σχηματίη πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους ενασχόλησιν».⁵⁴⁴

Οι πεποιθήσεις των Μετσοβιτών ευεργετών, των Γεωργίου Αβέρωφ, Νικολάου Στουρνάρη, Μιχαήλ Τοσίτσα, επηρεασμένες από τις διάφορες θεωρίες περί εκβιομηχάνισης του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα και μάλιστα σχετικές με μία ανατολική χώρα, όπως ήταν η Αίγυπτος, όπου ανέπτυσαν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, προσιδιάζουν στην ιδεολογία των σαινσιμονιστών.⁵⁴⁵ Οι ίδιοι εξάλλου συγκαταλέγονται στους προδρόμους του ιδεώδους της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας.⁵⁴⁶ Τα οράματά τους είναι πιθανό να τροφοδοτήθηκαν από τις ιδέες του σαινσιμονικού κινήματος, το οποίο μετά από μία σύντομη παρουσία στην αμέσως μετεπαναστατική Ελλάδα μεταφέρθηκε στην Αίγυπτο του Μωχάμετ Άλυ, όπου είχε πολύ ισχυρότερη ανάμιξη στις προσπάθειες εκδυτικισμού, ορθολογικής οργάνωσης και βιομηχανικής ανάπτυξης αυτής της χώρας.⁵⁴⁷

Η προσδοκία του Στουρνάρη ότι το προς ανέγερσιν «λαμπρόν Πολντεχνείον παρέξει μέσον πόρον ζωής δια πάντα Έλληνα», η πεποίθηση ότι η ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης μπορεί να γίνει η «ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης των τεχνικών εκπαιδευτικών θεσμών» αποτελούν ενδείξεις ενός πνεύματος ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού. Οι γαλλικές Grands Ecoles, και ιδιαίτερα η Ecole des Arts et Metiers αποτέλεσαν το αρχετυπικό μοντέλο του και τον ενθουσίαζε η προσπάθεια εφαρμογής του στον ελληνικό χώρο χωρίς να αρνείται

⁵⁴⁴ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί, ό.τι., σ.28.*

⁵⁴⁵ Σύμφωνα με τον Κωστή Μοσκόφ, ο σαινσιμονισμός που εξέφραζε την αφοσίωση στο τεχνοκρατικό ιδεώδες, που απέρριπτε τους παραδοσιακές κοινωνικές διακρίσεις στο όνομα της ενότητας «όλων των παραγωγικών και φίλεργων δυνάμεων της κοινωνίας», ξεπήδησε από τους οπαδούς του ουτοπικού σοσιαλισμού του Σαίν Σιμόν που εγκαταστάθηκαν στο Ναύπλιο το 1832. Βασικός τους εκπρόσωπος, ο Gustave Eichthal, σύμβουλος της Επικράτειας, στη Διεύθυνση των Οικονομικών, κατήθυνε την οικονομική ζωή του ελληνικού κράτους. Η τεχνολογική εξέλιξη στο γεωργικό τομέα σήμαινε τη βάση για περαιτέρω ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία, ό.π., σσ.149-150.* Βασικές αρχές της ιδεολογίας των σαινσιμονιστών ήταν ένας «κοινωνικός εξισωτισμός και ευδοκίμηση» από τα πάνω, η ορθολογική λειτουργία της διοικητικής μηχανής, η σοφή και προσοδοφόρα διαχείριση του δημόσιου πλούτου. Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.16.* Οι Γάλλοι Eichthal, F.Graillard, R.Bailly, C.Jourdan, J.Royaux καταδιωγμένοι για τις προοδευτικές τους ιδέες ήλθαν στην Ελλάδα υποστηριγμένοι από το κόμμα του Κωλέττη, πρόθυμοι να εφαρμόσουν τις οικονομικές ιδέες του Σαιν Σιμόν. Σχέδιαζαν την ανάπτυξη των συγκοινωνιακών μέσων με την κατασκευή έργων υποδομής, τη δημιουργία προτύπων αγροκτημάτων με στόχο την ταχεία συσσώρευση κεφαλαίου, απαραίτητου για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Αίτια της βραχύβιας παραμονής τους ήταν ο κοτσαμπασισμός, η πίεση των αγγλορωσοφίλων πολιτικών και των Βαυαρών. Β. Φιλία, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897, τόμος Β¹, [Παπαζήση], Αθήνα 1985, σ.83.*

⁵⁴⁶ Τη δημιουργία στρατού και στόλου, απαραίτητων για την ανεξαρτησία του, ο Μωχάμετ Άλυ τη στήριζε στην ανάπτυξη του εμπορίου, την οποία ενεθάρρυνε και άφηνε το εξαγωγικό εμπόριο στην ιδιωτική πρωτοβουλία επιτρέποντας τα ευρωπαϊκά πλοία να προσορμίζονται στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, συνάπτοντας σχέσεις εμπορικές με την Ελλάδα. Αθ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός, ό.π., σσ.212-215.*

⁵⁴⁷ Gustave Eichthal, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα, Μπάνυρον, μετάφραση Δη μ. Βικέλας, σσ.9-11,66 και Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία, ό.π., σσ.148-152.*

τις αναγκαίες προσαρμογές.⁵⁴⁸ Έγραφε στη διαθήκη του: «...Τα υποστατικά της Λαμίας να χρησιμεύασι και αυτά δια το Πολυτεχνείον και, αν το κρίνωσι εύλογον οι εκτελεσταί της διαθήκης μου, να γίνη η Μεγάλη Βρύσις/*terme modele*, δια να ζωογονηθή η γεωργία εις εκείνα τα μέρη».⁵⁴⁹

Τα πρότυπα που υποδεικνύονται στις διαθήκες των δωρητών δεν ήταν πάντα άμεσα ευρωπαϊκά. Μία υποδειγματική κατασκευή και λειτουργία ενός εκπαιδευτηρίου στην Ελλάδα μπορούσε να γίνει κάλλιστα άξια μίμησης. Ο ίδιος ο Κοργιαλένιος για το «Κοργιαλένιον Παρθεναγωγείον» που κληροδότησε στην Κεφαλονιά, θα εκφράσει τη βούληση να ανεγερθεί «καθ' υπόδειγμα τον Αρσάκειου Αθηνών».⁵⁵⁰

Μερικοί πρωτοτύπησαν και προηγήθηκαν της εποχής τους κατά μερικές δεκαετίες, αν και ορισμένες από τις προωθημένες αντιλήψεις τους ήταν πρόωρες για να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα.⁵⁵¹ Η Εργατική σχολή που συστήθηκε από το κληροδότημα του Σεβαστόπουλου (1818-1907) το 1908,⁵⁵² προοριζόμενη να λειτουργεί σύμφωνα με τα προγράμματα των τεχνικών σχολών Σουηδίας⁵⁵³ και τα πρότυπα υγιεινής της γαλλικής σχολής Semasco, αποτελούσε ένα στην ουσία προπαρασκευαστικό, τεχνικό σχολείο μέσης εκπαίδευσης, του οποίου η λειτουργία βασιζόταν σε συνδυασμό προγραμμάτων ελληνικών και ξένων σχολών. Η οργάνωσή της ήταν αποτέλεσμα ενεργοποίησης και συνεργασίας των Βικέλα και Γεωργίου Δροσίνη, ιδρυτικών μελών του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, «ενημερωμένων περί τα εκπαιδευτικά».⁵⁵⁴

Στα τέλη του αιώνα υπήρξε αντίδραση από διανοούμενους για την αλλοτρίωση της ελληνικής πολιτιστικής παράδοσης από την άμετρη, άκριτη και αναφομοιώτη εισαγωγή δυτικών προτύπων. «Ιθαγενείς παραδόσεις δεν εγένοντο ούτως ισχυραί, ώστε να εξουδετερώσωσι την επίδρασιν του ραγδαίως από τίνος εισελάσαντος ευρωπαϊκού λεγομένου πολιτισμού και των ελαττωμάτων του...» παρατηρεί ο Ροϊδης.⁵⁵⁵

⁵⁴⁸ Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852 Πρακτικά της Βουλής έτους 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852, Μπίρης, Η Ιστορία., ό.π., σσ.151-158.

⁵⁴⁹ Ό.π., 153, διαθήκη του Ν. Στουρνάρη, ό.π. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.721-722.

⁵⁵⁰ Διαθήκη του Κοργιαλένιου Μαρίνου, ό.π. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.478.

⁵⁵¹ Γ. Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης..ό.π., σ.6, Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.122,126, 200.

⁵⁵² Με το κληροδότημά του ο διαθέτης στόχευε «εις την μόρφωσιν ικανών εργατών χρηστών πολιτών και εντίμων οικογενειάρχων αποτελούντων το μέγιστον εχέγγυον ενημερονόσης πολιτείας». Άρθρο ια' του 2ου κωδίκου του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (ΙΙ) φάκελος.9, υπφ.2,3. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.767,769.

⁵⁵³ Στη Σχολή λαμβανόταν μέριμνα προφύλαξης από μολυσματικές ασθένειες. Βρισκόταν μακριά από την πόλη, σε μεγάλους κήπους και στο πρόγραμμα της εντάσσονταν σωματικές ασκήσεις. Αφήνοντας την τετριμμένη μέθοδο μέσω της απομνημόνευσης η διδασκαλία βασιζόταν στην «εκ των πραγμάτων και δια των πραγμάτων διδασκαλίαν και την εξ αυτών δια της παρατηρήσεως εξαγωγής κανόνων». Γκλαβάς, ό.π., σ.357.

⁵⁵⁴ Ό.π., σ.357. Περισσότερα για τη Σεβαστοπούλειο Εργατική Σχολή στο (ΣΩΒ), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., (Παράρτημα Β), σσ.117-141.

⁵⁵⁵ Σκαλτσά, ό.π., σ.651.

15. Επαγγελματική δράση

«Εις το εμπόριο χρεωστούμε τα περισσότερα της σημερινής μας φιλολογικής καταστάσεως και εις τούτο πρέπει να ελπίζομεν ότι θέλει επιφέρει την παντελή εθνικήν μας διόρθωσιν».

Αποψη του Κούμα, συγγραφέα της «Ιστορίας ανθρωπίνων πόλεων (1777-1836)» στο Π. Ράυσου, Βοήθημα Νέας Ιστορίας της Ελλάδος, 1958, σ.90.

Το επάγγελμα αναμφίβολα καθορίζει όχι μόνο την ταξική ταυτότητα του ευεργέτη, αλλά και τη γενικότερη στάση του απέναντι στη ζωή, όπως και τη συμπεριφορά του.

Οι επαγγελματικές κατηγορίες, στις οποίες ανήκουν οι δωρητές του ελλαδικού χώρου καλύπτουν ένα ευρύ κοινωνικό φάσμα: Εργοστασιάρχες, τραπεζίτες, εφοπλιστές και έμποροι έως πρώην υπηρέτριες, υπάλληλοι* οφικομιστές. Μία ευρεία διαβάθμιση επαγγελμάτων δημιουργούν ιερείς, στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, ιατροί, δικηγόροι, δικαστές, πολιτικοί, εκπαιδευτικοί, λόγιος τυπογράφοι, οι ασκούντες κάποια τέχνη, όπως χρυσοχόοι, υποδηματοποιοί ζαχαροπλάστες, αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, γεωργοί. Ο βαθμός εκπροσώπησής τους είναι πιο άνισος στις μυστικές διαθήκες. Λόγω των διαφορετικών προϋποθέσεων που φαίνεται να απαιτούνται για τη σύνταξή τους, είναι ισχυρότερη η παρουσία των εμπόρων και των επιχειρηματιών. Παρά την ελάχιστη συμμετοχή των ανθρώπων που προέρχονται από τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, δεν είναι λίγοι οι δωρητές που ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Μέσα από την ανάδειξη των στοιχείων, τα οποία προέρχονται από τη μελέτη ενός μεγάλου αριθμού διαθηκών και δωρητηρίων συμβολαιογραφικών πράξεων μεγάλων, μεσαίων και μικρότερων ευεργετών τόσο του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού, καταλήγουμε σε αντικειμενικότερα συμπεράσματα, τα οποία μας βοηθούν να προχωρήσουμε, πέρα από αβασάνιστες και στερεότυπες διαπιστώσεις, στην κατανόηση της συμπεριφοράς των ατόμων που ανήκουν στις κυρίαρχες τάξεις.⁵⁵⁶

Σημαντική συμμετοχή στην ευεργεσία κατά την καποδιστριακή περίοδο είχαν οι ιερωμένοι (17%) και οι πολιτικοί (10%), αγγίζοντας αρκετά υψηλά ποσοστά, δεδομένου ότι στο δείγμα μας το 45% των επαγγελμάτων μας είναι άγνωστα. Την πρώτη θέση στη συμμετοχή στην ευεργεσία κατέχουν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο οι επιχειρηματίες, οι οποίοι στη δεκαετία 1860-1870 - αγγίζουν το υψηλότερο ποσοστό, περίπου 43% όλης της περιόδου. Τη δεύτερη θέση κατέχουν οι πολιτικοί και την τρίτη οι ιερωμένοι.⁵⁵⁷

Καθοριστικό ρόλο πολλές φορές στην πρακτική της ευεργεσίας δεν παίζει μόνο η οικονομική ισχύς του δωρητή, αλλά και άλλοι παράγοντες, όπως η παράδοση του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, η παιδεία που έχει δεχθεί, οι επιρροές και οι κοινωνικές συναναστροφές του.

Όσον αφορά στα επαγγέλματα των Ελλήνων του εξωτερικού, χωρίς να λείπει η διαβάθμιση σε κάποια ποικιλία ασχολιών και επαγγελματικών επιδόσεων, κυριαρχούν

⁵⁵⁶ Γι' αυτούς δεχόμαστε συνήθως τις περισσότερες μαρτυρίες: ημερολόγια, απομνημονεύματα, αλληλογραφία, αυτοβιογραφίες, επιμνημόσυνοι λόγοι, τοπικές ιστορίες, εφημερίδες, περιοδικά, κλπ.

⁵⁵⁷ Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, σ.17.

εκείνα των εμπόρων, εφοπλιστών εργοστασιαρχών, τραπεζιτών (32%), Οι επιχειρηματίες αυτοί από την εγκατάστασή τους στην πόλη του εξωτερικού⁵⁵⁸ συνδέονταν συνήθως με εμπορικά και χρηματικά κέντρα της Ανατολικής και Δυτικής Μεσογείου. Ενταγμένοι σε οικονομικοκοινωνικές ιεραρχίες, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί στα κέντρα των χωρών της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής και οργανωμένοι σε δίκτυα ευέλικτα και δυναμικά που παρήγαν το κέρδος, τον πλούτο και τη γνώση⁵⁵⁹ ασκούσαν εναλλακτικά ή ταυτόχρονα διττή ή πολλαπλή επαγγελματική δραστηριότητα.

Μερικοί δηλώνουν στις διαθήκες τους ότι άσκησαν δύο επαγγέλματα. Η αναφορά στο επάγγελμα του κτηματία είναι συχνή και σε περιπτώσεις ακόμα άσκησης ενός δεύτερου επαγγέλματος, λόγου χάρη, του εμπόρου ή του χρηματιστή. Η λέξη «κτηματίας» δε σημαίνει πάντα ότι τα κύρια έσοδα προέρχονται από ακίνητα κάθε μορφής. Τις περισσότερες φορές δεν πρόκειται για εισοδηματίες, αλλά για ενεργά άτομα σε διάφορες οικονομικές δραστηριότητες.⁵⁶⁰ Η μικρή ακόμα ακίνητη περιουσία - λίγες οικίες, οικόπεδα ή αγροτικά τεμάχια - είναι αρκετή για να επικαλείται ο διαθέτης την ιδιότητα του «κτηματία», η οποία, εκτός των άλλων, εξασφάλιζε κοινωνικό κύρος. «Κτηματίας» δηλώνει πχ. ο Στ. Ρήγας στην Ερμούπολη, ενώ ως βασική ασχολία είχε εκείνη του τοκιστή.⁵⁶¹ Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται όσοι αυτοπροσδιορίζονται, εφόσον δεν αποκαλύπτεται η απασχόλησή τους από άλλες μαρτυρίες.

Στην ομάδα των εμπόρων και των τραπεζιτών τοποθετήθηκαν όσοι με το τέλος των εμπορικών τους δραστηριοτήτων - συνήθως μεγάλης εμβέλειας - ή παράλληλα με αυτές, ασκούσαν και τραπεζικές δραστηριότητες ιδιαίτερης βαρύτητας.⁵⁶² Είναι βέβαιο, ότι στις χρηματιστικές δοσοληψίες εμπλέκονταν και πολλοί άλλοι⁵⁶³ Εμβληματική σχεδόν ήταν η αντίληψη του ευρωπαϊού επιχειρηματία για το «πανταχού παρείναι» των ελλήνων μισοεμπόρων, μισοεφοπλιστών, μισοτραπεζιτών που διατηρούσε την άτυπη δηλαδή, αλλά «ανιχνεύσιμη ιεραρχία των εμπόρων» που διαπερνούσε τα σύνορα πολλών κρατών συνενώνοντας πολλές και διαφορετικές αγορές⁵⁶⁴ διαρθρωμένη πάνω σε μια ιεραρχία

⁵⁵⁸ Συνολικά λειτούργησαν το 1860, λόγου χάρη, στη Μασσαλία 73 ελληνικοί εμπορικοί μεγάλοι οίκοι. Άννα Μανδουλαρά, *Η διεξόδωση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου, η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890)*, Τα Ιστορικά, Δεκέμβριος 2.000, τόμος 17^ο, τεύχος 33, σσ.253-270.

⁵⁵⁹ Άννα Μανδουλαρά, *Η διεξόδωση...ό.π.*, σ.269.

⁵⁶⁰ Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.72-75.

⁵⁶¹ Ό.π., σσ.298-299, του ίδιου, *Οικονομικές...ό.π.*, σ.41 και ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος. Κληροδοτήματα διάφορα 18 και 9, υπφ.1, Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή, ό.π.

⁵⁶² Παραθέτουμε το παράδειγμα του Σταματίου ΚΠρωίου, ο οποίος φέρεται κατά το θάνατό του (1884) «ως ο πλουσιώτατος των μέχρι τούδε κατοικησάντων εν Σύρω», ένας από τους σπουδαιότερους κεφαλαιούχους της Ελλάδας, «γνωστός καθ' άπασαν την νήλιον ως εκ τον πλούτου τον». Δεν καταγράφεται όλη του η περιουσία, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ξεπερνούσε τα 12.000.000 φράγκα. Ο Πρωίος που συγκρότησε τη μεγάλη του περιουσία πρώτα στην Αίγυπτο και μετά στην Ερμούπολη, φαίνεται ότι τα τελευταία έτη της ζωής του ασχολούνταν κυρίως με τραπεζικές εργασίες και μεγάλο μέρος της περιουσίας του ήταν επενδεδυμένο σε χρεώγραφα. Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.72-73.

⁵⁶³ Βλ. παραπάνω, σσ.191-192. Το παράδειγμα της Σύρου, όπου υπήρχαν πολλοί «προεξοφλητικοί και δανειστικοί οίκοι», είναι χαρακτηριστικό. «*Η αφθονία του χρήματος ήταν καταπληκτική*» το 1889. Ό.π., σ.68 και Χρ.Λούκος, *Οικονομικές...ό.π.*, σ.24. Ήταν δηλαδή έμποροι με την ευρύτερη έννοια του όρου.

⁵⁶⁴ Οι εμπορικές επιχειρήσεις και συναλλαγές, λόγου χάρη, του Σ. Σίνα επεκτείνονταν από Βιέννη μέχρι Ρώμη, Γενεύη, Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, Αμβούργο, Βερολίνο, Βαρσοβία, Λεμβέργη,

«κεφαλαίων, κέρδους, πληροφοριών, τεχνογνωσίας, αλλά και έγκαιρης πληρωμής, προσωπικής ακεραιότητας, υπόληψης».⁵⁶⁵

Οι περισσότεροι νωρίς αντιλήφθησαν την αξία του εμπορίου.^{56*} Έτσι, είναι σύνηθες το φαινόμενο της παράλληλης άσκησής του με άλλο συναφές⁵⁶⁷ ή μή επάγγελμα. Άλλοι στράφηκαν στο εμπόριο ωθούμενοι από το κίνητρο οικονομικής ανεξαρτησίας, άσχετα με τις ενδόμυχες επιθυμίες τους. Ο Βασίλειος Μελάς, λόγω χάρη, «συνησθάνετο ζωηρώς την ανάγκην της υλικής ανεξαρτησίας, αι δε στερήσεις, εν μέσω των οποίων ανετράφη, υπέκαιαν τον πόθον και τον ζήλον του προς εξασφάλισιν υιού άνέτου δι' εαυτόν και την οικογένειάν του... Το αληθές όμως είναι ότι ο Μελάς δέν ήτο εκ των εμπόρων εκείνων, οι οποίοι νύκτα και ημέρα σκέπτονται αποκλειστικώς περί των εμπορικών επιχειρήσεων. Αντιθέτως...».⁵⁶³ Οι τυχοδιωκτικές τάσεις κάποιων, αντίθετα, συνηγορούσαν με το κυνήγι της εξ ιδίων δημιουργίας πλούτου. Αντιπροσωπευτική είναι εδώ η περίπτωση του Ευαγγέλη Ζάππα, ο οποίος, ως ανήσυχη και τυχοδιωκτική φύση,⁵⁶⁹ εγκαταστάθηκε στη Βλαχία, όπου υπήρχε μικρή αστική ανάπτυξη και μεγάλα κτήματα. Ακολουθώντας την τακτική άλλων Ελλήνων ενοίκιασε, αργότερα αγόρασε και εκμεταλλεύτηκε μοναστηριακά κτήματα στη Γιαλόμιτσα, κοντά στο Βουκουρέστι και σε τρεις δεκαετίες έγινε κάτοχος μιας τεράστιας περιουσίας, ένας «βαθύπλουτος».⁵⁷⁰

Άλλοι, αντίθετα από όσους ασκούσαν το εμπόριο συνεχίζοντας μια παράδοση οικογενειακής επιχείρησης,⁵⁷¹ στράφηκαν σ' αυτό περισσότερο από μία ιδιαίτερη έφεση και κλίση.⁵⁷² Η διεύρυνση των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων συνήθως συνδεόταν με την

Βουκουρέστι, Οδησσό, Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Ινδίες, καθώς και τους ενδιάμεσους εμπορικούς σταθμούς Ευρώπης και Ανατολής. Γ, Λάιος, ό.π., σ.76.

⁵⁶⁵ Μανδουλαρά, *Η διείδση*, ό.π., σ.254,268. Πολιτικά γεγονότα, οικονομικές ειδήσεις, τιμές προϊόντων, ισοτιμίες νομισμάτων ή ό,τι συναφές συνέβαινε σε Ανατολή και Δύση αποτελούσαν θέματα προσφιλή και γνωστά σε εμπόρους ή τοκιστές του ελλαδικού χώρου. Χρ, Λούκος, *Οικονομικές*..ό.π., σ.113.

⁵⁶⁶ Στέφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες*..ό.π., σ.35,51 και Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων άνδρων, εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου], 1870, τόμος Δ', σ.34.*

⁵⁶⁷ Τέτοια συναφή επαγγέλματα ήταν εκείνο του εξαγωγέα, του ναυτικού πράκτορα, του εμπορομεσίτη, το οποίο εθεωρείτο επικερδέστερο του εμπορίου, κ.α.

⁵⁶⁸ Δη μ. Βικέλα, *Άπαντα*, ό.π., τόμος Α', σ.142 και Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς*..ό.π., σ.14.

⁵⁶⁹ Ο Ευ. Ζάππας από δεκατριών ετών εγκατέλειψε την πατρική οικία ακολουθώντας μία πορεία συμμετοχής σε μάχες. Εντάχθηκε από δεκατριών ετών στην υπηρεσία του Αλή Τεπελενλή πασά των Ιωαννίνων. Μετά την εξόντωση του Αλβανού τοπάρχη ακολούθησε το Μάρκο Μπότσαρη σε σειρά πολεμικών συγκρούσεων κατά την επαναστατική περίοδο και το 1824 έγινε ταξίαρχος στα Βλαχοχώρια των Σαλώνων. Πολέμησε με τον αδελφό του τελευταίου, τον Κωνσταντίνο Μπότσαρη, το στρατηγό Νικόλαο Ζέρβα, το Λάμπρο Βεΐκο, τον Γκούρα, τον Πανουργιά. Μετά την απελευθέρωση αρνήθηκε αποζημίωση που δόθηκε στους αγωνιστές και μετανάστευσε στη Δακία, όπου βρισκόταν ο αδελφός του Αναστάσιος. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., σ.392-395.

⁵⁷⁰ Βλ. βιογραφικά του στοιχεία στο Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας*, ό.π. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος Β' σ.392-412 και Γούδας, ό.π., *Ευάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σ.355-368. Βλ. σ.116, υψ.μ.18, 223,225,228.

⁵⁷¹ Ο Σ. Σίνας, ο Γεώργιος Χατζηκώνστας, οι αδελφοί Βαλλιάνοι, οι Ριζάρηδες, οι Ράλληδες, λόγω χάρη, ανήκουν σ' αυτούς που ακολούθησαν την πατροπαράδοτη ενασχόληση με το εμπόριο.

⁵⁷² Ο Συγγρός αρνήθηκε να ακολουθήσει το επάγγελμα του πατέρα του που ήταν ιατρός, παρά τις ωθήσεις της οικογένειάς του να σταδιοδρομήσει ως ιατρός μετά τις γυμνασιακές του σπουδές στη Σύρο. Με επιμονή επέβαλε τη θέλησή του να ακολουθήσει το εμπορικό στάδιο. Αναφερόμενος στην

εγκατάστασή τους σε χώρες του εξωτερικού. Προτιμούσαν τη συνεργασία με στενούς συγγενείς⁵⁷³ και συμπατριώτες τους.⁵⁷⁴ Κατά τη διάρκεια του σταδίου της μαθητείας τους βρίσκονταν κοντά σε μέλη οικογένειας ή συγγενικά πρόσωπα, κάτι που είχε θετικές συνέπειες στην ακολουθούσα επαγγελματική τους εξέλιξη.⁵⁷⁵ Αποκτώντας την εμπιστοσύνη των ομοτέχνων τους προχωρούσαν στην κλίμακα της επαγγελματικής ανόδου καταρτίζοντας νέα σχέδια και υλοποιώντας επαγγελματικούς στόχους τους.⁵⁷⁶

Εκμεταλλεύτηκαν μυστικά της αγοράς, του εμπορίου, ασχολήθηκαν πολυσχιδώς μαζί του και πολλοί έφθασαν στο απόγειο της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας.⁵⁷⁷ Με την ικανότητά τους εντόπιζαν και αξιοποιούσαν τις ευκαιρίες για πλουτισμό.⁵⁷⁸ Οι τραπεζικές ή χρηματιστηριακές δραστηριότητες υπήρξαν για πολλούς προσφιλήs απασχόληση,⁵⁷⁹ συνέχεια και συνέπεια του πλουτισμού τους από το εμπόριο.

κλίση του αυτή στα «Απομνημονεύματά» του περιγράφει ανάγλυφα την αντίδρασή του όντας δεκαπενταετής μπροστά στην εικόνα των υπαλλήλων του υποκαταστήματος της Εθνικής τράπεζας Σύρου που μετρούσαν τις εισπράξεις: «Ένρισκόμην εις έκστασιν προ των μετρομένων ταλλήρων. Εννόον τον προορισμόν μου». Συγγρός, ό.π., τόμος Α', σ.146. Ο Συγγρός, αντίθετα από την πρώτη γενιά αποδήμων, ιδιαίτερα των Ηπειρωτών, δεν ξεκίνησε από την απόλυτη στέρηση για να φθάσει στον πλούτο. Σπ.Μελάς, Ανδρέας Συγγρός.. Οι βασιλείς του πλούτου, ό.π., σ.398.

⁵⁷³ Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συνεργασία των αδελφών Ζωσιμάδων στη Μόσχα, των αδελφών Ριζάρηδων στη Νίζνα της Ρωσίας, της οικογένειας Μελά στο Λονδίνο, της οικογένειας Βαλλιάνου, τη συνεργασία του Ευ. Ζάππα με τον ξάδελφό του Κωνσταντίνο στη Βλαχία, την εποικοδομητική σχέση του Χαροκόπου με τους αδελφούς του στη Ρουμανία, των αδελφών Αθανασάκη, του Κωνσταντίνου Α. Καρτάλη (1836-1876) με τον ετεροθαλή αδελφό του Ιωάννη Α. Καρτάλη (1842-1908) στην Αίγυπτο, των αδελφών Μιχαήλ, Κωνσταντίνο και Θεόδωρο Τοσίτσα ή των Θεοχάρους και Ιωάννη Δη μητρίου. «...Ευθύς ως Έλλην τις εγκατασταθή έν τινι χώρα ευδοκίμως, η πρώτη αυτού μέριμνα είναι να μετακαλέση αμέσως παρ' εαντώ τους συγγενείς του και τους συμπατριώτας τον...». Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός..ό.π., σ.171 και Γ εωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.26.

⁵⁷⁴ οι Αχιλλόπουλο ι, η οικογένεια Καρτάλη και η οικογένεια Κασσαβέτη, Πηλιορίτες όλοι, συνεργάστηκαν μεταξύ τους, όπως και με άλλους συμπατριώτες τους στην Αίγυπτο. Ευθύμιος Θ.Σουλογιάννης, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού Αρχείου, [Ε.Λ.Ι.Α.], Αθήνα 1995, σ.336.

⁵⁷⁵ Πολλές φορές δε Λειτουργούσε θετικά για τον ευεργέτη η συνέχιση της συνεργασίας με το συγγενή. Η διαφοροτικότητα των χαρακτήρων, λόγου χάρη, και ο διάφορος προσανατολισμός των στόχων του Αβέρωφ από εκείνους του αδελφού του Αναστάση στο Κάιρο οδήγησε σε εχθρότητα και ρήξη των σχέσεων μεταξύ τους μετά το 1860. Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.21 και Μιχαήλα Αβέρωφ, ό.π., σσ.61-63. Σε ρήξη επίσης είχε έρθει ο Κοργιαλένιος με τον ανειψίο του Σωκράτη-Σπυρίδωνα, γιο του αδελφού του Ανδρέα, το μόνο φυσικό απόγονο των Κοργιαλένια. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.150.

⁵⁷⁶ Ευθ.Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ.,ό.π., σσ.18,22 και Αθ.Πολίτης, Ο Ελληνισμός..ό.π., σσ.164-172.

⁵⁷⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε ανάμεσα στους μεγάλους επιχειρηματίες ευεργέτες τον Αβέρωφ και τον Ιωννίδη.

⁵⁷⁸ Ο Ιπλιξής με τη διορατικότητα και την αποφασιστικότητά του είχε παρατηρήσει ότι οι μεσάζοντες για τις εισαγωγές υφασμάτων από Μάντσεστερ για Κωνσταντινούπολη κέρδιζαν πολλαπλάσια των εμπόρων, γεγονός που αποτέλεσε κίνητρο να ασκήσει το επάγγελμα του εμπορομεσίτη για να πλουτίσει. Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννον Ιπλιξής,ό.π., σσ.129-154.

⁵⁷⁹ ο Π. Χαροκόπος ίδρυσε ιδιωτικό τραπεζικό γραφείο και υπήρξε μέλος του Δ.Σ. της Εθνικής και Λαϊκής τράπεζας, στην οργάνωση της οποίας έπαιξε σημαντικό ρόλο. «Ενέλικτος επιχειρηματίας, εργατικός λεπτολόγος, μεθοδικός, προνοητικός, τελειομανής και πείσμων...». Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί,ό.π., σσ.18,26.

Εκμεταλλεύτηκαν τις κατάλληλες γνωριμίες με πολιτικά πρόσωπα και οικονομικούς παράγοντες για την προώθηση και επέκταση των επιχειρηματικών και οικονομικών τους συμφερόντων. Ο Ευ. Ζάππας φρόντισε «να εξοικειωθή με τα εκλεκτότερα στοιχεία της Δακικής πρωτεύουσας και πρώτων πάντων εξοικειώθη μετά των αρχόντων». Συγχρόνως «εξοικειώθηκε» και με ηγουμένους των ελληνικών μοναστηριών, οι οποίοι διαχειριζόνταν τα μοναστηριακά κτήματα.⁵⁸⁰ Τόσο ο Τοσίτσας,⁵⁸¹ όσο και ο Αβέρωφ αργότερα ανέπτυξαν σχέσεις με την πολιτική ηγεσία της Αιγύπτου διευκολυνόμενοι έτσι στην εξέλιξη των επιχειρηματικών,⁵⁸² αλλά και των εθνικών τους επιδιώξεων.⁵⁸³ Συχνά η προώθηση των ελληνικών συμφερόντων βρισκόταν στο επίκεντρο των πολιτικών και οικονομικών πρωτοβουλιών των ομογενών ευεργετών. Το παράδειγμα του Τοσίτσα, ο οποίος ως γενικός πρόξενος Αλεξανδρείας, προώθησε εθνικές επιδιώξεις, όσον αφορά στην προστασία του ελληνικού εμπορίου, του εμπορικού ναυτικού⁵⁸⁴ και της ελληνικής οικονομίας κατ' επέκταση,⁵⁸⁵ βασιζόμενος στη φιλία του με τον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου, Μωχάμετ Αλυ,⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ Όπως και άλλοι ομογενείς, ο Ευ. Ζάππας εκμεταλλεύτηκε μοναστηριακά κτήματα στην περιοχή της Γιαλόμιτζας, κοντά στο Βουκουρέστι. Γούδας, ό.π., *Ευόγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σσ.355-368.

⁵⁸¹ Ο Μιχαήλ Τοσίτσας υπήρξε κτηματίας βαμβακοκαλλιιεργειών, γενικός πρόξενος στην Αλεξάνδρεια και θείος του Στουρνάρη. Εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1820 και υπήρξε συνεργάτης και διαχειριστής των κτημάτων του τότε χεδίβη της Αιγύπτου, Μωχάμετ Αλυ. Συνομιλούσε μαζί του για εκσυγχρονισμό της γεωργίας και του εμπορίου της Αιγύπτου. Η σχέση που καλλιέργησε μαζί του εμφανίζεται στην αυτοβιογραφία του να είναι κάτι περισσότερο από απλή οικονομική σχέση. Γούδας, ό.π., *Μιχαήλ Τοσίτσας και Αδελφοί* τόμος Δ', σσ.447-486. Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, ό.π., σσ.21-22 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΠΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος.12, υπφ.1.

⁵⁸² Συγκεκριμένα σχετίστηκε με τον χεδίβη Τεουφίκ Ιμπν Ισμαήλ, ηγέτη της Αιγύπτου από το 1879 έως το 1892. Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ*, ό.π., σ.22. Για τις σχέσεις επίσης ελλήνων ομογενών της Αιγύπτου με τον Μωχάμετ Αλυ βλ. Στρατής Τσίρκας, ό.π., σσ.41-43 και Αθ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός*, ό.π., σσ.193-223.

⁵⁸³ Ο Μωχάμετ Αλυ δεν προστάτευε μόνο τους εγκατεστημένους στην Αίγυπτο Έλληνες, αλλά και όσους κατέφυγαν Καντήν από την καταδίωξη Οθωμανών. Ο.π., σ.182. Εκμεταλλευόμενος ο Τοσίτσας τη φιλία του με τον ίδιο επιχείρησε την απελευθέρωση των περισσότερων ελλήνων αιχμαλώτων που βρίσκονταν στην Αίγυπτο και ανέρχονταν σε εκατοντάδες. Ο.π., σσ.193-194.

⁵⁸⁴ Σημαντικά οφέλη κέρδισε το ελληνικό εμπόριο και η ναυτιλία με την είσοδο και έξοδο των πλοίων στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, κάτι το οποίο επεδίωκε ο Τοσίτσας πάντα, ώστε, σύμφωνα με έκθεση του 1841 του Ιωάννη Ίβου, αντικαταστάτη του στο γενικό προξενείο Αλεξανδρείας, η ελληνική ναυτιλία αντιπροσώπευε το τρίτο της συνολικής εμπορικής κίνησης της Αλεξανδρείας. ΑΥΕ, Φάκ.1842/ 88, υπφ.1, έγγραφο 306 και Αθ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός*, ό.π., σ.222.

⁵⁸⁵ Μέσα από την αλληλογραφία του Τοσίτσα με το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών διαφαίνεται η σταθερή, συνετή και συγχρόνως ευέλικτη στάση του. Την υπέρ των ελληνικών συμφερόντων θέση του εξέφραζε σε επιστολή του προς τον Ι. Ρίζο, υπουργό των Εξωτερικών, την 9 Μαρτίου 1837, όπου, χωρίς να διστάζει να αποδώσει την κάποια τότε «ανακοπή της ανάπτυξης του εμπορίου» σε καταχρήσεις των ελληνικών πλοίων, προσέθετε: «...όσον το κατ'εμέ, δεν λείπω και δεν θέλω λείψει ούτε δια μίαν στιγμήν να κάμω τα προς τούτο». Ο.π., σ.215.

⁵⁸⁶ Η εύνοια του Μωχάμετ Αλυ χρονολογείται από την εποχή που ως καπνέμπορος στην Καβάλα προεπαναστατικά είχε δεχθεί διάφορες εξυπηρετήσεις από τους αδελφούς Τοσίτσα, οι οποίοι ασχολούνταν εκεί με εμπορικές εργασίες. Ο.π., σ.166 και Ευθ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας*, ό.π., σ.325. Ως σύμβουλο και συνοδό στα ταξίδια του (Ανω Αίγυπτο, Σουδάν, Γιάφα) ο Μωχάμετ Αλυ είχε πάντα τον Τοσίτσα, ο οποίος εύρισκε την ευκαιρία να ασκήσει την επιρροή του χάρη στην οικειότητα που είχε δημιουργηθεί ανάμεσά τους, γεγονός σημαντικό, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι «η επιδίωξις της ευνοίας του Αντιβασιλέως απετέλει το αντικείμενον ζωηρού αγώνος...». Γάλλοι, Έλληνες και Ιταλοί σύμβουλοι και φίλοι συνήθως τον περιστοιχίζαν. Αθ. Πολίτης, *Ο*

δεν ήταν το μοναδικό, Ο Κοργιαλένιος διατηρούσε φιλικούς δεσμούς με εξέχοντα πρόσωπα σε σημαντικές καίριες θέσεις, όπως διευθυντές τραπεζών, καθηγητές, προξένους, το διάδοχο Κωνσταντίνο και τον πρίγκηπα Γεώργιο, μέσα από τους οποίους προωθούσε παράλληλα και τα επαγγελματικά του ζητήματα.⁵⁸⁷

Κάποιοι δημιούργησαν τεράστιες περιουσίες όχι μόνο με την εμπορευματική αξιοποίηση του χρήματος, αλλά και με την επιδέξια διαχείρισή του.⁵⁸⁸ Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος θα πεί για την παροιμιώδη εμπορική ιδιοφυΐα του Συγγρού: «...Ο αναγνώστης των "Απομνημονευμάτων" του δεν θαυμάζει τόσο τον εθνικόν ευεργέτην, όσον τον μεγαλοφυή πραγματικώς έμπορον, τον προικισμένον μ' έκτακτον ικανότητα και με την ανάλογον θέλησιν. Είναι τω όντι πολύ θαυμαστότερος ο τρόπος, με τον οποίο εδημιουργήθη η κολοσσιαία περιουσία, παρά ο τρόπος με τον οποίο εδαπανήθη».⁵⁸⁹ Αιορατικότητα, αποφασιστικότητα, ευφυΐα, μεθοδικότητα, οργανωτικό πνεύμα, επιχειρηματική ικανότητα και ικανότητα αξιοποίησης κατάλληλων συγκυριών, αποτέλεσαν απαραίτητα όπλα για την αποθησαύριση του πλούτου τους. Ο Βαρθάκης αναδείχθηκε σε κινητήριο δύναμη ανάπτυξης του Αστραχάν μέσα από επιχειρήσεις παραγωγής, εκμετάλλευσης και εμπορίας του χαβιαριού της Κασπίας.⁵⁹⁰

Άλλοι ευνοήθηκαν απλά από συγκυρίες, άλλοι εκμεταλλεύτηκαν τις κατάλληλες ευκαιρίες με τη διορατικότητα που διέθεταν και άλλοι έκαναν σωστές επιλογές σε συγκεκριμένο χρόνο. Η απρόβλεπτη ανάπτυξη του εμπορίου του αιγυπτιακού βάμβακος, ιδιαίτερα την περίοδο 1861-1866, λόγω του εμφυλίου πολέμου της Αμερικής, αποτέλεσε για τον Αβέρωφ ιδανική ευκαιρία με την πώληση σε υψηλή τιμή του βαμβακιού για τη δημιουργία μεγάλου εμπορικο-τραπεζικού οίκου, όπου συγκέντρωνε τον έλεγχο της οικονομίας. Με τη διάδοση επίσης της χολέρας παρέμεινε στην Αλεξάνδρεια «διπλασιάζοντας και τριπλασιάζοντας τον κύκλο των εργασιών του».⁵⁹¹ Δεν είναι μόνο η

Ελληνισμός...ό.π., σ.210. Περισσότερα και στην αυτοβιογραφία του Τοσίτσα στο Γούδας, ό.π., *Μιχαήλ Τοσίτσας και Αδελφοί*, σσ.149-163 και τόμος Δ', σ.450.

⁵⁸⁷ Εκτός από τη φιλία που συνέδεε τον Κοργιαλένιο με το Βικέλα και το Β.Μελά, γαμβρό του Γεραλόπουλου, με τον οποίο συνεργάστηκε στο Λονδίνο, γνωστές ήταν οι σχέσεις που ανέπτυξε με τον Ιωάννη Βαλαωρίτη, υποδιευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, τον καθηγητή Σπύρο Λάμπρου και το νεαρό υφηγητή, Ανδρέα Ανδρεάδη, ο οποίος του έγραψε τη βιογραφική νεκρολογία, τον καθηγητή και μετέπειτα διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, Αλέξανδρο Ζαΐμη, τον επίσης διευθυντή της, Στέφανο Στρέιτ, το διάδοχο Κωνσταντίνο, τον πρίγκηπα Γεώργιο, το Γρηγόριο Εμπεδοκλή της Τράπεζας «Εμπεδοκλή» (αργότερα Εμπορικής (1907). Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.146.

⁵⁸⁸ Χρ.Χατζη Ιωάννου, *Ανδρέας Συγγρός*, ό.π., σ.9.

⁵⁸⁹ Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Πολύτιμος αυτοζωγραφία, ἡανάθηναια*, ό.π..

⁵⁹⁰ Βλ. Β. Ασημομύτης, ό.π., σσ.449-451 και Στέφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σσ.27,97-98.

⁵⁹¹ Αλλά και με τις ταραχές στην Αίγυπτο που σχετίζονταν με το εθνικιστικό κίνημα του Αραμίτι το 1882, παρά τη σύσταση της ελληνικής κυβέρνησης να εγκαταλείψει τη χώρα στέλνοντας πολεμικό πλοίο να παραλάβει επίλεκτα μέλη της παροικίας, εκείνος αρνήθηκε να επιβιβαστεί. Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ..ό.π.*, σ.21. Η οξυδέρκεια και το επιχειρηματικό πνεύμα λειτούργησε αποφασιστικά παράλληλα με από τις συγκυρίες. Μπροστά στη συντηρητικότητα του αδελφού του π.χ. να εμπορευθεί χουρμάδες, λόγω αύξησης της τιμής τους, ο Αβέρωφ πήρε την πρωτοβουλία να ναυλώσει μόνος του πλοίο και να μοσχοπουλήσει το προϊόν στη Ρωσία επιστρέφοντάς το με «μπρισίμ», χρυσή κλωστή, την περίοδο του γάμου ενός πασά, συγγενούς της βασιλικής οικογένειας, στον οποίο και το προμήθευσε. Κατά τη γνώμη του ίδιου του Αβέρωφ, σύμφωνα με τους βιογράφους του, με αυτή την τολμηρή του ενέργεια τέθηκαν τα θεμέλια της περιουσίας του. Μιχαήλα Αβέρωφ, ό.π., σσ.66-67 και Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ..ό.π.*, σσ.21-22.

συγκυρία βοηθός του Ευαγγέλη Ζάππα, αλλά οι νέες επιχειρηματικές πρακτικές - υδραυλικά έργα στο κτήμα του Μπροσθενίου, τρόποι διαχείρισης, κλπ. - που υιοθέτησε.⁵⁹²

Άλλοι υπήρξαν αυτοδημιούργητοι. Πρόωρα ορφανεμένος, βιοπαλαιστής στην ηλικία των οκτώ ετών, εργαζόμενος ως παραγός σε μαρμαράδικο συγγενούς του, ο Ιωννίδης, στα οκτώ του χρόνια ενισχύει την ισχύή του αμοιβή με φιλοδωρήματα.⁵⁹³ Ο Χαροκόπος αναφερόμενος στην αναχώρησή του το 1855, από την Κεφαλονιά για την Κωνσταντινούπολη, όπου εικοσαετής εργάστηκε στις θαλάσσιες μεταφορές εμπορευμάτων και δημιούργησε το αρχικό του βαλάντιο πριν αναχωρήσει για τη Ρουμανία το 1857,⁵⁹⁴ αρεσκόταν να διηγείται: «Εφθασα έχων εις το βαλάντιο μου δώδεκα μόνον γρόσια «τσουρούκα».⁵⁹⁵ Με 40 γρόσια, ως πρώτο κεφάλαιο ξεκίνησε το εμπορικό του στάδιο με τον αδελφό του Θεόδωρο ο Μιχαήλ Τοσίτσας.⁵⁹⁶

Ο τύπος του βιοπαλαιστή επαναλαμβάνεται σε αρκετούς από τους μεγάλους ευεργέτες, για τους οποίους υπάρχουν και περισσότερες βιογραφικές μαρτυρίες.⁵⁹⁷ Η ένταξη πολλών στο μελλοντικό τους επάγγελμα - κυρίως εμπορικής φύσεως - γίνεται από την παιδική και εφηβική ηλικία. Ο Χατζηκώνστας δεκαπενταετής στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον πατέρα του, έμπορο των Ιωαννίνων, ενώ ο αδελφός του, Αναστάσιος, στη Μόσχα. Τα δύο αδέρφια συνεργάζονταν στην ανταλλαγή-εισαγωγή και εξαγωγή-προϊόντων Ρωσίας και Τουρκίας, από την πώληση των οποίων κέρδιζαν.⁵⁹⁸

Πολλοί ανέπτυξαν χαρακτηριστικά σκληρών, απρόσιτων, πεισματικών και «αλύγιστων» ανθρώπων,⁵⁹⁹ αποτέλεσμα πολλές φορές ενός αμείλικτου αγώνα, αυτοδημιούργητων στις παροικίες του εξωτερικού. Η πορεία πολλών ενέχει χροιά μυθιστορηματικής εξέλιξης που αναδεικνύει την ωρίμανση ή την επικράτησή τους στον οικονομικό τομέα μέσα από οικονομικές και επαγγελματικές συμπληγάδες, ποικίλες αντιξοότητες και στερήσεις. Μερικοί άσκησαν μία πλειάδα επαγγελμάτων με όπλο τη

⁵⁹² Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας...ό.π.*, σσ.13-14.

⁵⁹³ Νωρίς αντιλήφθηκε την αξία του χρήματος. Ο ίδιος ομολογούσε: «Την ημέρα που κέρδισα τρία άσπρα - κατώτερη υποδιαίρεση τούρκικου νομίσματος -, τρία άσπρα ισοδυναμούσαν με ένα γρόσι-νόμισμα πως ξαναγεννήθηκα...της υποσχέθηκα (της μητέρας μου) ότι θα κάνω το ίδιο, όσο υπάρχουν οικογενειακές ανάγκες». Α.Σ. Μαρμαρινού, *Η Πειραϊκή Παιδεία μετά το 1836*, Πειραιεύς 1963, σ.28.

⁵⁹⁴ Εφ. Νέον Αστυ της 9 Οκτωβρίου 1911, σ.3 και Εφ. Σφαίρα της 10 Οκτωβρίου 1911, σ.1.

⁵⁹⁵ Εφ. Νέον Αστυ, ό.π. και Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.205.

⁵⁹⁶ Γούδας, ό.π., *Μιχαήλ Τοσίτσας και Αδελφοί*, τόμος Δ', σ.452.

⁵⁹⁷ Τα περιπετειώδη παιδικά χρόνια π.χ. του ηπειρώτη Ζώη Καπλάνη (1736-1806), συμβόλου κατά κάποιο τρόπο ελληνικής εθνικής προσφοράς στα προεπαναστατικά χρόνια στην εκπαίδευση «προς φωτισμόν του εκπεπτωκότος φιλάτου γένους» του, συγκινούσαν και ενέπνευαν βιογράφους, όπως τον Α.Κ. Δημητράκοπουλο, το Γεώργιο Κρανά, σχολάρχη των Ιωαννίνων, ή άγνωστο συγγραφέα βιογραφίας του στα ρώσικα: «Σπάνια Ευποίας έργα του Ζώη Καπλάνη γεννηθέντος εις Γραικίαν τω 1736 και αποθανόντος εις Μόσχαν τη 20 Δεκεμβρίου τω 1806 έτει, Μόσχα 1809», χωρίς να αναφέρουμε τον Αναστάσιο Γούδα ή άλλους νεώτερους. Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Ζώης Καπλάνης*, ό.π., σσ.44,51,56. Είναι ένα δείγμα από τα πολλά των βιογραφούμενων ευεργετών, παλαιών βιοπαλαιστών, καταγόμενων ιδιαίτερα από την Ήπειρο.

⁵⁹⁸ Δημητρόπουλος, *Γεώργιος Χατζηκώνστας*, ό.π., σσ.10-13.

⁵⁹⁹ Η άρνηση παροχής εύκολης βοήθειας από τον Αβέρωφ σε ανθρώπους που ζητούσαν την αρωγή του αποτελούσε κατά την άποψή του κίνητρο δραστηριοποίησης και εργατικότητας γι αυτούς. Η σκληρότητά του δεν αποτεινόταν μόνο στους άλλους, αλλά στρεφόταν και στον εαυτό του, όπως φανερώνει η λιτότητα και αυστηρότητα του τρόπου ζωής του. Μιχαήλα Αβέρωφ, ό.π., σ.100. Η ευθύτητα και αμεσότητα των απαντήσεων του, καθώς και η ευθύβολη, έστω οχληρή ή δεικτική κριτική του σε κακώς κείμενα συχνά αιφνιδίαζε.

θέληση, την επιμονή, πολλές φορές και ηρωϊκές για τις συνθήκες και την ηλικία τους πράξεις.⁶⁰⁰

Πολλοί εκ του μηδενός κινούμενοι ή έχοντας απολέσει την περιουσία σε δύσκολες για τη χώρα συνθήκες ή οικονομικές κρίσεις από τυχόν διακυμάνσεις του εμπορίου, από τη ρευστότητα της αξίας των χρεωγράφων ή από χρηματιστηριακές περιπέτειες, κατάφεραν να επανακτήσουν και να πολλαπλασιάσουν τον πλούτο τους, ακόμα και να γίνουν ιδρυτές οικονομικής δυναστείας.⁶⁰¹ Ο Ταγκόπουλος, βιογράφος του Αβέρωφ, θεωρώντας συγκινητική και διδακτική την ιστορία των «προνομιούχαTM αυτών ανθρώπων», έγραφε: «Φεύγουν ένα πρωί από τον γενέθλιαν (τόπον) με ολίγα χρήματα στο βαλάντιο -ενίοτε και με βαλάντιον καθ' ολοκληρίαν και με πακτωλόν θελήσεως και ενεργείας. Εις τήν ξένην, όπου θα εγκατασταθούν αρχίζει η θέλησις να δρά και τα νεύρα να κινούνται με ταχύτητα ατμομηχανής. Τέλεια βιοπαλαιστές εργάζονται αόκνως, κατορθώνουν μέχρι στερήσεων, οικονομίας και αδαμάντινου τιμότητας και διά των σννεπικούρων ευνοϊκών περιστάσεων ενίοτε να αποκτήσουν τόν πυρήνα της περιουσίας των. Από κει και πέρα το έργο δεν είναι το δύσκολον. Έδος μου το πρώτο εκατομμύριό' έλεγε ο Ρότσιλδ, 'και τα άλλα σου τα κατασκευάζω εγώ στη στιγμή!'»⁶⁰²

Κατανομή των ενεργετών σε επαγγελματικές κατηγορίες (1829-1913)		
Είδος επαγγέλματος	Αριθμός ενεργετών	Αναλογία επί του συνόλου των 1946 ενεργετών
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	177	7,98%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	65	2,70
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	38	1,78
ΙΑΤΡΙΚΑ	34	1,71
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	33	1,49
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	13	0,52
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	617	33,59
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	20	1,06
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	224	9,98
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	8	0,36
ΑΡΧΙΤΕΚΤ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	16	0,86
ΑΛΛΑ**	95	5,27
ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	433	22,03

Πίνακας 11.

*Στην κατηγορία των επιχειρηματιών εντάχθηκαν οι έμποροι, οι τραπεζίτες, οι χρηματιστές, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι εφοπλιστές, βιομήχανοι, εργοστασιάρχες.

**Στα «άλλα» επαγγέλματα κατατάξαμε διάφορα χειρωνακτικά, την οικιακή απασχόληση και όσα δε μπορούσαν να ενταχθούν στις παραπάνω κατηγορίες.

⁶⁰⁰ Την εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων και τα περιπετειώδη βιώματα τη βλέπουμε για παράδειγμα στη ζωή του Κων. Ιωννίδη. Χατζή μανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωννίδης, ό.π., σσ.10-11.

⁶⁰¹ Ο.π. Δύο μεγάλες οικονομικές καταστροφές δοκίμασε ο Κοργιαλένιος που μέσα από άσκηση και μαθητεία, στερήσεις και προσωπικές γνωριμίες με τα κατάλληλα πρόσωπα κατάφερε να τις ξεπεράσει και να επανακτήσει τεράστια περιουσία. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σσ.200,214.

⁶⁰² Ταγκόπουλος, ό.π.

16, «Ευεργέτες δύο πατρίδων»

«..εκ βαθέος αισθήματος προς την φιλόξενον χώραν, ήτις υπήρξε δευτέρα πατρίς και εξ αληθούς στοργής προα τους εργάτας της γης χωρικούς».

Γεωργιτισογιάννη Ν.Ευαγγελῆ, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα -Α.Α. Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.78.

Κάποιοι από τους ευεργέτες του εξωτερικού εγκλιματιζόμενοι στη χώρα, στην οποία εγκαταστάθηκαν και πλούτισαν, την αγάπησαν και την ευεργέτησαν. Αναδείχθηκαν έτσι σε ευεργέτες δύο πατρίδων.

Δεν ήταν μικρός ο αριθμός τους. Δεν αφιέρωσαν ποσά μόνο στη θεμελίωση και τη διατήρηση της εκπαιδευτικής υποδομής της παροίκιακής κοινότητας, όπου έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν, αλλά και σε ανάγκες του ίδιου του κράτους υποδοχής. Η διάθεση προσφοράς υποδήλωνε την ευγνωμοσύνη τους για τη χώρα που τους φιλοξένησε πέραν των άλλων κινήτρων που υποδαύλιζαν τις ευεργετικές τους πρωτοβουλίες, όπως ήταν η επιδίωξη απόκτησης κοινωνικού κύρους ή υστεροφημίας στη δεύτερη αυτή πατρίδα.⁶⁰³ Οι κληροδοσίες δεν είχαν προορισμό το ελληνικό κράτος ή τον εξελλαδικό ελληνισμό, αλλά και τη δεύτερη πατρίδα τους.⁶⁰⁴ Αδρές επιχορηγήσεις σε κοινωφελή έργα, ιδιαίτερα στο χώρο της παιδείας στη Ρωσία, όπου έδρασε και πέρασε σημαντικό μέρος της ζωής του ο Βαρβάκης, έχουν αποδέκτες τόσο τους συμπατριώτες του, όσο και τη χώρα που τον φιλοξενούσε. Η ίδρυση ελληνικών σχολείων στη Μαριούπολη, όπως και η Ανώτερη Ελληνική σχολή της Οδησσού υπήρξαν κάποια δείγματα της φιλεκπαιδευτικής του δραστηριότητας.⁶⁰⁵ Τα δαπανηθέντα ποσά σε κοινωφελή έργα στη θετή του πατρίδα, τη Ρωσία, ανέρχονταν σε 1.500.000 ρούβλια.⁶⁰⁶ Τιμήθηκε από τον Αλέξανδρο Α' με παράσημο, διορίστηκε προϊστάμενος των ευγενών του Αστραχάν και απέκτησε τον τίτλο του αυλικού σύμβουλου.⁶⁰⁷ Το ενδιαφέρον για τη χώρα υποδοχής δεν αναιρεί τη μέριμνα για την πατρίδα τους, ειδικά τη γενέτειρά τους, για τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες που τους απασχολούσαν, όπως και για την τύχη των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικό είναι το ομολογούμενο ισοδύναμο ενδιαφέρον που φανερώνει προς τη χώρα υποδοχής ο Βασίλειος Σουλήνης από τη Θεσσαλία, έμπορος στη Βάρνα: «Όση αγάπην τρέφω προς την γενέτειρα πατρίδα μου, τσαύτην αισθάνομαι και προς την αγαπητήν

⁶⁰³ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί..ό.π.*, σ.16. Βλ. παρακάτω, σ.229 και κεφ. Κίνητρα, σ.322.

⁶⁰⁴ Πολλοί πλούσιοι Έλληνες της Ρουμανίας π.χ. κληροδότησαν μεγάλα ποσά για την ίδρυση και τη συντήρηση εκκλησιών, σχολείων, νοσοκομείων και άλλων κοινωφελών καταστημάτων, για τη σύσταση υποτροφιών και βραβείων. Ελένη Δ. Μπελιά, *Ο Ελληνισμός της Ρουμανίας κατά το διάστημα 1835-1878, Ανάπτυξον από τον 20° τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1983, σ.56.

⁶⁰⁵ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., *Ιωάννης Βαρβάκης*, σσ.282-300. Τα ευεργετήματα του Βαρβάκη τόσο προς τη Ρωσία, όσο και προς την πατρίδα του, περιγράφονται, σύμφωνα με τον Α. Γούδα, από τους συντάκτες του Λόγιου Ερμή. Λόγιος Ερμής ή Φιλολογικά Αγγελία ι, εν Βιέννη της Αυστρίας 1811-1821 [φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού από το Ε.Λ.Ι.Α.], (τόμοι Α-ΙΑ¹), Αθήνα 1988-1990, τόμος Θ' 1819, σσ. 646-655.

⁶⁰⁶ Νικολάι Πογκόντιν *Χρονολογία Αρετής, Αγαθοεργίαι*, ό.π., Εφ. Γκαζέττα αρ.20,1818.

⁶⁰⁷ Ό.π. και Γούδας, ό.π., *Ιωάννης Βαρβάκης*, τόμος Γ, σσ.155-189.

μου Βάρναν, εν η ζω περί τα τριάκοντα πέντε έτη' διό αποδίδων και εις αυτήν τα τροφεία, επιτελώ το αυτό καθήκον μετά της αυτής χαράς και ευγνωμοσύνης». ⁶⁰⁸ Παρόμοια ήταν η στάση του Αναστάσιου Τσούφλη, ευεργέτη του ελληνισμού των οθωμανικών περιοχών κυρίως, που όμως δε λησμόνησε την «ενίσχυσιν των σχολείων του λαού εν Αθήναις», ή τη Σχολή Απόρων Παιδών του Συλλόγου «Παρνασσός», ούτε την εκπαίδευση του Κισνοβίου, όπου έζησε.⁶⁰⁹

Το ενδιαφέρον τους για την παιδεία δεν εξαντλείται στη «μερική» ή τη «γενική» πατρίδα, παρά υπάρχει, όχι μόνο για εκπαίδευση της ελληνικής παροικίας, αλλά και της χώρας, την οποία πολλοί θεώρησαν ως «δεύτερη πατρίδα». Ποικίλες οι τιμητικές διακρίσεις των Ζωσιμάδων στη γη της Ρωσίας, δεύτερης γι αυτούς πατρίδας. Ο ίδιος ο Τσάρος της Ρωσίας προσέφερε στο Ζώη Ζωσιμά για τις αμέτρητες προσφορές του στους Ρώσους, τίτλους διαφόρων ταγμάτων της Ρωσίας.⁶¹⁰ Συναντάμε το Μάνθο Ριζάρη αρωγό στις ανάγκες της ρωσικής κοινωνίας, ειδικά μετά τις καταστροφές που προκλήθηκαν από την επιδρομή του Ναπολέοντα, αλλά και προς το ελληνικό στοιχείο της Ρωσίας. Και τα δύο αδέρφια έγιναν γνωστά από την κοινωνική τους προσφορά.⁶¹¹ Το ενδιαφέρον του Ευ. Ζάππα για την πρόοδο της εκπαίδευσης επεκτείνεται και στη χώρα, όπου κατέφυγε στοχεύοντας στην απόκτηση πλούτου. Έδωσε 1.000 φλωριά ετησίως στην επιτροπή Βουκουρεστίου της φιλολογικής Εφορίας των σχολείων για «τον κανονισμόν της Ρωμανικής γλώσσης» με προοπτική τη χρησιμοποίησή τους για την έκδοση λεξικού, γραμματικής και άλλων συγγραμμάτων.⁶¹² Η βοήθειά του προς τη ρουμανική πλευρά αποσκοπούσε κυρίως στη συγκρότηση του νέου έθνους-κράτους, ενώ εκείνη προς την Ελλάδα είχε «οραματικό χαρακτήρα».⁶¹³

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Αρσάκη, ο οποίος, εκτός των άλλων, στράφηκε και στην πολιτική περισσότερο από αίσθηση «κοινωνικής ευθύνης και προσφοράς στον τόπο της μόνιμης διαμονής τον», τη Βλαχία, η οποία είχε αρχίσει τον αγώνα ανεξαρτησίας της στις αρχές της δεκαετίας του 1860.⁶¹⁴ Η κοσμοπολίτικη εμπειρία του Αρσάκη - Βουκουρέστι, Βιέννη, Halle της Σαξωνίας - και η γνωριμία και συνεργασία με μεγάλες προσωπικότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως με το Νεόφυτο Δούκα, τον Ανθιμο Γαζή, το Στέφανο Κομμητά, το Θεόκλητο Φαρμακίδη, έπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αυτή την απόφαση.⁶¹⁵ Από τη θέση του «πολιτικού άνδρα με τον επιστημονικό εξοπλισμό» και την πολύπλευρη μόρφωσή

⁶⁰⁸ Ιδιόχειρη διαθήκη του Βασιλείου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

⁶⁰⁹ Ο Αναστάσιος Τσούφλης χορηγούσε ανά 1.000 ρούβλια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ανά 1.000 στην επιτροπή για την ίδρυση Πανεπιστημίου στα Ιωάννινα, ενώ το υπόλοιπο το διένειμε σε σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και 530 ρούβλια για υποτροφίες στο Γυμνάσιο του Κισνοβίου δύο ευφυϊών νέων φροντίζοντας παράλληλα για την εκπαίδευση πτωχών κοριτσιών στο γυμνάσιο. Διαθήκη του Αναστασίου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

⁶¹⁰ Εργολάβος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες*, ό.π., σ.11 και Στεφ.Μπέττη, ό.π., σ.56.

⁶¹¹ Γ. Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης*, ό.π., σ.16.

⁶¹² Το κληροδότημα αυτό ισοδυναμούσε με 1.000 φλωριά (ή 32.000 γρόσια) ετησίως. ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, (25 Ιουνίου 1868), Αρθρο α' της διαθήκης του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π., Γούδας, ό.π., *Ευάγγελος Ζάππας*, σσ.343-351 και Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.28.

⁶¹³ Ό.π., σσ.23,28.

⁶¹⁴ Το αίτημα για χειραφέτηση και ένωση των δύο Ηγεμονιών τροφοδοτήθηκε από τον επαναστατικό αναβρασμό στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στη Γαλλία το 1848. Το ίδιο έτος ξεγέρονθηκαν οι Ρουμάνοι ζητώντας συνταγματικό χάρτη και ανεξαρτησία, αλλά η επέμβαση Τουρκίας και Ρωσίας οδήγησε στην καταστολή της εξέγερσης. Ελ. Μπελιά, *Ο Ελληνισμός της Ρομανίας*, ό.π., σ.9.

⁶¹⁵ Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης*, ό.π., σσ.13-14.

του κατάφερε να υπηρετήσει ουσιαστικά τόσο τη χώρα της διαμονής του, τη Βλαχία, όσο και την πατρίδα του.⁶¹⁶ Αναζητώντας παράλληλα τους δρόμους δυναμικής ενίσχυσης της παιδείας της Ρουμανίας⁶¹⁷ που βρισκόταν σε άθλια διοικητική και εκπαιδευτική κατάσταση, διητέλεσε, όπως θα δούμε παρακάτω, βουλευτής στη Βλαχία το 1857, φθάνοντας μέχρι το αξίωμα του πρωθυπουργού της Μολδοβλαχίας μετά τη δολοφονία του Μπ. Καταρτζή.⁶¹⁸

Πολλές φορές υπήρξε ουσιαστικός και πρωτοποριακός η συμβολή τους στην αναδιοργάνωση ποικίλων τομέων των χωρών του εξωτερικού. Το 1850, ο Αρσάκης, ενώ βρισκόταν ακόμα στην άνοδο της πολιτικής του σταδιοδρομίας στη Βλαχία, φέρεται εισηγητής αγροτικών μεταρρυθμιστικών μέτρων, όπως απαλλοτρίωσης μοναστηριακών κτημάτων και αναδιανομή τους σε ακτήμονες ή άλλων προοδευτικών μέτρων. Τπήρξε πρόεδρος υπουργικού συμβουλίου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες 1862. Τπό τον Α. Cuza πρωτοστάτησε στην ένωση της Βλαχίας και της Μολδαβίας μετέχων στην τετραμελή επιτροπή που επεξεργάστηκε νομοθετικά τη συνένωση των δύο ηγεμονιών.⁶¹⁹ Αξιόλογες όμως υπήρξαν και οι οργανωτικές και μεταρρυθμιστικές ενέργειες του Παναγή Χαροκόπου στη Ρουμανία με την εισαγωγή σύγχρονων μεθόδων γεωργίας και ειδικών μηχανημάτων για την ανάπτυξη της παραγωγής, η οποία αναγνωρίστηκε από τους εκεί γεωργικούς συλλόγους, ώστε να του απονεμηθεί από τον βασιλιά Κάρολο Α' το εθνικό παράσημο του Ρουμανικού Αστέρου.⁶²⁰ Παράλληλη υπήρξε και η κοινωφελής συνεισφορά του. Συνέστησε το «Προικώο Ίδρυμα» για τις άπορες κόρες των Ρουμάνων χωρικών που καλλιεργούσαν τα κτήματά του κοντά στο Καλαράσι⁶²¹ της Ρουμανίας, «..εκ βαθέος αισθήματος προς την φιλόξενον χώραν, ήτις υπήρξε δευτέρα πατρίς και εξ αληθούς στοργής προς τους εργάτας της γης χωρικούς». ⁶²² Σύμφωνα με το Καταστατικό του Ίδρύματος, στόχοι του ήταν η στήριξη της ρουμανικής οικονομίας με τη βελτίωση της ζωής των αγροτών και η ενίσχυση του θεσμού του γάμου και της οικογένειας.⁶²³ Ανεκτίμητη υπήρξε η προσφορά για την πόλη της Οδησού

⁶¹⁶ Πολύπλευρη υπήρξε η δράση του. Φέρεται εισηγητής πρωτοποριακών μέτρων, όπως εκείνων που στόχευαν στη θέσπιση υποχρεωτικής εκπαίδευσης και την εξάλειψη της δουλοπαροικίας. Ο.π., σ.38.

⁶¹⁷ Ο Αρσάκης ανήκε στην κατηγορία εκείνων των ομογενών που γεννήθηκαν και έζησαν στο εξωτερικό ως γόνοι μεταναστών και δε γνώρισαν ποτέ την Ελλάδα που ευεργέτησαν. Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σσ.383-422.

⁶¹⁸ Αποχώρησε από την ενεργό πολιτική το 1866 με την εκδίωξη του Α. Cuza από τη Μολδοβλαχία, την πολιτική του οποίου υποστήριζε. Γούδας, ό.π. και Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.14.

⁶¹⁹ Ο.π., σσ.31,35,38. Οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες αποφάσισαν το 1857 τη διατήρηση της αυτονομίας τους και την ένωσή τους σε ένα κράτος, τη Ρουμανία και το 1859 εξέλεξαν ως Ηγεμόνα τους τον Αλέξανδρο Ιωάννη Cuza. Την ένωση αυτή η Πύλη την αναγνώρισε μετά από διαπραγματεύσεις το Δεκέμβριο του 1861. Ελ.Μπελιά, Ο Ελληνισμός της Ρουμανίας...ό.π., σσ.9-10.

⁶²⁰ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί...ό.π., σ.11. Το οικοσήμο της οικογένειας του υπάρχει στην 9η βίβλο. ΜΗΚ, σ.1127.

⁶²¹ Το Καλαράσι, πρωτεύουσα του νομού Ιαλομίτσας της Ρουμανίας, κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου περιλάμβανε μικρή ελληνική κοινότητα χωρίς εκπαιδευτική υποδομή, ούτε προξενικό πρακτορείο, η απόκτηση των οποίων αποτελούσε μόνιμη επιθυμία και διεκδίκηση των παροίκων, αλλά παρέμεινε ανικανοποίητη από το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών. ΑΥΕ, Φάκ.1871/36, υπφ.5, έγγραφο αρ.1529 της 5 Νοεμβρίου 1870. (Επιστολή Ελλήνων Καλαρασιού προς το Γενικό προξενείο στο Βουκουρέστι), Φάκ.1894/ΑΑΚ/ΣΤΙ894.

⁶²² Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.78. Ο βασιλιάς της Ρουμανίας μάλιστα του απένειμε το παράσημο του Ρουμανικού Αστέρου, το σπουδαιότερο από τα ρουμανικά παράσημα «ως αμοιβήν των υπέρ της χώρας εκείνης πολυεών ευεργεσιών του κατά το διάστημα της τριακονταετούς περίου εκεί δράσεώς τον». Εφ. Το Αστυ της 22 Οκτωβρίου 1899, σ.3.

⁶²³ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί...ό.π., σσ.12-13.

του Γρηγορίου Γρ.Μαρασλή, τόσο ως μακρόβιου δημάρχου της από το 1878 έως το 1894,⁶²⁴ όσο και ως ιδιώτη, ενός από τα πιο δραστήρια μέλη της ελληνικής παροικίας στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁶²⁵ Δαπανώντας τεράστια ποσά προσέδωσε δυτικοευρωπαϊκά χαρακτηριστικά στην πόλη της Οδησού μετατρέποντάς την κατά τις τετραετίες της δημαρχίας του (1878-1894) σε κέντρο υλικής και πνευματικής αναμόρφωσης.⁶²⁶ Ο Γεώργιος Σίνας (1783-1853), γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Βιέννη, πατέρας του Σ. Σίνα, συνετέλεσε στην ίδρυση της Τράπεζας της Αυστρίας, της οποίας υπήρξε διευθυντής, καθώς και του Πολυτεχνείου της Βιέννης και χρηματοδότησε την κατασκευή του σιδηρόδρομου της νότιας Αυστρίας.⁶²⁷ Ο υιός του Σ. Σίνας, έμπορος και τραπεζίτης και πρεσβευτής της Ελλάδας στη Βιέννη, εκτός από ποσά που διέθεσε σε εκπαιδευτικές και άλλες ανάγκες του ελληνικού κράτους,⁶²⁸ προσέφερε δωρεές σε χώρες, τις οποίες επισκεπτόταν, βοηθώντας Έλληνες και ξένους. Το γεγονός αυτό αιτιολογεί κατά ένα βαθμό το πλήθος των παρασήμων που του

⁶²⁴ Από το 1867 ανώτερος υπάλληλος του Δήμου Οδησού και αργότερα δημοτικός σύμβουλος, ο Γρ. Μαρασλής επιστατούσε παράλληλα στις επιχειρήσεις του πατέρα του. Το 1878 εξελέγη δήμαρχος της Οδησού. Ως πρόεδρος της εκεί ελληνικής κοινότητας μερίμνησε για τις ανάγκες της και φρόντισε για την προβολή της μέσα από τη δημιουργία μιας σειράς έργων, όπως «Μικροβιολογείου», Βιβλιοθήκης, Μουσείου, Τεχνουργείου, Αγροκηπίου, Δημοτικών εκπαιδευτηρίων, Δημοτικού Αναγνωστηρίου, Πτωχοκομείου, Γηροκομείου, Εστιατορίου Παίδων, «Εστιατορίου Ορφανών παιδών», «Εστιατορίου απόρων», «Ασύλου ύπνου», Βρεφοκομείου των εκθέτων, «Οφθαλμοκομείου», «Γηροκομείου των εις πενίαν πεσόντων πλουσίων», Δημοτικού Θεάτρου, Δημοτικών φυλακών, Δημοτικής αγοράς και ζωοαγοράς, Δημοτικού Ταχυδρομικού Μεγάρου, Υδραγωγείου, Ψυχιατρείου, Αιθούσης συναυλιών κ.α. Κ.Παπουλίδης, *Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής*, ό.π., σσ.11-14.

⁶²⁵ Ένα δείγμα της παραγωγικής του παρουσίας στο δημαρχιακό αξίωμα ήταν η δημιουργία εκπαιδευτικής και πολιτιστικής υποδομής της Οδησού, όπως η δι' ιδίων εξόδων (30.000 ρούβλια) ίδρυση Βιβλιοθήκης το 1800 με 20.000 τόμους, «Μουσείου των ωραίων τεχνών και πειραματικών γνώσεων», Δημοτικών εκπαιδευτηρίων, Δημοτικού αναγνωστηρίου, Νέων Δημοτικών εκπαιδευτηρίων ή Δημοτικού «Μεγάρου της Εταιρείας των Βιομηχάνων Τεχνών». Ο.π., σσ.11-12.

⁶²⁶ Ο Μαρασλής, κληρονόμος τεράστιας πατρικής περιουσίας - κληρονόμησε 30.000.000 ρούβλια -, διέθεσε μεγάλα ποσά σε ευεργεσίες, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά στην Αίγυπτο και τη Ρωσία. Θεωρήθηκε από τον τύπο της εποχής του ως «κολοσός της ευπραγίας». Εφ. Αθήναι της 2 Μαΐου 1907. Οι δωρεές του προς το Έθνος υπερβαίνουν τα 20.000.000 φράγκα. ΣΩΒ, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.31,34. Ο Μαρασλής ανήκει στη χορεία εκείνων των μεγάλων ευεργετών που, αν και ευεργέτησαν πολλαπλώς και ποικιλοτρόπως, ουδέποτε ήλθαν στην Ελλάδα. Δεν την επκτικέφθηκε, αν και είχε εκφράσει την επιθυμία αυτή. Κ.Παπουλίδης, *Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής*, ό.π., σ.44. Ρωσικές και ελληνικές πηγές αναφέρονται στο πλήθος των έργων του, τα οποία, εκτός από πολιτιστικό-εκπαιδευτικό έχουν και φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Ο.π., σσ.6,12-14. «Κατακτητής σε ξένη χώρα», επέβαλε το ελληνικό όνομα. Εφ. Εστία της 2 Μαΐου 1907.

⁶²⁷ Ν. Μουτσόπουλος και Θ. Νικολαΐδης, ό.π., σ.13.

⁶²⁸ Γόνος ευεργέτη, του Γεωργίου Σίνα, ιδρυτή του Αστεροσκοπείου Αθήνας, διέθεσε 100.000 φιορίνια στην ίδρυση και συντήρηση της «Σιναίας» Ακαδημίας, 20.000 αυστριακά φιορίνια στο Αμαλίοιο Ορφανοτροφείο, 10.000 δραχμές στο Πανεπιστήμιο, διάφορα ποσά στη Φιλεκαπαιδευτική Εταιρεία, σε σπουδές φοιτητών σε σχολές του εξωτερικού, εκτός από άλλες κοινωφελείς χορηγίες (π.χ. στο νοσοκομείο οφθαλμιώντων, 30.000 δραχμές «εις τους άπορους γεννομένους Έλληνας δια την χολόρροϊαν» (χολέρα), στη Μητρόπολη και αλλού. *Αγόρευση του υπουργού των Εσωτερικών, Κ. Προβελέγγιου* (17/2/58). Εφημ. των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα 1857-1858, σσ.313-314,322,369 και 375, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθεσις..ό.π.*, έτους 1886-1887, ΑΤΕ, Φάκ.1840/Α.Α.Κ, β, έγγραφο 2109 της 9 Ιουλίου 1840, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.332, Εφ. Ήλιος της 22 Ιουνίου 1856 και Ν. Μουτσόπουλος και Θ. Νικολαΐδης, ό.π., σ.54.

απονεμήθηκαν από διάφορους ηγεμόνες.⁶²⁹ Τα ταξίδια του Σ. Σίνα, Λόγου χάρη, στην Ουγγαρία αποτελούσαν αφορμή για φιλανθρωπικές χειρονομίες και γενναίες προσφορές στη χώρα αυτή, όπου διέμενε περιοδικά. Της οικονομικής προστασίας του έτυχαν καλλιτέχνες, όπως ο Νικόλαος Βαραβάς και ο γλύπτης Νικόλαος Izso,⁶³⁰ καθώς και άλλοι ποιητές και συγγραφείς, στον οποίο αφιέρωσαν το έργο τους. Ως ιδρυτική δωρεά κατέβαλε 80.000 φιορίνια στο ταμείο της Ακαδημίας της Βουδαπέστης το 1858⁶³¹ και το 1867 άλλα 1.000 φιορίνια. Αλλά και κατά την παραμονή του στο Παρίσι προσέφερε δωρεές, όπως εκείνη προς τους Έλληνες σπουδαστές των 3.000 φράγκων.⁶³² Σειρά φιλανθρωπικών του πρωτοβουλιών σε κοινωνικές ανάγκες διαφόρων χώρων, όπως η Γαλλία, η Ινδία, Ουγγαρία, Αυστρία μαρτυρούνται στον Τύπο της εποχής.⁶³³

Συχνά οι ευεργέτες του εξωτερικού επηρεάζουν την ανάπτυξη των ελληνικών παροικιών, όπου εγκαθίστανται συμβάλλοντας πολλές φορές οικονομικά, διοικητικά και πολιτικά στην προαγωγή των σχέσεων της Ελλάδας με τη χώρα υποδοχής τους. Οι πρωτοβουλίες τους αυτές όμως πολλές φορές υποκρύπτουν λόγους κοινωνικής προβολής και προώθησης επαγγελματικών επιδιώξεών τους συνδεδεμένων με τις ανάγκες της παροικίας ή της τοπικής κοινωνίας. Οι ποικίλες εισφορές του Κοργιαλένιου στην ελληνική κοινότητα και στο Δήμαρχο του Λονδίνου⁶³⁴ κατά τη διείσδυση και επικράτησή του στην ανώτερη κοινωνία της Αγγλίας, αλλά και η σχέση του με την ελληνική βασιλική οικογένεια και την προώθηση των συμφερόντων της υποθάλπουν την προώθηση επιχειρηματικών και οικονομικών ζητημάτων.⁶³⁵ Η συμβολή του Χαροκόπου στην εισαγωγή συγχρόνων ευρωπαϊκών καλλιεργητικών μεθόδων και αντίστοιχων γεωργικών μηχανημάτων στη Ρουμανία, τον κατέστησαν πρωτοπόρο στον αγροτικό εκσυγχρονισμό αυτής της χώρας, αφού οι δραστηριότητές του κάλυπταν τόσο τους ντόπιους, όσο και τους Έλληνες καλλιεργητές στις περιοχές, όπου αυτοί ήταν εγκατεστημένοι.

Φυσικό επακόλουθο είναι σημαντικό μέρος της παρουσίας τους να κατευθύνεται στη χώρα του εξωτερικού, όπου γεννήθηκαν, όταν αυτή δεν είναι το ελληνικό κράτος ή ο «αλύτρωτος» χώρος. Αυτό δείχνει το κληροδότημα των 500 ρουβλίων ετησίως προς στο Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο της Οδησού του Ζαννή Συναδινού, χιώτη στην καταγωγή, που γεννήθηκε όμως και έζησε στη Βεσσαραβία. Στην περίπτωση του, υπάρχει η επιθυμία αναστροφής αντιστοίχισης της ταυτότητάς του με τη χώρα προορισμού των

⁶²⁹ Βλ. κεφ. Κίνητρα, Απονομή Παρασήμου, σ.355.

⁶³⁰ Γ.Λάιος, ό.π., σ.153.

⁶³¹ Προέβη στην προσφορά με δωρητήριο επιστολή του την 14 Αυγούστου 1858. Με την ευκαιρία της στέψης του Αυτοκράτορα Φραγκίσκου Ιωσήφ επίσης προσέφερε 10.000 φιορίνια υπέρ του νοσοκομείου Τυφλών και του Ορφανοτροφείου κορασίων της Βουδαπέστης, 1100 φιορίνια υπέρ σχολείων θηλέων και άλλα 500 υπέρ του «Συνδέσμου Δασονόμων» της Ουγγαρίας. Ό.π., σ.208.

⁶³² Γλύπτες, όπως ο Ιωάννης Κόσσοσ και Περικλής Σκιαδόπουλος, ο φυσικό-χημικός Μιχαήλ Κουτσούδης και άλλοι σπούδαζαν τότε στο Παρίσι Εφ. Ήλιος, αρ.145 της 20 Δεκεμβρίου 1857, σ.3.

⁶³³ Γ.Λάιος, ό.π., σ.163.

⁶³⁴ Τη διετία 1906-1907 εξελέγη πρόεδρος της ελληνικής Κοινότητας του Λονδίνου και έγινε επίτροπος του ναού της Αγίας Σοφίας, στην ανέγερση του οποίου συμμετείχε. Η κοινωνία του Λονδίνου και η ελληνική πολιτεία τον γέμισε εύσημα και τιμές. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.255.

⁶³⁵ Ο Κοργιαλένιος διατηρούσε φιλικούς δεσμούς προωθώντας παράλληλα και τα επαγγελματικά του ζητήματα. Καλλιέργησε σχέσεις με την ανώτερη κοινωνία της Αγγλίας μέχρι και τις βαθμίδες της κυβερνητικής ιεραρχίας, αντίθετα από την τακτική άλλων ομογενών του Λονδίνου, που επιδίωκαν «να βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλον, γιατί τους τρώμαζε ακόμα το γεγονός πως θα έπιαναν σπίτι με γείτονες Άγγλους». Τσιμπιδάρος, ό.π., σ.177 και Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.200.

κληροδοτημάτων του. Το κεφάλαιο που θα κατάθετε στην Εθνική Τράπεζα για το σκοπό αυτό όρισε να λέγεται; «κεφάλαιον Ζαννή Συναδινού, γεννηθέντος εν Ρωσσία εν τη πόλει Κισνοβίω του κυβερνείου Βεσσ αραβιάς». Αντίστοιχη ονομασία άφησε σε κληροδοτήματα για τη συντήρηση ασύλου στο Κισνόβιο «κεφάλαιον Ζαννή Συναδινού, Έλληνας την καταγωγήν, γεννηθέντος εν Βεσσαραβία». Δεν ξεχνά, λοιπόν, να υπενθυμίσει σε ποιες πατρίδες ανήκει⁶³⁶

Το ένα πέμπτο της περιουσίας του ο Νεόφυτος Καμπάνης το διαθέτει σε διάφορες φιλανθρωπικές χειρονομίες στη Ρουμανία το 1847.⁶³⁷ Τα 99% της περιουσίας του διένειμε ο Γρηγόριος Μεσαξούδης το 1913 σε κληροδοτήματα στην Ελλάδα και τη Ρωσία για την ίδρυση δημοτικών σχολείων και των δύο φύλων και χορήγηση υποτροφιών σε μαθητές και σπουδαστές όλων των βαθμίδων. Ένα σημαντικό ποσοστό της περιουσίας του διατέθηκε στην εκπαίδευση του Κερτς-Ενικάλε της Ταυρίδας, όπως και σε άλλες αγαθοεργίες.⁶³⁸

Αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση των «αιγυπτιατών» μεγάλων ευεργετών, που συνδέονται έντονα με τις παροικίες, ιδιαίτερα της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου, την κοινωνική και οικονομική ζωή των οποίων καθορίζουν με τον ενεργό τους ρόλο, προικοδοτώντας γενναιόδωρα τις αναγκαίες υποδομές, ιδιαίτερα τις εκπαιδευτικές. Ανέπτυξαν την επιχειρηματικότητά τους στο χώρο της Αιγύπτου του Μωχάμετ Αλή και των διαδόχων του, στα πλαίσια εκσυγχρονιστικών οραματισμών της χώρας αυτής.⁶³⁹ Παράδειγμα δεν αποτελεί μόνο η συμβολή «μεγάλων» ευεργετών στην ενίσχυση της παιδείας ή άλλων τομέων της ελληνικής κοινότητας, και της Αιγύπτου, όπως των Αβέρωφ,⁶⁴⁰ Μιχαήλ Τσοίτσα,⁶⁴¹ Ιωάννη Δημητρίου⁶⁴² ή Αντωνίου Αμπέτ,⁶⁴³ αλλά και άλλων μικρότερης εμβέλειας

⁶³⁶ Φυσικά δε λείπουν και άλλες ευεργεσίες του στη χώρα, όπου έζησε, (βοηθήματα σε ναούς, πτωχούς κ.α.). Μυστική διαθήκη του Ζαννή Συναδινού της 6 Φεβρουαρίου 1905 και της 23 Μαρτίου 1905. ΜΗΚ,Γ'203, σ.867.

⁶³⁷ «(Εις το) οσπιτάλιον της Βλαχίας, εις ήν επαρχίαν έζησα ήδη χρόνους τριάκοντα πέντε της ζωής, ίνα οι εν αυτώ ασθενούντες, ιώμενοι, ενλογώσι και το ευαγγελικόν εκπληρωθή ρητόν, το 'κήδεσθαι των ασθενούντων'». Τα υπόλοιπα 4/5 της περιουσίας του αφιερώθηκαν σε εκπαιδευτικούς σκοπούς στο ελληνικό κράτος (3/5 στην Ανδρο και 1/5 στο Πανεπιστήμιο). Διαθήκη του Νεόφυτου Καμπάνη της 7 Μαΐου 1847. ΜΗΚ,Γ'205, σ.904.

⁶³⁸ Τέτοιες ήταν φιλανθρωπικές χειρονομίες, προικοδότηση κοριτσιών, ενίσχυση ιατρικής Σχολής Μόσχας. Διαθήκη του Γρηγορίου Μεσαξούδη της 4 Δεκεμβρίου 1913. Η ελληνική Κυβέρνηση για ίδρυση δημοτικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων διέθεσε το 10% της περιουσίας του και για τις υποτροφίες το 10%. ΜΗΚ,Γ'190, σ.806, Ζερβός, ΤΠΕΞ, αρ.658.

⁶³⁹ Η τάση του ταχύρυθμου εκδυτικισμού μιας ανατολικής χώρας, όπως η Αίγυπτος, «της εισαγωγής της δυτικής τεχνολογίας και μοντέλου διοίκησης, της οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής και οργανικής ένταξης της οικονομίας της στις διεθνείς αγορές» αποτελούσε κυρίαρχη επιδίωξη της πολιτικής αυτού του χεδίφη. Η ιδεολογική συγγένεια των Μετσοβιτών με το κίνημα του σαινσιμονισμού θα τους κατατάξει εκ των πραγμάτων ανάμεσα στους πρόδρομους του ιδεώδους της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Βλ. παραπάνω, σ.217 και Γ. Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης...ό.π., σ.16.

⁶⁴⁰ Έδωσε 400 λίρες στεργλίνες υπέρ του Αβερωφείου γυμνασίου, 12.000 φράγκα υπέρ του Αβερωφείου Παρθεναγωγείου της ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας, εκτός από την ανταπόκρισή του σε άλλες ανάγκες τόσο της κοινότητας - της οποίας υπήρξε πρόεδρος-, όσο και του ελληνικού κράτους. Διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15.

⁶⁴¹ Μεγάλο εκπαιδευτικό του έργου στην Αλεξάνδρεια ήταν η Τσοίτσαία Σχολή με τα διάφορα εκπαιδευτήρια. Ευθ. Σουλογιάννης, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας...ό.π., σ.326. Η εύνοια του Μωχάμετ Αλυ προς τον Τσοίτσα ποικιλότροπα εκφρασμένη, αλλά και γενικότερα απέναντι στους Έλληνες ομογενείς έγινε διάυλος παροχής αμοιβαίων διευκολύνσεων, εξυπηρετήσεων και προσφοράς μεταξύ του Αντιβασιλέα της Αιγύπτου και των ελλήνων εμπόρων, σημαντικών οικονομικών

ευεργετών, όπως του Ι. Γερολυμάτου στην Αλεξάνδρεια⁶⁴⁴ ή του Ανέστη Κοβάκη.⁶⁴⁵ Κληροδότημα 4.000 φράγκων π.χ. αφήνει στα σχολεία της κοινότητας Ζαγαζίκιου το 1896 ο Δημήτριος Ι.Φοινικότιουλος, εμποροκτηματίας, εκτός από τη φροντίδα του για τη συντήρηση σχολής στην Τσαγκαράδα.⁶⁴⁶ Ίσως δεν απείχε από την πραγματικότητα δημοσίευμα του 1899: «Λησμονούσι ότι Αιγύπτιοι δεκάκις πλουσιώτεροι τον Αβέρωφ αποθνήσκονσι χωρίς να κληροδοτήσωσι το ελάχιστον υπέρ των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πατρίδας των, και ότι πολλοί άλλοι ξένοι πλουτίαντες εν Αιγύπτω τμηθέντες και ανελθόντες εις τα ύπατα αξιώματα και κολοσσιαίας σχηματίσαντες περιουσίας, ουδέν κατέλιπον υπέρ της χώρας ήτις τους φιλοξένησε. Αν ο Αβέρωφ ώφειλε να διαθέση μέρος της περιουσίας τον υπέρ της Αιγύπτου, τί έπρεπε να πράξη ο Νουβάρ Πασάς, ίνα μη αναφέρω μεν άλλους;».⁶⁴⁷

Σε πολλούς η ευεργετική προσφορά δεν εντοπίζεται στο ελεύθερο βασίλειο, τις αλύτρωτες περιοχές ή την ελληνική κοινότητα, όπου οι ίδιοι δρουν και διαβιώνουν, αλλά διαχέεται τόσο στον ελληνισμό, όπου κιαν βρίσκεται, αλλά και στο λαό της ξένης χώρας. Έτσι, όχι σπάνια ο γεωγραφικός προορισμός των δωρεών δεν περιορίζεται σε δύο, αλλά αναφέρεται σε περισσότερες χώρες ή πόλεις, με τις οποίες συνδέεται ο ευεργέτης ή από τις οποίες κάποτε πέρασε ή επισκέφθηκε «Δεν κατανοώ διατί μας διαιρείτε εις τάξεις, εις μικρούς και εις μεγάλους. Όλοι είμεθα μέλη της ελληνικής κοινότητας και ίσοι προς αλλήλους» συνήθιζε να λέει ο Μαρασλής, «ολιγότερον έμπορος ανάμεσα στους αστούς της ομογένειας», σύμφωνα με τον Παπουλίδη, το γνωστότερο βιογράφο του.⁶⁴⁸ Απόψεις όπως: «Η αγαθοεργία τον υπήρξεν απέραντος, όσον το Έθνος. Δεν διεχώριζε το ελεύθερον τον υποδούλον. Δι' αντόν μία ήτο η πατρίς. Εκείνη εφ' ής νπήρχον Έλληνες έχοντες ανάγκην

παραγόντων της χώρας αυτής. Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός...ό.π., σ,166. Το κεφάλαιο, λόγου χάρη, του Τσοίτσα στη νεοϊδρυμένη Τράπεζα του Αιγυπτιακού κράτους το 1843 ανερχόταν σε 200.000 τάλληρα, ποσό αντίστοιχο με το ήμισυ του κεφαλαίου του Μωχάμετ Αλυ, κύριου μετόχου της. Ευθ. Σουλογιάννης, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας ..ό.π., σ.325.

⁶⁴² Εκτός από κληροδότημα στη χώρα υποδοχής, άφησε 16.880 δραχμές στο Ζάννειο Ορφανοτροφείο του Πειραιά, το Αμαλίειο και το Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα. ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 1869 της 2 Απριλίου 1896, Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα ..ό.π., σ.60.

⁶⁴³ Μαζί με τον αδελφό του δημιούργησαν την Αμπέτειο σχολή Αλεξανδρείας. Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός...ό.π., σσ.172,391-397. Δεν έλειψαν οι προσφορές προς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνικού κράτους, από το οποίο πήραν υπηκοότητα (Σύρος) το 1843, αν και κατάγονταν από τη Συρία. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα..ό.π., σ.55, Γ. Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1885-1886 και ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1420.

⁶⁴⁴ Ο Ι. Γερολυμάτος από το Αργοστόλι, πρόξενος της Αγγλίας στο Χαράρ (Αβησσυνία), με περιουσία στην Αίγυπτο, υπήρξε και κηδεμόνας του γιου του βασιλιά Ρας Ταφάρι της Αβησσυνίας. Στη σχολή της έδωσε 20.000 δραχμές. Προικοδότησε όμως την εκπαίδευση της πατρίδας του, της Θηναίας της Κεφαλονιάς, με το «Γερολυμάτειον σχολαρχείο». ΜΗΚ,Γ'25, σσ.186-1129, Ζερβός, Ύ.ΟΙ, αρ.940 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.56.

⁶⁴⁵ Εκτελεστής της διαθήκης του Ανέστη Κοβάκη ήταν ο αδελφός του, Απόστολος Κοβάκης, που, εκτός από τις 800.000, έδωσε 200.000 στην κοινότητα Αλεξανδρείας και αγωνίστηκε να αποδώσει τις ευεργεσίες του Ανέστη. Ο ίδιος προσέφερε 110.000 δραχμές σε εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα της Αλεξανδρείας. ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 138 της 23 Φεβρουάριου 1858, έγγραφο 1839 της 9 Οκτωβρίου 1858 και Φάκ. 1863/66,1, έγγραφο 761 της 4 Νοεμβρίου 1862 και Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός..ό.π., σ.172.

⁶⁴⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Δημητρίου Ι. Φοινικόπουλου της 19 Σεπτεμβρίου 1896. ΜΗΚ,Γ'153, σ.710 και Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.83.

⁶⁴⁷ Εφ.Ταχυδρόμος της 10/31 Ιουλίου και 20 Ιουλίου/ 1 Αυγούστου 1899.

⁶⁴⁸ Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ό.π., σ. 52.

προστασίας...».⁶⁴⁹ ή «..Η ευεργετική δράσις του Γρ.Μαρασλή έμεινε αφανής εν τη ελευθέρα Ελλάδα, εξαπλουμένη πολλαπλή και εθνωφελεστάτη εις πολλής ανάγκας των εκτός της Ελλάδος Ελλήνων...»⁶⁵⁰ αποτελούν συνήθη σχόλια μέσα από τις στήλες των εφημερίδων της εποχής του για την προβολή της ευρύτητας και της εμβέλειας της εθνικής του δράσης.

Στην πλειονότητά τους όμως οι ευεργέτες, ακόμα και οι μεγάλοι στόχευαν στην ευημερία και την ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου «απανταχού της οικουμένης».⁶⁵¹ Αν και ορισμένων γνωστών ή λιγότερο γνωστών στην Ελλάδα το ευεργετικό ενδιαφέρον στράφηκε και προς τη χώρα φιλοξενίας τους, οι περισσότεροι, από τα στοιχεία τουλάχιστον που διαθέτουμε, δεν ενδιαφέρθηκαν να ενισχύσουν τους ντόπιους πληθυσμούς ή τις χώρες, όπου φιλοξενήθηκαν. Λιγοστά είναι τα δείγματα εκείνων, των οποίων η δράση διαπέρασε πολιτιστικά και εθνικά σύνορα. Ένας από αυτούς υπήρξε ο τιμημένος με πολλά αξιώματα και τίτλους ευγενείας πολλών χωρών, ο Σ. Σίνας, στον οποίο αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός του «Ευεργέτη της Ανθρωπότητας».⁶⁵²

Ο ευεργέτης του εξωτερικού, πέρα από τη συμμετοχή του στη ζωή της ξένης χώρας σε κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, όπως είναι φυσικό, λειτουργούσε και ως Έλληνας διατηρώντας την εθνική του υπόσταση, την οποία δεν μπορούσε να ξεχάσει, αφού συνεκτικός ιστός της πολιτισμικής ζωής της παροικίας, όπου ζούσε, ήταν οι κανόνες της εθνικής του υπόστασης, τους οποίους αδυνατούσε να απεμπολήσει.⁶⁵³

17. Επέστρεφαν;

«..Έκλινεν μεν, πάντοτε εις το να παρέξη την ευεργεσίαν...ουδέποτε όμως επισκεφθείς την Ελλάδα και μακράν του μικρού τούτου κέντρου του Ελληνισμού διαμένων...».
Γούδας,...ό.τι., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.409.

Όσον αφορά στην πορεία και το ρεύμα επιστροφής από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού στην πατρίδα ή την παραμονή τους εκεί καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω περιπτώσεις: I. Εκείνους, οι οποίοι γεννήθηκαν και έζησαν στο εξωτερικό, χωρίς ποτέ να επισκεφθούν και να γνωρίσουν την Ελλάδα,⁶⁵⁴ II

⁶⁴⁹ Εφ. Σκριπτ της 2 Μαΐου 1907.

⁶⁵⁰ Εκ φύσεως ήταν «ελευθέριος εις το χορηγείν» εις οιονδήποτε ζητούσε τη συνδρομήν του, «ουδεμία αίτησις, οιονδήποτε έμενεν ανεκπλήρωτος». Εφ. Αθήναι της 2 Μαΐου 1907.

⁶⁵¹ Χαρακτηριστικά, με κάποια δόση όμως υπερβολής ο Ψυρούκης θεωρεί ότι η ευεργετική παρουσία των παροίκων ήταν «...μονάχα για τους Έλληνες και για όσους ήθελαν να μάθουν την ελληνική και να ελληνοφέρνονν. Για το λαό που τους φιλοξένησε, ούτε δεκάρα. Αυτός έπρεπε να είναι ευγνώμων που υπήρχαν παροικοι στη χώρα του». Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ.143.

⁶⁵² Γ-Λάιος, ό.π., σ.224.

⁶⁵³ Το ζήτημα της ξένης υπηκοότητας, η τάση αλλαγής, η οποία εμφανιζόταν στις περιπτώσεις διευκόλυνσης οικονομικών δοσοληψιών με το ξένο κράτος και προώθησης των εμπορικών τους σχεδίων, ενός γάμου με αλλοδαπή, αλλά και οι διεθνείς κρίσεις παραμονές συρράξεων, όπως κατά τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων, δεν επηρέαζαν την κοινωνική αγαθοεργία προς τον τόπο καταγωγής. Ευρυδίκη Σιφναίου, Επαγγελματική ηθική.,ό.π., σ.121.

⁶⁵⁴ Στην κατηγορία των ευεργετών αυτών ανήκει και ο Απ. Αρσάκης. Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.421. Ένας από αυτούς επίσης, ο Δημ. Βερναρδάκης (1800-1870), αξιωματικός του ρωσικού στρατού στην Πετρούπολη, προέβη στις ευεργεσίες του προς την Ελλάδα, όταν ο Ζωγράφος στάλθηκε

εκείνους που μετανάστευσαν πολύ νέοι και ουδέποτε επέστρεψαν,⁶⁵⁵ III εκείνους που, αν και την επισκέφθηκαν, θέλησαν να μην επιστρέφουν μόνιμα σ' αυτήν⁶⁵⁶ και IV εκείνους που επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Αθήνα δραστηριοποιούμενοι οικονομικά εντός των ορίων του νεοελληνικού κράτους. Προτού επιστρέψουν, πολλοί φρόντισαν να επενδύσουν κεφάλαια σε διάφορες κερδοφόρες επιχειρήσεις στα όρια του ελληνικού κράτους.⁶⁵⁷ Ο Β. Μελάς έστειλε τον Βικέλα στη Μήλο το 1861 να προετοιμάσει το έδαφος της ενεργού ανάμειξης του στην εκμετάλλευση των θειωρυχείων του νησιού, προτού αποφασίσει να μεταφέρει την έδρα των επιχειρήσεών του στην Αθήνα το 1873. Ελάχιστα γνώριζε την πατρίδα του.⁶⁵⁸ Ο Συγγρός, όπως και άλλοι έλληνες κεφαλαιούχοι, μετά το 1870 στόχευε στην εγκατάστασή του στην Αθήνα, την οποία προετοίμαζε για μία τετραετία (1868-1872). Η ελληνική πρωτεύουσα τότε υστερούσε κατά πολύ σε σύγκριση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές, την Κωνσταντινούπολη και τα οικονομικά κέντρα των παραλίων του Εύξεινου Πόντου, τόσο στο χώρο των επιχειρήσεων, όσο και γενικότερα σε κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Η «έξαρση της μεταλλομανίας» την εποχή εκείνη και η ενασχόληση με το νεότευκτο χρηματιστήριο στην Αθήνα (1876) αποτελούν φαινόμενα που θα πυροδοτήσουν κερδοσκοπικές βλέψεις,⁶⁵⁹ θα σηματοδοτήσουν την αρχή των επιχειρηματικής τους δραστηριοποίησης.⁶⁶⁰

το 1850 ως πρεσβευτής της Ελλάδας στην Πετρούπολη καθώς και ο Μισαήλ, ως Αρχιεπίσκοπος των εν Ρωσία ορθοδόξων. «Παρά τούτων μαθών-λέει ο Ρομποτής- τα περί της φίλης Πατρώος εσκήρτησεν από χαράς και ενθουσιασμού μετ' ακορέστου δίψης επυνθάνετο τα περί αυτής... ελυπέιτο, διότι δεν ηδύνατο να ίδη και ασπασθή το πάτριον έδαφος, δεν ηδυνήθη δε να κορέση τον διακαέστατον τούτον πόθον, δια το αδύνατον να υπομείνη ουδέ το ελάχιστον κατά θάλασσαν πλούν». Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., τόμος Α', σ.161. Επίσης βλ. Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και το έργο του. Διάλεξις εις την αίθουσα του εν Αθήναις φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, εν Τεργέστη (τύποις του Αυστρούγγαρου Λούδ) 1907.

⁶⁵⁵ Ο Μαρής Βαλλιάνος δεν επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα, ούτε στην ιδιαίτερή του πατρίδα, την Κεφαλονιά, αν και εκδήλωσε έμπρακτα και μακρόθεν την φιλογενεία του. Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.92.

⁶⁵⁶ Ο Νικόλαος Αθαν. Μακρής, ευεργέτης της Σχολής Δημητσάνας, ομογενής στο Κισνόβιο της Βεσσαραβίας, ανήκει στην κατηγορία εκείνων που επισκέφθηκαν την πατρίδα τους, αλλά δε σκέφθηκαν να επιστρέφουν σ' αυτήν. Το 1834 επισκέφθηκε τη γενέτειρά του και σταθμίζοντας τις ανάγκες του τόπου έστειλε την πρώτη δωρεά του το 1845, ενώ τον Ιανουάριο του 1851 άφησε με δωρητήριο έγγραφό του από το Κισνόβιο το κληροδότημά του στη Σχολή. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Τα Κληροδοτήματα της Δημητσάνας, [Σύνδεσμος Φιλοπρόοδων Δημητσάνης «Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός»], τυπογραφείο Μαλεβίτη, εν Πύργω 1946, σ.6 και Ιωάννας Κ. Γιανναροπούλου, Συνοπτική Ιστορία της Δημητσάνας, Αθήναι 1999, σ.167.

⁶⁵⁷ Ενεργοποιήθηκαν σε επενδύσεις κεφαλαίων σε αστικά ακίνητα και αγροτικές γαίες, καθώς και σε χρηματοοικονομικές δραστηριότητες.

⁶⁵⁸ Ο Βασίλειος Μελάς είχε σημαντικές μεταλλευτικές παραχωρήσεις επίσης. Τσουκαλάς, ό.π., σ.247. Το 1862 έλαβε την παραχώρηση εξόρυξης θείου σ' ολόκληρη τη Μήλο, στην οποία δαπάνησε 120.000 δραχμές. Ήδη από το 1861 ο Μελάς είχε στείλει τον Βικέλα στη Μήλο να προετοιμάσει το έδαφος της ενεργού ανάμειξης του στην εκμετάλλευση των θειωρυχείων του νησιού. Είχε ξεκινήσει η εκμετάλλευση αυτή από το 1863 και διήρκεσε δεκαετίες. Ρ. Moraitinis, ό.π., σσ.337-338 και Δημ. Βικέλα, Άπαντα, ό.π., τόμος Α', σσ.202-206. Ως ικανός στα οικονομικά μεσολάβησε στη συνεννόηση μεταξύ Σεργιέρη και Μηλιοράκη, απεσταλμένου της Ιταλίας στην Ελλάδα στο Ααυρεωτικό θέμα. Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ό.π., σσ.20,22. Ασκήσε επιρροή επίσης πάνω στο Συγγρό για να ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Συγγρός, ό.π., τόμος Β , σ.235.

⁶⁵⁹ Χρ.Χατζη ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σσ.11-13. Τσουκαλάς, ό.π., σσ.251-254.

⁶⁶⁰ Βλ. κεφ.Κίνητρα, σσ.361-362.

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν θετικές για την επιστροφή πολλών ομογενών στην Ελλάδα συγκυρίες. Αφενός, η προσάρτηση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό το 1881, περιοχής πρόσφορης σε αγορά γαιών μεγάλης έκτασης από τους απόδημους μετά την αποχώρηση των Οθωμανών ιδιοκτητών της⁶⁶¹ και αφετέρου, η προσελκυστική για κεφαλαιούχους του εξωτερικού πολιτική του Τρικούπη, με απώτερο στόχο την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.⁶⁶²

Η έλευση πολλών ομογενών το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, αφενός μεν λόγω της οικονομικής κρίσης, γνωστής και ως «μεγάλης ύφεσης», η οποία έπληξε την Ευρώπη την εποχή αυτή, με συνακόλουθο τη συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου⁶⁶³ και αφετέρου, λόγω της ανάπτυξης των τοπικών εθνικισμών στις χώρες υποδοχής τους, σηματοδότησε μια νέα εποχή για την Ελλάδα.⁶⁶⁴ Η επιστροφή Ελλήνων της διασποράς στην πατρίδα συνδυάζεται με σειρά επενδύσεων στην αγορά οικοπέδων, την ανοικοδόμηση, αλλά και το έντονο

⁶⁶¹ Την περίοδο 1880-1895 τα τσιφλίκια αναπτύχθηκαν, λόγω της προστατευτικής πολιτικής του Χαρίλαου Τρικούπη προς τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Οι περισσότεροι όμως διατηρώντας τη νοοτροπία του εισοδηματία δεν προχώρησαν σε επενδύσεις στη γεωργία. Ελάχιστοι μόνο χρησιμοποιώντας σύγχρονες μεθόδους και τα νέα επιτεύγματα της τότε τεχνολογίας στη γεωργία προσπάθησαν να δημιουργήσουν γεωργικές επιχειρήσεις. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, [Εξάντας], Αθήνα 1975, σσ.164-167, Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.234-346.

⁶⁶² Βεργόπουλος, *Ο ανανεωμένος εθνισμός*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.62,70,87. Οι περισσότεροι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας ήταν ομογενείς. Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, μετάφραση Α. Ξανθόπουλος, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Ε' έκδοση, Αθήνα 2001, σσ.209-211. Ο Μοσκόφ υπολογίζει τις εκτάσεις αυτές στα 2/3 του συνόλου των κτημάτων που ανήκαν σε ιδιοκτήτες Τούρκους. Παρόλο που προστατεύονταν από τη διεθνή συνθήκη του 1881, με την οποία προσαρτήθηκε η Θεσσαλία στην Ελλάδα, πουλήθηκαν από τους ίδιους με ευνοϊκούς όρους. Μεγιστάνες της διασποράς όπως ο Συγγρός, ο Σκυλίτζης, ο Ζωγράφος, ο Ζάππας, ο Καρτάλης έγιναν αγοραστές μεγάλων ιδιοκτησιών. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, ό.π., σ.97 και Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας*, ό.π., σ.152. Το ίδιο συνέβη και στην Αττική το 1883, όταν οθωμανικές ιδιοκτησίες πουλήθηκαν σε πλούσιους Έλληνες. Ό.π. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.794-795.

⁶⁶³ Οι Έλληνες της Ρουμανίας ως έμποροι σιτηρών οι περισσότεροι έπληγησαν, επειδή έκαναν εξαγωγές σιτηρών στη Δυτική Ευρώπη. Βεργόπουλος, *Ο ανανεωμένος εθνισμός*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.60-65. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.238, υψσμ.188. Βλ. επόμενη υποσημείωση και *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σ.286.

⁶⁶⁴ Όπως και στη Ρωσία, έτσι και στη Ρουμανία η θέση των ελλήνων ομογενών άρχισε να κλονίζεται το 1860-1870. Από την περίοδο αυτή η εγχώρια αστική τάξη άρχισε να ισχυροποιείται συγκριτικά με τους αλλοεθνείς υπηκόους της χώρας. Οι δυσκολίες εξεύρεσης προσοδοφόρων επενδύσεων στις μητροπόλεις οδηγούσαν τους ομογενείς σε αναζήτηση νέων αγορών στις περιφέρειες. Οι Έλληνες δεν κατάφεραν να ενσωματωθούν στην κοινωνία που τους περιέβαλλε. Εκτός από τον αυξανόμενο εθνικισμό των Ρουμάνων που υπαγόρευε τον περιορισμό της οικονομικής διείσδυσης των Ελλήνων στη χώρα τους, συνεχείς ήταν οι διενέξεις για τα κληροδοτήματα των εύπορων Ελλήνων. Τσουκαλάς, ό.π., σσ.253,324-325. Το ζήτημα των δικαστικών αγώνων για τη διεκδίκηση της περιουσίας του Κωνσταντίνου Ζάππα, κληρονόμου της τεράστιας περιουσίας του Ευάγγελου Ζάππα, -της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα κληροδότησε στην Ελλάδα, γεγονός που αρνήθηκε να δεχθεί το ρουμανικό κράτος, επειδή είχε αποκτηθεί η περιουσία στη Ρουμανία-, οδήγησε σε διακοπή των σχέσεων Ελλάδας - Ρουμανίας κατά το διάστημα 1892-1896. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π και ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1795 (επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα), Φάκ.1890/60, έγγραφο 296 της 21 Φεβρουαρίου 1890 και Φάκ.1892/Δ60,2, έγγραφο 25 Απριλίου 1890 (ελληνική πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Εξωτερικών). Βλ. παρακάτω, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.279-298, κ.ε.

ενδιαφέρον για την πολιτική της χώρας. Με την οικονομική και πολιτική τους επιρροή υποστήριζαν τις επιλογές του βασιλιά Γεωργίου.⁶⁶⁵ Το επενδυτικό ρεύμα των ετών 1871-1873, θεωρείται ένας πρώτος πειραματισμός για την καθοριστική στροφή της διασποράς προς την Ελλάδα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα.⁶⁶⁶

Η κάθοδος του Παναγή Χαροκόπου - και των αδελφών του - στην Ελλάδα προοιωνιζόταν από τα συχνά ταξίδια του σ' αυτήν. Προετοιμάζε την οριστική επιστροφή του στην πατρίδα, λόγω δυσμενών συνθηκών για τους Έλληνες στην αλλοδαπή.⁶⁶⁷ Πριν από την αναχώρησή του το Νοέμβριο του 1899 για την Ελλάδα είχε προβλέψει την αγορά κτημάτων κυρίως στη Θεσσαλία,⁶⁶⁸ ώστε, όταν ήρθε στην Ελλάδα, οι ιδιοκτησίες του έφταναν το 49% της συνολικής εκμεταλλεύσιμης έκτασης της Θεσσαλίας.⁶⁶⁹ Εκεί εφάρμοσε πλέον σύγχρονες ευρωπαϊκές μεθόδους καλλιέργειας της γης και τελευταίου τύπου γεωργικά μηχανήματα, διδάγματα της μακροχρόνιας πείρας του στη Ρουμανία, καθώς και αγροτικές εγκαταστάσεις με πολλά κτίσματα.⁶⁷⁰

Αντίθετα, κάποιοι ευεργέτες προτίμησαν να παραμείνουν έως το τέλος της ζωής τους στη χώρα υποδοχής, όπου διέπρεψαν αναπτύσσοντας οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα. Ο Αβέρωφ δεν εγκατέλειψε ποτέ την Αλεξάνδρεια - αφότου εικοσαετής βρέθηκε στην Αίγυπτο από το Μέτσοβο - παρά για ένα και μοναδικό ταξίδι στη Βιέννη, το 1882.⁶⁷¹ Χαρακτηριστική η επιστολή του βασιλιά Γεωργίου προς τον Τρικούπη το Φεβρουάριο του 1883, όπου σε μία αποτίμηση των δημοφιλών έργων του Αβέρωφ τονίζοντας το

⁶⁶⁵ Η πολιτική του ελληνικού κράτους άσκησε καθοριστική επιρροή στην προώθηση των κεφαλαίων σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών, ό.π., σσ.116-117.

⁶⁶⁶ Ό.π., σ.166. Οι τράπεζες και τα χρηματιστικά ιδρύματα που συστάθηκαν αυτή τη περίοδο συνδέονται με συμφέροντα των ομογενών αυτών. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ελεγχόταν από το Συγγρό, η Τράπεζα Αθηνών από τον Πεσμαζόγλου, «δεξί χέρι-» του Αβέρωφ, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης από τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, όπως τους Ζαρίφη, Ζωγράφο Μπαλατζή και άλλους, τους οποίους συναντάμε στην κατασκευή δημοσίων έργων (διάνοιξη Ισθμού Κορίνθου κλπ) και δημοσίων δανείων. Τσουκαλάς, ό.π., σ.248.

⁶⁶⁷ Ο ρουμανικός Τύπος καταφερόταν εναντίον του Χαροκόπου συχνά, βασιζόμενος σε διαμαρτυρίες χωρικών ενός βασιλικού κτήματος, το οποίο ο Χαροκόπος εκμεταλλεόταν, αλλά ίσως και από εβραίους ανταγωνιστές του στο εμπόριο σιτηρών, σύμφωνα με δημοσιεύματα ρουμάνικων εφημερίδων. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.55-60.

⁶⁶⁸ Προνόησε επίσης την αγορά έξι τσιφλικιών στην περιοχή πέντε χωριών. Τπό την επιστασία του αδελφού του Σπυρίδωνα αγόρασε τα τσιφλίκια Σιμικλί (Πολυνέρι) στα Φάρσαλα, έκτασης 22.000 στρεμμάτων, αξίας 17.400 οθωμανικών λιρών (609.000 δραχμών), το Ορμάν Τσιφλίκ (Δασοχώρι). της επαρχίας Τιρνάβου, εκτάσεως 14.343 οθωμ. στρεμμάτων με το τμήμα Καραούλι του τέως Δήμου Λάρισας έκτασης 3.500 οθωμ. στρεμμάτων αξίας 8.000 οθωμανικών λιρών (280.000 δραχμών), το Μάρκο στην επαρχία Καρδίτσας έκτασης 19.046 οθωμ. στρεμμάτων, τα Καλογρηανά του τέως Δήμου Σιλάνων της ίδιας επαρχίας, αξίας 17.000 οθωμ. λιρών (382.160 δραχμών) τη Γιάννονλη της επαρχίας Τιρνάβου επίσης έκτασης 1.490 οθωμ. στρεμμάτων, αξίας 9.500 οθωμ. λιρών (349.600 δραχμών). Γεωργιτισσιγιάννη Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.87-88.

⁶⁶⁹ Σ. Τριανταφυλλίδης, Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας, Μελέτη περί Μορτής, Αθήνα 1974 (α' έκδοση 1906), σσ.15-16 και Ζερβός Υ.Γ., αρ.256.

⁶⁷⁰ Με στόχο να συμβάλει στη γεωργική εκπαίδευση της Θεσσαλίας το 1908 προσέφερε 100.000 δραχμές στη Γεωργική Εταιρεία για την ίδρυση πρότυπου Αγροκηπίου στα Φάρσαλα - κάτι που έλλειπε από την περιοχή - σε έκταση 300 στρεμμάτων που παραχώρησε ο Δήμος Φαρσάλων. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.88 και της ίδιας Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί..ό.π., σσ.12,17.⁶⁷⁰

⁶⁷¹ Μιχαήλα Αβέρωφ, ό.π., σσ.108,111 και Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σ.25.

«αυθόρμητον της γενναιοδωρίας» του και της «μετριοφροσύνης το αθόρνβον», αναφέρεται στις κινήσεις του μεγάλου ευεργέτη: «Καθ' ας έχω πληροφορίας, ο κ.Αβέρωφ, ένεκα των μεγάλων εν Αιγύπτω συμφερόντων τον, επέστρεψε εκ της πρωτής] εις Αλεξάνδρειαν άμα τω επιτρέψωσι οι περιστάσεις, χωρίς να λάβη τον καιρόν να περάση από την Ελλάδα, όπως επεθύμει, αλλά εν τούτω εξακολουθεί πάντα να μας χορηγή χρήματα δια το Πολυτεχνείον και, αφού τελειώσει η μια εργασία, αρχίζει με άλλην...».⁶⁷² Δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η οικονομική καχεξία, η απουσία οργάνωσης του δημόσιου μηχανισμού, η αστάθεια της πολιτικής ζωής, αλλά και η έλλειψη οικονομικοκοινωνικών κινήτρων πολλές φορές λειτούργησαν αρνητικά στην απόφαση επιστροφής στην πατρίδα ενός ευεργέτη. Χαρακτηριστική η απάντηση του Αβέρωφ, σύμφωνα με βιογράφο του σε πρόσκληση που του έγινε. «Με καλείτε να έλθω στην Ελλάδα. Θα προτιμούσα μάλλον να διορθώνατε μερικά πράγματα. Πρέπει να σταθεροποιήσετε πρώτα την οικονομία σας. Πρέπει να οργανώσετε τον κρατικό σας μηχανισμό. Προβήτε στις μεταρρυθμίσεις αυτές και τότε, ίσως, με τη βοήθεια του Θεού, το πόδι μου να πατήσει την πόλη αυτή, που αποτελεί το μοναδικό και ανεκπλήρωτο ακόμη όνειρο της ζωής μου...».⁶⁷³

Παρά το μέγεθος του ευεργετικού τους έργου, πολλοί δεν επισκέφθηκαν την Ελλάδα, ούτε για να διαπιστώσουν με τα ίδια τους τα μάτια την πορεία και την απήχηση της δωρεάς τους, αν και βέβαια είχαν τη δυνατότητα. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γούδας για το θέμα αυτό: «Αξίόν παρατηρήσεως είναι ότι, καθώς άπαντες σχεδόν οι μεγάλοι ευεργέται της Ελλάδος, καίτοι ερώντες αυτής περιπαθέστατα, ή δεν ηξιώθησαν όμως να ιδωσιν αυτήν ενημερούσαν και βαίνουσιν εις τον προορισμόν της, τηρούντες αυστηρώς την ρήσιν της Γραφής 'μή γνώτω η αριστερά τι ποιεί η δεξιά σου' ή δεν ηθέλησαν ούτε εις τους οφθαλμούς αυτών να παρέξωσι τψ ευχαρίστησιν του να εντρυφήσωσιν εν τη θέα των επιδαψιλευθέντων υπό της δεξιάς των ευεργετημάτων» Συνεχίζει αναφερόμενος στον Αρσάκη που επισκεπτόταν συχνά τις δυτικές μεγαλουπόλεις τονίζοντας ότι δε θέλησε να επισκεφθεί την Ανατολή, «ίνα μη παρέξη και ούτος εις τους οφθαλμούς του την ευχαρίστησιν του να ιδωσιν τα μεγάλα βήματα, δί'ων προάγεται και υπό του Αρσάκειου του η ανάπλασις της Ανατολής δια του γυναικείου φύλου...»⁶⁷⁴ Ο Αρσάκης λοιπόν, γεννημένος στη Χοτάχοβα Κορυτσάς της Ηπείρου, «ουδέποτε όμως επισκεφθείς την Ελλάδα και μακράν του μικρού τούτου κέντρου του Ελληνισμού διαμένων...»,⁶⁷⁵ αποτεινόταν σε φίλους και γνωστούς στην Ελλάδα για την υλοποίηση της «επίγουσας» δωρεάς του στη γυναικεία εκπαίδευση.⁶⁷⁶ Ο Μαρασλής ουδέποτε ήλθε στην Ελλάδα, αν και την ευεργέτησε πολλαπλώς και ποικιλοτρόπως.⁶⁷⁷ «Τον μέγιστον του βίου του πόθον» να επισκεφθεί την Αθήνα τον είχε εκφράσει σε επιστολή του τον Ιούνιο του 1903 προς τη διοργανωτική Επιτροπή της Διεθνούς Εκθέσεως Αθηνών. Η είδηση της έλευσής του είχε τροφοδοτήσει στήλες εφημερίδων. Ποτέ όμως δε συνέβη αυτή, ούτε και η πανηγυρική

⁶⁷¹ ΑΥΕ, Φάκ.1883/Δ60,1 (Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών). Επιστολή προς Χαρ.Τρικούπη, Αθήνα 18 Φεβρουάριου 1883 και Υπόμνημα-(άνευ αριθμού) «Τω κνρίω Γεωργίω Αβέρωφ εν Αλεξάνδρεια».

⁶⁷³ Μιχαήλα Αβέρωφ, ό.π., σ.108.

⁶⁷⁴ Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.25 και Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.421.

⁶⁷⁵ Ό.π., σ.421.

⁶⁷⁶ Είχε αναπτύξει αλληλογραφία με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, τον Νικόλαο Χατζόπουλο. Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.410, Γ.Παπαδημητρίου, Μνήμη Απόστολου Αρσάκη, ό.π., σσ.29-30. Βλ. κεφ Κίνητρα, σ.327.

⁶⁷⁷ Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ό.π., σ.44.

υποδοχή του.⁶⁷⁸ Ο Δημήτριος Βερναρδάκης, σύμφωνα με τον Γούδα, «καίτοι Έλληνα γνησιότατος την τε καταγωγήν και το φρόνημα και ολίγους βεβαίως έχων και μεταξύ των εν Ελλάδι γεννηθέντων τους εφάμιλλους κατά τον πατριωτισμόν και τα αληθώς ελληνικά αισθήματα, δεν εγεννήθη όμως εν Ελλάδι, αλλ' ούτε επάτησε ποτέ τον πόδα, ούτε εις την γην της γεννήσεώς των γονέων αυτού, ούτε εις την δια ποταμών αιμάτων απελευθερωθείαν Ελλάδα».⁶⁷⁹

Ο Αγαθόφρων Νικολόπουλος, πνευματικός οπαδός του διαφωτισμού, βιβλιοθηκάρχος στο Ινστιτούτο της Γαλλίας, προσέφερε την ιδιωτική του βιβλιοθήκη στην Ανδριτσaina, τη γενέτειρα του πατέρα του, την οποία ο ίδιος δε γνώρισε ποτέ, ενώ ονειρευόταν τη δημιουργία ενός ιδρύματος (Ακαδημίας), οικονομικού κέντρου όλης της Πελοποννήσου. Τους 3.696 τίτλους σπάνιων βιβλίων σχεδίαζε να μεταφέρει ο ίδιος στην απελευθερωμένη πατρίδα.⁶⁸⁰ «Συνέστησα», όπως έγραφε σε επιστολή του μετά «πολλών πόνων, ταλαιπωριών και ιδρώτων, Βιβλιοθήκην μεγάλην και αξιολογωτάτην, έχων σκοπόν ίνα έλθω εις Ανδριτζαίαν προς διάδοσιν των ολίγων φώτων, όσα εκτησάμην εν τη πεφωτισμένη Γαλλία, και τελειώσω πλησίον υμών, των αγαθών και φιλομαθών Αρκάδων, ησύχως και ευδαιμόνως το επίλοιπον μέρος της ζωής μου».⁶⁸¹

18. Ανάμειξη στην πολιτική

«Αλλ' ο ευρύς του πατριωτισμός, μη αναγνωρίζων τας πολιτικάς διακρίσεις, εδέχετο πάντα, υφ' Ελλήνων οικουμένον, ως αδιαίρετον της ευποίας του στάδιον».

Από τον επικήδειο Λόγο του Αλεξ. Ρίζου Ραγκαβή, Νέα Πανδώρα 1852, τόμος Γ σσ.453-454.

Αν και η φιλοσοφία του ευεργετισμού δεν επικαλύπτεται από πολιτικές σκοπιμότητες ή από τη λειτουργία και τις ίντριγκες του πολιτικού συστήματος, υπήρξαν αρκετοί ευεργέτες που ασχολήθηκαν με την πολιτική και πολιτικοί που προέβησαν σε γενναϊόδωρες πράξεις. Ένας πολιτικός γίνεται ευεργέτης, όταν η ευεργεσία του δεν είναι παρά συμβολική

⁶⁷⁸ «Αλλ' ελπίζω, ότι ...ίσως κατά το φθινόπωρον, να δυνηθώ να διαθέσω οντω τα κατ' εμέ, ώστε να κατορθώσω να εκπληρωθή και ο μέγιστος τον βίου μου πόθος, της επισκέψεως της ωραίας πρωτενονήσης...». Επιστολή του Απόστολου Αρσάκη της 14 Ιουνίου 1903. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος 1, σσ.511-512.

⁶⁷⁹ Ο.π., σ.158.

⁶⁸⁰ Στην επιστολή του έγραφε χαρακτηριστικά: «Προ τριάκοντα ετών διατρίβων εν Παρισίοις ως φιλόμουσος, και αποβλέπων εις το κοινόν όφελος της Ελλάδος, και ιδιαιτέρως εις το της Ανδριτσαίνης, ένθα εγεννήθη ο αοίδιμος και ενάρτεος πατήρ μου Χατζη-Γεωργάκης Νικολόπουλος Μισιρτζής, επίτροπος του Αγίου Τάφου, αποθανών προ πολλού υπέργηρος εν Σμύρνη, συνέστησα μετά πολλών πόνων, ταλαιπωριών και ιδρώτων, Βιβλιοθήκην μεγάλην και αξιολογωτάτην κατά πάντα, έχων σκοπόν ίνα έλθω εις Ανδριτζαίαν προς διάδοσιν των ολίγων φώτων, όσα εκτησάμην εν τη πεφωτισμένη Γαλλία, και τελειώσω πλησίον υμών, των αγαθών και φιλομαθών Αρκάδων, ησύχως και ευδαιμόνως το επίλοιπον μέρος της ζωής μου...». Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837 «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη, ό.π., σ.4. Το 1840 παραδόθηκαν 46 κιβώτια στο δήμαρχο της Ανδριτσαίνας Ζαρεψόπουλο και τον μετέπειτα Υπουργό Παιδείας, Χ. Χριστόπουλο, για τον εξοπλισμό της. Ο.π.

⁶⁸¹ Επιστολή του Αγαθόφρονα Νικολόπουλου της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837. Ο.π., σ.4. και Ι.Α.ΕΤΕ, ό.π.

Λειτουργία κινούμενη παράλληλα με την ουσία της πολιτικής πρακτικής.⁶⁸² Αλλωστε, το αποτέλεσμα των πράξεών τους δυναμικά υπερίσχυσε της γνησιότητας των κινήτρων, ώστε να θεωρηθούν ευεργέτες της χώρας τους. Με αφιλοκερδή ή μη δώρα ήταν δαψιλείς για τις ευεργεσίες τους και περιφρονείς για τη φήμη τους.

Αν και αυθορμητισμός και καταπίεση αρθρώνονται αμοιβαία, όσον αφορά στην ευεργετική κινητοποίηση ενός πολιτικού προσώπου,⁶⁸³ ο ευεργετισμός αποτελεί έκφραση μιας πολιτικής ανωτερότητας. Οι πολιτικοί δαπανούν ατομικά για συλλογικούς σκοπούς,, που ακόμα κι αν είναι ή φαίνεται πολιτική η σκοπιμότητα των δώρων τους στην πολιτεία, με τα οποία προσπαθούν να αποκτήσουν τη λαϊκή ευγνωμοσύνη για τους ίδιους και τους απογόνους τους, είτε να επιδείξουν με τον τρόπο αυτό την ανωτερότητά τους ως πολιτική τάξη, δεν παύουν οι ευεργεσίες τους να θεραπεύουν ανάγκες του λαού και της χώρας τους.⁶⁸⁴

Η ανίχνευση της πολιτικής τοποθέτησης ή ακόμα περισσότερο της ιδεολογικής ταυτότητας των ευεργετών μέσα από τις διαθήκες αποτελεί δύσκολο, αν όχι αδύνατο εγχείρημα. Θα ήταν εν μέρει δυνατή, αν γνωρίζαμε το περιεχόμενο των βιβλιοθηκών τους, την πλήρη αλληλογραφία τους ή τη συμμετοχή τους σε διάφορα πολιτικά γεγονότα της εποχής που μελετάμε. Από τον ημερήσιο Τύπο ή από άλλα έντυπα μπορούμε να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες ή, όπου είναι δυνατόν, τη γνώση συμμετοχής τους στα πολιτικά δρώμενα του καιρού τους.

Ιδέες και πεποιθήσεις για το δικαίωμα και τον τρόπο του «πολιτεύεσθαι» εκφράζει ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, εκπρόσωπος πολιτικού κόμματος στην επαρχία των Πατρών, ο οποίος έγραφε το 1899 στη διαθήκη του: *«Απέρχομαι με ενφρόσυνον συναίσθημα εν τη συνειδήσει μου, ότι συνετέλεσα εις την ηπιότεραν δράσιν του εν Πάτραις κομματικού ανταγωνισμού και εις την κατεύνασιν του αγρίου άλλοτε οργανισμού, διδάσκων επιμόνωσ και προτρέπων φορτικώς τους φίλους μου να απέχουν εν πάση περιπτώσει και λαμβάνοντες ακόμη αφορμήν από παντός, όπερ ήθελεν εξάψη τα πάθη και ήθελε προκαλέσει εγκλήματα και ταραχάς, θλίψιν βαρυτάτην αισθανόμενος εάν ποτε έβλεπον τας συμβονλάς μου μη τηρουμένας θρησκευτικώς, προς δε και ό,τι συνετέλεσα δια της πολιτείας μου, όπως το πολιτεύεσθαι εν Πάτραις εκλαϊκευθή και κατασταθή προσιτόν εις πάντα νέον θέλοντα και δυνάμενον να πολιτευθή και μη ανήκη εις αποκλειστικόν προνόμιον ουδενός...»*.⁶⁸⁵ Η δημοκρατικότητα και η μετριοπάθεια προβάλλονται από τον ευεργέτη ως αρετές ενός πολίτη, αλλά και ενός πολιτικού.

Πολλοί διετέλεσαν δήμαρχοι επαρχιακών πόλεων ή της πρωτεύουσας. Αναφέρουμε το Νικόλαο Γ ιαγτζή (1791-1873), δήμαρχο της γενέτειράς του Αμφισσας, αλλά και δήμαρχο Ερμούπολης, όπου έζησε και εργάστηκε,⁶⁸⁶ το Δ. Γαλανόπουλο, το 1855 δήμαρχο Τρίπολης,⁶⁸⁷

⁶⁸² Paul Veyne, ό.π., σσ.57,65.

⁶⁸³ Ό.π., σ.104. Οι τιμές των πολιτών προς έναν «εν ζωή» ευεργέτη συχνά τον αφήνουν ευτυχισμένο και «οικονομικά ερειπωμένο». Ό.π., υψομ.142.

⁶⁸⁴ Ό.π., σσ.106,110. Τπό την έννοια αυτή, η εύπορη τάξη δεν παρουσιάζει ενίοτε μόνο κλήση στην πολιτική, αλλά και την ευθύνη για κάθε τι που είναι συλλογικό. Το κύρος των προυχόντων είναι μεγάλο σαν εκείνο του πατέρα. Ο λαός αναμένει την πρωτοβουλία τους, το παράδειγμα, τη συμβολή ή τη βοήθειά τους σε όλα τα πεδία. Ό.π., σ.115.

⁶⁸⁵ Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48 και Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.612.

⁶⁸⁶ ΜΗΚ,Γ 29, σσ.201,1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119. Επίσης βλ. Διαθήκη του Νικολάου Γ ιαγτζή, γεννηθέντος εν Αμφίσση κατά τον Σεπτέμβριο 1796 και αποθανόντος εν Ερμούπολει την 12 Φεβρουάριου 1875, προς τον σκοπόν της συστάσεως σχολείου και Γυμνασίου ιδιοσυντήρητών, Αθήνα 1880 και Χρ,Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.180.

το Δημήτριο Βαφειαδάκη, δήμαρχο της Ερμούπολης,⁶⁸⁸ το Γεώργιο Εμπειρικό (1840-1900), δήμαρχο της Ανδρου το 1899-1900.⁶⁸⁹

Το υψηλό πνευματικό υπόβαθρο ορισμένων από αυτούς θα χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο στην αρένα της πολιτικής για την εθνική πρόοδο και αναβάθμιση του τόπου. Ο Κωνσταντίνος Δόσιος (1810-1871) από τη Βλάστη Μακεδονίας, λόγιος και πολιτευτής, αντισθωνιστής, βουλευτής Μακεδόνων και υπουργός Εκπαίδευσης κατά τη μεσοβασιλεία (1863),⁶⁹⁰ εργάστηκε «αμισθί για μισό αιώνα περίπου και άνευ συμφέροντος για την παρασκευή του πολιτικού και διοικητικού οργανισμού της νεοϊδρύτου πολιτείας».⁶⁹¹ Ο Σπυρίδων Βαλέτας (1779-1844) από την Ίο, Γραμματέας του Αλ.Σούτσου στη Μολδοβλαχία, διετέλεσε Υπουργός Παιδείας στην Ελλάδα επί βασιλείας του Όθωνα.⁶⁹² Ο Θεόδωρος Ρετσίνας, τραπεζίτης και μεγαλέμπορος, υπήρξε δήμαρχος του Πειραιά κατά τις δεκαετίες 1880, 1890 και βουλευτής Αττικής συστρατευόμενος με την παράταξη του Ν. Θεοτόκη. Αναμείχθηκε στα εκπαιδευτικά πράγματα και την ανάπτυξη συλλόγων, σωματείων και ομίλων του Πειραιά.⁶⁹³ Ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός (1858-1924), εφοπλιστής, ιδρυτής του ομώνυμου οίκου, πολιτικός, διδάκτορας πολιτικής οικονομίας, υπήρξε βουλευτής της Ανδρου,⁶⁹⁴ υποστηρικτής της

⁶⁸⁷ Ο. Δ. Γαλανόπουλος «ζήλω φιλομούσω κινούμενος» συμπλήρωσε το απαραίτητο ποσό οικοδομής του Γυμνασίου Τρίπολης. Πράξις ΟΕ' της 19 Ιανουαρίου 1859 του Δημοτικού Συμβουλίου σε συνδυασμό με απόφαση της 19 Δεκεμβρίου 1858 και 30 Ιουλίου 1859. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς, τόμος Β'* [έκδοσις Ενώσεως Τριπολιτών Αττικής], Αθήναι 1976, σ.574.

⁶⁸⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 12, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων 1910. Χρ.Λούκος, *Οικονομικές..ό.π.*, σ.46.

⁶⁸⁹ Υπήρξε ευεργέτης της Φιλαρμονικής Ανδρου. Αυγ. Εμπειρικός, *ό.π.*, σ.95.

⁶⁹⁰ Ο Κωνσταντίνος Δόσιος υπήρξε ιδρυτής της Εταιρείας Φίλων του Λαού. Χατζιώτης, *Εθνικοί Ευεργέτες..ό.π.*, σ.49. Για τις ποικίλες και πλούσιες προσφορές του στους διάφορους τομείς και βαθμίδες εκπαίδευσης βλ. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν...Η Δράσις..ό.π., σ.169, Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης...ό.π.*, σ.35, *Εκατονταετηρίς της Φ.Ε.*, *ό.π.*, σ.347 και ΖΑΒ, τόμος 4, σ.73 και *Κωνσταντίνος Δόσιος, Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, *ό.π.*, σσ.49-59.

⁶⁹¹ *Ο.π.*, σσ.49-59 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν..., *Η Δράσις..ό.π.*, σ.169.

⁶⁹² Σπούδασε θεολογία στην Πάτμο, τη Σίφνο και το Παρίσι και μετέφρασε Ρουσσώ, έγραψε το έργο «Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος...» το 1818. Με το κληροδότημά του συνετέλεσε στη σύσταση και συντήρηση ελληνικού σχολείου στην Ίο, στο οποίο δώρισε και τη βιβλιοθήκη του. ΜΗΚΓ'31, σσ.212 και 1152, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.17. Σημαντική η συνεισφορά του επίσης στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. *Εκατονταετηρίς της Φ.Ε.*, *ό.π.*, σσ.339, 352, Στίνης Ι.Γ., *Η Ίος και το 1821, Σπυρίδων Βαλέτας, Κυκλαδικά θέματα*, (σσ.599-617), έτος Γ', τεύχος 16-17, σ.603 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ.95.

⁶⁹³ Ο Θεόδωρος Ρετσίνας, ιδιοκτήτης επίσης εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας, διετέλεσε δήμαρχος του Πειραιά τις περιόδους 1887-1891 και 1891-1895 και δύο φορές δημοτικός σύμβουλος. Συνδρομές του καταγράφονται στο μουσικό σχολείο του συλλόγου «Μελομένη», σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, στον Όμιλο Ερετών, του οποίου υπήρξε πρόεδρος. Επί της δημαρχίας του ο Δήμος Πειραιά χορήγησε κληροδότημα 112.000 δραχμών ετησίως για υποτροφίες νέων Πειραιωτών. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.212 και Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα*, *Τα Ιστορικά τεύχος 6*, (1986), σ.393.

⁶⁹⁴ Αλλά και ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός του Λεονάρδου (1811-1884) με φιλανθρωπική και εκπαιδευτική προσφορά επίσης διετέλεσε βουλευτής Ανδρου και δήμαρχός της. Είχε πρωτοστατήσει σε αντισθωνική στάση στην Ανδρο την 26 Νοεμβρίου 1862. Διατηρούσε αλευρόμυλο στις Στενές και εργοστάσιο μεταξοσκώληκα. Οικοδόμησε δημοτικό σχολείο στα Λάμυρα της Ανδρου αφήνοντας και κληροδότημα στο Γηροκομείο. Αυγ. Εμπειρικός, *ό.π.*, σ.97.

παράταξης του Θεοτόκη.⁶⁹⁵ Πίστευε στη θεμελιώδη σημασία της γεωργίας και της ναυτιλίας γιχχ την οικονομική ανάπτυξη του τόπου και συνέβαλε στην αναμόρφωση του ναυτιλιακού κώδικα.⁶⁹⁶ Ο Ναπολέων Ζαμπέλης (1814-1896) από Λευκάδα, βουλευτής επίσης, έγινε σημαντικός ευεργέτης της Κέρκυρας με το κληροδοτήμά του, το οποίο, εκτός από το Αρσάκειο και το Ορφανοτροφείο της Κέρκυρας ή άλλα φιλανθρωπικά έργα, ενίσχυσε την προσπάθεια αποξήρανσης των λιμνών Κερκύρας, επείγον και ουσιαστικό έργο για την ευρύτερη ανάπτυξη του νησιού.⁶⁹⁷ Ο Μιχαήλ Μελάς (1833-1897), από ηπειρώτικη οικογένεια, που γεννήθηκε όμως στη Σύρο, έμπορος στη Ρωσία και Μασσαλία, πρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας, έγινε βουλευτής το 1890 και δήμαρχος το 1891.⁶⁹⁸ Ο Ιωάννης Καρτάλης (1842-1908) από την Τσαγκαράδα του Πηλίου έμπορος και ιδιοκτήτης εκκοκκιστηρίου βάμβακος στην Αίγυπτο, υπήρξε βουλευτής, και δήμαρχος Βόλου.⁶⁹⁹ Ο Αλέξανδρος Κασσαβέτης (1871-1932), γιος του Ιωάννη Κασσαβέτη, δικηγόρος, ιδρυτής της Κασσαβετείου Σχολής,⁷⁰⁰ υπήρξε βουλευτής Βόλου, Λάρισας και Αθήνας της Βενιζελικής παράταξης.⁷⁰¹ Όλοι οι παραπάνω λίγο έως πολύ συνδύαζαν το τρίπτυχο: χρήματα, παιδεία, πολιτική θέση, συνιστώσες που ενορχηστρώνουν μία αποδοτικότερη και προσφορότερη εξέλιξη δωρεών και κληροδοτημάτων.⁷⁰²

⁶⁹⁵ Ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός διατέλεσε βουλευτής επί σειρά ετών κατά την περίοδο 1892-1922. Εξελέγη βουλευτής Ανδρου στις εκλογές της 3 Μαΐου 1892, της 16 Απριλίου 1895, της 7 Φεβρουάριου 1899, της 17 Νοεμβρίου 1902, της 20 Φεβρουάριου 1905, της 26 Μαρτίου 1906 και Κυκλάδων στις εκλογές της 8 Αυγούστου 1910 με το κόμμα του Γεωργίου Θεοτόκη και κατά την Γ' Εθνοσυνέλευση της 1 Νοεμβρίου με το κόμμα του Δημ. Γούναρη. Αυγ. Εμπειρικός, ό.π., σ.97.

⁶⁹⁶ Ο νόμος ΓΨΙΖ' για την εμπορική ναυτιλία βελτιωμένος και εκσυγχρονισμένος άρχισε να εφαρμόζεται από το 1910 και ισχύει μέχρι και σήμερα ως «Ναυτιλιακός Κώδικς». Ο νόμος αυτός προώθησε την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας. Στο έργο του «περί της ατμήρους ημών ναυτιλίας» γράφει: «η Ναυτιλία και η Γεωργία είναι οι δυο πόδες επί των οποίων θα στηριχθή η Ελλάς». Α. Εμπειρικός, ό.π., σσ.97-98.

⁶⁹⁷ Κ.Δάφνης, *Ναπολέων Ζαμπέλης*, ό.π., σσ.170-178. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 682, υπσμ.1, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906 (Αποξήρανση λιμνών Κερκύρας). Προσέφερε από το σύνολο των 750.000 δραχμών του κληροδοτήματος στο Αρσάκειο σχολείο της Κέρκυρας 125.000 δραχμές και στο Ορφανοτροφείο της 100.000 δραχμές. Ό.π., ΑΒΕ 6, *Συνεδρίαση Αδελφάτου* της 29 Ιανουαρίου 1906.

⁶⁹⁸ Ήταν πατέρας του Παύλου Μελά και θείος του Βασιλείου Μελά. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν..., *Η Δράσις*, ό.π., σ.154, Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς*, ό.π., σ.10, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.333 και ΜΗ.Φ.Ε., αρ.2170.

⁶⁹⁹ Ιδρυτής της Εμπορικής Σχολής Βόλου και Γυμναστηρίου της. Διαθήκη του Ιωάννη Καρτάλη. ΓΑΚ ΜΑΓΝ, Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδοτήμα του Ιωάννη Καρτάλη, Γ. Πατρίκιος, *Μεγάλοι Ευεργέτες*, ό.π., σσ.28-29, Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες*, ό.π., σσ.55-56 και Χ. Χαρίτος, Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876), ό.π., σσ.214-218.

⁷⁰⁰ Μαζί με τη μητέρα του Ευτέρπη δώρισαν στο ελληνικό δημόσιο το κτήμα 20.000 περίπου στρεμμάτων για την ίδρυση Γεωργικής Σχολής στο Αϊντίν της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος αγόρασε την περιοχή από τους Τούρκους ιδιοκτήτες και διαχειρίστηκε την περιουσία φερόμενος ως Αγγλος υπήκοος. Χ. Χαρίτος, *Κασσαβέτεια Γεωργική*, ό.π., σ.19. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.799-780.

⁷⁰¹ Οι βουλευτικές του περιόδοι ήσαν 1910-1911 και 1912-1915 της περιοχής του Βόλου, 1912-1915 και 1917-1920 της Λάρισας και 1928-1932 της Αθήνας. Ό.π., σ.19, και Καλλιβεράκης, ό.π., σσ.150-153.

⁷⁰² Αναφέρουμε για την προσφορά τους στην παιδεία επίσης, τον Αθανάσιο Μουτσόπουλο από τον Πειραιά, βουλευτή Αττικής, γνωστό για τις εισφορές του στις νυκτερινές Σχολές του Πειραιϊκού συνδέσμου, (Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση* ..ό.π., σ.396), τον Ιωάννη Μπόταση (1839-1924), βουλευτή Σπετσών το 1874 με το κόμμα του Βούλγαρη, ο οποίος συνεργάστηκε στη Ν.Υόρκη με την Εταιρεία βάμβακος Χωρέμη-Μπενάκη, μέλος του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1886 (φιλόλογος, αδελφός του εκεί προξένου. Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.330), τον Κ.Πλατή,

Μερικοί από εκείνους βέβαια που ενεπλάκησαν και με τις υποθέσεις των χωρών που τους φιλοξενούσαν ασχολούμενοι, εκτός των άλλων, και με την πολιτική έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους, επηρέασαν τόσο την ανάπτυξη των ελληνικών παροικιών, όπως είδαμε στην περίπτωση του Μαρασλή,⁷⁰³ όσο και την πρόοδο βασικών τομέων της άλλης χώρας.⁷⁰⁴ Συνήθως, όπου εγκαθίστανται οικονομικά ή διοικητικά, συμβάλλουν στην προαγωγή των πολιτικών οικονομικών ή πολιτιστικών σχέσεων της Ελλάδας με τη χώρα υποδοχής τους. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω,⁷⁰⁵ ο Αρσάκης πολιτεύθηκε στη Βλαχία. Εντάχθηκε στην πολιτική του A.Cuza υπέρ της εθνικής χειραφέτησης και της ένωσης Βλαχίας και Μολδαβίας. Από ιδιαίτερος Γραμματέας «επί των εξωτερικών» του ηγεμόνα της Βλαχίας Γρηγορίου Δ' Γκίκα το 1822 και το 1836 στο πλευρό του αδελφού του Αλεξάνδρου Γκίκα ως «Γραμματεύς της επικρατείας», έφθασε μέχρι το αξίωμα του πρόεδρου υπουργικού Συμβουλίου Παραδουνάβιων Ηγεμονιών το 1862, του πρωθυπουργού της Μολδοβλαχίας το 1860, μετά τη δολοφονία του πρωθυπουργού της, Μπ.Καταρτζή, καθώς και το αξίωμα του προέδρου του υπουργικού Συμβουλίου Παραδουνάβιων Ηγεμονιών το 1862.⁷⁰⁶ Τότε ο ελληνισμός των Παραδουνάβιων περιοχών, όπως και αλλού, υποκαθιστούσε την απύουσα ακόμη εγχώρια αστική τάξη αποτελώντας κινητήρια δύναμη οικονομικής προόδου.⁷⁰⁷

Ο Συγγρός δεν έμεινε αμέτοχος του πολιτικού σταδίου, αν και στην αρχή είχε αρνηθεί προτάσεις που του έγιναν να ασχοληθεί επαγγελματικά με την πολιτική.⁷⁰⁸ Το 1885 εκλέχτηκε βουλευτής Σύρου. Μετά την ήττα του το 1887, όταν κατέβηκε ως ανεξάρτητος βουλευτής Κυκλάδων, την εκλογική περιφέρεια των οποίων δεν είχε επισκεφθεί ποτέ,⁷⁰⁹ κατάφερε να εκλεγεί το 1890-1892 βουλευτής Αττικοβοιωτίας, το 1892-1895 βουλευτής Κυκλάδων και το 1899, λίγο πριν τέλος της ζωής του, εκλέχτηκε πάλι βουλευτής Αττικής. Διατηρούσε ιδιότυπη σχέση με τον Τρικούπη. Ερώτημα εύλογο που αναφέρεται είναι, αν ο Συγγρός «εξαργύρωνε σε ένα βαθμό την κοινωνική του προσφορά και τις ποικίλες ευεργεσίες του με τη θέση τον στη Βουλή».⁷¹⁰

Ο Χαροκόπος αναμείχθηκε με την πολιτική το 1910 σε μία καθοριστική για την ελληνική ιστορία περίοδο,⁷¹¹ ως υποψήφιος του Κόμματος των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου

βουλευτή Σύρου, ο οποίος αφιέρωσε στο Δήμο Ερμούπολης όλες τις βουλευτικές αντιμισθίες του για το Ορφανοτροφείο αρρένων του νησιού, (παραχώρησε το 1/2 των βουλευτικών του μισθών 1856-1859. ΓΑΚ,ΣΤΡ, Πρακτικά Δήμου Ερμούπολης, έγγραφο της 16 Οκτωβρίου 1856), το Βασίλειο Βουδούρη, βουλευτή και υπουργό από την Εύβοια, κληροδότη του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα το 1910, (διαθήκη του Βασιλείου Βουδούρη της 7 Νοεμβρίου 1910 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ Χατζηκώνστα, Λεύκωμα, ό.π., σ.67), το Λάμπρο Νάκο, πολιτικό από τη Λειβαδιά, δια βίου μέλους και ευεργέτη της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας. Δωρεά του Λάμπρου Νάκου της 1 Οκτωβρίου 1842. ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1283.

⁷⁰³ Βλ. παραπάνω, σσ.154,174,230,234.

⁷⁰⁴ Ο ίδιος ο Αρσάκης εισηγήθηκε μεταρρυθμιστικά μέτρα στη γεωργία, καθώς και το μέτρο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.38.

⁷⁰⁵ Βλ. παραπάνω, Ευεργέτες δύο πατρίδων, σ.227 κ.ε.

⁷⁰⁶ Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σσ.14,38 και Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, ό.π.

⁷⁰⁷ Ο.π., σ.38.

⁷⁰⁸ Τσουκαλάς, ό.π., σ.370.

⁷⁰⁹ Εφ. Αιών της 12 Ιανουαρίου 1899.

⁷¹⁰ Χρ.Χατζή Ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σσ.14-15 και Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Δεκεμβρίου 1896 και κωδίκελος της 9 Μαΐου 1897, ό.π.

⁷¹¹ Με το κίνημα του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» στο Γουδί της 14-15 Αυγούστου 1909, ο Βενιζέλος μετά από πρόσκληση του ίδιου του «Συνδέσμου» κατέφθασε το Δεκέμβριο του ίδιου έτους στον Πειραιά, εκλέχτηκε βουλευτής Αττικοβοιωτίας στις εκλογές της 8 Αυγούστου 1910 και στις 6 Οκτωβρίου του ανατέθηκε η πρωθυπουργία από το βασιλιά Γεώργιο Α'. Η ανομοιογενής σύνθεση της Βουλής τον

και εκλέχτηκε βουλευτής Αττικοβοιωτίας, πριν επιδεινωθεί η υγεία του και πεθάνει.⁷¹² Η υποψηφιότητά του, την οποία εισηγήθηκε ο Εμμανουήλ Μπενάκης, ομογενής της Αιγύπτου, συνεργάτης του πρωθυπουργού και Υπουργός του νεοσύστατου υπουργείου Γεωργίας, προβλήθηκε χωρίς να έχει πραγματοποιήσει προεκλογικές περιόδους ή ομιλίες. Αυτές τις είχαν αναλάβει σωματεία και ενώσεις, οι οποίες τον υποστήριζαν και λόγω των επιδόσεών του και του ενδιαφέροντός του για τη γεωργία.⁷¹³ Στις προεκλογικές του εξαγγελίες υποστήριζε ουσιαστικές προτάσεις του προγράμματός του σχετικές με τη γεωργία.⁷¹⁴ Στόχος του αποκλειστικός ήταν η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, εφόσον θεωρούσε ότι η γεωργία αποτελούσε «τα γερά θεμέλια της νέας ζωής τον τόπον».⁷¹⁵ Πίστευε στην αγροτική ιδιοκτησία και για λόγους εθνικής ανάπτυξης υποστηρίζοντας ότι «η ιδέα της ιδιοκτησίας είναι ο αρραβών τον γεωργού μετά της υψηλής ιδέας της πατρίδος, νπέρ της οποίας μίαν ημέραν θα αποθάνη μαχόμενος».⁷¹⁶ Στις δηλώσεις του ο Παναγής Χαροκόπος υπογράμμιζε τον υπερκομματικό χαρακτήρα της υποψηφιότητάς του: «Ας αφήσωμε τας λέξεις κόμματα, κρηφούς εχθρούς, φιλέλληνας και μισέλληνας...Και ας ενωθώ μεν όλοι υπό την ιδέαν της Εργασίας και της Ομονοίας και της εντεύθεν σωτηρίας της πατρίδος».⁷¹⁷

Ενίοτε το στάδιο της ενασχόλησής τους με την πολιτική υποκαθιστούσε η γνωριμία και η προσωπική επαφή με πρόσωπα εξουσίας. Είναι γνωστές οι επαφές του Κοργιαλένιου με την ελληνική βασιλική αυλή, που χρονολογούνται από το 1877 και στις οποίες συνέβαλε το περιβάλλον της ελληνικής πρεσβείας, καθώς και η νοοτροπία της παροικίας του

οδήγησε σε προκήρυξη εκλογών για την ανάδειξη της Β' Αναθεωρητικής Βουλής στις 28 Νοεμβρίου 1910. Βλ. σχετικά Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα 1985 και Αθανάσιος Βερέμης, *Το Στρατιωτικό Κίνημα του 1909*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.258-266. Σ' αυτές τις εκλογές συμμετείχε ανάμεσα σε άλλα κόμματα και το κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, με το οποίο ο Χαροκόπος τάχθηκε χωρίς να έχει μέχρι τότε αναμειχθεί στην ενεργό πολιτική. Εφ. Εστία της 25 Νοεμβρίου 1910, σ.1 και Εφ. Νέον Αστυ της 8 Ιανουαρίου 1900, σ.2.

⁷¹² Εκλέχτηκε τρίτος μετά τον αρχηγό του κόμματος, Ελ. Βενιζέλο και τον Εμμ. Μπενάκη. Εφ. Νέον Αστυ της 30 Νοεμβρίου 1910. Ο θάνατός του επήλθε την 8 Αυγούστου 1911.

⁷¹³ Ο ίδιος ο Χαροκόπος είχε δηλώσει στον Τύπο ότι τα λαϊκά σωματεία και οι συντεχνίες της Αθήνας αποφάσισαν να τον κάμουν υποψήφιο. Το όνομά του θα το δούμε στο ψηφοδέλτιο της «Ενώσεως Γεωπόνων και Γεωργών», της «Ενώσεως των Ελλήνων Σωματείων» (Εφ Αθήναι της 2 Νοεμβρίου 1910, σ.3, της 14 Νοεμβρίου 1910, σ.1, Εφ. Νέον Αστυ, 4 Νοεμβρίου 1910, σσ.5,26 Νοεμβρίου 1910, σ.4) και στο «Λαϊκό Συνδυασμό Φιλελευθέρων» των συντεχνιών Αθηνών και Πειραιώς. (Εφ. Νέον Αστυ, 15 Νοεμβρίου 1910, σ.5, Εφ. Εμπρός, 12 Νοεμβρίου 1910, σ.4). και αργότερα θα τον υποστηρίξει ο «Γεωργικός Σύνδεσμος Λεβαδείας» (Εφ. Εστία της 24 Νοεμβρίου 1910, σ.3 και Εφ. Εμπρός της 25 Νοεμβρίου 1910, σ.4).

⁷¹⁴ Κάποιες από αυτές ήταν η ίδρυση υπουργείου Γεωργίας και Εργασίας, Γεωργικής Τράπεζας, η εκτέλεση υδραυλικών έργων, ο εκσυγχρονισμός των τομέων γεωργίας, κτηνοτροφίας και βιομηχανίας με την παραγωγή πρώτων υλών στη χώρα, τη διενέργεια γεωργικών εκθέσεων, την απονομή παρασήμων σε «προοδευτικούς» γεωργούς ως κίνητρα για την εξέλιξη και κινητοποίηση του ενδιαφέροντος της αγροτικής τάξης και άλλες προτάσεις που διατυπώθηκαν στο Α' Γεωργικό Συνέδριο του Ναυπλίου το 1901 και στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου το 1909 στην Αθήνα. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.110-111.

⁷¹⁵ «Τα γερά θεμέλια της νέας ζωής του τόπου θα τα θέσωμεν με την υποστήριξιν της γεωργίας. Αυτό είναι το γάλα του Κράτους και των ατόμων». Εφ. Εμπρός της 20 Νοεμβρίου 1910, σ.3, Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.107-109 και της ίδιας Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί*, ό.π., σσ.24-25.

⁷¹⁶ Εφ. Νέον Αστυ της 26 Νοεμβρίου 1910, σ.1. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.812 και Κίνητρα, σ.321.

⁷¹⁷ Καταγράφει την τοποθέτησή του στον κωδικερό του της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445, ΑΥΕ., Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.321,380,384-385.

Λονδίνου. Συχνά σχολιάστηκε από τον τύπο της εποχής η φιλική και οικονομική συμπαράστασή του προς το Γεώργιο Α', το διάδοχο Κωνσταντίνο και την περιγίπισσα Αικατερίνη.⁷¹⁸ «Είναι γνωστόν πως ο Κοργιαλένιος συνέδεεν αρρήκτως με τα φιλοπατριωτικά του αισθήματα και τα φιλοβασιλικά. Εξ αδιασείστου πεποιθήσεως εφρόνη ότι κάθε φιλόπατρις πρέπει να είναι και φιλοβασιλικός και διεκήρυξεν επανειλημμένως αυτό».⁷¹⁹

Δεν είναι συμπτωματικό ότι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η πολιτική στάση της αστικής τάξης του εξωτερικού αλλάζει ριζικά. Ενώ μέχρι τότε υποστήριζε τα αγγλόφιλα πολιτικά κόμματα, απρόθυμα για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας⁷²⁰ και οι επεκτατικές επιχειρήσεις της ως το 1900 απέβλεπαν στη διεύρυνση της πολιτιστικής και οικονομικής της εμβέλειας, αυτή τη περίοδο παίρνουν άμεσα πολιτική μορφή. Χωρίς να απεμπολεί τις αγγλόφιλες τάσεις της, δραστηριοποιείται πολιτικά, αφήνεται πια ελεύθερη να προετοιμάσει την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους.⁷²¹ Αυτό γίνεται κυρίως λόγω της αλλαγής της στάσης τόσο της γαλλικής, όσο και της αγγλικής πολιτικής απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία λίγα χρόνια πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους.⁷²²

Η σύνδεση της πολιτικής εξουσίας με τη «διασπαρμένη οικονομική κυριαρχία» προλεγαίνεται από μία γενικότερη τάση ανάπτυξης προσωπικών σχέσεων των ομογενών με τους έλληνες πολιτευτές, που ως τότε κρατούσαν αποστάσεις από την άμεση συμμετοχή τους στον πολιτικό στίβο. Ο Εμμανουήλ Μπενάκης, μέγας ευεργέτης της ελληνικής κοινότητας Αλεξανδρείας και μετέπειτα αργότερα και του ελληνικού κράτους, εγκαθίσταται στην Ελλάδα το 1910, όπου γίνεται υπουργός εμπορίου και βιομηχανίας στην κυβέρνηση του Βενιζέλου.⁷²³

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι επιχορηγήσεις της ομογένειας σε στρατιωτικούς σκοπούς ήταν μικρότερες από τα υπέρογκα ποσά που διοχετεύονταν σε ποικίλους πολιτιστικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς. Η πρώτη άμεση συμβολή του ελληνικού κεφαλαίου σε στρατιωτικές ανάγκες ήταν η συνεισφορά του Αβέρωφ με τη διαθήκη του το 1898 για την αγορά του ομώνυμου θωρηκτού.⁷²⁴ Οι προσφορές σε στρατιωτικές δαπάνες όμως από την καμπή του αιώνα και μετά αυξάνονται Έλληνες κεφαλαιούχοι με την άνοδο του Βενιζέλου καταθέτουν σημαντικά κεφάλαια στις αναγκαιότητες των εθνικών διεκδικήσεων και στηρίζουν οικονομικά τους βαλκανικούς πολέμους.⁷²⁵

⁷¹⁸ Αγγ. Δεμπόνος, *ό.π.*, σσ.213-214.

⁷¹⁹ *Ο.π.*, σ.213 και Εφ. Εστία, αρ.6177 της 20 Απριλίου 1911, σ.4δ.

⁷²⁰ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.366.

⁷²¹ Στην αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού από Γάλλους και Αγγλους οι μεγαλοκεφαλαιούχοι συμμετείχαν οικονομικά. Συναρτούσαν το οικονομικό τους μέλλον με τις εθνικές προσπάθειες. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.367.

⁷²² Ιωάννης Αντωνόπουλος, *Finance et politique en Grece, Les Relations Francohelleniques d.1897-a.1914* [διδασκαλική διατριβή], Πανεπιστήμιο Paris-1, σσ.385-387.

⁷²³ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.369 και Στυλιανού Στ. Στυλιανίδη, *Ο εθνικός Ευεργέτης Εμμανουήλ Μπενάκης και οι προς το Ελληνικόν Έθνος Δωρεαί του, εν Αθήναις 1929*, σσ.30-32.

⁷²⁴ *Daglas Daikin, ό.π.*, σ.370, υπσμ.1. Βλ. κεφ.Ναυτική Εκπαίδευση, σσ.853-854.

⁷²⁵ Ενώ το ανατολικό ζήτημα βαίνει προς τη λύση του, για τους έλληνες κεφαλαιούχους διακυβεύονται τα πάντα. Πολλαπλασιάζονται οι χρηματοδοτήσεις των στρατιωτικών δαπανών. Ολόκληρη η τεράστια οικονομική υποδομή του ελληνικού μεταπρατικού συστήματος τίθεται βαθμιαία στην υπηρεσία των σχεδίων της κρατικής εξουσίας. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.369 και Ιωάννης Αντωνόπουλος, *Εθνική Τράπεζα και Βαλκανικοί πόλεμοι Αθήνα 1993*, [Ε.Α.Ι.Α.], σσ.168-169 και 174. Η αστική τάξη του Λονδίνου ιδιαίτερα μετά το 1912 αρχίζει να διαμορφώνεται σε ομάδα πίεσης για την προώθηση των ελληνικών εθνικών συμφερόντων. Οι αδελφοί Ράλλη, οι εφοπλιστές Σταθάτος, Σκυλίτσης, Σταυρίδης με εμπορικές αυτοκρατορίες μέχρι τα Ινδίες, ενσωματωμένοι πλήρως στην αστική τάξη της

Όπως προαναφέρθηκε, οι ευεργέτες πολιτικοί κατέχουν τη δεύτερη σε αριθμό ευεργεσιών θέση μεταξύ των επαγγελματικών κατηγοριών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αυξημένη παρουσία τους στους τομείς της γεωργικής και γυναικείας εκπαίδευσης και η απουσία τους αντίθετα σε εκείνον της προσχολικής. Η συμμετοχή τους στην ευεργεσία συνολικά, αλλά και κατά τομέα εκπαίδευσης παρουσιάζεται ως εξής:

Συμμετοχή των πολιτικών στην ευεργεσία (1829-1913)		
Τομείς Εκπαίδευσης	Αριθμός Ευεργεσιών	Ποσοστό επί του συνόλου των ευεργετών του τομέα
ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΑ	224	9,98%
ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	70	16%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΔΑΣΚΑΛΩΝ	2	14,81%
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ	0	0,00%
ΙΕΡΑΪΚΗ	3	3,47%
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	28	4%
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	98	16,87%
ΕΠΑΓΓ.ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	3	3,70%
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	4	8,50%
ΤΕΧΝΙΚΗ	1	2,22%
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	6	18,98%
ΕΜΠ ΟΡΟΝΑ ΥΓΙΚΗ	3	8,33%
ΑΘΛΗΤΙΚΗ	3	2,77%
ΠΡΟΣ ΤΟ «ΕΘΝΟΣ»	29	17,47%

Πίνακας 12.

19. Θρησκευτικότητα:

«Le plus grand bonheur pour un home c'est de vivre dans la memoire des homm.es».

Ρήση του Ιωάννη Καποδίστρια επί της εικόνας του «εν Βερολίνο τυηωθείσης». Ι.Βενθύλος, Οργανισμός των Ορφανοτροφείων Αίγινας. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 19, 1829 και Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Β'; σ.251 κ.ε.

Μέσα από τις διαθέκες επίσης μπορούμε να ανιχνεύσουμε φαινόμενα, όπως τη στάση των διαθετών απέναντι στο θάνατο, η οποία δεν υποδηλώνει, άμεσα ή έμμεσα παρά τη στάση τους απέναντι στη ζωή, αν, και πώς φροντίζουν για τη σωτηρία της ψυχής τους, αν στη διάρκεια του χρόνου οι εκδηλώσεις θρησκευτικότητας, ή και άλλες γνώρισαν ποιοτικούς ή ποσοτικούς μετασχηματισμούς και αλλοιώσεις.⁷¹⁶ Σε αρκετά αποκαλυπτικά ή μη

Αγγλίας με τίτλους ευγενείας προσέφεραν το κτίριο της ελληνικής πρεσβείας του Λονδίνου. Τσουκαλάς, ό.π., σ.369.

⁷¹⁶ Οι Philippe Aries και Michel Vovelle έδειξαν πως η μελέτη των παραπάνω φαινομένων αποτελεί ουσιαστική παράμετρο για την κατανόηση των κοινωνιών, στις οποίες εγγράφονται αυτά. Philippe

προσωπικών εκμυστηρεύσεων κείμενα διαθηκών έχουμε την ιστορία ανθρώπων μπροστά στο βήμα του θανάτου.

Ως βάση υποθέσεων για τη στάση τους απέναντι στο θάνατο, τη θρησκευτικότητα τους γενικότερα θεωρήθηκε η αναφορά τους στην τύχη του σώματος ή στα «ψυχικά» τους - μνημόσυνα, Λειτουργίες. Κάποιοι, αντίθετα, δεν επιδιώκουν τον εξευμενισμό του θείου για την τελική κρίση με συγκεκριμένες δωρεές. Μέσα από μία επιχειρούμενη περιπτωσιολογία τεκμηριώνεται η συνύπαρξη παλαιών και νέων τάσεων: θρησκευτικότητα παραδοσιακή και μία άλλη πιο κοσμική.

Σε αστικά κυρίως κέντρα, όπως η Ερμούπολη ή ο Πειραιάς, αλλά και στην παροικία του εξωτερικού, όπου έζησε ο ευεργέτης, ο θάνατος συνιστά κοινωνικό γεγονός ιδιαίτερα προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η είδηση της απώλειας ενός επώνυμου ευεργέτη μεταδίδεται με ταχύτητα και συγκαλείται συμβούλιο του δήμου και των συλλόγων, όπου συμμετείχε ο αποθανών για να εκδοθεί το σχετικό ψήφισμα. Ο τοπικός τύπος δημοσιεύει την αγγελία του θανάτου του, η οποία συνοδεύεται συνήθως από σύντομη ή εκτενή περιγραφή της επικήδειας τελετής και αποτίμηση της ζωής του απελθόντος. Στις διαδικασίες που προηγούνται και ακολουθούν το μοιραίο συμβάν, συμμετέχει εκτός από συγγενικά και γνώριμα πρόσωπα, η γειτονιά, η συνοικία, η ενορία, ενίοτε η πόλη ολόκληρη. Η μεγαλοπρέπεια της κηδείας του Αβέρωφ, λόγου χάρη, με την παρουσία επισήμων, αντιπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας Ελλάδας και Αιγύπτου, πολιτικών πρακτόρων, αξιωματούχων, σωματείων, αδελφοτήτων, συλλόγων καθηγητών και του νοσοκομείου με την τεράστια νεκρώσιμο πομπή, το πλήθος του κόσμου - πέρα από τις τιμητικές εκδηλώσεις που του αποδόθηκαν -⁷²⁷ ήταν αντίστοιχη της απήχησης του έργου ενός μεγάλου ευεργέτη. Παρόμοιες τιμές αποδόθηκαν στον Ιωάννη Δη μητριού από τα Βπ.ώλια Μακεδονίας στην Αίγυπτο και σε πολλούς άλλους.⁷²⁸ Αλλά και ευεργέτες μικρότερης εμβέλειας δέχεται ανάλογες τιμές. Ως αντίβαρο του βιολογικού θανάτου, ο κοινωνικός αυτός θάνατος μέσα

Aries, Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age a nos jours, Paris, Seuil, 1975, του ίδιου 1/ honune devant la mort I. Les Temps de gisants II. La mort ensauvagée, Paris, Seuil, 1977 και Michel Vovelle, Piete baroque et dechristianisation en Provence au XVIIIe siecle, Paris, Seuil, 1978.

⁷²⁷ «Τα ελληνικά καταστήματα παρέμειναν κλειστά, με ανηρτ ημένες μεσίστιες τις σημαίες...εκατοντάδες στεφάνια...τρεις επικήδειοι λόγοι εκφωνήθηκαν...». **Τηλεγράφημα του Έλληνα Προξένου στην Αλεξάνδρεια, Ι. Γρυπάρη, της 23 Ιουλίου 1899. Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ..ό.π., σ.όΟ. Ανακοινώσεις και ψηφίσματα στον τύπο, κατάθεση 116 σταυρών και στεφάνων, προσφωνήσεις, μεταφορά των οστών του στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1908 με το πολεμικό πλοίο «Μιαούλης» (Ραδ.Ραδόπουλου, Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας 1830-1927, σ.56), τιμητική φρουρά, «πολυτελές χρυσοποίκιλτο φέρετρο», εντός του οποίου ετέθη το μολύβδινο φέρετρο με τη σωρό του, ανακοίνωση με το πρόγραμμα της κηδείας, απόφαση ανέγερσης ανδριάντος κλπ. (Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ..ό.π., σσ.38,39) αποτελούσαν κάποια μόνο από τα δείγματα τιμής της κοινότητας και όχι μόνο στη μνήμη του.**

⁷²⁸ «Πάνδημος και μεγαλόπρεπός ανταξία της μεγαλανδρίας εγένετο χθες εν Ραμλίω. Την πρωτοπορείαν της κηδείας κατείχαν οι προξενικοί κλητήρες, όπισθεν των οι μαθηταί Αβερωφείον γυμνασίου και της Τοσιτσαίας Σχολής, δάσκαλοι, ο Μητροπολίτης Θηβαίων Γερμανός κ.α.». **ΑΥΕ, Φάκ.1896/Δ60, έγγραφο 648, Αλεξάνδρεια 21 Φεβρουάριου 1896 (Πολιτικό Πρακτορείο και Γεν. προξενείο στην Αίγυπτο, Αναγγελία της κηδείας του Ιω.Δημητριού). «Η χθεσινή κηδεία του Ιω.Δημητριού», Εφ. Ομόνοια, έτος ΙΣΗ', Αλεξάνδρεια, Τετάρτη 21 Φεβρουάριου/ 4 Μαρτίου 1896 αρ.4.620, σ.1.**

από την πολυμορφία των λειτουργιών της μνήμης επιμηκύνει κατά κάποιο μεταφυσικό τρόπο τη ζωή του θανόντος πέρα από τα όρια του υλικού θανάτου.⁷²⁹

Ένας ικανός αριθμός ευεργετών αναφέρεται στο ζήτημα της κηδείας τους. Οι περισσότεροι υποχρεώνουν, παραγγέλνουν, παρακαλούν, προτρέπουν κάποιους κληρονόμους ή εκτελεστές της διαθήκης να φροντίσουν γι'αυτήν.⁷³⁰ Η θρησκευτική τους πίστη και συμπεριφορά διαφαίνεται στον τρόπο τακτοποίησης των «ψυχικών», της κηδείας, των μνημοσύνων που ζητούν να γίνουν «*υπέρ αναπαύσεως της ψυχής*»,⁷³¹ Στη φράση Υποπροξένου της Βραΐλας το 1854 - που εκτελούσε και το χρέος νομικού προσώπου στη σύνταξη και την κατάθεση των διαθηκών -, διακρίνουμε τη συμπύκνωση ενός πλέγματος θρησκευτικών, ηθικών και εθνικών επιταγών: «*...Συγχρόνως προέτρεψα αυτόν, καθό χριστιανός και μη έχων κληρονόμους να κάμη τα της χριστιανικής θρησκείας οφειλόμενα και τρόπον τινα να αφήση εις τα φιλεκπαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδος, ίνα μνημονεύεται το όνομα αυτού καί τινων λοιπών κληροδοτησάντων την φίλην μας πατρίδα...*».⁷³²

Αντιπροσωπευτικό δείγμα θρησκευτικότητας, η οποία εμφανίζεται στο σχολαστικό ενδιαφέρον του ευεργέτη για την ευλαβή τήρηση των θρησκευτικών του επιθυμιών αποτελεί η διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη.⁷³³ Ο Ριζάρης ζητά από τους εκτελεστές του η τελετή της ταφής του να γίνει με απλό, χριστιανικό τρόπο. Προσδιορίζει την ακριβή τοποθεσία του τάφου του. Την ημέρα του ενταφιασμού του ζητά να χορηγηθούν 1.000 δραχμές σε πτωχές οικογένειες.⁷³⁴ Προσθέτει δε πιο κάτω: «*Παρακαλώ να μνημονεύονται εν αυτώ τα ονόματα ημών Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρηδων μετά των γονέων ημών. Είναι δε καλόν ο της Κατηγήσεως διδάσκαλος να ήναι ιερωμένος, δια να ιεουργή και εν αυτώ τω παρεκκλησίω*».⁷³⁵ Στον κωδিকেλό του ζητώντας να δαπανήσουν οι εκτελεστές 1500 δραχμές για την ανακαίνιση του παρεκκλησιού του Αγίου Γεωργίου παραγγέλλει: «*(να ενταφιαστώ) εντός του νάρθηκας της ίδιας εκκλησίας, εάν εγώ ζων δεν την ανακαινίσω, και μετά τον θάνατον μου να με ενταφιάσουν εκεί*».⁷³⁶

⁷²⁹ Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας..ό.π.*, σσ.197-199 και Νικόλαος Κ. Σπάθης, *Λόγος επικήδειος εις Αδαμάντιον Θ. Μάνιαρην, ένα των ιερολοχιτών, αρχαίον του κράτους υπάλληλον εν πολλαίς θέσεσι, διευθυντήν του εν Σύρω υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης εκφωνηθείς τη 14 Νοεμβρίου 1871, εν τω ναώ της Μεταμορφώσεως, Ερμούπολη 1871, σ.99.*

⁷³⁰ «*Επιθυμώ..*», «*Ορίζω..*», «*Διορίζω..*», «*Η κηδεία μου γενέσθω..*», «*Ο ενταφιασμός μου να γίνη*», «*Παρακαλώ*», είναι φράσεις συνήθεις που χρησιμοποιούνται από τους διαθέτες προκειμένου να αφήσουν την τελευταία τους βούληση στα χέρια των εκτελεστών τους. Διαθήκη της 1 Ιανουαρίου 1840 ΜΗΚ,Γ'207, σ.930, διαθήκη της 2 Ιανουαρίου 1825, ΜΗΚ, σ.59, διαθήκη της 14 Αυγούστου 1875, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.153 και διαθήκη της 12 Ιουνίου 1897, ΜΗΚ,Γ'19, σ.171.

⁷³¹ «*Τα έξοδα της κηδείας μου και τα ψυχικά μου χρέη, ήτοι τα κεκανονισμένα μνημόσυνα, επιθυμώ να γίνωσιν ή τε κηδεία και τα μνημόσυνα με πάσαν ταπεινότητα και οικονομίαν* ». Διαθήκη αρ.8166 του Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895. Χρ.Λούκος, *Οικονομικές..ό.π.*, σ.41.

⁷³² Πρόκειται για το Νικόλαο Μακρή, ο οποίος υποσχέθηκε στον πρόξενο «*ότι θέλει κάμη το χρέος του, αλλ'ότι θέλει μοι στείλη μυστικήν διαθήκην του..*», όπως κι έκαμε την 23 Δεκεμβρίου 1854 «*αβιώσαντος τούτου την 3^η επομένου μηνός*». ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 864, έγγραφο 1350 της 13 Ιανουαρίου 1854, ελληνικό υποπροξενείο Βραΐλας και έγγραφο 898 /7534 της 26 Απριλίου 1851 (υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁷³³ Η τοποθεσία ανέγερσης της Ριζαρείου Σχολής, σύμφωνα με τη βούληση του διαθέτη, ορίστηκε στο δεξιό μέρος του περιβολιού «*κατά το Ανακτόρων*» στην οδό Αμπελοκήπων. Διαθήκη του Γ. Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840, ό.π.

⁷³⁴ Άρθρο 68^ο της διαθήκης του Γ. Ριζάρη, ό.π.

⁷³⁵ Άρθρο 73 της διαθήκης του Γ. Ριζάρη, ό.π. και ΑΥΕ, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 3339 της 7 Μαρτίου 1842.

⁷³⁶ Κωδίκελος του Γ. Ριζάρη της 29 Μαΐου 1841. ΜΗΚ, σ.982.

Ενδειξη συνήθως αυξημένης θρησκευτικότητας αποτελούν οι δωρεές των ευεργετών σε ναούς με την υποχρέωση να τελούνται κατά τακτά χρονικά διαστήματα μνημόσυνα για τη σωτηρία της ψυχής τους. Ο θρησκευτικός ζήλος εντείνεται συνήθως με την ηλικία. Κλονισμός της υγείας, θάνατος προσφιλών προσώπων, ανατροπή μερικές φορές του τρόπου ζωής, εκούσια ή ακούσια κοινωνική αποξένωση, αποτελούν παράγοντες έντασης της ευσέβειας.⁷³⁷ Η ευσέβεια και ταπεινότητα όμως, με την οποία αντικρίζει το τέλος της ζωής του και φαίνεται αμεσότερα στη συγχώρηση που ζητά από οικείους και γνωστούς ή και τη δίνει ο ίδιος σε όποιον τον αδικήσει, εντάσσεται σε μια προθανάτια διευθέτηση συναισθηματικού χρέους και ενοχικών κρίσεων. Ο Αναστάσιος Τσούφλης τελειώνει την διαθήκη του με τα εξής: «*Επί τέλους ζητώ συγχώρησιν παρ' όλων και παρ' εκείνων, ούς εν τη ζωή μου κατά την ανθρωπίνην αδυναμίαν συνέβη οπωσδήποτε να αδικήσω ή να λυπήσω, ως και εγώ εκ ψυχής σιγχωρώ όσους οπωσδήποτε έπταισαν ενώπιον μου. Αμήν*».⁷³⁸

Η απλότητα και παραίτηση από κάθε υλικής μορφής απότιση τιμής προς τον νεκρό τους ήταν επιθυμία πολλών μικρών και μεγάλων ευεργετών: «*Διορίζω...ο ενταφιασμός να γίνη χωρίς πομπήν, μήτε θέλω εις τον τάφον μου να τεθή τι λαμπρόν. Εντούτοις διορίζω τους επιτρόπους μου να διαμοιράσουν ..εις τους φτωχούς της εδώ πολιτείας δίστηλλα τάλληρα πεντακόσια*» ήταν η επιθυμία του Βαρβάκη το 1825.⁷³⁹ Ο Π. Αυγερινός, το 1875 στη διαθήκη του - πέθανε το 1882 - δεν επιθυμεί μουσική και «*γύρους*», αλλά απλή ιερουργία, χωρίς επιτάφιο λόγο και ακολουθούμενη ταφή,⁷⁴⁰ ενώ το 1880 ο Α. Καλός ζητά να ταφεί, αφού «*μετενεχθή εν άκρα σιγή εις το κοιμητήριον άνευ δημοπρασίας, άνευ τελετής στρατιωτικής*»⁷⁴¹ Η απλότητα, ως βασικό χαρακτηριστικό της όλης διαδικασίας των μεταθανάτιων τελετών επισημαίνεται ως μ'ία επιθυμία που συχνά υπογραμμίζεται στις διαθήκες: Ο Ηλίας Κεχαγιάς, από της Αιτωλίας δε θέλει οι μάταιες δαπάνες κατά τη κηδεία του να έλθουν σε αντίθεση με την απλότητα που υπερασπιζόταν σ' όλη του τη ζωή. Αυτή την απλότητα συνιστά και στα παιδιά του.⁷⁴²

«*Η κηδεία μου γενέσθω απλουστάτη' εις μόνος ιερεύς μεθ' ενός διακόνου ας με συνοδεύσωσιν εις τον τάφον. Ουδένα επιθυμώ επικήδειον ή επιτάφιον λόγον ή στέφανον...*» ήταν η βούληση το 1897 του ιατρού Απόστολου Βαφειάδη από τη Μήθυμνα που έζησε στην Κωνσταντινούπολη.⁷⁴³ «*Ο ενταφιασμός μου να γίνη με όλη την απλότητα, ως εις ξένην*

⁷³⁷ Χρ. Λούκος, Οικονομικές, ό.π., σ.56.

⁷³⁸ Διαθήκη του Αναστασίου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

⁷³⁹ Διαθήκη χου Ιω. Βαρβάκη της 2/13 Ιανουαρίου 1825 (Ζάκυνθος). ΜΗΚ, σ.65-67 και ΑΥΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835, έγγραφο 8946, Φάκ.1847/88,1, έγγραφο 2459.

⁷⁴⁰ «*Ο ενταφιασμός να γίνη όσον το δυνατόν ταπεινός, άνευ μουσικής και γύρου εις την αγοράν και πλατείαν, παρά από την οικίαν μου κατευθείαν εις την εκκλησίαν της ενορίας μας, και αφού γένη η δέουσα ακολουθία, άνευ επιταφίου λόγον, απ' εκεί κατ' ευθείαν να με μεταφέρουν εις τον τάφον*». Διαθήκη του Π. Αυγερινού της 14 Αυγούστου 1875. ΖΑΒ, τόμοζι, σ.153. Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ 184. Αλλά και ο Στεφ. Ρήγας ζητά: «*να φροντίσουν οι εκτελεστές της διαθήκης για τα έξοδα της κηδείας μου και τα ψυχικά μου χρέη, ήτοι κεκανονισμένα μνημόσυνα. Επιθυμώ δε να γινώσι ή τε κηδεία και τα μνημόσυνα με πάσαν ταπεινότητα και οικονομίαν*». Διαθήκη του Στεφ. Ρήγα, ό.π.

⁷⁴¹ «*Εντέλλομαι ο νεκρός μου να μετενεχθή εν άκρα σιγή εις το κοιμητήριον άνευ δημοπραξίας, άνευ τελετής στρατιωτικής*». Αρθρο Θ' της διαθήκης της 24 Οκτωβρίου 1880 του Α.Καλού. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

⁷⁴² Διαθήκη Ηλία Κεχαγιά. ΓΑΚ ΑΓΓ,ΑΒΕ 70/1981 φάκελος (Διαθήκες Αδημοσίευτες).

⁷⁴³ Διαθήκη του Απόστολου Βαφειάδη της 12 Ιουνίου 1897. ΜΗΚ,Γ19, σ.171, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., έγγραφο 926 της 3 Ιανουαρίου 1900 και έγγραφο της 4 Ιανουαρίου 1907.

ευρισκόμενος»: έγγραφε ο Πυλαρινός Αιμίλιος το 1900 από το Αργοστόλι/⁷⁴⁴ «*Επιθυμώ η κηδεία μου να γίνη σεμνή και στέφανοι να μη κατατεθώσιν, ως είρηται ανωτέρω, ο νεκρός μου να ενταφιασθή εντός του τάφου της μητρός μου εν τω κοιμητηρίω Αργοστολιού*»: σημειώνει ο Κοργιαλένιος.⁷⁴⁵

Η απλότητα συνδέεται με διαθέσεις συμβολικής υποδήλωσης διαφόρων στάσεων και τοποθετήσεων σε διάφορα θέματα κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Στην περίπτωση του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου από το Πάτερό Καστανοχωρών δε φαίνεται να εξυπηρετεί, παρά την έμμεση δήλωση επάρκειας του αισθήματος ανταμοιβής και αναγνώρισής του ως πολιτικού προσώπου που ευεργέτησε την πόλη: «*Η κηδεία μου επιθυμώ να γίνη απλουστάτη, την απλότητα δε ταύτην υποβοηθεί και ότι δεν φέρω ουδέν, ουδέ το κατώτερον παράσημον*». Την απλότητα αυτή που ο ίδιος με τον τρόπο του υπογραμμίζει δεν αποκλείεται να τη χρησιμοποιεί και ως αφορμή για υπαινιγμό ενός έμμεσου παράπονου προς την πολιτεία.⁷⁴⁶

Η αντικατάσταση μιας πολυέξοδης πολλές φορές πομπής - ανάλογα με την εμβέλεια της φήμης του ως ευεργέτη, της κοινωνικής του καταγωγής και οικονομικής του επιφάνειας - , με πράξεις φιλανθρωπίας εντασσόταν σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο πρακτικής, σύμφωνα με το οποίο η ανάπαυση της ψυχής διευκολυνόταν από πράξεις αγαθοεργίας.⁷⁴⁷

Για πολλούς οι πράξεις αγαθοεργίας στη μνήμη προσφιλών τους προσώπων, που στόχευαν στην ανάπαυση της ψυχής του νεκρού ευεργέτη ήταν θέμα ρεαλιστικής και ανθρωπιστικής αντιμετώπισης της διάθεσης του πλούτου, συνειδητοποίησης της ματαιότητας των δαπανηρών τελετών, είτε εκ πεποιθήσεως, είτε λόγω συγκεκριμένης ψυχολογίας στο ένα βήμα πριν από το θάνατο. Το πνεύμα λιτότητας ακολουθούσε πολλούς μέχρι αυτό το βήμα, αλλά και μετά από αυτό.⁷⁴⁸ Σκοπός αυτής της «μεμετρημένης» επικήδειας δαπάνης ήταν η εξοικονόμηση χρημάτων για τους άπορους συντοπίτες τους: «*Αι προς ταύτα δαπάναι να γίνωνται κατά τρόπον μεμετρημένον, ώστε να απομένουν αρκετά και δια τους άπορους ομοθρήσκους μου..*» είναι η επιθυμία του Μακεδόνα Κωνσταντίνου Βέλλιου το 1835, ο οποίος διέθεσε 3000 φιορίνια για τα τριετή μνημόσυνα του και την κηδεία του.⁷⁴⁹ Η Ρωξάνη Τυπάλδου αφήνει το περίσσειμα των δαπανών κατασκευής μνημείου στους πτωχούς: «*ορίζω να διανεμηθούν εις τους πτωχούς της πόλεως Αθηνών δραχμές 1.000 κατά την εποχήν του θανάτου μου*».⁷⁵⁰ □

⁷⁴⁴ Μυστική διαθήκη του Αιμίλιου Πυλαρινού της 10 Δεκεμβρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'100, σ.497, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.940 και ΠΠΧ, σ.299.

⁷⁴⁵ Άρθρο 48 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου, ό.π.

⁷⁴⁶ Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48 και Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.612.

⁷⁴⁷ Στη λογική αυτή εντασσόταν και το στερεότυπο ερώτημα του συμβολαιογράφου προς το διαθέτη για τυχόν επιθυμία ευεργεσίας εν είδει «ψυχικού». Στη διαθήκη του Βαρβάκη, λόγου χάρη, (στα εισαγωγικά του νοταρίου) σημειώνεται: «*Ερωτησάτον εγώ ο Νοτάριος, αν θέλη τίποτε να διορίση μάλιστα δια την ψυχήν τον, και αυτός μον απεκρίθη ονχί. Οντως μοι επαρακάλεσε και νπεγράφη ο άνωθεν διατακτής και οι ειρημένοι μάρτυρες.*». Διαθήκη στη Ζάκυνθο της 13 Ιανουαρίου 1825 του Ιωάννη Ανδ. Βαρβάκη, ό.π.

⁷⁴⁸ Βλ. παρακάτω «Μετά πόνον» η περιουσία, σσ.197,199.

⁷⁴⁹ Διαθήκη Κωνσταντίνου Βέλλιου της 9 Δεκεμβρίου 1835 (Κεφ.Ε'), ΜΗΚ, σ.1105.

⁷⁵⁰ Διαθήκη της Ρωξάνης Τυπάλδου-Κοζάκη της 20 Μαρτίου 1904. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVIII), Κληροδότημα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη), φάκελος 59, ό.π.

Η πεποίθηση ότι στην ανάπαυση της ψυχής του διαθέτη συντελούν επιμνημόσυνες δεήσεις, η φροντίδα μίας εκκλησίας,⁷⁵¹ οι αγρυπνίες,⁷⁵² οι μικρές ή μεγάλες δωρεές σε εκκλησίες⁷⁵³ είναι συνήθειες μέσα στις διαθήκες.

Ορισμένοι ορίζουν συγκεκριμένη ημερομηνία, τόπο τέλεσης του μνημοσύνου και ιερείς: «να τελούν οι διαχειριστές της κληρονομιάς ετησίως την Κυριακή της Ορθοδοξίας αρχιερατικό μνημόσυνο προς σωτηρίαν της ψυχής μου».⁷⁵⁴ Ο Ευθύμιος Χριστοδούλου ζητά να γίνεται αρχιερατική λειτουργία ετησίως την 4^η Δεκεμβρίου, εορτή του Αγίου Χριστοδούλου, και να συλλειτουργούν πέντε ιερείς «πληρώνων τούτους ο ίδιος εκ των 100 δραχμών...».⁷⁵⁵ «Μένει δε και θα διαμείνει άληκτος η υποχρέωσις της τελέσεως του ετησίου μνημοσύνου υπέρ τον αιιδίμου Ιεράρχου»: είναι η εντολή που δίνεται από τη δημοτική αρχή Σύρου για τον Ανθιμο Κομνηνό, ευεργέτη της ιερατικής εκπαίδευσης,⁷⁵⁶ ενώ σε άλλο έγγραφο παραγγέλλεται να τελείται κάθε χρόνο, την Κυριακή της Ορθοδοξίας «δαπάναις του δήμου» στο Μητροπολιτικό ναό της Μεταμόρφωσης Αρχιερατική λειτουργία «μετά μνημοσύνου», σύμφωνα με την επιθυμία του.⁷⁵⁷

Μερικοί αρκούνται στη μνημόνευση των ονομάτων κάποιων προσφιλών τους προσώπων:⁷⁵⁸ Οι επίτροποι «...υποχρεούνται να εκτελέσωσι κατ' έτος εν μνημόσυνον δια να μνημονεύομαι εγώ και οι γονείς μου, οίτινες εν τέλει βίον μελανοφορήσαντες ωνομάσθησαν Διομήδης και Μακαρία, ωσαύτως και οι επίτροποι Γεώργιος και Παναγιώτης, ως δι' αντών πραχθήσονται τα διατεταγμένα μου» είναι η επιθυμία του ιεροδιάκονου Κλήμη Διαμαντίδη το

⁷⁵¹ Ο Δημήτριος (κατ' άλλους Πέτρος) Βαλσαμάκης ζητά από την κόρη και τη σύζυγό του να φροντίζουν την εκκλησία που ίδρυσε στο όνομα της Αγ. Βαρβάρας στις Πεσάδες και να πληρώνουν τον ιερέα. Άρθρο 14 της διαθήκης του Δη μητριού Βαλσαμάκη της 30 Ιουλίου 1867. ΜΗΚ,Γ 15, σ.149 και ΖΑΒ, τόμος 2, σ.26.

⁷⁵² Να τελούνται «ετησίως τρία μνημόσυνα, και 100 δραχμές (να δίδονται) σε εκκλησία. Να κάμουν οι πατέρες της μονής που ευεργέτησε τέσσερις αγρυπνίες», ήταν η βούληση του πρωθιερέα Αθανασίου Βασιλείου το 1892, πρωθιερέα του Αγ. Σπυριδώνα της κοινότητας Αιγών, Δήμου Αιγείρας, τέως Βλωβοκά Αιγιαλείας. Μυστική διαθήκη της 12 Απριλίου 1892, αρ.6259 του Αθανασίου Βασιλείου. ΜΗΚ,Γ'5, σ.119, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.139.

⁷⁵³ Χαρακτηριστική στάση ενός μεσαίου κληροδότη είναι εκείνη του Κωνσταντίνου Ν. Καλογερογιάννη, ο οποίος θέτει στη Φιλόπτωχο Εταιρεία, όπου άφησε τη διαχείριση όλης της περιουσίας του, την υποχρέωση «να κάμη καθ' εκάστην προηγουμένη Κυριακή της ημέρας τον θανάτου (του) μνημόσυνον υπέρ αναπαύσεως της ψυχής (του), της συζύγου (του) Δεσποίνης και της θνγατρός (του) Αγγελικής, καθ' ο θέλουσι μνημονεύεσθαι και τα (εξής) ονόματα των συγγενών (του)». Παράλληλα κληροδοτεί σε ναό με την υποχρέωσιν να τους μνημονεύει, καθώς και τους γονείς του. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διαφ./2, Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ν. Καλογερογιάννη αρ.13826 της 18 Οκτωβρίου 1907.

⁷⁵⁴ Άρθρο 17 της διαθήκης του Νικολάου Γ ιαγτζή, αρ.12266 της 5 Μαΐου 1873. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201,1129 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119.

⁷⁵⁵ Διαθήκη του Ευθύμιου Χριστοδούλου της 20 Ιουνίου 1846. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος.1, έγγραφο 94/174 και ΠΠΧ, σ.115.

⁷⁵⁶ ΓΑΚ. ΣΤΡ., Κληροδ διάφορα/2, έγγραφο 1200 της 21 Απριλίου 1910 (δήμαρχος Ερμούπολης προς Β. Νομαρχία Κυκλάδων δίνει πληροφορίες για κληροδοτήματα Ανθιμου Κομνηνού, ο οποίος το 1842 κληροδοτεί 10.000 δραχμές για δύο ή τρεις μαθητές υποτρόφους Γυμνασίου).

⁷⁵⁷ ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδοτήματα διάφορα/ 2, έγγραφο 1392 της 9 Μαΐου 1909.

⁷⁵⁸ «Παρακαλώ δε άπαξ του έτους, την ημέρα της Ορθοδοξίας, να γίνεται μνημόσυνον, αρχιερατική λειτουργία, εις την Εκκλησίαν της Μητροπόλεως Ξάνθης και να μνημονεύωνται τα ονόματα των γονέων μου, εμού και της συζύγου μου» επιθυμεί ο Θεόδωρος Ζαλάχας το 1884. Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα από Ξάνθη της 4 Ιανουαρίου 1884. ΖΑΒ, τόμος 5, σ 9.

1851.⁷⁵⁹ Ο Νικόλαος Βαρβαρήςγος το 1888 από τη Θήρα ζητά: «...Να γραφή επί της μαρμαρίνης εξωθύρας το όνομά μου και της γυναικός μου και το όνομα του γυμνασίου, και κατ' έτος, των τριών Ιεραρχών, να γίνεται μνημόσυνο δια την ψυχήν μου και της συζύγου μου Νικολέττας».⁷⁶⁰

Ορίζουν συνήθως επίσημα το ποσό που οι ^{1&LOL} διαθέτουν για την τέλεση κηδείας, μνημόσυνων, «ψυχικών», ενταφιασμού, ακόμη και ανέγερσης ταφικών μνημείων Ο Βασίλειος Σουλήνης αφήνει 200 λίρες οθωμανικές για έξοδα ταφής και «ελέη μετ' αυτήν», 150 λίρες για την ανέγερση μαρμάρινου, «κομψού και απλουστάτου τάφου μετά στήλης επίσης μαρμαρίνης φερούσης επίγραμμα, οίον εγκριθή».⁷⁶¹ Η προσφορά στους πτωχούς διατηρεί την πρώτη μέριμνα των περισσότερων: «Διορίζω να διανεμηθώσι κατά την εκφοράν της κηδείας μου εις τους πτωχούς άρτοι αξίας δραχμών διακοσίων δια την ανασκαφήν του τάφου μου, μνημόσυνα και ελέη να δαπανηθώσι δραχμαί διακόσιοι και τ ρακόσια ι δια τα κόλλυβα μου επί τρία έτη εν Ερμονπόλει»: Είναι η παραγγελία του Ν. Γιαγτζή, που διέτελεσε δήμαρχος Ερμούπολης.⁷⁶² Με λακωνικότητα προσθέτει ο Σεβαστόπουλος: «δια την κηδείαν μου και τον τάφον μου διαθέτω 15 000 χρυσά φράγκα».⁷⁶³ Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος το 1910 ζητά από τη διαχειριστική επιτροπή να μοιράζει 1600 λίρες στεργλίνες κάθε χρόνο «προς ανάμνησιν» του θανόντος υιού του στους πτωχούς της Τσαγκαράδας, της Αλεξανδρείας και της Αθήνας και ανά 300 λίρες: «κατά τας επετείους ημέρας του θανάτου και της εκεί ταφής τον». Δε λησμονεί να ζητήσει, όπως η πλειονότητα των ευεργετών κάνει, την τέλεση ετήσιου μνημόσυνου.⁷⁶⁴

Μία επίσης ευρέως διαδεδομένη πρακτική που ακολουθούσαν πολλοί διαθέτες για τη «σωτηρία της ψυχής» τους ήταν η προίκιση πτωχών κοριτσιών. Ο Νικόλαος Μουστάκας, ιδρυτής πολλών διδαστηρίων στη Λαμία, ζητούσε το 1899, λόγω χάρη, ανά τριετία μνημόσυνο υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του και στο τέλος να διενεργείται κλήρωση 500 δραχμών για την προίκιση «πτωχών αγάμων κορασιών».⁷⁶⁵

Ιδιαίτερες επιθυμίες προερχόμενες από πηγαίο θρησκευτικό συναίσθημα χαρακτηρίζουν ειδικές παραγγελίες τους προς τους απογόνους: «Επιθυμώ η εικών της υπεραγίας Θεοτόκου να ληφθή παρά του κληρονόμου μου και το κανδήλιον αυτής νυχθημερόν εφ' όρου ζωής να ανάπτεται και, ει δυνατό, η υποχρέωσις αυτή και εις τους κληρονόμους τούτου μεταδοθή» έγραφε ο Ιερόθεος Ηλιάδης το 1891.⁷⁶⁶

⁷⁵⁹ Διαθήκη του Κλήμη Διαμαντίδη της 5 Αυγούστου 1851. ΜΗΚ,Γ'80, ΖΑΒ, τόμος 4 σ.60 και ΑΥΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 10170 της 13 Μαΐου 1848, Φάκ.1865/88,1γ, έγγραφο 47 (Συντήρηση ελληνικού σχολείου Βαμβακούς του Δήμου Οινούντος).

⁷⁶⁰ Διαθήκη του Νικολάου Βαρβαρήςγος της 22 Σεπτεμβρίου 1888 (Δικαστική απόφαση Σύρου της 5 Απριλίου 1895). Υπήρξε ιδρυτής του Βαρβαρηγείου ή Πετσιτείου Γυμνασίου Θήρας. ΜΗΚ,Γ 16, σ.159.

⁷⁶¹ Άρθρο 22 της διαθήκης του Βασιλείου Σουλήνη αρ,1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ 120, σ.562.

⁷⁶² Άρθρο 18 της διαθήκης αρ.12266 της 1 Μαΐου 1873 του Νικολάου Γιαγτζή, ό.π.

⁷⁶³ Κωδίκελος της 21 Ιανουαρίου 1903 του Κων. Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), φάκελος 1, και υπφ.2,3. Με παρόμοια λεκτική λιτότητα γράφει ο Αναγνώστης Γαλανόπουλος το 1864: «Αφήνω 2.000 δραχμάς δι' ανέγερσιν και ποίησιν του μνημείου μου». Διαθήκη του Αναγνώστη Γαλανόπουλου της 28 Μαρτίου 1864. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.27.

⁷⁶⁴ Συγκεκριμένα ζητά το ετήσιο μνημόσυνό του να τελείται στο νεκροταφείο των Αθηνών. Διαθήκη της 15 Μαρτίου 1910 του Σοφ. Αχιλλόπουλου. ΜΗΚ, σσ.111-113.

⁷⁶⁵ Διαθήκη του Νικολάου Μουστάκα αρ.23744 της 2 Ιουνίου 1899. ΜΗΚ,Γ'71, σ.367 και Ζερβός, Ύ.Γ., σσ.807,808,821.

⁷⁶⁶ Διαθήκη του Ιερόθεου Ηλιάδη της 9 Ιουνίου 1891. ΓΑΚ ΑΙΤ,ΑΒΕ 70/1981 φάκελος Διαθήκες Αδημοσ. φάκελος Συμβολαιογράφοι Μεσολογγίου και ΑΒΕ 70, ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογραφικά 8, αρ.4913 της 30 Ιουλίου 1891.

Ιδιαίτερες ή ιδιότυπες επιταγές, σχετικές με τις επικήδειες διαδικασίες αντανακλούν τόσο την προσωπικότητα, την κοινωνική εμβέλεια, το πνευματικό και θρησκευτικό υπόβαθρο των διαθετών, όσο και τις αισθητικές τους προτιμήσεις: «Η κηδεία μου θα γίνει άνευ πομπής, εις μόνος ιερεύς, εκείνος ο οποίος είναι και πνευματικός μου, να σιτηνοδέυση αυτήν. Θα του δοθώιν τα αναγκαία προς τον σκοπόν τούτον χρήματα και προσέτι 50 ρούβλια αργυρά... Το φέρετρόν μου θα είνε εκ ξύλου κοινού βεβαμμένον και να σύρηται υπό ενός μόνον ζεύγους ίππων» επιθυμεί ο Ιωάννης Δόμπολης το 1849.⁷⁶⁷ «Επιθυμώ να ενταφιαστώ πλησίον της γυναικός μου εν τω Ρωσικώ νεκροταφείω Wiesbaden. Η κηδεία μου δέον να γίνη κατά τους τύπους της Ελληνικής Εκκλησίας άνευ πολυτελείας, η δε της συζύγου μου κατά τους τύπους της Ευαγγελικής Εκκλησίας... Ως επιτάφιος λίθος δέον να χρησιμεύση η εξ ερυθρού μαρμάρου στήλη, δώρον του βασιλέως της Σουηδίας μεθ' Ελληνικού σταυρού εκ λευκού μαρμάρου...» γράφει ο Ιωάννης Αριστάρχης το 1889.⁷⁶⁸

Από την άλλη, με μέτρο και λογική καθορίζει τις δαπάνες του ο Δημήτριος Δωρίδης το 1866 εκφράζοντας παράλληλα ιδιότυπες προτιμήσεις του, όσον αφορά στον αριθμό και το βαθμό των ιερέων: «Η κηδεία μου να γενή, όπως πρέπει, ουδέ γλίσχρος ουδέ πολυδάπανος θέλω μόνον εννέα ιερείς και ένα Αρχιερέα, να ταφώ εν τω μοναστηρίω του Αγίου Ιωάννου, εις το οποίον επί επτά έτη να δίδηται ετησίως ανά πενήντα φλωρία δια τα μνημόσυνα»,⁷⁶⁹ ενώ ο Σεβαστόπουλος το 1902: «Η τελετή της κηδείας μου έσται αξιοπρεπής και ο τάφος μου ανάλογος, θέλει φέρειν εν επιγραφή το όνομά μου».⁷⁷⁰ Σπάνια γίνεται μνεία για ιδιαίτερα επιβλητική κηδεία στα κείμενα των διαθηκών, ενώ συχνά προβάλλεται η ιδιαιτερότητα σε ιεροτελεστικές προτιμήσεις που αντανακλούν το κοινωνικό οικονομικό ιδεολογικό και πολιτιστικό τους στίγμα.

Παρόλα αυτά, αν εξαιρεθούν οι παράμετροι της ιδιοτυπίας, των προσωπικών προτιμήσεων των διαθετών και της οικονομικής τους επιφάνειας, εμφανίζεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ένα είδος εκκοσμίκευσης του θρησκευτικού συναισθήματος και σταδιακή μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπροστά σε μια νέα θεώρηση του κόσμου, η οποία δεν ακολουθεί τις επιταγές και ερμηνείες του κατεστημένου εκκλησιαστικού τελετουργικού. Οι επιθυμίες τόσο των ίδιων των διαθετών, όσο και η προσπάθεια των συγγενών τους, για τη μέριμνα της μεταθανάτιας κατοικίας του νεκρού, με στόχο την εξασφάλιση της διαιώνισης της ύπαρξής του, μέσω της «ταφικής» μνήμης εμφανίζουν μια μορφή θρησκευτικότητας, η οποία απομακρύνεται από την παραδοσιακή «ορθόδοξη» αντίληψη, κυρίως όσον αφορά στο θέμα της αθανασίας της ψυχής.⁷⁷¹

⁷⁶⁷ Διαθήκη του Ιωάννη Δόμπολη της 4 Φεβρουάριου 1849, ό.π. Αν και μεγάλος ευεργέτης, ιδρυτής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, παραθέτουμε το παράδειγμά του, καθότι η στάση του ευεργέτη απέναντι στο θάνατο δε σχετίζεται με το είδος, τη μορφή ευεργεσίας ή τον τομέα ή τη βαθμίδα εκπαίδευσης.

⁷⁶⁸ Δεν παραλείπει να δώσει επίσης 200 μάρκα ετησίως στην κληρονόμο προς συντήρηση του μνημείου. Άρθρο VI της διαθήκης του Ιω. Αριστάρχη της 5 Ιουλίου 1889 (κωδίκελος 26/5/1896). ΖΑΒ, τόμοζι, σ.120 και ΠΙΧ, τόμος 4, σ.51.

⁷⁶⁹ Διαθήκη του Δημητρίου Δωρίδη της 7 Ιουλίου 1866. ΜΗΚ, σ.30, Ζερβός Τ.Γ., αρ.298, ΑΤΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885 και ΠΙΧ, σ.113.

⁷⁷⁰ Ιδιόχειρη διαθήκη του Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9.

⁷⁷¹ Michel Vovelle, La mort et l' Occident..0.n., σσ.11-12,740.

20. Το...«οριστικό κατάλυμα»

«Εις αυτό το εκπαιδευτικόν κατάστημα θέλω να κατατεθώσιν εν ιδιαιτέρω μνήματι τα οστά μου».

Άρθρο 6 της διαθήκης του Νικολάου Γιαγτζή, αρ.12266 της 1 Μαΐου 1873. ΜΗΚ, Γ'29, σ.201.

Οι επιγραφές στα ταφικά μνημεία σε σύγκριση με τα κληροδοτήματα ή τις δωρεές σε εκκλησίες, φτωχούς και διάφορα ιδρύματα - τίμημα για την «ανάπαιξιν της ψυχής» - μαρτυρούν ότι μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τους περισσότερους είναι όχι τόσο η ψυχή τους, η σωτηρία της οποίας ήταν μέλημα των περισσότερων, όσο η διατήρηση των μεταστάτων στη μνήμη των μεταγενεστέρων. Μύχιος φόβος τους είναι η λήθη των ζώντων για τον εκλιπόντα. Την καταξίωσή τους δεν την αναζητούν σε ένα μεταθανάτιο υπερβατικό χώρο - στην κοινωνία του Χριστού -, αλλά στην κοινωνία, όπου έζησαν. Μία σειρά πρακτικών, από τη συμβολική απεικόνιση της μορφής τους και την εγχάραξη του ονόματός τους, - όπως: «μαρμαρίνη προτομή με κεχαραγμένας τας λέξεις (του ονόματος)», επιθυμία του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου, ή εκείνη του Δημ. Στίνη: («εντός του έτους να τον κατασκευάσουν τον τάφον μου και να έχη και την προτομήν μου»), ο οποίος οριοθετεί και την υλική του αξία: «..και να κάμουν το μνημείον μου, το οποίον θέλω να είνε αξίας 10.000 δραχμών..» -,⁷⁷² μέχρι την αισθητική προβολή του ταφικού τους μνημείου -, όπως της Μαρίας Κασσιμάτη: «ο τάφος αυτός να μείνη αιώνιον κόσμημα του Νεκροταφείου» ή «ευπρεπής, μαρμαρίνος, στερεός και αρκετά καλλιτεχνικός σχεδιασμένος υπό καλού αρχιτέκτονος» του Σοφ.Αχιλλόπουλου -, παραπέμπει σε μία εναγώνια πολλές φορές προσπάθεια διατήρησης, όχι απλά της μνήμης, αλλά της «ευφήμου μνείας». Δε διστάζουν να προβάλουν στα ταφικά μνημεία επίσης την εν ζωή παρουσία τους μέσα από την επαγγελματική, πολιτική, δημόσια ή πατριωτική τους δράση.⁷⁷³

Σε μερικές διαθήκες υπάρχει η έγνοια των διαθετών για την τύχη του σώματος. Η επιθυμία ενταφιασμού πλησίον των προσφιλών του προσώπων είναι συνήθης βούληση,⁷⁷⁴ η οποία γίνεται εντονότερη στην περίπτωση προηγούμενης απώλειας προσφιλούς προσώπου. «Επιθυμώ ο νεκρός μου, ήτοι το λείψανόν μου να ταριχευθή και μεταφερόμενον εις Αθήνας, να ταφή εκεί εις τον οικογενειακόν τάφον πλησίον τον νεκρού υιού μου. εκεί πλησίον μας εν τω αυτώ τάφω επιθυμώ, μετά τον θάνατόν της (είθε πολλά μετ' εμέ έτη) να ταφή η φιλάτη μου σύζυγος»: Είναι η βαθιά επιθυμία του Σοφ. Αχιλλόπουλου το 1910.⁷⁷⁵ Ο αναμενόμενος καθορισμός του ταφικού χώρου βάσει της συναισθηματικής σύνδεσης με τα μέλη της οικογένειάς τους εμφανίζεται στη διάθεση της Ρωξάνη Τυπάλδου: «ορίζω επίσης δια την

⁷⁷¹ Διαθήκη Δημητρίου Στίνη αρ.28551 της 3 Ιανουαρίου 1886. ΜΗΚ,Γ162, σ.734.

⁷⁷³ Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.184.

⁷⁷⁴ Ο Δημήτριος Βαλσαμάκης ζητά να ταφεί στην εκκλησία αυτή, όπου είναι θαμμένοι και οι πρόγονοί του και ο πατέρας του. Άρθρο 14 της διαθήκης της 30 Ιουλίου 1867 του Δημητρίου Βαλσαμάκη, ό.π.

⁷⁷⁵ Άρθρο 23 της διαθήκης της 15 Μαρτίου 1910 του Σοφ. Αχιλλόπουλου. ΜΗΚ, σσ.111-113.

κατασκευήν του μνημείου μου, το οποίον θα γίνη παραπλεύρως και απaráλλακτα με το του μακαρίτου συζύγου...».776

Η σύνδεση με την πόλη, ή το χώρο, όπου έζησε και έδρασε ως δημόσιο πρόσωπο, επιθυμεί να συνεχιστεί και μεταθανάτια, εφόσον ζητά τον ενταφιασμό του σ' αυτόν: Αν και καταγόμενος από την Τήνο, ο Ρήγας δεν κρύβει τη στενή σύνδεσή του με τον τόπο, όπου έζησε, τη Σύρο «εν η από παιδίον εξεπαιδύθη, ηνδρώθη, εγήρασε και θέλ(ει) να ταφ(εί)...».777 Ιδιαίτερα συμβαίνει αυτό, όταν έχει ενασχοληθεί με τα προβλήματα και τους αγώνες των ανθρώπων του τόπου, όπου έδρασε ως πολιτικό πρόσωπο: «..οπουδήποτε κι αν αποθάνω όπως μεταφερθεί ο νεκρός μου εις τας Πάτρας και ενταφιασθή εν τη πόλει ταύτη, όπως και νεκρός ευρίσκωμαι πλησίον του πατραϊκού λαού, ον ευγνωμονώ δια την θερμήν εν τω σταδίω μου υποστήριξίν του. Ο τάφος μου...πλησίον των γονέων μου, ανεψιών...απλή μαρμαρίνη προτομή με κεχαραγμένας τας λέξεις: Αχιλλεύς Γεροκωστόπουλος'».778 Ο Πέτρος Μαρκίδης το 1908 ζητά τη μεταφορά του νεκρού του στην Αμφισσα: «Η προς ενταφιασμό μου εκφορά του νεκρού μου εν τη πατρίδι μου Αμφίσση εντέλλομαι να γίνη απλουστάτη».779

Οι ιδιαίτερες προτιμήσεις που εκφράζουν ορισμένοι στο θέμα της οριστικής κατοικίας τους υποδηλώνουν συναισθηματικές εμμονές σχετιζόμενες με χώρους, όπου έζησαν, και συνδέονται με την προσωπικότητά τους, τη στάση τους απέναντι στην έννοια της ζωής και του θανάτου. «Επιθυμώ, όπως μετά το θάνατό μου αναγνωσθή νεκρώσιμος ακολουθία...από ιερείς Έλληνας Ορθοδόξους, μεταφερθή μετά ταύτα ο νεκρός μου άνευ πομπής και στεφάνου εις το κοιμητήριον του Hotedorf και ενταφιασθή εκεί εις το μνήμα της αγαπητής μου συζύγου Έμμας». σημειώνει στη διαθήκη του ο Θεαγένης Λιβαδάς από το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς στη Βιέννη.780 «Ο νεκρός μου θα ενταφιασθή εν τω προαυλίω μητροπόλεως του αγίου Αθανασίου υπό την σκιάν κληματοφύλλου δράττοντι της πύλης του νάρθηκος της εκκλησίας, τα δε μέχρι του έτους μνημόσυνά μου θα τελεσθώσιν υπό τ αυ εκτελεστών».781

Η πεισματική σχεδόν άρνηση της πλήρους μετά το θάνατο εκμηδένισης της ύπαρξής τους εκφράζεται μέσα από αναρίθμητες παραλλαγές. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο χώρος του εκπαιδευτηρίου, στο οποίο άφησαν το κληροδοτήμά τους, γίνεται για κάποιους η μεταθανάτια κατοικία, δείγμα ίσως της έντονης φροντίδας και συναισθηματικής σύνδεσής τους με το δημιούργημά τους. Στο οικόπεδο του Γυμνασίου που ο ίδιος με το κληροδοτήμά του ίδρυσε και όπου πρότεινε να γίνουν ανασκαφές προς ανεύρεση και φύλαξη των αρχαιοτήτων, θέλησε να δημιουργήσει την τελευταία του κατοικία ο Ν. Γιαγτζής από την

776 Διαθήκη της Ρωξάνης Τυπάλδου-Κοζάκη της 20 Μαρτίου 1904, ό.π.

777 ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα./18 και 9, υπφ.1, Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή. Τράπεζα Αθηνών 1896-1907.

778 Ιδιόχειρη διαθήκη Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899, ό.π.

779 Ιδιόχειρη διαθήκη του Πέτρου Μαρκίδη της 4 Οκτωβρίου 1908. ΜΗΚ,Γ'72, σ.373.

780 ΑΥΕ,Φάκ.1905/ Β60,2 και 64,2, έγγραφο 945 της 30 Απριλίου 1904 («Νομαρχία Κεφαλληνίας» προς ελληνική πρεσβεία Βιέννης), έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουάριου 1904, («Νομαρχία Κεφαλληνίας» προς υπουργείο Εξωτερικών, μετάφραση της Διαθήκης Θεαγένη Λιβαδά, Βιέννη 28 Αυγούστου 1900).

781 Παρόμοια και εύλογη είναι η προτίμηση του Θεοφάνη, Αρχιεπίσκοπου Μαντινείας και Κυνουρίας το 1872 για παραχώρηση τάφου έξω από ιερό εκκλησίας με προσδιορισμό του προσφερόμενου ποσού για το σκοπό αυτό σε 200 δραχμές, όπως και συγκεκριμένων ποσών που προσφέρει για την κηδεία του (600 δραχμές), «για την κατασκευή του τάφου» (1000 δραχμές), για «σαρανταλείτουργα στον κάθε παπά της Τρίπολης», οι οποίοι ήταν συνολικά έντεκα (255 δραχμές). Διαθήκη του Θεοφάνη της 23 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'38, σ.242 (και ιδιόχειρη διαθήκη αρ.377 της 23 Ιανουαρίου 1867).

Αμφισσα.⁷⁸² Παρόμοια επιθυμία, η οποία όμως έμεινε ανεκπλήρωτη, είχε εκφράσει στη διαθήκη του ο Αθανάσιος Δροσίνης, ιδρυτής του «Ορφανοτροφείου κορασίων» στο Μεσολόγγι. Ήθελε στον κήπο του, όπου θα ανεγειρόταν το ίδρυμα και μάλιστα: «εις την...γωνίαν ανατολικοαρκτικώς» η επιτροπή να του ανεγείρει μαρμάρινο μνημείο, όπου και να θέσει τα οστά του «μετά την ανακομιδήν».⁷⁸³ Εύλογη ήταν η επιθυμία του ιερομόναχου και πρώην δάσκαλου Καλλίνικου Παπαδούκα το 1878, του οποίου μοναδικός κληρονόμος ήταν η Ριζάρειος, όπου υπηρέτησε ως οικονόμος, δάσκαλος, και ιερέας. Θέλει να ενταφιαστεί «εις το κατάστημα της σχολής αυτής και να γραφή το όνομά (του) εν τοις ιεροίς διπτύχοις του ναού της, ώστε να μνημονεύηται προς σωτηρίαν της ψυχής (του)»,⁷⁸⁴ παρεμφερή επιθυμία με εκείνη του Πέτρου Στεφανίτση, αρχιάτρου της βασιλικής φάλαγγας το 1861.⁷⁸⁵

Η παραχώρηση από τον ευεργέτη στη νεολαία χώρου διαβίωσης και εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της ζωής της συνεχίζει και με την παραχώρηση της μεταθανάτιας κατοικίας. Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης το 1837 επιθυμεί το ιδιόκτητό του μνημείο στο νεκροταφείο: «ένθα κείται και του μακαρίτου αδελφού μου τα οστά και όπου εγώ επιθυμώ να ενταφιαστώ, να χρησιμεύση και εις όσα των κορασίων αποθάνουσι τυχόν, καθ' όν χρόνον διαιτώνται εις το Ορφανοτροφείον».⁷⁸⁶

Ιδιαίτερης μνείας περίπτωση αποτελεί η παραγγελία του Ευάγγελου Ζάππα το 1860: «Μετά το θάνατό μου, η ταφή να γίνη εις την παρ' εμού κτισμένην εκκλησίαν του Μπροσθενίου εμπροστά του αγίου βήματος από έξω, το δε μνήμα μου να κτισθή με πέτρας και περιφραγμένον με σιδηρά τεθειμένη και μία πλάκα επί του μνήματος, με τα εξής γράμματα. 'Ενθάδε κείται ο αμαρτωλός και δούλος του Θεού κτίτωρ αυτής της εκκλησίας, Ευάγγελος Ζάππας αποθανών το έτος.' καί μετά τέσσαρα έτη να ξεπαραχώσουν τα κόκκαλά μου, και ψάλλουν αυτά κατά την εκκλησιαστικήν τάξιν, και ξαναπαραχώσουν την μεν κεφαλήν μου εις τήν αυλήν ή εμπροστά του καταστήματος των Ολυμπίων εις τās Αθήνας, τα δε οστά μου εις την αυλήν του εν Λαμπόβω σχολείου και θέσουν επ' αυτών των δύο μνημάτων από μίαν πλάκα με τας εξής λέξεις. Εις μεν τās Αθήνας Ένθα κείται η κεφαλή' εις δέ το σχολείον του Λαμπόβου Ένθα κείνται τα οστά' και λοιπά ως άνω λέγω».⁷⁸⁷ Αυτή η πρόβλεψη για την τύχη

⁷⁸² «Εις αυτό το εκπαιδευτικόν κατάστημα θέλω να κατατεθώσιν εν ιδιαιτέρω μνήματι τα οστά μου και να προσαρτηθώσιν αι εννέα εικόνες, τας οποίας έχω εις την οικίαν μου, ήτοι η του Γερμανού, η ιδική μου και αι λοιπαί». Άρθρο 6 της διαθήκης, αρ.12266 της 1 Μαΐου 1873 του Νικολάου Γιαγτζή. Η ιεροτελεστική αυτή διαδικασία συμβαδίζει με τη μέριμνά του για τα αρχαιοελληνικά ευρήματα: «προ της ανεγέρσεως να γίνη ανασκαφή του περιβολίου μου, διότι νπό το έδαφος νήάρχονσιν ελληνικάι αρχαιοτήτες, όσαι δε τοιαύται ενρεθώσι, να καταγραφώσιν ακριβώς και να φυλάττωνται επιμελώς εις επί τούτω δωμάτων εν τω γυμνασίω, η δε δαπάνη δια την ανασκαφήν, μεταφοράν και τοποθέτησιν των αρχαιοτήτων να μη νπερβή τας 10.000 δραχμάς». (Άρθρο 5°). ΜΗΚ, Γ'29, σ.201/1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119.

⁷⁸³ Διαθήκη μυστική του Αθαν. Δροσίνη της 12 Φεβρουάριου 1884. ΓΑΚ.ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος 12.

⁷⁸⁴ Διαθήκη του Καλλίνικου Παπαδούκα αρ.37933 της 9 Ιουνίου 1878. (υποτροφίες για σπουδές στη Ριζάρειο δύο νέων από το Σαμουσακλή Φθιώτιδας). ΜΗΚ,Γ'159, σ.724. Μοναδικός του κληρονόμος η Ριζάρειος, όπου υπηρέτησε ως οικονόμος, ως δάσκαλος, και ως ιερέας.

⁷⁸⁵ Διαθήκη του Πέτρου Στεφανίτση της 30 Μάρτιον 1861. ΜΗΚ,Γ'161, σ.7281 και Νικόλαος Ράδος, (επιμέλεια) εκτελεστής της Ριζαρείου Διαθήκης., Τα κατά την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεώς αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη της Ριζαρείου περιουσίας κατ έγκρισιν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Υπουργείου, Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903, σ.423.

⁷⁸⁶ Δωρεά της 9 Φεβρουάριου 1837, ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων/ 2, Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείον Θηλέων 1904.

⁷⁸⁷ Άρθρο 6° της διαθήκης της 30 Νοεμβρίου 1860 του Ευάγγελου Ζάππα. ΠΠΧ, σ.123, Τσοκόπουλος, Εναγγέλης Ζάππας,..ό.π., σσ.20,27,37.

των οστών του προσλαμβάνει τον συμβολικό μεταθανάτιο χαρακτήρα της μικρής - γενέτειρας - και της μεγάλης πατρίδας ενοποιημένες στο ίδιο αυτό σώμα.⁷⁸⁸

Στα κείμενα των διαθηκών συχνά παρατηρούνται αξιώσεις, αντιφάσεις και άλλες ιδιαιτερότητες. Αξίωση του Νικολάου Ρούσου το 1907: «Εις το μνημείον μου εν τω πρώτω νεκροταφείω Αθηνών δεν επιτρέπω να τεθή άλλος, εκτός εμού και της συζύγου μου..»,⁷⁸⁹ αλλά και της Μαρίας Κασιμάτη το 1886 ήταν στον τάφο του μακαρίτη συζύγου της, Δήμου Γεωργούλα, που με δαπάνες της ανήγειρε, να τοποθετηθεί και το δικό της άγαλμα «εις φυσικόν μέγεθος (ανάστημα)». Αξίωνε επίσης από τον κληρονόμο της τη φροντίδα για την καλή κατάσταση του τάφου, ώστε να αποτελεί «αιώνιον κόσμημα τον Νεκροταφείον» και να μην επιτραπεί σε άλλον να ταφεί εκεί, πλην της ίδιας και του συζύγου της.⁷⁹⁰ Αντιφάσεις: Η ρητή επιθυμία του Κοργιαλένιου το 1910 για μία σεμνή, χωρίς στεφάνους κηδεία, αντιπαρατίθεται στην έμμεση επιθυμία του - το αφήνει στη διάκριση των «Ελλήνων» εκτελεστών του-, για οικοδόμηση ενός πιο ευρύχωρου, μεγαλοπρεπούς μαισωλείου πάνω στον οικογενειακό τάφο, όπου διατηρώντας την επιγραφήν του υπάρχοντος να προσθέσουν το όνομά του. Δεν παραλείπει βέβαια να θέσει περιοριστικά όρια στις δαπάνες.⁷⁹¹

Η μέριμνα για την ανέγερση του τάφου, το αρχιτεκτονικό του σχέδιο και τη διακόσμησή του εμφανίζεται σε κείμενα διαθετών με οικονομική κυρίως ευμάρεια, ικανή να οδηγήσει στην άμεση υλοποίηση της θέλησής τους: «Ορίζω ποσόν δραχμών., μέχρι, πενήντα χιλιάδων δια τον τάφον μου, εννοών να εγερθή ενπρεπής, μαρμάρινος, στερεός και αρκετά καλλιτεχνικώς σχεδιασμένος υπό καλού αρχιτέκτονος τάφος εις το ανήκαν μοι ιδιόκτητον γήπεδον, έξωθεν της θύρας τον νεκροταφείον Αθηνών, αγορασθέν και πληρωθέν..,ίνα είναι αρκετά ενρύχωρος...δυνάμενος να χρησιμεύση ως οικογενειακός..». Είναι η παραγγελία του Σοφ. Αχιλλόπουλου το 1910, ο οποίος φροντίζει για τη μεταθανάτια κατοικία της οικογένειάς του, όπως και για την επίγεια ευμάρεια των μελών της με κληροδοτήματα που αφήνει.⁷⁹²

Ο Χριστόδουλος Ευθυμίου το 1846 παρακαλεί τους επιτρόπους του να μεριμνήσουν, χωρίς να παραλείπει κι αυτός το όριο της δαπάνης, «τα αναγκαία μνημόσυνα» στην κηδεία του, τα σαράντα και τον χρόνο και την αποκομιδή και αποστολή στη γενέτειρά του των οστών του κατά το τρίτο έτος της αποβιώσεώς του.⁷⁹³ Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον πολλές φορές γίνεται η ενασχόληση της κατασκευής του ταφικού μνημείου από τους εκτελεστές της διαθήκης. Διακρίνουμε ένα είδος εμμονών στην επιθανάτια απότιση τιμής μέσα από μια

⁷⁸⁸ Ο.π., σ.23.

⁷⁸⁹ Δωρητήριο του Νικολάου Ρούσου αρ.4318 της 8 Αυγούστου 1907, με το οποίο δώρισε «εν ζωή» στο Δήμο Ανδρου κληροδοτήμα 22.500 δραχμών για εκπαιδευτικές ανάγκες της Βουρκωτής της Ανδρου.

⁷⁹⁰ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779.

⁷⁹¹ Ζητά να μη δαπανηθούν πάνω από 500 λίρες γι αυτό. Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 5 Ιουνίου 1910, ό.π.

⁷⁹² Στο άρθρο 12 του κωδίκου του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 20 Απριλίου 1916 (διαθήκη της 15 Μαρτίου 1910, ΜΗΚ, Γ4, σ.115). ΖΑΒ, τόμος 1, σ.164, Ζερβός, Τ.Γ, αρ.1910.

⁷⁹³ Με σχολαστικές λεπτομέρειες αναφέρεται στο θέμα αυτό: «να έβγουν τα οστά μου από τον τάφον και να σταλώσιν εις την πατρίδα μου, τα Ιωάννινα, και γενομέχης αρχιερατικής λειτουργίας να κατατεθούν τα αυτά οστά μου εις τον εκεί πατρικόν μου τάφον, εις δε το εδώ μνημείον (ενν. την Αθήνα) να βαλθή μάρμαρον με την επιγραφήν τον ονόματός μου και γεννήσεώς μου εις τα 1776 Ιανουαρίου 11 και κοιμήσεώς μου και όλα τα άνωθεν παρακαλώ τους επιτρόπους μου να μην εξοδεύουν περισσότερο από δραχμάς δύο χιλιάδας (2.000)». Ιδιόχειρη διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846. Ο.π.

αλληλογραφία και έγγραφα οικονομικών διευθετήσεων και περιγραφικών λεπτομερειών της ανέγερσης και σμίλευσης της επιταφίου πλάκας με τη φιλοτέχνηση των παραστάσεων.⁷⁹⁴

Η αντιμετώπιση του κοινωνικού τους ρόλου, ο οποίος διαφαίνεται και στον τρόπο διεκδίκησης της αθανασίας συνδεόταν με τα χαρακτηριστικά του τόπου, όπου διαβίωναν και δραστηριοποιούνταν. Ο Ερμουπολίτης, λόγου χάρη, στενά δεμένος με την πόλη του και τις λειτουργίες της,⁷⁹⁵ διαφοροποιείται από τον κάτοικο της Αθήνας, ο οποίος, δεν είχε ακόμα συνειδητοποιήσει ότι ζούσε και λειτουργούσε σ' ένα χώρο που στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έτεινε να συμπυκνώσει τα χαρακτηριστικά του συνόλου, όχι μόνο της ελληνικής επικράτειας, αλλά και του αλύτρωτου ελληνισμού.⁷⁹⁶ Γενικότερα όμως επικρατεί μια άδηλη ισορροπία ανάμεσα σε χαρακτηριστικά του χρόνου και του χώρου, όπου έζησε, και της διαχρονικά υπολανθάνουσας μεταφυσικής αγωνίας, έστω κι αν προετοίμασε ο ίδιος την αναχώρησή του μέσα από την επιβολή μιας προστατευτικής κατάνυξης σύμφωνα με τα ειωθότα, ή μέσα από τη ρήξη κάποιων συμβάσεων. Όπως και να έχει» είναι ορατή πάντα η αντίληψη ότι ο τεθνεώς δε χάνει την υπερφυσική του παρουσία, αλλά επιβιώνει πίσω από το αόρατο παραπέτασμα της μνήμης των επιζώντων.

21. Το «ασφαλές» του κληροδοτήματος

«..Την οποίαν (διαθήκην) κηρύττω αληθή και βεβαίαν, στερεάν, έχουσαν ισχύν αιωνίως μερικώς και δημοσίως».

Διαθήκη του Χρήστου Ι. Αντύπα από Λευκάδα της 13/25 Ιανουαρίου 1845. ΜΗΚ,Γ43, σ.260.

Η ιστορική διαδρομή και η διαρκής παρουσία στο χρόνο πολλών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων οφείλονται στην ορθή σκέψη, τη διορατικότητα, την ευθυκρισία των διαθετών,

⁷⁹⁴ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V) Φάκελος 1, έγγραφο 94/174, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.331, ΠΠΧ, σ.115. Τη φροντίδα των εκτελεστών για την επιμελημένη κατασκευή των ταφικών μνημείων διαπιστώνουμε σε συμβολαιογραφικό έγγραφο του Μαΐου του 1851, όπου ο λιθοξόος Ιάκωβος Μαλακατής υπόσχεται να κατασκευάσει «επιτάφιον πλάκα πρώτον μεγέθους με το ανάλογον πλάτος και πάχος και αντί του σταυρού με τον στέφανον να γλύψη τον απλούν σταυρόν τον εις το σχέδιον ως εις τα άρθρον, δεύτερον εγεν[ε]ι χαραγμένον και μετά τούτον να γλύψη επί της αυτής πλακάς...» ώδε κείται Χριστόδουλος Ευθυμίου εξ Ιωαννίνων της Ηπείρου γεννηθείς το 1776 Ιανουαρίου ένδεκα και τελευτήσας τη 1847 Μαΐου ένδεκα εν Αθήναις', να χρωματίση αυτά μαύρα, εν τω τέλει δε της πλακάς να γλύψη τον θάνατον δια του εμβλήματος ενός κρανίου με δύο οστά». Αναφέρεται στην υποχρέωση του εργολάβου να ολοκληρώσει την εργασία αυτή μέσα σε τριάντα μέρες και να μεταφέρει την πλάκα στο Νεκροταφείο της Αθήνας, «να ανασκάψη θεμέλιον εις βάθος μιας πήχεως τεκτονικής από την επιφάνεια να οικοδομήση με αγκωνάρια πελεκητά ημίσειαν τείχον ύψος, επάνω δε αυτής της οικοδομής να επιθέση την ρηθείσαν πλάκα...». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V) Κληροδότημα Χριστοδούλου Ευθυμίου, φάκελος 1, έγγραφο 14/52 του 1851. Ανάμεσα στους εκτελεστές της διαθήκης του ήταν ο Γεώργιος Σταύρου, Αλέξανδρος Πάλης, ο Λέων Μελάς. Ιδιόχειρη διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846. Ο.π.

⁷⁹⁵ Σύμφωνα με το Χρήστο Λούκο, αν σ' άλλες κοινωνίες και εποχές η «αθανασία» επιδιωκόταν μέσω της δόξας είτε στις τέχνες, είτε στα γράμματα, είτε στα πεδία των μαχών, ο Ερμουπολίτης φαίνεται να επιχειρεί την κοινωνική του επιβίωση μέσα από τη συμμετοχή στα οικονομικά και πολιτικά δρώμενα της πόλης του. Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.104,261.

⁷⁹⁶ Jean Bouvier, Initiation au vocabulaire ό.π., σσ.123-124,141.

αλλά και στην ευσυνειδησία, την εμμονή και την προσαρμοστικότητα των εκτελεστών και των επιτρόπων του κληροδοτήματος.⁷⁹⁷

Σημαντικό ρόλο έπαιζε η σοβαρότητα και η σχολαστικότητα με την οποία φρόντισαν να συνταχθεί η διαθήκη τους. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η φροντίδα και η επιμέλεια σύνταξης της διαθήκης του Γεωργίου Ριζάρη. Όντας ανήσυχος για τη σωστή αποπεράτωση της συγγραφής της, συμβουλευθήκε επιφανείς προσωπικότητες της εποχής του. Η διαθήκη εκπονήθηκε ύστερα από εξαντλητικό διάλογο του διαθέτη με τους συμβούλους του. Το κείμενό της καθρεφτίζει ανάγλυφα την προσωπικότητά του. Στη σύνταξη της διαθήκης τον βοήθησαν ποικιλοτρόπως ο Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Νικόλαος Ιωαννίδης και ο Νεόφυτος Δούκας (1839).⁷⁹⁸ Για την εξασφάλιση της μακροβιότητας της Εκκλησιαστικής Σχολής στην Αθήνα ο Γ. Ριζάρης στη νέα διαθήκη του το 1840 καταγράφει με λεπτομερείς υποδείξεις όλα τα θέματα που αφορούσαν στη συντήρηση, τη λειτουργία και τη διοίκηση της σχολής. Καθορίζει, λόγω χάρη, τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στις πέντε τάξεις. Προσεκτικές είναι οι διατάξεις για την πρόσληψη και τη συντήρηση μαθητών, τον αριθμό, το διορισμό και την αντιμισθία τους ή την υποχρεωτική εκπαίδευση των ιερέων:⁷⁹⁹ «Να κινήσωσι πάντα λίθον δια να ενδώση ο Βασιλεύς», ώστε να διδάσκονται στη σχολή όσοι σκόπευαν «να ενδυθώσιν Ιερωσύνης ένδυμα και να μην είναι δεκτοί εις Ιερωσύνην, ειμή όσοι έχουν τακτικά αποδεικτικά περί της εν αυτή σπουδής των». Αναθέτει στην Κυβέρνηση την εποπτεία της σχολής με την προϋπόθεση της πλήρους αυτοδιοίκησης και αυτονομίας. Η διαθήκη προσέλαβε ισχύ νόμου του Κράτους.⁸⁰⁰ Κατ' αντιδιαστολή με άλλες διαθήκες της εποχής, συντάσσεται με περισσή σχολαστικότητα και προνοητικότητα επί παντός θέματος. Αποτελείται από 155 άρθρα, τα οποία με τρεις άλλες προσθήκες που έκαμε, ανέρχονται σε 171 και καταγράφονται σε 101 σελίδες. Ολοκληρώνεται η διαθήκη με μυστικό κωδίκελο τρεις μέρες πριν από το θάνατό του, την 29 Μαΐου 1841.⁸⁰¹ «Θέλει και διατάσσει ελευθέρως και απαραβιάστως» την υλοποίηση όλων με τον τρόπο που τα έχει συλλάβει, αφήνοντας μόνο κάποια όρια επέμβασης στους εκτελεστές και την Κυβέρνηση.⁸⁰²

Η ιδίοχειρη διαθήκη επίσης του Αβέρωφ, την οποία συνέταξε τέσσερις μήνες πριν πεθάνει, έχει καταγραφεί ως «αριστούργημα νομικής διατύπωσης».⁶⁰³ Δε μας αφήνει

⁷⁹⁷ Η εκτελεστική επιτροπή υποβάλλεται στις ενδιαθίκους διατάξεις και υποχρεώσεις με πρώτο μέλημα την διηνεκή και απαρέγκλιτη εκτέλεση των ευεργετικών διατάξεων. Μοσχόπουλος, Διαθήκες, ό.π.(Εισαγωγή).

⁷⁹⁸ Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης...ό.π., σ.49.

⁷⁹⁹ Άρθρο 78° της διαθήκης του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π., ΑΥΕ, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 13339 της 7 Μαρτίου 1842, ΓΑΚ ΤΕΔΕ, (1833-1848), θυρίδα 79, φάκελος 17, έγγραφο αχρον., ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 20 του 1829, έγγραφο 31 Οκτωβρίου 1829 και Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης...ό.π., σσ.13-23.

⁸⁰⁰ Ό.π., σ.21.

⁸⁰¹ Τη διαθήκη ακολούθησαν τέσσερις κωδίκελοι: της 10 Ιανουαρίου 1840, της 25 Φεβρουαρίου 1840, της 1 Ιουνίου 1840 και 29 Μαΐου 1841. ΜΗΚ,Γ 207, σ.930.

⁸⁰² Τόσο το πνευματικό υπόβαθρο, όσο και ο αριθμός των εκτελεστών είναι εντυπωσιακός. Εκτελεστές του όρισε τους Γ. Γεννάδιο, καθηγητή και Χριστόδουλο Κλονάρη, Πρόεδρο του Αρείου Πάγου από το Ζαγόρι, Μισαήλ Αποστολίδη, καθηγητή Πανεπιστημίου από την Κρήτη, Γεώργιο Σπανιωλάκη, Γενικό Ταμεία, Αθ. Τσίνη και Πέτρο Σκυλίτση, κτηματίες από τη Σμύρνη, Θεόδωρο Ράλλη, έμπορο από τη Χίο, Ιω. Κόνιαρη, κτηματία και Γεώργιο Τησαμενό, διευθυντή της επί των Οικονομικών Γραμματείας από το Ζαγόρι και Φίλιππο Ιωάννου, καθηγητή από τη Θεσσαλία. Διαθήκη του Γ. Ριζάρη, ό.π.

⁸⁰³ Στρατής Τσίρκας, ό.π., σσ.379-380 και Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ...ό.π., σ.42.

αδιάφορους η εκτίμηση του αιγυπτιώτη Λογοτέχνη, Στρατή Τσίρκα, αναφορικά με τη διαθήκη του Αβέρωφ: «Αδिका θυμίζεις στον εαυτό σου πως δεν είναι παρά ένα νομικό έγγραφο κάποιου βαθύπλουτου ομογενή, που άκληρος στα ογδόντα χρόνια του κάθεται και μοιράζει τα υπάρχοντά του, γιατί ξέρει πως από στιγμή σε στιγμή θα τον βρει πια ο θάνατος. Πού στήριζε την αισιοδοξία τον; Μήπως ήθελε με το παράδειγμά του να διδάξει την αμετακίνητη εμμονή στην εκτέλεση του χρέους ως τις ύστατες συνέπειές τον, Η λιτότητα, το ακριβοδίκαιο, η συναίσθηση της ευθύνης, οι σοφές προβλέψεις και η πατριωτική πίστη του σ' αφήνουν έκπληκτο...Όταν αναλογίζεται κανείς ότι γραφόταν μέσα σε κλίμα ξεπεσμού,⁸⁰⁴ δεν μπορείς να μην τη θαυμάσεις...».⁹⁰⁵

Ο προορισμός των διαφόρων οικονομικών ενισχύσεων ή κληροδοσιών είναι συνήθως ένας εν λειτουργία μηχανισμός, όπως ένας δήμος, ένα ευαγές ίδρυμα της πόλης, ένα σχολείο, το οποίο θεωρητικά τουλάχιστον διαθέτει τα εχέγγυα για να αξιοποιήσει τα χρηματικά κεφάλαια που του αφήνονται. Χορηγούνται απευθείας σε φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης,⁸⁰⁶ νομικά πρόσωπα κοινωφελούς σκοπού, υπουργεία,⁸⁰⁷ ενώσεις προσώπων ή φυσικά πρόσωπα. Πρόκειται για τον απλούστερο, αλλά και τον επισφαλέστερο τρόπο εξασφάλισης του ευεργετήματος, εφόσον έτσι υπάρχει ο κίνδυνος, είτε να εφαρμοστούν εν μέρει οι επιταγές του⁸⁰⁸ ή και σε ορισμένες περιπτώσεις να καταστρατηγηθεί εντελώς η βούλησή του και να κατασπαταληθεί το κληροδοτήμα του.⁸⁰⁹

Στις περισσότερες περιπτώσεις χρηματικά ποσά που αφήνονται ονοματίζονται υπέρ συγκεκριμένου εκπαιδευτικού σκοπού και τομέα εκπαίδευσης. Συχνά όμως δε χαρακτηρίζονται και προορίζονται υπέρ ενός γενικού εκπαιδευτικού σκοπού, όπως: «εις τα αγαθοεργά καταστήματα...», «εις τα φιλανθρωπικά καταστήματα...» ή «εις τα δημόσια καταστήματα...». Η αναφορά στο Έθνος ως προορισμό της δωρεάς, των καταστατικών σκοπών του κληροδόχου ή δωρεοδόχου φορέα είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς πολλών ευεργετών σε ποσοστό 8,68%.⁸¹⁰ Οι φράσεις: «...όπως διαθέσητε αυτά, όπου ένεστι καταλληλότερον υπέρ των αναγκών της πατρίδος»,⁸¹¹ ή «λυσιτελέστερον...»

⁸⁰⁴ Γίνονταν διώξεις εναντίον των Ελλήνων. Οι ταραχές με την επανάσταση Αραμπί το 1882 προκάλεσε τη φυγή χιλιάδων Ελλήνων. Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός..ό.π., σσ.461-462.

⁸⁰⁵ Στρατής Τσίρκα, ό.π., σσ.374-386.

⁸⁰⁶ «...Δ ωρείται εις την κοινότητα ταύ την δια δωρεάς εν ζωή στερεάς και αμετακλήτου δραχμάς μετρητάς 3.000...». Δωρεά εν ζωή της Μαρίας Ιωάννου Γανωτή, αρ.44290 της 9 Μαρτίου 1911. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.38 και ΜΗΚ,Γ'23, σ.180.

⁸⁰⁷ Ο Ιωάννης Ρώμας εναποθέτει στην πρωτοβουλία του υπουργείου Παιδείας την επιλογή εκπαιδευτικού καταστήματος για τη διάθεση της δωρεάς του. ΑΤΕ, Φάκ.1848/88,1 έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848, υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών (επιστολή Ιω. Ρώμα της 2 Ιουνίου 1848 από Ιάσιο προς το «Βασιλικό επί των εξωτερικών σχέσεων και τον Βασιλικού Οίκον Υπουργείο»).

⁸⁰⁸ Περίπτωση κληροδοτήματος της Σοφίας Νήρω. ΜΗΚ,Γ', σ.422 και ΑΤΕ, Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 1424 Ν. Κόρινθος τη 5 Μαΐου 1889. Βλ. παρακάτω, Η Τύχη των κληροδοτημάτων, σ.290.

⁸⁰⁹ Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Ηλίας Τουμασάτος, Επτανησιακά κληροδοτήματα: Συμβολή στην ιστορικότητα του επτανησιακού ευεργετισμού (Σκέψεις από ένα πρόδρομο συνέδριο στην Κεφαλονιά, 2004). Βλ παρακάτω;, Η Τύχη Κληροδοτημάτων, σ.285.

⁸¹⁰ Από 169 ευεργέτες που αφιερώνουν γενικά στο Έθνος το 68,63% είναι ευεργέτες του εξωτερικού, 14,10% του εσωτερικού, 9,62% από τον αλύτρωτο χώρο και 2,80% φιλέλληνες. Βλ. και Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1.

⁸¹¹ Σε επιστολή του το 1852 ο Ιω. Ρώμας σημείωνε: «Το 1808 ελθών εις Ιάσιον.,,επιθυμώ να δώσω εις την φίλην πατρίδα Ελλάδα δείγμα της φιλογενείας μου και σνντελέσω καγώ, όσον δύναμαι εις την ανάπτνξιν και ευημερίαν αυτής, απεφάσισα να κάμω προσφοράν τινά 650 δραχμών...όπως διαθέσητε

ή «να τα εξοδεύσουν όπου δι' αυτό κριθή εύλογον παρά των..διευθυντών του (φιλεκπαιδευτικού καταστήματος)»⁸¹² ή «προσφέρων εις την πατρίδα μου τον πατριωτικόν φόρον μου...παρακαλώ το Βασιλικό Υπουργείο να προσδιορίσει το δημόσιο κατάστημα, το οποίο κρίνει ωφελιμότερο εις την πατρίδα»,⁸¹³ που απευθύνονται σε πρόσωπα με δημόσια αξιώματα, υπουργούς, προέδρους διαφόρων φορέων, ακόμα και μέλη βασιλικής οικογενείας, ταυτίζονται με μία ευρύτερη πατριωτική νοοτροπία, η οποία τους διακρίνει σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Τελικά το μεγαλύτερο μέρος των δωρεών αυτών κατευθύνεται εμμέσως στην ενίσχυση της παιδείας.⁸¹⁴

Ο ρόλος των εκτελεστικών επιτροπών, όσον αφορά στη βιωσιμότητα του κληροδοτήματος και στην επακριβή ή κατά προσέγγιση υλοποίηση της βούλησης του διαθέτη είναι σημαντικός. Ιδιαίτερα, όταν έχουμε να κάνουμε με αξιοποίηση του κληροδοτήματος σε μακρύτερη χρονική διάρκεια, όπως στις περιπτώσεις υποτροφιών, τροφεία μαθητών ή μισθοδοσία εκπαιδευτικών, οι επιτροπές αναλαμβάνουν μία υποχρέωση διαρκείας, η οποία βεβαίως αποκτά και μεγαλύτερη απήχηση. Εκτός από τη φροντίδα της διατήρησης του κληροδοτήματος, έχουν την ευθύνη της σωστής και κατάλληλης περιοδικής διαχείρισης του προϊόντος του κεφαλαίου, ώστε να υλοποιηθούν στο έπακρο οι όροι του διαθέτη μέσα από τον τρόπο λειτουργίας των υπεύθυνων επιτροπών.⁸¹⁵ Η εκ των προτέρων αναγνώριση του δύσκολου έργου της διαχειριστικής επιτροπής από το διαθέτη επισημαίνεται και αναγνωρίζεται στις διαθήκες: «Εκφράζω την ευγνωμοσύνην μου προς τους ειρημένους εκτελεστάς δια τους κόπους ους θα λάβουν, ων βέβαιος ότι ευχαρίστως θέλουν υποστή το βάρος τούτο προκειμένου περί εθνικού μάλλον σκοπού».⁸¹⁶

Η ικανότητα ευελιξίας, άμεσης ενεργοποίησης, αποφυγής αντιπαραθέσεων και ιδιοτελών επιδιώξεων των επιτροπών αποτέλεσαν βασικές συνισταμένες της βιωσιμότητας των κληροδοτημάτων.⁸¹⁷ Η επίδοση των επιτροπών στη διαχείριση των κεφαλαίων και η

αυτά, όπου ένεστι καταλληλότερον υπέρ των αναγκών της πατρίδος.» ΑΤΕ, Φάκ.1852, έγγραφο αρ.1419 της 28 Μαρτίου 1852 (Επιστολή Ρώμα).

⁸¹²: «Να στείλουν...2.000 γρόσια εις τους Διευθυντάς του εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικού καταστήματος». Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεόδωρου Βαρζέλη της 12 Μαΐου 1848. ΖΑΒ, τόμος 2, σ.47.

⁸¹³ ΑΤΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Επιστολή του Ιωάννη Κ. Ρώμα, ό.π.

⁸¹⁴ Βλ. παραπάνω, Γεωγραφική κατεύθυνση της ενεργείας, σσ.151,159,160.

⁸¹⁵ Συνθετότερη είναι η περίπτωση της απόκτησης ενός διαρκούς κοινωνικού ρόλου με την ανάληψη ίδρυσης και διοίκησης ενός νέου εκπαιδευτικού θεσμού. «Πρόκειται για τη δυσκολότερη αποστολή, καθότι οι επιτροπές δε διαχειρίζονται και προστατεύουν μόνο το κεφαλαίο, αλλά και τη διοίκηση ενός νέου φορέα, τις δομές του οποίου οι ίδιες πρέπει να καταρτίσουν σύμφωνα με οδηγίες του διαθέτη, ώστε ο νέος φορέας να καταστεί βιώσιμος και λειτουργικός». Οι δυσχέρειες που συνήθως προέρχονται από ένα πλέγμα υποχρεώσεων, όπως εκείνη της ανάληψης οικονομικής ενίσχυσης της συντήρησης της υποδομής, «εφόσον πρόκειται για έναν οργανισμό με κτιριακές εγκαταστάσεις, εξοπλισμό, διδακτικό και άλλο προσωπικό, σταθερά λειτουργικά έξοδα, χωρίς προοπτικές κέρδους στην πλειονότητα των περιπτώσεων με πεπερασμένα κεφάλαια, τα οποία πρέπει να επενδύονται ή να ενισχύονται από άλλες πηγές». Πολλές φορές επιφορτίζονται με ένα ρόλο διαρκέστερο με μεγαλύτερη κοινωνική απήχηση, όπως στην περίπτωση επιλογής υποψηφίων υποτρόφων. Ο ρόλος γίνεται πολύπλοκότερος με τη διαδικασία επιλογής της καταλληλότερης διαχείρισης του προϊόντος του κεφαλαίου για την εξασφάλιση και διαιώνιση του κληροδοτήματος. Γ. Μοσχόπουλος, Ηλ. Τουμασάτος, ό.π.

⁸¹⁶ Διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα της 4 Ιανουαρίου 1884. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.9 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν, Η Δράσις, ό.π., σ.172.

⁸¹⁷ Υπογραμμίζουμε ενδεικτικά τις ευσυνειδητές προσπάθειες του Ιωάννη Βόζου για τη σύναξη και την αποστολή στην Ελλάδα του κληροδοτήματος του Βαρβάκη, {ΑΤΕ, Φάκ.1852/88,1, έγγραφο 266 της 19

συμβολή τους στη λειτουργία ενός θεσμού - ιδρύματος, αθλοθεσίας, υποτροφίες - ποικίλει κατά περίπτωση. Συνδέεται άμεσα με την ιδιοσυγκρασία, τη σύνθεση των μελών της, η οποία αργά ή γρήγορα διαφοροποιούνταν από αστάθμητους, εξωγενείς ή ενδεχόμενους παράγοντες (θάνατος ή αποχώρηση για σοβαρό λόγο κάποιου μέλους).

Οι περισσότεροι μεγάλοι ευεργέτες διακρίνονταν από πρακτικό πνεύμα στη σύνταξη των δημόσιων ή ιδιωτικών έγγραφων και διαθηκών θέτοντας αυστηρές ρήτρες για τη λογική - «λελογισμένη» - και έντιμη χρήση των διατιθέμενων ποσών προορισμένων για την εκπλήρωση των μοναδικών για την προαγωγή της παιδείας σκοπών τους.⁸¹⁸ Το νομικό έγγραφο - συμβόλαιο, διαθήκη, δωρητήριο έγγραφο - αποτελούσε για πολλούς «ασφαλές περιτείχισμα εναντίον πόσης ενδεχομένης προσβολής εις το μέλλον».⁸¹⁹ Δε διέθεταν αβασάνιστα την περιουσία τους. Στηρίζονταν στη δυνατή που μπορούσαν να έχουν βεβαιότητα της επωφελούς αξιοποίησής της.⁸²⁰

Η πειστικότητα και το κύρος επιφανών ατόμων αποτελούσε μια πηγή εφησυχασμού για τους περισσότερους γνωστούς εθνικούς ευεργέτες.⁸²¹ Η αναφορά του Νικολάου Ζωσιμά προς τον Καποδίστρια: «εκλαμπρότατε Κόμη (ενν.Καποδίστρια)...ανατίθεται εις την νμετέραν καλοκαγαθίαν και την υπ' αυτής διεπομένην ελληνικήν πολιτείαν την μέριμναν και κακοδαιμονίαν της συνάξεως των ειρημένων χρημάτων μετά του δεδουλευμένου αυτών τόκου», αποτελεί αντιπροσωπευτική τακτική πολλών ευεργετών.⁸²² Η πρακτική αυτή, σταθερή στο χρόνο, υπάρχει και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο Αναστάσιος Κουταβάς κληροδοτεί την περιουσία του και «την δίδει άπαξ δια παντός» στον Ελευθέριον Βενιζέλον με

Ιανουαρίου 185 (προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Παιδείας), Φάκ.1859/88,1, έγγραφο 2915 της 20 Αυγούστου 1847, (Επιστολή του Λουκά Σκαραμαγκά από Οδησό προς υπουργείο Παιδείας), Φάκ.1860,88,1, έγγραφο 130 της 4 Ιουνίου 1860, (ελληνική πρεσβεία Πετρούπολης προς υπουργείο Εξωτερικών)} και την ενεργοποίηση των Γεωργίου Σταύρου, Αντωνίου Κομιζόπουλου και Μιχαήλ Σταμέρφω για την κατάλληλη χρησιμοποίηση του κληροδοτήματος Γεωργίου Χατζηκώνστα (Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ.27, (VI), Κληροδοτήμα Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, φάκελος 16: Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία κλπ., υπφ.6, έγγραφο 446 και ΑΤΕ, Φάκ.1844/88,1, έγγραφο 379 της 15 Απριλίου 1852).

⁸¹⁸ «Το κεφάλαιον των δραχμών διακοσίων χιλιάδων, να μένη εσαεί περιουσία του Παρθεναγωγείου ανέπαφος, εξησφαλισμένη εις μετοχάς της Εθνικής...». Όρος ζ' του δωρητηρίου συμβολαίου αρ.8163 της 14 Ιουλίου 1867 μεταξύ του Αρσάκη και της Φ.Ε. Στον η' όρο προχωρεί σε υποδείξεις που αφορούν στη χρησιμοποίηση των τόκων του κληροδοτηθέντος κεφαλαίου. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.65. ΜΗΚ,Γ'204, σ.892. Ο Ιω. Βαρβάκης το 1825 δεν επαφίεται στην πρόθεση και την υποκειμενική εκτίμηση της διάθεσης του κληροδοτήματος των 150.000 δραχμών, αλλά καθορίζει επακριβώς τη χρήση συγκεκριμένων ποσών από το τμήμα των 150.000 ρουβλίων, «..εξ ων οι 100.000 ρούβλια στην οικοδομή, οι 40.000 για βιβλία και όργανα και 10.000 για άλλα αναγκαία». Τα υπόλοιπα 550.000 ρούβλια όρισε να κατατεθούν σε οποιαδήποτε τράπεζα, οι τόκοι των οποίων να διατεθούν στη μισθοδοσία διδασκάλων, στη σύσταση βιβλιοθήκης και στο εκπαιδευτικό κατάστημα. Διαθήκη Ιω. Βαρβάκη της 2 Ιανουαρίου 1825. ΜΗΚ, σ.65-67, ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 113, φάκελος 28 έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843 και ΑΤΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουνίου 1835 και Φάκ.1847/88,1, έγγραφο 2459 και Φάκ.1869/88, υπφ.ϊγ, (έγγραφο εφθαρμένο).

⁸¹⁹ Δωρητήριο συμβόλαιο του Αρσάκη, ό.π. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.63. Ο Κων. Ιωνίδης ενδιαφέρθηκε για την τυπική κατοχύρωση της δωρεοδοτικής του πράξης συμβολαιογραφικά (Λονδίνο 1842) και (Αθήνα 1845). Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σσ.130-155 και Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης..ό.π., σσ.31,32.

⁸²⁰ Διαθήκη του Σπυριδώνα Αλεξανδράκη της 19 Οκτωβρίου 1870. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.58.

⁸²¹ Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης ..ό.π., σ.23.

⁸²² Δωρητήριο του Νικ. Ζωσιμά της 18 Μαρτίου 1841. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.19.

την παράκληση «να (την) τοποθέτηση», όπου αυτός εγκρίνει. Προβλέπει παράλληλα, ώστε, αν ο Βενιζέλος πεθάνει πριν από τον ίδιο το διαθέτη, να την κληροδοτήσει στους γιους του, στον Κυριάκο και το Σοφοκλή Βενιζέλο.⁸²³

Συχνά ζητούν μέσα από τις διαθήκες τους την υπό την «Υψηλήν προστασίαν» μελών της βασιλικής οικογένειας.⁸²⁴ Ο Αρσάκης επικαλέστηκε την έμμεση επίβλεψη της βασίλισσας Αμαλίας για την ανέγερση του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπου κατεύθυνε τη δωρεά του.⁸²⁵ Συγκεκριμένα σημείωνε σε επιστολή του προς αυτήν: «Η ιδέα ότι το εν Αθήναις Παρθεναγωγείο ευρίσκεται υπό την ιδιαίτεραν προστασίαν της Υμετέρας Μεγαλειότητας εστάθη το κυριότερο και το μόνον αίτιον, όπερ με εκίνησε να αφιερώσω εις αυτό το κατάστημα την μικράν προσφοράν, την οποίαν έκρινα χρέος μου να βάλω και εγώ επί τον βωμό της Ελλάδος. Εν κατάστημα, το οποίον εκρίθη άξιον τοιαύτης τιμής πρέπει φυσικά να εμπνέει εμπιστοσύνη εις όλους Κάιν[ως]...».⁸²⁶

Συχνά αναθέτουν στο δήμο ή σε κάποια δημόσια αρχή την επίβλεψη του κληροδοτήματος: «..το σχολείον θα διατελή υπό την άμεσον επίβλεψιν της αρμοδίας δημοτικής αρχής και θα φέρει το όνομα εμού και τον αδελφού μου Κωνσταντίνου» ζητά ο Ιωάννης Γρίβας το 1903.⁸²⁷ Οι προϋποθέσεις που προβάλλουν συχνά εξαναγκάζουν το δήμο ή το Κράτος να μεριμνήσει για την εξασφάλιση του κληροδοτήματος και την εφαρμογή των διατάξεων της διαθήκης, αν ήθελε την επωφελή εκμετάλλευσή του. Ο Κων. Ιωννίδης δωρίζει στο Δήμο Πειραιά υπό τον όρο παραχώρησης καταλλήλου οικοπέδου και ανάληψης των λειτουργικών εξόδων των εκπαιδευτηρίων.⁸²⁸ Ο Β. Μελάς το 1883 ορίζει να δαπανηθούν τα ενοίκια του

⁸²³ Διαθήκη του Αναστασίου Κουταβά της 17 Οκτωβρίου 1918. Προηγούμενη διαθήκη, όπου ευεργετεί την παιδεία της Κεφαλονιάς έκανε το 1892. ΜΗΚ,Γ'56, σ.298 και ΑΤΕ, Φάκ.1896/Δ60, υπφ.3, έγγραφο 820 της 15 Νοεμβρίου 1895 (ιδιόγραφο διαθήκη).

⁸²⁴ «Το ίδρυμα ως και την λειτουργίαν των Σχολών τούτων παρακαλώ ως και προσωπικός παρεκάλεσα την Υψηλοτάτην Πριγκήπισσαν Σοφίαν μέλουσαν βασίλισσαν των Ελλήνων να αναλάβη υπό την Υψηλήν προστασίαν αυτής Εποπτείαν και διοίκησιν, η δε Α.Β.Υ. εν τη διακρινόνση αυτήν αγάπη δια τα τοιαύτα κληρονομηθείσαν παρά της μεγάλης Αυτοκρατείας μητρόσ αυτής ηνδόκησεν να αποδεχθή την επίμοχθον ταύτην εργασίαν». Άρθρο 1^ο της διαθήκης του Π. Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910, ό.π.

⁸²⁵ Επιστολή της 19 Οκτωβρίου 1850 της Αμαλίας προς τον Αρσάκη. ΑΤΕ Φάκ.1850/88,1 έγγραφο 807 της 19 Οκτωβρίου 1850 και Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869, επιστολή της Αμαλίας προς «τον Ποστέλνικον», Απόστολο Αρσάκη, της 20 Απριλίου 1851.

⁸²⁶ η επιστολή του Αρσάκη προς την Αμαλία, όπου αναφερόταν στην ακριβή τήρηση των όρων της εκτέλεσης της προσφοράς του, κατέληγε ως εξής: «Επιχορηγήσέτε μοι παρακαλώ την άδειαν του να υποβάλω εις τους πόδας Υμών την έκφρασιν αυτών των αισθημάτων δια του παρόντος, έως ότου ευτυχήσω να κάμω αυτό προσωπικός και να συστήσω εις την Υμετέραν άμεσον επίβλεψιν την καθ' όλους τους όρους ακριβήν εκτέλεσιν και διατήρησιν μιας πράξεως, εις την οποίαν συνετέλεσεν υπερβαλλόντως το σεβαστόν της Υμετέρας Μεγαλειότητος όνομα». ΑΤΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 10168 της 12 Ιανουαρίου 1851 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών. Επιστολή της 28/[..]/1850 του Αρσάκη προς τη βασίλισσα Αμαλία από το Βουκουρέστι).

⁸²⁷ Διαθήκη του Ιωάννη Γρίβα της 5 Ιουλίου 1903. ΜΗΚ,Γ'28, σ.194 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.177.

⁸²⁸ Στην επιστολή του της 10 Φεβρουαρίου 1845 προς το Δημοτικό Συμβούλιο του Πειραιά τόνιζε ότι το οικόπεδο και η οικοδομή θα ανήκαν στο Δήμο Πειραιά, αν τηρούσε πιστά τους όρους, «άλλως το οικόπεδο και η οικοδομή θα ήτο ιδιοκτησία αδιαφιλονίκητος των Ιωνιδών και των κληρονόμων των και τούτο υπέρ τον συμφέροντος αυτών και των ιδίων των σχολών». Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης, ό.η., σ.25. Η χρησιμότητα του όρου αποδείχθηκε αργότερα, όταν προσπάθεια απόκτησης κυριότητας του κτιρίου της Ιωννιδείου σχολής από το δήμαρχο του Πειραιά προσέκρουσε στην ύπαρξη του όρου-αντίθετα με ό,τι συνέβη με το οικόπεδο της Ραλλείου σχολής, η οποία περιήλθε στο Δήμο για την ανέγερση δημαρχείου. Ο.π., σ.25.

Μεγάρου που έκτισε στην «επί της πλατείας Λουδοβίκον οικία» για την ίδρυση νηπιαγωγείων. Ανάμεσα στους όρους που θα θέσει η Επιτροπή του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη, θα είναι η παραχώρηση εκ μέρους του δήμου ή της κοινότητας του «γηπέδου» για την ανέγερση του σχολικού κτιρίου.

Απαιτούν οι ευεργέτες από την ελληνική πολιτεία την αμέριστη συνεργασία και προσαρμογή της στην θέλησή τους. Με την προσφορά των 300.000 ρουβλίων (ασιγνάτσιας) στο ελληνικό Έθνος «προς εκπαίδευσιν της νεολαίας», ο Βαρβάκης επιμένει να δοθεί προσοχή από τους εκτελεστές: «...κατά την ρηθείσαν επιστολήν μου προς αυτήν την ελληνικήν διοίκησιν, με την οποίαν θέλω να συναγκοικηθώσι δια την τελείαν και άφενκτον εκτέλεσιν του σκοπού μου».⁸²⁹

Η πλειονότητα των μεγάλων και μεσαίων κυρίως διαθετών έχει έγνοια για τη συνέχιση της ασφάλειας -«το βέβαιον»- του ευεργετήματός τους. Ενδιαφέρεται για την «εσαεί» απρόσκοπτη συνέχιση του κληροδοτήματος:⁸³⁰ Φράσεις και λέξεις όπως «..η διάρκεια της συμφωνίας πρέπει να ορισθή εις αιώνα τον άπαντα..», «αιώνιον κτήμα», «να τοκίζεται και να δωρίζεται αιωνίως» ή «ατελευτήτως», «αιώνιον κεφάλαιον», «εις διαρκή κατάθεσιν», «δια παντός», αντανακλούν χαρακτηριστικά η κάθε μία με τον ιδιαίτερο τρόπο του διαθέτη τη βαθειά επιθυμία του για τη «διαίωνιση», τη διάρκεια του κληροδοτήματος στο χρόνο, ως μία άλλη συνέχιση της ύπαρξής του.⁸³¹

Για την προστασία του ευεργετήματος συχνά θέτουν όρους αυστηρούς προς τους κληρονόμους, όπως και απειλή στέρησης των κληροδοτικών δικαιωμάτων: «εάν τις προσβάλη Δικαστικώς την παρούσαν Διαθήκην έχουσαν και εμπεριέχουσαν τας τελευταίας βουλήσεις μου, να στερείται του εις αυτόν καταληφθέντος κληροδοτήματος..».⁸³² Με την αποπεράτωση της οικοδομής της «δημοτικής σχολής των αρρένων» ο Πάνος Δενδρινός την αφιερώνει στο Δήμο Ιθάκης, «υπό τον όρον να μη δύναται ποτέ ο δήμος ούτε να την εκποιή, ούτε να την μεταχειρισθή δι' οιαδήποτε άλλην χρήσιν».⁸³³ Η Κυβέρνηση, σύμφωνα με ένα δεύτερο όρο, θα έχει μόνο την εποπτεία και η διαχειριστική επιτροπή την φροντίδα διορισμού προσωπικού των σχολείων.⁸³⁴

Το ενδιαφέρον τους, όταν βρίσκονται οι ίδιοι εν ζωή, προχωρεί στην επίβλεψη για τη σωστή λειτουργία του ιδρύματος και τον πολλαπλασιασμό των εκεί κατατεθειμένων κεφαλαίων.⁸³⁵ Επανερχόμενοι στον Ιωννίδη, σε επιστολή του το 1847 βλέπουμε να παρακαλεί

⁸²⁹ Τελευταία διαθήκη του Ιωάννη Βαρβάκη της 2/13 Ιανουαρίου 1825, ό.π.

⁸³⁰ Ο Π. Χαροκόπος μερίμνησε για τη βιωσιμότητα της Οικοκυρικής Επαγγελματικής Σχολής («κτήμα εσαεί»). Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί..ό.π., σ.18.

⁸³¹ Ενδεικτικές είναι οι φράσεις, όπως: «Το κληροδοτήμα τούτο και το ίδρυμα δέον να διαρκέση εις αιώνα τον άπαντα και εφ' όσον θα υφίστανται τα δύο βασίλεια» (Διαθήκη του Κωνσταντίνου Βέλλιου της 9 Δεκεμβρίου 1935. ΜΗΚ, σ.1104), «να διατηρήται αιωνίως το εν Τίρυνθι αγροκήπιον» (Διαθήκη του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη δημοσιευθείσα στο Βουκουρέστι την 29 Ιανουαρίου 1863. Ελληνική Γεωργία, τόμος Στ', Ιούνιος 1888, σ.273), «..διατηρηθήσονται δε δια παντός» (το Παρθεναγωγείο και το Ελληνικό αρρένων της Μακρινίτσας. Διαθήκη του Βασιλείου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562).

⁸³² Ιδιόγραφος Διαθήκη και Κωδίκελος Παν. Α. Χαροκόπου, [Τύποις Παπαπαύλου - Παπαρηγοπούλου], Εν Αθήναις 1914.

⁸³³ Διαθήκη του Πάνου Δενδρινού της 9 Δεκεμβρίου 1883. ΜΗΚ,Γ'214, σ.1028.

⁸³⁴ Όρος 2"= της διαθήκης του Βασ. Μελά, αρ.5451 της 7 Οκτωβρίου 1883, ό.π.

⁸³⁵ Ενδεικτικά κείμενα που εμφανίζουν το ενδιαφέρον των «εν ζωή» ευεργετών: Βλ. Επιστολή Κωνσταντίνου Ιωννίδη της 13 Μαΐου 1847 προς το δήμαρχο του Πειραιά. Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιων ίδης, ό.π., σσ.26-27, Γ.Παπαδη μητρο ίου, Μνήμη Αρσάκη..ό.π., Αλληλογραφία

τους εντολοδόχους του να τον ενημερώνουν για κάθε θέμα σχετικό με τα σχολεία: «Παρακαλώ Υμάς οσάκις παρατηρήσητε παράλειψιν τινα των συμφωνηθέντων εκ μέρους τον Δήμον Πειραιώς, να την αναγγείλετε εις τον υποφαινόμενον δια τα περαιτέρω»,⁸³⁶ Ο Αρσάκης αναφερόμενος στο κληροδότημά του προς ανέγερση παρθεναγωγείου ζητά να μη χρησιμεύσει για άλλο σκοπό, «ειμή προς ον απ' αρχής διωρίσθη, ήτοι ως Παρθεναγωγείοχ'», ενώ στον στ' όρο που θέτει, υπογραμμίζει ότι, αν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία «παύσει να διαμένη ως τοιαύτη, το ειρημένον καθίδρυμα θέλει διατηρείσθαι ουχ ήττον ως τοιούτων». ⁸³⁷ Ο ίδιος παρακολουθεί ως το θάνατό του την πορεία της δωρεάς.⁸³⁸ Το 1872 έγραφε για τη δωρεά προς τη γενέτειρά του: «αποθνήσκω ήσυχος, πεπειθώς εις την ην μοι δίδετε εν τη επιστολή υμών διαβεβαίωσιν, ότι θέλουσιν εκπεραιωθή αι ευχαί και επιθυμίας υμών και ότι το μικρόν χωρίον Χοτάχοβα θέλει κατασταθή μίαν ημέραν μουσοτροφείον».⁸³⁹

Όπως συμβαίνει με πολλούς διαθέτες - ιδρυτές εκπαιδευτικών καταστημάτων, το ενδιαφέρον τους προχωρεί σε προτάσεις, με τις οποίες επεμβαίνουν στο περιεχόμενο ή τη μέθοδο σπουδών, καθώς και στην εν γένει λειτουργία του ιδρύματος. Αυτό συμβαίνει μέσω διατάξεων που περιλαμβάνουν στις διαθήκες τους, αλλά και με την σχεδίαση και κατάρτιση καταστατικών, την ισχύ των οποίων εξασφαλίζουν με ρήτρες.⁸⁴⁰ Ανάμεσα σε κείμενα διαφόρων διαθηκών ξεχωρίζουμε: τον τρόπο αναφοράς των προτιμήσεών του Ριζάρη και επέμβασής του στη λειτουργία της σχολής του, στο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης,⁸⁴¹ των εξετάσεων των μαθητών, των υποτροφιών κ.λ.π.,⁸⁴² αλλά και το σχολαστικό ενδιαφέρον του Γαρούφαλλου Δ.Γαρυφάλλου για το βαθμό - δείκτη αντίστοιχης κατάρτισης του δασκάλου που θα μισθοδοτείται από το κληροδότημά του- ή για τη βαθμίδα των τάξεων, στις οποίες θα δίδασκει:⁸⁴³ Προσθέτει στον κωδικέλό του επίσης τη συγκεκριμένη κατεύθυνση της κάθε δωρεάς του: «...Αφήνω το κτήριον όπου έκαμα, δια να διδάσκεται η πρώτη και δευτέρα τάξις τα ελληνικά και λίρας αγγλικός 1500 δια να συντηρήται ο διδάσκαλος περισσότερον από το νόμιμον και κανονικόν και να ονομάζεται Γαρυφάλλειος σχολή'».⁸⁴⁴

Γ.Αβέρωφ με ΕΤΕ στο Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(ν'Ι). Κληροδότημα Γ. Αβέρωφ (1899), φάκελος.17: (Διαθήκη) φάκελος.18: (Εκτελεστές διαθήκης) φάκελος 19: (Πιστώσεις Γ. Αβέρωφ για την ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου).

⁸³⁶ Επιστολή του Κωνσταντίνου Ιωννίδη της 13 Μαΐου 1847, ό.π.

⁸³⁷ Άρθρο α' του δωρητηρίου συμβολαίου του Αρσάκη, αρ.8163 με την Φ.Ε. της 14 Ιουλίου 1867. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.65 και ΜΗΚ,Γ'204, σ.892.

⁸³⁸ Γ. Παπαδημητρίου, Μνήμη Αρσάκη..ό.π., σ.36 και ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869 της 20 Απριλίου 1851, έγγραφο 1498 της 12 Μαρτίου 1853.

⁸³⁹ Επιστολή του Αρσάκη από το Βουκουρέστι προς τη Φ.Ε. της 14 Φεβρουάριου 1872. Αφορούσε τη χρηματική προς τη γενέτειρά του Χοτάκοβα δωρεά των 75.000 δραχμών το 1871. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σσ.69-70.

⁸⁴⁰ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του Κων. Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 10 (Κατάστιχα Κ. Σεβαστόπουλου: Maestro Irondale-Blanco (1899-1902), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία 1907-1911).

⁸⁴¹ Άρθρα 75-76 και 77 της διαθήκης του Γ. Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840, ό.π.

⁸⁴² Άρθρα 132-142. Τα περί υποτροφών στα άρθρα 100-121.Ο.π.

⁸⁴³ «... (Να) μισθοδοτήται εις πρωτοβάθμιος Δημοδιδάσκαλος, ο οποίος θέλει διδάσκη ως τρίτος τους μαθητάς τον πλήρον σχολείον των αρρένων τον χωρίον Μονρίσεως, και ίδια τους μαθητάς των ανωτέρων τάξεων πέμπτης και έκτης. Εν περιπτώσει καταργήσεως τον πλήρον Δημοτικού Σχολείον...τότε δια των τόκων του ανωτέρω κεφαλαίου θα μισθοδοτήται εις Ελληνοδιδάσκαλος...». Διαθήκη του Γαρούφαλλου Δ. Γαρυφάλλου της 11 Αυγούστου 1909. ΜΗΚ,Γ'24, σ.182 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.42.

⁸⁴⁴ Κωδικέλος του Γαρούφαλλου Δ.Γαρυφάλλου της 1 Ιουλίου 1910, ό.π.

Η ρεαλιστική θεώρηση από μία μερίδα ευεργετών των εναλλαγών και των μεταπτώσεων του εμπορίου, κύριας πηγής εσόδων και κερδών για τους περισσότερους, ο φόβος και η ανασφάλεια της οικονομικής ζωής, όπως αυτή διαμορφώνεται, τους ωθεί στην επιβολή καθοριστικών διατάξεων για την προστασία του κληροδοτήματός τους από δυσάρεστες οικονομικές εξελίξεις: «Γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων» και επιθυμώντας να διασφαλισθεί η προσφορά της οικογένειας των Ιωννιδών προς το έθνος, άσχετα με τυχόν οικονομικές μεταβολές της περιουσίας του, ο Ιπλιξής φρόντισε να δημιουργήσει το «υπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογένειας των Ιωννιδών...εις την διάδοσιν των φώτων και την πρόοδον της ελληνικής νεολαίας».⁸⁴⁵

Η προστατευτική τους στάση απέναντι στο κληροδοτήμα εμφανίζεται ενίοτε να υποσκελίζει μερικές φορές τις γονεϊκές τους υποχρεώσεις προκειμένου να μείνει αλώβητη η κληροδοτηθείσα περιουσία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βασιλείου Καρακανδά, οποίος θέλει να μην περιέλθει κάποιο ποσό, μέρος της περιουσίας του στο γιο του, στο οποίο τον είχε εγκαταστήσει κληρονόμο, καθόσον ισχυρίζεται: «είμαι πεπεισμένος, ότι ο υιός μου ούτος είναι αδύνατον να αφήση τον άσωτον βίον του, τον οποίον διέρχεται και επομένως, αν περιέλθη εις χείρας του, θέλει το σπαταλήση και θα περιέλθη αυτός και τα παιδιά του εις μίαν μεγάλην δυστυχίαν, την οποίαν θέλω δια των όρων και περιορισμών τους οποίους θέτω, να προλάβω». Πιο κάτω δε διστάζει να προχωρήσει σε αποκλήρωση του γιου του: «...εν η περιπτώσει δι' οιονδήποτε λόγον προσβληθή το κύρος της διαθήκης μου από τον υιόν μου Παναγιώτη Καρακανδά ή άλλον τινά και ακυρωθή, ολόκληρος η περιουσία μου, να περιέλθη εις τον αδελφόν μου Φώτιον Καρακανδάν, ...ο δε υιός μου...να θεωρηθή απόκληρος, ως μη νόμιμον τέκνον μου».⁸⁴⁶

Η προτεραιότητα που δίνεται στο κληροδοτήμα φαίνεται στις επιλογές που έχουν να κάνουν οι κληροδοτές σε σχέση με οικογενειακά ή συγγενικά πρόσωπα. Στις περισσότερες περιπτώσεις των έγγαμων διαθετών είδαμε ότι η ύπαρξη απογόνων περιορίζει το κληροδοτήμα με ενδεικτικές περιπτώσεις εκείνες του Βασιλείου Βασιλόπουλου, από την Αμφισσα⁸⁴⁷ ή του Παν. Αβδελλόπουλου,⁸⁴⁸ αλλά περιορίζει και τις πιθανότητες ενός ενδεχόμενου μελλοντικού γάμου της χήρας του διαθέτη, που θα στεκόταν ως αιτία αποκλήρωσής της.⁸⁴⁹ Ο Ιωάννης Βαρβάκης αφήνει περιουσία «...εις διηνεκή κληρονομικήν

⁸⁴⁵ «Καταστατικό έγγραφο» της 28 Σεπτεμβρίου 1842 του Λονδίνου και δωρητήρια πράξη συμβόλαιο αρ.22745 της 23 Φεβρουάριου 1845. Γράφει συγκεκριμένα ο Αναστάσιος Γούδας για τον Ιωνίδα ή Ιπλιξή: «Γιγνώσκων το άστατον και επισφαλές των εμπορικών επιχειρήσεων, μόλις είδαν ότι δύναται να διαθέση εκ της περιουσίας του κεφάλαια τινά προς ευεργετήματα υπέρ της πατρίδος, κατέθεσαν αναφαιρέτως εις τινά αγγλικήν τράπεζαν 10.000 λίρες στερλίνες περίπου, ίνα εκ του τόκου τούτον...παρέχωνται τη πατρίδι ευεργετήματα αδιαλείπτως τε και ανεξαρτήτως των περιπετειών τον εμπορίον τον ή και αντών των χρηματικών αναγκών, εις ας ενδεχόμενον ήτο να ενρεθώσιν τα μέλη της οικογενείας του». Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννον Ιπλιξής, τόμος Γ', σ.19. Βλαραπαάνω, Οικογενειακή κατάσταση, σ.186.

⁸⁴⁶ Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905. Στο 5^ο άρθρο της διαθήκης χαρίζει όμως στο γιο του 50.000 δραχμές που του είχε δώσει το 1903, καθώς και 20.000 φράγκα, ως δώρο του γάμου του. Ιδιόχειρη μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά, ό.π.

⁸⁴⁷ Διαθήκη, αρ.1219 του Βασιλείου Βασιλόπουλου της 10 Μαΐου 1883. ΜΗΚ,Γ'8, σ.166.

⁸⁴⁸ Διαθήκη του Παν. Αβδελλόπουλου της 31 Δεκεμβρίου 1903. ΜΗΚ,Γ'7, σ.130, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.123.

⁸⁴⁹ Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όπως αυτή του Γεωργίου Εμμ. Κομηνού, η σύζυγος μπορεί να κληρονομήσει την περιουσία, μόνο αν μείνει ανύπανδρη. Διαθήκη, αρ.2201 του Γεωργίου Κομηνού της 26 Ιανουαρίου 1921. ΜΗΚ, Γ' 63, σ.338.

κατοχήν καί διάθεσιν...» προσθέτοντας: «Εκτός δε τούτων διατάσσω την θυγατέραν μου μηδέν να απαιτή καί εις μηδέν να αναμειγνύεται».⁸⁵⁰

Σε πολλά κείμενα διαθηκών είναι έκδηλος ο φόβος για μία από τους καθορισμένους διαχειριστές ενδεχόμενη κατάχρηση του «μετά πόνου συσταθέντος» κληροδοτήματος. Με άμεσο και εναργή τρόπο ο Ιωάννης Βόζος, ευσυνείδητος εκτελεστής της διαθήκης του Βαρβάκη στο Ταϊγανρόκ, κληροδότης ο ίδιος το 1839 παρακαλεί τους επιστάτες και εφόρους, αλλά και το διδακτικό προσωπικό των σχολείων: «...ίνα μη καταχρώνται την θυσίαν μου ταύτην, φερόμενοι προς χάριν είτε συγγενούς τίνος αυτών, είτε φίλου, αλλά μεθ' όλης της απροσωπολήπτου και αφίλοπροσώπου δικαιοσύνης των, τους μεν αναξιους και οκνηρούς μαθητάς να εξώσουν...». Διατάσσει το κεφάλαιό του να παραμείνει στο ίδιο ταμείο (της Μόσχας), «...άχρις ου η Ελλάς ήθελεν αποκτήσει μόνιμα και ασφαλή καταστήματα ταμείων». Σε μία πρόμη για την ορθοπόδιση και ανάπτυξη των οικονομικών μηχανισμών εποχή, προτού δημιουργηθεί τραπεζικό σύστημα στο νεοελληνικό κράτος,⁸⁵¹ ήταν συχνή η επιλεκτική αναφορά στις συγκεκριμένες τράπεζες του εξωτερικού, όπου ήταν κατατεθειμένα τα ποσά των κληροδοτημάτων. Ο Νικόλαος Ζωσιμάς δίνει την πληρεξουσιότητα να κατατεθεί το σύνολο των κεφαλαίων από την περιουσία του που περισσεύει στο Αυτοκρατορικό Ορφανοτροφείο της Μόσχας «συνεχώς, χωρίς τη δυνατότητα να αφαιρεθούν ή χωρίς κάποιο χρονικό προσδιορισμό ή να μεταφέρουν όλα τα χρηματικά μου κεφάλαια στο Ελληνικό Κράτος, εάν ήθελε συσταθή και εκεί θησαυροφυλάκιο (γαζοφυλάκιο) βάσιμο και τακτικό».⁸⁵²

Εντολή κάποιων ήταν, όχι μόνο η εξασφάλιση της βιωσιμότητας του κληροδοτήματος, αλλά και ο πολλαπλασιασμός του μέσα από έξυπνες, επενδυτικές τοποθετήσεις. Ο Αμβρόσιος Βιτσαμάνης προσδοκά από τους επιτρόπους διαχείρισης των χρημάτων του να «καταστήσωσι αυτά ενεργά εις μέρη, όσον το δυνατόν φερέγγυα και ασφαλή..»⁸⁵³ ή «..να δανείσουν (οι επίτροποι και εκτελεστές του) επ' ονόματι μου 45.000 γρόσια εις υποκείμενα ασφαλή τε και τίμια, και όχι εις στρεψόδικα, είτε εδώ, είτε εις άλλας γειτονικάς μας πόλεις και χωριά με τόκο όχι περισσότερο των 10% κατ' έτος...» ζητά ο Θεόδωρος Βαρζέλης το 1848.⁸⁵⁴ Ο

⁸⁵⁰ Απόσπασμα διαθήκης του Ιω. Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 1824, ΜΗΚ, σ.59 κ.ε. αρά την εξουσιοδότηση που έκανε στο φίλο του Καποδίστρια, τον Αλ. Σούτσο για την εκτέλεσή της, η περιουσία αξιοποιήθηκε με Β.Δ. της 20 Μαρτίου 1845 και 31 Ιανουαρίου 1856. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXIII), Κληροδοτήμα Ιω. Βαρβάκη (1825), φάκελος 54: (Μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκη Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη), υπφ.1.

⁸⁵¹ Αυτό ίσχυε και για μία δεκαετία ακόμα μετά την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το 1841. Τα εσωτερικά δάνεια ήταν η κύρια μορφή χρηματοδότησης του ελληνικού προϋπολογισμού μέχρι την έξωση του Όθωνα το 1862. Η «συσταλτική πολιτική δημοσίων δαπανών» που ακολουθούσε ο Όθων συγκρατούσε την ανάπτυξη της οικονομίας. Μετά τη μεταπολίτευση του 1863 οι κρατικές δαπάνες άρχισαν να διαστέλλονται αυξάνοντας τις ανάγκες για εσωτερικό δανεισμό. Οι καλές συνθήκες που θα εξασφαλίσει στη συνέχεια η Εθνική Τράπεζα - υψηλά επιτόκια με εξασφαλίσεις στα δημόσια δάνεια, προνόμια στην έκδοση χαρτονομίσματος - οφείλονται στις παραχωρήσεις που πέτυχε από το ελληνικό Κράτος. Η Ελλάδα του 1840-1870 με την ανύπαρκτη οικονομική υποδομή, τη μικρή αγορά, τη δημογραφική ισχνότητα, την πολιτική αστάθεια, τη συνεχή απειλή πολεμικών περιπλοκών ειδικά μετά το 1850 με την καθιέρωση του ιδεολογήματος της Μ. Ιδέας δεν εξασφάλιζαν την εμπιστοσύνη. Η διατήρηση της Τράπεζας θα ήταν δυσχερής χωρίς τις κρατικές παραχωρήσεις. Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών.Απ., σσ.2-5.

⁸⁵² Γραμμικό μαγιστράτο της Νίζνας. Εργολάβος, Αδελφοί Ζωσιμάδες..ό.π., σ.56. Αρθρο 4^ο της διαθήκης της 18 Μαρτίου 1841. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.19 και ΜΗΚ, ΒΙ, σ.33.

⁸⁵³ Διαθήκη της 18 Ιουλίου 1808 του Αμβρόσιου Βιτσαμάνη. ΜΗΚ,Γ'20, σ.174, Ζερόβος, Υ.Γ., αρ.202.

⁸⁵⁴ Διαθήκη του Θεόδωρου Βαρζέλη της 12 Μαΐου 1848, ό.π.

Ανδρέας Συγγρός συμβουλεύει τον κληρονόμο του και τους διαχειριστές του αντί μετρητών να προτιμήσουν την τοποθέτηση των χρημάτων αυτών σε ρωσικά, αιγυπτιακά, νορβηγικά χρεώγραφα ή και άλλα «πρώτης τάξεως και ασφαλείας» και να ικανοποιηθούν με μικρότερο εισόδημα, αλλά «ασφαλές και εις χρυσόν» και αυτό, γιατί εξετάζοντας τη διαχείριση των διαφόρων κληροδοτημάτων του στην Ελλάδα, βρίσκει «αυτήν συνεχώς σφαλεράν», ότι βαθμιαία «μεινύται οσημέραι κατά πολύ» και με ανησυχία προσβλέπει στο μέλλον των κληροδοτημάτων.⁸⁵⁵

Ο διορισμός ως εκτελεστών της βούλησής τους και διαχειριστικών επιτροπών του κληροδοτήματός τους, ατόμων με ικανότητες και υψηλό μορφωτικό επίπεδο, προσώπων έμπιστων με κοινωνικό κύρος και αξιοπιστία είναι ευνόητη επιλογή για μεγάλους και μεσαίους ευεργέτες κυρίως, χωρίς αυτό να αποκλείεται και στις επιλογές των μικρών ευεργετών. Η επιλογή των προσώπων για τις διοικητικές επιτροπές των κληροδοτημάτων μεταξύ των αντιπροσώπων της τοπικής εξουσίας εκφράζει τη φροντίδα του ευεργέτη να διακριθεί σε τοπικό επίπεδο δικαστικοί, μητροπολίτες, διοικητές της Εθνικής Τράπεζας, δήμαρχοι ή πρόεδροι κοινότητας, υπουργοί ή και ο διάδοχος του Στέμματος ενίοτε. Στην επιτροπή διαχείρισης του κληροδοτήματος η συμμετοχή μελών της οικογενείας του ευεργέτη, όταν αυτή υπάρχει, συνήθως είναι περιορισμένη.⁸⁵⁶ Η ευταξία και η σχολαστική μεθοδικότητα που διέκριναν τον Ιωάννη Χατζηκυριακό στη διαχείριση των οικονομικών φαίνεται από τις ρυθμίσεις που έκανε, ώστε να αποφευχθούν προσκόμματα κατά την εκτέλεση της οικοδόμησης του Ορφανοτροφείου θηλέων στον Πειραιά το 1889.⁸⁵⁷ Η φιλοδοξία του να προσδώσει πανελλήνιο και όχι τοπικό χαρακτήρα στο ίδρυμα, φαίνεται από την ιδιαίτερη προσοχή που έδωσε στην επιλογή των εκτελεστών.⁸⁵⁸

Συχνή είναι η επισήμανση και η σύσταση προς τους εκτελεστές για μια ενδελεχή και πιστή εφαρμογή των προτιμήσεων και των επιταγών τους: «..Παρακαλώ αυτούς τους επιτρόπους μου να τα στέλλωσι με ασφάλεια προς αυτούς, πλην να προσέξουν ακριβώς την εκτέλεσιν του σκοπού μου» σημειώνει ο Βαρθάκης και συνεχίζει λαμβάνοντας μέτρα: «αν κατά περίστασιν ήθελαν επισυμβή το εναντίον απροσδόκητον εις τα προμελετούμενα επιχειρήματα...».⁸⁵⁹

Ενίοτε επιστρατεύουν ως επιχειρήματα την ταύτιση αυτού του καθήκοντος με εκείνο προς την πατρίδα, εφόσον η ευεργεσία άπτεται εθνικών επιδιώξεων. «Υποχρεούνται οι κληρονόμοι και αντ' αυτών οι κηδεμόνες αυτών να μη ησυχάσουν έως ότου δεν βεβαιωθούν, ότι η θέλησίς μου αυτή εξετελέσθη, διότι έχουν μέγα και ιερόν καθήκον να ενεργήσουν υπέρ της πραγματοποιήσεως μεγάλου και σπουδαίου έργου, προκειμένου μάλιστα υπέρ πατρίδος» είναι

⁸⁵⁵ Ιδιόχειρη διαθήκη της 12 Δεκεμβρίου 1896 του Ανδρέα Συγγρού. ΠΠΧ, σ.347.

⁸⁵⁶ Διαθήκη Γ. Χατζηκωνστα, ό.π.

⁸⁵⁷ Τον διέκρινε η ευταξία στη διαχείριση των οικονομικών και η σχολαστική μεθοδικότητα. Διέθεσε 1.488.850 χρυσές δραχμές στο Ορφανοτροφείο και άλλες 550 δραχμές σε έξοδα οικοδόμησης. Χατζή μανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π., σ.19.

⁸⁵⁸ Ανάμεσα στα πρόσωπα της επιτροπής (γιατρούς και κτηματίες) συναντάμε το δήμαρχο του Πειραιά Τ. Μουτσόπουλο, τον Ι. Μεσολωρά, καθηγητή θεολογίας στο Πανεπιστήμιο, τον Κωνσταντίνο Λούρο, καθηγητή γυναικολογίας του Πανεπιστημίου. Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896 και κωδίκελος 5 Ιουλίου 1898. Όπ., σσ.47-58.

⁸⁵⁹ «..Θέλω εξάπαντος και διορίζω, ότι, αν κατά περίστασιν ήθελον επισυμβή το εναντίον απροσδόκητον εις τα προμελετούμενα επιχειρήματα...γράφω και διορίζω επί τούτω εις τον εν Ταιναγάρωνγκ Προκονράτορά μου Ιβάν Παντέλειτζ Μπόζον, ίνα σας εμβάση. 30.000 ρούβλια διά την τελείαν εκπλήρωσιν των προρρηθέντων διαταγών μου...». Διαθήκη Ιω. Βαρθάκη της 13 Ιανουαρίου 1825 (Ζάκυνθος), ό.π.

η επιταγή του Κωνσταντίνου Βέλλιου το 1835, δηλωτική της προσωπικής του ανησυχίας για τη μελλοντική τύχη ενός εθνικού πλέον έργου.⁸⁶⁰ Ενίοτε δε λείπει η επίκληση στο θρήσκευμα ή το εθνικό συναίσθημα, καθώς και την ιερότητα του σκοπού, όπως φαίνεται στη διαθήκη του Παναγή Βασάνη: «Παραγγέλλω εις τον κληρονόμον μου οσπισθήποτε αν είναι ούτος κατά την ανωτέρω εγκατάστασιν, να εκτελέση απαρεγκλίτως και προθύμως τα εξής κληροδοτήματα, τα οποία, ως Έλλην χριστιανός και συγγενής θεωρώ ιερώτατα, και κληροδοτώ εκ της περιουσίας μου».⁸⁶¹

Τα κριτήρια επιλογής των προσώπων της διαχειριστικής επιτροπής ποικίλουν. Συνηθέστερα βασικά κριτήρια θεωρούνται η «χρηστότητα», η μόρφωση, η ευσυνειδησία και η φιλοπατρία. Χαρακτηριστικά εντοπίζονται αυτά στη διαθήκη της Ελένης Α. Μοντσενίγου το 1840, η οποία ορίζει να εκλέγονται ως δημοτική διαχειριστική αρχή «..τρεις των πολιτών διαπρέποντας επί χρηστότητι, επί παιδεία και επί ζήλω υπέρ του κοινού αγαθού και δυνάμενοι να παρέχωσιν υπηρεσίαν αυτών δωρεάν». «Αυτοί», γράφει παρακάτω, «..θέλουσι κρίνει επαρκείς προς απότισιν πάντων των... κρινομένων αφεύκτων αναλωμάτων...» δίνοντας παράλληλα λεπτομερείς οδηγίες στους διαχειριστές περί πάντων.⁸⁶² «..Τον επίτροπον, ον θέλουν εκλέξει οι πτωχοί προσέχοντες πάντοτε να...λαμβάνουν ευσυνειδητον άνθρωπον» συμβουλεύει επίσης ο Ιωάννης Δούμας το 1865,⁸⁶³ Αλλά και το 1845 ο Χρήστος Αντύπας αναφέρεται στο πνεύμα οικονομίας που ήθελε να διακρίνει την επιτροπή, ως προϋποθέσεις του οποίου προβάλλει την επιμέλεια και την ευσυνειδησία των μελών της.⁸⁶⁴

Ιδιαίτερη εκτίμηση τρέφει για τους φιλογενείς και φιλοτίμους επιτρόπους του ο Κλήμης Διαμαντίδης, ώστε να υπερασπίζεται εκ προοιμίου την υπόληψή τους: «...Διορίζω επιτρόπους τίμιους και φιλογενείς,...ειδήμονες των φυσικών δικαιωμάτων, εύελπιδες ειμί δι' ήν έχω προς αυτούς υπόληψιν, ότι φιλοτιμηθήσονται να εκτελέσωσιν αυτό κατά την επιθυμίαν μου, ειξεύροντες ότι κοπιώσι προς ωφέλειαν του Έθνους».⁸⁶⁵ Έκδηλη είναι η σημασία που δίνει στην κοινή γνώμη. Απαιτεί να ζητήσουν αποδείξεις από τη Γραμματεία της Δημοσίως Εκπαιδύσεως τόσο για την παραλαβή, όσο και για την κατάθεση το κληροδοτήματος: «...Δια να δείξωσιν αυτά εις τους ενταύθα συγγενείς μου, δια να τεθή βούς εν τω στόματι αυτών να φλυαρώσιν, ότι οι επίτροποι μου κατέφαγαν αυτά».⁸⁶⁶

Ως διαχειριστές των χρημάτων του ο Νικόλαος Ζωσιμάς επιλέγει τους εφόρους του σχολείου και επιτρόπους Εκκλησιών και Νοσοκομείου Ιωαννίνων. Επιθυμεί να γίνεται η διαχείριση με εντιμότητα και αίσθηση του δικαίου. Συχνά η επιθυμία του μετατρέπεται σε απειλή για την αποφυγή της μη τήρησης της βούλησής του. Καταχρήσεις και οικονομικές ατασθαλίες θεωρούνται κολάσιμες από την πλευρά εκείνων που θα διαχειρισθούν το κληροδοτήμα. Απαγορεύει ρητά την αλλοίωση, έστω και στο ελάχιστο, των όρων της διαθήκης. Στο ακροτελεύτιο άρθρο του υπογραμμίζει: «..Επιθυμώ να έχει ισχύ και κύρος σε

⁸⁶⁰ Διαθήκη του Βέλλιου της 9 Δεκεμβρίου 1835. (Δ' κεφ.). ΜΗΚ, σ.1104.

⁸⁶¹ Διαθήκη του Παντελή Κ. Βασάνη της 9 Απριλίου 1890. ΠΠΧ, σ.70, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.215.

⁸⁶² Διαθήκη της Ελένης Α. Μοντσενίγου της 27 Απριλίου 1840.

⁸⁶³ Διαθήκη του Ιωάννη Δούμα της 6 Σεπτεμβρίου 1865. ΖΑΒ, τόμος 4, σ.78.

⁸⁶⁴ «Ταύτα εκθέτω και ελπίζω, ότι θέλουν διατηρηθή με όλην την επιμέλειαν από τους επιτρόπους. Ίσως θέλει στοχασθή τις αδύνατα, ένεκα της ολίγης καταστάσεως, αποκρίνομαι' είναι τόσον αρκετά, ώστε η μπορούν να περισεύσουν, φθάνει να είναι καλής συνειδήσεως οι επίτροποι, το οποίον και βεβαιούται ιδιοχείρως». Διαθήκη του Χρήστου Αντύπα, ό.π.

⁸⁶⁵ Διαθήκη του Κλήμη Διαμαντίδη της 5 Αυγούστου 1851. ΜΗΚ, σ.80, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.60, ΑΤΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 10170 της 13 Μαΐου 1848, Φάκ.1865/88,1γ και 47, ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 106, φάκ.4-6,8-15 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.313.

⁸⁶⁶ Ο.π.

κάθε καιρό και τόπο, και ενώπιον κριτηρίου καθεστώτος στη γη, ώστε κανένας άνθρωπος, ούτε όσα διέταξα να τα ανατρέπει ή να παρεμποδίζει με οποιαδήποτε αιτία και πρόφαση, αλλά όσα οι εκτελεστές μου πράξουν με βάση την παρούσα διαθήκη μου, να θεωρούνται ότι πράττονται από εμένα τον ίδιο». Μετατρέπεται σε πύρινη ρομφαία, σε κατάρα αβάσταχτη, καθώς αυτή διατυπώνεται ενώπιον Θεού και ανθρώπων, για όσους θελήσουν να μεταβάλουν κάποιο όρο της διαθήκης ή δε χειριστούν τίμια και ευσυνείδητα το κληροδοτήμά του.⁸⁶⁷ Απειλητικότερος γίνεται ο Βόζος, όταν αναφέρεται ως εκτελεστής στο κληροδοτήμα του Βαρβάκη, από ό, τι στο δικό του. Δεν παραλείπει με εμφανή μάλιστα έγνοια να συμπληρώσει: «Σημειώ και εις το παρόν αντίγραφον την εσχάτην γνώμην μου, ίνα μη τις μετά τον θάνατόν μου τολμήση επί οιαδήποτε προφάσει να κολοβώση το αφιέρωμα τούτο...».⁸⁶⁸

Η προβλεπτικότητα για την τυχόν μη επαρκή επίδοση της επιτροπής στο ανειλημμένο έργο της, παρά τη βάση προσεγγμένων κριτηρίων επιλογή της, τους οδηγούσε σε απόδοση ευθυνών. Ένας από τους όρους που θέτουν για τη δωρεά προς σύσταση και συντήρηση ελληνικού σχολείου ως ανεξάρτητου νομικού προσώπου στη Βαρυμπόμπη οι ιερείς Αντώνιος Παπαναγιώτου και Κωνσταντίνος Καράμπελας το 1888 είναι: «..Δια πάσαν βραδύτητα περί την εκτέλεσιν τον έργων της η εφορευτική επιτροπή θέλει είναι νπεύθυνος εις αποζημίωσιν προς το αγαθοεργόν ίδρυμα».⁸⁶³

Η προβλεπτικότητα που διακρίνει κυρίως τους «μεγάλους» ευεργέτες για τα κληροδοτήματά τους διαφαίνεται στην απόπειρα να ορίσουν αναπληρωματική επιτροπή ελλείψει της πρώτης, όπως και κληρονόμο, προλαμβάνοντας τους αστάθμητους παράγοντες. «Η εκλογή του προσωπικού του νηπιαγωγείου θα είναι εις χείρας των άνω εκτελεστών μου, ελλείψει δε τούτων εις χείρας των τριών υιών μου Αθανασίου, Γεωργίου και Κωνσταντίνου και μετά τούτων εις τους άρρενας απογόνους».⁸⁷⁰ Αν δε δεχθεί ο αδελφός του Σεβαστόπουλου να γίνει κληρονόμος, τότε εγκαθιστά δεύτερη καθολική κληρονόμο του.⁸⁷¹

Ιδιαίχουσα περίπτωση αποτελεί η επιλογή από τον Κοργιαλένιο δύο επιτροπών διαχείρισης των κληροδοτημάτων του' εκείνης «των Άγγλων Επιτρόπων» (Trustees) και εκείνης των «Ελλήνων Επιτρόπων» του για την πρακτικότερη και ασφαλέστερη παρακολούθηση και διαχείριση της κληροδοτηθείσης περιουσίας προσθέτοντας φυσικά ότι «τα κληροδοτήματα ταύτα δίδονται επ' αγαθώ της Ελλάδος ή μέρους αυτής, η διαχείριση θα είναι εν Ελλάδι και οιαδήποτε αναφυόμενη απορία, „λύηται εν Ελλάδι».⁸⁷²

Η επιτροπή απολαμβάνει από το διαθέτη κύρος και εξουσία μεγαλύτερη από εκείνη της κοινότητας, του δήμου ή και του ιδίου του Κράτους και διατηρεί δικαιώματα που αφορούν τη λειτουργία ιδρυμάτων. Χαρακτηριστικά τονίζεται στην εντολή του Αλέξιου Αθανασάκη το 1916: «..χωρίς να έχη το δικαίωμα η κοινότης Πορταριάς να αναμιχθή, ούτε η σεβαστή

⁸⁶⁷ Διαθήκη του Νικ. Ζωσιμά της 18 Μαρτίου 1842, ό.π. και «Το τιμάν τους αγαθούς, πάτριον τη Ελλάδι», Ζωσιμάδες, περιοδική έκδοση Συλλόγου Αποφοίτων και Διδαξαντων στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, Γιάννενα 2002.

⁸⁶⁸ Διαθήκη του Ιω. Βόζου της 9 Οκτωβρίου 1839. ΜΗΚ, σ.26 και ΖΑΒ, σ.96. Το κεφάλαιο από τη Ρωσία στάλθηκε στην Ελλάδα το 1860. Κατά το διάστημα 1841-1859 στέλλονταν μόνο οι τόκοι. Μέχρι το 1897 συγκαταλεγόταν στα Γενικά Κληροδοτήματα. Μετά μεταβιβάστηκε στην Ακαδημία Αθηνών. ΜΗΚ, σ.24, ΑΥΕ, Φάκ.1840/88,1, έγγραφο 4396 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839 και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁸⁶⁹ Δωρητήριο έγγραφο του Κωνσταντίνου Καράμπελα αρ.813 της 11 Οκτωβρίου 1888. ΜΗΚ,Γ'46, σ.270.

⁸⁷⁰ Ιδρύει νηπιαγωγείο και αφήνει κληροδοτήμα για τη συντήρησή του. Διαθήκη του Αλέξιου Αθανασάκη της 12 Σεπτεμβρίου 1916. ΜΗΚ,Γ'223, σ.1080.

⁸⁷¹ Κωδίκελος 1° « του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου, ό.π.

⁸⁷² Άρθρο 1° της Διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου, ό.π. και ΠΠΧ, ό.π., σ.201

Κυβέρνησις ως προς τήν τε εκλογήν τον προσωπικού και τη λειτουργία του...».⁸⁷³ Από το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του διαθέτη για την ασφάλεια του κληροδοτήματός του δε διέφευγε ούτε η ίδια η Κυβέρνηση. Όρος του Καταστατικού του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, σύμφωνα με τη βούληση του διαθέτη το 1883, είναι η Κυβέρνηση να έχει μόνο την εποπτεία και η διαχειριστική επιτροπή «την φροντίδα διορισμού προσωπικού των σχολείων».⁸⁷⁴

Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος φροντίζει να υπαγορεύσει αυστηρούς όρους για την επέκταση και τη συντήρηση των ιδρυμάτων που κληροδοτεί.⁸⁷⁵ Αναφερόμενος στους διαχειριστές ορίζει να δίνουν λογαριασμό ετησίως στην Κυβέρνηση και αντίγραφο διαθήκης στους εκτελεστές της διαθήκης «προς εξέλεξι, εν όσω ζουν». Επιτάσσει ότι, αν για οποιοδήποτε λόγο εμφανιστούν ανυπέρβλητες δυσκολίες, είτε στην ίδρυση, τη διαχείριση ή τη διεύθυνση των σχολών ή κίαν μετά την ίδρυσή τους αποδειχθεί, ότι δε λειτουργούν «σκοπίμως και εν τάξει» και ότι μάταια δαπανάται το κληροδοτήμα χωρίς να υλοποιείται ο σκοπός του, σύμφωνα με το πνεύμα και το γράμμα της διαθήκης του, ενώ η κυβέρνηση αδιαφορεί και δεν επεμβαίνει έγκαιρα να διορθώσει τα κακώς κείμενα, «τότε το κληροδοτήμα πρέπει να μεταβή αυτοδικαίως εις την απόλυτον κυριότητα των τριών θυγατέρων (του) ή των κληρονόμων αυτών».⁸⁷⁶ Αν πάλι η ελληνική κυβέρνηση αρνηθεί να συμμορφωθεί με τον όρο της μείωσης κατά το ήμισυ του κωσταχιλλοπουλείου κληροδοτήματος και της απαλλαγής από κάθε φόρο κληρονομιάς «επί πάσης κληρονομικής μερίδος κατά την διαθήκην...», σημειώνει' «...Τότε ανακαλώ, αναιρώ και ακυρώνω το κληροδοτήμά μου και εννοώ να θεωρηθή ως μη υπάρχον». Σ' αυτή την περίπτωση ζητά πάλι το κεφάλαιο να περιέλθει στις θυγατέρες του.⁸⁷⁷

Ο φόβος της κατάχρησης δεν κάνει διακρίσεις ούτε σε κυβερνητικά πρόσωπα ή ακόμα και στον ίδιο το Βασιλιά. Βούληση του Σπυριδώνα Μανωλόπουλου είναι «η κυβέρνησις να εφορευή τον Γεώργιον, ώστε να τοκιστούν αμέσως τα χρήματα αυτά, ίνα μη γίνη η παραμικρά κατάχρησις απ' αυτόν ή απ' άλλον τινα...».⁸⁷⁸ Μετά από δέκα έτη ορίζει πως, αν δεν υλοποιηθεί η επιθυμία του, να διανεμηθούν σε πτωχούς και στο νοσοκομείο. Προχωρεί τόσο στη ρύθμιση της τακτικότητας της μισθοδοσίας του εκπαιδευτικού και της δημοκρατικής απόλαυσής του, όσο και στη σύσταση της κρατικής επίβλεψης του έργου του.⁸⁷⁹

⁸⁷³ Δεν είχε το δικαίωμα επέμβασης ούτε η κοινότητα, ούτε το Κράτος, όσο ετηρείτο ο νόμος περί ιδιοσυντήρητων σχολείων. Αυτός επέτασσε να έχει δηλαδή διπλωματούχο δασκάλα και να εξαρτάται από την οικογένεια Αθανασάκη. Ο διαθέτης άφησε ακολούθως και κληροδοτήμα για τη συντήρησή του Διαθήκη του Αλέξιου Αθανασάκη της 12 Σεπτεμβρίου 1916, ό.π. Ο Κοργιαλένιος είχε συστήσει δύο επιτροπές, μία για τη διαχείριση της περιουσίας του στο Λονδίνο και μία στην Ελλάδα. Ως εκτελεστές και επιτρόπους επέλεξε φιλικά του πρόσωπα, όπως τους Λεωνίδα Αργέντη, Ιω. Μιχ Ζαρίφη, Ευ. Π.Μεταξά, Γεώργιο Μαρκέτη του οίκου Πετροκόκκινου, Γεώργιο Κ.Γ. Σκαραμαγκά και όσους άλλους ακολουθούσαν τους αποκαλούσε «Αγγλους Επιτρόπους του». Στην Ελληνική Επιτροπή ενέταξε τον πρίγκηπα - διάδοχο Κωνσταντίνο, τον Αλ. Ζάϊμη, πρώην πρωθυπουργό, το Γεώργιο Στ. Στρέιτ, το Δημ. Αιγινήτη, διευθυντή του Αστεροσκοπείου, τον Ιω. Αρ. Βαλαωρίτη υποδιοικητή της ΕΤΕ και τον Ιω.Αθανασάκη, τους οποίους αποκαλούσε «Έλληνες εκτελεστές». ΜΗΚ,Γ'58, σσ.307 και 316.

⁸⁷⁴ Όρος 2* της διαθήκης του Βασιλείου Μελά, ό.π.

⁸⁷⁵ Υπολογίζει ο ίδιος την κινητή και την ακίνητη περιουσία του σε 1.000.000 περίπου αγγλικές λίρες. Ό.π.

⁸⁷⁶ Άρθρο 5ο της διαθήκης της 15 Μαρτίου 1910 του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π.

⁸⁷⁷ Άρθρο 6ο του κωδίκελου του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π.

⁸⁷⁸ Διαθήκη αρ.243 του 1850 του Σπυριδώνα Μανωλόπουλου. ΖΑΒ, σ.16, ΜΕΕ, τόμος Γ', σ.397 και Ν. Ράδος, 'Τα κατά της Ριζαρείου...ό.π., σσ.189-197.

⁸⁷⁹ «ο δάσκαλος να πληρώνηται χωρίς την παραμικρόν αντιλογίαν και να είναι υπό την επιτήρησιν της Κυβερνήσεως...να χαίρει επί τον τόκον των χρημάτων απαραλλάκτως όσα δικαιώματα φέρω εγώ ο ίδιος». Ό.π.

Στην περίπτωση της μη τήρησης των επιθυμιών και επιταγών τους ενεργοποιούσαν θεοφοβικά κίνητρα, το θρησκευτικό συναίσθημα, ακόμα και κατάρες. Στον κωδίκελο του ο Ριζάρης το 1841 γράφει: «Οστις λάβη κατά νούν καί θέληση να μεταβάλη καμμίαν των διατάξεών μου, τόσον των παρουσών, όσον και των αναφερομένων εις την διαθήκην αφήνω εις αυτόν την κατάραν του Ιησού Χριστού και των αγίων Πάντων να δώση λόγον εν ημέρα κρίσεως και προκοπή να μη ίδη ποτέ».⁸⁸⁰ Η στάση αυτή, στην οποία υπολανθάνει το μήνυμα της ιερότητας του κληροδοτήματός τους, ικανής να επισείσει την θείαν «αράν», δε φαίνεται να σχετίζεται με το μέγεθος και την οικονομική εμβέλεια των διαθετών και επαναλαμβάνεται και σε διαθήκες μικρότερων ευεργετών, όπως εκείνης του Ιωάννη Π. Αλβανάκη. Ο διαθέτης απειλεί, αν κανείς από τους συγγενείς και κληρονόμους του ζητήσει να προσβάλει την διαθήκη και «δε συντρέξη» στην επιθυμία και την εκτέλεση των επιθυμιών του, να «έχη την κατάραν του Ιησού Χριστού και της Παναγίας και εν τοιαύτη περιπτώσει η παρούσα να έχει κύρος και ισχύη ως κωδικέλλος».⁸⁸¹ «Ταύτην μου την διαθήκην, κυρίαν και βέβαιον είναι θέλω εν πάση εξουσία και κριτηρίω, έγγραφα ιδιοχείρως» επιτάσσει με σταθερότητα ο Ευστάθιος Ζάκκας προχωρώντας στην απειλή ότι, όσοι συγγενείς ή ξένοι τολμήσουν να την ακυρώσουν, «έξουσιν αντίδικον τον Θεόν, δώσουσιν απολογία εν ημέρα κρίσεως έμπροσθεν του απροσωπολήπτου κριτηρίου, έξουσι τας αράς των αγίων τριακοσίων δέκα και οκτώ θεοφόρων πατέρων».⁸⁸² Συχνά επίσης στιγματίζουν την πλεονεξία, τη χαιρεκακία, την ασέβεια.⁸⁸³

Στην επιμονή τους να τονίσουν το αμετάβλητο της θέλησής τους δε φεΐδονται να συγκαταλέξουν στους πιθανούς καταχραστές και τους επιτρόπους τους: «Αύτη είναι η.αμετάτρεπτος θέλησίς μου, την οποίαν, αν τις των συγγενών, επιτρόπων και λοιπών τολμήση να χαλάση ή καταχρασθή να έχη το ανάθεμα και αράν του Θεού, εμού και των ακάκων παιδών όπου ήθελε διδάσκονται...» γράφει ο Χρυσόχοος Παρίσης.⁸⁸⁴

Η ευθύνη για την τιμωρία των παραβατών ανεξάρτητα από το κίνητρο ή την αιτία της παράβασης παίρνει στη συνείδηση κάποιων διαθετών διαστάσεις συλλογικού καθήκοντος: «Πάσα κατά διάνοιαν παράβλεψις των όρων της εξ ιδιοτελείας. προσωποληψία ή αμέλειας ευθύνει αυτούς ενώπιον του αδεκάστου Κριτού εν τη ημέρα της Κρίσεως κατά τας πράξεις αυτού. Πας πολίτης να καταγγέλη τους εκτελεστάς, εάν αμελήσουν».⁸⁸⁵ Το καθήκον αυτό για άλλους δωρεοδότες περιορίζεται στην ευθύνη των εφόρων του ιδρύματος και την καταγγελία προς το υπουργείο Παιδείας: «Εάν όμως υμείς παραβήτε κατά τι τας διατάξεις μου ταύτας, τότε δύνανται οι εκάστοτε έφοροι της ελληνικής σχολής να καταμηνύωσιν υμάς εις το υπουργείον των Εκκλησιαστικών»,⁸⁸⁶

⁸⁸⁰ Κώδικελος του Γ. Ριζάρη της 29 Μαΐου 1841, ό.π.

⁸⁸¹ Διαθήκη του Ιωάννη Π. Αλβανάκη της 1 Ιουνίου 1888. ΜΗΚ, Γ' 188, σ.802.

⁸⁸² Διαθήκη του Ευστάθιου Ζάκκα της 1 Ιουνίου 1848. ΜΗΚ, Γ'136, σ.650 και ΖΑΒ, τόμος 5, σ.176.

⁸⁸³ «Αν τις πλεονεξία κινούμενος θελήση να ακνρώση την παρούσαν διαθήκην και να ματαιώση τους αγαθοεργούς σκοπούς μου, εις τους οποίους προσδιόρισα την περιουσίαν μου, να έχη την κατάραν του κυρίου ημών...Ιησού Χριστού, και να δώση λόγον εν ημέρα κρίσεως». Σε περίπτωση ακύρωσής της ζητά να χρησιμοποιηθεί ως κώδικελος και «να θεωρήται η εις έκαστον αφιέμενη περιουσία ως δωρεά αιτία θανάτου». Διαθήκη του Σπυρίδωνα Αλεξανδράκη της 19 Οκτωβρίου 1870. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.58.

⁸⁸⁴ Ιδιόχειρη διαθήκη του Χρυσόχου Παρίση της 27 Ιανουαρίου 1855 (συντήρηση αλληλοδιδασκτικής σχολής της Παναγίας ή των Ταξιαρχών στη Μακρινίτσα). ΜΗΚ,Γ'138, σ.657.

⁸⁸⁵ Διαθήκη του Θεόδωρου Αναστασιάδη της 1 Ιουλίου 1891. ΜΗΚ,Γ 13, σ.138 και ΖΑΒ, τόμοζι, σ.149.

⁸⁸⁶ Άρθρο 4ο της ιδιόχειρης διαθήκης του Νικολάου Μάκρη της 10 Ιανουαρίου 1851. Προσφέρει 16 μετοχές Εθνικής Τράπεζας στο διδακτήριο της Σχολής της Δημητσάνας. Γριτσόπουλου, Τα Κληροδοτή ματα..ό.π., σ.5.

Με φραστική ενάργεια και εκφραστικά σχήματα παρήχησης, πλεονασμού εγχαράσσουν στα κείμενα των διαθηκών με δραστική επιτακτικότητα τις απαγορευτικές γραμμές τους προσπαθώντας έτσι να αδρανοποιήσουν μελλοντικές ατασθαλίες: «Ουδείς εκ των εμών κληρονόμων, ούτε άλλος τις των πατριωτών μον δύναται να αφαιρέση το κεφάλαιον ή τον τόκον αυτών από την σχολήν ονδέποτε επ' ονδενί λόγω, επειδή η θέλησίς μου είναι να μένη το ποσόν τούτο αείποτε περιονσία της ελληνικής σχολής, χρησιμεύοντας τον τόκον μόνο εις τας εκάστοτε δαπάνας κατά τα ήδη ειρημένα».⁸⁸⁷ Πανομοιότυπο σχεδόν φραστικά απαγορευτικό τρόπο χρησιμοποιεί ο Γεώργιος Κουτσίκος το 1882. «Ουδείς των συγγενών μου να δύναται να αφαιρέση την ανωτέρω περιονσίαν μου από το ειρημένον ελληνικόν σχολείον ονδέποτε επ' ονδενί λόγω, να μένη δε αύτη αείποτε περιούσιο τον ελληνικόν σχολείον».⁸⁸⁸ Ο Θεόδωρος Αναστασιάδης επιμένει: «..επί της δωρεάς μου ταύτης ονδείς έχει το δικαίωμα να αντιτάξη είτε εκ των συγγενών μου ή και άλλος τις δι' οιονδήποτε λόγον».⁸⁸⁹

Με φράσεις όπως: «...επιθυμώ να εκτελεσθή κατά γράμμα και καθ' όλα αυτής τα μέρη „»^m, «..δωρείται εις την κοινότητα ταύτην διά δωρεάς εν ζωή στερεάς και αμετακλήτων δραχμάς..»⁸⁹¹ ή «της παρούσης μου μυστικής διαθήκης, την οποίαν θεωρώ ισχυράν και εφαρμοστέαν..»⁸⁹² προβάλλει ανάγλυφα η διεκδίκηση από τους διαθέτες της κατοχύρωσης της βιωσιμότητας και διαχρονικά θετικής εξέλιξης της κληροδοσίας τους με μοναδικό τους όπλο το λόγο των κειμένων των διαθηκών.

Η δυσάρεστη εμπειρία της γνώσης των παραβάσεων και αθετήσεων των υποσχέσεων υλοποίησης της επιθυμίας των διαθετών φαίνεται να προηγείται και ως μία παράλληλη διεργασία που ενισχύει τους φόβους για την ασφάλεια του κληροδοτήματος: «Τα δύο αυτά ακίνητα,..προίξ και ιδιοκτησία της σχολής, θα είναι αναπαλλοτριώτα και ονδείς ονδέποτε θα έχη το δικαίωμα να τα πωλήση δι' οιονδήποτε λόγον, ίνα μη επαναληφθή εκείνο το οποίον δονστηνώς έγινε δι' άλλα κληροδοτήματα».⁸⁹³

Ο φόβος της ασέβειας, δηλαδή, μη τήρησης των εντολών τους από τους συγγενείς, ο οποίος δεν απείχε πολύ από μία δυσάρεστη πραγματικότητα, εξισορροπείται με την απειλή της απώλειας των κληροδοτηθέντων αγαθών τους. Σε τυχόν ασέβεια συγγενών προς τη μνήμη του Θεόδωρου Ζαλάχα και «προς το της πατρίδος συμφέρον» επιθυμεί και ορίζει ο διαθέτης «όπως απολέση (ο ασεβήσας) παν ό,τι δι' αυτόν αφήεται».⁸⁹⁴ Την ίδια στρατηγική ακολουθεί ο Αναστάσιος Λιβιεράτος το 1892: Στην περίπτωση προσβολής της διαθήκης να «απολέση (ο προσβάλλον αυτήν) ό,τι δια της παρούσης καταλείπω αντώ, όπερ δέον να περιέλθη εις τον κληρονόμον νιόν μου πάσα προηγουμένην διαθήκην μου και θέλω ισχύση η παρούσα...».⁸⁹⁵ Ο Ιωάννης Μαρής, εμποροκτηματίας από την Ανδρο, «θέλων η παρούσα διαθήκη να μένη ισχυρά και απρόσβλητος» διατάσσει, αν προσβάλει η μία των κληρονόμων

.....
⁸⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸⁸ Διαθήκη του Γεωργίου Κούτσικου, αρ.1175 της 29 Σεπτεμβρίου 1882. ΜΗΚ, Γ'57, σ.302.

⁸⁸⁹ Διαθήκη του Αναστασιάδη Θεόδωρου της 1 Ιουλίου 1891. ΜΗΚ,Γ'13, σ.138.

⁸⁹⁰ Κωδίκελος της 21 Ιανουαρίου 1903 του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (Π), ό.π., φάκελος 1. Στη σελίδα 3 και 6 της διαθήκης δίνει οδηγίες στους εκτελεστές του.

⁸⁹¹ Δωρεά της Μαρία Ιω. Γανωτή αρ.44290 της 9 Μαρτίου 1911. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.38 και ΜΗΚ,Γ 23, σ.180.

⁸⁹² Μυστική διαθήκη του Πανταζή Βασσάνη της 9 Απριλίου 1890. ΠΠΧ, σ.70.

⁸⁹³ Ίδρυσε τριτάξιο ελληνικό σχολείο, με οικίσκο σχολάρχου στα Καρδακάτα Κεφαλλονιάς. Διαθήκη του Ι. Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. ΜΗΚ,Γ'25, σσ.186,1129.

⁸⁹⁴ Διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα της 4 Ιανουαρίου 1884. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.9.

⁸⁹⁵ Ο Αναστάσιος Λιβιεράτος φρόντισε για τη συντήρηση ελληνικού σχολείου στη Θέκλα Κεφαλληνίας και υποτροφίες σε γυμνασιακή και πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Διαθήκη του Αναστασίου Λιβιεράτου της 6 Μαΐου 1892. ΜΗΚ,Γ145, σσ.676,1131.

του πλευρά, το μερίδιό της «να λαμβάνη η ετέρα η μη προσβαλούσα την διαθήκην και να μένη μόνη κληρονόμος...». Αντίθετα, η προσβάλλουσα πλευρά των κληροδόχων παύει να είναι η κληρονομούσα.⁸⁹⁶ Θέτοντας αυστηρούς όρους και υποχρεώσεις στο Δήμο Τρικάλων, υπεύθυνο για τη συντήρηση των σχολείων που ενισχύθηκαν από το κληροδότημα του Ιωάννη Γ.Ιωάννου, η χήρα σύζυγος του Ιωάννου απαιτεί τα δωρούμενα κτήματα να χρησιμεύουν αποκλειστικά ως διδακτήρια: «ουδεμία άλλη χρήσις αυτών επιτρέπεται, ούτε εκποίησης...» και απειλεί: «Πάσα παράβασις ή παραμέλησις των ανωτέρω εκ μέρους του δήμου επάγεται την πλήρη ακυρότητα της παρούσης συμβάσεως».⁸⁹⁷ **Ιδιαίτερα καυστικός γίνεται ο Κλήμης Διαμαντίδης το 1851:** «γέγραφα ίδια μου χειρί,,ει δέ τις χαιρέκακος τολμήσει να ανατρέψει την παρούσαν μον διάταξιν, καθ' ην διατάττω όσα απεκτησάμην εν κόπω και μόχθω διά του διδασκαλικού επαγγέλματος ο τοιούτος ως παραβάτης των θείων και πολιτικών νόμων και ανατροπεύς των φυσικών δικαιωμάτων, έστω αποβλητέος από παντός κριτηρίου πολιτικού και εκκλησιαστικού συγνωστέα μοι έστωσαν τα σφάλματα διά την γεροντικήν αμβλιωπίαν».⁸⁹⁸

Ο κωδίκελος αποτελούσε την ασφαλιστική δικλείδα για τη μεγαλύτερη πιθανότητα εγκυρότητας καί υποχρεωτικής τήρησης των εντολών του διαθέτη. Σε περίπτωση ακύρωσης της διαθήκης παρατηρούμε να επιβάλλεται αυτή «ως κωδίκελος».⁸⁹⁹ Ο Θεόδωρος Ζαλάχας ζητά να ισχύσουν ως κωδίκελος όλες οι διατάξεις «δια πάσαν περίπτωσιν απρόβλεπτον ακυρώσεως της παρούσης διαθήκης»⁹⁰⁰ Το ίδιο επαναλαμβάνει και ο Αντώνιος Ιγγλέσης: «Αυτή η μόνη και τελενταία θέλησίς μου, ήτις και ακόμα σπότε ήθελε δεν ισχύει ως διαθήκη επιθνήμω και θέλω να ισχύση ως κωδίκελλος αμετατρέπτως».⁹⁰¹

Ορισμένοι κληροδότες προσπαθώντας να αποκλείσουν κάθε νομική δυνατότητα από τους κληρονόμους να περιορίσουν το ύφος των κληροδοτημάτων τους απαγόρευαν τη χρήση του φαλκίδιου νόμου, ο οποίος άφηνε στη διάθεση του διαθέτη την κληροδότηση ή μη του τετάρτου μέρους της κληροδοτούμενης περιουσίας του.⁹⁰² Μετά από αυτό μπορούσε να προβεί σε εκπλήρωση των κληροδοσιών.⁹⁰³ Διατάσσει ο Β. Μελάς: «απαγορεύω δε τψ

⁸⁹⁶ Διαθήκη του Ιωάννη Μάρη από τα Αποικία της Ανδρου, αρ.8228 της 28 Ιουλίου 1877. ΜΗΚ,Γ 93, σ.473.

⁸⁹⁷ Αρθρο 9^ο της συμβολαιογραφικής πράξης, αρ.1460 της 9 Ιανουαρίου 1895 της συζύγου του Ιωάννη Γ.Ιωάννου, ο οποίος άφησε κληροδότημα για την ίδρυση της Ιωαννείου Σχολής στο Ξυλόκαστρο Κορινθίας με ιδιόχειρη διαθήκη της 1 Απριλίου 1888. Μετά το θάνατό του η σύζυγός του Βικτόρια συνέχισε τις δωρεές και τις παραχωρήσεις για τους ίδιους εκπαιδευτικούς σκοπούς έχοντας τη φροντίδα και την επιστασία του κληροδοτηματος. Ο ίδιος είχε αφήσει ως διαχειριστές το σχολάρχη και τον αρχιερέα Κορινθίας. ΜΗΚ,Γ'42, σ.252.

⁸⁹⁸ Διαθήκη του Κλήμη Διαμαντίδη, ό.π.

⁸⁹⁹ «Εις ην περιστάσιν ακυρωθή η παρούσα διαθήκη μου, θέλω η παρούσα να ισχύη ως κωδίκελος». Διαθήκη του Σπυρίδωνα Αλεξανδράκη της 19 Οκτωβρίου 1870. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.58.

⁹⁰⁰ Διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα, ό.π.

⁹⁰¹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Αντωνίου Ιγγλέση, αρ.9926 της 28 Οκτωβρίου 1871. ΜΗΚ,Γ'41, σ.248.

⁹⁰² Ο Φαλκίδειος Νόμος, - Ετυμολογία: λατινικό *falcidius* <*Falcidius*, όνομα Ρωμαίου δημάρχου - νόμος του βυζαντινορωμακού δικαίου, εκδόθηκε το 714 από κτήσεως Ρώμης και όριζε το δικαίωμα του κληρονόμου να απαιτήσει, ώστε το ένα τέταρτο του ποσοστού κληρονομιάς του να μείνει ελεύθερο από κάθε κληροδοσία. Ο «κληρονομούμενος» δεν μπορούσε να ματαιώσει την εφαρμογή της διάταξης. Καινοτομία του Ιουστινιανού ήταν να επιστρέφει το δικαίωμα αυτό στο διαθέτη. Έτσι, ο Φαλκίδειος νόμος έπαψε να αποτελεί αναγκαστικό δικαίο. Καταργήθηκε εντελώς από το νόμο 2230 του 1920. Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλιου», τόμος 18, σ.137.

⁹⁰³ Εννοεί το κληρονομικό δικαίωμα να παρακρατήσει το «Φαλκίδιο τέταρτο» από την περιουσία του.

φαλκιδίασιν τον κληροδοτήματος τούτον δι' οιονδήποτε λόγον».⁹⁰⁴ Το ίδιο κάνει και ο **Σεβαστόπουλος**: «..αποκλείω δ' αντόν (τον αδελφό του Μάρκο) πάσης ο ιασδήποτε απαιτήσεως επί της λοιπής περιουσίας μου ως και τον Φαλκιδίον ενεργετήματος».⁹⁰⁵ Στη διαθήκη του επίσης **Ιωάννης Χατζηκυριακός προσθέτει**: «Προσθέτω και διατάσσω αφ' ενός μεν να μη γίνη φαλκιδενσις ονδεμία των κληροδοτημάτων, αφ' ετέρου ν' απαλλαγή η σύζυγός μου Μαριώ πάσης νποχρεώσεως προς εγγυνοδοαία ή οιανδήποτε άλλην ασφάλειαν».⁹⁰⁶

Επικαλούνται ενίοτε την άτυπη αχρησία του παλαιού αυτού νόμου: «..αποκλείω αντώ τον Φαλκιδίον από των άπαξ και διαρκών κληροδοτημάτων μου, συμφώνως με τας νεαράς τον Ιονστινιανού (Α' ριθ' ρλα') κελενούσας κρατείν την γνώμην τον διαθέτον περί Φαλκιδίον νόμον και όπερ τα καταλελειμμένα κληροδοτήματα αφορώσιν εις ενσεβείς και φιλανθρώπων αιτίας, σχολάζει και παντελώς χώραν ονκ έχει ο Φαλκιδιος..» **επισημαίνει ο Δωρόθεος Σχολάριος το 1884**.⁹⁰⁷ Με άλλο τρόπο και για άλλη αιτία ο **Ευάγγελος Αχιλλόπουλος το 1900**⁹⁰⁸ απαγορεύει τη χρήση του. **Ορίζει ότι, εάν για οποιοδήποτε λόγο «ήθελε χωρήσει εξ αδιαθέτον διαδοχή εις την κληρονομίαν (τον)..βαρνομένων των εξ αδιαθέτον με όλας τας διατάξεις άνεν δικαίωματος μειώσεως ή φαλκιδεύσεως της κληρονομιάς.. αποκρού(ει) και ρητώς απαγορεύ(ει) τούτο»**.⁹⁰⁹

Φαίνεται πως μέχρι την κατάργηση του φαλκιδίου νόμου το 1920 δεν εμποδίζεται η απαγόρευσή του - απόδειξη ότι ίσχυε ακόμα έστω τυπικά - μέσα στις διαθήκες. Ο **Αθανάσιος Αναγνώστου Ματάλας το 1919 ρητά αποκλείει την με οποιοδήποτε τρόπο φαλκίδευση της περιουσίας που παραχωρείται στους κληρονόμους και ορίζει να περιέλθει ολόκληρη η περιουσία του «εις το νομικόν πρόσωπον ως καθολική κληροδοσία ή καταπίστευμα..»**.⁹¹⁰

Οι οικονομικές διευθετήσεις που αφορούσαν στη διαχείριση δε λείπουν από ένα μεγάλο αριθμό διαθηκών. Ανάμεσα στις υποχρεώσεις των διαχειριστικών επιτροπών ήταν η ετήσια λογοδοσία τους στα θέματα διαχείρισης.⁹²¹ Καθόριζαν το χρόνο του ισολογισμού, ο οποίος πρέπει να γνωστοποιείται σε δημόσια πρόσωπα: Ο **Παναγής Βαλλιάνος ορίζει στους κηδεμόνες σε συγκεκριμένο χρόνο**⁹¹² να «ετοιμασθή ισολογισμός, δεικνύων τον τρόπον, κατά τον οποίον το εισόδημα των κηδεμονικών χρημάτων εξωδύθη διαρκούντος τον χρονικού διαστήματος, όπερ καλύπτει ο τοιούτος ισολογισμός εκάστοτε». Ζητά να επιγράφεται ως

⁹⁰⁴ «..Προς ίδρυσιν και συντήρησιν νηπιαγωγείων οπουδήποτε ήθελον εγκρίνει, εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων[.] απαγορεύω δε την φαλκιδίασιν τον κληροδοτήματος τούτον δι' οιονδήποτε λόγον». Διαθήκη του **Β. Μελά, ό.π.**

⁹⁰⁵ Διαθήκη του **Κων. Σεβαστόπουλου, ό.π.**

⁹⁰⁶ Διαθήκη του **Ιω. Χατζηκυριακού, ό.π..**

⁹⁰⁷ Διαθήκη του **Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουάριου 1884. ΠΠΧ, αρ.13, σ.372.**

⁹⁰⁸ **Ορίζει τη διαθήκη του και ως κωδικελό του. Επίσης ζητά τα κεφάλαιά του «να μένωαι αναπαλλοτρίωτα..».** Αρθρο Η της διαθήκης του **Ευ. Αχιλλόπουλου. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.30.**

⁹⁰⁹ **Ο.π. Αρθρο Α' της διαθήκης του Ευ. Αχιλλόπουλου, ό.π.**

⁹¹⁰ **Ιδιόχειρη διαθήκη της 27 Μαρτίου 1919 του Αθανασίου Αναγνώστου Ματάλα «εξ Αραχόβης Λακεδαίμονος» και κώδικελος της 24 Μαΐου 1919. ΜΗΚ, σ.978.**

⁹¹¹ «..Οφείλουν οι επίτροποι να δίνουν λογοδοσίαν κατ' έτος της διαχειρίσεως των εις τους προκρίτονς τον ειρημένον χωρίον Βλωβοκάς..». Διαθήκη του **Αθανασίου Βασιλείου, πρωθιερέα, της 24 Μαρτίου 1894. ΜΗΚ,Γ 5, σ.119 και ΖΑΒ, τόμος 1, σ.139.**

⁹¹² **«Κελεύω τονς κηδεμόνας ή κηδεμόνα κατά την τριακοστήν πρώτην ημέραν τον μηνάς Δεκεμβρίου εκάστου έτους από τον θανάτον μου ή οπόταν είναι πρακτικόν μετά την πάροδον τοιούτον χρόνον..».** Διαθήκη του **Παναγή Αθ. Βαλλιάνου, της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'199, σ.847.**

«ισολογισμός των κληροδοτημάτων τον αποβίωσαντος Π.Α. Βαλλιάνου» και ν' αποστέλλεται αμέσως στον εκάστοτε πρέσβη ή άλλο αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο Λονδίνο.⁹¹³

Δίνουν οδηγίες οικονομικών διευθετήσεων καθορίζοντας το όριο των δαπανών.⁹¹⁴ Ο Β. Μελάς απαγορεύει στη διαχειριστική επιτροπή δαπάνη μεγαλύτερη των ετησίων προσόδων της οικίας, που αφιερώνει ως «αναηλλοτρίωτον» κεφάλαιο.⁹¹⁵ Πολλοί ευεργέτες γίνονται επιτακτικοί στην αποφυγή περιττών δαπανών όπως και στη σπατάλη: «...χωρίς ποτέ να δαπανηθή εκ τον κεφαλαίον ούτε λεπτόν, εκτός τον δαπανηθησομένον δια την οικοδομήν τον γυμνασίον ποσού»⁹¹⁶ παραγγέλλει ο Νικόλαος Βαρβαρρήγος το 1895 ενδιαφερόμενος για το ασφαλές του κληροδοτηθέντος κεφαλαίου.

Προβαίνουν σε παραινήσεις, προτάσεις και προτροπές για την επικερδέστερη επενδυτική μορφή που έπρεπε να έχει το κληροδοτήμα για την καλύτερη αξιοποίησή του: την επένδυσή του σε χρώγραφα,⁹¹⁷ σε ακίνητα, οικόπεδα ή εκτάσεις γης.

Ο καθορισμός χρονικών ορίων για την εκτέλεση της επιθυμίας του διαθέτη περιορίζει τυχόν αμέλεια ή ατασθαλίες προσώπων της διαχειριστικής επιτροπής. Ο Γεώργιος Κούτσικος το 1882 προσθέτει πως, αν σε δέκα έτη δεν έχει εκτελεστεί η επιθυμία του, να δοθεί το κληροδοτήμα στην κάλυψη άλλης ανάγκης.⁹¹⁸ Ο Σεβαστόπουλος το 1902 προκειμένου να εξασφαλίσει τη βεβαιότητα της εφαρμογής των διατάξεων του, αλλά και εν γένει της επωφελούς εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος περιέλαβε στον κωδικέλό του ρήτρα, σύμφωνα με την οποία, στην περίπτωση της καθυστέρησης ανάληψης εργασιών για την ανέγερση της Σχολής έξι μήνες μετά το θάνατό του: «η υπό στοιχ. ΙΑ' διάταξις τον παρόντος Κωδικέλλον θεωρηθήτω ως μη υπάρχοναα». Το κληροδοτούμενο ποσό ζητά να συγκαταλεχθεί στα υπόλοιπα κληροδοτήματα της διαθήκης και των δύο κωδικέλων του.⁹¹⁹

Όσον αφορά στη γνησιότητα της διαθήκης, ο τρόπος ταυτοποίησης προτείνεται από τον ίδιο τον ευεργέτη στην περίπτωση του Χρήστου Ι. Αντύπα από Λευκάδα το 1845: «Αν δε κατά καιρόν ήθελεν ενρεθή διαθήκη τις, να μην έχη ισχύν, εάν δεν φέρη τας τρεις λέξεις, πολτάιμ, φεακέρ, αλέα και το σχήμα και την άνω υπογραφήν αληθή και αντήν».⁹²⁰

Φόβοι για το τυχόν δυσάρεστο μέλλον της «αλύτρωτης» πατρίδας τους ενεργοποιούν τις ασφαλιστικές δικλίδες που θέτουν για τον προτιμώμενο τόπο εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος. Αναφερόμενος ο Βασίλειος Σουλήνης το 1871 στα σχολεία που ενισχύει οικονομικά, προνοεί στην περίπτωση «ατνχούς τίνος ως μη ώφειλε, σνμβάντος», όπως θεωρεί την παντελή καταστροφή της Μακρινίτσας «εκ τνχάιων περιστάσεων», όλα τα δικαιώματα

⁹¹³ Διαθήκη του Παναγή Αθ. Βαλλιάνου, ό.π.

⁹¹⁴ «..Αι μετοχαί θα μένονν ανεκποιήτοι,». Ό.π.

^m Διαθήκη του Βασιλείου Μελά, ό.π

⁹¹⁶ Διαθήκη του Νικολάου Βαρβαρρήγους της 5 Απριλίου 1895, ό.π.

⁹¹⁷ Διαθήκη της 12 Δεκεμβρίου 1896 του Ανδρέα Συγγρού, ό.π.

⁹¹⁸ Όρισε ότι, αν σε δέκα έτη δεν έχει εκτελεστεί η επιθυμία του, να δοθεί το κληροδοτήμα «δια τας δαπάνας προς μεταφοράν ύδατος 'η Παναγιά' εντός τον χωρίου Αραχόβης..». Διαθήκη του Γεωργίου Κούτσικου, ό.π.

⁹¹⁹ Κωδικέλος του Κων. Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902, ό.π.

⁹²⁰ Συγκεκριμένα «εκίηρυντε» τη διαθήκη του: «..αληθή και βεβαίαν, στερεάν, έχονσαν ισχύν αιωνίως μερικώς και δημοσίως» και καταλήγει: «Αν δε κατά καιρόν ήθελεν ενρεθή διαθήκη τις, να μην έχη ισχύν, εάν δεν φέρη τας τρεις λέξεις πολτάιμ, φεακέρ, αλέα και το σχήμα & και την άνω υπογραφήν αληθή και αντήν. Ταύτα εκθέτω και ελπίζω, ότι θέλουν διατηρηθή με όλην την επιμέλειαν από τους επιτρόπους. Ίσως θέλει στοχασθή τις αδύνατα, ένεκα της ολίγης καταστάσεως, αποκρίνομαι, είναι τόσοσν αρκετά, ώστε η μπορούν να περισσεύουν, φθάνει να είναι καλής συνειδήσεως οι επίτροποι, το οποίον και βεβαιούται ιδιοχείρως». Διαθήκη του Χρήστου Ι. Αντύπα της 13/25 Ιανουαρίου 1845, ό.π.

και οι τίτλοι του Ελληνικού σχολείου και του Παρθεναγωγείου να μεταβιβασθούν όπου θα μετατοπίζονταν τα δύο τρίτα του χωριού. «Εν δε παντελή αυτού διασπορά, απολαμβάνει δικαιωματικός των ωφελειών τούτων της σχολής και του παρθεναγωγείου κατά πρώτον λόγον η νέα πόλις Βόλος και κατά δεύτερον δε η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας Αάριασα...».⁹²¹

Οι περισσότεροι κληροδοτές έχουν τη συναίσθηση της εθνικής ωφέλειας που παρέχουν τα κληροδοτήματά τους και γίνονται προσεκτικοί και αυστηροί στις διατάξεις της διαθήκης τους. Η δημοσίευση της διαθήκης αποτελούσε για μερικούς απαραίτητη προϋπόθεση της αποφυγής οποιοσδήποτε παράβλεψης ή αθέτησης των επιταγών του από τους εκτελεστές. Στοιχειοθετούσε έναν επιπλέον τρόπο κατοχύρωσης μέσω της διαφάνειας, της ακεραιότητας των επιταγών του ευεργέτη. Απευθυνόμενος στους εκτελεστές της διαθήκης του ο Σουλήνης το 1871 δίνει παραινήσεις εφιστώντας την προσοχή τους και προτείνοντας τη δημοσίευσή της σε φυλλάδια θέτοντας το χρονικό όριο του ενός έτους για την εκτέλεση των διατάξεών της: «...Παρακαλώ αυτούς να δεχθώσι το βάρος τούτο και εξορκίζω αυτούς...να εκτελώσι τας υπέρ του έθνους προθέσεις μου, τας εν τη διαθήκη ταύτη, μετά πάσης ειλικρίνειας και αμεροληψίας, μετά παρρησίας τε και επιμελείας και μετά εθνικού και κοινωφελούς ενδιαφέροντος, μη αμελήσωσιν ουδέ κεραϊαν, μην αδιαφορήσωσι μηδέ το ελάχιστον, μηδέ φεισθώσιν κόπων, διότι η τυχόν αμέλεια και αδιαφορία αυτών θα καταστρέψη εθνικήν ωφέλειαν και τους εμούς εν όλω τω βίω μου κόπους». Ζητά την επιήκειά τους για τις απαιτήσεις του αυτές αποδίδοντάς τις στην φιλοπατρία του⁹²² και προσθέτει: «Ουδείς εξ αυτών δύναται να αποποιηθή την φιλοεθνή αυτήν ασχολίαν...». Δηλώνει πως σε τυχόν «αναφυησομένην δυσχέρειαν» αδιαφιλονίκητος διαιτητής να είναι το εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχείον και κανένας άλλος, «αλλά και τούτο όχι δια να μετατρέψη κεραϊαν τινα αυτής, αλλά δια να διαλύση τας δυσχερείας...».⁹²³ Με περισσή σχολαστικότητα και πειθαρχημένη αίσθηση ο Ευάγγελος Ζάππας προτείνει τη χορήγηση πολλαπλών αντιγράφων της διαθήκης του στους ενδιαφερόμενους, σχετικούς φορείς-κληρονόμους-διαχειριστές των κληροδοτημάτων του προσπαθώντας να καλύψει με τις διατακτικές ή παραινετικές του λεπτομερείς επισημάνσεις κάθε περίπτωση πιθανής κακής φύλαξης, παρατυπίας ή απώλειας τόσο των αντιγράφων, όσο και του κληροδοτήματος που αυτά αντιπροσωπεύουν, επιμένοντας στο νομότυπο ευνόητων διαδικασιών:⁹²⁴ «Μετά τον θάνατόν μου, άνευ αναβολής, να τυπωθή η διαθήκη μου ελληνικά, τα δε σενέτια και χορτατζίες με λοιπά χαρτία όλων των κτημάτων μου, και Ελληνικά και Βλαχικά, να επικυρωθούν παρά μιας αρχής ίνα δοθούν από έν αντίτυπον εις την φιλολογικήν επιτροπήν της Ρωμανικής γλώσσης, εις τα δύο Ελληνικά Προξενεία Βουκουρεστίου και Ιβραΐλας, εις την επιτροπήν των εν Αθήναις κληροδοτημάτων, εις την εν Λάμποβο επιτροπήν, να τα διευθύνει εις την ελληνική Βουλή προς φύλαξιν αυτών εις τα αρχεία της, η οποία παρακαλείται την ακεραϊαν φύλαξιν αυτών των έγγραφων και κτημάτων, και την καλήν διαχείρισιν των εισοδημάτων αυτών κατά την διάλειψιν της παρούσης διαθήκης μου».⁹²⁵

⁹²¹ Άρθρο 3^ο της διαθήκης του Βασιλείου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871, ό.π.

⁹²² «Ας με συγχωρήσωσιν οι εκτελεσταί μου δια τας απαιτήσεις μου ταύτας, γινώσκοντες, ότι «μόνη η διηνεκής προς το έθνος μον αγάπη και φιλοπατρία αντών ποιεί με τοσοντον απαιτητικόν». Ο.π.

⁹²³ Άρθρο 26 της διαθήκης, ό.π.

⁹²⁴ Ζήτησε τη δημοσίευση της διαθήκης του αλλά και τη διανομή της στους δήμους του Κράτους. Γούδας, ό.π., Ενάγγελος Ζάππας, τόμος Γ', σ.363.

⁹²⁵ Προνοεί μάλιστα την περίπτωση που τυχόν χρειασθεί κάποιο πρωτότυπο αυτών «δια καμμίαν οροθεσίαν ή καμμίαν φιλονεικίαν κανενός γείτονας» και επιτάσσει «το τοιούτον έγγραφον να δοθή εις χείρας τιμίον ανθρώπου, να ληφθή παρ' αυτού έγγραφον της παραλαβής, ώστε εις τον καιρόν να το επιστρέψη πάλιν εις τα αρχεία». Οδηγείται σε εξαντλητικές λεπτομέρειες νουθετώντας «να βαστάζη

Κάποιοι ακολουθούν την τακτική του ακριβούς αντιγράφου της διαθήκης: «Προς μείζονα ασφάλειαν κατά παντός ενδεχομένου την παρούσαν διαθήκην μου συνέταξα εις δύο πρωτότυπα ίσα, όμοια κι απaráλλακτα αλλ ήλων και προς ένα και τον αυτόν σκοπόν τείνοντα, όπως το μεν έν καταθέσω...». ⁹²⁶

Ουσιαστικά όμως, η πολύμορφη προσπάθεια των περισσότερων διαθετών να κατοχυρώσουν τη διάρκεια στο μέλλον του κληροδοτήματός τους ως ένα βαθμό μόνο ευθυνόταν για την τύχη του, όπως θα δούμε παρακάτω.

22. Η Τύχη των κληροδοτημάτων

«Η κάθε προσφορά συνθέτει αμοιβαίο συμβόλαιο ανάμεσα στο δωρητή και τον αποδέκτη και εκείνος που μένει υπόλογος στην τήρησή του είναι ο δεύτερος, όταν μάλιστα ο πρώτος κλείνοντας το βιολογικό του κύκλο επανέρχεται στην ανυπαρξία».

Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Α.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, (εισαγωγή), σ.267.

Μία σειρά ποικίλων αιτίων και παραγόντων στάθηκε τροχοπέδη στην ευόδωση των επιθυμιών των διαθετών. Η τελική επιλογή και οι ρήτρες που βάζει στη διανομή της περιουσίας του ο ενεργέτης συχνά προδιαγράφει το μέλλον της ευεργεσίας.

Η ποσοτική αποτίμηση της ευεργεσίας υπολείπεται των ποιοτικών χαρακτηριστικών αυτής της χειρονομίας. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι προσφορές πολλών, ιδιαίτερα γενναιόδωρες μερικές φορές, δεν κατέστη δυνατό να υλοποιηθούν για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή τους. ⁹²⁷

Το Κράτος παρενέβαινε με ειδικά διατάγματα και νόμους που αφορούσαν στη διαχείριση και τη διάθεση των χρηματικών ποσών, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μεγάλων κληροδοτημάτων. Τα δεδομένα και οι ανάγκες κάθε εποχής, στις οποίες έπρεπε να είναι προσαρμοσμένη περισσότερο ή λιγότερο η αρχική βούληση του διαθέτη οδηγούσαν στην έκδοση μεταβατικών ή ερμηνευτικών διατάξεων. Το ενδιαφέρον του Κράτους για τα κληροδοτήματα άλλοτε ήταν έντονο και είχε επείγοντα χαρακτήρα, προκειμένου με την παρέμβασή του να σώσει ολόκληρες περιουσίες από τη διεκδίκηση κληρονόμων ή της χώρας υποδοχής του ομογενούς ευεργέτη, όπου έζησε ή συνέταξε και κατέθεσε τη διαθήκη του. ⁹²⁸

και αυτός ένα και τελευταίως εις εν αντίτυπον αυτών να σημείωση όλα τα χαρτία των κτημάτων μου δι' αριθμού επικυρωμένα και συνοδευμένα δι' αναφοράς του». Διαθήκη του Ευ.Ζάππα, ό.π. ΠΠΧ, σ.123.

⁹²⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Ιωάννη Γρίβα της 5 Ιουνίου 1903. ΜΗΚ,Γ 28, σ.194 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.177.

⁹²⁷ Ο Αβασιώτης θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας πιθανός μεγάλος ευεργέτης. Υπήρξε συνέταιρος του Κοργιαλένιου στη Ρουμανία και εξ αιτίας αστοχιών του προκάλεσε την πτώχευση της εμπορικής επιχείρησης που είχε συστήσει εκείνος, όταν κυριάρχησε στο εμπόριο σιτηρών. Ο Κοργιαλένιος κατόρθωσε να περισώσει 20.000 φράγκα και επέστρεψε στο Λονδίνο, ενώ λυτήθηκε για τη συμπτώχευση του Αβασιώτη, γιατί ήδη «προβεβηκότος στην ηλικία και αγάμου προώριζεν υπέρ του έθνους όλην την περιουσίαν του». ΜΗΚ, σ.1146.

⁹²⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1855/ 88,1δ, έγγραφο 225 της 16 Ιουνίου 1849.

Άλλοτε υπερίσχυε η ολιγωρία ή η άγνοια για την ύπαρξη όχι ευκαταφρόνητου ύφους κληροδοτημάτων,⁹²⁹ Αποκαλυπτική της κατάστασης αυτής είναι επιστολή προξένου το 1851: «Τινές τσυν αξιότιμων ομογενών μου γράφοντες τας Διαθήκας των, αφήνουν μάλλον ή ήττον σημαντικήν κληροδοσίαν εις τα παρ' ημίν εκπαιδευτικά καταστήματα και κυρίως εις το Πανεπιστήμιο, αλλά δυστυχώς πολλά τοιαύτα κληροδοτήματα κινδύνευσαν και κινδυνεύουν πολυειδώς, διότι αγνοούν το Υπουργείον ούτινος προϊστάμεθα, την ύπαρξιν των δεν δύναται να ενεργήση εγκαίρως τα δέοντα και να λάβη τα απαιτούμενα μέτρα προς εξασφάλισιν αυτών».⁹³⁰ Η καθυστερημένη ανακάλυψη διαθηκών σπάνια δεν είχε τις δυσάρεστες επιπτώσεις της κατάχρησης. Στην περίπτωση αυτή ανήκει το κληροδοτήμα των 150.000 ρουβλίων του Δημητρίου Καραστάθη,⁹³¹ που ανακαλύφθηκε δύο έτη μετά τη σύνταξη της διαθήκης του.⁹³²

Η Κυβέρνηση, κυρίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά, εκτός από την ενημέρωσή της από τους προξένους της στις χώρες, όπου ζούσαν οι κληροδότες του εξωτερικού, κατά καιρούς βέβαια έστελνε άτομα της εμπιστοσύνης της για την παρακολούθηση της πορείας κληροδοτικών υποθέσεων. Η αποστολή του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη το 1859, Εφόρου της Βιβλιοθήκης, στόχο είχε σε μία τετράμηνη περιοδεία να εξετάσει με όποιους τρόπους είναι δυνατό «περί των κληροδοτημάτων των εμπεριεχομένων σημασίαν, άτινα μένουν άχρι τούδε εκκρεμή χωρίς να γνωρίζομεν επ' ακριβώς τίνες οι λόγοι της μήπω αποστολής τους...». Το υπουργείο Εξωτερικών υπενθυμίζοντάς του «τας προσγενομένας μεγίστας ζημίας εις αυτά, ένεκα της ιεροσύλου δυστροφίας των κατακρατούντων τα τοιαύτα κληροδοτήματα», καθώς και τις «πολυειδείς ανάγκες των δημοσίων καταστημάτων», κυρίως των εκπαιδευτικών, πρότεινε την εξακρίβωση της κατάστασης, στην οποία βρίσκονταν και την εξιχνίαση της τυχόν ύπαρξης άλλων, άγνωστων στο ελληνικό κράτος, καθώς και προτάσεις για τις δέουσες ενέργειες.⁹³³ Η αποστολή επίσης μετά από μία δεκαετία (1867) του Εμμανουήλ Κόκκινου, καθηγητή του Πανεπιστημίου στο Βουκουρέστι,⁹³⁴ δεδομένου ότι υπήρχαν «εν Δακία από

929 ΑΤΕ, Φάκ. 1851/88,1, έγγραφο 14927 της 15 Οκτωβρίου 1851, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 225 της 16 Ιουνίου 1849, (αναφορά σε κτήματα που ανήκουν στο κληροδοτήμα Φλέβα και διεκδικούνται). Φάκ.1855/ 88,1δ, (Κληροδοτήματα διάφορα/ περί κληροδοσίας Φλέβα), έγγραφο 625 της 13 Μαΐου 1850. Οι καθυστερήσεις και η ολιγωρία των ελληνικών αρχών αποτέλεσαν παράγοντες απώλειας μέρους ή ολόκληρου του κληροδοτήματος. Αποτέλεσμα τούτου είναι «να ζημιούται το Έθνος κατά το τιμαλφέστερον μέρος, την Παιδείαν». ΑΤΕ, Φάκ.1855/ 88,1δ, έγγραφο 299 της 19 Μαΐου 1848 (επιστολή Υπουργού Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹³⁰ «Ένεκα τούτων και των τοιούτων», συνεχίζει, «λαμβάνομεν την τιμήν να σας παρακαλέσωμεν κ.Υποργέ, όπως ευαρεστηθήτε να διατάξετε εγκνκλιώς τους απανταχού πρέσβεις, προξένους της Α.Μ., ίνα προσέχωσι στο εξής να αναφέρωσιν εις υμάς, αν λάβωσι γνώσιν της υπάρξεως οιονδήποτε κληροδοτήματος ανα[...]μενου] εις την νηρησίαν ημών. Πεποίσμεθα κύριε Υπουργέ ότι θέλετε εκδώση εν[...]ως διάταγμα επί της παρούσης αιτήσεως, σπουδαίας ουσίας». ΑΤΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 14927 της 15 Οκτωβρίου 1851, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹³¹ ΑΤΕ,Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 9240 της 26 Οκτωβρίου 1850.

⁹³² Ο Δ. Καραστάθης, ομογενής στη Βεσσαραβία, ο οποίος «ετέλεσε άλλοτε σημαντικές προσφοράς την εκπαίδενσιν της ελληνικής νεολαίας αφορώσας» κάποια χρόνια πριν από το θάνατό του διέθεσε το VS της περιουσίας του «εις όφελος των εν Ελλάδι φιλεκπαιδευτικών καταστημάτων». ΑΤΕ, Φάκ.1849/88, έγγραφο 41105 της 20 Νοεμβρίου 1849 (γενικό προξενείο Οδησσού προς υπουργείο Παιδείας).

⁹³³ «Σας προτείνουμε να εξακριβώσετε τα περί αυτών, αλλά και να εξιχνιάσητε, εάν υπάρχει και άλλο οποιοδήποτε άγνωστο εις την Κυβέρνησιν, υποβάλετε εις ημάς το αποτέλεσμα των προσπαθειών σας και τις παρατηρήσεις για να ενεργήσωμεν τα δέοντα». ΑΤΕ, Φάκ.1859/88,1, έγγραφο 1576/1159 (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας και προς τον Έφορο της Βιβλιοθήκης, Γεώργιο Τυπάλδο).

⁹³⁴ Το υπουργείο Παιδείας ζητούσε μέσω των υποδείξεων του υπουργείου Εξωτερικών προς τους Γ ενικούς Προξένους Βουκουρεστίου και Ιάσιου να δώσουν προς τον καθηγητή Κόκκινο κάθε

πολλού χρόνου εκκρεμών τινων κληροδοτημάτων υπέρ της δημοσίας Εκπαιδεύσεως», εθεωρείτο «κατάλληλη ευκαιρία» για τη φροντίδα και προάσπιση σπουδαίων για το Κράτος κληροδοτικών υποθέσεων. Ανάμεσά τους και τέσσερα γνωστά κληροδοτήματα: α) του Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, Δοσιθέου Φιλίτου β) του Φλέβα γ) του Ιωάννου Ζαφειρίδου και δ) της Λούλας Θεμιστοκλέους.⁹³⁵

Το 1849 ο τότε Υπουργός Παιδείας, Δ.Καλλιφρονάς αποδίδοντας στους προξένους την ευθύνη ότι δεν κατέβαλλαν, όση όφειλαν προσπάθεια «διά να αναγκάσουν εις τήν πληρωμήν» τους δύστροπους οφειλέτες, συνέστηνε στο υπουργείο Εξωτερικών, εν γνώσει των δυσκολιών που συναντούσαν οι πρόξενοι στη διαλεύκανση των υποθέσεων κληροδοσιών, να ζητήσει από τα προξενεία, όπου βρίσκονταν εκκρεμείς υποθέσεις, να του υποβάλουν λεπτομερή έκθεση για κάθε υπόθεση, τη φάση στην οποία αυτή βρισκόταν και τα μέτρα που τυχόν έλαβαν. Πρότεινε μάλιστα διπλασιασμό των προσπαθειών τους για την εξομάλυνση των δυσκολιών και την αποπεράτωση των υποθέσεων, με την απειλή ότι, αν παραβούν τις διαταγές και εξακολουθήσουν «ολιγωρούντες ή ολίγον φροντίζοντες περί της εκτελέσεως αυτών», να γίνει χρήση των νόμιμων ποινών «διά να μην πάσχουν τα συμφέροντα του Έθνους».⁹³⁶

Εμμέσως πλην σαφώς ο Υπουργός Εξωτερικών Πάικος, το 1851 εφιστούσε την προσοχή στους διπλωματικούς και προξενικούς υπαλλήλους σε τυχόν νέο κληροδοτήμα ή τυχόν περιστατικό «παρέχον ευλόγους υποψίας» αποσιώπησής του, υπενθυμίζοντας το καθήκον τους να αναφέρουν «όπου δει, περί παντός κληροδοτήματος και δωρεάς γινομένης εν τη Ελλάδι».⁹³⁷

Το υπουργείο Παιδείας συχνά ενδιαφερόταν για την πορεία των διαφόρων κληροδοτικών υποθέσεων⁹³⁸ και υπενθύμιζε στο υπουργείο Εξωτερικών να φροντίσει την

πληροφορία «περί των κατά τα μέρη της δικαιοδοσίας της εκκρεμών κληροδοτημάτων» και να ακολουθήσουν τις οδηγίες του. ΑΥΕ, Φάκ.1867/88,1, έγγραφο 258 της 9 Ιανουαρίου 1867 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹³⁵ Στο πίσω μέρος του εγγράφου της 1 Ιανουαρίου 1867, ο Υπουργός Χ. Χριστόπουλος εσώκλειε πληροφορίες και οδηγίες προς τον καθηγητή του Εθνικού Πανεπιστημίου, Εμμανουήλ Κόκκινο, καταλήγοντας: «Έχοντες πλήρη πεποίθησιν εις την φρόνησιν και τα φώτα υμών χορηγούμεν υμίν παραγγελίαν ίνα δώσητε εις τους αρμοδίους Προξένους οίας οδηγίας νομίσητε καταλλήλους δια να εξασφαλισθώσιν τα ειρημένα κληροδοτήματα υπέρ της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως. Δεν αμφιβάλλομεν ότι θα καταβάλετε όλην την επιμέλειαν όσων υπαγορεύει υμίν το μέγα ενδιαφέρον, όπερ επί του προκειμένου βεβαίως έχετε ως Έλλην και εις των ανωτέρων υπαλλήλων της Ελλάδος και της Παιδείας». ΑΥΕ, Φάκ.1867/88,1, (επιστολή της 1 Ιανουαρίου 1867 του Υπουργού Χ. Χριστόπουλου προς τον Εμμανουήλ Κόκκινο).

⁹³⁶ Σημείωνε χαρακτηριστικά στην επιστολή του ο υπουργός: «Ημείς δε δυσκολενόμεθα να πιστεύσωμεν το ότι οι κύριοι πρόξενοι απαντώνσιν εμπόδια εις την διεξαγωγήν των κατά διαφόρους τόπους τοιαύτης φύσεως υποθέσεων, διότι ως επί το πλείστον οι οφειλέτες δύστροπούν εις απότισιν του χρέους των, διατεινόμεθα δε εξ όσων έχομεν δεδομένων ότι οι κύριοι πρόξενοι δεν καταβάλλουν όσσην οφείλουν προσπάθεια δια να τους αναγκάσουν εις την πληρωμήν, αλλά περιοριζόμενοι μόνον στο να εξαίρωι δια γενικών λέξεων τα απαντώμενα προσκώμματα...μην αφήνωσιν εις την άγνοιαν των λεπτομερειών, ώστε να μη δυνάμεθα να σχηματίσωμεν μίαν καθολικήν ιδέαν περί των ενεργειών αυτών και περί της φάσεως, εις την οποίαν ευρίσκεται εκάστη υπόθεσις». ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1δ, έγγραφο 1924 της 18 Μαρτίου 1849 (Δ.Καλλιφρονάς προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹³⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1851, έγγραφο 3 Νοεμβρίου 1851, (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας).

⁹³⁸ Το υπουργείο Παιδείας ζητά να πληροφορηθεί από το υπουργείο Εξωτερικών, αν εκτελέστηκαν τα κληροδοτήματα των Μολδοβάνου, Ιωάννη Μπάγκα, Σωτήριου Αντωνίου κλπ. ΑΥΕ, Φάκ.1859,88,1

τήρηση εκ μέρους των προξένων των ακολουθούμενων απαραίτητων διαδικασιών στην περίπτωση κληροδοσίας κάποιου ομογενούς: «...θεωρούντες αναγκαίον, οσάκις αφιεται κληροδοτήμα τι εις φιλανθρωπικόν ελληνικόν κατάστημα από των εν αλλοδαπή αποβιούντων Ελλήνων και φιλελλήνων, να πέμπηται υπό την κατά τόπους κυρίων Προξένων, άμα τη περί του κληροδοτήματος αναγγελία και αντίγραφον διαθήκης, όπως, χρησιμεύση ως τίτλος των κληροδοτουμένων αντικειμένων...».⁹³⁹ Ορισμένοι ομογενείς, άτομα εμπιστοσύνης της ελληνικής Κυβέρνησης, φρόντιζαν με τις διαμεσολαβήσεις μεταξύ προξενείων και της τοπικής ηγεσίας της χώρας υποδοχής την επίλυση εκκρεμών υποθέσεων κληροδοτημάτων.⁹⁴⁰

Από την άλλη πλευρά, η κρατική κωλυσιεργία ήταν φαινόμενο συχνό. Από τη σύνταξη, λόγου χάρη, της διαθήκης του ΠΤριανταφυλλίδη το 1862 μέχρι το 1870 υπήρξε αδράνεια εκ μέρους της πολιτείας για την επωφελή εκμετάλλευση του κληροδοτήματος. Πιέσεις των Κατελούζου και Γ. Θεοχάρη, επιτρόπων του Τριανταφυλλίδη, προς το Υπουργείο δραστηριοποίησαν και το Πανεπιστήμιο πάνω στην πρόταση για σύσταση γεωργικής σχολής. Αδράνεια ακολούθησε μέχρι το 1876, οπότε μετά από πιέσεις συγγενών του ευεργέτη και ακολούθως της Βουλής προς την Κυβέρνηση ψηφίστηκε νομοσχέδιο «περί διαθέσεως του κληροδοτήματος του αιδίμου Παν. Τριανταφυλλίδη υπέρ της γεωργικής εκπαίδευσως». Η κατάσταση άλλαξε ουσιαστικά μετά το 1884, όταν έγινε αισθητή η ανάγκη ίδρυσης γεωργικών σχολών.⁹⁴¹

Η κρατική αμεριμνησία εμφανίζεται συχνά ως καθοριστικό αίτιο σφετερισμού, σπατάλης ή απώλειας κληροδοτήματος. Στην αλληλογραφία των προξένων με το υπουργείο των Εξωτερικών πληροφορούμαστε για καθυστερήσεις και ολιγωρία ελληνικών αρχών⁹⁴² για περιουσίες κληροδοτημάτων που κινδυνεύουν να χαθούν⁹⁴³ με αποτέλεσμα «να ζημιούται το Έθνος κατά το τιμαλφέστερον μέρος, την Παιδείαν».^{94*} Ιδιοκτησίες των αδελφών Ριζάρη, λόγου χάρη, κατασχέθηκαν το 1885 από τις τοπικές αρχές του Ιάσιου. Οι διαδικασίες επίλυσης της υπόθεσης διήρκεσαν πολλά χρόνια, αφού οι «εν Αθήναις ολιγώρησαν».⁹⁴⁵

έγγραφο 6964 (επιστολή αρ.813 της 16 Νοεμβρίου 1859, του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθήνας προς το προξενείο του Κάιρου).

⁹³⁹ «..Παρακαλούμεν υμάς κ,Υπουργέ να στείλετε τα δέοντα εις τους Προξένους προς διαβίβασιν έγκαιρην των αντιγράφων Διαθηκών κληροδοτημάτων εις τα της Ελλάδος φιλανθρωπικά καταστήματα». ΑΤΕ, Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 728930 της 30 Δεκεμβρίου 1860 (υπουργείον «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσως» προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁴⁰ Αναφέρουμε την περίπτωση του Ιωάννη Στάμμου, ανθρώπου του γενικού προξενείου Βουκουρεστίου που μεσολάβησε σε συνεννοήσεις του τότε Υπουργού Παιδείας, Ιωάννη Βιβέσκου, και του ελληνικού προξενείου για την ταχεία και επωφελή διεκπεραίωση κληροδοτικών υποθέσεων. ΑΥΕ, Φάκ.1864/88,1", έγγραφο 112 της 19 Ιανουαρίου 1852 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁴¹ Ο Χαρ. Τρικούπης, ίδρυσε το 1887 με το νόμο ΑΦΜΒ' (28 Μαΐου 1887, «περί συστάσεως γεωργικών σχολείων») τα τρία γεωργικά σχολεία χρησιμοποιώντας το Τριανταφυλλίδειο κληροδοτήμα. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.17,31. Βλ κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.797-798.

⁹⁴² ΑΥΕ, Φάκ.1855/88,1δ, έγγραφο (Διάφορα. Περί κληροδοσίας Φλέβα, κ.α.), έγγραφο 625 της 13 Μαΐου 1850, έγγραφο 299 της 19 Μαΐου 1848.

⁹⁴³ ΑΥΕ, Φάκ.1855/88,1δ, έγγραφο 225 της 16 Ιουνίου 1849. Το 1876 σε επιστολή Γενικού Προξένου προς το υπουργείο Εξωτερικών γίνεται λόγος για τη «δεινή της υπηρεσίας καχεξία». Φάκ.1976/88,1, έγγραφο 898 της 30 Ιουλίου 1876.

⁹⁴⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1855/88,1δ, έγγραφο 299 της 19 Μαΐου 1848.

⁹⁴⁵ Επρόκειτο για αποθήκες, των οποίων οι πρόσοδοι στηρίζαν οικονομικά το κληροδοτήμα της Ριζαρείου. ΑΥΕ, Φάκ.1890/ Δ60, έγγραφο (αχρον.). Η διεκδίκηση κτημάτων που ανήκαν στην περιουσία των Ριζαρηδων περιέπλεξε το κληροδοτήμα σε δικαστικούς αγώνες με τη Ρουμανία. Φάκ.1891/Δ60,

Συχνά όμως η ολιγωρία της κρατικής μηχανής που εισέπρατταν όχι μόνο διαχειριστές, αλλά και οι ίδιοι οι διαθέτες, τους οδηγούσε σε απογοήτευση και παραίτησή τους από την πράξη ευεργεσίας. Η κρατική ακηδία στην περίπτωση των συνεχών αναβολών ικανοποίησης των αιτημάτων του Χαροκόπου το 1908 εκ μέρους του τότε Υπουργού Εσωτερικών, Ν. Αεβίδη για την καταβολή αποζημιώσεων των ιδιοκτητών των οικοπέδων, όπου προβλεπόταν να οικοδομηθεί η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή, αποθάρρυνε τον ευεργέτη, που αποφάσισε την ακύρωση της δωρεάς του. Η άσκηση πίεσης προς το Υπουργείο με τη συμβολή του Τύπου, οι παρεμβάσεις τοπικών συλλόγων της περιοχής και το τελεσίγραφο του ίδιου του Χαροκόπου το Σεπτέμβριο του 1908 για ανάκληση της δωρεάς σε περίπτωση μη εγκρίσεως πιστώσεως για την απαλλοτρίωση, είχε ως αποτέλεσμα τη διεξαγωγή των αναγκαίων διαδικασιών.⁹⁴⁶ Η διστακτικότητα και η συντηρητικότητα της πολιτείας να ανταποκριθεί στην εφαρμογή μεγαλεπίβολων, νεωτεριστικών ή ιδιαίδων σχεδίων των δωρητών οδηγούσε στην αμέλεια και ταυτόχρονα την τελική απώλεια του κληροδοτήματος. Η μεγάλη περιουσία του Δημήτριου Βαλσαμάκη που άφησε το 1867 στο Δημόσιο «απωλέσθη, διότι το μεν Δημόσιον, καίτοι έχον εκ της διαθήκης την προτεραιότητα του τετιμημένου, δεν εδήλωσεν αποδοχή ή μη τον κληροδοτήματος». Πιθανότερο να οδηγήθηκε σ' αυτή την απόφαση το Δημόσιο, γιατί δεν έκρινε ορθή την επιθυμία του διαθέτη για σύσταση έδρας ιατρικής στο Αργοστόλι με δύο καθηγητές,⁹⁴⁷ γεγονός που -αν και με την πρόφαση «ατελούς μόρφωσης που θα είχαν οι φοιτητές», ουσιαστικά θα βάρυνε το δημόσιο ταμείο.⁹⁴⁸ Αλλωστε, όπως ήταν αναμενόμενο, αντιμετώπιζονταν με ιδιαίτερη επιφύλαξη από το Κράτος τέτοιες προωθημένες πρωτοβουλίες για την εποχή εκείνη.

Η έλλειψη σεβασμού εκ μέρους των εκτελεστών και διαχειριστών των δωρούμενων χρηματικών ποσών, της βούλησης του διαθέτη και των επιταγών του είχε ως συνέπεια πολλές φορές αντιδράσεις του, όπως της ακύρωσης περαιτέρω ευεργεσιών. Αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα της δυσαρέσκειας του Μαρασλή, γιατί δεν υλοποιήθηκε η επιθυμία του για τη χρήση του κτιρίου, του οποίου η ανέγερση βασίστηκε στη δωρεά του. Το Κράτος την παραχώρησε στην Ανώτατη Εμπορική σχολή.⁹⁴⁹ Τον Απρίλιο του 1914 θα γράψει ο Όθων Ρουσόπουλος αναφερόμενος στον Μαρασλή στο «Δελτίο» της Ακαδημίας μεταξύ άλλων: «..Το Κράτος...χρησιμοποιεί το κτίριον τούτο της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας δια σκοπούς αλλοτρίους προς την θέλησιν τον χορηγού, όστις ζων ήδη αντελήφθη τούτο, λίαν δε δυσαρεστήθη εκ της τοιαύτης τον νποργού ενεργείας, ως έγγραφεν

έγγραφο 3085 της 5 Απριλίου 1885 (Διοικητικό Συμβούλιο Ριζαρείου Σχολής προς υπουργείο Παιδείας, ελληνικό προξενείο Ιάσιου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁴⁶ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.131-134.

⁹⁴⁷ «Το ρηθέν μουσείον κληροδοτεί εις το γενικόν Δημόσιον ή το εγχώριον (εδώ ο Δήμος Κρανί<ι>η> Κεφαλονιάς), όταν εντός επτά ετών το Δημόσιον ή το Εγχώριον δέχηται να διορίζ,η δύο καθηγητάς να διδάσκουν την ιατρικήν εν δνσίν έδραις, ιδρυσομέ'λαις εν Αργοστολίω, και κατασκευάση κατάστημα κατάλληλον δια την τοποθέτησιν του ρηθέντος μουσείου». Διαθήκη του Δημητρίου Π. Βαλσαμάκη της 12 Ιουλίου 1867: ΜΗΚ,Γ'15, σ.149-150, ΖΑΒ, σ.26 και ΑΥΕ, Φάκ.1846, έγγραφο 100 της 26 Νοεμβρίου 1946.

⁹⁴⁸ «Και θα ήχθη εις αυτήν την απόφασιν πιθανώς το Δημόσιο, γιατί την εκπλήρωση της υποχρέωσης του τετιμημένου με σύσταση έδρας ιατρικής στο Αργοστόλι με δύο καθηγητές βαρύνοντας το δημόσιο ταμείο δεν έκρινε ορθή, λόγω ατελούς μόρφωσης που ελάμβανον οι εκεί σπουδάζοντες φοιτηταί της ιατρικής..». Διαθήκη του Δημητρίου Π. Βαλσαμάκη, ό.π.

⁹⁴⁹ Βρισκόταν επί της οδού βασιλίσσης Σοφίας, σε οικοπέδο της Μονής Πετράκη, έκτασης 18.000 τετ.πήχεων. Η οικοδόμηση του μεγάρου άρχισε το 1903. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., σ.89. Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.829-830 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.746.

αυτολεξεί ο γραμματεὺς αὐτοῦ. Φαίνεται δε ὅτι τόσο ἐπικράνη ὁ μεγάλθυμος εὐεργέτης, ὥστε οὐδὲν ἔκτοτε περιήλθεν εἰς τὸ Ἑλληνικόν ἐκ τῆς μεγάλης αὐτοῦ περιουσίας, ἥτις ὑπερέβαινε τὰ 22.000.000 ρουβλίων, ἤτοι 59.000.000 φράγκων, κατὰ τοὺς εἰδότας». **Συνεχίζει ὁ ἴδιος με τὸ αἰχμηρὸ σχόλιο ὅτι «ἐν γένει ἡ ἐνίστε ἐπικρατοῦσα παρ' ἡμῖν τάσις νὰ μὴ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἡ θέλησις τῶν διαθετῶν εἶναι λίαν ἐπικίνδυνος..».** Ὁ ἴδιος ἐπίσης εἶχε γράψει στὸ «Δελτίο» ποὺ ἐξέδιδε: «Ἀν ἡ διαθήκη τοῦ διέψευσε τὰς προσδοκίας τινῶν, ἀποδοτέον τοῦτο εἰς τὸ ὅτι αἱ θελήσεις τοῦ ἐπὶ τῶν δωρεῶν, ἀς ζῶν ἔκαμε, δε ἐξετελέσθησαν πάντοτε μετ' ἀκρίβειας ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε ἀρμοδίων, εἰς τοὺς οὐσίους συνιστώμεν νὰ σέβονται καὶ ἐκτελώσι μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας τὰς βουλήσεις τῶν μεγίστων τοῦ ἑλληνισμοῦ τέκνων, διότι ἄλλως θ' ἀπογοητευθῶσιν αὐτά».⁹⁵⁰

Πολλές ἦταν οἱ σχολάζουσες κληρονομίες.⁹⁵¹ Μία ἀπὸ αὐτές ποὺ ἀνήκαν στὸ Ὀρφανοτροφεῖο Αἰγίνας εἶναι τὸ κληροδοτήμα ἀξίας 2446,58 παλαιῶν δραχμῶν τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτη, «δόκιμος συγγραφέας», τὸ 1836,⁹⁵² τὸ ὁποῖον «ὡς ἀδέσποτον»- δὲν ὑπῆρχαν φυσικοὶ κληρονόμοι - περιήλθε στὸ Δημόσιο. Ὁ διαθέτης πέθανε «ἀνεὺ τακτικῆς ἐπισήμου καὶ ἐμμαρτύρου διαθήκης». Βρέθηκε ἓνα χαρτί με τὴν τελευταία θέλησή του.⁹⁵³

Ἡ διαίρεση τῶν κληροδοτημάτων ἀπὸ τὸ Σκεῦο Ζερβό σε κατηγορίες σχετικὰ με τὴν κατάσταση, στὴν ὁποία βρισκόνταν κατὰ τὸ 1925, συνδέεται με τὴν ἀμφίβολη τύχη τους. Στὴν I «τάξιν κληροδοτημάτων» ἀνήκουν ὅσα παρέμεναν ἀγνωστά «εἰς τὸ Κέντρον» καὶ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἀζήτητα καὶ ἀχρησιμοποίητα. Στὴ II, ὅσα ἦταν γνωστά στὸ Κέντρο καὶ στὶς υπηρεσίες, παρέμεναν ὁμῶς στὶς τράπεζες ἔντοκα ἢ ἀτοκα, καὶ «δὲν χρησιμοποιούνταν ποσῶς παρὰ πάντα καὶ θεῖον καὶ ἀνθρώπινον νόμον». Στὴ III «τάξιν» ἀνήκαν τὰ γνωστά μόνο κατ' ὄνομα στὸ Κέντρο, τὸ ὁποῖο ἀγνοοῦσε ἐντελῶς τὰ ποσὰ τους, «τῖνά τῶν ὁποίων σπουδαιότατα καὶ μεγίστης ἀξίας, δυνάμενα καὶ ἱκανὰ αὐτὰ καὶ μόνα ν' ἀποτελέσωσι σειρὰν ὅλην ἀλλεπαλλήλων σπουδαίων κληροδοτημάτων».⁹⁵⁴ Σε μιὰ IV κατηγορία τοποθετεῖ ὁ Ζερβός καταθέσεις καὶ κληροδοτήματα γιὰ ἐθνικοὺς σκοποὺς, τὰ ὁποῖα ἦταν «παμμεγίστης ἐθνικῆς ἀξίας καὶ μεγίστης? ὑλικῶν ποσῶν», ἀγνοοῦνταν ὁμῶς ἀκόμα ἀπὸ τὸ Κέντρον.(σ.51) Ἐπρόκειτο γιὰ κολοσσιαία ποσὰ «ἀπὸ μακροῦ χρόνου» κατατεθειμένα σε τράπεζες.⁹⁵⁵ Παράλληλα δὲν ἀποφεύγει νὰ τονίσει ὅτι «εἰς μέγας ἀριθμὸς κληροδοτημάτων δὲν εὐρίσκεται εἰς χεῖρας καθαρὰς».⁹⁵⁶ Στὴν V «τάξιν» ἀνήκαν ὅσα, παρὰ τὴ ρητὴ διαταγὴ τοῦ εὐεργέτη καὶ

⁹⁵⁰ Σπ. καὶ Κων. Βοβολίνη, ὁ.π., σ.89.

⁹⁵¹ «Σχολάζουσες κληρονομίες» εἶναι περιουσίες ἀπὸ κληροδοτήματα ποὺ ἀνήκουν στὸ Δημόσιο, ὡς «ἀδέσποτοι», ἀλλὰ ἡ διαχείρισή τους, εἴτε λόγῳ ἀδράνειας τοῦ Δημοσίου, εἴτε λόγῳ νομικῆς φύσεως ἐκκρεμοτήτων, δε διενεργεῖται ἀπὸ τὸ Δημόσιο καὶ παραμένουν ἀνεκκαθάριστες. Πολλοὶ ιδιώτες ἐκμεταλλεῦόμενοι τὸ γεγονός τῆς ἀγνοίας ἢ τῆς ἀμεριμνησίας τῆς πολιτείας διαχειρίστηκαν τὶς περιουσίες ἀνεξέλεγκτα πρὸς ὄφελός τους, κάτι ποὺ θὰ καταγγελεῖ ἐπίσημα τόσο ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Παπαχριστόπουλο, τὸ 1914 με τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου «Κληροδοτήματα, τεύχος Α», ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ Σκεῦο Ζερβό, πληρεξούσιον Ἀθηνῶν - Πειραιῶς κατὰ τὴν Δ Ἐθνοσυνέλευση τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1925. Σκεῦος Ζερβός, Ἐθνικὰ Κληροδοτήματα καὶ δωρεαί, Ἀθήνα 1925, σ.22.

⁹⁵² Ἀπόσπασμα δωρεοδοτικῆς ἐγγράφου τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτη. ΜΗΚ, σ.11.

⁹⁵³ «Μετὰ τὸ θάνατό μου ἡ περιουσία μου μένει κληρονομιά τοῦ Ὀρφανοτροφείου, μόνον τὰ χειρόγραφα μου νὰ μὴ ἀμεληθῶν 24 Ἰουνίου 1844, Ἀθανάσιος Σταγειρίτης». Ὁ.π., ΠΙΧ, σσ.321-322 καὶ Τρυφ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π., σ.13.

⁹⁵⁴ Σκεῦος Ζερβός, Ἐθνικὰ Κληροδοτήματα καὶ Δωρεαί, Ἀθήνα (1925), σσ.24,33,38.

⁹⁵⁵ Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται στὸ κληροδοτήμα τοῦ Ἀβέρωφ, τὸ ὁποῖο ἐθεωρεῖτο ὡς καταναλωθέν εἰς τὸ θωρηκτό, ἐνῶ ὑπῆρχαν ὁμολογιακῆς καταθέσεις ἄνω τῶν 3.000.000 δραχμῶν, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴ δωρεὰ τοῦ Ὁθωνος Σταθάτου. Σκ. Ζερβός, ὁ.π., σσ.52-55.

⁹⁵⁶ Ζερβός, ὁ.π., σ.51.

τα προς τούτο υπάρχοντα υλικά μέσα, δεν εξετελέσθησαν, αν και πέρασαν πάνω από δέκα έτη, «χωρίς όμως και ο ιερός του διαθέτου σκοπός να εκτελείται ποσώς». Η επιδέξια λογιστική τους ρύθμιση συσκοτίζει τη συνεπή προς τις διαθέσεις του κληροδότη εκτέλεση υποκρύπτοντας ίσως ατασθαλίες επιτροπών, διαμεσολαβητών και άλλων.⁹⁵⁷

Πέρα από την αδράνεια και την αμεριμνησία του Κράτους, οι αμφισβητήσεις για την εγκυρότητα της διαθήκης, που προέρχονταν από την απληστία φυσικών κληρονόμων, αποτέλεσε ένα άλλο εμπόδιο. Τραγική είναι η περίπτωση του Ανδρούτσου Σπανού το 1830, ευεργέτη του εσωτερικού, ο οποίος αφιέρωσε την περιουσία του στη συγκρότηση σχολείων στην περιοχή Ράχοβα-Ακράτα.⁹⁵⁸ Η πράξη του προκάλεσε την εγκληματική οργή της οικογένειας Σπανού, μέλη της οποίας δολοφόνησαν τον ευεργέτη, ενώ παράλληλα οι σφετεριστές κατέστρεψαν περιουσιακά του στοιχεία με την ανοχή των προσώπων της τοπικής διοίκησης.⁹⁵⁹ Ο Κων. Ζάππας εκτελεστής του κληροδοτήματος του ξαδέλφου του Ευαγγέλη «επισπεύδει όλαις δυνάμεσι το έργον, φοβούμενος εν τω πατριωτισμώ του, μην επέλθη ο θάνατος και απαντηθώσι μετά ταύτα προσκόμματα εξ ενδεχομένων κληρονομικών περιπετειών».⁹⁶⁰

Οι απαιτήσεις ακύρωσης συγκεκριμένων όρων ή άλλου είδους κωλυσιεργίες συχνά συντελούσαν στην απώλεια εσόδων από το κληροδοτήμα⁹⁶¹ ή όλου του κληροδοτήματος. Σε προξενικά έγγραφα προβάλλεται ο κίνδυνος απώλειας του κληροδοτήματος Αυξεντιάδου, γιατί «..ο κληρονόμος, άσωτος ών κατεσπαταλήσας σύμπασαν την περιουσίαν ανεχώρησεν εις

⁹⁵⁷ Αναφερόμενος ο Ζερβός στο κληροδοτήμα του Κοργιαλένιου μιλά για στρεψοδικία και δικολαβισμό της μη εκτελέσεως του κληροδοτήματος, για «αναληγσία και αβελτηρία επισήμων και τόσων δαψιλώς ευεργετηθέντων» προσώπων και ιδρυμάτων. Παράλληλα, κατηγορεί ευθαρσώς την Επιτροπή Κοργιαλενίων Κληροδοτημάτων, όχι μόνο για τα λάθη της να μετατρέπει επανειλημμένα τις αγγλικές λίρες σε δραχμές και χρεώγραφα, τα οποία μείωσαν ή εξαφάνισαν διάφορα Κοργιαλένια κληροδοτήματα, αλλά και για απόκρυψη των αληθινών στοιχείων της κατάστασης της περιουσίας του ευεργέτη. Ζερβός, ό.π., σ.61.

⁹⁵⁸ Με δύο διαθήκες του, της 1 Μαΐου 1829 και της 2 Αυγούστου 1830 και με δωρεές, όπως εκείνη της 29 Μαΐου 1829, ο Ανδρούτσος Σπανός άφησε κεφάλαιο, από το οποίο εξασφαλιζόταν ο ετήσιος μισθός δασκάλου - 300 δίστηλα τάλαρα αρχικά και αργότερα 2.000 γρόσια ετησίως (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, έγγραφο της 20 Μαΐου 1829) - καθώς και πρόσοδοι κατοικίας του, 4.800 φοίνικες στην οικοδόμηση του εκπαιδευτηρίου, ελαιοτριβείο 4.15 στρεμμάτων και αμπελώνα αξίας 1208 φοινίκων. Παν. Δ. Σωτηρόπουλος, *Η Ελληνική Σχολή Ραχόβης - Καλαβρύτων, και ο ιδρυτής αυτής Ανδρούτσος Σπανός, Πελοποννησιακά, τόμος Ι, (1974), Αθήνα 1974, σσ.145-149. Γενική Εφημερίς, Ε', 1830, σ.47.*

⁹⁵⁹ Δολοφονήθηκε την 8 Σεπτεμβρίου 1830. Οι προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να εξασφαλιστεί η κληροδοτούμενη κινητή και ακίνητη περιουσία απέβησαν άκαρπες, γιατί η κορύφωση του μένους που διακατείχε τους κληρονόμους του Σπανού εκφράστηκε με την πυρπόληση του σχολείου της Ράχωβας το Σεπτέμβριο του 1831. Χ. Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.204.*

⁹⁶⁰ Γούδας, ό.π., *Ευάγγελος Ζάππας, τόμος Γ', σ.362.*

⁹⁶¹ Βλ Χ. Χαρίτος, *Ενα ατελέσφορο κληροδοτήμα του Κων. Α. Καρτάλη για το Γυμνάσιο Βόλου, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος 12's Βόλος 1999, σσ.121-147. Απειρα τα παραδείγματα της προσβολής διαθηκών από μέλη οικογένειας ή συγγενικά πρόσωπα του διαθέτη. Η διαθήκη του Κωνσταντίνου Βαΐα (άφησε κληροδοτήμα στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα 2.000 φράγκα) προσεβλήθη από συγγενείς. ΑΤΕ, Φάκ.1896, Β/60,2, έγγραφο 37 της 12 Αυγούστου 1896 και έγγραφο 617 της 13 Μαΐου 1896 (τηλεγράφημα Φιλίτου προς το «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Βουκουρέστι 20 Νοεμβρίου 1891). Οι υπερβολικές απαιτήσεις των αντιδίκων - ζητούσαν 20.000 φραγκα της αξίας των χρεογράφων, τα αντικείμενα της οικίας του, κ.α.- ελαχιστοποίησαν το κληροδοτήμα. ΑΤΕ, Φάκ.1896, Β/60,2, έγγραφο 95041 της 16 Οκτωβρίου 1896 (ελληνική πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»).*

Ηπειρον, το δε κτήμα εν Πέστη κατεσχέθη υπό άλλων κληροδόχων...».⁹⁶² Η ανάγκη διεξαγωγής πολυχρόνιων και πολυέξοδων δικαστικών αγωγών ενάντια σε καταπατητές, καταχραστές ή διεκδικητές κληροδοτημένων περιουσιών δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο.

Η απώλεια πάρα πολλών κληρονομικών υποθέσεων στην ξένη χώρα οφειλόταν πολλές φορές στο γεγονός ότι τα εγχώρια δικαστήρια «ήρπαζαν ανθορμήτως» τη διαχείριση κληρονομικών υποθέσεων και κληροδοτημάτων. Αναφερόμαστε κυρίως στην περίπτωση της Ρουμανίας από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.⁹⁶³ Ο σφετερισμός περιουσιών από αυτή τη χώρα που φιλοξενούσε τους ευεργέτες ομογενείς, προϊόν, κατά την κρίση του υπουργείου Εξωτερικών, του αναγεννώμενου εθνικισμού εκεί, εκτός από επί μέρους διακρατικά προβλήματα, εμπόδιζε κληροδοτήματα να έρθουν στην Ελλάδα.⁹⁶⁴ Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα «Χρόνος» αναφερόμενη στην υπόθεση Κωνσταντίνου Ζάππα σκιαγραφεί το γνώριμο φαινόμενο της αμφισβήτησης της ιθαγένειας που επαναλαμβάνεται ενώπιον του δικαστηρίου και μάλιστα μετά από «πάροδον μεμακρυνσμένης εποχής από τον θανάτον βαθύπλουτου τινός ως δια μηχανής εμφάνισης σειράς κληρονόμων ερχομένων να

⁹⁶² ΑΥΕ, Φάκ.1859/ 88,1, έγγραφο 6658 της 31 Οκτωβρίου 1858. Χαρακτηριστική και η περίπτωση του Δημητρίου Καρτσιώτη, ο οποίος πριν πεθάνει το 1826, όρισε ως κληρονόμο του τον ανιψιό του. Εφόσον ήθελε όμως να νυμφευθεί, έπρεπε να το κάνει με την άδεια του Πατριάρχη, γιατί είχε χειροτονηθεί διάκονος. Η διαθήκη προσεβλήθη ως άκυρος από το Δημήτριο Σαρηγιάννη, γιο της αδελφής του ευεργέτη. Η δίκη «περί του κυρίου της διαθήκης» εξακολούθησε μέχρι το 1871, όταν από το δικαστήριο στην Αυστρία αναγνωρίστηκε ως έγκυρο. Ήταν υπόχρεοι λοιπόν οι κληρονόμοι στην καταβολή του κληροδοτήματος που όριζε η διαθήκη. Η περιουσία όμως είχε σπαταληθεί ήδη από το 1880 από τον αδελφό του διαθέτη, το Νικόλαο Καρτσιώτη, κάτοικο της Τεργέστης. ΑΥΕ, Φάκ.1894/ 88,3, έγγραφο 58-60 (αίτηση της κοινότητας της Κυνουρίας, Αγίου Ιωάννη Αστρους, προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁶³ Υποθέσεις κληρονομιών που τα παρελθόντα έτη καταγράφηκαν στην περιφέρεια του προξενείου πέρασαν στην επιστασία της εγχώριας εξουσίας, η οποία απομύζησε περιουσίες ελλήνων ομογενών. Στο σχετικό έγγραφο αναφέρονται οι περιουσίες του Πολυαίνους που άφησε 38.000 φλωριά, του Ιω.Καλλού που άφησε 20.000 φλωριά, του Σάββα Κονάκη 8.000 φλωριά, του Κωνσταντίνου Γάδου 3.000, του Αλέξανδρου Κολιάδη 5.000 φλωριά και άλλων. Υπάρχουν όμως και πολλές άλλες, τα διαδικαστικά της διαχείρισής των οποίων προτείνει το υπουργείο Εξωτερικών στο εκεί ελληνικό προξενείο να χειρισθεί το διπλωματικά. ΑΥΕ, Φάκ.1976/88,1, έγγραφο 136 της 21 Μαρτίου 1876 (υπουργείο Εξωτερικών προς γενικό προξενείο Βουκουρεστίου).

⁹⁶⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1876/Δ60, έγγραφο 419 της 17 Μαρτίου 1876.

αιτήσωσι την εκμηδένισιν της διαθήκης»⁹⁶⁵ προσθέτοντας: «Είχομεν αναρίθμητα μέχρι σήμεραν τοιαύτης φύσεως γεγονότα».⁹⁶⁶

Παρεμβάλλοντας διάφορα προσκόμματα εγχώριοι, «ισχυρότεροι, στον τόπο τους»,⁹⁶⁷ σφετερίζονταν τη διαχείρισιν κληροδοτημάτων. Η ύπαρξη μάλιστα «ρωμούνου» κληρονόμου, αν δεν υπήρχε, ενίοτε εφευρισκόταν. Ο πρόξενος Λαγκάδης το 1876 αναφερόμενος στην υπόθεση του κληροδοτήματος της Λούλας Θεμιστοκλέους σημείωνε ότι σύμφωνα με τις διατάξεις «περί των ακινήτων» περιουσιών, τα ρουμανικά δικαστήρια μπορούσαν πάντοτε να αποσπούν από τη δικαιοδοσία των προξενικών δικαστηρίων κάθε «περί ακινήτων» κληροδοτική υπόθεση, «αρκεί να παρουσιάζεται τις ρωμούνος διεγείρων ανυπόστατες κληρονομικές απαιτήσεις απέναντι των νομίμων ξένων κληρονόμων και η υπόθεσις ευθύς μεταβαίνει στη δικαιοδοσία τον ρωμουνικού δικαστηρίου».⁹⁶⁸ Το 1889 ο γενικός πρόξενος Βουκουρεστίου, Κρητικός, μιλά για αναγκαστική περιπλοκή με δικαστικούς αγώνες του προξενείου⁹⁶⁹ ενάντια στους κληρονόμους της περιουσίας της Λούλας Θεμιστοκλέους,⁹⁷⁰

⁹⁶⁵ Στο άρθρο της η εφημερίδα «Χρόνος» έγραφε επίσης: «Το τελευταίον τούτων, ότιερ ήλθεν και προ της Βουλής δι' επερωτήσεων...είνε εκείνο των Αλβανών των προσερχομένων όπως προσβάλωσι την διαθήκη τον Ευάγγελον Ζάππα. Οι ψευδοκληρονόμοι οι πρότινος φντρώσαντες θα ανεχώρουν μεθ' όλης της περιουσίας. Εκτός τούτον δεν πρέπει να λησμονήσωμεν, ότι ο οίκος τον Ζάππα ον μόνον διαχειρίζεται εν τη χώρα το χρήμα αντού, αλλά και ακόμη ότι ο Κωνσταντίνος Ζάππας, ανήρ σπάνιάς γενναιότητας και φιλανθρωπίας ονδεμίαν ευκαιρία, όπως κάμη εις την χώραν επωφελείς δωρεάς, εις τας οποίας θέλωσι μείνει επί αιώνας άξιαί μνήμης». Τέλος, η εφημερίδα περιγράφει περισσότερες και αξιολογότερες δωρεές και φιλανθρωπικές πράξεις από το 1845 μέχρι σήμεραν, οι οποίες αποτελούν μικρό μέρος από όσες πραγματοποιήθηκαν. ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60. Περισσότερο για την αμφισβήτηση της ιθαγένειάς του, αλλά και την επιβεβαίωση αυτής της ελληνικής του με τη συμμετοχή του σε εθνικούς αγώνες και παρασημοφόρησή του βλ. ΑΤΕ, Φάκ.1890/ Δ60, έγγραφο 248 της 18 Φεβρουάριου 1890 και έγγραφο 247 της 12 Φεβρουάριου 1890, έγγραφο 2710, έγγραφο 2249 του Νοεμβρίου του 1890 (υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Ρουμανίας), έγγραφο 398 της 12 Νοεμβρίου 1890 επισυναπτόμενο αντίγραφο αρ.3162 της 6 Μαρτίου 1845 (υπουργείο Στρατιωτικών προς ελληνικό προξενείο Βουκουρεστίου). Βλ. παρακάτω, σσ.293-294.

⁹⁶⁶ ΑΤΕ, Φάκ.1890/ Δ60, έγγραφο 313 της 22 Φεβρουάριου 1890 (απόκομμα εφημερίδας «Χρόνος»).

⁹⁶⁷ ΑΤΕ, Φάκ.1976/ 8,1, έγγραφο 898 της 30 Ιουλίου 1876.

⁹⁶⁸ Όπως σημειώνει σε επιστολή του ο πρόξενος Βουκουρεστίου, Γεώργιος Λογάδης, τον ξενίζει το γεγονός ότι στην περίπτωση της υπόθεσης της Λούλας Θεμιστοκλέους οι ρωμουνικές αρχές θέλουν να αφαιρέσουν την υπόθεση από χέρια του ελληνικού προξενείου, ενώ τη διαχείριση και διανομή της κινητής και ακίνητης περιουσίας γερμανού υπηκόου, μολονότι υπήρχαν και κληρονόμοι ρωμούνου πολίτες, την αν έλαβε η αντίστοιχη προξενική αρχή, όπως επίσης συνέβη και με Ρώσο υπήκοο. ΑΤΕ, Φάκ.1976/ 88,1, έγγραφο 129, Ιάσιο 17 Μαρτίου 1876 (υπόθεση σφράγισης της περιουσίας του Γεωργίου Θεμιστοκλέους).

⁹⁶⁹ Όσον αφορά στο ρόλο των προξενείων πάνω στην υπεράσπιση τέτοιων υποθέσεων, ήταν αρμόδιο το υπουργείο να «εξενέγκη σε ιδιωτική υπόθεση γνώμη». Σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις (άρθρο 61 του περί διαθηκών ψηφίσματος της 11 Φεβρουάριου 1830, άρθρο 7 του αστικού κώδικα) «αι εν τη αλλοδαπή υπό Ελλήνων συντασσόμεναι διαθήκαι είναι ισχυραί, αν καταρτισθώσιν, είτε κατά τας εν Ελλάδι ισχύονσας διατηνώσεις, είτε κατά τας ισχύονσας εν τω τόπω της συντάξεως αντών, ονδεμία δε νπάρχει διάταξις νόμον ορίζονσα επί διαθηκών εν τη αλλοδαπή συντασσομένων την επικύρωσιν της υπογραφής των μαρτύρων υπό της προξενικής αρχής και μάλιστα επί ποινής ακυρότητας, οφείλοναι δε μόνον οι Έλληνες κατά το άρθρο 26 τον κεφ Δ' των προσθέτων στις προξενικές αρχές οδηγίων να καταθέτουν τις ιδίόχειρες διαθήκες στο Προξενείο. Ως προς την ιδιότητα των προξενικών πρακτόρων σαφείς ήταν οι διατάξεις των άρθρων 1-4 των οδηγιών αυτών», (υπουργική εγκύκλιος). ΑΤΕ, Φάκ.1877/ 88,1, έγγραφο 880 του 1877 (Αλέξανδρος Ραγκαβής, γενικός πρόξενος Βουκουρεστίου, προς τον Χ. Τρικούπη).

«οίτινες κατεβρόχθησαν την πάτριον περιουσίαν [της] τα κληροδοτήματα...κατά μέγα μέρος», και καταλήγει με την αισιοδοξία της πιθανότητας να διασωθή το ήμισυ του κληροδοτήματος και την απαισιόδοξη ταυτόχρονα προοπτική: «Φαίνεται δε ότι είνε προωρισμένον ν'απολεσθή παν εν Ρωμανία ελληνικόν κληροδοτήμα».⁹⁷⁰ Κανένα τελικά κληροδοτήμα της δεν κατέληξε στους κληροδόχους που η ίδια όρισε στη διαθήκη της⁹⁷²

Συχνά εκφράζονται ελπίδες για τελέσφορες κυβερνητικές προσπάθειες της υπεράσπισης της ακεραιότητας των κληροδοτημάτων, καθ' όσον: «η αποτυχία θα επιφέρει την αποθάρρυνση του ευγενούς πόθου προς δωρήματα υπέρ της κοινής πατρίδος των ενταύθα ευκαταστάτων ομογενών και συνάμα την απώλειαν προσόδων».⁹⁷³ Εντούτοις, συχνότερη

⁹⁷⁰ Η Λούλα Θεμιστοκλέους, το γένος Φουρναράκη, σύζυγος του πρίγκηπα Βακοβίου της Μολδαβίας και πράκτορα της Ελλάδας, με πράξη «δωρεάς μεταξύ ζώντων» που έκαμε την 10 Οκτωβρίου 1854 άφησε κληροδοτήματα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, το Πανεπιστήμιο και το Νοσοκομείο της Αθήνας με τον όρο της «ισοβίου καρπώσεως αυτών υπό του συζύγου». ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 147, φάκελος 2, έγγραφο 22 (διαθήκη), θυρίδα 99, φάκελος 3, έγγραφο 244 της 10 Φεβρουαρίου 1847. Την 5 Μαρτίου 1855 συνετάχθη η διαθήκη της. ΠΠΧ, σ.173. Ο Γ. Θεμιστοκλής παρέλαβε την δωρεά βελτιωμένη με νέες οικοδομές και δώρισε τα τρία καταστήματα, στα οποία είχε δικαιώματα για ισόβιο επικαρπία, πριν το θάνατό του (12 Μαρτίου 1876). Στη μεταξύ Πανεπιστημίου και συγγενών της Λούλας Θεμιστοκλή δίκη οι αντίδικοι προσέβαλαν τη διαθήκη αμφισβητώντας την εγκυρότητα της επικύρωσης της υπογραφής της μακαρίτιδος και των επτά μαρτύρων από τον σύζυγο, ο οποίος ήταν προξενικός πράκτωρ και επομένως κατ' αυτούς δεν είχε εγκυρότητα, δεδομένου ότι οι προξενικοί πράκτορες δεν είχαν το δικαίωμα της επικύρωσης. Ο ίδιος θεωρούσε έγκυρη τη διαθήκη, επειδή αντιγράφηκε στα βιβλία του προξενείου του Ιασίου. ΑΤΕ, Φάκ.1877/ 88,1α, έγγραφο 880 (Αλ.Ραγκαβής, προς Χ. Τρικούπη (1877)). Από την αλληλογραφία του γενικού προξενείου και του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών και αντίστοιχα «εξάγεται το λίαν κατεπείγον λόγω οικονομικής αδυναμίας του εκεί ελληνικού Προξενείου να ενεργήση τα δέοντα και λόγω εμφανισθέντων ραμούνων κληρονόμων δέον να ληφθούν μέτρα». ΑΤΕ, Φάκ.1976/88,1, έγγραφο 419 της 17 Μαρτίου 1876 (Βουκουρέστι προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 657 και 113 (επιστολή υπουργού Εξωτερικών, Γ.Μίληση, προς γενικό προξενείο Βουκουρεστίου).

⁹⁷¹ ΑΤΕ, Φάκ.1889/Δ60,1, έγγραφο 1389 της 1 Δεκεμβρίου 1888. Από τη δεκαετία του 1870 επισημαίνονται οι κίνδυνοι απώλειας των κληροδοτημάτων με μεγαλύτερη ένταση. Φάκ.1876/88,1, έγγραφο 127 της 16 Μαρτίου 1876, έγγραφο 10727 της 10 Νοεμβρίου 1888, έγγραφο 15 της 7 Φεβρουαρίου 1889, έγγραφο 11 της 25 Νοεμβρίου 1889, έγγραφο 11 της 25 Νοεμβρίου 1889 (πρόξενος Βουκουρεστίου, Ι. Κρητικός, προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁷² ΠΠΧ, σ.173. Η δυσάρεστη τροπή της υπόθεσης της Λούλας Θεμιστοκλέους αποδόθηκε κυρίως στη «δαιμόνια υστεροβουλία» του δικαστηρίου της Βακοβίας και στην ιδιοτέλεια του προξένου στο Ιάσιο, που έριχνε την ευθύνη στη ρουμανική Κυβέρνηση. ΑΤΕ, Φάκ. 1976/88,1, έγγραφο 5663 της 30 Ιουνίου 1875. Σε αναφορά του το 1890 ο πρέσβης στο Βουκουρεστίου σημείωνε ότι, όπως σε πολλές υποθέσεις, έτσι και στην υπόθεση των κληρονόμων της Λούλας Θεμιστοκλέους, το ακυρωτικό δικαστήριο στηρίχθηκε στο νόμο του Καλλιμάχη, χωρίς να παραβιάζει το πνεύμα του «προς απόκρουσιν των απαιτήσεων των ημετέρων φιλανθρωπικών καταστημάτων, καθ' ότι... η αρχή περί της ανικανότητας των ηθικών προσώπων ίνα δέχασθαι κληροδοσίας ή δωρεάς άνευ της αδείας της Κυβερνήσεως καθιερωθείσα εντελέστερον εν τω ισχύοντι ρουμανικώ πολιτικώ κώδικι, [...] αναγεγ ραμμένων εν τω άρθρω 15 και 43 του Νόμου του Καλλιμάχη. ΑΛΛ' εσφαλμένως η επί της υποθέσεως ταύτης ρουμανική νομολογία ελήφθη ως βάσις προς εξέτασιν και της του Ενάγγελου Ζάππα υπόθεσης, καθόσον η της Λούλας Θεμιστοκλέους δίκη αφεώρα κτήματα κείμενα εν Μολδαβία, όπου ίσχυε κατά την εποχή εκείνη ο νόμος του Καλλιμάχη, ενώ αντίθετα του Ενάγγελου Ζάππα κτήματα στη Βλαχία, όπου ίσχυε ο Νόμος του Καρατζά...». ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60,2, έγγραφο 135 της 27 Ιανουαρίου 1890.

⁹⁷³ Στη συνέχεια της παραπάνω επιστολής γίνονται δηκτικά σχόλια για την πολιτική της ρουμανικής πλευράς στην περίπτωση της προσπάθειας υπαρπαγής των κληροδοτημάτων των ελλήνων ομογενών από το ρουμανικό κράτος Σημείωνε ο πρόξενος, Ι. Κρητικός, σε επιστολή του προς το ελληνικό

κατάληξη για τη σωτηρία μέρους, αν όχι ολόκληρου του «δωρήματος», ήταν ο συμβιβασμός μεταξύ των αντιπροσώπων της ελληνικής πολιτείας και των αντιδικούντων εγχωρίων κληρονόμων.⁹⁷⁴

Η ανευθυνότητα και η ολιγωρία μελών των διαχειριστικών επιτροπών, είχε ως επακόλουθο να μην τηρούνται επακριβώς οι επιθυμίες του διαθέτη, ιδιαίτερα όσον αφορούσαν στην προστασία του κληροδοτήματος. Ως παράδειγμα από τα πολλά διακρίνουμε την περίπτωση του Ανδρέα Παύλου. Παρόλο που ο διαθέτης συν υπόγραψε κατά τη σύνταξη της διαθήκης του το 1822⁹⁷⁵ με μάρτυρες επιφανείς του τόπου του, όπως τον Κατακάζη, διοικητή του Κισνοβίου, δύο αρχιερείς και άλλα σημαντικά πρόσωπα, ούτε ο υποπρόξενος στη Μολδαβία, ούτε οι συγγενείς του θανόντος πληροφόρησαν την Κυβέρνηση για την ύπαρξη του κληροδοτήματος μέχρι το 1849.⁹⁷⁶ Άλλη περίπτωση είναι η λαφυραγώγηση της περιουσίας του Νικολάου Βαρβαρρήγου από τη σύζυγο και τους διάφορους σφετεριστές.⁹⁷⁷ Η αδιαφορία της επιτροπής οδήγησε στη διασπάθιση ολόκληρης

Υπουργείο Εξωτερικών: «...η Ρωμανική κυβέρνηση ως γύψ ενέησεν εις τας από το 1845 προσόδους των αποθηκών. Διότι αυτοί Ρωμούνοι εσυνήθισαν ατιμωρητί ν'αρπάζωσι τας ξένας περιουσίας αρξάμενοι εκ των Μοναστηριακών θησαυρών. Ούτως δε προητοίμασαν δια το κράτος των, όπως πληρώσωσι το αείποτε κενόν ταμείον τους κληρονόμους των ξένων υπηκόων...εν τω ψηφισθέντι νόμω, ότι οι ξένοι υπήκοοι δε δύνανται να κληρονομήσωσι κτήμα των εν Ρουμανία και επομένως κάθε κτηματική περιουσία των ξένων ανήκει στο κράτος. Αγνοώ ως που θα φθάσει το αρπακτικό πνεύμα και η αλαζονεία των απόγονων του Τραϊανού και του Ρωμύλου μάλλον ως κηρύττονται,..όταν ο ίδιος ο Υπουργός Παιδείας Στούρτζας εν μέσω ομηγύρεως εκήρυττε εν τη ενταύθα Ακαδημία ότι 'ημείς εξευγενίσαμε και τους Έλληνας και τους Σλαύους και όλη η Ανατολή περιμένει το φως από ημάς'». ΑΥΕ, Φάκ.1891/ Δ60, έγγραφο 7266 της 3 Ιουλίου 1885, (προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁷⁴ «Εχω πάντοτε ελπίδες ότι, αν δικαστικώς τα κερδίσωμεν, συμβιβαστικώς κάτι δυνάμεθα να πάρωμεν» σημείωνε χαρακτηριστικά ο Αλ. Ραγκαβής, αναφερόμενος στις ενέργειές του ως Γενικού Προξένου Βουκουρεστίου σχετικά με την υπόθεση του κληροδοτήματος Αλέξανδρου Πλακίδα. ΑΥΕ, Φάκ.1976/88,1, έγγραφο 5322 της 12 Ιουλίου 1876 (Ο πρόξενος Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁷⁵ Διαθήκη του Ανδρέα Παύλου αρ.25288 της 8 Νοεμβρίου 1822. ΑΥΕ, Φάκ.1849, έγγραφο 25 της 30 Ιανουαρίου 1844, έγγραφο 25 της 30 Ιανουαρίου 1844 (τελευταία διαθήκη του ευεργέτη, αρ.25288).

⁹⁷⁶ Γι αυτό το λόγο συστήνει να απαιτηθεί η κληροδοσία αυτή με όλους τους νόμιμους τύπους. ΑΥΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841 (Υπουργός Παιδείας, Ι. Ρίζος, προς το υπουργείο Εξωτερικών). Χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα η απουσία χρονικού ορίου από το διαθέτη για την εκτέλεσή της. Έτσι, η διαθήκη αυτή εκτελέστηκε ανάλογα με τη σύναξη της σκορπισμένης περιουσίας του, ενώ παράλληλα, περιστατικά, όπως στρεψοδικία στους κληρονόμους, αποτέλεσαν αφορμές για τη χρονοτριβή της εκτέλεσής της. ΑΥΕ, έγγραφο 286 της 10 Σεπτεμβρίου 1848. (γενικό προξενείο Μεσημβρίας στην Οδησό προς το υπουργείο Εξωτερικών). Εκφράστηκαν φόβοι του Προξένου Μολδαβίας ότι ο Σπύρος Α. Παύλου, κληρονόμος του δωρητή, «δεν παραδέχεται το κληροδοτήμα ως νόμιμο» και ότι σκόπευε να το προσβάλει: «Γνωρίζων ποια θα είναι η τύχη του κληροδοτήματος μπροστά στα δικαστήρια θεώρησα καλό να συνεννοηθώ με τον άρχοντα Ροδοκάνο Ρωσέτο...» σημείωνε ο πρόξενος. Ο.π., έγγραφο 160 (προξενείο της Μολδαβίας προς υπουργείο Εξωτερικών). ΑΥΕ, Φάκ.1843/88,1, έγγραφο 23527 της 3 Οκτωβρίου 1843, ΑΥΕ, Φάκ.1841/88,1, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841, Φάκ.1849 έγγραφο 286 της 10 Σεπτεμβρίου 1848, (γενικό προξενείο Μεσημβρίας στην Οδησό) και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 180, φάκελος 3, έγγραφο 9823 της 5 Αυγούστου 1841.

⁹⁷⁷ Κατά την απογραφή του 1896 συνέβησαν ατασθαλίες, οι οποίες ανέβαζαν το ύψος του V* της περιουσίας που ανήκε στη σύζυγό του και κατέβαζαν το ενεργητικό της περιουσίας, ενώ παράλληλα με τη συννεοχή και την αδράνεια της διαχειριστικής επιτροπής αναγνωρίστηκαν και άλλοι δικαιούχοι, χωρίς τίτλους ως επί το πλείστον. ΜΗΚ,Γ 16, σσ.159-160.

της κληροδοτηθείσης περιουσίας,⁹⁷⁸ παρό την από το διαθέτη επιλογή ως μελών της επιφανών, κοινωνικού και ηθικού κύρους ατόμων της τοπικής κοινωνίας της Θήρας.⁹⁷⁹ Ο Γερολυμάτος, που αφιέρωσε με το κληροδοτήμά του τριτάξιο ελληνικό σχολείο, με οικίσκο σχολάρχου στα Καρδακάτα Κεφαλλονιάς προειδοποιούσε τους διαχειριστές στη διαθήκη του: «Τα δύο αυτά ακίνητα, άτινα εισί προίξ και ιδιοκτησία της σχολής θα είναι αναπαλλοτριώτα και ονδείς ονδέποτε θα έχη το δικαίωμα να τα πωλήση δι' οιονδήποτε λόγον, ίνα μη επαναληφθή εκείνο το οποίον δυστυχώς έγινε δι' άλλα κληροδοτήματα» υπονοώντας έτσι τυχόν ατασθαλίες.⁹⁸⁰

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της επιτροπής κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, υπεύθυνης για τη συγκρότηση και την καταγραφή της οικονομικής κατάστασης των κληροδοτημάτων και την κατάρτιση ενός «Μητρικού Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας» για την αποφυγή τέτοιων φαινομένων, δε δόθηκε η δέουσα σημασία στην περιφρούρηση της περιουσίας διαθετών και από τις επιτόπιες διοικητικές αρχές. Παράδειγμα ενδεικτικό χρησιμοποιούμε την έλλειψη εκ μέρους των εκάστοτε διοικητικών αρχών της Κορίνθου, της αρμόζουσας προσοχής σχετικά με την εκκαθάριση και την επωφελή εκμετάλλευση του κεφαλαίου της Σοφίας Νήρω το 1888⁹⁸¹ προοριζόμενου για την ίδρυση «παρθεναγωγείου ορφανών κοριτσιών»,⁹⁸² καθώς και το διορισμό πληρεξουσίου στην

⁹⁷⁸ Από το 1896 και μετά η διαχειριστική επιτροπή έδειξε αδιαφορία για τη σύσταση και λειτουργία του «Βαρβαρρήγισυ ή Πετσιτίου» γυμνασίου της Θήρας. Κατόπιν καταγγελιών, το υπουργείο το 1908 αποκάλυψε «την διασπάθισιν ολοκλήρου της κληροδοτηθείσης περιουσίας», που για άλλους αποτελούσε απάτη ή υπεξαίρεση, γι άλλους όμως τεράστια ζημιά. Αν και το υπουργείο ξεκίνησε δικαστικούς αγώνες για την ανακάλυψη των υπευθύνων, τα αδικήματα παραγράφηκαν, γιατί η προς ανάκριση επαγγελία είχε καθυστερήσει κατά 12 έτη. Ενώ όμως η αστική αγωγή, με την οποία θα επιδιωκόταν λογοδοσία από τη χήρα και τους σφετεριστές δεν παραγράφηκε, λόγω του θανάτου της κληρονόμου συζύγου - που δεν άφησε καμία ακίνητη περιουσία - και λόγω του αφερέγγυου της επιτροπής του 1896 (έγγραφο του Επισκόπου Θήρας, αρ.1568 της 20 Ιουνίου 1914), εκρίθη μάταιη κάθε έγερση αγωγής, η οποία άλλωστε δε θα μπορούσε πλέον να στηριχθεί οικονομικά από το κληροδοτήμα. Τελικά, το υπουργείο περιορίστηκε στην καταδίωξη του σφετεριστού Μαλασπίνα, βουλευτή το 1913, η οποία τελικά δε διενεργήθηκε. ΜΗΚ,Γ 16, σσ.159-160.

⁹⁷⁹ Ως διαχειριστές της περιουσίας του γυμνασίου ο διαθέτης όρισε τους κατά καιρούς ειρηνοδίκη Θήρας, δήμαρχο, πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου και επίσκοπο. ΜΗΚ, Γ16, σ.159.

⁹⁸⁰ Διαθήκη του Ι. Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. ΜΗΚ,Γ'25, σσ.186,1129.

⁹⁸¹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1888, η περιουσία της ανερχόταν σε 28.000 ρούβλια. (Η πραγματική στην Οδησό ανερχόταν σε 60.000 ρούβλια). Όλη η περιουσία, πλην ορισμένων μικροποσών «σε διαφόρους», κληροδοτήθηκε στη Σχολή στην Κόρινθο, καθώς και 10.000 ρούβλια κατατέθηκαν στην ΕΧΕ για τη συντήρησή της. Το 1898 συστάθηκε Αδελφάτο (δυνάμει του Διατάγματος της 1 Δεκεμβρίου 1836 και άρθρο 205 του Νόμου ΔΝΖ' «περί συστάσεως Δήμων») για την προστασία του Νηρείου Παρθεναγωγείου που επρόκειτο να συστηθεί. Το 1901 ιδρύθηκε τελικά με δαπάνες του κληροδοτήματος Χειροτεχνική σχολή με το Β.Δ. της 19 Ιουνίου 1901 (Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.133, τεύχος Α'). Το 1928 το ποσό ανήλθε στις 224.950 δραχμές.

⁹⁸² Με τη διαθήκη της την 11 Μαΐου 1888 η Σοφία Νήρω αφιερώνει 10.000 ρούβλια στη συντήρηση της Σχολής. Στο άρθρο 3 της διαθήκης ορίζει: «Πάσα η ευρεθησομένη μετά τον θάνατόν μου χρηματική περιουσία εις μετρητά ή χρεώγραφα ως και τα παρ' οιονδήποτε οφειλόμένα μοι χρήματα και εκ των πωλήσεων της ακινήτου περιουσίας μου εισπραχθησόμενα υπό των εκτελεστών της διαθήκης, μετά την αφαίρεσιν των 10.000 ρουβλίων των ποσών, άτινα εις το άρθρο 2 να δοθούν σε διαφόρους, διατάττω να χρησιμοποιηθούν προς οικοδομήν εν τη πόλει Κορίνθω της Πελοποννήσου Σχολείον ορφανών θηλέων, τα δε ως άνω αναφερόμενα 10.000 ρούβλια στην ΕΤΕ ως διαρκές κεφάλαιο προς συντήρησιν τον ειρημένον σχολείου». ΑΥΕ, Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 184 της 20 Σεπτεμβρίου 1888 (Ο γενικός πρόξενος Οδησού, Ιωάννης Βουτσινάς, προς το υπουργείο Εξωτερικών), Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 1424 της 5 Μαΐου 1889

Οδησός για την άγρυπνη παρακολούθηση της εκκαθάρισης και σωστής διαχείρισης της περιουσίας της. Έτσι, η «εκτελέστρια» της διαθέτιδος, Μαρία Ιβάνωφ, που προέβη ανεμπόδιστα στην πώληση της κινητής και μέρους της ακίνητης περιουσίας, καταχράστηκε το εισπραχθέν ποσό, εκτός από ελάχιστο μέρος, του οποίου δεν έγινε επωφελής εκμετάλλευση.⁹⁸³ Η διαμαρτυρία του Δημάρχου της Κορίνθου το 1889 σχετικά με την επισφαλή τύχη της περιουσίας της Μαρίας Νήρω, «ήτις διέθεσεν ταύτην πάσαν σχεδόν υπέρ ιδρύσεως Παρθεναγωγείου εν τη πρωτενούση του καθ' ημάς δήμον..», και η υπογράμμιση ότι θα ήταν άδικο η πόλη να στερηθεί «του λαχόντος αυτή ενεργητήματος και η τελευταία βούλησις της διαθέτιδος να μεινη απραγματοποιήτος»,^m προοιωνίζε την περιπετειώδη καθυστέρηση της υλοποίησής της.

Στην καλύτερη περίπτωση, η ανακάλυψη αμελιών, λαθών μιας κακής διαχείρισης οδηγούσε στην αντικατάσταση της επιτροπής από νέα, όπως συνέβη στην περίπτωση της δωρεάς του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου. Το Δημοτικό Συμβούλιο της Ανδριτσαινάς κατάργησε την υπάρχουσα επιτροπή - «καθιερωθείσαν δι' αρ.17 του 1851» -, γιατί δεν ενήργησε «προς είσπραξιν περαιτέρω χρηματικών βοηθημάτων προς ανέγερσιν του ως είρηται καταστήματος και διότι εις εκ των μελών της παρέλαβε προς ιδίαν αυτού χρήσιν 7,714 δραχμής, ας μέχρι τούδε δεν επέστρεψεν».⁹⁸⁵

Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που πρόσωπα μεσάζοντα με τυχοδιωκτικές ίσως ανησυχίες υπεξάιρεσαν ποσά χάριν «αγενοῦς κερδοσκοπίας» εν πλήρει αγνοία των ελληνικών αρχών.⁹⁸⁶ Η εξαφάνιση του κληροδοτήματος Δ. Γ. Ιουζέλλη - Κωσταγγιώζη, λόγου χάριν, οφείλεται σε τυχοδιωκτικές ενέργειες ενός ονόματι Σίμου, αλλά και σε λάθος χειρισμούς προξένου.⁹⁸⁷ Στην ενεργούμενη αλληλογραφία μάλιστα στιγματίζεται από

.....
και έγγραφο της 20 Δεκεμβρίου 1888 (αναφέρεται στη διαθήκη, ορίζοντας σχολείο ορφανών θηλέων με τα 10.000 ρούβλια). ΜΗΚ,Γ, σ.422.

⁹⁸³ Ήταν 3.000 ρούβλια, η αξία δηλαδή των κουφωμάτων της οικοδομής για την εποχή εκείνη. Το VI του ποσού που εισπράχθηκε από τη Ρωσία κατατέθηκε στην Τράπεζα παραμένοντας άτοκο για αρκετό διάστημα. Δεν ανανεώθηκαν επίσης εγκαίρως τα εκάστοτε λήγοντα χρεώγραφα. ΜΗΚ,Γ', σ.422.

984 ΑΤΕ, 1889/Δ60,1,2, έγγραφο 11018 της 30 Σεπτεμβρίου 1888 και έγγραφο 184 της 20 Σεπτεμβρίου 1888 του προξενείου της Οδησού. Ο δήμαρχος της Κορίνθου ζητά πληροφορίες για το κληροδοτήμα, «διότι χρονιζούσης της υποθέσεως λησμονούνται και τα κατ' αυτήν και είναι άδικο η πόλις να στερηθή...». ΑΤΕ, Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 1424 της 5 Μαΐου 1889 (δήμαρχος Ν. Κορίνθου προς το υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με το κληροδοτήμα της Σοφίας Νήρω).

⁹⁸⁵ «Το Δημοτικό Συμβούλιο Ανδριτσαινής με πρόεδρο τον Αντώνιον Ζαφειρόπονλον σήμεραν 28 Ιανουαρίου 1868, παρόντος τον Δημάρχου Α. Ζαφειρόπονλον,...Σκέπτεται...Αποφαινεται: καταργεί την υπάρχουσαν επιτροπήν την καθιερωθείσαν δια τον υπ. αρ.17 τον 1851 Β.Δ., καθ' όσον επαύσατο πρό χρόνον, διότι αυτή δεν ενήργησε προς είσπραξιν περαιτέρω χρηματικών βοηθημάτων προς ανέγερσιν τον ως είρηται καταστήματος και διότι εκ των μελών της παρέλαβε προς ιδίαν αυτού χρήσιν 7,714 δραχμάς, ας μέχρι τούδε δεν επέστρεψε...». (ακολουθούν ονόματα νέας επιτροπής, προτάσεις να παίρνουν μόνο τα αναγκαία, να διακηρυχθούν μειοδοτικά έργα). Ι.Α./ΕΤΕ 27, Κληροδ. (XXIX), (Κληροδοτήμα Κων. Νικολόπουλου), Φάκελος 1, Δωρεά Κ.Νικολόπουλου, έγγραφο 61 και ΑΤΕ, Φάκ.1855/88,1, έγγραφο 3462 της 26 Ιουνίου 1855.

see ΑΤΕ,Φάκ. 1859,17, έγγραφο 7113 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁸⁷ Το 1848 κάποιος Γ.Σίμος περιερχόμενος την Μολδαβία, εισέπραττε από ομογενείς συνδρομές υπέρ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ελλάδας. Από κάποιον Τσολάκη του παραδόθηκαν 571 φλωριά ολλανδικά, συνολική εισφορά των ομογενών. Ο Σίμος όμως καταχράστηκε ολόκληρο το ποσό. Στον ίδιο παραδόθηκαν την ίδια εποχή μέσω του Ι. Ρώμα άλλα 1.270 φλωριά συνολικά για τον ίδιο σκοπό από τους Ρώμα, Τσακούλη, Κοσσίβα, Δ.Τσολάκη, Πράκη. Επιχειρώντας να καταχραστεί και αυτά έγινε αντιληπτός από τον τότε γενικό πρόξενο της Ελλάδος, Βοϊνέσκου, ο οποίος κατόρθωσε να τα

ομογενείς το όνομα του Ιω. Ρώμα, γνωστού δωρητή του ελληνικού κράτους,⁹⁸⁸ οι οποίοι τον μέμφονται για την οικειοποίηση της δήθεν συμμετοχής τους στη συνεισφορά τους προς την Ελλάδα.⁹⁸⁹

Η ακύρωση της διαθήκης από συγγενείς ή τη χώρα που διεκδικούσε την οικειοποίηση των αγαθών του κληροδόχου αποτελούσε νομικό καταφύγιο σε περίπτωση αδυναμίας προσβολής της με άλλον τρόπο.⁹⁹⁰ Ποικίλοι λόγοι οδηγούσαν τους διεκδικητές σε ακύρωσή της. Η διαθήκη, λόγου χάρη, του Κωνσταντίνου Φωτάκη, εμπόρου,⁹⁹¹ γραμμένη σε μορφή επιστολών το 1885 δεν έγινε δεκτή από τους κληρονόμους του. Δεν αναγνώριζαν το κύρος

παραλάβει με εξαναγκασμό και να τα παραδώσει στον διάδοχό του Πολυαΐνη. Ο τελευταίος δεν τα έστειλε αμέσως στην ελληνική Κυβέρνηση, αλλά προς τους ιδιώτες στην Αθήνα, Σταύρο Γεννάδιο και Τισαμενό. Ο Σίμος άσκησε αγωγή εναντίον του ζητώντας την επιστροφή τους ως δικών του χρημάτων. Τα δικαστήρια απέρριψαν την αγωγή του, αλλά ο Τισαμενός, στα χέρια του οποίου βρισκόνταν τα χρήματα, δε φαίνεται να τα παρέδωσε στο Κράτος. Υπεύθυνος από το Κράτος θεωρήθηκε ο Πολυαΐνης για την αποστολή τους σε ιδιώτες αντί στο Κράτος με αποτέλεσμα τα χρήματα εκείνα να βαρύνουν τη περιουσία του. Μετά το θάνατό του το Κράτος εισέπραττε τα χρήματα από την περιουσία του. Δεν επιδιώχθηκε καν η είσπραξη από τον Σίμο των καταχρασθέντων 571 φλωριών, καθ' όσον απεδείχθη τυχοδιώκτης, χωρίς περιουσία. Έτσι το κληροδότημα Κωσταγγιώζη τελικά χάθηκε. Από το Μητρώον Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας: ΜΗΚ, αρ.14 (Δ.Γιουζέλλη -Κωσταγγιώζη, κληροδότημα ανύπαρκτο), σ.77 και ΑΥΕ, Φάκ.1849/88,1, έγγραφο 911 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών της 27 Απριλίου 1849), Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 88 της 24 Μαΐου 1850 (επιστολή ομογενών προς το ελληνικό προξενείο Ιάσιου), Φάκ.1876/88,1, έγγραφο 1576/1159 προς τον Έφορο της Βιβλιοθήκης Γ.Τυπάλδο και έγγραφο 7113 (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας).

⁹⁸⁸ Ο Ιω. Ρώμας προσέφερε ποσό «ενιαυσίου δόσεως» 650 δραχμών προς τα εκπαιδευτικά καταστήματα του Κράτους από το συνολικό των 13.000 δραχμών. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 9110/767 Οκτωβρίου 1851 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 1513 (επιστολή του Ι.Ρώμα προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁸⁹ Οι Α.Τζολάκης, Νίκ.Κοσσύφης, Ιω.Τζακούλης και Παν.Μπραλμής καταθέτουν συγκεκριμένα στην επιστολή τους: «Πληροφορούμεθα μετά θετικότητας ότι κάποιος Ιωάννης Ρώμας, του οποίου την διαγωγήν εμέμφθημεν - πάντοτε αντίθετος ούσα της συμπεριφοράς μας - προσπαθεί δια παρεξηγήσεων να παραμορφώσει την αλήθειαν και να συστήση εαυτόν με τας αρχάς και της ελληνικής Κυβερνήσεως, ότι δήθεν εστάθη όργανον της προσφοράς μας και ότι συμπαρακατέθεσε και αυτός, 1270 φλωρία, περιοριζόμεθα, ο μη ίδιον ημών, να αναφέρομεν την συμπεριφορά του ηρημένου Ρώμα εγνωσμένη εις Βεσσαραβίαν και Μολδαβίαν...». Παρακαλούν το προξενείο να φροντίσει για την ανασύσταση της αλήθειας, «να στείλει τις πληροφορίες στο Υπουργείο ίνα μη επιπέση εν αγνοία και ατόπω τι καθότι τα 1270 δόθηκαν (από τους ίδιους) χωρίς να προσθήση ο Ρώμας ούτε οβολόν». ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 88 της 24 Μαΐου 1850 (επιστολή ομογενών προς το ελληνικό προξενείο της Μολδαβίας).

⁹⁹⁰ Η διαθήκη του Αποστόλου Σταματιάδη, λόγου χάρη, στη Βραΐλα, με την οποία άφησε στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» 100 χρυσά γαλλικά εικοσόφραγκα, προσεβλήθη από τους κληρονόμους του το 1890. ΑΥΕ, Φάκ. 1893/60,2, έγγραφο 4885 της 3 Δεκεμβρίου 1889, Φάκ. 1894/58-60, έγγραφο 18584 της 17 Ιανουαρίου 1891 (υπουργείο Εξωτερικών προς το προξενείο της Βραΐλας). Για τη διεκδίκηση του κληροδοτήματος το υπουργείο Εξωτερικών όρισε δικηγόρο. Συγκληροδόχοι του ήταν η εν Χάλκη Σχολή, ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, το Πανεπιστήμιο. ΑΥΕ, Φάκ.1890, έγγραφο 1753 της 23 Φεβρουαρίου 1890 (Εκθεσις Μομφεράτου), έγγραφο 47 της 23 Ιανουαρίου 1890 και έγγραφο 135 της 27 Ιανουαρίου 1889.

⁹⁹¹ Ανακοινώθηκε στο Πατριαρχείο, «την αρμάδων αρχήν την μέλουσαν να κρίνη επί πάσης κληρονομικής διαφοράς του αποβιώσαντος υπηκόου Οθωμανού» ότι ο Κωνσταντίνος Φωτάκης αποβίωσε στο Παρίσι και άφησε ακίνητα στο Πορτ Σαΐδ με διαθήκη. ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 31 Απριλίου 1884 (γενικό προξενείο Αιγύπτου προς το υπουργείο Εξωτερικών).

της «εις το επιστολιμαίον τούτο είδος διαθήκης» και ήταν διατεθειμένοι να το προσβάλουν.⁹⁹² Ακύρωση της διαθήκης της 12 Ιανουαρίου 1872 του Χριστόφορου Βειτζήνου στην Οδησό προήλθε από τα ρωσικά δικαστήρια, γιατί κατά το ρωσικό ποινικό νόμο (αρ.1472 και 1488) καθίσταται άκυρος η διαθήκη, επειδή ο διαθέτης αυτοκτόνησε, εκτός αν συνέβαινε αυτό συνεπεία διατάραξης των φρένων ή νοητικής εξάψευς. Έτσι, η υπόθεση οδηγήθηκε σε συμβιβασμό μεταξύ της κοινότητας Βότσης, κληροδόχου⁹⁹³ και κληρονόμων.⁹⁹⁴ Ο αδελφός του Αγαπητού Κόντου⁹⁹⁵ στη Γιώργικα ή Εργένη της Ανω Αιγύπτου το 1879 δεν αναγνώριζε το κείμενο της διαθήκης ως γνήσιο, λόγω των συνθηκών της σύνταξής της, και προχώρησε στην προσβολή της.⁹⁹⁶ Αλβανοί ανεψιοί και έγγονοι του Ευάγγελου Ζάππα στρεφόμενοι εναντίον του Κωνσταντίνου Ζάππα, κληρονόμου της κολοσσιαίας περιουσίας και μεγάλου ιδιοκτήτη στην Ιαλομίτσα, ζητούσαν την ακύρωση της διαθήκης.⁹⁹⁷

⁹⁹² Ως μοναδικό τελέσφορο σύστημα υπεράσπισης της διαθήκης αυτής ενώπιον των δικαστηρίων ήταν η επίκληση του γαλλικού νόμου. Σε επιστολή του ο έλληνας πρόξενος, Α. Κο[ζ]ιάκης, εξηγούσε τις πιθανές δυνατότητες να κερδιθεί το κληροδοτήμα. Αν ο διαθέτης μπορούσε στη Γαλλία να καταρτίσει τη διαθήκη του, σύμφωνα με το γαλλικό κώδικα, θα μπορούσαν οι επιστολές του να αποτελούν ολόγραφη διαθήκη έγκυρη, δεδομένου ότι ο γαλλικός νόμος δεν ανέγραφε κάποιο τυπικό περιορισμό ως προς τις ολόγραφες διαθήκες. Ζητά τώρα για να μη χαθεί το κληροδοτήμα, να χρησιμοποιηθούν τα δυνατά νομικά μέσα «πριν ή περιηλανηθούν» σε δικαστικούς αγώνας...ενώπιον του Πατριαρχικού δικαστηρίου, δεδομένου ότι η αυστηρότητά του απέβαινε συχνά επιζήμια για τα κληροδοτήματα. Όπως επισημαίνει, «εν Κωνσταντινουπόλει τόσον πεισιμόνως αμφισβητείται η αρμοδιότης των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, όσον αφορά τας κληρονομικούς δίκας». ΑΤΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 314 της 31 Απριλίου 1884 (γενικό προξενείο Αιγύπτου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁹³ Ο διαθέτης κληροδότησε υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας, και ιδιαίτερα υπέρ της Ριζαρείου Σχολής. ΑΤΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 2575 της 28 Μαρτίου 1879 και ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005.

⁹⁹⁴ Συμβιβασμός έγινε για την απόδοση 50.000 δραχμών του κληροδοτήματος, από τις οποίες οι 28.000 προορίζονταν για τη Βίτσα της Ηπείρου, γενέτειρα του ευεργέτη. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005 και ΑΤΕ, Φάκ.1885, έγγραφο 147 της 20 Μαΐου 1885. Φάκ.1884/Δ60,2, έγγραφο 422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

⁹⁹⁵ Ο διαθέτης αφήνοντας πληρεξούσιο και τέλειο κηδεμόνα τον αδελφό του, Ιωάννη, προσφέρει το τρίτο της περιουσίας του σε σχολεία και κοινωφελή ιδρύματα των Αθηνών και τα υπόλοιπα δύο τρίτα εντέλλεται να τα διανείμει ο ίδιος, όπως θέλει. ΑΤΕ, Φάκ.1878/88,1, έγγραφο της 25 Αυγούστου 1878, Φάκ.879/88,1, έγγραφο 5662 της 19 Ιουνίου 1879 (απόσπασμα επιστολής του διαθέτη από Κάϊρο της 5/17 Ιανουαρίου 1879).

⁹⁹⁶ Κάποιοι από τους λόγους, για τους οποίους ο Ιωάννης Κόντος, αδελφός του ευεργέτη, δε δεχόταν ως διαθήκη το έγγραφο αυτό ήταν: α) γιατί ο αδελφός του δεν έπνεε τα λούστια κατά τη σύνταξή του. Πέθανε μετά από δύο μέρες 15/27 Αυγούστου 1878. β) δεν ήταν ξαφνική η νόσος από την οποία έπασχε, αλλά ήταν κληνήρης για καιρό γ) ήταν 45 ετών και ο πατέρας του ζούσε (δε συγχωρείται δηλαδή να γίνει προφορική διαθήκη, γιατί υπερέβαινε το 30° έτος ηλικίας του και είχε ανιόντες συγγενείς δ) δεν υπεγράφη από όλους τους παρευρεθέντας ε) οι Έλληνες σε ξένο κράτος δύνανται να διαθέσουν με ιδιόγραφο διαθήκη και όχι με προφορική (αριθμός 61) ζ) δεν πρέπει να παρίστανται ως μάρτυρες σε καμιά διαθήκη οι κληρονόμοι, οι «λεγατάριοι», οι εξ αγχιστείας συγγενείς, ενώ εδώ ως μάρτυς είναι ο αδελφός του, Αθανάσιος Κόντος κ.α. ΑΤΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 5662 της 19 Ιουνίου 1879 (υπουργείο Οικονομικών προς υπουργείο Εξωτερικών και Ιω. Κόντος προς το προξενείο Κάιρου).

⁹⁹⁷ Οι ρουμανικές αξιώσεις επί της περιουσίας του Ευάγγελου αφετηρία είχαν μία δήλωση του ευεργέτη, ότι, αν και ήταν Έλληνας το γένος, δεν απολάμβανε της προστασίας καμίας ξένης δύναμης, δήλωση που τον διευκόλυνε στην αγορά κτημάτων, εφόσον ήταν απαγορευτική η ύπαρξη ιδιοκτησίας σε ξένους υπηκόους και που θα αποτελέσει το βασικότερο νομικό επιχείρημα των Ρουμάνων. Οι επιδέξιοι χειρισμοί του εξάδελφου και διαχειριστή της περιουσίας του Κωνσταντίνου Ζάππα κατά τη διάγνωση της ψυχικής αρρώστειάς του (1863) και μετά το θάνατό του, καθώς και του ελληνικού

Η αμφισβήτηση της ιθαγένειας ήταν ένας τρόπος ακύρωσης της διαθήκης. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια της Ρουμανικής κυβέρνησης να καταστήσει άκυρο τη διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα το 1863 με την αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικότητάς του στηριζόμενη σε αγωγή της αδελφής του.⁹⁹⁸ Δεν ευδόωσε η προσπάθεια και αναγκάστηκε

προξενείου που βασίστηκε στις ιατρικές γνωματεύσεις για το χρόνο εκδήλωσης της ασθένειας του, κατάφεραν να ακυρώσουν τις δεσμεύσεις του ευεργέτη προς το ρουμανικό κράτος και να κατοχυρώσουν την ελληνική ιθαγένεια του Ευ Ζάππα. Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.23* και παρακάτω, υψμ.998. Όπως όμως φάνηκε, ήταν η πρώτη φάση της αντιπαράθεσης. Η δεύτερη στράφηκε εναντίον του Κωνσταντίνου Ζάππα. «...Οι Ιω. Π. Μέξης, Απόστολος Π. Μέξης, κατιόντες συγγενείς τον προπάππου Αναστασίου Ζάππα αποβίωσαντος το 1874, αδελφού τον μακαρίτη Εναγγέλου Ζάππα, ήγειραν αγωγή κατά τον Κων. Ζάππα (κατοίκου Μπροσθενίου του Νομού Γιαλομίστας), ως κατόχου της περιουσίας του Ευ Ζάππα, ίνα παραδώσει ό,τι ανήκει στον Αναστάσιο Ζάππα». Τον ενάγουν δηλαδή εγγόνια του Ευ Ζάππα, ως κάτοχο όλης της περιουσίας που αξιώνουν ότι άνηκε σ' αυτούς». ΑΤΕ, Φάκ.1890/60, ό.π. Σε επιστολή του ο ίδιος σημείωνε: «Η αγωγή αντί να είναι κατ' εμού αποβλέπει κατ' ουσίαν εις την κληρονομικήν αποξένωσιν της Σεβαστής Κυβερνήσεως. Οι ενάγοντες δεν αγνοούν ότι κατά τη διαθήκη του Εναγγέλλον κληρονόμος είναι η Κυβέρνηση και εγώ μόνο επικαρπωτής. Προσποιούμενοι άγνοιαν της διαθήκης, αντί να ενάγουν τον κληρονόμο, ενάγουν εμέ και κηρύττουν καμία αναγνώριση εις την Ελληνική Κυβέρνηση ή την επιτροπήν των Ολυμπίων». Κινούμενος, όπως υπογραμμίζει, «εκ πόθον και πατριωτικής μερίμνης να εκπληρώσ(ει) παν ό,τι υπό των περιστάσεων επιβαλλόμενον ίνα μη παραληφθεί τι των όσων απαιτεί το συμφέρον» ολοκληρώνει την επιστολή με προτάσεις και σκέψεις του για το «κατά πόσο προσήκουσά τις και έγκαιρη διπλωματική ενέργεια δύναται επιτυχώς να συντελέση, όπως μη αφεθεί καν το ζήτημα να εισέλθει εις δικαστικήν οδόν..». ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60 (Επιστολή Κωνσταντίνου Ζάππα της 9 Ιανουαρίου 1890 από το Βουκουρέστι προς το Χαρίλαο Τρικούπη). Η υπόθεση θα εκδικαζόταν στο Βουκουρέστι την 21 Φεβρουάριου 1890. Στην περίπτωση ακύρωσης της διαθήκης όχι μόνο αυτό θα έπαυε, αλλά κινδύνευαν να ζητηθούν όσα δόθηκαν με τόκους. Οι αντίδικοι θα ωφελούνταν 25.000.000 περίπου φράγκα από τη δίκη. Η ελληνική Κυβέρνηση γνωρίζοντας τον κίνδυνο επιφόρτισε τον νομομαθή Δ. Ξένο με την υπεράσπιση του κληροδοτήματος. ΑΤΕ, Φάκ.1890Δ /60,2 (μετάφραση από τη Ρουμανική Εφημερίδα AUEVEZUL). Ο Κων. Ζάππας ζήτησε άδεια από το υπουργείο Οικονομικών να διαπραγματευθεί και να βρει συμβιβαστική λύση με το Μέξη. Διατηρούσε όμως τις επιφυλάξεις του, γιατί θεωρεί ότι οι Μέξη έγιναν θρασύτατοι και επί πλέον ένας άλλος συγγενής του Ευ Ζάππα από Θεσσαλία, ο Βασίλειος Ζάππας, εγγονός του Αναστασίου Ζάππα, ήλθε και ενώθηκε με τους αντίδικους. ΑΤΕ, Φάκ.1890/60,1, έγγραφο 174 της 28 Ιανουαρίου 1890 («Legation royale Hellenique en Roumanie Annexe» προς Στεφ. Δραγούμη, υπουργό των Εξωτερικών).

⁹⁹⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60,2, έγγραφο 62710 και έγγραφο 248 της 18 Φεβρουάριου 1890. Το 1866 η Μαρία Κότσου, αδελφή του Ευ Ζάππα ήγειρε αγωγή κατά της περιουσίας του αμφισβητώντας την ελληνική εθνικότητά του, η οποία είχε διαφιλονικηθεί από το 1863. ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60,2, έγγραφο 12249 του Νοεμβρίου 1890 (επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα). ΑΤΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1795, έγγραφο 12249 του Νοεμβρίου 1890 (υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία της Ρουμανίας, όπου γίνεται αναφορά για το μητρώο του Ζάππα που χάθηκε το 1830). Την ιθαγένεια την αμφισβήτησε η Ρουμανική κυβέρνηση για να καταστήσει άκυρη τη διαθήκη του, αλλά αναγκάστηκε τελικά να την αναγνωρίσει. ΑΤΕ, Φάκ.1890/Δ60, έγγραφο 248 της 18 Φεβρουάριου 1890 και έγγραφο 247 της 12 Φεβρουάριου 1890, έγγραφο 62710, έγγραφο 12249 του Νοεμβρίου του 1890 (υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Ρουμανίας) και έγγραφο 1398 της 12 Νοεμβρίου 1890. Ο Ευ. Ζάππας υπηρέτησε ως Συνταγματάρχης, σύμφωνα με έγγραφο του υπουργείου Στρατιωτικών και του απονεμήθηκε ο επίτιμος βαθμός του λοχαγού της φάλαγγας. Ό.π., έγγραφο 3162 της 6 Μαρτίου 1845 (υπουργείο Στρατιωτικών προς ελληνικό προξενείο Βουκουρεστίου, όπου του απονέμεται ο επίτιμος βαθμός του λοχαγού της φάλαγγας και αντίγραφο του Β. Διπλώματος της 18/6/1843, της απονομής σ' αυτόν του «Αργυρού Σταυρού του Σωτήρος, ο κατά την 18 Νοεμβρίου 1835 συσταθέντος»). Βλ. επόμενη υψμ.999.

τελικά να την αναγνωρίσει,⁹⁹⁹ αν και αργότερα επανήλθε διεκδικώντας την περιουσία του Κωνσταντίνου Ζάππα, κληρονόμου του Ευάγγελου.¹⁰⁰⁰

Πολλών κληροδοτημάτων το αρχικό κεφάλαιο για ποικίλους λόγους εξανεμίστηκε ή κατακρατήθηκε σε ξένες τράπεζες, οπότε έπαψαν αυτά να υπάρχουν εξ αρχής, ή καρκινοβάτησαν για ένα διάστημα.¹⁰⁰¹

Λανθασμένοι υπολογισμοί των ιδίων των διαθετών πολλές φορές, οι οποίοι δεν πρόβλεψαν ή δε μπορούσαν να προβλέψουν τα αναμενόμενα ή απρόσμενα προκύπτοντα προβλήματα της διαδικασίας υλοποίησης του κληροδοτήματός τους, κατέληξαν σε αδρανοποίησή του, νομικό εγκλωβισμό ή αναποτελεσματικές ημιτελείς προσπάθειες. Το ανεπαρκές ποσό που διέθεσε ο Στέφανος Ρήγας για σύσταση Βιομηχανικής και Εμπορικής Σχολής στη Σύρο έκανε ανενεργό για χρόνια το κληροδοτήμα.¹⁰⁰² Οι έρανοι που διενεργήθηκαν δεν ευόδωσαν στη λειτουργία της.¹⁰⁰³ Του κεφαλαίου επίσης που κληροδότησε ο Μιχαήλ Μωραϊτάκης για την ίδρυση σχολείου στο Κορέλλι της Ανδρου και τη μισθοδοσία δασκάλου στην Ανδρο, «δεν εγένετο...χρήσις, ως ανεπαρκούς δια τον σκοπόν, δι' όν προώρισταί».¹⁰⁰⁴ Το ποσό που κληροδότησε ο Σοφ.Αχιλλόπουλος για ίδρυση πολυτεχνικής Σχολής, σύμφωνα μάλιστα με ξένα πρότυπα,¹⁰⁰⁵ εξανεμίστηκε σε φόρους που το βάρυναν.¹⁰⁰⁶

Απαριθμώντας τα αίτια αποδυνάμωσης των κληροδοτημάτων δεν πρέπει να λησμονήσουμε τους εξωγενείς παράγοντες, όπως ήταν η βαθμιαία ή μη απώλεια

⁹⁹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60,2, έγγραφο 62710 και έγγραφο 248 της 18 Φεβρουάριου 1890. Η ιθαγένειά του αναγνωρίστηκε ως ελληνική από τη Ρουμανική Κυβέρνηση κατά το 1863. Εμπόδιο αποτέλεσε η απώλεια του μητρώου του το 1830. Επιστολή όμως του υπουργείου Στρατιωτικών πιστοποιεί ότι ο Ευ. Ζάππας ήταν καταγεγραμμένος στο Μητρώον των Αξιωματικών του τακτικού επί του αγώνος σώματος. ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60,2, έγγραφο 19138 της 31 Οκτωβρίου 1890 και Φάκ.1890/Δ60, υπφ.2, έγγραφο 1398 της 12 Νοεμβρίου 1890 και επισυναπτόμενο αντίγραφο αρ.3162 της 6 Μαρτίου 1845.

¹⁰⁰⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1890/60, ό.π.

¹⁰⁰¹ ΜΗΚ,Γ'58, σ.307 και ΜΗΚ,Γ'34, σ.232, ΑΥΕ, Φάκ.1866/88, 2, έγγραφο 571 της 22 Απριλίου 1866 και έγγραφο 729 της 22 Ιουλίου 1867, Φάκ.1876/88,1, έγγραφο 6482 της 5 Σεπτεμβρίου 1874 Φάκ.1878/88,1, έγγραφο 2843 της 14 Δεκεμβρίου 1878 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XVIII), έγγραφο 46146, έγγραφο 57777 της 10 Δεκεμβρίου 1914.

¹⁰⁰² Διαθήκη του Στέφ. Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895. Ανερχόμενο το ποσό της περιουσίας του Ρήγα σε 80.000 δραχμές θεωρήθηκε ανεπαρκές για το σκοπό του κληροδοτήματος. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 18 και 9(1) Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή/ Τράπεζα Αθηνών 1896-1907, έγγραφο 2033 της 8 Ιουνίου 1899 και έγγραφο 18 Ιανουαρίου 1904. Η διοικητική Επιτροπή του κληροδοτήματος διατηρήθηκε για μερικές δεκαετίες. Ό.π., Φάκελος Ι Κληροδοτήματα διάφορα/ 8, υπφ.1, ό.π.(ετήσιος απολογισμός διαχείρισης Ρηγείου Επαγγελματική Σχολή Καταστατικό 1900), επίσης έγγραφο 9876 της 18 Οκτωβρίου 1899 (περί εγκρίσεως καταστατικού), έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1899, (σύνταξη του καταστατικού), αρ 185 της 25 Φεβρουάριου 1901 (Καταστατικό του 1900), Αούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.298-299. Βλ. παραπάνω σσ.142,190,204 υπσμ.473,220 και κεφ.Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.755-756.

¹⁰⁰³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ι, Κληροδοτήματα διάφορα/ 8, ό.π. έγγραφο 2033/1600 της 25 Ιουνίου 1899 και 4715 της 28 Ιουνίου 1899 (έρανοι για τη Ρήγειο Επαγγελματική Σχολή).

¹⁰⁰⁴ Διαθήκη του Μιχαήλ Μωραϊτάκη της 3 Φεβρουάριου 1892. ΜΕΕ, τόμος Ι, σ.398, ΜΗΚ,Γ'73, σ.382, Δ.Αντωνίου, Ανδριώτες εκπαιδευτικοί, ό.π., σ.67 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.717.

¹⁰⁰⁵ Ήθελε την ίδρυση «εν Αθήναις τελείας πολυτεχνικής σχολής, ως έγγιστα παραπλήσιας της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής». Άρθρο 5° της διαθήκης της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σ.111. Βλ. σ.215, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σ.220 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.754-756.

¹⁰⁰⁶ η κατάληξη ήταν να μην ιδρυθεί η Σχολή. Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π.. Βλ. κεφ.Κίνητρα, Παραλείψεις, σσ.358-359.

κεφαλαίων, λόγω ιστορικών συγκυριών, η διακύμανση ή μείωσή τους, λόγω χρηματοοικονομικών μεταβολών και τραπεζικής πολιτικής.¹⁰⁰⁷ Σε επιστολή του Λουκά Σκαραμαγκά από την Οδησό, ενός από τους διαχειριστές της διαθήκης του Βαρβάκη, εκφράζεται η υποψία για άγνοια της ελληνικής Κυβέρνησης σχετικά με μειωμένο ποσό του Βαρβακείου κληροδοτήματος που εμβάστηκε και την απόδοσή του κατά την ταραγμένη εποχή του θανάτου του Καποδίστρια. Ο ίδιος ο Σκαραμαγκάς σημείωνε: «αλλ' εκ της ανωμαλίας των τότε περιστάσεων τα χρήματα κατεβροχθήσθησαν, τις οίδεν παρά τίνος, ως ούτως απώλλοντο δια παντός όμως».¹⁰⁰⁸

Μία από τις οικονομικές περιπέτειες πολλών κληροδοτημάτων προκλήθηκε από το νόμο 18 της 9 Νοεμβρίου 1844, με τον οποίο καταργήθηκε η δραχμή και μειώθηκε η αξία όλων των παλιών καταθέσεων σε Τράπεζες, όπως και όλες οι απαιτήσεις των Τραπεζών από δάνεια που είχαν χορηγήσει σε προπολεμικές δραχμές.¹⁰⁰⁹

Αγωνιώδεις προσπάθειες ελλήνων προξένων και άλλων διπλωματών να περισώσουν ό,τι μπορούσαν από όσα τμήματα κληροδοτημένων στο ελληνικό κράτος περιουσιών είχαν απομείνει συχνά δεν τελεσφόρησαν μπροστά στα εμπόδια που παρενέβαλλαν οι εθνικιστικές βλέψεις των χωρών υποδοχής, όπως η Ρουμανία, κυρίως μέσω της διεκδίκησης της ιθαγένειας και της υπηκοότητας του διαθέτη,¹⁰¹⁰ των τυχόν αλλοδαπών ή μη συγγενών,¹⁰¹¹ την κωλυσιεργία και τα νομικά προσκόμματα των ξένων' δικαστηρίων.¹⁰¹² Η απόφαση της ρουμανικής κυβέρνησης να ακυρωθεί η δίκη «περί τον Δοσιθέου κληροδοτήματος» που ξεκίνησε η επιτροπή του κληροδοτήματος, θεωρήθηκε από τον τύπο της εποχής ως επιτυχία του Προξένου Ραγκαβή, με την οποία σώθηκε εθνική περιουσία

¹⁰⁰⁷ Βλ σχετικά Α.Θ. Χουμανίδη, Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, τόμος Β¹, από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935, [Παπαζήση], Αθήνα 1990 Τέτοιες μεταβολές ήταν και οι συχνές υποτιμήσεις νομισμάτων. Dertilis B. Georges, Banquiers, usuriers et paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Crece 1780-1930. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988, σσ.142-143,219-220,226,280. ¹⁰⁰⁸ Ξη, επιστολή του ο Λουκάς Σκαραμαγκάς ενημερώνει για τη συλλογή χρημάτων από το κληροδοτήμα του Βαρβάκη και για τον τρόπο αποστολής τους περιγράφοντας λεπτομερώς «παν ό,τι γνωρίζει περί αυτών». Στην 10ι σελίδα της επιστολής του αναφέρει ότι όλα τα 300.000 ρούβλια, «περί των γίνεται μνεία στην εν Ζακύνθω διαθήκη», στάλθηκαν, αλλά αγνοεί το ελληνικό υπουργείο, ότι «αντί αυτών εμβάσθησαν προς την Ελληνική Κυβέρνηση μόνο 212.000 χάρτινα ρούβλια». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), έγγραφο 2915 της 20 Αυγούστου 1847 (επιστολή του Λουκά Σκαραμαγκά, μέλος της διαχειριστικής επιτροπής του κληροδοτήματος από Οδησό προς το υπουργείο Παιδείας), ίος Ένα από αυτά ήταν το κληροδοτήμα του Κωνσταντίνου Καρτάλη. Επιστολή της 16 Φεβρουάριου 1988 της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Κατάστημα Βόλου 201 προς το 1^ο Λύκειο Βόλου, βλ Χ. Χαρίτος, Ένα ατελέσφορο...ό.π., σσ.121-147 και Α.Θ.Χουμανίδη, Οικονομική Ιστορία ό.π., σ.224.

¹⁰¹⁰ Για το θέμα π.χ. της ιθαγένειας του Ευ. Ζάππα βλ. παραπάνω, σσ.266,294.

¹⁰¹¹ Υποψίες για κατάχρηση από τους συγγενείς του δωρητήματος του Σταμέλη εκφράζονται μαζί με πληροφορίες για την περιουσία του. Ο διαθέτης αποβίωσε στην Αλεξάνδρεια αφήνοντας κληροδοτήμα 60.000 δραχμών στο Δήμο Αιαντίδος. ΑΥΕ, Φάκ.1893/60,2, έγγραφο 2161 της 26 Αυγούστου 1893 (Πολιτικό Πρακτορείο Αλεξανδρείας προς το δήμαρχο Αιαντίδος) και έγγραφο 375 της 24 Ιουνίου 1893.

¹⁰¹² Απότυχε η απόπειρα του Μ. Δραγούμη, πρώην πρεσβευτή, μετά από διπλωματική μεσολάβησή του για εκκρεμότητες της Ριζαρείου περιουσίας προς τη ρουμανική κυβέρνηση, η οποία αποποιήθηκε να επέμβη στα δικαστήρια. ΑΥΕ, Φάκ.1891/Δ60, έγγραφο 87 της 12 Μαΐου 1887. «Κατ' έγγραφο άφ' ου εντολήν του υπουργείου Εξωτερικών να σταλώσι τέσσαρα αντίτυπα της διαθήκης του αοιδίμου Ριζάρη, ούτος αποστέλλει ταύτα επί τη χρηστοτάτη ελπίδι ότι ο του Υπουργείου τούτου διευθύνων ελληνικώτατος ανήρ ως πάντοτε, ως νυν τα βέλτιστα υπέρ της εθνικωτάτης σχολής θα πράξη και θα ενεργήση». ΑΥΕ, ό.π., έγγραφο 3851 του υπουργείου Εξωτερικών προς τη Ριζάρειο Σχολή.

500.000 φράγκων¹⁰¹³ και ο ίδιος «εκτήσατο αναψαίρετον τίτλον εις την ευγνωμοσύνην παντός τον κηδομένον περί των συμφερόντων της πατρίδας». Δεν απέχει όμως η ενέργεια αυτή από την πολιτική καλής θέλησης που επιβάλλεται από διπλωματικά - πολιτικά διαβήματα που ευνοούσαν την πολιτική σύγκλιση ανάμεσα στις δύο χώρες στο «Μακεδονορουμανικό» ζήτημα.¹⁰¹⁴ Η προσπάθεια οικοδόμησης γόνιμης προσέγγισης ανάμεσα στις δύο χώρες για τα βαλκανικά θέματα και ιδίως για το Μακεδονορουμανικό, αποτέλεσε τη βάση για την απεμπλοκή ζητημάτων και την προώθηση λύσεων που είχαν δημιουργηθεί για τα κληροδοτήματα των μεγάλων ομογενών. Οι απώλειες υπήρξαν πολύ μεγάλες από την ελληνική πλευρά.

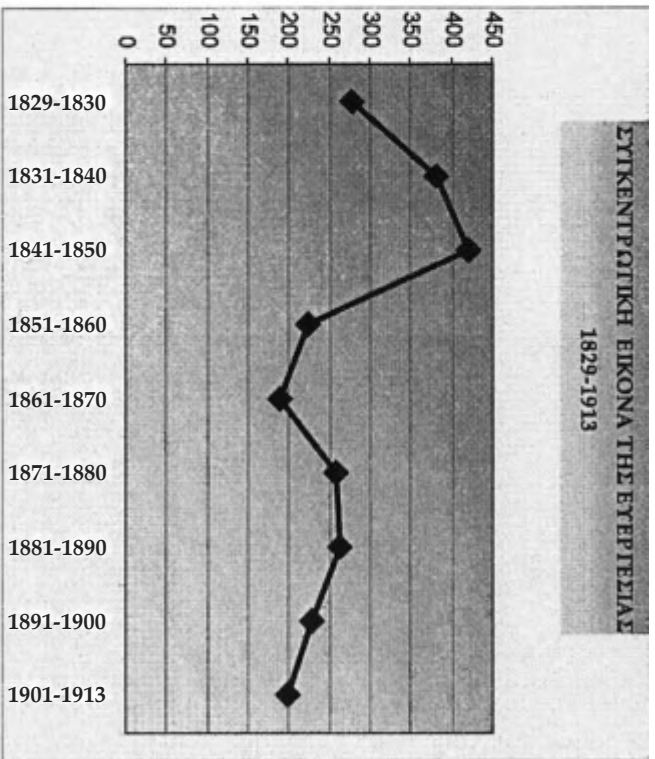
Γ.Β. ΑΥΕ, Φάκ.1880/88,1 (απόκομμα εφημερίδας «Σύλλογοι», αρ.1236, έτους 11 της 15 Μαρτίου 1880).

¹⁰¹⁴ Εφημερίδα του 1880 ανακοίνωνε: «Αναγγείλαμεν επανειλημμένως εξ αυθεντικής πηγής αρνόμενοι, ότι η Ρωμανική Κυβέρνηση προέβη επισήμως εις πάντα τα δυνατά διαβήματα, ίνα ικανοποιήση το "Μακεδονορουμανικό" ζήτημα, προσεθήκαμεν δε ότι την εις την ειλικρίνειαν αυτής ημετέραν πίστην ήθελεν εδραιώση η απόφαση αυτής περί του Δοσιθέου κληροδοτήματος. Ελπίζομεν ότι ακάματος και ακραιφνής είναι ο ζήλος...καθήκον ευάρεστον ποιούμεν διερμηνεύοντες επί τη περιπτώσει ταύτη την ευγνωμοσύνην ημών προς το επί των Εξωτερικών και επί των Εκκλησιαστικών και Εκπαιδεύσεως Υπουργόν, του οποίου το όνομα τόσον τοςάκις ευφήμως ανέφερον «οι Σύλλογοι» και εν γένει ο ελληνικός τύπος, καθόσον ο αληθώς εμβριθής ούτος πολιτικός ανήρ φαίνεται υπέρ τις και άλλος κατανοών ότι τα τιμαλφέστερα της Ελλάδος και Ρωμουνίας συμφέροντα έγκειται εν στενή και συγ[.] των δύο πρωτίστων της Ανατολής Κρατών». Ο.π.

**Κατανομή των ενεργειών ανά τομέα εκπαίδευσης
(1829-1913)**

ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΑΞΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ	
		Επί των 2351 πράξεων	Επί των 507 πράξεων
ΓΕΝΙΚΗ	507		25,58%
ΓΑ (Δημοτικά)	346	17,45%	68,24%
ΓΕ (Ελληνικά)	96	4,84%//	18,93%
ΓΒ (Γυμνάσια)	60	3,27%	11,83%
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	8		0,40%
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ 19			0,95%
ΙΕΡΑΗΚΗ 92			4,64%
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ, ΣΧΟΛΕΣ ΑΠΟΡΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ	527		26,58%
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ 807			40,71%
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	24		1,21%
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	84		4,13%
ΤΕΧΝΙΚΗ	61		3,07%
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	24		1,21%
ΕΜΠΟΡΟ-ΝΛΥΠΚΗ	11		0,55%
ΑΘΛΗΠΚΗ	18		0,95%
«ΕΘΝΟΣ»	169		8,52%
Σύνολο πράξεων ενεργείας σε όλους τους εξεταζόμενους τομείς	2351		
ΑΛΛΟΙ ΤΟΜΕΙΣ (Σύλλογοι, Σ.Ω.Β., Στρατιωτική Εκπαίδευση, εκπαίδευση τυφλών παιδιών, Βρεφοκομείο κλπ.)	101		
Σύνολο Ενεργειών	1982		

Πίνακας 13

17	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
16	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
15	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
14	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
13	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
12	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
11	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
10	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
9	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
8	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
7	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
6	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
5	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
4	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
3	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
2	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
1	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πίνακας 14

II. ΚΙΝΗΤΡΑ

«Δεν είναι ο πόθος της υστεροφημίας που με ωθεί να γράψω το όνομά μου μετά πολλών κληροδοτημάτων μου...».

Διαθήκη της 15 Ιουνίου 1910 του Μαρίνου Κοργιαλένιου. ΜΗΚ, Γ'58, σ.307.

Γύρω από τα κίνητρα και το ρόλο των ευεργετών, ιδιαίτερα εκείνων που δημιούργησαν στο εξωτερικό τα αγαθά που κληροδότησαν ή δώρισαν, εμφανίζεται από την ελληνική ιστοριογραφία μία αντιφατική εικόνα, η οποία σχετίζεται με το θετικό ή το αρνητικό πρίσμα, μέσα από το οποίο αντιμετωπίζουν οι διάφοροι ερευνητές το φαινόμενο αυτό. Από τους υποστηρικτές των ιδεαλιστικών προτύπων προβάλλεται έντονα η εθνική διάσταση και η άδολη φιλανθρωπική προσφορά των ευεργετών. Από την άλλη πλευρά, μελετητές, οι οποίοι δίνουν περισσότερο έμφαση στον οικονομικό προσανατολισμό των ιστορικών κινήτρων επιμένουν πως πίσω από πράξεις καλής θέλησης υποκρύπτεται ένα σύνολο οικονομικών ή ατομικών επιδιώξεων, οι οποίες οδηγούν στον ευεργετισμό.¹

Από τη μελέτη του υλικού προκύπτει η ανάγκη να διακρίνουμε τα κίνητρα του ευεργετισμού σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εμπίπτουν τα κίνητρα εκείνα, τα οποία ταυτίζονται με τις γενικότερες συνισταμένες μίας πράξης ευεργεσίας, όπως είναι η υστεροφημία, η κοινωνική αναγνώριση, η αγάπη προς το γενέθλιο τόπο, η ικανοποίηση φιλόδοξων σχεδίων και άλλα, ενώ στη δεύτερη, εντάσσονται, εκτός των παραπάνω, και όσες επιπλέον παράμετροι βοήθησαν ιδιαίτερα στην κατεύθυνση των ευεργεσιών προς τον τομέα της εκπαίδευσης.

Η καταγραφή των κινήτρων των ευεργεσιών αποτελεί πολύπλοκο και πολύμορφο θέμα. Εκτός από τις γενικές αιτίες που δημιούργησαν το ρεύμα του ελληνικού ευεργετισμού από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ένα σύνολο από συμπληρωματικές αιτίες προερχόμενες κυρίως από την αλληλεπίδραση και την επιρροή ανάμεσα στους έλληνες ευκατάστατους πάροικους της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, με τους λογίους, εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση αυτού του ρεύματος.

Τα πολιτικά, πνευματικά και πολιτιστικά ρεύματα που διέτρεχαν την Ευρώπη εκείνη την εποχή και προ πάντων ο Διαφωτισμός, καθώς και η εφαρμογή του από τη Γαλλική Επανάσταση, δημιούργησαν το βάθος και το γόνιμο έδαφος, στο οποίο διαμορφώθηκαν οι αξίες και οι πεποιθήσεις των ελλήνων μεταναστών της εποχής. Το πολιτικό και εκπαιδευτικό έργο των γαλλικών επαναστατικών κυβερνήσεων, αλλά και το ευρύτερο παράδειγμα της αστικής δημοκρατίας, το οποίο για πρώτη φορά εφαρμόστηκε στην Ευρώπη, αποτέλεσαν το πρόπλασμα της σκέψης και της δράσης των ομογενών του εξωτερικού. Η επιθυμία δημιουργίας νέων θεσμών πρωταρχικά εκπαιδευτικών, οι οποίοι θα συλλειτουργούσαν με ένα φιλελεύθερο και ανεξάρτητο καθεστώς, θα αποτελέσει βασική πνευματική και

¹ Vassiliki Theodorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs, (διδασκτορική διατριβή) Paris, 1987, σ.8.*

ιδεολογική συνιστώσα του ελληνισμού της διασποράς. Μέσα από ένα δίκτυο δημόσιων και ιδιωτικών σχέσεων κατηύθυναν ένα μεγάλο κομμάτι της δύναμής τους στην κάλυψη των τεράστιων εκπαιδευτικών αναγκών τόσο ποιοτικά - επίπεδο σπουδών, κατάρτιση εκπαιδευτικών, στήριξη πνευματικών ανθρώπων -, όσο και υλικά με τη χρηματοδότηση της απαραίτητης υποδομής. Αν και δεν ήταν στην πλειονότητά τους παιδαγωγοί ή επιστήμονες, έγιναν φορείς νεωτεριστικών ιδεών και αλλαγών στην εκπαίδευση, ενισχύοντας την εισαγωγή ευρωπαϊκών ιδεών και τη διαμόρφωση ιδιαίτερων και ανύπαρκτων για τη χώρα τομέων. Δεν είναι τυχαίο ότι το ενδιαφέρον τους γεννήθηκε και καλλιεργήθηκε στο αστικό κλίμα των παροικιών των ευρωπαϊκών πόλεων,² όπου η επαφή με τις ευρωπαϊκές καινοτομίες ήταν σχεδόν διαρκής. Η στάση αυτή των εύπορων κυρίως ομογενών θα προκαλέσει στους κατόχους μικρών περιουσιών που προέρχονταν από λαϊκά στρώματα τάσεις μίμησης της πρακτικής αυτής εμπνεόμενοι από το συνεχώς ανερχόμενο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μεγαλοϊδεατισμό ή ακόμα παρακινούμενοι από τάσεις κοινωνικής αναγνώρισης.³ Εύγλωττο παράδειγμα ανάμεσα σε πολλά για τη δημιουργία του εναύσματος που θα συμπαρασύρει ως μίμηση μία σειρά ευεργεσιών μιας πρώτης μεγάλης δωρεάς μας δίνεται από την επιστολή του δωρητή, Χρήστου Ανδρέου: «Αμα έγινε γνωστόν ότι εκ της κληρονομιάς τον αοίδιμον Χατζηκώνστα πρόκειται να καθιδρνή Ορφανοτροφείον εις Αθήνας, αποφάσισα επιθυμών να συντελέσω καγώ το κατά δύναμιν εις το θεάρεστόν τρν έργον, να προσφέρω προς οικοδομήν αυτού το εντεύθεν της οικίας τον πλατείας Μ.Σούταον οικοπέδον μον δωρεάν και τούτο ανέφερον πολλάκις προφορικάς προς τον Δήμαρχον...».* Ενίοτε δραστήκιός ήταν ο ρόλος και των εκτελεστικών, διαχειριστικών επιτροπών των κληροδοτημάτων στην προσπάθειά τους να εξεύρουν συμπληρωματικούς πόρους για τη συνέχιση της συντήρησης του κληροδοτήματος.⁵ * \

Η εξομολογητική διάθεση ορισμένων διαθετών φανερώνει στα κείμενα των διαθηκών σειρά από ποιοτικές λεπτομέρειες της νοοτροπίας και του τρόπου ζωής αυτών που τείνουν

² Ευαγγελία Ν. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα-Α.Α. Αιβάνη], Αθήνα 2000, σ.123 και Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.135.

³ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.6. Αυτό το φαινόμενο αποτελεί μία μορφή κοινωνικής και " συναισθηματικής διάστασης της ευεργεσίας.

⁴ Ως δωρεά του Χρήστου Ανδρέου ήταν το γήπεδο της ανοικοδόμησης του κτιρίου. Ι.Α.ΕΤΕ, Κληροδ. 27 (VI), (Κληροδοτήμα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα), φάκελος 1, έγγραφο 699 της 23 Νοεμβρίου 1853 (αντίγραφο δωρεάς προς τον Γεώργιο Σταύρο, διοικητή της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος) και έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1852.

⁵ Μετά την εκτέλεση της επιθυμίας του Νικολάου Γεωργιτισογιάννη, λόγου χάρι, για την οικοδόμηση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου, του οποίου η συντήρηση στηριζόταν στην πρόσοδο της κληροδοτηθείσης περιουσίας του στο Δήμο Αμφισσας, η διαχειριστική επιτροπή του κληροδοτήματος με επιστολή της προς τον Ανδρέα Μεγόπουλο ή Μπακανάκη επικαλείται μέσω της επιτροπής του αρμόδιου προξένου τη συνδρομή του υπέρ του εκπαιδευτηρίου Ν. Γεωργιτισογιάννη στην Αμφισσα «αποτεινόμνη εις τα υπέρ της Εκπαιδύσεως της νεολαίας της πατρίδας του φιλόμουσα αισθήματα τον». ΑΤΕ, Φάκ.1890,/ Δ60,1, έγγραφο 1022 της 10 Σεπτεμβρίου 1890 (πρεοβεία Βουκουρεστίου προς δΠρακτορείον εν Κραϊόβα»), και έγγραφο Αθήνα 6 Ιουλίου 1890 προς υπουργείο Εξωτερικών (περί του «εν Κραϊόβα» Ανδρέα Μεγόπουλου ή Μπακανάκη).

να αφιερώνουν όλα τα αγαθά τους σε εθνικούς ή άλλους σκοπούς. Η μυστική διαθήκη δίνει προνόμια σε καλλιεργημένα άτομα να αποκαλύψουν ακόμα και μύχια κίνητρά τους.⁶

Αναμφισβήτητα σπουδαίοι παράγοντες ευεργεσίας αναδεικνύονται το θρησκευτικό συναίσθημα, οι αξίες που συνοδεύουν την εργασία και το γάμο. Η έννοια του καθήκοντος τόσο ως έκφραση κοινωνικής, όσο και θρησκευτικής αξίας ενυπάρχει συνειδητά ή μη στην πράξη ευεργεσίας: «..Επιθυμώ από χριστιανικόν και κοινωνικόν καθήκον ίνα διαθέσω την άπασαν περιουσίαν μου και διαφυλάξω αυτήν απέναντι οιασδήποτε περιπετειώνL»⁷ είναι η τυπική αιτιολογία του Μιχαήλ Τοσίτσα, ο οποίος προσθέτει: «...Επειδή είχον αποκτήσει πολλά πλούτη και κατά διαφόρους εποχές, έκαμον διαφόρους δωρεάς εις συγγενείς, οικείους, υπαλλήλους, υπηρέτας και αλλοτρίους, άλλους δι' ιδιωτικών, άλλους δια προξενικών εγγράφων, αίτινες, επειδή ένεκα του χρόνου και της πλησμονής διαφεύγει την μνήμην μου, αναφέρω εν τη παρούση μου εν παρόδω, όπως ενθυμηθώ...».⁸

Τον Νικόλαο Β. Μακρή, έμπορο από τα Ιωάννινα, «ασθενούντα βαρέως», ο πρόξενος της Βραΐλας, «εκμεταλλεούμενος» το χριστιανικό ήθος και την ακληρία του τον προτρέπει συγχρόνως να «κάμη τα της χριστιανικής θρησκείας οφειλόμενα» και να αφήσει δωρεά στα φιλεκαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδος για να μνημονεύεται το όνομά του, όπως και το όνομα όσων άφησαν κληροδότημα «εις την φίλην πατρίδα». Εκείνος υποσχέθηκε, «ότι θέλει κάμη το χρέος του» και ότι πρόκειται να στείλη μυστική του διαθήκη στον πρόξενο.⁹ Η αίσθηση του καθήκοντος επίσης υπερέχει ως κίνητρο αφιέρωσης της περιουσίας σε πολλούς ευεργέτες: Την περιουσία που τώρα διαθέτει η Ιωάννα Α. Γεωργιάδου τη θεωρεί ως ιερή παρακαταθήκη των «αιοιδίμων προκατόχων» της, από τους οποίους την κληρονόμησε.²⁰ Αιτιολογεί μάλιστα την πράξη της σημειώνοντας: «Ησθάνθη την συνείδησίν μου θερμώς συμβουλευούσάν με ότι ώφειλον πιστώσ να εκπληρώσω τας εκείνων εντολάς (δηλαδή του συζύγου και του Μητροπολίτου) και επιθυμίας εις ας επροσπάθησα να ανταποκριθώ και ούτω απέλθω προς εκείνους με αναπαυμένην συνείδησίν». Διατείνεται λοιπόν ότι «έπρεπε» να διαθέσει ευεργετικά την από τους προκατόχους της αφεθείσα περιουσία.¹¹

Το ενδιαφέρον τους ή ο προ του θανάτου φόβος για τη «σωτηρία της ψυχής» αγγίζει θρησκευτικές ευαισθησίες πολλών διαθετών σχετικές με το θέμα της αθανασίας της ψυχής. Η έννοια του «ψυχικού» δεν κινητοποιεί το διαθέτη μόνο στην προίκιση «πτωχών αγάμων κορασιών», σε δωρεές, σε εκκλησίες ή σε «άπορους ομοθρήσκους» τους. Γίνεται κίνητρο

⁶ Στις διαθήκες αυτές, όπου γίνεται ο απολογισμός μιας ζωής, αντιπαρατίθεται η συντομία κάποιων μυστικών γραμμένων από πλούσιους εμπόρους και τραπεζίτες της διασποράς, οι οποίοι δεν προσφέρουν παρά ελάχιστες, κυρίως οικονομικές πληροφορίες. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.17.

⁷ Διαθήκη Μ. Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855. Ι.Α. ΕΤΕ 27, Κληροδ. (ΙΙΙ), Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος 1. Ο ίδιος αναφέρει ότι είχε συντάξει και άλλη διαθήκη την 22 Οκτωβρίου 1853 στην Αλεξάνδρεια.

⁸ Διαθήκη Μιχαήλ Τοσίτσα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ), φάκελος 1, ό.π.

⁹ Όπως και έκαμε το «χρέος» του με τη διαθήκη της 23 Δεκεμβρίου 1854 «αποβιάσαντος τούτον την 3ψ τον επομένον μηνός». ΑΥΕ, Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 864 και έγγραφο 1350 της 13 Ιανουαρίου 1854, (επιστολή του μέσω του ελληνικού υποπροξενείου στη Βραΐλα προς το υπουργείο των Εξωτερικών).

¹⁰ Διαθήκη της Ιωάννα Α. Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. ΖΑΒ, τόμος Γ', σ.91.

¹¹ Σύμφωνα με το κείμενο της διαθήκης της, η Ιωάννα Γεωργιάδου με το κληροδότημά της συνεχίζει «κατά το δυνατόν των ασθενών δυνάμεών της...τας αγαθοεργούς εκείνων διαθέσεις»: «εκπληρούσα τας ενχάς των μακαρίων δικαιοπαρόχων (της), τον αιοιδίμου και πολνσεβάστον μον Μητροπολίτον και τον μακαρίτον προσφιλεστάτου (της) συζύγου...». Διαθήκη της Ιωάννας Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. Φρόντισε για την ίδρυση σχολείου αρρένων ή θηλέων στη Νήσω Μεσσηνίας κοντά στην Καλαμάτα, εκτός από άλλα κληροδοτήματα. ΖΑΒ, τόμος Γ', σ.91.

δωρεών σε ιδρύματα και μάλιστα εκπαιδευτικά. «*Δια την σωτηρίαν της ψυχής*» του ο αρχιερέας Κωνσταντίνος Σερμίωνος διαθέτει όλη του την περιουσία, «*συμποσούμενη εις 4.500 φλωρία*» σε διάφορα ιδρύματα, ανάμεσα στα οποία και «*το εν Αθήναις Παρθεναγωγείον της Αμαλίας*».¹²

Η φροντίδα για τη μέλλουσα ζωή καταλήγει στη διαιώνιση της μνήμης σε ένα είδος «*επιτύμβιων ενεργεσιών*»,¹³ αλλά από μέρους του ίδιου του «*απερχόμενου από τη ζωή*».

Χωρίς να υποτιμάται η θρησκευτική παρόρμηση ως στοιχειώδες έστω κίνητρο ενεργεσίας, μερικές φορές θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατά το μάλλον ή ήττον εντάσσεται σε παραδοσιακές αξίες και στάσεις ζωής που χαρακτηρίζουν ένα ευρύ σύνολο δωρητών. Φράσεις όπως: «*προσφέρω δώρον προς υμάς όλον τον πλούτον, ον μοι εδωρήσατο φιλανθρώπως ο παντοδύναμος Θεός*» ή «*Λέγω δε υμίν εν ταυτώ το τον Αποστόλου Αργύριον και Χρυσίον ουχ υπάρχει μοι, ο δε έχω, τούτο υμίν δίδωμι*»,¹⁴ συνηθίζονται σε διαθήκες ιδιαίτερα μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Οι μεταθανάτιες περιουσιακές διευθετήσεις τόσο στην ελληνική, όσο και στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία συνδέονται με τη στάση των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο.¹⁵ Οι έμποροι επιχειρηματίες του εξωτερικού με την πράξη της μεταθανάτιας δωρεάς εντάσσονταν στο εθνικό σύνολο. Οι προσδοκίες του ιδιώτη εμπόρου για αυτή την ένταξη και τη μεταθανάτια κοινωνική αναγνώριση «*συναντώνται με τις προσδοκίες του εθνικού κράτους για ενότητα και ολοκλήρωση*» στο πεδίο του ευεργετισμού.¹⁶

Εξετάζοντας το ύψος του κληροδοτούμενου ποσού σε σχέση με την όλη περιουσία καταλήγουμε στη διάκριση του ευρέος φάσματος ποικίλων στάσεων ανάμεσα σε εκείνους που έδωσαν το σύνολο των αγαθών τους στην εκπαίδευση και το «έθνος» και εκείνους που ικανοποιούνταν με συμβατικές δωρεές.

Μία άλλη σημαντική παράμετρος είναι ο ρόλος της «*ψυχολογίας*» των ευεργετών, όσων τουλάχιστον έμειναν ανύπανδροι, κατάσταση, μέσα από την οποία χρησιμοποιείται διαφορετική οπτική στην αξιοποίηση της αποθησαυρισμένης περιουσίας, βασισμένη σε

¹² «*Όλη μον η περιουσία συμποσούνται εις φλωρία καισαροβασιλικά 4.500 εμπειπιστενμένα εις τα χέρια τον άρχοντος μεγάλου ΚΙ...], την οποίαν περιουσίαν εκέρδισα δια των ιδρώτων μου*», ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 403 της 1 Αυγούστου 1857 (αω' Αυγούστου 1857), έγγραφο 244 της 3 Οκτωβρίου 1857. «*Επί ψυχικοίς ορισμένων*», αποφάσισαν να προσφέρουν άλλα δε 300 φλωρία προς ανέγερσιν δημοτικού σχολείου εντός της περιοχής της πόλεως των Αθηνών οι αδελφοί Γ.Α. Μαυροκορδάτος και Ν.Α. Μαυροκορδάτος - Χατμάνος της Μολδαβίας -, εκτελεστές της διαθήκης του προ ολίγου αποβιώσαντος πατέρα τους, Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. ΑΥΕ, Φάκ 1858/88,1, έγγραφο 1025, Ιάσιο 14 Ιουλίου 1856 (ελληνικό προξενείο προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹³ Βλ. Ευεργεσία, *Θρησκευτικότητα*, σσ.147-151. Θυμίζει τα επιτύμβια καθιδρύματα της αρχαιοελληνικής κλασικής ελληνιστικής εποχής, δηλαδή τη συγκέντρωση ενός κεφαλαίου, του οποίου οι πρόσοδοι επέτρεπαν την ετήσια θυσία προς τιμήν του νεκρού, τις οποίες μπορούσε να δεχθεί, γιατί είχε ηρωοποιηθεί και συνεταιρισθεί με τους θεούς. Παρέθετε η πόλη δείπνο προς την οικογένεια και τους φίλους του νεκρού, για τους οποίους συστήθηκε το κεφαλαίο υπό τον όρο της απόδοσης τιμών στο νεκρό. Paul Veyne, *Ο Ελληνικός Ευεργετισμός*, [Ζαχαρόπουλος], μετάφραση Νίκου Μ.Τσάγκα, Αθήνα 1993, σσ.127-128.

¹⁴ Επιστολή του *Αγαθόφρονα Νικολόπονλου* της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837. «*Νικολοπούλειος*» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, [έκδοση επιμέλεια και δωρεάν διανομή Εφορείας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας], Αύγουστος 2002, σ.4

¹⁵ Βλ. κεφ Ευεργεσία, «*Η ιστορία των ανθρώπων μέσα από τον καθρέπτη τον θανάτου*».σσ.139-140.

¹⁶ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου»* στο περ. *Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σσ.7-8.

ποικίλες μορφές υπεραναπληρώσεων,¹⁷ στις οποίες κατέφυγαν για να υποκαταστήσουν το κενό της αγαμίας ή της ακληρίας, όπως υιοθεσία, φιλανθρωπική δραστηριότητα, διάθεση του συνόλου της περιουσίας τους ή επιλογή ενός δημόσιου φορέα ως κληρονόμου τους.¹⁸ Η μακρόχρονη στέρηση μιας άνετης, απολαυστικής ζωής αντισταθμίζεται με τη «φιλογενή» γενναιοδωρία που συμπορεύεται με το αίσθημα αποζημίωσής τους για τη συσσώρευση για τον κοινωφελή σκοπό αγαθών.¹⁹

Ο διαθέτης ήδη μέσα από τη διανομή των περιουσιακών αγαθών, προσπαθεί πολλές φορές υποσυνείδητα να υπερβεί τη λήθη που συνεπάγεται ο θάνατος με ένα είδος προέκτασης της παρουσίας του στο μέλλον μέσα από ρυθμίσεις και διακανονισμούς, οικονομικών και κοινωνικών συμπεριφορών των κληρονόμων του ή ατόμων της επόμενης γενιάς.²⁰ Η δυνατότητα εγχάραξης στη μνήμη των επερχόμενων γενεών εξασφαλίζεται με μεγαλύτερη επιτυχία μέσα από μία ευεργετική πράξη. Η επιθυμία να μη λησμονηθούν εξασφαλίζεται με τη δημιουργία ιδρύματος που θα φέρει το όνομά τους. Αν και στη διαθήκη του ο Μαρίνος Κοργιαλένιος αναφερόμενος στο θέμα της υστεροφημίας, το αποκλείει ως κίνητρο της προσφοράς του, αντιφατικά φερόμενος εντούτοις σε όλα τα ιδρύματα που καθιερώνει, ορίζει να έχουν τον τίτλο «Κοργιαλένια». Αυτό ακριβώς είναι που καθιστά πιθανότερο κίνητρό του την υστεροφημία.²¹

Δε λείπει η σύσταση εκ μέρους των διαθετών προς στους εκτελεστές και συμπατριώτες τους, οι οποίοι θα ασχοληθούν με την αξιοποίηση της δωρεάς, σύμφωνα με τους όρους και επιθυμίες τους να ακολουθήσουν συγκεκριμένα πρότυπα ή να μιμηθούν άλλες αξιόλογες προσπάθειες συμπολιτών τους προκαλώντας ενίοτε το φιλότιμο ή υπολανθάνουσες τάσεις

¹⁷ Είναι η αναπλήρωση του «Εγώ» με διάφορα χρήσιμα πολλές φορές αντισταθμιστικά γνωρίσματα, τα οποία, όταν λάβουν μόνιμο χαρακτήρα και αποτελέσουν στοιχείο της προσωπικότητας, ονομάζονται «υπεραναπλήρωση». Στην προκειμένη περίπτωση η στάση π.χ. που υιοθετείται της αφοσίωσης στην αποθησαύριση με στόχο την προσφορά «απάσης της περιουσίας» στο έθνος, μοναδικό τους πολλές φορές κληρονόμο και συνεχιστή της επωφελούς χρήσης της αποκτηθείσης κληρονομιάς και «διαϊωνιστή» του ονόματός τους, «υπεραναπληρώνει» την έλλειψη απογόνων, μέσω των οποίων θα γινόταν η διαίωσιση. Ν.Κ. Ρασιδάκι, Στοιχεία Ψυχιατρικής, Αθήνα 1979, σσ.49-50.

¹⁸ Βλ. κεφ Ευεργεσία, Οικογενειακή κατάσταση, σσ.178-190. Είδος παρηγορίας και για τη «μακρινή» για αυτούς πατρίδα, υποκατάστατο της γενέτειρας-μητέρας μπορεί να αποτελεί μία πράξη κληροδοσίας, Ο Δημήτριος Ζήσης κληροδοτεί στη γενέτειρά του τη σύσταση παρθεναγωγείου, θεωρώντας τούτο ως «γλυκυτάτη παραμυθία της ης τρέφω δια την εμὴν πατρίδα μνήμης». Βλ. και παρακάτω, σ.306. ΑΤΕ, Φακ 1873/88,1, έγγραφο 307 της 9 Μαρτίου 1873 (ελληνικό Γενικό Προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών) και Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ'142, σ.665.

¹⁹ Βασιλική Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα περ. Ημέρησια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.45. Ικανοποίηση και ενθουσιασμός διακρίνει τα λόγια του Αγαθάφρονα Νικολόπουλου σε ανακοίνωση προς τη δημοτική αρχή του τόπου καταγωγής του της δωρεάς της «μετά πολλών πόνων, ταλαιπωριών και ιδρώτων», συσταθείσης «μεγάλης και αξιολογωτάτης» Βιβλιοθήκης του, για τη συλλογή των σπάνιων βιβλίων της οποίας έζησε ασκητικά τριάντα έτη «διατρίβων εν Παρισίοις». Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837. «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη.,ό.π., σ.4.

²⁰ Ένας τρόπος διατήρησης της διαίωσισης ήταν η υποχρέωση του κληρονόμου να κρατά αναπαλλοτρίωτο το ακίνητο που του παραχωρήθηκε και να φροντίζει να περιέρχεται σε άρρενα τέκνα που θα φέρουν τα όνομα του δωρητή. ΑΤΕ, Φακ.1878/88,1, έγγραφο 6216 της 16 Αυγούστου 1878.

²¹ «Δεν είναι ο πόθος της υστεροφημίας που με ωθεί να γράψω το όνομά μου μετά πολλών κληροδοτημάτων μου...». Διαθήκη της 15 Ιουνίου 1910 του Μαρίνου Κοργιαλένιου. ΜΗΚ, Γ'58, σ.307.

συναγωνισμού. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί η επιταγή του Ηλία Β. Φασούλα από Πάτρα με κληροδότημα από 30.000 δραχμών υπέρ των Αλεξανδρείων εκπαιδευτηρίων στη Στεμνίτσα Αρκαδίας: «...να ανακαινισθούν τα σχολεία Αλεξάνδρου, και να γίνουν ελληνικό και γυμνάσιον, όπως εκείνα της Δημητσάνης». Ο ίδιος υπογραμμίζει: «Εξορκίζω τους πατριώτας να δείξουν ομοίαν φιλοτιμίαν όσην έδειξαν οι εκ Δημητσάνης και έκαμαν τόσα έργα».²²

Διακρίνεται η συνειδητοποίηση της δυνατότητας να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση που θα μπορούσαν να αποκτήσουν οι ευεργετικές τους χειρονομίες, ιδιαίτερα ιδωμένες κάτω από το πρίσμα της κοινωνικής καταξίωσης και υστεροφημίας που τους χάριζαν. Ήδη σε κάποιους δωρητές φαίνεται να λειτούργησε ως κίνητρο: Οι επιθυμίες του κερκυραίου Πλάτωνα Πετρίδη, λόγου χάρι, πηγάζουν από τη συνειδητοποίηση αυτή. Προσφέροντας τα βιβλία του στη δημόσια βιβλιοθήκη, στους καταλόγους της οποίας θα καταγραφούν, ζητά στο καθένα να τεθεί η επιγραφή «δώρον Πετρίδου». Είναι η «ύστερη θέλησίς» του και θέλει να εκτελεστεί ακριβώς...ούτε να λησμονηθεί ή να παρασιωπηθεί το όνομα «του δίδοντος». «Δεν είναι ούτε κενοδοξία ούτε έπαρσις, ήτις με κινεί, αλλά η ελπίς ότι το παράδειγμά μου δύναται να εύρη μιμητάς μιας κοινωφελούς πράξεως...».²³ Δεν απέιχε από το ίδιο πνεύμα η προσδοκία του Χριστόδουλου Ευθυμίου το 1847, - αν και αναφερόταν στην ανώτατη εκπαίδευση - να αφήσει ως κληροδότημα στο Πανεπιστήμιο «προς φωτισμόν του Ελληνικού έθνους» 20.000 δραχμές «επιθυμών να απόκτηση το εν Αθήναις Πανεπιστήμιον του Οθωνος ιδίαν περιουσίαν και να διαμένη ανεξάρτητον προς φωτισμόν της Ελληνικής φυλής και ελπίζων ότι και άλλοι φιλογενείς θέλουσιν ακολουθήσει το παράδειγμά μου τούτο...».²⁴ Ο Ιω. Ρώμας θέλει να ενεργήσει, ώστε και άλλοι ευκατάστατοι συμπολίτες στη Βεσσαραβία και τη Ρωσία «να μιμηθή το παράδειγμά (του) και να φανώσιν χρησιμότεροι εις την πατρίδα».²⁵

Η διάθεση ποσών σε φτωχούς, ευαγή ιδρύματα, σχολεία και ορφανοτροφεία, συνδέεται άμεσα και με το φαινόμενο της φιλανθρωπίας, που συμμετέχει από τα μέσα του 19ου αιώνα ως συμπληρωματικό κίνητρο στις πράξεις δωρεών. Η αύξησή τους οφείλεται σε πολλά αίτια. Αυτονόητο είναι ότι και η θρησκευτική παρόρμηση, φανερή ή λανθάνουσα, πολλές φορές ενυπάρχει στις πράξεις φιλανθρωπίας. Σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό υφίσταται μία μορφή χριστιανικής θρησκευτικότητας, αγάπης προς τον πλησίον και παράλληλα η συναίσθηση ότι μέσω αυτού του είδους των φιλανθρωπικών δωρεών εξισορροποούνται κατά κάποιο τρόπο οι αμαρτίες που διαπράχθηκαν στη ζωή. Ο φτωχός, το άπορο παιδί αποτελεί το μεσολαβητή στην επιδίωξη της σωτηρίας. Εντασσόμενος μέσα στο πνεύμα μιας χριστιανικής τελεολογίας ο χριστιανός ευεργέτης θεωρεί τις πράξεις του αυτές ως το θετικό ισοζύγιο της ζωής του.²⁶

²² Διαθήκη του Ηλία Β. Φασούλα αρ.40172 της 16 Φεβρουάριου 1894. ΜΗΚ,Γ'111, σ.534.

²³ Διαθήκη ιδιόχειρη του Πλάτωνα Πετρίδη της 7 Ιουνίου 1840 αρ.1939. Έδωσε ικανό ποσό σε βιβλία και υποτροφίες νέων καταγόμενων από τα Ιόνια νησιά: «Το κεφάλαιον όπου θα διαμείνει στο εις διαχείρισιν των επιτρόπων μου ...πρέπει πάντοτε και αιωνίως να φέρη το όνομα "κεφάλαιον Πετρίδου". Και πιο κάτω ζητά στο κάθε σύγγραμμα που θα δωρίζεται από το κληροδότημά του «να επιτίθεται η επιγραφή "δώρημα Π.Πετρίδου"». ΜΗΚ,Γ'89, σ.449.

²⁴ Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 11 Μαΐου 1847. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (V) φάκελοζϊ, Κληροδότημα Χρ.Ευθυμίου, έγγραφο 94/174 και Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914.

²⁵ Επιστολή του Ιωάννη Ρώμα της 2 Ιουνίου 1848 προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών. ΑΤΕ, Φάκ.1848 /88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών):

²⁶ Χρήστος Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.151.

Από τα κείμενα διαφαίνεται πως η φιλανθρωπική δράση - με τη γενικότερη έννοια της ενίσχυσης των αναγκαίων τομέων - λειτούργησε ως υποκατάστατο σε συναισθηματικά κενά των ευεργετών. Φυσικά γεγονότα, όπως ανεπιθύμητες επιδημίες, απειλητικές για τη μόλυνση του κοινωνικού συνόλου (επιδημία χολέρας στην Αθήνα και στην Ερμούπολη το 1854), ή κοινωνικές συνέπειες πολεμικών ή πολιτικών αναταραχών, προκαλούσαν αναπόφευκτα το ενδιαφέρον και τη φιλευσπλαχνία των φιλανθρώπων, οι οποίοι έσπευδαν να προσφέρουν αφιλοκερδώς με κύριο στόχο την απαλοιφή αυτών των πληγών: «Επιθνμών ίνα καγώ συντελέσω το κατά δύναμιν εις το φιλανθρωπικόν κατάστημα τον Ορφανοτροφείου του συνεργεία της Σεπτής Βασιλίσσης συσταθέν και υπό της ΑΜ. προστατευόμενον προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν των μετά την λοιγ[μ]όβρωτον χολέραν ορφανών απομεινάντων των κορασιών, προσφέρω κατ' έτος επί δέκα έτεσιν 2.000 ρούβλια αργυρά, ίνα χρησιμεύσωσιν εις ό,τι υπό της ΑΜ. ήθελε νομισθή αναγκαίον...»²⁷ ήταν η έκφραση της διάθεσης προσφοράς το 1856 του Βερναρδάκη, μεγαλέμπορου στην Πετρούπολη, απάντηση στην επιδημία χολέρας που έπληξε τον πληθυσμό της Αθήνας το 1854.²⁸

Λειτουργούσαν ωστόσο συχνά ως «πράξεις επιβεβαίωσης» σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, όπου η γενναιοδωρία, ιδιαίτερα προς ενδεή και ανήμπορα παιδιά, «εθεωρείτο ως αυτονόγη εκδήλωση οικονομικής ευμάρειας, κυρίως σε αστικά κέντρα».²⁹ Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, λόγου χάρη, ότι στις ηγετικές ομάδες της Ερμούπολης από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ενυπάρχει μαζί με τη φιλανθρωπική διάθεση, έστω «θολά κι ακαθόριστα» πολλές φορές, και το ενδιαφέρον να κατευναστούν με οικονομικές προσφορές εντάσεις που απειλούσαν τις κοινωνικές ισορροπίες, όπως η έλλειψη των αναγκαίων πόρων επιβίωσης των ημερομίσθιων εργατών, όταν σε περιόδους κρίσεις ή κακοκαιρίας βρισκονταν άνεργοι, δυσμενείς πολιτικές εξελίξεις, ή άλλες αιτίες. Είναι ορατές οι πρώτες συνειδητοποιήσεις των ενδεχόμενων κινδύνων, αν οι στερούμενες κοινωνικές ομάδες οδηγούνταν σε απελπισία.³⁰ Κατά το Χρήστο Λούκο, η φιλανθρωπία αυθόρμητη ή πολλές φορές κατευθυνόμενη αποτέλεσε ουσιαστικά για την κοινωνία της Ερμούπολης, αλλά ίσως και για άλλα αστικά κέντρα, έναν έμμεσο «αποσβεατήρα κοινωνικών κραδασμών». Παρεμβαλλόμενη ανάμεσα στη σκληρή οικονομική συγκυρία³¹ και τις έντονες κοινωνικές αντιδράσεις που αυτή δημιουργούσε ουσιαστικά λειτουργούσε εξομαλυντικά και κατευναστικά απορροφώντας ένα μέρος της αναμενόμενης κοινωνικής οργής και των πολιτικών της προεκτάσεων.

Η αγαθοεργία, εκτός των άλλων, ίσως λειτουργούσε και «επανορθωτικά». Θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι μέσω της εκπλήρωσης του θρησκευτικού χρέους

²⁷ Επιστολή Βερναρδάκη προς την ελληνική πρεσβεία Πετρούπολης. ΑΥΕ, Φακ.1861/88,1: έγγραφο 5743 της 25 Ιουλίου 1856.

²⁸ Μαρία Κορασίδου, *Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Τα Ιστορικά, τεύχος 17 Δεκεμβρίου 1992, σσ.385-404.

²⁹ Χρήστος Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, [ΕΜΝΕ], Μνήμων, Αθήνα 1991, σσ.44-45.

³⁰ Ο.π. και του ίδιου, *Πεθαίνοντας στη Σύρο*, σ.169.

³¹ Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα ανεργία, επαγγέλματα που υπολειπούνταν, βιοτεχνίες που πτώχευαν, νεότευκτες βιομηχανικές μονάδες αδύναμες να απορροφήσουν το ανθρώπινο δυναμικό μαζί με τις πρώτες απεργίες το 1879 στο βυρσοδεψικό και ναυπηγικό τομέα αποτελούσαν φαινόμενα που χαρακτήριζαν την οικονομική ζωή της πόλης. Για την οικονομική κρίση στην Σύρο βλ. Χρ. Λούκος. Μια πόλη σε παρακμή: η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, [Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος], τόμος Β', Αθήνα 1985, σσ.591-601.

πολλοί φιλόπρωποι-ευεργέτες επιχειρούσαν και την «κάθαρση του οικονομικού τους χρέους», δηλαδή την επανόρθωση με κάποια μορφή επαναδιανομή της περιουσίας τους απέναντι σε όσους πίεσαν ή εκμεταλλεύτηκαν οικονομικά.³²

Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του J.Le Goff: «Σαν έρχεται η ώρα των λογαριασμών, αυτοί που ξέρουν τις αδυσώπητες ετυμηγορίες που μπορούν να βγουν από έναν ισολογισμό, αυτοί που πρόθυμα φαντάζονται το Θεό να κρατάει τα τεφτέρια του, όπως εκείνοι τα δικά τους, τρομάζουν μπροστά στο παθητικό τους. Βιάζονται να κάνουν τη ζυγαριά να γείρει από την καλή μεριά. Ρίχνουν τότε βιαστικά τις δωρεές, όσες επανορθώσεις οφείλουν, πέφτουν κι οι ίδιοι πάνω της, αν χρειαστεί».³³ Από την άλλη πλευρά, νομιμοποιείται έτσι η αντιχριστιανική πρακτική της αποθησαύρισης ή της συσσώρευσης πλούτου, αφού εκ των υστέρων αποδεικνύεται ότι ως στόχο έχει όχι την προσωπική χρήση, αλλά τη μείωση των προβλημάτων των φτωχών ή των μη εχόντων. «Ότι δια ψυχικήν του ωφέλειαν και από φιλανθρωπικόν τον αίσθημα αποφασίζει να δίδονται κατ' έτος εις το εν Ναυπλίω Β. Ορφανοτροφείο...και δια την εκπαίδευσιν αυτών...ωμολόγησεν (στο συμβολαιογράφο) και ομολογεί δια της παρούσης (πράξη της δωρεάς) με οικείαν τον γνώμην» ο Σταματίος Μπουδούρης, ευεργέτης από το Ναύπλιο.³⁴

Στα κίνητρα των πράξεων ευεργεσίας των ομογενών του εξωτερικού ένα πλήθος παραγόντων παρεμβαίνει που συνδέομενων με το βαθμό του εγκλιματισμού του απόδημου στη χώρα υποδοχής, το μορφωτικό δίκτυο της ελληνικής κοινότητας, την επιχειρηματική ενασχόληση, την αντίληψη για την απόκτηση και χρήση του πλούτου, τις θρησκευτικές και κοινωνικές πεποιθήσεις και αξίες, την οικογενειακή του κατάσταση ή τη διαχρονική παράδοση που συνεχίζεται από τους συμπατριώτες, εγκατεστημένους από πριν στην παροικία. Η πολυπλοκότητα και η ποικιλία των παραγόντων που ωθούν την απόφαση του διαθέτη να υιοθετήσει την πρακτική της ευεργεσίας τόσο προς την ελληνική κοινότητα της παροικίας, όπου ζει και δραστηριοποιείται, όσο και προς την ελεύθερη πατρίδα, τη «μερική» ή τη «γενική»,³⁵ καθορίζει τη στενότερη ή χαλαρότερη σύνδεση με την εθνική ευεργεσία, τη συμβατικότητα της συμβολικής ευεργεσίας ή την καθολική διοχέτευση του συσσωρευμένου πλούτου στις ανάγκες της πατρίδας. Η ύπαρξη της γίνεται το επίκεντρο της φροντίδας του απόδημου μέσω μιας διαδικασίας προσωπικής ταυτοποίησης με τα στοιχεία που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή (εθνική Ιδέα, εθνική παιδεία, εθνική άμυνα).

Η νοσταλγία για την πατρίδα, όταν πρόκειται για ευεργέτες του εξωτερικού, την πρόοδο της οποίας επιθυμούν, προβάλλει συχνά στις διαθέκες με διαφορετικό σε κάθε κείμενο τρόπο: Ο Δημήτριος Ζήσης κληροδοτεί το 1871 «υπέρ Παρθεναγωγείον, καθό ιδρυσθέν παρ' ημίν φέρει το ημάς όνομα και είναι η γλυκντάτη παραμυθία της ης τρέφω δια την εμήν

³² Δεν ήταν απαλλαγμένοι από «ανορθόδοξες» ενέργειες όσοι ασκούσαν το επάγγελμα του τοκιστή, το οποίο ήταν διαδεδομένο από τη δεκαετία του 1870 σε αστικά κυρίως κέντρα. Αν και πολλοί δήλωναν κτηματίες, η κύρια οικονομική τους δραστηριότητα ως γνωστόν ήταν εκείνη του τοκιστή. Ο Στέφανος Ρήγας, λόγω χάρη, κατέφυγε πολλές φορές στη δικαιοσύνη για χρέη των οφειλετών του. Φαίνεται να ανήκει στους απλούς τοκιστές, δηλαδή στους δανειστές που ζητούσαν να κυκλοφορεί επωφελώς το χρήμα τους σε διάκριση από τους τοκογλύφους, ήτοι «τους δολίους δανειστάς τους τοποθετούντας και τα ελάχιστα αυτών κεφάλαια επί υπερόγκοις τόκοις». Βλ. Ε. Εμπειρικός, *Τοκογλυφία και προσωπική κράτησις*, Οικονομική Επιθεώρησις, τόμος 13 (1889), σ.125 και Χρ. Λούκος, *Οικονομικές*, ό.π., σ.15.

³³ Ο.π., σ.48 και Jacques Le Goff, *Marchands et Banquiers du Moyen Age*, Παρίσι, FUF, 1980, (6η έκδοση, σειρά: *Que je sais?*, αρ.699), σ.90.

³⁴ Η προσφορά του συνίστατο σε ενοίκια μιας οικίας. Διαθήκη του Σταματίου Ν.Μπουδούρη της 19 Φεβρουαρίου 1842. ΜΗΚ αρ.21 και ΠΠΧ, σ.267.

³⁵ Για το διαχωρισμό αυτό βλ. κεφ. Ευεργεσίας, σσ.140,152,178.

πατρίδα μνήμης».³⁶ Στην πράξη ευεργεσίας των πλουσίων συνήθως αποδήμων που επιστρέφουν στη χώρα τους υπολανθάνει η τάση απόδοσης των οφειλών τους στην πατρίδα σε μία προχωρημένη ήδη ηλικία.³⁷ Αντιναύαρχος, απόμαχος του ρωσικού στρατού, τιμημένος με «αρίζηλα παράσημα» διανύσας όλο σχεδόν της ζωής του «το ένδοξον ατάδιον» μεταξύ ξένων, ο Νικόλαος Κρήτσικης, «πάσχει και αυτός από νοσταλγία» να συντρέξει στην πατρίδα του, όπως οι «αοίδιμοι πάλαι σύντροφοι τον» και συναγωνιστές του, Βαρβάκης και Πόζος.³⁸

Η προσωπική μνήμη συνυφασμένη με συναισθηματικές αναφορές στον τόπο, όπου για ένα χρονικό διάστημα έζησε ο ευεργέτης και με τον οποίο συνέδεσε εμπειρίες του βίου του προβάλλουν από τον ίδιο στο κείμενο της διαθήκης: «Επειδή εσπούδασα εν Αθήναις, κληροδοτώ υπέρ των Σχολείων της πόλεως τούτης ρούβλια αργυρά 4.000» είναι η επιθυμία του Νικολάου Κατινάκη, εμπόρου στη Βερδιάνσκα της Ρωσίας.³⁹ Το δεσμό του με την πόλη, όπου εργάστηκε ο Σταμάτιος Μπίστης, ως συμβολαιογράφος, φανερώνουν τα λόγια του: «Επιθυμών να φανώ κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν, το μεν ως Δημότης αυτής, το δε διότι το πλείστον του βίου μου διήλθον εν αυτή, υπηρετήσας...».⁴⁰

Πολλές φορές διαπλέκονται οι ευεργετικές δραστηριότητες με συμβάντα συνυφασμένα με την προσωπική ζωή του ευεργέτη⁴¹ τις επαγγελματικές του ενασχολήσεις ή την κοινωνική του ανέλιξη. Συμβάντα ευχάριστα ή δυσάρεστα⁴² γίνονται αφορμή μιας αναμνηστικής δωρεάς στον τομέα της εκπαίδευσης. «Εισερχόμενος εις τον αληθινόν της αποστολής μου σκοπόν...εις απόδειξιν συμπαθείας, ην έτρεφαν πάντοτε προς τους εν Ζυρίχη νεαρούς Έλληνας σπονδαστάς και επί τω τέλει όπως πολλώ στενότερον συσφίξω τας μεταξύ αυτών και της πολυτεχνικής σχολής αγαθάς σχέσεις, ποιούμαι εις ανάμνησιν των κατά το έτος αυτό εορταζομένων αργυρών μου γάμων, δωρεάν 50,000 δραχμών στην ελληνική κοινότητα...» είναι η αιτιολογία που προβάλλει για τη δωρεά του ο Ζούγγερ Ζέλλερ, πρόξενος της Ελλάδας στη Ζυρίχη το 1894⁴³.

³⁶ Ο Δημήτριος Ζήσης αφιέρωσε 2.000 λίρες οθωμανικές στη σύσταση του Παρθεναγωγείου. ΑΤΕ, Φάκ. 1873/ 88,1αρ.307 της 9 Μαρτίου 1873 (Γενικό ελληνικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών και ΜΗΚ,αρ.142 Γ', σ.665.

³⁷ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.374.

³⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 246181 της 12 Φεβρουαρίου 1844.

³⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 20 της 31 Ιανουαρίου 1885, έγγραφο 3477 της 27 Μαρτίου 85, έγγραφο 38 της 19 Φεβρουαρίου 1885 (Consulat de Grece de Berdiansk προς τον Κοντόσταυλο, υπουργό των Εξωτερικών) έγγραφο 20, (ανακοίνωση του θανάτου και της κληροδοσίας των 4.000 ρουβλίων του εμπόρου Νικολάου Κατινάκη σε σχολεία της Αθήνας). Στο έγγραφο παρατίθενται σημεία μόνο της διαθήκης του - απόσπασμα που αφορά στο ελληνικό βασίλειο -, λόγω της έκτασής της και της συγγραφής της στη ρώσικη γλώσσα. (ΜΗΚ,Γ'54, σ.297. ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, και έγγραφο 38 της 19 Φεβρουαρίου 1885.

⁴⁰ Κωνσταντίνος Γ.Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων, Ερμούπολις, 1964, σσ.156-160 και Ευστάθιος Αθανασιάδης, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμούπολει, Συλλόγου των Ανδρών επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπτης, αδελφών Φρέρη], εν Ερμούπολει 1884.

⁴¹ Βλ. περίπτωση του θανάτου της θετής κόρης του Στέφανου Ρήγα, ο οποίος θα προβεί σε αγαθοεργίες για τη μνήμη της. Χρ. Λούκος, Οικονομικές, ό.π., σ.48.

⁴² Ο εβδομηκοντούτις Αναστάσιος Χ. Γκοδίνος από την Ήπειρο με την ευκαιρία των γάμων του Βασιλιά με την μεγάλη δούκισσα Όλγα» παρέδωσε «εκ της μικράς αυτού περιουσίας» 2.000 φλωρία να τα διαθέση υπέρ της πατρίδας. ΑΤΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1669 και έγγραφο 55 Βουκουρέστι 21 Οκτωβρίου 1867 (γενικό προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁴³ Με διαχειριστή το υπουργείο Παιδείας μετά του εν Ζυρίχη προξένου 50,000 δραχμών άφησε στην εκεί σπουδάζουσα νεολαία με την ελπίδα «..η δωρεά να συντέλεση προς προαγωγή των επιστημονικών

Ο ευεργετισμός αποτελεί κατά κάποιο τρόπο συχνά απαρέγκλιτη οικογενειακή παράδοση. Συνήθως ο πατέρας του ευεργέτη είναι εκείνος που δίνει το παράδειγμα της γενναιοδωρίας. Ο πατέρας του Σίμωνα Σίνα, ο Γεώργιος, είχε μύσει με τις πρωτοβουλίες του στο πνεύμα του ευεργετισμού και το γιο του,⁴⁴ ο οποίος συνέχισε το έργο του πατέρα του δίνοντας το δικό του στίγμα στο χώρο του ευεργετισμού.⁴⁵ Συχνά ο ευεργέτης μεταλαμπαδεύει το ίδιο πνεύμα ως παρακαταθήκη στους απογόνους του. Η παραδοσιακή αξία της άρρηκτης οικογενειακής ενότητας, επιδίωξη του Κωνσταντίνου Ιωννίδη ή Ιπλιξή, υπογραμμίζεται στη συνέχιση των σημαντικών δωρεών προς το έθνος από το μεγαλύτερο γιο και συνεργάτη του Ιωννίδη, τον Αλέξανδρο, γενικό πρόξενο της Ελλάδας στο Λονδίνο.⁴⁶ Ο Αλέξανδρος Ιωννίδης (1810-1890) «ηρώων να συντελέση εις την διάδοσιν των Φώτων και την πρόοδον της ελληνικής νεολαίας»⁴⁷ συνέχισε να δρα από τη δεκαετία του 1840 στο ίδιο πνεύμα του ευεργετισμού προς την εκπαίδευση του έθνους φροντίζοντας παράλληλα και την πορεία των κληροδοσιών του πατέρα του.⁴⁸

και εμπορικών σχέσεων μεταξύ της πατρίδος σας και της δημοκρατίας μας». Εύχεται η δωρεά να ενθαρρύνει περισσότερους νέους σπουδαστές που με την επιστροφή τους στην Ελλάδα μετά το πέρας των σπουδών τους, να προσφέρουν στο λαό τους, «να συνεργασθώσι προς χάραξιν και εγκατάστασιν σιδηροδρομικού δικτύου, όπερ άγει δια μέσου της μικράς Ασίας μέχρι του Περσικού κόλπον και βραδύτερον μέχρις Ινδιών ακόμη» τούτο θ' αποτελέση δεντέραν εκστρατείαν τον Αλεξάνδραν υπό ειρηνικην μορφήν δια το αγαθόν των λαών». Απόσπασμα επιστολής του Ζούγγερ Ζέλλερ προς την επιτροπεία της ελληνικής κοινότητας Ζυρίχης της 30 Δεκεμβρίου 1894. ΜΗΚ, ό.π., σ.239.

⁴⁴ Γεώργιος Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972, σσ.106,119. Αντίθετα από την κάποια επιφυλακτικότητα του πατέρα του Γεωργίου για την οικονομική σταθερότητα της πολιτικής του Όθωνα, η οποία τον ωθούσε σε γενναιοδωρίες περισσότερο σε φιλανθρωπικά και πνευματικά ιδρύματα της ελεύθερης και υπόδουλης Ελλάδας, ο Σ. Σίνας, εκτός από ποικίλες ευεργεσίες σε διάφορους τομείς με προεξάρχουσα την παιδεία, βοήθησε πολλαπλώς τη βασιλική οικογένεια, όπως με τη χορηγία δανείου 6.000.000 δραχμών το 1862 «δια την παγίωσιν της τάξεως και την πρόοδον τον τόπον». Γ. Λάιος, ό.π., σ.201.

⁴⁵ Ο Σίμων Σίνας, που «ονδ' επί στιγμήν έπαυσε να βαδίζη επί των ιχνών του πατρός αυτού», πέρα από τη γενναιοδωρία που έδειξε στις πόλεις και χώρες που έζησε και ταξίδεψε, προσέφερε πολλά στην πόλη της Αθήνας «.εκπληρών ενσεβώς τας διαθήκας του πατρός..». Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.202-203.

⁴⁶ Πάντα στο όνομα «της φιλογενούς οικογενείας των Ιωννιδών». Alexander C.Ionidis, *Ion, a Grandfather's Tale*.Εκάτη-Alfa Trust, 2002, σσ.11-12.

⁴⁷ Επιστολή Αλέξανδρου Κων. Ιωννίδη (1810-1890) προς τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθήνας της 24 Δεκεμβρίου 1844. Ο Αλέξανδρος Ιωννίδης 1810-1890, γιος του Ιπλιξή, εκτός από τις πολυσχιδείς εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητές του, υπήρξε και γενικός πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο και, όπως και ο πατέρας του, δε λησμόνησε την πατρίδα του. Συνέχισε την παρακολούθηση της σωστής πορείας των δωρεών παράλληλα με δικές του. Η ίδρυση της Βιβλιοθήκης της Βουλής στηρίχθηκε στη γενναιοδωρία του. Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωννίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας»* στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.47.

⁴⁸ Έκλεινε την επιστολή του προς την πανεπιστημιακή Σύγκλητο ως εξής: «Ενελπς ότι αι συνεισφοραι ημών θέλουσιν εγείρει επαινετήν άμιλλαν και παραμυθίαν μεταξύ των αναξίως δεινοπαθούντων ενδεών σπουδαστών και συντελέσει πραγματικώς εις την ανάπτυξιν του Ελληνικού νοός, υποσημειούμαι με το προσήκον σέβας». Επιστολή Αλέξανδρου Κ.Ιωννίδη της 24 Δεκεμβρίου 1844. Εκτός από την ίδρυση της Ιωννιδείου Σχολής Πειραιά, πολλαπλές ήταν οι δωρεές της «οικογενείας των Ιωννιδών» στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως το Πανεπιστήμιο, τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ή άλλα παρθεναγωγεία, βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.457, κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.569-570, Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωννίδης*, ό.π., σσ.60-61 και *Η εν Αθήναις*, ό.π., σ.379.

Η φιλοδοξία του κληροδότη να συμπεριληφθεί στον «κατάλογο» των μεγάλων ευεργετών αποτελεί κίνητρο προσπαθειών και διαδικασιών για την επαύξηση του κληροδοτήματος. Σε κληροδοτήματα «υπό τρόπον ή υπό προθεσμίαν», όπως αυτό που άφησε ο Α.Καλός, στρατιωτικός συνταξιούχος, υπέρ του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα το 1880, διαφαίνεται αυτή η φιλοδοξία, η οποία παρακινεί τον κληροδότη σε διαρκή κατάθεση του κεφαλαίου του και μελλοντική εκμετάλλευσή του, όταν με ανατοκισμούς θα άγγιζε το ποσό των δέκα εκατομμυρίων.⁴⁹

1. «Εθνικό Χρέος»

«...Κατά το μάλλον ή ήττον έχοντες πόθον δια την Ελλάδα και εν ώρα θανάτου δεν την λησμονούν...».

ΑΤΕ, Φακ.1864/ 88,1^α, εγγ.112 της 19 Ιανουαρίου 1852, γενικός πρόξενος Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών.

Με τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (Φεβρουάριος του 1830) θεσμοθετήθηκε η εθνικιστική ιδεολογία και ουσιαστικά θεμελιώθηκε η «πολιτική θρησκεία» του νέου ελληνικού κράτους. Θεσμοί, όπως η εκπαίδευση, η δικαιοσύνη, η εκκλησία, ο στρατός, επιτελούσαν άμεσες πολιτιστικές λειτουργίες, οι οποίες στηρίζονταν στην πολιτική ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους και περιβάλλονταν από την κρατική προστασία. Εγκατεστημένοι τόσο στον οθωμανικό χώρο που περιέβαλλε το ελληνικό κράτος, όσο και κυρίως στα ευρωπαϊκά κράτη, οι έλληνες ομογενείς, που ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσαν τους κυριότερους φορείς του ελληνικού εθνισμού με τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, όχι μόνο δε θα σταματήσουν να ασχολούνται μ' αυτό, αλλά και θα στραφούν ιδιαίτερα στην ενίσχυση των διαφόρων νεοδημιουργητων κρατικών λειτουργιών. Η φροντίδα τους μέσω των ευεργεσιών για το νεότευκτο ελληνικό κράτος, η οποία εκδηλώνεται με την ενίσχυση της παιδείας, της κοινοτικής οργάνωσης και των εκκλησιαστικών θεσμών, αλλά και διαφόρων άλλων κοινωνικών λειτουργιών, εντάσσεται στη λογική της εμπέδωσης και της ενίσχυσης των εθνικών ιδεολογικών μηχανισμών.⁵⁰

Οι έλληνες αστοί κυρίως του εξωτερικού επηρεασμένοι από την πνευματική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση της πατρίδας τους και λειτουργώντας ανταγωνιστικά προς την παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω των διαφόρων φιλελεύθερων ιδεολογικών ρευμάτων της Ευρώπης θα γίνουν οι κύριοι φορείς των

⁴⁹ Διαθήκη του Α.Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134: «Επιθυμώ δε να αναδειχθή μέγας ευεργέτης και μη δυνάμενος τούτο επί του παρόντος, ένεκα της μικράς τον περιουσίας, εσκέφη να καταστή τοιούτος εν απωτέρω μέλλοντι, ορίσας όπως κατάθεσις του παρά τη εθνική Τραπέζη εκ 10.000 δραχμάς παραμείνη παρ' αυτή μέχρις ον δια τόκων και ανατοκισμών καταντήσσει εις 10.000.000, ων οι τόκοι θα διατίθενται υπέρ διαφόρων σκοπών και το 1/6 εξ αυτών υπέρ του ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα». Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.67.

⁵⁰ Γ.Β,Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη* στο Γ.Β. Δερτιλής-Κ,Κωστής (εισαγωγή, επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, (18^{ος}-20^{ος} αιώνας) [Σάκκουλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.148.

διαδικασιών εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων και οικονομικής υποστήριξης των βασικών εμβρυακών θεσμικών λειτουργιών.⁵¹ Χαρακτηριστικό αυτού του φαινομένου αποτέλεσε η χρηματοδότηση από το σύνολο των «μεγάλων» και «μεσαίων» ελλήνων ευεργετών του εξωτερικού, αλλά και πολλών του εσωτερικού⁵², των εκπαιδευτικών διαδικασιών στο ελληνικό κράτος, που καθίσταται πρότυπο προς μίμηση για χιλιάδες Έλληνες πολίτες του ελληνικού βασιλείου.⁵³ Πράγματι, η ακτινοβολία της ελεύθερης Ελλάδας και διάφοροι ιδεολογικοί παράγοντες λειτούργησαν ενισχυτικά στη δημιουργία κινήτρων για πολλούς λιγότερο ή περισσότερο ευκατάστατους Έλληνες αναφορικά με τη διάθεση τμημάτων ή του συνόλου των περιουσιών τους σε κρατικές δωρεές.

Ο πατριωτισμός των Ελλήνων του εξωτερικού, σύμφωνα με τον Αναστάσιο Γούδα, δεν αληθεύει ότι υπερέχει εκείνου «των εν τη ελευθέρα Ελλάδι». Γνωρίζοντας τους εγκατεστημένους Έλληνες σε διάφορες χώρες της Ανατολής και της Δύσης, αλλά και τους κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας, ισχυρίζεται ότι μόνο μία διαφορά μεταξύ τους ανακάλυψε: «σι μεν εν τη ελευθέρα Ελλάδι ζώντες, ως εν τω στανρώ τής τε εσωτερικής πίεσεως, της σμικρότητας του Κράτους, και ιδίως του πάντη αφράκτου των ορίων αυτού ευρισκόμενοι, δικαίως δύνανται να θεωρηθώσιν οι των αρχαίων χρόνων του χριστιανισμού μάρτυρες, οίτινες στρεβλούμενοι, καταδιωκόμενοι και κακοχούμενοι... ουδέποτε ηρνήσαντο τον χριστιανισμόν». Από την άλλη, «οι ζώντες εν τη αλλοδαπή» σ' αυτό μόνο διαφέρουν «των εν τη Ελλάδι», ότι «ως μη στρεβλούμενοι, ως μη πιεζόμενοι και ως μη ληστευόμενοι... εκδηλούνσι τον πατριωτισμόν των εν πάσει ανέσει. Πρόκειται περί παιδείας, εν γένει, περί ανιδρύσεως φιλανθρωπικών καταστημάτων, περί Ολυμπιακών αγώνων και άλλων; Οι εν αλλοδαπή ζώντες Έλληνες δεν έχουσιν ίσως τους ομοίους τους εν τη υψηλίω. Πρόκειται τουναντίον να εξέλθη η Ελλάς της στανρώσεώς της; Οι εν αυτή διηλεκώς εσταυρωμένοι όντες Έλληνες σφαδάζουσι περισσότερο των εν ανέσει ζώντων. Απόδειξις του ισχυρισμού τούτου είναι εξ ενός μεν τα εν βραχεί διαστήματι χρόνου ανεγερθέντα παρ' ημίν λαμπρά καθιδρύματα, τα γενόμενα κατά το πλείστον δαπάνη των εν αλλοδαπή ζώντων Ελλήνων...».⁵⁴

Ευαισθησία για την ευημερία και την πρόοδο του ελληνισμού και του ελεύθερου ελληνικού κράτους προβάλλουν συχνά στις διαθήκες. Υποκινούμενος από πατριωτισμό⁵⁵ λόγου χάρη, ο Ιωάννης Ρώμας έρχεται να προσφέρει στην πατρίδα του, όπως ο ίδιος δηλώνει:⁵⁶ «Καίτοι μακράν της φίλης πατρίδος διατελών, ως γνήσιον τέκνον αυτής» - σημειώνει

⁵¹ Απ. Βακαλόπουλος, Νέα ελληνική ιστορία. 1204-1985, ιβ¹ έκδοση [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1996, σ.145.

⁵² Δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αποτελούν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και η Ριζάρειος Σχολή. Β. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁵³ Σε εισήγησή του στη Βουλή κατά την Έκθεσιν περί τον νομοσχεδίου περί πολιτογραφήσεως του Απ. Αρσάκη ο Θ.Α. Ζαΐμης αναφερόμενος στη «αξίαν αληθώς μεγίστης ευγνωμοσύνης» δωρεά των 300.000 δραχμών του ευεργέτη, οι οποίες αποτελούσαν το ήμισυ της περιουσίας του προχωρεί σε παραλληλισμούς με τους «δαπανήσαντας τα πλούτη των υπέρ της εκπαιδεύσεως των ομογενών των κατά τους χρόνους της δουλείας ...δαπανήσαντας δια σχολεία, υποτροφίας, δια συγγράμματα. Ούτω δε προητοίμαζον το Έθνος προς την οδόν της Παλιγγενεσίας του». Εισήγηση του Θ.Α. Ζαΐμη. Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΚΘ' της 22 Φεβρουάριον 1858.

⁵⁴ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Σταύρου, τόμος Στ', σσ.243-244.

⁵⁵ Η φράση επαναλαμβάνεται σε επιστολές του: «Από ζήλον προς την πατρίδα κινούμενος εις τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα κατέβαλον ποσότητα 100 ολλανδικά φλωριά..». ΑΤΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 2880 Φεβρουάριου 1848, (επιστολή του Ιωάννη Ρώμα της 2 Ιανουαρίου 1848 προς το ελληνικό Προξενείο Μολδαβίας).

⁵⁶ Σύγκειται η «συνδρομή του» από 650 δραχμές ετησίως δια βίου και υπόσχεται με την παρούσα αναφορά του: «όχι μόνο διαβίου να χορηγώ την ρηθείσαν συνδρομήν κατ' έτος, αλλά να διαθέσω, ώστε

το 1848 σε επιστολή του-, «έδραξα όλων των ευκαιριών δια να τη φαίνωμαι χρήσιμος, να συνεργώ το κατά δύναμιν εις την πρόοδον και ευδαιμονίαν αυτής, πολλάς κατά διαφόρους εποχάς έπεμψα συνδρομάς προς την φίλην πατρίδα και εξ ιδίων μου και από διαφόρους ομογενείς, γενομένας ενεργείας μου και δε θέλω παύσει να ενεργώ τοιαύτας και εις το μέλλον δια να μη μένωμεν ημείς οι εκτός της πατρίδας διαμένοντες ομογενείς αμέτοχοι τον σταδίου το οποίον...τρέχει η πατρίς ημών δια να φθάσει εις τον σκοπόν δια τον οποίον έκαμε τόσους αγώνας και θυσίας».⁵⁷ Διαπιστώνοντας ιδιαίτερα τις «δυσχερείς περιστάσεις του έθνους» χωρίς καμία άλλη απαίτηση και «κινούμενος από τα αυτά του πατριωτισμού αισθήματα» καταβάλλει και άλλο ποσό 100 ολλανδικών φλωρίων για να χρησιμεύσουν «εις οιοδήποτε εκπαιδευτικόν κατάστημα εγκριθή παρά της Κυβερνήσεως».⁵⁸ Ο ίδιος σε μεταγενέστερη επιστολή του σημειώνει: «δεν θέλω παύσει ποτέ συναγωνιζόμενον μετά των λοιπών φιλελλήνων ομογενών μου υπέρ της κοινής ημών φιλτάτης πατρίδος τον μέγαν και λαμπρόν προορισμόν της οποίας απαραίτητον χρείας εκάστου Έλληνας είναι να υποστηρίξη παντί σθένει».⁵⁹ Ως καθήκον προς την πατρίδα και ως «ιερά υποχρέωσις» θεωρείται η οποιαδήποτε μικρή ή μεγάλη προσφορά. «Το καθήκον παντός ευαισθήτου υπαγορεύει την προς την μητέρα των φώτων Ελλάδα αποδείξει των αισθημάτων εκείνων, άτινα οφείλει να τρέφη πας ο έχων συναίσθησιν του καλού» σημειώνει σε επιστολή του ο Σκαρλάτος Πέτροβιτς από τη Ρωσία⁶⁰ και προσθέτει: «Ουδένα λανθάνει η εντός βραχυτάτου χρόνου ανάπτυξις της Παιδείας, της γεωργίας, της βιομηχανίας, διότι ομολογουμένως σήμεραν [ως] πανεπιστήμια, ως λύκεια, ως βιομηχανικά καταστήματα συνεστήθησαν εκ των οποίων τσοσούτοι φοιτώντες δελφοδίδακτοι και δελφοβιομηχανοί εξέρχονται...». Καταλήγει με την ελπίδα η πατρίδα του να αποκτήσει υπερασπιστές του πνεύματος και της ακεραιότητάς της ισάξιους με προσωπικότητες του αρχαίου παρελθόντος της.⁶¹ «Το διακαέστερον μέλημα της καρδιάς μου υπάρχει αείποτε η πρόοδος της κοινής ημών Πατρίδος» δηλώνει σε επιστολή προς το Βασιλιά από Βουκουρέστι το Μάρτιο του 1858 ο Νείλος, Αρχιμανδρίτης Φλωρεστίου Μολδαβίας, προσθέτοντας ότι «...πάσα ελληνική καρδιά φιλεργεί και μετά ζήλον παρασκευάζει μακρόθεν νπέρ της

και μετά την αποβίωσίν μου οι κληρονόμοι μου να την εξακολουθούν δια παντός...». ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848 (υπουργείο Παιδείας προς το υπουργείο Εξωτερικών, επιστολή του Ιωάννη Ρώμα προς το «Βασιλικό επί των εξωτερικών σχέσεων και του Βασιλικού Οίκου Υπουργείο», Ιάσιον 2 Ιουνίου 1848).

⁵⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848, ό:π.

⁵⁸ Τα χρήματα είχαν συγκεντρωθεί με τη βοήθεια διαφόρων άλλων ομογενών της Βεσσαραβίας. Στην επιστολή αυτή ο Ρώμας υποσχέθηκε να δίνει ετησίως 120 δραχμές στο κατάστημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας. ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 2880 της 2 Ιανουαρίου 1848.

⁵⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88,1 έγγραφο 9110/767 Οκτώβριος 1851 (υπουργείο Παιδείας προς το υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 1513.

⁶⁰ «Με την γλνκείαν ταύτην ελπίδα τρέφομαι μέχρι σήμεραν, αλλά δυστυχώς δε δύναμαι να ορίσω τον χρόνον της συμπληρώσεως της ευτυχίας ταύτης, διότι τούτο κελεύει η υπέρτατη βούλησκ τον καρδιογνώστου θεού μας. Συναισθανόμενος δε την ιεράν υποχρέωσιν τον να είμαι, ύνντελεστικός εις την φιλτάτην Ελλάδα εθεώρησα κατάλληλον...την παρούσαν εποχήν...καθ' όλα η Βασιλική Κυβέρνησις εκπροσωπείται ενταύθα υπό ανδρός...σεβόμενου ένδοξον οικογενειακήν επωνυμίαν ως δια τας προσωπικάς αρετάς, αίτινες περικοσμούσι αυτ[ον]. Διό λαμβάνω την τιμήν να καταθέσω εις την δεδομένην μικράν ταύτην προσφοράν ως συν τη πεπειθήσει ταύτη, δεν διστάζω να υποσχεθω, ότι...εν τω μέλλοντι δε θέλω λείψη έχων προσηλωμένην την γλνκντάτην και φιλτάτην Ελλάδα». ΑΥΕ, Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 7016 της 18 Αυγούστου 1859, (επιστολή του Σκαρλάτου Πέτροβιτς προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁶¹ ΑΥΕ, Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 7016 της 18 Αυγούστου 1859, ό.π.

επιδόσεως και της εύκλειας τον πατρίου ημών εδάφους». Τονίζει ότι «ουδέποτε το ιερόν του πατριωτισμού αίσθημα έπαυεν, ουδέ παύσεται φλέγον την ελληνικοτάτην καρδίαν (του)».⁶²

«Ευγνωμονούσα η οικογένειά μας προσφέρει το εν τρίτον της ποσότητας ταύτης προς την πατρίδα μας» δηλώνουν οι αδελφοί Πέτρος και Αλέξανδρος Οθωναίοι το 1831.⁶³ Το ένα τρίτο επίσης της περιουσίας του Ανέστη Κοβάκη διατέθηκε⁶⁴ «επ' αγαθώ της πατρίδος». Ο πρόξενος Κάϊρου, Μ. Σπανόπουλος το 1858 διαβεβαίωνε το υπουργείο: «θέλω εξακολουθή νποθάλπων και διατηρών ακμαίον τον υπέρ του έθνους ζήλον του παρ' ω αναμένω ετέρας αγαθοεργίας... ».⁶⁵ Αναφερόμενος στην απονομή παρασήμου από την ελληνική πολιτεία προς τον Ευάγγελο Ζάππα ο τότε υπουργός Εξωτερικών, Α.Γ. Κουντουριώτης, εκφράζει και ως πολίτης την ευγνωμοσύνη του απέναντι στον ευεργέτη για όσα έκανε «υπέρ της φίλης πατρίδος» προσθέτοντας: «Ούτε πλειότερον, αλλ' ούτε ολιγώτερον εδύνατό τις να κληροδοτήση από τον πατριωτισμόν ως ...υπέρ της ανεξαρτησίας της υπερμαχήσαντος ως μεν αυτών πολλάς και αδράς προσενεγκόντας θυσίας υπέρ της προόδου της».⁶⁶

Ο πατριωτισμός γίνεται το βασικότερο κίνητρο συσσώρευσης χορηγημάτων και κεφαλαίων που προικοδοτούν διαφόρους τομείς, κυρίως όμως στην εκπαίδευση. Από «ζήλον πατριωτικόν κινούμενος»⁶⁷ έρχεται να προσφέρει στην πατρίδα τον «πατριωτικόν φόρον» του⁶⁸ ο Ιωάννης Ρώμας. Πολλές φορές ο πατριωτισμός γίνεται μία «ευγενική» ερμηνεία της προσφοράς ή ένα ιδεολογικό κάλυμμα. Διαφέρει από την προσωπική υπερηφάνεια και διάθεση «επίδειξης» ενός ισχυρού πολιτικά και οικονομικά προσώπου. Ο πατριωτισμός είναι, εκείνος που δεν επιζητεί διακρίσεις παρά την αφοσίωση στο κοινό όφελος, την άμιλλα για το αίσθημα του «εμείς» που μπορεί να έχουν όλοι ταπεινοί και ισχυροί, όσοι προικοδοτούν τη χώρα τους.

⁶² «Μάρτυς δε απευδής των λόγων μου (στα πατριωτικά του αισθήματα αναφέρεται) προΐσταται ο προ τεσσάρων μικρός, αλλ' ευπρόσωπος και αυθορμήτως προσενεχθής φάρος μου εις την παραδοχήν του οποίου η Κυβέρνησις κατεδέξατο να επίνευση. Ουχ ήπτον και σήμερον επιθυμώ να συνεισφέρω [...] Ορφανοτροφείου Αμαλιείου αρτισύστατου». ΑΤΕ, Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 3012, (επιστολή του Νείλου προς το γενικό προξενείου Βουκουρεστίου).

⁶³ Οι αδελφοί Οθωναίοι, Πέτρος και Αλέξανδρος, αναφέρονται στην πολυάριθμη οικογένειά τους «συγκείμενη υπό δέκα ψυχών εξοικονομούν των από μόνου τον ολίγου μισθού» τους και ζητούν να διατάξει «την έκδοση των αναγκαιών εις τους Αντιπρέσβεις να ενεργήσουν τα δέοντα δια τα δίκαιά τους». ΑΤΕ, Φάκ.1831/ 88,1, έγγραφο (άνευ αριθμ.), Ναύπλιο 30 Μαρτίου 1831 (επιστολή αδελφών Οθωναίων προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια).

⁶⁴ Αφιέρωσε 500.000 γρόσια σε εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα. ΑΤΕ, Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 138/161, της 23 Σεπτεμβρίου 1858.

⁶⁵ Θεωρούσε ο έλληνας πρόξενος επίκαιρη την παρέμβασή του γνα>ρίζοντας τη φυσική κατάληξη της περιουσίας του Ανέστη Κοβάκη, «καθό λιν γεγηρακότος υποτίθεται ότι κατά φυσικό λόγω η περιουσία θα διέλθη εις τας χείρας του Γεωργίου...». Η επιστολή του προξένου κατέληγε ως εξής: «νομίζω δίκαιον να... τω διανεμηθή τουλάχιστον το χρυσούν παράσημον του Σωτήρος δια μέσω τούτου θέλομεν τον ενθαρρύνη και νέας αγαθοεργίας και ερεθίση την φιλοτιμίαν των υιών του». ΑΤΕ, Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 138.161, Κάιρο, 23 Σεπτεμβρίου 1858, (πρόξενος Μ. Σπανόπουλος προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁶⁶ ΑΤΕ, Φάκ.1860/ 88,1, έγγραφο (άνευ αριθμού) της 26 Απριλίου 1860.

⁶⁷ ΑΤΕ, Φάκ.1848/ 88,1 έγγραφο 2880 της 2 Ιανουαρίου 1848 (επιστολή της 2 Ιανουαρίου 1848 του Ιω. Ρώμα προς το ελληνικό προξενείο Μολδαβίας).

⁶⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουλίου 1848, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών. Επιστολή του Ιω. Ρώμα «Προς το Βασιλικό επί των Εξωτερικών σχέσεων και τον Βασιλικού Οίκου Υπουργείο», Ιάσιον, 2 Ιουνίου 1848).

Το συναίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας του «ανήκειν» εις το ελληνικό έθνος με τη συγκεκριμένη ιστορική διαδρομή του διακατέχει πολλούς απόδημους και γίνεται έναυσμα συμμετοχής σε πράξεις ευεργεσίας: «Εκ της Ιστορίας της ημετέρας πατρίδος διδασκόμενος ο λαός τας ωραίας σελίδας αυτής αυγκινείται και από των παρόντων αγαθών ότι τρέφεται τας εθνικάς και λοιπάς φιλανθρώπων ιδέας ακούων πολλά της ελληνικής φιλοτιμίας ιδρύματα εν Αθήναις. Συγκεκινημένος δε ούτως και ότι εκ γενετής εδόθη εις εμέ το δικαίωμα να ανήκω εις υπερήφανον γένος ενδόξου μηρός, ευτυχώ αληθινήν χαράν, ότι δύναμαι να συνεισφέρω..», έγραφε σε επιστολή του ο Σπυρίδων Επαμεινώνδας προς το υπουργείο των Εξωτερικών από το Πορτ-Σαΐδ το Μάρτιο του 1905.⁶⁹

Η διεκδίκηση κληροδοτημάτων ελλήνων ευεργετών του εξωτερικού από τη χώρα υποδοχής γινόταν θέμα υψίστης εθνικής σημασίας, για το οποίο όμως συχνά αγωνίζονταν ορισμένα πρόσωπα - εκτελεστές, κληρονόμοι, πρόξενοι - χωρίς την κατάλληλη ηθική, διοικητική και υλική ενθάρρυνση του ελληνικού κράτους. Με την ευκαιρία της δίκης για το κληροδοτήμα του Ευάγγελου Ζάππα στη Ρουμανία, λόγου χάρη, ο Ζαχαρίας Γαρδέλης, αρχισυντάκτης και ιδιοκτήτης ελληνικής εφημερίδας του Βουκουρεστίου, παρότρυνε την ελληνική κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1890 να ενδιαφερθεί και να επιληφθεί σοβαρότερα της υποθέσεως.⁷⁰ Υπογράμμιζε τα «ακραιφνή και φιλοπάτριδα αισθήματα» του ευεργέτη, τα οποία γνώριζε ως «συζήσας επί επταετίαν μετά του αιδίδιμου Ευαγγέλου Ζάππα και συνεργασθείς μετ' αυτού εις πάντα τα εθνοφελή έργα αυτού και στη διαθήκη του» και αναφερόταν στη φροντίδα τόσο του ίδιου του ευεργέτη, όσο και του ξαδέρφου και κληρονόμου του Κωνσταντίνου Ζάππα, οι οποίοι «ηργάζοντο υπέρ των εθνικών σκοπών».⁷¹ Τόνιζε επίσης πιο κάτω ότι η προσβολή της αποτελούσε ύβρη της μνήμης του δωρητή και αναφέρθηκε στη συγκίνηση που προκάλεσε η δίκη στους «εγχωρίους» στο Βουκουρέστι: «..άπαντες οι Έλληνες αδημονούν, γιατί είναι ακατανόητο πως το φορτίο της προστασίας της διαθήκης εγκατελήφθη σε βάρος του φιλοπάτριδος και φιλογενούς Κωνσταντίνου Ζάππα, όστις είναι απλός επικαρπωτής και κηδεμών.., οι δε γνήσιοι και νόμιμοι κληρονόμοι υπνώττουσι ..και ο κληρονόμος ούτος είναι του έθνους και ώφειλε να θεωρήση τη δίκη όλως ιδίαν και να διεκδικήση ταύτην δι' όλων των μέσων».⁷¹

⁶⁹ Στην επιστολή του εν έκλειε επιταγή 100 χρυσών φράγκων της Αγγλοαιγυπτιακής Τράπεζας υπέρ του εν Αθήναις Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα. ΑΤΕ, Φάκ.1905/ Β60,1, έγγραφο (3900) της 15 Μαρτίου 1905 (επιστολή του Σπυρίδωνα Επαμεινώνδα προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁷⁰ Ήταν φαινόμενο γενικότερο η απόδοση στην ελληνική κυβέρνηση ευθυνών για τη μη λήψη έγκαιρων και αποτελεσματικών προστατευτικών μέτρων για τα απειλούμενα κληροδοτήματα ομογενών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ιδιαίτερα σε περιόδους εθνικιστικών εξάρσεων. ΑΤΕ, Φάκ.1892/Δ60,2, (Zacharie F Gardelly, αρχισυντάκτης ελληνικής εφημερίδας («Redacteur en chef et proprietaire du journal Hellenique [ex Iris]»), Βουκουρέστι 25 Απριλίου 1890 προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁷¹ Συνέχιζε: «Δεν ελησμόνησε ούτε την παραγγελίαν τον, ην εκ βάθους καρδιάς απηύθυνεν εις ημάς "να υπερασπιστούμε πάση δυνάμει τας τελευταίας βουλήσεις αυτού"». Επισήμαινε τέλος ότι «ο μισελληνισμός ακμάζει ενταύθα και η αχαριστία προς τους ευεργέτας θεωρείται αρετή» και έκλεινε την επιστολή καταλήγοντας: «Ο Κωνσταντίνος Ζάππας ακραιφνής φιλόπατρις ων υποβλέπεται και διεκδικών την υποστήριξιν της διαθήκης του μακαρίτου Ευαγγέλου Ζάππα έχει ανάγκη της επίσημου υποστηρίξεως της Κυβερνήσεως». ΑΤΕ, Φάκ.1892/ Δ60, υπφ.2, (επιστολή Zacharie F Gardelly, ό.π.).

⁷² Ο συντάκτης της επιστολής διαμαρτύρεται για την πλημμελή φροντίδα του Κράτους για την τύχη του κληροδοτήματος και θεωρεί αναποτελεσματικά τα μέτρα που παίρνει: «Η Βουλή και η Κυβέρνησις έστειλε τον Στεφάνου ενταύθα». Αναρωτιέται τι ήρθε να κάνει ο Στεφάνου, νομικός της εκπρόσωπος, εφόσον τίποτα τελικά δεν κατάφερε. Θεωρεί «λυπηρό και εθνοφθόρο να εγκαταλείπονται αυτά εις την

Η κατά καιρούς δύσκολος συνεισφορά πολλών ευεργετών στις εθνικές ανάγκες ήταν σημαντική και συχνά αναμενόμενη. «Χάριν της επικινδυνότητας των καιρών και της πενίας, την οποίαν διερχόταν το ελληνικό κράτος», ήταν καλοδεχούμενα τα αποστελλόμενα ποσά, λόγου χάρη, του Παναγή Χαροκόπου και του αδελφού του υπέρ του δημοσίου Ταμείου «δια να χρησιμεύσωσι εις την διεκδίκησιν των εθνικών δώρων».⁷³ Η παραγγελία ή παρότρυνση να χρησιμεύσει η δωρούμενη περιουσία «ως οίον τε καταλληλότερον υπέρ των αναγκών της πατρίδος», φράση του Ν. Παυλή, βαθύπλουτου άγγλου υπηκόου, είναι συνήθης προτίμηση των χορηγών για τη διάθεση χρημάτων τους από το Κράτος.⁷⁴ Σύμφωνα με επιστολή του προς το υπουργείο των Εξωτερικών ο Κωνσταντίνος Νομικός, πρόξενος στο Ιάσιο, αποφάσισε να στείλει τα 2.500 φράγκα του Νικολάου Παυλή ως πρώτη προσφορά προς το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων: «Ειδώς εκ τον σύνεγγυς» την αποτελεσματικότητα της εξυπηρέτησης των συμφερόντων του ελληνισμού από τον παρά πάνω Σύλλογο θεωρεί ότι «σήμερον παρά άλλοτε το σωματείον τούτο νλικώς δείται νποστηρίξεως, όπως ούτω διτηνηθή να ανταπεξέλθη μάλλον επιτυχώς κατά των ξένων προπαγανδών, οίτινες αδιαλείπτως και παντί σθένει προσπαθούσι να καταστρέψωσι παν ό,τι ελληνικόν εν χώραις ελληνικαίς» και πιστεύει ότι δύσκολο θα ήταν σήμερα να γίνει καταλληλότερη χρήση του ποσού αυτού. Προσθέτει ότι, αν υπάρχει κάποια άλλη περισσότερο επείγουσα ανάγκη, να το διαθέσουν, «ως οίον τε κατά την (νμετέραν) κρίσιν καταλληλότερον.»,⁷⁵

Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και το διαμορφούμενο σχολικό δίκτυο μεταβάλλονται σε ενοποιητική δύναμη του ελληνισμού, σε κιβωτούς όχι μόνο γνώσης και προόδου, αλλά και ενσάρκωσης των εθνικών οραμάτων. Παίρνουν διαστάσεις εθνοσωτήριες, εφόσον στη συνείδηση των δωρητών η παιδεία αποτελεί μοχλός προόδου και ταυτίζεται με το ισχυρότερο όπλο του ελληνισμού. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος, με τον οποίο κατά τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή έβλεπε ο Ιπλιξής το πρώτο ανώτερο ίδρυμα στην Ελλάδα, το Πανεπιστήμιο. Στον επικήδειο λόγο του ο Ραγκαβής για τον τελευταίο τόνιζε: «Εν τη αντονόμω Ελλάδα είδεν ο Ιπλιξής εν κατάστημα εγερθέν, μέγα τον έθνονς φρατόριον, σύμβουλον και δεσμόν της απανταχού Ελληνικής κοινωνίας...και οχρρόν φρούριον κατά τον πόλεμον αντόν της παιδείας κατά τον σκότονς και αισθανθείς ότι το Πανεπιστήμιον είναι η κιβωτός των φιλάτων τον έθνονς ελπίδων ενεκολπώθη αυτό και τω επιδαψίλευσε πάσαν ενεργεσίαν. Αλλ' ο ενρύς τον πατριωτισμός, μη αναγνώρισών τας πολιτικής διακρίσεις, εδέχετο πάντα, νφ' Ελλήνων οικόμενον, ως αδιαίρετον της ενποιίας τον στάδιον».⁷⁶ Ο Αλέξανδρος Λογάδης, Γραμματέας του ηγεμόνα της Μολδαβίας, σημειώνει το 1848 σε επιστολή του προς το υπουργείο των

διάκριαιν ολίγων ιδιοτελών αχαρίστων», όπως και «αποτρόπαιον» η περιουσία του Ευάγγελου Ζάππα να σπαταλάται «νπό κηφήνων ξένων και ουδέ καν τη οικογένεια Ζάππα ανηκόντων. Προς τούτοις δε εγκαταλειπομένης της διαθήκης Ζάππα έρμαιιον του τυχόντος, τις Έλλην ή τις φιλόπατρις θα διαθέση υπέρ του έθνονς την περιουσίαν του εις το εξής, αφού ίδη ότι ουδείς ασχολείται να προστατεύει αυτή;». Θεωρεί ότι την περιουσία αξία προστασίας, εφόσον είναι περιουσία «όχι του γένους Ζάππα, αλλά προσωπικώς του μακαρίτου Ευαγγέλου Ζάππα συνεργασθέντος του νυν Κωνσταντίνου Ζάππα και εδικαιούτο να διαθέση αυτήν κατά βούλησιν». ΑΥΕ, Φάκ.1892/Δ60, υπφ.2, (επιστολή Γαρδέλη, ό.π.).
⁷³ ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 13 Οκτωβρίου 1885 («Η εν Βουκουρεστίω Πρεσβεία προς το Υπουργείον επί των Οικονομικών») και έγγραφο αρ.10373 (επιστολή υπουργού Οικονομικών προς την ελληνική πρεσβεία Βουκουρεστίου).

⁷⁴ Ο Ν. Παυλής από το Ιάσιο ως πρώτη προσφορά είχε στείλει 2.500 φράγκα με την επιστολή του της 2 Ιουλίου 1881. ΑΥΕ, Φάκ.1881/ 88,1, έγγραφο 83.

⁷⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1881/ 88,1, έγγραφο 83 (ελληνικό προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁷⁶ Από τον επικήδειο λόγο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Νέα Πανδώρα, 1852, τόμος Γ', σσ.453-454.

Εξωτερικών: «Καίτοι προ ικανών ετών εν τη αλλοδαπή παρενδημών μακράν απεσφενδονισ μένος της ενδόξου προγονικής μου γης υπό του δυσανταγωνίστου βραχίονος των καιρικών περιστάσεων, αείποτε όμως με ζήλον διακαή...διετέλεσα αποτίων την ιεράν οφειλήν, ην ο αληθής πατριωτισμός εκάστης ελληνικής ψυχής επιβάλλει την οφειλήν λέγω τα ως ίδια[...]. και πρεσβεύουν τα κοινά της πατρίδος συμφέροντα και...αυθορμήτως προσάγων αυτή τον έρανον της υϊκής μου ευγνωμοσύνης, αναλόγως τη δυνάμει των μέσων και της επιρροής μου».⁷⁷ «Κατετάγην» Λέει ο ίδιος, σύμφωνα με απαντήσεις του σε ευχαριστήριες επιστολές, οι οποίες του εστάλησαν από την κυβέρνηση «προσέτι διά τίνος βραχείας ενιανσίας συνεισφοράς εις τον αριθμόν των φιλοκάλων κείνων και φιλογενών, όσοι ολοψύχως επιποθούν τον άριστον οργανισμόν των δημοσίων και ωφελίμων της Ελλάδος καταστημάτων και την ανάπτυξιν της κοινής εκπαιδύσεως εξ ης πάσα ιδέα αναπηγάζει της αληθούς εθνικής ευδαιμονίας».⁷⁹ Δεν παραλείπει να τελειώσει την επιστολή με την υποβολή «των διασωζομένων πατριωτικών αισθημάτων (του), άπερ ουδέποτε θέλουσι παραμειωθή ή διακιβδηλωθή».⁷⁹

Αναφερόμενος στη «φιλογένεια» του μετσοβίτη Στεργίου Μπότσαρη⁸⁰ προς την ιδίαν αυτού πατρίδα ο πρόξενος Ιωαννίνων υπενθυμίζει στην Κυβέρνηση ότι δεν πρέπει να αγνοεί τις θυσίες που καταβάλλουν «οι έξω δούλοι αδελφοί υπέρ της οργανώσεως της Παιδείας, τς μόνης, ήτις δύναται να παρέξη βάλαμον γλυκυθυμίας εις τας χαινούσας αυτών πληγάς».⁸¹

«Θέλων να ωφελήσω το Έθνος του» ο Ιωάννης Βαρβάκης αφιέρωσε 300.000 ρούβλια καταθέτοντάς τα «αιωνίως» στο βασιλικό ταμείον της Μόσχας.⁸² Στην επιστολή του υπέγραφε: «Ο πρόθυμος και απλός πατριώτης Ι.Βαρβάκης».⁸³ Η μεγάλη για την περίοδο

⁷⁷ Δε διστάζει να αναφερθεί στο εθνικό έργο που επιτελεί από τη σημαντική θέση που κατέχει στη Μολδαβία: «εγώ ως Έλληνα και ιδιαίτερος Γραμματεύς επί της ελληνικής αλληλογραφίας τον Ηγεμόνος της Μολδαβίας, επαυσάμην ανέκαθεν του να εκπληρώ αληθώς όσα τα ελληνικά μου αισθήματα μον νπαγορεύονσι χορηγών δια της επιμόνον παρεμβάσεώς μον βοήθειαν και παντοίαν διενκόλνσιν προς τους εν ταύτη τη Ηγεμονία παροικούντας ή και διαβαίνοντας Έλληνας». ΑΥΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 1925 της 2 Νοεμβρίου 1848, (επιστολή Αλέξανδρου Δογάδη από Ιάσιο προς τον υπουργό Εξωτερικών, Δρόσο Μανσόλα της 16 Απριλίου 1848).

⁷⁸ Συνόδευε με την επιστολή του αυτή προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία την ετήσια συνδρομή του των δώδεκα φλωριών για το έτος 1847. ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 1925 της 2 Νοεμβρίου 1848.ό.π.

⁷⁹ Ο.π.

⁸⁰ Ο μετσοβίτης Στέργιος Β. Μπότσαρης «μεταλλάξας πρό τίνος τον βίον εν Μετσόβω» κατέλειπε με διαθήκη του 14.400 καισαροβασιλικά αυστριακά φλωρία στην ιδιαίτερή του πατρίδα για να συντηρούνται από αυτά τα εκεί ελληνικά σχολεία. ΑΥΕ., Φάκ.1865/ 881β, έγγραφο 1148 της 2 Δεκεμβρίου 1865, (γενικό προξενείο Ιωαννίνων προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁸¹ ΑΥΕ, Φάκ.1865/ 88,1β, έγγραφο 1148 της 2 Δεκεμβρίου 1865, (γενικό προξενείο Ιωαννίνων προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁸² Σε επιστολή του ο Βαρβάκης προς το Βουλευτικό Σώμα την 8 Νοεμβρίου 1824 όρισε να δίδονται 30.000 γρόσια από το ποσό των 300.000 ρουβλίων ετησίως για μισθοδοσία και διατροφή δασκάλων. Σκοπός του, όπως επισημαίνει, είναι «να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και αι επιστήμαι εις την Ελλάδα». ΜΗΚ, αρ.9, σσ.59-67, ΑΥΕ, Φάκ.1835/ 88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και έγγραφο 8946, Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 2459, Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. 23,1 και Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Σειρά 17, Κλάδος Β' (Παιδείας), θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁸³ «Επειδή δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και επιστήμαι εις την Ελλάδα, ανάγκη πάσα να ενρεθή μόνιμος και διαμένων πόρος μισθών και ζωοτροφιών των αναγκαιούντων δασκάλων δι εν κεντρικόν εθνικόν Σχολείον, δια τούτο ο νποσημειούμενος, θέλων να ωφελήσω το Έθνος μον, αφιερώ ρούβλια 300.000, τα οποία θέλω καταθέσω αιωνίως εις το Βασιλικόν Ταμείον της Μόσχας, ο δε τόκος αντώ\...από ρούβλια 15.000 αναλογούμενος σε 30.000 γρόσια, θέλει δίδεσθαι δια τίμιων επιτρόπων...εις μισθούς και τροφάς διδασκάλων». Δωρητήριο συμβόλαιο, Ναύπλιο 8 Νοεμβρίου 1824. ΜΗΚ, αρ.9, σσ.59-67. (Ο ίδιος

εκείνη του δοκιμαζόμενου Λαού προσφορά χρημάτων στην παιδεία προβάλλει τις προτεραιότητές του στον ευαίσθητο αυτό τομέα, καθώς και τον πατριωτισμό του.⁸⁴ Αλλά αμείωτη είναι και η προσφορά του σε επείγουσες εθνικές ανάγκες.⁸⁵ Δικαίως με απόφαση του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού ανακηρύχθηκε ο Βαρβάκης «*Μέγας Ευεργέτης του Έθνους*».⁸⁶ Ως εκτελεστής της διαθήκης του Βαρβάκη ο Ιω. Βόζος και ως «*γνωρίζων τα φρονήματα και την εγκάρδιον θέλησιν του κληροδότου, αφιέρωσε όλα τα αγαθά του «εις την ωφέλειαν της Ελληνικής Νεολαίας..»*,⁸⁷ αλλά και «*την ιδίαν αυτού κατάστασιν ηρος όφελος των σχολείων της Ελλάδος*» προσέφερε το 1839.*⁸⁸ «*Επειδή κατά την γραφήν μου προς την Γραμματείαν της Δημοσίου Εκπαιδύσεως και φωτισμού της νεολαίας της φιλτάτης μου πατρίδος Ελλάδος, υπεσχέθην ν' αφιερώσω 100.000 ρούβλια...δια φωτισμόν και παιδείαν της νεολαίας..*».⁸⁹

Η έννοια της «κοινής» πατρίδας, με την οποία συνέδεσαν τα πρώτα χρόνια της ζωής τους κάποιοι ευεργέτες έλκει την προσοχή τους ως άλλη μητέρα ή ως ερωμένη. Γίνεται «κοινή μήτηρ», «φιλτάτη»,⁹⁰ «γλυκυτάτη παραμυθία», «προσφιλής», «φίλη πατρίς». Στρέφονται σ' αυτήν. Ενδιαφέρονται για τη «δόξα και ευδαιμονία της», για το «ηθικό και υλικό μεγαλείο της», την «αναγέννησίν της». Θέλουν να «σταθούν χρήσιμοι», «λυσιτελείς», να «συνεισφέρουν το κατά δύναμιν», να γίνουν «παρακινήτες της εκπαιδύσεως», να προσφέρουν «έρανον εις την ιδίαν αναγέννησίν της». Στο τέλος της διαθήκης του και κάτω από την

σημειώνει στη διαθήκη της 2 Ιανουαρίου 1825 ότι προσέφερε 300.000 ρούβλια «*αυτοπροσώπως και εγγράφως*» την 1 Νοεμβρίου του 1824). ΜΗΚ, σ.67.

⁸⁴ Προσέφερε με τη δεύτερη διαθήκη του 700.000 ρούβλια (2123460 παλαιές δραχμές) την 2 Ιανουαρίου 1825 για οικοδόμηση διδακτηρίων. Άρθρο 4^ο της διαθήκης της 2 Ιανουαρίου 1825. ΜΗΚ, σ.63 και Ι.Α. ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXIII), Κληροδότημα Ιωάννη Βαρβάκη (1825), φάκελος 54.

⁸⁵ Εκτός από τη συμμετοχή και προσφορά του στους εθνικούς αγώνες, φρόντισε για την ασφαλή εγκατάσταση των συμπατριωτών του Ψαριανών στον Πειραιά. Στη διαθήκη του ζητά από τους επιτρόπους του, αφού συνάξουν τα χρήματα από τον Αμβρόσιο Σκαραμαγκά να παραδώσουν 10.000 δίστηλα τάλιρα στην επιτροπή «*την παρασταίνουσαν το κοινόν των Ψαρών...προς βοήθειαν της ανακτήσεως της νέας αυτών πολιτείας εις τον Πειραιά των Αθηνών ή όπου αλλού αποκαταστήσωσι το οίκημά των*» με την υπογράμμιση να «*τα στέλλωσι με ασφάλεια προς αυτούς, πλην να προσέξουν ακριβώς την εκτέλεσιν του σκοπού (του)*». Προσφέρει τα υπόλοιπα 5000 γρόσια στην αγορά εργαλείων αναγκαίων για τη κατασκευή της νέας πόλεως του Πειραιά ή όπου αλλού κατοικήσουν, ενώ τα υπολειπόμενα χρήματά του «*να τα εξοδεύσουν εις εξαγοράν αιχμαλώτων Ελλήνων..*». Διαθήκη του Ιω. Βαρβάκη της 2/13 Ιανουαρίου 1825, ό.π.

⁸⁶ Η ανακήρυξη αυτή έγινε σε συνεδρίαση της 20 Νοεμβρίου 1824. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.100, Κωνσταντίνος Βαρβάκης, Ιωάννης Βαρβάκης, «πειρατής» που έγινε εθνικός ευεργέτης, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών 2004, σ.30 και Βασίλειος Ασημομύτης, Ιωάχνης Βαρβάκης, [Κάκτος], Αθήνα 2001, ό.π., σσ.449-451.

⁸⁷ Στο ταμείο του αυτοκρατορικού Ορφανοτροφείου Μόσχας, σύμφωνα με τις επιστολές του Ιωάννη Π. Πόζου (Βόζου ή Μπόζου), ευρίσκονταν κατατεθειμένα 605.000 ρούβλια υπέρ του κληροδοτήματος. «*Ούτος δε αφιέρωσε τα πάντα εις την Ελλάδα*». ΑΥΕ, Φάκ.1869/ 88,1, έγγραφο άνευ χρον. και ΓΑΚ 17, θυρίδα 126, φάκελος 5, έγγραφο 1496.

⁸⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1869/ 88, υπφ.1, ό.π. (Αναφορά στην αποστολή 50.000 ρουβλίων). ΓΑΚ, Σειρά 17, θυρίδα 126, φάκελος 5, έγγραφο 1496.

⁸⁹ Διαθήκη του Ιωάννη Βόζου της 9 Οκτωβρίου 1839. ΜΗΚ, αρ.2, σ.26, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), τόμος 1^{ος} σ.96.

⁹⁰ Σύμφωνα με τη φράση του: «*...(κληροδοτημάτων) αφορώντων την ηθικήν πρόοδον και ανάπτυξιν της φιλτάτης ημών πατρίδος και κοινής μητρός Ελλάδος*». ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1795, (επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα).

υπογραφή του ο Κλήμης Διαμαντίδης σημειώνει: «Φίλοι συμπατριώται, αποδούς τη φιλότατη μοι πατρίδι την ευγνωμοσύνην δια την γέννησιν και δεκαετή ανατροφήν, τελειώνω τον βίον μετά χαράς. Υμείς ορώντες τον προς αυτήν ζήλον μου του μηδεμίαν έχοντος νεολτχίαν, κρίνατε πόσο μάλλον υμείς χρεωσείτε να φροντίσητε έχοντες και νεολαίαν».⁹¹ Επιθυμώντας να σταθεί κατά τι «χρήσιμος εις τε τον πτωχόν τόπον της γεννήσεώς (του) και την κοινήν Πατρίδα, την Ελλάδα», κατέθεσε, όπως δηλώνει ο Ιωάννης Κων. Δούμας, 200.000 δραχμές τον Ιανουάριο του 1862 στην Εθνική Τράπεζα.⁹²

Ο Δημήτριος Ζήσης κληροδοτεί: «υπέρ Παρθεναγωγείου, καθό ιδρυθέν παρ' ημίν φέρει το ημάς όνομα και είναι η γλυκυτάτη παραμυθία της ης τρέφω δια την εμήν πατρίδα μνήμης».⁹³ Το εβδομηκοστόν έτος της ηλικίας του διανύων ο Αναστάσιος Χ. Γκοδίνος και με αφορμή τον γάμο του βασιλιά Γεωργίου με τη μεγάλη δούκισσα Όλγα παρέδωσε στη μέλλουσα «Ανασσαν της Ελλάδος» δύο χιλιάδες φλωρία να τα διαθέσει υπέρ της πατρίδας σημειώνοντας ότι «εμόχθησεν ως κύριο μέλημα έχων ττ/ν πατρίδα».⁹⁴ «Ορμώμενος από πατριωτικού αισθήματός μου να φανώ κατά τι χρήσιμος εις το έθνος μας συνέλαβον την ιδέαν να συντελέσω προς ανέγερσιν του Ορφανοτροφείου εις Αθήνας...» ισχυρίζεται ο Αγγελος Γιαννικέσης, γενικός πρόξενος της Τεργέστης σε αναφορά του προς την Αμαλία:⁹⁵ Παρά το ανεπαρκές του μισθού του, τον οποίο απορροφούσαν βασικά του μόνο έξοδα, τρέχουσες ανάγκες του προξενείου, αλλά και αγαθοεργίες,⁹⁶ σημειώνει: «Αφ' ης εποχής διατελώ εις το Προξενείον υπηρεσίαν ουχ ήττον των άλλων ομογενών μας, δεν έλειψα να συνεισφέρω εις παν ό,τι ενόμισα λυσιτελές υπέρ του έθνους μας, αναλόγως των δυνάμεων και των πληρούντων την καρδίαν μον αισθημάτων πατριωτισμού, μ' όλα ταύτα είμαι αύθις ευδιάθετος να προσφέρω το ποσόν των 40.000 δραχμών, άμα πραγματοποιηθή η έφεσις μου περί ανεγέρσεως ενός Ορφανοτροφείου εις

⁹¹ Διαθήκη του Κλήμη Διαμαντίδη της 5 Αυγούστου 1851. ΜΗΚ, σσ.79-80, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 4, σ.60, ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 10170 της 13 Μαΐου 1848 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15.

⁹² Διαθήκη του Ιωάννη Κ. Δούμα της 6 Σεπτεμβρίου 1865. Κ. Ζαβιτσάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 4, σ.78.

⁹³ ΑΥΕ., Φακ.1873/ 88,1 έγγραφο 307 της 9 Μαρτίου 1873, (ελληνικό προξενείο Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Εξωτερικών) και Διαθήκη του Δημητρίου Ζήση της 5 Απριλίου 1871. ΜΗΚ, Γ'αρ.142, σ.665.

⁹⁴ Γι αυτό το σκοπό προσέφερε «εκ της μικράς αντού περιουσίας», υπό τον όρον του «να καρπούται αυτός ισobίως τον τόκον αυτής προς 8% κατ' έτος εφ' ω και παρακράτησε τούτον...». ΑΥΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1869 και έγγραφο 55 της 21 Οκτωβρίου 1867, (γενικό προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁵ Πληροφορεί ο ευεργέτης ότι από την εποχή που διευθύνει το προξενείο στην Τεργέστη έλαβε 17.000 δραχμές από το 1851-1854 και από αυτές έδωσε 10.000 δραχμές στο «Οφθαλμιώντων», ενώ τις υπόλοιπες 7.500 δραχμές σε οποιοδήποτε φιλανθρωπικό κατάστημα ενέκρινε η βασίλισσα Αμαλία. Ο Πάϊκος ανακοινώνει σε άλλο έγγραφο ότι η ιδέα του Ορφανοτροφείου δεν έγινε δεκτή από τον υπουργό των Οικονομικών «μη ωρισθείσα επωφελής» και προτιμάται η προσφορά των 6.000 δραχμών, δηλαδή ο ετήσιος μισθός του. ΑΥΕ., Φακ.1866/ 88,1, έγγραφο 265 της 13 Αυγούστου 1854, (ελληνικό προξενείο Τεργέστης προς το υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 4949 της 31 Αυγούστου 1858, έγγραφο 265 της 13 Αυγούστου 1854 (ελληνικό προξενείο Τεργέστης προς το υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 4949 της 31 Αυγούστου 1858).

⁹⁶ Δηλώνει συγκεκριμένα ότι προβαίνει σ' αυτή την προσφορά «..μ' όλον ότι ο μισθός (του) δαπανάται εις ενοίκων, μισθός γραφείων και άλλας γραφικάς ανάγκας του Προξενείου εις περιθαλψην ασθενών και απόρων συμπολιτών μου, ως περί τούτων ανέφερα άλλοτε εις το Σεβαστό Υπουργείο παραστήσας το ανεπαρκές των δια του γραφείου χορηγουμένων 42 κατά μήνα δραχμών...». ΑΥΕ, Φακ.1866/ 88,1, έγγραφο αρ.265 της 13 Αυγούστου 1854.

Αθήνας».⁹⁷ Ο γενικός πρόξενος Βουκουρεστίου το 1852 αναφερόμενος σε εκκρεμείς υποθέσεις κληροδοτημάτων, για τις οποίες ισχυριζόταν ότι, «αν αποπερατωθούν», θα συνεισέφεραν στην ελληνική εκπαίδευση πάνω από πεντακόσιες χιλιάδες δραχμές γράφει για τους εκεί ομογενείς ότι «κατά το μάλλον ή ήττον έχοντες πόθον δια την Ελλάδα και εν ώρα θανάτου δεν την λησμονούν»,⁹⁸ Η αφιέρωση ολόκληρης σχεδόν της περιουσίας του Αριστάρχη Αρχοντα Βέη, - πρεσβευτή της Τουρκίας «εν διαθεσιμότητι» από το Wiesbaden της Γερμανίας και της συζύγου του Αννας Ελένης, το γένος von Bonin -, στην ελληνική κυβέρνηση δείχνει «φιλογενή» κίνητρα: «...ίνα αντί η περιουσία μου χρησιμεύση δια το καλόν της πατρίδος μου».⁹⁹

Η ανάθεση της προστασίας του κληροδοτήματος στα χέρια της βασιλικής οικογενείας ή κορυφαίων πολιτικών προσώπων και μάλιστα του πρωθυπουργού, προσέδιδε στην ευεργετική χειρονομία και πατριωτική τους διάθεση κύρος και επίσημο χαρακτήρα: «...Τα δε περισσεύοντα χρήματα εκ της περιουσίας μου, αυτά θέλει τα δώση ο κληρονόμος μου εις τον Χαρίλαον Τρικούπην και αυτός τα διαθέση εις το έθνος μας το ελληνικόν ως κάλλιαν νομίσει...» προτείνει ο Αντώνιος Σβορώνος το 1887.¹⁰⁰ «Από πατριωτικά αισθήματα κινούμενος» ο Γεώργιος Κοβάκης θέτει ως εκτελεστής της διαθήκης του αδελφού του, Ανέστη Κοβάκη, στη διάθεση του Βασιλιά τα 500.000 γρόσια για να τα χρησιμοποιήσει προς όφελος των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων της χώρας.¹⁰¹

«Εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής»¹⁰² ο Ευάγγελος Ζάππας με διθυραμβικούς όρους αναφέρεται την απονομή τιμών στο νικητή των Ολυμπιακών Αγώνων, όταν ζητά «με τα περιπλέον (υπόλοιπα χρήματα από το κληροδοτήμα του) η επιτροπή να φτιάση ένα χρυσούν στέφανον δια να στέψη τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής ανναθροίσεως προς τιμήν αντού και δόξαν τον έθνονς ολοκλήρον».¹⁰³

⁹⁷ ΑΤΕ, Φακ.1866/ 88,1, ό.π. Ο έλληνας πρόξενος της Τεργέστης, Αγγ. Γιαννικέσης, διέθεσε από τον Ιούλιο του 1861 τον τριετή μισθό του υπέρ της βιβλιοθήκης και του εκπαιδευτηρίου Ανδρίτσαινας. ΑΤΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 4567 και έγγραφο 1672 της 3 Φεβρουάριου 1862, (ελληνικό προξενείο Τεργέστης προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1864/ 88, Ια, έγγραφο 112 της 9 Ιανουαρίου 1852, (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁹⁹ Διαθήκη του Αριστάρχη Βέη της 5 Ιουλίου 1889 και κωδίκελος της 26 Μαΐου 1896. ΖΑΒ., τόμος 1, σ.120.

¹⁰⁰ Ιδιόχειρη διαθήκη του Αντωνίου Σβορώνου της 21 Ιουλίου 1887. Ο ευεργέτης, κάτοικος Χάλκης στην Κωνσταντινούπολη, ανέλαβε την ίδρυση και τη συντήρηση αλληλοδιδασκτικού σχολείου στις Μηνιές Κεφαλλονιάς, ιδιαίτερης πατρίδας του. ΜΗΚ,Γ'128, σ.620.

¹⁰¹ ΑΤΕ, Φακ.1858/ 88,1, έγγραφο 138, (επιστολή της 14 Φεβρουάριου 1858 του Γεωργίου Κοβάκη προς το ελληνικό προξενείο Καΐρου).

¹⁰² «Ο αρχηγέτης της οικογένειάς μου, ο αγαπητός μου αιδιμος Εναγγέλης απεφάσισεν εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής. Περιχαρής και εύελπις, παραδίδω το συντελεσθέν έργον εις το έθνος ενχόμενος αυτώ τα κράτιστα». Δήλωση του Κωνσταντίνου Ζάππα στην 4η Ολυμπιάδα, κατά τα εγκαίνια του Ζαππείου, στις 20 Οκτωβρίου 1888 παρουσία του βασιλέως Γεωργίου. Βάσιος Τσοκόπουλος, Εναγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.33.

¹⁰³: Αφησε τη διαχείριση του κληροδοτήματος στον Κωνσταντίνο Ζάππα, ξάδελφο και συνεργάτη του, και μετά το θάνατο του δευτέρου στη διαχειριστική επιτροπή με την αμετάβλητη υποχρέωση: «...όπου οψέποτε φανή τις Έλλην πράττων ή φεύρων μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής Ελληνικής πατρίδος, το οποίον να επιδοκιμασθή παρ όλου τον έθνονς και κυβερνήσεως, τότε εκ...τον εισοδήματος της τετραετούς αυτής πανηγύρεως των Ολυμπίων..η επιτροπή να φτιάση ένα χρυσούν στέφανον δια να

Η ευαισθησία πολλών ευεργετών για τα προβλήματα του ελληνισμού προβάλλει χαρακτηριστικά σε ευχετήριους επίλογους στη διαθήκη τους: «Δεν έχω άλλο να προσθέσω, ει μη την ευχήν μου υπέρ του εν γένει Ελληνισμού και της ευδαιμονίας της ελευθέρας Ελλάδος και της Σύρου» γράφει στο τέλος της διαθήκης του 1899 ο Στέφανος Ρήγας.¹⁰⁴ Η ελπίδα μιας, όπως διατείνονται, ελάχιστης συμμετοχής τους στο εθνικό έργο διατρέχει τις διαθήκες τους: «Επί τέλους ποθών να συντελέσω και εγώ εκ των ενόντων εις την Εθνικήν διάπλασιν του δυστυχούς ημών έθνους, διατάσσω...» ήταν το βασικό κίνητρο του Κωνσταντίνου Γεροστάθη.¹⁰⁵ «Να διαθέσω ταύτην κατά την επιθυμίαν μου υπέρ της θεραπείας των αναγκών της πατρίδος μου» ζητά ο Α. Καλός.¹⁰⁶

Μία ιδιαίζουσα περίπτωση διαφορετικής προσέγγισης του εθνικού παράγοντα αποτελείτο 1872 η άποψη του ιατρού Δημήτριου Πασχάλη, δημότη της Ερμούπολης: «Επειδή φοβούμαι τον θάνατον μη με διακόψη τας προσπαθείας μου και τας ευχάς μου υπέρ του έθνους, ήτοι υπέρ του ηθικού και υλικού μεγαλείου της Ελλάδος, δι' αυτό κάμνω σήμερα την διαθήκην μου κι επειδή δεν έχω κατ' ευθείαν κληρονόμους, ως διατελέσας άγαμος, αφήνω μόνον και τέλειον κληρονόμον όλης μου της καταστάσεως το Ελληνικόν έθνος μου». Προσφέρει όλη τη περιουσία του «εις τα εν Ελλάδι εργοστάσια, ιδρυόμενα και διευθυνόμενα από Έλλη'ας εργοστασιάρχας, τα οποία υπόσχονται περισσότερον ηθικόν και υλικόν όφελος εις τον λαόν της Ελλάδος, κατά ίσον λόγον της ωφελείας των οποίων υπόσχεται έκαστον εργοστάσιον...».¹⁰⁷ Εδώ έχουμε την ταύτιση του εθνικού συμφέροντος με τη βιομηχανική ανάπτυξη, μοτίβο που θα το συναντήσουμε στο εξής στις διαθήκες μεγάλων ή μικρότερων ευεργετών.

«Θεωρώ καθήκον ιερόν ότι πας Έλλην θέλει να...[...] εις την πνευματικήν μόρφωσιν των ομοεθνών του, όσον αυτώ δυνατόν...» ήταν η πεποίθηση και μεταθανάτια ευχή του Ανδρέα Δ. Ξηροκανέλλου το 1875 από το Μεσολόγγι.¹⁰⁸ Ο Θεόδωρος Ζαλάχας το 1884 εκφράζει ευγνωμοσύνη προς τους εκτελεστές της διαθήκης του για τους κόπους, που θα καταβάλλουν για την υλοποίηση της διαθήκης με τη βεβαιότητα ότι «ευχαρίστως θέλουν υποστή το βάρος τούτο προκειμένου περί εθνικού μάλλον σκοπού».¹⁰⁹

Τη διάσταση ενός πολιτιστικού πατριωτισμού μαρτυρούσε και ο εθνικός χαρακτήρας που προσδίδοταν στα ιδρύματα που θεμελιώναν: «το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος» υπογράμμισε στη διαθήκη

στέψη τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής συναθροίσεως προς τιμήν αντού και δόξαν του έθνους ολοκλήρου». Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 30 Νοεμβρίου 1860 και ΠΠΧ, σ.123.

¹⁰⁴ «Δεν έχω άλλο να προσθέσω, ειμή τψ ευχήν μου υπέρ του εν γένει Ελληνισμού και της ευδαιμονίας της ελευθέρας Ελλάδος και της Σύρου και της εν ώρα καλή μεταστάσεως εις τον Πλάστην μας». Διαθήκη Στέφανου Ρήγα αρ.9303 της 7 Ιουλίου 1895. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 18 και 9 (1) Ι.Α.Κ. ΔΑΕ, Δ/Δ/ Αρχείο Δημοτολογίου/ 95, Χρ. Αούκος, Οικονομικές, ό.π., σ.53.

¹⁰⁵ Δωρητήριο συμβόλαιο του Κωνσταντίνου Γεροστάθη της 21 Ιουνίου 1869. Ζερβός, ΦΕΑ: αρ.7611 και Μητρώο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.) αρ.616.

¹⁰⁶ Διαθήκη Α. Καλού της 24 Οκτωβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

¹⁰⁷ Διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520 της 28 Ιούλιο 1872. ΠΠΧ, σ.286 και ΑΥΕ, Φάκ.1874/ 88,1, έγγραφο 8056 της 20 Νοεμβρίου 1874.

¹⁰⁸ Διαθήκη του Ανδρέα Ξηροκανέλλου της 1 Νοεμβρίου 1875: «Επιθυμώ μετά θάνατον να μη εγερωθώσι έριδες περί της δια των ιδρώτων μου αποκτηθείσης μικράς περιουσίας μου και θεωρώ καθήκον ιερόν ο πας Έλλην να Ισυντ]ελεί εις την πνευματικήν μόρφωσιν των ομοεθνών του, όσον αυτώ δυνατόν...». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70/1981, φάκελος Συμβολαιογράφοι Μεσολογγίου, Αδημοσίευτες Διαθήκες.

¹⁰⁹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεόδωρου Ζαλάχα της 4 Ιανουαρίου 1884. ΖΑΒ, τόμος 5, σ.9.

του ο Ιωάννης Χατζηκυριακός το 1888.¹¹⁰ Ο Ιωάννης Μπάγκας όρισε η διαχειριστική επιτροπή των δωρηθέντων κεφαλαίων του σε εκπαιδευτικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς¹¹ να δαπανά σε έργα «εθνωφελή ή φιλάνθρωπα, υπ' αυτής ορισθησόμενα επί το λυσιτελέστερον».¹¹²

Η αναζωπύρωση εθνικών συναισθημάτων γίνεται επιδίωξη κάποιων ευεργεσιών. Ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος το 1899 ζήτησε έξι μήνες από το θάνατό του να προκηρυχθεί διαγωνισμός για την κατασκευή καλλιτεχνικής παράστασης από μάρμαρο, η οποία να συμβολίζει «ττ/ν Εθνικὴν Ἰδέαν καὶ οἶονεὶ αναμνησκούσης τοῖς ελευθέροις Ἕλλησι το καθήκον των προς τοὺς αλυτρώτους ἀδελφούς των...».¹¹³ Όρισε επίσης τα αποκαλυπτήρια του μαρμάρινου έργου (παράστασης που συμβόλιζε την Εθνικήν Ἰδέαν, που ο ίδιος παράγγειλε) να τελεστούν τη συμβολική μέρα της 25 Μαρτίου του έτους εκείνου. Κατά την τελετή όρισε να απαγγέλλονται δύο το πολύ έμμετροι και δύο πεζοί λόγοι σύντομοι, «προς αναζωπύρωσιν του Εθνικού φρονήματος, όπερ δυστυχώς εξ απαίσιων συνθηκῶν οσημέραι μαραίνεται, ίνα μη εἶπω σβέννυται ενταφίαζαμένοι βαθέως του Ελληνικού Ἰδεώδους». Η τιμή για εκείνον που θα εκφωνούσε τον πιο πετυχημένο λόγο διέταξε να είναι δάφνινο στεφάνι «προς ανάμνησιν και ευγενή άμιλλαν δαπάνη των κληρονόμων» του.¹¹⁴

Απέναντι στον επιθετικό μεγαλοϊδεατισμό σχετικά με το θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης αντιπαρατίθενται η στάση και οι πεποιθήσεις του Παναγή Χαροκόπου στις αρχές του 20ου αιώνα στηριγμένες στις αρχές της προόδου και του εκσυγχρονισμού: «...Τα μέγιστα συμβάλλει εις την ανάπτυξιν και κραταίωσιν ενός Έθνους η ανάκτησις του Πατρίου εδάφους,¹¹⁵ είτε δια της διπλωματικής οδού, είτε δια των όπλων, αλλά προς τούτο απαιτούνται

¹¹⁰ Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888. Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.47 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1279.*

¹¹¹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

¹¹² Δωρητήριο συμβόλαιο Ιωάννη Μπάγκα αρ.47667, της 16 Αυγούστου 1889 και της 3 Οκτωβρίου 1895 (Διαθήκη της 24 Σεπτεμβρίου 1894). ΜΗΚ, αρ.Γ'206, σ.918 και 1122, ΑΥΕ.,Φάκ.1890/ Δ60,1, έγγραφο 515 της 22 Μαΐου 1890 (αναφέρεται στη δωρεά) και έγγραφο 5187 της 21 Μαΐου 1895 (Ο Λυκούδης, νομικός σύμβουλος του υπουργείου Εξωτερικών, αναφέρεται στη δωρεά του Μπάγκα προς το Έθνος). Εκτελεστής ήταν και ο Στέφανος Δραγούμης μαζί με τον διοικητή της ΕΤΕ. Με τη διαθήκη του το 1895 κληρονόμο του καθιστά το Δημόσιο, όπου «δωρείται αιτία θανάτου και δωρεάν αμετάκλητον τω ελληνικό έθνη και τω ελληνικό Δημοσίω...».

¹³ «...Όπερ μαρμάρινον έργον να στηθή ή ενώπιον του Δημοτικού Θεάτρου Πατρών ή προ του δημαρχείου». Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ, Γ'32, σ.217 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48.

¹⁴ Συγκεκριμένα ζητούσε: «Εἰς εκείνον όστις ήθελεν απαγγείλη τον επιτνχέστερον λόγον κατά κρίσιν ειδικής πενταμελούς επιτροπής προσδιοριζομένης υπό...να απονέμηται προς ανάμνησιν και ευγενή άμιλλαν δαπάνη των κληρονόμων μου στέφανος εκ δάφνης μετά χρυσών ποικιλμάτων και πολυτελών μετáξινων ταινιών, εφ' ων ν αναγράφωνται βραχύταται αναμνηστικοί λέξεις ..η αξία του Στεφάνου να μην είναι κατωτέρα των 200 δραχμών». Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου, ό.π.

¹¹⁵ Καταγράφει την τοποθέτησή του στον κωδίκελο του της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445, ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885. Το 1885 με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία κηρύσσεται επιστράτευση στην Ελλάδα. Μεγάλη δωρεά για ενίσχυση του ελληνικού στρατού κατά την επιστράτευση έγινε από τον ίδιο το Π. Χαροκόπο. Ευαγγελία Ν.Γεωργιτσγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.3. Σε επιστολή του Οκτωβρίου του 1885 της πρεσβείας Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Οικονομικών διαβιβάζεται συναλλαγματική του Π. Χαροκόπου, με την οποία συνεισέφερε υπέρ του δημοσίου Ταμείου 1.000 δραχμές για Οκτώβριο

μέγισται θυσίαι και εξαιρετικός ευμενείς συντυχίαι' ονχ ήττον όμως σπουδαία δι' εν Κράτος είναι και η κατάκτησις τον ιδίον ελευθέρου εδάφους δια της εργασίας, της τέχνης, των πρακτικών και επιστημονικών γνώσεων ενστόχως εν ενεργεία τιθεμένων. Τούτο απαιτεί μικροτέρας μεν (θυσίας), αλλά μεγαλντέραν και σταθεροτέραν θέλησιν. Την θέλησιν ταύτην κατά τον βίον μου κατέγινα να εδραιώσω και να ενισχύσω εν τω ημετέρω Έθνει και ταύτην μετά θάνατον δια της διαθέσεως μικρών αναλόγως του μεγέθους του σκοπού κεφαλαίων, επιθυμών να κατευθύνω και εμπράκτως να διαφωτίσω εν τα δράση της».¹¹⁶ Για εθνικούς λόγους ο Χαροκόπος πίστευε στο μετασχηματισμό των κολίγων σε ιδιοκτήτες. Κατά τη άποψή του, η ιδέα της ιδιοκτησίας είναι «ο αρραβών τον γεωργού μετά της υψηλής ιδέας της πατρίδος, υπέρ της οποίας μίαν ημέραν θ' αποθάνη μαχόμενος», σκέψη, η οποία παραπέμπει στην ισχυρή σύνδεση των Ακριτών με τα εδάφη που υπερασπιζόνταν κατά τη Βυζαντινή περίοδο.¹¹⁷

Σε φράσεις όπως: «Εξακολουθών πάντοτε να διατρέφω αναλλοίωτον την περί της Ελλάδος αγάπην και πρόθυμος να συντελέσω προς παν ό τι δύναται να την ανυψώση εις την ποθονμένην περιωπήν, αρύομαι εντεύθεν...»,¹¹⁸ βρίσκεται η γενεσιουργός δύναμη και το ισχυρό κίνητρο της φιλογένειάς τους που τους ωθεί να χαράξουν με οιονδήποτε τρόπο, αλλά ιδιαίτερο ο καθένας τους στο σώμα της νέας τους πατρίδας το είδος, το ύψος, όπως και το όνομα της προσφοράς τους. «Εν τη πραγματοποιήσει μιας πατριωτικής ιδέας, εφ ής στηρίζομεν ελπίδας χρηστάς» ο Γρηγόριος Μαρασλής δώρισε όχι ευκαταφρόνητο ποσό για την ανέγερση Διδασκαλείου.¹¹⁹ Επιθυμώντας ο Κοργιαλένιος να συντελέσει στην ανάπτυξη και καλλιέργεια του αθλητισμού και της γυμναστικής στην Ελλάδα και «εκτιμών τα επωφελή αυτών αποτελέσματα επί της διαπλάσεως τον έθνους...» προσφέρει 10.000 λίρες στεργλίνες υπέρ συνδέσμου αθλητικών σωματείων με την ευχή, το κληροδότημά του αυτό να συντελέσει «εις το να μορφώση γενεάς νέων, υγιών το σώμα και τον νούν, εργαζομένων δια το καλόν και την πρόοδον της προσφιλούς ημών πατρίδος και την τήρησιν του νόμου και της τάξεως».¹²⁰

Η «φιλογένεια», η «φιλοπατρία» των ευεργετών γίνεται αντικείμενο προβολής και εκθειασμού από βιογράφους και θεωρείται ως η σημαντικότερη, η πρώτιστη αρετή τους που σχεδόν με ερωτική διάθεση τους ωθεί στα μεγάλα έργα εθνικής γενναιοδωρίας. Από τους αφοσιωμένους στην πατρίδα ο Γεώργιος Αβέρωφ δε θα διστάσει να προσφέρει μεγάλα ποσά όταν χρειαστεί¹²¹ «...Όπως άλλοι νυμφεύονται την Εκκλησίαν, αυτός είχε δοθεί στην Ελλάδα.

και Νοέμβριο). Μαζί με τον αδελφό του, Α. Χαροκόπο προσέφεραν στο ταμείο της Ελλάδας «500 κατά μήνα φράγκα δια να χρησιμεύσωσι εις την διεκδίκησιν των εθνικών δώρων». Πρόταση του υπουργού Εξωτερικών στο ίδιο έγγραφο ήταν «ότι και αν άλλοι φιλοπάτριδες ή φιλέλληνες σας ανακοίνωσαν την προαίρεσιν για άλλας εισφοράς, χάριν την επικινδυνότητα των καιρών και της πενίας...διερχόμεθα, να τα αποδεχθήτε». ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 10373 και αρ.921 της 13 Οκτωβρίου 1885. (Η ελληνική πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Οικονομικών).

¹¹⁶ Εφ. Εσπερινή της 22 Νοεμβρίου 1910, σ.3, Εφ. Αστήρ της 23 Νοεμβρίου 1910, σ.3, Νέον Αστυ, της 23 Νοεμβρίου 1910, σ.1.

¹¹⁷ Κωδικελος Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445. us Ό.π.

¹¹⁹ Επιστολή της 7 Νοεμβρίου 1905 του Γρηγορίου Γρ. Μαρασλή από την Οδησό προς τον μηχανικό Δ. Καλλία. ΜΗΚ.Γ'Ι93, σ.823, (επιστολή Γρηγορίου Μαρασλή της 7 Νοεμβρίου 1905). ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

¹²⁰ Άρθρο 38 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου, ό.π., σσ.199-223.

¹²¹ Αθανάσιος Γ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, σ.259. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.725,735,760-763 και Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.682.

Της τα χάρισε όλα, την ατομική του ευτυχία, ακόμη και τις μικρές χαρές του κορμιού του. Την αγαπούσε μ' ένα πάθος μυστικιστικό...».¹²² Τιμητικά υπογραμμίζεται η συνδρομή του Γεωργίου Ριζάρη στην προσπάθεια του Καποδίστρια να συστήσει Τράπεζα,¹²³ στην αγορά μεγάλου αριθμού βιβλίων για εκπαιδευτικούς σκοπούς και στην ίδρυση της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής,¹²⁴ όπως τιμητικά επίσης αναγνωρίζεται, και η προσφορά σε εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς σκοπούς όλης της περιουσίας¹²⁵ του Δημητρίου Πλατυγένη, που επιλέγοντας τη λιτότητα και την ασκητική ζωή, «..ολόκληρον τον βίον διήνυσε κοπιών ουχί προς αύξησιν των μέσων ευζωίας και της σωματικής του απολαύσεως, αλλά της προς την πατρίδα και τους ομογενείς ευποιίας».¹²⁶ Το ενδιαφέρον του Χαροκόπου για τους Έλληνες καλλιεργητές της Ρουμανίας δεν περιορίζεται σε γεωργικά εκπαιδευτικά ή φιλανθρωπικά έργα. Η ίδρυση από τον ίδιο της ελληνικής Εκκλησίας Βουκουρεστίου, πάγιο αίτημα της εκεί ελληνικής κοινότητας, δεν απέιχε από συμβολικές συσχετίσεις που κινητοποιεί η ιδεολογία του εθνισμού. Για το έργο αυτό ο ίδιος δήλωσε: «Η εκκλησία αυτή έξωθεν μεν θα αναμιμνήσκη την κλασσικήν των προγόνων ημών εποχήν, έσωθεν δε ότι το Βυζάντιον είναι η χριστιανική αφετηρία και το όνειρον τότε θρησκευτικόν και το πολιτικόν παντός Έλληνας».¹²⁷

Για την περίπτωση του Νικολάου Στουρνάρη, αυτό που λειτούργησε σε επίπεδο κινήτρων δεν ήταν μεταφυσικές ανησυχίες, προσωπικές αιτίες ή μια παραδοσιακή στάση του ενεργητισμού μέσω της θρησκευτικής ευλάβειας, την κλασική περίπτωση δηλαδή της εξάλειψης «των επίγειων αμαρτιών» μέσω της φιλανθρωπίας. Ο Στουρνάρης, «αυξάνων την κατάστασιν του, είχε την καρδίαν του και τα βλέμματά του εστραμμένα προς την Ελλάδα. Η αργυρολογία δεν ήτο σκοπός της ζωής του. Ήτο μέσο απλούν προς υψηλόν και γένναίον τινα σκοπόν, την ενεργεσίαν της κοινής πατρίδος...Οι αγώνες του εις το να αυξήση έτι μάλλον τον πλούτον του δεν απέβλεπον εις άλλο, ειμή εις το να αυξήση την δύναμιν του να ωφελήση έτι μάλλον την πατρίδα και να επιταχύνη την ώραν της εν αυτή αποκαταστάσεώς του¹²⁸...και μακρόθεν αδιαλείπτως εμελέτα της Ελλάδος... Ο έρωσ προς την Παιδείαν και εις παν ό,τι καλόν, ήτο ανάγκη της καρδιάς του...Η φιλοπατρία του ήταν τόσο «ευγενής» και είχε την

¹²² Μαρτυρία του Στρατή Τσίρκα για τον Γ,Αβέρωφ στο Στρατής Τσίρκα, Ο Καβάφης και η εποχή του, [Κέδρος], Αθήνα 1971, β' έκδοση, σσ.374-375.

¹²³ «Πρώτοι από τη Ρωσία μεγαλέμποροι μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Ριζάρης, έσπενσαν να συνδράμωσι...». Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ενεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

¹²⁴ Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ενεργέτες, ό.π., σσ.191-193. Ανάμεσα σ' αυτά συγκαταλέγονται τα διάφορα συγγράμματα από τις εκδόσεις του Κοραή, όπως φαίνεται από τη μεταξύ τους αλληλογραφία. Α. Γούδας, ό.π., Γ εώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σ.5.

¹²⁵ Η περιουσία του συμποσούνταν σε 100.000 αυστριακά φιορίνια, από τα οποία συντριπτικό ποσοστό διέθεσε σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ό.π.

¹²⁶ Ό.π., σσ.187-188.

¹²⁷ Αφιερωμένος ο ναός στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, κτισμένος υπό την επίβλεψη του μαρμαρογλύπτη Νικολάου Χαλεπά, αδελφού του Γιαννούλη Χαλεπά από την Τήνο, αποτελεί συνδυασμό αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής εξωτερικά και εσωτερικά βυζαντινής. Όταν η κυβέρνηση της Ρουμανίας απαγόρευσε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στις γραικικές εκκλησίες, ο Χαροκόπος την ανήγειρε στον περίβολο της ελληνικής πρεσβείας του Βουκουρεστίου, όπου δε μπορούσε να ισχύει η απαγόρευση. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, ό.π., σσ.14,32,16.

¹²⁸ Κατά τον Κωνσταντίνο Δόσιο, αφού ασχολήθηκε αρκετά έτη στο εξωτερικό με το εμπόριο, επέστρεψε στην Ελλάδα με σκοπό να εργασθεί γι αυτήν «Ηλθα τώρα να εργασθώ και υπέρ της πατρίδος. Έπρεπε ν' αφήσω πλέον το εμπόρων, διότι έφθασα τη μέσην ηλικίαν και καιρός είναι ήδη ν' αφιερώνω το επίλοιπον της ζωής μου εις υπηρεσίαν αυτής». Κωνσταντίνος Ν.Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, έτος ΚΑ' 1852, αρ.1925, της 10 Νοεμβρίου 1852.

ισχυρή πεποίθηση ότι «το έθνος δεν δύναται να ευδαιμονήσει, ειμή δια της εργασίας», ώστε στο σχεδιασμό μεγαλοπρεπούς οικίας αποφάσισε τη χρησιμοποίηση αποκλειστικά προϊόντων της «ελληνικής βιομηχανίας» προσπαθώντας να μυήσει στην πρακτική αυτή και πρόσωπα του φιλικού του περιβάλλοντος με το επιχείρημα ότι «δεν έπρατταν άλλο, ειμή να τρέφωσι την ξένην βιομηχανίαν προς βλάβην της εθνικής, και να καθιστώσι την πατρίδα υποτελή των ξένων εθνών...».¹²⁹ Απέναντι στην έννοια της πατρίδας «εξηλείφετο από τα βλέμματά του» η οικογένεια, γιατί και αυτήν τη θεωρούσε κτήμα της πατρίδας:¹³⁰ «..Η Πατρίς συνεκεφαλαίου, αυτή καθ' εαυτήν, πάσαν στοργήν και αγάπην προς σύζυγον, προς τέκνον, προς συγγενείς, προς συμπατριώτας. Ήτα ανήρ αρχαίος, μεταφυτενθείς εις τας σήμερον ημέρας. Ο πολίτης εξηφάνιζεν τον άνθρωπον».¹³¹

Μέσα σ' αυτό το πνεύμα διαμορφώνονται οι περισσότεροι ακραίες εθνικές τάσεις, όπως αποδεικνύουν οι απόψεις του γνωστού ευεργέτη, Δημητρίου Βερναρδάκη, μιας πολυσύνθετης προσωπικότητας. Τιμώντας την εθνική του προσφορά μέσα από την έννοια του «πανελληνισμού» ο πρόεδρος του φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» σημείωνε: «Στους χρόνους μας και αφότου το εθνικό αίσθημα των Λαών αφυπνίαθη...εις τας καρδιάς των εισήχθη η λέξις του ιμπεριαλισμού -της πολιτικής δηλαδή του συνασπισμού όλων των δυνάμεων μιας εθνικότητας περίξ ισχυρού κοινού πυρήνα. Η ιδέα της μεγαλοκρατορίας μετατιθεμένη από της πολιτικής στα γράμματα, τα μεγαλοϊδεατά ιδεώδη χαρακτηρίζουν το φιλολογικόν έργον του. Η αριστοκρατική φύσις του...τον εύκολον πατριωτισμόν ούτε ησθάνετο ο ίδιος ούτε μετεχειρίζετο δια να παραπλανήσει άλλους. Λέγων ότι η έμπνευση της Μεγαλοκρατορίας δεσπόζει του έργου του, εννοώ ότι ο Πανελληνισμός -υπό την ευγενεστέραν έννοιαν- το χαρακτηρίζει».¹³²

Με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου η ελληνική Μεγάλη Ιδέα «αποβαλούσα τον επί Όθωνος επιθετικό χαρακτήρα της, είναι σήμερον όλως αμυντική».¹³³ Από την περίοδο αυτή

¹²⁹ Κωνσταντίνος Ν.Δοσίος, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π. και Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας τον Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.35-41.

¹³⁰ Επιβεβαιώνεται αυτή η άποψη του Δοσίου από χωρίο της διαθήκης του Στουρνάρη, όπου φαίνεται να εξασφαλίζει, μέσα από τους όρους που θέτει προς την οικογένειά του, τη μελλοντική κατεύθυνση και της υπόλοιπης περιουσίας προς τον ίδιο σκοπό ορίζοντας: «Αν η θυγάτηρ μου αποθάνη ανύπανδρη, να εξακολουθή η σύζυγός μου να τραβά τους τόκους των πενήκοντα χιλιάδων ταλλήρων, ενόσω ζη εις την Ελλάδα και ενόσω μένει ανύπανδρος και μετά τον θάνατόν τη να χρησιμεύσωσι και αυτά τα κεφάλαια, καθώς και η προίκα της συζύγου μου, δια το Πολυτεχνείον. Ελπίζω, ότι η σύζυγός μου θέλει με κάμει την χάριν ν' αφήση την προίκα της, καθώς εγώ προσδιορίζω και διαθέτω». Αφησε τα 2/3 της περιουσίας του, ύψους 300.000 «τάλληρα» στην οικογένειά του και σε διάφορα κληροδοτήματα στο Μέτσοβο και την Αίγυπτο. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852.

¹³¹ Άρθρο του Κωνσταντίνου Δοσίου στη Πανδώρα 1853, τόμος Γ'. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.35-41.

¹³² Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και το έργο του, Διάλεξις εν τη αιθούση του εν Αθήναις φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, (ανάτυπο) [τύπος του Αυστρογγαρού Λούδ], εν Τεργέστη 1907. Τις πατριωτικές του διαθέσεις απέδειξε έμπρακτα πολλές φορές. Χαρακτηριστική χειρονομία των μεγαλοϊδεατικών του οραμάτων αποτελεί η αποστολή 120.000 χρυσών δραχμών υπέρ του «απελευθερωτικού αγώνος» το 1854, όταν «εμπνεύσει τον Όθωνος η Ελλάς επεστρατεύθη προς απελευθέρωσιν των κατά την εποχήν εκείνην αλυτρώτων συνελλήνων...». Σπ. και Κων. Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Α¹, [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα 1958, σ.161.

¹³³ Κ.Θ. Δημαράς Ελληνικός Ρομαντισμός, Σειρά Νεοελληνικά Μελετήματα, [Ερμής], Αθήνα 1985, σ.399.

(1860) και μετά η βαθμιαία συνειδητοποίηση των αδυναμιών του ελληνικού κράτους να αντικαταστήσει με επιθετικό τρόπο την Οθωμανική Αυτοκρατορία οδηγεί τους περισσότερους από τους εκπροσώπους της ελληνικής πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας να προσανατολιστούν σε μία προσπάθεια δημιουργίας, μέσω μιας θεσμικής, οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, στερεότερα θεμελιωμένης δυνατότητας εθνικής επέκτασης. Η τάση αυτή, όπως παρατηρούμε, γίνεται βίωμα των περισσότερων ευεργετών και θα αρχίσει να εκφράζεται όλο και περισσότερο με στόχο την ενίσχυση περισσότερο οικονομική, αλλά και ηθική, αυτής της προσπάθειας. Το «εθνικό χρέος» ως ένα από τα βασικά κίνητρα ευεργεσίας, όσο και αν απογυμνωθεί από τις ρεαλιστικές του διαστάσεις, θα αποτελέσει κατά την άποψή μας την κινητήρια δύναμη που θα προωθήσει τη διαδικασία της ευεργεσίας μέσω μίας ποικιλότητας κοινωνικών θεσμών με προεξάρχουσα την παιδεία.¹³⁴

2. Επιρροές

«Δια διαφόρων άλλων πειστικών λόγων εκέντησα του ανδρός την φιλογένειαν και μεγαλοδωριαν προς ανέγερσιν...».

Ομηρίδης Π.Σ., Βιογραφία αυτοσχέδιος, έκδοση υπό Αριστ. Σκυλίτση, [τύποις Φιλαδελφείως], Αθήνησι 1871.

«Δια να ανταποκριθώμεν εις τοιαύτας καλὰς διαθέσεις να νπεκκαύσωμεν τον πατριωτικόν ζήλον του (Αβέρωφ)...».

ΑΤΕ, Φάκ.1883/ Δ60,1, Επιστολή Βασιλιά Γεωργίου προς Χαρ.Τρικούπη, Αθήνα 18 Φεβρουάριου 1883.

Ένα από τα βασικά κίνητρα που κατήθυνε τις πράξεις ευεργεσίας υπήρξαν οι ποικίλες επιδράσεις που δέχθηκαν οι δωρητές ή κληροδότες από προσωπικότητες ή άτομα του άμεσου οικογενειακού, επαγγελματικού τους περιβάλλοντος, ή του ευρύτερου κοινωνικού περίγυρου, άτομα με πνευματικό κύρος και δύναμη που στάθηκαν αρωγοί και οδηγοί σε καθοριστικές για την εκπαίδευση και την παιδεία γενικότερα αποφάσεις.

Προσωπικά χαρακτηριστικά, ο τρόπος και ο τόπος ζωής των ευεργετών συμβάλλει κατά πρώτον στις επιλογές τους. Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία του μορφωτικού επιπέδου, των αντιλήψεων και της νοοτροπίας, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των ευεργετών, ούτε να ελαχιστοποιούνται τυχόν προαναφερθείσες κατηγορίες κινήτρων, η επαφή τους με τις ιδέες, τις αντιλήψεις προσώπων με πνευματική και επιστημονική εμβέλεια δεν αφήνει ανεπηρέαστους τους περισσότερους κληροδότες και δωρητές.

Πνευματικές φυσιογνωμίες - «αξιομίμητοι ευποιηταί» - που αδημονούσαν τόσο για την απελευθέρωση της πατρίδας τους, όσο και τη συγκρότηση και ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, αργότερα παρεμβαίνουν και κατευθύνουν τις διαθέσεις και την πορεία των πλούσιων ελλήνων ευεργετών.¹³⁵

¹³⁴ Ευάγγελος Κωφός, *Νέοι προσανατολισμοί τον Ελληνισμό, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος 13, Αθήνα 1977, σ.316.*

¹³⁵ Όσον αφορά στις πρώτες δεκαετίες της εξεταζόμενης περιόδου, οι περισσότεροι υπήρξαν οπαδοί του Διαφωτισμού, όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, ο Αρχιμανδρίτης Νεόφυτος

Αν και, τόσο η βαθιά θρησκευτική πίστη των Ριζάρηδων, όσο και η διαπίστωση της «βαθύτατης αμαθείας» του κλήρου θεωρούνται ως κίνητρα βασικά που οδήγησαν τη σκέψη και τη βούλησή τους στην απόφαση για την ίδρυση της σχολής,¹³⁶ εντούτοις σημαντικό ρόλο έπαιξε η επίδραση σπουδαιών προσώπων, με τα οποία διασταυρώθηκαν σε κάποια φάση της ζωής τους.

Δεν ήταν αμελητέα η επιρροή, που άσκησε ο Αδαμάντιος Κοραής σε πολλούς ευεργέτες, με τους οποίους είχε περιστασιακή ή σταθερή επικοινωνία.¹³⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία των συγγραμμάτων του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, η συμβουλή του Κοραή προς το Γεώργιο Ριζάρη, με τον οποίο είχε αναπτύξει αλληλογραφία, ήταν «να μεταχειρισθῆ την ευεργεσίαν του, κατά το παρόν, εις την κοινήν Παιδείαν όλων των Ελλήνων και, όταν οι περιστάσεις το συγχωρήσωσι, να λάβῃ φροντίδα εξαιρετον ως είναι δίκαιον και δια τους συγκατριώτας του Ζαγοριανούς».¹³⁸ Αυτό συνέβαλε καταλυτικά στην απόφασή του να ιδρύσει τη σχολή του στην «κοινήν πατρίδα», την Αθήνα, και όχι στη «μερικήν», όπως χαρακτήριζε την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Μονοδένδρι της Ηπείρου.¹³⁹ Στην απόφασή του για την ίδρυση της Εκκλησιαστικής Σχολής ο Ριζάρης δέχθηκε την επίδραση επίσης των ιδεών του Οικονόμου εξάρχου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων,¹⁴⁰ δασκάλου του γένους, ο οποίος του «ενεφύσησεν την περί Εκκλησιαστικής Σχολής ιδέαν», όπως και του Γεωργίου Γενναδίου.¹⁴¹ Ο πρώτος είχε συμβουλευσει ήδη τον Μάνθο να αφιερώσει «το μείζον μέρος της

Δούκας, ο Ανθιμος Γαζής, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, και άλλοι. Αντ. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, β' έκδοση, Αθήνα 1964, σ.222.

¹³⁶ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης*, ό.π., σ.8.

¹³⁷ Ο Κοραής σφράγισε την προσφορά ευεργετών του διαμετρήματος του Βαρβάκη ή του Ριζάρη. Η επικοινωνία μέσω αλληλογραφίας, εφόσον δε συναντήθηκαν ποτέ, ανέδειξε τη σχέση και τη φιλία τους μαζί τους, δίαυλο παρότρυνσης για νέες δωρεές. Κων. Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης*, ό.π. σ.72. Γούδας, ό.π., *Γεώργιος Αβέρωφ*, τόμος σσ.47-52. και Γ. Βαλέτας (επιμέλεια), *Κοραής, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833)*, [Δωρικός] τόμος Β21965, σσ.432-433.

¹³⁸ Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα, [εκδίδοντος Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων], εν Αθήναις, 1862, τόμος Α', σσ.1β-1γ'.

¹³⁹ Έγραφε ο Αδαμάντιος Κοραής στο Γεώργιο Ριζάρη: «Μην αμφιβάλλεις, φίλε, ότι, ωφελών την κοινήν πατρίδα, ωφελείς, εν ταυτώ, και την μερικήν και γίνεσαι, τω όντι, χρήσιμος εις όλην την Ελλάδα». Βλ. κεφ. Ιερατική Εκπαίδευση, σσ.7,11.

¹⁴⁰ Την εποχή εκείνη ο Κωνσταντίνος Οικονόμος συνέτασσε σχέδιο οργανισμού και προγράμματος Θεολογικής Ακαδημίας για τον Ι.Καποδίστρια, ως επίτροπος παιδείας. Γ.Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης*, ό.π., σ.19.

¹⁴¹ Ο Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854), ένας από τους δασκάλους του Γένους, όταν πληροφορήθηκε την «αγαθήν προαίρεσιν» του Γ. Ριζάρη για σύσταση εκκλησιαστικής σχολής, «ουδ' επί στιγμήν έπανσε τον να συνηγορή περιπαθέστατα περί τούτον παρά τω καθιδρνήτη». Παράλληλα «επικαλείται την κατά τούτο σύμπραξιν του φιλομούσου συμπατριώτου αυτού Νεοφύτου Δούκα, ως να είχεν ανάγκην προτροπής ούτος προς τούτο». Άλλοτε προσπαθούσε να βρεί συμβούλους ικανούς να υποδείξουν στο Ριζάρη τις δέουσες ενέργειες, άλλοτε φρόντιζε για την ασφαλή επένδυση του κεφαλαίου του ευεργέτη και γενικότερα την απρόσκοπτη υλοποίηση της πρόθεσης του Γ.Ριζάρη. Γούδας, ό.π., σ.332. Η συμβολή του όμως στην εκπαίδευση με τον ιδιαίτερο τρόπο προσέγγισης και πειθούς σε κατάλληλα να βοηθήσουν άτομα χρονολογείται από την έλευσή του στην Αθήνα. Προσπαθώντας π.χ. να συμβάλει στην οργάνωση της εκπαίδευσης στην Αθήνα την περίοδο του Αγώνα σε επιστολή του της 30 Ιανουαρίου 1825 ζήτησε από το στρατηγό Γούρα 1000 γρόσια: «Τοιαύτη η του ευγενούς τούτου πατριώτου επιρροή εις το εξάπτειν και αναπτύσσειν το αίσθημα του πατριωτισμού εις έργα αφοσιώσεως, ώστε δι' αυτής ου μόνον την τότε έδραν της κυβερνήσεως έσωσε και την κυβέρνησιν τότε αμυχανούσαν έσωσεν, αλλά και πατήρ της όλης πατρίδος ανεδείχθη ο Γεννάδιος». Γούδας, ό.π., σ.326.

περιουσίας αυτού προς ίδρυσην Εκκλησιαστικής Ακαδημίας εν τη μελούση πρωτευσίη του κράτους, επί τω ειδικώ σκοπώ της μορφώσεως του Κλήρου». Με το θάνατο του Μάνθου όμως η περιουσία και ο σκοπός της διάθεσής της πέρασε στη δικαιοδοσία του Γεωργίου.¹⁴² Δεν είναι ήσσονος σημασίας η συμμετοχή στην επιλογή του ευεργέτη του Αρχιμανδρίτη Νεόφυτου Δούκα,¹⁴³ ο οποίος γνωρίζοντας και θίγοντας σε Λόγους και επιστολές του το πρόβλημα της απαιδευσίας του κλήρου ζητούσε να νομοθετηθεί, ώστε «..μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέα μετά δεκαετίαν, απαίδεντον όντα και της αξίας ταύτης ανάξιον».¹⁴⁴

Η θεμελίωση της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα με τα Αρσάκεια σχολεία-ύψιστο εθνικό και κοινωνικό θέμα της παιδείας,- οφείλεται, πέρα από το προσωπικό ενδιαφέρον, και στα πρότυπα του Απόστολου Αρσάκη. Αν εστιάσει κανείς τόσο στα πρόσωπα που στοιχειοθέτησαν την όλη επιστημονική, πνευματική ή πολιτική του πορεία, όσο και στο προσωπικό του έργο, θα παρατηρήσει μία σειρά παραγόντων, όπως την επιρροή του Νεόφυτου Δούκα και του Κοραή και των απόψεών του για τη Γαλλική Επανάσταση να βρίσκεται πίσω από τη συγκρότηση της μετέπειτα αγωνιστικής πολιτικά και κοινωνικά πορείας του. Η κοσμοπολιτική εμπειρία του και η γνωριμία του με προσωπικότητες του Ελληνικού Διαφωτισμού σημάδεψαν τις εκπαιδευτικές προτιμήσεις του Απόστολου Αρσάκη.¹⁴⁵ Αναμφισβήτητα το σημαντικότερο ρόλο διατήρησε η ηγετική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Αδαμάντιος Κοραής. Ο βαλκανισμός και ο κοσμοπολιτισμός του Αρσάκη, σύμφωνα με το Γεώργιο Μπαμπινιώτη, σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στο Νεόφυτο Δούκα, δίπλα στον οποίο μαθήτευσε.¹⁴⁶ Ο Γούδας γράφει: «Όιος ήτον ο αιδίμιος Δούκας κατά την ευμάθειαν, τον πατριωτισμόν, την ανυπόκριτον ευσέβειαν, το ακαταγώνιστον

¹⁴² Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σ.5. Δεν αποκλείεται να κινητοποιήσε την αξιοποίηση των κεφαλαίων τους η αλληλογραφία με το συντοπίτη του και διαχειριστή της περιουσίας του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη, Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο Ολύμπιο. Ο τελευταίος αναφέρθηκε σε επιστολή του της 14 Ιουλίου 1824 προς το Γ. Ριζάρη στην καθυστέρηση της χρηματοδότησης της Σχολής Μονοδενδρίου, λόγω της χρονοβόρας συγκέντρωσης από τον ίδιο τον ευεργέτη της διασκορπισμένης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες περιουσίας του και εκείνης του αδελφού του. Τονίζοντας ο Ολύμπιος την τελευταία βούληση του μακαρίτου Μάνθου Ριζάρη, και το «αφιέρωμά του» στη Σχολή του Μονοδενδρίου Ηπείρου συνέστηνε στο Γεώργιο: «Μ' όλον τούτο, αδελφέ μον αγαπητέ, πρέπει να κάμης τώρα κάποια αφιέρωσιν εις το Γένος, τονλάχιστον από το μερίδιον τον μακαρίτου, δια να έχης εξιλεωμένην την μακαρίαν τον ψυχήν και εν ταντώ να ενχαριστήσης την χριστιανικήν και φιλογενή καρδίαν σου». Στη σύσταση αυτή απάντηση σταθερή του Γεωργίου ήταν: «..αντός ήταν ο σκοπός μον και αυτό είναι η διάθεσίς μον, ζώντας να αξιωθώ να το ιδώ και τότε ας αποθάνω». Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σσ.13-14.

¹⁴³ Υποβοήθησαν οι συζητήσεις του με το Νεόφυτο Δούκα, Αρχιμανδρίτη, διαπρεπή διδάσκαλο του γένους, ο οποίος βρισκόταν στην Αίγινα, όταν ο Ριζάρης επέστρεψε στην Ελλάδα (1835). Νικόλαος Ράδος (επιμέλεια), Τα κατά την Ριζαρείου Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεώς αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη της Ριζαρείου περιουσίας κατ' έγκρισιν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Υπουργείου και επιμελεία, εκτελεστού της Ριζαρείου Διαθήκης, Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903, σ.11. Βλ. κεφ Ιερατική Εκπαίδευση, σ.6, υψσμ.37 και σ.8.

¹⁴⁴ Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σ.19.

¹⁴⁵ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ενεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10,12.

¹⁴⁶ Κατά τον Γούδα «ένρε Φίλιππος τον Ναθαναήλ». Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλου.ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.392.

προς την εργασίαν και την ένθερμον επιθυμίαν προς το πράττειν το καλόν, τοιούτον ανέδειξε καί τον μαθητήν αυτού Αρσάκη, όστις έφερε πλούσια τα σπέρματα πάσης αρετής και ίκανότητος. Μαθητής και διδάσκαλος ημιλλώντο, τις να υπερτερήση τον άλλον, ο μεν εις το διδάσκειν διά τε τον λόγον και δια τον ζώντος παραδείγματος... όσον πλείστα αγαθά, ο δε δια τον προκόπτειν και πείθεσθαι αμείβειν ούτω τον διδάσκαλον, προς πολλαπλασιασμόν του ζήλου».¹⁴⁷ Συνεργάστηκε επίσης με το Στέφανο Κομμητά, τον Ανθιμο Γαζή και άλλους.¹⁴⁸ Ενδιαφέρουσα επίσης υπήρξε η παρουσία του Ιωάννη Κοκκώνη (1796-1864), μέντορα του Αρσάκη, ενός από τους πρώτους μεγάλους έλληνες παιδαγωγούς, ο οποίος πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας,. Στην υλοποίηση του οράματος παιδείας που «συνείχε την ψυχή τον» υπέρ της εκπαίδευσης των κορασίων τον βοήθησαν οι διαμένοντες στην Αθήνα φίλοι του, οι Θεόκλητος Φαρμακίδης, Ανέστης Χατζόπουλος, Δαμιανός Γεωργίου και άλλοι, μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «Συνεφώνησαν και συνέστησαν αντώ ως μάλλον κατεπείγονσαν ανάγκην της πατρίδος την συνδρομήν τον εις την εκπαίδειν τον γυναικείον φύλον».¹⁴⁹ Ο Βασίλειος Μελάς υπό την επίδραση των ομιλιών της Λασκαρίδου στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» και των δημοσιευμάτων της φαίνεται ότι κληροδότησε τις προσόδους του μεγάρου του στο Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά.¹⁵⁰ Όρος της διαθήκης άλλωστε ήταν να τεθεί το Επιμελητήριο αυτό στο υπό την προεδρία της Λασκαρίδου Εκπαιδευτικό τμήμα της «Ενώσεως Ελληνίδων» για μία πενταετία.¹⁵¹ Αυτό δεν αναιρεί βέβαια την ιδιαίτερη ευαισθησία και τα προσωπικά κίνητρα που έκρυβε για τον τομέα αυτό, του οποίου τη ζωτική ανάγκη αναγνώριζε.

Κατά την επάνοδό τους στην πατρίδα ή κατά τη διάρκεια διαφόρων ταξιδιών τους οι περισσότεροι ευεργέτες διερχόμενοι από χώρες ή πόλεις είχαν την ευκαιρία να συλλέξουν περισσότερες πληροφορίες για το είδος του καταστήματος, στο οποίο προόριζαν τη δωρεά, καθώς και τη μέθοδο και τον τρόπο λειτουργίας του. Ο Γ. Ριζάρης το 1835 αποφάσισε να επιστρέφει από τη Ρωσία, όπου είχε την περιουσία του, στην Ελλάδα. Πριν από την άφιξή του στην Αθήνα, αφού περνά από Βεσσαραβία, Τεργέστη, Βιέννη καταλήγει στη Ζάκυνθο κατά τις αρχές του 1837, έχοντας επιδώσει επαφή με το ελληνικό στοιχείο, κάτι που τον καθιστά ωριμότερο στην υλοποίηση του οράματός του.¹⁵² Αντίστοιχα, ο Νικόλαος Στουρνάρης κατά τη δεκαετία του 1850, πέρα από τις σπουδές του στη Γαλλία,¹⁵³ ταξίδεψε σε

¹⁴⁷ Ο.π., σ.392.

¹⁴⁸ Γ. Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.9.*

¹⁴⁹ *Επιστολή του Αρσάκη από Βουκουρέστι της 28 Οκτωβρίου 1850 προς τον Πρόεδρο του Δ.Σ. της Φ.Ε., Πρακτικά της Φ.Ε., Γενική Συνέλευσις της 24 Δεκεμβρίου 1850. Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σ.410.*

¹⁵⁰ Η Αικατερίνη Λασκαρίδου απευθυνόμενη συχνά στο εγγράμματο κοινό του φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» μίλησε για τη φροβελιανή μέθοδο που εισήγαγε, όταν επανήλθε στην Ελλάδα από τη Δρέσδη, η οποία φαίνεται να άσκησε την επίδρασή της στο Βασίλειο Μελά. Χαράλαμπος Γ Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg] Αθήνα 1996, σ.174 και Βίκτωρ Θ. Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού τον νηπιαγωγείου, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.57.*

¹⁵¹ ΜΗΚ,Γ'70, σ. 358 και ΑΥΕ, Φάκ. 1883/ Δ60, (αντίγραφο διαθήκης).

¹⁵² Γ.Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σ.49.*

¹⁵³ Ο Στουρνάρης σπούδασε στο «Ειδικόν Σχολείον του Εμπορίου και της Βιομηχανίας/ στο Παρίσι, όπου διδάχθηκε «εμπορικόν γεωγραφίαν, λογιστικόν και τραπεζικά έργα, εις τέχνας εφηρμοσμένην χημείαν, εις τας μηχανάς και τα μεγάλα βιομηχανικά εργαλεία εφηρμοσμένην ιχνογραφίαν, γεωργικάς

εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της δυτικής Ευρώπης¹⁵⁴ και γνώρισε την κατά τόπους παραγωγική εξειδίκευση, τις τεχνικές δυνατότητες που υπήρχαν, τα σχολεία τεχνικής εκπαίδευσης. Διαμόρφωσε έτσι την άποψη πως η οργάνωση της εκπαίδευσης και μάλιστα της τεχνολογικής αποτελούσε προϋπόθεση της εθνικής, αλλά και της οικονομικής προόδου του νεοπαγούς κράτους.¹⁵⁵

Στη διάθεση των διαφόρων δωρητών να ενισχύσουν και να στηρίξουν την ελληνική εκπαίδευση και όταν αυτή ακόμα βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο του επίσημου ελληνικού κράτους, δηλαδή τη δημόσια εκπαίδευση, ανιχνεύεται ο ρόλος της σχέσης τους με εκπροσώπους της Κυβέρνησης (πολιτικούς, υπουργούς κλπ) ή του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό (προξένους, πρεσβευτές κλπ) και η επιρροή που δέχονται από αυτούς.¹⁵⁶ Η πολιτική του ελληνικού κράτους από τα μέσα του 19^{ου} και μετά και πιο συγκεκριμένα το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, η οποία στρέφεται σταθερά προς ένα ευρωπαϊκό προσανατολισμό και «εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας, αγγίζει το ενδιαφέρον των δωρητών για την επωφελή και δραστική τους παρουσία στην εξέλιξη και πρόοδο του ελληνικού κράτους.¹⁵⁷ Υπουργοί, αλλά και ο ίδιος ο Βασιλιάς παρακινούν τα κατάλληλα πρόσωπα και προωθούν διαδικασίες απόσπασης μιας σημαντικής δωρεάς. Η στάση αυτή είναι χαρακτηριστική, αφενός εξ αιτίας της μεγάλης επιθυμίας εκπροσώπων του Κράτους ή και του ίδιου του Κράτους να κινητοποιήσουν τους πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού και να προσελκύσουν τα κεφάλαιά τους, είτε με τη μορφή δωρεών, είτε με τη μορφή έστω και επικερδών γι αυτούς τοποθετήσεων. Στην επιστολή του ο λόγιος και τότε υπουργός των Εξωτερικών, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, προς τον τραπεζίτη στο Μόναχο Eichtal, 07^{ου} συνιστά να διατεθούν από τη δωρεά του Σίνα μόνο 300.000 δραχμές για την οικοδομή της Ακαδημίας και άλλες 500.000 δραχμές ως κατάθεση στην Εθνική Τράπεζα για τη συντήρησή της, προσθέτει χαρακτηριστικά: «Εννοείται, ότι μεθ' όσας εδαψίλευσεν ενεργεσίας εις την Πατρίδα, άλλαι θυσίαι δεν είναι δυνατόν να τω ζητηθώσιν. Αλλ' ενταύθα πρόκειται περί επιχειρήσεων επικερδών, ως δε αμφιβάλλω, ή τουλάχιστον όχι επιζήμιων, και ο κ. Σίνας δύναται δια λόγον και παραδείγματος να εμψυχώση τους δισταζοντας αν πρέπη να εμπιστεύωνται τα κεφάλαιά των εν Ελλάδί».¹⁵⁸ Ο ίδιος ο Ραγκαβής πρότεινε τον Σ. Σίνα για τη

γνώσεις, εμπορικών δίκαιον, πολιτικήν οικονομίαν, ιστορίαν τον εμπορίου, πρώτας ύλας της βιομηχανίας». **Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σ.211.**

¹⁵⁴ Ταξίδεψε σε Γαλλία, Βέλγιο, Αγγλία προσπαθώντας να αποκτήσει «..καθαρωτέρας και πρακτικότερας και πλειότερας ιδέας περί των προϊόντων, των επιτηδευμάτων και της εμπορίας, και περί των μέσων, δια των οποίων αυξάνονται και ευδαιμονοῦσι τα Κράτη και τα ἔθνη», **ώστε να τις εφαρμόσει με την εγκατάστασή του στην Ελλάδα. Ο.π., σσ.211-212 και Γούδας, ό.π., Νικόλαος Στουρνάρης τόμος Γ', σσ.296-297. Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.820-821 και Τεχνική, σ.721.**

¹⁵⁵ Γ. Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.17-18.

¹⁵⁶ Οι παράγοντες αυτοί πολλές φορές ακολουθώντας εντολές του υπουργείου Εξωτερικών ή της Κυβέρνησης προτρέπουν τους Έλληνες ομογενείς να ενδιαφερθούν για τις ανάγκες του ελληνικού κράτους και έτσι ωθούν την ιδιωτική πρωτοβουλία να υποκαταστήσει τον κρατικό τομέα. Αυτό διαφαίνεται και στη στενή σχέση που εμφανίζεται κατά καιρούς ανάμεσα στους ευεργέτες και στους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους.

¹⁵⁷ Δερτιλής Γ., Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909, [Εξάντας], Αθήνα 1980, σ.38 και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.305-306,486.

¹⁵⁸ Επιστολή Α.Ρ.Ραγκαβή προς Κωνσταντίνο Σχινά της 23 Ιουλίου 1856. Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Η ζωή και το έργο του, [Αρσενίδη], Αθήνα 1995, σ.212 και Λάιος, ό.π., σσ.155,160,179,225.

θέση πρεσβευτή στη Βιέννη μετά το θάνατο του Κ. Σχινά.¹⁵⁹ Ο διορισμός αυτός κέρδισε την αποδοχή προσωπικοτήτων της εποχής.¹⁶⁰ Δεν ήταν μοναδική φορά παροτρυντικής παρέμβασης του Ραγκαβή σε θέματα ευεργεσίας επί εθνικών θεμάτων. Είχε αλληλογραφήσει με τον Ιωάννη Σούτσο προτείνοντάς του να παρακινήσει ομογενείς στη Ρωσία να χρηματοδοτήσουν το ελληνικό Δημόσιο στη σύσταση αναγκαίων ιδρυμάτων. Ομολογεί ο ίδιος: «προυκάλεσα παρασήμων αμοιβήν και εις τους δωρητάς και εις τον Σούτσον».¹⁶¹

¹⁵⁹ ΑΤΕ,1857, Φάκ.37, υπφ.3, έγγραφο 10 της 22 Ιουλίου 1857. Η ανάληψη της θέσης αυτής από τον Σίμωνα Σίνα έγινε με την τροπολογία, την οποία επέφερε το άρθρο 22 του Αστικού Νόμου στο άρθρο 15 του ίδιου Νόμου, η οποία όριζε ότι αυτός ο οποίος ήθελε να πολιτογραφηθεί ήταν υποχρεωμένος να κατοικήσει στην Ελλάδα, εάν ήταν ομογενής για δύο έτη, αν ήταν αλλογενής για τρία. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε από τη Βουλή την 5 Δεκεμβρίου 1857 και εγκρίθηκε από Γερουσία την 14 Ιανουαρίου 1858. Εφ. Ο Έλλην, αρ.2 της 17 Ιανουαρίου 1858 [εκδιδόμενη από Κ. Παπαρηγόπουλο], Αθήνα. Τότε αναγνωρίστηκαν και οι αιτήσεις περί πολιτογραφήσεως των Αρσάκη και Βερναρδάκη. Γ. Δάιος,ό.π., σ.158. Μετά την πολιτογράφησή του ο Σ.Σίνας σε απαντητική επιστολή του για προς τον υπουργό των Εξωτερικών, Αλέξανδρο Ρ.Ραγκαβή, το 1858 υπόσχεται να φανεί εις το εξής «ζηλωτής ένθερμος των εθνικών συμφερόντων», εφόσον άλλωστε έδωσε και «τον νενομισμένον όρκον του Έλληνοσ πολίτου ενώπιον του διευθύνοντος τα της εν Βιέννη ελληνικής πρεσβείας, Νικ. Λιδωρίκη». ΑΤΕ, Φάκ.1858/37, υπφ.3, έγγραφο 61 της 27 Μαρτίου /9 Απριλίου 1858.

¹⁵⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1883/ Δ60,1 (προσφορά υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών).

¹⁶⁰ Τπέρ της πρότασης αυτής συνηγόρησε ο Παναγιώτης Σούτσος, ο οποίος έγγραψε στην εφημερίδα «Ήλιος» το 1857 ότι η Ελλάδα όφειλε «πάσαν τιμήν εις αυτόν», ότι «εκ του χρυσίου και αργυρίου του ανερχομένου εις 450.000 δραχμών, η πρεσβεία όχι μόνον δεν μολύνεται», αλλ' αντιθέτως τιμάται και ότι ο Σίνας, ο μέγας Ταξιάρχης του Βασιλέως της Ελλάδος, «δύναται να γίνη πρέσβυς, δώτι οι τύποι των Κυβερνήσεων πίπτουσιν ενώπιον τοιούτων εξαίρέσεων». Εφ. Ήλιος αρ.124 της 27 Ιουλίου 1857. Ο ίδιος εκθείασε τις ικανότητες και τη φιλογενεία του. (Εφ. Ήλιος,αρ.155 της 7 Μαρτίου 1858). Με το επιχείρημα ότι η φιλογενεία του χρονολογείται από παλιά στην ελληνική πρεσβεία της Βιέννης, ότι αποτελεί πλεονέκτημα για τα ελληνικά συμφέροντα το κύρος του στην αυστριακή αυλή, και ότι «ευχής έργον θα ήτο να επισκέπτονταν την Ελλάδα ειδικευμένοι τινες ξένοι, διότι αυτών έχει έλλειψιν η πατρίς..», ο Κωνσταντίνος Λεβίδης υποστήριξε το Σίνα με την εφημερίδα του «Ελπίς» (Εφ. Ελπίς, αρ.942 της 7 Μαρτίου 1858). Βάσει νέου νομοσχεδίου που εγκρίθηκε από τη Βουλή και τη Γερουσία (14/1/1858) πολιτογραφήθηκε και διετέλεσε πρεσβευτής της Ελλάδας στη Βιέννη, το Μόναχο και το Βερολίνο μέχρι το 1862. Αντίθετα, αντιρρήσεις για το διορισμό του αυτό εκφράστηκαν από τον Τιμολέοντα Φιλήμονα, που σε άρθρο του στην εφημερίδα «Αιών» με τίτλο «Η παράδοξος πρεσβεία» αμφισβήτησε τη δυνατότητα ένταξής του ανάμεσα στους μεγάλους ευεργέτες θεωρώντας ότι εξαγόρασε με τα «δωρήματά» του παράσημα και θέσεις. Ισχυρίστηκε ότι «η φιλογενεία, η εμπορική ικανότης, η αγαθή καρδιά» δεν επαρκούσαν για τη διπλωματική αυτή θέση που απαιτούσε εμπειρία. Δάιος, ό.π., σ.162. Επί πλέον, ότι η περιουσία του βρισκόταν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, στην επικράτεια της αυστριακής Μοναρχίας, της οποίας τα συμφέροντα αποδείχθηκαν πολέμια εκείνων της Ελλάδας. Τον κατηγορούσε επίσης που δε συνέδεσε τα υλικά του συμφέροντα με εκείνα του ελληνικού βασιλείου. Όπως διατεινόταν, είχε αγοράσει πρόσφατα «πολυτελή ανάκτορα», το Palazzio Grassi στη Βενετία, ενώ «δεν ηγόρασεν ούτε σπιθαμήν γης εν Ελλάδι». Εφ. Αιών, αρ.1605 της 3 Μαρτίου 1858.

¹⁶¹ Η απάντηση του Σούτσου χαροποίησε το Ραγκαβή, εφόσον τελικά ο Βερναρδάκης έδωσε για το Μουσείο και ο Ι. Κοντσιανανάκης για το Βρεφοκομείο. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, Απομνημονεύματα, (τόμοι 1-4), Αθήναι 1892-1930, τόμος 2, σσ.395-397 και Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859-1999, Χρυσό Μετάλλιο Ακαδημίας Αθηνών, (επιμέλεια Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Βασιλική Ματζιώρου, Πολυξένη Ματζιώρου και Πολυξένη Λεούση), Εταιρεία Αρχαιακών Μελετών, [«Ο Μικρός Ρωμιός» ΕΠΕ], Αθήνα 1999, σ.32. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.602.

Σε επιστολή του προς τον Τρικούπη το Φεβρουάριο του 1883 ο βασιλιάς Γεώργιος εσωκλείει τη διατύπωση των ιδεών του για την πορεία των κληροδοτημάτων και αποτιμώντας το έργο του Αβέρωφ αναφέρεται στην «ακραιφνή φιλοπατρία» του ευεργέτη χωρίς να διστάσει να προτρέψει: «Δια να ανταποκριθώμεν εις τοιαύτας καλὰς διαθέσεις να υπεκκαύσωμεν τον πατριωτικόν ζήλον τον».¹⁶²

Ο Ιωάννης Μπάγκας, έμπορος στη Ρουμανία, όταν ήρθε στην Αθήνα, συνδέθηκε στενά με το Στέφανο Δραγούμη, «κατά σύστασιν τον οποίον, όντος τότε νποργού Εξωτερικών, εδωρήσατο εις το κράτος άπασαν την περιουσίαν τον...».¹⁶³ Η επαφή του Δημητρίου Βερναρδάκη με τον πρεσβευτή της Ελλάδας στην Πετρούπολη, Κωνσταντίνο Ζωγράφο, υπήρξε αποκαλυπτική και αποτέλεσε την απαρχή των γενναιόδωρων χειρονομιών του πρώτου προς στο ελληνικό κράτος.¹⁶⁴ Ο Ιωννίδης, σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του Ομηρίδη Πέτρου (1784-1872), δημάρχου Πειραιά, δέχθηκε τη θετική επιρροή του ίδιου στην ανέγερση του Ελληνικού σχολείου στον Πειραιά, αν και, πέρα από την πειστικότητα και το κύρος του δημάρχου, ο ευεργέτης απαιτούσε σιγουριά για την αξιοποίηση της προσφοράς του.¹⁶⁵ Ο Ομηρίδης γράφει στην αυτοβιογραφία του: «..δια διαφόρων άλλων πειστικών λόγων εκέντησα την γνωστήν τον ανδρός φιλογένειαν και μεγαλοδωρίαν προς ανέγερσιν τον Ελληνικόν Σχολείον, το οποίον είναι εκ των ωραιότερων και εις θέσιν ιγυεινήν της πόλεως ωκοδομημένων κτιρίων».¹⁶⁶

Αντίστοιχα, πολιτικές μεταβολές ή αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ ευεργέτη και πολιτικών προσώπων δεν αφήνουν ανεπηρέαστη την πορεία της ευεργεσίας. Η έξωση του Όθωνα «έθλιψε» και αποθάρρυνε το Σ. Σίνα, αντίδραση εύλογη, εφόσον διατηρούσε στενές σχέσεις με το βασιλικό ζεύγος. Η πολιτική αυτή αλλαγή επηρέασε και τη στάση του απέναντι στο θέμα των χορηγιών του, τις οποίες μείωσε σταδιακά. Ο Τσίλλερ, που ήλπιζε να απασχολήσει μελλοντικά 300 τεχνίτες στην Ακαδημία, γράφει προς τον Χάνσεν το 1863: «Ονδέποτε ηδνάνημν να πιστεύω, ότι η πτώσις τον Βασιλέως θα ηδύνατο να έχη τοσούτον θλιβερά επακόλουθα δια την οικοδομήν».¹⁶⁷ Όταν το 1866 η Κυβέρνηση βρισκόταν σε

¹⁶² ΑΥΕ, Φάκ.1883/ Δ60,1, (προσφορά υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών. Επιστολή του βασιλιά Γεωργίου προς το Χαρίλαο Τρικούπη της 18 Φεβρουάριου 1883). Σε αντίγραφο επιστολής του επίσης προς τον Ιωάννη Δημητρίου, ομογενή της Αιγύπτου και ευεργέτη, λίγα χρόνια πριν, τον Απρίλιο του 1880, ο ίδιος ο Γεώργιος είχε εκφράσει τη βασιλική του εύνοια για την πολύτιμη προσφορά του στο «εθνικόν της πατρίδος Μουσείον» και τη σπουδαία επιστημονική αξία των δωρημάτων του σ' αυτό. ΑΥΕ, Φάκ.1883/ Δ60, έγγραφο της 3 Απριλίου 1880.

¹⁶³ Δωρητήρια πράξη του Μπάγκα Ιωάννη αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1889 και 3 Οκτωβρίου 1895. Διαθήκη της 24 Σεπτεμβρίου 1894. ΜΗΚ, σ.921.

¹⁵⁴ Όσα «πλουσίως και ως ιλαρός δότης επεδαφίλευσεν είναι άγνωστα τα πλείστα...». Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.172.

¹⁶⁵ Ο Ομηρίδης αποκαλύπτει στην αυτοβιογραφία του: «Ωφεληθείς εκ της ενταύθα παρεπιδημίας τον παλαιού φίλου μου, του αιμινήστου Κ. Ιωννίδου, του παρέστησα την μεγάλην ανάγκην του να ανεγερθή Ελληνικόν Σχολείον και ότι ήθελεν απαθανατισθή το όνομά του, ως πρώτου ευεργέτου του Δήμου τούτου αν ήρχετο εις **yewmon** τινά συνδρομήν αυτού και δια διαφόρων άλλων πειστικοί λόγων εκέντησα του ανδρός φιλογένειαν και μεγαλοδωρίαν προς ανέγερσιν τον Ελληνικόν Σχολείον, το οποίον είναι εκ των ωραιότερων και εις θέσιν υγιεινήν της πόλεως ωκοδομημένων κτιρίων». Βλ. Ομηρίδης Π.Σ., Βιογραφία αυτοσχέδιος, (υπό Αριστ. Σκυλίτζη), Αθήνησι, τύποις Φιλαδελφείας, 1871.

¹⁶⁶ Ο.π.

¹⁶⁷ Αντίστοιχα, η οικοδόμηση του Πολυτεχνείου την ίδια περίοδο απασχολούσε 300 τεχνίτες, ενώ εκείνη της Ακαδημίας μόνο 20. Με τη διακοπή των επιχορηγήσεων από το Σίνα ο Τσίλλερ αναχώρησε από την Ελλάδα το 1864. Λάιος, ό.π., σ.204.

χρηματική αμηχανία, η εφημερίδα «*Ηλιος*» με το άρθρο «*Ο Σίνας επιχρυσώνει την Ελλάδα*» συνέστησε στο Γεώργιο Α΄ να αποταθεί στον «*πεντακοσιοεκατομμυριούχο*» της Βιέννης.¹⁶⁸

Στην κατεύθυνση κληροδοτημάτων σε συγκεκριμένο ίδρυμα, το οποίο να προσιδιάζει στη βούληση του ευεργέτη συνέβαλλαν πρόσωπα, τα οποία είτε γνώριζαν προσωπικά τους ευεργέτες, είτε διέθεταν ευαισθησίες και διορατικότητα για να στρέψουν την ωφέλεια των κεφαλαίων τους σε άμεσες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες του Κράτους. Χαρακτηριστικά, η πρωτοβουλία του Γεωργίου Σταύρου, διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος έζησε στη Βιέννη και γνώρισε «*τα εν ταις κοινωνίαις ευεργετήματα εκ των καλώς διατηρουμένων ορφανοτροφείων*»,¹⁶⁹ συνέβαλε στην ίδρυση του φερώνυμου ορφανοτροφείου μετά τη δημοσίευση της διαθήκης του Γεωργίου Χατζηκώνστα. Γνώριζε τις διαθέσεις του ευεργέτη, ο οποίος άφησε ποσό «*προς εκτέλεσιν αγαθοεργού τινός σκοπού*» και ο οποίος είχε γράψει από Μόσχα: «*Επιθυμώ και θέλω να αποκτήσουν έν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίν[ει] εύλογον προς όφελος των φτωχών*». ¹⁷⁰

Ανθρωποι τόσο του στενού περιβάλλοντός τους, όσο και περιστασιακά εμφανιζόμενοι στη ζωή τους άσκησαν εκούσια ή ακούσια κάποια γοητεία ή επιρροή από την ανίχνευση νέων περιοχών ενδιαφέροντος έως και τις κληροδοτικές τους προτιμήσεις και αποφάσεις. «*Σύμβουλος σοφίας και γνώσης*» για τον Αβέρωφ ήταν ο Γεώργιος Παλαιολόγος, γενικός διευθυντής των κοινοτικών σχολών Αλεξανδρείας.¹⁷¹ Στο μοναδικό ταξίδι του στη Βιέννη το 1882 ο Αβέρωφ σχετίστηκε με το Νικόλαο Δούμπα, γιο του εθνικού ευεργέτη και μεγαλέμπορου της Βιέννης, Στέργιου Δούμπα από τη Μακεδονία και πρόεδρο της κοινότητας της Βιέννης, ο οποίος κατασκεύασε με έξοδά του την *musikvereinsaal*, καθώς και τη Φιλαρμονική της Βιέννης. Καταφανής απόρροια της ετήσιας παραμονής του στη Βιέννη υπήρξε η ίδρυση του Ωδείου της Αθήνας, όπως και η συμβολή του στη δημιουργία της φιλαρμονικής ορχήστρας της Αλεξάνδρειας, έργο του Κωνσταντίνου Συναδινού.¹⁷² Ο Βαρβάκης στις πρώτες του δωρεές στην εκπαίδευση στο Αστραχάν δέχθηκε την επήρεια του Δημητρίου Αγάθη, έμπιστου προσώπου του, διευθυντή του εκεί δημόσιου σχολείου, όπου δίδασκε αραβικά, τουρκικά και περσικά αναπτύσσοντας πνευματική δράση στην περιοχή. Ανάμεσα στα σημαντικά πρόσωπα, με τα οποία είχε έλθει σε επαφή, συγκαταλέγεται ο

¹⁶⁸ Τονίζει το άρθρο ότι ο βαρόνος Σίνας στα χρηματιστήρια Βιέννης, Βερολίνου, Βελγίου, Παρισίων και Λονδίνου, μπορεί να καταφέρει «*υπό τήν σκέπην αυτού λαμβάνων*» την έκδοση με μικρό τόκο ελληνικού δανείου ύψους διπλάσιου και τριπλάσιου ως άτομο φερέγγυο «*διά τε της υπολήψεως του προορατικού νοός, ήν χαίρει, και δια του εμβριθούς χαρακτήρος, όν έχει, και δια της εξευγενισμένης αγωγής, ήν έλαβε*». Εφ. *Ηλιος*, αρ.30 της 24 Μαρτίου 1866. Η εφημερίδα «*Rumanum*» της 22 Ιουνίου 1867 αναφέρει ότι ο Σίνας δανειοδότησε την Κυβέρνηση με 100.000 δραχμές. Λάιος, ό.π., σ.208.

¹⁶⁹ Ανάστος Δημητρόπουλος, *Γεώργιος Χατζηκώνστας*, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. *Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σσ.18,60 και Γούδας, ό.π., *Γεώργιος Σταύρου*, τόμος Γ΄, σ.235.

¹⁷⁰ Διαθήκη Γεωργίου Χατζηκώνστα της 11 Αυγούστου 1845. Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδ. (VI), Κληροδότημα Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, φάκελος 16: Περισσότερα για το Νικόλα Δούμπα βλ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.692, νψμ.200.

¹⁷¹ Με τις προσπάθειες του Γεωργίου Παλαιολόγου, ως συνδιευθύνοντα από το 1889 τα σχολεία της κοινότητας Αλεξανδρείας, τα οποία στήριζε οικονομικά ο Αβέρωφ, αυτά γνώρισαν σημαντική ακμή. Έλεγε γι αυτόν ο Αβέρωφ «*αυτός έφα*» θέλοντας να τονίσει τη σύνεση και σοφία του Παλαιολόγου. Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, σ.260.

¹⁷² Μιχαήλα Αβέρωφ, *Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ*, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σσ.80-81,117. Προσέφερε 500.000 δραχμές χρυσές ως δωρεά στο Ωδείο. Στέφ.Γιατιαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες*, ό.π., σ.77 και Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ*, ό.π., σσ.14,25.

Νικηφόρος Θεοτόκης το 1782, Κερκυραίος, δάσκαλος του Γένους, που ως αρχιεπίσκοπος του Αστραχάν και της Σταυρούπολης μέχρι την παραίτησή του το 1792, επηρέασε τον Βαρβάκη, ιδιαίτερα με το σύνθημα πως «η Παιδεία θα ελευθερώσει το Γένος εκ της δουλείας του σκότους».¹⁷³ Ο Καποδίστριας επίσης, απευθυνόμενος στο Βαρβάκη, τον οποίο γνώρισε, όταν παρασημοφορήθηκε από τον Τσάρο Αλέξανδρο τον Α' και του οποίου τις δραστηριότητες παρακολουθούσε, τον απέτρεψε από την πρόθεσή του να δώσει στους μοναχούς του Αθω 100.000 ρούβλια ως ευεργεσία στο «έθνος», λόγω άγνοιας των πραγματικών αναγκών της χώρας. Αλλά και ο Ανδρέας Κάλβος από το Παρίσι μαθαίνοντας την πρόθεσή του να διαθέσει αυτό το τεράστιο για την εποχή ποσό στο μοναστικό κόσμο του Αθω τον προέτρεψε να το αξιοποιήσει σε σπουδές υποψηφίων δασκάλων του γένους, σε «πανδιδακτήρια της σοφής Ευρώπης» ωθώντας τον έτσι να αναθεωρήσει την απόφασή του αυτή με το παρακάτω επιχείρημα: «Τοιαύτην οδόν πρέπει να ακολουθήσης και συ, νέε ευεργέτα της Ελλάδος... Το μελετηθέν υπό της φιλογενείας σου εις τον Αθωνα σχολειον δεν είναι δυνατόν να ευδοκίμηση... Είναι ωφελιμώτερον εις το Γένος και επίσης άξιον της ευεργετικής σου ψυχής, να προφθάσης την κατεπείγονσα ανάγκην μας. Η δια το εν Αθωνι σχολειον μελετηθείσα καταβολή, ως χρησιμεύση ως κεφάλαιον, με τον οποίον τον τόκον να τρέφονται εις τα πανδιδακτήρια της σοφής Ενρώπης μέλλοντες διδάσκαλοι τον Γένονς. Όταν αποκτήσω μεν ως πρέπει διδασκάλους, δηλονότι σοφούς, χρηστοθήεις, μεθοδικούς και κοινωνικούς, εύκολα κατορθώνομεν σχολεία. Δεν είναι πόλις της Ελλάδος ήτις δεν εξοδεύει προθύμως και γενναίως, όταν εντνήση καλόν διδάσκαλον». Κατέληγε με τη συμβουλή ότι χρειάζεται προσοχή εις την εκλογήν των επιτρόπων, «δια να μην καταντήση και τούτη η επιστασία υποκείμενον χαρίτων και συγκαταβάσεων».¹⁷⁴ Μέσω αλληλογραφίας επίσης θα αναπτυχθεί η φιλική σχέση μεταξύ του Βαρβάκη και του Κοραή, ο οποίος θα τον ενθαρρύνει σε νέες δωρεές, ενώ εκείνος αντίστοιχα θα προτείνει τη χρηματοδότηση των εκδόσεών του.¹⁷⁵

Δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο ρόλος προσώπων που επηρέασαν το Χαροκόπο στο είδος της επιλογής του. Οι ίδιοι οι συνεργάτες του, όπως ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, καθηγητής του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου ή και η πριγκίπισσα Σοφία ως ένα βαθμό,¹⁷⁶

¹⁷³ Η παρουσία του Νικηφόρου Θεοτόκη ως Μητροπολίτη του Αστραχάν το 1786, με τον οποίο θα συνδεθεί ο Βαρβάκης, άσκησε επιρροή στις κοινωνικές και πολιτιστικές του ευαισθησίες, έτσι ώστε να χρηματοδοτήσει ένα σημαντικό κοινωνικό και εκπαιδευτικό έργο στη χώρα υποδοχής, όπου κατέφυγε ωθούμενος από δυσάρεστες συγκυρίες. Συνέβη αυτό με τη μετακόμισή του από τις Αζοφικές εκτάσεις στο Ταγκανρόγκ, όπου του εκχωρήθηκαν από το διοικητή της περιοχής 500 εκτάρια γης 15 χιλιόμετρα από τη θάλασσα, αφού πλούτισε ως έμπορος χαβιαριού. Εκτός από το Βαρβάκη, ανάμεσα στους πλούσιους ομογενείς που φαίνεται να επηρεάζει ο Θεοτόκης ήσαν οι Ζωσιμάδες. Κων. Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.70-71.*

¹⁷⁴ Επιστολή του Ανδρέα Κάλβου προς τον Βαρβάκη. Λόγιος Ερμής, [ανατύπωση του περιοδικού απο το ΕΛΙΑ], Αθήνα 1990. Κωνσταντίνος Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.70-72.*

¹⁷⁵ Ο Κοραής δεν παραλείπει να αναφερθεί στο «μεγίστων εγκωμίων άξιον Έλληνα Βαρβάκη». «Όταν δείχνει τις τοιαύτα σπλάχνα εις την Ελλάδα, και την πατρίδα δοξάζει, ως γεννήτριά των τέκνων χρηστών και την αθανασία του ονόματος του ως δικαίαν αμοιβήν φιλοστοργίας παρά της πατρίδος λαμβάνει». Κων. Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.72.*

¹⁷⁶ Σύμφωνα με είδηση της εφημερίδας «Εστία» της 25 Μαΐου 1906, ανακοίνωσε αυτοπροσώπως στη πριγκίπισσα Σοφία ότι έθετε στη διάθεσή της ποσό ύψους ενός εκατομμυρίου δραχμών για οιονδήποτε έκρινε η ίδια «φιλανθρωπικόν σκοπόν». Εκείνη του πρότεινε την ίδρυση Επαγγελματικής Σχολής για Γυναίκες, παρόμοιας με εκείνη που η μητέρα της είχε συστήσει στο Βερολίνο. Η εφημερίδα «Πατρίς» κατά τη Γεωργιτισογιάννη αποκατέστησε την αλήθεια αποδίδοντας την ιδέα στο Χαροκόπο. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), *ό.π., σ.277.* Η πριγκίπισσα Σοφία είχε επίσης

άσκησαν την επιρροή τους. Ο ίδιος στη διαθήκη του της 20 Απριλίου 1910 ευχαριστεί τον Κουρτίδη και το Γραμματέα του, Ιωάννη Γ. Αομβέρδο, που συνεργάστηκαν μαζί του εκτελώντας «φιλοτίμως και πατριωτικώς την ανατεθείσαν αυτοίς εντολήν μον λαβόντες υπ' όψιν Κανονισμούς και Προγράμματα ομοίων εν Ευρώπη και ιδίως εν Ελβετία Οικοκοκυρικών Σχολών και εν συνδυασμώ προς τας ιδιαιτέρας συνθήκας του καθ' ημάς κοινωνικού βίου μετά των ατομικών βλέψεων και ιδεών μου ως προς την πρακτικωτέραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης...».¹⁷⁷

Ο ίδιος ο Χατζηκυριακός το 1875 έπεισε τη θεία του, Ελένη Ν.Τζαννή, να αφιερώσει ολόκληρη την περιουσία της στο «Ασυλο Απόρων και Ανέστιων Παίδων», που άρχισε να λειτουργεί το 1874 με πρωτοβουλία του Δήμου και το οποίο μετονομάστηκε σε Τζάνειο ή Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων.¹⁷⁸ Ακολουθώντας αργότερα το παράδειγμα των θείων του, Ελένης και Νικήτα Τζαννή, και «εμφορούμενος εκ των αυτών αισθημάτων» αποφάσισε να συστήσει το ίδρυμα αυτό με την επωνυμία «Ορφανοτροφείον των Κορασιών Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού».¹⁷⁹

Δεν υπήρξε αμελητέα η επιρροή που δέχθηκε ο Στέφανος Ρήγας από το Ματθαίο Σιβίνη, ανιψιό του, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, και πολιτικό συντάκτη της εφημερίδας Nord, ο οποίος υπέδειξε στο θείο του την ανάγκη ίδρυσης επαγγελματικής σχολής για τη βιομηχανική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Αναθρεμμένος και εκπαιδευμένος στη Γαλλία ισχυριζόταν ότι «η Ελλάς έχει ανάγκην μάλλον βιομηχάνων εργοδηγών (contre-maitres) ή τελείων μηχανικών».¹⁸⁰

Η σχέση τους με την πατρίδα παίρνει ουσιαστική υπόσταση ενίοτε λόγω γνωριμιών και διασυνδέσεων με τα κατάλληλα πρόσωπα. Ο επαναπατρισμός, η μεταβολή στον τρόπο ζωής, καθοριστικής μερικές φορές για τη στροφή τους σε «εθνωφελείς» πράξεις, αποτελούν απόρροια κοινωνικών συναναστροφών με σημαντικές προσωπικότητες του ελληνικού χώρου. Η εγκατάσταση του Βασιλείου Μελά στην Αθήνα το 1873, όπου γνωρίστηκε, λόγω των διασυνδέσεων του αδελφού του Λέοντα με σημαντικά πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας, θα αποβεί θετική και για τις διασυνδέσεις του σύγγαμβρου του, Κοργιαλένιου.¹⁸¹ Οι επαφές του με σπουδαία πρόσωπα σε ηγετικές θέσεις θα ενισχυθεί και με την εγκατάσταση του Δημήτριου Βικέλα επίσης στην πρωτεύουσα¹⁸² λίγο αργότερα. Ανάμεσα στις γνωριμίες και τις επαφές του Κοργιαλένιου εντάσσεται και η ελληνική βασιλική αυλή, ήδη από το 1877. Σε μία εποχή που το Παλάτι βολιδοσκοπεί τη δυνατότητα διάθεσης από τους ομογενείς του πλούτου τους σε κοινωφελή έργα στην Ελλάδα,¹⁸³ οι σχέσεις του

συμβουλεύσει την Καλλιρρόη Παρρέν για την ίδρυση σχολής που εκείνη ήθελε. Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, ό.π., σ.72.

¹⁷⁷ Αρθρο Δ' διαθήκης του Παναγή Χαροκόπου 20 Απριλίου 1910. ΠΠΧ, αρ.15, σ.447 κ.ε.

¹⁷⁸ Γ. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός*, ό.π., σ.13. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.596-597.

¹⁷⁹ Διαθήκη Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896, ό.π., σ.15 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.1279.

¹⁸⁰ Βλ κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευση, σσ.754-755.

¹⁸¹ Είχε συνδεθεί μέσα από το γάμο του με την οικογένεια Γεραλόπουλου, που είχαν ισχυρό εμπορικό οίκο στη Μασσαλία. Όπως ο Βασίλειος Μελάς και ο Δημήτριος Βικέλας, παντρεύτηκε μία από τις κόρες του Γεραλόπουλου. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.95.

¹⁸² Πριν από την εγκατάσταση της οικογένειας του Βικέλα από τη Σύρο στην Αθήνα, ακόμα έκαμε συχνά ταξίδια στην Ελλάδα μέχρι την αγορά οικοπέδου το 1892, όπου οικοδόμησε την οικία του και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα το 1895. Δημήτριου Βικέλα, Απαντα, (επιμέλεια Αλκής Αγγέλου), [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], Αθήνα 1997, τόμος Α', σσ.55-56,205.

¹⁸³ Γεώργιος Σταματίου, Ο Εθνικός Ευεργέτης Σωτήριος Ανάργυρος, [Αναργύριος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών], Αθήνα 1973, σ.122.

Κοργιαλένιου, γίνονται στενότερες με άτομα του αυλικού περιβάλλοντος, με το διάδοχο Κωνσταντίνο, τον πρίγκηπα Γεώργιο, Αρμυστή της Κρήτης και την πριγκίπισσα Αικατερίνη, τις επιθυμίες των οποίων προσπαθεί να υλοποιήσει με ευλαβική προσήλωση αποφεύγοντας τυχόν αποκλίσεις από αυτές.¹⁸⁴ Σύμφωνα με τον Αγγελο Δεμπόνο, βιογράφο του, η σταθερή του προσήλωση στο βασιλικό θεσμό και η ιδιαίτερη εκτίμηση στα πρόσωπα που τον εξέφραζαν στην Ελλάδα τον οδήγησαν στην αναθεώρηση της διαθήκης του την 15 Ιουνίου 1910, με την οποία κληροδότησε το πλείστον της περιουσίας του κατά τας υποδείξεις και τας επιθυμίας των «Υψηλών φίλων του».¹⁸⁵

3. Ο ρόλος των Προξένων

«Είθε συχνά να ευαγγελιζώμεθα τας προόδους και θριάμβους των ομογενών μας προς παραμυθίαν της αποξενώσεώς μας».

Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27, (VI), (Κληροδότημα Γ.& Αικ. Χατζηκόνστα), Φάκελος 1. έγγραφο 444 της 1 Φεβρουαρίου 1851 (Επιστολή Κομιζόπουλου προς Γεώργιο Σταύρου).

Μέσω σημαντικών, αξιόπιστων και κατάλληλων προσώπων η Κυβέρνηση προσπαθεί να στείλει τα μηνύματά της για την κατοχύρωση στη δικαιοδοσία της Ελλάδας των καθυστερούμενων κληροδοτικών υποθέσεων. Σε επιστολή του Ιανουαρίου 1867 ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος προς τον καθηγητή του Εθνικού Πανεπιστημίου, Εμμανουήλ Κόκκινο, με την ευκαιρία της μετάβασής του στο Βουκουρέστι, του ανέθεσε την αποστολή της επιμέλειας των εκκρεμών κληροδοτημάτων «υπαρχόντων εν Δακία από πολλού χρόνου» υπέρ της δημόσιας Εκπαίδευσης και να δώσει «οίας οδηγίας (νομίση) καταλλήλους δια να εξασφαλισθώσιν τα ειρημένα κληροδοτήματα».¹⁸⁶

Αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της στάσης του Κράτους αποτελεί και η αποστολή κατά τη δεκαετία του 1850 του Γεωργίου Τυπάλδου, Εφόρου της Βιβλιοθήκης και ευεργέτη της εκπαίδευσης¹⁸⁷ με την ευκαιρία περιοδείας του σε χώρες της Ευρώπης για προσωπικούς

¹⁸⁴ Δε διστάζει να ενισχύει οικονομικά το βασιλικό θεσμό σε κρίσιμες κατά τη γνώμη του στιγμές, όπως οι 1000 χρυσές δραχμές για την αναδιοργάνωση του στρατού. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.214.

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τον Αγγελο-Διονύση Δεμπόνο, τα κληροδοτήματα που ανταποκρίνονται στους αριθμούς 29,30,31,35,36,37,38,39,40,41,45,49, έγιναν με υποδείξεις του βασιλικού περιβάλλοντος. Ό.π., σσ.213-215.

¹⁸⁶ Συγκεκριμένα, αναφέρεται στα κληροδοτήματα του Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Δοσιθέου Φιλίτου β) του Φλέβα γ) του Ζαφειρίδου Ιωάννου και δ) της Λούλας Θεμιστοκλέους, προσθέτοντας με φιλοφροσύνη την ελπίδα του να καταβάλουν όλη την επιμέλεια «όσων υπαγορεύει υμίν το μέγα ενδιαφέρον, όπερ επί του προκειμένου βεβαίως έχετε ως Έλλην και ως εις των ανωτέρων υπαλλήλων της Ελλάδος και της Παιδείας». ΑΥΕ, Φάκ.1867/ 88,1, έγγραφο της 1 Ιανουαρίου 1867 και έγγραφο 258-της 9 Ιανουαρίου 1867 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁸⁷ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.585-586. Η προθυμία για τη δημόσια υπηρεσία του, ο ζήλος του για τα εκπαιδευτικά θέματα και «οι πολυειδείς ανάγκες των δημοσίων καταστημάτων» χρησιμοποιούνται ως επιπλέον επιχειρήματα από την κυβέρνηση για την αναγκαιότητα της αποστολής του. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Κλάδος Β' (1848-1854) τμήμα Β', Ανώτερη και Μέση Εκπαίδευση, Θυρίδα 106, φάκελος 16.

λόγους,¹⁸⁸ να εξετάσει με ποιους τρόπους θα επιλύονταν υποθέσεις εκκρεμών ακόμη σημαντικών κληροδοτημάτων, των οποίων αγνοούνταν «επ' ακριβώς τίνες οι λόγοι της μήπω αποστολής» τους. Του υπενθυμίζει η Κυβέρνηση «τας προσγενομένας μεγίστας ζημίας εις αυτά, ένεκα της ιεροσύλου δυστροπίας των κατακρατούντων τα τοιαύτα κληροδοτήματα» καταλήγοντας: «Σας προτείνουμε να εξακριβώσετε τα περί αυτών,¹⁸⁹ αλλά και να εξιχνιάσετε εάν υπάρχει και άλλο οποιοδήποτε άγνωστο εις την Κυβέρνησιν, υποβάλετε εις ημάς το αποτέλεσμα των προσπαθειών σας και τις παρατηρήσεις για να ενεργήσωμεν τα δέοντα».¹⁹⁰

Ανάμεσα στα καθήκοντα των προξένων ανήκε η φροντίδα για την πληροφόρηση,¹⁹¹ τη λεπτομερή έκθεση εκάστης εκκρεμούς υποθέσεως κληροδοσίας¹⁹² και την εξασφάλιση της ακεραιότητας των κληροδοτούμενων περιουσιών των ομογενών.¹⁹³ Η διεκπεραίωση υποθέσεων κληροδοσίας¹⁹⁴ ή η επισήμανση κινδύνων που διέτρεχαν οι περιουσίες¹⁹⁵ αποτελούσε βασική μέριμνά τους. Πολλοί από αυτούς έδειξαν εξαιρετικό ζήλο και η συμβολή τους στο θέμα υπήρξε σωτήρια.

Παρέχονταν οδηγίες από την ελληνική πολιτεία για τη στάση ή τα μέτρα που έπρεπε και επρόκειτο να ληφθούν, παρότρυνση διπλασιασμού των προσπαθειών για εξομάλυνση δυσκολιών και αποπεράτωση των υποθέσεων,¹⁹⁶ αλλά και προτάσεις για επιβολή ποινών

¹⁸⁸ Από αναφορά του ίδιου του Τυπάλδου ο Υπουργός Παιδείας βλέπει ότι «ενδιέτριψε χρόνον τινα εις Τεργέστην, Βιέννην, Μολδαβίαν, Οδησσόν, Κωνσταντινούπολην χάριν της πασχούσης υγείας του υιού του» και για το λόγο αυτό του είχε εκδοθεί άδεια τεσσάρων μηνών. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), Κλάδος Β', ό.π. έγγραφο 1494.

¹⁸⁹ Του δίδονται λεπτομερείς οδηγίες για τις υποθέσεις αυτές σε ιδιαίτερο (χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου) έγγραφο: «Σημειώσεις περί διαφόρων κληροδοτημάτων». Ό.π.

¹⁹⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), Ανώτερη και Μέση Εκπαίδευση, Θυρίδα 106, φάκελος 16, έγγραφο 1576/1159 (υπουργείο Παιδείας προς τον Έφορον της Βιβλιοθήκης και Γεώργιο Τυπάλδο).

¹⁹¹ ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 314/ 31 Απριλίου 1884 (γενικό προξενείο Αλεξανδρείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁹² ΑΥΕ, Φάκ.1851 /88,1, έγγραφο της 3 Νοεμβρίου 1851 (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας).

¹⁹³ ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88,1 έγγραφο 14927 της 15 Οκτωβρίου 1851 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁹⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88,1 έγγραφο 1924/1327 της 18 Μαΐου 1849 και Φάκ.1851/ 88,1, έγγραφο 14927 της 15 Οκτωβρίου 1851 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁹⁵ Το υπουργείο Παιδείας αποδίδοντας σε επιστολή του προς το υπουργείο Εξωτερικών την απώλεια κάποιων κληροδοτημάτων στην άγνοια των προξενικών αρχών και υπενθυμίζοντας ότι έχει αναλάβει το ίδιο την αρμοδιότητα μέριμνας συλλογής και διαχείρισης των κληροδοτημάτων, υπογραμμίζει:

«Τινές των αξιότιμων ομογενών μου γράφοντες τας Διαθήκας των, αφήνουν μάλλον ή ήττον σημαντικήν κληροδοσίαν εις τα παρ' ημίν εκπαιδευτικά καταστήματα και κυρίως εις το Πανεπιστήμιον, αλλά δυστυχώς πολλά τοιαύτα κληροδοτήματα κινδύνευσαν και κινδυνεύουν πολυειδώς, διότι αγνοούν το Υπουργείον ούτινος προϊστάμεθα, την ύπαρξίν των δεν δύναται να ενεργήση εγκαίρως τα δέοντα και να λάβη τα απαιτούμενα μέτρα προς εξασφάλισιν αυτών. Ένεκα τούτων και των τοιούτων λαμβάνομεν την τιμήν να σας παρακαλέσωμεν κύριε Υπουργέ, όπως εναρεστηθήτε να διατάξετε εγκυκλίως τους απανταχού πρέσβεις, προξένους ίνα προσέχωσι στο εξής να αναφέρωσιν εις υμάς, αν λάβωσι γνώσιν της υπάρξεως οιοδήποτε κληροδοτήματος αναγίμενου] εις την υπηρεσίαν ημών. Πεπεισμεθα κύριε Υπουργέ ότι θέλετε εκδώση εν[τονως]διάταγμα επί της παρούσης αιτήσεως, σπουδαίας ουσίας». ΑΥΕ, Φάκ.1851 /88,1 έγγραφο 14927 της 15 Οκτωβρίου 1851 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁹⁶ ο Υπουργός Δ. Καλλιφρονάς ζητά λεπτομερή έκθεση εκάστης υπόθεσης, διατεινόμενος ότι, από όσα δεδομένα έχει, «οι κύριοι Πρόξενοι δεν καταβάλλουν όσην οφείλουν προσπάθειαν δια να τους αναγκάσουν εις την πληρωμήν, αλλά περιοριζόμενοι μόνον εις το να εξαίρωσι δια γενικών λέξεων τα

στην τυχόν ολιγωρία ή παράβαση των διαταγών από τους προξενικούς υπαλλήλους, ώστε «να μην πάσχουν τα συμφέροντα του Έθνους».¹⁹⁷

Στα ενδιαφέροντά τους, αν όχι στα πλαίσια του εθνικού ρόλου που διατηρούσαν στην ξένη χώρα περιλαμβανόταν η διενέργεια εράνων, συλλογής συνεισφορών επ' ευκαιρία ενός σημαντικού έργου στον ελλαδικό χώρο, κινήσεων υπαγορευμένων από την ελληνική Κυβέρνηση μέσω του υπουργείου των Εξωτερικών. Πολιτικά πρόσωπα αποσπούσαν υποσχέσεις για «ιδιαιτέρως δραστηρίαν ενέργειαν υπέρ των ημετέρων εκπαιδευτηρίων»¹⁹⁸ και διέγερση των φιλογενών αισθημάτων των ομογενών.¹⁹⁹

Αντιπροσωπευτικό δείγμα του ενσυνείδητου ρόλου άσκησης επιρροής των προξένων στην ευεργετική διάθεση πολλών ομογενών αποτελεί η επιστολή του Έλληνα προξένου στο Βουκουρέστι, Ν. Γκιώνη, τον Οκτώβριο του 1867. Αναφερόμενος ο πρόξενος στην «υπέρ της πατρίδος» δωρεά του εβδομηκονταετούς Αναστάσιου Χ.Γκοδίνου, σημειώνει: «Τας υπέρ πατρίδος διαθέσεις του κ. Γκοδίνου προ πολλού δια φίλων μον εκαλλιέργησα, ούτως δε πάντοτε ασκείται ότι θέλει εκπληρώση τας υπέρ πατρίδος επιθυμίας όλων, εν τόσω τω χρόνω ον ούτος γινώσκει. Αι υποσχέσεις τον δεν εψεύσθησαν». Τονίζει πιο κάτω ότι θέλει να προσπαθήσει «να καταπέιση αντόν, ίνα και την εναπομείναςαν αντώ περιουσίαν διαθέση υπέρ της πατρίδος». Υπόσχεται να έλθει σε επαφή με πολλούς από τους ομογενείς και, αν δεν έχει άμεσο

απαντώμενα προσκώμματα [μην] αφήνωσιν εις την άγνοιαν των λεπτομερειών, ώστε να μη δύναται να σχηματίσει μίαν καθολικήν ιδέαν περί των ενεργειών αυτών και περί της φάσεως εις την οποίαν ευρίσκεται εκάστη υπόθεσις». ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1δ, έγγραφο 1924 της 18 Μαρτίου 1849, Αθήνα, (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁹⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88,1, έγγραφο 1924/1327 της 18 Μαΐου 1849 προς το υπουργείο Εξωτερικών. Με σκεπτικισμό αντιμετωπίζει όμως ο υπουργός Παιδείας την υπενθύμιση αυτών των καθηκόντων στους υπαλλήλους αυτούς: «Επειδή το καθήκον τον να αναφέρωσιν, όπου δει, περί παντός κληροδοτήματος και δωρεάς γινομένης εν τη Ελλάδι, οσάκις λάβωσιν οπωσδήποτε γνώσιν τούτον είναι απαχρώντων, γνωστόν εις τε τους διπλωματικούς και προξενικούς υπαλλήλους και δεν παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα περιστατικά παρέχοντα ευλόγους υποψίας, μη παραλείπητε η εκτέλεσις του τοιούτου καθήκοντος, δεν κρίναμεν εύλογον να απευθύνομεν εις αυτήν εγκύκλιον επί τούτω, όπερ και άσκοπον αποβαίνει, καθ' ημάς, λίαν προσβλητικόν δια τους υπαλλήλους αναμνηστικομένους την εκπλήρωσιν των καθηκόντων λίαν εν[απομεν]ειν». Ο υπουργός Πάϊκος. ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88,1, έγγραφο της 3 Νοεμβρίου 1851 (υπουργείο Εξωτερικών προς το υπουργείο Παιδείας).

¹⁹⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 3069 της 11 Μαΐου 1857 (υπουργείο Παιδείας προς το υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με την ανέγερση βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου στην Ανδρίτσαινα). Ο πρόξενος Σπανόπουλος το 1857 αναφερόμενος στη φιλεκπαιδευτική διάθεση του κληροδοτή Ανέστη Κοβάκη σημείωνε σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας: «Δύναμαι να διαβεβαιώσω το Υπουργείο, ότι θέλω εξακολουθή υποθάλπων και διατηρών ακμαίον τον υπέρ της πατρίδος ζήλον, παρ' ω αναμένω ετέρας αγαθοεργίας». Προτείνει ακολούθως ως αμοιβή της προσφοράς του, «όπως τω διανεμηθή τουλάχιστον το χρυσούν παράσημον τον Σωτήρος. Δια τω μέσω τούτω θέλομεν τον ενθαρρύνει και [εις] νέας αγαθοεργίας και ερεθίση την φιλοτιμίαν των νιών του». ΑΥΕ, Φάκ.1857/ 88,2β, έγγραφο 138 της 23 Φεβρουαρίου 1858.

¹⁹⁹ Σε επιστολή του προς το υπουργείο Εξωτερικών το 1857 ο υπουργός Παιδείας ανέφερε ότι ο γενικός πρόξενος της Οδησού, Τζιτζίνιας, ευρισκόμενος κατά τον πρώτο χρόνο εκεί, του υποσχέθηκε ιδιαιτέρως «δραστηρίαν ενέργειαν υπέρ των ημετέρων εκπαιδευτηρίων». Ζητά να του στείλουν έντυπα έγγραφα σχετικά με την ανέγερση βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου στην Ανδρίτσαινα, ώστε να προβεί σε συζητήσεις «όπως διεγείρη υπέρ αυτής το φιλόπατρι των εν Ρωσία ομογενών αίσθημα...». ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 3069 της 11 Μαΐου 1857 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Ο επιτετραμμένος της ελληνικής υποθέσεως στην Πετρούπολη, Μ. Σούτσος, υποσχέθηκε να φροντίσει για τις συνδρομές υπέρ της ανεγέρσεως βιβλιοθήκης. ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1, έγγραφο 5887 της 14 Σεπτεμβρίου 1857 (υπουργείο Εκπαίδευσης προς υπουργείο Εξωτερικών).

αποτέλεσμα, θα καταρτίσει τουλάχιστον «στατιστική» των προσώπων αυτών για μεταγενέστερο σκοπό.²⁰⁰ Προς τον Ανδρέα Μεγόπουλο ή Μπακανάκη, επίσης από την Αμφισσα, «αποκαταστημένον εις Κραϊόβαν, εις προβεβηκυϊαν ηλικίαν όντα, μη νυμφευθέντα, ουδέ έχοντα τέκνα και λίαν εύπορον» η διαχειριστική επιτροπή του κληροδοτήματος του Νικολάου Γιαγτζή αποτεινόμενη στα υπέρ της εκπαιδύσεως της ελληνικής νεολαίας «φιλόμουσα αισθήματα του», επικαλείται την συνδρομή του για το εκπαιδευτήριο αυτό της Αμφισσας. Προτρέπει συγχρόνως τον αρμόδιο πρόξενο «ίνα υποκαύση το υπέρ της πατρίδος αίσθημα του καλού πατριώτου και διεγείρει τους υπέρ του κοινού καλού, αγαθοεργίας ζήλον αυτού, ούτω δε επικαλεσθή και επιτύχη της συνδρομής του».²⁰¹

Δε διστάζουν ακόμα οι πρόξενοι και να προτείνουν όχι μόνο την παραδοχή της προσφοράς από τον ίδιο το Βασιλιά με την έκφραση της βασιλικής ευαρέσκειας, αλλά και την απονομή παρασήμου ως κάποια ένδειξη «εθνικής ευγνωμοσύνης, η οποία θεωρούν ότι «θα αναζωογονήση τον πατριωτισμόν και την φιλοδοξίαν ουκ ολίγων εν ταις ηγεμονίαις διεσπαρμένων ομογενών». Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη που αποτυπώνει στην ίδια επιστολή ο Γκιώνης, πρόξενος στο Βουκουρέστι, για τους ομογενείς, οι οποίοι, «καίτοι φλεγόμενοι υπό ακράτου πατριωτισμού και δυνάμενοι να επιτελέσωσι έργα πολύ σπουδαιότερα..., ζώσιν εν τούτοις εν αβουλία, το μεν ένεκα της μικράς αναπτύξεως αυτών, το δε ένεκα ίσως άλλων προσωπικών λόγων...φεύγοντες [...] τας Προξενικάς αρχάς και την κοινωνίαν ως εκμεταλλεόμενοι πολλάκις υπό του τυχόντος γραμματισμένου εξ αυτών, ο οποίος...ως αγύρτης και ωθεί αυτούς εις πράξεις εναντία των αισθημάτων αυτών και του ελληγισμού²⁰²

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η ευεργετική προσφορά στην εκπαίδευση του Μιχαήλ Σταμέρωφ, επιτρόπου του κληροδοτήματος Γ. Χατζηκώνστα, αποδόθηκε στην προτρεπτική πρωτοβουλία του έλληνα προξένου στη Μόσχα, του Αντώνιου Κομιζόπουλου.²⁰³

²⁰⁰ ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1869 και έγγραφο 55, Βουκουρέστι 21 Οκτωβρίου 1867 (Γενικό Προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

²⁰¹ ΑΤΕ, Φάκ.1890/ Δ60,1, έγγραφο 1022 της 10 Σεπτεμβρίου 1890 (πρεσβεία Βουκουρεστίου προς Πρακτορείο της Κραϊόβας) και έγγραφο της 6 Ιουλίου 1890 (πρόξενος Μ. Παπαηλιόπουλος προς το υπουργείο Εξωτερικών περί του Ανδρέα Μεγόπουλου ή Μπακανάκη στην Κραϊόβα).

²⁰² ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο (αρ.1834 της 16 Δεκεμβρίου 1869) και έγγραφο 55, Βουκουρέστι της 21 Οκτωβρίου 1867(Γενικό Προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

²⁰³ Σε επιστολή του προς τον Γ. Σταύρου, διευθυντή της ΕΤΕ, ο δωρητής το Μάρτιο του 1851 δήλωνε: «Μολονότι οι τρόποι μου είναι πολύ μετριασμένοι κατενθύνθην εις την παρακίνησιν του διαληφθέντος ευγενούς φίλον μου Αντώνιον Κομιζόπουλου να θνσιάσω το νπέρ την χρηματικήν μου δύναμιν ποσόν, ως ο ίδιος Σας εξηγήθη...». Επιστολή του Μιχαήλ Σταμέρωφ προς τον Γ. Σταύρου της 8 Μαρτίου 1851 (επιστολή του Αντωνίου Κομιζόπουλου). Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. (VI), (Κληροδότημα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα) φάκελος 1, έγγραφο 446 της 29 Απριλίου 1851.

4. Αναγνώριση

«Αριστα δε εννοούντες την ευγένειαν της ψυχής αποτελούσιν ούτε οι υπό των ηγεμόνων διδόμενοι τίτλοι ευγενείας, ούτε τα παράσημα, ούτε τα πολυτελή ενδύματα, ούτε ουδεμία πρόσκαιρος επίδειξις, ούτε καν η πλησμονή των κληρονόμων, και ο πλούτος, ον ήθελον κληροδοτήση εις αυτούς, αλλά μόνον το ευ πράττειν, σύμπαντα τον πλούτον των καθιέρωσαν ενωρίτατα προς τούτο».

Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου],1870, Αδελφοί Ζωσιμάδες, σ.15.

Κάθε προσφορά συνθέτει ένα αμοιβαίο συμβόλαιο ανάμεσα στο δωρητή και τον αποδέκτη και εκείνος που μένει υπόλογος στην τήρησή του μένει ο δεύτερος, όταν μάλιστα ο πρώτος κλείνοντας το βιολογικό του κύκλο επανέρχεται στην ανυπαρξία.²⁰⁴

Η σύνδεση του ονόματος του δωρητή με το ίδρυμα αποτελούσε είδος κοινωνικής αναγνώρισης, η οποία τον οδηγούσε στην αναγόρευσή του σε εθνικό ευεργέτη και τη διατήρηση του ονόματός του στη συλλογική μνήμη, έναν τρόπο απόκτησης της λαϊκής ευγνωμοσύνης για αυτόν και τους απογόνους του.

Η εθνική διάσταση που έπαιρνε η ευεργετική χειρονομία εξασφάλιζε ιδιαίτερο κύρος στο δωρητή κοινωνικά και συμβολικά. Η προβολή της οικονομικής θυσίας για την πνευματική αναγέννηση της πατρίδας συγκροτούσε στοιχείο της εθνικής τους συνείδησης.²⁰⁵ Για το παρθεναγωγείο της γενέτειράς του, υπέρ του οποίου κληροδότησε ο Δημήτριος Ζήσης τονίζει: «καθό ιδρυθέν παρ' ημίν φέρει το ημάς όνομα και είναι η γλυκυτάτη παραμυθία της ης τρέφω δια την εμήν πατρίδα μνήμης».²⁰⁶

Η μεταθανάτια αναγνώριση της προσφοράς ενός ευεργέτη γίνεται κατά βάσει με ονοματοθεσία ενός ή περισσότερων ιδρυμάτων, στη σύσταση ή συντήρηση των οποίων έχει σημαντικά συμβάλει. Η σύνδεση του ονόματός τους με το ίδρυμα ή τον εκπαιδευτικό θεσμό που δημιούργησαν ήταν βασική επιθυμία σχεδόν της συντριπτικής πλειοψηφίας των ευεργετών: «Δίδω το τυχόν εναπομένον μέρος της περιουσίας μου...υπέρ οιουδήποτε εξωραϊστικού της πόλεως των Αθηνών έργου, ή υπέρ ιδρύματος οιουδήποτε σκοπόν έχσ\>τος την προαγωγήν επιστημονικών, φιλολογικών και ηθικών γνώσεων ή την πρόοδον των τεχνών και του εμπορίου, παν δε τοιούτον έργον εξωραϊσμού, ή ίδρυμα δέον να φέρει το όνομά μου» ήταν η επιταγή του Κοργιαλένιου το 1910.²⁰⁷ Είναι ο ελάχιστος δικαιωματικός φόρος τιμής, τον οποίο όλοι οι δωρητές και κληροδότες μέσα από τις διαθήκες τους επιθυμούν και δε διστάζουν να ζητήσουν να απολαύσουν. Ορισμένοι παρακαλούν να τους δοθεί ένας χώρος με οποιοδήποτε τρόπο στην υστεροφημία. Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης ζήτησε από την Κυβέρνηση το

²⁰⁴ Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.279.

²⁰⁵ Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες, ό.τι., σ.8.

²⁰⁶ «...Να δώσει 2.000 λίρες οθωμανικές (46016 δραχμές) εις το Παρθεναγωγείο Τυρνόβον στη Θεσσαλία, επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας...». Διαθήκη της 5 Απριλίου 1871 του Δημητρίου Ζήση. ΜΗΚ, Γ'αρ.142, σ.665, ΖΑΒ., τόμος 5, σ.180 και ΑΤΕ, Φακ.1873/ 88,1, έγγραφο 307 της 9 Μαρτίου 1873 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁰⁷ Άρθρο 49 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου που συντάχθηκε στην κομητεία του Λονδίνου την 5 Ιουίου 1910, ό.π.

εκπαιδευτήριό του «να ονομασθή Αγροκήπιον Τριανταφυλλίδου, αν τούτο είναι δυνατόν» και να «χαραχθή το όνομά (του) ως ευεργέτου αυτού».²⁰⁸ Άλλοι θεωρούν δεδομένο ή ως απαράβατο όρο την επωνυμία του ιδρύματος για να δοθεί το κληροδότημα: «...Θα φέρει το όνομα Γερολυμάτειον σχολαρχείον ή σχολή»,²⁰⁹ ή «(το σχολείον τούτο) θέλει φέρει την επωνυμίαν Έλληνικόν σχολείον Κωνσταντίνου Κουτζουρέλλη».²¹⁰ Επιβάλλουν συχνά τη διοίκηση της επιλογής τους στο εκπαιδευτήριο παράλληλα με το όνομα: «...Και εις την διοίκησιν αυτής πάντοτε εν μέλος της οικογενείας Ζούλια, εφ' όσον τοιαύτα υπάρχουν θα λαμβάνη δικαιωματικόν μέρος θα φέρη δε αυτή το όνομά μου μετά του επωνύμου και να ανεγερθή αυτή κατά την επιθυμίαν μου εν τη θέσει...».²¹¹

Άλλοι υπονοούν στο λόγο τους την υποχρέωση της πολιτείας να τους προσφέρει την ελάχιστη τιμή της υστεροφημίας για την εθνική τους πράξη: «Η εν λόγω βιβλιοθήκη δέον να φέρει το όνομά μου και να καλήται 'Κοργιαλένιος βιβλιοθήκη'». Άλλοι την απαιτούν έχοντας επίγνωση του μεγέθους της προσφοράς τους: «Απαιτώ δε πρώτον να γραφή το όνομα του ανδρός μου επί της θύρας του Παρθεναγωγείου, και να ονομασθή "Ανδρίκειον"» ζητά η σύζυγος του Ανδρικού Αναγνωστόπουλου, ιδρυτή του Παρθεναγωγείου, στο δωρητήριο έγγραφο, με το οποίο παραχωρούσε την ακίνητη περιουσία τους.²¹² «Εις το μέτωπον του διδακτηρίου», ζητά η Ροΐδω Ι. Κολοσούκα, να τοποθετηθεί πλάκα με την επιγραφή: «ιδρύθη δαπάναις του δήμου Πειραιέων και της οικογενείας Ιω Κολοσούκα».²¹³ Πολλοί το ζητούν με ένα ιδιαίτερο τρόπο, αντίστοιχο με το μορφωτικό επίπεδο, την καλλιέργεια και την ευγένεια που μπορεί να τους διακρίνει: «Πιστεύω ότι το Συμβούλιού' δεν θα παραλίπη να αναγράψη και το όνομά μου εις την στήλην των ευεργετών» είναι η ελπίδα του Αναστασίου Τσούφλη.²¹⁴

Η διεκδίκηση της αλλαγής της ονοματοθεσίας ενός ιδρύματος και η χειραφέτησή του από την πρώτη, υπολειπόμενη ίσως επιτροπεία εδραζόταν στο υψηλό και καίριο για τη σωτηρία της υπόστασής του χρηματικό ποσό, που προσφερόταν από μεταγενέστερο ευεργέτη του ίδιου ιδρύματος - ή εκτελεστή διαθήκης - με αντάλλαγμα την αλλαγή της ονοματοθεσίας και την αντικατάσταση του πρώτου ονόματος με το δικό του. Ο Νικόλαος Ισιδώρος, προσφέροντας 300.000 δραχμές στο Δήμο Ερμούπολης για το ήδη υπάρχον Ορφανοτροφείο Αρρένων στην πόλη με πειστικά επιχειρήματα για την κατοχύρωση της μελλοντικής συντήρησης και ικανής εκπαίδευσης των ορφανών με ενδεχόμενη αύξηση των

²⁰⁸ Διαθήκη του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη 10/8/1858. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα,, Κασσαβέτια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914), συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, Βόλος 1997, σ.28 και διαθήκη δημοσιευθείσα στο Βουκουρέστι την 29 Ιανουαρίου 1863. Ελληνική Γεωργία, τόμος ΣΤ', Ιούνιος 1888, σ.273. Βλ. και Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., σ.280.

²⁰⁹ Η σχολή αυτή θα ανεγειρόταν στη Θηναία της Κεφαλονιάς. Διαθήκη του Ιωάννη Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. ΜΗΚ, Γ αρ 25, σ.186, σ.1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.56 και Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.940.

²¹⁰ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Κουτζουρέλλη της 20 Ιουνίου 1875. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189 και ΑΥΕ, Φάκ.1879/ 88,1, έγγραφο 149 της 24 Οκτωβρίου 1879.

²¹¹ Διαθήκη του Δήμου Πανταζή Ζούλια της 25 Αυγούστου 1913. ΜΗΚ,Γ' αρ.147, σ.684, ΖΑΒ, τόμος 5, σ.108, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.367.

²¹² Ίδρυσε παρθεναγωγείο στην κοινότητα Μεσοτόπου. Δωρητήρια επιστολή της 30 Απριλίου 1893 της συζύγου του Ανδρικού Αναγνωστόπουλου, Χριστίνας Αναγνωστοπούλου. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.72.

²¹³ Πρόκειται για οικοδομή διδασκαλείου θηλέων. Δωρητήρια Επιστολή της Ροΐδως Ι. Κολοσούκα, αρ.34795 της 19 Ιανουαρίου 1918. ΜΗΚ, Γ'αρ.182, σ.784.

²¹⁴ Άρθρο 5^ο της Διαθήκης μετά το κληροδότημα των 4000 ρουβλίων στο Πολυτεχνείο «προς ενίσχυσιν των μέσων της Σχολής ταντής». Διαθήκη του Αναστάσιου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κώδικελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ Γ'αρ.221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

θέσεων των τροφίμων,²¹⁵ εξασφάλισε τη χειραφέτηση του ιδρύματος και τη μετονομασία του από «Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο Αρρένων» σε «Ισιδώρειο»²¹⁶ σεβόμενος και δεχόμενος τη συνυπαρξη της πρώτης επιγραφής που μνημόνευε τον πρώτο ιδρυτή του ιδρύματος.²¹⁷

Η ονοματοθεσία ακολουθούσε τη μορφή που έπαιρνε το κληροδότημα. Υποτροφίες ή αθλοθεσίες στο όνομα του ευεργέτη διαιώνιζαν τη μνήμη του διατηρώντας έτσι το ενδιαφέρον και την ευγνωμοσύνη των ευεργετηθέντων. Όπως: «Το δε παρθεναγωγείον και το ελληνικόν σχολείον κληθήσονται 'Βασιλείου Γεωργίου Σουλλήνη ευεργετήματα', έτσι και για τη σύσταση βραβείου διαγωνίσματος ιστορίας της Θεσσαλίας: «Το ιστορικόν διαγώνισμα κληθήσεται Βασιλείου Γεωργίου Σουλλήνη, του Θεσσαλού, ιστορικόν διαγώνισμα Θεσσαλίας».²¹⁸ Ο Νικόλαος Δημ. Κρήτσκης, ο οποίος το 1843 άφησε κληροδότημα στην μόρφωση πέντε νέων καταγόμενων από τις περιοχές Πελοποννήσου, Ύδρας, Σπετσών, Ζαγοράς, όρισε «οι ανατρεφόμενοι» νέοι να ονομάζονται υπότροφοι «του Κρήτσκη». Το ίδιο το κεφάλαιο έπρεπε να φέρει το όνομά του.²¹⁹ Παρόμοια είναι η επιθυμία του Πλάτωνος Πετρίδου: «το κεφάλαιον, όπου θα διαμείνει, εις διαχείρισιν των επιτρόπων μου...πρέπει πάντοτε και αιωνίως να φέρη το όνομα 'κεφάλαιον Πετρίδου'». Πιο κάτω ζητά στο κάθε σύγγραμμα που θα δωρίζεται από το κληροδότημά του «να επιτίθεται η επιγραφή 'δώρημα Π.Πετρίδου'».²²⁰ Κοινότυπη και η απαίτηση του Γοργόλη για τα «εχόμενα να εμβασθούν στο Γαζοφυλάκιον εις διαφόρους καιρούς κεφάλαια υπό την κοινήν φέρμαν 'Γεώργιος Γοργόλης και υιός'».²²¹ Ρήσεις χαρακτηριστικές των διαθετών, όπως «..δηλούται ότι η σχολή των θηλέων...θέλει φέρει την

²¹⁵ Μέχρι τότε δε μπορούσαν να υπερβούν, λόγω οικονομικών δυσκολιών, τις 55 θέσεις ορφανών. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος 12, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων (αρ.κατ.396/3) και «Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων», έγγραφο 341, «Ψήφισμα Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως της 19 Οκτωβρίου 1918».

²¹⁶ Σε πρόταση του Δ.Σ. του Δήμου να τεθεί η επωνυμία «Ισιδώρειον και Δημοτικόν Ορφανοτροφείον αρρένων Ερμούπολεως», την οποία ο Ισιδώρος δε δέχθηκε, αντέτεινε την τελικά αποδεκτή επωνυμία: «Ισιδώρειον Ορφανοτροφείον αρρένων Ερμούπολεως ιδρυθέν υπό του Δήμου Ερμούπολεως εν έτει 1855». Το συμβόλαιον της δωρεάς. Δημοσιευμένο υπό Επαμεινώνδα Παπαδάμ, Δημοτικού Συμβούλου, τφ' 13 Ιανουαρίου 1919. ΓΑΚ ΣΤΡ, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος '12, έγγραφο 341, «Ψήφισμα...ό.π. και αναφορά του Νικόλαου Ισιδώρου της 20 Ιουνίου 1918.

²¹⁷ Στο ψήφισμα του Δ.Σ. του Δήμου Ερμούπολης το 1918, όπου γίνονται δεκτοί οι όροι του Νικολάου Ισιδώρου και με το οποίο χειραφετείται το Ορφανοτροφείο Αρρένων από το Δήμο Ερμούπολης, υπάρχει ο όρος η επιγραφή αυτή να χαραχθεί «επί μαρμαρίνου πίνακας επί της μετώπης του καταστήματος...άνευ ουδεμιάς μεταβολής του περί της δωρεάς του αιιδίμου Αλεξάνδρου Μπαμπαγιώτη υπάρχοντος επί του υπερθύρου της εξωθύρας του Ορφανοτροφείου...». Ψήφισμα Συνεδριάσεως Δ.Σ. ό.π. ΓΑΚ ΣΤΡ, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, αρ.341. Μία από τις δωρεές προς το ίδρυμα ήταν εκείνη του Δ. Βαφειαδάκη, ο οποίος στόχευε στη σύσταση επαγγελματικής σχολής για τα ορφανά «μετά γεωπονικών γνώσεων», υπό τον όρο να χειραφετηθεί το ίδρυμα και να μετονομασθεί σε «Ορφανοτροφείον Σταματίου και Ελένης Βαφειαδάκη». Εκφράστηκαν όμως αμφιβολίες για το εφικτό της ίδρυσής της, γιατί η δωρεά και τα εισοδήματα του Ορφανοτροφείου θα επαρκούσαν μόνο για τη «βιοσυντήρησιν» των ορφανών, που ανέρχονταν σε 55. ΓΑΚ ΣΤΡ., Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12 (αρ.κατ.396/3), Αδελφάτο του Ορφανοτροφείου προς τον Στ. Βαφειαδάκη (1910).

²¹⁸ Άρθρο 4 της διαθήκης του Βασιλείου Σουλλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ, Γ'20, σ.562.

²¹⁹ Διαθήκη της 9 Σεπτεμβρίου 1843 του Νικόλαου Δημ. Κρήτσκη. ΜΗΚ, σ.36, και ΑΤΕ, Φάκ.1844/ 88,1.

²²⁰ Το «δώρημα Π.Πετρίδου» συνίστατο σε μεγάλο αριθμό βιβλίων και σε υποτροφίες νέων «εξ Ιόνιων νησιών καταγομένων». Διαθήκη ιδιόχειρη του Κερκυραίου Πλάτωνα Πετρίδη αρ.1939 της 7 Ιουνίου 1840. ΜΗΚ, Γ'89, σ.449 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 32, υπφ.1, έγγραφα 6-13 της 2 Μαρτίου 1914.

²²¹ Πρόκειται για κατάθεση 28.380 αργυρών ρουβλιών στο θησαυροφυλάκιο της Μόσχας. Διαθήκη του Γεωργίου Γοργόλη της 19 Ιουλίου 1809. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.175 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.159.

επιγραφὴν Κουμπάρειος σχολή»,²²² «...με ἀπαράβατον ὄρον, νὰ σημειωθῆ ἐν τῇ θύρᾳ τὸν καταστήματος τούτου ἡ ἐπιγραφὴ: 'Μουστάκειον ὀρφανοτροφεῖον θηλέων',²²³: «ἐφ' ὧν νὰ τεθῆ τὸ ὄνομά μου καὶ τῆς συζύγου μου Μαριγῶς» τοῦ Φίλιππου Σ.Αίτσα το 1895²²⁴: «Τὸ δε παρθυναγωγεῖον καὶ τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον κληθήσονται "Βασιλείου Γεωργίου Σουλῆνη ενεργετήματα"»²²⁵ ἢ «...νὰ ιδρύσῃ ἐν τῷ κτήματι τούτῳ οἰαδήποτε σχολεῖα ἀρρένων καὶ θηλέων, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ τεθῆ τὸ ὄνομά μου "Μιχαὴλ Κ. Νομικός"» το 1900²²⁶ ἀποτελοῦν τυπικὰ παραδείγματα ἐνὸς εἶδους υπαρξιακῆς ἀναζήτησης ἐγχάραξής τους μέσω τῆς ενεργεσίας στὴ συλλογικὴ μνήμη ὡς μία ἐλάχιστη καὶ δίκαιη ἀνταμοιβή γιὰ τὴν προσφορὰ τους.

Τὸ ὄνομα τοῦ ενεργετῆ ἢ δωρητῆ ἀπαθανατιζόταν ἐπίσης με τὴν ὀνοματοθεσία ὁδῶν, μετὰ ἀπὸ τὴ σύμφωνη συνήθως γνώμη τῶν δήμων.²²⁷

Ἡ ἐπιθυμία υστεροφημίας καὶ διαιώνισης τοῦ οικογενειακοῦ ὀνόματος τοῦ ἴδιου ἢ τοῦ παιδιοῦ τοῦ ἢ ἄλλου οικογενειακοῦ προσώπου ἀποτελεῖ ἐπίσης κοινὸ τόπο.²²⁸ Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὄρους ποὺ ἔθεσε με τὴν ἐπιστολή του ὁ Ἰπλιξὴς το 1845 ἦταν ἡ ἐγχάραξη στὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου, ἀντὶ τοῦ ὀνόματός του, ἐκείνου τῆς οικογενείας τῶν Ἰωνιδῶν «δια τὸν λόγον ὅτι ἡ δωρεὰ ἐγένε ἐν ὀνόματι τῆς οικογενείας ταύτης».²²⁹

Ὁ Ἰωάννης Γ.Ἰωάννου δὲν ξεχνᾷ τὴ σύζυγό του στὴν υστεροφημία ποὺ χαρίζει ἡ ὀμῶνυμη σχολὴ στὴν Κόρινθο, ἡ «Ἰωάννειος δημοτικὴ σχολὴν ἀρρένων», ἀφοῦ τοποθετηθεῖ

²²² Δωρητήρια πράξη τοῦ Ἀλεξάνδρου Κουμπάρη, ἐμπόρου στὴν Ὀδησσό, ἀρ.18068 τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1884. Ἰδρύσῃ τὸ μετέπειτα 160 δημοτικὸν σχολεῖον Ἀθήνας (συνοικία Μ. Βόδα). Ἀπέκτησε τὸν τίτλο τοῦ ενεργετῆ ἀπὸ τὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, στῆς ὁποίας τὸ ἔργο συνέδραμε συχνά (1 Ἰουλίου 1840, 1843 & 1850). Μητρῶον μελῶν Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας (ΜΗ.Φ.Ε.), ἀρ.794 καὶ Η ἐν Ἀθήναις, ὁ.π., σ.379.

²²³ Ὁ Νικόλαος Μουστάκας συνέβαλε στὴν ἀνέγερση τῶν «Μουστάκειων» σχολείων, Γυμνασίου καὶ δύο Ἑλληνικῶν. Δὲν παρέλειψε νὰ ζητήσῃ στὸ ἀνά τριετία μνημόσυνο υπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς του νὰ ενεργεῖται κλήρωση 500 δραχμῶν γιὰ τὴν προίκιση «πτωχῶν ἀγάμων κορασίων». Διαθήκη ἀρ.23744 τοῦ 2 Ἰουνίου 1899. ΜΗΚ,Γ 71, σ.367, Ζερβός, Τ.Γ., ἀρ.807-808,821.

²²⁴ Ἀναφέρεται στὰ διδακτήρια δημοτικῶν σχολείων θηλέων καὶ ἀρρένων Χαλανδρίου, το 1895. ΜΗΚ,Γ'202, σ.865.

²²⁵ Ἰδιόχειρη διαθήκη τοῦ Φίλιππου Σ.Αίτσα, ἀρ.15082 τῆς 5 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ120, σ.562.

²²⁶ Διαθήκη τοῦ Μιχαὴλ Κ. Νομικοῦ ἀρ.11311 τῆς 1 Μαΐου 1900. ΜΗΚ,Γ'222, σ.1075, Ζερβός, Δ.Α., ἀρ.7365 καὶ Ζερβός, Υ.Γ., ἀρ.846.

²²⁷ Ὁ Δήμος τῆς Ἀθήνας, λόγου χάρι, ἀποφάσισε στὴ συνεδρίαση τῆς 27 Νοεμβρίου 1871 ἡ ὁδὸς ἀνατολικά τῆς Ἀκαδημίας νὰ λάβῃ τὴν ἐπωνυμία τοῦ ιδρυτῆ τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Σίμωνα Σίνα. ΓΑΚ, ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, Σχέδιον Πόλεως Ἀθηνῶν, φάκελος 18 (1871) καὶ Γ. Λάιος, ὁ.π., σσ.218,221. Ἡ μορφή αὐτὴ ἀπόδοσης τιμῆς στοὺς ενεργετὲς τοὺς ἀκολουθεῖ καὶ στὴν ξένη χώρα, ὅπου ἔζησαν καὶ ενεργετήσαν. Τὸ ὄνομα τοῦ Μαρασλή π.χ. δόθηκε σὲ δρόμο τῆς Ὀδησσού.

²²⁸ Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Σοφοκλή Ἀχιλλόπουλου, Θεσσαλοῦ ἐμπόρου ἐγκατεστημένου στὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἀφιερώνει τὸ Νὶ τῆς περιούσιας τοῦ στο ἔθνος στὴ μνήμη τοῦ χαμένου πρόωρα υιοῦ τοῦ «στὴ μνήμη τοῦ γιοῦ μου Κωνσταντίνου, στὸν ὁποῖο θὰ ἀνήκε δικαιοματικά, ἀν ζούσε...». ΜΗΚ, Γ'4, σσ.115-118.

²²⁹ Μαζί με τὴν ἐγχάραξη τοῦ ὀνόματος ζήτησε καὶ τὴν τέλεση ἀρχιερατικῆς λειτουργίας κατὰ προτίμηση 21 Μαΐου «...υπὲρ τῆς ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τῶν τεθνεώτων ἐκ τῆς οικογενείας τῶν τε Ἰωνιδῶν καὶ ἄλλων ενεργετῶν τῆς ἐν Πειραιεὶ σχολῆς». Ἐπιστολή Κ. Ἰωνίδη τῆς 10 Φεβρουάριου 1845. Ὁ Ἀχιλλεὺς Γεροκωστόπουλος ἐπίσης θεωρεῖ ὅτι οἱ κληρονόμοι τοῦ θὰ μεριμνήσουν φιλότιμα γιὰ τὴν πιστὴ καὶ γρήγορη ἐκτέλεση τῶν διατάξεων τῆς διαθήκης «ἐξ οἰκείου αἰσθήματος καὶ ἐξ ἠθικοῦ ἐνδιαφέροντος υπὲρ τῆς ἀπαραμειώτου συντηρήσεως τοῦ γοήτρου τοῦ οικογενειακοῦ...ὀνόματος». Διαθήκη τῆς 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ, Γ'32, σ.217 καὶ ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48.

«εις την πρόσοψιν αυτού πλαξ, εφ' ης χαραχθή το όνομα αμφοτέρων και τα λοιπά».²³⁰ Στο κληροδοτήμα του με το όνομα «Βαρβαρρήγιον ή Πετσιίτειον Γυμνάσιον Θήρας» ο Βαρβαρρήγος από τη Θήρα θέλει να γράφει «επί της μαρμαρίνης εξωθύρας το όνομά (του) και της γυναικός (του) και το όνομα του γυμνασίου, και κατ' έτος, των τριών Ιεραρχών, να γίνεται μνημόσυνον δια την ψυχήν μου και της συζύγου μου Νικολέττας».²³¹ Ο Ιωάννης Χατζηκυριακός για το δικό του με την επωνυμία «Ορφανοτροφείον των Κορασίων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού» γράφει στη διαθήκη του: «Επιθυμώ εν τη αιθούση του ορφανοτροφείου να αναρτυθώσιν αι εικόνες της μητρός μου, της συζύγου μου και των αδελφών μου, Λεωνίδα και Αθηνάς και να θεωρώνται και αυτοί ως ενεργέται του καταστήματος». Αιτιολογεί την επιθυμία του που λειτουργεί, αφενός ως αντανάκλαση ηθικού χρέους προς τη σύζυγό του, «καθόσον ουκ ολίγον συνετέλεσεν εις την αύξησιν της περιουσίας (του) δια των οικονομιών και της μερίμνης της και πολλάκις και αυτή εξέφρασε συμπαθείας και επιθυμίας περί των τοιούτων φιλανθρωπικών καταστημάτων», αφετέρου, ως φόρος τιμής και αναγνώρισης της ευεργετικής διάθεσης των νεκρών αδελφών του, στην περιουσία των οποίων βασίστηκε η δική του. Αυτούς ισχυρίζεται από τη νεαρή τους ηλικία ανέθρεψε και: «...εξεπαίδευσα ως πατήρ επί τοσούτον μοι ήσαν προσφιλείς, ώστε μέγιστα ήθελον λάβει κληροδοτήματα εκ της περιουσίας μου, εάν δεν απέθνησκον προ εμού. Τούτου ένεκα επιθυμώ...».²³² Δεν παρατηρούμε αλλοιώσεις ή μεταβολές στις επιθυμίες αυτές των διαθετών στην πορεία του χρόνου. Έτσι αμετάλλακτη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παραμένει η πρακτική αυτή, όπου εμφολεύει η συμβολική νίκη του θανάτου ως ενδιάμεσο της σύνδεσης του ευεργέτη με τις επόμενες γενιές. Με παρηρησία ο Ιωάννης Κ. Γρίβας το 1903 ζητά το σχολείο να διατελεί υπό την άμεση επίβλεψη της αρμόδιας δημοτικής αρχής και να φέρει ως όνομα το δικό του και του αδελφού του, Κωνσταντίνου.²³³ Ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος επιθυμεί η προσφορά του των 15.000 λιρών στερλινών υπό την επωνυμία «Κωσταχιλλοπούλειον κληροδοτήμα» να στηρίξει την ίδρυση στην Τσαγκαράδα «τελείου παρθεναγωγείου», το οποίο να φέρει το όνομα «Κωσταντίνα Αχιλλά», της μητέρας του, και επιθυμεί να χρησιμεύσει «προς τούτο η πατρική (τους) οικία και η περιοχή αυτής...».²³⁴ Σημαντικό μέρος της περιουσίας του όμως προορίζεται για ίδρυμα που πρέπει να φέρει το όνομα του γιου του που έχασε λίγα χρόνια πριν από τη σύνταξη της διαθήκης. Δε θα μπορούσε το κίνητρο αυτό να ήταν πιο ευδιάκριτο, όσο στον όρο της διαθήκης: «Κληροδοτώ το τέταρτο της περιουσίας μου στο Έθνος στη μνήμη του γιου μου Κωνσταντίνου, στον οποίο θα ανήκε, άν ήταν ζωντανός...».²³⁵

Η εγχάραξη του ονόματος του ευεργέτη-ιδρυτή εκπαιδευτηρίου σε ειδική μαρμαρίνη πλάκα τοποθετημένη στην είσοδο ή σε κεντρική αίθουσα του κτιρίου ήταν απαραίτητη κίνηση των εκτελεστών της διαθήκης: «..Έν δε τη κεντρική προσάψει της οικοδομής του σχολείου τούτου και επί εκτισμένης πλακάς αναγράψη το όνομα της δωρητριάς, ως ευεργέτιδος, χάριν αναμνήσεως του ονόματος» ήταν η τιμή για τη Μαρία Ιωάννου Γανωτή το

²³⁰ Αποτελεί τη δεύτερη παραγγελία στην ιδίοχειρη διαθήκη, αρ.6234 της 1 Απριλίου 1888 του Ιωάννη Γ.Ιωάννου, ιατρού από το Ξυλόκαστρο Κορινθίας, ιδρυτή της Ιωαννείου Σχολής. ΜΗΚ, Γ'42, σ.252.

²³¹ Διαθήκη της 22 Σεπτεμβρίου 1888 του Νικόλαου Βαρβαρρήγου από τα Φηρά της Θήρας. ΜΗΚ,Γ'16, σ.159, και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.62.

²³² Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1866. Προσπάθησε να εξασφαλίσει το κληροδοτήμα του με το δωρητήριο συμβόλαιο της 11 Μαΐου 1888 και τον κωδίκελο της 25 Ιουλίου 1898, ό.π.

²³³ Διαθήκη του Ιωάννη Κ.Γρίβα, εμπόρου, από την Τεγέα Αρκαδίας της 5 Ιουνίου 1903. ΜΗΚ, Γ'28, σ.194 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.177.

²³⁴ Αρθρο 11 της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910, ό.π.

²³⁵ Βλ. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.74 και διαθήκη της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ. σσ.105-118.

1911,²³⁶ όπως και για τον Αρσάκη: «Το ειρημένον καθίδρυμα να φέρη επί του κυρίου αυτού πυλώνας την επωνυμίαν του δωρητού Αρσάκειον».²²⁷ Εκτός από το όνομά του, η ανάρτηση της φιλοτεχνημένης εικαστικά μορφής του ευεργέτη σε εμφανές και περίοπτο σημείο ήταν επίσης συνηθισμένη τακτική. Το δημοτικό συμβούλιο Ιθακήσιων αναγράφοντας ως ευεργέτη τον Πάνο Α.Δενδρινό, ανάρτησε με δημοτική δαπάνη «μεγάλην ελαιογραφικὴν εικόνα τον» στη σχολή αρρένων.²³⁸ Ο Κωνσταντίνος Ιωνίδης τις τελευταίες ημέρες της ζωής του παράγγειλε την προσωπογραφία του στο ζωγράφο Ανδρέα Κριεζή και ζήτησε να αναρτηθεί στο Ελληνικό σχολείο, του οποίου υπήρξε «καθιδρυτής».²³⁹ Η Ρωξάνη Τυπάλδου επίσης ζητά «ν' αναρτηθῆ ἡ εἰκὼν» του συζύγου της Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη, «εν ονόματι» του οποίου δωρίζει «εις τα καταστήματα των φιλανθρωπικών τούτων σωματείων και να τελήται ετησίως μνημόσυνον εις αιωνίαν αυτού μνήμην».²⁴⁰

Η υλοποίηση και άλλων ιδιαίτερων επιθυμιών των ευεργετών στην απόδοση τιμών στη μνήμη τους έπαιρνε ποικίλες μορφές και εντασσόταν στα πλαίσια σεβασμού μιας προθανάτιας επιθυμίας: «Επιθυμώ ἵνα ἡ μαρμάρινος προτομή του αυτοκράτορος Γουλιέλμου στηθῆ εν τῷ ανεγερθησομένῳ Ωδείῳ, ἐπίσης και αἱ εἰκόνες των γονέων μου, ἡ ἰδική μου και ἡ τῆς συζύγου μου» είναι η βούληση του Ιωάννη Αριστάρχη το 1889.²⁴¹

Η εγγραφή του ονόματός σε ειδικές μαρμαρίνες στήλες της εισόδου των ιδρυμάτων που στήριζαν με τις δωρεές τους ήταν η συνήθης τιμή των μικρότερης οικονομικής εμβέλειας ευεργετών. Η ανάγκη προσέλκυσης όσο το δυνατόν περισσότερων δωρητών ή ευεργετών στην οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος ωθούσε τα διοικητικά συμβούλια των ιδρυμάτων να μειώνουν συνεχώς το κατώτερο προσφερόμενο ποσό, απαραίτητο για την καταγραφή στον ειδικό κατάλογο του κληροδοτή ή του δωρητή.

Δίπλα στους μεγάλους ευεργέτες με τα κληροδοτήματα εθνικής εμβέλειας, μικρότεροι δωρητές με ευεργεσίες προοριζόμενες για τη χρηματοδότηση της κατασκευής ή της λειτουργίας ενός σχολείου έτρεφαν την ελπίδα να γίνουν γνωστοί στις επόμενες γενιές.²⁴² Χωρίς να αποκλείονται ως κίνητρα της μαζικής πολλές φορές αυτής συμμετοχής

²³⁶ Διαθήκη της 9 Μαρτίου 1911 της Μαρίας Ιω. Γανωτή. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.3. Με τη δωρεά των 300.000 δραχμών στο ήδη υπάρχον Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο επίσης ο Νικόλαος Ισιδωρος το 1919 ζήτησε να φέρεται το ίδρυμα στο εξής με την επωνυμία "Ισιδώρειον Ορφανοτροφείον Αρρέων Ερμουπόλεως ιδρυθέν υπό του Δήμου Ερμουπόλεως εν έτη σωτηριῶ 1855". Αίτημα του ευεργέτη επίσης ήταν η επωνυμία να χαραχθεί «επί μαρμαρίνης πλακός ἣτις θέλει εντειχισθῆ ἐπὶ τῆς μετώπῃς του καταστήματος αυτού» και να διατηρείται «ες αεί». ΓΑΚ ΣΤΡ, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, ό.π.

²³⁷ Δεύτερος όρος του Α' δωρητηρίου συμβολαίου του Απόστολου Αρσάκη της 14 Ιουνίου 1865. ΜΗΚ, Γ' 204, σ.892 και Γ.Α. Παπαδημητρίου, Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη Εκατονταετηρίδι από της τελευτής του, βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1975, σ.36.

²³⁸ Ψήφισμα αρ.4. του Δημοτικού Συμβουλίου Ιθακήσιων, Ιθάκη 21 Οκτωβρίου 1926. Ο Πάνος Δενδρινός «αποπερατώσας την οικοδομήν προς χρήσιν δημοτικού σχολείου...αφιερώνω εις τον δήμον Ιθακήσιων μετά της αυλή αυτής, όπως πάντοτε χρησιμεύση δια την δημοτικήν σχολήν των αρρένων, υπό τον όρον να μη δύναται ποτέ ο δήμος ούτε να την εκποιή ούτε να την μεταχειρισθῆ δι' οἰονδήποτε ἄλλην χρήσιν». Διαθήκη Πάνου Δενδρινού από την Ιθάκη της 9 Δεκεμβρίου 1883. ΜΗΚ, Γ' 214, σ.1028.

²³⁹ Μετά το θάνατό του ο πίνακας αγοράστηκε από το Δήμο Πειραιά το 1889 και αναρτήθηκε στο Σχολαρχείο. Γ. Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης..ό.π., σ.18.

²⁴⁰ Διαθήκη της Ρωξάνη Τυπάλδου της 20 Μαρτίου 1904.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVIII), υπφ.1.

²⁴¹ Άρθρο 4^ο της Διαθήκης της 5 Ιουλίου 1889 του Ιωάννη Αριστάρχη και της Άννας Ελένης Αριστάρχη: «Το ίδρυμα φέρει το όνομα «Αριστάρχειον Ωδείων». Άρθρο 5. Διάταξις του καθιδρύματος, εν Βεϊσβάδεν, Ιούλιος του 1889. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120.

²⁴² Ενδεικτικά αναφέρουμε: Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του Αμαλίου Ορφανοτροφείου

των μικρότερων δωρητών ή κληροδοτών, η ανάγκη απόκτησης της υστεροφημίας, ο μιμητισμός, ή η κοινωνική αναγνώριση, η αίσθηση της συμβολής, έστω και ελάχιστης, στο εθνικό έργο της οικοδόμησης παιδείας ήταν διάχυτη και κινητοποιούσε μάζες.

Στα καταστατικά των ιδρυμάτων οι συνεισφέροντες διαιρούνται σε «μεγάλους ευεργέτες», «ευεργέτες», «συνδρομητές» και «δωρητές». Η κατηγοριοποίηση αυτή συναρτάται άμεσα, εκτός από την εποχή και τον τόπο, και με τις οικονομικές συνθήκες ή τις τυχόν ιδιορρυθμίες του ιδρύματος. Σύμφωνα με το Διοργανισμό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα το 1856, λόγου χάρη, εκείνοι που προσέφεραν πάνω από 50.000 παλαιές δραχμές επεκράτησε να λέγονται «μεγάλοι ευεργέται»,²⁴³ ενώ «ευεργέται» θεωρούνταν όσων η συνδρομή ξεπερνούσε τις 1000 δραχμές.²⁴⁴ Για τη Χαροκόπειο Σχολή, σαράντα χρόνια περίπου μετά την ίδρυσή της, οι προσφέροντες δωρεά άνω των 10.000 δραχμών θεωρούνταν «μεγάλοι ευεργέται» της Σχολής, όσοι πάνω από 1.000 ως «ευεργέται» και όσοι μέχρι 1000-5000 δραχμές αναγράφονταν ως «δωρηταί».²⁴⁵ Η έννοια και τα κριτήρια των διαβαθμίσεων αυτών συχνά δεν ήσαν κοινά σε όλα τα ιδρύματα.²⁴⁶

Κορασίων, από 1 Νοεμβρίου 1855 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Εκθέσεις περί των πεπραγμένων της..ό.π., από 1/11/1884 έως 31/10/1885/, από 1/11/1885 έως 31/10/1886, από 1/11/1886 έως 31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888 και Μητρώων Συνδρομητών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.), αρ.1853, 2392, 2640,2448, κλπ.

²⁴³ Στο 6^ο άρθρο επίσης σημειώνεται: «Οι επί δεκαετία διατελέσαντες συνδρομηταί τον Ορφανοτροφείον και πλην της τακτικής συνδρομής προκαταβάλλοντες δραχμάς 300 και εφ' άπαξ υπέρ τας 500 δραχμές δωρούμενοι καλούνται δ' επί τούτον...ευεργέται του Ορφανοτροφείου 7^ο: Οι υπέρ τας 2.000 δραχμών δωρούμενοι εκτός του τίτλου του ευεργέτου θέλουσι εγγράφεσθαι κατ' όνομα εις επί τούτω μαρμαρίνην πλάκα τεθησομένην εις την είσοδον τον καταστήματος». Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931 και Οργανισμός τον Ιδρύματος. Σχέδιον οργανισμού τον εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Γ.& Αικ. Χατζηκώνστα. Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27, (VI), Κληροδότημα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα φάκελος,1.

²⁴⁴ «Συνδρομηταί τακτικοί, όσοι κατ' έτος δίδουν 50 δραχμές και ούτοι γίνονται ευεργέτες, όταν το ετήσιο ποσό που προσφέρεται φθάσει τας 1000 δραχμές. Αμφοτέρων των κατηγοριών οι ευεργέτες γνωστοποιούνται επισήμως προς την Κυβέρνησιν παρά του Συμβολίου των Εφόρων». Άρθρο 13^ο του Διοργανισμού τον Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), Κληροδότημα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π. Για το αντίστοιχο Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο που είχε ιδρυθεί πριν από 18 χρόνια παρατηρούμε πως δε διαφέρει σχεδόν το ύψος των χρηματικών ορίων: «Ευεργέται είναι όσοι συνεισφέρωσι πλέον των 1000 δραχμών, δωρηταί έλασσον των 1000 δραχμών, και μέχρι 300 δραχμών, συνδρομηταί δε, όσοι τιροσφέρωσι κάτω των 300 δραχμών. Ούτοι, πλην των συνδρομητών θέλουν εγγράφεσθαι επί λευκού πίνακος ανηρτημένον εν τη εισόδω τον καταστήματος...». Καταστατικόν Ορφανοτροφείου Αδελφών Μπαμπαγιώτων. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα 2.

²⁴⁵ Άρθρον 34. Ι. Καταστατικόν της εν Καλλιθέα Αθηνών Χαροκοπέιου Σχολής, και άρθρο 34., Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.372. Περίπου την ίδια εποχή για τη Σχολή Απόρων Παιδών Σύρου «ο δωρούμενος τη Σχολή μέχρι των 500 δραχμών» αναγραφόταν δωρητής, ενώ «ο δωρούμενος μείζονα μέχρι τω\ ' 2000 δραχμών ανακηρύσσεται ευεργέτης». Τα ονόματα δωρητών και ευεργετών αναγράφονταν «εις πίνακας τιμής ανηρτημένους εν τη αιθούση των συνεδριάσεων...». Άρθρο 6 του Καταστατικού Σχολής Απόρων Παιδών Ερμουπόλεως (1915). ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος 21 (Σύλλογος Σχολής Απόρων Παιδών) και Εκπαίδευση, φάκελος 3 (Περί προπαιδευτών 1866-1867). Καταστατικό συλλόγου Σχολής Απόρων Παιδών.

²⁴⁶ Σύμφωνα με τον Κανονισμό της Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή, ευεργέτες θεωρούνται «όσοι εισφέρουσι άπαξ 1000 τουλάχιστον δραχμάς ή συμπληρώσωσι δια συνδρομάς το ποσόν τούτο, συνδρομηταί, όσοι προσφέρουσι κατ' έτος 25 τονλάχιστον δραχμάς, οι δε μικρότερα ποσά άπαξ ή πολλάκις συνεισφέροντες, δωρηταί. Οι υπέρ τας 100 δραχμάς προσφέροντες, εκτός τον τίτλου τον

Σημαντικός τρόπος για πάρα πολλούς ευεργέτες αναγνώρισης της εν ζωή προσφοράς τους υπήρξε η απονομή τιμητικής διάκρισης από τον ίδιο το Βασιλιά.²⁴⁷ Η τιμητική ευχαριστήριος επιστολή αποτελούσε το ελάχιστο δείγμα εκτίμησης και ευγνωμοσύνης στον ευεργέτη. Σε επιστολή της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1828 ο Καποδίστριας από την Αίγινα εκφράζει την ευγνωμοσύνη του Έθνους προς τους αδελφούς Ζωσιμά για τη δωρεά 24 κιβωτίων βιβλίων που προορίζονταν για την εκπαίδευση της νεολαίας. «Το Έθνος ευγνωμονούν σας συγκαταλέγει μεταξύ των ευεργετών του και εξαιτείται από την φιλοκαλίαν σας αδρότερα βοηθήματα, ότε και αισθάνεται ηλιώτερον την ανάγκην του να φωτισθή, δια να φυλάξη φωτιζόμενον την ελευθερίαν του και να απολαύση την ευδαιμονίαν του...».²⁴⁸ Φυσικά δε λείπει η παρότρυνση για συνέχιση της ευεργετικής δραστηριότητας: «Ειθ' επισφραγήσητε τας εναρέτους σας πράξεις διά τίνος αξίου της ιστορίας κατορθώματος, τείνοντες εις τον κοινόν των Ελλήνων φωτισμόν».²⁴⁹

Το νομισματοόσημο των Ευεργετών ήταν στοιχείο αναγνώρισης των ευεργετικών χειρονομιών.²⁵⁰ Στο χάλκινο νομισματοόσημο το οποίο προσφερόταν από τον Όθωνα στους «προσενεγκόντας 600 δραχμές και επέκεινα» ήταν χαραγμένη η εικόνα του στην πρώτη πλευρά, ενώ στη δεύτερη η πρόσοψη του Πανεπιστημίου και η κατάθεση του θεμέλιου λίθου.²⁵¹ Η σύνταξη του πίνακα ευεργετών,²⁵² καθώς και η καταχώρηση του Συντάγματος στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως ήταν η επόμενη κίνηση.²⁵³

Συνήθης τιμητική διάκριση ήταν η απονομή παρασήμου. Λίγο πριν από το θάνατο του Νικολάου Ζωσιμά ο Όθων του απένειμε τον τίτλο της ευγενείας ανακηρύσσοντάς τον Ιππότη του Β' Τάγματος των ταξιαρχών του Σωτήρος, διάκριση, που ο ίδιος ο ευεργέτης συνήθιζε να θέτει μπροστά ή μετά το όνομά του, καθώς και «Ευγενής Ρωμαίος Καβαλιερός της Ελλάδας, Νικόλαος Π.Ζωσιμάς» ή «Νικόλαος Π.Ζωσιμάς Ευγενής Γραικός και ιππότης β' Τάγματος των ταξιαρχών της Ελλάδος». Στον Ιωάννη Ρώμα απονεμήθηκε ο αργυρός Σταυρός του Σωτήρος για τις ποικίλες συνεισφορές του στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα «δι' εκείνην υπέρ της Αρχαιολογικής Εταιρείας,...ην ο Γενικός Πρόξενος Βουκουρεστίου παρέστησε εις ημάς ως ανεπίδεκτον αμφιβολίας και δι' άλλας του φιλογενούς τούτου ανδρός εκδουλεύσεις, αις συνέστησε ο Πρόξενος».²⁵⁴ Στην περίπτωση, λόγου χάρι, του Ανέστη

ευεργέτου, εγγράφονται εις μαρμάρινον πίνακα στην είσοδο του ιδρύματος». Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, Εκπαίδευση 21: φάκελος 110, δωρητήριο συμβόλαιο Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή αρ.6187 και φάκελος.

²⁴⁷ Επιστολή του Διοικητικού Συμβουλίου της Φ.Ε. στον Α. Αρσάκη της 3 Οκτωβρίου 1850 και τιμητική επιστολή Όθωνα «περί απονομής του παράσημου του Σταυρού των Ανωτάτων Ταξιαρχών εις τον Απ. Αρσάκη». Γ. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.43

²⁴⁸ Συνέχιζε: «Μετά της αυτής ευγνωμοσύνης θέλομεν υποδεχθή και όσα έτι υπόσχεσθε να μας στείλητε και δεν αμφιβάλλομεν ότι το Έθνος αυτό δια της φωνής των αυτού προβούλων θέλει σας εξαγγείλει το έμψυχον και δικαιοτάτον αυτού αίσθημα προς την υμετέραν κορυφήν, κληρονόμον της μεγαλοψύχου φιλοπατρίας αδελφών εσαεί αοιδίμων και μακαρίων». Επιστολή του Ιω. Καποδίστρια της 23 Δεκεμβρίου 1828. Σπύρος Εργολάβος, Αδελφοί Ζωσιμάδες στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.13.

²⁴⁹ Επιστολή του ιδίου από Τροιζήνα της 5 Μαΐου 1827. Ο.π.

²⁵⁰ Αρθρο 1 του Β. Διατάγματος της 5 Οκτωβρίου 1850. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848-1854), Ανώτερη και Μέση Εκπαίδευση, Ταξ. εν.106, φάκελος 16, έγγραφο 15651.

²⁵¹ Αρθρο 2 του Β.Δ. Ο.π.

²⁵² Αρθρο 3 του Β.Δ. Ο.π.

²⁵³ Αρθρο 4 του Β.Δ. Ο.π.

²⁵⁴ ΓΑΚ, (1848-1854), Θυρίδα 106, φάκελος 16, έγγραφο 1577/1613.

Κοβάκη προτάθηκε από τον έλληνα πρόξενο, Ι.Ρίζο, ως τιμητική αναγνώριση της προσφοράς του η απονομή του Αργυρού Σταυρού του Σωτήρος, γιατί «ως καλός καγαθός ούτος ο γέρων, εκτός της εις την διάθεσιν της Βασιλείσης προσφοράς εξ 110.000 δραχμών επ' αγαθώ της Ελλάδος, εδωρήσατο...» στα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα των κοινοτήτων Αλεξανδρείας και Κάιρου άλλα 100.000 φράγκα και μία οικία, ώστε «δια τον ένθερμον υπέρ της προόδου του ελληνικού γένους ζήλου του, δια την προς την Α.Μ. ακραιφνή αφοσίωσίν του και δια τας γενναίας του προσφοράς είναι άξιος του τοιούτου δείγματος της ευμένειας του Βασιλέως, προς τούτοις δε επειδή ο ανήρ ην ελευθέριος, το παράσημον, δι' ου ήθελεν ευδοκήση η Α.Μ. να τον τίμηση, θέλει αυξήση τον πατριωτισμόν του και θέλει αναμφιβόλως παρέξην τα εις την Ελλάδα ενεργετήματα».²⁵⁵

Το αν η απονομή του Μεγαλόσταυρου...ήταν η ελάχιστη ή η μέγιστη τιμή επιζητούμενη ή όχι, συνδέεται με το μέγεθος της προσφοράς, τη νοοτροπία και το κοινωνικό στρώμα, στο οποίο ανήκε ο ευεργέτης, τους σκοπούς και τα κίνητρα της ευεργεσίας. Αυτή η διάκριση συνέβαλλε πολλές φορές στην επικοινωνία τους με την πολιτική εξουσία, την παραχώρηση προνομίων ή τη διευκόλυνση οικονομικών σχέσεων με το Κράτος στην περίπτωση ειδικά της επέκτασης των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των ομογενών.²⁵⁶ Η εκχώρηση μονοπωλιακών εκμεταλλεύσεων και παραχώρηση προνομίων συνήθως γινόταν με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ανδρέα Συγγρού.²⁵⁷

Η μετά θάνατον του ευεργέτη αναγνώριση εκφραζόταν με την τέλεση δημοτελούς κηδείας ή μνημόσυνου, ακόμα και αν επρόκειτο για βαθύπλουτο ομογενή. Πρωτοσέλιδη, λόγου χάρη, η είδηση του θανάτου του Συγγρού την 14 Φεβρουάριου 1899 συνοδεύεται από μία μεταθανάτια αποτίμηση. Σύμφωνα με την «Ακρόπολη» του Βλάσση Γαβριηλίδη, «η κηδεία έγινε δημοσία δαπάνη. Παρόντες η Βασιλική οικογένεια, ο πρωθυπουργός, διπλωμάτες και άλλοι.. Τιμές στο νεκρό. Κηρύχθηκε, γενική αργία, εθνικό πένθος για το νεκρό».²⁵⁸ Να γίνει η κηδεία του «δαπάναις του Δήμου» και να αποδοθούν «αι προσήκουσαι τιμαί εις την έκφρασιν του οφειλομένου εις τον μεγάτιμον άνδρα πανδήμου φόρου ευγνωμοσύνης» αποφάσισε το δημοτικό συμβούλιο του Πειραιά για την κηδεία του Χατζηκυριακού, στην οποία προσήλθε «πλήθος απείρου λαού πάσης κοινωνικής τάξης» και εκφωνήθηκε επικήδειος λόγος από το γνωστό δημοσιογράφο και λόγιο Καλοστύπη, ιδρυτή της τοπικής εφημερίδας «Σφαίρα»: «Ακολούθησε τελετουργική πορεία προς το νεκροταφείο...».²⁵⁹

Πολλές φορές αποφασίζονταν άλλες ιδιαίτερες κατά περίπτωση εκδηλώσεις. Στην περίπτωση της αναγγελίας του θανάτου του Αρσάκη, λόγου χάρη, με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας κηρύχθηκε πένθος σαράντα ημερών.²⁶⁰

in ΑΥΕ, Φακ.1859/ 88,1 έγγραφο 241 της 3 Ιανουαρίου 1859. (γενικό προξενείο Αλεξανδρείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Βλ. παρακάτω, Απονομή Παρασήμου, σσ.349-357.

²⁵⁶ Τσουκαλάς, ό.π., σ.358.

²⁵⁷ Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.9. Βλ. παρακάτω, σσ.360-362.

²⁵⁸ Το άρθρο συνεχίζει: «Δεν υπήρξε βέβαια (ο Συγγρός, ο δημιουργός της μετέπειτα οικονομικής μεταβολής, αλλ' υπήρξεν ο πρώτος διαγνώσας ευρύ το οικονομικό μέλλον τον Έθνους και της πρωτεύουσάς του...ο πρώτος μεσίτης του Έθνους μετά της ευρωπαϊκής χρηματαγοράς, ο πρώτος μεταρρυθμιστής της πρωτευούσης από χωρίον εις πόλιν». Εφ. Ακρόπολη της 14 Φεβρουαρίου 1899. Χρ. Χατζή Ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σσ.14-15.

²⁵⁹ Εφ. Σφαίρα της 19 Ιανουαρίου 1904, (Πειραιάς). Γ. Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός... ό.π., σσ.24-25.

²⁶⁰ Γ. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...ό.π., σ.74.

Η τιμητική έξοδος από τη ζωή, η διατήρηση της καλής ανάμνησης που θα χρησιμοποιηθεί μελλοντικά ως παράδειγμα μίμησης και υπόδειγμα «φιλογενούς», πατριωτικής στάσης ήταν κατορθωτή με διάφορες τελετουργικές πρακτικές. Ευχολόγια, μνημόσυνα, τιμές, πανηγυρικοί και μεγαλορρήμονες λόγοι εκφωνούνταν σε επικήδειους και μνημόσυνα. Όλοι επιδίωκαν να μεταβληθούν σε υποστηρικτές του έργου του ευεργέτη. Προσπάθειες να υποκινηθεί με αναφορές στην κληροδοσία του το γενικότερο ενδιαφέρον σε έργα ευποίας ή σε κοινωνικούς και εθνικούς σκοπούς.²⁶¹ «Πάνδημος και μεγαλοπρεπώς ανταξία της μεγαλανδρίας εγένετο χθες εν Ραμλίω. Την πρωτοπορείαν της κηδείας κατείχαν οι προξενικοί κλητήρες, όπισθέν των οι μαθηταί του Αβερωφείου γυμνασίου και της Τοσιτσαίας σχολής, δάσκαλοι, ο Μητροπολίτης Θηβαίων Γερμανός κ.α.»²⁶²

Κατά τη θεμελίωση του ιδρύματος, το οποίο βασίζεται οικονομικά στο κληροδότημα ακολουθεί ένα είδος τελετουργίας, όπου πρωταγωνιστούν πρόσωπα της δημόσιας ζωής, μέλη βασιλικής οικογενείας κ.α. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του ιεροτελεστικού της θεμελίωσης του Ορφανοτροφείου Χατζηκυριακού, ενόσω ακόμη ζούσε ο ευεργέτης.²⁶³

Η «πανηγυρική» πλαισίωση της νεκρώσιμης πομπής του ευεργέτη²⁶⁴ με τελετουργία που τον αγιοποιούσε κατά κάποιο τρόπο, με ανάγνωση της διαθήκης του κατά την κηδεία ή το μνημόσυνό του, με επικήδειους λόγους συντασσόμενους ή εκφωνούμενους από διακεκριμένα πρόσωπα,²⁶⁵ με τη δημοσίευση σε εφημερίδες των επικηδείων λόγων, με την ανέγερση παρεκκλησίου στο χώρο του ιδρύματος, αφιερωμένου στον άγιο που έφερε το όνομά τους συνήθως κατ' απαίτηση των ίδιων, ακόμα και με τη σύνθεση ύμνων που ψάλλονταν από τους τρῳφίμους των ευεργετηθέντων εκπαιδευτηρίων, η μνήμη παρέμενε έντονη ως σημείο αναφοράς ενός μεγάλου μέρους της τοπικής κυρίως κοινωνίας.²⁶⁶ Στα

²⁶¹ Αγγ. Δεμπόνος, *ό.π.*, σ.279.

²⁶² Η χθεσινή κηδεία του Ιω. Δημητρίου, Εφ. Ομόνοια έτος ΙΣΤ', Αλεξάνδρεια, αρ.4.620, Τετάρτη 21 Φεβρουαρίου/4 Μαρτίου 1896. ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60.

²⁶³ Στο τέλος της ιεροτελεστίας, «τοποθετηθέντος του θεμελίου λίθου, κατήλθεν εκ της εξέδρας η Α.Μ. και πλησιάσασα έθεσαν η ίδια πηλόν επί της μικρός επί του λίθου λάρνακος, εν η ετέθη προηγουμένως μικρός σταυρός χρυσούς παρά της Βασιλίσσης και άπαντα τα μεταλλικά νομίσματα της Ελλάδος, εκτός του χρυσού εκατονταδράχμου, όπερ δεν ηδυνήθη να εύρη ο κ. Χατζηκυριακός, μετά μικράς στρογγύλης αργυράς πλακάς, εφ ής είχαν χαραχθή αι εικόνες του κυρίου και της κυρίας Χατζηκυριακού και αφ' ετέρου η κατωτέρω αναφερομένη επιγραφή. Είτα εκάλυφθη η λάρναξ δια μικράς μαρμαρίνης πλακάς, την οποίαν εφήρμοσεν η Βασίλισσα κτυπήσασα ταύτην δια μιας σφύρας...». Εφ. Πρόνοια της 1 Μαΐου 1889. Γ. Χατζή μανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, *ό.π.*, σ.17.

²⁶⁴ Στην πομπή συμμετείχαν νοσοκόμες του Ευαγγελισμού, ορφανές του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, διάφοροι επίσημοι, όπως ο Πρωθυπουργός, υπουργοί, ο διευθυντής Τραπεζής, ο δήμαρχος, πρόεδροι, ο πρύτανης του Πανεπιστημίου και πολλοί άλλοι. Χαρακτηριστικές τιμητικές εκδηλώσεις στην κηδεία της Ελένης Τοσίτσα, την 1 Απριλίου 1866, αποτελούσαν οι μαυροφορεμένες Αρσακείαδες παραταγμένες στο πεζοδρόμιο για τη νεκρώσιμη πομπή, επικήδειοι λόγοι διακεκριμένων, δημοσιεύσεις σε εφημερίδες. Εφ. Αιών, έτος ΚΗ' φύλλο 2111 της 11 Απριλίου 1866.

²⁶⁵ Ο Ιπλιξής κηδεύτηκε «μεθ' όλων των ανηκουσών εις ευεργέτην της πατρίδος ημών τιμών συντελεσάντων εις τούτο πάντων των φοιτητών και μαθητάη/ και των πολιτών αυθορμήτως». Επικήδειος λόγος συντάχθηκε από τον Νεόφυτο Βάμβα και από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, διπλωμάτη και υπουργό των Εξωτερικών για αρκετά χρόνια.

²⁶⁶ «Σήμερον εορτή μεγάλη/ ευγνώμων η καρδιά ψάλλει / παιάνα των ευεργετοίη/ Ζωή των της Πατρίδος η ζωή / Εις το μνημόσυνον αυτών τιμή/ Και κλέος εσαεί». Από τον «ύμνο των ευεργετών», που ακούστηκε για πρώτη φορά το 1886 σε στίχους Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και μουσική Βάγκνερ. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...*ό.π.*, σ.76 και Η εν Αθήναις Φιλεκαπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, σ.113. Για τους Ζωσιμάδες

εγκαίνια του Ορφανοτροφείου του Χατζηκυριάκου τον Ιανουάριο του 1904, μαζί με τον «Πολυχρόνιο»,²⁶⁷ η χορωδία των τροφίμων του ιδρύματος έψαλλε κατά την ακολουθία των επίσημων εγκαινίων του και τον «ύμνο» των «Ιωάννου και Μαρίας, των αοιδίμων ιδρυτικών του σεμνού τούτου τεμένους των ορφανών αιώνια η μνήμη».²⁶⁸ Κορύφωμα της ευγνωμοσύνης στους Ζωσιμάδες αποτέλεσε το πενήντα μέρες ακριβώς μετά το θάνατο του Νικολάου πάνδημο μνημόσυνο στη Αθήνα.²⁶⁹

Η ανέγερση ταφικών μνημείων ή αναθηματικών στηλών, η φιλοτέχνηση επιταφίων επιγραμμάτων από συγγενείς, καλλιτέχνες, την πολιτεία, αν δεν ήταν κατ' απαίτηση του ευεργέτη, ήταν η αποτύπωση της ελάχιστης ευγνωμοσύνης για το έργο τους. Ο αδελφός του Χαροκόπου, Σπυρίδων, ανήγειρε μνημείο με ολόσωμη μορφή του ευεργέτη σε υψηλό ανάγλυφο. Στο πόδιο της αρχιτεκτονικής κατασκευής του μνημείου σε δύο ανάγλυφα απεικονίζονται η γεωργία και το εμπόριο στη μία, δηλαδή οι βασικές δραστηριότητές του, και στην άλλη η ευεργετική συμβολή του στο θεσμό της οικογένειας.²⁷⁰ Σύμβολο καθολικής αναγνώρισης αποτέλεσε η αναθηματική στήλη του Ιωννίδη που υψώθηκε στις παρυφές της Ακρόπολης, όταν πέθανε ογδόντα ετών και όπου χαράχθηκε το όνομα του «εις μνήμην αιωνίαν».²⁷¹

Η μεταφορά των οστών του απόδημου κυρίως ευεργέτη στη γενέτειρα ή γενικά την πατρίδα Ελλάδα αποτελούσε επίσης είδος τιμητικής πράξης. Τον Απρίλιο του 1908 μεταφέρθηκαν τα λείψανα του Αβέρωφ στην Αθήνα με το ελληνικό πολεμικό «Νάυαρχος Μιαούλης», την πόλη που ποτέ δεν επισκέφθηκε, όταν ζούσε.²⁷² Αλλά και η ικανοποίηση απλά της θέλησης του ευεργέτη αποτελεί είδος τιμής στη μνήμη του, όπως στην περίπτωση της υλοποίησης της ιδιότυπης βούλησης του Ευάγγελου Ζάππα σχετικά με την τοποθέτηση των οστών του από την πολιτεία, η οποία ενείχε τους συμβολισμούς της «μερικής» και «γενικής» πατρίδας.²⁷³

Το κείμενο της διαθήκης ενός κυρίως μεγάλου ευεργέτη διαβάζεται σε συνεδρίαση της Βουλής, αναγορεύεται ευεργέτης του έθνους και σκιαγραφείται ζωή του μέσα από τα λόγια κάποιου πολιτικού. Η διαθήκη του συνήθως δημοσιεύεται σε εφημερίδες ή διανέμεται στη Βουλή ή και σε σχολεία.²⁷⁴ Μετά το θάνατό του ο Γ. Ριζάρης ζητά να δημοσιευθεί η διαθήκη

συνέθεσε ύμνο ο Ζαγορίσιος ποιητής Φάνης Ματσιόπουλος σε μουσική Μαργ. Κατσέλη. Στέφανου Ν. Μπέττη, Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους, [Ζωσιμαία Κεντρική Βιβλιοθήκη], Ιωάννινα 1990, σ.321.

²⁶⁷ Ήταν ύμνος αφιερωμένος στη μνήμη του εκλιπόντος. Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π.

²⁶⁸ Εφ. Σφαιρά, της 19 Ιανουαρίου 1904 Πειραιάς. Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π., σ.30.

²⁶⁹ Η ημέρα του μνημοσύνου ορίστηκε η 5 Απριλίου 1842, Ε' Κυριακή των Νηστειών 1842. Εφ. Αθηνά, φύλλο της 31 Δεκεμβρίου 1841, Αθήνα. Στέφ. Μπέττη, Οι Ζωσιμάδες..ό.π., σ.315.

²⁷⁰ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, ό.π., σ.25. Βλ. κεφ. Γ εωργική Εκπαίδευση, σ.813.

²⁷¹ Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωννίδη, ό.π., σ.6.

²⁷² Αθ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός ό.π., σ.261.

²⁷³ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Το «οριστικό κατάλυμα», σ.257.

²⁷⁴ Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι η δημοσίευση της διαθήκης του Ν. Στουρνάρη στην εφημερίδα «Αιών» της 14 Ιανουαρίου 1853, εκτός από την εφημερίδα της Κυβερνήσεως και τα Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852. Η γνωστοποίηση στον Τύπο ευεργετικών χειρονομιών μαζί με την έκφραση ευγνωμοσύνης προς το δωρητή ή τον κληροδοτή ήταν η απόδοση τιμής εκ μέρους του Κράτους που λειτουργούσε παράλληλα και ως παράδειγμα προς μίμηση. Μάουρερ, ό.π., σ.542. Βρίσκουμε επομένως συχνά παρόμοιες δημοσιεύσεις στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Εφ. της Κυβερνήσεως του 1834, φύλλο 12, σσ.91,253-255).

του από τον Ν. Ιωαννίδη, αντιεισαγγελέα, ο οποίος να φροντίσει για τη μετάφραση της στα γαλλικά και τη διανομή της «εις διάφορα πολίχνια του Ζαγορίου, εις Ιωάννινα, εις Κωνσταντινούπολη εις τα σχολεία της Ελλάδος, εις Ρωσίαν, Μόσχαν και Νίζναν και Οδησσόν προ πάντων, και όπου αλλού το καλέση η ανάγκη...».²⁷⁵

5. Απονομή Παρασήμου

«Σπείρετε εις όλους τους εκτός του κράτους ευκατάστατους ομογενείς Έλληνες σταυρουδάκια, εάν θέλετε να θερίσητε απ αυτούς άφθονα φλωρία και ιώντων και μετά τον θάνατον αυτών».

ΑΥΕ, Φακ.1853/88,1, Επιστολή Ζάππα (αρ.πρωτ.4.800 της 10 Ιουλίου 1852) Εμπεριέχεται στο έγγραφο 1578 της 17 Ιουνίου 1852 του «Γενικού Προξενείου εν ταις Ηγεμονίαις» προς το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών.

Ένα είδος συμβολικής και «εν ζωή» αναγνώρισης, παράλληλα όμως και κίνητρο ευεργετισμού, ήταν η αποστολή διπλωμάτων, μεταλλίων και παρασήμων στους ευεργέτες. Πρόκειται για μία κίνηση απαραίτητη που λειτουργούσε ενισχυτικά για την προβολή αξιομίμητων πράξεων. Μέσω των προξενείων στέλλονταν στην Κυβέρνηση κατάλογοι όσων από τους Έλληνες του εξωτερικού προσέφεραν, αλλά και των ίδιων των προξένων, που συντελούσαν στην αύξηση του αριθμού των «δαρουμένων» ομογενών.²⁷⁶ Κατάλογοι των ευεργετών κυκλοφορούσαν σε ειδικές εκδόσεις ή δημοσιεύσεις σε εφημερίδες.

Πίσω από την απονομή ενός παρασήμου δεν ήταν το βάρος της υλικής, αλλά της ηθικής αξίας της πράξης που αποσπύσε την τιμή και τον έπαινο.²⁷⁷ Το παράσημο του βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος λειτουργούσε ως «αμοιβή της πίστης και ειλικρίνειας, της ατομικής των βραβευομένων αξίας και διεγέρσεως της ατομικής άμιλλας μεταξύ των πολιτών», αλλά και «ως αμοιβήν και εμπύχωσιν των αγωνισθέντων και αγωνιζομένων υπέρ της ελληνικής δόξης, υπέρ της εθνικής ευημερίας, υπέρ της εύκλείας...του θρόνου».²⁷⁸ Η εθνική δράση πολλές φορές υπερείχε σε σημασία από μία υλική προσφορά προς την εκπαίδευση.²⁷⁹ «Γνωρίζω όμως» έγραφε ο έλληνας πρόξενος Φωστειρόπουλος «ότι η

²⁷⁵ Άρθρο 69 της διαθήκης Γεωργίου Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ, Γ'207, σ.930.

²⁷⁶ Επειδή το 1856 επρόκειτο, όπως συνηθιζόταν, να στείλουν μετάλλια και διπλώματα σε όλους του δωρητές και ευεργέτες του Πανεπιστημίου, ο πρότανης Ιωάννης Ολύμπιος παρακαλεί το υπουργείο Εξωτερικών να στείλει κατάλογο ονομάτων και των επωνύμων, ως και τον τίτλο των «κατά την αλλοδαπήν προξένων και πρέσβων». ΑΥΕ, Φάκ.1856/95 έγγραφο 1028 της 31 Ιουλίου 1856 (ακολουθεί ο κατάλογος) έγγραφο 4439 της 21 Σεπτεμβρίου 1855.

²⁷⁷ «Η υλική αξία των συγγραμμάτων αυτών δεν υπερβαίνει τις 1000-1200 δραχμές. Η ηθική όμως είναι μεγίστη, γιατί η Εταιρεία αυτή θα στέλνει ό,τι εκδίδει στη Βιβλιοθήκη μας, και αξίζει αμοιβής δια του Αργυρού παρασήμου του Σωτήρος». ΑΥΕ, Φάκ.1857/ 88,2β, έγγραφο 675 της 14 Ιανουαρίου 1857 και Φακ 1857/88, (προσφοραί βιβλίων): έγγραφο 675 της 14 Ιανουαρίου 1857 («Εφορία της Δημοσίου και Οθωνος Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον»).

²⁷⁸ ΑΥΕ, Φακ.1857/ 88,4 έγγραφο 727 της 12 Ιουλίου 1857 («Εφορία της Δημοσίου..ό.π..»).

²⁷⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1857/ 88,2β, έγγραφο 727 της 12 Ιουλίου 1857 και έγγραφο 6940 της 28 Οκτωβρίου 1857. («Υπομνημόνιον», όπου ο Κορομηλάς ζητά να τιμηθεί με το Σταυρό του Σωτήρος ο Δημ. Πασπαλής, όχι

Κυβέρνηση απονέμει το παράσημον εις εκείνους των ξένων, όσοι προσφέρουν πολιτικάς εκδουλεύσεις προς την Ελλάδα ή δωρεάς προς τα εκπαιδευτικά της καταστήματα».²⁸⁰ Επαινώντας στον Όθωνα τις αρετές, καθώς και τις εκκλησιαστικές και πολιτικές διαμεσολαβήσεις σε κρίσιμες στιγμές του Δημ.Πασπαλλή, εμπόρου στην Κωνσταντινούπολη, ο πρόξενος, προκειμένου να τον πείσει με αφορμή δωρεά του σε βιβλία για τη χορήγηση του παρασήμου, τονίζει δύο βασικά αξιοβράβευτα στοιχεία του, τον πατριωτισμό του²⁸¹ και την έλλειψη επίδειξης που τον χαρακτήριζε: «διότι ο ανήρ πράττει το αγαθόν, ουχί προς επίδειξιν, αλλ' εκ πεποιθήσεως και αισθήματος, όθεν και απέφευγεν τους κροταλισμούς και το περιάδεσθαι, κατά τους πολλούς».²⁸² Προτάσεις απονομής παρασήμου σε δωρητές, ακολουθούνται από προβολή της μέχρι τότε ευεργετικής τους παρουσίας υπενθυμίζοντας και τις τιμητικές διακρίσεις που είχαν αποκτήσει από άλλους ηγεμόνες άλλων χωρών. Ενδεικτικά, τιμητικές διακρίσεις δόθηκαν στον Παναγιώτη Παπάζογλου ομογενή στο Ιάσιο,²⁸³ στον Ιωάννη Βιβέσκου, αδελφό του Ηγεμόνος της Βλαχίας, Γεωργίου Βιβέσκου,²⁸⁴ στους αδελφούς Γ.Α.Μαυροκορδάτου και Ν.Α.Μαυροκορδάτου, Χατμάνου της Μολδαβίας, εκτελεστών της διαθήκης του προ ολίγου αποβιώσαντος Πέτρου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου,²⁸⁵ στο Σκαρλάτο Πέτροβιτς,²⁸⁶ στο Νείλο, ηγούμενο της Μονής Φλωρεστίου στη Μολδαβία και άλλους.²⁸⁷

μόνο για τις δωρεές του σε βιβλία, αλλά για την εθνική του δράση, για εκδουλεύσεις στην Τουρκία τον καιρό του πολέμου και γενικότερα για το ζήλο του υπέρ της Ελλάδας. Εκθειάζει τα διπλωματικά του κατορθώματα, αλλά και πλευρές του χαρακτήρα του. Η προσφορά του εν τούτοις σε βιβλία δεν ξεπερνά τις 10.000 δραχμές).

²⁸⁰ ΑΤΕ, Φάκ.1864/ 88,1', έγγραφο 112 της 19 Ιανουαρίου 1852 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁸¹ «Είναι γνήσιος Έλληνας δια τα υπέρ της Ελλάδος ζήλον και δια τας προς αυτήν εκδουλεύσεις του, είναι άξιος να περιβληθή δια τον επιζήλου τούτον σημείου της Υμετέρας Βασιλικής Εννοίας». Η δωρεά βιβλίων αξίας 5.485 δραχμών αποτελεί εδώ απλά μία αφορμή. ΑΤΕ, Φάκ.1857/ 88,4, έγγραφο 727 Αθήνα 12 Ιουλίου 1857 (Εφορία Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης προς το υπουργείο Εξωτερικών).

²⁸² Εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της ελληνικής κυβέρνησης «ως μετερχόμενος εντίμως εμφρόνως τε τον εμπορικόν βίον. Εφορος διαφόρων εκπαιδευτικών και αγαθοεργών καταστημάτων της Μεγαλόπολης εκείνης π ρούχων το πολυανθρωπότερον χριστιανικών προαστίων, Νεοχωρίου». ΑΤΕ, Φάκ.1857/88,4, έγγραφο 727, ό.π.

²⁸³ Τιμήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση με αργυρό διάσημο του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος ΑΤΕ, Φάκ.1853/ Δ60, έγγραφο 4473 της 10 Σεπτεμβρίου 1855 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών). Ο Παναγιώτης Παπάζογλου προσέφερε το 1946 για τα ελληνικά καταστήματα 200 φλωριά. Μεταξύ των διαφόρων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που ευεργέτησε ήταν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, στην οποία προσέφερε 300 καισαροβασιλικά φλωριά και μέσω αυτής και στην Εταιρεία Ωραίων Τεχνών άλλες 10.000 δραχμές για «γήπεδα» εκπαιδευτικών καταστημάτων, κ.α. ΑΤΕ, Φάκ.1851/ 88, 1, έγγραφο 179 της 23 Ιουνίου 1851. ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), Θυρίδα 178, φάκελος 4, έγγραφο 11933 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22.

²⁸¹ ΑΤΕ, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο 41 της 24 Ιουνίου 1855.

²⁸⁵ Ο πρόξενος Ιασίου, Ιωάννης Σακελλαρίου, αναφέρει ότι ο Ν. Μαυροκορδάτος ήταν γαμβρός του ηγεμόνα της Μολδαβίας Γκίκα και «επί επτά έτη χαιρων την νπόληψιν του πεθερού του δεν έπαυε χορηγών εις τους Έλληνας της Μολδαβίας» που ζητούσαν τη συνδρομή του, τη μεσιτεία ή υποστήριξη του σε διάφορες εκδουλεύσεις. Όπως και ο πατέρας του που «μέχρις εσχάτως έλαβε δείγμα εθνικής τιμής, πολλές άλλας χρηματικός συνδρομάς και εις δημόσια ελληνικά καταστήματα και εις ιδιώτας», εγκατεστημένος εκεί και διατηρώντας σχέσεις και συγγένεια με τους πρώτους άρχοντες του τόπου, ο Ν. Μαυροκορδάτος «θέλει είσθαι πρόθυμος να συνδράμη και να βοηθά τους ομογενείς». Ο πρόξενος Σακελλαρίου τονίζει ότι απέναντι «τοσόντων εκδουλεύσεων» αξίζει να αμειφθεί με το παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος. Διατείνεται ότι «τιμηθείς προ πολλόν από τον Αυτοκράτορα της Ρωσίας με το

Η έρευνα στην προξενική αλληλογραφία τη σχετική με την πορεία και την εξασφάλιση των κληροδοτημάτων μερικές φορές κάθε άλλο παρά ειδυλλιακή παρουσιάζει την εικόνα της εξοικονόμησης των υποσχεθέντων ποσών ή της άτυπης συνεννόησης με τους υποψήφιους κληροδότες. Η αποτελεσματική ενασχόληση και επιτυχής διεκπεραίωση κληροδοτικών υποθέσεων συγκαταλεγόταν στα εύσημα της υπηρεσιακής δραστηριότητας του προξένου.²⁸⁸ Κατά τη άποψη του Έλληνα προξένου Φω[στ]ειρόπουλου, ο Βιβέσκου «δύναται μόνος του παρεσκενάση την απόκτησιν παράσημου ελληνικού εργαζόμενος ειλικρινώς και αποτελεσματικός εις τας ενταύθα εκκρεμείς υποθέσεις των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Ελλάδος», ενώ δε διστάζει ο ίδιος να προχωρήσει σε αρνητικά σχόλια για άλλον ευεργέτη, τον Χρυσάνθο Πενέτη.²⁸⁹ Προκειμένου άτομα σε σημαντικές θέσεις και με πολιτική εμβέλεια να συμβάλουν στην τακτοποίηση εκκρεμών υποθέσεων κληροδοτημάτων ζητούσαν από την Κυβέρνηση να παρέχει δείγματα της ευνοίας της, με την απονομή παρασήμου. Προκάλυμμα αποτελούσαν οι δωρεές στην εκπαίδευση της κοινότητας ή σε σχολεία του ελληνικού βασιλείου. Ακολουθώντας το πνεύμα της κρατικής πολιτικής οι πρόξενοι προτείνουν σε ομογενείς τρόπους απόκτησης παρασήμων, τα οποία απένεμε η Κυβέρνηση.²⁹⁰ και συμβούλευαν τρόπους απόκτησής τους.

Ο χρόνος της απονομής του είχε σημασία να εμπίπτει με το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ζούσε ο ευεργέτης, «επειδή τότε είναι πολύ πιθανότερο και ευκολώτερο το να εκτελέσει τινα αγαθοεργίαν του έτι ζων αυτός ο ίδιος».²⁹¹ Η τακτική αυτή φαίνεται να

διάσημο των Ταξιαρχών της Αγίας Άννας, στερείται έως της ώρας του Τάγματος του Σωτήρος». ΑΥΕ, Φακ.1858/ 88,1, έγγραφο 25 της 14 Ιουλίου 1856 (προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁸⁶ «Επί τη προτάσει» του υπουργείου Εξωτερικών αποφασίστηκε να αποσταλεί ο Αργυρός Σταυρός του Β Τάγματος του Σωτήρος στο Σκαρλάτο Πέτροβιτς, χάρη στη γενναία του προσφορά υπέρ των ελληνικών φιλανθρωπικών και αγαθοεργών καταστημάτων. ΑΤΕ, Φάκ.1860/ 88,1 (εφθαρμ) έγγραφο (άνευ αριθ.), της 15 Απριλίου 1860, (υπουργείο Εξωτερικών προς Όθωνα).

²⁸⁷ Ο Νείλος, ομογενής, που εκτιμάται από τον κλήρο για την «παιδεία και την ιερωσύνη του», πήρε το Σταυρό του Σωτήρος, «άλλοτε προσενεγκών χρηματικήν βοήθεια \>». ΑΥΕ, Φακ.1858/ 88,1, έγγραφο 982, Βουκουρέστι 7 Απριλίου 1858.

²⁸⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Βιβέσκου, αδελφού του Ηγεμόνα της Βλαχίας, Γεωργίου Βιβέσκου, ο οποίος, εκτός από τη προσφορά του των 1.000 ολλανδικών φλωρίων, ασχολήθηκε με τη διαθήκη του Δωροθέου, του μακαρίτου Ιεραπόλεως και την υπόθεση του ηγουμένου της μονής Κουτροζανίου που υποσχέθηκε να δίνει μία ετήσια συνδρομή στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Σύμφωνα με την άποψη του προξένου (Μ. Ρίζου), «ο Ιω. Βιβέσκου επενέβη και συνεβίβασεν την υπόθεσιν βιάζων τρόπον τινά τον Κουτροζανίου να δώσει 700 ολλανδικά φλωρία εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν», γεγονός που διασταυρώνεται με την άποψη του Ευ.Ζάππα. (βλ παρακάτω, σσ.356-357). ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1 έγγραφο 41 της 24 Ιουνίου 1855 (επιστολή του Μ.Ρίζου, Βουκουρέστι της 14 Ιανουαρίου 1853).

²⁸⁹ Βλ. παρακάτω, υψμ.392,310,365.

²⁹⁰ Κάποιος ομογενής, ο Ιωάννης Στάμμος, υπήκοος Έλλην και προθυμότατος να υπηρετεί το γενικό προξενείο στο Βουκουρέστι, φρονεί ότι «ο εν λόγω Τπουργός θέλει εκτελέση ταχείαν και επωφελή διεκπεραίωσιν των εκκρεμών υποθέσεων του Προξενείου, αλλ' ότι η Βασιλική Κυβέρνησις πρέπει να δώση δείγμα εις αυτόν της ευνοίας της καθόσον και ο προκάτοχος του είχε τιμηθεί από την Βασιλικήν Κυβέρνησιν με τον μικρόν Ταξιάρχη». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1' έγγραφο 112 της 19 Ιανουαρίου 1852, (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁹¹ ΑΥΕ, Φακ.1844/ 88,1 έγγραφο 2501 της 6 Μαρτίου 1842 (γενικό προξενείο στη Μεσημβρινή Ρωσσία), έγγραφο της 20 Φεβρουαρίου 1844 (Οδησός) προς υπουργείο Εξωτερικών (Πρόταση του γενικού προξένου για απονομή παρασήμου προς τον απόμαχο αντιναύαρχο, Νικ. Κρήτσκη, για το κληροδοτήμά του).

αποδείχθηκε αποτελεσματική, αν κρίνουμε από τις ευνοϊκές για τον ευεργετισμό αντιδράσεις των ιδίων των δωρητών. Μετά την παραλαβή του παρασήμου του στο Βουκουρέστι ο Αρχιμανδρίτης Χρυσάνθος Πενέτης το 1846²⁹² τόνιζε προς τον εκεί πρόξενο ότι «ο περί των ελληνικών σχολείων ζήλος του», δεν μπορεί παρά να αυξηθεί και ότι σκόπευε να προικίσει το σχολείο της Ανδρου με μεγαλύτερα ποσά, όπως συνηθίζει να συνεισφέρει καθημερινά σε διάφορα ελληνικά καταστήματα και ότι το επόμενο καλοκαίρι σκόπευε να μεταβεί ο ίδιος στην πατρίδα, «ότε τα ευεργετήματά τον θέλουν ήσθαι συντελεστικότερα...».²³³

Η απονομή παρασήμου ήταν, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία των ελλήνων προξένων στις διάφορες χώρες με τα υπουργεία των Εξωτερικών και Παιδείας, ένα δέλεαρ απόκτησης κοινωνικού και πολιτικού κύρους, στόχος πολλών ομογενών, οι οποίοι επιδιώκοντας να ενταχθούν ευκολότερα στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας με την επάνοδό τους σ' αυτήν προλείαναν την έλευσή τους στην Ελλάδα κερδίζοντας την τιμητική διάκριση, δείγμα της βασιλικής εύνοιας για την πράξη τους. Ενσυνείδητη στάση γι' αυτούς, αντιληπτή δε για τους προξένους, οι οποίοι την εκμεταλλεύονταν με επιδεξιότητα για την προσέλκυση ευεργετημάτων στο ελληνικό κράτος: «...είμαι εύελπιδος ότι με εν παρασημον του Σωτήρος και με ολίγας εθνικάς γαίας ήθελεν αποκτήσει η Ελλάς εν Μουσείον το οποίον θέλησα να το αποκτήσει άλλοθεν ...δεν ήθελον εξαρκέσει ουδέ 500.000 δραχμές» έγραφε ο υποπρόξενος Ε.Χουρμουζιάδης προς το υπουργείο των Εξωτερικών.²⁹⁴ Σε επιστολή του προς το Γεώργιο Σταύρου, ο Αντώνης Κομιζόπουλος, πρόξενος στη Μόσχα, τον ευχαριστεί για την προσπάθειά του να ανταμειφθεί ο Ιωάννης Γ. Χατζηκώνστας²⁹⁵ με το Σταυρό του Σωτήρος προσθέτοντας: «Εις αυτόν έκαμε μεγάλην εντύπωσιν το βραβείο αυτό, δια το οποίο ελπίζω να μη μετανοιώση η πατρίς...».²⁹⁶

Οι πρόξενοι επιχειρηματολογώντας παρακαλούν, προτείνουν, συμβουλεύουν, ζητούν απονομή παρασήμων. Αντιλαμβάνονται το ρόλο της τιμητικής αυτής αμοιβής ως κινήτρου ευεργεσίας.²⁹⁷ «...Δε διστάζω να παραδεχθώ ως και να προτείνω την παραδοχήν της προσφοράς,

²⁹² Η απονομή του παρασήμου έγινε στις 7 Αυγούστου 1846, αρ.268. Η πρόταση προς το Βασιλιά, να «απονεμηθή προς τον σεβάσιμον Αρχιμανδρίτην ευεργέτην του Βασιλείου...το απαιτούμενον τεκμήριον της υψηλής του εννοίας» έγινε την 26 Μαρτίου 1846 από τον υπουργό Ι. Κώλητη για την «αξιόλογην και πατριωτικήν αυτήν πράξιν» της αφιέρωσης του κληροδοτήματός του Χρυσάνθου Πενέτη, ομογενούς από τη Βλαχία, στο σχολείο Κορθίου και το λιμένα της Ανδρου, «εκ της ελλείψεως του οποίου το προβαίνον εις αύξησιν ναυτικόν του δήμου υποφέρει τα μέγιστα». ΑΥΕ, Φάκ.1846/ 88,1, έγγραφο 2902 του 1846 (υπουργείο Εσωτερικών προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁹³ ΑΥΕ, Φάκ.1847/ 88,1 έγγραφο 244 της 15 Μαΐου 1847 («Ελληνικόν Προξενείον εν Βλαχία και Μολδαβίας»), και έγγραφο 1077 της 31 Μαΐου 1847 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁹⁴ ΑΥΕ, Φάκ 1847/88,1, έγγραφο της 26 Νοεμβρίου 1846, Κεφαλληνία (υποπρόξενος Ε.Χουρμουζιάδης προς Π. Δεληγιάννη, «διευθύνοντα» του υπουργείου Εξωτερικών για την απόκτηση του Μουσείου).

²⁹⁵ Συγγενής του Γεωργίου Χατζηκώνστα, κληροδοτή του φερώνυμου Ορφανοτροφείου Αρρένων στην Αθήνα. Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27: (VI) Κληροδοτήμα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, φάκελος,1. αρ.444 της 25 Απριλίου 1851 (επιστολή Αντωνίου Κομιζόπουλου προς το Γεώργιο Σταύρου).

²⁹⁶ Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27: (VI) Κληροδοτήμα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, φάκελος,1. ό.π. Σε άλλη επιστολή συγχαίρει τον ίδιο για την απονομή του παρασήμου του τάγματος της Αγίας Αννης από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα της Ρωσίας. Ο.π.

²⁹⁷ Σε επιστολή του της 9 Απριλίου 1858 ο Αρχιμανδρίτης Ιεροσολύμων, Βενιαμίν, κατά την εθνικότητα Ρώσος, «τρέφων πάντοτε πολλήν συμπάθειαν προς τον ομόθρησκον λαόν της φίλης Ελλάδος», Ταξιάρχης των ταγμάτων Αγίου Γεωργίου, Αγ. Αννης και άλλων, ισχυρίζεται ότι έστειλε τον Ιανουάριο του 1885 1.000 δραχμές σε χρυσό στην Εταιρεία, που τον κατέγραψε μεταξύ των ευεργετών

ηαρακαλέσω δε συγχρόνως την Τμετέραν Εξοχότητα, ίνα ευαρεστηθήτε προσκαλέσητε υπέρ του γενναίου τούτου δωρητού την Βασιλικήν ευαρέσκειαν ως άλλην τινά ένδειξιν εθνικής ευγνωμοσύνης, η οποία θα αναζωογονήση τον πατριωτισμόν και την φιλοδοξίαν ουκ ολίγων εν ταις ηγεμονίαις διεσπαρμένων ομογενών».²⁹⁸ Ο έλληνας πρόξενος Μ. Σπανόπουλος αναφερόμενος στο κληροδότημα των 500.000 γροσίων του Κοβάκη²⁹⁹ διαβεβαιώνει το υπουργείο: «θέλω εξακολουθή υποθάλων και διατηρών ακμαίον τον υπέρ του έθνους ζήλον του παρ' ω αναμένω ετέρας αγαθοεργίας και ιδίως ότι προσεχώς, καθ' ό λίαν γεγηρακότος υποτίθεται ότι κατά φυσικό λόγω η περιουσία θα διέλθη εις τας χείρας του Γεωργίου...» επισημαίνοντας ότι είναι δίκαιο να του εκφραστεί η ευαρέσκεια της Κυβέρνησης και να του απονεμηθεί το χρυσό παράσημο του Σωτήρος, γιατί «δια μέσω τούτου θέλομεν τον ενθαρρύνει και νέας αγαθοεργίας και ερεθίση την φιλοτιμίαν των υιών του».³⁰⁰ Διατεινόταν το ίδιο και ο πρόξενος Αλεξανδρείας, Ι. Ρίζος για τον ίδιο ευεργέτη το 1859, ότι το παράσημο αυτό «θέλει αυξήση τον πατριωτισμόν τον και θέλει αναμφιβόλως παρέξη νέα εις την Ελλάδα ενεργητήματα».³⁰¹ Έτσι, «θα κατακτήση τις καρδιές των δυναμένων να συνεισφέρουν»: βασικό επιχείρημα προξένου για παρασημοφόρηση,³⁰² όπως και η σκέψη ότι «καλόν (είναι), αφού έκαμε επανειλημένας δωρεάς και θα κάμη στο μέλλον, όπως ει δυνατόν, απονεμηθή αυτώ το προσήκον παράσημον του Σωτήρος».³⁰³

Η διερεύνηση εκ μέρους των προξένων, όχι μόνο της οικογενειακής και οικονομικής κατάστασης, αλλά και των πατριωτικών συναισθημάτων και της ανεπτυγμένης εθνικής συνείδησης των ομογενών αποτελούσαν βασικές προϋποθέσεις αξιολόγησης της εθνοφελούς πράξης τους. Ο έλληνας πρόξενος του Ιάσιου, [...] Νομικός δηλώνει το 1881 ότι ο Ν. Παυλής, άγγλος υπήκοος, ομοεθνής είναι άγαμος, «άνευ συγγενικής υποχρέωσης και δεν υπάρχει ελπίς να έλθη ποτέ εις γάμον λόγω προβεβηκνίας ηλικίας και της πάσχουσας υγείας του». Φρονεί ως εκ τούτου ο πρόξενος ότι, «εάν κατά τι κολακενθή παρά της ελληνικής

της. ΑΤΕ, Φάκ.1887/Δ60, έγγραφο 105 της 15 Απριλίου 1887 (ελληνικό προξενείο Ιεροσολύμων προς υπουργείο Εξωτερικών και διαβιβαστικό προξενείου προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁹⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1969 και έγγραφο 55 της 21 Οκτωβρίου 1867 (γενικό προξενείο Βλαχίας προς το υπουργείο Εξωτερικών). Ο πρόξενος Βουκουρεστίου υπόσχεται να έλθει σε επαφή με πολλούς από αυτούς και, αν δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα, να καταρτίσει τουλάχιστον στατιστική των προσώπων αυτών για μεταγενέστερον σκοπόν. Κατόπιν αναφέρεται στην προσφορά του Γραμματέα Nikola Voigt και του βαρόνου Offenberg, με τον οποίο θέλει να προσπαθήσει «να καταπέιση αυτόν, ίνα και την εναπομείνασαν αυτώ περιουσίαν διαθέη υπέρ της πατρίδος». Δε θεωρεί άσκοπο να «κοσμηθώσιν αμφοτέροι δια τού εθνικού ημών παρασήμου». Ο.π.

²⁹⁹ «Το ένα τρίτον της περιουσίας τον επ' αγαθώ της πατρίδος»,κατευθυνόταν στα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα της χώρας. ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 1834 της 16 Δεκεμβρίου 1969.

³⁰⁰ ΑΤΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 138/161 της 23 Σεπτεμβρίου 1858, Κάιρο (πρόξενος Μ.Σπανόπουλος προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁰¹ Διατείνεται ο πρόξενος ότι «δια τα ένθερμα υπέρ της προόδου του ελληνικού γένους ζήλου τον, δια την προς την Α. Μεγαλειότητα ακραιφνή αφοσίωσίν τον» και τις γενναίες προσφορές του είναι άξιος αυτής της ευμένειας του Βασιλιά. ΑΤΕ, Φάκ.1859/ 88,1, έγγραφο 241 της 3 Ιανουαρίου 1859, Αλεξάνδρεια.

³⁰² Ο Ι. Ρίζος αναπτύσσει επιχειρήματα για να τιμηθεί με παράσημο του Σωτήρος ο ικανός δικηγόρος (που ήταν εκεί γερουσιαστής ευπόληπτος, άλλοτε υπουργός και ισχυρό στοιχείο του τόπου) μετά από αγώνες και προσπάθειες για την υπόθεση του κληροδοτήματος Παρρησιάδου, την οποία θεωρεί «εθνική υπόθεση». ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 1198 της 27 Σεπτεμβρίου 1868 Γ. (προξενείο Βλαχίας προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁰³ ΑΤΕ, Φάκ.1887/ Δ60, αρ.105 της 15 Απριλίου 1887 (ελληνικό προξενείο Ιεροσολύμων προς υπουργείο των Εξωτερικών).

Κυβερνήσεως, θέλει μετά πλείονος προθυμίας απεν΄ση και δι΄ άλλων χρηματικών προσφορών να αυτελέση υπέρ των αναγκών της πατρίδος και μέγα μέρος της περιουσίας αυτού προς εθνικόν όφελος να διαθέση. Υποστηρίζει, ότι συνδιαλεχθείς επανειλημμένα μαζί του για το θέμα αυτό μπόρεσε να πεισθεί για τα πατριωτικά αισθήματα του Παυλή εντελώς και υποβάλλει πρόταση να του δοθεί η τιμή, «αν ουχί ανωτέρου, αλλά τουλάχιστον του χρυσού Σταυρού του Σωτήρος, καταλλήλου εις την ηλικίαν και την κοινωνικήν αυτού θέσιν ενταύθα».³⁰⁴ Η ηλικία και η κοινωνική θέση φαίνεται να επηρεάζει το μέγεθος της παρασημοφόρησης.

Η απονομή διακρίσεων ήταν ευκολότερη, αλλά και περισσότερο επιτακτική σε πρόσωπα επιφανή με διοικητικές και πολιτικές θέσεις στην πυραμίδα της ιεραρχίας στη χώρα υποδοχής. Αναφερόμενος ο πρόξενος, Ιωάννης Σακελλαρίου το 1856 στον Ν.Α. Μαυροκορδάτο Χατμάνο της Μολδαβίας, γιο του Πέτρου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, υπερτονίζει σχεδόν τη φιλελληνική του δράση, τις ευεργεσίες του στην εκπαίδευση και τις εκδουλεύσεις του προς την ελληνική κυβέρνηση πριν προσθέσει: «Τιμηθείς προ πολλοί από τον Αυτοκράτορα της Ρωσίας με το διάσημο των Ταξιαρχών της Αγίας Άννας, στερείται έως της ώρας του Τάγματος τον Σωτήρος».³⁰⁵ Δίνεται ενίοτε η εντύπωση της επιδίωξης μιας συλλεκτικής απόκτησης παρασήμων με φράσεις: «ο επιτετραμμένος προτίθεται να υποβάλη εις την Α.Μ. πρότασιν, ίνα απονεμηθή εις τον δωρητήν (Βερναρδάκη) έχοντα ήδη τον Σταυρόν των Ταξιαρχών, το παράσημον των ανωτέρω Ταξιαρχών».³⁰⁶

Πολλοί μεγάλοι ευεργέτες διαπρέψαντες στο εξωτερικό με το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό τους έργο τιμήθηκαν με τίτλους, αξιώματα κα παράσημα από ξένους ηγεμόνες. Αν και ελάχιστα μορφωμένος άνθρωπος ο Βαρβάκης, απόκτησε υψηλά αξιώματα - αυλικός σύμβουλος, ιππότης,³⁰⁷ συνταγματάρχης -, και κατέκτησε όλες τις βαθμίδες της ρωσικής αριστοκρατίας δεχόμενος τιμητικά παράσημα από τρεις Τσάρους.³⁰⁸

Μέσα από τα σύμβολα αυτά της τιμής κατοχυρωνόταν το πολιτικό και κοινωνικό κύρος του τιμώμενου. «Τοιαύτας τιμάς και διακρίσεις ουδόλως απέστεργεν ο Σ.Σίνας» ³⁰⁹ Ο Σίμων Σίνας, πρεσβευτής της Ελλάδας στη Βιέννη, συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτούς τους ευεργέτες,³¹⁰ που συνέλεξαν κατά τη διάρκεια της ζωής και της δράσης τους σημαντικό

³⁰⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1881/ 88,1 έγγραφο 83, (προξενείο Ιασίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁰⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1858/ 88,1, έγγραφο 1025 της 14 Ιουλίου 1856 (πρόξενος Ιασίου, Ιωάννης Σακελλαρίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁰⁶ ΑΥΕ, Φάκ 1861/88,1, έγγραφο 1066 της 25 Οκτωβρίου 1856, και έγγραφο 19 Νοεμβρίου 1856 (προξενείο Πετρούπολης προς το υπουργείο Παιδείας).

³⁰⁷ Υπήρξε και δεύτερος μαγιστός, στρατιωτικό αξίωμα αντίστοιχο του υπολοχαγού.

³⁰⁸ Συγκεκριμένα τιμήθηκε από την Αικατερίνη Β', τον Παύλο Α', και τον Αλέξανδρο Α'. Το επώνυμό του (Βαρβάτσι) έγινε τίτλος ευγενείας στην τσαρική Ρωσία. Το 1809 του απονεμήθηκε το παράσημο της Αγίας Άννης και ισόβιος κληρονομικός τίτλος ευγενείας. Το 1812 ανακηρύχθηκε Μέγας Πατριώτης της Ρωσίας. Στέφ.Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,..ό.π., σσ.97-101 και Κων. Βαρβάκης, Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σσ.36,48. Βλ.κεφ. Ευεργεσία, σ.227.

³⁰⁹ Όταν το 1857 ο Αυτοκράτορας Φραγκίσκος Ιωσήφ απένειμε στην Ουγγαρία παράσημα, δε δίστασε να εκφράσει την επιθυμία του ο Σίνας στον υπουργό Αστυνομίας Kempfen (26/5/1857) να λάβει το παράσημο Β' τάξης και όχι Γ' τάξης. Γ. Λάιος, ό.π., σ.153.

³¹⁰ Ο Βαρβάκης, ο Χρυσάνθος Πενέτης, (ΑΥΕ, Φάκ.1846/ 88,1, έγγραφο 2902 της 26 Μαρτίου 1846, έγγραφο 244 της 15 Μαρτίου 1847), ο Αλεξ. Μαυροκορδάτος ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 1025 της 4 Ιουλίου 1856 και έγγραφο 126 της 10 Ιανουαρίου 1858), ο Αγγελής Γιαννικέσης (ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853. ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1Β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862), ο Γρηγόριος, Γρ.Μαρασλής (Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος Γ',

αριθμό παρασήμων. Ο ίδιος μάλιστα φαίνεται να είχε αποκτήσει περισσότερα από τριάντα παράσημα.³¹¹ Επεδίωκε την παρασημοφόρηση από τους κατά καιρούς βασιλείς και ηγεμόνες των χωρών που επισκεπτόταν και δε δίσταζε να αναφέρεται στην επιδίωξή του αυτή.³¹²

Κατά τον Ψυρούκη, στην επιδίωξη των ελλήνων παροίκων να γίνουν αστοί εντάσσεται το κυνήγι των τίτλων ως ένα από τα μέσα που θα συνέτειναν στην ταξική τους αναβάθμιση. «Η εμπορευματοποίηση των πάντων κάλπαζε. Καί οι τίτλοι της φεονδαλικής ειργένειας γίνονταν εμπόρευμα, πουλιόντουσαν απ' την τάξη τους που' χε ακόμα την πολιτική εξουσία».³¹³

Σε αντίθεση με το φαινόμενο της παρασημοθηρίας, προβάλλει η παρουσία ευεργετών, όπως του Αβέρωφ ή του Ιωάννη Δημητρίου, οι οποίοι αρνούνται ακόμα και των τιμητικών διακρίσεων, δυσανάλογης ανταμοιβής σχετικά με τον όγκο της προσφοράς τους: «Εις τοιούτον ενεργήτην της πατρίδος εκ μετριοφροσύνης αποποιηθέντα ανέκαθεν να δεχθί) παράσημον θα ήτο λίαν πρόσφορος ή ευπρόσδεκτος η δια γράμματος έκφραση της βασιλικής ευαρεσκείας, όπως εγένετο υπό παρομοίας περιστάσεις προς τον κύριον Ιωάννην Δημητρίου,

σσ.507-515), ο Ιωάννης Δούμας (ΖΑΒ, τόμος 4, σ.78, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4, έγγραφο 1745 της 29 Μαρτίου 1846), ο Γεώργιος Ευστ. Βέλτσος (ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα Διάφορα 14), ο Γεώργιος Κυριαζής (ΓΑΚ ΑΓΓ ΑΒΕ 62, Εκπαίδευση 21, φάκελος 110 δωρητήριο συμβόλαιο αρ.6187 και φάκελος 1, και ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 460 της 26 Ιουνίου 1895), ο Κωνσταντίνος Ιωννίδης-Ιπλιζής. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), Θυρίδα 106 φάκελοι 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849, Η εν Αθήναις ..ό.π., σ.243 και Α. Γούδας, Κωνσταντίνος Ιωνν ίδης,... ό.π., τόμος Γ', σσ.130-155), ο Π. Χαροκόπος (Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, ό.π., σσ.4,14,20-23), ο Ιωάννης Γερολυμάτος, πρόξενος Αγγλίας (ΜΗΚ, αρ.186, σ.1129 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.56) ήταν κάποιοι από τους «μεγάλους» ή «μεσαίους» ευεργέτες, οι οποίοι τιμήθηκαν, όχι μόνο για τις ευεργεσίες τους, αλλά και για τη γενικότερη προσφορά τους στην Ελλάδα ή στη χώρα, όπου έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν.

³¹¹ Αναφέρουμε μερικά από τα παράσημα που «κατέκτησε»: Του απονεμήθηκε το 1856 ο Σταυρός των Ταξιαρχών του βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος και με το Β.Δ. της 12 Οκτωβρίου 1856 του επετράπη «να φέρη κατ εξαίρεσιν και την μεγάλτιν στολήν του Γενικού Γραμματέως του επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Υπουργείου». (ΑΥΕ, Φακ 1856,29.2). Από τις ξένες αυλές του απονεμήθηκαν το γαλλικό παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής, το ρωσικό παράσημο της Αγίας Αννης Β' τάξεως Γεώργιος. (Γ. Λάιος, ό.π., σ.152). Το 1857 έλαβε παράσημο του Λεοπόλδου το παράσημο Μετζητιέ Γ' τάξεως από το Σουλτάνο Αβδούλ Μετζήτ, το παράσημο του Σταυρού του Τάγματος από τον αρχιδουκικό Οίκο του Ολδεμβούργου. (Δημ. Πετρακάκου. Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος, τόμος Β', Αθήνα 1946, σ.555, σημ.5). Το 1858 απέκτησε τον Μεγαλόσταυρο της Λεγεώνας της Τιμής, (Γ. Λάιος, ό.π., σ.153). Το 1860 του απονεμήθηκε ο μεγαλόσταυρος του Τάγματος του Αγίου Μιχαήλ από το βασιλιά της Βαυαρίας Μαξιμιλιανό Β' (ΑΥΕ, Φακ.1860/34, υπφ.1, έγγραφο της 16 Δεκεμβρίου 1860 (επιστολή του Σίνα προς το βασιλιά Μαξιμιλιανό Β' της 16 Ιανουαρίου 1861), το παράσημο του Ερυθρού Αετού πρώτης τάξεως της Πρωσίας, (ΑΥΕ, Φακ 1861,34, υπφ.1) το 1864 από τον Φραγκίσκο Ιωσήφ της Αυστρίας ο μεγαλόσταυρος του Σιδηρού Στέμματος Α' τάξεως και ο τίτλος του αυλικού συμβούλου, το 1866 ο μεγαλόσταυρος της Γουαδελούπης από τον αυτοκράτορα του Μεξικού, Μαξιμιλιανό. (Λάιος, ό.π., σ.207).

³¹² Το 1861 στο Μόναχο είχε ανακοινώσει στον αυλάρχη του Όθωνα, Π. Νοταρά, που συνάντησε εκεί, τη διάθεσή του να προσφέρει οσαδήποτε εκατομμύρια χρειαζόταν ο Όθωνας για δημόσιο δάνειο ή προσωπικές ανάγκες, εκφράζοντας παράλληλα την επιθυμία να αποκτήσει το μεγαλόσταυρο του Ολδεμβούργου με τη μεσολάβηση της Αμαλίας προς τον αδελφό της, το μέγα δούκα του Ολδεμβούργου. Δημ. Πετρακάκου. Κοινοβουλευτική ιστορία..ό.π., σ.555, σημ.5.

³¹³ Ν.Ψυρούκης, Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο, Αθήνα 1983, σ.79.

παλαιόν φίλον και συνέταιρόν του άλλοτε εκ του εμπορίου»³¹⁴ είναι η εναλλακτική πρόταση της ελάχιστης τιμής του.³¹⁵

Θεωρείται εθνική υπόθεση η ανακάλυψη, η διεκπεραίωση ή η σωτηρία από βλέψεις κληρονόμων ή της χώρας υποδοχής να οικειοποιηθούν περιουσίες ελλήνων ομογενών που κληροδοτήθηκαν στο ελληνικό κράτος. Η παρασημοφόρηση στην περίπτωση αυτή ήταν σίγουρη.³¹⁶

Αποτελεί αξιόλογο και αναντικατάστατο τεκμήριο της ποιοτικής λειτουργίας του παρασήμου στις χώρες της υποδοχής των ελλήνων ομογενών η προσωπική, με ανεπιτήδευτο και άμεσο τρόπο διατυπωμένη μαρτυρία του Ευάγγελου Ζάππα σε επιστολή του τον Ιούλιο του 1852 προς το γενικό πρόξενο Βλαχίας και Μολδαβίας, Μ. Σχινά: «Πολλοί των ενταύθα φιλομούσων ομογενών μας, εξ ων και υμείς, ηροσέφερον χρηματικήν βοήθειαν εις το κατάστημα τούτο (Φ.Ε.), επομένως έκαστος ημών ενεθάρρυνε και προέτρεπε τους φίλους των να προσφέρουν ο καθένας ό,τι ευαρεστείτο». Αναφέρεται ο Ζάππας στη συνέχεια στο παράδειγμα της προσφοράς των 700 φλωριών του ηγούμενου μονής Κοτροζανίου, Μελετίου, προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, που «από πατριωτισμόν κινούμενος», μετά την προσφορά μικρής χρηματικής ποσότητας, μπροστά στην υπόσχεση του Βόζου, «ότι δήθεν θέλη τιμηθή» με παράσημο από την ελληνική Κυβέρνηση, αν αυξήσει το ποσόν της χρηματικής προσφοράς του, «εκολακεύθη εκ τούτον ο ειρημένος κυρ. Μελέτιος και αποφάσισε να προσφέρει 1.000 φλωριά ανά 100 το έτος πληρωτέα εις δέκα έτη. Και ενώ εξεπλήρωνε επί τρία έτη την υπόσχεσίν του, αντί ν' ανταμειφθή με το υποσχεθέν παράσημον κατηγορήθη...] από τον αθηναϊκόν τύπον και εκ τούτον δνσαρεστήθη τόσον, ώστε απειποιήθη να εξακολονθήση να κάμη την περαιτέρω σννεισφοράν τον...».³¹⁷ Υπογραμμίζοντας την τιμιότητα και τον πατριωτισμό του Αρχιμανδρίτη θεωρεί δίκαιη την απονομή του παρασήμου σ' αυτόν³¹⁸

³¹⁴ Σε επικήδειο λόγο πολιτικού πράκτορα την ημέρα της κηδείας του επισημαίνεται η αδιαφορία του Ιωάννη Δημητρίου για την παρασημοφόρηση: «Και δε λησμονώ τους λόγους τους που προ διετίας περίπου ήκουσα από το στόμα του πολυσέβαστου γέροντα εν ιγνή (στενή) συνομιλία, καθ' την ηυχαιρίστων αυτόν εν ονόματι της βασιλικής Κυβερνήσεως επί προσφάτω τινι δωρεά «αμ τι έκαμα και με ευχαριστείς, το χρέος μου», ήταν η απάντησή του. Στον υπαινιγμό του πράκτορα για ενδεχόμενη ηθική αμοιβή η απάντηση του ευεργέτη ήταν: «τι για παράσημον μου λες, δεν θέλω, να το ξέρεις, το πρώτο μ' αρκούσε, το δεύτερο ήτο πάρα πολύ». Η χθεσινή κηδεία του Ιωάννη Δημητρίου. Απόκομμα εφημερίδας «Ομόνοια», έτος ΙΣΤ΄, Αλεξάνδρεια, Τετάρτη 21 Φεβρουάριου/ 4 Μαρτίου 1896 αρ.4, 620. ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60.

³¹⁵ «Ο μεγάλθυμος Γεώργιος Αβέρωφ φιλοτίμως αναδεχθείς από το 1873 την αποπεράτωση του παρά συμπατριώτου του προαρχιθέντος Μετσοβείου Πολυτεχνείου δαπάνησε μέχρι τούδε υπέρ του ημίσεως εκατομμυρίου δραχμών προς συμπλήρωσιν της οικοδομής, προς ανέγερσιν ιδίου καταστήματος Σιδηρουργείου, προς περιτείχισιν και μόρφωσιν των αυλών και της προσόψεως προς αποτελειώσιν και ευπρεπισμόν των άλλοτε αχρήστων υπολοίπων...». ΑΥΕ, Φάκ.1883/Δ60,1: «Τω κυρίω Γεωργίω Αβέρωφ εν Αλεξανδρεία»- Υπόμνημα-(άνευ αριθ.).

³¹⁶ Εθνική υπόθεση θεωρούνται οι προσπάθειες για την εξασφάλιση του κληροδοτήματος π.χ. του Παρρησιάδου βλ. παραπάνω, σ.353,υψμ.302 και ΑΥΕ, Φάκ.1868/88,1, έγγραφο 1198 της 27 Σεπτεμβρίου 1868 (γενικό προξενείο Βλαχίας προς υπουργείο Εξωτερικών).

³¹⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1853/88,1, Επιστολή Ζάππα αρ. 4.800 της 10 Ιουλίου 1852 (έγγραφο 1578 της 17 Ιουλίου 1852 του γενικού προξενείου «εν ταις Ηγεμονίαις» προς το ελληνικόν υπουργείο των Εξωτερικών) και έγγραφο 266 της 19 Ιανουαρίου 1855 (προσφορά 700 φλωριών του ηγουμένου Κοτροζανίου, Μελετίου προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία).

³¹⁸ «Διό, είμαι της γνώμης εξοχώτατε, να διαβιβάσετε όλα ταύτα εις την σεβαστήν μας Κυβέρνησιν ίνα ευδοκήση να δοθή το ηρημένον παράσημον εις τον Αρχιμανδρίτην, περί ου είμεθα καλώς πεπεισμένοι εις

σημειώνοντας με κάποια εύστοχη απλοϊκότητα τα παρακάτω προσωπικά σχόλια: «Διατί λέγω υπάρχει τόση φειδωλία των παρασήμων εις εκείνους οίτινες, κάνουν τόσας γενναίας συνεισφοράς εις την Ελλάδα και οι οποίοι έχω[...]συνεισφοράς δι' αυτήν ως άτεκνοι, καθώς παραδείγματα τοιαύτα έχομεν αναρίθμητα, δια τα οποία θέλετε με συγχωρέση να Σας είπω μίαν γυμνήν επωφελεστάτην αλήθειαν. Σπείρετε εις όλους τους εκτός του κράτους ευκατάστατους ομογενείς Έλληνες σταυροδάκια, εάν θέλετε να θερίσητε απ' αυτούς άφθονα φλωρία και ζώντων και μετά τον θάνατον αυτών».³¹⁹

Είναι ευνόητη ενίοτε η καχυποψία που εκφράζουν ορισμένοι πρόξενοι, καθώς και η αμφισβήτηση της αγνότητας και της ευσυνειδησίας κάποιων υποψήφιων ευεργετών, οι οποίοι δε διστάζουν να θίξουν, αν όχι να ζητήσουν ευθαρσώς τη διάκριση του παρασήμου. Ο πρόξενος Αγγελής Γιαννικέσης³²⁰ από το Ιάσιο, λόγου χάρη, αμφισβητεί αν ο Στούρτζας, θέλει στην ουσία να πραγματοποιήσει την προσφορά του και διατηρεί την υπόνοια ότι αντίθετα, θέλει να αποκτήσει το παράσημο των Μεγάλων Ταξιαρχών χωρίς ειλικρινή διάθεση προσφοράς. Φρονεί ότι, αν έκανε την πρόταση της προσφοράς, παρακινήθηκε από την ιδέα ότι η Κυβέρνηση θα του απέστειλε το παράσημο.³²¹

Επιφυλακτική όμως είναι και η στάση της Κυβέρνησης, απέναντι σε άκριτες, αβασάνιστες ή υστερόβουλες προτάσεις προξένων για παρασημοφόρηση ανάξιων ή φιλόδοξων προσώπων. Χαρακτηριστική είναι η άρνηση απονομής του αργυρού Σταυρού του Τάγματος του Σωτήρος στον έμπορο Πολύζο Ρογγοτή, σύζυγο της ευεργέτιδας Ρεγγίνας Ρογγοτή, της διαθήκης της οποίας ήταν εκτελεστής. Αντίθετη προς την άποψη του οικείου προξένου που τον υποστήριζε,³²² είναι εκείνη του υπουργείου, το οποίο θεωρεί τις αξιώσεις του Ρογγοτή «ανυπόστατες». Αποδεικνύει ότι η αξία της πράξης αυτής προς τη νεολαία, οφείλεται στη μακαρίτισσα Ρεγγίνα εξ ολοκλήρου και όχι στο σύζυγό της, ο οποίος «τότε μόνο θα είχε αξιώσεις, παραιτούμενος του δικαιώματός του μέχρι της αποβιώσεώς του να νέμεται τους τόκους της κληροδοτηθείσης ποσότητας,..τότε ήθελε αναδειχθεί εφάμιλλος της συζύγου του», κάτι, που κατά την άποψη του υπουργείου δε συνέβη.³²³

Το ερώτημα που εύλογα μπορεί να τεθεί είναι ως ποιο βαθμό το ζήτημα της παρασημοφόρησης και ό,τι αυτό συνεπάγεται κοινωνικά και ψυχολογικά συμμετέχει στο

τον τίμιον χαρακτήρα και πατριωτισμόν του, ότι θέλει [τας] μετρήση αμέσως τα εκ της συνεισφοράς τον μείναντα 700 φλωρία...». Επιστολή Ζάππα αρ. 4.800, ό.π. ΑΥΕ, Φάκ.1853/88,1,ό.π.

³¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.18553/88,2, έγγραφο (άνευ αριθ.) της 10 Ιουλίου 1852, (γενικός πρόξενος στη Βλαχία και Μολδαβία προς τον Μ. Σχινά) και έγγραφο 1578 εν Βουκουρέστι της 17 Ιουλίου 1852, (Γενικό Προξενείο «εν ταις Ηγεμονίαις» προς το υπουργείο Εξωτερικών).

³²⁰ Ο ίδιος ο Αγγελής Γιαννικέσης αφιέρωσε το μισθό του ως πρόξενος στην Τεργέστη. ΑΥΕ, Φάκ.1866/88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 -1936), Αθήνα 1936, σ.332, ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853 και ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1672. Βλ. παρακάτω κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.570.

³²¹ ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 2133 της 27 Νοεμβρίου 1851 Ιάσιον, (ελληνικό προξενείο στη Μολδαβία (εφθαρμ).

³²² «Κύριε Τπονηρέ, ότι ο εν Βιέννη αποκατεστημένος έμπορος Πολύζος Ρογγοτής εξ Ιωαννίνων έδειξε ζήλον και πατριωτισμόν υπέρ της Ελλάδος κατάστασης, μάλιστα της μακαρίτιδας συζύγου τον, ήτις ενόδωσε εις μάνας τας προτροπάς αντού και άφησε δωρεά υπέρ της εκπαιδύσεων της ελληνικής νεολαίας 10.000 αργνρά φιορίνια. Σας παρακαλούμε να Μοι υποβάληται διάταγμα τι. περί απονομής αργνρού Σταυρού τον Ημετέρον Τάγματος τον Σωτήρος στον ρηθέντα έμπορον, αν δεν έχετε τι να αντιτείνετε». ΑΥΕ, Φάκ.1848/ 88,1, Αθήνα, 20 Φεβρουάριου 1848 (προξενείο Βιέννης προς το υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 64 της 15 Μαρτίου 1848.

³²³ ΑΥΕ, Φάκ.1848 /88,1 έγγραφο 634 και Φάκ.1852/ 88,1, έγγραφο 79 της 18 Απριλίου 1852.

σύνολο των κινήτρων που ωθούν τους ευεργέτες στην προσφορά συγκεκριμένων δωρεών. Δεδομένου ότι, όπως έχουμε διαπιστώσει από τα παραπάνω, τα κίνητρα που διαμορφώνουν μία ευεργετική διαδικασία, είναι ποικίλα και συμμετέχουν σε κάθε περίπτωση με διαφορετικό ποσοστό, το ζήτημα της κοινωνικής και καλύτερα της επίσημης κρατικής αναγνώρισης μέσω της απονομής παράσημου παρεμβαίνει ως υπολανθάνον κίνητρο, ως δευτερεύουσα υποβοηθητική πρόταση στη διαμόρφωση μιας ευεργετικής πρωτοβουλίας. Βεβαίως δε λείπουν και οι ευεργεσίες, οι οποίες, απ' ό,τι φαίνεται, προκλήθηκαν αποφασιστικά από τη δυνατότητα απονομής του.

6. «Παραλείψεις»

«Εν γένει η ενίοτε επικρατούσα παρ' ημίν τάσις να μη λαμβάνηται υπ' όψιν η θέλησις των διαθετών είναι λίαν επικίνδυνος..»

Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν...ό.π., τόμος Γ', σ.89.*

Συχνά, «όπως συμβαίνει στους ευεργέτες των Εθνών, η άγνοια και η αχαριστία αντιπολιτεύονται τη μνήμη τους».³²⁴ Πολλοί πέρασαν σε μια προσωρινή ή μόνιμη λήθη και μόνο σε λόγους επετειακούς, εκδηλώσεις συλλόγων ή αδελφάτων μνημονεύεται το όνομά τους.

Η σύνδεσή τους με πολιτικά συμφέροντα και επιδιώξεις επίσκιαζε για τους σύγχρονους τη φήμη και την προσωπικότητα σημαντικών για την οικονομική στήριξη του έθνους ευεργετών. Όταν ήλθε στη Ζάκυνθο το 1824 ήδη εβδομήντα πέντε ετών ο Ιωάννης Βαρβάκης, αντιμετωπίστηκε ως «ανεπιθύμητος» από την «ομάδα» Κουντουριώτη - Μαυροκορδάτου. Η «υποψία» των Αγγλων ότι υπηρετούσε ρωσικά συμφέροντα παραμένει αδιερεύνητη.³²⁵ Ανεπιθύμητος θεωρήθηκε κατά τη μετάβασή του στο Ναύπλιο και από τον Κουντουριώτη, όταν η πρόταση του ευεργέτη να κληθεί ο Ιωάννης Καποδίστριας για να κυβερνήσει τη χώρα αντιμετώπισε το στιγματισμό του ως πράκτορα των Ρώσων από το Μαυροκορδάτο. Πέθανε σε «καραντίνα» στο λοιμοκαθαρητήριο της αγγλοκρατούμενης τότε Ζακύνθου, αν και κατά πάσα πιθανότητα δεν έπασχε από κάποια λοιμώδη νόσο.³²⁶ Αμέσως

³²⁴ Κων. Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.25.*

³²⁵ Εφ. Ελληνικά Χρονικά, φύλλο 1, Μεσολόγγιον 1 Ιανουαρίου 1824. Β. Ασημομύτης, *ό.π., σσ.449-451.*

³²⁶ Στέφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.100.* Τα «Ελληνικά Χρονικά» του Μεσολογγίου για τη πολιτική διάσταση της άφιξης του έγραφαν: «Οι κακόβουλοι και ύποπτοι όνθρωποι παρεξήγησαν την θυσίαν του σεβασμίον τούτου ανδρός. Αλλ' ημείς επιστηριζόμενοι εις όσα ηξεύρομεν περί αυτού αποδίδομεν τον ερχομόν του εις μόνον τον ευγενή έρωτά του να ιδή ωπλισμένην την Ελλάδα, από την οποίαν εκπατρίσθη αυτός προ 50 ετών, δια να μη ρίψη τα όπλα του...Εις τον σκοπόν εις τον οποίον υπώπτευσαν τον σεβάσμιον Βαρβάκην, βέβαια συντρέχει μεγάλως ο εμφύλιος πόλεμος. Εάν, όμως, έτρεφε παρόμοιον σκοπόν, διατί να δεχθή την έντιμον μεσιτείαν του να συμβιβάση τους διαφορομένους;». Κωνσταντίνος Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης», στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.4,66,68.*

μετά το θάνατό του, τον Ιανουάριο του 1825 με ειδικές αποφάσεις του το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό ανακήρυξε το Βαρβάκη «Μέγα Ευεργέτη τον Έθνος».³²⁷

Δεν έλειψαν όμως και οι παραλείψεις της ελληνικής πολιτείας, Ο βιογράφος του Νικολάου Στουρνάρη, Κωνσταντίνος Δόσιος, καταλογίζει στην Κυβέρνηση παράλειψη, αφού δε φρόντισε να λάβει ο νεκρός του Στουρνάρη «από τον άμβωνος της Πρωτενούσης τας τιμάς επισήμου επιταφίου», όπως τότε ουνηθ ιζόταν.³²⁸

Η ελληνική Κυβέρνηση ούτε το παράσημο του Σωτήρος δεν απένειμε στο Γρηγόριο Μαρασλή, ενώ πλήθος τιμητικών διπλωμάτων και παρασήμων του απονεμήθησαν από τον τσάρο της Ρωσίας.³²⁹ Εικάζεται ότι δυσάρεστη μένος από την τύχη της δωρεάς του για τη Μαράσλειο Εμπορική Σχολή ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής με τη διαθήκη του δεν έκανε νέες δωρεές και ευεργεσίες.³³⁰ Η επιθυμία του ευεργέτη για χρησιμοποίηση συγκεκριμένου κτιρίου,³³¹ ως Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής, τη χρηματοδότηση της οποίας είχε αναλάβει με υπόδειξη και παρακίνηση του Όθωνα Ρουσόπουλου,³³² που είχε μεταβεί στην Οδησό το 1901 για το σκοπό αυτό,³³³ δεν υλοποιήθηκε, γιατί το Κράτος την παραχώρησε στην Ανώτατη Εμπορική σχολή. Η διαφορά Όθωνα Ρουσόπουλου με το Κράτος συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του ευεργέτη (1907). Τον Απρίλιο του 1914 θα γράψει ο ίδιος αναφερόμενος στον Μαρασλή στο «Δελτίο» της Ακαδημίας μεταξύ άλλων: «..Το Κράτος...χρησιμοποιεί το κτίριον τούτο της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας δια σκοπούς αλλοτρίους προς την θέλησιν τον χορηγού, όστις ζων ήδη αντελήφθη τούτο, 'λίαν δε δυσάρεστήθη εκ της τοιαύτης του νπονργού ενεργείας', ως έγγραψεν αυτολεξεί ο γραμματεύς αυτού. Φαίνεται δε ότι τόσον επικράνθη ο μεγάλθυμος ευεργέτης, ώστε ουδέν έκτοτε περιήλθεν εις το Ελληνικόν εκ της μεγάλης αυτού περιουσίας, ήτις υπερέβαινε τα 22.000.000 ρουβλίων, ήτοι 59.000.000 φράγκων, κατά τους ειδότας». Καταλήγει προσθέτοντας: «Εν γένει η ενίοτε επικρατούσα παρ' ημίν τάσις να μη λαμβάνηται υπ' όψιν η θέλησις των διαθετών είναι λίαν επικίνδυνος...». Ο ίδιος επίσης είχε γράψει στο «Δελτίο» που εξέδιδε: «Αν η διαθήκη του διέψευσε τας προσδοκίας τινών, αποδοτέον τούτο εις το ότι αι θελήσεις του επί των δωρεών, ας

³²⁷ Β. Ασημομύτης, ό.π., σσ.449-451.

³²⁸ γίχχννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.55.

³²⁹ Του είχαν απονεμηθεί οι Μεγαλόσταυροι του Αγ. Βλαδίμηρου, της Αγίας Αννης, Αγ. Στανισλάου και άλλα. Υπήρξε μυστικοςύμβουλος του Αυτοκράτορα και κλειδούχος της ρωσικής αυλής. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ.504.

³³⁰ Ο Μαρασλής, κληρονόμος τεράστιας πατρικής περιουσίας, διέθεσε μεγάλα ποσά σε ευεργεσίες στην Ελλάδα, την Αίγυπτο και τη Ρωσία. Οι δωρεές του προς το Έθνος υπερβαίνουν τα 20.000.000 φράγκα. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [ΣΩΒ], εν Αθήναις 1939, σσ.31,34 και Κωνσταντίνος Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.44. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.398.

³³¹ Το κτίριο βρισκόταν επί της οδού Βασιλίσσης Σοφίας σε οικόπεδο της μονής Πετράκη έκτασης 18.000 τετρ. πήχεων. Το 1903 άρχισε η οικοδόμηση του μεγάρου. Την επιθυμία του αυτή την εκφράζει στην επιστολή της 27^η Σεπτεμβρίου 1904. Ο.π.

³³² Τπήρξε ιδρυτής της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας στον Πειραιά. Βλ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.824-825 και Τεχνική Εκπαίδευση, σ.745.

³³³ Επιβεβαιώνεται αυτό από επιστολή του Λύσανδρου Γ. Χατζηκώνστα, του τότε διευθυντή της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» στην Οδησό, με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1901 εκ μέρους του Μαρασλή: «...Δια της αποφάσεως του κ.Μαρασλή ενισχύεται έργον, ου η ευδοκίμησις μεγάλας νπισχνείται εις το Έθνος ωφελείας. Συγχαίρω υμίν από καρδίας, ου μόνον δια την συνδρομήν, ήτις παρέχεται εις το έργο ημών, αλλά διότι εγένεσθε ο εισηγητής της λαμπράς ταύτης ιδέας...». Ο ευεργέτης διέθεσε 250.000 δραχμές, δηλαδή 10.000 λίρες Αγγλίας στο έργο αυτό. Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., σ.509.

ζων έκαμε, δε εξετελέσθησαν πάντοτε μετ' ακρίβειάς υπό των εκάστοτε αρμοδίων, εις τους οποίους αννιατώμεν να σέβονται και εκτελώσι μετά θρησκευτικής ευλαβείας τας βουλήσεις των μεγίστων του ελληνισμού τέκνων, διότι άλλως θ' απογοητευθώσιν αυτά». ³³⁴

Δυσαρεστημένοι από την ελληνική πολιτεία οι δωρητές εκπαιδευτικών καταστημάτων, αδελφοί Παΐσιος, Αρχιμανδρίτης, και ο Νεόφυτος Πολυαίνης, πρωτοσύγκελος, προσπαθούν το 1862³³⁵ να αποσύρουν τις δωρεές που έκαναν το 1853 και 1854³³⁶ ζητώντας με αγωγή μέσω του πολιτικού δικαστηρίου Ιασίου την ανατροπή των δωρεών. Ανάμεσα στους λόγους αυτής της «μεταμέλειας» ήταν και το γεγονός ότι «η ελληνική Κυβέρνηση εισπράξασα 15.000 φλωρία δεν έδωσε απόδειξη». ³³⁷

7. Αμφιλεγόμενη Ευεργεσία

Με φόντο την υπερβολή αναδεικνύονται οι μεγάλες πράξεις.

Σπύρος Εργολάβος, Αδελφοί Ζωσιμάδες, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.4.

Έχουμε επίσης την περίπτωση της «αμφιλεγόμενης» εθνικής ευεργεσίας, η οποία θέτει ερωτήματα, πολλά από τα οποία παραμένουν αναπάντητα μέχρι σήμερα.

Η μαζική συγκέντρωση στα χέρια λίγων ατόμων και χρηματιστικών ομίλων ιδιωτικών κεφαλαίων μετά το 1870 διενεργείται με κερδοσκοπικά κριτήρια. Η διεθνής ύφεση και η άνοδος των εθνικισμών στη Βαλκανική και την Ανατολική Μεσόγειο είχε ως επακόλουθο την κρίση και τη συρρίκνωση του παροικιακού ελληνισμού, ο οποίος αρχίζει να μετατοπίζεται και να εντάσσεται στην ελληνική κοινωνία. ³³⁸ Η εγκατάσταση στην πρωτεύουσα του Κράτους σημαντικού αριθμού εύπορων ομογενών της Ρωσίας, Ρουμανίας και Κωνσταντινούπολης, όπως ήταν οι Ευάγγελος Μπαλτατζής, Βασίλειος Μελάς, Παπούδωφ, Σκουλούδης, Ανδρέας Συγγρός, προοιωνίζει τη διείσδυση μιας χρηματιστικής ολιγαρχίας του εξωτερικού, πρωταίτιου δομικών αλλαγών στην οικονομία και την κοινωνία της χώρας. Τραπεζικοί οργανισμοί μεταλλευτικές επιχειρήσεις, χρηματιστηριακές δραστηριότητες πολλαπλασιάζονταν. Τη μεταπρατική τάξη των ελλήνων μεγαλοαστών της διασποράς την προσήλκυε η Ελλάδα ως πεδίο δραστηριότητας γρήγορου κέρδους και όχι επενδύσεων κεφαλαίου σε μακρόπνοες επιχειρηματικές δραστηριότητες μεγαλύτερης διάρκειας. ³³⁹ Μεγάλοι επιχειρηματίες, όπως ο Ζαρίφης, ο Ζωγράφος, ο Συγγρός που υπήρξαν

³³⁴ Ό.π., σ.89.

³³⁵ Έκαναν αγωγή την 3 Μαΐου 1862. Μέχρι την 21 Ιουλίου ο πρόξενος Ιασίου είχε εισπράξει μόνον 800 φλωρία. ΜΗΚ,Γ'αρ.98, σ.495.

³³⁶ Οι δωρεές τους την 8 Ιανουαρίου 1853 και 10 Μαρτίου 1854 προοριζόταν για τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Αθήνας. ΜΗΚ,Γ'αρ.98, σ.495.

³³⁷ ΜΗΚ, ό.π.

³³⁸ Για πρώτη φορά στη νεώτερη ιστορία του ο ελληνισμός συγκεντρώνεται σε περιοχές γύρω από το Αιγαίο. Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση [Εξάντας], Αθήνα 1994, σ.17.

³³⁹ Βλ. Γεώργιος Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1977, σσ.116-147, Τσουκαλάς, ό.π., σ.254.

και μεγάλοι ευεργέτες του τύπου τους και της πρωτεύουσας του ελληνικού βασιλείου,³⁴⁰ συμμετείχαν ενθαρρυνόμενοι και από το ανακαινιστικό πνεύμα της κυβέρνησης του Τρικούπη στη δημιουργία μιας συμπαγούς οικονομικής ολιγαρχίας που κυριάρχησε στον οικονομικό χώρο της ανεξάρτητης Ελλάδας, η οποία διοχέτευε το δυναμικό της σε μη παραγωγικές δραστηριότητες.³⁴¹ Η δημιουργία χρηματογοράς και ο πολλαπλασιασμός των ανώνυμων εταιρειών ήταν ένας αντίκτυπος της διείσδυσης των χρηματιστικών αυτών ομάδων στην Ελλάδα.³⁴² Έτσι, στρεφόμενοι σε «ανορθόδοξες» κατευθύνσεις και «εκμεταλλεζόμενοι τις ακόμη αρχαϊκές δομές τον νεοελληνικού κράτους συγκέντρωσαν αμύθητα πλούτη»,³⁴³ Παράλληλα χρηματοδοτούσαν την ανύπαρκτη ή υπολειπόμενη υποδομή του ελληνικού κράτους με αγαθοεργίες, πολλές από τις οποίες σημαντικές,³⁴⁴ πρακτική που συντελούσε και στην εθνική τους ένταξη.³⁴⁵ Το ερώτημα όμως που παραμένει είναι κατά πόσο προέβαιναν σ' αυτές τις πράξεις, εντυπωσιακές πολλές φορές, παρωθούμενοι από κίνητρα αδιαφανή, όπως π.χ. προσπάθεια συγκάλυψης διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων ή από γνήσιο πατριωτικό ενδιαφέρον.³⁴⁶

Στην ομάδα των ελλήνων κεφαλαιούχων που στρέφονται στο ελληνικό κράτος μετά το 1870 ανήκει και η «άτυπη» περίπτωση του Ανδρέα Συγγρού, ο οποίος εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη και καταφεύγει στην Ελλάδα, όπου έγινε ο σημαντικότερος οικονομικός

³⁴⁰ Ο.π., σ.251.

³⁴¹ Ο.π., σ.257 και Γ. Δερτιλής, Το Ζήτημα...ό.π., σσ.116-147.

³⁴² Τσουκαλάς, ό.π., σσ.254-256. Οι τάσεις κερδοσκοπίας της αθηναϊκής αστικής τάξης με την ίδρυση του Χρηματιστηρίου το 1876 είχαν λάβει επιδημική μορφή. Η επιδημία πώλησης κτημάτων για αγορά μετοχών των μεταλλείων του Λαυρίου ερχόταν από την Κωνσταντινούπολη «ως παλαιότερον η πανώλης», έλεγε ο Ροϊδης. (Εμμανουήλ Ροϊδης, (πρόλογος και σημειώματα), Κώστας Καιροφύλλας, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], εν Αθήναις 1955, τόμος Β', σ.44). Ο Συγγρός ονομάστηκε «Λανριοφάγος» και η λέξη Λαύριο πήρε τη σημασία πηγής αθέμιτου κέρδους. Προκλήθηκε γενικευμένη αντίδραση ενάντια στους «Χρυσοκάνθαρους» που κατηγορήθηκαν ότι μετέφεραν στην Ελλάδα ήθη και αξίες ξένες με το παραδοσιακό μικροαστικό κόσμο. Κατά τον Κορδάτο έχουμε τη «σύγκρουση της κοσμοπολίτικης μεγαλοαστικής τάξης με τους συντηρητικούς μικροαστούς». Γιάννης Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τόμος 4, Αθήνα 1958, σσ.390-391, υπσμ.252-253.

³⁴³ Κερδοσκοπία με την αγορά αστικής και αγροτικής γης, χρηματιστηριακή δραστηριότητα, δανειοδοτήσεις προς το Κράτος με βαρείς όρους, συνεταιρισμούς με ξένα κεφάλαια, τοποθετήσεις σε ελληνικά χρεώγραφα εκδιδόμενα σε χρηματιστήρια σε Λονδίνο, Παρίσι, Βερολίνο, κλπ. ήταν κάποιες από τις κερδοσκοπικές τους επιλογές. Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική...ό.π., σ.18 και Χρ. Χατζηιωάννου, Ανδρέας Συγγρός...ό.π., σσ.11-13.

³⁴⁴ Είναι αδύνατο να υπολογισθεί επακριβώς η οικονομική σημασία των κληροδοτημάτων και δωρεών ιδιαίτερα όσων κατευθύνονταν προς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα τόσο της πρωτεύουσας, όσο και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Ενδεικτική αναφορά βλ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.106 κ.ε., πίνακας 27 και Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

³⁴⁵ Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική...ό.π., σσ.18-19.

³⁴⁶ Για κάποιους ερευνητές τίθεται το ερώτημα αν πρόκειται για χρησιμοθηρες, εκμεταλλευτές των ευκαιριών οικονομικής ανέλιξης ή εξουσίας που προσέφερε τότε το ελληνικό κράτος, γνώστες και συμμετοχούς της πολιτικής διαφθοράς ή για καπιταλιστές αστούς που επιδίωκαν στενή οικονομική συνεργασία με το ελληνικό κράτος. Βλ. Χρ. Χατζηιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., Γεώργιος Μ.Μπαζιλής, Ανδρέας Συγγρός, η ζωή του, οι δραστηριότητές του και ο ρόλος του στη διαμόρφωση των εξελίξεων της εποχής του, Αθήνα 1996, σ.8. Οι τρόποι ανέλιξης τους δεν ήταν πάντα θεμιτοί Για τρόπο δωροδοκίας βουλευτών από το Συγγρό βλ. Γ.Δερτιλής, Το Ζήτημα...ό.π., σ.129.

παράγοντας της χώρας με έντονη παρουσία για 28 έτη,³⁴⁷ μεταφέροντας εντούτοις τον όγκο των περιουσιακών συμφερόντων του στην Αίγυπτο.³⁴⁸ Η σύμπτωση των δραστηριοτήτων του με την ίδρυση του Χρηματιστηρίου και το σκάνδαλο των «Λαυρεωτικών» θα προσδώσει στην όλη παρουσία του ανδρός στην ελληνική πολιτική σκηνή αμφιλεγόμενους χαρακτηρισμούς.³⁴⁹

Εδώ ίσως έχουμε το «συμβιβασμό της ιδεολογίας του χρηματιστή με την ιδεολογία του εθνικισμού». Η φιλόδοξη συνάρτηση της εισροής του ομογενειακού κεφαλαίου με τον εκσυγχρονισμό της χώρας επιβαλλόταν ως ένα βαθμό και από τον πατριωτισμό του κάθε Έλληνα όποιες κι αν ήταν οι εσωτερικές οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της Ελλάδας.³⁵⁰ Αυτές συνήθως ήταν «ευεπίφορες στην άσκηση των πρακτικών αυτών», καθόσον το παρθένο πεδίο της οικονομίας ήταν «ανοικτό» σε πειραματισμούς των νέων κεφαλαίων και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι» αν και περιορισμένοι, αποτελούσαν πηγή επενδύσεων.³⁵¹ Η κερδοσκοπική πράξη που επιβαλλόταν από τις συνθήκες της οικονομίας ταυτίστηκε με τον κώδικα της καπιταλιστικής ηθικής, βάσει του οποίου «η αρχή τον κέρδους πνοή προόδου». Στην «ηθική» αυτή του κέρδους και στο ιδεολόγημα του εκσυγχρονισμού υποτάχθηκε ο πατριωτισμός των ομογενών.³⁵²

Η κερδοσκοπία αποτελούσε εργαλείο εξυπηρέτησης ενός πηγαίου πατριωτισμού ή ο πατριωτισμός μέσω της ευεργεσίας λειτουργούσε ως μέσο αναρχίησης σε θέσεις εξουσίας και διάυλος επίτευξης των κερδοσκοπικών τους στόχων; Αποτελούσε η ευεργεσία το νόμισμα εξαγοράς αξιωμάτων και ως ποίο βαθμό; Μπορούσαν να συνυπάρξουν πατριωτισμός και κερδοσκοπία;

Είδος ευχαριστίας για την ανάληψη τιμητικών θέσεων ή καθηκόντων σε σημαντικά αξιώματα, αν όχι εξαγοράς - ουσιαστικά είναι ταυτόσημο - αποτελούν οι συμβολικές θα λέγαμε γενναιοδωρίες.³⁵³ Με στόχο να τους βλέπει με ευμένεια ο λαός, όσο και η κυβέρνηση,

³⁴⁷ Γεώργιος Μ. Μπαζίλης, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σ.10 και Γ.Β.Δερτιλής, Ο Ελληνισμός της Ομογένειας...ό.π., σ.150.

³⁴⁸ Ό.π., Ανδρέα Συγγρού, Απομνημονεύματα, [Εστία], Αθήνα 1908, τόμος Β', σσ.302-303. Η Αθήνα υστερούσε από τις ευρωπαϊκές πόλεις και τα οικονομικά κέντρα της Μαύρης θάλασσας στο χώρο των επιχειρήσεων. «Η αθηναϊκή αγορά βέβαια λειτούργησε με αργούς ρυθμούς και προσέφερε μεγάλα κέρδη σε κείνους που γνώριζαν το παιχνίδι των χρηματικών συναλλαγών και διέθεταν τόλμη κι ευφυΐα». Χρ. Χατζή Ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σσ.11-13.

³⁴⁹ Είναι γνωστοί οι αλληλοσυγκρουόμενοι χαρακτηρισμοί για τον Ανδρέα Συγγρό. Κατά τους πρώτους σοσιαλιστές υπήρξε «μηχανογράφος και επιδέξιος πολιτικά» της, ένας «λωποδύτης φιλάνθρωπος». Από τα «Απομνημονεύματά» του προκύπτει ότι ήταν ένας «εθνικός τοκογλύφος», αλλά από την άλλη πλευρά, θεωρήθηκε «μέγας εθνικός ευεργέτης», τίτλο που απέδειξε με τη διαθήκη του και με όσα δώρισε στο ελληνικό κράτος. Χρ. Χατζηιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ό.π., σσ.5-6 και Γεώργιος, Μ. Μπαζίλης, ό.π., σ.8.

³⁵⁰ Γιώργος Δερτιλής, Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση, [Σακκούλα], Αθήνα 1984, σ.64.

³⁵¹ Όντας αδύναμα και απρόθυμα να προωθήσουν έναν οικονομικό εκσυγχρονισμό τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα - εγχώριοι αστοί, γαιοκτήμονες -, άφησαν ελεύθερο προς εκμετάλλευση το πεδίο αυτό. Ό.π., σ.64.

³⁵² Ό.π., σ.63.

³⁵³ η έννοια της συμβολικής γενναιοδωρίας υπάρχει και στην περίπτωση ενός πολιτικού άνδρα ή οικονομικού παράγοντα, ευκατάστατου συνήθως, ο οποίος όφειλε με τα «πατριωτικά» του δώρα να αποδείξει την ειλικρίνεια των πεποιθήσεών του. ΑΥΕ, Φακ.1864/88,1® έγγραφο 112 της 19 Ιανουαρίου 1852. (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών), Φακ.1866/88,1, έγγραφο 5887 της 14 Σεπτεμβρίου 1857 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

αναπτύσσουν τα ένστικτά τους για μεγαλοφροσύνη, θεωρούν ότι αξίζει να έχουν μνημεία δαπανηρά και να διαιωνίσουν τη μνήμη των προσωπικών τους αρετών.³⁵⁴ Οι ευεργέτες αυτοί κατά κάποιο τρόπο ικανοποιούν κατ' αρχήν προσωπικές επιθυμίες τους. Έχουν προσωπικά κίνητρα προσφοράς, τα οποία ενίοτε υπερκαλύπτουν ή κινούνται παράλληλα με τα αντίστοιχα της προσφοράς κοινωνικού έργου. Αδυνατούν να αντιληφθούν τα προβλήματα πτωχότερων εργατικών τάξεων παραμένοντας προσκολλημένοι στον κόσμο και το περιβάλλον, στο οποίο ανήκουν.³⁵⁵ Παράδειγμα, τα λαμπρά οικοδομήματα της πρωτεύουσας και τα εκατομμύρια που κόστισαν και τα οποία βέβαια ελάχιστα συνέδραμαν στη βελτίωση της ζωής των απλών πολιτών.³⁵⁶ Αν το πνεύμα του ευεργετισμού και η κοινωνική δημαγωγία θέτονταν σε συνάφεια, καμιά φορά οφειλόταν στο γεγονός ότι η κοινωνική πολιτική και οι ευεργεσίες είχαν κοινό παρονομαστή. Τα κίνητρά τους όμως ενίοτε ήταν ξένα προς την κοινωνική ευαισθησία και τα προβλήματα του λαού. Ο τρόπος των «καταστημάτων» που πολλοί διαθέτες ιδρύουν για την υστεροφημία τους θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο ίδιο επίπεδο με την κοινωνική πολιτική της επαναδιανομής των υλικών αγαθών, όπου από μία κοινωνική τάξη που διατηρεί ένα είδος αυταρέσκειας, αποσπώνται κοινωνικές παροχές προς τα πτωχότερα στρώματα³⁵⁷ και όπου η εύκολη χρήση του πλούτου επιτρέπει την πολυτέλεια, την επιδεικτική κατανάλωση και όπου ο ευεργετισμός εμφανίζεται ως επιδεικτικό δώρο, ενώ οι γενναιόδωρες χειρονομίες δεν είναι παρά μεταμφιεζόμενες ελεημοσύνες. Οι γενναιόδωρες πράξεις των ηγεμόνων του πλούτου, σύμφωνα με τον Paul Veyne, μπορεί να προέρχονται και από το είδος της πίεσης που τους εξασκείται από την προσημονή των άλλων, την κοινή γνώμη, το ρόλο μέσα στον οποίο εγκλωβίζεται ο ευεργέτης.³⁵⁸

Αμφιλεγόμενη θα μπορούσε να θεωρηθεί η όψη εκείνη του ευεργετισμού που συνδέεται με προσωπικές φιλοδοξίες ή επιδιώξεις των χορηγών να εμφανίσουν ένα θετικό προφίλ στους συμπολίτες τους,³⁵⁹ όπως συμβαίνει συνήθως με τα πολιτικά πρόσωπα. Ανταποκρινόμενος στην εικόνα του ιδανικού πολιτικού άνδρα που έπλαθε ο λαός, ο οποίος

³⁵⁴ Το τελικό κόστος π.χ. της ανέγερσης και καλλιτεχνικής διακόσμησης της «Σιναίας» Ακαδημίας, όπως προκύπτει από το αρχείο του Ερνέστου Τσίλλερ, αρχιτέκτονα, - βοηθού στην αρχή του Χάνσεν και κατόπιν συνεχιστή του έργου του -, ανήλθε κατά τον Κ.Μπίρη σε 3.360.000 δραχμές. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], Αθήναι 1995, σ.154 και Σπ. και Κων. Βοβολίνη, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Αθήνα, [Βιομηχανική Επιθεώρηση], τόμος Α'-ΣΤ', 1958-1963, σ.475.

³⁵⁵ Αμβλύνεται έτσι κατά κάποιο τρόπο η τυχόν λαϊκή δυσαρέσκεια για τους ηγεμόνες του πλούτου και της εξουσίας, βλέποντας να πληρώνουν ακριβά το αξίωμά τους. Paul Veyne, *ό.π.*, σσ.72,76.

³⁵⁶ Με αφορμή την πολυδάπανη και χρονοβόρα οικοδόμηση της Σιναίας Ακαδημίας ανάμεσα σε πολλούς λόγιους που άσκησαν κριτική για το έργο (Εμμανουήλ Ροΐδης, Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, Γεράσιμος Βώκος, κ.α.) ο Νικόλαος Δαμαλάς στην πρωτανική λογοδοσία του 1879 υπογράμμισε: «*η μανία των πολυτελών κτιρίων, η εξυπηρετούσα κυρίως ατομικά ελατήρια και σκοπούς, οπισθοδρόμησε την αληθή πρόοδον και ανάπτυξιν του Έθνους, ης η μόνη βάσις η μόρφωσις ειδικών ανδρών δι' έκαστον κλάδον...Μακράν λοιπόν από πολυδάπανων και πολυτελών κτιρίων!*». Πρωτανική λογοδοσία της 14 Οκτωβρίου 1879 (Αθήναι 1880, σ.26) στο Λάιος, *ό.π.*, σ.240. Ο Αγγελος Βλάχος επιγραμματικά και δηκτικά σημείωσε σε άρθρο του για το ίδιο θέμα: «*Καλλίτερα να είχαμεν Ακαδημαϊκούς χωρίς Ακαδημίαν, παρά Ακαδημίαν χωρίς Ακαδημαϊκούς*». Αγγελος Βλάχος, *Αι πρώην και αι νυν Αθήναι*, περ. Ποικίλη Στοά, 1884, σ.46.

³⁵⁷ Ενδεικτικά: Διαθήκη του Δημητρίου Π. Βαλσαμάκη της 12 Ιουλίου 1867: ΜΗΚ,Γ'15, σσ.149-150, διαθήκη Αλεξάνδρου Σούτσου της 9 Μαρτίου 1883. ΜΗΚ,Γ'197, σσ.827-845, διαθήκη της κόμισσας Ελένης Μοντσενίγου της 27 Απριλίου 1840. ΜΗΚ, Γ'78, σ.395 ή ΖΑΒ, τομ.1, σ.176.

³⁵⁸ *Ο.π.*, σσ.80,101.

³⁵⁹ Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.669.

είναι ρήτορας, καλός πολίτης, χορηγός, άνθρωπος της παιδείας («φιλόμουσος») και κινούμενος από την επιθυμία να τιμηθεί, πιστός στην αντίληψη που θεωρεί τις δημόσιες τιμές ως ανταμοιβή αληθινή, προβαίνει σε κάποια ή κάποιες δωρεές. Οι «πολιτικές γενναιοδωρίες» που δε λείπουν αποτελούν ένα τμήμα της διαδικασίας πειθούς για την ειλικρίνεια των πεποιθήσεών του, υποχρέωσης, χειραγώγησης ή κατευνασμού της κοινής γνώμης στην πορεία της πολιτικής σταδιοδρομίας. Ενώ δεν αποκλείεται η συνύπαρξη εθνικών και πατριωτικών κινήτρων, αυτές καθαυτές είναι ξένες προς την καθαρά ευεργετική διάθεση. Η πρωτοβουλία της αθλοθέτησης δύο χιλιοδραχμών βραβείων με πενταετή χορήγηση 1855-1860 από τον υπουργό των Οικονομικών, Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, την 27 Οκτωβρίου 1855³⁶⁰ εντάσσεται μάλλον στην προσπάθειά του να καταπραΰνει την εναντίον του αγανάκτηση για οικονομική του υποχρέωση προς το δημόσιο.³⁶¹

Πολλές φορές οι δηλώσεις προθέσεως έπαιρναν ιεροτελεστικό χαρακτήρα λίγο θεατρικό, ενώ δεν αποκλειόταν μερικές φορές να παρουσιάζουν αναντιστοιχία της υπόσχεσης και της εκτέλεσής της. Λόγια που έμεναν πολλές φορές στη φάση των σχεδίων, ευνόητη αντίδραση του «μελλοντικού» ευεργέτη, εφόσον ενώπιον μιας λαϊκής επιδοκιμασίας του λαού δεν ήταν εύκολο να αρνηθεί την υπόσχεση, αν όχι την ίδια την πράξη.³⁶²

8. Επικρίσεις

«Δεν ξεκίνησε από την απόλυτη στέρηση για να φθάσει στον πλούτο».

Σπύρος Μελάς, Ανδρέας Συγγρός (επιμέλεια Μιχ.Γ. Πετρίδης) στο Οι βασιλείς του πλούτου, Αθήνα 1953, σ.398

«Μεγάλοι» ή «μεσαιόι» ευεργέτες δεν ήταν άμοιροι κριτικής τόσο από πρόσωπα της δημόσιας ή ιδιωτικής ζωής, όσο και από ιστορικούς συγγραφείς. Οι ευκατάστατοι Έλληνες της Αιγύπτου δεν απέσπασαν μόνο ύμνους από τις δύο πατρίδες τους, αλλά και επικρίσεις. Αν αναφερθούμε στον Αβέρωφ, λόγου χάρη, επικρίθηκε ότι δε συνέδραμε την Ελλάδα στον πόλεμο του 1897, ενώ ο ίδιος προσέφερε μεγάλα ποσά διατηρώντας μυστική αυτή τη χειρονομία του.³⁶³ Ο Στρατής Τσίρκας θεωρεί τη δράση του Αβέρωφ προοδευτική και ωφέλιμη, τόσο για το έθνος, όσο και για τη χώρα υποδοχής. Ο Μ. Μιχαηλίδης εκφράζει τη γνώμη πως οι Έλληνες πάροικοι διακατέχονταν από το ρομαντισμό του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Ο Σ. Προκοπίου τους αποκαλεί «αιώνιους πυρήνες πολιτισμού», ενώ ο Γ. Κορδάτος, εκμεταλλευτές των φελάχων της Αιγύπτου. Κατά τον Ε. Σουλογιάννη, η άποψη πως ο ευεργετισμός αποτελεί ανάγκη προβολής και επιβολής της παροικιακής ιδεολογίας -

³⁶⁰ Διάφορα, σ.46 και Λύσανδρος Καυτατζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, Εν Αθήναις 1846.

³⁶¹ Εφ. Μέριμνα της 1 Ιανουαρίου 1856 και Μερτύρη, ό.π., σ.110

³⁶² ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 2133 της 27 Νοεμβρίου 1851 Ιάσιον, (ελληνικό προξενείο στη Μολδαβία (εφθαρμ), ΑΥΕ, Φάκ.1891/ Δ60, έγγραφο 7266 της 3 Ιουλίου 1885 και Εφ. Μέριμνα της 1 Ιανουαρίου 1856.

³⁶³ Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σσ.30,36.

άποψη που υιοθετεί ιδίως ο Ν. Ψυρούκης- αποτελεί έναν ισοπεδωτικό τρόπο προσέγγισης του φαινομένου του ευεργετισμού.³⁶⁴

Εκφράστηκαν ενίοτε αμφιβολίες για τη γνησιότητα των ευεργετικών προθέσεων ορισμένων ευεργετών με αρνητικά σχόλια και επιτιμήσεις, η διερεύνηση της αλήθειας των οποίων χρήζει ιδιαίτερης έρευνας. Στο στόχαστρο, λόγου χάρη, δυσφημιστικών σχολίων του έλληνα Γενικού Προξένου του Βουκουρεστίου το 1852 τέθηκε ο καταγόμενος από την Ανδρο Χρυσάνθος Πενέτης, Αρχιμανδρίτης, όχι μόνο για τις απατηλές «μεγάλες υποσχέσεις» του προς την κυβέρνηση με στόχο την απόσπαση παρασήμου, αλλά και την απουσία πατριωτικών αισθημάτων.³⁶⁵ Κατακρίνεται συν τοις άλλοις η διάθεση της μεγάλης του περιουσίας «υπέρ του πρώην Ηγεμόνας (Μολδοβλαχίας) Βιβέσκου και υπέρ της συζύγου του νυν»,³⁶⁶ αλλά και η φειδωλότητα στις γενναιόδωρες χειρονομίες.³⁶⁷ Μομφές επίσης ομογενών της Βεσσαραβίας για «παραμόρφωση της αλήθειας» και αμφιβολίες για την ειλικρίνεια και ευθύτητα του χαρακτήρα του Ιω. Ρώμα προσπαθούν να σπιλώσουν το όνομα του ευεργέτη.³⁶⁸

Απευθυνόμενος προς τους ομογενείς και το ελληνικό Δημόσιο ο Κ.Α. Αργυριάδης το 1885 διαμαρτύρεται ότι «χρήματα ομογενών σιωπούνται τελώς ή ευρίακονται τεθαμμένα υπό πλουσίαν Τράπεζαν ομογενούς», εννοώντας την τράπεζα του μεγάλου Γεωργίου Ζαρίφη, «όστις αποθανών πρό δύο ετών εν Κωνσταντινουπόλει μόνον ουκ απεθεύτο εν αυτή δια τας φιλανθρωπικάς και εκπαιδευτικός αυτού επιχορηγήσεις». Ο ίδιος αντιπαραβάλλει το γεγονός των αποσπώμενων επικήδειων τιμών του θεωρούμενου «μεγάλου ευεργέτη» με το σιωπηλό θάνατο του «αφανούς» κληροδότη, του Ιουσηφάκη Εκσερτζή, του οποίου η ίδια πάλι τράπεζα

³⁶⁴ Ο.π., σ.30.

³⁶⁵ Με το θάνατο του Χρυσάνθου Πενέτη στις 30 Μαρτίου 1852 ο τότε έλληνας πρόξενος Βουκουρεστίου, που ερευνούσε για τα περιουσιακά στοιχεία του αρχιμανδρίτη, τονίζοντας ότι η περιουσία του ανέρχεται σε εκατομμύρια δραχμές σημειώνει: «..θεωρώ καθήκον μου να παρατηρήσω εις το Υπουργείον ότι ο αποθανών Χρυσάνθος, ως μαρτυρεί ολόκληρος ο βίος τον, ουδέν αίσθημα έτρεφε προς την Ελλάδα, ως ενώ ηδύνατο να φανή ωφελιμότητος, ταύτην κατεδέχθη να ατιμήση απατήσας δια μεγάλων υποσχέσεων την Βασιλική Κυβέρνηση και λαβώ' σ'ότω το παράσημον των Ταξιαρχών». ΑΥΕ, Φάκ.1852/ 88,1 έγγραφο 654 της 5 Απριλίου 1852 (Βονκονρέστι, Γενικό Προξενείο Ηγεμονιών' προς αρχιμανδρίτη μέσω υπουργείου Εξωτερικών).

³⁶⁶ «Είναι ομολογούμενον ότι σ'ότως είχε μεγάλην περιουσίαν, ήν όμως διέθεσεν, ως...υπέρ του πρώην Ηγεμόνας Βιβέσκου και υπέρ της συζύγου τον νυν μολοντούτο ο υποφαινόμενος θέλω επιμείνει να λάβω μέρος καταγράφων την ενταύθα περιουσίαν[ς] μήπως ενρέθη διάταξις τον υπέρ ελληνικών καταστημάτων και συγχρόνως δια να παραλάβω το Βασιλικόν παράσημον.». ΑΥΕ, Φάκ.1852/ 88,1 έγγραφο 654 της 5 Απριλίου 1852 Βουκουρέστι (γενικό προξενείο Ηγεμονιών προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁶⁷ «Πλουσιότατος ως ουδείς άλλος ενταύθα, δώσας πολλάς υποσχέσεις προς την ιδιαίτεραν τον πατρίδα ουδεμίαν πραγματοποίησε και ασθενών από τίνος ήδη χρόνον εκνριεύθη τοσοούτον από φιλαργνρίας, ώστε μόλις η αυθαιρεσία του Βιβέσκου και των τοιούτων δύναται τον φέρη ολίγον εις συναίσθησιν να εκπληρώση τας υποσχέσεις τον». Υπογραμμίζοντας τις εξυτηρητήσεις και προσφορά του Βιβέσκου ο πρόξενος Βουκουρεστίου εκτιμά ότι αυτός θα διευκολύνει την υπόθεση του ηγουμένου Κοτροζανίου, του οποίου «...δύστροπος η κεφαλή», όμως λόγω της συγγενείας του με τον ηγεμόνα μπορεί να «παρέξει ωφελείας». Επισημαίνει ότι, αν «αποπερατωθούν» οι εκκρεμείς υποθέσεις των κληροδοτημάτων, «θέλονσι σννεισφέρη εις την ελληνικήν εκπαιδενσιν πλέον των πεντακοσίων χιλιάδων δραχμών». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1" έγγραφο 112 της 19 Ιανουαρίου 1852 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών).

³⁶⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 88 της 24 Μάιου 1850 (επιστολή ομογενών προς το ελληνικό προξενείο της Μολδαβίας). Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Η Τύχη των κληροδοτημάτων, σ.291.

του «γνωστού ομογενούς» της Κωνσταντινούπολης «κατακρατεί» 65.000 οθωμανικές λίρες του κληροδοτήματος.³⁶⁹

Η απήχηση της εθνικής προσφοράς μιας μεγάλης κλίμακας τύπων ευεργετών ανεξάρτητα από τα πραγματικά τους κίνητρα συχνά παρέγραφε ή επικάλυψε τυχόν ατασθαλίες, πάθη, μεμπτά σημεία της ζωής τους, ιδιαιτερότητες, αντιφάσεις ή τον αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο τους.

³⁶⁹ Συγκεκριμένα διατείνεται με ειρωνεία ότι, η περιουσία του κληροδοτήματος του **Ιουσηφάκη Εκσερτζή** «ενρίσκεται εν τη οικία τον μεγάλπλοντον εκείνον ομογενούς, όστις απσθανών πρό δύο ετών εν Κωνσταντινονπόλει μόνον ονκ απεθεούτο εν αντή δια τας φιλανθρωπικός και εκπαιδευτικός αυτού επιχορηγήσεις». **Χαρακτηριστικά προβάλλει αντίστοιχα την προκλητική αντίθεση σχετική με το θάνατο του «αφανούς» κληροδοτη:** «Απέθανε και ετάφη, η μνήμη δ' αυτου άλως σεσιώπηται και όμως, ει ήν έτερός τις φιλόκενος ή φιλόδοξος υπό ομάδος παρασίτων περιστοιχιζόμενος, ου μόνον λόγοι και εγκώμια ήθελαν αναγραφή εν πάσαις ταις ελληνικαίς και αυταίς ταις ξέναις εφημερίσι, αλλά και μέγας Ευεργέτης της ανθρωπότητος ήθελε κηρυχθεί» **παρουσιάζοντας ως «ακατανόητον και άλως απίστευτον» το γεγονός ότι ο επικαλούμενος μέγας της Εκκλησίας και του έθνους ευεργέτης, ο Γ. Ζαρίφης, έγινε «κύριος και κληρονόμος της περιουσίας αυτής». ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έντυπη φυλλάδα αρ.10152,5 Οκτωβρίου 1885 Κ.Α. Αργυριάδη, (Αθήνα 31 Ιουλίου 1885).**

III.

ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ: «Το τιμαλφύστερον.... η παιδεία».

«Καί ο μακαρίτης ο αδελφός μου και εγώ απεφασίσαμε να αφίσωμεν κληρονόμον την πατρίδα μας καί επειδή κατά την γνώμην μας δεν είναι άλλο ωφελιμότερον από την παιδείαν και ορθήν ανατροφήν των νέων...».

Επιστολή του Γεώργιου Ριζάρη το 1840 προς τον Αδαμάντιο Κοραή. Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.15.

Η αντίληψη του Κοραή ότι «το Έθνος για να λητρωθεί πρέπει να πρώτα να μορφωθεί» είχε παγιωθεί στη συνείδηση των λογίων, αλλά και της εύπορης τάξης των εμπόρων, κυρίως του εξωτερικού.³⁷⁰

Η διάδοση της παιδείας, βασική επιδίωξη πολλών ευκατάστατων ελλήνων εμπόρων της διασποράς, αποτελούσε τον κύριο μοχλό εθνικής συγκρότησης και προόδου ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Ο συνήθης προορισμός των κεφαλαίων και των περιουσιών, των κληροδοτημάτων και των δωρεών κατά την προηγούμενη της Ελληνικής Επανάστασης πεντηκονταετία ήταν η εκπαίδευση.³⁷¹

Η οικονομική προσφορά δεν περιορίστηκε στη χρηματοδότηση τομέων άμεσων κοινωνικών αναγκών, αλλά στράφηκε, από τα μέσα 18ου αιώνα, και σε εθνικού προσανατολισμού προτεραιότητες, με επίκεντρο τον εκπαιδευτικό τομέα. Έτσι, στόχος τόσο των λογιάTM, όσο και των ευεργετών, υπήρξε η ανέγερση σχολείων, η αγορά και η αποστολή βιβλίων, συγγραμμάτων, φυλλαδίων και επιστημονικών οργάνων, καθώς και η χρηματοδότηση διδακτικών και επιστημονικών εκδόσεων, η μισθοδοσία δασκάλων και η χορήγηση υποτροφιών, αλλά και η ευαισθητοποίηση των πτωχότερων και περισσότερο αμόρφωτων στρωμάτων σε θέματα παιδείας και εκπαίδευσης. Η διάδοση της μόρφωσης, λοιπόν, αποτέλεσε βασικό στοιχείο του εθνικού προσανατολισμού των αποδήμων, α<{>ού μέσω αυτής θα μπορούσαν να συγκροτηθούν οι παράγοντες εκείνοι, που θα οδηγούσαν τόσο στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, όσο και στην περαιτέρω απομάκρυνση της οθωμανικής κυριαρχίας. Έτσι λοιπόν, η παιδεία, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της

³⁷⁰ Τόσο ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) και άλλοι λόγιοι, όσο και ο Ιωάννης Καποδίστριας υποστήριζαν ότι η απελευθέρωση του ελληνικού λαού από την τουρκική τυραννία θα έπρεπε να επιτευχθεί μέσα από την πνευματική καλλιέργεια των ίδιων των Ελλήνων. Η στάση τους απέναντι στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος με έναν ένοπλο εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα ήταν διαφοροποιημένη. Ο Κοραής ανέφερε τούτο: «Κανένα φάρμακο δε θα βοηθήσει την αρρώστια των Ελλήνων [να απελευθερωθούν, εκτός από το φως της γνώσης]». Θεωρούσε ότι η εθνική μόρφωση είναι ό,τι το ισχυρό εργαλείο της πατριωτικής δράσης των Ελλήνων. Αλλά και ο Καποδίστριας σε επιστολή του το 1819 συμβούλευε τους Έλληνες «να μην εκθέσουν την υπόθεσή τους και να πετύχουν την απελευθέρωσή τους με πιο σταθερό τρόπο, μέσω της μόρφωσης». Γ.Κ. Αυγητίδης, Τα ελληνικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Οδησού (1816-1936), [«Δωδώνη»] Αθήνα -Γιάννενα 2000, σ. 17, υπσμ.4.

³⁷¹ Vassiliki Theodorou, Oeuvres de Bienfaisance en Grèce (1870-1920), profil et attitudes des donateurs, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris, 1987, σ.183.

επαναστατικής περιόδου βρέθηκε στο επίκεντρο ενός προβληματισμού που στόχευε στη θεμελίωση εθνικής κυριαρχίας και κρατικής συγκρότησης.³⁷¹ Με την πεποίθηση, λοιπόν, ότι η μόρφωση θα συμβάλει σε μία γόνιμη εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και θα συντείνει στη θεραπεία των κατάλοιπων του οθωμανικού παρελθόντος, επιδιώχθηκε η εγκαθίδρυση εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος, βασισμένου σε ευρωπαϊκά πρότυπα.

Η διαμόρφωση, η συνοχή και η διατήρηση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων μέσα από τους φορείς του Διαφωτισμού τροφοδοτήθηκε προεπαναστατικά, κατά την περίοδο του Αγώνα και μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου από τη συνείδηση κοινής καταγωγής, παραδόσεων, γλώσσας και θρησκείας, και στηρίχθηκε σε μηχανισμούς που θέσπισαν οι συγκεκριμένοι φορείς,³⁷³ μεταξύ των οποίων και η εκπαίδευση.

Η δημιουργία ελληνικού κράτους στα αρχικά γεωγραφικά όρια του (Συνθήκη Λονδίνου 1830),³⁷⁴ καθώς και η συγκρότηση ενός πρώτου διοικητικού και εκπαιδευτικού δικτύου συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση της εθνικής συνείδησης. Η εκπαίδευση, ως βασικός μηχανισμός «πολιτισμικής ομογενοποίησης» και ως θεσμός που επιτελεί άμεση πολιτισμική λειτουργία, στηριζόμενος στην πολιτική ανεξαρτησία του έθνους προστατεύθηκε, εφόσον το εθνικό κράτος - μέσα από την ελεγχόμενη λειτουργία της - προσέβλεπε στη διάπλαση εθνικής ιδεολογίας³⁷⁵ στην κατασκευή εθνικής ταυτότητας και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης.³⁷⁶

Η επίκληση, μέσα από τα σχολικά προγράμματα, του κλασσικού ελληνικού πολιτισμού και η σύνδεσή του με το σύγχρονο ελληνισμό μέσω των διαδοχικών φάσεων της ευρωπαϊκής ή της βυζαντινής ιστορίας³⁷⁷ αποσκοπούσαν στην επιβεβαίωση της εθνικής συνέχειας, τόσο

^m Κυρίαρχη σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν η Μεγάλη Ιδέα, η επιδίωξη της «συνταύτισης του ελληνικού κράτους με το ελληνικό έθνος μέσω της συγχώνευσης όλων των πληθυσμών που θεωρούνταν ελληνικοί στα όρια του ελληνικού κράτους». Ιδεολογικό αίτημα μέσα από το πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η εθνική ενότητα με όποιες μορφές αυτή κατά περιόδους εμφανιζόταν. Πασχάλης Κίτρομηλίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον 19^ο αιώνα, στο Γ.Β.Δερτιλής-Κ.Κωστής (εισαγωγή, επιμέλεια), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, [Αντ. Ν. Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.60-70.*

³⁷³ Θάνος Βερέμης, *Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821-1912 στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμέλεια), Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Αξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, [Ελληνική Κοινωνία 1, Βιβλιοπωλείο «Εστίας» Ι.Δ.Κολλάρου και Σια Α.Ε.], Αθήνα 1983, σ.60.*

³⁷⁴ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, [Παπαζήσης], Αθήνα 2000, κεφ.7: Η Αθήνα πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου, σ.164.*

³⁷⁵ Μέσω του σχολείου η εγχάραξη οποιουδήποτε ιδεολογικού μηνύματος γίνεται αποτελεσματικότερη και ισχυρότερη. Η μεταβολή της ταξικής κατάστασης συνοδεύεται με διαδικασίες ιδεολογικής μεταλλαγής. Η μεταλλαγή αυτή παίρνει μορφές τόσο εγχάραξης γνώσεων, όσο και σμίλευση μιας ιδεολογίας. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.381-382.*

³⁷⁶ Παντελής Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Αθήνα, πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, περ. Μνήμων, [ΕΜΝΕ] 1992, σσ.118-119.*

³⁷⁷ Η στροφή των περισσότερων εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην αρχαιότητα ευνόησε την ελληνική επανάσταση, γιατί η ταύτιση των αγωνιζόμενων με την εύκλεια των αρχαίων προγόνων ενίσχυε τις διαδικασίες διαμόρφωσης και συνοχής της εθνικής ταυτότητας, τόσο από διανοούμενους, όσο και από απλούς αγωνιστές. Η διεκδίκηση της αρχαιότητας αποτέλεσε ισχυρό όπλο της εξωτερικής πολιτικής στις διαδικασίες ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια), *Τι είν' η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, [Αλεξάνδρεια], Αθήνα 1997, σ.174.*

στο χώρο, όσο και στο χρόνο.³⁷⁸ Μέσα από τη σχολική διαδικασία η ιστορία, η γλώσσα, ο πολιτισμός και η θρησκεία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως «συμβολικές ενδείξεις της ιστορικής συνέχειας των έθνους» προσφέροντας πρότυπα δράσης που ενίσχυαν το εθνικό φρόνημα.³⁷⁹

Η αναγόρευση του κλασικισμού σε βασική σταθερά της ελληνικής εκπαίδευσης επέβαλε την εισαγωγή σειράς αρχαιοελληνικών προτύπων ή συμβόλων στο σύνολο των λειτουργιών του αρτισύστατου ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε στη διαμόρφωση της πολιτικής του ιδεολογίας. Το κεντρικό ζήτημα του ελληνικού 19TM αιώνα της εθνικής συγκρότησης και ολοκλήρωσης θεμελιώθηκε πολιτιστικά στο κλασικό παρελθόν, με το οποίο οι Έλληνες αρχικά μέσω της πνευματικής παραγωγής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και στη συνέχεια μέσω της επίσημης κρατικής εκπαίδευσης συνδέθηκαν ως αδιάσπαστη συνέχειά του.³⁸⁰

Πέρα από τους Έλληνες του εσωτερικού, οι αξίες του κλασικού πολιτισμού και τα κλασικιστικά ρεύματα διαπερνούσαν εξ ίσου, αν όχι περισσότερο, δυνατά και τους απόδημους Έλληνες, οι οποίοι βρίσκονταν εγγύτερα στις ευρωπαϊκές πνευματικές ζυμώσεις των αρχών του 19^{ου} αιώνα.³⁸¹ Δεδομένου πως η διάδοση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας αποτελούσε μία από τις βασικές αναφορές και επιδιώξεις της πλειονότητάς τους, η συμμετοχή τους στην εξέλιξη και τη λειτουργία της ελληνικής εκπαίδευσης τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες έπαιρνε τη μορφή ουσιαστικής προώθησης αυτής της ιδεολογίας.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, οι ανάγκες της διασποράς έτειναν σε μία συνεχή αναπαραγωγή φορέων με βασικό γνώρισμα, εκτός από την τυπική

³⁷⁸ Έφη Αβδελά, *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο 'εμείς' και 'σι άλλοι' στο Άννα Φραγκουδάκη - Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια), ό.π., σσ.30-31. «Η ενότητα στο χώρο και το χρόνο του ελληνισμού που διασφαλιζόταν από την ιστορική συνέχεια μέσα από τη βυζαντινή περίοδο» και σχετιζόταν με την τύχη των αλύτρωτων Ελλήνων αποτέλεσε κεντρικό στόχο της Μεγάλης Ιδέας, η οποία «μέσα από τους διαχρωματισμούς και σημάνσεις» που προσέλαβε κατά τη διάρκεια όλου του 19^{ου} αιώνα τροφοδότησε με την εθνικιστική της δύναμη την εθνική ενότητα του ελληνισμού. Θάνος Βερέμης, *Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος στο Θάνος Βερέμης (εισαγωγή, επιμέλεια), Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1997, σ.29.**

³⁷⁹ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σ.39.*

³⁸⁰ Το προβάδισμα της κλασικής παιδείας υποδήλωνε την καλλιέργεια μιας νοοτροπίας πιστής στις εθνικές παραδόσεις, δηλαδή, πλήρη έλλειψη πρακτικής διδασκαλίας, η οποία να στοχεύει στην ανάπτυξη οποιασδήποτε χειρωνακτικής επιδεξιότητας. Αν και το 1836 η ιχνογραφία, η ζωγραφική, η μουσική περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα των γυμνασιακών σπουδών, ήταν ουσιαστικά προαιρετικά μαθήματα ή δε διδάσκονταν σχεδόν ποτέ. G. Chassiotis, *L instruction publique chez les Crees», [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Paris, 1881, σ.253. Η επίσημη γλώσσα του κράτους δε διδασκόταν μέχρι το 1884, όταν εντάχθηκαν τα «νέα ελληνικά» στο σχολικό πρόγραμμα. Στη θέση τους τα αρχαία ελληνικά αποτελούσαν για χρόνια το «υποκατάστατο ζωντανής γλώσσας». Τσουκαλάς, ό.π., σ.557.*

³⁸¹ Ζώντας και δραστηριοποιούμενοι στις ελληνικές παροικίες της Δύσης οι ομογενείς κάτω από τις οικονομικές, πολιτιστικές και πολιτικές συνθήκες των χωρών της υποδοχής τους διαμόρφωσαν ιδιαίτερες αντιλήψεις, προϋπόθεση της πρώιμης σε σχέση με τους αλύτρωτους συμπατριώτες τους συνειδητοποίησης των προβλημάτων της πατρίδας τους. Οι «ανεπτυγμένες δομές της οργάνωσης, και νοοτροπίας των δυτικών κοινωνιών» παρείχαν μεγαλύτερες ευκαιρίες στους πάροικους για οικονομική και πολιτιστική δραστηριοποίησή τους σε σύγκριση με αυτές που μπορούσαν να έχουν οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μολονότι διατηρούσαν τις αξίες της ορθόδοξης πίστης και της εθνικότητάς τους, ήταν «ανοιχτοί» στις ευεργετικές επιδράσεις των κοινωνιών της Δύσης. Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς, Θεσσαλονίκη, [Βάνιας], 1993, σ.67.*

εκπαίδευση/ «την ωραιοποιημένη συμμετοχή στο ελληνικό εθνικό γίγνεσθαι». Η οικονομική ανάπτυξη των εμπορών της διασποράς χρειαζόταν ένα προσωπικό με εθνική συνείδηση, αλλά και το ίδιο το εκπαιδευτικό δίκτυο να τροφοδοτείται από την ιδεολογία του εθνικισμού.³⁸²

Η ανάγκη για εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή για ενσωμάτωση των σημαντικότερων δομών της στα δυτικά πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά Τύρατυπα παρέπεμπε υποχρεωτικά για τους απόδημους Έλληνες στη διαδικασία εισαγωγής και ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο και κατόπιν στο ελληνικό κράτος των εξιδανικευμένων προτύπων της αρχαίας Ελλάδας. Τα πρότυπα αυτά μπορούσαν να γίνουν αρχικά προσιτά στον ελληνικό λαό με δύο τρόπους: Την οργάνωση και τη διάδοση της αρχαιολογικής επιστήμης, καθώς και τη διδασκαλία των κλασσικών γραμμάτων στα σχολεία.³⁸³

Εν κατακλείδι, η φροντίδα των ευεργετών για την ιδιαίτερη ή την ευρύτερη πατρίδα τους εκδηλώνεται κυρίως με την ενίσχυση της παιδείας, εντασσόμενη στη λογική της εμπέδωσης των εθνικών ιδεολογικών μηχανισμών.

Η δύναμη και η σημασία της παιδείας, εξαιρείται εύγλωττα σε πάρα πολλές διαθήκες. Κατά τη διάρκεια του Αγώνα, το 1825, ο διαμένων στη Βαρσοβία ιατρός Κωνσταντίνος Φλέβας κληροδοτεί την περιουσία του στη Διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας όχι για πολεμικές ανάγκες, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά για υποτροφίες νέων στα πανεπιστήμια και σε ειδικές σχολές της Δύσης. Όπως επισημαίνει στη διαθήκη του: «..προσγίγνεται τοις ανθρώποις ωφέλειαν έκ τε της σπονδής των εγκνκλίων μαθημάτων και της επιγνώσεως των επιστημών. Και γαρ δι' αυτών τα ήθη βελτιούνται, και ο ανθρώπινος νονς ως υπό φωτός τη επιστήμη οδηγούμενος, δεξιώτερός τε και ανυσιμώτερος καθίσταται προς πάντα τα οϊανδήποτε πολιτικήν κοινωνίαν συνέχοντα και συγκρατούντα...». Ο Βαρβάκης (1745-1825), ναυμάχος και έμπορος, άνθρωπος της δράσης και όχι της σκέψης και της θεωρίας, συναναστράφηκε με καλλιεργημένους ομογενείς και πέρασε στην ιστορία ως υποστηρικτής των γραμμάτων και ευεργέτης της παιδείας.³⁸⁵ Πέρα από πλούσιες επιχορηγήσεις σε κοινωφελή έργα στη Ρωσία,³⁸⁶ χώρα όπου έζησε και έδρασε, ιδιαίτερα στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης,³⁸⁷

³⁸² Τσουκαλάς, ό.π., σ.567.

³⁸³ Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, (Εισαγωγή), σσ.14,15.

³⁸⁴ ΜΗΚ, σ.11, ΑΤΕ, Φάκ. 1831/88,1, έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1831 και Φάκ.1865/ 88,1γ, έγγραφο 47 της 18 Ιανουαρίου 1865, Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 2499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19.

³⁸⁵ Η επιρροή του πνεύματος προσωπικοτήτων, όπως του Νικηφόρου Θεοτόκη, του Δημητρίου Αγάθη, Κερκυραίου διαφωτιστή, διευθυντή σχολείου στο Αστραχάν ή του Καποδίστρια, στις επιλογές του Βαρβάκη, όσον αφορά στην ευεργετική του συμβολή υπήρξε καθοριστική (βλ. Ευεργεσία, Επιρροές, σ.332 και υψμ.173.), και επωφελής συνδυαζόμενη και με τις ικανότητες που προβάλλουν οι βιογράφοι του ευεργέτη, όπως την ευστροφία του, το θάρρος, την ανιδιοτέλεια, τη γενναιότητα, την αίσθηση δικαίου και το επιχειρηματικό πνεύμα. Κωνσταντίνος Βαρβάκης, Ιωάννης Βαρβάκης, Ο «πειρατής» που έγινε εθνικός ευεργέτης, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών 2004, σσ.28-29.

³⁸⁶ «Το αυτό πνεύμα αγαθοεργίας συνοδεύει αυτόν και εις τον νέον τούτον τόπον της διατριβής του πανταχού αφήνει αυτός μνημεία της ευεργετικής τον υπάρζεως». Νικολάι Πογκόντιν, Χρονολογία της αρετής, αγαθοεργίαι του αυλικού συμβούλου και ιππέως Ιωάννου Ανδρεάδου Βαρβάκη. (ανάτυπον) από άρθρο του ρώσου δημοσιογράφου Νικολάι Πογκόντιν δημοσιευμένο στην εφ. Γκαζέττα της Πετρούπολης, αρ. φύλλου 20 του 1818. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, τα δαπανηθέντα ποσά για τα έργα στη Ρωσία, τη θετή του πατρίδα, ανέρχονταν σε 1.500.000 ρούβλια, ό.π.

³⁸⁷ Επιχορήγησε την ίδρυση ελληνικών σχολείων Μαριούπολης, την Ανώτερη Ελληνική σχολή στην Οδησό με 150.000 ρούβλια και πολλά άλλα ιδρύματα της Ρωσίας. Ι. Βαρβάκης στο Σπ. και Κων.

αφιέρωσε μεγάλα χρηματικά ποσά τόσο στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όσο και στην Επανάσταση δείχνοντας το μεγάλο του ενδιαφέρον σ' αυτόν τον τομέα παράλληλα με την οργάνωση και διοίκηση της επαναστατημένης Ελλάδας.³⁸⁸ Ο Βαρβάκης ανήκει στη χορεία εκείνων που δεν ενίσχυσαν μόνο οικονομικά τις απελευθερωτικές κινήσεις,³⁸⁹ αλλά συμμετείχαν σε εθνικούς αγώνες διαδραματίζοντας σημαντική πατριωτική δράση.³⁹⁰ «Δεν έπαυσε πολνειδώς από το να εξοδεύη προς ενόδωσιν της Επανάστασης»³⁹¹ και δέχτηκε, όσο λίγοι, τιμές για το πατριωτικό του έργο και την ηρωική του δράση.³⁹² Το ενδιαφέρον του για την παιδεία καταδεικνύεται από το 1813 με την προσφορά των 20.000 ρουβλίων³⁹³ στη «Φιλόμουσον Εταιρείαν», η οποία συστήθηκε με στόχο την αναγέννηση και τη διάδοση της ελληνικής παιδείας μέσα από την ίδρυση σχολείων.³⁹⁴ Το 1818 αφιέρωσε 1.000 ολλανδικά

Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Α', [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα 1958, σ.294.

³⁸⁸ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.227. Οι ενέργειες που καταδεικνύουν τη φιλοπατρία του δεν είναι λίγες. Πρότεινε μαζί με τον Αλέξανδρο Στούρτζα, λόγιο και διπλωμάτη, στον Καποδίστρια -ως ειδήμονα- την ανάληψη της διοίκησης της επαναστατημένης Ελλάδας. Έστειλε με τα πολεμοφόδια και καραβιές με σιτάρι Κ.Βαρβάκης, ό.π., σσ.30-31.

³⁸⁹ Εκτός από τα 100.000 ρούβλια που έστειλε στον Αλέξανδρο Ύψηλάντη με την κήρυξη της επανάστασης στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, έστειλε άλλα 1.000.000 ρούβλια για την αγορά εξοπλισμού και πολεμικών προετοιμασιών, το 1821 θέλησε να μισθοδοτήσει Γάλλους αξιωματικούς για την εκπαίδευση ελλήνων αγωνιστών, το 1822 έδωσε 100.000 ρούβλια στην ενίσχυση του στόλου των Ψαρών, γενέτειράς του, καθώς και φορτία σίτου στις αγωνιζόμενες περιοχές. Κ.Βαρβάκης, ό.π. στο Ημερησία..ό.π., σ.30.

³⁹⁰ Συμμετείχε στη ναυμαχία του Τσεσμέ κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών το 1770 βοηθώντας με τις πειρατικές ικανότητες και τη ναυτική εμπειρία του τη ναυαρχίδα του Ορλώφ, αλλά και σε μετέπειτα επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων. Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου],1870, Ιωάννης Βαρβάκης, τόμος Γ', σσ.155-189 και Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π. σ.283.

³⁹¹ Για την Επανάσταση υπολογίζεται ότι δαπάνησε περισσότερα από 500.000 ρούβλια, πολλά από τα οποία δεν αναλώθηκαν στο σκοπό, για τον οποίο προορίζονταν. Βλ. Εφ. Ελληνικά Χρονικά, Μεσολόγγι, 3 Δεκεμβρίου 1824. Κ. Βαρβάκης, ό.π., σ.65.

³⁹² Ανακηρύχθηκε από το Βουλευτικό το 1825 «μέγας εθνικός ευεργέτης», λόγω της ετοιμότητάς του να οργανώσει τάγμα στρατού με έξοδα του για την κατάληψη της Μεθώνης. Κ. Βαρβάκης, ό.π., σσ.32-33.

³⁹³ Γίνεται κατά κάποιο τρόπο υμνογραφική παρουσίαση του ευεργέτη και των πολυπληθών προς τη χώρα, που τον φιλοξένησε, ευεργεσιών. «..Το αυτό πνεύμα της αγαθοεργίας συνοδεύει αυτόν και εις τον νέον τούτον τόπον της διατριβής του πανταχού αφίνει αυτός μνημεία της ευεργετικής του υπάρξεως...». Συνεχίζει αποδίδοντας στοιχεία θεοσέβειας στο πρόσωπό του και απαριθμών τις θεάρεστες ευεργεσίες του, μεταξύ των οποίων εκείνες προς την εκπαίδευση: «..Ο άριστος ούτος ευεργέτης της ανθρωπότητας, αφ' ότου απέκτησε με την άοκνον φιλοπονίαν κατάστασιν, δεν αφήκεν ουδέ ένα σχεδόν χρόνον κατά τον οποίον να μη καταστήση επίσημον τι και αξιόλογον, και θεάρεστον και κοινωφελές έργον. Δεν λέγομεν περί των μερικών αυτού ευεργετημάτων, τα οποία ακαταπαύστως διασπειρόμενα εις τας καλύβας των πτωχών ανθρώπων...επληθύνθησαν τόσον, ώστε και εις αυτόν τον ίδιον δεν είναι γνωστά, αλλ' εάν απαριθμούσαμεν μόνας εκείνας τας συνεισφοράς, ήθελαν όλαι αυταί υπερβή την ποσότητα ενός και ημίσεως μιλιονίου ρουβλίων.». ΝικολάιΠογκόντιν, Χρονολογία της αρετής,..ό.π.

³⁹⁴ Ιδρύθηκε το 1813 από τους αθηναίους Πέτρο Ρεβελάκη, Ιω. Μαρμαροτούρη, Αλέξανδρο Λογοθέτη-Χωματιανό, Ιω. Τατλίκαρα και Γεώργιο Σοφιανό στην Αθήνα με σκοπό την προσπάθεια διάδοσης της εθνικής παιδείας και μόρφωσης: «..εις το να ιδώσι τας επιστήμας να επιστρέψωσι πάλιν εις το Λύκειον, και εις την αρχαίαν Ακαδημίαν των απεφάσισαν να συγκροτήσωσιν εν Αθήναις μίαν ομήγυριν εξ ελλογιμί(νν και ζηλωτών ανδρών ήν Φιλόμουσον Εταιρείαν εκάλεσαν». Καταστατικό της Εταιρείας, το

φιορίνια στους φτωχούς σπουδαστές και σε έκδοση βιβλίων εμπιστευόμενος αυτά στους Αμβροσιάδες Ράλληδες, εκδότες του *Λόγων Ερμής*,³⁹⁵

Το επόμενο έτος έστειλε άλλα 500 φλωριά μέσω του Θεόδωρου Ράλλη εμπορευομένου στη Βιέννη, μόλις πληροφορήθηκε ότι ο «*Λόγιος Ερμής*» είχε αναγνωριστεί από ειδήμονες της Ευρώπης ως περιοδικό «*τα μάλιστα συντείνον εις τας Παιδείας προόδους και εις την τον ελληνικού γένους εκπαίδευσιν*», επιθυμώντας έτσι να συνεισφέρει «*εις την στερέωσιν αυτού με την συνειθισμένην τον γενναιότητα*».³⁹⁶

Σε επιστολή του προς το Βουλευτικό Σώμα την 8 Νοεμβρίου 1824 «*βέλων να ωφελήση το Έθνος τον*» αφιερώνει 300.000 ρούβλια καταθέτοντάς τα «*αιωνίως*» στο βασιλικό ταμείο της Μόσχας, από τα οποία 30.000 γρόσια θα δίδονται ετησίως «*δια τίμιων επιτρόπων*» για τη μισθοδοσία και διατροφή δασκάλων. Το κάνει, όπως σημειώνει, «*δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και αι επιστήμαι εις την Ελλάδα*» υπογράφοντας ως «*ο πρόθυμος και απλός πατριώτης Ιωάννης Βαρβάκης*».³⁹⁷ Τη δωρεά αυτή δεν παρέλειψε να την αναφέρει στη δεύτερη διαθήκη του τον Ιανουαρίου 1825 στη Ζάκυνθο. Επιβεβαιώνει ότι προσέφερε «*αντοπροσώπως και εγγράφως*» τα 300.000 ρούβλια «*εις το ελληνικόν έθνος...προς εκπαίδευσιν της ελληνικής νεολαίας*», σύμφωνα με την επιστολή του προς το Βουλευτικό το Νοέμβριο του 1824³⁹⁸

«*Σύνθημα*», δημοσιευμένο στο *Λόγιο Ερμή το ίδιο έτος. Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών, [Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ.Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993, σσ.45-47.*

³⁹³ Τα έστειλε στους ομογενείς της αδελφότητας της Βιέννης «*διορίζων αυτούς να τα μεταχειρίζονται εις βοήθειαν των όσοι από τους πτωχούς σπουδαίους μελετούν να εκδώσωσι βιβλία χρήσιμα εις το Γένος*». Δημοσίευμα του *Λόγιου Ερμή, «Αγγελία», τον Φεβρουάριο του 1818. Β. Ασημομύτης, Ιωάννης Βαρβάκης, [Κάκτος], Αθήνα 2001 και Νικολάι Πογκόντιν, Χρονολογία της αρετής...ό.π., εφ. Γκαζέττα της Πετρούπολης. Ο *Λόγιος Ερμής* στηρίχθηκε οικονομικά από τον Βαρβάκη (εκδότης β' περιόδου 1823-1821 ο Θεόκλητος Φαρμακίδης) κατά τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια. Πρόβαλε την ευεργετική δράση του Βαρβάκη ως πρότυπο προς μίμηση για τους πλούσιους Έλληνες. *Λόγιος Ερμής ή Φιλολογικά Αγγελία, εν Βιέννη της Αυστρίας 1811-1821 (φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού από το Ε.Λ.Ι.Α.), τόμοι Α-ΙΑ', Αθήνα 1988-1990, τόμος Θ' 1819, σσ.646-655.**

³⁹⁶ Ο.π. και Κ. Βαρβάκης, ό.π., σσ.9,44.

³⁹⁷ Προσέφερε 300.000 ρούβλια για τη δημιουργία του Κεντρικού Σχολείου στο Αργος, (δωρητήρια επιστολή Βαρβάκη προς το Βουλευτικό Σώμα της 8 Νοεμβρίου 1824 και Α' Επιστολή της 24 Νοεμβρίου 1824). Η διάθεση των 700.000 ρουβλίων για οικοδόμηση διδακτηρίων υπογράφηκε στην πρώτη διαθήκη του, της 22 Μαΐου 1824 στο Ταϊγάνιο, λίγους μήνες προτού στείλει την επιστολή, μετά από την οποία η τότε Διοίκηση αποφάσισε την ανέγερση «*Κεντρικού Σχολείου της Επικρατείας*» στο Αργος. Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', 1975, σ.588 και Κ. Βαρβάκης, ό.π., σ.33. Το Βουλευτικό σώμα της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος προς το Εκτελεστικό Σώμα (29 Νοεμβρίου 1824), στέλνει απόφαση σύστασης του σχολείου Αργους με τη χρηματοδότηση του Βαρβάκη. Υπογράφει ο Πανούτσος Νοταράς Β.Β. χειρόγραφον αρ. 236, (Βιβλιοθήκη της Βουλής τμήμα Χειρογράφων, Κώδιξ 23). Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, τόμος Α' Αθήνα 1968, τεκμήριο 31, σ.65.**

³⁹⁸ Διαθήκη δεύτερη της 10/22 Ιανουαρίου 1825, «*η εν τω λοιμοκαθαρηριώ της Ζακύνθου νπογραφείσα*». Σπ. και Κων Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Β', [ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα 1958, σσ.294-295. Αποδείχτηκε σωτήρια για την εκπαίδευση σε εποχή δύσκολων εθνικών αγώνων η ευεργετική πρωτοβουλία του Βαρβάκη. Στην επιστολή του προς το Βουλευτικό Σώμα το Νοεμβρίου του 1824, όπου «*θέλων να ωφελήση το Έθνος του*» αφιέρωνε 300.000 ρούβλια καταθέτοντάς τα «*αιωνίως*» στο βασιλικόν ταμείον της Μόσχας, καθόρισε να δίδονται 30.000 γρόσια ετησίως «*δια τίμιων επιτρόπων*» στη μισθοδοσία και τη διατροφή δασκάλων. Το έκανε, όπως σημείωσε «*δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και αι επιστήμαι εις την Ελλάδα*». Βλ κεφ. *Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.731-732,744. Τπόγραφε ο ίδιος ως «ο πρόθυμος και απλός πατριώτης. ΜΗΚ, σ.59, ΑΥΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο. 795 της 23 Ιουλίου 1835, έγγραφο 8946,**

επισημαίνοντας: «...με την οποίαν [διοίκησιν] θέλω να συναγροικηθώσι [οι επίτροποι, εκτελεστές της διαθήκης] δια την τελειάν και άφενκτον εκτέλεσιν τον σκοπού μου».³⁹⁹ Σε επιστολή του «εφόρου της Παιδείας», Γρηγορίου Κωνσταντά, διαφωτιστική για την προσπάθεια πνευματικής αναγέννησης κατά την Επανάσταση, πληροφορούμαστε τη μέριμνα της Κυβέρνησης να ιδρύσει μία ανώτερη γενική διδασκαλική σχολή στο Αργος, βασιζόμενη στο κληροδότημα του Βαρβάκη, στην οποία θα προσκαλούνταν να διδάξουν «σοφοί όλων των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης» και όπου θα στέλλονταν ως υπότροφοι τρεις νέοι από επαρχία με την υποχρέωση να διδάξουν στον τόπο τους και «να εξασφαλίζουν τοιουτοτρόπως την στοιχειώδη εκπαίδευσιν εις όλην την Ελλάδα». Τονίζει ότι ο «πλούσιος και ενάρετος Βαρβάκης επρομήθευσε τα χρηματικά μέσα δια την συντήρησιν της και η Κυβέρνησις θα διαθέση επίσης εκ των δημοσίων προσόδων»⁴⁰⁰.

Με την πρώτη του διαθήκη το Μάιο του 1824 στο Ταϊγάνιο προσέφερε 700.000 ρούβλια για την ανέγερση λυκείου «προς διηνεκή εκπαίδευσιν της νεολαίας» Όριζε αναλυτικότερα τον τρόπο διάθεσης του κληροδοτήματος:⁴⁰¹ «..Εάν δε μετά ταύτα περισσεύει τι, να το μεταχειρίζονται εις αγοράν βιβλίων, ώστε με τον καιρόν να σχηματισθή εν τω λυκείω ίδια Βιβλιοθήκη. Εάν δε δεν σπληχθή πλήρες το ανωτέρω οριζόμενον ποσόν, εν τιοιαύτη περιπτώσει εννοείται οίκοθεν, ότι και το κατάστημα τον Λυκείον μέλλει να γίνη ανάλογον».⁴⁰² Δεν άφησε σε τυχαίες ή πιθανές επιλογές των επιγενομένων την εκμετάλλευση των χρημάτων του, ενόσω το έθνος είχε αδήριτη ανάγκη οιουδήποτε χρηματικού ποσού σε περίοδο απελευθερωτικού αγώνα. Εάν το συγκεντρωμένο ποσό ήταν μεγαλύτερο, παράγγειλε το υπόλοιπο να χρησιμοποιηθεί για την απολύτρωση ελλήνων αιχμαλώτων και ως αρωγή σε πτωχές οικογένειες.⁴⁰³

Βασικός εκτελεστής της διαθήκης του ήταν ο «προκορνάτορας» (αξιωματούχος) του, ο Ιωάννης Παντελεή μονος Βόζος, υποπλοίαρχος του ρωσικού ναυτικού, «τοιούτον αγωνισάμενος δι' αυτό» (το κληροδότημα του Ι. Βαρβάκη).⁴⁰⁴ Ο ίδιος άφησε κληροδότημα

Φάκ.1847/88,1, έγγραφο 2459Δ., Φάκ.1869/ 88,1γ, φθαρμένο έγγραφο, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXIII), Κληροδότημα Ιω. Βαρβάκη (1825), Φάκελος 54 (μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκτυο Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη), έγγραφο 1192 της 21 Μαρτίου 1870 (Μάρκος Ρενιέρης προς διοικητή της ΕΤΕ), ΓΑΚ, σειρά 17, κλάδος Β' Παιδείας, θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843 και Κ. Βαρβάκης, ό.π., σσ.26,33.

³⁹⁹ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Η Τύχη των κληροδοτημάτων, σσ.264,267,269-270.

⁴⁰⁰ Η επιστολή αυτή, όπως σημειώνει, βρίσκεται στο έργο του Ιωσήφ Πέκιο, λόγιου Ιταλού 1785-1835 «Εκθεσιν περι των εν Ελλάδι γεγονότων κατά το έαρ 1826», που δημοσιεύθηκε το 1826 ιταλιστί. Τρύφωνας Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, τόμος Α', Αθήνα 1936, α.σxxvii.

⁴⁰¹ ΜΗΚ, σ.63. Όριζε από το ολικό ποσό τα 40.000 ρούβλια να αναλωθούν στην αγορά βιβλίων και οργάνων, τα 10.000 σε έπιπλα του σχολείου και τα υπόλοιπα 550.000 ρούβλια να κατατεθούν στη Βασιλική Τράπεζα, ώστε με τους τόκους να καλύπτονται ανάγκες σχολείου. ΑΤΕ, Φάκ.1841/ 88,1, έγγραφο 8946 της 12 Ιουλίου 1841.

⁴⁰² ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 55, φάκελος 1, έγγραφο, αρ.14620 της 4 Νοεμβρίου 1842.

⁴⁰³ Αρθρο Δ¹ της διαθήκης του Μαΐου του 1824, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα 23,1, έγγραφο 13 Δεκεμβρίου 1872, (Εκθεσις κοινοποιήσεως). Για συντήρηση της Βαρβακείου σχολής και τις υποτροφίες ήταν διαθέσιμο το 1872 κεφάλαιο αποτελούμενο από 44 μετοχές Εθνικής Τραπέζης, 21.178 ομόλογα Δανείου Οινοποιίας, 542 ομόλογα Δανείου Επιτάξεως, μετρητά. Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Υ.ΟΙ., αρ.209.

⁴⁰⁴ Ο Βόζος έτρεχε σε δικαστήρια για οκτώ έτη με βασική του επιδίωξη να περισώσει το κληροδότημα του ευεργέτη. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 55, φάκελος 1, έγγραφο αρ.14620, της 4 Νοεμβρίου 1842 και θυρίδα 99, φάκελος 5 (Βαρβάκης), έγγραφο 931 (υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1846, επιστολή του Παναγή Τραυλού, εκτελεστή της διαθήκης του Βαρβάκη, προς

100.000 ρουβλίων για τη χορήγηση υποτροφιών σε νέους «προς σπουδήν φιλολογικών και πολεμικών μαθημάτων, και των ευγενικών επιστημών» με την παραίτηση προς τους «επιστάτας των εισοδημάτων...να στέλλωσιν εις τας Ακαδημίας της σοφής Ευρώπης, ίνα σπουδάζ,η με εισοδήματα των αυτών αφιερωμάτων» του εκτελώντας την επιθυμία του «μετά της προσηκούσης ευλαβείας και προσοχής, μήποτε διαφθαρείς εκεί επιστρέψη εις την Ελλάδα κακοήθης και κακόσοφος λυμεών του γένους μάλλον, παράξ αληθής πεπαιδευμένος και κοινωφελής».⁴⁰⁵ Ο προτρεπτικός χαρακτήρας του λόγου του στη διαθήκη του παίρνει τη θέση ενός απαράβατου ταυτόχρονα όρου που αφορά τη διατήρηση πρωταρχικά του ήθους των σπουδαστών: «τους μεν αναξίους και οκνηρούς και κακοήθεις μαθητάς να εξώσουν ως κηφήνας, αντ' αυτών δε να εισάξουν άλλους οξυνοστέρονς, ευφυεστερόνς και χρηστοθήεις, αξίους του ελληνικού ονόματος...».⁴⁰⁶ Δεν έλειψαν οι κατά καιρούς δωρεές του σε βιβλία ή χρήματα⁴⁰⁷ προσφέροντας πάντα «την ιδίαν αυτού κατάστασιν προς όφελος των σχολείων της Ελλάδος».⁴⁰⁸ Ο «ηθικός χαρακτήρας του ανδρός» υπογραμμίζεται από όσους τον γνώρισαν ή συνεργάστηκαν μαζί του.⁴⁰⁹ Ο Ιω. Βόζος,⁴¹⁰ έμεινε γνωστός για τις «ατελεύτητες προσπάθειες» που κατέβαλε να «σώσει» το κληροδότημα του Βαρβάκη, ως εκτελεστής της διαθήκης του μεγάλου ευεργέτη.⁴¹¹ Έτσι, και ο ίδιος γνωρίζοντας «τα φρονήματα και την εγκάρδιον θέλησιν του κληροδότου, αφιέρωσεν όλα εις την ωφέλειαν της Ελληνικής

το Βασιλιά περί του «γηπέδου» του Λυκείου) και έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1847. Εκτελεστές του ήταν και οι Ι. Ζαννάκης, Θεόδωρος Ταλατάβωφ, που αργότερα αντικαταστάθηκαν από τους Λουκά Σκαραμαγκά και Π.Τραυλό. Εκτελεστής επίσης και ο Δημήτριος Ποπώφ έμπορος στο Τανγαρόνκ. Ο αγώνας του Βόζου για τη «σωτηρία» του Βαρβακείου κληροδοτήματος ήταν αναμενόμενος, δεδομένου ότι και ο ίδιος, εμφορούμενος από την ίδια ευεργετική διάθεση, άφησε σημαντικό κληροδότημα στην εκπαίδευση. ΜΗΚ, Α'2, σ.26, ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., φάκελος. Κληροδότημα Ι. Βαρβάκη), αντίγραφο Επιστολής της 28 Οκτωβρίου 1867 των εκτελεστών της διαθήκης του Βαρβάκη από το Ταγανρόκ (Α. Αυγερινού, Μιχαήλ Πετροκόκκινου, Ιωάννη Σκαραμαγκά) προς τον Χ.Χριστόπουλο, υπουργό επί των Εκκλησιαστικών.

⁴⁰⁵ Άρθρο 1° της διαθήκης του Οκτωβρίου του 1839 του Ιωάννη Βόζου. ΜΗΚ, Α'2, σ.27, ΑΥΕ, Φάκ.1841/88,1, έγγραφο 8935 (αχρον.), ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 55 φάκελος 1, έγγραφο 14620 της 4 Νοεμβρίου 1842 φάκελος 11, έγγραφο 20 (αχρον) και θυρίδα 99, φάκελος 5 (Βαρβάκης), έγγραφο 931 της 21 Μαρτίου 1846.

⁴⁰⁶ Άρθρο 1° της διαθήκης του Οκτωβρίου του 1839 του Ιωάννη Βόζου. ΜΗΚ, Α'2, σ.27, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 2, σ.96, ΑΥΕ Φάκ.1840/88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839, Φάκ. αακ VII, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 (Επιστολή Βόζου της 4 Απριλίου 1835 από Πολτάβα), ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126 φάκελος 5 (Βαρβάκης).

⁴⁰⁷ ΓΑΚ, Β', θυρίδα 106, φάκελος 16 19, έγγραφο 29 (ετήσια δόση) και έγγραφο 137.

⁴⁰⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1869/88,1, έγγραφο (αχρον.).

⁴⁰⁹ Ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης του Ιω. Βαρβάκη, ο Λουκάς Σκαραμαγκάς, ενημερώνοντας το υπουργείο για την τύχη των αποστελλόμενων ποσών του κληροδοτήματος Βαρβάκη αναφέρεται στον Βόζο τονίζοντας «τον ηθικό χαρακτήρα» του. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β' Παιδείας, έγγραφο 2915 της 20 Αυγούστου 1847. Επιστολή του Λουκά Σκαραμαγκά από Οδησό προς υπουργείο Παιδείας.

⁴¹⁰ Σε αρχειακά έγγραφα αναφέρεται και ως Μπόζος ή Πόζος.

⁴¹¹ ΑΥΕ, Φάκ.αακ VII, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και επιστολή Βόζου της 4 Απριλίου 1835 από Πολτάβα, όπου αναφέρεται ότι η ποσότητα της εκεί παρουσίας του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 550.000 ρούβλια. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 55 φάκελος 1, έγγραφο 14620 της 4 Νοεμβρίου 1842 και έγγραφο 2915 της 20 Αυγούστου 1847 και Παντελής Μ. Κοντογιάννης, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908, σ.74.

Νεολαίας».⁴¹² Επισημαίνεται σε προξενικά έγγραφα ότι «γεννήσεται εκ μέρους του τοιαύτη συνδρομή και βοήθεια κατ' ευχήν της ελληνικής Κυβερνήσεως»⁴¹³.

Η ουσιαστική συμβολή των αδελφών Ζωσιμάδων στο «φωτισμό των Ελλήνων...ότε ο τύραννος δεν επέτρεπε τα φώτα εις την Πατρίδα», πέρα από την εγκαθίδρυση της Ζωσιμαίας Σχολής στην Ήπειρο, την έκδοση συγγραμμάτων, τα οποία «ωφελούσι και θα ωφελήσουν τους Έλληνας, συντελούντα εις την ηθικήν βελτίωσιν αυτών», έκανε τη Γ' Εθνική Συνέλευση να τους κατατάξει στη χορεία των εθνικών ευεργετών.⁴¹⁴ Το ψήφισμα ως έκκληση σε όλο το Έθνος προς τιμήν τους, το οποίο εξέδωσαν οι λόγιοι του Έθνους που συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα μετά το θάνατο του Νικολάου Ζωσιμά, το Μάρτιο του 1842, μαρτυρεί την εμβέλεια και την καίρια για την εποχή σημασία των ευεργεσιών τους.⁴¹⁵

Την ανασυγκρότηση του Κράτους ο Καποδίστριας τη στήριξε σε δύο βάσεις: «την εργασίαν και την στοιχειώδη εκπαίδευσιν». Παρά την έλλειψη μέσων, πρώτος αυτός αγωνίστηκε συν τοις άλλοις για την οργάνωσή της παιδείας⁴¹⁶ εξοικονομώντας τη χρηματοδότηση και από κληροδοσίες, για τις οποίες ενδιαφέρθηκε προσωπικά.⁴¹⁷ Σε μία από τις επιστολές του προς τον Στούρτζα ο Κυβερνήτης παρακαλεί για την εκτέλεση της κληροδοσίας Αγγελή ανερχόμενης σε 50.000 ρούβλια «επ' ωφελεία του Ελληνικού Έθνους»: «Ηθέλετε πράξη έργον ωφελιμώτατον εις τα ημέτερα σχολεία, εάν συνάξαντες την άνω ειρημένην ποσότητα 50 χιλιάδων ρουβλίων, την διαβιβάζατε προς ημάς δια των εν Οδησώ εμπόρων...».⁴¹⁸

Η πνευματική καλλιέργεια των νέων, στην οποία αναφέρονται οι περισσότεροι από τους ευεργέτες ήταν αυτή που κατά την αντίληψή τους αποτελούσε την προσφορότερη εγγύηση για το μέλλον του Έθνους.⁴¹⁹ Θα βοηθούσε να απαλείφθούν τα λάθη που

⁴¹² ΓΑΚ, ό.π., θυρίδα 126, φάκελος 5, έγγραφο 1496.

⁴¹³ ΓΑΚ, ό.π., έγγραφο 76 της 14 Αυγούστου 1847, ελληνικό Προξενείο του Ταιναγρόνγκ προς υπουργείο Εξωτερικών (σ.4)

⁴¹⁴ Επιστολή του Ι. Καποδίστρια προς τον Ν. Ζωσιμά. (Εν Τροιζήνι 5 Μαΐου 1827). Σπύρος Εργολάβος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.12, και του ίδιου, Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, [Ήπειρος], Ιωάννινα 1993, σσ.46-64.*

⁴¹⁵ Το ψήφισμα έγραφε: «...Άνδρες πολλοί και μεγάλας ωφελείας τω γένει παρεσχηκότες, ουδέν ανέκαθεν πνέοντες, ότι με την αγάπην και την εύκλειαν της πατρίδος, αφθόνους τε δαπάναις και προθυμία λιπαρά την Ελλάδα ευαρεστήσαντες, τα μεν διδασκαλείων πολλαχού της Ελλάδος εγκαταστάσει, τα δε και βιβλίων εκδόσεσι, όσα γε και αριθμείν χαλεπόν, βιβλιοθήκαις τε νυν και αρχαιολογικές συλλογαίς τας πόλεις πλουτήσαντες και δη τη ορθοδόξω εκκλησία ευσεβώς και προθύμως πλείσθ' όσα αναθέμενοι και κοινή και ιδία εφ' όλην την πεντηκονταετηρίδα την πατρίδα ως ουδένες άλλοι εν πεποικότες και πατέρες και αρωγοί του αϊ'εγειρομένου έθνους τα των Ελλήνων έτι και περι των όλων αναλαμβάνόμενον κίνδυνον αριδήλως αναδεχθέντες...Τούτων δε γενομένων, σκέψασθαι και περι ανεγέρσεως μνημείου αξίον της Ζωσιμάδων αρετής, ης επιδεικνύμενοι διετέλεσαν, όπως άπασιν κατάδηλον γένηται, ότι το τιμάν τους αγαθούς πάτριον τη Ελλάδι. Γέγραπται Αθήνησι, αωμβ' Μαρτίου Α'». Βλ Σπύρος Εργολάβος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες...ό.π., σσ.63-64.*

⁴¹⁶ Βλ Κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.74-88 και Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.33 κ.ε.

⁴¹⁷ Βλ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.74-76,78,80-86.

⁴¹⁸ ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο 697 (Ο Κυβερνήτης προς Αλ. Στούρτζα, Ναύπλιο 4 Φεβρουάριου 1831 και αντίγραφο επιστολής του Γ.Βλισμά, όπου γνωστοποιείται η κληροδοσία Αγγελή).

⁴¹⁹ Βλ. Ιδιόχειρη διαθήκη του Δημητρίου Πλατυγένη της 11 Σεπτεμβρίου 1846 (ΜΗΚ,Γ'99, σ.495), Δωρητήρια Επιστολή του Κωνσταντίνου Ιωννίδη της 24 Δεκεμβρίου 1844, (Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.17-18), Διαθήκη Ιωάννη Χατζηκυριακού της Π*

προκάλεσε για αυτούς η περίοδος της «σκλαβιάς». Η διδασκαλία παράλληλα της μητρικής γλώσσας, ήταν απαραίτητο εργαλείο.⁴²⁰ Ο πολλαπλασιασμός των παρθεναγωγείων στην καμπή του 19^{ου} αιώνα μετέφραζε την ίδια ανησυχία. Στερεότυπη αναφορά σε κείμενα διαθηκών αποτελούσε η διαπαιδαγώγηση αξίων ελληνίδων μητέρων, που θα ανέθρεφαν τα παιδιά τους, σύμφωνα με τις εθνικές ιδέες και θα τους παρείχαν ικανή μόρφωση, ώστε να γίνουν καλοί πολίτες.⁴²¹

Η ανάγκη του «φωτισμού» και της πνευματικής καλλιέργειας των Ελλήνων μέσα από την παιδεία είχε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ως σκοπό τη συνειδητοποίηση της ιστορικής τους παράδοσης, ώστε να διεκδικήσουν το «ύψιστο ατομικό και εθνικό δικαίωμα της ελευθερίας και μετά από την επιτυχή έκβαση του αγώνα ανεξαρτησίας τους να συμβάλλουν στην διατήρηση των κεκτημένων και σττ/ν πρόοδο του Έθνους»,⁴²² Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επιβιώνει ακόμη, κυρίως στην επαρχία, η πρακτική της ίδρυσης σχολείων από μοναχούς, ηγούμενους μονών, που γίνονταν οι ίδιοι ευεργέτες των διδασκασμάτων τους βοηθούμενοι από τις αρχές του τόπου διοικητικά και οικονομικά, από συνδρομές πιστών ή έσοδα της μονής τους. Είναι ο απόηχος μιας τάσης που προϋπήρχε της εθνικής ανεξαρτησίας. Αντιπροσωπευτική η περίπτωση της ανάληψης από κάθε άποψη ενός τέτοιου εκπαιδευτικού έργου είναι εκείνη του Δωρόθεου Τζιώτη ηγούμενου της Μονής Φανερωμένης Νάξου, ιδρυτή τεσσάρων αλληλοδιδασκτικών σχολείων σε χωριά του νησιού στα χρόνια της επανάστασης και μετά. Η συγκεκριμένη περίπτωση βέβαια εντάσσεται και σε ένα είδος

Μαΐου 1888 (Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.41*), διαθήκη Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520 της 28 Ιουλίου 1872 (Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.286 και ΑΥΕ, Φάκ.1874/ 88,1, έγγραφο αρ.8056 της 20 Νοεμβρίου 1874*), διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899 (ΜΗΚ, Γ'32, σ.217. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48), Κωδικέλος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911, (ΠΠΧ, σσ.445-447, ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885), και Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σ.183.

⁴²⁰ Βλ. Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου (Ματούλα Τομαρά- Σιδέρη, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002, σ.30*), διαθήκη του Κωνσταντίνου Κουτζουρέλλη (ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189 βλ., παρακάτω, σσ.386-387), διαθήκη του Ζαννή Συναδινού της 6 Φεβρουαρίου 1905. (ΜΗΚ, Γ'203, σ.867), κ.α.

⁴²¹ Ταυτόχρονα άρχισε να συγκροτείται και να παγιώνεται σταδιακά ένα σύστημα αξιών και γνώσεων που στόχευαν στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης, διαφοροτικής από την ανδρική, γυναικείας "φύσης", **Μητέρας - παιδαγωγού, συναισθανόμενης την «κατά την αναγέννησίν της Ελλάδος λαμπράν αυτής αποστολήν».** Βλ. κεφ. **Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.486. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα εκφράζονταν απόψεις για το ρόλο της γυναίκας μητέρας - παιδαγωγού ως η ακόλουθη του Λέοντα Μελά: «Δικαίως δε και έτερος μεγαλοφυής ανήρ έλεγεν "εάν θέλητε ν' αναφανώσιν εν τη Πατρίδι υμών άνδρες ενάρτεροι, και μεγάλοι, διδάξατε τας γυναίκας τί είναι αρετή και αληθές μεγαλείον, διότι οι άνδρες απανταχού και πάντοτε ήσαν και θέλονσιν είσθαι οποίοι εξ απαλών ονύχων εμορφώθησαν υπό των μητέρων αυτών", εις την τροχιάν της παιδαγωγίας...Αλλά τίνες θέλουσι παιδαγωγήσει τα τέκνα της Ελλάδος, όπως εκ του μαρασμού εξερχομένη αύτη, και ευδαιμονούσα, και εν τη υπολήψει των εθνών ανυψουμένη, την οικείαν αυτής θέσιν αναλάβη εν τη Ανατολή. Παιδαγωγοί των εθνών είναι βεβαίως οι άρχοντες αυτών, οι συγγραφείς αυτών, οι ιερείς, οι διδάσκαλοι, οι γονείς, και ιδίως αι μητέρες».** **Λέων Μελάς, Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], Αθήνα 1871, σσ.ε'-στ', η', ιε'-κε' και Φουρναράκη, ό.π., σσ.237-238.**

⁴²² **Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.16.**

«εκπαιδευτικής αντικίνησης» ελληνορθόδοξου χαρακτήρα απέναντι στις πρωτοβουλίες του καθολικού ιερατείου να δημιουργήσει και να ελέγξει την εκπαίδευση της Νάξου.⁴²³

Η διάδοση της πνευματικής καλλιέργειας και η πρόοδος της ελληνικής νεολαίας, η «έγερσις» της «επαινετής άμιλλας και παραμυθίας μεταξύ των αναξίως δεινοπαθόντων ενδεών σπουδαστών», καθώς και η «ανάπτυξις του Ελληνικού νοός» αποτελούν τους φιλεκπαιδευτικούς στόχους της «οικογενείας των Ιωνιδών», όπως θέλει να υπογράψει στα δωρητήρια συμβόλαια το 1844 και 1845 ο Κωνσταντίνος Ιωνίδης ή Ιπλιξής:⁴²⁴ «Ποθούντες να συντελέσωμεν το κατά δύναμιν εις την διάδοσιν των φώτων και την πρόοδον της Ελληνικής νεολαίας εκ του επί τω σκοπώ τού τω ωρισμένου κεφαλαίου της οικογενείας ημών προσφερόμεν.[...] Εύελπις ότι αι συνεισφοραί ημών θέλουσιν εγείρει επαινετήν άμιλλαν και παραμυθίαν μεταξύ των αναξίως δεινοπαθόντων ενδεών σπουδαστών και συντελέσει πραγματικώς εις την ανάπτυξιν του Ελληνικού νοός, υποσημειούμαι με το προσήκον σέβας» σημείωνε στη δωρητήρια πράξη του ο Κ. Ιωνίδης το 1844.⁴²⁵

Η αναγνώριση της εθνικής σημασίας που ενείχε η ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης υποθάλπει την απόφαση του Κωνσταντίνου Ιω. Τσιρόπουλου, ομογενούς από το Ταϊγκανρόκ, να προσφέρει, εκτός από τη βοήθεια σε σχολεία της ελληνικής κοινότητας και στην εκπαίδευση της γενέτειράς του, Τρίπολης, ήδη από το 1842.⁴²⁶ Έτσι, «όπως οφελώνται τα ελληνικά προς φωτισμόν της νεολαίας καταστήματα» συνεισφέρει «το κατά δύναμιν, έρανον εις την ιδίαν αναγέννησίν της», ώστε να διανέμεται ως αρωγή στα σχολεία - «του φωτισμού καταστήματα» - γνωρίζοντας από την προσωπική του εμπειρία ότι «εξ αυτού του μέσου εμπορεί να ελπίζεται η αληθής δόξα και ευδαιμονία της πατρίδος...».⁴²⁷

Στη συνείδηση πολλών κληροδοτών η δημιουργία του ελληνικού κράτους έπρεπε να εξοπλιστεί με τη δύναμη της παιδείας, στην απόκτηση της οποίας επιθυμούσαν να συντελέσουν: «Επειδή ο φιλεύσπλαχνος Θεός ηνδόκησε και η πατρίς μου και το έθνος μου έλαβε την ελευθεριαν και κατέστη χριστιανικόν βασιλείαν και επιθυμώ να φανώ και εγώ λυσιτελής και δια την πατρίδα μου και δια τους συγγενείς μου παρακινητής της εκπαιδεύσεως των, διορίζω...» είναι η βούληση του Αρχιμανδρίτη Νεόφυτου το 1840.⁴²⁸ Για τη θεμελιακή δύναμη της παιδείας στην εθνική ευημερία μιλά στη διαθήκη του το 1846 και ο Δημήτριος

⁴²³ Μιχ. Β.Κατσάνης, Παιδαγωγική διερεύνηση της Ναξιακής Εκπαίδευσης, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Φιλότη 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, σ.1185.

⁴²⁴ Ο Κ. Ιωνίδης σημείωνε στη δωρητήρια επιστολή του: «Εύελπις ότι αι συνεισφοραί ημών θέλουσιν εγείρει επαινετήν άμιλλαν και παραμυθίαν μεταξύ των αναξίως δεινοπαθόντων ενδεών σπουδαστών και συντελέσει πραγματικώς εις την ανάπτυξιν του Ελληνικού νοός, υποσημειούμαι με το προσήκον σέβας. Εν ονόματι της οικογενείας Ιωνιδών» 24 Δεκεμβρίου 1844 Α. Κ.Ιωνίδης. Γ. Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης, ό.π., σσ.17-18.

⁴²⁵ Δωρητήρια πράξη της 24 Δεκεμβρίου 1844. «Εν ονόματι της οικογενείας Ιωνιδών». Ό.π.

⁴²⁶ ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁴²⁷ Διαθήκη Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου του 1842. ΜΗΚ, Α 5, σ.12. Το ποσό των 15.000 ρουβλίων ήταν ισότιμο με 17.959 δραχμές. Εκτελεστές της διαθήκης υπήρξαν οι Λουκάς Σκαραμαγκάς και Δημήτριος, Ποπώφ, γνωστοί έμποροι στο Τάιγκανρόκ. Ό.π. και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Βλ παρακάτω, σ.389.

⁴²⁸ «...Διορίζω εκ της περιουσίας μου μετά τον θάνατόν μου να κατατεθώσι 2000 φλωρία καισαρικά εις το εθνικόν ταμείον των Αθηνών της πατρίδος μου Ελλάδος και ετησίως ο τόκος να απονέμηται εις τέσσερις νέους εκ των πλησιον ή των πλαγίων συγγενών μου...». Διαθήκη του Αρχιμανδρίτη Νεόφυτου της 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ, σ.45. Τον βρίσκουμε στην Κραϊόβα και το Βουκουρέστι να στέλνει χρηματική βοήθεια στο ελληνικό κράτος για την «εκπαίδευση της ελληνικής νεολαίας». ΑΥΕ, Φακ.1840/88,1, έγγραφο 25221 της 28 Ιουνίου 1840, Φακ. 1841/88,1, έγγραφο 49 της 29 Αυγούστου 1841.

Πλατυγένης, ομογενής στην Τεργέστη. Θεωρεί ότι η παιδεία είναι αυτή «ήτις ενέπνευσεν εις το γένος την σωτήριον εκείνην φιλοτιμίαν, νφ' ης κινούμενον ωπλισθή και επολέμησε καρτερικός υπέρ της ελευθερίας και πολιτικής αναγεννήσεως και θέλει οδηγήη αυτό και του λοιπού προς την αληθινή αυτού ισχύν, ενημερίαν και δόξαν»⁴²⁹ και ότι οι Έλληνες βάσισαν πάνω της την αναγέννησιν της χώρας τους γνωρίζοντας ότι «το τέλος (σκοπός) της Παιδείας είναι η αρμονία του αυτεξουσίου με τον λόγον, όθεν διαλάμπει ο ηθικός χαρακτήρ του θαυμαστού τούτου όντος, του ανθρώπου».⁴³⁰

«Θέλει αγροικηθώ με την Βουλήν, όπου να βάλη έργον δια Σχολείον και να εμβάσω εις την ιδίαν Βουλήν να ευρίακωνται αιώνια εις κατάθεσιν των Ριζάρηδων να δίνωνται διαφόρεια δια το Σχολείον!...1 αυτός ήτον ο σκοπός μου και αυτό είναι η διάθεσίς μου, ζώντας να αξιωθώ να το ιδώ και τότε ας αποθάνω».⁴³¹ Είναι ο διακαής πόθος του Γεωργίου Ριζάρη, που εκπροσωπεί και τη βούληση και του αδελφού του, Μάνθου, στήριξε με τις ιδιαίτερες προσπάθειές του τον αγώνα της διάδοσης των φώτων και του πολιτισμού. Απευθυνόμενος σε επιστολή του προς τον Αδαμάντιο Κοραή σημειώνει: «Είμαι κατά δυστυχίαν ολιγομαθής, αγάπησα όμως πάντοτε τας μαθήσεις και ετίμησα τους πεπαιδευμένους», ενώ πιο κάτω: «..ο μακαρίτης ο αδελφός μου και εγώ απεφασίσαμε να αφήσωμε κληρονόμον την πατρίδα μας και επειδή κατά τη γνώμην μας δεν είναι άλλο ωφελαιότερον από την παιδείαν και ορθήν ανατροφήν των νέων».⁴³² Στην τελευταία παράγραφο της επιστολής του, που αφορούσε την προμήθεια των εκδόσεων Κοραή για τον εξοπλισμό της βιβλιοθήκης, θεωρεί ότι οι εκδόσεις είναι «ένα από τα ωφελιμώτερα μέσα προς κοινήν παιδευσιν του Γένους» και του ζητά 200 «σώματα» καθενός συγγραφέα που εκδόθηκε από το 1824. Η απάντηση του Κοραή ενίσχυσε τη διάθεση των δύο αδελφών να αφιερώσουν όλη την περιουσία τους στην ελληνική παιδεία, «από την οποίαν άλλο ωφελιμώτερον, ως ορθώς κρίνεις και λέγεις, δεν είναι, διότι η παιδεία μόνη δύναται να φυλάξη την με τόσα αίματα και με τόσους κόπους αποκτηθείσαν ελευθερίαν».⁴³³ Η εμβριθής ενασχόληση του Ριζάρη με τη λεπτομερή διευθέτηση κάθε εκπαιδευτικού θέματος της Εκκλησιαστικής Σχολής του αποτελεί τεκμήριο του ενδιαφέροντός του για τη σωστή λειτουργία της ιερατικής εκπαίδευσης.⁴³⁴

⁴²⁹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Δημητρίου Πλατυγένη της 11 Σεπτεμβρίου 1846. ΜΗΚ,Γ'99, σ.495.

⁴³⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, έγγραφο της 7 Δεκεμβρίου 1829. Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευση εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορία), "Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970, σ.10.

⁴³¹ Κωνσταντίνος Πρεσβύτερος και Οικονόμος του εξ Οικονόμων, τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα, [εκδίδοντος Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων], εν Αθήναις 1862, τόμος Α¹, σσ.ιβ'-ιγ', Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης..ό.π., σ.14, Διαθήκη Γ. Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840 και κώδικελος της 29 Μαΐου 1841. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930.

⁴³² Γ.Βαλέτας, Κοραής, Απαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833), τόμος Β2, Αθήνα 1965, σσ.432-433.

⁴³³ Γ.Βαλέτας, ό.π.

⁴³⁴ «Παρακαλώ μόνον να εκλέγωνται ως καθηγηταί άνδρες, οίτινες διαπρέπουν δια την παιδείαν αυτών και την ηθικήν των.,τινές των διαπρεπόντων εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος καθηγητών να επιφορτίζωνται την παράδοσιν μαθήματός τίνος εν τη εκκλησιαστική σχολή». (Άρθρο 74^ο). Επεμβαίνει στον τρόπο λειτουργίας, στο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης αναφέροντας τις προτιμήσεις του (άρθρα 75,76 και 77 της Διαθήκης του Γ,Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840) εξετάσεων των μαθητών (αρθ.132-142) περί υποτρόφων (άρθρα 100-121). Προϋπόθεση επιλογής κάθε υποτρόφου ήταν «...μετά την τελείωσιν των μαθημάτων του θέλει αφιερωθή εις το ιερατικόν επάγγελμα..», επιταγή που δε θα τηρηθεί αργότερα. Διαθήκη Γ.Ριζάρη της 1 Ιανουαρίου 1840 και κώδικελος της 29 Μαΐου 1841. Ο.π.

Η επίγνωση ότι η αμάθεια και η ημιμάθεια είναι παράγωγος πολλών δεινών για τη χώρα γίνεται γενεσιουργό αίτιο ενίσχυσης της ελληνικής εκπαίδευσης: «Φρονών ότι η απαιδευσία γεννά όλα τα κακά, θέλω κι εγώ να συντζλίσω κατά την δύναμίν μου εις το να προλαμβάνονται δια της εκπαιδύσεως» είναι η άποψη του Νικολάου Γιαγτζή από την Αμφισσα το 1873.⁴³⁵ Διατηρώντας ως κίνητρο της ευεργετικής του πρωτοβουλίας τη συνειδητοποίηση της δύναμης που έκρυβε η παιδεία για τη βελτίωση της ζωής του νεοέλληνα, όπως αντιθέτως και των δεινών που προέρχονταν από την απαιδευσία, ο Νικόλαος Γιαγτζής, έμπορος,⁴³⁶ προχωρεί σε ενέργειες που προάγουν τη γνώση. Τέτοιες θεωρεί τη δημιουργία βιβλιοθήκης ή τη χρησιμοποίηση οργάνων σε μαθήματα θετικών επιστημών: «Εις αυτούς τους διαχειριάς της κληρονομιάς μου συνιστώ να καταρτίσωσιν και βιβλιοθήκην τον σχολείου κατά τας συμβουλάς και οδηγίας των καθηγητών και να προμηθευθώσιν τα αναγκαία δια την μάθησιν της γεωγραφίας των μαθηματικών, της φυσικής και των στοιχείων της αστρονομίας όργανα επιμελούμενοι της καλής όιατηρήσεως».⁴³⁷

Η ταύτιση επομένως της εκπαίδευσης με την εθνική ευδαιμονία ήταν κοινός τόπος: Η πεποίθηση ότι «εξ αυτού του μέσου εμπορεί να ελπίζεται η αληθής δόξα και ευδαιμονία της πατρίδος..»⁴³⁸ συνιστά τον ευκρινή ιδεολογικό άξονα, πάνω στον οποίο κινείται η αμφιδύναμη σχέση των ελλήνων ομογενών κυρίως με το νεοπαγές ελληνικό κράτος. Προσφέροντας την ετήσια συνδρομή του στο συμβούλιο της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας ο Αλέξανδρος Λογάδης, ιδιαίτερος Γραμματέας του ηγεμόνα της Μολδαβίας, ισχυρίζεται ότι δεν έπαυσε να «εκπληρώνει αληθώς» όσα τα ελληνικά του αισθήματα του υπαγορεύουν «χορηγών δια της επιμόνου (του) παρεμβάσεως βοήθειαν και παντοίαν διευκόλυνσιν προς τους εν ταύτη τη Ηγεμονία παροικούντας ή και διαβαίνοντας Έλληνας», όπως μαρτυρούν οι κατά καιρούς αποσταλείσες σ' αυτόν εκ μέρους τους ευχαριστήριες επιστολές. Με υπερηφάνεια σημειώνει ότι περιελήφθη «διά τίνος βραχείας ενιανσίας συνεισφοράς» στο σύνολο «των φιλοκάλων κείνων και φιλογενών, όσοι ολοψύχως επιποθούσι τον άριστον οργανισμόν των δημοσίων και ωφελίμων της Ελλάδος καταστημάτων και την ανάπτυξιν της κοινής εκπαιδύσεως, εξ ης πάσα ιδέα αναπηγάξει της αληθούς εθνικής ευδαιμονίας».⁴³⁹ Η χρηματική τους συμβολή είναι δείγμα της αγάπης κι ευγνωμοσύνης αυτών των νοσταλγών της μητέρας - πατρίδας: «Καίτοι προ ικανών ετών εν τη αλλοδαπή παρενδημών.. απεσφενδονισμένος της ενδόξου προγονικής μου γης υπό του δνσανταγωνίστου

⁴³⁵ Διαθήκη του Νικ. Γιαγτζή αρ.12266 της 1 Μαΐου 1873. ΜΗΚ,Γ29, σσ.201,1129 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119.

⁴³⁶ Διετέλεσε δήμαρχος Ερμούπολης, αλλά και δήμαρχος Αμφισσας. Σημειώνει στη διαθήκη του: «Φρονών ότι η απαιδευσία γεννά όλα τα κακά, θέλω κι εγώ να αντελέσω κατά την δύναμίν μου εις το να προλαμβάνονται δια της εκπαιδύσεως». Διαθήκη του Νικ. Γιαγτζή, ό.π.

⁴³⁷ Άρθρο 12 της διαθήκης του Νικ. Γιαγτζή, ό.π. Σύμφωνα με την απογραφή του 1875 η κινητή και ακίνητη περιουσία, του ανερχόταν σε 257.662 δραχμές. Ο Νικόλαος Γιαγτζής (πρώην Γιαγτζής Αναγνώστης, 1796-1875) προέβη σε ίδρυση και συντήρηση σχολείων της πατρίδας του Αμφισσας χωρίς να αδιαφορήσει και για τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Ερμούπολης, όπου έζησε και εργάστηκε. Ό.π. και Χρήστος Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.179.

⁴³⁸ Διαθήκη Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου του 1842. ΜΗΚ,Α 5, σ.12, ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁴³⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1848/ 88,1, έγγραφο 1925 της 2 Νοεμβρίου 1848. Επιστολή 16 Απριλίου 1848 του Αλέξανδρου Λογάδη από το Ιάσιο «προς την Α.Ε. τον επί τον Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Υπουργόν κ. Δρόσον Μανσόλαν».

βραχίονος των καιρικών περιστάσεων...αυθορμήτως προσάγων αυτή τον έρανον της υϊκής μου ευγνωμοσύνης, αναλόγως τη δυνάμει των μέσων και της επιρροής μου».*40

Προτεραιότητα του Γεωργίου Αβέρωφ ανάμεσα στο πλήθος των ευεργεσιών του είχε η Παιδεία, ακολουθούσε η Εκκλησία και ο Στρατός. Όταν του ζητήθηκαν χρήματα για θωρηκτό είπε: «Δε δίνω λεφτά για πολεμικά πλοία. Εάν αντίθετα θέλετε σχολεία, είμαι έτοιμος να σας βοηθήσω. Πριν φτιάξουμε στρατιώτες, χρειαζόμαστε δασκάλους και παπάδες».⁴⁴¹ Φυσικά δεν αρνήθηκε τη χρηματοδότηση του θωρηκτού, την «πρώτη άμεση συμβολή του μεγάλου ελληνικού κεφαλαίου στις στρατιωτικές ανάγκες του ανεξάρτητου βασιλείου»,⁴⁴² το οποίο συνέβαλε τόσο στις επιχειρήσεις των βαλκανικών πολέμων, όσο και στη ναυτική εκπαίδευση των δοκίμων αξιωματικών.⁴⁴³

Σε μερικούς σημαντικούς ευεργέτες το ενδιαφέρον στρέφεται σε τομείς με ανύπαρκτη ή υπολειπόμενη υποδομή: Η έκτακτη συνδρομή για την ανέγερση εκπαιδευτικών καταστημάτων στην Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη ή τη συγκρότηση φιλεκπαιδευτικών ή φιλόμουσων εταιρειών «σκοποουσών την πρόοδο των επιστημών, των τεχνών, της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, της γεωργίας και του εμπορίου μεταξύ Ελλήνων και παντός είδους Παιδείας» είναι η σκέψη του Ιωνίδα ή Ιπλιξή το 1845.⁴⁴¹ Ουσιαστική ήταν η συμβολή του Παναγή Χαροκόπου εξήντα έτη μετά, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη γεωργική εκπαίδευση. Δεν ενδιαφέρθηκε για την παιδεία ακολουθώντας το στερεότυπο της πρακτικής των περισσότερων ευεργετών. Τον απασχόλησαν κλάδοι της εκπαίδευσης που ακόμα δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως η οικοκυρική - επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών, η τεχνική, η εκπαίδευση τυφλών και η γεωργική εκπαίδευση. Η ευεργετική του συμβολή δεν είχε χαρακτήρα φιλανθρωπικό, μιας προσωρινής κάλυψης συμπτωμάτων. Στόχευε στη χάραξη δρόμων για μια απρόσκοπτη πορεία κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του έθνους του μέσα από τομείς θεμελιακούς, όπως ήταν η εκπαίδευση. Επιθυμία του «και εν ζωή και κατά θάνατον» ήταν «να εμβάλλη το έναυσμα και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους ενασχόλησιν».⁴⁴⁵ Δεν είναι ήσσονος σημασίας η πρωτοποριακή προσπάθεια του Κεφαλλονίτη Δημητρίου Βαλσαμάκη, ο οποίος, αφού μετέφερε συλλογή φυσικής ιστορίας και ανατομίας που είχε αγοράσει από τη Φλωρεντία το 1814, ζήτησε την ίδρυση αντίστοιχης ειδικότητας εδρών στην Κεφαλονιά δωρίζοντας το 1867 με τη διαθήκη του⁴⁴⁶ το «μουσείο», που περιλάμβανε

⁴⁴⁰ Ο.π.

⁴⁴¹ Στρατής Τσίρκας, Ο Καβάφης και η εποχή του, [Κέδρος], 9^η έκδοση, Αθήνα 1995, σσ.374-386 και Μιχαήλα Αβέρωφ, Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Το Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σ.103.

⁴⁴² Τσουκαλάς, ό.π., σ.370.

⁴⁴³ Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.51. Διαθήκη του Γ.Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15. Ανάμεσα σε άλλες δωρεές προς το ελληνικό κράτος προσέφερε στον τομέα της Παιδείας 40.000 λίρες στερλίνες στη Στρατιωτική σχολή Ευελπίδων, 500.000 δραχμές στο Πολυτεχνείο, 500.000 δραχμές στη Γεωργική σχολή Λάρισας, 500.000 δραχμές στο Ωδείο Αθήνας. Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899.

⁴⁴⁴ Άρθρο Α' του καταστατικού έγγραφου που συντάχθηκε για τη δημιουργία κεφαλαίου στις 28 Σεπτεμβρίου 1842 στο Λονδίνο και όπου επικυρώνεται η πράξη υπ.αρ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845 του Ιωνίδα ή Ιπλιξή. Γ.Χατζημανωλάκης Κωνσταντίνος Ιωννίδης, ό.π., σ.32.

⁴⁴⁵ Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.28.

⁴⁴⁶ Διαθήκη του Δημητρίου (ή Πέτρου) Βαλσαμάκη της 12 Ιουνίου 1867 και κωδίκελος της 12 Ιουλίου 1869. ΜΗΚ, Γ15, σ.149 και ΖΑΒ, σ.26

«φυσιολογική», ορυκτολογική και αρχαιολογική συλλογή και διάφορα επιστημονικά εργαλεία, καθώς και τη βιβλιοθήκη του, «εκ 4,000 τόμων» αξίας τότε 200.000 δραχμών. Συν έβαλε και στην ανέγερση κτιρίου για μουσείο με βασικό όρο το διορισμό δύο καθηγητών ιατρικής στο εκπαιδευτήριο του Αργοστολιού:⁴⁴⁷ «Το ρηθέν μονσείον (το) κληροδοτεί εις το γενικόν Δημόσιον ή το εγχώριον,⁴⁴⁸ όταν εντός επτά ετών το Δημόσιον ή το Εγχώριον δέχεται να διορίζη δύο καθηγητάς να διδάσκουν την ιατρικήν εν δνσίν έδραις, ιδρυσομέναις εν Αργοστολίω, και κατασκευάση κατάστημα κατάλληλον δια την τοποθέτησιν του ρηθέντος μουσείου».⁴⁴⁹

Ως επίμετρον δε της κληροδοσίας του ο Νικόλαος Δ. Κρήτσκης,⁴⁵⁰ αντιναύαρχος απόμαχος της ρωσικής αυτοκρατορίας, εκτός από κληροδότημα υποτροφιών,⁴⁵¹ όρισε να σταλούν στην ελληνική κυβέρνηση τα ακόλουθα μαθηματικά όργανα: ένα τηλεσκόπιο έξι ποδών μήκους «μετά πάσης σκευής», δύο αστρονομικά ωρολόγια και βαρύμετρον χαλκού, τρεις πνευματόσχημαι αντλίας «μετά πάσης σκευής», τέσσερα ηλιοσκόπια, πέντε χωροστάθμαι «μετά πάντων των συναρτημάτων». Θεωρείται «ενάμιλλος» των αιιδίμων Βαρβάκη και Βόζου, καθότι, όπως αυτοί, «πάσχει και αυτός νοσταλγίαν και φλέγεται από τον αυτόν ζήλον του κοινού καλού...Οι αγαθοί ούτοι άνδρες και της αυτής τύχης μετασχόντες, έπνεον τα αυτά φρονήματα, δια τούτο ομοθυμαδόν εσπούδασαν να ενεργετήσουν όλο το έθνος των με την εξάπλωσιν της παιδείας...».⁴⁵²

Προσπαθούν να είναι πρακτικοί στις κληροδοτικές τους διευθετήσεις, ώστε η ωφέλεια να είναι «επαισθητή» στα εκπαιδευτικά καταστήματα που έχουν ελλείψεις και απόρους μαθητές: «..Θέλω ίνα μη δοθή παρά της ελληνικής Κυβερνήσεως πλέον εις το κατάστημα τούτο (ενν. το Πανεπιστήμιο), καθ' όσον άλλοι ομογενείς-, πλέον ευκατάστατοι εμού, συνέδραμαν και συνδράμουν αυτό και εκ τούτου το ελάχιστον τούτο κληροδότημά μου δε θέλει προξενήση επαισθητήν ωφέλειαν εις το κατάστημα αυτό, θέλων αφ' ετέρου να φανώ έτι χρήσιμος εις την ιδιαιτέραν πατρίδα μου, την κωμόπολιν Λιβάρτζιον, όπου υπάρχουν πολλοί ενδεείς...»:⁴⁵³ είναι η επιθυμία του Σπυριδώνα Σακελλαρίου το 1846.

Οι όροι, που θέτουν για τη χρήση του κληροδοτήματος συνήθως αποσκοπούν στην επωφελή, καίρια και «συντελεστική» στην εκπαίδευση χρησιμοποίησή του. Από τις

⁴⁴⁷ Σύμφωνα με το Μητρώο των Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, το κληροδότημα δυστυχώς «απωλέσθη». ΜΗΚ, σ.150. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Η Τύχη των Κληροδοτημάτων, σ.287.

⁴⁴⁸ Ως «εγχώριον δημόσιον» ή εγχώρια κυβέρνηση θεωρείται εδώ ο Δήμος Κρανίων της Κεφαλονιάς.

⁴⁴⁹ Αφησε και κληροδοτήματα σε σχολεία, όπως για την ανέγερση παρθεναγωγείου. Διαθήκη του Δημητρίου (ή Πέτρου) Βαλσαμάκη, ό.π., και κώδικελος, ό.π. και ΑΤΕ, Φάκ.1846/ Δ60, αρ.100 της 26 Νοεμβρίου 1846.

⁴⁵⁰ «Εφιλοτιμήθη από Ρωσίας να προσφέρει εις την εκπαίδενσιν της ελληνικής νεολαίας 130.000 δραχμές διατάξας να διδάσκονται αιωνίως» από τον τόκο του ποσού αυτού 5 νέοι (1 από Πελοπόννησο, 1 από Ύδρα, 1 από Σπέτσες, και 2 από Ζαγορά). Αν όμως η ποσότητα «δεν αρέσκει εις τον σκοπόν τούτον», παράγγειλε να λαμβάνονται ετησίως 300 ρούβλια από τους κληρονόμους κάποιου υποστατικού του, του αποκαλούμενου «Belle époque». ΑΤΕ, Φάκ.1844 /88,1. Το κληροδότημα ανερχόταν σε 100.000 ρούβλια. Διαθήκη Νικολάου Δ. Κρήτσκη της 9 Σεπτεμβρίου 1843. ΜΗΚ, Β'2, σ.36.

⁴⁵¹ Διαθήκη του Ν. Κρήτσκη της 9 Σεπτεμβρίου 1843 και διαθήκη της 28 Οκτωβρίου 1843. ΜΗΚ, Α', σ.36.

⁴⁵² ΑΤΕ, Φακ.1844/88,1, έγγραφο 246181 της 12 Φεβρουαρίου 1944 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁴⁵³ Διαθήκη του Σπυριδώνα Σακελλαρίου της 29 Σεπτεμβρίου 1846 και κώδικελος της 14 Ιανουαρίου 1848. Αφιέρωσε τα εισοδήματα από οικία του στην Τεργέστη το 1/4 στο Πανεπιστήμιο τα % στο σχολείο Λιβαρτζίου, καθώς και μισθούς του. Αλλάζει όμως τον τρόπο διάθεσης και στον κώδικελο: δίδει και το V4 του Πανεπιστημίου στο ελληνικό σχολείο Λιβαρτζίου, καθώς και σε τρεις άπορους νέους μέχρι 12 ετών για σπουδές 8 ετών συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του γυμνασίου. ΜΗΚ, σ.49.

υποψηφίους υποτρόφους του ο Αρσάκης δήλωνε ότι «πρωτ μωμένων πάντοτε εκείνων, αίτινες ήθελον υποσχεθή να μετέλθωσι το διδασκαλικόν επάγγελμα ύστερον».⁴⁵⁴

Η προθυμία προσφοράς των αναγκαίων ποσών για τη διάδοση της γνώσης κυρίως από τους μεγάλους ευεργέτες αποτελούσε συνήθη επιδίωξη τους. Η μετάδοση της αρχαιοελληνικής κλασικής σκέψης, ως εθνοποιητικού παράγοντα συνέχιζε για διαπνέει τις προθέσεις των ομογενών δωρητών. Ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1800-1870), αξιωματικός του ρωσικού στρατού στην Πετρούπολη,⁴⁵⁵ μεγαλέμπορος και μεγαλοκτηματίας σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας σημείωνε: «Ποθούμενος την πρόοδον των ομογενών μου επιθυμώ να γένωμαι αυτοίς ωφέλιμος το κατά δύναμιν συμφώνως τη γνώμη πολλών ελλήνων λογίων αναδέχομαι την τύπωσιν των κλασικών ελλήνων συγγραφέων μετά των αρίστων σχολίων των τε Ελλήνων και Ευρωπαϊών φιλολόγων προσφέρων κατ' έτος προς τούτο επί δέκα έτεσιν»⁴⁵⁶ υπογραμμίζοντας στο τέλος την αναγκαιότητα και τη σημασία της συμβολής στο έργο αυτό των λογίων της Ελλάδας.⁴⁵⁷

Φιλόδοξα σχέδια με ιδιαίτερες προτιμήσεις και προτάσεις, εκσυγχρονιστικές για την ελληνική πραγματικότητα, ιδέες, πολιτισμικά πρότυπα διακρίνουν κατά τη διάρκεια όλης

⁴⁵⁴ Επιστολή Αρσάκη από Βουκουρέστι 14 Ιουλίου 1865 «προς το έντιμον διοικητικόν συμβούλιον της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας εις Αθήνας». Βλ. Γ.Α. Παπαδημητρίου, Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη εκατονταετηρίδι από της τελευτής του, [βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας], Αθήνα 1975.

⁴⁵⁵ Ο Βερναρδάκης προέβη στις ευεργεσίες του προς την Ελλάδα, όταν ο Ζωγράφος απεστάλη το 1850, ως πρεσβευτής της Ελλάδας στην Πετρούπολη, καθώς και ο Μισαήλ, ως αρχιεπίσκοπος των εν Ρωσία ορθοδόξων, «παρά τούτων μαθών λέει ο Ρομποτής, πρωτοπρεσβύτερος της βασίλισσας Όλγας- τα περί της φίλης Πατρίδος εσκίρτησεν από χαράς και ένθους μετ' ακορέστου δίψης επυνθάνετο τα περί αυτής...ελυπέιτο, διότι δεν ήδύνατο να ίδη και ασπασθή το πάτριον έδαφος, δεν ήδυνήθη δε να κορέση τον διακαέστατον τούτον πόθον, δια το αδύνατον να υπομείνη ουδέ το ελάχιστον κατά θάλασσαν πλούν». Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος Α', σ.161. Ο Νικόλαος Ρομποτής, πρωτοπρεσβύτερος της βασίλισσας Όλγας, δίνει τις περισσότερες πληροφορίες για τον Βερναρδάκη: «Απειρον είναι, προς τούτοις το πλήθος των μεγάλα ή μικρά ευεργετηθέντων υπ' αυτού. Εις εκατομμύρια συμποοούνται τα αφεθέντα χρέη τοις οφειλέταις». (Επικήδειος λόγος).Ο.π.

⁴⁵⁶ Η Ακαδημαϊκή Σύγκλητος έκρινε καταλλήλους για έκδοση κλασικών συγγραφέων τους Φίλιππο Ιωάννου, Μανούση Θ., Κοντογόνη, Σ.Κουμανούδη, Π. Πασπαλιώτη. ΑΥΕ, Φάκ.1861/ 88,1, έγγραφο 1257 της 25 Ιανουαρίου 1857. (Η Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Όθωνος προς το υπουργείο Εξωτερικών).

⁴⁵⁷ Στη θέση του δωρητή απέναντι στους λογίους, εκφράστηκαν αντιρρήσεις. Σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας ο τότε Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ασώπιος εξέφραζε τη διαφωνία του με τον όρο του Βερναρδάκη που ήθελε «ίνα εργάζωνται δωρεάν οι λογιοι, εις ους μέλει να τεθή παρά της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου της εκδόσεως η φροντίς είναι αδύνατον να εκπληρωθή προς το παρόν. Το έργον είναι πολυχρόνιον και πολυδάπανον, οι δε λογιοι του ημετέρου γένους άπαντες ως γνωστόν άποροι και αναγκασμένοι να διάγωσιν εκ των κόπων αυτών, (ώστε) άνευ μικράς τίνος αμοιβής καθίσταται άλως αδύνατος η εκτέλεσις του έργου». Η ετήσια δαπάνη ανερχόταν σε 10.000 δραχμές για τους πέντε τόμους (σύμφωνα με υπολογισμό του έκαστος θα απαιτούσε 1000 δραχμές και 1000 δραχμές για την εκτύπωση), σ.270. ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 1103 (Πανεπιστήμιο Όθωνος προς υπουργείο Παιδείας): Το καταβαλλόμενο ποσό ήταν «αντί των 2.500 δραχμών, (τις οποίας επρότεινεν ο Κοντογόνης σύμφωνα με τη γνώμη πολλών άλλων λογίων), 1.000 αργυρά ρούβλια». Ζήτησε να λάβει μέρος στο έργο ο Αρχιεπίσκοπος Αχαΐας και Ηλίδος Μιχαήλ Αποστολίδης, ο οποίος «παρεπιδημούσε» τότε στην Αθήνα. ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 5743, Προς την «εν Πετρούπολη ελληνικήν Πρεσβείαν» (άχρον) και Φάκ.1861/88,1, έγγραφο 290 της 2 Σεπτεμβρίου 1860, έγγραφο 5477 της 21 Αυγούστου 1858, Φάκ. 1872/88,1, έγγραφο 349 της 9 Δεκεμβρίου 1872. Επίσης για Βερναρδάκη βλ. Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και το έργο του. Διάλεξις εν τη αιθούση του εν Αθήναις φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, (ανάτυπο) [τύπος του Αυστρούγγαρου Αούδ], εν Τεργέστη 1907.

της εξεταζόμενης περιόδου τα κείμενα των διαθηκών και επιστολών πολλών από τους ευεργέτες του εξωτερικού. Εξωτερικές επιρροές και ιδεολογίες «μετακενώνονται» στο ελληνικό περιβάλλον. Ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης, εμποροκτηματίας ομογενής,⁴⁵⁸ το 1870 φρόντισε για τη σύσταση και τη συντήρηση ελληνικού σχολείου στον Κάμπο της Αβίας Καλαμάτας με τη φιλοδοξία αυτό το σχολείο «να διαρρυθμιστή εις τρόπον, ώστε να συναμιλλάται με το τελειότερον κατηρτισμένον ελληνικόν σχολείον του κράτους...».⁴⁵⁹ Φιλοδοξία του Αγαθόφρονα Νικολόπουλου, εμφανής στα λόγια της επιστολής του προς το δήμαρχο και το λαό της Ανδρίτσαινας ήταν η ιδιωτική του συλλογή των 3.696 βιβλίων, την οποία ασκητικά συνέλεξε στη διάρκεια 30 ετών και απέστειλε σ' αυτήν, να αποτελέσει αφορμή δημιουργίας σημαντικού εκπαιδευτικού κέντρου στην Πελοπόννησο, σύμφωνα με την ωραιοποιημένη για τα ελληνικά δεδομένα αντίληψη που διατηρούσε, αγνοώντας ίσως το βαθμό της ισχύος του εκπαιδευτικού δικτύου: «*Ἐν τοαούτω δε φροντίσατε, ἵνα καταστήσητε τάχιστα τουλάχιστον κατά το παρόν, σχολείον ελληνικόν και αξιόλογον,... κατά τον μέγα μου πόθον, κατασταθήσεται, ως ελπίζω, κοινή Ακαδημία δι' ὅλην την Πελοπόννησον*». Η αντίληψη ότι η γνώση και η παιδεία καθίστανται κινητήριες δυνάμεις της βελτίωσης του εμπορίου και της γεωργίας, επαγγελματικών διεξόδων που θα μπορούσαν να καταστούν προσοδοφόρες για την ιδιαιτερότητα του τόπου και σημαντικές για την ευδαιμονία των κατοίκων, εμφανίζεται σε μια πρόωπη για την ανάπτυξη ειδικών τομέων επαγγελματικής εκπαίδευσης περίοδο: «*Ἐπειδὴ δ' ἔμαθον εκ της φήμης ὅτι επιθυμείτε καταστήσαι μέγα και τακτικόν σχολείον εις φωτισμόν των ημετέρων τέκνων, εις ἀύξησιν και βελτίωσιν του υμετέρου εμπορίου, εις τελειοποίησιν της σωτηρίου γεωργικής τέχνης, εν ενί λόγω εις ευδαιμονίαν ὅλων των κατοίκων της Ανδριτσαίνης και της λοιπῆς Πελοποννήσου, μετά χαράς, φίλοι και αδελφοί, προσφέρω δῶρον προς υμᾶς ὅλον τον πλούτον, ον μοι εδωρήσατο φιλανθρώπως ο παντοδύναμος Θεός, δηλαδή ὅλην μου την Βιβλιοθήκην...*».⁴⁶⁰

Στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα η Ελλάδα - κυρίως μετά το 1870 - καλείται να ενσωματωθεί στις εξελίξεις ενός διεθνούς δικτύου εμπορικών και τραπεζικών συναλλαγών, της τεχνολογίας και των βιομηχανιών του δυτικού κόσμου κυριαρχούμενου από ένα πλέγμα κοινωνικών οικονομικοπολιτικών δυνάμεων των ισχυρών δυτικών οικονομιών.⁴⁶¹ Η ανταπόκριση της χώρας στο κάλεσμα αυτό απαιτούσε επαναπροσδιορισμό των στόχων *ici* των μορφών της εκπαίδευσης. Μπροστά στις απαιτήσεις οικονομικών και πολιτικών επιδιώξεων της εποχής και σε συνδυασμό με το τεχνοκρατικό και χρησιμοθηρικό της

⁴⁵⁸ Η ενασχόλησή του με το εμπόριο τον οδήγησε σε συνεχείς μετακινήσεις και αλλαγή τόπου εγκατάστασης σε Τεργέστη, Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Πειραιά. ΜΗΚ,Γ'Ι, σσ.83-95.

⁴⁵⁹ Τον παρακινεί επίσης φιλεύσπλαχνος διάθεση, γιατί χαρίζει τα χρέη πολλών απέναντι του και φροντίζει την αποκατάσταση πολλών συγγενών. Το κληροδοτήμα του για τη συντήρηση και τη μισθοδοσία του Ελληνικού σχολείου της Αβίας και τη χορήγηση υποτροφιών 100.000 δραχμών σε μαθητές προέρχεται από το σύνολο των 500.000 δραχμών περίπου που αφιέρωσε σε κοινωφελείς σκοπούς (Πτωχοκομείο, νοσοκομείο κοινότητας Αλμυρού, κατασκευή προκυμαίας του, μεταφορά ύδατος, κληροδοτήματα σε μονές κλπ.). Διαθήκη του Σπυρίδωνα Αλεξανδράκη της 19 Οκτωβρίου 1870. ΜΗΚ,Γ'1, σσ.83-95,1127, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.52, ΠΠΧ, σ.33.

⁴⁶⁰ Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837. Εφορεία Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας (έκδοση επιμέλεια), «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, Αύγουστος 2002, σ.4. Βιβλιοθηκάριος στο Παρίσι, ο Νικολόπουλος, υπήρξε δωρητής σπάνιων βιβλίων στην περιοχή της Ανδρίτσαινας. Ο.π. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.206-207,239.

⁴⁶¹ Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα 1984, [Σακκούλα], σ.27 και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας ο το ΙΕΕ*, τόμος ΓΓ, σ.184.

πνεύμα, η εκπαίδευση έπρεπε να σημειώσει κάποια στροφή προς γνώσεις πρακτικές και χρήσιμες, αφού επέτρεπαν την άσκηση κάποιου επαγγέλματος στους εκπαιδευμένους, καθιστώντας έτσι το σχολείο παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης.⁴⁶²

Η ανάγκη ανάπτυξης και διάδοσης της εμπορικής εκπαίδευσης δε φαίνεται μόνο στις διαθέκες των ευεργετών, αλλά και στις προσωπικές τους επιλογές. Θίγοντας ο Γούδας το θέμα αυτό τονίζει ότι ο Στουρνάρης, παρά την ευρύτητα των επιλογών που είχε στον κόσμο του εμπορίου, στράφηκε τελικά στην ειδική για το επάγγελμα αυτό εκπαίδευση: «...Αυτό τούτο έπαθε και ο Στουρνάρης, εν ω αι εμπορικοί οικίαι των δύο πολυπλούτων θείων τον, η του εν Λιβόρνω Κωνσταντίνου και η του εν Αλεξανδρεία Μιχαήλ Τοσίτζα, ήνοιγον εις αυτόν στάδιον λαμπρόν, ο Στουρνάρης προτιμά του εμπορικού γραφείον την εν τοις εκπαιδεντηρίοις πλειοτέραν μάθησιν...».⁴⁶³

Εθνικό και κοινωνικό θέμα παιδείας υπήρξε η θεμελίωση με τα Αρσάκεια σχολεία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα. Ο Αρσάκης πρώιμα ευαισθητοποιημένος στο θέμα της θέσης της γυναίκας απέδειξε έμπρακτα το 1865 ότι η παιδεία και ο πολιτισμός θα αποτελούσαν το κύριο μέσο «για την εξάλειψη των στιγμάτων της πολυχρονίου δονλειας» της Ελλάδας. Κατά το Γούδα, «ενωρίτατα συνείδεν» ο Αρσάκης ότι «...εις την ευημερίαν του οικογενειακού βίου συντελεί το γυναικείον φύλον».⁴⁶⁴

Στους ελάχιστους εκείνους που εκφράστηκαν ανοικτά και ενδιαφέρθηκαν έμπρακτα για το ρόλο της γυναίκας της εποχής τους ανήκει και ο Παναγής Χαροκόπος: «Ζητώ με τρία λόγια να κάμω οικοκυράς, που να διοικούν μεθοδικά το σπίτι των, συζύγους που να είναι σύντροφοι και μανάδες που να αγαπούν έξυπνα».⁴⁶⁵ Αλλού σημειώνει: «προς την πρακτικώτεραν οικοκνρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης επί της οποίας θα στηριχθή και η μέλλονσα ανάπλασις της οικογενειακής Εστίας».⁴⁶⁶

Ο Χαροκόπος ενδιαφέρθηκε για το χώρο της παιδείας, και εν ζωή και μετά θάνατον, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι έλληνες ευεργέτες. Την προσοχή του αποσπούσαν κλάδοι που δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα, όπως η οικοκυρική εκπαίδευση γυναικών, η ανδρική επαγγελματική εκπαίδευση, η γεωργική εκπαίδευση και η εκπαίδευση τυφλών.⁴⁶⁷ Ιδιαίτερη βαρύτητα έδωσε στην ενίσχυση της τεχνικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης καταγράφοντας τις πεποιθήσεις του στον κωδικό του. Συνδέει την «κραταιώσιν ενός Έθνους», όχι τόσο στην αύξηση των ορίων του Κράτους, κάτι επισφαλές και δυσεπίτευκτο, εφόσον αυτή αναγκαστικά στηρίζεται σε «μεγίστας θυσίας» και «ευμενείς συντυχίας», αλλά στην οικονομική δύναμη που μπορεί αυτό να αποκτήσει μέσω του κατάλληλου προσανατολισμού της παιδείας. Θεωρεί σπουδαία για ένα κράτος την «κατάκτησιν του ιδίου ελευθέρου εδάφους δια της εργασίας, της τέχνης, των πρακτικών και επιστημονικών γνώσεων ευστόχως εν ενεργεία τιθεμένων».⁴⁶⁸ Θεμελιώδη αξία για την εθνική πρόοδο θεωρούσε την Εργασία, στην οποία έδινε εθνοσωτήριες διαστάσεις: «Ας αφήσωμε τας λέξεις κομματικές, κρυφούς εχθρούς, φιλέλληνας και μισέλληνας. Και ας ενωθώμεν όλοι υπό την ιδέαν της

⁴⁶² Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστολής Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σσ.187-188.

⁴⁶³ Γούδας, ό.π., Νικόλαος Στουρνάρης, τόμος Γ', σσ.296-297.

⁴⁶⁴ ΑΥΕ, Φάκ.1850/ 88,1, έγγραφο 10168 της 12 Ιανουαρίου 1851 (επιστολή Αρσάκη από το Βουκουρέστι προς την Αμαλία της του 1850).

⁴⁶⁵ Εφ. Εστία της 4 Αυγούστου 1908, σ.1.

⁴⁶⁶ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 10 Απριλίου 1910. ΠΠΧ, αρ.15, σ.447 κ,ε..

⁴⁶⁷ Βλ.κεφ. Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σσ.512-514, Γυναικεία, σσ.473-474, Γεωργική, σ.811 και Τεχνική, σ.776.

⁴⁶⁸ Κωδικέλος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.454-447.

Εργασίας και της εντεύθεν σωτηρίας της πατρίδας...».⁴⁶⁹ Εστιάζοντας στην επωφελή και «μετρημένη» διαχείριση των προσόδων των κληροδοσιών του σημειώνει ότι ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες προσπάθησε να «ενθαρρύνει τον πόθον προς την εργασίαν» και να ενισχύσει τα κοινωφελή ιδρύματα της χώρας. Διατηρούσε την πεποίθηση, ότι οι κατά καιρούς «ιθύνοντες» αυτά, αντιλαμβανόμενοι «το ύψος της αποστολής των συνεταιρισμών» τους και εκτελώντας ευσυνείδητα το ιερό καθήκον θα μπορούν να δαπανούν, «όσον αίαν επωφελώς» τα έσοδα και «μετά πατρικής μερίμνης και πατριωτικής προνοίας». Θα ανταποκρίνονταν έτσι στις προθέσεις του ίδιου, του «όσον ούπω απερχομένου του κόσμον τούτου» που προσπάθησε και «εν ζωή και κατά θάνατον» να δημιουργήσει προϋποθέσεις επαγγελματικού προσανατολισμού, να «εμβάλλη το έναυσμα, και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους απασχόλησιν».⁴⁷⁰

Οι ευεργέτες που προορίζαν τη δωρεά ή το κληροδοτήμά τους για κάποια βαθμίδα εκπαίδευσης δεν προσδιόριζαν μόνο το είδος της ευεργεσίας -υποτροφίες, μισθοδοσία δασκάλων, οικοδόμηση κλπ.-, αλλά διατηρούσαν προτιμήσεις, οι οποίες αντανάκλουν τις πεποιθήσεις και αντιλήψεις τους για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Οι προτιμήσεις αυτές αφορούσαν στα προσόντα των εκπαιδευτικών, το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων, τον τρόπο και την αρχιτεκτονική ανέγερσης των σχολικών κτιρίων, τις επαγγελματικές επιλογές των αποφοίτων και τον τρόπο και χώρο εφαρμογής και μετάδοσης των γνώσεων που αποκτήθηκαν ιδιαίτερα σε σχολές του εξωτερικού. Απώτερος στόχος τους είναι η αναπαραγωγή της γνώσης και των ωφελειών της. Βλέπουν τους ευεργετούμενους ως πολλαπλασιαστές του πολύτιμου για την πενιχρών δυνατοτήτων αρτιπαγή χώρα μορφωτικού αγαθού.

Η ευεργεσία στον τόπο της ιδιαίτερης ή και της «γενικής» πατρίδας τους συναντιέται με τη φιλοδοξία τους να αφήσουν ξεχωριστό έργο.⁴⁷¹ Επιθυμία, λόγου χάρη, του Γεωργίου Κωνσταντίου, ηγούμενου της μονής του Αγίου Στεφάνου Μετεώρων είναι «να οικοδομηθή γυμνάσιο μέγα και πολύ εν Τρικκάλοις», όπου να εκπαιδεύονται οι νέοι «εκ της χρηματικής περιουσίας της ενρεθείας εν τη μονή...».⁴⁷² Το ενδιαφέρον του Νικολόπουλου από την Ανδρίτσαινα Αρκαδίας δεν περιορίζεται στη σύσταση εκπαιδευτηρίου το 1838 και βιβλιοθήκης,⁴⁷³ αλλά, όπως προαναφέρθηκε, επιδίωξη του παραμένει η Βιβλιοθήκη της Ανδρίτσαινας να «καταστή Ακαδημία δι' όλην την Πελοπόννησον».⁴⁷⁴ Η επιθυμία κάλυψης των

⁴⁶⁹ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 10 Απριλίου 1910, ό.π.

⁴⁷⁰ Ο.π.

⁴⁷¹ Η φιλοδοξία αυτή συνδεόταν πολλές φορές με κίνητρα κοινωνικής προβολής ή υστεροφημίας και δαιώνισης. Βλ. κεφ. παραπάνω, σσ.309,337,363. Ιδιαιτερότητα αποτελεί στην επιλογή προορισμού του κληροδοτήματος π.χ. η επιθυμία του μετσοβίτη Δημητρίου Τζομπάνογλου στο Βουκουρέστι να κατευθυνθεί το κληροδοτήμα του των 500 φλωρίων στο «πτωχότερον Σχολείον της Ελλάδος». Διαθήκη της 1 Μαΐου 1848. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 11, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849 (υποπρόξενος Βουκουρεστίου, Γ. Καλλιστράτης, προς το υπουργείο Εξωτερικών), ΑΤΕ, Φάκ.1850/ 88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-27, Φάκ.19 (αντίγραφο διαθήκης της 1 Ιουλίου 1849) και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 16-19, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849.

⁴⁷¹ Διαθήκη του Γεωργίου Κωνσταντίου της 6 Φεβρουάριου 1896. Η ολική διατιθέμενη περιουσία ανερχόταν σε 68.843 δραχμές ΜΗΚ,Γ 27, σ.190, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.106, Ζερβός Τ.Γ., αρ.256.

⁴⁷³ 1.Α.ΕΤΕ, Κληροδ. 27 (XXIX), Δωρεά Νικολόπουλου έγγραφο 17 της 29 Απριλίου 1851, έγγραφο 61 της 28 Ιανουαρίου 1868 και έγγραφο της 14 Μαΐου 1872, έγγραφο της 14 Ιουνίου 1851 και έγγραφο 5269 της 30 Αυγούστου 1875.

⁴⁷⁴ ΑΤΕ, Φάκ.1855/ 88,1, έγγραφο3462 της 26 Ιουνίου 1855, 1.Α.ΕΤΕ 27 (Δωρεά Νικολόπουλου), έγγραφο 2411 της 23 Ιουνίου 1872 (περί της Βιβλιοθήκης) και έγγραφο της 9 Ιουνίου 1872, (αίτηση επιτροπής

βασικών αναγκών της εκπαίδευσης, ιδιαίτερων πολλές φορές για κάθε περιοχή, υπερέχει συχνά των προσωπικών προτιμήσεων. Έτσι, όχι σπάνια η επιλογή προορισμού και τρόπου εκμετάλλευσης της δωρεάς παραχωρείται από το δωρητή ή τον κληροδότη στην ελεύθερη και έντιμη βούληση των αρχών της κοινότητας ή του δήμου, των κληροδόχων ιδρυμάτων ή των εκτελεστών. Συναντάμε επομένως συχνά επιταγές διαθετών, όπως εκείνη του Ιωάννη Βρυώνη το 1894, Τήνιου εμπόρου στη Σύρο: «Εις την πατρίδα μου Τήνο αφήνω 5.000 δραχμές για να οικοδομήσουν καλόν οπωσδήποτε σχολείον, αν όμως δεν υπάρχει τοιαύτη ανάγκη, τότε να διατεθώσιν δι' ό,τι άλλο έχει ανάγκη η χώρα της Τήνον».⁴⁷⁵ Η ηθική ικανοποίηση και η διασφάλιση της χρησιμότητας της προσφοράς αποτελεί σ' αυτή την περίπτωση κριτήριο επιλογής.

Το ενδιαφέρον για να δοθεί βαρύτητα στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, τόσο στα σχολεία στοιχειώδους, όσο και μέσης εκπαίδευσης εμφανίζεται συχνά σε διαθήκες ως αγωνιώδης επιθυμία διαθετών, των οποίων η γενέτειρα αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αντιμετώπιζε τις ιδιαίτερες απειλητικές για τη διατήρηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας περιστάσεις. Συχνά πρόβαλλαν και με το έργο τους την ανάγκη ενίσχυσης του ελληνικού στοιχείου, ιδιαίτερα σε χώρες της Βαλκανικής, διαβλέποντας εκ του σύνεγγυς τους κινδύνους που διέτρεχε η διατήρηση των ελληνικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών της ομογένειας.⁴⁷⁶

Η δωρεά τους είχε προορισμό όχι μόνο το ελληνικό βασίλειο, ή τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και το υπάρχον εκπαιδευτικό δίκτυο της κοινότητας, όπου διαβίωναν. Η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας διατήρησης της ελληνικής γλώσσας, όχι μόνο ως στοιχείου ενοποίησης του ελληνισμού, αλλά και υποδοχής του, διαφαίνεται στις προτάσεις ή προτροπές ενεργητών: «Εις το σχολείον τούτο θέλουσιν εκπαιδευέσθαι την ελληνικήν γλώσσαν, δωρεάν, πάντες οι πτωχοί και άποροι νέοι ή νέαι της πατρίδος μου μή αποκλεισμένων των Ελλήνων και Ελληνίδων άλλων μερών, καθόσον οι περιστάσεις του και οι πόροι του σχολείον θέλουσιν το επιτρέπει,...ίνα μη απωλέσωμεν και αυτήν» έγραφε στη διαθήκη του ο Κωνσταντίνος Κουτζουρέλλης το 1875 από τον Αίνο της Θράκης, πρώην πρόξενος στην Ιόππη.⁴⁷⁷ Η επιμονή στο θέμα της ελληνικής γλώσσας

.....
προς τον διοικητή για παροχή βοήθειας στην ανέγερση των εκπαιδευτικών καταστημάτων Ανδριτσαινάς). Η «επί της ανεγέρσεως των εν Ανδριτσαίνη Σχολείων και καταστήματος Βιβλιοθήκης Επιτροπή» διακηρύσσει διαγωνισμό για την ανάληψη εργολαβίας. Από το Σεπτέμβριο του 1850, όταν δημοσιεύθηκε σχετική εγκύκλιος για το κληροδοτήμα, η δημοπρασία του έργου κατόρθωσε να γίνει τον Ιούνιο του 1872. ΑΤΕ, Φάκ.1855/ 88,1, έγγραφο της 20 Απριλίου 1872.

⁴⁷⁵ Διαθήκη του Ιωάννη Βρυώνη της 26 Ιανουαρίου 1894. Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σ.180.

⁴⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά: Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου (Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.30), Κωνσταντίνου Κουτζουρέλλη (ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189 βλ., παρακάτω), Ζαννή Συναδινού (Διαθήκη του Ζαννή Συναδινού της 6 Φεβρουαρίου 1905. ΜΗΚ,Γ'203, σ.867. βλ. παρακάτω, σσ.387-388), Ευστάθιου Σαραντινάκη (Διαθήκη της 10 Ιουλίου 1821. ΜΗΚ,Γ 127, σ.613).

⁴⁷⁷ Προσέφερε 1000 οθωμ. λίρες στην ίδρυση Ελληνικού σχολείου αρρένων ή θηλέων, της πατρίδας του Διαθήκη της 20 Ιουνίου 1875 του Κωνσταντίνου Κουτζουρέλλη. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.189. Ο εκτελεστής της, ο ιατρός Μαζαράκης κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες για τη σωτηρία του κληροδοτήματος. ΑΤΕ, Φάκ.1879/ 88,1, έγγραφο 149 της 24 Οκτωβρίου 1879, έγγραφο 9218 της 13 Οκτωβρίου 1879, έγγραφο 194 της 12 Οκτωβρίου 1879 (αντίγραφο διαθήκης), Φακ.1879/ 88,1, έγγραφο της 13 Οκτωβρίου 1879. Αφησε «1000 οθωμανικές, λίρες προς ίδρυσιν Ελληνικού σχολείου αρρένων ή θηλέων, κατά την ανάγκην τον τόπον, εις Αίνον της Θράκης». ΑΤΕ Φάκ.1879/ 88,1, έγγραφο 8, της 13 Οκτωβρίου 1879 (αντίγραφο διαθήκης). Ο διαθέτης αφήνει παραγγελία στους αδελφούς του Γρηγόριο και Ιωάννη, «το αυτό να κάμωσιν οι αδελφοί μου, αν και ούτοι διανύσωσι τον βίον των άγαμοι, ως εγώ, ν' αφήσωσι και ούτοι εις το

παρατηρείται, όχι μόνο στην περίπτωση διδασκαλίας της στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά και χρησιμοποίησής της σε βασικές εκδηλώσεις πνευματικού, πολιτιστικού ή θρησκευτικού βίου. Μέρος της επιθυμίας του χιώτη Ζαννή (Ιωάννη) Συναδινού το 1905, προερχομένου «εκ της τάξεως των ευγενών», που γεννήθηκε και έζησε στη Βεσσαραβία, ήταν να χορηγούνται ετησίως χίλια ρούβλια για επισκευές και διατήρηση «της δεούσης ευπρεπείας» στον ελληνικό ναό του αγίου Παντελεήμονος στο Κισνόβιο, καθώς και συντήρηση «εν αυτώ του μουσικού χορού». Οι προϋποθέσεις που έθεσε ήταν: να «υπάρχη ο ιερός ούτος ναός» και να συνεχίσει «η εν αυτώ θεία ακολουθία να τελήται αποκλειστικώς εις την ελληνικήν γλώσσαν», όπως συνέβαινε και μέχρι τότε.^{47*} Προνοεί για τη χρησιμοποίηση του κληροδοτήματος «προς θεραπείαν» των αναγκών της δημοσίας εκπαιδύσεως εντός του βασιλείου της Ελλάδος ή και εκτός αυτού, κατά την έγκρισιν της επιτροπής, στην περίπτωση που - κάτι που επαναλαμβάνει - «η εκκλησία αυτή ήθελε δι' οιονδήποτε λόγον παύσει υφιστάμενη ή θα κατηγορείτο η χρήσις της ελληνικής γλώσσης κατά τας ιεράς ακολουθίας».⁴⁷⁹ Παράλληλα άφησε την υπόλοιπη περιουσία του, όση υπήρχε, «υπέρ του βασιλείου της Ελλάδος δι' ανάγκας του ελληνικού έθνους εν τω προσώπω των νομίμων αυτού αντιπροσώπιον υπουργών των Εξωτερικών, των Εσωτερικών, της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και του μητροπολίτου Αθηνών...».⁴⁸⁰

Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η τάση αυτή ενδυνάμωσης και εξάπλωση της ελληνικής παιδείας, ως αναγκαίας προϋπόθεσης ξεσηκωμού, εκδηλώθηκε από την αρχή του Αγώνα της Ανεξαρτησίας⁴⁸¹ σε διαθήκες Ελλήνων της διασποράς. Ο Ευστάθιος Σαραντινάκης, συνταγματάρχης του Ρωσικού στρατού, κατένειμε την περιουσία του το 1821⁴⁸² ανάμεσα στο ελληνικό σχολείο της πατρίδας του Μονεμβασίας και στο Γυμνάσιο της Συμφερούπολης. Απαράβατος όρος στη διαθήκη του για τη μισθοδοσία δασκάλου της «ελληνογραικικής διαλέκτου» ήταν τα χρήματα να δοθούν στο Γυμνάσιο τότε μόνο, «όταν η περί παιδείας αρχηγία ήθελε ζητήσει υψίστην άδειαν να προστεθή εις το ταυρικόν γυμνάσιον κλάσσις (τάξη) γραικικής διαλέκτου, αναγκαιουμένης εις το εδώ μέρος δια τους κατοικισθέντας συμπατριώτας μου Γραικούς». Στην περίπτωση που η άδεια του «αρχηγού της Παιδείας» δε δινόταν, όρισε το

μνησθέν σχολείον την χρηματικήν περιουσίαν την οποίαν εγκαταλείπω εις αυτούς...». Διαθήκη της 20 Ιουνίου 1875. Ο.π.

⁴⁷⁸ «Να χορηγώσι κατ' έτος χίλια ρούβλια δι' επισκευάς και προς διατήρησιν της δεούσης ευπρεπείας εν τω ελληνικώ ναώ του αγίου Παντελεήμονος εν Κισνοβίω». Άρθρο 5γ της διαθήκης του Ζαννή Συναδινού της 6 Φεβρουάριου 1905. ΜΗΚ,Γ203, σ.867.

⁴⁷⁹ Διαθήκη του Ζαννή Συναδινού, ό.π.

⁴⁸⁰ Ζητά από τον τόκο του κεφαλαίου αυτού το ήμισυ να δαπανάται «προς ίδρυσιν και συντήρησιν εντός του βασιλείου κοινωφελών καθιδρυμάτων, ήτοι σχολών, πτωχοκομείων, εκκλησιών, των χρησιμότερων δια το λαόν εργοστασιών τεχνουργείων και λοιπών». Το άλλο ήμισυ όρισε να δοθεί στη «ρηθείσα επιτροπή ενεργούσα από κοινού μετά του Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», για να χρησιμοποιηθεί στις ανάγκες του έθνους, του εκτός των ορίων του βασιλείου της Ελλάδος «εγκατεστημένου ελληνικού γένους, ήτοι προς διατήρησιν των εκκλησιών και της ορθοδόξου ημών θρησκείας, προς διατήρησιν του εθνισμού και της γλώσσης, δια σχολάς...». Β' άρθρο της διαθήκης του Ζαννή Συναδινού, Ο.π. βλ. και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.773.

⁴⁸¹ Με την εξάπλωση του Διαφωτισμού οι ευημερούσες ελληνικές κοινότητες του βαλκανικού χώρου συνειδητοποιούν την ανάγκη μόρφωσης. Άννα Κόντωνα, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.93.

⁴⁸² Η ακίνητος περιουσία του Ευ. Σαραντινάκη ευρισκόμενη κοντά στη Ταυρική Συμφερούπολη, στο χωριό Ελένοβνα. Διαθήκη της 10 Ιουλίου 1821, ό.π. και. ΑΥΕ, Φάκ.1845/ 88,1, έγγραφο 4535 της 14 Δεκεμβρίου 1845, έγγραφο 11511 της 15 Νοεμβρίου 1885, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19.

κληροδότημα να χρησιμοποιηθεί για το μισθό δασκάλου σε οποιαδήποτε άλλη «πολιτείαν της ταυρικής γουβέρνιας» που παρέδιδε «την άνω ρηθείσαν διάλεκτον». Αν όμως «από συνδρομήν περιστάσεων τινων, τοιαύτη γραικική κλάσις εις την Κριμαϊάν δεν ήθελε ήσθαι...», ζήτησε να σταλεί στη γενέτειρά του Μονεμβασία⁴⁸³ «προς χρήσιν και όφελος» του εκεί σχολείου και των διδασκόντων σ' αυτό.⁴⁸⁴

Ογδόντα χρόνια μετά, η τόνωση, η καλλιέργεια και η διάδοση της ελληνικής γλώσσας συνεχίζει να ελκύει το ενδιαφέρον ευεργετών. Με κληροδότημα 30.000 δραχμών το 1902 προς το Πανεπιστήμιο ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος προτείνει τη διαχείριση 10 με 12 βραβείων που θα προσφέρονται σε μαθητές με ισότιμα κοινωνικά κριτήρια: «Τον ετήσιον τόκον θέλονσι μεταχειρίζεσθαι ως βραβείον διαγωνίσματος άπαξ τον έτους τελονμένον» αποκλειστικά μεταξύ των μαθητών χρηστών τα ήθη και κάθε κοινωνικής τάξης. Στόχος του «διαγωνίσματος» αυτού ήταν η μελέτη της τότε ελληνικής γλώσσας και η προσπάθεια για την «κατά το εφικτόν προσέγγισιν προς το πάντοτε θαυμαζόμενον ύφος των αρχαίων λαμπρών συγγραφέων μας δια το σύντομον και το ευκρινές δια της χρήσεως απαραιτήτων, ευκτικής εγκλίσεως και του μέλλοντος χρόνου απaráλλακτον ως αναφέρω ανωτέρω...». Έθεσε ως υπεύθυνο στο διαγώνισμα αυτό, που ζήτησε να φέρει το όνομά του, τον κατά καιρούς Πρώτανη «διορίζων τα πάντα κατά τους τύπους των καλώς διοργανισμένων και αμερολήπτων διαγωνισμάτων...».⁴⁸⁵ Διακρίνουμε στις προτάσεις του αυτές τη διατήρηση δημοκρατικών και των απαραίτητων για την εποχή ηθικοθρησκευτικών αρχών, βάσει των οποίων καθορίζει τις προϋποθέσεις του διαγωνίσματος, που είναι η αμεροληψία της κρίσης και η σωστή οργάνωση της διαδικασίας. Δεν παραλείπει να επεισέλθει σε προσωπικές τοποθετήσεις απέναντι στο θέμα της γλώσσας εκθειάζοντας θετικές πλευρές της αρχαιοπρεπούς ελληνικής γλώσσας, όπως τη δυνατότητα ευκρινείας και συντομίας, βασιζόμενες στη διευκόλυνση γραμματικών τύπων.

Θέσεις γενικότερα που διαποτίζονται από την προσδοκία συμβολής τους στη διατήρηση της ζωτικότητας του ελληνισμού, της γνώσης και διατήρησης της ελληνικής γλώσσας και παιδείας ενυπάρχουν με σαφή ή έμμεσο τρόπο στις περισσότερες διαθήκες. Στους εγγονούς του, Jacques και Charles Rouvier, ο Ευ. Αχιλλόπουλος άφησε κληροδότημα με την παραγγελία όμως να «μάθουν την ελληνικήν γλώσσαν».⁴⁸⁶

Τόσο το αδύναμο εκπαιδευτικό δίκτυο των πρώτων δεκαετιών, όσο και αυτό που είχε δημιουργηθεί μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ενισχύθηκε ουσιαστικά, ιδιαίτερα στην ελληνική επαρχία, από την ιδιωτική προσφορά. Το πρώτο, λόγω χάρη, δευτεροβάθμιο σχολείο αρρένων στην Τσαγκαράδα υπήρξε το 1865 η «Αστική σχολή» χρηματοδοτούμενη από τον

⁴⁸³ Διαθήκη του Ευ. Σαραντινάκη, ό.π. Κληροδότησε την αξία του ημίσεως του χωριού Ελενόβια ή Ελέοβνα στην εξυπηρέτηση του ελληνικού σχολείου Μονεμβασίας, εκτός από 400 ρούβλια για φτωχούς, και ποσό που δόθηκε στο Γυμνάσιο Συμφερούπολης στην Ταυρίδα. Η περιουσία του ανερχόταν σε 200.000 χάρτινα ρούβλια. ΑΥΕ, Φάκ.1869/ 88,1, έγγραφο 12346 της 16 Ιουνίου 1851. Τη δεκαετία του 1880 το ποσό στην Εθνική Τράπεζα ανερχόταν περίπου σε 6.333 ρούβλια και αντιστοιχούσε στο μισό του κληροδοτήματος. ΑΥΕ, Φάκ.1889/ Δ60,2, έγγραφο 11753 της 18 Μαρτίου 1889, Φάκ.1845/ 88, 1, έγγραφο 4535 της 14 Δεκεμβρίου 1845, έγγραφο 11511 της 15 Νοεμβρίου 1885, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16.

⁴⁸⁴ Διαθήκη του Σαραντινάκη, Λακεδαιμόνιου στη Ρωσία (μετάφρασις εκ της Ρωσικής), ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 8488 της 18 Οκτωβρίου 1850 (υπουργείο Παιδείας προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁴⁸⁵ Άρθρο 5 της διαθήκης του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902, (όπου αναφέρεται στα «εν Κωνσταντινουπόλει κληροδοτήματα περί της Μεγάλης τον Γένους Σχολής»).Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα 2, φακ 1. Διαθήκη Σεβαστόπουλου στο φάκελο 2, υπφ.3.

⁴⁸⁶ Διαθήκη του Ευ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σσ.32-38.

Ευάγγελο και το Σοφοκλή Αχιλλόπουλο.⁴⁸⁷ Δικαιολογημένα ο Δωρόθεος Σχολάριος «καταγραφέας» της πνευματικής κατάστασης της περιοχής του σημειώνει: «Είναι ελπίς ότι τα σχολεία θέλουσι προοδεύει βελτιούμενα δια της συστάσεως και των κληροδοτημάτων των φιλομούσων και φιλοπάτριδων αδελφών Αχιλλά». ⁴⁸³ Αλλά και η ανταπόκριση στην κάλυψη επείγουσών, χρόνιων αναγκών μιας υπολειπουσούσας συχνά υποδομής υπήρξε άμεση, αναμενόμενη ή απροσδόκητη. Στην καμπή του 19^{ου} αιώνα κληροδοτήματα του Ανδρέα Συγγρού (1836-1899) κατευθυνόμενα στη στοιχειώδη εκπαίδευση, σύμφωνα με την ιδιόχειρη διαθήκη του το 1896, σκοπό είχε τη στέγαση δημοτικών σχολείων και γενικότερα τη βελτίωση της αρνητικής εικόνας που παρουσίαζε η κατάστασή τους: «Υπέρ τον Ελληνικού Κράτους διαθέτω και εντέλλομαι εκ της περιουσίας μου να καταβληθώσιν εις το Κεντρικόν Ταμείον δραχμαί τρία εκατομμύρια (3.000.000), εξ ων το ήμισυ να μεταχειρισθῆ προς οικοδομήν Δημοτικών σχολείων και Δικαστηρίων προ πάντων ειρηνοδικείων εν ταις επαρχίαις και δήμοις του Κράτους εκτός της Πρωτευούσης, διότι των τε δημοτικών σχολείων και Δικαστηρίων η κατάστασις εκεί δεν είναι ουδενός θαυμασμού αξία...». ⁴⁸⁹

Η πρακτική της παροχής καλής εκπαίδευσης στα ελληνόπουλα της ανώτερης τάξης, εμφανής ή υπολανθάνων στόχος πλούσιων ομογενών, επιχειρείται μέσα από τη μεταφορά προτύπων ευρωπαϊκών θεσμών και κουλτούρας. Έχοντας ζήσει στα δυτικά κέντρα, στο Λονδίνο στη Μασσαλία ο Κοργιαλένιος προτείνει σχεδιάσμα ανώτερης σχολής, σύμφωνα με τα ξένα πρότυπα, με την επωνυμία «Κοργιαλένιος ανωτέρα σχολή». ⁴⁹⁰ «Συμμεριζόμενος την επιθυμίαν, του βασιλέως Γεωργίου, όπως η εκπαίδευσις εν Ελλάδι γίνη τελειότερα δια της ιδρύσεως δημοσίας ή μέσης εκπαιδεύσεως σχολής, κατά το υπόδειγμα των αγγλικών δημόσιων σχολείων, οία τα Eton και Harrow δίδω το ποσόν των 40.000 λιρών δια την εν Αθήναις ή εν τοις περιχώροις των Αθηνών ίδρυσιν τοιαύτης τινός σχολής». ⁴⁹¹ Θέτοντας το ίδρυμα υπό την προστασία του βασιλιά Γεωργίου ζητούσε από την Κυβέρνηση να χορηγήσει «το αναγκαίον γήπεδον». Η επιθυμία του δε δρομολογήθηκε - λόγω μείωσης της περιουσίας του ευεργέτη, ⁴⁹² παρά με τη σύμπραξη του κληροδοτήματος του Σωτηρίου Ανάργυρου το 1918, σύμφωνα με τα αγγλικά πρότυπα στο ιδιωτικό δάσος του τελευταίου στις Σπέτσες. ⁴⁹³

⁴⁸⁷ Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880), Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος Ζ', έτος 1985, σσ.41-91.

⁴⁸⁸ Δωροθέου Σχολαρίου, Έργα και Ημέραι, εν Αθήναις 1877, σ.220.

⁴⁸⁹ Διαθήκη της 12 Φεβρουάριου 1896 και κωδίκελος 9 Μαΐου 1897. Το ανάλογο ποσό του κληροδοτήματος προς τα δημοτικά σχολεία ανερχόταν σε 750.000 δραχμές, το οποίο ανήλθε σε 1.413.285 το 1928. ΠΠΧ, 12, Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7553, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1, έντυπο της διαθήκης, έγγραφο της 9 Μαΐου 1897, έγγραφο 12081 της 14 Οκτωβρίου 1900, Μαρία Χριστίνα Χατζή Ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και τον «Εθνικού τοκογλύφου», στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.23, Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκωνσταντάς, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.32 και ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ, φάκελος (Γυμνάσιο Θηλέων Ναύπακτου).

⁴⁹⁰ Άρθρο 30 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου. ΜΗΚ,Γ58, σ.307 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XVIII) Κληροδοτήματα Μ. Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49: (αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του περί: Ανωτέρας Κοργιαλενείου Σχολής και Κοργιαλενείου Αθλου).

⁴⁹¹ Ο.π.

⁴⁹² Η κατάρρευση της αξίας της περιουσίας που κληροδοτήθηκε στο ποσό των 36.650 λιρών έγινε λόγω της μετατροπής της σε χρεώγραφα από τον Κοργιαλένιο. βλ. κεφ. Ευεργεσία, Η Τύχη των κληροδοτημάτων, 284, υποσμ.737.

⁴⁹³ Η επιθυμία του ευεργέτη δε θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς τη σύμπραξη αυτή. Ο σπετσιώτης ομογενής στην Αμερική Ανάργυρος διέθεσε το 1918 1.000.000 δραχμές (40.000 λίρες Αγγλίας), καθώς και δασώδη έκταση στις Σπέτσες, για την ανέγερση της Σχολής «επί τη βάσει, των εν Αγγλία

Από την άλλη πλευρά, συνυπάρχει η έκφραση του απλού, καθημερινού και ανώνυμου ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση: «Λλλ' επειδή η θεία πρόνοια μας έστειλε αυτές τις δύο πηγές των ουρανίων χαρισμάτων, είναι έγκλημα τρομερόν να μην επαγρυπνώμεν εις τα μόνα αίτια της εθνικής προόδου. Είναι ασυγχώρητον να μην οικονομώμεν και εκ του υστερήματος ημών, την προμήθευσιν βιβλίων και άλλων αναγκαίων προς προκοπήν των τέκνων μας» είναι τα λόγια ελληνοδιδασκάλου Ελληνικού σχολείου στη Μήλο,⁴⁹⁴ μία από τις πολλές φωνές που ασίγαστα διατήρησαν τη λαϊκή συμμετοχή. Αντιπαραβάλλοντας την οπτική αυτή με την προαναφερθείσα ποικιλότροπη πρακτική του «μεγάλου» ευεργέτη αναδύονται ανάγλυφα οι δύο άξονες, στους οποίους βασίστηκε η Ευεργεσία στην Παιδεία: Η οικονομική δύναμη του εύπορου και η ισχνή, πτωχότερη, αλλά διαρκής και εναγώνια συνεισφορά του απλού πολίτη

Σύμφωνα με συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών σχετικών με την έννοια και τον τρόπο λειτουργίας της ευεργεσίας γενικότερα κατά τον 19^ο αιώνα, αυτή εμφανίζεται αντιπροσωπευτική του συνόλου των δωρητών όλων των κατηγοριών και τα κληροδοτήματα, τα οποία στήριζαν την εκπαίδευση, αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο περίπου του συνόλου των δωρεών.⁴⁹⁵ Ουσιαστικά όμως, το πρόβλημα της παιδείας του ελληνικού λαού είναι σύμφυτο με τη λειτουργία του ευεργετισμού και απασχολεί έμμεσα η άμεσα την πλειοψηφία των μεγάλων ευεργετών και το σύνολο σχεδόν των μικρών. Η δημιουργία της αντίληψης πως δεν μπορεί να υπάρξει ελληνισμός χωρίς παιδεία, είναι κοινός τόπος στη συνείδηση του ελληνικού ευεργετισμού. Όπως άλλωστε έχει αποδείξει η έρευνα, το «ταμείο για την εκπαίδευση» που προέρχεται από δωρεές κάθε κατεύθυνσης ξεπερνά αρκετές φορές τους κρατικούς προϋπολογισμούς για την παιδεία.⁴⁹⁶

κρατούντων». Ήταν η πρώτη από τις πολλές που θα επακολουθήσουν μέχρι το 1928. Η ιδέα της ενίσχυσης του κληροδοτήματος του Κοργιαλένιου από τη δική του δωρεά έγινε αμέσως αποδεκτή από τον ευεργέτη με πρόεδρο της διαχειριστικής επιτροπής του κληροδοτήματος τον τότε Ήρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις. Η επιρροή του τελευταίου στην απόφαση για τη διάθεση της δωρεάς του στη συμπλήρωση του Κοργιαλενείου κληροδοτήματος υπήρξε καθοριστική. Επέβαλε όμως την προτίμησή του να ανεγερθεί στο χώρο της γενέτειράς του, στις Σπέτσες, αντίθετα από την αξίωση του Κοργιαλένιου να ανεγερθεί στην Αθήνα και στα περίχωρά της. Γεώργιος Σταματίου, ο Εθνικός Ευεργέτης Σωτήριος Ανάργυρος, [Αναργύριος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών], Αθήνα 1973, σσ.150-151. βλ. επίσης στο ίδιο περισσότερο για τη σχέση του με το Βενιζέλο και τις δωρεές του στο ίδρυμα. Ό.π., σσ.123-124,130,244.

⁴⁹⁴ Λόγος ελληνοδιδασκάλου του Ελληνικού σχολείου Μήλου, Ν. Κουλούρη, εκφωνηθείς την 9 Οκτωβρίου 1839. Σακκής Δ.Α., *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας*, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ', Πρακτικά Α Κυκλαδικού Συνεδρίου, τόμος Α', σσ.190-203 και ΓΑΚ, θυρίδα 163, φάκελος 13, έγγραφο 29779.

⁴⁹⁵ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.164, Τσουκαλάς, ό.π., σ.180.

⁴⁹⁶ Βλ. Τσουκαλάς, ό.π., σ.488-489 και κεφ. Οικονομική Διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.105-111.

Λ/ο: 1602 ί

κωδ: 15894

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

II

Αθήνα 2007

T'IMEΨO^Σ

I.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ

«Όταν αποκτήσω μεν ως πρέπει διδασκάλους, δηλονότι σοφούς, χρηστοήθεις, μεθοδικούς και κοινωνικούς, εύκολα κατορθώνομεν σχολεία. Δεν είναι πόλις της Ελλάδος, ήτις δεν εξοδεύει προθύμως και γενναίως, όταν εντυχήση καλόν διδάσκαλον».

Επιστολή του Ανδρέα Κάλβου προς τον Βαρβάκη. Λόγιος Ερμής, ανατύπωση του περιοδικού από το Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1990 και Κωνσταντίνος Βαρβάκης, «Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.72.

1, Από το τυπικό σχολείο στα πρώτα Διδασκαλεία. Μισός αιώνας καθυστέρηση.

Σε επιστολή του το 1825 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, Έφορος της Παιδείας κατά την καποδιστριακή περίοδο, αναφερόμενος στην προσπάθεια πνευματικής αναγέννησης κατά την Επανάσταση, ανάμεσα σε άλλα, υπογράμμισε τη φροντίδα της Κυβέρνησης να ιδρύσει μία ανώτερη γενική διδασκαλική σχολή στο Αργος, όπου θα στέλνονταν τρεις νέοι από επαρχία για να διδάξουν ακολούθως στον τόπο τους και «να εξασφαλίζουν τοιουτοτρόπως την στοιχειώδη εκπαίδενσιν εις όλην την Ελλάδα». Στην Ακαδημία αυτή του Αργους, θα προσκαλούνταν να διδάξουν «σοφοί όλων των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης..». Προσέθετε ταυτόχρονα με έμφαση ότι ο «πλούσιος και ενάρητος Βαρβάκης επρομήθευσε τα χρηματικά μέσα δια την συντήρησίν της και η Κυβέρνησις θα διαθέση επίσης εκ των δημοσίων προσόδων».¹

Σε επιστολή του Καποδίστρια επίσης προς τον Εϋνάρδο στις 30 Μαρτίου 1829² διαφαίνεται η πρόθεση του Κυβερνήτη να καταρτίσει επαγγελματικά τους δασκάλους.³ Ένας από τους μορφωτικούς σκοπούς του Κεντρικού σχολείου και συγκεκριμένα του «τυπικού σχολείου», που ίδρυσε ο Καποδίστριας στην Αίγινα το 1830 με χρήματα του Βϋνάρδου,⁴ ήταν

¹ Η επιστολή αυτή, όπως σημειώνει, βρίσκεται στο έργο του Ιωσήφ Πέκιο (1785-1835), λόγιου Ιταλού, «Έκθεσιν περί των εν Ελλάδι γεγονότων κατά το έαρ 1826» που δημοσιεύθηκε το 1826 στα ιταλικά. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστριας, [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ.αίχνηϊ.

² Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο της 18 Ιουλίου 1829.

³ Γεώργιος Πυργιωτάκης, Προβλήματα στην Ιστορία της Εκπαιδεύσεως των Δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878), [Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σ.36. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.61 και Δημήτριος Κ. Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενύαλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.141-144.

⁴ Αρχισε να λειτουργεί το 1829 μετά τη δαπάνη των 50.000 φράγκων που έστειλε ο Εϋνάρδος στον Κυβερνήτη. Ρ. Κίρπερ, Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως, (μετάφραση Δη μ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.24. Με χρηματική βοήθεια της Κυβέρνησης φοίτησαν τις δύο πρώτες περιόδους του «τυπικού σχολείου» μαθητές, σύμφωνα με έκθεση του Μουστοξύδη. Έκθεσις «Προς την

η λειτουργία του ως «Διδασκαλείου»,⁵ όπου θα παρεχόταν η εκπαίδευση και μετεκπαίδευση των δασκάλων των αλληλοδιδασκτικών και των Ελληνικών σχολείων:⁶ «Συσταίνεται σχολείον Κεντρικόν εις Αίγινα δια τους μαθητιώντας νέους και κυριώτερον δια τους έχοντας έφεσιν ν' αναδεχθώσιν το διδασκαλικόν επάγγελμα εις τα αλληλοδιδασκτικά...και τυπικά της Ελληνικής Επικρατείας σχολεία».⁷ Το Κεντρικό σχολείο λοιπόν χρησίμευσε ως «πρώτον διδασκαλείον προς ομοίμορφον παρασκευήν διδασκάλων και τελειότερον καταρτισμόν των προπαρξάντων, των ζητούντων να διορισθώσιν εν τοις ιδρυθείσιν αλληλοδιδασκτικοίς και είτα δημοτικοίς σχολείοις».⁸ Σ' αυτό δημιουργήθηκε το Πρωτότυπο ή Πρότυπο σχολείο για τη διδακτική άσκηση των υποψήφιων δασκάλων,⁹ όπου θα φοιτούσαν οι ικανότεροι να έχουν ανώτερη εκπαίδευση.¹⁰ Προβλεπόταν επίσης σε τμήμα του Κεντρικού σχολείου η παροχή καλύτερης μόρφωσης για όσους εκπαιδευτικούς επρόκειτο να διευθύνουν τα τυπικά σχολεία.¹¹ Ήλπιζε ο Καποδίστριας από το Κεντρικό σχολείο να μορφώσει δασκάλους για να διδάξουν στα νέα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης που ίδρυε στις επαρχίες.¹² Όσοι αυτοδίδακτοι επίσης ήθελαν, μετά την υποβολή τους σε εξετάσεις, είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το

Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματεϊάν», εν Αίγινη, την 31 Δεκεμβρίου 1831, Εφ. Η Αιγιναιά, ό.π., αρ. Α' της 15 Μαρτίου 1831, παράρτημα.

⁵ Βασίλειος Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν, Αθήνα 1939, σ.53, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο 7 (1830), σ.25 και Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορία), "Αθήνα" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970, σ.137.

⁶ Πυργιωτάκης, Προβλή ματα, ό.π., σ.35 και Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.11. Ο τρίμηνος κύκλος των μαθημάτων επαναλαμβανόταν τέσσερις φορές το χρόνο. Χρ. Λέφας, Ιστορία της Εκπαιδύσεως, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σ.156 και Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.65.

⁷ Γενική Εφημερίς της 22 Ιανουαρίου 1830 και Βασίλειος Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας.. ό.π., σ.47.

⁸ Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.40 και Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π., σ.120.

⁹ Ρ.Κίρρερ, Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδύσεως, (Μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.26 και Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.61.

¹⁰ Φαίνεται από έκθεση των μαθημάτων του Τυπικού σχολείου που συνέταξε ο Κωνσταντάς ότι αυτά ανταποκρίνονταν σε επίπεδο μέσης βαθμίδας και όχι σε προπαρασκευαστικό τμήμα δασκάλων αλληλοδιδασκτικών. Μαυροσκούφης, ό.π., σ.135.

¹¹ Πυργιωτάκης, Προβλήματα...ό.π., σ.35. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο της 22 Ιανουαρίου 1830, Β. Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σ.46. Το «τυπικό σχολείο» ο Β. Παπαγεωργίου το θεωρεί «είδος διδασκαλείου» (Ο.π., σ.53), που σύμφωνα με τον Κίρρερ όφειλε να παραδίδει τους δασκάλους για τη στοιχειώδη μόρφωση, ενώ το Κεντρικό σχολείο τους δασκάλους για τα ελληνικά σχολεία. Βλ. Ρ. Κίρρερ, ό.π., σ.23.

¹² Δημ,Γ, Μωραΐτης, Ιστορία της Παιδαγωγικής, εν Αθήναις (1927), β' έκδοση 1936, σ.270. Με μία ταχύρρυθμη εκπαίδευση τριών μηνών μόνη επιδίωξη ήταν να καλυφθούν οι επείγουσες εκπαιδευτικές ανάγκες. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.156 και Β. Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας...ό.π., σ.46. Η καλή εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου φαίνεται πως συνέτεινε στην απονομή διπλώματος στους δασκάλους. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.181 και Μιχαήλ Στασινόπουλος, Η Παιδεία κατά την Επανάστασιν και κατά τα πρώτα μετ' αυτήν έτη. Τα κατά την ίδρυσιν του Πανεπιστημίου, Παρνασσός, τόμος ΙΒ', Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, αρ.4, σ.605.

δίπλωμα του δασκάλου.¹³ Με εγκύκλιό του προχώρησε στην κατάρτιση δασκάλων προβαίνοντας και σε χορήγηση υποτροφιών.¹⁴ Η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης των δασκάλων εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ευεργεσίας προς τη γενική εκπαίδευση τουλάχιστον την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια.¹⁵

Σε επιστολή του ο Κυβερνήτης προς τον Major Heideck στο Μόναχο έγραφε: «Εάν θα είχα δασκάλους και διευθυντές τέτοιους, όπως εσείς εις την Πατρίδα σας, όλα θα μπορούσαν ν' αλλάξουν σ' εμάς σ' ένα χρονικόν διάστημα όχι περισσότερο από πέντε μήνες».¹⁶ Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια τον Οκτώβριο του 1831 τα περισσότερα σχολεία διαλύθηκαν, «το Ορφανοτροφείον περιέπεσεν εις παρακμήν και μετ' ου πολύ εξηφανίσθη. Τπήρχον μιν ενιαχού σχολεία αλληλοδιδασκτικά, αλλά δεν ελειτούργουν, διότι οι διδάσκαλοι είχαν να λάβουν μισθούς 12-13 μηνών».¹⁷

Με το νόμο «περί δημοτικής εκπαίδευσης» του 1834¹⁸ προβλεπόταν η ίδρυση Διδασκαλείου για τη μόρφωση των δασκάλων ή «διδασκαλοδιδασκτηρίου» (Schul-Lehrerseminarium) όπως λεγόταν, στην πρωτεύουσα του Κράτους.¹⁹ Πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου έγινε ο γερμανός καθηγητής Christian Ludwig Kork (1800-1842) το 1834,²⁰ τον οποίο διαδέχθηκε το επόμενο έτος ο Ιωάννης Κοκκώνης.²¹ Δεν έλειψαν οι δωρεές προς το

¹³ Χρ. Λέφας, ό.π., σ.168. Μετά από πρόταση της «Επί της Προπαιδείας Επιτροπής» και εισήγηση του Ι. Κοκκώνη με διάταγμα της 12 Ιουλίου 1830, οι δάσκαλοι κατατάσσονταν σε κατηγορίες Α', Β', Γ βαθμού. Ό.π., σσ.157-158 και Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν, ό.π., σ.108.

¹⁴ Σύμφωνα με έκθεση του Μουστοξύδη, όσοι φοίτησαν στις δύο πρώτες περιόδους του τυπικού σχολείου, «έλαβον βοήθειαν χρηματικήν παρά της Κυβερνήσεως». Α.Μουστοξύδη Εκθέσεις «Προς την Εκκλησιαστικόν...», ό.π. και Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.62. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Kirper, υποσχέθηκε προς ενθάρρυνσή τους να ακολουθήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα με αμοιβή 300 γροσίων. Kirper.P, ό.π., σ.25. Ο αριθμός των υποτρόφων καθορίστηκε σε 45, 35 από τους εντός της Επικρατείας και 10 από τους εκτός της Επικρατείας, παιδιά ομογενών. Εγκύκλιος «προς επιλογήν των αρίστων μαθητών», Γενική Εφημερίς, φύλλο 32 του 1829. Το 1830 εκδόθηκε ο Κανονισμός υποτρόφων σχολών για το επάγγελμα του δασκάλου. Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Β', Αθήνα 1968, σσ.1013-1018.

¹⁵ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.33-34 και Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.76-79.

¹⁶ Πυργιωτάκης, Προβλήματα...ό.π., σ.47.

¹⁷ Ό.π., σ 43 και Δημ. Γ. Μωραϊτης, Ιστορία της Παιδαγωγικής, εν Αθήναις 1927, σ.270.

¹⁸ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11 και αρ.84, και Γ. Βενθύλος, Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου (1833-1898), [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.13. Καταρτίσθηκε με βάση το γαλλικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833.

¹⁹ Αρχισε να λειτουργεί τον Απρίλιο του 1834. Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., σ.49.

²⁰ Ακολούθησε ως διευθυντής μετά ένα χρόνο ο Κοκκώνης, τον οποίο διαδέχθηκε το 1852 ο Γ. Χρυσοβέργης. Ό.π., σ.51. Με τη σειρά του αυτός αντικαταστάθηκε από το Σκαρλάτο Βυζάντιο, στην εποχή του οποίου με τη συνδρομή του υπουργού Χ.Χριστόπουλου θα σημειωθούν προσπάθειες αναβάθμισης του Διδασκαλείου. Εκθέσεις του υπουργού Εκκλησιαστικών και δημοσίου Εκπαιδεύσεως, Χαράλαμπος Χριστόπουλος α) Αθήνα 29 Φεβρουαρίου 1856. Εφ. Φιλομαθών, αρ.153,154, β) Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1863, Εφ. Φιλομαθών αρ.201-205. Τον Σκαρλάτο Βυζάντιο αντικατέστησε ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος, ο οποίος παρέμεινε μέχρι το 1864, οπότε έκλεισε το Διδασκαλείο. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.69.

²¹ Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, (ανάτυπον), σ.32. Η αντικατάσταση του Ch.L.Kork, υποστηρικτή της συνδιδασκτικής μεθόδου, από τον Κοκκώνη συνδέεται, ανάμεσα σε άλλα, με την πρόκριση και την καταλληλότητα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, θιασώτης της οποίας ήταν

Διδασκαλείο, όπως εκείνη του Μάουρερ, μέλους της Αντιβασιλείας, ο οποίος απέστειλε το 1834 διάφορα χρήσιμα για το εκπαιδευτήριο έπιπλα μαζί με κιβώτιο βιβλίων, εκτός από τη δωρεά των 500 δραχμών.²² Αργότερα, με το νόμο περί δημοτικών σχολείων το μοναδικό αυτό της οθωνικής περιόδου Διδασκαλείο θα μεταφερθεί από το Ναύπλιο στην Αθήνα.²³

Η ίδρυση του Διδασκαλείου, σύμφωνα με το άρθρο 65 του νόμου του 1834, στόχευε στην «ολίγον κατ' ολίγον ανέγερσιν δημοτικών σχολείων εις έκαστον δήμον».²⁴ Επιδίωκε την κατάρτιση δασκάλων μέσα σε δύο χρόνια και τη χορήγηση πτυχίων σε αυτοδίδακτους κατόπιν εξετάσεων.²⁵ Επειδή όμως οι δάσκαλοι με τα παραπάνω προσόντα δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις ανάγκες του εκπαιδευτικού δικτύου της χώρας, κυρίως της επαρχίας, το υπουργείο Παιδείας με σχετική εγκύκλιο διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλου σχολεία εφημερίους ή και ιδιαιτέρους γραμματοδιδασκάλους υποβάλλουν εις τινα έλεγchon και να τους νομιμοποιήσουν».²⁶ Το χαμηλό επίπεδο της επαγγελματικής κατάρτισης των δασκάλων, οι χαλαρές εισιτήριες και απολυτήριες εξετάσεις τους²⁷ θεωρήθηκαν ως κάποια από τα αίτια της κακοδαιμονίας της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα τονίστηκε το πρόβλημα της υπεραριθμίας τους.²⁸ Εν όψει της υποβαθμισμένης εικόνας του Διδασκαλείου προβλήθηκε ως αναγκαία η αναδιοργάνωσή του.²⁹

Η κακή οργάνωσή του οδήγησε μοιραία σε παύση της λειτουργίας του το 1864.³⁰ Το Κράτος έμεινε χωρίς Διδασκαλείο για μία δεκαπενταετία (1864-1878), η οποία χαρακτηρίζεται από θεσμική στασιμότητα στην εκπαίδευση. Οι νέοι δάσκαλοι διορίζονταν στις κενές θέσεις από μία επιτροπή.³¹ Η εκπαιδευτική πολιτική, όχι μόνο δε διέθετε εκπαιδευτικούς

δεύτερος. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.181. Βλ. κεφ. Γενική Εκπαίδευση, σ.35.

²² ΑΥΕ, Φακ.1838/88,1, έγγραφο 19371 της 31 Μαρτίου 1838.

²³ Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.23. Η φοίτηση ήταν διετής και γίνονταν δεκτοί μετά από εισιτήριες εξετάσεις οι κάτοχοι ενδεικτικού β' τάξης Ελληνικού σχολείου. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.215, Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήση], 2004, σσ.357-358.

²⁴ Άρθρο 65 του Νόμου «περί δημοτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π.,αρ.84, άρθρο 65.

²⁵ Χρ. Λέφας, ό.π., σ.215.

²⁶ Β.Δ. αρ.26272, της 30 Μαΐου 1844. Ό.π., σ.171. Μ' αυτό τον τρόπο από δύο πηγές έβγαιναν δάσκαλοι οι απόφοιτοι διδασκαλείου και όσοι εξετάζονταν από ειδική επιτροπή του διδασκαλείου, χωρίς να φοιτήσουν σ' αυτό προηγουμένως. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.170.

²⁷ Ό.π., σ.217 και Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση.ό.π., τόμος Α', σσ.180-181.

²⁸ Ό.π., σσ.185-186 και Π.Παπακωνσταντίνου,Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σσ.72,74.

²⁹ Έκθεσις του Υπουργού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (Επαμεινώνδα Δεληγιώργη), Αθήναι 1863, σ.8. Σε συζήτηση στο Κοινοβούλιο αναφέρθηκε το πρόβλημα της υπεραριθμίας των δασκάλων από το βουλευτή Καλλιφρονά. Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, τόμος, Α', Αθήναι 1864, σ.908.

³⁰ Ήδη στις αρχές του 1863 ο υπουργός Επαμεινώνδας Δεληγιώργης σημείωσε την αναγκαιότητα της αναδιοργάνωσής του, διαφορετικά «το Διδασκαλείον είναι κατάσταση άλως περιττόν και λίαν επιβλαβές». Προτάσεις αναδιοργάνωσής του δε συζητήθηκαν, εφόσον στη συνεδρίαση της Βουλής την 23 Μαρτίου 1864 προτάθηκε η κατάργηση του κονδυλίου για το προσωπικό του Διδασκαλείου, η οποία έγινε δεκτή. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία... ό.π., σσ.74-76.

³¹ βλ. Χρ. Λέφας; ό.π., σ.172 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.25. Η επιτροπή η οποία κατά τον Φίλιππο Γεωργαντά παρείχε «διδασκαλικά πτυχία αφειδώς εις ανθρώπους τελώς απαιδαγωγήτους και αγραμμάτους πολλάκις και αναξιους του υψηλού αξιώματος της

μηχανισμούς, αλλά δε φρόντιζε για την εξυγίανση του συστήματος.³² Οι παλινδρομήσεις που ακολούθησαν την κατάργηση του Διδασκαλείου, «απόχοκο τον πολιτικού συμβιβασμού των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων μετά την αποπομπή των Βαναρών», δεν οδήγησαν στη θεραπεία των εκπαιδευτικών προβλημάτων,³³ Μορφωτικοί σύλλογοι ανέλαβαν εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες με δική τους οικονομική στήριξη, όπως υποτροφίες για την κατάρτιση εκπαιδευτικών στη Γερμανία και ίδρυση του «Παιδαγωγείου» της Αθήνας.³⁴

2. Η ολοκλήρωση μιας προσπάθειας

Το 1878 με την ψήφιση του νομοσχεδίου της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη τελικά και το νόμο ΧΘ' της 11 Ιανουαρίου ιδρύθηκε Διδασκαλείο στην Αθήνα.³⁵ Θεωρήθηκε «ανεπαρκές» όμως «εις την παροχήν του απαιτούμενου εις το Κράτος αριθμού δασκάλων».³⁶ Εξ αιτίας της εκπαιδευτικής πολιτικής και του συστήματος εκπαίδευσης και διορισμού των δασκάλων, υπήρξε καθυστέρηση στην εξέλιξη της εκπαίδευσης των δασκάλων με αποτέλεσμα το πνευματικό επίπεδο και η επαγγελματική απόδοση των δασκάλων να μην ανταποκρίνονται στις προσδοκίες και τις αξιώσεις της ελληνικής κοινωνίας.³⁷

Με το νόμο ΩΝΘ' του 1880³⁸ ιδρύθηκαν δύο Διδασκαλεία, στην Τρίπολη το 1880 και στην Κέρκυρα το 1882. Με την ενσωμάτωση των νέων επαρχιών στο ελληνικό κράτος εκδόθηκαν διατάγματα για την εφαρμογή των νόμων και των κανονισμών της δημόσιας εκπαίδευσης, για σύσταση δημοτικών σχολείων, διορισμό δημοδιδασκάλων στις επαρχίες που προσαρτήθηκαν και για συντήρηση των ήδη υπάρχοντων σ' αυτές σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.³⁹ Έτσι, με το νόμο ΑΙΒ' του 1882 ιδρύθηκε Διδασκαλείο

διαπαιδαγωγήσεως της νεότητος», λειτούργησε από το 1872 έως το 1878. Φίλιππος Γ εωργαντάς, *Τα Διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν, Β' περ. Εθνική Αγωγή, έτος Α' 1898, σ.83.*

³² Κόντονη, ό.π., σ.75.

³³ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ, Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π., σσ.77-78.*

³⁴ Το 1875 ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ίδρυσε στην Αθήνα πρότυπο δημοτικό σχολείο με την επωνυμία «Παιδαγωγείου» με στόχο τη διάδοση «να συντελέση, όπως διαδοθή εν Ελλάδι νέον σύστημα δημοτικής εκπαίδευσως κατά μέθοδον δοκιμώτερον». Χρ.Λέφας, ό.π., σ.119. Διδακτικό προσωπικό του συνιστούσαν ο Σπ. Μωραΐτης, διευθυντής, ο Σπ. Οικονόμου, βοηθός διευθυντή, ο Ιούλιος Ένιγκ, δάσκαλος μουσικής. Μετά την ίδρυση του Διδασκαλείου στην Αθήνα το 1878 καταργήθηκε το Παιδαγωγείο και τον εξοπλισμό του αγόρασε ο Χ. Παπαμάρκος μεταβάλλοντάς το σε ιδιωτικό σχολείο. Αργότερα πέρασε στην κατοχή του Γ.Μακρή. Δ. Μωραΐτης, ό.π., σ.296. Πρωτοβουλία συλλόγων ήταν και η ίδρυση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου κλπ. Π, Παπακωνσταντίνου, Απ, Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.144.*

³⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.57, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: Περίοδος Ζ-Σύνοδος Β* (21 Σεπτεμβρίου 1876-4 Φεβρουαρίου 1877), τόμος Α', Αθήνα 1877, σ.555. Το Διδασκαλείο απαρτιζόταν από τρεις τάξεις. Η υπεροχή του σε σχέση με το προηγούμενο Διδασκαλείο ενισχυόταν από ένα πλέον έτος φοίτησης και το ανώτερο από πριν επίπεδο των υποψηφίων. Χρ.Λέφας, ό.π., σ.219.*

³⁶ Φίλιππος Γ εωργαντάς, ό.π., σ.83.

³⁷ Πυργιωτάκης, *Προβλήματα ..ό.π., σ.164.*

³⁸ Νόμος ΩΝΘ' της 6 Μαΐου 1880, «περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.52 της 12 Μαΐου 1880.

³⁹ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.105.*

στη Λάρισα.⁴⁰ Το τελευταίο συνδεόταν με τις εθνικές επιδιώξεις του ελληνικού βασιλείου για διεύρυνση των συνόρων, προϋπόθεση της οποίας ήταν η παροχή παιδείας στους εκτός των συνόρων ελληνικής καταγωγής υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴¹ Το 1892 ιδρύθηκαν υποδιδασκαλεία, ένα σε κάθε νομό με κύριο στόχο την αντικατάσταση των «γγραμματοδιδασκάλων», οι οποίοι διέθεταν ατελή μόρφωση και δίδασκαν στα «γγραμματαία», δηλαδή τα κοινά δημοτικά σχολεία των αγροτικών οικισμών.⁴² Τα περιφερειακά Διδασκαλεία άρχισαν να καταργούνται σταδιακά από το 1905, παρά τις τοπικές αντιδράσεις, εξ αιτίας οικονομικών προβλημάτων, αλλά και της υπεραριθμίας των αποφοίτων, μέχρι την τυπική τους κατάργηση με το νόμο ΓΧΣΒ'.⁴³ Διατηρήθηκε μόνο το Διδασκαλείο της Αθήνας.⁴⁴ Στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904 είχε υπογραμμιστεί η επιτακτική ανάγκη επιμόρφωσης των Ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών. Έτσι, τον Απρίλιο του 1910 ιδρύθηκε με το νόμο ΓΨΙΗ' Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης με στόχο την επιμόρφωσή τους σε σταθερή βάση, το οποίο λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του καθηγητή της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νικολάου Εξαρχόπουλου.⁴⁵

3. Προς «εσαεί μόρφωσιν καθηγητών και δασκάλων»

Το Διδασκαλείο της Αθήνας, επονομάσθηκε «Μαράσλειο» από το όνομα του ευεργέτη του, Γρηγορίου Γρηγ. Μαρασλή, δημάρχου της Οδησσού,⁴⁶ ο οποίος το 1904 με δωρητήρια

⁴⁰ Νόμος ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882, «περί συστάσεως Διδασκαλείου εν Θεσσαλία». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 53 της 23 Ιουνίου 1882.

⁴¹ Κόντονη, ό.π., σ.81. «..Το Διδασκαλείον τούτο εγένετο παρά τα μεθόρια, ίνα διευκολύνη την εν αυτώ εκπαίδευσιν και των ημετέρων αδελφών των πέρα των ορίων». Π. Π. Οικονόμου, Οι όροι της επιτυχίας των Διδασκαλείων, εν Αθήναις 1883, σσ.2-3. Παρόμοιοι ισχυρισμοί εκφράστηκαν και για το Διδασκαλείο της Κέρκυρας από τον Κιχ. Βρατσάνο στο άρθρο του: «Σκέψεις περί των εν Ελλάδι Διδασκαλείων», περ. Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, φύλλο Β', Φεβρουάριος 1887, σσ.72-76 και φύλλο Γ', Μάρτιος 1887, σσ.102-105.

⁴² Ιδρύθηκαν με το νόμο ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892 επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη και υπουργού Σ. Σκουλούδη. Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 277 της 11 Αυγούστου 1892. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Β', σ.33 και 147-150. Τα υποδιδασκαλεία, από τα οποία αποφοίτησαν 2.400 υποδιδάσκαλοι, που το 1914 αναγνωρίστηκαν ως δάσκαλοι γ' βαθμού, πρέπει να λειτούργησαν για 14 χρόνια. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία,...ό.π., σ.110.

⁴³ Το Διδασκαλείο Θεσσαλίας καταργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1880, λόγω της ελάχιστης προσέλευσης υποψηφίων διδασκάλων, για να επαναλειτουργήσει το 1891. Ό.π., σ.106.

⁴⁴ Με το νόμο ΓΧΣΒ' του 1910 το Διδασκαλείο της Αθήνας μεταρρυθμίσθηκε σε τετρατάξιο. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα-ό.π., τόμος Α', σσ.27-28.

⁴⁵ Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.162.

⁴⁶ Η προσφορά έγινε μετά από αίτηση του ίδιου του ελληνικού κράτους το 1902 προς το δωρητή για την καταβολή των δαπανών. Σπ. και Κων Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, (5 τόμοι), [ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα, 1958, τόμος Γ', σ.511, Υπουργείον Παιδείας, Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Γ'193, σ.822. Σχετικά με την ευεργετική προσφορά του Γρηγορίου Μαρασλή βλ. Κωνσταντίνος

επιστολή - η οποία δεν υφίσταται σήμερα ⁴⁷ προσέφερε το ποσό που η ελληνική Κυβέρνηση θα χρειαζόταν (250,000 δραχμές) για την οικοδόμηση του «καλλιμάρμαρον» Διδασκαλείου.⁴⁸ Στις λίγες γραμμές της επιστολής διαφαίνονται τα πατριωτικά κίνητρα της σημαντικής του δωρεάς: «Ως μικρόν εκ μέρους μον ενθύμιον της συννεργασίας ημών αμφοτέρων εν τη πραγματοποιήσει μιας πατριωτικής ιδέας, εφ ής στηρίζομεν ελπίδας χρηστάς, παρακαλώ να δεχθήτε σήμερον το ταχδρομικώς στελλόμενον προς νμάς αντλητήριο, προϊόν εργασίας ρωσικής».⁴⁹ Το «Μαράσλειο Διδασκαλείο» μετεξελίχθηκε σε πρότυπο με νέες μεθόδους και κατευθύνσεις, οι οποίες δόθηκαν στη μόρφωση του εκπαιδευτικού δυναμικού.⁵⁰

Το 1910 το μοναδικό αυτό Διδασκαλείο θα μετασηματιστεί σε τετρατάξιο με το νόμο ΓΧΨΒ'. Η ανάγκη πλήρωσης πολλών κενών θέσεων δασκάλων μετά τους πολέμους του 1912-1913 θα οδηγήσει στη δημιουργία άλλων τριών μονοτάξιων Διδασκαλείων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα,⁵¹ τα οποία θα μεταβληθούν σε τριτάξια το 1914.⁵² Η ίδρυση Διδασκαλείων «εκατέρων των φύλων», σύμφωνα με το Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, εκφράζει το κρατικό ενδιαφέρον για ισότιμη μόρφωση.⁵³

Υπήρξαν ευεργέτες κυρίως στο τέλος του 19^{ου} και τις αρχές 20^{ου} αιώνα, οι οποίοι αντιλαμβανόμενοι τη σημασία που είχε για τη δημόσια εκπαίδευση του τόπου η επαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών κατεύθυναν το ευεργετικό τους ενδιαφέρον στην οικονομική

Κ, Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.44, Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) ΚΕΡΚ., Φακ.732, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [Σ.Ω.Β.], εν Αθήναις 1939, σσ.31,34 και Εφ. Αθήναι της 2 Μαΐου 1907. Βλ κεφ. Ευεργεσία, σσ.154,174,211,230,234.

⁴⁷ Είναι γνωστή η επιστολή της 7 Νοεμβρίου 1905 του Γρηγορίου Γρ. Μαρασλή από την Οδησό προς το μηχανικό Δ. Καλλία, στον οποίο είχε αναθέσει το υπουργείο Παιδείας την εκτέλεση της ανέγερσης του Διδασκαλείου, όπου ο ευεργέτης υπογράμμιζε την ποιότητα της εργασίας του: «Ευχαρίστησιν μεγίστην ησθάνθην εκ της επιστολής νμών της 28 λήξαντος και εθαύμασα την τέχνην νμών εκ των φωτογραφιών τον διδασκαλείου. Και εγώ και οι περί εμέ εύραν το κτήριον υπό πάσαν έποψιν έξοχον. επιβάλλεται δια της απλότητας και της ευαρμοστίας. Συγχαίρων νμάς από βάθους καρδίας, ευχαριστώ επί τη καλλιτεχνική εκτελέσει έργου, έχοντος τόσον υψηλόν προορισμόν». ΜΗΚ Γ'193, σ.823, Επιστολή Γρηγορίου Μαρασλή της 7 Νοεμβρίου 1905 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ., Φακ.732, υπφ.1, έγγραφο αρ.1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

⁴⁸ Προϋπολογίσθηκε το ποσό των 250.000 δραχμών, από τις οποίες οι 170.000 δαπανήθηκαν στην οικοδομή και οι 80.000 στον υλικοτεχνικό εξοπλισμό. ΜΗΚ Γ'193, σ.823.

« Επιστολή Γρηγορίου Μαρασλή της 7 Νοεμβρίου 1905. ΜΗΚ Γ'193, ό.π.

⁵⁰ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π. Γρ. Μαρασλής, σ.511. Εκτός από το διδακτήριο της Μαρασλείου σχολής (διδασκαλείου), ο Γρ. Μαρασλής συνέδραμε και στην ανέγερση κτιρίου της Μαρασλείου εμπορική* σχολής ως «Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας». Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.745 και Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.824-825.

⁵¹ Β.Δ. της 17 Αυγούστου 1913, «περί σνστάσεως και λειτουργίας τριών έτι μονοταξίων διδασκαλείων αρρένων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.166, τεύχος Α' της 27 Αυγούστου 1913 και ή. Ν. Σκουτερόπουλος, Η αξία των μονοταξίων Διδασκαλείων και το μονοτάξιο· Διδασκαλείον Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1924-1925, Αθήνα 1925, σσ.7-8.

⁵² Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ, σ.233.

⁵³ Στο Ιο άρθρο αναφέρεται ότι λειτουργούσαν «εν τω Κράτει διδασκαλεία δημόσια ή αναγνωρισμένα κατ' ανώτατον όρον επτά εκατέρου των φύλων». Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.247, τεύχος Α' της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

ενίσχυση του εκπαιδευτικού αυτού τομέα με θέσπιση υποτροφιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παροχή υποτροφιών με την επωνυμία «Άθλον Όθωνος Σταθάτου» σε δασκάλους και καθηγητές, απόφαση χαρακτηριστική για την πρωτοτυπία του στόχου της.

Ο Όθων Σταθάτος, πλοιοκτήτης, εφοπλιστής από την Ιθάκη, ίδρυσε «εν ζωήων» το 1915 το θεσμό των υποτροφιών με κεφάλαιο 706.000 δραχμές. Στόχος του ήταν η αποστολή υποτρόφων από τους διπλωματούχους λειτουργούς της εκπαίδευσης διορισμένους στο Δημόσιο σε χώρες της Δύσης για σπουδές ενός έως τεσσάρων ετών. Το καθίδρυμά του σκόπευε γενικότερα στην υλική στηρίξη και την προστασία παιδιών από τη μικρή ηλικία τους μέχρι τις σπουδές τους στο εξωτερικό.⁵⁴ Στην ευεργεσία αυτή συμπορεύτηκε ο φιλανθρωπικός στόχος με τον εκπαιδευτικό, καθότι το καθίδρυμά του στόχευε στην εκπαιδευτική και επαγγελματική κατάρτιση των δασκάλων και των καθηγητών με την αποστολή τους για σπουδές στην Ευρώπη ή σε άλλα ιδρύματα εκπαιδευτικά, όπως στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία⁵⁵ με παράλληλη κάλυψη όλων των υλικών τους αναγκών.⁵⁶

Στον Κανονισμό του Άθλου Όθωνος Σταθάτου (18 Μαρτίου 1915) ο ευεργέτης εκφράζει διάφανα τις απόψεις του για τη σημασία της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης. Θεωρεί κατά πρώτο ότι «η μέση και η κατωτέρα εκπαίδευσις αποτελούσιν εν των σπουδαιότερων θεμελίων του υγιούς οργανισμού του κράτους και της αναπτύξεως του ελληνικού έθνους»⁵⁷ και, κατά δεύτερο, ότι η χρησιμοποίηση των ειδικών σπουδών «παντοειδούς ιδιοφυίας αναφαινομένης εν Ελλάδι» υπέρ των ποικίλων αναγκών του τόπου θα μπορούσε να αναδείξει χρήσιμους για την κάλυψη των διαφόρων αναγκών της άνδρες διεγείροντας την άμιλλα στη μόρφωση και το ζήλο για εργασία.⁵⁸ Έτσι, κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα το αναγκαίο για το σκοπό αυτό ποσό, ώστε από τους τόκους του να αποστέλλονται για γενικές ή ειδικές σπουδές στο εξωτερικό «οι επί ιδιοφυία, επιμελεία, χρηστότητι, επιστημονική μορφώσει και ζήλω προς το καθήκον διακρινόμενοι Έλληνες». Αναφέρεται στο σκοπό του διαγωνισμού που είναι «η εσαεί μόρφωσις καθηγητών και δασκάλων της μέσης και κατωτέρας εκπαίδευσως και εν γένει η καλλιέργεια, η ανάπτυξις και η χρησιμοποίησις υπέρ της ηθικής και υλικής προόδου του τόπου, της εν Ελλάδι διακρινόμενης παντός είδους ιδιοφυίας δι' αποστολής προς ειδικάς ή γενικάς εν τω εξωτερικώ σπουδάς».⁵⁹ Η εκλογή και ο διορισμός των υποτρόφων από την επιτροπή του «Άθλου» γίνεται «μεταξύ των επί χρηστότητι, ιδιοφυία, επιστημονική μορφώσει και ζήλω περί την υπηρεσίαν των

⁵⁴ Την 20 Απριλίου 1907 και 4 Μαΐου 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρητης ναυτικής και εμπορικής σχολής και έπαυσε να λειτουργεί το 1913. Ο ίδιος, όταν έπαυσε η λειτουργία της εμπορικής και ναυτικής σχολής που είχε ιδρύσει ο Όθων Σταθάτος το 1907 στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ιθάκη - εκτός από τη δωρεά στο δημόσιο του κτιρίου για εγκατάσταση δημοτικού σχολείου - με το δωρητήριο συμβόλαιο αρ.36366 της 17 Φεβρουαρίου 1913 προσέφερε 700.000 δραχμές υπέρ του νέου θεσμού, του «Άθλου Όθωνος Σταθάτου» (18 Μαρτίου 1915). Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.1165, ΜΗΚ, ΓΙ23, σσ.588 και 587 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Μ.Ε.Ε.), [Ελληνικά Γράμματα-Herder], τόμος Γ, Αθήνα 1968, σ.399.

⁵⁵ Οι υποτροφίες στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άρχισαν να δίνονται από το 1909. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, σ.622.

⁵⁶ Η ανεκκαθάριστη περιουσία του ανερχόταν το 1928 σε 28.000.000 δραχμές. Μετά την αφαίρεση των διαφόρων κληροδοτημάτων του, το υπολειπόμενο ποσό κατατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα και ανακεφαλαιούμενο καθ' εξαμηνία να δίδει τόκους σε επιτροπή κυριών με τις ευθύνες των παιδιών. ΜΗΚ ΓΙ23, σ.587.

⁵⁷ Άρθρο 1^ο του Κανονισμού του Άθλου Όθωνος Σταθάτου της 8 Μαρτίου 1915. ΜΗΚ, σσ.589-592.

⁵⁸ Άρθρο 2^ο του Κανονισμού, ό.π.

⁵⁹ Άρθρο 1^ο του Κανονισμού, ό.π.

εξαιρετικός διακρινόμενων καθηγητών και διδασκάλων της μέσης και της κατωτέρας εκπαίδευσης». Με «τεκμήρια ιδιοφυίας και ικανότητος» οι υποψήφιοι δάσκαλοι και καθηγητές μπορούν να ακολουθήσουν σπουδές σε οποιονδήποτε κλάδο της επιστήμης, της τέχνης των γραμμάτων, της βιομηχανίας και εν γένει των ποικίλων λειτουργιών της δημόσιας ή της ιδιωτικής υπηρεσίας.⁶⁰ Όπως συμβαίνει και σε άλλες υποτροφίες που στηρίζονται σε κληροδοτήματα, υποχρεωτικός όρος των σπουδαστών μετά τη λήξη της υποτροφίας είναι η επάνοδος στην Ελλάδα και η άσκηση του επαγγέλματός τους, στο οποίο καταρτίστηκαν για μία τετραετία.⁶¹

4. Διδασκαλεία Θηλέων.

Με τον ιδρυτικό νόμο «περί δημοτικής εκπαίδευσης» το 1834⁶² προβλεπόταν η ίδρυση ενός «διδασκαλοδιδασκηρίου» με σκοπό «να σχηματίζη ικανούς δασκάλους και διδασκαλίσσας»⁶³ και, αν υπήρχε δυνατότητα, να συνδυαστεί το Διδασκαλείο με ένα σχολείο κοριτσιών, τότε το σχολείο αυτό θα χρησίμευε «ως πρότυπον, προς γύμνασιν των διδασκαλισσών».⁶⁴ Παρά την πρόβλεψη αυτή όμως, το Διδασκαλείο εξελίχθηκε σε εκπαιδευτήριο αρρένων και καμία υποψήφια δασκάλα δε φοίτησε εκεί σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του μέχρι το 1864.⁶⁵

Η μονομερής φροντίδα του Κράτους για σύσταση Διδασκαλείου μόνο για άνδρες απηχούσε τη νοοτροπία της εποχής εκείνης της ελληνικής κοινωνίας που δεν προσέφερε διεξόδους μόρφωσης στις γυναίκες. «Η γυνή συμφώνως προς την κρατούσαν κατά τους πρώτους χρόνους της ελευθερίας αντίληψιν, περιοριζομένη αυστηρώς εις την οικογενειακήν ζωήν, δεν έπρεπε να έρχηται εις επικοινωνίαν με τους άνδρες. Πολύ ολιγώτερον έπρεπε να φοιτούν τα κοράσια εις το αυτό σχολείον με τα άρρενα».⁶⁶ Πλήν τούτου, όχι μόνο η έλλειψη προσωπικού, αλλά και η οικονομική αδυναμία του Κράτους για τη συντήρηση ενός ακόμη

⁶⁰ Άρθρο 3^ο του Κανονισμού, ό.π.

⁶¹ Άρθρο 9 του Κανονισμού, ό.π.

⁶² Άρθρο 65, «Νόμος περί δημοτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π., αρ.84, και Βενθύλος, Θεσμολόγιον..ό.π., τόμος Α', σ.13, Χρ. Λέφας, ό.π. σ.215 και Μωραΐτινης, όπ. 275.

⁶³ Άρθρο 66^ο, ό.π.

⁶⁴ Άρθρο 68^ο, ό.π. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11 της 6 Φεβρουάριου 1834, τόμος Α'. Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π., αρ.84, και Βενθύλος, Θεσμολόγιον,,ό.π., σ.13. Βλ. Π.Παπακωνσταντίνου - Απ,Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.67,

⁶⁵ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., σ.49, Χρ. Λέφας, ό.π. σ.215, Pierre A. Moraitimis, La Grèce telle qu'elle est, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.275. «Αν ήναι δυνατόν να συντεθή το διδασκαλείον με εν σχολείον κορασιών, τότε το σχολείον θέλει χρησιμεύει επίσης ως πρότυπον, προς γύμνασιν των διδασκαλισσών». Άρθρο 68 του κεφ Α' του νόμου της 6/18 Φεβρουάριου 1834, «περί διδασκαλείου εν γένει».

⁶⁶ Χρ. Λέφας, ό.π., σσ.31,191. Η εκπαίδευση της δασκάλας τα πρώτα χρόνια ήταν εντελώς στοιχειώδης. Όσες ενδιαφέρονταν έδιναν εξετάσεις σε ειδική επιτροπή στο δημόσιο Διδασκαλείο, από το οποίο έπαιρναν πτυχίο δασκάλας Α', Β' και Γ' βαθμού. Λόγω του ολιγάριθμου των μορφωμένων κοριτσιών, συχνά έπαιρναν πτυχίο δασκάλας μικρά κορίτσια, τα οποία δεν είχαν ξεπεράσει την παιδική ηλικία. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το Υπουργείο να καθορίσει με διάταγμα το 1835 ως ελάχιστο όριο της απαιτούμενης ηλικίας διά το επάγγελμα των διδασκαλισσών τα 15 έτη. Πυργιωτάκης, Προβλήματα..ό.π., σ.72.

Διδασκαλείου αποτελούσαν βασικές αιτίες⁶⁷ του προσανατολισμού του στη χορήγηση υποτροφιών μόνο σε κορίτσια που θα φοιτούσαν σε σχολεία θηλέων με στόχο την απόκτηση της επαγγελματικής κατάρτισης της δασκάλας.⁶⁸ Όπως προαναφέρθηκε,⁶⁹ η εκπαίδευση της δασκάλας ήταν συνδεδεμένη με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Μέχρι τη λειτουργία του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) το 1837⁷⁰ προετοιμάζονταν για δασκάλες μαθήτριες των διαφόρων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, όπως του «Φιλελληνικού Παιδαγωγείου» του Hildner στη Σύρο, του Παρθ εναγωγείου Hill στην Αθήνα, της Volmerange στο Ναύπλιο, του Ελληνικού σχολείου θηλέων του Δήμου Ερμούπολης.⁷¹ Σε κάποια λοιπόν από αυτά έστειλε και η Κυβέρνηση υποτρόφους.⁷² Μέχρι το 1861 ανεπίσημα καλύπτονταν οι ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό από το Παρθ εναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.⁷³

Με το Β.Δ. του 1861 αναγνωρίστηκε επίσημα ως Διδασκαλείο θηλέων το Παρθεναγωγείο της Φ.Ε. στην Αθήνα,⁷⁴ ενώ ως ισοβάθμιο με αυτό αναγνωρίστηκε το 1868 το Παρθεναγωγείο της Κέρκυρας, το οποίο από το 1866 λειτουργούσε ως Ελληνικό σχολείο.⁷⁵ Ο προσανατολισμός της Φ.Ε. στην εκπαίδευση του γυναικείου φύλου κατοχυρώθηκε με τον «Οργανισμό» της του 1882. Διαμορφώθηκε κατά κάποιο τρόπο έτσι ένα ιδιαίτερο δίκτυο μόρφωσης της δασκάλας με την αναγνώριση ως ισοτίμων προς το Διδασκαλείο της Φ.Ε. και άλλων σχολείων θηλέων.⁷⁶

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να προσδίδεται στο ρόλο της ελληνίδας δασκάλας εθνική διάσταση. Το πνεύμα ανταπόκρισης στις εθνικές αναγκαιότητες άλλωστε

⁶⁷ Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.257.

⁶⁸ Β.Δ., «περί σνστάσεως δώδεκα ανέξοδων θέσεων εις το εν Ναυπλίω σχολείον των κορασιών...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.6 του 1834. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.446.

⁶⁹ Βλ. κεφ Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.441-442,446,471,447.

⁷⁰ Το πρώτο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φ.Ε. περιλαμβάνεται στον Α' επίσημο Κανονισμό της του 1842. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1842, σ.3 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Β', σ.238.

⁷¹ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.440,442-448.

⁷² Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.34. Τέτοια σχολεία ήταν εκείνο της Volmerange στο Ναύπλιο, του Φιλελληνικού Κομιτάτου των Παρισίων που ίδρυσε ανώτερο σχολείο θηλέων στο Ναύπλιο και μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1835 (ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Κλάδος Β', ταξ. εν. 25, φάκελος του 1841 (74-89) έγγραφο 074 και έγγραφο 078), η Σχολή του ζεύγους Hill (ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831 και φάκελος 11, έγγραφο 270 της 26 Μαΐου 1835) και Απόστολος Ανδρέου, *Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική Προσέγγιση)*, περ. Θέσεις, τόμος 20, σσ.95-134.

⁷³ ΓΑΚ, Κλάδος Β¹, θυρίδα 207, φάκελος 14 έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839 του προέδρου της Φ.Ε., Γεωργίου Κουντουριώτη (γραμματέας Ιω. Κοκκώνης) προς το υπουργείο Παιδείας, φάκελος 14, έγγραφο 170/153 της 17 Ιανουαρίου 1839, (Η Φ. Ε. προς το υπουργείο Παιδείας) και φακ.13, έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837 και Αλ. Μαρμόπουλος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΠΕ)*, τόμος Ε', σ.498. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.449-462.

⁷⁴ Β.Δ. της 13 Οκτωβρίου 1861. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.41 και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, (διδακτορική διατριβή)*, Θεσσαλονίκη 1983 και [επανέκδοση Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σ.148.

⁷⁵ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.128. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.468.

⁷⁶ Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...ό.π.*, τόμος Α', σ.122 και Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.101.

εκφράστηκε από το Χαράλαμπο Χριστόπουλο, Γπουργό Παιδείας σε εγκύκλιο «περί εκπαιδύσεως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών»: «Ουδέν άρα μέσον υπολείπεται, ειμή η εκπαίδευσις νεανίδων αρμοδίων προς το δημοδιδασκαλικόν επάγγελμα, υπό τον όρον και την επί εγγυήσει υποχρέωσιν να διδάξωσι μετά ταύτα, επί τριετίες τουλάχιστον, εις αυτούς εκείνους τους δήμους ή τας επαρχίας, συστάσει και δαπάνη των οποίων εξεπαιδεύθησαν». Συνιστούσε στους νομάρχες να υποδείξουν «την αναπόφευκτον εις το εξής ανάγκην της εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου».⁷⁷ Σημαντικός αριθμός αποφοίτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κάλυπτε τις εκπαιδευτικές ανάγκες περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβάλλοντας παράλληλα στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνισμού γενικότερα⁷⁸ ιδιαίτερα σε εποχές, - όπως στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα - ανάπτυξης των διαφόρων εθνικισμών και επαπειλούμενης απώλειας των ελληνικών εθνικών χαρακτηριστικών των περιοχών αυτών.⁷⁹

Με διάταγμα της 29 Απριλίου 1881 το Κράτος παρενέβη και καθόρισε το σκοπό του Διδασκαλείου, αλλά και τα μαθήματα που έπρεπε να διδάσκονται, ώστε η εκπαίδευση και των δύο φύλων «να χωρή ομόρρυθμος και προς τας αναπτυσσόμενας κοινωνικάς σχέσεις και χρείας ηρμοσμένη».⁸⁰ Μετά το 1888 και μέχρι το 1892 λειτουργούσαν στη χώρα τρία Διδασκαλεία: το Διδασκαλείο του Αρσάκειου, το Εξωτερικό Διδασκαλείο στην Αθήνα και το Διδασκαλείο στην Κέρκυρα. Λίγες νέες έπαιρναν πτυχίο «χάριν επιδείξεως», αλλά για τις περισσότερες «το πτυχίον έσται άρτος και βίον πορισμός».⁸¹ Κέρδιζε έδαφος η αντίληψη της κατ' αποκλειστικότητα ανάληψης από το Κράτος της κατάρτισης διδασκαλισσών. Στα νομοσχέδια του 1889 προβλεπόταν η ίδρυση τριτάξιου Διδασκαλείου θηλέων στο Μεσολόγγι και δύο Διδασκαλείων θηλέων. Έμειναν όμως ανεκπλήρωτες προτάσεις και η κατάρτιση των διδασκαλισσών παρέμεινε στα χέρια των ιδιωτικών παρθεναγωγείων.⁸² Γενικά, κατά τη χρονική περίοδο 1830-1893, η πολιτεία δεν ανάπτυξε καμιά ουσιαστική πρωτοβουλία για τα προβλήματα της εκπαίδευσης των κοριτσιών και κατ' επέκταση της επαγγελματικής τους κατάρτισης ως δασκάλες.⁸³

⁷⁷ Εγκύκλιος του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Χ. Χριστόπουλου (αρ.πρ.1334). Βλ. Γ. Βενθύλος, Θεσμολόγιον.Απ., σσ.201-202.

⁷⁸ Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης) Αθήνα 1996, σ.270. Βλ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.461 και Προσχολική Εκπαίδευση, σ.428.

⁷⁹ Η εν Αθήναις, ό.π., σσ.247-250. Σε συνεδρίασή του το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1902 αναφερόμενο στην απόφαση υποδοχής με μειωμένα δίδακτρα ως εσωτερικής κάποιας μαθήτριας από τη Μ. Ασία σημείωνε στα Πρακτικά της Εταιρείας: «η απόφασις αύτη του Συμβουλίου είναι εθνική και δέον να επικροτηθή, γνωστής ούσης της ανάγκης να αποστέλλωνται εκ του Αρσάκειου εις την Μικράν Ασίαν ευγενείς αρσακειάδες ενισχύουσαι τους εκεί Έλληνες διψώντας τελείας ελληνικής και εθνικής παιδείας και καταπολεμούσαι ούτω τα καταπνικτικά δίκτυα των αναφανδόν εργαζομένων προπαγανδών...». Πεπραγμένα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1902-1903, σ.14.

⁸⁰ Η εν Αθήναις, ό.π., σ.214.

⁸¹ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.174, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β (Προϋπολογισμός εξόδων, πρόγραμμα μαθημάτων, Δάσκαλοι 1862), έγγραφο 6340 της 16 Ιουλίου 1862, όπου αναφέρεται και ο εθνικός σκοπός της λειτουργίας του δημοσυντήρητου σχολείου θηλέων Ερμούπολης.

⁸² Π. Κυπριανού, ό.π., σ.159.

⁸³ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.266.

Με το διάταγμα του Οκτωβρίου του 1892 δόθηκε άδεια εκπαίδευσης διδασκαλισσών σε όλα τα παρθεναγωγεία⁸⁴ και με το διάταγμα του Αυγούστου του 1893⁸⁵ δημοσιεύθηκαν από το υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα παρθεναγωγεία της χώρας που λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση.⁸⁶ Με το διάταγμα της 18 Ιουνίου 1896 αναγνωρίστηκαν οριστικά ως Διδασκαλεία θηλέων τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας σε Αθήνα, Πάτρα και Κέρκυρα.⁸⁷

Οι εργασίες του Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904 φανέρωναν την εμμονή στον περιορισμό της γυναικείας εκπαίδευσης στο ρόλο της δασκάλας και γενικότερα σ' αυτόν της μητέρας και της οικοδέσποινας στην ελληνική πραγματικότητα, παρά την παρατηρούμενη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη εκείνης της εποχής.⁸⁸ Τελικά, από το 1914 το Κράτος ανέλαβε την πρωτοβουλία να ιδρύσει το ίδιο και Διδασκαλεία θηλέων. Από τότε αυτά τα Διδασκαλεία ακολούθησαν αντίστοιχη πορεία με εκείνη των Διδασκαλείων αρρένων.⁸⁹

Από τις ελάχιστες δωρεές που παρατηρήθηκαν στα Διδασκαλεία θηλέων αναφέρουμε το κληροδότημα του Παναγιώτη Ι. Κολοσούκα, ο οποίος εγκαθκτώντας κληρονόμο του τη μητέρα του, Ροΐδω Κολοσούκα, άφησε στο Δήμο Πειραιά τα 2/3 της περιουσίας του, δηλαδή το ποσό των 100.000 δραχμών, για την ανέγερση Διδασκαλείου Θηλέων, η οποία θα αποτελούσε όμως εναλλακτική χρήση του κληροδοτήματος, αν δε χρησιμοποιούνταν γιζχ την ανέγερση καταστήματος ωραίων τεχνών.⁹⁰

Με τη διαθήκη της αργότερα η μητέρα και κληρονόμος του, Ροΐδω Κολοσούκα, το 1918 θα παραχωρήσει «εν ζωή ούσα» το κληροδότημα που άφησε ο γιος της και ένα οικόπεδο επί πλέον.⁹¹ Διαπιστώνοντας ότι ουσιωδέστερη για το Δήμο του Πειραιά ήταν η ανέγερση καταστήματος ως Διδασκαλείου θηλέων «καθ' όλους τους κανόνες της τέχνης, εν ω να εκπαιδεύονται υφ' όλους τους όρους της υγιεινής αι μέλλουσαι μητέρες και διδασκάλισσαι του Πειραιώς», αποφάσισε «προς θεραπείαν της ανάγκης αυτής» να ανεγερθεί στον Πειραιά

⁸⁴ Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892, «κερί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του κράτους μορφώσεως των δημοδιδασκαλισσών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.391, τεύχος Α' της 31 Οκτωβρίου 1892.

⁸⁵ Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893, «περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.163, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893.

⁸⁶ Με το διάταγμα της 20 Αυγούστου 1893 διαχωρίζεται το επαγγελματικό σχολείο - Διδασκαλείο από το γενικό - το ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριό του δεν εξασφαλίζει εγγραφή στο Πανεπιστήμιο.

⁸⁷ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.35 και τόμος Γ, σ.39.

⁸⁸ Σιδηρούλα-Ζιώγα Καραστεργίου, Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, 7 ημέρες Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.5.

⁸⁹ Β. Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσως». (επί Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου και υπουργού Ι. Τσιριμώκου). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 247, τεύχος Α', της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

⁹⁰ Το 1928 το ποσό ανερχόταν στις 126.000 δραχμές. Διαθήκη του Παναγιώτη Ι. Κολοσούκα της 10 Μαΐου 1900. ΜΗΚ, Γ'181, σ.782 και Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.63.

⁹¹ Στο ποσό των 100.000 δραχμών που αφέθηκαν μετά από δικαστικό συμβιβασμό με το Δήμο πρόσθεσε άλλες 100.000 δραχμές δικές της και ένα οικόπεδο για τη δυνατότητα υλοποίησης του σκοπού. Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.34795 της 19 Ιανουαρίου 1918. ΜΗΚ, Γ'182, σ.784.

«κατάστημα διδασκαλείου θηλέων». Αλλωστε, αυτό που υπήρχε στον Πειραιά ήταν «και ανήλιον και υγρόν και πεπαλαιωμένον είναι και ουδένα κανόνα υγιεινής εκπληρούν».⁹²

5. Διδασκαλεία νηπιαγωγών

Πριν από την ίδρυση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών το 1897 προσπάθειες για μόρφωση των νηπιαγωγών παρατηρούνταν στο σχολείο της Francis Hill με την επαναλειτουργία του το 1853, στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1864⁹³ και στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» τα έτη 1880-1885 από την Αικατερίνη Λασκαρίδου, όπου με προσωπικό μόχθο και υλικές δαπάνες δίδαξε τη μέθοδο αυτή για τέσσερα έτη.⁹⁴ Η ίδια ενασχολήθηκε με το είδος αυτό της εκπαίδευσης και κατά τα έτη 1885-1887 στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο.⁹⁵ Η εκπαίδευση των μελλουσών νηπιαγωγών ήταν ολιγόμηνη θεωρητική κατάρτιση σε θέματα νηπιαγωγικής μεθόδου με βάση τα γνωστά εγχειρίδια και την πρακτική διδακτική άσκηση στις νηπιακές τάξεις των σχολείων.⁹⁶ Ως πρόεδρος του Εκπαιδευτικού τμήματος της «Ενώσεως των Ελληνίδων» η Λασκαρίδου⁹⁷ προέβη στην ίδρυση του «Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετά Οικοτροφείου» το 1897, του οποίου

⁹² Ανάμεσα στους όρους της επίσης ήταν - συνηθισμένη τακτική πολλών κληροδοτών - η δωρεάν φοίτηση πέντε κοριτσιών που έθετε υπό την προστασία της. Επί πλέον προϋπόθεση της κληροδοσίας ήταν η καταβολή από το Δήμο Πειραιά, του υπολειπόμενου ποσού για τη δημιουργία πλήρους Διδασκαλείου θηλέων. Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.34795 της 19 Ιανουαρίου 1918. Το κληροδότημα το 1928 ανερχόταν σε 200.000 δραχμές. ΜΗΚ, ό.π.

⁹³ Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία μάλιστα από το 1870 άρχισε να χορηγεί και ειδικό δίπλωμα νηπιαγωγού. Το 1865 έστειλε τη μαθήτριά της, Ιφιγένεια Δημητριάδου, με υποτροφία στη Γαλλία να λάβει ειδική κατάρτιση, ώστε να διευθύνει αργότερα το νηπιαγωγείο της Εταιρείας. Πρακτικά Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871, ό.π., σ.11. Από το 1870 και μετά άρχισαν να αποφοιτούν οι πρώτες νηπιαγωγοί της Φ.Ε. Πρακτικά Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ό.π., έτους 1873, σ.73.

⁹⁴ Βλ κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.404,417,419.

⁹⁵ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα, ό.π., σ.37. Το 1880 η Αικατερίνη Λασκαρίδου παρακολούθησε μαθήματα φραιβελιανής μεθόδου στη Δρέσδη Γερμανίας και μόλις επέστρεψε, την εφάρμοσε στο σχολείο της, το Ελληνικό Παρθεναγωγείο. Προετοίμαζε τις μαθήτρες στην τελευταία τάξη του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, «όπως κατασταθώσι Φροβελιανοί παιδονόμοι». Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.177-178 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1884 έως 31/10/1885, σ.3.

⁹⁶ Οι εξετάσεις τους είχαν πρακτικό χαρακτήρα και δεν αποκτούσαν αναγνωρισμένο τίτλο σπουδών, τουλάχιστον πριν από την εισαγωγή του φραιβελιανού συστήματος. Χαράλαμπου Γ Χαρίτου. Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας Αθήνα, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg], σ.252. Από το 1870 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία χορηγούσε άτυπα πτυχία μετά από εξετάσεις ενώπιον επιτροπής. Ό.π., σ.254.

⁹⁷ Σχετικά με τη δραστηριότητα της «Ενώσεως των Ελληνίδων», βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής, Αθήνα 1898, «Ένωσις των Ελληνίδων», Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος (1901 και 1902), Αθήνα 1903, Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της «Ενώσεως των Ελληνίδων», Αθήνα 1909 και Π. Κυριαζοπούλου - Βαληνάκη, Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις [αδελφοί Βλάσση] τόμος Α', Αθήνα 1977, τόμος 1.

σκοπός ήταν να εκπαιδεύσει προσωπικό κατά τα φραιμπελιανά πρότυπα.⁹⁸ Ήταν μονοτάξιο και εκπαιδεύονταν νηπιαγωγοί, στις οποίες δινόταν κρατικό πτυχίο μετά από εξετάσεις, σύμφωνα με διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898. Από το 1900 το Διδασκαλείο έγινε διτάξιο.⁹⁹ Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως Ελληνίδων αναγνωρίστηκε από το Κράτος το 1904.¹⁰⁰ Σ' αυτό προσαρτήθηκε και ο «Πρότυπος νηπιακός κήπος».¹⁰¹ Με την πρόσθεση μιας «προπαρασκευαστικής» τάξης το 1908, το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών λειτούργησε έκτοτε ως τριτάξιο.¹⁰²

Το 1914 παράλληλα με την εκπαίδευση των Δασκάλων θα εκδηλωθεί το κρατικό ενδιαφέρον και για την εκπαίδευση των Νηπιαγωγών και με το Διάταγμα της 26 Αυγούστου 1914 θα ιδρυθούν διτάξια Διδασκαλεία Νηπιαγωγών.¹⁰³ Το ίδιο έτος θα αναγνωρισθεί το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας της Ενώσεως των Ελληνίδων ως ισότιμο με τα κρατικά.¹⁰⁴ Με βάση αυτές τις νομοθετικές ρυθμίσεις θα λειτουργήσουν ως το 1920 τρία Διδασκαλεία νηπιαγωγών: στην Αθήνα (Καλλιθέα), τη Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα.

Από εκείνους τους ευεργέτες, που έδωσαν βαρύτητα με την προσφορά τους στη σημασία της διδασκαλικής εκπαίδευσης γενικότερα των κοριτσιών ήταν ο Δημήτριος Αθανασάκης, από την Πορταριά, ο οποίος αφήνοντας ως διαχειριστή της περιουσίας του τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία το 1901 φροντίζει για τη χρηματοδότηση μιας υποτροφίας στη γενέτειρά του, ώστε «να σπουδάζη μία πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο...είτε δια το παρθεναγωγείο, με την υποχρέωσιν να υπηρετήση πέντε τουλάχιστον έτη... Αν δεν εγκριθούν αυτά, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγώτερον των 500 δραχμών».¹⁰⁵

⁹⁸ Κατέστη κρατικό με τον τίτλο «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' οικοτροφείου». Αργότερα μεταστεγάστηκε στην Καλλιθέα. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.36. Περισσότερα για το φραιμπελιανό σύστημα βλ. Αικ. Λασκαρίδου, *Περί Φραιμπελιανών νηπιακών κήπων*, Παρνασσός, τόμος Δ¹, 1880, σσ.946-949, «Περί του Φροβελιανού συστήματος», Παρνασσός, τόμος Η', 1884, σσ.812-834 και τόμος Θ', 1885, σσ.51-64, 113-124, 214-227 και 301-322, *Το Φραιμπελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885, σσ.608-610. Βλ. κεφ Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.422-423.

⁹⁹ Το 1908 με Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου γίνεται τριτάξιο. Βασίλης Ορφανός, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19ο αιώνα*, - περ. *Συνάντηση*, τόμος 6 (1985), σσ.68-78. Και στις δύο αυτές εργασίες υπάρχει και σχετική βιβλιογραφία, και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, σ.37.

¹⁰⁰ Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνωρίσεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ιδρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.120, τεύχος Α' της 8 Ιουνίου 1904 (επί Κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη και υπουργού Σ. Στάη).

¹⁰¹ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.328. Βλ. και κεφ. Προσχολικής Εκπαίδευσης, σσ.422-423.

¹⁰² Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1908. Δ. Αντωνίου. Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.87.

¹⁰³ Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.247, τεύχος Α' της 3 Σεπτεμβρίου 1914, Βίκτωρ Θ. Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. *Ημερησία*, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.58-59.

¹⁰⁴ Αρθρο 10 του νόμου 1612 του 1919. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.20, και Γ58, 60, 74 και Γ'77. Το 1919 στο ίδιο ίδρυμα θα λειτουργήσει και ανώτερο διτάξιο τμήμα για πτυχιούχες νηπιαγωγούς.

¹⁰⁵ Διαθήκη του Δημητρίου Αθανασάκη της 19 Δεκεμβρίου 1901. ΜΗΚ Γ'10, σ.136 και Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.62.

Σημαντική επίσης ήταν για την εποχή του η προσφορά του Βασιλείου Σουλήνη από Μακρινίτσα το 1871 των 500 οθωμανικών λιρών με διαχειριστή του κληροδοτήματος το Πανεπιστήμιο, ώστε μετά τον ανατοκισμό του αρχικού χρηματικού ποσού για μία δεκαπενταετία να χρησιμεύσουν στη θέσπιση ενός βραβείου διαγωνίσματος με θέμα σχετικό με την ιστορία της Θεσσαλίας από της εποχής του Χριστού μέχρι της αποκαταστάσεως του ελληνικού βασιλείου¹⁰⁶ με την επωνυμία «Βασιλείου Γεωργίου Σουλήνη του Θεσσαλού Ιστορικών διαγώνισμα Θεσσαλίας». Στο τέλος «του ιστορικού αγώνος τούτου» παραγγέλλει ο διαθέτης να περιέλθει το ποσό του κληροδοτήματος στη δικαιοδοσία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, «υποχρεωμένης να δαπανά αυτούς εν αλληλουχία και αδιασπάστως εις εκπαιδευσιν νεανίδων εκ Θεσσαλίας, κατά προτίμησιν δε συγχωρίων μου μελουσών μετά το πέρας των σπουδών αυτών να μετέλθωσιν απαραβάτως το διδασκαλικόν επάγγελμα κυρίως εν Θεσσαλία. Ούτος έσται δια παντός ο προορισμός των τόκων».¹⁰⁷

Από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις, αλλά και από ένα σύνολο δωρεών προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Φ.Ε.) για τη γυναικεία εκπαίδευση αδιακρίτως βαθμίδας, διαπιστώνουμε ότι η Φ.Ε. συνεχίζει να διατηρεί πρωταρχικό ρόλο τόσο στη γυναικεία εκπαίδευση, όσο και στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελώντας βασικό διαχειριστή κληροδοτημάτων προς τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης.

Από τη δεκαετία του 1880 και μετά το σχολείο άρχισε να θεωρείται παράγοντας οικονομικής προόδου και ως μέσο της «ιδεολογικής συστηματοποίησης» των Ελλήνων.¹⁰⁸ Παρά την αποτυχία επαναπροσανατολισμού της εκπαίδευσης από τις κυβερνήσεις του Τρικούπη, έγιναν ωστόσο κάποιες σημαντικές αλλαγές, όπως η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου, η βαθμιαία κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής, η ίδρυση, όπως είδαμε παραπάνω, του Διδασκαλείου στην Αθήνα και των τριών επαρχιακών αργότερα με τη συμβολή των μορφωμένων παιδαγωγών καταρτισμένων στη Γερμανία.¹⁰⁹

Από την επεξεργασία του μικρού δείγματος των πράξεων ευεργεσίας στον τομέα αυτό εξάγουμε τα εξής στοιχεία:

¹⁰⁶ Η συγγραφή της Ιστορίας θα είχε τριμερή διαίρεση: «Εκάστον μέρους της ιστορίας τάντης βραβείον έσονται οι πενταετείς τόκοι και τα επιτόκια αυτών». Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

¹⁰⁷ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562 και «Εκθεσις κρίσεως του Σουληνείου διαγωνίσματος», σσ.5-6, Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σ.12 και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σσ.333,345. Ο ίδιος με κληροδοτήμά του ύφους 2.500 οθωμανικών λιρών ισοδύναμων με 64.000 δραχμές παλαιές (57.610 νέες) είχε αναλάβει τη συντήρηση παρθεναγωγείου στη Μακρινίτσα - στη γενέθλιο συνοικία Μακαριωτίτσας - και Ελληνικού σχολείου ήδη από το 1864 και ΜΗΚ,Γ 120, σ.562.

¹⁰⁸ Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.105.

¹⁰⁹ Όπ., σ.105.

Προέλευση ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913) *				
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ
Αριθμός πράξεων εαερ	8	5	2	1
Ποσοστό αριθμού του τομέα		62,5%	25%	12,5%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.3).

*Στην επιλογή του δείγματος δεν περιλάβαμε την ευεργεσία προς τα Διδασκαλεία των Κοριτσιών και των Νηπιαγωγών καθότι έχουν συνυπολογιστεί αντίστοιχα με τους τομείς της γυναικείας και της προσχολικής εκπαίδευσης, δεδομένης της άρρηκτης διασύνδεσής τους με αυτούς.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913)				
Αριθμός ευεργεσίας	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
	1	2	2	3
Ποσοστό επί του του τομέα	12,5%	25%	25%	37,5%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.10, πίν.19).

Είναι ενδιαφέρουσα η υπεροχή των άτεκνων ευεργετών, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με την απουσία της παροχής μικρών περιουσιών.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας στα Διδασκαλεία (1829-1913)					
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ
Αριθμός	2	2	2	1	1
Ποσοστό επί αριθμού του	25%	25%	25%	12,5%	12,5%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.42, πίν.80).

<i>Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913)</i>				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	3	1	2	1
<i>Ποσοστό επί του του τομέα</i>	37,5%	12,5%	25%	12,5%

Πίνακας 4. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.27, πίν.50)

Στην προκειμένη περίπτωση, μετά την επεξεργασία του δείγματος, στο ερώτημα ποιες επαγγελματικές κατηγορίες συνεισφέρουν στον τομέα, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι υπερέχουν οι κατηγορίες των επιχειρηματιών και των πολιτικών.

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	2	25%
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	6	75%

Πίνακας 5. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.3).

Τελικά, παρόλο που η ύπαρξη του Διδασκαλείου είναι απαραίτητη για τη λειτουργία της βασικής εκπαίδευσης, στο πνεύμα των δωρεών και του ευεργετισμού ο θεσμός αυτός εκλαμβάνεται ως περιθωριακός γι' αυτό και πολύ λίγες δωρεές κατευθύνονται σ' αυτόν. (Βλ. Παράρτημα 1, Διαγράμματα Δ1-10 και Δ11). Αυτό ίσως οφείλεται και στη λειτουργία αυτού του θεσμού μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αφού έχει να κάνει με μία περισσότερο έμμεση και τεχνική πλευρά της εκπαίδευσης, η οποία δεν είναι προσιτή στη νοοτροπία της καθημερινότητας που χαρακτηρίζει τους περισσότερους ευεργέτες. Εκείνοι που συνέβαλαν, κυρίως μεγάλοι ευεργέτες διακρίνονταν για το υψηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό τους επίπεδο. Οι περισσότερες δωρεές διοχετεύθηκαν με έμμεσο τρόπο σ' αυτόν τον τομέα. Ουσιαστικά απευθύνονταν στην εκπαίδευση γενικότερα και μέσω αυτής εκ παραλλήλου ένα τμήμα τους δόθηκε στην εκπαίδευση των δασκάλων.

II. ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η εξ απαλών ονύχων χρηστή αγωγή των τέκνων του λαού είναι ο πρώτιστος και κυριώτερος μοχλός της αληθούς ευδαιμονίας των κοινωνιών».

Λέων Μελάς, «Εις την τροχίαν της παιδαγωγίας» 1871, Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [I.A.E.N.], Αθήνα 1987, σ.236.

1. Ένας εισαγόμενος θεσμός

Τα προσχολικά ιδρύματα δημιουργήθηκαν, όχι απλά ως εφαρμογή ιδιοφυϊών θεωριών εμπνευσμένων παιδαγωγών (John Locke, Jean Jacques Rousseau, J.H.Pestalozzi), αλλά και για να καλύψουν συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες με την οικονομική συμβολή ανθρώπων με κοινωνικές ευαισθησίες.¹¹⁰

Στην πορεία και εξέλιξη του νηπιαγωγείου στην Ευρώπη, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσαν σταθμούς διάφορες πρωτοβουλίες, όπως εκείνες του Jean Frederic Oberlin (1740-1826), Αλσατού πάστορα, ιδρυτή επαρχιακού σχολείου για μικρά παιδιά, στην Αγγλία του Robert Owen, σοσιαλιστή βιομηχάνου, ιδρυτή ενός infant school δίπλα στο εργοστάσιό του, του Denys Cochin (1789-1841), εκπαιδευτικού, ιδρυτή πρότυπου «Ασύλου» στη Γαλλία και συγγραφέα του «Εγχειριδίου των Αιθουσών ασύλου», της Marie Pape Carpentier (1813-1878), διευθύντριας του «Διδασκαλείου των Αιθουσών ασύλου» («Ecole Normale des Salles d' asile»), της οποίας το έργο συνδέθηκε με τη βελτίωση των γαλλικών «Ασύλων» και την κατάρτιση εκπαιδευτρών και τέλος της Pauline Kergomard (1838-1917), η οποία έδωσε νέα ώθηση στα «μητρικά σχολεία» και το διδακτικό, νομοθετικό και συγγραφικό έργο της επικράτησε στη γαλλική προσχολική εκπαίδευση επί δεκαετίες.¹¹¹

Ο θεσμός του νηπιαγωγείου είναι προϊόν των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στα ευρωπαϊκά κράτη κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης. Αφορούσε κυρίως τα εργατικά στρώματα, όπου η γυναικεία απασχόληση στις εξελισσόμενες βιοτεχνίες και βιομηχανίες οδήγησε στην υποκατάσταση της περίθαλψης και ανατροφής των νηπίων από κατάλληλα ιδρύματα.¹¹²

Σαν «άσυλα» ή «μητρικά σχολεία» εμφανίστηκαν στην Αγγλία κατά τα τέλη 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα. Η βελτίωσή τους οφείλεται κατά κύριο λόγο στη Marie Pape Carpentier,¹¹³

¹¹⁰ Χαράλαμπος Γ Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg] Αθήνα 1996, σ.37.

¹¹¹ Χ.Χαρίτου. Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σσ.35-60.

¹¹² Ο.π, σσ.36-37.

¹¹³ Σύμφωνα με το Λέοντα Μελά, λόγιο, διευθύνοντα το Νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «καθ' όλην σχεδόν την Δυτικήν Ευρώπην, συστήσαντες Νηπιαγωγεία, άτινα εν μεν τη Αγγλία ωνόμασαν

που συνέβαλε ουσιαστικά στην κατάλληλη κατάρτιση εκπαιδευτριών των ασύλων, τα οποία με το γαλλικό νόμο της 28 Απριλίου 1848 θεωρήθηκαν δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα για τα μικρά παιδιά.¹¹⁴ Το ελληνικό νηπιαγωγείο στηρίχθηκε στο γαλλικό παιδαγωγικό σύστημα σε συνδυασμό με τη γερμανική «φροαμπελιανή» παιδαγωγική μέθοδο.¹¹⁵ Το 1878 το σύστημα της Carpentier εισήχθη στην Ελλάδα από την Ιφιγένεια Δημητριάδου με τη μετάφραση του «Συμβολαί και Οδηγία περί διενθύνσεως Σχολείων».¹¹⁶

Στην Ελλάδα ως θεσμός το νηπιαγωγείο ήρθε με μικρή καθυστέρηση από ανθρώπους με ευρωπαϊκή παιδεία, όπως ήσαν οι ιεραπόστολοι, εκπαιδευτικοί και μετεκπαιδευθείσες στο εξωτερικό υπότροφοι της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.¹¹⁷ Η διαφοροποίησή του από τα ευρωπαϊκά νηπιαγωγεία συνδέεται με την κοινωνική προέλευση των προσερχόμενων νηπίων. Το ελληνικό νηπιαγωγείο δεν είχε ποτέ το «φιλανθρωπικό» ρόλο των ευρωπαϊκών «Ασύλων». Κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια της λειτουργίας του ουσιαστικά ήταν «ένα προκαταρκτικό σχολείο πρώιμης μάθησης και ένταξης στο εκπαιδευτικό σύστημα».¹¹⁸

Τα σχολεία αυτά απευθύνονταν σε εύπορες οικογένειες των αστικών κέντρων. Παρά τις αρχικές επαγγελίες των ιδρυτών των πρώτων νηπιαγωγείων, η φοίτηση των άπορων παιδιών ήταν περιορισμένη.¹¹⁹

σχολεία των νηπίων (*infant schools*), εν δε τη Γερμανία παιδοφνλακεία, και παιδικούς κήπους (*Kindergarten*), εν δε τη Ισπανία σχολεία των μικρών (*escuelas de paroulos*), εν δε τη Γαλλία Ασυλα (*Salles d' asile*), και αλλαχού σχολεία μητρικά, ως αναπληρούντα τας μητρικάς φροντίδας. Εν τοις Νηπιαγωγείοις δε τούτοις τα φοιτώντα παιδιά εξ απαλών ονύχων διαπλάττονται και καλλιεργούνται δι' ασματίων και διά καταλλήλων εις την ηλικίαν αυτών μεθόδων και σωματικώς, και διανοητικώς, και ηθικώς, και θρησκευτικώς». «Εις την τροχίαν της παιδαγωγίας», 1871, Λέων Μελάς, Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, Αθήνα, τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1871, σ. ε'-στ', η', ιε'-κε'. στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), Ένα Ανθολόγιο, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.240.

¹¹⁴ Χ. Χαρίτου. Το ελληνικό νηπιαγωγείο... ό.π., σ.48.

¹¹⁵ Αν το γαλλικό σύστημα της Carpentier είχε ως βασικό προσανατολισμό την προετοιμασία του παιδιού για την επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, μία διαφορετική αντίληψη αναπτύχθηκε στη Γερμανία από τον Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) και εφαρμόστηκε από τον ίδιο σε ειδικό σχολείο. Η θεωρία του για τη βιολογική αρχή του παιχνιδιού, τη σημασία του ως παιδαγωγικού μέσου παιδοκεντρική διδασκαλία -, την εισαγωγή της εποπτείας, της αυτενέργειας και της χειροτεχνικής εργασίας αποτελούν το κέντρο του συστήματος αγωγής που βασίστηκε στις παιδαγωγικές αρχές του Rousseau και H. Pestalozzi. Το σύστημά του στηριζόταν στη μορφωτική αξία του παιχνιδιού, της μουσικής, της μελέτης του φυσικού κόσμου, της κηπουρικής, της ενασχόλησης με τα ζώα, της αυτόβουλης δραστηριότητας κλπ. Πίστευε πως «όλη η ζωή τον ανθρώπου, όπως κι αν εξελιχθεί πηγάζει από την παιδική του ηλικία». Ο.π., σ.48.

¹¹⁶ Βίκτωρ Θ. Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής τον θεσμού τον νηπιαγωγείων, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.57.

¹¹⁷ Τις πρώτες δεκαετίες από την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα την πρωτοβουλία είχαν αναλάβει οι προτεστάντες ιεραπόστολοι και κατόπιν κατά μίμησή τους οι ιθύνοντες των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σσ.122,130,175,195.

¹¹⁸ Χ. Χαρίτος . Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.65.

¹¹⁹ Ο.π., σ.187

Ο ιδιωτικός χαρακτήρας του, τα υψηλά ενίοτε δίδακτρα, αλλά και η μικρότερη συγκριτικά με τις άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες εκτίμηση των αρμοδίων δεν επέτρεπαν τη διάδοση και τη διεύρυνση του θεσμού στην ελληνική επικράτεια,¹²⁰ Το επίσημο κράτος παραμέλησε την προσχολική αγωγή αγνοώντας το ρόλο και την αποστολή της για ένα περίπου αιώνα. Η παράλειψη αυτή συνδέεται και με τον αγροτικό χαρακτήρα και την παραδοσιακή δομή της πολυμελούς οικογένειας. Αλλωστε, για πολλές δεκαετίες το μόνο ανεκτό από την ελληνική κοινωνία επάγγελμα που μπορούσε να ασκήσει η γυναίκα ήταν εκείνο της δασκάλας.¹²¹ Φιλέλληνες, εκπρόσωποι χριστιανικών-κυρίως προτεσταντικών-σωματείων, από Ευρώπη και Αμερική, οι γνωστοί «μιασιονάριοι», ενδιαφέρθηκαν για τις πλευρές εκείνες της εκπαίδευσης που η πολιτεία δεν κατάφερε ή δεν προνόησε να οργανώσει, όπως την εκπαίδευση των θηλέων και των νηπίων,¹²²

Οι εξελίξεις στην προσχολική εκπαίδευση ακολούθησαν κατά πόδας την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών σε μία εποχή που αυτός ο τομέας ακολουθούσε βραδεία και επίπονη πορεία.¹²³ Νηπιακές τάξεις εμφανίζονταν ταυτόχρονα με τη λειτουργία και στο πλαίσιο των σχολείων θηλέων σε παιδιά από δύο έως οκτώ ετών και των δύο φύλων.¹²⁴ Η σύζευξη των δύο αυτών μορφών εκπαίδευσης αναπαρήγαγε το αλληλοδιδασκτικό σύστημα στο νηπιαγωγείο, το οποίο έπαιξε το ρόλο της προβαθμίδας του πρωτοβάθμιου δημοτικού σχολείου.¹²⁵

Στη συνύπαρξη αυτή των σχολείων, το μοντέλο της μητέρας-παιδαγωγού βρήκε την πλήρη έκφρασή του στο ρόλο της νηπιαγωγού.¹²⁶ «Η εκμάθηση της νηπιαγωγιάς» συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους τομείς μετεκπαίδευσης που προτάθηκαν από λογίους από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά.¹²⁷

Στα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, κυρίως τα ιδιωτικά, επειδή δεν υπήρχε περιορισμός στην ηλικία, φοιτούσαν και πολύ μικρά παιδιά, από την ηλικία των δύο ετών ακόμα.¹²⁸ Η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών ήταν ανεκτή μέχρι την έκδοση της

¹²⁰ Ο.π., σ.198.

¹²¹ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.345.

¹²² Βλ κεφ. Γυναίκα Εκπαίδευση, σσ.440-442.

¹²³ Χ.Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.251.

¹²⁴ Ο.π., σ.88 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.62-63,175.

¹²⁵ Τόσο σε έκθεση του γενικού επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης, Δημ. Πετρίδη το 1880, όσο και του Νικολάου Πολίτη από την επιθεώρηση στα σχολεία του Βόλου, διαπιστώνεται ότι «παραβαίνονται οι όροι τον νηπιαγωγείου», ότι «τα νηπιαγωγεία ουδαμώς διαφέρουνσι της κατωτάτης τάξεως του(δημοτικού) σχολείου», γιατί διδάσκονταν μαθήματα που αντιστοιχούσαν στη πρώτη τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο.π., σ.189. Βλ. Κανονισμός των Παρθενιαγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (Αθήναι 1870) και Αθήναι 1877.

«β Eleni Foumaraki, Institutrice, Femme et Mère, Idles sur l'education des femmes grecques en XIXeme siècle,(διδακτορική διατριβή), Παρίσι 1987, σσ.312-313.

¹²⁷ Γ.Γ.Παπαδόπουλος, Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος, Αθήναι 1866, σσ.32-33: Ο ίδιος υποστήριζε ότι «το γυναικείον φύλον είναι μάλιστα κεκλημένον να συμπράξη τα μάλιστα εις την κοινωνικήν ημών βελτίωσιν και την απολειπομένην πρόοδον». Γ.Γ. Παπαδόπούλας, Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής εκπαιδύσεως, Πανδώρα, τόμος ΙΕ', 1864-65, σ.165. Παρόμοιες απόψεις απηχούν κείμενα των Α. Μελά, Κ. Ξανθόπουλου και άλλων παιδαγωγών και διανοουμένων.

¹²⁸ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.62-63,175, Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Α' Αθήνα 1968, σσ.105,548. Τα όρια ηλικίας ποίκιλαν ανάλογα με τον κανονισμό του κάθε σχολείου. Χ. Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.197.

εγκυκλίου του υπουργού Σ. Βλάχου της 10 Σεπτεμβρίου 1852, με την οποία απαγορεύτηκε ακόμα και στα νηπιαγωγεία.¹²⁹

Οι πρώτες μονάδες προσχολικής αγωγής εμφανίστηκαν στη Σύρο και την Αθήνα το 1829.¹³⁰ Η Δημογεροντία της Ερμούπολης οικοδόμησε εκτός από τα αλληλοδιδασκτικά αρρένων και θηλέων, το σχολείο των νηπίων θηλέων, που και τα τρία τα είχε η Αποστολική Αμερικανική Εταιρεία υπό την διεύθυνση του J.Brewer και μετά υπό την διεύθυνση του L. Korck.¹³¹ Στις αρχές του 1831 τον τελευταίο απέσπασε η Κυβέρνηση και έτσι, στα κατοπινά χρόνια συνέχισε να συντηρεί και να εποπτεύει τα σχολεία ο Δήμος της Ερμούπολης.¹³² Την ίδια χρονιά στην Ερμούπολη από τον γερμανό Fr.Aug. Hildner (1812-1883), απεσταλμένο της Church Missionary Society,¹³³ λειτούργησε το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» με στόχο την εκπαίδευση κοριτσιών και την προετοιμασία υποψηφίων διδασκαλισσών. Αυτό περιλάμβανε και τμήμα νηπιαγωγείου με 140 μαθητές και μαθήτριες.¹³⁴ Το 1837 στην Ερμούπολη ιδρύθηκε σχολείο νηπίων με 25 μαθήτριες ως τμήμα του σχολείου θηλέων της πόλης, το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι το 1862.¹³⁵ Αργότερα, το 1880, στην έκθεση του γενικού επιθεωρητή Δημοτικής εκπαίδευσης, Δ.Γ. Πετρίδη, καταγράφηκαν για τη Σύρο πέντε σχολεία θηλέων, «ων τα δύο νηπιαγωγεία».¹³⁶ Στην Αθήνα λειτούργησε από το 1831 νηπιακό τμήμα μεικτό, για άπορα παιδιά από τον αμερικανό ιεραπόστολο John Hill και τη σύζυγό του Francis. Η πρώτη που προσπάθησε να εκπαιδεύσει νηπιαγωγούς στην Ελλάδα ήταν η Fr. Hill,

¹²⁹ Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδευσεως,(τόμοι 4), 1833-1898, εν Αθήναις 1884, τόμος Α', μέρος Γ', σ.199. Επικρατέστερες των ονομασιών που δίδονταν σ' αυτά ήταν «Νηπιακό τμήμα» ή «Νηπιακό σχολείο», αλλά και «νηπιαγωγείο».

¹³⁰ Υπάρχει όμως η μαρτυρία ότι μικρά παιδιά παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο της Φιλομούσου Εταιρείας στην Αθήνα ήδη από το 1826, αλλά και στο σχολείο της Ελένης Δανέζη το 1828. Δασκαλάκης, Κείμενα ..ό.π., τόμος Α', σσ.105 και 548.

¹³¹ Το 1829 ο J.Brewer σε συνεργασία με το Δήμο της Ερμούπολης ίδρυσε και διηύθυνε ξεχωριστό αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.61.

¹³² Επειδή ο Korck θα έφευγε από την Ερμούπολη, πρότεινε στην επιτροπή των σχολείων ως αντικαταστάτη του τον Fr. Hildner, ο οποίος ως τότε τον βοηθούσε σημαντικά στη διεύθυνση των σχολείων. Σε επιστολή του προς τους επιτρόπους, ο Korck υπογράμμιζε την εξοικονόμηση των εξόδων της λειτουργίας του σχολείου που είχαν, αν διόριζαν τον Fr. Hildner στη θέση του: «Γνωρίζετε πολύ καλά την τιμήν τοιούτων καταστημάτων», σημείωνε, «διά τούτο σας προβάλλω την ερώτησιν ποιόν θέλετε διορίσει διάδοχόν μου και από ποιόν μέρος θέλετε λάβει τα αναγκαία έξοδα, τα οποία είναι 300 γρόσια τον μήνα». Θα ήταν υπέρ του συμφέροντος τους η πρόσληψη του Fr. Hildner, «ο οποίος θέλει όχι μόνον με όλη του την ευχαρίστησιν να λάβη την επιστασίαν ταύτην, αλλά και το φόρτωμα των εξόδων». Απ. Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Γ', σσ.1688,1689.

¹³³ Για το έργο του Fr.Hildner βλ. ΑΙ. Dimaras, Foreign particular English Influences on Education Policies in Greece during the War of Independence and Developpement under Capodistrias 1821-1831, Thesis submitted for the award of the degree of doct. of philosophy at London University by Alexis Dimaras, July 1972, σσ.192-193.

¹³⁴ Το «νηπιακόν σχολείον» ιδρύθηκε το 1828 για παιδιά των δύο φύλων ηλικίας 2-6 χρόνων. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Κλάδος Β', φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.444-445. Υποχρεώθηκαν το 1853 να χωριστούν τα αγόρια και τα κορίτσια που φοιτούσαν στο ίδιο νηπιαγωγείο, μετά την εγκύκλιο του υπουργού Σ. Βλάχου της 10 Σεπτεμβρίου 1852. Γ. Βενθύλος, Θεσμολόγιον, τόμος Α', μέρος Γ', σ.199 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.106.

¹³⁵ Χ.Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...,ό.π., σ.89.

¹³⁶ Στο ένα από αυτά, σχολείο των θηλέων, φοιτούσαν τότε γύρω στα εκατόν είκοσι νήπια «εκατέρου φύλου». Δημήτριος Γ. Πετρίδης, Περί των εν Εύρα σχολείων, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, περ. Παρνασσός, τόμος Ε' (1881), σσ.119-123.

«η μόνη εν Ελλάδι κατέχονσα την νηπιαγωγίαν».¹³⁷ Στα νηπιαγωγεία των Hill, όπως και του HilcLner, οι μαθητές και οι μαθήτριες είχαν ηλικία δύο έως έξι ετών.¹³⁸ Αντίστοιχα, στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπου είχε ιδρυθεί και ανώτερο σχολείο για υποψήφιες δασκάλες, εκπαιδεύονταν και οι πρώτες νηπιαγωγοί.¹³⁹ Ουσιαστική προσφορά του ζεύγους ήταν το εγχειρίδιο που εκδόθηκε το 1859, σχετικό με τη διδακτική εμπειρία και τις αρχές νηπιακής που εφαρμόζονταν στο ίδρυμα.¹⁴⁰

Νηπιαγωγείο «φραμπελιανό» περιλάμβανε και το ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Ζηνοβίας Καμπάνη στη Σύρο, το οποίο ήκμαζε στα τέλη της δεκαετίας του 1880.¹⁴¹

2. Η λειτουργία των πρώτων δωρεών. Πρωτοπόροι οι ιδιώτες

Είναι ευνόητο να είναι ελάχιστες οι δωρεές με σαφή προορισμό την εκπαίδευση της προσχολικής ηλικίας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα δεδομένων των προαναφερθέντων κοινωνικών λόγων. Δείγμα μιας πρώιμης εκπαιδευτικής επιλογής το 1835 είναι εκείνη του Αντώνιου Σωτηρίου, κληροδότη, ο οποίος εκφράζει την επιθυμία το κληροδότημά του ύψους 12.000 δραχμών να αφιερωθεί στη συντήρηση σχολείου ή νηπιαγωγείου.¹⁴²

Στο χώρο της προσχολικής αγωγής η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία πρωτοπόρησε με την ίδρυση του πρώτου Νηπιακού σχολείου της τον Απρίλιο του 1840 για μικρά αγόρια «κατά την

¹³⁷ Γ.Γ. Παπαδόπουλος, *Περί των εν Ξνρα σχολείων*, Πανδώρα, τεύχος 16 (1865-1866), σ.185.

¹³⁸ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.62-64,175 και ΓΑΚ, φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834.

is? ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 5 (4-15), (Συνδρομή της Κυβέρνησης για το Γυμνάσιο, 1843), «Πίναξ των Δημοσυντήρητων σχολείων από την εγκατάστασιν της Ερμονόπολεως» και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.63. Κατά τον Κ.Ι. Παπανικολάου, το ζεύγος John και Fr.Hill θεωρούνται ως «οι πρώτοι εισηγητές της οργανωμένης και συστηματικής μορφής των νηπιαγωγείων, των διδασκαλείων, των επαγγελματικών, τεχνικών και οικοκυρικών σχολών, της οικοτρόφον παιδείας, του καλού διδακτικού βιβλίου, καθώς και οι πρώτοι εισηγητές των παιδαγωγικών θεωριών και συστημάτων που ίσχυαν την εποχή εκείνη στην Ευρώπη και Αμερική». Κ.Ι.Παπανικολάου, Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου, Αθήνα χ.χ., σ.2, (ανέκδοτη εργασία). Βλ. σχετικά Κ.Καιροφύλα, Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835, [Ν. Εστία], τόμος Η' (1931), Σχολή Χιλλ 1831-1991, Παρθεναγωγείον Χιλλ, Αθήνα 1991 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.63,67-68,71-77,110-116,121-122,130-135,173,206,219,229-230.

¹⁴⁰ Ο τίτλος του ήταν: «Εγχειρίδιον Διδασκαλίας προς χρήσιν των Νηπιακών σχολείων (εις τμήματα δύο), όπως διδάσκηται εν τοις σχολίοις των κ.κ. Χιλλ», εν Αθήναις 1859. Το 1867 τη διεύθυνση ανέλαβε η Αικ.Λασκαρίδου και το 1884 μετά το θάνατο της Hill η Μπέσσυ Μάσσων. Χ,Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.101.

¹⁴¹ Θεωρείται «το μόνο εν Σύρω, όπερ αμιλλάται προς τα άριστα των Αθηνών», ένδειξη της παρακμής που χαρακτηρίζει το σύνολο των υπόλοιπων σχολείων της Ερμούπολης». Εφημερίς των Κυριών, έτος Β, αρ.70 της 10 Ιουλίου 1888 στο Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.216.

¹⁴² Το ποσό δηλώνεται σε 14.000 φιορίνια. ΜΗΚ,Γ'11, ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β¹, θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 3, σ.97 και Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62.

επιθυμίαν πολλών συνδρομητών επί διδάκτροις».¹⁴³ Παρεχόταν όμως δωρεάν. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Σίμωνα Σίνα, γενικού προξένου της Ελλάδας στη Γενεύη στην οικονομική στήριξη της ίδρυσής του.¹⁴⁴ Δωρεάν για τα νήπια λειτουργούσαν και τα παραρτήματα της Φ.Ε. αργότερα στην Πάτρα και την Κέρκυρα.¹⁴⁵ Το Νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα ιδρύθηκε το 1877,¹⁴⁶ της Πάτρας το 1891 και της Λάρισας το 1902.¹⁴⁷ Το 1865 η Φ.Ε. έστειλε τη μαθήτριά της, Ιφιγένεια Δημητριάδου, με υποτροφία στη Γαλλία κοντά στη Marie Pape Carpentier,¹⁴⁸ ειδική των Salles d'asiles, «το τελειότερον σύστημα νηπιαγωγείων», κατά τον Λέοντα Μελά.¹⁴⁹ Μετά την επάνοδό της στην Ελλάδα η Δημητριάδου θέλησε να χρησιμοποιήσει την ειδική κατάρτισή της ως διευθύντρια του νηπιαγωγείου της Εταιρείας στην κατάρτιση παιδαγωγών, σύμφωνα με το συγκεκριμένο σύστημα.¹⁵⁰

Το Νοέμβριο του 1856 ο Μιχαήλ Τσοίτσας με ιδιόχειρη διαθήκη κατέστησε διαχειρίστρια της περιουσίας του τη σύζυγό του, Ελένη.¹⁵¹ Η ίδια, αν και ελάχιστα μορφωμένη, ενίσχυσε όλα τα ιδρύματα που κατά το παρελθόν είχαν ευεργετηθεί από το σύζυγό της.¹⁵² Η Ελένη Τσοίτσα με γενναία χρηματοδότηση συνέβαλε στην οικοδόμηση και

¹⁴³ Το «Νηπιακόν Σχολείον», που ιδρύθηκε στις 7 Απριλίου 1840 είχε τότε 103 μαθητές. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τσοίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, σ.44 και Συνεδριάσεις της 12 Μαρτίου 1839, Πρακτικά συνεδριάσεων της Φ.Ε.,1839, σσ.15-16. Ίδρυση «Νηπιαγωγείου» της Φ.Ε. έγινε το 1865. Χ.Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...,ό.π., σ.94.

¹⁴⁴ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς,...ό.π., σ.20 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ενεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.53.

¹⁴⁵ Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Αθήναι 1870) και Αθήναι 1877.

¹⁴⁶ Λειτουργήσε τα έτη 1877-1904. Φουρναράκη, Εκπαίδευση.Απ., σ.241, Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.181.

¹⁴⁷ Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.203,207.

¹⁴⁸ Πρακτικά Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871, σ.11.

¹⁴⁹ Λέων Μελάς, Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], εν Αθήναις 1871, σ.κδ'.

¹⁵⁰ Η Ιφιγένεια Δημητριάδου θα γίνει διευθύντρια στο τμήμα νηπιαγωγών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Καραστεργίου, Η Μέση ..ό.π., σ.330, Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε. του έτους 1871, ό.π., σ.11. Σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1870, η διδασκαλία αναμορφώθηκε: «...Εις το Νηπιαγωγείον φοιτώσι νήπια από τριετούς μέχρι εξαετούς και διδάσκονται κατά την νεωτάτην μέθοδον των νηπιαγωγείων της Γαλλίας (salles d'asile) τα εξής μαθήματα: α) ανάγνωσιν επί πινάκων, β) γραφήν επί αβακίου, γ) αριθμητικήν διά του αριθμητηρίου, δ) ηθικά και ιστορικά διηγήματα διά εικονογραφιών, ε) γεωγραφίαν επί γεωγραφικών πινάκων, ζ) φυσικήν ιστορίαν δι' εικόνων, ζ) ιχνογραφίαν, η) μουσικήν ωδικήν, θ) γνώσεις πραγμάτων και τεχνουργημάτων, ι) Ιστορίας εκ της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, ια) Κατήχησιν και Προσευχάς, ιβ) εργόχειρα και Γυμναστικήν». Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εν Αθήναις 1870, σ.2.

¹⁵¹ Τπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ' 167, σ.744, και σσ.139,155, Γ.Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης,...ό.π., σ.53, Η εν Αθήναις...ό.π., σ.111, Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα της 16 Μαρτίου 1858 και δωρητήριο συμβόλαιο της 10 Οκτωβρίου 1864.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12, υπφ.3.

¹⁵² ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1739, Η εν Αθήναις..ό.π., σ.111, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 - 1936), Αθήνα 1936, σσ.329,340 και Παναγιώτα Αν. Ατσαβέ, Γυναίκα και ευεργεσία στο Δήμος Αθηναίων-Πολιτισμικός Οργανισμός, Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9

τη συντήρηση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, καθώς και την οικοδόμηση Νηπιαγωγείου με δωρεά της το 1858.¹³³ Στην οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέβαλαν και άλλες ευεργεσίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη του Μιχαήλ Σπάρταλη από τη Σμύρνη, ο οποίος το 1867 δώρισε 10.000 δραχμές στη Φ.Ε. για την ανέγερση του Νηπιαγωγείου.¹⁵⁴ Τον ίδιο σκοπό υπηρέτησε και το κληροδότημα του Ηλία Α. Πανά, συγγενή του Λέοντος Μελά από το Λιβόρνο, ο οποίος το 1870 προσέφερε 50.000 φράγκα «αιωνίως και αναπαλλοτριώτως» στο ίδρυμα και σε μία υποτροφία.¹⁵⁵ Επιθυμία των εκτελεστών ανιψιών του Ηλία Πανά, Νικολάου, Ιερώνυμου και Οκτάβιου Βαλιέρου ήταν η χρησιμοποίηση του ποσού αυτού στην προέχουσα ανάγκη της ανέγερσης νηπιαγωγείου. Θεωρήθηκαν οι ίδιοι ευεργέτες της Φ.Ε., καθότι την απάλλαξαν από φόρους του κληροδοτήματος προς την ιταλική κυβέρνηση.¹⁵⁶ Αποτελεί μία από τις ολιγάριθμες περιπτώσεις συμπόρευσης των κληρονόμων ή εκτελεστών με τις διαθέσεις του κληροδοτή.

Το 1870 υπήρχαν συλλογικές συνεισφορές στο νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπως εκείνες των αδελφών Μελά, Λέοντος, Μιχαήλ, Κωνσταντίνου και Βασιλείου από 10.000 δραχμές εκάστου το Μάρτιο του 1870¹⁵⁷ και το ίδιο έτος πάλι συλλογικό ποσό διαφόρων δωρητών.¹⁵⁸ Με το κληροδότημα του Λέοντα Μελά¹⁵⁹ το 1871, λογίου και καθηγητή ποινικού Δικαίου, αδελφού του Βασιλείου Μελά, - στυλοβάτη της νηπιαγωγικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα -,¹⁶⁰ έγινε η πρώτη έκδοση του έργου της Marie Pape Carpentier «Συμβολαί και

Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, (επιμέλεια έκδοσης Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.60.

¹⁵³ Αφιέρωσε 170.000 δραχμές στη στέγαση νέου αλληλοδιδασκτικού σχολείου για εξωτερικές μαθήτριες και 20.000 δραχμές που άφησε με τη διαθήκη της για τη συντήρηση του κτιρίου, εκτός άλλων δωρεών. Η εν Αθήναις, ό.π., σσ.64,111. ΜΗΚ,Γ 167, σ.744, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, σ.329. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.454-455.

¹⁵⁴ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.201. Από το ποσόν αυτό 5.000 δραχμές προορίζονταν για την ανέγερση του νηπιαγωγείου και 5.000 για τη συντήρησή του και αποστολή στην αλλοδαπή δασκάλας για παρακολούθηση μαθημάτων και κατάρτιση πάνω στον τρόπο διεύθυνσης τέτοιων σχολείων Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής, ό.π., σ.332.

¹⁵⁵ Ό.π., σσ.332,336. Ο Βιώνης, επόπτης και καθηγητής του Αρσάκειου Παρθενιαγωγείου, αναφέρεται σε λόγο του στον «αιίδιμον Πανά, ον έργον το Νηπιαγωγείον», Η εν Αθήναις, ό.π., σ.18.

¹⁵⁶ Το ποσό ανερχόταν με 11% σε 5.500 φράγκα. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σσ.332,336.

¹⁵⁷ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.245.

¹⁵⁸ Εστάλησαν 11.800 δραχμές. Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.244-245. και ΜΗ.Φ.Ε., αρ.2189.

¹⁵⁹ Διαθήκη του Λέοντα Μελά της 3 Μαΐου 1871. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.154, Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ό.π., σ.57. Ο Λέων Μελάς, συγγραφέας του «Γεροστάθη», καθώς και πολλών βιβλίων για τη νεολαία, υπήρξε καθηγητής ποινικού Δικαίου και υπουργός Δικαιοσύνης, εισηγητής επίσης του σχεδίου του πρώτου μας Συντάγματος. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Όπ., σ.154.

¹⁶⁰ Για το Λέοντα Μελά η Παρρέν σημειώνει: «Ο αείμνηστος Λέων Μελάς, ο επί πολλά έτη χρηματίας σύμβουλος του Αρσάκειου, και ο δωρεάν παιδαγωγός της εν αυτώ σπουδαζούσης θηλείας νεολαίας. Ο σοφός του Γεροστάθη συγγραφεύς εφήρμοσεν, εφ' όσον τω επετράπη υπό των περιστάσεων, τας περί της γυναικείας μορφώσεως ευαγγελικός αρχάς του, τας γλαφυρά καλάμω εκτεθειμένας εν τω προλόγω της Παιδαγωγίας, ην χάριν των πνευματικών τέκνων του εξεπώνησεν». Καλλιρρόη Παρρέν, («μονοτονία ξηρού και πληκτικού σχολικού βίου»). «Τα κατά το Αρσάκειον». Εφημερίς των Κυριών, έτος Β', αρ. 64 της 30 Μαΐου 1888, σσ.1-2, αρ.65, 5 Ιουνίου 1888, σσ.1-2 και αρ.66,12 Ιουνίου 1888, σσ.1-2 στο το Ελένη

οδηγίαι περί διενθύνσεως Σχολείων» με την επιμέλεια της Φ. Ε. το ίδιο έτος.¹⁶¹ Το 1871 άρχισε η οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου της Εταιρείας για άπορα παιδιά, ενώ το παλιό διατηρήθηκε μέχρι το 1880.¹⁶² Σημαντικά ποσά συγκεντρώνονταν από ένα όχι ευκαταφρόνητο σύνολο σταθερών συνδρομητών και δωρητών ετησίως.¹⁶³

Εν τω μεταξύ, εκτός από τα προαναφερθέντα, είχαν ιδρυθεί και άλλα ιδιωτικά σχολεία νηπίων. Το 1856 δημιουργήθηκε το «νηπιακόν τμήμα σχολής θηλέων» των Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή στην Αθήνα. Το 1859 συνέστησε κατά προτροπή της Fr. Hill νηπιαγωγείο ο Δήμος Πειραιά εντός του Ραλλείου Παρθεναγωγείου¹⁶⁴ επί δημαρχίας Λουκά Ράλλη (1855-1866), «τον προς ταίς άλλαις γενναίαις πράξεσι και νηπιακόν σχολείον πρώτου και μόνον διατηρούντος»,¹⁶⁵ Στο νηπιαγωγείο αυτό δίδαξε η Αικατερίνη Βαμβακάρη, αφού διδάχθηκε αμισθί από τη Hill με δαπάνη του Δήμου.¹⁶⁶ Στο τέλος της οθωνικής περιόδου η λειτουργία ελάχιστων νηπιαγωγείων σε μεγάλες πόλεις μόνο, δεν ανταποκρινόταν στη γενική ανάγκη λειτουργίας αυτών των ιδρυμάτων.¹⁶⁷

Το 1861 πάλι στην Αθήνα ιδρύθηκε νηπιακό τμήμα στο Παρθεναγωγείο της Ειρήνης Χρυσικοπούλου, ενώ μετά την αποχώρηση της Fr. Hill το 1867, το «Ελληνικόν Παρθ εναγωγέιον» το διηύθυνε η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916). Η ίδια το 1879 μετέβη στη Γερμανία, όπου παρακολούθησε μαθήματα της φραιμπελιανής μεθόδου στη Δρέσδη από τη μαθήτριά του Froebel,¹⁶⁸ τη Bertha von Marenhoitz-Bulow.¹⁶⁹ Εισηγάγε τη φραιμπελιανή

Φαυρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν], Αθήνα 1987, σ.363.

¹⁶¹ «Εξεδόθησαν άχρι τούδε επιμελεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τα Παιδαγωγικά ασμάτια, τα Παιδαγωγικά διηγήματα, τα Μαθήματα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, τα Πρακτικά μαθήματα της Κυρίας Carpentier, και αι σοφαί αυτής Συμβολαί και οδηγίαι περί διενθύνσεως Σχολείων και Νηπιαγωγείων, ας θερμώς συνιστώμεν εις πάσαν διδασκάλισσαν και παιδαγωγόν, εις πάντα διδάσκαλον, και εις πάσαν μητέρα». Λέων Μελάς, «εις την τροχίαν της παιδαγωγίας» 1871, Προλεγόμενα. Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον...ό.π., σσ.ε'-στ', η', ιε'-κε'. Φουρναράκη, Εκπαίδευση...ό.π., σσ.237-241.

¹⁶² Το 1870 η Φ.Ε. έδωσε πτυχίο σε 50 νηπιαγωγούς. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.202. Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε., έτους 1873, ό.π., σ.73.

¹⁶³ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.455-459, πίνακας 1.

¹⁶⁴ Πρόκειται για το ίδρυμα που στηρίχθηκε στο κληροδότημα του αδελφού του, του Ιάκωβου Ράλλη. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900), [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.57.

¹⁶⁵ Κ.Σ. Ξανθόπουλος, Περί κήπων και παιδων, Φιλίστωρ, τόμος Β', εν Αθήναις, τεύχος 16 της 31 Αυγούστου 1863, σσ.159-168.

¹⁶⁶ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ. 218 και Χ. Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.100, υπσμ.29. Το 1865 ίδρυσε δικό της Παρθεναγωγείο με νηπιακό τμήμα.

¹⁶⁷ Ό.π., σ.186.

¹⁶⁸ Ο Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) από τη Θουριγγία της Γερμανίας μετά από σπουδή διαφόρων επιστημών τον ασχολήθηκε με τα παιδαγωγικά. Μαθητής του Gruner στη Φραγκφούρτη, γνώρισε τον ίδιο τον Πεσταλότσι. Απόκτησε παιδαγωγική πείρα τα έτη 1816-1849 ως παιδαγωγός και ιδρυτής σχολείων. Το 1816 ίδρυσε σχολείο στο Keilhau, στην Ελβετία, στη Θουριγγία το «Νηπιακό κήπο», στη Δρέσδη Διδασκαλείο. Κατηγορήθηκε για σοσιαλισμό και αθεΐα και οι προτάσεις του δε βρήκαν έδαφος στην Γερμανία. Από τους διαδόχους του αξιοσημείωτη δράση είχε η βαρόνη Bertha von Marenhoitz-Bulow, η οποία διέδωσε μετά το θάνατό του τις ιδέες του σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της οποίας μαθήτριά υπήρξε και η Αικ. Λασκαρίδου. Ό.π.

¹⁶⁹ Για τη διαφορετική αντίληψη που αναπτύχθηκε στη Γερμανία από τον Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) συστήματος αγωγής, βλ. παραπάνω, σ.410, υπσμ.115. Βλ. και Σχετικά δημοσιεύματα της

μέθοδο στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», την οποία δίδαξε δωρεάν καταρτίζοντας νηπιαγωγούς από το 1880 ως το 1885 και παρέχοντας πτυχία σε όσες ολοκλήρωναν την κατάρτιση, «καίτοι μη επικροτούμενα υπό της Κυβερνήσεως».¹⁷⁰ Έγραψε η ίδια: «Επί τέσσερα όλα έτη μετά την εκ Δρέσδης επάνοδόν μου, δωρεάν παρέαχον άπαντα τα προς Φροβελιανάς εργασίας απαιτούμενα υλικά εις όλας τας μαθήτριας μου, διότι οι γονείς μη γνωρίζοντες τον σκοπόν των εργασιών τούτων δεν επεθύμουν να καταβάλλωσι τας προς αυτάς απαιτουμένας δαπάνας».¹⁷¹ Σύμφωνα με την κόρη της, Ειρήνη Λασκαρίδου, «...εδαπάνησε δια τον σκοπόν της σημαντικήν περιουσίαν και ε μόχθησε μέχρι τελευταίας της πνοής με την ιεράν συναίσθησιν ότι παρείχεν πραγματικήν εκδούλευσιν εις την προσφιλεστάτην πατρίδα της». Σημειώνει πιο κάτω ότι το υπουργείο Παιδείας, χωρίς να δαπανήσει «ουδέ οβολόν», αρκέστηκε να «συστήση» τις νηπιαγωγούς στο υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο «προθύμως τας μετεχειρίσθη ως άριστον μέσον εξαπλώσεως της ελληνικής γλώσσης εις τον ξενόφωνον αλύτρωτον Ελληνισμόν. Η κοινωνία ε θαύμαζε τα επί τόσα έτη ακμάζοντα Νηπιαγωγεία, ελκνόμενη από την τάξιν, ευφυϊαν, φιλοπονίαν και προοδευτικότητα των νηπίων, χωρίς να εμβαθύνη πώς επήλθαν τα καλά αυτά αποτελέσματα και πού εβασίσθη η όλη παιδαγωγική εργασία».¹⁷² Η δραστηριοποίηση της Λασκαρίδου με στόχο να γνωστοποιήσει το συγκεκριμένο παιδαγωγικό σύστημα μέσα από διαλέξεις της και δημοσιεύματα σε περιοδικά είχε και την ευτυχή συνέπεια να επηρεάσει την απόφαση του Βασιλείου Μελά (1820-1887) να αφιερώσει το κληροδότημά του στην εκπαίδευση των νηπίων.¹⁷³

Το ενδιαφέρον για τη νηπιακή εκπαίδευση δεν έλειπε από ευεργέτες, οι οποίοι φρόντισαν να καλύψουν το ατελές, αν όχι ανύπαρκτο δίκτυο της γενέτειράς τους με την ενίσχυση κάποιας βασικής υποδομής. Παραδειγματική ήταν η μέριμνα της Ευφροσύνης Κασσαβέτη, η οποία φρόντισε για την ίδρυση και τη συντήρηση του ομώνυμου νηπιαγωγείου στο Βόλο το 1876 και η οποία πλήρωνε και το ενοίκιο του ιδρύματος.¹⁷⁴

Τα σχολεία της προσχολικής ηλικίας κατά τη διάρκεια του 19^ο αιώνα δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους υπευθύνους του υπουργείου Παιδείας. Δεν υπήρξε διάθεση να θεσμοθετηθεί το νηπιαγωγείο ως ξεχωριστός τύπος σχολείου στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα λιγοστά ιδιωτικά νηπιαγωγεία, τα οποία λειτουργούσαν σε ελάχιστα αστικά κέντρα απευθύνονταν σε περιορισμένες κατηγορίες του κοινωνικού συνόλου και άφηναν αδιάφορη την πλειοψηφία των Ελλήνων της εποχής.¹⁷⁵ Μερικά μόνο λειτούργησαν χάρη στις πρωτοβουλίες κάποιων δήμων.¹⁷⁶

Αικ. Λασκαρίδου: α) *Περί Φραιβελιανών νηπιακών κήπων*, Παρνασσός, τόμος Δ/1880, σσ.946-965 β) *Πραγματεία περί του Φραιβελιανού συστήματος*, εν Αθήναις 1885, σ.86 και γ) *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόεβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882, Αθήνησιν 1885*. Χ.Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.66.

¹⁷⁰ Α.Π. Κουρτίδης, *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Εστία, αρ.606, τόμος ΚΑ' της 9 Αυγούστου 1887, σσ.513-518 στο Φουρναράκη, ό.π., σσ.335-342 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.177.

¹⁷¹ Αικ. Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος Κ',αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609.

¹⁷² Ειρήνη Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους, επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, [τυπογράφε ίον Εστία], εν Αθήναις 1933, σσ.37-38.

¹⁷³ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.174 και Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς...ό.π.*, σ.57.

¹⁷⁴ Η Δράσις του Συλλόγου...ό.π., σ.175. Το 1876 παραχώρησε κτήμα στο Αϊδίνιο Αλμυρού 27.000 στρεμμάτων για την ίδρυση Γεωργικής σχολής. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.779.

¹⁷⁵ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.100.

¹⁷⁶ Δαυίδ Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί του 19^{ου} αιώνα*, [Καΐρειος βιβλιοθήκη] *Ανδριακά Χρονικά* 35, Άνδρος 2005, σ.32.

Χρησιμοποιώντας ενδεικτικά ως παράδειγμα αστικού κέντρου την περιοχή του Βόλου βλέπουμε ότι το πρώτο νηπιαγωγείο που λειτούργησε εκεί ήταν το 1877 εκείνο της Μαρίας Χατζηκώστα, αποφοίτου του Αρσάκειου της Αθήνας. Σύμφωνα με μαρτυρία του γνωστού λογίου και ανιψιού της, του Γεωργίου Χατζηκώστα, «προσήλθον τα νήπια των καλλιτέρων και ευπορωτέρων Βολιωτών, των οποίων η μεταχείρισις διέφερε βεβαίως αυτής των δημοσυντήρητων σχολείων...».¹⁷⁷ Τα πρώτα δημοσυντήρητα νηπιαγωγεία ήταν τρία και δημιουργήθηκαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας με υπουργικές αποφάσεις, το πρώτο από τα οποία, «καθ' ολοκληρίαν δαπάναις του οικείου δήμου». Το 1884 ιδρύθηκε το πρώτο νηπιαγωγείο Θηλέων.¹⁷⁸ Ιδιωτικού χαρακτήρα σχολές περιλάμβαναν συνήθως και νηπιακό τμήμα. Τέτοιες υπήρξαν στο Βόλο το 1885 το «Αστυκόν Παιδαγωγείον» του Ν. Νίκα, το 1896 το εκπαιδευτικό συγκρότημα του Νικολάου Νικολαΐδη,¹⁷⁹ τα εκπαιδευτήρια του Τρύφωνα Κοντογεωργίου¹⁸⁰ και το 1911 το ιδιωτικό νηπιαγωγείο της Αναστασίας Πλυτά.¹⁸¹ Νηπιαγωγείο επίσης περιλάμβανε το Εμπορικό Λύκειο Ιωάννου Σπυριδωνίδου μαζί με Δημοτικό, Ελληνικό και Γυμνάσιο το 1895.¹⁸²

Ως έκτακτος επιθεωρητής του υπουργείου Παιδείας ο καθηγητής Νικόλαος Πολίτης μετά την επίσκεψή του το 1883 στα σχολεία της περιοχής, έγραψε στην έκθεσή του ότι στην επαρχία Βόλου υπάρχουν πολλά νηπιαγωγεία, «κατ' όνομα μόνον τοιαύτα», γιατί αποκλειστικός τους προορισμός φαίνεται να ήταν η ανακούφιση των μητέρων από «των φωνών και της αταξίας των μικρών». Ακόμα και τα δύο καλύτερα, εκείνο του Βόλου και εκείνο της Ζαγοράς «ουδαμώς διαφέρουσι της κατωτάτης τάξεως του δημοτικού σχολείου», γιατί διδάσκεται σ' αυτά και η ανάγνωση. «*Εν τω Βάλω κατακριτέα εφάνη ημίν η επικρατούσα διγλωσσία, διότι τα πράγματα κατονομάζονται διττώς, δια του εν τη λαλουμένη και του εν τη καθαρευούση γλώσση ονόματος αυτών...*».¹⁸³ Σε άλλο σημείο όμως αναφέρει και την προσπάθεια σύστασης δεύτερου νηπιαγωγείου από τα χρήματα του δικαιώματος εγγραφής των παιδιών.¹⁸⁴ Στην έκθεση αυτή παίρνουμε την πληροφορία της οικονομικής ενίσχυσης του νηπιαγωγείου Βόλου από την Ευτέρπη Κασσαβέτη.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, [Θεσσαλικές Εκδόσεις Α.Ε.], Βόλος 1997, σ.15 και Χ. Χαρίτος, «Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσεως στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)». Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας, Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών, τόμος Ζ' 1985, σσ.41-91.

¹⁷⁸ Την 4 Ιουνίου 1884 το πρώτο και την 21 Μαρτίου 1884 το δεύτερο. Χ. Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.165.

¹⁷⁹ Νίτσα Κολιού,...ό.π., σσ.55,65,112,181,183.

¹⁸⁰ «*Το σχολείον τούτο δεν παρουσιάζει την μορφήν ιδιωτικής κερδοσκοπικής επιχειρήσεως, διότι ο διευθυντής του δεν φείδεται δαπανών προς πλήρωσιν πασών των παιδαγωγικών και υγιεινών συνθηκών, διατηρών υγιεινόν διδασκλήριον, εκλεκτόν διδασκαλικόν προσωπικόν και εισάγων παν μέσον συντελούν εις την τελειότεραν μόρφωσιν των εν τω σχολείω του παιδευομένων*». Από έκθεση του 1912 επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης Μαγνησίας Παν. Λιβαδά. Αννίτα Πρασά, Το εκπαιδευτικό έργο του Τρύφωνος Κοντογεωργίου,...ό.π., σ.73.

¹⁸¹ Νίτσα Κολιού,...ό.π., σ.139.

¹⁸² Νίτσα Κολιού...ό.π., σ.20.

¹⁸³ Νικολάου Πολίτου, Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885, σ.76.

¹⁸⁴ «*Τα φοιτώντα παιδιά πληρώνουσι δικαίωμα εγγραφής από μιας μέχρι τριάκοντα δραχμών, αίτινες κατατίθενται, όπως χρησιμεύσωσιν εις ίδρυσιν δευτέρου Νηπιαγωγείου...*». Ό.π., σ.64.

¹⁸⁵ Ό.π. Μαζί με τις δύο δασκάλες του δημοτικού (πρώτη και τρίτη) μισθοδοτούσε την παιδονόμο του νηπιαγωγείου. «Φωνή Λαού» της 31 Δεκεμβρίου 1894. Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.50.

Όσον αφορά στη δημιουργία Διδασκαλείων για νηπιαγωγούς,¹⁸⁶ παρατηρούνται προσπάθειες, όπως προαναφέρθηκε, στο σχολείο της Fr. Hill με την επαναλειτουργία του το 1853, στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1864¹⁸⁷ και στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» τα έτη 1880-1885 συστηματικότερα από την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Η τελευταία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω,¹⁸⁸ με προσωπικό μόχθο και υλικές δαπάνες δίδαξε τη μέθοδο αυτή για τέσσερα έτη, μέχρι το 1885. Ενασχολήθηκε με το είδος αυτό της εκπαίδευσης και κατά τα έτη 1885-1887 στο Αμαλιείο Ορφανοτροφείου.¹⁸⁹ Προετοίμαζε τις μαθήτριες στην τελευταία τάξη του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, «όπως κατασταθώσι Φροβελιανοί παιδονόμοι».¹⁹⁰

3. Η συνειδητοποίηση «νομιμοποίησης» ενός αναγκαίου θεσμού.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα προβαλλόταν το αίτημα για την προσαρμογή του σχολείου στην ιδιαιτερότητα της παιδικής ηλικίας, καθώς και η κριτική που γινόταν στη συσσώρευση μη λειτουργικών γνώσεων, την αυστηρότητα και την τυποποίηση που καταπονούσαν τις δυνάμεις των παιδιών.¹⁹¹ Την καθολικότητα της ικανοποίησης της κοινωνικής ανάγκης για προσχολική εκπαίδευση επεδίωκαν λόγιοι παιδαγωγοί της εποχής, οι οποίοι για την πρόσβαση των λαϊκών στρωμάτων στο είδος αυτής της εκπαίδευσης ζητούσαν την παρέμβαση του Κράτους.¹⁹²

Η γενική διαπίστωση της σημασίας της προσχολικής εκπαίδευσης ως «σι>ντελεστικής» στην ορθή ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχικών ικανοτήτων των παιδιών, αλλά και η εγκατάλειψη αυτού του τομέα, όπως συνέβη και με πολλούς άλλους, σε χέρια ιδιωτών ή των δήμων οδήγησε στη διατύπωση προτάσεων μέσα από νομοσχέδια ή νόμους από κρατικούς φορείς για τη θεσμοθέτηση της νηπιακής εκπαίδευσης και την επίλυση διαφόρων προβλημάτων της.¹⁹³ Στο νομοσχέδιο του Βακαλόπουλου, βουλευτή Κυνουρίας, το 1870 γινόταν λόγος για ίδρυση νηπιαγωγείων σε εύπορους δήμους, όπου να «φοιτώσιν αδιακρίτως άρρενα και θήλεα 4-6 ετών». Στο νομοσχέδιο του υπουργού Παιδείας Θ. Π. Δεληγιάννη το 1877 γίνονταν δεκτά τα νήπια στα δημοτικά σχολεία θηλέων, «όταν εν τοις

¹⁸⁶ Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.400-406.

¹⁸⁷ Από το 1870 και μετά αποφοιτούν οι πρώτες νηπιαγωγοί της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε., έτους 1873, ό.π., σ.73.

¹⁸⁸ Βλ. παραπάνω, σσ.416-417.

¹⁸⁹ Δαβίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.37 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.175-178.

¹⁹⁰ Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.404-405. Απένεμε πτυχία α' και β' τάξης τα οποία η Κυβέρνηση δεν επικύρωνε. Α.Π. Κουρτίδης, *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, ό. 'π.,* Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.177-178 και Αικ. Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι, Εστία, τόμος Κ', αρ.505 της 1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609* και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλιείου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1884 έως 31/10/1885, εν Αθήναις 1885, σ.3.

¹⁹¹ Σε συνδυασμό με αυτά και με τις επιταγές μιας αυξανόμενης αστικοποίησης, τίθεται επιτακτικό το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση, ό.π.,* σ.51.

¹⁹² Ο Λέων Μελάς περιγράφει τους ταξικούς στόχους των νηπιαγωγείων στο Παιδαγωγικό εγχειρίδιό του. Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον, ό.π.,* σ.κγ'.

¹⁹³ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο, ό.π.,* σ.182.

σχολίους τούτους υπάρχη προσηρτημένον νηπιαγωγείον».¹⁹⁴ Στο νομοσχέδιο του Αυγερινού, υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (επί κυβερνήσεως Κουμουνδούρου) το 1880 προτεινόταν η παραχώρηση άδειας από το Κράτος για την ίδρυση των νηπιαγωγείων για νήπια 2-4 ετών από δήμους ή ιδιώτες.¹⁹⁵ Στο ίδιο κλίμα κινήθηκαν οι εργασίες του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904. Η πρόταση που εκφράστηκε από το Τμήμα της Γυναικείας Αγωγής του Συνεδρίου, θεωρώντας ως βάση της Γυναικείας Αγωγής το Νηπιαγωγείο, τόνιζε ότι «μέχρις ου γίνη δυνατή η υπό του Δημοσίου διοργάνωσις τοιούτων, την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν προς ίδρυσιν και συντήρησιν Νηπιαγωγείων υποστηρίξωσι το Δημόσιον και οι ευπορώτεροι Δήμοι».¹⁹⁶ Οι προτάσεις όμως αυτές έμειναν ανεκπλήρωτες έως το 1895.

Μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος αποφάσισε να υιοθετήσει το θεσμό του νηπιαγωγείου και να ελέγξει τη λειτουργία του, κάτι που είχε εναποτεθεί μέχρι τότε στα χέρια ιδιωτικών φορέων, των εκπαιδευτικών και λογίων που μετέφεραν το θεσμό από τις χώρες της Δύσης. Το 1895 ο νόμος ΒΤΜΘ' «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως»¹⁹⁷ καθόριζε το χαρακτήρα των δημοτικών σχολείων, τα οποία διακρίνονταν σε κοινά και πλήρη. Παράλληλα όμως όριζε, και αυτό έχει ενδιαφέρον, τον τρόπο λειτουργίας και των νηπιαγωγείων, στα οποία εισάγονταν «οι παίδες από απαλής ηλικίας» και φοιτούσαν μέχρι το έκτο έτος, ενώ στα άλλα δύο από το έβδομο έτος.¹⁹⁸ Το Κράτος επέβαλε το πρόγραμμα μαθημάτων και απασχολήσεων επεκτείνοντας έτσι τον έλεγχό του¹⁹⁹ και επέτρεψε σε ιδιώτες να ιδρύουν και να συντηρούν νηπιαγωγεία, για τα οποία καθιερώθηκε και επίσημα ο όρος «νηπιαγωγείο».²⁰⁰ Το διδασκαλικό έργο ανατέθηκε σε πτυχιούχες δασκάλες ειδικευμένες στη νηπιαγωγική. Ο διπλός στόχος του νηπιαγωγείου ήταν η προετοιμασία για το δημοτικό και η σωματική και πνευματική ανάπτυξη του νηπίου με ευχάριστη απασχόληση. «Εν τοις νηπιαγωγείοις επιδιώκεται η σωματική και η ψυχική του παιδός επίρρωσις δια παιδιών, ασκήσεων και ευμεθόδου διδασκαλίας των στοιχείων των εφεξής εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδαχθησομένων μαθημάτων, σωζομένης αμεταπτώτου της χαράς και της γαλήνης εν ταίς ψυχαίς των παιδων».²⁰¹ Οι ρυθμίσεις του νόμου ΒΤΜΘ' και το Β. Διάταγμα «περί συστάσεως

¹⁹⁴ Άρθρο 40 του ψηφισθέντος νόμου ΧΘ' του 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 24 Ιανουαρίου 1878 και Βενθύλος, Θεσμολόγιον...ό.π., τόμος Α', σσ.35-36 και Αννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.29.

¹⁹⁵ Χρ.Λέφας:ο.π.,σ.121, Π.Παπακωνσταντίνου- Απ. Ανδρέου: Τα διδασκαλεία ..ό.π., σ.55.

¹⁹⁶ Υπογραμμίζοταν για το Νηπιαγωγείο, ότι «η χρησιμότης (του) ανεγνωρίσθη ήδη επισήμως διά των 1, 2, 3 άρθρων του ΒΤΜΘ' Νόμου και του από 30 Απριλίου 1896 Βασιλικού Διατάγματος». Άρθρο Α' Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, (31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904). Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904. Οι αποφάσεις του τμήματος της γυναικείας αγωγής του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904, Φουρναράκη, Εκπαίδευση ...ό.π., σ.535.

¹⁹⁷ Νόμος ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως». Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον...ό.π., τόμος Δ', σσ.19-20. Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ήταν ο Δημήτριος Πετρίδης, στην κυβέρνηση Δεληγιάννη. Στις 30 Απριλίου 1896 εκδόθηκε διάταγμα «περί συστάσεως νηπιαγωγείων». Δ.Αντωνίου, Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί...ό.τι., σ.32.

¹⁹⁸ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

¹⁹⁹ Άρθρο 2^ο ό.π. Χ. Χαρίτου Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.201 και E.Foumaraki, Institutrice, femme et mere,...ό.π.

²⁰⁰ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

²⁰¹ Άρθρο 2^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

νηπιαγωγείων» δε θεσμοθετούσαν μία εκπαιδευτική καινοτομία, ούτε ήταν δυνατόν να θεωρηθούν μεταρρυθμίσεις, γιατί ουσιαστικά δεν άλλαζε το πνεύμα που επικρατούσε πριν από την κατάρτιση του νόμου.²⁰² Η απασχόληση όμως του Κράτους με την προσχολική αγωγή ήταν το νέο στοιχείο. Επισημαίνεται ότι το Κράτος επενέβαινε για να «νομιμοποιήσει» - συνεπώς και να ελέγξει - τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες ιδιωτικών φορέων. Ενώ επέτρεφε σε ιδιώτες να ιδρύσουν νηπιαγωγεία, το ίδιο δεν προέβη στην ίδρυσή τους. Ανεξάρτητα από τους προφανείς οικονομικούς κυρίως λόγους, οι οποίοι οδήγησαν σε τέτοιες ρυθμίσεις, το φαινόμενο δεν ήταν καινούριο. Παρουσιάστηκε, όπως θα διαπιστώσουμε, στην εκπαίδευση των κοριτσιών και τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και θα επαναληφθεί συχνά στην επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση.²⁰³

Οι συνθήκες που υπήρχαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στην προσχολική εκπαίδευση εξακολούθησαν να υπάρχουν κατά τις τρεις πρώτες ακόμα δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και όχι μόνο μέχρι τα όρια της εξεταζόμενης περιόδου (1913).²⁰⁴ Εγκατεστημένα στα αστικά κέντρα, στηριγμένα στην οικονομική ενίσχυση και δύναμη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας - πολλές φορές της πρωτοβουλίας των δήμων - τα νηπιαγωγεία συνέχιζαν να λειτουργούν στα πλαίσια της μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης, προνόμιο ορισμένων τάξεων.²⁰⁵

Νηπιαγωγεία οργανωμένα λειτούργησαν από το 1897 με πρωτοβουλία της Ενώσεως των Ελληνίδων και τη φροντίδα της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Τότε το εκπαιδευτικό τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων ίδρυσε το «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' Οικοτροφείου»,²⁰⁶ σκοπός του οποίου ήταν η εκπαίδευση του προσωπικού κατά τα

²⁰² Ο ΒΤΜΘ' θα ισχύσει ως τα 1929 και το ίδιο πνεύμα θα διατηρηθεί για 35 χρόνια ακόμη. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια-ιστορία)*, τόμος Α', 1821-1894, [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1985, σ.κα'.

²⁰³ ΑΛ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, ό.π., τόμος Α', σσ.λβ' και 108,137,160,169.

²⁰⁴ Με βάση αυτή τη ρύθμιση του νόμου 2249 του 1920 κατά την οποία καθορίστηκε «αι μεν μαθήτρια των Διδασκαλείων λαμβάνονται εκ των κεκτημένων απολυτήριον της έκτης τάξεως του δημοτικού σχολείου, η δε εν τοις Διδασκαλείοις φοίτησις αυξηθή εις τριετή», ιδρύθηκαν και λειτούργησαν 7 διδασκαλεία νηπιαγωγών ως το 1928 στις πόλεις: Αθήνα-Καλλιθέα - που βάσει του νομοθετικού διατάγματος της 31 Δεκεμβρίου 1922 (Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.3, τεύχος Α' της 3 Ιανουαρίου 1923) έγιναν δημόσια-, Κοζάνη, Καστοριά, Φλώρινα, Έδεσσα, Σέρρες, Φιλιάτες. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα*, ό.π., τόμος Α', σσ.37-38.

²⁰⁵ Με χαρακτηριστικό τόνο ο Λέων Μελάς σκιαγραφεί την εικόνα της ιδιωτικής νηπιακής εκπαίδευσης αναδεικνύοντας την απουσία της πολιτείας: «..Ο γενικός ούτος θαυμασμός επροκάλεσεν ήδη εντυχώς την σύστασιν διαφόρων ιδιωτικών Νηπιαγωγείων, ευδοκίμως διευθυνομένων απάντων υπό Διευθυντριών μορφωθείσων εν τω προτύπω Νηπιαγωγείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, διότι και εν Κερκύρα δαπάναις της Εταιρίας ταύτης συνέστη ήδη Νηπιαγωγείον, και εν Αθήναις υπό της Κυρίας Χριστομάνου και υπό της Κυρίας Σουρμελή εν τοις Παρθεναγωγείοις αυτών προσηρτήθησαν όμοια Νηπιαγωγεία, και εν Πειραιεί υπό του φιλοτίμου δημάρχου κατηρτίσθη Νηπιαγωγείον κατά το εν Αθήναις πρότυπον, και εν Θεσσαλονίκη υπό της φιλοκάλου Κοινότητος των εκεί ομογενών Νηπιαγωγείον όμοιον καθιδρύθη. Και όμως τί άχρι τούδε περί Νηπιαγωγείων έπραξαν οι παρ' ημίν διέποντες τα της δημοσίου εκπαίδευσσεως; Ουδέν! δυστυχώς ουδέν!» εις την τροχιάν της παιδαγωγίας 1871 Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Αθήνα, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], 1871, σσ.ε'-στ', η', ιε'-κε' (απόσπασμα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του και Φουρναράκη, *Εκπαίδευση*, ό.π., σ. 241.

²⁰⁶ Βλ. σχετικά στα ακόλουθα έργα: Καλλιρρόη Παρρέν, *Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής*, Αθήνα 1898, «Ένωσις των Ελληνίδων», *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος* (1901 και 1902), Αθήνα 1903, «Ένωσις των Ελληνίδων», *Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων*, Αθήνα 1909. Κυριαζοπούλου Π. Βαληνάκη,

φραιβελιανά πρότυπα.²⁰⁷ Πρόεδρος ήταν η Λασκαρίδου και γραμματέας η γνωστή για τους αγώνες της, Καλλιρρόη Παρρέν.²⁰⁸ Από το 1900 το Διδασκαλείο έγινε διτάξιο.²⁰⁹ Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως Ελληνίδων αναγνωρίστηκε από το Κράτος το 1904.²¹⁰ Σ' αυτό προσαρτήθηκε και ο «Πρότυπος Νηπιακός Κήπος»,²¹¹ ο πρώτος ουσιαστικά παιδικός σταθμός.²¹² Το 1901 η Λασκαρίδου συνέβαλε στην ίδρυση δύο «λαϊκών νηπιαγωγείων» στην Αθήνα και ενός στον Πειραιά το 1905, το οποίο στηρίχθηκε στα εισοδήματα της οικίας Β. Μελά.²¹³ Το ποσό που αφιερώθηκε από το κληροδότημα του Βασιλείου Μελά στην ίδρυσή τους ανερχόταν σε 80.000 δραχμές.²¹⁴ Δωρήτρια του Λαϊκού νηπιαγωγείου της Ενώσεως Ελληνίδων υπήρξε η Ρωξάνη, σύζυγος του Ιωάννου Σούτσου, διευθύντρια του Αμαλείου Ορφανοτροφείου το 1886.²¹⁵

Με προτροπή της Λασκαρίδου ιδρύθηκε επίσης ο πρώτος παιδικός σταθμός το 1901 και το 1912 στην Καλλιθέα, το «Εθνικό νηπιοτροφείο».²¹⁶ Σκοπός του Διδασκαλείου των

Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις [αδελφοί Βλάσση], τόμος Α¹, Αθήνα 1977, σσ.232 κ.ε.

²⁰⁷ Κατέστη κρατικό με τον τίτλο «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' οικοτροφείου». Αργότερα, μεταστεγάστηκε στην Καλλιθέα. Το Διδασκαλείο αυτό, που κατά τα τρία πρώτα σχολικά έτη αποτελούνταν από μία τάξη, εκπαίδευε νηπιαγωγούς, στις οποίες όμως χορηγούνταν κρατικό δίπλωμα ύστερα από επιτυχείς εξετάσεις, μόνο, εφόσον ήταν πτυχιούχες δασκάλες, σύμφωνα με το διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898 στις υπόλοιπες χορηγούσε σχετικό πτυχίο η «Ένωσις των Ελληνίδων». Ο.π.

²⁰⁸ Ήταν μονοτάξιο και εκπαιδευόνταν νηπιαγωγοί, στις οποίες δινόταν κρατικό πτυχίο μετά από εξετάσεις, σύμφωνα με διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.247.

²⁰⁹ Το 1908 με Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου γίνεται τριτάξιο. Ο.π., τόμος Β', σ.37.

²¹⁰ Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνωρίσεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ώρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών». Εφ. της Κυβέρνησης, αρ.120 της 8 Ιουνίου 1904 (επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη και υπουργού Παιδείας Σ.Στάη). Το Διδασκαλείο των νηπιαγωγών απαρτίστηκε από δύο ενιαύσιες τάξεις και το πρότυπο νηπιαγωγείο λειτουργούσε ως όριζε το από 30 Απριλίου 1896. Ο.π., (Άρθρον 2).

²¹¹ Χ.Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.215.

²¹² Ο «Πρότυπος Νηπιακός Κήπος» είχε διττό σκοπό: την εξάσκηση των μαθητευόμενων Νηπιαγωγών του Διδασκαλείου και τη διάδοση του φραιβελιανού συστήματος στα υπόλοιπα σχολεία. Δημοσίευμα της Αικ. Λασκαρίδου στην Εφημερίδα των Κυριών, τεύχος 794 του 1904, σ.8.

²¹³ Για το Ν.Ε.Μ. βλ. παρακάτω, σσ.424-428. Συνεδρίασις της 24 Ιουλίου 1897 Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά (απαιτούμενα έξοδα του νηπιαγωγείου Πειραιά και έγκριση από το υπουργείο για την καταβολή κεφαλαίου 10.000 δραχμών από το Ν.Ε.Μ. στο νηπιαγωγείο και Συνεδρίασις της 5 Σεπτεμβρίου 1897. Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Διαχειριστικής Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά 1883-1917. «Ο Βικέλας ως εκτελεστής του όρου τούτου της διαθήκης προσέφερε εις τον δήμαρχον Πειραιώς την ωραίαν οικοδομήν, υπό τον όρον, όπως η λειτουργία του σχολείου τούτου των μικρών ανατεθή εις το υπό την προεδρίαν της Αικ. Λασκαρίδου Εκπαιδευτικόν Τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων επί μίαν πενταετίαν...». Εφημερίς των Κυριών, τεύχος 905, έτος 1905.

²¹⁴ Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεάι, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.920 και Εφημερίς των Κυριών, ό.π.

²¹⁵ Προσέφερε 5.000 δραχμές με τη διαθήκη της, εκτός των άλλων. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., φάκελο 28, υπφ.1, Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904. Γ. Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλείου. ό.π., έτους 1885-1886 και Στάμου Α.Παπαφράγκου, Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις, εν Αθήναις, [τύποις Αγγ. ΑΘ.Κλεισιούνη], 1940, σ.43.

²¹⁶ Χ. Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σσ.178,180.

Νηπιαγωγών και των Παιδονόμων, ήταν, εκτός από την εισαγωγή και τη διάδοση του φροεβελιανού συστήματος, η ειδική μόρφωση ελληνίδων νηπιαγωγών και παιδονόμων, κατάλληλων να συντελέσουν στη διατήρηση και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, καθώς και στην ενίσχυση του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος «διά της αγωγής και διαπλάσεως των Ελληνοπαίδων, εν τω οίκω και εν τω Νηπιαγωγείω, εν τε τη ελευθέρα και τη αλυτρώτω Ελλάδι και εν αυτή τη Αλλοδαπή, όπου Ελληνικές Κοινότητες».²¹⁷

Το πνεύμα της νέας περιόδου, κατά την οποία αναγνωρίστηκε από την πολιτεία ο θεσμός της προσχολικής εκπαίδευσης διαφαίνεται στα νομοσχέδια που υποβλήθηκαν. Στο νομοσχέδιο του Ιωάννη Τσιριμώκου το 1913, Υπουργού Παιδείας στην κυβέρνηση Βενιζέλου, το ενδιαφέρον του υπουργείου στράφηκε στην καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και στην κατά συνέπεια ανάγκη της υποχρεωτικής φοίτησης στα νηπιαγωγεία, βήμα, στο οποίο δεν ήταν εύκολο να προχωρήσει η πολιτεία.²¹⁸

Το 1914 για πρώτη φορά το Κράτος θα αναγνωρίσει την ανάγκη ίδρυσης Διδασκαλείων νηπιαγωγών. Με το Β.Δ. της 26 Αυγούστου δόθηκε η δυνατότητα στο Διδασκαλείο Θηλέων να λειτουργεί και διτάξιο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών.²¹⁹ Αναγνωριζόταν επίσης ως ισότιμο με τα κρατικά Διδασκαλεία το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας.²²⁰ Την ίδια χρονιά με νέο Β.Δ. ορίστηκε η δυνατότητα επέκτασης των Διδασκαλείων Θηλέων και Νηπιαγωγών με δύο επιπλέον τάξεις. Τα νέα μέτρα προκάλεσαν την αύξηση των φοιτητών και κατ' επέκταση την αύξηση των νηπιαγωγείων.²²¹

4. «,Εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοψεί εκπαιδευτικών καταστημάτων».

Την παντελή απουσία κρατικής μέριμνας για την ίδρυση νηπιαγωγείων έρχεται να καλύψει η ευεργετική πρωτοβουλία του Βασιλείου Μελά στον τομέα εκπαίδευσης αυτής της τόσο ευαίσθητης ηλικίας. Το 1883 με τη διαθήκη του ο Β. Μελάς παραχώρησε σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας του, το ιδιόκτητο Μέγαρό του στην Αθήνα - που στέγαζε αργότερα το Ταχυδρομείο - για τη δημιουργία ενός «Νηπιακού Επιμελητηρίου» που

²¹⁷ Άρθρον 24 του «Εσωτερικού Οργανισμού του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων» της 5 Ιουνίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.267, τεύχος Α'/20 Σεπτεμβρίου 1914. Αναδημοσιεύεται από τον/Εσωτερικός Κανονισμός του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένώσεως των Ελληνίδων'. Ιδιαίτεροι κανονισμοί των Εφορειών αυτού μετά περιλήψεως περί του Φροεβελιανού συστήματος, Αθήνα 1909, σσ.13-14,34-35 και 46-50.

²¹⁸ «Σχέδιον νόμον περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής εκπαίδευσσεως», αρ.7 του 1913 στο Χ,Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.217.

²¹⁹ Β.Δ. «περί ιδρύσεως εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσσεως» και Διδασκαλείων Νηπιαγωγών. Β.Δ. 26 Αυγούστου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.288, τεύχος Α' της 10 Οκτωβρίου 1914. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σσ.249-250 και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ό.π., σσ.58-60. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.405.

²²⁰ Β.Δ. της 5 Οκτωβρίου 1914, «περί αναγνωρίσεως ως ισότιμου προς τα τον Κράτους διδασκαλεία τον εν Αθήναις (Καλλιθέα) διδασκαλείου των νηπιαγωγών της Ενώσεως των Ελληνίδων...». Εφ.της Κυβερνήσεως, τεύχος Α' αρ. 288, της 10 Οκτωβρίου 1914. ΔΑντωνίου, Τα Προγράμματα... ό.π., τόμος Β', σ.258.

²²¹ Μέχρι το 1920 Λειτουργήσαν 140 νηπιαγωγεία, από τα οποία τα 109 στην Ελλάδα Π.Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, ό.π.

θα έφερε το όνομά του.²²² Οι εργασίες για την ανέγερση της οικίας που μνημονεύεται και ως «Grand Hotel d' Athènes» τόσο από τον Ziller, όσο και από τον ίδιο στη διαθήκη του, στοιχίσαν περίπου 1.000.000 δραχμές, τεράστιο για την εποχή ποσό.²²³ Στην «επί της πλατείας Λουδοβίκου οικία», λοιπόν, συνέστησε το Νηπιακό Επιμελητήριο με σκοπό την ίδρυση νηπιαγωγείων σε ελεύθερες και «αλύτρωτες» περιοχές.²²⁴

Ένας από τους πέντε όρους του ήταν: «Οι ειρημένοι, ως κληροδόχοι, θέλουν να αποτελέσει διαχειριστική επιτροπή, ήτις θέλει διαχειρίζεται τας ετησίας προσόδους της ειρημένης οικίας μου προς ευόδωσιν του φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού καθιδρύματος, όπερ καθιστώ δια της παρούσης διαθήκης μου και όπερ επικληθήσεται «Νηπιακόν επιμελητήριον Μελά».²²⁵

Μέσα από τη διαθήκη του τον Οκτώβριο του 1883 ο Μελάς αποκαλύπτει τη διορατικότητα που τον διακρίνει, όσον αφορά στην αντίληψη της σημασίας των προσχολικών χρόνων για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της σωστής ανάπτυξης του ανθρώπου, όταν οι έννοιες «νηπιαγωγείο» και «νηπιότροφείο» δεν ήταν τόσο διαδεδομένες. Αιτιολογεί τούτο τη μέριμνά του για το πρώτο αυτό στάδιο της εκπαίδευσης.²²⁶ Προσπάθησε με ρεαλιστικό τρόπο να παράσχει θεραπεία στα εκπαιδευτικά προβλήματα της εποχής του διαβλέποντας την επίκαιρη, αλλά και μελλοντική σημασία της ευεργετικής του απόφασης για τον τόπο του. «Γενόμενος δε κάτοχος μεγάλης περιουσίας», επέστρεψε στην Ελλάδα «συναποκομίζων και διαφυλάττων ως περιάπτων εν τη καρδιά αυτού» τη γνώμη του αδελφού του Λέοντα που υποστήριζε ότι «η σπουδαιότερα υπηρεσία εις την πατρίδα Ελλάδα είνε η μόρφωσις των τέκνων της».²²⁷ Ανέκαθεν γνώριζε την αξία της παιδείας.²²⁸ Για τον ίδιο που τον

²²² Ζερβός, Τ.Γ., 920, ΜΗΚ,Γ'70, σ.358, ΑΤΕ, Φακ.1883/ Δ60, έγγραφο (αχρον.) και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς.. ό.π., σ.36. Το 1873 έκτισε το Μέγαρο, «τη μεγάλη κατοικία του», έργο του Ernst Ziller. Ο ανιψιός του Δημ. Βικέλας στο έργο του «Η Ζωή μου» γράφει: «Η Μεγάλη οικία Μελά-η μεγαλύτερα των Αθηνών, ότε ανηγέρθη μετεβλήθη εις κατάστημα των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων (το 1900) και κινδυνεύει ούτω να λησμονηθεί το αρχικό όνομά της». Δημήτριος Βικέλας, Απαντα, (Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι), επιμέλεια Αλκής Αγγέλου, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], Αθήνα 1997, τόμος 1, σ.150.

²²³ Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά (1887-1987), Εκατό χρόνια δημιουργίας Αθήνα 1987, σ.16.

²²⁴ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σ.361.

²²⁵ Όρισε κληρονόμους «της μεγάλης οικίας του επί της Πλατείας Λουδοβίκου κειμένης, την αποτελούσαν τετράγωνον» μετά το θάνατο της συζύγου του Τερψιχόρης τους Δημ. Βικέλα, Βίκτορα Μελά και Μιχαήλ Μελά, ανιψιό του ΑΥΕ, Φακ.1884/Δ60, υπ.2, Διαθήκη του Βασιλείου Μελά 1884 (αντίγραφο). Η Τερψιχόρη Γεραλοπούλου υπήρξε διευθύντρια του Αμαλίου Ορφανοτροφείου και επιδόθηκε σε δωρεές εκπαιδευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Κώστας Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα.1994, σ.49, Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ.77, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.333, Έκθεσις Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη, ό.π., έτους 1885-1886. Περισσότερα στο Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίον Ορφανοτροφείον κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήνα 1954.

²²⁶ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σσ.23,34. Το Μέγαρο (Grand hotel d' Athènes), η μεγάλη ιδιωτική οικία, στοιχίσε 1.000.000 δραχμές την εποχή που ο κρατικός προϋπολογισμός έφθανε στις 33.000.000 δραχμές. Το 1928 το σύνολο του κληροδοτήματος θα έχει φτάσει τις 12.185.665 δραχμές. ΜΗΚ, σ.358.

²²⁷ «Η αγωγή του Βασιλείου Μελά, του οποίου οι γονείς αγωνιζόμενοι υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος εθυσίασαν τα πάντα, ήταν καθόλα εθνοπρεπής». ΜΗΚ, σ.360.

²²⁸ «..Συνησθάνθη» (ο Β. Μελάς) ότι μόνο με την παιδεία καλλιεργούνται «αι φυσικά των παιδων αρεταί», ότι το σχολείον φρονηματίζει, εξευγενίζει και τελειοποιεί τον άνθρωπον, ότι «δια του

είχε γνωρίσει το 1870 στο Λονδίνο ο Ανδρέας Συγγρός έγραψε στα «Απομνημονεύματά» του: «Ο Βασίλειος Μελάς άτεκνος και κάτοχος σημαντικής περιουσίας, Ηπειρώτης την καταγωγή και φιλόπατρις, ως οι πλείστοι των Ηπειρωτών, επεθύμει να ίδη την Ελλάδα προκόπτουσαν και εν Λονδίνω μένων περί των εν Ελλάδι ε μέριμνα μάλλον παντός άλλου, δύναμαι να είπω των εν Ελλάδι ομογενών, και τέλος εν Ελλάδι αποφάσισε να εγκατασταθή αποχωρών του Λονδίνου και των εμπορικών του εργασιών..».²²⁹ Αν και δεν του έλλειπε το επιχειρηματικό πνεύμα τόσο στην ενασχόλησή του με το εμπόριο, όταν ζούσε στο Λονδίνο, όσο και με νέες επιχειρήσεις στην Ελλάδα, όπου επένδυε κεφάλαιά του, είχε έντονη τη συναίσθηση των εκπαιδευτικών αναγκών των μικρών παιδιών.²³⁰

Η ευαισθητοποίησή του για το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό τομέα αποτελεί συνισταμένη προσωπικών, εθνικών και κοινωνικών κινήτρων. Κατά το Δημήτριο Βικέλα, «την έμφυτον εις πάντα άνθρωπον επιθυμίαν να συνέχιση την ύπαρξίν του, να διαιώνιση το όνομά του, ηθέλησεν ελλείψει τέκνων, να ικανοποιήση δι' ιδρύματος και δια κτιρίαχιν φερόντων το όνομά του. Την Μεγάλην οικία Μελά, της οποίας το εισόδημα εκληροδότησεν προς ίδρυσιν νηπιαγωγείων εις το δια της διαθήκης του συσταθέν Νηπιακόν Επιμελητήριον Μελά...[ήτο η] μεγαλυτέρα των Αθηνών όταν ανηγέρθη...».²³¹ Δεν πρέπει να παραβλέπεται η επίδραση που πιθανόν να άσκησε η Αικατερίνη Λασκαρίδου με την εισαγωγή και υποστήριξη μέσα από ομιλίες και δημοσιεύματα της φροβελιανής μεθόδου.²³²

Ο Β. Μελάς, αναφερόμενος στη διατιθέμενη περιουσία του ορίζει να δαπανηθούν τα ενοίκια του Μεγάρου που έκτισε ο ίδιος, - μετά από την αφαίρεση των εκάστοτε απαιτούμενων εξόδων της συντήρησης της οικίας αυτής, ολόκληρη την υπόλοιπη δαπάνη - «προς ίδρυσιν και συντήρησιν νηπιαγωγείου οπουδήποτε ήθελαν εγκρίνη, εκτός μόνον της π ό λ ε ω ς των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων, απαγορεύω δε την φαλκίδευσιν του κληροδοτήματος τούτου δι' οιονδήποτε λόγον...».²³³ Η διάταξη αυτή για τον αποκλεισμό της Αθήνας στη σύσταση νηπιαγωγείων επισφραγίζει τη διορατικότητά του και

σχολείου και από της μικράς και ευπλάστου ηλικίας εμφυσάται εν τη ψυχή των παιδων η αγάπη προς τους γονείς, η φιλαλληλία και το ύψιστον πάντων, η φιλοπατρία και τα εθνικά ιδανικά εν γένει και εις τούτο έστρεψε την ζ,είδωρον πνοήν της». ΜΗΚ, σσ.360-361.

²²⁹ Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, [Εστία] Αθήνα 1908., σ.246. Αν και διπλωματούχος νομικής και παρά τις πνευματικές του αναζητήσεις, ο Βασίλειος Μελάς αναγκάστηκε για οικονομικούς λόγους να στραφεί στο εμπόριο με επιτυχία. Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, ό.π., σσ.7-8. Τούτο (το εμπόριο) «εθεώρει και ηγάπα ως μέσον προς απόκτησιν της υλικής ανεξαρτησίας». Εν τούτοις «δεν επέμεινε, καθώς τόσοι άλλοι μέχρι τέλος προς αύξησιν του πλούτου του». Δημ, Βικέλα, Απαντα, ό.π., σ.162. Συνέχισε την επιχειρηματική του δραστηριότητα και στην Ελλάδα μετά την επάνοδό του το 1873 από το Λονδίνο. Ό.π.

²³⁰ Ασχολήθηκε μέσω του Δημ.Βικέλα με την εκμετάλλευση των θειωρυχείων της Μήλου ήδη από το 1862, στις εργασίες των οποίων διέθεσε 125.000 δραχμές. Εκτός από την εγχώρια κατανάλωση του ορυκτού θείου, μέρος του εξαγόταν και στην Τουρκία. Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, (πρόλογος Χρ. Αγριαντώνη), [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σσ.337-338. Ο Βικέλας έκανε ταξίδι επαγγελματικό για το συγκεκριμένο λόγο στη Μήλο το 1861, εκτός από άλλα στην Ελλάδα. Δημ, Βικέλα, Απαντα, ό.π., σσ.202-203.

²³¹ Ό.π., σσ.150-151. Το γεγονός ότι δεν απέκτησαν παιδιά είναι εκείνο που κάνει το ζεύγος να σκέπτεται με ποιον τρόπο θα βοηθήσει τη νέα γενιά. Σε στίχους που έγραφε διαφαίνεται το πρόβλημα που σκίαζε τη ζωή του. Σύζυγός του υπήρξε η Τερψιχόρη Γεραλοπούλου, ευεργέτιδα της γυναικείας εκπαίδευσης. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.575 και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σσ.22-23.

²³² Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σ.57.

²³³ Η διαθήκη του Βασιλείου. Μελά συνταχθείσα στις 7 Οκτωβρίου 1883, αρ.4451/αρ.5451. ΜΗΚ,Γ', σ.358, ΑΥΕ, Φακ.1883/Δ60, (αντίγραφο διαθήκης Βασιλείου Μελά).

για άλλη μια φορά την ευρύτητα του πνεύματός του σχετικά με τα δεινά μιας συγκεντρωτικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Αναδεικνύει την ικανότητα του ευεργέτη να διαβλέπει την αποτελεσματικότερη τακτική να υπηρετεί σωστά τα εθνικά συμφέροντα ρίχνοντας το βάρος του ευεργετικού του ενδιαφέροντος στις ανάγκες της επαρχίας, αντίθετη πρακτική από εκείνη των εκάστοτε κυβερνήσεων, οι οποίες πρόκριναν την Αθήνα. Ο ίδιος διατείνεται άλλωστε ότι: «...δι' αυτήν μεριμνώσιν αι εκάστοτε κυβερνήσεις».^{73*}

Σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος που εγκρίθηκε το 1893, αποκλειστικός σκοπός του φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού καθιδρύματος, «του δια της από 7 Οκτωβρίου 1883 διαθήκης του αοιδίμου Βασιλείου Μελά συσταθέντος, υπό τψ ονομασίαν 'Νηπιακόν Επιμελητήριον Μελά' είνε η ίδρυσις καταλλήλων καταστημάτων χρησίμων για νηπιαγωγεία ή και η συντήρησις αυτών, οπουδήποτε ήθελεν εγκρίνει η το καθίδρυμα διαχειριζομένη επιτροπή, εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών».²³⁵ Στην πρώτη συνεδρίαση της η Επιτροπή του Ιδρύματος το 1895 άρχισε το έργο της με το ποσό των 25.956,80 δραχμών.²³⁶ Κληροδοχοί και διαχειριστές του ιδρύματος ορίσθηκαν σύμφωνα με τη διαθήκη του ευεργέτη οι Μιχαήλ Γ. Μελάς, Βίκτωρ Α. Μελάς και Δημήτριος Βικέλας.²³⁷

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ενοικίαση του ομώνυμου Μεγάρου στην Αθήνα, αρχική κατοικία του ευεργέτη, μαζί με το ενοίκιο κάποιων καταστημάτων απέφερε έσοδα 147.165 δραχμές ετησίως, τα οποία μέσω Εθνικής Τραπέζης από το 1902 και μετά χρηματοδότησαν ένα σύνολο από νηπιαγωγεία σε όλη την Ελλάδα - άνω των εξήντα -, καθώς και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα.²³⁸ Στην παλιά Ελλάδα ιδρύθηκαν από το Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά (Ν.Ε.Μ.), λειτούργησαν και χρηματοδοτήθηκαν νηπιαγωγεία μεταξύ των ετών 1894 και 1928 στο Αμαρούσιο, στα Αμπελάκια, στη Λίμνη Ευβοίας,²³⁹ στη Σαλαμίνα,²⁴⁰ στη Χασιά

²³⁴ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ό.π., σ.23. Βλ. και Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, Εγκαίνια Νηπιακού Επιμελητηρίου εν Μοσχάτω, Αθήνα 1 Ιανουαρίου 1935, σ.6.

²³⁵ Άρθρο 1^ο Καταστατικού Ν.Ε.Μ της 29 Μαΐου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893.

²³⁶ Αναφορά της Διαχειριστικής Επιτροπής Ν.Ε.Μ. προς τον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργόν της 25 Ιανουαρίου 1895, Συνεδρίαση της 22 Δεκεμβρίου 1897. Το ποσό της αποζημίωσης της κάλυψης της Οικίας ανερχόταν σε 554.456 δραχμές. Συνεδρίαση της 16 Ιανουαρίου 1898. Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π. Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς,...ό.π., σ.36.

²³⁷ Σε απαρτία τα μέλη της διαχειριστικής επιτροπής, δηλαδή ο Βίκτωρ Μελάς, ο Γεώργιος Μ. Μελάς και ο Δη μ. Βικέλας εξέλεξαν το Νοέμβριο του 1893 ως πρόεδρο της Διαχειριστικής Επιτροπής τον Δη μ. Βικέλα «ο την ηλικίαν πρεσβύτερος των μελών αυτής». Συνεδρίασις της 20 Νοεμβρίου 1893. Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π.

²³⁸ ΑΥΕ, Φακ.1883/ Δ60, 2, ό.π., Ζερβός, ό.π., σσ.1220-1221. Η Οικία Μελά άρχισε να αποφέρει εισόδημα το 1902, το οποίο ετησίως ανερχόταν σε 1.000 οθωμανικές λίρες. Τα κονδύλιά της απορροφούσε για κάποια χρόνια η ανακατασκευή της, εφόσον είχε πυρποληθεί το 1901, με αποτέλεσμα να μη διαθέτει ακόμα τα απαραίτητα ποσά για την ενίσχυση σχολείων. Εκφράζεται επίσης αδυναμία χρηματοδότησης της Ζωσιμαίας σχολής στην Ήπειρο. Συνεδρίαση της 27 Ιανουαρίου 1998 και Συνεδρίαση της 3 Απριλίου 1902, Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ...ό.π.

²³⁹ Συνεδρίαση της 16 Ιανουαρίου 18/8, Συνεδρίασις της 25 Ιουνίου 1896, Συνεδρίασις της 9 Ιουλίου 1898 (ανέγερση σχολείου στη Λίμνη Ευβοίας) και Συνεδρίασις 14 Φεβρουάριου 1897 (προς το δήμαρχο Κρίσης για την ανέγερση δημοτικού σχολείου στους Νέους Δελφούς). Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ...ό.π.

²⁴⁰ Συνεδρίασις της 20 Ιουλίου 1896 (ανέγερση σχολείων Κορωπίου, Σαλαμίνας, δωρεά γηπέδου από τον Αναγνώστη Κοτσίκου για μονοτάξιο σχολείο Θηλέων), Συνεδρίασις της 20 Δεκεμβρίου 1896 (περάτωση της οικοδομής Αμπελακίων Σαλαμίνας με δαπάνη 15.500 δραχμών). Ο.π.

Φυλής, στην Αγιά, στον Πύργο Τήνου,²⁴¹ στο Πόρτο-Χέλι Ερμιονίδος, στην Κύθνο.²⁴² Απαράβατη προϋπόθεση για τη χρηματοδότηση αυτή ήταν η παραχώρηση κατάλληλου γηπέδου και η δέσμευση για την αποκλειστική χρησιμοποίησή του ως νηπιαγωγείου.²⁴³ Αυτό δεν εμπόδισε όμως την Επιτροπή του Ν.Ε.Μ. να ενισχύσει οικονομικά δημοτικά σχολεία, ακόμα και γυμνάσια σε περιοχές έξω από τα ελληνικά σύνορα.²⁴⁴ Μεταξύ αυτών σημαντική υπήρξε η αρωγή του τόσο στην ανέγερση, όσο και στον εξοπλισμό του «εν Πειραιεί Α Λαϊκού Νηπιαγωγείου της Ενώσεως των Ελληνίδων».²⁴⁵ Η «Ένωση Ελληνίδων» προσπαθεί επίσης μέσω του Ν.Ε.Μ. να βοηθήσει τη διάδοση της φροβελιανής μεθόδου στα νηπιαγωγεία περιοχών της οθωμανικής επικράτειας.²⁴⁶ Το Ν.Ε.Μ. εύκολα διασυνδέθηκε με περιοχές του

241 Ενδεικτικά: Συνεδριάσεις της 4 Μαρτίου 1905, της 3 Απριλίου 1905 και της 4 Μαΐου 1905 (παραχώρηση γηπέδου στον Πύργο της Τήνου από τον Ιω. Κολάρο, δήμαρχο Πανόρμου, προς ανέγερση διτάξιου σχολείου αορένων με προϋπολογισμό δαπάνης 26.088 δραχμών). Ό.π.

242 ΜΗΚ,Γ', σσ.358,361. Μαζί με τα νηπιαγωγεία που δημιούργησε και στις υπόδουλες περιοχές ο αριθμός τους ανερχόταν σε 87, σύμφωνα με το καταστατικό του Επιμελητηρίου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893. Σύμφωνα με τον αναλυτικό πίνακα της επιτροπής διαχείρισης του κληροδοτήματος φαίνεται κατά το διάστημα 1894-1935 να ξοδεύτηκαν 36.000.000 δραχμές για την κατασκευή και επισκευή 160 σχολικών ιδρυμάτων - κυρίως νηπιαγωγείων -, μεταξύ των οποίων 78 στην Ήπειρο, 22 στη Μακεδονία, 10 στη Θράκη, 19 στο ελληνικό βασίλειο και 22 σε Μ. Ασία, Βουλγαρία, Σερβία, Αλβανία. ΜΗΚ, σ.361.

243 Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού..ό.π., σ.6 και Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987..ό.π., σ.17.

244 Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π. Συνεδριάσεις της 17 Νοεμβρίου 1903, Συνεδριάσεις της 2 Δεκεμβρίου 1903, Συνεδριάσεις της 27ης Απριλίου 1906, Συνεδριάσεις της 5 Ιουνίου 1906 (αίτηση της κοινότητας Καστανιανής στην Ήπειρο «περί αποτεφρωθέντος σχολείου υπό τουρκαλβανών»), Συνεδριάσεις της 12 Νοεμβρίου 1908, Συνεδριάσεις της 7 Νοεμβρίου 1909 (ανέγερση Αστικής σχολής στις Σέρρες), ΑΤΕ, Φακ.1907/Δ60, έγγραφο 4244 της 15 Σεπτεμβρίου 1907 (σύσταση του Ν.Ε.Μ. στο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης για την «εν μέτρω η περιστολή των απρόβλεπτων δαπανών, ίνα μη περιέλθω εις αδιέξοδον και αναθεώρηση τον προϋπολογισμόν», έγγραφο 174 της 23-Μαΐου 1906 (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών), Φακ.1906/Β33 έγγραφο της 10 Μαΐου 1906.

245 Συνεδριάσεις της 4 Μαρτίου 1905 και Συνεδριάσεις της 5 Φεβρουαρίου 1906 (Ισολογισμός και έξοδα Νηπιαγωγείου Πειραιά συνολικά 56.549 δραχμών, που παραδόθηκε στο δημαρχείο Πειραιά με τις συμβολαιογραφικές πράξεις αρ.10519 της 27 Απριλίου 1905 και αρ.10520 της 15 Δεκεμβρίου 1905. Έγκριση από την επιτροπή πίστωσης 4000 δραχμών για προμήθεια θρανίων, εδρών και οργάνων διδασκαλίας, σύμφωνα με τον υποδειχθέντα κατάλογο από το Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων για το νηπιαγωγείο Πειραιά). Συνεδρίαση της 6 Μαρτίου 1897 (η Επιτροπή Ν.Ε.Μ. κρίνει ότι ο σκοπός της Ενώσεως Ελληνίδων να ιδρύσει το νηπιαγωγείο Πειραιά προς περίθαλψη απόρων παιδών συμβιβάζεται με εκείνον του Ν.Ε.Μ.: «..Καθίσταται μάλιστα ενεργητικώτατος εις τας σημερινάς εκτάκτους περιστάσεις, ότι υπερπλέονασεν ο αριθμός των απόρων παιδών ένεκα των εκ Κρήτης προσφύγων και της Επικρατείας, εσκέφθη να έλθω αρωγός εις το φιλάνθρωπο έργον της Ενώσεως Ελληνίδων διαθέτουσα υπέρ της ιδρύσεως τον εν Πειραιεί Νηπιαγωγείου το ποσόν δραχμών 5.000-10.000 δραχμών». Συνεδριάσεις της 24 Ιουλίου 1897 (απαιτούμενα έξοδα του νηπιαγωγείου Πειραιά και έγκριση καταβολής κεφαλαίου 10.000 δραχμών από το Ν.Ε.Μ.). Ο Βίκτωρ Μελάς υπέβαλε την από 3 Σεπτεμβρίου 1897 επιστολή της Αικ. Λασκαρίδου, προέδρου του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, με την οποία ειδοποιούσε ότι κατόρθωσε να περιορίσει σε 4.800 δραχμές τα έξοδα ενός έτους συντήρησης του νηπιαγωγείου Πειραιά για 750 νήπια, όρο, με τον οποίο η διαχειριστική επιτροπή Ν.Ε.Μ. αποδέχεται να πληρώσει το ποσό τούτο της Ενώσεως των Ελληνίδων. Συνεδριάσεις της 5 Σεπτεμβρίου 1897. Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.

246 Συνεδριάσεις της 5 Ιουνίου 1906. Ό.π. Με έγγραφό της (22 Οκτωβρίου 1906) η Ένωση των Ελληνίδων (Εκπαιδευτικόν τμήμα) ζητούσε τη συνδρομή του Νηπιακού Επιμελητηρίου για την αγορά διαφόρων

«αλύτρωτου» ελληνισμού, όπου η παιδεία, ήταν ζωτική ανάγκη για τους εκεί Έλληνες,²⁴⁷ και έδωσε βαρύτητα στην οικονομική ενίσχυση του εκεί εκπαιδευτικού δικτύου.²⁴⁶ Η αναμόρφωση των νηπιαγωγείων θεωρήθηκε βασικό βήμα για τη μετέπειτα εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών,²⁴⁹ αλλά καθόλου εύκολο εγχείρημα.²⁵⁰

'φραιβελιανών' ειδών για τα νηπιαγωγεία της Μακεδονίας. Στη συνεδρίαση, λόγου χάρη, της 27 Απριλίου 1906 διαβάζουμε μετά από τον κατάλογο με τους οικονομικούς προϋπολογισμούς για τα κτίρια Νιγρίτας, Πρωσοτσάνης, Δράμας, Βογδένιτσας, Φλώρινας, Ανω Μπελίτσας, Δοϊράνης, Στρώμνιτσας, Λαγκαδά και Γιαννιτσών το ενδιαφέρον για τον κατάλληλο εξοπλισμό τους. Βιβλίου Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.

²⁴⁷ Συνεδρίασις της 28 Φεβρουαρίου 1902. Βιβλίου Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π., Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, Εκατό χρόνια δημιουργίας, Αθήνα 1987, σ.26. Επίσης, ΑΥΕ, Φακ.1900/Β33, έγγραφο 10 Μαΐου 1906, Φακ.1908/112, έγγραφο 140 της 25 Φεβρουαρίου 1908 και έγγραφο 905 της 1 Μαρτίου 1908, Φακ.1904/49, έγγραφο της 19 Ιουλίου 1904 (γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Δ. Βικέλα, πρόεδρο του Ν.Ε.Μ.), Φακ.1905/40, υπφ.2, έγγραφο της 179 της 24 Μαΐου 1906 (υποπροξενείο Καβάλας προς γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης), Φακ.1906/Β33, έγγραφο 231 της 7 Ιουνίου 1906, Φακ 1905/48 υπφ.3, έγγραφο 412 της 19 Σεπτεμβρίου 1905, (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών. Επιστολή του Μητροπολίτη Ξάνθης Ιωακείμ της 18 Μαρτίου 1905 προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁴⁸ Σύμφωνα με τον αναλυτικό πίνακα της επιτροπής διαχείρισης του κληροδοτήματος, φαίνεται ότι μεταξύ των ετών 1894-1935 ξοδεύτηκαν 36.000.000 δραχμές για την κατασκευή και επισκευή 160 σχολικών ιδρυμάτων - κυρίως νηπιαγωγείων - μεταξύ των οποίων 78 στην Ήπειρο, 22 στη Μακεδονία, 10 στη Θράκη, 19 στο ελληνικό βασίλειο και 22 έξω από την Ελλάδα (Μ. Ασία, Βουλγαρία, Σερβία, Αλβανία). Βάσω Θεοδώρου, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece*, (1870-1920), Paris, 1987, Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, (Λεύκωμα), Αθήνα 2002, σ.17. Συνεδρίασις της 5 Ιουνίου 1906. Επίσης Συνεδρίαση της 27 Απριλίου 1906 Βιβλίου Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π. και Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού, ό.π., σσ.8,9.

²⁴⁹ Χ. Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.158. Το Ν.Ε.Μ. από το 1894 μέχρι το 1928 από 'Μητρώο Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας' φαίνεται να ίδρυσε τουλάχιστον 8 νηπιαγωγεία στο ελληνικό βασίλειο, ενώ χρηματοδότησε συνολικά σχολικά κτίρια 50 στην Ήπειρο, τόπο καταγωγής του Β. Μελά, 19 στη Μακεδονία, 4 στη Θράκη και 6 στη Μ. Ασία. (ΜΗΚ, σ.361). Στην πραγματικότητα όμως στην παλιά Ελλάδα πρέπει να ήταν περισσότερα. Συνεδριάσεις της 14 Φεβρουαρίου 1897, της 24 Ιουλίου 1897, της 4 Μαρτίου 1905, της 3 Απριλίου 1905 της 4 Μαΐου 1905, της 27 Απριλίου 1906, της 5 Ιουνίου 1906, κλπ. Βιβλίου Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π.

²⁵⁰ Η διάδοση του θεσμού δεν ήταν εύκολη. Το επικοινωνιακό χάσμα, λόγω της πολυγλωσσίας και της αντίστοιχης κατά εθνική ομάδα προπαγάνδας, ήταν σοβαρό εμπόδιο για τη διείσδυση της εκπαίδευσης στις βόρειες μακεδονικές περιοχές. Αικατερίνη Κουτουζιάδου, «Ενεργέτες κι ενεργεσίες στο χώρο της παιδείας στη Δράμα και στην ευρύτερη περιοχή της (1870-1922)», Δ' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002, Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α. Δράμας 2006, σσ.361-388/363, Κολιόπουλος Ι., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', Αθήνα (1977), σσ.215-217. Επίσης Κ. Βακαλόπουλος, Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894), Θεσσαλονίκη (1983), σσ.199-211. Σχετικά με τους εθνοτικούς ανταγωνισμούς στο επίπεδο της εκπαίδευσης βλ. Β. Γούναρης, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί το φθινόπωρο 1885», Μακεδονικά, τόμος 23 (1983), σσ.150-153.

²⁵⁰ Χ. Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.158.

5. Στα τέλη του αιώνα

Πέρα από τη συμβολή του Β. Μελά και του Ν.Ε.Μ., η οποία θεωρείται θεμελιακή για την ανάπτυξη της νηπιαγωγικής στην Ελλάδα, μία σειρά από άλλες δωρεές συμπληρώνουν τη διαδικασία στερέωσης του θεσμού στην Ελλάδα. Είναι σημαντική στην περιοχή της Μαγνησίας, λόγω χάρη, η συμβολή στη δημιουργία νηπιαγωγείου των αδελφών Αθανασάκη από την Πορταριά. Την κληρονομιά των 100 οθωμανικών λιρών, κληροδότημα του Γεωργίου Αθανασάκη το 1887, ανέλαβαν επιβλέψουν και να ενισχύσουν οι αδελφοί του, Δημήτριος και Αλέξιος, που μοναδική τους μέριμνα ήταν η συντήρησή του, κάτι που απέδειξαν και με τα δικά τους κληροδοτήματα.

Ο πρώτος με τη διαθήκη του της 19 Δεκεμβρίου 1907 προσέφερε 500 εικοσόφραγκα στο Αρσάκειο και από ετήσιους τόκους βραβείο ή «να σπουδάξη μια πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο μας, είτε δια το παρθεναγωγείον, με την υποχρέωσιν να υπηρετήση πέντε τουλάχιστον έτη υποχρεωτικός. Αν δεν εγκριθούν αυτά, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγώτερον των 500 δραχμών».²⁵¹ Ο δεύτερος, ο Αλέξιος Αθανασάκης, ίδρυσε το 1900 νηπιαγωγείο και άφησε κληροδοτήμα για τη συντήρησή του το 1916. Πρωταρχική του μέριμνα φαίνεται να είναι η διατήρηση του «ιδιοσυντήρητου» από τα μέλη της οικογένειάς του. «Η εκλογή του προσωπικού του νηπιαγωγείου θα είναι εις χείρας των άνω εκτελεστών μου, ελλείψει δε τούτων εις χείρας των τριών υιών μου Αθανασίου, Γεωργίου και Κωνσταντίνου και μετά τούτου εις τους άρρενας απογόνους, χωρίς να έχη το δικαίωμα η κοινότης Πορταριάς να αναμιχθή, ούτε η σεβαστή Κυβέρνησις ως προς την τε εκλογήν του προσωπικού και την λειτουργία του..», όσον τηρείται ο νόμος περί ιδιοσυντήρητων σχολείων. Επιδίωξή του ήταν δηλαδή, να έχει το σχολείο διπλωματούχο δασκάλα και να εξαρτάται από την οικογένεια Αθανασάκη.²⁵²

Δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το ενδιαφέρον ευεργετών για την περίθαλψη και αγωγή ορφανών νηπίων σε αντίστοιχο ίδρυμα. Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης δε βρήκε καταλληλότερο κατάλυμα από το Βρεφοκομείο της Αθήνας.²⁵³ Το ενδιαφέρον για την αγωγή και την εκπαίδευση των νηπίων εμφανίζεται από δωρητές και ευεργέτες στο τέλος του αιώνα εντονότερο. Ανάμεσά τους το κληροδοτήμα των 50.000 δραχμών του Νικολάου Ράλλη προς το «Νηπιαγωγείο Αθηνών» το 1890.²⁵⁴

Αξιοσημείωτη είναι η αυξημένη παρουσία ευεργετιδών στον τομέα της προσχολικής εκπαίδευσης (47,36%). Ένα από τα χαρακτηριστικά της ευεργεσίας στην εκπαίδευση των νηπίων, όσο και των περισσότερων τομέων εκπαίδευσης είναι η υπεροχή των άτεκνων ευεργετών και των ομογενών. Τα σκήπτρα όμως, όσον αφορά στο μέγεθος της ευεργεσίας,

²⁵¹ ΜΗΚ,ΓΙΟ, σ.136, ΓΠ, σ.137 και Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.38.

²⁵² Διαθήκη Αλεξίου Αθανασάκη της 25 Δεκεμβρίου 1916. ΜΗΚ,Γ'223, σ.1080 και Εφ. Καθημερινή, της 30 Ιουνίου 1995.

²⁵³ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.602-603.

²⁵⁴ ΑΥΕ, Φακ.1890/ Δ60, εγγ.14 της 12 Ιανουαρίου 1890 (γενικό προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών για την είσπραξη 44,475 φράγκων έναντι του όλου ποσού των 50.000 δραχμών) και έγγραφο 244 της 7 Απριλίου 1889 (γενικό προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών), Φακ.1891/Δ58,59,60, έγγραφο 350 της 14 Ιουνίου 1891 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧVII) Κληροδοτήμα Νικολάου Ράλλη, φακ.1, έγγραφο 943 της 2 Μάϊου 1889, (αντίγραφο διαθήκης Νικολάου Ράλλη) και έγγραφο 54 της 14 Φεβρουάριου 1903.

κατέχει η προσφορά μεγάλων περιουσιών, οι οποίες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες αντιπροσωπεύουν το 1/3 του συνόλου:

Προέλευση Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)			
	ΕΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	19	12	7
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		63,15%	36,84%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.4).

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	2	1	10	6
Ποσοστό επί του τομέα	10,52%	5,26%	52,63%	31,57%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.10, πίν.20).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος δωρεάς	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	3	6	4	1	5
Ποσοστό επί του αριθμού του τ	15,78%	31,57%	21,05%	5,26%	26,31%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.35, πίν.66).

Στη γεωγραφική κατανομή της ευεργεσίας στην εκπαίδευση των νηπίων τις περισσότερες πράξεις απορροφά η πρωτεύουσα κατά 68,42 %.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)						
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
Αριθμός	13	2	1	1	1	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	68,42%	10,52%	5,26%	5,26%	5,26%	

Πίνακας 4. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.43, πίν.81).

Αξιοσημείωτη είναι η κατά περίπου 50% υπεροχή των ευεργετών που δέχθηκαν ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση, συμπέρασμα που επιβεβαιώνεται από το αυξημένο συγκριτικά ποσοστό των λογίων.

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	9	4	2	4
Ποσοστό εη αριθμού του τομέα	47,36%	21,05%	10,52%	21,05%

Πίνακας 5. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.27, πίν.51).

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΙΕΣ	8	42,10%
ΛΟΓΙΟΙ	2	10,52%%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	1	5,26%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	1	5,26%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	1	5,26%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	1	5,26%
ΙΑΤΡΙΚΑ	1	5,26%
ΑΛΛΑ	2	12,5%
ΑΓΝΩΣΤΑ	3	15,78%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.19, πίν.35).

Το νηπιαγωγείο ως σχολικός και κοινωνικός θεσμός, παρότι ήταν γνωστός στους Έλληνες ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, άργησε να καθιερωθεί εξ αιτίας μιας σειράς λόγων, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους κατά την άποψη μας ήταν ο συντηρητισμός της ελληνικής κοινωνίας, οι αδυναμίες του σχολικού συστήματος και η κρατική αμεριμνησία. Το προβάδισμα ακόμα μία φορά θα το έχει ο ιδιωτικός παράγοντας, ο οποίος μέσω της δραστηριότητας κυρίως διακεκριμένων Ελλήνων του εξωτερικού, αλλά και γνωστών συλλογικών φορέων, όπως της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, γυναικείων σωματείων και οργανώσεων αργότερα, θα καταβάλει σοβαρές προσπάθειες για την προώθηση του θεσμού στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Προσπαθώντας να αναλύσουμε τη σκέψη των πρωτοπόρων αυτού του θεσμού, όπως του Βασιλείου Μελά και άλλων, θα καταλήξουμε στο ότι «η σπονδαιοτέρα υπηρεσία εις την πατρίδα Ελλάδα είνε η **μάρφωσις των τέκνων της**».²⁵⁵ Αυτές οι πρωτοποριακές απόψεις, θα ριζώσουν στην ελληνική πολιτική και εκπαιδευτική συνείδηση από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά.

Όπως παρατηρήθηκε και στη γυναικεία εκπαίδευση, ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια, η ανάπτυξη του θεσμού θα συνδεθεί με τις επαγγελματικές επιλογές της Ελληνίδας και την

²⁵⁵ Φράση του Λέοντα Μελά. ΜΗΚ, σ.360.

προώθηση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία μέσα από την εθνική διάσταση του ρόλου που της δόθηκε. Το κρατικό ενδιαφέρον επίσης και στην προσχολική εκπαίδευση θα περιοριστεί σε ελεγκτικές παρεμβάσεις ή παθητική αποδοχή και επικράτηση της τόλμης του πρωτοπόρου ιδιώτη, του ευεργέτη, ματαιώνοντας εγχειρήματα και εφαρμογή προτάσεων μακριά από ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, παραμένοντας θεατής των καινοτομιών.

III. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Ουδέν πρέχει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκηαιδενθή ο κλήρος και το γυναικείον φύλον..».

Επιστολή Δωρόθεου Σχολάριου της 16 Φεβρουάριου 1869 προς Νικ. Φ. Γεωργιάδη στην Κωνσταντινούπολη. Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σσ.15-16.

«Δε θέλω να έχωμεν μορφωμένες δούλες και αμόρφωτες κυράδες».

Παναγής Χαροκόπος,

από άρθρο της Εφ. Ακρόπολις της 7 Νοεμβρίου 1908.

1. Οι απαρχές

Σημαντική μεταβλητή στη διαδικασία της εκπαίδευσης αποτέλεσε το φύλο των μαθητών. Οι κοινωνικές αντιλήψεις κατά τον 19^ο αιώνα οι σχετικές με την ιδιαιτερότητα του γυναικείου φύλου με προσχηματικό κριτήριο τις φυσικές του - βιολογικές, ψυχολογικές- διαφορές επηρέασαν τόσο την επίσημη κρατική νομοθεσία, όσο και τις παιδαγωγικές αντιλήψεις για την εκπαίδευση των δύο φύλων. Οι ρόλοι των δύο φύλων, έντονα διακριτοί σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, αλλά και η εθνική αποστολή που κλήθηκε να επιτελέσει η γυναίκα, όχι μόνο μέσα από την οικογένεια, αλλά και μέσα από το σχολικό σύστημα με την ιδιότητα της δασκάλας, διαμόρφωσε νέες πραγματικότητες στην πορεία της εκπαίδευσης τόσο της γενικής, όσο και της επαγγελματικής.¹

Η ανάγκη για την εκπαίδευση της Ελληνίδας έγινε αισθητή από τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, εφόσον αρκετά νωρίς ιδρύθηκαν αλληλοδιδασκτικά, αλλά και ανώτερα σχολεία θηλέων.² Το πρώιμο αυτό ενδιαφέρον έχει τις ρίζες του στην επιρροή που άσκησαν πληθυσμιακές ανακατατάξεις, φορείς νέων ιδεών και κοινωνικών προτύπων,³ στις

¹ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τα 19^ο και 20^ο αιώνα*, σ.1, Σιδηρούλα Ζιώγου - Καραστεργίου, *Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας*: στόχοι παρθεναγωγείου και εκπαιδευτική πολιτική στο 19ο αιώνα στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας», Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας[Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.479 και Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ένα Ανθολόγιο, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.25-26,35-36.

² Τα ανώτερα σχολεία θηλέων υπερετερούσαν των αλληλοδιδασκτικών σε επίπεδο σπουδών και δεν είχαν οργανική σχέση με τα Ελληνικά, ούτε με το Πρότυπο της Αίγινας. Αποτελούσαν ένα είδος δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων. Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.233.

³ Η άφιξη στον ελληνικό χώρο από κέντρα της Μ Ασίας πνευματικών ανθρώπων, δασκάλων με πρωτοποριακές αντιλήψεις επηρέασαν σημαντικά τη διάθεση των κοινωνιών απέναντι στις γυναίκες. Σε κέντρα του ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Χίος, οι Κυδωνιές ήδη από τον 18^ο αιώνα λαμβανόταν σοβαρότερη μέριμνα για την εκπαίδευση της γυναίκας, της οποίας η κοινωνική θέση ήταν αρκετά αναβαθμισμένη. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.340. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, εμφανίζονται μορφωμένες γυναίκες, όπως η Ραλλού Σούτζου, η Ευανθία Καϊρη

δυτικές επιδράσεις που παρατηρήθηκαν κυρίως στα νησιά, είτε με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, είτε με τα σχολεία που από τον 17^ο αιώνα ίδρυσαν οι Ουρσουλίνες μοναχές, στη δράση των λογίων της εποχής, φορέων των προοδευτικών αρχών ευρωπαϊών παιδαγωγών που στήριζαν τη γυναικεία εκπαίδευση, καθώς και στην πρωτοβουλία ιεραποστόλων και φιλελλη νικών σωματείων που αν έλαβαν την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων.⁴

Η πολιτεία, αν και επικρότησε την παροχή εκπαίδευσης στα κορίτσια, περιορίστηκε σε επικύρωση ή σε αναγνώριση ενεργειών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁵ Λόγοι οικονομικών δυσχερειών και κοινωνικών προκαταλήψεων ενίσχυσαν την προτεραιότητα της εκπαίδευσης των αγοριών.⁶

Από τα μέσα του αιώνα παρατηρείται μία πύκνωση δημιουργίας ιδιωτικών σχολείων - παρθεναγωγείων, όπου φοιτούσαν κορίτσια προερχόμενα κυρίως από ανώτερες κοινωνικές τάξεις.⁷ Αυτό δε σημαίνει ότι δεν ιδρύθηκαν και παλαιότερα για την κάλυψη των επείγουσών αναγκών του τόπου ιδιοσυντήρητα σχολεία θηλέων, αλλά σε περιορισμένη κλίμακα. Τα σχολεία αυτά, αν και προϊόντα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, λειτουργούσαν κατά κανόνα κάτω από κρατικό έλεγχο και εφάρμοζαν το ίδιο περίπου πρόγραμμα με εκείνο των δημοσίων.⁸

Τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία για κορίτσια ακόμη και στα χρόνια του Αγώνα, αποτελούσαν βασική φροντίδα του έθνους. Από τότε ήδη υπήρξε επιθυμία να κατοχυρωθεί και συνταγματικά το δικαίωμα των Ελληνίδων στη μόρφωση.⁹ Η Πελοποννησιακή Γερουσία στη διακήρυξη της 27 Απριλίου 1822 παρότρυνε τους γονείς να φροντίσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους, αγοριών και κοριτσιών: «Μην αμελήσητε την παιδείαν των αγαπητών σας τέκνων, αρρένων και θηλέων, μην αγωνίζεσθε δια να τους αφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα δια να τους προμηθεύσητε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας και να τα αποκαταστήσητε άξια τέκνα της Ελλάδος, και ωφέλιμα εις τον εαυτόν των και τους ομοίους των».¹⁰ Μετά τον αγώνα στο νέο κράτος συγκεντρώνονταν πρόσφυγες από διάφορες ελληνικές περιοχές. Ως το 1830 είχαν ιδρυθεί

και άλλες σε εκδηλώσεις της πνευματικής ζωής των Ελλήνων (π.χ. φαναριώτικοι κύκλοι). Ό.π., σσ.19 και 320-321.

⁴ Ό.π., σ.341.

⁵ Ό.π., σ.259.

⁶ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) ΣΤΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β (Προϋπολογισμός εξόδων, πρόγραμμα μαθημάτων, δάσκαλοι 1862), έγγραφο 6340 της 16 Ιουλίου 1862 και έγγραφο της 24 Σεπτεμβρίου 1862, (η για οικονομικούς λόγους υπολειτούργια του σχολείου θηλέων οδηγεί σε κατάργηση γυμνασιακής τάξης).

⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σ.473.

⁸ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Ποικίλα 1840-1842 (18) έγγραφο 1844 της 30 Αυγούστου και έγγραφο 4079 της 2 Νοεμβρίου 1844.

⁹ Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τόμος Α'(1821-1894), [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973, σσ.κστ -κζ'.

¹⁰ Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας της 27 Απριλίου 1822. Εφημερίς των φιλομαθών, έτος ΙΓ' αρ.560, 18 Μαΐου 1865, ό.π., σ.663 και Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Α', σ.32. Κατά τον Αλέξη Δημαρά διακρίνεται ένας «ευρωπαϊκός προσανατολισμός» στα κείμενα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, η οποία «σχεδιάζε» σχολεία αρρένων και θηλέων, όπου η φοίτηση θα γινόταν «αμισθί». Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σσ.κδ', κε'.

αλληλοδιδασκτικά για κορίτσια στο Ναύπλιο, στο Αργος, την Ερμούπολη και την Αίγινα. Την ευθύνη για τη λειτουργία τους αναλάμβαναν Εταιρείες, όπως η Φιλόμουσος Εταιρεία Βιέννης (1814), οι δήμοι, όπως ο Δήμος Ερμούπολης, ιδιώτες και ξένοι ιεραπόστολοι¹¹

Παράλληλα όμως με την επιθυμία δημιουργίας δημόσιας εκπαίδευσης, εκδηλώθηκε η ιδιωτική δραστηριότητα στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Περίπτωση παρθεναγωγείου, το οποίο ίδρυσε στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία¹² είναι χαρακτηριστική, όχι λόγω αγγλικών επιδράσεων ή της ξεχωριστής φροντίδας για τη μόρφωση κοριτσιών, αλλά λόγω του τρόπου οργάνωσης του σχολείου στα 1825 από το Νεόφυτο Νικητόπουλο ή Νικητόπλο, λόγιο και ιεροδιάκονο της εποχής.¹³ Ιδιαίτερα ευαίσθητος στο θέμα της πολιτικής αγωγής ο Νεόφυτος Νικητόπουλος εφάρμοσε ένα σύστημα¹⁴ -αρκετά πρωτότυπο, καθώς φαίνεται, για τα ελληνικά σχολικά δεδομένα του 19ου αιώνα-, σύμφωνα με το οποίο οι μαθήτριες συμμετείχαν ενεργά στη διοίκηση του σχολείου.¹⁵ Αυτό το πρώτο σχολείο για κορίτσια που λειτούργησε στα χρόνια του Αγώνα, ονομαζόταν «Παρθενών» και διευθυνόταν από τον ίδιο.¹⁶ Το 1826 στο Ναύπλιο συντηρούνταν σχολείο θηλέων από τη Φιλανθρωπική Εταιρεία¹⁷ και από το 1830 από την ίδια την Κυβέρνηση.¹⁸ Το ίδιο έτος στην Ερμούπολη μαζί με το σχολείο αρρένων¹⁹ έγινε η πρώτη προσπάθεια

¹¹ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.341.

¹² Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.31, υποσμ.37, σ.73, υποσμ.311 και σ.74, υποσμ.315, Επιστολή της 4 Δεκεμβρίου 1824 Επιτρόπων σχολείων προς Εφόρους Φιλομούσου Εταιρείας, τεκμήριο 326 στο Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002, σ.360.

¹³ Ελένη Ε. Κούκου, Ο Ι. Καποδιστριας και η Παιδεία 1802-1822, Α' Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήνα 1958, σ.13. Περισσότερα για τη Φιλόμουσο Εταιρεία βλ. Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών, [Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993.

¹⁴ Η παιδαγωγική του μέθοδος σκοπό είχε να οργανώσει καλούς πολίτες: «Ένα σχολείο τοιούτο παρασταίνει συνεπτηγμένως ένα έθνος ολόκληρον, διό ο μαθητής να διοική και να διοικείται κατά τους νόμους». Πίστευε ότι η μόρφωση βοηθάει τις μητέρες στην καλή ανατροφή των παιδιών τους. Δημήτριος Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενύαλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.55-56.

¹⁵ Ο Νικητόπουλος σπούδασε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο «Διδασκαλείο» του Κλεόβουλου στο Ιάσιο το 1820. Δαυίδ Αντωνίου, Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998, σσ.13-17.

¹⁶ Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν και αγόρια. Το 1826 διέκοψε τη λειτουργία του η πολιορκία της Ακρόπολης από τους Τούρκους. Ό.π., σσ.13-17.

¹⁷ Εντασσόταν στα πλαίσια των γενικότερων επιδιώξεων της. Στόχο είχε «την περίθαλψιν των πτωχών, των απόρων, την θεραπείαν την επί των ορφανών και απόρων». Άρθρο ιδ' του Διοργανισμού της ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, (Βουλευτικό), φάκελος 22 (1822-1828) και Δ. Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση...ό.π., σσ.240-242, Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστριαίου. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, σ.308. Σχετικά με τα ιδρυτικά λειτουργικά προβλήματα της Εταιρείας βλ. Μαυροσκούφης, ό.π., σσ.59-65. Βλ. κεφ. Οικονομική Διάσταση της Εκπαίδευσης, σ.74, υποσμ.310 και 79, υποσμ.347.

¹⁸ Από το 1830 η Κυβέρνηση πλήρωνε την Κλεοβούλου, σύζυγο του Γ. Κλεόβουλου, στο σχολείο Ναυπλίου μέχρι το 1833, όταν ο Σπυρίδων Τρικούπης, Γραμματέας του υπουργείου «Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως», πρότεινε στον Όθωνα την κατάργησή του. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.52.

¹⁹ Είχε οργανωθεί από το Γεώργιο Κλεόβουλο, τον Κωνσταντά και το Φίλιππο Ιωάννου και σταμάτησε να λειτουργεί το 1828. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, Η Επαναστατημένη Ελλάδα Ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829, Θεσσαλονίκη 1976, σ.106 και Ανδρέα Θεοδ. Δρακάκη, Ιστορία του οικισμού

σύστασης κοινοτικού σχολείου θηλέων, στη σύσταση του οποίου πρωτοστάτησε η Ευανθία Καΐρη, αδελφή του Θεόφιλου Κάιρη και πρώτη διακεκριμένη λογία της ελεύθερης Ελλάδος.²⁰ Σημαντική ήταν στην προσπάθεια αυτή η χρηματική συνεισφορά των αμερικανών ιεραπόστολων Αντερσον και Σμιθ.²¹

Σύμφωνα με το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος (Τροιζήνα 1 Μαΐου 1827), παρεχόταν στους Έλληνες το παράλληλο δικαίωμα και η δυνατότητα σύστασης καταστημάτων κάθε είδους εκπαίδευσης ή φιλανθρωπίας, καθώς και η εκλογή δασκάλων για την εκπαίδευσή τους.²² Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση και των δύο φύλων, κυρίως του γυναικείου, όχι μόνο πύκνωναν την περίοδο αυτή, αλλά συνεχίστηκαν για όλο τον αιώνα. Το 1828 το πρώτο σχολείο θηλέων, η «Γυναικεία Σχολή» με 33 μαθήτριες στο Ναύπλιο διευθυνόταν από την Ελένη Δανέζη, την πρώτη Ελληνίδα που ίδρυσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια με επίσημο «Οργανισμό»^P Το 1829 στο Αργος επίσης ιδρύθηκε σχολείο γιγχ κορίτσια, όπου δίδασκε η Παπαχατζή Παναγιώτα Φανδριδή,²⁴ ενώ τον επόμενο χρόνο, το 1830, δημιουργήθηκε στην Αίγινα αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων από τη Σοφία De Marbois, duchesse de Plaisance, το οποίο σύντομα μεταβλήθηκε σε δημόσιο.²⁵ Η

της Ερμουπόλεως, τόμος Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Επανεκδοση, Σύρος 2000], Αθήνα 1983, σ.113 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.50.

²⁰ Η Ευανθία Καΐρη στην προσπάθεια σύστασης του πρώτου διδασκτηρίου θηλέων φαίνεται να διεξήγε έρανο μαζί με την επιτροπή κυριών, την οποία η ίδια οργάνωσε. Στο πρώτο τέταρτο του 20 αιώνα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον κόσμο των γραμμάτων η Ελισάβετ Μαρτινέγκου, εκτός από την Ευανθία Καΐρη, η οποία από τον αδελφό της είχε διδαχθεί ελληνικά, ανώτερα μαθηματικά και ξένες γλώσσες. Κ. Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη, (1799-1866)*, [Κέδρος] Αθήνα 1984 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.34. Η μόρφωσή της συγκίνησε τον Αδαμάντιο Κοραή τόσο, που σε επιστολή του προς αυτήν (είχε μαζί της τακτική αλληλογραφία) γράφει προς το τέλος: «...Αποθνήσκω πλέον ευχαριστημένος, αφού ίδω ότι η παιδεία επροχώρησε και εις αυτάς του Γένους μας τας γυναίκας». Αδαμαντίου Κοραή, *χρυσά έπη*, Αθήναι, [Ακαδημίας Αθηνών], 1934, σ.220.

²¹ Στο ποσό των 1500 γροσίων που συγκεντρώθηκε προστέθηκε η συνεισφορά των ιεραποστόλων, ώστε το συνολικό ποσό ανήλθε σε 9.501 γρόσια. Από τις συνεισφορές αυτές αναφέρουμε εκείνες των Αργυρής Σγούτα, Κυριακούλας Ναύτη, Κατίγκως Ζαφείρογλου, Κυριακώς Βαλσαμάκη, Σμαράγδας Αλτιντζή, Δομνής Αλεξάνδρου. Διέθεταν κάποια μόρφωση και ανήκαν σε πλούσιες οικογένειες οι περισσότερες. Α.Δρακάκης, *Ιστορία...ό.π.*, τόμος Β', Αθήνα 1983, σσ.118-119.

²² Άρθρο 20°. Ψηφίστηκε από την Γ' Εθνοσυνέλευση την 1ι Μαΐου 1827. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', Παράρτημα Α'. *Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση*, [Ερμής], Αθήνα 1974, τόμος Β', σσ.304-305 και Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.223. Δίδαξε εκεί η χήρα του Γεωργίου. Κλεόβουλου. Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', 1975, σ.592. Το σχολείο είχε επτανησιακές επιρροές. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.233-234. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (Παιδείας), Σειρά 17, φάκελος του 1841 (74-89), έγγραφο 074 και έγγραφο 078.

²⁴ Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.1930. Ιδρύθηκε «εθνικό» σχολείο και αποστάλθηκαν την 11 Ιουλίου 1830 από Κυβέρνηση 6.000 φοίνικες, Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.233,234 και Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σσ.308-309.

²⁵ Αλεξάνδρα Ααμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν.Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σσ.79-80. Το σχολείο είχε 12 μαθήτριες, οι οποίες αυξήθηκαν σε λίγους μήνες σε 32., Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.2112. Πρόκειται για τη γνωστή «Δούκισσα της Πλακεντίας». Βλ. σχετικά Σ. Σπανάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία*, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987, σ.55. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 32, έγγραφο 528 και φάκελος 9 αρ.253 (αναφορά Σπ. Τρικούπη της 30 Απριλίου/12 Μαΐου 1833). Θα ενδιαφερθεί για το σχολείο αργότερα η Κυβέρνηση. Στο σχολείο αυτό δίδαξε η χήρα του Κλεοβούλου, γνωστή για το βαθύ ενδιαφέρον της για το σχολείο, αντίθετα από το πρόσκαιρο εκείνο της ιδρύτριάς του. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.234.

πρωτοβουλία αντίθετα σύστασης σχολείων θηλέων από ελληνορθόδοξους στην Τήνο και τη Σαντορίνη απότυχε.²⁶

Από την Καποδιστριακή περίοδο άρχισε η γυναικεία εκπαίδευση να αναπτύσσεται με την εμφάνιση των πρώτων μαθητριών μαζί με τα αγόρια και τη δημιουργία ιδιαίτερων σχολείων για κορίτσια σε λίγες πόλεις, όπου υπήρχαν οικονομικοί πόροι.²⁷ Στο πλαίσιο της οργάνωσης της εκπαίδευσης ως μιας αδήριτης αναγκαιότητας του νέου κράτους εμφανίστηκαν οι φιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής, σύμφωνα με τις οποίες η καταπολέμηση των προλήψεων και προκαταλήψεων για την εκπαίδευση εκφραζόταν ως διάθεση ρήξης με το οθωμανικό παρελθόν της αμάθειας και της τυραννίας.²⁸ Χαρακτηριστικές ήταν οι προτροπές του Νεόφυτου Βάμβα να απευθυνθεί ο πολίτης της εποχής του τον «δεδονλωμένον» στην αμάθεια και ανομία άνθρωπο, προτροπές που απηχούσαν ευνοϊκές διαθέσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού απέναντι στη γυναικεία μόρφωση.²⁹ Πολλοί λόγιοι, όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Γεώργιος Σερούϊος, ο Μισαήλ Αποστολίδης, ο Ιωάννης Κοκκώνης εκφράστηκαν θετικά για τη γυναικεία εκπαίδευση.³⁰ Σε μία χώρα καθημαγμένη από έναν εξαντλητικό απελευθερωτικό αγώνα που προσπαθούσε να ορθοποδήσει και να οργανωθεί, η οργανωμένη γυναικεία εκπαίδευση τη δεκαετία του 1830 αποτελούσε εγχείρημα πολυτελείας ή και ουτοπίας, αν όχι πρόκληση, τη στιγμή που η κυβέρνηση του Καποδίστρια αγωνιζόταν να ιδρύσει τα πρώτα δημοτικά σχολεία. Ωστόσο λειτουργούσαν στη χώρα σχολεία κοριτσιών ιδρυμένα από ιεραποστολικά τάγματα, είτε από οραματιστές παιδαγωγούς. Τα ιδιωτικά αυτά σχολεία έπαιξαν ρόλο στην αναβάθμιση της Ελληνίδας μεταγγίζοντας την ευρωπαϊκή παιδεία, το δυτικό πολιτισμό σε ένα μάλλον «άξενο» για τις γυναίκες τοπίο.³¹

Από πολύ νωρίς, από το 1829, οι γονείς, παρά τις δύσκολες συνθήκες, έστελναν τα κορίτσια σε μικτά σχολεία, όπου δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα σύστασης δεύτερου σχολείου.³² Η συνεκπαίδευση αγοριών κοριτσιών, αν και με ιδιαίτερους ρυθμούς σε μία

²⁶ Δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν πάνω από ένα έτος. Αν, Πρασά - Κοδρατζή, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832), (διδασκτορική διατριβή), Αθήνα 1996, σσ.72,85,100-101.

²⁷ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.46-47.

²⁸ Είναι ένα πρώτο βήμα η συνείδηση αυτής της αναγκαιότητας που προβάλλει μέσα από τους οραματισμούς λογίων γαλουχημένων από τον Διαφωτισμό και τη δυτική σκέψη και πολιτικών της εποχής ως πρωταρχικό καθήκον για τη δημιουργία ενός κράτους ευνομούμενου, αντάξιου της προγονικής κληρονομιάς. Φουρναράκη, ό.π., σσ.14-15.

²⁹ Νεόφυτος Βάμβας, Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου, Ερμούπολη 1834, σ.8. Σε άλλο λόγο του θεωρεί παράβαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων την παραμέληση του «φωτισμού του πνεύματος των θυγατέρων» και προτείνει να αναλογιστούν «τι δύναται να κατορθώση εις Έθνος αναγεννώμενον η σπουδαία γυναικεία ανατροφή». Νεόφυτος Βάμβας, Αυτοσχέδιος ομιλία, Γενομένη εν Ερμούπολει τη ζ' Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος, Ελένης Γεωργιάδη, Ερμούπολις αωλδ', σ.3.

³⁰ Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία 1836-1996, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας, Αθήνα 1996, σσ.15,29,30,38.

³¹ Αφροδίτη Πολίτη, Οραματιστές παιδαγωγοί, εφ. Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.14-15.

³² Με την Δ' Εθνοσυνέλευση του Αργους 1829 η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αφορούσε μόνο τα αγόρια. Παν. Κόκκοτα, Ο ρόλος της Παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, [Σ.Τούντας], Αθήνα 1978, σ.50 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.48.

ανδροκρατούμενη κοινωνία,³³ φαίνεται ότι ήταν τακτική που ακολουθήθηκε συχνά, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που εμπόδιζε την ίδρυση σχολείων θηλέων, μία από τις εκπαιδευτικές προθέσεις του Καποδίστρια.³⁴ Παράλληλα, η συνεκπαίδευση υποχωρούσε μπροστά στη δηλωμένη διαφοροποίηση του επαγγελματικού προσανατολισμού των κοριτσιών.³⁵ Η φοίτηση όμως κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν μικρή με εξαίρεση το σχολείο Τήνου, όπου το 34,52% του μαθητικού δυναμικού ήταν κορίτσια.³⁶ Οι εύποροι γονείς τα έστελναν σε αμιγή αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων, τα παρθεναγωγεία. Περιοχές, όπως η Αργολίδα, η Αθήνα, οι Κυκλάδες (Σύρος-Τήνος) εμφανίζονταν ως χώροι ύπαρξης των σχολείων αυτής της μορφής, είτε ως αστικά κέντρα ή περιφερειακά περιβάλλοντα, με τα χαρακτηριστικά εμπορικών κόμβων και δια πολιτισμικών κέντρων, είτε ως παραδοσιακοί χώροι συνύπαρξης ετερόδοξων θρησκευτικών κοινοτήτων και ιεραποστολικής δράσης.³⁷ Αναλογικά με τις άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους η συμμετοχή των κοριτσιών στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία - συνεκπαίδευση έστω και σε μικρά ποσοστά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα- ήταν μεγαλύτερη στα νησιά του Αιγαίου,³⁸ όπου η μακρόχρονη επικοινωνία με δυτικούς, η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας υποβοήθησαν τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας.³⁹

Τον Απρίλιο του 1830 σε όλα τα σχολεία της Αίγινας φοιτούσαν πάνω από 1000 μαθητές.⁴⁰ Στο «σχολείο των Κορασίδων» φοιτούσαν τότε 32 κορίτσια:⁴¹ «Δεν έχομεν να ελπίσωμεν Παλιγγενεσίαν, ενόσω τα σχολεία μας είναι καθώς είναι και ενόσω εξακολονθούσι να καταδικάζωσι το ήμισυ τον γένους, τας νεάνιδας, τας μελλούσας μητέρας, εις παχνλήν αμάθειαν», σημειώνει ο Ιωάννης Βενθύλος στον «Οργανισμόν» του Ορφανοτροφείου της Αίγινας το 1829, τον οποίο ο ίδιος συνέταξε.⁴² Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, Πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου, έγραφε στην Έκθεσή του για το «Κεντρικόν Σχολείον» της Αίγινας την 31 Δεκεμβρίου 1831: «Αλλά τα γράμματα ανξάνονσι και την οικιακήν ευδαιμονίαν. Διό ηνδόκησεν η Κυβέρνησις να γένωσι μέτοχα αυτών και τα κοράσια, δια να έχωσι προίκα και την παιδείαν, ήτις μόνη δύναται να καθωραΐζη τα καθαρά και αυστηρά ήθη και τας οικιακός

³³ Φουρναράκη, ό.π., σ.14. Η φοίτηση των κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν πολύ μικρή συνήθως. Οι εξαιρέσεις ήταν ελάχιστες. Το 33,52% του μαθητικού δυναμικού στην Τήνο, λόγω χάρη, ήταν κορίτσια. Λαμπράκη-Παγανού, ό.π., σσ.64,67,73 και 75.

³⁴ Ό.π., σ.63.

³⁵ Η οικιακή ευδαιμονία, η μητρότητα, η γυναικεία φύση καθόριζαν ως αξίες τη διαφοροποίηση αυτή. Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.233.

³⁶ Λαμπράκη-Παγανού, ό.π., σσ.64,67,73,75.

³⁷ Η διαφορετική αντιμετώπιση της θέσης της γυναίκας στα νησιά οφειλόταν από μια άποψη και στο γεγονός, ότι οι ίδιες οι γυναίκες ελλείπει πατέρα αναλάμβαναν την ευθύνη των ναυτικών οικογενειών. Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.233.

³⁸ Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', σσ.546,498-499,620-621, τόμος Β', σσ.1156-1557. Σημαντική είναι, λόγω χάρη, η διαπίστωση της αυξημένης συμμετοχής των κοριτσιών στην εκπαίδευση. Στα νησιά της επαρχίας Μήλου (Σίφνος, Κίμωλος, Σίκινος, Φολέγανδρος) αυτή η συμμετοχή στη δημοτική ανερχόταν στο 20,32%, ενώ στη μέση στο 6,18%. Σακκής Δ.Α., Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ¹, [Πρακτικά Α¹ Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203.*

³⁹ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σσ.74,233, Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.54.

⁴⁰ Ελένη Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σσ.70-71,73.

⁴¹ Ήταν η διαπίστωση του Καποδίστρια που τα επισκέφθηκε διαπίστωσε. Θ. Χατζηστεφανίδης, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986), Αθήνα, [Παπαδήμα], Β¹ έκδοση, 1990, σ.47.

⁴² ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 19, (1829) και Δασκαλάκης, Κείμενα ..ό.π., σ.251.

αρετάς, αι οποίαι ιδιάζονσιν εις τας Ελληνίδας. Η επ' αντό διορισθείσα διδασκάλισσα εις Αίγιναν έχει τριάντα μαθήτριας».*³

Το 1830 Λειτουργούσαν σε όλη τη χώρα 62 αλληλοδιδασκτικά σχολεία και η συνεκπαίδευση των δύο φύλων υπήρχε στα 26 από αυτά. Στα αλληλοδιδασκτικά διδάσκονταν ανάγνωση, αριθμητική, γραφή και «αναγκαίας γυναικείας τέχνας», όπως, λόγου χάρη, ράψιμο, κέντημα, κλπ.⁴⁴

«Καταστήματα παιδείας» είχαν το δικαίωμα να συστήνουν οι Έλληνες, όχι μόνο με το Πολιτικό Σύνταγμα της Τροιζήνας, αλλά και με το Ηγεμονικό Σύνταγμα της 15 Μαρτίου 1832. Με αυτό παρεχόταν η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων.⁴⁵ Σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης ήταν «να δαμασθή η παχυλή αμάθεια των κοριτσιών, χωρίς να αμφισβητηθεί η διαφοροποίηση των δύο φύλων, δεδομένου ότι δίνουν έμφαση στην οικιακή ευδαιμονία και στην αρετή, στη μητρότητα και στη γυναικεία φύση».⁴⁶ Ο ρόλος επομένως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για τη γυναικεία ιδιαίτερα εκπαίδευση ήταν πρωταγωνιστικός.

Οι δυτικές επιδράσεις ήταν καθοριστικές, αφού τα τρία ανώτερα σχολεία των κοριτσιών ιδρύθηκαν από ξένους. Αμέσως μετά τα χρόνια του απελευθερωτικού Αγώνα, σωματεία φιλελληνίδων από Αμερική και Ευρώπη προσπαθούσαν να ενισχύσουν τη γυναικεία εκπαίδευση των Ελληνίδων.⁴⁷ Επιτροπή Αμερικανών διαμαρτυρούμενων «εξαπέστειλεν ανά την Ελλάδα ικανούς ιεραποστόλους προς εκπαιδευσιν των παιδων δια συστάσεως σχολείων και τυπογραφείων και την κίνησιν ταύτην νπεστήριζεν ο Κυβερνήτης».^m Το ενδιαφέρον τους εστιαζόταν στα σχολεία της Σύρου. Το 1828 ο J.Brewer, εκπρόσωπος της αποστολικής Αμερικανικής Εταιρείας Church Missionary Society (C.M.S.), σε συνεργασία με το Δήμο Ερμούπολης ίδρυσε σχολείο κοριτσιών.⁴⁹ Στην Ερμούπολη από το 1828 ανέλαβε την διεύθυνση των σχολείων του Δήμου ο Christian Ludwig Kork,⁵⁰ μέλος επίσης της ιεραποστολής της Church Missionary Society. Τα δημοτικά αρρένων, αλλά και το θηλέων τα είχε ιδρύσει ο ίδιος ο Δήμος το 1829 και με εισφορές των πολιτών. Έτσι, διηύθυνε ο ίδιος και

⁴³ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική. Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναιάς, αρ.584, Εκθεση Α. Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831, σ.40.

⁴⁴ Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σσ.54-55. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο 4894 της 7 Νοεμβρίου 1857.

⁴⁵ Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π, τόμος Α', σ.κθ'.

⁴⁶ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.233.

⁴⁷ ΓΑΚ,Κλάδος Β', θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 2560 της 18 Αυγούστου 1838 και έγγραφο 2561 και 2359 της 1 Ιουλίου 1838. Ξηραδάκη Κούλα, Φιλελληνίδες, Ιστορική μελέτη, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1976, σσ.38-41.

⁴⁸ Τέτοιοι ήταν οι Ιωνάς Κιγγ (J.King), Ιωσίας Bremer (J.Bremer) με τη συνοδεία της κυρίας Mary Reynolds, M.Roberson, John-Henry Hill και R.Anderson. Τρυφ. Ευαγγελίδη, ό.π., τόμος Α' σ.οοάν, σxxv. Βλ. και Αποστόλης Ανδρέου, Η Ιδιωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ζητήματα εργασίας των Εκπαιδευτικών, Ιστορική Επισκόπηση, [ΣΙΕΛ Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1997, σσ.11-15. Για την ανοχή ή υποστήριξη του Καποδίστρια βλ. παρακάτω, υποσμ.50 και σ.441.

⁴⁹ Μαζί με αυτά η Δημογεροντία το ίδιο έτος οικοδόμησε άλλα δύο, το σχολείο αρρένων και το σχολείο νηπίων θηλέων. Και τα τρία διευθύνονταν από τον J. Brewer. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β (Εκπαιδευτικός Πίνακας σχολείων).

⁵⁰ Αν.-Πρασά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες, ό.π., σσ.101-102,255. Από το 1827 ο ιεραπόστολος Christian Ludwig Kork από τη Βρέμη, μέλος της Church Missionary Society, θα αναλάβει την οργάνωση σχολείων του Δήμου Ερμούπολης. Θα μείνει στη Σύρο από το 1822 έως 1831 και θα φροντίσει και για τη γυναικεία εκπαίδευση. Καραστεργίου, Η Μέση ..ό.π., σ.51.

το αμιγές αλληλοδιδασκτικό των κοριτσιών της Ερμούπολης,⁵¹ Το ποσοστό φοίτησης των κοριτσιών στην Ερμούπολη ήταν αρκετά υψηλό και πλησίαζε εκείνο των αγοριών.⁵²

Με απώτερο σκοπό την εδραίωση της παρουσίας τους στην Ελλάδα και τη διάδοση του δόγματός τους οι μισσιονάριοι επιχείρησαν την ίδρυση σχολείων μετά την αποκατάσταση της τάξης στον ελληνικό χώρο⁵³ εντοπίζοντας το κενό που υπήρχε στη γυναικεία εκπαίδευση, απαραίτητη για τις προσηλυτιστικές τους διαθέσεις και χωρίς να αγνοούν εκείνη των αγοριών.⁵⁴ Εκτός από τα νησιά, στόχευαν στην ανάπτυξη της σχολικής τους δράσης σε νευραλγικά σημεία του ηπειρωτικού χώρου, όπως την Αθήνα, το Αργος, την Τρίπολη.⁵⁵ Στην Τήνο το 1829 συστάθηκε από τον J.King και Brewer - ο δεύτερος επόπτευε και σχολείο στον Πόρο -, αλληλοδιδασκτικό θηλέων το οποίο όμως υπήρξε βραχύβιο.⁵⁶

Στην Ερμούπολη, όπου η συγκέντρωση προσφύγων από περιοχές του Αιγαίου και της Μ. Ασίας ήταν μεγάλη, και όπου το εμπόριο, η ναυτιλία, αλλά και η επικοινωνία με τη Δύση προκαλούσαν τη δημιουργία νέων ιδεών και κοινωνικών προτύπων, η φοίτηση των κοριτσιών δεν υστερούσε από την αντίστοιχη των αγοριών ακόμη και στη μέση εκπαίδευση, χάρη και στη σημαντική προσφορά των ξένων ιεραποστολών.⁵⁷ Εκτός από την οικονομική συνδρομή κυρίως των κατοίκων της πόλης, όπως συνέβαινε σε όλες σχεδόν τις περιοχές του αρτιστούτατου κράτους, στην οικοδόμηση αλληλοδιδασκτικού σχολείου κορασίων συμμετείχαν το 1829 ο Αμερικανός ιεραπόστολος Gh.L.Kork και ο Ν. Εμμανουήλ.⁵⁸ Εκεί ιδρύθηκε το 1830 το πρώτο στο ελληνικό κράτος δευτεροβάθμιο σχολείο για κορίτσια, το Ελληνικό σχολείο Ερμούπολης με πρωτοβουλία του Δήμου και του ίδιου ιεραποστόλου, ο οποίος το διηύθυνε, -

⁵¹ Έγινε ύστερα από πρόσκληση του Εκτάκτου Επιτρόπου Κυκλάδων Ν. Καλλέργη. Αν. Πρασά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*, ό.π., σ.101. Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.262 και 259. Το μαθητικό δυναμικό του σχολείου ήταν 33 κορίτσια, από τα οποία τα 12 μόνο προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του σχολείου, τα κύρια εισοδήματά του ήταν οι συνδρομές των «φιλομούσων» και τα δίδακτρα των ευκατάστατων κοριτσιών. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 55 (1828), έγγραφο 17 Απριλίου 1828.

⁵² Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Β', σ.1184. Διαπιστώθηκε αλματώδης αύξηση του αριθμού μαθητών και μαθητριών την περίοδο 1827-1860 και γενικότερη ανάπτυξη των σχολικών μονάδων που ιδρύθηκαν από ιεραποστολές. Υπολογίζεται σε 2.000 ο αριθμός των μαθητών και μαθητριών το 1836 μόνο στα προτεσταντικά σχολεία. Απ. Ανδρέου, *Η Ιδιωτική Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.14.

⁵³ Η δράση των ιεραποστολών, οι οποίες προτιμούσαν τα αστικά κέντρα, εντασσόταν στο γενικότερο κοινωφελές έργο των ιεραποστόλων. Στόχος τους κοινωνικός ήταν η ίδρυση νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, οικοτροφείων. Συγκεκριμένα, σκοπός της εκπαιδευτικής τους δράσης ήταν η ίδρυση «ανώτερων» σχολείων για κορίτσια, η μόρφωση κοριτσιών εύπορων οικογενειών και η κατάρτιση διδασκαλισσών, έργο που δεν επιτελούσε το Διδασκαλείο του Κράτους. Στην εκπαίδευση κάλυψαν κενά όχι μόνο ιδρύοντας σχολεία, αλλά μορφώνοντας διευθυντές κοινών σχολείων, εκδίδοντας σχολικά βιβλία, εικόνες και άλλο εποπτικό υλικό. Ό.π., σσ.13-14.

⁵⁴ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.235.

⁵⁵ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον*, Ο Εραμιστής 14 (1977), σ.81.

⁵⁶ Απ. Ανδρέου, *Η Ιδιωτική Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.11.

⁵⁷ Ό.π., σσ.11-15 και Α. Δρακάκης, *Ιστορία...ό.π.*, τόμος Β', σ.115.

⁵⁸ Συμμετείχαν με 632 και 9.594 γρόσια αντίστοιχα. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22 του 1829, έγγραφο 274. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο κορασίων άρχισε να λειτουργεί από το 1830 «εν σχολείον ιδιαίτερος διά τας νεάνιδας». Αγγ. Σκορδά- Παπαγιαννοπούλου, *Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανώτερα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράντζ στο Ναύπλιο (1831-1834)*, Πρακτικά ΈΛιεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμος Γ', Αθήνα 1997, σσ.314-330.

όπως και το αλληλοδιδασκικό των θηλέων - πληρώνοντας ο ίδιος το μισθό του δασκάλου.⁵⁹ Η ανάλογη με εκείνη των αγοριών συμμετοχή των κοριτσιών στο Ελληνικό Σχολείο της Ερμούπολης είναι ενδεικτική μίας πρώιμης ανάπτυξης της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών.⁶⁰ Τα έσοδα συντήρησής του προέρχονταν από ετήσιες εισφορές και εράνους.⁶¹ Παρατηρείται ότι αυξημένα ποσοστά φοίτησης έχουμε στο σχολείο της Αίγινας (32 μαθήτριες) και της Ερμούπολης (201 μαθήτριες), όπου μπορούσαν να φοιτήσουν όσα κορίτσια ενδιαφέρονταν. Το πρώτο είχε τη φροντίδα της Κυβέρνησης, ενώ το δεύτερο του Δήμου, περίπτωση μοναδική για την εποχή αυτή.⁶² Υψηλό ποσοστό μαθητριών παρουσιάστηκε επίσης και στην Τήνο (59 μαθήτριες), όπου κατέστη επιτακτική η ανάγκη σύστασης ιδιαίτερου σχολείου.⁶³

2, Τα τρία «ανώτερα» σχολεία

Το 1831 αποτελεί ορόσημο, αφού ιδρύθηκαν στον ελληνικό χώρο τρία «ανώτερα» σχολεία από ξένους με κοινό σκοπό τη μόρφωση κοριτσιών ανώτερων τάξεων και την προετοιμασία κάποιων για δασκάλες.⁶⁴ Το πρώτο ιδρύθηκε το 1831 στο Ναύπλιο, όπου ζούσαν πλούσιες οικογένειες απόδημων Ελλήνων και αξιωματούχων της Κυβέρνησης. Ήταν ιδιωτικό ανώτερο σχολείο θηλέων, με πρότυπο με αντιαυταρχικό παιδαγωγικό χαρακτήρα, από τη γαλλίδα Charlotte Volmerange, σταλμένη από το Φιλελληνικό κομητάτο των Παρισίων.⁶⁵ Η Κυβέρνηση έστειλε υποτρόφους της στο σχολείο της με το Β.Διάταγμα της 12 Ιανουαρίου 1834.⁶⁶ Η μεταφορά του στην Αθήνα το 1835 συνέχιζε την εξυπηρέτηση των αναγκών της ανώτερης τάξης.⁶⁷ Το 1832 η Volmerange ζήτησε την αρωγή της πολιτείας, να

⁵⁹ Δασκαλάκης, Κείμενα, ό.π., τόμος Α', σσ.547 και 1181.

⁶⁰ Το μαθητικό δυναμικό ήταν 23 μαθήτριες. Δεδομένου ότι ο αριθμός των αγοριών στην αντίστοιχη βαθμίδα ήταν 34 άτομα, μπορούμε να θεωρήσουμε ιδιαίτερα αναβαθμισμένη τη γυναικεία παρουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα της Σύρου, κάτι που δείχνει την προοδευτική «θέση» της κοινωνίας του νησιού στο θέμα της γυναικείας μόρφωσης. Φαίνεται πως ήταν οργανωμένο, όπως και το αντίστοιχο των αγοριών, με ιδιαίτερη έμφαση στο μάθημα των εργόχειρων. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 23 Απριλίου 1863.

⁶¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11 (4) και Εκπαίδευση 12, έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, έγγραφο 523 της 12 Νοεμβρίου 1842. Σε επιστολή του ο Evarts το Μάϊο του 1830 πληροφορεί τον Καποδίστρια ότι ο Σύμβουλος της Αμερικανικής Εταιρείας θέτει στη διάθεσή του αριθμό αβακίων 3.456 σε 12 κιβώτια και 1 κιβώτιο με 74.000 μολυβδοκόνδυλα, τα οποία φορτώθηκαν από Σμύρνη υπό την επιστασία του αιδεσιμότατου King (υπογράφει ο R.Anderson). και ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 31, έγγραφο 639 (Evarts προς Καποδίστρια, Βοστώνη, ΗΠΑ, 8 Οκτωβρίου 1830, Αμερικανική δωρεά σχολικών ειδών).

⁶² Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.54.

⁶³ Ό.π., σ.73.

⁶⁴ Ό.π., σσ.64-65.

⁶⁵ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.324. Βλ. επίσης, Παπαγιαννοπούλου, ό.π., σσ.314-330.

⁶⁶ Όπως και στο σχολείο Hill, με την ίδια απόφαση. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11270 της 26 Μαΐου 1835, ό.π., φάκελος 1, έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831. Δηλοποίηση Γραμματείας Ε.Δ.Ε. της 15/27 Μαρτίου 1834, «περί των εις το εν Ναυπλίω σχολείον της Κ. Βολμεράντζ παραδεχθέντων δημοσίαις δαπάναις δώδεκα κορασιών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.16 της 5/17 Μαΐου 1834.

⁶⁷ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σσ.233-234 και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, Η Φιέλλην Σαρλότ Βολμεράντζ, Εφ. Καθημερινή 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.8-9. Από το 1834 σ' αυτό εκπαιδεύονται οι πρώτες δασκάλες,

της παραχωρηθεί δηλαδή οίκημα για τη στέγαση του σχολείου της, ισχυριζόμενη ότι δίδασκε «δια μετριωτάτην τιμήν και πολλάκις αμισθί νεανίδας ορφανάς ή εξ ευγενών, αλλά δνστυχούντων οικογενειών», αλλά και ότι ανέτρεφε «δι' ιδίων εξόδων της τρεις ορφανάς εξ'ων η μία ήναι εννέα μηνών μόνον...». Τόνιζε μάλιστα ότι δεν ήλθε στην Ελλάδα «με ψυχήν και καρδίαν Φιλέλληνα» με στόχο τον πλουτισμό, αλλά με την ελπίδα «αγωνιζομένη το κατά δύναμιν», να συντελέσει «δια των μικρών (της) μέσων και δια της μακράς πείρας (της) προς όφελος του γενναίου λαού...».⁶⁸ Το 1840 με την επιστροφή στην πατρίδα της μετά από 30 χρόνια διδασκαλίας στη Ρωσία και την Ελλάδα, αποφασίστηκε από την πολιτεία μετά από προβληματισμούς η διατήρηση του σχολείου της υπό τη διεύθυνση της Ελένης Πιτταδάκη.⁶⁹ Εκτός από τις 9 υπότροφες της Κυβέρνησης, 15 κορίτσια άπορα διδάσκονταν δωρεάν.⁷⁰

Το ζεύγος John και Fanny Hill, απεσταλμένοι της Protestant Episcopal, ίδρυσαν το 1831 στην Αθήνα, - όπως συνέβη και με το σχολείο του Hildner - οικοτροφείο με δημοτικό σχολείο για αγόρια και για κορίτσια.⁷¹ Πρωτοστάτησε το εκπαιδευτήριό τους στη γυναικεία εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα, στη σύσταση του πρώτου νηπιαγωγείου της χώρας το 1833,⁷²

υπότροφες κυρίως της ελληνικής Κυβέρνησης. Στις αρχές του 1835 το Σχολείο αυτό μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Καραστεργίου, Η Μέση.Απ., σ.64. Η πορεία του είναι φθίνουσα. Την περίοδο 1825-1836 είχε 16 μαθήτρες μόνο, από τις οποίες οι 14 ήταν υπότροφοι της Κυβέρνησης. Παπαγιαννοπούλου, ό.π., σ.323. Δεδομένου ότι το κατάστημα της Βολμεράντζ δεν ανταποκρινόταν στις εκπαιδευτικές ανάγκες, πρόταση της Γραμματείας ήταν η αναδιοργάνωσή του μέσα σε τρεις μήνες: «Αποφασίσαμε να αυξηθεί η πληρωμή στο κατάστημα κάθε κοριτσιού σε 80 δραχμές και να διορίσουμε οκτώ υποτρόφους διανεμημένες σε 3 τάξεις. Αν δεν το κάνει, θα συνεχίσει για 6 μήνες και μετά θα παύσει η διαν[ταξ] διδομένη σύνταξις». ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., φάκελος του 1841, (έγγραφα 74-89) έγγραφο 074. Ο λογαριασμός των εξόδων του «γυναικείου παιδοτροφείου» για 100 κορίτσια ανερχόταν στο σύνολο των 96.000 γροσίων, δηλαδή 960 δραχμές ετησίως για κάθε κορίτσι. Φάκελος του 1841, ό.π., έγγραφο 078. Θα διαλυθεί το 1840 και θα δοθεί η διεύθυνση στην Ελ. Πιτταδάκη (έγγραφο του «Γραμματέως» Παιδείας Ν.Θεοχάρη για ίδρυση δημόσιου «ανώτερου» σχολείου θηλέων). Αυτή οργάνωσε και «εξηκολούθη λειτουργούν και ακμάζον έχον εξωτερικά και εσωτερικής μαθήτριας». Ελ. Γιαννουκάκη, Ελένη Πιτταδάκη, Εφημερίς των Κυριών, έτος Δ', αρ. 175 και Καραστεργίου, Η Μέση ..ό.π., σ.393.

⁶⁸ ΓΑΚ, Σχολικά, φάκελος 50. (Επιστολή της 10 Ιουνίου 1832 της Charlotte Volmerange «προς τη Διοικούσα Επιτροπή της Ελλάδος»), Περισσότερα βλ. Παπαγιαννοπούλου, ό.π., σσ.314-330.

⁶⁹ Η Ελένη Πιτταδάκη ήταν απόφοιτος της σχολής Hilder με διδακτική πείρα στο σχολείο Hill, στο αλληλοδιδασκτικό θηλέων Ναυπλίου και στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Καρδαμίτση-Αδάμη, ό.π., σσ.8-9.

⁷⁰ Ήταν 15 σε σύνολο 58 παιδιών. Η δωρεάν φοίτηση κάποιων κοριτσιών και η πλημμελής ανταπόκριση των περισσότερων γονέων στις οικονομικές τους υποχρεώσεις οδήγησαν το σχολείο σε προβληματική κατάσταση. Με τη συνεργασία συναδέλφων της η Πιτταδάκη ξαναοργάνωσε το σχολείο για να λειτουργήσει άλλα δώδεκα χρόνια μέχρι το 1852. Ό.π. Περισσότερα βλ. Βασιλική Α. Παγούνη, Η εκπαίδευση θηλέων στο Ναύπλιο. Παρθεναγωγείο "Charlotte Volmerange, Ναυπλιακά Ανάλεκτα V, [Δήμος Ναυπλιαίων,], Ναύπλιο 2004, σσ.317-329.

⁷¹ Το πρώτο αυτό σχολείο στεγάστηκε στην Πλάκα, κοντά στην Αρχαία Αγορά. Το 1838 το σύνολο των μαθητών και των μαθητριών ανερχόταν σε 600. Λειτουργήσε για 50 χρόνια. Μετά το θάνατο των ιδρυτών του το 1882 και 1884 αντίστοιχα, τη διεύθυνση της Σχολής ανέλαβε η Μπέσσυ Μάσσων, ανιψιά του ζεύγους Hill οδηγώντας το σε ακμή για 34 χρόνια (1884-1918). Παρθεναγωγείον Χιλλ, Σχολή Χιλλ 1831-1991, Αθήνα 1991.

⁷² ΓΑΚ Κλάδος Β' 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834. Ο Hill, θεολόγος προτεστάντης από Ν. Τόρκη, ήρθε στην Ελλάδα με τον Ρόμπινσον, απεσταλμένοι και οι δύο από το Φιλελληνικό Κομιτάτο. Αφού παρέμεινε στην Τήνο για να μάθει την ελληνική γλώσσα, το 1831 ίδρυσε το ομώνυμο παρθεναγωγείο στην Πλάκα, καθώς και ένα δεύτερο επαγγελματικό σχολείο ραπτικής για άπορες νέες. Αποβίωσε το 1882. Κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη από το Δήμο των Αθηνών που

αργότερα στη δημιουργία Επαγγελματικής, Τεχνικής και Οικοκυρικής σχολής και το 1834 του πρώτου Διδασκαλείου,⁷³ του επονομαζόμενου «Φιλαδέλφειον», επειδή η ίδρυσή του στηρίχθηκε και στα ποσά φιλελλήνων από τη Φιλαδέλφεια της Αμερικής.⁷⁴ Η Κυβέρνηση κάλυπτε ανάγκες της Σχολής Hill στέλνοντας υποτρόφους της με δημόσια έξοδα να προετοιμαστούν για το διδασκαλικό επάγγελμα με την υποχρέωση της μετέπειτα άσκησης του.⁷⁵ Αλλωστε, κατά την οθωνική περίοδο δεν υπήρχαν οι επιφυλάξεις της καποδιστριακής περιόδου απέναντι στο μισσιοναρισμό, ο οποίος τώρα δραστηριοποιήθηκε απρόσκοπτα.⁷⁶ Με τη βοήθεια και των ξένων πρεσβευτών αύξησαν τον αριθμό των σχολείων τους, την έκδοση βοηθητικών βιβλίων, την εισαγωγή των κατηχητικών ή Κυριακών σχολείων (Sunday schools).⁷⁷

Ο Fr.Hildner, μέλος της ιεραποστολής Basel, ίδρυσε το 1831 ιδιωτικό σχολείο με την επωνυμία «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον», το οποίο το 1832 διαιρέθηκε σε αλληλοδιδασκτικό αρρένων (100 μαθητές), αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων (120 μαθήτριες), «νηπιακόν» σχολείον (140 μαθητές και 3 μαθήτριες) και ανώτερο σχολείο κορασίδων (36 μαθήτριες).⁷⁸ Ο ίδιος ο Fr. Hildner, εκτός από τη σύσταση και συντήρηση του Παιδαγωγείου, του αλληλοδιδασκτικού κοριτσιών Σύρου και Ελληνικού αρρένων, συνέβαλε στη χρηματοδότηση

αναγνώρισε τις υπηρεσίες του. Κ.Ι. Παπανικολάου, Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου, Αθήνα χ.χ., (ανέκδοτη εργασία) και Παρθεναγωγείον Χιλλ, ό.π.

⁷³ Στο Παρθεναγωγείο εκπαιδεύονταν μέχρι το 1842 δασκάλες και από το 1853 νηπιαγωγοί 130. Το νηπιαγωγείο του σχολείου το ανέλαβε η ούζυγος του Hill, Fanny Frances Hill. Αφροδίτη Πολίτη, ό.π., σσ.14-15.

⁷⁴ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.63. Τα ποσά αυτά ήταν κυρίως προσφορές φιλελληνίδων. Κ. Καιροφύλα, Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835, Ν. Εστία, τόμος Η' (1931), σ.912. Η σχολή - Διδασκαλείο θηλέων - κατηγορήθηκε ως «προμαχώνας προτεσταντικού προσηλυτισμού και δέχθηκε τα πυρά της εκκλησίας, του τύπου και κάποιων επωνύμων, εφόσον αρχή της ελλαδικής παιδείας ήταν η ευθυγράμμιση με τα ορθόδοξα δόγματα». Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήση], 2004, σ.355. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη, (εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ. Βουρνά), Αθήνα 1976, σσ.532-533.

⁷⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848), Ταξ. εν. 210, φάκελος 1 έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 31, Μάουρερ, ό.π., σσ.530,533. Η Κυβέρνηση είχε δώσει άδεια διατήρησης του ιδιωτικού εκπαιδευτικού καταστήματος κατά το άρθρο 60 του «περί δημοτικών σχολείων» νόμου. Το 1842 έκλεισε λόγω κακής κατάστασης της υγείας της Hill και ο Hill θεωρεί διάδοχό του τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., φάκελος 1, έγγραφο αρ.4179 της 23 Ιουνίου 1834.

⁷⁶ Αντίθετα, ο Καποδίστριας διατηρούσε επιφυλάξεις για τη δράση τους κατά τη μετεπαναστατική περίοδο: «Αυτήν την ανάμιξιν ανησύχων αλλοδαπών εις τα πράγματα της πατρίδος δεν είδε ποτέ ο Καποδίστριας με βλέμμα ανοχής». Λάζαρος Βελέλης, Ο Καποδίστριας, Αθήναι 1908, σ.151. Η φιλορωσική εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε άλλωστε δεν ήταν ευνοϊκή στο φαινόμενο αυτό. Ν.Γ. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορική Βιβλιοθήκη, [Θεμέλιο] Αθήνα 1976, σ.72. Η ανεκτική του στάση όμως εξηγείται κατά τον Ανδρέου από το εκπαιδευτικό έργο που προσέφεραν καλύπτοντας ανάγκες, στις οποίες το Κράτος αδυνατούσε να ανταποκριθεί Απ. Ανδρέου, Η Ιδιωτική Εκπαίδευση..ό.π., σ.14.

⁷⁷ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.237.

⁷⁸ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 50, Σχολικά έγγραφο της 1 Ιουνίου 1832, Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.51,61-62 και Δρακάκης, Ιστορία...ό.π., τόμος Β', σ.115 και Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.236. Η εκπαιδευτική αυτή δράση χρονολογείται μέχρι το 1883. Παπαγιαννοπούλου, ό.π., σ.332.

των πρώτων προσπαθειών, όπως με την προσφορά 50 δίστηλων στο Γυμνάσιο Σύρου.⁷⁹ Στο «Φιλελληνικόν Παρθεναγωγείον» του Hildner, φοιτούσαν δωρεάν «εκατοντάδες κορασίων απόρατν και πενομένων οικογενειών».⁸⁰ Παράλληλα με αυτό στη Σύρο λειτουργούσε το «Παρθενοτροφείον» της Αναστασίας Μαγκάκη, δηλαδή της Αναστασίας Ελευθερίου, της πρώτης δασκάλας του σχολείου του Δήμου Ερμούπολης το 1829.⁸¹

Από το 1834 που η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νέου κράτους, αποτελούσε πόλο έλξης στοιχείων διαφορετικής προέλευσης και πολιτισμικής στάθμης και τόπο συνάντησης κοινωνικών ομάδων, νοοτροπιών και συμπεριφορών.⁸² Στην πνευματική ζωή κυριαρχούσαν φαναριώτες λόγιοι, «το πιο λόγιο στοιχείο μέσα στην κοινωνία του νέου κράτους», στοιχείο που επηρέαζε την πνευματική και φιλανθρωπική κίνηση της πόλης, αλλά και τη γυναικεία εκπαίδευση.⁸³ Πολλοί από αυτούς ενδιαφέρθηκαν για τη θεμελίωση και την ομαλή λειτουργία της εκπαίδευσης των κοριτσιών, την οποία το Κράτος άρχισε σταδιακά να εγκαταλείπει στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁸⁴

Η εκπαίδευση αποτέλεσε το πεδίο, όπου εκφραζόταν με τον πιο καθαρό τρόπο η διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου ανδρών και γυναικών. Εμπνευσμένο από το πνεύμα του Διαφωτισμού της δεκαετίας του 1820⁸⁵ το Β.Διάταγμα του 1834 εγκαθίδρυσε την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση και για τα δύο φύλα. Ωστόσο, παρά το Διάταγμα και το γεγονός ότι σε όλη την ελληνική επικράτεια η δημόσια εκπαίδευση διαδόθηκε με ταχύτητα για μία χώρα αγροτική, όπως η Ελλάδα, η γυναικεία αναπτύχθηκε λιγότερο από την ανδρική.⁸⁶ Η εκπαίδευση διατηρούσε ένα διαφορετικό ρόλο για κάθε φύλο. Ενώ για τους άνδρες αποτελούσε μέσο απαλλαγής από τη χειρωνακτική εργασία και στροφής σε δημοσιούπαλληλα επαγγέλματα, για τη γυναίκα είχε διακοσμητικό χαρακτήρα, εφόσον, εκτός από το επάγγελμα της δασκάλας, η γυναίκα της εποχής δεν είχε πρόσβαση σε άλλα επαγγέλματα.⁸⁷ Ενώ η ανδρική εκπαίδευση αναπτύχθηκε με ομοιογενή τρόπο σε όλη τη χώρα, η γυναικεία εξαρτιόταν από την ανάπτυξη του αστικού πληθυσμού. Το γεγονός ότι

⁷⁹ Λεωνίδας Σ.Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κνκλάδας από του 1821-1845*, Κυκλαδικά θέματα έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.647-669.

⁸⁰ ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834.

⁸¹ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.215. Το «Παρθενοτροφείον Αναστασίας Μαγκάκη» περιλάμβανε Δημοτικό Σχολείο με 45 μαθήτριες και Ελληνικό με τρεις τάξεις και 37 μαθήτριες «καλώς ασκημένους, βέλτιον δε κατά τα γαλλικά». Γ.Γ. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως, περ. Πανδώρα*, τόμος ΙΕ', 1864-1865, σ.234.

⁸² Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862*, ΙΕΕ, τόμος Π", σ.19.

⁸³ Η Μ. Υψηλάντη ίδρυσε την πρώτη Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών που συνέβαλε στη σύσταση του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Η Ραλλού Καρατζά και η Ρωξάνη Σούτζου, αδελφή της, πρωτοστατούσαν στην πνευματική ζωή μετά το 1830. Η Αικ. Μαυροκορδάτου -Δοσίου επιβλήθηκε με τη μόρφωσή της, η Σεβαστή Αργυροπούλου-Μάνου διηύθυνε το Αρσάκειο την περίοδο 1842-1858. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.38-39 και Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, [Ίκαρος], Αθήνα 1975, σ.271.

⁸⁴ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, ό.π., τόμος Α', σ.Αβ'.

⁸⁵ Γ. Τερτσέτης, *Ανέκδοτοι Λόγοι*, τόμοι Α'-Β', Αθήνα 1969, σ.172 και Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, [Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος(Ι.Ε.Π.Ε.Τ.Ε.)], Αθήνα 1987, σ.61.

⁸⁶ Το 1837 μόνο το 10% των μαθητών του δημοτικού ήταν κορίτσια, ενώ μετά από 40 έτη το ποσοστό ανέβηκε σε 20%. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.131,237. Για τον αναλφαβητισμό βλ. Τσουκαλάς, ό.π., σ.393.

⁸⁷ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.405-413.

σημαντικό ποσοστό γυναικών φοιτούσε σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, οδήγησε στη διαπίστωση ότι προερχόταν από προνομιούχα κοινωνικά στρώματα.⁸⁸ Η ασυμμετρία αυτή είναι ορατή κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ενώ η φοίτηση των γυναικών στη μέση εκπαίδευση βρισκόταν σε υψηλά ποσοστά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το ποσοστό της δεν υπερέβη το 3,5-6% σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁸⁹ Η διαφορά στη φοίτηση ήταν βέβαια και μέρος της κρατικής πολιτικής.

Με το Διάταγμα της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834⁹⁰ κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της Ελληνίδας για συμμετοχή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.⁹¹ Με το άρθρο 66 του ίδιου νόμου προβλέφθηκε ίδρυση Διδασκαλείου με στόχο να καταρτίζονται ικανοί εκπαιδευτικοί και των δύο φύλων.⁹² Εντούτοις, το Διδασκαλείο του Ναυπλίου το 1834 κατευθύνθηκε κυρίως στην κατάρτιση μόνο των αρρένων δασκάλων και η κρατική συνεισφορά στη μόρφωση των «διδασκαλισσών» περιορίστηκε σε θέσπιση υποτροφιών για την κατάρτισή τους σε ιδιωτικά σχολεία σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.⁹³ Έτσι, ήδη από το 1834 στάλθηκαν από την Κυβέρνηση 14 υπότροφοι, θυγατέρες αγωνιστών από όλα τα μέρη της χώρας στα σχολεία της G.Volmerange,⁹⁴ του Hill μετά από πρότασή του ίδιου⁹⁵ και του Hildner, στην Ερμούπολη.⁹⁶

Στη Σύρο συστήθηκε το 1835 από το Δήμο Ερμούπολης το «Ανώτερο Σχολείο Κορασιών», όπου τα κορίτσια «διδάσκονταν όλα τα εις τα Ελληνικά Σχολεία των αρρένων διδασκόμενα μαθήματα».⁹⁷ Οι ετήσιες δαπάνες από 1080 δραχμές το 1835, έφτασαν στις 7.920

⁸⁸ Ο.π., σ.411 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π.

⁸⁹ Ο.π., σσ.425,472.

⁹⁰ Αναδημοσιεύεται στην Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11 της 3 Μαρτίου 1834.

⁹¹ Β.Δ., της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834, «περί δημοδιδασκάλων εν γένει και δημοτικών σχολείων» που στάθηκε καταστατικός χάρτης μέχρι το 1895. Το άρθρο 58 αναφέρεται στην αγωγή των κοριτσιών και ορίζει να είναι χωριστά, όπου δυνατόν από τα αγόρια και να διδάσκονται από διδασκάλισσες. «Εις κορασιών σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα». Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου(1833-1898), τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.13.

⁹² Σκοπός του Διδασκαλείου ήταν «να σχηματίζη ικανούς διδασκάλους και διδασκαλίσσας». Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον... ό.π., σ.15.

⁹³ Προχωρούσαν στην κατάρτιση με ελλιπή όμως προσόντα. Τσουκαλάς, ό.π., σ.40, Γεώργιος Πυργιωτάκης, Προβλήματα στην Ιστορία της Εκπαιδεύσεως των Δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878), [Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σ.72. Ενδεικτικά: ΓΑΚ Κλάδος Β', σειρά 17, Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, (Σχολή Hill) και θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 12511 της 3 Μαΐου 1837 και έγγραφο 19 της 1 Ιουνίου 1837 (πρόεδρος της Φ.Ε. προς το υπουργείο Παιδείας) και έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831.

⁹⁴ Β.Δ. της 12 Ιανουαρίου 1834. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11270 της 26 Μαΐου 1835 και έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831.

⁹⁵ Β.Δ. 12 Ιανουαρίου 1834. Εφ. της Κυβερνήσεως,(ανατύπωση), τόμος Α',(1833-1842), αρ.6 της 4 Φεβρουαρίου 1834. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848,Ταξ. εν.210, φάκελος 1 έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831 και έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834 και Μάουρερ, ό.π., σσ.530,531.

⁹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β, 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11.270 της 26 Μαΐου 1835, φάκελος 50, (Σχολικά), έγγραφο της 10 Ιουνίου 1832. Από το 1835 μεταφέρεται στην Αθήνα και το 1836-1837 έχει 16 μαθήτριες, από τις οποίες 14 ήταν υπότροφες της Κυβερνήσεως. Βλ. Ελ. Γιαννακάκη, Ελένη Πιπταδάκη, Εφημερίς των Κυριών, έτος Δ', αρ.175 της 19 Αυγούστου 1890, σ.4.

⁹⁷ Ομιλία παρά του Διδασκάλου Ιωάννου Ν. Βαλέτα Εις την Γενικήν Ετήσιον Εξέτασιν του εν Ερμουπόλει Ανωτέρου Σχολείου των Κορασιών, Τη 20 Ιουλίου 1841. Εν Ερμουπόλει 1841. Ο Ι.Ν. Βαλέτας υπήρξε δάσκαλος και διευθυντής του Ανωτέρου Σχολείου Κορασιών Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο 12 της 24 Σεπτεμβρίου 1842.

δραχμές το 1859, ενώ ο αριθμός των μαθητριών από 30 το 1835 ανέβηκε στις 135 το 1859.⁹⁸ Από πολύ νωρίς ο Δήμος έθεσε ως στόχο του και την εκπαίδευση της δασκάλας.⁹⁹ Πρόκειται για μία ιδιαίτερη περίπτωση στο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας, που χαρακτηρίζει την τοπική κοινωνία της Σύρου. Σύμφωνα με την Έκθεση του Χρυσοβέργη, διευθυντή του Διδασκαλείου,¹⁰⁰ προοριζόταν «ως δίδασκαλείον μελλοδιδασκαλισσών». Διδάσκονταν -το 1863- οι μαθήτριες μετά από τριετή ή τετραετή εκπαίδευση τα συμπληρωματικά για το διδασκαλικό επάγγελμα απαιτούμενα μαθήματα «αναδεχομένον του Δήμου το έκτακτον τούτο έξοδον».^m Η δημοτική δαπάνη αποτελούσε «έντιμον αρχαίαν συνήθειαν» στη συνείδηση των πολιτών της Ερμούπολης.¹⁰² Το 1850 παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των μαθητριών,¹⁰³ ώστε να υπάρχει ανάγκη αλλαγής κτιρίου.¹⁰⁴ Πρόταση του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν στο Ανώτερο Σχολείο Κορασίων να καταρτιστεί σε πλήρες Ελληνικόν σχολείο. Αν και σκοπός της σύστασής του ήταν «η ανώτερα εκπαιδενσις των κορασίων εξερχομένων των Αλληλοδιδασκτικόν σχολείων, εν Ελληνικώ εκπαιδευτηρίω και ονχί εν τω τον Hill τότε συστηθέντι σχολείω και μετά ταύτα εν τω του κ. Hildner», με την πάροδο του χρόνου και την αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών, «αι εξερχόμεναι νεάνιδες» κρίνονταν άξιες και του διδασκαλικού πτυχίου. Επειδή αυτός ο επαγγελματικός χαρακτήρας στη λειτουργία του εξυπηρέτησε διάφορες ανάγκες, «κατήντησεν το Ανώτερον Σχολείον Δίδασκαλείον», εφόσον οι περισσότερες μαθήτριες αποφοιτώντας και μετά από εξετάσεις έπαιρναν «το ανάλογον των γνώσεών των δίπλωμα».¹⁰⁵ Στο ενδεχόμενο της διάλυσης της τετάρτης και ανώτερης τάξης του σχολείου αντέδρασαν οι γονείς, «διότι πλείσται οικογένειαι εσώθησαν και βοήθειαν μεγίστην έλαβον εκ των θυγατέρων αυτών, αίτινες εκπαιδενθείσαι εν τω ρηθέντι σχολείω εχρησίμευσαν ως διδασκάλισσαι και εντός του Κράτους και εκτός εις τους ομογενείς...το στήριγμα των εαντών οικογενειών εγένοντο...».¹⁰⁶ Από την πτωτική πορεία των δαπανών για το σχολείο διαφαίνονταν προβλήματα συντήρησης της τάξης αυτής.¹⁰⁷ Πάντως, παρά τις

⁹⁸ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5ω (4-15), έγγραφο «Πίναξ των Δημοσυντήρητων σχολείων από την εγκατάστασιν της Ερμουπόλεως».

⁹⁹ Σκοπός του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως ήταν «η καλή και ανάλογος προς τας ανάγκας τον σημερινού πολιτισμού εκπαιδενσις των κορασίων...η μόρφωσις χρηστών και ικανών διδασκαλισσών». 2° άρθρο του Καταστατικού τον Παρθεναγωγείον Ερμουπόλεως. Στο Καταστατικό ορίζεται η μετονομασία του σε Παρθεναγωγείο Ερμούπολης (1° άρθρο), η συντήρησή του από το Δήμο, η σύνθεσή του -τέσσερις τάξεις, τρεις Ελληνικές και μία Γυμνασιακή- (3° άρθρο). ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β έγγραφο (Καταστατικόν του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως).

¹⁰⁰ Διαδέχθηκε τον Ι.Κοκκώνη στη θέση αυτή το 1852. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.215.

¹⁰¹ Γ. Χρυσοβέργης, Έκθεσις περί των εξετασθεισών 10 νεανίδων και περί της καταστάσεως των εν Σύρω δημοδιδασκαλείων και λοιπών ιδιωτικόν διδασκτικόν αμφοτέρων των φύλων, Εφημερίς των μαθητών, έτος Α',αρ.32 της 31 Μαΐου 1859, σσ.128-131 και αρ. 35, 21 Ιουνίου 1853.

¹⁰² ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β' έγγραφο (αχρον.) της 26 Νοεμβρίου 1851.

¹⁰³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 245.

¹⁰⁴ Το 1850 αυξήθηκαν κατά 20 οι μαθήτριες σε ένα έτος. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4α, έγγραφο 70 της 31 Ιανουαρίου 1850, έγγραφο 870 της 11 Νοεμβρίου 1850, έγγραφο 8212 της 10 Νοεμβρίου 1851.

¹⁰⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο του 1863, έγγραφο της 23 Απριλίου 1863 και έγγραφο της 24 Σεπτεμβρίου 1862. *

¹⁰⁶ ΓΑΚ ΣΥΡ, ό.π. έγγραφο της 29 Νοεμβρίου 1867.

¹⁰⁷ Από πίνακα προϋπολογισμών και εγκριθέντων παρά της Νομαρχίας εξόδων σε μισθούς κλπ. του προσωπικού του ανώτερου σχολείου των κορασίων διαπιστώνουμε ότι το 1861 ανερχόταν το δαπανούμενο ποσό σε 12.000, το 1862 μειώθηκε σε 7.560 δραχμές, ενώ το 1869 με τη νέα μεταρρύθμιση οι δαπάνες συμποσούνταν σε 9120 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4", έγγραφο της 16 Σεπτεμβρίου 1869.

οργανωτικές διακυμάνσεις που παρουσίασε η εκπαιδευτική πορεία αυτού του σχολείου, η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του έγκειται στην πρωτοβουλία δημιουργίας γυμνασιακής τάξης που θεωρείται ως η πρώτη προσπάθεια λειτουργίας τέτοιας τάξης σε σχολείο θηλέων.¹⁰⁸

Από τα μέσα του 19^{ου} γενικεύθηκε το αίτημα για τη θεσμοθέτηση της γενικής μέσης εκπαίδευσης, η οποία περιοριζόταν μέχρι τότε κυρίως στην Αθήνα και την Ερμούπολη. Με την οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης με το Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836,¹⁰⁹ τόσο τα Ελληνικά σχολεία, όσο και τα Γυμνάσια φαινόταν να προορίζονται μόνο για αγόρια, εφόσον αναφορά στα κορίτσια δε γινόταν. Η νομοθετική αυτή στάση αντανάκλυνε την αδιαφορία της πολιτείας για την πρόσβαση της γυναίκας στην ανώτερη εκπαίδευση και στην άσκηση κάποιου επαγγέλματος. Από την άλλη πλευρά, οι δυνατότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας καθορίστηκαν στο Β.Δ. του 1834 «περί δημοτικών σχολείων»¹¹⁰ και το Β.Δ. του 1836 «περί του διοργανισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». «Όπου η κυβέρνηση δεν εύστησεν δημόσιον σχολείον, δύνανται δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον ή και τάξεις τινάς γυμνασίου εξ ιδίων αναλωμάτων...».¹¹¹ Όριζε όμως να είναι ομοιόμορφο με το δημόσιο, κάτι που δεν εφαρμόστηκε, εφόσον ήταν ιδιωτική υπόθεση. Οι αιτίες εντοπίζονται, εκτός από την προτεραιότητα που δινόταν στην εκπαίδευση των αγοριών, στην έλλειψη οικονομικών πόρων και διδακτικού προσωπικού, καθώς και την αυστηρή απαγόρευση της συνεκπαίδευσης από την πολιτεία.¹¹²

Η δημόσια δωρεάν παιδεία στην περίπτωση των κοριτσιών αποτέλεσε προϊόν ουσιαστικά μιας σειράς αποφάσεων και διαταγμάτων,¹¹³ ανεφάρμοστων και ανεκτέλεστων τις περισσότερες των περιπτώσεων, λόγω οικονομικών και οργανωτικών αδυναμιών από πλευράς κράτους, αλλά και λόγω κοινωνικών αντιδράσεων και νοοτροπίας μιας μεγάλης μερίδας πολιτών.¹¹⁴ Μπροστά στα μειονεκτήματα της δημόσιας εκπαίδευσης, η ιδιωτική πρωτοβουλία επιχείρησε να καλύψει τόσο τα οικονομικά, όσο και τα παιδαγωγικά και οργανωτικά κενά. Δεν προήλθε μόνο από οργανωμένες ή μεμονωμένες εισφορές Ελλήνων, αλλά και φιλελλήνων του εξωτερικού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Emma

¹⁰⁸ Δύο γυμνασιακές τάξεις θα αποκτήσει μόνο το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» της Λασκαρίδου το 1867. Για το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» βλ. Καραστεργίου, Η Μέση.,ό.π., σσ.120,222.

¹⁰⁹ Β.Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837, «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Τμήματα XV, άρθρα 125. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836. Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.31,41-47.

¹¹⁰ «...Και ιδιώται έχουν δικαίωμα να σννιστώσιν, είτε μόνοι, είτε και μετ' άλλων, δι' ιδίων εξόδων σχολείον, η παιδοτροφείον, η άλλο τι διδακτήριον». Άρθρο 60.του Β.Δ., «περί δημοτικών σχολείων» της 6/18 Φεβρουάριου 1834. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11 της 3/15 Μαρτίου 1834.

¹¹¹ Άρθρο 115 του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «περί του διοργανισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», (Τμήματα XV, άρθρα 125). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836 και Στεφ. Μ. Παρίσης, Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.225-250.

¹¹² Βλ. σχετικά Χρ. Λέφας, Ιστορία της Εκπαιδευσεως, εν Αθήναις, [ΟΕΣΒ],1942, σσ.22,172-173,263 Άννα Κόντση, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σσ.75-76, Καραστεργίου, Η Μέση.,ό.π., σσ.106-107,281-285,259-260.

¹¹³ Βλ. παραπάνω, σσ.445,446, υποσμ.90,91, σ.47, υποσμ.110.

¹¹⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.411,471.

Willard από τις Τρωάδες των Η.Π.Α.,¹¹⁵ η οποία εθεωρείτο πρωτοπόρος της επαγγελματικής μόρφωσης των διδασκαλισσών στην Αμερική.¹¹⁶

3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία

Η ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) το 1836 συνετέλεσε στην εξάπλωση και την πρόοδο της μόρφωσης των γυναικών. Από το 1836 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άρχισε να εφαρμόζει την πολιτική της.¹¹⁷ Στο εγχείρημα της οργάνωσης της εκπαίδευσης των Ελληνίδων προέβησαν τρεις προσωπικότητες της εποχής, «διαλάμπαντες εν παιδεία», ο Ιωάννης Κοκκώνης, Επιθεωρητής της Δημοτικής Εκπαίδευσης, θεμελιωτής της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη νεότερη Ελλάδα, ο Γεώργιος Γεννάδιος, μεγάλος δάσκαλος του Γένους και πανεπιστημιακός καθηγητής το 1837 και αργότερα διευθυντής Γυμνασίου και ο Μισαήλ Αποστολίδης, καθηγητής Θεολογίας και Πρύτανης, καθώς και Μητροπολίτης αργότερα της Αθήνας.¹¹⁸ Ο Κοκκώνης θεωρούσε ότι η ελλιπής έως ανύπαρκτη μόρφωση των κοριτσιών θα είχε αρνητικές συνέπειες στην εθνική και κοινωνική πρόοδο του ελληνισμού και αργότερα έγραψε μιλώντας για το έργο της Εταιρείας: «...απεδέχθη προς τοις άλλοις και έργον επωφελέστατον προς το παρόν και αναγκαιότατον, το να μορφώση ιδίως διδασκαλίσσας προς εκπαίδευσιν των κορασιών». Ενώ ο Αποστολίδης επισήμαινε σε ομιλία του: «Μην έχετε την παράδοξον πρόληψιν την καταδικάζουσαν τας γυναίκας εις την αμάθειαν, ήτις εις αντάς μεν ελαττώνει την αξίαν, εις δε τους άνδρας φέρει εντροπήν και ζημίαν».¹¹⁹ Ανέλαβαν την ίδρυση της κοινωφελούς εταιρείας που ονόμασαν «Φιλεκπαιδευτική» με σκοπό την «προαγωγήν της παιδείας τον ελληνικού λαού» προσανατολισμένης στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Σύμφωνα με την «Αγγελία» της σύστασής της, της 26 Αυγούστου 1836, κάποιιοι από τους στόχους της ήταν: να διευκολύνει την πρόοδο των δημοτικών σχολείων, την διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης μεταξύ του λαού «κατά τον της 6/18 Φεβρουάριου 1836 περί δημοτικών νόμον...»¹²⁰ και «να βοηθή εις τον πολλαπλασιασμόν των δημοτικών σχολείων, όταν οι πόροι αυτής σνγχωρώσι τούτο».¹²¹ Η ιδέα τους ενέπνευσε άλλους εβδομήντα Έλληνες, λογίους, επιστήμονες, πολιτικούς, αγωνιστές της Επανάστασης, που έγιναν ιδρυτικά της

¹¹⁵ Το 1838 στην οικοδομή Σχολείου κοριτσιών προσέφερε 1000 «τάλλαρα». ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 2359 της 1 Ιουλίου 1838, Επιστολή Ουίλαρντ Έμμας, θυρίδα 151 και φάκελος 15413 της 30 Ιουλίου 1842, Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φάκ.1842/ 88,1, έγγραφο 458 της 3 Ιουλίου 1842 και Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο της 16 Ιουνίου 1844.

¹¹⁶ ΓΑΚ, Θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 2560 της 18 Αυγούστου 1838 και έγγραφο 2561 και 2359 της 1 Ιουλίου 1838. Είναι πιθανό η οικονομική αυτή ενίσχυση να προοριζόταν για το σχολείο της Francis Hill, το οποίο δέχθηκε βοήθεια από γυναικείο σωματείο της Νέας Υόρκης, ιδρυμένο από την Emma Willard ειδικά για την προώθηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα. Φουρναράκη, ό.π., σ.20.

¹¹⁷ Κόκκοτας, ό.π., σ.38. Βλ. γενικό ιστορικό διάγραμμα και βιβλιογραφία στο: Σοφία Ι. Δοανίδου: Η Βασίλισσα Αμαλία και το Αρσάκειον, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος ΙΘ', 1967 - 1970, σσ.153-166. (σχετικό άρθρο στην Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια), ΓΑΚ, Θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837 και φάκελος 14, έγγραφο 13 της 22 Μαρτίου 1837.

¹¹⁸ Η εν Αθήναις, ό.π., σσ.20,30.

¹¹⁹ Ό.π., σ.12.

¹²⁰ Άρθρο 1^ο της «Αγγελίας» της 26 Αυγούστου 1836 της Φ.Ε. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.30.

¹²¹ Άρθρο 6^ο του Β.Δ. της 28 Αυγούστου /9 Σεπτεμβρίου 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54/1836 και Εφ. Ταχυδρόμος της 17 Σεπτεμβρίου 1836.

μέλη.¹²² Οι πρώτοι πρόεδροι του Διοικητικού Συμβουλίου της υπήρξαν γνωστά ευπόληπτα πολιτικά πρόσωπα των μετεπαναστατικών χρόνων, όπως ο Γεώργιος Κουντουριώτης,(1836-1841), πρόεδρος της Κυβέρνησης το 1834, ο Ανδρέας Μεταξάς,(1841-1850), ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1850-1866).

Ο πρώτος επίσημος Κανονισμός του «εν Αθήναις» Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) κυκλοφόρησε στα 1842. «Σκοπός της Εταιρείας ταύτης είναι η πρόοδος των δημοτικών σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού».¹²³ Μέσα από το Διοργανισμό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας παρατηρεί κανείς το ενδιαφέρον της προς όλες τις πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας θέτοντας ευρείς και ρεαλιστικούς στόχους.¹²⁴ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του Κανονισμού, το Διδασκαλείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, συστάθηκε κυρίως «προς μόρφωσιν διδασκαλισσών κατά την απόφασιν της τρίτης συνελεύσεως αυτής, δέχεται δε και έτερα κοράσια προς εκπαίδευσιν είτ' εν αυτώ διαιτώμενα, είτ' έξωθεν φοιτώντα».¹²⁵ Το 1847 αποφάσισε να απονέμει στις απόφοιτες διπλώματα διδασκαλισσών,¹²⁶ γεγονός θετικό για την εκπαίδευση των κοριτσιών, κατά την άποψη του Κοκκώνη, δεδομένης της αδυναμίας ίδρυσης δημόσιου Διδασκαλείου την εποχή εκείνη. Ο θεσμός του δημοδιδασκάλου υπήρξε σημαντικός για τη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ του Δημοσίου και της Εταιρείας.¹²⁷ Έτσι, εφόσον κύριος στόχος του ήταν τώρα η εκπαίδευση της δασκάλας, τα έτη φοίτησης αυξάνονταν συνεχώς μέχρι το 1851.¹²⁸ Το 1861 η Φ.Ε. αναγνωρίστηκε από το Κράτος ως Διδασκαλείο.¹²⁹ Οι υποψήφιες δασκάλες το πρώτο διάστημα ήταν οι περισσότερες υπότροφοι της Φ.Ε. και κατόπιν του Κράτους και των δήμων, «πτωχαί ορφαναί των αγωνισθέντων υπέρ πατρίδος».¹³⁰ Οι υπόλοιπες ήσαν εσωτερικές

¹²² Η εν Αθήναις...ό.π., σ.12.

¹²³ Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1836 / 87. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54 της 7 Οκτωβρίου 1836.

¹²⁴ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.37.

¹²⁵ Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1842, σ.3.

Το πρώτο σχολείο της Φ.Ε. λειτουργούσε σε δύο τμήματα: το κατώτερο με διετή δωρεάν φοίτηση και το ανώτερο για υποψήφιες δασκάλες ή ανώτερη μόρφωση με δίδακτρα. Έμεινε αλληλοδιδασκτικό σχολείο -Διδασκαλείο, όπου η φοίτηση στην αρχή διαρκούσε 2 έτη, αργότερα 3 και το 1851 5. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.82.

¹²⁶ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.45.

¹²⁷ Ι. Κοκκώνης, Περί της ενεστώσης καταστάσεως της δημοτικής εκπαίδευσεως. ΓΑΚ, φάκελος 9, έγγραφο 2335/ 6 Μαρτίου 1839, σ.7.

¹²⁸ Ενώ το 1837 η φοίτηση για την κατάρτιση διδασκαλισσών ήταν διετής, το 1840 έγινε τριετής, το 1842 τετραετής και το 1851 έγινε πενταετής. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1842, σ.4, Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (Αθήναι 1851), σσ.8-9 και Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και κανονισμός τον Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι 1857, σσ.11-12.

¹²⁹ Στεφ. Παπαγεωργίου, Από το Γένος .ό.π., σ.358. Ως το τέλος της περιόδου το σχολείο-που το 1857 ονομάστηκε Παρθεναγωγείο της Φ.Ε., παραμένει ένα σχολείο Επαγγελματικής και Γενικής Εκπαίδευσης. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.88.

¹³⁰ Με προοπτική της η Φ.Ε. να ιδρύσει σε κάθε νομό από ένα σχολείο κοριτσιών σκέφτηκε να προκαλέσει δια της Γραμματείας τις δημοτικές αρχές των πρωτευουσών των νομών να προτείνουν δύο ντόπια κορίτσια για υποτρόφους της. Εξαιρέθηκαν η Αττική, η Αργολίδα και η Τρίπολη. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Ταξ.εν.207, φάκελος 14, έγγραφο της 29 Μαΐου 1837, έγγραφο αρ.19 της 1 Ιουνίου 1837 (πρόεδρος της Φ.Ε. προς το Γπ.Παιδείας), θυρίδα 207, φάκελος 14 έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839. Επιστολή του προέδρου της Φ.Ε., Γεωργίου Κουντουριώτη, (Γραμματέας Ιω. Κοκκώνης) προς το υπουργείο Παιδείας, όπου αναφέρεται -κατά την διαταγή της Β. Γραμματείας αρ.26539- στην πρόοδο των πέντε

μαθήτριες ανώτερων στρωμάτων με ακριβά δίδακτρα.¹³¹ Ήταν αγωνιώδης η προσπάθεια πολλών γονιών από αλύτρωτες χώρες να στείλουν τα κορίτσια τους στη νεοσυσταθείσα Φ.Ε. για να μορφωθούν.¹³² Την έλλειψη ειδικού σχολείου για την προετοιμασία διδασκαλισσών την επεσήμανε ο Γεννάδιος το 1850.¹³³

Με την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναδιαμορφώθηκε και τοποθετήθηκε σε νέες βάσεις το τοπίο της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Χωρίς να καταργούνται ή να συρρικνώνονται οι παλαιότερες τοπικές ή γενικότερες προσπάθειες οργάνωσης και λειτουργίας της γυναικείας εκπαίδευσης, το όλο θέμα μπήκε σε ένα πιο οργανωμένο πλαίσιο. Πέρα όμως από τους κανονισμούς, το σημαντικότερο ζήτημα που αποτελούσε και τη βάση της όλης αυτής προσπάθειας ήταν το ζήτημα της χρηματοδότησης, της ιδιωτικής δηλαδή συμμετοχής και ενίσχυσης, το οποίο με τις απαρχές της εμφάνισης και λειτουργίας της Εταιρείας δημιούργησε μία νέα πραγματικότητα.

Τα Αρσάκεια σχολεία ξεχώριζαν από τα ιδιωτικά και λειτουργούσαν συμπληρωματικά με τα δημόσια. Ένας λόγος ήταν αυτός για τον οποίο η Φ.Ε. επέκτεινε τη δραστηριότητά της και σε προβληματικές περιοχές της Αττικής και πόλεις της ελεύθερης τότε Ελλάδας.¹³⁴ Τα Αρσάκεια σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης κάλυψαν ουσιώδεις ανάγκες στις περιοχές αυτές. Τις ανάγκες όμως μιας απαιτητικής εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων - Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο - και την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών μέσα από το Λύκειο που ήταν Διδασκαλείο προετοιμασίας διδασκαλισσών, κάλυψε η ίδρυση Αρσακείων στην Κέρκυρα, την Πάτρα και αργότερα στη Λάρισα. Αρσάκεια ιδρύθηκαν και στην Καλαμάτα, την Τρίπολη, τη Λαμία και τα Τρίκαλα. Από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της αναδείχθηκε σε «εθνωφελή» παιδευτική Εταιρεία με κοινωνικό χαρακτήρα.¹³⁵ Το 1845 είχε βοηθήσει στην ίδρυση 40 σχολείων εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου, όπου διδάσκονταν 5.000 κορίτσια από κάθε κοινωνική τάξη.¹³⁶

Κατά την περίοδο 1847-1858 τριπλασιάστηκε ο αριθμός των μαθητριών. Μετά το 1847 παρατηρήθηκε αύξηση αυτών που πλήρωναν δίδακτρα για να γίνουν οι κόρες τους δασκάλες με την προοπτική της επαγγελματικής αποκατάστασης και οικονομικής ανεξαρτησίας τους. Τους παρουσιαζόταν έτσι η δυνατότητα να διευθύνουν παρ' εναγωγή

υποτρόφων της Κυβέρνησης στο σχολείο της Φ.Ε. υπενθυμίζοντας την ανάγκη αύξησης του «μισθού αυτών». Ο.π.

¹³¹ Ενώ από την αρχή κύριος σκοπός της Φ.Ε. ήταν η εκπαίδευση της δασκάλας, το πρόγραμμα των μαθημάτων προσαρμοζόταν στις απαιτήσεις μαθητριών ανώτερων στρωμάτων, από τις οποίες πολλές δεν ενδιαφέρονται για δίπλωμα δασκάλας. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.88.

¹³² ΓΑΚ, θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 1103 της 14 Μαΐου 1839.

¹³³ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.45 και Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.99.

¹³⁴ Κυρίως ήταν περιοχές αρβανιτόφωνων Ελλήνων, όπως Κιούρκια, Μενίδι, Χασιά, Ελευσίνα. Το 1892 αποφασίστηκε η κατάργηση κάποιων από αυτά. Τοπικοί παράγοντες προσπαθούσαν να διατηρήσουν τα σχολεία της Φ.Ε., όπως εκείνο της Ελευσίνας, όπου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νομάρχη: «Ονδεμία γυνή ωμίλει ή κατενόει την Ελληνικήν και νυν η γλώσσα διεδόθη...». Η εν Αθήναις...ό.π., σ.246.

¹³⁵ Ο.π., σ.14.

¹³⁶ Έκθεση του Γραμματέα της Φ.Ε. της 4 Φεβρουάριου 1845 προς τη Γενική Συνέλευση. Ο.π., σ.45. Δημιουργήθηκαν από τη Φ.Ε. το 1867 τα σχολεία Κηφισιάς, Μενιδίου, Κιούρκων, Γαυρίου Ανδρου, το 1871 το της Πατησίων, το 1873 της Ελευσίνος, το 1874 της Αβίας Μάνης, το 1885 των Στύρων Εύβοιας, το 1890 της Χασιάς. Ο.π., σσ.127-128. Από την ίδρυσή τους αποτέλεσαν την «ήρεμη δύναμη» της εκπαίδευσης χωρίς βαρύγδουπες θεωρητικές διακηρύξεις, χωρίς παιδευτικές ακρότητες. Απέτελεσαν κοινωνικό προηγούμενο και παιδευτικό πρότυπο για τη γυναικεία εκπαίδευση στο ξεκίνημα του ελληνικού κράτους. Ο.π., σ.15.

και να εργαστούν ως ιδιωτικές δασκάλες σε πλούσιες οικογένειες.¹³⁷ Το 1850 το Διοικητικό Συμβούλιό της με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο βρισκόταν σε αγωνιώδη αναζήτηση πόρων. Στο οικονομικό της αδιέξοδο¹³⁸ παρουσιάστηκε η οικονομική συμβολή του Ηπειρώτη γιατρού και λογίου, Απόστολου Αρσάκη. Η οικονομική και προσωπική παρουσία του ανέτρεψε την αρνητική συγκυρία, την οποία διήλθε η Εταιρεία και της παρείχε τη δυνατότητα εύρυθμης συνέχισης της λειτουργίας της με την ανέγερση νέων σχολείων, αλλά και την κάλυψη των εξόδων της. Με το οικονομικό αυτό απόθεμα διεύρυνε θεαματικά το έργο της.¹³⁹ Ο Αρσάκης που διακρίθηκε πολιτικά και διοικητικά στο εξωτερικό, - διετέλεσε Γραμματέας Επικρατείας επί ηγεμονίας του Αλεξάνδρου Γκίκα, βουλευτής Μολδοβλαχίας επί Αλεξάνδρου Κούζα και Γπουργός Εξωτερικών της Ρουμανίας -, αν και «..ουδέποτε ετισκεφθείς την Ελλάδα και μακράν τον μικρού τούτον κέντρον τον Ελληνισμού διαμένων..» -, αφιέρωσε «εν ζωή» την περιουσία του στην ίδρυση και λειτουργία του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου. Απόδειξε έμπρακτα ότι η παιδεία και ο πολιτισμός θα αποτελούσαν το κύριο μέσο «για την εξάλειψη των στιγμάτων της πολυχρονίου δονλείας» της Ελλάδας.¹⁴⁰ Ο ίδιος ενστερνίσθηκε αμέσως το νόημα και τη σημασία της μόρφωσης των γυναικών ως παράγοντα πνευματικής και κοινωνικής ανάκαμψης της Ελλάδας και στήριξε για ένα τέταρτο του αιώνα το έργο των Αρσάκειων σχολείων.¹⁴¹

Ο Ιωάννης Κοκκώνης, ο οποίος ενδιαφέρθηκε για τη μόρφωση των κοριτσιών και πρωτοστάτησε μαζί με άλλους στην ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, θεωρήθηκε μέντορας του Αρσάκη. Ο ευεργέτης είχε ως πρότυπο την ηγετική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή, μαθήτευσε κοντά στο Νεόφυτο Δούκα και συνεργάστηκε με το Στέφανο Κομμητά, τον Ανθιμο Γαζή και άλλους. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ανήκει κατά κάποιον τρόπο στη χορεία των μορφών του παιδευτικού και πνευματικού διαφωτισμού.¹⁴² Πρώιμα ευαισθητοποιημένος στο θέμα της θέσεως της γυναίκας έγραψε το δοκίμιο «Περί τον ει Εξήν και ταίς Γυναιξί ταίς Δραματικαίς επιδείξεισι

¹³⁷ Το 1855-1856 οι δασκάλες είναι περισσότερες από τους άνδρες δασκάλους. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.100-103,

¹³⁸ Χαμηλά δίδακτρα και εισφορές εταίρων και μελών της ήταν οι κύριοι οικονομικοί πόροι της. Βλ. Μητρώων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (ΜΗ.Φ.Ε.) κ<ΙΗ εν Αθήναις...ό.π., σσ.30,37,44-45.

¹³⁹ Ήταν σημαντικές οι δύο δωρεές, το 1850 η πρώτη δωρεά και με δωρητήριο συμβόλαιο αρ.8163 της 14 Ιουλίου 1867 η δεύτερη. Διέθεσε συνολικά 566.000 δραχμές, από τις οποίες τις 250.000 δραχμές για την ανέγερση του Παρθεναγωγείου. Τπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ'204, σ.892, ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869 της 20 Απριλίου 1851 και έγγραφο 1498 της 12 Μαρτίου 1853 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν 'από μηχανής θεός', στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.14,24,53.

¹⁴⁰ Ό.π., σ.14, ΑΥΕ, Φάκ.1850/ 88,1, έγγραφο 10168 της 12 Ιανουαρίου 1851, (Επιστολή Αρσάκη από Βουκουρέστι της 28 Ιανουαρίου 1850 προς τη βασίλισσα Αμαλία).

¹⁴¹ Για το έργο του, του απονεμήθηκε ο Σταυρός των Ανώτερων Ταξιαρχών, βασιλικού τάγματος του Σωτήρος. ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1850 (υπουργείο Εξωτερικών προς Αρσάκη). Βλ. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.64.

¹⁴² Όψεις διαφωτιστικής δραστηριότητας του Αρσάκη ενισχύει την άποψη αυτή. Η ποίηση υπό μορφή ειδυλλίου σε αρχαία διάλεκτο που έγραψε ο ίδιος 18 ετών αφιερωμένη στο Ναπολέοντα είχε πιθανό στόχο να στρέψει την προσοχή του στα δεινά της Ελλάδας. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, ό.π., σ.9 και Αναστάσιος Ν. Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου],1870, Απόστολος Αρσάκης, τόμος Β', σσ.383-422.

Παραείναι» σχετικό με το θέμα παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων από τις γυναίκες στην αρχαιότητα, που δημοσιεύθηκε από το Στέφανο Κομμητά.¹⁴³ Σύμφωνα με τον Αναστάσιο Γούδα, «ενωρίτατα συνείδεν» ο Αρσάκης ότι «...εις την ευημερίαν του οικογενειακού βίου συντελεί το γυναικείο φύλο».¹⁴⁴

Από το κριτήριο επιλογής των υποτρόφων φαίνεται ανάγλυφα το καίριο και πρακτικό της επιλογής διάθεσης της δωρεάς του: Σε επιστολή του από Βουκουρέστι του Ιουλίου του 1865 προς το Δ.Σ. της Φ.Ε. στην Αθήνα έγραφε ότι από τις υποψηφίους υποτρόφους «προτιμωμένων πάντοτε εκείνων, αίτινες ήθελαν υποσχεθή να μετέλθωσι το διδασκαλικόν επάγγελμα ύστερον».¹⁴⁵ Επαναλαμβάνεται παρόμοιος όρος σε άλλο δωρητήριο του, όπου ζητά «να διαιτώνται διηλεκώς ως υπότροφα της Εταιρείας τέσσερα κοράσια εκ της ιδιαίτερας του δωρητού πατρίδος Ηπείρου ή αλλαχόθεν, κατ' εκλογήν αυτού, μετά δε τον θάνατόν τον, κατ' εκλογήν των φιλάτων αυτού θυγατέρων Ελένης Μανέσκον και Ολυμπιάδος Λαχοβάρη, υπό τον όρον τον να διδάξωσι μετά ταντα εφ' ωρισμένον χρόνον, όπον ο δωρητής ή αι ως άνω κληρονόμοι αντού ήθελαν προσδιορίσει».¹⁴⁶ Κατά τον Γούδα «ωφελήθη της περιστάσεως να καταβάλη πάσαν δυνατήν προσπάθειαν, ίνα ωφελήση και την δεδονλωμένην πατρίδαν».¹⁴⁷

Δε διέφυγε η μεγάλη αυτή ευεργεσία του Αρσάκη της προσοχής και της εύνοιας της βασίλισσας Αμαλίας, υπό την προστασία της οποίας έθεσε το ίδρυμα, κάτι που ανάγλυφα μαρτυρεί επιστολή της προς τον ίδιο το 1851.¹⁴⁸

Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους μεγάλους ευεργέτες και δωρητές, η ευόδωση των οραμάτων τους δε στηρίχθηκε απλά σε μία γενναία χειρονομία προσφοράς, αλλά διευκολύνθηκε από τη συνεχή τους παρουσία στην επίβλεψη της απρόσκοπτης υλοποίησης του έργου και στην αυστηρότητα, με την οποία διευθέτησαν την τήρηση των όρων και των προϋποθέσεων της δωρεάς, όταν βέβαια αυτή έγινε κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Έτσι* και ο Αρσάκης παρακολούθησε με αυστηρότητα την πορεία του έργου υπενθυμίζοντας με επιστολές στους εκτελεστές της το απαρασάλευτο των όρων της δωρεάς, ασκώντας κριτική και απειλώντας για απόσυρση ή διακοπή της δωρεάς, όταν πρέπει, για μη τήρηση των ορθών διαδικασιών: «..Ελπίζω να μην καταντήσωμεν εκεί (εις την ριζηδόν αναίρεισιν της συνθήκης) και δια τούτο παρακαλώ υμάς, να προσκαλέσητε (το Συμβούλιον) εν

¹⁴³ Μία μελέτη επί πλέον δική του, δημοσιευμένη το 1812-1824 στη δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής, την Διδασκαλίαν Αυτών περιέχουσα και Συλλογήν μετ' Εκλογής εκ των Αρίστων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών», αποτέλεσε χρήσιμο διδακτικό βιβλίο στα σχολεία. Στο ίδιο διαφωτιστικό πνεύμα κινείται η ιατρική διδακτορική διατριβή του στον τομέα της συγκριτικής ανατομίας (Πανεπιστήμιο Halle της Γερμανίας). Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...ό.π., σσ.10,12.

¹⁴⁴ Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης...ό.π., τόμος Β', σσ.383-422.

¹⁴⁵ Επιστολή του Απόστολου Αρσάκη από Βουκουρέστι της 14 Ιουλίου 1865. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...ό.π., σ.28.

¹⁴⁶ Άρθρο 5 του δωρητηρίου συμβολαίου αρ.8163 της 14 Ιουλίου 1867. Με το δωρητήριο αυτό επικύρωσε τη δωρεά των 200.000 δραχμών προς τη Φιλεκαπαιδευτική Εταιρεία, ως κεφάλαιο «...εσαεί περιουσία του Παρθεναγωγείου ανέπαφος...». Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929, (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.126.

¹⁴⁷ Γούδας, Απόστολος Αρσάκης, ό.π.

¹⁴⁸ η Αμαλία σημείωνε στην ευχαριστήρια επιστολή της προς τον «Ποστέλνικον Αρσάκην» στο Βουκουρέστι: «...Η όντως γενναία και αξιέπαινος αυτή πράξις (υμών) μαρτυρεί αρκούντως τα υπέρ του ελληνικού έθνους ευγενή και πατριωτικά αισθήματά σας, εφελκύνουσα υπέρ υμών την εθνικήν ευγνωμοσύνην...». ΑΤΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869, ευχαριστήρια επιστολή της 20 Απριλίου 1851.

ονοματί μου να εμμείνη απαρασαλεύτως εις όσους εν τω δωρητηρίω γράμματί μου έστησα της πράξεως ταύτης όρονς και ως προς το σχέδιον της οικοδομής...». Πιο κάτω απειλεί» ότι, αν δεν τον διαβεβαιώσουν ότι λύθηκε κάποια διαφορά που είχε προκόψει, θα αλλάξει στάση: «...Μήτε εγώ εντεύθεν θέλω στείλει χρήματα αλλά, και παρ' νμών απαιτώ να παύσητε πλέον δίδοντες όσα έχετε εις χείρας ιδικά μου εκ των προαποαταλέντων...». Συνεχίζει μάλιστα με επιτακτικότερο ύφος: «Αν ζώντος έτι εμού γίνωνται τοιαύται παραβιάσεις του καταστήματός μου, τι πρέπει να ελπίζω και ποία μέτρα δεν πρέπει να λάβω δια το μέλλον; Οποίον μάθημα τούτο δι' όλους όσοι ποτ' αν μελετήσουν ακόμη τι καλόν υπέρ Ελλάδος;».¹⁴⁹

Η γενναιοδωρία και η αίσθηση δικαίου που τον διέκρινε διαφαίνεται σε επιστολή του το Φεβρουάριο του 1872 προς το Δ.Σ. της Εταιρείας: «Πώς., ηδυνήθητε να πιστεύσητε ποτε ότι εγώ θέλω τολμήση να έχω γνώμην., διαφέρονσαν της νμετέρας εις εν μικρόν συμφέρον τον Αρσακείον, εννοώ την προβαλλομένην κατά δύο ή τρία ελάττωσιν τον αριθμού των εκ τον τόκον των 275.000 δραχμών εν τω Αρσακείω συντηρομένων νποτρόφων, και την εκ της ελαττώσεως ταύτης επικονριάν άλλων, επιμελώς άλλως και αξιωτέρων ίσως κορασίων, δι' ορφανίαν δε ή δι' άλλην βιωτικήν περιπέτειαν αναγκαζόμενων να διακόπτωσι τας σπονδάς αυτών, διότι δεν έχουσιν πόθεν να καταβάλωσι τας έξι δραχμάς μηνιαία δίδακτρα, ήτοι 60 δραχμάς κατά σχολαστικόν δεκάμηνον έτος;...».¹⁵⁰

Ως αντικείμενο μίμησης η πράξη του προκάλεσε πλήθος δωρεών προς τη Φ.Ε. Αναφέρουμε τα παραδείγματα του Σπυριδώνα Βαλέτα,¹⁵¹ του Μ.Ράλλη, του Δημητρίου Στίνη και πολλών άλλων.

Οικονομική στήριξη είχε η Φ.Ε. και από σημαντικούς ευεργέτες με προεξάρχον το ζεύγος Μιχαήλ και Ελένη Τοσίτσα, γνωστό για τις δωρεές του στην εκπαίδευση της κοινότητας Αλεξανδρείας («Τοσιτσαία Σχολή»). Με την εγκατάστασή τους το 1854 στην Αθήνα από την Αλεξάνδρεια, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της παιδείας του ελληνικού κράτους. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ διαχειρίστρια της περιουσίας του η Ελένη Τοσίτσα, στερηθείσα η ίδια το δώρο της παιδείας, ενίσχυσε όλα τα ιδρύματα, τα οποία κατά το παρελθόν είχαν ευεργετηθεί από το σύζυγό της.¹⁵² Με γενναία χρηματοδότηση συνέβαλε στην οικοδόμηση και συντήρηση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, καθώς και του Νηπιαγωγείου.¹⁵³ Σε επικήδειό του για την Ελένη Τοσίτσα το 1866 ο Λέων Μελάς τόνισε:

¹⁴⁹ Επιστολή του Αρσάκη προς Θ. Φαρμάκη και Α. Χατζόπουλο της 2 Ιουλίου 1852. Γ.Α. Παπαδημητρίου Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη Εκατονταετηριδι από της τελευτής του, βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1975, σ.29.

¹⁵⁰ Επιστολή απαντητική του Απ. Αρσάκη της 14 Φεβρουάριου 1872 προς επιστολή της 30 Δεκεμβρίου του 1871 του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ο.π.

¹⁵¹ Ο Σπυριδών Βαλέτας προσέφερε πολύτιμο δακτυλίδι με σμαράγδι για την οικοδομή του καταστήματος της Φ.Ε. ΜΗΚ,Γ'31, σ.219, ΖΑΒ, τόμος 2, σ.17, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, σ.352.

¹⁵² Ατσαβέ Αν. Παναγιώτα, Γυναίκα και ευεργεσία στο Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, (επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.60.

¹⁵³ Αφιέρωσε 170.000 δραχμές για το νέο κτίριο για στέγαση αλληλοδιδασκτικού σχολείου για εξωτερικές μαθήτριες. Την 25 Μαΐου 1857 έδωσε 30.000 δραχμές για το αλληλοδιδασκτικό (ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1739 την 30 Μαΐου 1857) και 20.000 δραχμές άφησε με τη διαθήκη της για τη συντήρηση του κτιρίου. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.64. Το 1871 άρχισε η οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου που στοίχισε 42.310 δραχμές (1867). Ο.π., σ.68,111, ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.329. Το 1900 η δομημένη έκταση για τα εξωτερικά σχολεία υπολογίζεται σε 900 τ.μ. και το εσωτερικό

«Αλλά και την χριστιανικήν εκπαίδευσιν καί αγωγήν τον γίναικειον φύλον ιδίως επόθησεν η φιλάγαθος αύτη γνή, διότι σφοδρώς ησθάνετο την εθνικήν ταύτην ανάγκην πεπεισμένη ότι άνεν μητέρων αγαθών και οικογενειακής αγωγής είναι αδύνατον να ενδαιμονήση ποτέ το έθνος ημών». ¹⁵⁴ Ο δε Σούτσος έγραψε: «ονδέποτε ιδιωτική χειρ τοιαύτα ποσά εδωρήσατο και διέθετο». ¹⁵⁵

Η Εταιρεία είχε την αναγνώριση και τη στήριξη της ελληνικής κοινωνίας. Η εμπιστοσύνη στο έργο της τονώθηκε από τη στάση της βασίλισσας Αμαλίας, η οποία απένεμε προσωπικά διπλώματα στις αρσακειάδες, ενισχύθηκε από τον πολιτικό, επιστημονικό και πνευματικό κόσμο και ενθαρρύνθηκε από τις ελληνικές οικογένειες, άπορες, μεσαίες ή πλούσιες που εμπιστεύονταν τη μόρφωση και την αγωγή των κοριτσιών τους στα Αρσάκεια. ¹⁵⁶ Η ίδια είχε προσφέρει 30.000 δραχμές και επί σειρά ετών η Κυβέρνηση έστελνε τριάντα υποτρόφους της στο Αρσάκειο. ¹⁵⁷ Οικονομική αρωγή προσέφερε και η βασίλισσα Οлга, που χρηματοδοτούσε τρεις υποτροφίες κατά παρότρυνση της Αμαλίας. ¹⁵⁸ Η Ιφιγένεια Σίνα, σύζυγος του Σίμονα Σίνα, ανέλαβε με δική της δαπάνη δυσβάστακτες για τη Φ.Ε. υποχρεώσεις για δέκα έτη καταβάλλοντας συνολικά 80.000 δραχμές. ¹⁵⁹

Μοναδικοί πόροι της Φ.Ε. ήταν αρχικά οι μηνιαίες εισφορές των εταιρών και οι δωρεές των εύπορων ομογενών Ελλήνων και ορισμένων φιλελλήνων. ¹⁶⁰ Με τη σύστασή της έγιναν έρανοι και προσφέρθηκαν δωρεές από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, αλλά και

σχολείο με τον κήπο σε 1100 τ.μ. Σημαντικές είναι γενικότερα οι δωρεές της Ελένης Τσοίτσα στην εκπαίδευση, όπως εκείνες στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο (400.000 δραχμές), στο Πολυτεχνείο (βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.719,723) 30.000 δραχμές στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, (20.000 δραχμές) στη Ριζάρειο σχολή (1869), στο Αρχαιολογικό μουσείο (δωρεά οικοπέδου) κ.α. ΜΗΚ,ΓΙ67, σ.744, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σσ.329 και 340. Διαθήκη της Ελένης Τσοίτσα της 10 Οκτωβρίου 1864 και Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας (Ι.Α.ΕΤΕ) 27 Κληροδ. (ΠΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Τσοίτσα. Δίκη Ελένης Τσοίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών.

¹⁵⁴ Π. Κοντογιάννης, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908, σ.61. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.137, υποσμ.122.

¹⁵⁵ Η εν Αθήναις, ό.π., σ.111.

¹⁵⁶ Ο.π., σ.13. Ο Χ. Χριστόπουλος, Υπουργός Παιδείας, εκτιμά το 1854 ότι η «εκπαίδευσιν κορασιών τυχούσα της προστασίας της Βασίλισσας υπόσχεται πολλά». Βλ. Χ.Χριστόπουλου, Υπουργού, Περιληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, 1 Ιανουαρίου 1854, Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854 (αυτοτελές τεύχος).

¹⁵⁷ Εκτός από χρηματικά βοηθήματα που προσέφερε τα έτη 1836, 1859 και 1860 έδωσε στη Φ.Ε. φάρμακα το 1861. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π. και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.379. ΑΥΕ, Φάκ.1837/ 88,1, έγγραφο 1766 της 7 Ιουλίου 1838, ΓΑΚ, ταξ.εν.207, φάκελος 14, έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839. Η χορηγία ανά υπότροφο των 50 δραχμών θεωρείται μικρή λαμβανόμενης υπόψη της ενδυμασίας και άλλων ευκολιών που παραχωρούνται από τη Φ.Ε. ΓΑΚ, ό.π., έγγραφο 170/153 της 17 Νοεμβρίου 1837.

¹⁵⁸ Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σσ.317-318.

¹⁵⁹ Ο.π., σ.14 και Γούδας, ό.π., Γεώργιος Σίνας, τόμος Δ', σ.50.

¹⁶⁰ Η μηνιαία εισφορά ήταν 3 δραχμές, 36 δραχμές η ετήσια και 10 δραχμές η πληρωμή «δια την παραδοχήν και το δίπλωμα». Διατηρήθηκε για πολλές δεκαετίες στο ποσό αυτό. Μητρώων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.), Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836, Δ' άρθρο και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.34.

ιδιωτικές δωρεές.¹⁶¹ Η χρηματοδοτική δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα έτη της σύστασής της, ήταν μεγάλη.¹⁶² Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι κατά τα έτη 1836-1845 υπήρξε αθρόα η εγγραφή μελών που γίνονταν στη συνέχεια «τακτικά» διεκδικώντας το «δίπλωμα του ευεργέτη» βάσει των εισφορών τους.¹⁶³ Ένα μεγάλο πλήθος ευεργετών επιφανών και άσημων προσέφερε επίσης το δυνατό για τον καθένα ποσό στη Φ.Ε. για την ενίσχυση της γυναικείας εκπαίδευσης. Πολλοί ήταν εκείνοι που δεν αρκέστηκαν στην απλή συνδρομή.

Στον αλύτρωτο ελληνισμό η απήχηση της Φ.Ε. πήρε διαστάσεις εθνικές τονώνοντας τις ελπίδες για την ενίσχυση αυτού του «αόρατου όπλου του ελληνισμού», που ήταν η παιδεία.¹⁶⁴ Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και εθνικής ιδεολογίας τροφοδότησε τα μηνύματα για την εθνική αποστολή, όχι μόνο στο οικογενειακό πεδίο, αλλά και στο επαγγελματικό, με την ιδιότητα της δασκάλας.¹⁶⁵ Δωρεές συγκεντρώνονταν τόσο από περιοχές εντός του ελληνικού κράτους, όσο και από «αλύτρωτες». Το δίκτυο αυτών των προσφορών με τους διαμεσολαβητές, τους επιτρόπους, τους οποίους έστελνε η Φ.Ε. για την εγγραφή νέων μελών, την εισπραξη των συνδρομών, την εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση των υποθέσεών της, επεκτάθηκε σύντομα σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Στους κόλπους της συνέχιζαν να εγγράφονται ως τακτικά μέλη καθηγητές, έμποροι, κτηματίες, ιατροί, δικηγόροι, δικαστές ιερωμένοι, στρατιωτικοί, πρόξενοι, πολιτικοί¹⁶⁶ Μετά την τρίτη κυρίως δεκαετία από τη σύστασή της άρχισε να πλαισιώνεται και από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες.¹⁶⁷

¹⁶¹ Αλεξ. Μαρμόπουλος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ε' σ.498. Μέλη της μπορούσαν να γίνουν «όλοι οι ομογενείς και αλλοεθνείς εντός ή εκτός της επικρατείας διαμένοντες». *Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836*, Γ' άρθρο 5.

¹⁶² Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν οι αυξομειώσεις των εισφορών. Η Φ.Ε. σύμφωνα με τα Πρακτικά της του 1869, είχε συνολική κτηματική περιουσία αξίας 667,283 δραχμών και χρηματική 341,718 δραχμές, συνολικά δηλαδή 1.009.002 δραχμές, ενώ μέσα σε δύο έτη 1836-1837 εισέπραξε μόνο 5,080 δραχμές. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, έτους 1867, σ.35 και Γούδας, ό.π., *Απόστολος Αρσάκης*, τόμος Β', σσ.411-412.

¹⁶³ Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.381-392 και Βλ. Μητρώων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗ.Φ.Ε.).

¹⁶⁴ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894), *Institute for Balkan Studies*, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.)], Θεσσαλονίκη 1983, σσ.199-211.

¹⁶⁵ Φουρναράκη, ό.π., σ.38.

¹⁶⁶ Κάποιοι από τις προσωπικότητες φαναριώτικων οικογενειών, ευεργετών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν οι Αριστίας Κωνσταντίνος-Κυριακός, φιλικός, πρωτοπόρος του νεοελληνικού θεάτρου, (πέθανε στο Βουκουρέστι το 1880, διευθυντής του εκεί Εθνικού Θεάτρου), ο Γαϊτανάκης Χατζηστεφανής, αρχιτέκτονας από τη Μάδυτο Ανατολικής Θράκης, στην υπηρεσία του Σουλτάνου Αβδούλ-Μετζίτ. Ανοικοδόμησε τη σχολή της Μαδύτου το 1857 και έστειλε συλλογή οργάνων Πειραματικής Φυσικής στη βιβλιοθήκη της. Επίσης ο Α. Ευγενίδης 1797-1860, τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, ο Δ. Γιαννηδουκάς από τους Λογάδες της Κωνσταντινούπολης, «στρηρός θεράπων» της Κεντρικής Εφορείας και των «Εθνικών Φιλανθρωπικών Καθιδρυμάτων» της Κωνσταντινούπολης, μέλος του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου, ο Εμμ. Αργυρόπουλος, η Μαριώρα Αργυροπούλου, και πολλοί άλλοι. Μαρία Ν. Βαγιάνη, *Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αμφίδρομοι δεσμοί Παιδείας, 1836-1990*, [Ενώσεως Σμυρναίων], Αθήνα 2003.

¹⁶⁷ Συγκέντρωνε συνδρομείς και δωρητές τυπογράφους, δάσκαλους, φοιτητές, διάφορους υπάλληλους, υποδηματοποιούς, παντοπώλες, αρτοποιούς, φεσοποιούς, σανδαλοποιούς. Βλ. Μητρώων μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗ.Φ.Ε.). Μερικά από τα πρώτα τακτικά μέλη της και δωρητές της είναι ο Νικόλαος Κωστής, από τη Σμύρνη, οι γιατροί Πέτρος Ηπίτης και Ρεζέ, ο Α.Κ.Ιωαννίδης, μέλος της

Ανάμεσα στην πληθώρα των κληροδοτών ομογενών του εξωτερικού, αναφέρουμε ενδεικτικά τη Σοφία Κβοστόβα από τη Ρωσία, η οποία το 1841 διέθεσε 100.000 ρούβλια στην Εταιρεία,¹⁶⁸ το Χρυσάνθο Κανέλου Κατζίκη,¹⁶⁹ το Φωτεινό Φώτιο,¹⁷⁰ τον Αγγελή Γιαννικέση, πρόξενο στην Τεργέστη που προσέφερε το μισθό του από το 1851 στο ελληνικό κράτος,¹⁷¹ τον Αντώνιο Νεγρεπόντη από την Τήνο, υποπρόξενο της Ελλάδας στις ΗΠΑ το 1851,¹⁷² τον Κωνσταντίνο Ιωννίδη, πλούσιο ομογενή στο Λονδίνο.¹⁷³ Μετά την τρίτη δεκαετία τον Σπυρίδωνα Πασχάλη,¹⁷⁴ τον Λέοντα Μελά,¹⁷⁵ τον Χατζηχρήστο Χατζή Βουλτσάνου,¹⁷⁶ τον Παντολέοντα Θεολόγο.¹⁷⁷

Διαπιστώνεται ότι ένας μεγάλος αριθμός ευεργετών, δωρητών ή συνδρομητών της Φ.Ε., ιδιαίτερα των πρώτων δεκαετιών, υπήρξαν μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Οι περισσότεροι

Ακαδημίας Παρισίων, οι Αλπιάδης, Αλέξανδρος Κουμπάρης, Βενιαμίν, Σκαρλάτος Σούτσος, Ιω Αναστασίου, Γρηγόριος Μαρασλής, Αλέξανδρος Μαρής, Ηλίας Μάνεσης, Σπυράκης Μαύρος κ.α. ΜΗ.Φ.Ε., αρ.8 και Η εν Αθήναις .ό.π., σ.379.

¹⁶⁸ Ο.π., σ.243, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής,.ό.π., σ.615.

¹⁶⁹ Προσέφερε 1051 ολλανδικά φλωριά, (ισοδυναμούσαν με 13.722 δραχμές). ΑΥΕ, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 458 της 3 Ιουλίου 1842 και έγγραφο 1844,88,1 της 16 Ιουνίου 1844.

¹⁷⁰ Το 1855 αφιέρωσε 100.000 γρόσια στη Φ.Ε. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής,.ό.π., σ.340.

¹⁷¹ Ένα μέρος του μισθού του κατευθυνόταν και στη Φιλεκπαιδευτική εταιρεία. Τα σύνολο της δεκαετούς μισθοδοσίας του ανερχόταν σε 60.000 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1862/ 88,1, έγγραφο 277 της 17 Αυγούστου 1862. Συνέβαλε επίσης στη δημιουργία Βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου στην Ανδρίτσεινα. ΑΥΕ, Φάκ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.332 και ΓΑΚ, θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853.

¹⁷² Έδωσε 1000 φλωριά στη Φιλεκπαιδευτική εταιρεία «για τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Αθήνας» το 1851. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851.

¹⁷³ ΓΑΚ, θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849. Εκτός από τις συνδρομές - 4000 δραχμές ετησίως - στη Φ.Ε., προσφέρει μισθό σε δάσκαλο κοριτσιών του σχολείου Κέας για οκτώ έτη. Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, στο περ. *Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης)*, Αθήνα 2004, σσ.10-11 του ίδιου *Κωνσταντίνος Ιωννίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς 'δυναστείας'*, στο περ. *Ημερήσια, ο.π., σσ.32-35 και Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά, Αθήνα (1925), Δ.Π., αρ.7935.*

¹⁷⁴ Υπήρξε ιδρυτής και πρόεδρος της Εθνολογικής-Ιστορικής Εταιρείας και Μουσικής Εταιρείας. Έγινε ευεργέτης της Φ.Ε. με τη δωρεά των 15.000 δραχμών το Μάρτιο του 1867 για την εκπαίδευση μαθήτριας στο Αρσάκειο (Αικ. Λαρόζης). Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.330.

¹⁷⁵ Προσέφερε 10.000 δραχμές το 1879. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετιάν 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.154. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.55, Βίκτωρ Θ.Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. *Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης)*, Αθήνα 2004, σ.9 και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.333.

¹⁷⁶ Το 1878 προσέφερε στη Φ.Ε. όλη του την περιουσία αποτελούμενη από κτήματα στην Προσοτσάνη Δράμας, αξίας 700 οθωμανικών λιρών. Όταν πουλήθηκαν μετά το θάνατό του, εισπράχθηκαν 365 λίρες μόνο, που μαζί με χρηματικό ποσό 15.473 δραχμών παραδόθηκαν στον Κάρολο Ασλάν, Αγγλο πρόξενο στη Δράμα, μέλος του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, «τη προτροπή» του οποίου, καθώς και του Α. Παπαδόπουλου, υποπροξένου Καβάλας, έκανε την δωρεά. Η εν Αθήναις,.ό.π., σ. 245.

¹⁷⁷ Ανακοινώθηκε την 28 Μαΐου 1890 η προσφορά των 25.000 δραχμών. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.339.

από αυτούς ήταν ομογενείς από Λονδίνο, Μάντσεστερ, Μασσαλία, κυρίως όμως από πόλεις της Μολδαβίας και της Ρωσίας - η πλειονότητα από Οδησό, Βουκουρέστι και Ιάσιο -, πολλοί από τους οποίους είχαν αναπτύξει εθνική δράση κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα.¹⁷⁸

Πολλοί δωρητές προσδοκούσαν από τη Φ.Ε. να κατευθύνει τη δωρεά τους, όχι στα σχολεία της ίδιας, αλλά σε κάποιο εκπαιδευτήριο της Αθήνας¹⁷⁹ ή της επαρχίας, γενέτειρας συνήθως του δωρητή. Συχνά όμως ο στόχος ήταν γενικός. Χαρακτηριστική η προτίμηση το 1849 του Ιωάννη Τσομπάνογλου από το Μέτσοβο, ομογενούς στο Βουκουρέστι, να σταλούν 500 φλωριά «εις σχολείον της Ελλάδος, όπου θέλη ευρεθή πτωχότερον».¹⁸⁰

Σε μία πρώτη προσπάθειά μας να υπολογίσουμε σε δραχμές ή άλλα νομίσματα τις χρηματικές εισπράξεις της Εταιρείας από το διάστημα της ίδρυσής της, το 1836 μέχρι το χρονικό όριο της έρευνάς μας, το 1913, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα του παρακάτω πίνακα:

¹⁷⁸ Ιδιαίτερη δραστηριότητα ανέπτυξε η Εφορία της Οδησού που συνέστησε ο Υψηλάντης από επιφανείς Φιλικούς της πόλης, όπως τους Αλέξανδρο Μαύρο, Αλέξανδρο Κούμπαρη, Ιωάννη Αμβροσίου, Ηλία Μάνεση και άλλους. Εκεί κατέφυγαν πλήθη αγωνιστών από το διαλυμένο στρατόπεδο της Μολδοβλαχίας, οι Έλληνες της Οδησού. Ακαδημία των Αθηνών, Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη εκατοπεννηταετηρίδι υπό Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1964, σσ.78-79. Αναφέρουμε τους Αντώνιο Κομιζόπουλο, μεγαλέμπορο, Κυριάκο Κουμπάρη, Παντιά Ροδοκανάκη, Χιώτη έμπορο, Αντώνιο Κριεζή, Υδραίο πλοίαρχο, Γαβριήλ Κατακάζη, Στέφανο Ξένο, Μιχ. Τοσίτσα, Ιω. Φιλήμονα, Αμβρόσιο Φραντζή, Θεόδωρο Μανούση, Παπαρηγόπουλο Ιω. Κανέλο Δεληγιάννη, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Μιχαήλ Σούτσο. Η εν Αθήναις..ό.π., σ.243-245 και 379-380.

¹⁷⁹ Παράδειγμα αποτελεί η δωρεά του Παν. Παπάζογλου το 1840 μέσω της Φ.Ε. προς την Εταιρεία Ωραίων Τεχνών. Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική εκπαίδευση, σ.672.

¹⁸⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850, ΓΑΚ, θυρίδα 106, φάκελος 19, έγγραφο (αντίγραφο διαθήκης) της 14 Ιουλίου 1849 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 16-19, 21-27, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849 και 1 Μαΐου 1848.

Πίνακας δωρεών προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (1836-1913).

ΑΕΚΑ ΕΤΙΕΣ	*Γενικά αριθμός μελών Φ.Ε. Σ	**Μέλη προσφορά άνω των 100 δραχ Σ	***Σύνολο συνδρομών μελών της Φ.Ε.	Λαρεές- Κληροδοτήματα -«Ευεργέτες» της Φ.Ε. σε δραχμές	Λίρες Αγγλίας	ρούβλια	Λίρες οθωμ. λα γρόσια	Δίστηλα ιτα α	Λίλια σφατα	Βιβλία/ άλλες μορφές	
1836-1840	918	577	21.000	187.000	37			100	360	7.700 βιβλία	
1841-1850	676	1145	15.000	615.400	423	33.000	1.000			1350 βιβλ	
1851-1860	203	231	4.000δρχ	446.200	207		9.000				
1861-1870	165	195	7.500δρχ	878.500						1/2 λατόμει (
1871-1880	243	258	8.500δρχ	99.000			1000	1200		οικία	
1881-1890	260	233	8.700δρχ	140.000	1.000		500		8.0	15 βιβλία	
1891-1900	140	130	4.900δρχ	38.000							
1901-1913	166	160	5600δρχ	3700+ 500 Ομολ εθν. Δαν.							
Αχρονολ.	31			250.000δρχ							
ΣΥΝΟΛΟ			75.200δρχ	12.335.100+ 500 Ομολ	1.967		11.500		8.0	360	9.016 βιβλία

Πίνακας Ι.¹⁸¹

Από το σύνολο των εγγεγραμμένων στο Μητρώο των μελών της Φ.Ε. συνδρομητών (αντιπροσωπεύεται από αριθμό της Β' στήλης του πίνακα) η επιλογή μελών έγινε με κριτήριο ως κατώτερο ύψος προσφοράς τις 100 δραχμές (ο αριθμός των μελών αυτών αντιπροσωπεύεται από τον αριθμό της Γ' στήλης). Στη στήλη Δ' των συνδρομών υπολογίζονται κατά προσέγγιση οι μηνιαίες ή ετήσιες συνδρομές, οι οποίες δεν αναγράφονται πάντοτε και με ακρίβεια στο Μητρώο. Στην Ε' στήλη των δωρεών και κληροδοτημάτων δεν αναφέρεται αριθμός προσώπων κατά δεκαετία, καθότι είναι δυσχερές, αν όχι αδύνατο, να υπολογισθεί ο ακριβής χρόνος, κατά τον οποίο κάποιω συμπλήρωναν και με συνδρομή ακόμη το ύψος των 400 δραχμών, ώστε να θεωρηθούν τυπικά «ευεργέτες» από την

«ι Πηγές: Μητρώων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Β', Κατάλογοι Οθωμικού Αρχείου, Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Παιδείας (1833-1862), Φάκελοι Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών, Υπουργείο Παιδείας, Μητρώων Κληροδοτημάτων, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, Ζαβιτσιάνος, Αρχείο Εθνικών Ευεργετών, τεύχη Α'-ΣΤ', Αθήνα 1929, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας καθώς και επεξεργασμένα στοιχεία από το Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

Φ.Ε. Σύμφωνα με το Μητρώο μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ο αριθμός των «ευεργετών» από το 1836 μέχρι τα χρονικά όρια της εργασίας μας 1830-1912 ανέρχεται σε 274 άτομα. Στον αριθμό όμως της στήλης των δωρεών συνυπολογίσαμε και προσφορές από ένα σύνολο άλλων πηγών σχετικών με τη Φ.Ε.

(*):Μέλη της Φ.Ε., σύμφωνα με το Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.381-402.

.(**):Συνδρομητές άνω των 100 δραχμών, σύμφωνα με το Μητρώο της Φ.Ε.

.(»»»):Συνολικό ποσό προερχόμενο από συνδρομές κάτω των 100 δραχμών κατά προσέγγιση.

(****);Συνολικό ποσό προερχόμενο από συνδρομές άνω των 100 δραχμών, καθώς και δωρεές ή κληροδοτήματα προς τη Φ.Ε.¹⁸²

Σύμφωνα με τα στοιχεία του συγκεντρωτικού αυτού πίνακα, πραγματικά υπάρχει μία τεράστια πύκνωση των δωρεών κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες περίπου. Κατά τα μέσα του αιώνα παρατηρείται αιφνίδια μείωση των εγγραφόμενων μελών και επομένως, κάμψη των οικονομικών εισφορών της από τους συνδρομητές. Εν τούτοις, τα μεγάλα κληροδοτήματα που δέχεται μετά το 1850 ανυψώνουν τη στάθμη των χρηματικών της αποθεμάτων. Μετά την πρώτη δωρεά του Αρσάκη¹⁸³ και λίγο αργότερα της Ελένης Τοσίτσα, διαγράφεται αυξητική η πορεία των δωρεών που κορυφώνονται στη δεκαετία 1880-1890. Από τότε και μέχρι το τέλος της περιόδου που μας απασχολεί παρατηρείται μείωση τόσο του αριθμού των νέων μελών, όσο και των μεγάλων κληροδοτημάτων που θα τόνωναν το έργο της. Αυτό ίσως οφείλεται στη στροφή των δωρεών σε άλλες μορφές και άλλους φορείς εκπαίδευσης, αλλά και στην ανάγκη, όπως αυτό περνάει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική κοινωνία, για ενίσχυση της προσπάθειας στρατιωτικής αναδιοργάνωσης του Κράτους.¹⁸⁴ Το φαινόμενο του εθνικισμού διακρίνεται έντονα στις διαθέκες των περισσότερων ευεργετών, όπου ευαισθησία για τα προβλήματα του ελληνισμού προβάλλει συχνά, καθώς και η πεποίθηση ότι «δια τίνος βραχείας ενιαναιας συνεισφοράς» ή και «απάσης της περιουσίας, ήν μετά κόπου...» θα συνδράμουν στην «ανάπτυξιν της κοινής εκπαιδεύσεως εξ' ης πάσα ιδέα αναπηγάξει της αληθούς εθνικής ευδαιμονίας».¹⁸⁵ Ενεργούν «Αυθορμήτως προσάγοντες» «ό,τι

¹⁸² Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2 .Βλ. και Παράρτημα 1, Β', σ.Δ12α).

¹⁸³ Διέθεσε 250.000 δραχμές για την οικοδομή. Σημειώνεται ως επίτιμος πρόεδρος του Δ.Σ. την 21 Δεκεμβρίου 1850 στο Μητρώον μελών Φ.Ε. ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1658 και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.47.

¹⁸⁴ Οργανισμοί, Εταιρείες, Ταμεία, όπως Ερυθρός Σταυρός, Ταμείο «Τραυματιών Πολέμου», «Επίκουρος Επιτροπή Τραυματιών», Ταμείο Εθνικού στόλου, Ταμείο Εθνικής Αμύνης, κ.α. αποτέλεσαν κέντρα απορρόφησης δωρεών και κληροδοτημάτων. Παρατηρείται επίσης χρηματοδότηση άλλων στρατιωτικών εξοπλισμών, αλλά και από τα μέσα του 1890 αδρή χρηματοδότηση του Μακεδονικού αγώνα. ΑΥΕ, Φάκ.1878/88,1β, έγγραφο 4941 της 29 Μαΐου 1878, (Επιστολή Μάρκου Ρενιέρη της 23 Μαΐου 1878, υπφ.1^α,(Κληροδοτήματα) έγγραφο 7303 της 7 Απριλίου 1878 (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 1291 (προξενείο Οδησού προς υπουργείο Εξωτερικών. Ο Γρηγόριος Μαρασλής, «εν ενεργεία σύμβουλος του Κράτους», ως εκτελεστής της διαθήκης του θείου του Δημητρίου Θεοδωρίδου, «δι' ης ούτος κατέλιπεν κληροδοτήμα εκ 50.000 ρουβλίων υπέρ των εν Ελλάδι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων», αποφάσισε να διαθέσει «τους ενιανσίους τόκους του κληροδοτήματος τούτου εκ ρουβλί(ων 3.069 στο Σύλλογο Τραυματιών»), έγγραφο 22810 της Ιουνίου 1878 (ελληνική Πρεσβεία Ρώμης προς Σύλλογο Τραυματιών), Φάκ.1895/Δ60, έγγραφο 12966 της 21 Ιουνίου 1896, (υπουργείο Ναυτικών προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 169 της 23 Φεβρουάριου 1896, έγγραφο 2605 της 10 Δεκεμβρίου 1895 (ελληνική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως προς υπουργείο Εξωτερικών), Φάκ.1897/Β60, έγγραφο 6366 της 18 Αυγούστου 1897 (Επιτροπή Εθνικού Στόλου προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁸⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 1925 της 2 Νοεμβρίου 1848, (επιστολή Αλέξανδρου Λογάδη προς τον Υπουργό Εξωτερικών, Δρόσο Μανσόλα της 6 Απριλίου 1848).

δύνανται» «επ' αγαθώ της πατρίδος», γιατί πιστεύουν «ότι εξ αυτού τον μέσον εμπορεί να ελπίζεται η αληθής δόξα και ενδαιμονία της πατρίδος...».¹⁸⁶

Η εθνική αποστολή και ο ρόλος της ελληνίδας δασκάλας αρχίζει να προβάλλεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.¹⁸⁷ Οι απόφοιτες της Φ.Ε. διδάσκουν σε σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού συμβάλλοντας στην εκπαιδευτική-πολιτισμική εξόρμηση στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δ'ϊαμορφώνεται από τη δεκαετία 1860-1870 και εξής, όταν η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και εθνικής ιδεολογίας αποκτά επείγοντα χαρακτήρα.¹⁸⁸ Η εθνικιστική δραστηριότητα μέσω του εκπαιδευτικού δικτύου που δημιούργησε η Φ.Ε. στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού διαφαίνεται στην προνομιακή μεταχείριση αυτών των περιοχών στο θέμα της εκπαίδευσης, όπως διορισμός εκπαιδευτικού προσωπικού, ίδρυση σχολείων, δωρεάν ή με μειωμένα δίδακτρα φοίτηση κοριτσιών από περιοχές της Μ.Ασίας, Πόντου, Μολδανίας, Βλαχίας, Ανατολικής Ρωμυλίας¹⁸⁹ και τις προτεραιότητες που έθετε σε περιόδους εθνικής απειλής. Σε συνεδριάσή του το Δ.Σ. της Φ.Ε. το 1902 αναφερόμενο στην απόφαση υποδοχής με μειωμένα δίδακτρα ως εσωτερικής κάποιας μαθήτριας από τη Μ. Ασία τόνιζε ότι η απόφαση αυτή του Συμβουλίου είναι εθνική και πρέπει να επικροτηθεί, δεδομένης της ανάγκης να αποστέλλονται από το Αρσάκειο στη Μικρά Ασία «ενγενείς αρσακειάδες ενισχύονσαι τους εκεί Έλληνες διψώντας τελείας ελληνικής και εθνικής παιδείας και καταπολεμούσαι οντώ τα καταπνικτικά δίκτυα των αναφανδόν εργαζομένων προπαγανδών...».¹⁹⁰ Το ιδεολογικό αυτό κλίμα δεν επηρέαζε και κινητοποιούσε μόνο το Παρθεναγωγείο της Φ.Ε., αλλά και άλλα σχολεία, όπως το Ανώτερο σχολείο Κορασιών στη Σύρο. Σε έκθεσή της η διευθύντρια του σχολείου αυτού το 1869 χαρακτηριστικά σημείωνε ότι κύριος σκοπός του εκπαιδευτηρίου δεν ήταν μόνο «η ανάδειξις χρηστών μητέρων», αλλά και η μόρφωση «διδασκαλισσών, ων άλλαι μεν μεταβαίνουνσαι εις την Ανατολήν, διαδίδουσι και προάγουσι τον Ελληνισμόν διατηρούσαι ακμαίον και ανθηρόν το αίσθημα τον εθνικισμού και της ενότητος, άλλαι δε προσκαλούνται εις οίκους πλονσίων ομογενών εν τη δύσει διαμενόντων προς μόρφωσιν ελληνοπαίδων, μεγάλας δυσχερίας

¹⁸⁶ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου του 1843. ΜΗΚ, σ.12, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Ελάχιστα από τη σωρεία των παραδειγμάτων αναφέρουμε: «Επειδή, επιθυμώ να φανώ και εγώ λυσιτελής και δια την πατρίδα μου και δια τους συγγενείς μου παρακινήτης της εκπαίδευσως των εις το εθνικόν ταμείον των Αθηνών της πατρίδος μου Ελλάδος» γράφει στη διαθήκη του ο Νεόφυτος Αρχιμανδρίτης. Διαθήκη της 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ, σ.45, Ζεργός Υ.ΟΙ, αρ.822, ΖΑΒ, σ.15, ΑΥΕ, Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 25221 της 28 Ιουνίου 1840, Φάκ.1841/88,1, έγγραφο 49 της 29 Αυγούστου 1841 και ο Νείλος Σμυρνωτόπουλος «εμφορούμενος υπό ακράτου φιλοπατρίας και ποθών διακαώς περί την ηθικής αναπτύξεως και εν γένει μορφώσεως των τέκνων της γενετείρας πατρίδος αυτού, οικειοθελώς και απαραβιάστως δωρείται και παραχωρεί...». ΜΗΚ,Γ'82, σ.431.

¹⁸⁷ Η δεκαετία του 1850 είναι περίοδος μαχητικής εκδήλωσης του εθνικισμού. Ο ρομαντικός εθνικισμός έχει διαδεχθεί το δημοκρατικό εθνικισμό τροφοδοτούμενο από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον 19^ο αιώνα, στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα-Κομοτινή 1991, σσ.64-65.*

¹⁸⁸ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.270 και Γούδας, *Απόστολος Αρσάκης...ό.π., τόμος Β', σ.416.*

¹⁸⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1912/Β33, έγγραφο 334 της 21 Αυγούστου 1906 (ο πρόεδρος Καραπάνος προς το Γενικό πρόξενο Θεσσαλονίκης). Το Δ.Σ. της Φ.Ε. αποφάσισε να βοηθήσει υπόδουλες περιοχές, όπως Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη στην εισαγωγή υποτρόφων με μειωμένα δίδακτρα δηλαδή από 100 σε 70 δραχμές μηνιαίως. ΑΥΕ, Φάκ.1912 Β/ 33, έγγραφο 9928 της 7 Ιουλίου 1906. (Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Φ.Ε.) και Η εν Αθήναις..ό.π., σσ.247-250.

¹⁹⁰ Πεπραγμένα της Φ.Ε. του έτους 1902-1903, σ.14.

απαντώσιν μη γιγνώσκουσαι την κοινήν καταστάσα του νεωτέρου πολιτισμού Γαλλικήν γλώσσαν...».¹⁹¹

4. Δαπάνες για τη γυναικεία μόρφωση

Σύμφωνα με την Έκθεση του Χριστόπουλου (1855-1856),¹⁹² το συνολικό ετήσιο ποσό που απορροφούσε η εκπαίδευση των κοριτσιών που φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση όλων των επαρχιών και της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους ανερχόταν το 1854 στο ποσό των 35.340 δραχμών, από τις οποίες μόνο ένα ποσό 180 δραχμών¹⁹³ προερχόταν από την Κυβέρνηση, 27.960 δραχμές από δημοτική χρηματοδότηση και 7.200 από ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία.¹⁹⁴ Παρατηρούμε δηλαδή, ότι το Κράτος συντηρούσε ένα σχολείο πληρώνοντας ένα δάσκαλο με συνολική δαπάνη 180 δραχμές, ενώ για τη συντήρηση 189 δημοτικών σχολείων αρρένων δαπανήθηκαν από τους δήμους 72.658 δραχμές.

Στην ίδια Έκθεση η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών εκείνη τη χρονιά απορρόφησε 94.000 δραχμές, από τις οποίες οι 70.000 αντιστοιχούσαν στις ετήσιες δαπάνες του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου, οι 24.000 δραχμές σε δαπάνες πέντε άλλων ιδιωτικών παρθ εναγωγείων και οι 7.200 σε εκείνες τεσσάρων άλλων ιδιωτικών σχολείων κοριτσιών.¹⁹⁵ Συνολικά δηλαδή οι δαπάνες της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κοριτσιών το έτος αυτό φαίνονται να ανέρχονται στις 129.340 δραχμές.

Πίνακας της Δημόσιας Εκπαίδευσης το έτος 1854				
Γυμνάσια	Ελληνικά	Δημοτικά Αρρένων ταμείου δημοσίου	Δημοτικά Αρρένων δημοτικού ταμείου	Δημοτικά κοριτσιών δημοτικού ταμείου
<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>
159.820δρχ.	226.320δρχ	80.280δρχ	98.040δρχ	27.960δρχ
<i>Δαπανήθηκαν</i>	<i>Δαπανήθηκαν</i>	<i>Δαπανήθηκαν</i>		
148.473δρχ	202.883δρχ	72.657δρχ		

Πίνακας 2.

¹⁹¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, φάκελος Ανώτερο σχολείο Κορασιών, έγγραφο 23 της 12 Ιουλίου 1869 (Δ.Ψαλτόγλου, διευθύντρια του Ανώτερου σχολείου Κορασιών προς το δήμαρχο Ερμούπολης, περί της πορείας του Ανώτερου σχολείου κορασιών σε θέματα προγράμματος, μισθών κλπ.) Βλ. κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.498.

¹⁹² Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Περιληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδευσεως από του 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα, 1 Ιανουαρίου 1854. Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ. 121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

¹⁹³ Κατευθυνόταν το ποσό αυτό σε ένα σχολείο, με ένα καθηγητή και 40 μαθήτριες. Ο.π.

¹⁹⁴ Κατευθύνονταν σε τέσσερα σχολεία, τέσσερις δασκάλους και 300 μαθήτριες. Ο.π.

¹⁹⁵ Χαρ.Χριστόπουλου, Υπουργού, Περιληπτική Έκθεσις,ό.π. Κατά την Έκθεση, «υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Καμία έκθεση επίσημη δεν είχε γίνει μέχρι τότε. Έτσι, διέρχεται συνοπτικά τα έτη 1829-1849, ενώ λεπτομερέστερα τα έτη 1850-1855. Παραθέτει επίσης πίνακες δαπανών το έτος 1854.

<i>Πίνακας δαπανών του έτους 1854</i>		
<i>Σχολικό ίδρυμα</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Δαπάνες</i>
<i>Παν/μιο</i>	<i>1</i>	<i>132,223:53 δρχ.</i>
<i>Γυμνάσια</i>	<i>7</i>	<i>148.473,47</i>
<i>Ελληνικά σχολεία</i>	<i>80</i>	<i>202.883,55</i>
<i>Διδασκαλείον</i>	<i>1</i>	<i>18,777,65</i>
<i>Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Κυβέρνηση</i>	<i>189</i>	<i>72.657,77</i>
<i>Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Κυβέρνηση</i>	<i>1</i>	<i>180</i>
<i>Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Δήμους</i>	<i>135</i>	<i>98.040</i>
<i>Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Δήμους</i>	<i>30</i>	<i>27.960</i>
<i>Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ανώτερα αρρένων</i>	<i>7</i>	<i>43.029</i>
<i>Ιδιωτικά κατώτερα αλληλοδιδασκτικά</i>	<i>2</i>	<i>7.200</i>
<i>Παρθεναγωγείο Αρσάκειο</i>	<i>1</i>	<i>70.000</i>
<i>Παρθεναγωγεία ιδιωτικά</i>	<i>5</i>	<i>24.000</i>
<i>Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά αρρένων</i>	<i>16</i>	<i>28.800</i>
<i>Ιδιωτικά κοριτσιών</i>	<i>4</i>	<i>7.200</i>

*Πίνακας 3.*¹⁹⁶

Από την άλλη πλευρά, είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι δήμοι αφιερώνουν έστω λιγότερο από V4 των συνολικών τους δαπανών στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών, ενώ το υπόλοιπο σε εκείνα των αγοριών.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Χαρ,Χριστόπουλου, Υπουργού, Περιληπτική Έκθεσις ό.π.

¹⁹⁷ Παράδειγμα, ο Δήμος της Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4", έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851 (δημοτική βοήθεια σε άπορες μαθήτριες Ερμούπολης), έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1869 (ομάδα εκπαιδευτικών του Ανωτέρου σχολείου των Κορασιών, ζητά αύξηση μισθού «ανξηθέντων

Παρά την αναπηρία του Κράτους να οργανώσει μία περισσότερο δομημένη κρατική γυναικεία εκπαίδευση,¹⁹⁸ πρέπει να τονιστεί πως απασχολούσε κατά καιρούς το υπουργείο Παιδείας η χαρακτηριστική αυτή μονομέρεια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Αν κρίνουμε από τις προτάσεις των «Γραμματέων» της Παιδείας που καταθέτονταν για ίδρυση σχολείων αποκλειστικά για κορίτσια από το 1840 και μετά, οδηγούμαστε στη διαπίστωση μιας προσπάθειας συνεκπαίδευσης σε αρκετά σχολεία της επικράτειας.¹⁹⁹ Σε εγκύκλιό του όμως το 1852 προς τους Νομάρχες²⁰⁰ ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαίδευσης, Σπ. Βλάχος, απαγόρευε τη συνεκπαίδευση στα ίδια διδακτήρια και των δύο φύλων, επειδή, όπως ισχυρίστηκε: «η τοιαύτη επιμιξία προκαταβάλλει σπέρματα δυσάρεστων συνεπειών».^{20*} Μάλιστα, επειδή, όπως διατεινόταν, «η προεκπαιδενσις γίνεται ετεροζύγως», πρότεινε στους Νομάρχες να προσπαθήσουν «περί της βαθμηδόν σνστάσεως σχολείων κορασιών», όχι μόνο στις πρωτεύουσες των επαρχιών, αλλά και στους πολυπληθέστερους δήμους.²⁰² Η οικονομική δυσπραγία των δήμων εμποδίζει την εφαρμογή της εγκυκλίου και δεν επέτρεπε δημιουργία δεύτερου σχολείου για κορίτσια. Έτσι όμως η εκπαίδευση γινόταν μονομερής, αφού αποκλείονταν τα κορίτσια από την εκπαίδευση σε περιοχές με αδύνατη τη συντήρηση δύο σχολείων αρρένων και θηλέων. Η απαγόρευση της μικτής φοίτησης παγίωνε τελικά την κρατική αδιαφορία.²⁰³ Φαίνεται πως το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης κατείχε εξέχουσα σημασία για το Χριστόπουλο, Υπουργό Παιδείας το 1855-1857 και 1866-1867, ο οποίος το Μάρτιο του 1856 υπογράμμισε τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των περισσότερων δήμων της αναγκαιότητας εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου και τη σύσταση περισσότερων του αναμενόμενου αριθμού σχολείων.²⁰⁴ Την έλλειψη διδασκαλισσών που παρατηρήθηκε ως επακόλουθο τούτου, πρότεινε να την καλύψουν οι δήμοι με δική τους δαπάνη στέλνοντας από μία υπότροφο ο καθένας στο Παρθ ε ναγωγ ε ίο της Φ.Ε. με την υποχρέωση να διδάξει η ίδια για τρία έτη σε σχολείο της πατρίδας της.²⁰⁵ Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 το

των δημοτικών πόρων και ανξηθέντων των μισθών» των άλλων υπαλλήλων του Δήμου και «ελάττωσης επελθούσης μικράς εις τον μισθόν των») και, φάκελος Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο της 17 Δεκεμβρίου 1869.

¹⁹⁸ Βλ στο ίδιο κεφ., σσ.441,448,475.

¹⁹⁹ Βλ. Ιω. Κοκκώνης, *Περί της ενεστώσης..Δημοτικής...ό.π., σ.2.*

²⁰⁰ Β.Δ. της 10ης Σεπτεμβρίου 1852: «..προς την βαθμηδόν σύστασιν σχολείων κορασιών όχι μόνον εις τας πρωτευούσας των επαρχιών, αλλά και εις τους πολυπληθεστέρονς δήμους, διά να εκλείψη ούτως η συμφοίτησις των αρρένων μετά των θηλέων, ήτις κατ' ανάγκην συνέβαινεν». Άρθρο ε'. Εγκύκλιος 80 Υπ. Εσωτερικών της 17 Νοεμβρίου 1852, «περί δημοτικής εκπαιδύσεως». Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών.* [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1988, τόμος Α', αρ.252, σ.75.

²⁰¹ Χρ. Λέφας, ό.π, σ.30.

²⁰² Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον..ό.π., τόμος Α', μέρος Γ", σσ.199-200.*

²⁰³ Η κατάσταση θα προβληματίσει κάποιους υπουργούς αργότερα. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σ.124.*

²⁰⁴ Εγκύκλιος αρ.1334, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (ΕΔΕ.), της 12 Μαρτίου 1856, *Περί εκπαιδύσεως νεανίδων μελλοδημοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών.* Π. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία κλπ. αποβλέποντα εις την εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι [...], τόμος Α' (1833 - 1859), Αθήνα 1860, σ.615.*

²⁰⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 11 (1-7) εγκύκλιος αρ.27, 632 της 29 Νοεμβρίου 1856, «περί διορισμού κορασιών των δήμων εις το της φιλεκπαιδευτική εταιρείας παρθεναγωγείον». Αυτό δε σημαίνει ότι οι αντιλήψεις τις εποχής για το διαφορετικό ρόλο, αλλά και τις ικανότητες των κοριτσιών είχαν αμβλυνθεί. Σε έγγραφο Πρακτικού συνεδριάσεων των διδασκάλων του Ανώτερου Σχολείου των κορασιών Σύρου της 7 Οκτωβρίου 1863 θεωρείται επαρκές ένα μειωμένο ωράριο, «διότι αι διανοητικάί

ενδιαφέρον για τη γυναικεία μόρφωση αυξήθηκε και η Φ.Ε. αναγνωρίστηκε ως το μόνο ίδρυμα, όπου καταρτίζονταν δασκάλες.²⁰⁶

Παρά το ενδιαφέρον κάποιων υπουργών για το θέμα αυτό, το Κράτος δεν προέβη σε ίδρυση κρατικού Διδασκαλείου μέχρι το 1878 και διέθετε ελάχιστα ποσά για τη γυναικεία εκπαίδευση, συγκριτικά με όσα διέθετε γι/χ την εκπαίδευση των αγοριών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του βουλευτή Αττικής, Βλάχου, πρώην Υπουργού Παιδείας, τον Αύγουστο του 1856, όπου επισημαίνεται ο βαθμός αναγκαιότητας της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι σε σύνολο 701.953 δραχμών οι 531.770 δραχμές προορίζονταν για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών αρρένων στο Πανεπιστήμιο, τα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία, οι 97.500 δραχμές για τις δαπάνες των Δημοτικών σχολείων, οι 72.000 δραχμές για τις υποτροφίες, ενώ τα έξοδα «της εκπαίδευσης των θηλέων» ανέρχονταν σε 18.000 δραχμές.²⁰⁷

Το 1859 η δαπάνη για τα δημοτικά αρρένων ανερχόταν σε 100.702 δραχμές (94,5%), ενώ η αντίστοιχη των κοριτσιών σε 5.916 δραχμές (5,5%).²⁰⁸ Η διαπίστωση της κρατικής φειδωλότητας απέναντι στη γυναικεία εκπαίδευση δεν άλλαξε ούτε και μετά το 1890, όταν η κρατική πολιτική διαφοροποιήθηκε επί το θετικότερο με αύξηση, λόγω χάρη, των κρατικών επιχορηγήσεων προς τη Φ.Ε. στο ύψος των 30.000 δραχμών για το έτος 1888-1889 ή και των 45.000 δραχμών ετησίως το 1892.²⁰⁹ Μετά την ίδρυση και τη λειτουργία της Φ.Ε., αλλά και παράλληλα με αυτήν ακολούθησε η ίδρυση και άλλων ανεξάρτητων παρθεναγωγείων στις άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου.²¹⁰

δυνάμεις ασθενέστεροι ούσαι, δέον να έχωσι και ώρας διδασκαλίας έτι ολιγωτέρας των αρρένων». ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4(3, (Δημοτικό και Ανώτερο Σχολείο Κορασιών) έγγραφο της 7 Οκτωβρίου 1863.

²⁰⁶ Βλ. Εγκύκλιος της 17 Νοεμβρίου 1856, Υπουργείο ΕΔΕ., «περί υποτρόφων κορασιών εις την φιλεκπαιδευτικήν εταιρίαν». Κλάδος, ό.π., τόμος Α', σ.648. Ο αριθμός των διδασκαλισσών που αποφοίτησαν από τη Φ.Ε. το διάστημα 1836-1886 ανέρχεται, σύμφωνα με το Βρυώνη, επόπτη των σχολείων, σε 2.004. Γ. Βυώνης, Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας υπό Γ. Βυώνη επόπτου των σχολείων της, Αθήναι 1886, σσ.29-31.

²⁰⁷ Έκθεσις του βουλευτού Αττικής Σ. Βλάχου, πρώην Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ' της 25 Αυγούστου 1856 (σε αυτοτελές τεύχος). Το 1854 σε συνολικό αριθμό 31 δημοτικών σχολείων, όπου φοιτούσαν 3.761 μαθήτριες, την πρώτη θέση διατηρούσαν οι Κυκλάδες με εννέα σχολεία και 1205 μαθήτριες και την τελευταία ο νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας με ένα σχολείο και 80 μαθήτριες. Στη Λακωνία δε φαινόταν να λειτουργεί κανένα σχολείο κοριτσιών. Π. Αργυρόπουλος, Πίναξ της εν Ελλάδι δημόσιας εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854 στο Χ.Χριστόπουλου, Υπουργού, Περιληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, Από τον 1829 μέχρι τέλος τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, 1 Ιανουαρίον 1854. Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 1837 οι μαθήτριες δεν ξεπερνούσαν τις 100, το 1854 στα έξι σχολεία θηλέων μέσης εκπαίδευσης φοιτούσαν 1400 μαθήτριες περίπου. Ό.π.

²⁰⁸ Γ. Παπαδόπουλος, Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής..ό.π., σ.152. Πρακτικά της Βουλής του 1855, σ.589.

²⁰⁹ Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.169.

²¹⁰ Pierre A. Moraitinis, La Grece telle qu'elle est, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.103.

5. Άλλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες

Τα περισσότερα ιδιωτικά σχολεία της εκπαίδευσης των κοριτσιών ήταν συγκεντρωμένα στην Αθήνα.²¹¹ Το 1855 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Παρθεναγωγείο του Δανιήλ και της Ασπασίας Σουρμελή, το οποίο χαρακτηρίστηκε εξ αρχής Ελληνικό Σχολείο, «*επί ευρύτερων βάσεων Θεμελιωμένο*» και περιλάμβανε δημοτικό και παρθεναγωγείο.²¹² Άλλα ιδιωτικά σχολεία κοριτσιών ήταν εκείνο του Ιωάννου Σιώτου με Δημοτικό και «*ανώτερες τάξεις*», που ιδρύθηκε το 1860, καθώς και το «Σχολείο των Αδελφών του Ελέους» στην Αθήνα και την Πάτρα από καθολικές μοναχές του Τάγματος του Αγίου Ιωσήφ που φιλοδοξούσε να προσφέρει «ανώτερη» μόρφωση.²¹³ Με τη γυναικεία εκπαίδευση συνδέθηκε επίσης και το Αμαλίοιο Ορφανοτροφείο. Υποδειγματική ήταν η λειτουργία και οργάνωση του Δημοτικού σχολείου, όπου πολλές απόφοιτοι προσελήφθησαν ως δασκάλες, κυρίως εργόχειρων. Αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια για επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών.²¹⁴

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα, ιδιαίτερα μετά το 1870, εποχή κατά την οποία αναμορφωνόταν και επεκτεινόταν η παιδεία στη χώρα, γεγονός συνδεόμενο με τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές που επακολούθησαν τη μεταπολίτευση του 1862,²¹⁵ ιδρύθηκαν αρκετά ιδιωτικά δημοτικά σχολεία, καθώς και ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Μερικά από αυτά ενδεικτικά ήταν το 1887 το σχολείο της Ασπασίας Σκορδέλη, της Σ. Δημοπούλου και της Σοφίας Σιμοπούλου, το 1890 του Συλλόγου Κυριών και άλλα,²¹⁶ τα οποία κάλυπταν τις ανάγκες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών. Ο Φίλιππος Ιωάννου, λόγιος, αναφερόμενος σε λόγο του στην κατάσταση της εκπαίδευσης σημειώνει ότι το 1871 λειτουργούσαν συνολικά δώδεκα ιδιωτικά σχολεία για μαθήτριες.²¹⁷

Το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» της Francis Hill μετά την αποχώρησή της το 1867 τέθηκε κάτω από τη διεύθυνση της Αικατερίνης Χρηστομάνου -Λασκαρίδου και της Καλλιόπης Κεχαγιά, εκπαιδευτικών που εφάρμοσαν νέες παιδαγωγικές μεθόδους²¹⁸ και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη τόσο της γυναικείας εκπαίδευσης, όσο και της

²¹¹ Ιδιωτικά Δημοτικά Σχολεία, όπως εκείνα της Ειρήνης Χρυσικοπούλου, του Ι. Βαρνάβα, της Πηνελόπης Δρίτσου, της Αθηνάς Ορλάνδου λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα μετά το 1860. (Στ. Τζουμελέας-Π. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήναι 1933, σ.116) και της Μ. Μπαρμπάνου. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΑ', αρ. 495, 10 Ιουλίου 1863, σ 144.

²¹² Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασίων Εκπαιδευτηρίου Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή, Αθήνα 1857, Αθήνα 1860. Το παρθεναγωγείο αυτό λειτούργησε μέχρι το 1869. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.117.

²¹³ Ο.π., σ.119.

²¹⁴ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.572-573.

²¹⁵ Ν.Σβορώνος, *Επισκόπηση*..ό.π., σ.100.

²¹⁶ Καραστεργίου, Η Μέση ..ό.π., σ.219.

²¹⁷ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ακαδημαϊκός ηερί της πνευματικής προόδου του Ελληνικού Έθνους*». *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΘ', αρ.777 της 12 Ιουλίου 1871, σ.2404.

²¹⁸ Στα 1869 το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» περιελάμβανε α) Νηπιαγωγείο, β) Προκαταρκτικό σχολείο (συνδιδακτικό), γ) Ελληνικό σχολείο (πλήρες) και δ) δύο γυμνασιακές τάξεις. Αικ. Χρηστομάνου, *Έκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870*, Αθήναι 1870, σ.7.

βελτίωσης της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.²¹⁹ Ανάμεσα σε δωρεές στη Σχολή αυτή αναφέρουμε τη χρηματική βοήθεια του Κωνσταντίνου Ζάππα σε τρόφιμο της σχολής Hill το 1888.²²⁰

Η πλημμελής λειτουργία κάποιων ιδιωτικών σχολείων οδήγησε την πολιτεία να επέμβει στη λειτουργία τους, ενώ ως τώρα διατηρούσαν τον έλεγχο της οργάνωσης και των προγραμμάτων σπουδών.²²¹ Τη δεκαετία του 1880 άρχισαν να παρουσιάζουν σημαντική ανάπτυξη και τα δημοτικά σχολεία θηλέων.²²² Στον Πειραιά ο Δήμος συντηρούσε αρχικά ένα Δημοτικό για κορίτσια²²³ και δύο μετά το 1876.²²⁴ Στην Πάτρα, μία άλλη περίπτωση, μετά την ίδρυση το 1836, της «Δημοτικής σχολής Θηλέων», του πρώτου σχολείου για κορίτσια στην πόλη,²²⁵ ακολούθησαν και ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Το 1854 λειτουργούσε το Παρθεναγωγείο του Βορέλη και το 1860 το Παρθεναγωγείο του Δ. Ιωαννίδη με αλληλοδιδασκτικό Ελληνικό σχολείο.²²⁶

²¹⁹ Από το 1865-1866 και ουσιαστικά με την αποχώρηση της Fr. Hill το 1867 το σχολείο λειτούργησε με την επωνυμία «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» υπό τη διεύθυνση της Αικατερίνης Χρηστομάνου-Λασκαρίδου, που από το 1880 άρχισε να διδάσκει στο σχολείο της, σύμφωνα με τη Φροβελιανή μέθοδο, να εκπαιδεύει «Φροβελιανούς νηπιαγωγούς» και της Καλλιόπης Κεχαγιά. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.207-208. Η Λασκαρίδου, όπως η ίδια έγραψε, παρείχε όλα τα απαιτούμενα για τη Φροβελιανή μέθοδο υλικά σε κάθε μαθήτριά, γιατί οι γονείς δεν επιθυμούσαν να συμμετέχουν, επειδή δε γνώριζαν το σκοπό των εργασιών αυτών. Αικ. Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος Κ', αρ.505,1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609. Βλ. κεφ. Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.404,417,419.

²²⁰ Ο ίδιος ζήτησε άνοιγμα λογαριασμού στην Εθνική Τράπεζα για την υποτροφία αυτή με μηνιαία καταβολή 60 δραχμών. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), φάκελος 58, Διαθήκη, Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής, υψμ.1,2, έγγραφο 4472 της 26 Ιουλίου 1888 και έγγραφο 1734 της 11 Φεβρουαρίου 1892.

²²¹ Με την εγκύκλιο της 28ης Ιανουαρίου 1861 το υπουργείο Παιδείας καθόρισε ότι «τα εν τω κράτει προς διδασκαλίαν αρρένων τε και θηλέων ανώτερα ιδιωτικά παιδευτήρια πρέπει να ώσι διωργανωμένα ως και τα ανάλογα αυτοίς δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια». Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος Θ', αρ.393 της 28 Ιανουαρίου 1861, σ.1565.

²²² Συγκεκριμένα, το 1885, ο Δήμος Αθηναίων συντηρούσε 9 σχολεία για τα κορίτσια και 4 για τα αγόρια. Τα σχολεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης αρχικά ονομάζονταν «αλληλοδιδασκτικά σχολεία κορασιών», ενώ αργότερα «δημοτικά σχολεία κορασιών». Π. Αργυρόπουλος, ό.π. Περισσότεροι δήμοι του ελληνικού κράτους τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στρέφουν το ενδιαφέρον τους και στις εκπαιδευτικές ανάγκες των κοριτσιών. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ ΔΗΜ., Εκπαίδευση φάκελος 1, φάκελος 11, και ΑΒΕ:62, ΑΕΕ 21, φάκελος 2 (1899-1912) Βιβλίο Πράξεων Διοικούσης Επιτροπής. Πράξις 164 της 23 Φεβρουαρίου 1899, άρθρο 6. Σύμφωνα, λόγου χάρη, με την άποψη επιθεωρητή της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για σύσταση σχολείου θηλέων στη Γούρνα Αιτωλοακαρνανίας[...], «...εκ των 133 φοιτώντων εις το εκεί μονοτάξιον, υπέρ τα 40 είναι θήλεα, το δε εκεί κοινοτικό συμβούλιο δια της 16 πράξεως διέθεσε προς τούτο ειδικούς πόρους 1000 δραχμών». Ό.π.

²²³ Ειρ. Ασώπιος, *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1873*, σ.446.

²²⁴ Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος ΚΔ', αρ.856 της 24 Δεκεμβρίου 1876, σσ.3001-3002. Το 1860 λειτουργούσαν και τρία ιδιωτικά δημοτικά κοριτσιών. Αυτά ήταν το δημοτικό σχολείο της Μ. Χατζηλαγουδάκη, της Όλγας Κούσκουρη και της Αγγελικής Μπαξεβάνογλου. Στ. Τζουμελέας, *Συνοπτική Ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής Εκπαίδευσης*. Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1932, σ.191.

²²⁵ Ελληνικό σχολείο απέκτησε το 1835 και γυμνάσιο το 1838. Ανδρέα Ευθ. Μουγγολιά, 'Το Β' Γυμνάσιον εν Πάτραις', *Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή, Πάτρα 1999*, σσ.χνϋ,χνιϋ.

²²⁶ Στ. Τζουμελέας, *Συνοπτική Ιστορία..ό.π.*, σ.191. Το 1890 άρχισε να λειτουργεί το Αρσάκειο της Πάτρας σε «κατάλληλο οικοδόμημα» που παραχώρησε ο Δήμος της πόλης. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1884-1885, σ.7 και Εκατονταετηρίς της

Με την επέκταση του ελληνικού κράτους, χάρη στην προσθήκη των Επτανήσων το 1864 και τμήματος της Ηπειροθεσσαλίας το 1881, η Φ.Ε. ακολουθώντας την πολιτική που είχε εγκαινιάσει παλαιότερα, διείσδυσε στις νέες περιοχές και με τη βοήθεια αθρόων δωρεών και χρηματοδοτήσεων εγκαθίδρυσε σειρά από νέα παιδαγωγικά ιδρύματα συμπληρώνοντας έτσι το ήδη υπάρχον σχολικό της δίκτυο. Το 1868 ίδρυσε Παρθεναγωγείο στην Κέρκυρα.²²⁷ Μετά την ίδρυση Παρθεναγωγείου στην Πάτρα το 1891 ακολούθησε κατά σειρά εκείνο της Λάρισας το 1902 από τη Φ.Ε. με τη βοήθεια κληροδοτημάτων που πήρε από το υπουργείο Παιδείας.²²⁸ Το γεγονός της προσωρινής αναγνώρισης των Διδασκαλείων της Φ.Ε. στην Αθήνα και την Κέρκυρα ως Διδασκαλείων του Κράτους, με Β.Δ. του 1881,²²⁹ καθώς και η παραχώρηση του δικαιώματος της εκπαίδευσης διδασκαλιστών στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία με διάταγμα του 1892,²³⁰ προσανατόλισαν ρεύμα ενεργειών σ' αυτά.

Η ίδρυση των εκπαιδευτηρίων αυτών από τη Φ.Ε. πυροδότησε νέο κύμα δωρεών. Σταθερό χαρακτηριστικό της πορείας του ενεργητισμού ήταν ότι η σύσταση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με βάση τις γενναίες προσφορές αποτελούσε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παράδειγμα προς μίμηση. Η πράξη δωρεάς γινόταν πόλος έλξης μικρότερων ή και μεγάλων ενίοτε δωρεών που συγκεντρώνονταν γύρω από το εκπαιδευτικό κατάστημα ή το νέο θεσμό. Ανάμεσα στις πράξεις δωρεών προς το Παρθεναγωγείο της Κέρκυρας αναφέρουμε εκείνη του Κωνσταντίνου Γεροστάθη, Κερκυραίου, ο οποίος το 1869 προσέφερε στη Φ.Ε. για τη συντήρηση του σχολείου 20.930 δραχμές και υποτροφίες με ετήσιο έσοδο 360 «τάλληρα» για τις σπουδές στο Αρσάκειο κάθε υποτρόφου από την Αρτα.²³¹ Το 1881 μάλιστα παραχώρησε στη Φ.Ε. τα 2/3 της περιουσίας του.²³² Το 1882 το ίδιο παρθεναγωγείο ενισχύθηκε οικονομικά με το κληροδοτήμα των 1.200 δίστηλων της Αγγελικής Μόστρα²³³ και το 1887 με τη δωρεά των 15.000 δραχμών του Σπυρίδωνα Νικ.Πασχάλη.²³⁴

Σημαντική υπήρξε η κληροδοσία του Ναπολέοντα Ζαμπέλιου από την Κέρκυρα, ο οποίος το 1887 προσέφερε 125.000 δραχμές στο Αρσάκειο της Κέρκυρας.²³⁵ Η Μαρία

Φιλεκπαιδευτικής, ό.π., σ.53. Το 1895 λειτουργούσε με νηπιαγωγείο, οκτατάξιο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο. Παράλληλα λειτουργούσαν τότε τρία ιδιωτικά παρθεναγωγεία με σύνολο μαθητριών 1.589 έναντι 2.337 μαθητών. Ανδρέα Ευθ. Μουγγολιά, ό.π., σ.48.

²²⁷ Το 1885 εξομοιώθηκε πλήρως με εκείνο της Αθήνας. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.128.

²²⁸ Την 10 Ιουλίου 1902 σε έγγραφο του Δημάρχου Λάρισας και ψήφισμα του Δ.Σ. εκφράστηκε η απόφαση σύστασης του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου Λάρισας, το οποίο ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1902. Θα περιλάμβανε Διδασκαλείο, Πρότυπο Δημοτικό και Νηπιαγωγείο. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.13.

²²⁹ Άρθρο 1^ο του Β.Δ. της 24 Απριλίου 1881: Τα συντηρούμενα από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία δύο Παρθεναγωγεία της Αθήνας, το «Εσωτερικόν Αρσάκειον και το Εξωτερικόν, ως και το εν Κέρκυρα τόντοις ισοβάθμιον», αναγνωρίζονται προσωρινά ως Διδασκαλεία. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 41 της 11 Μαΐου 1881 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.96. Η σύσταση Διδασκαλείου από το Κράτος στη Θεσσαλία το 1882 έγινε με το Νόμο ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 23 Ιουνίου 1882.

²³⁰ Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως έτους 1892, αρ.391, τεύχος Α', της 31 Οκτωβρίου 1892, Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.151.

²³¹ Ιδιόγραφη, συμβολαιογραφική πράξη του Κωνσταντίνου Γεροστάθη της 21 Ιουνίου 1869. Ζερβός, ΦΕΑ, αρ.7611, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.616.

²³² Ο.π., Ζερβός ΦΕΑ, αρ.7611, ΜΗ.Φ.Ε. (Μητρώνων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας), αρ.1869.

²³³ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.128. Ήταν ισότιμα με 9.600 δραχμές. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.344.

²³⁴ Προσφέρθηκαν με όρο τη δωρεάν φοίτηση και σίτιση της Αικ. Λαρόζη. Ο.π., σ.15.

²³⁵ Στις διορθώσεις της β' επιδιαθήκης, εκτός από άλλες τροποποιήσεις που έκανε, σημείωνε πως, αν υπήρχαν χρήματα στους επιμελητές κάτω από 125.000 δραχμές συμπεριλαμβανομένης και της οικίας

Διαμαντίδου επίσης έδωσε 8.000 ιταλικές λίρες για τη συντήρηση μιας υποτρόφου στο ίδιο σχολείο το 1888.²³⁶ Για τα Παρθεναγωγεία Πάτρας και Λάρισας²³⁷ 1885, ανάμεσα σε άλλα, ο Νικόλαος Κατινάκης, ομογενής στη Βερδιάνσκα της Ρωσίας προσέφερε 7.500 δραχμές στη Φ.Ε.²³⁸ Πρωτεργάτης της ίδρυσης του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου Πατρών²³⁹ και ευεργέτης του θεωρήθηκε ο βουλευτής Αχαΐας, δικηγόρος Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, Τπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως το 1890.²⁴⁰ Με τη διαθήκη του επίσης άφησε 8.000 δραχμές για την οργάνωση διαγωνισμού, στον οποίο θα έπαιρναν μέρος άπορες μαθήτριες που κατάγονταν από την Πάτρα ή από την Ήπειρο με στόχο την ανά τριετία χορήγηση στη νικήτρια του «Γεροκωστοπούλειου» βραβείου.²⁴¹

Ο Ιωάννης Μπότασης, μέλος του Δ.Σ., εταίρος της Φ.Ε. από το 1873 διαπιστώνοντας ότι μόνο οι εσωτερικές μαθήτριες της Εταιρείας βραβούνταν, θέσπισε το 1894 βραβείο 400 δραχμών ετησίως για μία εξωτερική μαθήτρια με δωρητήρια επιστολή του Μαρτίου του 1894: «φρονών αείποτε ότι η δημοσία ανακήρηνξιν των επί επιμελεία και προκοπή διακρινομένων εν πολυμόχθω πνευματικώ αγώνι, ου μόνον ανταμείβει την φιλοτιμίαν αυτών, αλλά και εξεγείρει συνάμα την άμιλλαν των υπολειπομένων, εθεώρησα καθήκον να συντελέσω εκ των ενάντιαν εις την ανάπτυξιν τοιαύτης αμίλλης και μεταξύ των μαθητριών των εξωτερικών διδασκαλείων της ημετέρας Εταιρείας».²⁴² Ένας από τους όρους του ήταν το βραβείο να φέρει τον τίτλο «βραβείο Μπότασης» στη μνήμη της μητέρας του Μαρίας, που υπήρξε πάντα «και της ελληνοπρεπούς παιδύσεως ελάχιστος υπέρμαχος».²⁴³ Παρόμοιο βραβείο 500 δραχμών από το 1895 συνέστησε

του, τα αφιέρωνε «εις το εν τω μοναστηριών τον Αγίου Φραγκίσκον υπάρχον παρθεναγωγείον», δηλαδή «προς συντήρηση του εκεί υποκαταστήματος του Αρσάκειου». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904 και Κώστας Δάφνης, Ναπολέων Ζαμπέλης, Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμος XVI, Βιογραφικά σχέδια, σσ.170-178.

²³⁶ Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.330.

²³⁷ Άφησε 4.000 ρούβλια για όλα τα σχολεία της Φ.Ε. Μετά την εκκαθάριση της περιουσίας, του από τα 9990 φράγκα, τα 7500 προορίζονταν για τα νέα παρθεναγωγεία της Φ.Ε. Δωρητήρια επιστολή της συζύγου του αρ.122 της 30 Ιουνίου 1885. ΜΗΚ,Γ'54, σ.297, ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 3477 της 27 Μαρτίου 1885 και έγγραφο 38 της 19 Φεβρουαρίου 1885 και έγγραφο 20 της 31 Ιανουαρίου 1885 και Η εν Αθήναις,ό.π., σ.245.

²³⁸ Ο.π., σσ.128-129.

²³⁹ Εκεί λειτούργησε αρχικά τριτάξιο Διδασκαλείο, Πρότυπο Δημοτικό και Νηπιαγωγείο. Η εν Αθήναις...ό.π. σ.69.

²⁴⁰ Ο Αχιλλέας Γ εροκωστόπουλος από το Πάτερό των Καστανοχωριών το 1891 προσέφερε 48.000 δραχμές στη Φιλεκπαιδευτική εταιρία. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.612. ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48.

²⁴¹ Στη διαθήκη του διατηρώντας το πνεύμα προσφοράς του μέχρι το τέλος ορίζει στην περίπτωση έλλειψης αρρένων διαδόχων των ανεψιών του, η οικία να ανήκει στο Δήμο «Πατρών» - εκτός από το χρηματικό ποσό 42.000 δραχμών που άφησε - για να χρησιμοποιείται ως κατάστημα της «Σχολής Απόρων Παιδών» Πάτρας. Εκτός από αυτό το κληροδότημα, προσέφερε 5.000 δραχμές στην κατασκευή σχολείου στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Πάτερό των Καστανοχωριών, καθώς και 10.000 δραχμές στην κατασκευή μαρμάρινης παράστασης της Εθνικής Ιδέας. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.320,341. Διαθήκη του Αχιλλέα Γ εροκωστόπουλου της 21 Μαΐου 1899 (Ζάκυνθος). ΜΗΚ,Γ* 32, σ.217, ΖΑΒ, σ.48.

²⁴² Με δωρητήρια επιστολή του της 30 Μαρτίου 1894 ο Ιωάννης Μπότασης αφιέρωσε βραβείο Αρσάκειου 400 δραχμών σε μία εξωτερική μαθήτρια. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π., σ.330.

²⁴³ Ο Ιωάννης Μπότασης (1839-1924) υπήρξε μέλος Δ.Σ. της Φ.Ε. από το 1886, πτυχιούχος φιλολογίας, ιδρυτής και πρόεδρος της Εθνολογικής και Ιστορικής Εταιρείας, βουλευτής Σπετσών το 1874 με την

για τα σχολεία της Πάτρας ο Κωνσταντίνος Σ. Παπαγιάννης, μέλος της Διοικητικής Επιτροπής και πρόεδρος της Εταιρείας από το 1896.²⁴⁴

Ανάμεσα στα φιλεκπαιδευτικά σωματεία που είχαν αρχίσει να δημιουργούνται ήδη από τη δεκαετία του 1870 στηρίζοντας με τις δραστηριότητές τους την εκπαιδευτική και πνευματική ζωή της χώρας, όπως ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869), ο σύλλογος «Παρνασσός»(1865), ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος (1873), ιδρύθηκαν και εκείνοι που αφορούσαν καθαρά στην προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης και κοινωνικής χειραφέτησης, όπως ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Εκπαιδεύσεως».²⁴⁵ Επειδή «οι σύλλογοι πρώτοι νπεξέκανσαν την φιλοτιμίαν των πλουσίων εμφανίσαντες την γλυκόθυμον έξιν των μεγαλοδωρεών»,²⁴⁶ έτσι κι αυτός προσήλκυσε μικρές και μεγάλες δωρεές. Σ' αυτόν κατευθύνθηκε, λόγου χάρη, δωρεά του Ανδρέα Συγγρού.²⁴⁷

6. Διαπιστώσεις και προσπάθειες

Αντίθετα από την αύξηση των σχολείων των κοριτσιών που παρατηρήθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Ερμούπολης μέχρι τη δεκαετία του 1880,²⁴⁸ στις επαρχίες της χώρας η εικόνα ήταν μάλλον απογοητευτική, όπως παρουσίαζαν οι διάφορες εκθέσεις των επιθεωρητών.²⁴⁹ Από το 1880 και μετά αντίστοιχη κάμψη παρατηρήθηκε και στη Σύρο. Η οικονομική παρακμή που χαρακτήριζε τη ζωή της Ερμούπολης, λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης της δεκαετίας 1880-1890, είχε τις αρνητικές επιπτώσεις της και στην εκπαιδευτική ζωή του νησιού που αποτελούσε μέχρι τότε το βασικότερο οικονομικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου.²⁵⁰ Παρατηρήθηκε μία γενικότερη πτώση στη λειτουργία των σχολείων. Αν εξαιρεθεί το Παρθεναγωγείο της Καμπάνη που «αμιλλάται προς τα άριστα των Αθηνών»,²⁵¹ τα υπόλοιπα διαλύθηκαν ή υπολειτούργησαν. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε

παρατάξη του Βούλγαρη. Ασχολήθηκε στη Νέα Υόρκη με εμπόριο βάμβακος της εταιρείας «Χωρέμη-Μπενάκη». Ο.π.

²⁴⁴ Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.332.

²⁴⁵ Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.26 της 25 Αυγούστου 1887.

²⁴⁶ Χ. Εξερχζόγλου, Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας "Αγαπάτε αλλήλους", Τα Ιστορικά 12, τεύχος 22, Ιούνιος 1995, σ.100.

²⁴⁷ Μαρία Χριστίνα Χατζή ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου» στο περ. Ημερησία, ό.π., σ.61.

²⁴⁸ Το 1865 από τα οκτώ Παρθεναγωγεία τα πέντε βρίσκονται στην Αθήνα και τα τρία στην Ερμούπολη. Κατά τον Τσουκαλά, υπάρχει συνάφεια αστικής συγκέντρωσης και δυνατότητα πρόσβασης στα σχολικά ιδρύματα κοριτσιών. Τσουκαλάς, ό.π., σ.419. Το 1879 στην Αθήνα λειτουργούσαν τρία δημόσια αρρένων και τέσσερα θηλέων, στην Ερμούπολη το 1880 τρία δημοτικά αρρένων και πέντε θηλέων που συντηρούσε ο Δήμος. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.230,240.

²⁴⁹ Εκθέσεις των κατά το έτος 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885, σσ.22,74 και Α,Αυγερινός, Εκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα και Πίναξ καταστατικός της Δημοτικής εκπαιδεύσεως κατά το 1869, Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος Η', αρ.759 της 30 Δεκεμβρίου 1870, σ.2251.

²⁵⁰ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.215.

²⁵¹ Κύριος σκοπός του σχολείου ήταν η μόρφωση των «κορασίων ως παρθένων, μητέρων και συζύγων». Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ. 20 της 19 Ιουλίου 1887. Υπουργείο Ε.Δ.Ε., εγκύκλιος της 9 Αυγούστου 1886, «περί αδείας συστάσεως εν Ερμουπόλει ιδιωτικού δημοτικού σχολείου θηλέων» εις την

μείωση των ευεργεσιών με καθαρά εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Υπερείχε στο θέμα των ευεργετημάτων ο τομέας της εκπαίδευσης με φιλανθρωπικό χαρακτήρα, όπως τα Ορφανοτροφεία Αρρένων και Θηλέων των αδελφών Μπαμπαγιώτου και η Σχολή Απόρων Παιδών, ιδρύματα που θεράπευαν επείγουσες κοινωνικές ανάγκες και απορροφούσαν πλήθος συνδρομών και δωρεών.²⁵²

Σε έκθεσή του ο Παπαμάρκος το 1883, τμηματάρχης της δημοτικής εκπαίδευσης και γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων υπογράμμισε την αγραμματοσύνη των κοριτσιών: «Του άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο ατάκτως και ελλιπέστατα, όσο για τα κορίτσια, αυτά 'ουδαμώς' φοιτούν, το θήλυ φύλον είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον».²⁵³ Παρά τις δυσχέρειες όμως που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες για ισότιμη μόρφωση και επαγγελματική αποκατάσταση ακόμα και σε μία εποχή με χαρακτηριστικά εκσυγχρονισμού, στις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα θα αρχίσουν να διεισδύουν πολύ δειλά στην αρχή στην ανώτατη εκπαίδευση.²⁵⁴

Το 1865 ήταν «εποχή μιας μικράς Ελλάδος», ώστε να υπάρχουν σε όλη την Ελλάδα μόνον 1035 δημοτικά σχολεία αρρένων και 137 θηλέων σε πληθυσμό 1.679.755 κατοίκων. Τα σχολεία αυτά είχαν 67.108 μαθητές και 12.310 μαθήτριες, δηλαδή 1/20 σε αναλογία του τότε πληθυσμού.²⁵⁵ Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, ο αριθμός των κοριτσιών ήταν μικρότερος από το 1/5 των αγοριών. Το 1869 τα δημοτικά σχολεία αριθμούσαν 1141, από τα οποία 944 ήταν αγοριών και 199 κοριτσιών (σχέση 1/5 περίπου). Το 1879 επίσης το ποσοστό των γυναικών στη μέση εκπαίδευση ανερχόταν στο 3,8%.²⁵⁶ Ενώ πριν από το 1821 το 5,6% των ανδρών και το 1% των κοριτσιών γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, το 1899 το ποσοστό των ανδρών ανερχόταν σε 59% και των γυναικών σε 13%. Όσον αφορά στη μέση εκπαίδευση, υπήρχαν έντεκα ιδιωτικά σχολεία αντίστοιχα στο επίπεδο σπουδών με τα Ελληνικά, όπου διδάσκονταν περίπου 1.000 μαθήτριες.²⁵⁷

Σύγκριση ανδρικής και γυναικείας φοίτησης σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.			
	Αγόρια	Κορίτσια	Σχέση
1854	30.520	4.753	1/6,5
1866	44.102	8.481	1/5
1874	63.156	11.405	1/5,5
1901	112.302	35.901	1/3

Πίνακας 4.²⁵⁸

Ζηνοβίαν Α. Καμπάνη, το γένος Ψωμαδάκη, [...] εκ τεσσάρων τάξεων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.218 της 12 Αυγούστου 1886 και Κ.Σοφινός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., τόμος Β', αρ.1570.

²⁵² Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2 και κεφ. Ορφανοτροφεία, πίνακας 2, σ.615.

²⁵³ Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων εκτάκτων επιθεωρητών. Εν Αθήναις, [Εθνικό Τυπογραφείο], 1885, σ.22.

²⁵⁴ Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.108-109,288.

²⁵⁵ Από το λόγο του καθηγητή Πανεπιστημίου Αθήνας, Θρασύβουλο Βλησίδα, το 1950 στον εορτασμό των 85 χρόνων του συλλόγου «Παρνασσού». Κωνσταντίνου Βοβολίνη, Το Χρονικόν του Παρνασσού 1865-1950, Αθήνα 1951, σ.554.

²⁵⁶ Σε σύνολο 11.942 μαθητών της μέσης εκπαίδευσης τα κορίτσια ανέρχονταν σε 460. G.Chassiotis, L'instruction...0.7i., σσ.496-527.

²⁵⁷ Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, στο Λόγοι, (Δημοτική βιβλιοθήκη Σύρου), σσ.33-35.

²⁵⁸ Τσουκαλάς, ό.π., σ.471.

Οι απόψεις που διατυπώθηκαν στην Εισηγητική έκθεση του Νομοσχεδίου «περί της ιδρύσεως ανωτέρων Παρθεναγωγείων» απηχούσαν ακόμα, τα γερά θεμελιωμένα συντηρητικά πλαίσια της περιόδου.²⁵⁹ Το 1893 δημοσιεύθηκαν από το υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα παρθεναγωγεία της χώρας, τα οποία λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση.²⁶⁰

Η γενιά του '90, γενιά της «ήπτας», αλλά και του δυναμικού εθνικισμού, του ορθολογισμού, επαναπροσδιόρισε αντιλήψεις και αξίες μέσα από μία εκσυγχρονιστική κριτική.²⁶¹ Βαθμιαία δημιουργήθηκαν νέες ειδικότητες, όπως εκείνες της νηπιαγωγού, της δασκάλας εργοχείρων, της γυμναστικής, καθώς και τάση αλλαγής στον προσανατολισμό της μέσης εκπαίδευσης, κυρίως μετά το 1890, εν όψει των νέων απαιτήσεων εξοπλισμού για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η διαμόρφωση των αλλαγών υπήρξε σταδιακή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν σ' αυτό τόσο οι διεκδικήσεις και κατακτήσεις γυναικών σε ευρωπαϊκές χώρες που ζητούσαν ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων, όσο και η συμμετοχή της Ελληνίδας στην εργασία και στην κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου.²⁶²

Στην εκπαιδευτική πράξη φαινόταν να μην ικανοποιεί πλέον το είδος της εκπαίδευσης, το οποίο είχε ως στόχο την προετοιμασία της οικοδέσποινας και της μητέρας. Η αναζήτηση νέων λύσεων, η ίδρυση επαγγελματικών τμημάτων και γυμνασιακών τάξεων ή η φοίτηση γυναικών σε πανεπιστήμια του εξωτερικού πρόβαλλαν την ανάγκη ουσιαστικότερων μεταρρυθμίσεων. Οι ίδιες οι γυναίκες ζητούσαν εκπαίδευση που να τους εξασφαλίζει πλατιά συμμετοχή στον επαγγελματικό τομέα.²⁶³ Με τις μεταρρυθμίσεις του 1893 διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο, το Διδασκαλείο από το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριο του τελευταίου δεν αντιστοιχούσε με εκείνο του γυμνασίου, ούτε δινόταν δυνατότητα εγγραφής κοριτσιών σε πανεπιστήμια. Η μέση εκπαίδευση συνέχισε να θεωρείται ακόμα από την πολιτεία υπόθεση ιδιωτική. Έτσι, χωρίς επίσημη άδεια από το υπουργείο Παιδείας γράφτηκαν πολλές μαθήτριες στα σχολεία

²⁵⁹ «Η παρεχόμενη τοις κορασίοις παιδεία εν τοις ανωτέροις παρθεναγωγείοις κατά το προκείμενον νομοσχέδιον είναι σύμφωνος άμα μεν προς τον σκοπόν, ον έχουσι τα κοράσια εν τω βίω τούτω, άμα δε προς το φύλον, εις ο ανήκουσιν. Θα παιδευθώσι τα κοράσια ανωτέραν παιδείαν εν τω εναγγελίω, τη μητρική γλώσση, τη καλλιτεχνία, τοις εργοχείροις, τη γυμναστική, τη εθνική ιστορία, διότι τοιαύτην παιδείαν ή τε φύσις και ο προορισμός αυτών απαιτεί». Παράρτημα των εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ αυτώ ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Αθήναι 1890, σ.85.

²⁶⁰ Διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο-Διδασκαλείο από το γενικό-το ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριό του δεν εξασφάλισε έγγραφη στο Πανεπιστήμιο. Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως αρ. 163, τεύχος. Α¹ της 21 Αυγούστου 1893 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 171, τεύχος. Α¹ της 26 Αυγούστου 1893. Στόχος των νομοσχεδίων των υπουργών Γ. Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1889), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Α. Αλεξανδρή (1911) και Ι. Τσιριμώκου (1913) ήταν και η αντιμετώπιση των προβλημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης. Αν και, ως προαναφέρθηκε, αυτά τα σχέδια νόμου δεν έγιναν νόμοι του Κράτους, προετοίμασαν το έδαφος για ουσιαστικότερες αλλαγές και στην εκπαίδευση των Ελληνίδων. Χ,Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο,ό.π., τόμος Α¹, σ.88. Βλ. παρακάτω, σσ.474-475 και κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.70.

²⁶¹ Φουνταράκη, ό.π., σ.50.

²⁶² Πρωτοπόρες υπήρξαν η Καλλιρρόη Παρρέν, η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η Σαπφώ Λεοντιάς και Καλλιόπη Κεχαγιά και άλλες. Ο.π., σσ.51,53.

²⁶³ Καραστεργίου, Η Μέση ...ό.π., σ.353.

αγοριών της μέσης.²⁶⁴ Τα πρακτικά του Α' Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904 στην Αθήνα φανέρωναν τη συνέχιση μιας περιοριστικής σκοπιμότητας της γυναικείας εκπαίδευσης σ' αυτή της δασκάλας, της μητέρας και της οικοδέσποινας, παρά την εμφανιζόμενη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη.²⁶⁵ Η ανάγκη για τη λειτουργία σχολείων θηλέων μέσης εκπαίδευσης καταδείχθηκε, όταν έπαυσε η εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας να θεωρείται ως βασικός στόχος της δευτεροβάθμιας.²⁶⁶

Στην καμπή του αιώνα όμως συνέχιζε στερεότυπα να γίνεται αναφορά μέσα στις διαθέκες από ευεργέτες για τη μόρφωση των μελλοντικών μητέρων που θα ανέθρεφαν τα παιδιά τους, σύμφωνα με τις εθνικές ιδέες.²⁶⁷ Η τόνωση άλλωστε του μεγαλοϊδεατισμού μετά τον πόλεμο του 1897 επηρέαζε όλους σχεδόν τους τομείς της δημόσιας ζωής.

Ενδεικτικό των πατριωτικών διαθέσεων που κυριαρχούσαν ήδη από τη δεκαετία του 1870 ήταν ο λόγος του Φίλιππου Ιωάννου στο δεύτερο εορτασμό των Ολυμπιακών αγώνων, όπου υπογραμμίζονταν ο ρόλος της Φ.Ε. στην εκπαίδευση της δασκάλας μέσω της συντήρησης *«αξιολόγου των κορασίων διδασκαλείου, εν ω από τριάκοντα και τριών ετών πλείσται Ελληνίδες, αι μεν εκ των εντός, αι δε εκ των εκτός του βασιλείου εδίδαξαν προσηκόντως, ή έτι διδάσκουσι χιλιάδας πολλής κορασίων. αι δε προσκληθείσαι εις πόλεις ή πολίχνια της Οθωμανικής αρχής κατοικούμενα νφ' Ελλήνων διέδωκαν ή έτι διαδίδουσιν εις τα κοράσια των εκεί ομογενών τα αγαθά της παιδείας»*.²⁶⁸

Ενδιαφέρονσα απέναντι στο θέμα αυτό υπήρξε η στάση του Παναγή Χαροκόπου, ιδρυτή της Οικοκυρικής Επαγγελματικής Σχολής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα,²⁶⁹ ο οποίος χωρίς να απορρίπτει τη *«δια της διπλωματικής οδού είτε δια των όπλων»* ανάκτηση του *«Πατρίου εδάφους»* και ισχυροποίηση ενός Έθνους, την οποία θεωρεί εφικτή, εφόσον συνεργούν οι συγκυρίες και οι θυσίες όλων, τοποθετεί την πρόοδο της χώρας πέρα από δυσεπίτευκτες επεκτατικές βλέψεις, στον κατάλληλο προσανατολισμό της παιδείας. Θεωρεί σπουδαία για ένα κράτος την *«κατάκτησιν του ίδιου ελευθέρου εδάφους δια της εργασίας, της τέχνης, των πρακτικών και επιστημονικών γνώσεων ευστόχως εν ενεργεία τιθεμένων...»*.²⁷⁰ Οι απόψεις του επίσης απηχούν αντιλήψεις της εποχής του για το ρόλο της μητέρας - παιδαγωγού της οικοδέσποινας - συντρόφου και της διευθύνουσας του νοικοκυριού που θεωρείται το κατάλληλο γι αυτές πεδίο κοινωνικής δράσης, μέσω του οποίου επιτελούν την κοινωνική τους αποστολή. Υποστηρίζει ότι στην πρακτικότερη οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδας θα στηριχθεί η *«μέλλουσα ανάπτυσις της οικογενειακής Εστίας»*.²⁷¹ Η γνώση της επιστήμης της οικιακής οικονομίας θα βοηθήσει στη μεθοδικότερη διεύθυνση των οικογενειακών ευθυνών και ευρύτερα των σχέσεων των μελών της οικογένειας, στην οποία εντοπίζει την πηγή της

²⁶⁴ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.12-13. Στις αρχές του 20^{ου} στα δευτεροβάθμια σχολεία αρρένων διεισδύουν οι Ελληνίδες χωρίς να προηγηθεί νομοθετική ρύθμιση. Η εικόνα που ποσοστού φοίτησης κοριτσιών έχει διαφοροποιηθεί: Στους 23.623 μαθητές των ελληνικών σχολείων προστίθενται και 1.106 μαθήτριες και στους 5.607 μαθητές των Γυμνασίων οι 115 είναι μαθήτριες*

²⁶⁵ Για την ανώτερη εκπαίδευση άρχισε να ενδιαφέρεται η αστική τάξη πρώτη. Σιδηρούλα-Ζιώγα Καραστεργίου *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, «Επτά ημέρες»*, Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.5.

²⁶⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.351.

²⁶⁷ Vassiliki Thedoorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, Paris,1987, σ.183.

²⁶⁸ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός...ό.π.*, σ.32.

²⁶⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.474,482.

²⁷⁰ Κώδικελος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, αρ.15, σ.454.

²⁷¹ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910, ό.π., σ.445.

ευδαιμονίας ενός έθνους. Ζητά συνθηματικά σχεδόν «*συζύγους που να είναι σύντροφοι και μανάδες που να αγαπούν έξυπνα*».²⁷² Ο Χαροκόπος, αν και δεν ήταν ένας από τους παιδαγωγούς ή υπέρμαχους της γυναικείας χειραφέτησης, αλλά απλά ένας άνθρωπος της διασποράς, όπως και άλλοι ομογενείς, ενδιαφέρθηκε για τον τομέα της γυναικείας μόρφωσης «*εις τα του οίκου*».²⁷³ Η επαφή του με τα ευρωπαϊκά ρεύματα σε πόλεις του ευρύτερου ελληνισμού, όπου τα αστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας ήταν εντονότερα από ό,τι στη μητροπολιτική Ελλάδα συνετέλεσε στην υιοθέτηση προτύπων εκπαίδευσης από τον ίδιο και την εφαρμογή τους στην πατρίδα του.²⁷⁴

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με συγκεκριμένα προγράμματα μαθημάτων, ο Αλέξανδρος Δελμούζος με το «*Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου*», ο Δημήτρης Γληνός με την «*Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*» φανέρωναν το διαφορετικό πνεύμα, με το οποίο αντιμετώπιζονταν τα εκπαιδευτικά θέματα των Ελληνίδων.²⁷⁵ Οι δημιουργοί του Παρθεναγωγείου του Βόλου, στόχευαν στην εκπαίδευση «*εις τα του οίκου*» κάτω από το πλαίσιο μιας γενικότερης «*ανθρωπιστικής, εθνικής, πρακτικής ή θεωρητικής μόρφωσης*».²⁷⁶ Η αναγνώριση από πολλούς του ευρύτερου κοινωνικού ρόλου της γυναίκας, η απαίτηση των αστικών συμφερόντων για ενεργητικότερη δράση στη νέα διαμορφούμενη κοινωνική ζωή και η προβολή από τις ίδιες τις γυναίκες των εκπαιδευτικών απαιτήσεων του φύλου τους καθιστούσε αναγκαία τη λήψη επανορθωτικών μέτρων.²⁷⁷ Αν και με διαφορετικό πρίσμα από εκείνο της προηγούμενης δεκαετίας, αντιμετώπισαν τη γυναικεία εκπαίδευση και την επίλυση των προβλημάτων της, τα νομοσχέδια των υπουργών Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1880), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Αλεξανδρή (1911) και Ιω. Τσιριμώκου (1913), σχεδόν όλα δεν κατάφεραν να ψηφιστούν.²⁷⁸ Προετοίμασαν όμως τον πολιτικό και κοινωνικό κόσμο για την αποδοχή θεμελιακών αλλαγών στη γυναικεία εκπαίδευση.²⁷⁹

Η οικονομική δυσπραγία και η θεσμική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους, παρά την αποσπασματική λήψη βελτιωτικών μέτρων, στέκονταν ανυπέρβλητα εμπόδια ιδιαίτερα στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η ιδιωτική πρωτοβουλία θα σταθεί ισχυρός μοχλός λειτουργίας αυτού του είδους εκπαίδευσης σε ένα παράλληλο επίπεδο. Η ενίσχυση όμως ενός εκπαιδευτικού δικτύου τόσο της πρωτεύουσας, όσο και της επαρχίας, από το «*αδιάκοπο ρεύμα των άδηλων πόρων*» που προέρχονταν τόσο από δωρητές και συνδρομητές του εσωτερικού, όσο και από ομογενείς

²⁷² Εφ. Εστία, της 4 Αυγούστου 1908, σ.1. Βλ. κεφ. Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σ.514.

²⁷³ Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία εκπαίδευση, σ.513.

²⁷⁴ Ευαγγελία Ν. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, Αθήνα 2000, σσ.147-148, Εφημερίς των Κυριών, 22 Μαΐου 1905, σ.6 και 29 Μαΐου 1905, σ.2. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «*Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης*», Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.233-235.

²⁷⁵ Την ανέγερσή του ανέλαβε ο δήμος Παγασών. Καραστεργίου *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων «Επτά ημέρες»*, Εφ. Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.7.

²⁷⁶ Η αποτυχία του πειραματισμού αυτού είχε τη βάση του στην επιφυλακτικότητα της τοπικής κοινωνίας. Χ. Γ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο Βόλου, Αθήνα 1989, τόμος Α', σσ.130-135 και Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.157-167.

²⁷⁷ Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο..ό.π., τόμος Α', σσ.87-88.

²⁷⁸ Από τα βασικά νομοσχέδια του Τσιριμώκου ψηφίσθηκαν μόνο όσα αναφέρονταν σε διοικητικά θέματα. Αλ.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Β', σ.λθ'.

²⁷⁹ Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο..ό.π., τόμος Α', σ.88. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.355.

κυρίως των χωρών του εξωτερικού, θα καλύψει στο μήκος όλης της περιόδου που μας απασχολεί και άλλοτε θα αντικαταστήσει τα θεσμικά και οικονομικά κενά του δημόσιου τομέα αυτής της εκπαίδευσης.

7. Ιδρυτές Παρθεναγωγείων

Ορισμένοι δωρητές έγιναν οι ίδιοι ιδρυτές παρθεναγωγείων χαράσσοντας εκπαιδευτικούς δρόμους και προσφέροντας με την πρωτοβουλία τους στη θεραπεία του βασικού αυτού τομέα της παιδείας στις διάφορες περιοχές του ελληνικού βασιλείου. Κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν η σοβαρότητα της αντιμετώπισης της οργάνωσης και της λειτουργίας του μελλοντικού εκπαιδευτηρίου τους μέσα από τη διαθήκη ή το δωρητήριο συμβόλαιο, ισότιμη και πολλές φορές υπέρμετρη σε σχέση με εκείνη που θα απαιτούσε η ίδρυση ενός εκπαιδευτηρίου αργένων.

Αξίζει να αναφερθούμε στην περίπτωση των πηλιορείτων ευεργετών, οι οποίοι συνέστησαν τη βασική υποδομή στη γυναικεία και όχι μόνο εκπαίδευση. Έξω από τα γεωγραφικά όρια της εργασίας μας, η περιοχή της Μαγνησίας, όπως και άλλες που ενώθηκαν με το ελληνικό κράτος το 1881, απέκτησαν τα πρώτα σχολεία από ομογενείς κυρίως που πλούτισαν στην Αίγυπτο.²⁸⁰ Ενδεικτική αναφορά κάνουμε στον Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη που ίδρυσε το ομώνυμο Παρθεναγωγείο στη Ζαγορά.²⁸¹ Το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εκπαίδευση συνάδει με τη συνεισφορά του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ήδη από το 1840.²⁸² Το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Χ. Καρτάλης από Βόλο, ο οποίος με τη διαθήκη του το 1876, εκτός από τη συντήρηση του Γυμνασίου Βόλου,²⁸³ προχώρησε στην ίδρυση του Παρθεναγωγείου στην Τσαγκαράδα.²⁸⁴ Αντίστοιχα παραδείγματα έχουμε και σε άλλα χωριά

²⁸⁰ Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σ.77. Για την πορεία της ευεργεσίας ανά δεκαετία, βλ. Παράρτημα 1, Β', σ.Δ12α).

²⁸¹ Με τη διαθήκη του στις 21 Ιουλίου 1867 48 μετοχές της ΕΤΕ τις προσέφερε στο Κασσαβέτειο Παρθεναγωγείο. «Προκίζω το εν Ζαγορά Κασσαβέτειο Παρθεναγωγείο με τας τεσσαράκοντα οκτώ μεθέξεις μου, τας οποίας έχω εις τη Εθνικήν Τράπεζαν με όλας τας ωφελείας αυτών, υπό τον όρον να στέλληται ένας υπότροφος πτωχός, ευφυής και καλής διαγωγής εκ της Ζαγοράς, εκλεγόμενος παρά της εφορίας τον Παρθεναγωγείου και να σπονδάξη εις το εν Αθήναις γυμνάσιον με μισθόν δραχμές 100 ανά μήνα...». Διαθήκη του Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη της 21 Ιουλίου 1867. ΜΗΚ, Γ'50, σ.279.

²⁸² Με τη διαθήκη της 21 Ιουλίου 1867 επίσης κληροδότησε στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 10.000 δραχμές. Διαθήκη του Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη, *ό.π.*, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...*ό.π.*, σ.344, ΜΗ.Φ.Ε., αρ.674. Επίσης, το 1864 κληροδότησε το 1/3 οικίας στην Ερμούπολη στο Ορφανοτροφείο Σύρου. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...*ό.π.*, σ.55.

²⁸³ Μυστική διαθήκη του Κωνσταντίνου Χ. Καρτάλη της 15 Ιανουαρίου 1876. ΜΗΚ, Γ'62, σ.333, ΠΠΧ, σ.193. Επιτακτική ήταν η ανάγκη της ίδρυσης Γυμνασίου, την προοπτική σύστασης του οποίου προωθούσε έμμεσα ο Δωρόθεος Σχολάριος, λόγιος Μητροπολίτης παρεμβαίνοντας στις τουρκικές αρχές για παροχή άδειας λειτουργίας γυμνασίου. Εντούτοις, δεν έγινε δυνατό πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και το ΒΔ. της 25 Μαρτίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 24 Αυγούστου 1882. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Ένα ατελέσφορο κληροδότημα τον Κων. Α. Καρτάλη για το Γυμνάσιο Βόλο*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος 12^ο, Βόλος 1999, σσ.121-147.

²⁸⁴ Με τον τόκο των 500 λιρών «ως αιώνιον εισόδημα» (άρθρο 4^ο της διαθήκης του Κων. Καρτάλη). Προέβλεπε: «αν κανέν εκ των τέκνων μον αποθάνη ανήλι, τότε θέλω το μεν τέταρτον της περιουσίας μου να μείνη εις το ρηθέν γυμνάσιον κατά τους άνω όρους, το δε άλλο τέταρτον εις το ρηθέν παρθεναγωγείον...». ΜΗΚ, Γ'62, σ.333 και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876)*

του Πηλίου, όπως στη Μακρινίτσα και την Πορταριά. Ο Βασίλειος Σουλήνης από τη Μακρινίτσα Βόλου το 1871 άφησε κληροδότημα για τη συντήρηση ελληνικού σχολείου αργένων και παρθεναγωγείου στη Μακρινίτσα.²⁸⁵ Άφησε επίσης 500 οθωμανικές λίρες στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία για τη σύσταση βραβείου διαγωνίσματος ιστορίας της Θεσσαλίας «το ιστορικόν διαγώνισμα Θεσσαλίας».²⁸⁶ Ανησυχώντας μέσα στη διαθήκη του για τη μελλοντική εξέλιξη των σχολείων του, λόγω των ιστορικών συνθηκών του τόπου του, προνοεί, ώστε σε περίπτωση «ατυχούς τίνος συμβάντος», τα δικαιώματα και οι τίτλοι αμφοτέρων των σχολείων, του Ελληνικού και του παρθεναγωγείου: «... μεταβιβασθήσονται ένθα τα δύο τρίτα του χωρίου ήθελον αποικισθή. Εν δε παντελεί αυτού διασπορά, απολαμβάνει δικαιωματικώς των ωφελειών τούτων της σχολής και του παρθεναγωγείου κατά πρώτον λόγον η νέα πόλις Βόλος και κατά δεύτερον δε η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας Λάρισα...»²⁸⁷

Οι πράξεις ευεργεσίας στον τομέα αυτό συνεχίζονταν και με την ένωση της Ηπειροθεσσαλίας το 1881 με το ελληνικό κράτος. Αναφέρουμε την ίδρυση από τον Ρήγα Στυλιαρά του Ρηγείου Παρθεναγωγείου στην Τσαγκαράδα το 1881: «Δύο χιλιάδες λίρας κληροδοτώ δια παρθεναγωγείον εις Τσαγκαράδα, ίνα κτισθή εις το κεντρικότερον μέρος...»²⁸⁸ και το Παρθεναγωγείο της Μαριγώς Μηλάκη, στην Πορταριά το 1902,²⁸⁹ η οποία διέθεσε σχεδόν όλη την περιουσία της στο ίδρυμα και στην ανέγερση Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων Βόλου.²⁹⁰

Από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα γνωστών παρθεναγωγείων που ιδρύθηκαν σε περιοχές καταγωγής των ευεργετών διακρίνουμε εκείνο του Ξενοκρατείου Παρθεναγωγείου στο Μεσολόγγι που οφείλεται στο κληροδότημα ύψους 14.000 γροσίων του Κωνσταντίνου Ξενοκράτη, το 1871.²⁹¹ Εκτελεστής της διαθήκης του ήταν ο γαμπρός του, Γεώργιος Κυριαζής, ιδρυτής ο ίδιος της Επαγγελματικής Σχολής Μεσολογγίου.²⁹²

και Ιωάννης Α.Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του, Αθήνα 18-19 Φεβρουαρίου 1997 και Βόλος 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.211-214.

²⁸⁵ Αυτά κατά τον ευεργέτη «κληθήσονται "Βασιλείου Γεωργίου Σουλήνη ευεργετήματα"». Το κληροδότημα ανερχόταν σε 2.500 οθωμ. λίρες. Το ίδρυσε στη γενέθλιο συνοικία της Μακαριώτισσας στη Μακρινίτσα του Πηλίου. Διαθήκη του Γ. Σουλήνη αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

²⁸⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. Το ποσό ισοδυναμούσε με 64.000 δραχμές παλαιές (57.610,53 νέες). ΜΗΚ,Γ'120, σ.562, Ενδιαφέρθηκε για τη μελλοντική πορεία του εκπαιδευτηρίου βασιζοντας τη χρησιμότητα του ιδρύματος και στη σημασία της θέσης του. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής, ό.π., σσ.333,345.

²⁸⁷ Άρθρο 3 της διαθήκης του Γεωργίου Σουλήνη, ό.π.

²⁸⁸ Ο Ρήγας Στυλιαράς άφησε 500 λίρες για την ανέγερση του διδακτηρίου και 1.500 λίρες Αγγλίας για τη συντήρηση και τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου. Παρέδωσε πεθαίνοντας τη διαθήκη στον πατέρα του, Πέτρο Στυλιαρά, που υλοποίησε τις επιθυμίες του γιου του. Υποσχετήριο έγγραφο του πατέρα του της 17 Ιανουαρίου 1887 και διαθήκη του Ρήγα Στυλιαρά της 25 Οκτωβρίου 1881. ΜΗΚ,Γ'129, σ.630, ΜΕΕ, τόμος Ι',σ.398 και Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.38.

²⁸⁹ Διαθήκη της Μαριγώς Μηλάκη της 9 Ιουνίου 1903. Νίτσα Κολιού, ό.π., σσ.89-90.

²⁹⁰ Εκτός από μικρά κληροδοτήματα σε κοντινά πρόσωπα, η Μ. Μηλάκη άφησε πάνω από 400.000 δραχμές (332.422 και άλλες 109.842 δραχμές) στην εκπαίδευση. Ζερβός, Υ.Γ., αρ. 742, Υ.ΟΙ., αρ.911.

²⁹¹ ΓΑΚ. ΑΙΤ, ΑΕΕ, 11, φάκελος 4, έγγραφο 723 της 14 Μαρτίου 1912 και έγγραφο 42 της 16 Αυγούστου 1912. και ΑΥΕ, Φάκ.1883/ Δ60,2, έγγραφο 22, Πράξη της 6 Μαρτίου 1883, (συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Μεσολογγίου).

²⁹² Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.757-758. Ο Κωνσταντίνος Ξενοκράτης καταγόταν από το Σαμμάκοβο Ανατολικής Θράκης. Με τη διαθήκη του της 20 Μαρτίου 1871 και τον κωδικέλο της 27 Μαΐου 1876 άφησε κληροδότημα στη Βουλή για την ίδρυση του «Ξενοκρατείου Παρθεναγωγείου» στο

Αξιοσημείωτη υπήρξε η περίπτωση «της Κουμπαρείου σχολής, σε συνοικία της Αθήνας το 1884» του Αλέξανδρου Κουμπάρη, εμπόρου στην Οδησό. Κατά τη διαθήκη του ευεργέτη: «„δηλούται ότι η σχολή των θηλέων εις ήν θα μεταβιβασθή, άμα τη υπογραφή του παρόντος συμβολαίου το δωρούμενον κτήμα θέλει φέρει την επιγραφήν 'Κουμπάρειος σχολή'».²⁹³ Για τις αρχές του αιώνα (1909) αναφέρουμε το παράδειγμα της Ασπασίας Καραμπίνη στη Ζάκυνθο, η οποία αφιέρωσε περίπου 63.000 δραχμές στην ίδρυση παρθεναγωγείου - δημοτικού σχολείου θηλέων.²⁹⁴

Είναι άξια προσοχής επίσης η περίπτωση εκείνων που μερίμνησαν για την εκπαιδευτική υποδομή διαφορετικών από τη γενέτειρά τους περιοχών, εκτός της Αθήνας. Ήδη από το 1846 στην ίδρυση Ελληνικού σχολείου θηλέων στο Μεσολόγγι προσέφερε 12.000 δραχμές²⁹⁵ ο πρωτότοκος γιος του Αναστασίου Χατζηκώνστα από Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος Χατζηκώνστας.²⁹⁶

Πολλοί είναι εκείνοι οι ευεργέτες που, ενώ έδωσαν προτεραιότητα σε άλλους τομείς εκπαίδευσης, δεν παρέλειψαν ανάμεσα στις δωρεές τους να καταθέσουν το μερίδιό τους στη γυναικεία μόρφωση. Προβάλλουμε το παράδειγμα του Ριζάρη, ο οποίος παράλληλα με τη θεμελιώδη προσφορά του στην ιερατική εκπαίδευση, δεν παρέλειψε να διαθέσει κεφάλαια στην εκπαίδευση απόρων κοριτσιών στη «μερική» του πατρίδα, όπου θα φοιτούσαν και από την υπόλοιπη Ήπειρο, καθώς και ορφανών με τη δημιουργία Ορφανοτροφείου. Το άρθρο 61 της διαθήκης του απηχεί τη νοοτροπία σχετικά με τη θέση και την ειδική μόρφωση που έπρεπε να διαθέτει στην εποχή του η γυναίκα: «...δια να διδάσκονται αύται γράμματα και χειροτεχνήματα».²⁹⁷ Η θέση αυτή για μία μόρφωση που προσιδιάζει στην ιδιαίτερη φύση της γυναίκας συνεχίζει να υπάρχει στις διαθήκες κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και αργότερα, παίρνοντας άλλοτε επείγουσα μορφή και άλλοτε ισότιμη θέση με εκείνη των αγοριών.

Η συνειδητοποίηση της σπουδαιότητας του γυναικείου ρόλου στην προαγωγή του πολιτισμού και, κατά συνέπεια, της αναγκαιότητας της κατάλληλης διαπαιδαγώγησής της αντανακλάται στην αιτιολόγηση της επιλογής κατεύθυνσης της ευεργεσίας. Φαίνεται να αποτελεί διαχρονικά μια σημαντική εκπαιδευτική επιλογή. Παράδειγμα αντιπροσωπευτικό της αντίληψης αυτής για τη γυναικεία μόρφωση αποτελεί 70 χρόνια μετά από εκείνης του

Μεσολόγγι. Έδωσε 14.000 γρόσια σε όποιο σκοπό έκρινε κατάλληλο η Βουλή. Μετά από αλληλογραφία μεταξύ εκτελεστών και υπουργείου Εξωτερικών, η Βουλή αποφάσισε τα ποσά μετά το θάνατό του 1877-1883 να δοθούν στην ανέγερση παρθεναγωγείου στο Μεσολόγγι. ΜΗΚ,Γ149, σ.689, ΑΤΕ, Φάκ.1883/ Δ60, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.62.

²⁹³ Δωρητήρια πράξη αρ.18068 της 22 Οκτωβρίου 1884. ΜΗΚ,Γ'179, σ.775. Είναι το 16ο δημοτικό σχολείο Αθήνας, συνοικία Μ. Βόδα. Απέκτησε τον τίτλο του ευεργέτη με τη μεσολάβηση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ώστε να τηρηθεί η επιθυμία του, καθότι συνέδραμε στο έργο της συχνά (δωρεές της 1 Ιουλίου 1840, του 1843 και 1850). ΜΗ.Φ.Ε., αρ.794 και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.379.

²⁹⁴ ΜΗΚ,Γ 47, σ.273, Ζερβός, Τ.Γ.,αρ.450.

²⁹⁵ Ανάστος Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.19.

²⁹⁶ Επιστολή Αντώνιου Κομιζόπουλου, Μ. Σταμέλου, Αναστασίου Γ Χατζηκώνστα, επιτρόπων Γ. Χατζηκώνστα της 30 Μαΐου 1846 από Μόσχα. Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., σσ.18-19. «Εξαιρετέα κατά την επιθυμία του στη φοίτηση ήταν τα κορίτσια που δε προέρχονταν από νόμιμους γονείς ή από καλαματιανές οικογένειες, επειδή ορισμένοι αντίδικοί του κατάγονταν από εκεί». Εφ. Ελληνικά Χρονικά, τόμος Ε', Μεσολόγγι της 7 Σεπτεμβρίου 1862, αρ.97, ΓΑΚ συμβόλαιο έγγραφο 1890 της 30 Οκτωβρίου 1896, ΑΥΕ, Φάκ.1846, έγγραφο 3441 της 1 Οκτωβρίου 1846 (όπου Εκθεση Διαχειριστικής επιτροπής Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904).

²⁹⁷ Άρθρο 61 διαθήκης Γ. Ριζάρη. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930.

Ριζάρη, η ενδιαφέρουσα περίπτωση του Μαρίνου Κοργιαλένιου,²⁹⁸ ο οποίος εκτός από 10.000 λίρες στερλίνες και την οικία του στο Αργουστόλι, κληροδότησε επί πλέον 100 λίρες για τη συντήρηση παρθεναγωγείου, «υπό το όνομα 'το Κοργιαλένιον παρθεναγωγείον' καθ' υπόδειγμα του Αρσάκειου Αθηνών».²⁹⁹ Υιοθετώντας προϋπάρχοντα πρότυπα ζητά να «προμηθεύει την διευθύντριαν της ειρημένης σχολής... ει δυνατόν και το πρακτικόν», το Αρσάκειο Αθηνών, του οποίου «τη βοήθεια και αρωγή» επιζητά.. Ο ίδιος υπογραμμίζει πιο κάτω; «θεωρών την μόρφωσιν των γυναικών ως ένα των σπουδαιότερων παραγόντων του πολιτισμού εν πάση κοινωνία και επιθυμών να συντελέσω εις την ανύψωσιν της διαπαιδαγωγήσεως των μητέρων μελλουσών γενεών, δίδω την πατρικήν μου οικίαν...όπως χρησιμεύσει ως Παρθεναγωγείον υπό το όνομα «το Κοργιαλένιον Παρθεναγωγείον...καθ' υπόδειγμα του Αρσάκειου Αθηνών..». Προτείνει επί πλέον το Παρθεναγωγείο να διοργανωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε μέρος του κτιρίου να χρησιμεύσει ως ημερήσια σχολή απόρων κοριτσιών, «δωρεάν εκπαιδευομένων», ενώ το υπόλοιπο μέρος ή μέρη να χρησιμεύσουν, όπως και στο Αρσάκειο, για μαθήτριες «καλών οικογενειών» είτε οικοτρόφους, είτε εξωτερικές «επί επαρκεί, αλλά μέτρια δια δίδακτρα και κατοικίαν πληρωμή...».³⁰⁰

Η ευθυγράμμιση πολλών με τις αναγκαιότητες της εκπαίδευσης τη συγκεκριμένη εποχή που έζησαν ήταν ορατή. Πολλές φορές διευκολυνόταν από την κοινωνική ή πολιτική θέση που κατείχαν, όπως ήταν η περίπτωση του Αχιλλέα Γ εροκωστόπουλου που προαναφέρθηκε. Ο Ιάκωβος Ράλλης, που διετέλεσε δήμαρχος του Πειραιά το 1855, προσέφερε για την ανέγερση παρθεναγωγείου, του μετέπειτα Διδασκαλείου Θηλέων στον Πειραιά, 30.000 δραχμές (ή 39.000).³⁰¹ Βέβαια αβίαστα αναφύεται η εικασία πως αυτού του είδους η πρακτική από πολιτικά ή δημόσια πρόσωπα κινείται στον άξονα της προσωπικής προβολής και της προώθησης του πολιτικού προφίλ του ευεργέτη στο κοινωνικό σύνολο.³⁰²

Παρόλα αυτά, η περίπτωση της σύνδεσης της πολιτικής καριέρας με τις ευεργετικές δραστηριότητες απαντάται αρκετά συχνά στους μεγάλους εκπροσώπους αυτής της τάσης σε σημείο μάλιστα που οι δύο αυτές δραστηριότητες έρχονταν να ταυτιστούν με τη «διάθεση προσφοράς και εξυπηρέτησης του κοινωνικού συνόλου».³⁰³ Συγκεκριμένα για τον Χαροκόπο έγραφε το «Αστυ» το 1910, ότι η υποψηφιότητά του αποτελούσε μόνο τιμή σε ένα εθνικό ευεργέτη και δεν είχε κομματικό χαρακτήρα.³⁰⁴

Ο όρος, τον οποίο πολλοί ευεργέτες θέτουν ως προϋπόθεση σωστής λειτουργίας και αποδοτικότητας του κληροδοτήματός τους, δηλαδή η υποχρέωση όσων διδασκαλιστών αποφοίτησαν από τα χρηματοδοτούμενα από αυτούς ιδρύματα - αναφερόμαστε ιδιαίτερα στις πτυχιούχες δασκάλες - να διδάξουν σε σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας τους ή σε άλλες

²⁹⁸ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ58, σ.307 και 1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΠ) Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49.

²⁹⁹ Άρθρο 25 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

³⁰⁰ Τη διευθύντρια της σχολής επιθυμούσε να την «προμηθεύεται» από το Αρσάκειο, ακόμα και την υιοθέτηση δημιουργίας Πρακτικού, παρόμοιου με εκείνο του Αρσάκειου, του οποίου την αρωγή και το ενδιαφέρον επικαλείται. Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

³⁰¹ Ζερβός Υ.Γ.,αρ.1033, Δ.Π.,αρ.7935, Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός,..ό.π. σ.11.

³⁰² Ο ίδιος, ο Αχιλλέας Γ εροκωστόπουλος, εκπρόσωπος πολιτικού κόμματος της Πάτρας έγραφε στην ιδιόχειρη διαθήκη του το 1899: «Απέρχομαι με ευφρόσυνον συναίσθημα εν τη συνειδήσει μου, ότι συντελέσα εις την ηπιότεραν δράσιν του εν Πάτραις κομματικού ανταγωνισμού και εις την κατεύνασιν του αγρίου άλλοτε οργανισμού...». Διαθήκη του Αχιλλέα Γ εροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ,Γ 32, σ.217. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.240.

³⁰³ Βλ. Ευεργεσία, Ανάμειξη στην πολιτική, σ.240, Κίνητρα, σσ.363-364.

³⁰⁴ Εφ. Νέον Αστυ της 25 Νοεμβρίου 1910, σσ.1-2.

συγκεκριμένες περιοχής εντός ή εκτός του βασιλείου, αντανακλά, όχι μόνο την ευαισθησία τους σε κοινωνικές και εθνικές ανάγκες, αλλά και μια βαθύτερη διάθεση, κατά την άποψή μας, ομογενοποίησης του ελληνικού χώρου. Παρόμοια ευαισθησία διαφαίνεται στο απόσπασμα της διαθήκης του Δημητρίου Αθανασάκη το 1901, όπου ζητείται από τόκους χρηματικού βραβείου «να σπουδάξη μια πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο μας είτε δια το παρθεναγωγείον, με την υποχρέωσιν να νηρητήση επί πέντε τουλάχιστον έτη υποχρεωτικώς. Αν δεν εγκριθή αυτό, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγώτερον των 500 δραχμών».³⁰⁵ Συγκληρονόμος με τον αδελφό του, Αλέξανδρο Αθανασάκη, ο Δημήτριος με τη ρήτρα αυτή φρόντισε την εκτέλεση της προφορικής εντολής δωρεάς 100 οθωμανικών λιρών για τη συντήρηση του κληροδοτήματος του θανόντος τρίτου αδελφού τους Γεωργίου Αθανασάκη, την οποία δήλωναν με επιστολή τους τον Ιούνιο του 1887³⁰⁶.

Η μέριμνα για τη διατήρηση του ονόματος του ίδιου του δωρητή, της συζύγου ή και του γιου του μέσα από την ευεργεσία αποτελούσε κοινό τόπο στις διαθήκες. Παράλληλα με τα μεγάλα κληροδοτήματα ευεργετών εθνικής εμβέλειας και τα μικρότερα που προορίζονταν για τη σύσταση ενός σχολείου που επέλυε πρώτες ανάγκες στη φτωχή γενέτειρά τους, «έφεραν» το όνομα του ευεργέτη. Είναι αυτό η ελάχιστη ανταμοιβή τους, η συμμετοχή τους στην υστεροφημία.³⁰⁷ Ένας από αυτούς επίσης είναι ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος,³⁰⁸ στο Κάιρο, ο οποίος παραχώρησε την πατρική του οικία και κληροδότησε 15.000 λίρες στερλίνες για την ίδρυση στη Τσαγκαράδα «τελείου», όπως τονίζει παρθεναγωγείου προς τιμή της μητέρας του Κωσταντίνας Αχιλλά. Ο αδελφός του, Ευάγγελος Αχιλλόπουλος επίσης άφησε στη Σχολή της Τσαγκαράδας, γνωστή ως «Αστική σχολή», την οποία ήδη είχε ιδρύσει και συντηρούσε με τον αδελφό του από το 1865, κληροδοτήμα 1700 λιρών στερλινών σε χρεώγραφα ονομάζοντάς την «Αχιλλοπούλειο Σχολή».³⁰⁹

Η παράλληλη επιθυμία πολλών ευεργετών για προικοδότηση απόρων κοριτσιών συνήθως της γενέτειράς τους, για δωρεά ή ίδρυση εργαστηρίου απόρων γυναικών ή ορφανοτροφείου θηλέων, που συνόδευε συχνά το μικρό ή το μεγάλο αριθμό των κληροδοτημάτων τους, αναδείκνυε τη σημασία αυτής της πρακτικής στο θολό τοπίο μιας φτωχής και «απαίδευτης» πατρίδας χωρίς οικονομικά και κοινωνικά ερείσματα όχι μόνο για επαγγελματική, αλλά και κοινωνική επιβίωση της γυναίκας. Η φιλανθρωπική αυτή διάθεση φαινόταν να συμπορεύεται με τη συμβολή τους στην εκπαίδευση των κοριτσιών σε μεγάλο ποσοστό (70 %). Ένας από αυτούς είναι ο Μουστακας Νικόλαος, ο οποίος παράλληλα με την ανέγερση του «Μουστακείου Ορφανοτροφείου θηλέων» το 1899 δεν παραλείπει για ζητήσει στο τέλος του ανά τριετία μνημόσυνου υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του να ενεργείται

³⁰⁵ Ο ευεργέτης προσέφερε 500 εικοσόφραγκα (20.000 φράγκα γαλλικά) στο Αρσάκειο. Διαθήκη του Δημητρίου Αθανασάκη της 19 Δεκεμβρίου 1901. ΜΗΚ,Γ'ΙΟ, σ.136, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.62.

³⁰⁶ Επιστολή των αδελφών Αθανασάκη της 1 Ιουνίου 1887. ΜΗΚ, Γ', σσ.11-12,137, (Αλέξιος) ΜΗΚ,Γ 223, σ.1080, (Γεώργιος) ΜΗΚ,Γ'ΙΙ, σ.137, (Δημήτριος) ΜΗΚ,Γ ΙΟ, σ.136.

³⁰⁷ Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.299,303-304,338,341,363..

³⁰⁸ Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, Γ'4, σσ.115-118.

³⁰⁹ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900 και Κωδίκελος της 19 Ιουνίου 1901 Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Κάιρου, [Παπαζήσης],Αθήνα 2002, σ.30. Στην ομώνυμή της σχολή, το Αχιλλοπούλειο Παρθεναγωγείο Κάιρου που ιδρύθηκε το 1905 επίσης κληροδότησε 15.000 λίρες στερλίνες. Ό.π., σσ.19-27.

κλήρωση 500 δραχμών για την προίκιση «πτωχών αγάμων κορασίων».³¹⁰ Η διάθεση του Αρχιερέα Σερμίωνος Κωνσταντίνου να ενισχύσει το Παρθεναγωγείο της Αμαλίας συνοδεύεται εκτός άλλων κληροδοτημάτων με αποστολή «500 φλωρίων προς υπανδρείαν κορασιών».³¹¹ Η διάθεση αυτή συχνά εντάσσεται στο πλαίσιο παραδοσιακών συμπεριφορών, όπως είναι οι δωρεές σε ιδρύματα και εκκλησίες ή οφείλεται στο ενδεχόμενο θρησκευτικής παρόρμησης και των «ψυχικών» που κάνει για την «ανάπαυση της ψυχής» που χαρακτηρίζουν τις τελευταίες στιγμές του διαθέτη. Αυτό περισσότερο ίσως αφορά στις διαθήκες των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Πολλές φορές η αυτονόητη για την κοινωνική αποδοχή γενναιοδωρία προς τα αδύναμα και πτωχά άτομα πίσω από μια σχεδόν «υποχρεωτική εκδήλωση του πλούτου», δίνει στην πράξη ευεργεσίας τη χροιά της επιβεβαίωσης, καθώς και της προσπάθειας υπέρβασης της λήθης που συνεπάγεται ο θάνατος, προεκτείνοντας την παρουσία τους στο μέλλον.³¹² Η αγαθοεργία, εκτός των άλλων, ίσως λειτουργούσε «επανορθωτικά». Δικαιώνεται και νομιμοποιείται η κάποια αποθησαύριση, εφόσον έγινε εν όψει της κοινωνικής χρήσης του πλούτου.³¹³ Πέρα όμως από συναισθηματικές ή ψυχολογικές ερμηνείες, είναι χαρακτηριστικό ότι και μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα - εποχή οικονομικής ανάκαμψης και κοινωνικών αλλαγών - ο ρόλος της γυναίκας ως σφαιρικά κοινωνικού δρώντος παραμένει υποβαθμισμένος στην ελληνική κοινωνία. Παρά τον κάποιο βαθμό ωρίμανσης και συνειδητοποίησης της αναγκαιότητας κοινωνικής ενσωμάτωσης, όχι μόνο της γυναίκας, αλλά και των ενδεών και περιθωριακών στοιχείων, όπως και της προώθησης της έννοιας της εργασίας ως ανώτατης αξίας γενικότερα, η παραδοσιακή νοοτροπία στο θέμα διατήρησης της γυναίκας στα ασφυκτικά πλαίσια ενός παραδοσιακού ρόλου της εξαρτημένης κοινωνικά και οικονομικά από την οικογένεια, συνεχίζει να αναπαράγεται.³¹⁴

8. Φροντίδα για τα «θήλα» ορφανά.

Την ευαισθησία για την εκπαίδευση του «θήλεος φύλου» που διαθέτουν οι δωρητές ή ιδρυτές ορφανοτροφείων θηλέων διακρίνει κανείς μέσα από το πνεύμα προστασίας και μέριμνας για τη μορφωτική και οικονομική εξέλιξη των τροφίμων. Κατά την αποχώρησή τους τα κορίτσια έπαιρναν ως προίκα ένα χρηματικό ποσό προερχόμενο συνήθως από το «ταμείο των εργόχειρων», του οποίου οι πόροι συγκεντρώνονταν από την πώληση των χειροτεχνημάτων ή άλλων έργων των ίδιων των τροφίμων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής ενός ορφανοτροφείου φρόντιζαν να βρουν σύζυγο στα κορίτσια.³¹⁵

³¹⁰ Διαθήκη του Νικόλαου Μουστάκα, αρ. 23744 της 2 Ιουνίου 1899. ΜΗΚ,Γ'71, σ.367.

³¹¹ ΑΤΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 403 Αυγούστου του 1857.

³¹² Χρήστος Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ-Μνήμων] Αθήνα 199, σσ.44-45.

³¹³ Ο.π., σ.48. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.250 και κεφ. Κίνητρα, σσ.305-306.

³¹⁴ Φουρναράκη, ό.π., σσ.31-33. βλ. και Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών. Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδύσεως, (Εισαγωγικό κείμενο στις προτάσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση που υπέβαλε το 1912 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος στο υπουργείο Παιδείας), Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τόμος Β', τεύχος. Γ', Ιούλιος 1912, σσ.235-243. Ο.π., σ.595.

³¹⁵ Αποτελούσε συνήθη τακτική του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου. Μαρία Κορασίδου, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο

Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτη από την Ηπειρο που ίδρυσε με τον αδελφό του Φίλιππο το Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμούπολης το 1857.³¹⁶ Προτίμησε να αφήσει όλη την περιουσία του στα δύο Ορφανοτροφεία, ειδικά στο Ορφανοτροφείο Θηλέων Ερμούπολης.³¹⁷ Η ευαισθησία του για τα ορφανά του ασθενούς φύλου έδινε αντικειμενική διέξοδο στα κοινωνικά προβλήματα που παρουσιάζονταν εκείνη την εποχή στην Ερμούπολη.³¹⁸ Ο Μπαμπαγιώτης έδωσε βάρος στην εκπαίδευσή τους στις κατάλληλες για την επιβίωση και την αποκατάστασή τους τέχνες.³¹⁹ Ο Ιωάννης Χατζηκυριακός περιέθαλψε και εκπαίδευσε ορφανά και άπορα κορίτσια με την ίδρυση του ομώνυμου ορφανοτροφείου. ³²⁰ Αφιέρωσε ολόκληρη την περιουσία του (διέθεσε 1.488.850 χρυσές δραχμές) για την ίδρυση ορφανοτροφείου για κορίτσια, «άτινα δυστυχώς μένουσιν απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των» διατεινόταν ο ίδιος.³²¹ Ως βασικός σκοπός του ιδρύματος ήταν η οικογενειακή και κοινωνική αντικατάσταση των ορφανών με την «έκδοσιν αυτών», κατά την ορολογία του Καταστατικού, «εις γάμον κοινωνίαν» μετά την ενηλικίωσή τους. Όπως σημείωνε ο διαθέτης, «θα αποφοιτά (το κοράσιον) έχον ηλικίαν από είκοσιν ετών αρχομένων μέχρι 21⁰⁰ συμπληρωμένων».³²² Σε άλλο σημείο της διαθήκης του η πρόνοια που έδειχνε υπογράμμιζε την ανησυχία του για το κοινωνικό μέλλον των ορφανών νεανίδων: «Επειδή δε ο σκοπός του ορφανοτροφείου τούτου θέλει είσθαι ατελής, εάν δεν υπάρξη πρόνοια και περί αποκαταστάσεως των εν αυτώ ανατρεφομένων και εκπαιδευομένων κορασιών, ορίζω εκ του ετησίου εισοδήματος να δαπανώνται...».³²³

Αλλωστε και το όλο πρόγραμμα εκπαίδευσης και αγωγής εκεί κατέτεινε: Στην προετοιμασία καλών συζύγων και μητέρων, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής που ήθελαν τη γυναίκα εγκλωβισμένη στην οικογενειακή εστία' καλή νοικοκυρά. Γι αυτό και στο Ορφανοτροφείο διδάσκονταν μόνο «τα αναγκαία γράμματα», «ήτοι τα του τελείου Δημοτικού», όπως άλλωστε και ο ίδιος ο διαθέτης σημείωνε: «Γράμματα δεν διδάσκονται ουχί

αιώνα, [I.A.E.N.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σσ.149-150.

³¹⁶ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.588,592.

³¹⁷ Ζερβός, Ύ.Γ., αρ.856. Όλη η περιουσία του ανερχόταν σε 1.400.000 δραχμές. Χρήστος Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.73. Το Ορφανοτροφείο Θηλέων ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 18 Μαρτίου 1874. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα/2, Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ..588-590,592.

³¹⁸ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.591-592.

³¹⁹ Δημόσια διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877, Χρ. Λούκος, Οικονομικές..ό.π., σσ.194-202, 209 κ.ε., Παραρτήματα 5, 7. Ήταν γνωστός για την τσιγγουνιά του και τη λιτότητα του βίου του. Αφησε εν τούτοις 1.800.000 δραχμές, από τις οποίες καλυπτόταν μέρος από τις 145 μετοχές της ΕΤΕ, Τιμολέων Δ. Αμπελάς., Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Ερμούπολη, σ.719. βλ. Κυκλαδικά θέματα, έτος Δ', σ.202.

³²⁰ Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π., σσ.47-58.

³²¹ Ο.π., σσ.10,12. Ο ίδιος πείθει τη θεία του, Ελένη Ν.Τζαννή, να αφιερώσει ολόκληρη την περιουσία της στο «Ασυλο Απόρων και Ανέστιων Παίδων» που είχε αρχίσει να λειτουργεί το 1874 με πρωτοβουλία του Δήμου. Θα μετονομαστεί σε «Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων». Ο.π., σ.13, Ζερβός, Τ.Γ.,αρ.1279. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.594,596-597.

³²² Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού, ό.π.

³²³ Ο.π.

περισσότερα των συνήθως διδασκομένων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις των θηλέων». ³²⁴ Είχε δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην εκμάθηση των οικιακών έργων και στην προετοιμασία για ορισμένες χρήσιμες βιοποριστικές τέχνες που προσidiaζαν στο γυναικείο φύλο, όπως χειροτεχνία, πλεκτική, ραπτική, κέντημα και άλλες. Συγχρόνως λαμβανόταν μέριμνα για την υγιεινή τους διατροφή και τη σωματική άσκηση σε εποχή που ακόμη και στα δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια απούσιαζε ή ήταν υποτονική η παρουσία του μαθήματος της γυμναστικής τουλάχιστον μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για το γυναικείο φύλο. ³²⁵ Μέσα στα πλαίσια επομένως της «κλειστής» οργανωμένης κοινωνίας του χώρου περίθαλψης και εκπαίδευσης των κοριτσιών παρέχονταν τα επαγγελματικά όπλα για την μελλοντική οικονομική ανεξαρτησία και ορθοπόδιση των ορφανών: «Έπιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμενοι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν του βίου των». ³²⁶

Με τον Χατζηκυριακό και τον Χαροκόπο εγκαινιάζεται και θεσμοθετείται όχι μόνο η γενική εκπαίδευση των κοριτσιών, αλλά και η επαγγελματική, στοιχεία της οποίας θα δούμε παρακάτω. Γενικότερα όμως η εκπαίδευση και η περίθαλψη των ορφανών κοριτσιών βλέπουμε από την επεξεργασία των πράξεων που συγκεντρώσαμε να απορροφά έναν αριθμό προσφορών που αγγίζει το 28,84% του συνολικού αριθμού των ευεργετικών πράξεων προς τα ορφανοτροφεία αφενός και το 15,84% των πράξεων προς τη γυναικεία εκπαίδευση αφετέρου. Από τις 152 αυτές πράξεις η πλειονότητα (142) κατευθύνεται στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. ³²⁷

Παράλληλα, ένα δίκτυο ιδιωτικής ενίσχυσης της γυναικείας εκπαίδευσης μέσα από χορήγηση υποτροφιών στον ελεύθερο και «αλύτρωτο» ελληνικό χώρο είχε αρχίσει να αναπτύσσεται το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα από συλλόγους, όπως τη Φιλανθρωπική Εταιρεία Γυναικών ή το «Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Εκπαίδευσης», ³²⁸ οι οποίοι στηρίζονταν σε συνεισφορές και κληροδοτήματα (κληροδοτήματα Α.Συγγρού, Παγκάλου). ³²⁹ Με έμφαση στην πνευματική ισότητα των δύο φύλων η Καλλιρρόη Παρρέν, συντάκτρια της *Εφημερίδος των Κυριών*, παρακολουθεί με ιδιαίτερη προσοχή τις εξελίξεις στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, εντοπίζει και συχνά επισημαίνει δυναμικά τις καθυστερήσεις και

³²⁴ Ο.π.

³²⁵ Βλ. κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.646-648.

³²⁶ Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού, ό.π. Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.595.

³²⁷ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.587, πίνακας 1 και 614, πίνακας 2 και Παράρτημα 1, Α', πίνακας 85, σ.45 και Β' διάγραμμα 3β και

³²⁸ Ο πρόεδρος του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης», Ιωάννης Παπαηλιόπουλος (Γραμματέας η Καλλιόπη Κεχαγιά) δηλώνει ότι τα οικονομικά μέσα του Συλλόγου δεν επιτρέπουν τη χορήγηση υποτροφιών εσωτερικού ή εξωτερικού, «διότι μόλις επαρκούν εις εν των ημετέρων έργων, ήτοι εις το Εργαστήριο των απόρων Γυναικών, εις ας παρέχομεν επί αναλόγω αμοιβή εργασίαν, ήτις ουδέ πάντως ότι τους αναγκαίους καρπούς αποφέρει δια την έλλειψιν των μηχανών περι ων επικαλέσθημεν την συνδρομήν της Κυβερνήσεως». ΑΥΕ, Φάκ.1873/ 77,1 (Υποτροφίες σε σπουδαστές και επιστήμονες) έγγραφο 256 της 8 Μαρτίου 1873 («Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσέως» προς υπουργείο Εξωτερικών).

³²⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60, έγγραφο 386 της 15 Φεβρουάριου 1890 («Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσέως» για το ποσό των 37.780 δραχμών του κληροδοτήματος Παγκάλου) και έγγραφο 4931 της 20 Φεβρουάριου 1890 (Σύλλογος «Παρνασσός» προς την Επιτροπή Ενίσχυσης Εκκλησίας και Παιδείας).

τις αδράνειες.³³⁰ Παρεμβαίνει αποφασιστικά στις κρατικές επιλογές και ενισχύει τόσο οικονομικά, όσο και με τις υπηρεσίες της την ίδρυση σχολών γυναικείας εκπαίδευσης, επαγγελματικής γυναικείας, νηπιαγωγείων κλπ.³³¹

Γενικότερα, αξιοσημείωτη είναι στη διάρκεια όλης της περιόδου η σχεδόν ισοβαρής παρουσία στην προσφορά στην εκπαίδευση των κοριτσιών ελλήνων ευεργετών του εσωτερικού και του εξωτερικού, σημαντική μάλιστα είναι η παρουσία εκείνων από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³³²

Προέλευση Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης. (1829-1913).						
	Σύνολο	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ Υ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ Οθωμαν. Αυτοκρ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕ Σ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	807	369	316	91	22	9
Ποσοστό επί του αριθμού των τομέα		37,48%	41,97%	8,99%	6,71%	4,82%

Πίνακας 5. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.3, πίν.5 και Γ2γ).

Η συντριπτική πλειοψηφία των ευεργεσιών κατευθύνεται σε ιδρύματα της Αθήνας, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές - ιδιαίτερα στην υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα - διατηρούνται σε χαμηλά τα επίπεδα με εξαίρεση τις Κυκλάδες, όπως προαναφέρθηκε παραπάνω.³³³ Ένα ποσοστό επίσης 8,34% (26) κατευθύνεται στη γυναικεία εκπαίδευση χωρίς συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο ή ίδρυμα. (Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α' σ.44, πίνακας 83).

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)							
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕ Σ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑ ΑΙΑ	ΣΠΟΡΑ ΛΕΣ
Αριθμός	739	9	15	16	11	18	2
Ποσοστό επί του αριθμού των τομέα	65,54%	2,85%	4,64%	13,61%	4,88%	7,85%	0,15%

Πίνακας 6. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.43, πίν.82 και ΓΤγ).

3» Φουρναράκη, ό.π., σ.54

³³¹ βλ. κεφ. Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης, σσ.497,500,506-508 και κεφ. Προσχολικής Εκπαίδευσης, σσ.422-423.

³³² βλ. Παράρτημα 1, Α' σ.3, πίνακας 5.

³³³ βλ. παραπάνω, σσ.435,439, υποσμ.38, σ.441 και Παράρτημα 1, Α' πίνακας 82, σ.43.

Όσον αφορά στο οικογενειακό προφίλ, δεν παρουσιάζονται τόσο έντονες διαβαθμίσεις μεταξύ των κατηγοριών, από όσες θα παρατηρήσουμε στο μορφωτικό τους επίπεδο, όπου υπερέχει η πρώτη κατηγορία, ατόμων που διαθέτουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση. Η συμμετοχή στην ευεργεσία του τομέα αυτού όλων των επαγγελματικών σχεδόν κατηγοριών- έστω με χαμηλό δείκτη σε σχέση με εκείνη των επιχειρηματιών και πολιτικών- του δίνει ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στους άλλους τομείς. Το γεγονός αυτό ευθυγραμμίζεται με τον αυξημένο αριθμό των «μικρών» ευεργεσιών.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	193	159	181	274
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	23,91%	19,72%	22,42%	33,95%

Πίνακας 7. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.11, πίν.21 και Πγ).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης.(1829-1913)					
Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	22	73	138	555	11
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	6,71%	17,02%	32,17%	39,76%	3,31%

Πίνακας 8. (Βλ Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.36, πίν.67 και Γ14γ).

Μορφωτικό Επίπεδο Ενεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	366	193	84	142
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	48,91%	20,65%	7,46%	19,44%

Πίνακας 9. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.28, πίν.52 και Γ8γ).

Επαγγελματική Κατανομή ενεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913).		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
ΠΟΛΓΗΚΟΙ	102	12,63%
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	318	39,40%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	75	6,49%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	27	3,34%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	16	1,98%
ΙΑΤΡΙΚΑ	14	1,73%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	28	3,46%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	17	2,10%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	19	2,35%
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	15	1,85%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	14	1,73%
ΑΛΛΑ	59	7,31%
ΑΓΝΩΣΤΑ	104	12,88%

Πίνακας 10. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ,20, πίν.37 και ΓΠγ).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ύστερα από πολλές δεκαετίες προσπαθειών, καθυστερήσεων, υπαναχωρήσεων και ρηξικέλευθων προτάσεων που έτειναν να ανατρέψουν κοινωνικά στερεότυπα και αγκυλώσεις σχετικά με τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και τη ζωή, ένα «γυναικείο κίνημα» αρχίζει να διαμορφώνεται. Μέσα σε αυτό το πνεύμα της γυναικείας χειραφέτησης κινήθηκε ένα μέρος της εθνικής ευεργεσίας. Υποκινούμενοι οι διάφοροι ευεργέτες από πολυποίκιλα ερεθίσματα μέσα στην πορεία του 19^{ου} αιώνα και συνειδητοποιώντας, έστω και με συντηρητικό τρόπο, την ανάγκη αναβάθμισης και λειτουργίας των γυναικών σε μια κοινωνία, η οποία έχει εθνικούς και εκσυγχρονιστικούς στόχους, αποτέλεσαν ένα από τους βασικούς μοχλούς διαμόρφωσης μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελλάδα.

Με εμπόδια την αδιαφορία ή τη δυσφορία της παραδοσιακής οικογένειας για τη μόρφωση των κοριτσιών, την αδράνεια των τοπικών κοινωνιών και την απουσία μιας ουσιαστικής πολιτικής του Κράτους, η εκπαίδευση της γυναίκας αποκτά σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό, αφενός τη χαμηλή σχολική ένταξη των κοριτσιών στην πρωτοβάθμια, ιδιαίτερα στην επαρχία, και αφετέρου τη συγκέντρωση της δευτεροβάθμιας στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα και την ουσιαστική εναπόθεσή της στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Παραδομένη σε ιδιωτικά χέρια η εκπαίδευση της δασκάλας, -από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα σχολεία των αλλοδαπών μισσιοναρίων- φιλελλήνων και από το 1842 και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αποκλειστικά στα «ανώτερα» παρθ εναγωγή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, απάλλαξε ουσιαστικά το ελληνικό κράτος από την ευθύνη που είχε να μορφώσει το σύνολο του ελληνικού λαού. Συνεπώς η γυναικεία εκπαίδευση ως συνάρτηση κοινωνικών νοοτροπιών και ρόλων που έχει να επιτελέσει μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, διανύει μια όχι απρόσκοπτη πορεία μέσα από επικρίσεις, δισταγμούς, αρνητικούς προσδιορισμούς, και θεωρητικές συγκρούσεις που υπολανθάνουν. Η σύνδεσή της με το πρότυπο μιας διαφορετικής από την ανδρική «φύσης», μιας Μητέρας -παιδαγωγού, συναισθανόμενης την «κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος λαμπρόν αυτής αποστολήν της» που τροφοδοτήθηκε από το κλίμα, που επιβάλλει το δεύτερο μισό του 19^{ου} η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας, καθιστά επιτακτική την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των ελληνίδων μητέρων μακριά πλέον από την επιπόλαη και «διακοσμική» μόρφωση.

Στο κατώφλι του 20^{ου}, όπου προοιωνίζεται η σταδιακή μεταβολή των κοινωνικών αναγκών και γεννιούνται οι προοπτικές της εισόδου των γυναικών στην εργασία είναι ήδη αισθητή και αποφασιστική η παρουσία μορφωμένων γυναικών, ευαίσθητων στα μηνύματα της εποχής τους, μεταξύ των οποίων και αναγνωρισμένων παιδαγωγών που ζητούν να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στις ανάγκες του έθνους και της κοινωνίας, όχι ως «λιποτάκτες του οίκου», αλλά ως αυθύπαρκτες και παραγωγικές οντότητες.

IV. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

«Ου μόνον επιστήμας, αλλά και τέχνας και επαγγέλματα δια τας γυναίκας».

Τίτλος δημοσιεύματος της Καλλιρρόης Παρρέν.
Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.30 της 27
Σεπτεμβρίου 1887.

1.«Τα γράμματα αυξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν..»

Η γυναικεία εκπαίδευση επηρεασμένη από δυτικά πρότυπα ακολούθησε και στη χώρα μας διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη των ανδρών, η οποία πήγαζε από την αντίληψη περί του «εκ φύσεως» διαφορετικού προορισμού των φύλων.¹ Από τις αρχές 19^ο αιώνα το είδος της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της επαγγελματικής για τα κορίτσια, αναζητήθηκε σε τομείς συγγενείς με το «φυσικό» προορισμό της γυναίκας που εμπεριέχεται στο ρόλο της καλής μητέρας και της νοικοκυράς και προσidiaζε στις βιολογικές και ψυχολογικές ιδιότητές της, οι οποίες απαγόρευαν την πρόσβαση των κοριτσιών στη σχολική γνώση, η οποία εθεωρείτο κατάλληλη για αγόρια. Αυτό καθόρισε και τη διαμόρφωση του σχετικού διδακτικού προγράμματος.²

Αντίθετα από την εκπαίδευση των αγοριών, η οποία στην ανεξάρτητη Ελλάδα μέχρι το 1920 λειτουργούσε ως εφελτήριο κοινωνικής κινητικότητας, η επαγγελματοποίηση των γυναικών μέσα από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν μηδενική, αν εξαιρέσει κανείς το επάγγελμα της δασκάλας.³ Η συμμετοχή των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό, τουλάχιστον στα ανώτερα επαγγελματικά επίπεδα, ήταν περιθωριακή. «Δε γίνονταν δεκτές στη δημόσια διοίκηση και οι σταδιοδρομίες των ελεύθερων επαγγελματιών τους ήταν κλειστές». Είσοδος τους άλλωστε στην ανώτατη εκπαίδευση παρατηρείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁴ Η γενική

¹ Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ 19.

² Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Γ', σσ.238-245 και Αλ. Μπακαλάκη, Ελ. Ελεγγίτου, Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση το ελληνικό κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν.]. Αθήνα 1987, σσ.259-261.

³ Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ) ΣΥΡ, φάκελος Εκπαιδευτικά 4", έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851 και Εκπαιδευτικά 4β, έγγραφο της 24 Ιουνίου 1861. Επίσης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σ.474.

⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.472-475 και Σ. Γκλαβάς, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, (διδασκτορική διατριβή), Αθήνα 1992, σ.208. Το δρόμο όμως των Ελληνίδων για ανώτερες σπουδές τον άνοιξε το 1885 η Σεβαστή Καλλισπέρη. Απόφοιτος της Σχολής Hill συνέχισε την εκπαίδευσή της ιδιωτικά και το 1885 γράφτηκε φοιτήτρια της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Ελληνική τακτική φοιτήτρια της Σορβόνης, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α*, αρ. 48 της 7 Φεβρουαρίου 1888. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις

εικόνα της βασικής απασχόλησης της Ελληνίδας πέρα από τις οικιακές και γεωργικές εργασίες ήταν η επίδοσή της στην υφαντική και το κέντημα, είδος καλλιτεχνικής μόρφωσης γι αυτήν. Ελάχιστος ήταν ο αριθμός των γυναικών με κάποια ανώτερη μόρφωση.⁵

Όπως προαναφέρθηκε, το ενδιαφέρον της κυβέρνησης του Καποδίστρια για τη γυναικεία εκπαίδευση ήταν εμφανές, όπως αποτυπώθηκε στον Οργανισμό του Ορφανοτροφείου.⁶ Την υπάρχουσα διάθεση από μέρους της Κυβέρνησης, όσο και τη νοοτροπία της εποχής, απηχεί το απόσπασμα της εφημερίδας «Αιγιναία», όταν αναφέρεται στο Πρότυπο σχολείο, το οποίο ίδρυσε ο Καποδίστριας στην Αίγινα: «Τα γράμματα ανξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν' διό ηυδόκησε η Κυβέρνησις να γένωνται μέτοχα αυτών και τα κοράσια, δια να έχωσι προίκα και την παιδείαν, ήτις μόνη δύναται να καθωραΐση τα καθαρά και ανστηρά ήθη και τας οικιακάς αρετάς, αι οποίαι ιδιάζουσιν εις τας Ελληνίδας. Η επ' αυτό διορισθείσα διδασκάλισσα εις Αίγιαν έχει 30 μαθήτριας».⁷ Τον πυρήνα λοιπόν των γυναικείων επιδόσεων, την «έμφαση στην οικιακή ευδαιμονία και στην αρετή, στη μητρότητα και στη γχ/ναικεία φύση»⁸ ανιχνεύουμε από αυτή την εποχή.

Ήδη από το 1830 στα 26 από τα 62 λειτουργούντα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, όπου υπήρχε η συνεκπαίδευση με κορίτσια, διδάσκονταν η ανάγνωση, η αριθμητική, η γραφή και «αι αναγκαΐαι γυναικείαι τέχναι».⁹ Η οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την Αντιβασιλεία σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο προέβλεπε τη διδασκαλία πρακτικών μαθημάτων, όπως αγρονομίας, κηπουρικής, δενδροκομίας και συναφών γνωστικών

και προβλήματα, (διδασκτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και [επανέκδοση Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σ.330. Όταν το 1891 η Καλλισπέρη πήρε το δίπλωμά της, η Παρρέν πανηγύριζε: «Ολόκληρος ο γυναικείος κόσμος», έγραφε, «ιδία δε αι Ελληνίδες, διά του γεγονότος τούτου έκαμον έν έτι βήμα προς τα πρόσω». «Ελληνίς προλύτις της Φιλολογίας», Εφημερίς των Κυριών, έτος Ε'. Το 1890 το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχτηκε την πρώτη φοιτήτρια, παρά τον προβληματισμό των πανεπιστημιακών αρχών, την Ιωάννα Στεφανόπολι, η οποία γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή. Τα κατά την Πρυτανείαν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των Ελληνικών γραμμάτων Πρυτανεύσαντος κατά το Ακαδημαϊκόν έτος 1890-1891, [έκδοση Εθνικού Πανεπιστημίου], Αθήναι 1892, σ.53. Στο γεγονός αυτό αφιερώθηκαν πολλά άρθρα από την Καλλιρρόη Παρρέν σε συνεχόμενα τεύχη της εφημερίδας της: *Η Δεσποινίς Στεφανόπολι φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής*, Εφημερίς των Κυριών, έτος Δ', αρ.181 της 30 Σεπτεμβρίου 1890. Επίσης, φύλλο αρ.182 της 7 Οκτωβρίου 1890, αρ.183 της 14 Οκτωβρίου 1890 και αρ.184 της 21 Οκτωβρίου 1890. Αν και οι αιτήσεις άλλων υποψηφίων του ίδιου έτους απορρίφθηκαν, πολύ γρήγορα ο αριθμός των φοιτητριών αυξήθηκε. Το 1892 γράφτηκαν οι αδελφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου. Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σ.332.

⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο 3941/2968 και Αλεξάνδρα Ααμπράκη Παγανού, Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σ.36.

⁶ Βλ. κεφ. Γυναικείας Εκπαίδευσης, σ.439.

⁷ Η Αιγιναία, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική. Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναίας, αρ.584, [Γ Αποστολίδου Κοσμητού], Προαγγελία, Έκθεση Α. Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831, σ.40

⁸ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία. Αθήνα, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.233.

⁹ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 4894 της 7 Νοεμβρίου 1857, έγγραφο 374 της 19 Ιανουαρίου 1859 και Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σσ.54-55.

αντικειμένων για τα αγόρια και άσκησης στα «*γυν>αικεία εργόχειρα*» για τα κορίτσια.¹⁰ Σε νόμους και νομοσχέδια του Κράτους γίνεται ορατή η πρόθεση της πολιτείας να προσφέρει «ειδική» γυναικεία εκπαίδευση που προσidiaζε στο φυσικό της προορισμό. Ήδη στο νόμο του 1834 «*περί των δημοτικών σχολείων*» προσδιοριζόταν το είδος εκπαίδευσης των κοριτσιών: «*εις κορασί(ων σχολεία θέλει γίνεται γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα*».¹¹ Ακόμα και πολύ αργότερα, ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895¹² για τη Δημοτική εκπαίδευση όριζε, εκτός από τα εγκύκλια μαθήματα των κοινών ή πλήρων δημοτικών σχολείων, να διδάσκονται τα κορίτσια μαζί με τα εργόχειρα και την «*τέχνη του παρασκευάζειν εδέσματα και της οικιακής οικονομίας και τάξεως αι στοιχειώδεις γνώσεις*».¹³ Για όσες νέες θα ακολουθούσαν μελλοντικά το επάγγελμα της δασκάλας, καλό θα ήταν να κατέχουν γνώσεις «*αρχών χειροτεχνημάτων*».^{14*}

Η διαφοροποιημένη αγωγή για τα δύο φύλα είχε τη βάση της στις διαφυλικές διακρίσεις της εποχής ήδη από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Το ίδιο ίσχυε και για τη μέση εκπαίδευση, ενώ ο ταξικός της χαρακτήρας κυρίως υπογραμμιζόταν με τα ιδιωτικά ιδρύματα, τα οποία λειτουργούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της πρωτεύουσας.¹⁵ Η

¹⁰ Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, [Κατάρτι], Β' έκδοση, Αθήνα 1996, σ.187.

¹¹ Άρθρο 58. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11 της 3 Μαρτίου 1834 και Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδύσεως Υπουργείου (1833-1898), τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.1. Το πνεύμα συνεχίζει να διαπνέει τα προγράμματα μαθημάτων των κοριτσιών και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 τονίζεται ότι στα παρθεναγωγεία «*αντικαθίσταται*» η γυμναστική «*δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων*». Στ. Μ.Παρίσης, *Ανώτερα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884*, τόμος Α', [τυπογράφειον. Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884, σ.434. Στο Πρόγραμμα μαθημάτων ανώτερου παρθεναγωγείου, σύμφωνα με το Νομοσχέδιο του Θεοτόκη το 1889, περιλαμβάνονταν το μάθημα των εργόχειρων. Χαρίσιος Παπαμάρκου, *Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη)*, εκδιδόμενον κατ αίτησιν της επ αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων, Αθήναι 1890.

¹² Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «*περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως*» στο *Νόμοι και νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαιδύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895)*, σ.4.

¹³ Η κατοχή αυτών των «τεκνών» θεωρείται σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε γυναίκα ήθελε να βελτιώσει τη μόρφωσή της. Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Β' 1895-1967* [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.6.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστική η προϋπόθεση που έθετε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Φ.Ε.) στην επιλογή δέκα υποτρόφων. Ο πρόεδρος της Φ.Ε. σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας, δήλωσε ότι το Δ.Σ. της Φ.Ε., «*επειδή σχολείον κορασιών δεν υπάρχει εις Αθήνας, ούτε ο δήμος εφρόντισε μέχρι τούδε περί τούτου*», απεφάσισε «*να δεχθή 10 κόρας να σπουδάσωσι δι' εξόδων της Εταιρίας και με την υποχρέωσιν να διδάξωσιν έπειτα διοριζόμενοι παρά της Κυβερνήσεως εις διάφορα μέρη του Κράτους*». ΓΑΚ, *Θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 13 της 22 Μαρτίου 1837*. Η κάθε Διοίκηση νομού έπρεπε να εκλέξει για υποψήφιες δασκάλες δύο νέες ηλικίας τουλάχιστον 15 ετών, με γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αρχές χειροτεχνημάτων, με ευφυΐα, κοσμιότητα, καθώς και ζήλο στο διδασκαλικό επάγγελμα. Η μισθοδότησή τους αναλήφθηκε από τη Φ.Ε. και τον Δήμο Αθήνας (25-30 δραχμές από τη Φ.Ε. και 25 απ' το Δήμο). ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 13 έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837.

¹⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', *Θυρίδα 126, φάκελος 1 (Βαλλιάνου Σχολείου Κορασιών)*: έγγραφο 3941/2968 της 27 Σεπτεμβρίου 1838. Με το Ηγεμονικό Σύνταγμα της 15 Μαρτίου 1832 παρέχεται η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π. σ.κθ'*. Μέχρι και το 1850 αποφεύγεται ο χαρακτηρισμός της βαθμίδας, στην οποία ανήκαν τα λίγα «*ανώτερα*» σχολεία θηλέων Αθήνας και

φοίτηση των κοριτσιών σε ιδιωτικά σχολεία αποτελούσε συνάρτηση της στάσης των γονέων, αλλά και μέρος της κρατικής πολιτικής, μέχρι τα μισά του 19^{ου} αιώνα, η οποία εστίαζε στην ολοκληρωμένη μόρφωση των αγοριών αφήνοντας τη γυναικεία στις δωρεές και την ιδιωτική εκπαίδευση.¹⁶

Δύο τάσεις κυριαρχούσαν στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα: η μόρφωση της οικοδέσποινας, με διακοσμητικό, μη λειτουργικό χαρακτήρα και η καθαρά επαγγελματική μόρφωση, όπως αυτή της δασκάλας.¹⁷ Τα παρθεναγωγεία δηλαδή, λειτουργούσαν ως σχολεία γενικής και επαγγελματικής μόρφωσης, με κοινό πρόγραμμα μαθημάτων με αποτέλεσμα κανένας από τους δύο στόχους να μη πετυχαίνεται ικανοποιητικά.¹⁸

Από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου η συμμετοχή των κοριτσιών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση λειτουργούσε ως τεκμήριο της ταξικής προέλευσης και του

Ερμούπολης και χρησιμοποιούνταν οι όροι «δημοσυντήρητα, ιδιοσυντήρητα σχολεία κορασιών». Ο όρος «παρθεναγωγείο» χαρακτήριζε ανώτερο τμήμα εκπαίδευσης των κοριτσιών, και σταδιακά θα αναγνωριστεί ως σχολείο μέσης εκπαίδευσης. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 4^α έγγραφο «Καταστατικόν Ανωτέρου Σχολείου Κορασιών Ερμονπόλεως», άρθρον 3^ο (Περιλάμβανε τρεις Ελληνικές και μία γυμνασιακή τάξη), Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.125-127 και Τσουκαλάς, ό.π., σ.474.

¹⁶ Στο σχολείο της Βολμεράνζ στα μαθήματα των κοριτσιών περιλαμβάνονταν ράψιμο, κέντημα, ζωγραφική, μουσική, χορός, γυμναστική με κορίνες και στεφάνια. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράνζ, «Επτά Ημέρες», Καθημερινή, σσ.8-9. Επίσης, η απάντηση του υπουργείου Παιδείας προς τον διοικητή Αχαΐας την 27 Σεπτεμβρίου 1838 σχετικά με την αίτηση «περί αδειάς προς σύσταση γυναικείων εκπαιδευτηρίων» από κάποιον Βαλλιάνο, γάλλο υπήκοο που έφτασε Πάτρα με τη σύζυγό του, - όπου θα διδάσκονταν γαλλικά, αριθμητική, ελληνικά, γαλλική καλλιγραφία, χορός, ραπτική κ.α. (ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο της 20 Σεπτεμβρίου 1838) -, ήταν ότι, αν υπήρχε στην Πάτρα σχολείο κοριτσιών δεν ήταν ανάγκη να γίνει και δεύτερο, «επειδή είναι ενδεχόμενο να μη δνηθώσιν να διατηρηθώσι ως εκ της ελλείψεως των μέσων...». Έθετε ως προϋπόθεση τη διδασκαλία της «εθνικής» γλώσσας, χωρίς την οποία «δεν δύνανται οι μαθητενόμενοι να ωφεληθώσι και να ωφελήσων τους ομογενείς οποιασδήποτε άλλας γνώσεις και αν αποκτήσουν». Έτσι, έπρεπε να δώσουν οι διδάσκοντες δείγμα ικανότητας πριν λάβουν την άδειαν του διδασκαλικού επαγγέλματος. Πρότεινε λοιπόν στο Βαλλιάνο την κατ' οίκον διδασκαλία νεανίδων ευπόρων οικογενειών που επιθυμούσαν να μάθουν Γαλλικά και χορό, «ήγουν τα μαθήματα τα μη παραδιδόμενα εις το αντόσε σχολείον των κορασιών...» προσθέτοντας ότι «ο νόμος απαιτεί και αυτοί οι κατ' οίκον δάσκαλοι να αποδεικνύουν προηγουμένως την ικανότητά των». ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1 (Βαλλιάνου Σχολείου Κορασιών): αρ.3941/2968 και έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1838 του υπουργείου Παιδείας προς το διοικητή Αχαΐας και Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.78. Βλ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.441, υψσμ.38.

¹⁷ Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.130 και Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου, Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών Στην Ελλάδα (1830-1929) στο Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές) Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης 11-13 Ιουλίου 1982, [Πανεπιστήμιο Κρήτης Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών], Ρέθυμνο 1986, σ.90.

¹⁸ Ενδεικτική είναι η εναλλαγή των όρων «Παρθεναγωγείο» και «Διδασκαλείο» στους κανονισμούς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπως και το δημοσυντηρούμενο σχολείο της Ερμούπολης χαρακτηριζόταν «Ελληνοδιδασκαλείο», επειδή λειτουργούσε ως Ελληνικό σχολείο και ως Διδασκαλείο. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας [Αθήναι 1851] και Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός τον Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι 1857, Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1851, σσ.11-12 και Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σ.88.

κοινωνικά ανώτερου οικογενειακού τους περιβάλλοντος.¹⁹ Η ανισότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών ήταν στοιχείο των αντιλήψεων των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων περί κατώτερότητας του γυναικείου φύλου και του διακοσμητικού ρόλου που έπρεπε να έχει η εκπαίδευσή του, αντιλήψεις, οι οποίες, ενώ επέτρεπαν στα κορίτσια να έχουν τυπικά πρόσβαση στο δημοτικό σχολείο, τα απέκλειαν όμως από τη μέση εκπαίδευση.²⁰ Αυτός ο περιορισμός της συμμετοχής της γυναίκας στη μέση εκπαίδευση, αλλά και στην επαγγελματική εργασία, οδήγησε στην τάση να δίνεται βαρύτητα στα διακοσμητικά μαθήματα, όπως ήταν η διδασκαλία ξένων γλωσσών και η μουσική.²¹ Επομένως η διαδικασία αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής εξασφαλιζόταν από τον ανδρικό πληθυσμό και μόνο.²²

Η καθυστέρηση, συν τοις άλλοις, της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας ευνόησε την κατ' οίκον εργασία, που επέτρεψε στις γυναίκες του λαού να συμμετέχουν στην παραγωγή χωρίς να αλλάξουν περιβάλλον.²³

2. «Τεχνική παιδείσις και πρακτική, „πολυειδώς ωφέλιμος».

Από το τέλος της δεκαετίας του 1840 παρατηρήθηκε εμφάνιση των γυναικών με πνευματικές ανησυχίες και συγγραφικές δραστηριότητες, ευαίσθητων στα μηνύματα της εποχής τους, άγνωστων έως τότε στον ανδρικό κόσμο της διάνοησης, που είχαν στόχο να υπερβούν το διακοσμητικά χαρακτήρα που είχε προσλάβει η εκπαίδευσή τους, κυρίως μέσω της δημοσίευσης λογοτεχνικών έργων, άρθρων, φυλλαδίων.²⁴ Βασικό αίτημα των διανοουμένων στα μέσα του αιώνα ήταν κυρίως να πάψει η εκπαίδευση να αποτελεί

¹⁹ Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα εξακολούθησε να θεωρείται η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, συμπεριλαμβανομένου και του διδασκαλικού διπλώματος, όπως και η γνώση ξένων γλωσσών ή η κατοχή μουσικής παιδείας, προσόντα για ένα καλό γάμο, «μία συμπληρωματική προίκα», Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.470-477 και Σπυρίδων Λάμπρος, *Το μέλλον των διδασκαλισσών*, Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Σκόκου έτους 1891, σ.117.

²⁰ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.188. Βλ. κεφ Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.445,486.

²¹ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο 3941/2968, Καραστεργίου, Η Μέση...*ό.π.*, σσ.193 και 223-224. Αλλα μαθήματα ήταν η ιχνογραφία, η σκιαγραφία, η καλλιγραφία, η φωνητική μουσική και τα χειροτεχνήματα. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.26. (μετάφραση του: Eleni Foumaraki, *Institutrice, femme et mère, Idées sur 1 éducation des femmes grecques au XIX siècle*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1987).

²² Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.473.

²³ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σσ.46-47.

²⁴ *Ό.π.*, σ.67. Στην πλειονότητά τους δασκάλες οι γυναίκες αυτές, αφιερώθηκαν ιδιαίτερα στην προώθηση της εκπαίδευσης του φύλου τους συμμετέχοντας ή ιδρύοντας ενώσεις, εκπαιδευτικούς συλλόγους, διευθύνοντας παρθεναγωγεία, δίνοντας δημόσιες διαλέξεις, δημοσιεύοντας άρθρα και μελέτες σε εφημερίδες και περιοδικά ή εκδίδοντας οι ίδιες περιοδικά. Η «Θάλεια» (Αθήνα, 1867) και η «Ευρυδίκη» (Κωνσταντινούπολη, 1870-1873), φιλοξένησαν τα πρώτα άρθρα γυναικών. Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.39-40.

προνόμιο των εύρωστων τάξεων.²⁵ Σημαντικοί παιδαγωγοί της εποχής, όπως ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος,²⁶ ο Χαρίσιος Παπαμάρκος,²⁷ διατύπωσαν θέσεις για την ισότητα των δύο φύλων μέσα από τη διαφορετικότητά τους. Οπωσδήποτε η εκπαίδευση της Ελληνίδας αποτέλεσε το δίαυλο, μέσα από τον οποίο οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων ιδιαίτερα κατέκτησαν το δικαίωμα στη μισθωτή εργασία και την κοινωνική δράση.²⁸ Η σύνδεση της διδασκαλίας της οικιακής οικονομίας με τη μισθωτή εργασία μάλιστα άρχισε να αναπτύσσεται και επεκτάθηκε στον ελληνικό χώρο από τα μέσα κυρίως του 19^{ου} αιώνα.²⁹ Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μοναδική μορφή τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες τον 19^ο αιώνα ήταν η κατάρτισή τους στις γυναικείες τέχνες.³⁰ Η ίδρυση της πρώτης Οικοκυρικής σχολής στη Γερμανία το 1854 παρείχε εξειδικευμένη σχετική εκπαίδευση. Στην Ευρώπη, ιδίως στη Γαλλία, Αγγλία, όπως και στις Η.Π.Α. άρχισε να αναπτύσσεται η επιστήμη της Οικιακής Οικονομίας, επιστήμη που παρείχε θεωρητικό και πρακτικό γνωστικό αντικείμενο πάνω σε θέματα μητρότητας και διαχείρισης του νοικοκυριού.³¹ Αξιόλογοι παιδαγωγοί, άνδρες και γυναίκες³² θεώρησαν ότι η διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων και «των γυναικείων τεχνών» θα συνέβαλλε στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της Ελληνίδας και στην αναβάθμιση του ρόλου της στην οικογένεια με μακροπρόθεσμα οφέλη προς στο Έθνος.³³ Θα άνοιγε επαγγελματικές διεόδους πέρα από το επάγγελμα της δασκάλας και της εργάτριας ή της υπηρέτριας και θα βελτίωνε τις βιοτικές συνθήκες εκείνων, οι οποίοι ζούσαν σε αγροτικό περιβάλλον συμβάλλοντας στην αύξηση του εισοδήματός τους.³⁴ Αυτή η αντίληψη, αλλά και οι ανάγκες της εποχής, προκαλούσαν τη δημιουργία οικοκυρικών και άλλων επαγγελματικών σχολών.

²⁵ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.41.

²⁶ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.26. Ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος σπούδασε και εργάστηκε στην Ευρώπη, προτού έλθει στην Ελλάδα, προσκεκλημένος από τον Καποδίστρια για να αναλάβει το Αγροκήπιο της Τίρυνθας. Θεωρείται πρόδρομος «αγροτικής οικιακής οικονομίας». Συνέγραψε το παλαιότερο εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας, «τη Γεωργική και Οικιακή Οικονομία». Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.118. Σε δημόσιο λόγο του ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος το 1866 στο Σύλλογο «Αθήναιον» δήλωσε ότι η γυναικεία εκπαίδευσις πρέπει να είναι «πληρυστέρα και σκοπιμωτέρα, διότι η γυνή δεν είναι ον κατώτερον, αλλά διάφορον ...τον ανδρός». Γρηγ. Παπαδόπουλος, Λόγος περί γυναικός Ελληνίδος, Πανδώρα, τόμος Ζ', αρ.388 της 15 Μαΐου 1866, Αθήνα 1866, σσ.85-88.

²⁷ Τις απόψεις του για το θέμα αυτό αντανακλούν τα νομοσχέδια του Γ.Θεοτόκη, των οποίων υπήρξε συντάκτης.

²⁸ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.288 και Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σ.117.

²⁹ ΜΕΕ, τόμος ΙΗ', σ.735, Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σσ.133-134.

³⁰ Ό.π., σ.66.

³¹ Ό.π., σσ.64-65 και ΜΕΕ, τόμος ΙΗ', σ.736.

³² Αναφέρουμε, εκτός από τους προαναφερθέντες, Γ.Γ. Παλαιολόγο, Ξενοφώντα Ζύγουρα, Αριστοτέλη Κουρτίδη, την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, με υψηλή μόρφωση εκδότρια του περιοδικού *Ενριδίκη* στην Πόλη, τη Σαπφώ Λεοντιάδα, διευθύντρια παρθεναγωγείου στη Σμύρνη και Σάμο, αρθρογράφος σε περιοδικά και συγγραφέα εγχειριδίου - «Οικιακή Οικονομία», Κωνσταντινούπολη 1887 -, τη Σεβαστή Καλλισπέρη, την πρώτη ελληνίδα απόφοιτη της Σορβόννης και τη σπουδαιότερη, την Καλλιρρόη Παρρέν, δασκάλα, δημοσιογράφος και συγγραφέα, εκδότρια της εφημερίδας ευρείας απήχησης, της «*Εφημερίδας των Κυριών*». Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., σσ.119-120.

³³ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., 85, υπσμ.1

³⁴ Φουρναράκη, ό.π., σσ.39-72,118.

Την ανάγκη εκμάθησης των γυναικείων τεχνών από τα κορίτσια υπογραμμίζουν οι έλληνες ευεργέτες, εντός ή εκτός της Ελλάδας μέσα στις διαθήκες τους.³⁵ Η επαφή τους με τις τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις σε χώρες της Ευρώπης, η αναπόφευκτη σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα τους ωθεί σε πρώιμες για την ελληνική πραγματικότητα θέσεις και προτάσεις. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το 1843 η διάθεση χρηματικών ποσών, ανάμεσα σε άλλα εκπαιδευτήρια της Ανδρίτσαινας Αρκαδίας, και 2.000 φιορινιών από τον Αντώνιο Μιχ. Αντωνόπουλο, μεγαλέμπορο στην Τεργέστη, για ανέγερση σχολείου θηλέων και προικοδότηση των κοριτσιών με την επιθυμία και προτροπή συνάμα «να μάθονσι τέχνας».³⁶

Ήδη στη νομοθεσία του 1834 για τη στοιχειώδη εκπαίδευση οριζόταν με σαφήνεια, ότι «εις κορασιών σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γχη>αικεία εργόχειρα».³⁷ Η ενασχόληση των μαθητριών με εργόχειρα, καθώς και με άλλα μαθήματα, σχετιζόμενα με το γυναικείο προορισμό, όπως η οικιακή οικονομία, ήταν ενταγμένη και στο πρόγραμμα διδασκαλίας των πρώτων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων πριν από το 1850. Ήδη η Σχολή του ζεύγους Hill λειτούργησε και ως Επαγγελματική, Τεχνική και Οικοκυρική σχολή.³⁸ Πέρα από την προετοιμασία τους για το διδασκαλικό επάγγελμα, η επαγγελματική εκπαίδευση απόρων κοριτσιών σας γυναικείες τέχνες, όπως ραπτική, κέντημα ή υφαντική, ήταν απαραίτητη.³⁹ Στο πρόγραμμα μαθημάτων ανώτερων παρθεναγωγείων, όπως εκείνου των κορασιών της Σύρου, περιλαμβάνονταν διάφορα χειροτεχνικά μαθήματα.⁴⁰ Στο πρόγραμμα διδασκαλείου

³⁵ Διαθήκη του Αντωνίου Αντωνόπουλου αρ.3252 (ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 118, φάκελος 10, έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846), δωρητήριο έγγραφο της Μαριγώς Μηλάκη της 9 Ιουνίου 1903 (Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά, Αθήνα (1925), Τ.Γ., αρ.742, Υ.ΟΙ., αρ.911 και Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σσ.89-92), διαθήκη του Π.Χαροκόπου (Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, αρ.15, σ.447 κ.ε. και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 92 της 15 Σεπτεμβρίου 1885), διαθήκη του Κωνσταντίνου Καραπάνο (Ζερβός, ΦΕΑ, αρ.7613, Υ.Γ., αρ.623).

³⁶ ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 118, φάκελος 10 και έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846 και έγγραφο 3252 (Διαθήκη). Διέθεσε επίσης για τη βιβλιοθήκη του σχολείου Ανδρίτσαινας βιβλία 1370 τόμους. ΓΑΚ, θυρίδα 118, φάκελος 10, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Αν και η προικοδότηση κοριτσιών, στην οποία προέβη και ο ίδιος, εντάσσεται στις παραδοσιακές ευεργετικές πρακτικές των διαθετών, στην περίπτωση αυτή αρκετά πρώιμα, συνοδεύονταν από την επιθυμία του τα κορίτσια αυτά να σπουδάσουν τέχνες. ΓΑΚ θυρίδα 118, φάκελος 10, ό.π.

³⁷ Γ. Βενθύλος, ό.π., τόμος Α', σ.1. Το πνεύμα αυτό επικράτησε και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 οριζόταν η αντικατάσταση της γυμναστικής «δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων» στα παρθεναγωγεία. Στεφ. Μ. Παρίσης, ό.π., τόμος Α', Αθήνα 1884, σ.434.

³⁸ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.443-444,447 και ΓΑΚ (1848), Κλάδος Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834.

³⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαιδευτικά, φάκελος 4β, έγγραφο της 24 Ιουνίου 1861 και έγγραφο 6185 της 31 Ιουλίου 1857.

⁴⁰ Στο Καταστατικό του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως σημειώνεται ότι σκοπός του είναι «η καλή και ανάλογος προς τας ανάγκας του σημερινού πολιτισμού εκπαίδευσις των κορασιών, η μόρφωσις δε χρηστών και ικανών διδασκαλισσών» (2^ο άρθρο). Τη συντήρηση του σχολείου, το οποίο περιελάμβανε τρεις Ελληνικές και μία γυμνασιακή τάξη, είχε αναλάβει ο Δήμος (3^ο άρθρο), ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαιδευτικά 4^α έγγραφο Καταστατικόν Ανωτέρου Σχολείου Κορασίδων. Αργότερα, από έγγραφο της Επιθεωρητικής Επιτροπής της 21 Ιουλίου 1857 προς το Δήμο εκφράζονται αμφιβολίες για το εύρυθμο της λειτουργίας και τη σκοπιμότητα της τρίτης τάξεως που περιέχει 25 μόνο μαθήτριες, «θυγατέρες εμπόρων αι πλείσται» και απορροφά μάταια 7.500 δραχμές. Προτείνεται για τις εύπορες η «ιδία δαπάνη κατ' οίκον η

της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1842 ήδη περιλαμβανόταν το μάθημα των χειροτεχνημάτων «τας λοιπός εργασίμους ώρας» σε όλες τις τάξεις,⁴¹ ενώ στο πρόγραμμα του 1851 η ενασχόληση με την οικιακή οικονομία συμπεκνωνόταν στα προγράμματα της τελευταίας τάξης του Παρθεναγωγείου.⁴² Ανάλογη κατάρτιση και ακόμα πιο εμπλουτισμένη⁴³ αποκτούσαν οιτρόφιμες του Αμαλίου Ορφανοτροφείου που ιδρύθηκε από τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών το 1855»⁴⁴ και ενισχύθηκε από πλήθος δωρεών και κληροδοτημάτων.⁴⁵ Η παραπάνω εταιρεία δραστηριοποιήθηκε έντονα στο χώρο αυτήν την περίοδο φροντίζοντας την εκμάθηση περισσότερων επαγγελματικών τεχνών⁴⁶ παράλληλα με τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ενέταξε στις δραστηριότητές της και την επαγγελματική γυναικεία εκπαίδευση, χάρη στις χορηγίες που δεχόταν από μέλη και φίλους της.⁴⁷

και ιδιαίτερον εκπαιδευτήριον, αί εφίενται ανωτέρας εκπαιδύσεως, διότι...δεν είναι αυτή υποχρεωτική (η εκπαίδευσις) δια το θήλυ φύλον, αι δε έτεροι (αι ολίγαι άποροι) να ενασχολώνται με έργα οικιακά, χειροτεχνήματα κλπ.». Θεωρείται περιττή η συντήρηση του ανωτέρου αυτού εκπαιδευτηρίου και «επιβλαβής για την κατώτερη τάξη ως καλλιεργούσα την ημιμάθεια». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαιδευτικά 4^α έγγραφο 6185 της 31k Ιουλίου 1857.

⁴¹ Μεταξύ των γυναικείων τεχνών ήταν και η «ανθοποιία». Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εν Αθήναις, 1842, σσ.3-8, Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857, σ.14, Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1865 και η Έκθεσις των ενιαυσίων εξετάσεων αναγνωσθείσα τη 21η Ιουνίου 1866 και Δ. Αντωνίου, Προγράμματα ..ό.π., τόμος Γ', σ.23.

⁴² Βλ. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1851, σ.9, Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857, σ.14, Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.187 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σσ.23-25 και Γ', σσ.239-240.

⁴³ Τα ορφανά διδάσκονταν τα «γυναικεία έργα», δηλαδή ραπτική, κεντητική, υφαντική, μαγειρική, διακόσμηση «και όσα η καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζει εντελώς». ΜΕΕ, τόμος Δ', σ.158 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26/1855, σ.36. Εκτός από την εξειδίκευση στα γυναικεία χειροτεχνήματα, «της οποίας πρώτο γνώρισμα ήταν η λεπτότης της εργασίας» και των απαραίτητων γνώσεων της νοικοκυράς, το 1875 εισήχθη και η ταπητουργία. Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίου Ορφανοτροφείου κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήναι 1954, σσ.50-51. Μαζί με αυτήν, η υφαντουργία και η πλύση, που προστέθηκαν στο πρόγραμμα του Αμαλίου το 1875, δεν υπήρχαν σε εκείνα των ανώτερων παρθεναγωγείων. Μπακαλάκη-Ελεγγίτου, ό.π., σ.67, Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίου...ό.π., σ.18.

⁴⁴ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασιών, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής της 1 Νοεμβρίου 55 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887. Το Αμαλίου Ορφανοτροφείο εθεωρείτο ως «εν των καθιδρυμάτων της αναγεννώμενης Ελλάδος των αρίστων εξυπηρετούντων και των φιλανθρώπων εις την μόρφωσιν των πτωχοτέρων. Κατέστη πρότυπον παιδαγωγείον, όπου εφηρμόθησαν οι κανόνες υγιεινής...». Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις του Αμαλίου...ό.π., από της 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887, σ.3.

⁴⁵ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.570-575.

⁴⁶ Μερμινούσε «...να γνωρίζει και ειδικώς το καθέν μίαν τέχνην γυναικείαν κατ' εξοχήν των άλλων γενικών του γνώσεων π.χ. άλλαι να προγυμνασθώσιν εις το να γίνωσι τροφαί, άλλαι κατ' εξοχήν πλύστραι απλών ή φιλών ενδυμάτων, άλλαι ράπτριαι, άλλαι θαλαμηπόλοι και άλλαι, εάν το καλέση η τύχη των κόσμιαι σύζυγοι και καλά οικοδέσποιναί». ΓΑΚ, Οθωνικόν Αρχείον, Υπ. Παιδείας, φάκελος 12, «Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών - Κεφαλαιώδη άρθρα».

⁴⁷ Για μία διεξοδικότερη ανάλυση της οικονομικής συνεισφοράς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση των γυναικών βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, πίνακα 1 της Φ.Ε., σ.459. Η εκπαίδευση που

Η οικιακή οικονομία και οι «γυναικείες τέχνες» επομένως κατά τη διάρκεια του 19TM αιώνα θεωρούνταν απαραίτητα μαθήματα τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία.⁴⁸ Όχι μόνο στα ιδρύματα που όφειλαν την ύπαρξή τους στην ιδιωτική πρωτοβουλία,⁴⁹ αλλά και στα Διδασκαλεία Θηλέων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και αργότερα του Κράτους, παρεχόταν στις σπουδάστριες «τεχνική παιδευσίς και πρακτική» με βασικό κορμό μαθήματα της οικιακής οικονομίας και της ιματουργικής παράλληλα με την «εγκύκλιο» μόρφωση.⁵⁰

Θέση πρωταρχικού μαθήματος στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των ορφανοτροφείων θηλέων κατείχαν οι γυναικείες τέχνες, όπου κάθε κορίτσι έπρεπε να γνωρίζει «μίαν τινα των γυναικείων τεχνών ειδικώς και εντελώς», ώστε να μπορέσει να τη χρησιμοποιήσει για την επιβίωσή του.⁵¹ Έτσι, η διδασκαλία περιοριζόταν στα «αναγκαία γράμματα», εφόσον δινόταν βαρύτητα στις βιοποριστικές τέχνες.⁵²

προσέφερε το Διδασκαλείο αρχίζει να μην ικανοποιεί πολλές Ελληνίδες που συνεχίζουν τις σπουδές τους σε ευρωπαϊκές χώρες. Η Κ. Κεχαγιά, η Αικ. Λασκαρίδου, η Ιφιγένεια Δημητριάδου, η Ελένη Λοϊζου, η Ελπ. Καρακούση και η Φλ. Φουντουκλή είναι οι πρώτες δασκάλες που μετεκπαιδεύτηκαν στην Ευρώπη, οι δύο πρώτες με δικές τους δαπάνες και οι άλλες με υποτροφία της Φ.Ε. Με την επιστροφή τους στην Ελλάδα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, είτε διδάσκοντας με αφιλοκέρδεια τις νέες μεθόδους και γνώσεις, (βλ. σχετικά για την Αικ. Λασκαρίδου στο κεφ.Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.404-405), είτε αναλαμβάνοντας διευθυντικά καθήκοντα, όπως η Κ. Κεχαγιά στο «Ζάππειο» της Κωνσταντινούπολης. Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σσ.329-330.

⁴⁸ Σε πολλά παρθεναγωγεία δίνεται βαρύτητα σε μαθήματα, όπως οι ξένες γλώσσες, η μουσική, η ζωγραφική και ο χορός. Στο Παρθεναγωγείο της Ασπασίας Σκορδέλλη οι μαθήτριες ασκούσαν «πρακτικώς εις τα της οικιακής οικονομίας και διοικήσεως». Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, 1888, (σελίδες άνευ αρίθμησης), στο Παρθεναγωγείο της Σ. Δημοπούλου οι μαθήτριες «εξασκούνται εν γένει εις τα οικιακά έργα». Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ', αρ. 121 της 2 Ιουλίου 1889. Ιδιαίτερη θέση επίσης διατηρούσαν σε ιδιωτικά σχολεία τα μαθήματα που εξυπηρετούσαν το στόχο να δοθεί μία επαγγελματική κατεύθυνση στις σπουδές. Στο Παρθεναγωγείο της Σ.Σιμοπούλου καθιερώθηκε από το 1887 τάξη κοπτικής - ραπτικής, όπου μπορούσαν να φοιτήσουν και απόφοιτες άλλων παρθεναγωγείων. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.212. Στο Παρθεναγωγείο της Ζ. Καμπάνη στην Ερμούπολη λειτουργούσε, στα 1888, ειδικό «τμήμα καλλιτεχνικής και πρακτικής σχολής». Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, ό.π.

⁴⁹ Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1902, «περί προγράμματος μαθημάτων Διδασκαλείου θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.154, τεύχος Α' της 22 Αυγούστου 1902.

⁵⁰ Ευνόητο ήταν να είναι ενταγμένο στα προγράμματα της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής της Ενώσεως των Ελληνίδων και του Κυριακού σχολείου. Βλ. ενδεικτικά «Προγράμματα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής», Εφημερίς των Κυριών ΙΑ7501 (1897), σ.8. Η «Οικιακή Οικονομία» και η «Παιδαγωγία» θεωρούνταν ως τα «κατεπειγόντως αναγκαία μαθήματα για την εντελή παιδευσί των νεανίδων». Κυκλοφορούσαν επίσης την εποχή αυτή εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας, όπως: Ξενοφών Ζυγούρας, Ελληνική Οικιακή Οικονομία, θεωρητική και πρακτική, συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Παρθεναγωγείων, Κωνσταντινούπολις 1875, Σαπφώ Λεοντιάς, Οικιακή Οικονομία προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων Πέραν Κωνσταντινουπόλεως, 1887, Αρ. Σπαθάκη, Οικιακή Παιδαγωγική ή Περί της κατ' οίκον αγωγής των παιδών προς χρήσιν των τε γονέων, και ιδίως της μητρός, των νηπιαγωγών και των εν τοις Παρθεναγωγείοις εκπαιδευομένων νεανίδων, Αθήναι 1889.

⁵¹ Άρθρο 16. Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρείας του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1856. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.571-573. Η εκπαίδευση σε «τέχνες ορφανών κοριτσιών» ήταν βασικός σκοπός του Μπαμπαγιώτειου Ορφανοτροφείου Θηλέων στη Σύρο, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων Φάκελος 2 και 4, έγγραφο της 31 Μαρτίου 1904. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.589-590, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.856 και Χρήστος Λούκος,

Τόσο στο Λμαλίειο και στο Μπαμπαγκύτειο Ορφανοτροφείο θηλέων της Σύρου, όσο και στο Χατζηκυριακείο του Πειραιά, τα οποία συστάθηκαν στο τρίτο τέταρτο περίπου του 19^{ου} αιώνα, εκτός από τη σημασία που έδειχναν στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση των ορφανών κοριτσιών,⁵³ φρόντιζαν και για την οικογενειακή και κοινωνική μετέπειτα αποκατάστασή τους με την «έκδοσιν αυτών εις γάμου κοινωνίαν» μετά την ενηλικίωσή τους. Η πρακτική αυτή αποτελούσε σημαντική μέριμνα και ευαισθησία των ευεργετών για τα παιδιά του αδύνατου φύλου που «δυστυχώς» έμεναν «απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των».⁵⁴ Η απορρόφηση από τα ιδρύματα αυτά μεγάλων χρηματικών ποσών από κληροδοτήματα και δωρεές,⁵⁵ πέρα από τη φιλανθρωπική διάθεση - συνάρτηση ενός στρατηγικού μηχανισμού ελέγχου και εξομάλυνσης τυχόν εντάσεων απειλητικών για τις κοινωνικοοικονομικές ισορροπίες - αποδίδεται στη συνειδητή επιθυμία των διαθετών να υποβοηθήσουν στην ενσωμάτωση των άπορων και ορφανών παιδιών στο κοινωνικό σώμα με την παροχή εκπαίδευσης, απαραίτητης για αυτήν την ένταξη.⁵⁶

Το ρεύμα της οργάνωσης της επαγγελματικής κατάρτισης και μόρφωσης των γυναικών ενισχύθηκε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα από ομάδες παιδαγωγών, αλλά και άλλων περισσότερο εξειδικευμένων σε τεχνικά και επαγγελματικά θέματα που οι απόψεις τους μεταδόθηκαν μέσα από εγχειρίδια οικιακής οικονομίας, εφημερίδες, διαλέξεις, περιοδικά.⁵⁷ Η Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, ως εκπαιδευτικός και συγγραφέας,⁵⁸ ο Ξενοφών

Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αι, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.73. Βασική κατάρτιση στις τέχνες για την επιβίωση ήταν και στόχος του Χατζηκυριακείου Ορφανοτροφείου. Βλ. Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.31-32.

⁵² «Επιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμενοι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν του βίον των... Γράμματα δε διδάσκονται ονχί περισσότερα των σνήθως διδασκόμενων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις των θηλέων». Διαθήκη του Ιω.Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896. Χατζήμανωλάκης, *Ι.Χατζηκυριακός*,...ό.π., σσ.10,13,47. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1279.

⁵³ Βλ.κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.571-572,594-596,589-590.

⁵⁴ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.594, *Καταστατικόν Ορφανοτροφείου Ιωάννη και Μαριγώς Χατζηκυριακού*. Γ. Χατζήμανωλάκης, *Ι. Χατζηκυριακός*,...ό.π., σσ.31-32. Το Ορφανοτροφείο Θηλέων Μπαμπαγιώτου ιδρύθηκε με το Β. Δ. της 18 Μαρτίου 1874. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κλη ροδοτήματα 2/ Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων Μπαμπαγιώτου 1904, έγγραφο της 31 Μαρτίου 1904 προς το Νομάρχη Κυκλάδων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής του ορφανοτροφείου φρόντιζαν να βρουν σύζυγο στα κορίτσια, κάτι που αποτελούσε συνήθη τακτική του Αμαλίειου Ορφανοτροφείου. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.88, *Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν & Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877 και Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας... ό.π., σ.73.*

⁵⁵ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.587, Πίνακας 1, σ.614 και Πίνακας 2, σ.615.

⁵⁶ Εξειδικευμένη η εκπαίδευση, σύμφωνα με το φύλο τους, απασχολούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ημερησίου προγράμματος των ορφανών. Βάσω Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. Μνήμων 14, Αθήνα 1992, σ.62.

⁵⁷ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σσ.84-116.

⁵⁸ Συν έγραψε, όπως και άλλοι, εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας: Σαπφώ Λεοντιάς, *Οικιακή Οικονομία προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*, [Γ.Ι. Σεϊτανίδου], Κωνσταντινούπολη 1887, σ.γ'-στ'.

Ζυγούρας, καθηγητής της «Εμπορικής Σχολής της Χάλκης» και αργότερα του Αρσάκειου* ως συγγραφέας κειμένων προσαρμοσμένων στην οργάνωση της οικιακής οικονομίας,⁵⁹ ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, καθηγητής Αρσάκειου Παρθεναγωγείου και λογοτέχνης,⁶⁰ η Αγλαΐα Α. Πρεβεζιώτου, συγγραφέας, όπως και οι παραπάνω, εγχειριδίου «Οικιακής Οικονομίας»⁶¹ είναι μερικοί, από όσους έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκπαίδευση «εις τα του οίκου», ο καθένας από τη δική του σκοπιά.⁶²

Η γυναικεία εργασία, βέβαια, υπήρχε τόσο στη γεωργία, όσο και στις οικιακές ενασχολήσεις.⁶³ Από τη δεκαετία του 1860 που άρχισε να αναπτύσσεται η εγχώρια βιομηχανία και ιδιαίτερα μετά το 1870, οι γυναίκες άρχισαν να συμμετέχουν κάπως ενεργότερα στην παραγωγή.⁶⁴ Το 1870 από τους 28.400 εργάτες οι γυναίκες δεν είναι λιγότερες από 5.735.⁶⁵ Η συμμετοχή της Ελληνίδας στην παραγωγή επεκτείνεται σταδιακά σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, κυρίως στην Πάτρα, τον Πειραιά, τη Σύρο, την Καλαμάτα, τη Χαλκίδα.⁶⁶

Η εργασία των γυναικών στη βιομηχανία τον 19ο αιώνα προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις που πήγαζαν κυρίως από το γεγονός ότι εξέθεταν την υγεία και τη εύθραυστη φυσική τους υπόσταση σε ποικίλους κινδύνους, ενώ παράλληλα τις απομάκρυνε από το μητρικό τους ρόλο και τα οικιακά τους καθήκοντα, τη βασική δηλαδή «αποστολή» τους. Η ίδρυση πρακτικών και επαγγελματικών σχολών έγινε στόχος της Καλλιζοής Παρρέν, της οποίας σύνθημα αποτελούσε η χειραφέτηση της γυναίκας μέσα από την εργασία.⁶⁷ Οι σχολές απόρων γυναικών αποτελούσαν μία αξιοπρεπή λύση για επαγγελματική κατάρτιση και ηθικοποίηση των φτωχών γυναικών, άποψη, που υποστηρίχθηκε επισταμένως από την ίδια.⁶⁸

⁵⁹ Καθηγητής εμπορικής σχολής Χάλκης και αργότερα του Αρσάκειου, συνέγραψε τρία εγχειρίδια οικιακής οικονομίας για τα σχολεία θηλέων. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.90.

⁶⁰ Υπήρξε σύνεδρος του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού συνεδρίου το 1904, και τόνισε τη σημασία των οικοκυρικών σπουδών στο Α' Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.254.

⁶¹ Εκδόθηκε το 1892 στην Κωνσταντινούπολη. (Αγλαΐα Α. Πρεβεζιώτου, Οικιακή Οικονομία, προς χρήση των Παρθεναγωγείων, εν Κωνσταντίνου πόλεϊ 1892). Η Αγλαΐα Πρεβεζιώτου υπήρξε συνεργάτιδα του περιοδικού Βοσπορίς, το οποίο ασκούσε συστηματική πολεμική εναντίον της «ηθοφθόρον χειραφετήσεως» της γυναίκας. Τη στήλη του «οικιακού τμήματος» το ανέλαβε η Αγλαΐα Πρεβεζιώτου, από όπου έδινε οδηγίες για τις οικιακές εργασίες της γυναίκας τονίζοντας με κάθε ευκαιρία «τις ολέθριες συνέπειες της απομάκρυνσης των γυναικών από τον οίκο και την οικογένεια». Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.112.

⁶² Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.119 και Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σσ.87-111.

⁶³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.473.

⁶⁴ Κωστής Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1979, σσ.156-158.

⁶⁵ Το 1870 τα γυναικεία «επιτηδεύματα» συγκέντρωναν τους εξής αριθμούς γυναικών: εργάτριες 5.735, υπηρέτριες 10.808, μαίες 769, δασκάλες 460, μαθήτριες 11.695. Mansolas, Statistique de la Grece, Recensement de la Population en 1870, Athenes 1874, σσ.36-37.

⁶⁶ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.300.

⁶⁷ Καλλιζοή Παρρέν, Η Ελληνίς χειραφετούμενη δια της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.33 της 18 Οκτωβρίου 1887. Βλ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.684.

⁶⁸ Καλλιζοή Παρρέν, Δυστυχείς εργάτιδες, Εφημερίς των Κυριών 4, αρ. 191 της 9 Δεκεμβρίου 1890.

Από τη δεκαετία του 1870 εμφανίστηκε ένα πλήθος φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων προερχομένων από γυναικείες ενώσεις και ομίλους, φαινόμενο, που έφτασε στο απόγειό του στα τέλη του αιώνα. Πίσω από εξαγγελίες σχετικές με τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, την κοινωνική αναμόρφωση, αλλά και γενικότερα με την ανάγκη για εθνική αναγέννηση και υλοποίηση της Μ. Ιδέας, οι γυναίκες άνοιγαν το δρόμο στη δημόσια δράση προετοιμάζοντας τις πιο αδίκημένες ομόφυλές τους για μια συλλογική συμμετοχή στα κοινά συμφέροντα⁶⁹ Η διευθύντρια του Ανωτέρου σχολείου Κορασίων, Δ. Ψαλτόγλου, σε επιστολή της προς το δήμαρχο Ερμούπολης το 1869, αναφερόμενη στην πορεία του Ανωτέρου σχολείου κορασίων και σε θέματα προγράμματος, μισθών κλπ. σημειώνει: «..κύριος σκοπός τον σχολείου είναι ουχί μόνον η ανάδειξις χρηστών μητέρων, αλλά και η μόρφωσις διδασκαλισσών, ων άλλαι μεν μεταβαίνουσαι εις την Ανατολήν, διαδίδουσι και προάγουσι τον Ελληνισμόν διατηρούσαι ακμαίον και ανθηρόν το αίσθημα του εθνικισμού και της ενότητος, άλλαι δε προσκαλούμενοι εις οίκους πλουσίων ομογενών εν τη δύσει διαμενόντων προς μόρφωσιν ελληνοπαίδων, μεγάλας δυσχερίας απαντώνσιν μη γινώσκουσαι την κοινήν καταστάσα του νεωτέρου πολιτισμού Γαλλικήν γλώσσαν, την δε ανάγκην τούτων ανέκαθεν ο δήμος συναισθανόμενος άμα τη συστάσει του Εκπαιδευτηρίου τούτου...».⁷⁰

3. «..Εν ω θα ευρίσκη λιμένα σωτήριοι...η πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις». Εργαστήρια και Σχολές Απόρων Γυναικών. "

Οι περισσότεροι από τους γυναικείους συλλόγους που ιδρύθηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα είχαν φιλανθρωπικό χαρακτήρα και αποτελούνταν κυρίως από γυναίκες της μεγαλοαστικής τάξης.⁷¹ Παράλληλα με την έννοια της φιλανθρωπίας, υπηρετούσαν και την

⁶⁹ Βαρίκα Ελένη, ό.π., σσ.131-132. Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί κλήσεως της γυναικός Ευριδίκη, έτος Α',αρ.6 της 24 Δεκεμβρίου 1870, σσ.63-64 και αρ.7 της 1 Ιανουαρίου 1870, σσ.78-79, Καλλιόπη Α. Κεχαγιά, Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή Συμβολαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας, Παιδαγωγικά Μελέται, ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαππείω, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, σσ.200-201. Αργότερα η Παρρέν διατείνεται ότι «εκ της λογικής και μεμετρημένης δράσεως της Ελληνίδας εξήρτηται κατά μέγα μέρος η ευδαιμονία ολοκλήρου -της Ελληνικής φυλής». Καλλιρρόη Παρρέν, *Διαμαρτύρησις φοιτητών, Εφημερίς των Κυριών, (εβδομαδιαία συντασσομένη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν), έτος Α',αρ.31, 4 Οκτωβρίου 1887, σσ.3-4. Το 1888 επίσης ζητά τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης και με την ίδρυση πρακτικής και καλλιτεχνικής σχολής. Καλλιρρόη Παρρέν, Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών, Εφημερίς των Κυριών, έτος Β', αρ.86 της 23 Οκτωβρίου 1888, σσ.1-3.**

⁷⁰ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαιδευτικά, φάκελος 4^α έγγραφο 23 της 12 Ιουλίου 1869. Το πνεύμα ανταπόκρισης στις εθνικές αναγκαιότητες άλλωστε εκφράστηκε από τον Χ. Χριστόπουλο, Υπουργό Παιδείας, σε εγκύκλιο: «..Ουδέν άρα μέσον υπολείπεται, ειμή η εκπαίδευσις νεανίδων αρμοδίων προς το δημοδιδασκαλικόν επάγγελμα, υπό τον όρον και την επί εγγυήσει υποχρέωσιν να διδάξωσι μετά ταύτα, επί τριετίες τουλάχιστον, εις αυτούς εκείνους τους δήμους ή τας επαρχίας, συστάσει και δαπάνη των οποίων εξεπαιδύθησαν. Προσκαλείσθε επομένως, κ. Νομάρχα, Α' μεν να υποδείξητε την αναπόφευκτον εις το εξής ανάγκην της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου». Εγκύκλιος του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Χ. Χριστόπουλου (αρ.πρ.1334), «περί εκπαιδεύσεως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών». Γ.Βενθύλος, ό.π., 1884, σσ.201-202.

⁷¹ Κορασίδου, Οι Αθλιόι..ό.π., σσ.76,254.

έννοια της μόρφωσης αναπτύσσοντας τάσεις φιλελευθέρων δραστηριότητας.⁷² Τα πρώτα αιτήματα για επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών και επαγγελματική διέξοδό τους διατυπώθηκαν από ένα μικρό σχετικά αριθμό μορφωμένων γυναικών, χωρίς να φαίνεται την εποχή αυτή κάποια γενικευμένη συνειδητή.⁷³ Δεν άργησαν όμως να υπηρετήσουν την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών προτάσσοντάς την ως βασικό τους στόχο.⁷⁴ Εκτός από τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών» που δημιουργήθηκε το 1855 από τη Μαρία Υψηλάντη με στόχο την ίδρυση και συντήρηση του Αμαλίου ορφανοτροφείου θηλέων στην Αθήνα,⁷⁵ το 1872 συστήθηκε από το πρώτο γυναικείο σωματείο στην Ελλάδα, τον «Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως»,⁷⁶ το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών», ίδρυμα προσανατολισμένο στο να: «παρασκευάζη πόρον εις τας ενδεείς και απροστάτεντους γυναικας και κοράσια, παρέχον εις αυτάς εργασίαν επ' αμοιβή». ⁷⁷ Σ' αυτό διδάσκονταν οι «γυναικείες τέχνες»,⁷⁸ και παρεχόταν εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών.⁷⁹ Δεν έλειπε

⁷² Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athenes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.177, Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παίδων και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1880, Vassiliki Theodorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris, 1987, σσ.221-223, Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σσ.173-177. Μπακαλάκη-Ελεγγίτου, *ό.π.*, σσ.66-69 και Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. [Ι.Α.Ε.Ν], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς*, σ.153.

⁷³ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.338.

⁷⁴ *ό.π.*, σ.230.

⁷⁵ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.570.

⁷⁶ Ο Σύλλογος αυτός ιδρύθηκε από την Καλλιόπη Κεχαγιά και διατελούσε υπό την προστασία της Βασίλισσας. Σύμφωνα με τον διοργανισμό του Συλλόγου, στόχοι του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», ήσαν η ίδρυση σχολείων και παρθεναγωγείων, η ίδρυση παιδαγωγικών καταστημάτων υπέρ των απόρων, η έκδοση και διάδοση βιβλίων, η εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών και η σύσταση Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών. Άρθρο 2^ο του *Αιολογισμού του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών*, Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22, της 15 Ιουνίου 1872 και Ν.Γ.Ζ., Το πρώτον γυναικείο σωματείο εν Ελλάδι, εν Αθήναις 1920, σ.5 και Κώστας Η.Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.203. Η Καλλιόπη Κεχαγιά ίδρυσε επίσης το «Πρότυπον Ελληνικόν Παρθ εναγωγείον». Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.186.

⁷⁷ Άρθρο 2^ο του *Αιολογισμού του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως...ό.π.* Προσπαθούσε «ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης» αποτεινόμενος σε άλλους συλλόγους, σωματεία και ιδιώτες να εξασφαλίσει οικονομική στήριξη στη γυναικεία μόρφωση Σε αίτησή του «ο Σύλλογος Κυριών» προς το Σύλλογο «προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» για τη χορήγηση υποτροφιών σε σπουδάστριες σημειώνει ότι τα οικονομικά μέσα του δεν επιτρέπουν υποτροφίες ούτε για το εσωτερικό, ούτε για το εξωτερικό, «διότι μόλις επαρκούν εις εν των ημετέρων έργων», ήτοι στο Εργαστήριο των Απόρων Γυναικών, «εις ας παρέχομεν επί αναλογώ αμοιβή εργασίαν, ήτις ουδέ πάντως ότι τους αναγκαίους καρπούς αποφέρει δια την έλλειψιν των μηχανών περι ων επικαλέσθημεν την συνδρομήν της Κυβερνήσεως». ΑΥΕ, Φακ.1873/ 77,1, (υποτροφίες σε σπουδαστές και επιστήμονες- αλληλογραφία Ελληνικών σχολείων Εξωτερικού και Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων), έγγραφο αρ.256 της 8 Μαρτίου 1873 του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης» προς το υπουργείο Εξωτερικών.

⁷⁸ Λειτουργούσαν τμήματα υφαντικής, ραπτικής, ποικιλτικής, τμήμα για δαντέλες «τρίχαπτα». Τα χειροτεχνήματα παράγονταν και κατόπιν παραγγελιών, εξάγονταν ή πωλούνταν στην ετήσια έκθεση του Εργαστηρίου. Βλ. Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Έκθεσις πεπραγμένων. 1875, *ό.π.*, σσ.17,18 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.304 -306.

φυσικά η γενική, ηθικοθησκευτική μόρφωση, που αποτελούσε το επίκεντρο κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας κατά τη διάρκεια όλης της εξεταζόμενης περιόδου στα πλαίσια της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας.⁸⁰ Το εκπαιδευτικό τμήμα απευθυνόταν σε γυναίκες και κορίτσια άνω των δέκα ετών. Αμείβονταν για το έργο που παρήγαγαν.⁸¹ Το εργαστήριο του Συλλόγου των Κυριών θεωρήθηκε οικονομικός θεσμός σημαντικός, ο οποίος προνοούσε «όπως μη ρίπτονται οι εργατικοί των γυναικών πληθυσμοί θύματα αμέτρου συναγωνισμού, συντριβόμενοι εν παλαίστρα αυτού εκ της μηδαμινότητος του ημερομισθίου»^{*1} Το Εργαστήριο Απόρων γυναικών συνέβαλε στην ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνίας και την εξοικείωση εκατοντάδων γυναικών με την αγορά εργασίας. Αποψη του Αριστεΐδη Κουρτίδη ήταν ότι η κοινωνία έπρεπε να ενθαρρύνει την εργατική τάξη των γυναικών: «Αι ράπτριαι και αι άλλαι εργάτιδες των κλωστηρίων, μεταξουργειών, πιλοποιείων, του εργαστηρίου των απόρων γυναικών συναπαρτίζουσι συντεταγμένην τάξιν γυναικών εργατικήν, πολλαπλασιάζουσι τους εργαζομένους βραχίονας, καθιστώσιν αρτιότεραν την ολιγόχειρα ημών βιομηχανίαν»^P Κατά τον Ν. Καζάζη επίσης, η Ελληνίδα «εργαζομένη και δρώσα απολαύει αληθούς ισότητος, ου μόνον εξ αντικειμένου, αλλά και εξ υποκειμένου, καθισταμένη ουσιωδέστατος παράγων της κοινωνικής οικονομίας».[^]

Το Κράτος όμως συνέχιζε να αδιαφορεί γενικότερα στην ανάληψη οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσης και την αντιμετώπιζε ως θέμα ήσσονος σημασίας, στάση που προκαλούσε τη διαμαρτυρία λογίων μέσα από αρθρογραφία, ομιλίες κλπ.⁸⁵

Η Καλλιρρόη Παρρέν διαμαρτυρόταν για αυτή την αδιαφορία και ζητούσε, αν δεν ιδρυθεί δημόσια σχολή οικοκυρικής, να επιχορηγηθεί η δική της.⁸⁶ Η ανάπτυξη των οικιακών υπηρεσιών κυρίως μετά το 1880 οδήγησε πολλές Ελληνίδες, κυρίως από φτωχά και αγροτικά περιβάλλοντα, να εργαστούν ως οικιακοί βοηθοί σε ευκατάστατες ελληνικές οικογένειες.⁸⁷ Η

⁷⁹ «Αιοργανισμός τον νπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22, της 15 Ιουνίου 1872, Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σσ.28,34-38,83-85. Το εργαστήριο αυτό δίνει την ευκαιρία σε 200 γυναίκες να εργαστούν με ικανοποιητική αμοιβή με θετικές συνέπειες για την εγχώρια βιοτεχνία Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.187 και Φουρναράκη, (μετάφραση του: Eleni Foumaraki, Institutrice, femme et mère, ό.π., σσ.182-183.

⁸⁰ Γκλαβιάς, ό.π., σ.212.

⁸¹ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σ.410.

⁸² Υπόμνημα του Αρ. Οικονόμου στο Συνέδριο Ελληνικών Συλλόγων, Σύλλογος Κυριών νπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Οικονομική Επιθεώρησις, φύλλο 75, Μάιος 1879, σσ.105-106.

⁸³ Αριστοτέλης Κουρτίδης, Οι εργάτιδες των Αθηνών στο Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889 του Κωνσταντίνου Σκόκου, Αθήνα 1889, σ.269.

⁸⁴ Νικοκλής Καζάζης, «Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία», Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889 του Κωνσταντίνου Σκόκου, Αθήνα 1889, σ.163.

⁸⁵ Έντονη κριτική δέχτηκε το νομοσχέδιο Θεοτόκη (1889) από την Παρρέν, το οποίο στήριζε τον περιθωριακό χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε αναφορά της προς τη Βουλή το 1888, ένα από τα αιτήματά της ήταν η ίδρυση πρακτικής και καλλιτεχνικής σχολής για τη διδασκαλία βιοποριστικών τεχνών. Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.104.

⁸⁶ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.121, Καλλιρρόη Παρρέν, Ιδρύσατε Σχολήν πρακτικήν δια τας νέας, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.14 της 6 Ιουλίου 1887, Καλλιρρόη Παρρέν, Ον μόνον επιστήμιας, αλλά και τέχνας και επαγγέλματα δια τας γυναίκας, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.30 της 27 Σεπτεμβρίου 1887 και Καλλιρρόη Παρρέν, Η γυνή, οικοδέσποινα, επιστήμων και τεχνίτις, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.31 της 4 Οκτωβρίου 1887.

⁸⁷ Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.195, Βαρίκα Ελένη, ό.π., σ.125 και Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.79.

αύξηση του υπηρετικού προσωπικού εξ αιτίας της διεύρυνσης των αστικής τάξης καθιστούσε αναγκαία την ειδική εκπαίδευση σε αυτόν τον τομέα που απασχολούσε κυρίως το γυναικείο φύλο ως μία επαγγελματική διέξοδος των λαϊκών στρωμάτων, «κατάλληλη στη γυναικεία φύση».⁸⁸

Η ειδική αυτή εκπαίδευση παρεχόταν μόνο και σε μικρό βαθμό από το προαναφερθέν «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών» (1872),⁸⁹ φρόντισε όμως για αυτήν από το 1892 το «Ασυλό των υπηρετριών και εργατιδών».⁹⁰ Σε μία εποχή, στην οποία υπήρχε αναζήτηση νέων προσανατολισμών, η ίδρυση του Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών ήλθε να υποκαταστήσει την κρατική πολιτική και τους σχολικούς θεσμούς στον τομέα αυτό με την υλοποίηση μιας πρώτης μορφής επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών.⁹¹ Οι οικονομικοί πόροι του Εργαστηρίου προέρχονταν από συνδρομές των μελών του Συλλόγου και από δωρεές των ομογενών της διασποράς.⁹² Βασική υπήρξε κατά το 1876 η οικονομική συνεισφορά του Ανδρέα Συγγρού στη συντήρησή του.⁹³ Μέχρι το 1878 ο Ανδρέας Συγγρός είχε κληροδοτήσει στο Εργαστήριο αυτό 15.000 λίρες στεργλίνες συνιστώντας να δίνεται δωρεάν μεσημβρινή τροφή στις γυναίκες χωρίς αντίστοιχη μείωση του μισθού τους και βελτίωση του εργαστηρίου.⁹⁴ «Αν και τούτο το φιλάνθρωπον έργον δυνηθώ ζων να πραγματοποιήσω διά τίνος δωρεάς μου εις το εργαστήριον, το κληροδοτήμά μου δεν θέλει δια τούτο μειωθή, αλλά θέλει χρησιμεύση το όλον εις βελτίωσιν των τον εργαστηρίου τούτον, πολνειδώς ωφέλιμον κατ’

⁸⁸ Τα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα όμως η ελληνική πρωτεύουσα, γνώρισε σημαντική αύξηση του αριθμού των εργατών και υπηρετών και των δύο φύλων ήδη από τη δεκαετία του 1870. Οι υπηρέτες και υπηρέτριες αντιπροσώπευαν το 25%, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε αυξημένη είσοδος γυναικών και παιδιών στην αγορά εργασίας. Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σσ.66,195.

⁸⁹ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) *ό.π.*, σ.122.

⁹⁰ Μπακαλάκη-Ελεγγίτου, *ό.π.*, σ.70 και Καλλιρρόη Παρρέν, *Ασυλον απόρων εργατιδων Αγίας Αικατερίνης*, Εφημερίς των Κυριών 6, αρ. 286 της 20 Δεκεμβρίου 1892.

⁹¹ Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.192. Το εργαστήριο έδινε την ευκαιρία σε 200 περίπου άπορες γυναίκες κάθε ηλικίας να εργαστούν με ικανοποιητική χρηματική αμοιβή. Λειτουργούσαν τμήματα υφαντικής, για «τρίχαπτα» (δαντέλες), ραπτικής, «ποικιλτικής» (κεντήματα), καθώς και τμήμα για την εκπαίδευση νοσοκόμων. Θα συντελέσει με θετικό και αποτελεσματικό τρόπο στην ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνίας και την απασχόληση. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.304.

⁹² Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874, σσ.6-17. Ο Σύλλογος αυτός επίσης είχε την ενίσχυση της Επιτροπής της Εθνικής Βιομηχανίας που του προσέφερε νέες μηχανές, του Δήμου της Αθήνας που του παραχώρησε οικοπέδο για την οικοδόμηση του εργαστηρίου, της σχολής Απόρων Παίδων του Παρνασσού, του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθήνας και άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της εποχής, και Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1880, σ.14 και Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.195.

⁹³ Μπίρης, *Αι Αθήναι...ό.π.*, σ.203.

⁹⁴ Χατζιώτης Κώστας, *Εθνικοί Ευεργέτες*, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα, σσ.42-45.

εμέ».⁹⁵ Ο ίδιος προσέφερε το 1890 όντας βουλευτής τότε της επαρχίας Κυκλάδων, στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ερμούπολης 3.000 δραχμές.⁹⁶

Αλλα επαγγελματικά σχολεία, όπου διδάσκονταν οι «γυναικείες τέχνες», θεωρούνταν το 1890 το «Σχολείον Κοπτικής και Ραπτικής» της Άννας Ντεμπάουερ στην Αθήνα,⁹⁷ το σχολείο κοπτοραπτικής και κλωστοϋφαντουργίας της Αγγελικής Κωτσάκη που ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το 1898,⁹⁸ όπως και το Κυριακό σχολείο που ιδρύθηκε το 1894 στη Σύρο.⁹⁹ Πλήθος δωρεών απορροφούσε και το εργαστήριο Απόρων Γυναικών στη Σύρο, που λειτούργησε από το 1889 παράλληλα με τα σχολεία αρρένων και θηλέων μέσα στο ίδιο το κατάστημα της Σχολής Απόρων Παίδων - που δημιουργήθηκε στην Ερμούπολη το 1874 ως παράρτημα της Σχολής Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» - «προς επαγγελματική τους εκπαίδευση και μόρφωση σε τέχνες, όπως ραπτική, κοπτική, πλεκτική, κεντητική και άλλα εργόχειρα και οικοκνρικά».¹⁰⁰ Αναφερόμενος στην επικείμενη ίδρυση του εργαστηρίου Απόρων Γυναικών στην Ερμούπολη ο αρχιμανδρίτης Κύριλλος Βενιέρης, πρόεδρος του Δ.Σ. της Σχολής, σε ομιλία του το Μάρτιο του 1889, την ημέρα των εγκαινίων της χειραφέτησής της από εκείνης του «Παρνασσού» υπογράμμισε το σκοπό αυτού του εργαστηρίου: «...εν ω θα ενρίσκη λιμένα σωτήριον...η κινδυνεύονσα εν ταις τρικυμιάις του βίον και πολλάκις ναναγούσα άπορος γυναικεία τάξις, ως και τα δίκην επαίτον διαιτώμενα ορφανά και απροστάτεντα θήλεα τέκνα».¹⁰¹ Η σύσταση και οργάνωσή του ουσιαστικά οφείλεται στην τοπική ευεργέτιδα Αργυρή Αθαν. Κρίνου, η οποία δώρισε 12.000 δραχμές, ενώ αργότερα τα παιδιά της προσέφεραν άλλο ποσό 6.000 δραχμών.¹⁰² Μέλη της εφορίας της Σχολής ήσαν κυρίες με γενική μόρφωση και έφεση σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας. Τις δασκάλες ειδικών τεχνών διηύθυνε μία «αρχιτεχνίτις». Ευεργέτης της Σχολής θεωρείται και ο Σταμάτιος Μπίστης, δικαστικός υπάλληλος, συμβολαιογράφος, που κληροδότησε στη σχολή άπορων παιδιών ένα οίκημα στη Σύρο με επιθυμία την ετήσια βράβευση ενός μαθητή και την ενίσχυση με το υπόλοιπο ποσό του Εργαστηρίου επιθυμώντας να φανεί «κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν» και ως δημότης και ως εργαζόμενος επί σαράντα έτη σ' αυτήν με

⁹⁵ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουάριου 1896, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.124, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1, Μαρία Χριστίνα Χατζή ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών 2004, σ 23, Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.32, ΓΑΚ ΑΙΤ., ΑΕΕ, φάκελος 38, Γυμνάσιο θηλέων Ναυπάκτου και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1158

⁹⁶ Εφ. Ήλιος της 12 Ιουνίου 1890, και Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπόλεως], Ερμούπολις, 1964, σσ.146-147. Βλ. Ορφανοτροφεία, σ.610.

⁹⁷ Βλ. Σχολείον Κοπτικής και Ραπτικής Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ¹, αρ.151 (1890), σ.6.

⁹⁸ Εν επαγγελματικόν σχολείον εις Ναύπλιον, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΒ¹, αρ. 536 (1898), σ.6

⁹⁹ Εφ.Ήλιος, έτος ΙΘ', αρ.478 της 29 Απριλίου 1894, Καλλιρρόη Παρρέν, Η γυναικεία δράσις εν Σύρω, Εφημερίς των Κυριών, έτος Ζ', αρ.327 (1893), σσ.1-2. Δεν πρέπει να συγχέεται το Κυριακό σχολείο με την Κυριακή Σχολή που ιδρύθηκε το 1881, όπου διδάσκονταν εμπορικά και βιομηχανικά μαθήματα. Εφ. Πατρίς, έτος ΙΕ', αρ.761 της 10 Ιανουαρίου 1881. Η απορρόφηση των εργατικών χειρών γινόταν από επιχειρηματίες, οι οποίοι ίδρυσαν εργαστήρια παραγωγής εργόχειρων με κερδοσκοπικά κίνητρα Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.70.

¹⁰⁰ Εκεί δίδαξαν δωρεάν η Ευανθία Περδίκη και η Ζωγραφία Σκούρη. Κ.Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων.,ό.π., σσ.13,17,27,35,275 και 55. Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β. Δ. της 23 Φεβρουάριου 1889. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παίδων 1915, άρθρο 1.

¹⁰¹ Κ.Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων..ό.π., σ.100.

¹⁰² Η Αργυρή Αθαν. Κρίνου, ήταν αδελφή του Στ. Πρωίου, ευεργέτη της Σύρου Ό.π., σσ.277-282.

την ιδιότητα του δικαστικού υπάλληλου και του συμβολαιογράφου. Αφιέρωσε λοιπόν την «ελάχιστη, μη επιδεχόμενη μείζονα καταμερισμόν» περιουσία του στη Σχολή, την οποία απέκτησε «..κατά συνείδησίν, μόνον εκ του ιδρώτας» και της εργασίας του.¹⁰³ Τυχόν περίσσευμα, μετά από τις αναγκαίες ενέργειες προς εξασφάλιση του βραβείου, θέλησε να δίνεται στην Επαγγελματική Σχολή Θηλέων Ερμούπολης.¹⁰⁴

Στον Πειραιά επίσης τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε δραστηριότητα στη σύσταση πολλών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης που απευθύνονταν στην εργατική τάξη. Αργότερα, το 1904, ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος των Κυριών με σκοπό την «ηθικήν και υλικήν προστασίαν», παράλληλα με τη σχετική μόρφωση του γυναικείου πληθυσμού της πόλης.¹⁰⁵

Το φαινόμενο δεν εντοπίζεται μόνο στην πρωτεύουσα ή τις μεγάλες «βιομηχανικές» πόλεις. Τόσο η επαγγελματική μόρφωση, όσο και η μόρφωση της νοικοκυράς αποτελούσε έναν από τους βασικούς στόχους ενός συνεχώς διευρυνόμενου δικτύου τοπικών γυναικείων συλλόγων της επαρχίας, το οποίο συνδεόταν με την ευρύτερη πρόθεση μόρφωσης, «ηθοποίησης» και χειραγώγησης των γυναικών χαμηλότερων τάξεων ιδιαίτερα προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Στο καταστατικό, παραδείγματος χάριν, του «Συλλόγου Κυριών Αγρίνιου ΕΓΓΑΜΗ ΑΘΗΝΑ» που ψηφίστηκε την 15 Ιουλίου 1896 από τη συνέλευση των τακτικών του μελών καταγράφεται ως σκοπός της σύστασής του: «ο σύνδεσμος των απανταχού Ελληνίδων, όπως δια κοινής συμπράξεως επιδιωχθεί: α) η αρμόζουσα εις τας εθνικάς παραδόσεις μόρφωσις του ελληνικού οίκου β) η κατάργησις της ασκόπου πολυτελείας και η απλοποίησις της ενδυμασίας γ) η χρησιμοποίησις των κατά τόπους ελληνικών προϊόντων εις γυναικείαν βιοτεχνίαν δ) η διαπαιδαγώγησις της εν επαρχίαις και δήμοις της Ελλάδος γυναικός, δια της ενασκήσεως της θρησκείας, φιλανθρωπίας και φιλοπατρίας».¹⁰⁶ Η συγκρότηση του Συλλόγου οφειλόταν στην Ελένη Σκαλτσοδήμου, του οποίου υπήρξε πρόεδρος διοικητικής επιτροπής.¹⁰⁷ Την ευρύτητα των αντιλήψεων και το πνεύμα των αξιών της εποχής μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο νέο περιεχόμενο που προσδόθηκε στο στερεότυπο -σχεδόν- της μορφωμένης νοικοκυράς. Η ανάγκη εκπαίδευσης της σύγχρονης γυναίκας και ηθικής διαπαιδαγώγησής της εντάσσεται στο πλαίσιο παραδοσιακών, εθνικών αναζητήσεων που χαρακτηρίζουν τη καμπή του αιώνα και την αρχή του επόμενου. Η έμφαση στην εθνική διαπαιδαγώγηση, αφενός απηχούσε την αντίληψη ότι «η γυναίκα είναι ο θεματοφύλακας των λαϊκών παραδόσεων και της εθνικής συνείδησης»,¹⁰⁸ αφετέρου προοιωνίζε ή επιβεβαίωνε το ιδεολογικό πλαίσιο της εκδοχής των δημοτικιστών για παιδεία και γλώσσα που δεν απομακρυνόταν από την ελληνική παράδοση, ενώ αντιστρατευόταν συνήθως τον κυρίαρχο αρνητικό τύπο της μορφωμένης γυναίκας με ξενότροπα ήθη.¹⁰⁹

¹⁰³ Διαθήκη του Στ. Μπίστη της 22 Αυγούστου 1914. Ό.π., σσ.156-169.

¹⁰⁴ Πρόκειται για το εργαστήριο Απόρων Γυναικών της ίδιας σχολής. Ό.π., σ.157.

¹⁰⁵ Σχετικά με αυτές βλ. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση*, ό.π., σσ.387-415 και Κορασίδου, *Οι άθλιοι*...ό.π., σ. 81

¹⁰⁶ Μ. Χρυσικοπούλου, *Γυναικείες Μορφές της Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 2.000, σσ.76-77.

¹⁰⁷ Η ίδια υπήρξε ευεργέτρια του νοσοκομείου της περιοχής. Ιωάννης Β. Κωστάκης, *Μορφές του τόπου*, [Εκπαιδευτικό, μορφωτικό ίδρυμα Αγρίνιου «Παλλάδιο»], σσ.72-73.

¹⁰⁸ «..Εύχομαι τελενταίον να ίδω την Ελληνίδα αποτρίβουσαν τον εξ Ανατολής σπίλον, και φεύγονσαν την εκ τον ψενδοφραγκισμού και της ξενοζηλίας επιρροήν...». Γ.Γ.Παπαδόπουλου, «Περί παιδείσεως της Ελληνίδας», *Πανδώρα*, αρ.389,1 Ιουνίου 1866, σ.112.

κ» Την εποχή αυτή ασκείται κριτική από λογίους και περιοδικά στα γνωστά παρθεναγωγεία, ιδιαίτερα το Αρσάκειο, που «κατασκευάζει είτε κυρίες των σαλονιών είτε 'σχολαστικές' δασκάλες, μορφές που

Παράλληλα, το ενδιαφέρον των κληροδοτών και δωρητών στον τομέα αυτό της εκπαίδευσης αυξήθηκε ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Σε μεγάλο ποσοστό η προσφορά τους ακολουθούσε μία σειρά κληροδοτή ματων σε άλλους εκπαιδευτικούς τομείς και λειτουργούσε συμπληρωματικά στις εκπαιδευτικές τους προτιμήσεις ακόμα και στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Δωρόθεου Σχολάριου, μητροπολίτη Δημητριάδος (1858-1870), ο οποίος πέρα από το ενδιαφέρον του για την ιερατική εκπαίδευση, δεν παρέβλεψε την κοινωνική και οικονομική αναγκαιότητα της γενικής, αλλά και της πρακτικής εκπαίδευσης των γυναικών. Μεμφόμενος τους συμπατριώτες του για απαιδευσία έγραφε σε επιστολή του: «Εκ Θεσσαλίας ουδέν πρέπει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκπαιδευθή ο κλήρος και το γυναικείον φύλον».¹¹⁰ Ανάμεσα στις έμπρακτες εκδηλώσεις ενδιαφέροντός του για τη γυναικεία μόρφωση ήταν ποσό 500 δραχμών για το Εργαστήριο Γυναικών στην Τρίκη της Θεσσαλίας το 1884.¹¹¹ Ισόποση ήταν και η προσφορά στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών της Σύρου του Αναστασίου Κυβέλη, αρτοποιού, από Ερμούπολη το 1892.¹¹² Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η εισφορά των 150 δραχμών του Στέφανου Ρήγα, κτηματία-τοκιστή, ποσό χαμηλό για διαθέτη κληροδοτή ματος ύψους 100.000 δραχμών -οση ήταν και η περιουσία του- σε επαγγελματική σχολή αρρένων της Σύρου.¹¹³ Εκτός από την ίδρυση σχολείου θηλέων στη Νήσο Μεσσηνίας και ευεργεσίες σε άλλους κλάδους εκπαίδευσης, η Ιωάννα Α. Γεωργιάδου από την Καλαμάτα άφησε χρηματικό ποσό σε εργαστήριο Απόρων Γυναικών το 1909.¹¹⁴

Παρατηρείται ότι οι προσπάθειες ενίσχυσης του γυναικείου αυτού τομέα μέσα από δωρεές και κληροδοτή ματα με προσορισμό την επαρχία κερδίζουν συνολικά ένα ικανοποιητικό ποσοστό των 62,48% σε σχέση με εκείνα της πρωτεύουσας. Ενδεικτικά αναφέρουμε το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ιθάκης» που το 1886 ενισχύθηκε από τη δωρεά του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και της συζύγου του Ρωξάνης Ι. Σούτσου, διευθύντριας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, οι οποίοι προσέφεραν στο Εργαστήριο 5.000 δραχμές,¹¹⁵ το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών εν Θεσσαλία» (1897-1905) με στήριξη της Εθνικής Τράπεζας,¹¹⁶ η «Χειροτεχνική Σχολή» στην Κόρινθο που ιδρύθηκε από το

κάθε άλλο παρά γνήσιες θεωρούνται». Φουρναράκη, ό.π., σ.69. Η επιπόλαιη, αρχαιοπρεπής και «δασκαλιστική» μόρφωση που διέθετε μία απόφοιτος ενός ανώτερου παρθενγωγείου, γαλουχημένη με εξωτερικά στοιχεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού και τη στειρότητα ενός τυποποιημένου κλασικισμού, ήταν ξένη με τα προβλήματα της ζωής και του έθνους, με τη γλώσσα και την παιδεία του λαού. Καλλιρρόη Παρρέν, *Τι την θέλονσιν αι γυναίκες την Αρχαίαν Ελληνικήν*, Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ', αρ.149 της 21 Ιανουαρίου 1890.

¹¹⁰ Επιστολή Δωρόθεον προς Νικ. Γεωργιάδη της 16 Φεβρουάριον 1869 στο Νίτσα Κολιού, ό.π., σσ.15-16.

¹¹¹ ΠΠΧ, αρ.13, σ.372. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.599 και Ιερατική Εκπαίδευση, σ..544.

¹¹² Διαθήκη της Αν.Κυβέλης της 3 Νοεμβρίου 1892. Χρ,Λούκος Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.178,282.

¹¹³ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 18 και 9(1) Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή. Τράπεζα Αθηνών 1896-1907, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908, Χρ,Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.298-299 και Χρήστος Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ], Μνημών Αθήνα 199, σ.41.

¹¹⁴ Ανερχόταν σε 1.000 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη της Ιωάννας Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. Κ,Π,Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1829, τόμος Γ', σ.19.

¹¹⁵ Ι.Α.ΙΤΕ 27 Κληροδ. (XXVIII) Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 1, Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής, έτους 1885-1886, εν Αθήναις 1887.

¹¹⁶ Κορασίδου, Οι άθλιοι...ό.π., σ. 162.

κληροδότημα της Σοφίας Νήρω.¹¹⁷ Η ίδια προσέφερε 10.000 ρούβλια το 1888 για την ίδρυση στη νέα Κόρινθο παρθεναγωγείου- «σχολής ορφανών κοριτσιών».™

Το τέλος του αιώνα χαρακτηρίζεται από ορισμένες αλλαγές στην ελληνική κοινωνική διαστρωμάτωση, νέες ανησυχίες των μεσαίων στρωμάτων και μία νέα προσέγγιση των πραγμάτων, σύμφωνα με την οποία, η κατάλληλη εκπαίδευση μπορούσε να εξασφαλίσει επάγγελμα στη γυναίκα σε περίπτωση ανάγκης. Ταυτόχρονα η μικρή βιομηχανική άνθιση και οι προοπτικές οικονομικής ανόδου οδηγούσαν στην αγορά εργασίας σημαντικό μέρος των γυναικών.¹¹⁹

Η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια δεν παρουσιαζόταν τότε¹²⁰ ως προϋπόθεση μόνο οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και ως μέσο, το οποίο θα συν έβαλε στην «ηθική» διαμόρφωσή τους. Για ορισμένους η χρησιμοποίηση «μεμορφωμένων» γυναικών στις υπηρεσίες θα επέτρεπε την απασχόληση των ανδρών σε παραγωγικότερες εργασίες και θα έδινε διέξοδο στην αυξανόμενη ανεργία των διδασκαλισσών. Με τη μισθωτή εργασία η γυναίκα γίνεται αυθύπαρκτη οικονομικά οντότητα και ενεργός οικονομικός παράγοντας.¹²¹

¹¹⁷ Η Σοφία Νήρω ζούσε στην Οδησό. Με το Β.Δ. της 19 Ιουνίου 1901. Εφ. της Κυβερνήσεως, υπ.αρ.133 τεύχος Α'. Ιδρύθηκε στην Κόρινθο, «παρά τον εν τη διαθήκη καθωρισμένο σκοπόν, τμήμα χειροτεχνικής σχολής δαπάναις τον κληροδοτήματος». Λόγω όμως της υπέρ τα έσοδα απαιτουμένης δαπάνης, καταργήθηκε το διάταγμα της ιδρύσεώς της με το Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904 κλπ. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'81, σ.422 και ΑΥΕ, Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 424 .της 5 Μαΐου 1889.

¹¹⁸ Η Σοφία Νήρω ήταν κόρη εμπόρου από την Οδησό, συνέταξε τη διαθήκη της την 11 Μαΐου 1888. «Άπασα» η περιουσία- πλην «ολίγων σε διάφορους» - δόθηκε στη Σχολή από την ευεργέτιδα μαζί με 10.000 ρούβλια, κατάθεση προς συντήρηση της σχολής. Με την κακή όμως διαχείριση της εκτελέστριας, Μαρίας, χήρας Θεοδώρου Ιβάνωφ, από 32.258 χρυσά φράγκα που ήταν όταν εκκαθαρίστηκε, συγκεντρώθηκαν μόνο 28.000 ρούβλια, ενώ η πραγματική περιουσία της στη Οδησό ανερχόταν σε 60.000 ρούβλια. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.835. Για την οικονομική διαχείριση και εν γένει φροντίδα ευόδωσης του κληροδοτήματος συστήθηκε «Αδελφάτο» το 1898. «Δυνάμει τον σε θέσιν νόμον επέχοντος διατάγματος της 1 Δεκεμβρίου 1836 και του άρθρου 205 τον νόμον jñZ' "περί συστάσεως δήμων" -του και σήμερα ισχύοντος {1928}-«συνεστάθη τω 1898 το αδελφάτον του εν Κορίνθω ιδρυθησομένου Νηρείου παρθεναγωγείου, όπερ και σήμερα νφίσταται». Το 1907 κληροδότημα ανερχόταν σε 95.093 δραχμές, ενώ το 1928 σε 224.950 δραχμές. ΜΗΚ, σ.425.

¹¹⁹ Με τη βιομηχανία καταργείται σταδιακά η οικοτεχνία και η μικρή βιοτεχνία, με τις οποίες απασχολούνταν οι γυναίκες και αναγκάζονταν να εργαστούν σε εργοστάσια, Βαρίκα Ελένη, ό.π., σ.110. Ήδη από τη δεκαετία του 1860 έχουμε εμφάνιση γυναικών και παιδιών, στα εργοστάσια των οποίων οι αριθμοί παραμένουν περιορισμένοι μέχρι τη δεκαετία του 1920. Έφη Αβδελά, Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας:η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ος αιώνα). Τα Ιστορικά, τόμος 4"ν τεύχος 7, Δεκεμβρίου 1987, Αθήνα, σ.346.

¹²⁰ Μέχρι τη δεκαετία του 1890 η «απόλεια» της ηθικής και της θηλυκότητας, ο κίνδυνος για τη διάλυση της οικογένειας, καθώς και ο ανταγωνισμός που δημιουργούσε με την εργασία των ανδρών χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα από εργατικές ενώσεις, τα οποία ενίσχυαν μία εχθρική στην εργασία των γυναικών αντίληψη. Έφη Αβδελά, Το αντιφατικό.. ό.π., σ.343. Κατ' άλλους η αμφισβήτηση της εργασίας των γυναικών στη βιομηχανία δεν ήταν ποτέ σοβαρή. Συνήθως θεωρείται ένδειξη προόδου και αναπόφευκτη κοινωνική και οικονομική εξέλιξη η παρουσία τους σ' αυτήν Στιγματίζονταν μόνο οι απαράδεκτες πολλές φορές συνθήκες εργασίας τους. Σ. Λομβέρδος, Εργαζόμενοι Ελληνίδες, Η Μελέτη 2 (1907), σσ.82-88.

¹²¹ Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, Εισαγωγή στο Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, μια αθολογία, [Γνώση], Αθήνα 1985, σ.19. Από το 1870 βλέπουμε γυναίκες να εργάζονται σε βιβλιοδετεία της Αθήνας, μεταξουργία της Καλαμάτας, της Σπάρτης, του Πειραιά, σε βαμβακλωστήρια και

Η διπλή όμως εκμετάλλευση που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν στην αγορά εργασίας ως εργαζόμενες και ως γυναίκες¹²² τροφοδότησε συζητήσεις γύρω από τα δικαιώματα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην εργασία, οι οποίες πολλαπλασιάστηκαν με την επίδραση των πρώτων φεμινιστικών διεκδικήσεων γύρω στην καμπή του αιώνα.¹²³

4. Χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας».

Πρωτοβουλίες γυναικών-Αναζητήσεις.

Οι γυναίκες που ενδιαφέρθηκαν για την επαγγελματική εκπαίδευση και αποκατάσταση των Ελληνίδων και αγωνίστηκαν για την εξάπλωσή της πρωτοστατώντας στο κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης, διακρίνονταν για τη μόρφωση και την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα.¹²⁴ Αναφέρονται ενδεικτικά οι Αιμιλία Κτενά -Λεοντιάδος (1870),¹²⁵ η Σαπφώ Λεοντιάς (1870),¹²⁶ η Καλλιόπη Κεχαγιά, ιδρύτρια του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, διευθύντρια της Σχολής Fr. Hill, (1839-1905), η Σεβαστή Καλλισπέρη (1890,1900)¹²⁷ και ιδιαίτερα η Καλλιρρόη Παρρέν (1880,1890), δασκάλα, δημοσιογράφος και συγγραφέας.¹²⁸ Σημαντικές λόγου χάρη, και πρωτότυπες ήταν όχι μόνο οι προτάσεις της Σεβαστής Καλλισπέρη, επιθεωρήτριας των δημοτικών σχολείων, φιλολόγου πτυχιούχου του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, στο Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904 για τη δημιουργία ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος με στόχο την επαγγελματική μόρφωση και εκείνη της «οικοδέσποινας», αλλά και εκείνη για την ενίσχυση της εθνικής βιομηχανίας

υφαντήρια των πόλεων Πειραιά, Σύρου, Πάτρας, Χαλκίδας και Στυλίδας σε πιλοποιεία, χαρτοποιεία και φακελοποιεία και Έφη Αβδελά, *Το αντιφατικό...ό.π.*, σσ.348-349.

¹²² Ε. Αβδελά-Αγγ. Ψαρρά, *ό.π.*, σ.76 και Σεβαστή Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυθμίσεων του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος, Οικογένεια, έτος Α', περίοδος δευτέρα (1897)*, αρ.1-7 στο Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.445-457 και Έφη Αβδελά *Το αντιφατικό...ό.π.*, σσ.339-353.

¹²³ Βαρίκα Ελένη, *ό.π.*, σ.112.

¹²⁴ Βλ. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.325-326.

¹²⁵ Τπήρξε εκδότρια της Ευρυδίκης, «*Γυναικείας εβδομαδιαίας Επιθεωρήσεως*» στην Κωνσταντινούπολη. Περισσότερα για την Αιμιλία Κτενά -Λεοντιάδος. *Ο.π.*, σ.310.

¹²⁶ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.103.

¹²⁷ Τπήρξε η πρώτη Ελληνίδα διδάκτωρ, απόφοιτη το Πανεπιστημίου της Σορβόνης και επιθεωρήτρια Δημοτικής εκπαίδευσης. *Ο.π.*, σσ.76-78. Είχε προτείνει μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα με στόχο την επαγγελματική μόρφωση των γυναικών και εκείνη της «οικοδέσποινας», για την οποία μεριμνούσε και η Ένωση των Ελληνίδων. Ένας από τους πολλαπλούς στόχους της συνολικής αυτής πρότασης είναι η ενίσχυση της εθνικής βιομηχανίας μέσα από την οργάνωση των «*γυναικείων τεχνών*» και της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σεβαστή Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυθμίσεων ό.π.* και της ίδιας, *Σκέψεις περί της θήλειας εκπαίδευσως. Δεν εκπατρίζομαι, Εφημερίς των Κυριών, έτος Ε', αρ.233, 3 Νοεμβρίου 1891*, σσ.1-4.

¹²⁸ Η Καλλιρρόη Παρρέν, γόνος πλούσιας αστικής οικογένειας, εξέδιδε την εφημερίδα των Κυριών, όπου ανέλυε τα γυναικεία προβλήματα και πρόβαλλε την εργασία ως μέσο, με την οποία η γυναίκα θα αποκτούσε την ισότιμη με τον άνδρα κοινωνικά και οικονομικά θέση. Χαράλαμπος Γ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας Αθήνα, [Gutenberg]*, σ.112.

μέσα από την οργάνωση των «γυναικείων τεχνών» και της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης.¹²⁹

Όσον αφορά στις ιδιωτικές αυτές προσπάθειες γυναικών, αξιοσημείωτη είναι, αν και βρήκε μικρή ανταπόκριση, η ίδρυση το 1887 ειδικής ιδιοσυντηρήτου καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες, από την Καλλιρρόη Παρρέν. Η συντήρησή της βασιζόταν στα κατατεθέντα κεφάλαια των μελών της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλουσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...».¹³⁰ Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτήριζε το 1888 η «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως», την οποίαν υπέγραψαν 2.850 γυναίκες, την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων παρθεναγωγείων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Αποτελούσε μία έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία θέτοντας το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση.¹³¹

Εκτός από την ίδρυση της ιδιοσυντηρήτης καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες,¹³² η Παρρέν πρωτοστάτησε το 1889 μαζί με τις συνεργάτιδες της *Εφημερίδος των Κυριών* και στην ίδρυση του «Κυριακού σχολείου των Γυναικών και Κορασιών του λαού»,¹³³ το οποίο προοριζόταν για τη μετάδοση κατά τις Κυριακές των στοιχειωδών γνώσεων στις πτωχές αγράμματες εργαζόμενες. Καρπός του ενδιαφέροντος της Παρρέν για την προστασία και περίθαλψη των εργαζόμενων γυναικών ήταν η ίδρυση το 1892 του «Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης των υπηρετριών και εργατιδών», οικοτροφείου με στόχο τη σωτηρία από «τον όλεθρο της διαφθοράς», από τον οποίο κινδύνευε η τάξη των εργαζόμενων ως υπηρετικό προσωπικό γυναικών. Θεωρούσε το «υπηρετικόν ζήτημα» ως ένα σημαντικό κοινωνικό θέμα, από το οποίο εξαρτιόταν η ευτυχία και η ησυχία των οικογενειών. Η ανυπαρξία στοιχειώδους έστω κοινωνικής πρόνοιας για αυτή την κοινωνική κατηγορία ώθησε την Καλλιρρόη Παρρέν μαζί με ορισμένες συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* και άλλες

¹²⁹ Πρότεινε συγκεκριμένα στο Συνέδριο τη νομοθέτηση σύστασης σχολών γυναικείων τεχνών κοντά στις γεωργικές σχολές των αρρένων. Βλ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.805, Σεβαστή Καλλισπέρη, *Σκέψεις επί της θηλείας...*, ό.π., σσ.1-4 και Φουρναράκη, ό.π., σσ.63-64 και σσ. 445-448, Γκλαβάς, ό.π., σ.180.

¹³⁰ *Καλλιτεχνική σχολή Κυριών, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.32 (1887), σ.5.*

¹³¹ Φουρναράκη, ό.π., σσ.53-54.

¹³² Η συντήρησή της βασιζόταν στα κατατεθέντα κεφάλαια των μελών της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών, «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλουσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...». *Καλλιτεχνική σχολή...*, ό.π., σ.5. Έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία, η οποία έθετε το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση, αποτέλεσε η 'Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών' προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως το 1888, - αν και δεν ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα -, την οποία υπέγραψαν 2.850 γυναίκες. Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτήριζε η Παρρέν την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων παρθεναγωγείων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Φουρναράκη, ό.π., σσ.53-54.

¹³³ Η Σχολή της Κυριακής αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών «βαίνουσα επί τα ίχνη των εν Ευρώπη ομοίας φύσεως τοιούτων». Κορασίδου, *Οι Αθλιοί...*, ό.π., σσ.212-222.

Αθηναίες σ' αυτό το βήμα.¹³⁴ Σύνθημά της ήταν η χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας».¹³⁵ Είναι γνωστός ο αγώνας της για την κοινωνική θέση της γυναίκας και τη μόρφωσή της. Επιδιώξή της ήταν η ίδρυση σχολείων μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης, αλλά και ανώτερης,¹³⁶ που θα έστρεφαν τις γυναίκες και σε άλλα επαγγέλματα, εκτός από εκείνα της μαίας και της δασκάλας.¹³⁷ Η ίδια βοήθησε στη σύσταση της «Ενώσεως των Ελληνίδων» στην Αθήνα το 1897, σωματείου με φιλανθρωπικό, εκπαιδευτικό και εθνικό ρόλο. Βοηθούσε πρόσφυγες γυναίκες να ζήσουν με εργόχειρα και ραπτική, εκπαίδευε νοσοκόμες συντηρώντας και νοσοκομείο, διατηρούσε παιδικά άσυλα, ίδρυσε σχολή νηπιαγωγών, εκπαίδευε γυμνάστριες.¹³⁸ Από την «Ένωση Ελληνίδων» τελικά ιδρύθηκε η «Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή το 1897, όπου δίδαξαν και ξένες καθηγήτριες.¹³⁹ Οι μαθήτριες διδάσκονταν πιλοποιία, αγγειοπλαστική ανθοκομία, μαγειρική, κοπτική, σιδέρωμα, μαζί με μαθήματα γραφής αριθμητικής, ιστορίας και οικιακής οικονομίας.¹⁴⁰ Η συντήρηση της Σχολής στηριζόταν σε μειωμένα δίδακτρα, εκτός από τη δωρεάν φοίτηση 35 μαθητριών την πρώτη χρονιά λειτουργίας της, στην άμισθη παροχή διδασκαλίας, σε εκτέλεση παραγγελιών και εκθέσεων και εισφορές μελών. Το 1899 η Παρρέν ίδρυσε επαγγελματική σχολή επίσης στον Πειραιά και την Πάτρα.¹⁴¹

¹³⁴ Καλλιρρόη Παρρέν, *Άσπλον απόρων εργατίδων..ό.π.*

¹³⁵ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.300.

¹³⁶ Καλλιρρόη Παρρέν, *Καθημερινοί εντυπώσεις (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής)*, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ', αρ.500 της 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.318. Μέσα από την πλούσια αρθρογραφία της θέτει ερωτήματα και προτάσεις καινοτόμες. Το 1894 είχε προτείνει να νομοθετηθεί η ίδρυση μαθητικών κέντρων γραμμάτων και γυναικείων έργων στα γυναικεία μοναστήρια. Καλλιρρόη Παρρέν, *Το μορφωτήριο των θυγατέρων του λαού*, Εφημερίς των Κυριών, έτος Η', αρ. 347,10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

¹³⁷ Στην εισηγητική Έκθεση του Σ.Ε. Στάη το 1908 επί του νομοσχεδίου «περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως» αναφέρεται στο πρόβλημα του υπερβολικού αριθμού αποφοιτώντων διδασκαλισσών: «Και παρ' ημίν η ανάγκη της γενικής οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως ενδεικνύεται και εκ πολλών άλλων και ιδία εκ του υπερπλεονασμού των επιδιωκουσών το διδασκαλικόν στάδιον νεανίδων» συμπληρώνοντας ότι «Τέσσαρες περίπου εκατοντάδες ελληνίδων κατ' έτος σπεύδουσι προς τα διδασκαλεία, όπως αποκτήσωσι πτυχίον διδασκαλίσης, ...αλλ' αι πλείσται, ίνα εξασφαλίσωσι πόρον τινά ζωής». Εισηγητική Έκθεση και Σχέδιο νόμου Σ.Ε. Στάη το 1908 στο Φουρναράκη, ό.π., σσ.586-590.

¹³⁸ Βλ. Ίδρυσις της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, ΙΓ'/580(1899), σ.2. Η ίδρυσή του ακολούθησε την απόφαση του διεθνούς συνεδρίου για τα δικαιώματα της γυναίκας το 1888, όπου τονίστηκε η ανάγκη ίδρυσης εθνικών γυναικείων οργανώσεων. Γκλαβάς, ό.π., σ.217.

¹³⁹ Η διδασκαλία από ξένες δασκάλες ήταν διαδεδομένη, ενδεικτικό στοιχείο της κυριαρχίας των δυτικών προτύπων στα εργόχειρα, καθώς και σε άλλες συνήθειες και τάσεις. Η «ξενομανία» αυτή προκαλούσε έντονες αντιδράσεις λογίων γυναικών, όπως της Αννας Σερουϊού ή της Κ. Παρρέν. Φουρναράκη, ό.π., σσ.30-31 και Π. Κυπριανός, ό.π., σσ.239-240.

¹⁴⁰ Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Α οικοκυρική και επαγγελματική σχολή της Ενώσεως*, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ', αρ.496 (1897), σσ.2-4.

¹⁴¹ Περίληψις Λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΓ', αρ.585, 1899, σσ.6-7 και Έκθεσις Πεπραγμένων..ό.π., σ.235.

Παρά τους αγώνες της Παρρέν, της Σεβαστής Καλλιστιέρη και άλλων γυναικών,¹⁴² οι προτάσεις για δημιουργία δημόσιων σχολών μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης δε βρήκε ανταπόκριση από την κρατική πολιτική, που ουσιαστικά απουσίαζε από το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης, αν και υπήρξαν κάποιες ευαισθησίες. Προς τα τέλη του αιώνα υπήρξαν υπουργοί που εκδήλωσαν ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση είτε μέσω παραινετικών προς τις τοπικές αρχές εγκυκλίων, είτε μέσω μεταρρυθμιστικών αποπειρών σε νομοσχέδια, που όμως δεν ψηφίστηκαν.¹⁴³ Στην καμπή του αιώνα έχει αναγνωριστεί η ανάγκη διεύρυνσης των στόχων της γυναικείας εκπαίδευσης πέρα από την προετοιμασία της συζύγου, μητέρας, νοικοκυράς και την κατάρτιση της δασκάλας, αντίληψη, την οποία μετά από μία δεκαετία αποφάσισε να υιοθετήσει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, προτείνοντας για τις γυναίκες χειροτεχνία «ουχί ηερωρισμένην εντός των αχρήστων έργων της επιδείξεως, αλλά εξαπλονμένην επί των παραγωγικών τοιούτων, και αναλόγων, ως είρηται, προς τας συνθήκας των εκασταχον σχολείων».¹⁴⁴ Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης φαίνεται να χαρακτηρίζονται από αντιφατικότητα σχετικά με τον προορισμό των γυναικών που μορφώνονταν.¹⁴⁵ Η διδασκαλία όμως των οικιακών μαθημάτων, ανεξάρτητα από τη σημασία που τους δινόταν, δεν απουσίαζε από τα σχολικά προγράμματα για κορίτσια.¹⁴⁶ Η γυναικεία επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση προκάλεσε ιδιαίτερες συζητήσεις στη διάρκεια του

125. Σ. Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυνθμίσεως* ό.π. Ως επιθεωρήτρια της Δημοτικής Εκπαίδευσης η Σ. Κάλισπέρη εκπόνθησε σχέδια νόμου, όπου πρότεινε μεταρρυνθμίσεις όχι μόνο της γυναικείας εκπαίδευσης (βλ. κεφ.Γεωργική Εκπαίδευση, σ.805), αλλά και εκείνης των αγορίων εμπνεόμενη από αμερικανικά πρότυπα σχετικά με την πρακτική κατεύθυνση - γεωργικά και τεχνικά μαθήματα - του εκπαιδευτικού συστήματος της Αμερικής, το οποίο γνώρισε η ίδια επισκεπτόμενη τη χώρα. Γκλαβάς, ό.π., σσ.179-180. Επίσης Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3, Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', αρ. 347, 10 Απριλίου 1894, σσ.1-2. και Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του 1892*, [Τυπογραφείον Α,Κωνσταντινίδου], Αθήνα 1891, σσ.97-101.

¹⁴³ Φουρναράκη, ό.π., σ.24. Το νέο πνεύμα χαρακτηρίζει και το νομοσχέδιο περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως του Σ. Στάη (1908), το οποίο έδινε βαρύτητα στην γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση. *Εισηγητική Έκθεσις επί τον νομοσχεδιον «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως»*. Βλ. Φουρναράκη, ό.π., σσ.587-588.

¹⁴⁴ Το Διοικητικό Συμβούλιο της Φ.Ε. το 1912 πρότεινε: «Είναι ανάγκη να περιληφθώσιν κατά το προαήκον μέτρον εν τω προγράμματι αι πρακτικαί γνώσεις, όσαι ενκταίον κρίνεται να διοχετενθώσιν εις το γυναικείον δημοτικόν σχολείον, το εφεξής προορισμόν έχον ον μόνον την διδασκαλίαν των γραμμάτων, αλλά και την αγάπην προς την φύσιν να διεγείρη και την επιτηδειότητα προς την οικιακήν χειροτεχνίαν να αναπτύσση, χειροτεχνίαν ουχί ηερωρισμένην εντός των αχρήστων ως τα πολλά έργων της επιδείξεως, αλλά εξαπλονμένην επί των παραγωγικών τοιούτων και αναλόγων, ως είρηται, προς τας συνθήκας των εκασταχού σχολείων». *Υπόμνημα τον Διοικητικού Συμβουλίον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας εν Αθήναις 1 Ιουλίου 1912' στον τόμο: Τα υπό του Διοικητικού Συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πεπραγμένα κατά το έτος 1911-1912*, Αθήνα 1913, σσ.213-217.

¹⁴⁵ Τα μέτρα που έπαιρνε το Κράτος είτε διατηρούσαν τον αρχικό προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης, είτε χαρακτηρίζονται από μία αντιφατικότητα, καθώς επιδίωκαν να μορφώσουν όλες τις μαθήτριες ταυτόχρονα από τη μία ως «αυθύπαρκτα όντα» και από την άλλη ως «βοηθούς τον ανδρός», ή να τις διαχωρίσουν σε εκείνες που θα ασχοληθούν αποκλειστικά με τα «οικιακά» και τις ελάχιστες εκείνες που θα είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το απολυτήριο του γυμνασίου και τα αντίστοιχα προσόντα. Μπακαλάκη-Ελεγγίτου, ό.π., σ.148. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.159.

¹⁴⁶ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..* ό.π., τόμος Γ', σσ.23-56.

Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904.¹⁴⁷ Τονίστηκε η ανάγκη μόρφωσης των γυναικών προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις του αγροτικού νοικοκυριού και διδασκαλίας της ελληνικής οικιακής οικονομίας, η οποία σε υπόμνημα αποκαλείται «εθνική κατήχησις».¹⁴⁸ Η προβολή του δικαιώματος των γυναικών στον «βιοποριστικό αγώνα» υποστηρίχθηκε ριζοσπαστικά από την Παρρέν.¹⁴⁹ Η επίσημη προβολή στο Συνέδριο του θέματος της γυναικείας αγωγής πάντως αποτέλεσε τομή στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης.¹⁵⁰

Η ίδια παιδαγωγική βούληση διέπνεε τους στόχους της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου του Βόλου το 1908.¹⁵¹ Η διδασκαλία της «νοικοκυροσύνης» ήταν μία πλευρά του πειράματός του, που, αν και ήταν ελλιπής, εντάχθηκε στην ευρύτερη «ανθρωπιστική, εθνική, θετική και πρακτική μόρφωση» που επιδίωκε το Παρθεναγωγείο αποβλέποντας γενικά στην προετοιμασία των κοριτσιών για το μελλοντικό ρόλο τους στην οικογένεια. Οι επαναστατικές μέθοδοι που εισήγαγε δεν αμφισβητούσαν τις απόψεις περί «φυσικού» προορισμού των κοριτσιών.¹⁵² Με τα αιτήματα της προοδευτικής μερίδας της ελληνικής

¹⁴⁷ Πρόεδρος του τμήματος της Γυναικείας Αγωγής ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου «*χάριν της πολυετούς της υπέρ της βελτιώσεως της Γυναικείας εκπαίδευσέως δράσεώς της*». Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.149. Δημιούργησε το «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών Καλλιθέας» το 1897 και το πρώτο νηπιαγωγείο στην Αθήνα., τον «Πρότυπον Νηπιακόν Κήπον». Βλ. Σπύρος Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμος Α', Αθήνα 1989, σ.72 και Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.147,168. Η πρακτικότερη στροφή της γυναικείας εκπαίδευσης είχε συζητηθεί ευρύτερα και στο πρώτο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων (1879), όπου συμμετείχε και ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.39 και Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ό.π.*, σ. 240.

¹⁴⁸ Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου 1904) Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθήσεως τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. *Σχολική Έκθεσις*, εν Αθήναις 1904. Η τάση για «επιπόλαια» μόρφωση αποδόθηκε σε ξένες επιρροές κατ' αντιδιαστολή της πρακτικής που προβλήθηκε στο Συνέδριο ως εθνικά συμφέρουσας. Οι επιφυλάξεις απέναντι στο κλασικιστικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης εντείνονται με τη παράλληλη έξαρση του εθνικιστικού πνεύματος, χαρακτηριστικό του κλίματος συνύπαρξης εθνικιστικού ιδεώδους με την πρακτικότητα που διαμορφώνεται μετά την ήττα του 1897. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, σσ.κδ', κή-λα'.

¹⁴⁹ Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...ό.π., σ.189. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα άλλωστε οι γυναίκες μέσα από τα έντυπά τους και τα σωματεία ζητούσαν να συμμετέχουν ισότιμα στην εργασία και «να εξαλειφθή η μεταξύ ανδρών και γυναικών ανισότης ως προς την εκπαίδευσιν». Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων..ό.π.*, σ.18.

¹⁵⁰ Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, σσ.151,154,156,157 και Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, *ό.π.*, σ. 213.

¹⁵¹ Αλέξανδρος Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό 1908-1911*, Αθήνα 1950, σ.20 και Χαράλαμπος Χαρίτου, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1989, τόμος Α', σ.106.

¹⁵² Αλ.Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό..ό.π.*, σ.226. Πλήθος λογίων αποδεχόταν την άποψη του γιατρού Δημητρίου Σαράτση, δημάρχου Παγασών, σχετικά με το διττό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των κοριτσιών - διαμόρφωση χαρακτήρα και μετάδοση πρακτικών γνώσεων. Παρά την προσπάθεια του Δήμου να δώσει εναλλακτική λύση στη φοίτηση των κοριτσιών, - εκτός από το να διακόψουν τις σπουδές, να φοιτήσουν σε σχολεία της Φ.Ε. ή σε ξένο παρθεναγωγείο - με την πρόσθεση δύο ανώτερων τάξεων στο Α' Δημοτικό Σχολείο Θηλέων το 1903, η αποτυχία του πειράματος ήταν βέβαιη με την υιοθέτηση του προγράμματος του Αρσάκειου σ' αυτές τις τάξεις, εφόσον αυτό στόχευε μονόπλευρα στην κατάρτιση διδασκαλισσών. Στη διάγνωση των αιτιών αποτυχίας βασίστηκε εν μέρει το σύνολο των προτάσεων του για μία αυθύπαρκτη ανώτερη σχολή θηλέων. Βλ. *Η εισηγητική έκθεση*

αστικής τάξης σχετικά με την εκπαίδευση - τα οποία διαφαίνονταν και στα νομοσχέδια 1889 και 1899 που δεν ψηφίστηκαν τελικά - συμπορευόταν το ρεαλιστικό υπόβαθρο των απόψεων του εμπνευστή της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου Βόλου, Δημητρίου Σαράτση, οι οποίες απηχούσαν τις εκσυγχρονιστικές τάσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση.¹⁵³

Στην ιδέα ότι η γυναίκα αποτελεί φορέα «εξυγίανσης» της κοινωνίας με την εφαρμογή επιστημονικών αρχών στη διεύθυνση του νοικοκυριού απέβλεπε το Λύκειο των Ελληνίδων, το οποίο με πρωτοβουλία της ίδρυσε πάλι η Παρρέν το 1911.¹⁵⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι, εκτός από το Λύκειο των Ελληνίδων, δημιουργήθηκαν πολλοί γυναικείοι σύλλογοι για την προάσπιση των κοινωνικής θέσης και των δικαιωμάτων της γυναίκας αυτή την περίοδο, ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όπως η «Ένωσις Ελληνίδων» 1897, το «Εθνικόν Συμβούλιον των Ελληνίδων» το 1908 και άλλα. Το Εργατικό Κέντρο Αθηνών ίδρυσε το 1911 το «Κυριακόν Σχολείον Εργατριών» ευοδώνοντας την επιδίωξη της εργατικής τάξης να συμβάλει στη μόρφωση των γυναικών.¹⁵⁵

Ενώ οι αγώνες των γυναικείων οργανώσεων και των διανοομένων έβρισκαν απήχηση σε νομοσχέδια, όπως αυτό του 1913, το οποίο για πρώτη φορά προέβλεπε την εξομοίωση της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης των θηλέων με αυτήν των αρρένων, καθώς και την καθιέρωση του αστικού σχολείου θηλέων που θα οδηγούσε και «προς το εμπόριον και τας τέχνας», αυτά δεν ψηφίζονταν και η πολιτεία συνέχιζε να θεωρεί την εν λόγω εκπαίδευση ιδιωτική υπόθεση.¹⁵⁶

Αν και στα πρώτα Αστικά σχολεία θηλέων, τα οποία θα ιδρύθηκαν το 1914 με το Διάταγμα της 8 Σεπτεμβρίου¹⁵⁷ θα δοθεί επαγγελματικός χαρακτήρας, τόσο στα μαθήματα, όσο και στη δυνατότητα των αποφοίτων να καταταγούν μετά από εξετάσεις στα Διδασκαλεία ή άλλη επαγγελματική σχολή, εντούτοις δεν θα καλυφθούν οι επαγγελματικές επιδιώξεις των γυναικών, αφού θα προτιμούνται οι απόφοιτοι γυμνασίων για τις θέσεις εργασίας.¹⁵⁸

5. Παράλληλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες «προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης». Επαγγελματικές σχολές θηλέων.

Η ευεργετική συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αρχίζει να πυκνώνει κατά το πέρασμα προς τον 20^ο αιώνα τόσο, όσον αφορά στην ανάληψη ή υποβοήθηση ανέγερσης

του Δ.Σαράτση για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου, περ. Θεσσαλική Εστία, τεύχος 32, (Μαρτίου-Απριλίου) 1978, σσ.329,331, Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.93.

¹⁵³ Χ. Χαρίτου, Το Παρθεναγωγείο..ό.π., τόμος Α', σ.99.

¹⁵⁴ Με τον όρο «εξυγίανση» η Καλλιρρόη Παρρέν εννοούσε την τόνωση του εθνικού φρονήματος, τον «εκπολιτισμό» των λαϊκών τάξεων, την καταπολέμηση της ξενομανίας. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.196 και Ξηραδάκη Κούλα, Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936, [Γλάρος], Αθήνα 1988, σσ.56-61.

¹⁵⁵ Αλ.Δημαράς, Εκπαίδευση, ΙΕΕ, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', σ.412.

¹⁵⁶ Βασιλική Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες τον 19ου αιώνα περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.29 και Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.110.

¹⁵⁷ Κυρίως ιδρύθηκαν από τη Φ.Ε. και από δήμους και κοινότητες τριτάξια δημοτικά με σκοπό «τη συμπλήρωση της μορφώσεως των εκ των πλήρων εξαταξίων δημοτικών σχολείων αποφοιτώντων θηλέων». Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα., ό.π., τόμος Β', σ.875.

¹⁵⁸ Ο.π., τόμος Α', σσ.63-64 και Γκλαβάς, ό.π., σ.362.

καταστημάτων γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης, όσο και στην προικοδότηση των ιδρυμάτων και των εργαστηρίων αυτών με κληροδοτήματα και δωρεές.

Πέρα από τις άλλες αιτίες που προαναφέραμε στήριξης του ευεργετισμού αυτή την εποχή, δεν πρέπει να μας διαφεύγει και η παράμετρος του «πολιτιστικού πατριωτισμού», ουσιαστική έκφανση του εθνικισμού της εποχής, η οποία αναδύθηκε εντονότατα από τα τέλη το 19^{ου} αιώνα και μετά για να κορυφωθεί στις αρχές του 20^{ου}αιώνα.¹⁵⁹

Ανάμεσα σε ιδιωτικές σχολές που δημιουργήθηκαν την περίοδο αυτή συγκαταλέγεται και η «οικοκυρική σχολή» της Βικτωρίας Στρέιτ που ιδρύθηκε το 1905 και τέθηκε κάτω από την προστασία της Ιφιγένειας Συγγρού, χήρας του Ανδρέα Συγγρού.¹⁶⁰ Είχε δημιουργηθεί Επαγγελματική Σχολή Απόρων Κορασίδων το 1905, παράρτημα της Βασιλικής Σχολής Χειροτεχνημάτων που λειτουργούσε στην Αθήνα υπό την προστασία της πριγκίπισσας Ελένης, αλλά δεν ήταν οικονομικά ανεξάρτητη.¹⁶¹

Αντιπροσωπευτικό δείγμα προσφοράς στον τομέα της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης των αρχών του 20^{ου} αιώνα αποτελεί και η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ευστρ. Σεβαστόπουλου από το Λιβόρνο με τη μοναδική σύλληψη της ιδέας σύστασης Εργατικής Σχολής. Η υποστήριξη και το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εργασία αποτυπώνεται στο κληροδοτήμα των 25.000 χρυσών φράγκων υπέρ του Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών στην Αθήνα το 1905.¹⁶² Τπέρ του Συλλόγου Γυναικείας Παιδείσεως προοριζόταν επίσης το ίδιο έτος το συλλογικό κληροδοτήμα των 500.000 δραχμών της Αννας Παγκάλου της Ιφιγένειας Συγγρού και της Βαρβάρας Ράινεκ.¹⁶³

Ιδιαίτερης σημασίας περίπτωση αποτελεί ο Παναγής Χαροκόπος στη Ρουμανία, ο οποίος ενδιαφέρθηκε και «εν ζωή», αλλά και μετά θάνατον για κλάδους που δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα την εποχή αυτή, όπως ήταν η οικοκυρική εκπαίδευση γυναικών, η επαγγελματική εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, η εκπαίδευση τυφλών¹⁶⁴ ή η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁶⁵ Με στόχο να προσφέρει ο Χαροκόπος μία πρωτότυπη δωρεά

¹⁵⁹ Ενδεικτική στο θέμα της εθνικής αγωγής η άποψη του **Α. Κουρτίδη**: «Πάσα αγωγή πρέπει να έχη τας ρίζας αυτής εις το παρελθόν, εις τας παραδόσεις και εις την ιστορίαν του έθνους. Και η αγωγή των Ελληνίδων πρέπει να καταστή ελληνοπρεπής, εθνική εις πάσας τας τάξεις του έθνους και του γένους, από της κόρης του αγρότου μέχρι της κόρης του υπουργού. Είνε αναντίρρητον ότι εθνική ατονία κατέλαβε την σύγχρονον γενεάν των Ελληνίδων ,ότι ήθη ξένα επεκάθησαν ως σκευωρία επί της ελληνικής καρδιάς» **Α. Κουρτίδης στο Α' Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον**, [Τυπογραφείον «Εστία»], εν Αθήναις 1904, σσ.208-209. Παρόμοιες απόψεις εκφράστηκαν στο Α' Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Τμήμα Γ' Γυναικείας Αγωγής, *Εισηγητική Εκθεσις*, στο Φουρναράκη, ό.π., σσ.519-537. Παράλληλα, κίνητρα ενίσχυσης της εθνικού χαρακτήρα εκπαίδευσης βρίσκουμε σε κείμενα διαθηκών και δωρητήρια έγγραφα. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.310-323.

¹⁶⁰ ΜΕΕ, τόμος ΚΒ', σσ.473-474. Η Ιφιγένεια Συγγρού υπήρξε πρόεδρος του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου τα έτη 1890-1920 με σημαντική κοινωνική δράση και προσφορά στο ίδρυμα, αλλά και στην οικοκυρική σχολή. Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθεσις του Αμαλιείου*, ό.π., έτους 1886-1887.

¹⁶¹ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.306.

¹⁶² Κωδίκελος (2^ο «) Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 5 Μαΐου 1905 (4^ο άρθρο). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδοτήμα Κων.Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, υπφ.1,2,3,(Διαθήκη και κωδίκελοι), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία), φάκελος1,2: «Λογαριασμός Κληρονομιάς του Κων. Σεβαστόπουλου» και Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908.

'«Ζερβός, Υ.ΟΙ., σ.917.

¹⁶⁴ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910 και κωδίκελος 10 Νοεμβρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445 κ.ε.

¹⁶⁵ Η αρχική του περιουσία ανερχόταν σε 7.000.000 δραχμές, από τις οποίες άφησε πάνω από τη μισή σε κοινωφελείς σκοπούς. Συγκεκριμένα αφιέρωσε: 1) Υπέρ ανεγέρσεως επί οικοπέδου του εν Καλλιθέα

μεγάλης κλίμακας, στην οποία κανείς μέχρι τότε δεν είχε προβεί, κατέληξε στην επιλογή της ίδρυσης Οικοκυρικής και Επαγγελματικής σχολής.¹⁶⁶ Σύμφωνα με συνέντευξή του στην εφημερίδα «Εστία» στις 4 Αυγούστου 1908, κατόπιν μακροχρόνιας και επισταμένης έρευνας πάνω στις ανάγκες της ελληνικής εκπαίδευσης και κοινωνίας, καθώς και τα επικρατούντα ρεύματα και τα ιδρύματα της Δύσης κατέληξε σ' αυτήν την απόφαση.¹⁶⁷

Με το κληροδότημά του αναπλήρωνε την κρατική ανεπάρκεια να προσθέσει στο εκπαιδευτικό σύστημα μία ισχυρή οικονομικά Οικοκυρική Σχολή.¹⁶⁸ Ο Χαροκόπος ζήτησε από την πριγκίπισσα Σοφία, τη σύζυγο του τότε διαδόχου Κωνσταντίνου, να αναλάβει υπό την Υψηλή προστασία της τη διοίκηση της σχολής. Είχε από πολύ νωρίτερα την πρόθεση να προχωρήσει «εις την σύστασιν και διατήρησιν επαγγελματικού σχολείου, ομοίου προς τα εν Ευρώπη και δη εν Βερολίνω λειτουργούντα τοιαύτα, του οποίου υπάρχει έλλειψις εις τον τόπον μας».¹⁶⁹ Μία σχολή προσιτή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα για τις ασθενέστερες τάξεις και αντίστοιχη με τις ευρωπαϊκές, οργανωμένη με μεθοδικότητα και με δυνατότητες προσαρμογής σε μελλοντικές συνθήκες.¹⁷⁰

Στη διαθήκη του επίσης ορίζει επιχορήγηση σταθερή σε υποτροφίες τριών ελληνίδων τελειοφοίτων των ανώτερων παρθεναγωγείων της χώρας «και στελλομένων κατόπιν διαγωνισμού και ανά διετίαν προς επαγγελματικήν εκπαίδευσιν της οικοκυρικής εις τας

Σχολής Οικοκυρικής Επαγγελματικής 400.000 δραχμές με οικόπεδο 20.000 τ.μ. καθώς και 2) για τη συντήρηση της Σχολής 56.000 δραχμές ετησίως με 14.000 δραχμές από τη διαχείριση του οικοπέδου του, 3) 6.000 ετησίως τα έξοδα τριών ελληνίδων υποτρόφων ανωτέρων παρθεναγωγείων για επαγγελματική εκπαίδευση στην Οικοκυρική, 4) ενίσχυση βιομηχανικών και βιοτεχνικών κλάδων και τη σχετική εκπαίδευση στους κλάδους αυτούς με προσφορά 2.500.000 φράγκων χρυσών στην ΕΤΕ, των οποίων ο τόκος ενισχύει κλάδους βιομηχανίας, βιοτεχνίας και παραγωγής εθνικού πλούτου, 5) σύσταση «Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών» στην Κεφαλονιά, 6) στη Βιοτεχνική Εταιρεία για διετή αποστολή τεσσάρων υποτρόφων στην Ευρώπη, 6) στην εκπαίδευση τυφλών 3.000 δραχμές, 7) στο Δημόσιο ταμείο 1.000 δραχμές, 8) δωρεά 100.000 δραχμών στο γεωργικό σταθμό Φαρσάλων και τσιφλίκια, 9) στη Γεωργική Εταιρεία δωρεά 100.000 δραχμών για βράβευση κλάδων γεωργίας. ΠΠΧ, αρ.15, σ.447. ΑΤΕ, Φάκ.1885/ ΔόΟ,Ι, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.910 και Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος Κτήμα ες αεί, ό.π., σσ.4,14,20-23.

¹⁶⁶ Εφ. Πατρίς της 31 Ιουνίου 1900, σ.3.

¹⁶⁷ Εφημερίς των Κυριών της 22 Μαΐου 1905, σ.6. Ο Π. Χαροκόπος ενδιαφέρθηκε για τη γυναικεία εκπαίδευση «στα τον οίκον» ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα. Ειδικές σχολές γι αυτό το είδος αυτής της εκπαίδευσης άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη και ΗΠΑ από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα λοιπόν, αποφάσισε να συστήσει τη φερώνυμο Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή. Συνεργάστηκε με ειδικούς για το σχεδιάσμά του κτιρίου, έλαβε υπόψη του τα καταστατικά ευρωπαϊκών σχολών, ιδιαίτερα ελβετικών: «„λαμβάνων δε υπ' όψιν τα σχετικά Καταστατικά, Κανονισμούς και Προγράμματα των διαφόρων εν Ευρώπη και ιδίως εν Ελβετία ανωτέρων τοιούτων Σχολών και Παρθεναγωγείων τη συνδρομή λέγω και συνεργασία μετά των Κυριών τούτων εις τους οποίους και κατωτέρω ονομαστί θέλω εκφράση τας ευχαριστίας μου, συνέταξα και εξετύπωσα τον Κανονισμόν και τα προγράμματα της εσωτερικής λειτουργίας...». Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁶⁸ Ο ευεργέτης αγόρασε το 1906 οικόπεδο 20 στρεμμάτων. Η θεμελίωση της Σχολής ξεκίνησε το 1915 και το πρώτο κτίριο περατώθηκε το 1920. Τον πρόλαβε όμως ο θάνατος το 1911. Πολλά υλικά και εξοπλισμό προμηθεύτηκε από Αμερική. Επιβλέπων ήταν ο αδελφός του Σπυρίδων. Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί το 1929 ως Διδασκαλείο για τη μόρφωση εκπαιδευτικού προσωπικού στην Οικιακή Οικονομία. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος Κτήμα ες αεί, ό.π., σ.18.

¹⁶⁹ Εφ. Πατρίς της 27 Μαΐου 1906, σ.3.

¹⁷⁰ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σσ.147-148.

μάλλον εν Ευρώπη πεφημισμένας οικοκυρικές Σχολάς...».¹⁷¹ Με τη θέσπιση της ειδικής αυτής υποτροφίας θέτει τις βάσεις ενός εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού.¹⁷² Οι απόψεις του, τις οποίες δε διστάζει να εκφράσει μέσα στη διαθήκη του, απηχούν αντιλήψεις της εποχής για το ρόλο της μητέρας-παιδαγωγού, της οικοδέσποινας - συντρόφου και της διευθύνουσας του νοικοκυριού που θεωρεί το καταλληλότερο πεδίο κοινωνικής τους προσφοράς, μέσω του οποίου επιτελούν την κοινωνική τους αποστολή. Στη διαθήκη του ευχαριστεί τον Αριστοτέλη Κουρτίδη, καθηγητή του Αρσάκειου και τον Ιωάννη Γ. Λομβέρδο, γραμματέα του, «οίτινες εργασθέντες μετ' εμού εξετέλεσαν φιλοτίμως και πατριωτικώς την ανατεθείσαν αυτοίς εντολήν μου λαβόντες υπ' όψιν Κανονισμούς και Προγράμματα ομοίων εν Ευρώπη και ιδίως εν Ελβετία Οικοκυρικών Σχολών και εν συνδυασμῶ προς τας ιδιαίτερας συνθήκας του καθ' ημάς κοινωνικού βίου μετά των ατομικών βλέψεων και ιδεών μου ως προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης επί της οποίας θα στηριχθή η μέλλουσα ανάπτυξις της οικογενειακής Εστίας».¹⁷³ Στηρίζει έτσι το θεσμό της οικογένειας εισάγοντας ευρωπαϊκά πρότυπα με ώριμο βλέμμα, όχι αβασάνιστα αποδεκτά και όχι χωρίς τις απαραίτητες προσαρμογές στις ιδιότυπες ελληνικές συνθήκες. Συμβολικό το φορτίο που αποδίδει στις λέξεις «Εργασία» και «Πατρίδα»: «Ας αφήσωμε τας λέξεις κόμματα, κρυφούς εχθρούς, φιλέλληνας και μισέλληνας. Και ας ενωθῶ μεν ὅλοι υπό την ιδέαν της Εργασίας και της εντεύθεν σωτηρίας της πατρίδος».¹⁷⁴ Η άρτια γνώση της επιστήμης της οικιακής οικονομίας θα βοηθήσει σ' αυτό. Χαρακτηριστικά ο ίδιος αναφέρει: «Ζητώ με τρία λόγια να κάμω οικοκυράς, που να διοικούν μεθοδικά το σπίτι των, συζύγους που να είναι σύντροφοι και μανάδες που να αγαπούν ἔξυπνα».¹⁷⁵

Δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο ρόλος προσώπων που τον επηρέασαν στο είδος της επιλογής του. Είναι αναμενόμενο να επηρεάστηκε από τη σχέση του με τους ίδιους τους συνεργάτες του, όπως τον Αριστοτέλη Κουρτίδη, ειδήμονα του τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης ή τις συνεργάτιδες της Παρρέν, την Ελένη Ρουσοπούλου, την Αικατερίνη Γιαβάση.¹⁷⁶ Από την ομοιότητα της οργανωτικής δομής της σχολής του με εκείνης της «Ενώσεως των Ελληνίδων» αναδεικνύεται το γεγονός ότι τελικά δεν πρωτοτύπησε με την ίδρυση της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων, αλλά ακολούθησε ανάλογες τάσεις της εποχής για τη γυναικεία εκπαίδευση που στη χώρα μας οικονομικά εμπόδια τη διατηρούσαν σε στασιμότητα ή συρρίκνωση.¹⁷⁷

Ως άνθρωπος της διασποράς επηρεάστηκε από ευρωπαϊκά ρεύματα και συνήθειες, αλλά και από την εκπαιδευτική υποδομή αυτού του τομέα στην χώρα υποδοχής, όπου έζησε, τη Ρουμανία.¹⁷⁸ 0 Χαροκόπος «θέλει πρωτίστως να μορφωθεί η Ελληνίς ως κυρά, ως

¹⁷¹ Άρθρο VII της διαθήκης του Παναγή Χαροκόπου. ΠΠΧ, ό.π.

¹⁷² Βασικός πόρος της σχολής είναι 50.000 δραχμές στη συντήρηση των σχολών του και 6.000 δραχμές στις υποτροφίες. Βλ. Ιδιόγραφο διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁷³ Ο.π.

¹⁷⁴ Ο.π.

¹⁷⁵ Εφ. Εστία, 4 Αυγούστου 1908, σ.1.

¹⁷⁶ Η πρώτη, σύζυγος του Όθωνα Ρουσόπουλου, ιδρυτή και διευθυντή της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας γεννήθηκε στη Γερμανία και γνώρισε τη λειτουργία των εκεί οικοκυρικών σχολών και η δεύτερη ήταν Σουηδή, σύζυγος Έλληνα καθηγητή του Πολυτεχνείου σπούδασε σε οικοκυρική σχολή της Σουηδίας, Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.137.

¹⁷⁷ Καλλιρρόη Παρρέν, Καθημερινοί εντυπώσεις (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής), Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σ.1-3. Βλ κεφ. Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.214,216.

¹⁷⁸ Εφημερίς των Κυριών, 22 Μαΐου 1905, σ.6, 29 Μαΐου 1905, σ.2. κεφ. Ευεργεσία, σ.216, υψμ.541.

οικοδέσποινα, διότι από τα πολλά ταξίδια που έκαμε στην Ευρώπη απεκόμισε την εντύπωση ότι η Ελληνίδα υστερεί πολύ της Ευρωπαϊκής ως προς την νοικοκυρωσύνη». ¹⁷⁹ Η ιδέα της ίδρυσης τέτοιου είδους σχολής εντάσσεται στο ευρύτερο ενδιαφέρον του Χαροκόπου για την κάλυψη, σε μία περίοδο εκβιομηχάνισης, αναγκών της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και των δύο φύλων στην Ελλάδα, κάτι που είχε επισημάνει στις τελευταίες παραγράφους του κωδίκου του ¹⁸⁰ και προσπάθησε να υλοποιήσει με το επαγγελματικό τμήμα της Σχολής του την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της Ελληνίδας. Τα τμήματα του ιδρύματος ήταν τρία: το Οικοκυρικό για νέες καλών οικογενειών με στόχο να γίνουν καλές οικοδέσποινες με την κατάρτιση που θα έπαιρναν, το Επαγγελματικό, στο οποίο οι μαθήτριες καταρτιζόνταν σε γυναικείες τέχνες και βιοποριστικά επαγγέλματα που σχετίζονταν με τα οικιακά και το τμήμα της Σχολής Υψηλότερων. ¹⁸¹ Συμβαδίζει όμως η ιδέα της ίδρυσης της Σχολής και με την επιθυμία του να στηρίξει την κοινωνική και οικονομική ανόρθωση της γυναίκας, κάτι που διαφαίνεται τόσο με τη σύσταση «Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών» στο Αργοστόλι Κεφαλονιάς, ¹⁸² όσο και με το Προικώ Καθίδρυμα που συνέστησε με τους αδελφούς του στη Ρουμανία. ¹⁸³ Τους βαθύτερους προσωπικούς λόγους που ίσως βρίσκονται πίσω από την ευαισθησία του για το θέμα αυτό αδυνατούμε να γνωρίζουμε, λόγω ανεπάρκειας στοιχείων. ¹⁸⁴

Με τη διαθήκη του Απριλίου του 1910 και τον κωδικό του Ιανουαρίου του 1911 όρισε κληροδοτήματα που αφιερώνονται στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονιά, καθώς και σε ιδρύματα και εταιρείες της Αθήνας, με τις οποίες σχετιζόταν. ¹⁸⁵ Στην Κεφαλονιά συνέστησε με κληροδοτήματα 700.000 δραχμών το «Χαροκόπειο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών και Κορασίων Κεφαλληνίας». ¹⁸⁶ Σκοπός του εργαστηρίου ήταν η παροχή εργασίας σε άπορες γυναίκες και κόρες, η διδασκαλία των «γυναικείων τεχνών» και η επαγγελματική τους απασχόληση με χειροτεχνήματα, τα οποία θα διαθέτονταν προς πώληση, κατά το πρότυπο αντίστοιχων ιδρυμάτων σε άλλες πόλεις. ¹⁸⁷ Η προσπάθειά του αυτή εντάσσεται όμως και στο

¹⁷⁹ Εφ. Ακρόπολις, της 3 Νοεμβρίου 1908, σ.2.

¹⁸⁰ Κωδικός της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, αρ.15, σ.445.

¹⁸¹ Βλ. Άρθρο 1. Καταστατικόν της εν Καλλιθέα Χαροκοπέου Σχολής στο Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σσ.371-372. Έντονο ήταν το πρόβλημα των ανειδίκευτων εργαζομένων εκείνη την εποχή, μία ευάριθμη κατηγορία ασχολούμενη με τον τομέα ένδυσης κατά κύριο λόγο. Χριστίνα Αγριαντώνη, Βιομηχανία, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. Οι Απαρχές 1900-1922, τόμος Α', [Βιβλιόγραμμα], Αθήνα 1999, σσ.173-179.

¹⁸² Βλ. Διαθήκη και κωδικός του Παναγής Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸³ Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί, ό.π., σσ.4,14,20-23 και της ίδιας, Παναγής Χαροκόπος... ό.π., σ.125, υπσμ.534.

¹⁸⁴ Ο.π., σ.125.

¹⁸⁵ Διετέλεσε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Γεωργικής Εταιρείας, η οποία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1901, τακτικός εταίρος της «Βιοτεχνικής Εταιρείας» από τον Ιανουάριο του 1900 - κατόπιν προτάσεως των ιδρυτών της Ιω.Πεσμαζόγλου, τραπεζίτη και του Κυπάρισσου Στεφάνου, καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο -, καθώς και ιδρυτικό μέλος της «Κεφαλληνιακής Αδελφότητας», η οποία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1905. Ο.π., σσ.174-176.

¹⁸⁶ Για τη φροντίδα του κληροδοτήματος αυτού των 700.000 δραχμών συνέστησε δύο επιτροπές με πρόσωπα της εμπιστοσύνης του τόσο για τη διαχείριση των οικονομικών, όσο και τη λειτουργία του ιδρύματος καθορίζοντας επακριβώς τα επί μέρους ποσά που θα δαπανούνταν (βλ. σ.183). Βλ. Κωδικός Παναγής Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸⁷ Για την παροχή εργασίας στο Εργαστήριο αυτό έθετε όρους: «...πιστοποιουμένης όμως διαγωγής εκ παντός Δήμου της νήσου Κεφαλληνίας προερχομένης, συνάμα δε και ο προαιρετικός αυτών σιτισμός αντί ελάχιστης καταβολής αυτών δια τας εν των καταστήματι ενδιαιτωμένας». Κωδικός 10 Ιανουαρίου

ευρύτερο ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και των δύο φύλων και τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητάς της σε μια εποχή εκβιομηχάνισης της χώρας. Ήθελε να συμβάλει στην επίλυση του προβλήματος των ανειδίκευτων εργατριών που ασχολούνταν με την ένδυση και αποτελούσαν πολυάριθμη επαγγελματική κατηγορία.¹⁸⁸

Σε ανέγερση επαγγελματικών σχολών προχώρησαν ευεργέτες, όπως η Μαριγώ Μηλάκη που, εκτός από το Παρθεναγωγείο στη γενέτειρά της Πορταριά, το 1903, παραγγέλλει στους εκτελεστές της διαθήκης της την ίδρυση της Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων, της Μηλακείου, αφήνοντας σ' αυτήν μεγάλη περιουσία: «Δία το κτίριον αυτής να δαπανήωσι το πολύ μέχρι δραχμών εκατόν χιλιάδας, το δε υπόλοιπον να κατατεθή,,,ίνα εκ των τόκων συντηρήται και λειτοργή η Σχολή αυτή».¹⁸⁹ Η Ρεγγίνα Ν. Πανταζοπούλου από Καλαμάτα επίσης αφιέρωσε το 1911 «κατ' ευχήν του συζύγου της», Ιωάννη, κατάλληλη έκταση καθώς και 80.000 δραχμές για την ανέγερση «Λαϊκής και των απόρων κορασιών Σχολής»,¹⁹⁰ ο Δήμος Πανταζή Ζούλιας, έμπορος ομογενής στο Χελβάν της Αιγύπτου διέθεσε 8.000 αγγλικές λίρες περίπου για την οικοδόμηση και τη συντήρηση επαγγελματικής σχολής αρρένων και θηλέων στην Πορταριά το 1913,¹⁹¹ ενώ την ίδια χρονιά στην Ανδρο ο Αλκιβιάδης Εμπειρικός, γόνος της εφοπλιστικής οικογένειας των Εμπειρικών, έμπορος σιτηρών, προέβη με το κληροδότημά του στην ίδρυση της «Εμπειρικού Οικοκυρικής Σχολής Απόρων Κορασιών Ανδρου».¹⁹²

Ενδιαφέρουσες επίσης είναι, αν και κινούνται σε υποδεέστερη οικονομικά κλίμακα, διάφορες περιπτώσεις δωρητών, όπως εκείνη του Κωνσταντίνου Καραπάνου, προέδρου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, που το 1908 αφιέρωσε τους τόκους 150 ομολογιών¹⁹³ σε βραβείο διαγωνισμού πρακτικής εκπαίδευσης μαθητριών και του γυναικείου φύλου. Επίσης διέθεσε τόκους από 150 ομολογίες ιδίου δανείου ως προίκα των βραβευομένων κοριτσιών καθώς και

1911. Φαίνεται ότι ο Χαροκόπος είχε ενδιαφερθεί να συστήσει το εργαστήριο αυτό εν ζωή. Το 1908 απέστειλε 8.000 δραχμές στον πρόεδρο του Εργατικού Συνδέσμου Κεφαλονιάς, Παναγή Καβαλιεράτο, για την αγορά οικοπέδου προς ανέγερση του εργαστηρίου. (Εφ. Ζιζάνιον της 3 Ιουνίου 1906, σ.4). Το εργαστήριο ιδρύθηκε τελικά μετά το θάνατό του στο Αργοστόλι. Κληροδότησε επίσης 10.000 δραχμές για την προικοδότηση απόρων κοριτσιών από την Κεφαλονιά και ιδιαίτερα από τη γενέτειρά του Πλαγιά της Κεφαλονιάς. Βλ. κωδικέλο Π. Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸⁸ Αγριαντώνη, Βιομηχανία,..ό.π., σσ.172-221,125. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.739.

¹⁸⁹ Διαθήκη της Μαριγώ Μηλάκη της 10 Ιουλίου 1902. ΜΗΚ,Γ'147, σ.684, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 5, σ.108, Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.89, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.742, Υ.ΟΙ., αρ.911 και Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.64.

ι» η δωρεά έγινε με δωρητήριο έγγραφο. ΜΗΚ,Γ'215, σ.1029, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.928 και Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.64.

¹⁹¹ Διαθήκη του Δήμου Ζούλια της 25 Αυγούστου 1913. ΜΗΚ,Γ 147, σ.684, ΖΑΒ, σ.108 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.367, Υ.ΟΙ., αρ.906.

¹⁹² ο ίδιος φάνηκε χρήσιμος σε δημοτικά έργα, όπως με τη δωρεά των 100.000 φράγκων για την κατασκευή του υδραγωγείου της Ανδρου ή στην εκπαίδευση με δωρεά του το 1911 στην Κάϊρειο Σχολή και με κληροδότημα στην οικοδόμηση Γυμνασίου. Αυγ.Ν. Εμπειρικός, Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών, Αθήνα 1983. Ο ίδιος θα αφήσει στο ίδρυμα με τη διαθήκη του από τη Βράϊλα το 1924 το «απαιτούμενο ποσό» για τη συντήρηση της σχολής. Διαθήκη του Αλκιβιάδη Εμπειρικού της 31 Μαΐου 1924. ΜΗΚ, Γ'35, σ.235.

¹⁹³ Πρόκειται για ομολογίες Εθνικού Δανείου Ενοποιήσεως του 5%. Διαθήκη του Κωνσταντίνου Καραπάνου της 8 Αυγούστου 1908, Ζερβός, ΦΕΑ, αρ. 7613 και Υ.Γ., αρ.623.

τους τόκους 100 ομολόγων, ιδίου δανείου στο μισθό δασκάλας μαγειρικής των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα.¹⁹⁴

Το κοινωνικό πρόβλημα της ένδειας και της ανέχειας του γυναικείου πληθυσμού που δεχόταν τις αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης των ανδρών, εξαρτημένου από κοινωνικές στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής που ανέστελλαν την οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία τους, ήταν ορατό από ομογενείς που θα προσπαθήσουν να το θεραπεύσουν. Χαρακτηριστική η αναφορά του Νομάρχη Κεφαλλονιάς προς το υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τις θετικότερες επιπτώσεις που θα είχε για την τοπική κοινωνία του νησιού και ιδιαίτερα για τις γυναίκες η χρησιμοποίηση ενός ποσού από το κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου, μεγαλέμπορου στο Λονδίνο:¹⁹⁵ «...Δια τον θήλυν πληθυσμόν η ίδρυσις ευρυτάτου εργαστηρίου απόρων γυναικών δυναμένου να δίδη άρτον καί εργασίαν εις αληθώς πολλά πάσχοντας και πράγματι πενομένον γυναικείον πληθυσμού, είτε διότι στερείται περιουσίας, είτε διότι οι άρρενες προστάται των αποδημούσι αγωνιζομένων τον μέγαν αγώνα της ζωής, ήθελε ουχί μόνον ανακούφιση τας πτωχάς οικογενείας, αλλά και δημιουργήση βιομηχανίαν μεταξωτών ταπήτων και [...], ήτις από πολλών απόψεων ηδύνατο να ωφεληση. Εννοείται οίκοθεν ότι την Σχολήν ταύτην θα υποβοηθή αγροκήπιον, χημείαν, εργαστήριον φυσικής και παν άλλο παράρτημα αναγκαίον προς την εν αυτώ διδασκαλίαν. Θεωρούσε η Νομαρχία ότι το εργαστήριον των απόρων γυναικών αναγκαίο ήταν να περιλαμβάνει «πάντας μεν τους κλάδους του εν Αθήναις, τοιούτον επί πλέον δε της μετάξης την βιομηχανίαν...».¹⁹⁶

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} παρατηρούμε, και είναι αναμενόμενο, μία αυξανόμενη τάση πράξεων ευεργεσίας στη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση, απόρροια μάλλον των οικονομικών και κοινωνικών, μετασχηματισμών της εποχής, τόσο σε αριθμό, όσο και σε μέγεθος.¹⁹⁷

Πραγματικά, οι «πολύ μεγάλοι» ευεργέτες υπερέχουν των άλλων κατηγοριών μεγέθους κατά 50%, ενώ απουσιάζουν παντελώς οι «μικροί», παρά το γεγονός ότι η

¹⁹⁴ Ο.π. και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, σ.618.

¹⁹⁵ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελλος της 16 Ιανουαρίου 1900. Το ενδιαφέρον του μεγαλέμπορου στραμμένο στις εκπαιδευτικές αναζητήσεις και απαιτήσεις της εποχής του θεμελιώνει μία πρώτη μορφή τεχνικού και επαγγελματικού δικτύου στη γενέτειρά του. Αυτό συνίσταται στη συντήρηση νυχτερινής σχολής του εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθεια» Απόρων Παιδών και Εφήβων με τη χορήγηση 700 λιρών στεργλινών ετησίως, στην ίδρυση και συντήρηση δύο τεχνικών σχολών στο Αργοστόλι, την Εμποροναυτική και στο Ληξούρι την Επαγγελματική, καθώς και την Γεωργική σχολή Αργοστολίου. Η συνολική του περιουσία, κατά το πλείστον σε χρεώγραφα, ανερχόταν σε 500.000 λίρες στεργλίνες, της οποίας ένα μέρος αφιερώθηκε σε κοινωφελή έργα στην Κεφαλονιά. Σε εκπαιδευτικούς σκοπούς προσέφερε 16.000 λίρες Αγγλίας, οι οποίες το 1928 ανέρχονταν σε 6.000.000 δραχμές. ΜΗΚ, Γ'199, σ.847, Ζεφβός, Υ.Γ., αρ.19184,193, ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1985.

¹⁹⁶ ΑΥΕ, Φάκ.1904/49,1. <0 Νομάρχης Κεφαλληνίας προς το υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904) υπέρ Βαλλιανείου κληροδοτήματος και Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Ο Παναγής Βαλλιάνος ενδιαφέρθηκε και για τη συντήρηση της προαναφερθείσης νυχτερινής σχολής χορηγώντας 700 λίρες στεργλίνες ετησίως. ΜΗΚ, Γ'199, σ.847.

¹⁹⁷ Βλ. Παράρτημα 1. Β' Διαγράμματα, σσ.1-10, Δ13α, Γ' Γραφήματα, σ.Γ2α, Γ4α, Γ8α, Γ11α, Γ14α, Γ17α.

συμμετοχή των ευεργετών του εσωτερικού υπερτερεί κατά τι εκείνου των ομογενών, όπως φαίνεται στους παρακάτω πίνακες:

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος Δωρεάς	ΠΟΛΥΜΕΛΕΣ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων ευεργεσών	12	6	4		2
Ποσοστό επί του ατόμου τομέα	50%	25%	16,66%	0,00%	8,33%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.36, πίν.68 και Γ14α).

Προέλευση Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης(1829-1913).				
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	24	10	12	2
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		41,66%	50%	8,33%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.3, πίν.6 και Γ2α).

Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός Πράξεων ευεργεσίας	8	3	4	4	5

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.44, πίν.83 και Γ17α).

Οικογενειακή κατάσταση Ενεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ενεργεσίας</i>	4	3	5	12
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	16,66%	12,5%	20,83%	50%

Πίνακας 4.(Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.11, πίν.22 και Γ4α).

Μορφωτικό Επίπεδο Ενεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ενεργεσίας</i>	6	4	3	11
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	25%	16,66%	12,5%	45,83%

Πίνακας 5.(Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.28, πίν.53 και Γ8α).

Αναφορικά μάλιστα με την κατεύθυνση της ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα παρατηρείται μια προτίμηση της τάξης του 30 % περίπου για την περιοχή της πρωτεύουσας. Αυτή η διαφορά είναι ευεξήγητη, δεδομένου ότι οι κάτοικοι του αστικού χώρου διαμορφώνουν βαθμιαία μια νοοτροπία για τη θέση της γυναίκας πιο προοδευτική από εκείνη των κατοίκων της επαρχίας.

Είναι εμφανής η υπεροχή των ευεργετών με ανεβασμένο μορφωτικό επίπεδο, καθώς και των επιχειρηματιών και πολιτικών, σχεδόν σταθερή διαπίστωση στους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης. Δυστυχώς για ένα μεγάλο ποσοστό της τάξεως του 45% του συνόλου αγνοούνται η προέλευση και η επαγγελματική ενασχόληση

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΩΕΣ</i>	8	33,33%
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	5	20,83%
<i>ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ</i>	3	12,5%
<i>ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ</i>	1	4,16%
<i>ΑΛΛΑ</i>	4	16,66%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	3	12,5%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.20, πίν.37 και ΓΠα).

Η μέριμνα των διαθετών για την τύχη του κοριτσιού από τις αρχές του αιώνα αποτυπώνεται σε κληροδοσίες που αφορούν στην προίκιση πτωχών κοριτσιών, πρακτική που συνοδεύει σε μεγάλο ποσοστό τις προτιμήσεις και βαίνει παράλληλα με διάφορες και διαφορετικές κατευθύνσεις των δωρεών ενός μεγάλου αριθμού ευεργετών του 19^{ου} αιώνα. Η πρακτική αυτή, όσο κιαν φαίνεται έξω από το ερευνητικό πεδίο της εργασίας αυτής ως εντασσόμενη στο χώρο της φιλανθρωπίας, δεν είναι άσχετη με τις μεταμορφώσεις, ταχύρρυθμες ή αργόσυρτες, της νεοελληνικής κοινωνίας, με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού των δομών και του περιεχομένου της εκπαίδευσης, καθώς και με το ενδιαφέρον των ευεργετών για την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της γυναίκας. Μία πρώτη προσέγγισή μας αποδεικνύει, ότι μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα ο όγκος των κληροδοτημάτων που προικίζουν άπορες νέες σε ηλικία γάμου ή μικρότερες αυξάνει, ενώ

αντίθετα, πλησιάζοντας τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μειώνεται βαίοντα αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των κληροδοτημάτων με κατεύθυνση την γυναικεία εκπαίδευση και μάλιστα την επαγγελματική. Αυτός σημειώνει αυξητική πορεία. Δε σημαίνει αυτό ότι λείπουν τα μεγάλα κληροδοτήματα προς αυτή την κατεύθυνση φιλανθρωπικού χαρακτήρα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, και μάλιστα δε ξεφεύγουν πολλές φορές από το «τελετουργικό», παρορμητικά θρησκευτικό χαρακτήρα τους.¹⁹⁸

Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου όλα τα φαινόμενα υποδηλώνουν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης, - σχετικά με την ανδρική που είχε έντονα δημόσιο χαρακτήρα-, τόσο από το Κράτος, όσο και από την κοινωνία. Αυτό αποδεικνύεται χαρακτηριστικά από το ότι η γυναικεία εκπαίδευση ήταν συγκεντρωμένη στα αστικά κέντρα σε αντίθεση με εκείνη των αγοριών, που ήταν ισότιμα μοιρασμένη τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στην επαρχία. Οι γυναίκες καλούνταν, εφόσον όλα τα επαγγέλματα ήταν κλειστά, να υποδυθούν νέους ρόλους μέσα από σειρά πρακτικών δεξιοτήτων, όπως τρόπους καλής συμπεριφοράς, ξένες γλώσσες, μουσική, δυτικούς χορούς, πολυτελή εργόχειρα. Η εκπαίδευση αυτή φυσικά απευθυνόταν σε κορίτσια ευπορότερων τάξεων, τα οποία φοιτούσαν σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία, όπου η επαφή με τη δυτική παιδεία ήταν αμεσότερη.¹⁹⁹ Καθώς η «ανώτερη» εκπαίδευση αποτελούσε ένδειξη ανώτερης κοινωνικής θέσης θεωρούμενη προνόμιο των εύπορων σχετικά κοινωνικών στρωμάτων, κυριάρχησε εύκολα η αντιμετώπιση της μόρφωσης της γυναίκας ως είδος συμπληρωματικής προίικας, διάυλος κοινωνικής ανόδου και στοιχείο διατήρησης της οικογενειακής υπόληψης.²⁰⁰ Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα για μια μεγάλη περίοδο η μόνη επαγγελματική διέξοδος για τις γυναίκες υπήρξε εκείνη του ρόλου της δασκάλας και παιδαγωγού, ενώ στα τέλη του περασμένου αιώνα περίπου, προστέθηκαν και άλλες συναφείς απασχολήσεις. Οι γυναικείες «τέχνες» ήταν επωφελείς ως μέσο βιοπορισμού για τα άπορα κορίτσια. «Τολμηρές» πρωτοβουλίες ατόμων ή φορέων και κυρίως η γενναιοδωρία ευεργετών θα στηρίζει ουσιαστικά την επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών.

¹⁹⁸ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του κληροδοτήματος Σταματίου Πρωΐου από τη Σύρο για την προικοδότηση κοριτσιών. Όλα τα ακίνητά του τα κληροδότησε στο Δήμο Ερμούπολης (8^ο άρθρο της διαθήκης), από τα οποία, εκτός από άλλα κληροδοτήματα, όρισε να προσφερθούν 10.000 δραχμές σε κάθε κόρη ως προίικα ορίζοντας για τα κορίτσια αυτά: «να νπανδρεύωνται την ημέρα του θανάτου μου προς ενθύμησιν του ονόματός μου». Διαθήκη της 14 Οκτωβρίου 1885. ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδοτήμα Σταμάτη Πρωΐου/17, όπου Κανονισμός του προς προίικισιν Κορασίων εν Ερμουπόλει, Καθιδρύματος του αοιδίμου Σταμάτη Κ. Πρωΐου. εν Ερμουπόλει Σύρου [Τύποις «Πατρίδος»], 1887. Ο Κανονισμός εγκρίθηκε την 20 Φεβρουαρίου 1887. Εκτελέστρια είχε ορίσει και την αδελφή του, Αργυρή Κρίνου, ευεργέτρια επίσης. Ο μακαρίτης άφησε την 20 Απριλίου 1882 δύο ιδιόχειρες διαθήκες (αρ.792 της επικύρωσής τους). ΓΑΚ ΣΤΡ, ό.π., έγγραφο 8423.

¹⁹⁹ Φουρναράκη, ό.π., σσ.25-26.

²⁰⁰ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμως δεσποινίδα και αρίστα μητέρα». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τόμος Β', [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.479-496, και Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, Η εκπαίδευση των θηλέων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα σε συνάρτηση με τις κοινωνικές αλλαγές, περ. Σεμινάριο, τεύχος 7 (1986), σσ.28-36.

V. ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέαν μετά δεκαετίαν, απαίδεντον ὄντα και της αξίας ταύτης ανάξιον».

Νεόφυτος Δούκας, *Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρτοκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ¹.*

1. Το εκκλησιαστικό σχολείο Πόρου «...δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν»

Στα σχολεία με επαγγελματικό χαρακτήρα υπάγονται και οι ιερατικές σχολές.¹

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα τέσσερις σταθμοί διαμόρφωναν την εικόνα της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος. Το Εκκλησιαστικό σχολείο του Πόρου (1830), η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου (1837), η Ριζάρειος (1843) και οι ιερατικές σχολές Χαλκίδας (1856), Σύρου και Τρίπολης (1857).²

Ήδη όμως από τα χρόνια του Αγώνα το θέμα της μόρφωσης του κλήρου απασχόλησε τις εκπαιδευτικές επιτροπές.³ Στην Δ' Εθνοσυνέλευση είχε προβλεφθεί η σύσταση Γαζοφυλακίου για την οικονομική στήριξη «σχολείων ανωτέρας τάξεως δια τους Εκκλησιαστικούς...»⁴

¹ Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.43. Βλ. Γεράσιμος Ι.Κονιδάρης Ι, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την τελευταίαν πενήνταετία (1919-1968) επί τη εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969: Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος, (πρόλογος Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου)*, Αθήνα 1969.

² Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.395.

³ Πανεπιστημιακό κλάδο θεολογικής παιδείας είχε προτείνει η επιτροπή Γαζή το 1824. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμος Α', σ.178. Η Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως ζητούσε από τους Μητροπολίτες, Επισκόπους και εκκλησιαστικούς τοποτηρητές στατιστικές πληροφορίες για τα μοναστηριακά εισοδήματα, τα οποία «η Κυβέρνησις θέλει μεταχειρισθῆ προς βελτίωσιν τον Κλήρον...». *Πρωτοκόλλαν εξερχομένων Γραμματείας Εκκλησιαστικής και Δημοσίας Εκπαιδενσης*, αρ.18 της 10 Οκτωβρίου 1829. *Ό.π.*, σ.396. Ο Χρυσόγελος διαβεβαίωνε τους ιεράρχες το 1829 ότι η Κυβέρνηση επιδίωκε την εξεύρεση πόρων για σύσταση εκκλησιαστικών σχολείων. *Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Ύπ. Θρησκείας, φάκελος 20. Σχολικά, έγγραφο της 9 Οκτωβρίου 1829.*

⁴ Ήταν το ΙΑ' ψήφισμα της Δ' εν Αργεί Εθνικής Συνελεύσεως. Α. Μάμμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, τόμος ΙΑ', Αθήναι 1852, σσ.100,188. Βλ. κεφ. Οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης, σσ.80-81 και υποσμ.359.

Σε επιστολή του προς το Μουστοξύδη ο Καποδίστριας σημείωνε την ανάγκη στοιχειώδους μόρφωσης του κλήρου, ώστε να είναι σε θέση να συνεισφέρει στην προσπάθεια εναντίον «των προλήψεων και να αντιπαλέψει τους νεωτερισμούς και τα εγχειρήματα του γητέματος της νεολαίας»⁵

«...Η μακρά δουλεία αφανίσασα την παιδείαν τον γένους, ήτον αδύνατον να μη φθείρη τον Κλήρον μηδέ να μη σιγή τα θρησκευτικά μας φρονήματα» σημείωνε ο Κοραΐς σε επιστολή του.⁶

Τα σχέδια ίδρυσης εκκλησιαστικών σχολών που υποβλήθηκαν στον Καποδίστρια θεωρήθηκαν ανεφάρμοστα, λόγω έλλειψης της απαιτούμενης υποδομής.⁷ Στη σύσταση Σχολείου «δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν νηρησιάν» αναφέρθηκε κυβερνητική εγκύκλιος το 1829⁸ και αμέσως μετά, για τη δημιουργία ιερατικών σχολών προέβλεπε το διάταγμα της 3ης Φεβρουαρίου 1830,⁹ το πρώτο στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου αναγγελλόταν η ίδρυση «εκκλησιαστικού σχολείου» στον Πόρο, στην ιερά μονή Ζωοδόχου Πηγής.¹⁰ Με άλλο διάταγμα αυθημερόν και με τη συμφωνία της Γερουσίας ο Καποδίστριας αποφάσιζε τη δημοπράτηση των εισοδημάτων της Μονής Πόρου για τη συντήρηση του Εκκλησιαστικού σχολείου.¹¹ Στην οικοδόμησή του συνέβαλε προσφορά περισσευούμενων οικοδομικών υλικών του Ναυστάθμου Πόρου μετά από υπόδειξη του διοικητή Πόρου, Κωνσταντίνου Αξιώτη.¹² Τα έξοδα της ανέγερσης του σχολείου δεν ήταν λίγα για την εποχή. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1830 είχαν ανέλθει σε 2.500 γρόσια.¹³ Οικονομικός αρωγός του σχολείου υπήρξε ο κλήρος. Η τιμητική δημοσίευση των ονομάτων των χορηγών έγινε από τη

⁵ CChassiotis, *L' instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σσ.152-153.

⁶ Επιστολή Αδαμάντιου Κοραΐ «εν Παρισίοις», 23 Δεκεμβρίου 1820. Αναφέρεται στο σκοπό του συγγράμματος: «Παράδοξος Συμβουλή τριών Επισκόπων προς τον Πάπαν Ιούλιον τον τρίτον», του οποίου τη μετάφραση και ανώνυμη έκδοση έκανε. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, Αδαμάντιος Κοραΐς, τόμος Β', σ.103.

⁷ Τόσο το «Σχέδιον εκκλησιαστικής Ακαδημίας δια τους Έλληνας» του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, το οποίο υποβλήθηκε μετά από πρόσκληση του Καποδίστρια και είχε ως υπόδειγμα τις ρωσικές θεολογικές Ακαδημίες, όσο και το σχέδιο συγκρότησης Ανωτάτου Ιερατικού Σχολείου του Αλεξάνδρου Στούρτζα, το οποίο έθετε ως απαράβατο όρο χειροτονίας ιερέα την κάλυψη ορισμένης ύλης μαθημάτων, έμειναν ανεφάρμοστα. Χ.Μπαμπούνης. *Η εκπαίδευση-ό.π.*, σ.396.

⁸ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, έγγραφο της 18 Δεκεμβρίου 1829.

⁹ Γενική Εφημερίς, φάκελος 19 Φεβρουαρίου 1830. και ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 38^A (Γενικά), Απρίλιος 1831.

¹⁰ Ήταν η πρώτη ιερατική σχολή που συστάθηκε από τον Καποδίστρια το 1830 στον Πόρο (Μονή Ζωοδόχου Πηγής), για την οποία ο Δυοβουνιώτης, καθηγητής Θεολογίας, «μονογραφίαν εξέδοτο εν «Βραδυνή» της 12 Μαρτίου 1834». Τρύφων Ε.Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, [τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, ο.εχλνί, υψμ.2.

¹¹ Η δημοπράτηση θα ήταν με τη μορφή πενταετούς ενοικίου. Ψήφισμα αρ.410 της 3 Φεβρουαρίου 1830. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 24 Σχολικά, Φεβρουάριος 1830. «Πρωτόκολλον των ψηφισμάτων Οκτωβρίου 1ης 1829», σ.6. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 38^A (Γενικά), Απρίλιος 1831.

¹² ΓΑΚ, Γραμματεία Ναυτικών και των Στρατιωτικών, φάκελος 16, έγγραφο 2361 της 1 Φεβρουαρίου 1830 και έγγραφο 403 της 2 Φεβρουαρίου 1830.

¹³ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 24 Σχολικά, έγγραφο 3 Φεβρουαρίου 1830, φάκελος 25, Σχολικά, έγγραφο 4 Μαρτίου 1830.

Γραμματεία¹⁴ στη «Γενική Εφημερίδα».¹⁵ Αμβλυση οικονομικών δυσχερειών σε δύσκολες σηγμές προερχόταν συχνά από τις χρηματικές προσφορές προσώπων και μονών.

Η επιτακτική ανάγκη της εξεύρεσης χρηματικών πόρων και το κατά προσέγγιση ύψος αυτών για τη σύσταση και λειτουργία του σχολείου καταγραφόταν στις προσπάθειες του Καποδίστρια για την εκμετάλλευση κληροδοτημάτων αφιερωμένων στην εκπαίδευση, των οποίων η τύχη παρέμενε άγνωστη ή απλά είχαν μείνει ανεκμετάλλευτα:¹⁶ «Εκτός τον Ορφανοτροφείον και των αλληλοδιδασκτικών Σχολών, όπτον διδάσκονται εις έως οκτώ χιλιάδες ελληνοπαίδων, η Κυβέρνησις ενασχολείται κατά το παρόν περί της σνοστάσεως ενός τοπικού Σχολείου και μικρού τίνος ετέρον εκκλησιαστικού. Αλλά δια να δοθώσιν εις αμφότερα τάντα τα καταστήματα, καθώς και εις τα στοιχειώδη Σχολεία όλα τα αναγκαία μέσα και όλη η απαιτούμενη σύμπηξις, επάναγκες είναι και να δύναται η Κυβέρνησις να έχη εις διάθεσίν της χωρίς την παραμικροτέραν αναβολήν μίαν χρηματικήν ποσότητα από 400 έως 5.000 φράγκων».¹⁷

Με συμβουλές, συστάσεις και προτάσεις για τον τρόπο της ανάκτησής τους, προσπάθησε ο Καποδίστριας να κινητοποιήσει ένα μηχανισμό από διοικητικούς τιαράγοντες και προξένους, δεδομένου ότι αυτά θα αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων για την οργάνωση των διαφόρων τομέων του νεοπαγούς αδύναμου κράτους.¹⁸

¹⁴ Η Γραμματεία φαίνεται να παρακολουθούσε στενά την πίστωση της μερίδας της στο Εθνικό Ταμείο με τα ποσά των δωρεών και αντιμετώπισε με δυσφορία την περίπτωση της αθέτησης υπόσχεσης το Φεβρουάριο του 1930 για ετήσια συνεισφορά στην εκκλησιαστική παιδεία της Ιεράς Κοινότητας του Μεγάλου Σπηλαίου. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, έγγραφο 32 της 20 Φεβρουαρίου 1830, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 36 (Μοναστηριακά), έγγραφο 21 Φεβρουαρίου 1831.

¹⁵ «Κατάστιχον κληροδοσιών, συνεισφορών κλπ. νπέρ σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων της 3 Οκτωβρίου 1829-20 Δεκεμβρίου 1832». ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 54 Σχολικά 1832. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις συνεισφορές των 150 γροσίων του πρωτοσύγκελου Αρκαδίας το Μάρτιο του 1830, Κατάστιχον προσόδων και εξόδων του Εκκλησιαστικού σχολείου.(ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 38, 1831), των 712 γροσίων του εκκλησιαστικού τοποτηρητή Μεσσηνιακών φρουριών την 20 Μαρτίου 1830, (Κατάστιχον προσόδων...ό.π.), των 250 γροσίων του Παγκρατίου, ηγουμένου της μονής Καστρίου (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 28 Σχολικά, έγγραφο της 3 Ιουνίου 1830), των 71 γροσίων του ηγουμένου της μονής Αγ. Νικολάου Αργους, (Κατάστιχον προσόδων..ό.π.), των 400 γροσίων ετησίως του ηγουμένου της μονής Ταλαντίου στο Χέλι, (Γενική Εφημερίς, αρ.81 της 8 Οκτωβρίου 1830, σ.389), καθώς και 34 δίστηλα και 112 φαρδίνια σε αρχική συνεισφορά των Ζακυνθίων. (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 36, Σχολικά της 1 Φεβρουαρίου 1831).

¹⁶ «Ϊέν αγνοούμεν ότι ο μακαρίτης Ιωάννης Βαρβάκης εκληροδότησεν εις την πατρίδα του εν εκατομμύριον ρουβλίων. Δεν αγνοούμεν ωσαύτως τας επίσης γενναίας διαθέσεις της αδελφότητος των Ζωσιμάδων και του ιατρού Φλέβα». Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Α. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΤΕ, Φάκ.1830/Δ60, (Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα), έγγραφο 24.

¹⁷ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλ. Στούρτζα, Γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, Φάκ.1830/ Δ60,2, έγγραφο 24 (Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα).

¹⁸ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.33-37 και Ορφανοτροφεία, σσ.555-559. Επισήμαινε προς το Γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας, Αλ. Στούρτζα: «Έχετε το κύρος επομένως να κάμητε εν ονόματι αυτής και από μέρος της όλα όσα ηθέλετε στοχασθή αναγκαία κινήματα παρά τω Υπουργώ Δικαιοσύνης και παρά τοις δικαστηρίοις. Έχετε ωσαύτως το κύρος να συμφωνήσητε, συντάξετε και υπογράφετε εν ονόματι της από μέρος της Κυβερνήσεως πάντα οποιονδήποτε συμβιβασμόν με τους χρεοφειλέτας, ώστε δυνάμει αυτού να κατορθώση την άμεσον ανάκτησιν ενός μέρους των κληροδοσιών

Την ανάγκη άρσης της αμάθειας του κλήρου τόνισε ο διοικητής Πόρου Γ. Γλαράκης σε λόγο του την ημέρα των εγκαινίων του στις 30 Οκτωβρίου 1830¹⁹ και ο Βενέδικτος Ρώσος, έφορος και «πρώτος» δάσκαλος του σχολείου, αγιορείτης ιερομόναχος που νουθετούσε τους μαθητές: «*παρασκευασθήτε εις Ιερείς, όχι Ιερείς βεβαρβα ρω μένους, αμύητους και αμαθείς των χρεών των, πρόσκομμα τοις πολλοίς και πέτρα σκανδάλου*».²⁰ Το σχολείο αυτό του Πόρου φιλοξενούσε υποτρόφους της Κυβέρνησης,²¹ οι περισσότεροι των οποίων ήταν ιεράρχες ή εκκλησιαστικοί τοποτηρητές.²² Βαθμιαία ο αριθμός των μαθητών μειώθηκε και η λειτουργία του εκκλησιαστικού σχολείου Πόρου έπαυσε, λόγω διαφόρων προβλημάτων.²³ Βασική αιτία της αποτυχίας του σχολείου, πέρα από τα εσωτερικά του προβλήματα συμπεριλαμβανομένου και του επιπέδου σπουδών, θεωρείται η στρατιωτικά ευαίσθητη θέση του, λόγω του Ναυστάθμου, ο οποίος δεχόταν τις αναταράξεις από τις πολιτικές εξελίξεις κατά την περίοδο της Αναρχίας.²⁴

Αν και η εμβρυακή ακόμα αυτή μορφή της ιερατικής εκπαίδευσης υπολειτούργησε την πρώτη αυτή περίοδο, δεν έλειψαν οι δωρεές προς τον τομέα αυτό. Είναι δωρεές ή συνδρομές που κατευθύνονταν στο εκκλησιαστικό σχολείο το 1830, όπως η δωρεά του ρώσου πλοιάρχου Επαντοχίν, του Ιωνά του Δαμαλών ή του Νεόφυτου του εν Επιδαύρω,²⁵ του Πέτρου Δ. Στεφανίτη, αρχιάτρου της βασιλικής φάλαγγας, γόνου αρχοντικής οικογενείας και συμβούλου του Καποδίστρια.²⁶

διαφυλάττουσα μ' όλον τούτο όλα της τα δικαιώματα επάνω εις το υπόλοιπον». **Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830, ό.π. ΑΤΕ, Φάκ.1830/ Δ60..ό.π.**

¹⁹ Παρά την έκδοση του διατάγματος «*περί Οργανισμού του Εκκλησιαστικού Σχολείου*», όπου διορίζονταν τρεις διευθυντές του σχολείου, η έναρξη των μαθημάτων καθυστέρησε επί ένα οκτάμηνο, λόγω της διστακτικότητας των αγιορειτών μοναχών να αναλάβουν τα καθήκοντά τους. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο 528 της 6 Μαρτίου 1830. Γενική Εφημερίς, φύλλο 81 της 8 Οκτωβρίου 1830, σ.388.

²⁰ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 33 Σχολικά, έγγραφο 15,18 και 19 Νοεμβρίου 1830.

²¹ Ο ηγούμενος μαζί με τους μοναστές και τους άλλους υπηρέτες του καταστήματος, συνολικά 10 άτομα, προσέφερε υπηρεσίες σε ένα σύνολο των μαθητών, που δεν ξεπερνούσε τα 15 άτομα. «*Ορφανοτροφείο, εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Αίγινα*» στο Η Αιγιναία, εφημερίς φιλολογική επιστημονική και τεχνολογική, Παράρτημα, αρ.584, σ.47.

²² ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 23 Σχολικά, έγγραφο της 14 Ιανουαρίου 1830, φάκελος 27 έγγραφο της 18 Φεβρουαρίου 1830 και φάκελος 31, έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1830.(ενδεικτική αναφορά).

²³ Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου, τόμος 9, σ.819 και Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athenes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.110.

²⁴ Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.404-405. Προβλήματα στη λειτουργία της Σχολής δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη του στόλου από τους Τδραίους και τον αποκλεισμό του νησιού από την Κυβέρνηση. Η παραίτηση του Βενέδικτου (αρχές του 1831) για λόγους επιστροφής του στο Άγιον Όρος και η δολοφονία του Καποδίστρια έφερε τον ελληνοδιδάσκαλο Κύριλλο Σγουρομαλλινό, τον Πάτμιο, στη διεύθυνση του σχολείου. Με τη σειρά του όμως και εκείνος αναγκάστηκε από τους προκρίτους του Πόρου σε παραίτηση το Μάιο του 1832 μέσα από ένα κλίμα κρίσης ισοδύναμης με διάλυση. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 48, Σχολικά, έγγραφο 20 Απριλίου 1832, φάκελος 49 Σχολικά, έγγραφείο Μαΐου 1832.

²⁵ Αντίστοιχα έδωσε ο καθένας 401 δίστηλα (600, 500 και 400 γρόσια ετησίως), ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 38, έγγραφο άνευ αριθμ. του 1831 και Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, Σειρά Τρίτη, Τα περί Παιδείας*, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Β', Αθήνα 1968.

²⁶ Νικόλαος Ράδος (επιμέλεια), *Τα κατά την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεώς αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη της Ριζαρείου περιουσίας κατ' έγκρισιν*

Η αναγκαιότητα της μόρφωσης των ιερέων θα καταστεί πλέον ορατή λίγο αργότερα, με το νόμο περί δημοτικής εκπαίδευσης του 1834,²⁷ με τον οποίο προβλεπόταν η ίδρυση διδασκαλείου για τη μόρφωση των δασκάλων ή «διδασκαλοδιδασκηρίον», (Schul-Lehrerseminarium) στην πρωτεύουσα του Κράτους.²⁸ Επειδή οι δάσκαλοι με τα απαιτούμενα προσόντα δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες της χώρας με αποτέλεσμα πολλά χωριά να μην έχουν σχολεία, το υπουργείο Παιδείας με σχετική εγκύκλιο διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή και ιδιαίτερους γραμματοδιδασκάλους υποβάλλουν εις τίνα έλεγχον και να τους νομιμοποιήσουν».¹⁹ Έτσι* το ποσοστό των ιερωμένων ελληνοδιδασκάλων συγκρινόμενο με το αντίστοιχο της πενταετίας 1828-1832 υπερέιχε κατά 3,22%.³⁰

2. Για την «προσήκουσαν εκπαίδευσιν και την ηθικήν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύωσιν».

Πρωτοπόροι όμως και πρωταγωνιστές στο τοπίο της ιερατικής εκπαίδευσης υπήρξαν οι αδελφοί Ριζάρη. Ως άλλοι Ζωσιμάδες, - τους οποίους, όπως φαίνεται μίμήθηκαν - εμφορούμενοι από αισθήματα φιλοπατρίας, «νυμφευθέντες την αγάπη προς τον πλησίον και την πατρίδα...»³¹ θέλησαν να θεραπεύσουν πολύπλευρα τον ευαίσθητο τομέα της παιδείας, ιδιαίτερα όμως της ιερατικής. Η κυριότερη εκκλησιαστική σχολή, η Ριζαρείος Εκκλησιακή

του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργείον και επιμελεία, εκτελεστού της Ριζαρείου Διαθήκης. Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903, σ.423. Το 1861 ο Στεφανίτης άφησε με τη διαθήκη, αρ.2313 της 30 Μαρτίου 1861 τη Ριζαρείο Σχολή ως μοναδικό κληρονόμο όλης της περιουσίας του, αξίας άνω των 70.000 δραχμών, ως κληροδότημα υποτροφιών τριών νέων από Λευκάδα (σύμφωνα με το Β.Δ. 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της Ριζαρείου»). Το κληροδότημα συνίστατο από δύο οικίες στην Αθήνα αξίας 60.000 δραχμών και από ένα ποσό 11.192 δραχμών από διάφορες πωλήσεις. Άφησε τη βιβλιοθήκη του στο Πανεπιστήμιο. Το 1928 το κληροδότημα ανερχόταν σε 1.225.000 δραχμές. Επιθυμία του κληροδότη ήταν ο ένας νέος να προέρχεται από την Αγία Μαύρα της Λευκάδας, ενώ οι δύο άλλοι από άλλα χωριά. Έθεσε ως όρο μετά από πέντε έτη σπουδών να υπηρετήσουν ως ιερείς για τρία τουλάχιστον έτη στη Λευκάδα. Διαθήκη του Πέτρου Δ. Στεφανίτη αρ.2313 της 30 Μαρτίου 1861. Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'161, σ.728.

²⁷ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11. Καταρτίσθηκε με βάσει το γαλλικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833.

²⁸ Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, ιστορία) τόμος Α' 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.49.

²⁹ Εγκύκλιος Διαταγή του Τπ.Παιδείας, Β.Δ. αρ.26272, Αθήνα, 30 Μαΐου 1844 στο Χριστόδουλος Λέφας, Ιστορία της Εκπαιδύσεως, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σ.171. Μ' αυτόν τον τρόπο οι δάσκαλοι προέρχονταν από δύο χώρους: ως απόφοιτοι Διδασκαλείου και ως επιτυγχόντες στις εξετάσεις ειδικής επιτροπής του Διδασκαλείου χωρίς να φοιτήσουν σ' αυτό προηγουμένως. Ο.π., σ.170.

³⁰ Στον κατάλογο των ελληνοδιδασκάλων (σσ.93-94) οι 18 είναι ιερωμένοι, δηλαδή το 43,90%. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 1-17. «Η άφιξη στην Επαναστατημένη Ελλάδα ελληνοδιδασκάλων ετεροχθόνων και ορισμένων δυτικοσπουδαγμένων δεν διέθετε τη δυναμική να μετατρέψει προς το παρόν ριζικά μια κατάσταση που ήθελε ιερωμένους να διδάσκουν την páτρια γλώσσα σε κάποιο ανώτερο του στοιχειώδους επίπεδο». Χ.Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση... ό.π., σ.91.

³¹ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ , σσ.47-52.

Σχολή, ιδρύθηκε το 1843³² και άρχισε να λειτουργεί στις 15 Μαΐου του 1844 στην Αθήνα με κεφάλαια των αδελφών Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρη από το Μονοδένδρι της Ηπείρου.³³ Η κληροδοσία τους στόχο είχε την «προσήκονσαν εκπαιδενσιν και την ηθικὴν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύσωσιν»:³⁴ Σκοπός της ήταν η παροχή στους νέους, «έχοντας τας απαιτούμενας προπαιδεντικὰς γνώσεις, τοιαύτα διδακτικὰ μέσα, ὡστε εἰς διάστημα πέντε ετών να ἴηαι εἰς στάσιν να ενδυθῶσι το ιερὸν σχῆμα της Ιερωσύνης, γινόμενοι Ιερεῖς μετὰ την αποπεράτωσιν της πενταετοῦς σπουδῆς».³⁵

Η βαθιά θρησκευτική πίστη των Ριζάρηδων και η διαπίστωση της «βαθντάτης αμαθείας» του κλήρου οδήγησαν τη σκέψη και τη βούλησή τους στην απόφαση της ίδρυσης της Σχολής.³⁶ Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και από διάφορες πλευρές είχε επισημανθεί το χαμηλό πνευματικό επίπεδο του ελληνικού κλήρου, ο οποίος «ένεκα των φοβερῶν περιστάσεων της πατρίδος ἔπεσεν εἰς φοβερὴν ἀμάθειαν».³⁷ Η επιτακτική αυτή ανάγκη ώθησε το Γεώργιο Ριζάρη στην ίδρυση της σχολής του στην «κοινὴ πατρίδα», την Αθήνα, και όχι στη «μερική», όπως έγραφε, πατρίδα, το Μονοδένδρι, μετά από υπόδειξη του Αδαμάντιου Κοραή,

³² Β.Δ., αρ.213 της 25 Ιανουαρίου (6 Φεβρουαρίου) 1843 επί υπουργίας Ι. Ρίζου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 4 της 13 Φεβρουαρίου 1843.

³³ Τα αδέρφια Μάνθος (1764-1824) και Γεώργιος Ριζάρης (1769-1841) - «Γεώργιος Ραδιόνωφ Ριζάρης, γραικός εκ Νίζνης» - από το Μονοδένδρι της Ηπείρου, εμπομάζονταν και Ραδιόνωφ στη Ρωσία, όπου έδρασαν και κυρίως στη Νίζνα. Ο Μάνθος, θεμελιωτής της παρουσίας των Ριζάρηδων, μυήθηκε από το Σκουφά στη Φιλική Εταιρία και ήταν γνωστός με το συνθηματικό όνομα «Πρόθυμος». Με το ξέσπασμα της Επανάστασης η οικονομική του ανταπόκριση ήταν άμεση τόσο στις ανάγκες της ρωσικής κοινωνίας, όσο και στον απελευθερωτικό Αγώνα, την απελευθέρωση αιχμαλώτων, κλπ. Παρά τις γενναίες του συνδρομές, η Κυβέρνηση δε θέλησε να τον τιμήσει. Χρηματοδότησε τη Φιλική Εταιρεία στον αγώνα της δαπανώντας ίσως συνολικά πάνω από 90.000 ρούβλια. Μαζί με τον αδελφό του το 1814 ίδρυσαν Σχολή στη γενέτειρά τους και τη συντηρούσαν. Μετά το θάνατο του Μάνθου, ο Γεώργιος μετακόμισε στη Μόσχα, από όπου επεξέτεινε το εμπόριο και στην Οδησό, τη Βεσσαραβία και τις Παραδουνάβιες χώρες. Συνέδραμε με δάνειο 2.540 «ταλλήρων» την κυβέρνηση του Καποδίστρια, τη σύσταση της Εθνικής Τράπεζας, τη βιβλιοθήκη της Αίγινας με βιβλία. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής-Πύγνυμοσύνης», Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.191-193 και Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), 2004, σ.19.

³⁴ Άρθρο 72 της διαθήκης του Γεωργίου Ριζάρη 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930 και ΑΤΕ, Φάκ.1841/ 88,1, έγγραφο 4067 της 29 Οκτωβρίου 1841 αποστολή διαθήκης και Φάκ.1842/88, 1, έγγραφο 13339, της 7 Μαρτίου 1842.

³⁵ Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π. ΜΗΚ,Γ'207, σ.948.

³⁶ Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.8.

³⁷ Από τον Ανώνυμο της «Ελληνικής Νομαρχίας» στηλιτεύεται ο τρόπος που ένας αρχιεπίσκοπος της εποχής κρίνει άξιο ιεροσύνης ένα χωρικό -Λου ζητά 100 γρόσια και τον βάζει να διαβάσει κομμάτι από το Ψαλτήρι. Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας. Συντεθείς τε και τύποις εκδοθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανωνύμου του Έλληνοσ εν Ιταλία 1806, (Εισαγωγή-επιμέλεια Ν.Β.Τωμαδάκη), σ.134. Ο Νεόφυτος Δούκας επίσης γνωρίζοντας και θιγοντας σε λόγους και επιστολές του το πρόβλημα της απαιδευσίας του κλήρου ζητούσε να νομοθετηθεί, ὡστε «..μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέαν μετὰ δεκαετίαν, ἀπαιδεντον ὄντα και της αξίας ταύτης ἀνάξιον απευθύνει τον προτρεπτικό αυτό λόγο «Τοῖς Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχοῦ Ὀρθοδόξων Ελλήνων» προτάσσει στο βιβλίο Λόγοι των Αττικῶν Ρητόρων εν οἷς προσετέθηκαν και η Ερμηνεία του Ουλιανού εἰς Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ'. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σσ.18-19.

- με τον οποίο είχε αναπτύξει αλληλογραφία - «...να μεταχειρισθή την ενεργεσίαν τον, κατά το παρόν, εις την κοινὴν Παιδείαν όλων των Ελλήνων και, όταν οι περιστάσεις το συγχωρήσωσι, να λάβη φροντίδα εξαίρετον ως είναι δίκαιον, και δια τους ανμπατριώτας τον Ζαγοριανούς». Ο Αδαμάντιος Κοραΐς έγραφε στο Γεώργιο Ριζάρη (γραμμένο και σε μακέτα στη Ριζαρείο σχολή): «Μην αμφιβάλλεις, φίλε, ότι, ωφελών την κοινήν πατρίδα, ωφελείς, εν ταντώ, και την μερικήν και γίνεσαι, τω όντι, χρήσιμος εις όλην την Ελλάδα».³⁸ Στην απόφασή του ο Ριζάρης δέχθηκε την επίδραση των ιδεών των μεγάλων δασκάλων του Γένους, του Γεωργίου Γενναδίου και του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, ο οποίος του «ενεφύσησεν την περί Εκκλησιαστικής Σχολής ιδέαν».³⁹ Είχε ήδη συμβουλευσει τον αδελφό του Μάνθο, στον οποίο είχε ο ίδιος αποταθεί, «ίνα εκπόνηση σχέδιον διαθήκης της περιουσίας τον» και να αφιερώσει «το μείζον μέρος της περιουσίας αντού προς ίδρυσιν Εκκλησιαστικής Ακαδημίας εν τη μελούση πρωτενονση τον κράτους, επί τω ειδικώ σκοπώ της μορφώσεως τον Κλήρον». Με το θάνατο του Μάνθου το 1824 όμως, η περιουσία και ο σκοπός της διάθεσής της πέρασε στη δικαιοδοσία του Γεωργίου, που πρόθυμος να διαθέσει το βασικό σύνολο των περιουσιακών τους στοιχείων σ' αυτό το σκοπό, επικοινωνήσε με όσους μπορούσαν να τον συμβουλευσουν.⁴⁰ Σε επιστολή του της 21 Ιουλίου 1824 προς τον Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο Ολύμπιο έγραφε: «Είδον και την καλήν σον συμβολήν, τίνι τρόπω να διατάττω την κάσσαν μου' και ετέρα συμβολή το να προσφέρω εις την Βοιλήν αφιέρωσιν δια το Γένος. Αυτό και μόνος μου το εξεύρω, είναι το πλέον καλόν πράγμα, ζώντας ο άνθρωπος, εις παρομοίαν περίστασιν και παρόντων καιρών να φανή ενεργέτης εις την πατρίδα».⁴¹

Διαπιστώνουμε πως η ενεργητική διάθεση του Γ. Ριζάρη προϋπάρχει των συμβουλών που του δόθηκαν, όπως και από το υπόλοιπο κείμενο της επιστολής διαπιστώνεται η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου στην απόφασή του για το είδος και τον τόπο, όπου θα ίδρυε την ιερατική του σχολή. Ο ίδιος ο Οικονόμος ενημερώνοντας τον Καποδίστρια προέτρεπε στην ίδρυση μιας Εκκλησιαστικής Ακαδημίας «εις εκπάιδενσιν των νέων, όσοι μέλλονσιν εις το εξής να ιερατείνωσι, μετά ψηφίσματος παγκοίνον και δημόσιόν, ίνα μη εισέρχηται εις το εξής μηδείς απαίδεντος Ελλην, εις το νψηλόν της ιερωσύνης επάγγελμα.

³⁸ Επιστολή Γεωργίου Ριζάρη προς Κοραΐ από Μόσχα τον Απρίλιο του 1825. Γ. Βαλέτας (επιμέλεια), Κοραΐς, Απαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833), [Δωρικός] τόμος Β2, 1965, σσ.432-433 και Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.15.

³⁹ Την εποχή εκείνη ο Κωνσταντίνος Οικονόμος συνέτασσε σχέδιο οργανισμού και προγράμματος Θεολογικής Ακαδημίας για τον Ι. Καποδίστρια. Είχε κατεβεί στο Ναύπλιο προτού εγκατασταθεί στην Αθήνα αφήνοντας άνετη ζωή στη Ρωσσία. Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, τόμος Δ', σ.187 και Χ.Μπαμπούνης. Η εκπαίδευση, ό.π., σ.396.

⁴⁰ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος εκδοθείς υπό του καθηγητικού συλλόγου της Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής, [τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη], εν Αθήναις 1920, σ.5.

⁴¹ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σσ.53-55. Ο Κωνσταντίνος Ολύμπιος ήταν διαχειριστής της περιουσίας του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ως εκ τούτου διέθετε την κατάλληλη εμπειρία. Στην επιστολή του της 14 Ιουλίου 1824 προς τον Ριζάρη τον συμβούλευε: «Η ίδια σου συνείδησις σοι λέγει, ότι το αφιέρωμα τον αδελφού σου, έπρεπεν ενθύς να ξεχωρισθή και να δοθή κατά την διαταγήν του, η τιμιότης σου δεν το εχώρισες από τον ιδιάν σου, και ίσως τούτο ο Θεός το εβγάλει εις καλλίτερον μ' όλον τούτο, αδελφέ μου αγαπητέ, πρέπει να κάμης τώρα κάποιαν αφιέρωσιν εις το Γένος τουλάχιστον από το μερίδιον του μακαρίτου δια να έχης εξιλεωμένην την μακαρίαν τον ψυχήν, και εν ταντώ να ενχαριστήσης την χριστιανικήν και φιλογενή καρδίαν σου». Τάκης Αγγ. Κωνσταντόπουλος, Η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του εξ Οικονόμων, περί την ίδρυσιν της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, Ανάτυπον εκ των πανηγυρικών εκδηλώσεων επί τω εορτασμού της 125ετηρίδος από της ιδρύσεως της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1844-1969), Αθήναι 1970, σσ.5-6.

Ποία και πόσα κακά δύναται να προξενήση η των ιερωμένων απαιδευσία, εγνώρισαν μεν και άλλα έθνη εκ πείρας, επειράθη δε πολλάκις και η Ελλάς».*2

Δεν ήταν άσκοπες οι συζητήσεις του Γ. Ριζάρη με το Νεόφυτο Δούκα, Αρχιμανδρίτη και διαπρεπή διδάσκαλο του γένους που βρισκόταν στην Αίγινα το 1835, όταν ο Ριζάρης ήλθε στην Ελλάδα.⁴³ Ο Δούκας γνωρίζοντας και θίγοντας σε λόγους και επιστολές του το πρόβλημα της απαιδευσίας του κλήρου ζητούσε να νομοθετηθεί η ιερατική εκπαίδευση, ώστε «..μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέαν μετά δεκαετίαν, απαίδεντον όντα και της αξίας ταύτης ανάξιον».* Δεν μπορεί να αποκλείσει βέβαια κανείς τη θρησκευτικότητα των Ριζάρηδων, έντονο χαρακτηριστικό της ζωής τους. Παράλληλα όμως και η διαπίστωση της «βαθντάτης αμαθείας» του κλήρου οδήγησαν τη σκέψη και τη βούλησή τους στην απόφαση για την ίδρυση της Σχολής.⁴⁵ Το βασικό αυτό σκοπό του κληροδοτήματός του τόνισε ο Γ. Ριζάρης και σε έγγραφο της 25 Απριλίου 1841 προς την Κυβέρνηση μετά τη σύνταξη της διαθήκης του: «η βελτιώσις της καταστάσεως του κλήρου και η εξάπλωσις της ευαγγελικής αλήθειάς και εν γένει των φώτων».*⁶

Χωρίς να παραμελήσει ο Ριζάρης την ίδρυση σχολής στο Μονοδένδρι, την προίκισή της με εργαστήρια και βιβλιοθήκη και τη συντήρησή της, φρόντισε για την ανέγερση της «ανωτέρας Σχολής» στην Αθήνα, με την οποία θα τη συνέδεε, εφόσον θα ανέθετε στην τελευταία την όλη διαχείριση της περιουσίας του.⁴⁷ Έτσι, μετά την έλευσή του από την Οδησό το 1837 στην Αθήνα «μακράν του να ησυχάζη, ηγωνίζετο αγώνα μέγαν και επίμοχθον[.] με απώτερο σκοπό την ίδρυση της Εκκλησιαστικής Σχολής».⁴⁸

Κατά το Γούδα, με την άφιξή του στην Αθήνα «ουδ' επί στιγμήν έπαυσε να σκέπτηται προς εκτέλεσιν τών τε παραγγελιών του αυταδέλφου του Μάνθου και των ιδίων αυτού διαθέσεων» και «εκ πείρας γινώσκων ότι η των πλειοτέρων κρίσις είναι ασφαλεστέρα της του ενός..», δέχτηκε απόψεις και συμβουλές πνευματικών φυσιογνωμιών της εποχής του. Συνεχώς επίσης έγνοια του ήταν η εξασφάλιση «καθ' ολοκληρίαν και δια παντός» της περιουσίας τους από επιβουλεύσεις τυχόν εμφανιζόμενων κληρονόμων. «Ο σκόλοψ δε ούτος

⁴² Συνέχιζε πιο κάτω: «Ταύτης δε της Ακαδημίας, θέλονσι μεν εκθέσει και άλλοι άλλα σχέδια, εκθέτοντες δε και ημείς το ημέτερον, χρέος γλυκύτατον εκπληρούντες προς την φιλόστοργον ημών πατρίδα και ενμενεστάτην τροφόν και διδάσκαλον και ενεργέτιδα Ελλάδα, το φίλτατον και πράγμα και όνομα». Επιστολή της 1 Ιουλίου 1828 προς τον Καποδίστρια. «Σχέδιον Εκκλησιαστικής Ακαδημίας δια τους Έλληνας». Εις τα Σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα Κων. Οικονόμον τον εξ Οικονόμων, τόμος Α', σ.136 στο Τάκης Κωνσταντόπουλος, ό.π.

⁴³ Ν. Ράδος, ό.π., σ.11.

⁴⁴ Νεόφυτος Δούκας, Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθηκαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ' και Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.19.

⁴⁵ Ο.π., σ.8.

⁴⁶ ΜΗΚ,Γ'207, σ.930 και Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου...ό.π., σ.17.

⁴⁷ Ο.π., σ.12.

⁴⁸ Το ήμισυ της περιουσίας αμφοτέρων των αδελφών βρέθηκε «δι ασκορπισμένον» στη Κωνσταντινούπολη και τη Ρουμανία σε χρέη και πιστώσεις. Από το 1824 μέχρι το 1841 ο διαθέτης επιδόθηκε στην περισυλλογή των χρεών και των πιστώσεων της περιουσίας τους, η χρονοβόρα περισύναξη της οποίας δημιούργησε παρεξηγήσεις για την καθυστέρηση επιχορήγησης στη σχολή τη γενέτειράς του. Ο.π., σσ.6-7,18.

ήτο τόσοσν ακοίμητος, ώστε ούτε επί στιγμήν άφινεν ήσυχον τον Γεώργιον Ριζάρην».49 Ήταν ανήσυχος γυχ τη σωστή αποπεράτωση της συγγραφής της διαθήκης του, σύμφωνα με το βιογράφο του, Νικόλαο Ιωαννίδη.50 Σε αντίθεση ή σε σύγκριση με τις διαθήκες ευεργετών της εποχής αυτής, είναι μοναδικό το κείμενό της, όχι μόνο όσον αφορά στην έκταση που καταλαμβάνει,51 αλλά και στο σχολαστικό τρόπο της σύνταξής του, μέσα από τον οποίο προβάλλεται ανάγλυφα η μεθοδικότητα, η διορατικότητα, η οργανωτική διάθεση του δωρητή, χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Όσον αφορά στην ίδρυση της «Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρηδων Εκκλησιαστικής Σχολής»52 με ιδιαίτερες λεπτομέρειες «θέλει και διατάσσει» την ακριβή πραγματοποίηση των απόψεων και σχεδίων, όπως τα συνέλαβε στο νου του, επεμβαίνοντας στον τρόπο λειτουργίας και διοίκησης της Σχολής.53

Εκτός από το ποσό που αφιερώθηκε στη σύσταση και τη διατήρηση της «Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρηδων Εκκλησιαστικής Σχολής», σημαντικό μέρος του κληροδοτήματος δόθηκε σε 20 υποτρόφους ηλικίας 15 με 18 ετών, οι οποίοι θα φοιτούσαν μετά από διαγωνισμό στη Σχολή. Σύμφωνα και με το διαθέτη, θα εκπαιδεύονται «δέκα Ζαγορίσιοι μαθηταί και δέκα έτεροι εκ της ελευθέρας Ελλάδος».54 Υποχρέωση των υποτρόφων μετά την εισαγωγή τους στη Σχολή ήταν η έγγραφη δήλωσή τους προς το υπουργείο των Εκκλησιαστικών «ότι θα δεχθώσι το της ιερωσύνης επάγγελμα» έχοντας συνείδηση «εξ ενός μεν την ιερότητα των καθηκόντων, εξ ετέρου δε τα βάρη του εκκλησιαστικού επαγγέλματος».55

Στη διαθήκη του ο Ριζάρης καταγράφει με προνοητικότητα και σχολαστικότητα όσα αφορούν στην πρόσληψη και συντήρηση μαθητών, τον αριθμό, το διορισμό και την αντιμισθία τους και επιμένει στην υποχρεωτική εκπαίδευση των ιερέων: «να κινήσωσι πάντα λίθον δια να ενδώση ο Βασιλεύς», ώστε να διδάσκονται στη σχολή όσοι σκόπευαν «να ενδυθώσιν Ιερωσύνης ένδυμα και να μη είναι δεκτοί εις Ιερωσύνην, ειμή όσοι έχουν τακτικά αποδεικτικά περί της εν αυτή σπουδής των».56 Διαφαίνεται η επιθυμία του όχι μόνο οι μελλοντικοί ιερείς, αλλά όλος ο Κλήρος της ελληνικής Εκκλησίας να εκπαιδεύεται στη

49 Γούδας, ό.π., Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σσ.57-58.

» Ν. Ράδος, ό.π., σσ.11-21.

51 Η διαθήκη αποτελείται από 101 σελίδες και 171 άρθρα και ο ευεργέτης κάνει τρεις προσθήκες (άρθρα 156-171). ΜΗΚ, ό.π. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.59. Σύμφωνα με έγγραφο του Α.Υ.Ε., αναφέρονται τέσσερις προσθήκες. Προφανώς ως τέταρτη θα εννοείται ο κωδικελος της 29 Μαΐου 1841, ΑΥΕ, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 13339 της 7 Μαρτίου 1842.

52 Επωνυμία την οποία προσέδωσε ο ίδιος στο ίδρυμά του (71° άρθρο της διαθήκης). ΜΗΚ, ό.π.

53 Μέσα από τη διαθήκη του επεμβαίνει στον τρόπο Λειτουργίας, (άρθρα 132-142), στο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης (άρθρα 75, 76 και 77), στα καθήκοντα υποτρόφων και καθηγητών αναφερόμενος στις προτιμήσεις του περί των εξετάσεων των μαθητών (άρθρα 132-142). Καθορίζει τα όρια της ανεξαρτησίας και αυτοδιοίκησης της Σχολής, με την ανώτατη όμως εποπτεία της Κυβέρνησης (άρθρα 151-154). Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π.

54 Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, σ.12. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 79, φάκελος 17, έγγραφο (αχρον.), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20, (1829), έγγραφο 31 Οκτωβρίου 1829. Για τη σύσταση βιβλιοθήκης στην Εκκλησιαστική σχολή κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος 211.000 δραχμές. Το σύνολο της περιουσίας ανερχόταν σε 1.051.898 δραχμές. Ό,τι προσφέρει στη Ριζάρηιο περιγράφεται στα 1-47 άρθρα της διαθήκης. Γενικά, το ποσό που άφησε στη Ριζάρηιο Σχολή υπερέβαινε τις 1.000.000 δραχμές. ΜΗΚ, ό.π. και Χατζιώτης Κώστας, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.37.

55 Στις υποτροφίες αναφέρονται τα άρθρα 100-121 της διαθήκης του. ΜΗΚ, ό.π. και Ιστορία της Σχολής στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, σ.21.

56 Άρθρο 78ο της διαθήκης. ΜΗΚ, ό.π., σ.933. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.21.

Σχολή αυτή.⁵⁷ Προϋπόθεση επιλογής κάθε υποτρόφου ήταν η αφιέρωσή του μετά το πέρας των σπουδών στο ιερατικό επάγγελμα.⁵⁸ «Επειδή οι μέλλοντες να ιερωθώσιν έχουν χρείαν όχι μόνον της σπονδής μαθημάτων, αλλά και τίνος ηθοποιήσεως, όπερ κατορθούται, εάν σνηθίσωβιν εγκαίρως εις βίον κατάλληλον με το μετά ταύτα επάγγελμά των, δια τούτο αποφασίζω ήδη να ενδιαιτώνται εις το κατάστημα της Σχολής, ως εις Κοινόβιον οι νπότροφοι, καθ' όσον διαρκούν αι σπονδαί των».⁵⁹

Το προοδευτικό και πρακτικό πνεύμα του Ριζάρη απεικονίζεται στη διαθήκη του, όπου παραμερίζοντας το λογίοτατισμό της εποχής του, αξιώνει οι παραδόσεις των μαθημάτων να γίνονται «δημοσία» και στην καθομιλουμένη γλώσσα⁶⁰ και θέτει τα θεμιτά όρια στη διδακτική ελευθερία του καθηγητή: «εις τας παραδόσεις να επικρατή εντελής ελευθερία, αλλ' οι καθηγηταί χρεωστούν να μην παρεκτρέπωνται από τα υπό των νόμων νπαγορευόμενα».⁶¹ Βασικές προϋποθέσεις που θέτει ως κριτήρια της επιλογής των καθηγητών της Σχολής είναι η ηθική και η παιδεία: «Παρακαλώ μόνον να εκλέγωνται ως καθηγηταί άνδρες, οίτινες διαπρέπονν δια την παιδειαν αντών και την ηθικήν των τινές των διαπρεπόντων εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος καθηγητών να επιφορτίζωνται την παράδοσιν μαθήματος' τίνος εν τη εκκλησιαστική σχολή».⁶² Αποτελούν δύο θεμελιώδη για το διδακτικό έργο προσόντα, ενδεικτικά αντίστοιχα του χαρακτήρα και των πεποιθήσεων των δύο ευεργετών. Το πρώτο, πέρα από το να αποτελεί στερεότυπο κοινωνικών κριτηρίων στις διαθήκες των δωρητών, δεν είναι ασύνδετο από την ευσέβεια⁶³ και τις κοινωνικές αρετές των δύο αδελφών. Το δεύτερο ανταποκρίνεται στις φιλεκπαιδευτικές και φιλογενείς αξίες τους. Σύμφωνα με το βιογράφο τους, Ιωαννίδη, «γιγνώσκων (ο Γ.Ριζάρης) ότι η εξάπλωσις των φώτων ήτο το σννελεστικότερον προς ανάκτησιν της ελευθερίας μέσον», προνόησε να στείλει στην Ελλάδα μέσω του Αναστασίου Κόνιαρη, γαμβρού του, συγγράμματα των εκδόσεων του Κοραή και χρήματα για την έκδοσή τους. Είχαν σταλεί με έξοδά του 348 τόμοι βιβλίων.⁶⁴ Απευθυνόμενος ο Γ. Ριζάρης στον Αδαμάντιο Κοραή εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις βαθύτερες τοποθετήσεις του για τον αναγεννητικό ρόλο της παιδείας: «Είμαι κατά δνστυχίαν ολιγομαθής, αγάπησα όμως πάντοτε τας μαθήσεις και ετίμησα τους πεπαιδευμένους, αλλ' αι δυστυχίαι της Ελλάδος δεν με εσνγχώρησαν να ευχαριστήσω την επιθυμίαν μου. Δια τας ιδίας δυστυχίας και εγώ και ο μακαρίτης αδελφός μου εζήσαμεν μακράν της πατρίδος μας και επιθυμώντας να την ιδώμεν ελευθέραν απωλέσαμεν τον καιρόν μας και ήδη πλησιάζει και εις εμέ η γεροντική ηλικία χωρίς να έχω μεν κληρονόμους. Αλλά και ο μακαρίτης ο αδελφός μου και εγώ απεφασίσαμε να αφήσωμε κληρονόμον την πατρίδα μας και, επειδή κατά τη γνώμην μας δεν είναι άλλο ωφελιμότερον από την παιδειαν και ορθήν ανατροφήν των νέων, ο προ ενός χρόνον αποθανών αδελφός μου Ματθαίος διώρισεν το επιβάλον μέρος της καταστάσεώς μας, με το οποίο ενώνω και εγώ το δικόν μου, δια να ονστησωμε σχολείον εις την πατρίδα μας. Αλλ' επειδή η Ήπειρος ενρίσκεται τώρα εις δεινάς περιστάσεις, πρέπει να προσμένωμε να ιδώμεν τι θα γένη και η μερική μου πατρίς, το Ζαγόρι και τότε αποφασίζω τον τόπον, όπον ημπορεί να

⁵⁷ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, σ.15.

⁵⁸ Κάτι που δε θα τηρηθεί αργότερα. Βλ. Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.111.

⁵⁹ Άρθρο 161 της διαθήκης. Ό.π.

⁶⁰ Άρθρα 127 και 129 της διαθήκης. Ό.π.

⁶¹ Τάκης Κωνσταντόπουλος, ό.π., σσ.7-8.

⁶² Άρθρο 74ο της διαθήκης της 1 Ιανουαρίου 1840 και κωδίκελος της 29 Μαΐου 1841. Στην Εκκλησιαστική Σχολή αφορούν τα άρθρα 71-154. Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π.

⁶³ Η θρησκευτικότητα του ευεργέτη εμφανίζεται στα άρθρα 73,155 της διαθήκης. Ό.π.

⁶⁴ ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 79, έγγραφο (άχρον), Τπ. Θρησκείας, φάκελος 1829, έγγραφο της 31 Οκτωβρίου 1829 και Γούδας, ό.π., Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σ.56.

συστηθή η σχολή με περιασσότερα ελπίδα στερεώσεως και ασφαλείας [...]δε θα με κατηγορήσης, βέβαια, ότι προτιμώ την πατρίδα μον...».⁶⁵

Τη διαρκή φροντίδα και ανησυχία του για την ανακούφιση της «τεθλιμμένης» πατρίδας - εννοεί τη γενέτειρά τους - αντανακλούν τα σχέδια του ίδιου και του μακαρίτη αδελφού του για την εκπαίδευση της «μερικής» πατρίδας τους.⁶⁶ Επρόκειτο να φροντίσει, ώστε τα κεφάλαιά του «...να ενρίσκωνται αιώνια εις κατάθεσιν των Ριζάρηδων να δίνωνται διαφόρεια δια το Σχολείον [...] αντός ήτον ο σκοπός μον και αυτό είναι η διάθεσίς μον, ζώντας να αξιωθώ να το ιδώ και τότε ας αποθάνω».⁶⁷ Βασικός προσανατολισμός του ευεργέτη ήταν η επιθυμία του για το κοινό όφελος, όπως σημειώνει τελειώνοντας τη διαθήκη του: «Η επιθυμία μον είναι να προκύψη ωφέλεια εις το Κοινόν από τονς ιδρώτας τον προσώπον εμού και τον μακαρίτον ανταδέλφον μον...Δεν θέλω κατ' ονδένα τρόπον να ωφεληθώσιν οι ολίγοι χάριν των κοινωφελών διατάξεών μον».⁶⁸ Ανήκει σε εκείνους τους ευεργέτες που εργάστηκαν για την εξασφάλιση της απόλυτης επιτυχίας του σκοπού τους και τη θετική έκβαση του εγχειρήματός τους εδραιωμένου στην ακράδαντη πεποίθηση ότι ωφελούν το έθνος τους και το κοινωνικό σύνολο.

Με ευμένεια της Κυβέρνησης, όπως ήταν επόμενο, έγινε η αποδοχή της πρότασης του ευεργέτη για την ίδρυση της Σχολής.⁶⁹ και μάλιστα ο ίδιος τιμήθηκε με Χρυσό Σταυρό Σωτήρος «δια τον απαράμιλλον ζήλον περί την εκπαίδευσιν των κληρικών του Ελληνικού Κράτους».⁷⁰ Με την έγκριση του «Οργανισμού» της την 25 Ιανουαρίου 1843 ιδρύθηκε η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή,⁷¹ ενώ το 1844 εγκρίθηκε ο «Κανονισμός» της.⁷² Σύμφωνα με τον «Οργανισμό» της, σκοπός της Σχολής ορίστηκε «η προσήκουσα εκπαίδευσις και ηθική μόρφωσις των μελλόντων να ιερατεύσωσιν».⁷³ Με δαπάνες της οικογένειας Βαλλιάνου ανεγέρθηκε μέγαρο για τη στέγασή της με δωρήτρια του γηπέδου τη Μονή Πετράκη.⁷⁴ Το

⁶⁵ Γ. Βαλέτα (επιμέλεια), Κοραής, Απαντα ..ό.π., τόμος Β2, σσ.432-433.

⁶⁶ Διεξοδικότερα τα περιέγραφε ο Γ. Ριζάρης στην επιστολή της 24 Ιουλίου 1824 προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο αναφερόμενος στην καθυστέρηση χρηματοδότησης της Σχολής του Μονοδεντρίου της Ηπείρου, ιδιαίτερης πατρίδας του, λόγω της χρονοβόρας «αποσύνταξης» της διασκορπισμένης περιουσίας του διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα μεριμνήσει τα χρηματικά ποσά. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σσ.13-14.

⁶⁷ Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου..ό.π., σσ.ιβ'-ιγ'. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.14. Το 1835 ίδρυσε την «Κοινήν Σχολήν των Ελληνικών Μαθημάτων», η οποία φιλοξενήθηκε στο πατρικό του σπίτι και όπου η φοίτηση των μαθητών ήταν δωρεάν. Όμως δεν παρέλειψε να διαθέσει κεφάλαια στην εκπαίδευση κοριτσιών απόρων στη «μερική» του πατρίδα, όπου θα φοιτούσαν και από την υπόλοιπη Ήπειρο. Με τον κωδικό του 29 Μαΐου 1841 αγόρασε οικία 10.000 γροσίων και 1000 δραχμών ετησίως για τη μισθοδοσία της δασκάλας «δια να διδάσκονται αύται γράμματα και χειροτεχνήματα» (άρθρο 61). Μερίμνησε επίσης για την εκπαίδευση ορφανών με τη δημιουργία ορφανοτροφείου. Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π.

⁶⁸ Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη. Ο.π.

⁶⁹ Β.Δ. αρ.1624 της 12 Μαΐου 1842. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα,..ό.π., τόμος Γ', σ.421.

⁷⁰ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, ό.π., σ.18.

⁷¹ Β.Δ.αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής» (επί κυβερνήσεως Α. Κριεζή και υπουργού Ι.Ρίζου). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 13 Φεβρουαρίου 1843 και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα,..ό.π., τόμος Γ', σ.421.

⁷² Β.Δ. αρ.25604/902 της 29 Απριλίου 1844. «Κανονισμός της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». Αναδημοσίευση στο Ν.Ράδος, Τα κατά την Ριζάρειον,..ό.π., σσ.109-124.

⁷³ Ο.π., τόμος Γ', σσ.421-424.

⁷⁴ Ο.π., σ.221.

1843, εκτός από τους 20 υποτρόφους που είχε η Σχολή, η Κυβέρνηση όρισε άλλους 6 υποτρόφους με δαπάνη του δημόσιου ταμείου.⁷⁵

Για το ζήτημα της βαθμίδας εκπαίδευσης, στην οποία ανήκει η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή έγινε αρκετός λόγος στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.⁷⁶ Ο Γ. Ριζάρης επιθυμούσε οι μαθητές της σχολής να αποκτήσουν όχι μόνο στοιχειώδη, αλλά και ανώτερη εκπαίδευση, στόχο που αποτύπωνε στη διαθήκη του: «Σκοπός[...] να χορηγή εις νέους έχοντας τας απαιτούμενας προπαιδευτικές γνώσεις, τιαύτα προπαιδευτικά μέσα, ώστε εις διάστημα πέντε ετών να είναι εις θέσιν να ενδυθώσι το ιερόν σχήμα της Ιερωσύνης γινόμενοι ιερείς μετά την αποπεράτωσιν της πενταετούς σπονδής». Η εκπαίδευση πρέπει να είναι «προπάντων» τέτοια, «ώστε να συντελή και εις την επιστημονικήν μόρφωσιν της νεολαίας».⁷⁷ Έτσι, καθορίστηκαν και μαθήματα, όπως η «Θεολογία», η «Εβραϊκή γλώσσα».⁷⁸ Ορίζει στην αρχή, λοιπόν, ότι οι υποψήφιοι οφείλουν να «έχωσι τας απαιτούμενας προπαιδευτικές γνώσεις»,⁷⁹ κατόπιν όμως καθορίζει για τους υποψηφίους «των εκ της ελενθέρας Ελλάδος, απολντήριον ελληνικού σχολείου»⁸⁰ και για εκείνους «των εκ Ζαγορίων αποδεικτικόν των διδασκάλων των, ότι έχουν τας αναγκαίας προεισαγωγικός γνώσεις».⁸¹ Στόχος του δωρητή είναι, πέρα από τη συγκεκριμένη επαγγελματική κατάρτιση, η παροχή μιας ευρύτερης επιστημονικής μόρφωσης, την οποία θεωρεί, όπως αυτό αναδεικνύεται μέσα από τη διαθήκη, στοιχείο απαραίτητο για ανθρώπους οι οποίοι κατέχουν κάποιο σημαντικό λειτούργημα. Η αδυναμία όμως ουσιαστικής εφαρμογής ενός πιο προχωρημένου προγράμματος σπουδών, σύμφωνα πάντα με τις επιταγές του διαθέτη, διατήρησε το ίδρυμα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο επίπεδο μιας μέσης επαγγελματικής σχολής, και το επίπεδο σπουδών παρέμεινε όμοιο με εκείνο του γυμνασίου και όχι μιας ανώτερης ιερατικής

⁷⁵ Τους όρισε δυνάμει των 25 Νοεμβρίου 1850 και 18 Δεκεμβρίου 1850 Β. Διαταγμάτων. Επεφύλαξε το δικαίωμα αυτό η Κυβέρνηση με το άρθρο 3 του Οργανισμού της Ριζαρείου σε Διάταγμα της 25 Ιανουαρίου 1843. ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), Α' Εκκλησιαστικά θέματα, Ταξ.Εν. 79.17. Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 13 Σεπτεμβρίου 1852 (Τριμελές Συμβούλιο Ριζαρείου προς το Τπ. Παιδείας, υπογράφει ο Φίλιππος Ιωάννου).

⁷⁶ Αι νπουργικαί μου αναμνήσεις στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π., σ.212.

⁷⁷ Άρθρο 72^ο της διαθήκης, ΜΗΚ, ό.π.

⁷⁸ Επεκτεινόταν και σε κλάδους θεολογίας (άρθρο 158 της διαθήκης), ό.π.

⁷⁹ Άρθρο 72 της διαθήκης, ό.π.

⁸⁰ Άρθρο 102^ο της διαθήκης, ό.π. Σε έγγραφο 11664/11911 της 18 Οκτωβρίου 1848 προς τον ηγούμενο της Μονής Φανερωμένης της Σαλαμίνας. Αίτημα επιλογής ήταν ο εισερχόμενος να είναι «δεδιδασμένος εν τοις ελληνικοίς σχολείοις παραδιδόμενα μαθήματα» σύμφωνα με το Διοργανισμό της Σχολής, (άρθρο 5^ο). ΜΗΚ, ό.π.

⁸¹ Άρθρο 110 της διαθήκης. Υπήρχαν αυτοί οι όροι δεδομένου ότι το 1840, όταν γράφηκε η διαθήκη, ήταν ελάχιστα τα γυμνάσια, ώστε να γίνονται δεκτοί στο Πανεπιστήμιο χωρίς απολυτήριο και στο Ζαγόρι ήταν άγνωστα και αυτά τα Ελληνικά σχολεία, άλλωστε και λόγω έλλειψης θεολόγων. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής, Αθήνα 1919, σ.92. Αναγκάστηκε η Επιτροπή της Ριζαρείου να καταρτίσει Οργανισμό, σύμφωνα με τον οποίο αντιστοιχούσαν οι τέσσερις πρώτες τάξεις στο γυμνασιακό επίπεδο και μόνο στην πέμπτη διδάσκονταν θεολογικά μαθήματα. Στον ακαδημαϊκό του λόγο για τη β' «Ολυμπιάδα» το 1870 ο Φίλιππος Ιωάννου, ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης, σημείωνε: «Εις τα γυμνάσια προσθετέον και την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν, ήτις νπερτερεί αυτών κατά τούτο, ότι αντί τεσσάρων τάξεων έχει πέντε, η δε πέμπτη και ανωτάτη είναι καθαρά θεολογική». Αθ. Ευταξία, Αι νπουργικαί μου αναμνήσεις στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, ό.π., σσ.210-215.

σχολής.⁸² Σύμφωνα με τον οργανισμό του 1843, όπου καθορίζεται ως σκοπός της Ριζαρείου, «η προσήκουσα εκπαίδευσις καί η ηθική μόρφωσις των μελλόντων να ιερατεύσωσι»,⁸³ η Σχολή «προσελάμβανε ευθύς αμέσως τύπον τελείου ελληνικού Γυμνασίου και Ιερατικής Σχολής...».⁸⁴ Υπερτερούσε δηλαδή από τα γυμνάσια ως προς το ότι αντί τέσσερις είχε πέντε τάξεις. Αυτή η τελευταία είχε καθαρά θεολογική κατεύθυνση.⁸⁵

Μέχρι το 1897 μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η Ριζαρείος Εκκλησιαστική Σχολή ανήκε στη μέση εκπαίδευση. Το 1897, όταν εκ δευτέρου έγινε υπουργός Εκκλησιαστικών ο Αθανάσιος Ευταξίας, αναθεωρήθηκε ο «Οργανισμός» της Σχολής, με τον οποίο αναδείχθηκε σε ανώτερη ιερατική σχολή,⁸⁶ και το πτυχίο της ισοδυναμούσε με πτυχίο Θεολογικής.⁸⁷ Κατά τον «Οργανισμό» του 1900⁸⁸ όμως, η Σχολή δε διατηρούσε με σαφήνεια χαρακτηριστικά γυμνασίου, ούτε καθαρά εκκλησιαστικής σχολής, δεδομένου του διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου μαθητών που εισάγονταν σ' αυτήν. Δέχτηκε μάλιστα κατηγορίες ότι προήγε την ημιμάθεια.⁸⁹ Λειτουργήσε τελικά μέχρι το 1918 ως Γυμνάσιο με την προσθήκη θεολογικών μαθημάτων.⁹⁰

Η Κυβέρνηση διευκόλυνε το έργο της Ριζαρείου Σχολής. Ανάμεσα στους υποτρόφους της υπήρχαν και μαθητές, οι οποίοι ενισχύονταν οικονομικά από την ελληνική Κυβέρνηση ή

⁸² Βλ. Γεω. Κονιδάκης, *Ιστορία της Ριζαρείου*, ό.π., σσ.34,99.

⁸³ Άρθρο 1^ο του Οργανισμού (ΒΔ.αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 4/13 Φεβρουαρίου 1843 και ΔΑντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., σ.421.

⁸⁴ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.70. Στη Σχολή γίνονταν δεκτοί ως υπότροφοι, αλλά και ιδιοσυντήρητοι κάτοχοι απολυτηρίου Ελληνικού σχολείου ηλικίας από 15 μέχρι 18 ετών. Οι απόφοιτοι της Δ' τάξεως μπορούσαν να γραφτούν στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου, ενώ στην Ε' τάξη διδάσκονταν κυρίως θεολογικά μαθήματα και την παρακολουθούσαν όσοι δεν εγγράφονταν στο Πανεπιστήμιο. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π, τόμος Γ', σ. 303.

⁸⁵ Η διδασκόμενη ύλη ήταν όμοια με την γυμνασιακή, αν εξαιρέσει κανείς ότι στις δυο τελευταίες διδάσκονταν εκκλησιαστικά μαθήματα. Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία*, ό.π., σσ.35-36.

⁸⁶ Προϋπήρξε προσπάθεια αναβάθμισης της Σχολής από τον Αθανάσιο Ευταξία το 1893. Ο Ευταξίας, υπουργός επί των Εκκλησιαστικών το 1893, αναφερόμενος στα συμπεράσματα της έκθεσης της επιτροπής επί των εξετάσεων, την οποία ο ίδιος σύστησε για να εξακριβώσει τα της λειτουργίας της Σχολής, καταλήγει ότι η Σχολή «επί προφανεί αθετήσκει των θεμελιωδών διατάξεων της διαθήκης τον ιδρυτού της, έπανσε ούσα εκκλησιαστική σχολή και μετέπεσεν εις απλούν γυμνάσιον, και τούτο ελλιπώς λειτουργούν...» και συνέταξε νέο Οργανισμό, όπου ως ελάχιστο προσόν των εγγραμμένων στη Σχολή ήταν το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου. Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1893, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.199, Α' της 6 Οκτωβρίου 1893. ΑΘ.Ευταξίας, *Αι υπουργικοί μου*...ό.π., σσ.210-215. Με τον Οργανισμό του 1893 προσέλαβε η Σχολή επιστημονικό χαρακτήρα ως ανώτερα Θεολογική σχολή. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.305. Η Α' τάξη της αντιστοιχούσε στο επίπεδο της Γ τάξης του γυμνασίου. Δεν εφαρμόστηκε όμως αυτός ο οργανισμός, αλλά εκείνος του Δεκεμβρίου του 1893 που θεωρούσε την Α' τάξη της Ριζαρείου ισόβαθμη με εκείνη της Α' γυμνασίου. Θα εφαρμοστεί όμως το 1897 με Υπουργό πάλι τον Ευταξία. Ό.π., σ.44.

⁸⁷ ΑΘ.Ευταξίας, *Αι υπουργικοί μου*...ό.π., σσ.210-215.

⁸⁸ Β.Δ. της 2 Σεπτεμβρίου 1900, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.522.

⁸⁹ Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου...ό.π., σσ.221-222.

⁹⁰ Νόμος 1432 της 16 Απριλίου 1918, «περί οργανισμού της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής και ιερατικού φροντιστηρίου». Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.557 και τόμος Α', σ.44.

και διάφορα μοναστήρια.⁹¹ Προσκαλούσε την Ιερά Σύνοδο να παραγγείλει στα συμβούλια των μονών να στέλλουν υποτρόφους' όταν όμως συμπληρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός μαθητών για τη λειτουργία τάξης, απαιτείτο η έγκριση των εκτελεστών της διαθήκης.⁹²

Το Εκκλησιαστικό Ταμείο υπολόγιζε στη στήριξη και τη βοήθεια του Κράτους, της Ιεράς Συνόδου, των μοναστηριών, των εκκλησιών και των ιδιωτικών δωρεών που γίνονταν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, αυτοί οι τελευταίοι ήταν οι πλέον δυναμικοί μοχλοί προόδου στη χώρα, χάρη στον «εθνικό πατριωτισμό».⁹³

Σύμφωνα με σημείωμα της πρώτης του διαθήκης του Ιανουαρίου του 1840, η όλη περιουσία των αδελφών Ριζάρη ανερχόταν σε 340.000 ρούβλια, από τα οποία 120.000 προορίζονταν για τη Σχολή του Μονοδενδρίου και τα 220.000 για την ίδρυση «Εκκλησιαστικής Ακαδημίας» στην Αθήνα.⁹⁴ Το 1841 η χρηματική περιουσία της Σχολής ανερχόταν σε 511.532 δραχμές και άλλες 25.848 δραχμές κεφαλαίου συγκεντρωμένου πριν από τη σύστασή της.⁹⁵ Οι εισπράξεις της κατά το διάστημα 1841-1876 ανήλθαν συνολικά σε 3.074.307 δραχμές (τα έξοδα σε 2.444.141 δραχμές). Αναλυτικότερα, το 1842 η χρηματική της περιουσία ανερχόταν σε 550.000 δραχμές και η κτηματική σε 444.000 δραχμές.⁹⁶ Το 1851 η όλη περιουσία του υπολογιζόταν σε 1.051.898 δραχμές,⁹⁷ το 1877 σε 1.408.917 δραχμές, ενώ το 1882 η χρηματική περιουσία διπλασιάστηκε και η κτηματική υπερδιπλασιάστηκε σε σχέση με εκείνη του 1841.⁹⁸

Η Κυβέρνηση θέσπισε ένα Εκκλησιαστικό Ταμείο για τη συγκέντρωση των δωρεών και συνεισφορών με σκοπό να βοηθήσει με τακτικές εισφορές τους μελλοντικούς ιερείς. Χάρη σ' αυτό το ταμείο οι τάξεις του κλήρου εμπλουτίστηκαν με κάποια μέλη μορφωμένων.⁹⁹ Ο Ριζάρης «άφησε ανοικτή την οδόν των δωρημάτων», αρκεί να μην επερχόταν κάποια μεταβολή στον κύριο σκοπό της συστάσεως της Σχολής, θεωρώντας ότι η συμβολή και άλλων ομογενών θα καθιστούσε αποτελεσματικότερο το έργο του.¹⁰⁰ Πραγματικά, ένα

⁹¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11, έγγραφο 9699 και άρθρο 6, κεφ Β' Β.Δ. της 9 Νοεμβρίου 1897. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.499. Η Κυβέρνηση επεφύλαξε για αυτήν το δικαίωμα να εκλέγει και άλλους υποτρόφους «εν τη αυτή σχολή δαπάνη τον δημόσιον ταμείον». ΓΑΚ, Κλάδος Β' 1848-1854 Α', Εκκλησιαστικά θέματα Ενότητα 79.17. Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 13 Σεπτεμβρίου 1852. Τριμελές Συμβούλιο Ριζαρείου (υπογράφει ο Φίλιππος Ιωάννου) προς το υπουργείο Παιδείας.

⁹² ΓΑΚ, Κλάδος Α', Σειρά 20, (1848-1854), Εκκλησιαστικά θέματα Ενότητα 79, φάκελος 17, Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 20 Φεβρουάριου 1847.

⁹³ Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.112.

⁹⁴ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π., σσ.8-9.

⁹⁵ Κεφ.Η': Περί της οικονομικής κατάστασης της Σχολής στο Ν.Ράδος, Τα κατά την Ριζαρείον..ό.π., σσ.188-197.

⁹⁶ Ό.π., σσ.194-195.

⁹⁷ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σ.59. Σύμφωνα με το Μητρώο κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, το 1928 το σύνολο της περιουσίας της Σχολής ανερχόταν σε 32.503.327 δραχμές και μαζί με την αξία του οικοπέδου 20.000.000 σε 55.730.023 δραχμές.

⁹⁸ Τα της Ριζαρείου, Σύντομος Εκθεσις περί Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής και πρόλογος τον διενθνητού Πανιερωτάτου Επίσκοπον Πλαταμώνος Αμβρόσιον κατά την εορτήν των νέων αυτής εγκαινίων, 17 Οκτώβριον 1882.

⁹⁹ Ρ. Moraitinis, ό.π., σσ.111-112. Εν όψει των μέτρων απολαβών των κληρικών, πολύ λίγοι ακολουθούσαν το στάδιο του κληρικού. Οι περισσότεροι προτιμούσαν καριέρα δασκάλου, την οποία ασκούσαν στα σχολεία στο εσωτερικό της Ελλάδας και σε πόλεις της Ανατολής. Ό.π., σ.110.

¹⁰⁰ Άρθρο 87, εδάφιο 10 της διαθήκης και Ν.Ιωαννίδη Δωρήματα εις την Σχολήν. (9 Μαρτίου 1853) στο Ν.Ράδος, ό.π., σσ.92-98.

πλήθος δωρεών ακολούθησε την ίδρυση της μοναδικής αυτής ιερατικής σχολής.¹⁰¹ Ανάμεσα σε εκείνες τις πράξεις ευεργεσίας που υποθάλλουν το ενδιαφέρον γιζχ τη μόρφωση του κλήρου της γενέτειράς τους υπήρξε το κληροδότημα των 11.000 δραχμών το 1851 του Αντωνίου Κομιζόπουλου, «φιλογενούς ιππότου» από Φιλιπούπολη, εμπόρου και προξένου στην Οδησό, «ίνα εκ του τόκον αυτών εκπαιδευέται διαρκώς νέος τις εν τη Σχολή».¹⁰² Ήταν γνωστός για τις προσφορές του στην παιδεία, καθώς και σε άλλους τομείς τόσο στην Ελλάδα, όσο και στη Ρωσία, όπου ζούσε.¹⁰³

Παραδείγματα σημαντικής συμβολής στη χρηματοδότηση υποτροφιών αναφέρουμε εκείνο του Δημητρίου Κριεζή το 1877 από την Ύδρα¹⁰⁴ και του Καλλίνικου Παπανίκα, ιερομόναχου, πρώην δασκάλου το 1878, ο οποίος χρηματοδότησε υποτροφίες δύο νέων από το Σαμουσακλή Φθιώτιδας.¹⁰⁵ Μοναδικός του κληρονόμος ήταν η Ριζάρειος, όπου υπηρέτησε ως οικονόμος, δάσκαλος και ιερέας.¹⁰⁶

Σύμφωνα με την «Εβδομηκονταπενταετηρίδα της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής», κατά το διάστημα 1844-1919 αναγράφηκαν 24 μεγάλοι ευεργέτες της Ριζαρείου. Από αυτούς οι 13 χρηματοδοτούσαν ετησίως 37 υποτρόφους από το ελληνικό βασίλειο, ενώ το Γενικό Εκκλησιαστικό ταμείο άλλους 80.¹⁰⁷

Ένα πλήθος επίσης κληροδοτημάτων προοριζόταν για την υποστήριξη σπουδών μελλοντικών ιερέων χωρίς να σημαίνει αυτό πως δεν προέρχονταν από το φυτώριο της Σχολής εκείνοι που ακολούθησαν μια σειρά από άλλες ειδικότητες μετά την ίδρυσή της το 1844.¹⁰⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε¹⁰⁹ από το ευρύ σύνολο των δωρητών της Σχολής στο μάκρος της εξεταζόμενης περιόδου τον Αλέξανδρο Τουρούβαεφ έμπορο το 1859, (bourgeois notable hereditaire),¹¹⁰ το 1869 τους: ιερομόναχο Ζηνόβιο από Θεσσαλονίκη,¹¹¹ Φίλιππο Ιωάννου,¹¹² Π.

¹⁰¹ Η μονή των Ασωμάτων δώρισε αγρό παρακείμενο στη Σχολή. Κεφ.Ζ': «περί κληροδοτημάτων και δωρημάτων εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν». Ν.Ράδος, ό.π., σσ.188-197.

¹⁰² Αίτημά του ήταν «να ονομάζεται ο υπότροφος ούτος Α.Π. Κομιζόπουλου». Διαθήκη του Αντωνίου Κομιζόπουλου της 15 Μαΐου 1851. ΜΗΚ,Γ'168, σ.744, Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27 Γ. (VI), Κληροδότημα Γ.και ΑΛΚ. Χατζηκώνστα, φάκελος 1, έγγραφο 446.

¹⁰³ Ν. Τσιγγιρίδης, Τα κατά το κληροδότημα του εκ Φιλιππουπόλεως αιδίμου Α.Π. Κομιζόπουλου εν τη Εκκλησιαστική Ριζαρειώ Σχολή στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π., σσ.470-475.

¹⁰⁴ Αφιέρωσε το πλείστον της περιουσίας του σε υποτροφίες νέων από την Ύδρα. Εκκρεμείς διενέξεις και το 1930. Η Σχολή δεν έλαβε τίποτα. Τα χρεώγραφα και τα μετρητά ανέρχονταν σε 23.391 δραχμές, καθώς και ένα κτήμα στο Μελίσι Κορινθίας. Κεφ.Ζ': «περί κληροδοτημάτων και δωρημάτων εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν». Ν.Ράδος, ό.π., σσ.189-197, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), ΎΓ, αρ.613.

¹⁰⁵ Διαθήκη του Καλλίνικου Παπανίκα, αρ.37933 της 9 Ιουνίου 1878. ΜΗΚ,Γ'159, σ.724.

¹⁰⁶ Ό.π.

¹⁰⁷ Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π., σ.473.

¹⁰⁸ Από τους μαθητές της Σχολής που ακολούθησαν το ιερατικό στάδιο τη δεκαετία του 1870 και από τους οποίους οι 279 ήταν «εσωτερικοί» και οι 200 «εξωτερικοί», μόνο 4 έφτασαν στο αξίωμα του Επισκόπου, ενώ οι περισσότεροι έγιναν κληρικοί στην Ελλάδα ή στις κοινότητες του εξωτερικού. Ορισμένοι (26) έγιναν θεολόγοι συμπληρώνοντας τις σπουδές τους στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθήνας ή σε αντίστοιχες σχολές του εξωτερικού, άλλοι εργάστηκαν στην εκπαίδευση ως δάσκαλοι ή καθηγητές (64), άλλοι ως ιατροί (17) ή δικαστικοί (21) και οι υπόλοιποι αφιερώθηκαν στο εμπόριο. Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.111.

¹⁰⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

¹¹⁰ Έστειλε 4.000 ρούβλια υπέρ κοινωφελών καταστημάτων, στη «διάθεση της Ανάσσης», ένα ποσό από τα οποία κατευθύνθηκε προς τη Ριζάρειο. ΑΥΕ, Φάκ.1859/88,1, έγγραφο 925 της 18 Σεπτεμβρίου 1859.

Δαμασκηνό,¹¹³ Θωμά (ή Τομάζιο) Ράλλη,¹¹⁴ Α. Στρούμπο,¹¹⁵ Ελίζα Βαφειαδάκη, σύζυγο του Αμβροσίου Βαφειαδάκη,¹¹⁶ Αικατερίνη Πρασασακάκη¹¹⁷ και άλλους

Αξιόλογη μνεία πρέπει να γίνει στο κληροδότημα των 20.000 δραχμών της Ελένης Τσοίτσα, συζύγου του Μιχαήλ Τσοίτσα, το 1858.¹¹⁸ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως ένα από τα κριτήρια στοιχειοθέτησης και κατηγοριοποίησης των δωρητών είναι και η μορφή δωρεάς. Μία ενότητα δωρητών έχει διακριτικό της στοιχείο την προσφορά βιβλίων, διαφόρων εντύπων ή άλλου γνωστικού υλικού. Αναφέρουμε ενδεικτικά εδώ τον Στούρτσα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας,¹¹⁹ τον Ιωσήφ Αλιόλες,¹²⁰ το Στέφανο Ξένο,¹²¹ το Λέοντα Μελά, καθηγητή ποινικού Δικαίου, υπουργού Δικαιοσύνης, αδελφού του Β. Μελά.¹²² Δεν έλειπαν και οι δωρεές ιερατικών ή άλλων αξιολογών αντικειμένων, όπως των αρχιερατικών αμφίων, εγκολπίων, μίτρας και άλλων «ιερών» αντικειμένων του Προκόπιου Γκιουλέα, Επισκόπου Οιτύλου από την Αρεόπολη Λακωνίας.¹²³

Μία μερίδα δωρητών στράφηκε σε περισσότερες από μία κατηγορίες δωρεών. Έτσι, δεν είναι λίγα τα παραδείγματα εκείνων, που ταυτόχρονα ενισχύουν δύο ή περισσότερους τομείς της εκπαίδευσης. Στο σύνολο αυτών ανήκει η περίπτωση του μοναχού Ιάκωβου Κοντοβράκη, από το Αργος, μία εκ των δύο υποτροφιών του οποίου αφιερώθηκε στην ιερατική εκπαίδευση με τη δημόσια διαθήκη του το 1868. Επιθυμεί «να τρέφονται και να σινητηρώνται δύο παιδιά Αργείοι, ορφανοί και άποροι, εκλεγμένοι παρά του δημοτικού συμβουλίου και των εκτελεστών επιτρόπων..ο είς να σπουδάση εις την ιερατικήν_σχολήν, δια να

¹¹¹ Το 1869 άφησε στη Ριζάρειο 500 δραχμές. κεφ.Ζ', ό.π. στο Ν. Ράδος, ό.π., σσ.189-197, ΜΗΚ,Γ'167, σ.744 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες.,ό.π., σ.68.

¹¹² Άφησε 1000 δραχμές το 1869. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744.

¹¹³ Προσέφερε 200 δραχμές ετησίως. ΜΗΚ, ό.π. και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,...ό.π., σ.68.

¹¹⁴ Προσέφερε 8.481 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ) τόμος Γ', σ. 397.

¹¹⁵ ΜΗΚ, ό.π. και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π.

¹¹⁶ Άφησε δωρεά 16.298.70 δραχμών στη Ριζάρειο για τέλεση ετησίου μνημοσύνου και βράβευση μαθητού για 500 δραχμές ετησίως Ζερβός, ΡΙ, αρ.7622 και ΜΗΚ, ό.π.

¹¹⁷ Συντηρούσε δύο υποτρόφους και επιχορηγούσε βραβείο σε αριστούχους. Το 1893 προέβη σε δωρεά 15.041.60 δραχμών (11 Μαΐου 1898). Ζερβός, ΡΙ, αρ. 7623, Υ.Γ., αρ. 957.

¹¹⁸ ΜΗΚ,Γ'167, σ.744. και Ν. Ράδος, ό.π., σσ.189-197.

¹¹⁹ Εκτός από 15.000 δραχμές που έστειλε για τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδος, είχε υποσχεθεί 3.000 δραχμές για την ανέγερση βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1 έγγραφο 13499 της 8 Αυγούστου 1851, Φακ.1866/88,1, έγγραφο 6315 της 1 Νοεμβρίου 1852. Το 1851 έστειλε στη Ριζάρειο συγγράμματα: 10 αντίτυπα του «Επιστολές περί καθηκόντων ιερωσύνης» και πέντε αντίτυπα δικά του (έγγραφο της 10 Μαΐου 1851). Ν.Ράδος, ό.π., σσ.92-98.

¹²⁰ Μετέφρασε ο ίδιος την Παλαιά και Καινή Διαθήκη στα γερμανικά και πολλά άλλα βιβλία. Ό.π.

¹²¹ Κατά το 1853 έστειλε 500 σώματα βιβλίων στη δημόσια βιβλιοθήκη, σε 7 γυμνάσια, 77 ελληνικά και 18 δημοτικά, ημιγυμνάσια και τη Ριζάρειο. Τίτλος του βιβλίου: «Η Παγκόσμιος Έκθεσις υπέρ των εν τη πρωτενοσή Νομών και Επάρχων». ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 1487 της 27 Ιανουαρίου 1857, φάκελος 14, έγγραφο 486 της 6 Απριλίου 1853 και 3950 της 4 Μαρτίου 1853.

¹²² Βλ κεφ. Προσχολική εκπαίδευση, σσ.415,423-424. Προσέφερε την 2 Μαΐου 1975 αντίτυπα του συγγράμματος: «Συμβονλαί και οδηγίαι περί διενθύνσεως Σχολείων» της Marie Pape Carpentier και πολλά άλλα. Βίκτωρ Θ.Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.9.

¹²³ Ο Προκόπιος Γκιουλέας προσέφερε το 1865 στη Ριζάρειο βιβλία, με διαθήκη της 20 Αυγούστου 1865. ΖΑΒ, σ.152.

χρησιμεύση ως ιερέυς του δήμου Άργους, και ο έτερος...».¹²⁴ Από την ίδια κατηγορία¹²⁵ ενδεικτικά αναφέρουμε τα κληροδοτήματα του Δημητρίου Ν. Στίνη το 1886¹²⁶ και της Ιωάννας Γεωργιάδου το 1909.¹²⁷

Νέοι από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φοίτησαν στη Ριζάρειο Σχολή, χάρη στα κληροδοτήματα ευεργετών της πατρίδας τους. Τυπικό της περίπτωσης αυτής παράδειγμα είναι η κληροδοσία του Χριστόδουλου Ευθυμίου από τα Ιωάννινα το 1846¹²⁸ απευθείας στο ταμείο της Σχολής με στόχο την κάλυψη εξόδων διαμονής και φοίτησης «..δύο χρηστών νέων συμπατριωτών» του «αναδεχομένων να μετέλθωσιν το ιερατικόν επάγγελμα εις την πατρίδα μου Ιωάννινα», επιλεγμένων «..μεταξύ των χρηστοθησετέρων». Επιθυμία του ευεργέτη ήταν «να στέλνονται εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν... εξερχόμενοι δε να επανέρχονται εις Ιωάννινα, να χειροτονώνται και να μετέρχονται αυτόθι το Ιερατικόν επάγγελμα».¹²⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε επίσης τα κληροδοτήματα που αφορούν στην ιερατική κατάρτιση των νέων από Χίο, Μυτιλήνη¹³⁰ και από τη Βίτσα Ιωαννίνων,¹³¹ γενέτειρες των διαθετών.

¹²⁴ Ο Ιάκωβος Κοντοβράκης προσέφερε περιουσία αξίας 30.000 δραχμών με δημόσια διαθήκη, αρ.10164 της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, σ.288.

¹²⁵ Ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε το Στέφ.Ρήγα, (ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος 18, Κληροδοτήματα διάφορα και φάκελος 9, υπφ.1 (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή, Τράπεζα Αθηνών (1896-1907), Ζεργός, ΥΠΟ, αρ.908), το Λεωνίδα Γεωργίτσα (Με την ιδιόχειρη διαθήκη της 16 Ιανουαρίου 1892 άφησε ως κληροδοτήματα στη Ριζάρειο Σχολή δύο μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίες το 1928 είχαν ανέλθει στις 143.000 δραχμές. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος Β', σ.100, ΜΕΕ, τόμος Ι, σ.399), τον Κωνσταντίνου Χαριτάτου Λιβαδά το 1886 από τη Θηναία Κεφαλονιάς (διαθήκη της 15 Δεκεμβρίου 1886. ΜΗΚ,Γ176, σ.760).

¹²⁶ Ο Στίνης ήταν κτηματίας από την Αθήνα. Έθεσε ως όρο, για την παροχή υποτροφιών σε δύο νέους, ο τόπος καταγωγής των γονέων να είναι η πρωτεύουσα ή η επαρχία Αττικής. Δώρισε οικία στην Αθήνα με τη διαθήκη του, αρ.28551 της 3 Ιανουαρίου 1886. ΜΗΚ,Γ 162, σ.734, ΜΕΕ, τόμος Ι, σ.398 και Ζεργός Υ.Γ., αρ.1146.

¹²⁷ Καταγόταν από τη Νήσο Μεσσήνης. Με την ιδιόχειρη διαθήκη της 23 Μαρτίου 1909, εκτός από κληροδοτήματα που αφορούσαν στη γυναικεία εκπαίδευση, δώρισε 2.000 δραχμές στη Ριζάρειο και άφησε κληροδοτήματα για πενταετείς σπουδές στη θεολογία ενός νέου από το Αίγιο. Φαίνεται προσεκτική στην επιλογή τόσο των εκτελεστών - διευθυντή της Ριζαρείου και του εκάστοτε πρύτανη του Πανεπιστημίου της Αθήνας -, όσο και της επιτροπής επιλογής των υποψηφίων του κληροδοτήματος αυτού: «ως προς το κληροδοτήματα ως προς δε τον νέον τον κριθέντα άξιον να σπουδάση ως είπον, και το κοράσιον ελλείψει του νέου αυτού εκτελεσται θα είναι η πλειοψηφία των καθηγητών του γυμνασίου και ο Αρχιερέυς Αιγιαλείας μετά των δύο εκ των εγκριτοτέρων ιερέων κατ' εκλογήν τον Αρχιερέως». ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91.

¹²⁸ Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.115.

¹²⁹ Το κληροδοτήματα ανερχόταν σε 30.000 δραχμές. Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846, Ζεργός, Υ.Γ., αρ.331,1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), Κληροδοτήματα Χριστόδουλου Ευθυμίου, φάκελος 14: Εκτελεστές διαθήκης, φάκελος 31 (Αποδείξεις υποτρόφων για την είσπραξη της υποτροφίας τους), έγγραφο 20 Απριλίου 1853, έγγραφο(άνευ χρον), «τα μερίσματα μετοχών των δύο υποτρόφων Χριστοδούλου Ευθυμίου της Ριζαρείου Σχολής» (1849), ΠΠΧ, σ.115, ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854) Θυρίδα 106. Εκτελεστές της διαθήκης του είχε ορίσει τους Γ. Σταύρου, Αλ. Πάλη, Λέοντα Μελά. ΖΑΒ, τόμος 4, σ.116.

¹³⁰ Σημειώνουμε το κληροδοτήματα του ιερέα Καλλινίκου Αντ. Κρεατσούλη στη Μασσαλία το 1860 (Άφησε με τη διαθήκη του της 1 Σεπτεμβρίου 1860 στη Ριζάρειο Σχολή κληροδοτήματα 50.000 χρυσών

3 Άλλες ιερατικές σχολές

Παράλληλα με τη Ριζάρειο λειτούργησαν ιερατικές σχολές σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Με το Νόμο ΤΕΖ' του 1856,¹³² ιδρύθηκαν οι ιερατικές σχολές της Τρίπολης (1857), της Χαλκίδας (1856) και της Σύρου (1857).¹³³ Στις σχολές αυτές γίνονταν δεκτοί και κληρικοί.¹³⁴ Οι σχολές ήταν τετραετούς φοίτησης και δέχονταν μαθητές 15 έως 18 ετών με απολυτήριο δημοτικού που προορίζονταν για ιερείς.¹³⁵ Στη σύστασή τους συνέβαλαν οικονομικά με 100.000 δραχμές οι διάφορες μονές, ο βασιλιάς Όθων με 123.000 δραχμές και ιδιώτες.¹³⁶

φράγκων, που κατά την εκκαθάριση ήταν 41866,97 δραχμές). ΜΗΚ,Γ', σ.718 και Ν. Ράδος, Τα κατά την Ριζάρειον... ό.π., σσ.189-197), του Μιχαήλ Καραμάνου το 1865 για υποτροφία ενός νέου από Μυτιλήνη (διαθήκη της 29 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ,Γ 157, σ.715) και εκείνο του Αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Καλαγάνη το 1860 για νέους από την Αγιάσο Μυτιλήνης. Με τη διαθήκη της 30 Δεκεμβρίου 1860 προσέφερε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του, που υπερέβαινε τις 120.000 δραχμές, σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. ΜΗΚ,Γ 191, σ.811. Για το κληροδότημα αυτό των υποτροφιών στη Ριζάρειο, η Σχολή απαιτούσε 5.000 γρόσια, όμως οι τόκοι του χρέους του και οι επισκευές δεν επέτρεψαν την εκμετάλλευσή του. Επίσης προσέφερε 10 σώματα του βιβλίου: «Απάνθισμα ιερών γραφών». Διαθήκη του Γρηγορίου Καλαγάνη της 30 Δεκεμβρίου 1860, ό.π. και ΑΤΕ, Φάκ.1869/ 88,1, έγγραφο 900 της 24 Οκτωβρίου 1869, Φάκ.1870/ 88,4, έγγραφο 649 της 25 Απριλίου 1870.

¹³⁰ Αφησε στη Ριζάρειο κληροδότημα 25.000 δραχμών. Έθεσε ως προϋποθέσεις επιλογής του υποψηφίου εκτός από την καταγωγή, - αν ο νέος δεν είναι συγγενής του, να είναι από Μυτιλήνη -, ηλικίας 18-20 ετών, «να συνζέγγνηται και αποκαθίσταται ιερεύς έγγαμος,» (βλ. παρακάτω). Διαθήκη του Μιχαήλ Καραμάνου της 29 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ, Γ'157, σ.715.

¹³¹ Ένας από αυτούς ήταν ο Χριστόφορος Βειτζήνος το 1872. Εκτός από υποτροφίες ιερατικών σπουδών και ευεργεσίες στα σχολεία της πατρίδας του, κατεύθυνε χρηματικά ποσά «νπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας». ΑΤΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 2575 της 28 Μαρτίου 1879 (περί αποστολής κληροδοτήματος στη Ριζάρειο) και Φάκ.1884/ Δ60,2,β, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουάριου 1882, Διαθήκη του Χριστόφορου Βειτζήνου της 12 Ιανουάριου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005 και Βασιλική Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.46.

¹³² Νόμος ΤΕΖ' της 27ης Σεπτεμβρίου 1856, «περί Ιερατικών Σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54, τεύχος Α' της 5 Οκτωβρίου 1856 (επί υπουργού Χ. Χριστόπουλου και κυβερνήσεως Βούλγαρη).

¹³³ Η λειτουργία αυτών των τριών καθορίστηκε με το Νόμο, ΤΕΖ' και το Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1856, «περί τον κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.45.

¹³⁴ «Συνιστώνται σχολεία ιερατικά, εντός των οποίων εκπαιδεύονται οι προπαρασκευαζόμενοι διά την διακονίαν της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Εν αυτοίς γίνονται δεκτοί και όσοι των ήδη τεταγμένων εις τον εκκλησιαστικόν Κλήρον εισί δεκτικοί μαθήσεως». Άρθρο 1^ο, Νόμος ΤΕΖ', «περί Ιερατικών Σχολείων» της 27 Σεπτεμβρίου 1856. Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π.

¹³⁵ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήση], 2004, σ.356. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.44-45. Για την εκτέλεση του νόμου ΤΗΖ' εκδόθηκε ΒΔ. της 27 Οκτωβρίου 1856, «περί Κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.79 της 24 Νοεμβρίου 1856. «Έκαστον των σχολείων τούτων έχει μαθητάς, ούτε των δέκα ελάττους, ούτε των τεσσαράκοντα πλείους, εντός αυτού κατοικούντας και κοινοβιακώς ζώντας». Άρθρο 3ο. Νόμος ΤΕΖ' «Περί Ιερατικών Σχολείων» της 27 Σεπτεμβρίου 1856. ΓΑΚ, Κλάδος Α' (1833-1848) Ταξ. ενότητες 6-12 και 293,19. Εκκλησιαστικά Σχολεία, (Ιερατικόν Σχολείον Τριπόλεως), έγγραφο (περί μισθών, διατροφής μαθητών, ενοίκια κλπ).

¹³⁶ Τπήρχε κεφάλαιο «δωρημάτων» για τη συντήρησή τους από δωρεές και κληροδοτήματα εγχωρίων και ομογενών, του οποίου η ετήσια χορηγία από τόκους ανερχόταν σε 7.850 δραχμές. Χ,Χριστόπουλου,

Η Ερμούπολη της Σύρου το 1857 ορίστηκε ως έδρα της Ιερατικής Σχολής Κυκλάδων.¹³⁷ Το 1863 επίσης συστήθηκε εκεί ιεροσπουδαστήριο, όπου φοίτησαν 160 μαθητές μέχρι το 1881.¹³⁸

Αργότερα, το 1875, ιδρύθηκαν οι Ιερατικές σχολές της Κέρκυρας και της Λάρισας και το 1903 η σχολή της Αρτας.¹³⁹ Λόγω του ολιγάριθμου των σπουδαστών, οι σχολές καταργήθηκαν σταδιακά¹⁴⁰ χωρίς να έχουν πετύχει το σκοπό τους, εκτός από εκείνες της Τρίπολης και της Αρτας.¹⁴¹ Κατά καιρούς ιδρύθηκαν και λειτούργησαν διάφορες προπαρασκευαστικές σχολές, οι οποίες προετοίμαζαν ιερείς για τα χωριά, βραχύβιες όμως, που δεν υπερέβαιναν ένα έτος λειτουργίας.¹⁴² Πέρα από το αν λειτούργουσαν οι ιδρυόμενες σχολές, σημαντικό θέμα ήταν το αν λειτούργουσαν σωστά και αν απέδιδαν έργο αξιόλογο. Δίκαια ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, Δωρόθεος Σχολάριος (1858-1870), ασκούσε κριτική στους συμπολίτες του για την απαιδευσία του λαού. Έγραφε χαρακτηριστικά το 1869: «Ουδέ εις εφημερίδας, ουδέ εις περιοδικά ή βιβλία ευρίσκει τις ενταύθα συνδρομητάς, πλήν ευαρίθμων δύο ή τριών.. Οι επαρχιώται και συμπατριώται μου πολλά έχουσι προτερήματα πλην του συνεισφέρειν και βοηθείν.. Ανάγκη συστάσεως κεντρικής σχολής εν τοις Νέοις Μαγαζίοις Βόλου εν είδει γυμνασίου[...] Ανάγκη συστάσεως ιερατικού σχολείου[.] Τέλος εύστοχα υπογράμμισε: «Εκ Θεσσαλίας ουδέν πρέπει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκπαιδευθή ο κλήρος και το γιτναικείον φύλλον...».¹⁴³ Ο ίδιος συνεισέφερε όχι μόνο στην ιερατική εκπαίδευση, αλλά γενικότερα στην εκπαίδευση της Θεσσαλίας.¹⁴⁴

Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως», Από τον 1829 μέχρι τέλος του 1855, μετά στατιστικάν σημειώσεων» υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών ιτληροφοριών, Μέρος Β.

¹³⁷ Μάρκος Β. Πελοποννήσιος, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.27.

¹³⁸ Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881 ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμούπολει Ιερατικής Σχολής στο Διάφορα, ήτοι λόγοι (Συλλογή Λόγων), εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμούπολει 1888.

¹³⁹ Με Β. Δ. της 9 Ιουνίου 1903, «περί συστάσεως Ιερατικής Σχολής εν Αρτη και περί οργανισμού αυτής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 128, τεύχος Α' της 13 Ιουνίου 1903 (επί υπουργού Κ. Μαυρομιχάλη Κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη). Στο ιερατικό σχολείο Αρτας, που ήταν διτάξιο, γίνονταν δεκτοί σπουδαστές ηλικίας από 28-35 ετών και κάτοχοι τίτλων σπουδών από απολυτήριο δημοτικού σχολείου μέχρι ενδεικτικό Β' τάξεως γυμνασίου. Δεκτοί γίνονταν σ όλες αυτές τις σχολές οι κάτοχοι απολυτηρίου δημοτικού. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α , σ.45 και τόμος Γ', σ.537.

¹⁴⁰ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΤΕΖ'. Επίσης ΒΔ της 24 Οκτωβρίου 1887, «περί διαλύσεως του εν Κέρκυρα ιερατικού σχολείου». Σύμφωνα με αυτό, η ιερατική σχολή της Κέρκυρας «...διαλύεται προσωρινώς δι' έλλειψιν μαθητών...». Εφ. της Κυβερνήσεως, της 29 Οκτωβρίου 1887, φύλλο 295.

¹⁴¹ Αυτές λειτούργησαν μέχρι το 1924. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.45. Με το διάταγμα της 21 Νοεμβρίου 1919 οι ιερατικές Σχολές Τριπόλεως και Αρτας μετασηματίστηκαν και διαιρέθηκαν σε δύο τμήματα: ένα διετές, στο οποίο γίνονταν δεκτοί απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου, ηλικίας 22-23 ετών, και ένα τετραετές, στο οποίο γίνονταν δεκτοί κάτοχοι ενδεικτικού προαγωγής από την Α' γυμνασίου ή και απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου, ηλικίας 15-20 ετών. Με το διάταγμα της 23 Σεπτεμβρίου 1921 όμως, τέθηκε σε εφαρμογή η λειτουργία του τετραετούς τμήματος. Ό.π.

¹⁴² Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.46. Το 1918 έγινε σοβαρότερη οργάνωση των σχολών με το νόμο 1432. Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου, τόμος 9, σ.819.

¹⁴³ Επιστολή Δωρόθεου Σχολάριου της 16 Φεβρουάριου 1869 προς Νικ.Φ. Γεωργιάδη στην Κωνσταντινούπολη. Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σσ.15-16.

¹⁴⁴ Για την εκπαιδευτική του δράση βλ. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας(1860-1880), Αρχείο

Όλες αυτές οι σχολές, ενώ ιδρύθηκαν με κρατική πρωτοβουλία, δέχτηκαν ευεργεσίες από ιδιώτες, περιστασιακά ή συστηματικά. Είχαν κοινό στόχο τους τη μόρφωση των κληρικών και ευθυγραμμίζονταν με τις αξίες, που, όπως είδαμε, προβάλλονται στη διαθήκη του Ριζάρη.¹⁴⁵

Κάποιες κατά καιρούς δωρεές με προορισμό τους το «Ιερατικόν Σχολείον Τριπόλεως» ήταν εκείνη του Θεοφάνη, Αρχιεπισκόπου Μαντινείας και Κυνουρίας το 1867¹⁴⁶ και του Παναγιώτη Τσιρόπουλου το 1868.¹⁴⁷ Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση του Ανθιμου Κομνηνού, Επισκόπου Σύρου και Τήνου και Μητροπολίτη Κυκλάδων,¹⁴⁸ του οποίου το κληροδότημα το 1842, προστέθηκε στην ιερατική εκπαίδευση κυρίως της Σύρου.¹⁴⁹ Κατέθεσε ως κεφάλαιο 10.000 δραχμές ορίζοντας ως κληρονόμο του το Δήμο Σύρου, ώστε με τους τόκους του να χρηματοδοτούνται υποτροφίες μαθητών γυμνασίου

.....
Θεσσαλικών Μελετών, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών, τόμος Ζ", [Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θεσσαλομαγνησίας], Βόλος 1985, σσ.41-91. Το 1866 αποφάσισε τη χορήγηση 10.000 γροσίων ετησίως από την αρχιερατική του επιχορήγηση στα σχολεία της περιοχής, από τα οποία τα 5.000 γρόσια ετησίως στέλνονταν στο Παρθεναγωγείο της Πορταριάς. Εν ίσχυε με 500 γρόσια ετησίως το σχολείο της Ανω Μεριάς, με 15.000 γρόσια το Γυμνάσιο Βόλου. Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον...ό.π., σ.16. Στη Σαζούπολη επίσης ίδρυσε παρθεναγωγείο. Γ. Χατζηκώστα, Δωρόθεος Σχολάριος, Αθήναι 1958, σ.16. Θανάσης Ζέρβας, Η Παιδεία στα χωριά του Ανω Βόλου κατά τον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Ημερίδας «Εκπαιδευτικές Όψεις του Πηλίου». Πορταριά, 13 Μαΐου 2000, σσ.155-168. Ίδρυσε το σχολείο Βενδίστας (Αμάραντου) Τρίκκης. Σύμφωνα με το υπέρθυρο της εισόδου του σχολείου αυτού, η ίδρυση του σχολείου από τον Άγιο πρώην Λαρίσης, Δωρόθεο Σχολάριο, έγινε, «ίνα έχωσι Μουσών εστίαν ιερείς Τρικκαίων τε και Ασπροποταμιτών παίδες». Σε επιστολή του Δημοτικού Συμβουλίου Τρικκαίων της 13 Νοεμβρίου 1883 επιβεβαιώνεται η σημασία που είχε για την περιοχή η ίδρυσή του. Το κληροδότημα συνίστατο σε 22.700 δραχμές (επί τόκω 6,5%) και πληρωτέο από 1 Ιανουαρίου 1877 μέχρι 28 Φεβρουάριου 1884. Πιστοποιητικό Εθνικής Τράπεζας έγγραφο 5945 της 7 Δεκεμβρίου 1876. Ορίσε και βραβείο 500 δραχμών ετησίως στον αριστεύοντα μαθητή με την πεποίθηση ότι «ούτως αυξάνει η έντιμος και ευγενής άμιλλα». Επιστολή Δωρόθεου Σχολαρίου της 12 Απριλίου 1875 προς τους συμπατριώτες του (κατοίκους του Αμάραντου). Θανάσης Ζέρβας, ό.π. και ΠΠΧ, σ.383.

¹⁴⁵ Βλ. παραπάνω, σσ.530-532.

¹⁴⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεοφάνη, Αρχιεπισκόπου Μαντινείας, αρ.377 της 23 Ιανουαρίου 1867 άφησε 1000 δραχμές στη Σχολή. ΜΗΚ, Γ'38, σ.242 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.30.

¹⁴⁷ Άφησε 1.500 δραχμές. Δεν υπάρχει διαθήκη παρά μόνο αναφορά του σχολείου για τη δωρεά «υπέρ τον εν Τριπόλει λειτονργούντος ιερατικού σχολείον» Ο υιός του και κληρονόμος του τελικά αδιαφόρησε και δεν έδωσε το ποσό της δωρεάς. Διαθήκη του Παναγιώτη Τσιρόπουλου (1868). ΜΗΚ, σ.76.

¹⁴⁸ Διαθήκη του Ανθιμου Κομνηνού της 7 Φεβρουάριου 1842. (επικύρωση 9 Ιουνίου 1842). ΜΗΚ,Γ'59, σ.329 και ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση. 3, έγγραφο 238 της 28 Ιουλίου 1863 και έγγραφο 17145 της 13 Φεβρουάριου 1860.

¹⁴⁹ Το διατήρησε στο ταμείο του ο Δήμος Ερμούπολης, σύμφωνα με την επιθυμία του δωρητή, και συντηρούσε τις σπουδές των φοιτητών της σχολής που ιδρύθηκε αργότερα, 1862-1892. Διαθήκη του Ανθιμου Κομνηνού της, ό.π. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 13375 της 1 Δεκεμβρίου 1900, φάκελος Κληροδοτήματα διαφορα/2,υπφ.1, έγγραφο 6754 της 14 Οκτωβρίου 1863, έγγραφο 1324 της 19 Φεβρουάριου 1864, και φάκελος(2) Κληροδοτήματα Ανθιμου Κομνηνού (1900-1910), έγγραφο 14380 (Ο Νομάρχης εφιστά την προσοχή του Δήμου Ερμούπολης στη σωστή εκτέλεση του τελευταίου όρου της διαθήκης του Ανθιμου Κομνηνού τονίζοντας τους κινδύνους, όταν δε γίνεται με φροντίδα η εκλογή των υποτρόφων και δεν καταγράφονται οι τόκοι του κληροδοτήματος) και έγγραφο 13375 της 1 Δεκεμβρίου 1900.

που σκόπευαν να γίνουν ιερείς, «άμα φθάσουν εις την υπό των Ιερών Κανόνων ηλικίαν».¹⁵⁰ Προσθέτει στη διαθήκη του: «Προτιμούνται όσοι θέλουν να γίνουν ιερείς έγγαμοι εν τω δήμω».¹⁵¹ Αρκετοί μαθητές ζήτησαν από το Δήμο Ερμούπολης να γίνουν υπότροφοι του κληροδοτήματος συντάσσοντας συμφωνητικά για την τήρηση των όρων του κληροδοτήματος,¹⁵² κάποιιο υποβοηθούμενοι οικονομικά και από «φιλομαθείς μεγάλεμπόρους» του νησιού.¹⁵³ Οι περισσότεροι όμως υπότροφοι τότε, σύμφωνα με τη γνώμη της Εφορευτικής Επιτροπής του Ιερατικού σχολείου της Ερμούπολης, επωφελήθηκαν του χορηγήματος της υποτροφίας χωρίς να τηρήσουν όμως τους όρους του διαθέτη περί ιερωσύνης, βρίσκοντας έτσι αφορμή να σπουδάσουν δωρεάν επιλέγοντας κάποιο άλλο επάγγελμα.¹⁵⁴ Πολλοί απέφευγαν και την επιστροφή του ποσού της υποτροφίας, που τους είχε χορηγηθεί, στην περίπτωση της μη τήρησης των όρων του κληροδοτήματος.¹⁵⁵ «Όσοι εξεπαιδεύθησαν εκ του τόκου του κληροδοτήματος τούτου, ουδείς εκτός ενός μόνου ιερώθη, οι δε λοιποί διέφυγον τήν υποχρέωσιν ταύτην καίτοι εν τη διαθήκη ορίζεται,¹⁵⁶ όπως οι προς τον σκοπόν τούτον εκπαιδευθησόμενοι δίδωσιν πρώτον αποχρώσαν εγγύησιν αποτίσεως πάσης υπέρ της εκπαιδεύσεως αυτού δαπάνης».¹⁵⁷ Οι υποτροφίες του κληροδοτήματος του Ανθιμου Κομνηνού δόθηκαν από το Δήμο Ερμούπολης σε σπουδαστές του ιεροσπουδαστηρίου¹⁵⁸ που συστάθηκε το 1863 στη Σύρο και λειτούργησε μέχρι το 1892.¹⁵⁹ Με τους τόκους του κληροδοτήματος ο Δήμος από το 1862 έως το 1892 συντηρούσε τρεις «ιεροσπουδαστές».¹⁶⁰

Ο Δήμος Ερμούπολης, το «κατάστημα» του ναού της Ευαγγελίστριας Τήνου, οι μονές του Προφήτη Ηλία στη Σίφνο, της Ζωοδόχου Πηγής στην Ανδρο αποτέλεσαν ένα σημαντικό

¹⁵⁰ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863 και Κληροδοτήματα Διάφορα φάκελος 2, υπφ.2 και φάκελος 4, υπφ.2, φάκελος 11, έγγραφο 1847 της 1 Μαρτίου 1847.

¹⁵¹ Διαθήκη Ανθιμου Κομνηνού, ό.π. και ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11, έγγραφο 17145 της 13 Φεβρουαρίου 1860, έγγραφο 5887 της 12 Οκτωβρίου 1863.

¹⁵² ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4), έγγραφο 19469 και έγγραφο 125-24 Δεκεμβρίου 1849, έγγραφο 712 της 27 Μαρτίου 1850.

¹⁵³ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4), έγγραφο της 15 Οκτωβρίου 1857.

¹⁵⁴ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863.

¹⁵⁵ Η Εφορευτική Επιτροπή του Δήμου Ερμούπολης δε θεωρούσε απαραίτητο να εξακριβώσει αν τηρούνταν επακριβώς οι όροι, επειδή «η προς την των ιερέων κατάλληλον εκπαίδευσιν δεν είχε εισέτι καταρτισθή» και συνεπώς οι σπουδαστές απέφευγαν να συμμορφωθούν στο γράμμα της διαθήκης του κληροδοτή «μη υπάρχόντων ιερών εκπαιδευτηρίων». ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863.

ί) Έννοείται μέχρι το 1863, ημερομηνία του εγγράφου.

¹⁵⁷ Έγγραφο 28 Σεπτεμβρίου 1863 Εφορευτικής Επιτροπής του Ιερατικού σχολείου στην Ερμούπολη προς το δήμαρχο της πόλης. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3.

¹⁵⁸ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα Διάφορα 2, (Ανθιμου Κομνηνού 1900-1910), έγγραφο 14380, έγγραφο 1392 της 9 Μαΐου 1900 και έγγραφο 1200 της 21 Απριλίου 1910.

¹⁵⁹ Μέχρι το 1883 είχαν φοιτήσει εκεί 160 μαθητές. Μεθόδιος Παπαναστασάοπουλος, (Σχολάρχης), Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881..ό.π.

¹⁶⁰ Ο Δήμος Ερμούπολης από το κληροδοτήμα κατέβαλε 105 δραχμές μηνιαίως για τροφεία εκτός από έξοδα περιβολής. Επομένως δαπάνησε το διάστημα αυτό (μέχρι δηλαδή το 1892) 36.000 δραχμές για τροφεία. «Οι εφημέριοι δε και οι διάκονοι του Ναού πλην των υπέργηρων, πάντες είναι απόφοιτοι της Ιερατικής σχολής, πλην εκ των ειρημένων καταφαίνεται ότι κληροδοτήμα 10.000 δραχμών προ πολλού εξηντλήθη. Μένει δε και θα διαμένει...η υποχρέωσις της τελέσεως του ετήσιου μνημόσυνου υπέρ του αοιδίμου Ιεράρχου..». ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα Διάφορα/2 (Ανθιμος Κομνηνός 1900-1910), έγγραφο 14380. Νομαρχία προς Δήμο Ερμούπολης), έγγραφο 200 της 21 Απριλίου 1910 (Δήμος Ερμούπολης προς Νομαρχία).

παράγοντα χρηματοδότησης της ιερατικής εκπαίδευσης στο Ιεροσπουδαστήριο.¹⁶¹ Σημαντική υπήρξε η υλική και ηθική αρωγή του Λεωνίδα Κουτσοδόντη, του Εμμανουήλ Ζερβουδάκη στη Σχολή, όπως και το ενδιαφέρον του δημάρχου Ερμούπολης, Δημητρίου Βαφειαδάκη, στην επίλυση προβλημάτων της.¹⁶²

Ένας από εκείνους που θέλησαν να συμβάλουν στην ίδρυση ιερατικής σχολής αντιλαμβανόμενοι την ανάγκη της διευκόλυνσης παροχής ιερατικής εκπαίδευσης, θεμελίωσης και επέκτασής της ήταν ο Δημήτριος Γεωργίτσας από την Τρίπολη. Δώρισε το 1885 στο ελληνικό Δημόσιο έκταση με στόχο την ανέγερση ιερατικής σχολής στη γενέτειρά του,¹⁶³ πράξη που υποδηλώνει ίσως την υπολειτούργια και τα προβλήματα της Σχολής, που είχε συσταθεί στην Τρίπολη από το 1857. Ο δωρητής έθεσε ως όρο το οικοδόμημα να μη χρησιμοποιηθεί ποτέ ως στρατώνας, νοσοκομείο ή πορνείο, αν συνέβαινε ποτέ η Σχολή να διαλυθεί¹⁶⁴

Κληροδότημα στη Θεοφάνειο Σχολή άφησε ο Αθανάσιος Αθανασιάδης από την Πρέβεζα το 1883¹⁶⁵ και ο Σπυρίδων Γιακουμής το 1891.¹⁶⁶ Ο Αθανασιάδης αναφερόμενος στο «Θεοφάνειον σχολειόν», το οποίο είχε οικοδομήσει ο Αναστάσιος Θεοφάνης, σημειώνει: «Πας φιλολογικός, φιλογενής, και φιλόπατρις ανήρ αγάλλεται ενδομύχως ..πρόδον των[...]του λαού» και προτρέπει: «Μη πᾶνσετε ημεῖς ταπεινῶς[...] παρέχοντες την δυνατὴν βοήθειαν σας εἰς το μικρὸν τούτο θεοφάνειον σχολειόν».¹⁶⁷

Από πριν είχε δεχτεί η ίδια Σχολή πλήθος δωρεών, όπως το 1849 του Στ. Ρωσσέτου, προξένου Ηπείρου και Αλβανίας, ο οποίος αφιέρωσε 400 γρόσια «εκ του περισσέυματος του μισθού του», προσθέτοντας: «η παρ' εμού προσφορά ονομάζεται πρωτότυπος δωρεά εκ μέρους

¹⁶¹ Από τους σπουδαστές της σχολής μεταξύ των 15 Ερμουπολιτών, οι δύο ήταν υπότροφοι του κληροδοτήματος Ανθίμου Κομνηνού, οι 4 υπότροφοι των διαφόρων ναών του νησιού, οι τρεις του Δήμου Ερμούπολης. Από τους τρεις από Τήνο οι δύο ήταν υπότροφοι του «καταστήματος Ευαγγελίστριας», ένας υπότροφος της ιεράς μονής του Προφήτου Ηλία Σίφνου και από τους τρεις από Άνδρο οι δύο ήταν υπότροφοι της ιεράς μονής Ζωοδόχου Πηγής. Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος εκφωνηθείς τη 24 Ιοννίου 1879, ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμουπόλει Ιερατικής Σχολής, Διάφορα, ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμουπόλει 1888.*

¹⁶² Ένα από αυτά ήταν η ανάγκη μεταφοράς του Ιεροσπουδαστηρίου μακριά από το παρευρισκόμενο νεκροταφείο, το οποίο κρινόταν ως επιβλαβές. Μεθ.Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος εκφωνηθείς τη 24 Ιοννίου 1879..ό.π.* Ο Αρχιμανδρίτης Κύριλλος Βενιέρης, ιεροκήρυκας της Μητροπόλεως Σύρου υπήρξε διευθυντής της Ιερατικής Σχολής Σύρου, καθώς και καθηγητής Γυμνασίου Σύρου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμουπόλεως], Ερμούπολις, 1964, σ.317.*

¹⁶³ Ήταν οικόπεδο 4.000 τ.μ., ευρισκόμενο, στη θέση Παλαιόχανον, αξίας 4.000 δραχμών. Δωρητήριο συμβόλαιο του Δημητρίου Γεωργίτσα, υπ αριθμ.19734 της 1 Ιουλίου του 1885. ΠΠΧ, σ.73.

¹⁶⁴ Δωρητήριο συμβόλαιο του Δημητρίου Γεωργίτσα, ό.π.

¹⁶⁵ ο Αθανάσιος Αθανασιάδης με την ιδιότητα διαθήκη της 3 Απριλίου 1883 προσέφερε βιβλία για τη βιβλιοθήκη της Θεοφανείου Σχολής, δύο υποτροφίες προς εκπαίδευση των ανιψιών του και δύο πτωχών νέων που προορίζονταν για ιερείς στη Θεοφάνειο Σχολή και συνέχιση των σπουδών τους στην Αθήνα. Η αξία της ακίνητης περιουσίας του ανερχόταν σε 200 οθωμανικές λίρες. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.184.

¹⁶⁶ Ο Σπυρίδων Γιακουμής με τη διαθήκη της 28 Ιανουαρίου 1891 δώρισε την εκμετάλλευση 230.000 ριζών ελαιών στη Θεοφάνειο σχολή. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.126.

¹⁶⁷ Επιστολή Αθανασίου Αθανασιάδη της 11 Ιουλίου 1849 αρ.4344 Πρέβεζα. ΑΤΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο αρ.4344 της 11 Ιουλίου 1849.

της ελενθέρας Ελλάδος προς την ομόφυλον Ηπειρον».¹⁶⁸ Στις παρατηρήσεις που υπέβαλε στο υπουργείο σημείωνε, εκτός από τις ανάγκες της σε βιβλία, ότι: «η εν λόγω σχολή [...] πολιτείας και ηθικούς λόγους αξιοί της προστασίας της ελληνικής κυβερνήσεως και της συνδρομής του ελληνικού έθνους. Ιδίως όμως διότι είναι το πρόθρονον της Ελλάδος, ως εν τη μέση εκείνων των επαρχιών της, η (όπου).. .εξασκείται η ελληνική επιρροή».¹⁶⁹

Βασικό ζήτημα και επιθυμία πολλών δωρητών, όπως κυρίως αυτή εκφράζεται στις διαθέκες τους, είναι η επιμονή τους στο θέμα του οικογενειακού προφίλ των μελλοντικών ιερέων. Η βασική προϋπόθεση του «έγγαμου» των μελλοντικών κληρικών σκιαγραφεί την εναρμόνιση των επιθυμιών και τάσεων της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου με το πλαίσιο της οικογενειακής δομής, μέσα στο οποίο πρέπει να κινείται ο κληρικός. Ένα σημαντικό ποσοστό ευεργετών της ιερατικής εκπαίδευσης (80%) θέτει ως απαραίτητο όρο την έγγαμη κατάσταση του μελλοντικού ιερούργου. Αναφέρουμε το παράδειγμα του Μιχαήλ Καραμάνου από τη Μυτιλήνη, του οποίου επιθυμία ήταν «ο νέος ούτος να συζεύγηται προηγουμένως να αποκαθίσταται ιερέυς έγγαμος».¹⁷⁰ Σκοπός επίσης του κληροδοτήματος του Δωρόθεου Σχολάριου Μητροπολίτη Λάρισας, γνωστού λογίου και συγγραφέα της εποχής, ήταν η «επί τω τέλει μετά το πέρας της τετραετούς σπονδής», των υποτρόφων του, «ίνα γίνωσιν έγγαμοι ιερείς χρησιμεύοντες ως τοιούτοι εν ταις επαρχίαις Τρίκκης και Σταγών. Δεκτοί και νεοχειροτόνητοι έγγαμοι διάκονοι και πρεσβύτεροι...».¹⁷¹ Είναι ένα από τα κληροδοτήματα που άφησε το 1884 ο Δωρόθεος Σχολάριος,¹⁷² ύψους 60.000 δραχμών εκείνο, το οποίο προοριζόταν για τετραετείς ιερατικές σπουδές πέντε υποτρόφων προερχόμενων από τη γενέτειρά του και

¹⁶⁸ ΑΤΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο 86/265 της 10 Οκτωβρίου 1849 και έγγραφο 70 (άχρον) (ελληνικό προξενείο Ηπείρου και Αλβανίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁶⁹ Τονίζει σε επιστολή του ότι η Θεοφάνειος Σχολή έχει ανάγκη βιβλίων και άλλων υλικών μέσων για τη λειτουργία της. (πρόξενος Ηπείρου, Στ. Ρωσσέτος προς το υπουργείο των Εξωτερικών). ΑΤΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο 86/265 της 10 Οκτωβρίου 1849 και 1137 και 28 Οκτωβρίου 1849 και έγγραφο 143.

¹⁷⁰ Ο Μιχαήλ Καραμάνος άφησε την 29 Ιουλίου 1865 κληροδοτήμα 25.000 δραχμών για σπουδές στη Ριζάρειο ενός νέου από τη Μυτιλήνη χωρίς να αδιαφορήσει για άλλους τομείς σπουδών: «...Αφήνω δια το γενησόμενον ομοίως εν Αθήναις πολυτεχνικόν σχολείον, κατά τη διαθήκη του μακαρίτου Στουρνάρη 500 δραχμές...». Διαθήκη του Μιχαήλ Καραμάνου της 9 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ,Γ 157, σ.715.

¹⁷¹ Τρίτον Αρθρο ΚΒ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουάριου 1884. ΠΠΧ, αρ.13, σ.372. Ο Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Λάρισας, γνωστός λόγιος της εποχής του άφησε με τη διαθήκη του κληροδοτήμα υπέρ διαφόρων φιλανθρωπικών και κοινωνικών ιδρυμάτων ορίζοντας οι 20.000 δραχμές να παραληφθούν με το θάνατό του και άλλες 70.000 δραχμές μετά από τριάντα έτη. Ο.π., αρ.13, σ.372.

¹⁷² Ο Δωρόθεος Σχολάριος (1812-1888), σημαντική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σπούδασε το 1836 στα Τρίκαλα, στο μοναστήρι Άγιος Στέφανος Μετεώρων, στη Σκόπελο και στο Άγιο Όρος το 1828. Το 1831 βρίσκεται στο Βουκουρέστι, ενώ επιστρέφοντας το 1834 στο Άγιο Όρος χρίστηκε διάκονος και λειτούργησε ως ιερέας στη Θεσσαλονίκη. Ως ελληνοδιδάσκαλο τον βρίσκουμε στο Καρλόβασι Σάμου το 1839. Στη Σύρα παρακολούθησε γυμνασιακές τάξεις και σπούδασε Θεολογία και Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθήνας. Το 1849 έγινε «Σχολάριος» και δηύθυνε τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1852 έγινε Μητροπολίτης Σωζοαγαθουπόλεως. Κώστας Σπανός, Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος Ιδρυτής του Σχολείου στο Αμάραντο της Καλαμπάκας. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία, τόμος Ε', Λάρισα 1983 (Ανατύπωση 1993) και Νίκος Γιαννούλης, Σχολείο στα Τρίκαλα στην Τουρκοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία, τόμος Ε', Λάρισα 1983 (Ανατύπωση 1993).

επαρχία Σταγών.¹⁷³ Ο ίδιος προέβη στην ίδρυση της «Ιερατικής εν Τρίκκη Σχολής» το 1876, όταν ακόμη η περιοχή της Θεσσαλίας ανήκε στην οθωμανική εξουσία.¹⁷⁴ Ενδεικτική των ευεργετικών διαθέσεών του υπέρ της ιερατικής εκπαίδευσης είναι η εναλλακτική προτίμηση της Ριζαρείου ως κληροδόχου ενός ποσού 150.000 δραχμών μετά από τριακονταετία, εάν δε γινόταν αποδεκτή η κληροδοσία από το Εθνικό Πανεπιστήμιο.¹⁷⁵

Ο Αθανάσιος Αθανασιάδης, από την Πρέβεζα το 1883¹⁷⁶ άφησε κληροδότημα στη Θεοφάνειο Σχολή της Πρέβεζας για την εκπαίδευση νέων της πατρίδας του που να είναι πτωχοί, «φερόμενοι ευσεβώς προς τα θεία και ευπειθείς προς τον διδάσκαλον και πάντα πολίτην». Με την αποπεράτωση των εκεί σπουδών μετά από εξετάσεις θα μπορούσαν να συνεχίσουν θεολογικές σπουδές στην Αθήνα.¹⁷⁷ Ο διαθέτης ζητά «μετά την ενδελεχή εκπαίδευσιν (να) χειροτονηθώσιν ιερείς, μετά τον νόμιμον γάμον των, και (να) μείνωσιν εν τη ίδια πατρίδι ιερουργούντες κανονικώς εις τους ιερούς ναούς και διδάσκοντες επ' εκκλησιαίς τον περιούσιον λαόν» φροντίζοντας παράλληλα για την «εφ' όρω ζωής» ικανοποιητική μισθοδοτήσή τους.¹⁷⁸ Θέτοντας επιτακτικά τους βασικούς όρους της παροχής των υποτροφιών προς αποφυγήν της άσκοπης εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος, ζητά, πριν απέλθουν στην Αθήνα οι νέοι αυτοί, να παρουσιάσουν εγγυητές για όλο το ποσό της εκπαίδευσής τους, το οποίο «αφεύκτως» είναι υποχρεωμένοι να επιστρέφουν, «καθ' ήν περίπτωσιν...δεν επανέλθωσι εις την πατρίδα ή δεν στέρξωσι να χειροτονηθώσιν ιερείς, άξιοι όντες κατά τους θείους, αποστολικούς και συνοδικούς Κανόνες, μετά τον νόμιμον γάμον των, και δεν προθυμοποιηθώσι να διδάσκωσιν εν εκκλησιαίς και αλλαχού τους αγαπητούς πατριώτας των, ως ήδη ώρισται. Το δε ληφθέν τούτο ποσόν εκ της παρεκτροπής των, θέλει διατεθή εις συντήρησιν άλλων ευσεβών και τιμίων νεανιών». Η ολοσχερής στέρηση του εισοδήματος του κληροδοτήματος θα ακολουθήσει και στην περίπτωση επίσης που υποπέσει σε «πλημμέλημα ή κακούργημα και επομένως καθαιρεθή, κατά τους ιερούς κανόνες υπό του

¹⁷³ Συγκεκριμένα, επιθυμία του ήταν να προέρχονται οι δύο νέοι από την Τρίκκη και οι τρεις από Ασπροπόταμο, Βενδίστα, Καστανέα, Κλίνοβο επαρχίας Σταγών. Κληρονόμο και εκτελεστή άφησε την Ριζαρείου Σχολή. Όρισε το ύψος του «μισθού» κάθε υποτρόφου σε 600 δραχμές ετησίως, δηλαδή 50 δραχμές μηνιαίως για τέσσερα έτη. ΠΠΧ, αρ.13, σ.372.

¹⁷⁴ Άρθρο 10', (Δωροθέα εν Τρίκκη Σχολή) της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουάριου 1884. ΠΠΧ, σ.372. Ήδη την 7 Δεκεμβρίου 1876 είχε καταθέσει στην Εθνική Τράπεζα το ποσό των 37.500 δραχμών που δώρισε στην «εν Τρίκκη αλληλοδιδασκτική και Δωροθέα Ιερατική Σχολή» με τον όρο να μπορεί να τα μεταβάλει «Διότι τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μου Βενδίστα διετέλουν υπό τουρκικήν εξουσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφυλαττόμενος...». Επειδή η ελληνική Κυβέρνηση, όπως διατεινόταν, μπορούσε να τα διατηρεί, καθώς και ο Δήμος Τρικκέων, οι 37.500 δραχμές μεταβιβάστηκαν και συγχωνεύθηκαν στο Ορφανοτροφείο και το Γηροκομείο Τρίκκης, του οποίου ή ίδρυσή του υπαγορεύεται στο άρθρο ΚΓ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφε ία, σσ.598-599.

¹⁷⁵ Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. Η εναλλακτική αυτή λύση δεν αντανακλά μόνο το ενδιαφέρον του ευεργέτη για την κατοχύρωση των υποτροφιών θεολογικών σπουδών σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα του ελληνικού κράτους, αλλά και τη δυνατότητα αποδοχής από αυτό ενός κληροδοτήματος, του οποίου η χρήση θα μπορεί να γίνει μετά από 30 χρόνια.

¹⁷⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη της 3 Απριλίου 1883. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.184.

¹⁷⁷ Σημείωνε στη διαθήκη του: «αποφαινόμενοι ενώπιον τούτων ότι επιθυμούσι και στέργουν να απέλθουν εις Αθήνας, ίνα ως υπότροφοί μου διδαχθώσιν εις την Θεολογικήν εκεί Σχολήν...». Ιδιόχειρη διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη, ό.π.

¹⁷⁸ «Θέλουν λαμβάνειν εκ του εισοδήματος του κεφαλαίου όλα τα αναγκαία έξοδα...όπως ζώσιν μετά των εκ της ιερωσύνης εισοδημάτων άνέτως και αγογγύστως, ευλογούντες και διδάσκοντες εις την ευθείαν οδόν τον περιούσιον λαόν της πατρίδος των». Διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη, ό.π.

Αρχιερέως...». Παράλληλα προχωρεί σε δωρεά όλων των βιβλίων του στη βιβλιοθήκη της Θεοφανείου Σχολής.¹⁷⁹

Σταδιακά γίνεται αντιληπτό ότι οι ιερατικές σπουδές δεν καλύπτουν μόνο την ανάγκη της μόρφωσης των κληρικών, αλλά αποτελούν και μία επαγγελματική διέξοδο για τους ενδεείς κυρίως νέους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Σύρου. Από τους 160 μαθητές του Ιεροσπουδαστηρίου της Σύρου, οι οποίοι φοίτησαν σ' αυτό μέχρι το 1881 αποφοίτησαν 130, από τους οποίους 45 έγιναν δημοδιδασκαλοι,⁴⁸ ιερείς και διάκονοι, ενώ οι υπόλοιποι στράφηκαν σε άλλα επαγγέλματα.¹⁸⁰

Η σύνδεση της ιεροσύνης με τη διδακτική πράξη - ο τύπος του ιερέα-δάσκαλου - στα γενικά σχολεία της χώρας συναντάται στις προτιμήσεις ή όρους ευεργετών στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα όσον αφορά στο εκπαιδευτικό δίκτυο της επαρχίας. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δασκάλους και ιεροδασκάλους άλλωστε δεν ήταν πολύ σαφής, ούτε και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, λόγω αυτή τη φορά «του ειδικού μορφωτικού βάρους» που διέθεταν οι ιερωμένοι από τη δεκαετία του 1850, ενώ για περίπου είκοσι χρόνια ήταν θέμα συζητήσεων η ιδέα της ανάθεσης της διδασκαλίας σε ιερείς στα σχολεία.¹⁸¹ Στο θέμα αυτό είχε τοποθετηθεί ο Κοραής στις αρχές του αιώνα. Ο φωτισμός του κλήρου κατά την άποψή του ήταν ουσιωδέστερη ανάγκη από την ανάληψη της διδασκαλίας από κοσμικούς ή μη δασκάλους: «Είναι της εσχάτης αποπία να επαγγέλλονται οδηγοί και δάσκαλοι των άλλων, όσοι δεν προδιδάχθηκαν αυτοί και την λογικήν και την ηθικήν. Αλλ' επειδή η παρελθούσα μας δουλεία εβαρβάρωσε και κοσμικούς και ιερωμένους, ανάγκη είναι να δοθή καιρός παιδείας και εις αυτούς ο χρειάζομενος, έως να πολλαπλασιασθώσι τα γυμνάσια και των γυμνασίων οι δάσκαλοι».¹⁸² Έτσι, η ανάθεση των μαθημάτων του δημοτικού στους ιερωμένους κερδίζει έδαφος, μιας που επικροτείται η ιδέα όχι μόνο από τους ιερωμένους, αλλά και τους δυτικοθεμεμένους και διαφωτιστές.¹⁸³ Η ακραία μορφή της ιδέας παρουσιάστηκε στο νομοσχέδιο «περί εφημερίων και δημοδιδασκάλων» το 1874 του Ιωάννη Βαλασσόπουλου, υπουργού Παιδείας,¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ο.π.

¹⁸⁰ Μεθ. Παπαναστασόπουλος, *Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881*, ό.π.

¹⁸¹ Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόγραμμα], Αθήνα 2004, σ.116. Δεν ήταν βέβαια άγνωστο το φαινόμενο και για την νομοθεσία του ελληνικού κράτους που αφορούσε το διδακτικό προσωπικό των σχολείων και του Διδασκαλείου. Ο νόμος του 1834 προέβλεπε ένα διευθυντή και δύο καθηγητές ως διδακτικό προσωπικό του Διδασκαλείου, από τους οποίους ο ένας να είναι ιερωμένος. Άρθρο 65 του νόμου της 6 Φεβρουάριου 1834. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, *Αποστολής Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.67.

¹⁸² «Ως δασκάλους της κοινής παιδείας, πρέπει να επαγρυπνή και τους ιερωμένους όχι μόνον της ανατολικής Εκκλησίας, αλλά και των λοιπών χριστιανικών αιρέσεων...». Αδαμαντίου Κοραή, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος τον 1822 έτους» στο Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τόμος Β' 1821-1825*, σ.304. και Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.116.

¹⁸³ Κάποιοι από αυτούς ήταν οι καθηγητές Πανεπιστημίου, Δ. Στρούμπος το 1855, Ν.Σαρίπολος το 1865, Δ.Μαυροκορδάτος το 1871. Ο.π., σ.116.

¹⁸⁴ Εφημερίς συζητήσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις κθ' της 18 Νοεμβρίου 1874, σσ.199-225. Το νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε, αλλά άνοιξε συζητήσεις με διστάμενες απόψεις, όπως του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου -που συστάθηκε το 1873 με πρόεδρο το Ν Γ. Μιστριώτη και Γραμματέα τον Μ.Βρατσάνο - και «διαιώνισε την υφιστάμενη κατάσταση της συνύπαρξης στον ίδιο εκπαιδευτικό χώρο λαϊκών και ιεροδασκάλων». Το θέμα θα λυθεί με την κατίσχυση το 1920 του λαϊκού σχολείου. Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.117.

Από το σύνολο των χειρονομιών προς την ιερατική εκπαίδευση¹⁸⁵, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα, το ποσοστό εκείνων που κατευθύνονται προς προαναφερθείσες περιφερειακές ιερατικές σχολές καλύπτει μόνο ένα 46,73 %, ενώ όσες κατευθύνονται προς τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή αγγίζουν το 51,08 % με ιδιαίτερη πύκνωση των κληροδοτημάτων προς το ίδρυμα την περίοδο 1850-1870.

Συγκέντρωση Ευεργεσιών στη Ριζάρειο και άλλες Ιερατικές Σχολές ανά δεκαετία.		
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΕΣ	ΡΙΖΑΡΕΙΟΣ
1829-1830*	14	0
1831-1840	4	0
1841-1850	6	4
1851-1860	3	10
1861-1870	4	11
1871-1880	6	5
1881-1890	5	2
1891-1900	4	9
1901-1913	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	47	43
Ποσοστό επί του συνόλου των πράξεων στην εκπαίδευση.	2,98%	2,07%

Πίνακας 1.

*Από το σύνολο των πράξεων ευεργεσίας των δύο πρώτων περιόδων (1829-1840) προς τις ιερατικές σχολές οι 16 κατευθύνονται στο Εκκλησιαστικό σχολείο του Πόρου, ενώ οι 2 δεν ορίζουν ίδρυμα.

4. Κατά την επιθυμίαν των ευεργετών...

Η παράθεση μιας σειράς προσόντων που έπρεπε να διαθέτει ο κλήρος και τα οποία δε σχετίζονται μόνο με την ηθική του υπόσταση, αλλά περισσότερο με τον πνευματικό εξοπλισμό που όφειλε να κατέχει, ήταν πια αίτημα όχι μόνο του ευεργέτη, αλλά και της εποχής. Ο Ιωάννης Μάρης το 1877, λόγου χάρη, από τα Αποικία Ανδρου,¹⁸⁵ επιθυμεί ο ιερέας του χωριού να είναι και δημοδιδάσκαλος του ίδιου δημοτικού σχολείου καλ ολ κατά καιρόν ιερείς να έχουν τα απαιτούμενα προσόντα, όπως γνώσεις των χριστιανικών δογμάτων, να είναι ενάρετοι, να γνωρίζουν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και να κατέχουν δίπλωμα δημοδιδασκάλου όντας κατά το μάλλον ή ήττον καλλίφωνοι.¹⁸⁶ Η διδακτική κατάρτιση, η

¹⁸⁵ Ο Ιωάννης Μάρης, εμποροκτηματίας και άκληρος, προσέφερε 25.000 δραχμές στο ναό της Θεοτόκου ώστε να επιληφθεί μετά από πέντε έτη την οικοδόμηση ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου «στερεού, με σκεπήν εκ κεραμιδιών». Ζητά «η κατασκευή του να δοθή σε εργολαβία για να γίνη ευθυνότερον..». Η προσεγμένη χρήση του κληροδοτήματος ήταν απαίτηση μεγάλου ποσοστού των διαθετών και διατυπωνόταν στις διαθήκες τους. ΜΗΚ,Γ'93, σ.473 και Διάφορα, ήτοι λόγοι (συλλογή λόγων), εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμουπόλει 1888, σ.14.

¹⁸⁶ Διαθήκη Ιωάννη Μάρη αρ.8228 της 28 Ιουλίου 1877. ετών ανέρχονταν σε 250 δραχμές ετησίως.

γνώση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, η καλλιφωνία - τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση βέβαια θέτει ο δωρητής - ή και άλλα προσόντα αποτελούσαν προϋποθέσεις, για να ανταποκρίνεται στον πολλαπλό πολλές φορές ρόλο, όχι μόνο του κληρικού, αλλά και του δημοδιδασκάλου.

Ο εξ αντιθέτου σχεδόν ίδιος ρόλος για τους δασκάλους επιζητάται σε άλλες διαθήκες που κατευθύνουν τη δωρεά στη γενική εκπαίδευση. Προβάλλεται η εικόνα, λόγου χάρη, ενός δασκάλου που να επιτελεί και τα ηθικοδιδασκτικά χρέη ενός ειδικά καταρτισμένου ιερέα, ικανού να ερμηνεύει το ευαγγέλιο στο εκκλησίασμα. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα - ένδειξη συνέχειας - της παραπάνω θέσης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτελεί η περίπτωση του Πέτρου Δημάκη το 1854. Αν και το κληροδότημα ανήκει στη γενική εκπαίδευση - ίδρυση και συντήρηση δημοτικού και Ελληνικού σχολείου στην Αλαγονία Καλαμών -,¹⁸⁷ είναι χαρακτηριστική η επέμβαση του ευεργέτη όχι μόνο στη λειτουργία και οργάνωση του σχολείου,¹⁸⁸ αλλά και στο διδακτικό έργο και το ρόλο του δασκάλου. Η διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων προτιμά να γίνεται από δάσκαλο ιερωμένο σχετιζόμενο με το μοναστικό βίο. «Ο διδάσκων τα ιερά μαθήματα, ως ανωτέρω θέλει διορίζεσθαι από τον Αγιον Μεσσηνίας και καθίστασθαι εις αυτά και ως ηγούμενος των τριών μοναστηρίων, έχων υπ' αυτόν και δύο ή τρεις δόκιμους εις εκάστην Μονήν, εξ, ων ο ένας πρέπει να είναι ιερωμένος ή να ιερωθή, ώστε να ετελήται εις εκάστην η θε'ια λειτουργία».¹⁸⁹

Δεν πρέπει παρόμοιες επιθυμίες να μας ξενίζουν, αν σκεφθούμε ότι στα μέσα του αιώνα επίσης, το 1853, έγινε και η επαναφορά του θέματος του εκκλησιασμού των μαθητών από τον υπουργό Παιδείας Σ. Βλάχο, στάση που απηχούσε τα ιδεώδη της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Σύμφωνα με εγκύκλιό του, οι δάσκαλοι καλούνταν να «αναγιγνώσκουσι και ερμηνεύωσι της επιούσης Κυριακής το Ευαγγέλιον εξηγητικώς», να συνοδεύουν τους μαθητές «εις τον Εσπερινόν του Σαββάτου και την θείαν λειτουργίαν της επιούσης Κυριακής» και επανερχόμενοι στο σχολείο να γίνεται «η εκ των ιδίων Κυριακοδρομιών ηθική ανάπτυξις».¹⁹⁰ Ο τακτικός εκκλησιασμός ήταν καθιερωμένος από το Β.Δ. του 1836,¹⁹¹ ίσχυε καθ' όλη τη

ΜΗΚ,Γ 93, σσ.473,480.

¹⁸⁷ Δώρισε οικία της Αθήνας στο Δημόσιο υπό τον όρο αυτό να του παρέχει 5.000 δραχμές και εξ ιδίων να συντηρεί το σχολείο: «..να εγερθή εξ ιδίων μον εκτεταμένον δι αμφοτέρα τα εκπαιδευτήρια Κατάστημα...». Διαθήκη του Πέτρου Δημάκη της 14 Νοεμβρίου 1854. ΜΗΚ,Γ'33, σ.227 και ΠΠΧ, σ. 79.

¹⁸⁸ «Εις τα σχολεία αυτά θέλουν γίνεσθαι δις του έτους εξετάσεις ως και εις τα Δημοτικά, των οποίων το αποτέλεσμα θέλει υποβάλλεσθαι εις την Κυβέρνησιν». Ο.π.

¹⁸⁹ Διαθήκη του Πέτρου Δημάκη, ό.π.

¹⁹⁰ Η υποχρέωση του εκκλησιασμού της Κυριακής και των εορτών και η επιτήρησή του ανατίθεται στα καθήκοντα των δασκάλων, σύμφωνα με τον Κανονισμό των γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων το 1857 (άρθρα 14 και 76). Εγκύκλιος Τπ. Παιδείας, αρ.6815 της 19 Οκτωβρίου 1857 Σοφιάδος, Το νομικό καθεστώς, ό.π., τόμος Α', σ.417. Ήδη είχε προηγηθεί σχετική εγκύκλιος της 3 Μαρτίου 1856, «Περί τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τας Κυριακάς και εορτάς». Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία.. αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1860-1868), τόμος Α', σσ.392-393-και Στεφ. Μ. Παρίσης, Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.269-270.

Ο.π., σ.122.

¹⁹¹ Ο Κανονισμός επέβαλλε την υποχρέωση να φοιτούν οι μαθητές σε ορισμένη εκκλησία κατά τις εορτές και Κυριακές. Άρθρο 14 και 76 του Κανονισμού των γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων στο Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836, «περί των θρησκευτικών των μαθητών καθηκόντων». Ο.π.

διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και υπενθυμιζόταν κατά καιρούς με εγκυκλίους στα σχολεία.¹⁹² Η κατήχηση πάλι από ιερέα στο ελληνοχριστιανικό δόγμα θεσπίστηκε στα δημοτικά σχολεία ήδη από το 1834.¹⁹³

Πενήντα χρόνια μετά, η επιταγή πάλι του Νικολάου Ρούσου, από τη Βουρκοπή της Ανδρου¹⁹⁴ το 1907, κατά την οποία «δωριζόμενος ο δάσκαλος να υιοχρεούται αρμοδίως, φροντίδι των βουλευτών της επαρχίας του νομού, να ερμηνεύη κατά πάσαν Κυριακή των εβδομάδων του έτους το Ευαγγέλιον εις τον ιερών ναόν της Βουρκοπής, να φροντίζη δε, ώστε άπαντες οι μαθηταί και αι μαθήτριά του σχολείου να φοιτώσιν εις τον ιερών ναόν και εις τας λοιπάς επισήμους εορτάς του έτους»,¹⁹⁵ είναι δυνατόν να παραβληθεί με πολλές προτάσεις δωρητών θρησκευτικού χαρακτήρα σχετικές με την εκπαιδευτική πράξη ή τη συμπεριφορά διδασκόντων, που παρατηρούνται με μεγαλύτερη συχνότητα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Εύλογη είναι, λόγου χάρη, κατά την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η σύσταση: «..και ελπίζω εις το έλεος του αγίου Θεού, ότι θέλει είναι δάσκαλος κοινός παντοτινά εις το σχολείον της Τήνου να σπουδάσουν όλα τα παιδιά της Χώρας, πτωχά και πλούσια- ο δάσκαλος να είναι εις χρέος να παίρνει πέντε παιδιά από τα χωρία ρωμαίικα να σπουδάσουν και αυτά' είναι ο δάσκαλος εις χρέος να κηρύττη τον λόγον του Θεού αγίου εις τα χωρία ρωμαίικα πέντε φορές τον καθέκασταν χρόνον..».¹⁹⁶ Με το ιδιαίτερο αυτό ύφος του ο Ιάκωβος Παξιμάδης από την Τήνο μέσα από τη διαθήκη του οριοθετεί τα καθήκοντα του δασκάλου, του οποίου ανέλαβε

¹⁹² Β.Δ. της 3 Μαρτίου 1856 (επί κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη και υπουργού Χ. Χριστόπουλου) Π. Κλάδος, ό.π., σσ.269-270. Αλλά και προς το τέλος του αιώνα συναντάμε την ίδια νοοτροπία της πολιτείας: «Εντελλόμεθα λοιπόν νμίν να επιβάλλητε εις τους μαθητάς τον εκκλησιασμόν ορίζοντες την εκκλησιάν ή, εάν η πόλις έχη μεγάλην έκτασιν, τας εκκλησίας, εις άς οφείλονσι να εκκλησιάζονται επιτηρούμενοι νφ' υμών η τινός των κ.κ. καθηγητών η διδασκάλων εναλλάξ. Έτι δε κρίνομεν ωφέλιμον προς θρησκευτικήν και ηθικήν μόρφωσιν των μαθητών κατά Σάββατον, μετά το πέρας των μαθημάτων, να ερμηνεύηται εις τους μαθητάς, παρόντος τον σύλλογον, η περικοπή του Ευαγγελίου της Κυριακής και να γίνηται ομιλία παραινετική υπό τον καθηγητού των ιερών η άλλον τινός των καθηγητών και διδασκάλων ή υπό τον ιεροκήρυκος ή άλλον πεπαιδευμένον κληρικού ή και υπ' αντού τον Αρχιερέως,». Εγκύκλιος 14663 της 6 Οκτωβρίου 1898, «περί εκκλησιασμού και θρησκευτικής μορφώσεως των μαθητών», (επί κυβερνήσεως Α. Ζαΐμη και υπουργού Α. Παναγιωτόπουλου). Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σσ.123,384.

¹⁹³ «Η κατήχησις θέλει διδάσκεσθαι εις τα ημέτερα δημοτικά σχολεία. Λύκεια και Γυμνάσια, ει δυνατόν, νφ' ενός ιερέως τον αντού δόγματος ως οι διδασκόμενοι». Αρθρο 1^ο του Β.Δ. της 5/17 Ιουλίου 1834, «περί διδασκαλίας της κατηχήσεως εις τα σχολεία». Αναδημοσιεύεται από το: Γ.Βενθύλος Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Τπουργείου (1833-1898), τόμος Α', Αθήναι 1884, σ. 55'.

¹⁹⁴ «Πρώην έμπορος, νυν κτηματίας» δώρισε στο Δήμο Ανδρου κληροδότημα 22.500 δραχμών για εκπαιδευτικές ανάγκες της Βουρκοπής με εν ζωή δωρητήριο συμβόλαιο αρ.4318 της 8 Αυγούστου 1907 Ο ίδιος είχε προσφέρει ήδη από το 1884 δωρεές στο Δήμο Ανδρου για τη δημοτική εκπαίδευση. Με κληροδότημα επίσης σπούδαζε τον ανιψιό του με προοπτική να ακολουθήσει το επάγγελμα του δασκάλου. Ιδιόχειρη διαθήκη του Νικολάου Ρούσου της 16 Μαΐου 1911. ΜΗΚ,Γ 117, σ.556.

¹⁹⁵ Στον έκτο όρο του δωρητηρίου σύμβολαιού.αρ.4318 της 8 Αυγούστου 1907. ΜΗΚ,Γ¹117, σσ.556, 1907 και Ευσταθίου Αθανασιάδου, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμουπόλει, Συλλόγου των Ανδρίων επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπτης, αδελφών Φρεση], Εν Ερμουπόλει 1884, σ.14. Μ.Ε.Ε., τόμος Γ, σσ. 398,399.

¹⁹⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Ιάκωβου Παξιμάδη της 7 Μαρτίου 1825. ΜΗΚ,Γ 104, σσ.512-523 και ΑΤΕ, Φάκ.35/ 88,1, έγγραφο 1592 της 2 Φεβρουάριου 1835. Πλούτισε ως έμπορος στη Τεργέστη. ΜΕΕ τόμος Α', σ.396 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία..ό.π., σ.80.

τη μισθοδοσία, το 1825.¹⁹⁷ Παρόμοιες αντιλήψεις της άρρηκτης σύνδεσης της εκπαίδευσης με τα ορθόδοξα χριστιανικά ιδεώδη και της μετάδοσής τους σε ένα ευρύτερο ακροατήριο από τους μαθητές ενός σχολείου παρατηρούνται έστω και σποραδικά, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. *Συνυπάρχουν* μάλιστα με τις εκσυγχρονισμένες αντιλήψεις για ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου και ευρύτερης πνευματικής καλλιέργειας των κληρικών. Στο χρονικό αυτό διάστημα επομένως των 82 περίπου ετών που μεσολαβούν ανάμεσα στη σύνταξη των δύο νομικών εγγράφων (δωρητηρίου συμβολαίου 1907 του Ρούσου και διαθήκης του 1825 του Παξιμάδη) δε φαίνεται να μεταβλήθηκε ουσιαστικά η νοοτροπία πάνω στο θέμα αυτό.¹⁹⁸

Σίγουρα το ισχυρό πρότυπο του δασκάλου - ιερέα ενσωματωμένο για αιώνες στην εκπαιδευτική πρακτική του ελληνικού χώρου, στη διάρκεια της εκπαιδευτικής ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους υποκαθίσταται στη συνείδηση του Έλληνα, χωρίς να χάνεται, με εκείνο του δασκάλου - ευσεβούς χριστιανού και υπάρχει παράλληλα, όταν δεν έχουν ωριμάσει οι συνθήκες υποκατάστασής του, με το μοντέλο του μορφωμένου ιερέα, ικανού πνευματικού αντιπρόσωπου της χριστιανικής πίστης.

Γενικότερα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι όροι που έθεταν οι δωρητές ή οι κληροδότες στον ειδικό αυτό τομέα της εκπαίδευσης συγκριτικά με τους άλλους είναι αυστηρότεροι, τυπικότεροι και ενίοτε ιδιότυποι, αποτέλεσμα του ειδικού βάρους πολιτισμικών χαρακτηριστικών σε θέματα ηθικής και παραδοσιακών αξιών και αντανακλούν λαϊκά ήθη και νοοτροπίες, την ευαισθησία της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα θρησκείας και ηθικής.

Μέσω πρόχειρων υπολογισμών και σε ένα χρονικό βάθος 30 έως 50 ετών από την ίδρυσή τους έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι σχολές αυτές θα δεχθούν εφάπαξ ή ετησίως χρηματικές ενισχύσεις που υπολογίζονται περίπου σε 5.000.000 δραχμές, 250 οθωμανικές λίρες, 94.000 ρούβλια, 2100 φλωριά πάνω από 700 τόμους βιβλίων, το ισότιμο δύο οικιών, 230.000 ρίζες ελαιών και πέντε κληροδοτήματα των οποίων αγνοούμε την κατά προσέγγιση αξία τους.

Αναλυτική ανά δεκαετία εμφάνιση της ευεργεσίας στην ιερατική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ10α.

Αναφορικά με το ύψος της χορηγούμενης περιουσίας, αλλά και τα οικογενειακά, μορφωτικά και επαγγελματικά τους χαρακτηριστικά παρατηρούμε τη συμμετοχή περισσότερων ευεργετών του εσωτερικού στην ιερατική ευεργεσία, καθώς και την υπεροχή του υψηλού μορφωτικού επιπέδου. (Βλ. και Παράρτημα 1. Β' Γ1β,Γ4β,Γ7β,Γ10β,Γ13β,Γ16β)

¹⁹⁷ «Αφήνω εις το σχολείον Τήνου γρόσια 18.750. οι επίτροποι οπού εδώ διορίζω θέλουν επιστάτη να τα βάλουν εις το διάφορον εις το κοινόν της Τήνου εις καλά μέρη σίγουρα και να λαμβάνουν ταις ομολογίαις εις χείρας των με διάφορο γρόσια 1500 τον έκαστον χρόνον». Η περιουσία του ανερχόταν σε 18.750 γρόσια (ή 10.351,22 δραχμές). Μυστική διαθήκη του Ιάκωβου Παξιμάδη, ό.π.

¹⁹⁸ Δεν απέχει πολύ από την ίδια θέση και η προτίμηση του Αθανασίου Αναγνώστου Ματάλα λίγα χρόνια μετά από τα όρια της έρευνάς μας, το 1919. Ένα από τα σημαντικά προσόντα του δημοδιδασκάλου ή ελληνοδιδασκάλου να είναι το πτυχίο θεολογικής σχολής, για τη διάθεση του οποίου ορίζει μεγαλύτερο μισθό από εκείνο ενός απλού δασκάλου και να «διδάσκη εν τω δημοτικώ σχολείω της κοινότητος τα ιερά μαθήματα...». Άρθρο Ζ' της διαθήκης του Αθανασίου Αναγν. Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1919. ΜΗΚ,Γ'208, σσ.985-1004.

Προέλευση Ενεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913).

	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός ενεργειών	92	30	47	11	2	2
Ποσοστό αριθμού του τομέα		30,32%	48,07%	12,59%	1,62%	7,41%

Πίνακας 2. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.4, πίν.7).

Μορφωτικό Επίπεδο Ενεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)

Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	39	18	12	23
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	37,7%	21,96%	11,34%	29,62%

Πίνακας 3. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.29, πίν.54).

Μέγεθος δωρεάς Ενεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913)

Μέγεθος περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	11	33	19	21	11
Ποσοστό επί του τομέα	15,51%	34,52%	19,44%	22,96%	15,51%

Πίνακας 4. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.37, πίν.69)

Οικογενειακή κατάσταση Ενεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	22	9	26	35
Ποσοστό επί του τομέα	25,32%	8,19%	25,13%	41,35%

Πίνακας 5. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.12, πίν.23).

Είναι ευνόητη επίσης η υψηλή συγκέντρωση προσφορών στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ δε λείπει η ιδιωτική πρωτοβουλία της επαρχίας, αν και μειωμένη.

Κατεύθυνση Ενεργειάς της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913)						
Περιοχές	ΑΘΗΝΑ-ΣΤΕΡΕΑ	ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Συνολικός αριθμός	52	10	16	7	5	2
ΣΥΝΟΛΟ	56,52%	10,86%	17,39%	7,86%	5,43%	2,71

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.44, πίν.84).

Επαγγελματική Κατανομή Ενειοχετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
Επαγγέλματα	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	6	6,52%
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	30	32,60%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	5	5,43%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	2	2,17%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΗΚΑ	6	6,52%
ΛΟΓΙΟΙ	2	2,17%
ΙΑΤΡΟΙ	1	1,08
ΑΛΛΑ	19	20,65%
ΑΓΝΩΣΤΑ	21	22,82%

Πίνακας 7. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.20, πίν.38).

<i>Ποσοστά Ευεργετισμού στην Ιερατική Εκπαίδευση σε σύγκριση με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης</i>		
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΙΕΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ</i>	<i>ΡΙΖΑΡΕΙΟΣ</i>
<i>1829-1830</i>	<i>5,43%</i>	<i>0,00%</i>
<i>1831-1840</i>	<i>1,13%</i>	<i>0,00%</i>
<i>1841-1850</i>	<i>1,60%</i>	<i>1,07%</i>
<i>1851-1860</i>	<i>1,76%</i>	<i>5,88%</i>
<i>1861-1870</i>	<i>3,13%</i>	<i>8,59%</i>
<i>1871-1880</i>	<i>3,30%</i>	<i>2,75%</i>
<i>1881-1890</i>	<i>2,59%</i>	<i>1,04%</i>
<i>1891-1900</i>	<i>2,72%</i>	<i>6,12%</i>
<i>1901-1913</i>	<i>0,72%</i>	<i>1,44%</i>
<i>ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΑΞΕΩΝ</i>	<i>47</i>	<i>43</i>
<i>Ποσοστό επί του γενικού συνόλου των πράξεων στην εκπαίδευση.</i>	<i>1,88%</i>	<i>2,99%</i>

Πίνακας 8. (Βλ. ανά δεκαετία και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ14α).

Η διάθεση για ενίσχυση της εκκλησιαστικής παιδείας διατηρείται στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρά την κάμψη στον αριθμό και το ύψος των δωρεών που παρουσιάστηκε, οι δωρεές σχο χώρο θα συνεχιστούν ακολουθώντας όμως μία φθίνουσα πορεία. Οι αιτίες εντοπίζονται κατά την άποψή μας στην εγκαθίδρυση μιας νέας νοοτροπίας επηρεασμένης από την εκσυγχρονιστική αλλαγή ιστορικών και κοινωνικών δεδομένων, στο γεγονός ότι δίνεται βαρύτητα και σε άλλες μορφές εκπαίδευσης, που αρχίζουν να σχηματοποιούνται και σχετίζονται περισσότερο με κατευθύνσεις περισσότερο τεχνολογικές και αναπτυξιακές της ελληνικής κοινωνίας.

ντ. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ

«..Το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς,, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος»

Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896. Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.47-58.

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830 η εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης ήταν απογοητευτική.¹ Στην Ελλάδα που προσπαθούσε να επιβιώσει και να ορθοποδήσει, τα περιθώρια για την άσκηση από το κράτος μιας σωστής κοινωνικής πολιτικής ήταν ελάχιστα. Το κράτος πρόνοιας με τη σημερινή του έννοια ήταν υποτυπώδες ή εντελώς ανύπαρκτο. Όσα είχαν συντελεστεί στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας και εκπαίδευσης των άπορων και ορφανών παιδιών οφείλονταν κατά κύριο λόγο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία υπήρχε στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στη φάση αυτή που σηματοδοτεί τη δημιουργία ιδρυμάτων περίθαλψης και μόρφωσης περιθωριακών - άστεγων, πτωχών και ανεπιθύμητων - παιδιών πρωταγωνιστούσαν οι φιλανθρωπικές εταιρείες, τα δημοτικά συμβούλια, διάφορες ομάδες πολιτών, ευεργέτες κινούμενοι από θρησκευτικά ή συναίσθημα ικά στοιχεία της προσωπικής τους ζωής ως επί το πλείστον.²

Η ίδρυση ορφανοτροφείων, σχολών απόρων παιδιών, εργαστηρίων απόρων γυναικών πυκνώνουν από τα μέσα της δεκαετίας του 1860.³ Με το πρόσχημα μιας προληπτικής φιλανθρωπίας εφαρμόζεται ένας συνδυασμός δραστηριοτήτων πρόνοιας και καταστολής για τη μέριμνα και την κηδεμονία των παιδιών. Με ενδιάμεσο την περίθαλψη και την εκπαίδευση τα ιδρύματα αναπτύσσουν παρεμβατικές και καθοδηγητικές στρατηγικές με στόχο τη συγκρότηση ομοιογενών ομάδων και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.⁴ Η οικονομική ενίσχυση και αρωγή στα ιδρύματα αυτά εκδηλώθηκε πρόθυμα και γενναία με τις σημαντικές δωρεές μεγάλων και μικρών ευεργετών, καθώς και τεράστιου πλήθους συνδρομητών που ευαισθητοποιήθηκε στο θέαμα των εγκαταλελειμμένων και απορφανισμένων παιδιών. Το κίνητρο στην περίπτωση αυτή στη μεγάλη πλειονότητα των

¹ Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού ορφανών σε νησιά, λόγου χάρη, υποδήλωνε τις θαλάσσιες απώλειες του Αγώνα. Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.303.

² Βάσω Θεοδώρου, Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, περ. Μνήμων, τεύχος 21, Αθήνα 1999, σ.55.

³ Βάσω Θεοδώρου, Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875, περ. Μνήμων, τεύχος 14, Αθήνα 1992, σ.72

⁴ Σωτήρης Γκλαβάς, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, (διδασκατορική διατριβή), [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία] Αθήνα 1998, σ.171.

ευεργετικών συνεισφορών είναι ένα κράμα φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών ευαισθησιών.⁵

Ως τομέας στρατηγικής σημασίας για την επίβλεψη των ομάδων αυτών από την πλευρά της πολιτείας επιχειρείται η ίδρυση μέσω της χρηματοδότησης από διάφορους ιδιώτες - ευεργέτες των αντίστοιχων θεσμών που θα χαρακτηριστούν ως φιλανθρωπικά ιδρύματα. Σε κείμενα διαθηκών δωρητών ή μεγάλων ευεργετών γίνεται συχνά αναφορά στην τραγική πραγματικότητα της ζωής των νεαρών υπάρξεων στα αστικά κυρίως κέντρα.⁶ Η ανέγερση ιδρυμάτων που θα επιλύσουν σε ένα ικανοποιητικό βαθμό το πρόβλημα, αναλαμβάνεται στα πλαίσια μιας προσπάθειας ευρωπαϊκού προσανατολισμού της κρατικής πολιτικής, η οποία υπαγορεύεται από την ιδιωτική χρηματοδότηση,⁷ αλλά και στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκού τύπου οργάνωσης και λειτουργίας των ίδιων των ιδρυμάτων.⁸

2. Οι πρώτες προσπάθειες.

Στο Ναύπλιο ήδη η Φιλανθρωπική Εταιρεία,⁹ η οποία δημιουργήθηκε τον τέταρτο χρόνο της ελληνικής επανάστασης με σκοπό την περίθαλψη ασθενών, χηρών και ορφανών, οργάνωσε νοσοκομείο και αλληλοδιδασκτικό σχολείο, όπου στεγάστηκαν αμέσως στην αρχή

⁵ ΑΤΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862, (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 636 της Οκτωβρίου του 1864 (δωρεά της Γεροδήμου Γ.Μαρία από τα Ιωάννινα), Φάκ.1866/88,10, έγγραφο 14950 της 31 Μαΐου 1865 (κληροδότημα Βασιλείου Κυριαζίδη), Ενώ το κληροδότημα κατευθύνεται, σύμφωνα με τη διατύπωση και επιθυμία του διαθέτη, προς τα φιλανθρωπικά καταστήματα, βλέπουμε να δωρείται σε εκπαιδευτικά ιδρύματα για την κάλυψη επειγουσών αναγκών. Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 1515 της 7 Ιουλίου 1860 (διαθήκη Ματζώρου Ευθυμίου από τη Ρόδο), Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 354 της 10 Οκτωβρίου 1890, (προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών). Επίσης, δωρητήριο συμβόλαιο Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Γιάννης Ε.Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.15.

⁶ Δημητρίου Βρανόπουλου, *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός', Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σ.27 και Χρίστου Θεοδώρατου, *Χρονικόν της Εκπαιδευτικής Δράσεως τον Παρνασσού επί μιαν εκατονταετίαν 1872-1972, στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός', Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ.32-33.

⁷ Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες τον 19^ο αιώνα*, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.24-25.

⁸ Συμβάδιζε συνήθως η ανέγερσή τους με τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις των ευεργετών. Η οικοδόμηση ορφανοτροφείου «κατά το παράδειγμα της φωτισμένης Ευρώπης» ήταν, λόγου χάρη, επιθυμία των αδελφών Ζωσιμά. Τπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Τπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Β1, σ.33. Η δωρεά του Εϋνάργου συμπορεύτηκε με την επιθυμία κατασκευής κτιρίου «δωρικής αρχιτεκτονικής, πλέον ενρνώρον». Βλ. παρακάτω, σ.558.

⁹ Η Φιλανθρωπική Εταιρεία ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1824 με στόχο «την περίθαλψιν των πτωχών και απόρων, τη θεραπείαν των ασθενών την επί των ορφανών και απόρων». Αρθρο ιδ' του καταστατικού της. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), αρχείο Βλαχογιάννη, Βουλευτικό, φάκελος 22 (1822-1828). Επικοινωνούσε με τον Κοραή που της έστειλε 300 αντίτυπα του «Λόγον κατά Λεωκράτους» το 1827. Στεργιέλλης Π. Αριστείδης, *Η Εκπαίδευση της Πελοποννήσου. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Ανάπτυπον εκ του Α' τόμου (τόμοι 2)*, Αθήνα 1981-1982, σσ.305-306 και 381.

πάνω από 100 μαθητές, παιδιά που συγκεντρώθηκαν από το δρόμο, των οποίων ο αριθμός «αφ' ημέρας εις ημέραν προεβαίνεν αυξανόμενος».¹⁰

Βασική μέριμνα και του Καποδίστρια ήταν η περίθαλψη και η εκπαίδευση των ορφανών του πολέμου. Το ενδιαφέρον του αυτό δε μαρτυρείται μόνο με μία σειρά επιστολών, διαβημάτων ή συναντήσεων που είχε πριν από την έλευσή του στην Ελλάδα,¹¹ αλλά και με αποτελεσματικές ενέργειες, όπως με τη δημιουργία του ταμείου «των επί ξένης προσφύγων ορφανών και πενήτων ελληνοπαίδων», στο οποίο βασίστηκε η λειτουργία των δύο παιδαγωγείων στη Βενετία και την Τεργέστη, όπου κατέφευγαν άπορα και ορφανά παιδιά¹² ή του «Ταμείου των Ορφανών» στη Γενεύη.¹³

Το πρώτο ορφανοτροφείο στον ελλαδικό χώρο ιδρύθηκε στην Αίγινα από τον ίδιο τον Καποδίστρια και με χρήματα που «κατέβαλεν εξ ιδίων του».¹⁴ Μέχρι τότε λειτουργούσαν προσωρινά ως ορφανοτροφεία, εκείνο του Πόρου το 1828¹⁵ και του Ναυπλίου,¹⁶ τα οποία μεταφέρθηκαν οριστικά το Μάρτιο του 1829 στην Αίγινα.¹⁷ Από τις αρχές του Μαρτίου είχαν εγκατασταθεί τα πρώτα παιδιά, «λείψανα της σκληράς αιχμαλωσίας» των Τούρκων που είχαν εξαγοραστεί στην Αλεξάνδρεια με χρήματα του φιλέλληνα βασιλιά της Γαλλίας

¹⁰ Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδας 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.42 και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστριου. [Τύποις Α.Π.Χαλκίοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, ο.εξl. Περισσότερα για τη Φιλανθρωπική Εταιρεία βλ. Δημήτριος Κ.Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.59-64.

¹¹ Ι.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), Αθήνα 1841-1843, τόμος Α', σσ.147-148,153-154,180-183,201-203.

¹² Ό.π., τόμος Α', σσ.135,153, 209.

¹³ Ελ. Κούκου, Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος ο διπλωμάτης 1800-1828, Αθήνα 1984, σ.300.

¹⁴ Βασίλειος Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν, Αθήνα 1939, σ.112, υψσμ.1. Ο Καποδίστριας είχε προσφέρει 400 φοίνικες στο Ορφανοτροφείο, εκτός από τη χρηματοδότηση υποτροφιών πριν από το 1830. Γενική Εφημερίς, έτος ΣΤ', αρ.18 της 7 Μαρτίου 1831.

¹⁵ Τα ορφανά στεγάζονταν στη Ζωοδόχο Πηγή Πόρου. Ήταν ο τόπος περισυλλογής των πρώτων ορφανών υπό την εποπτεία του Ανδρέα Παπαδόπουλου, ο οποίος είχε δεχθεί εντολές από τον Κυβερνήτη για τήρηση καθαριότητας, υγείας, διαγωγής, φυσικής αγωγής και αυστηρής πειθαρχίας των τροφίμων. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', ο.εxxxv και Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τόμος Α' (1821-1894), [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σσ.19-20. Στη διοίκηση του Ορφανοτροφείου του Πόρου έλαβε ενεργό μέρος η Μαντώ Μαυρογένους με τη δράση της. Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου» τόμος 15, σ.71. Τον Ανδρέα Παπαδόπουλο, που προσωρινά κηδεμόνευε στο Ορφανοτροφείο αυτό, τον διαδέχθηκε ως διευθυντής ο Κλεόβουλος τρεις μήνες πριν από το θάνατό του τον Ιούλιο του 1829. Τον διαδέχθηκε ο Πέτρος Μπούας μέχρι τη μεταφορά των ορφανών στην Αίγινα την 10 Μαρτίου ΙΑ.Καποδίστρια, Επιστολαί (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), ό.π., τόμος Β', σ.174. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σσ.68,71-72.

¹⁶ Το Ορφανοτροφείο του Ναυπλίου βρισκόταν στο Ιτς Καλαί και ακολουθούσε τον ίδιο κανονισμό λειτουργίας με εκείνο του Πόρου, σύμφωνα με τη διαταγή, αρ.2273 της 9 Ιανουαρίου 1828 του Γενικού Γραμματέα, Σπυρίδωνα Τρικούπη. ΓΑΚ, ΚΑ, Έκτακτοι Επίτροποι, φάκελος 65-66, έγγραφο της 9 Νοεμβρίου 1828. Την επιστασία του είχε προσωρινά ο συνταγματάρχης Εϋδεκ, αλλά αργότερα και οι Ν.Νικητόπουλος και Γ.Διώνδας, όπου και δίδαξαν. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π., σ.71.

¹⁷ Την 10 Μαρτίου 160 ορφανά έφθασαν στην Αίγινα από τον Πόρο, ενώ την 30 Μαρτίου 250 ορφανά από το Ναύπλιο. Γενική Εφημερίς, αρ.28 της 10 Απριλίου 1829. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π., σσ.71-72.

Καρόλου Γ, ύστερα από παρότρυνση του Καποδίστρια.¹⁸ Με διάταγμα το Μάιο του 1829 ο Κυβερνήτης καθόριζε τον τρόπο διοίκησης και τον κανονισμό λειτουργίας του τεράστιου για την εποχή εκπαιδευτικού ιδρύματος -«**το** οποίον ανηγέρθη χάριν **εις την** ευεργετικήν διάθεσιν των γενναίων φιλελλήνων»,¹⁹ όπου 600 περίπου ορφανά θα περιθάλπονταν και θα μορφώνονταν:²⁰ «Επιθυμούμε **να** δώσωμεν εις το **κατάστημα** τούτο διοργανισμόν ικανόν να **καταστήση** τους **μαθητάς** μετόχους των αγαθών της **ηθικής** και χριστιανικής αγωγής και της υγιούς στοιχειώδους **παιδείας**».²¹ Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας ήταν απομίμηση του σχολικού ιδρύματος Hofwyl²² όπου οι μαθητές, εκτός από την εγκυκλοπαιδική μόρφωση που έπαιρναν, μάθαιναν και ένα χειρωνακτικό επάγγελμα.²³ Η ελλιπής χρηματοδότηση των σχολείων αυτών, ο τρόπος διοίκησης και οι συνθήκες θα σταθούν φραγμός στην υλοποίηση των αρχικών προθέσεων του ιδρυτή τους.²⁴

Θεμελιώδης πεποίθηση του Καποδίστρια, στην οποία στηριζόταν και η εκπαιδευτική του πολιτική, ήταν η απόκτηση τόσο τεχνικών, επιστημονικών, όσο και θεωρητικών γνώσεων από ικανούς δασκάλους: «**Η** Ελλάς κατά την παρούσαν πρώτην **εποχήν** της επανορθώσεως αυτής **χρήζει** κυριώτατα να αποκτήση **εξ** αυτών **των** πολιτών **αυτής** άνδρας ικανούς να εισάξωσιν ενταύθα τας τέχνας, τα εργόχειρα, τας επιστήμας και **τους** λόγους».²⁵ Το Ορφανοτροφείο, σύμφωνα με έκθεση του Κερκυραίου Ανδρέα Μουστοξύδη, προέδρου της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, Εφόρου και διευθυντή του Εθνικού Μουσείου και Εφόρου του Κεντρικού σχολείου, το 1829 αριθμούσε 495 υποτρόφους,²⁶ οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί από περιοχές της ελεύθερης Ελλάδας και του οθωμανικού χώρου.²⁷ Για την

¹⁸ Ο.π., σ.80.

¹⁹ Διάταγμα της 16 Μαΐου 1829. Γενική Εφημερίς., αρ.40 της 25 Μαΐου 1829.

²⁰ «Έχω και μερικάς εκατοστύας παιδιών...τα οποία σννάξας καθαρίζω, ενδύω και κατατάσσω, μέλλον να τα κατασκηνώσω εις το εδώ ετοιμαζόμενον ενρύχωρον "καλυβοποίημα", όπου σνσταθήσεται σχολείον αλληλοδιδασκτικόν. Και κατόπιν βλέπομεν τι ημπορούμεν να τα κάμωμεν». Ι. Α,Καποδίστρια, Επιστολαί, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), τόμος Α', σ.371.

²¹ Διάταγμα της 16 Μαΐου 1829. Γενική Εφημερίς, ό.π., σ.155 κ.ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας των μαθημάτων προσανατολίστηκε προς την ελληνοχριστιανική παράδοση και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εθνική διαπαιδαγώγηση, και στη σύζευξη θρησκείας και παιδείας για την ανόρθωση του φρονήματος των πολιτών. Αν. Πρασσά, Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές, περ. Ιστορικά, «Καποδίστριας, ο δεσποτικός οραματιστής», τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική ΑΕ], 2000, σσ.44-45.

²² Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.36-37, υψμ.76.

²³ Βλ. Χρ.Λέφας, Ιστορία της Εκπαιδεύσεως, εν Αθήναις, [ΟΕΣΒ],1942, σ.133 και Άννα Κόντση, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.21. Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.37, υψμ.69..

²⁴ Στ Τσουμελέα και Δ. Παναγόπουλου, Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία 100 χρόνια, [Δημητράκος], Αθήνα 1933, σ.6.

²⁵ Ι.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), ό.π., τόμος Γ', σ.374. Βλ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.700-703.

²⁶ Τον Απρίλιο του 1829, όταν έγιναν τα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου (6 Απριλίου 1829), ήταν συγκεντρωμένα 476 ορφανά παιδιά. Σ' αυτά είχαν προστεθεί από το Μάρτιο του ίδιου έτους τα 160 ορφανά του Πόρου και τα 250 του Ναυπλίου. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π., σσ.70-71.

²⁷ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 29, Σχολικά, έγγραφο της 27 Ιουλίου 1830, ό.π., φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο, της 7 Ιουνίου 1830, φάκελος 30β, Σχολικά, έγγραφο της 9 Αυγούστου 1830. Από αυτούς οι 96 «απεδόθησαν» στις οικογένειές τους, εφόσον «ενρούσαι τους πόρους να θρέψωσιν εις τα πανταχού της Ελλάδος ανεγειρόμενα σχολεία, μας τα εξήτησαν». Έκθεση Α,Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831, Η Αιγιναία, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, [εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ.

οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος θεσπίστηκε η φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας με το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης.²⁸ Ενδεικτικά οι δαπάνες της συντήρησης του Ορφανοτροφείου την περίοδο από Σεπτέμβριο του 1829 έως Ιούνιο του 1832 ανέρχονταν συνολικά σε 521.926 γρόσια ή 208.770 φοίνικες.²⁹

Δωρεές ομογενών και ευρωπαίων φιλελλήνων από Ρωσία, Γερμανία, Ολλανδία και Ελβετία ενίσχυσαν οικονομικά την ανέγερση και λειτουργία του Ορφανοτροφείου.³⁰ Το νέο κτίριο του «Κεντρικού σχολείου» της Αίγινας, έγινε με δωρεά του Εϋνάργου,³¹ ο οποίος αφιέρωσε 50.000 δραχμές στην κατασκευή του κτιρίου «δωρικής αρχιτεκτονικής, πλέον ενρυχώρον».³² Με στόχο την ίδρυση «*Ινστιτούτου για ορφανά*» ομογενείς από τη Βιέννη με αντιπρόσωπο το Σίμωνα Σίνα προσέφεραν 2.000 φλορίνια το Μάρτιο του 1830.³³ Ομογενείς και φιλέλληνες της Νέας Τόρκης έστειλαν βιβλία και εκπαιδευτικό υλικό (αβάκια).³⁴ Μία σειρά βιβλίων ποικίλου περιεχομένου, εξωσχολικά, καθημερινής χρήσης, χειρόγραφα φιλολογικού, ιστορικού, νομικού και άλλου ενδιαφέροντος, δωρήθηκαν από μονές, συγγραφείς, φιλομαθείς, και εύπορους Έλληνες, επιφανείς και αφανείς ομογενείς, το ρώσο Αυτοκράτορα Αλέξανδρο τον Α', φιλελληνικές εταιρείες, μισσιονάριους.³⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε ανώνυμο Ναξιώτη λόγιο³⁶ και τον Αιμίλιο Τυπάλδο.³⁷

Πάντα κάτω από το πρίσμα της πρόθεσης των δωρητών κινούμενοι διαπιστώσαμε ότι το συνολικό ποσό των δωρεών που προσφέρθηκαν σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας

Αποστολίδου κοσμητού], Αίγινα 15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπ, έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναιάς, αρ.584, σ.33 κ.ε.

²⁸ Γενική Εφημερίς, αρ.55 της 14 Αυγούστου 1829, σ.225.

²⁹ Η μισθοδοσία του εκπαιδευτικού, διοικητικού και υπηρετικού προσωπικού ανερχόταν στις 101.114 γρόσια (δηλαδή 40445 φοίνικες), ποσό, το οποίο προσέγγιζε το 20% των συνολικών δαπανών του ιδρύματος (τροφή, ένδυση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σκευή, επισκευές κλπ. ΓΑΚ, ΚΑ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 237, έγγραφο της 23 Απριλίου 1830 και Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση... ό.π., σσ.158-159.

³⁰ Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση...ό.π., σσ.150-151.

³¹ Ελ. Κούκου, Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ΄, Αθήνα 1975, σσ.591-592.

³² ΑΤΕ, Φάκ.1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουαρίου 1833 και Ελ. Μπελιά, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.21.

³³ Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', σ.12.

³⁴ Ο Ιω. Κοκκώνης προσπαθεί να τονώσει τη δωρεοδοτική διάθεση «των εκτός της Επικρατείας ομογενών» και να αυξήσει το ύψος των προσφορών τους σε χρήμα και έντυπο υλικό. Η Αιγιναιά, ό.π.,αρ.13 της 15 Απριλίου 1831, σ.51 και Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Σειρά Τρίτη. Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Γ' Αθήνα 1968, σ.1821. Χ.Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση... ό.π., σ.202.

³⁵ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 45, Σχολικά έγγραφο, της 7 Νοεμβρίου 1831. Αντίθετα με τις καθιερωμένες μορφές των σχολικών δωρεών με πρακτική σημασία, όπως χρήματα βιβλία, πίνακες, χάρτες κλπ., ιδιαιτερότητα για τη χρησιμότητά της σε τόπο και χρόνο αποτέλεσε δωρεά γαλλικού εμβολίου ευλογιάς στους κατοίκους της Μεθώνης και τα παιδιά τους εκ μέρους του γαλλικού υπουργείου Αμύνης (Lettres et documents officiels relatifs aux demiers evenements de la Grece), Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π., τόμος Γ1, σσ.1683-1684 και Χ.Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση...ό.π., σ.202.

³⁶ Την 9 Ιουλίου 1830 έστειλε από τη Μονεμβασιά 200 αντίτυπα τραγωδίας «*Αι Αθήναι ελευθερωμένοι*». Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', σ.13.

³⁷ Ο Αιμίλιος Τυπάλδος έστειλε το 1831 από τη Βενετία 43 τόμους φυσικής ιστορίας και ιστορίας ελληνικής φιλολογίας. Η Αιγιναιά, ό.π. 1831, σ.122 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α1, σ.14.

του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, άσχετα αν έφθασαν ή όχι στον προορισμό τους κιαν χρησιμοποιήθηκαν, υπερέβη τις 2.650.000 δραχμές, σύμφωνα με τους εφικτούς υπολογισμούς των καταγραφέντων ποσών.³⁸ Αντίστοιχα, οι κτιριακές δαπάνες μέχρι τον Αύγουστο του 1830 ανήλθαν σε 524.072 γρόσια.³⁹ Στην προσπάθεια αυτή συμμετείχε και η δημογεροντία της Αίγινας με προσφορά οικοπέδου 55 στρεμμάτων. Παράλληλα παρατηρείται και συμμετοχή των κατοίκων μεμονωμένα με μικρότερα ποσά.⁴⁰

Δεν πρέπει βέβαια να παραληφθεί το κληροδότημα των 100.000 ρουβλίων⁴¹ στην εκπαίδευση «ορφανών τέκνων των υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων»⁴² των αδελφών Ζωσιμά σε μία πρώιμη εποχή για το ελληνικό κράτος, το 1829, όταν δεν υπήρχε υποδομή εκπαιδευτικού ή φιλανθρωπικού τύπου δικτύου.⁴³

Η ευεργεσία έπαιρνε πολλές φορές τη μορφή της προσφοράς διαφόρων υπηρεσιών. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η προθυμοποίηση του γάλλου φιλέλληνα Η. Α. Dutrone να διδάξει «αμισθί» σε μαθητές γαλλικά με την προσδοκία να τους βοηθήσει συντομότερα «να συμμεθέξουν εις τα καλά των επιστημών».* Αλλά και από τα Επτάνησα αποστελλόταν χρηματική βοήθεια. Ο Σπυρίδων Πετρετίνης από Κέρκυρα, εύπορος από «ευγενή» οικογένεια το 1830, «αδιστάκτως υπακούσας εις την αίτησιν του Καποδίστρια προσήνεγκε ποσόν τι χρημάτων».⁴⁵ Δεν έλειψαν οι προσφορές επωνύμων

³⁸ Βλ. Συγκεντρωτικός πίνακας, Παράρτημα 2. και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και 13).

³⁹ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 30, Σχολικά και Δασκαλάκης, Κείμενα ...ό.π., τόμος Β', σ,1294,

⁴⁰ Δόθηκαν από τη δημογεροντία του νησιού ως δωρεά για τη δημιουργία κήπου εκτάσεως 55 στρεμμάτων, καθώς και παραχώρηση οικίας προσκείμενης στο ναό. Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση...ό.π., σσ.151-152. Στον εξοπλισμό του ναού συνέβαλαν διάφορες δωρεές, όπως άμφια μεταστάντος μοναχού. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, έγγραφο, της 27 Δεκεμβρίου 1829 επίσης φάκελος 38, έγγραφο 12 Απριλίου 1831. Εκτός απ'αυτά προστέθηκαν ακόμη ορισμένα στρέμματα γης στις εγκαταστάσεις και δύο οικίσκοι του Γ. Ηριώτη. (Πρωτόκολλον εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας (ΕΔΕ)), έγγραφο. 1 Σεπτεμβρίου 1829 της 21 Δεκεμβρίου 1831, έγγραφο 2541 της 21 Μαρτίου 1831) και Γ.Γενναδίου (ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 21, Σχολικά της 16 Νοεμβρίου 1829), συνολικής αξίας 1119,20 φοινίκων).

⁴¹ Ισοδυναμούσαν με 270.210 δραχμές.

⁴² ΜΗΚ,ΒΙ, σ.33.

⁴³ Δωρητήριο του Νικολάου Ζωσιμά της 16 Σεπτεμβρίου 1829 και διαθήκη της 18 Μαρτίου 1841 (αωμα"). Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 5, σ.19, ΜΗΚ,ΒΙ, σ.33, ΑΥΕ, Φάκ.1833/ 88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο. 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα145, φάκελοςΙΟ, έγγραφο 24478, θυρίδαΙΟό, φάκελος 16-19, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 20,1829, Πρωτόκολλο των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας, έγγραφο 174 της 7 Νοεμβρίου 1829 και Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.171. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του Τπουργείου Παιδείας, όμως το αρχικό κεφάλαιο που εστάλη τα έτη 1841,1847,1852 και 1856 συμποσούνταν σε 270.210 δραχμές περίπου. Το κληροδότημα αφού αποχωρίστηκε το 1915 από τα γενικά κληροδοτήματα με το νόμο 403, το 1928 έφτανε τις 4.259.114 δραχμές συνολικά, ενώ συγκεκριμένα με ετήσιο έξοδο 143.000 δραχμές χρηματοδοτούνταν 52 υποτροφίες. ΜΗΚ,ΒΙ, σ.35.

⁴⁴ Αλ. Δημαράς, Η Μεταρρύθμιση, ό.π., τόμος Α', σ.κη'.

⁴⁵ Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμος XVI, «Βιογραφικά σχεδιάρια», σ.33.

Ελλήνων, όπως εκείνη του Σίμωνα Γρ. Σίνα,⁴⁶ του Ιωάννη Σαγκρέδου,⁴⁷ του κόμη Μοντσενίγου⁴⁸ του Στέφανου Θεοτόκη,⁴⁹ αλλά και ευρωπαίων αξιωματικών, όπως του ρώσου ναυάρχου Έϊδεκ⁵⁰ ή του γάλλου στρατηγού Γκεενώ.⁵¹ Ανάμεσα στο πλήθος των δωρεών που προσήλκυσε η πρώτη αυτή εκπαιδευτική προσπάθεια του Κράτους διακρίνουμε εκείνες των ομογενών, όπως του Παύλου Πολύζου το 1832 από τη Βεσσαραβία,⁵² του Ιωάννου Ποντίκη το 1831,⁵³ του Ηγουμενίου της Μονής Σκύρου το 1832,⁵⁴ του Σταμάτιου Ν. Μπουδούρη το 1842 που προσέφερε τα ενοίκια της οικίας του για «έξοδα και εκπαίδευση των ορφανών» του Ορφανοτροφείου, το οποίο ήδη είχε μεταφερθεί στο Ναύπλιο. Σύμφωνα με το δωρητήριο έγγραφό του, ομολογεί: «Οτι δια ψυχικήν τον ωφέλειαν και από φιλανθρωπικόν του αίσθημα αποφασίζει δια τον παρόντος εγγράφου να δίδονται κατ' έτος εις το εν Ναυπλίω Β' Ορφανοτροφείο., και δια την εκπαίδευσιν αυτών...».⁵⁵ Μία από τις σχολάζουσες⁵⁶ κληρονομίες που ανήκουν στο Ορφανοτροφείο Αίγινας είναι το κληροδότημα το 1836 του «δόκιμου συγγραφέα», Αθανασίου Σταγειρίτη, αξίας 2446,58 δραχμών παλαιών,⁵⁷ το οποίο «ως αδέσποτον» - δεν υπήρχαν φυσικοί κληρονόμοι - περ ήλθε στο Δημόσιο. Πέθανε ο ευεργέτης

⁴⁶ Συνολικά προσέφερε 2.007 δίστηλα, που ήταν ισοδύναμα με 12.043,62 φράγκα. Αφηνε ετήσιο τόκο, ποσού κατάθεσης στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα ισοδύναμων με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 27, Σχολικά, έγγραφο της 16 Μαΐου 1830.

⁴⁷ Προσέφερε 500 δίστηλα που ισοδυναμούσαν με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία φάκελος 49 έγγραφο, της 25 Ιουνίου 1830.

⁴⁸ Προσέφερε 185 δίστηλα που ισοδυναμούσαν με 1.108,80 φοίνικες. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 54, Κατάστιχον Κληροδοσιών.

⁴⁹ Η συναλλαγματική των 50 που προσέφερε ισοδυναμούσαν με 300 φοίνικες. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 27, Σχολικά, έγγραφο της 28 Μαΐου 1830.

⁵⁰ Προσέφερε 114 δίστηλα, ισοδύναμα με 684 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 53, έγγραφο της 9 Ιουλίου 1830, σ.216.

⁵¹ Προσέφερε 100 φράγκα, ισοδύναμα με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 56, έγγραφο, της 26 Νοεμβρίου 1832, σσ.290,291.

⁵² ΑΤΕ, Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 5152 της 7 Σεπτεμβρίου 1833, ΓΑΚ, ΤΕΔΕ, φάκελος 36,1831, αρ.1937 της 15 Φεβρουαρίου 1831 και έγγραφο 1301.

⁵³ Με «μνημονικό έγγραφο» της 4 Μαΐου 1831 λόγω θανάτου άφησε στο ορφανοτροφείο Αίγινας 80.000 φιορίνια καθώς και άλλους 5.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 12342.

Χαρακτηριστική είναι η φράση του προξένου: «θέλετε ίδη, ότι ο καλός τούτος ομογενής αφήκε ακόμη 5.000 φοίνικες στα ορφανά του καταστήματος». ΑΤΕ, Φάκ.1833/88, υπφ.1, έγγραφο 1578 της 3 Νοεμβρίου 1833, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 9232 της 12 Σεπτεμβρίου 1836, έγγραφο 14103 της 12 Ιουλίου 1837 και ΜΗΚ,Γ'12.

⁵⁴ Προσέφερε 2.000 γρόσια. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., σ.14.

⁵⁵ Προσέφερε με δωρητήριο έγγραφο της 19 Φεβρουαρίου 1842 τα ενοίκια της οικίας του στο Ναύπλιο «μέχρι αποβιώσεώς του». Η πρώτη δόση που εισπράχθηκε το 1843 ανερχόταν σε 500 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'21, ΠΠΧ, σ.267.

⁵⁶ Σχολάζουσες κληρονομίες είναι περιουσίες από κληροδοτήματα που ανήκουν στο Δημόσιο, ως «αδέσποτοι», αλλά η διαχειρισή τους είτε λόγω αδράνειας του Δημοσίου, είτε λόγω νομικής φύσεως εκκρεμοτήτων δε διενεργείται από το Δημόσιο. Πολλοί ιδιώτες εκμεταλλεόμενοι το γεγονός της άγνοιας ή αμεριμνησίας της πολιτείας διαχειρίστηκαν τις περιουσίες ανεξέλεγκτα προς όφελος τους, κάτι που θα καταγγελθεί επίσημα τόσο από τον Αθανάσιο Παπαχρίστόπουλο, το 1914 με την έκδοση του βιβλίου «Κληροδοτήματα, τεύχος Α'», όσο και από το Σκεύο Ζερβό, πληρεξούσιο Αθηνών-Πειραιώς κατά την Δ' Εθνοσυνέλευση το Φεβρουάριο του 1925. Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και δωρεά, Αθήνα 1925, σ.22.

⁵⁷ ΜΗΚ, Α', σ.17.

«άνευ τακτικής επισήμου και εμπαρτύρου διαθήκης». Βρέθηκε ένα χαρτί με την τελευταία θέλησή του: «Μετά το θάνατό μου η περιουσία μου μένει κληρονομιά τον **Ορφανοτροφείου**, μόνον τα **χειρόγραφα** μου να μην αμεληθούν' **24 Ιοννίου 1844**, Αθανάσιος **Σταγειρίτης**».⁵⁸ Οι δωρεές προς το ίδρυμα έχουν προέλευση και τις «αλύτρωτες» περιοχές. Ανάμεσά τους κατά βάση συγκαταλέγεται το κληροδότημα του Χριστόδουλου Ρουσσινού, **από τα Τρίκαλα** το 1840, που συνιστούσε το ένα τρίτο της όλης του περιουσίας.⁵⁹

Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας δεν εξελίχθηκε, όπως σχεδιάστηκε. Με την παραίτηση του Μουστοξύδη μετά το θάνατο του Καποδίστρια ακολούθησε μάλλον φθίνουσα πορεία μέσα από τη συχνή εναλλαγή των διευθυντών. Το 1837 μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο,⁶⁰ όπου λειτούργησε για δέκα χρόνια μέχρι την οριστική του διάλυση, το 1844.⁶¹ Η οργάνωσή του, όπως είδαμε από το σκοπό της ίδρυσής του και την εκπαιδευτική του λειτουργία, εξυπηρετούσε εθνικούς και ηθικοθρησκευτικούς σκοπούς, εφόσον οι αντιλήψεις για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και των προγονικών αρετών με τις συμβολικές τους αναγωγές στο αρχαίο παρελθόν αποτελούσαν διακριτικό στοιχείο της εθνικής πολιτιστικής ταυτότητας. Αλλωστε, η επαγγελματική κατάρτιση παρεχόταν στην τελευταία τάξη, αλλά και οι τέχνες και τα επαγγέλματα προορίζονταν για τους νωθρούς και «αφυείς». Η προσπάθεια οργάνωσής του απέτυχε, γιατί, εκτός από τις οικονομικές δυσχέρειες και την έλλειψη προσωπικού, δεν είχαν δημιουργηθεί οι απαραίτητες προϋποθέσεις ζήτησης εξειδικευμένων σε ειδικά σχολεία τεχνιτών, όπως συνέβαινε στην Ευρώπη αυτή την περίοδο.⁶²

Λίγο αργότερα ιδρύθηκε στην Ανδρο από το γνωστό διαφωτιστή ιερωμένο και φιλόσοφο, μέλος της Φιλικής Εταιρείας και αρχιδιδάσκαλο της Σχολής των Κυδωνιών, Θεόφιλο Κάϊρη,⁶³ Ορφανοτροφείο, προσπάθεια, η οποία τελικά δεν είχε την αναμενόμενη

⁵⁸ ΠΠΧ, σ.321, Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, σ.13.

⁵⁹ Ήταν δημοδιδάσκαλος με μεγάλη κτηματική περιουσία, την οποία αφιέρωσε μόνο σε δωρεές. Διαθήκη του Χριστόδουλου Ρουσσινού της 8 Οκτωβρίου 1840. Για το συγκεκριμένο σκοπό μετά την εκκαθάριση της περιουσίας του στάλθηκαν 1880 δραχμές ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 184, φάκελος 6, έγγραφο 114 και 787 της 10 Μαρτίου 1841.

⁶⁰ ΑΙ. Κλάδος, *Επετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837*, Αθήναι 1837, σ.156.

⁶¹ Δ.Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψη των ορφανών εν τω ελληνικό κράτει*, Αθήναι 1919, σσ.17-18. Βλ.κεφ.Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.703-704.

⁶² Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.164,250-251.

⁶³ Ο Θεόφιλος Κάϊρης γεννήθηκε στην Ανδρο την 19 Οκτωβρίου 1784. Μεγάλωσε και σπούδασε στη Σχολή των Κυδωνιών. Διδάσκαλός του ο Γρηγόριος Σαράφης, τον οποίο τιμούσε πάντα, αν και διαφωνούσε ως προς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Δημήτριος Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Κάϊρης βιογραφούμενος υπό τίνος των μαθητών του*, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών [ΕΕΚΜ]*, 1971-1973, σσ.9-10. Σε ηλικία 18 ετών χειροτονήθηκε διάκονος. Το 1806 μετέβη στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, όπου σπούδασε μαθηματικά και αστρονομία. Το 1808 στο Παρίσι γνώρισε και σχετίστηκε με τον Κοραή και την επόμενη χρονιά αναχώρησε για Ανδρο. Δαυίδ Αντωνίου, *Ανδριώτες εκπαιδευτικοί του 19ου αιώνα*, [Καϊρείος βιβλιοθήκη], *Ανδριακά Χρονικά* 35, Άνδρος 2005, σ.205. «Μετά τοιαύτας ιδέας επανήλθεν εις την φίλην αυτού πατρίδα κατά το τέλος του 1811, ίνα και αυτός συντελέση εις την δια πολλών προσπαθειών και περιστάσεων παρασκευαζαμένην τότε αναγέννησιν του Ελληνισμού, ων η κυριωτέρα αναντιρρήτως ήτο η δια της διαδόσεως των φώτων και της ανωτέρας παιδείας διενεργουμένη». Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Κάϊρης βιογραφούμενος*, *ό.π.* Την περίοδο 1812-1821 δίδαξε στη Σχολή των Κυδωνιών κυρίως φυσικές επιστήμες. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες*, *ό.π.*, σ.205. Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα όμως βρέθηκε να διδάσκει, αλλά και να πολεμά στις Κυδωνίες πρώτα, στον Όλυμπο, στα Ψαρά το 1824 και σ' άλλες επαναστατημένες περιοχές, «από της αρχής μέχρι της αισίας των αγώνος αποπερατώσεως συναγωνισθείς και συγκακουχηθείς και συγκινδυνεύσας

διάρκεια. Το ίδρυμα του Θεόφιλου Καΐρη ακολούθησε την τύχη του δημιουργού του που υπήρξε εισηγητής του «θεοσεβισμού».⁶⁵ Διαλύθηκε το 1839, λόγω της καταδίωξης του ιδρυτή του από την επίσημη Εκκλησία, εξαιτίας των θρησκευτικών πεποιθήσεών του,⁵⁵ Αυτό που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι ήδη πριν από την άφιξη του Καποδίστρια, ο Καΐρης στην Ελλάδα «προεκήρυνξε την σύστασιν ορφανοτροφείου, δια συνδρομής των ομογενών εν τη πατρίδι αυτού Ανδρω ανεγερθησομένων και τον τόπον της από τοσούτον καιρού μελετωμένης θεοσεβικής αυτού σχολής αναπληρώσαι μέλλοντος».⁶⁶ Ήδη από το 1827 περιόδευε τα ελληνικά νησιά για συγκέντρωση χρημάτων.⁶⁷

Για την ευδωχή όμως του σκοπού του περιόδευσε στην Ευρώπη, όπου υπήρχαν Έλληνες και «ασημάντους τινάς σννήθροισε συνδρομάς, τας μικράς αυτών απαρχάς...εις προσωπικούς φίλους και γνωρίμους αποτεινόμενος, και τούτων μόνον δεχόμενος τας φίλνκας βοήθειας καί εκδουλεύσεις».⁶⁸ Μέσα σε οκτώ όμως έτη το σύνολο των 60.000 δραχμών που

μετά των αρίστων του έθνους πρωταγωνιστών...». Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σ.16. Από την αρχή βρισκόταν σε στενή επαφή με την πολιτική ηγεσία του Αγώνα. Η τελευταία του παρουσία στα πολιτικά πράγματα ήταν στις 11 Ιανουαρίου 1828, όταν προκάλεσε και αρνητικά σχόλια ο λόγος, με τον οποίο ανέλαβε να προσφωνήσει τον νεοαφιχθέντα Κυβερνήτη στην Αίγινα. Ο.π., σ.30.
⁶⁴ Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.176. Σύμφωνα με το Δημήτριο Ι. Πολέμη, η άκρως θρησκευτική του φύση δέχτηκε ως αποκάλυψη την ύπαρξη του υπέρτατου Όντος από την αρμονία και μόνο του σύμπαντος και των αστέρων. Από την αποδοχή της ύπαρξης του Θεού οδηγήθηκε στην πεποίθηση για την αθανασία του ανθρώπου και από αυτήν πάλι στην «κατά Θεόν και δια τον Θεόν διαβίωσιν και πολιτείαν». Σ' αυτές τις αντιλήψεις στηριζόμενη η θρησκεία του, που ονομάστηκε «θεοσέβεια», ήταν η μόνη παναληθής και παγκόσμια θρησκεία «ανωτέρα και τόπων και χρόνων και ιστορικών παραδόσεων και άλλων εξωτερικών του ανθρώπου παραστάσεων» και μόνη ικανή να σώσει τον άνθρωπο. Βλ. Δημήτριος Ι.Πολέμης, Η βιογραφία του Θεόφιλου Καΐρη από τον Σπυρίδωνα Γλανκωπίδη, Πέταλον 7, (1999).

⁶⁵ Ο καινοτομικός τρόπος, το περιεχόμενο της διδασκαλίας και οι απόψεις του φιλοσόφου σχετικά με τη θρησκεία, όπως αυτές αποτυπώνονται στη «Θεοσέβειά» του, αποτέλεσε την αιτία της στοιχειοθέτησης κατηγοριών από πλευράς πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, γεγονός που οδήγησε στο κλείσιμο του σχολείου του. Το βάρος και η δύναμη της Ιεράς Συνόδου υπερίσχυσε και ο Θεόφιλος Καΐρης καταδικάστηκε. Μετά τη βίαιη προσαγωγή του στην Αθήνα, όπου αρνήθηκε να προβεί σε ομολογία πίστεως, εκτοπίστηκε στη Σκιάθο και αργότερα στη Θήρα. Μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1844 με τη βοήθεια του Κωλέττη και του Κ. Σχινιά επέστρεψε, αλλά ξαναδιώχθηκε και το 1852 καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο ετών και 10 ημερών. Πέθανε λίγες ημέρες αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1853. Δαβίδ Αντωνίου, Ανδριώτες...ό.π., σσ.207-208 και Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.91.

⁶⁶ Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σσ.10-17. Κατά το δεκαετές διάστημα της παραμονής του στην Ανδρο διακρίθηκε όχι μόνο «εις την διδασκαλίαν των επιστημονικών μαθημάτων», αλλά και από τον άμβωνα της εκκλησίας «τας θεοσεβικάς αλήθειας τρανώς νποστηρίξας και διαλαμπρύνας», «ουδέποτε την θρησκευτικήν σννεΐδησιν των ομογενών αυτού διετάραξεν, αλλ' ονδέποτε και την εαυτού σννεΐδησιν προέδωκε και κατεπάτησεν ήταν η διάδοση των "θεοσεβικών αληθειών"». Έχοντας ως στόχο τη διάδοση των ιδεών του σκεπτόταν να συστήσει σχολή «αποκλειστικώς θεοσεβικήν» σε ευρωπαϊκή χώρα, εφόσον την πατρίδα του «διπλούς εβάρννε ζνγός της πολιτείας και της θρησκείας». Βλ. Δημήτριος Πασχάλης, Θεόφιλος Καΐρης, Αθήνα 1928.

⁶⁷ Δ.Ι. Πολέμης, Η βιογραφία...ό.π., σσ.78-146 και Λεωνίδας Σ,Μπίστης, Η οργάνωση τον Κράτους εις τας Κνκλάδας από του 1821-1845, Κνκλαδικά θέματα έτος Γ¹, τεύχος 16-17, σ.648.

⁶⁸ Είχε επισκεφθεί συγκεκριμένα τις πόλεις Λιβόρνο, Γένουα, Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, όπου έμεινε εννέα μήνες. Κατόπιν έχοντας περάσει από Παρίσι, Μασσαλία, Βενετία, Τεργέστη, Μόναχο, Βιέννη, Λειψία, Βουδαπέστη, Βουκουρέστι, Βράιλα, Γαλάτσι, Ιάσιο, Οδησσό, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, επέστρεψε στην Ανδρο το 1835. Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες...ό.π., σ.206.

συνέλεξε - όπως φαίνεται από τους καταλόγους που εξέδωσε το 1835 - ήταν αρκετά μικρό για τα έξοδα των δεκαπέντε τροφίμων «από του 2827 εισποιηθέντων».⁶⁹ Απογοητευμένος από το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας συλλογής συνδρομών, «δεν έκρινε καλόν ουδέ γενικὰς των ομογενών και φιλελλήνων αλλογενών να προκαλέση συνδρομάς, περί της επιτυχίας των οποίων είχε λόγους να μην αμφιβάλλη, ουδέ εις τας επανειλημμένας εμμέσους προτροπάς των κυβερνήτων να ενδώση προς αίτην βοήθειας και αντιλήψεως παρά της από μικρού εγκατασταθείσης πολιτικής εξουσίας». Αποκρόουσε κάθε επέμβαση στο έργο του αρνούμενος ακόμα και το Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος που ο Όθων του απόνειμε για τις προσπάθειές του, προκαλώντας έτσι εχθρότητες και υπόνοιες για το στόχο του έργου του.⁷⁰ Κατέφυγε λοιπόν στην παρουσία της οικογένειάς του και τη διέθεσε για την ανέγερση και τον εξοπλισμό του καταστήματος. Λόγω έλλειψης στέγης, στέγαζε τα ορφανά στο σπίτι του, στάση, η οποία μπορεί να παραλληλίστε ί με την τακτική του μεγάλου παιδαγωγού Pestalozzi στο Ορφανοτροφείο της Stanz (1798).⁷¹ Η ενθάρρυνση της ανάπτυξης διαφυλικών σχέσεων μεταξύ των ορφανών τον έφερε⁷² σε αντίθεση με τον παιδαγωγικό και σωφρονιστικό καθωσπρεπισμό της εποχής του.⁷³ Όταν επανήλθε στην Ανδρο το 1835, παρατηρήθηκε αθρόα προσέλευση μαθητών: «Πολυάριθμον ακροατήριον... πανταχόθεν της δούλης και ελευθέρας Ελλάδος εκεί συρρεύσαν προς ακρόασιν των ουδαμού της Ελλάδος εισέτι εν τοις τότε χρόνοις διδασκομένων φυσικών και μαθηματικών επιστημών, δια την διδασκαλίαν, των οποίων είχε

⁶⁹ Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σ.18.

⁷⁰ Μετά από επίπονη προσπάθεια συλλογής συνδρομών, υλοποίησε το βασικό σκοπό της ζωής του, την ίδρυση ορφανοτροφείου στην πατρίδα του. Διαδόσεις εναντίον του, ότι δε δεχόταν βασικά χριστιανικά δόγματα και ότι κατηχούσε τους μαθητές του σε άλλη θρησκεία δημιούργησε αναταραχή. Δ.Αντωνίου, Οι Ανδριώτες...ό.π., σ.207. Ακολούθησε γι αυτόν, αντί άλλης, έστω καθαιρετικής από τη Σύνοδο πράξης, ο «εγκλεισμός» του σε υπόγειο της μονής Σκιάθου και για λόγους υγείας κατόπιν στη Μονή του Προφήτη Ηλία στη Θήρα. Διάταγμα απελάσεώς του τον καταδίκαιζε σε «ισόβιον υπερορίαν» χωρίς να προσδιορίζει το χρόνο παραμονής του έξω από τα όρια της ελεύθερης Ελλάδας. Πολέμης Δ.Ι., Περί τους μαθητάς του Καΐρη, Πέταλον τεύχος 4, Άνδρος 1984, σσ.138-158. Έγινε με διάταγμα της 9' Οκτωβρίου 1841. Δ. Αντωνίου, Ανδριώτες...ό.π., σ.207. Συγχρόνως «αναγνώστηκε επί εκκλησίαις» η καθαίρεση του Καΐρη και ο αναθεματισμός του ίδιου και της διδασκαλίας του. Το 1842 στο Παρίσι οργάνωσε τη «θεοσεβικήν αδελφότητα» από παλιούς μαθητές του. Χάρη στη μεταπολίτευση του 1843 και στο υπουργείο Μαυροκορδάτου επανήλθε στο Ορφανοτροφείο το 1844, όπου εγκαταστάθηκε παραμένοντας αποκομμένος από το εγχώριο κοινωνικό περιβάλλον. Διδάσκοντας στα λίγα ορφανά που είχαν παραμείνει και διαδίδοντας τις δικές του θρησκευτικές ιδέες, «τη θεοσέβεια», προκάλεσε αντιδράσεις και την παραπομπή του σε δίκη στη Σύρο την 20 και 21 Δεκεμβρίου 1852 μαζί με τρεις οπαδούς του κατηγορούμενος «επί προσηλυτισμώ και διαδόσει νέας θρησκείας αγνώστου», αντίθετης με τα ορθόδοξα χριστιανικά δόγματα. Καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο ετών και δέκα ημερών. Δέκα ημέρες μετά το θάνατό του, το 1853, στην Ερμούπολη, ο Αρειος Πάγος αναιρέσει την απόφαση του δικαστηρίου της Σύρου. Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες...ό.π., σσ.207-208. Το Ορφανοτροφείο βρέθηκε υπό την κηδεμονία του αδελφού του Δημητρίου και μιας τριμελούς επιτροπής. Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σσ.30-31.

⁷¹ Π.Κ.Μαντζανάς, Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης:ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές, [Γρηγόρης], Αθήνα 1993, σ.40. Ενώ αρχικός του στόχος ήταν η δωρεάν ανατροφή και εκπαίδευση ορφανών και εγκαταλελειμμένων παιδιών, λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων, αναγκάστηκε να ενδώσει σε προτροπές φίλων του να διδάξει και τα δικά τους παιδιά ελπίζοντας να χρησιμοποιήσει τα έσοδα αυτά για τη συντήρηση των ορφανών, αλλά και να καταστήσει το ίδρυμα αυτοσυντήρητο. Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σ.19.

⁷² Β. Σφυρόερας, Καΐρης Θεόφιλος, (Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια) ΘΗΕ τόμος 7 (1965), σ.178.

⁷³ Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., σσ.οχίν,οχίν'.

πλουτίσει ο Θεόφιλος το ορφανοτροφείο δια πλήρους συλλογής των αναγκαιοτέρων οργάνων, πρώτος εισενεγκών ούτως εις την ελευθερωθείσαν Ελλάδα τον πλούτον τούτον της επιστημονικής εκπαίδευσως».⁷⁴ Μέσα σε ένα έτος οι εξωτερικοί μαθητές - ακροατές- έφθαναν τους 600 μαζί με τα «υπ' αυτού εκτρεφόμενα» ορφανά παιδιά. Ανάμεσά τους υπήρχαν και μαθήτριες που παρακολουθούσαν τα μαθήματα.⁷⁵ Ακόμα και το επίσημο Κράτος έστελνε υποτρόφους στο σχολείο του Θεόφιλου Καΐρη.⁷⁶

Το Ορφανοτροφείο, που τυπικά δεν εντασσόταν στο σχολικό δίκτυο, λειτούργησε για μια τριετία,⁷⁷ διατηρώντας ένα ευρύ πρόγραμμα μαθημάτων, με το οποίο οι μαθητές διδάσκονταν πολυειδείς γνώσεις, «από των πρώτων στοιχείων της ελληνικής γλώσσης μέχρι της ανωτέρας ελληνικής φιλολογίας, και από των στοιχειωδεστάτων επιστημονικών γνώσεων μέχρι της θεωρίας των υψηλών μαθηματικών, της Αστρονομίας και της Σχολαστικής Φιλοσοφίας».⁷⁸

Η στενή σχέση του Καΐρη με το Ορφανοτροφείο διαφαίνεται σε επιστολή⁷⁹ προς στους διώκτες του προτού οδηγηθεί στη φυλακή: «Ειδέ και τούτο φανή δίολου αδύνατον, παρακαλώ να μοι συγχωρηθή να διατρίψω μεταξύ της ορφανικής ταύτης οικογενείας μου μέχρι του ελευσομένου Μαρτίου, να τελειώσω την επισκευήν του Ορφανοτροφείου, την οποίαν είχα προ πολλού αρχίσει, να γράψω προς τους γονείς των ευκαταστάτων παιδιών και να τα εξοικονομήσω κατά την γνώμην των, να οικονομήσω, όπως δυνηθώ τα ορφανά μου, και έπειτα

⁷⁴ Προτείνεται από τη κυβέρνηση να μεταφερθεί στην Πάρο το σχολείο της Ανδρου, γιατί δεν έχει μαθητές. «Τους έχει όλους το (σχολείο) του Καΐρη...». ΓΑΚ, Ταξ. εν. 25, (099), έγγραφο 12633 της 9 Μαΐου 1837 και Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σ.20.

⁷⁵ Ό.π., σσ.74-78. Το σχολείο είχε εμπλουτιστεί από βιβλιοθήκη, όργανα διδασκαλίας, βοτανική συλλογή ακόμη και αρχαιολογική συλλογή. ΓΑΚ, , Κλάδος Β', φάκελος 257, έγγραφο 674 της 24 Σεπτεμβρίου 1838 (υπουργείο Παιδείας προς τον Όθωνα περί σύστασης σχολείου στην Πάρο αντί στην Ανδρο). Σύμφωνα και με την άποψη του Καΐρη, έπρεπε να δημιουργηθεί και άλλο σχολείο στην Ανδρο, γιατί συνέρευσαν πολλοί μαθητές στο δικό του και δεν είχε ούτε αρκετούς δασκάλους, ούτε αρκετό χώρο γι αυτό. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 258, έγγραφο.1 Μαρτίου 1838.

⁷⁶ Δ. Αντωνίου, Ανδριώτες...ό.π., σ.88. Ένας από τους κρατικούς υποτρόφους του Ορφανοτροφείου υπήρξε και ο Νεόφυτος Νικητόπουλος, δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής, την περίοδο Ιουνίου 1836 - Ιουνίου 1839. Δαυίδ Αντωνίου, Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα, (χ.ε.), Αθήνα 1998, σ.31.

⁷⁷ Συγκεκριμένα λειτούργησε από τον Ιανουάριο του 1836 μέχρι το Μάρτιο του 1839. Επισήμως άρχισε τη λειτουργία του την 6 Ιανουαρίου 1836. Δ. Αντωνίου, Ανδριώτες...ό.π., σ.79. Συνεργάτης του στη διδασκαλική του προσπάθεια ήταν ο αδελφός του Ιωάσαφ. Ό.π., σ.206.

⁷⁸ Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., σ.21. Το Ορφανοτροφεο του Θεόφιλου Καΐρη στην Ανδρο είχε τέσσερις τάξεις με μαθητές 9 μέχρι 40 ετών πολλές φορές. Στην ανωτάτη τάξη «εδιδάσκετο μεταφυσική, λογιστική, θεολογία και άλλα φιλοσοφικά μαθήματα». Ανδρέα Συγγρού, Απομνημονεύματα, τόμος Α' [Εστία], 1908, σ.30. Συνεργάτης του στη διδασκαλική του προσπάθεια ήταν ο αδελφός του Ιωάσαφ. Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες...ό.π., σ.206.

⁷⁹ Η Ιερά Σύνοδος ζήτησε την 10 Ιουλίου 1839 απολογία από τον ίδιο για τις εναντίον του κατηγορίες και ομολογία πίστεως. Η πρώτη απαντητική του επιστολή προς την Ιερή Σύνοδο είχε ημερομηνία 7 Αυγούστου 1840, ενώ η δεύτερη, 14 Σεπτεμβρίου 1840. Ο Καΐρης μέσα από την απαντητική του αυτή επιστολή, όπου αρνήθηκε την ομολογία πίστεως «σεβόμενος και μη θέλων να απατήση αυτήν», πρότεινε ως συμβιβαστική λύση την αναχώρησή του από την Ελλάδα «προς κατάπαυσιν των φημών και τον εγερθέντος σκανδάλου». Δημήτριος Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος Θ', σσ.9-38 και Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π., 1928, σσ.19,27.

θέλω απέλθει... μακράν των ορφανών μου και τον Ορφανοτροφείο εκείνον, το οποίον με ιδρώτα αίματος εκ θεμελίων ανέστησα...».⁸⁰

Βασική για τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου της Ανδρου ήταν η προσφορά το 1835 του Δημητρίου Καϊρη, αδελφού του Θεόφιλου, καθηγητή, ο οποίος προσέφερε οικόπεδο, αξίας άνω των 20.000 δραχμών και επιβαρύνθηκε τις «βελτιώσεις» της οικοδομής αξίας άνω των 20.000 δραχμών.⁸¹ Η ανέγερση του ιδρύματος πραγματοποιήθηκε τελικά χάρη και σε αθρόες δωρεές των κατοίκων της Ανδρου και των γύρω νησιών με τη διοργάνωση εράνων.⁸² Κάτοικοι της Ανδρου, Τήνου και Σύρου το 1830 συγκέντρωσαν από συνδρομές 6.600 γρόσια,⁸³ αλλά και μόνο από τη Σύρο την ίδια χρονιά 495 γρόσια.⁸⁴ Ο ίδιος ο Καποδίστριας προσέφερε το 1831 στο ορφανοτροφείο 400 φοινίκες.⁸⁵ Κάποιες από τις συνεισφορές στο ίδρυμα είναι εκείνες των Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου από την Ύδρα⁸⁶ και του Δελαγραμμάτικα Γάσπαρη.⁸⁷

Το 1830 το Ορφανοτροφείο του Καϊρη προσήλκυσε από δωρεές και συνδρομές 18.000 γρόσια περίπου, δύο οικίες αξίας συνολικής 350.000 δραχμές, ένα κτίριο διδακτηρίου με περίβολο 1,5 στρέμματα γης.⁸⁸ Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι την επόμενη χρονιά παρατηρήθηκε μεγάλη μείωση συνδρομών.⁸⁹ Η πορεία του ιδρύματος, αν εξαιρέσουμε τη συμμετοχή της οικογένειάς του Θεόφιλου Καϊρη στην οικονομική ενίσχυσή του, συνεχίζει φθίνουσα μέχρι την παύση της λειτουργίας του το 1839,⁹⁰

Παρά τη βίαιη διακοπή της λειτουργίας του Ορφανοτροφείου, η προσπάθεια του ιδιοκτήτη του, αν ληφθούν υπόψη οι δυσχέρειες και τα προβλήματα της εποχής, αποτελεί μαζί με εκείνη του Καποδίστρια, το σημαντικότερο εγχείρημα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1840, όχι μόνο στήριξης των ορφανών παιδιών, αλλά και εισαγωγής παιδαγωγικών καινοτομιών στον ελληνικό χώρο.

⁸⁰ Ο.π., σ.28.

⁸¹ Ο.π., σσ.18-19,27. Το οικόπεδο ήταν έκτασης άνω των 1000 γαλλικών τ.μ. Πασχάλης, Ο Θεόφιλος...ό.π., σσ.9-38.

⁸² Γενική Εφημερίς, Δ' (1829), αρ.31, σ.12.

⁸³ Γενική Εφημερίς, Ε',1830,αρ.65, σ.264.

⁸⁴ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 24, (1830), έγγραφο της 18 Νοεμβρίου 1829 και Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π., τόμος Β', σ.869.

⁸⁵ Γενική Εφημερίς, ΣΤ', αρ.18 της 7 Μαρτίου 1831.Ο Καποδίστριας είχε στείλει ήδη από την εποχή του Αγώνα στον Πετρόμπεη για ίδρυση και λειτουργία σχολείων 42.000 γρόσια. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', σ-σxxxvii, 370.

⁸⁶ Προσέφ εραν 600 γρόσια. Γενική Εφημερίς, Δ',(1829), αρ.31, σ.121.

⁸⁷ Με διαθήκη του ο Δελαγραμμάτικας Φ. Γάσπαρης άφησε το 1841 στο Ορφανοτροφείο ακίνητη περιουσία που γειτνίαζε με το κτίριο του ιδρύματος. Η περιουσία που άφησε συνίστατο σε έκταση 10 στρεμμάτων αμπελώνα και περιστερώνα. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 149, φάκελος 2, έγγραφο 2204 της 19 Δεκεμβρίου 1841 και διαθήκη της 1 Δεκεμβρίου 1841.

⁸⁸ Σύμφωνα με υπολογισμούς μας από το Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

⁸⁹ Τα έσοδα άγγιζαν το ποσό των 800 γροσίων και 400 φοινίκων, καθώς και μία δωρεά αγνώστου αξίας. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

» Ο.π.

2. Τα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας.

Μετά το κλείσιμο των πρώτων αυτών ορφανοτροφείων ακολούθησε η ίδρυση άλλων ορφανοτροφείων με κύριο στόχο την παροχή στοιχειώδους μόρφωσης στο πνεύμα της ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης και της ηθικής διαπαιδαγώγησης, ενώ δευτερευόντως της επαγγελματικής αποκατάστασης των τροφίμων και φυσικά της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.⁹¹

Στη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, την Αθήνα του 1834, με τη συνάντηση ετερογενών και ξένων μεταξύ τους στοιχείων σχηματίστηκε η νέα κοινωνία.⁹² Εκτός από ένα μεγάλο αριθμό εξαθλιωμένων αγωνιστών και των οικογενειών τους, είχε συρρεύσει στην πρωτεύουσα πλήθος πελασμένων και ρακένδυτων ανθρώπων κάθε ηλικίας που ζητιάνευε πριν στους δρόμους του Ναυπλίου.⁹³ Η επαιτεία, προϊόν των αλλαγών που ακολούθησαν την Επανάσταση, το οποίο συνυπήρχε με την παρουσία των δυτικότερων Ελλήνων, φορέων αστικών ιδεών και τρόπων ζωής, σύντομα αναγορεύθηκε σε κοινωνικό πρόβλημα που απαιτούσε τη λύση του. Η επαιτεία και η περιπλάνηση θεωρήθηκαν ποινικά αδικήματα. Θεσμικά μέτρα που βασίστηκαν περισσότερο στην καταστολή και λιγότερο στην πρόνοια, αποτέλεσαν τον τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος από την κεντρική εξουσία.⁹⁴ Την επιτήρηση και το έργο της εξυγίανσης της πρωτεύουσας ανέλαβε το Υπουργείο Εσωτερικών και οι δημοτικές αρχές μέσω της δημοτικής αστυνομίας. Το φαινόμενο της επαιτείας δεν μπόρεσε να εκλείψει παρά τις εγκυκλίους και τα νομοθετήματα, καθώς και τα βοηθήματα δήμων και κοινοτήτων, που οδηγούσαν μόνο σε μείωση του φαινομένου.⁹⁵

Κατά συνέπεια, ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της ζωής της ελληνικής πρωτεύουσας, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, υπήρξε η παρουσία ενός μεταβαλλόμενου πλήθους «απόκληρων παιδιών, με αβέβαιη και πρόσκαιρη τύχη». Η πολυπληθής παρουσία τους φαίνεται να διαμορφώνει μία κοινωνική ομάδα, την οποία αποτελούσαν «οι κατά το μάλλον και ήττον εγκαταλελειμμένοι υπό της οικογενείας και υπό της κοινωνίας παίδες των δρόμων».⁹⁶ Κατά τη διάρκεια κυρίως του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που αναπτυσσόταν στην Αθήνα, κυρίως οργανωμένη μέσα από συλλόγους και εταιρείες συνετέλεσε στην ίδρυση νέων θεσμών περίθαλψης για τα φτωχά παιδιά και τις γυναίκες.

⁹¹ Γκλαβιάς, ό.π., σ.165.

⁹² Costas Biris, *La societi d Athènes au temps du roi George I, V Hellinisme contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ.146.

⁹³ Ιω. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, (εισαγωγή-σχόλια Σπ. Ασδραχά), [Μέλισσα]- Α. Καραβιάς, Αθήνα 1957, σ.46.

⁹⁴ Στην καταστολή της επαιτείας προσανατολιζόνταν οι διατάξεις του ΙΣτ' κεφαλαίου του Ποινικού Νόμου του 1834, έργου του Βαυαρού Λουδοβίκου Μάουρερ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.27.

⁹⁵ ΓΑΚ, Τπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, («*Sur les mendians*»), 27 Ιανουαρίου 1837. Μετά την άφιξη του Όθωνα η πρακτική της διανομής «*μηνιαίων συντάξεων*» και βοηθημάτων είχε καθιερωθεί είτε με Β. Διατάγματα (Β.Δ. της 26 Δεκεμβρίου 1834, Β.Δ. της 10/12 Μαΐου 1834 κλπ.), είτε άτυπα κατά τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα. ΓΑΚ. Τπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, έγγραφο της 22 Μαρτίου - 8 Απριλίου 1838 («*Sur le secours a distribuer aux pauvres pendant les fetes de Paques*»).

⁹⁶ Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.100.

Ενώ κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, όπως έχει προαναφερθεί, έγιναν προσπάθειες των δημόσιων αρχών να περιθάλψουν τους πτωχούς και απόπειρες να περιορίσουν την επαιτεία με κατασταλτικές μεθόδους, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το φαινόμενο της φτώχειας, ήταν μια πραγματικότητα που δεν μπορούσε να αγνοηθεί, ούτε να κατασταλεί, αλλά να προστατευθεί και να ενσωματωθεί κοινωνικά, ώστε να αποβληθεί ο φόβος και η αποστροφή των ανώτερων στρωμάτων προς τον επικίνδυνο χαρακτήρα που μπορούσε να προσλάβει.⁹⁷ Η απουσία μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής για την περίθαλψη των φτωχών πολιτών από το ελληνικό κράτος άφησε την κάλυψη του κενού στα χέρια της ιδιωτικής φιλανθρωπικής δραστηριότητας που εκδηλώθηκε με τη δημιουργία συλλόγων και εταιρειών στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η υποδοχή, η περίθαλψη, η ανατροφή και η εκπαίδευση αμαθέστερων και περιθωριακών στρωμάτων στόχο είχε τη μεταμόρφωσή τους σε θετικά κοινωνικά στοιχεία μέσα από την ηθικοποίησή τους βασισμένη σε συγκεκριμένες αξίες και συμπεριφορές, ώστε να αποσοβηθεί η απειλή της διασάλευσης της κοινωνικής ισορροπίας.⁹⁸ Ανάμεσα στις αντιδράσεις που προκαλούσε το θέαμα των παραμορφωμένων παιδιών που ζητιάνευαν περιπλανώμενα στους δρόμους της Αθήνας και τις φιλανθρωπικές απόπειρες για καταπολέμηση του φαινομένου της ένδειας ήταν η ενεργοποίηση της «Ελεήμονος Εταιρείας»,⁹⁹ η οποία δεν επιθυμούσε να αφήσει εξ ολοκλήρου την ευθύνη για την επιβολή της δημόσιας τάξης στην κεντρική εξουσία, αλλά αντίθετα να συμβάλει η ίδια στη θεραπεία της φτώχειας.¹⁰⁰ Πλήθος απόρων παιδιών, απορφανισμένων κατά τη διάρκεια της καταστροφικής επιδημίας της χολέρας του 1854 ή εγκαταλελειμμένων από την οικογένειά τους, είτε προερχομένων από φτωχές περιοχές του ελληνικού κράτους, συσσωρεύτηκε στην Αθήνα με την ελπίδα αναζήτησης καλύτερων μέσων επιβίωσης. Πολλά από αυτά όμως συχνά μεταβάλλονταν σε όργανα επαιτείας και εκμετάλλευσης.¹⁰¹

⁹⁷ Ο.π., σσ.96-97»

⁹⁸ ΑΤΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 49, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 1672 της 3 Φεβρουάριου 1862 (προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών), υπφ.ϊβ, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Εκατονταετηρίς της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας (1836 -1936), Αθήνα 1936, σ.332, ΓΑΚ,, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853 και Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.81.

⁹⁹ Το 1864, ιδρύθηκε στην Αθήνα η «Ελεήμων Εταιρεία», με πρωταρχικό στόχο τη μείωση του φαινομένου της επαιτείας, μέσω της περίθαλψης που προσέφερε στους φτωχούς και των δύο φύλων της Αθήνας και του Πειραιά Τα μέλη της, γνωστά ονόματα της αθηναϊκής και πειραιώτικης κοινωνίας, όφειλαν να εντοπίζουν μαζί με την αστυνομία όσους παραβαίνοντας τις αστυνομικές διατάξεις, συνέχιζαν να ζητιανεύουν στους δρόμους των πόλεων. Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας, Αθήνα 1864, σσ.2-3. Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου ήταν ο Δ. Μαυροκορδάτος, αντιπρόεδροι οι Α. Σούτσος και Κωνσταντίνος Νέγρης, ελεγκτής ο Ιω. Παπαδάκης, ταμίας ο Παύλος Σκουλούδης και άλλοι ως σύμβουλοι, όπως ο Μιχ. Καραμάνος, Παν. Ρομπότης, Τρύφων Μουτσόπουλος, Χρ. Φιλαδελφεύς. Βλ. Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σσ.90-91.

¹⁰⁰ Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868, σ.5. Βλ. και Κώστας Η. Μπίρης, Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.202. Ένα βασικό έργο τους ήταν η ανακάλυψη των «αληθώς ενδεών» και η καταστολή της δράσης των «εργολάβων της ένδειας», οι οποίοι συγκροτούσαν «τακτικήν εταιρίαν, έχονσαν και προέδρους και αντιπροέδρους και γραμματείς και όργανα, όργανα επαιτείας, άτινα στρεβλούμενα απανθρώπως εξ απαλών ονύχων υπ' αυτών των ιδίων γονέων, εκίνουν εις έλεος τους φιλάνθρωπους», Ελεήμων Εταιρεία, Αθήναισιν, Εταιρία των Φίλων τον Λαού, περ. Πανδώρα, τόμος 13, τεύχος 383 της 1 Μαρτίου 1866, σ.527.

¹⁰¹ Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.100, Χ. Θεοδωράτος, Χρονικόν...ό.π., σσ.32-33.

Τόσο η θεραπεία, όσο και η πρόληψη του φαινομένου που γινόταν έντονα ορατό ιδιαίτερα σε πόλεις - λιμάνια, όπως ο Πειραιάς και η Ερμούπολη, αποτελούσε επιτακτική ανάγκη για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Η επιτάχυνση του ρυθμού της πληθυσμιακής αύξησης της Αθήνας και του Πειραιά μετά το 1870¹⁰² τροφοδοτημένης από εποχιακές μεταναστεύσεις ή κύματα προσφύγων, αποτέλεσμα πολεμικών γεγονότων,¹⁰³ προκαλούσε την παράλληλη αύξηση των περιθωριακών στοιχείων, όπως άστεγων, εγκαταλελειμμένων παιδιών, άνεργων ή ατόμων με παραβατική συμπεριφορά. Η ανησυχία της αστικής τάξης για την επικινδυνότητα της απροστάτευτης παιδικής ηλικίας υποβοηθούσε τη λήψη μέτρων για τον έλεγχό της.¹⁰⁴ Από το κλείσιμο του Ορφανοτροφείου της Αίγινας το 1844 μέχρι το 1855 δεν υπήρχε ανάλογο ίδρυμα, ενώ ο λοιμός κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου που μεταφέρθηκε από τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής ξέσπασε στον Πειραιά και προσέβαλε τις γύρω περιοχές. Λοιμός και πόλεμος άφησαν χιλιάδες ορφανά δημιουργώντας κοινωνικό πρόβλημα

Η διατήρηση της «κοινωνικής υγείας» και των οικογενειακών αξιών και η φυσική και ηθική προστασία της ενδεούς παιδικής ηλικίας αποτέλεσαν το σημαντικότερο μέρος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας των πιο ευαίσθητων εκπροσώπων των μεσαίων στρωμάτων στο ελληνικό κράτος, κυρίως στην πρωτεύουσα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.¹⁰⁵ Η ιδιωτική πρωτοβουλία πάλι ανέλαβε την ίδρυση των δύο ορφανοτροφείων της Αθήνας, του Αμαλίου και εκείνο του Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, ιδρύματα που έπαιξαν το ρόλο ενός υποκατάστατου οικογενειακού περιβάλλοντος, κέντρου περίθαλψης και στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η κοινωνική δαπάνη που απαιτήθηκε για την προστασία τους μελλοντικά έβρισκε την απόσβεσή της στην εργασία που θα προσέφεραν οι τρόφιμοι, είτε ως εργατικό δυναμικό σε θέσεις εργασίας που θα παρείχε η βιομηχανική και βιοτεχνική ανάπτυξη στα τέλη του αιώνα, είτε ως υπηρετικό προσωπικό σε εύπορες οικογένειες.¹⁰⁶ Ουσιαστική θεραπεία ενάντια στη φτώχεια θα προσέφερε κατά τους φιλάνθρωπους και τους θεμελιωτές και ευεργέτες ιδρυμάτων η εκπαίδευση και η αγωγή των νέων.¹⁰⁷ Τόσο το Αμαλίο Ορφανοτροφείο που ιδρύθηκε το 1855,¹⁰⁸ όσο και το Ορφανοτροφείο Αρρένων Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα το 1856, στήριζαν τη διαπαιδαγώγηση των τροφίμων τους στην ηθικοποίησή τους μέσα από αρχές τάξης και πειθαρχίας και στην

¹⁰² Η ραγδαία αύξηση των βιομηχανικών μονάδων που απαιτούσαν και το αντίστοιχο εργατικό δυναμικό στον Πειραιά και η γενικότερη εμπορική και οικονομική ανάπτυξη των δύο πόλεων προσήλκυσε πληθυσμούς από υπανάπτυκτες περιοχές της χώρας που αναζητήσαν εργασία και οικονομική άνοδο. Μαριάνθη Γ.Κοτέα, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σσ.56-57. Η ατυχής έκβαση της κρητικής επανάστασης των ετών 1866-1869 ανάγκασε πρόσφυγες από την Κρήτη να εγκατασταθούν στην Αθήνα και τον Πειραιά και να αναζητήσουν εργασία. *Ο.π.*, σσ.90-96.

¹⁰³ Στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου μεταδόθηκε στον Πειραιά λοιμός από τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής και προσβλήθηκαν οι γύρω περιοχές. Μαζική σχεδόν ήταν η εγκατάλειψη της πόλης από τους Πειραιώτες στα γύρω νησιά. Λοιμός και πόλεμος άφησαν χιλιάδες ορφανά δημιουργώντας κοινωνικό πρόβλημα. Κοτέα, *ό.π.*, σ.117.

¹⁰⁴ Βάσω Θεοδώρου, *Πειθαρχικά...ό.π.*, σ.55.

¹⁰⁵ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σσ.104-105.

¹⁰⁶ *Ο.π.*, σ.107

¹⁰⁷ *Ο.π.*, σσ.88,108 και Χ. Θεοδωράτος, *Χρονικόν...*, *ό.π.*, σσ.32-33.

¹⁰⁸ Ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1855. Μετά την έξωση των πρώτων βασιλέων ονομάστηκε προσωρινά «Εθνικόν» μέχρι τη συνέλευση των Κυριών του 1881, όποτε του απεδόθη η επωνυμία. «Αμαλίο Ορφανοτροφείο». Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), τόμος Δ' σ.157.

παροχή στοιχειωδών γνώσεων προσαρμοσμένων στην κοινωνική τους θέση. Στόχος τους ήταν η ομοιόμορφη, ορθολογικά προσαρμοσμένη στην παραγωγή εκπαίδευση, που βασιζόταν στην επαγγελματική προετοιμασία για μία ομαλή κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Βασική υπηρεσία των ιδρυμάτων αυτών ήταν ότι αποτελούσαν χώρους πρακτικής άσκησης σε βιοποριστικές τέχνες ορφανών και απόρων υπάρξεων.¹⁰⁹

Η έκταση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας θα ήταν πολύ μικρότερη ή ανύπαρκτη δίχως τη χρηματοδότηση των ιδρυμάτων τόσο από τους αστούς ομογενείς της διασποράς μέσα από δωρεές και κληροδοτήματα, όσο και από την οικονομική ή άλλου είδους συνεισφορά ενός πλούσιου αριθμού συνδρομητών κατοίκων του ελληνικού βασιλείου. Η οργάνωση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας αναλήφθηκε από τα αστικά στρώματα της Αθήνας. Οι εμπυχωτές και διαχειριστές αυτής της δραστηριότητας αποτελούσαν τμήμα μιας κατηγορίας μορφωμένων ανθρώπων, οι οποίοι, είτε κυριαρχούσαν στο πολιτιστικό και κοινωνικό στερέωμα της εποχής, είτε επρόκειτο να κυριαρχήσουν τα επόμενα χρόνια. Επικεφαλής μιας επιχείρησης «εκπολιτισμού» του φτωχού πληθυσμού τοποθετήθηκαν γιατροί, δικηγόροι, παιδαγωγοί, καθηγητές, δάσκαλοι, ποιητές, συγγραφείς. Οι διανοούμενοι συγκροτήθηκαν σε ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία μέσα από τη λειτουργία θεσμών, όπως ήταν ο τύπος, το βιβλίο, το Πανεπιστήμιο, η λογοτεχνία, οι πολιτικοί σχηματισμοί.¹¹⁰ Ο βαθμός της υποκατάστασης του κρατικού τομέα από την ιδιωτική πρωτοβουλία δεν εμφανίζεται μόνο στο επίπεδο της χρηματοδότησης των νέων θεσμών και ιδρυμάτων, αλλά και στην προδρομική σύλληψη αυτών των θεσμών και των τρόπων αντιμετώπισης επειγόντων κοινωνικών προβλημάτων και εκπαιδευτικών αναγκών. Τις ανάγκες αυτές φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει και έρχονται να τις καλύψουν ομογενείς του εξωτερικού, φορείς καινοφανών προτάσεων και σχεδίων για το υποτυπώδες, αν όχι ανύπαρκτο, σχολικό δίκτυο της χώρας τους διαθέτοντας συγκριτική κριτική άποψη που μεταφέρουν από το ανεπτυγμένο πολιτιστικό υπόβαθρο της χώρας εγκατάστασής τους. Παράδειγμα μιας πρώιμης ευεργετικής χειρονομίας ομογενούς προς τα ορφανά της γενέτειράς του μπορούμε να αναφέρουμε εκείνη του Αντώνιου Αντωνόπουλου το 1843.¹¹¹

Η μέριμνα για την εκπαίδευση των ορφανών δεν εκφράζεται στις διαθήκες ή τα δωρητήρια των ευεργετών μόνο μέσα από την ίδρυση ορφανοτροφείων, αλλά και από την ιδιαίτερη θέση που διατηρούν στις προτεραιότητές τους τα ορφανά και άπορα παιδιά σε εκπαιδευτικά καταστήματα που δεν περιλαμβάνουν οπωσδήποτε την περίθαλψή τους. Παρόμοια περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί εκείνη του Κωνσταντίνου Ι. Ιωαννόπουλου, στη Ρωσία, ο οποίος το 1852 με διαθήκη του αφιερώνει 156 λίρες στερλίνες¹¹² «υπέρ της εκπαιδεύσεως ενδεών ορφανών ελληνοπαίδων»¹¹³

Ο Κ. Ιωννίδης ή Ιπλιξής, ομογενής του Λονδίνου που παρουσιάζεται από την προηγούμενη ήδη δεκαετία ως σημείο αναφοράς τυπικού εύπορου ευεργέτη της παιδείας, ανάλωσε σημαντικό μέρος της περιουσίας του σε ανάγκες «του έθνους», και ιδιαίτερα σε

¹⁰⁹ Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.108.

¹¹⁰ Π. Νούτσος, Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974..ό.π., σσ.33-34.

¹¹¹ Με κληροδοτήμά του το 1843, εκτός από την ίδρυση και συντήρηση ενός «στοιχειώδους σχολείου», γυμνασίου και σχολείου κοριτσιών στην γενέτειρά του, την Ανδρίτσαινα, όρισε την ίδρυση και τη συντήρηση ορφανοτροφείου. Αφησε κεφάλαιο από 2.000 φιορίνια θέτοντας ως όρο τη συνδρομή των συμπατριωτών του. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β¹, Θυρίδα 18, φάκελος 10, έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846 και Διαθήκη αρ.3252 του Αντώνιου Αντωνόπουλου της 13 Οκτωβρίου 1843.

¹¹² Ισοδυναμούσαν με 4527 δραχμές.

¹¹³ 3 ΜΗΚ, Α', σ.12, και ΑΥΕ.Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 1821 της 12 Μαΐου 1852.

εκπαιδευτικούς σκοπούς.¹¹⁴ «Γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων», όπως γράφει ο ίδιος στη διαθήκη του, και φροντίζοντας να δημιουργήσει το «υπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογένειας των Ιωννιδών [...] εις την διάδοσιν των φώτων και την πρόοδον της ελληνικής νεολαίας» και «υπέρ προόδου των επιστημών...»,¹¹⁵ έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία στην επαγγελματική εκπαίδευση ορφανών κοριτσιών.¹¹⁶ Χορήγησε κεφάλαιο 10.000 δραχμών, καθώς και 3.600 στρέμματα εκποίηθέντα υπέρ υποτροφιών για σπουδές κοριτσιών στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Αθηνάς Παγκάλου.¹¹⁷ Χαρακτηριστικά ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της αποτελεσματικά ευεργετικής παρέμβασης του έλληνα Προξένου στην Τεργέστη, Αγγελή Γιαννικέση, ο οποίος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 εκθέτει σε επιστολή του προς την ελληνική Κυβέρνηση την ιδέα της ιδρύσεως ορφανοτροφείου στην Αθήνα. Όπως περιγράφει, «απανταχού υπάρχουν μειράκια ορφανά γονέων ή εκ γονέων μέγιστα πενομένων, ενίοτε κακοήθων, άτινα πλανώνται εις τας οδούς...». Λόγω της δαπανηρότητας της ανέγερσης παρόμοιου καταστήματος, προτείνει στη βασίλισσα Αμαλία να εγκρίνει σύσταση Εταιρείας προς ανέγερσή του και «σύλλεξιν συνεισφορών» προσθέτοντας ότι, αν το σύνολο των εισφορών «εν τη αλλοδαπή» και Ελλάδα ομογενών και ξένων υπερβαίνει τας 200.000 δραχμές, να γίνει η «έναρξις οικοδομήσεώς του» με τους τόκους. Σημειώνει όμως ότι «ουδείς δύναται καθυποβάλλη σχέδιον διοργανισμού σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξε...». Καταλήγει στην άποψη ότι «η σύστασις ενός ασύλου δια τα παραμελημένα παιδιά, αποβαίνει όχι μόνον χρήσιμον δι' αυτά, καθ' ότι εις τούτο οικοτροφούμενα και εκπαιδευόμενα τα πρώτα και απαραίτητως αναγκαία εις πάντα άνθρωπον οιασδήποτε τάξεως στοιχειώδη μαθήματα, μετά ταύτα δε διδασκόμενα την τέχνην την εν τω Βασιλικώ των Αθηνών Πολυτεχνείω διδασκομένων, αλλά και...χρήσιμα εις εαυτά και την πατρίδα...».¹¹⁸ Ο ίδιος προσέφερε τους μισθούς του σε δωρεές ήδη από το 1851, σχηματίζοντας μέσα σε δεκαετές διάστημα το ποσό των 60.000 δραχμών.¹¹⁹ Από αυτό οι 40.000 δραχμές προορίζονταν για το «συστηθησόμενον Ορφανοτροφείον της Αθήνας», όπως έγραφε σε επιστολή του προς το υπουργείο Εξωτερικών.¹²⁰

Τελικά με Β.Δ. του 1855 ιδρύθηκε το πρώτο ορφανοτροφείο στην ελληνική πρωτεύουσα, το «Αμαλίο Ορφανοτροφείο Κορασίων» με την πρωτοβουλία της «Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών».¹²¹ Η Εταιρεία αυτή είχε συσταθεί το 1855 με σκοπό την ίδρυση ορφανοτροφείου κοριτσιών από την Μαρία Ύψηλάντη και άλλες κυρίες της εύπορης

¹¹⁴ ΓΑΚ,, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849.

¹¹⁵ Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842, Δωρητήριο έγγραφο αρ.22/ 745 της 23 Φεβρουάριου 1843 Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.32-35 και του ίδιου, «Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι», στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.10-11.

¹¹⁶ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφείο, σσ.569-570.

¹¹⁷ Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.143.

¹¹⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 4949.

¹¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1862/ 88,1, έγγραφο 277 της 17 Αυγούστου 1862.

¹²⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1854/ 88,1, έγγραφο 265 της 13 Αυγούστου 1854 και Φάκ.1866/ 88,1Β έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853 και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 -1936), Αθήνα 1936, σ.332.

¹²¹ ΒΔ. της 8 Ιουνίου 1855 «Περί συστάσεως εν Αθήναις ορφανοτροφείου κορασίων υπό την προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 25 Ιουνίου 1855.

τάξης, όπως ήταν οι Κυριακούλα Κριεζή, Ανδρομάχη Ρενιέρη, Αουκία Ρίξου και Ζωή Σούτσου,¹²² οι οποίες συνέβαλαν και οΛΚοVομLκά στην ίδρυσή του.¹²³ Αφορμή γιμ τη σύστασή του υπήρξε η χολέρα που ενέσκηφε κατά το 1854 και μεταδόθηκε από τον Πειραιά στην πρωτεύουσα με αποτέλεσμα το μεγάλο αριθμό «απορφανισμένων» κοριτσιών.¹²⁴ Τέθηκε κάτω από την προστασία της Αμαλίας, η οποία έδειξε ενδιαφέρον γιμ την οικονομική του στήριξη προσφέροντας 63.000 δραχμές.¹²⁵ Αφοσιώθηκε στην αναζήτηση των απαραίτητων χρηματικών πόρων. Πέτυχε σημαντικές συνδρομές από ομογενείς της Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης, Βηρυτού, Ανδριανούπόλης, Κάιρου, Μόσχας, Οδησού, Βουδαπέστης, Βιέννης, Τεργέστης, Μασσαλίας.¹²⁶ Το 1859 παραδόθηκαν από την Αμαλία στη Φιλανθρωπική Εταιρία 16.025 δραχμές, δωρεά της φιλόπτωχου Γερμανικής Εταιρίας υπό την προεδρία της βαρόνης Νόδερνφλιντ.¹²⁷ Συνδρομές ομογενών παρέχουν στη Φιλανθρωπική Εταιρία τη δυνατότητα να ιδρύσει σε σύντομο χρονικό διάστημα ιδιόκτητο κτίριο για το Ορφανοτροφείο.¹²⁸ Για την οικοδόμησή του δαπανήθηκαν 400.000 δραχμές, καθώς και επί πλέον 60.000 δραχμές, προσφορά της Ελένης, συζύγου του Μιχαήλ Τοσίτσα. Η ίδια άφησε στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο με τη διαθήκη της 20.000 δραχμές, εκτός από άλλες κατά καιρούς προσφορές του ζεύγους.¹²⁹ Η αγορά γειτονικού στο ίδρυμα οικοπέδου το 1860 θα βοηθήσει τη λειτουργία του. Ως σημαντική δωρεά για τα πρώτα χρόνια αναφέρουμε εκείνη της Αμαλίας ύφους 88.000 δραχμών και ως κληροδότημά της εκείνο που έστειλε από τη Βαμβέργη της Γερμανίας ύφους 24.500 περίπου δραχμών το 1875.¹³⁰

Σύμφωνα με το καταστατικό, σκοπός του ιδρύματος ήταν να μορφώσει «εκ των εν αυτώ ενδιαιτωμένων κορασίων φρονίμους και κοσμίας παρθένους, χρηστάς οικοκυράς,

¹²² Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο Ορφανοτροφείο κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήναι 1954, σ.11.

¹²³ Ο.π., ΜΕΕ., ό.π., σ.157.

¹²⁴ Ο.π., σ.157. Φιλανθρωπική Κυριών Εταιρία. «Σκοπός και διοργανισμός της Εταιρείας», Εφ. της Κυβερνήσεως, 1855, αρ.26, σσ.35-39 και Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π. σ.149.

¹²⁵ Το ποσό συγκεντρώθηκε από λαχειοφόρο αγορά στην Πετρούπολη. Αμαλίο...ό.π., (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια) ΜΕΕ, σ.157.

¹²⁶ Η επωνυμία «Αμαλίο ορφανοτροφείο κορασίων» δεν ήταν τυπική. Η Αμαλία είχε ουσιαστικά δικαιώματα στη διοίκηση του ιδρύματος. Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σσ. 11,14. Τα κορίτσια που έβρισκαν εκεί καταφύγιο προέρχονταν και από τις «αλύτρωτες» περιοχές. Το 1884 ο αριθμός τους ανήλθε σε 538. Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σ.132.

¹²⁷ Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σ.22.

¹²⁸ Αγοράστηκε και από εισφορές των κυριών της Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και [επανεκδοση Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.303.

¹²⁹ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, (Ι.Α.ΕΤΕ), 27, Κληροδ. (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος 12, έγγραφο αρ.1261, διαθήκη της 10 Οκτωβρίου 1864 της Ελένη Τοσίτσα και ΜΗΚ,Γ'167, σ.744. Ο Τοσίτσας επίσης το 1855 είχε αφήσει 2.000 «τάλληρα» στο ίδρυμα. Ι.Α.ΕΤΕ, ό.π., φάκελος 1.

¹³⁰ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής, έτους 1886-1887, εν Αθήναις 1887. Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο, ο επιτετραμμένος της Γερμανίας ανήγγειλε στη Διοικούσα Επιτροπή του ιδρύματος το κληροδότημα της Αμαλίας με επιστολή της 8η? Ιουλίου 1875, δύο μήνες μετά το θάνατό της στη Βαμβέργη της Γερμανίας. Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σ.28.

χρησίμους και αγαθός εις την κοινωνίαν γ'Αιαίκας»¹³¹ Διδάσκονταν τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου, καθώς και «γυναικεία έργα».¹³² Τα ορφανά διδάσκονταν ραπτική, κεντητική, υφαντική, μαγειρική, διακόσμηση «και όσα η καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζει εντελώς».¹³³ Εκείνο όμως που χαρακτήριζε την εκπαίδευση των ορφανών κοριτσιών ήταν η εκμάθηση ενός «γυναικείου» επαγγέλματος. Πρωταρχική μέριμνα της διοικούσης επιτροπής του Αμαλίου ήταν «..να γνωρίζει και ειδικώς το καθέν μίαν τέχνην γυναικείαν κατ' εξοχήν των άλλων γενικών του γνώσεων,..άλλαι να προγυμνασθώσιν εις το να γίνωσι τροφαί, άλλαι κατ' εξοχήν πλύστραι απλών ή ψιλών ενδυμάτων, άλλαι ράπτριαι, άλλαι θαλαμηπόλαι και άλλαι, εάν το καλέση η τύχη των, κόσμιαι σύζυγοι και καλαί οικοδέσποιναί».¹³⁴ Κατά τον Α. Παπαδόπουλο, μεγάλη φροντίδα δόθηκε στην εξειδίκευσή τους στα γυναικεία χειροτεχνήματα, εκτός από τις απαραίτητες γνώσεις μιας νοικοκυράς. Πρώτο γνώρισμα ήταν η λεπτότητα της εργασίας. Το 1875 στην επαγγελματική μόρφωση εισάγεται η ταπητουργία.¹³⁵ Σύμφωνα με την Έκθεση των πεπραγμένων του 1886-1887,¹³⁶ το Αμαλίο Ορφανοτροφείο θεωρείται ως «εν των καθιδρυμάτων της αναγεννώμενης Ελλάδος των αρίστων εξυπηρετούντων και των φιλανθρώπων εις την μόρφωσιν των πτωχοτέρων. Κατέστη πρότυπον παιδαγωγείον, όπου εφηρμόθησαν οι κανόνες υγιεινής...».¹³⁷ «Ο Κανονισμός» του θεωρήθηκε υπόδειγμα για παρόμοια σχολεία.¹³⁸

Το 1869 η Διοικούσα Επιτροπή του Ορφανοτροφείου έστειλε στο υπουργείο των Εξωτερικών αντίτυπα με την έκθεση του 1867-1868 με την παράκληση να σταλούν στους πρέσβεις και προξένους χωρών του εξωτερικού με στόχο τη συλλογή συνδρομών από ομογενείς, υπογραμμίζοντας για όσους «προέλθωσι προς βοήθειαν δια κληροδοτημάτων, την επιφανή θέσιν, ήν θα καθέξωσι μεταξύ των ευεργετών».¹³⁹ Η ενέργεια αυτή εντάσσεται στα πλαίσια μιας παγιωμένης πρακτικής της πολιτείας να προσφεύγει στη γενναιοδωρία των ομογενών, προκειμένου να συλλέξει χρηματικά ποσά για την ανέγερση και λειτουργία ενός θεσμού, ενός ιδρύματος.¹⁴⁰ Οι εκκλήσεις προς τις ελληνικές κοινότητες διευκολύνονταν από την επιδίωξη των προξένων να προωθήσουν τα ελληνικά συμφέροντα μέσα από ποικίλες

¹³¹ Άρθρο 14 του Καταστατικού, το οποίο εγκρίθηκε την 21 Νοεμβρίου 1867. Ό.π.

¹³² Άρθρο 15 του Καταστατικού, ό.π.

¹³³ ΜΕΕ, τόμος Δ', σ.158. Εφ.της Κυβερνήσεως της 26 Ιανουαρίου 1855, σ.36. «Το Αμαλίο δεν ιδρύθη ως ένα απλούν άσπλον μόνον και μόνο να περιμαζέψη τα ατνηήσαντα πλάσματα, αλλά να πλάση και να μορφώση γυναίκα με ευαγγελικάς αρχάς και χριστιανικάς αρετάς. Το 15° άρθρο τον Κανονισμό όριζε να μαθαίνουν τα κορίτσια όλα τα γυναικεία έργα που χαρακτηρίζουν την καλή νοικοκυρά μεσαιας κοινωνικής τάξης, δηλαδή ραπτική, υφαντουργία, χειροτεχνία, μαγειρική και πλύση». Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σ.18.

¹³⁴ «Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών-Κεφαλαιώδη άρθρα». Το Καταστατικό του Αμαλίου Ορφανοτροφείου αποτελούμενο από 32 άρθρα εγκρίθηκε με Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου 1867. ΓΑΚ., Τπ. Παιδείας, φάκελος 12.

¹³⁵ Δε διατηρήθηκε όμως, όπως και η υφαντουργία που καταργήθηκαν το 1923 για λόγους υγείας. Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σσ.50-51.

¹³⁶ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις ..ό.π., 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887, σ.3.

¹³⁷ Ό.π., 1 Νοεμβρίου 1855 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887.

¹³⁸ Ο Κανονισμός του Αμαλίου ζητήθηκε από το Ελληνικό Ορφανοτροφείο Σμύρνης, από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1917 για την οργάνωση της Παπαζογλείου Σχολής και από το Μπενάκειο Ορφανοτροφείο Α. Παπαδόπουλος. Το Αμαλίο...ό.π., σ.80.

¹³⁹ Εγκύκλιος υπουργείου Εξωτερικών αρ.πρωτ.1959 της 21 Απριλίου 1869 και εγκύκλιος αρ πρωτ.8360 της 24 Δεκεμβρίου 1869 στο Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σσ.30-35.

¹⁴⁰ Βλ. κεφ Ευεργεσία, σσ.123-124.

κινητοποιήσεις και συμπεριφορές προς εξεύρεση των χρηματικών αρωγών.¹⁴¹ Η πρώτη περιουσία του ιδρύματος προερχόταν από συνδρομές μελών της Φιλανθρωπικής Εταιρείας.¹⁴² Το πρώτο έτος απόκτησε 61.000 δραχμές και, ενώ η όλη περιουσία του το 1855 ανερχόταν σε 120.296 δραχμές, το 1880 είχε φθάσει τις 1.140.520 δραχμές χωρίς να υπολογίζονται οι ακίνητες αξίες. Η περίοδος 1855-1859 συγκέντρωνε τα περισσότερα εισοδήματα.¹⁴³

Το 1889 το ίδρυμα βρέθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Όλγας.¹⁴⁴ Η ίδια, εκτός από την ετήσια χορηγία των 500 δραχμών, προσέφερε δωρεές σε είδος.¹⁴⁵ Μορφές οικονομικών πόρων του ιδρύματος αποτελούσαν κληροδοτήματα, δωρεές, ετήσιες συνεισφορές, πρόσοδοι από λαχειοφόρους ομολογίες, κληρώσεις λαχείων,¹⁴⁶ ακόμα και εισφορές των ίδιων των υπαλλήλων του Αμαλείου: Κατά το νόμον ΑΣΤ' της 13 Νοεμβρίου 1885, «περί επιβολής εισφοράς επί των μισθών...», οι υπαγόμενοι εις αυτόν υπάλληλοι του Αμαλείου «πλήρωσαν εγκαίρως και ανελλιπώς κατά μήνα τας υπέρ πατρίδος εισφοράς των, το όλον 578,15 δραχμές».¹⁴⁷ Αλλά και η μορφή της δωρεάς σε είδος δεν εκπίπτει από τη σημασία και την αξία της χειρονομίας. «Εις το ίδιον Αμαλείον διαθέτω και τα ενρεθισόμενα κινητά πράγματα της οικιακής οικονομίας, μιάτια, έπιπλα, σκεύη οικονομίας κλπ. να διανεμηθώσιν ως προίξ εις τα επιμελέστερα κοράσια»¹⁴⁸ είναι η επιθυμία της Ιωάννας Γεωργιάδου το 1909.

Αξιοσημείωτη υπήρξε η δράση της Ιφιγένειας Μαυροκορδάτου, συζύγου του Ανδρέα Συγγρού, ως προέδρου του ιδρύματος για 30 χρόνια (1890-1920), στις προτροπές της οποίας οφείλεται το κληροδοτήμά του ανερχόμενο συνολικά σε 2.000.000 δραχμές,¹⁴⁹ καθώς και

¹⁴¹ Βλ. κεφ Κίνητρα, *Ο ρόλος των Προξένων* σσ.335-337. Οι προσφορές ήταν αθρόες. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

¹⁴² Η συνδρομή κάθε μέλους ήταν 50 δραχμές χρυσές τουλάχιστον σα δικαίωμα έγγραφης και 36 δραχμές ετησίως. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλείον...ό.π.*, σσ.22-23.

¹⁴³ Συγκεκριμένα, το 1859 η περιουσία σχεδόν είχε τετραπλασιαστεί μέσα σε 4 χρόνια, εφόσον ανερχόταν σε 443.888 δραχμές, ενώ μέχρι το 1875 σε 1.130.743 δραχμές, δηλαδή τριπλασιάστηκε μέσα σε 15 χρόνια. *Ο.π.*, σσ.22,37. Βλ. πίνακες 1 και 2.

¹⁴⁴ Με το Β.Δ. της 23 Νοεμβρίου 1889. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλείον...ό.π.*, σ.39.

¹⁴⁵ Η Όλγα είχε επισκεφθείγια πρώτη φορά το Αμαλείο Ορφανοτροφείο το 1869. *Ο.π.*, σ.39.

¹⁴⁶ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσις...ό.π.*, των ετών 1885,1886, 1887: *Έκθεσις...ό.π.*, 1 Νοεμβρίου 1885 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887, *Έκθεσις...ό.π.*, από 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887 και *Έκθεσις...ό.π.*, 1 Νοεμβρίου 1887 έως 31 Οκτωβρίου 1888.

¹⁴⁷ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσις...ό.π.*, έτους 1886-1887, σ.11. Το ύψος της χρηματικής περιουσίας του Αμαλείου Ορφανοτροφείου κατά το 1885 ανερχόταν σε 1,058,183 δραχμές, η αξία των ακινήτων σε 1,773,183 δραχμές, η περιουσία του ιδιαίτερου ταμείου των εργόχειρων των ορφανών κοριτσιών, «εξ ης αμείβονται τα νπανδρενόμενα, ως και τα εξερχόμενα τον καταστήματος ορφανά κοράσια» σε 57.987 δραχμές και οι καταθέσεις τους στο υπ.αρ.2.624 Ταμειυτήριο της ΕΤΕ και σε μετρητά του ιδιαίτερου ταμείου των ορφανών κοριτσιών σε 1.630,77 δραχμές. Συνολικά δηλαδή σε 59,617,77 δραχμές. Τα έσοδα του ιδρύματος από τόκους κληροδοτημάτων, δωρεών και συνεισφορών ανέρχονταν σε 123,580 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσις...ό.π.*, έτους 1886. (*Περιουσία του εν Αθήναις Αμαλείου Ορφανοτροφείου των Κορασιών, 31 Οκτωβρίου 1885 και Έσοδα την 20ν Νοεμβρίου 1885*).

¹⁴⁸ Προσφέρει στο Ορφανοτροφείο παράλληλα οικόπεδο αξίας 10.000 δραχμών. Διαθήκη της Ιωάννας Α. Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91.

¹⁴⁹ Στο κληροδοτήμα ανήκε το κτήμα του στον Ωρωπό που περιελάμβανε τα χωριά Ωρωπό, Μήλεσι» Χαλκούτσι, Μαρκόπουλο, Μαλακάσα. Διαθήκη της 12 Φεβρουάριου 1896 του Ανδρέα Συγγρού, Ζεργός

15.000 Λίρες στερλίνες προς το Αμαλίειο.¹⁵⁰ Η ίδια η Ιφιγένεια Συγγρού το 1913 προσέφερε 1.000 μετοχές της Τράπεζας Αθηνών για σύσταση ταμείου σύνταξης των δασκάλων του ορφανοτροφείου.¹⁵¹

Ένας μεγάλος αριθμός κληροδοτών, κυρίως ομογενών, προορίζει για το ίδρυμα μέρος ή ολόκληρη την περιουσία του.¹⁵² Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Νικολάου Κουτουλουμά από την Ύδρα¹⁵³ εμπόρου στη Μελίτη, ο οποίος με τη διαθήκη του το 1862 αφιερώνει 5.000 σκούδα (10.000 φράγκα) «εις εκείνα τα φιλανθρωπικά καταστήματα, άπερ οι εκτελεστές μετ' ακριβείς πληροφορίες εκλέξουσι ως το μάλλον αρμόδιον προς κατάταξιν εν αυτώ ενός ή πλέον του ενός παιδιών αρρένων ή θηλέων ορφανών γονέων καταγομένων εκ της πατρίδος του Ύδρας, όπως διδαχθώσιν τεχνικήν επιστήμην» και ζητά η γενική κληρονομία του, δηλαδή η σύζυγός του, όταν της κληροδοτηθεί η περιουσία του, να αφήσει κάποιον ποσό στο ίδρυμα «κατά τι μάλλον ή ήττον όμοιον αναλόγως της εν εκείνω τω χρόνω περιουσίας της».¹⁵⁴ Ο ίδιος άφησε κληροδοτήματα και στα δύο ορφανοτροφεία της Αθήνας.¹⁵⁵

Γενναιόδωρες μπορούν να χαρακτηριστούν χειρονομίες που παραθέτονται ενδεικτικά: Ο Δημήτριος Ευθυμίου το 1894 αφιερώνει ολόκληρη κινητή και ακίνητη περιουσία του στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.¹⁵⁶ Οι δωρεές του Σίμωνα Σίνα, Προξένου της Ελλάδας στη Βιέννη, του εκ της θέσεως του «υπέρ της ευδαιμονίας της πατρίδος

Υ.Γ., αρ.124, ΠΠΧ, σ.347 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙ), Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού (1899), φάκελος 46, (έγγραφα σχετικά με το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο).

¹⁵⁰ Μία διάταξη της διαθήκης του όριζε 10.000 λίρες στερλίνες να δοθούν στο Αμαλίειο ορφανοτροφείο μετά το θάνατο της βαρόνης Ελισάβετ Κλάουερ (Είχε αγοράσει ρωσικά χρεώγραφα, σύμφωνα με όρο του Συγγρού). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙ), ό.π., φάκελος 1, έγγραφο 2375 της 7 Μαρτίου 1900 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.124.

¹⁵¹ Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον...ό.π., σ.51, ΠΠΧ, σ.364.

¹⁵² Ανάμεσα στο πλήθος των θεωρούμενων ως ευεργετών του ιδρύματος αναφέρουμε τους Αγγελο Ηλιάδη (Εκθεση Διαχείρισης .Ορφανοτροφείου. Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904, Παντελής Μ. Κοντογιάννης, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908, σ.75), Μαρία Κασσιμάτη (ΜΗΚ 180, ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ), φάκελος 1), το Δημήτριο Θεοχαρίδη, τη Ρωξάνη Τυπάλδου (20.000 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI) Κληροδοτήμα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, φάκελος 16, φάκελος 28), Δημήτριο Στίνη (ΜΗΚ,Γ'162, σ.734) και Εμμανουήλ Κασσιμάτη (Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον..ό.π., σ.44).

¹⁵³ Ο Νικόλαος Κουτουλουμάς «μετήρχετο το [...] μετά της εν Αφρική πόλεως Ζίρμπης και ετέρων μερών εμπόριον εντίμως και αξιοπρεπώς». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862. προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών.

¹⁵⁴ Διαθήκη του Νικολάου Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862. ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, αρ.28 της 23 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁵⁵ Στο πρώτο άφησε 2.000 τάλιρα και στο δεύτερο 11.374 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Κώστας Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.36, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.55. Κατά την άποψη του διευθύνοντος Γραμματέως Π. Ματαράγκα «η πράξις αυτή τη μακαρία τη λήξη πατριώτου Ν. Κουτουλουμά είναι πολλών επαίνων αξία, οσάκις μάλιστα αναλογισθή τις ότι το κληροδοτηθέν ποσόν δεν ε ξ ή χ θ η εκ μεγάλης περιουσίας, ουδέ προσηνέχθη νη ανθρώπου μη περικυκλωμένου υπό χρηζόντων βοήθειας συγγενών, ους εν τούτοις πάντως κατά το επ' αυτώ ευηργέτησεν». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁵⁶ Διαθήκη της 15 Σεπτεμβρίου 1894 του Δημήτριου Ευθυμίου, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), υπφ.1, έγγραφο 94/174.

φροντίζοντος...»,¹⁵⁷ προς το Αμαλίειο ανέρχονταν σε 175.000 δραχμές περίπου, χωρίς να υπολογίζονται οι έρανοι που οργάνωνε στη Γενεύη για τον ίδιο σκοπό.¹⁵⁸ Κάποια κληροδοτήματα που ουσιαστικά θα μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά το ίδρυμα - εφόσον ορισμένα δεν εκτελέσθηκαν - είναι εκείνο του Ζωρζή Δρομοκαϊτή, χιώτη πλοιοκτήτη και εισοδηματία,¹⁵⁹ του Ιωάννη Χριστοφόρου Βεϊτζήνου, από τη Βίτσα Ιωαννίνων, εμπόρου της Οδησσού,¹⁶⁰ της Τερψιχόρης Μελά, διευθύντριας του Ορφανοτροφείου, συζύγου του Βασιλείου Μελά,¹⁶¹ του Νικολάου Κατινάκη, ομογενή από τη Βερδιάνσκα της Ρωσίας.¹⁶² Μεταξύ των σημαντικών «εν ζωή» δωρεών διακρίνουμε εκείνες των Δ. Ι. Οικονόμου το 1884,¹⁶³ Μιχαήλ Μαυροκορδάτου στη Φλωρεντία το 1885,¹⁶⁴ Ζωρζή Τσιτσινία, έλληνα Προξένου στη Μασσαλία,¹⁶⁵ Ιωάννη Ν. Μπάγκα το 1889,¹⁶⁶ Ανδρέα Βαλλιάνου στη Μασσαλία,¹⁶⁷ Λέοντα Ζαρίφη στη Κωνσταντινούπολη το 1889,¹⁶⁸ Λύσανδρου Καυτατζόγλου το 1884.¹⁶⁹

¹⁵⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468, έγγραφο 8419 της 8 Ιουνίου 1856.

¹⁵⁸ Ανερχόταν στο ποσό των 20.000 αυστριακών φιορινίων. Αγόρευση του υπουργού των Εσωτερικών, Κ. Προβελέγγιου (17 Φεβρουάριου 1858). Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα 1857-1858, σσ.313-314,322,369 και 375, ΑΥΕ, Φάκ.1840/ Α.Α.Κ. έγγραφο 2109 της 9 Ιουλίου 1840, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.332, ΓΑΚ, Υπουργείο Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887, Κ.Χατζιώτης, ό.π., σ.36. Κατά τον Μπίρη η δωρεά του ανερχόταν σε 158.000 δραχμές. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σ.149.

¹⁵⁹ Ανερχόταν το κληροδοτήμα σε 100.000 νέες δραχμές ή 112.000 παλαιές δραχμές. Διαθήκη του Ζωρζή Δρομοκαϊτή της 13 Δεκεμβρίου 1880. ΑΥΕ, Φάκ.1881/ Δ60, έγγραφο 50 της 24 Ιουνίου 1881 και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ζωρζής Δρομοκαϊτής, Η ιερά Οδός, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.12,25,42.

¹⁶⁰ Το 1872 αφιέρωσε 3.000 ρούβλια στο Αμαλίειο και άλλα 5.000 ρούβλια στο Ορφανοτροφείο του Χατζηκλώνστα. Διαθήκη του Χριστοφόρου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Την περιουσία του, που ανερχόταν στα 140.000 αργυρά ρούβλια, υπερέβαινε τα 200.000 ρούβλια, την αφιέρωσε «υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας». ΑΥΕ, Φάκ.1884/Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουάριου 1882. Δυστυχώς ανήκει στις περιουσίες που «χάθηκαν» στη χώρα υποδοχής, συγκεκριμένα στην Οδησό της Ρωσίας, όπου έζησε και δραστηριοποιήθηκε ο ευεργέτης. Από αυτήν «ουδέν υφίσταται» το 1928, λόγω κυρίως της αυτοκτονίας του, γιατί, κατά το ρωσικό ποινικό νόμο (αρ.1472 κ 1488) καθίσταται άκυρος η διαθήκη, εκτός αν είναι συνεπεία διατάραξης των φρενών ή νοητικής εξάψευς. ΑΥΕ, Φάκ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουάριου 1882.

¹⁶¹ Εκτός από προσφορές σε διάφορα αναγκαία είδη, άφησε κληροδοτήμα 10.000 δραχμών στο ίδρυμα. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π.

¹⁶² ΜΗΚ,Γ'54, σ.297. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 3477 της 27 Μαρτίου 1885.

¹⁶³ Προσέφερε πάνω από 100.000 χρυσά φράγκα. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις.Απ., έτους 1884-1885.

¹⁶⁴ Ο Μιχαήλ Μαυροκορδάτος προσέφερε στο ίδρυμα πάνω από 120.000 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887.

¹⁶⁵ Η δωρεά συνίστατο σε οικόπεδο 13 στρεμμάτων στα Πατήσια αξίας 20.000 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., από 1 Νοεμβρίου 1884 έως 31 Οκτωβρίου 1885, σ.50.

¹⁶⁶ Προσφορά «διαρκούς δωρεάς» 5.000 δραχμών του Ι. Μπάγκα προς το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο στόχο είχε τη βράβευση και την προίκιση δύο «αξιωτέρων εκ των περατωσών εν τω Αμαλιείω την ανατροφήν αυτών» κοριτσιών του ιδρύματος. Επιστολή Ι. Μπάγκα της 16 Δεκεμβρίου 1889 «προς τη Διοικούσα το Αμαλίειον Ορφανοτροφείον Επιτροπήν». ΜΗΚ,Γ'206, σ.918. Συγκεκριμένα, με το άρθρο γ' του δωρητηρίου συμβολαίου αρ.47667 στις 16 Αυγούστου 1889 ορίζει να δίνονται 5.000 δραχμές στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο ετησίως «την προτεραίαν του γάμου» σε δύο κορίτσια «εκ των αποπερατούντων την εν αυτώ εκπαίδευσιν και ανατροφήν των με τον βαθμόν άριστα, διακρινομένων επί χρηστότητι ήθους και αρετή...». Η προίκισή τους γινόταν δημόσια με την επίσημη ανακοίνωση των

Τυπική, εν τούτοις, και ενταγμένη στο πλαίσιο κοινωνικών ηθών και συμβάσεων, αναγκαίων για τη διατήρηση του κοινωνικού τους προφίλ, εμφανίζεται ενίοτε η συμμετοχή γνωστών μεγάλων ευεργετών από τα πρακτικά του Ιδρύματος.¹⁷⁰

Από υπολογισμό των χρηματικών ποσών, στα οποία αντιστοιχούσαν οι 142 δωρεές και κληροδοτήματα προς το Αμαλίο που καταγράψαμε καταλήγουμε ότι στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το ίδρυμα απορρόφησε περίπου 1.356.000 δραχμές χωρίς να υπολογισθεί η επί πλέον αξία κτημάτων και οικιών που δωρήθηκαν.¹⁷¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ευεργεσίες που προσανατολιζόνταν στα ορφανοτροφεία απευθύνονταν στο σύνολο της λειτουργίας τους και όχι μόνο στην επί μέρους εκπαιδευτική διαδικασία. Από προσωπικές παρατηρήσεις στους ισολογισμούς των πιο γνωστών από αυτά τα κληροδοτήματα, υπολογίζουμε κατά προσέγγιση ένα ποσοστό 35% των δαπανών να κατευθύνεται στην εκπαίδευση των τροφίμων. Κατά συνέπεια, ένα αντίστοιχο ποσοστό και βάσει του ύψους των δωρεών που χορηγούνται απορροφάται από την εκπαιδευτική λειτουργία τους. Στην περίπτωση του Αμαλίου διαπιστώνουμε ότι το ποσό που αντιστοιχούσε στη μισθοδοσία των διδασκόντων και στις ανάγκες της εκπαίδευσης στο ίδρυμα, σύμφωνα με τις Ετήσιες Λογοδοσίες του ιδρύματος, άγγιζε το 1/3 των συνολικών εξόδων λειτουργίας του.¹⁷²

Αφετηρία της ίδρυσης του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα στάθηκε το κληροδοτήμα ύψους 250.000 δραχμών του Γεωργίου Χατζηκώστα (1753-1845),¹⁷³ εμπόρου από την Ήπειρο

αποτελεσμάτων των ετησίων εξετάσεων. Στην επιστολή του προς το Θ.Π. Δηλιγιάννη, πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου ζητά να αυξηθεί το δωρούμενο χρηματικό ποσό κατά 2.000 δραχμές μετά «*παρέλευσιν δεκαετίας*». ΜΗΚ, Γ'206, σ.927.

¹⁶⁷ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθέσεις...ό.π.*, έτους 1886-1887..

¹⁶⁸ Προσέφερε 1000 δραχμές. *Ο.π.*, έτους 1884-1885.

¹⁶⁹ Δεν είναι επίσης ευκαταφρόνητες οι προσφορές των 10.000 δραχμών του Θ. Παπανδρέου (*Ο.π.*, σ.37), των 2.000 δραχμών της Μαρίας Γεραλοπούλου, το 1886, της Μορτοπούλου, της Παρασκευής Γοργόλη, (*Ο.π.*, έτους 1886-1887), του Ιωσήφ Αλμυράντε το 1883 (*Ο.π.*, έτους 1884-1885), του Ιωάννη Σκαραμαγκά στην Τεργέστη, του Στ. Μενή του Δημητρίου Χριστ. Σαφάρη στη Μόσχα το 1862 (*Ο.π.*). Αναφορά επίσης γίνεται και στις δωρεάν παρεχόμενες υπηρεσίες του Ιουλίου Γαλεβάνη, ιατρού χειρουργού, της Κασσαβέτη, οδοντιάτρου, του Α. Αλβέρτο, εμβολιαστού (*Ο.π.*, έτους 1886-1887).

¹⁷⁰ Σύμφωνα με τις Εκθέσεις των πεπραγμένων του ιδρύματος φαίνεται συμβολική η συνεισφορά (500 δραχμές) του Μαρίνου Κοργιαλένιου ή του Βασιλείου Μελά. *Ο.π.*, έτους 1886-1887.

¹⁷¹ Βλ. παρακάτω, Πίνακα 1, σ.587.

in γὰρ την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Αμαλίου Ορφανοτροφείου των Κορασίων. Ετήσια Λογοδοσία, εν Αθήναις 1889, σ.27 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθέσεις...ό.π.*, από 1/11/1884 έως 31/10/1885, από 1/11/1885 έως 31/10/1886, 1/11/1886-31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888.

¹⁷³ Ο Γεώργιος Χατζηκώστας (1753-1845) ξεκίνησε τη δραστηριοποίησή του ως επιχειρηματίας 23 χρόνια πριν από την ελληνική Επανάσταση στην Κωνσταντινούπολη και τη συνέχισε στη Μόσχα. Θεόδωρου *Οι Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.28. Είναι από τους λίγους μεγάλους ευεργέτες με πολυμελή οικογένεια (απέκτησε 8 παιδιά). Μαθήτευσε κοντά στο δάσκαλο Μπαλάνο, έμαθε από τον πατέρα του, Κωνσταντίνο, τα μυστικά του εμπορίου. Σε ηλικία 15 ετών ταξίδεψε μόνος για εμπορικούς λόγους. Το 1815 αναγκάστηκε να μεταβεί στη Μόσχα, που ήταν ορμητήριο της Φιλικής εταιρείας τότε, όπου έζησε το κλίμα της προπαρασκευής του απελευθερωτικού αγώνα και ως ένθερμος οπαδός της εθνικής υπόθεσης χρηματοδότησε το κίνημα του Αλέξανδρου Ύψηλάντη. Με την έκρηξη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες αναγκάστηκε να μείνει στη Μόσχα. Αναστάσιος Ν Αναστάσιος Ν Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις 1870, *Γεώργιος Χατζηκώστας*, τόμος Δ', εν Αθήναις 1870, σ.99.

που έζησε στη Μόσχα. Ο Χατζηκώνστας ανήκει στη χορεία εκείνων των ευεργετών που δεν τους διέκριναν τοπικιστικά ελατήρια στη διάθεση της περιουσίας τους. Δεν περιορίστηκαν οι ευεργεσίες του στη γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, αλλά, εκτός από την Αθήνα, κατευθύνθηκαν και στο Μεσολόγγι. «Καθίδρυσαν μεν εν τη περικλεεί πόλει του Μεσολογγίου σχολείον ελληνικόν και νοσοκομείον...προικίσαντες αυτό με κεφάλαιον ικανόν προς συντήρησίν τον διέθηκαν δε και τι υπόλειμμα της περιουσίας των, συνιστάμενον εκ δραχμών διακοσίων περίπου χιλιάδατιν»¹⁷⁴ Σημειώνει στη διαθήκη του το 1845 ο ίδιος ο ευεργέτης ότι, μετά τη διάθεση της περιουσίας του, «αν ενρεθή τι πλέον αυτής, τούτο να το μεταχειρισθώσιν οι εκτελεσταί της διαθήκης μου προς εκτέλεσιν αγαθοεργού τίνος σκοπού».¹⁷⁵ Ορίζει για τους εκτελεστές ότι, «αφού φέρουν εις φως άπασαν την περιουσίαν μου, όσα περισσεύοχ/ν, με αυτά επιθυμώ και θέλω να αποκαταστήσων εν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίνουν εύλογον, προς όφελος των πτωχών».¹⁷⁶ Πρόταση του Γεωργίου Σταύρου, ιδρυτή και πρώτου διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος υπήρξε «ο δεύτερος πατήρ του καθιδρύματος τούτου», ήταν, μετά από συνεννόηση με τους εκτελεστές της διαθήκης, η ίδρυση ενός ορφανοτροφείου αγοριών.¹⁷⁷ Μετά από αλληλογραφία που είχε με τον Αντώνιο Κομιζόπουλο, έλληνα πρόξενο στη Μόσχα, ευεργέτη επίσης της εκπαίδευσης, αποφάσισε με τους εκτελεστές την ανέγερση στην Αθήνα ορφανοτροφείου στο όνομα και της συζύγου του Χατζηκώνστα, Αικατερίνης.¹⁷⁸ Αναφερόμενος ο Κομιζόπουλος στο δίλημμα της επιλογής καταστήματος για το κληροδότημα, στο ποιο, δηλαδή, από τα δύο καταστήματα (ορφανοτροφείο ή γηροκομείο) του φαινόταν «εγκριτώτερον» και «ωφελιμώτερον δια την Ελλάδα», ώστε να ανταποκρίνεται «εις τας κατεπειγεστέρας ανάγκας της», υποστηρίζει το «εθνοφελές» της ανέγερσης ορφανοτροφείου.¹⁷⁹ Οι εκτελεστές της διαθήκης του

1/4 Επιστολή της 28 Ιουλίου 1856 του Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου (όπου υπογράφουν οι Γεώργιος Σταύρος, Ν. Κωστής, Φίλιππος Ιωάννου, Ανδρέας Κορομηλάς, Στέφανος Δ. Αγέλαστος και Χ.Κ.Τισαμενός) και Ανάστος Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερήσια Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.30. Ευαισθητοποιημένος από τους αγώνες και το ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου θέλησε να ανεγείρει νοσοκομείο αφήνοντας 70.000 ρούβλια στην ίδρυση και τη συντήρησή του. Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας.. .ό.π., σ.28.

¹⁷⁵ Ό.π., σ.20,1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. φάκελος (VI) Κληροδότημα Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, φάκελος 16: (Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία κλπ.), έγγραφο 564 της 16 Μαΐου 1850 και Α.Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, τόμος Δ', σσ.99,109.

¹⁷⁶ Άρθρο 17 της διαθήκης Γεωργίου Χατζηκώνστα της 11 Αυγούστου 1845. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα., ό.π., σ.11.

¹⁷⁷ Ό.π., σ.18.

¹⁷⁸1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(νϊ), Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., έγγραφο 564 της 16 Μαΐου 1850. Η Αικατερίνη Χατζηκώνστα, σύζυγος του Γεωργίου Χατζηκώνστα ήταν κόρη του Μελαχρινού Καμινάρη αξιωματούχου των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. ΑΤούδας, Γεώργιος Χατζηκώνστας.,ό.τι., Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σ.99.

¹⁷⁹ Σημειώνει στην επιστολή του: «Μας φαίνεται πολλού λόγω προτιμώτερον παρατηρούμεν, ως καθ' όλης της Ευρώπης η διοίκησης πασχίζει να τα εξαπλώνη. Μάλιστα εις την ομόθρησκόν μας Ρωσσίαν η φιλάνθρωπος και Σοφή Αρχή χορηγεί εις αυτά τα καταστήματα ιδιάζονσαν υπεράσπισιν και δι' εξόδων της πασχίζει να τα πολλαπλασιάζη εις το Κράτος της προτρέπουσα και τους δυναμένους εις συνδρομήν...». Επιστολή του Προξένου, Αντωνίου Κομιζόπουλου, προς το Γ. Σταύρου, διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας της 27 Οκτωβρίου 1849.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), (Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα).. .ό.π.

Χατζηκώνστα, καθώς και οι γιοι του, Αναστάσιος και Ιωάννης, αποφάσισαν την ανέγερση ενός ορφανοτροφείου εντός του Δήμου της Αθήνας.¹⁸⁰

Το όραμα του Χατζηκώνστα λοιπόν θεμελίωσε ο Γεώργιος Σταύρου, διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας, που ενδιαφέρθηκε για την επιτυχή διεκπεραίωση της ίδρυσής του.¹⁸¹ Ο ίδιος μάλιστα δώρισε οικόπεδο στους πρόποδες του Λυκαβηττού δύο στρεμμάτων.¹⁸² Διατελώντας πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου για 16 συναπτά έτη (1853-1869) ο Σταύρου¹⁸³ «συνετέλεσε υπέρ πάντα άλλον, κατά το μακράν διάστημα της προεδρίας του, τα μάλιστα εις ανάπτυξιν των συμφερόντων του Ορφανοτροφείου και εις επίδοσιν της φήμης και της ηθικής του καθιδρύματος τούτου δυνάμει». Απόδειξη της φιλογένειας και φιλανθρωπίας του ίδιου ήταν η διάθεση ολόκληρης της περιουσίας του στην ίδρυση παρεμφερούς ορφανοτροφείου στα Ιωάννινα.¹⁸⁴

Ο Χατζηκώνστας συνειδητοποίησε ότι για να επιζήσει ο τόπος στα πρώτα του βήματα χρειαζόταν ένα σταθερό υπόβαθρο, στο οποίο θα οικοδομούσε το μέλλον και αυτό μόνο η παιδεία μπορούσε να το πετύχει. Η μέριμνά του για την εκπαίδευση των νέων είχε διαφανεί και κατά τη διάρκεια της ζωής του, εφόσον είχε διαθέσει το 1840 υπέρ του δημοτικού σχολείου των Δεβιλιάνων Ιωαννίνων 2.500 γρόσια και άλλα 500 αργότερα. Πέρα από τη διάσταση φιλανθρωπικής ευαισθησίας που ενέχει η πράξη του, στηρίζεται στην πεποίθηση της ανάγκης φωτισμού και καλλιέργειας «του γένους των Ελλήνων».¹⁸⁵ Ο Χατζηκώνστας ανήκει στην ομάδα εκείνων των ευεργετών, που δεν επέστρεψαν ποτέ στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, ούτε στην ελευθερωμένη Ελλάδα, αν και θα μπορούσαν να το κάνουν ως επιτυχημένοι επιχειρηματίες και έμποροι.¹⁸⁶ Ανήκει επί πλέον στους λίγους εκείνους με πολυμελή οικογένεια,¹⁸⁷ οι οποίοι, πέρα από την εξασφάλιση του μέλλοντός της, θεωρούν χρέος τους - κάτι που επισημαίνεται ως απαραίτητη ρήτρα στις διαθήκες του - να ενισχύσουν τους διαφορετικούς θεσμούς της εκπαίδευσης. «Καίτοι οικογενειάρχης γενόμενος και πολλά έχων ν' αναθρέψη και αποκαταστατήση τέκνα, διακαή όμως είχε πάντοτε ζήλον να πράξη και τι υπέρ της πατρίδος».¹⁸⁸

Ως ιδρυτές και επίτροποι του ιδρύματος αναφέρονται ο Μιχαήλ Σταμέρωφ, ο οποίος άφησε σ' αυτό κληροδότημα 20.000 δραχμές¹⁸⁹ και ο Αντώνιος Κομιζόπουλος, που από τη θέση του Προξένου στη Μόσχα βοήθησε στην απρόσκοπτη διεκπεραίωση της εκτέλεσης

¹⁸⁰ Ιδρυτική πράξη αρ.286 της 29 Αυγούστου 1853. Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908), Αθήνα 1908, σσ.12,73. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), (Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα) ό.π. και Ορφανοτροφείον Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.17.

¹⁸¹ Ο Γεώργιος Σταύρου, ο οποίος πρότεινε την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου αγοριών μετά από συνεννόηση με τους εκτελεστές, θεωρείται «ο δεύτερος πατήρ του καθιδρύματος τούτου». Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908), Αθήνα 1908, σ.25.

¹⁸² Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. φάκελος (VI), υπφ.1, και Κ. Χατζιώτης, ό.π., σ.36.

¹⁸³ Γενικός Έφορος για 41 έτη υπήρξε ο ακαδημαϊκός Δημήτριος Μπαλάνος. Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., σσ.59-61.

¹⁸⁴ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π.

¹⁸⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(vñ), ό.π. και Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., σσ.5-6.

¹⁸⁶ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.235-239.

¹⁸⁷ Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., σσ.5-6,46.

¹⁸⁸ Γιος του ήταν ο Κωνσταντίνος Χατζηκώνστας. Α.Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, σ.99.

¹⁸⁹ Επιστολή αρ.191 της 7 Δεκεμβρίου 1853 του Αντώνιου Κομιζόπουλου προς το Γεώργιο Σταύρο, όπου ενημερώνει για την αποστολή των 300 ρουβλίων (plus de 300 roubles en argent). ΑΤΕ, Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 379 της 15 Απριλίου 1852 και έγγραφο 446 της 29 Απριλίου 1851 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(vñ), ό.π., φάκελος 16, έγγραφο.446 του 1852 (δωρητήρια πράξη).

του κληροδοτήματος.¹⁹⁰ Σε επιστολή του προς τον Σταύρου το 1852, αναφερόμενος στη «*Δημαρχία Αθηνών*» για να ρωτήσει, αν δέχεται για τη σύσταση του καταστήματος στο δήμο της να παραχωρήσει το απαιτούμενο οικόπεδο, σημειώνει: «...*Επιθυμία μου συνίσταται μόνον και μόνον να αποβή ωφελιμώτερον εις την φίλην Ελλάδα το μελετώμενον κατάστημα και ανεγερθή επί βάσεως ακλονήτου και αμετατρέπτου...*».¹⁹¹ Διαφαίνεται από την επιστολογραφία η εύστοχη επιλογή επιτρόπων από τον Χατζηκώνστα, οι οποίοι φαίνεται να διέθεταν πατριωτική επιμονή και ζήλο στην ευδόωση κληροδοτικών επιθυμιών συμπατριωτών τους της ομογένειας.¹⁹² Πολλοί έλληνες πρόξενοι θα ενσωματωθούν σ' αυτή τη διαδικασία, όχι μόνο διευκολύνοντας την πολιτική του ελληνικού κράτους με το να συλλέγουν ομογενειακά κεφάλαια, αλλά συμμετέχοντας και οι ίδιοι σε ένα οικονομικό οργανωμένο δίκτυο προσηλυτισμού «ευεργετών» με ποικίλα μέσα.¹⁹³

Σε άλλη επιστολή του Κομιζόπουλου προς τον Σταύρου, αποτυπώνεται η επιδίωξη του ζεύγους Χατζηκώνστα να ωφελήσει την πατρίδα μέσα από την περιθαλψη και την εκπαίδευση των άπορων παιδιών: «...*Εκ του περισσεύματος ημών, Γ. & Αικ. Χατζηκώνστα να συστηθή Παιδαγωγικόν κατάστημα, όπου τα ορφανά και άπορα παιδιά ευρίσκοντα άσυλον να σπουδάζουν τα στοιχειώδη μαθήματα και ακολούθως να γίνονται εγκίρατῆ] των μάλλον καταλληλοτέρων εις τας ανάγκας της Ελλάδος τεχνών και ούτως να εξέρχονται πολίται αγαθοί, ωφέλιμοι και εις εαυτούς και εις την πατρίδα. [..]να...27 Απριλίου 1851».^m Φανερός βέβαια στόχος του ιδρύματος ήταν, εκτός από την εξασφάλιση διατροφής και στέγης των άπορων παιδιών, μαζί με τα στοιχειώδη μαθήματα να διδάσκονται «*τ<υ>ν μάλλον καταλληλοτέρων εις τας ανάγκας της Ελλάδος τεχνών*».¹⁹⁵ Είναι ευνόητο ότι ο περιορισμένος χρόνος παραμονής στο ίδρυμα δεν επέτρεπε μία ολοκληρωμένη κατάρτιση για την πρακτική άσκηση της τέχνης τους.¹⁹⁶ Σύμφωνα με τους καταστατικούς όρους, το ίδρυμα, «*επονομαζόμενον Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα και τιθέμενον υπό την προστασίαν του Βασιλέως, ορίζεται προς ανατροφήν πτωχών ορφανών, άτινα ανατρεφόμενα εν αυτώ θέλουσι διδάσκεσθαι τα δημοτικά μόνον γράμματα και εν ταυτώ τέχνας τινάς χειρωνακτικάς, δι' ων δύνανται να ζήσωσι εντίμως, αφ' ου ηλικιωθέντα εξέλθωσι*».¹⁹⁷ Σύμφωνα με τον Κανονισμό του ιδρύματος, εκτός από τα αναγκαία μαθήματα, η κύρια μέριμνα στρέφεται στην εκμάθηση «*διαφόρων βιοφελών τεχνών και επιτηδευμάτων*».¹⁹⁸ Οι*

¹⁹⁰ ΜΗΚ,Γ' 168, σ.744 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(ΥΙ), ό.π., φάκελος 16, έγγραφο 446 της 1 Φεβρουάριου 1851.

¹⁹¹ Επιστολή Αντώνιου Κομιζόπουλου υπ.αρ.1597 της 10 Απριλίου 1852 από τη Μόσχα. Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (VI), ό.π., φάκελος 1, έγγραφο.αρ.1597 της 10 Απριλίου 1852.

¹⁹² Για το ρόλο των εκτελεστικών επιτροπών Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.261,268,269.

¹⁹³ Οι τιμητικές διακρίσεις, όπως τα παράσημα του Σταυρού του Σωτήρος, ήταν βασικό δέλεαρ πολλών δωρεών.(βλ. κεφ Κίνητρα, Απονομή παρασήμων, σσ.349-357). Ο ίδιος ο Κομιζόπουλος που φαίνεται ότι είχε επιδοθεί στην αποστολή του στην ξένη χώρα σημείωνε σε επιστολή του προς τον Γ. Σταύρου: «*Είθε συχνά να εναγγελιζώμεθα τας προόδους και θριάμβους των ομογενών μας προς παραμυθίαν της αποξενώσεώς μας*». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 444 της 1 Φεβρουάριου 1851.

¹⁹⁴ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 560 της 22 Μαΐου 1851.

«5 Ό.π.

¹⁹⁶ Οι τρόφιμοι, σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος, παρέμεναν σ' αυτό μόνο για επτά έτη. Ορφανοτροφείον Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα,..ό.π., σσ.3-4,10,27.

¹⁹⁷ Το Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα βασίστηκε στο Β.Δ. της 5 Μαΐου 1856, «*περί διοργανισμού του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα*». Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.17, της 19 Μαΐου 1856 και Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα. Εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856.

¹⁹⁸ Αρθρο 19 του Κανονισμού του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π.

χειρωνακτικές τέχνες που αποφασίστηκε να διδάσκονται είναι η σιδηρουργική, η ξυλουργική, η σκυτοτομική και η υφαντική.¹⁹⁹ Πολύμορφη όμως ήταν η επαγγελματική κατάρτιση των τροφίμων: ραπτική, υποδηματοποιία, ξυλουργία, μηχανουργείο, χειροτεχνική, κατασκευή οργάνων, επιπλοποιείο.²⁰⁰ Ως πρώτα επαγγέλματα που ασκούνταν στα εργαστήρια ήταν η ραπτική και η υποδηματοποιία, ενώ αργότερα άρχισε η διδασκαλία βιβλιοδετικής και τυπογραφίας, για να καταργηθεί όμως σύντομα, λόγω της δαπανηρότητάς της.²⁰¹ Στο πλαίσιο της στρατηγικής για την κοινωνική ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών, το ίδρυμα δημιούργησε για την επαγγελματική εκπαίδευσή τους αρχικά εργαστήρια ραπτικής και αργότερα σιδηρουργείο.²⁰²

Κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Ορφανοτροφείου συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια της Αστυνομίας 25 φτωχά αγόρια, ορφανά και από τους δύο γονείς.²⁰³ Μέσα όμως σε μία πενταετία από τη σύστασή του ο αριθμός των ορφανών που περιθάλπονταν έφθασε τα 200 άτομα, ηλικίας από 8 έως 12 χρονών.²⁰⁴ Κατά την πρώτη εικοσαετία 618 παιδιά αποφοίτησαν από το ίδρυμα, από τα οποία ένα τρίτο περίπου προερχόταν από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.²⁰⁵

Το συνολικό κεφάλαιο του Ορφανοτροφείου ανερχόταν σε 210.000 δραχμές με απόδοση ετήσιων εισοδημάτων 11.280 δραχμές, οι οποίες το 1852 μετά βίας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για δώδεκα παιδιά του καταστήματος,²⁰⁶ Σύμφωνα με το «Διοργανισμό

¹⁹⁹ Σχέδιον Οργανισμού τον εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα. Ι,Α,ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), (Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα) ό.π., Άρθρο 1^ο και 12^ο του «Διοργανισμού τον εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Γεωργίαν και Αικατερίνης Χατζηκώνστα» στο Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα... ό.π., σ.8.

²⁰⁰ Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.38.

²⁰¹ Σύμφωνα με τον Αν. Γούδα, από 16 Φεβρουάριου 1856 μέχρι τέλος του 1870 εισαχθήκανε 190 ορφανά παιδιά, από τα οποία αποφοίτησαν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό ράπτες, υποδηματοποιοί και ξυλουργοί. Γούδας...ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, σ.117.

²⁰² Το τελευταίο μετατράπηκε σε εργοστάσιο, το οποίο μίσθωναν επιχειρηματίες και απασχολούσε 50 εργάτες το 1884. Κορασίδου, Οι Αθλιοι ...ό.π., σσ.78 και 80.

²⁰³ Ο.π., σ.133. «Το Ορφανοτροφείο τον Γεωργίαν και Αικατερίνης Χ. Κώνστα [...] ταχέως θέλει αποδώσει εις τους κόλπους της κοινωνίας, αντί παιδων κνλιομένων εις τας οδούς και ζώντων εν κακοήθεια, πολίτας χρηστούς και ικανούς να ωφελήσωσι διά τον επιτηδεύματος αυτών και εαυτούς και την πατρίδα. Σνμφέρει, λοιπόν, να υποστηρίξωμεν πάντες το κατά δύναμιν το ενεργητικόν τούτο κατάστημα, τα άπορα ορφανά εισί πολνάριθμα και εις ημάς απόκειται θνσιάζοντες ολίγα να σώσωμεν αυτά μεν από τον ολέθρον, την δε κοινωνίαν από τον μιάσματος των κακών αυτών έξεων» Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, περ. Πανδώρα 7, τεύχος 149 (1856), σ.115. Στο πνεύμα της καταπολέμησης του κινδύνου της «φνσικής και ηθικής απώλειας», που απειλούσε τα άπορα παιδιά κινούνταν τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα (Γεώργιος Σταύρου, Ν. Κωστής, Φίλιππος Ιωάννου, Ανδρέας Κορομηλάς, Στέφανος Αγέλαστος, Χ. Τισαμενός), το οποίο πνεύμα αντανακλάται, και στην έκκληση της 28ης Ιουλίου 1856, απεύθυναν «προς τους απανταχού φιλαγάθονς και φιλελεήμονας χριστιανούς» προκειμένου να ζητήσουν τη χρηματική τους συνδρομή.

²⁰⁴ Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σ.25.

²⁰⁵ Σπ. Παγανέλης, Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείο Γεωργίαν και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Εστία, 445 της 8 Ιουλίου 1884, σ.436.

²⁰⁶ Το κεφάλαιο αυτό μετατράπηκε σε 135 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 25336 της 26 Δεκεμβρίου 1852. Το Διοικητικό Συμβούλιο του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα, απαρτιζόταν από επιφανείς προσωπικότητες, όπως είναι ο Γ. Σταύρος, ο Ν. Κωστής, ο Φίλιππος Ιωάννου, ο Ανδρέας Κορομηλάς, ο Στέφανος Αγέλαστος, ο Χ. Τισαμενός. Ο.π. «Ιδρύθηκε κατά τον τύπον τον εν Ερμονπόλει Ορφανοτροφείο των αδελφών Μπαμπαγιώτων ως

Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα» του 1856: «Πάντα τα κεφάλαια τα εκ δωρεών ή κληροδοτημάτων προερχόμενα μένουν άθικτα και μόνον τα ετήσια αυτών προϊόντα χρησιμεύουνσι δια τας δαπάνας τον Ορφανοτροφείου». ²⁰⁷ Κατά τον «Δ ιοργανισμό» επίσης, «ευεργέται» καλούνταν όσοι προσέφεραν πάνω από 600 δραχμές υπέρ του Ιδρύματος. ²⁰⁸ Σύμφωνα με το Λεύκωμα της εβδομηκονταπενταετηρίδος του ιδρύματος (1856-1930), στη διάρκεια 75 ετών (1856-1930) αναδείχθηκαν 191 ευεργέτες, από τους οποίους οι 146 στη διάρκεια της περιόδου που μας ενδιαφέρει προσέφεραν από 600 έως 40.000 δραχμές έκαστος. ²⁰⁹ Ορισμένοι άλλοι κατέλειπαν κληροδοτήματα «υπό τρόπον ή υπό προθεσμίαν», ²¹⁰ από τα οποία η εισπραξη ήταν μερική. ²¹¹

Μεγάλοι ευεργέτες, σύμφωνα με τον ίδιο «Διοργανισμό», επικράτησε να θεωρούνται όσοι προσέφεραν πάνω από 50.000 δραχμές, ενώ δωρητές όσοι προσέφεραν μέχρι 30.000

ιδιαίτερον αγαθοεργού καταστήματος». ΓΑΚ ΣΤΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 4, έγγραφο (αχρον).

²⁰⁷ Άρθρο 2, Κεφ. Α' του Καταστατικού τον Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, (Εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856). Μία από τις δωρεές ήταν η οικία που προσέφερε ο Δημήτριος Παπαθανασόπουλος το 1896. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.60.

²⁰⁸ Άρθρο 14, Κεφ. Γ', του Καταστατικού...ό.π. Σε τροποποίηση αργότερα του Κανονισμού του Ορφανοτροφείου «ευεργέτες» θεωρούνταν όσων η συνδρομή υπερέβαινε τις 1000 δραχμές, ενώ «τακτικοί ανδρομηταί», όσων η ετήσια ήταν 50 δραχμές. Οι συνδρομητές γίνονταν ευεργέτες, όταν το ποσό αυτό έφθανε τις 1000 δραχμές. «Αμφοτέρων δε των κατηγοριών οι ευεργέτες γνωστοποιούνται επισήμως προς την Κυβέρνησιν παρά του εφορευτικού Συμβουλίου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 24154. Σύμφωνα με το Σχέδιον Οργανισμού, οι ετήσιες συνδρομές προσδιορίζονταν ανά 24 δραχμές (άρθρο 5). «Οι επί δεκαετία διατελέσαντες συνδρομηταί τον Ορφανοτροφείου και πλην της τακτικής συνδρομής προκαταβάλλοντες δραχμές 300 και εφ' άπαξ υπέρ τας 500 δραχμές δωρούμενοι καλούνται δ' επί τούτον ευεργέται του Ορφανοτροφείου». (άρθρο 6). «Οι υπέρ τας 2.000 δραχμές δωρούμενοι εκτός τον τίτλον του ευεργέτου θέλουσι έγγραφεσθαι κατ' όνομα εις επί τούτω μαρμαρίνην πλάκα τεθησομένην εις την είσοδον τον καταστήματος». (άρθρο 7). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., υπφ.1, Σχέδιον οργανισμού τον εν Αθήναις Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα.

²⁰⁹ Η αξία της οικίας που δωρήθηκε από το Δημήτριο Παπαθανασόπουλο το 1896 και πουλήθηκε το 1922, ανερχόταν σε 262.000 δραχμές. Ορφανοτροφε ίο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.60.

²¹⁰ Προκαθορισμένος χρόνος, εντός του οποίου πρέπει να ενεργηθεί πληρωμής οφειλομένων, πέραν του οποίου καμία σχετική δικαστική ενέργεια δεν επιτρεπόταν (αττικό δίκαιο). Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν Δημητρίου Β. Δημητράκου, [«Περγαμηνάι»], έκδοση β', Αθήναι 1959, σ.1045.

²¹¹ Αγαθές διαθέσεις υπέρ του καθιδρύματος έδειξαν αφήνοντας κληροδοτήματα «υπό τρόπον ή υπό προθεσμίαν» ο Αντώνιος Τσαμαδός, πολιτικός συνταξιούχος, ο οποίος ζήτησε να περιέλθει η περιουσία του ολόκληρη στο Ορφανοτροφείο με τη διαθήκη του το 1885 και τον κωδίκηλό του το 1890. Η περιουσία του περιλάμβανε κτήμα αξίας άνω των 32.000 δραχμές, 20 λαχειοφόρους ομολογίες της ΕΤΕ, καθώς και ναυτικά χορηγήματα. Ορφανοτροφε ίο Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.64. Ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, νομομαθής, καθηγητής Πανεπιστημίου με τη διαθήκη του το 1896 καθόριζε ποινική ρήτρα 100.000 χρυσών φράγκων στο γιο του Γεώργιο στην περίπτωση που εκείνος θα εκποιούσε ή ήθελε να υποθηκεύσει κάτι από τα κληροδοτούμενα από αυτόν. Μετά από συμβιβασμό ο Γεώργιος Φρεαρίτης κατέβαλε 60.000 δραχμές, ώστε να απαλλαγεί από τον περιορισμό αυτό την 31 Αυγούστου 1916. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.67. Στην κατηγορία αυτή ανήκε και ο Βασίλειος Βουδούρης, βουλευτής και υπουργός από την Εύβοια (7/11/1910) (Ο.π., σ.67) και ο Α. Καλός, συνταξιούχος από την Πρέβεζα. Είχε καταθέσει 500 δραχμές και άλλες 10.000 δραχμές στην ΕΤΕ με την προϋπόθεση να χρησιμοποιηθούν οι τόκοι σε ιδρύματα (το 1/6 αφηνόταν στο Ορφανοτροφείο), εφόσον με τους τόκους το κεφάλαιο έφτανε τις 10.000.000 δραχμές. Ο.π., σσ.64-67 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

δραχμές.²¹² Κατά το διάστημα της εξεταζόμενης περιόδου αναδείχθηκαν δέκα «μεγάλοι ευεργέτες». Ως πρώτος ευεργέτης του ιδρύματος καταγράφεται ο Κωνσταντίνος Βράνης, ομογενής στην Πέστη της Ουγγαρίας, με τη δωρεά του σπιτιού του το 1855²¹³ και των 3.000 δραχμών για τις επισκευές του. Φαίνεται όμως ότι προηγήθηκε το κληροδότημα του Χρήστου Ανδρέου το 1853, ο οποίος προσέφερε «γήπεδον» στο ίδρυμα Χατζηκώνστα.²¹⁴

Σημαντικά κληροδοτήματα μπορούν να θεωρηθούν εκείνο των 80.000 δραχμών το 1866 του Ιωάννη Δούμα,²¹⁵ ηπειρώτη εμπόρου. Το ίδρυμα δεχόταν με το κληροδότημα αυτό πτωχούς υποτρόφους από το Τσεπέλοβο της Ηπείρου. Στη διαθήκη του ο Δούμας εκφράζει εκπαιδευτικές του προτιμήσεις και όρους που λειτουργούν προς όφελος της οικονομικής υποδομής της γενέτειράς του. Παρακαλεί την επιτροπή να φροντίζει «υποχρεούσα αυτό (το ίδρυμα)» να δέχεται «αιωνίως πτωχόν τι παιδίον προς εκπαίδευσιν ως ερρέθη».²¹⁶ Ζητά να δοθούν «τα 2/5 των τόκων στο Ορφανοτροφείο... με την υποχρέωσιν να δέχηται έναν πτωχόν υπότροφον εκ Τσεπελόβου ανεξόδως, όπως εκπαιδεύηται χειροτεχνίαν τινά διαδεχομένου τον πρώτον άλλον και ούτω αιωνίως».²¹⁷ Η βούλησή του είναι ο τρόφιμος, που θα στέλνεται με κλήρο να παραμένει στο Ορφανοτροφείο, όσο χρόνο απαιτεί η εκπαίδευσή του, μετά το πέρας της οποίας η τριμελής επιτροπή θα του παρέχει 250 δραχμές για την αγορά «εργαλείων της τέχνης, ήν έμαθε επιβλεπούσης της ιδίας εις την αγοράν ταύτην». Βασικός του όρος: «Επιθυμώ δε να επιστρέψη εις Ηπειρον και να εξασκή εκεί την τέχνην...».²¹⁸ Παρόμοιο ποσό αφιέρωσε στο Ορφανοτροφείο και ο Γεώργιος Μπήκας, Ηπειρώτης επίσης, το 1868.²¹⁹ Ως πολύ μεγάλα κληροδοτήματα αναφέρουμε εκείνο του Ιωάννη Παπάφη, καπνέμπορου από τη Θεσσαλονίκη το 1886, περίπου 200.000 χρυσών φράγκων,²²⁰ του Αγγέλου Ηλιάδη το

²¹² Άρθρο 14, Κεφ.Γ' του Καταστατικού (1856).

²¹³ Δη μητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστα...ό.π., σ,50 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σσ.17,19. Το Ορφανοτροφείο στεγάστηκε στο σπίτι του Κωνσταντίνου Βράνη, Έλληνα της διασποράς που ζούσε την εποχή εκείνη στην Πέστη της Ουγγαρίας. Εκτός από την οικία αυτή, που βρισκόταν στον Κεραμεικό, ο Κων. Βράνης δώρισε στο Ορφανοτροφείο και το ποσό των 3000 δραχμών για την κάλυψη των εξόδων των απαραίτητων επισκευών του. Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σ.133.

²¹⁴ Ο ίδιος ο Χρήστος Ανδρέου σε επιστολή του της 22 Σεπτεμβρίου 1852 προς τον Γ. Σταύρο διατείνεται: «Άμα έγινε γνωστόν ότι εκ της κληρονομιάς τον αοιδίμου Χατζηκώνστα πρόκειται να καθιδρυθή Ορφανοτροφείον εις Αθήνας αποφάσισα επιθυμών να συντελέσω καγώ το κατά δύναμιν εις το θεάρεστόν του έργον, να προσφέρω προς οικοδομήν αυτού το εντεύθεν της οικίας του πλατείας Μ. Σούτσου οικοπέδου μου δωρεάν και τούτο ανέφερον πολλάκις προφορικώς προς τον Δήμαρχον. Επειδή δε πληροφορούμαι ήδη ότι τα προς ανέγερσιν των καταστημάτων τούτου προσδιορισθέντα χρήματα έφθασαν εις χείρας Σας, σπεύδω να σας γνωστοποιήσω ότι επιμένων εις την υπόθεσίν μου Σας παρακαλώ να αναφέρετε τούτο όπως δια[...] παραδώσω το οικόπεδον». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 1699 της 23 Νοεμβρίου 1853 (Χρ. Ανδρέου προς το Γεώργιο Σταύρο και αντίγραφο διαθήκης).

²¹⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαιδευτικά (σύσταση βιβλιοθήκης), έγγραφο 1745 της 29 Μαρτίου 1846, και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής.Απ., σ.347. Κατά τον Ζαβιτσιάνο, η περιουσία ανερχόταν σε 200.000 δραχμές, την οποία όπως γράφει στη διαθήκη του, περισυνέλεξε «μόνος δι' οικονομίας και πολλού κόπου». Διαθήκη του Ιωάννη Δούμα της 6 Σεπτεμβρίου 1865. ΖΑΒ, τόμος Β', σ.78.

²¹⁶ Άρθρο 19ο της διαθήκης του Ιωάννη Δούμα. Ο.π.

²¹⁷ Άρθρο 15ο της διαθήκης, ό.π;

²¹⁸ Άρθρο 23ο της διαθήκης, ό.π.

²¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο.1462 της 29 Ιουλίου 1868.

²²⁰ Ισοδύναμα με 9.000 λίρες στεργλίνες. ΑΥΕ, Φάκ.1892/Δ60,2, έγγραφο 122 της 6 Φεβρουάριου 1892 και Κ-Χατζιώτης, ό.π., σ.36 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.19. Το 1887 επίσης έστειλε ανώνυμα από Λονδίνο 1000 λίρες στεργλίνες, που ισοδυναμούσαν τότε με 28.250 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1892/ Δ60,2. έγγραφο 122 της 6 Φεβρουάριου 1892.

1897 από το «τριτημόριο» της διατιθέμενης περιουσίας του, δηλαδή αξίας 400.000 δραχμών,²²¹ της Μαρίας Κασσιμάτη,²²² 60.000 δραχμών, ισόποσου εκείνου προς το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.²²³

Σημαντική υπήρξε και η αρωγή του Ανδρέα Συγγρού προς το ίδρυμα, στο οποίο δώρισε 2.240 δραχμές το 1881, 40.000 δραχμές το 1899 και 10.000 λίρες στερλίνες με την ιδιόγραφο διαθήκη του το Φεβρουάριο του 1896, οι οποίες απέδωσαν 409.794 δραχμές.²²⁴ Ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος στο Λιβόρνο, έμπορος σιτηρών, ιδρυτής της Σεβαστοπουλείου Σχολής, άφησε στο Ορφανοτροφείο το 1904 την οικία του, της οποίας το ετήσιο ενοίκιο των 8.000 δραχμών περιήλθε στο ίδρυμα μετά το θάνατό του.²²⁵ Σημειώνει στη διαθήκη του: «Κληροδοτώ εις το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα την ιδιόκτητον οικίαν μου κειμένην εις την οδόν Ηρώδου του Αττικού...όπως το εισόδημα της οικίας ταύτης χρησιμεύση εις την διατήρησιν απόρων ορφανών, τους οποίους θέλουσιν εκλέγειν μεταξύ των νοημονοστέρων και χρηστοτέρων. Την δε οικίαν μου ουδέποτε υποθηκεύουσιν... μένουσαν άθικτον αποθεματικόν

²²¹ Το κληροδότημα συνιστούσαν οικία, οικόπεδα και μετοχές. Είχε αναλάβει ως λοχαγός εθνοφρουράς τη φύλαξη της Ακρόπολης και ασχολήθηκε με το εμπόριο. Προσφορά του συνίστατο στο ένα τρίτο από συνολική αξία περιουσίας 1.200.000 δραχμές που μοιράστηκε εξ ίσου στα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας και το νοσοκομείο του Ευαγγελισμού. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σσ.18-19 και Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π., σ.29.

²²² Ιδιόχειρη διαθήκη της Μαρίας Κασσιμάτη της 11 Αυγούστου 1889. Ήταν η τελευταία από τις τέσσερις διαθήκες της. Οι άλλες συντάχθηκαν την 3 Ιουνίου 1884, την 10 Ιουλίου 1884 και 11 Αυγούστου 1886. Πρακτικά συνεδρίασης του δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 17« Απριλίου 1889 αρ.3168, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), Κληροδότημα Μαρίας Κασσιμάτη (1889), φάκελος 42: (Διαθήκη, Διαχειριστικά έγγραφα, Κληροδότημα Κωνσταντίνου Σταμέρφ).

²²³ Το κληροδότημα άρχισε να λειτουργεί από το 1896. Η ετήσια πρόσδοδος το 1901 ανερχόταν για κάθε ορφανοτροφείο σε 1.074 δραχμές. Για να αντιληφθούμε το ύψος του κληροδοτήματος, το 1/4 των 2/3 της περιουσίας της υπολογίστηκε σε περίπου 60.000 δραχμές το 1928. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.619 και Ορφανοτροφείο Γ. και ΑΙΚ, Χατζηκώνστα, Λεύκωμα ..ό.π., σ.20. Συνολικά αντιστοιχούσαν στα 2/3 των εισοδημάτων οικίας σε κεντρικό σημείο της Αθήνας αξίας 27.010 δραχμών συμπεριλαμβανομένου και κληροδοτήματος προς το νοσοκομείο Ευαγγελισμού. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 42, υπφ.1, έγγραφο 3037 της 1 Μαρτίου 1901, έγγραφο 126221 της 27 Σεπτεμβρίου 1905. Το 1928 όλο το κεφάλαιο ανερχόταν σε 102.000 δραχμές. Για την εκπαίδευση προσέφερε 420.000 δραχμές περίπου. Με το 1/3 όρισε «να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα της, αφού καταρτισθώσιν...». Ήταν επιθυμία της στην τρίτη και τέταρτη διαθήκη της 11 Αυγούστου 1886 και της 15 Απριλίου 1889 αντίστοιχα. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.180. Στην πρώτη κατά σειρά διαθήκη ζητούσε το ποσό για τις υποτροφίες που προσέφερε να δίνεται σε «νέους χρηστοθήεις και ικανούς δια να σπουδάζουν πρώτον εις την Αγγλίαν και έπειτα εις την λοιπήν Ευρώπην την γεωργίαν και άλλας τέχνας ωφελίμους και ωραίας με έπαινον, μεταξύ δε τούτων να προτιμώνται Αμφισσεις και Αθηναίοι και εις Κυθήριος και ιδίως οι συγγενείς του αειμνήστου συζύγου μου Δήμου Γεωργούλα...». Διαθήκη της Μαρίας Στ. Κασσιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. Τα μηνιαία έξοδα των υποτροφιών ορίστηκαν σε 300 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ, 27, Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 43, υπφ.1. Βλ. κεφ. Γεωργικής, σ.802, υπσμ.142 και Τεχνική Εκπαίδευση, σ.750, υπσμ.338.

²²⁴ Ι.Α.ΕΤΕ, 27, Κληροδ., (V), φάκελος 1, Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας.. ό.π., σσ.32,50 και Μαρία Χριστίνα Χατζή Ιωάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.23.

²²⁵ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908, Έκθεσις της Διαχειρίσεως του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα δια το έτος 1904, Αθήνα 1903 και Δημήτριος Βικέλας, Η ζωή μου, παιδικαί αναμνήσεις -νεανικοί χρόνοι, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1908, σ.44.

κεφάλαιον τον φιλανθρωπικού τούτου ιδρύματος φέρονσαν το όνομά μου».²²⁶ Επιβάλλει έτσι, αφενός τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις επιλογής των υποψηφίων και αφετέρου τη διασφάλιση μιας οικονομικής συνέχειας και διατήρησης του κληροδοτήματος.

Η έλλειψη και η αδυναμία ανέγερσης ορφανοτροφείου στον τόπο της γενέτειρας ωθούσε πολλούς ευεργέτες στη χρηματοδότηση της περίθαλψης και της εκπαίδευσης ορφανών της ιδιαίτερης πατρίδας τους στα μεγάλα ορφανοτροφεία της Αθήνας. Ως παράδειγμα της πρακτικής αυτής αναφέρουμε το κληροδοτήμα του Θεαγένη Λιβαδά,²²⁷ Κεφαλλονίτη στη Βιέννη, ο οποίος αφιέρωσε το 1900 το 1/3 των εισοδημάτων του²²⁸ «εσαεί» καί «αποκλειστικός» στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα «...όπως πάντοτε ηεριθάλπωνται και ανατρέφονται εν αντώ εις ή δύο άποροι και ορφανοί παίδες καταγόμενοι εξ οιασδήποτε συνοικίας της πατρικής μου πόλης Ληξονρίου...».²²⁹ Τπενθυμίζοντας πιο κάτω το ρόλο μιας παλιάς του δωρεάς (1897) προς το ίδιο ίδρυμα τονίζει τη δυνατότητα περίθαλψης παιδιών ευρύτερης περιοχής με τη νέα δωρεά.²³⁰

Πέρα από εκείνους που μνημονεύονται ανάμεσα στην ομάδα των 18 μεγάλων ευεργετών του Λευκώματος, υπάρχει και ένα σύνολο άλλων μεγάλων ευεργετών που συν εισέφεραν σημαντικά ποσά στο ίδρυμα.²³¹ Μεγαλύτερο είναι το πλήθος εκείνων, των οποίων η προσφορά κυμαίνεται μεταξύ 10.000 και 50.000 δραχμών.²³²

²²⁶ Η οικία ήταν 1200 ττήχεων και αξίας 180.000 δραχμών. Αρθρο 3 της διαθήκης του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902. Ι.Α.ΕΙΕ 27 Κληροδ., (ΙΙ) (Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου(1907): φάκελος 9 (υπφ.1, Διαθήκη), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία).

²²⁷ Αυστριακός υπήκοος, ο Θεαγένης Λιβαδάς στη Βιέννη κατέλειπε διαθήκη, όπου όριζε κεφάλαια των 20.000 αυστριακών κορωνών ως κληροδοτήματα υπέρ διαφόρων ιδρυμάτων στην Κεφαλονία: «το δε κεφάλαιο αξίας 135.400 αυστριακών κορωνών για διάφορα φιλανθρωπικά καταστήματα εν Ελλάδι». ΑΤΕ, Φάκ.1891/ Δ58, 59, 60 έγγραφο.945 της 30 Απριλίου 1904 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουάριου 1904 (Γραμματέας του Γ προξενείου Βιέννης, Νικόλαος Δαμιανός προς υπουργείο Εξωτερικών).

²²⁸ Γι_α το ακριβές ποσό που αντιστοιχεί στο 1/3 της περιουσίας του δεχόμεστε το ποσό των 33.000 κορωνών που επιβεβαιώνεται από την αλληλογραφία του υπουργείου Εξωτερικών με το ελληνικό προξενείο Βιέννης. ΑΤΕ, Φάκ.1905/64, έγγραφο 245 της 8 Μαΐου 1904 και έγγραφο 8707 της 26 Μαΐου 1904. Σε άρθρο ελληνικής εφημερίδας στη Ρουμανία το ποσό που άφησε στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα για την ανατροφή και την εκπαίδευση ορφανών της πατρίδας του κατεβαίνει στις 13.330 κορόνες, ενώ ανεβαίνει το συνολικό ποσό της περιουσίας που άφησε υπέρ φιλανθρωπικών, πατριωτικών και θρησκευτικών σκοπών σε 170.000 κορόνες. Απόκομμα ελληνικής εφημερίδας «Ελεύθερος Λόγος» εκδιδόμενης στη Ρουμανία (όπου αναφέρονται οι διατάξεις της διαθήκης του). ΑΤΕ, Φάκ.1891/ Δ58,59,60. Την εποπτεία της εκτέλεσης της κληροδοσίας Θ. Λιβαδά είχαν οι Νομάρχες του Κράτους και το υπουργείο των Εσωτερικών. ΑΤΕ, Φάκ.1905/64, έγγραφο 23522 της 24 Μαΐου 1904 και έγγραφο 14 της 26 Ιανουαρίου 1905 (περί αποπερατώσεως της υπόθεσης Λιβαδά).

²²⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1891/ Δ58,59,60 έγγραφο 945 της 30 Απριλίου 1904 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 5265, ό.π.

²³⁰ Συγκεκριμένα προσθέτει: «Δεν απαλλάσσεται το Ορφανοτροφείον τούτο των υποχρεώσεων, ας ανέλαβε συνεπεία της δωρεάς εξ 25.000 δραχμών το έτος 1897. Η επιθυμία μου είναι δια της του 1897 δωρεάς να πάρη και παίδα από την ενορία τον Αγ. Αρχαγγέλου, ενώ με τα εισοδήματα να πάρη παιδιά απ' όλες τις ενορίες». Διαθήκη του Θεαγένη Λιβαδά της 28 Αυγούστου 1900. ΑΤΕ, Φάκ.1891/ Δ58,59,60, και Φάκ.1905/64, έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουάριου 1904, (Νομαρχία Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών)

²³¹ Ενδεικτικά, αναφέρουμε την δωρεά του Σπυρίδωνα Μπαλάνου το 1904 ύψους 137.538 δραχμών, το κληροδοτήμα του Ιωάννη Δούμα 71.428 δραχμών, του Αθανασίου Μιχαηλιδου Αρχιμανδρίτη 37.000

Η **κινητή και ακίνητη περιουσία του Ορφανοτροφείου** το 1857 ανερχόταν σε 285.000 δραχμές.²³³ Σύμφωνα με την Έκθεση της διαχειρίσεως του ιδρύματος του έτους 1870, παρατηρούμε ότι από το ετήσιο σύνολο δαπανών 65,740 δραχμών, το **ήμισυ** περίπου, - 32.000 δραχμές - αφορούσαν **έξοδα** εκπαίδευσης και συντήρησης κτιρίου, όπως μισθούς δασκάλων, έξοδα τεχνών, εργαλείων, επισκευών **κτιρίου**, δόση πληρωμής οικοπέδου. Τα υπόλοιπα αφορούσαν στη «**βωσντήρηση**» των **ορφανών**.²³⁴ Το εκπαιδευτικό μέρος των εξόδων του ιδρύματος αντιστοιχούσε συχνά στο 1/3 των συνολικών εξόδων.²³⁵ Με μία πρώτη προσέγγιση μπορούμε να δεχθούμε επομένως πως οι εκπαιδευτικές **δαπάνες** κάλυπταν το ήμισυ και λιγότερο των **συνολικών** εξόδων του ιδρύματος.

Γεγονός όμως είναι πως η **πλειονότητα** των ευεργετημάτων που **προοριζόταν** για την κατηγορία αυτή των ιδρυμάτων εξαντλείται στα δύο αυτά **μεγάλα** ιδρύματα (Αμαλίειο και Χατζηκώνστα),²³⁶ Αξιοσημείωτη είναι μάλιστα η προσπάθεια πολλών ευεργετών να **καταθέσουν** χρήματα αναλογικά ή εξ ημισείας και στα δύο ιδρύματα. Το 1884 ο Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Γενικός Γραμματέας του Υπουργού,²³⁷ μέσω του υπουργείου Εξωτερικών έστειλε στους προξένους των διαφόρων πόλεων της ομογένειας οδηγίες για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ονομασίας του ορφανοτροφείου, όπου κατευθύνονταν πολλά κληροδοτήματα. Δεδομένου ότι στην Αθήνα υπήρχαν τότε δύο ορφανοτροφεία, το Αμαλίειο και εκείνο του Χατζηκώνστα και παρατηρήθηκε ότι σε κάποιες διαθήκες ομοεθνών διαθέτονταν ποσά «**υπέρ του Ορφανοτροφείου Αθηνών**» χωρίς να προσδιορίζουν ποιο από τα

δραχμών, του Γρηγορίου Χαντζερή, πρίγκιπα, προέδρου υψηλής αυλής των κόντηδων της Πολωνίας, που την 9 Οκτωβρίου 1857 κληροδότησε τα 2/5 της διατιθέμενης περιουσίας στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα. Αυτά υπολογίζονταν σε 11.890 δραχμές. Το 1/5 επίσης της περιουσίας του δώρισε στον Οίκο τυφλών και το άλλο πέμπτο στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. ΑΥΕ, Φάκ.1861/ 88,1,2, έγγραφο της 30 Μαρτίου 1861, έγγραφο 6769 και Φάκ.1872/ 88,1, έγγραφο 10290 της 16 Δεκεμβρίου 1872, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.78 και ΚΧατζιώτης, ό.π., σ.36.

²³² Το 1858, για παράδειγμα, ο Αλέξανδρος Ράλλης προσέφερε 10.000 δραχμές, το 1859 η βασίλισσα Όλγα συνέλεξε από ομογενείς της Αλεξανδρείας ύψους 10.123 δραχμές, το 1861 ο Κωνσταντίνος Σούτσος 24.938 δραχμές, το 1866 του Γ. Τσιβίδης έδωσε 35.251 δραχμές, το ίδιο έτος η Ελένη Μ. Τσιτσίτσα 30.000 δραχμές, το 1888 η Πηνελόπη Χαλβουδάκη 25.000 δραχμές, το 1890 ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης 35.488 δραχμές, το 1890 ο Π. Θεολόγος 25.000 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1891/ Δ58,59,60, έγγραφο 350 της 14 Ιουνίου 1891), το 1891 ο Δ. Π. Γουδής 10.000 δραχμές, το 1895 η Ελένη Ζαρίφη 25.000 δραχμές, ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος 16.621 δραχμές, το 1896 ο Ιωάννης Δημητρίου 16.875 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 1869 της 2 Απριλίου 1896), ο Θεαγένης Λίβαδάς 25.000 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1904,1, έγγραφο 945 της 30 Απριλίου 1904, έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουαρίου 1904, Φάκ.1905/ 64, έγγραφο 245 της 8 Μαΐου 1904, έγγραφο 8707 της 26 Μαΐου 1904), το 1901 ο Παύλος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης 30.000 δραχμές. Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π., σ.297 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ.Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σσ.55-63.

²³³ Σύμφωνα με την πρώτη έκθεση της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1858, για το διάστημα από τη σύστασή του μέχρι την 31 Δεκεμβρίου 1857, ανερχόταν σε 285.000 δραχμές με αναγραφόμενη ως κινητή 251.112,50 δραχμές και ως ακίνητη είχε την οικία του Βρανή και οικόπεδο δύο στρεμμάτων του Γ. Σταύρου. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σ.93.

²³⁴ Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, σσ.110-112.

²³⁵ 1.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27, ό.π., (VI), φάκελος 1, έγγραφο 24154.

²³⁶ Βλ. Πίνακα 1.

²³⁷ Ο Γ. Τυπάλδος Κοζάκης, διορίστηκε έφορος Βιβλιοθήκης το 1842, θεωρούμενος «*ανήρ αξιέπαινος κατά τε την παιδείαν και την σνέσιν και την τιμιότητα του χαρακτήρος.*». Επιστολή του Υπουργού Παιδείας προς τον Γ.Τυπάλδο Κοζάκη. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 337, έγγραφο της 9 Μαρτίου 1842 (περί διορισμού Εφόρου Βιβλιοθήκης).

δύο ακριβώς εννοούσαν,²³⁸ «τοιαύτη έκφρασις», σημείωνε ο Τυπάλδος, οδηγούσε στην ακύρωση της δωρεοδοτικής τους επιθυμίας, εφόσον δεν υπήρχε ένα τέτοιο καθίδρυμα. Ζήτησε «προς αποφυγήν των συγχύσεων επί ζημιά των δύο εν Αθήναις ορφανοτροφείων», να γνωστοποιήσουν τα ονόματα τους στους Έλληνες της περιφέρειας.²³⁹

Από τις 527 πράξεις δωρεάς προς τα ορφανοτροφεία και τις σχολές απόρων παιδών που καταγράψαμε το 36,62 % το απορρόφησε το ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, ενώ το 26,94% το Αμαλίειο. Η ανά δεκαετία χρηματοδότησή τους από ιδιώτες παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα:

²³⁸ Η έκφραση «υπέρ του Ορφανοτροφείου Αθηνών» στη διαθήκη του Κωνσταντίνου Γαβριήλ δημιουργεί ερωτηματικά. Ζητούνται διασαφηνίσεις από το ελληνικό υπουργείο από τον πρόξενο του Καΐρου, Σπανόπουλο, σε ποιο από τα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας αφήνει ο Κωνσταντίνου Γαβριήλ το κληροδοτήμά του. ΑΥΕ, Φάκ.1860/ 88,1, έγγραφο 9191 της 3 Μαΐου 1860 (υπουργείο Εξωτερικών προς προξενείο Καΐρου).

²³⁹ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887.

Προστιθέμενη κινητή περιουσία των δύο Ορφανοτροφείων της
Αθήνας (1829-1913)*

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ	
	ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑ	ΑΜΑΛΙΕΙΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ
1851-1860	267.000δρχ	310.000δρχ
1861-1870	500.000δρχ	309.000δρχ
1871-1880	110.000δρχ	80000δρχ
1881-1890	276.000δρχ	366.000δρχ
1891-1900	1.015.000δρχ	643.500 και 200οθωμ.λίρες
1901-1913	540.000δρχ	120.000δρχ
ΣΥΝΟΛΟ	2.600.000δρχ	1356.000δρχ

Πίνακας I.²⁴⁰

* Ως προστιθέμενη κινητή περιουσία θεωρούμε τα ποσά εκείνα που εισέρχονται επί πλέον κάθε χρόνο και κάθε δεκαετία στην ήδη κατατεθειμένη περιουσία των Ορφανοτροφείων.

3. Ορφανοτροφεία της Ερμούπολης

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παράλληλα με την Αθήνα, η Ερμούπολη της Σύρου, εμπορικό και οικονομικό κέντρο στο κέντρο του Αιγαίου, αποτέλεσε επίσης χώρο ανάπτυξης φιλανθρωπικής και φιλεκπαιδευτικής δραστηριότητας. Το 1856 με τη σειρά της

²⁴⁰ Πηγές ΑΥΕ, Φάκ.1854-1914 (Δωρεές και Κληροδοτήματα), Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδοτήματα, (VI), (Κληροδοτήμα Γεωργίου και Ελένης Χατζηκώνστα Φάκελος 16, Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: (Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία), (XII) Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού(1899) φάκελος 46, έγγραφο για το Αμαλίο Ορφανοτροφείο, (XI) Κληροδοτήμα Μαρίας Κασιμάτη (1889) φάκελος 42, Διαθήκη -Διαχειριστικά έγγραφα, Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σταμέρφωφ, φάκελος 43, (XXVIII) Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη). φάκελος 59, Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, φάκελος ΙΟ, (III) Κληροδοτήμα Μιχαήλ Τσιτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Μ.Τσιτσα (1855) και (XVIII) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49, ΓΑΚ, ΣΥΡ, Κληροδοτήματα Διάφορα :φάκελος 2,8,9, Ορφανοτροφεία Διάφορα Φάκελος 2, Κτήματα Δημοτικά, προσκτήσεις από δωρεές φάκελος 17 και 2,(1-3), Μητρώον Κληροδοτημάτων του Υπ.Παιδείας, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Αθανασίου Παπαχρ ιστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, Κ. Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929, σσ.116-122, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Εκθέσεις..ό.π. από 1/11/1884 έως 31/10/1885 από 1/11/1885 έως 31/10/1886, από 1/11/1886 έως 31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888, Στέφανος Στρέιτ, Έφορος, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων (υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας) Ετήσια Λογοδοσία, περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1888 έως 31/10/1889, εν Αθήναις 1889, Έκθεσις της Διαχειρίσεως του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζή κώνστα δια το έτος 1904, Αθήνα 1903, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα..ό.π. και Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σ.25.

ταλαιπωρήθηκε από την επιδημία χολέρας, γεγονός που έγινε αιτία να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη για την αντιμετώπιση των επιπτώσεών της.²⁴¹

Το Ορφανοτροφείο αρρένων στην Ερμούπολη ιδρύθηκε το 1857.²⁴² Η ανάγκη σύστασής του έλαβε επείγοντα χαρακτήρα, μπροστά στην εικόνα που παρουσίαζε η κοινωνία της πόλης αυτής με εκατοντάδες θύματα, πολλά ορφανά και περιπλανώμενους ενδεείς.²⁴³ Δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σύνδεση της δημιουργίας του με τη συγκυρία των αντικειμενικών συνθηκών. Η σύστασή του στηρίχθηκε στην πρωτοβουλία των αδελφών Αλεξάνδρου και Φιλίππου Μπαμπαγιώτη.²⁴⁴ Ο Αλέξανδρος για το σκοπό αυτό είχε δωρίσει στο Δήμο Ερμούπολης ακίνητο αξίας 30.000 δραχμών ήδη από το 1837.²⁴⁵ Η ίδρυσή του με την επωνυμία «Ορφανοτροφείο του Δήμου Ερμούπολεως» με ψήφισμα του 1855²⁴⁶ ανακοινώθηκε από τον δήμαρχο Ερμούπολης, Αμβρόσιο Δαμαλά το Φεβρουάριο του 1856,²⁴⁷ ο οποίος ταυτόχρονα κάλεσε τους πολίτες να συνδράμουν «είτε ως ευεργέτες είτε ως συνδρομητές».^m Η ετήσια πρόσοδος ήταν 2.500 δραχμές. Τα έξοδα συντήρησής του - τότε

²⁴¹ Αν και προτέρημα των Ερμούπολιτών ήταν η φιλανθρωπία, εξ ου και η απύσχα ή μειωμένη επαιτεία, ο Τύπος των δεκαετιών του 1880 και 1890 ακόμη αναφερόταν σ' αυτό το κοινωνικό πρόβλημα. Εφ. Ήλιος, αρ.620 της 13 Σεπτεμβρίου 1897, αρ.643 της 10 Μαΐου 1898. Η δημιουργία των σημαντικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων χρονολογείται ένα έτος από την επιδημία χολέρας, το 1855 με το Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο Αρρένων και ακολουθούν το 1874 το Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο Θηλέων και η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολης, ενώ το 1890 η σύσταση του Εργαστηρίου Απόρων γυναικών. Χρ,Αούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, *ΕΜΝΕ-Μνήμων* Αθήνα 1991, σσ.44-45.

²⁴² ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1, Οργανισμός και Κανονισμός του Δημοτικού Ορφανοτροφείου Ερμούπολεως, Ερμούπολη 1857..

²⁴³ Προκειμένου να αντιμετωπίσει ο Δήμος Ερμούπολης τα πολλά εγκαταλελειμμένα παιδιά επίσης αποφάσισε επί δημαρχίας Αμβρόσιου Δαμαλά το 1857 τη σύσταση Δημοτικού Ορφανοτροφείου Αρρένων ενεργοποιώντας το κληροδότημα του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτη. Κωνσταντίνος Γ.Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολεως, Ερμούπολις Σύρου, 1964, σ.56.

²⁴⁴ Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης γεννήθηκε στην Ήπειρο το 1791 και σταδιοδρόμησε με επιτυχία ως έμπορος μαζί με τον αδελφό του, Φίλιππο, στην Οδησό. Στην Ερμούπολη εγκαταστάθηκαν το 1837. Πέρα από άλλα φιλανθρωπικά έργα, εκεί που αφιέρωσε όλη την περιουσία του ήταν στα δύο ορφανοτροφεία της Ερμούπολης μετά το θάνατο του αδελφού του. Ι.Τραυλός - Αγγ. Κόκκου, Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος] 1980, σ.121.

²⁴⁵ Δωρητήριο συμβόλαιο Αλεξάνδρου Μπαμπαγιώτη υπ.αρ.11203 της 9 Φεβρουαρίου 1837. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Αρρένων, ό.π.

²⁴⁶ Δυνάμει του υπ' αρ.156 της συνεδρίασης της 16 Δεκεμβρίου του 1855 ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολης εγκεκριμένου δια της υπ.αρ.10632 της 17 Ιανουαρίου 1856 Διαταγής της Νομαρχίας ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Αρρένων, φάκελος 1 Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891 (Χρηματικά Εντάλματα, Αποδείξεις, χρήσις 1905), φάκελος 12 υπφ.1, Δωρεές Βαφειαδάκη - Ισιδώρου, (αρ καταγρ.396/3) και φάκελος 9 Απολογισμός εσόδων-εξόδων 1899, (αρ.καταγρ.214/2).

²⁴⁷ «Σννεστήθη εν τω Δήμω τούτω, εντός τον παλαιού Λοιμοκαθαρητηρίου, κατάστημα ονομασθέν Δημοτικόν ορφανοτροφείον, εις ό θέλον περιθάλλεστε επί του παρόντος, είκοσι κατ' έτος άπορα ορφανά τρεφόμενα και ενδύόμενα δαπάνη του Δήμου και συγχρόνως διδασκόμενα τέχνην τινά και γράμματα». Εφ. Ένωσις, Ε', αρ.196, της 17 Φεβρουαρίου 1856.

²⁴⁸ Ο.π.

14.000 δραχμές - καταβάλλονταν από το Δήμο και από συνδρομές.²⁴⁹ Σύμφωνα με το παραπάνω ψήφισμα, ρυθμιζόταν η εκπαιδευτική του λειτουργία. Το ίδρυμα ήταν διηρημένο σε δύο τμήματα. Το πρώτο είχε ως στόχο «την μόρφωσιν τέκνων δια τέχνας και το ναυτικόν», ενώ το δεύτερο «την διαμονήν των εν ανάγκη ευρισκομένων τέκνων» και την «μάθησιν των τεχνών» με πρώτες τη σανδαλοποιΐα και την «εξάσκησιν της ναυτικής» ταυτόχρονα με την παροχή στοιχειώδους μόρφωσης.²⁵⁰ Σ' αυτό το τμήμα άπορα παιδιά μέχρι 15 ετών προετοιμάζονταν για το ναυτικό και το στρατό.²⁵² Από πρόχειρους υπολογισμούς τα ετήσια έξοδα πρέπει να ανέρχονταν σε 8.500 δραχμές.²⁵²

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα για όσους ασκούσαν και πέραν της μαθητείας τους και κάποια εργασία: «*Του βιομηχανικού έργου θέλει κρατησθαι ιδιος λογαριασμός και το ήμισυ της ωφελείας (εάν δώσει τοιαύτην), θέλει διανέμεσθαι... προς τους εργαζομένους ευτάκτως και επιμελώς, και θέλει τίθεσθαι το ποσόν καθ' εξαμηνίαν εν ονόματι εκάστου εις το πτωχοδανειστήριον*».²⁵³

Στη φιλανθρωπική και εκπαιδευτική του πορεία το ίδρυμα δέχτηκε προσφορές ομογενών και ντόπιων κατοίκων. Για τη συντήρησή του βασικό ρόλο θα έπαιζε η δραστηριότητα του Αδελφάτου, οργάνωσης υπεύθυνης για τη συλλογή συνεισφορών και δωρεών.²⁵⁴ Τπέρ του Ορφανοτροφείου το Αδελφάτο «ενεργούσε συνεισφοράς, εισπραττομένας παρά του Δημοτικού Ταμείου». Τα 4/5 των συνεισφορών χρησιμοποιούνταν για επισκευή και ανάπτυξη του καταστήματος,²⁵⁵ ενώ το 1/5 για τη λειτουργία του. Τα ονόματα των «συνεισφερόντων και το ποσόν» καταγράφονταν σε τιμητικό πίνακα που έφερε τον τίτλο: «*Ευεργέται του Ορφανοτροφείου Ερμουπόλεως*».²⁵⁶ Γ ενικός σκοπός του Ορφανοτροφείου παρέμενε ο ίδιος και το 1891. Ήταν δηλαδή η φροντίδα για «την περίθαλψιν, ανατροφήν και

²⁴⁹ Τίμολεατν Δ. Α μπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ.719.

²⁵⁰ **Άρθρο 2° του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου υπ αρ. 156 της 16 Δεκεμβρίου 1855.**

«...διδασκομένων προς τούτοις ων παιδων την Ιεράν Κατήχησιν, την ανάγνωσιν γραφήν και αριθμητικήν τέχνης». **Άρθρο 3° Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου υπ. αρ.156. Ζαβιτσιάνος, Αρχείον Εθνικών Ευεργετών, (ΖΑΒ), ό.π., τόμος Στ', σσ.64-66 και Οργανισμός και Κανονισμός...ό.π., Εφ. Ένωσις, Ζ1, αρ.253 της 12 Απριλίου 1857.**

²⁵¹ «Εις το δεύτερον τμήμα θέλουν γίνεσθαι δεκτά μέχρι ηλικίας 15 ετών τέκνα άρρενα εκ των ενταύθα κατοικούντων, άπορα όντα δια γίνηται φροντίς περί τοποθετήσεως των είτε εις το ναυτικόν, είτε εις τον στρατόν είτε αλλαχού, θέλουν διδάσκεσθαι την κατήχησιν και θέλουν ενασχολείσθαι εις έργα πρόχειρα κατ' έγκρισιν του Αδελφάτου». **Άρθρο 7° του Ψηφίσματος του, ό.π.**

²⁵² **Άρθρο 12° Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.**

²⁵³ **Άρθρο 6° Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.**

²⁵⁴ **Για τη σύσταση Αδελφάτων διαφόρων ιδρυμάτων προνοούσε διάταγμα του 1836: «Τα αγαθοεργά καταστήματα, καθώς νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, νοθοτροφεία κλπ. θέλουν διοικείσθαι εις το εξής από αδελφάτα, συγκείμενα από τον Δήμαρχον του Δήμου εις την περιφέρειαν τον οποίου ευρίσκονται, και από δύο η τέσσαρας δημότας». ΒΔ. της 1/13 Δεκεμβρίου 1836, «περί δισκήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.72 της 8 Δεκεμβρίου 1836.**

²⁵⁵ «...Προς επισκευήν και αύξησιν του Καταστήματος». **Άρθρο 10° Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.**

²⁵⁶ **Ο.π., σ.66. Στο άρθρο 207 του Καταστατικού, «περί ιδρντών, ενεργετών, δωρητών ή συνδρομητών τον Ορφανοτροφείον» θεωρούνταν ευεργέτες όσοι προσέφεραν άνω των 1000 δραχμών, δωρητές όσοι προσέφεραν κάτω από 1000 δραχμές και μέχρι 300 και συνδρομητές, όσοι προσέφεραν κάτω από 300 δραχμές. «Ούτοι, πλην των συνδρομητών θέλουν έγγραφεσθαι επί λεγκού πίνακος ανηρητημένον εν τη εισόδω τον καταστήματος...». Καταστατικόν Ορφανοτροφείον Αδελφών Μπαμπαγιώτων. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ι. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, υπφ.1, Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891,**

την εις τα γράμματα καί τέχνας εκπαίδευσιν των ορφανών». ²⁵⁷ Οι ανάγκες όμως αυξάνονταν. Σε αίτησή του προς το Δήμο Ερμούπολης την ίδια χρονιά για την έγκριση του προϋπολογισμού έργων του ιδρύματος, το Αδελφάτο ζητούσε για την κατασκευή εργαστηρίων και νοσηλευτηρίου για το Ορφανοτροφείο, το αναγκαίο ποσό των 22.549 δραχμών, ²⁵⁸ δείγμα των προϋπολογισμών αναγκών που αντικατόπτριζαν αιτήματα των καιρών.

Πρώτος προθυμοποιήθηκε το 1856 ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1800-1870), ομογενής στην Πετρούπολη να στείλει 100.000 δραχμές για το Ορφανοτροφείο της Ερμούπολης. ²⁵⁹ Ακολούθησαν πολλοί ομογενείς και κάτοικοι της Σύρου. Ενδεικτικά αναφέρονται ο Νικόλαος Ζωγραφάκης το 1868 ²⁶⁰ και ο Σταμάτης Πράκος. ²⁶¹

Με συνδρομές και ευεργεσίες πρέπει να διατηρήθηκε το ίδρυμα μέχρι τη μετονομασία του σε Ισιδώρειο Ορφανοτροφείο μετά τη δωρεά του Νικολάου Ισιδώρου το 1919 ύψους 300.000 δραχμών. ²⁶² Συνέχισε το έργο του με την επωνυμία «Ισιδώρειο Ορφανοτροφείον

²⁵⁷ Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Αρρένων Ερμουπόλεως 1891. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1, Κανονισμός ό.π., άρθρο 1, «περί διοργανισμού εργαστηρίων», άρθρο 140-143.

²⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 11, υπφ.2, έγγραφο 1, (αρ καταγρ 223/4).

²⁵⁹ Ο Βερναρδάκης υπήρξε αξιωματικός του ρωσικού στρατού και εργάστηκε ως υπάλληλος οιοπνευματωδών ποτών και πλούτισε ως μεγαλέμπορος. Σε επιστολή του προς τον Όθωνα τον Ιούλιο του 1856 εκδήλωνε κάποια κίνητρα των διαθέσεών του: «7να καγώ συντελέσω το κατά δύναμιν εις το φιλανθρωπικόν κατάστημα του Ορφανοτροφείου του συνεργεία της Σεπτής Βασιλίσσης συσταθέν και υπό της Α.Μ. προστατευόμενον προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν των μετά την λοιγ[μ]όβρωτον χολέραν ορφανών απομεινάντων των κορασίων προσφέρω κατ' έτος επί δέκα έτεσιν 2.000 ρούβλια αργυρά ίνα χρησιμεύσωσιν εις ότι υπό της Α.Μ. ήθελε νομισθή αναγκαίον. Παρακαλώ...ταπεινώς εξαιτούμενος την ευγενή της Α.Μ. επίνευσιν επί την ταπεινήν μου αυτήν προσφοράν», Πετρούπολη 25 Ιουλίου 1856. ΑΥΕ, Φάκ.1861/ 88,1, έγγραφο 5743 της 25κ Ιουλίου 1856. (υπουργείο Εξωτερικών προς την πρεσβεία Πετρούπολης), Ι.Τραυλός-Αγγ.Κόκκου, Ερμούπολη...ό.π., σ.121 και Εφ. Ένωσις ΣΤ', αρ.222 της 7 Σεπτεμβρίου 1856, Ζ', έγγραφο 244 της 8 Φεβρουάριου 1857.

²⁶⁰ Το ποσό των 1000 δραχμών που έστειλε χρησιμοποιήθηκε σε οικοδομική προσθήκη και επισκευές του ιδρύματος το 1868 (έγγραφο, της 8 Σεπτεμβρίου 1868). ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Αρρένων /4, φάκελος 12, έγγραφο 3740 της 4 Οκτωβρίου 1868 και αρ.3528 της 19 Σεπτεμβρίου 1868.

²⁶¹ Μετοχή της ΕΤΕ του Σταματίου Πρωίου ισοδυναμούσα με 2.000 δραχμές περιήλθε στο Ορφανοτροφείο Αρρένων. ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδότημα Σταμάτη Πρωίου, φάκελος 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908.

²⁶² Περί αυτού γράφει ο Επαμεινώνδας Παπαδάμ, Δημοτικός Σύμβουλος σε φυλλάδιο της 13 Ιανουαρίου 1919 του Δ.Σ. της Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Αρρένων, 9, υπφ.1 και 12. Η περιουσία και το όνομα του ιδρύματος καθορίστηκαν το 1919 με τη νέα δωρεά του Νικολάου Ισιδώρου: «Το Ορφανοτροφείο αρρένων Ερμουπόλεως υπό την νέαν επωνυμίαν [...] διατήρησι πάσαν την ήδη υπάρχουσαν περιουσίαν αυτού, ήτις αποτελείται από την εξής: 1. Εξ ακινήτου δωρηθέντος εις τον Δήμον Ερμουπόλεως υπό του αιμινήστου Αλεξάνδρου Μπαμπαγιώτου, ίνα χρησιμεύση ως κατάστημα του Ορφανοτροφείου Ερμουπόλεως προς τον εν κεφ. Α κύριον σκοπόν, δυνάμει τον νπ' αρ.11203 της 9 Φεβρουάριου 1857 συμβολαίου., αποτελουμένου εκ διαφόρων αιθουσών, εστιατορίων, μαγειρείου και λοιπών διαμερισμάτων, συνορευόντος γύρωθεν προς δημοσίας οδούς και ούτινος η κυριότης αποδεικνύεται εκ του υπ.αρ.11203 (1857) δωρητηρίου συμβολαίου και διαφόρων άλλων συμβολαίων νομίμως μεταγεγραμμένων εις τα βιβλία των μεταγραφών του Δήμου Ερμουπόλεως, αξίας του όλου ακινήτου δραχμών 300.000». Δωρητήριο συμβόλαιο του Νικολάου Ισιδώρου, με το οποίο χειραφετείται το Ορφανοτροφείο Αρρένων από τον Δήμο Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο του 1910. Βλ. και διαθήκη Νικολάου Ισιδώρου και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.56.

Αρρένων Ερμουπόλεως» και την προσθήκη σ' αυτήν: «*ώρυθέν υπό τον Δήμου Ερμουπόλεως εν έτη σωτηρίω 1855*».²⁶³

Επειδή δε διαθέτουμε σειρά στοιχείων σχετική με τους προϋπολογισμούς και απολογισμούς του ιδρύματος, επιχειρούμε να συμπεράνουμε μέσα από τα διάσπαρτα στοιχεία που εμφανίζονται ότι το ποσοστό των εξόδων που κάλυπταν την εκπαιδευτική λειτουργία και σ' αυτό κυμαινόταν στο 1/3 των εξόδων.²⁶⁴

Η παρουσία ευεργεσιών στο χώρο της Ερμούπολης φαίνεται να αυξάνει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Αυτό δεν αποδίδεται, όπως είδαμε παραπάνω, μόνο στις μακρόχρονες καταστροφικές συνέπειες μιας επιδημίας. Πέρα από γνωστά κίνητρα που συναντάμε σε ευεργεσίες γενικότερα, η ιδιαιτερότητα της φιλανθρωπίας στην πόλη αυτή συνδέεται με τις ξεχωριστές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί. Πολλά προβλήματα συσσωρεύτηκαν κατά τις δεκαετίες αυτές, απώτερη συνέπεια μιας προϊούσας παρακμής των πλέον προσοδοφόρων τομέων της οικονομίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας του νησιού. Σημεία αυτής της κρίσης ήταν η πληθυσμιακή της μείωση, που την έφερε στην έκτη θέση των αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους,²⁶⁵ η πτώχευση της Εταιρείας της ελληνικής Ατμοπλοΐας, η στροφή των νέων στις πανεπιστημιακές σπουδές, εφόσον η ενασχόληση με το εμπόριο δε φαίνεται πια ελκυστική. Φυσικά δεν μπορεί να παραγνωρίζεται και ο ρόλος του λιμανιού που ευνοούσε τη συρροή ναυτικών.²⁶⁶ Η πορνεία ανθούσε και γινόταν παράγοντας μεγάλου αριθμού εκθέτων και νόθων παιδιών.²⁶⁷ Ο αριθμός των ορφανών και απόρων παιδιών αυξανόταν.²⁶⁸ Η σύσταση λοιπόν Ορφανοτροφείου Θηλέων το 1874, τα εγκαίνια της

²⁶³ Το Αδελφάτο, που η ίδρυσή του - όπως άλλωστε ήταν ο ρόλος ύπαρξης των Αδελφάτων - στόχο είχε την υπεράσπιση των συμφερόντων του Ορφανοτροφείου αρρένων, δέχτηκε στην αρχή την επονομασία του σε Ορφανοτροφείο Σταματίου και Ελένης Βαφειαδάκη μετά από δωρεά του Σταματίου Βαφειαδάκη, Δημάρχου Ερμούπολης, Ο Βαφειαδάκης, εθεωρείτο ως οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία της Σύρου. Χρ.Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές...ό.π., σ.46, Εφ' Ήλιος, αρ.650, της 24 Ιουνίου 1898 και Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων,ό.π., σ.109. Η επιθυμία των υποψήφιων δωρητών Σταματίου και Ελένης Βαφειαδάκη ήταν για τη «δημιουργία Επαγγελματικής Σχολής μετά γεωπονικών γνώσεων» στο ίδιο το ίδρυμα, η οποία μέχρι τότε προσέκρουε «εις την δυσχέρειαν των πόρων». Σε απαντητική του επιστολή το Δ.Σ. του Αδελφάτου αναφέρει και δωρεά του ίδιου που προηγήθηκε «,προσθείσα μάλιστα και το ναυτικόν μέρος, πράγματα ιδεώδη μέχρι τότε θεωρούμενα δια το φυτοζωούν τούτο Ίδρυμα..». Σημειώνει όμως προς το τέλος του εγγράφου, ότι εκφράζονται αμφιβολίες για το εφικτό της ίδρυσης επαγγελματικής σχολής, διότι η δωρεά και τα εισοδήματα του Ορφανοτροφείου επαρκούν μόνο «δια την βιοσυντήρησιν των Ορφανών, ανερχομένων σήμερα εις τον αριθμόν 55». ΓΑΚ ΣΤΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο, του 1910. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων φάκελος 1,12, έγγραφο 341, Ψήφισμα Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου της 19 Οκτωβρίου 1918.

²⁶⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 9, υπφ.1 και φάκελος 12, Δημοτικό Ταμείο Ερμουπόλεως. Φάκελος 1 (Χρηματικά, Εντάλματα χρήσεως 1905), έγγραφο 21 και 55 και Ορφανοτροφεία Διάφορα, φάκελος 2 (Εντάλματα χρήσεως 1890).

²⁶⁵ Ανδρέας Α. Φραγκίδης, Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν, Ερμούπολη 1994, σ.63.

²⁶⁶ Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σσ.157-161.

²⁶⁷ Για το θέμα της πορνείας στην περιοχή βλ. Θωμάς Δρίκος, Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.

²⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό το αποτέλεσμα της απογραφής του 1870 στην Ερμούπολη, όπου είχε «αναπτυχθεί η παιδεία, όσον εις ουδεμίαν της Ελλάδος πόλιν». Σύμφωνα με αυτήν, υπήρχαν 9.407

Σχολής Απόρων Παίδων Ερμούπολης το ίδιο έτος, η σύσταση εργαστηρίου Απόρων Γυναικών το 1890 δεν ήταν άσχετα με τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα του τόπου. Το πλήγμα όμως της ανεργίας που δέχονταν και άλλες «φίλεργες και νομοταγείς» κοινωνικές ομάδες απειλούσε την αστική ευπρέπεια και την ισορροπία του κοινωνικού σώματος. Επαγγέλματα εξαφανίζονταν ή υπολειποποιούνταν.²⁶⁹ Η νεοπαγής βιομηχανία δεν μπορούσε να απορροφήσει ακόμη το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Με τη διεύρυνση της κοινωνικής ανισότητας οι ηγετικές ομάδες της Ερμούπολης που πάντα διατηρούσαν ιδιαίτερο οικονομικοπολιτικό ρόλο στο νησί ανησυχούσαν για την ενδεχόμενη επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στα κατώτερα στρώματα. Η ευεργεσία αποτελούσε στην περίπτωση αυτή ένα αντισταθμιστικό στοιχείο στα αδιέξοδα, στα οποία όδευε σημαντικό μέρος του πληθυσμού, λόγω των προαναφερθέντων, αλλά και άλλων παραγόντων. Κατεύναζε και εκτόνωνε τις κοινωνικές εντάσεις προφυλάσσοντας έτσι και τις ευρωστότερες κοινωνικές τάξεις. Ένα σημαντικό μέρος -περίπου το 1/3- των «φιλανθρωπικού» χαρακτήρα δωρεών διοχετευόταν στην εκπαιδευτική υποδομή του νησιού.²⁷⁰ Οι γυναίκες της αριστοκρατίας μάλιστα στη Σύρο υπήρξαν πρωτοπόροι στη φιλανθρωπική εν γένει δραστηριότητα σε μια εποχή που οι κοινωνικές αντιλήψεις δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να αναμιγνύονται σε τέτοια έργα με δημόσιες εμφανίσεις και εκδηλώσεις, είτε με συσπειρώσεις τους σε οργανώσεις και σωματεία.²⁷¹

Η αλλαγή στη στάση ζωής και στη νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας εκδηλώθηκε με τη δημιουργία - κάτι που θεωρήθηκε απαραίτητο - του Ορφανοτροφείου Θηλέων Ερμούπολης.²⁷² Ιδρυτής του υπήρξε ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης, ομογενής που δραστηριοποιήθηκε στην Οδησό κατά την περίοδο 1867-1870.²⁷³ Στο έργο αυτό βοηθός του ήταν ο αδελφός του Φίλιππος,²⁷⁴ στον οποίο άφησε και ολόκληρη την περιουσία του με το θάνατό του, το 1877.²⁷⁵ Φρόντισε για την «εξ αεί» συντήρησή του ιδρύματος από τους τόκους

εγγράμματοι πολίτες και των δύο φύλων και 12.130 αγράμματοι. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.241.

²⁶⁹ Βλ. Λούκος Χρήστος, *Μια πόλη σε παρακμή: η Ερμούπολη το δεύτερο μισό τον 19ου αιώνα*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, [Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [ΕΜΝΕ], τόμος Β', Αθήνα 1985, σσ.591-601.

²⁷⁰ Σύμφωνα με έρευνα του Χρ. Λούκου στα έγγραφα του πρωτοδικείου Σύρου, το 1/3 των διαθηκών περιέχουν δωρεές ή κληροδοτήματα σε εκπαιδευτικούς ή φιλανθρωπικούς σκοπούς κυρίως. Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σ.169.

²⁷¹ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.278.

²⁷² Το Ορφανοτροφείο θηλέων ιδρύθηκε με το Β. Διάταγμα της 18 Μαρτίου 1874. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα /2. Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904.

²⁷³ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Θηλέων, φάκελος 2 και 4 και Ορφανοτροφείον Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμούπολει, Απολογισμός διαχειρίσεως της περιουσίας αυτού κατά το έτος 1887 μετά Λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου, Ερμούπολη 1888,

²⁷⁴ Ζερβός, Τ.Γ., αρ.856.

²⁷⁵ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείον Θηλέων, φάκελος 2 και 4, έγγραφο, της 31 Μαρτίου 1904 και φάκελος Κληροδοτήματα / 2, Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904, Δημόσια διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός Ορφανοτροφείον αδελφών Μπαμπαγιώτη και Χρ.Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές...ό.π., σ.4. Αυτή υπολογιζόταν σε 1.400.000 δραχμές περίπου. Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.* σ.73. Σύμφωνα με άλλη πηγή, ανερχόταν σε 1.800.000 δραχμές, από τις οποίες καλυπτόταν μέρος από τις 145 μετοχές. Εθνικής Τράπεζας, όταν το σύνολο των μετοχών ήταν 5.000. Βλ. Κυκλαδικά θέματα, έτος Δ', σ.202.

της περιουσίας του.²⁷⁶ Συστάθηκε το Μάρτιο του 1874 και τέθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Όλγας.²⁷⁷ Η οικονομική του στήριξη προερχόταν αποκλειστικά σχεδόν από το κληροδότημα Μπαμπαγιώτη, αν κρίνουμε από διάφορους απολογισμούς, όπου τα έσοδα ελάχιστα υπερείχαν των εξόδων.²⁷⁸

Βασική επιδίωξη του ευεργέτη, πέρα από την περίθαλψη, ήταν η «εκπαίδευση σε τέχνες ορφανών κοριτσιών»,^m φροντίδα που αντανάκλα την ευαισθησία του για την αποκατάστασή τους.²⁸⁰ Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης ανήκει μαζί με τον αδελφό του στη χορεία των ευεργετών που διακρίνονται για το πνεύμα λιτότητας και εγκράτειας του βίου τους και την προσήλωσή τους στην εξοικονόμηση περιουσίας για την εξ ολοκλήρου ακολούθως αφιέρωσή της σε στόχους με συμβολικές προεκτάσεις, όπως το εθνικό ιδεώδες με τις κοινωνικές του παραμέτρους, όπου μετουσιώνονται οι επιθυμίες μιας μοναχικής τους ζωής σημαδεμένης και από την έλλειψη φυσικών απογόνων.²⁸¹

Η απαλλαγή της Ερμούπολης, όπως και άλλων πόλεων από τις περιπλανώμενες και περιθωριακές φιγούρες και ο εγκλεισμός τους σε κοινωφελή, βάσει ευρωπαϊκών μοντέλων οργανωμένα ιδρύματα εντάσσονται στα πλαίσια των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών του 19^{ου} αιώνα. Η οπτική, βάσει της οποίας λειτούργησε ο σχεδιασμός τους, απεικονίζεται στο λόγο πολλών δωρητών μέσα από διαθήκες ή - σε μικρότερο βαθμό - δωρητήρια έγγραφα. Με την επίσκεψή τους στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις ή τον επαναπατρισμό τους οι έλληνες ομογενείς τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δε διαπιστώνουν μόνο την τεράστια έλλειψη υποδομής, αλλά και την καθυστέρηση της Ελλάδας σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες σε πολλούς τομείς. Η ανησυχητική συμπεριφορά των ανεξέλεγκτων περιθωριακών ομάδων, που στη συλλογική φαντασίωση παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις, ωθεί τους αστούς των πόλεων σε ευεργετικές πρωτοβουλίες. Επηηρεασμένοι από δυτικότροπα μοντέλα επιθυμούν να εφαρμόσουν

.....
²⁷⁶ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος 2 και 4, ό.π., (Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικό) και Αμπελάς, Ιστορία της νήσου, ό.π., σ.719.

²⁷⁷ Συστάθηκε με το Β.Δ. της 18 Μαρτίου 1874. Το Καταστατικό λειτουργίας του θα αποτελέσει πρότυπο όσον αφορά στη διαχείριση της περιουσίας του κληροδοτήματος για τη Ρήγιο Επαγγελματική Σχολή Σύρου, η οποία δε λειτούργησε ποτέ. ΓΑΚ ΣΤΡ, ό.π., (Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου τον έτος 1916).

²⁷⁸ Ενδεικτικά, στον απολογισμό του 1899 τα έσοδα ανέρχονταν σε 19.076,81 δραχμές, τα έξοδα σε 18.731,71 δραχμές. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων, υπφ.2 και 4. Απολογισμός Εσόδων - Εξόδων του 1899 του Ορφανοτροφείου Θηλέων Ερμούπολης, έγγραφο της 30 Ιανουαρίου 1900.

²⁷⁹ Ζερβός, Ύ.Γ., αρ.856. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές τους τελειοποιούνταν στα τμήματα ραπτικής και «κοπανακίων», η πώληση των έργων των οποίων βοηθούσε στη συντήρηση του ιδρύματος Για το έτος π.χ. 1904 «το παραδοθέν εκ της εργασίας των ποσόν» υπερέβαινε τις 5.000 δραχμές. ΓΑΚ ΣΤΡ, Επιστολή της Εφορίας του ιδρύματος προς την βασίλισσα Όλγα της 31 Αυγούστου 1904 στο Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμουπόλει Σύρου, [«Τύποις Πατρίδος»], 1904. Βλ. και άρθρο 6^ο του Καταστατικού της εν Ερμουπόλει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα» μετά του εγκρίναντος Β.Δ. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [«Τύποις Πατρίδος»] Σύρος 1901.

²⁸⁰ Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877 και Χρ,Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ό.π., σ.4.

²⁸¹ Βλ. Ευεργεσία, σ.256 και Κίνητρα, σ.340.

εκσυγχρονισμένες μεθόδους και καινοτομίες τόσο στο σχεδιάσμα των κτιρίων, όσο και στην εσωτερική Λειτουργία των ιδρυμάτων.²⁸²

4. Ορφανοτροφεία στον Πειραιά

Το παράδειγμα του Ιωάννη Χατζηκυριακού²⁸³ και η ίδρυση του Ορφανοτροφείου στον Πειραιά αποτέλεσε αντίστοιχη περίπτωση. Αφιέρωσε όλη την περιουσία του - ανερχόταν τότε σε 1.488.850 χρυσές δραχμές - στην ίδρυση ενός ορφανοτροφείου στον Πειραιά για κορίτσια, «άτινα δυστυχώς μένουν απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των», όπως διατεινόταν ο ίδιος.²⁸⁴ Το 1875 έπεισε τη θεία του, Ελένη Ν. Τζαννή, να αφιερώσει ολόκληρη την περιουσία της στο «Ασυλο Απόρων και Ανέστιων Παίδων» που είχε αρχίσει να λειτουργεί το 1874 με πρωτοβουλία του Δήμου και το οποίο μετονομάστηκε σε «Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων».²⁸⁵ Ο ίδιος εκδήλωσε την επιθυμία της ίδρυσης Ορφανοτροφείου από το 1879 επί δημαρχίας του Τρύφωνα Μουτσόπουλου, ο οποίος συνετέλεσε στην εξεύρεση κατάλληλου γηπέδου 35.000 στρεμμάτων για το ίδρυμα.²⁸⁶ Με επιστολή του προς το δήμαρχο του Πειραιά, Θεόδωρο Ρετσίνα, εξέφρασε την πρόθεσή του να ανεγείρει με δαπάνες του ορφανοτροφείο θηλέων στην πόλη με ορισμένους όρους, όπως την παραχώρηση οικοπέδου από τον ίδιο το Δήμο. Ακολουθώντας το παράδειγμα των θείων του, Ελένης και Νικήτα Τζαννή, «εμφορούμενος εκ των αυτών αισθημάτων» αποφάσισε να συστήσει το ίδρυμα αυτό με την επωνυμία «Ορφανοτροφείο των Κορασίων Ιωάννου καί Μαριγούς Χατζηκυριακού».²⁸⁷ Ένας βασικός στόχος του ιδρύματος ήταν η οικογενειακή και κοινωνική αποκατάσταση των ορφανών - «έκδοσιν αυτών εις γάμου κοινωνίαν» - μετά την ενηλικίωσή τους. Αλλωστε ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης και αγωγής τους έτεινε στην προετοιμασία καλών συζύγων και μητέρων, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής. Εκτός από τη στοιχειώδη εκπαίδευση, «τα αναγκαία γράμματα, ήτοι τα του τελείου Δημοτικού», προετοιμάζονταν για τον κοινωνικό τους ρόλο μέσα από την εκμάθηση των οικιακών έργων και χρήσιμων βιοποριστικών τεχνών, κατάλληλων για το γυναικείο φύλο, όπως χειροτεχνία, πλεκτική, ραπτική, κέντημα. Από τα «τεχνικά μαθήματα» όμως διδασκόταν κυρίως η ραπτική

²⁸² Ενδεικτικά: Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898, Συμβολαιογραφική πράξη Ιωάννη Μ. Μπάγκα, (1814-1895) της 16 Ιουνίου 1889, όπου ο ευεργέτης υπογράμμισε το στόχο ίδρυσης ορφανοτροφείου στην Αθήνα: «...δια την διδασκαλίαν των προπαιδευτικών γραμμάτων και την εκμάθησιν βιοποριστικών τεχνών κατά τα τελειότερα εν Ευρώπη συστήματα...». ΜΗΚ,Γ', σ.924. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.212-218.

²⁸³ Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898—έγγραφο της 17 Ιουλίου 1896 και 1898, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1279, Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός,.. ό.π., σσ.10,13,47 και σσ.47-58.

²⁸⁴ Ο.π., σ.12.

²⁸⁵ Ο.π., σ.13.

²⁸⁶ Η οριστική παραχώρησή του στο Χατζηκυριακό όμως καθυστέρησε μέχρι το 1888, ο οποίος με αναφορά του την 11 Μαΐου 1888 γνωστοποίησε στον τότε δήμαρχο Πειραιά, Θεόδωρο Ρετσίνα, την πρόθεση του να χρηματοδοτήσει την ανέγερση ορφανοτροφείου θηλέων στην περιοχή. Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός,..ό.π., σ.15.

²⁸⁷ Ο.π.

ασπρορούχων.²⁸⁸ Στη διαθήκη του άλλωστε ο ίδιος ο Χατζηκυριακός σημειώνει το 1896: «Επιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμεναι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν τον βίον των. Επειδή δε ο σκοπός τον ορφανοτροφείον τούτον θέλει είσθαι ατελής, εάν δεν νάρξη πρόνοια και περί αποκαταστάσεως των εν αντώ ανατρεφομένων και εκπαιδευομένων κορασιών, ορίζω εκ του ετησίου εισοδήματος να δαπανώνται μόνον δραχμαί τριάκοντα χιλιάδες ετησίως δι' εξήκοντα κοράσια και δια την εν γένει λειτουργίαν τον καταστήματος,....».^{2*9}

Ιδιαίτερη φροντίδα είχε ληφθεί επίσης για την υγιεινή τους διατροφή και τη σωματική αγωγή σε εποχή που ακόμη και τα δημόσια, και ιδιωτικά σχολεία ελάχιστη σημασία έδιναν στη σωματική άσκηση, ιδιαίτερα ως προς τα κορίτσια. Προσαρμοσμένο όμως στο αυστηρό πλαίσιο της εποχής το Χατζηκυριακείο δε διέφερε από τα άλλα ορφανοτροφεία της εποχής, όσον αφορά στην κοινωνικοποίηση των τροφίμων του. Είχε τη μορφή «κλειστής κοινωνίας» με ελάχιστα παράθυρα προς τον έξω κόσμο.²⁹⁰

Δεν έλειψαν οι ευεργέτες του Χατζηκυριακείου ορφανοτροφείου, ένας από τους οποίους του υπήρξε ο Ευθύμιος Αλεξανδρόπουλος, ο οποίος κατέθεσε κληροδότημα 20.000 δραχμών το 1888,²⁹¹ τη χρονιά που έγινε η οριστική παραχώρηση γης για την ανέγερση του ιδρύματος.

Ένα άλλο σημαντικό για τη πόλη του Πειραιά ίδρυμα ήταν το «Παιδαγωγείον Απόρων και Ανέστιων Παίδων» Πειραιά. Επιστήμονες, έμποροι και βιομήχανοι δημιούργησαν φιλανθρωπική εταιρεία με στόχο την ίδρυση Παιδαγωγείου. Μεταξύ εκείνων που ανέλαβαν και ενίσχυσαν οικονομικά το εγχείρημα αυτό ήταν γνωστοί Πειραιώτες,²⁹² αλλά και ο Δήμος Πειραιά που φρόντισε τη χρηματοδότησή του αναλαμβάνοντας το ίδρυμα υπό την προστασία του το Μάιο του 1874.²⁹³ Επιδίωξη του «Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων» Πειραιά ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης εργασίας και παράλληλης παροχής στοιχειώδους εκπαίδευσης στα άπορα παιδιά. Πρωταρχικοί σκοποί του ιδρύματος που περιγράφονται στο Καταστατικό του, εγκεκριμένο από το Δημοτικό Συμβούλιο Πειραιά το 1874, ήταν αφενός «να συνταχθώσιν υπό κοινήν στέγην» τα απροστάτευτα παιδιά, «όσα διάγουν εν αργία φθείροντα και φθειρόμενα», αφ' ετέρου να μάθουν τα αναγκαία γράμματα και να εισαχθούν στα εργοστάσια και τα τεχνουργεία για την εκμάθηση μιας πρακτικής τέχνης, «ίνα εύρωσι πόρον ζωαρκείας εις τον βίον των».²⁹⁴ Ο προορισμός του Παιδαγωγείου δεν επεκτεινόταν μόνο στην

²⁸⁸ Γκλαβάς, ό.π., σ.151, υψομ.47.

²⁸⁹ Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896, ό.π.

²⁹⁰ Ο.π., σσ.31-32.

²⁹¹ Αφησε κληροδότημα 20.000 δραχμών με κατάθεση διαρκή στην Εθνική Τράπεζα προς 4%. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.127.

²⁹² Κάποιοι από αυτούς ήταν οι Β. Κατσιφός, Ι. Δημοκάς, Αν. Διαμαντίδης, Π. Ζητουριάτης, Ηλίας Βλαχόπουλος, αρχιμανδρίτης, Μιχάλης Βολανάκης και Ηλίας Στρούμπος. Γκλαβάς, ό.π., σ.156 και Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19° αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σ.401.

²⁹³ Έδωσε 5.000 δραχμές ως συνδρομή από τον προϋπολογισμό του. Ο.π.

²⁹⁴ Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί», Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1874-1875, ψήφισμα αρ.315, Συνεδρίασις της 5 Μαρτίου 1874. Ιστορικό Αρχείο Πειραιώς (ΙΑΠ), Εφ. της Κυβερνήσεως, Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1874, αρ.29 του 1874, σ.168, «περί συστάσεως εν Πειραιεί φιλανθρωπικής εταιρίας προς ίδρυσιν παιδαγωγείου των εν τη πόλει ταύτη ορφανών και απόρων

παροχή εκπαίδευσης σε εργοστάσια της περιοχής και στην εξεύρεση εργασίας στους δήμους, αλλά και στην κηδεμονία των παιδιών μέχρι την ενηλικίωσή τους.²⁹⁵ Το έργο του Παιδαγωγέιου αυτού ήταν δυσκολότερο εκείνου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, κυρίως γιατί τα παιδιά αυτά δεν ήταν οικότροφα και δεν εργάζονταν στο ίδιο το ίδρυμα.²⁹⁶ Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία τους δεν είχε οικογένεια και ως άστεγα διανυκτέρευαν κάτω από στοές των εργαστηρίων, ενώ χαλαροί συνήθως δεσμοί συνέδεαν τα υπόλοιπα με την οικογένεια. Οικότροφους δεχόταν το ίδρυμα με δαπάνη του κράτους, του Δήμου ή ιδιωτών. Διατηρούσε υποτρόφους ηλικίας 8-12 ετών ανάλογα με τα εισοδήματά του, με πρώτη επιλογή τα ορφανά της πόλης.²⁹⁷

Το 1875 το «Παιδαγωγείον Απόρων Παιδών» μετονομάστηκε σε «Ζάννειο ορφανοτροφείο Αρρένων». Η Ελένη, χήρα Νικήτα Τζαννή ή Τζάννε, - πέθανε την ίδια χρονιά - βοήθησε με το κληροδότημά της τη συνέχιση της λειτουργίας του ιδρύματος, το οποίο κινδύνευε παρά τις χορηγίες που συγκέντρωνε. Αφιέρωσε όλη την περιουσία της σ' αυτό,²⁹⁸ το οποίο μπόρεσε να εμπλουτιστεί με εγκαταστάσεις τεχνικών εργαστηρίων. Εκεί οι τεχνουργοί πλήρωναν συμβολικό ενοίκιο με αντάλλαγμα τη δωρεάν εκπαίδευση των παιδιών σε τέχνες, όπως σιδηρουργική, ξυλουργική, ραπτική, οικοδομική και υποδηματοποιία.²⁹⁹ Στην ίδρυσή του αποφασιστική υπήρξε η συμβολή του Ιωάννη Χατζηκυριακού μέσα από την επιρροή που άσκησε στην απόφαση της θείας του Ελένης Ζαννή ή Τζάννενα να διαθέσει την περιουσία της στο ίδρυμα.³⁰⁰ Από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα του Παιδαγωγείου ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη του Τρύφωνα Μουτσόπουλου, ο οποίος το 1882 με δωρεά του δημιούργησε δημοτικό σχολείο αρρένων μέσα στο Ορφανοτροφείο³⁰¹ και του Θ.Παπανδρέου από την Κορινθία, «ανδρός αρίστον», ο οποίος

παιδών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.29 της 20 Αυγούστου 1874 και Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *ό.π.*, σ.403.

²⁹⁵ *Ο.π.*

²⁹⁶ Συνήθως τα παιδιά αυτά εργάζονταν πριν από την απόκτηση ενός άλλου επαγγέλματος με την εισοδό τους στο ίδρυμα. Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα ασκούμενα επαγγέλματα ήταν εκείνα του σανδαλοποιού και του αχθοφόρου, επιρροπή στη διαφθορά, σύμφωνα με αντιλήψεις της εποχής. Από το πρώτο τρίμηνο της λειτουργίας του ιδρύματος εγκαταστάθηκαν μόνιμα 60 παιδιά, από τα οποία τα 52 εργάζονταν ήδη. Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.402-403.

²⁹⁷ Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί»..*ό.π.*, κεφ. Γ', Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.402. Ως το 1889 το Ορφανοτροφείο Ελένης Ζαννή είχε βοηθήσει 500 ορφανά. Απολογισμός του εν Πειραιεί ορφανοτροφείου Ελένης. Ν. Ζαννή δια το έτος 1899, Πειραιάς 1900.

²⁹⁸ Κληροδότησε δύο οικίες με ετήσιο έσοδο 10.000 δραχμές, ισόποσο με 200.000 φράγκα. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ.77 και G.Chassiotis, *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σ.102.

²⁹⁹ Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία...ό.π.*, σ.62. Το 1883 υπό τη διεύθυνση του Γράφειάδη, πτυχιούχου Διδασκαλείου και πρώην διευθυντή του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, το πρόγραμμα τόσο θεωρητικών μαθημάτων, όσο και των τεχνικών βελτιώθηκε αισθητά με προσθήκη νέων μαθημάτων, την εισαγωγή του ατμού στο ξυλουργείο. Το 1884 προβλεπόταν μάλιστα η εκμάθηση κλειθροποιίας και οργανικής μουσικής. Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.405-406.

³⁰⁰ Είχαν κτιστεί τότε στον Πειραιά το Σχολαρχείο από τον Κωνσταντίνο Ιωνίδη, το Παρθεναγωγείο του Ιάκωβου Ράλλη και πολλά κτίρια δημοτικών σχολείων με δωρεές Στέφανου Φραγκιαδάκη και άλλων ευεργετών. Χατζήμανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός..ό.π.*, σ.11.

³⁰¹ *Ο.π.* σ.393, ΙΑΔΠ.(Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά), Α1, έγγραφο αρ.7937.

άφησε με τη διαθήκη του το 1884 στο ίδρυμα 10.000 δραχμές.³⁰² Το 1890 Ορφανοτροφείο της Ελένης Ζαννή χαρακτηρίστηκε «πανελλήνιον», λόγω της συρροής των περισσότερων παιδιών από περιοχές τόσο της ελεύθερης Ελλάδας, όσο και του «αλύτρωτου» ελληνισμού.³⁰³ Όμως στο ίδιο πνεύμα εντασσόταν η πρωτοβουλία του ανιψιού της, Χατζηκυριακού για Ορφανοτροφείο του. Μετά από τις παραγγελίες στη διαθήκη του για τη συντήρηση και τη λειτουργία του ιδρύματος ο ευεργέτης καταλήγει «καθιστώντας γνωστόν ότι το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος».³⁰⁴

5. Άλλα Ορφανοτροφεία

Σε πόλεις επίσης της ελληνικής επαρχίας πολλοί διαθέτες με το κληροδότημα ή τη δωρεά τους στάθηκαν σηματοδότες μιας νέας αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων μέσα από ένα ωριμότερο και περισσότερο εκσυγχρονιστικό βλέμμα. Ο Αθανάσιος Δροσίνης, ιατρός,³⁰⁵ το 1884 άφησε για την ίδρυση και συντήρηση ορφανοτροφείου στο Μεσολόγγι όλη την τότε υπάρχουσα κτηματική και χρηματική του περιουσία: «πάσαν κινητήν ή ακίνητοί' περιουσίαν περιελευαομένην εις εμέ κληροδοτικώ δικαιώματι δι' αγορών ή άλλως πως και παν ό,τι έτερον κτήμα ή χρήμα διέλαθε την μνήμην μου κατά τας εν τοις αρμοδίαις φακέλλοις σημειώσεις μου και τα εν τοις καθημερινοίς μου βιβλίαις σημειούμενα».³⁰⁶ Μάλιστα, δεν αφήνει τη σύζυγό του να εκποιήσει κάποιο μέρος της. «Μετά δε το θάνατό της άπασα η περιουσία μου και παν ό,τι αποκτηθέν,,να χρησιμεύσωιν εις σύστασιν ορφανοτροφείου κορασίων εν

³⁰² Ισότιμο ποσό επίσης κληροδότησε και στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο. Διαθήκη του Θ. Παπανδρέου, αρ.1893 του 1884. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1884-1885 και έτους 1885-1886.

³⁰³ Σε σύνολο 320 παιδιών που φοίτησαν τα έτη 1874-1888 μόνο τα 47 προέρχονταν από τον Πειραιά. Γινόταν συνήθως διάκριση «υποτρόφων», ορφανών, δηλαδή, των οποίων τα έξοδα καταβάλλονταν εξ ολοκλήρου από το ίδρυμα και «οικοτρόφων», τα οποία μπορούσαν να μείνουν στο Ορφανοτροφείο με τους ίδιους όρους με τα «υπότροφα», με την προϋπόθεση καταβολής των εξόδων παραμονής τους. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σσ.403,406.

³⁰⁴ Ο.π.

³⁰⁵ Ο Αθανάσιος Δροσίνης, ήταν ιατρός, «γέννημα θρέμμα τον Μεσολογγίου», όπως ο ίδιος έγραψε στη μυστική του διαθήκη, και σύζυγος της Πηνελόπης Δελιγιώργη, κόρης του πολιτικού Επαμεινώνδα Δελιγιώργη. Σύμφωνα με το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Δροσίνη που καταρτίστηκε από τον Ροδόλφο Αλτερ, ήταν θείος του γνωστού λογίου-ποιητή Γεωργίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ ΔΗΜ.1., φάκελος12.

³⁰⁶ Ιδιόγραφη διαθήκη της 12 Φεβρουάριου 1884 του Αθανασίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ ΔΗΜ.1., φάκελος 12.

Μεσολογγίω υπό τον τίτλον 'Όρφανοτροφείον Αθανασίου Δροσίνη». ³⁰⁷ Ως οίκημα προσωρινό όρισε την οικία του, αν επιδεχόταν επισκευή, ώστε να συμπεριλάβει 20 κλίνες. ³⁰⁸

Ο Κανονισμός του ιδρύματος όρισε να είναι όμοιος με εκείνον του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου. ³⁰⁹ Στο ίδρυμα γίνονταν δεκτά άπορα κορίτσια ορφανά πατρός και μητρός ηλικίας 6 με 10 ετών. Η εκπαίδευσή τους βασιζόταν σε «ολίγα γράμματα των κοινών δημοτικών σχολείων θηλέων και...εις τα οικιακά έργα». Ως «τοιαύτα» θεωρούνταν «η ραπτική, η κεντητική, το πλέξιμο η πλύση, η μαγειρική η βαφή, η υφαντουργική, η διακοσμητική». ³¹⁰ Υπήρχαν έσοδα από τα χειροτεχνήματα των ορφανών που πουλούσαν με την έκθεσή τους σε διάφορες εκδηλώσεις. ³¹¹ Δεν απύσιαζε από τον Κανονισμό και ο ορισμός της αποδοχής «εν ζωή» δωρεών ή «τη αιτία θανάτου» κληροδοτημάτων και η ιεράρχηση των συνεισφερόντων σε «συνδρομητές», «μεγάλους συνδρομητές», «δωρητές», «ευεργέτες» και «μεγάλους ευεργέτες». ³¹²

Με την ίδρυση του τόσο απαραίτητου για την περιοχή ιδρύματος ακολούθησαν δωρεές για την οικονομική του ενίσχυση. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη του Ιερόθεου Ηλιάδη, ιερέα, κατοίκου Μεσολογγίου, καταγόμενου όμως από την Ανάφη, ³¹³ ο οποίος άφησε το 1891 «στο Ορφανοτροφείο Δροσίνη ικανό μέρος της περιουσίας τον. ³¹⁴ Μεταξύ άλλων κληροδοτημάτων του ίδιου ήταν και οικία για στέγαση Νυκτερινής σχολής στο Μεσολόγγι. ³¹⁵

³⁰⁷ Ο.π. Σύμφωνα με έρευνα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους της Αιτωλοακαρνανίας η περιουσία του συνίστατο σε 29 στρέμματα, αγρούς, άλλα 70 στρέμματα, μαγαζί, οικόπεδα, την πατρική του οικία, στάβλο, 6 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, άλλες 125 μετοχές φοίνικος και «λείψανα» μετοχών Αγκύρας «εν χρεοκοπία», δύο μετοχές Ατμοπλοΐας, 9 ομολογίες εθνικού δανείου, ζώα κλπ., καθώς και όλα τα εισοδήματα και καταθέσεις στην ΕΤΕ. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος12, έγγραφο περί Δροσινείου Ορφανοτροφείου.

³⁰⁸ Επιθυμία του διαθέτη ήταν στον κήπο του, όπου θα εγκαθίστατο το Ορφανοτροφείο και μάλιστα «εις την προς Αγίαν Παρασκευήν γωνίαν ανατολικοαρκτικώς μοι ανεγείρη μαρμάρινον Μνημείον η επιτροπή και να θέση μετά την ανακομιδήν τα οστά μου εν αυτώ» Αντί αυτού προτιμήθηκαν οι προτομές των Αρχιεπισκόπων, προέδρων του ιδρύματος. Ιδιόγραφο διαθήκης, ό.π. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, ό.π..

³⁰⁹ «Ο κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας εν μικρώ και αναλόγως των εσόδων του καταστήματος έσται ο αυτός με τον του εν Αθήναις Αμαλιείου ορφανοτροφείου». Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη της 9 Σεπτεμβρίου 1936, Μεσολόγγι. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, ό.π.

³¹⁰ Άρθρο 12 του Καταστατικού του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη.(Μεσολόγγι 9 Σεπτεμβρίου 1936). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, ό.π.

³¹¹ Άρθρο 14^ο Καταστατικού τον Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη, ό.π.

³¹² Σύμφωνα με το Καταστατικό, θεωρούνταν απλοί συνδρομητές, όσοι προσέφεραν μέχρι 500 δραχμές, μεγάλοι συνδρομητές από 500 μέχρι 1000 δραχμές, δωρητές από 1000 μέχρι 5.000 δραχμές, ευεργέτες από 5.000 μέχρι 15.000 δραχμές, και τέλος μεγάλοι ευεργέτες πάνω από 15.000 δραχμές. Άρθρο 24 του Καταστατικού Ό.π. και Έγκριση του Καταστατικού δια της από 12 Φεβρουάριου 1884 μυστικής διαθήκης του Αθανασίου Δροσίνη, έγγ.287 της 24 Νοεμβρίου 1921. «Γενικός Κανονισμός Διοίκησης, Διαχείρισης και Εσωτερικής λειτουργίας τον εν Μεσολογγίω Ορφανοτροφείον Κορασίων Αθανασίον Δροσίνη». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος12.

³¹³ ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ φάκελος 70/ 1981, (Α¹ δημοσ. Συμβολαιογράφοι Μεσολογγίου), Διαθήκη Ιερόθεου Ηλιάδη και ΑΒΕ 70, ΑΕΕ, φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, έγγραφο 4913 της 15/30 Ιουλίου 1891.

³¹⁴ Το κληροδοτήμα ανερχόταν σε 10.000 δραχμές, μία οικία, μία μετοχή ΕΤΕ και διάφορα ομόλογα. Διαθήκη του Ιερόθεου Ηλιάδη της 1 Ιουνίου 1891. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70/ 1981, ό.π. και ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, ό.π.

³¹⁵ Ανέρχονταν σε 1.000 δραχμές για καθένα από τα δύο ορφανοτροφεία της πρωτεύουσας. Μία ποικιλία κατευθύνσεων είχαν τα κληροδοτήματά του. (Στο νοσοκομείο Πατρών, προίκιση κοριτσιών,

Το ίδιο έτος (1884) ο Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Λάρισας, γνωστός λόγιος της εποχής του από την Καλαμπάκα κληροδότησε υπέρ διαφόρων φιλανθρωπικών και κοινωνικών ιδρυμάτων.³¹⁶ Συγκριτικά με το ύψος τους, τα ποσά που αναλογούσαν στα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας ήταν ελάχιστα.³¹⁷ Αφησε όμως κληροδότημα το 1884 για το Ορφανοτροφείο Τρίκκης στη Θεσσαλία 485.000 δραχμές.³¹⁸ Δε διατηρεί αυστηρότητα στα κοινωνικά κριτήρια επιλογής των παιδιών: «Και αν τυχόν δεν ευρεθώσιν εν αυτώ πατρός και μητρός ορφανά, έστωσαν κατ' εξαίρεσιν και ορφανοί εκ πατρός ή μητρός μόνον, αλλά γονέων πτωχοτάτων». Ο σκοπός της ίδρυσής του, καθώς και η οργάνωσή του δε διαφέρουν από εκείνους των άλλων ορφανοτροφείων. Σύμφωνα με το διαθέτη, είναι «η περίθαλψις, ανατροφή και η εκπαιδευσις των ως είρηται ορφανών» του ιδρύματος, «τύπον έχοντος βαθμηδόν το εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Χατζη-Κώνστα και φέροντος την επωνυμίαν του ιδρυτού, τίθεμενον δε υπό την ανωτάτην εποπτείαν της Κυβερνήσεως» Η εξασφάλιση κατάλληλου γηπέδου αποτελούσε μέριμνα του Δήμου Τρικκέων.³¹⁹ Η ανησυχία του διαθέτη για την υλοποίηση του κληροδοτήματος δε διαφαίνεται μόνο από την ανάθεση της εποπτείας του στην Κυβέρνηση ή από το γεγονός - πρακτική πολλών ευεργετών - ότι ως κληρονόμο του και γενικό εκτελεστή της διαθήκης του επέλεξε το «εν Αθήναις Εθνικόν Πανεπιστήμιον»,³²⁰ αλλά αποτυπώνεται ρητά πιο κάτω: «..αποκλείω αυτώ τον Φαλκίδιον από των άπαξ και διαρκών κληροδοτημάτων...σχολάζει και παντελώς χώραν ουκ έχει ο Φαλκίδιος...».³²¹ Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι στο σύνολο της δωρεάς του προς τη «Δωροθέα εν Τρίκκη Σχολή», που έκαμε το 1876 περιλάμβανε ποσό που προόριζε για το ορφανοτροφείο.³²² Ήδη το Δεκέμβριο του 1876 η κατάθεση δωρεάς 37.500 δραχμών στην Εθνική Τράπεζα για την αλληλοδιδασκτική και τη «Δωροθέα Ιερατική Σχολή Τρίκκης» έγινε υπό τον όρο να μπορεί να μεταβάλει την κατεύθυνσή της, εξηγώντας ότι «τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μου Βανδίστα διετέλουν υπό τουρκικήν εξουσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφυλαττόμενος της μεταβολής το δικαίωμα».³²³ Έτσι, το ποσό των 37.500 δραχμών μεταβιβάστηκε αργότερα στο Ορφανοτροφείο και το Γηροκομείο Τρίκκης.

Από τις γυναίκες που χρηματοδότησαν ιδρύματα με εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό χαρακτήρα διακρίνουμε τη Σοφία Νήρω, που προαναφέραμε.³²⁴ Η ευεργέτιδα, κόρη εμπόρου από την Οδησό, το 1888 προσέφερε 10.000 ρούβλια για την ίδρυση στην περιοχή της νέας

σε .μονές σε Θήρα και Κεφαλονιά, σε πτωχούς της Ανάφης). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70, ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, ό.π.

³¹⁶ Όρισε 20.000 δραχμές να παραληφθούν με το θάνατό του και άλλες 70.000 δραχμές μετά από τριάντα έτη. Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουάριου 1884 και ΠΠΧ, σ.372.

³¹⁷ Επίσης διέθεσε 500 υπέρ του Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών και 1000 δραχμές υπέρ του Δημοτικού Βρεφοκομείου. Το βασικό ποσό των 60.000 δραχμών το διέθεσε υπέρ των ιερατικών σπουδές πέντε νέων από τη γενέτειρά του.

³¹⁸ Στη διαθήκη του αναφερόμενος στο συγκεκριμένο ίδρυμα εκφράζεται ως ακολούθως: «Συνιστώ και κληροδοτώ Ορφανοτροφείον Αρρένων εν τη πόλει Τρίκκη με κληροδότημα παντοτεινόν και αιώνιον εκ δραχμών 485.000 δια [ορφανά] ηλικίας 8-12 Ελλήνων το γένος και Ορθοδόξων, εξ ων δύο ...εκ του χωρίου μου Βενδίστας...». Άρθρο ΚΒ' και ΚΓ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. σσ.379-382.

³¹⁹ Παπαχριστόπουλος Αθ., Κληροδοτήματα (ΠΠΧ)..ό.π., σ.382.

³²⁰ ΠΠΧ, ό.π., σ.373.

³²¹ Ό.π.. Για τον Φαλκίδειο Νόμο. Βλ. κεφ. Ευεργεσίας, σ.274, υπσμ.902.

³²² Άρθρο ΙΘ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. Για το Δωρόθεο Σχολάριο βλ. Ιερατική Εκπαίδευση, σ.544, υπσμ.171-172 και σ.545.

³²³ Άρθρο ΙΖ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π.

³²⁴ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.289 και Γυναικεία Επαγγελματική Εκπαίδευση, σ.504.

Κορίνθου «σχολής ορφανών κοριτσιών».³²⁵ Το ίδρυμα διατηρήθηκε με την επωνυμία Νήρειο Παρθεναγωγείο και τέθηκε κάτω από την προστασία Αδελφάτου που συστάθηκε το 1898.³²⁶ Παρά τον καθορισμένο σκοπό της διαθήκης, - «σχολής ορφανών κορασιών (δι' εξωτερικάς μαθήτριας)» - ιδρύθηκε τμήμα χειροτεχνικής σχολής από τα έσοδα του κληροδοτήματος.³²⁷

Με την πρώτη του διαθήκη το 1887, αλλά και την «επιδιαθήκη» του 1895 ο Ναπολέων Ζαμπέλιος, βουλευτής από τη Λευκάδα, αφού «συνέστησε» μερικά υπέρ ιδιωτών κληροδοτήματα, διέθεσε το υπόλοιπο της περιουσίας του «κατά τρία μόρια», ένα υπέρ των αναγκών του Ορφανοτροφείου Λευκάδας, ένα για τη βελτίωση του Ορφανοτροφείου Κέρκυρας και ένα υπέρ της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας.³²⁸ Το κληροδοτήμα του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας περιλάμβανε 100.000 δραχμές και μία οικία.³²⁹ Από τους όρους που θέτει για την οργάνωση ενός σύγχρονου ιδρύματος και οι οποίοι περιέχονται και σε μετέπειτα διαθήκες του,³³⁰ διακρίνουμε πως επιθυμία του διαθέτη ήταν ή ανατροφή, ηθική διάπλαση και μόρφωση «των εκθέτων», έτσι ώστε «έφηβα γενόμενα καταστώσιν κατάλληλα για την οικειακήν υπηρεσίαν».³³¹ Έτσι, η Διοίκηση του καταστήματος αποφάσισε υποχρεωτικά, εκτός από μαθήματα ηθικοχριστιανικού χαρακτήρα και τις στοιχειώδεις γνώσεις των ελληνικών γραμμάτων από ιερέα παρεχόμενες, να διδάσκονται η «απλή ραπτική εις τα άρρενα», ενώ «εις τα θήλεα τα πολλαπλά είδη ραπτικής η πλύση ή σιδέρωση

³²⁵ Διαθήκη της Σοφίας Νήρω της 11 Μαΐου 1888. ΜΗΚ,Γ'81, σ.422 και ΑΤΕ, Φάκ.1889/ Δ60,2, έγγραφο 1424 της 5 Μαΐου 1889.

³²⁶ «Δυνάμει του θέσιν νόμου επέχοντος διατάγματος της 1 Δεκεμβρίου 1836 και του άρθρου 205 τον νόμου ΔΝΖ' «περί σνστάσεως δήμων» (τον και σήμερα ισχύοντος (1928) συνεστάθη τω 1898 το αδελφάτον τον εν Κορίνθω ιδρυθησομένον Νηρείον παρθεναγωγείον, όπερ και σήμερα νφίσταται». ΜΗΚ, σ.425.

³²⁷ Το αιτιολογεί στη διαθήκη του: «Διότι τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μον Βανδίστα διετέλουν νπό τουρκικήν εξονσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφνλαττόμενος της μεταβολής το δικαίωμα ήδη δε, ότε θείω ελέει και ευδοκία η Τρίκκη και η Πατρίς μον απαλλαγείσα τον Τουρκικού ζυγού προσετέθησαν εις τον θεόσωστον Ελληνικόν Βασίλειο, σκεφθείς έκρινα ως κάλλιον και συμφερώτερον να μεταβάλλω τον προορισμόν της καταθέσεως εκείνης επ'άλλω ενεργητικώτερω και κοινωφελεστέρω σκοπώ, εν αυτή πάλιν τη προσφιλεί μοι πόλει Τρίκκη, επί τω λόγω ότι ή τε η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει διατηρεί εν Τρίκκη τα κατάλληλα και αναγκαιούντα σχολεία, και ότι ο Δήμος Τρικκέων ικανός έσεται να διατηρή ήδια την άπαξ κληθείσαν «Δωροθέα Σχολή», την οποίαν ωκοδόμησα, και εις την οποίαν κληροδοτώ και αφιερώ την ονχι ενκαταφρόνητον κατά τε τον αριθμόν των τενχών και την αξίαν αυτών Βιβλιοθήκην μον». Ιδρύθηκε το 1901 με Β.Δ. της 19 Ιουνίου 1901. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.133 τεύχος Α'. Λόγω όμως απαιτούμενης δαπάνης που υπερέβαινε τα έσοδα, καταργήθηκε το διάταγμα της ιδρύσεως της με το Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ιουλίου 1904, σ.510.

³²⁸ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904. Στα Ιόνια νησιά υπήρχαν τέσσερα ορφανοτροφεία τα οποία λειτουργούσαν πριν από την Ένωσή τους με την Ελλάδα το 1864. Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.108.

³²⁹ Συνεδρίασις Αδελφάτον της 29 Ιανουαρίον 1906 ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ, 6, φάκελος 723. Στα Πρακτικά της συνεδρίασης της 19 Ιανουαρίου 1906 του συσταθέντος Αδελφάτου του Ορφανοτροφείου γίνεται αναφορά στο αναπαλλοτρίωτο της οικίας που κληροδοτήθηκε και την εκμίσθωσή της (έγγραφο 1).ό.π.

³³⁰ Ο Ναπολέων Ζαμπέλιος διανύσας όλη τη ζωή του στην Κέρκυρα και το 1896 αποβιώσας άφησε τέσσερα ιδιόγραφα έγγραφα με την τελευταία του θέληση, δηλαδή την από 1 Μαΐου 1887 διαθήκη και τρεις «επιδιαθήκες» (με τροποποιήσεις και προσθέσεις): η ά «επιδιαθήκη» είναι της 1 Οκτωβρίου 1895, η β' της 24 Ιανουαρίου 1896 και η γ' της 10 Φεβρουάριου 1896. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ό.π., φάκελος 705, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904.

³³¹ Διαθήκη αρ.6 και 11 της 1 Οκτωβρίου 1895/31 Μαΐου 1906 του Ναπολέοντα Ζαμπέλη, ό.π.

των ματιών, μαγειρική...».³³² Η ανάγκη διατήρησης του κληροδοτήματος οδήγησε, όπως συνέβαινε συνήθως, την περίοδο 1895-1899 στη σύσταση Αδελφάτου του Ορφανοτροφείου.³³³ Μέχρι το θάνατό του ο ευεργέτης με επιδιαθήκες που συν έτασσε επέφερε αλλαγές στην κατεύθυνση των κληροδοτημάτων του.³³⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης γιχχ την περίθαλψη των παιδιών έδειξε το 1906 ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής,³³⁵ δήμαρχος της Οδησού. Με δική του σημαντική δαπάνη³³⁶ φρόντισε την ανέγερση κτιρίου για την εγκατάσταση του Ορφανοτροφείου³³⁷ που

³³² ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ, 6, φάκελος 723, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906 και η β' της 1 Οκτωβρίου 1895.

³³³ Συστήθηκαν πτωχοκομείο και νοσοκομείο μαζί με τα δύο Αδελφάτα της Κέρκυρας, από την ανάγκη προάσπισης των συμφερόντων των «αγαθοεργών καταστημάτων», τα οποία σύμφωνα με παράρτημα της εφημερίδας Αλήθειας, συστήθηκαν την περίοδο 1895-1899, «την απαισίαν εκείνην τετραετίαν, καθ' ήν κατώρθωσαν οι κερδοσκόποι διαχειρισταί να φορτώσουν στη ράχη τον ιδρύματος το μηδαμινό ποσό των 120.000 εις χρέη». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 7810 της 11 Δεκεμβρίου 1905 (δημοτική αρχή Κέρκυρας προς το υπουργείο Εσωτερικών «περί καταρτισμού των αδελφάτων των ενταύθα φιλανθρωπικών καταστημάτων») και έγγραφο 4966 της 9 Αυγούστου 1895. Στη σύστασή τους υπήρξαν τυπικά εμπόδια. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1 έγγραφο.906 της 14 Ιανουαρίου 1906 (υπουργείο Εσωτερικών προς Νομαρχία Κέρκυρας). Η ανάγκη όμως δημιουργίας τους ενισχύθηκε από το φόβο «προσκόμματος» στον καταρτισμό δημοτικού προϋπολογισμού για τα αγαθοεργά ιδρύματα, λόγω περιορισμού των δαπανών δημοτικής εκπαίδευσης και λόγω της κατά το νόμο υποχρέωσης του Δήμου να καλύψει ο ίδιος τα τυχόν ελλείμματα. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1458 της 20 Οκτωβρίου 1905 προς Νομάρχη Κερκύρας «περί συγκλίσεως Αδελφάτων»

³³⁴ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 682, υπφ.1, φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906 και Κ.Δάφνης, Ναπολέων Ζαμπέλης, Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμος XVI, Βιογραφικά σχεδιάρια, σσ.170-178. Εκτός από σημαντικό ποσό των 120.000 δραχμών που προσέφερε στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο Κέρκυρας, είχε ενδιαφερθεί για την αποξήρανση λιμνών Κέρκυρας, αναγκαίο έργο, για το οποίο διέθεσε 750.000 δραχμές που με τροποποίησή του στη α επιδιαθήκη ανακάλεσε το κληροδοτήμα προς τη Φιλαρμονική Κερκύρας για την επίλυση του επείγοντος ζητήματος της υγείας των κατοίκων «εκ των νοσηρών λιμνών απειλούμενης...». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904. Στις διορθώσεις επίσης της β¹ επιδιαθήκης εκτός από την τροποποίηση που κάνει των 100.000 δραχμών προς το Ορφανοτροφείο Κέρκυρας, και άλλων 100.000 δραχμών προς το νοσοκομείο της Λευκάδας- σημείωνε πως, αν υπήρχαν χρήματα εις τους επιμελητές κάτω των 125.000 δραχμών συμπεριλαμβανομένης και της οικίας του, τα αφιέρωνε «εις το εν τω μοναστηριών τον Αγίου Φραγκίσκου υπάρχον παρθεναγωγείο». Με την τελευταία του επιδιαθήκη της 10 Φεβρουαρίου 1906 «διέταξε να συμμορφώνονται οι εντολοδόχοι του με τους όρους του». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904.

³³⁵ Ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής, πλούσιος έμπορος, μέλος της ρωσικής αριστοκρατίας και κάτοχος των υψηλότερων ρωσικών παρασήμων, υπήρξε δήμαρχος της Οδησού από το 1878 μέχρι το 1895 συντελώντας με κοινωφελείς δραστηριότητές του, τις οποίες στήριζε οικονομικά και ο ίδιος, στην ανοικοδόμηση της γενέτειράς του. Η εθνική του ευαισθησία, κάτι που χαρακτήριζε και τον πατέρα του, Γρηγόριο Ιω. Μαρασλή, έμπορα από το Μαράς της Θράκης, θα εκφραστεί με επιχορηγήσεις και στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού και του ελληνικού Βασιλείου. Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ...ό.π., σσ.151-153.

³³⁶ Ο.π., σ.152 και Εφ. Αθήναι, 2 Μαΐου 1907 και Μαριάννας Κορομηλά, Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, [Πολιτιστική Εταιρεία « Πανόραμα»], δ' ανατύπωση, Αθήνα 1993, σ.275.

³³⁷ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906, (Δήμος Κερκύρας προς Νομαρχείο Κερκύρας). Σε ψήφισμα του Δ.Σ. του Δήμου επισημαίνεται η αναγνώριση της δωρεάς με ανακήρυξη του διαθέτη σε επίτιμο δημότη και ευεργέτη του δήμου Κέρκυρας. Ο.π., φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 432 της 25 Αυγούστου 1906.

επονομάστηκε «Μαράσλειο Ορφανοτροφείο Κέρκυρας».³³⁸ Αίγα χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1910, ανάμεσα σε εκπαιδευτικά κληροδοτήματα που άφησε ο Μαρίνος Κοργιαλένιος προσέφερε και 2.000 λίρες στερλίνες υπέρ του ίδιου ιδρύματος.³³⁹ Στη διαθήκη του αναφέρεται στη δωρεά του προς το Ορφανοτροφείο Κέρκυρας, «νττέρ τον οποίον ο αείμνηστος φίλος μου Μαρασλής σννεϊσέφερε τόσον γενναίως, ίνα διατεθή παρά της Διοικητικής τον ειρημένον Ορφανοτροφείον Επιτροπής όπως αύτη κρίνη καλλίτερον δια την βελτίωσίν τον».³⁴⁰

Επιθυμία κάποιων διαθετών ή δωρητών ήταν να κατευθυνθεί η ευεργεσία τους στην ίδρυση και συντήρηση νηπιακού ορφανοτροφείου. Δεν πρόκειται παρά για το Βρεφοκομείο του Δήμου Αθηναίων, του οποίου η ονομασία ποικίλει στις διαθήκες.³⁴¹ Συστήθηκε το 1848 από το Δήμο, λόγω της συχνής εγκατάλειψης βρεφών, αλλά η λειτουργία του ήταν ατελής.³⁴² Μετά την ανάληψη της δημαρχίας από το Γεώργιο Σκούφο (1803-1873) το 1857, ιδρύθηκε επίσημα σε δύο χρόνια³⁴³ το Νηπιακό Ορφανοτροφείο πάλι με τη συμβολή του Δήμου,³⁴⁴ του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) και Ιωάννη Κοντογιαννάκη, πρώτου ευεργέτη του ιδρύματος, Ηπειρώτη, γενικού Προξένου της Ελλάδος στην Πετρούπολη, οι οποίοι καταγράφονται και ως ιδρυτές του.³⁴⁵ Η φτώχεια και ο αναλφαβητισμός είχαν τις δυσάρεστες κοινωνικές επιπτώσεις τους στη λαϊκή ιδιαίτερα τάξη της Αθήνας. Το 1860 όμως κυρίως με τη δωρεά των 44.000 φράγκων του Κοντογιαννάκη και των 20.000 δραχμών της βασίλισσας

³³⁸ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

³³⁹ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουλίου 1910. ΜΗΚ,Γ 58, σ.307.

³⁴⁰ Άρθρο 40^ο της διαθήκης του Κοργιαλένιου, ό.π. και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα (XVIII) Κληροδοτήματα Μ. Κοργιαλένιου, έγγραφο 46146 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632,6.

³⁴¹ Η ονομασία του ποικίλει ανάλογα με τις απαιτήσεις των κληροδοτών, αλλά και με την ηλικία των παιδιών που περιθάλπονταν (βρέφη ή νήπια). Συναντάμε τις ονομασίες: «Νηπιακό Ορφανοτροφείο», «Ορφανοτροφείο Εκθέτων Βρεφών», «Εκθετοτροφείο», «Νοθοτροφείο», «Νηπιακό Βρεφοκομείο». Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859-1999, Χρυσό Μετάλλιο Ακαδημίας Αθηνών, (επιμέλεια Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Βασιλική Ματζιώρου, Πολυξένη Ματζιώρου και Πολυξένη Λεούση), Εταιρεία Αρχαιικών Μελετών και [«Ο Μικρός Ρωμιός» ΕΠΕ], Αθήνα 1999, σ.34.

³⁴² Εκθετοτροφεία, λόγω των επιτακτικών αναγκών να καλυφθούν έντονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν, ιδρύθηκαν σε λιμάνια κυρίως, όπως η Σύρος. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 1, υπφ.2-4 (1899-1906), Δημοτικό Εκθετοτροφείο: προϋπολογισμοί-απολογισμοί, έγγραφο 5073 της 24 Μαΐου 1900: (Απόφασις εκ του απολογισμού του εκθετοτροφείου του έτους 1899). Βλ. σχετικά Θωμάς Δρίκος, Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.

³⁴³ Συγκεκριμένα, η ίδρυσή του υπογράφηκε την 31 Δεκεμβρίου 1859 και δημοσιεύθηκε την 21 Ιανουαρίου 1860. Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π., σ.32.

³⁴⁴ Ο Δήμος Αθήνας ανέλαβε συστηματικά την ανέγερση του βρεφοκομείου διενεργώντας εράνους. Έτσι, αύξανε κάθε έτος τα διαθέσιμα κονδύλια. Οι 13.000 δραχμές του κεφαλαίου που διέθετε ο Δήμος το 1857, λόγω χάρη, έγιναν 14.000 το 1858. Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π., σ.31.

³⁴⁵ Ο.π., σ.29. Περισσότερα στο Αναστάσιος Ζίννης, Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών, Αθήνα 1866, σ.9. Ο Ραγκαβής είχε γράψει επίσης στον Ιωάννη Σούτσο να παρακινήσει ομογενείς στη Ρωσία να δωρίσουν χρήματα στο ελληνικό δημόσιο για την ίδρυση Μουσείου και Βρεφοκομείου. Η απάντηση του Σούτσο ήταν ενθαρρυντική, δεδομένου ότι ο Βερναρδάκης έδωσε για το Μουσείο, ενώ ο Ι. Κοντογιαννάκης για το Βρεφοκομείο. «Έξαλλος μετά χαράς» γράφει ο Ραγκαβής, «προυκάλεσα παρασήμων αμοιβήν και εις τους δωρητάς και εις τον κ. Σοντσον». Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή Απομνημονεύματα, (τόμοι Α'-Δ'), τόμος Β', Γ.Κασδόνης,[Πυρσός], Αθήναι 1892-1930, σσ.395-397.

Αμαλίας³⁴⁶ οικοδομήθηκε το ίδρυμα. Δείγματα προσφορών στην κατεύθυνση αυτή συναντάμε εκείνη του Δημητρίου Γακόπουλου, ομογενούς στην Τούλσα της Αιγύπτου,³⁴⁷ του Νικολάου Ράλλη στη Ρωσία,³⁴⁸ του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου στο Λιβόρνο, του Ανδρέα Συγγρού, του Κωνσταντίνου Δ. Χατζηδημητρίου, της βασίλισσας Όλγας και άλλων.

6. Ανεκπλήρωτες διαθέσεις

Υπάρχουν επιθυμίες των διαθετών που δεν ευοδώθηκαν για σειρά διαφορετικών αιτιών. Όμως, όχι σπάνια βλέπουμε την αναίρεση των διατάξεων από τους ίδιους τους ευεργέτες ή τους δωρητές για λόγους που γνωστοποιούνται στα κείμενά τους ή παραμένουν άγνωστοι. Αξίζει να αναφέρουμε τη διάθεση του Ιωάννη Μ. Μπάγκα, (1814-1895) ομογενούς από την Κορυτσά της Β. Ηπείρου, ο οποίος εργάστηκε στην Αίγυπτο και τη Ρουμανία. Το 1889 δώρισε όλη του την περιουσία στο ελληνικό Δημόσιο.³⁴⁹ Στο πρώτο αυτό δωρητήριο συμβόλαιό του³⁵⁰ ορίζει τα υπάρχοντα περιουσιακά του στοιχεία να διατεθούν, «..όπως αποτελέσωιν ορφανοτροφείον αρρένων δια την διδασκαλίαν των προπαιδευτικών γραμμάτων και την εκμάθησιν βιοποριστικών τεχνών κατά τα τελειότερα εν Ευρώπη συστήματα...».³⁵¹ Έδρα του ορφανοτροφείου τούτου ορίζει την Αθήνα. Ζητά επίσης μετά από πενταετία από της ιδρύσεώς του τη δημιουργία παραρτήματος στην πατρίδα του, την Κορυτσά, όπου να εισάγονται κατά προτίμηση τα ορφανά από την Κορυτσά και περιοχές της Μακεδονίας. Καθορίζει βραβείο 500 δραχμών στον «αριστενίσαντα χρηστοθήη μαθητή».³⁵² Θα καταργήσει την πράξη αυτή όμως αργότερα³⁵³ για άγνωστους σε μας λόγους.

³⁴⁶ Από το κληροδότημα του Κοντογιαννάκη ο Δήμος Αθήνας οικοδόμησε το Βρεφοκομείο το 1873 στην οδό Πειραιώς. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ.206. Το ποσό ανερχόταν σε 80.000 χάρτινα ρούβλια, καθόλου ευκαταφρόνητο, καθότι το 1867 απέδιδε 2.200 δραχμές ετησίως. Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π., σ.32.

³⁴⁷ Αγνοούμε το ύψος της προσφοράς του. ΑΤΕ, Φάκ.1880/88,1, έγγραφο 6849 της 24 Ιουλίου 1880.

³⁴⁸ Με τη διαθήκη του την 14 Φεβρουάριου 1889 αφιέρωσε 50.000 φράγκα στο νηπιακό ορφανοτροφείο. ΑΤΕ. Έγγραφο 54 της 14 Φεβρουάριου 1903 (από Τεργέστη) και Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (XVII), Κληροδότημα Νικολάου Ράλλη, φάκελος 1, έγγραφο 943 της 2 Μαΐου 1889. Διαθήκη του Νικολάου Ράλλη της 20 Μαΐου 1889 και έγγραφο 54 της 14 Φεβρουάριου 1889.

³⁴⁹ Με νέα περιουσία που απέκτησε εργαζόμενος αγόρασε το ξενοδοχείο στην Ομόνοια επωνομαζόμενο Μπάγκειο και το εκχώρησε πάλι στο Κράτος. Το σύνολο κινητής και ακίνητης περιουσίας του ανερχόταν στην αξία των 61924927 δραχμών. ΜΗΚ, σ.920. Ο ίδιος ζήτησε μόνο να κρατήσει εισόδημα 500 δραχμών μηνιαίως για τη συντήρησή του. Με την πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Εξωτερικών, Στέφανου Δραγούμη, το ποσό ανήλθε στις 1.000 δραχμές. ΜΗΚ, σ.919 και Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,...ό.π., σ.159.

³⁵⁰ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1886. Ακολούθησαν η διαθήκη του στις 24 Σεπτεμβρίου 1894 και δωρητήριο έγγραφο στις 3 Οκτωβρίου 1895. ΜΗΚ,Γ'206, σσ.918,1122 και ΑΤΕ, Φάκ.1890/ Δ60,1.

³⁵¹ Συμβολαιογραφική πράξη Ιωάννη Μ. Μπάγκα της 16 Ιουνίου 1889. ΜΗΚ,Γ', σ.924.

³⁵² Ο.π.

³⁵³ Συμβολαιογραφική πράξη, αρ.7711 της 29 Νοεμβρίου 1895. ΜΗΚ,Γ', σ.924.

**7, Οι πτωχοί της πρωτεύουσας,
«ομάδες περιθωριακές, ομάδες επικίνδυνες»
(Σχολές Απόρων Παίδων)**

Παράλληλα με τα ορφανοτροφεία το φαινόμενο της παιδικής ένδειας και αυτό με τη σειρά του θα προκαλέσει το ενδιαφέρον της ευεργεσίας. Οι αιτίες δεν εντοπίζονται μόνο στη μόνιμη ένδεια του ελληνικού πληθυσμού το 19^ο αιώνα, αλλά και στην πληθυσμιακή μετακίνηση που παρατηρήθηκε το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα κατοίκων ορεινών περιοχών της Ελλάδας προς τις πεδινές και ιδιαίτερα τις πόλεις με επιδίωξη την επίλυση βιοποριστικών προβλημάτων ενός αυξανόμενου πληθυσμού, τον οποίο οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις δε μπορούσαν να στηρίξουν.³⁵⁴ Με την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων παρουσιάστηκε μία αντίστοιχη πληθυσμιακή συρροή σε αστικά κέντρα, όπως ήταν η Αθήνα, η Σύρος και ο Πειραιάς, μέσα στην οποία υπήρχαν ανήλικα παιδιά που στέλνονταν από την οικογένειά τους να εργαστούν με στόχο την οικονομική της ενίσχυση. Με ελάχιστη αμοιβή οι γονείς ή κηδεμόνες εκμίσθωναν την εργασία των παιδιών, είτε σε εύπορες οικογένειες, είτε σε επιχειρηματίες ή «μαατόρους» της πόλης.³⁵⁵

Ως σημαντικότερος φορέας, εκτός ορισμένων άλλων δευτερευόντων οργανισμών, στήριξης των απόρων παιδιών, ήταν ο φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» που ιδρύθηκε το 1865. Σκοπός του ήταν «η δια της από κοινού των μελών αυτού ενέργεια, πρόοδος και γενική ωφέλεια».³⁵⁶ Μέσα σε διάστημα τριάντα ετών από την ίδρυσή του αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής στην Ελλάδα.³⁵⁷ Μοχλός της προσπάθειας των μελών του Συλλόγου για διευρυνμένη κοινωνική και πατριωτική δραστηριοποίησή ήταν η ιδέα της «κοινωνικής και εθνικής προόδου». Οι επιδιώξεις του Συλλόγου ευθυγραμμίζονταν με την προοπτική ενός εκπολιτιστικού προορισμού του ελληνικού έθνους στην Ανατολή, στοιχείο που τροφοδοτούσε την εθνική πολιτική στο «αλυτρωτικό» ζήτημα. Έθεσε ως στόχο του την «δια της διαδόσεως των γραμμάτων διανοητική, ηθική και κοινωνική του λαού βελτίωσιν».³⁵⁸

Ο Σύλλογος προσέφερε εθνική υπηρεσία με την ανάπτυξη στενότερων επαφών με συλλόγους εκτός των συνόρων του ελληνικού βασιλείου, κυρίως των περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το 1875 είχε συνδεθεί με 80 συλλόγους και σωματεία.³⁵⁹ Η διακήρυξη του Ν,Λεβίδη, λογίου και μέλους του προεδρείου του Συλλόγου «Παρνασσός»,

³⁵⁴ Συμπορευόταν η πληθυσμιακή μετακίνηση αυτή με την δημογραφική ανάπτυξη αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της Αθήνας. Guy Burgel, Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν, [Εξάντας], Αθήνα 1876, σσ.173,186-188,252-253.

³⁵⁵ Δούλευαν πολλές ώρες ως λούστρο*» εφημεριδοπώλες, υπηρέτες, ράφτες, σιδηρουργοί, γαλατάδες, «σψοκομιστές» υποφέροντας τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Κ. Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π., σ.146. 3» Ό.π., σ.22.

³⁵⁷ Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σσ.153-155.

³⁵⁸ Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», Αθήνα 1875, αρ.1.

³⁵⁹ Από αυτά τα 25 ήταν αλλοδαπά και τα 55 ελληνικά, από τα οποία τα 20 βρίσκονταν μέσα στο ελληνικό βασίλειο, και τα 35 εκτός αυτού. Κ.Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π., σ.98. Το 1899 επίσης η Σχολή του «Παρνασσού» καλλιεργούσε σχέσεις με τη Νυχτερινή σχολή Μεσολογγίου, τη Σχολή Απόρων Πύργου και άλλες σχολές ή συλλόγους που λειτουργούσαν στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού. Ένας από αυτούς ήταν ο Φιλεκπαιδευτικός σύλλογος «Ομόνοια» της ελληνικής κοινότητας στο Βαϊνδάριο. Ό.π., σ.240.

κατά την οποία «μόνο η πνευματική της Ελευθέρας μετά της δούλης Ελλάδος ένωσις δύναται να συγκρατήσει τον πανταχόθεν κεραυνούμενον Ελληνισμόν», είχε βαθιά απήχηση, ώστε την περίοδο της προεδρίας του 99 μέλη νέα και από την πρωτεύουσα και από τον ελλητισμό της διασποράς πύκνωσαν τις τάξεις του.³⁶⁰ Ο Σπυριδών Λάμπρος, ένας από τους ιδρυτές του, υποστήριξε σε λόγο του ότι την εποχή της ίδρυσης του συλλόγου υπήρχε έντονη η ανάγκη «αβίαστου προαγωγής των γραμμάτων, αληθούς εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις εξικονομμένης διαδόσεως της παιδείας, ελευθέρας τον πνεύματος και τον χρήματος σνναναμίξεως, προοδεντικής των ηθών επιλεπτόνσεως, μορφώσεως και αναμορφώσεως».³⁶¹

Η προώθηση της ιδέας της εργασίας στα πτωχά παιδιά ως ανώτατης αξίας αποτέλεσε μέρος της πρωτοβουλίας Συλλόγου, ο οποίος το 1872 ίδρυσε στην Αθήνα τη Σχολή των Απόρων Παιδών. Ήταν νυχτερινή σχολή και ιδρύθηκε με πρόταση του Σπυριδώνα Βασιλειάδη, νεαρού τότε ποιητή.³⁶² Κύρια επιδίωξη της Σχολής, σύμφωνα με τον κανονισμό που συνέταξε η ενδεκαμελής επιτροπή,³⁶³ έπρεπε να είναι η «ηθική» κυρίως διαπαιδαγώγηση των παιδιών παράλληλα με «την διανοητικήν και γραμματικήν αυτών ανάπτυξιν» μέσα από την παρακολούθηση μαθημάτων «γεννώντων τον έρωτα της εργασίας και της τιμής».³⁶⁴ Οι ιδρυτές της ανατάχθηκαν στις σκληρές και απάνθρωπες συνθήκες της παιδικής εργασίας χωρίς όμως να απορρίπτουν την «αρχή» της εργασίας και την επαγγελματική απασχόληση των παιδιών.³⁶⁵ Ιδιαίτερα οι διαβόητοι «Μάγκες τον Ρολογιού» ήταν τα άπορα παιδιά που προσήλκυσαν το ενδιαφέρον των μελών του Συλλόγου «Παρνασσός»,³⁶⁶ που παρενέβαιναν με στόχο την καταπολέμηση του εγκλήματος, ως αυτονόητης συνέπειας της φτώχειας. Επιδίωκαν τη μόρφωση αυτών των παιδιών, και μέσω αυτής, όπως ισχυρίζονταν, την

³⁶⁰ Μεταξύ αυτών ήταν και οι Ζαλοκώστας, Βικέλας, Ξένος κ.α. Ο.π., σ.57.

³⁶¹ Συνέχιζε με τα χαρακτηριστικά μιας εθνικιστικής έξαρσης: «Το δ' έθνος ησθάνετο την ανάγκην της μακράς εκείνης προς την μεγάλην εθνικήν αποκατάστασιν προπαρασκευής, ήτις δεν είνε έργον της κυβερνήσεως, αλλά των ατόμων της ησύχου και αθορύβου, αλλά μεμελετημένης και σκοπίμου μεταλαμπαδεύσεως των ελληνικών γραμμάτων μέχρι των εσχατιών των ελληνικών χωρών, εκεί όπου η εθνική πάλη των φυλών πολλάκις εκδηλούται δια του υπέρ της γλώσσης και παιδείας αγώνος». Σπυριδών Λάμπρος, Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, περ. Παρνασσός, Απρίλιος 1892, σ.457.

³⁶² Σε συνεδρίαση της 23 Οκτωβρίου 1872 αποφασίστηκε με αποτελεσματική συμβολή του Σπυριδώνα Βασιλειάδη η ίδρυση της Σχολής Απόρων Παιδών. Ο.π., σ.66.

³⁶³ Την πρώτη επιτροπή του Συλλόγου που εκλέχτηκε γι αυτό το σκοπό, απάρτισαν ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Λέων Μελάς, Ιωάννης Περβάνογλου, Αριστείδης Λάσιος, Σπυριδών Βασιλειάδης, Φίλιππος Παρασκευαΐδης, Μιχαήλ Λάμπρος, Δημήτριος Κορομηλάς, Νικόλαος Πολίτης, Μιχαήλ Deffner, Νικόλαος Λεβίδης. Η σύνταξη του Κανονισμού ανατέθηκε από την επιτροπή στους Σπυριδώνα Βασιλειάδη, Δημήτριο Κορομηλά και Νικόλαο Λεβίδη. Βλ. Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873, σσ.21-22.

³⁶⁴ Ο.π., σσ.21-22 και 75. Αποφασίστηκε να διδάσκονται ηθική, ελληνική ιστορία, γεωγραφία, φυσική ιστορία, κοσμογραφία, φυσική, χημεία, πολιτική οικονομία, εξήγηση του πολιτεύματος και του ποινικού νόμου, υγιεινή, ενώ αργότερα προστέθηκε και η μουσική. Λογοδοσία...ό.π., σ.76. Επίκεντρο λοιπόν του προγράμματος αυτού ήταν η ηθικο-θρησκευτική αγωγή. Τα μαθήματα αυτά αυξήθηκαν κατά την περίοδο 1875-1888 σε 300 περίπου. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888, σ.3.

³⁶⁵ Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σ.109.

³⁶⁶ Πρόκειται για το Ρολόι της Παλαιάς Αγοράς που προσέφερε ο Λόρδος Έλγιν στην Αθήνα σε αντάλλαγμα των κλαπέντων «καλλιτεχνημάτων» του Παρθενώνα. Λόγος τον κοσμήτορος των σχολών Αριστοτέλους Κουρτίδου στο Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδών Παρνασσού. Παρνασσός, Απρίλιος 1892, σ.457.

απελευθέρωσή τους από την εξαθλίωση και τα εγκληματικά κυκλώματα και τη μετατροπή τους σε «τακτικούς και επιμελείς εργάτες».³⁶⁷ Στη σχολή φοιτούσαν δωρεάν παιδιά εγκαταλελειμμένα, «βιοπαλαισταί» ηλικίας 10 - ακόμη και 5 ετών - μέχρι και 22 ετών που ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα,³⁶⁸ αλλά παράλληλα επιθυμούσαν να «τύχωσι παιδεύσεως επαρκούς». Οι εργοδότες των παιδιών αρνούμενοι να παρακολουθήσουν τις κοινωνικές εξελίξεις κατηγορούσαν τη σχολή ως τόπο διαφθοράς και κακομεταχειρίζονταν τα παιδιά συνεχίζοντας τη στυγνή εκμετάλλευσή τους.³⁶⁹ Αυτό άλλαξε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι συντεχνίες επέτρεπαν την παρακολούθηση μαθημάτων στον «Παρνασσό» από τους μικρούς εργαζόμενους,³⁷⁰ Στους εκπαιδευτικούς κόλπους της σχολής καταρτίστηκαν υποδηματοποιοί, λιθοξόοι, ξυλουργοί, ράπτες, κ.α.³⁷¹ Το ενδιαφέρον των μελών του «Παρνασσού» για την επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών εξακολουθούσε και μετά την αποφοίτησή τους από τη Σχολή.³⁷²

Το 1873 ο Σύλλογος αποφάσισε να ιδρυθούν εκτός από τη Σχολή Απόρων της Κερκύρας και άλλες παρεμφερείς σχολές στην Καλαμάτα, τη Σύρο, τη Χαλκίδα. Έτσι, το σχολικό έτος 1883-1884 λειτουργούσαν ήδη 12 σχολές Απόρων Παίδων - Αθήνας, Σύρου, Καλαμάτας, Ζακύνθου, Πάτρας, Ανδρου, Καπελέτου, Τραγανού, Κατσαρού Πύργου, Λευκάδας και Αργοστολιού -, όπου φοιτούσαν 1400 μαθητές.³⁷³

Από την πρώτη στιγμή της σύστασης της Σχολής Απόρων Παίδων το 1872 συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός συνδρομών.³⁷⁴ Πρώτοι οικονομικοί πόροι της υπήρξαν εκείνοι που προέρχονταν από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το υπουργείο Παιδείας, την Επιτροπή «προς εμφύχωσιν της Ελληνικής Βιομηχανίας», το υπουργείο των Εσωτερικών και το Δήμο της Αθήνας.³⁷⁵ Ο Δημήτριος Ράλλης, βουλευτής τότε, Τπουργός Παιδείας το 1875, λόγου χάρη, πρότεινε και η Βουλή ψήφισε 5.000 δραχμές ως ετήσια συνεισφορά υπέρ της σχολής το ίδιο έτος.³⁷⁶

Εκτός από φορείς, όπως η Εθνική και η Πιστωτική Τράπεζα, το υπουργείο Παιδείας ή ο βασιλιάς Γεώργιος Α', πολλοί εύποροι ομογενείς ή απλοί πολίτες συνέδραμαν στο έργο του Συλλόγου. Σημαντική ήταν η οικονομική ενίσχυση του Ανδρέα Συγγρού με 6.000 δραχμές,

³⁶⁷ Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σσ.158-159 και 168.

³⁶⁸ Μία ποικιλία επαγγελμάτων συνδέεται με την παιδική εργασία. Τα κυρώτερα από αυτά ήταν εκείνο του οφκομιστή, του λούστρου, του εφημεριδοπώλη, του υπηρέτη σε σπίτια ή καταστήματα. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.169.

³⁶⁹ *Ο.π.*, σσ.250-251.

³⁷⁰ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αιώνα)*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.22-23.

³⁷¹ Τα μαθήματα ήταν βραδινά και οι τάξεις το 1875 έγιναν τρεις με έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό μαθητών. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σσ.72-74.

³⁷² *Ο.π.*, σ.170.

³⁷³ *Ο.π.*, σσ.73-76.

³⁷⁴ Ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης προσέφερε 200 δραχμές την 23 Οκτωβρίου 1872 και ακολούθως κατέθετε στο ταμείο μηνιαίως από το κεφάλαιο των βοηθημάτων του Υπουργείου. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σσ.69,77. Ήταν αναγκαία τακτική του Συλλόγου η προσέλκυση οικονομικής ενίσχυσης με διάφορους τρόπους. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχείον υπέρ της οικοδομής Σχολής απόρων παιδων*, Αθήνα 16 Ιουνίου 1875.

³⁷⁵ Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.162.

³⁷⁶ Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.92

που αρκούσε να καλύψει τα έξοδα συντήρησης ενός έτους, της Μαρίας Ράλλη από τη Μασσαλία, του Αναστασίου Τσούφλη με κληροδότημα 500 ρουβλίων.³⁷⁷

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η επιχορήγηση του Δήμου προς τη Σχολή Απόρων Παίδων ανήλθε σε 3.000 δραχμές ετησίως και η Βουλή των Ελλήνων προσέφερε άλλες 1.000 δραχμές υπέρ αυτής. Ικανά ποσά εξοικονομήθηκαν από χοροεσπερίδες ή προσφορές για βραβεύσεις μαθητών της Σχολής.³⁷⁸

Από το 1907 η Σχολή Απόρων Παίδων ισχυροποιήθηκε οικονομικά. Η περιουσία της ανερχόταν το 1907 σε 467.508 δραχμές.³⁷⁹ Ο αριθμός δωρεών και κληροδοτημάτων προς το Σύλλογο αυξανόταν. Σημαντική ήταν η προσφορά του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου, του Λεωνίδα Σεβαστόπουλου, του Παντιά Κάραλη, του ιατρού Πέτρου Κοσκορρόζη από τη Σύρο, ο οποίος, εκτός από τη δωρεά των βιβλίων του στη Σχολή, θέσπισε βραβεία μαθητών της.³⁸⁰ Μέσα σε μία δεκαετία στις περισσότερες επαρχιακές πόλεις ιδρύθηκαν σχολές άπορων παιδιών με την οικονομική στήριξη και επίβλεψη του Συλλόγου έως την απόκτηση αυτοδυναμίας της κάθε μίας.³⁸¹

Ως παράρτημα της Σχολής Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» λειτούργησε η Σχολή Απόρων Παίδων Ερμούπολης που ιδρύθηκε το 1874³⁸² με τον ίδιο σκοπό μιας «στοιχειώδους σχολικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης και μόρφωσης άπορων εργαζομένων παιδιών».³⁸³ Η Σχολή χειραφετήθηκε από την κηδεμονία του Συλλόγου «Παρνασσός» το 1888 αποκτώντας παράλληλα νέο διοικητικό συμβούλιο και κατέστη η ίδια νομικό πρόσωπο χωρίς να χρηματοδοτείται από αυτόν.³⁸⁴ Η ίδια ίδρυσε με εράνους Εργαστήριο γυναικών και Μουσικό τμήμα.³⁸⁵

Πρώτος χορηγός και εμπνευστής της ιδέας της ίδρυσής της το 1874, και την οποία εν μέρει πραγματοποίησε, ήταν ο Τιμολέων Δ. Αμπελάς, Συριανός δικηγόρος, ιστοριογράφος.³⁸⁶ Σκοπός της Σχολής ήταν η δωρεάν εκπαίδευση «εις τα γράμματα και τας τέχνας» άπορων

³⁷⁷ Έκθεσις περί της σχολής Αθηνών (1 Σεπτεμβρίου 1879-31 Αυγούστου 1880), Ό.π., σ.25.

³⁷⁸ Ο Νικόλαος Θών, επιμελητής ανακτόρων, επιχορήγησε δύο βραβεία των 300 και 200 δραχμών προς τους άριστους μαθητές. Κ.Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π., σ.240. Με την πρωτοβουλία της Ελεονόρας Λούζε συγκεντρώθηκαν 4.695 δραχμές σε μία από τις χοροεσπερίδες. Ό.π.

³⁷⁹ Ό.π., σ.297.

³⁸⁰ Ο Κων. Σεβαστόπουλος αφιέρωσε 22.000 δραχμές περίπου. Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (Π), ό.π., φάκελος 2 και 3. έγγραφο 8, «Λογαριασμός Κληρονομιάς Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Καταγράφονται επίσης οι χρηματικές προσφορές των Ε. Γεωργαντόπουλου, Γαβριήλ Στρατούλη, Αλέξανδρου Καμπά, Ταρσή Αδαμαντίδου, Ν. Αμποτ, Α.Πηνιατόρου, Λέοντος Νοταρά και άλλων. Κ.Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π.

³⁸¹ Ιδρύθηκαν σχολές «οιονεί παραρτήματα» της Νυκτερινής Σχολής της Αθήνας σε Καλαμάτα, Σύρο, Αργοστόλι, Θήβα, Ζάκυνθο, Χαλκίδα, Πάτρα, Αργος, Μεσολόγγι, Πύργο, Λευκάδα. Χ. Θεοδωράτος, Χρονικόν...ό.π., σσ.36-37.

³⁸² Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 23ης Φεβρουάριου 1889. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 3. Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παίδων 1915, άρθρο 1^ο. Αργότερα θα ονομαστεί Βαρδάκειος Επαγγελματική Σχολή Απόρων Παίδων από το όνομα του ευεργέτη της Ιωάννη Κυριαζή Βάρδακα με καταγωγή το Αϊβαλί της Μικράς Ασίας του οποίου η πρώτη δωρεά από 12.000.000 δραχμές έγινε το 1938. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.284-287.

³⁸³ Ό.π., σσ.17-20.

³⁸⁴ Ό.π., σ.28.

³⁸⁵ Ό.π., σσ.240,146.

³⁸⁶ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.13,17, 55 και 275. Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 23 Φεβρουάριου 1889. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 3., Άρθρο Ι^ο, Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παίδων 1915.

παιδιών και των δύο φύλων, εφόσον υπήρχε η οικονομική δυνατότητα του ταμείου της.³⁸⁷ Γράφτηκαν στη Σχολή εξήντα άπορα παιδιά, «στιλβωταί υποδημάτων, ξυλοσυλλέκται, νδατοκομιαταί, οψοκομισταί, υπηρέται καί τινες άεργοι...», προερχόμενα από διάφορα μέρη της ελεύθερης Ελλάδας, κυρίως νησιά, αλλά και περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού.³⁸⁸ Κατά τη δεκαετία του 1880 είχαν εγγραφεί παιδιά που ασκούσαν επίσης τα επαγγέλματα των χαλκουργών, σιδηρουργών, κουρέων, πινακοποιών, χρηματοποιών, εφαπλωματοποιών, χαλκέων, υποδηματοποιών, τυπογράφων, κυβικοποιών, ραπτών.³⁸⁹ Καθηγητής και μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων, ο Μεθόδιος Παπαθανασόπουλος, το 1880 σε ομιλία του τόνιζε την ανάγκη «ετέρας μορφώσεως, άλως πρακτικής, άνευ της οποίας ο σκοπός δι' ον αι τοιούτου είδους σχολαί συνεστήθησαν, αποβαίνει μάταιος. Η περί τας τέχνας άσκησις αποτελεί τον μόνον πόρον προς αποκατάστασιν αυτών (των παιδιών)».³⁹⁰ Με κυρίαρχο στόχο την επαγγελματική αποκατάσταση των τροφίμων φαίνεται, από μία οπτική, να διατηρεί ακραίες απόψεις προτάσσοντας έτσι ένα είδος εκπαίδευσης στεγνά τεχνικής και απομακρυσμένης από την εγκύκλιο γενική μόρφωση. Από την άλλη όμως πλευρά, οι απόψεις αυτές παρουσιάζονται ως μία εναλλακτική πρόταση σε ένα πεδίο εκπαίδευσης που χαρακτηρίζεται κατεξοχήν από το κλασικιστικό θεωρητικό πρότυπο.

Στις πρώτες οικονομικές ανάγκες της Σχολής ανταποκρίθηκαν οι κοσμήτορες της,³⁹¹ αργότερα ο Δήμος Ερμούπολης με ετήσια επιχορήγηση 2.000 δραχμών και η πολιτεία μέσω του Φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός».³⁹² Στα έκτακτα έξοδα της απάντησαν οι συνεισφορές ομογενών και κατοίκων της Σύρου.³⁹³ Σε ειδική στήλη τοπικής εφημερίδας του 1876 δημοσιεύθηκαν τα ονόματα 58 ευεργετών.³⁹⁴ Από την οικονομική διαχείριση της Σχολής του έτους 1875-1876³⁹⁵ στο σύνολο των εξόδων 7.970 δραχμών, περίπου το 50% αφορούσε την εκπαίδευση μαζί με το ενοίκιο της σχολής και τα υπόλοιπα τη συντήρηση των τροφίμων. Το

³⁸⁷ Άρθρο 2ο του Α' Καταστατικού της Σχολής που περιέχεται στην υπ.αρ.296 της 1 Ιανουαρίου 1888 πράξη χειραφετήσεως της από εκείνη του συλλόγου «Παρνασσού». Ό.π., σ.55.

³⁸⁸ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.34,42.

³⁸⁹ Μεθόδιος Παπαθανασόπουλος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παίδων και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1880. Οι άποροι μαθητές της Σχολής ανέρχονταν σε 120 και του Μουσικού Θιάσου σε 30. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1881.

³⁹⁰ Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1880.

³⁹¹ Συγκέντρωσαν ποσό 8.000 δραχμών από ιδιωτικές εισφορές μέσα στους πρώτους εννέα μήνες. Κατέβαλαν μάλιστα οι ίδιοι τα έξοδα της εγκατάστασης της Σχολής. Κοσμήτορες της ήταν οι Π. Τσόλας, Θ. Καλουτάς, Κ. Σαλτάμπασης, Ν. Πετρόπουλος και Τιμολέων Αμπελάς. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.34.

³⁹² Ήταν ετήσια επιχορήγηση 800 δραχμών. Από το 1880 αυξήθηκε σε 3.000 δραχμές, λόγω της συστάσεως του Μουσικού θιάσου. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παίδων εκφωνηθείς υπό Μεθοδίου Παπαθανασοπούλου, μέλους της κοσμητείας της Σχολής και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1881.

³⁹³ Αμεση ήταν η ανταπόκριση των Εμμανουήλ Πρασσάκη στη Μασσαλία, Ε.Δ. Πατρινού στην Αλεξάνδρεια, Ελένης Ρήγα-Μάνιαρη συζύγου του ευεργέτη Στέφανου Ρήγα, Δημητρίου Βικέλα κ.α. Κληροδοτήματα αφέθηκαν στη Σχολή από τους Ιωάννη Κόρη, Μ. Σέκερη, Π. Καλουτά, Α. Βιτάλη, Αρχιμανδρίτη Ναθανάηλ Ιωάννη, δωρεές από τους Γεώργιο Κορώνιό, Παύλο Ιωάννου, Γεώργιο Καλβοκορέση, κ.α. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1880. Ό.π.

³⁹⁴ Λογοδοσία της Σχολής Απόρων Παίδων από 1 Ιουλίου 1875 έως 31 Αυγούστου 1876. Εφ. Πανόπη, φύλλο της 15 Απριλίου 1870.

³⁹⁵ Λογοδοσία της Σχολής Απόρων, ό.π. και Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.139.

1880 τα ετήσια έσοδα ανέρχονταν σε 17.691 δραχμές έναντι των εξόδων 7079,09 δραχμών.³⁹⁶ Συγκριτικά με την προηγούμενη Λογοδοσία διαπιστώνουμε ότι η οικονομική πορεία της Σχολής Απόρων Παίδων ήταν ικανοποιητική. Στο μέγιστο μέρος της στηρίχθηκε στη συνδρομή, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα κατοίκων της και ομογενών του εξωτερικού.³⁹⁷ Δεν έλειψαν φυσικά οι ευεργεσίες σε είδος ή δωρεάν υπηρεσίες στο ίδρυμα.³⁹⁸

Σύμφωνα με τον Κανονισμό της Σχολής του 1874, τα χρηματικά όρια που καθόριζαν τη διάκριση σε «δωρητές», «ευεργέτες» και «μεγάλους ευεργέτες», όσων συν εισέφεραν, διέφεραν ελάχιστα από εκείνα άλλων ιδρυμάτων.³⁹⁹ Σημαντική υπήρξε η συμβολή των συγκεντρωθέντων χρηματικών ποσών στη συντήρηση και προαγωγή της Σχολής αυτής. Αξιόλογη θεωρείται η δωρεά της Αργυρής Αθ. Κρίνου που καταγόταν από την οικογένεια των Πρωϊών της Χίου, συζύγου εφοπλιστή.⁴⁰⁰ Με την προσφορά της το 1887 υπήρξε ουσιαστικά ιδρύτρια του «Εργαστηρίου Γυναικών» της Σχολής, όπου κατά τον Αρχιμανδρίτη Κύριλλο Βενιέρη «θα ευρίσκη λιμένα σωτήριοι ..η κινδυνεύουσα εν ταις τρικνμίαις του βίου και πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις, ως και τα δίκην επαίτου διαιτώμενα ορφανά και απροστάτευτα θήλα τέκνα».⁴⁰¹ Αξιοσημείωτη ήταν η προσφορά του Γεώργιου Βαλέντη, Ψαριανού πλοίαρχου και εμπόρου, δημοτικού συμβούλου Ερμούπολης (1860-1872), με την «αθόρυβο συμμετοχή» του σε κοινωφελή και φιλανθρωπικά έργα,⁴⁰² αλλά και του Σταματίου Μπίστη, δικαστικού υπαλλήλου, σύμβολαιογράφου, ο οποίος κληροδότησε το 1914 σ' αυτήν οίκημα για την ετήσια βράβευση μαθητή της Σχολής.⁴⁰³ Στη διαθήκη του διατυπώνοντας την τελευταία βούλησή του σημειώνει κάποια από τα κίνητρα της πράξης του: «Επιθυμών να φανώ κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν, το μεν ως Δημότης αυτής, το δε, διότι το πλείστον τον βίου μου διήλθον εν αυτή, υπηρετήσας, το πρώτον, ως Δικαστικός Υπάλληλος, είτα δ' ως Συμβολαιογράφος, επί τεσσαρακονταετίαν ολόκληρον, κληροδοτώ εις την εν Σύρω Σχολήν Απόρων Παίδων...». Η μόνη του λοιπόν περιουσία, που απέκτησε, όπως σημειώνει

³⁹⁶ Λογοδοσία εσόδων-εξόδων της Σχολής Απόρων Παίδων από 30 Απριλίου 1880 μέχρι 31 Μάιου 1881 στο Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων, .ό.π., 1881.

³⁹⁷ Βλ. Λογοδοσίες της Σχολής Απόρων Παίδων...ό.π., των ετών 1875,1879 και 1881.

³⁹⁸ Ανάμεσα στο πλήθος αυτών διακρίνουμε τους Γ. Κουκουλά, Νομαρχιακό δάσκαλο, Εμμανουήλ Μαγκάκη, δάσκαλο, Γ. Καλαποδόπουλο, Αντώνιο Βλαστό, Σχολάρχη, Α. Αμπελά, Δ. Μαρίνο, Σ. Ευαγγελινό, Ι. Σαμοθράκη, δάσκαλο, Γ. Ψυλλάκη καθηγητή, Π. Σαρρή, δάσκαλος, Ταραντίνους πατέρα και γιο δασκάλους. Ευανθία Περγόδικη. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ 163.

³⁹⁹ Άρθρο 7 του Κανονισμού του 1874. Σύμφωνα με αυτό, μεγάλος ευεργέτης ανακηρυσσόταν εκείνος που προσέφερε πάνω από 10.000 δραχμές, ευεργέτης, μέχρι τις 10.000 δραχμές και χορηγός μέχρι 500 δραχμές. Ό.π., 146. Βλ. παραπάνω, σσ.581,598, υψομ.312.

⁴⁰⁰ Ο Δημήτριος Αθ. Κρίνου, γιος της, έστειλε από Παρίσι 200 χρυσά φράγκα, ενώ τα άλλα τέκνα της, Κωνσταντίνος, Γεώργιος, Σταμάτιος, Πέτρος και Ιωάννης Κρίνου, με αφορμή το θάνατό της το 1893 προσέφεραν στη Σχολή 6.000 δραχμές. Ό.π., σ.352. Βλ. κεφ. Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σ.502.

⁴⁰¹ Λόγος Αρχιμανδρίτη Κύριλλον Βενιέρη, πρόεδρου του Δ.Σ. της Σχολής, Μάρτιος του 1889, ημέρα των εγκαινίων της χειραφέτησης της Σχολής. Ό.π., σ.100. Βλ. κεφ. Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Γυναικών, σ.502.

⁴⁰² Το 1875 προσέφερε στη Σχολή 5.000 δραχμές Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.4975 της 11 Αυγούστου 1875. Με το ίδιο συμβόλαιο δώρισε στο Ορφανοτροφείο Αρρένων 6.000 δραχμές. Ό.π., σσ.148-153.

⁴⁰³ Από το καθαρό ετήσιο εισόδημα της «εν Ερμονπόλει ανωγαιοκαταγωγείον οικίας» του ζήτησε «όπως.. βραβένηται κατ' έτος, αλλά μετά τον θάνατον της συζύγον μου, ..δια εικοσάδραχμιον βραβείου ο ικανότερος, ηθικότερος και επιμελέστερος και προς τους δασκάλους ευπειθέστερος των μαθητών της Σχολής ταύτης».

«..κατά συνείδησίν, μόνον εκ του ιδρώτος μου, δι' εργασίας μου, τη αρωγή και της συζύγου μου...», και που «τυγχάνει ελάχιστη μη επιδεχόμενη μείζονα καταμερισμόν..», εδόθη στη Σχολή. Τυχόν περίσσειμα μετά από τις αναγκαίες ενέργειες προς εξασφάλιση του βραβείου θέλησε να δίνεται στην Επαγγελματική Σχολή θηλέων Ερμούπολης.⁴⁰⁴ Δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στη συμβολή μικρή ή μεγάλη γνωστών στην κοινωνία της Σύρου ευεργετών, όπως του Χιώτη Ζωρζή Νεγρεπόντη,⁴⁰⁵ του Σταματίου Ιω. Πρωΐου, Χιώτη στην καταγωγή⁴⁰⁶ ως ανώνυμου και κατόπιν ως τακτικού δωρητή με ετήσιες και έκτακτες εισφορές,⁴⁰⁷ του ξαδέλφου του, Σταμάτη Κων. Πρωΐου, μεγαλέμπορου, τραπεζίτη, εμποροδίκη και δημοτικού συμβούλου της Ερμούπολης,⁴⁰⁸ που συνέδραμε τόσο στην υποδομή των δύο ορφανοτροφείων της Σύρου, όσο και στη Σχολή Απόρων Παίδων.⁴⁰⁹ Η παρουσία του Ανδρέα Συγγρού, βουλευτή τότε της επαρχίας Κυκλάδων, δεν έλλειπε από τη χρηματοδότηση παρόμοιων υποδομών. Προσέφερε στο εργαστήριο Απόρων Γυναικών 3.000 δραχμές το 1890.⁴¹⁰ Το ύψος αυτής της προσφοράς για το μέγεθος μιας τέτοιας προσωπικότητας του οικονομικού χώρου παραπέμπει περισσότερο σε μία προσπάθεια υπογράμμισης της πολιτικής παρουσίας του στην περιοχή παρά σε μια πραγματική προσπάθεια ευεργετισμού για το παραπάνω ίδρυμα. Τα χρηματικά αυτά ποσά όμως για την εποχή θεωρούνταν σημαντικά, καθότι, όπως συνέβη και μετά την ίδρυσή της το 1874, άνοιξαν ως φαίνεται «τον δρόμο της προόδου αυτής, διότι ανεφάνη κατόπιν (αυτής) πλήθος γνωστών και ανωνύμων δωρητών και ευεργετών, οι οποίοι μμηθέντες την καλήν πράξιν των πρώτων ευεργετών, - όπως εκείνη του Γεωργίου Βαλέντη - ενίσχυσαν και ηδραίωσαν την σχολήν»^{*11}.

Μικρότερα ποσά προσέφεραν κατά καιρούς ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός, ευεργέτης και της Ανδρου, η Αικατερίνη Δ. Σκαρλάτου Μαυρογορδάτου,⁴¹² ο πρόξενος της Γαλλίας Challet, ο πρόξενος της Αγγλίας Γουλιέλμος Βίννεϋ, της Ρωσίας Γ. Δουπνίσκου, ο Ν.

⁴⁰⁴ Πρόκειται για το εργαστήριο Απόρων Γυναικών της ίδιας σχολής. Διαθήκη του Σταματίου Μπίστη της 22 Αυγούστου 1914. Ό.π., σσ.156-169.

⁴⁰⁵ Αφησε κληροδότημα 3252 δραχμών. Ό.π.

⁴⁰⁶ Ήταν ξάδελφος του Σταμάτη Κωνσταντίνου Πρωΐου. Στη Σχολή Απόρων Παίδων κληροδότησε 3.000 δραχμές, καθώς και μια ανώγειο οικία. ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος 17(1), Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, έγγραφο 5278 της 22 Αυγούστου 1914, Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.290. Διαθήκη του Σταματίου Πρωΐου της 27 Νοεμβρίου 1883 (δημοσίευση της 30 Μαρτίου 1884) και Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σ.310.

⁴⁰⁷ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.35.

⁴⁰⁸ Ζερβός, Ύ.Γ., αρ.914. Πέθανε την 17 Νοεμβρίου 1884. ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, 17(1), Αντίγραφο διαθήκης (5)3, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883.

⁴⁰⁹ Προσέφερε στο Ορφανοτροφείο αρρένων της Ερμούπολης 2.000 δραχμές (ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, ό.π., 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908) και για τα άπορα κορίτσια κληροδότημα 10.000 δραχμών. Συμβολαιογραφική πράξη της 14 Νοεμβρίου 1866 και διαθήκη της 27 Μαρτίου 1883. (Παράρτημα «Φανού» της 20 Απριλίου 1882), βλ Χρ. Λούκος, Πεθαίνοντας... ό.π., σσ.73,180,241, ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδότημα Σταμ. Πρωΐου, ό.π., 5, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883 και Ζερβός Ύ.Γ., αρ.914.

⁴¹⁰ Εφ. Ήλιος της 12 Ιουνίου 1890 και Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.146-147.

⁴¹¹ Με ψήφισμα της Κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων ο Γεώργιος Βαλέντης θεωρήθηκε μαζί με τη σύζυγο του, Δέσποινα Μίκε, ευεργέτης την 18 Μαρτίου 1875. Εφ. Πανόπη της 20 Μαρτίου 1875, Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.148-153 και Ι.Τραυλός-Αγγ,Κόκκου, Ερμούπολη... ό.π., σ.136.

⁴¹² Εφ. Παλιγγενεσία, αρ.23 της 20 Φεβρουάριου 1910.

Νικολαΐδης και άλλοι,⁴¹³ Ο Παντιάς Ιω. Κάραλης,⁴¹⁴ έμπορος στην Πετρούπολη και την Οδησό το 1907,⁴¹⁵ άφησε όλη του σχεδόν την περιουσία ως κληροδότημα για να χρησιμοποιηθεί από τα κοινοτικά σωματεία των πόλεων Χίου, Σύρου και Κέρκυρας για μορφωτικούς σκοπούς, καθώς και υποτροφίες «επ' ονόματι του».⁴¹⁶

Δεν πρέπει να παραληφθεί η απονομή βραβείων που άρχισε το 1909⁴¹⁷ στους πρωτεύοντες μαθητές, καθώς και αντίτυπα 100 εκδοθέντων έργων σε μαθητές γυμνασίου⁴¹⁸ από τον ιατρό Πέτρο Κοσκορρόζη, έφορο της Σχολής,⁴¹⁹ γνωστό για τα κληροδοτήματά του σε εκπαιδευτικούς σκοπούς⁴²⁰ και τη δωρεάν ιατρική περίθαλψη που προσέφερε στους μαθητές. Ο ίδιος σημειώνει στη διαθήκη του: «Λυπούμαι, διότι δεν αφήνω πολλά και άλλα, η πρόθεσις είναι μεγάλη, αλλά το μικρόν της περιουσίας δεν επιτρέπει άλλα».⁴²¹ Η απονομή βραβείων σε ενδεείς μαθητές αποφασίστηκε ως έγραφε «δια την πρόοδον, την επιμέλειαν, τον ζήλον και την ηθικὴν αυτών»,⁴²² Απόκλινε από τη μεγάλη ομάδα των ευεργετών που περιορίζουν ή πρωταρχικά κατευθύνουν τις δωρεές τους στη γενέτειρά τους. Δεν παρέλειψε να προσφέρει δωρεές καί στη Σχολή Απόρων Παίδων της Ερμούπολης, αν και καταγόταν

⁴¹³ Επιχορήγηση από το Κράτος 500 δραχμών προς τη σχολή είχε εξασφαλίσει ο Εμμ. Λαδόπουλος, ως βουλευτής Κυκλάδων. Ι.Τραυλός-Αγγ.Κόκκου, Ερμούπολη.. ό.π., σ.175.

⁴¹⁴ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 41 (1914-1929), Κ. Χατζιώτης, ό.π., σ.50.

⁴¹⁵ Κ. Βοβολίνη, Το χρονικό...ό.π., σ.297.

⁴¹⁶ Όλη η περιουσία του «εν Ρωσία και εν τω Εξωτερικώ» κατατεθειμένη ως κληροδότημα στην Εθνική τράπεζα μοιραζόταν μεταξύ Χίου, Κέρκυρας και Σύρου. Το κληροδότημα συνίστατο στα 2/5 της αξίας της έπαυλης Monplaisir. Διαθήκη του Παντιά Ιω. Κάραλη της 13 Μαΐου 1914. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος (Κληροδοτήματα διάφορα), 41 (1914-1929).

⁴¹⁷ Το ποσό άγγιζε τις 8000 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα, υπφ.2, έγγραφο. Διαθήκη(1901) και ΜΗΚ,Γ'52, σ.289 και Κωνσταντίνος Δ. Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκορρόζης, εξέχουσα αγαθοποιός φυσιογνωμία της Σύρου, Νάξος 1966, σσ.51-53,172.

⁴¹⁸ Το κληροδότημα συνίστατο στην παροχή των μερισμάτων δύο μετοχών της Εθνικής Τράπεζας. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴¹⁹ Ο Πέτρος Κοσκορρόζης (1838-1908) εξέχουσα φυσιογνωμία της Σύρου, ήταν ιατρός καταγόμενος από την Ύδρα. Ήταν γιος του Ανδρέα Κοσκορρόζη, πλοίαρχου του Ανδρέα Μιαούλη, ο οποίος ανέπτυξε αγωνιστική δράση την περίοδο του Αγώνα και προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στη Σύρο, όταν εγκαταστάθηκε σ' αυτήν από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Κ.Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκορρόζης,..ό.π., σσ.39-45,46. Διετέλεσε Δημοτικός Σύμβουλος και Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, κοσμήτωρ και έφορος της Σχολής Απόρων Παίδων Από το 1866 εργάστηκε ως ιατρός στο Δημοτικό Νοσοκομείο Ερμούπολεως Δεν άφησε υπολογίσιμο περιουσία, αν και άτεκνος και ασκών με επιτυχία το επάγγελμά του. Πιθανόν να δαπανήθηκε σε κοινωνική έργα και αγαθοεργίες. Διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴²⁰ Βασικό του κληροδοτήμα υπήρξε η διενέργεια διαγωνισμάτων ανά πενταετία επιστήμης και τέχνης από το Πανεπιστήμιο και η απονομή βραβείων σε πρωτεύοντες μαθητές. Το θέμα του διαγωνισμού της πρώτης πενταετίας ήταν: «Οι Ναυτικοί αγώνες και εν γένει αι θησίαι κατά τον ιερόν αγώνα του 1821, της νήσου Ύδρας μετά συντόμου ιστορίας από του συνοικισμού αυτής μέχρι της ώρας της συντάξεως της συγγραφής». Υποχρέωση του συγγραφέα του βραβευμένου έργου ήταν να εκδώσει και να διανεμίει εκατό αντίτυπα σε πτωχούς μαθητές ή φοιτητές. Η αξία αυτού του κληροδοτήματος το 1928 έφτανε τις 254.000 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴²¹ Άρθρο 7° της διαθήκης του Πέτρου Κοσκορρόζη, ό.π.

⁴²² Τα βραβεία χρηματοδοτούνταν από τα μερίσματα τριών μετοχών του, των οποίων «το πρώτον μέρισμα ως τόκος θέλει ήσθαι τουλάχιστον 300 δραχμές». Κ. Βοβολίνης, Το χρονικό...ό.π., σ.297.

από Ύδρα.⁴²³ Δεν ξέφευγε από τη Λογική του βαθύτερου στόχου μιας δημόσιας απονομής τιμής στους μαθητές που προοδύσαν, την πρόκληση της φιλοπρόοδης άμιλλας στον εκπαιδευτικό στίβο. Όρισε «τα βραβεία ταύτα ν' απονέμονται δημοσία, ούτως ώστε και αυτών των αρίστευσάντων οι αγώνες επισήμως αναγνωρίζονται και ικανοποιούνται και των λοιπών συμμαθητών των ο ζήλος και η προς τα γράμματα έφεσις νπεκκαίηται».^{42*}

Από το 1889 λειτούργησαν παράλληλα με το σχολείο αρρένων και σχολείο θηλέων μέσα στο ίδιο το κατάστημα της Σχολής, «προς επαγγελματική τους εκπαίδευση και μόρφωση σε τέχνες, όπως ραπτική, κοπτική, πλεχτική, κεντητική και άλλα εργόχειρα και οικοκυρικά». Δείγμα ευεργεσίας εκφρασμένης σε μορφή επαγγελματικών υπηρεσιών παρείχε η δωρεάν διδασκαλία της Ευανθίας Περδίκη και Ζωγραφίας Σκούρη.⁴²⁵

Σχολές απόρων παιδιών όμως άρχισαν να ιδρύονται και σε άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου ως αδήριτη κοινωνική ανάγκη αποφορτίζοντας την ελληνική κοινωνία από προβλήματα που συνεπαγόταν η φτώχεια με την κάλυψη σε σημαντικό βαθμό της φιλοξενίας και της επαγγελματικής κατάρτισης των φτωχών παιδιών. Η ίδρυσή τους έπεται συνήθως της δημιουργίας συνδέσμων, σωματείων ή συλλόγων με στόχο την προβολή, την έκφραση και τη θεραπεία των διαφόρων κοινωνικών αναγκών. Προϊόντα συλλογικών προσπαθειών εξανθρωπισμού και εκπολιτισμού αποτελούσαν αντίδοτο στην αναφυόμενη φτώχεια και «απαιδενσία».⁴²⁶

Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες αυτές ξεχωρίζουμε την ίδρυση της Σχολής Απόρων Παίδων της Ανδρου τον Νοέμβριο του 1877⁴²⁷ από τον «Σύνδεσμο», σύλλογο του Κορθίου της Ανδρου. Σκοπός του Συλλόγου γενικότερα ήταν η περιθαλψη απόρων και αναπήρων. Είχε προσλάβει με έξοδά του ως διδάσκαλο του σχολείου τον Ιωάννη Ρούσσο, που συντηρούσε ιδιωτικό σχολείο στην περιοχή για είκοσι έτη. Το 1879 ανέλαβε πάλι υπό την προστασία του το σχολείο ο Φιλολογικός Σύλλογος Αθηνών «Παρνασσός», χορηγώντας ο ίδιος το ετήσιο εισόδημα της σχολής κατ' απαίτηση του «Συνδέσμου».⁴²⁸

⁴²³ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Κληροδοτήματα .διάφορα/ 2, έγγραφο, Διαθήκη 1901 και Αμπελάς, Ιστορία της νήσου...ό.π., σ.7.

⁴²⁴ Εφ. Πατρίς, αρ.42119 του Νοεμβρίου 1911 και Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκοροόζης... ό.π., σ.52.

⁴²⁵ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.27,35.

⁴²⁶ Χ. Θεοδωράτος, Χρονικόν...ό.π., σσ.31-45. Αναφέρουμε το «υπέρ της μισθοδοσίας διδασκάλου ελληνιστή» (Η ετήσια αμοιβή θα ήταν 24 τσεκίνια). Οι αποδείξεις πληρωμής των τόκων για τη σχολή Απόρων Παίδων το 1908 ήταν 110 δραχμές μηνιαίως. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο της 23 Δεκεμβρίου 1908), Κληροδοτήμα του Θεόδωρου Πετράτου από τη Ζαβέρδα Ξηρόμερου, ομογενούς στην Τεργέστη το 1875 που άφησε ως κληροδοτήμα για τα άπορα παιδιά Λευκαδίων οικία στην Τεργέστη και ένα μαγαζί Η αξία της περιουσίας του ανερχόταν το 1928 σε 200.000 δραχμές. Μυστική διαθήκη της 21 Απριλίου 1875 του Θεόδωρου Πετράτου. ΜΗΚ,Γ'216, σ.1030. Το κληροδοτήμα όμως διοχετεύθηκε στη Σχολή Απόρων Παίδων Λευκάδας. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 38421 της 31 Ιανουαρίου 1908. Επίσης, το κληροδοτήμα του Ιωάννη Π. Αλβανάκη από το Γύθειο το 1888 ύψους 7.900 δραχμών προοριζόταν για τη συντήρηση της σχολής Απόρων Παίδων Καλαμάτας. Εκτός από μικροκληροδοτήματα και άλλες δωρεές προς τη γενέτειρά του, άφησε και στο ίδρυμα Χατζηκώνστα 2.900 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη της 1 Ιουνίου 1888. ΜΗΚ,Γ' 188, σ.802 και Ζερβός, Ύ.Γ., αρ.125.

⁴²⁷ Με την απόφαση του υπουργείου Παιδείας, υπ.αρ.10710 της 29 Δεκεμβρίου 1877.

⁴²⁸ Η Σχολή λειτούργησε μέχρι το 1883, οπότε ο Δήμος Κορθίου ίδρυσε ο ίδιος δημόσιο δημοτικό σχολείο. Ο «Παρνασσός» «μετέφερε» τη σχολή του στο χωριό Φελλός του Δήμου Γαυρίου. Δαυίδ Αντωνίου, Ανδριώτες...ό.η., σ.69.

Στον Πειραιά επίσης τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε δραστηριότητα στη σύσταση πολλών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης της εργατικής τάξης.⁴²⁹ Το 1883 ο Σύλλογος «Περικλής» συντηρούσε σχολή με 160 άπορους «εργατικούς παίδας».⁴³⁰ Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος, μορφωτικό σωματείο, ιδρύθηκε το 1894. Συντηρούμενος από δωρεές, εράνους και συνδρομές διατήρησε σχολές νυκτερινές άπορων παιδιών.⁴³¹

Πρωτοποριακό για την εποχή του ίδρυμα, που κάλυπτε τον τομέα της ανατροφής και εκπαίδευσης τυφλών παιδιών ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα, όσον αφορά στις παιδαγωγικές μεθόδους και λειτουργίας του, ήταν ο Οίκος Τυφλών στην Καλλιθέα που συστάθηκε με πρωτοβουλία του Δημήτριου Βικέλα, ιδρυτή και προέδρου του Συλλόγου Ωφελίμων βιβλίων, τον Απρίλιο του 1906.⁴³² Βασικό ήταν για τον Οίκο Τυφλών το 1911 το κληροδότημα του Παναγή Χαροκόπου με πρόσοδο 3.000 δραχμών ετησίως «προς εκπαιδενσιν και προστασίαν των τυφλών».⁴³³

Το ενδιαφέρον ευεργετών για τη μέριμνα των τυφλών δεν έλλειπε μέχρι το 1906, εφόσον ποσά κατευθύνονται σε τυφλοκομείο της Αθήνας. Εντασσόταν όμως περισσότερο στο χώρο της φιλανθρωπίας, εφόσον δεν είχε ληφθεί ακόμα μέριμνα για κατάλληλη και ειδική εκπαίδευση των παιδιών.⁴³⁴ Ενδεικτικά, εντούτοις, αναφέρουμε τα κληροδοτήματα των 2.000 «ταλλήρων» του Μιχαήλ Τσοίτσα το 1855,⁴³⁵ του Αναγνώστη Γαλανόπουλου εμποροκτηματία από το Ναύπλιο το 1864,⁴³⁶ του Βασιλείου Σουλήνη από τη Μακρινίτσα Βόλου το 1871,⁴³⁷ του Παναγιώτη Λάλα από τη Στεμνίτσα το 1888.⁴³⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η

⁴²⁹ Σχετικά με αυτές βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.81 και Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.387-415.

⁴³⁰ *Ο.π.*, σ.394. Βλ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.741.

⁴³¹ Κ. Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.146,240.

⁴³² η ανακοίνωση του Βικέλα στο ΣΩΒ για την ίδρυση σωματείου ειδικού για τη μέριμνα της εκπαίδευσης των Τυφλών έγινε μετά από ταξίδι του στην Αίγυπτο στη συνεδρίαση της 24 Απριλίου 1906. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [ΣΩΒ], εν Αθήναις 1939, σσ.40,135. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.765-769. Τον Μάιο του 1906 εγκρίθηκε το Καταστατικό του Οίκου Τυφλών και εξελέγη Εφορεία αποτελούμενη από τους Σ. Στρέιτ, Κλεισθένη Καλογερά, Ιω. Αθανασάκη, Εμμ. Δραγούμη. Τα πρώτο ποσό των 5.125 δραχμών συναχθηκε από συνδρομές του Σ.Ω.Β. *Συνέλευση της 7 Μαΐου 1906. Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π.*, σσ.40,135.

⁴³³ Άρθρο στ' του κωδίκου του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, *ό.π.*

⁴³⁴ Ο Οίκος Τυφλών Καλλιθέας ήταν το πρώτο ίδρυμα που πρωταρχικός στόχος του ήταν η εκπαίδευση των τυφλών παιδιών. Ηρακλής Κοφινάς, *Περί της Εκπαιδευσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών εν Ελλάδα* Αθήνα 1976, σσ.36-40.

⁴³⁵ Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΠΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12, υπφ.1, (διαθήκη) και Γιάννης Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου*, στο περ. *Ημερήσια. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.19-21).

⁴³⁶ Το κληροδοτήμα του απέφερε 500 δραχμές ετησίως το 1864 στο τυφλοκομείο Αθήνας. Ιδιόχειρη διαθήκη της 28 Μαρτίου 1864 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.27.

⁴³⁷ Αφιέρωσε 100 οθωμανικές λίρες σε τυφλοκομείο. Ιδιόχειρη διαθήκη αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562, Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα...ό.π.*, σ.55 και Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σσ.11-12.

⁴³⁸ Ο ευεργέτης ταξίδεψε σε Ρωσία και Ευρώπη, έζησε και έδρασε στην Οδησό και το Κισνόβιο της Βεσσαραβίας. Τα κληροδοτήματα ήταν μέρος από σύνολο 10.000 ρουβλίων που προοριζόταν για διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Ιδιόχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888. ΜΗΚ,Γ'67, σ.349 και Γ. Εώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσις...ό.π.*, έτους 1886-1887.

προσφορά σε οίκο τυφλών του 1/5 της περιουσίας που κληροδότησε σε κοινωφελή καταστήματα της Ελλάδας το 1857 ο Γρηγόριος Χαντζερής.⁴³⁹ Εκείνο όμως το κληροδότημα που όριζε ως προορισμό του αποκλειστικό στην εκπαίδευση τυφλών παιδιών σε ειδικά ιδρύματα ήταν εκείνο του Αντώνιου Κων. Παλατιανού από την Κέρκυρα το 1893.⁴⁴⁰

Η εκπαιδευτική λειτουργία του Οίκου Τυφλών, βασίστηκε στην κατάρτιση της Ειρήνης Λασκαρίδου μετά την επιστροφή της από τη Σουηδία και μετά από 18 μηνών φοίτησή της σε διάφορες σχολές τυφλών, όπου στάλθηκε ως υπότροφος του Συλλόγου. Η Σχολή τέθηκε υπό την προστασία της Εκκλησίας με πρόεδρο τον εκάστοτε Αρχιεπίσκοπο.⁴⁴¹ Στέγη για τη Σχολή προσέφερε η ίδια η Λασκαρίδου μέχρι το 1912, όταν πια οικοδομήθηκε το «Αμπέτειον» με την οικονομική στήριξη των αδελφών Αμπέτ από το Κάιρο.⁴⁴² Σ' αυτό θα ανήκουν αργότερα το «Νικολοπούλειο» οικοτροφείο, επαγγελματική σχολή αρρένων και οικοτροφείο θηλέων.⁴⁴³ Ειδικά ιδρύματα και σχολές με διάφορες μάλιστα βαθμίδες εκπαίδευσής τους, όπως ο Φάρος των Τυφλών και άλλα θα ιδρυθούν πολύ αργότερα.⁴⁴⁴

Για να καταδειχθεί η σημασία της συμβολής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ για τη συντήρηση «αγαθοεργών καταστημάτων» οι δήμοι όλης της χώρας κατέβαλαν την εποχή αυτή 590.000 δραχμές ετησίως, τα ετήσια έξοδα αντιστοίχως για τη συντήρηση και λειτουργία αντιστοιχών καταστημάτων, τα οποία συστάθηκαν από ιδιώτες, ξεπερνούσαν τις 1.750.000 δραχμές, ήταν δηλαδή τριπλάσια. Καλύπτονταν από εισοδήματα της εκμετάλλευσης της περιουσίας τους και από εισφορές ιδιωτών. Πρέπει να εκτιμηθεί ιδιαίτερα η ιδιωτική αυτή πρωτοβουλία, γιατί έδωσε τη δυνατότητα ν' αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η πλήρης σχεδόν απουσία του κράτους από τους ευαίσθητους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, τη στιγμή που η χώρα αγωνιζόταν σε δύσκολους καιρούς και αντίξοες συνθήκες να θέσει βάσεις για την ορθοπόδιση της.⁴⁴⁵

Η γενική κατανομή των 527 πράξεων ευεργεσίας που συγκεντρώσαμε προς τα διάφορα ιδρύματα περίθαλψης και εκπαίδευσης ορφανών και άπορων παιδιών είναι η παρακάτω:

⁴³⁹ Από τα 7.000 ρούβλια (11.890 δραχμές) έδωσε τα 2/5 στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, το 1/5 στο Αμαλίο και το 1/5 στην εκπαίδευση των τυφλών παιδιών. Διαθήκη της 9 Οκτωβρίου 1857 και δωρεά του 1862. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.55 και ΑΤΕ, Φάκ.1861/88,1,2, έγγραφο 30 Μαρτίου 1861, έγγραφο 6769, Φάκ.1872/88,1, έγγραφο 10290 της 16 Δεκεμβρίου 1872.

⁴⁴⁰ Ανερχόταν σε 36.500 δραχμές η αξία 232 μετοχών στην Ιονική Τράπεζα. Ζερβός, Ύ.Γ., αρ.930.

⁴⁴¹ Ανακοινώθηκε η ίδρυσή του σε συνεδρίαση του ΣΩΒ την 1 Νοεμβρίου 1906. ΣΩΒ, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π., σ.40. Από την Ειρήνη Λασκαρίδου, η οποία είχε τη διεύθυνση της Σχολής μέχρι το 1936, εφαρμόστηκε το αλφάβητο Μπράιγ στην ελληνική γλώσσα για πρώτη φορά. Βασιλείος, Τσόπελας, *Η Εκπαίδευση των Τυφλών*, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τόμος 17, σσ.964-965.

⁴⁴² Φυσικά, σταθερή οικονομική πηγή ήταν η διενέργεια εράνων. Τσόπελας, *Η Εκπαίδευση των Τυφλών*, ό.π., σ.962.

⁴⁴³ Το πρώτο θα λειτουργήσει το 1926 και το δεύτερο το 1929. Ό.π.

⁴⁴⁴ Σχολή Τυφλών Β. Ελλάδος, «Ο Ηλιος» και τα διάφορα τμήματα εκπαίδευσης, όπως μουσικής, τηλεφωνητών, κλπ. τα βλέπουμε στο β¹ μισό του 20^{ου} αιώνα. Ηρακλής Κοφινάς, *Περί της Εκπαιδύσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1976.

⁴⁴⁵ Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκνριακός*, ό.π., σσ.8-10.

Κατανομή πράξεων ευεργεσίας σε Ορφανοτροφεία (1829-1913)*

Ίδρυμα	ΟΡΦ	ΟΡΣ	ΟΡΘ	ΟΡΧ	ΟΑΜ	ΟΡΖ	ΟΧΚ	ΤΦ**	ΑΠ
Πράξεις ευεργεσίας	64	12	6	223	161	7	4	6	50
Ποσοστό επί 533 πράξεων	12,14%	2,27%	1,13%	42,31%	30,55%	1,32%	0,75%	1,13%	9,48%
Ποσοστό επί του συνόλου των 1982 πράξεων	1,4%	0,82%	0,37%	13,17%	9,15%	0,48%	0,27%	0,37%	0,00%

Πίνακας 2. (Βλ. και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και 13).

* ΟΡΦ: Ορφανοτροφείο Αίγινας, Ορφανοτροφεία Θ. Καΐρη, Αθ. Δροσίνη, Κέρκυρας, ΟΡΣ Ορφανοτροφείο Αρρένων Σύρου, ΟΡΘ. Ορφανοτροφείο θηλέων Σύρου, ΟΡΧ. Ορφανοτροφείο Γ.& Αικ. Χατζηκώνστα, Ο ΑΜ: Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, ΟΡΖ: Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων, ΟΧΚ: Ορφανοτροφείο θηλέων Ιω. και Μαριγούς Χατζηκυριακού. ΑΠ: Σχολές Απόρων Παίδων, ΤΦ Εκπαίδευση Τυφλών παιδιών. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

** Αν και η συγκέντρωση των ευεργεσιών στην εκπαίδευση των τυφλών παρουσιάζεται στον παραπάνω πίνακα δεν περιελήφθη στην επεξεργασία του υλικού μας.

Σχετικά με την προέλευση εκείνων που τροφοδότησαν οικονομικά τον τομέα αυτό παρατηρούμε ότι ευεργέτες του εσωτερικού ανταποκριθήκαν θετικά στη στήριξή του. Διακρίνουμε επίσης την υπεροχή των άτεκνων και υψηλού μορφωτικού επιπέδου ευεργετών και τη συμμετοχή όλων σχεδόν των επαγγελματικών κατηγοριών με προεξάρχουσες εκείνη των επιχειρηματιών, των εκκλησιαστικών και των πολιτικών.

Προέλευση Ευεργετών των Ορφανοτροφείων> (1829-1913).

	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Πράξεις ευεργεσίας	527	229	225	25	7	41
Ποσοστό επί των 527 πράξεων.		41,59%	47%	4,45%	1,39%	5,55%

Πίνακας 3. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.4, πίν. 8 και Γ2β).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913)

Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	171	116	67	158
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	36,0%	22,87%	14,31%	23,79%

Πίνακας 4. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.29, πίν. 55 και Γ8β).

<i>Μέγεθος δωρεών Ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913).</i>					
<i>Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	48	40	160	154	19
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	9,25%	29,61%	29,19%	28,49%	2,57%

Πίνακας 5. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.37, πίν. 70 και Γ14β).

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	222	50,54%
<i>ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ</i>	30	5,69%
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	28	4%
<i>ΙΑΤΡΙΚΑ</i>	13	2,46%
<i>ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ</i>	16	3,03%
<i>ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ</i>	22	4,17%
<i>ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ</i>	20	3,78%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ</i>	14	2,65%
<i>ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ</i>	15	2,84%
<i>ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ</i>	11	2,08%
<i>ΑΛΛΑ</i>	32	6,07%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	98	18,59%

Πίνακας 6. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.45, πίν.85 και 11β)

Η κοινωνική ευαισθησία για την παιδική ηλικία που κατοχυρώθηκε θεσμικά μαζί με την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήδη από την εποχή του Καποδίστρια, πέρα από την προστασία και περίθαλψη, είχε άμεση συνάφεια με την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση των νέων. Η φιλανθρωπική παρέμβαση, η οποία εκφραζόταν είτε ως κοινωνική δραστηριότητα, είτε ως προσφορά στην ελληνική πολιτεία- υποκαθιστώντας την κρατική λειτουργία στον τομέα της πρόνοιας, προκάλεσε τη θεσμοθέτηση των χώρων περίθαλψης και εκπαίδευσης που λειτούργησαν ως υποκατάστατο του οικογενειακού περιβάλλοντος των φτωχών και ορφανών παιδιών. Τα ορφανοτροφεία που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε όλη τη διάρκεια του 19^ο αιώνα φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν χώρο κοινωνικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης μέσω της φιλανθρωπίας προς τις αδύνατες ομάδες. Οι στόχοι μιας διαδικασίας ηθικοποίησης, μετάδοσης των κοινωνικών αξιών και κανόνων ζωής που ανάγονταν στην αξιοκρατική τυπολογία της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, συνοδεύονταν από την κοινωνική σκοπιμότητα να εξαιρεθεί η επαιτεία, η φτώχεια και η εξαθλίωση της απείθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης «παιδικής μάζας», πραγματικότητα που κανείς δεν μπορούσε να αγνοήσει, ως υποθάλπουσα «το φόβο μιας μελλοντικής αναταραχής».⁴⁴⁶ Τα κέντρα περίθαλψης, ηθικής ανατροφής, στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης υπήρξε η απάντηση στη μείωση, αν όχι την εξάλειψη της εικόνας των απόκληρων παιδιών. Στα μάτια πολλών διανοούμενων της εποχής, αλλά και φιλόδοξων ευεργετών τα παιδιά αντιπροσώπευαν ένα αναντικατάστατο ανθρωπινό δυναμικό, ένα αγαθό που έπρεπε με κάθε τρόπο να διαφυλαχτεί ως εν δυνάμει πηγή του εθνικού πλούτου.

Τα ορφανοτροφεία αποτέλεσαν φυτώρια εφαρμογής παιδαγωγικών μεθόδων της εποχής, αλλά δεν έπαυαν να είναι και κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης και τεχνικής κατάρτισης. Σημαντικό χαρακτηριστικό τους στην κοινωνική συνείδηση όσων τα ίδρυναν και τα ενίσχυαν σε μια εποχή αρχαιομάθειας και κλασικισμού ήταν όχι η παραγωγή διανοουμένων, αλλά ανθρωπίνου εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού. Η απαξιώτικη προσέγγιση της χειρωνακτικής εργασίας βρήκε φιλόξενο χώρο στα ορφανοτροφεία που αντιμετώπιζαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, το ορφανό παιδί ως άτομο με ουσιαστικά περιορισμένες πνευματικές δυνατότητες, μελλοντικό πολίτη δεύτερης κατηγορίας ωθώντας το μέσα από την περιχαράκωση του κοινωνικού του ορίζοντα στην αποδοχή ορίων, τα οποία δύσκολα θα ανέτρεπε.⁴⁴⁷

.....
⁴⁴⁶ Υ. Turin, *Enfants trouvés, colonisation et utopie. Étude d'un comportement social au XIXe siècle*, *Revue Historique* 244 (1970), σ.331.

⁴⁴⁷ «Να μορφωθώσι χρήσιμα και παραγωγικά της κοινωνίας μέλη, εργάται υπομονητικοί, πεφωτισμένοι και ευσεβείς, τιμώντες την εντυχίαν και ευλογούντες την πενίαν». Α. Μανσόλας, (έφορος της Σχολής), *Λόγος εκφωνηθείς στα εγκαίνια της Σχολής, την 3 Δεκεμβρίου 1872, Λογοδοσία...8ο έτος*, ό.π., σ.120.

VII. ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Ζητούμεν την γενικήν εις άπαντα τα σχολεία εισαγωγήν της γυμναστικής, κύριον σκοπόν εχούσης την ενρωσίαν και ρώμην τον σώματος τον πολίτου, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζονσαν εν γένει περί της ευεξίας του σώματος τον ανθρώπον».

Κ.Φραερίτης, Βιβλιοκρισία. Το μέλλον ήτοι περί Ανατροφής και Παιδείσεως, υπό Δ.Σ. Στρούμπου, Καθηγητού», Πανδώρα 5 (1854-1855), σ.527.

1. Εισαγωγή

Η εισαγωγή της αθλητικής εκπαίδευσης στο σχολείο, η ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα, η δημιουργία αθλητικών και γυμναστικών σωματείων είναι αλληλένδετα φαινόμενα κατά το 19^ο αιώνα.¹ Η αρχαία κλασσική αθλητική παράδοση έγινε εμπνευστής σειράς αθλημάτων και των αθλητικών σωματείων, λόγω της ιδιαίτερης γοητείας που ασκούσε η κλασσική Ελλάδα στην πνευματική ζωή του τόπου.² Τα πρόσωπα που υποστήριξαν και ενίσχυσαν το πνεύμα ανάπτυξης του αθλητισμού κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είχαν άμεση σχέση με την αθλητική εκπαίδευση. Πριν από την εμφάνιση της γυμναστικής ως οργανωμένης άσκησης, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα γυμναστήρια και οι αγώνες λειτουργούσαν ως αθλητικοί θεσμοί. Το βάρος της ελληνικής κλασσικής αρχαιότητας κινητοποίησε το μηχανισμό σύνδεσης της ανάπτυξης του αθλητισμού με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα ευκολότερα στην Ελλάδα από ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η αναγκαιότητα της σωματικής άσκησης ως συμπληρωματικά απαραίτητο παιδαγωγικό μέσο ενίσχυσε την νομιμοποίησή της και εμφανίστηκε κατεξοχήν ως γυμναστική και αργότερα ως αθλητικό αγώνισμα.³

Κατά την καποδιστριακή περίοδο ο Γρηγόριος Κωνσταντάς φαίνεται ότι θεωρούσε πως η σωματική αγωγή «έχει μεγάλην ροπήν και εις την της ψυχής γγείαν» και ότι συνέβαλε στην ομαλή εξέλιξη της πρόσωπικότητας του μαθητή.⁴ Στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας

¹ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1977, σ.47.

² Σπυρίδων Λάμπρος, «*Επί τοις εγκαινίοις του Γυμναστηρίου του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, 8 Ιανουαρίου 1895*», *Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα 1902, σσ.241-245.

³ Η συμβολή της γυμναστικής στην εθνική διαπαιδαγώγηση θεωρήθηκε παράλληλη με το μάθημα της Ιστορίας ή και της Γεωγραφίας. Τα μαθήματα αυτά διαμόρφωναν το πνεύμα φιλοπατρίας, η οποία παρείχε τα μέσα για την υλοποίηση των εθνικών πόθων, ενδυναμώνοντας το σώμα και καλλιεργώντας αυταπάρνηση, καρτερία, ευψυχία, πειθαρχία, αρετές που θα μπορούσε να διαθέτει ο καλός στρατιώτης. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία, στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. *Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, [Ι.Α.Ε.Ν.], 1988, σσ.79,81.

⁴ Ήταν ένα σχέδιο παιδαγωγικών αρχών συνταγμένο από τον ίδιο με τίτλο «*Αξιώματα παιδαγωγίας*», το οποίο περιείχε σκέψεις και προτάσεις για ορθότερη αγωγή των τροφίμων του Ορφανοτροφείου.

υπήρχε δάσκαλος γυμναστικής, ο οποίος δίδασκε κατά τον «Γερμανικόν τρόπον». Αν και αναγνωριζόταν η ανάγκη της σωματικής άσκησης, δε χρησιμοποιούνταν εντούτοις ως μέσο διαπαιδαγώγησης.⁵

Το 1834 στο Ναύπλιο ιδρύθηκε το πρώτο ελληνικό γυμναστήριο υπό την εποπτεία του γερμανού γυμναστή Κορκ και λειτούργησε υπό τη διεύθυνσή του.⁶ Γυμναστήρια με κρατική ή κοινοτική φροντίδα λειτούργησαν σε Αίγινα, Σύρο και Αθήνα, ήταν όμως βραχύβια λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος για τη γύμναση του σώματος.⁷ Τη διδασκαλία της γυμναστικής στο Διδασκαλείο που ιδρύθηκε το 1834 στο Ναύπλιο ανέλαβε ο Παγών, λόγιος και παιδαγωγός, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Μόναχο και ειδικεύτηκε στον τομέα αυτό. Ο ίδιος έγραψε το πρώτο ελληνικό γυμναστικό σύγγραμμα, την «Περίληψη της Γυμναστικής» που εκδόθηκε το 1837 και όπου υποστήριζε την σημασία της ισόρροπης ανάπτυξης σώματος και πνεύματος και για τα δύο φύλα.⁸

Με Β.Δ. τον Ιανουάριο του 1837 συγκροτήθηκε δωδεκαμελής επιτροπή με στόχο την εμφύχωση της ελληνικής βιομηχανίας. Με αυτήν θα συνεργαζόταν η Γραμματεία των Εσωτερικών για τη διεξαγωγή διαφόρων αθλητικών αγώνων.⁹ Στη διοργάνωση «εκθέσεως και δοκιμασίας νέων γεωργικών εργαλείων και μηχανών χρησίμων εις τας διαφόρους τέχνας..», καθώς και απονομής βραβείων (άρθρο 33^ο του διατάγματος της συστάσεώς της) δινόταν πανηγυρικός χαρακτήρας με τη διεξαγωγή δημοσίων αγώνων, (άρθρο 34), όπως «η ιπποδρομία, η πάλη, ο δρόμος, ο δίσκος, πηδήματα, ακοντίσματα, εθνικοί χοροί, και άλλα γυμνάσματα, τα οποία θέλουν εκτελείσθαι κατά τάξιν, της μουσικής ηχούσης και με συμφωνίαν εθνικών ασμάτων».¹⁰

Κατά τις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η σωματική άσκηση παραγνωριζόταν από το λαό. Η σύνδεση της γυμναστικής στη συνείδηση του Λαού με τις ασκήσεις των πλανόδιων ακροβατών και αθλητών, αλλά και «η ταύτισή της με την ακροβασία και τη μυϊκή δύναμη που προϋπέθετε η χειρωνακτική εργασία» προκαλούσε την

Αίγινας. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827*1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.74

⁵ Τάκης Γ.Σακελλαρίου, Η Σωματική Αγωγή εν Ελλάδι, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου, τόμος 7, «Ελλάς», σ.1145

⁶ Το γυμναστήριο αυτό περιλάμβανε όλα τα τότε όργανα Γυμναστικής και το χρησιμοποιούσαν κυρίως μαθητές του Διδασκαλείου, το οποίο, όταν μεταφέρθηκε στην Αίγινα, το Γυμναστήριο έκλεισε. Τ.Γ.Σακελλαρίου, ό.π., σ.1143.

⁷ Ο.π., σ.1144.

⁸ Ως βάση της μεθόδου του ο Παγών είχε τα γερμανικά εγχειρίδια των Guts Muths και Jahn. Γ.Θ.Παγών, Περίληψις της γυμναστικής προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων, εν Αθήναις 1837, [εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας], σ.4 και Ι.Χρυσάφης, Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαιδείσις της νεότητος και η ενδεικνυόμενη οργάνωσις αυτών, Αθήνα 1825, Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Παράρτημα 15, σσ.6-8. Στα τέλη του 18ου αιώνα, ο Johann Cristoph Guts Muths οργάνωσε βασιζόμενος στην παράδοση, μέσα από γυμναστική, παιχνίδια και εκδρομές το πληρέστερο ως τότε σύστημα φυσικής αγωγής για το σχολείο, το οποίο ο Friedrich Ludwig Jahn στις αρχές του 19ου αιώνα, το μετέτρεψε σε κίνημα «εθνικής αναγέννησης». Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σ.50.

⁹ Άρθρο 34 του Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837, Τ. Σακελλαρίου, ό.π, σ.1144 και Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη βουλή στο Αναστάσιος Γούδας, ό.π., τόμος Γ', σσ.351-355.

¹⁰ Άρθρο 34 του Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837, «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'Επιτροπή επί της εμφυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

περιφρόνηση και υποβάθμιση της αξίας της την εποχή αυτή.¹¹ Παρά ταύτα, αρκετά νωρίς το ελληνικό κράτος έδειξε μια στοιχειώδη μέριμνα για την ένταξη του μαθήματος της σωματικής αγωγής στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Παρόλο που με το Β.Δ. της 6/18 Φεβρουαρίου 1834¹² προβλεπόταν «διδ. της εβδομάδας σωματικά γυμνασσία», λόγω μάλλον της έλλειψης δασκάλων και καταλλήλων χώρων, δεν εφαρμόστηκε η διάταξη. Με την κατάργηση του Διδασκαλείου το 1864¹³ επίσημα πια δεν υπήρχε σωματική εκπαίδευση των δασκάλων, αλλά με την επαναλειτουργία του το 1878, το μάθημα άρχισε να διδάσκεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.¹⁴ Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με το Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836 οριζόταν να γίνονται οι γυμναστικές ασκήσεις υπό την επίβλεψη των δασκάλων τις ώρες ανάπαυσης και τις ημέρες διακοπής.¹⁵

Όπως το σύνολο του εκπαιδευτικού συστήματος δέχτηκε καθοριστικές επιρροές από το αντίστοιχο γερμανικό σύστημα, έτσι και το μάθημα γυμναστικής ουσιαστικά ακολούθησε κατά την οθωνική περίοδο τα αντίστοιχα γερμανικά πρότυπα της εποχής.¹⁶ Με βάση αυτή τη λογική η γυμναστική στην Ελλάδα κατέληξε να αντιμετωπίζεται ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα αγωγής, στηριγμένο σε μία δυναμική που είχε ως στόχο, όχι μόνο τη σωματική ευεξία και τη διάπλαση της νεολαίας, αλλά γενικότερα τη βελτίωση της μορφολογίας και της συμπεριφοράς του ελληνικού λαού.¹⁷ Παρά τις πρώιμες βαναρικές επιδράσεις όμως, η

¹¹ Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σσ.51 και 377.

¹² Νόμος «περί δημοτικών σχολείων», Ναύπλιο 6/18 Φεβρουαρίου 1834: Α' «περί δημοδιδασκαλίας εν γένει». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 11 Ναύπλιο, 3 Μαρτίου. 1834. Δ. Αντωνίου, Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), τόμος Β', Αθήνα, [Ι.Α.Ε.Ν.], 1988, σ.10.

¹³ Βλ. Χρ.Λέφας, Ιστορία της Εκπαιδευσεως, εν Αθήναις, [Ο.Ε.Σ.Β.],1942, σ.172 και Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστολής Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.395.

¹⁴ Ό.π., σ.78. Μία σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της γυμναστικής στα σχολεία ως το τέλος του 19ου αιώνα βρίσκουμε στην εισηγητική έκθεση του Αθ. Ευταξία, Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως. Αθ. Ευταξίας, «Αι γυμναστικά πρόοδοι εν Ελλάδι», Μέρος της εισηγητικής έκθεσης τον υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδευσεως, περ. Εθνική Αγωγή, τόμος Α' (1899), σσ.363-364 και Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.255 της 20 Νοεμβρίου 1899.

¹⁵ Στο διοργανισμό της εκπαιδευσεως σε Ελληνικά και Γυμνάσια του 1836 - «περί ανώτερων σχολείων» - ορίζεται ότι «η Σωμασμία θέλει διδάσκεσθαι υπό του δασκάλου του Δημοτικού σχολείου και συγχρόνως με τους μαθητάς εκείνους». Άρθρο 9 του «Διοργανισμού Εκπαιδευσεως», Γενικά Αρχείο του Κράτους, (ΓΑΚ) Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίς 174-180, έγγραφο 77, Β.Δ. «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836, Άρθρο 14 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.87-88.

¹⁶ Από τις αρχές του 19ου αιώνα ήκμαζε η Turnbewegung, γερμανικό σύστημα, το οποίο δεν περιορίστηκε στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά έγινε στοιχείο της γερμανικής κουλτούρας με πολιτικές προεκτάσεις. Με τον όρο Turnen δηλώνονταν το σύνολο των σωματικών ασκήσεων, κυρίως οι ασκήσεις με όργανα, αλλά και η πεζοπορία, η ξιφασκία και η κολύμβηση. Η εξαγωγή του συστήματος προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δε σήμαινε και διατήρηση της πολιτικής του λειτουργίας. Στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκε ως σύστημα αγωγής. Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σ.50.

¹⁷ Η ευρωστία και η σωματική ρώμη θεωρούνταν απαραίτητες για το συμφέρον της πολιτείας: «Η γυμναστική στο σχολείο στοχεύει, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, στην "ευρωστίαν και ρώμην τον σώματος του πολίτου"...». Ο Κ.Φρεαρίτης στη βιβλιοκρισία του επισημαίνει την παράλειψη της γυμναστικής που τη θεωρεί απαραίτητο στοιχείο της εκπαίδευσης και προτείνει την εισαγωγή της σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ακόμη και το Πανεπιστήμιο. Κ. Φρεαρίτης, Βιβλιοκρισία στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου, Το μέλλον ήτοι περί Ανατροφής και Παιδευσεως, περ. Πανδώρα 5 (1854-1855), σ.527.

Ελλάδα παρουσίαζε καθυστέρηση, ως προς τη χρονολογία εξάπλωσης της σωματικής άσκησης.¹⁸

Ο κλασικισμός και η μονομέρεια της πνευματικής καλλιέργειας καταδίκασαν σε αδράνεια κάθε πρόωπη κίνηση ανάπτυξης της γυμναστικής την περίοδο της Αντιβασιλείας¹⁹ και αντιμετώπισαν με καχυποψία τις πρωτοβουλίες του Παγώντα.²⁰ Ίσως «η μόνη θετική πρόοδος ήτο η ίδρυσis εις τας Αθήνας ενός γυμνασίου ξιφασκίας και ιππασίας δια δωρεάς 20.000 δραχμών τον Νικόλαον Νέγρη».²¹

Το 1848 συντάχθηκε σχέδιο «περί εισαγωγής καταλλήλου γυμναστικής εις άπαντα τα σχολεία του κράτους» με την υπόδειξη εκείνα τα γυμνάσματα μόνο, τα οποία «συννείνονσι μεν εις την διατήρησιν καλής υγείας και ισόμερον ανάπτυξιν άπάντων των μελών του σώματος, δεν φέρονσι όμως χαρακτήρα παλαιστρικών και εντέχνων γυμνασμάτων, μάλλον επιτηδείων εις την εξαγρίωσιν τον ήθους ή την καλήν των παιδων αγωγήν».²² Το 1860 δημιουργήθηκε η ειδική «Σχολή Ύπαξιωματικών Προγυμναστών» στην Αθήνα και δημοσιεύθηκε την ίδια χρονιά το: «Οδηγία δια την διδασκαλίαν της γυμναστικής».²³

Τα επιχειρήματα που υπερασπίζονταν τη σωματική αγωγή των νέων και τη συνέδεαν και με την εκπαίδευση σε μία πρόωπη ωστόσο εποχή προέρχονταν κατεξοχήν από την ιατρική επιστήμη.²⁴ Ο Γ.Α. Μακκάς, γιατρός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνέδεε το 1855 τη γυμναστική με την εκπαίδευση, αλλά και με την ιατρική υπογραμμίζοντας τη χρησιμότητά της τόσο στην προληπτική, όσο και στη θεραπευτική ιατρική.²⁵ Η ευρωστία και υγεία του μελλοντικού πολίτη, στην οποία στόχευε η γυμναστική,

¹⁸ Ο όρος άλλωστε «φυσική αγωγή» δεν έχει καθιερωθεί κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

¹⁹ Παύλος Ν. Μανιτάκης, 100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού (1830-1930), Αθήνα 1962, σ.12.

²⁰ «Ο κόσμος εθεώρει ματαίως τας ασκήσεις τον και τας περιεφρόνει, σχεδόν όπως των σαλτιμπάγκων τα κυβιστήματα». Ιωάννης Κονδυλάκης, Αναβίωσις της Γυμναστικής, Ενώ Διέβαινα. Χρονογραφία ματα, Αθήνα 1916, σ.21.

²¹ Τπήρξε η πρώτη ιδιωτική πρωτοβουλία, αν εξαιρέσουμε ιδιαίτερες αίθουσες οπλομαχίας Ιταλών και Πολωνών οπλοδιδασκάλων αποστράτων αξιωματικών. Τ. Σακελλαρίου, ό.π., σ.1144.

²² Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Κλάδος Παιδείας, φάκελος 35. Το Φεβρουάριο του 1848 ο Όθων ζήτησε από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως να του υποβάλει σχέδιο διατάγματος. Αντίθετα με το ρόλο που θα έχει η γυμναστική μετά το 1862, στα χρόνια της οθωνικής βασιλείας, όταν και αν γινόταν στα σχολεία, απέβλεπε μόνο στην εκπλήρωση της ρήσης «Νους νγιής εν σώματι υγιεί». Ο.π.

²³ Απόφοιτος της σχολής αυτής ήταν και ο Νικόλαος Πύργος, ο οποίος σπούδασε οπλομαχία στη Γαλλία και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα υπήρξε, μαζί με τον Ι. Φωκιανό, διδάσκαλος της γυμναστικής στην πρώτη κρατική σχολή γυμναστών. Χρυσάφης, Η σωματική αγωγή. ό.π., σ.10.

²⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι δύο από τα πρωιμότερα σχετικά κείμενα έχουν γραφεί από γιατρούς. Ο γιατρός Γρηγόριος Καλλιρρόης ήταν ο πρώτος που τύπωσε βιβλίο υγιεινής το 1829 στη Βενετία, όπου επιχειρηματολογεί υπέρ της γυμναστικής: «η γυμναστική δίδει δύναμιν και χάριν εις το σώμα, προξενεί σταθεράν υγείαν, σννειθίζει τον άνθρωπον εις τονς κόπους, και εις τας μεταβολάς του καιρού, διπλασιάζει την γενναιότητα, σβύνει όλα τα πάθη, και ανάπτει μόνον τον έρωτα της δόξης και της πατρίδος, και αν δεν ωφελή εις τα πολιτικά ήθη, σχηματίζει όμως αληθείς πολίτας, και υπερασπιστάς της πατρίδος, αξίους να αντιπαρατάττωνται προς τον εχθρόν, και να φυλάττουν ανενόχλητον την πατρίδα των. [...] προφυλάττει τον άνθρωπον από τα ελαττώματα και τας αταξίας της σκνηρίας, σννειθίζει τον πτωχόν και δυστυχή να υποφέρη τονς κόπους και να εργάζεται». Γρηγόριος Καλλιρρόης, Παραγγελία περί υγείας και μακροβιότητας. Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι σννήθων τινών και αιφνίδιων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων, Βενετία 1829.

²⁵ Η αρμονική και παράλληλη ανάπτυξη του πνεύματος και του σώματος και για τα δύο φύλα, μέσα από τη σχολική γυμναστική, αλλά και τη γυμναστική των δημόσιων γυμναστηρίων, θεωρείται

θεωρούνταν απαραίτητες για το συμφέρον της πολιτείας «υπό την έποψιν την πολιτικήν και καθαρώς πατριωτικήν, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζονσα εν γένει περί της ευεξίας τον σώματος του ανθρώπου».²⁶ Το 1862 εντάχθηκε η γυμναστική στα προγράμματα των Γυμνασίων,²⁷ ενώ λόγω έλλειψης διδασκάλων γυμναστικής διορίστηκαν υπαξιωματικοί και στρατιώτες του σώματος πυροσβεστικής.²⁸ Η γυμναστική εκπαίδευση θα συνοδευόταν και από ετήσιους αγώνες με απονομή επάθλων στους νικητές,²⁹ πρακτική που παράπεμπε τόσο σε αρχαιοελληνικά, όσο και σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα. Οι μαθητές των Γυμνασίων πάντως μπορούσαν να γυμναστούν σε δημόσιο γυμναστήριο, του οποίου ο κανονισμός δημοσιεύτηκε το 1868.³⁰ Το 1871 δίδασκαν ανθυπασπιστές του στρατού στρατιωτικές ασκήσεις στο πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων σε μαθητές άνω των 14 ετών.³¹ Κανόνες αυστηρής πειθαρχίας και υποχρεωτικής στρατιωτικής ένδυσης, καθώς και την αντίληψη των Γυμνασίων ως σωμάτων «στρατιωτικώς συντεταγμένων» επέβαλε ο «Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων» το 1876.³² Η εφαρμογή τους όμως διακόπηκε την επόμενη χρονιά.³³ Παρά τη σχολαστικότητα των διαφόρων

επιβεβλημένη αρχή από την αρχαία και τη σύγχρονη ιατρική. Γ.Α.Μακκάς, *Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας, εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω την 20 Μαΐου [...]*, Αθήνα 1855, περ. Πανδώρα, 6 (1855-1856), σσ.178-187.

²⁶ Ο Κ. Φρεαρίτης έγραφε το 1855: «ζητομένην την γενικήν εις άπαντα τα σχολεία εισαγωγήν της γυμναστικής, κύριον σκοπόν εχούσης την ευρωστίαν και ρώμην του σώματος του πολίτου, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζονσαν εν γένει περί της ευεξίας του σώματος του ανθρώπου»: Κ.Φρεαρίτης, *Βιβλιοκρισία στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου*, ό.π. σ.527.

²⁷ «Η εν τω γυμναστηρίω τούτω άσκησις επιτρέπεται ου μόνον τοις μαθηταίς του γυμνασίου, άλλα και τοις μαθηταίς των Ελληνικών σχολείων καθ' ετέρας ημέρας και ώρας, μέχρις ου συστηθώσι και των σχολείων τούτων γυμναστήρια». Άρθρο 10 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.163-164. Με το ίδιο ψήφισμα της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη εισάγεται η οπλασκία στο Πανεπιστήμιο.

²⁸ Άρθρο 8 του ίδιου ψηφίσματος. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862.

²⁹ Άρθρο 12 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862, ό.π. Δε γνωρίζουμε όμως, αν αυτό εφαρμόστηκε.

³⁰ Κανονισμός του εν Αθήναις δημοσίου Γυμναστηρίου, αρ.8832 της 14 Οκτωβρίου 1868, Στεφ. Μ.Παρίσης Ανώτερα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.351-352 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.188-189.

³¹ Με συμπληρωματική εγκύκλιο, αρ.1235/1784 της 25 Μαρτίου 1871. Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.363-364 και το ΒΔ. της 18 Φεβρουάριου 1871, «περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 17 Μαρτίου 1871, αλλά και με πλήθος εγκυκλίων κυρίως την περίοδο από το 1882 μέχρι το 1889, έδινε λεπτομερείς οδηγίες για την εφαρμογή των στρατιωτικών ασκήσεων.

³² Στρατιωτικός Κανονισμός των Γυμνασίων του Κράτους της 5 Νοεμβρίου 1876 Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.206-221 και (αυτοτελές τεύχος):Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους, Σύρος*, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877, σ.43.

³³ Εγκύκλιος 7865 της 25 Οκτωβρίου 1877, «περί διακοπής των στρατιωτικών ασκήσεων». Παρίσης..ό.π., τόμος Α', σσ.404-444.

εγκυκλίων για τις ασκήσεις αυτές, δεν εφαρμόστηκαν.³⁴ Η ουσιαστική νομοθετική μέριμνα για τη γυμναστική στην πραγματικότητα απουσιάζει από το 1862 και μέχρι το 1880.³⁵

Η υποτίμηση του μαθήματος της γυμναστικής δε διαφαίνεται μόνο στην ελλιπή παρακολούθηση και απροθυμία των μαθητών, αλλά και στην υποδεέστερη θέση που διατηρούσαν οι γυμναστές στη συνείδηση των καθηγητών.³⁶ Η προσπάθεια εξασφάλισης του κύρους για το μάθημα και τους διδάσκοντες γινόταν μέσω εγκυκλίων ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα «της τε γυμναστικής και των διδασκόντων αυτήν εις την συνείδησιν των μαθητών».³⁷ Το 1899 από τους 30.000 μαθητές των σχολείων της Αθήνας ούτε 500 μαθητές που είχε η πρωτεύουσα δε σύχναζαν στα γυμναστήρια.³⁸ Για την αδιαφορία των μαθητών προς τη γυμναστική υπεύθυνοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν και οι γονείς, οι οποίοι έβλεπαν με δυσπιστία την καινούρια τάση προς τη γυμναστική και θεωρούσαν άσκοπη δαπάνη τα χρήματα για τη σωματική άσκηση.³⁹

2. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία.

Μέχρι τη δεκαετία του 1870 η σωματική άσκηση δεν είχε ακόμα νομιμοποιηθεί ως μία ανεξάρτητη αθλητική δραστηριότητα. Η δεκαετία του 1870 σηματοδοτούσε αλλαγές τόσο για τη γυμναστική εκπαίδευση, όσο και τον αθλητισμό. Σημειώθηκαν οι πρώτες πειραματικές προσπάθειες για την ίδρυση αθλητικών σωματείων μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους. Από τότε μπορούμε να μιλήσουμε για οργανωμένη άσκηση ανεξάρτητα από εκπαιδευτικούς θεσμούς. Η άθληση άρχισε να κατακτά τον δικό της ιδιαίτερο χώρο μέσα στην πόλη: το γυμναστήριο, το στάδιο και, αργότερα, το γήπεδο.⁴⁰ Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μάλιστα έγινε θεσμός τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ο αθλητισμός μεταβλήθηκε σε μαζική δραστηριότητα ξεκινώντας από τη Βρετανία μέσα από αθλήματα, όπως ράγκμπι, ποδόσφαιρο, τένις, πυγμαχία κ.α. με

³⁴ Δημοσιεύτηκε και άλλη εγκύκλιος αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871. *Οδηγίαί περί των στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών, Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.364-366.*

³⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.164-224.* Οι εγκύκλιοι αφορούσαν περισσότερο στρατιωτικές ασκήσεις, όπως π.χ. Β.Δ., αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871 επί κυβερνήσεως Α. Κουμουνδούρου και υπουργού Α. Πετμεζά. Παρίσης, ό.π.

³⁶ Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή.. ό.π., σσ.36-37.*

³⁷ Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, «περί εξομοιώσεως των γυμναστών προς τους λοιπούς λειτουργούς της μέσης εκπαιδεύσεως», Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.602-603.*

³⁸ Ι.Ε.Χρυσάφης, *Μελέτη περί γυμναστικής, Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής 1 (1898-1899), σ.298.*

³⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τη στατιστική του 1911, υπήρχαν μόλις 40 γυμναστές σε ένα σύνολο 1.511 δασκάλων και καθηγητών, ενώ οι δαπάνες για τη γυμναστική ανέρχονταν σε 57.600 δραχμές τη στιγμή που για τα γραφικά έξοδα των σχολείων του Κράτους διαθέτονταν 46.645 δραχμές. Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή..ό.π., σσ.36-37.* Επιχειρήθηκε μάλιστα από το ίδιο το Κράτος ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να προσδοθεί στη γυμναστική το ανάλογο με τα άλλα μαθήματα κύρος, ώστε να μη μειώνεται η σημασία «της τε γυμναστικής και των διδασκόντων αυτήν εις την συνείδησιν των μαθητών». Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, ό.π.

⁴⁰ Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και κυρίως μετά το 1880, γυμναστική ως σχολικό μάθημα αναπτύσσεται παράλληλα και σε επικοινωνία με την οργανωμένη άσκηση (γυμναστική και σπορ) που καλλιεργείται από τους αθλητικούς συλλόγους. Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π, σ.11 και 95.*

αυστηρά κωδικοποιημένους κανόνες και διαδόθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη με τις μετακινήσεις Βρετανών εμπόρων, σπουδαστών ταξιδιωτών, κ.α.⁴¹ Στην πραγματικότητα, σημειώνει ο E. Hobsbawm, όλες οι μορφές των οργανωμένων σπορ από τη δεκαετία του 1870 και μετά υιοθετούνται με ιδιαίτερη ταχύτητα από την αστική και μεγαλοαστική, όσο και από τις «κατώτερες», δηλαδή την εργατική και μικροαστική τάξη. Η πραγματικότητα αυτή ακριβώς υποδηλώνει ένα μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών υπογραμμίζοντας τις κοινωνικές πραγματικότητες που πλέον εξέφραζε ο αθλητισμός πέρα από την διαδικασία της καθαρής φυσικής αγωγής στο ύπαιθρο.⁴²

Η δημιουργία των αθλητικών σωματείων συμπορεύτηκε με την αποδοχή της αξίας της σωματικής άσκησης στο πλαίσιο του ευρύτερου εθνικού ιδεώδους και η οποία εντάχθηκε στους στόχους κάποιων από αυτά.⁴³ Ακολούθησαν εκείνα με αμιγή αθλητικό χαρακτήρα και τέλος τα σωματεία που εξειδικεύονται σε ένα μόνο σπορ. Υπήρχε δηλαδή η διάκριση μεταξύ γυμναστικών και αθλητικών (sportifs) σωματείων. Τα πρώτα με στοιχεία έντονα στρατιωτικού χαρακτήρα απευθύνονταν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα ιδίως στις κατώτερες τάξεις, ενώ τα δεύτερα, αποσκοπώντας κυρίως στην ψυχαγωγία και την προβολή ατομικών επιδόσεων, εξαρτήματα του συρμού, έβρισκαν ανταπόκριση στις ευπορότερες κοινωνικές τάξεις.⁴⁴

Στις πρώτες απόπειρες σωματειακής οργάνωσης του αθλητισμού στην Ελλάδα εντάσσονται οι σκοπευτικοί σύλλογοι. Το 1869 ιδρύθηκε ο Κερκυραϊκός Σύλλογος «Ριπής» και το 1870 της «Εταιρείας της επί σκοπόν βολής» στην Αθήνα. Το 1873 δημιουργήθηκε ο αθλητικός σύλλογος «Μίλων» με πρωτοβουλία του Μάρκου Ρενιέρη.⁴⁵ Δε φαίνεται όμως να κερδίζουν την ανταπόκριση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην απουσία γυμναστικών συλλόγων από τον Ηρακλή Βασιάδη στο συνέδριο των ελληνικών συλλόγων το 1879.⁴⁶

⁴¹ Serge Bernstein, Rierre Milza, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.224 (τίτλος πρωτοτύπου: Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Europeen, 1815-1919, [Hatier], Paris 1992).

⁴² E. J. Hobsbawm, Η Εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 2000, σσ.283-284.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως τον Καταστατικού τον εν Αθήναις σωμαθέντος «Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγον», (άρθρο 1^ο). Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886, Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον εν Χαλκίδι ιδρυθέντος γυμναστικού σνλλόγον «Αμφιδάμαντος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 210 της 4 Αυγούστου 1887. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988, τόμος Β¹, αρ.1573, και αρ.1664,

⁴⁴ Η γαλλική ιδιαίτερα ελίτ του πνεύματος προτιμούσε την ασκητική πεζοπορία, το ποδήλατο, τον αλпинισμό και εν μέρει το κυνήγι. Η βρετανική ελίτ αντίθετα, ασχολήθηκε τόσο με παραδοσιακά αριστοκρατικά σπορ (κυνήγι, ιππασία), όσο και με πιο σύγχρονα, όπως ράγκμπυ, ποδόσφαιρο, κρίκετ, πυγμαχία, με αυστηρούς κανόνες, τα οποία γνώρισαν ευρεία διάδοση την Ευρώπη τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Serge Bernstein, Rierre Milza, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία...ό.π., σ.244.

⁴⁵ Είχε ιδρυθεί Εθνικό σκοπευτήριο πίσω από τους στρατώνες του πυροβολικού. Ι.Χρυσάφης, Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1859), Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 3 (1924), σ.129.

⁴⁶ «Και τοι τοσοῦτοι εν ολίγω χρόνω ιδρύθησαν παρ' ημίν σύλλογοι, ονδείς όμως συνέστη γυμναστικός, ονδ' απόπειρά τις προς σύστασιν πον εγένετο, οι δε γυμνασταί εν τω ημετέρω έθνει εν τοις δακτύλοις μετρούνται, ότε εν Γερμανία εν τοις σννεδρίοις μόνον των γυμναστικών σνλλόγων σννέρχονται σνήθως εικοσακισχίλιοι και επέκεινα γυμνασταί» παρατηρούσε ο Ηρακλής Βασιάδης στο «Υπόμνημα περί αναστάσεως και αναγεννήσεως της εθνικής γυμναστικής παιδαγωγικής τε και δημοσίας», το οποίο παρουσίασε στο Συνέδριο αυτό. Πρότεινε λοιπόν την ίδρυση γυμναστικού συλλόγου στην Αθήνα, «ον

Βασικός στόχος των αθλητικών σωματείων, ήταν η ίδρυση γυμναστηρίων. Τα πρώτα γυμναστήρια που ιδρύθηκαν στο ελληνικό κράτος, όπως προαναφέρθηκε, στηριγμένα στην κρατική ή την κοινοτική υποστήριξη κατά την πρώτη δεκαετία της ζωής του νεοπαγούς κράτους (Ναύπλιο, Αίγινα, Σύρος) έκλεισαν σύντομα, εφόσον δεν ανταποκρίνονταν σε μία πραγματική κοινωνική ζήτηση.⁴⁷ Το Δημόσιο Γυμναστήριο ήταν το μοναδικό κρατικό γυμναστήριο στην Αθήνα μέχρι τη δεκαετία του 1870 και είχε διατεθεί για τη γύμναση φοιτητών και μαθητών και αργότερα και πολιτών.⁴⁸ Υπήρχε βέβαια και το γυμναστήριο των Πυροσβεστών, όπου ασκούσαν και λίγοι πολίτες υπό την καθοδήγηση των πυροσβεστών.⁴⁹ Το 1868 πήρε τον τίτλο του «Δημόσιου Γυμναστηρίου».⁵⁰ Το 1878 δίπλα στο Στάδιο, ιδρύθηκε το Κεντρικό Γυμναστήριο, που αργότερα μετονομάστηκε «Φωκιανός»,⁵¹ εφόσον διευθυντής του παρέμεινε ως το θάνατό του (1896) ο Ιωάννης Φωκιανός που θεωρείται ο πατέρας της γυμναστικής.⁵² Με δικά του έξοδα αν έλαβε πολλές φορές την προώθηση του αθλητισμού και της αθλητικής εκπαίδευσης, όπως λόγω χάρη τη διοργάνωση στο χώρο του γυμναστηρίου των αγώνων που αναβλήθηκαν κατά την Δ'Ολυμπιάδα (1888).⁵³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870, εκτός από το Δημόσιο Γυμναστήριο, λειτουργούσαν τα ιδιωτικά γυμναστήρια με οργανωμένες εγκαταστάσεις που ανήκαν στους γυμναστικούς συλλόγους. Ιδρύονταν συνήθως μετά τη δημιουργία αθλητικών σωματείων,⁵⁴

σκοπός είναι η ανάστασις της παρ' ημίν αποσβεσθείσης και άλλως εκλιπούσης αγωγής και ασκήσεως του σώματος, η αναζωογόνησις της παιδαγωγικής χάριν της υγείας των πολιτών δημοσίας γυμναστικής, της μεν εν τοις σχολείοις, της δε εν ταις πόλεσι και κωμοπόλεσι γυμνασίων ανεγειρομένων, ως έπρατταν οι ημέτεροι πρόγονοι ηγούμενοι δικαίως την υγείαν του σώματος συντελεστικωτάτην είναι εις την της ψυχής ευεξίαν». Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879, Αθήνα 1879, σσ.181,184. Περισσότερα γι αυτό βλ. Ελένη Μπελιά, Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886. Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τόμος Γ, (ανάπτυπο), Αθήνα 2003, σσ.164-168.

⁴⁷ Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σ.94.

⁴⁸ Ιδρύθηκε από τη βασίλισσα Αμαλία, το 1858. Ό.π., σσ.8,38-39.

⁴⁹ Βλ. Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π., σ.12

⁵⁰ Διευθυντής του υπήρξε ο Ottendorf και σ' αυτό δίδαξε ο Παγών. Αργότερα και οι δύο αντικαταστάθηκαν από το μαθητή τους, Φωκιανό. Φωκιανός Ιωάννης, 1845-1896. Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του, [Ένωσις Γυμναστών], Αθήνα 1926, σσ.15-16.

⁵¹ Λόγω της όχι τόσο επιτυχημένης διεξαγωγής των αγώνων του 1875, η επιτροπή των Ολυμπίων έστιασε το ενδιαφέρον της στη δημιουργία αθλητικής υποδομής στην πρωτεύουσα πραγματοποιώντας την επιθυμία του Ευ. Ζάππα. Αποτέλεσμα ήταν η ολοκλήρωση του Κεντρικού Γυμναστηρίου το 1878, του μετέπειτα «Φωκιανού», απέναντι από το Παναθηναϊκό Στάδιο. Φίλιππος Οικονόμου, Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996, σσ.7-9. Ο Φωκιανός αν έλαβε τη διεύθυνσή του μετά το θάνατο του Ελβετού Λουδοβίκου Μπορέλ, το 1879. Αυτός είχε αρχικά κληθεί από το Βασίλειο Βούλγαρη για να διδάξει γυμναστική στο Παιδαγωγείο του, υπήρξε ο εισηγητής της «παιδαγωγικής ή καλαισθητικής γυμναστικής», που βασιζόταν στη χρήση κινητών οργάνων - αλτήρες, κορύνες, σιδηρές ράβδους - με συνοδεία τραγουδιών ή μουσικής και περιλάμβανε πολύπλοκες ασκήσεις. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.94.

⁵² Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π., σ.21.

⁵³ Ό.π., σ.21.

⁵⁴ Η διεξαγωγή τους στο Γυμναστήριο την 30 Απριλίου και 12 Μαΐου ήταν επιτυχής. Φ. Οικονόμου, Τα Ολύμπια, ό.π., σ.9.

⁵⁵ Αναφέρουμε την περίπτωση των γυμναστηρίων του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου το 1891 στο Πεδίο του Αρεως και του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου το 1893 κοντά στους Στύλους του

Από το 1880 και μετά η σχολική γυμναστική αναπτυσσόταν παράλληλα και σε επικοινωνία με την οργανωμένη άσκηση (γυμναστική και σπορ) που καλλιεργούνταν από τους αθλητικούς συλλόγους και τα σωματεία. Το σωματείο αντιπροσώπευε ένα νέο τύπο κοινωνικής οργάνωσης, του οποίου η εξάπλωση, καθώς και εκείνη της σωματικής άσκησης ως μέσου ψυχαγωγίας και δραστηριότητας συνδέθηκε με την αστική ανάπτυξη και τον τρόπο διάθεσης του ελεύθερου χρόνου. Κατά τον 19^ο αιώνα αποτέλεσε τμήμα της ζωής των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων, με τις πολιτικές αξίες και συμπεριφορές των οποίων συνδεόταν.⁵⁵ Από τους σκοπούς των σωματείων διαφαινόταν η κοινωνική απήχηση της σωματικής άσκησης και η διασύνδεσή της με την εθνική ιδεολογία.⁵⁶ Τπήρχαν κοινά σημεία τόσο στην οργάνωση των σωματείων, όσο και στη στοχοθεσία τους. Η τελευταία γνώρισε παραλλαγές μέσα στο χρόνο. Τα σωματεία που ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1880 συνέδεαν τον αθλητισμό με τη στρατιωτική προετοιμασία και το καθήκον προς την πατρίδα.⁵⁷ Η σχέση σχολείου και στρατού μπορεί να ανιχνευθεί στις δημόσιες επετειακές, αλλά και αθλητικές εκδηλώσεις - γυμναστικές επιδείξεις και τους σχολικούς αγώνες -, καθώς και στο επίπεδο του δημόσιου συμβολικού λόγου, των σχολικών παρελάσεων και επετειακών εορτασμών με την ηθικοπλαστική για την εκπαίδευση λειτουργία τους.⁵⁸

Βαθύτερη στροφή έχει συντελεστεί στον τομέα των ηθών και των νοοτροπιών ως το γύρισμα του 19ου αιώνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η αξία της σωματικής άσκησης εδραιώθηκε υποβοηθούμενη από τη γενικευμένη τάση σε ολόκληρη την Ευρώπη, η οποία προετοιμαζόταν για την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου. Έτσι, η γυμναστική και το εύρωστο σώμα πέρασαν σταδιακά κάτω από την επιρροή των τοπικών εθνικισμών στην υπηρεσία της πατρίδας.⁵⁹ Ήδη από τη δεκαετία του 1880 τα καταστατικά πλήθους γυμναστικών συλλόγων και σωματείων που εμφανίστηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας και των επαρχιών αντικατόπτριζαν την εθνικιστική ιδεολογία, η οποία προπαγάνδιζε την άσκηση του σώματος. Ενδεικτικά, στο Καταστατικό του Γυμναστικού Συλλόγου του «Σχολείου των Τεχνών», τονίζεται η «προηαρασκευή αντού εις την στρατιωτικήν εκπαίδεισιν τον Ελληνικού

Ολυμπίου Διός. Βλ. Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, 100 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού Αθλητισμού και του κοινωνικού συνόλου, Αθήνα (1994) και Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, 1891-1991, 100 χρόνια ελληνικός αθλητισμός, Αθήνα 1991.

⁵⁵ Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.12,34.

⁵⁶ Στα καταστατικά της ίδρυσης των σωματείων καταγράφονταν οι βασικοί σκοποί της λειτουργίας τους. Βλ. ενδεικτικά Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως τον Καταστατικού τον εν Αθήναις σσταθέντος "Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγον"», (άρθρο 1^ο). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886. Σοφιανός, ό.π., αρ.1573, Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον εν Χαλκίδι ιδρυνθέντος γυμναστικού σύλλογον "Αμφιδάμαντος"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.210, 4 Αυγούστου 1887. και Σοφιανός, ό.π., αρ.1664.

⁵⁷ Ήδη από το 1879 ο Ηρακλής Βασιιάδης είχε επισημάνει τον κίνδυνο από τον πολλαπλασιασμό των βουλγαρικών γυμναστικών εταιρειών και είχε προτείνει την ίδρυση γυμναστικού συλλόγου που θα προετοίμαζε κατάλληλα τους Έλληνες για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαιών. Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά..ό.π., σ.183.

⁵⁸ Η περιγραφή του σχολικού εορτασμού της 25 Μαρτίου 1900 είναι ενδεικτική για το συμβολικό περιεχόμενο που αποκτούσαν παρόμοιες σχολικές εκδηλώσεις. Β.Δ. «περί καθιερώσεως ημέρας εορτής της Εθνικής Σημαίας καθ' άπαντα τα σχολεία των αρρένων του Κράτους (22 Σεπτεμβρίου 1908)», Παιδαγωγικόν Δελτίον, 4 (1910), σσ.227-229.

⁵⁹ Serge Bernstein, Rierre Milza, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία...ό.π., σ.225.

λαού και η ενίαχυσις του εθνικού φρονήματος»,⁶⁰ σε εκείνο του Γυμναστικού Συλλόγου Πειραιά «Θησέως» «η διά της σωματικής γυμνασίας των μελών υγιεινή του σώματος παρασκευή εις την στρατιωτικήν εκπαίδευσιν του Ελληνικού Λαού και η ενίαχυσις του Εθνικού φρονήματος».⁶¹ Ακόμη σε εκείνο του Γυμναστικού Συλλόγου Σπάρτης «Ευρώτας» του 1887 υπογραμμίζεται «...η διά της καταλλήλου διδασκαλίας άσκησις των μελών του προς βελτιώσιν και κραταίωσιν των σωματικών των δυνάμεων και η εκπαίδευσις αυτών διά την αποτελεσματικήν εκπλήρωσιν του προς την πατρίδα καθήκοντος»⁶². Στο κείμενο του Καταστατικού του διαφαίνεται η επίδραση του αρχαιοελληνικού κλέους στην κατ' απομίμηση της κλασσικής συνήθειας απονομής δάφνινου στεφάνου αντί πάσης χρηματικής αμοιβής στους νικητές δημόσιων αγώνων, που θα τελούνται τέσσερις φορές ετησίως. Υπογραμμίζεται επίσης και από άλλες τελετουργικές λεπτομέρειες,⁶³ όπως από τον καθορισμό της 25 Μαρτίου ως ημέρας εθνικής ανεξαρτησίας, ως επετείου της εορτής του, καθώς και τη ρήτρα ότι σ' αυτούς τους αγώνες: «ουδείς δειλιάσας εν πολέμω η καταδικασθείς δι' ατιμωτικήν πράξιν δε γίνεται δεκτός».⁶⁴

Ιδεολογικές μεταλλάξεις πρόβαλλαν τη δύναμη και την ευρωστία του ανδρικού σώματος, καθώς και το κάλλος του ως νέα αισθητική αντίληψη, η οποία τροφοδότησε το ενδιαφέρον τη νεολαίας για τα «σπορ» και τον αθλητισμό. Οι αλλαγές αυτές συνέπλεαν με τη νομοθετική κατοχύρωση του μαθήματος της γυμναστικής στην Ελλάδα ως απαραίτητου μέσου διάπλασης της νεότητας. Η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της εθνικής αγωγής των ελλήνων μαθητών έβαινε παράλληλα με τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, της οποίας στοιχεία δια πότισαν το έργο της εκπαίδευσης και αναπαράχθηκαν μέσα απ' αυτό. Η εθνική αγωγή διαφοροποιήθηκε μετά τη δεκαετία του 1870, όταν ο ελληνικός εθνικισμός αντιμετώπιζε τις απειλητικές διεκδικήσεις των άλλων βαλκανικών εθνικισμών και η εθνική ταυτότητα του νέου ελληνισμού έπαιρνε σαφέστερη μορφή. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι η εθνική αγωγή αναφέρθηκε επίσημα ως σκοπός του δημοτικού σχολείου μόλις το 1899, μετά την ήττα του 1897, στα νομοσχέδια του υπουργού Α. Ευταξία.⁶⁵

⁶⁰ Β.Δ. της 9 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον σνσταθέντος ενταύθα «Γυμναστικού συλλόγου του Σχολείου των Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ 59 της 12 Μαρτίου 1887 και Σοφριανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1651, σ.367.

⁶¹ Αρθρο 1° του Β.Δ. της 17 Απριλίου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον εν Πειραιεί γυμναστικού συλλόγου "Θησέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 94 της 22 Απριλίου 1887 και Σοφριανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1660, σ.367.

⁶² Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Σπάρτη γυμναστικού συλλόγου "Ευρώτα"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.76 της 1 Απριλίου 1887 και Σοφριανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1655, σ.368. Για την υλοποίηση των σκοπών αυτών επρόκειτο να συστηθούν γυμναστήριο, «ως οίον τε πλήρες», β') σχολείο σκοποβολής και γ') εφόσον είναι δυνατόν, «δεξαμενή κολυμβητικής εις κατάλληλον του Ευρώτα μέρος». Αρθρο 7° του Καταστατικού. Ό.π.

⁶³ «Ο Σύλλογος θέλει τελεί δημοσίους αγώνας τετράκις τουλάχιστον του έτους. Ο πρώτος των αγώνων τελείται κατά την εορτήν τον Συλλόγον [...]. Ουδείς δειλιάσας εν πολέμω η καταδικασθείς δι' ατιμωτικήν πράξιν γίνεται δεκτός εις τους αγώνας και αν έτι είναι μέλος του Συλλόγου. Εις τους νικάντας εις τους δημοσίους αγώνας δίδεται ως βραβείον στέφανος εκ δάφνης του Ευρώτα η μύρτου, ως και εκ δένδρων εικονιζόντων αλληγορικώς την ανδρείαν, ρώμην, και εν γένει αρετήν [...] αλλ' επ' ουδεμίά περιπτώσει επιτρέπεται να δώση (ο Σύλλογος) οιονδήποτε χρηματικόν πσόν [...] κήρυξ [...] φωνεί μεγαλοφώνως εν τω σταδίω τα ονόματα των νικητών». Αρθρο 8ο του Καταστατικού. Ό.π.

⁶⁴ Αρθρα 8° και 9° αντίστοιχα. Ό.π.

⁶⁵ Αθανάσιος Π.Ευταξίας, Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια, Αιτιολογική Έκθεσις και Αγορεύσεις, Αθήνα 1899. Συγκεκριμένα, με το Νόμο ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899 ορίζεται ο σκοπός της γυμναστικής: «Σκοπός της γυμναστικής είνε η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών

Βασικά έσοδα κάθε σωματείου αποτελούσαν οι συνδρομές των μελών του, εκτός από τις έκτακτες εισφορές και δωρεές. Ο αριθμός των μελών ήταν συνεπώς καθοριστικός για την οικονομική κατάσταση κάθε συλλόγου.⁶⁶ Υπήρχαν όμως μικρότερα ποσά, αλλά χωρίς κανονικότητα που εισέρεαν από δωρεές ιδιωτών ή από το υπουργείο Παιδείας. Έκτακτες εισφορές, κυρίως των μελών του Δ.Σ., κάλυπταν έκτακτα έξοδα.⁶⁷

Από την κυβέρνηση Τρικούπη έγινε ανάθεση σε γυμναστές, αποφοίτους του Κεντρικού Γυμναστηρίου ή άλλων δημοσίων γυμναστηρίων, αλλά και πυροσβέστες, της υποχρεωτικής διδασκαλίας στα Γυμνάσια το 1880.⁶⁸ Τότε ιδρύθηκε και το πρώτο σχολικό γυμναστήριο, το της Βαρβακείου σχολής, την επιτήρηση του οποίου είχε αναλάβει ο Φωκιανός από το 1881.⁶⁹ Με το νόμο ΑΡΙΘ' του 1883 εντάχθηκαν οι στρατιωτικές πάλι ασκήσεις στο πρόγραμμα των δυο τελευταίων τάξεων του Γυμνασίου και εκδόθηκε πάλι «Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων» το 1884.⁷⁰ Η «ελλιπέστατη φοίτηση των μαθητών» από τις στρατιωτικές ασκήσεις και ο διορισμός ανθυπολοχαγών στα Γυμνάσια⁷¹ προκάλεσαν κριτικές και αντιδράσεις παιδαγωγών και γυμναστών απέναντι στα μέτρα αυτά.⁷²

Με την εισαγωγή της γυμναστικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1880 ως υποχρεωτικού μαθήματος⁷³ έγινε ορατή η αναγκαιότητα μόρφωσης διδακτικού προσωπικού στο μάθημα της Γυμναστικής. Το 1882 ανεπίσημα λειτούργησε σχολή Γυμναστών με επόπτη

δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η διά τον στρατιωτικόν βίον προπαρασκευή των νέων» (Άρθρον 1). Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899.

⁶⁶ Η παραίτηση για παράδειγμα πολλών μελών από τον Εθνικό το 1899 κρίνεται ως βασική αιτία για την οικονομική δυσπραγία του. Συνεδρίασις Δ.Σ. της 23 Νοεμβρίου 1899 του Εθνικού Συλλόγου. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.28.

⁶⁷ Ο.π., σ.286.

⁶⁸ Β.Δ. της 22 Σεπτεμβρίου 1880, «περί Γυμναστικής». (Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη, Υπουργός Ν. Μαυροκορδάτος). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 101 της 3 Οκτωβρίου 1880 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.224-225. Καθορίστηκε σε τρεις ώρες εβδομαδιαία η διδασκαλία του μαθήματος, το οποίο εξισώθηκε με τα δευτερεύοντα μαθήματα. Ο.π., σσ.228-229.

⁶⁹ Τ. Σακελλαρίου, ό.π., σ.1145. Με το Β.Δ. 22 Νοεμβρίου 1882 σε κάθε γυμνάσιο υπήρχε δυνατότητα προσάρτησης ειδικού γυμναστηρίου για την άσκηση των μαθητών. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.175 της 24 Νοεμβρίου 1882. Το πρώτο σχολικό γυμναστήριο ήταν εκείνο του Βαρβακείου Λυκείου και η πρώτη σχολική γυμναστική επίδειξη έγινε την 15 Μαΐου 1883 στο Κεντρικό Γυμναστήριο. Ε. Παυλίνης, Ιστορία της Γυμναστικής, Αθήνα, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1953, σ.402.

⁷⁰ Νόμος ΑΡΙΘ' της 31 Μαρτίου 1883. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.139 της 11 Απριλίου 1883. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.233-234.

⁷¹ Ο.π., σσ.264-266. Κατά τον Ι. Χρυσάφη, γυμναστή διδασκαλείου και Επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης: «πρόχειροι πατριώτες» επηρεασμένοι από τα γαλλικά πρότυπα που δημιούργησε η ήττα των Γάλλων στο γαλλογερμανικό πόλεμο, μιμήθηκαν τα γαλλικά σχολικά τάγματα. Χρυσάφης, Η σωματική αγωγή...ό.π., Παράρτημα 15. Στρατιωτική κατεύθυνση είχε δοθεί στη γαλλική γυμναστική εκπαίδευση από τις αρχές του αιώνα από τον Ισπανό Αμορος, που διηύθυνε στο Παρίσι από τα 1834 ως το 1857 ένα γυμναστήριο, όπου διδασκόταν ένα είδος γυμναστικής ακροβατικής και στρατιωτικής, σύμφωνης με τις αρχές που είχε διατυπώσει στο εγχειρίδιό του: *Nouveau manuel complet d'éducation gymnastique et morale* (1830). Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.57.

⁷² Ιωάννης Φωκιανός, ό.π., σσ.33-36.

⁷³ Στα άρθρα 7 και 8 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862 της προσωρινής Κυβέρνησης νομιμοποιήθηκε η εισαγωγή της γυμναστικής στα εκπαιδευτήρια του Κράτους. Στα Ελληνικά σχολεία εισήχθη με το Β.Δ. της 24 Ιανουαρίου 1883. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.31 της 27 Ιανουαρίου 1883.

τον Ιωάννη Φωκιανό, στην οποία φοιτούσαν πτυχιούχοι του Διδασκαλείου.⁷⁴ Το 1884 θεωρείται σημαντικός σταθμός για τη διδασκαλία της γυμναστικής, εφόσον, αφενός ιδρύθηκε Σχολή Γυμναστών⁷⁵ και αφετέρου εντάχθηκε οριστικά η γυμναστική στο πρόγραμμα μαθημάτων του Ελληνικού σχολείου.⁷⁶ Διευθυντής και δάσκαλος έγινε ο ίδιος ο Φωκιανός.⁷⁷ Ο πρώτος πυρήνας γυμναστών που στελέχωσε σχολές και σωματεία λοιπόν διαμορφώθηκε εκείνη την περίοδο. Δεδομένου ότι οι γυμναστές την εποχή εκείνη δεν είχαν τη δέουσα κοινωνική αναγνώριση, ήταν σύνηθες το φαινόμενο να τρέπονται σε πιο προσοδοφόρα επαγγέλματα.⁷⁸ Σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΑΧΗ του 1887, «περί του κεντρικού γυμναστηρίου»,⁷⁹ προ βλεπόταν η ίδρυση ειδικής γυμναστικής σχολής ενός και μισού έτους, η οποία όμως δε λειτούργησε. Τελικά, ιδρύθηκε το 1893 και το 1897 με νέο κανονισμό ως Ειδική Γυμναστική Σχολή.⁸⁰

Οι ελλείψεις του στρατού απορρόφησαν το στρατιωτικό προσωπικό των γυμνασίων, οι ασκήσεις αναβλήθηκαν και το 1893 καταργήθηκαν οριστικά.⁸¹ Το νομοσχέδιο Θεοτόκη, στο οποίο προτεινόταν η εισαγωγή της γυμναστικής και στο δημοτικό σχολείο δεν ψηφίστηκε.⁸² Οι ανεπάρκειες της εκπαίδευσης εμπόδιζαν την ανάληψη πρωτοβουλιών από το Κράτος.⁸³ Έτσι, ο Πανελλήνιος Σύλλογος Γυμναστών με πρόεδρο το Φωκιανό ίδρυσε το 1891 μονοετή Σχολή γυμναστών και εξάμηνη Σχολή γυμναστριών, η οποία λειτούργησε σε αίθουσα του Ζαπτείου. Μετά από προσωρινή διακοπή λειτουργίας του συνέχισε από το Φεβρουάριο του

⁷⁴ Ήταν προσωρινή τεσσαρακονθήμερη σχολή γυμναστών, στην οποία φοίτησαν πτυχιούχοι του Διδασκαλείου και καταρτίστηκαν ως γυμναστές από τον οπλοδιδάσκαλο Γ.Πύργο υπό την εποπτεία του Φωκιανού. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.39.

⁷⁵ Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1884, «περί προσωρινής σχολής Γυμναστών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.241 της 12 Ιουνίου 1884. Σύμφωνα με το διάταγμα της 9 Ιουνίου 1884, στη σχολή αυτή μπορούσαν να φοιτήσουν πτυχιούχοι των Διδασκαλείων, κάτοχοι απολυτηρίου Γυμνασίου, στο οποίο διδασκόταν η Γυμναστική από διετίας, καθώς και κάτοχοι τουλάχιστον απολυτηρίου. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.39-40 και τόμος Β', σσ.118-120.

⁷⁶ Ίσχυε και για τις δύο κατώτερες τάξεις του γυμνασίου (3 ώρες την εβδομάδα). Βλ. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.39-40 και τόμος Β', σσ.118-120.

⁷⁷ Ό.π., τόμος Α', σ.39. Για το Φωκιανό βλ. Ιωάννης Φωκιανός 1845-1896. Αναμνηστική έκδοση επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του, [Ένωση Γυμναστών], Αθήνα 1926.

⁷⁸ Χρυσάφης, Η σωματική αγωγή...ό.π., σ.20.

⁷⁹ Νόμος ΑΧΗ ' της 20 Δεκεμβρίου 1887. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.349 της 24 Δεκεμβρίου 1887.

“Ήταν η ιδρυμένη από το 1893 ειδική γυμναστική σχολή, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΑΧΗ/1887, «περί τον κεντρικού γυμναστηρίου», με νέο όμως Κανονισμό. Στη σχολή αυτή γίνονταν δεκτοί απόφοιτοι Γυμνασίου και πτυχιούχοι δάσκαλοι, όπως επίσης και μαθητές της Γ' τάξεως του Διδασκαλείου και δάσκαλοι της καλλιγραφίας και ιχνογραφίας, Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Γ', σσ.41-42. Διδασκόταν το ισχύον τότε γαλλογερμανικό γυμναστικό σύστημα. Ό.π., τόμος Α', σ.40 και Γ', σσ.30,38.

⁸¹ Ό.π., τόμος Α', σσ.283-284.

⁸² Χαρίσιος Παπαμάρκος, Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων δημοτικού σχολείου των αρρένων, Αθήνα 1890, σσ.83-84.

⁸³ Αναφέρουμε ως παράδειγμα την πρωτοβουλία του υπουργού Παιδείας Γ. Θεοτόκη επί κυβερνήσεως Χ.Τρικούπη να υποβάλει τα νομοσχέδια στη Βουλή του Χαρίσιου Παπαμάρκου, με τα οποία εισαγόταν η γυμναστική και στο δημοτικό σχολείο: «η διδασκαλία αυτής άρχεται από της πρώτης ημέρας της εις το σχολείον φοιτήσεως των μικρών Ελληνοπαιδων και αποτελεντά την τελενταίαν της απ' αντού αποφοιτήσεως αυτών». Χαρ. Παπαμάρκος, Αναλυτικόν ό.π., σσ.83-84.

1893 με την Αικατερίνη Λασκαρίδου και την Κατίνα Αθανασίου.⁸⁴ Η Αικ. Λασκαρίδου, η οποία υπήρξε πρόεδρος από το 1892 του εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, διηύθυνε και τη Σχολή γυμναστριών του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου.⁸⁵ Εισηγάγε το σουηδικό σύστημα γυμναστικής για τις γυναίκες το 1902, το οποίο χρησιμοποίησε και το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο το 1904.⁸⁶

Μετά από ισχνές προσπάθειες και βραχύβιες απόπειρες στα τέλη της δεκαετίας του 1870 για ίδρυση γυμναστικών σωματείων στην Αθήνα⁸⁷, ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος (Π.Γ.Σ.), που συστάθηκε το Φεβρουάριο του 1891, υπήρξε το πρώτο αμιγές γυμναστικό σωματείο της πρωτεύουσας,⁸⁸ που αντιμετώπιζε με επαγγελματική συνείδηση τη σωματική άσκηση. Το πρόβλημα χώρου ανέγερσης Γυμναστηρίου, το έλυσε η παραχώρηση στο Σύλλογο οικοπέδου στην οδό Πατησίων εκ μέρους του πρίγκηπα Γεωργίου, επίτιμου πρόεδρου του Π.Γ.Σ. από τον Απρίλιο του 1892.⁸⁹ Για να καλυφθεί το κόστος κατασκευής, ανερχόμενο σε 20.000 δραχμές, αποφασίστηκε έκδοση δανείου. Το δάνειο αυτό συμπληρώθηκε με δωρεά 5.000 δραχμών από το Χρηστάκη Ζωγράφο, που ανακηρύχτηκε μέγας ευεργέτης του Συλλόγου και δωρεά 500 δραχμών από τον Νάσο Ζίννη.⁹⁰

Αντίθετα από προηγούμενα καταστατικά των γυμναστικών συλλόγων που στόχευαν «στην απόκτηση ρώμης και υγείας» μέσω της σωματικής άσκησης, στη «στρατιωτική προετοιμασία» και την «ενίσχυση του εθνικού φρονήματος»,⁹¹ τώρα: «Σκοπός του Συλλόγου είναι η εις απάσας τας κοινωνικές τάξεις διάδοσις της Γυμναστικής και η βελτίωσις των κατ’

⁸⁴ Η Αικ. Λασκαρίδου ίδρυσε στα 1891 με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου τμήματα γυμναστικής για δασκάλες. Εφημερίς των Κυριών, έτος Ε', αρ.208 της 14 Απριλίου 1891 και *Αι διδάσκαλοι της Γυμναστικής*, Εφημερίς των Κυριών, έτος Ζ', αρ. 318 της 12 Σεπτεμβρίου 1893.

⁸⁵ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.180.

⁸⁶ Με το αναλυτικό πρόγραμμα γυμναστικής για τα σχολεία αρρένων και θηλέων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης το γερμανοελβετικό σύστημα γυμναστικής, που διακρινόταν από τα διάφορα γυμναστικά όργανα και τα συμπλέγματα, αντικαταστάθηκε οριστικά το 1909 από το σουηδικό. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.568,599. Στον Ι. Χρυσάφη, καθηγητή της Ειδικής Γυμναστικής Σχολής από το 1897 και Επιθεωρητή από το 1909, οφείλεται η καθιέρωση του σουηδικού συστήματος επί Υπουργού Παιδείας Σ. Στάη. Τ. Σακελλαρίου,ό.π., σ.1146.

⁸⁷ Το 1878 ιδρύθηκε ο Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος, ο πρώτος γυμναστικός σύλλογος της Αθήνας που διαλύθηκε σχεδόν αμέσως χωρίς ν' αφήσει δείγματα της δράσης του Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π., σ.21.

⁸⁸ Για τη σύλληψη της ιδέας της σύστασής του βλ. Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π.

⁸⁹ Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, *Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου (Π.Γ.Σ.), 1902-1903*, Αθήνα 1903, σ.7 και *Συνεδριάσις της 21 Δεκεμβρίου 1892*, Πρακτικά συνεδριών Π.Γ.Σ., Βιβλίον Β' (1892-1912).

⁹⁰ Το δάνειο αυτό εκδόθηκε με τη μορφή 1.500 δεκάδραχμων ομολογιών, οι οποίες θα εξοφλούνταν τμηματικά και με κλήρωση διμήνου. Η οικοδόμηση του Γυμναστηρίου στηρίχθηκε σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Α. Μεταξά, μέλους του Π.Γ.Σ. και τρεις φορές συμβούλου (1894-1899). Περιλάμβανε, εκτός από το στίβο, αίθουσα ξιφασκίας, δωμάτια για ιματιοφυλάκειο, για τον επιστάτη, γραφείο του συλλόγου και, επιπλέον, χώρους για ποδηλασία, σκοποβολή, ενόργανη γυμναστική και κρίκετ. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.34.

⁹¹ βλ παραπάνω, σ.627.

αυτήν».⁹² Την οργάνωσή του αν έλαβε η πρώτη ομάδα πτυχιούχων γυμναστών γύρω από τον Ιωάννη Φωκιανό στην Αθήνα³ η οποία επιδίωκε την ενίσχυση του κοινωνικού κύρους της γυμναστικής και κατά συνέπεια, της επαγγελματικής θέσης των γυμναστών. Ήδη αρχικός σκοπός των ιδρυτών του συλλόγου τούτου ήταν «η τελειότερα τεχνική μόρφωσις και η προαγωγή τον γυμναστικού κλάδου, καθώς και η βελτίωσις της διδασκαλίας της γυμναστικής διά της ιδρύσεως ενός πλήρους και μεγαλυτέρου γυμναστηρίου και της συστάσεως εν αυτώ σχολών προς μόρφωσιν γυμναστών και γυμναστριών».⁹⁴ Η σύνδεση του Π.Γ.Σ. με την εκπαίδευση άλλωστε, η οποία αντανακλούσε και τα επαγγελματικά ενδιαφέροντα των ιδρυτικών μελών του, διαφαινόταν τόσο τα πρώτα καταστατικά, όσο και τις δραστηριότητες των πρώτων χρόνων λειτουργίας του. Στη σκοποθεσία του Συλλόγου μέσα στο καταστατικό του 1891, αναφέρονται η σύσταση γυμναστηρίων, η έκδοση συγγραμμάτων περί γυμναστικής, καθώς και η «ίδρυαις των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων».⁹⁵

Τα έσοδά του στηρίχθηκαν σε δωρεές ιδιωτών και χορηγίες του Δημοσίου και του Δήμου Αθηναίων.⁹⁶ Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τη δωρεά της Ρωξάνης Ι. Σούτσου, συζύγου του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και διευθύντριας του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου. Πέρα από κάθε άλλο ελατήριο, η συμβολική αυτή προσφορά της αποτελούσε, κατά την ευεργέτιδα, είδος τιμής στη μνήμη του Γεωργίου Τυπάλδου: «Κληροδοτώ επίσης εις τον ενταύθα Πανελλήνιον Γυμναστικό Σύλλογο δραχμές 3000 εις μνήμην του μακαρίτη συζύγου μου, όστις ήτο επίτιμον αυτού μέλος».⁹⁷ Τα επαγγελματικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μελών του Συλλόγου, ειδικά εκείνων που καταλάμβαναν ανώτερες θέσεις στο Δ.Σ., είναι αποκαλυπτικά της προέλευσής τους από γνωστές οικογένειες της εποχής, όπως τους Αβέρωφ, Αγέλαστους, Καλλιγάδες, Σούτσους, Μέριλιν κ.ά., από τους όποιους άλλωστε πολλοί στήριξαν οικονομικά τις πρωτοβουλίες του Συλλόγου.⁹⁸

⁹² Άρθρο 2^ο του «Καταστατικού Πανελλήνιον Γυμναστικού Συλλόγου 1891». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.183, της 28 Ιουνίου 1891.

⁹³ Ο Φωκιανός ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως γυμναστής το 1868 με το διορισμό του ως δάσκαλου της γυμναστικής στο Δημόσιο Γυμναστήριο της Αθήνας. Ιωάννης Φωκιανός, 1845-1896, ό.π., σ.16.

⁹⁴1. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς ολυμπιακοί αγώνες*, ό.π., σ.135.

⁹⁵ Άρθρο 2 του «Καταστατικόν Πανελλήνιον Γυμναστικού Συλλόγου 1891». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.183 της 28 Ιουνίου 1891. Στο δεύτερο καταστατικό, το 1892 προβλεπόταν η δημιουργία ενός κεντρικού γυμναστηρίου στην Αθήνα, καθώς και άλλων περιφερειακών, σε συνοικίες της πόλης, η έκδοση περιοδικού, η ίδρυση βιβλιοθήκης και η τέλεση Πανελληνίων αγώνων στην Αθήνα. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α'αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892. Οι πρώτοι αγώνες που διοργάνωσε ο Π.Γ.Σ. τον Μάιο του 1891 στο Δημόσιο Κεντρικό Γυμναστήριο είχαν μεγάλη κοινωνική απήχηση. Εκτός από τους 3.000 θεατές που προσήλθαν, τους αγώνες παρακολούθησε η βασιλική οικογένεια, ο πρωθυπουργός, μέλη της κυβέρνησης και του διπλωματικού σώματος. «Πολλοί και πολλαί εκ της εκλεκτοτέρας κοινωνίας της πρωτευούσης, αλλά και εκ πάσης τάξεως παρίσταντο». Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς*, ό.π., σ.136.

⁹⁶ Ετήσια επιχορήγηση δεχόταν από το υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, που από το 1909 ορίστηκε για τον Πανελλήνιο στις 3.000 δραχμές. Βλ. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Έκθεσις των πεπραγμένων του Δ.Σ. διά τα έτη 1896-1898, σσ.2-3.

⁹⁷ Η κατατεθειμένη στην Εθνική Τράπεζα περιουσία της ανερχόταν στις 394,900 δραχμές. Το 1/5 ισοδυναμούσε με 78.980 δραχμές. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, (Ι.Α.ΕΙΕ), 27 Κληροδ., (XXVIII) Κληροδότημα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη), Φάκελος 59, υπφ.1 (Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904).

⁹⁸ Τα ίδια δικαιώματα με τα τακτικά μέλη είχαν επίσης οι ευεργέτες και οι δωρητές του συλλόγου. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν όσοι είχαν δωρίσει κατά καιρούς μεγάλα ποσά στο Σύλλογο. Συγκεκριμένα, ευεργέτες ανακηρύσσονταν εκείνοι που προσέφεραν άνω των 1.000 δραχμών και

Στην οικονομική σταθερότητα του Συλλόγου συνετέλεσαν οι ισχυροί δεσμοί του με τη βασιλική οικογένεια. Προστάτης του σωματείου ήταν ο διάδοχος τότε Κωνσταντίνος, επίτιμος πρόεδρος και «μεγάλος ευεργέτης» ο πρίγκιπας Γεώργιος, ύπατος αρμοστής της Κρήτης (1897-1906). Επίτιμα μέλη, οι πρίγκιπες Νικόλαος και Ανδρέας. Η νίκη της φιλοβασιλικής μερίδας μέσα στο σύλλογο, η οποία επισφραγίστηκε και με την εκλογή την ίδια χρονιά ως προέδρου του Ν. Θων, γενικού επιμελητή των ανακτόρων, υποβοηθήθηκε από την απόφαση διοργάνωσης των «Σωτηρίων» αγώνων." Η τελευταία τριακονταετία του αιώνα σημαδεύτηκε από τη δράση του Φωκιανού, του οποίου η προσωπικότητα και οι επιλογές έδωσαν και το χαρακτήρα της αθλητικής κίνησης, αφενός με την εκπαίδευση γυμναστών και αφετέρου με τη διοργάνωση αγώνων.¹⁰⁰ Μετά το Φωκιανό, ο πρόεδρος του Π.Γ.Σ., Σπυρίδων Λάμπρος (1896-1897), λόγω και της ιδιότητάς του ως καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, κατεύθυνε το ενδιαφέρον του προς τη γυμναστική εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον του στράφηκε κυρίως σε μία οργάνωση σωματικής αγωγής προσιδιάζουσας περισσότερο στην ελληνική «ιδιοσυγκρασία».¹⁰¹ Καινοτομία του νέου Οργανισμού του 1910 της Σχολής Γυμναστών ήταν η εισαγωγή της διδασκαλίας των εθνικών χορών, πλάι στις «επιχωρίους και ξένας παιδιάς»,¹⁰² ενέργεια που εγγραφόταν στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας και της απόρριψης των εισαγόμενων παιχνιδιών.¹⁰³

Μέριμνα μεγάλης ομάδας σωματείων που ιδρύθηκαν κυρίως λίγο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 ήταν - όπως και του Π.Γ.Σ. -¹⁰⁴ η διοργάνωση αγώνων, η

δωρητές, άνω των 500 δραχμών. Ως μεγάλοι ευεργέτες αναγνωρίζονταν όσοι δώριζαν 5.000 δραχμές και άνω. Τα ονόματα όλων αναγράφονταν σε ιδιαίτερη πλάκα αναρτημένη στα γραφεία του συλλόγου. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.249.

⁹⁹ Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π.*, σ.468.

ιοο ο Φωκιανός υπήρξε δάσκαλος και διευθυντής του Δημόσιου Γυμναστηρίου και των σχολών γυμναστικής. Η ένθερμη προσπάθειά του για τη διάδοση της γυμναστικής ήδη από τα χρόνια της φοίτησής του στη Φυσικομαθηματική, του προσέδωσε τον τίτλο του «πατέρα της Γυμναστικής». Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.213 και Ιωάννης Φωκιανός, ό.π., σσ.27,29,32. Βλ. παραπάνω.

¹⁰¹ Ο Σπυρίδων Λάμπρος υπέδειξε ότι η ενασχόληση του Π.Γ.Σ. με τη γυμναστική εκπαίδευση, ως πρώτιστο έργο, θα μπορούσε να αποσπάσει «προνόμιον της Κυβερνήσεως», ώστε τα πτυχία των αποφοίτων των σχολών του να αναγνωρίζονται από το Κράτος. *Συνεδριάσεις του Δ.Σ. της 17 Ιουνίου 1896 και της 26 Ιουνίου 1896. Πρακτικά Π.Γ.Σ., ό.π.*

¹⁰² «Σκοπός της Σχολής των Γυμναστών είναι η μόρφωσις καθηγητών και διδασκάλων της γυμναστικής προς διδασκαλίαν της παιδαγωγικής γυμναστικής, της συμπληρούσης αυτήν αγωνιστικής, των επιχωρίων και ξένων παιδιών, των εθνικών χορών, της στοιχειώδους στρατιωτικής προασκήσεως και της σκοποβολίας εν πάσι τοις σχόλειοις της μέσης εκπαίδευσως, εν τοις διδασκαλείοις, εν τοις γυμναστηρίοις των ανά το Κράτος γυμναστικών και αθλητικών σωματείων, εν τω Ακαδημαϊκώ Γυμναστηρίω, εν τη Σχολή των Γυμναστών και εν ταις λοιπαίς ιερατικαίς, εμπορικαίς, στρατιωτικαίς και ναυτικαίς Σχολαίς του Κράτους». **Άρθρο Ιο του Β.Δ. της 10 Μαΐου 1910, «περί οργανισμού της Σχολής των Γυμναστών» (επί Κυβερνήσεως Στέφανου Δραγούμη με υπουργό τον Παναγιωτόπουλο). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 193, τεύχος Α' της 9 Ιουνίου 1910 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σ. 40 και τόμος Β', σσ.233-237.**

¹⁰³ Το 1899 ο παιδαγωγός Μιλτιάδης Βρατσάνος σημείωνε: «Οι εθνικοί χοροί οι τέλειον παραμεληθέντες και κακή τη μοίρα χλεναζόμενοι χάριν του άνευ χάριτος νεωτέρον στροβίλου και των άλλων αηδών επεισόακτων ξένων πρέπει και πάλιν να ισχύσωσι και περιληφθώσιν εις το πρόγραμμα των αγωνισμάτων πρέπει ούτοι να εισαχθώσιν εις πάντα τα σχολεία και πρέπει να μάθωμεν πάντες να χορευώμεν αυτούς». Π.Α.Ε.Α. 1 (1898-1899), σ.115.

¹⁰⁴ **Άρθρο 2 του Καταστατικού του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892.**

ίδρυση γυμναστηρίου καί η ίδρυση σχολών γυμναστών.¹⁰⁵ Τα σωματεία αυτά, τα οποία καλλιεργούσαν τον κλασικό αθλητισμό και τη γυμναστική διακρίνονται από την ομάδα εκείνων που καλλιεργούσαν τα σπορ και στόχευαν στην ψυχαγωγία των μελών τους.¹⁰⁶

Το δεύτερο σημαντικότερο αθηναϊκό αθλητικό σωματείο της περιόδου, ο Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, ιδρύθηκε το 1893 και συνδέθηκε με τον Πανελλήνιο, «με μια σχέση τόσο θυγατρική, όσο και ανταγωνιστική».¹⁰⁷ Ο Εθνικός ήταν ο πρώτος σύλλογος που οργάνωσε και καθιέρωσε ως ετήσιο θεσμό αγώνες παιδών και εφήβων. Όριζε ως σκοπό του τη «σωματική ανάπτυξιν της ελληνικής νεολαίας διά παροχής των μέσων της εκγυμνάσεως και ασκήσεως»¹⁰⁸ και διαφοροποιούταν, ως προς αυτό, από τον Πανελλήνιο, ο οποίος δεν αναφερόταν ρητά στη σωματική διάπλαση της νεολαίας, αν και δεν την απέκλειε από τους στόχους του. Στο δεύτερο καταστατικό του 1894 σκοπός του συλλόγου θεωρείται η «σωματική ανάπτυξις και εκγύμνασις της Ελληνικής νεολαίας διά παντοίων ασκήσεων, παιδιών και οδοιποριών».¹⁰⁹ Μεταξύ των μελών του Δ.Σ. του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου για την εικοσαετία 1893-1912 συγκαταλέγονταν γνωστά μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας.¹¹⁰

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα τα σπορ και ο αθλητισμός εμφανίζονται να μιμούνται είτε δυτικά πρότυπα, κυρίως σε περιοχές, οι οποίες σχετιζόνταν με τους Βρετανούς, όπως στα Επτάνησα ή αστικά κέντρα με ξένους, είτε το αρχαιοελληνικό πρότυπο, όπως της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων (με αντιπροσωπευτική περίπτωση τα Ολύμπια), το οποίο σχετιζόταν με αρχαιολατρικές τάσεις σε Ευρώπη και Ελλάδα. Οι τάσεις αυτές στην Ελλάδα συνδέονταν με τη νεοελληνική ταυτότητα. Επικρατούσε η αντίληψη ότι προϋπόθεση της προόδου των απογόνων θεωρείται η μίμηση των προγόνων. Ανάμεσα στις μορφές μίμησης - αρχαίων ηθών, συνηθειών, γλώσσας, τέχνης και πνεύματος - ήταν η μίμηση του αθλητικού ιδεώδους. Η μονομέρεια της πνευματικής καλλιέργειας εκείνη την εποχή στάθηκε ίσως εμπόδιο στην ανασύστασή τους μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.¹¹¹

¹⁰⁵ Τα καταστατικά του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου 1892 και του 1894 περιέχουν ειδικά άρθρα για τους αγώνες, οι οποίοι προβλέπεται να τελούνται ανά τετραετία. Κανονισμός Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου της 29 Μαρτίου 1892, ό.π., άρθρο 27 και «Κανονισμός», άρθρο 23, Συνεδρίασις της 7 Μαρτίου 1894, Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ., ό.π. Επίσης, βλ. Καταστατικόν της Γυμναστικής Εταιρίας Ηλείων «Ο Ίφιτος», Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.91 της 22 Σεπτεμβρίου 1895. Καταστατικόν της εν Πάτραις Γυμναστικής Εταιρείας, Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.13 της 4 Φεβρουαρίου 1895. Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου, Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.

¹⁰⁶ Συνεδρίασις της 13 Δεκεμβρίου 1893, Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ., ό.π.

¹⁰⁷ Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.261-263.

¹⁰⁸ «Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου». Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.

it» Αρθρο 1°. Καταστατικόν Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου, 15 Δεκεμβρίου 1894, Αθήνα 1895.

¹¹⁰ Ανάμεσά τους ο βουλευτής Ιωάννης Καλαμάρης, ο δικηγόρος και δημοσιογράφος Επ. Κ. Σημαντήρας, ο καθηγητής της Ιατρικής Ι. Γεωργιάδης, τραπεζίτες, όπως ο Ιωάννης Μινέττας, ο υπουργός των κυβερνήσεων Ν. Καλογερόπουλου και Δ. Γούναρη το 1921, Π. Μαυρομιχάλης, ο καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο, Στέφανος Κυπάρισσος, ο επίσης βουλευτής και υπουργός Ν. Στράτος. Σημαντική η παρουσία του Ανδρέα Κορδέλλα πρόεδρου του Εθνικού επί έξι χρόνια (1897-1903) στην οικονομική και πνευματική ζωή της πρωτεύουσας. Υπήρξε καθηγητής ορυκτολογίας και γεωλογίας στη Σχολή Ευελπίδων (1882-1894), γενικός διευθυντής των μεταλλείων Λαυρίου (1887-1891), πρόεδρος πολλών επιστημονικών οργανώσεων, Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.278-279.

III Ό.π., σ.87.

3. Ζάηειες Ολυμπιάδες

Αναμφίβολα, καθοριστική τομή στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος τόσο για την αθλητική εκπαίδευση, όσο και για τον ελληνικό αθλητισμό και τα «σπορ» αποτέλεσε η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896. Η προϋπάρχουσα αγωνιστική παράδοση στον ελληνικό χώρο με το θεσμό των Ζάππειων Ολυμπιάδων και η προσπάθεια αναβίωσης του κλασσικού αθλητικού ιδεώδους βοήθησαν την εισαγωγή και την ανάπτυξη του αθλητικού θεάματος στην ελληνική κοινωνία. Οι Ζάππειες Ολυμπιάδες ή τα «Ολύμπια», που διοργανώθηκαν στην Αθήνα από το 1859 έως το 1889, υπήρξαν οι πρώτες θεσμικά οργανωμένες αθλητικές συναντήσεις, οι οποίες στην ουσία δεν ήταν παρά συνοδευτικό θέαμα των βιομηχανικών εκθέσεων.¹¹² Είναι προφανής ο συσχετισμός του γεγονότος αυτού με την καθυστέρηση αποδοχής και ένταξης της γυμναστικής και του αθλητισμού ως ισότιμης με την πνευματική καλλιέργεια πλευράς της εκπαίδευσης. Δεν είναι ασύνδετη η αποτυχία ανασύστασης των αγώνων την πρώτη δεκαετία της ίδρυσης του ελληνικού κράτους¹¹³ με τις τότε επικρατούσες αντιλήψεις, οι οποίες υποβάθμιζαν τη σωματική άσκηση.¹¹⁴ Χαρακτηριστικό του θεσμού των Ζάππειων Ολυμπιάδων, αλλά της διάσπαρτης νοοτροπίας της περιόδου εκείνης, η οποία αντιδρούσε στη κοινωνική αποδοχή της σωματικής διάπλασης, ήταν η προτεραιότητα των πνευματικών κυρίως αγώνων. Στα τελευταία Ολύμπια, του 1888 μάλιστα, συνέβη να μη γίνουν καθόλου αθλητικοί αγώνες. Έγιναν την επόμενη χρονιά, με την πρωτοβουλία του Φωκιανού, στο Κεντρικό γυμναστήριο, όπου ήταν διευθυντής.¹¹⁵

Όπως προαναφέρθηκε,¹¹⁶ η διεξαγωγή των Ολυμπίων βασίστηκε στο κληροδότημα του Ευάγγελου Ζάππα, ομογενούς στη Ρουμανία.¹¹⁷ Προβλέφθηκε να διεξάγονται ανά τετραετία

U₂ Αυτοί οι αγώνες, γνωστοί ως Ζάππειες Ολυμπιάδες, ονομάστηκαν «Ολύμπια», «ως εκ της πολλής ομοιότητας των προς τους περιωνύμους αρχαίους Ολυμπιακούς αγώνας». Εγκύκλιος αρ.118, 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον τον 1870 έτους». Στην πραγματικότητα ήταν βιομηχανικές εκθέσεις, όπου εκθέτονταν επιτεύγματα σε διάφορους τομείς της οικονομίας και περιθωριακά μόνο διεξάγονταν και αθλητικοί αγώνες. Σε όλα τα προγράμματα των Ολυμπίων περιλαμβάνονταν και αθλητικοί αγώνες, οι οποίοι τελούνταν, είτε εν μέρει, είτε με μικρή συμμετοχή. Την επιτυχή διεξαγωγή των αγώνων του 1870 ακολούθησε εκείνη του 1875 που κρίθηκε αποτυχημένη. Φ. Οικονόμου, *Τα Ολύμπια, ό.π., σ.9*. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.715-717, υποσμ.106,107,123.

¹¹³ Το 1835 ο Κωλέττης είχε προτείνει τη διοργάνωση ετήσιων πανελλήνιων γιορτών κατά τα αρχαιοελληνικά πρότυπα (Ισθμια, Νέμεα, Πύθια, Ολύμπια). Δημόσιοι αγώνες ορίζονταν επίσης να γίνονται με το Β.Δ., «περί σνοτάαεως επιτροπής υπό το όνομα «επιτροπή νπέρ της εμψυχώσεως της εθνικής οικονομίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

¹¹⁴ Οι τέσσερις Ολυμπιακοί Αγώνες που, σύμφωνα με την επιθυμία του Ευαγγέλη Ζάππα, διοργανώθηκαν στην Αθήνα από το 1859 ως το 1889, δεν ήταν αγώνες του σώματος, αλλά «αγώνες τον πνεύματος». Χρυσάφης, *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί.ό.π., σσ.327-337*.

¹¹⁵ Εγκύκλιος, αρ.118 της 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον τον 1870 έτους», Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870, Αθήνα.

¹¹⁶ Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-715.

¹¹⁷ Η δωρεά του Ευάγγελου Ζάππα που ίδρυσε «γενικούς διαγωνισμούς κατά τετραετίαν τελονμένους» γινόταν αποδεκτή στο Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Στο άρθρο 15 περιλαμβάνονταν και «δημοτελείς αγώνες εν τω Σταδίω, καταλλήλως διασκενασθησομένω, χρηματίται, τελούμενοι την τρίτην της όλης πανηγύρεως Κυριακήν μετά μεσημβριαν». Αργότερα με τη διαθήκη του που συντάχθηκε στο Μπροσθένι της Ρουμανίας την 20

στην Αθήνα με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Υπουργό των Εξωτερικών τότε.¹¹⁸ Ο Ραγκαβής, θεώρησε αφελή την αρχική ιδέα του Ευ. Ζάππα, την οποία είχε προτείνει σε επιστολή του προς το βασιλιά Όθωνα από το 1856¹¹⁹ να αναβιώσουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Ελλάδα και να τους στηρίξει ο ίδιος οικονομικά προσφέροντας μεταξύ άλλων και 400 μετοχές Ατμοπλοΐας.¹²⁰ Μη θέλοντας όμως να αποθαρρύνει τον ευεργέτη από την γενναία αυτή προσφορά πρότεινε να αναβιώσουν μεν οι αγώνες «κατά την μεγαλεπήβολον πρόθεσιν του δωρητον», αλλά «σκοπός πρώτιστος αυτών να είναι η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων, και να τελώνται δια περιοδικών εκθέσεων το πρώτον με προϊόντων της ελευθέρας Ελλάδος, έπειτα δε των απανταχού Ελλήνων, και μέχρι τέλους παντός του ανατολικού κόσμου...».¹²¹ Μία τέτοια πρόταση παρουσίασης της εθνικής παραγωγής συμφωνούσε με το κλίμα που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη των περιοδικών διεθνών εκθέσεων εμπορίου και βιομηχανίας.¹²² Θα ήταν ένα εγχείρημα οικονομικής βελτίωσης και πολιτιστικής προβολής της χώρας η αξιοποίηση του κληροδοτήματος με την έκθεση των διαφόρων προϊόντων ή πρώτων υλών, σύμφωνα με τις τότε δυνατότητες της χώρας.¹²³ Για να μην αποκρούσει εντελώς το αρχικό όραμα του ευεργέτη ο Αλέξανδρος

Νοεμβρίου 1860 άφησε στο ελληνικό Δημόσιο κληροδότημα για τη συντήρηση των διοργανώσεων των «Ολυμπίων». Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, σσ.123-134.

¹¹⁸ Οι όροι της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής» αυτής Έκθεσης καθορίζονταν από ειδικό Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Αντωνία Μερτύρη, Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των Νέων στην Ελλάδα (1836-1945) [Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2.000, σ.124.

¹¹⁹ Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α.Βρεττού, του βίσεκτου έτους 1908, εν Αθήναις 1907, [Ιω.α,Κολλάρος], σσ.174-175. Τα «Ολύμπια» συστήθηκαν με Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1859 βάσει δωρεάς 3.000 καισαροβασιλικών φλωριών, 400 μετοχών ατμοπλοΐας και 1.200.000 δραχμών για την οικοδομή του Ζαππείου. Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897, τόμος Β', [Παπαζήση], σ.114. Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-715 και κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792-794.

¹²⁰ Ο Ευ. Ζάππας εμπνεόμενος από σχετική πρόταση του ποιητή Παναγιώτη Σούτσου οραματίστηκε με την προσφορά αυτή να συντελέσει στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Βάσιος Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.17. Για τον οραματισμό αυτό του Ευ. Ζάππα έγραψε ο Αλ.Ραγκαβής: «Ότι η πρότασις προήρχετο εκ της καρδίας μάλλον ή εκ του νοός, ότι ήταν ήκιστα πρακτική και ουχί αυτού τον γελοίου απέχουσα, μοι ήν ένκολον να το ιδώ εκ πρώτου βλέμματος και ως τοιαύτην εξέλαβεν ευθύς και ο Βασιλεύς, όστις την επαύριον, ότε με είδε με ηρώτησε τι παραδοξολογίαί ήταν εκείναι της επιστολής ήν μοι είχεν πέμψει. Αλλ' εγώ παρέστησα εις την Α.Μ. ότι δεν έπρεπε να ψυχράνωμεν τον ζήλον τοιούτου ευγενούς πατριώτου, και ότι, αν μοι εδίδετο η άδεια, θα επροσπάθουν να διαμορφώσω την πρότασίν του κατά τρόπον δι ού ελπίζω αγαθούς να δρέψη καρπούς η Ελλάς...». Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Απομνημονεύματα, τόμος 2° «, Γ,Κασδόνης, [Πυρσός], Αθήνα 1895, σσ.378-379.

¹²¹ Ο.π. και Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.17. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.715-716.

¹²² Στις εκθέσεις αυτές γινόταν προβολή και προώθηση των διαφόρων προϊόντων, των αντιπροσώπων μεγάλων βιομηχανιών των συνεταιριστικών και άλλων καταστημάτων με τα υποκαταστήματά τους. Η πρώτη των διεθνών εκθέσεων ήταν το 1851 η Μεγάλη Έκθεση στο Λονδίνο. Ι.Σ.Κολιόπουλος Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993, σ.258.

¹²³ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φακ.1892/ Δ59, 60, έγγραφο της 28 Φεβρουάριου 1892 (Γενικό Προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών), όπου εκτός από αναγγελία του θανάτου του Ευ.Ζάππα (20 Ιουνίου 1865), την αναγνώριση της μυστικής διαθήκης την 30 Νοεμβρίου

Ραγκαβής, «συνεπρότεινε να διαρκή εκάστη ολυμπιακή έκθεση τέσσαρας εβδομάδας και αι τέσσαρες μεταξύ Κυριακαί ν' αφιερώνονται εις διασκεδάσεις του λαού, συνισταμένας κατά τας μεν τρεις πρώτας εις αγώνας γυμνικούς, δρόμον, πάλην, άλμα, δίσκον, σπλασκίαν, ιπποδρόμων, την δε τετάρτην εις διαγωνισμούς μουσικούς, ποιητικούς και δραματικούς». Έτσι τα πρώτα «Ολύμπια» τελέστηκαν το 1859, η λειτουργία των οποίων κέντρισε το ενδιαφέρον του ευεργέτη για να διαθέσει όλη την περιουσία του σχεδόν σ' αυτό το σκοπό.¹²⁴

Ο **Ευ. Ζάππας** «αγωγής και παιδείας εστερημένος, αλλά θερμίν πατριώτου τρέφων καρδιαν...»¹²⁵ προσέφερε και το 1860 με τη διαθήκη του 1500 φλωριά¹²⁶ στην Επιτροπή των Ολυμπίων για τη διατήρηση της τετραετούς έκθεσης των Ολυμπίων, εκτός από τις 400 μετοχές το 1859 και τα 3.000 καισαροβασιλικά φλωριά που δώρισε εν ζωή.¹²⁷ «Μετά τον θάνατον του Κωνσταντίνου όλα αυτά τα κτήματα και εισοδήματα (επιθυμεί)...να τα λάβη η εν Αθήναις επιτροπή των κληροδοτημάτων, ήτις υποχρεούται δια παντός να διατηρήση τους δεσμούς αυτούς και να εγχειρίση τας δόσεις αυτάς ένθα σημειούνται αμεταβλήτως δια παντός».¹²³ Συμβουλεύει την επιτροπή να συν εννοηθεί με την ελληνική κυβέρνηση και τη διεύθυνση της Ατμοπλοϊκής εταιρίας για την είσπραξη του εισοδήματος των 400 μετοχών, τις οποίες αφιέρωσε έκτοτε «προς διατήρησιν των Ολυμπιακών εκθέσεων». Προχωρώντας στον τρόπο διάθεσης των χρημάτων θέτει ως πρώτη προτεραιότητα την ομαλή διοργάνωσή τους και την επιβράβευση των διακρινόμενων: «Εν πρώτοις να φροντίση (η επιτροπή των κληροδοτημάτων) δια την τετραετή έκθεσιν των Ολυμπίων, όπως συναχθή και αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικυρωμένον κανονισμόν αυτών...»¹²⁹. Μετά τη διάθεση κεφαλαίου σε σπουδές «των τίμιων

1860 από το υπουργικό Συμβούλιο με ψήφισμα αρ 216 της 24 Ιουνίου 1865, γίνεται αναφορά στη σύλληψη της ιδέας των διαγωνισμών πάνω στη βιομηχανία και γεωργία υπό το όνομα των Ολυμπίων) και Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σσ.18,20.

¹²⁴ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. ΠΠΧ, σσ.123-134. Κατά τον Τσοκόπουλο, η αξία της ακίνητης περιουσίας του την εποχή της σύνταξης της διαθήκης ανερχόταν στο ποσό των 6.000.000 δραχμών περίπου Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σσ.15,20. Κατά τον ίδιο επίσης ο Ζάππας προσέφερε 1.000.000 δραχμές για τα «Ολύμπια» στον Όθωνα. Όπ. Σύμφωνα με τον Παπαχριστόπουλο, «η νπέρ τον ειρημένον σκοπού κληροδοτηθείσα εις το Έθνος περιουσία εξ ακινήτων εν Ρουμανία κειμένων αποτελονμένη και αναπαλλοτριώτος δια της διαθήκης καθισταμένη, ανήρχετο τότε εις το ποσόν δέκα εκατομμυρίων φράγκων». Μετά την κατασκευή όμως σιδηροδρομικής γραμμής, η οποία διερχόταν από εκείνα τα μέρη, ανερχόμενη η αξία των ακινήτων υπερέβαινε τα 28.000.000 φράγκα. Ό.π., σ.123 και ΑΥΕ, Φακ.1890/ Δ60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουάριου 1890. (1. Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί σνστάσεως των Ολυμπίων» 2. Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής» που επονομάσθηκε και επιτροπή των κληροδοτημάτων 3. Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869 (τροποποίηση άρθρου 8 της 19 Αυγούστου 1858).

¹²⁵ Α. Ρ.Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ.378-379 και Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.59.

¹²⁶ Ισοδυναμούσαν με 48.000 γρόσια. Για να έχουμε ένα ενδεικτικό μέτρο σύγκρισης το 1844 η συνολική του περιουσία ανερχόταν σε 10.000.000 δραχμές. Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π.

¹²⁷ Ό.π. και Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί σνστάσεως των Ολυμπίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Αυγούστου του 1858. Σύμφωνα με αρχειακές πηγές του υπουργείου Εξωτερικών, από το κληροδοτήμα που άφησε ο Ευ. Ζάππας για την αγορά οικοπέδου προς ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων για τις Εκθέσεις προορίστηκαν 3.000 φλωριά, ενώ 16.000 φλωριά δαπανούνταν ανά τετραετία στα «Ολύμπια», καθώς και άλλα 5.000 στη Βλάχικη Κυβέρνηση. ΑΥΕ, Φακ.1868/88, 1, έγγραφο αχρον. (Επιστολή αντιδίκων).

¹²⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π.

¹²⁹ Ό.π.

βιομηχάνων» για την κάλυψη κενών στην εκπαίδευσή τους «εις τα σχολεία και τας μηχανάς της Ευρώπης», φροντίζει με διορατική ευαισθησία και οξυδέρκεια την οικονομική παράλληλα με την ηθική ενίσχυση των εκθετών: «Τα δε περισσεύοντα εκ τούτων χρήματα να τα δώσουν με τόκον καί ανατοκισμόν εις ασφαλές μέρος καί εις κάθε τετραετή περίοδον της εκθέσεως των Ολυμπίων η επιτροπή να συνδράμη με μέρος αυτών το γινόμενον λαχείον κατά τον κανονισμόν αγοράζοντας εξαίσια πράγματα από τους εκθέτας προς εμπύχωσιν αυτών, και μεταπωλήση αυτά επί δημοπρασίας εις λογαριασμόν του καταστήματος...». ¹³⁰ Δεν έλειφαν και από τη διαθήκη του οι εκφράσεις εθνικού μεγαλείου, όπου διαφαίνεται το βαθύ συναίσθημα πατριωτισμού, από το οποίο εμφορούνταν οι πράξεις του. Όρισε το σύνολο των συγκεντρωθέντων περιουσίας του να τη διαχειρίζεται η επιτροπή των Ολυμπίων μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου με την «αμετάβλητον υποχρέωσιν, όπου οψέποτε φανή τις Έλλην πράττων ή εφεύρων μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής Ελληνικής πατρίδος, το οποίον να επιδοκιμασθή παρ όλου του έθνους και κυβερνήσεως, τότε εξ όλου του εισοδήματος της τετραετούς αυτής πανηγύρεως των Ολυμπίων να αφαιρεθούν τα έξοδα...και με τα περιπλέον η επιτροπή να φτιάση ένα χρυσούν στέφανον δια να στέψη τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής συναθροίσεως προς τιμήν αυτού και δόξαν του έθνους ολοκλήρου, συγχρόνως να τον δώση και τα περιπλέον χρήματα όπου έμειναν εκ του φτιασίματος του στεφάνου προς χαράν αυτού και αφοσίωσιν των ομοίων του υπέρ του Ελληνικού μεγαλείου». ¹³¹

Τα πρώτα Ολύμπια του 1859 περιλάμβαναν, εκτός από τους «δημοτελείς γυμνικούς αγώνας», και «ιπποδρομίαν εγχωρίων ίππων» ¹³². Τα Ολύμπια του 1870, και του 1875 περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους, παρόλο που εν τέλει δεν έγιναν, ιπποδρομίες, αμαξοδρομίες, λεμβοδρομίες, κολύμβηση και σκοπευτικούς αγώνες, ¹³³ ενώ νέα αθλήματα εμφανίστηκαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1889. ¹³⁴

Η οικοδόμηση του φερώννου Μεγάρου των Ολυμπίων εκθέσεων, «μετά του σταδίου αυτού αξιοπρεπούς και ευρύχωρου» κατά την επιθυμία του ευεργέτη ¹³⁵ άρχισε το

¹³⁰ Ο.π.

¹³¹ Ο.π.

¹³² Στις 18 Οκτωβρίου του 1858, έγιναν τα εγκαίνια των πρώτων Ολυμπίων. Ενώ είχε προγραμματιστεί η χρησιμοποίηση του αρχαίου Σταδίου, λόγω όμως έλλειψης ακόμη της αναγκαίας υποδομής, επιλέχθηκε η πλατεία Λουδοβίκου. Οι αγώνες αυτοί που τελέστηκαν την 15 Νοεμβρίου 1859 σημείωσαν για πολλούς «παταγώδη» αποτυχία. Τσοκόπουλος, Εναγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.21 και Χρυσάφης, Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες...ό.π., σ.29.

¹³³ Κατά τα Ολύμπια του 1870 ένας μεγάλος αριθμός θεατών (25.000-30.000) παρακολούθησε τους αγώνες. Στους αγώνες του 1875 ο Φωκιανός προσέθεσε αγώνες «εκ της νεωτέρας γυμναστικής άνευ βραβείων», δηλαδή από τη γερμανική οργανική γυμναστική: «άλμα υπέρ το δίζυγον», «άλμα διά τον μονοζύγον». Χρυσάφης, Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες...ό.π., σ.90 και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας (σσ.171-199), ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.178. Παρά του ότι ήταν γυμνασίαρχος ο Φωκιανός, οι αγώνες του 1875 δε σημείωσαν την επιτυχία των αγώνων του 1870, «διότι και αγωνισταί ολιγώτεροι προσήλθον και θεαταί πολύ ολιγώτεροι και αταξία επεκράτησεν εις την εορτήν». Τ. Σακελλαρίου, ό.π., σ.1145.

¹³⁴ Εκτός από την επικράτηση του γερμανικού γυμναστικού συστήματος στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1889, υπήρχαν στο πρόγραμμα νέα αθλήματα, όπως η άρση βαρών. Οι αγώνες έγιναν στο Κεντρικό Γυμναστήριο με πρωτοβουλία του Ιω. Φωκιανού. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σσ.35,92.

¹³⁵ Στο β' άρθρο της διαθήκης του προτείνει με σχολαστική ακρίβεια τον τρόπο και το σχέδιο κατασκευής, το οποίο ήδη είχε στείλει στον Αλ. Ραγκαβή: «και το παρομοίων (σχέδιον) όπου έχω εγώ εδώ, έχον εν τω μέσω μίαν μεγάλην δίπατων κυκλοειδώς κρυστάλινην αίθουσαν, με άλλας τρεις ευθείας σχηματίζουσαι ως είδος σταυρού, και διευθυνόμεναι κατ' ενθείαν εις μίαν παρόμοιον αίθουσαν, αλλ' εις σχήμα ημικύκλιον, και άλλα αναγκαία δωμάτια της Εκθέσεως μετά τον δικαστηρίου και λοιπά

1874, εννέα έτη μετά το θάνατό του, χάρη στην επιμονή του Κωνσταντίνου Ζάππα, εξαδέλφου και κληρονόμου του. Ολοκληρώθηκε το 1888 με συνολικό κόστος που άγγιζε στο μυθικό ποσό των 2.500.000 δραχμών.¹³⁶ Μετά την αίγλη της διεθνούς έκθεσης του 1903 που γνώρισε, το κληροδότημα περιήλθε σε περιπέτειες, λόγω της άρνησης της ρουμανικής κυβέρνησης να παραδώσει την περιουσία του Ευ. Ζάππα στο ελληνικό κράτος,¹³⁷ γεγονός το οποίο προκάλεσε διακοπή διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών για δύο χρόνια.¹³⁸ Η ιδιοκτησιακή συνέχεια που εξασφαλίστηκε με τη μεταβίβαση της περιουσίας του και τη διαχείρισή της στον Κωνσταντίνο Ζάππα ανέστειλε τις ρουμανικές παρεμβάσεις, ειδικά με την επανενεργοποίηση των Ολυμπίων, για να επανεμφανιστούν μετά το θάνατό του σε μια δεύτερη ελληνική διαμάχη.¹³⁹ Ο Κων. Ζάππας είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη και εκτίμηση του Ευάγγελου εργαζόμενος δίπλα του,¹⁴⁰ προστατεύοντας τα συμφέροντά του και μεγεθύνοντας την περιουσία και των δύο. «Και ο μιν Ευαγγέλης καίτοι προπορευόμενος πάντοτε ως πρεσβύτερος, ουδέποτε όμως επελανθάνετο ότι το ήμισυ τρόπον τινά αυτού ήτο ο

άνευ ουδεμίας ελλείψεως». Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π., σ.129. Σύμφωνα με νομοσχέδιο για την ανέγερση του μεγάρου της περιοχής και των παραρτημάτων, του παραχωρήθηκε έκταση 79,145 (67,825 και 11,320 γαλλικών τ.μ.). Επιστολή του Δ. Χρηστίδη, προέδρου της Βουλής, προς τον Κωνσταντίνο Ζάππα, εν Αθήναις τη 19 Νοεμβρίου 1869 στο Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.14.

¹³⁶ Ο.π., σ.15.

¹³⁷ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.285,292-293. Ο συντάκτης ελληνικής εφημερίδας στη Ρουμανία, Ζαχαρίας Γαρδέλης σημειώνει σε επιστολή του: «Σνζήσας επί επταετιαν μετά τον αιιδίμου Ευαγγέλου Ζάππα και συνεργασθείς μετ' αυτού εις πάντα τα εθνοφελή έργα αυτού και στη διαθήκη τον γινώσκω κάλλιστα και πανθομολογώ πόσο ακραιφνή και φιλοπάτριδα ήταν τα αισθήματά τον και μετά πόσης φροντίδας αντός τε και ο νυν επιζών Κωνσταντίνος Ζάππας ηργάζοντο υπέρ των εθνικών σκοπών. Δεν ελησμόνησε ούτε την παραγγελίαν του, ην εκ βάθους καρδιάς απήνθηνεν εις ημάς "να υπερασπιστούμε πάση δυνάμει τας τελευταίας βουλήσεις αυτού"». Συνεχίζοντας πιο κάτω: «εγκαταλειπομένης της διαθήκης Ζάππα έρμαιιον τον τυχόντος» θεωρεί «λυπηρό και εθνοφθόρο» να εγκαταλείπονται τα περιουσιακά στοιχεία του Ευ Ζάππα «εις την διάκρισιν ολίγων ιδιοτελών αχαρίστων» και «αποτρόπαιον.. να σπαταλώνται υπό κηφήνων ξένων». ΑΤΕ, Φακ.1892/Δ60,2, έγγραφο της 25 Απριλίου 1890. (πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Εξωτερικών. Βουκουρέστι).

¹³⁸ Οι αξιώσεις της Ρουμανίας επί της περιουσίας του Ευάγγελου Ζάππα (ο Ευάγγελος απεβίωσε την 19 Ιουνίου 1865) χρησιμοποιούσαν ως νομικό επιχείρημα τη δήλωση που ο ίδιος υπέγραψε το 1844 στο δικαστήριο, αναγκαίας για την αγορά κτημάτων στη χώρα υποδοχής, (που απαγόρευε την ιδιοκτησία σε ξένους υπηκόους), ότι, αν και Έλληνας, δεν απολάμβανε της προστασίας καμίας ξένης δύναμης. Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σσ. 15,23 και κεφ. Ευεργεσία, Η Τύχη των Κληροδοτημάτων, σ.292, υπσμ.997 και σ.293.

¹³⁹ Το 1882 πάλι διακόπηκαν οι ελληνορουμανικές σχέσεις. Αποτέλεσμα δικαστικών αγώνων ήταν υπέρ των αντιδίκων, εξ αδιαθέτου κληρονόμων του διαθέτη και η απώλεια της κολοσσιαίας περιουσίας πλην 280.000 φράγκων (μερίδιο του Πέτρου Ζάππα ο οποίος εκχώρησε τα δικαιώματά του στο Ελληνικό Δημόσιο). ΠΠΧ, σ.124. Εκτός από το θέμα του προσεταιρισμού των Κουτσόβλαχων της Μακεδονίας, θέμα που στάθηκε αφορμή διενέξεων, ήταν η άρνηση της Ρουμανίας να δώσει την περιουσία που κληροδότησε ο Ζάππας στην Ελλάδα. Οι σχέσεις τους οξύνθηκαν, η Ρουμανία άρχισε διώξεις ενάντια στους εγκατεστημένους στα εδάφη της Έλλης. Μετά την επισημείωση από τη Βουλή της εμπορικής σύμβασης με τη Ρουμανία που πέτυχε ο Θεοτόκης την 19 Δεκεμβρίου 1900, οι διπλωματικές σχέσεις επαναλήφθηκαν και μετά από ενέργειες της Γερμανίας και Αυστρίας σύμφωνη θηκε συνάντηση Γεωργίου με το βασιλιά Κάρολο της Ρουμανίας. Ελένη Χουρμούζη, Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897 (σ.160-179), ΙΕΕ, τόμος ΙΑ¹, σσ.172-173.

¹⁴⁰ Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792-794.

Κωνσταντίνος οντός δε παρείπετο τον Εναγγέλη, ώσπερ η σκιά παρέπεται τω σώματι». ¹⁴¹ Ορίζοντάς τον ως κληρονόμο της τεράστιας περιουσίας του στη διαθήκη του αναφέρεται στην εντιμότητά του Κωνσταντίνου, ¹⁴² ο οποίος με τη σειρά του αφιέρωσε την περιουσία του συνειδητά στο ελληνικό κράτος ευεργετώντας την παιδεία: ¹⁴³ *Επιδόθηκε με ιερή προσήλωση την εκτέλεση του κληροδοτήματος του Ευάγγελου που φαίνεται να τιμά: «Ο αρχηγέτης της οικογένειάς μου, ο αγαπητός μου αοίδιμος Εναγγέλης απεφάσισεν εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής. Περιχαρής και εύελπις, παραδίδω το συντελεσθέν έργον εις το έθνος ενχόμενος αντώ τα κράτιστα».* ¹⁴⁴

Ήδη λοιπόν μέσα από τον τριακονταετή θεσμό των Ζάππειων Ολυμπιάδων (1858-1888) είχε ήδη αναδειχθεί μία αθλητική παράδοση με έντονες αρχαιολατρικές επιρροές και τάσεις, με ενσωμάτωση στοιχείων επηρεασμένων κυρίως από τα αθλητικά γερμανικά πρότυπα, η οποία διοχετεύτηκε στους αγώνες των τελευταίων δεκαετιών και με κορύφωση τους Διεθνείς Ολυμπιακούς του 1896. ¹⁴⁵ Αρχαιοελληνικά συμφραζόμενα δεν αποτελούσαν

¹⁴¹ Ο Κωνσταντίνος ήταν μικρότερος στην ηλικία κατά τέσσερα έτη. Απεβίωσε την 20 Ιανουαρίου 1892. Α.Γούδας, ό.π., *Ενάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σ.333.

¹⁴² Σύμφωνα με το Γούδα, ο Κωνσταντίνος Ζάππας «μόλις μαθών την εν Δακία αποκατάστασιν τον εξαδέλφον τον, ήλθεν παρ' αντώ ονχί ίν' απαιτήση και βοηθηθή, ώσπερ άλλοι τινές, αλλ' ίνα συναγωνισθή και βοηθήση' εννοείται δε οίκοθεν ότι τοιοντόν σύντροφον τοιαύτην δεξιάν χείρα μόλις απεδέχετο εξ ονρανού ο Εναγγέλης και δεν είχε λέξεις ικανάς να εκφράση την ενγνωμοσύνην τον, διότι εύρεν αυτήν εν τη γή». Γούδας, ό.π., *Ενάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σσ.355-368. Συνεργαζόμενοι σε υδραυλικά έργα και αλευρόμυλους στο κτήμα του Μπροσθενίου της Δακίας και βλέποντας «τον πλούτον ανξανόμενον», έγιναν ιδιοκτήτες το 1844 του κτήματος αυτού, καθώς και των Ουλέστι Γκρίντασι (Βάλε Μακρίση), Τζώρα της επαρχίας Γιαλομίτζας, αλλά και άλλων επαρχιών της Ρουμανίας. Εκεί οικοδόμησαν οίκημα «πολλών ηγεμονικών μεγάρων κομψώτερον και ανετώτερον». Ό.π., σ.334. Συγκεκριμένα τόνιζε: «...όστις εργάστηκε μετ' εμού πιστώσ και τον χρεωστώ δι' αυτό, του χαρίζω...χωρίς να αφαιρεθή παρά κανενός ούτε λεπτόν και χωρίς να δννηθή κανένας άνεν εξαιρέσεως...». Διαθήκη Ευ. Ζάππα, ό.π.. Βλ. Ξενοφώντος Ζυγούρα, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου], Αθήνα 1889.

¹⁴³ Βλ.κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.794 και Γυναικεία εκπαίδευση, σ.467. Με την εκκαθάριση της περιουσίας του Κωνσταντίνου Ζάππα το ποσό ανερχόταν σε 6.164,318 δραχμές από εκείνη που είχε στην Ελλάδα και 900.000 δραχμές από εκείνη της Ρουμανίας. Με την πρόσθεση της περιουσίας του Ευάγγελου άπασα, δηλαδή κινητή και ακίνητη η περιουσία του, συμποσοούνταν σε 80.000 αυστριακά φλωριά, τα οποία θέλησε να επενδύσει σε μετοχές 30-40 για να τις δωρίσει στο Κράτος. ΑΤΕ, Φακ. 1868/88,1, έγγραφο (αχρον.), Φακ.1888/ Δ60, 1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, ΠΠΧ, σ.155 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVII) Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892) φάκελος 58: (Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής), υφφ.1,2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893.

¹⁴⁴ Απόσπασμα από λόγο που εκφώνησε ο Κων. Ζάππας κατά την 4η Ολυμπιάδα, στα εγκαίνια του Ζαππείου στις 20 Οκτωβρίου 1888 παρουσία του βασιλιά Γεωργίου. Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.33. Σε απάντησή του προς την επιστολή του Προέδρου της Βουλής, Δ. Χρηστίδη, της 19 Νοεμβρίου 1869, ο Κων. Ζάππας εκφράζει την ευχή να αξιωθεί να δει την εκπλήρωση της υποχρέωσής του, «δι' ης θέλει πραγματοποιηθή ο διακαέστερος των πόθων τον αοίδιμον Εναγγέλον. να ενδοκήση δε εν τη απείρω αυτού αγαθότητι, όπως καγώ δννηθώ ακολούθως να προβώ εις την εκτέλεσιν των νπέρ της φιλάτης Πατρίδος ιδιαιτέρων προθέσεών μου και προσφέρω τον εις αυτήν οφειλόμενον της ενγνωμοσύνης φόρον. τότε δε μετά ψυχής αναπαυμένης και ευφροσύνου ευχαριστών τον Υψιστόν θέλω αναφωνήσει αντώ: «Νυν απολύεις τον δούλον σον Δέσποτα. Εν Βροσθενίω, την 31 Ιανουαρίου 1870». Ό.π., σ.42

¹⁴⁵ Στον «Ολυμπιακό Λόγο» που εκφώνησε ο Φίλιππος Ιωάννου στα Ολύμπια του 1870, συγκρίνοντας με σαφήνεια τη σχέση των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων με τις Ζάππειες Ολυμπιάδες υπογράμμισε

μόνο τα ονόματα των αγωνισμάτων. Οι ελλανοδίκες, ο γυμνασιάρχης, οι αλυτάρχες, οι αγωνοδίκες, ο κήρυκας ήταν πρόσωπα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα. Τόσο η ενδυμασία, όσο και τα βραβεία, τα οποία ήταν στεφάνια ελιάς και κλαδιά δάφνης, ο γνωστός κότινος, παρέπεμπαν, όπως είναι ευνόητο, στην ελληνική αρχαιότητα.¹⁴⁶ Η αναβίωση των αρχαίων αγώνων αντικατόπτριζε το ιδεολογικό κλίμα που επικρατούσε τότε, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τον θαυμασμό για τον αρχαίο κόσμο.¹⁴⁷

Η ιδέα της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων υπήρχε σε Ελλάδα και Ευρώπη πριν από την πρωτοβουλία του Γάλλου de Coubertin,¹⁴⁸ της οποίας η σημασία έγκειται στη διεθνοποίηση των αγώνων σε αντίθεση με τον τοπικό χαρακτήρα όσων είχαν οργανωθεί ως το 1892 στις διάφορες χώρες.¹⁴⁹ Με επιστολή του τον Απρίλιο του 1894 ο Coubertin, στον οποίο αποδίδεται η ιδέα της ανασύστασης των Ολυμπιακών Αγώνων, προσκαλούσε τον

«ουσιώδη τινά διαφοράν προερχομένην εκ τούτου, ότι κατά μεν τους αρχαίους αιώνας, ότε οι άνθρωποι άνευ χρειών επινοητών έξων φυσικώτεραν και απλουστέραν ζωήν και ήσαν υπό της έννοιάς του δικαίου, δυσαγωγότεροι, χειροκρατικώτεροι δε και ετοιμότεροι εις χρήσιν της βίας, η ρώμη και των σωματικών δυνάμεων η ανάπτυξις είχαν φυσικώ τω λόγω μεγίστην αξίαν [...] Διό εις την σωματικήν άσκησιν απέβλεπον κυριώτερον οι πανηγυρικοί των αρχαίων αγώνες [...]. Εις δε τους καθ' ημάς χρόνους, ότε διά του χριστιανισμού η εξημέρωσις των ηθών προεχώρησεν, [...] η ρώμη και των σωματικών δυνάμεων η αθλητική ανάπτυξις απέβαλον μέγα μέρος της προτέρας αυτών αξίας [...] αντί επιδείξεως ρώμης, ευκαμψίας και ευκινησίας σωματικής προετοιμήθη η επίδειξις υπεροχής εν τέχναις ωφελίμοις εις τον ανθρώπινον βίον και εν επιστήμαις φωτιζούσαις και οδηγούσαις τας τέχνας εις την πορείαν των». Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτήν των. Ολυμπίων, στο Ολύμπια, του 1870, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον, Αθήνα 1872, σσ.154-155.

¹⁴⁶ Η ενδυμασία των αθλητών στα πρώτα Ολύμπια ήταν «χαών βραχύς εζωσμένος περί την σφύν», στα δεύτερα «κατάσαρκαν πλέγμα [...] ζώμα και πέδιλα ανδρείκελον έχοντα χρώμα». Η μίμηση της αρχαιότητας εμφανίζεται και στην προσπάθεια συνδυασμού των αθλητικών αγώνων με θρησκευτικές εορτές στα Ολύμπια του 1870, όπου ο κανονισμός όριζε: «Των αγώνων προηγείται θρησκευτική τελετή εν η γίνεται ευχή εις τον Θεόν υπέρ της των αγώνων ευδώσεως προς ωφέλειαν και δόξαν της Πατρίδος, υπέρ του αιιδίμου αγωνοθέτου Ευαγγέλη Ζάππα και υπέρ της των αγωνιζομένων υγείας». Προγράμματα και Κανονισμοί των Ολυμπιακών Αγώνων γυμνικών τε και λεμβοδρομικών, Ολύμπια του 1870. Περίοδος Δευτέρα, ό.π., σσ.57-59.

¹⁴⁷ Στην ελληνοπρέπεια, ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των Αγώνων που αποτυπώνεται στη φιλοσοφία και την αισθητική τους, αναφέρθηκε σε ομιλία του στη βουλή ο βουλευτής Σωτηρόπουλος Γούδας, ό.π., τόμος Γ', εν Αθήναις 1870, σσ.351-355.

¹⁴⁸ Ο γάλλος βαρόνος Coubertin, ο οποίος είχε ενδιαφερθεί για τη μεταρρύθμιση του σχολικού συστήματος της χώρας του και είχε καταστήσει την ιδέα των Ολυμπιακών Αγώνων υπόθεση της ζωής του, είχε μνήσει στην ιδέα αυτή πολλά επιφανή πρόσωπα, ώστε το θέμα να αναχθεί σε αίτημα διεθνούς κλίμακας με τη διενέργεια μάλιστα και του Α' Συνεδρίου Αθλητικών Αντιπροσώπων στο Παρίσι. Αντιπρόσωπος της Ελλάδας και πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο Βικέλας. Καλλιεργώντας τις επαφές του με πρόσωπα σημαντικά της αθηναϊκής κοινωνίας, με τη διευκόλυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου, όταν επισκέφθηκε την Ελλάδα, βοήθησε στην ενεργοποίηση ατόμων και φορέων στην υλοποίηση της ιδέας της διεξαγωγής των Αγώνων. Ιωάννης Πικρός, Προς τον Πόλεμο του 1897, (σ.88-125), ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σ.93 και Κωνσταντίνου Γεωργιάδη, Το Χρονικό της αναβίωσης. Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996, σσ.10-14.

¹⁴⁹ Serge Bernstein, Rierre Milza, ό.π., σσ.244-245. Από τη δεκαετία του 1830 υπήρχε η σκέψη της αναβίωσης των αρχαιοελληνικών αγώνων. Ο άγγλος ιατρός W.P.Brookes, π.χ., τον οποίο επισκέφθηκε το 1851 ο Coubertin οργάνωνε τοπικούς Ολυμπιακούς Αγώνες στο Much Wenlock της Αγγλίας και συνεργάστηκε με την επιτροπή Ολυμπίων του Ευ, Ζάππα, Κ.Γ. Γεωργιάδη, Το Χρονικό της αναβίωσης... ό.π., σ.10.

Παν ελληνικό Γυμναστικό Σύλλογο να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στο διεθνές αθλητικό συνέδριο, το οποίο θα διεξαγόταν στις 16-24 Ιουνίου.¹⁵⁰ Επίτιμος αντιπρόεδρος ονομάστηκε αργότερα ο πατέρας της Γυμναστικής στην Ελλάδα, πρόεδρος του Πανελληνίου, ο Ιω. Φωκιανός, ο οποίος είχε συμπήξει Σύλλογο με κύριο σκοπό τη μελλοντική ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων.¹⁵¹ Ο Πανελλήνιος στράφηκε στο Δημήτριο Βικέλα, πρόεδρο και ιδρυτή του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», ο οποίος διέμενε στο Παρίσι, στο πρόσωπό του οποίου αναζήτησε τον κατάλληλο εκπρόσωπο στο διεθνές αυτό συνέδριο. Αυτός πρότεινε στους συνέδρους εκπροσώπους των 49 αθλητικών σωματείων της Ευρώπης τη σύσταση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.¹⁵² Χάρη στην κινητοποίηση της Ολυμπιακής Επιτροπής συγκεντρώθηκαν σημαντικά ποσά από την πώληση αναμνηστικών μεταλλίων, γραμματοσήμων, εισιτηρίων, εκτός από τις εισφορές ιδιωτών και Ελλήνων της διασποράς.¹⁵³

Οι πρώτοι διεθνείς λοιπόν Ολυμπιακοί Αγώνες τελέστηκαν στην Αθήνα στα τέλη Μαρτίου με αρχές Απριλίου 1896.¹⁵⁴ Την παραμονή των Αγώνων - 25 Μαρτίου 1896 -¹⁵⁵ στο προαύλιο του Σταδίου έγιναν τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Γεωργίου Αβέρωφ,¹⁵⁶

¹⁵⁰ Επιστολή της 26 Απριλίου 1894. Το Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο έγινε το 1894 στο αμφιθέατρο της Σορβόννης στο Παρίσι. Ό.π., σ.12.

¹⁵¹ Στέλιος Σπεράντζας, *Ο Συριανός Δημήτριος Βικέλας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες*, Κυκλαδικά θέματα, έτος Δ', τεύχος 19, σσ.4-5. Ο Ιω. Φωκίων διορίστηκε αντιπρόεδρος της επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων με πρόεδρο τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Ιωάννης Πικρός, *Προς τον Πόλεμο...ό.π.*, σ.93.

¹⁵² Ό.π., Στ. Σπεράντζας, *Ο Συριανός...ό.π.*, σ.5. Για την επαφή του με τον Coubertin ο Δημ. Βικέλας σημειώνει στην αυτοβιογραφία του: «Έγραφα προς τον Coubertin ζητών να υποβάλω εις το συνέδριον των ολυμπιακών αγώνων εις το *Haute* την πρότασίν μου του να λάβουν και οι ιδικοί μας εδώ αγώνες την ονομασίαν και την σειράν των διεθνών». Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου*. Παιδικοί αναμνηστικοί χρόνοι, Αθήνα, [Σ.Ω.Β.], 1908, σ.291. Στο Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο ο Βικέλας παρουσίασε την πρόταση της διεξαγωγής των πρώτων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα σημειώνοντας: «Εδώ δεν ομιλώ στο όνομα του συλλόγου που αντιπροσωπεύω. Έχω ακόμα λιγότερες δυνατότητες να δεσμεύσω την κυβέρνησίν μου. Αισθάνομαι όμως ότι όλος ο κόσμος στην Ελλάδα θα αγκαλιάσει μια εννοϊκή απόφαση του Συνεδρίου και θα προσπαθήσει να την τιμήσει...». Οι δισταγμοί του για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν δικαιολογημένοι, εφόσον, γεγονός που επιβεβαίωσε μετά την ενημέρωση στο Βασιλιά και τον Τρικούπη, το ελληνικό δημόσιο, οφειλέτης «εν πτωχεύσει» απέναντι στην Ευρώπη «δεν τολμούσε να δώσει έστω ενδειξίεις αρωγής στην όλη προσπάθεια». Κ. Γεωργιάδη, *Το Χρονικό της αναβίωσης...ό.π.*, σσ.10-14.

¹⁵³ Αλίκη Σολωμού, *Στην Αθήνα του 1896, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 22 Αυγούστου 2004.*, σ.8.

¹⁵⁴ Οι αγώνες διεξήχθησαν με τη συμμετοχή 36 ξένων και 29 ελλήνων αθλητών. Α. Αργυρός, *Οι πρώτοι εν Αθήναις διεθνείς Ολυμπιακοί αγώνες του 1896, Αθήνα 1896 και Κώστας Μπίρης, Οι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα, Αθήνα, [Μέλισσα], 1999, σσ.219-221.*

¹⁵⁵ Έγιναν την 24 Μαρτίου 1896, Κυριακή του Πάσχα, υπό καταρρακτώδη βροχή. Εντούτοις, σημειώνει ο Μπίρης σκιαγραφώντας το όλο κλίμα της εποχής, «λόγοι πλατύστομοι, γεμάτοι αισθηματισμόν και κολακείαν, εγέμιζαν τον αέρα και τα έντυπα των ημερών εκείνων. Οι Αθηναίοι έπαθον παράκρουσιν μεγαλείου και αυτοθουμασμού, τον οποίον ήλθε να επιβεβαιώση η νίκη του Αούη εις τον Μαραθώνα. Αλλά και να τον περιστείλη εις τα όρια της πραγματικότητος ο πόλεμος κατά το επόμενον έτος...». Ό.π., σ.259.

¹⁵⁶ Βλ. για το Γ. Αβέρωφ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.735,760-763. Από τους Έλληνες τους εγκαταστημένους στην Αλεξάνδρεια και στο Λονδίνο, στους οποίους οφείλονται σπουδαίες συνεισφορές σε αθλητικούς σκοπούς, ξεχωρίζει εκείνη, του Αβέρωφ (40.000 λίρες στεργλίνες) με στόχο τη νέα επένδυση με μάρμαρο του Αθηναϊκού Σταδίου, ώστε να διεξαχθούν εκεί οι πρώτοι Ολυμπιακοί

τιμητική ανταμοιβή για τη χορηγία των 1.200.000 δραχμών που υσοδυναμούσαν με τα 8/80 της περιουσίας του¹⁵⁷ για την αναστήλωση του κατεστραμμένου αρχαίου Σταδίου, καθώς και άλλα ποσά για συμπλήρωση διαφόρων εγκαταστάσεων του.¹⁵⁸ «Αναλαβών τας μέχρι τούδε γενομένας δαπάνας εμού εν τω Παναθηναϊκό Σταδίω εργασίας την δια μαρμάρων αποπεράτωσιν της πρώτης ζώνης αυτού, αφήνω επί τω σκοπώ τούτω οκτώ μερίδια, ων το εκκαθαρισησόμενον ποσόν κατατεθή εις την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος,... Ελπίζω δε ότι το οριζόμενον ποσόν θα εξαρκέσει προς αποπεράτωσιν και της δευτέρας ζώνης. Παρακαλώ τους ανωτέρω κυρίους να αναδεχθώσι την ανατεθειμένην αυτοίς ταύτην φροντίδα μεθ' όσης ευγενείας και προθυμίας ειργάσθησαν και μέχρι τούδε υπέρ του εθνικού τούτου έργου, εφ' ω εκφράζω αυτοίς την ευγνωμοσύνην μου, εν περιπτώσει θανάτου ή παραιτήσεως τινός εξ αυτών οι εναπολειπόμενοι θα εκλέξωσι τον αντικαταστάτην αυτού».¹⁵⁹

Η υλοποίηση του ονείρου της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων ήταν ορατή. «Ητο φανερόν ότι η απλή περιέργεια είχε μεταβληθή πλέον εις ψυχοπάθειαν, ότι η απλή προσδοκία είχεν υψωθή εις φρόνημα», έγραφε για τη μέρα εκείνη ο καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπυρίδων Λάμπρος¹⁶⁰ αναφερόμενος στη συγκίνηση και τους έξαλλους πανηγυρισμούς του πλήθους για το νικητή του Μαραθωνίου δρόμου, Σπύρου Λούη. Πέραν του ότι ο πρώτος αυτός αθλητής - ήρωας κυριάρχησε ως πρότυπο μέσα στον 20ό αιώνα, υπήρξε κυρίως ένα εθνικό σύμβολο, από εκείνα που η «μικρά Ελλάς χρειαζόταν για να κατοχυρώσει, και στα μάτια των ξένων, το ένδοξο παρελθόν της».¹⁶¹ Οι Ολυμπιακοί του

Αγώνες. Η προσφορά του Αβέρωφ ως απάντηση στην ευχή της ελληνικής κυβέρνησης που αδυνατούσε να καλύψει τα έξοδα, συνέβαλε με αποφασιστικά στη διεξαγωγή των Αγώνων αυξάνοντας τη φήμη του ευεργέτη. Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15 και Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γ εώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.62.

¹⁵⁷ Μετά από τη διάθεση των κληροδοτημάτων του στην Αλεξάνδρεια ο Αβέρωφ μοίρασε το σύνολο της περιουσίας του σε 80 μερίδια, από τα οποία τα 49 αφιέρωσε στο ελληνικό κράτος «υπέρ εθνικών, κοινωφελών και φιλανθρωπικών σκοπών». Ώδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π. Έτσι, το συνολικό ποσό που διατέθηκε μαζί με εκείνο που προσέφερε εν ζωή ανήλθε σε 31.000.000 δραχμές. Ολυμπιακοί Αγώνες τον 1906, Αβέρωφ και το Σταδίου, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α. Βρεττού, του βίσεκτου έτους 1908, (έτος Η'), εν Αθήναις 1907, [Κολλάρος], σ.167. Το ποσό για την αναμαρμάρωση του Σταδίου ανερχόταν σε 920.000 χρυσές δραχμές. Ιωάννης Πικρός, Προς τον Πόλεμο...ό.π., σ.93.

υ» Το εναπομείναν ποσό του κληροδοτήματος του Ευ. Ζάππα μετά την κατάσχεσή του από τη ρουμανική κυβέρνηση ήταν μόλις 180.000 δραχμές, ανεπαρκές να καλύψει τις ανάγκες της κατασκευής του Σταδίου. Κ.Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.219-221. Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π.

¹⁵⁹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γ. Αβέρωφ, ό.π.

¹⁶⁰ Σπ. Λάμπρος, Τα αθλητικά και γυμναστικά αγωνίσματα εν τω Σταδίω, Λόγοι και Αρθρα, Αθήνα 1902, σ.717. Η έναρξη των Αγώνων έγινε την 5 Απριλίου 1896, ανήμερα Κυριακή Πάσχα σε ιδιαίτερα ενθουσιώδη ατμόσφαιρα. Ιωάννης Πικρός, Προς τον Πόλεμο...ό.π., σ.93.

¹⁶¹ Δεν ήταν αυτονόητο ότι η μαζικότητα της παρακολούθησης των αγώνων του 1896 θα οδηγούσε και στην καθιέρωση του αθλητικού θεάματος γενικά. Απόδειξη τούτου υπήρξε η πτώση του πρώτου ενθουσιασμού και ο τοπικός χαρακτήρας που απέκτησαν οι αγώνες. Οι αγώνες του 1900 και του 1904 άμβλυναν το ενδιαφέρον για τη σημασία του θεσμού. Το ενδιαφέρον και η μαζική παρακολούθηση αγώνων εμφανίζονται μόλις το 1906 με την οργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 10 χρόνων από την ανασύσταση του θεσμού. Η κεκτημένη από τους Ολυμπιακούς του 1896 πείρα των Ελλήνων εξασφάλισε καλύτερη διοργάνωση και επιτυχία

1896, προκάλεσαν πρωτοφανή μαζικότητα, και Λειτουργήσαν ενισχυτικά, στην εξάπλωση του αθλητικού ιδεώδους μέσα από την οργανωμένη άσκηση και τη δημιουργία μόνιμων αθλητικών θεσμών. Εμφανίστηκε η εξειδίκευση των αθλητών και ο πρωταθλητισμός, ο αγώνας για τη νίκη («ρεκόρ»)¹⁶². Η διαμόρφωση επομένως μιας ιδιαίτερης αθλητικής ιδεολογίας, την οποία εξύφαιναν τα επιτεύγματα νέων εθνικών ηρώων, των πρωταθλητών και των ολυμπιονικών εδραιώθηκε στις αλλαγές των αντιλήψεων για την καλλιέργεια του σώματος, που είχαν ήδη συντελεστεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

4. Στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων..

Από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και μετά παρατηρήθηκε η δημιουργία εθνικών αθλητικών θεσμών.¹⁶³ Παρόλο που τα περισσότερα από τα αθλητικά σωματεία της πρώτης περιόδου ιδρύθηκαν, όπως φάνηκε, γύρω από τη χρονική τομή των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, πριν από το 1900, σημειώθηκε αριθμητική υπεροχή των γυμναστικών συλλόγων έναντι εκείνων που καλλιεργούσαν ένα ψυχαγωγικό σπορ.¹⁶⁴ Την περίοδο 1869-1899 τα γυμναστικά σωματεία εκπροσωπούσαν το ένα τρίτο των αθλητικών σωματείων που ιδρύθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας.¹⁶⁵ Το 1897, χρονιά «ήττας και πικρίας», το ενδιαφέρον για την αθλητική δραστηριότητα έμοιαζε να εξανεμίζεται και η μικρή ανάκαμψη του 1899 δεν ήταν οπωσδήποτε σημαντική.¹⁶⁶

γενικότερα. Γιάννης Μουρατίδης, *Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996*, σσ.29-31.

¹⁶² «Record» είναι η ακριβής μέτρηση της επίδοσης με αριθμούς με στόχο τη βελτίωσή της και διακρίνει τα νεότερα σπορ από τα παραδοσιακά παιχνίδια. «Record» σημαίνει άλλωστε «καταγράφων» και χρησιμοποιώντας την καταγραφή για τη μέτρηση της επίδοσης φθάνει να σημαίνει λέξη την αθλητική επίδοση που ξεπερνά κάθε προηγούμενη στο συγκεκριμένο αγώνισμα. Στην Ελλάδα η καταγραφή των ρεκόρ εισάγεται από το 1896. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, Πάπυρος Larousse, σ.1505.

¹⁶³ Τέτοιοι θεσμοί ήταν η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.) και ο Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.). Π. Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π.

¹⁶⁴ Ενώ ο Αθλητικός Όμιλος ακολουθούσε το βρετανικό παράδειγμα της ερασιτεχνικής άθλησης, οι αθηναϊκοί γυμναστικοί σύλλογοι ήταν πιο κοντά στο γερμανοελβετικό σύστημα, το οποίο διατηρούσε ρόλο διαπαιδαγώγησης σε ατομικό και εθνικό επίπεδο. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.108 και 180.

¹⁶⁵ Συγκεκριμένα, τα 11 από τα 33 νεοσύστατα σωματεία σε Αθήνα και Πειραιά ήταν γυμναστικά. Στην ίδρυση 39 γυμναστικών σωματείων, μέσα σε δύο μόνο χρόνια (1895-1896), όπως επισημάνθηκε, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Στις αρχές του 20^ο αιώνα όμως τα γυμναστικά σωματεία άρχισαν να παρακμάζουν σε όφελος των σωματείων που καλλιεργούσαν τα διάφορα σπορ. Κατά την επόμενη περίοδο, 1900-1922, μόνο 14 νέοι γυμναστικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά σε ένα σύνολο 68 σωματείων που εντοπίστηκαν. Ό.π., σ.184 και Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.596.

¹⁶⁶ Έντονη παρουσιάστηκε η μείωση του αριθμού νέων γυμναστικών συλλόγων από το 1897 και μετά. Έξι νέοι αθλητικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν το 1899. Έτσι, η νόσος «αθλητίτις», όπως αποκαλείται από την εφημερίδα «Εστία» το 1896, η τάση αυτή του ενθουσιασμού για τον αθλητισμό, φαίνεται να «θεραπεύεται σύντομα χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος των συμπτωμάτων της». Εφ. Εστία της 22 Ιουνίου

Πρωταρχική δραστηριότητα όλων των αθλητικών σωματείων ήταν η διοργάνωση αγώνων, όπως προβλεπόταν και από τα περισσότερα καταστατικά.¹⁶⁷ Ο «Εθνικός» ήταν ο πρώτος σύλλογος που προσπάθησε να οργανώσει αγώνες με πανελλήνια εμβέλεια.¹⁶⁸ Έτσι, τον Αύγουστο του 1895, με δική του πρωτοβουλία, τελέστηκαν στην Τήνο αγώνες πανελλήνιοι, τα Τήνια.¹⁶⁹ Οι αγώνες χρηματοδοτήθηκαν από το Δήμο της Τήνου και την Επιτροπή του ναού της Ευαγγελίστριας. Τα Τήνια τοποθετούνται στο μεταίχμιο προς τον οργανωμένο, σύμφωνα με τους διεθνείς κανόνες αθλητισμού, εφόσον στηρίχθηκαν στους επίσημους κανονισμούς της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.).¹⁷⁰

Στα τέλη του αιώνα η επαγγελματική δραστηριοποίηση των λειτουργών της γυμναστικής αποτυπώθηκε στη δημιουργία του Συνδέσμου Ελλήνων Γυμναστών¹⁷¹ και την κανονική λειτουργία της κρατικής Σχολής Γυμναστών που ιδρύθηκε το 1899. Συντονισμένη εμφανίζεται λοιπόν μετά τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων και η κρατική μέριμνα για την εδραίωση της γυμναστικής εκπαίδευσης το 1898 και 1899. Με πρωτοβουλία του υπουργού Παιδείας, ΑΘ.Ευταξία ψηφίστηκε ο νόμος ΒΧΚΑ' το 1899, «περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων» και το Β.Δ. «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως και εν τοις Διδασκαλίοις εν τοις σχολείοις εκατέρωθεν φύλου».¹⁷² Με το νόμο αυτό ιδρύθηκε διετής Σχολή Γυμναστών για αποφοίτους Πανεπιστημίου και φοιτητές και ανήκε στην ανώτερη εκπαίδευση.¹⁷³ Στην υποχρεωτική παρακολούθηση των μαθημάτων που επέβαλε ο νόμος ΒΧΚΑ' το 1899¹⁷⁴ δεν ανταποκρίθηκαν οι φοιτητές παρά με μικρό βαθμό συμμετοχής.¹⁷⁵ Η Γυμναστική έγινε μάθημα πρωτεύον και υποχρεωτικό σε όλες τις

1896. Βλ. Στ. Κουμανούδη, Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλακθησών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Προλεγόμενα Κ.Θ.Δημαράς, [Ερμής], Αθήνα 1880, σ.170.

¹⁶⁷ Οι αγώνες αυτοί διεξάγονταν και στο εσωτερικό των συλλόγων, μεταξύ των αθλητών κάθε σωματείου και μεταξύ δύο ή περισσότερων συλλόγων. Οι σύλλογοί με την εντονότερη παρουσία τους επιδίωκαν εξάλλου να δημιουργήσουν αθλητικούς αγωνιστικούς θεσμούς, με τους οποίους θα αποκτούσαν αίγλη και κύρος. Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, 100 χρόνια...ό.π., σ.27.

¹⁶⁸ Ο.π., σ.24.

¹⁶⁹ Ενδιαφέρουσα είναι η συμβολική χροιά της πρωτοβουλίας του Εθνικού να συνδέσει τη θρησκευτική εορτή με τους αθλητικούς αγώνες κατά το πρότυπο της αρχαιότητας. Η γειτνίαση άλλωστε της Τήνου με τη Δήλο, το ιερό νησί της αρχαιότητας, συνέτεινε κατά κάποιο τρόπο σ' αυτό. Ο.π., σσ.27,59.

¹⁷⁰ Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι και εκ μέρους της Εκκλησίας δεν υπήρχε αντίδραση απέναντι στη σύμπτωση αθλητικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων. Έτσι, χιλιάδες θεατές από εγχώριους και επισκέπτες, παρακολούθησαν στις 15 Αυγούστου 1895 στο πλαίσιο του εορτασμού της Κοίμησης της Θεοτόκου, γυμναστικούς και αθλητικούς αγώνες με συμμετοχή του Πανελληνίου και του Εθνικού Συλλόγου Αθηνών, των Πεζοπόρων, του Ομίλου Ερετών Πειραιώς, του Ομίλου Ερετών Σύρου, του Παναχαϊκού και Γυμναστικής Εταιρείας Πατρών και του Ορφέα Σμύρνης. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.286.

¹⁷¹ ΠΕΑΕ, 1 (1898-1899), σ.327.

¹⁷² Β.Δ. της 10 Ιουλίου 1899. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α¹, σσ.396-410.

¹⁷³ Ο.π., τόμος Β¹, σσ.180-185.

¹⁷⁴ Ο.π., σσ.396-410.

¹⁷⁵ Το 1899 εγγράφηκαν 500 φοιτητές. Η αντίδραση φαίνεται καθαρά και αργότερα στα επεισόδια, γνωστά ως «Γυμναστικά του 1907», που οφείλονταν στην αντίδραση των φοιτητών στην υποχρεωτική παρακολούθηση μαθημάτων στο Ακαδημαϊκό Γυμναστήριο. Σε σύνολο 1511 δασκάλων οι γυμναστές το 1911 ήταν μόνο 40. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.70.

εκπαιδευτικές βαθμίδες, ενώ οι εκδρομές αποκτούσαν με την εγκύκλιο του 1898 χαρακτήρα γυμναστικό και όχι εκπαιδευτικό.¹⁷⁶

Υπήρχε η τάση όμως στα τέλη του 19^{ου} να δοθεί «εθνικός» χαρακτήρας στην άσκηση του σώματος,¹⁷⁷ αλλά και οι παίδες, και να συνδεθούν με την επιτόπια παράδοση, την ανάπτυξη της λαογραφίας, ώστε η ένταξη των παραδοσιακών αθλημάτων στο μάθημα της Γυμναστικής να αποτελέσει ομαλή μετάβαση από τη λαϊκή άθληση και ψυχαγωγία στην έντεχνη γυμναστική.¹⁷⁸ Η σύνδεσή τους επίσης με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και τον αρχαιότροπο κλασσιπαστικό προσανατολισμό της ελληνικής εκπαίδευσης γινόταν με τη θεσμοθέτηση αγώνων τόσο σε επίπεδο σχολικό,¹⁷⁹ όσο και εθνικό, με τη διοργάνωση στην Αθήνα ετήσιων πανελλήνιων αθλητικών αγώνων.¹⁸⁰ Ο ελληνοκεντρικός χαρακτήρας υπογραμμιζόταν ακόμα μία φορά ως επιχείρημα ενάντια στην εισαγωγή ξένων παιχνιδιών και προτύπων με την εισαγωγή εθνικών χορών.¹⁸¹

Ασκήσεις γυμναστικής και σκοποβολής προβλέπονταν από το πρόγραμμα της Σεβαστοπούλειου Εργατικής Σχολής, η οποία ακολουθούσε, σύμφωνα με τους οραματισμούς του Βικέλα, ιδρυτή της, το υπόδειγμα των σχολών της Δύσης τις οποίες επισκέφθηκε ο ίδιος.¹⁸² Η καλλιέργεια σώματος παράλληλα με το πνεύμα ήταν επιδίωξη της γαλλικής σχολής Somasco¹⁸³ και των καλούμενων Νέων Σχολών¹⁸⁴ της Ευρώπης, μία από τις νέες

¹⁷⁶ Οι εκδρομές γίνονταν με σκοπό οι μαθητές να ασκηθούν «εις διαφόρους παιδιάς». Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σσ.397-410. Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1901. Ο.π., σσ.431-432. Από παιδαγωγικές θεωρίες της εποχής, που υποστήριζαν την αξία του - ομαδικού κυρίως - παιχνιδιού και της επαφής των μαθητών με τη φύση μέσω των σχολικών εκδρομών, επαναπροσδιορίστηκε η αξία της γυμναστικής στο σχολείο. Ο.π., σ.226.

¹⁷⁷ Τα παιχνίδια θεωρούνταν από τον Ευταξία ως «η αρίστη προπαιδεία της φιλοπατρίας, ήτις εν τούτω κυρίως συνίσταται, εν τω νποτάσσειν την ιδίαν τη κοινή βονλήσει». Αθ. Ευταξίας, Εισηγητική Έκθεσις...ό.π., σ.942.

¹⁷⁸ Η άποψη του Βικέλα ότι ο αθλητισμός στην Ελλάδα θα μπορούσε να διαδοθεί μέσα από παραδοσιακά αθλήματα, όπως ο δρόμος, ο δίσκος, το άλμα, η αμπάριζα, η σφεντόνα, κ.α. εκφράστηκε σε επιστολή του προς τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη, πρόεδρο του Ποδηλατικού Συλλόγου Αθήνας το 1898. Π.Α.Ε.Α., 1 (1898-1899), σ.106.

¹⁷⁹ Οι εξετάσεις γυμναστικής είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα με διοργάνωση αγώνων στο Παναθηναϊκό στάδιο. Βλ. παρακάτω για σχολικούς αγώνες, σσ.649-650.

¹⁸⁰ Άλλωστε η ιδέα του «αιέν αριστεύειν» κυριαρχούσε ως επιχείρημα υπέρ της σωματικής άσκησης. Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σ.126.

¹⁸¹ Στόχος των περισσότερων αθλητικών σωματείων ορίζεται ως η σωματική και πνευματική ανάπτυξη, γεγονός που παραπέμπει στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες που εμφύσησε η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Αυτός ο στόχος μάλιστα αντικαθιστά μετά το 1890 περίπου την καλλιέργεια στρατιωτικών αρετών και εθνικού φρονήματος, που υπογράμμιζαν τα πρώτα καταστατικά. Π.Α.Ε.Α. 1, (1898-1899), σ.115.

¹⁸² Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, εν Αθήναις 1939, σ.41. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.765-770.

¹⁸³ Για τον Ch.Somasco βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.767, υψμ.442

¹⁸⁴ Ως πρότυπο Νέας Σχολής ήταν το «New school d' Abbotshoim» που ιδρύθηκε από τον Dr.Cecil Reddie, μεταφυτεύθηκε στη Γερμανία από τον Dr.Lietz, όπου ίδρυσε σχολή. Από τον Demolinsπου ήταν θαυμαστής της αγγλικής Αγωγής εκτήχθη και στη Γαλλία το σύστημα με τις Νέες Σχολές U Ecole de Roches και L' Ecole de Γ Acquitaine. Ομιλία προέδρου ΣΩΒ, I. Αθανασάκη, στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-250. Επίσης, βλ. Γκλαβάς, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, διδακτορική διατριβή, [ΕΚΠΑ/Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.287.

εκπαιδευτικές αντιλήψεις του εκπαιδευτικού συστήματος που προσπάθησε να εφαρμοστεί στη Σχολή, «όπως η Σχολή αυτή καταστή αληθές πρότυπον μεθ' απάντων των εις άρτιον μόρφωσιν των μαθητών απαιρητήτων εξαρτημάτων».TM5 Έτσι, στο πίσω μέρος της σχολής είχε εγκατασταθεί ένα μικρό σκοπευτήριο για μικρά όπλα.¹⁸⁶ Ο Μαρίνος Κοργιαλένιος από την Κεφαλονιά ήταν εκείνος προσέφερε 20.000 δραχμές το Μάρτη του 1909 για την οικοδόμηση του Γυμναστηρίου της Σεβαστοπούλειου Εργατικής Σχολής.¹⁸⁷ Κατά τον Άγγελο-Διονύση Δεμπόνο, πάλι προέβη στην προσφορά αυτή «μετά από σχετική προτροπή».¹⁸⁸ Λόγω τροποποίησης του αρχικού σχεδίου, συμφώνησε ο Δήμος Αθήνας να παραχωρήσει το απαραίτητο οικόπεδο,¹⁸⁹

Στο πλαίσιο της εθνικιστικής έξαρσης εντάσσονται πολλές από τις ευεργεσίες την περίοδο αυτή. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πυκνώνουν οι ευεργετικές χειρονομίες προς ήδη υπάρχοντα αθλητικά σωματεία, γυμναστήρια ή τη δημιουργία νέων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δύο ομογενών από την Αίγυπτο του Ρόστοβιτς και του Τσανακλή, οι οποίοι το 1907 συνεισέφεραν στην ίδρυση της Κεντρικής Γυμναστικής Σχολής.¹⁹⁰

5. «Εκτός στίβου και αρένας». Η περίπτωση της γυναικείας άθλησης.

Όσον αφορά στην αντίστοιχη γυναικεία εκπαίδευση και κατάρτιση γυμναστριών, πρωτοπόρος αποδείχθηκε πάλι η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ως μάθημα η γυμναστική πρωτοεμφανίστηκε στα προγράμματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1858-1859,¹⁹¹ αλλά εντάχθηκε και στο πρόγραμμα των μαθημάτων του νηπιαγωγείου της το 1870.¹⁹² Σύμφωνα με την άποψη του Χ. Παπαμάρκου, επιθεωρητή μέσης εκπαίδευσης το 1883, η «ακροτάτη κατά τα θήλεα παιδευσίς πρέπει να περιλαμβάνει γνώσεις μουσικής, γυμναστικής,

¹⁸⁵ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, ό.π., σ.55.

¹⁸⁶ Λεωνίδα Αιώκης, Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν, Νοέμβριος 1972. Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής ΣΩΒ, αρ.9, σσ.3-4 και Γκλαβάς, ό.π., σσ.400-401.

¹⁸⁷ Πρακτικά ΣΩΒ της 22ας Δεκεμβρίου 1908 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.59,67 και βλ. Μελέτη 1909, Μηνιαίον δημοσίευμα εν Αθήναις 1907-1912, σ.186.

¹⁸⁸ Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνο, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Λ.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

¹⁸⁹ Το οικόπεδο ήταν έκτασης 313 πήχεων. Δωρητήριο Συμβόλαιο, αρ.31.062 της 23 Ιανουαρίου 1909. Πρακτικά ΣΩΒ της 23 Ιανουαρίου 1909.

¹⁹⁰ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.20-21.

¹⁹¹ Ένα από τα «διακοσμητικά» μαθήματα ήταν και ο χορός. Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σσ.93,189. και Προγράμματα μαθημάτων τον Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1842,1870 και 1890.

¹⁹² Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1870, σ2. και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Β', σ.44 Αναφορά για δάσκαλο της Γυμναστικής συναντάμε στον κατάλογο διδασκόντων της σχολικής χρονιάς 1860-61, όπως και στα Πρακτικά της Εταιρείας του 1865 το ότι «η γυμναστική διδάσκει, αδιαλείπτως εν τω καταστήματι υπό του κ. Χόπτεντορφ». Επίσης στα Πρακτικά του 1886-87 σημειωνόταν ότι «χάριν της ευρυθμοτέρας και προς το γυναικείον φύλον οικειοτέρας ασκήσεως του σώματος, προσελήθη δεδοκιμασμένη διδάσκαλος της γυμναστικής». Πρακτικά της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τον έτους 1886-1887, Αθήναι 1887, σ.23.

ζωγραφικής, Αρχαίας Ελληνικής ποίησης και ξένων γλωσσών».¹⁹³ Σε κανένα πρόγραμμα όμως μαθημάτων ή εξετάσεων άλλων παρθεναγωγείων, που είχαν ιδρυθεί μέχρι τότε, δεν περιλαμβανόταν το μάθημα της Γυμναστικής.¹⁹⁴ Μοναδικό ήταν το σχολείο της Λασκαρίδου, στο οποίο διδασκόταν «η εις το γυναικείον φόνλον πρέπουσα γυμναστική».¹⁹⁵ Το μάθημα άρχισε να διδάσκεται στα παρθεναγωγεία μετά το 1890.¹⁹⁶ Οι προοδευτικές θέσεις της Αικατερίνης Λασκαρίδου σε πρώιμη σχετικά εποχή και ο ζήλος της για την ουσιαστική μόρφωση και απασχόληση της Ελληνίδας την ώθησαν να ιδρύσει στα 1891, με τη συνεργασία του Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου, τμήματα γυμναστικής για δασκάλες.¹⁹⁷ Ο Π.Γ.Σ ήδη από το 1894, αποφάσισε να δέχεται και γυναίκες στα στάδια και «τας παλαιίστρας του».¹⁹⁸ Έτσι, με πρόεδρο το Φωκιανό ο Σύλλογος ίδρυσε μονοετή Σχολή γυμναστών και εξαμήνη Σχολή γυμναστριών, η οποία λειτούργησε σε αίθουσα του Ζαπτείου.¹⁹⁹ Η Λασκαρίδου, πρόεδρος από το 1892 του εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, διηύθυνε τη Σχολή γυμναστριών του Π.Γ.Σ. εισάγοντας το σουηδικό σύστημα γυμναστικής για τις γυναίκες το 1902.²⁰⁰ Το Εκπαιδευτικό Τμήμα της «Ενώσεως Ελληνίδων» είχε αναλάβει την εκπαίδευσή τους το 1897 σε μονοετή «Γυμναστική Σχολή», όπου φοιτούσαν πτυχιούχοι δασκάλες, μαθήτριες Διδασκαλείου και παρθεναγωγείου πλήρους του υπόδουλου

¹⁹³ Χαρισίου Παπαμάρκου, Παράρτημα των εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ' αυτώ ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων, Αθήναι 1890, σ.85.

¹⁹⁴ Στη νομοθεσία του 1834 για τη Δημοτική Εκπαίδευση καθοριζόταν με σαφήνεια, ότι «εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα». Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδύσεως Υπουργείου (1833-1898), τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.1. Το ίδιο πνεύμα επικράτησε και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 τονιζόταν ότι στα παρθεναγωγεία αντικαθίσταται η γυμναστική «δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων». Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σ.434.

¹⁹⁵ Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωσιν της των παιδων αγωγής και παιδείας (μηνιαίον) [εκδ. υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου], 1883-1887, Αθήναι έτος Γ', 1887, σ.287 (όπου περιγράφονται οι εξετάσεις των μαθητριών της Λασκαρίδου στη Γυμναστική).

¹⁹⁶ Καραστεργίου, Η Μέση,,ό.π., σ.226. Σχετικά με τις παιδαγωγικές απόψεις της Καλλιρρόης Παρρέν επί της γυμναστικής εκπαίδευσης της γυναίκας βλ, Καλλιρρόη Παρρέν, Αι εξετάσεις της γυμναστικής του Παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΕ', αρ.665 της 20 Μαΐου 1901, σσ.7-8, Καλλιρρόη Παρρέν, Διατί όχι αι γυναίκες;, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΕ', αρ.705 της 27 Απριλίου 1902, σσ.1-2, (και στο Φουρναράκη, σ.499-501) και Καλλιρρόη Παρρέν, Διατί τα κορίτσια; Εφημερίς των Κυριών, έτος 17ον, αρ. 791 της 2 Μαΐου 1904, σσ.1-2.

¹⁹⁷ Εφημερίς των Κυριών, έτος Ε', αρ. 208, 14 Απριλίου 1891 και Αι διδάσκαλοι της Γυμναστικής και Εφημερίς των Κυριών, έτος Ζ', αρ.318,12 Σεπτεμβρίου 1893.

¹⁹⁸ Εφ. Ακρόπολις, της 13 Μαρτίου 1894.

¹⁹⁹ Η Σχολή γυμναστριών μετά από προσωρινή διακοπή λειτουργίας του συνέχισε από το Φεβρουάριο του 1893 με τη Λασκαρίδου και την Κατίνα Αθανασίου. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.180.

²⁰⁰ Το σουηδικό σύστημα γυμναστικής το χρησιμοποίησε και το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο το 1904. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γ εώργιος Μπαμπινιώτης) Αθήνα 1996, σ.175. Με το αναλυτικό πρόγραμμα γυμναστικής για τα σχολεία αρρένων και θηλέων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης το γερμανοελβετικό σύστημα γυμναστικής αντικαταστάθηκε οριστικά το 1909 από το σουηδικό. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σσ.568-599. Στον Ι.Χρυσάφη, καθηγητή της Ειδικής Γυμναστικής Σχολής από το 1897 και Επιθεωρητή από το 1909, οφείλεται η καθιέρωση του σουηδικού συστήματος επί υπουργού Παιδείας Στάη. Τ. Σακελλαρίου, ό.π., σ.1146.

ελληνισμού μετά από εξετάσεις.²⁰¹ Έστω και με δειλά βήματα λοιπόν, η εμφάνιση των γυναικών είναι ορατή στα σωματεία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.²⁰² Ιδιαίτερα η συμμετοχή τους παρατηρείται στους κόλπους του Π.Γ.Σ. με τη λειτουργία της Σχολής γυμναστριών, αλλά και ιδιαίτερου τμήματος «εκγυμνάσεως και ασκήσεως κορασίων καθ' ορισμένας ώρας», εποπτευόμενο από δωδεκαμελή επιτροπή κυριών.²⁰³

Το 1898 εμφανίστηκε το κρατικό ενδιαφέρον για τη γυναικεία γυμναστική. Με το Β.Δ. της 30 Μαΐου 1898, «περί εξετάσεως υποψηφίων γυμναστριών», χορηγούνταν το δίπλωμα της γυμνάστριας σε πτυχιούχους δασκάλες ή μαθήτριες διδασκαλείου.²⁰⁴

Η γυμναστική εμφανίζεται σε κείμενα να προετοιμάζει τις γυναίκες για το ρόλο των υγιών και αξίων μητέρων. Ενίοτε μάλιστα θεωρείται μεγαλύτερη η ανάγκη άσκησης για τις γυναίκες, λόγω του τρόπου ζωής τους.²⁰⁵ Όσον αφορά στον αθλητισμό, οι ελληνίδες γυναίκες θα αρχίσουν να κατακτήσουν τους στίβους και αυτό συμβαίνει μετά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Η αθλούμενη γυναίκα ήταν απύσχα, έξω από τους τοίχους των παρθεναγωγείων και των ειδικών σχολών.²⁰⁶ Ήταν κοινά αποδεκτό το φύλο του νέου προτύπου αθλήτη που προβαλλόταν στους αγώνες. Αλλωστε η Μεσολυμπιάδα²⁰⁷ του 1906 θεωρήθηκε «μεγάλη πανήγυρις του κάλλους και της ανδρικής ρώμης».²⁰⁸

²⁰¹ Βλ. Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος συνταχθείσα υπό Καλλιγρόης Παρρέν, Γενικού Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Αθήνα 1898. Το 1891 ήδη ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος ίδρυσε Σχολή Γυμναστριών. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς..1902-1903, Αθήνα 1903, σ.5. Η Αικ. Λασκαρίδου ίδρυσε στα 1891, με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου, τμήματα γυμναστικής για δασκάλες. Καραστεργίου, Η Μέση.,ό.π., σ.180.

²⁰² Την περίοδο 1900-1907 π.χ. οι γυναίκες μέλη του Π.Γ.Σ. εκπροσωπούσαν ένα μικρό ποσοστό στο σύνολο των μελών, περίπου 6%. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς..1902-1903, ό.π., σ.8.

²⁰³ Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 21 Ιανουαρίου 1904, Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ., ό.π. Για τη λειτουργία του τμήματος της γυμναστικής συντάχθηκε ειδικός Κανονισμός του τμήματος ασκήσεων κορασίων και νεανίδων που λειτουργούσε στο Γυμναστήριο του Συλλόγου. Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 27 Μαρτίου 1904, ό.π.

²⁰⁴ Αυτή την εκπαίδευση την ανέλαβε το 1897 το εκπαιδευτικό τμήμα Ενώσεως Ελληνίδων. Το διάστημα 1901-1905 η ίδια Ένωση είχε αναλάβει το γυμναστικό τμήμα θηλέων του Εθνικού, στο γυμναστήριο του οποίου οργάνωνε γυμναστικές επιδείξεις θηλέων, ενώ από το 1905 μετέφερε τα μαθήματα γυμναστικής των θηλέων στο Δημόσιο Γυμναστήριο. Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 6 Οκτωβρίου 1905, και Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 2 Μαρτίου 1901 και Μαρτίου 1904 στο Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.281.

²⁰⁵ Οι γυμνασμένες και υγιείς γυναίκες «θέλουσι παράγει ομοίους βλαστούς και κατά την υγείαν και κατά την διάπλασιν του σώματος». Επιτακτικότερη παρουσιάζεται η ανάγκη γυμναστικής στα κορίτσια, γιατί «..διέρχονται τον πλείστον χρόνον εν σχολείοις ή οικίαις καθήμενα ή εν θρανίοις, ή εργαζόμενα χειροτεχνικώς ή παίζοντα κλειδοκύμβαλον κτλ.». Χριστίνα Ν. Κορδογιάννη, «περί γυμναστικής και ιδία, περί σχολικής γυμναστικής σουηδικού συστήματος, στο Τ.Ζευγώλης, Κυκλαδικόν Ημερολόγιον 1908, Ερμούπολη 1907, σ.80.

²⁰⁶ Ντυμένη, η γυναίκα εμφανίζεται να αθλείται μόνο στους αγώνες αντισφαίρισης, όπου το 1906 η Ελλάδα αναδεικνύει και γυναίκα Ολυμπιονίκη. Κουλούρη, Αθλητισμός.,ό.π., σσ.116,123.

²⁰⁷ Βλ. παρακάτω, υποσμ.161

²⁰⁸ Στην υπόλοιπη Ευρώπη επίσης ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο τουλάχιστον κυριαρχούσε το ιδεώδες του ανδρικού, αθλητικού κάλλους, συμβατού με τις απόψεις περί υπεροχής του για λόγους «φυσικής επιλογής». Ό.π, σ.117 και J. Hobsbawm, Η Εποχή..ό.π., σ.284.

6. Αγώνες, Ομιλοι, Σωματεία.

Αγώνες άρχισαν να οργανώνονται συστηματικά στην Ελλάδα στην ουσία μετά το 1899.²⁰⁹ Από το 1900, με το διάταγμα «περί πανελληνίων αγώνων» καθορίστηκε ο τρόπος της τέλεσης των ετήσιων πανελληνίων αγώνων.²¹⁰ Συντονιστικό ρόλο και επιμέλεια των συμφερόντων των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων²¹¹ είχε ο Σύνδεσμος των Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.), που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο 1897, παρά τη γενικότερη αδράνεια που χαρακτήριζε τον αθλητικό κόσμο, εφόσον ο συλλογικός ενθουσιασμός του 1896 είχε μειωθεί μπροστά στο αίσθημα της εθνικής ταπείνωσης το 1897.²¹²

²⁰⁹ Το 1899 ο νόμος, ΒΧΚΑ' (άρθρο 37) όριζε ότι η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων «μεριμνά περί της ανά τετραετίαν εξακολονθήσεως των Ολυμπιακών Αγώνων, των τελεσθέντων εν έτει 1896». Έτσι, ο Γεώργιος Α' πρότεινε να καθιερωθεί η Αθήνα ως μόνιμος τόπος τέλεσης των αγώνων. Αντίθετα, ο Coubertin επέμενε στην θέση για περιοδική τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων σε διαφορετικές πόλεις του κόσμου. Ήδη είχε ορισθεί το Παρίσι ως πόλη διεξαγωγής της δεύτερης Ολυμπιάδας, το 1900. Ο ελληνικός νόμος είχε προκαλέσει δυσφορία, αλλά και ειρωνεία στο εξωτερικό. Τότε ο διάδοχος Κωνσταντίνος πρότεινε ως συμβιβαστική λύση την τέλεση μεσολυμπιάδων στην Αθήνα. Αλλά και ο θεσμός της Μεσολυμπιάδας, ατόνησε μετά την πρώτη και μοναδική Ολυμπιάδα του 1906. Πρακτικά της Ε.Ο.Α., Συνεδριάσεις της 10 Μαρτίου, 25 Μαρτίου, 15 Σεπτεμβρίου, 22 Οκτωβρίου 1909, 9 Μαΐου, 19 Μαΐου, 7 Νοεμβρίου, 14 Νοεμβρίου, 10 Δεκεμβρίου 1913 και 22 Μαΐου, 23 Οκτωβρίου 1921.

²¹⁰ Καθορίστηκαν παράλληλα και οι αντίστοιχες αρμοδιότητες Σ.Ε.Α.Γ.Σ. και Ε.Ο.Α. (Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων). Β.Δ. της 3 Ιανουαρίου 1900 «περί Πανελληνίων Αγώνων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.3 της 5 Ιανουαρίου 1900. Τπήρχαν οι αγώνες για την απόκτηση ειδικών βραβείων (όπως ο αγώνας ανωμάλου δρόμου προς τιμήν του βασιλιά της Ιταλίας ή το κύπελλο που πρόσφερε ο πρίγκιπας Γεώργιος για αθλητικούς αγώνες μεταξύ των Σχολών του Πανεπιστημίου), καθώς και διασωματειακοί αγώνες για ειδικά σπορ που οργανώνονταν περιοδικά από αθλητικούς συλλόγους (ιππικούς, ναυτικούς, σκοπευτικούς). Εκτός από τους πανελλήνιους αθλητικούς, διοργανώνονταν μετά το 1904 οι ετήσιοι πανελλήνιοι αγώνες σκοποβολής, οπλομαχίας, αντισφαίρισης, ποδηλασίας και οι ναυτικοί πανελλήνιοι αγώνες. Πανελλήνιοι ποδοσφαίρου θα γίνουν πρώτη φορά το 1906 ενώ, αντίθετα, η ποδηλασία παρακμάζει και οι τελευταίοι πανελλήνιοι αγώνες ποδηλασίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε γίνονται το 1911. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.128-129 και 157.

²¹¹ Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Προσφώνησις των αντιπροσώπων των Ελληνικών γυμναστικών συλλόγων εν τω Πανελληνίω Γυμναστικώ Συνεδρίω» στο Λόγοι και άρθρα, Αθήνα 1902, σσ.246-247.

²¹² Στο ιδρυτικό καταστατικό του 1897 ένας από τους σκοπούς του ήταν η «επικοινωνία των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων επί τω τέλει της δι' αμοιβαίας ηθικής υποστηρίξεως προαγωγής και ευδοώσεως των υπ' αυτών επιδιωκομένων σκοπών». Καταστατικόν του Σ.Ε.Α.Γ.Σ της 25 Ιανουαρίου 1897. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ε' αρ.25 της 27 Ιανουαρίου 1897, άρθρο 1°.

Ούτε οι σχολικοί,²¹³ ούτε οι παιδικοί αγώνες²¹⁴ που διενεργούνταν στην καμπή του αιώνα δεν έγιναν μόνιμοι θεσμοί, κυρίως επειδή, με το νόμο ΒΧΚΑ' του 1899 η σχολική γυμναστική και ο νεανικός αθλητισμός γενικότερα ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα του υπουργείου.²¹⁵ Αγώνες διοργανώνονταν και σε άλλες πόλεις, όπως Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα, Πάτρα, Σπάρτη, όμως οι σημαντικότερες από άποψη συμμετοχής συλλόγων, αθλητών και θεατών αθλητικές συναντήσεις γίνονταν χωρίς αμφιβολία στην πρωτεύουσα.²¹⁶ Το ίδιο το Στάδιο, ιδιαίτερα μετά την αναμαρμάρωσή του για τους Ολυμπιακούς του 1896, με το κληροδότημα του Γεωργίου Αβέρωφ αποτελούσε χώρο άσκησης και διεξαγωγής αγώνων.²¹⁷ Το ποδηλατοδρόμιο Φαλήρου, η κατασκευή του οποίου είχε αναληφθεί από την Εταιρεία Σιδηροδρόμων Αθηνών- Πειραιώς, επί εκτάσεως 30.000 τετ. πήχεων που η ίδια προσέφερε, θα χρησιμοποιηθεί και στη Μεσολυμπιάδα του 1906.²¹⁸ Στην Πάτρα υπήρχε δημόσιο γυμναστήριο²¹⁹ από το 1884, το οποίο εξυπνήρησε και τον Παναχαϊκό Γυμναστικό Σύλλογο ως το 1895.²²⁰ Διάφορα προάστια της Αθήνας -Κηφισιά, Μαρούσι- και ο Πειραιάς

²¹³ Εκτός από τους Πανελλήνιους που διοργανώθηκαν για πρώτη φορά το 1901, άλλοι αγώνες που θεσμοθετήθηκαν κατά την ίδια περίοδο ήταν οι σχολικοί αγώνες, οι οποίοι ουσιαστικά ήταν γυμναστικές επιδείξεις και εξετάσεις στη γυμναστική. Επίσης τα Τήνια (1895) ή τα «Σωτήρια» (1899) που διοργανώνονταν από τον Πανελλήνιο Γ.Σ. για τον εορτασμό της διάσωσης του Γεωργίου Α' και της κόρης του Μαρίας από δολοφονική απόπειρα. (Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π.*, σσ.467-468), τα «Ελευθέρια» που ιδρύθηκαν με το νόμο, ΓΧΛς' της 16 Μαρτίου 1910. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.106 της 19 Μαρτίου 1910, για να τιμάται η επέτειος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και θα τελούνταν σε διαφορετική πόλη κάθε χρόνο (τα πρώτα Ελευθέρια έγιναν στο Ρίο και τα επόμενα στο Βόλο και τα Τρίκαλα), οι ετήσιοι σκοπευτικοί αγώνες (1910) είναι μερικοί από αυτούς. Σχολικούς αγώνες διοργάνωνε από το 1901 και ως το 1922 και ο Πανιώνιος στη Σμύρνη με τη συμμετοχή των εκεί ελληνικών σχολείων. Βλ. Χ.Σωκρ.Σολομωνίδης - Ν. Εμμ.Λωρέντης, Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Αθήνα 1967, σσ.50-54.

²¹⁴ Ο Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, που δημιουργήθηκε το 1893 και είχε ως πρώτο στόχο του την «σωματικήν ανάπτυξιν της ελληνικής νεολαίας», οργάνωσε το 1898 τους πρώτους παιδοεφηβικούς αγώνες, παράλληλα και με τον Πανελλήνιο, ο οποίος οργάνωσε σχολικούς αγώνες με συμμετοχή όλων των δημόσιων και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1892 υπό την εποπτεία του Π.Γ.Σ. έγιναν ασκήσεις σχολικής γυμναστικής από τους μαθητές του ιδιωτικού Λυκείου του Β. Βούλγαρη και του Βαρβακείου. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς..1892-1893, Αθήνα 1893, σσ.11,61-62,219.

²¹⁵ Ο νόμος, ΒΧΚΑ' και με την ίδρυση κρατικής σχολής γυμναστών, θα καταστήσει περιττή τη συγκεκριμένη δραστηριότητα του Π.Γ.Σ. Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899.

²¹⁶ Τοπικοί αγώνες, μακριά από την πρωτεύουσα, και αγώνες μεταξύ των μελών ενός ή δύο γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων είναι λιγότερο γνωστοί. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.158.

²¹⁷ Βλ. παραπάνω, σσ.641-642. Παρόμοια ήταν και η χρήση του Ποδηλατοδρομίου του Φαλήρου (1896) την διαχείριση του οποίου, όπως και του Σταδίου, την είχε η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.). Το Ποδηλατοδρόμιο χρησιμοποιήθηκε κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή του (1896). Αντζελα Καραπάνου-Παλόγλου, *Τα "ολυμπιακά έργα" των Αγώνων του 1896, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής, της 22 Αυγούστου 2004.*, σσ.11-16.

²¹⁸ Το δώρισε στην επιτροπή των Ολυμπίων και ανέλαβε και την κατασκευή του προϋπολογισμού 104.000 δραχμών βάσει των σχεδίων του νεαρού μηχανικού Βελλίνη, παρόμοιων με εκείνα των εγκαταστάσεων της Κοπεγχάγης. Την επίβλεψη του έργου την είχε ο πρίγκηπας Γεώργιος, θιασιώτης της ποδηλασίας. Αντζελα Καραπάνου-Παλόγλου, *Τα «ολυμπιακά έργα», ό.π.*, σσ.14-15.

²¹⁹ Σε επαρχιακές πόλεις, τα γυμναστήρια ήταν εγκατεστημένα συνήθως στο κέντρο της πόλης, όπως στην Ανδρίτσαινα, τη Χαλκίδα, την Κύμη και την Καλαμάτα. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.175.

²²⁰ Ν. Ε.Πολίτης, Ο πατριάϊκός αθλητισμός, τόμος Α'. Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900, [Αχαϊκές Εκδόσεις], Πάτρα 1994, σσ.91-98.

απέκτησαν, με τη δημιουργία των δικών τους ιδιαίτερων γυμναστικών και αθλητικών σωματείων, και ιδιαίτερους χώρους άθλησης, τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά, στον Πειραιά και το Φάληρο δημιουργήθηκαν οι εγκαταστάσεις των κωπηλατικών και ναυτικών σωματείων.²²¹

Η θέση του Πειραιά δίπλα στην πρωτεύουσα, όπου αναπόφευκτα συγκεντρωνόταν η πολιτική και πνευματική δραστηριότητα, και η κατά κάποιον τρόπο περιθωριοποίησή του,²²² είχε την αντανάκλασή της αυτονομία και σε διαφορές στη χρηματική ενίσχυση των σωματείων και ομίλων των δύο πόλεων: «..Και τότε ίσως ευρεθώσι και διά τον Πειραιά ενγενείς και μεγαλόφρονες δωρηταί, όπως ευρίσκονται καθημερινώς διά τον εν Αθήναις Παρνασσόν, οίτινες θα συνδέσωσιν αρρήκτως τα ονόματα αυτών με την πνευματικήν πρόοδον του Πειραιώς ως μεγάλων αυτού ενεργητών».²²³ Ανάμεσα σε ένα σύνολο αθλητικών συλλόγων και ομίλων που δημιουργήθηκαν στην καμπή του αιώνα με αντικείμενό τους την καλλιέργεια της γυμναστικής και των «σπορ»²²⁴ αναφέρουμε ενδεικτικά τον «Πειραιϊκό Σύνδεσμο», το σημαντικότερο για δεκαετίες πειραιϊκό σύλλογο²²⁵ και τον Όμιλο Ερετών Πειραιώς προσανατολισμένου στο σπορ της κωπηλασίας.²²⁶ Ιδρύθηκε το 1885, στην αρχή στο Νέο Φάληρο²²⁷ και το 1888 μεταφέρθηκε στον Πειραιά. Πίσω από την ίδρυσή του, σε αντίθεση

²²¹ Βλ. παρακάτω, σσ.651-652 και υψμ.225.

²²² Βάσιος Τσοκόπουλος, *Τα στάδια της τοπικής συνείδησης. Ο Πειραιάς, 1835-1935, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, τόμος Α', Αθήνα, [Ε.Μ.Ν.Ε.], 1985, σσ.245-249.*

²²³ Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α', Επετηρίς 1894-1901, Πειραιάς 1901, σσ.48-49.

²²⁴ Μέχρι το 1899 στον Πειραιά ιδρύθηκαν δύο γυμναστικοί σύλλογοι (Θησεύς και Ολύμπια), ένας πεζοπορικός όμιλος, δύο ποδηλατικοί και ένας κυνηγετικός. Διακρίνεται μεγαλύτερη συγγένεια στις δραστηριότητες των συλλόγων του Πειραιά με εκείνες της Πάτρας και της Ερμούπολης, πόλεων παραθαλάσσιων, από εκείνες της Αθήνας. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σσ.172,175,291. Στην Ερμούπολη συναντάμε τον Όμιλο Ερετών Ερμούπολεως, το δεύτερο κωπηλατικό σωματείο του ελληνικού κράτους που ιδρύθηκε το 1893. (Καταστατικόν του Ομίλου Ερετών Ερμούπολεως της 7 Μαρτίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, Τ', αρ.30 της 29 Μαρτίου 1894) και το γυμναστικό σύλλογο (Β.Δ. της 14 Ιουνίου 1895, «περί εγκρίσεως καταστατικού του γυμναστικού Συλλόγου Ερμούπολεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.85 της 15 Σεπτεμβρίου 1895). Δημιουργούνται επίσης το 1895 ο «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Αθηνών» (Lawn Tennis Club), ο Όμιλος Αντισφαιριστών Κηφισίας το 1905, (Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.192 της 30 Σεπτεμβρίου 1905), ο Όμιλος Αντισφαιρίσεως Πειραιώς το 1909, το Tennis Club της Πάτρας το 1908, αν και δεν ήταν ελληνικό σωματείο, αφού προήλθε από την πρωτοβουλία των ξένων προξένων της πόλης. Πολίτης, Ο πατραϊκός αθλητισμός, ό.π., τόμος Β', σσ.132-134. Πολλοί όμιλοι ελάχιστη σχέση είχαν με την τοπική κοινωνία, εφόσον στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται σημάδια αγγλικών πολιτιστικών επιρροών: Μ.Σκαλτσά, Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983, σ.651.

²²⁵ Δεν ήταν καθαρά γυμναστικό σωματείο, αλλά απλώς διατηρούσε γυμναστικό τμήμα δίπλα στο φιλολογικό και το μουσικό. Η επιδίωξη της «πνευματικής, καλλιτεχνικής και σωματικής διαπλάσεως» συμβολικά άλλωστε αποτυπώνεται στη σφραγίδα του που φέρει τις κεφαλές της Αθηνάς και του Απόλλωνα. Πειραιϊκός Σύνδεσμος 1894, Καταστατικόν Πειραιϊκού Συνδέσμου, Πειραιάς 1915.

²²⁶ Β.Δ. «περί εγκρίσεως τον από 1ης Σεπτεμβρίου 1899 καταστατικού του εν Πειραιεί Σωματείου υπό την επωνυμίαν 'Σύλλογος Κολυμβητών Πειραιώς - Αθηνών'». Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ. 58 της 6 Νοεμβρίου 1899.

²²⁷ Αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκε και ο Ναυτικός Όμιλος Νέου Φαλήρου το 1903 από «εναρίθμους φιλάθλους αξιωματικούς του Β. Ναυτικού» με σκοπό «την ανάπτυξιν της προς την θάλασσαν αγάπης, την προαγωγήν και διάδοσιν των διαφόρων ναυτικών αγωνισμάτων, έτι δε την βελτίωσιν της

με τους άλλους συλλόγους του Πειραιά, βρισκόταν σημαντική μερίδα της πειραιϊκής αστικής τάξης, βιομήχανοι, τραπεζίτες, πολιτικοί²²⁸ Πρώτοι πρόεδροι του Ομίλου Ερετών ήταν ο Παύλος Δαμαλάς και ο εργοστασιάρχης Θεόδωρος Ρετσίνας,²²⁹ οι οποίοι διετέλεσαν δήμαρχοι του Πειραιά και ενίσχυσαν το Σύλλογο οικονομικά.²³⁰ Με τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα, ιδιαίτερα ο Όμιλος δέχθηκε επιχορηγήσεις.²³¹

Παράλληλα, η ίδρυση Γυμναστηρίων στην επαρχία ενισχύθηκε οικονομικά είτε από μεμονωμένους ιδιώτες, είτε από δήμους και τοπικές κοινότητες, που σ' αυτή την περίπτωση αποφάσιζαν την προσφορά της βοήθειας αυτής κάτω από την επίδραση ισχυρών τοπικών παραγόντων. Τη συμβολή του Δήμου Πειραιά στην αθλητική εκπαίδευση και γενικότερα τον αθλητισμό έτειναν να μιμηθούν και άλλοι Δήμοι- Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδρυση Γυμναστηρίου από το Δήμο Καλαμών το 1901 από δωρεά οικίας και οικοπέδου αξίας 5.000 δραχμών.²³²

Παράλληλα με την «εν ζωή» δωρεά τους προς το σχολείο της κοινότητας Βαμβακούς, Δήμου Οινούντος για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών των απόρων μαθητών, και της υλικοτεχνικής υποδομής του σχολείου και οργάνων γυμναστικής, το 1909 οι αδελφοί Χαράλαμπος, Παναγιώτης και Ιωάννης Θ. Βουρβούλης όρισαν «εν περιπτώσει περισσεύματος εισοδημάτων» να δοθεί για την ίδρυση γυμναστηρίου, καθώς και σκοπευτηρίου, «...χάριν εξασκήσεως εις την σκοποβολήν της νεολαίας Βαμβακούς». Το κληροδοτούμενο ποσό ισοδυναμούσε με τα εισοδήματα μιας οικίας αξίας 3.000 δραχμών χρησιμοποιούμενης ως σχολείου.²³³

7. «..Δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού»

ναυπηγίας..λέμβων». Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, 10 Δεκεμβρίου 1913. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.28 της 3 Φεβρουάριου 1914 και Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, Νέο Φάληρο 1933.

²²⁸ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Θεόδωρος Ρετσίνας, Από πατέρας των εργατών «πατέρας του έθνους». Νέες Εποχές, Εφ. Το Βήμα της 2 Απριλίου 2000, σ.12.

²²⁹ Ο Θεόδωρος Ρετσίνας (1836-1930) γεννημένος στο Ναύπλιο με την οικογένειά του μετόικησε στον Πειραιά από την παιδική του ηλικία. Ίδρυσε τη γνωστή κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά «Αδελφοί Ρετσίνα» με τον αδελφό του Αλέξανδρο (1870), ενώ, εκτός από δήμαρχος του Πειραιά για δύο φορές (1887,1891), εκλέχτηκε και βουλευτής (1900). Επί τέσσερις περιόδους υπήρξε και πρόεδρος της Διμενικής Επιτροπής Πειραιώς. Ο.π. Τπήρξε τραπεζίτης σύμβουλος της ΕΤΕ. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900), [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.212 και Λυδία Σαπουνάκη- Δρακάκη, ό.π., σ.393.

²³⁰ Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.743, νψμ.264.

²³¹ Τα πρώτα χρόνια μάλιστα, έως και το 1891, ο Όμιλος λάμβανε ετήσια ενίσχυση 2.000 δραχμές και από τη Διμενική Επιτροπή Πειραιώς. Επιχορηγήθηκε με τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα με 5.000 δραχμές, καθώς και με 3.000 δραχμές από τον Δήμο Πειραιά. Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π, σσ.297 και 316. Ως εμπνευστής και ιδρυτής του Ομίλου ο Θεόδωρος Ρετσίνας το 1888 στήριξε οικονομικά το σύλλογο, ενέργεια που επιμαρτυρεί και το κοινωνικό προφίλ ως παράγοντα του Πειραιά. Γ. Γιαννιτσιώτης, Θεόδωρος Ρετσίνας, ό.π. σ.12.

²³² Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά, Αθήνα (1925), Τ.Γ., αρ.515.

²³³ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.30828 της 22 Αυγούστου 1909. Έδωσαν το δικαίωμα εκποίησης της οικίας με πλειοδοτική δημοπρασία μόνο στους πληρεξουσίου του δήμου κι όχι στους εκκλησιαστικούς συμβούλους. Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτεϊαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'96, σ. 491 και Ζερβός Υ.Γ., αρ.177.

Με μικρές ή μεγάλες δωρεές η ιδιωτική πρωτοβουλία στήριξε την αθλητική εκπαίδευση ως ένα σημαντικό βαθμό παρεμβαίνοντας καιρία στη διαμόρφωση της υλικής υποδομής του τομέα αυτού και δίνοντας ώθηση στα ιδεώδη του αθλητισμού. (Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ,16β). Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858-1924),²³⁴ εφοπλιστής, διδάκτωρ πολιτικής οικονομίας και βουλευτής Ανδρου²³⁵ ίδρυσε το 1906 πίσω από την Καΐρειο σχολή της Ανδρου Γυμναστήριο εφοδιασμένο με τα κατάλληλα όργανα γυμναστικής. Ο Ιωάννης Καρτάλης, ομογενής από τη Τσαγκαράδα, έμπορος βαμβακιού στην Αίγυπτο, βουλευτής και γνωστός για τη σύσταση διδακτηρίου και Εμπορικής Σχολής Βόλου από το κληροδότημά του, αφιέρωσε το γυμναστήριό του στο Βόλο το 1907.²³⁷

Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία του Κοργιαλένιου στο χώρο της αθλητικής εκπαίδευσης.²³⁸ Προσέφερε 10.000 λίρες στεργλίνες το 1910 υπέρ του Συνδέσμου αθλητικών σωματείων. Επιθυμούσε να μορφώσει γενιές νέων υγιών. «.. Επιθυμών να συντελέσω εις την ανάπτυξιν και καλλιέργειαν του αθλητισμού και της γυμναστικής εν Ελλάδι και εκτιμών τα επωφελή αυτών αποτελέσματα επί της διαπλάσεως του έθνους, δίδω εις τον εν Αθήναις Σύνδεσμον των Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων το ποσόν των 10.000 λιρών».²³⁹ «..είτε υπέρ των νυν υπάρχοντων Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων, είτε υπέρ της ιδρύσεως τοιούτων, οπουδήποτε θεωρηθή αναγκαίον, μετά προηγουμένην έγκρισιν τριμελούς Επιτροπή».²⁴⁰ Το έθεσε υπό την προστασία, του πρίγκηπα Νικολάου, μέλους της τριμελούς Επιτροπής, επίτιμου Προέδρου του Συνδέσμου, με τη σύσταση του οποίου προσέφερε το κληροδότημα.²⁴¹ Προβλέπει όμως: «Εν η περιπτώσει ο Σύνδεσμος των Αθλητικών και

²³⁴ Υπήρξε πρέσβης Μαδρίτης και Παρισίων, καθώς και υπουργός ναυτιλίας 1908 με Θεοτόκη, συμβάλλοντας στην αναμόρφωση του ναυτιλιακού κώδικα, καθώς και ένας από τους ιδρυτές της Τράπεζας Αθηνών. Δημοσίευσε μελέτες οικονομικού, εμπορικού ναυτιλιακού περιεχομένου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις 1964, σ.163 και Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996, Αθήνα 1983, σ.93.

²³⁵ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Ανάμειξη στην Πολιτική, σ.241.

²³⁶ Δωρεά Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού της 21 Μαρτίου 1909. Αυγ. Εμπειρικός, ό.π.

²³⁷ ΓΑΚ ΜΑΓΝ, φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδότημα του Ιωάννη Καρτάλη (του Φεβρουάριου 1908), Συμβόλαιο (Μεταβίβαση ακινήτου αρ.7555 της 6/11/1947), Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908), Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουάριου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.214-218, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1996 και Βασιλική Θεοδώρου, Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.55-56.

²³⁸ Οι προσφορές του στην Κεφαλονιά είναι πενιχρές σε αριθμό και μέγεθος συγκριτικά με εκείνες προς την Αθήνα. Μπορεί να αιτιολογηθεί με την αποστρόφη του σε πρόσκαιρες λύσεις, γιατί τέτοιες καλούνταν να καλύψουν τα αιτήματα της Κεφαλονιάς. Ουσιαστικά όμως πρόκειται για εκδηλώσεις φιλικών χειρονομιών σε πρίγκιπες και το βασιλιά που δεν εξαντλούσαν τις οικονομικές δυνατότητες του, αλλά μείωναν το ενδιαφέρον στις ανάγκες του τόπου του. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης, ό.π., σ.267. Μία από αυτές τις χειρονομίες ήταν το Δεκέμβριο του 1905, όταν έστειλε στο Διάδοχο 1.000.000 χρυσά φράγκα για να εξωραΐσει την Αθήνα. (Εφ. Ζιζάνιον (Κεφαλονιάς), (1892-1915), αρ.380 της 3ης Δεκεμβρίου 1905, σσ.2-3).

²³⁹ Όρισε το κεφάλαιο να κατατεθεί στην Εθνική Τράπεζα σε χρεώγραφα ή χρήματα, και το εισπραττόμενο εισόδημα να διατίθεται ετησίως από το Προεδρείο του Συνδέσμου των Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων. Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΠΠΧ, σσ.199-223.

²⁴⁰ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

²⁴¹ «..Απαρτιζομένης εκ του πρίγκηπος Νικολάου, Επιτίμου Προέδρου του Συνδέσμου, τη συστάσει τον οποίον δίδω το ειρημένον κληροδότημα και το οποίον παρακαλώ να αποδεχθή ενμενώς την εντολήν

Γυμναστικών Σωματείων παύση να υφίσταται ή διαλυθή, παρακαλώ την ως άνω είρηται υπό την προεδρίαν του Πρίγκηπος Νικολάου καταρτιζομένην Επιτροπήν να σκεφθή πως δύναται το κληροδότημα να χρησιμοποιηθή τελεσφορώτερον δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού, κατά τοιούτων τρόπων, ώστε το κεφάλαιον να διατηρήται ανέπαφον και να χρησιμοποιήται μόνον το εισόδημα..... Στο τέλος του άρθρου σημειώνει:

«Εκφράζω την διακαή ευχήν, όπως το κληροδότημα τούτο συντελέση εις το να μορφώση γενεάς νέων, υγιών το σώμα και τον νούν, εργαζομένων δια το καλόν και την πρόοδον της προσφιλούς ημών πατρίδος και την τήρησιν του νόμου και της τάξεως».²⁴²

Εντολή ευεργέτη να οργανώνονται αγώνες αθλητικοί στην πατρίδα του, τη Σπάρτη, με την απονομή επάθλων - χορήγηση 600 μέχρι 1000 δραχμών - με παράλληλη επιχορήγηση του Γυμναστικού Συλλόγου αποτελεί σπάνια, αν όχι μοναδική προτίμηση, από όσους συνέδραμαν στον τομέα αυτό. Είναι το «καθίδρυμα Αθανασίου Ματάλα του Λακεδαιμονίου», όπως ο ίδιος όρισε να ονομάζεται το 1918, κληροδότημα που συνίσταται από όλη την περιουσία του²⁴³ Αθανασίου Α. Ματάλα, έλληνα Προξένου στη Ρουμανία, έμπορου τραπεζίτη και Νομάρχη αργότερα στην Ελλάδα. Ζήτησε να χορηγούν οι εκτελεστές της διαθήκης του «κατ' έτος δραχμές 600 μέχρι χιλίων, αναλόγως των ενιαυσίων προσόδων» του κληροδοτήματος, «δι' έπαθλα των εν Σπάρτη τελουμένων αγώνων, όταν τοιούτοι τελώνται, παρισταμένων και των εκτελεστών της διαθήκης» του, καθώς και 500 δραχμές ετησίως στο Γυμναστικό Σύλλογο Σπάρτης.²⁴⁴ Βέβαια, το ενδιαφέρον του δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά σ' αυτόν τον τομέα, αλλά συνοδεύεται από ευεργεσίες που αφορούν στους περισσότερους τομείς της εκπαίδευσης.²⁴⁵

8. Σπορ - Σκοποβολή

Με τη στρατιωτική προετοιμασία συνδέονταν έμμεσα τα πρώτα ψυχαγωγικά αθλήματα που καλλιεργήθηκαν στο ελληνικό κράτος, χωρίς ωστόσο να αποκτήσουν αντίστοιχα σωματεία ως οργανωμένη άσκηση, όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα αθλητικά σωματεία. Αξιοματικοί κυρίως ήταν όσοι ασχολούνταν πριν από τη δεκαετία του 1870 με την ιππασία, την ξιφασκία και τη σκοποβολή. Δεν ήταν άσχετο με την κυρίαρχη τότε δυσπιστία απέναντι στην άσκοπη άσκηση του σώματος. Παρά τις διακηρύξεις παιδαγωγών και γυμναστών για τη συμβολή των «σπορ» στη σωστή διάπλαση και διατήρηση της υγιούς φυσικής κατάστασης του σώματος, συνδέθηκαν περισσότερο με την ψυχαγωγία

ταύτην, και των δυο ετέρων μελών διοριζομένων κατ' έτος ή ανά τετραετίαν υπό της Α.Β.Τ. του εκάστοτε διαδόχου». Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

²⁴² Άρθρο 38 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

²⁴³ Η ακίνητη περιουσία του ήταν 5.620.227 δραχμές και η κινητή 708.005 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'208 σ.972. 2« Άρθρο Ζ',3. ΜΗΚ,Γ'208, σσ.972,979,985,1004.

²⁴⁵ Το κληροδότημα προοριζόταν «...δι' όλους τους κλάδους της ελληνικής επιστήμης ή τέχνης ή και υπηρεσίας εκπαιδεύσεως και μορφώσεως νέων, πάντοτε Λακεδαιμονίων...». Διαθήκη του Αθανασίου Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1919. «Η μεγάλη του πείρα τον είχε πείσει, ότι το κράτος προς τελειότεραν και πιστήν διοίκησιν έχει ανάγκην ανδρών, οίτινες κατά την διαθήκην, δέον να διαπλασθώσιν ου μόνον διανοητικώς, αλλά και ψυχικώς να μορφωθώσιν μετά χαρακτήρος ηθικού. Και προς τον σκοπόν τούτον, άπασαν την περιουσίαν του κινητήν και ακίνητον, κατέλιπε προς μόρφωσιν νέων Λακεδαιμονίων». ΜΗΚ, σ.975.

αποτελώντας είδος κοινωνικής διάκρισης, λόγω του υψηλού τους κόστους. Ως επιχείρημα επίσης για την εισαγωγή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα χρησιμοποιήθηκε η ψυχαγωγική τους λειτουργία και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του χαρακτήρα.²⁴⁶

Η πρώιμη ενασχόληση με τα σπορ, όπως της ξιφασκίας, της ιππασίας και - λίγο αργότερα - της σκοποβολής φαίνεται να συνδέονται με τη στρατιωτική προετοιμασία και γι' αυτό αποτελούσαν πρακτικές ιδιαίτερα των αξιωματικών, «*χάριν κοινωνικής διακρίσεως και κοσμικής εμφανίσεως*».²⁴⁷ Από το 1843 μαρτυρείται η πρώτη ιπποδρομία στην Αθήνα. Ονομαζόταν «*Μέγα Ολυμπιακόν θέαμα Ιππασίας*» και διεξαγόταν στην πλατεία Αγίου Θεοδώρου από την Εταιρεία Ιππασίας και Γυμναστικής με διευθυντή τον Αγγελο Ρωμανίνη. Ιπποδρομίες έγιναν εξάλλου, όπως ήδη αναφέρθηκε, και το 1859 στο πλαίσιο των πρώτων Ζάππειων Ολυμπιάδων.²⁴⁸ Ιδιωτικές σχολές οπλομαχίας (δηλ. ξιφασκίας) στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, λειτουργούσαν στην Αθήνα, όπου δίδασκαν διάφοροι βαναροί ιταλοί και πολωνοί οπλοδιδάσκαλοι. Ο Νικόλαος Νέγρης είχε διαθέσει είκοσι χιλιάδες δραχμές για την ίδρυση γυμναστηρίου ξιφασκίας και ιππασίας «*προς εξάσκησιν των Ελλήνων εις τα δύο ταύτα πολεμικά γυμνάσια και συγχρόνως προς έντιμον περίθαλψιν των εκεί διδασκόντων και εργαζομένων αξίων τω όντι ελληνικής συμπαθείας γενναίων Πολωνών*».¹⁴⁹

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19TM αιώνα, απαραίτητο στοιχείο της διασκέδασης, των νέων των ανώτερων και μεσαίων αστικών στρωμάτων, εμφανίζονταν αθλήματα («σπορ»), όπως η κωπηλασία, το ποδήλατο, το τέννις, ο περιηγητισμός, το ποδόσφαιρο, η ιστιοπλοΐα, που συμβόλιζαν τις νέες αστικές αξίες, και τα οποία προσθέτονταν πλάι στα παραδοσιακά «ευγενή» σπορ της ξιφασκίας και της ιππασίας. Το πρότυπο του sportsman, που εισαγόταν σταδιακά στην Ελλάδα ως τα τέλη του 19ου αιώνα, διαφοροποιήθηκε από το λαϊκό αθλητισμό ή τη γερμανική γυμναστική που απαιτούσε μυϊκή δύναμη και πρόβαλλε τη διατήρηση της ευεξίας, της ευθυτενούς κορμοστασίας και του αυτοελέγχου.²⁵⁰

Σε αντίθεση με τη γυμναστική,- της οποίας η μόνη αξία που της προσέδιδαν, λόγω της δυσπιστίας που αντιμετώπιζε, περιοριζόταν στην παιδαγωγική και υγιεινή σκοπιμότητα της -, τα «αριστοκρατικά» αυτά σπορ πρόβαλλαν το αισθητικό πρότυπο του εύπορου νέου, για τον οποίο είχε μεγαλύτερη αξία η διατήρηση της καλής φυσικής κατάστασης και της κομψότητας παρά η ίδια η σωματική δύναμη. Τα «σπορ» θεωρήθηκαν λοιπόν ότι καλλιεργούσαν τη σωματική ευρωστία, αλλά και - άποψη που κυριαρχούσε στα τέλη του 19ου αιώνα - ότι συνέβαλλαν στην εμπέδωση ενός πνεύματος δυναμισμού στους ασκούμενους, όσο και στους θεατές.²⁵¹

²⁴⁶ Serge Bernstein, Rierre Milza, ό.π., σ.244.

²⁴⁷ Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π., σ.12.

²⁴⁸ Εταιρεία Ιππασίας και Γυμναστικής, διευθυνομένη παρά του κ. Αγγέλου Ρωμανίνη, Μέγα Ολυμπιακόν θέαμα Ιππασίας ημερήσιον εις την πλατείαν του Αγίου Θεοδώρου. Δια την Πέμπτην 13 Μαΐου 1843 περί τας 5Ψι μ.μ. (μονόφυλλο).

²⁴⁹ 1. Χρυσάφης, Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π., σ.22.

²⁵⁰ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σημάδια αγγλικών πολιτιστικών επιρροών εμφανίζονται με τη σύσταση ιππόδρομου, δημιουργία γηπέδων πατινάζ, roller skating και με την απόπειρα δημιουργίας κλειστής κάστας με την επωνυμία fifty-two. Μ.Σκαλτσά, ό.π., σ.651. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου, τα σπορ που κατάκτησαν την ελληνική κοινωνία από την καμπή του 19ου αιώνα (τέννις, ποδηλασία, περιηγητισμός) δεν απαιτούσαν ιδιαίτερες σωματικές ικανότητες ή εξαιρετική μυϊκή δύναμη, ούτε χαμηλό όριο ηλικίας για τους ασκούμενους. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π, σ.377.

²⁵¹ Serge Bernstein, Rierre Milza, ό.π., σ.244.

Ένα από τα «σπορ», η σκοποβολή, ενώ εμφανίζεται στην Ελλάδα ως ενδιαφέρουσα δραστηριότητα ορισμένων αριστοκρατικών κύκλων, αρχίζει προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου} να αγγίζει το ενδιαφέρον ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Γύρω στο 1870 εμφανίζονται στο ελληνικό κράτος οι πρώτοι σκοπευτικοί σύλλογοι. Το 1869 ιδρύθηκε ο Κερκυραϊκός Σύλλογος Ριπής με πρόεδρο τον Δ. Μ. Βότσαρη, αρχηγό του Στρατού της Επτανήσου, και το 1870 η Εταιρεία της επί σκοπόν βολής στην Αθήνα, ο μοναδικός αθλητικός σύλλογος που μετείχε στο Συνέδριο των Συλλόγων το 1879. Το 1877 δημιουργήθηκε επίσης ένας βραχύβιος Όμιλος Σκοπευτών στην Πάτρα. Ο Κερκυραϊκός Σύλλογος Ριπής συνέδεσε τη δράση του με τη στρατιωτική προετοιμασία: «Ο Σύλλογος θέλει φροντίζει περί της διαδόσεως της ιδέας της σνατάσεως ομοίων Συλλόγων Ριπής και αλλαχού του Κράτους, προς ανάπτυξιν τον στρατιωτικού εθνικού φρονήματος και παρασκευήν τελειότερας οργανώσεως των αμυντικών δυνάμεων του Έθνους».²⁵² Από το υψηλό κόστος εγγραφής και συνδρομής συνάγεται επίσης ότι η σκοποβολή περιοριζόταν εκείνη την εποχή σε μία κοινωνική ελίτ.²⁵³ Οι πρώτοι όμως σκοπευτικοί σύλλογοι που ιδρύθηκαν γύρω στο 1870, φαίνεται με την πάροδο του χρόνου ότι περιέπεσαν σε αδράνεια. Η σκοποβολή περιλαμβανόταν στους σκοπούς των κληρονομικών συλλόγων, οι οποίοι κατά την περίοδο αυτή πλήθαιναν ιδιαίτερα. Από την καμπή όμως του 19ου αιώνα παρατηρείται πολλαπλασιασμός των σκοπευτικών συλλόγων. Αναγνωριζόταν ως αναγκαία δραστηριότητα που δε θα έπρεπε να περιοριστεί σε μία κοινωνική ελίτ, αλλά να γίνει κτήμα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.²⁵⁴ Νέα εποχή για τη σκοποβολή επαγγελόταν η ίδρυση της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας το 1899. Ήταν «η αναβίωσις εκ της αυτής σποδού της εκλειψάσης Έταιρείας της επί Σκοπόν Βολής», ης και κληρονόμος της περιουσίας υπήρξε δυνάμει διατάξεως του Καταστατικού εκείνης».²⁵⁵ Η αύξηση των μελών της υπήρξε ραγδαία.²⁵⁶ Το «οπλασκητήριον» του Πανελληνίου λειτουργούσε κανονικά και η συντήρησή του στηριζόταν στον ετήσιο προϋπολογισμό. Η «μεγάλη χρησιμότης της σκοποβολής», ιδιαίτερα σε κράτη, όπως η Ελλάδα, «όπου η στρατιωτική εκπαίδευσις εστίν ατελής», σύμφωνα με την επετηρίδα του Π.Γ.Σ., αποτελούσε κυρίαρχη αντίληψη των ιδρυτών και υπευθύνων για τη λειτουργία των σωματείων.²⁵⁷ Η υλική και χρηματική βοήθεια που προσέφερε στο

²⁵² Θεωρούσε τη σκοποβολή συμπληρωματική του παιδαγωγικού ρόλου της γυμναστικής, η οποία στόχευε στη διαμόρφωση αξίων στρατιωτών. Καταστατικόν Κερκυραϊκού Συλλόγου Ριπής, Κέρκυρα, 1869.

²⁵³ Άρθρο 3, ό.π.

²⁵⁴ Συνεδρίαση Δ.Σ. της 21 Απριλίου 1895. Πρόεδρος των τμημάτων σκοποβολής και ξιφασκίας ήταν ο Αλέξανδρος Σούτσος. Αντίθετα, ήταν εμφανής η μείωση των οπλομαχητικών και ιππικών ομίλων. Κουλούρη, Αθλητισμός, ό.π., σ.59.

²⁵⁵ Ό.π., σ.100. Ο Γ. Δροσίνης έγραφε για την «Εταιρεία επί σκοπόν βολής» ότι «απέτνχε και διελύθη η μόνον εντός των Αθηνών ιδρυθείσα εν στιγμή ενθουσιασμού υπό τον αιμνήστου Ιωάννου Μεσσηνέζη και άλλων πολιτεντών». Γ. Δροσίνης, Η σκοπευτική άσκησις τον έθνονς, Η Μελέτη, 1907, σσ.96-102. και ανεξάρτητο φυλλάδιο "δαπάνη Παρίση Μπελλένη". Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.47. Ως συνιδρυτές αναφέρονται οι Αλ. Κουμουνδούρος, Χαρ. Τρικούπης, Θεόδ. Δηλιγιάννης, Σ. Καραισκάκης: Η Πανελλήνιος Σκοπευτική Εταιρεία, Η Νίκη της 1 Ιανουαρίου 1909, σ.11.

²⁵⁶ Τα μέλη της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας από 49 μέλη το 1899, έφθασε τα 390 το 1905 και τα 600 το 1910. Π. Σ. Σαββίδης, Λεύκωμα των Ολυμπιακών Αγώνων 1906, Αθήνα 1907, σσ.148-149 και Σ.Ε.Α.Γ.Σ., Εσωτερικός Κανονισμός και γενικοί κανονισμοί αγώνων, Αθήνα 1910, σ.68.

²⁵⁷ Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς, 1902-1903, ό.π., σσ.19-20.

Μακεδονικό Αγώνα καθιστούσε το έργο της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας (Π.Σ.Ε.) κατεξοχήν «εθνικό». Ακολουθούσε τα χνάρια της Εθνικής Εταιρείας.²⁵⁸

Αρκετά χρόνια μετά την κατάργηση των στρατιωτικών ασκήσεων στα σχολεία, έγινε η εισαγωγή της σκοποβολής στα γυμνάσια και στις δύο ανώτερες τάξεις των Ελληνικών σχολείων.²⁵⁹ Η διδασκαλία της σκοποβολής στους μαθητές των ανωτέρων τάξεων της μέσης εκπαίδευσης προβλεπόταν ήδη από το νόμο ΒΧΚΑ' (1899), φαίνεται όμως πως δεν είχε ως τότε εφαρμοστεί.²⁶⁰ Το πρόγραμμα του 1900 ως στόχο της διδασκαλίας της γυμναστικής στο σχολείο όριζε την «εύρυθμον ανάπτυξιν και ενίσχυσιν του σώματος των νέων, την εξέγερσιν τον θάρρους και της πεποιθήσεως τούτων εις εαυτούς».²⁶¹ Το περιεχόμενο της σχολικής γυμναστικής το 1907 μεταβλήθηκε. Η Ελλανόδικος Επιτροπή των σχολικών αγώνων, οι οποίοι διεξήχθησαν στην Αθήνα εκείνη τη χρονιά πρότεινε σε έκθεσή της την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος στην Ελλάδα, καθώς και την παιδαγωγική γυμναστική, την αγωνιστική και τα παιχνίδια.²⁶²

«Την εισαγωγήν της διδασκαλίας της Σκοποβολής ως μέρους απαραίτητου της σωματικής αγωγής των Ελληνοπαίδων» αποφάσισε σε συνεδρίαση να προωθήσει ο πρόεδρος του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων»(ΣΩΒ), Βικέλας, το 1905. Ο ΣΩΒ ενασχολήθηκε με τη διάδοση της σκοποβολής την περίοδο 1905-1910.²⁶³ Η διδασκαλία της σκοποβολής σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία προβλεπόταν από τον νόμο ΒΧΚΑ',²⁶⁴ «όπου τούτο δυνατόν», δε φαίνεται να είχε μέχρι τότε υλοποιηθεί. Την ενέργεια του ΣΩΒ για την εισαγωγή της σκοπευτικής στα σχολεία ενίσχυσαν το 1906 με 100

²⁵⁸ Με εισήγηση του Παύλου Μελά, «του από της ιδρύσεως της εταιρίας νπάρξαντος ενός των δραστηριοτάτων ιδρυτών αυτής», η Πανελλήνιος Σκοπευτική Εταιρεία προσέφερε την αναγκαία βοήθεια στον Μακεδονικό Αγώνα, ενώ ίδρυσε τμήματα σε πόλεις της Ελλάδας και της Κρήτης. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.100.

²⁵⁹ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σσ.566-567.

²⁶⁰ (Αρθρο 9). Β. Δ. της 20 Νοεμβρίου 1899. Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899 «περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» (επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη με υπουργό τον Α. Ευταξία). Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 255, τεύχος Α' της 20 Νοεμβρίου 1899.

²⁶¹ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.429.

²⁶² Ενώ η παιδαγωγική γυμναστική, σύμφωνα με την έκθεση, «απεργάζεται ασφαλώς τους υγιείς, ευτάκτους και καλούς άνδρας, τους νομοταγείς πολίτας, τους πειθαρχικούς στρατιώτας, τας υγιείς και καλās συζύγους και μητέρας, τας ακμαίās και ανανεουμένης εις ζώην και δράσιν γενεάς», η αγωνιστική γυμναστική, η οποία συμπληρώνει την πρώτη, «αναπτύσσει το πνεύμα της μαχιμότητος, τον γενναίου και ανδρικού σναγωνισμόν, τον πόθον της Νίκης και την διά των ιδίων μέσων απόκτησιν αυτής, αλλά και την καρτερίαν και ευψυχίαν εν τη αποτυχία». Έκθεσις της επί των εν Αθήναις σχολικών αγώνων κατά το 1907 Ελλανοδίκου Επιτροπής, Αθήνα 1907, σσ.2-3. Τέλος, τα παιχνίδια θεωρούνταν ότι προσέφεραν «τέρψιν, χαράν και ευχαρίστησιν». Η κυριότερη προσφορά της «παιδιάς» υποστηριζόταν ότι ήταν το ότι «προφυλάσσει τους παίδας από την πρόωρον μίμησιν των ανδρικών συνθηγιών, τας κοινάς έξεις και την ανηθικότητα διά της παροχής τερπνής και υγιεινής συνάμα ασχολίας κατά τας ώρας της σχολής» με καταλληλότερα τα παιχνίδια «δια της σφαιράς» και τα «εξ εθνικών παραδόσεων». Έκθεσις της, κατά το 1907 Ελλανοδίκου...ό.π. Μέλη της τότε Επιτροπής ήταν οι Αλ. Ραγκαβής, Μ. Νεγρεπόντης, Αλ. Μερκάτης, Μ,Στελλάκης, Φ. Γεωργαντάς, Γ.Μπαλατζής, Αθ. Ζίνης, Σ.Ρωσέτης. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σσ.69-72.

²⁶³ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.39,41,46-47,62-63.

²⁶⁴ Αρθρο 2°. «περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων», ό.π.

Λίρες οι αδελφοί Αλέξανδρος και Ηρακλής Βόλτων εγκατεστημένοι στην Αίγυπτο.²⁶⁵ Αργότερα άφησαν κληροδότημα από 5.000 χρυσά φράγκα για την απονομή σκοπευτικών επάθλων σε αριστεύουσες μαθητικές ομάδες της Σκοπευτικής Σχολής.²⁶⁶ Η σχολική σκοποβολή νομοθετήθηκε το 1907.²⁶⁷ Ο Σ.Ω.Β. προσέφερε το έπαθλο των σκοπευτικών αγώνων των σχολείων,²⁶⁸ ενώ ο Παρίσης Μπελένης, ο κατεξοχήν ευεργέτης του αθλήματος της σκοποβολής,²⁶⁹ αρχιτέκτονας και πλούσιος έμπορος στο Κάιρο, «κατέβαλεν την απαιτούμενη δαπάνη» το 1907 για τη σύσταση Προτύπου Σκοπευτικής Σχολής «προς εκγύμνασιν των μαθητών εις την σκοπευτικήν».²⁷⁰ Με δαπάνη του επίσης ο Σύλλογος προχώρησε στην έκδοση εγχειριδίου σκοπευτικής τέχνης.²⁷¹ Η Επιτροπή των Ολυμπίων παραχώρησε οικόπεδο δίπλα στον Ιλισό για την ανέγερση της Μπελλενείου Σχολής και κατάρτισε την Επιτροπή Σχολικής Σκοποβολής για την επίβλεψη του ιδρύματος. Η Επιτροπή αυτή προώθησε την ιδέα της εισαγωγής της σκοποβολής ως μαθήματος και στα δημοτικά σχολεία, άποψη με την οποία συνηγορούσε και ο Γεώργιος Δροσίνης.²⁷² Ο τελευταίος πρότεινε τη διδασκαλία της σκοποβολής σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης από το δημοτικό ως το πανεπιστήμιο, καθώς και σειρά μέτρων εκτός σχολείου για τη σκοπευτική άσκηση των πολιτών κάθε ηλικίας. Θεωρώντας καίριο το ρόλο των συλλόγων σημείωνε ως απαραίτητη την «ενίσχυσιν των σκοπευτικών εταιρειών δια της κυβερνητικής προστασίας και την οργάνωσιν των κατά τύπον ομοιόμορφον, ει δυνατόν, εντεύθεν και πέραν των ορίων ελευθέρου Κράτους», καθώς και «την προσθήκην εις πάντα Σύλλογον γυμναστικόν και Όμιλον αθλητικών παιδιών μικρού σκοπευτηρίου προς άσκησιν των μελών του».²⁷³ Το άρθρο κυκλοφόρησε δαπάνη του Παρίση Μπελένη σε ανεξάρτητο φυλλάδιο.²⁷⁴

²⁶⁵ Με το ποσό αυτό αγοράστηκε από τη Γαλλία και την Ελβετία «προμήθεια δεκάδας υποδειγμάτων όπλων δια Σχολικήν Σκοποβολήν μετά 70 χιλιάδων φυσιγγίων και πέντε όπλων ευθυβόλων δια Σκοπευτικούς Αγώνας...». Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.41.

²⁶⁶ Ό.π., σ.47.

²⁶⁷ Β.Δ. της 20 Δεκεμβρίου 1907, «περί ασκήσεως εις την σκοποβολήν των μαθητών Γυμνασίων, Ελληνικών σχολείων...» (επί κυβερνήσεως Γ.Θεοτόκη με υπουργό τον Α. Στεφανόπουλο). Δικαίωμα στην άσκηση της σκοποβολής είχαν οι μαθητές των γυμνασίων, των δύο ανωτέρων τάξεων των Ελληνικών σχολείων, των δημοσίων εμπορικών σχολών, των διδασκαλείων και της σχολής των γυμναστών.(Άρθρο 1^ο) «Η άσκησις είναι θεωρητική και πρακτική. Και η μεν θεωρητική περιλαμβάνει στοιχειώδη διδασκαλίαν περί βολής και περί συνθέσεως, συντηρήσεως και λειτουργίας του στρατιωτικού τυφεκίου, η δε πρακτική την επί σκοπώ βολήν.».(Άρ.3). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 257, τεύχος Α' της 21 Δεκεμβρίου.

²⁶⁸ Ως έπαθλο έδιναν κυνηγετικό όπλο. Ό.π. και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π.

²⁶⁹ Ό.π., σσ.47,136.

²⁷⁰ Ανεγέρθηκε «παρά τον Ιλισόν, κάτωθεν των στηλών του Ολυμπίου Δ' ίός». Ευεργέται, 'Παρίσης Μπελένης', Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον Ι.Α. Βρεττού, του έτους 1907, (έτος Ζ), εν Αθήναις 1907, [Ιω.Κολλάρος], σ.175.

²⁷¹ Ήταν εικονογραφημένο τεύχος με τίτλο «Η Σκοπευτική Άσκησις του Έθνους» το οποίο συνέταξε ο Γραμματέας του Συλλόγου Ωφελίμων Βιβλίων, ο Γεώργιος Δροσίνης. Ό.π., σ.47.

²⁷² Βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.769-770.

²⁷³ Γ.Δροσίνης, Η σκοπευτική άσκησις του Έθνους, Η Μελέτη, 1907, σσ.94-102.

²⁷⁴ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.47 και 71-72.

Από την επεξεργασία του υλικού μας μπορούμε να σημειώσουμε γενικότερα ότι παρουσία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και συγκέντρωση ουσιαστικής προσφοράς στην αθλητική εκπαίδευση έχουμε τις δύο τελευταίες δεκαετίες:

Προέλευση Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης (1829-1913).

	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	18	8	8	1	0	1
Ποσοστό επί του αριθμού τοις τομέα		44,44%, 44,44%		5,55%	0,00%	5,55%

Πίνακας 1. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.5, πίν. 9)

Είναι ευνόητη επίσης η υψηλή συγκέντρωση προσφορών στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ δε λείπει η ιδιωτική πρωτοβουλία της επαρχίας, αν και μειωμένη.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας στην Αθλητική Εκπαίδευση (1829-1913)

Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός	8	2 4	1	2	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	44,44	11,11% 22,22%	5,55 %	11,11%	5,55%

Πίνακας 2 (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.45, πίνακας 86).

Σχετικά με το επαγγελματικό προφίλ, παρατηρούμε ότι εκτός από τη σημαντική, ως συνήθως παρουσία των επιχειρηματιών, η συμμετοχή πολιτικών, αν και πολύ μικρότερη, δεν απουσιάζει. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται πως άνθρωποι με υψηλότερο μορφωτικό, άρα και κοινωνικό για την εποχή τους, επίπεδο παρουσιάζουν μία προτίμηση προς την «αθλητική» ευεργεσία.

ΣΤΡΑΤΕΓΙΚΟ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ	ΜΜΦΥΛΑΚΤΙΚΟ	ΒΟΗΘΗΚΟΙ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ
1	3	1	3	10
5,55%	16,66%	5,55%	16,66%	55,55%

Πίνακας 3. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.22, πίνακας 40).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης. (1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός Πράξεων	9	6	1	2
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	50%	33,33%	5,55%	11,11%

Πίνακας 4. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.30, πίνακας 56)

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	2	3	6	5
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	11,11%	28,57%	33,33%	27,77%

Πίνακας 5. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.38, πίνακας 71)

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	8	1	6	3
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	44,44%	5,55%	33,33%	16,66%

Πίνακας 6. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.13, πίνακας 25).

Για τη φυσική αγωγή και τη σκοπιμότητά της αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} από παιδαγωγούς, γυμναστές ή εκπροσώπους του κράτους σειρά επιδιώξεων και επιχειρηματολογιών συνδεδεμένων με ιστορικοπολιτικές ανάγκες, εισερχόμενες δυτικοευρωπαϊκές επιδράσεις ή κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Η όλη αυτή προσπάθεια συνοδεύτηκε από τη δημιουργία ενός παράλληλου δικτύου παραγόντων της γυμναστικής εκπαίδευσης και του αθλητισμού μέσα στα πλαίσια, τόσο της γενικής εκπαίδευσης, όσο και των διαφόρων εκφάνσεων του δημόσιου χώρου (στρατός, εκκλησία) Τομές στην ιστορία της αθλητικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, όπως η αγωνιστική παράδοση των Ζάππειων Ολυμπιάδων, η σύμπληξη και στήριξη συλλόγων και σωματείων, η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896 θα διαμορφώσουν έναν αγωνιστικό κώδικα και θα τονώσουν το αθλητικό πνεύμα, ενώ παράλληλα θα τροφοδοτήσουν τόσο τη δυναμική της εκπαιδευτικής νομοθεσίας (το νόμο, ΒΧΚΑ' του 1899), όσο και το ενδιαφέρον της κοινωνίας που θα υπερβεί σταδιακά στερεότυπα και προκαταλήψεις και θα αγκαλιάσει τον κλασικό αθλητισμό και την γυμναστική εκπαίδευση.

VIIIΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Θα έκαμνα, εννοείς με πολύν πλέον ευχαρίστησιν την αποθέωσιν της Ελλάδος, αλλά μόνος μον δεν ημπορώ να την αποθεώσω, αφού οι περισσότεροι την ξεθεώνονν..».

Νικόλαος Γύζης, Γιάννης Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζης, *Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα], Αθήνα 2006, σ.55.

1. «Προς σπουδήν...και των ευγενικών επιστημών»

Ξενίζει τα γεγονόσ ότι, ενώ αλληλοδιδακτικό σχολείο για τη στοιχειώδη γνώση στην Αίγινα δε λειτουργούσε το 1827, η προσωρινή Κυβέρνηση «γνωρίσααα την εκ της μουσικής ωφέλειαν», προσπαθούσε να συστήσει μουσική σχολή.¹ Πιθανή εξήγηση είναι η παρουσία στο νησί του Γεωργίου Λέσβιου, δασκάλου βυζαντινής μουσικής, ο οποίος ανέλαβε τη λειτουργία της.²

Ο πολυφωνία διέκρινε τη σύνθεση του περιεχομένου των εκπαιδευτικών προγραμμάτων των ελληνικών σχολείων, κατά την καποδιστριακή περίοδο, ακόμη και όσων αφορούσαν στη στοιχειώδη βαθμίδα, καθώς ήσαν άμεσα συνδεδεμένα με την ανάγκη επαγγελματικού προσανατολισμού των νέων από τα πρώτα μαθητικά τους βήματα.³ Δεν είναι τυχαίο ότι παράλληλα με τις τρεις «κλάσεις Ελληνικών μαθημάτων» λειτουργούσαν εργαστήρια πρακτικών τεχνών με στόχο τη μετάδοση στοιχειώδους τεχνογνωσίας στους τροφίμους που διέθεταν την ανάλογη με το αντικείμενο έφεση και επιδεξιότητα. Τα άρθρα 13,14,15,16 του «Σχεδίου διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως τον εν Αιγίνη Ορφανοτροφείον», βάσει του οποίου συμπληρωνόταν το 1829 ο «Οργανισμός» του ιδρύματος από τον Ιωάννη Βενθύλο, καθηγητή του Ορφανοτροφείου, παρείχαν πληροφορίες για τη διδασκαλία των

¹ Στην κοινοποίηση του διορισμού ως «συνεφόρων» του Μουσικού σχολείου Αίγινας των Ν. Δεληγιάννη, Πορφυρίου Αρτης και Νεόφυτου Καρύστου, η «Επί του Δικαίου και της Παιδείας Γραμματεία της Επικρατείας» σημειώνει τα επόμενα: «Η παύσασα Διοικητική Επιτροπή προ ενός ενιαυτού γνωρίσααα την εκ της μουσικής ωφέλειαν εσύστησεν ενταύθα Σχολείον της Μουσικής, εις το οποίον διόρισε και εφόρους τον Πανιερώτατον άγιον Καρύστου και τους κυρίους Αρχιμανδρίτην Γρηγόριον Μοίραν, Βασίλειον Χριστόπουλον και Στάμον Σεραφείμ δια να φροντίζωσι και να επαγρυπνώσιν εις την πρόοδον και καλήν διεύθυνσιν του κοινωφελούς τούτου καταστήματος...». Τόνιζε παρακάτω την αναγκαιότητα του διορισμού τους. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ως δάσκαλος μουσικής ο Γεώργιος Λέσβιος. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Τπ. Θρησκείας, φάκελος 35 της 23 Δεκεμβρίου 1827 Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Α' Αθήνα 1968, σσ.153-155 και Ελ.Κούκου, Ο Καποδιστριας και η Παιδεία 1827-1832. Β¹ Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σσ.59-62.

² Ο.π., σ.60.

³ Αντωνία Μερτύρη, Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945 [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000, σ.29.

πρακτικών μαθημάτων και τη σκοπιμότητά της, όσον αφορά στην επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών.⁴

Κατά την καποδιστριακή περίοδο δεν μπορεί να γίνει λόγος για συστηματική προαγωγή των καλλιτεχνικών σπουδών.⁵ Ίσως υπολάνθανε η προδιάθεση του Κράτους να κεντρίσει για ιδεολογικούς λόγους τις καλλιτεχνικές τάσεις και τα συναισθήματα των νέων, μέσω κυρίως της γνωριμίας τους με το πολιτιστικό παρελθόν των προγόνων του έθνους.⁶ Στην επίσημη αναφορά της 28 Μαΐου 1829 του Γρηγορίου Κωνσταντά προς τον Καποδίστρια για τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου Αίγινας υπάρχει εσώκλειστο ανυπόγραφο έγγραφο, όπου με τον τίτλο «Αξιώματα παιδαγωγίας», ανάμεσα σε σκέψεις και προτάσεις που περιέχονται για την ορθότερη αγωγή των τροφίμων, σημειώνεται ότι η μουσική «ευρυθμίζει την ψυχήν, την κάμνει δεκτικωτέραν γενναίων αισθημάτων, συντείνει δε όχι ολίγον και εις την διατήρησιν της υγείας»⁷

Σύμφωνα με τον οργανισμό του Ορφανοτροφείου Αίγινας, που συνέταξε ο Βενθύλος με εντολή του Καποδίστρια το 1829, ανάμεσα στα μαθήματα που διδάσκονταν συγκαταλεγόταν η μουσική και η ιχνογραφία.⁸ Ο Καποδίστριας απέδιδε μεγάλη σημασία στη διδασκαλία του μαθήματος μουσικής. Θεωρούσε ότι «η επιστημονική μουσική ήτο μέρος ουσιώδες της ελευθέρας αγωγής ρυθμίζουσα και ηθοποιούσα τας φυσικάς και ηθικάς δυνάμεις των παιδων». Έτσι, τον Ιανουάριο 1830 διορίστηκε ο πρώτος δάσκαλος του μαθήματος της μουσικής στο Κεντρικό Σχολείο.⁹ Το Φεβρουάριο του 1830 διορίστηκε επίσης διδάσκαλος της ιχνογραφίας ή της σκιαγραφίας, ο Δημήτριος Χαλκιόπουλος, για να διδάξει στους μαθητές του Κεντρικού σχολείου το «ουσιώδες μάθημα της σκιαγραφίας»,¹⁰ το οποίο έκτοτε ήταν ενταγμένο στα προγράμματα και των δύο βαθμίδων εκπαίδευσης που μας απασχολούν.¹¹

Ευεργετική χειρονομία, ενδεικτική ακόμη και την πρώτη αυτή δύσκολη για το νεόδμητο κράτος εποχή, του παράλληλου ιδιωτικού ενδιαφέροντος που υπήρχε για την καλλιτεχνική παιδεία, ήταν η προσφορά του Σ. Ζήσου Ολύμπιου, τον Νοέμβριο 1832, ο οποίος προσέφερε 396 γρόσια για «σχολεία, θέατρα, μουσική».¹²

⁴ Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., τόμος Α', σσ.298-300 και Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832, β' έκδοση, [Ο.Α.Ε.Δ.] Αθήνα 1984, σσ.21-24,32-49.

⁵ Κωνσταντίνος Η.Μπίρης, Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, [ΕΜΠ], Αθήνα 1956, σσ.15-16.

⁶ Μερτύρη,..ό.π., σ.36. Αυτό αφήνεται να εννοηθεί από την ίδρυση Μουσείου Αρχαιοτήτων στην Αίγινα, που λειτουργούσε στο χώρο του Ορφανοτροφείου τότε και από την παράλληλη διδασκαλία της «σκιαγραφίας» από τον Πέτρο Χαλκιόπουλο και τον ζωγράφο Φ. Βόνζα στους μαθητές του «Εὐνάρδειον» Κεντρικού σχολείου. Μερτύρη,..ό.π., σ.37.

⁷ ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 19, (1829) και Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., σ.213.

⁸ ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 19,1829 και Δασκαλάκης, Κείμενα,..ό.π., σ.251.

⁹ Με το υπ.αρ.344 διάταγμα της 13 Ιανουαρίου 1830 διορίστηκε ο Αθανάσιος Αβραμιάδης με μηνιαίο μισθό 25 δισητών. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 23, (1830) και Δασκαλάκης, Κείμενα,..ό.π., σσ.701-702. Δημιουργήθηκε επίσης η πρώτη νεανική χορωδία και ορχήστρα με σημαντικές επιδόσεις. Ελ. Κούκου, Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, ΙΕΕ, τόμος ΙΒ', σ.589.

¹⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 30, (1830), 1 Αυγούστου 1830 και 28 Φεβρουαρίου 1830, αρ.508.

¹¹ Βλ. σχετικά Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Α' και Β'.

¹² Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστρια. [Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ. 301.

Ως δείγμα πρωίμου ενδιαφέροντος για τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης αξίζει να σημειωθεί εδώ η προαναφερθείσα δωρεά¹³ της Ελεάζαρ Λεεμβρούγκεν (madam Leembrouggen) από το Μανδράς των Ανατολικών Ινδιών, η οποία άφησε, μεταξύ άλλων, το 1834 με διαθήκη της 15.000 ρουπίες σε Σχολείο Τεχνών και Επιστημών («a l'etablissement grec des arts et sciences»),¹⁴ έκφραση, η οποία προβλημάτισε την τότε Κυβέρνηση, σχετικά με το αν προορίζεται το δωρούμενο ποσό για το Πανεπιστήμιο ή άλλη σχολή που δεν αντιστοιχούσε στην προτίμηση της ευεργέτιδας «..νπέρ των ελληνικών καταστημάτων τεχνών και επιστημών» («enfaveur d' une Institution Scolaire Grecque...»)¹⁵.

Το ενδιαφέρον για τις καλλιτεχνικές σπουδές εκφράζει το 1838, τόσο σε επιστολή του,¹⁶ όσο και με τη διαθήκη του το 1839,¹⁷ ο γνωστός έμπορος από το Ταινγαρόγκ, Ιωάννης Βόζος, υποπλοίαρχος του ρωσικού ναυτικού (lieutenant capitain de marine). Αφιέρωσε 100.000 ρούβλια, τα οποία κατέθεσε στην Τράπεζα της Ρωσίας (Caisse de Consignation),¹⁸ με τα οποία «v' αγοραστεί ακίνητη περιουσία στην ελεύθερη Ελλάδα για κερδοφόρα απόδοση για ανάγκες μαθητών».¹⁹ Η χορήγηση υποτροφιών σε νέους «προς σπονδήν φιλολογικών και πολεμικών\» μαθημάτων, και των ενγενικών επιστημών (καλών τεχνών) ήταν ο στόχος του. Η πράξη του δε σχετίζεται με τις υπάρχουσες εκπαιδευτικές δυνατότητες στην Ελλάδα ή το συγκεκριμένο πολυτεχνικό ίδρυμα, αλλά γενικότερα με την κάλυψη των γνωστικών αντικειμένων σε αντίστοιχες σχολές του εξωτερικού: «...Εκτός δε των ειθισμένων εις τα εν τη Ελλάδι διδακτικά καταστήματα φιλολογικών και πολεμικών μαθημάτων, εάν εγκριθή τις νέος με κλίσην και πόθον και επιδεξιότητα εις το να σπονδάζη και εις τας ενγενικάς επιστήμας ή τέχνας, δηλαδή αρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, γλυνπτικήν...Παρακαλώ θερμώς τους κνρίονς επιστάτας και

¹³ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.709.

¹⁴ Στο έγγραφο 2037 της 5/1797 της 2 Απριλίου 1838 (προξενείο Λονδίνου προς τον Ζωγράφο, Υπουργό επί των Εξωτερικών), καθώς και στο έγγραφο 20578/ 1847 της 4 Ιουνίου 1838, γίνεται αναφορά στο κληροδότημα 15.000 ρουπίων, δηλαδή 7Α ισπανικών ταλίρων. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Σειρά 17, Θυρίδα 159, φάκελος 7, (επιστολή της 22 Μαΐου 1834 της Ε. Leembrouggen προς υπουργείο Εξωτερικών). ΓΑΚ, Β', Θυρίδα 148, φάκελος 6, έγγραφο 93 (αναφορά της Legation de la Mageste Hellenique a Londres sur le legs aux Indes) και έγγραφο 1519 της 14 Μαρτίου 1838.

¹⁵ Το υπουργείο Εξωτερικών εναπόθεσε το θέμα στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, εφόσον δεν πήρε καμία οδηγία συγκεκριμένη από τον πρόξενο του Λονδίνου: «Μη δννηθέντες παντελώς να εννοήσωμεν ποιό είναι το ζητούμενο ελληνικόν κατάστημα, ζητήσαμε διασαφήσεις από το Υποπροξενείο και δε πήραμε καμία». ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', Θυρίδα 25, φάκελος 16, έγγραφο 6036 της 22 Σεπτεμβρίου 1837 (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας), ενώ σ' άλλο έγγραφο ο προβληματισμός οδηγούσε τη δωρεά στο νεοϊδρυθόμενο Πανεπιστήμιο: «..Χωρίς άλλον τίνος ορισμού, ει μη της δημόσιόν της Ελλάδος εκπαίδευσιν, διότι άλλως θα προσδιόριζε τον τόπον και διότι δεν νπάρχει εντός της Ελλάδος κατάστημα ελληνικό, όπον διδάσκονται οι τέχνες και επιστήμες, ως το ημέτερο Πανεπιστήμιο...». ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', Θυρίδα 25, φάκελος 16. έγγραφο 17570 της 29 Δεκεμβρίου 1838.

¹⁶ Επιστολή του Ιωάννη Βόζου της 26 Απριλίου 1838 από την Πολτάβα. Την αποστολή αυτής της επιστολής με την υπόσχεσή του για την κληροδοσία του αναφέρει και στη διαθήκη του. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ 2, σ.26.

¹⁷ Διαθήκη του Ιωάννη Βόζου της 9 Οκτωβρίου 1839. ΜΗΚ,Γ'2, σ.26.

¹⁸ Ήταν σε χαρτονομίσματα «του Βασιλικού Βάγκον» της Ρωσίας. Τα 100.000 ρούβλια αντιστοιχούσαν σε 121827,10 δραχμές. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 2, σ.96.

¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1841/ 88,1, έγγραφο 8935, (άχρον.)

εφόρους να στέλλωσιν εις τας Ακαδημίας της σοφής Ευρώπης, ίνα σπονδάζη με εισοδήματα των αυτών αφιερωμάτων μου... ».²⁰

Από το κείμενο της διαθήκης του δεν προβάλλονται μόνο οι εκπαιδευτικές του προτιμήσεις και διαθέσεις, αλλά μέσα από τις προϋποθέσεις που θέτει για την επιλογή των υποψηφίων υποτρόφων διαφαίνεται η φιλοπατρία, η διορατικότητα και το πρακτικό πνεύμα που τον διέκριναν.²¹ Απαρέγκλιτος όρος της επιλογής του υποψήφιου ήταν ο ηθικός εξοπλισμός του στη δοκιμασία μιας ξένης χώρας με ελλοχεύοντες κινδύνους. Η προσωπική του πείρα του υπαγορεύει τον προτρεπτικό και έντονα συμβουλευτικό χαρακτήρα του λόγου του.²² Πάνω από τη γνώση και την επιστημονική κατάρτιση αναγνώριζε ως απαραίτητο μέσο προόδου τις αξίες και τον κώδικα ηθικής του ατόμου.

²⁰ Όλη η περιουσία του ήταν κινητή. Αναφορές στο κληροδότημα Βόζου το ανεβάζουν σε περίπου 120.000 δραχμές. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126, φάκελος 5, και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, 21-22., και 11. Κατά το 'Μητρώο των Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας' ανερχόταν σε 121.827,10 παλαιές δραχμές. «Ο μακαρίτης Πόζας κληροδότησε 20.000 τάλληρα στην Ελλάδα δια διαθήκης. Η σύνταξις αυτή ενόμιση αναγκαίον να δίδεται τακτικά του λοιπού σε υποτρόφους της Δυτικής Ευρώπης και εις τας Καλάς Τέχνας και τας Επιστήμας ως την φιλολογίαν...». ΓΑΚ, Όθων αρχείο, φάκελος 11, έγγραφο (20) (άχρον.)

²¹ Οι όροι που θέτει προβάλλουν το ενδιαφέρον του για την αποτελεσματικότητα της ευεργεσίας του στο πτωχό ελληνικό βασίλειο. Γράφει στη διαθήκη του τον Οκτώβριο του 1839: «Παρακαλώ θερμώς τους εφόρους, όπως και διδασκάλους των αυτών διδακτικών καταστημάτων, ίνα μη καταχρώνται την θυσίαν μου ταύτην, φερόμενοι προς χάριν είτε συγγενούς τινός αυτών, είτε φίλον, αλλά μεθ' όλης της απροσωπολήψ[εως] και αφιλοπροσώπων δικαιοσύνης των, τους μεν αναξιόν και οκνηρούς και κακοήθεις μαθητάς να εξώσουν ως κηφήνας, αντ' αυτών δε να εισάξουν άλλους οξυνοστέρονς, ενφνεστέρονς και χρηστοθήθεις, αξίους τον ελληνικού ονόματος». Παρακαλεί τους διαχειριστές του κληροδοτήματος «ίνα κάμωσι τούτο μετά της προσηκούσης ενλαβείας και προσοχής, μήποτε διαφθαρείς εκεί επιστρέψη εις την Ελλάδα κακοήθης και κακόσοφος λυμεών τον γένους μάλλον, παρέξ αληθής πεπαιδευμένος και κοινωφελής». Διαθήκη του Ιωάννη Βόζου, Οκτωβρίου του 1839. ΜΗΚ, Α'2, σ.27.

²² Μιλά από πατριωτικό χρέος να προσφέρει στη χώρα του στελέχη ικανά να θεραπεύσουν με τα πνευματικά τους εργαλεία τις πληγές της, ίσως και από το χρέος της χριστιανικής αγάπης που έχει να εκπληρώσει. Συνεχίζει: «Τούτο προσθέτω μετά πόνον ψυχής εις την διαθήκην μου, διότι έσχον την ατηχίαν να γνωρίσω τινάς νέονς ομογενείς επαναστρέψαντας εκ της σοφής Ευρώπης, εγκρατείς της αληθούς ιεράς και θείας φιλοσοφίας, αλλ' επιφορτισμένονς από μοχθηράς και βδελυράς κακοηθείας, όχι ιατρούς των πληγών της αντή της Ελλάδος και ανακονφιστάς των μόχθων της ως όσια τέκνα, αλλ' νψηλόφρονας και κακοσχόλονς σοφιστάς φθορείς απλονστέρων, ραδιούργονς και σκενωριστάς της ησυχίας των άλλων και πάσης αταξίας και κακοηθείας εμπλέονς διδασκάλονς, τούτο φοβούμενονς και εγώ δια τον αφιερώματος μου παιδενθησομένονς νέονς παρεκάλεσα και παρακαλώ τονς άνω ειρημένονς παρά της Διοικήσεωσ διορισθέντα να λαμβάνονσιν την ανήκονσαν φροντίδα, ώστε, όταν πληροφορηθώσι περί τίνονς εξ αυτών διαφθαρέντοσ ήδη εν τη εις Ευρώπην περί της σπονδήσ των διατριβής, να τον στερήσωσιν αμέσωσ τον διορισθέντα ετήσιον εις δαπάνην τον μισθό να παύσωσι τον να στέλλωσι παρομοίονς, ούτω παρακαλώ ν' ακολουθή δι' αιώνοσ, ίνα μη τα μετά πόνου και ιδρώτοσ επί σκοπώ αγαθώ σναχθέντα χρήματα γίνωσιν, αντί ωφελείας, βλάβησ και κακοηθείας πρόξενα». Άρθρο 1^ο της διαθήκης του Οκτωβρίου του 1839 του Ιωάννη Βόζου, ό.π., ΖΑΒ, τόμοσ Β', σ.96. ΑΥΕ Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδοσ Β', θυρίδα 113, φάκελοσ 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελοσ 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126 φάκελοσ 5 (Βαρβάκησ) και θυρίδα 106, φάκελοσ κληροδοτημάτων 16-19, 21-22, και φάκελοσ 11.

Αν και το καλλιτεχνικό μάθημα της ιχνογραφίας δεν ήταν ενταγμένο ως υποχρεωτικό στο πρόγραμμα της μέσης εκπαίδευσης του 1837,²³ υπήρχαν οι περιπτώσεις διορισμού ξένων καθηγητών αυτής της ειδικότητας στηριγμένες στην ιδιωτική, τη δημοτική, αλλά και την κρατική πρωτοβουλία.²⁴ Ελλείπει δασκάλων αυτής της ειδικότητας η Κυβέρνηση του Όθωνα ανάμεσα στις υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό χρηματοδοτούσε και όσες είχαν καλλιτεχνικό αντικείμενο, όπως τη μουσική²⁵ ή τις εικαστικές τέχνες.²⁶

Δωρεές χρηματικές, αλλά και προσφορές αντικειμένων τέχνης από έλληνες καλλιτέχνες, ομογενείς ή φιλέλληνες για εκπαιδευτική χρήση αποστέλλονταν στα σχολεία,²⁷ στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία,²⁸ αλλά και στην ίδια την Κυβέρνηση. Ένας, λόγου χάρη, από τους δωρητές της περιόδου ήταν ο Σταμάτιος Βούλγαρης, διακεκριμένος ζωγράφος από την Κέρκυρα, που ζούσε στο Παρίσι. Παρακινήμένος από τον Κωλέτη το 1836, πρεσβευτή στη γαλλική πρωτεύουσα και θαυμαστή των έργων του, δώρισε αξιόλογο πίνακα ζωγραφικής.²⁹

²³ Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837), «περί τον κανονισμό των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, άρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

²⁴ Δηλοποίηση της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (Ε.Δ.Ε.), «περί διορισμού διδασκάλου ζωγραφικής εις το Γυμνάσιον των Αθηνών» της 27 Σεπτεμβρίου 1835 για να δοθεί στους μαθητές του Γυμνασίου της Αθήνας το μέσο του να διδαχθούν τη ζωγραφική, και να συστηθεί σ' αυτό ένα «προπαιδευτικόν» κατάστημα για όσους επιθυμούσαν να επιδοθούν ιδιαίτερος «εις τας ελευθερίους τέχνας». Διορίστηκε ως δάσκαλος ζωγραφικής ο Κ. Λάγγε «εκ Δάρμσταδτ». Το μάθημα της ζωγραφικής μπορούσαν να το παρακολουθούν και οι μαθητές του Ελληνικού Σχολείου, καθώς και όσοι, χωρίς να κάμουν σπουδές, ήθελαν να μετέλθουν το εμπόριον η άλλο επάγγελμα. Εφ. της Κυβερνήσεως, άρ.10, της 6 Οκτωβρίου 1835. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [Ι.Α.Ε.Ν/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988, τόμος Β', σ.22.

²⁵ ΑΥΕ, φάκελος ακκ. VII, έγγραφο 13873 της 7 Ιουλίου 1837 (νέος ονόματι Μ. Φιλαληθής απέρχεται στην Ιταλία για σπουδές μουσικής με έξοδα της Κυβέρνησης).

²⁶ ΑΤΕ, Φάκ, ακκ VII, («σύνταξη» του υποτρόφου ζωγράφου Φίλιππου Μαργαρίτη στη Ρώμη) και Φάκ. 7114 της 29 Ιουλίου 1836).

²⁷ ΑΤΕ, Φάκ.1837/88, έγγραφο 1700 της 28 Ιουλίου 1837.

²⁸ Παράδειγμα αποτελεί η αποστολή τεσσάρων κιβωτίων αντικειμένων ωραίων τεχνών εκ μέρους αγνώστου ομογενούς δια μέσου κάποιου ονόματι Δελαζιέρη από το Αιβόρνο το 1850. ΓΑΚ, Κλάδος Β'(1848-1854) Ανωτέρα και Μέση εκπαίδευση, θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 391 της 29 Αυγούστου 1850.

²⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1837/ 88, έγγραφο 1175 τη 30 Αυγούστου 1837. Αν και η δωρεά πρέπει να έγινε τον Αύγουστο του 1840, έχουμε μαρτυρία της προθέσεως από το 1837. ΓΑΚ, Κλάδος Β", θυρίδα 131, φάκελος 6, έγγραφο 11799 της 20 Αυγούστου 1840. Σε δωρητήρια επιστολή του της 13 Αυγούστου 1840 προς το υπουργείο Παιδείας αποστέλλοντας ο Βούλγαρης έναν από τους πίνακες του στην Ελλάδα αναφερόταν στο θαυμασμό που δοκίμασε για το έργο του το 1836 ο τότε έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι, Ιωάννης Κωλέττης. Είχε τονίσει ότι από πίνακες του, είτε από άλλες εργασίες ήταν γνωστός στην Ελλάδα ήδη από το 1829 και τον είχε παρακαλέσει να ζωγραφίσει για «τη μητέρα πατρίδα». Προσθέτει δε ο δωρητής στο τέλος: «Παρακινήμένος από σνναισθήματα πατριωτισμού, που πάντα έντονα με συγκινούσαν και για να αξίζω επί πλέον την εύνοια (ενεργεσία) των συμπατριωτών μου, έθεσα στη διάθεση τον κνρίον[...] τον πίνακα της Σαπφούς παρακαλώντας τον να τον στείλει στην Ελλάδα». Δωρητήρια επιστολή της 13 Αυγούστου 1840. Ο.π.

2. Σχολείο των Τεχνών

Η ανάγκη δημιουργίας ενός πολυτεχνικού σχολείου είχε επισημανθεί από πολλούς Έλληνες διανοούμενους και φιλέλληνες, όπως από τον Friedrich Thiersch, ο οποίος πρότεινε να «ενθαρρυνθούν οι βιοτέχνες και οι ξένοι κατασκευαστές να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν μια Πολυτεχνική Σχολή πάνω σε ένα σχέδιο ανάλογο με τις ανάγκες της».³⁰ Το Δεκέμβριο του 1836 ιδρύθηκε το πρώτο Σχολείο των Τεχνών, του οποίου η διοργάνωση βασίστηκε στις ικανότητες του βαυαρού αρχιτέκτονα, Friedrich von Zentner.³¹ Ήταν μικτό σχολείο με στόχο τη πρακτική διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων ζωγραφικής, πλαστικής, γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής και ξυλουργικής.³² Εκεί ο Zentner μετέφερε τα έργα τέχνης που είχαν συγκεντρωθεί στο υπουργείο Εσωτερικών και την Αίγινα από τον Καποδίστρια.³³

Η αγάπη της Sophie de Marbois, της γνωστής δούκισσας της Πλακεντίας, για την τέχνη και την πρωτοτυπία υπήρξε το έναυσμα για τη σταδιακή δημιουργία της Σχολής Καλών Τεχνών. Με την καθοδήγηση του Zentner,³⁴ γνώρισε τη Σχολή και τις ελλείψεις της και θέλοντας να συμβάλει στη λειτουργία ενός πρώτου πυρήνα καλλιτεχνικού σχολείου»³⁵ το 1838 τροποποίησε δωρεά υλικών ζωγραφικής και Σχεδίου που προόριζε η ίδια για το Γυμνάσιο Αθήνας, μεταβιβάζοντάς την στη «Σχολή των Τεχνών», όπου η χρησιμότητά της θα ήταν σημαντικότερη. Πρώτη δωρεά «υλικού» ζωγραφικής «αναλογούντος εις δώδεκα μαθητάς» θεωρήθηκε η χειρονομία αυτή.³⁶ Η επιρροή του Γεωργίου Γενναδίου, γυμνασιάρχη τότε του Γυμνασίου Αθήνας, στην απόφασή της δούκισσας να ολοκληρώσει την ευεργεσία της με τη μετάκληση καθηγητή ζωγραφικής από την πατρίδα της τη Γαλλία, του Pierre

³⁰ Της Φρειδερίκος (Friedrich Thiersch), Η Ελλάδα του Καποδίστρια, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, τόμος Β', [Τολίδης], Αθήνα 1972. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.706-707.

³¹ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 17136 της 20 Δεκεμβρίου 1839. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.706-708.

³² Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, σ.47, Μπίρης, Ιστορία...ό.π., σ.25. Κατά το Δημήτριον Αινιάν, «συνέστη..κατά τον τύπον της Ecole des Arts et Metiers των Παρισίων». Δημήτριος Αινιάν, Χρονολόγιον, Αθήναι 1859, σ.35.

³³ Νέλλη Μισιολή, Από το 'Παντεχνείον' στην ίδρυση της Εθνικής Πινακοθήκης. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.18.

³⁴ Βλ. κεφ. Τεχνικής εκπαίδευσης, σ.708.

³⁵ Δηλοποίηση:«περί προσφοράς τίνος της Κυρίας Δουκέσσας της Πλακεντίας. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838. «Βλέπονσα τας προόδους των μαθητών του εν Αθήναις Πολυτεχνικού Καταστήματος, πληροφορούμενη την οποίαν πάσχουσιν ούτοι στέρησιν διαφόρων μέσων, μετέφερον ίδια δαπάνη από την Γαλλίαν διάφορα εργαλεία και το αναγκαίον υλικόν..». Εφ. Αιών της 26 Μαΐου 1840. βλ. και δηλοποίηση Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (ΕΔΕ), «περί προσφοράς τίνος της Κυρίας Δουκέσσας της Πλακεντίας». 13/25 Δεκεμβρίου 1838 «..προσέφερον εις το γυμνάσιον των Αθηνών παραδείγματα και ύλην ζωγραφικήν διά δώδεκα μαθητάς, ανέλαβε δε να προσκαλέσει και ιδίαις δαπάναις εκ Γαλλίας διδάσκαλον έμπειρον της ωραίας ταύτης τέχνης προς όφελος της Ελληνικής νεολαίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838.

³⁶ Το υλικό αυτό αποτελούνταν από 102 λιθογραφημένα πρότυπα ζωγραφικής, δύο κιβώτια με κονδύλια ζωγραφικής, δύο δεσμίδες χαρτιού, 12 πλαίσια με κρύσταλλα, 12 χαρτοφύλακες σχεδίου, κ.α. Μπίρης, Ιστορία...ό.π., σσ.54-55.

Boniroi, να διδάξει στο Σχολείο των Τεχνών, ήταν αναμφισβήτητη.³⁷ Γνώριζε καλά, όπως και ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Friedrich von Zentner, πως την ίδρυση Καλλιτεχνικής Σχολής στην Αθήνα μόνο κάποιες δωρεές θα προωθούσαν. Η δούκισσα λοιπόν ανέλαβε τόσο τα έξοδα της μετάκλησης, όσο και την εξ ολοκλήρου μισθοδοσία του καθηγητή. Το 1840 εγκαινιάστηκε η λειτουργία του εργαστηρίου της Καλλιτεχνικής Σχολής, του οποίου η συλλογή πινάκων εμπλουτίστηκε από προσφορές διαφόρων ιδιωτών.³⁸

Το 1843 άρχισε νέα περίοδο ζωής του Πολυτεχνικού Σχολείου με αρκετές αλλαγές στη λειτουργία του. Μία από αυτές υπήρξε η απόλυση καθηγητών που ήταν ξένοι υπήκοοι³⁹ και η πρόσληψη Ελλήνων. Διευθυντής της Πολυτεχνικής Σχολής για το διάστημα 1844-1862 ήταν ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο οποίος, αν και προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών για την πρόταξη των καλλιτεχνικών σπουδών της Σχολής σε βάρος των άλλων κλάδων της, για την παραμέληση των οποίων θεωρήθηκε υπεύθυνος, - γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή του το 1862 -, εν τούτοις υπήρξε εκείνος, που συνετέλεσε στην προαγωγή των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα και την αύξηση του κύρους της Σχολής. Οι μαθητές που διακρίθηκαν την περίοδο αυτή (1844-1862) θα γίνουν «γενάρχες της ελληνικής τέχνης».*⁴⁰ Διαμόρφωσε «μία πρωτόγνωρη για τα εγχώρια δεδομένα εικαστική πραγματικότητα». Επιβεβαιωτικά δείγματα της προόδου, η οποία σημειώθηκε το διάστημα της θητείας του, μπορούν να θεωρηθούν τα επιτεύγματα των μαθητών του, πολλών από τα οποία η αξία προβλήθηκε μέσα από ετήσιες και διεθνείς εκθέσεις.⁴¹ Πολλοί από τους καθηγητές της περιόδου αυτής δίδαξαν χωρίς αμοιβή στη Σχολή. Ανάμεσα στο επιτελείο των νέων ελλήνων καθηγητών βρισκόταν ο ιταλός ζωγράφος Raffaello Ceccoli, ο οποίος, αν και ξένος, προτάθηκε για τη διδασκαλία της ελαιογραφίας χάρη στην απόφασή του να παρέχει τις υπηρεσίες του αμισθί,⁴² όπως επίσης αμισθί δίδασκε και ο ζωγράφος, Γεώργιος Μαργαρίτης.⁴³

Ενδεικτική των τάσεων για στοιχειώδη έστω βιομηχανική ανάπτυξη και οργάνωση του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά, ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας

³⁷ Ο.π., σσ.55-57. Ο Pierre Boniroi (1811-1892) υπήρξε ο πρώτος καθηγητής του Σχολείου των Τεχνών και μαθητής του Ingres (1780-1867), 'Δασκάλου του Νεοκλασικισμού', ο οποίος επίσης τον παρακίνησε να διδάξει στην Ελλάδα. Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, *Τέχνη και Ιδεολογία στη Νεότερη Ελλάδα, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.27.*

³⁸ Ο.π., σ.58 και Μερτύρη, ο.π., σ.74 και Νέλλη Μισιολή, *Από το 'Ηαντεχνείον'... ο.π., σ.18.*

³⁹ Ο.π., σ.79. Βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σ.711.

⁴⁰ Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη και οι Ζωγράφοι της 1862-1900, Τέσσερις αιώνες, Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.78.*

⁴¹ Μερτύρη, ο.π., σ.134 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη, ο.π., σ.78.*

⁴² Στέλιος Λυδάκης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής, τόμος Γ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976, σ.82. Δίδαξε στο Σχολείο των Τεχνών την περίοδο 1843-1852. Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, 19^{ος} αιώνας. Η Ζωγραφική τον Ελεύθερον Ελληνικόν Κράτους. Τα Χρόνια της Βασιλείας τον Οθωνα 1832-1862, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.74.*

⁴³ Ο Γεώργιος Μαργαρίτης (1814-1884), προσέφερε τις δωρεάν υπηρεσίες του, ίσως λόγω ταυτόχρονης απασχόλησής του ως έμμισθος διδάσκαλος του σχεδίου στη Σχολή Ευελπίδων. Μερτύρη, ο.π., σ.61. Μαζί με τον αδελφό του, Φίλιππο Μαργαρίτη (1810-1892), υπήρξαν από τους πρώτους καθηγητές του Σχολείου των Τεχνών και ίδρυσαν το πρώτο φωτογραφείο στην Αθήνα. Σ' αυτούς το Σεπτέμβριο του 1844 ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης παράγγειλε αντίγραφο της «μεγαλογραφίας» του Καραϊσκάκη. Λαμπράκη- Πλάκα, *Τέχνη και Ιδεολογία, ο.π., σσ.27-29.*

στην Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου από το 1851.⁴⁴ Αν και η ελληνική εκπροσώπηση ήταν φτωχή την πρώτη φορά σε σχέση με τα εκτιθέμενα ευρωπαϊκά επιτεύγματα, απέσπασε βραβείο για έργο του ιερομόναχου Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου, γεγονός που ίσως είχε θετικές επιπτώσεις στο προβάδισμα των καλλιτεχνικών μαθημάτων της Σχολής⁴⁵ και την ενθάρρυνση στην ενεργητικότερη συμμετοχή στην Έκθεση των Παρισίων το 1855 που θεωρήθηκε πετυχημένη. Με εκθέματα καλλιτεχνικού καθαρά χαρακτήρα,⁴⁶ η δεύτερη συμμετοχή στη διεθνή αυτή Έκθεση στάθηκε αφορμή στην εκδήλωση ενδιαφέροντος τόσο εκ μέρους της πολιτείας για την αναβάθμιση του ιδρύματος, όσο και εκ μέρους πολλών επώνυμων ελλήνων και ξένων φιλότεχνων, οι οποίοι προθυμοποιήθηκαν να βοηθήσουν τις προσπάθειες του Καυταντζόγλου. Ανάμεσα στις χειρονομίες καλής θέλησης ήταν η αθλοθέτηση τον Οκτώβριο του 1855 δύο χιλιάδραχμων βραβείων με πενταετή χορήγηση 1855-1860 από τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, υπουργό των Οικονομικών,⁴⁷ χωρίς να αποκλείονται σ' αυτή την πρωτοβουλία κίνητρα πολιτικής σκοπιμότητας.⁴⁸ Το καθόλου για την εποχή ευκαταφρόνητο αυτό ποσό της αθλοθεσίας αποτέλεσε έναυσμα για την προαγωγή των τεχνών και την κοινωνική αποκατάσταση του καλλιτέχνη, του οποίου το επάγγελμα συνδεόταν με την έννοια της ένδειας. Ο Κοντοσταύλειος διαγωνισμός προκηρύχθηκε για τελευταία φορά το 1857, «ένεκα απροσδοκίων κωλυμάτων».⁴⁹ Αναδείχθηκαν μέσα από αυτόν σπουδαία ονόματα της καλλιτεχνικής ζωής στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων του Σπύρου Χατζηγιαννόπουλου, των αδελφών Γεωργίου, του Λαζάρου Φυτάλη, του Νικολάου Γύζη, του Νικηφόρου Λύτρα, του Ιωάννη Σιγάλα.⁵⁰

Ο θεσμός των ετήσιων εκθέσεων του ιδρύματος λειτούργησε θετικά στη βελτίωση του επιπέδου της καλλιτεχνικής παραγωγής και τη δημιουργία υψηλών κριτηρίων για την αξιολόγηση των έργων. Επιβεβαίωση αποτελεί η διάκριση στο διαγωνισμό του 1852-1853 με το πρώτο βραβείο «κατά την τάξιν της ελαιογραφίας» του Νικολάου Λύτρα, του Λεωνίδα Δρόση στη γλυπτική, του Σπ. Χατζηγιαννόπουλου στη Ζωγραφική και άλλων.⁵¹ Τα θετικά αποτελέσματα των ετήσιων αυτών διαγωνισμών αποτελούν ένα δείκτη του προβαδίσματος των καλλιτεχνικών σπουδών, έναντι των «βαναύσων».⁵² Η ασάφεια του Β.Δ. «περί τον

⁴⁴ Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, τόμος Β', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σ.793.

⁴⁵ Ο.π., σσ.103 -104.

⁴⁶ Απέσπασε βραβεία του καθηγητή Ξενοφώντα Ιωαννίδη και του μαθητή του Λαζάρου Φυτάλη Λύσανδρος Καυτατζόγλου, *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών*, Εν Αθήναις 1846, σσ.10-11. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σ.364.

⁴⁷ Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σ. 100 και Λύσανδρος Καυτατζόγλου: *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της εκθέσεως των διαγωνισμών*, Εν Αθήναις 1857.

⁴⁸ Εφ. Μέριμνα της 1 Ιανουαρίου 1856.

⁴⁹ Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σσ.96-97 και Μερτύρη, ό.π., σ.110.

⁵⁰ Ο.π., σσ.110-115.

⁵¹ *Πολυτεχνείον Αθηνών περ. Νέα Πανδώρα*, τόμος ΣΤ', τεύχος 15, Ιουνίου 1855, σ.137. Φαίνεται ότι η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές εκθέσεις δεν περιοριζόταν σε φοιτητές ή επαγγελματίες καλλιτέχνες. Σε έκθεση του διευθυντή του Γυμνασίου Σύρου αναφέρεται ότι απόδειξη της αποτελεσματικής του διδασκαλίας του Α. Κριεζή, ζωγράφου, δάσκαλου ιχνογραφίας, με σπουδές οκταετείς στη Γαλλία εθεωρείτο η αποστολή έργου μαθητή του από το Γυμνάσιο Σύρου στην έκθεση ζωγραφικής των Ολυμπίων του 1859. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο της 10 Οκτωβρίου 1859.

⁵² Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858 στο: *Ολύμπια του 1859*, Αθήνα 1860, σσ.3-4. Με νεότερο διάταγμα προστέθηκαν ιπποδρομίες, γυμναστικοί αγώνες, θεατρικά έργα, μουσικές συνθέσεις και προϊόντα

αριθμού των εν τοις Ολυμπιακοίς αγώσι άπονεμηθησομένων βραβείων»⁵³ για την παροχή της δυνατότητας συμμετοχής και των εικαστικών δημιουργών στα πρώτα «Ολύμπια» τον Οκτώβριο- Νοέμβριο του 1859, συνετέλεσε στη συμβολική συμμετοχή των φοιτητών της Σχολής.⁵⁴ Η συμμετοχή στα επόμενα Ολύμπια υπήρξε αντιπροσωπευτικότερη και ευρύτερη.⁵⁵ Η επέκταση της φήμης της Σχολής τόσο στο ειδικό κοινό, όσο και γενικότερα στην αθηναϊκή κοινωνία, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ενίσχυσή της από φιλότεχνους ιδιώτες.⁵⁶ Η συγκέντρωση σημαντικών και καθοριστικών για την πορεία της Σχολής δωρεών, κυρίως εκείνης των μετσοβιτών Νικολάου Στουρνάρη, Μιχαήλ και Ελένης Τοσίτσα, στους οποίους οφείλονται οι νέες κτιριακές εγκαταστάσεις, έδωσε στη Σχολή τη δυνατότητα κτιριακής της αναβάθμισης με την κατασκευή ενός νέου κτιρίου.⁵⁷

Παράλληλα αυξήθηκαν οι δωρεές σε εποπτικό υλικό και διάφορα έργα τέχνης για την αναβάθμιση των καλλιτεχνικών σπουδών. Ο Νικόλαος Στουρνάρης, ο Δημήτριος Παπανδρεόπουλος, ο Γρηγόριος Υψηλάντης είναι μερικοί από τους δωρητές αυτούς. Πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά και αρχαία αιγυπτιακά αντικείμενα συμπεριλαμβάνονταν στο παραπάνω υλικό.⁵⁸ Πολλοί ευεργέτες στάθηκαν τακτικοί χορηγοί του ιδρύματος για την κάλυψη βασικών αναγκών, όπως ο προαναφερθείς Νικόλαος Μαντζουράνης, ο οποίος για μια πενταετία 1844-1850 ήταν μόνιμος χορηγός του ιδρύματος. Προσέφερε στο καλλιτεχνικό σχολείο είκοσι «αξιολόγους εικόνας ενδόξων διδασκάλων» με πρόθεση αυτή η προσφορά «να

αρχιτεκτονικής, γλυπτικής και ζωγραφικής. Β.Δ. της 7 Αυγούστου 1859, ό.π., σ.18. Εφ. της Κυβερνήσεως της 9 Αυγούστου 1859.

⁵³ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.49 της 16 Οκτωβρίου 1858. Η ασάφεια του διατάγματος προκάλεσε την επικριτική στάση του Καντατζόγλου, ο οποίος θεώρησε ότι η έκθεσις των Ολυμπίων αντί να ενισχύει την άμιλλα, αποθάρρυνε τους «περί τας καλὰς τέχνας εργαζομένους». Λύσανδρος Καντατζόγλου: Έκθεσις περί του Σχολείου των Τεχνών και περί της παρούσας καταστάσεως των αναγκών και των ενδεχομένων βελτιώσεων αυτού», Αθήνα 1860 και Μπίρης, Ιστορία ό.π., σσ.131-142.

⁵⁴ Διεξήχθησαν στις αίθουσες του Σχολείου των Τεχνών. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β', σ.793.

⁵⁵ Στην Δ' Έκθεση, συμμετείχαν 1300 εκθέτες. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., σ.793. Β.Δ. της 11 Ιανουαρίου 1888, «περί των εγκαινίων του Ζαπτείου μεγάρου και της ενάρξεως της Δ' Ολυμπιάδος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 9 της 12 Ιανουαρίου 1888.

⁵⁶ Εκτός από χρηματικά ποσά ή υλικά μέσα, η προσφορά πινάκων και έργων τέχνης για τον εμπλουτισμό πινακοθήκης απαραίτητης για την εκπαιδευτική διαδικασία ήταν πρακτική των περισσότερων φιλότεχνων. Σημαντικοί ευεργέτες επίσης θα αφήσουν έργα τέχνης ιδιαίτερα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου}. Ανάμεσά τους ο Θεόδωρος και η Αικατερίνη Ροδοκανάκη με 122 έργα (1904,1907,1909), ο Γρηγόριος Μαρασλής με 30 έργα (1907,1908), ο Δημήτριος Βικέλας με 10 έργα (1908), η Ρωξάνη Τυπάλδου με 19 έργα (1909). Νέλλη Μισιολή, Από το 'Παντεχνείον', ό.π., σσ.19-20. Βλ. παρακάτω, σσ.670,676,679-680.

⁵⁷ Ιωάννης Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. Τεχνικά Χρονικά, τεύχος 181, Ιούλιος Αθήνα 1939, σσ.70-73 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη...ό.π.*, σ.78. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.720-725.

⁵⁸ Ο Νικόλαος Στουρνάρης εκτός από 13 ελαιογραφίες το 1847, είχε προσφέρει το 1849 μία μούμια Αιγύπτιας γυναίκος. Ιω. Χατσόπουλος, ό.π., σ.79. Ο βασιλεύς των δύο Σικελιών το 1844 και 1845, το 1849 είχε προσφέρει έκτυπα από γλυπτά Μουσείου Νεαπόλεως, Μπίρης, *Ιστορία, ό.π.*, σ.105 και Μερτύρη, ό.π., σ.134. Ο Δημήτριος Παπανδρεόπουλος έστειλε από τη Ρώμη χαλκογραφίες έργων του Raffaello Sanzio, ενώ οι R.Gargiulo και Hanfstengel με δωρεές μεταξύ 1845 και 1850 καταλόγων έργων του «Βουρβωνικού Μουσείου της Νεαπόλεως» και της «Βασιλικής Συλλογής της Δρέσδης». Όπ. Ο Γρηγόριος Υψηλάντης το 1858 προσέφερε συλλογή από 32 αντίγραφα υπό σμίκρυνση από ονομαστά ευρωπαϊκά μουσεία. Μερτύρη, ό.π., σ.134.

χρησιμεύση ως βάσις ωραίων τεχνών των οποίων στερείται παντελώς η πατρίς μας», καθώς και δύο κιβώτια με «δώδεκα αρχετύπους ελεογραμμένας εικόνας» της Ιταλικής σχολής.⁵⁹

«Η νέα άρχονσα τάξη επιζητεί την εικόνα της ως επιβεβαίωση της θέσης της στην κοινωνία». Η τέχνη με τον τρόπο της συμπράττει στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνίας.⁶⁰ Απότοκο του ενδιαφέροντος για τις Καλές Τέχνες γνωστών στην αθηναϊκή κοινωνία φιλότεχνων, ήταν η σύσταση της «Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών» το 1844.⁶¹ Ανάμεσα στους σκοπούς της ήταν η «εν τη Ελλάδι πρόδος των κυρίως λεγομένων ωραίων τεχνών», «εις το να ενισχύη τους έξοχους τεχνίτας και ανταμείβη τους περί την καλλιτεχνίαν δια συναγωνισμού αριστεύοντας» ή «εις το να διεγείρει την άμιλλαν των μαθητών δι' ενιαυσίων βραβείων».⁶² Ο αντίκτυπος των διαφόρων πρωτοβουλιών που αναλάμβαναν τα μέλη της στην ελληνική και διεθνή κοινότητα αποτυπώνεται στον αριθμό Ελλήνων και ξένων, επωνύμων ως επί το πλείστον, ευεργετών της Εταιρείας. Ένα από τα πολλά παραδείγματα, αλλά και κίνητρο για την υποκίνηση και άλλων δωρεών, αποτέλεσε η χειρονομία του Pierre Alexandrides Pletneff, καθηγητή του «εν Πετροπόλει Αυτοκρατ ο ρικού Πανεπιστημίου», ο οποίος προσέφερε για τις σπουδές απόρων μαθητών 50 αργυρά ρούβλια.⁶³ Τα χρηματικά της κεφάλαια κατά το πρώτο έτος συστάσεώς της ανέρχονταν σε 9.338 δραχμές (1845), ενώ τον επόμενο χρόνο σε 27.300 δραχμές μαζί με τη συνδρομή των 600 δραχμών ομογενών από την Κεφαλονιά.⁶⁴ Ανάμεσα στα τακτικά μέλη της Εταιρείας, από τα οποία πολλά ή σαν παλιοί αγωνιστές, στρατιωτικοί,

⁵⁹ Δωρητήριο έγγραφο της 30 Ιουνίου 1840 και έγγραφο της 25 Απριλίου 49. ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10, έγγραφο 5453 της 18 Μαΐου 1840, έγγραφο της 25 Απριλίου 1849, έγγραφο 2119 της 10 Ιουλίου 1840 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15. Σε επιστολή του τον Ιούλιο του 1840 ο υπουργός Παιδείας σημείωνε ότι έκανε δεκτή την προσφορά αυτή Km ότι θα ζητούσε ως ανταμοιβή του ευεργέτη να του δοθεί ο χρυσός Σταυρός του Σωτήρος, «όστις και βασιλική ανταμοιβή θέλει ήσθε δια το τοσούτο έξοχον δώρον» καλώντας «...και πολλούς άλλους να μιμηθούν τον φιλογενή Ματζουράνη». ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10 έγγραφο 2119/1602 της 10 Ιουλίου 1840. Διέθεσε επίσης στα εργαστήρια του Πολυτεχνείου μία δαγκεροτυπική μηχανή. Ανάμεσα στις προσφορές του συγκαταλέγεται και αυτή το 1845 του τετράτομου εικονογραφημένου καταλόγου εκθεμάτων της «Galleria Pitti» της Φλωρεντίας, του πιο αξιόλογου συγγράμματος στη βιβλιοθήκη του καταστήματος Γρηγόριος Παπαδόπουλος, Λόγος περί του ελληνικού Πολυτεχνείου, εν Αθήναις τη 22 Ιουλίου 1848, σ.11, Μερτύρη, ό.π., σσ.100,134,524, ΑΤΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853 και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851 (δωρητήρια πράξη, αρ.15).

⁶⁰ Λαμπράκη - Πλάκα, 19^{ος} αιώνας. Η Ζωγραφική τον Ελεύθερον...ό.π., σ.58

⁶¹ Ιδρύθηκε βάσει του Β.Δ. της 17 Οκτωβρίου 1844, «περί αδείας συστάσεως εταιρίας των ωραίων τεχνών». Θα διατελούσε, σύμφωνα με το Β.Δ., «υπό την ιδιαιτέραν προστασίαν τον Βασιλέως της Ελλάδος» Τελικά λειτούργησε μέχρι τον Οκτώβριο του 1853 χωρίς όμως σημαντική δραστηριότητα μετά τα πρώτα δύο χρόνια Γ.Πρωτοψάλτης, *Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών (1844)*, περ. Βιβλιόφιλος, τόμοι 2-4 (1948), σ.23.

⁶² Στο κεφ. Θ', άρθρα 52-53 αναφέρεται στις «επιδαψιλεύσεις» της σε υποτρόφους της σχολής. Β.Δ. της 24 Φεβρουάριου 1845, «περί εγκρίσεως τον διοργανισμό της εταιρίας των ωραίων τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 2 Μαρτίου 1845.

⁶³ Πρωτοψάλτης, ό.π., σσ.26-27.

⁶⁴ Σημνοπτική Έκθεσις περί της συστάσεως, της προόδου και της ενεστώσης καταστάσεως της εν Αθήναις Εταιρίας των Ωραίων Τεχνών, στο Δημ. Γκίνης - Βαλέριος Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)* αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περιόδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει: μετά πίνακος των εφημεριδών και περιοδικών της περιόδου ταύτης, Ακαδημία Αθηνών [Γράφειον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1939-1957], τόμοι 11, Σειρά Πραγματείας της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος Β¹, εν Αθήναις 1941, αρ.4464.

ιερωμένοι, άνθρωποι του πνεύματος και της τέχνης, διακρίνουμε τους Κωνσταντίνο Κανάρη, Γεώργιο Κουντουριώτη, Κωνσταντίνο Θ. Κολοκοτρώνη, Νεόφυτο Δούκα, Νεόφυτο Βάμβα, Ιωάννη Π. Κοκκώνη, Γεώργιο Αινιάν, Ιωάννη Φιλήμονα, Γεώργιο Γεννάδιο, Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Λύσανδρο Καυταντζόγλου.⁶⁵ Συνήθης αναγνώριση της προσφοράς του πλήθους των δωρητών ήταν η τιμητική δημοσίευση των ονομάτων τους στις εκθέσεις της Εταιρείας σε εγχώριες εφημερίδες.⁶⁶ Πολλών, ιδιαίτερα φιλελλήνων, όπως των Γ. Μάρτυρη, Βλαδίμηρου Βρυνέτου, Γ. Κίλιαν, οι δωρεές είχαν τη μορφή πινάκων, διαφόρων έργων τέχνης ή βιβλίων.⁶⁷

Ο Παναγιώτης Παπάζογλου, ομογενής στη Μολδαβία αποτελεί παράδειγμα προσφοράς στην Εταιρεία Ωραίων Τεχνών. Το 1840, λίγο πριν από τη σύστασή της, μέσω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας προσέφερε ετήσια πρόσοδο 50 ολλανδικών φλωριών.⁶⁸ Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Στέφανου Ξένου, ο οποίος από το 1853 παράλληλα με έργα τέχνης,⁶⁹ προσέφερε συγγραφικό του έργο στην Εταιρεία και τη Σχολή των Ωραίων Τεχνών.⁷⁰

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16: έγγραφο 580/1004. Η προεδρία της εν Αθήναις Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών συνέταξε έκθεση με τους δωρητές και κληροδότες της Εταιρείας. Παρόμοια συνοπτική έκθεση τυπώθηκε σε ξεχωριστό φυλλάδιο και δημοσιεύθηκε στη τοπική *Συντηρητική Εφημερίδα*, του Οκτωβρίου 1847. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους ευεργέτες Πλάτωνα Πετριδίδη, Ιερώνυμο Σκιαδά, Αγάπιο Δαμίγο, ηγούμενο της Μονής της Θεοτόκου στην Ανάφη, Λεωνίδα Βαρέτα και Ιωάννη Ζαμπέλη από την Κέρκυρα, Αλέξανδρο Βοργία, «βαλή του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας», κόμη Μαρίνο Μεταξά Αντζελάτο, Ζαννή Στεφ.Σκυλίτση, Ηλία Λουκάτο και Ιωάννη Μενάγια από Κεφαλονιά, Λουδοβίκο Λιπαρίνι από Βενετία, Γοδεφρίγο Ερμάννο από Λειψία, Κάμιλλο Μάσσιμο από Ρώμη κ.α. *Συντηρητική Εφημερίδα*, αρ.41 της 15 Οκτωβρίου 1847.

⁶⁷ Ως δωρητές παρόμοιων προσφορών καταγράφονται οι Γ.Κίλιαν, πρόξενος της Ελλάδας στη Σικελική Μεσσήνη, ο Κ: Αλβέρτος Γαϊτεβρύκος από Λειψία, ο Γ.Μάρτυρη από Βιέννη, ο οποίος προσέφερε 25 πίνακες χαλκογραφιών και λιθογραφημάτων, ο Ιωάννης Π. Σαγραντί εμπόρος και τραπεζίτης (J.Sagranti Jean d' Acre-Maison et Banque de Commerce et de Comission) από Ταυρίδα της Περσίας που εκτός άλλων κληροδοτημάτων του, προσέφερε ένα δίτομο σύγγραμμα του Thomas Hoppe, (ΑΥΕ, Φάκ.1871/88,1, έγγραφο 3697 της 25 Απριλίου 1871) ο Βλαδίμηρος Βρυνέτος από Παρίσι δύο συγγράμματα και οι Ιω. Χρόνης και Αθανάσιος Πολίτης από Κέρκυρα «*Ανατομικούς Πίνακες*». Μερτύρη, ό.π., σ.91.

⁶⁸ Το ποσό αυτό αποτελούσε μέρος ενός κληροδοτήματος συνολικά 300 φλωριών, αντίστοιχο της αξίας του V* ενός ξενοδοχείου στο Βουκουρέστι. Ήταν περιουσία του θείου του, Χατζη-Δημήτρη Παπάζογλου ο οποίος του την κληροδότησε ολόκληρη, εκτός από 3.000 γρόσια. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16, έγγραφο 13111 της 30 Ιουλίου 1850. Το 1847 το ξενοδοχείο (Χάνι Παπάζογλου) αποτεφρώθηκε και στη θέση του οικοδομήθηκε προξενικό κατάστημα. Εκτός από αυτή τη δωρεά, προσέφερε ισόποση χρηματοδότηση στη γυναικεία εκπαίδευση, 100 φλωριά στο Πανεπιστήμιο, καθώς και σε εκπαιδευτικά καταστήματα γενικής παιδείας. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 178, φάκελος 4, έγγραφο 11933 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21. Συνολικά οι προσφορές του ανέρχονταν σε 13.905,40 δραχμές και για «γήπεδα» 10.000 φλωρία. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 179 της 23 Ιουνίου 1851 και Φακ.106,16, έγγραφο της 28 Μαρτίου 48 και έγγραφο 580/1004. (Η προεδρία της εν Αθήναις Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών προς τον Παπάζογλου εις Ιάσιον).

⁶⁹ Στα 44 έργα από τη συλλογή του Πανεπιστημίου που δωρήθηκαν στην Πινακοθήκη του Πολυτεχνείου το 1878 περιλαμβάνονταν πολλά έργα της συλλογής του Στέφανου Ξένου. Νέλλη Μισιρλή, *Από το Ήαντεχνείον*...ό.π. Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη*...ό.π., σ.18.

⁷⁰ Είχε διανεμίει 500 σώματα βιβλίων στη δημόσια βιβλιοθήκη, σε 18 δημοτικά σχολεία, σε ελληνικά και έξι γυμνάσια, ημιγυμνάσια, στη Ριζάρειο, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 1487 της 27 Ιανουαρίου 1857, φάκελος 14, έγγραφο 486 της 6 Απριλίου 1853 και έγγραφο 3950 της 4 Μαρτίου 1853. Γνωστές ήσαν και οι ευεργεσίες του στη γυναικεία εκπαίδευση μέσω της

Παράδειγμα γυναίκας ευεργέτιδος που αφιέρωσε το κληροδότημά της από 10.000 αργυρά φιορίνια αποκλειστικά στον τομέα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης την περίοδο αυτή⁷¹ είναι της Ρεγγίνας Ρογγοτή, συζύγου του Πολύζου Ρογγοτή, από Βιέννη.⁷² Το κληροδότημα δεν κατευθύνεται μόνο προς το ελληνικό βασίλειο, αλλά και τον ελληνισμό των αλύτρωτων περιοχών, σύμφωνα με την επιθυμία της διαθέτιδος: «εις την εκπαίδευσιν δύο νέων Ελλήνων χωρίς εξαίρεση εάν ετερόχθονες ή αυτόχθονες εις τας ωραιάς τέχνας»,⁷³ Εκτός από το παραπάνω παράδειγμα, ένα σημαντικό ποσοστό γυναικών, περίπου το 34%, κατευθύνει την ευεργετική διάθεση προς την καλλιτεχνική εκπαίδευση.⁷⁴

3. Αναντίστοιχα «πρώτη βαθμής των δια τας ωραιάς τέχνας μελλόντων κα θιδρυμάτων»

Μετά την έξωση του Όθωνα και την παραίτηση του Κανταντζόγλου, τη διεύθυνση του «Σχολείου των Τεχνών» την ανέλαβαν πάλι στρατιωτικοί. Προσπάθειά τους ήταν να μην υποβαθμιστούν τελικά οι καλλιτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα και αυτό, εκτός των άλλων, επειδή η ελληνική κοινωνία στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είχε αρχίσει να αναγνωρίζει την αναγκαιότητα καλλιέργειας και προαγωγής τους.⁷⁵ Είναι ευνόητη η προτίμηση της νέας διεύθυνσης της Σχολής μετά την παραίτηση του Κανταντζόγλου, λόγω της επαγγελματικής της προέλευσης, στην προαγωγή των «βιομηχάνων» τεχνών, δηλαδή στην τεχνολογική κατεύθυνση του Πολυτεχνείου.⁷⁶ Παράλληλα, ενώ αποδίδεται στο ίδρυμα «στοιχειώδης» χαρακτήρας με το να θεωρείται ως η «πρώτη βαθμής των δια τας ωραιάς τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων», η φοίτηση σ' αυτό ορίστηκε πενταετής, έναντι της τριετούς του Καθημερινού, ενώ παράλληλα, προϋπόθεση για την εγγραφή σ' αυτό ήταν το

Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας. Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 - 1936), Αθήνα 1936, σ.333.

⁷¹ Τα 10.000 φιορίνια προέρχονταν από εξαγορά οικίας, αξίας 13.000 φιορινίων, ισοδύναμων με 23.085 δραχμές. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21, έγγραφο 4634 της 27 Ιουλίου 1850.

⁷² Διαθήκη της Ρεγγίνας Ρογγοτή της 7 Σεπτεμβρίου 1846. ΜΗΚ,Γ 12, σ.74 και ΖΑΒ, τόμος 5 ΑΤΕ, Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 7741 της 30 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22, έγγραφο 8923 της 21 Ιανουαρίου 1848.

⁷³ ΑΤΕ, Φάκ.1847/88,1, έγγραφο 7741 της 30 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, 21-22, έγγραφο 8923 της 21 Ιανουαρίου 1848, έγγραφο 8923 της 23 Δεκεμβρίου 1847.

⁷⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁷⁵ Μερτύρη, ό.π., σ 183.

⁷⁶ Αλλωστε, ο εισηγητής της αναδιοργάνωσης της Σχολής, ο ταγματάρχης Γεράσιμος Μεταξάς, ως στρατιωτικός, δεν ήταν εύκολο να κατανοήσει τους καλλιτεχνικούς και ακαδημαϊκούς στόχους και αξιώσεις του προκατόχου του. Εντούτοις, είναι αμφίβολο κατά πόσο άλλαξαν οι συσχετισμοί Κατά τη Μερτύρη, αντιφάσεις χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο του Θεσπίσματος, όσον αφορά στο Καλλιτεχνικό τμήμα. Μερτύρη, ό.π., σ.185. Με το Β.Δ. του 1863, «περί νέου διοργανισμού και διενθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών» γίνεται επαναπροσδιορισμός της αποστολής του Πολυτεχνείου, καθώς δίνεται έμφαση στην προώθηση των τεχνικών-«ἀναύσθη»- σπουδών στα άρθρα 2 και 3. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου.⁷⁷ Ήδη παρατηρείται μία αναντιχχοιχία στη διαβάθμιση του Πολυτεχνείου ανάμεσα στο θεσμικό του καθεστώσ και στο διδακτικό και επιστημονικό υπόβαθρο. Προβλέφθηκε επίσης η κατάρτιση νέων εργαστηρίων, καταργήθηκε όμως η διδασκαλία της μουσικής και της στενογραφίας.⁷⁸

Η ρύθμιση ενός ικανού αριθμού απονομής υποτροφιών (26 βραβεία συνολικά) επρόκειτο να δώσει προώθηση στις καλλιτεχνικές σπουδές.⁷⁹ Περισσότερο ευνοϊκό στην αναβάθμιση αυτών των σπουδών ήταν το θέσπισμα «περί των υποτρόφων τον εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελίστριας», το οποίο ενίσχυσε οικονομικά πολλούς νέους ζωγράφους και γλύπτες είτε στη φοίτησή τους στο Πολυτεχνικό Σχολείο, είτε σε αναγνωρισμένες Ακαδημίες και εργαστήρια του εξωτερικού.⁸⁰ Γνωστοί καλλιτέχνες, όπως οι Κοσμάς Απέργης, Γ εώργιος Βιδάλης, Δημήτριος Φιλιππότης, Νικόλαος Γύζης, Γιαννούλης Χαλεπάς, Λάζαρος Σώχος σπούδασαν στο εξωτερικό με τις υποτροφίες του ιδρύματος αυτού.⁸¹

Ουσιαστική αναβάθμιση των καλλιτεχνικών σπουδών έγινε το 1864 με διευθυντή τον Δημήτριο Σκαλιστήρη.⁸² Εκτός από τη συμμετοχή των μαθητών, καθηγητών, αλλά και αποφοίτων της Σχολής σε ετήσιους διαγωνισμούς, είχαν την ευκαιρία οι καλλιτέχνες αυτοί να παρουσιάσουν δείγματα της δουλειάς τους στα δεύτερα Ολύμπια, το 1870,⁸³ τα οποία

⁷⁷ Ο.π.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον οργανισμό, συγκροτήθηκε Εφορία του Σχολείου με μέλη δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου, δύο αξιωματικούς των τεχνικών όπλων, δύο εκπροσώπους της «Επί της Εμφνχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής». Θέσπισμα «περί νέου διοργανισμού και διενθύνσεως τον Σχολείων των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

⁷⁹ Υπάρχουν καλλιτέχνες στη μεταβατική αυτή περίοδο που συνεχίζουν να προτιμούν το Μόναχο ή την Ιταλία. Βλ. Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική 19^{ος} αιώνας. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000..ό.π., σ.264 και Ααμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη, ό.π.*, σ.270.

⁸⁰ Στο άρθρο Α' του Β.Δ. της 30 Σεπτεμβρίου 1863 επκτη μαίνονται οι προϋποθέσεις των υποτρόφων: «Τον λοιπού δαπάνη τον Ταμείον τον εν Τήνω Ιερού Ναού της Ευαγγελίστριας δέκα υποτροφίαι θέλονται χορηγείσθαι αποκλειστικώς εις νέους νιούς απόρων γονέων, ενφνείς, χρηστοθήεις, μαρτυρονμένους ως τοιούτους δια πιστοποιητικών αρμοδιών Αρχών, Δημοτικής τε και Διοικητικής, και φέροντας τουλάχιστον απολυτηρίου καλώς οργανισμένον αλληλοδιδασκτικού σχολείον, οίτινες και αισθάνονται εν εαντοίς κλίσειν προς εκμάθησιν οιασδήποτε κοινωφελούς τέχνης μηχανικής ή και καλλιτεχνικής» Το Β' άρθρο αναφέρεται στην παράταση μετά την «απόλνσιν» του από το Πολυτεχνείο και έγκριση των καθηγητών, της υποτροφίας από δύο έως και τέσσερα έτη του νέου που αποστέλλεται στην Ευρώπη με έξοδα αυτού του «εναγούσ Ιδρύματος». Θέσπισμα «περί νποτρόφων τον εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελίστριας». Π. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Β' (1860-1868)*, σ.163.

⁸¹ Νικ. Σακελλίων και Στ. Φιλιππίδης, *Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος Ευαγγελίστριας*, εν Ερμουπόλει Σύρου, 1929 και Γιάννης Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζης, *Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα], Αθήνα 2006, σ.11.

⁸² βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σ.735. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 30 Νοεμβρίου 1864, «περί μηνιαίων υποτροφιών εις τους αριστενσαντας μαθητάς τον σχολείων των Τεχνών», υπήρξε μέριμνα να μη δίνονται σε βάρος της μίας από τις δύο εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και συγκεκριμένα της καλλιτεχνικής. Αυτό εμφανίζεται στη διατήρηση των αθλοθέτη μάτων όλων των καλλιτεχνικών κλάδων στα ίδια υψηλά επίπεδα. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.9 της 1 Φεβρουάριου 1865.

⁸³ Με την υπ.αρ.167 της 17 Ιανουαρίου 1870 εγκύκλιο της αρμόδιας επιτροπής και Ολύμπια 1870. Περίοδος Δευτέρα, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήναι 1872, (Κατάλογος), σ.2 κ.ε.

είχαν ατονήσει. πάνω από μία δεκαετία. Στη διοργάνωση αυτή αναδείχθηκε, εκτός των άλλων, το ταλέντο και η αξία του γνωστού Τήνιου γλύπτη, Γιαννούλη Χαλεπά.⁸⁴

Το 1873 ανέλαβε τη διεύθυνση του ιδρύματος ο Δημήτριος Αντωνόπουλος, επίσης ταγματάρχης του Μηχανικού. Θετική αλλαγή μπορεί να θεωρηθεί επί της διεύθυνσής του το γεγονός ότι τις αποφάσεις για τα ζητήματα της Σχολής δεν τις έπαιρνε ολόκληρο το σώμα των καθηγητών του ιδρύματος, αλλά δύο ξεχωριστά Σπουδαστικά Συμβούλια, στα οποία συμμετείχε το διδακτικό προσωπικό του κάθε τμήματος, ρύθμιση που παρείχε αυτονομία στο Καλλιτεχνικό τμήμα. Διευκολυνόταν έτσι η συνεννόηση μεταξύ των καθηγητών του τμήματος, φορέων μιας κοινής σχεδόν καλλιτεχνικής κουλτούρας και η ομαδική τους αντίδραση σε ενέργειες του υπουργείου.⁸⁵ Με τη μεταφορά το 1872 της Σχολής στο μνημειακό συγκρότημα της οδού Πατησίων, το κτίριο της οδού Πειραιώς⁸⁶ παραχωρήθηκε στο αρτισύστατο «Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο» με σκοπό να λειτουργήσει εκεί το «Ωδείο Αθηνών».⁸⁷ Το 1873 με Β.Δ. αποφασίστηκε η μετονομασία του Πολυτεχνείου σε «Μετσόβιον», σύμφωνα με την επιθυμία του μετσοβίτη εθνικού ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ, ο οποίος ανέλαβε με δική του δαπάνη την εκτέλεση των σχεδίων του.⁸⁸

Ο νέος διευθυντής του ιδρύματος (1876-1878), ο Γεράσιμος Μαυρογιάννης, ως φιλόλογος και ως διδάσκαλος του μαθήματος της Ιστορίας των Εικαστικών Τεχνών ήταν ευνόητο να επιδιώκει τη διεύρυνση των οριζόντων των μαθητών του μέσα από την εξοικείωσή τους με τη ευρωπαϊκή τέχνη, τόσο για τη θεωρητική κάλυψη γνώσεων αισθητικής των έργων, όσο και την εμπειρική τους προσέγγιση, μετέφερε την Πινακοθήκη - από το οίκημα Βλαχούτση - στο κεντρικό κτίριο των νέων εγκαταστάσεων του Πολυτεχνείου και προχώρησε στον εμπλουτισμό της με νέους πίνακες συλλογών του Πανεπιστημίου, οι οποίοι παραχωρήθηκαν στο «Μετσόβιο» το 1878.⁸⁹ Ευνοϊκός απέναντι στη διεύρυνση του εκφραστικού ορίζοντα των φοιτητών ήταν ο θεσμός της παροχής υποτροφιών, όπως προαναφέρθηκε, σε αναγνωρισμένα ιδρύματα και Ακαδημίες της Ευρώπης και ιδιαίτερα σ' αυτήν του Μονάχου.⁹⁰

⁸⁴ Μερτύρη, ό.π., σ.202. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς (1851-1938) απέσπασε χάλκινο βραβείο. Βραβεύτηκαν επίσης ο Γ. Βιτάλης, Ιωάννης Κόσσοσ, Σπυρίδων Προσαλέντης κ.α. «Ολύμπια» 1870, ό.π. Την ελλανόδικο επιτροπή την αποτελούσαν ο μεγαλέμπορος πολιτευτής Μιχαήλ Μελάς, ο ζωγράφος Σπυρίδων Προσαλέντης και ο καθηγητής τότε του Καλλιτεχνικού τμήματος της Σχολής Νικηφόρος Λύτρας. Μερτύρη, ό.π., σ.204 και Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Η Ελληνική Τέχνη από της Αλώσεως τον Βυζάντιον μέχρι σήμερα*, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου», τόμος 7, «Ελλάς», σ.997.

⁸⁵ Μερτύρη, ό.π., σ.205.

⁸⁶ Η μεταφορά έγινε με το Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871.

⁸⁷ Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί σνστάσεως εν Αθήναις σνλλόγον μουσικού και δραματικού και παροχής αδείας προς είσπραξιν υπέρ αυτού». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 5 Φεβρουαρίου 1872.

⁸⁸ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873 και Δημήτρης Φιλιππίδης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καντατζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1995, σσ.277-287 και βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.735.

⁸⁹ Η Πινακοθήκη απαρτιζόταν από 117 πίνακες ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών. Οι περισσότεροι προέρχονταν από δωρεές. Νέλλη Μισιρλή, *Από το Ήαντεχνείον'.*,ό.κ., σσ.18-19, Μερτύρη, ό.π., σ.216.

⁹⁰ Συνεχώς αυξάνεται την εποχή αυτή ο αριθμός των υποτρόφων σε σχολές και πανεπιστήμια του εξωτερικού, κυρίως της Γερμανίας. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.140 και Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, ό.π., σ.988. Ανάμεσα στους πρώτους υποτρόφους του Μονάχου διακρίνουμε και το Νικηφόρο Λύτρα. G. Chassiotis, *U instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur] Paris, 1881, σ.116, Νίνα Αθανασόγλου, *Νικηφόρος Λύτρας, Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι, Πινακοθήκη Νέου Ελληνισμού*,

Ένα σημαντικό ποσό διατέθηκε τότε σε δαπάνες για υποτροφίες από το Κράτος.⁹¹ Δε λείπει βέβαια η ενίσχυσή τους από δωρεές και κληροδοτήματα φιλότεχνων, «φιλογενών» ομογενών. Από το σύνολο των 44 καταγεγραμμένων πράξεων ευεργεσίας της περιόδου που μας απασχολεί προς τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης οι 28 (64%) περίπου αφορούν στη χορήγηση υποτροφιών για καλλιτεχνικές σπουδές με χρηματικό αντίκρισμα 800.000 δραχμών κατά προσέγγιση. Ο επιχειρηματίας Αριστείδης Παπούδωφ, ήταν ένας από όσους υποστήριξαν μέσα από το θεσμό των υποτροφιών την ανάδειξη σημαντικών καλλιτεχνών. Ο ίδιος χρηματοδότησε τις σπουδές στην Ακαδημία Εικαστικών Τεχνών της Βιέννης του ζωγράφου Κωνσταντίνου Πανώριου, που είχε αριστεύσει στον ετήσιο διαγωνισμό της Σχολής του 1877-1878.⁹² Με τη βοήθεια της Θηρεσίας Ζαρίφη - Βλαστού σπούδασε ο Λάζαρος Σώχος, γνωστός αργότερα γλύπτης στο Παρίσι το 1881.⁹³ Ο Σίμων Σίνας, πρόξενος στη Γενεύη, πάντα «..υπέρ της ευδαιμονίας της πατρίδος φροντίδων»,⁹⁴ παρείχε οικονομική υποστήριξη στο Λεωνίδα Δρόση, για σπουδές στο Μόναχο, στον οποίο θα αναθέσει και τη γλυπτική διακόσμηση της Ακαδημίας Αθηνών.⁹⁵

Σημαντικό τιαράγοντα της ανάπτυξης των τεχνών, αλλά και της κινητοποίησης της γηγενούς πολιτιστικής δημιουργίας αποτέλεσε η συμμετοχή ελλήνων καλλιτεχνών σε μεγάλες διεθνείς εκθεσιακές οργανώσεις. Παρά τη μικρή ελληνική εκπροσώπηση, λόγω του υψηλού κόστους της μεταφοράς των εκθεμάτων, τα τελευταία δεν περνούσαν απαρατήρητα από τις κριτικές επιτροπές. Συχνά αποσπούσαν τιμητικές διακρίσεις.⁹⁶

Η διάσταση απόψεων μεταξύ του συνταγματάρχη Εμμανουήλ Μανιτάκη, προέδρου της Εφορίας του Σχολείου, και του Γεράσιμου Μαυρογιάννη οδήγησε στην παραίτηση του τελευταίου και την αντικατάστασή του από τον ταγματάρχη Αναστάσιο Θεοφιλά (1878-1901), κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του οποίου δημιουργήθηκε κλίμα σταθερότητας. Οι αλλαγές που επέφερε, αν και δεν έπληξαν άμεσα τις καλλιτεχνικές σπουδές, εν τούτοις άφησαν χώρο στις παρεμβατικές προθέσεις των κρατικών φορέων στην προώθηση της εκπαίδευσης στο ίδρυμα με στενά επαγγελματική και τεχνοκρατική αντίληψη που

καλλιτεχνική επιμέλεια Λούλα Φραγκούλη, [Μέλισσα], Αθήνα 2006, σσ.25-29 και Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.264.

⁹¹ Β.Δ. της 5 Ιανουαρίου 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.17 της 14 Μαρτίου 1878.

⁹² Ε. Κ. Φρατζισκάκης, *Έλληνες ζωγράφοι του δεκάτου ενάτου αιώνας*, [Εμπορική Τράπεζα], Αθήνα 1957, σ.23.

⁹³ Η Θηρεσία Γ.Ζαρίφη-Βλαστού ήταν μέλος της οικογένειας του τραπεζίτη Γεώργιου Ζαρίφη και χρηματοδότησε τις σπουδές του Λάζαρου Σώχου. Ο Σώχος από τα Υστέρνια της Τήνου καταγόμενος σπούδασε γλυπτική στην Καλλιτεχνική Σχολή Guillement, αργότερα στις «Ecole des Arts Decoratifs» και «Ecole des Beaux Arts» στο Παρίσι. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.348.

⁹⁴ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Αρχείο Γραμματείας Υπ. Οικονομικών (1833-1862), φάκελος 468, έγγραφο 8419 της 8 Ιουνίου 1856 και ΑΥΕ Φάκ.1840/ Α.Α.Κ, έγγραφο 2109 της 9 Ιουλίου 1840. Διεύρυνε την εκπαίδευσή του στην Ακαδημία του Μονάχου και μετά από επίσκεψη διάφορων ευρωπαϊκών πόλεων κατέληξε στη Ρώμη, όπου δημιούργησε εργαστήριο. Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.266.

⁹⁵ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.340, Γεώργιος Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972, σσ.184,192,204,222-224,234. Chassiotis, *L instruction*, *ό.π.*, σ.116.

⁹⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα διακρίσεων στην έκθεση των Παρισίων του 1878, αποτελούν κριτικές για έργο του Λεωνίδα Δρόση, του γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, του Δημήτριου Φιλιππότη, Ιω. Αλταμούρα, Ν.Γύζη, Ν.Λύτρα και άλλων. περ. Εστία, τόμος Στ', 1878, τεύχος 145 και Μερτύρη, *ό.π.*, σ.218. Εκτός από βραβεία, τους απονέμονταν ποικίλες διακρίσεις, μετάλλια και παράσημα σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως συνέβη με τον Νικόλαο Γύζη, (Παπαϊωάννου, *Νικόλαος Γύζης, Οι Μεγάλοι Έλληνες..ό.π.*, σσ.28,32-33,37) ή το Λεωνίδα Δρόση (Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.266 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη..ό.π.*, σσ.78-80).

ευθυγραμμίζοταν με τις επιταγές του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Ο Θεοφίλας, λόγω της στρατιωτικής του ιδιότητας, όντας λιγότερο ενήμερος από τον προκάτοχό του σε θέματα αισθητικής παιδείας, έστρεψε την προσοχή του στην προαγωγή της τεχνικής εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια της διεύθυνσής του υποβαθμίστηκε ο θεσμός των ετήσιων διαγωνισμών, εφόσον ο ίδιος τους θεωρούσε διαδικασία αυτονόητη για την εξέλιξη των μαθητών.⁹⁷ Οι ευκαιρίες όμως διοργάνωσης εκθέσεων και διαγωνισμών καλλιτεχνικού χαρακτήρα τόσο από δημόσιους, όσο και από ιδιωτικούς φορείς δεν έλειψαν. Ενδιαφέρουσες παρόμοιες πρωτοβουλίες υπήρξαν εκείνη του Μιχαήλ Μελά, ο οποίος επιμελήθηκε το 1881 στο μέγαρο του αδελφού του, Βασιλείου Μελά, έκθεση ελλήνων δημιουργών και αποφοίτων του Πολυτεχνείου,⁹⁸ εκείνη της έκθεσης του 1883 του «Συλλόγου Ωραιών Τεχνών» μετά από πρόταση του γλύπτη Κοσμά Απέργη⁹⁹ ή εκείνη του Καλλιτεχνικού τμήματος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» το 1885 με τη συμμετοχή γλυπτών και ζωγράφων. Παρουσιάστηκαν έργα λιθογραφίας, χαλκογραφίας, ξυλογραφίας και αρχιτεκτονικά «σχεδιαγγραφήματα».¹⁰⁰

Είναι αναμφισβήτητο ότι δεν ήταν λίγοι εκείνοι που προθυμοποιήθηκαν να συμβάλουν στην άνοδο του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου στην Ελλάδα με κάθε μέσο. Η διάδοση νέων αντιλήψεων και η ενίσχυση της παιδείας δεν προήλθαν μόνο από παρέμβαση της πολιτείας, αλλά κατά μεγάλο μέρος από ιδιωτικούς φορείς και ατομικές κυρίως πρωτοβουλίες Ελλήνων της διασποράς.

Οι πλούσιοι ομογενείς ήσαν εκείνοι που ανέλαβαν να καλύψουν τις ελλείψεις, τις οποίες δημιουργούσε το πάγωμα των κρατικών πιστώσεων και ειδικότερα στο θεσμό των υποτροφιών. Παράδειγμα αποτελεί χορήγηση υποτροφιών σε μαθητές του ιδρύματος, όπως στους Ι. Ρεπάνη, Κ. Στουρνάρη, Γεώργιο Ροϊλό, από το κληροδότημα του Νικολάου Δημ. Κρήτσκη, αντιναυάρχου στη Ρωσία.¹⁰¹ Ο Κρήτσκης αφιέρωσε 100.000 χάρτινα ρούβλια¹⁰² στην εκπαίδευση πέντε νέων καταγόμενων από Πελοπόννησο, Τδρα, Σπέτσες, και δύο από Ζαγορά.¹⁰³

⁹⁷ Μερτύρη, ό.π., σσ.222-226.

⁹⁸ Αντώνιος Μηλιαράκης, *Καλλιτεχνική Έκθεση εν Αθήναις, Δελτίο της Εστίας*, φύλλο 212 της 18 Ιανουαρίου 1881. Μεταξύ των ζωγράφων συγκαταλέγονταν ο Γύζης, ο Βολανάκης, ο Ν.Λύτρας. Βίκτωρ Θ. Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. *Ημερήσια*, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.26.

⁹⁹ Εφ. Νέα Εφημερίς της 8 Νοεμβρίου 1882.

¹⁰⁰ Κωνσταντίνος Α.Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού (1865*1950)*, Αθήνα 1951, σ.158 και Εφ. Παλιγγενεσία της 22 Απριλίου 1885. Το 1890 επίσης στον ίδιο Σύλλογο οργανώθηκε Καλλιτεχνική Έκθεση. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β', σ.793.

¹⁰¹ Β.Δ. «περί τροποποιήσεως του κανονισμού διαχειρίσεως του κληροδοτήματος Ν.Κρήτσκη», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.18 της 20 Φεβρουαρίου 1885.

¹⁰² Τα 100.000 ρούβλια ισοδυναμούσαν με 108.984 δραχμές. Είχαν ανέλθει στο ποσό των 130.000 δραχμών το 1925. Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), Υ.ΟΙ., αρ.476. Έγραψε δύο διαθήκες, την πρώτη της 9 Σεπτεμβρίου 1843 στη Σεβαστούπολη και τη δεύτερη της 28 Οκτωβρίου 1843 στην πόλη Βάλδεκ. ΜΗΚ, σ.36.

¹⁰³ Τα δύο πέμπτα του κληροδοτήματος επομένως τα απορροφούσε η Θεσσαλία. Όρισε ότι» αν η ποσότητα των χρημάτων δεν είναι επαρκής, να λαμβάνονται ετησίως 3000 ρούβλια από τους κληρονόμους κάποιου υποστατικού του στη Ρωσία. Επίσης φρόντισε στον εφοδιασμό των σχολείων με μαθηματικά όργανα. Διαθήκη του Νικολάου Δημ. Κρήτσκη της 28 Οκτωβρίου 1843. Το κληροδοτούμενο ποσό ανερχόταν σε 108,011 δραχμές. ΜΗΚ, σ.36 και ΑΥΕ, Φάκ.1844/ 88,1 (απόκομμα εφημερίδας). «Υπότροφοι εκ του κληροδοτήματος τούτου διορίζονται εις την Ριζάρειον Σχολήν, εις την Σχολήν των Τεχνών, εις το Διδασκαλείον, εις το Πανεπιστήμιον, εις την Τριανταφυλλίδειον γεωργικήν

Σκοπός του κληροδοτήματος του Δημητρίου Δωρίδη από το Βουκουρέστι το 1866, ύψους 12,000 περίπου φλωρίων¹⁰⁴ αφιερωμένου γενικότερα «εις τα εν Αθήναις εθνικά καθιδρύματα», είναι εκπαιδευτικός και καλλιτεχνικός. Με το κληροδοτήμα κατέστησε «γενικό και απόλυτο κληρονόμο του το Ελληνικό Έθνος». Επιθυμούσε ώστε «οι τόκοι τούτου (τον κληροδοτήματος) χρησιμεύουν ετησίως εις αγαθοεργίαν» και να «διανέμονται» στα δημόσια καθιδρύματα της Αθήνας «εξ ίσου», συμπεριλαμβανομένης και της πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης.¹⁰⁵ Προφανώς ο διαθέτης ως «δημόσια καθιδρύματα» εννοούσε τα εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁰⁶ Προτάσεις όμως του προζένου στόχευαν στην αξιοποίηση του κληροδοτήματος και σε καλλιτεχνικούς σκοπούς.¹⁰⁷

Σημαντικό κληροδοτήμα «εις το ενταύθα Πολυτεχνικόν Σχολείον» ήταν εκείνο του μετσοβίτη Δημητρίου Θωμαΐδη, ο οποίος το 1873 είχε φροντίσει να ενημερωθεί για τις υπάρχουσες ανάγκες της Σχολής κυρίως σε εποπτικό υλικό, διδακτικά εγχειρίδια και άλλα βιβλία. Έτσι, μερίμνησε με βάση τη διαθήκη του το 1874 «να δωρόνται χίλια δραχμαί κατ' έτος εξ ονόματός» του σε δύο μαθητές αριστεύοντες στις εξετάσεις. Παράγγειλε να παρέχονται 3.000 δραχμές ετησίως στη μετάφραση και έκδοση διδακτικών βιβλίων «περιοδικών συγγραμμάτων αναγομένων εις την μηχανικήν και τας τέχνας, το δε υπόλοιπον ετήσιον εισόδημα να χρησιμεύση κατ' έτος εις ό, τι η επιτροπή της Σχολής κρίνει ωφελιμότερον δια την πρόοδον των επιστημών και τεχνών».¹⁰⁸

Με το νόμο ΑΦΜΑ' του 1887 «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών»¹⁰⁹ το προβάδισμα εμφανώς δινόταν στην τεχνική εκπαίδευση, πράγμα που προκάλεσε αντιδράσεις του καλλιτεχνικού κόσμου για τον παραγκωνισμό των καλλιτεχνικών σπουδών στο Πολυτεχνείο. Παρόλο που η θέση του καλλιτέχνη δεν είχε βρει ακόμη τη δέουσα αναγνώριση στην ελληνική κοινωνία, παρέχονταν από τις πρωτοβουλίες

σχολήν και εις την αλλοδαπήν, κατά τας παρουσίαζαμένας εκάστοτε αιτήσεις και κατά τας ανάγκας της πολιτείας...». Άρθρο 2 του ΒΔ. της 12 Αυγούστου 1892, «περί μεταρρυθμίσεως του από 14 Ιουλίου 1880 κανονιστικού διατάγματος τον κληροδοτήματος Ν. Κρήτσκη». Εφ. της Κυβερνήσεως, φύλλο 296, της 24 Αυγούστου 1892. Ακυρώθηκε με το Β.Δ. της 5 Δεκεμβρίου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.431 της 8 Δεκεμβρίου 1892. Βλ. κεφ. Το Τιμαλφέστερον...η Παιδεία, σσ.307,340,381.

¹⁰⁴ Το κληροδοτήμα ανερχόταν σε 134.921 παλαιές δραχμές και» αφού μετατράπηκε σε χρηματικούς τίτλους, ανήλθε στις 556.800 δραχμές. Διαθήκη του Δημητρίου Δωρίδη της 7 Ιουλίου 1866. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.113. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, η αρχική περιουσία του το 1870 ήταν 131.921 δραχμές. Το Μάρτιο του 1928 ανερχόταν σε 1.891.574 δραχμές, όταν μεταβιβάστηκε στην Ακαδημία Αθηνών. ΜΗΚ, σ.30, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.89. Ζερβός, Τ.Γ., αρ.298 και ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885.

¹⁰⁵ Το ποσό ανερχόταν σε 60.000 φράγκα στις 20 Φεβρουάριου 1869. Ζερβός, ό.π. ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885 και ΠΠΧ, σ.113.

¹⁰⁶ Το 1926 μεταβιβάστηκε το κληροδοτήμα στην Ακαδημία Αθηνών δυνάμει συντακτικής αποφάσεως μαζί με άλλα κληροδοτήματα. ΜΗΚ, σ.31.

¹⁰⁷ ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885.

¹⁰⁸ Το Θωμαΐδειο βραβείο άρχισε να δίνεται από το 1878. Δόθηκε στο γλύπτη Λάζαρο Σώχο και τον αρχιτέκτονα Γεώργιο Πιρπύρη το 1885. Μερτύρη,,ό.π., σ.233.

¹⁰⁹ Νόμος ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού τον εν Αθήναις σχολείον των βιομηχάνων τεχνών». Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς,,ό.π., τόμος Α', σ.370 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887.

πολλών φιλοτέχνων,¹¹⁰ ιδιωτικών φορέων, αλλά και θεσμών που βασιζόνταν σε κληροδοτήματα και δωρεές, οι ευκαιρίες σε καλλιτέχνες να σταδιοδρομήσουν μέσα από διοργανώσεις εκθέσεων και διαγωνισμών.¹¹¹ Η ευαισθητοποίηση πολλών φιλοτέχνων σε ζητήματα, όπως εκείνο της ανάπτυξης της καλλιτεχνικής παραγωγής, τους οδήγησε στην προσπάθεια ανασύστασης των πανελλαδικών εκθέσεων που διεξάγονταν την εποχή του Καυταντζόγλου στο Πολυτεχνείο. Αν και η προσπάθειά τους δεν απέδιδε τους αναμενόμενους καρπούς, προκαλούσε πάντως το ενδιαφέρον ο προβληματισμός τους σε εποχή μάλιστα οικονομικών για τη χώρα δυσχερειών.¹¹² Η ίδρυση της «Εταιρείας των Φιλοτέχνων» ακριβώς αυτή την εποχή, σκοπός της οποίας ήταν «η θεραπεία των εικαστικών τεχνών, η ανάπτυξις του αισθήματος του καλού παρά τω Ελληνικώ λαώ και η εκ της τέχνης απόλαυσις», εντάσσεται στους ίδιους προβληματισμούς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.¹¹³ Σημαντική υπήρξε η συμβολή της στη χορήγηση υποτροφιών. Η Εταιρεία μπορούσε «ν' αποστείλη διά συναγωνισμού υποτρόφους εις Ενώπιον προς τελειοποίησιν εν ταις καλαίς τέχναις νέους αριστεύσαντας εν ταις σπουδαίς αντών, είτε εν τω σχολείω των Καλών Τεχνών, τω εν Αθήναις ιδρμένω, είτε εν τοις Εύρωπαϊκοίς ομοίοις, αν επιτρέπωσι τούτο τα χρηματικά αυτής μέσα ή χορηγούντος φιλοτέχνον ανόρος».¹¹⁴

Το 1893 ιδρύθηκε και η «Καλλιτεχνική Ένωσις», η οποία επίσης διοργάνωνε εκθέσεις διαρκούς χαρακτήρα με υψηλού ποιοτικού επιπέδου εικαστικά εκθέματα.¹¹⁵ Η σύσταση διαρκών εκθέσεων εντασσόταν και στις επιδιώξεις του Καλλιτεχνικού τμήματος του Συλλόγου «Παρνασσός». Πετυχημένη θεωρήθηκε η έκθεση «των σκαριφημάτων» το 1890 με 204 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, η οποία λειτούργησε και ως διαγωνισμός.¹¹⁶

Η διενέργεια διαγωνισμών με την απονομή τιμητικών διακρίσεων και μεταλλίων, ουσιώδες κίνητρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, εξέλιπαν την εποχή εκείνη με την υποβάθμιση, όπως προαναφέρθηκε, των ετήσιων διαγωνισμών του Πολυτεχνείου μετά την ψήφιση του νόμου ΑΦΜΑ'. Η ανάγκη να δίδονται ίσες ευκαιρίες στους σπουδαστές του

¹¹⁰ Φιλότεχνοι παρακινούν και ενθαρρύνουν καλλιτέχνες, δρουν ανοίγοντας το δρόμο της εξέλιξης τους, ιδιαίτερα όταν διαθέτουν κοινωνική, πολιτική και οικονομική δύναμη. Ο τήνιος Νικόλαος Νάζος λόγω χάρις, αν έλαβε το ρόλο του διαμεσολαβητή στην εκπαίδευση και εξέλιξη του Γύζη. Φρόντισε να του χορηγηθεί η υποτροφία από το Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας της Τήνου. Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζης, Οι Μεγάλοι Έλληνες, ό.π., σ.11.

¹¹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Ολυμπίων. Το 1888 στα Δ' Ολύμπια, ο αριθμός των ελλήνων δημιουργών που συμμετείχαν υπερέβη τους 100, γεγονός που ευνοούσε ο Κανονισμός των «επί των Ολυμπίων και κληροδοτημάτων..», σύμφωνα με τον οποίο υπήρχαν βραβεία που προορίζονταν για τους εκθέτες όλων των κλάδων των εικαστικών τεχνών, ανάμεσα στις οποίες και οι εφημεροσμένες. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.12 της 14 Ιανουαρίου 1888.

¹¹² Φιλότεχνοι της εποχής, όπως ο Θεόδωρος Βελλιανίτης, ο Πέτρος Κανάκης, ο Αριστομένης Βαλέτας, ο Βίκτορας Δούσμανης συγκρότησαν ομάδα, η οποία διοργάνωσε έξι εκθέσεις το διάστημα 1889 έως τη διάλυσή της το 1904. Μερτύρη, ό.π., σ 249.

¹¹³ Στο κεφ Α1 του Καταστατικού της, ανάμεσα σε άλλα, προβλεπόταν η ίδρυση Μουσείου, βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, καθώς και «η υποστήριξη υποτρόφων προς τελειοποίησιν αυτών εν ταις καλαίς τέχναις». Τα μέλη της ήταν, όπως σημειωνόταν, «εξ αμφοτέρων των φύλων» (άρθρο 9). Β.Δ. «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλοτέχνων», 19 Ιανουαρίου 1888. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 21 Ιανουαρίου 1888.

¹¹⁴ Παράγραφος 24 του Β.Δ. του 1888 «περί εγκρίσεως καταστατικού της εν Αθήναις «Εταιρίας των Φιλοτέχνων», στο Σοφριανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., τόμος Α', αρ.1797, σ. 395.

¹¹⁵ Β.Δ. «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ενώσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 11 της 20 Ιανουαρίου 1893.

¹¹⁶ Κ.Βοβολίνη, Το Χρονικόν...ό.π., σ.164 κ.ε.

Καλλιτεχνικού τμήματος της Σχολής προκάλεσε δωρεές ιδιωτών, ακόμα και από χώρους άσχετους με τον καλλιτεχνικό χώρο. Ο υποστράτηγος Χαράλαμπος Χρυσοβέργης αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα δωρητή. Παραχώρησε τον Ιανουάριο του 1891 στο Πολυτεχνείο το 50% των εσόδων από την εκμετάλλευση ενός ακινήτου στην Αθήνα¹¹⁷ «προς βράβευσιν κατ' έτος των εκ των Μετσοβίων Πολυτεχνείων αποφοιτώντων μαθητών, των διακρινομένων επί επιμελεία, ηθικότητι και προόδω» με τον όρο της ισότιμης διανομής του στα δύο βασικά τμήματα της Σχολής. Το ένα για τους απόφοιτους «της Σχολής των Βιομηχάνων Τεχνών» και το άλλο για εκείνους της «Σχολής των Καλών Τεχνών» με την εξής διανομή: «οι δύο πρωτεύοντες εις τας σχολάς ταύτας και οι δύο δευτερεύοντες εκ των σχολών τούτων θέλονοι λαμβάνειν οι μεν πρώτοι τα τρία πέμπτα, οι δε δεύτεροι τα δύο πέμπτα τον ημίσεος της δωρεάς...».TM

Μεγαλοαστοί και επιχειρηματίες έδειξαν το ενδιαφέρον τους για τις καλές τέχνες, ιδιαίτερα μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που ευνοήθηκε από τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και στα αστικά κέντρα γενικότερα.¹¹⁹ Η αποκλειστική - τείνουμε να καταλήξουμε - ανάληψη της ανέγερσης ιδρυμάτων καλλιτεχνικού χαρακτήρα αποτυπώνει το ενδιαφέρον του πιο εύπορου και καλλιεργημένου τμήματος της αστικής τάξης του ελληνισμού του εξωτερικού με κοινή οικονομική προέλευση, για τη δημιουργία και στήριξη πολιτιστικών συλλόγων, καθώς και την ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που προικοδοτούσαν τη νέα ελληνική πρωτεύουσα με μία δημόσια υποδομή.¹²⁰

Δυνατότητες εμπλουτισμού της Πινακοθήκης παρείχαν οι όροι της διαθήκης του Αλεξάνδρου Σούτσου (1839-1895), καθηγητή του Πολυτεχνείου, φαναριώτικης οικογενείας, το Μάρτιο του 1883, ο οποίος άφησε «άπασαν την κινητήν και ακίνητον περιουσίαν» του, αξίας κατά τη λήξη της απογραφής, το 1896, 1.678.412 δραχμών¹²¹ στο ελληνικό Δημόσιο για την ίδρυση και συντήρηση «Μουσείον Ζωγραφικής».¹²² Ήθελε το Μουσείο που θα ονομαζόταν «Μουσείον Αλεξάνδρον Σούτσον» να αποτελείται από τρία τμήματα: Εκείνο της ζωγραφικής,

¹¹⁷ Η ακίνητη περιουσία συνίστατο σε μία οικία αξίας 8.000 δραχμών. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Δεύκωμα..ό.π., σ.60.

¹¹⁸ Δωρητήριο υπ.αρ.3716 της 16 Ιανουαρίου 1891 (συμβολαιογράφου Αθηνών Ε. Γκορίτσα). Βλ. Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σσ.375-376. Από τη χορήγηση του «Χρυσοβεργείου Βραβείου» που άρχισε να δίδεται από το 1893 αναδείχθηκαν καλλιτέχνες, όπως ο Σπυρίδων Βικάτος και ο Θωμάς Θωμόπουλος. Ο.π.

¹¹⁹ Γεώργιος Δερτιλής, Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1977, σσ.139-147, Κώστας Μπίρης, Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα, [Μέλισσα], Αθήνα 1999, σσ.181-182, Guy Burgel, Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν, [Εξάντας], Αθήνα 1876, σσ.147,182,247, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σσ.240,250.

¹²⁰ Η αποκλειστική χρηματοδότηση των ιδρυμάτων που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία γίνεται από ένα συγκεκριμένο σύνολο της διασποράς με κοινή κοινωνική και οικονομική προέλευση, σύμφωνα με την αναφορά στη γεωγραφική και κοινωνική καταγωγή των δωρητών. Theodorou Vassiliki, Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris,1987, σ.303.

¹²¹ Το ποσό ισοδυναμούσε με 81.272 χρυσά φράγκα. Η νομισματική συλλογή που επίσης προσέφερε δεν είχε εκτιμηθεί ακόμη. Παρεδόθη στο Νομισματικό μουσείο την 31 Ιανουαρίου 1904 και περιλάμβανε 2355 διαφορετικά νομίσματα (33 χρυσά, 842 χάλκινα, 1445 αργυρά). ΜΗΚ,Γ¹97, σ.827.

¹²² Άρθρο 5^ο της ιδιόχειρης διαθήκης Αλεξάνδρου Σούτσου αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883. (Ιδιόχειρος κωδικέλος της 8 Απριλίου 1894). ΜΗΚ,Γ¹ 197, σ.827 και Μαρίνος Καλλιγιάς, Εθνική Πινακοθήκη, Σύντομος Οδηγός Εκθέσεως, Αθήνα 1970, σσ.11-12.

το οποίο «θέλει περιλαμβάνη έργα πρωτότυπα των διαφόρων σχολών ζωγράφων ατιοθανόντων τουλάχιστον προ τριάντα ετών, και ιχνογραφίας (dessins) πρωτοτύπου, πυρήν ταύτης έσται η συλλογή μου», εκείνο των νομισμάτων και το τρίτο, της βιβλιοθήκης. Στο πρώτο τμήμα του μουσείου αφιέρωνε και τα τρία τέταρτα της περιουσίας του: «Άπαντα τα εισοδήματα της περιουσίας μου θέλουσι δαπανάσθαι εις πλουτισμόν και συντήρησιν των συλλογών ως εξής: Τα τρία τέταρτα δια τας εικόνας και ιχνογραφίας, το δε υπόλοιπον δια τας λοιπάς».123 Κατέστησε και αυτός επίσης «γενικό και απόλυτο κληρονόμο του το Ελληνικό Έθνος» θέτοντας, όπως συχνά συνέβαινε με ευεργέτες που ανήκαν στην κατηγορία των «μεγάλων», ως όρο οι μισθοί του προσωπικού να είναι «εις βάρος του έθνους, εις ό δωρούμαι υπό τους όρους τούτους όλην την περιουσίαν μου μετά τον θάνατον της συζύγου μου και της αδελφής μου».124 Ο όρος της διαθήκης που απαιτεί ή προϋποθέτει την κρατική παρουσία στην προσφορά, έστω και με την ελάχιστη συμμετοχή του, επαναλαμβάνεται σε διαθήκες, ίσως αντανακλά την επιθυμία του διαθέτη να κερδίσει το ενδιαφέρον και τη μέριμνα του ελληνικού κράτους για την αξιοποίηση του κληροδοτήματός του.125 Δεν παρέλειψε να δωρίσει «εν ζωή» διάφορα χρηματικά ποσά σε εκπαιδευτικού χαρακτήρα φορείς και ιδρύματα.125 Δωρεά στο Μουσείο προσέφερε το 1904 η εξαδέλφη του, Ρωξάνη Ι. Σούτσου, σύζυγος του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και διευθύντρια του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου: «Τας υπολοίπους ελαιογραφίας κληροδοτώ εις το Καλλιτεχνικόν Μουσείον, όπερ θα λειτουργήσιν εν τη επί της οδού Φιλελλήνων οικία της κληρονομιάς του εξαδέλφου μου Αλεξάνδρου Σούτσου αυτά εν τη Πινακοθήκη του Πολυτεχνείου μέχρις ου λειτουργήσιν το ειρημένον Καλλιτεχνικόν Μουσείον εις το Εργαστήριον 5.000 δραχμής».127

Στο Εθνικό Μουσείο επίσης αφιέρωσε 13 ελαιογραφίες, που περιγράφει στη διαθήκη του, ο Αριστάρχης Βέης, χειρονομία χαρακτηριστική των φιλότεχνων προτιμήσεών του, που δεν περιορίζονταν μόνο στην κατασκευή του «Αριστάρχειου Ωδείου».129

Η προσφορά διαφόρων αντ'ικε ιμένων-έργων τέχνης, ιδιαίτερα η σύσταση πινακοθήκης, που συντελούσαν τόσο στην προαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όσο

123 Διαθήκη Αλεξάνδρου Σούτσου της 9 Μαρτίου 1883, ό.π.

124 Ο Αλέξανδρος Σούτσος άφησε την επικαρπία της περιουσίας του στη σύζυγό του Ναταλία Α. Σούτσου, μαζί με 250.000 δραχμές της προίκας της και εκτελεστή τον Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, εξαδέλφό του. Διαθήκη Αλεξάνδρου Σούτσου, ό.π. Ο ίδιος αποβίωσε την 25 Δεκεμβρίου 1895, ενώ η Ναταλία Σούτσου την 3 Ιανουαρίου 1924. ΜΗΚ,ΓΙ97, σ.837.

125 Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Το «ασφαλές» τον κληροδοτήματος, σ.263.

126 Τέτοια ιδρύματα ήταν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, σ.347), ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, (Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετιάν 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.182) και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Έκθεση Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1887-1888).

127 Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδ. (XXVIΗ), Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 59 (Διαθήκη). Έγγραφα σχετικά με την εγκυρότητα και την εκτέλεση της διαθήκης, φάκελος 28, 1, Διαθήκη της Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904 και Ζερβός, Τ.ΟΙ, αρ. 925 και Παπαφράγκου Α.Στάμου, Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις, [τύποις Αγγ. ΑΘ,Κλεισιούνη], εν Αθήναις 1940, σ.43.

128 Τέσσερις από αυτές παράγγειλε να αναρτηθούν στο Ωδείο που θα κατασκευαζόταν. Άρθρο 7° της διαθήκης. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ) τεύχος Α', [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1914, σ.52.

και στην πολιτιστική αναβάθμιση της νεολαίας, ως ξεχωριστή ή και παράλληλη μορφή δωρεάς καταλαμβάνει το 23% του συνόλου των προσφορών στην καλλιτεχνική παιδεία.¹²⁹

Εκτός από τα δύο από τα 80 μερίδια της περιουσίας του που άφησε ο Γεώργιος Αβέρωφ το 1898 για την αποπεράτωση των νέων κτιρίων του «Μετσοβίου», τα 4/80 μερίδια τα προσέφερε α) προς απονομήν βραβείων είτε εφ' άπαξ, είτε δι' ετησίων υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας εν τη καλλιτεχνία μαθητάς ήτοι εν τη Ζωγραφική, τη Γλυπτική, τη Αρχιτεκτονική, Ζωγραφία, Ευλογλυπτική προς Χαλκογραφία, Κοσμηματογραφία και δι' οιονδήποτε άλλο μάθημα εγκριθή υπό του Συμβουλίου της Διοικήσεως και της Κυβερνήσεως, δια δε τους διαγωνισμούς τούτους θα διατίθενται μέχρι τεσσάρων χιλιάδων δραχμών, θα καλούνται «Αβερώνφειοι διαγωνισμοί β) προς αποστολή εκ των αριστευόντων και διαπρεπόντων επί μαθήσει, ευφυΐα και χρηστότητι μαθητών του Μετσοβίου Πολυτεχνείου εις Ευρώπην προς ανωτέραν αυτών εκπαίδευσιν γ) εάν περισέυσωσι χρήματα ν' αγοράζονται δι αυτών έργα τέχνης εξαιρετικής αξίας προς καταρτισμόν Μουσείου του Πολυτεχνείου».¹³⁰ Ο ίδιος θεμελίωσε τη λειτουργία του Μουσείου με την παραχώρηση στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο όλων των ελαιογραφιών της οικίας του «συμποσομένων εις 80 περίπου κομμάτια». Ζητά να κατατεθούν σε ιδιαίτερη αίθουσα που να φέρει τον τίτλο «Πινακοθήκη Αβέρωφ».¹³¹ Με τις ελαιογραφίες αυτές μεγάλων τεχνιτών της προσωπικής του αυτής συλλογής, που εκτιμήθηκε γύρω στις 8.500 λίρας Αγγλίας, καταρτίστηκε η Πινακοθήκη.¹³²

Η σύζευξη των διαφόρων τεχνών σε ένα «καλλιτεχνικόν κατάστημα» υπάρχει στην επιθυμία του Παναγιώτη Ι.Κολοσούκα το 1900, ο οποίος άφησε στο Δήμο Πειραιά 100.000 δραχμές «υπό τον ρητόν όρον να ανεγείρη ούτος ο δήμος, εντός της πόλεως Πειραιώς και εις κατάλληλον θέσιν κατάστημα ή μέγαρον των ωραίων τεχνών ήτοι τμημάτων ωδείου και ζωγραφικής και των τούτοις συναφών άλλων έργων», το δε περίσσευμα του κληροδοτήματος να διατεθεί «προς διατήρησιν και συντήρησιν του σκοπού αυτού». Εναλλακτικά προόριζε το ποσό αυτό για Διδασκαλείο θηλέων, επιθυμία που θα πραγματοποιηθεί τελικά από τη μητέρα του το 1918.¹³³ Για σπουδές στις Καλές Τέχνες εξωτερικών ορφανών της Ζακύνθου

¹²⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2. Σε άρθρο του περιοδικού Εστία εκφραζόταν ευχή να παρακινηθούν έλληνες καλλιτέχνες, αλλά και συλλέκτες του εξωτερικού να εμπλουτίσουν την πινακοθήκη με πίνακες που είχαν στην κατοχή τους. Τυχ τη συγκέντρωση των πολιτιστικών αγαθών το ελληνικό κράτος στην ουσία στηρίχθηκε στη συνδρομή των ευεργετών. Νέλλη Μισιρλή, Από το 'Παντεχνείον'...ό.π., σ.18.

¹³⁰ Άρθρο 17ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ. ΠΠΧ, σσ.28-29 και ΖΑΒ, σ.15.

¹³¹ Άρθρο 20ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ, ΠΠΧ, ό.π., σ.30.

¹³² Ιω. Χατσόπουλος, ό.π., σ.81. Η Εθνική Πινακοθήκη λειτούργησε με το νόμο της 10 Απριλίου 1900 με έφορο τον Γεώργιο Ιακωβίδη, ο οποίος παρέλαβε από τον Θεοφιλά 258 έργα τέχνης από τις συλλογές του Πολυτεχνείου και του Πανεπιστημίου. Από αυτά εξέθεσε στους μικρούς χώρους του Μετσοβείου Πολυτεχνείου μόνο 59 έργα. Το 1901 προστέθηκαν τα έργα του Αλέξανδρου Σούτσου, ενώ το 1911, μετά την απόσπαση της Πινακοθήκης από το Πολυτεχνείο το 1909 και το 1910, δόθηκαν από τη Διαχειριστική Επιτροπή της περιουσίας του 76 πίνακες της ιδιωτικής συλλογής του Γεωργίου Αβέρωφ που είχαν παραχωρηθεί στο ίδρυμα το 1898. Νέλλη Μισιρλή, Από το 'Παντεχνείον'...ό.π., σ.19.

¹³³ Οι 100.000 δραχμές αντιπροσώπευαν τα 2/3 της περιουσίας του για ανέγερση, αν όχι Διδασκαλείου Θηλέων, ενός «Καλλιτεχνικού καταστήματος». Διαθήκη του Παναγιώτη Ιω. Κολοσούκα της 10 Μαΐου 1900. ΜΗΚ,Γ181, σ.782. Κληρονόμος μετά το θάνατο της μητέρας του, η οποία με τη σειρά της κληροδότησε την περιουσία της ήταν ο Δήμος Πειραιά. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.403 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.186.

ενδιαφέρθηκε ο Διονύσιος Μίγκης το 1904 αφήνοντας περιουσία αξίας 200.000 δραχμών σε υποτροφίες.¹³⁴

Δεν ξέφυγε από το πεδίο των ενδιαφερόντων του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ο τομέας της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης. Θεωρώντας τη μουσική και τη δραματική τέχνη ως μέσο ηθικής και διανοητικής διάπλασης ενδιαφέρθηκε ανάμεσα σε πλήθος άλλων εκπαιδευτικών προτεραιοτήτων και για τη γενικότερη καλλιτεχνική παιδεία της χώρας του αφήνοντας το 1910 κληροδότημα 15.000 αγγλικών λιρών υπέρ της ανέγερσης κτιρίου του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου της Αθήνας.¹³⁵ Συγκεκριμένα σημειώνει στη διαθήκη του: «Επιθυμώ να προνοήσω περί νομίμου και καταλλήλου κτιρίου δια το εν Αθήναις Ωδείο, ήτοι τον Μουσικόν και Δραματικόν Σύλλογον Αθηνών και να συντελέσω ούτως εις την προαγωγήν της Μουσικής και Δραματικής τέχνης εν Ελλάδι, ως μέσου ηθικής και διανοητικής διαπλάσεως, δίδω εις τον ρηθέντα Μουσικόν και Δραματικόν Σύλλογον το ποσόν των 15.000 λιρών δια την εν Αθήναις ανέγερσιν κτιρίου...επί της προμετωπίδας του οποίου θέλει τεθή επιγραφή διαλαμβάνουσα ότι ηγέρθη δαπάναις μου. Το ειρημένον κτίριον θέλει χρησιμοποιηθή δια την διδασκαλίαν της Μουσικής και Δραματικής Τέχνης, ως και δια μουσικάς και δραματικάς παραστάσε ις...».¹³⁶

4. Γυναίκες Καλλιτέχνιδες

Όσον αφορά στη συμμετοχή των γυναικών στην καλλιτεχνική εκπαίδευση, αυτή, όπως είδαμε,¹³⁷ κατά κάποιο τρόπο ήταν ενταγμένη στο περιεχόμενο των σπουδών της τόσο στη γενική, όσο και στην επαγγελματική εκπαίδευση. Μαθήματα καλλιτεχνικά, όπως η μουσική ή η ζωγραφική και τα χειροτεχνήματα θεωρούνταν κατάλληλα για την εκπαίδευση των κοριτσιών.¹³⁸

Παρατηρούμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 με την ελεύθερη εισαγωγή γυναικών στο «Ωδείο Αθηνών» εκδηλώθηκαν προσπάθειες να παραμεριστούν κοινωνικές προκαταλήψεις σχετικές με το δικαίωμα των γυναικών στη μόρφωση.¹³⁹ Συνεχή αύξηση παρουσίαζε ο αριθμός των γυναικών, οι οποίες συμμετείχαν με έργα τους στις εκθεσιακές διοργανώσεις.¹⁴⁰

¹³⁴ Ζερβός, Υ.Γ., αρ.697.

¹³⁵ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 5 Ιουνίου 191. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ), Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49: (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλένιου Σχολής, Κοργιαλενίου Αθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολιού, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.) και Ζερβός, Υ.Γ, αρ.632, σ.1914.

¹³⁶ Άρθρο 34 της διαθήκης Μαρίνου Κοργιαλένιου..ό.π.

¹³⁷ Βλ,κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.472, υπσμ.259, 482, Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.472, υπσμ.259, Ορφανοτροφεία, σσ.572,594,598,607.

¹³⁸ Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων, στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν]., Αθήνα 1987, σσ.79-83.*

¹³⁹ Στα πλαίσια της προσπάθειας να καταρριφθούν προκαταλήψεις για το δικαίωμα της Ελληνίδας να μορφώνεται παρατηρείται απρόσκοπτη είσοδος γυναικών στο «Ωδείο Αθηνών» ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Μερτύρη, ό.π., σσ.256-257.

¹⁴⁰ Ό.π. 257.

Το 1894 συστάθηκε «εν τω Μετσοβίω Πολυτεχνείω και εν ιδιαίτερα αιθούση τμήμα Γραφικής και Πλαστικής δια νεανίδας».¹⁴¹ Στα μαθήματα της «Καλλιτεχνικής Σχολής των νεανίδων» συμμετείχαν 100 περίπου σπουδάστριες, αριθμός πενταπλάσιος του αναμενόμενου. Η διδασκαλία παρεχόταν δωρεάν πλην ορισμένων ειδικών δαπανών που βάρυναν τις ίδιες τις μαθήτριες. Πολλές καλλιτέχνιδες έκτοτε ανέπτυξαν καλλιτεχνική δράση μέσα και έξω από το ίδρυμα, όπως η Μαριάνθη Δρακονταειδή, η Σοφία Λασκαρίδου, η Αγγελική Στεφάνου, η Ερατώ Βάλβη και άλλες.¹⁴²

Το αίτημα για σχηματισμό ιδιαίτερης τάξης σπουδαστριών του Καλλιτεχνικού τμήματος αυξανόταν. Δε συντελέστηκε όμως κάποια ουσιαστική εκπαιδευτική πρόοδος, παρά τις προοπτικές που άφηνε στη δυνατότητα αναβάθμισης του Καλλιτεχνικού τμήματος ο νόμος ΑΦΜΑ'.¹⁴³ Λόγω επίσης των αντιδράσεων των καθηγητών στο αίτημα σπουδαστριών για τη δημιουργία ξεχωριστού τμήματος θηλέων, ομάδα από αυτές αποσχίσθηκε και ίδρυσε δική της Καλλιτεχνική Σχολή στην Καλλιθέα.¹⁴⁴ Από τον Οκτώβριο του 1900 σημαντικός αριθμός σπουδαστριών του τμήματος θηλέων συνέβαλε στην πραγματοποίηση της πρότασης του γραμματέα της «Εταιρείας των Φιλοτέχνων», τη σύσταση δηλαδή «Καλλιτεχνικής Σχολής Κυριών», η οποία σημείωσε επιτυχίες στη διάρκεια της τριχρονής ζωής της.¹⁴⁵

Όσον αφορά στις ιδιωτικές προσπάθειες, αξιοσημείωτη ήταν η ίδρυση το 1887 ειδικής ιδιοσυντήρητου καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες, από την Καλλιρρόη Παρρέν, αν και βρήκε μικρή ανταπόκριση. Η συντήρησή της βασιζόταν στα κεφάλαια που κατέθεταν μέλη της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών, «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλονσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...».¹⁴⁶ Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτήριζε το 1888 η «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως», την οποία υπέγραφαν 2.850 γυναίκες, την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση παρθεναγωγείων ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Αποτελούσε έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία που έθετε το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση.¹⁴⁷

¹⁴¹ Εφ. Ακρόπολις της 25 Φεβρουαρίου 1894.

¹⁴² Ελληνίδαι Καλλιτέχνιδαι, περ. Πινακοθήκη, τόμος 10 (1910-1911), τεύχος 110, σ.26.

¹⁴³ Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων τεχνών της 27 Μαΐου 1887». Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τόμος Α', σ.370.

¹⁴⁴ Εφ. Εφημερίς, 24 Μαρτίου 1895.

¹⁴⁵ Ελληνίδαι Καλλιτέχνιδαι, ό.π., σ.26. Ανάμεσα στις δυσκολίες που συνάντησαν οι ελληνίδες καλλιτέχνιδες ήταν και η απόρριψη από την κυβέρνηση, ως οικονομικά ασύμφορης της πρότασής του για ιδιαίτερη αίθουσα μελέτης του γυμνού. Έτσι, ανακινήθηκε το ζήτημα ηθικής σε σχέση με την τέχνη, που προκάλεσε διαμαρτυρία καθηγητών, οι οποίοι ζητούσαν να απαγορευθεί η φοίτηση μαθητριών στη Σχολή, αίτημα που δεν ικανοποιήθηκε: «...Απορεί δε τις πώς άνθρωποι καλλιτεχνικώς μορφωμένοι αγνοούν ότι η τέχνη είναι ανωτέρα της ηθικής, ότι είναι αδύνατος η σπονδή της τέχνης άνευ του γυμνού, ότι επιτέλους οι γυναίκες δύνανται να συναγωνισθούν προς τους άνδρας και εν τη τέχνη...». Ό.π., τόμος 4 (1904/1905), σ.177 και Μερτύρη, ό.π., σ.268.

¹⁴⁶ Καλλιτεχνική σχολή Κυριών, Εφημερίς των Κυριών Α', τεύχος 32 (1887), σ.5. Βλ κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.500, υψμ.85.

¹⁴⁷ Φουρναράκη, Εκπαίδευση...ό.π., σσ.53-54.

Το 1900-1901 μετά το θάνατο του Α. Θεοφιλά και την προσωρινή ανάληψη της διεύθυνσης από τον Ιωάννη Λαζαρίμο, εγκαινιάστηκε η μικτή φοίτηση μετά από γενική απαίτηση των σπουδαστριών του τμήματος θηλέων να τυγχάνουν ίσων ευκαιριών με τους άρρενες συναδέλφους τους.¹⁴⁸ Ο Κωνσταντίνος Μητσόπουλος (1902-1910), καθηγητής της Ορυκτολογίας και Γεωλογίας, νέος διευθυντής του ιδρύματος, προσπάθησε να προσδώσει ακαδημαϊκό χαρακτήρα στη Σχολή¹⁴⁹ μέσα από τη διεύθυνση του γνωστικού πεδίου των σπουδαστών, αλλά και τη λειτουργία των «Αβερώφειων διαγώνια μών».¹⁵⁰ Οι διαγωνισμοί αυτοί που, όπως προαναφέρθηκε, στόχευαν στη συνέχιση των καλλιτεχνικών σπουδών σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, στάθηκαν κινητήριοι μοχλοί στην κατάρτιση και ανέλιξη μετέπειτα σημαντικών καλλιτεχνών, όπως του Μιχαήλ Τόμπρου, του Απόστολου Γεραλή, του Γιώργου Γουναρόπουλου και άλλων.¹⁵¹

Το Φεβρουάριο του 1910 ψηφίστηκε το νομοσχέδιο, βάσει του οποίου ανεξαρτητοποιήθηκε η Σχολή Καλών Τεχνών από εκείνη των Βιομηχάνων Τεχνών και υπαγόταν ήδη στο υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως.¹⁵² Το ίδιο έτος επίσης δημιουργήθηκε, ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών», το πρώτο σωματείο για την προστασία των επαγγελματικών δικαιωμάτων των εικαστικών δημιουργών.¹⁵³

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα το έκδηλο ενδιαφέρον που υπήρχε στο ελληνικό βασίλειο για την καλλιτεχνική παιδεία αποτυπωνόταν στον πολλαπλασιασμό των καλλιτεχνικών συλλόγων, εταιρειών και σωματείων. Το έργο των καλλιτεχνικών συλλόγων στην ουσία υποκατέστησε μέσα από την εμβέλεια μιας κοινωνικής και οικονομικής δυναμικής την ελλιπή έως ανύπαρκτη μουσική ή άλλου είδους καλλιτεχνική παιδεία στα δημόσια σχολεία.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Σε διαμαρτυρίες σπουδαστριών για το θέμα αυτό πρωτοστάτησε η Σοφία Λασκαρίδου, όπως η ίδια αναφέρει στο βιβλίο της. Σοφία Λασκαρίδου, Από το ημερολόγιόν μου. Αναμνήσεις και στοχασμοί, Αθήνα, 1956, σ.7.

¹⁴⁹ Μερτύρη, ό.π., σ.264. Ο Μητσόπουλος στην προσπάθειά του να αναβαθμίσει το ίδρυμα συνέταξε νομοσχέδιο το 1903, με το οποίο το Πολυτεχνείο χαρακτηριζόταν πανεπιστημιακό ίδρυμα, ονομαζόταν «Μετσόβιος Πολυτεχνική Ακαδημία» και περιελάμβανε εννέα σχολές. Αν και παρέμειναν αυτά σχέδια, είχαν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες για τον προσδιορισμό του ακριβούς εκπαιδευτικού του χαρακτήρα. Ο.π.273.

¹⁵⁰ βλ κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.737.

¹⁵¹ Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., σσ.989-997.

¹⁵² Νόμος ΓΧΙΑ' υπ.αρ.3611 της 17 Φεβρουαρίου 1910, «περί Σχολείου των Καλών Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.272 της 27 Αυγούστου 1910 και Μπίρης, Ιστορία...ό.π., σσ.422-423.

¹⁵³ Πρόεδρος του Συνδέσμου ήταν ο ζωγράφος Γεώργιος Ιακωβίδης, αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Ροίλος και γραμματέας ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς. Μερτύρη, ό.π., σ.270.

¹⁵⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά: Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1893, «περί εγκρίσεως καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ενώσεως»: «Σκοπός [...]είναι η ανάπτυξις τον καλλιτεχνικού αισθήματος και η υποστήριξις των Ελλήνων(ων καλλιτεχνών». Άρθρο 1^ο του Καταστατικού της 6 Δεκεμβρίου 1892, «τακτικός εταίρος... γίνεται πας καλλιτέχνης η σπουδαστής των καλών τεχνών η φίλος της τέχνης». Άρθρο 2ο. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11 της 20 Ιανουαρίου 1893. Σοφινός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τεκμήριο 2750, σ.590. Σκοπός επίσης του συλλόγου που ιδρύθηκε από ζωγράφους με την επωνυμία «ένωσις του λαού Ευαγγελιστής Λουκάς» ήταν «η οικονομική ανάπτυξις» των μελών του και η φιλανθρωπική μεταξύ αυτών επικουρία. Από το Ταμείο του χορηγούνταν βοηθήματα στις ενδεείς οικογένειες «αποβιωσάντων συνεταιρών» που ήταν «ζωγράφοι, κοσμηματογράφοι και ελαιοχρωματιστές». Καταστατικό της «Εταιρείας του λαού Ένωσις'». Β.Δ., της 24 Δεκεμβρίου 1882, «περί εγκρίσεως τού από 19 Δεκεμβρίου 1867. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Ιανουαρίου 1883. Σοφινός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τεκμήριο 1061, σ.262.

5. Μουσική Παιδεία.

Η συστηματική διδασκαλία της μουσικής έπρεπε κατά τον Καποδίστρια να είναι αναπόσπαστο τμήμα της όλης εκπαίδευσης της νεολαίας. Όπως ο ίδιος διατεινόταν, «η επιστημονική μουσική είναι μέρος ουσιώδες της ελευθέρως αγωγής ρυθμίζουσα και ηθοποιούσα τας φυσικάς και ηθικάς δυνάμεις των παιδων».¹⁵⁵ Από την πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους συναντάμε, αν και σε περιορισμένο αριθμό, καθηγητές μουσικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και σε εξωσχολικές μουσικές δραστηριότητες.¹⁵⁶ Η μουσική μαζί με την καλλιγραφία και τη γυμναστική καταλάμβαναν το 17% περίπου του εβδομαδιαίου σχολικού χρόνου, έναντι του αντίστοιχου 2,12% στα εβδομαδιαία προγράμματα του 1836.¹⁵⁷ Από το 1842 ήδη είχε ενταχθεί ως μάθημα η οργανική μουσική στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «Οργανική μουσική διά κυμβάλου και χορόν διδάσκονται μόνον όσα των κορασιών πληρώνουσιν ωρισμένα δίδακτρα επί τοις ειρημένοις μαθήμασιν».¹⁵⁸ Η φωνητική μουσική φαίνεται ενταγμένη στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1851.¹⁵⁹ Από τους καταλόγους του διδακτικού προσωπικού της Εταιρείας είναι εμφανές ότι διδάσκονταν συστηματικά η μουσική, ο χορός, η ωδική, η ορχηστική, η καλλιγραφία και η ζωγραφική. Από το 1863 δίδασκε ζωγραφική η Ελένη Βούκουρη-Αλταμούρα, γνωστή ως η πρώτη ζωγράφος της

¹⁵⁵ Ο έφορος της Κοινής Παιδείας και συνεργάτης του Καποδίστρια, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, στα «Αξιώματα Παιδαγωγίας», χειρόγραφο του που επισυνάπτει σε αναφορά του προς τον Κυβερνήτη για την καλύτερη αγωγή των τροφίμων του Ορφανοτροφείου Αίγινας, γράφει ότι η «μουσική ενρρυθμίζει την ψυχήν την κάμει δεκτικωτεραν γενναίων αισθημάτων, συντείνει δε όχι ολιγωτερον εις την διατήρησιν της υγείας». Ε. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π.*, σσ.74-75.

¹⁵⁶ Στο Ναύπλιο, λόγω χάρη, για πρώτη φορά καθηγητή μουσικής βλέπουμε στο Γυμνάσιο το 1829-1830, όταν με αυτό συγχωνεύθηκε το Ελληνικό σχολείο Τον Απρίλιο του 1839 στον «Ελεγχο μηνιαίας καταστάσεως του δημοτικού σχολείου» (σύμφωνα με το δημοδιδάσκαλο Ν. Ψαράυτη) αναφέρεται ότι στο σύνολο των 161 μαθητών οι 10 διδάσκονταν μουσική. Από το 1839 και μετά φαίνεται να υπάρχει συνεχής σχολική και εξωσχολική μουσική δραστηριότητα. Γεώργιος Αθ.Χώρας, *Μουσική Παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο, 18ος-20ος αιώνας*, [έκδοση Δήμου Ναυπλίου], Ναύπλιο 1994, σ.22.

¹⁵⁷ Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Α' 1821-1894, και Β' 1895-1967*, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, τεκμήριο 20°, σσ.56,206, Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέρα και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β'. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σ.495 και Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.44. Το 1837 η μουσική συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα μαθήματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με προαιρετικό χαρακτήρα: «Άλλαι νέαι γλώσσαι και ιδίως η γερμανική, προσέτι δε η ζωγραφία, βαφή και μουσική θέλονν δάσκεσθαι εις τους επιθυμούντας τούτο από ιδιαιτέρον διδασκάλους...». Άρθρο 83 του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» επί Αντιβασιλείας, Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.103.*

¹⁵⁸ Κεφ. θ', άρθρο γ' του Κανονισμού τον Διδασκαλείου, στο: Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1842, σσ.3-8.

¹⁵⁹ ΒΔ. της 14 Μαρτίου 1851 στο Κανονισμό τον εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1851, σσ. 8-11.

Ελλάδας.¹⁶⁰ Στο εσωτερικό μάλιστα Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας διδασκόταν η φωνητική μουσική τρεις φορές εβδομαδιαίως.¹⁶¹

Την αξία της μουσικής εκπαίδευσης ως μέσου, το οποίο θα βοηθούσε στην απόκτηση των απαραίτητων επαγγελματικών εφοδίων ψαλτών ή μουσικοδιδασκάλων αναγνώρισε ο Νικόλαος Καΐρης, που φρόντισε τη συντήρηση ορφανοτροφείου αρρένων στην Ανδρο.¹⁶² «Την διδασκαλίαν της οργανικής μουσικής θεωρώ απαραίτητον και συνιστώ, όπως ως μουσικοδιδάσκαλος προσλαμβάνεται πάντοτε πτυχιούχος του Ωδείου Αθηνών. Επειδή δε η φιλαρμονική του τόπου δεν είναι δυνατόν να τελειοποιηθή και λόγω των μικρών κεφαλαίων, και το κυριώτερον, λόγω ελλείψεως μαθητών, γνωμοδοτώ, όπως οι πόροι αυτής διατεθούν υπέρ της μουσικής σχολής του ορφανοτροφείου, οπότε είναι δυνατόν να διδάσκεται και φωνητική μουσική, ούτω δε αποκτήση ο τόπος και ορχήστραν και ψάλτας καλούς εκκλησιαστικούς».¹⁶³

Εν τούτοις, βλέπουμε ότι στα δημόσια σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η διδασκαλία του μαθήματος της μουσικής το 1866 ήταν ακόμη προαιρετική,¹⁶⁴ αν και ο υπουργός Παιδείας, Α. Πετσάλης (1863) είχε αναγνωρίσει την ανάγκη εκπαίδευσης των υποψηφίων δασκάλων σε ειδικά μαθήματα, όπως τη μουσική και την καλλιγραφία.¹⁶⁵

Η μουσική ενσωματώνεται βαθμιαία ως μάθημα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα άλλων σχολών και ιδρυμάτων. Το 1852, λόγω χάρη, εντάχθηκε το μάθημα της φωνητικής μουσικής στο πρόγραμμα σπουδών του Πολυτεχνείου, διδάσκαλος της οποίας ήταν ο Δημήτριος Διγενής.¹⁶⁶ Εύκολα συγκαταλέχθηκε η μουσική στα μαθήματα όλων των τάξεων του Πολυτεχνείου.¹⁶⁷ Το 1859 μάλιστα προβλέφθηκαν διαγωνισμοί θεάτρου και μουσικής κατά τη διεξαγωγή των Ολυμπίων.¹⁶⁸

Σημαντική τομή στη διάδοση της καλλιτεχνικής παιδείας θα αποτελούσε το νομοσχέδιο του Υπουργού Παιδείας, Γεωργίου Μίληση, το 1877 επί κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, το οποίο προέβλεπε για πρώτη φορά την εισαγωγή στο εβδομαδιαίο

¹⁶⁰ Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, έτους 1861-1863, ό.π., σ.44. Για να ικανοποιήσει την κλίση της για τη ζωγραφική ντύθηκε αντρικά και σπούδασε στο ατελιέ του κατοπινού συζύγου της Σαβέριο Αλταμούρα στη Νεάπολη της Ιταλίας. Καραστεργίου, ό.π., σ.195. Βλ. Αθηνά Ταρσούλη, Ελένη Αλταμούρα. Η πρώτη ζωγράφος στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα 1934 και Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμος Δ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976, σσ.19-20.

¹⁶¹ Αναδημοσιεύεται από το «Πρόγραμμα των επί το σχολικόν έτος 1876-1877 διδασκασμένων εν τω εσωτερικώ και εξωτερικώ διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μαθημάτων», Αθήνα 1876, σσ.1-9. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.48.

¹⁶² Θα αφιερώσει το 1916 κληροδότημα από 16.000 λίρες Αγγλίας στο ορφανοτροφείο, του οποίου τη διαχείριση ανέθεσε στο αδελφάτο του Εμπειρικού γηροκομείου. Διαθήκη του Νικολάου Καΐρη της 25 Νοεμβρίου 1916. ΜΗΚ,Γ'44, σ.263.

¹⁶³ ΜΗΚ,Γ'263, σ.44. Ευστάθιος Αθανασιάδης, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμουπόλει, Συλλόγου των Ανδρών επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπης, αδελφών Φρερη], Εν Ερμουπόλει 1884, σ.12.

¹⁶⁴ «Περί τον ότι μαθήματα μη οριζόμενα υπό τον Νόμον, ούτε εις το πρόγραμμα καταχωρισμένα δεν είναι νποχρεωτικά τοις μαθηταίς», όπου επισημαινόταν ότι «την θεωρητικήν μουσικήν δύνανται να διδάσκωνται κατά προαίρεσιν οι βονλόμενοι, εις ώραν μη συμπίπτονσαν ούτε με τας ώρας των τακτικών μαθημάτων, ούτε εν γένει, όταν άλλη οιαδήποτε τακτική παράδοσις γίνεται εν τω Γυμνασίω». Έγγραφο αρ.4744 της 12 Ιουλίου 1866,(επί κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη με υπουργό Παιδείας τον Δ. Δρόσο). Κλάδος, ό.π., τόμος Β', σ.334 και Δανίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα., ό.π., τόμος Α', αρ.22.

¹⁶⁵ Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο...ό.π., σ.74.

¹⁶⁶ Ό.π, σ.105.

¹⁶⁷ Ό.π., σ.130.

¹⁶⁸ Ό.π.

πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων της χώρας τη διδασκαλία της μουσικής.¹⁶⁹ Θα εισαχθεί όμως επίσημα στα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης το 1914.¹⁷⁰ Εντούτοις, το μάθημα διδασκόταν σε δημοτικά ιδιωτικά σχολεία, σε ορφανοτροφεία, σε σχολές απόρων και πολλές φορές δωρεάν σε εταιρείες που συστήνονταν για το σκοπό αυτό.¹⁷¹ Συναντάμε την οργανική μουσική ως μάθημα στο πρόγραμμα του Ορφανοτροφείου αρρένων Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα το 1873, καθώς και τη λειτουργία «μουσικού θιάσου» από 40 παιδιά.¹⁷² Το 1884 εκεί γινόταν και εκμάθηση κλειθροποιίας.¹⁷³ Το ίδιο έτος οι 70 μαθητές του Ορφανοτροφείου Ελένης Ζαννή άρχισαν να διδάσκονται οργανική μουσική δωρεάν¹⁷⁴ με την υποχρέωση να «παιανίζουν» δημόσια για τους Πειραιώτες, σύμφωνα με την πρόταση του Δήμου.¹⁷⁵ Το ίδιο μάθημα εντάχθηκε στο πρόγραμμα της Σχολής Απόρων Παίδων του Συλλόγου «Παρνασσός» το 1879.¹⁷⁶ Για τη σχολή Απόρων Παίδων της Ερμούπολης, παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», προβλεπόταν το 1889 «προς μουσικήν εκπαίδευσιν» των μαθητών της να προσλαμβάνει επί μισθώ μουσικοδιδασκάλους στην οργανική και φωνητική μουσική και να δημιουργεί «μουσικόν θιάσον χρησιμεύοντα ως πυρήνα βαθμιαίου άπαρτισμού ομοίων θιάσων εκ των ιδίων αντής μαθητών».¹⁷⁷ Το 1887 επίσης ο Δήμος Ερμούπολης ψήφισε πίστωση 12.000 δραχμών για την οργάνωση Μουσικού Τμήματος Πνευστών Οργάνων από τη Σχολή, ενώ από το 1894 λειτούργησε Φιλαρμονικό τμήμα¹⁷⁸ με τις προσπάθειες του δημάρχου, Δημητρίου Βαφειαδάκη, ενός από τους πρώτους δωρητές της σχολής. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε η Φιλαρμονική Εταιρεία Ναυπλίου που θα δραστηριοποιηθεί

¹⁶⁹ Για το Νομοσχέδιο Μίληση βλ. Γ. Βενθύλος, *ό.π.*, τόμος Α', μέρος Γ', σσ.205-206.

¹⁷⁰ Β.Δ. της 31 Οκτωβρίου 1914 επί κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου υπουργού Ι. Τσιριμώκου. Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 343, τεύχος Α' της 24 Νοεμβρίου 1914 και ορθή αναδημοσίευση Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 369, τεύχος Α' της 10 Δεκεμβρίου 1914.

¹⁷¹ Ενδεικτικά: Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας 'Ορφέως'». Σύσταση Εταιρείας «σκοπούσης...τον καταρτισμόν σώματος μουσικών δι' εκγυμνάσεως νέων προς τέρψιν του κοινού και ανάπτυξιν του μουσικού αισθήματος». Άρθρο 27º: «Η εταιρία διατηρεί σχολείον μουσικής...». Άρθρο 32º, «Η διδασκαλία χορηγείται τοις μαθηταίς δωρεάν...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.143 της 15 Ιουνίου 1890 και Σοφριανός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τόμος Α', αρ. 2143, σ.469.

¹⁷² Κορασίδου Μαρία, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19º αιώνα, [Ι.Α.Ε.Ν.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.141.

¹⁷³ Τπό τη διεύθυνση του Γραφειάδη, πτυχιούχου Διδασκαλείου και πρώην διευθυντή του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, στο πρόγραμμα του 1884 προβλεπόταν η εκμάθηση κλειθροποιίας και οργανικής μουσικής. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19º αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σσ.405-406.

¹⁷⁴ Εφ. Σφαίρα, αρ. 1172, 29 Φεβρουάριου 1884.

¹⁷⁵ Ιστορικών Αρχείων Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ): Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς, τόμος Α', φάκελος 1 και Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, Η εκπαίδευση...ό.π., σ.406.

¹⁷⁶ Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (μέλος της Κοσμητείας της Σχολής), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παίδων, 1879.

¹⁷⁷ Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 27 Φεβρουάριου 1889.

¹⁷⁸ Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Συλλόγου «Φιλομούσων Σύρου», 1911, Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1894.

σε σειρά μουσικών εκδηλώσεων,¹⁷⁹ μία από εκείνες που συστήνουν σχολείο μουσικής και δωρεάν διδασκαλία στους μαθητές την εποχή αυτή.¹⁸⁰

Επαγγελματικό χαρακτήρα είχε προσλάβει το σχολείο οργανικής και φωνητικής μουσικής και δραματικής διδασκαλίας που συστάθηκε στην Αθήνα από το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο τη δεκαετία του 1870. Το 1877-1878 φοιτούσαν στο μουσικό τμήμα 93 αγόρια και 33 κορίτσια, στο δραματικό 17 αγόρια και 8 κορίτσια.¹⁸¹

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δημουργήθηκαν τοπικές σχολές που κάλυπταν τις ιδιαίτερες πολλές φορές εγχώριες ανάγκες.¹⁸² Βασική επιδιώξη τους ήταν η επέκταση της καλλιτεχνικής μόρφωσης και η συμβολή τους στην εκπαίδευση των νέων.¹⁸³ Στις αρχές ήδη του 20^{ου} αιώνα ήδη είχαν πολλαπλασιαστεί οι διάφοροι Φιλαρμονικοί σύλλογοι και μουσικές εταιρείες, οι οποίοι στηρίζονταν οικονομικά σε συνεισφορές των δήμων και των πολιτών, αλλά και σημαντικών δωρητών. «Ο Ναπολέον Ζαμπέλης», λόγου χάρη, «αφού συνέστησε μερικά υπέρ ιδιωτών κληροδοτήματα, διέθεσε το υπόλοιπο της περιουσίας του κατά τρία μέρη, και ένα υπέρ της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας...».¹⁸⁴ Σημαντικός ευεργέτης της Φιλαρμονικής Ανδρου θεωρήθηκε ο Γεώργιος Εμπειρικός του Κωνσταντίνου (1840-1900), δήμαρχος της Ανδρου (1899-1900), ο οποίος προσέφερε 10.000 δραχμές για τη σύστασή της.¹⁸⁵

Μουσικοί σύλλογοι στα τέλη των 19^{ου} αιώνα είχαν αναλάβει με τη συνδρομή του Δήμου Πειραιά τη μουσική καλλιέργεια τεχνιτών. Από τον απολογισμό του Μουσικού

.....
¹⁷⁹ Γ. Χώρας, *Μουσική Παιδεία*, ό.π., σ. 48.

¹⁸⁰ Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας "Ορφέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 143 της 15 Ιουνίου 1890. ΓΑΚ ΣΤΡ, Φάκελος 17 (Σύλλογοι και Σωματεία), υπφ.1.

¹⁸¹ Βλ. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Περίληπτική στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος στο Δελτίον της επί της εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανικής Επιτροπής, έτος Α', φύλλο ΙΕ' Νοέμβριος 1878, σσ.704-705. Γκλαβάς, ό.π., σ.173.*

¹⁸² Ενδεικτικά αναφέρουμε την ίδρυση της Σχολής Εκκλησιαστικής Μουσικής Ζακύνθου (Β.Δ. της 20 Ιουλίου 1909, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Ζακύνθω Σχολής της Εκκλησιαστικής Μουσικής. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.201, Α' της 11 Σεπτεμβρίου 1909) και την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας Καλαμάτας «Ορφεύς» (Β.Δ. «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας «Ορφέως», ό.π.

¹⁸³ Ένα από τα πολλά παραδείγματα άνθησης καλλιτεχνικών (μουσικών, θεατρικών, εικαστικών) συλλόγων και εταιρειών αναφέρουμε τη «Μουσική Εταιρεία», η οποία ιδρύθηκε το 1901 στο Βόλο με πρωτοβουλία των Β. Περβανά και Δ. Σαράτση και της οποίας τη διεύθυνση αν έλαβε στα 1904 η Αννέτα Ραζή. Εκείνη προσκάλεσε τον ίδιο χρόνο το Βασίλειο Κόντη, μετέπειτα καθηγητή στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο. Στα 1905 η Αν. Ραζή ίδρυσε το «Ωδείο Βόλου», το οποίο οργάνωνε, εκτός από τις συναυλίες, διαλέξεις, εκθέσεις, φιλανθρωπικές γιορτές και χορούς. Εκεί στεγάστηκε και ο «Σύλλογος Ερασιτεχνών», ο οποίος είχε δημιουργήσει κάποια παράδοση στις μουσικές ασχολίες των Βολιωτών. Το 1898 ιδρύθηκε η Φιλαρμονική του Βόλου από τη «Φιλόπτωχο Αδελφότητα» και η οποία συνετέλεσε στην καλλιέργεια της οργανικής μουσικής στο Βόλο με την καθιέρωση και λίγο αργότερα της Μανδολινάτας Βόλου. Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος Ζ', 1985, σσ.43-44. Αναφορά στη δράση της Μουσικής Εταιρείας, του Ωδείου και του Συλλόγου Ερασιτεχνών γίνεται στην Εφ. Ταχυδρόμος της 24 Μαρτίου 1970.

¹⁸⁴ Με την διαθήκη του Ναπολέοντα Ζαμπέλιου της 1 Μαΐου 1887 διέθεσε από τα υπόλοιπα μέρη της περιουσίας του το ένα υπέρ της των αναγκών του Ορφανοτροφείου Λευκάδας, το άλλο για τη βελτίωση του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουλίου 1904.

¹⁸⁵ Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996*, Αθήνα 1983.

συλλόγου του Πειραιά, «η Μελλομένη», διαπιστώνουμε ότι φοιτούσαν εκεί μαθητές από τη βιομηχανική τάξη, δηλαδή εργάτες. Τη μισθοδοσία των δασκάλων της μουσικής είχε αναλάβει πάλι ο Δήμος. Μεταξύ των συνδρομητών, οι περισσότεροι των οποίων ήταν γνωστοί κεφαλαιούχοι του Πειραιά, διακρίνουμε τους Θεόδωρο Ρετσίνα και Τρύφωνα Μουτσόπουλο.¹⁸⁶ Ιδιαίτερο παράδειγμα προσπάθειας επιβίωσης αυτής της μορφής καλλιτεχνικής μόρφωσης αποτελούσε ο Σύλλογος «Φιλόμουσοι Σύρου» στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε αίτησή του προς το Δήμαρχο Ερμούπολης για να του δοθεί το ήμισυ μιας μετοχής του Σταματίου Πρωΐου, εμπόρου και τραπεζίτη, γνωστού ευεργέτη της πόλης, ο Σύλλογος παρουσιάζει τη δράση του μουσικού του θιάσου και τον κίνδυνο που διατρέχει η ύπαρξή του, λόγω οικονομικών δυσχερειών.¹⁸⁷

Ο χώρος της μουσικής θα κερδίσει το ενδιαφέρον και των μεγάλων ευεργετών. Γενικότερα διακρίνουμε ανάμεσα στις καταγραμμένες πράξεις ευεργεσίας προς την καλλιτεχνική εκπαίδευση ένα ποσοστό 14% περίπου δωρεών και κληροδοτημάτων που αφορούν καθαρά στη μουσική εκπαίδευση. Αντιπροσωπευτικό δείγμα δωρεάς το 1889 αποκλειστικά κατευθυνόμενης στον καλλιτεχνικό κλάδο της μουσικής, είναι η περίπτωση του Ιωάννη Αριστάρχη Αρχοντα Βέη, «εν διαθεσιμότητι» πρεσβευτή της Τουρκίας από τον Wiesbaden της Γερμανίας, ο οποίος κληροδότησε μαζί με τη σύζυγό του Άννα Ελένη Βονίη στην ελληνική Κυβέρνηση ολόκληρη σχεδόν την περιουσία του, «...ίνα αύτη η περιουσία μου χρησιμεύση δια το καλόν της πατρίδος μου».¹⁸⁸ Αυτή, μετά την εκκαθάριση ανερχόταν σε 320.000 μάρκα, από τα οποία οι 210.834 δραχμές αφιερώθηκαν στην ανέγερση Ωδείου.¹⁸⁹ «Άπασα η περιουσία μας...δέον να χρησιμοποιηθή προς ανέγερσιν του Ωδείου...»,¹⁹⁰ καθώς και σε υποτροφίες για την εκπαίδευση ευφώνων και πτωχών νέων που θα επιδοθούν αποκλειστικά στην «Εθνικήν Μουσικήν». Ορίζει μετά από την αφαίρεση κάποιων κληροδοτημάτων, το κεφάλαιο να χρησιμεύσει «προς συντήρησιν του Ωδείου και του μνημείου μας ως και δι' υποτροφίαν προς εκπαιδυσιν πτωχών και ευφώνων νέων Ελλήνων, οίτινες ήθελον επιδοθή αποκλειστικώς εις την μουσικήν και ιδίως εις την Εθνικήν Μουσικήν».¹⁹¹ Δε διστάζει να τονίσει τις προτιμήσεις του για το αρχιτεκτονικό στυλ του κτιρίου - «το κτίριο να είναι καθαρό ελληνικό στυλ» - και την ετοιμότητα των υποτρόφων να διδάξουν σε νέους Έλληνες πτωχούς και ταλαντούχους την κλασική μουσική. Ανάμεσα στα πρόσωπα της επιτροπής για την συντήρηση του καθιδρύματος αξίωσε την παρουσία «δύο αξίων

¹⁸⁶ Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.393.

¹⁸⁷ ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδότημα Σταμάτη Πρωΐου, φάκελος 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908 και έγγραφο 3059 της 5 Ιουνίου 1908. Οι «Φιλόμουσοι Σύρου» απευθυνόμενοι στο Δήμαρχο ζητούσαν το ποσό των 2.000 δραχμών, που αντιστοιχούσε στην αξία της μισής μετοχής του κληροδοτήματος Πρωΐου, να περιέλθει στο σύλλογό τους αντί στο Ορφανοτροφείο Αρρένων Σύρου. Ο Πρωΐος είχε ορίσει στη διαθήκη του να δοθεί μία μετοχή του σε ένα ή δύο φιλανθρωπικά καταστήματα μετά το θάνατο της συζύγου του Καλλιόπης, ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος ό.π., έγγραφο 3847, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883, αντίγραφο διαθήκης του Σταμάτη Πρωΐου,(5) 3, και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.914.

¹⁸⁸ Διαθήκη του Ιω. Αριστάρχη της 5 Ιουλίου 1889 και κώδικελος της 26 Μαΐου 1896, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120.

¹⁸⁹ ΠΠΧ, σ.51.

¹⁹⁰ «Άπασα η περιουσία μας εκ Πρωσaiκών και άλλων χρεωγράφων και εκ τον τιμήματος της επαύλειώς μας (ο6.Grub,8) και των επίπλων της δέον να χρησιμοποιηθή προς ανέγερσιν τον Ωδειών...». Άρθρο 2 της Διατάξεως «περί καθιδρύματος», (εν Βεισβάδεν τη 5 Ιούλιον 1889), όπου υπογράφει ο ίδιος. Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7554.

¹⁹¹ Άρθρο 2^ο της διατάξεως του καθιδρύματος. της 5 Ιουλίου 1889 στο Βισβάδεν. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120.

πεπειραμέναν μουσικόν».¹⁹² Ενίσχυση στη μουσική παιδεία παρείχε και ο Ανδρέας Συγγρός με την προσφορά του των 15.000 Λιρών στερλινών στη συντήρηση του Μουσικού και Δραματικού συλλόγου (Ωδείου) της Αθήνας.¹⁹³

Το ενδιαφέρον του Γεωργίου Αβέρωφ για την καλλιτεχνική εκπαίδευση εστιάζεται ιδιαίτερα στη μουσική, αλλά και την υποκριτική τέχνη, για την επίδραση των οποίων εκφέρει άποψη: Χαρακτηριστικά σημειώνει στη διαθήκη του: «Επειδή η από σκηνης διδασκαλία εδόξασε τους προγόνους ημών, δύναται δε αύτη, καθώς και η μουσική, να συντελέσωσι πολύ εις την διάπλασιν των ηθών των νεωτέρων Ελλήνων και εις την εξευγένισιν αυτών, αφήνω τέσσαρα μερίδια εις το εν Αθήναις ιδρυμένον ωδείον». Ζητά οι τόκοι του κληροδοτήματος να χρησιμεύσουν πρώτο στη σύσταση δραματικού και μουσικού διαγωνισμού «εναλλάξ ανά παν έτος προς βράβευσιν πρωτοτύπου δράματος ή Μουσικής συνθέσεως εχόντων ελληνικήν υπόθεσιν αρχαίαν ή Νέαν, ο διαγωνισμός ούτος θα ονομάζεται «Αβερώφειος», δεύτερο στην έκδοση των βραβευμένων έργων και τρίτο «εις τελειοποίησιν δι' υποτροφιών υπέρ των αριστευόντων ηθοποιών ή μουσουργών εκ των διακρινομένων εις μουσικόν τι όργανον, είτε εν Ελλάδι είτε εν Ευρώπη αποστελλομένων, τα καθέκαστα της διαθέσεως του κληροδοτήματος θέλει αποφασίση το διοικητικόν συμβούλιον του Ωδείου».¹⁹⁴ Έτσι δημιουργήθηκε ο ανά διετία «Αβερώφειος διαγωνισμός δραματικός και μουσικός ετησίως εις το εν Αθήναις Ωδείο».¹⁹⁵ Αφησε άλλα 4/80 μερίδια της περιουσίας του στο Ωδείο, για τη θέσπιση βραβείων και υποτροφιών.¹⁹⁶ Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος για το Ωδείο Αθηνών

¹⁹² Άρθρο 30 της διαθήκης του Ιωάννη Αριστάρχη Βέη της 5 Μαΐου 1889 και κωδίκελος της 26 Μαΐου 1896, ό.π. Το γενικότερο όμως ενδιαφέρον του Αριστάρχη για την τέχνη φαίνεται και από άλλες χειρονομίες προσφοράς, όπως τη δωρεά ελαιογραφιών και αντικειμένων - έργων τέχνης στο Εθνικό Μουσείο και στο Ωδείο Κωνσταντινούπολης, χωρίς να παραλείπει να προικοδοτήσει τη βιβλιοθήκη και τον φιλολογικό σύλλογο Κωνσταντινούπολης, γενέτειράς του. ΠΠΧ, σ.51. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V33), Κληροδοτήμα Αριστάρχη, φάκελος 1, Ζερβός Υ.Γ., αρ.138, ΥΠΕΕ, αρ.649. Τα φιλοβασιλικά του αισθήματα αποτυπώνονται στην επιθυμία ανέγερσης στο χώρο του Ωδείου της προτομής του αυτοκράτορα της Γουλιέλμου μαζί με τις εικόνες των γονέων, της συζύγου και της δικής του. Άρθρο 4^ο της διατάξεως του καθ ιδρύματος, της 5 Ιουλίου 1889 στο Βισβάδεν. ΠΠΧ, σ.54.

¹⁹³ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896 και κωδικελλος της 9 Μαΐου 1897. ΠΠΧ, σ.353 και Προσέφερε στις Σχολές Μουσικής και Δραματικής τέχνης 542.832 παλαιές δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα, (V) Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού, φάκελος 1.

¹⁹⁴ Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ (αποβίωσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), συνταχθείσα ιδιοχείρως υπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899, εν Αλεξανδρεία 1899 και ΠΠΧ, σσ.24-32.

¹⁹⁵ Άρθρο 15^ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, αρ.1, σ 19 και ΖΑΒ, τόμος 1, σ.15, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδοτήμα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος17: (Διαθήκη) φάκελοςιδ: (Εκτελεστές διαθήκης), έγγραφο 4007 της 14 Απριλίου 1892 (Περί της Φιλαρμονικής Εταιρείας), ΑΥΕ, φάκελος. 1882/Δ60,1 Επιστολή Γ.Αβέρωφ προς το διευθυντή της ΕΤΕ της 18 Φεβρουαρίου 1883, Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στονρνάρης, ο πατέρας τον Πολυτεχνείον, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.24 και Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7557.

¹⁹⁶ Τα 4/80 μέρη αντιστοιχούσαν σε 1.100.000 δραχμές περίπου. Συγκεκριμένα ήταν κατάθεση, διαρκείας σε τραπεζογραμμάτια αξίας 1.094,746 δραχμών. Ζερβός, ό.π., αρ.8021.

ανερχόταν σε 5.775 δραχμές.¹⁹⁷ Αλλά και, όσο ζούσε, από την Αλεξάνδρεια έστειλε ετήσια συνεισφορά στη Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών 2.500 δραχμών.¹⁹⁸

Όπως επισημάνθηκε,¹⁹⁹ για τα περισσότερα σημαντικά μεγάλα έργα οι επιδράσεις από ευρωπαϊκά πρότυπα ή επιρροές από τη σκέψη ή τη δράση σημαντικών προσώπων της εποχής που βρέθηκαν στο περιβάλλον των ευεργετών έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην έμπνευση και τις αποφάσεις τους. Η επαφή του Αβέρωφ σε ταξίδι του στη Βιέννη το 1882 με τον Νικόλαο Δούμπα,²⁰⁰ πρόεδρο της εκεί ελληνικής κοινότητας, ο οποίος κατασκεύασε με έξοδά του την Musikveranzaahl και ίδρυσε τη Φιλαρμονική της Βιέννης, είχε ως αποτέλεσμα να δεχθεί ο ευεργέτης την επιρροή των καλλιτεχνικών ανησυχιών του φίλου του.²⁰¹ Κατά κάποιο τρόπο «του αποκαλύφθηκε το συντριπτικό βάρος του καθήκοντος που θα αναλάμβανε».²⁰² Ανέλαβε τελικά το καθήκον να ευεργετήσει «πολιτιστικά» και τις δύο πατρίδες: Η απήχηση των μουσικών προτάσεων και σχεδίων του ευεργέτη θα αποτυπωθούν τόσο στην προικοδότηση της Αθήνας με Ωδείο, όσο και στην ανάπτυξη φιλαρμονικής ορχήστρας στην Αλεξάνδρεια.²⁰³

Στα πλαίσια ενίσχυσης της πολιτιστικής δημιουργίας μέσα από την τέχνη εντάχθηκε η ίδρυση καλλιτεχνικών ιδρυμάτων. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α' και μέχρι το 1900 συνεχίστηκαν οι δωρεές στην κατεύθυνση του εξωραϊσμού και της «ωραιοποίησης» της πρωτεύουσας (Ζάππειο μέγαρο, Δημοτικό και Εθνικό Θέατρο, Αρχαιολογικό Μουσείο, κ.α.). Συγκεκριμένα, τελείωσε η ανέγερση ημιτελών μνημειωδών κτιρίων από την έξωση του Όθωνα και κτίστηκαν άλλα, όπως το Δημοτικό θέατρο. Το 1886 ο Συγγρός υποκινούμενος από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, υπουργό Εξωτερικών,²⁰⁴ αποπεράτωσε την οικοδόμηση του Δημοτικού θεάτρου, η οποία είχε αρχίσει το 1873,²⁰⁵

¹⁹⁷ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π., φάκελος: (Εκτελεστές διαθήκης), έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα υπφ.1,2 και 3 (τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

¹⁹⁸ Γράφτηκε ως μέλος της τακτικό και «επί προσφορά εφ' άπαξ» άλλων 2.500 δραχμών το 1892 μετά από την επίσκεψη του προέδρου της, Σπάθη. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π. Φάκελος 19 (Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ), έγγραφο 4007 της 14 Απριλίου 1892.

¹⁹⁹ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.219, Κίνητρα, Επιρροές, σσ.324,331 και υπσμ.172.

²⁰⁰ Ο Νικόλαος Δούμπας, γιος του εμπόρου Στεργίου Δούμπα από τη Βλάτση Μακεδονίας, ανατράφηκε στη Βιέννη. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ασχολήθηκε με την πολιτική αφήνοντας τη διεύθυνση των εμπορικών και χρηματιστικών επιχειρήσεων του στον αδελφό του. Έτσι, εξελέγη επανειλημμένως βουλευτής του κοινοβουλίου της Αυστροουγγαρίας και μυστικοσύμβουλος της βασιλικής αυλής του αυτοκράτορα. Υπήρξε επίσης ιδρυτής της Spar Kasse (Λαϊκής Τράπεζας) στη Βιέννη. Γνωστός για τις ευεργεσίες του στην πόλη αυτή του απονεμήθηκε ο τίτλος του επίτιμου πολίτη της. Ευεργέτης των σχολείων της κοινότητας Σεργών, δε λησμόνησε όμως και την Αθήνα με προσφορά του προς το Πανεπιστήμιο το 1888. Νικόλαος Δούμπας, Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909, σσ.271-272 και Πούλιος Χαρίσης, Στέργιος Δούμπας, Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909, σσ.269-270.

²⁰¹ Ο Νικόλαος Δούμπας «φιλόκαλος και φιλόμονος, αυτό τούτο φύσις καλλιτεχνική, επροστάτευσε πάσαν καλλιτεχνικήν ιδιοφνίαν προσφεύγουσαν προς αυτόν». Ο.π.

²⁰² Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.25.

²⁰³ Μιχαήλα Αβέρωφ, Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σσ.80-81,117.

²⁰⁴ Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Η ζωή και το έργο του, [Αρσενίδη], Αθήνα 1995, σ.215.

²⁰⁵ Ο Δήμος Αθηναίων το 1872 είχε συστήσει μετοχική Εταιρεία για την ανέγερση και εκμετάλλευσή του. Η θεμελίωσή του τον επόμενο χρόνο που ξεκίνησε με σχέδια του Ερνέστου Τσίλλερ ανακόπηκε

προσφέροντας 600.000 δραχμές με βασικό όρο την εκμετάλλευσή του για 25 έτη. Το έργο τελείωσε το 1900 Km λειτούργησε ξανά το 1901.²⁰⁶

Η ανέγερση του Εθνικού θεάτρου πάλι έγινε με την επιμέλεια του Τσίλλερ (1895-1900) και την οικονομική συμβολή του Στέφανου Ράλλη, ομογενούς στο Λονδίνο, ο οποίος το 1887 δώρισε 1.000.000 δραχμές στον Γεώργιο Α' για την κατά τη βούλησή του χρησιμοποίησή τους. Εκείνος τα κατέθεσε στην ανέγερση θεάτρου. Ο Γεώργιος απευθύνθηκε στους ομογενείς του Λονδίνου, στον Κοργιαλένιο και τον Ευγενίδη, οι οποίοι προσέφεραν 500.000 δραχμές. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του με τη συμβολή και του δημόσιου ταμείου το 1901.²⁰⁷ Μέχρι το 1924 ονομαζόταν βασιλικό θέατρο.²⁰⁸ Το ίδιο λοιπόν έτος ιδρύθηκε η Βασιλική Δραματική Σχολή τριετούς διάρκειας με σκοπό την εκπαίδευση ηθοποιών για το θέατρο.²⁰⁹ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1910, ο Κοργιαλένιος διέθεσε με τη διαθήκη του άλλες 15.000 λίρες στεργλίνες υπέρ του βασιλικού θεάτρου. Αίτημά του ήταν η παραχώρηση από το Κράτος «γηπέδου», το οποίο «κρινόμενον κατάλληλον υπό του Συμβουλίου του ρηθέντος Συλλόγου..» θα μπορούσε να αγορασθεί από το κληροδοτούμενο ποσό με την έγκριση των εκτελεστών του.²¹⁰

Είναι εμφανές ότι οι δωρεές με προορισμό τα μεγάλα αυτά έργα, προέρχονται αποκλειστικά από εύπορους Έλληνες της διασποράς που κατείχαν κοινωνική θέση με κύρος, όπως οι Ανδρέας Συγγρός (Δημοτικό Θέατρο), Μαρίνος Κοργιαλένιος, Στέφανος Ράλλης, Ε. Ευγενίδης (Βασιλικό Θέατρο της Αθήνας), ή επίσης Μαρίνος Κοργιαλένιος, Ε. Ράλλης και Γ. Δωριδής (Εθνική Πινακοθήκη).²¹¹

Τη μορφωτική σημασία των καλλιτεχνικών εκθέσεων και της δραματοποίησης λογοτεχνικών έργων όχι μόνο στη σπουδάζουσα νεολαία, αλλά και στην κοινωνία γενικότερα, απηχεί η διάταξη στη διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά το 1905, εμπόρου, μέλους της εταιρείας «αφοί Καρακανδά» στη Χοδείδα της Αραβίας: Προσέφερε 20.000 φράγκα στην ίδρυση σχολής απόρων παιδών στη γενέτειρά του, τα Κάλλιστα Ηλίδος, «εν τη οποία να διδάσκωνται οι βουλόμενοι εκ των λογίων ή προς παράστασιν διαφόρων δραματικών έργων εθνικών συγγραφέων ή ως έκθεσις καλλιτεχνημάτων προς ηθικήν και επαγγελματικήν

ελλείψει κεφαλαίων. Το 1882, όταν ο Δήμος εξαγόρασε την Εταιρεία αντί 140.000 δραχμών και προκήρυξε διαγωνισμό για τροποποίηση του σχεδίου, για τον ίδιο λόγο διέκοψε τις εργασίες. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σ.204.

²⁰⁶ Σιδέρη Γ., *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου:1794-1944*, [Καστανιώτης], Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου, Θεατρικό Μουσείο, τόμος Δ¹, Αθήνα 1999, σσ.169-170,173. Για το Βασιλικό Θέατρο του ίδιου, σσ.174 και 203 κ.ε.

²⁰⁷ Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.222-223.

²⁰⁸ Το 1924 ονομάστηκε Εθνικό Θέατρο. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σ.202.

²⁰⁹ Αγγ. Φουριώτης, *Η Βασιλική Δραματική Σχολή, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5, σ.182.

²⁰ Άρθρο 34 διαθήκης Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π. ΜΗΚ,Γ 58, σ.307, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.632, βλ.1914, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XVIII) Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου, (1899) φάκελος 49: (Αλληλογραφία Αγγλων και Ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλενείου Σχολής, Κοργιαλενείου Αθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολιού, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων). Ο Κοργιαλένιος παράλληλα με την Εκπαίδευση χρηματοδότησε την έρευνα και την Τέχνη. Εκτός από το Βασιλικό Θέατρο και το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο της Αθήνας, ίδρυσε Βιβλιοθήκη και Αρχαιολογικό Μουσείο στο Αργοστόλι. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Λ.Ε] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

²¹¹ Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.304.

μόρφωση της κοινωνίας...».²¹² Στην επιθυμία του διαθέτη διακρίνουμε την έμμεση προβολή της εθνικής δημιουργίας στο δραματικό ή λογοτεχνικό χώρο ως ενταγμένης στην εκπαιδευτική πράξη ή ως ελεύθερη καλλιτεχνική δημιουργία με τη μορφή παραστάσεων ή εκθέσεων. Παράλληλα φαίνεται να υποδεικνύει κίνητρα ή ερεθίσματα για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των νέων προς τις τέχνες.

Από την επεξεργασία 84 πράξεων ευεργεσίας που επιλέξαμε με κατεύθυνση την καλλιτεχνική εκπαίδευση θεωρούμε αξιοπρόσεκτη τη μεγαλύτερη συμμετοχή φιλελλήνων στον τομέα αυτό σε σχέση με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης.

Προέλευση Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης.(1829-1913).						
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	84	38	24	3	18	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		46,34%	29,26%	3,66%	21,95%	1,21%

Πίνακας 1. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.5 πίν. 10 και Γίγ).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας	ΠΟΛΥΜΕΤΑΜ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	17	15	18	30	4
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	20,23%	17,84%	21,42%	35,71%	4,76%

Πίνακας 2. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.72, πίν. 38 και Γ13γ).

Η υπεροχή των ευεργετών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες είναι εντονότερη στον τομέα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης συγκριτικά πάλι με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης. Η υπεροχή αυτή θα μπορούσε μόνο να αντιπαραβληθεί με το μορφωτικό επίπεδο των ευεργετών της γυναικείας (366/193) και της προσχολικής εκπαίδευσης (9/4)²¹³

²¹² Ιδιόχειρη μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905. ΜΗΚ,Γ'53, σ.293 και Ζερβός, Τ.Γ., αρ.1318.

²¹³ Βλ. σχετικά Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1 Α'σ.30,πίν. 57 και Γ7γ, Γ8α,γ).

**Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης%
(1829-1913)**

Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	51	20	6	7
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	60,80%	23,80%	7,14%	8,33%

Πίνακας 3 Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.30, πίν.57 και Γ7γ).

**Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης
(1829-1913)**

	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	18	17	26	23
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	21,42%	20,23%	30,95%	27,38%

Πίνακας 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.13, πίν.26 και Γ4γ).

Η υπεροχή των επιχειρηματιών σε πρώτη θέση και των πολιτικών σε δεύτερη συνεχίζει να εμφανίζεται και σ' αυτόν τον τομέα σταθερή:

**Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της
Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).**

Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΙΕΣ	22	26,19%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	11	13,09%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	9	10,71%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	4	4,87%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	4	4,76%
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	4	4,76%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	2	2,38%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	2	2,38%
ΆΛΛΑ	6	7,14%
ΑΓΝΩΣΤΟ	20	23,80%

Πίνακας 5 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α¹ Πίνακες, σ.22, πίν.41 και ΓΙΟγ).

Σε μία πορεία παράλληλης με το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα δημιουργίας δικτύου καλλιτεχνικής εκπαίδευσης αναπροσαρμοζόμενης και στηριζόμενης τόσο στις αποσπασματικές δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης στη διάρκεια του 19ου αιώνα, όσο

και στη δύναμη και το χαρακτήρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας κυρίως, αναδύθηκε και εδραιώθηκε η καλλιτεχνική παιδεία του Έλληνα.

Η τομή που θα συντελεστεί στην πορεία της παράδοσης κυρίως στον αρχιτεκτονικό χώρο εξ αιτίας της πολυπλοκότητας των προβλημάτων των αστικών κέντρων και των κανόνων των υπαγορεύσεων της πολεοδομικής ανασυγκρότησης, καθώς και της ανάγκης προβολής του «κλασσικού», ως αισθητικού ιδεώδους και ως αιτήματος έκφρασης τόσο για την ιδεολογική χειραγώγηση και προπαγάνδα από την άρχουσα τάξη, όσο και την αντιμετώπιση ραγδαίων εξελίξεων βιομηχανικής τεχνολογίας στον ευρωπαϊκό ορίζοντα, είναι ορατή ως ένα βαθμό και σε άλλες τέχνες.

Η καλλιτεχνική δημιουργία αναδύεται και από τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Βαυαρίας. Η ποιότητα και ο τρόπος της καλλιτεχνικής δημιουργίας δεν «ορίζονται» από τα κέντρα που τη φωτίζουν, αλλά «από τον ορίζοντα προσδοκίας τον κοινού, στο οποίο απενθύνεται».²¹⁴ Κάθε πρωτοποριακό βήμα απαιτεί τον απαραίτητο χρόνο μιας καλλιτεχνικής παράδοσης και την υποστήριξη κάποιων ομάδων φιλοτέχνων. Χρειάστηκε μισός περίπου αιώνας για να παραχθούν στο ελληνικό κράτος οι όροι μιας καλλιτεχνικής ανανέωσης. Η αποσπασματική και περιορισμένη παρουσία φιλοτέχνων και ένα κοινό που δε διέθετε επαρκή αισθητική παιδεία δεν αποτελούσαν ουσιαστικά προωθητικούς παράγοντες της. Αργότερα η ανάπτυξη μιας κοινωνίας εμπόρων, λογίων, βιοτεχνών που στήριζαν το πνευματικό τους υπόβαθρο σε δυτικοευρωπαϊκά πολιτιστικά πρότυπα, αλλά και καλλιτεχνών με παραγωγή καλλιτεχνικών έργων και την έκθεσή τους στο κοινό θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνικο-πολιτιστική ζωή του τόπου.²¹⁵

Αλυσίδα παραγόντων σχετικών με απαίτηση για εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, την ανάδυση νέας ποιότητας ζωής, την η ένταξη του εγχώριου στοιχείου στο παραγωγικό γίγνεσθαι, θα καθορίσει την ανάπτυξη της μεσαίας τάξης κατά την τρικουπική περίοδο. Αυτή θα συμμετέχει αυτόνομα στα κοινά και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες θα συμβάλει δημιουργικά στην εξέλιξη της πνευματικής ζωής, τόσο αμφισβητώντας τα παραδοσιακά εκφραστικά πρότυπα, όσο και προωθώντας θεσμούς και συμπεριφορές.²¹⁶

Τα τεκταινόμενα στην Πολυτεχνική σχολή και τους παρεμφερείς με αυτήν χώρους, οι διεθνείς και πανελλαδικές εκθέσεις, θα αποτελέσουν δείκτες στάσης της κοινωνίας απέναντι στην τέχνη και την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Η ευόδωση της προσπάθειας αξιοποίησης της διεθνούς εμπειρίας από την ελληνική νεολαία, η προσαρμογή στις εξελίξεις της διεθνούς τεχνογνωσίας των μέσων έκφρασης στον εικαστικό χώρο και η εκμετάλλευση κάποιων πρωτοποριακών τάσεων στις ακμάζουσες μητροπόλεις της Δύσης δε στηρίχθηκε παρά στις επιλογές του Κράτους, στο βαθμό που η τέχνη εξυπηρετούσε εθνικούς προσανατολισμούς, αλλά κυρίως στην οικονομική τροφοδοσία του ιδιωτικού παράγοντα.

²¹⁴ Ααμπράκη- Πλάκα, 29^ο «αιώνας. Η Ζωγραφική του Ελευθέρου...ό.π., σ.59.

²¹⁵ Το κίνημα του ρομαντισμού, λόγου χάρη, παρά την αντιφατικότητα που εμφανίζει - από τη μία η διεθνικότητά του κι από την άλλη, η ροπή της δυναμικής έκφρασης των αισθημάτων ταυτότητας που συνδέονται με την έννοια του έθνους - θα εμπνεύσει καλλιτέχνες και συγγραφείς που θα μεταβληθούν κατά κάποιο τρόπο σε αποστόλους «της εποποιίας και του πνεύματος του έθνους». Serge Bernstein, Rierre Milza, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.102.

²¹⁶ Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση [Εξάντας], Αθήνα 1994, σσ.19,100,114-115.

ΑΤ); (Gc^c2f.

4>~ 15894
J

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

III

Αθήνα 2007

IX. ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Εις τας σήμερον κοινωνίας, κυβέρνησις μη εμπνχώνονσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλία, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία τον βιομηχανικού έθνους».

Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερήσια Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.46.

1, Η κατανόηση του προβλήματος, οι πρώτες προσπάθειες.

Ο οραματισμός των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με τον οποίο ο λαός έπρεπε να αποβάλει τα ελαττώματά του που συσσωρεύτηκαν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, γίνεται άξονας της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Τα πρώτα αυτά δείγματα συνειδητοποίησης της ανάγκης ειδικής εκπαίδευσης, έρχονται να συμπέσουν με τη φάση εκείνη της βιομηχανικής επανάστασης στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου παράλληλα με την εκβιομηχάνιση αναπτύσσεται ραγδαία η τεχνική εκπαίδευση με στόχο την προετοιμασία μηχανικών και τεχνικών για τη στελέχωση των νέων βιομηχανιών.¹

Η απαλλαγή της επιστήμης από το θεωρητικό της πλαίσιο, κατασκευάσμα της ακαδημαϊκής παράδοσης, και η προσαρμογή της στις νέες συνθήκες των οικονομικοκοινωνικών αλλαγών αποτέλεσε επακόλουθο αίτημα της σύζευξης επιστήμης και πρακτικών τεχνών, εφηρμοσμένων επιστημών και τεχνολογίας το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, κυρίως στην εποχή της Β' Βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη και την Αμερική. Παράλληλα, οι πρακτικές τέχνες απομακρύνθηκαν από το εμπειρικό τους πλαίσιο και τη χειρωνακτική εργασία και απόκτησαν βαθμιαία το κύρος που τους προσέδιδε η επιστημονική γνώση. Η τάση εφαρμογής επιστημονικών πορισμάτων κινητοποίησε την ίδρυση σειράς τεχνικών Πανεπιστημίων σε Ευρώπη και Αμερική.²

Στην υιοθέτηση νέων προσανατολισμών στην εκπαίδευση του ελληνικού κράτους συνέβαλε καθοριστικά η οικονομική και πολιτιστική παρουσία ανθρώπων της διασποράς, οι οποίοι αξίωσαν την εφαρμογή ευρωπαϊκών προτύπων στους στόχους, τη διάρθρωση και τη

¹ Πολύ σημαντική μακροπρόθεσμα υπήρξε στην Ευρώπη η τεχνική εκπαίδευση που αναπτύχθηκε ως τα μέσα του αιώνα και στόχευε στην προετοιμασία μηχανικών και τεχνιτών για τη στελέχωση και επάνδρωση της βιομηχανίας. Η μία μετά την άλλη οι πόλεις της βόρειας Ευρώπης έσπευδαν να ιδρύσουν πολυτεχνεία και κατώτερες τεχνικές σχολές: Το Παρίσι το 1794, η Πράγα το 1806, η Βιέννη το 1815, η Στοκχόλμη το 1825, η Πετρούπολη και η Κοπεγχάγη το 1829, η Λιέγη και η Γάνδη το 1835 και πολλές Γερμανικές πόλεις την ίδια περίοδο. Οι γερμανικές χώρες επέδειξαν αυτή την εποχή τεράστια ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης, η οποία με τη σειρά της στήριξε μια βιομηχανική ανάπτυξη μεγαλύτερη από εκείνη της Αγγλίας. Ι.Σ.Κολιόπουλος, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993, σ.95.

² Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.15.

συγκρότηση της Λειτουργίας τεχνικο-επαγγελματικών ιδρυμάτων.³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς, είναι η εμφάνιση στην Ελλάδα από τη δεκαετία 1870-1880 και μετά - περίοδο της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη -, ενός αυξανόμενου ρεύματος ευεργεσιών, που κατευθύνεται κυρίως, εκτός των άλλων, στη δημιουργία τεχνικής και επαγγελματικής εκπαιδευτικής υποδομής με κύριο στόχο, όπως είναι φυσικό, την έλευση στην Ελλάδα μέσω της εξειδικευμένης διδασκαλίας, της τεχνολογίας, του επιστημονικά οργανωμένου εμπορίου και βέβαια της βιομηχανίας.⁴ Το φαινόμενο αυτό θα χαρακτηριστεί ως πρώτη σοβαρή προσπάθεια οικονομικού και βιομηχανικού εκσυγχρονισμού ή καλύτερα, κοινωνικού εκσυγχρονισμού μέσω της ανάπτυξης της βιομηχανίας και οικονομίας στην Ελλάδα.⁵ Ένα άλλο στοιχείο που ενθαρρύνει αυτές τις διαδικασίες είναι η πλήρης αποδοχή της τεχνολογικής και βιομηχανικής υπεροχής της δυτικής Ευρώπης, «της Δύσης», απέναντι στην «καθυστερημένη» κατά κάποιο τρόπο, ορθόδοξη Ανατολή.⁶

Η τάση αυτή, που προτάσσει το στόχο της τεχνικής και οικονομικής προόδου στα κλασικιστικά πρότυπα, συνδέεται με την ανάπτυξη του ελληνικού αστισμού και εγγράφεται, άλλοτε λίγο και άλλοτε περισσότερο ευδιάκριτα στις εκπαιδευτικές θέσεις, την

³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πρότυπο για την ανώτερη σχολή του Μαρίνου Κοργιαλένιου ήταν τα αγγλικά κολέγια Eton και Harrow. (Διαθήκη Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Γ'58, σ.307), για τη Χαροκόπεια Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή τα Καταστατικά, Κανονισμοί και Προγράμματα των «ιδίως εν Ελβετία ανωτέρων τοιούτων Σχολών και Παρθεναγωγείων». (Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, (ΠΠΧ), σ.445), για την Εμπορική Σχολή του Αχιλλόπουλου η πολυτεχνική σχολή Ζυρίχης της Ελβετίας ή της εν Βερολίνω Charlotembourg (Άρθρο 5ο διαθήκης της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σ.111).

⁴ Βλ. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852, Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, Νικόλαος Στουρνάρης, τόμος Γ', σσ.296-297, άρθρο 19^ο της διαθήκης του Ιωάννη Χριστόφορου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872, (ΜΗΚ, Γ'209, σ.1005), Διαθήκη της Μαρίας Κασμάτη της 3 Ιουνίου 1884. (ΜΗΚ, Γ'180, σ.779) της 15 Απριλίου 1889, (ΖΑΒ, τόμος 3, σ.180), αλλά και της 11 Αυγούστου 1886, διαθήκη του Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895, (Χρήστος Δούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ, Μνήμων] Αθήνα 1991, σ.41), απόσπασμα διαθήκης Σταματίου Καστανού του 1892 (Χρήστος Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σσ.177-178).

⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^ο αιώνα, [Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1986, σσ.113-114, 138 και Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση, [Εξάντας], Αθήνα 1994, σσ.18, 24.

⁶ Επιστολή Ματθαίου Σιβίνη της 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1899 προς το δήμαρχο της Ερμούπολης, Δ. Βαφειαδάκη. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), ΣΥΡ, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος Ι, υπφ.1, (Διαθήκη Στεφ. Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία κλπ) και φάκελος 8, υπφ.1, (Ρηγείος Επαγγελματική Σχολή 1900, έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899) και Ι.Α. Σούτσος, Η βιομηχανία, Δελτίον της επί της Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, έτος Α', φύλλο 1, Σεπτέμβριος 1877 στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19^ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α.], Αθήνα 1994, σ.234.

κριτική στάση και τη νοοτροπία που εκφράζουν στις διαθέκες τους απέναντι στην παιδεία, πνευματικοί άνθρωποι αλλά και ομογενείς επιχειρηματίες.⁷

Οι δωρεές στις επαγγελματικές σπουδές αυξάνουν προοδευτικά από τη μία δεκαετία στην άλλη μετά το 1870 μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες παρουσιάζουν και τη μεγαλύτερη πυκνότητα.⁸ Η αύξηση του αριθμού των δωρητών αυτού του είδους που καταγράφονται στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σχετίζεται με τις γενικότερες μεταμορφώσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι οποίες σε συνδυασμό με τις κυρίαρχες ιδεολογίες εκείνης της εποχής στην Ελλάδα επηρεάζουν τη βούληση και τους σκοπούς των ευεργετών.⁹ Ευρύτερος στόχος όλου αυτού του εγχειρήματος, το οποίο θα συνεχιστεί με αδιάπτωτη συχνότητα και μετά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν είναι μόνο η ποιοτική διεύρυνση της ελληνικής εκπαίδευσης, αλλά και η οικονομική ανόρθωση των πτωχότερων στρωμάτων. Μεγάλο μέρος των δωρητών αυτής της κατηγορίας προσβλέπει στην οικονομική χειραφέτηση κάποιων στρωμάτων του λαού που κρίνονται υποτιμημένα.¹⁰

Αν αφήσουμε κατά μέρος την πρωτοβάθμια και τη γενική μέση εκπαίδευση και στραφούμε προς ειδικότερες μορφές εκπαίδευσης, δηλαδή την τεχνική-επαγγελματική και τη γεωργική εκπαίδευση, μπορούμε να παρατηρήσουμε, κι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τις απαρχές προσπαθειών οργάνωσής της μέσω δωρεών και κληροδοτημάτων ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1840. Πραγματικά, οι θεμελιωτές των επαγγελματικών σχολείων πέρα από την πανταχού παρούσα επιθυμία να χαλυβδώσουν την εθνική συνείδηση, μέσα από την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, θέλουν να δωρίσουν στους νέους των λαϊκών τάξεων «επαγγέλματα χρήσιμα και αποδοτικά».¹¹

⁷ Βλ. Διαθήκη Στουρνάρη, Πρακτικά της Βουλής (1852) της 23 Δεκεμβρίου 1852, διαθήκη του Γ. Αβέρωφ. ΠΠΧ, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15, διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307, κ.α.

⁸ Vassiliki Theodorou, Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs, Paris 1987, σ.188. Βλ. Παράρτημα 1.Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ15α.

⁹ Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τόσο μέσα από την οικονομική εξέλιξη της αστικής τάξης, όσο και από την αποικιοκρατική τους επέκταση τα ευρωπαϊκά κράτη επιβάλλουν τους τρόπους ζωής και σκέψης τους στον υπόλοιπο κόσμο Serge Bernstein, Rierre Milza, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919, (τίτλος πρωτοτύπου: Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919, [Hatier], Paris 1992), τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.164. Επίσης, Άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63, Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Βλ. Σπ. και Κων. Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Β', [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα, 1958, Κωνσταντίνος Ζάππας σ.414. Βλ. και κεφ. Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.212-213,215.

¹⁰ Βλ. Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862. ΑΤΕ, Φάκ.1864/ 88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Διαθήκη της Μαρίας Κασσιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Vassiliki Theodorou, ό.π., σσ.182,184.

¹¹ Ο.π., σ.184. Διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520 της 28 Ιουλίου 1872. (ΠΠΧ, σ.286 και ΑΤΕ, Φάκ.1874/88,1, έγγραφο 8056 της 20 Νοεμβρίου 1874), απόσπασμα διαθήκης Σταμάτιου Καστανού του 1892, ό.π., Διαθήκη του Στέφανου Ρήγα, ό.π. Διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή, αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892, ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1), άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63), κ.α. Μέσα από τον τύπο της εποχής επίσης τονίζεται η σημασία των οικονομικών και βιομηχανικών σπουδών και η αξία των τεχνικών επαγγελματιών, μέσα από τα οποία «αναπτύσσεται η παραγωγός εργασία και

Η αναγκαιότητα να εισάγουν πρακτικές γνώσεις στα σχολεία ή να τα μεταμορφώσουν σε εργαστήρια συχνά εκφράζεται στις διαθήκες, όπως παράλληλα προβάλλεται και η χρησιμότητα των πρακτικών σπουδών για ειδικές κατηγορίες νέων, όπως ορφανών, αγροτόπαιδων και άστεγων.¹²

Με το σύστημα της μαθητείας των νέων σε μαστόρους, συντεχνίες, «συντροφίες», ομάδες πλανόδιων τεχνιτών, μεταδίδονταν οι γνώσεις και η επαγγελματική πείρα η σχετική με την άσκηση ενός βιοτεχνικού-εμπορικού επαγγέλματος ήδη από τον 16ο αιώνα.¹³ Η μαθητεία εφήβων ακόμα και αριστοκρατικών οικογενειών σε εργαστήρια αποτελούσε παλιά αγγλική συνήθεια που συνεχιζόταν σε μία κοινωνία, όπου η χειρωνακτική εργασία και η επιδεξιότητα δεν αποτελούσε στίγμα. Αλλωστε, οι περισσότεροι εφευρέτες, γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών, διέθεταν τεχνικές γνώσεις και ήταν εξοικειωμένοι με τις μηχανές.¹⁴

Ο παραδοσιακός αυτός τρόπος τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης υπήρχε στην Ελλάδα ήδη από το 18^ο αιώνα, συνεχίστηκε και στον 19^ο αιώνα, με σημεία όμως οικονομικής εξασθένισης και προοδευτικής αλλοίωσης που εντάθηκαν στα τέλη του αιώνα. Η εκμάθηση ενός επαγγέλματος στον ελληνικό χώρο γινόταν στα αυστηρά πλαίσια του θεσμού της μαθητείας.¹⁵ Ως αντιπαροχή για τις γνώσεις, τη διατροφή και τη στέγη που του παρέχονταν ο ανήλικος συνήθως μαθητευόμενος προσέφερε αμισθί την εργασία του, γεγονός που ερμηνεύει την παράταση της μαθητείας του και την εν γένει εκμετάλλευσή του από τον εργοδότη.¹⁶ Με τα συμπτώματα όμως της παρακμής των συντεχνιών και της παραδοσιακής μαθητείας γεννήθηκε το πρόβλημα της επαγγελματικής κατάρτισης των μελλοντικών τεχνιτών-εργατών. Η παρακμή αυτή, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, εμφανίστηκε με αργό ρυθμό στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και επιταχύνθηκε απότομα κυρίως την τελευταία δεκαετία

τακτοποιείται η ηθική και οικονομική θέσις του ατόμου». Εφ. Χρηματιστήριον, αρ.2 της 29 Ιανουαρίου 1883, σσ.1-2.

¹² Βλ Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862 (ΑΤΕ, Φάκ.1864/88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864), άρθρο Δ' της διαθήκης του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880 (ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134), άρθρο Στ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884. (ΠΠΧ, σ.372), διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 3 Ιουνίου 1884 (ΜΗΚ,Γ'180, σ.779), ιδιόχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888 (ΜΗΚ,Γ'67, σ.349) διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή της 15 Μαΐου 1892, ό.π., κ.α. και Vassiliki ΤσιέοάοΓοπ,ό.π., σ.186.

¹³ Γεώργιος Παπαγεωργίου, Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^ο-20^ο αι.). Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.12.

¹⁴ Αντίθετα με την ελληνική περίπτωση, στην Αγγλία η έλλειψη συντεχνιακών περιορισμών στον τομέα της ευρεσιτεχνίας και στην ανεκτική στάση των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων απέναντι σ' αυτόν τον τομέα υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση τεχνολογικών γνώσεων, κληρονομιά αιώνων ενασχόλησης στην κατασκευή μηχανών, στις οποίες στηρίζονταν τα τεχνολογικά επιτεύγματα, στην Αγγλία. Οι τεχνολογικές γνώσεις της εποχής, εκτός από τα κερδοσκοπικά κίνητρα και την επενδυτική ευελιξία, αποτέλεσαν μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εκβιομηχάνισή της. Ι.Κολιόπουλος, ό.π., σ.95. Η καταστροφή της αγροτικής χειροτεχνίας, η υποχώρηση των κοινοτικών πρακτικών στην αγροτική οικονομία και της παραδοσιακής χειροτεχνίας θα συμβούν με τη χρησιμοποίηση νέων μορφών ενέργειας και την εκμηχάνιση της παραγωγής μέσα σε ένα διάστημα μακράς προετοιμασίας που για την Αγγλία ήταν η περίοδος 1780-1820, τη Γαλλία η περίοδος 1830-1870 και τη Γερμανία η περίοδος 1850-1880. Serge Bernstein, Rierre Milza, ό.π., σσ.77-78.

¹⁵ Γ. Παπαγεωργίου, Η μαθητεία...ό.π., σσ.12,14.

¹⁶ Ο θεσμός αυτός λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλείδα στη διατήρηση της μονοπωλιακής θέσης των μαστόρων στις συντεχνίες ή συντροφίες, αφού απέτρεπε τις ανεπιθύμητες προαγωγές του κατώτερης βαθμίδας προσωπικού. Ό.π., σ.121.

του αιώνα, οφειλόταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό στο άνοιγμα της εσωτερικής αγοράς σε ξένα προϊόντα ευρωπαϊκών ιδίως χωρών και την παντελή έλλειψη ανταγωνιστικότητας των συντεχνιών της εποχής.¹⁷

Ο Καποδίστριας στηρίζοντας τους στόχους του στην ελληνική πραγματικότητα επικέντρωσε την προσπάθειά του στη στοιχειώδη εκπαίδευση των λαϊκών στρωμάτων και την επαγγελματική εκπαίδευση των νέων για την απόκτηση δεξιοτήτων, απαραίτητων για την παραγωγική διαδικασία, της οποίας την οικονομική διάσταση για την επιβίωση του ελληνισμού θεωρούσε δεδομένη.¹⁸ Ο ίδιος διακήρυσσε: «...Πρέπει να ενδύσωμεν πρώτα την χώραν, η οποία είναι γυμνή παιδείας και έπειτα να την στολίσωμεν με πολυτελέστατα ενδύματα».¹⁹ Ήταν υπέρμαχος ενός πλήρους συστήματος εκπαίδευσης προκειμένου να αποκτηθούν γνώσεις «αρχικαί και θεμελιώδεις», γνώσεις των φυσικομαθηματικών επιστημών παράλληλα με «βιωτικές και εφηρμοσμένας», οι οποίες οδηγούν «εις το ευ και καλώς ζην του πολιτισμένου ανθρώπου».²⁰ Μέσα στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας οργανώθηκε η λειτουργία εργαστηρίων, ικανοποιητική για την εποχή της, ώστε οι εξερχόμενοι από το ίδρυμα μαθητές να έχουν εκμάθει μία βιοποριστική τέχνη, ανάλογη με την κλίση και τις ικανότητές τους.²¹ Ανάμεσα στα μαθήματα που διδάσκονταν περιλαμβάνονταν και ο κλάδος των οικοδομικών τεχνών.²² Τεχνικά μαθήματα δίδαξαν στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας οι δύο αρχιτέκτονες και φίλοι, απόφοιτοι της Ακαδημίας Καλών Τεχνών Βερολίνου, ο Σταμάτιος Κλεάνθης και ο Εδουάρδος Σάουμπερτ. Το 1830 αποφασισμένοι να προσφέρουν «αμισθί τας υπηρεσίας των εις την οργάνωσιν του νεαρού κράτους» έφθασαν στο Ναύπλιο, όπου προσελήφθησαν από τον Καποδίστρια και με το διάταγμα της 22 Ιουλίου 1830 τοποθετήθηκαν στην Αίγινα για να διδάξουν «θεωρητικώς και πρακτικώς τους ήδη προηγμένους νέους του Ορφανοτροφείου, (όσους) έχουν κλίσιν και ευφυϊαν εις την τέχνην».²³

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την επαγγελματική κατάρτιση ήταν ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, γνωστός νεοέλληνας διαφωτιστής, διευθυντής του Ορφανοτροφείου, ο οποίος θέλησε να την συνδυάσει με την εξοικονόμηση της αναγκαίας διατροφής, ένδυσης και υπόδησης των τροφίμων με διορισμό δασκάλων αντίστοιχων ειδικοτήτων. Η εκμάθηση χρήσιμων επαγγελματικών τεχνών από τα ορφανά θα υποβοηθούσε στην πρακτική επίλυση των λειτουργικών δαπανών του Ορφανοτροφείου.²⁴ Στον Κανονισμό του Ορφανοτροφείου με τίτλο «Σχέδιον Αιοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου», συλλογικό έργο της επιτροπής του Ορφανοτροφείου, που συντάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1829, καθοριζόταν και η οργάνωση εργαστηρίων. Καθοριζόταν η λειτουργία «εργοστασίου ραπτικής»,²⁵ «βιβλιοδετικού, δια να δένωνται τα διάφορα της βιβλιοθήκης, των αποθηκών», τυπογραφείου «με δύο πιεστήρια απαρτιωμένον και πλήρες από όλα τα αναγκαία» για την

¹⁷ Ο.π., σ.12.

¹⁸ Σ. Μπουζάκης, Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885, Αθήνα, [Gutenberg] 1986, σ.40.

¹⁹ Δημ. Γ. Μωραΐτης, Ιστορία της Παιδαγωγικής, β' εκδ.1936, εν Αθήναις (1927), σ.269.

²⁰ Η Αιγιναία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Αίγινα 15 Σεπτεμβρίου 1831, αριθμ. Ζ', [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών], σσ.212-214.

²¹ Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, (χ.ε.), Αθήνα 1972, σ.75.

²² Κατά τον Κώστα Μπίρης είναι η πρώτη εμφάνιση των τεχνικών σπουδών στην νεώτερη Ελλάδα. Κώστας Η. Μπίρης, Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήναι [Ε.Μ.Π.], 1956, σ.13.

²³ Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σ.13.

²⁴ ΓΑΚ, Κλάδος Β'(Παιδείας), Β', φάκελος του 1829, έγγραφο 19 του 1829.

²⁵ Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π., σ.83.

εκτύπωση των εκπαιδευτικών βιβλίων/⁶ καθώς και «εργαστηρίων торνευτικής και πλεχτικής»,²⁷ όπου δηλαδή θα διδάσκονταν «τέχναι ποριστικά και ωφέλιμοι εις τον ανθρώπινον βίον».^{7*} Σύμφωνα με τον «Οργανισμό» του Ορφανοτροφείου που συνέταξε τον Αύγουστο του 1829 ο Ιωάννης Βενθύλος, ο ίδιος διδάσκαλος του «Τυπικού» σχολείου,²⁹ όσων μαθητών «η φύσις είναι νωθροτέρα και κλίνει μάλλον προς τας τέχνας», θα παρακολουθούν τα «ελληνικά γράμματα», αλλά και θα «προσκολλώνται εις μίαν των τεχνών: ξυλουργικήν, торνευτικήν, ραπτικήν, σκυτοτομικήν, κεραμευτικήν, κλειδουργικήν», κάποια της προτίμησής τους.³⁰ Στο σχέδιο Οργανισμού που συνέταξε η πενταμελής επιτροπή υπό τον Ανθιμο Γαζή σημείωνε: «Απαρτιστικά της προπαιδείας σχολεία είναι τα εις μάθησιν και πράξιν της Γεωργικής καταστήματα των βαναύσων τεχνών, όπου οι έφηβοι εργάται μίαν ώραν το εσπέρας συναζόμενοι, διδάσκονται τας αρχάς της Γεωμετρίας, Φυσικής και Χημείας, εφαρμοσμένας εις τας τέχνας, και οπουδάζουσι και τα εργαλεία και τας μηχανάς των διαφόρων τεχνών. Εις την Ελλάδα είναι να συστηθώσι κατά το παρόν εργαστήρια των αναγκαιοτέρων τεχνών μέσα εις τα Ορφανοτροφεία».³¹

Επηρασμένος από παιδαγωγικές θέσεις του Pestalozzi για τη λειτουργία ορφανοτροφείων που θα μπορούσαν να συντηρηθούν από την ίδια τη δουλειά των τροφίμων, ο Καποδίστριας φρόντισε τα ορφανά του πολέμου που συγκέντρωσε στο ίδρυμα να διδαχθούν «τέχνες» και «επαγγέλματα» και έτσι να μπορέσουν να καταστούν χρήσιμα στο κοινωνικό σύνολο.³² Η ίδρυση της Σχολής Ευελπίδων στο Ναύπλιο το 1829 ως μέσης

²⁶ Τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου ασκούμενοι στην τυπογραφία συναντώνται την περίοδο αυτή τόσο στις εγκαταστάσεις της Αίγινας, όσο και στο τυπογραφείο του Ναυπλίου. ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο της 25 Ιανουαρίου 1830, φάκελος 24, Σχολικά, έγγραφο της 11 Φεβρουαρίου 1830.

²⁷ Η ίδρυση εργαστηρίου υποδηματοποιίας και ψαθοπλεκτικής επίσης είχε προταθεί, ώστε να λύνονται καθημερινά προβλήματα και να μειώνουν τα έξοδα του Ιδρύματος. ΓΑΚ, υπουργείο Θρησκείας, φάκελος 51, Σχολικά, έγγραφο της 12 Ιουλίου 1832. Η κατάσταση των οικονομικών του Κράτους δε βοηθούσε στην υλοποίηση επένδυσης μεσοπρόθεσμων τουλάχιστον προσδοκιών με αποτέλεσμα να μείνουν μόνο στο επίπεδο των σχεδιασμών. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832, [Ο.Α.Ε.Δ.], Αθήνα 1984, σ.37.

²⁸ Η περιγραφική αναφορά και σκοπιμότητα των τεχνών αυτών περιλαμβάνεται στα άρθρα 13,14,15 και 16 του «Σχεδίου δωργανισμού και μεταρρυθμίσεως τον εν Αιγίνη Ορφανοτροφείον». ΓΑΚ,ΤΕΔΕ, φάκελος 57, 1829 και Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Α' Αθήνα 1968, τεκμήριο 31, σσ.289-300.

²⁹ Βλ. Διδασκαλεία, σ.393, Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.35-37.

³⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', έγγραφο 19 του 1829. Αργότερα ο Μουστοξύδης, γενικός διευθυντής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας από την 21 Οκτωβρίου 1829, έγραφε σε επιστολή του προς την Κυβέρνηση, ότι η ορθή κατεύθυνση των μαθητών «ημπορεί να δώση εις την Ελλάδα τους τεχνίτας, των οποίων είχεν ανάγκην». Αυτό κατόπιν δηλώσεως του Καποδίστρια ότι στο ίδρυμα δε θα γίνονται δεκτοί αργόσχολοι και ανεπίδεκτοι μαθήσεως, γιατί το Κράτος δεν είναι διατεθειμένο να διατρέφει ανθρώπους «αργούς και μηδεμίαν επαγγελλομένους ωφέλειαν δι' εαυτούς και δια την πατρίδα». ΓΑΚ, Κλάδος, Β' έγγραφο της 6 Φεβρουαρίου 1830 και έγγραφο της 26 Νοεμβρίου 1829.

³¹ Δασκαλάκης, Κείμενα, ό.π., τόμος Α', σ.48

³² Θεόφ. Δ. Χατζηστεφανίδης, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Παπαδήμας], Β' έκδοση, Αθήνα 1988, σ.45. Δεν είχε επίσης αντίρρηση να μεταβούν στο Παρίσι 21 υπότροφοι από τα 66 παιδιά που εξαγοράστηκαν από τον Saint-Leger, απεσταλμένο του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Γ με σκοπό να σπουδάσουν χρήσιμες τέχνες. Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία, ό.π., σ.80. Ο Καποδίστριας φρόντισε επίσης τη χορήγηση επιδόματος με απόφασή του τον Ιανουάριο του 1831 για κάθε τρόφιμο που μάθαινε «τέχνην τινά ή επάγγελμα», ως ένα πρώτο κεφάλαιο για την αντιμετώπιση

στρατιωτικής σχολής τριετούς φοιτήσεως, παρείχε τεχνική εκπαίδευση με τη διαμόρφωση ειδικευμένων στελεχών, τα οποία προορίζονταν να επανδρώσουν το Σώμα Στρατού, αλλά και το τμήμα εκείνο του δημόσιου τομέα αρμοδίου για την ανοικοδόμηση.³³ Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια στραμμένη στο πλαίσιο θεμελίωσης ενός αστικού κράτους, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα δια πνεόταν από την πεποίθηση ότι η χώρα την εποχή αυτή «της επανορθώσεως της» έχει ανάγκη ανθρώπους ικανούς «να εισάξωσιν ενταύθα τας τέχνας, τα εργόχειρα, τας επιστήμας και τους λόγους».³⁴ Φρόντισε λοιπόν και για την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό για να σπουδάσουν επιστήμες και τέχνες αναπτύσσοντας αλληλογραφία με φιλέλληνες ή φίλους του, οι οποίοι θα βοηθούσαν το έργο του.³⁵ Ενδιαφερόμενος για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας και την εκμετάλλευσή τους από ειδικευμένο δυναμικό θεωρούσε επιτακτική ανάγκη την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της στάσης του αυτής ήταν η άρνησή του να επιτρέψει την εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών του Λαυρίου στον Αγγλο πρεσβευτή ED.J.Dawkins θεωρώντας το θέμα εθνική υπόθεση, ενώ σκόπευε να στείλει υποτρόφους στην Ευρώπη «όπως εκμάθωσι την τέχνην ταύτην, ίνα ούτως άπαν το προκύψον κέρδος αποβή αποκλειστικόν της Ελλάδος όφελος», πρόθεση, η οποία δεν υλοποιήθηκε τελικά.³⁶

Η προσπάθεια του Καποδίστρια θα τύχει θετικής κριτικής το 1902 από τον Ιωακείμ Παυλίδη, επιθεωρητή Ελληνικών και Δημοτικών σχολείων του νομού Κυκλάδων και διευθυντή της ελληνικής σχολής Οδησού, στο βιβλίο του «Περί τεχνικής εκπαίδευσως και της εφαρμογής αυτής εν Ελλάδι» (1902), όπου τονίζει ότι «λίαν σωφρόνως εν τη αρχή της συνατάσεως του βασιλείου, ως πρώτον έργον του εθεώρησε να αναπτύξη τας τέχνας και την Γεωργίαν εν Ελλάδι συστήσας μέγα τεχνικόν σχολείον εν Αιγίνη και γεωργικόν εν Ναυπλίω» και όπου στυλιτεύει την αδιαφορία όσων τον διαδέχθηκαν.³⁷

Τα ιδρύματα της Αίγινας δεν είχαν την αναμενόμενη εξέλιξη. Τον Ιούνιο του 1834 το Ορφανοτροφείο μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο «ελλείψει αρχιτεχνιτών» και λειτούργησε για δέκα ακόμη έτη.³⁸

Η προσπάθεια τελικά οργάνωσης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας ως του πρώτου σχολείου επαγγελματικής εκπαίδευσης απέτυχε, εκτός από τη λειτουργία που αφορούσε στον ουσιαστικό σκοπό του, δηλαδή, «(ει μη) να συναχθώσι μόνον από τους δρόμους και τα

των αναγκαίων εξόδων της εξάσκησης της τέχνης του. Ήταν «δωρεά ενός φοίνικας ανά εβδομάδα». Δασκαλάκης, Κείμενα..ό.π., μέρος Γ', σ.1586 .

³³ Αντωνία Μερτύρη, Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945 [I.A.E.N] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2.000, σ.36. και Μπίρης, Ιστορία...ό.π., σσ.14,16.

³⁴1.A. Καποδίστρια, Επιστολαί, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), Αθήνα 1841-1843, τόμος Γ', σ.374.

³⁵ Σωτήρης Γκλαβάς, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, [διδασκτορική διατριβή], [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία] Αθήνα 1998, σ.149.

³⁶ Εφ. Αυγή, αρ.2.895 της 27 Απριλίου 1994, σ.2. (αναφορά του Ματζούνη ανακοινωθείσα στη Βουλή την 24 Απριλίου 1871). Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.418.

³⁷ Γκλαβάς,ό.π., σ.14.

³⁸ «Αι εργασίαι του εν Ναυπλίω 'Ορφανοτροφείου, ως μη πληρούντος πλέον τον αρχαίον αντού προορισμόν, διακόπτονται προς το παρόν, διά να μετασχηματισθή τούτο εν καιρώ επί το σκοπιμώτερον, άμα νπάρξωσι τα απαιτούμενα μέσα». Βλ. της 16 Οκτωβρίου 1844, «Περί διακοπής των εργασιών τον εν Ναυπλίω Ορφανοτροφείον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.34 της 1 Δεκεμβρίου 1844.

στρατόπεδα μερικά γεννήματα της απώλειας», κατά την άποψη του Σπυρίδωνα Τρικούπη.³⁹ Ο έντονα σωφρονιστικός του χαρακτήρας, οι επικρίσεις για το πρόγραμμα σπουδών και τη διδασκαλία που οδήγησαν σε ταραχές και απεργίες, η ελλιπής χρηματοδότηση, η απουσία του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού, αλλά και η έλλειψη ζήτησης ειδικευμένων τεχνιτών από την ελληνική κοινωνία της περιόδου υπήρξαν βασικοί υπονομευτές της εκπαιδευτικής αυτής προσπάθειας.⁴⁰

Αντίθετα από τον Καποδίστρια, οι Βαυαροί - Αντιβασιλεία-Οθωνας - αγνόησαν τη σημασία της θέσπισης μιας λαϊκής παιδείας με πρακτικό προσανατολισμό και διατήρησαν θεωρητικό κλασικιστικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση μεταφυτευμένο από τη Βαυαρία. Αν και την περίοδο 1833-1837 τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συμπληρώθηκαν με ιδρύματα επαγγελματικού χαρακτήρα, όπως με Διδασκαλείο το 1834, με σχολείο αρχιτεκτονικής το 1836,⁴¹ ψαλτικής το 1837,⁴² καθώς και εισαγωγή «ναυτικών μαθημάτων» στα σχολεία Σύρου και Ναυπλίου,⁴³ συνειδητά δόθηκε προτεραιότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με σκοπό τη δημιουργία μιας δημοσιούπαλληλικής τάξης σ' αυτούς αφοσιωμένης και παραμελήθηκε η προώθηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης.⁴⁴ Ο μαθητής οδηγούνταν στο πανεπιστήμιο, ενώ το δημοτικό προσέφερε μόνο βασικές γνώσεις. Με το ίδιο πνεύμα χωρίστηκε η επαγγελματική από τη γενική εκπαίδευση. Το 1857 συμπληρώθηκαν οι διατάξεις που αφορούσαν στη μέση εκπαίδευση «για να μην αλλάξουν πια στα κύρια σημεία τους» ως το 1929.⁴⁵

Η κυριαρχία του κλασικιστικού πνεύματος, η πρόταξη του θεωρητικού και η υποτίμηση του πρακτικού πνεύματος τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στις κατευθύνσεις της επαγγελματικής κατάρτισης μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικά χαρακτηριστικά της

³⁹ Βλ. Έκθεση της 4 Μάϊου 1833 του Σπυρίδωνα Τρικούπη, «Η επί της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματέως της Επικρατείας προς την επιτροπήν την επί του διοργανισμού των περί την δημόσιον εκπαίδευσιν» (αρ.261 της 4 Μαΐου 1833). Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, [Πατάκης], Αθήνα 1992, σ.86.

⁴⁰ Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν,Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σ.180. Κατά τους Στ.Τζουμελέα και Δ.Παναγόπουλο «Δεν απέδωκε τους καρπούς που περιμέναμε, γιατί η αγωγή που γινόταν εκεί είτανε σχολαστική και καλογερική». Στ.Τζουμελέας- Δ.Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία εκατό χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933, σ.6.

⁴¹ «Θέλει συστηθή τώρα πλέον εις Αθήνας σχολείον, εις το οποίον θέλουν διδάσκεσθαι την Κυριακήν και τας εορτάς, όσοι επιθυμούν να μορφωθώσιν ως αρχιτεχνίται (μαϊστορες) εις την αρχιτεκτονικήν». **Αρθρο 1^ο του ΒΔ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837**, «περί εκπαιδύσεως εις την αρχιτεκτονικήν». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.φυλ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836.**

⁴² «Σνσταίνεται εις Αθήνας σχολείον ψαλτικής εις το οποίον εμπορούν να διδάσκωνται ανεξόδως όσοι έχουν κλίσιν εις την ψαλτικήν και ιδίως εις την χορωδιάν». **Αρθρο 1^ο του ΒΔ. της 26 Ιανουαρίου 1837/ 7 Φεβρουαρίου 1837** «Περί συστάσεως σχολείου της ψαλτικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 20 Φεβρουαρίου 1837.**

⁴³ Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΓ', σ.484 και Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Α¹ 1821-1894*, [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1985, σσ.κθ,λ'.

⁴⁴ Άννα Κόντονη, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, *Επιστημονική Βιβλιοθήκη*, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.25.

⁴⁵ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση, ό.π.*, τόμος Α', σ.κθ'.

εποχής,⁴⁶ Τη συνειδητοποίηση όμως της ανάγκης να προταχθεί το πρακτικό πνεύμα στο θεωρητικό ή τουλάχιστον να μην υποτιμηθεί για λόγους ευρύτερης επιστημονικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας εκφράζουν έμπρακτα στις διαθέκες τους ευεργέτες ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.⁴⁷

Ος χαρακτηριστικό παράδειγμα της προτίμησης διδασκαλίας μαθημάτων που προοιωνίζαν το πρακτικό πνεύμα, χωρίς να απορρίπτεται η ωφελιμότητα των θεωρητικών, παραθέτουμε - αν και έξω από τα όρια της έρευνάς μας αυτή την εποχή - την πράξη ευεργεσίας του Σταματίου Πετρίτση προς τη γενέτειρά του, το 1832 για τη λειτουργία σχολείου στο Ληξούρι. Συγκεκριμένα: «...δια την διδασκαλίαν της αριθμητικής και γεωμετρίας εν πλήρει εκτάσει και της γεωγραφικής ιστορίας, χάριν τη μορφώσεως τον νον και της καρδιάς της νεολαίας», ζητά ο ευεργέτης να βρεθούν ικανοί δάσκαλοι. Επιμένει ιδιαίτερα στη διδασκαλία της γεωγραφικής ιστορίας, «ήτις δέον να λαμβάνη και την μυθολογίαν και την βιογραφίαν των επιφανών ανδρών...».⁴⁸

Την αξία των πρακτικών τομέων για το βιοπορισμό τους και την ανάπτυξη του τόπου φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει οι πρόκριτοι της Δημητσάνας και των «επωφελών» γι'αυτούς γνώσεων, όταν απευθύνονται στον Όθωνα ζητώντας να αποδοθεί ιδιοκτησία αναγκαία για τη λειτουργία της Σχολής της Δημητσάνας:⁴⁹ «Μεγαλειότατε, αλλά το καθ' ημάς, ολίγιστοι (δια να μην είπωμεν ονδείς) θέλομεν ήσθαι ικανοί να μετάσχωμεν της τοιαύτης ενεργεσίας, εδώ ζώντες εις πετρώδη και ξηράν πατρίδα, και εναγγελιζόμεθα δια τούτο την βιομηχανίαν, τας τέχνας και το εμπόριον, έχομεν όλοι την ανάγκην μικράς [καν] παιδείας, από της οποίας δεν θέλομεν εμπορή να ζώμεν...».⁵⁰

Η χώρα υστερούσε όχι μόνο στην ύπαρξη διαφόρων τεχνικών ειδικοτήτων,⁵¹ αλλά και σε μηχανήματα και εργαλεία.⁵² Τα σχόλια του Friedrich Thiersch σε σχετική αναφορά του

⁴⁶ Διάφορες μελέτες το επιβεβαιώνουν. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σσ.505-556, Γεώργιος Δερτιλής, Αεί Παίδες Απαιδευτοι, 23 σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου και Παιδείας, [Καστανιώτης], Αθήνα 1996, σσ.21-22 .

⁴⁷ Βλ Διαθήκη Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 1824. ΜΗΚ, σ.59, Διαθήκη Δοσίθεου Φιλίτη, Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας το 1826. ΓΑΚ, (1848-1854), Κλάδος Β', θυρίς 106 φάκελος 4-6,8-15, έγγραφο 2730 της 29 Απριλίου 1849 (Έκθεσις δικαστικού αρχείου) και φάκελος 15, έγγραφο 6813 και ΑΤΕ, Φάκ.1850/ 88, έγγραφο 16803 της 13 Μαΐου 1855.

⁴⁸ «Εάν η μικρά μου περιοναία δεν είναι επαρκής προς τον σκοπόν τούτον, είθε το παράδειγμα να παρακίνηση άλλους, όπως συμπληρώσωσι την εκτέλεσιν τον σκοπού, επωφελούς εις την ανθρωπότητα...». Διαθήκη της 19 Νοεμβρίου 1832 και κωδίκελλος της 24 Μαΐου 1832. ΜΗΚ,Γ'94, σ.486. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης, Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62. Βλ. Μοσχοπούλου, Ιστορία της Κεφαλονιάς, [Κέφαλος], τόμος Β', Αθήνα 1988.

⁴⁹ Οι πρόκριτοι, υπεύθυνοι για τη λειτουργία της σχολής της Δημητσάνας, ως επιχείρημα για τη συνέχιση της συντήρησης της Σχολής χρησιμοποιούν το γεγονός ότι αυτή θεωρείται ως «η παλαιότερα της Πελοποννήσον επί Τουρκοκρατίας Σχολή». ΓΑΚ, Κλάδος Β', Οθωνικό Αρχείο (1833-1848), φάκελος 146, έγγραφο 1500 του 1836.

⁵⁰ Οι πρόκριτοι του σχολείου Δημητσάνας ζητούν ν' αποδοθεί η ιδιοκτησία στη σχολή, γιατί στερούνται του σχολείου τώρα. Ζητούν από τον Όθωνα «ν' αξιώσει αυτούς τον βασιλικού βλέμματος προς εξακολούθησιν της διαδόσεως των φώτων εις τους κατοίκους». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 146, ό.π.

⁵¹ Φρειδερίκος Τιρς, Η Ελλάδα του Καποδίστρια, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουργά, Αθήνα 1972, τόμος Β', [Τολίδης], σσ.53-54.

⁵² Ο Friedrich Thiersch εισηγήθηκε στην Αντιβασιλεία σαν αποτελεσματικότερο μέτρο κάλυψης του προβλήματος την εισαγωγή στην Ελλάδα «των εργαλείων και των εργοστασίων της Ενρώπης, με τα

προς την Αντιβασιλεία φωτίζουν την έλλειψη τεχνιτών στο σύνολο σχεδόν των ειδικοτήτων. Για τη θεραπεία αυτής της κατάστασης ο ίδιος διατυπώνει σχετικές προτάσεις: «Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να συμπληρωθεί ό,τι λείπει από τη χώρα, είναι να εισαχθούν στην Ελλάδα τα επαγγέλματα και οι φάμπρικες της Ευρώπης με τα εργαλεία τους, τις μεθόδους και τις εφευρέσεις τους, που έχουν διπλασιάσει τα πλούτη των βασιλέων της Δύσεως. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός αρκεί να ενθαρρυνθούν οι βιοτέχνες και οι ξένοι κατασκευαστές να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν μια Πολυτεχνική Σχολή πάνω σε ένα σχέδιο ανάλογο με τις ανάγκες της».⁵³ Παρά το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση αλλοδαπών τεχνιτών και επιστημόνων, κυρίως Βαυαρών, ήταν αναπόφευκτη, λόγω της απουσίας των προϋποθέσεων μιας τεχνικής εκπαίδευσης για πολλά χρόνια και λόγω του ολιγάριθμου των τεχνιτών, επικράτησε η αντίληψη ότι, για την κατά το αστικό πρότυπο ανάπτυξη της χώρας, έπρεπε να δημιουργηθούν εγχώριοι ειδικευμένοι τεχνίτες και επιστήμονες.⁵⁴

Η ανάγκη ταχείας ανοικοδόμησης της Αθήνας άλλωστε, λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής της αύξησης, ακριβώς μετά την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, οι επιταγές εξεύρεσης ή ανέγερσης κατάλληλων κτιρίων για την εγκατάσταση των υπηρεσιών του Δημοσίου και των κρατικών οργανισμών δεν άφηναν περιθώρια μετάθεσης του προβλήματος, δεδομένης και της ευθυγράμμισης των πρακτικών της πολιτικής του Κράτους με τα ευρωπαϊκά μοντέλα ανάπτυξης.⁵⁵

2. «Κυριακάτικο Σχολείο των Τεχνών»

Προσπάθεια ίδρυσης πολυτεχνικής σχολής έγινε με το Β. Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836.⁵⁶ Την 15 Οκτωβρίου 1837 ανακοινώθηκε η σύστασή της από το υπουργείο Εσωτερικών με σκοπό να διανέμονται ετησίως εργαλεία, μηχανές και βραβεία σε όσους κόπιαζαν «εξαιρέτως εις την βελτίωσιν της γεωργίας και των τεχνών».⁵⁷ Εισηγητής της οργάνωσής του, αλλά και ο πρώτος δωρητής του, υπήρξε ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Friedrich

εργαλεία, τις μεθόδους και τις εφευρέσεις τους που έχουν διπλασιάσει τα πλούτη των βασιλέων της Δύσεως». Φρειδερίκος Τιρς, Η Ελλάδα..ό.π., σσ.53-54 και 58.

⁵³ Ο.π., σσ.53-58.

⁵⁴ Κωνσταντινόπουλος, Η επαγγελματική εκπαίδευση..ό.π., σ.18. Η άποψη αυτή τέθηκε επιτακτικότερα με τα σοβαρά εμπόδια που παρουσιάστηκαν με την υλοποίηση των σχεδίων του βαυαρού αρχιτέκτονα Friedrich von Gardner για την ανέγερση των ανακτόρων του Όθωνα κοντά στη Μεσογειτική Πύλη (Σύνταγμα). Το μέγεθος και ο διάκοσμος του κτιρίου προϋπέθετε τη συνεργασία μόνιμου και εξειδικευμένου συνεργείου τεχνιτών και καλλιτεχνών, το οποίο βέβαια έλλειπε από την Ελλάδα. Μερτύρη, ό.π., σσ.51-53.

⁵⁵ Ο.π., σ.50.

⁵⁶ Β.Δ. «περί εκπαίδευσως εις την Αρχιτεκτονικήν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 και Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιογράμα], Αθήνα 2004, σ.105. Με νόμο του 1840 αποφασίστηκε να λειτουργεί και τις εργάσιμες ημέρες μετά από πρόταση του Zentner. Μπίρης, Ιστορία..ό.π.1957, σ.42.

⁵⁷ «Η παράδοσις των μαθημάτων θέλει γίνεσθαι τας κυριακάς και εορτάς καθ' άς σχολάζουν οι βιομήχανοι. Η έναρξις γίνεται την 37 του ενεστώτος (στην Αθήνα) και κατά το παρόν θέλουν παραδοθή τα στοιχειώδη μαθήματα, η αρχιτεκτονική και η ιχνογραφία...». Γραμματεία Εσωτερικών. Β.Δ. «Περί συστάσεως πολυτεχνικού σχολείου» την 15 Οκτωβρίου 1837. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.40 της 6 Νοεμβρίου 1837.

von Zentner, που υπηρετούσε ως τεχνικός **πραγματογνώμονας** και αρμόδιος για έργα εφοδιασμού και **οργανώσεως** της Εθνικής Οικονομίας. Ίδρυσε το 1836 το πρώτο εργαστήριο, τη «Μηχανοθήκη», όπου συγκέντρωσε **πρότυπα βιομηχανικών κατασκευών και σχέδια, απαραίτητα για τη σύσταση «σχολείου Οικοδομικής»**.⁵⁸

Στην εξελικτική - περιπετειώδη θα λέγαμε - πορεία της Πολυτεχνικής Σχολής, ως πρώτου πολιτικού θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης μοιάζει να απεικονίζεται μέχρι το τέλος του 19TM αιώνα ένα σημαντικό τμήμα της τεχνολογικής και οικονομικής ιστορίας της χώρας.⁵⁹

Η πολυτεχνική σχολή λειτούργησε αρχικά ως σχολείο στοιχειώδους τεχνικής εκπαίδευσης. Κίνητρο της ίδρυσής του ήταν, εκτός από την έλλειψη μορφωμένων αρχιτεκτόνων, το ενδιαφέρον πολλών νέων για τεχνικές σπουδές, και η ύπαρξη του διδακτικού προσωπικού.⁶⁰ Παράλληλα με τις τεχνικές σπουδές διδάσκονταν μαθήματα καλλιτεχνικών κλάδων⁶¹ και είχε τη μορφή του «Κυριακάτικου Σχολείου των Τεχνών». ⁶² Η συμπόρευση όμως της Σχολής με τα ξένα ευρωπαϊκά πρότυπα ήταν αδύνατη, λόγω των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών του ελληνικού χώρου.⁶³

Λόγω της μεγάλης συρροής μαθητών,⁶⁴ μετά το 1840 λειτούργησε καθημερινά ως «Ελληνικόν Βασιλικόν Σχολείον Οικοδομικών Τεχνών και Επαγγελμάτων». Όσοι φοιτούσαν, «ειδικεύοντο πρακτικώς εις μίαν τέχνην» σε κάποιο ιδιωτικό εργαστήριο ή δημόσια υπηρεσία.⁶⁵ Την εποχή εκείνη που «Έλληνες και ξένοι επιλοτιμούντο να συμβάλλουν εις την

⁵⁸ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 7522 της 11/23 Ιανουαρίου 1836. Ο τότε τεχνικός πραγματογνώμονας του υπουργείου Εσωτερικών, λοχαγός του Μηχανικού, Friedrich von Zentner συν έλαβε την ιδέα της ίδρυσης σχολείου τεχνικής εκπαίδευσεως το 1836 διαπιστώνοντας την ανάγκη για οικοδομικά και τεχνικά επαγγέλματα, όπως και τους σκοπούς της Κυβέρνησης «να τονώσει τα συμφέροντα της βιομηχανίας». Εισηγήθηκε πρόταση σύστασης τεχνικού εκπαιδευτηρίου που μακροπρόθεσμα θα ικανοποιούσε τις οικοδομικές απαιτήσεις. Ο ίδιος συγκρότησε και πρόβαλε προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, συλλογή προπλασμάτων βιομηχανικών και οικοδομικών κατασκευών, προτύπων μηχανών και εργαλείων ως βάση των προγραμμάτων του, γεγονός που ευαισθητοποίησε τους αρμόδιους για τη σύσταση σχολείου Οικοδομικής. Μερτύρη, ό.π., σσ.51-52 και Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σσ.18,126-128.

⁵⁹ Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.13.

⁶⁰ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 117/44 της 11 Οκτωβρίου 1839 και έγγραφο 3591 της 22 Οκτωβρίου 1839.

⁶¹ Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, (ανάτυπον), σ.47.

⁶² Λειτούργησε στην αρχή ως μονοτάξιο και κατά τις Κυριακές. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 17136 της 20 Δεκεμβρίου 1839. Οργανώθηκε σύμφωνα με το υπόδειγμα του βασιλικού Σχολείου της Οικοδομικής τέχνης του Μονάχου και του τεχνικού σχολείου La Matimiere της Λυών. Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σ.25. Κατά τον Δημήτριο Αινιάν «συνέστη..κατά τον τύπον της Ecole des Arts et Metiers των Παρισίων». Δημήτριος Αινιάν, Χρονολόγιον, Αθήναι 1859, σ.35.

⁶³ Η παροχή στοιχειωδών γνώσεων προκειμένου να μειωθεί το χάσμα μεταξύ των απόφοιτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και των αναλφάβητων, καθώς και η λειτουργία του μόνο κατά τις Κυριακές και τις επίσημες αργίες, εφόσον οι μαθητές εργάζονταν τις υπόλοιπες ημέρες για τα προς το ζην, αποτελούσαν κλασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής πραγματικότητας. Μερτύρη, ό.π., σ.57.

⁶⁴ Ισχυρά κίνητρα για την προσέλευσή τους αποτελούσαν η δωρεάν εκπαίδευση και η χορήγηση υποτροφιών για τους πτωχότερους και τους γόνους των Αγωνιστών του 1821, σύμφωνα με τα Β. Διατάγματα. Η έλλειψη περιοριστικών όρων, όσον αφορά στην ηλικία και το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο, δημιούργησε ανομοιογενές σώμα μαθητών, ένα από τα πρώτα προβλήματα του ιδρύματος. Μερτύρη, ό.π., σσ.59-60.

⁶⁵ Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σ.42.

αναγέννησίν της Ελλάδος εκ των ερειπίων της», οι πρωτεργάτες δημιουργικών προσπαθειών συνήθως, αφού προσέφεραν οι ίδιοι ό,τι μπορούσαν για την υλοποίηση του κοινωφελούς σκοπού τους, δε δίσταζαν να ζητούν βοήθεια από όσους μπορούσαν μη αναμένοντας οικονομική συμβολή από το αδύναμο Κράτος.⁶⁶ Ο ίδιος ο Zentner εκμεταλλεζόμενος την αποδοχή και την αναγνώριση του Κυριάκου σχολείου ως εκπαιδευτηρίου με προοπτικές στη συνείδηση της Αθηναϊκής κοινωνίας, καθώς και τα ευνοϊκά σχόλια που αποσπούσε από τον Τύπο της εποχής στο πρόσωπό του, δεν έπαψε να αναζητεί τρόπους βελτίωσης του ιδρύματος και των σπουδών του, Προσέφευγε λοιπόν σε όσους μπορούσαν για να συμβάλουν στην αναβάθμιση της σχολής. Φορείς ή ιδιώτες ανταποκρίθηκαν άμεσα καταθέτοντας προσφορές σε είδος, είτε σε χρήματα.⁶⁷

Αυτή η πρακτική εντασσόταν στα πλαίσια μιας ευρύτερης στάσης της Κυβέρνησης απέναντι στην οικονομική, και όχι μόνο, ενίσχυση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από άτομα, ομάδες ή φορείς που δρούσαν κυρίως στο εξωτερικό, ικανά να συμπληρώσουν το δικό της έργο. Η συχνή αποστολή επιστολών του Όθωνα προς σημαντικούς Έλληνες ομογενείς και προξένους του εξωτερικού με κύριο στόχο, όπως ήδη αναφέρθηκε την οικονομική αρωγή των εκπαιδευτικών προσπαθειών αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Αυτό επιμαρτυρεί απόσπασμα επιστολής του Γεωργίου Τυπάλδου, Εφόρου της Δημοσίας και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης προς τον Όθωνα: «Η προς τους Ενεργέτας των εκπαιδευτικών ημών καταστημάτων υψηλή και μεγάλη επιείκεια της Σ. Κυβέρνησης της Α.Μ. του Βασιλέως ου μόνον τον αριθμόν των ενεργετών και των φιλοδωρημάτων ηΐξησεν, αλλά και τα καταστήματα αυτά επλούτησε, τα θάλλοντα πάντοτε παρατηρεί...».⁶⁸

Από τη στιγμή της ίδρυσής του το μοναδικό για την Ελλάδα αυτό εκπαιδευτήριο προσήλκυσε πλήθος δωρεών τόσο επιφανών προσώπων, όσο και απλών πολιτών ή ομογενών του εξωτερικού. Ενδεικτική αναφορά κάνουμε στον Ι.Σκαραμαγκά από τη Χίο,⁶⁹ τον Κ. Ρωσσέτη από τη Βλαχία, τον Ign.V.Rudhart, πρωθυπουργό του Όθωνα, τη Sophie de Marboi, δούκισσα της Πλακεντίας, η οποία, πλην των άλλων πολυειδών συνεισφορών της, με την έμμεση επήρεια του Zentner και του Γεωργίου Γενναδίου, του γνωστού «δασκάλου του Γένους», έκανε διάφορες δωρεές στο Σχολείο.⁷⁰ Η δούκισσα «βλέπουσα τας προόδους των μαθητών του εν Αθήναις Πολυτεχνικού Καταστήματος, πληροφορούμενη την οποίαν πάσχουαι ούτοι στέρησιν διαφόρων μέσων, μετέφερεν ιδία δαπάνη από την Γαλλίαν διάφορα εργαλεία και το αναγκαίον υλικόν...».⁷¹

Στον διευθυντή της Σχολής, τον Zentner, είχε δοθεί η εντολή από τον υπουργό της επί των Εσωτερικών Γραμματείας, Ν.Γ. Θεοχάρη, το 1841 για την τήρηση πρωτοκόλλου δωρεών με την υπόδειξη να το ενημερώνει «μετά μεγίστης επιμελείας» με αναδρομική καταγραφή

⁶⁶ Ο.π., σ.51.

⁶⁷ ΑΤΙ, Φακ.1847/88,2, έγγραφο 4086 της 7 Δεκεμβρίου 1847 και Μερτύρη, ό.π., σσ.65-67.

⁶⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β1, (1833-1848), θυρίδα 152, φάκελος 8 (Κιωπέκας), έγγραφο 214 της 26 Σεπτεμβρίου 1847.

⁶⁹ Γνωστός από τις δωρεές και συνδρομές του σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και ορφανοτροφεία. ΑΤΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο 193 της 18 Ιουνίου 1868, Μητρώον μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗΦΕ), αρ.1615, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.67 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων έτους 1887-1888, εν Αθήναις 1888.

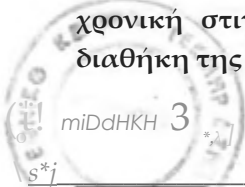
⁷⁰ Βλ,κεφ. Καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, σσ.667-668,671-672 και κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.26, υπσμ.10,50,77.

⁷¹ Εφ. Αιών της 26 Μαΐου 1840.

από το 1836. Η ενημέρωση αυτή διατηρήθηκε έως το 1848.⁷² Στο τμήμα των δωρεών σε χρηματικά ποσά δέσποζε το όνομα του διευθυντή της «Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων» του Μονάχου, Gustave Vorherr, με συνολική εισφορά 800 δραχμών. Η γενναιόδωρη παρουσία του όμως και στις άλλου είδους δωρεές οδηγεί στην εικασία ότι με το όνομα αυτό καλύπτεται ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α', ο οποίος συχνά προέβαινε σε δωρεές.⁷³ Στην προσφορά βιβλίων και εντύπων υπερέχει το όνομα του Zentner. Απήχηση φαίνεται πως είχε η έκκλησή του για αποστολή δειγμάτων ορυκτών. Στρατιωτικοί ορυκτολόγοι από διάφορες πόλεις της Γερμανίας έστειλαν συνολικά 300 δείγματα.⁷⁴

Μεταξύ των δωρητών της περιόδου αυτής συγκαταλέγεται ο βασιλιάς Όθων με τη δωρεά δεκάτομου Λεξικού «Dictionnaire de l'Industrie manufacturiere», σχετικού με τις τεχνικές εξελίξεις στο χώρο των κατασκευών και της βιομηχανίας, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος της Πρωσίας, η «Πολυτεχνική Ένωση του Βασιλείου της Βαυαρίας»,⁷⁵ «η Βαυαρική Γεωργική Ένωσις»,⁷⁶ ο διευθυντής της Ecole de la Martinière της Λυών, Henri Tabareau,⁷⁷ ο Olivier Celtier, μέλος της «Ecole Industrielle de la Societe des Arts» της Γενεύης.⁷⁸

Στο πνεύμα συμπόρευσης της σπουδής των «ωραίων» τεχνών με τις τεχνικές σπουδές κινείται αντίστοιχα η προσφορά κάποιων ευεργετών, της οποίας γενικός προορισμός είναι η τεχνική εκπαίδευση. Το πνεύμα αυτό εμφανίζεται αρκετά πρώιμα, αν λάβουμε ως παράδειγμα τη χειρονομία αγγλίδας ευεργέτιδας από το Μανδράς των Ινδίων, της Ελεάζαρ Λεμβρούγκεν, η οποία ήδη από το 1834 αφιέρωσε κληροδότημα 15.000 ρουπίων⁷⁹ «...υπέρ των ελληνικών καταστημάτων τεχνών και επιστημών». Αποτέλεσε περίπτωση ιδιαίτερη για τη χρονική στιγμή της δωρεάς.⁸⁰ Η επιθυμία αυτή της δωρήτριας, όπως αποτυπώνεται στη διαθήκη της 22 Μαΐου 1834, είχε προβληματίσει ιδιαίτερα το υπουργείο Παιδείας για την

⁷² Ιωάννης Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. Τεχνικά Χρονικά, τεύχος 181, Ιούλιος 1939, σσ.50,77. Η καταγραφή των διαφόρων δωρεών ταξινομημένων σε κατηγορίες γινόταν με διαταγή του Όθωνα σε ένα χρυσόδετο, προσεγμένο γενικά βιβλίο, την επιμέλεια του οποίου είχε ο γραμματέας της Σχολής, ο Αλέξανδρος Σούτσος. Το πρώτο μέρος περιλάμβανε εισφορές χρηματικές, το δεύτερο δωρεές σε βιβλία, σχέδια, εικόνες και περιοδικά, το τρίτο υλικά σχεδίασης και ζωγραφικής, το τέταρτο γεωμετρικά εργαλεία και όργανα Φυσικής και Χημείας, το πέμπτο μηχανές και υποδείγματα τεχνικών κατασκευών και το έκτο δωρεές σε δείγματα ορυκτών. Μπίρης, *Ιστορία, ό.π.*, σσ.51-52.

⁷³ Εκτός από χρηματικά ποσά, προσέφερε συγγράμματα τεχνικού περιεχομένου, λευκώματα αρχιτεκτονικών υποδειγμάτων και έντυπο υλικό στο χρονικό διάστημα 1838-1845. *Ό.π.*, σ.67.

⁷⁴ ΑΥΕ, Φακ.1842/88,2, έγγραφο 16041 του 1842, Φακ.1843/88,3, έγγραφο 20500 της 26 Απριλίου 1843 (προσφορά ορυκτών και βιβλίων διαφόρων φιλελλήνων), Φακ.1847/88, υπφ.2, έγγραφο 4086 της 7 Δεκεμβρίου 1847.

⁷⁵ Έστειλε τεύχη επιστημονικού περιοδικού της «Βαυαρικής Γεωργικής Ενώσεως» κατά τα έτη 1840-1843. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.67

⁷⁶ Έστειλε έντυπα εκδοτικής της δραστηριότητας των ετών 1811 έως και 1841, *ό.π.*

⁷⁷ Έστειλε Λεξικό Γαλλικών Ανακαλύψεων από το 1789 έως και το 1841 («Dictionnaire des Decouverts en France»), *ό.π.*

⁷⁸ Στάλθηκαν 36 τεύχη του περιοδικού, έκδοση της Εταιρείας, «Bulletin de la classe d Industrie de la Socete des Arts de Geneve», *ό.π.*

⁷⁹ Τα 15.000 ρουπία ισοδυναμούσαν με 7 1/2 ισπανικά «τάλλαρα». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), *ό.π.* και έγγραφο 6036 της 22 Οκτωβρίου 1837.

⁸⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 159, φάκελος 7 (Επιστολή της 22 Μαΐου 1834 της E. Leembrouggen προς το υπουργείο Εξωτερικών). Βλ κεφ Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.664 και υψμ.15

κατάλληλη τοποθέτηση του χρηματικού αυτού ποσού, καθότι δεν υπήρχε στην ελληνική επικράτεια, ούτε προβλεπόταν σύντομα να υπάρξει αντίστοιχο εκπαιδευτικό ίδρυμα.⁸¹

Ανάμεσα στους Έλληνες ομογενείς που έδειξαν όχι με μικρές δωρεές το ενδιαφέρον τους, αλλά με σημαντικά κληροδοτήματα συγκαταλέγεται ο έμπορος από το Ταϊνγαρόγκ και εκτελεστής της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη, ο Ιωάννης Βόζος.⁸² Η πράξη του δεν αφορά στο συγκεκριμένο πολυτεχνικό ίδρυμα, αλλά γενικότερα στην ειδίκευση στα αντίστοιχα γνωστικά αντικείμενα μέσα από υποτροφίες μαθητών. Στη διαθήκη του, τον Οκτώβριο του 1839, άφησε 100.000 ρούβλια για τις σπουδές νέων «εις τας ευγενικάς επιστήμας ή τέχνας, δηλαδή αρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, γλυπτικήν...εις τας Ακαδημίας της σοφής Ευρώπης»⁸³

Ο τρόπος ζωής των Ελλήνων ομογενών στα οικονομικά κέντρα της Δύσης και η εμπειρία που απέκτησαν από τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους υπαγόρευαν περισσότερο ρεαλιστικές και εφαρμοσμένες κατευθύνσεις στην εκπαιδευτική πρακτική. Ουσιαστικότερες χαρακτηρίζονται οι εκσυγχρονιστικές προτιμήσεις του Ιπλιξή ή Ιωνίδη, Κωνσταντινουπολίτη στο Λονδίνο,⁸⁴ ο οποίος σε δωρητήριο έγγραφό του αναφέρεται σε οικονομική συμβολή του στη «συγκρότηση εταιρείας η εταιρειών ακοπουσών την πρόοδον των επιστημών, των τεχνών, της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, της γεωργίας και του εμπορίου μεταξύ Ελλήνων και παντός είδους Παιδείας».⁸⁵

3. Η κυριαρχία του «Σχολείου των Καλών και Βαναύσων Τεχνών». (1843-1862)

Με το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, αν και οι μεταβολές στο πολιτικό σκηνικό δεν επηρέασαν αποφασιστικά το χώρο της εκπαίδευσης, εν τούτοις άρχισαν να αλλοιώνονται στοιχεία της εδραιωμένης «βαναρικής φιλοσοφίας» στο εκπαιδευτικό σύστημα. Χωρίς να παραβλέπεται ή να υποτιμάται η προσπάθεια του Μάουρερ, ο οποίος επέδειξε σημαντικό έργο στην εκπαίδευση, όπως και εκείνη του Thiersch, η απουσία συνεκτικής εκπαιδευτικής

⁸¹ ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π. και έγγραφο 6036 της 22 Οκτωβρίου 1837 και θυρίδα 148, φάκελος 6, έγγραφο 20010 της 14 Μαρτίου 1898.

⁸² Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σσ.664-665.

⁸³ ΖΑΒ, σ.96, ΑΤΕ, Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126, φάκελος 5 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22 και φάκελος 11.

⁸⁴ Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.143.

⁸⁵ Στο καταστατικό έγγραφο που συντάχθηκε για τη δημιουργία κεφαλαίου στις 28 Σεπτεμβρίου 1842 στο Λονδίνο επικυρώνεται η δωρητήρια πράξη υπ.αριθ.22745 της 23 Φεβρουάριου 1845, όπου ο Ιωνίδης αναφέρεται στη συνδρομή του σε Ελλάδα ή Κωνσταντινούπολη «ομού με πάσαν άλλην δωρεάν του Κωνσταντίνου και Αλέξανδρου Ιωνίδη, το όλον μέχρις 100.000 δραχμές». Στο 2^ο άρθρο της δωρητήριας πράξης αρ.22745 της 23 Φεβρουάριου 1845 ζητά: «Προς κατάρτισιν του χρηματικού κεφαλαίου της υπέρ της προόδου των επιστημών, των τεχνών και της γεωργίας εν Ελλάδι Ελληνικής Εταιρείας, όταν η εφορία ταύτης ανατεθή εις άτομα της ημετέρας νπολήψεως και εμπιστοσύνης, μέχρι δέκα χιλιάδων δραχμών...». Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.32,35, Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Κωνσταντίνος Ιπλιξής, σσ.142-145, Γιάννης Ε. Χατζήμανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10-11 και ΓΑΚ, Σειρά 17, κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849.

φιλοσοφίας και πολιτικής ήταν εμφανής, όχι μόνο στην οθωνική περίοδο, αλλά και αργότερα.⁸⁶

Αλλαγές στη λειτουργία του Πολυτεχνικού Σχολείου, που σηματοδότησαν μια νέα περίοδο ζωής του μέχρι την έξωση του Όθωνα, έγιναν μετά το 1843. Απολύθηκαν ορισμένοι ξένοι υπήκοοι, οι οποίοι δίδασκαν σ' αυτό, όπως ο Hansen, ο Saubert ή ο Friedrich von Zentner. Οι συνέπειες, σύμφωνα με τους μελετητές του ιδρύματος, υπήρξαν αρνητικές, όσον αφορά στη διδασκαλία και το ανθρώπινο δυναμικό.⁸⁷

Με το Β.Διάταγμα τον Οκτώβριο του 1843 το «Σχολείο των Τεχνών», διαιρέθηκε σε «Σχολείον των Κυριακών και εορτών», για την τελειοποίηση όσων επαγγέλλονταν τέχνες, σε «Σχολείον καθημερινόν», για όσους προσανατολίζονταν στις βιομηχανικές τέχνες και σε «Σχολείον ανώτερον» για τη διδασκαλία των «ωραίων τεχνών».⁸⁸ Από τα άτομα που διηύθυναν τη Σχολή, ξεχώριζε ο Λύσανδρος Καυτατζόγλου (1811-1885), γνωστός αρχιτέκτονας. Προσπάθησε το διάστημα της διεύθυνσής του (1844-1862) να καλύψει κενά που διαπιστώθηκαν, να αναβαθμίσει γενικά το ίδρυμα χωρίς επιβάρυνση του προϋπολογισμού μέσα από σειρά καλλιτεχνικών εκθέσεων. Έδωσε το προβάδισμα στις Καλές Τέχνες έναντι των τεχνικών σπουδών, γεγονός, για το οποίο επικρίθηκε.⁸⁹ Χαρακτηριστική και ταυτισμένη με τη διακυβέρνηση του Όθωνα ήταν η παρουσία του Καυτατζόγλου τη δεκαετία του 1840. Στα θετικά σημεία της διευθυντικής του καριέρας θα ήταν σκόπιμο να συγκαταλέξουμε το διπλασιασμό του αριθμού των σπουδαστών και την προσπάθεια μέχρι ενός σημείου της ανάδειξης των κλάδων της βιοτεχνίας και των πρακτικών τεχνών στην Ελλάδα.⁹⁰

⁸⁶ Παντελής Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.94-95. Ο Λέφας υποστηρίζει την απουσία εσωτερικής συνάφειας. Χρ.Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως, εν Αθήναις*, [ΟΕΣΒ],1942, σσ.9-10.

⁸⁷ Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.69,79.

⁸⁸ Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1843, «κερί διοργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως αρ.38 της 9 Νοεμβρίου 1843.

⁸⁹ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.129. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης έγραφε: «Σήμερον ουδέν άλλον υπάρχει εν Ελλάδι ειμή φάσμα τι γεωργικής σχολής...και το εν Αθήναις πολυτεχνείον δυνάμενον μάλλον να θεωρηθή ως σχολείον καλών τεχνών ή ως διδακτήριον τεχνολογίας». Ανώνυμου, *Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι*, Εφ. Αιών, αρ.2394, της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *ό.π.*, σ.143. Επίσης, βλ. ©.Παπακωνσταντίνου, *Ένας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19^{ου} αιώνα προς τον 20^ο αιώνα. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1986, σ.108, Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.241. Προς το τέλος της οθωνικής περιόδου η κατακραυγή μέσω του τύπου σπουδαστών εναντίον του διευθυντού της Σχολής, Καυταντζόγλου, αυξανόταν. Προκαλούσε διαμαρτυρίες η προώθηση των Καλών Τεχνών σε βάρος των «βαναύσων». Χαρακτηριστική των εντάσεων ήταν μία επιστολή της 7 Νοεμβρίου 1862 σπουδαστών της Σχολής «προς την προσωρινήν Κυβέρνησιν της Ελλάδος», όπου προβαλλόταν ζωηρά το αίτημά τους για αντικατάστασή του. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.147-148. Έστρεψε όμως τις προσπάθειές του από κάποιο σημείο και μετά στην ανάδειξη των κλάδων της βιοτεχνίας και τις πρακτικές τέχνες. Παραιτήθηκε μετά την έξωση του Όθωνα το 1862. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.135 και Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.242.

⁹⁰ Οι σπουδαστές ανήλθαν σε 635, έναντι 345 του προηγούμενου έτους. Αλέξανδρος Βουρνάζος, *Τα περί ιδρύσεως του Πολυτεχνείου*, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμος Η'(1939), τεύχος 181, σ.54. Από το έτος 1844-1845 επίσης βλέπουμε ουσιαστικά τη λειτουργία του θεσμού των υποτροφιών σε μαθητές και αποφοίτους της Σχολής. Τα τρία πρώτα χρόνια τα χρηματικά βραβεία ήταν 12, ενώ από το 1848 αυξήθηκαν ανάλογα με τα διδασκόμενα μαθήματα. Συνολική μηνιαία δαπάνη του υπουργείου για αυτά ήταν 500 δραχμές που αναλογούσαν σε 25 υποτροφίες περίπου. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σ.90.

Οι περισσότεροι από τους καθηγητές της Σχολής, οι οποίοι διορίστηκαν την περίοδο της διεύθυνσης του Καυταντζόγλου, λόγω άλλων ενασχολήσεων, δίδαξαν στη Σχολή χωρίς απολαβές.⁹¹ Παράλληλα, δεν έλειψαν οι δωρεές όχι μόνο σε χρηματικά ποσά, αλλά και σε είδη υλικοτεχνικής υποδομής ομογενών ή άλλων ευαισθητοποιημένων για τον τομέα αυτόν της εκπαίδευσης ατόμων.

Το πρακτικό και περισσότερο επιστημονικό πνεύμα των επόμενων δεκαετιών προοιωνίζαν οι εκπαιδευτικοί στόχοι κληροδοτημάτων ήδη από τις αρχές της οθωνικής περιόδου. Το 1844 μετά από επίσκεψή του στο ίδρυμα ο τότε υποπρόξενος στη Βιέννη, Νικόλαος Μαντζουράνης, προσέφερε ελαιογραφίες, εργαλεία και όργανα και άλλα «δωρήματα».⁹² Ο ίδιος με δωρητήριο έγγραφο του 1840 αφιέρωσε στο «καλλιτεχνικό σχολείο» είκοσι «εικόνες ενδόξων διδασκάλων», οι οποίες «Θέλονται χρησιμεύση ως βάσις ωραίων τεχνών, των οποίων στερείται παντελώς η πατρίς μας και «δώδεκα αρχετύπους ελεογραμμένας εικόνας» της Ιταλικής σχολής.⁹³ Ο Μιχαήλ Κιωπέκας από τη Βιέννη, πρώτος ξάδελφος του βαρώνου Σίνα, «ανήρ διακεκριμένος, φιλόμουσος, όστις εν καιρώ του αγώνος πολλά το έθνος και τους Έλληνας εβοήθησεν»,⁹⁴ προσέφερε το 1847 μέρος από ένα κληροδοτήμα 10.000 δραχμών αφιερωμένο ως επί το πλείστον σε διάφορους εκπαιδευτικούς σκοπούς, μεταξύ των οποίων και στο «Σχολείο των Τεχνών».⁹⁵

Ως δεύτερος εναλλακτικός προορισμός του κληροδοτήματος του Τήνιου προξένου των Η.Π.Α., Αντωνίου Νεγρεπόντη, προτείνεται το Πολυτεχνείο. «Ο εν άλλαις περιστάσεσι διακριθείς δια την ελεήμονα και ενεργητικήν διάθεσίν του»⁹⁶ επιθυμούσε «η προικοδότησις εκ της εν Γαλαζίω περιουσίας του να χρησιμεύση εις συντήρησιν του σχολείου δια να εκπαιδύωνται τα τέκνα των συμπολιτών του...προς μόνην την συντήρησιν...και εις ουδένα άλλον σκοπόν». Θέτει τον όρο, ότι, αν δεν είναι αναγκαία η χρησιμοποίηση του κληροδοτήματος στο δημοτικό σχολείο Περαίας της Τήνου, της ιδιαίτερης πατρίδας του, να

⁹¹ Βλ. κεφ Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.668.

⁹² Για μία πενταετία υπήρξε μόνιμος χορηγός του ιδρύματος καλύπτοντας ελλείψεις του. Ενδεικτικά αναφέρουμε την προσφορά του τετράτομου καταλόγου εκθεμάτων της Galleria Pitti της Φλωρεντίας, το μόνο κατά τον Γρ.Παπαδόπουλο αξιόλογο σύγγραμμα της βιβλιοθήκης του ιδρύματος. Μερτύρη, ό.π., σσ.134-135 και Ελένη Καλαφάτη, Ο ρόλος των δωρεών στη συγκρότηση της Βιβλιοθήκης του Ε.Μ.Π. (1836-1950), Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων. Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα, Ε.Μ.Π.,1995, σ.25. Ένα από αυτά ήταν και μία «δαγκεροτυπική μηχανή» στα εργαστήρια της Σχολής. Τα δωρήματα αυτά εκτέθηκαν σε ετήσια έκθεση της Σχολής στις 21 Ιουλίου 1846. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, Εν Αθήναις 1846, σσ.10-11.

⁹³ Δωρητήριο έγγραφο της 30 Ιουνίου 1840. ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10, έγγραφο 5453 της 18 Μαΐου 1840, έγγραφο της 25 Απριλίου 1849, έγγραφο 2119 της 10 Ιουλίου 1840 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6, 8-15.

⁹⁴ ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 152, φάκελος 8 (Κιωπέκας), έγγραφο 214 της 26 Σεπτεμβρίου 1847. (Εφορία της Δημοσίας και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης).

⁹⁵ Στο έγγραφο 2 της 16 Σεπτεμβρίου 1848 (Γενικό Προξενείο Τεργέστης προς τον Γ.Τυπάλδο, Έφορο της Δημοσίας Βιβλιοθήκης) αναφέρεται ότι ο Κιωπέκας ήταν «διακεκριμένος μεταξύ των εν Βιέννη ομογενών, Μακεδών τη πατρίδι και υπήκοος Αυστριακός, εργαζόμενος μετά τον Σίνα, και υποληπτόμενος προπάντων». ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 152, ό.π. και θυρίδα 106, φάκελος 8-15, έγγραφο 235 της 4 Ιουνίου 1848.

⁹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851 Δωρητήριο έγγραφο 15 και ΑΤΕ, Φάκ.1851/ 88, 1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851 και έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853.

κατευθυνθεί προς το πολυτεχνικό σχολείο.⁹⁷ Εντάσσεται η δωρεά αυτή στην περίπτωση της πλειονότητας «μεσαίων» δωρητών, όπου υπερέχει και τοποθετείται ως πρώτη επιλογή η γενέτειρα του διαθέτη αφήνοντας σε δεύτερη εναλλακτική κατεύθυνση ένα κεντρικό σημαντικό ίδρυμα στην πρωτεύουσα.⁹⁸

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1840 και 1850 σειρά από ανακατατάξεις στη σύνθεση του διδακτικού προσωπικού εξαρτώμενες και από αιτήματα που διατυπώνονταν, τόσο στο χώρο των εικαστικών τεχνών, όσο και στο χώρο των εφαρμοσμένων,⁹⁹ καταδείκνυε το αναφυόμενο ενδιαφέρον του διδακτικού προσωπικού και των σπουδαστών της Σχολής για νέα αντικείμενα γνώσης και διδασκαλίας.¹⁰⁰

Το «Σχολείο των Τεχνών» βρισκόταν υπό την εποπτεία του υπουργείου των Εσωτερικών, το οποίο, σύμφωνα με την επίσημη Έκθεση του Χαράλαμπου Χριστόπουλου, Πουργού Εκκλησιαστικών και Παιδείας το 1855 διατηρούσε 19 υποτρόφους στο Σχολείο των Τεχνών, ενώ έστελνε ετησίως εννέα άλλους στην Ευρώπη. Σύμφωνα με την ίδια Έκθεση, το 1855 φοιτούσαν στο Πολυτεχνείο 486 μαθητές και δίδασκαν 14 καθηγητές.¹⁰¹ Την παραμέληση του τομέα της Αρχιτεκτονικής για πάνω από δεκαετία, την αδυναμία του ιδρύματος να καταρτίσει πολιτικούς αρχιτέκτονες, που είχε ανάγκη η χώρα, ισότιμους με τους ευρωπαϊούς ομοτέχνους τους, ανάγκασε την πολιτεία να αυξήσει τον αριθμό των υποτρόφων της σε ξένα Πανεπιστήμια και συνακόλουθα το ποσό της επιχορήγησης.¹⁰²

⁹⁷ Η ετήσια πρόσδοδος ύψους 1300 δραχμών εξασφαλιζόταν με δύο δωρητήρια έγγραφα της 17 Αυγούστου 1851 και έγγραφο του 1853. ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88, υπφ.1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853 και ΓΑΚ, (1848-1854), Κλάδος Β', θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851. Δωρητήριο έγγραφο του Αντωνίου Νεγρεπάντη, αρ.15. Το θεωρούμενο υπέρ της σχολής κεφάλαιο ανερχόταν σε 5.000 δραχμές. (ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., έγγραφο 923 της 18 Αυγούστου 1851).

⁹⁸ Βλ. κεφ.Ευεργεσία, σσ.146,198,227 και πίνακας 4.

⁹⁹ Μερτύρη,ό.π., σ.105.

¹⁰⁰ Η διδασκαλία της Φωτογραφίας (Μερτύρη,ό.π., σ.99) και της Στενογραφίας ήδη από το 1848, της Φωνητικής Μουσικής (ό.π., σ.105), της Γεωργίας (ό.π., σ.124), η διδασκαλία της οποίας ήταν και επιθυμία των ευεργετών Ν.Στουρνάρη και Μ.Τοσίτσα και η εκκλησιαστική μικρογλυφία, ήταν κάποια από τα νέα μαθήματα. Ο αριθμός των σπουδαστών του ιδρύματος το 1852 ανερχόταν συνολικά σε 512. Από αυτούς 18 ήταν φοιτητές Πανεπιστημίου, 406 μαθητές Δημοτικής και Μέσης και υπάλληλοι δημόσιων υπηρεσιών, και οι υπόλοιποι επαγγελματίες υπάλληλοι διαφόρων ειδικοτήτων. Μπίρης, Η Ιστορία,,ό.π., σ.110.

¹⁰¹ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856. Εφ. της Κυβερνήσεως,αρ.8 της 3 Απριλίου 1857 και αυτοτελές τεύχος.

¹⁰² Απαραίτητος όρος, κοινό στοιχείο συνήθως των όρων των υποτροφιών (βλ. κεφ.Ευεργεσία, σ.163) ήταν η υποχρέωση του υποτρόφου να επιστρέφει στη χώρα του και να προσφέρει τις υπηρεσίες του για πέντε έτη. Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1858, «περί αποστολής υποτρόφων εις Παρισίους προς εκμάθησιν της αρχιτεκτονικής και γεφυροδοποιίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.49 της 18 Οκτωβρίου 1858. Ο θεσμός των ετήσιων διαγωνισμών και των χορηγήσεων υποτροφιών στους διακρινόμενους ξεκίνησε ουσιαστικά το ακαδημαϊκό έτος 1844-1845. Μερτύρη, ό.π., σ.98.

4. «Βιομηχανικές Ολυμπιάδες»¹⁰³

Στην προώθηση των διαφόρων εφαρμοσμένων κλάδων στην Ελλάδα, όπως εκείνου της βιομηχανίας, της γεωργίας, αλλά και των εικαστικών τεχνών¹⁰⁴ συνέβαλε κατά ένα μέρος με τη διάκριση των αξιολογών δημιουργών και την εκπαιδευτική τελειοποίηση τους στο εξωτερικό, η διοργάνωση των «Ολυμπίων» εκθέσεων.¹⁰⁵ Η κάλυψη θεωρητικού και πρακτικού εξοπλισμού μελλοντικών επαγγελματιών των αντίστοιχων κλάδων αποτελούσε μόνιμο μέλη μα του Καυτατζόγλου,¹⁰⁶ τοποθέτηση, την οποία φάνηκε να διαθέτει ο Ευάγγελος Ζάππας, εφόσον μαζί με το κληροδοτήμά του το 1860 όρισε στην επιτροπή των Ολυμπίων¹⁰⁷ να «φροντίση επιμελώς δια την τελείαν διδασκαλίαν των ελλειπόντων, όχι

¹⁰³ Επιστολή του Αλ. Ρ.Ραγκαβή προς τον αρχιτέκτονα Boulangier στο Σπ. και Κων.Βοβσλίνη, ό.π., τόμος Β', σσ.396,401 και Βάσιος Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.396.*

¹⁰⁴ Αν και είχε ορισθεί η διεξαγωγή αθλητικών αγώνων και διαγωνισμών θεάτρου και μουσικής, δεν προβλεπόταν, στην αρχή τουλάχιστον, η εκπροσώπηση εικαστικών τεχνών στις εκθέσεις των Ολυμπίων και η κάποια συμμετοχή μαθητών με καλλιτεχνικά έργα ήταν μη επίσημη, αλλά όχι απαρατήρητη. Ολύμπια 1859 και Γενική Έκθεσις υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής, Αθήνα 1860, σ.16.

¹⁰⁵ Τα «Ολύμπια» ήταν εκθέσεις εγχώριων προϊόντων. Επρόκειτο να είναι ετήσιες, άρχισαν να διεξάγονται όμως ανά τετραετία με την οικονομική ενίσχυση του κληροδοτήματος του Ευάγγελου Ζάππα, το οποίο αφορούσε και σε βραβεία προς «διδασκαλίαν των τίμιων βιομηχάνων εις τα σχολεία και μηχανάς της Ευρώπης». Διαθήκη Ευάγγελου Ζάππα, ΠΠΧ, σ.123.

¹⁰⁶ Κρίνοντας την προσφορά του Καυταντζόγλου ο Γ εώργιος Βιζυηνός μερικές δεκαετίες αργότερα σημειώνει: «*Εν τη ενδελεχεί αυτού μερίμνη ο αιδιμιος Καυταντζόγλου πάντα κάλων έσειε και πάντα λίθον εκίνει, όπως διατηρήση μεν μισθοδοτών εν τη Σχολή τους απορωτέρους εκ των αριστευόντων, εξαποστείλη δε εις Ευρώπην προς τελειοποίησιν τους αποφοιτώντας προκαλών την προς αυτούς προσοχήν νυν μεν της Βασιλείας, νυν δε της Κυβερνήσεως, ήτις, αυτού εισηγησαμένου, έγνω να διαθέση νπέρ του σκοπού τούτου 8.000 δραχμών κατ' έτος...Εις χώραν μάλλον δ' εις φυλήν άγονον και άφορον καλλιτεχνικών πνευμάτων και εις οβολός δαπανώμενος προς παραγωγήν τοιούτων θα ήτο άσκοπος, άδικος δαπάνη. Αλλ' εν Ελλάδι εις ποία στρώματα της κοινωνίας, ν' ανασκαλεύση και να μην εύρη ανεκμετάλλεντον σπιθηρίζον το πνεύμα και την ευφυϊαν». Γ εώργιος Μ.Βιζυηνός, Η Σχολή των Τεχνών. Ατ εικαστικά Τέχνη κατά την πρώτην εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας του Γεωργίαν Α\ Εφ. Εφημερίς (πανηγυρικό τεύχος) της 19 Οκτωβρίου 1888, σσ.12β-16γ,*

¹⁰⁷ Η διοργάνωση των Ολυμπίων ανατέθηκε στην Επιτροπή Εμφυχώσεως Εθνικής Βιομηχανίας (ΕΕΒΕ), η οποία έστειλε πολυσέλιδο Κανονισμό και εγκυκλίους στις νομαρχίες για την αποστολή εκθεμάτων. Στις εγκυκλίους της τόνιζε, ότι η Ελλάδα επρόκειτο «μετά τόσων αιώνων διακοπήν» να γιορτάσει τα Ολύμπια, «κατά τύπον μεν νέον, τον οποίον επήνεγκον αι πρόοδοι των νεωτέρων εθνών και αι ιδέαι τον καθ' ημάς αιώνος, διατηρούντα δε τας αναμνήσεις της προγονικής δόξης και συνδέοντα τον αρχαίον μετά τον νεωτέρον πολιτισμού». Ευελπιστούσε στην αποστολή προϊόντων «της βιομηχανίας αντών, όπως αντιπροσωπευθώσιν εις αντήν άπασαι αι βιομηχανίαι τον έθνονς και εκτιμηθώσι δεόντως αι πρόοδοι και αι ανάγκαι αντού εις τας τέχνας και την βιομηχανίαν, αίτινες νπάρχονσι αι αληθείς πηγαί πλούτον και μέσα δυνάμεως και αναπτύξεως». Εφ.της Κυβερνήσεως της 2 Ιανουαρίου 1859. Λεων. Καλλιβρετάκης, Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σσ.68-69. Πρόεδρος της Εταιρείας το 1863 έγινε ο διευθυντής του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας Σ,Α. Σπηλιωτάκης. Θέσπισμα της 21 Αυγούστου 1863. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 31 Οκτωβρίου 1863. Στη σύνθεση της επιτροπής «επί των Ολυμπίων και των κληροδοτημάτων» το 1865, εκτός από τα μέλη της ΕΕΒΕ, μετείχαν και τέσσερα πρόσωπα διορισμένα

κακοήθων και ασώτων, αλλά των τίμιων βιομηχάνων ίνα αποπερατώσουν τας ελλείψεις των βαθμηδόν εις τα σχολεία και μηχανάς της Ευρώπης...».¹⁰⁹ Αποτελεί ουσιαστική και ευέλικτη πρόταση - επιθυμία για την εποχή του η απόκτηση σε ευρωπαϊκές σχολές από τους μελλοντικούς βιοτέχνες του απαραίτητου εξοπλισμού της σύγχρονης τεχνολογίας.

Στις 18 Οκτωβρίου του 1858 ετοιμάζονταν στους χώρους της Πολυτεχνικής Σχολής τα πρώτα «Ολύμπια».¹⁰⁹ Ηπειρώτης, ομογενής στο Μπροσθένι Ρουμανίας, ο Ευάγγελος Ζάππας ήταν ο χρηματοδότης των εκθέσεων αυτών.¹¹⁰ Η πρόβλεψη να διεξάγονται ανά τετραετία υπό την προεδρία του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και τότε Υπουργού των Εξωτερικών, Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή,¹¹¹ προσέδιδε στο νεοπαγή θεσμό αρκετά ισχυρή στήριξη. Αν και η πρόταση του Ζάππα για την αξιοποίηση του κληροδοτήματος σχετιζόταν με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα,¹¹² οι αναγκαιότητες της εποχής κατά τη γνώμη του Ραγκαβή,¹¹³ ωθούσαν σε επωφελέστερη χρησιμοποίηση των 400 μετοχών Ατμοπλοΐας του κληροδοτήματος.¹¹⁴ Έτσι, θεσμοθετήθηκαν οι Ζάππειες Ολυμπιάδες, εκθέσεις διαφόρων προϊόντων και επιτευγμάτων στον τομέα της

από την Κυβέρνηση. Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, στο Ολύμπια του 1870, Αθήνα 1872, σ.21. Με μεταγενέστερη ρύθμιση προήδρευε ο εκάστοτε υπουργός των Εσωτερικών με αντιπρόεδρο τον πρόεδρο της ΕΕΒΕ, (Β.Δ. της 12 Οκτωβρίου 1871 στο Ολύμπια του 1875, Αθήνα 1878, σ.10), ενώ το 1887 η επιτροπή των Ολυμπίων αποσχίσθηκε από την ΕΕΒΕ διατηρώντας τη διοργάνωση πανελλήνιων βιομηχανικών, γεωργικών και κτηνοτροφικών εκθέσεων. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.73.

¹⁰⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 30 Νοεμβρίου 1860. Αφησε στην Επιτροπή των Ολυμπίων για τη διατήρηση της Έκθεσης 1500 φλωριά, καθώς και 400 μετοχές ατμοπλοΐας «ζων έτι» και 3.000 καισαρβασιλικά φλωριά. ΠΠΧ, σ.123.

¹⁰⁹ Τα πρώτα Ολύμπια έγιναν το 1859 στο χώρο του Πολυτεχνείου επί της οδού Πειραιώς. Έγιναν άλλες τρεις φορές μόνο την περίοδο που μας απασχολεί Η β' το 1870, η γ' το 1875 και η δ' το 1888. Κατάλογος Εκθετών Ολυμπίων 1870, Αθήνησι, [Εθνικόν Τυπογραφείον], 1872, σ.19 και Δ' Ολυμπιάς. Κατάλογος Εκθετών, Αθήνησι, [Εστία], 1888, σ.113 και Μερτύρη, ό.π., σσ.278-279.

¹¹⁰ Για τους όρους διεξαγωγής αυτής της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής έκθεσης» εκδόθηκε Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858, όπου γινόταν αποδεκτή και η δωρεά του Ευάγγελου Ζάππα. Διαθήκη του Ευ. Ζάππα, ό.π.

¹¹¹ Οι όροι της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής» αυτής Έκθεσης καθορίζονταν από ειδικό Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Μερτύρη, ό.π., σ.124.

¹¹² Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.25 και ΑΥΕ, Φάκ.1892/ Δ59,60, έγγραφο της 28 Φεβρουαρίου 1892 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών, Αναφορά στα κυριότερα σημεία διαθήκης του Ευ. Ζάππα, στο έργο της Επιτροπής των Ολυμπίων, τη σύλληψη της ιδέας των διαγωνισμών πάνω στη βιομηχανία και γεωργία υπό το όνομα των Ολυμπίων).

¹¹³ Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., τόμος Β', σ.396.

¹¹⁴ Ο Ευ. Ζάππας εμπνεόμενος από σχετική πρόταση του ποιητή Παναγιώτη Σούτσου στην εφημερίδα «Ηλιος» που εξέδιδε, «ενεκολπώθη την ιδέαν» και οραματίστηκε με την προσφορά αυτή να συντελέσει στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Βλ. Αλέξανδρος Ρ.Ραγκαβής, *Υπομνηματικά σημειώσεις* (Βερολίνο 9/21 Ιουλίου 1886) στο Κωνσταντίνου Φυλ. Σκόκου, «Εθνικόν Ημερολόγιον», έτος 1887 και Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., τόμος Β', σσ.396,401. Τσοκόπουλος, *Εναγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.17. Έγραψε για τον οραματισμό αυτό του Ζάππα ο Αλ.Ραγκαβής: «Οτι η πρότασις προήρχετο εκ της καρδιάς μάλλον ή εκ του νοός, ότι ήταν ήκιστα πρακτική και ουχι αυτού του γελοίου απέχουσα, μοι ήν εύκολον να το ιδώ εκ πρώτου βλέμματος και ως τοιαύτην εξέλαβεν ευθύς και ο Βασιλεύς, όστις την επαύριον, ότε με είδε με ηρώτησε τι παραδοξολογίαί ήταν εκείναι της επιστολής, ήν μοι είχεν πέμψει' αλλ εγώ παρέστησα εις την Α.Μ. ότι δεν έπρεπε να ψυχράνωμεν τον ζήλον τοιούτου ευγενούς πατριώτου, και ότι, αν μοι εδίδετο η άδεια, θα επροσπάθουν να διαμορφώσω την πρότασιν του κατά τρόπον δι' ού ελπίζω αγαθούς να δρέψη καρπούς η Ελλάς...». Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμος 2^{ος} Αθήνα 1895, σσ.378-379.

βιοτεχνίας, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της τέχνης χωρίς να απορρίπτεται εντελώς η πρόταση του ευεργέτη να περιλαμβάνονται και διάφοροι αθλητικοί αγώνες στη διάρκεια των εκθέσεων αυτών. Κατά την άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος διέβλεψε τα πατριωτικά αισθήματα στην αρχική πρόταση του δωρητή και θέλησε να τα ενθαρρύνει, «σκοπός πρώτιστος αυτών να είναι η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων, και να τελώνται δια περιοδικών εκθέσεων το πρώτον μεν προϊόντων της ελευθέρας Ελλάδος, έπειτα δε των απανταχού Ελλήνων, και μέχρι τέλους παντός του ανατολικού κόσμου...».¹¹⁵ Η πρόταση του Ραγκαβή εντασσόταν στη λογική της παρουσίας της εθνικής παραγωγής και της προσπάθειας βελτίωσής της στα πλαίσια των διεθνών εμπορικών εκθέσεων, οι οποίες άρχισαν τότε να διοργανώνονται στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.¹¹⁶ Στόχος του, όπως και άλλων,¹¹⁷ δεν ήταν άλλος παρά η προώθηση, όπως είχε αρχίσει να γίνεται τότε στην Ευρώπη, της κοσμοθεωρίας της βιομηχανικής επανάστασης

¹¹⁵ Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας*, ό.π., σ.17.

¹¹⁶ Από το 1851, έτος της Α' Παγκοσμίου Έκθεσης στο Λονδίνο μέχρι το 1903 οργανώθηκαν διεθνείς εκθέσεις στις πόλεις: Παρίσι τα έτη 1855,1867,1878,1889,1900, Λονδίνο 1862, Βιέννη 1873, Φιλαδέλφεια 1876, Σίδνευ 1879, Μελβούρνη 1880 και 1888, Σικάγο 1893, Βρυξέλλες 1897, Ανουά 1902. Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, τόμος Α', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σσ.793-794. Για τις εκθέσεις αυτές μίλησε χαρακτηριστικά ο βουλευτής της Τριφυλίας, Σωτηρόπουλος το 1869. Σύμφωνα με όσα ανέφερε, μετά την πρώτη έκθεση που έγινε στην Ευρώπη το 1798 και «οφειλόταν» στη Γαλλική Επανάσταση του 1789 διοργανώθηκαν «αλληλοδιαδόχως» και διάφορες άλλες εκθέσεις, όχι μόνο στη Γαλλία. Η κάθε μία από αυτές υπερείχε από την προηγούμενη κατά τον αριθμόν των εκθετών και την «τελειότητα των εκτεθειμένων προϊόντων», αλλά και κατά το ποσό και την αξία βραβείων που απονέμονταν. Αλλά οι τοπικές ή «κατ' Επικράτειαν» εκθέσεις θεωρεί ότι δεν μπορούν να συγκριθούν με τις Παγκόσμιες, η πρώτη από τις οποίες έγινε στο Λονδίνο το 1854, ενώ η τελευταία στο Παρίσι το 1867. Σχετικά με το στόχο τους υπογράμμισε: «Εις τας Παγκοσμίους εκθέσεις συνέρχονται τα έθνη...δια των κοινωφελών προϊόντων της ειρήνης. Έκαστον έθνος προσπαθεί...να παραστήση την υπεροχή αυτού εις τας τέχνας και τας επιστήμας, να επιδείξει τας προόδους του και, διδάσκον εις τα άλλα τας ανακαλύψεις και τας εφευρέσεις του, να τα καταστήση μέτοχα των πλεονεκτημάτων, των οποίων ητύχησε τούτο να γίνη προ των άλλων κάτοχον». Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη Βουλή στο Γούδας, ό.π., τόμος Γ, *Ευάγγελος Ζάππας*, σσ.351-355.

¹¹⁷ Προσωπικότητες, όπως ο Ι. Σούτσος, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ο Κ.Χριστίδης, αντιπρόεδρος της επιτροπής των Ολυμπίων και πρόεδρος της επιτροπής συμμετοχής της Ελλάδας στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1867, συμμετείχαν στην επιτροπή προετοιμασίας της ελληνικής βιομηχανίας στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1873. Ουσιαστικά οι επιτροπές αυτές αντικατέστησαν την Επιτροπή «για την εμψύχωση της εθνικής βιομηχανίας». Βλ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β', ό.π. Επίσης, ΑΤΕ, Φάκ.1873/ 79, υπφ.1, (Εκπαιδευτικά Βιέννης - Συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνείς εκδηλώσεις, Έκθεση Πετρούπολης Στατιστικά, επιτροπή Λονδίνου), έγγραφο 111, Βιέννη 19 Απριλίου 1873. Αναφορά του Λεληγιώργη, προέδρου του υπουργικού Συμβουλίου και υπουργού Εξωτερικών. Γίνεται περιγραφή του θολωτού περιπτέρου της Έκθεσης με τα διάφορα θεωρεία, της συμμετοχής επισήμων προσώπων, των πανηγυρισμών της «έναρξης της 1873 οικουμενικής Ολυμπιάδας, εν η οι διάφοροι λαοί συναμιλλώμενοι επιδείκνυσι την ιδίαν έκαστος προαγωγή και εις τας βιομηχανικός και ωραίας τέχνας», καθώς και μάλιστα στα αντικείμενα, «άτινα μηχανήματα εξεύρεν η ανθρώπινη διανόησις». Επίσης, σημειώνεται ότι στην έκθεση αυτή υπάρχει μικρότερη περιέργεια και προθυμία εκείνης του Παρισιού το 1867. Το «ουσιωδέστερο ατύχημα», η ξαφνική κρίση του χρηματιστηρίου της Βιέννης που φόβισε κερδοσκόπους, αλλά και το δημόσιο, θεωρείται μία από τις αιτίες γι αυτό. ΑΤΕ, ό.π., έγγραφο της 2 Μαΐου 1873 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών):

μέσα από την έκθεση νέων μηχανών και τεχνολογικών καινοτομιών.¹¹⁸ Στην ελληνική βέβαια περίπτωση, λόγω της παντελούς απουσίας βιομηχανικών προϊόντων, οι εκθέσεις αυτές θα πλαισιώνονταν με αγροτικά κυρίως προϊόντα ή πρώτες ύλες. Θα αποτελούσε επομένως θετικό βήμα η παρουσίαση της εθνικής παραγωγής μέσα από ένα πνεύμα οικονομικής βελτίωσης και πολιτιστικής της προβολής:¹¹⁹ «Η αντίληψη αυτή της συμβολής των δημοσίων εκθέσεων έχει κυρίως ως αντικείμενον την ανάπτυξιν και προαγωγήν της βιομηχανίας, ήτις υπό την πλατυτέραν αυτής σημασίαν λαμβανομένη, περιλαμβάνει την γεωργίαν, τας τέχνας, την κτηνοτροφίαν και την ναυτιλίαν,...διότι κατά τας επικρατούσας ιδέας από την παραγωγήν του πλούτου θεωρείται πηγάζουσα κατά μέγα μέρος η κραταίωσις των εθνών και η δόξα των εργατικών και φιλονόμων λαών» **τόνιζε σε ομιλία του ο τότε βουλευτής Τριφυλίας, Σωτήριος Σωτηρόπουλος, το 1869.**¹²⁰

Η αξία και η σημασία των εκθέσεων αυτών προβλήθηκε συχνά την περίοδο εκείνη: «Η φύσις των εκτεθειμένων εν ταις εκθέσεσι προϊόντων μαρτυρεί την έμφυτον επίδοσιν και τάσιν των εθνών» σημείωνε στο λόγο του ο Ορφανίδης, καθηγητής της Βοτανικής, μέλος της «επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής». Υποστήριζε ότι, επειδή το 1/5 του ολικού αριθμού των εκθεμάτων ήταν γεωργικά και ναυτικά προϊόντα, «η αναλογία αύτη ως μαγνητική βελόνη δεικνύει οποίος τις είναι ο πολιτικός αστήρ ημών προς όν είναι καλόν να κάνωμεν. Διότι αι κοινωνίαι προβαίνουσιν, ουχί μόνον εκ της εισαγωγής των νέων τεχνών και βιομηχανών, αλλά και εκ της τελειοποιήσεως των υπάρχουσών. Αναντιρρήτως, δε, πρώτη τροφός ημών είναι η γεωργία και η ναυτιλία, αι αντισταθμίζουσαι την ζημίαν την προερχομένην εκ του ρέποντος εις παθητικήν κατάστασιν Εμπορίου ημών...».¹²¹

Έτσι, αφήνοντας χώρο και για το αρχικό όραμα του ευεργέτη ο Αλέξανδρος Ραγκαβής «συνεπρότεινε» κάθε ολυμπιακή έκθεση να διαρκεί τέσσερις εβδομάδες και οι τέσσερις ενδιάμεσες Κυριακές να αφιερώνονται σε «διασκεδάσεις του λαού», οι τρεις πρώτες σε αθλητικούς αγώνες και η τέταρτη σε καλλιτεχνικούς.¹²² Έτσι, τα πρώτα «Ολύμπια» τελέστηκαν το 1859 στις αίθουσες του Σχολείου των Τεχνών.¹²³ Το γεγονός και μόνο αυτό, σε συνδυασμό με την εισαγωγή στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα αντίστοιχων εκδηλώσεων, κέντρισε το ενδιαφέρον του ευεργέτη για να διαθέσει ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του

¹¹⁸ Για τη συμβολή των τοπικών, αλλά και των παγκόσμιων (διεθνών) εκθέσεων στην προαγωγή των τεχνών και της βιομηχανίας είχε αναφερθεί ο βουλευτής Σωτηρόπουλος στη Βουλή το 1859 εν όψει της πρώτης Ολυμπιάδας: «Αι δημόσιοι εκθέσεις και...συναθροίσεις εθεωρήθησαν ανέκαθεν ως τα ισχυρότερα ελατήρια και ως τα προσφορότερα μέσα εις την ανάπτυξιν και την πρόοδον των εθνών». Σ' αυτές οφειλόταν «κατά μέγα μέρος η επίδοσις των διαφόρων τεχνών και τα πλείστα των τελειοποιημένων εργαλείων και μηχανών δια των οποίων επροικίσθη η βιομηχανία». Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη Βουλή. Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Ευάγγελος Ζάππας, σσ.351-355.

¹¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1890 /60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουαρίου 1890 και Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σσ.18,20.

¹²⁰ Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου (1831-1898) στη βουλή στο Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Ευάγγελος Ζάππας, σσ.351-355.

¹²¹ Λόγος Θ. Ορφανίδου στο Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.57.

¹²² Βλ.κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.635-636.

¹²³ Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1859. Με το Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865 αποφασίστηκε η Επιτροπή των Ολυμπίων να είναι διαρκής. Το 1870 τελέστηκε η Β' Ολυμπιακή Έκθεση στο κτίριο του Εθνικού Μουσείου, όπου συμμετείχαν 1167 εκθέτες, από τους οποίους βραβεύθηκαν οι 907. Το 1875 η Γ' με 1200 εκθέτες από τους οποίους βραβεύθηκαν οι 570 και το 1888 η Δ' με 1300 εκθέτες και 650 βραβευθέντες. Γ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Γ', σ.1903.

σ' αυτό το σκοπό.¹²⁴ Ο Ευάγγελος Ζάππας τελικά «αγωγής και παιδείας εστερημένος, αλλά θερμής πατριώτου τρέφων καρδιαν...»,¹²⁵ εκτός από προηγηθέντα χρηματικά ποσά, προσέφερε το 1860 με τη διαθήκη του 400 μετοχές στην διατήρηση της τετραετούς έκθεσης των Ολυμπίων.¹²⁶

Μάλιστα, ο ίδιος άφησε στον ξάδελφό του, τον Κωνσταντίνο Ζάππα, την περιουσία του, «ίνα νέμηται αυτήν εφ' όρου ζωής, διότι εις τούτον την ώφειλε»,¹²⁷ επομένως και τη διαχείριση του κληροδοτήματος. Προέβλεψε μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου, να μεταβιβαστεί στην Επιτροπή, που ο ίδιος όρισε, με την αμετάβλητη υποχρέωση «..όπου οψέποτε φανή τις Έλλην πράττων ή εφεύρων μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής Ελληνικής πατρίδος, το οποίον να επιδοκιμασθή παρ' όλου του έθνους και κυβερνήσεως» να τιμηθεί με χρυσό στεφάνι που θα κατασκευασει η επιτροπή από μέρος του κληροδοτήματος για να στέψει «τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής συναθροίσεως προς...δόξαν του έθνους ολοκλήρου».¹²⁸

Η οικοδόμηση του εκθεσιακού χώρου, η οποία θα στηριζόταν στο κληροδοτήμα του Ευ. Ζάππα και, σύμφωνα με την ιδέα του Ραγκαβή, θα είχε τη μορφή ενός κρυστάλλινου μεγάρου,¹²⁹ άρχισε χάρη στην επιμονή του Κωνσταντίνου Ζάππα εννέα χρόνια μετά το θάνατό του, δηλαδή το 1874, και τελείωσε το 1888 με τη μορφή όμως της ιωνικής

¹²⁴ Η αξία της ακίνητης περιουσίας του την εποχή της διαθήκης ανερχόταν στο ποσό των 6.000.000 δραχμών περίπου. Β.Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας*, ό.π., σσ.15,20 και ΑΤΕ, Φάκ.1892/ Δ59, 60, έγγραφο της 28 Φεβρουάριου 1892 (μυστική διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 30 Νοεμβρίου 1860 και αναγνώρισή της από το υπουργικό Συμβούλιο με το ψήφισμα αρ 216 της 24 Ιουνίου 1865), Φάκ.1890/ 60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουάριου 1890. (Αναφορά στα Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων») 2) το Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865 περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής που επονομάστηκε επιτροπή των κληροδοτημάτων 3) το Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869, Β.Δ. με τροποποίηση άρθρο 8 της 19 Αυγούστου 1858 και το Β.Δ. από 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων».

¹²⁵ Σύμφωνα βέβαια με τη γνώμη του Αλ. Ραγκαβή. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Όθωνα, Β.Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης*, ό.π., σ.59, και Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ι.Α.Βρεττού, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν*, του βίσεκτου έτους 1908, τόμος Η', εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], σσ.174-175.

¹²⁶ Άφησε με τη διαθήκη του της 30 Νοεμβρίου 1860 στην επιτροπή Ολυμπίων για διατήρηση της Έκθεσης 1500 φλωριά, καθώς και 400 μετοχές ατμοπλοΐας «ζων έτι» καθώς και 3.000 καισαροβασιλικά φλωριά ζητώντας, «όπως αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικνρωμένον κανονισμόν αντών...». *Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα*, της 20 Νοεμβρίου 1860. ΠΠΧ, σ.123.

¹²⁷ βλ Ξενοφώντος Ζυγούρα, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου] Αθήνα 1889.

¹²⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π. και Γούδας, ό.π., τόμος Γ', *Ευάγγελος Ζάππας*, σσ.343-351. Βλ.κεφ. Αθλητικής Εκπαίδευσης, σ.637.

¹²⁹ Ήταν πρόσφατη η διεθνής έκθεση το 1851 στο περιώνυμο «Crystal Palas» του Λονδίνου, το οποίο ήταν «σιδηροπαγές, κρυστάλλινον παλάτιον, ανεγερθέν προς υποδοχήν των έργων απάσης της υψηλίου, σμφώνως προς τα δύο οσιώδη της αρχιτεκτονικής αξιώματα...». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(vii) Κληροδοτήμα Γ. Αβέρωφ (1899):φάκελος 19. Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου, υπφ.1 (Επιστολή του της 1 Οκτωβρίου 1867).

αρχιτεκτονικής του Ζαππείου υπό την επίβλεψη του Τσίλλερ.¹³⁰ Το συνολικό κόστος ανήλθε τελικά σε 2.500.000 δραχμές.¹³¹

Με πνεύμα ανήσυχο και ευρηματικό ο Λύσανδρος Καυτατζόγλου πρότεινε εποικοδομητικές, τόσο για την πορεία της Πολυτεχνικής Σχολής, όσο και της εθνικής οικονομίας λύσεις για την ορθολογική εκμετάλλευση του ποσού της δωρεάς του Ευ. Ζάππα. Σε επιστολή του τον Οκτώβριο του 1867, που ο ίδιος επιγράφει σ' αυτή τον τίτλο: «Γνώμη περί της ακαίρου ανιδρύσεως ειδικού προς έκθεσιν Ζαππείου καθιδρύματος καταλλήλως δυναμένου να αναπληρωθή υπό του κεντρικού εν τω Πολυτεχνείω οικοδομήματος», θεωρεί το μεγάλο κληροδότημα του Ευ. Ζάππα «αγωνοθετήσαντος» τα Ολύμπια, ως πρόσφορο μέσο για την ταχύτερη πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας με την «εμψύχωση» της γεωργίας και των τεχνών, «των οποίων η πρόοδος νομίζεται παρά παντός πεπολιτισμένον άτομον, ως το βαθμόμετρον της των εθνών αναπτύξεως..». Με κριτικό πνεύμα αντιμετωπίζει τις προτιμήσεις του Ζάππα - κατά τα άλλα όμως αξιόλογου φιλογενή ευεργέτη - επιτιμώντας τον για «παντελή», όπως φαίνεται από τη διαθήκη του, «άνοιαν της παρούσης καταστάσεως της εν Ελλάδι τέχνης θεωρουμένης ως ακμαζούσης ήδη και δια τούτο κρίνεται αναγκαία η ανέγερση επιφανεστάτου μεγάρου καταλλήλου προς έκθεσιν των προϊόντων της εθνικής βιομηχανίας και τέχνης κατά μίμησιν απλώς του εν Λονδίνω σιδηροπαγούς κρυστάλλινου παλατιού της εν έτει 1851 παγκοσμίου εκθέσεως..». Θεωρεί «άκαιρον» την ανέγερση μόνιμου «καθιδρύματος και μάλιστα κρυστάλλινου της τε τέχνης και γεωργίας και πάντων των εις ταύτας αναφερομένων». Εκτιμά ως «συνφερώτερον» για την πρόοδο της τέχνης, της βιομηχανίας και της γεωργίας, αν από το κληροδοτηθέν ποσό για την ανέγερση κρυστάλλινου κτιρίου παραχωρηθεί ένα μέρος για την αποπεράτωση του κεντρικού κτιρίου του Πολυτεχνείου, το οποίο «άλλως κινδυνεύει να μείνη ατελές, ένεκα του θανάτου της μακαριτίδος Ελένης Τοσίτσα» και αχρησιμοποίητο «προς βλάβην καιρίαν», τόσο των τεχνών, όσο και της έκθεσης των Ολυμπίων.¹³²

¹³⁰ Το Ζάππειο κτίστηκε σε σχέδια του Boulanger και ολοκληρώθηκε 14 χρόνια μετά με την επίβλεψη του T.Hansen. Φίλιππος Οικονόμου, *Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996, σ.7.

¹³¹ I.A.ETE 27 Κληροδ. (vΠ). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 17: (Διαθήκη) φάκελος 18: (Εκτελεστές Διαθήκης) φάκελος 19: (Πιστώσεις Γ-Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), έγγραφο 17/37 της 4 Οκτωβρίου 1868 (Επιστολή Καυτατζόγλου της 1 Οκτωβρίου 1867). Βλ.κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σ.638.

¹³² I.A.ETE 27 Κληροδ. (VII) Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19 (Πιστώσεις Γ,Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), 1, Επιστολή Καυτατζόγλου της 1 Οκτωβρίου 1867. Σε έκθεσή του το 1868, όπου απαντά στο ερώτημα «αν το ανεγειρόμενον μέσον κατάστημα τον Πολυτεχνείου εκπληροί τους όρους της διαθήκης Ευ Ζάππα ή δύναται να υποστή μεταβολάς τινάς συμφώνως προς τον σκοπόν αυτής» ο Καυτατζόγλου θεωρεί κατάλληλο το κτίριο της Πολυτεχνικής Σχολής για το σκοπό της έκθεσης (των Ολυμπίων), γιατί ήδη είχε σχεδιαστεί κατάλληλα. Περιγράφει τα οικοδομήματα και το κεντρικό κτίριο και τονίζει ότι «δύναται να αποπερατωθεί ταχέως και αναλόγως, δια πολύ μικροτέρας δαπάνης εκ δραχμών 300 χιλιάδων περίπου του μέχρι τούδε υπέρ τούτου δαπανηθεισών». Πρόχειρη σημείωσή του επί του έγγραφου αναφέρει ότι ο χώρος «ο ανήκων στο 'Πανελλήμιον Πολυτεχνείον'» σύγκειται από 20.000 τ.μ. Τα δύο αποπερατωθέντα οικοδομήματα καλύπτουν χώρο 2.672 τ.μ. Το κεντρικό έχει περίπου 2.800 τ.μ. Ο προς «ανέγερσιν πρόσκαιρων οικοδομών ή παραπηγμάτων εκ 10.000 τ.μ. Εις αυλάς και περιδρόμους 4.528 τ.μ.». I.A.ETE 27 Κληροδ. (VII) Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19, έγγραφο 17/37 της 4 Οκτωβρίου 1868.

5. Η εμφάνιση των Μετσοβιτών

Την 23ί Δεκεμβρίου 1852 ανακοινώθηκε στη Βουλή η δωρεά του Νικολάου Στουρνάρη (1806-1852) με βάση την τελευταία του διαθήκη του 1852,¹³³ σύμφωνα με την οποία το ένα τρίτο της περιουσίας του¹³⁴ το διέθεσε υπέρ του Πολυτεχνείου.¹³⁵ Στη διαθήκη του εκφράζει την επιθυμία του: «Με τα υπόλοιπα (το 1/3 της περιουσίας του) χρήματα της κατατάσεώς μου να κτιοθή εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλα αι βάνανσοι και ωραιαί τέχναι. Οπου να ευρίσκωνται όλα τα εργαλεία της γεωργικής, καθώς και όσα κατά καιρούς εφευρίσκονται, δια να διδάσκεται η εφαρμογή των εις την Ελλάδα, όπως προοδεύση ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας· αύτη η βάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους...».¹³⁶ Δεν αρκέσθηκε στο ποσό αυτό και δεν παρέλειψε να εξασφαλίσει τη μελλοντική κατεύθυνση και της υπόλοιπης περιουσίας προς τον ίδιο σκοπό - αν το επέτρεπαν οι επιλογές της οικογένειάς του βάσει των προϋποθέσεων που έθεσε. Συγκεκριμένα όριζε: «Αν η θυγάτηρ μου αποθάνη ανύπανδρη, να εξακολουθή η σύζυγός μου να τραβά τους τόκους των πενήκοντα χιλιάδων ταλλήρων, ενόσω ζη εις την Ελλάδα, [...] και ενόσω μένει ανύπανδρος και μετά τον θάνατόν της να χρησιμεύσωσι και αυτά τα κεφάλαια, καθώς και η προίκα της συζύγου μου, δια το Πολυτεχνείον. Ελπίζω, ότι η σύζυγός μου θέλει με κάμει την χάριν ν' αφήση την προίκα της, καθώς εγώ προσδιορίζω και διαθέτω».¹³⁷

Η περίπτωση του Νικολάου Στουρνάρη αποτελεί παράδειγμα προδρομικής συμβολής ευεργέτη που προηγούνταν της εποχής του κατά μερικές δεκαετίες, αλλά οι προωθημένες αντιλήψεις του δε μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα εκείνης της εποχής. Διαθέτοντας επιστημονική γνώση και επιχειρηματική εμπειρία, ωθούμενος από τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για εκμοντερνισμό της οθωνικής Ελλάδας ήταν ο πρώτος που συν έλαβε στις συνθήκες της οθωνικής περιόδου την εμβέλεια της δημιουργίας ενός πολυτεχνικού ιδρύματος, πρώτου ουσιαστικά μοναδικού πολιτικού θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19TM αιώνα.¹³⁸ Ο Μετσοβίτης αυτός με τη

¹³³ Διαβάστηκε στη ΚΔ' συνεδρίαση της Βουλής την 23 Δεκεμβρίου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852. Πριν από ένα χρόνο στις 5 Μαΐου 1851 είχε συντάξει άλλη στην Αλεξάνδρεια. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.49* και *Κοντογιάννης, ό.π., σ.47*

¹³⁴ Ανερχόταν περίπου σε 500.000 δραχμές, δηλαδή 100.000 τάλλαρα. ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853.

¹³⁵ Κατά τον Φίλιππο Ιωάννου διέθεσε 600.000 δραχμές. Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυνθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, στο Λόγοι, (Δημοτική βιβλιοθήκη Σύρου), σ.47.*

¹³⁶ «Αν το ποσόν δεν φτάση δια να γίνη λαμπρόν το κατάστημα και μ' όλα τα αναγκαία, τότε ας τεθώσι δια τινά έτη τα κεφάλαια εις τη Εθνικήν Τράπεζαν, δια να αυξήσωσι με τους τόκους». Διαθήκη της 30 Αι/γούστου 1852 ΚΔ' συνεδρίαση της Βουλής την 23 Δεκεμβρίου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852, Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π., σ.153* και ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853.

¹³⁷ Αφησε περιουσία, ύψους 300.000 ταλλήρων στην οικογένειά του και σε διάφορα κληροδοτήματα σε Μέτσοβο και Αίγυπτο. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Ό.π.

¹³⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853. Στο Πολυτεχνείο αποτυπώνεται η περιπετειώδης πορεία για την εγκατάσταση ενός μεγάλου τμήματος της τεχνολογικής και οικονομικής ιστορίας της χώρας στη νεωτερική εποχή. Η αφετηρία του το 1836, έχει τη μορφή του Κυριακάτικου Σχολείου των Τεχνών, ενώ στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αλλάζοντας πολλές φορές όνομα, λειτουργικό πλαίσιο, διδακτικό περιεχόμενο και εκπαιδευτική βαθμίδα, θα καταλήξει το 1914 σε ανώτατο τεχνολογικό ίδρυμα. Εάν η Ελλάδα είχε στις αρχές του 20TM αιώνα να επιδείξει κάτι στο

μόρφωση που έλαβε στο «Ειδικό Εμπορικό Σχολείο Εμπορίου και Βιομηχανίας» στο Παρίσι και μέσα από τη περιόδουσή του σε βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης διαμόρφωσε την πεποίθηση ότι η οργάνωση της τεχνικής εκπαίδευσης αποτελούσε προϋπόθεση οικονομικής ανάπτυξης και ότι η γεωργική, βιομηχανική και εμπορική ανάπτυξη της χώρας ήταν απαραίτητη για την ένταξή της στο ευρύτερο γεωοικονομικό περιβάλλον.¹³⁹ Θεωρούσε το Πολυτεχνείο «μάλλον Καλλιτεχνείον ή σχολείον βιομηχανικόν και εύρισκεν ως εκ τον οργανισμού τον, τόσον μικράν την επιρροήν του εις τα τεχνικά επιτεύγματα και επιτηδεύματα της Ελλάδος, ώστε ενόμιζεν ευεργέτημα κοινόν να μετασχηματισθή ταχέως συμφώνως προς το οποίον φέρει όνομα».¹⁴⁰

Θεωρούσε πως η μονομερής κατά την περίοδο Καυταντζόγλου καλλιτεχνική κατεύθυνση μέχρι τότε των σπουδών Πολυτεχνείου ήταν λανθασμένη και μη ανταποκρινόμενη στην προοπτική της παραγωγικής ανάπτυξης της χώρας. Είναι από τους πρώτους που υποστήριζαν ότι η συστηματική τεχνική εκπαίδευση και η παραγωγή εκπαιδευμένου τεχνικού προσωπικού αποτελούσε το βασικό παράγοντα αυτής της ανάπτυξης. Το μοντέλο οργάνωσης του Πολυτεχνείου που πρότεινε το αντλούσε κατευθείαν από τα Γαλλικά *Ecoles des Arts et Metiers*.¹⁴¹

Ενδεικτική του πνεύματος της διαθήκης του Στουρνάρη είναι η προσδοκία ότι το προς ανέγερση «λαμπρόν Πολυτεχνείον παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Έλληνα», ότι η ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης μπορεί να γίνει η «ατμομηχανή» της οικονομικής ανάπτυξης και τεχνικών εκπαιδευτικών θεσμών, ιδέες με ευρεία διάδοση στις χώρες της Ευρώπης.¹⁴² Πιστός στο αρχετυπικό μοντέλο των γαλλικών *Grands Ecoles*, όπως της *Ecole des Arts et Metiers* του Παρισιού, και στις απόπειρες εφαρμογής του στα διάφορα εθνικά περιβάλλοντα με τις αναγκαίες τροποποιήσεις, υπογράμμισε στη διαθήκη του: «Τα υποστατικά της Λαμίας να χρησιμεύσωσι και αυτά δια το Πολυτεχνείον και, αν το κρίνωσι εύλογον οι εκτελεσταί της διαθήκης μου, να γίνη η Μεγάλη Βρύσις *ferme modele*, δια να

πεδίο των τεχνικών επιτευγμάτων και της τεχνολογικής ανάπτυξης το όφειλε σε μεγάλο βαθμό στο Πολυτεχνείο. Γ Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, ό.π., σσ.5-6,12-13.

¹³⁹ Στις τρεις επισκέψεις του στην Ελλάδα 1829,1837 και 1846 διερεύνησε τις υπάρχουσες δυνατότητες και ανάγκες και προχώρησε εμπράκτως σε υλοποίηση των σχεδίων του που αφορούσαν στη γεωργική εκπαίδευση με πρότυπες καλλιέργειες, γεωτεχνικά έργα, τις συγκοινωνίες. Τα επιχειρηματικά του ενδιαφέροντα για τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας δε θα μπορέσουν να υλοποιηθούν. Με την οριστική επάνοδο του στην Ελλάδα το 1852 θα πεθάνει την 10 Οκτωβρίου 1852 σε ηλικία 46 ετών. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, ό.π., σσ.17-18. Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158 και 202-222.

¹⁴⁰ Γούδας, ό.π., *Νικόλαος Στουρνάρης*, τόμος Γ', σ.304.

¹⁴¹ Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής έτους 1852. *Συνεδρίαση της 23 Δεκεμβρίου 1852* και Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158. Βλ. *Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα*, σ.217.

¹⁴² Γ .Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, ό.π., σ.19, Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158, και Ιω. Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί..ό.π.*, σσ.77-87. Είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος αυτού οι απόψεις του Αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμου, χωρίς το εν λόγω πρόσωπο να έχει σχέση με τις σαινσιμονικές ιδέες: «*Η τεχνική παιδείσις μέλλει να εκπληρώη σπουδαίον προορισμόν, συντελούσα κατ' εξοχήν εις την μέλλουσαν ευδαιμονίαν της πατρίδος, θεωρώ δ' επισημοτάτην επιστημονικήν μον υποχρέωσιν να συντελώ εις την διάδοσιν των πρακτικών επιστήμων και εις την ίδρυσιν Τεχνικών Σχολών. Η πρόοδος της Γερμανικής βιομηχανίας δεν οφείλεται εις τυχαιάς ανακαλύψεις και συμπτώσεις, αλλ' εις την σοβαρόν εργασίαν και συστηματικήν διδασκαλίαν των γερμανικών ανωτάτων Τεχνικών Σχολών*». Απόσπασμα από λόγο του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου στα εγκαίνια του πολυτεχνείου του Danzing, το 1904. Αγγελος Γκίνης, *Τα του σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών*, Επιμελεία της διευθύνσεως του σχολείου τούτου, Αθήναι 1912, [EMIT], σσ.9-10.

ζωογονηθή η γεωργία εις εκείνα τα μέρη». ¹⁴³ Πρόθεσή του ήταν η δημιουργία ενός ιδρύματος με ευρύ πνεύμα, με θετική, απόλυτη ισορροπία, πληρότητα αξιώσεων ως προς την αποστολή του από άποψη διδακτικών μέσων και εγκαταστάσεων.

Ποιοί ήταν οι στόχοι και οι αντιλήψεις του Στουρνάρη; Η απάντηση που δίνει ο βιογράφος του, ο Κωνσταντίνος Δ. Δόσιος, είναι ότι απέβλεπε στην απαλλαγή «κατά μικρόν» του τόπου «από την φορολογίαν των ξένων εθνών». ¹⁴⁴ Η άποψη του Στουρνάρη σε μια εποχή κυριαρχίας ενός επιθετικού μεγαλοϊδεατισμού, όπως και εκείνες των περισσότερων κοσμοπολιτών ομογενών της Αιγύπτου, εδραζόταν στη πεποίθηση πως παρήλθε η εποχή που ο πλούτος και η δόξα ενός έθνους βασιζόταν στην υπεροχή των όπλων και των πολεμικών κατακτήσεων: «Εις τας σήμερον κοινωνίας κυβέρνησις μη εμψυχώνουσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλίαν, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία του βιομηχανικού έθνους». ¹⁴⁵ Αυτό καταδείκνυαν οι προτάσεις του για τα «μεγάλα έργα». Το 4% από την κατασκευή δημοσίων έργων που αφορούσαν αυτούς τους τομείς θα μπορούσε - πίστευε - να διανεμηθεί στους μετόχους εταιριών. Το επιπλέον κέρδος θα προοριζόταν για την κατασκευή άλλων δημόσιων έργων. Αυτό θα μεγάλωνε την εισροή ξένων κεφαλαίων στη χώρα. ¹⁴⁶

Σύμφωνα με τον ίδιο βιογράφο, «..κατεκυριεύετο τούτον υπό της ιδέας ότι το έθνος δεν δύναται να ευδαιμονήση, ειμή δια της εργασίας...» ¹⁴⁷ και πίστευε ότι: «παν κράτος, το οποίον θέλει να υπάρχη, οφείλει να αυξήση τας παραγωγικός του λαού δυνάμεις. Το έθνος καταναλίσκον, ως η Ελλάς περισσότερα παρ' όσα παράγει δεν δύναται να ορθοστατήση επί πολύ...». ¹⁴⁸ Θεωρούσε πως, αν η Κυβέρνηση εξέδιδε εφημερίδα σχετική με βιομηχανικά και οικονομικά θέματα, θα είχε όφελος, επειδή η αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους είναι η μονή πηγή των εισοδημάτων της εξουσίας. ¹⁴⁹

Οι άλλοι Μετσοβίτες, όπως ο Μιχαήλ Τοσίτσας και στα τέλη του αιώνα ο Αβέρωφ, οι οποίοι θα ευεργετήσουν το Πολυτεχνείο, συμπληρώνουν το έργο του. Το σύνθημα για την έναρξη των εργασιών της οικοδόμησης της Πολυτεχνικής Σχολής και για την εκτέλεση της διαθήκης του Στουρνάρη φαίνεται να έδωσε η διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα το 1856. ¹⁵⁰ Έτσι,

¹⁴³ Απόσπασμα Διαθήκης παρμένο από βιβλίο. Μπίρη, Ιστορία, ό.π., σ.153 (19) και Πρακτικά της Βουλής έτους 1852. Συνεδρίαση της 23 Δεκεμβρίου 1852.

¹⁴⁴ Γούδας, ό.π., Νικόλαος Στουρνάρης, τόμος Γ', σσ.296-297.

us βεωρεί ο ευεργέτης ότι παρήλθε «δια παντός» ο καιρός της απόκτησης πλούτου και δόξας μέσω πολέμων και κατακτήσεων, όταν ήταν άγνωστη η βιομηχανία και η τεχνολογία. Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης (Νεκρολογία). Εφ. Αθηνά, αρ.1925 της 10 Νοεμβρίου 1852. Βλ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.820-821.

¹⁴⁶ «Εις κράτη ολιγοχρήματα και πτωχά, ως το ελληνικόν, το γενικόν συμφέρον απαιτεί ώστε τα μεγάλα έργα να γίνωνται δι ευθυνών εξωτερικών χρημάτων και όχι δια κεφαλαίων εσωτερικών ωφελίμως ενησυχολημένων. Διότι η ζήτησις τούτων εις νέας εργολαβίας συνεπιφέρει αύξησιν εις τους τρέχοντας τόκους, ήτις πάντοτε γίνεται πρόσκομμα εις την πρόοδον της εθνικής παραγωγής». Κων. Δόσιος, Ν.Στουρνάρης, ό.π. και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.38.

¹⁴⁷ Ό.π., σ.35 και Κων. Δόσιος, Ν.Στουρνάρης, ό.π.

¹⁴⁸ Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Νικόλαος Στουρνάρης, σσ.290-318 και τόμος Δ', σσ.447-486.

¹⁴⁹ Αναγκαία πίστευε ότι ήταν και η έκδοση εντύπου «δια μόνα τα ηθικά και διανοητικά συμφέροντα»: Έλεγε πως με μικρή δαπάνη η αγορά σχολικής ή παιδαγωγικής εφημερίδας που θα δημοσίευε νέες μεθόδους διδακτικής ή αρχές παιδαγωγικές «ήθελεν ευεργετήση μάλλον το έθνος παρ' εκείνον όστις ήθελε δαπανήση εν εκατομμύριον εις σύστασιν ενός ή δύο σχολείων». Ό.π., σ.48.

iso Ό.π. Η εισπραξη των κληροδοσιών αποδείχθηκε περίπλοκη υπόθεση, λόγω των εκκρεμοτήτων προς τρίτους στο εξωτερικό που κατέφευγαν σε δικαστήρια. Ήταν εύκολο κατά τον Μπίρη η χρονοτριβή αυτή να παρεξηγηθεί. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.58.

το «Σχολείο των τεχνών» μεταβλήθηκε με τη βοήθειά του σε «Πολυτεχνείο». Το ύψος της δωρεάς κάλυψε το ένα εικοστό περίπου του προϋπολογισμού εσόδων του Κράτους. Σύμφωνα με τον Μπίρη, από το συνολικό ποσό των 2.247.715 δραχμών που απορρόφησε το όλο έργο οι 269.250 δραχμές διατέθηκαν από την Ελένη Τοσίτσα στην αγορά του οικοπέδου, οι 518.580 από το κληροδότημα του Στουρνάρη, οι 989.220 δραχμές από τα κληροδοτήματα Ελένης και Μιχαήλ Τοσίτσα και οι 470.665 δραχμές από τη δωρεά του Αβέρωφ που θα ακολουθήσει.¹⁵¹

Τις θετικές προοπτικές μιας εκπαίδευσης προσανατολισμένης στην τεχνολογία διέβλεπε και ο θείος του Στουρνάρη, ο Τοσίτσας, (1787-1856), κτηματίας βάμβακος στην Αίγυπτο και γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια.¹⁵² Η διαθήκη του το 1856 συνέβαλε στην έναρξη των διαδικασιών για την υλοποίηση του μεγάλου αυτού έργου, της οποίας η καθυστέρηση σχολιάστηκε αρνητικά στη μικρή αθηναϊκή κοινωνία.¹⁵³ Το Δεκέμβριο του 1833, ανάμεσα σε άλλα, ο Τοσίτσας έγραφε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Γραμματέα επί των Εξωτερικών, ότι η ενθάρρυνση και η υποστήριξη της ναυτιλίας και της βιομηχανίας, που θα οδηγήσει στην παραγωγή και τη διακίνηση φθηνότερων προϊόντων, είναι το μέσο εκείνο που θα ευνοήσει τελικά την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου.¹⁵⁴ Το ενδιαφέρον του αυτό το έδειξε έμπρακτα προς την τεχνική εκπαίδευση με το κληροδότημα του «δι' ανέγερσιν λαμπρού πολυτεχνείου εν Αθήναις», το οποίο θεωρεί ότι «παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Ελληνα». Θεωρώντας, όπως γράφει στη διαθήκη του, ότι¹⁵⁵ το ποσό που προσέφερε ο ανιψιός του, ο Στουρνάρης, «δεν εξαρκεί δια τήν ίδρυσιν και τα εν αυτώ χρήσιμα», επιθυμεί να δαπανηθεί αυτό αποκλειστικά για την οικοδόμηση του Πολυτεχνείου, ενώ ο ίδιος: «δωρείται... τάλληρα 100.000, ίνα δαπανηθώσιν διά τήν εσωτερικήν του Πολυτεχνείου τούτου στολήν, ήτοι δι' αγοράν μηχανών, σκευών και απάντων των διαφόρων άλλων χρήσιμων εργαλείων δια το κατάστημα αυτό προς τελειοποίησιν του όσον ένεστι, δι' όλας τας τέχνας βαναύσους τε και ωραίας και γεωργικάς».¹⁵⁶

Το κληροδότημα του Στουρνάρη επαύξησε ο θείος του Τοσίτσας με άλλες 560.000 δραχμές το Νοέμβριο του 1855 που βοήθησαν στην ανέγερση ενός «λαμπρού» κτιρίου.¹⁵⁷ Είναι

¹⁵¹ Μπίρης, Η Ιστορία..ό.π., σ.222.

¹⁵² Η περιουσία του συγκεκριμένα κατά το τελευταίο ισόλογον της 30 Σεπτεμβρίου 1855 ανερχόταν σε 16.679.953 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 (III), Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, (Διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α.Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών), υπφ.3, φύλλο 1 της 22 Οκτωβρίου 1853 και 20 Νοεμβρίου 1855.

¹⁵³ Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σ.157.

¹⁵⁴ «Η εγκαρδίωσις, λοιπόν, η υποστήριξις και νπόληψις της ναυτιλίας, η σύστασις εργοστασίων εις την Ελλάδα, η μετρίασις της τιμής των προϊόντων της Ελλάδος είναι τα μέσα εκείνα δια των οποίων δύνανται να επανξηθώσιν αι εμπορικαί σχέσεις της με την Αίγυπτον και να απολαμβάνει όφελος από αυτάς». Επιστολή Μιχ. Τοσίτσα της 2 Δεκεμβρίου του 1833 προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης,ό.π., σ.58 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (III) φάκελος 12, υπφ.1, (διαθήκη Μίχ. Τοσίτσα).

¹⁵⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (III) φάκελος 12, Διαθήκη Μ. Τοσίτσα, ό.π. και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.19-21.

¹⁵⁶ Συνεχίζοντας προνοεί: «και πεποιθώς ότι το έργον του σκοπού του αιιδίμου Στουρνάρη αποβήσεται ούτω βεβαίως επωφέλεστερον, συστήσω εις τους εκτελεστάς της παρούσης μου την καλήν χρήσιν της δαπάνης του αφιερώματός μου υπό λογαριασμόν εις τακτικόν βιβλίον κατατεθησόμενον εν καιρώ εν τω Πολυτεχνείον». Διαθήκη της 20 Νοεμβρίου 1855.Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (III), φάκελος 1, ό.π., και Μπίρης, Ιστορία, ό.π., σ.157.

¹⁵⁷ Διαθήκη Μιχαήλ Τοσίτσα, αρ.48 της 20 Νοεμβρίου 1855. Γπήρχε και προηγούμενη διαθήκη της 22 Οκτωβρίου 1853.Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (III), φάκελος 12, Διαθήκη Μ. Τοσίτσα, ό.π.

πρόδηλο ότι η χειρονομία του αφιερωμένη στη μνήμη του ανιψιού του αποτελεί προέκταση του μεταθανάτιου έργου του και υποδηλώνει πέρα από τις εκπαιδευτικές του προτιμήσεις, τη βαθιά συναισθηματική του σύνδεση με το γόνο της οικογένειάς του.¹⁵⁸ Κατοχυρώνει φραστικά την ακριβή επιθυμία εκείνου για τη χρήση του κληροδοτήματος και διευρύνοντας το στόχο του προχωρεί με τη δική του κληροδοσία στον εξοπλισμό του ιδρύματος με διδακτικά μέσα. Γνωρίζοντας τις ευρύτερες επιδιώξεις του Στουρνάρη για αναπτυξιακά σχέδια στο χώρο της αγροτικής οικονομίας τονίζει την επιθυμία του μαζί με «τας καλὰς και βαναύσους τέχνας» να διδάσκεται και η Γεωργία.³⁵⁹

Ο ίδιος κληροδότησε την περιουσία του στη σύζυγό του, Ελένη Τοσίτσα,¹⁶⁰ αφήνοντας επίσης κληροδοτήματα σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αθήνας, εκτός από εκείνα της πατρίδας του.¹⁶¹ Εκφράζει μέσα από λίγες λέξεις στοιχεία πολιτιστικού πατριωτισμού που χαρακτηρίζουν τα κίνητρα μιας μεγάλης ευεργεσίας: «Παρακαλώ και συστήνω εις την σύζυγόν μου ότι με τα κεφάλαια άτινα της παρεχώρησα ζήση εν ανέσει και κατά καλήν αρέσκειαν, αλλά μετά θανήν της ίνα διαθέση και αυτή τα πλείστα της περιουσίας της επί κοινωφελείας και αγαθοεργίας της πανελληνίου προόδου».¹⁶² Το ενδιαφέρον τους για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πρέπει να υπαγορεύθηκε από την επιρροή της «οικονομικής εμπειρίας» της Αιγύπτου της περιόδου του Μωχάμετ Αλυ και τις αρχές του σαινσιμονισμού, οι οποίες μεταδόθηκαν από μαθητές του Σαιν Σιμόν στην Ελλάδα και την Αίγυπτο.¹⁶³

Τις διαθέσεις των Στουρνάρη και Τοσίτσα αν έλαβε να πραγματοποιήσει η Ελένη Τοσίτσα (1796-1866), από το Μέτσοβο και αυτή.¹⁶⁴ Το 1859 προσέφερε οικόπεδο αξίας 140.000

¹⁵⁸ Μπίρης, *Ιστορία, ό.π., σ.157*. Αυτό διαφαίνεται και στον άμεσο λόγο της διαθήκης τον: «Εκτιμών την ιδέαν τον μακαρίτον ανεψιού μου Ν.Στουρνάρη, όν νπέρ πάντα άλλον ηγάπον και νπέρ της εκπαιδεύσεως και προάξεως τον οποίον ονκ εφείσθην προνοία...». *Διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα, ό.π.*
¹⁵⁹ Ό.π.

¹⁶⁰ «Εις την καλήν και πιστήν σύζυγόν μου Ελένην παρεχώρησα τα επόμενα...Εις απάσας τας ειρημέναις χρηματικάς ποσότητας... επαναλαμβάνω λέγων ότι εννοώ αντήν την σύζυγόν μου Ελένην νόμιμον και αδιαφιλονίκητον διακάτοχον, όχι μόνον τον βίον, αλλά και μετά ταύτα δυναμένη ίνα διαθέτει αυτά κατά βούλησιν, καθό αναφαίρετη αντής ιδιοκτησία...». *Διαθήκη του Μιχ. Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855, ό.π.*

¹⁶¹ Άρθρο Γ' της διαθήκης του 20 Νοεμβρίου 1855.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (III), φάκελος 1.

¹⁶² Παράγραφος Δ' της διαθήκης του Μ.Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (III), ό.π.

¹⁶³ Ένας από αυτούς, ο *Enfantin* πήγε στην Αίγυπτο, που χαρακτηρίζεται ως «μητέρα της τέχνης», ενώ ο *Eichthal* στην Ελλάδα, «μητέρα της σοφίας», όπου μύησε στο σαινσιμονισμό τον Ε.Μανιτάκη, νομομηχανικό και αργότερα διευθυντή της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων του υπουργείου Εσωτερικών. *Gustave Eichthal*, Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα, [Μπάϋρον], μετάφραση Δ.Βικέλας, σσ.9-11,66 και Κωστής Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830 -1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1972, σσ.148-152. Περισσότερα βλ. παρακάτω (Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομής- Γεώργιος Αβέρωφ) και κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ,790, υψσμ.67 και Φωτιάδου Π.Ε., Εις τον Μιχαήλ Ζωσιμάν, Μιχαήλ Τοσίτσαν και Μιχαήλ Τοσίτσαν τον νεώτερον Μνημόσυνος λόγος, Παρνασσός, Περιοδικόν σύγγραμμα κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, περίοδος 2α, τόμος Β', αρ.1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1960, σσ.117

¹⁶⁴ Εκτός από πολλές άλλες δωρεές επισημαίνουμε μία τμηματική προσφορά του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία των 170.000 δραχμών και άλλων 20.000 δραχμών. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης), Αθήνα 1996, σ.111, Γ εώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ενεργέτης πον εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.53, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 - 1936), Αθήνα 1936, σ.329. Προσέφερε

δραχμών στην αρμόδια επιτροπή¹⁶⁵ και με τη διαθήκη της το 1864¹⁶⁶ άλλες 250.000 δραχμές «προς αποπεράτωσιν της οικοδομής και, εάν περισσεύη τι εξ αυτών, να μένη εις το Πολυτεχνείον».¹⁶⁷ Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε όμως το γεγονός ότι η «βραχύτης του βίου» της και η «νοσούσα υγεία» της δεν της επέτρεψαν να διαθέσει το μέγιστο τμήμα της περιουσίας της στην εκπλήρωση των «Πανελληνίων» σκοπών του συζύγου της.¹⁶⁸ Τελικά, από ένα κληροδότημα άνω των 16.000.000 δραχμών δαπανήθηκε για την ενίσχυση του Πολυτεχνείου περίπου ένα σύνολο όχι άνω των 1.300.000 δραχμών.¹⁶⁹

Σύμφωνα με τον Απολογισμό των ετών 1862-1870 του Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, την περίοδο αυτή δαπανήθηκαν για την οικοδόμηση του ιδρύματος συνολικά 1.507.792 δραχμές, από μεν το κληροδότημα του Στουρνάρη 518.589 δραχμές, από δε εκείνο του ζεύγους Τοσίτσα 989.211 δραχμές.¹⁷⁰ Οι μοναδικοί ουσιαστικοί πόροι της οικοδόμησης του Πολυτεχνείου, πλην του οικοπέδου και του κεφαλαίου που δώρισε σ' αυτό η Ελένη Τοσίτσα, ήταν εκείνος του κληροδοτήματος του Στουρνάρη και εκείνου του Τοσίτσα αξίας 500.000 δραχμών το καθένα.¹⁷¹

Το μνημειώδες της κατασκευής των κτιριακών εγκαταστάσεων του Πολυτεχνείου σε έκταση, σύμφωνα με έκθεση του Λύσανδρου Καντανζόγλου, 20.000 τετραγωνικών μέτρων υπέκρυπταν το συμβολισμό του μεγέθους του εγχειρήματος της ανάπτυξης των Τεχνών

επίσης στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα ποσά 30.000 δραχμών και στο Αμαλίειο ορφανοτροφείο 60.000 δραχμών. Κώστας Η.Μπίρης, Αι Αθηναί από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα, [Μέλισσα],1995, σσ.157,158. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744.

¹⁶⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ.(ΙΙ), ό.π. φάκελος 1, Κατά τον Μπίρη η δωρεά έγινε το Μάϊο του 1860. Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σ.158

¹⁶⁶ Διαθήκη Ελένης Τοσίτσα αρ.1261 της 10 Οκτωβρίου 1864. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη.

¹⁶⁷ Ό,τι θα υπολειπόταν από τη διανομή όλων των κληροδοτημάτων της όρισε να μοιραστεί εξ ίσου στους κληρονόμους, ανιψιούς του συζύγου της, Μιχαήλ, και Αναστασίου Τοσίτσα οι οποίοι επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, Ι.Α.ΕΤΕ 27 (ΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, (Διαθήκη Μ. Τοσίτσα. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών).

¹⁶⁸ Στην μυστική του διαθήκη της 20 Νοεμβρίου 1855 κατέστησε κληρονόμο τη σύζυγό του «εντειλλόμενος αυτή, ίνα διαθέση και αύτη το πλείστον της περιουσίας της επί κοινωφελείαις και αγαθοεργίαις της Πανελληνίου προόδου». Αγωγή Στεργίου Τοσίτσα κατοίκου Αθηνών κατά Κωνσταντίνου Τοσίτσα κατοίκου Πίζας ή Λιβόρνου ενεργούντος ως Επιτρόπου και διαχειριστού της περιουσίας των ανηλίκων τέκνων του Μιχαήλ και Αναστασίου, κατοίκων Πίζας ή Λιβόρνου, Αλλοδαπών. (29 Αυγούστου 1866». Ο Στέργιος Τοσίτσας, ως θετός υιός της απαιτούσε την περιουσία της για να υλοποιήσει ο ίδιος την απραγματοποίητη κατά την άποψή του επιθυμία του Μ.Τοσίτσα να διατεθεί η περιουσία του «υπέρ του έθνους», την οποία υπολόγιζε εκτός των ακινήτων σε 3.000.000 περίπου δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ ΤΙ Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος12, (Διαθήκη Μ.Τοσίτσα), υπφ. 3, (Δίκη Ελένης Τοσίτσα..ό.π.).

¹⁶⁹ Η χρηματική περιουσία του κατά το τελευταίον ισόλογον έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1855 (σ.2) ανερχόταν συγκεκριμένα σε 16,679,953 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα (ΙΙ), ό.π.

¹⁷⁰ «Γενικός Απολογισμός των κατά κεφάλαια και Άρθρα δαπανηθεισών ποσοτήτων εις την οικοδομήν του ενταύθα εγειρομένου Πολυτεχνείου εκ των κληροδοτημάτων των αιμνήστων, Μ.Τοσίτσα και Ελένης Τοσίτσα από της ανεγέρσεως της οικοδομής μέχρι τέλους Αυγούστου 1870», Εν Αθήναις, την 31 Αυγούστου 1870, Ι.Α.ΕΤΕ 27(111) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος12, υπφ. 1.

¹⁷¹ Επιστολή της 31 Αυγούστου 1870 του Παύλου Καλλιγά προς τους Κωνσταντίνο Τοσίτσα, Μάρκο Ρενιέρη, Ευθύμιο Κεχαγιά, εκτελεστές της διαθήκης της μακαρίτιδος Ελένης Τοσίτσα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 (ΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856),ό.π.

στην Ελλάδα.¹⁷² Ο Στουρνάρης «ενόησεν, ότι ανεγείρων σπουδαίαν οικοδομήν καί δίδων άνετον ενδιαίτησιν και εις τας ωραίας τέχνας, θέλει εμφυχώσει αμφοτέρας και θέλει εμφυσήσει νέαν ζωήν εις την σχεδόν εγκαταλελειμμένην ιδέαν του Πολυτεχνείου, προς ήν επί τέλους θέλει στραφή η προσοχή του κοινού». Κατά τον Π. Καλλιγά, πληρεξούσιο των εκτελεστών της Ελένης Τσοίτσα, «τα ίχνη του ακολούθησε και ο Μιχαήλ Τσοίτσας. Απαντες ούτοι ζήσαντες εν Αιγύπτω, όπου ως οι πρόγονοι ημών είδον έργα τεράστια, επενόησαν την ανέγερσιν μεγάλου οικοδομήματος, όπως επαναφέρωσι πάλιν τας τέχνας εις την Ελλάδα, ένθα εξηγγενίσθησαν».¹⁷³

6. Εκπαίδευση και Βιομηχανία Συνέχειες και Ασυνέχειες

Α.Οι πρώτες δεκαετίες.

Η τεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα όμως δεν ακολούθησε, όπως και στην Αγγλία άλλωστε, την πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης, η οποία στηριζόταν κυρίως στην διαδικασία της κατάρτισης και στην αφομοίωση στοιχείων ή ειδικοτήτων, τα οποία, κυρίως στην περίπτωση του ελληνικού παραδείγματος, εισάγονταν αυτούσια από το εξωτερικό.

Μολονότι με διάταγμα της 25 Ιανουαρίου 1837 δημιουργήθηκε η «επί της εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπή»¹⁷⁴ με στόχο τη φροντίδα «περί των μεταχειριστέων μέσων, δια των οποίων δύναται να αναπτυχθή η γεωργία και η βιομηχανία εις την Ελλάδα», πουθενά στα μέτρα που πρότεινε δεν υπήρξε η σκέψη της εκπαίδευσης.¹⁷⁵ Για πρώτη φορά συναντάμε πρόταση για την εκπαίδευση νέων εργατών στο νόμο «περί βαμβακλωστίας» του 1846, με τον οποίο υποχρεωνόταν ο Π. Φωτεινός που θα διηύθυνε κατάστημα βαμβακλωστικής στην Πάτρα να δεχθεί στο εργοστάσιο του 30 νέους 13-15 ετών και να τους διδάξει δωρεάν και χωρίς άλλα έξοδα τη χρήση των μηχανών του εργοστασίου.¹⁷⁶ Ακολούθησαν παρόμοια βήματα κατάρτισης τεχνιτών, όπως το 1847 αυτών που, για τη βελτίωση της βιομηχανίας μεταξοϋφαντικής, θα διδάσκονταν από αρχιτεχνίτη ειδικευμένο

¹⁷² «Απάντησις» Λύσανδρου Κανταντζόγλου στο ερώτημα «αν το ανεγειρόμενον μέσον κατάστημα του Πολυτεχνείου εκπληροί τους όρους της διαθήκης Ζάππα ή δύναται να υποστή μεταβολάς τινάς συμφώνως προς τον σκοπόν αυτής», της 1 Οκτωβρίου 1868.1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ), φάκελος 12, υπφ.1. Παρά την ελάττωση των ημερομισθίων, «η οικοδομή εσχεδιάσθη τοσούτον γιγαντιαία, ώστε ηδύνατό τις να προίδη, ότι δεν θέλει επαρκέσει το διαθέσιμον κεφάλαιον». Επιστολή Π. Καλλιγά..ό.π., σ.3

¹⁷³ Επιστολή Π. Καλλιγά., ό.π., σ.5. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ), φάκελος 12, ό.π.

¹⁷⁴ Διάταγμα της 25^η Ιανουαρίου 1837, «περί αυστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'Επιτροπή επί της εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας'». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

¹⁷⁵ Ο Όθων και οι διαδοχικές κυβερνήσεις του έδειξαν ενδιαφέρον για την εγκατάσταση «εργοστασίων» με όλα τα δυνατά μέσα, παραχωρήσεις οικοπέδων, ατέλεια κλπ. Τα μισά όμως από αυτά τα σχέδια δεν προχώρησαν στην πράξη. Κι οι επιχειρήσεις που αποτόλμησαν να εφαρμόσουν τα σχέδια επέζησαν με τη μορφή μικρών εργαστηρίων ή διάσπαρτων οικιακών βιοτεχνιών. Στην πλειοψηφία τους οι εμπνευστές των σχεδίων αυτών προέρχονταν είτε από ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ή ήταν ξένοι από ευρωπαϊκές χώρες. Γκλαβάς, ό.π., σσ.15-17.

¹⁷⁶ Πρακτικά της Βουλής Α' περιόδου Β', Συνεδρίασις ΡΗ' της 28 Ιουλίου 1848, σ.1662 και Γκλαβάς, ό.π., σ.245.

με υποτροφία στη Βιέννη¹⁷⁷ ή των νέων σιδηρουργών τη διαχείριση και την επισκευή ατμοκίνητων μηχανών.¹⁷⁸

Το ενδιαφέρον για τις εμπορικές και βιομηχανικές σπουδές - όπως εννοούνταν εκείνη την εποχή ο όρος «βιομηχανία» -¹⁷⁹ ήταν αναντίστοιχα πρώιμος στη Σύρο σε σχέση με άλλες περιοχές του βασιλείου την πρώτη δεκαετία.¹⁸⁰ Σε επιστολή τους προς το Νεόφυτο Βάμβα το 1833 οι έφοροι των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Ερμούπολης Σύρου τον παρακαλούν να αναλάβει τη Σχολαρχία του Ελληνικού Σχολείου της Κοινότητας, τονίζοντας: «...Μη λημονήτε δε τούτο μόνον, ότι οι εκπαιδευθσόμενοι νέοι της Ερμουπόλεως θέλουν πάντοτε προετοιμάζεσθαι δια να διατρέξωσι το στάδιον της εμπορικής βιομηχανίας, ήτις είναι το κύριον επάγγελμα των κατοίκων τούτων».¹⁸¹ Με Β.Δ. τού 1837 μπορούσαν, όσοι μαθητές προτιμούσαν, στα σχολεία Σύρου και Ναυπλίου να διδαχθούν ναυτικά μαθήματα,¹⁸² καθώς και με διάταγμα του 1856 στο Γυμνάσιο Σύρου μαθήματα Εμπορικού Δικαίου, Διπλογραφίας και Εμπορικής Γεωγραφίας.¹⁸³

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν παρατηρηθεί προσπάθειες και διατυπωθεί προτάσεις για την οργάνωση της βιομηχανικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πρώτος ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος παρουσίασε το σχεδιάσμα ενός συστήματος τέτοιας εκπαίδευσης που συνδεόταν με την οικονομία μέσα από φορείς, όπως την Επιτροπή «επί της εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας», τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και από ιδιώτες (Αλέξανδρος Σούτζος, Θεόδωρος Ορφανίδης, κ.α.), οι οποίοι θεωρούσαν απαραίτητη «την βιομηχανικήν εκπαίδευσιν», «την διδασκαλίαν των τεχνών» για την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.¹⁸⁴ Ο Χριστόπουλος, ως Τπουργός Παιδείας,

¹⁷⁷ Πρακτικά της Βουλής, Α' περίοδος, Β' Συνεδρίασις ΜΔ' της 28 Ιανουαρίου 1847, σ.594.

¹⁷⁸ Κανονισμός του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 11 Ιουνίου 1862 και Γκλαβάς,ό.π., σ.246

¹⁷⁹ Η έννοια της βιομηχανίας συγγέεται με εκείνη της βιοτεχνίας, όπως και ο εργάτης με τον ανεξάρτητο βιοτέχνη. Το συναντάμε τόσο στις διαθέκες των δωρητών, όσο και στα πρακτικά ίδρυσης των τεχνικών σχολών: «..το ποσόν θέλει διατίθεσθαι υπέρ της εμφυχώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών», «υπέρ των τεχνών και της βιομηχανίας», «προς εκμάθησιν ωρισμένης τέχνης ή κλάδου βιομηχανίας», κ.α. Σίγουρο είναι ότι η βαθμιαία και αναπόφευκτη υιοθέτηση της χρησιμοποίησης μηχανών μετά τη δεκαετία του 1880, γίνεται πραγματικότητα. Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σ.349.

¹⁸⁰ Αν και οι βιομηχανικές καταβολές της πόλης ήταν πενιχρές, ως τόπος παροχής υπηρεσιών και σταθμός περαστικών, η Σύρος έγινε ο κύριος προμηθευτής της πρωτεύουσας μέσω του εξωτερικού εμπορίου, καθώς και κέντρο χονδρικού εμπορίου. Ό.π., σ.100.

¹⁸¹ Μάρκος Β,Πελοποννήσιος, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.17.

¹⁸² Βλ,κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.821-822, Ανδρέας Συγγρός, Απομνημονεύματα, τόμος Α', [Εστία], Αθήνα 1908, σσ.87-89 και Χαράλαμπος Γ,Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992, σ.10.

¹⁸³ Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837 και Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856 και ρύθμιση της διδασκαλίας τους με Β.Δ. της 10 Ιουλίου 1856 των μαθημάτων αυτών. Στ. Μ.Παρίσης, Ανώτερα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', [τυπογρ. Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884, σ.250 και σσ.283-284 αντίστοιχα και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [ΙΑΕΝ], Αθήνα 1987-1989, τόμος Γ', σ.351 και Κόντωνα, ό.π., σ.47. Βλ. κεφ.Εμπορική εκπαίδευση, σσ.825-826.

¹⁸⁴ Ανώνυμου, Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι, Εφ.Αιών, αρ.2394 της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, ό.π., σσ.137-147 και Αλέξανδρος Σούτζος, Περί τεχνικής εκπαίδευσσεως, περ.Πανδώρα, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 15 Νοεμβρίου 1865, και τόμος 16, φυλλάδιο 374 της 1 Ιανουαρίου 1866, σ.398.

αναγνώρισε το μειονέκτημα αυτής της μονοδιάστατης δομής του εκπαιδευτικού συστήματος και σε έκθεσή του το 1857 προς την Κυβέρνηση τόνιζε το περιτό της **αρχαιομάθειας** για «τον μη προτιθέμενον να γίνη διδάσκαλος, νομικός, ιατρός, αλλά προτιμώντα, ένεκα πολλών λόγων, να ωφελήση επίσης την κοινωνίαν γινόμενος γεωργός, βιομήχανος, τεχνίτης, ναύτης, έμπορος». Θεωρούσε «μυριάκις προτιμότερον» να γνωρίσει αυτός τη στοιχειώδη **Χημεία**, εφηρμοσμένη στις καθημερινές βιοτικές του ανάγκες ή την κατασκευή κάποιας ωφέλιμης μηχανής και κατέληγε προτείνοντας το μετασχηματισμό ορισμένων Ελληνικών σχολείων σε «προτεχνολογικά» που θα συντελούσαν στην αύξηση των εξειδικευμένων στο γεωργικό, τεχνικό και εμπορικό τομέα εκπαιδευτηρίων και την ανάγκη άμεσης ίδρυσης ενός από αυτά στην Αθήνα. Έτσι, «σμπληρούται επιτυχέστατα ολόκληρον ημών το εκπαιδευτικόν σύστημα».¹⁸⁵ Δεν εισακούστηκε όμως τελικά η πρότασή του για διαχωρισμό της μέσης εκπαίδευσης σε τεχνική και γενική-κλασσική.¹⁸⁶

B. Στο β'μισό του 19^{ου} αιώνα,.

Η βασική τομή στην πορεία του ελληνικού 19^{ου} αιώνα που δημιούργησε η περίοδος 1860-1870 υπαγορεύθηκε από μία σειρά νέων εξελίξεων και των επιπτώσεών τους στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή. Η αποτυχία οργάνωσης και εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής, οι συνέπειες του παλαιοκομματισμού στην εξέλιξη του εθνικού ζητήματος, οι οποίες αναδύθηκαν αρκετά ξεκάθαρα μετά την εμπλοκή της Ελλάδας στον Κριμαϊκό πόλεμο, αποτέλεσαν το εφελκυστικό για τη δημιουργία ενός διαφορετικού περιβάλλοντος στην ελληνική πραγματικότητα.¹⁸⁷ Από την άλλη πλευρά, η πρωτεύουσα άρχισε να αποκτά κοινωνική ενότητα, καθότι η ετερογένεια του συνόλου των κατοίκων της, που είχε συγκεντρωθεί κατά την οθωνική περίοδο σ'αυτήν με τις αντιθέσεις των ξένων και ανομοιογενών χαρακτηριστικών τους και τον ανταγωνισμό για την κοινωνική και πολιτική τους επικράτηση, άρχισε να υποχωρεί μπροστά σε κοινές επιδιώξεις.¹⁸⁸

Παρ' όλη την αναζωογονητική προσφορά στην ελληνική πραγματικότητα που δημιούργησε η ενσωμάτωση των Επτανήσων με τη δημιουργία κάποιας αμυδράς ελπίδας να συμβάλει στη στροφή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σε «ενρωπαϊκότερα» πρότυπα, το υπουργείο Παιδείας συνέχισε σε μεγάλο βαθμό να είναι προσηλωμένο στις παραδοσιακές αρχές της ελληνικής εκπαίδευσης, οι οποίες στηρίζονταν στην εκπαιδευτική ομοιομορφία, στην υποτίμηση της τεχνικής και της εμπορικής εκπαίδευσης, στην αδιαφορία για τις ξένες γλώσσες και κυρίως στην προσηλωση στις κλασικές σπουδές.¹⁸⁹ Ο αρχαϊκός, στείρος και φορμαλιστικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης με πλήρη έλλειψη πρακτικής

¹⁸⁵ Χ. Χριστόπουλος, Γενική έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Ελλάδι κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856 (In Φεβρουάριου 1857), Αθήναι 1857, σσ.9,28-29.

¹⁸⁶ Κόντονη, ό.π., σ.48. Κατά τον Αλέξη Δημαρά, ούτε αυτή η νέα προσπάθεια είχε ως στόχο την απάλειψη των ελαττωμάτων της δημόσιας εκπαίδευσης και δεν απομακρυνόταν από τις καθιερωμένες αρχές ενός συστήματος, κατά το οποίο μόνο το κλασσικό Γυμνάσιο ήταν άξιο να τροφοδοτεί το Πανεπιστήμιο, στο οποίο ούτε απόφοιτοι του εμπορικού τμήματος της Σύρου δεν εισάγονταν χωρίς διδασκαλία Λατινικών. Αλ.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση.., ό.π., τόμος Α', σσΛγ,λδ'.

¹⁸⁷ Μερτύρη, ό.π., σσ.179-180.

¹⁸⁸ Μπίρης, Η κοινωνία των Αθηνών στα χρόνια τον Άγγελον Βλάχον, περ. Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1949, σσ.185-195.

¹⁸⁹ Αλ.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση..ό.π., τόμος Β', σλη'.

διδασκαλίας αποδεικνύεται για άλλη μια φορά με τη σύσταση που έκανε το υπουργείο Παιδείας προς τους Νομάρχες και Επάρχους της Επτανήσου, καθώς και προς τους γυμνασιάρχες και διευθυντές των ελληνικών σχολείων, να δώσουν προσοχή στις κλασικές σπουδές, στις οποίες «επαισθητώς υστερούαιν ούτοι εν Επτανήσω», επειδή «η μάθησις περιελάμβανε ειδικούς τινες κλάδους τεχνικής ή επιστημονικής εκπαιδύσεως, μάλλον οι εξερχόμενοι μαθηταί ήκιστα ήσαν καταρτισμένοι εις την εγκύκλιον παιδευσιν».¹⁹⁰ Πριν από την ένωση με το ελληνικό βασίλειο, στα Επτάνησα διδάσκονταν μαθήματα με στοιχειώδη πρακτικό προσανατολισμό, όπως «στοιχεία πρακτικής γεωργίας», «καταστιχογραφία, διπλογραφική και απλογραφική, επιστολογραφία και εμπορική λογιστική». Ο χαρακτήρας της επτανησιακής εκπαίδευσης δεν ταίριαζε με τον αρχαιολατρικό φορμαλισμό εκείνης του ελληνικού κράτους, όσο διάστημα βρισκόταν υπό βρετανική αρμοστεία βάσει της συνθήκης των Παρισίων το 1815. Έτσι, μετά την ένωση αποφασίστηκε ο «εξωραϊσμός» του.¹⁹¹

Εντούτοις, οι ανάγκες για ανάπτυξη, συστηματοποίηση και αξιοποίηση των τεχνικών σπουδών πρόβαλε δειλά μετά τα μέσα του αιώνα και έγινε επιτακτικότερη με τις απαρχές της εκβιομηχάνισης κατά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1860.¹⁹² Το 1866 επιστρέφοντας ο Χριστόπουλος στο υπουργείο Παιδείας¹⁹³ συνέχισε να μεριμνά για την επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁹⁴ Οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειές του, όπως και αργότερα του Γεωργίου Μίληση το 1877 και του Γεωργίου Ν. Θεοτόκη το 1889 για διαχωρισμό της μέσης εκπαίδευσης σε κλασική και τεχνική, όπως και για περιορισμό του κλασικιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης δεν ευοδώθηκαν.¹⁹⁵ Η έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης δεν αναιρέθηκε από τη μικρή παρουσία ναυτικών και εμπορικών σχολών, μιας και δε λειτούργησαν ως εκπαιδευτικό δίκτυο αυτόνομο και παράλληλο με αυτό της κλασικής παιδείας.¹⁹⁶ Ουσιαστικά, μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα καμία συστηματική προσπάθεια τεχνικής εκπαίδευσης δε σημειώθηκε στη χώρα μας, αν εξαιρέσουμε κάποιες

¹⁹⁰ Παρίσης, ό.π., σ.331 και Κόντονη, ό.π., σ.46.

¹⁹¹ Όπ., σ.46.

¹⁹² Κατά την Αγριαντώνη, η «κνοφορία των απαρχών της εκβιομηχάνισης» τοποθετείται την περίοδο 1868-1875. Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σ.104. Την ανάγκη αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος εξέφρασε το 1869 ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων με την προκήρυξη διαγωνισμού συγγραφής μελέτης για τη θεραπεία της εκπαίδευσης. Οι προτάσεις, στις οποίες προχώρησε η Ελλανόδικος επιτροπή στην έκθεσή της, χαρακτηρίζονταν από γνώση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της δυτικής Ευρώπης και τάση πρακτικότερου προσανατολισμού των σπουδών. Σε συνδυασμό με τις επιταγές μιας αυξανόμενης αστικοποίησης, πρόβαλλε επιτακτικό το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με στόχο τον προσανατολισμό του σχολείου σε πρακτικότερες γνώσεις και προς τις θετικές επιστήμες, ώστε να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες της ζωής. Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.51.

¹⁹³ Τπήρξε υπουργός Παιδείας τις περιόδους 6 Οκτωβρίου 1855-Νοέμβριο 1856 και 1858-1859. Σπ. και Κων.Βοβολίνη,ό.π., τόμος Ε', σσ.241,244, Daglas Daikin, Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923), [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 2001, σ.419.

¹⁹⁴ Τπήρξε ο ιδρυτής της πρώτης σχολής εμποροπλοιαρχών και «πέντε ναυτικών σχολείων». Ενδιαφέρθηκε για την οργάνωση και βελτίωση σχολών επαγγελματικών, το πρακτικότερο περιεχόμενο των σχολείων μέσης εκπαίδευσης μέσα από εισηγήσεις, εκθέσεις και νομοθετήματά του (Κανονισμός Ριζαρείου Σχολής, ιερατικών σχολών, κλπ.). Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Στ', σσ.241-244.

¹⁹⁵ Κόντονη, ό.π., σ.50.

» Ό.π., σ.47 και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα,ό.π.,τόμος Α', σ.47.

σχολές κατάρτισης απόρων τεχνιτών και παιδιών που λειτούργησαν μετά τη δεκαετία του 1870.¹⁹⁷

Η έλλειψη τεχνικού - επαγγελματικού προσανατολισμού των δημοσυντήρητων σχολείων, όπως και η «*παραλυσία*» τους, την οποία αποκάλυπταν και εγκύκλιοι,¹⁹⁸ υποβοήθησε την αριθμητική αύξηση των ιδιωτικών σχολείων. Έτσι, ως «*παράλληλο εκπαιδευτικό σύστημα*», η ιδιωτική τεχνική εκπαίδευση, άρχισε να παίρνει διαστάσεις, οι οποίες μεγάλωναν, καθώς η απόδοση των κρατικών ιδρυμάτων μειωνόταν. Παρά την παρεμβατικότητα του Κράτους στον καθορισμό πολλές φορές και τη θεσμοθέτηση της λειτουργίας των φορέων αυτής της εκπαίδευσης, τα ιδιωτικά σχολεία φαινόταν να διατηρούν ακόμη κάποια ανεξαρτησία σχετικά με το είδος των σπουδών και προγραμμάτων τους την εποχή αυτή (1850-1860).¹⁹⁹ Η ακαμψία προσανατολισμού χαρακτήριζε τις κατά καιρούς προσπάθειες υπουργών να αναμορφώσουν το εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι, μέχρι το 1880 τουλάχιστον ο συγκεντρωτισμός και η στασιμότητα, μόνιμα χαρακτηριστικά στοιχεία της κρατικής εκπαίδευσης, δεν επέτρεπαν σημαντικές μεταβολές.²⁰⁰

Η κριτική στην υφιστάμενη κατάσταση της εκπαίδευσης εντεινόταν. Απόψεις εκπαιδευτικών και πολιτικών συνταυτίζονταν στην κριτική που ασκούσαν απέναντι στη μονομέρεια ως προς τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης και στην ατροφία της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης. Οι προτάσεις *σπάνια* συνοδεύονταν όμως από σύστοιχα εκπαιδευτικά μέτρα και αυτά αποσπασματικά, με εξαίρεση τα νομοσχέδια του 1899 του Αθανάσιου Ευταξία.²⁰¹ Αλλά και όταν ψηφίζονταν νομοσχέδια, τα κονδύλια ήταν μηδαμινά.²⁰² Ταυτόχρονα η πίεση της αγοράς εργασίας για απορρόφηση εξειδικευμένου

¹⁹⁷ Θετικά υπήρξαν τα σχόλια του Τύπου για την προσπάθεια κατάρτισης του εργατικού δυναμικού σε επαγγελματικές σχολές κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών σχολών. Γκλαβάς, ό.π., σ.271. Παράδειγμα, η ευνοϊκή στάση της εφημερίδας *Χρηματιστήριο* τη Σύρου το 1863, όπου εκφραζόταν η ευχή να «*εφαρμοστούν*» οι επιστήμες «*εις τας τέχνας, ως συντελεστικών εις την τελειοποίησιν των βιομηχανικών προϊόντων*». Εφ. *Χρηματιστήριο* της Σύρου, φύλλο της 16 Νοεμβρίου 1863.

¹⁹⁸ ΓΑΚ, ΑΓΓ,ΑΒΕ:62 ΑΕΕ, Ενδεικτικά, εγκύκλιος της 15 Σεπτεμβρίου 1871 (υπουργείο Παιδείας προς Νομάρχες και Επάρχους).

¹⁹⁹ Αλ,Δημαράς, Η μεταρρύθμιση ..ό.π., τόμος Α', σσ.Λβ',Λγ'.

²⁰⁰ Ο.π., σ.κα¹. Κατά το Δημαρά, το συνταρακτικό περιεχόμενο των εκθέσεων ομάδας Ειδικών Επιθεωρητών του υπουργείου Παιδείας το 1883 για τη θλιβερή κατάσταση των δημοτικών σχολείων, δεν θα γίνει αντιληπτό πριν περάσουν 12 χρόνια. Ό.π., τόμος Β', σσ.μβ,μγ'. Κατά τον ίδιο, τη μεταρρύθμιση δεν την αποτελούν η νομοθετική αντικατάσταση μιας διδακτικής μεθόδου από μία άλλη ή επιφανειακές αλλαγές που αφορούν στη λειτουργία των σχολείων, αλλά η αλλαγή του συστήματος σε πλάτος και σε βάθος. Είναι, δηλαδή, «*η αλλαγή προσανατολισμού, η κυριάρχηση νέου πνεύματος*» στο σκοπό της διδασκαλίας, στην ανάθεση σε νέους φορείς της δικαιοδοσίας να αποφασίζουν για εκπαιδευτικά θέματα, στο πέρασμα «*από μια μονολιθική διάρθρωση σε ευέλικτα σχήματα*». Ό.π., τόμος Α¹, σ.κ'.

²⁰¹ Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.62, υπσμ.237 και σ.66, υπσμ.262. Προσέβλεπαν τα νομοσχέδια αυτά σε επτάχρονο δημοτικό δύο κύκλων, τετραετούς και τριετούς για όσους δε θα ακολουθούσαν τη μέση εκπαίδευση για να μάθουν ένα επάγγελμα. Π. Κυπριανός, ό.π., σ.163. Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.62, υπσμ.237 και σ.66, υπσμ.262.

²⁰² Νομοσχέδια, όπως για τη γεωργική εκπαίδευση το 1887 επί κυβερνήσεως Τρικούπη, το 1896 επί κυβερνήσεως Δεληγιάννη και το 1904 επί κυβερνήσεως Θεοτόκη, έμεναν μετέωρα. Ό.π., σ.163. Τα νομοσχέδια επικρίθηκαν, είτε για μείωση κλασικών μαθημάτων, είτε γιατί δε προνοούσαν τον πρακτικό προσανατολισμό των σχολείων και δε στρέφονταν προς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Εμφανιζόταν ένας διχασμός ανάμεσα στον κλασικισμό και τη στροφή προς νέου τύπου

τεχνικού προσωπικού, άρχισε να γίνεται υπαρκτή. Αν και οι ελλείψεις αυτές εμφανίστηκαν από τη στιγμή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, γίνονταν έντονα εμφανείς την περίοδο ανάληψης των δημόσιων έργων από τις κυβερνήσεις Χαρίλαου Τρικούπη.²⁰³

Αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες πρακτικότερου προσανατολισμού σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης και της ενίσχυσης της τεχνικής και επαγγελματικής κατάρτισης, όπως η κοινωνική αναβάθμιση του Πολυτεχνείου, η δημιουργία νέων δημόσιων εμπορικών σχολών, δημιουργία των πρώτων -αξιόλογων- τεχνικών και επαγγελματικών ιδιωτικών σχολών.²⁰⁴ Οι πρώτες δειλές προσπάθειες προσαρμογής της εκπαίδευσης στις τεχνολογικές απαιτήσεις ήταν η ίδρυση το 1882 ναυτικών σχολών και το 1886 πρακτικού Λυκείου.²⁰⁵ Η εξέλιξη που παρατηρήθηκε στο επίπεδο σπουδών του Πολυτεχνείου συμπαρέσυρε αλλαγές και στη μέση εκπαίδευση. Υπήρχε η άποψη ότι οι μαθητές οι προερχόμενοι από Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πολυτεχνικών τμημάτων. Έτσι, κρίθηκε αναγκαία η σύσταση ενός νέου θεσμού «πρακτικής» κατεύθυνσης, του «Λυκείου», που θ' αποτελούσε προπαιδευτικό κέντρο για την είσοδο στο Πολυτεχνείο, στο Στρατιωτικό Σχολείο των Ευελπίδων και τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων που ιδρύθηκε το 1880²⁰⁶ Ήταν η πρώτη εμφάνιση πρακτικού γυμνασίου το 1886, του Βαρβακείου Λυκείου,²⁰⁷ η οποία προήλθε όμως από την προσωπική επιθυμία του ευεργέτη. Η λειτουργία του μπορεί να θεωρηθεί ως μία ενδιάμεση κατάσταση, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις βλέψεις και τους οραματισμούς του μεγάλου ευεργέτη, στόχευε περισσότερο στην καλλιέργεια των θετικών επιστημών στην Ελλάδα, οι οποίες βεβαίως θεωρούνται απαραίτητες για την ανάπτυξη της τεχνολογίας και αντίστοιχα της τεχνικής εκπαίδευσης: «Επειδή δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και επιστήμαι εις την Ελλάδα, ανάγκη πάσα να ευρεθή μόνιμος και διαμείνιν πόρος μισθών και ζωοτροφιών των αναγκαιούντων δασκάλων δι' εν κεντρικόν εθνικόν Σχολείον, δια τούτο ο υποση με ιού μένος, θέλων να ωφελήσω το Έθνος μου...»²⁰⁸ σημείωνε στη διαθήκη του ήδη από το 1824 ο Ιωάννης Βαρβάκης.²⁰⁹

εκπαίδευση. G.Chassiotis, *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σσ.274-275.

²⁰³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871 στο Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.

²⁰⁴ Παράδειγμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικής τεχνικής σχολής υπήρξε η Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή του Όθωνα Ρουσσόπουλου που ιδρύθηκε το 1894. Επίσης οι Εσπερινές σχολές της «Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας», κ.α. Βλ. παρακάτω, σ.745.

²⁰⁵ Κόντονη, ό.π., σ.50.

²⁰⁶ Απόκτησε ως στόχο «την προπαιδενσιν εις την αντάρκη σπονδήν των θετικών επιστημών» και δικαίωμα εγγραφής των αποφοίτων στο Πανεπιστήμιο. Άρθρο Ιο του Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 και Κόντονη, ό.π., σ.49. Αυτό το σκοπό λειτουργίας και κατεύθυνσης άλλωστε ζητούσε ο τότε διευθυντής του Πολυτεχνείου Αναστάσιος Θεοφιλάς (1878-1901). Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σ.296 κ.ε. Με το Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 ένα από τα δύο ελληνικά σχολεία και ένα από τα Γυμνάσια που στεγάζονταν στο Βαρβάκειο Μέγαρο μετατράπηκαν σε επταετές Λύκειο. Π.Κυπριανός, ό.π., σ.164.

²⁰⁷ Σύμφωνα με το Β.Δ. του 1886 ιδρύθηκε επτατάξιο Λύκειο με σκοπό «την προπαιδενσιν προς αντάρκη σπονδήν των θετικών επιστημών». Άρθρο Ιο του Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.277 της 7 Οκτωβρίου 1886. Βλ. παρακάτω, σσ.732,744.

²⁰⁸ Συνέχιζε προχωρώντας στην κατανομή του ποσού στις ειδικές λειτουργίες του σχολείου: «...αφιερώνω ρούβλια 300.000, τα οποία θέλω καταθέσει αιωνίως εις το Βασιλικόν Ταμείον της Μόσχας, ο δε τόκος αντών προς 5 τοις 100 από ρούβλια 15.000 αναλογούμενος κατά το ποσόν εις γρόσια περί τας 30.000, θέλει δίδεσθαι ετησίως δια τίμων επιτρόπων...εις μισθούς και τροφάς διδασκάλων μόνον». *Επιστολή του Βαρβάκη προς το Βουλευτικό Σώμα της 8 Νοεμβρίου 1824*, όπου υπογράφει ο ίδιος.. «Ο πρόθνημος και απλός πατριώτης, Ιωάννης Βαρβάκης». ΜΗΚ, σ.59 και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β, Θυρίδα 113,

Έτσι, ενώ ο χαρακτήρας που δόθηκε στο Βαρβάκειο Λύκειο, όταν ιδρύθηκε το 1843 από το κεφάλαιο του κληροδοτήματος του Βαρβάκη, δεν απέιχε πολύ από εκείνον ενός κλασικού σχολείου μέσης εκπαίδευσης,²¹⁰ ένας «πρακτικότερος προσανατολισμός», - θα λέγαμε καλύτερα ρόλος -, του δόθηκε ως προπαρασκευαστικού πρακτικού λυκείου για όσους θα σπούδαζαν σε στρατιωτικές σχολές και στο Πολυτεχνείο²¹¹ και συνέχισε έτσι με τη μετονομασία του το 1886 σε Λύκειο «θετικών επιστημών».²¹²

7. Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση στα «ευαγή» ιδρύματα

Θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφερθούμε στην περίπτωση των ορφανοτροφείων με πρώτο αυτό της Αίγινας, τα οποία αποτελούσαν χώρους περίθαλψης, επαγγελματικής κατάρτισης και κοινωνικής ένταξης των ορφανών παιδιών και συνέβαλαν

φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Κατά τον Μπίρη, το διατιθέμενο σε ρούβλια ποσό αυτό αντιστοιχούσε σε 2.000.000 δραχμές. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σ.146. Σύμφωνα με τη διαθήκη του, ο Βαρβάκης άφησε το κληροδοτήμα «εις καθίδρυσιν εν Ελλάδι, οπού κριθή κατάλληλον, μετά της αδείας της εκεί κυβερνήσεως Λυκείου, προς διηνεκή εκπαιδευσιν της νεολαίας». Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 1824. ΜΗΚ, σσ.63-65 και της 2 Ιανουαρίου 1825, Ο.π., σσ.65-67. Περισσότερα για το κληροδοτήμα: ΑΥΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835, έγγραφο 8946 του 1840, Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 2459 και Φάκ. 1869/88, υπφ.ϊγ, (έγγγραφο φθαρμένο), ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 144, φάκελος 11, έγγραφο της 8 Ιανουαρίου 1848, θυρίδα 99, φάκελος 5 και ΖΑΒ, τόμος Β', σ.4. Βλ. Ναυτική εκπαίδευση, σσ.848-849.

²⁰⁹ Βλ. κεφ. Οικονομική Διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.84,86,103. Ο Βαρβάκης, Ψαριανός, επιδέξιος στη ναυτική τέχνη συμμετείχε στον απελευθερωτικό αγώνα με προσωπικές θυσίες και οικονομική προσφορά. Δημιούργησε τεράστια περιουσία μετά από περιπέτειες από το εμπόριο χαβιαριού στη Ρωσία. Βλ. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., 1.Βαρβάκης, τόμος Α', σσ.282-299.

²¹⁰ Περιλάμβανε «τάξεις του Ελληνικού λεγομένου σχολείου», και ο «Οργανισμός» του προσιδίαζε με εκείνον των γυμνασίων της χώρας. Άρθρο 1 του Β.Δ. της 26 Φεβρουαρίου /10 Μαρτίου 1843. Στην πρώτη δόση των 150.000 ρουβλίων του κληροδοτήματος Βαρβάκη βασίστηκε η έκδοση του Β.Δ., αν και η έναρξη των εργασιών άρχισε το 1857. Βλ. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.21 και Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', υπσμ.15, σ.λα'. Η οικοδόμησή του τελείωσε το 1859 και στοίχισε 440.000 δραχμές. Εκεί στεγάστηκαν τα δύο Γυμνάσια της πόλης. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.146-147. Το 1870 το κεφάλαιο του Βαρβακείου κληροδοτήματος συμποσούνταν σε 619.925 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδοτήμα Ιωάννη Βαρβάκη (1825), φάκελος 54, (Μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκη Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη), φάκελος 23,1, έγγραφο 13 Δεκεμβρίου 1872, («Εκθέσεις κοινοποιήσεως»).

²¹¹ Α. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σ.λα' και τεκμήριο 80, σσ.263-265. Σχετικά με το Βαρβάκειο Λύκειο βλ. Αλέξανδρος Γ.Σαράς, *Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου. 1886-1960*, στο Γ.Μπρης (επιμέλεια), *Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος*, Αθήνα 1961, σσ.65-119. Χαρακτηριστικές οι νύξεις του υπουργού Χαρίλαου Χριστόπουλου στις Εκθέσεις του 1856 και 1857 για τη διδασκαλία ναυτικών μαθημάτων. Βλ. κεφ. Ναυτική Εκπαίδευση, σ.748.

²¹² Το 1887 συγκεκριμένα δημιουργήθηκε η «τάξις επαναλήψεως» για την κατάρτιση όσων προορίζονταν για σπουδές στη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων και τη «Σχολή των Βιομηχάνων Τεχνών», η οποία προσαρτήθηκε στο Βαρβάκειο Λύκειο μετά από πρόταση του υπουργείου ως Η' τάξη, παρά την απόφαση του συλλόγου των καθηγητών του «Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών» το 1891 να προσαρτηθεί στη σχολή του Πολυτεχνείου. Καταργήθηκε το 1914, όταν το Πολυτεχνείο έγινε ανώτατο ίδρυμα με το νόμο 388 της 17 Νοεμβρίου 1914. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, σ.22.

στη θεραπεία κοινωνικών προβλημάτων και εκπαιδευτικών αναγκαιοτήτων.²¹³ Κατά τα μέσα του αιώνα η αστική συσσώρευση του πληθυσμού κατέστησε επιτακτική την πειθάρχηση και την κοινωνική ένταξη μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι, αναπτύχθηκαν μέσα στις νέες μορφές αστικής οργάνωσης νέες κοινωνικές διαδικασίες, όπως η λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ορφανοτροφείων, σχολών για άπορα, εργαζόμενα παιδιά, εργαστηρίων.²¹⁴ Στους χώρους αυτούς μάλιστα την πρώτη θέση σε σχέση με τη σχολική εκπαίδευση τόσο στη φιλοσοφία, όσο και την οργάνωση των προγραμμάτων, διατηρούσε η επαγγελματική εκπαίδευση. Εξειδικευμένη, σύμφωνα με το φύλο, απορροφούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ημερήσιου προγράμματος των ορφανών.²¹⁵ Όσο πλησιάζουμε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις υποβοηθούσαν τη λειτουργία σχολών συμπληρωματικής μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης απόρων παιδιών. Η φιλανθρωπία θεωρείται κοινωνικό καθήκον, ιδιαίτερα των εύρωστων τάξεων. Όλες οι φιλανθρωπικές εταιρείες όμως, αδελφότητες και ιδρύματα δήλωναν στο καταστατικό τους ότι μεταξύ άλλων στόχευαν στη διάδοση των βιομηχανικών τεχνών και περιορίζονταν στην παροχή εκπαίδευσης με στόχο γενικούς «ηθικοποιητικούς» προσανατολισμούς. Μέσα από κυρώσεις και επιβραβεύσεις - βραβεία «περί την ψοίτησιν ανναρτώμενα», ενδεικτικά της προόδου των μαθητών και κίνητρα βελτίωσής τους - επιχειρείται μία προληπτική, αν όχι και δυνάμει κατασταλτική τακτική.²¹⁶

Η μετάδοση «βιωφελών» γνώσεων για βιοποριστικούς σκοπούς στα παιδιά λαϊκών στρωμάτων, απόρων και ορφανών αποτέλεσε ουσιαστικά μία στρατηγική του νεότευκτου κράτους, εφόσον κάλυπτε και με την τακτική αυτή την πρώτη φάση των οικοδομικών ή βιοτεχνικών αναγκών του σε ειδικευμένους τεχνίτες.²¹⁷ Συχνά η διοργάνωση και οι κανονισμοί των ιδρυμάτων αυτών αποτελούσαν το πρότυπο για την οργάνωση διαφόρων μετέπειτα σχολών επαγγελματικών ή απόρων παιδιών. Ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου του Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, λόγω χάρη, αποτέλεσε υπόδειγμα για τα καταστατικά και τους κανονισμούς της Επαγγελματικής Σχολής Αργοστολιού του Μαρίνου Κοργιαλένιου,²¹⁸ απόδειξη της φιλόδοξης επιδίωξης των μεγάλων ευεργετών να συγκροτούν και να οργανώνουν τα ιδρύματά τους, σύμφωνα με τις ανώτερες προδιαγραφές, τις οποίες εισάγουν σε ιδρύματα με κύρος. Ο ίδιος ο Κοργιαλένιος ευελπιστούσε στη «δια δωρεών και κληροδοτημάτων εις την προαγωγήν της Σχολής ταύτης», την οποία θεωρούσε «μεγάλης

²¹³ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.556-565.

²¹⁴ Γκλαβάς, ό.π., σ.271. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.566-567.

²¹⁵ Βάσω Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. Μνήμων, Αθήνα 1992, σ.62. Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.493 και Ορφανοτροφεία, σσ.493,495,499,502,506.

²¹⁶ Ενέργεια κοινωνικής σκοπιμότητας αποτελούσε η προετοιμασία εργαζομένων στους μηχανισμούς παραγωγής μέσα από την αυτοπειθάρχηση, στην οποία οδηγούσε η εργασία. Γκλαβάς, ό.π., σσ.160,272 και Τσουκαλάς, ό.π., σ.210. Βλ. επίσης κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.554-555,568-569.

²¹⁷ Γκλαβάς, ό.π., σ.344.

²¹⁸ Ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα αποτέλεσε υπόδειγμα οργάνωσης και άλλων ιδρυμάτων, όπως του Ορφανοτροφείου του Δωρόθεου Σχολάριου - «τύπον έχοντας βαθμηδόν το εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Χατζη-Κώνστα». Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884 και ΠΠΧ, σσ.372,382 ή του Γεωργίου Κυριαζή στο Μεσολόγγι: «θέλει ληφθή ως υπόδειγμα ο διέπων το ορφανοτροφείον Χατζηκώνστα κανονισμός, ίνα κανονισθώσιν ακριβώς τα περί βραβεύσεως των ευδοκιμησάντων εν ταις εξετάσεσι και διακρινομένων [...], τα περί τρόπου καθ' όν θέλουσι δαιτάσθαι...». Διαθήκη του Γ.Κυριαζή αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, ό.π.

ωφελείας» τόσο για την Κεφαλλονιά, όσο και για την Ελλάδα.²¹⁹ Ο Κανονισμός του Αμαλίου Ορφανοτροφείου θεωρήθηκε επίσης υπόδειγμα για άλλα ευαγή ιδρύματα εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους.²²⁰ Ένα από αυτά ήταν το «Ορφανοτροφείον Αθανασίου Δροσίνη» στο Μεσολόγγι, όπου εκπαιδεύονταν κορίτσια τόσο στην εγκύκλιο μόρφωση, όσο και στα «οικιακά έργα»:²²¹ «Ο κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας εν μικρώ και αναλόγως των εσόδων του καταστήματος έσται ο αυτός με τον του εν Αθήναις Αμαλίου ορφανοτροφείου».²²²

8. Από το «Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών» στο Πολυτεχνείο

Ατμομηχανή πάντως για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης αυτή την περίοδο συνεχίζει να παραμένει κατά την άποψή μας το Πολυτεχνείο. Οι μεγάλες δαπάνες για την ανέγερση και τον εξοπλισμό των κτιριακών εγκαταστάσεων του προέρχονταν από δωρεές ευεργετών, που όμως προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις, επειδή αφορούσαν σε σχολεία για «τας βαναύσους τε και ωραίας και γεωργικάς τέχνας», γεγονός ενδεικτικό της αντίστοιχης νοοτροπίας.²²³

Μετά την παραίτηση του Καυτατζόγλου το υπουργείο Εσωτερικών ανέθεσε το 1863 τη διοίκηση του Πολυτεχνείου στα χέρια τριμελούς επιτροπής, την οποία συγκροτούσαν ο Γεράσιμος Μεταξάς, ταγματάρχης Μηχανικού, ο Σταμάτης Κρίνος και ο Ιωάννης Παπαδάκης, καθηγητές Πανεπιστημίου.²²⁴ Δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην προαγωγή τεχνικών, «βιομηχάνων» σπουδών που παρέχονταν στις τρεις τάξεις του Καθημερινού σχολείου,²²⁵ καθώς και στην εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων επιστημονικού χαρακτήρα χωρίς να παραμεληθεί όμως το Καλλιτεχνικό τμήμα, για το οποίο ορίστηκαν περισσότερα έτη σπουδών, εργαστήρια και υποτροφίες.²²⁶ Σημαντικό βήμα στην ουσιαστική

²¹⁹ Άρθρο 24 της Διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σ.111.

²²⁰ Χρησιμοποιήθηκε από το Ελληνικό Ορφανοτροφείο Σύμρνης, από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1917 για την οργάνωση της Παπαζογλείου Σχολής και από το Μπενάκειο Ορφανοτροφείο. Α.Παπαδόπουλος. Το Αμαλίον Ορφανοτροφείον κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήναι 1954, σ.80. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.572, υψμ.134 και 138.

²²¹ Εκπαιδεύονταν στις γυναικείες τέχνες, όπως ραπτική, κεντητική, πλέξιμο, πλύση, μαγειρική, βαφή, υφαντουργική, διακοσμητική και άλλες. Άρθρο 12 του Καταστατικού του Ορφανοτροφείου (Μεσολόγγι 9 Σεπτεμβρίου 1936). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1., φάκελος 12. Βλ. Ορφανοτροφεία, σσ.488-489.

²²² Ιδιόγραφη Διαθήκη του Αθανασίου Δροσίνη της 12 Φεβρουάριου 1884. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1., φάκελος 12.

²²³ Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης είχε γράψει ότι δε συμμεριζόταν «την αγανάκτηση» εκείνων που αντιδρούσαν στη μεγαλοπρέπεια της οικοδομής που απαιτούσε μεγάλη δαπάνη για την ανέγερσή της. Σημείωνε: «Είναι καιρός να ανυψώσωμεν την εργασίαν εις την εμπρέπονσαν αυτής περιωπήν, είναι καιρός να τιμήσωμεν την γεωργίαν και τας τέχνας ως τιμώνμεν την γραμματολογίαν και τας επιστήμας, είναι καιρός να εμπνεύσωμεν εις την νεολαίαν των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων σεβασμόν και νπόληψιν προς την εργασίαν». ©.Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ.108.

²²⁴ Μερτύρη, ό.π., σ.183.

²²⁵ Σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 3 του Β.Δ., «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

²²⁶ Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σσ.673-674. Σύμφωνα με τον Οργανισμό, συγκροτήθηκε Εφορία του Σχολείου με μέλη δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου, δύο αξιωματικούς των τεχνικών όπλων, δύο εκπροσώπους της «Επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας» Επιτροπής. Β.Δ., «περί νέου

αναβάθμιση των σπουδών πραγματοποιήθηκε κατά την εποχή της διεύθυνσης από το Λοχαγό, Δημήτριο Σκαλιστήρη, το 1864.²²⁷ Οι πρακτικές του στόχευαν στην ανύψωση του επιπέδου των τεχνικών σπουδών, ώστε αυτές να παρέχουν εγγυήσεις για την επαγγελματική κατοχύρωση των αποφοίτων της Σχολής.²²⁸ Οι συνεχείς πιέσεις του προς το υπουργείο των Εσωτερικών για την ενίσχυση του τεχνολογικού προσανατολισμού των σπουδών είχαν ως αποτέλεσμα την ανύψωση του κύρους της Σχολής, την αύξηση της διάρκειας των σπουδών και την εισαγωγή νέων μαθημάτων.²²⁹

Με το Β.Δ. του 1873 αποφασίστηκε η μετονομασία του Πολυτεχνείου σε «Μετσόβιον», σύμφωνα με την επιθυμία του μετσοβίτη εθνικού ευεργέτη, Γεωργίου Αβέρωφ, ο οποίος ανέλαβε ίδια δαπάνη την εκτέλεση των σχεδίων του Κανταντζόγλου στην πλήρη τους μορφή.²³⁰ Μετά την έξωση του Όθωνα, η οικοδόμηση της Πολυτεχνικής σχολής γινόταν με αργό ρυθμό, ενώ το 1868 διαφάνηκε ότι ήταν αδύνατη η εφαρμογή ολόκληρου του σχεδίου ανέγερσης, λόγω ανεπαρκείας των διαθέσιμων χρημάτων. Το 1870 είχαν σχεδόν εξαντληθεί τα χρήματα των τριών ευεργετών, που προαναφέραμε, συνολικού ύψους περίπου 1.500.000 δραχμών.²³¹

Το 1863 ο αριθμός των μαθητών της Πολυτεχνικής Σχολής αυξήθηκε. Έτσι, το σχολείο αναδιοργανώθηκε σε ευρύτερες βάσεις που ήταν περισσότερο προσαρμοσμένες στον πρώτο σκοπό της ίδρυσής του.²³² Στόχος του ήταν η θεωρητική και πρακτική μόρφωση τεχνιτών και «εργοστασιαρχών» σε αναγκαίες τέχνες, όπως την οικοδομική, τη σιδηρουργία, τη λεπτουργία, τη γλυπτική, την κεραμοποιία, τη βυρσοδεψική και τη σαπωνοποιία, περιορισμός, με τον οποίο το Πολυτεχνείο κατατασσόταν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης.²³³

διοργανισμού και διενθύνσεως τον Σχολείον των Τεχνών», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων φοιτητών το έτος 1863-1864 ήταν αισθητά μειωμένος σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (1860-1861: 694, 1861-1862: 411), ήταν δηλαδή μόνο 233, φαινόμενο που εξηγείται και από την αύξηση των προϋποθέσεων έγγραφής. Σταθεροποιήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870 σε 200-300 άτομα ετησίως. Μερτύρη, ό.π., σ.192.

²²⁷ Ο Δημήτριος Σκαλιστήρης ήταν απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων και της «Σχολής Γεφυροποιίας» των Παρισίων. Ως παλαιός όμως υπότροφος του Πολυτεχνείου (1851), γνώριζε τις ελλείψεις του, αλλά και τις δυνατότητές του, εφόσον το ίδρυμα είχε την υποστήριξη της πολιτείας. Μερτύρη, ό.π., σ.193.

²²⁸ Ο.π.

²²⁹ Συνέβαλε στη συγκρότηση εργαστηρίου Μηχανουργικής, του οποίου οι σπουδαστές συμμετείχαν στην επέκταση και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού τηλεγραφικού δικτύου. Μπίρης, Η Ιστορία...ό.π., σσ.182-193.

²³⁰ Β.Δ., «περί παραδοχής της αιτήσεως του Γεωργίου Αβέρωφ να μετονομασθή το δαπάνη των αοιδίμων Ν.Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τσοίτσα Πολυτεχνείον 'Μετσόβιον', αναδεχομένον την αποπεράτωσιν αυτού». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873.

²³¹ Μπίρης, Αι Αθήνα...ό.π., σσ.155-157. Το 1872 η Σχολή μεταφέρθηκε από την «πάλαι ποτέ οικίαν Βλαχούτση» στο μνημειακό συγκρότημα της οδού Πατησίων, ενώ με Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871 παραχωρήθηκε στο νεοσύστατο «Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο» το κτίριο της οδού Πειραιώς με σκοπό να λειτουργήσει εκεί το «Ωδείο Αθηνών». Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί σνστάσεως εν Αθήναις σνλλόγου μουσικού και δραματικού και παροχής αδειας προς είσπραξιν νπέρ αυτού». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 5 Φεβρουάριου 1872.

²³² Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Librairew Editeurs/ Athènes, Librairies Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.115.

²³³ Στο τρίτο τμήμα του, των Καλών Τεχνών, διδάσκονταν η ζωγραφική, γλυπτική, κοσμηματογραφία και η ξυλογραφία. Αυτό θα μετεξελιχθεί στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], Αθήνα 2004, σ.357.

Στους άριστους απόφοιτους του πολυτεχνικού σχολείου χορηγούνταν υποτροφίες «προς τελειοποίησιν εις την αλλοδαπήν»,²³⁴ Παρατηρήθηκε κατά συνέπεια συρροή νέων προς τις ευρωπαϊκές πόλεις με στόχο τη συνέχιση των σπουδών τους βασιζόμενοι στη χορήγηση υποτροφιών. Το γεγονός συνδέεται με τη διάθεση αξιοποίησης από την κυβέρνηση του Τρικούπη των υπέρ της εκπαιδύσεως διαφόρων κληροδοτημάτων.²³⁵ Στις προερχόμενες από κληροδοτήματα 20.000 δραχμές ετησίως προσθέτονταν και το ποσό των 4.000 δραχμών από τον κρατικό προϋπολογισμό. Από το όλο ποσό οι 8.000 δραχμές χορηγούνταν για υποτροφίες «υπέρ των εν τη σχολή των Τεχνών φοιτώντων», ενώ οι 16.000 δραχμές προορίζονταν για υποτροφίες του εξωτερικού.²³⁶

Διάσταση απόψεων μεταξύ του προέδρου της Εφορίας του Σχολείου των Τεχνών και του Γεράσιμου Μαυρογιάννη οδήγησε στην παραίτηση του τελευταίου και την αντικατάστασή του από τον ταγματάρχη Αναστάσιο Θεοφιλά (1878-1901). Ο Θεοφιλάς στράφηκε αποκλειστικά στην αναβάθμιση της τεχνολογικής εκπαίδευσης του ιδρύματος, προτίμηση που συμφωνούσε με τη στρατιωτική του νοοτροπία και τις στενά τεχνοκρατικές του αντιλήψεις, οι οποίες ευθυγραμμίζονταν με τις επιταγές του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Εντούτοις, η διάθεσή του να ανανεώσει και να βελτιώσει τη λειτουργία του ιδρύματος επέφερε γενικότερη πρόοδο δημιουργώντας παράλληλα κλίμα σταθερότητας. Το 1879 πέτυχε την έγκριση «γενναίας πίστωσης» 30.000 δραχμών για αγορά εργαλειακού εξοπλισμού και μηχανημάτων, τα οποία προορίζονταν για το νέο σιδηρουργικό εργαστήριο. Το 1881 δημιούργησε μονοτάξια τηλεγραφική σχολή στο Καθημερινό Σχολείο,²³⁷ συνέστησε έδρες Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής,²³⁸ Μεταλλουργίας²³⁹ και Τεχνικών Σχεδίων.²⁴⁰ Η έλλειψη ελλήνων «μηχανικών και άλλων τεχνικών ανδρών χρησίμων δια την δημόσιον υπηρεσίαν και την ιδιωτικήν βιομηχανίαν», την οποία κάλυπταν μέχρι τότε «εκ της αλλοδαπής και επί μισθώ άνδρες περί τας τέχνας κατηρτισμένοι», καθιστούσε επείγουσα την ανάγκη επιστημονικότερης διοργάνωσης του Πολυτεχνείου. Σύμφωνα με νέα αιτήματα για την αναμόρφωση του κρατικού μηχανισμού στα πλαίσια εκσυγχρονιστικών προγραμμάτων, με τα οποία συνδέονταν οι διευρυνόμενοι στόχοι της τεχνικής εκπαίδευσης, ψηφίστηκε

²³⁴ Β.Δ. της 8πύ Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των υπέρ της εκπαιδύσεως κληροδοτημάτων, των υπό τον Υπουργείου Εκκλησιαστικών διατεθειμένων, δραχμών 20 χιλιάδων λόγω υποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.

²³⁵ Συγκεκριμένα προβλεπόταν: «Εκ των τόκων των υπέρ της εκπαιδύσεως κληροδοτημάτων, των υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως, διατεθειμένης ορίζονται ετησίως δραχμών 20 χιλιάδας δι' υποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών και προς τελειοποίησιν εις την αλλοδαπήν των εκ της σχολής ταύτης αποφοιτούντων, κατά τα κατωτέρω διατασσόμενα...». Αρθρο Ιο του Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των υπέρ της εκπαιδύσεως κληροδοτημάτων...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.

²³⁶ Αρθρο 2 του Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, ό.π.

²³⁷ Νόμος ΑΚΖ', «περί σχολής μαθημάτων της Τηλεγραφίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.55 της 25 Ιουνίου 1882 και Π.Κυπριανός, ό.π., σ.165.

²³⁸ Β.Δ., «περί συστάσεως έδρας Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.81 της 8 Νοεμβρίου 1885.

²³⁹ Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας και διορισμού καθηγητού της Μεταλλουργίας εν τω Σχολείω των Τεχνών», Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.101 της 25 Νοεμβρίου 1886.

²⁴⁰ Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας Τεχνικών Σχεδίων εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.43 της 15 Φεβρουάριου 1886.

νομοσχέδιο το Μάρτιο του 1887.²⁴¹ Οι νέες ρυθμίσεις που ακολούθησαν το Νόμο ΑΦΜΑ' του 1887,²⁴² στόχο είχαν τη σύντομη μόρφωση στο επονομαζόμενο τώρα «Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών» «*τεχνικών ανδρών*» ικανών να ανταποκριθούν στις πολύμορφες ανάγκες της αναπτυσσόμενης συγκοινωνίας, των δημοσίων έργων και της βιομηχανίας. Το νέο αυτό σχολείο, το οποίο αντικατέστησε το Καθημερινό, διακρινόταν σε τρεις ειδικές Σχολές: α) Σε εκείνη των πολιτικών μηχανικών, β) των μηχανουργών, και γ) των γεωμετρών και των εργοδηγών.²⁴³

Κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του ιδρύματος από τον Κωνσταντίνο Μητσόπουλο (1902-1910), καθηγητή της Ορυκτολογίας και της Γεωλογίας, το Πολυτεχνείο, απόκτησε βαθμιαία ακαδημαϊκό χαρακτήρα εναρμονιζόμενο με το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της εποχής.²⁴⁴ Η διεύθυνση του γνωστικού πεδίου των σπουδαστών με σύσταση νέων εργαστηρίων, με τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της Σχολής με επιστημονικά συγγράμματα, με τη διενέργεια επιμορφωτικών εκδρομών, καθώς και η έναρξη της λειτουργίας των «*Αβερώνφειων διαγωνισμών*» για την απονομή τετραετούς διάρκειας υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό σε τέσσερις αποφοίτους του ιδρύματος υπήρξαν βασικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.²⁴⁵

²⁴¹ Η κυβέρνηση Τρικούπη αναβάθμισε το Ε.Μ.Π. με το νόμο ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού του εν Αθήναις Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών». Η θεσμική αναβάθμισή του και η παράλληλη θέσπιση εισαγωγικών εξετάσεων οδήγησε στη μείωση των φοιτητών. Ενώ μέχρι το 1887 ήταν 200, μετά ο αριθμός τους μειώθηκε σε δεκάδες. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.165-166.

²⁴² Έγινε μετά από εισηγητική έκθεση στη Βουλή του υπουργού των Εσωτερικών Κωνσταντίνου Λομβέρδου. Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών» Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887 και Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159 Α' της 27 Μαΐου 1887. Παρά τις προοπτικές που άνοιγε ο νόμος ΑΦΜΑ', ουσιαστικές μεταβολές δεν είχαν συντελεστεί στην εκπαιδευτική λειτουργία του ιδρύματος. *Ό.π.*, Κεφ.Ζ', άρθρο 43. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.259.

²⁴³ Άρθρο 2^ο του νόμου ΑΦΜΑ'. Μέχρι το 1910, οπότε έγινε ανεξάρτητη σχολή, το Σχολείο Καλών Τεχνών εξακολούθησε να υπάγεται στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης περιλαμβάνοντας και το «Κυριακόν Σχολείον», όπου κυρίαρχη θέση είχαν οι σπουδές σχεδίου. Σε έξι μήνες προστέθηκε στη σχολή Γεωμετρών και Εργοδηγών και Πρακτική σχολή Μηχανουργών και αποφασίστηκε να ονομάζεται Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Στις δύο πρώτες σχολές η φοίτηση ήταν τετραετής και δικαίωμα έγγραφής είχαν απόφοιτοι του Γυμνασίου ή του Βαρβακείου Λυκείου, ενώ η σχολή Γεωμετρών και Εργοδηγών ήταν διετής με δικαίωμα έγγραφής σ' αυτήν αποφοίτων δευτέρας τάξης Γυμνασίου και πέμπτης του Βαρβακείου. Νόμος ΑΧΝΒ' του 1888, «περί αντικατάστασεως άρθρων τον περί οργανισμού τον σχολείον των βιομηχάνων τεχνών» νόμου ΑΦΜΑ'. Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.29, της 29 Ιανουαρίου 1888.

²⁴⁴ Η θεσμική αναβάθμιση του Ε.Μ.Π. και η κοινωνική του αξιολόγηση, τις οποίες προκάλεσαν ανάγκες τεχνικού προσωπικού υψηλού επιπέδου οδήγησε σε μια συμβολική του αναγνώριση, η οποία έλαβε προοδευτικά θεσμικό και κοινωνικό περίβλημα. Από το Δεκέμβριο του 1879 οι καθηγητές του Πολυτεχνείου προσκαλούνταν επίσημα στο παλάτι σε εκδηλώσεις που μόνο οι καθηγητές Πανεπιστημίου μέχρι τότε καλούνταν. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σ.165.

²⁴⁵ Ο θεσμός των «*Αβερώνφειων*» υποτροφιών θα συνεχίσει έως το 1929, οπότε θα ανεξαρτητοποιηθεί η Σχολή Καλών Τεχνών από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.264.

9. Προσπάθειες οργάνωσης Τεχνικής και Βιομηχανικής εκπαίδευσης

Μετά το 1860 η κριτική και οι τάσεις για εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης άρχισαν να πολλαπλασιάζονται.²⁴⁶ Ο Εμμανουήλ Δραγούμης, μέλος της ΕΕΒΕ, πρότεινε την ίδρυση ειδικών σχολών βιομηχανικής εκπαίδευσης εξοπλισμένων με την ανάλογη υλικοτεχνική υποδομή, όπου, εκτός από τα θετικά μαθήματα, θα περιλαμβάνονταν και πρακτική εξάσκηση στη Βιομηχανία, εφόσον και «η **βιομηχανία** ανηψώθη και αυτή εις επιστήμην».²⁴⁷ Ο Αλέξανδρος Σούτζος, καθηγητής του Πολυτεχνείου, πρόσβευε ότι η τεχνική κατάρτιση μπορούσε να γίνει μέσα από εργατικούς συνεταιρισμούς κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο και την οργάνωση εσπερινών μαθημάτων,²⁴⁸ Οι πρώτες εσπερινές τεχνικές σχολές ξεκίνησαν τη λειτουργία τους τη δεκαετία του 1870 στον Πειραιά, λόγω της ραγδαίας πληθυσμιακής συσσώρευσης την περίοδο 1860-1875 παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των βιομηχανιών²⁴⁹ και την εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση που τον καθιστούσαν την πρώτη βιομηχανική πόλη της Ελλάδας.²⁵⁰

Αν η Ελλάδα της δεκαετίας του 1860 πέρασε οριστικά στο δρόμο του εκσυγχρονισμού της οικονομίας μέσα από τον προσανατολισμό του αγροτικού τομέα προς τις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες, ο αστικός τομέας ελάχιστα ανεπτυγμένος, ζούσε στην εποχή της «χειροτεχνικής βιοτεχνίας» παράγοντας καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης.²⁵¹ «Η βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα ήταν μάλλον η δημιουργία εκ του μηδενός μιας νέας βιομηχανίας και όχι, όπως στη δυτική Ευρώπη, ο μετασχηματισμός μιας προϋπάρχουσας βιομηχανίας».²⁵²

Η φτώχεια της βιοτεχνικής παράδοσης της χώρας συμπορευόταν ακόμη με το χαρακτήρα του εργατικού δυναμικού που το διέκρινε η έλλειψη εξειδικεύσεων και η χαμηλή

²⁴⁶ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, *Αποστόλης Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σσ.20-21. Μετά την προκήρυξη διαγωνισμού από το Σύλλογο «προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» το 1869, σχετικού με τις ελλείψεις της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, καμία εργασία δε βραβεύτηκε. Στην Έκθεση της επιτροπής που συστάθηκε για το λόγο αυτό υπογραμμίζεται η ημιμάθεια, η έλλειψη ουσιαστικών εφοδίων και προτείνεται η δημιουργία σχολείου ισότιμου του Γυμνασίου με τη διδασκαλία φυσικών και μαθηματικών γνώσεων εφαρμόσιμων στις τέχνες και τη βιομηχανία κατά το πρότυπο γερμανικών προτεχνολογικών σχολείων (Realschulert). Γκλαβάς, ό.π., σ.86.

²⁴⁷ Εμμανουήλ Δραγούμης, *Υπόμνημα περί ανωτέρας βιομηχανικής εκπαίδευσως εν Ελλάδι*, στο Δελτίον της επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, [ΕΕΒΕ], τόμος Α', φυλλάδιον 4, Δεκέμβριος 1877, σσ.164-174.

²⁴⁸ Αλέξανδρος Σούτζος, *Περί τεχνικής..*, ό.π.

²⁴⁹ Η έννοια της βιομηχανίας συγχέεται με εκείνη της βιοτεχνίας, όπως και ο εργάτης με τον ανεξάρτητο βιοτέχνη κάτι το οποίο διαπιστώνουμε τόσο στις διαθέκες των δωρητών, όσο και στα πρακτικά ίδρυσης των τεχνικών σχολών. Αλλωστε η βιομηχανία στους περισσότερους τομείς αυτή την εποχή παρέμενε καθηλωμένη σε πρωτόγονες μορφές παραγωγής (με εξαίρεση την κλωστοϋφαντουργία). Αγριαντώνη, ό.π., σ.349.

²⁵⁰ ο Πειραιάς βρισκόταν στην κορυφή 20 μεγάλων πόλεων με 30 ατμοκίνητα εργοστάσια που φιλοξενούσε με 1700 περίπου εργαζόμενους σ' αυτά. Μαριάνθη Γ.Κοτέα, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.63 και Αγριαντώνη, ό.π., σσ.114 και 148.

²⁵¹ Ο.π., σ.105.

²⁵² Αγριαντώνη, ό.π., σ.105.

συσσώρευση τεχνικών δεξιοτήτων, την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα δεν κατόρθωνε να αναπληρώσει.²⁵³ Μετά το 1868 όμως, και κυρίως, όταν άρχισε η λειτουργία νέων εργοστασιακών μονάδων, με την ανοδική πορεία της βιομηχανικής παραγωγής μπορούμε να μιλούμε για μετατόπιση κεφαλαίου από άλλους τομείς της οικονομίας προς τη βιομηχανία. Η δεκαετία του 1860 μπορεί να θεωρηθεί ως περίοδος κυοφορίας των απαρχών εκβιομηχάνισης που τοποθετούνται στο διάστημα 1868-1875.²⁵⁴

Στις απαρχές της εκβιομηχάνισης η ειδικευμένη εργασία στοίχιζε ακριβά, κυρίως εκείνη που σχετιζόταν με τη νεοεισαγόμενη τεχνολογία, η οποία, όπως και πολλοί νέοι κλάδοι παραγωγής, απαιτούσε μια τεχνογνωσία, που οι άνθρωποι του τόπου δεν κατείχαν.²⁵⁵ Οι πρώτες βιομηχανίες στελεχώθηκαν από ξένους τεχνίτες που συνόδευαν τα πρωτοεισαγόμενα μηχανήματα και τις νέες τεχνικές ή Έλληνες που μαθήτευαν κοντά τους.²⁵⁶ Ένα λοιπόν από τα χαρακτηριστικά του μικρού εργατικού δυναμικού της ελληνικής βιομηχανίας που γνώρισε το σημείο απογείωσής του την έβδομη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ήταν η έλλειψη τεχνικών ικανοτήτων που καλυπτόταν με την έλευση ξένων ειδικευμένων εργατών, εφόσον το εκπαιδευτικό σύστημα αδυνατούσε ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των επιχειρηματιών.²⁵⁷ Αυτή η έλλειψη ελλήνων «μηχανικών και άλλων τεχνικών ανδρών χρησίμων δια την **δημόσιαν** υπηρεσίαν και την ιδιωτικήν βιομηχανίαν», την οποία κάλυπταν μέχρι τότε «εκ της αλλοδαπής και επί μισθώ άνδρες **περί** τας τέχνας κατηρτισμένοι», καθιστούσε επείγουσα την ανάγκη επιστημονικότερης οργάνωσης τεχνικών σχολών.²⁵⁸

Αν αναφερθούμε γενικότερα στη μόρφωση και την κατάρτιση του εργατικού δυναμικού των βιομηχανικών ή βιοτεχνικών μονάδων του Πειραιά, το ποσοστό των ακατάρτιστων εργατών ανερχόταν περίπου στο 50% του συνόλου, ενώ το αντίστοιχο άλλων βιομηχανικών πόλεων, όπως η Σύρος, σε 75%.²⁵⁹ Το θέμα λοιπόν της επαγγελματικής

²⁵³ Αγριαντώνη, ό.π., σ.198

²⁵⁴ Ο.π., σ.104. Στην πρώτη θέση των πόλεων που υποδέχονταν το βιομηχανικό φαινόμενο βρέθηκαν πόλεις-λιμάνια, εμπορικές και ναυτικές, όπως ο Πειραιάς, η Πάτρα, η Κέρκυρα, ενώ στη δεύτερη θέση πόλεις εμπορικές και με βιοτεχνική παράδοση, όπως Αργοςτόλι, Ζάκυνθος, Καλαμάτα, Χαλκίδα, και πόλεις σε μικρή απόσταση από θάλασσα, όπως η Λαμία τη Στυλίδα, η Αμφισσα, η Ιτέα, η Σπάρτη, το Γύθειο. Ο.π., σ.120.

²⁵⁵ Στα τέλη το 19^{ου} ο πληθυσμός ήταν πυκνότερος και ικανότερος να εκμεταλλευτεί φυσικούς πόρους. Ένα τμήμα αγροτικού κόσμου εγκατέλειπε την παραδοσιακή πολυκαλλιέργεια για να εξειδικευθεί σε εμπορευματικές καλλιέργειες για εξαγωγή. Η αστικοποίηση επίσης άρχισε να συγκεκριμενοποιείται τις δεκαετίες 1870-1880. Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική, ό.π., σσ.24-25.

²⁵⁶ Αγριαντώνη, ό.π., σ.348. Τα μεταλλεία του Λαυρίου τα διεύθυναν ειδικευμένοι τεχνίτες από Ισπανία, Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία. Κ. Φωστηρόπουλος, Περί γεωργικής εκπαιδεύσεως, Δελτίον ΕΕΒΕ, τεύχος 8, Αύγουστος 1869, σ.341.

²⁵⁷ Αγριαντώνη, ό.π., σ.219.

²⁵⁸ Με την ίδρυση νέων βιομηχανικών εργοστασίων αναγκάστηκε ο Πειραιάς να εισαγάγει ξένους ειδικευμένους εργάτες. Παραδείγματα αποτελούν οι 16 ξένοι τεχνίτες υαλοποιίας στο εργοστάσιο του Κ.Μελετόπουλου, η τελειοποίηση της υφαντικής από τον Βασίλειο Τρίπο, ο οποίος σπούδασε στο εξωτερικό την τέχνη και επέβλεπε τη λειτουργία του υφαντήριου Κ. Τρίπου και Πανά. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π.

²⁵⁹ Α.Μανσόλας, Απογραφικά πληροφορίες περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων, Αθήνα 1876, σ.50. Με την οικονομική συμβολή του Δήμου του Πειραιά, ο οποίος πλήρωνε τα δημοτικά τέλη απόρων μαθητών, μεγάλο ποσοστό μαθητικού κόσμου φοιτούσε σε δημοτικά σχολεία ή παρθ εναγωγή ια. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π. σ.411.

εκπαίδευσης των ελλήνων εργατών δεν έκρυβε ακαδημαϊκή, αλλά πρακτική αξία.²⁶⁰ Ήταν επομένως πειστική η ανάγκη της συγκρότησης τεχνικής παιδείας μέσα στο ελληνικό κράτος. Επειδή μεμονωμένες κρατικές προσπάθειες δεν μπορούσαν να καρποφορήσουν, η πρωτοβουλία αναλήφθηκε από δήμους των εμπορικών και βιομηχανικών πόλεων, σωματεία, συλλόγους, φιλανθρωπικά ιδρύματα και ιδιώτες.²⁶¹ Ανάμεσα στους τελευταίους εμποροβιομήχανοι, ως κυρίαρχη τάξη της πόλης, προσπάθησαν μέσα από τη χρηματοδότηση της τεχνικής εκπαίδευσης και την εκπαίδευση της εργατικής τάξης να ελέγξουν την αγορά εργασίας και να δημιουργήσουν τη γενιά εργατών και εργατριών που καθίσταται παραγωγική ασκώντας το επάγγελμα που επέλεξε.²⁶²

Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης νυχτερινών σχολείων διαπιστώνεται ότι οι σύλλογοι ήταν «*ημερόβιοι και συντηρούσαν σχολεία προς το θεαθήναι, πράγματι όμως*» κατά μία άποψη «*προς επίδειξιν ή ικανοποίησιν σκοπών εγωιστικών*».²⁶³ Μετριάζοντας αυτή την αρκετά ακραία άποψη θα ήταν σωστότερο να υπογραμμίσουμε ότι αυτοί οι σύλλογοι ενσωμάτωναν και φιλοπροοδευτικά και αφιλοκερδή στοιχεία. Πρόκειται για ανθρώπους, οι οποίοι, όχι μόνο διακρίνονταν από πραγματικό ζήλο να συμβάλουν στη θεμελίωση της τεχνικής εκπαίδευσης, αλλά και γενικότερα προσέβλεπαν μέσω αυτής σε μία εθνική, πνευματική και οικονομική αναγέννηση του τόπου.²⁶⁴

Τη μαθητεία στις εργοστασιακές μονάδες την ενίσχυσε ο Δήμος Πειραιά από το 1874.²⁶⁵ Αλλά και από το 1872 απασχολούσε δάσκαλο στο νυκτερινό σχολείο του με μικρή αντιμισθία για την πρόσθετη απασχόλησή του.²⁶⁶ Εκτός από τους δήμους, στη λειτουργία τους συνέδραμε η νομαρχία, δωρητές και κληροδότες. Όσοι συμμετείχαν στην οικονομική ενίσχυση των σχολών, γνωστοποιούνταν στην πειραιϊκή κοινωνία μέσω αναφορών στον τύπο με την ευκαιρία εγκαινίων, εξετάσεων ή διαφόρων εκδηλώσεων.²⁶⁷

²⁶⁰ Σε πολλά εργοστάσια έγινε πάγια τακτική η χρησιμοποίηση ξένων τεχνιτών ειδικευμένων, από τους οποίους μάθαιναν πρακτικά την τέχνη και εργάζονταν κάτω από τις οδηγίες τους. Ο.π.

²⁶¹ Το 1879 υπήρχαν στο ελληνικό κράτος 22 σύλλογοι με βασικό τους σκοπό την αγωγή, εκπαίδευση, ανάπτυξη των τεχνών και επιστημών, την ανύψωση γενικότερα του μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας. Α.Μανσόλας, Στατιστική Έκθεσις περί διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος, Αθήνα, σ.27. Στην Αθήνα το 1889 υπήρχε ήδη σύνδεσμος των οργανωμένων σωματείων. Το 1889 απαριθμούνται επαγγελματικά σωματεία, όπως κοσμηματογράφων, υποδηματοποιών, αμαξηλατών, οινοπαντοπωλών, μαρμαρογλύφων, ξυλουργών, κουρέων, φανοποιών και ζαχαροπλαστών, ενώ στον Πειραιά το 1882 υπήρχαν 16 σύλλογοι, σύνδεσμοι ή αδελφότητες. Επιδίωξή τους ουσιαστική αποτελούσε η εξυπηρέτηση και η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου ιδιαίτερα της εργατικής τάξης, με απώτερο σκοπό την αποφυγή παρεκτροπών, κοινωνικής αναταραχής και βίας. Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, ό.π., σ.413.

²⁶² Ο.π., σσ.412,415.

²⁶³ Α.Χρηστίδης, Η εκπαίδευσις ημών και αγωγή κατά τον 19^ο αιώνα, Αρμονία, τόμος 4, 1901, σ.415. Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, ό.π., σ.391.

²⁶⁴ Ο Θεόδωρος Ρετσίνας, τραπεζίτης, μεγαλέμπορος, εργοστασιάρχης κλωστουφαντουργίας με τον αδελφό του, Αλέξανδρο, στον Πειραιά διετέλεσε δύο φορές δημοτικός σύμβουλος, δύο φορές δήμαρχος του Πειραιά (1887-1891 και 1891-1895) και βουλευτής Αττικής με την παράταξη του Θεοτόκη. Ενίσχυσε οικονομικά εκπαιδευτικές προσπάθειες και ιδρύματα, όπως το μουσικό σχολείο του συλλόγου «Μελπομένη», προέβη σε θέσπιση υποτροφιών, κλπ.. Συνέδραμε και στήριξε τον Όμιλο, ως πρόεδρος του Ομίλου Ερετών. Κοτέα, ό.π., σ,212, Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, ό.π., σ.393.

²⁶⁵ Τη χρονιά αυτή ίδρυσε ο Δήμος τη Σχολή απόρων τεχνιτών. Γκλαβάς, ό.π., σ.247.

²⁶⁶ Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, ό.π., σ.391.

²⁶⁷ Όχι μόνο το όνομά τους, αλλά και η ευεργετική δράση τους, ιδιαίτερα σε σχέση με τις σχολές απόρων γινόταν γνωστή. Ο.π., σ.415.

Στην τάξη των ευεργετών του «Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί», σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος,²⁶⁸ κατατάσσονταν οι τεχνίτες και οι εργοστασιάρχες, οι οποίοι θα δέχονταν δέκα παιδιά ως μαθητευόμενους τεχνίτες και θα προσέφεραν ως ημερομίσθιο 50 δραχμές κατά τον πρώτο χρόνο.²⁶⁹

Ουσιαστικά οι πρώτες οργανωμένες σχολές τεχνιτών ήταν σχολές απόρων.²⁷⁰ Το 1874 ιδρύθηκε η Σχολή Απόρων του Δήμου Πειραιά από το Σύλλογο «Σωκράτης». Τη συντήρηση της σχολής αυτής την είχε αναλάβει ο ίδιος ο Δήμος.²⁷¹ Τα μαθήματα αντιστοιχούσαν στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το 1874 ο πειραιϊκός σύλλογος «Αι Μούσαι» ίδρυσε, ένα χρόνο μετά τη σύστασή του, «Σχολή Τεχνιτών», της οποίας επιδίωξη ήταν «η 'διαμόρφωσις' της τάξης του λαού».²⁷² Η χρηματοδότηση της Σχολής στηριζόταν σε μηνιαίες εισφορές μελών και συνδρομές, μεταξύ των οποίων του Δήμου Πειραιά²⁷³ και της Νομαρχίας. Όπως συνέβαινε και με τους άλλους συλλόγους του Πειραιά, εμποροβιομήχανοι ενίσχυαν οικονομικά τη Σχολή, όπως ο Τζων Μακ Ντούαλ,²⁷⁴ ο Αναστάσιος Δημητριάδης και ο Τρύφων Μουτσόπουλος.²⁷⁵ Τα μαθήματα της Σχολής ήταν πιο προχωρημένου επιπέδου από εκείνα της Σχολής Απόρων Παίδων.²⁷⁶ Η διδασκαλία ήταν άμισθη για την περίοδο αυτή, γεγονός, το οποίο δεν πρέπει να εκπλήσσει, εφόσον επικρατούσε η αντίληψη οι διδάσκοντες και οι απόφοιτοι αυτών των σχολών να προτιμώνται στα ορκωτά δικαστήρια, εφορευτικές επιτροπές και σ' όλα τα δημόσια και δημοτικά αξιώματα.²⁷⁷ Οι κύριοι πόροι του συλλόγου ήσαν εισφορές των μελών και επιχορηγήσεις εμποροβιομηχάνων, όπως συνέβαινε επίσης και στη σχολή που συντηρούσε το 1883 ο σύλλογος «Περικλής», η οποία παρείχε «καλή και επιμελημένη» μόρφωση σε 160 άπορους «εργατικούς παίδας».²⁷⁸ Υπήρχαν όμως δίδακτρα, μάλιστα χαμηλά για τους μαθητευόμενους τεχνίτες της νυχτερινής Σχολής Κάλφιου Παπαϊωάννου, (μηχανικού στο σιδηρόδρομο Αθήνας-Πειραιά, πτυχιούχου της Σχολής Καλών Τεχνών), όπου εφοδιάζονταν με γνώσεις τόσο θεωρητικές, όσο και πρακτικών εφαρμογών σημαντικών για τις τέχνες και τη βιομηχανία. Φιλοδοξία της σχολής ήταν οι απόφοιτοί της να γίνουν εφάμιλλοι των ξένων τεχνιτών. Συνέχισε να λειτουργεί αργότερα

²⁶⁸ Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874). Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ), Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Πειραιώς Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874). Βλ. και Ορφανοτροφεία, σ.594.

²⁶⁹ Με την καταβολή του ισχνού αυτού ημερομισθίου ίσως ο Δήμος προσπαθούσε να προφυλάξει τους νέους από κάποια πιθανή εκμετάλλευση του εργοστασιάρχη». Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.390.

²⁷⁰ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, Σχολές Απόρων, σσ.568-569,606.

²⁷¹ Γκλαβός, ό.π., σ.247. Σ' αυτήν φοιτούσαν 50-80 εργαζόμενοι μαθητές ηλικίας 11-25 ετών. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.390.

²⁷² Γκλαβός, ό.π.

²⁷³ Ο Δήμος Πειραιά συνέδραμε το 1875 με 320 δραχμές και η Νομαρχία με 40 δραχμές μηνιαία εισφορά. Ό.π.

²⁷⁴ Προσέφερε 50 δραχμές ετήσια εισφορά και βραβείο 100 δραχμών σε κάθε αριστεύοντα μαθητή.Ό.π.

²⁷⁵ Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.394.

²⁷⁶ Διδάσκονταν άλγεβρα, γεωμετρία, χημεία, αριθμητική, ιερά μαθήματα, φυσική και ελληνική ιστορία. Φοιτούσαν 50 μαθητές περίπου ετησίως, Ό.π.

²⁷⁷ Εφ. Ποσειδών, αρ.249 της 16 Ιανουαρίου 1875. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, ό.π., σ.394.

²⁷⁸ Ό.π., σ.394.

στο Ορφανοτροφείο της Ελένης Ζαννή.²⁷⁹ Μία από τις ιδιωτικές σχολές επίσης ήταν η «Σχολή Απόρων Παιδών Νικολάου Μελετόπουλου» που λειτούργησε από το 1874 μέχρι το 1887.²⁸⁰

Μετά το 1880 εμφανίστηκε πλήθος καινοτομιών στον τομέα των οικονομικών και χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων, αποτέλεσμα της συρροής ομογενειακών κεφαλαίων που επενδύθηκαν στους τομείς αυτούς. Το ανεξάρτητο βασίλειο προσήλκυε και στο παρελθόν τον ελληνικό κόσμο της διασποράς για λόγους διαφορετικούς. Έβλεπαν την πατρίδα τους ως τόπο διαμονής ή ως πεδίο αγαθοεργιών. Η δυσχέρεια όμως εξεύρεσης προσοδοφόρων λύσεων στις μητροπόλεις και η ανάγκη νέων αγορών, χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος, κατεύθυνε τους κεφαλαιούχους σε κερδοφόρες επενδύσεις στην Ελλάδα. Επένδυαν συντηρητικά και χωρίς τους ανταγωνισμούς της άρχουσας τάξης, ανίκανης να συγκεντρώσει το ύψος των ποσών που οι ίδιοι κατέθεταν, συντελώντας έτσι στην τεχνικοοικονομική υποδομή, απαραίτητη για την εμπορική τους διεξόδου.²⁸¹

«Δεν μπορούμε όμως να μιλάμε για βιομηχανική επανάσταση», έγραφε το 1884 ο Α. Βερναρδάκης, οικονομολόγος: «Στερούμεθα ανατροφής και βιομηχανικής εκπαίδευσης, άτινα, αποτελούσι εμπόδιον εις τον συστηματικόν και γενικόν σχηματισμόν της ελληνικής βιομηχανίας».²⁸²

Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης, νομομαθής, ανήκει στις φωνές της καμπής του 19^{ου} αιώνα που κατήγγελλαν την κυβερνητική αμεριμνησία για τη βιομηχανική αγωγή του έθνους, κάτι που στιγματίζε και στο έργο του «Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας».²⁸³ Έδινε βαρύτητα στη βιομηχανική εκπαίδευση, τη διδασκαλία των τεχνών και την εφαρμογή της επιστήμης. Θεωρούσε ότι, «όπου η εκπαίδευση των εργατών παραμελείται» και δε γίνεται εφαρμογή τεχνών και επιστημών, ο λαός παράγει «ελάσσονα και ατελέστερα προϊόντα» καταβάλλοντας περισσότερες δυνάμεις. Επικρίνοντας τη μονομέρεια της δημόσιας εκπαίδευσης και την άγνοια του έλληνα μαθητή, ο οποίος, ενώ «διανύει άπασαν την σειράν των εγκυκλίων παιδευμάτων», διατελεί «πάντη άμοιρος των περιστοιχοούντων αυτόν βιομηχανικών θαυμάτων, τυφλός τα τ' ώτα τον τε νούν τα όμματα».^{1M} Στο τελευταίο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων του (1900) με τίτλο «Γεωργικόν Ορφανοτροφείον» στιγματίζε την κρατική πολιτική της περιόδου μετά τον Καποδίστρια μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου, κατά τη διάρκεια της οποίας παραμελήθηκαν οι τέχνες και η «γεωργική βιομηχανία».²⁸⁵

²⁷⁹ Ο.π., σ.393.

²⁸⁰ Ο.π., σ.395. Περισσότερα για το Νικ.Μελετόπουλο, μεγαλέμπορο, βιομήχανο, τραπεζίτη και μεγαλοκτηματία βλ. Κοτέα, ό.π., σ.212.

²⁸¹ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.250-252. Για τη μορφή των επενδύσεων βλ. Dertilis B. Georges, Banquiers, usurers et paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Crece 1780-1930. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988, σσ.218-220.

²⁸² Α. Ν.Βερναρδάκης, *Το νέον Δασμολόγιον*, Εφ.Αιών, φύλλο της 25 Απριλίου 1884. Αλλωστε σύμφωνα με τον Αναστασόπουλο «ουδεμίαν συναντώ μεν είδησιν σχέσιν έχονσαν με την ελληνικήν βιομηχανίαν» ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.32.

²⁸³ 1. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήναι 1863 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, ό.π., σσ.97-133. Στο ελληνικό κράτος εφαρμόστηκε η αρχή του ελεύθερου συναγωνισμού αντί να λαμβάνονται προστατευτικά μέτρα υπέρ της βιομηχανίας, γεγονός που οδήγησε «στη στασιμότητα, την οπισθοδρόμηση και την απονάρκωση κάθε βιομηχανικού έργου». Ο.π., σσ.102-104, και Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.205.

²⁸⁴ Γκλαβάς, ό.π., σ.84 και ©.Παπακωνσταντίνου, ό.π., σσ.108-109.

²⁸⁵ Ο.π., σ.111.

Ενώ σχηματιζόταν η εργατική τάξη αυτή την περίοδο, από την άλλη μεριά παρουσιαζόταν έντονη η έλλειψη εργατικών χεριών στη βιομηχανία.²⁸⁶ Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα συνειδητοποιείται η συνεχιζόμενη έλλειψη ειδικευμένου τεχνικού προσωπικού. Ο προβληματισμός για τη δυσαναλογία επιστημόνων σε σύγκριση με τις πραγματικές επιστημονικές ανάγκες, είχε επισημανθεί από τον Υπουργό Παιδείας, εισηγητή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1899, Αθανάσιο Ευταξία.²⁸⁷

Ο Ιωακείμ Παυλίδης, επιθεωρητής Ελληνικών και Δημοτικών σχολείων Κυκλάδων και αργότερα διευθυντής της Ελληνικής Σχολής Οδησού, υπήρξε μαχητικός υπερασπιστής της τεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποδεικνύοντας με επιχειρήματα την αναγκαιότητά της και υποδεικνύοντας τρόπους εφαρμογής της στην ελληνική πραγματικότητα. Αν και κλασσικός φιλόλογος, υπεραμύνθηκε της στροφής του εκπαιδευτικού συστήματος «προς τον πρακτικόν βίον» προτείνοντας την ενσωμάτωση της τεχνικής εκπαίδευσης «με όλας τας θανμασίας διαιρέσεις της» σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.²⁸⁸ Πρότεινε (1900) την ίδρυση «σωματείου» με στόχο τη διάδοσή της στην Ελλάδα.²⁸⁹ Την ίδια περίοδο ο Θεόδωρος Ρετσίνας, βιομήχανος, πρώην δήμαρχος Πειραιά (1887-1891 και 1891-1895) και βουλευτής Αττικής, (1899-1902) αγωνιζόταν να εξαφανίσει τις προκαταλήψεις της κοινής γνώμης για την τεχνική εκπαίδευση, προσπάθεια που επικρότησε ο Τύπος του Πειραιά.²⁹⁰

Το 1892 στην Αθήνα ιδρύθηκε «ένα θετικόν σωματείου», το οποίο «παρατηρεί με βλέμμα νήφον (άγρυνον)...και εργάζεται υπέρ επειγούσης ανάγκης έχοντας ως στόχο την προαγωγήν και ανάπτυξιν της τεχνικής διδασκαλίας»²⁹¹ με παροχή κατάλληλης διδασκαλίας σε επαγγελματικές τάξεις, με σύσταση τεχνολογικών συλλογών και βιβλιοθηκών. Ήταν η «Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία».²⁹² Ιδρυτής της ήταν ο καθηγητής μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθήνας, ο Κυπάρισσος Στεφάνου, ο οποίος επιδίωκε την κατάρτιση «τ<υ>ν πάσης ειδικότητος τεχνιτών, ξυλουργών, σιδηρουργών, επιπλοποιών, μηχανουργών εις τα του επαγγέλματος των»,²⁹³ ώστε, εκτός από την κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών, να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και βιοτεχνίας που βρισκόταν σε «νηπιώδη κατάσταση».²⁹⁴ Τα εσπερινά μαθήματα που οργανώθηκαν από το Συμβούλιο της Εταιρείας στόχο είχαν, εκτός από την υποστήριξη των τεχνών και την «εμφύσησιν ζωής εις πάντας τους κλάδους της Εθνικής τεχνουργίας», να μεταδώσουν ηθικές αξίες και φίλεργα αισθήματα στους εργαζόμενους μαθητές παράλληλα με την «τεχνική μόρφωση των εργατών».²⁹⁵ Χώρος

²⁸⁶ Αγκριαντώνη, ό.π., σσ.189-190.

²⁸⁷ Αθανάσιος Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις και ανόρθωσις*, Αθήνα 1899, σ.47. Με τα νομοσχεδιά του επιδιωκόταν η οργάνωση της εκπαίδευσης σε επιστημονικές βάσεις, και η θεσμοθέτηση τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα. Βλ. Αθ. Ευταξίας, *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσως, εν Αθήναις [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1899.*

²⁸⁸ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Β', σ.34.*

²⁸⁹ Ι.Παυλίδης, *Η μεταρρύθμισις της παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και Κατώτερα Πρακτική και Τεχνική Εκπαίδευσις*, Ερμούπολη 1900.

²⁹⁰ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, ό.π., σ.412. Περισσότερα για το Θεόδωρο Ρετσίνα βλ. Κοτέα, ό.π., σ.212

²⁹¹ Εφ. Άστν της 31 Ιουλίου 1893 και Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλωρείον Σχολής: Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967*, Αθήνα 1973, σ.17.

²⁹² Γκλαβάς, ό.π., σ.252.

²⁹³ Βλ. Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής...ό.π., σ.13.*

²⁹⁴ Οι μαθητές που γράφτηκαν το 1893-1894 ανήλθαν σε 293. Όπ., σ.17.

²⁹⁵ Η οργάνωση των μαθημάτων βασίστηκε στην έκθεση-μελέτη «Περί των εν Ευρώπη Σχολείων και Μουσείων Καλλιτεχνικής Βιοτεχνίας» του Γάλλου καθηγητή Marius Vaehon, του οποίου άποψη

οργάνωσης των μαθημάτων ήταν το Βαρβάκειο Λύκειο «ενμεινώς παρά της Κυβερνήσεως παραχωρηθέντος» για καθημερινά εσπερινά μαθήματα, αλλά και μαθήματα ιχνογραφίας και πλαστικής κατά τις Κυριακές.²⁹⁶ Οι περισσότεροι από τους καθηγητές αυτόβουλα δίδασκαν «αμισθί» στα πλαίσια της κοινωνικής προσφοράς.²⁹⁷ Δωρεές και κληροδοτήματα στήριζαν οικονομικά την Εταιρεία. Αξιωματιμολογούμενο το κληροδοτήμα του Ί.Γερολυμάτου το 1917, έλληνα προξένου της Αγγλίας στο Χαράρ της Αβησσυνίας, οποίος άφησε στη Βιοτεχνική εταιρεία Αθήνας 250.000 δραχμές για την ίδρυση νυκτερινών σχολών.²⁹⁸

Στην Πάτρα επίσης ιδρύθηκε ανάλογη σχολή, τη δεκαετία του 1890 η «Βιοτεχνική Σχολή Πατρών» ακολουθώντας το παράδειγμα της Αθήνας.²⁹⁹ Στις αρχές του 20^{ου} λειτουργούσε στον Πειραιά η σχολή του Σωματίου των Εργατών Μηχανικών ενώ ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος είχε ιδρυθεί το 1894 με σκοπό την ίδρυση και συντήρηση νυκτερινών σχολών. Σε ένα χρόνο ιδρύθηκε από τον Σύνδεσμο η Α' Νυκτερινή Σχολή με το Προπαιδευτικό τμήμα άπορων παιδιών και αγράμματων τεχνιτών και το Βιοτεχνικό τμήμα. Η μετονομασία τους το 1900 ήταν αντίστοιχα «Σχολή Απόρων Παιδιών», όπου φοιτούσαν περίπου 700 μαθητές και «Σχολή Μηχανικών», όπου 150-200 μαθητές αποκτούσαν την επαγγελματική τεχνική ειδίκευση στις τρεις τελευταίες τάξεις.³⁰⁰ Γνωστά ονόματα της αθηναϊκής και πειραιϊκής κοινωνίας συγκαταλέγονταν στους δωρητές. Ανάμεσά τους αναφέρονται ο Τρύφων Μουτζόπουλος, δήμαρχος του Πειραιά, ο Αθανάσιος Μουτζόπουλος, βουλευτής Αττικής, ο Δημοσθένης Πουρής, μεγαλοβιομήχανος, πρόεδρος του Δ.Σ. της Σχολής, ο Μιχαηλός, σιτέμπορος και εφοπλιστής, ο Δ. Βούρβουλης, μεγαλοβιομήχανος, και άλλοι.³⁰¹ Οι νυκτερινές σχολές που ανήκαν στη δικαιοδοσία του φιλολογικού τμήματος του Πειραιϊκού Συνδέσμου δέχτηκαν τις συχνές επιχορηγήσεις του Δήμου Πειραιά.³⁰² Παράλληλα με τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο

αποκρυσταλλωμένη μετά από σύγκριση μεθόδων και συστημάτων προτύπων σχολείων της Γαλλίας ήταν η ανάγκη παροχής συμπληρωματικά με τη θεωρία, εκτός εργασιμών ωρών επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων χρήσιμων για την τελειότερη και ταχύτερη παραγωγή. Ευρύτερη επιδίωξη της Σχολής ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας και η δημιουργία προϋποθέσεων αποτροπής της «κοινωνικής διατάραξης». Ο.π., σσ.16-17.

²⁹⁶ Ελάχιστοι μαθητές και μαθήτριες αποφοιτούσαν, περίπου το 1/5, εξ αιτίας της άρνησης των εργοδοτών και της στυγνής εκμετάλλευσης των παιδιών από αυτούς. Ο.π., σσ.115 και 117.

²⁹⁷ Ο.π., σσ.15 και 89. Τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν είχαν τις επιπτώσεις τους στην υπολειτουργία της σχολής. Το 1915 ο Αριστείδης Διπλάρης, μηχανικός γόνος παλαιάς αθηναϊκής οικογένειας θα προσφέρει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στην ίδρυση ομώνυμης σχολής αρρένων και θηλέων «Σχεδίου και Τεχνών» το 1919 με δωρεάν διδασκαλία. Η περιουσία του έφτανε το 1918 τις 335,442 δραχμές, ποσό, το οποίο απέφερε εισόδημα κατά προσέγγιση 32.000 δραχμές. Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Υ.ΟΙ., αρ. 907.

²⁹⁸ Διαθήκη Ιω. Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. ΜΗΚ,Γ'25, σσ.186,1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.56.

²⁹⁹ Αρθρο 2^ο του Καταστατικού: «Τον σκοπόν τούτον η Εταιρεία θέλει επιδιώξει διά παντός καταλλήλου τρόπον, κυρίως δε διά της ήδη ιδρυθείσης και λειτουργούσης Βιοτεχνικής Σχολής, δι' ης παρέχεται κατάλληλος διδασκαλία εις τας επαγγελματικούς τάξεις, διά συστάσεως βιοτεχνικών εργαστηρίων, διά συστάσεως τεχνολογικών συλλογών και βιβλιοθήκης, διά δημοσιευμάτων, διά δημοσιών διαλέξεων...». Β.Δ. της 17 Δεκεμβρίου 1897, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιοτεχνικής Εταιρείας Πατρών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.1 της 9 Ιανουαρίου 1898 τεύχος Β'. Με πρωτεργάτες τους βιομηχάνους Ρετσίνα, Βασιλειάδη, Λύγινό, Βαρβούρα και Μπαρμπάρεσο έγιναν προσπάθειες να δημιουργηθεί αντίστοιχη σχολή και στον Πειραιά από το 1898. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, ό.π., σ.401.

³⁰⁰ Ο.π., σσ.396-400.

³⁰¹ Ο.π., σ.396.

³⁰² Το 1896 ο Δήμος Πειραιά προσέφερε στις νυκτερινές Σχολές 1000 δραχμές, το 1898 2.500 δραχμές, το 1899 το ποσό αυξήθηκε σε 5000 δραχμές, το 1902 σε 8.000 δραχμές. Ο.π., σ.401.

λειτούργησε ο Μηχανουργικός Σύνδεσμος το 1900, που διατηρούσε αντίστοιχου τύπου σχολές με εκείνον.³⁰³ Από πίνακες φοίτησης στις σχολές διαπιστώνεται η ταχύρυθμη αύξηση των μαθητών, ώστε η ζήτηση για τεχνική παιδεία από τους Πειραιώτες να είναι μεγαλύτερη από την προσφορά της.³⁰⁴

Το πλέον αξιόλογο εγχείρημα συγκρότησης ανώτερης ιδιωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, το οποίο, σύμφωνα με το Δημαρά, «άνοιξε δρόμους»,³⁰⁵ υπήρξε η ίδρυση το 1894 της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας από τον Όθωνα Ρουσόπουλο, χημικό και τον Ιωάννη Γεράκη, φυσικό, την ίδια χρονιά, το 1894, στον Πειραιά. Σκοπός της ήταν η «εν Ελλάδι θεωρητική Εκπαίδευσις και πρακτικήν εξάσκησιν των βιομηχάνων και χημικών βιομηχάνων εν γένει».³⁰⁶ Βασικός χορηγός της Σχολής ήταν πάλι ο Δήμος Πειραιά με 12.000 δραχμές ετησίως.³⁰⁷ Το 1896 μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Ήταν μοναδική περίπτωση ιδιωτικής τεχνικής ανώτερης σχολής στην Ελλάδα. Τα τρία τμήματα αρχικά ήταν: 1) Χημικών Βιομηχάνων με τμήματα Ζυμοτεχνών, Ελαιουργών, Ζωοτεχνών, 2) Εμπορική και 3) Γεωργική Σχολή.³⁰⁸ Το 1901 προστέθηκε η Σιδηροδρομική Σχολή, σ' ένα χρόνο η Μεταλλευτική, το 1903, η Μηχανουργική Σχολή και το 1904 η Εμποροναυτική Σχολή.³⁰⁹ Πλεονεκτήματα της σχολής αποτελούσαν η ποικιλία των εξειδικεύσεων, η αναγνώριση του διπλώματός της από ξένες ανώτατες σχολές και το γεγονός ότι έκανε δεκτές μαθήτριες.³¹⁰ Πρωτοποριακό πνεύμα, δημοτικιστής, ο Ρουσόπουλος μετέτρεφε την Ακαδημία σε εργαστήριο πειραματισμού και νέων ιδεών, όπου δίδαξαν και πολλοί αξιόλογοι καθηγητές του Πολύτεχνου.³¹¹

Κάποιοι οξυδερκείς ιδιώτες επιχειρηματίες διέβλεπαν ως καλή ευκαιρία απόκτησης κέρδους την ίδρυση επαγγελματικών σχολών. Πρότυπό τους αποτέλεσε η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία του Ρουσόπουλου. Στην Ελλάδα όμως στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε ανταγωνιστική βιομηχανία που απαιτούσε επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις και έτσι δεν δημιουργούνταν ανάγκες για εξειδικευμένο προσωπικό σε μεγάλους αριθμούς, παρόλο που ήδη είχε αρχίσει να σχηματίζεται η εργατική τάξη.³¹²

³⁰³ Σ' αυτές προστέθηκαν η Σχολή Ελλήνων Μηχανικών ο «Προμηθεύς», στον Πειραιά, η Εσπερινή Βιοτεχνική Σχολή Αθήνας και η Σχολή Μηχανικών της Πανθεσσαλικής Ενώσεως στο Βόλο. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σ.170.

³⁰⁴ *Ο.π.*, σ.97.

³⁰⁵ Η ιδιωτική πρωτοβουλία «...ανοίγει δρόμους τους οποίους το επίσημο κράτος θα ακολουθήσει με δισταγμούς και επιφυλάξεις, συνήθως πολλά χρόνια αργότερα, αν τους ακολουθήσει ποτέ». Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ό.π., τόμος Β', σ.λα'.*

³⁰⁶ *Ο.π.*, τόμος Β', σ.λα' και κεφ. της Εμπορικής εκπαίδευσης, σσ.824-825.

³⁰⁷ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.256 και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.154.

³⁰⁸ Χάριν εξάσκησης των εκπαιδευόμενων Γεωπόνων λειτουργούσε γεωργικός σταθμός στο Ψυχικό «εν ευρυχώρω κτήματι», όπου έκαναν πρακτική άσκηση σε όλα τα είδη της καλλιέργειας». Βλ. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.154-155.

³⁰⁹ Ε.Καλαφάτη, *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα στο Πανεπιστήμιο, Ιδεολογία και Παιδεία. Ιδεολογική διάσταση και προοπτικές*, [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμος Α', Αθήνα 1989, σ.181.

³¹⁰ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση.ό.π.*, τόμος Β¹, σ.λα' Το 1905 παύει να θεωρείται ανώτερη σχολή, αλλά το 1908 εγκρίθηκε Οργανισμός της «Ακαδημίας Τεχνικών Σπουδών». Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.256-259.

³¹¹ Το 1905 μετά από ενέργειες του Ρουσόπουλου η ιταλική κυβέρνηση αναγνώρισε την ακαδημία ως ισότιμη με τα ανώτερα τεχνικά σχολεία της Ιταλίας. Με το ΒΔ. της 12 Νοεμβρίου 1905, η Ακαδημία έγινε «ίδρυμα ανωτέρας τεχνικής εκπαίδευσεως», ισότιμο με το Πολυτεχνείο και τέθηκε υπό την εποπτεία του υπουργείου Παιδείας. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.170-171.

³¹² Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.273.

10. «...Υπέρ της εμχρυσώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών»

Η υπερβολικά θεωρητική κατεύθυνση της παιδείας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την οθωνική περίοδο, όπως φαίνεται, δεν απορρίπτεται μόνο από παράγοντες του εκπαιδευτικού χώρου, αλλά και από το πνεύμα που διαπνέει τις διαθέκες πολλών ευεργετών, οι οποίοι συνιστούν περισσότερο πρακτική μάθηση που θα επιτρέψει σε νέους να αποκτήσουν σχετικά σύντομα τα απαραίτητα εφόδια, ώστε να γίνουν ειδικευμένοι εργάτες ή τεχνίτες ή υπάλληλοι. Φαίνονται πεπεισμένοι από την πείρα τους ότι τέτοιες γνώσεις θα εξασφάλιζαν εργασία σε πολλούς νέους των κατωτέρων κυρίως τάξεων και θα κάλυπταν ουσιαστικά κενά στην παραγωγική υποδομή των πόλεων.³¹³

Η σπουδή των αλλαγών που συνοδεύει τις αρχές της βιομηχανοποίησης τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θα συμβάλει στην κατανόηση της στροφής των προτιμήσεων των δωρητών που χρηματοδοτούν τα ιδρύματα της εκπαιδευτικής και ερευνητικής δραστηριότητας. Φυσικά δεν πρέπει να υποτιμάται η παράμετρος των επιρροών που υφίστανται οι Έλληνες της διασποράς στην επαφή τους με διαφορετικές συμπεριφορές και πολιτιστικά πρότυπα στις χώρες υποδοχής.³¹⁴ Οι δυσκολίες επίσης που οι ίδιοι αντιμετώπισαν στη χώρα εγκατάστασης και που οφείλονταν, ως επί το πλείστον στην έλλειψη ειδικής γνώσης, αποτέλεσαν ένα σπουδαίο κίνητρο της απόφασής τους να προσανατολίσουν τους συμπατριώτες τους στην απόκτηση μιας πρακτικής γνώσης.³¹⁵

Η εικόνα που περιγράψαμε αποτυπώνεται και στα αποτελέσματα της επεξεργασίας 61 πράξεων ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1829-1913:

³¹³ Βλ. Διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888, διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520, της 28 Ιουλίου 1872. ΠΠΧ, σ.286.

³¹⁴ Βλ. κεφ. Κίνητρα, Επιρροές, σ.328, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.212-218.

³¹⁵ Ενδεικτικά βλ. διαθήκη του Ιωάννη Χριστόφορου Βειτζίη του 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Για την «εκμάθησιν ωρισμένης τέχνης ή κλάδου βιομηχανίας υπό τον όρον να...μετέρχωνται εν αυτή την τέχνην των» προσέφερε το κληροδοτήμα του ο Α.Καλός. Διαθήκη του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134, και διαθήκες της Μαρίας Κασιμάτη της 15 Απριλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 31, σ.180, αλλά και της 11 Αυγούστου 1886 ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ) Κληροδοτήμα Μαρίας Κασιμάτη (1889), φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 3168 της 17 Απριλίου, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.619.

<i>Η Πορεία της Ευεργεσίας ανά δεκαετία στην Τεχνική Εκπαίδευση (1830-1913)</i>			
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ,</i>	<i>ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΑΞΕΩΝ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ</i>	<i>ΠΟΣΟΣΤΟ Επί του συνόλου των 61 πράξεων</i>	<i>ΠΟΣΟΣΤΟ Επί του συνόλου των πράξεων υπέρ της Εκπαίδευσης</i>
<i>1829-1830*</i>	0		0,00%
<i>1831-1840</i>	7	11,47%	1,97%
<i>1841-1850</i>	5	8,19%	1,34%
<i>1851-1860</i>	6	9,83%	3,53%
<i>1861-1870</i>	5	8,19%	3,91%
<i>1871-1880</i>	5	8,19%	2,75%
<i>1881-1890</i>	5	8,19%	2,59%
<i>1891-1900</i>	17	27,86%	10,88%
<i>1901-1913</i>	11	18,03%	8,63%
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	61		3,95%

Πίνακας 1. (Βλ. και Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α', πίνακες 11,27,42,58,88, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ14α).

* Οι δωρεές προς το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, αν και εξυπηρετούν και την εκμάθηση τεχνών, κατευθύνονται σε γενικότερους σκοπούς γι αυτό και τις εντάσσουμε σε εκείνες των Ορφανοτροφείων και της Γ ενικής εκπαίδευσης.

Είναι λοιπόν ευεξήγητη η παρατηρούμενη ανοδική τάση των δωρεών προς τον τομέα της τεχνο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αίγλη της μοναδικής Πολυτεχνικής Σχολής στην Ελλάδα προσήλκυσε σημαντικές δωρεές ομογενών. Πολλοί από αυτούς, αν και καταγόμενοι από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και με την παρουσία που απέκτησαν σε χώρες της «Εσπερίας» στήριξαν με κληροδοτήματά τους την εκπαίδευση του αλύτρωτου ελληνισμού, δεν παρέλειψαν να συμβάλουν παράλληλα στην οικονομική ενίσχυση του τεχνολογικού ιδρύματος, το οποίο άρχισε να παίρνει διαστάσεις αναγκαίου συμβόλου της οικονομικής και κατ' επέκταση εθνικής ανάπτυξης.³¹⁶ Το παράδειγμα του Αναστάσιου Τσούφλη από το Τσεπέλοβο της Ηπείρου το 1871 που προσέφερε στο Μετσόβιο τους ετήσιους τόκους ενός ποσού 4.000 ρουβλίων³¹⁷ είναι αντιπροσωπευτικό της στάσης αυτής.³¹⁸ Μέσω του θεσμού των υποτροφιών προσπαθούν να εμβολιάσουν το εκπαιδευτικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής της γενέτειράς τους με τη γνώση πρακτικών τεχνών. Ο Ιωάννης Χριστοφόρου Βειτζήνος, έμπορος, καταγόμενος από τη Βίτσα, Ζαγορίου Ηπείρου, κάτοικος Οδησού αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση διαθέτη, ο οποίος το 1872, αν και με προορισμό τεχνικό ίδρυμα, άφησε τη Ριζάρειο Σχολή ως εκτελεστή της

³¹⁶ Έτσι συνέβη και με άλλα μεγάλα ιδρύματα της πρωτεύουσας. Βλ. Ευεργεσία, σσ.115-116.

³¹⁷ Διαθήκη της 17 Απριλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051.

³¹⁸ Σημαντική ήταν η προσφορά του στη Σχολή Απόρων Παιδών του Συλλόγου «Παρνασσός». Διαθήκη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

όλης κληροδοσίας του ορίζοντας μετά τη χρησιμοποίηση μέρους της περιουσίας του σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα, να δοθούν 20.000 ρούβλια σε έξι νέους,³¹⁹ «οίτινες να σπουδάσωσιν εις το Πολυτεχνείον Αθηνών μίαν των εκεί διδασκομένων τεχνών..» και το υπόλοιπο της περιουσίας του να χρησιμοποιηθεί ώστε: «να σπουδάσουν εις την Ευρώπην νέοι μηχανικήν ή γεωργικήν ή άλλην τινά βιομηχανικήν επιστήμην..».³²⁰

Ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό από τα κληροδοτήματα των ευεργετών του εξωτερικού, περίπου 24%, εμφανίζεται επίσης με τη μορφή υποτροφιών για σπουδές στο Πολυτεχνείο. Κλασική περίπτωση παρόμοιας ευεργεσίας είναι το κληροδοτήμα των 10.000 ρουβλίων του Παναγιώτη Παν. Λάλα από τη Βεσσαραβία (Οδησός - Κισνόβιο), μέρος του οποίου³²¹ αποτελούν οι υποτροφίες για σπουδές στο Πολυτεχνείο και η συνέχισή τους στο εξωτερικό. Επιθυμία του είναι οι επιλεγόμενοι να είναι «νέοι εκ των ενδεεστέρων και επιμελεστέρων» και να κατάγονται από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Στεμνίτσα Γορτυνίας.³²²

Η σχέση των δωρητών με το Πολυτεχνείο ή άλλα τεχνικά και επαγγελματικά ιδρύματα δεν είναι πάντα μονοδρομική, αλλά συχνά καταλαμβάνει μία από τις κατευθύνσεις των δωρεών του ίδιου διαθέτη. Μία από τις συνήθεις περιπτώσεις είναι εκείνη του Ιάκωβου Κοντοβράκη, ιερομόναχου από το Αργος, που το 1868 προσέφερε σημαντικό ποσό³²³ σε υποτροφίες νέων από την ιδιαίτερη πατρίδα του για «να τρέφονται και να συντηρώνται δύο παίδες Αργείοι, ορφανοί και άποροι, εκλεγμένοι παρά του δημοτικού συμβουλίου και των εκτελεστών...». Ο πρώτος για σπουδές ιερατικές και ο δεύτερος να σπουδάση μέχρι του σχολαρχείου και, αφού τελειώση το σχολαρχείον, να σταλή εις το Πολυτεχνείον να σπουδάση μίαν εκ των ωραίων εκεί τεχνών..».^{324*}

Η διάθεση ενίσχυσης του τόσο καθυστερημένου εθνικού τομέα της ελληνικής βιομηχανίας διαφαίνεται στην πρόθεση του Δημητρίου Πασχάλη, από την Κωνσταντινούπολη, στον οποίο προσδίδει όχι μόνο εθνικό, αλλά και κοινωνικής και οικονομικής ωφελείας χαρακτήρα. Καινοφανής και ασυνήθιστη η επιλογή αυτής της δωρεάς αποτελεί παράδειγμα συνειδητοποίησης ότι από την ανάπτυξη της βιομηχανίας προερχόταν και η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Δημότης Ερμουπόλεως, ιατρός, απόφοιτος της Ακαδημίας της Πίζας, προσέφερε το 1872 όλη την περιουσία του συμποσούμενη σε 15.000 αγγλικές λίρες «εις τα εν Ελλάδι εργοστάσια, ιδρυόμενα και διευθυνόμενα από Έλληνας

³¹⁹ Όρισε δύο υπότροφοι να προέρχονται από τη Βίτσα της Ηπείρου, δύο από Ήπειρο γενικά και δύο από την υπόλοιπη Ελλάδα. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005.

³²⁰ Άρθρο 19^ο της διαθήκης του Ιωάννη Χριστοφόρου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Η αρχική του περιουσία υπερέβαινε τα 220.000 ρούβλια. ΑΥΕ, Φάκ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882. Επειδή, λόγω αυτοκτονίας του διαθέτη η διαθήκη κρίθηκε άκυρος για τη Ρωσία, κατά το ρωσικό ποινικό νόμο (αρ.1472 και 1488), έγινε συμβιβασμός μεταξύ κοινότητας Βίτσης, που ήταν η κληροδόχος και των εμφανισθέντων κληρονόμων για 50.000 δραχμές (28 στη Βίτσα), έγγραφο 147 της 20 Μαΐου 1885. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας το 1928 δεν υπήρχε τίποτα από το κληροδοτήμα.

³²¹ Τα 10.000 ρούβλια ισοδυναμούσαν με 1.643 δραχμές. Το 1928 το κληροδοτήμα είχε ανέλθει στις 32.796 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'67, σ.349.

³²² Ιδιόχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888. Εκτελεστή είχε ορίσει τον Έλληνα πρόξενο στην Οδησό, Ζαννή Συναδινό, κ.α. ΜΗΚ, ό.π.

³²³ Διαθήκη του Ιάκωβου Κοντοβράκη, υπ.αρ. 10164, της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, Γ'51, σ.284.

³²⁴ Ο.π. ΜΗΚ, Γ'51, σσ.284-288.

εργοστας *ιάρχας*, τα οποία υπόσχονται περισσότερο ηθικόν και υλικόν όφελος εις τον λαόν της Ελλάδος, κατά *ίσον λόγον της ωφελείας*».³⁷⁵

Το πνεύμα υπέρ της διδασκαλίας μαθημάτων, στα οποία βασίζονται οι θετικές επιστήμες δια ποτίζει τις εκπαιδευτικές προτάσεις κάποιων διαθετών. Χαρακτηριστική είναι η επιθυμία του Νικολάου Γιαγτζή το 1873, εμπόρου από την Αμφισσα, δημάρχου της Ερμούπολης, ο οποίος στη διαθήκη του, εκτός των άλλων,³²⁶ προχωρεί πέρα από την απλή κατάρτιση μιας βιβλιοθήκης, σε συγκεκριμένη επιλογή του επιστημονικού αντικειμένου και **εποπτικού υλικού θετικών επιστημών**: «να προμηθευθώσιν τα αναγκαία δια την μάθησιν της γεωγραφίας των μαθηματικών, της φυσικής και των στοιχείων της αστρονομίας όργανα επιμελούμενοι της καλής διατηρήσεως».³²⁷

Παράλληλα με τις ευεργεσίες που κατευθύνονται στο Πολυτεχνείο μία σημαντική ομάδα ευεργετών προσανατολίζεται στην ενίσχυση του τομέα της τεχνικής εκπαίδευσης μέσα από άλλους φορείς και ιδρύματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Νικόλαο Κουτουλουμά από την Ύδρα, ομογενή της Μελίτης το 1862 αφιέρωσε 5.000 σκούδα - ισοδύναμα με 10.000 φράγκα -³²⁸ οποιοδήποτε φιλανθρωπικό ίδρυμα για ορφανά, «όπως διδαχθώσιν τεχνικήν επιστήμην».³²⁹

Συχνά η πρόθεση ενίσχυσης της τεχνικής εκπαίδευσης επιβεβαιώνεται από άμεσες δωρεές στην τεχνική - επαγγελματική εκπαίδευση και δευτερευόντως έμμεσες μέσω της ενίσχυσης φιλανθρωπικών ή κοινωφελούς χαρακτήρα ιδρυμάτων, όπως ορφανοτροφείων, σχολών απόρων παιδών και εργαστηρίων απόρων γυναικών. Ο Α. Καλός, στρατιωτικός συνταξιούχος από την Πρέβεζα, το 1880, εκτός από κληροδοτήματα σε άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα - όχι μόνο της ιδιαίτερης πατρίδας του, αλλά και της Αθήνας-, άφησε κληροδοτήματα 10.000 δραχμών υπέρ «της εμπυχώσεως της βιομηχανίας και τεχνών» με τη μορφή υποτροφιών. Διευκρινίζει τις προϋποθέσεις³³⁰ της αποστολής νέων κατόπιν διαγωνισμού σε σχολές του εξωτερικού για την εκμάθηση τέχνης ή κάποιου βιομηχανικού κλάδου, τα

³²⁵ Διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520, της 28 Ιουλίου 1872. ΠΠΧ, σ.286 κ«L ΑΤΕ, Φάκ.1874/ 88,1, έγγραφο 8056 της 20 Νοεμβρίου 1874.

³²⁶ Χαρακτηριστική είναι η αντίληψή του για την παιδεία γενικότερα του Νικολάου Γιαγτζή, ο οποίος έγραφε στη διαθήκη του το 1873: «Φρονών ότι η απαιδευσία γεννά όλα τα κακά, θέλω κι εγώ να συντελέσω κατά την δύναμίν μου εις το να προλαμβάνωνται δια της εκπαιδεύσεως». Ο Νικόλαος Γιαγτζής, (1791-1873) - πρώην Γιαγτζής Αναγνώστης - διετέλεσε δήμαρχος Ερμούπολης και αργότερα της Αμφισσας. Αφησε κληροδοτήματα 257.662 δραχμών και σημαντική ακίνητη περιουσία (κατά απογραφή του 1875) για την ίδρυση και συντήρηση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου, όπως και σχολικής βιβλιοθήκης στην Αμφισσα. Διαθήκη του Νικόλαου Γιαγτζή. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.240,252-153, υποσμ.199 και 200.

³²⁷ Διαθήκη του Νικολάου Γιαγτζή, γεννηθέντος εν Αμφίση κατά τον Σεπτέμβριο 1796 και αποθανόντος εν Ερμούπολει την 12 Φεβρουάριου 1875, προς τον σκοπόν της συστάσεως σχολείου και Γυμνασίου ιδιοσυντηρητών, Αθήνα 1880 και Διαθήκη αρ.12266 του ίδιου της 1 Μαΐου 1873. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201/1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119, Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.180.

³²⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1863/88,1, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουάριου 1862.

³²⁹ ΑΤΕ, Φάκ.1864/88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862.

³³⁰ Το ποσό των 10.000 δραχμών κατατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα, με τους ετήσιους τόκους μέχρι να «συνκαταλειφθεί» ποσό 10.000.000 δραχμών με την κεφαλαιοποίηση των ετήσιων τόκων. Διαθήκη του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

πρόσωπα της επιτροπής της «βραβεύσεως...των ευδοκιμούντων εις ταύτας»³³¹ και θέτει ως όρο την επάνοδό τους στην Ελλάδα και την άσκηση της τέχνης τους.³³² Αφιέρωσε ο ίδιος το 1/6 της περιουσίας του στο Ορφανοτροφείο Χατζηκωνσταντά για την εκπαίδευση δύο ορφανών από την επαρχία Πρεβέζης, «άτινα μετά την εκμάθησιν οιασδήποτε τέχνης ν' αποκαθίστανται εις τον τόπον της γεννήσεώς των ή την επαρχίαν Πρεβέζης, προς εξάσκησιν αυτής».³³³

Η συνειδητοποίηση της χρησιμότητας της ευεργετικής τους χειρονομίας στον τομέα των τεχνικών γνώσεων για την ανάπτυξη και ευημερία της χώρας τους αποτελεί στοιχείο εφησυχασμού για το «επωφελές» προς το έθνος εγχείρημά τους. Έτσι, στο πνεύμα του εκσυγχρονισμού, αναγκαίου όπλου για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας υποτάσσεται, αν όχι ολόκληρη η κληροδοσία, ένα σημαντικό μέρος της παράλληλα με στόχους κάλυψης άλλων φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών αναγκών.

Ο Δωρόθεος Σχολάριος, παραδείγματος χάριν, Μητροπολίτης Δημητριάδος, το 1884, εκτός από κληροδοτήματα που άφησε στην ιερατική σχολή Τρίκκης και στην ίδρυση ορφανοτροφείου αρρένων στην ίδια πόλη της περιοχής της Λάρισας, χορήγησε υποτροφίες για τεχνικές σπουδές. Σημειώνει στη διαθήκη του: «Ποθών και θέλων, όπως βαθμηδόν οι εγχώριοί μου πατριώται εκπαιδενώνται και κατόπιν αποβώσι και αυτοί ωφέλιμοι τη Πατρίδι, ορίζω και κληροδοτώ δραχμάς 840 ετησίως δι' ένα νέον εκ της κοινότητος του χωρίου μου Βενδίστης, ορφανόν ή εκ πτωχής οικογενείας, υγιά τω σώμα, χρηστοθήη, επιτήδειον εις σπονδήν, και τελειόφοιτον της Σχολής, είτε τον χωρίον είτε και Σχολαρχείου... ίνα σπουδάση επί μιαν τετραετίαν εις το εν Αθήναις Πολυτεχνείον Τεκτονικήν ή Σιδηροργικήν ως υπότροφος 'Δωροθέου Σχολάριου'».³³⁴

Σε υποτροφίες τεχνικών σπουδών στο εξωτερικό προσέφερε ένα μέρος του κληροδοτήματός της η Μαρία Κασιμάτη το 1886.³³⁵ Από το Κασιμάτειο κληροδοτήματα το 1/3 δόθηκε στην επιτροπή υποτροφιών στην Αγγλία κατά προτίμηση και μετά σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες για την εκπαίδευση νέων στη γεωργία ή σε «άλλας τέχνας ωφελίμονες και ωραίας».³³⁶ Προτεραιότητα ζητά να έχουν στην επιλογή οι Αμφισσείς, οι Αθηναίοι και ένας από τα Κύθηρα επιμένοντας να υπηρετήσει την γενέτειρά της, καθώς και εκείνη του συζύγου της, χωρίς να παραλείψει την πρωτεύουσα του Κράτους.³³⁷ Στην τέταρτη και

³³¹ Σημειώνει ότι η διάθεση του κληροδοτήματος «..θέλει γίνεσθαι παρά του Υπουργού των Εσωτερικών του Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου των Διευθυντών του Πολυτεχνείου και του Προέδρου της επί της εμφοχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας επιτροπής». Άρθρο Δ' της διαθήκης του Α. Καλού, ό.π.

³³² Διευκρίνιζε ότι «το ποσόν θέλει διατίθεσθαι...υπό τον όρον να επανέρχονται ούτοι και να εγκαθίστανται εν Ελλάδι και μετέρχονται εν αυτή την τέχνην των». Ό.π.

³³³ Άρθρο Γ' της διαθήκης του Α. Καλού, ό.π.

³³⁴ Άρθρο Στ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884. ΠΠΧ, σ.372.

³³⁵ Υπήρξαν τέσσερις διαθήκες, η πρώτη της 8 Αυγούστου 1882, η δεύτερη (3/6/84), της 10 Ιουλίου 1884, η τρίτη της 11 Αυγούστου 1886 και της 15 Απριλίου 1889. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI) Κληροδοτήματα Μαρίας Κασιμάτη (1889), Φάκελος 42, Διαθήκη- Διαχειριστικά έγγραφα Κληροδοτήματα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ, φάκελος 43: (Έγγραφα για σχολεία Μετσόβου). Σύμφωνα με την τρίτη διαθήκη του 1886, τα 2/3 της περιουσίας της δόθηκαν σε φιλανθρωπικούς σκοπούς μεταξύ των οποίων και τα δυο μεγάλα ορφανοτροφεία της Αθήνας. ΜΗΚ,Γ 180, σ.779.

³³⁶ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 11,1, έγγραφο 914 της 20 Δεκεμβρίου 1897 και έγγραφο 1262219 (πέντε αγαθοεργά καταστήματα και υποτροφίες) και έγγραφο 3037 της 1 Μαρτίου 1901. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.153, υπσμ.203,167,583.

³³⁷ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Οι υπότροφοι θα ελάμβαναν 400-500 δραχμές μηνιαίως για 4-5 έτη, σύμφωνα με τη διαθήκη. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο αρ.3168 της 17 Απριλίου 1889.

τελευταία διαθήκη της επαναλαμβάνει τονίζοντας: «να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα μου...».³³⁶

Μία αντίστοιχη εισφορά του Κωνσταντίνου Ζάππα από το Αάμποβο της Ηπείρου, το 1891,³³⁹ εκφραζόμενη σε 53 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας στην καθιέρωση διαγωνισμών για τη γεωργία και τη βιομηχανία³⁴⁰ στάθηκε αφορμή για την εισήγηση σχεδίου «περί γεωργικής και βιομηχανικής εκπαιδεύσεως» στη συνεδρίαση της «Επιτροπής επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας». Στόχος του σχεδίου του ήταν να υποβληθεί στην Κυβέρνηση σύστημα τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα που θα υπηρετούσε ανάγκες της γεωργίας, του εμπορίου και της ναυπηγικής.³⁴¹ Ο ίδιος ο ευεργέτης είχε σημειώσει σε επιστολή του προς την Επιτροπή το Νοέμβριο του 1878: «...Εμελέτησα ποιαν ηδυνάμην να παράσχω αρωγήν, εν τω μέτρω των ασθενών μου δυνάμεων και έσχον το συμπέρασμα, ότι προς ευόδωσιν του σκοπού, χρήζομεν προ πάντων σχολείων γεωργικών, βαινόντων παραλλήλως και εφαμίλλως προς τα υπάρχοντα και εις μόνα τα γράμματα αφορώντα, άτινα, ευτυχώς, εν τη βαθμιαία αυτών, είτε δημοσίως είτε ιδιωτικώς υποστηριζομένων, αναπτύξει και προαγαγγή, εξεπλήρωσαν και εκπληρούσι τον σκοπόν αυτών...».³⁴²

Η τάση για τη σπουδή εφαρμοσμένων τεχνών εμφανίζεται με σαφήνεια στις προτιμήσεις των γνωστικών αντικειμένων που εκφράζουν οι δωρητές στα κείμενα των

³³⁸ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 15 Απριλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.180, αλλά και της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(XI), ό.π., υπφ.1, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.619. Τα μηνιαία έξοδα των υποτροφιών τα όριζε η ίδια σε 300 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), Φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 3168 της 17 Απριλίου 1889. Το 1889 τα ενοίκια της κληροδοτηθείσης οικίας στην Αθήνα ισοδυναμούσαν με 27.010 δραχμές. Το συνολικό ποσό των κληροδοτημάτων της το 1928 ανερχόταν στο ποσό των 3.400.033 δραχμών για τα σχολεία και των 800.000 δραχμών για τις υποτροφίες. Αρχισε να «λειτουργεί» από το 1896. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Η ετήσια δαπάνη το 1901 των υποτροφιών ανερχόταν σε 2.686 δραχμές (έγγραφοί Σεπτεμβρίου 1901), ενώ στα ορφανοτροφεία ανερχόταν σε 1.074 δραχμές στο καθένα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., ό.π., φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 21 της Μαΐου 1897.

³³⁹ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891. ΠΠΧ, σ.155 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα, φάκελος 1, υπφ.2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893.

³⁴⁰ Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Σπ.και Κων.Βοβολίνη,ό.π., τόμος Β', σ.414. Ο Κωνσταντίνος Ζάππας με τη διαθήκη του αφιέρωσε «άπασαν την περιουσίαν του», η οποία ανερχόταν σε 6.164.318 δραχμές συνολικά σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ένας από αυτούς ήταν η σύσταση και συντήρηση πρακτικών γεωργικών σχολείων στην Θεσσαλία ή Ήπειρο. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792,794-795. Ιδιόχειρη διαθήκη Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891 και κωδίκελος της 19 Ιουλίου 1891. ΠΠΧ, σ.155, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (XXVII) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), Φάκελος 58: (Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής), υπφ.1,2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893 και ΑΥΕ, Φάκ.1888/ Δ60,1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, Φάκ.1869/88,1, αρ.14 Μαρτίου 1864.

³⁴¹ Δελτίον της επί της Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής [ΕΕΒΕ], τόμος Β', φυλλάδιον Γ', Μάρτιος 1879, σ.97. Η επί των κληροδοτημάτων Επιτροπή που διέθετε τα χρήματα του Ευάγγελου. Ζάππα, την οποία αποκαλούσε «θυγάτηρ» ή έστω «αδελφή δευτερότοκο» συντηρούσε οικονομικά την ΕΕΒΕ. Αναφορά στην οικονομική κατάσταση της ΕΕΒΕ του Σ.Α Σπηλιωτάκη, τον Ιανουάριο του 1880 στο Δελτίον της ΕΕΒΕ.αρ.2 Φεβρουαρίου 1880. Η χρηματοδότηση συνεχίστηκε μέχρι το 1887.

³⁴² Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Β', Κωνσταντίνος Ζάππας, σ.414.

διαθηκών. Ως ενδεικτικό παράδειγμα παραθέτουμε το κληροδότημα του Αιμίλιου Πυλαρινού από το Αργοστόλι το 1900, που χρηματοδότησε υποτροφίες ανώτερων σπουδών στο εξωτερικό. Αν και δεν εμπίπτει στα θεματικά όρια της εργασίας αυτής το παράδειγμα, εφόσον αναφέρεται στην ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης, εν τούτοις αντικαθρεφτίζει την τάση προς τις θετικές επιστήμες και γνωστικά αντικείμενα που μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση εφαρμοσμένων τεχνών. Σύμφωνα με τους όρους του ευεργέτη, ο υπότροφος «υποχρεούται να σπουδάει επί όλην συνεχή και αδιάκοπον τριετίαν εις ειδικήν των Παρισίων σχολήν, τα μεν δύο πρώτα έτη τας φυσικομαθηματικός επιστήμας, το δε τρίτον έτος την χημείαν, εφηρμοσμένην εις τας τέχνας ειδικών, λαμβάνων κατά τριετίαν χορηγίαν 600 χρυσών φράγκων και άλλα εφ' άπαξ 300 έξοδα μεταβάσεως...».⁵⁴³

Ανάμεσα στους φιλέλληνες, (9,83%) οι οποίοι βοήθησαν με κληροδότημά τους το θεσμό των υποτροφιών στο εξωτερικό συγκαταλέγεται και ο ελβετός Ζέλλεκ Ζούγγερ, γενικός πρόξενος της Ελλάδος στη Ζυρίχη. Απευθυνόμενος προς τους έλληνες σπουδαστές στη δωρητήρια επιστολή του ευχόταν: «..η δωρεά αύτη να συντελέση προς προαγωγήν των επιστημονικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ της πατρίδος σας και της δημοκρατίας μας. Είθε να ενθαρρύνη πάντοτε περισσότερους νεανίας, επιθυμητάς σπονδών, της κλασσικής Ελλάδος να έρχωνται εις Ζυρίχην και, άμα τω πέρατι των σπουδών αυτών, να προσφέρωσιν επιστρέφοντες εις τον λαόν των, εις όν η Εσπερία οφείλει κατά μέγα μέρος την μόρφωσιν της, τας εφευρέσεις και τας κατακτήσεις των σημερινών χρόνων». Δε διστάζει να αναφερθεί σε μεγαλεπήβολα εκσυγχρονιστικά σχέδια για το μέλλον, που θα ενισχυθούν και από τη συμβολή των νέων ελλήνων επιστημόνων, όπως την εγκατάσταση ενός σιδηροδρομικού δικτύου που θα ενώνει τη Δύση με τις Ινδίες θεωρώντας τούτο ως μία «δεντέραν εκστρατείαν τον Αλεξάνδρου υπό ειρηνικήν μορφήν δια το αγαθόν των λαών».³⁴⁴ Ο ίδιος προέβη στην παροχή υποτροφιών σε άπορους σπουδαστές του εξωτερικού με τη δωρητήρια επιστολή του το Δεκέμβριο του 1894 προς τον πρόεδρο του ελληνικού συλλόγου της Ζυρίχης «..εις απόδειξιν σνμπαθείας, ην έτρεφαν πάντοτε προς τους εν Ζυρίχη νεαρούς Έλληνας σπονδαστάς και επί τω τέλει όπως πολλώ στενότερον σσφίγξω τας μεταξύ αυτών και της πολντεχνικής σχολής αγαθάς σχέσεις, ποιούμαι εις ανάμνησιν των κατά το έτος αυτό εορταζομένων αργυρών μον γάμων, δωρεάν 50,000 δραχμές στην ελληνική κοινότητα...».³⁴⁵ Όριζε εκτός από τα 10% του κληροδοτήματος αφιερωμένα σε έξοδα του προειρημένου συλλόγου, τα 20% να δοθούν «εις ενδεείς Έλληνας νέους» διερχομένους εκ Ζυρίχης, τα 40% να δοθούν σε υποτροφίες απόρων

³⁴³ Μυστική διαθήκη του Αιμίλιου Πυλαρινού της 10 Δεκεμβρίου 1900. ΜΗΚ,Γ 100, σ.497, Ζερβός, Τ.Γ., αρ.940 και ΠΠΧ, σ.299.

³⁴⁴ Συγκεκριμένα τόνιζε: «Πρός πραγματοποιήσιν μιας των ιδεών, των εκδηλωθεισών υπ' εμού υπάρχουσιν μεταξύ υμών αναμφιβόλως, οίτινες επανερχόμενοι εις την ανατολικήν πατρίδα των να συνεργασθώσιν προς χάραξιν και εγκατάστασιν του σιδηροδρομικού δικτύου, όπερ άγει δια μέσου της Μικράς Ασίας μέχρι του Περσικού κόλπου και βραδύτερον μέχρι των Ινδιών ακόμη. Τούτο θα αποτελέση δευτέραν εκστρατείαν του Αλεξάνδρου υπό ειρηνικήν μορφήν δια το αγαθόν των λαών». Τελειώνοντας ο Ζέλλεκ Ζούγγερ ευχήθηκε για την ελληνική κοινότητα «ζήτω, αυξέσθω, ακμαζέσθω». ΜΗΚ,Γ'36, σ.236, ΖΑΒ, τόμος 5, σ.131.

³⁴⁵ Τα κατατεθειμένα στην ΕΤΕ ποσά παραδόθηκαν το 1899 με το θάνατό του στον δωροδόχο σύλλογο από τους κληρονόμους του. Στη διαθήκη αφιερώνει το 40% των ετήσιων τόκων στις υποτροφίες απόρων μαθητών. Το 1928 το ποσό ανερχόταν σε 220.000 δραχμές, ενώ το σύνολο της περιουσίας το 1928 συμποσούνταν σε 607.140 δραχμές. Το υπολειπόμενο της δωρεάς ανερχόταν «εις πλείστας εκατοντάδας χιλιάδας δραχμάς». ΜΗΚ,Γ'36, σ.236 και ΖΑΒ, τόμος 5, σ.131.

νέων ελλήνων σπουδαστών της Ζυρίχης, ενώ τα υπόλοιπα 30% προς κεφαλαιοποίηση, μέχρις ότου δημιουργηθεί κεφάλαιο 100.000 δραχμών.³⁴⁶

11. «...Προς πρακτικήν μόρφωσιν επαγγελματιών»

Είναι εμφανές ότι μέσα από τη χρηματοδότηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και την ίδρυση σχολών επιδιώκεται η επίλυση κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων, τα οποία εισδύουν ισότιμα στην περιοχή των κοινωνικών διεκδικήσεων, ενώ παράλληλα υποβοηθείται ο πολλαπλασιασμός των επαγγελματικών διεξόδων.³⁴⁷ Πολλοί ευεργέτες στις διαθήκες τους συνιστούν πρακτική μάθηση απορρίπτοντας τις υπερβολικές θεωρητικές γνώσεις. Επιδίωξή τους μέσα από το εκσυγχρονιστικό πνεύμα που φαίνεται να τους διακρίνει είναι οι νέοι να αποκτήσουν σχετικά σύντομα τα απαραίτητα εφόδια για να γίνουν ειδικευμένοι εργάτες, τεχνίτες ή υπάλληλοι.³⁴⁸

Αναφέρουμε δύο παραδείγματα εμπόρων - τοκιστών³⁴⁹ από τη Σύρο, οι οποίοι άφησαν όλη την περιουσία τους στη σύσταση επαγγελματικών σχολών με την προσδοκία να υποβοηθήσουν στην κάλυψη ουσιαστικών κενών στην παραγωγική υποδομή της πόλης τους πεπεισμένοι από την εμπειρία τους ότι πρακτικές γνώσεις θα εξασφάλιζαν εργασία σε πολλούς νέους των κατωτέρων κυρίως τάξεων. Οι κληροδοτικές τους επιθυμίες και προτάσεις έμειναν ανεκπλήρωτες για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Ο Στέφανος Ρήγας, κτηματίας - τοκιστής, άφησε το 1895 στο Δήμο Ερμούπολης 100.000 δραχμές για τη σύσταση επαγγελματικής σχολής, η οποία όμως ποτέ δε λειτούργησε ως νομικό πρόσωπο, λόγω της ανεπάρκειας του ποσού αυτού.³⁵⁰ Επιθυμούσε ο διαθέτης να ιδρυθεί ως «κοινωφελές» ίδρυμα η «επαγγελματική ή εμποροβιομηχανική σχολή, εις την οποίαν να μορφώνωνται αξιόλογοι πλουτοπαραγαχγοί δια της γνώσεως της επαγγελματικής εργασίας των γινόμενοι ενμαθείς βωμήχανοι ή εμποροϋπάλληλοι δια καταλλήλου και όσο το δυνατόν πρακτικότερας

³⁴⁶ ΜΗΚ, Γ'36, σ.236.

³⁴⁷ Vassiliki Theodorou, *ό.π.*, σσ.201-202.

³⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουάριου 1884. ΠΠΧ, σ.372, διαθήκη του Ιάκωβου Κοντοβράκη αρ.10164, της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, Γ'51, σσ.284-288, διαθήκες της Μαρίας Κασιμάτη, *ό.π.*

³⁴⁹ Το επάγγελμα του «τοκιστή» ασκούσαν παράλληλα με εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες σε αστικά κυρίως κέντρα. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.202,220, υπσμ.564.

³⁵⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι. Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 1, υπφ.1, Διαθήκη της 7 Ιουλίου 1895. Σύμφωνα με αυτό το καταστατικό της Ρηγείου Σχολής: «Υπό την επωνυμίαν Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή Στέφανου Ρήγα συνίσταται εν Ερμονπόλει κοινωφελές ίδρυμα προτιθέμενον την δια πρακτικής διδασκαλίας μόρφωσιν νέων εμπόρων ή βιομηχάνων ή τεχνιτών ικανών προς πλουτοπαραγωγικήν εργασίαν». (Άρθρο Ιο). Έγγραφο 9876 της 18^{ης} Οκτωβρίου 1899 του Νομάρχη Κυκλάδων προς το υπουργείο Εσωτερικών, όπου υποβάλλεται προς έγκριση καταστατικό σχέδιο της Ρηγείου Εμπορικής και Βιομηχανικής σχολής. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 18, υπφ.1 (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή 1900) έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899. Β.Δ. της 8 Δεκεμβρίου 1899, «περί εγκρίσεως Καταστατικού της Ρηγείου Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής» και Ψήφισμα αρ 89 της 22 Νοεμβρίου 1900, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 9 (1), Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή (1896-1907), έγγραφο 14 της 16 Απριλίου 1902 και Κληροδοτήματα διάφορα φάκελος 8 (1) Καταστατικό του Φεβρουάριου 1901 και απολογισμός εκκαθαριστικής διαχείρισης. Δωρητήριο έγγραφο της 15 Ιουλίου 1878.

σπονδής».³⁵¹ Η επιθυμία του για «πρακτικήν μόρφωσιν επαγγελματιών», που αποτυπώνεται στο σκοπό ιδρύσεως της Σχολής,³⁵² υποδηλώνει κάποιον ενδοιασμό για τη χρησιμότητα της θεωρητικής μάθησης. Παρόμοια στάση είναι συνήθης στην Ερμούπολη στο πλαίσιο της όλης προβληματικής για τις κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει η οικονομία του νησιού για ν' αντιμετωπίσει την υπάρχουσα κρίση στους διάφορους τομείς της. Συγκυριακά φαινόμενα, όπως η χρήση του ατμόπλοιου στις θαλάσσιες συγκοινωνίες, ανέτρεψαν την εικόνα ενός ευημερούντος νησιού με ηγετικό ρόλο, ως του σημαντικότερου διαμετακομιστικού κέντρου και οδήγησαν στη μείωση του πληθυσμού, ο οποίος τράπηκε προς άλλα οικονομικά κέντρα, την Αθήνα και τον Πειραιά. Υπάρχουν όμως εκείνοι που σε τοπικό επίπεδο προσπάθησαν να διατηρήσουν μέσα από αναπροσαρμογές και νέες αφετηρίες στο βιομηχανικό τομέα τη διευρυμένη εσωτερική αγορά και την αντοχή της στο συναγωνισμό.³⁵³ Κατά τον Ματθαίο Σιβίνη, ανιψιό του γνωστού ευεργέτη της Σύρου, Στέφανου Ρήγα, ανώτερο αξιωματικό του ρωσικού στρατού και πολιτικού συντάκτη της εφημερίδας Nord, ο ίδιος αυτός υπέδειξε στον θείο του την ανάγκη ίδρυσης επαγγελματικής σχολής για τη βιομηχανική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Αναθρεμμένος και εκπαιδευμένος στη Γαλλία είχε διαπιστώσει την ασύγκριτη υπεροχή της δυτικής Ευρώπης ως προς την Ορθόδοξη Ανατολή. Αλλωστε η Σύρος κέντρο ελληνικού εμπορίου θα έπρεπε να μετατραπεί και σε «φυτώριον βιομηχανικής εκπαιδεύσεως».³⁵⁴ Σε επιστολή του από το Παρίσι ο Σιβίνης υπογράμμισε: «Η Σχολή αυτή έπρεπε να μιμηθή τας νηηλάς επιστημονικής σχολάς της Ευρώπης, μηδ' αυτής της εν Αθήναις πολυτεχνικής Σχολής εξαιρουμένης».³⁵⁵ Αναφερόταν στη διαθήκη του μακαρίτη θείου του, Στέφανου Ρήγα, η οποία «ουδόλωσ τον εξέπληξεν», καθόσον σε συναντήσεις τους στην Αθήνα, ο Ρήγας αναφερόταν στην έλλειψη βιομηχανικής εκπαίδευσης στο νησί τονίζοντας μάλιστα την ανάγκη της ίδρυσης Επαγγελματικής Σχολής. Σε ερώτησή προς τον ανιψιό του, αν θα του κατοφαινόταν να αφήσει την περιουσία του στη Σχολή αντί στον ίδιο, εκείνος απάντησε: «...παρατηρήσας, ότι ποτέ δεν επεδίωξα κληρονομίαν...ότι με εξέπληξεν είνε το ανεπαρκές της περιουσίας, ην αφήκεν, διότι κατά την

³⁵¹ Διαθήκη του Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895, ΓΑΚ ΣΤΡ, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 18 και 9 (1), (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή). Τράπεζα Αθηνών 1896-1907 και Χρ.Λούκος, Οικονομικές..ό.π., σ.41 και Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σσ.178,298-299.

³⁵² Ο σκοπός υπογραμμίζεται στο ψήφισμα του Δ.Σ. Δήμου Ερμούπολεως και το Καταστατικό: Ψήφισμα αρ 89 της 22 Νοεμβρίου 1900. ΓΑΚ ΣΤΡ φάκελος 9, ό.π. Καταστατικόν της εν Ερμούπολει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα μετά του εγκρίναντος Β.Δ. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [Τύποις Πατρίδος] Σύρος 1901.

³⁵³ Χρήστος Λούκος, Μία ελληνική πόλη σε παρακμή, Η Ερμούπολη το β' μισό του 19^{ου} αιώνα στο Νεοελληνική Πόλη...ό.π., [EMNE], σσ.596-597.

³⁵⁴ Βλ Επιστολή Ματθαίου Σιβίνη της 22 Μαρτίου /3 Απριλίου 1899 προς τον δήμαρχο Ερμούπολης Βαφειαδάκη. ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος I. (Κληροδοτήματα διάφορα), φάκελος 1, υπφ.1, (Διαθήκη Στεφ. Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία) και φάκελος 8, υπφ.1. (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή 1900 έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899.

³⁵⁵ Αποψη του Καλαποδόπουλου, εργοστασιάρχη, καθηγητή εμπορικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο Σύρου, συντάκτη της εφημερίδας Χρηματιστήριο και εμπορομεσίτη, ενός από τους εκτελεστές της Διαθήκης του Ρήγα και φίλου του ήταν επίσης ότι «δια των οικονομικών και βιομηχανικών σπουδών... τελειοποιείται και αναπτύσσεται η παραγωγός εργασία και τακτοποιείται η ηθική και οικονομική θέσις τον ατόμου». Βλ. Εφ.Χρηματιστήριο, αρ.2 της 29 Ιανουαρίου 1883, σσ.1-2. Για το εμπορικό φροντιστήριο του Καλαποδόπουλου. Βλ. Εφ. Ήλιος, αρ.420 της 29 Ιανουαρίου 1893, σ.1 και αρ.441 της 10 Ιουλίου 1893, σ.3.

εμὴν γνώμην, ἡ ἰδρυαὶς επαγγελματικῆς σχολῆς δῆται πλειοτέρων πόρων...».³⁵⁶ **Και συνεχίζει ο ἴδιος ο Σιβίνης υποστηρίζοντας;** «...Ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκη μάλλον βιομηχανικῶν ἐργοδηγῶν (ωηίτβ-ηαιίίτες), ἢ τελείων μηχανῶν...εκτός ἐμπορικῶν γνώσεων οἱ φοιτῶντες εἰς αὐτὴν θα ἀποκτοῦν γνώσεις εἰδικὰς, βιομηχανικὸς παντός εἶδους καὶ ἐργοστασίων, ὅπου νὰ μορφῶνῶνται τέλειοι ηλεκτροτεχνίται...».³⁵⁷

Με τὴν ἐκκαθάριση τῆς περιουσίας τοῦ ευεργέτη το κληροδότημα μόλις ἀγγίξε τις 80.000 δραχμές, «αἰτίνες βεβαίως δὲν ἐθεωρήθησαν ἐξόχως ἀρκούσαι» γιὰ τὴν ἰδρυση μιᾶς τέτοιας σχολῆς, χάρις στὴν ὁποία ἔκανε κληρονόμο τοῦν Δήμο Ἐρμούπολης. Καταρτίστηκε ἔτσι ἐπιτροπὴ συλλογῆς συνδρομῶν καὶ δωρεῶν ὁμογενῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴν υλοποίηση τοῦ σκοποῦ.³⁵⁸ Παρὰ τὴ μὴ εὐδῶση τῆς ἰδρυσης τῆς Σχολῆς, χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ προσπάθεια ποὺ καταβαλόταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ θεμελίωση τεχνικῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ διαθέτη γιὰ πρακτικότερες σπουδές υποδηλώνει τὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς ἀναγκαίους δρόμους, τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἡ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ ποὺ δοκιμαζόταν τὴν περίοδο ἐκείνη, ἐκφράζοντας παράλληλα τὸ νεωτερικὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει νὰ υποκαθιστᾶ τις παραδοσιακὲς συμπεριφορές τῶν κληροδοτῶν, ὅπως ἦταν δωρεές σε ναοὺς, προικοδότηση κοριτσιῶν κλπ. θεωροῦσε ὅτι ἡ Σχολὴ τοῦ θα τροφοδοτοῦσε με εἰδικευμένα στελέχη τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Ἐρμούπολης, καθὼς καὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου.³⁵⁹ Δὲν ἀπομακρύνεται βέβαια ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ πατριωτισμοῦ, ἐφόσον ἡ εὐαισθησία τοῦ γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἐλληνισμοῦ προβάλλει χαρακτηριστικὰ στὶς τελευταῖες φράσεις τῆς διαθήκης τοῦ: «Δὲν ἔχω ἄλλο νὰ προσθέσω εἰ μὴ τὴν εὐχὴν μου ὑπὲρ τοῦ ἐν γένει Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος καὶ τῆς Σύρου».³⁶⁰

Παρόμοια δωρεὰ ἐμπόρου-τοκιστῆ ἐπίσης πρὸς τὴ Σύρο ἦταν ἐκείνη τοῦ Σταματίου Καστανοῦ τὸ Νοεμβρίου τοῦ 1892 με στόχο τὴ δημιουργία «σχολείου μικρῶν τεχνῶν», ὅπου, ἐκτός ἀπὸ τὰ συνήθη μαθήματα, πρότεινε «νὰ διδάσκωνται τέχναι, οἷον σιδηρουργία, κατασκευὴ μικρῶν εἰδῶν, ἤτοι μπαστουριῶν, κομβίων, παιχνιδιῶν καὶ ἄλλων μικρῶν βιομηχανημάτων δι' ὧν πλουτίζουν ἄλλα ἔθνη...». Πέρα ἀπὸ τὸ πνεῦμα λιτότητας καὶ οἰκονομίας ποὺ διέκρινε πολλοὺς ευεργέτες ἀκόμα καὶ στὴν προσεκτικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ κληροδοτήματός τοῦς, ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ εὐνοία τοῦς πρὸς τὴν κατώτερη τάξη: «Ἐννοῶ δὲ

³⁵⁶ «Ὁ δὲ αἰμὴνηστος θεῖός μου μοι εἶπεν ὡς ἐνθυμούμαι ρητῶς 'λοιπὸν, δὲ θα σοὶ κακοφανή, Ματθαίε, ἀν ἀφιερῶσω τὴν περιουσίαν μου εἰς τὸν σκοπὸν τούτον;». ΓΑΚ.ΣΥΡ, φάκελος 9, ὁ.π. Ἐπιστολὴ Ματθαίου Σιβίνης.

³⁵⁷ Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευση ποὺ δέχθηκε στὴ Ρωσία, στο πῶς γνώρισε τὴν ὑπεροχὴ τῆς δυτικῆς Ἑυρώπης ἐναντι τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ τονίζει ὅτι ἡ Σύρος ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὡς κέντρο ἐμπορίου, φυτῶριο βιομηχανικῆς ἐκπαίδευσεως καὶ νὰ μιμηθεῖ τις ἐπιστημονικὲς σχολές τῆς Ἑυρώπης, οὔτε αὐτῆς τῆς Ἀθήνας τῆς πολυτεχνικῆς, ποὺ μορφώνει μηχανικοὺς. Ἐπιστολὴ Ματθαίου Σιβίνης..ὁ.π.

³⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος I, (Κληροδοτήματα διάφορα) φάκελος 1, ὑφ.1 καὶ 2: (Διαθήκη Στέφανου Ρήγα, ἐγγραφο ἰδρυσης Ρηγείου Ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς σχολῆς, ἀλληλογραφία), ἐγγραφο 8 Ἰουνίου 1899 καὶ ἐγγραφο 4715 τῆς 28 Ἰουνίου 1899 (Νομάρχης Κυκλάδων πρὸς Δήμο Ἐρμούπολης) καὶ ἐγγραφο 2033/1600 τῆς 25 Ἰουνίου 1899. Ἐπίσης ψήφισμα ἀρ.325 τοῦ Δ.Σ. πρὸς τὴν Νομαρχία Κυκλάδων. Σὲ ἐτήσιο Ἀπολογισμὸ διαχείρισης τῆς Ρηγείου Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς ἔτους 1909 πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ μέχρι τότε κληροδότημα ἀνερχόταν σὲ 82.216,95 δραχμές, τὸ 1910 σὲ 85.846,90 δραχμές τὸ 1911 σὲ 89.832,90 καὶ τὸ 1912 σὲ 93.440 δραχμές, (ἐγγραφο 17 Ἰανουαρίου 1913). ΓΑΚ ΣΥΡ, ὁ.π., φάκελος 8, ὑφ.1, (Ρηγείος Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ 1900).

³⁵⁹ Διαθήκη Στέφανου Ρήγα τῆς 7 Ἰουλίου 1895 στο Χρ.Λούκος, Οἰκονομικές..ὁ.π., σ.51.

³⁶⁰ Ὁ.π., σ.53.

να συστηθή το σχολείον τούτο εις συνοικίαν απόκεντρον εργατικήν, εις οίκημα ευθηνόν και να συντηρείται με οικονομίαν. Σκοπός μου είναι να διδάσκονται τα τιαϊδιά των πτωχών ανθρώπων γράμματα και τέχνην τινά».³⁶¹ Η πενήντακονταετία που έθεσε ο Καστανός ως χρονικό όριο για τη σύσταση της σχολής φαίνεται ότι ήταν το βασικό αίτιο για τη μη λειτουργία της.³⁶²

Και στις δύο περιπτώσεις των Ερμουπολιτών αυτών έχουμε έμμεσες συστάσεις για πρακτική μάθηση, καθώς και απόπειρες που αποβλέπουν, ιδιαίτερα η τελευταία, στην υπέρβαση κάποιων κοινωνικών αδιεξόδων και όχι μόνο στην εξομάλυνσή τους. Συνιστούν λοιπόν κάποιο νεωτερισμό, όσον αφορά στην κοινωνικοοικονομική διάσταση της δωρεάς.³⁶³

Στη Σύρο πάλι έζησε ως μεγαλέμπορος και τραπεζίτης ο Σταμάτης Πρώιος, χιώτης την καταγωγή, όπου διετέλεσε και εμποροδίκης, καθώς και δημοτικός σύμβουλος.³⁶⁴ Σημειώνεται εδώ η πρόθεσή του να ιδρύσει πολυτεχνική σχολή στην Ερμούπολη, για τη λειτουργία της οποίας εξασφάλιζε σημαντική δωρεά.³⁶⁵

Με βάσει τα προηγούμενα φαίνεται καθαρά πως η εμπορική κοινωνία της Σύρου που συνέβαλλε οικονομικά στην εκπαίδευση του νησιού, συνέβαινε να εκφράζει και εκπαιδευτικές της προτιμήσεις που απηχούσαν τις αυξανόμενες σε ειδικευμένο προσωπικό ανάγκες της οικονομίας της. Αν και καταγόταν από την Ερμούπολη και έζησε εκεί, ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος, δικηγόρος και διδάκτωρ της Νομικής, μεταξύ άλλων ευεργετικών του πράξεων, το 'Α του κληροδοτήματός του το άφησε στο δήμο Φαλαισίας Πελοποννήσου για σπουδές βιομηχανικές ή γεωπονικές ενός ή περισσότερων νέων. Στη διαθήκη του το 1899 προσδιορίζει με σαφήνεια την θέση του υπέρ των τεχνικών επαγγελματιών: «εν έτερον τέταρτον...θέλει δίδεσθαι εις τον δήμον Φαλαισίας...το δημοτικόν συμβούλιον να δαπανά ενιαυσίως προς εκπαιδενσιν άρρενος παιδιού ή παιδιών του δήμου προωρισμένα να γίνωσι βιομήχανοι ή γεωπόνοι, ουχί δε επιστήμονες».³⁶⁶ Η θέση αυτή αναδεικνύει ίσως την αναγκαιότητα των πρακτικών τεχνών. Υπήρξαν γνωστές οι δωρεές του και στη Σχολή Απόρων Παρνασσού,³⁶⁷ ένδειξη ίσως της ευαισθητοποίησής του στις νέες

³⁶¹ Το πνεύμα οικονομίας συνόδευε όχι μόνο τη ζωή τους, αλλά και τη μεταθανάτια βούλησή τους: «Εννοώ δε να συστηθή το σχολείον τούτο εις συνοικίαν απόκεντρον εργατικήν, εις οίκημα ευθηνόν και να συντηρείται με οικονομίαν» σημειώνει στη διαθήκη του ο Καστανός. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Μετα κόπον, σσ.195-204. Όλα τα περιουσιακά στοιχεία για τη σχολή ήταν κτήματα στην Ερμούπολη και στη Χίο, εισοδήματα από ακίνητα - τουλάχιστον ισοδύναμα με 2.000 δραχμές -, χρεώγραφα, ομόλογα, απαιτήσεις. Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.177-178.

³⁶² Ο Καστανός παραγγέλλει όλη του η περιουσία να περιέλθει προοδευτικά στο Δήμο Ερμούπολης. Χρ.Λούκος, Οικονομικές...ό.π., σσ.177-178.

³⁶³ Συνιστούν καινοτομία, αν και παρόμοια στάση «ήταν συνήθης στην Ερμούπολη στο πλαίσιο της όλης προβληματικής για τις κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει η οικονομία του νησιού για ν'αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση». Χρ.Λούκος, Οικονομικές...ό.π., σσ.52-53.

³⁶⁴ Ζερβός,Υ.Γ., αρ.914 και ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος (Κληροδότημα Στ. Πρώιου) /17, υπφ.1, Διαθήκη, υπφ.5, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883. Ο Σταμάτιος Πρώιος πέθανε την 17 Νοεμβρίου 1884.

³⁶⁵ Στο γραφείο του βρέθηκε η τέταρτη ημιτελής διαθήκη, εκτός από τις δύο όμοιες σφραγισμένες και την τρίτη, σχέδιο των άλλων δύο, που είχαν συνταχθεί τον Απρίλιο του 1882. Κωνσταντίνος Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις 1964, σ.82.

³⁶⁶ Άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. Μετά την εκκαθάριση η περιουσία του υπολογίστηκε σε 190.000 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63. Βλ. και Γεωργική Εκπαίδευση, σ.28.

³⁶⁷ Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ.297.

προοπτικές που προσέφερε η τεχνική εκπαίδευση. Για τη γενέτειρά του Ερμούπολη δε φείδεται συναισθημάτων: «προς ευγνωμοσύνην και διότι εγεννήθη εν τω τόπω τούτω».³⁶⁸

Στο ποσοστό (8,68%) εκείνων των ομογενών του εξωτερικού, αλλά και του εσωτερικού, οι οποίοι άφηναν κληρονόμο τους το ελληνικό «έθνος», γενικά χωρίς να καθορίζουν συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα και τόπο,³⁶⁹ ανήκει η περίπτωση του Βασιλείου Σιλέλη, ομογενούς στο Γιούργεβο της Ρουμανίας, ο οποίος το 1891 άφησε 500.000 φράγκα για υποτροφίες, σε ελληνική σχολή και εργαστήριο πρακτικών τεχνών,³⁷⁰ ως επί το πλείστον σχετικών με παραδοσιακά επαγγέλματα.³⁷¹

Η προσπάθεια ενίσχυσης της υποδομής τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επαρχία, όπου συνήθως ευρίσκεται η γενέτειρα του ευεργέτη ή στο μέρος, όπου έζησε (όταν πρόκειται για περιοχή του ελληνικού βασιλείου), δεν εκδηλώνεται μόνο με τη χορήγηση υποτροφιών εσωτερικού ή εξωτερικού σε νέους με την προσδοκία της μεταφύτευσης και πρακτικής εκμετάλλευσης της αποκτηθείσας εξειδίκευσης, στη γενέτειρα του ευεργέτη και των υποτρόφων. Η συλλογική ή ατομική συμμετοχή σε ιδρύματα, τα οποία συστάθηκαν ή επρόκειτο να συσταθούν από ιδιωτική πρωτοβουλία ή δημοτικό φορέα είναι επίσης συνήθης και ποικιλόμορφη. Στη στέγαση της Νυκτερινής σχολής Μεσολογγίου, για παράδειγμα, συνέβαλε η απόφαση του Ιερόθεου Ηλιάδη, εφημέριου του ναού Αγίου Παντελεήμονα Μεσολογγίου, καταγόμενου από τη νήσο Ανάφη, να προσφέρει το 1891 ανάμεσα σε άλλα και την οικία του.³⁷²

Μία από τις λίγες προσπάθειες εγκαθίδρυσης επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επαρχία είναι εκείνη του Γεωργίου Π. Κυριαζή, ομογενούς, νομιάτρου στη Ρουμανία.³⁷³

³⁶⁸ Στο Α' άρθρο από την επικαρπία που αφήνει στη γυναίκα του, το ένα τέταρτο «θέλει δίδεσθαι εις το εν Ερμουπόλει Σύρον ελληνικόν γυμνάσιον, ένθα εσπούδασ(ε) τα εγκύκλια μαθήματα...προς εκπαίδευσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων». Διαθήκη της 14 Μαρτίου 1889 και 27 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019.

³⁶⁹ Πολλές φορές δεν καθορίζουν μόνο το ίδρυμα, στο οποίο απευθύνουν τη δωρεά τους, αλλά ούτε τη βαθμίδα ή τον τομέα εκπαίδευσης. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, «Επιλογή «καταστήματος», σσ.156-157. Η αποσπασματικότητα των πηγών συχνά δεν αφήνει να γνωρίζουμε το συγκεκριμένο γεωγραφικό προσορισμό τους.

³⁷⁰ Γενικό του κληρονόμο όρισε τον βασιλιά Κωνσταντίνο. ΑΥΕ, Φάκ.1893/Β60,2, έγγραφο 780 της 19 Οκτωβρίου 1893 και Ζερβός, ΥΠΕΞ, αρ. 672.

³⁷¹ Τα θεωρούμενα χρήσιμα επαγγέλματα είναι η σιδηρουργία, η υποδηματοποιία, η ξυλουργική. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.195.

³⁷² ΓΑΚ ΑΙΤ,ΑΒΕ 70/1981 Διαθήκες Αδημοσ. Συμβολαιογράφων Μεσολογγίου και ΑΒΕ 70, ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, αρ.4913, έγγραφο 15 της 30 Ιουλίου 1899.

³⁷³ Ο Γεώργιος Κυριαζής (1825 ή 1830-1893) καταγόταν από τον Πλάτανο Αιτωλίας, ήταν γιος του Παπακώστα, αγωνιστή του 1821 που το 1832 «συνετέλεσεν στρατιωτικός ιερέυς του 19^{ου} ελαφρού τάγματος». Δέχτηκε τις γνώσεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη γενέτειρά του, μαθήτευσε σε συγγενή του σχολάρχη, τον Νικόλαο Παπαδόπουλο και αποφοίτησε με άριστα από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθήνας. Συμπλήρωσε τις σπουδές του στα πανεπιστήμια του Μομπελιέ και Παρισίων. Ασκήσε το επάγγελμά του στη Ναύπακτο και το Αιτωλικό την εποχή των κρουσμάτων χολέρας στα μέσα του αιώνα. Για την έγκαιρη και σωστή αντιμετώπιση της δυσχερούς κατάστασης του απονεμήθηκε ο Αργυρός Σταυρός του Σωτήρος από τον Όθωνα στις 2 Φεβρουάριου 1856: «διαγνόντα πρώτον και υποδείξαντα την ύπαρξιν της χολέρας εις Σταμνά της Αιτωλίας, συνδραμόντα απαρχής μέχρι τέλους της επιδημίας μετά μεγίστης δραστηριότητος και ανταπαρνήσεως τους παθόντα την νόσον και συντελέσαντα εις ην εξάλειψιν του κακού δια την επιτυχίαν μέτρων τα οποία συνεβούλευσε...». Στη Ρουμανία νυμφεύθηκε την Ελένη Ξενοκράτους, κόρης του Κωνσταντίνου Ξενοκράτη, ο οποίος άφησε την κολοσσιαία περιουσία του «υπέρ του στόλου και των φιλανθρωπικών

Φρόντισε το 1892 για την ίδρυση και συντήρηση επαγγελματικής και τεχνικής σχολής αρρένων στο Μεσολόγγι με ένα κεφάλαιο 600.000 δραχμών,³⁷⁴ «όπερ δια του παρόντος δωρείται αμετακλήτως εις το Δημόσιον τον Ελληνικού κράτους υπό τον όρον και επί τω αποκλειστικό σκοπώ, ίνα ολόκληρον το ποσόν τούτο χρησιμοποιηθή καθ' ά ορίζει ειδικώτερον κατωτέρω προς ίδρυσιν, συντήρησιν και πλήρη λειτουργίαν...επαγγελματικής ή τεχνικής σχολής αρρένων φερούσης το όνομα "Επαγγελματική Σχολή Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή"».³⁷⁵ Όρισε οι μαθητές της Σχολής να εκπαιδεύονται σε σιδηρουργία, ξυλουργία, ραπτική και υποδηματοποιία, «ων η χρησιμότης είναι εν Ελλάδι αναμφίβολος», μαθήματα που θα διδάσκονται στη σχολή «βελτιούμενα βαθμηδόν και καθ' όσον επιτρέπονσι τα υπάρχοντα διαθέσιμα, χρηματικά μέσα». Προϋποθέσεις εγγραφής στη Σχολή είχαν οι «ανεπίληπτον δείξαντες εν αυτώ διαγωγήν, ανήκοντες εις απόρους, αλλ' εντίμους οικογενείας των διαφόρων νομών της Ελλάδος».³⁷⁶ Το κείμενο της διαθήκης διακατέχεται από το πνεύμα κατοχύρωσης βασικών προϋποθέσεων ευόδωσης του εκπαιδευτικού σκοπού της. Υπόδειγμα διοργάνωσης της Σχολής υπήρξε ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα,³⁷⁷ μορφή ασφαλιστικής δικλείδας της συνέχειας του ιδρύματος, λόγω επιμελημένης οργάνωσης για «..να μη περιέλθη αύτη βραδύτερον εις αδχ/ναμίαν προς επιτυχίαν του σκοπού, ον η ίδρυσις της Επαγγελματικής Σχολής επιδιώκει». Δίνει βαρύτητα στο ήθος των προσώπων που θα απαρτίσουν τη διαχειριστική επιτροπή του κληροδοτήματός του, τα οποία «έσονται τα ηθικά

καταστημάτων» με εκτελεστή του κληροδοτήματος τον Γ.Κυριαζή. Εκμεταλλεζόμενος τις σχέσεις του με το βασιλιά Κάρολο, ο οποίος τον τίμησε με τον Ταξίαρχη του ρουμανικού στέμματος για τις σημαντικές υπηρεσίες του ως νομιάτρου, εξομάλυνε τα προσκόμματα των ρουμανικών αρχών κατά την εκτέλεση της διαθήκης και κατόρθωσε να ιδρύσει το Ξενοκράτειο Παρθεναγωγείο. Το 1879 έστειλε 130.000 δραχμές για την κατασκευή δρόμου στη γενέτειρά του. Το 1887 επέστρεψε στο Μεσολόγγι, όπου άρχισε την ευεργετική του δραστηριοποίηση προσφέροντας ποσά στη θεραπεία πολλών αναγκών, μεταξύ αυτών ο εξοπλισμός σχολείου με εποπτικά μέσα. Προσφορές του έγιναν τα έτη 1887, την 15 Μαΐου 1892, το 1893. Χαράλαμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος, Γεώργιος Κυριαζής, ο επιφανής ιατρός και Άνθρωπος, Εφ. Ναυπακτιακή, φύλλο του 1989, σ.2 και ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 460 της 26 Ιουνίου 1895 και του ιδίου, Η Ναυπακτία και ο Πλατανιώτης Γιατρός Γεώργιος Παπακώστα Κυριαζής, Σύμμικτα, περ. Ναυπακτιακά, [Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών], τόμος Β' 1984-1985, σσ.411-416.

³⁷⁴ Πολυειδές το σύνολο των δωρεών του, οι οποίες δεν περιορίστηκαν στον εκπαιδευτικό τομέα (προσφορά εποπτικών μέσων σε σχολείο θηλέων), αλλά σε τρέχουσες ανάγκες πέρα από τα όρια της ιδιαίτερης πατρίδας του (130.000 δραχμές για οδοποιία 1879 σε νησιά εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου). Προέβη επίσης σε αγαθοεργίες υπέρ Χίου, Κρήτης, Κεφαλληνίας και Ρουμανίας. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, φάκελος 110, δωρητήριο συμβόλαιο, αρ.6187 και φάκελος 1 και Χαραλαμπόπουλος, Εφ. Ναυπακτιακή, ό.π.

³⁷⁵ Κατέθεσε το κεφάλαιο σε χρεώγραφα πάγιου ελληνικού δανείου με 4%. Διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή, αρ.6187 της 15 Μαΐου 1892, ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1, Ζερβός, Υ.Γ., αρ. 457, Υ.ΟΙ., αρ.921.

³⁷⁶ Όρισε «το τρίτον όμως τουλάχιστον των ρηθέντων θα ανήκη εις οικογενείας εγκατεστημένους εν τω Δήμω Προσχίου, Κυλλήνης, Αποδοτίας της Επαρχίας Ναυπακτίας...». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1, Διαθήκη του Γ.Κυριαζή, ό.π.

³⁷⁷ «Θέλει ληφθή ως υπόδειγμα ο διέπων το ορφανοτροφείον Χατζηκώνστα κανονισμός, ίνα κανονισθώ ακριβώς τα περί βραβεύσεως των ευδοκιμησάντων εν ταις εξετάσεσι και διακρινομένων επί φιλοπονία και χρηστότητι μαθητών, τα περί τρόπον καθ' όν θέλουσι διαιτάσθαι, τρέφεσθαι και εκπαιδεύεσθαι ο διαρκώς μένοντες εν τη σχολή ως υπότροφοι μαθηταί, τα περί αποκαταστάσεως αυτών εξερχομένων της σχολής και τέλος, ίνα ορισθώσιν ακριβώς και λεπτομερώς τα όρια της εξονσίας της Επιτροπής και έκτασις και ο τρόπος της ενεργείας αυτής...». Διαθήκη του Γ.Κυριαζή αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, ό.π.

πρόσωπα του κατά καιρούς Δημάρχου...».³⁷⁸ Προβλέπει να δίνει λύσεις στην περίπτωση διάλυσης της Εθνικής Τράπεζας, όπου τοκίζεται το κληροδότημα. Στον Κανονισμό της Σχολής του Μαΐου του 1892 φαίνεται να τηρούνται επακριβώς όλα τα αιτήματα του ευεργέτη. Εκτός από δικούς της υποτρόφους, δέχεται και οικοτρόφους «συντηρημένους δια δαπάνης της Κυβερνήσεως ή Δήμου τινός ή ιδιωτών».³⁷⁹ Ανάμεσα στις δωρεές που προσήλκυσε το ίδρυμα αναφέρουμε εκείνη του Σωκράτη Σταΐκου, δημάρχου Μεσολογγίου το 1901, ο οποίος παραχώρησε οικόπεδο εκτάσεως 17.278 τ.μ. για την οικοδόμηση της Επαγγελματικής Σχολής.³⁸⁰

Στην Πελοπόννησο ίδρυση επίσης Επαγγελματικής Σχολής του Λεωνιδίου Κυνουρίας επαγγέλλεται το κληροδότημα των 100.000 δραχμών του Ιωάννη Σαραντάρη, ομογενούς από τη Βολώνια Ιταλίας το 1896.³⁸¹

Άλλη περίπτωση ίδρυσης επαγγελματικής σχολής και συγκεκριμένα «Βιομηχανικής» είναι εκείνη του Αναστασίου Λιβιεράτου από τη Θέκλα Κεφαλληνίας το 1892.³⁸² Ο Λιβιεράτος δεν προσπαθεί να συμβάλει στην τεχνολογική ανάπτυξη του τόπου του με τη μορφή μόνο υποτροφιών σε γυμνασιακή και πανεπιστημιακή ακολούθως εκπαίδευση «...για τους προτιθέμενους να εκμάθουσι βιομηχανικήν τέχνην», αλλά εκδηλώνει την πρόθεσή του για την ίδρυση και λειτουργία «Βιομηχανικής Σχολής Τεχνών Ληξουρίου» αφιερώνοντας τα 3/4 της αξίας οικίας του.³⁸³ Ο αδελφός του, Γρηγόριος Γεράσιμου Λιβιεράτος, έμπορος στη Νέα Υόρκη, με την πρώτη ιδίχειρη διαθήκη του το Μάιο του 1904 στη Νέα Υόρκη και τη δεύτερη το Δεκέμβριο του 1905 στο Αργοςτόλι,³⁸⁴ εκτός από κληροδοσίες του σε άλλους τομείς, ενίσχυσε οικονομικά μαζί με τον Αναστάσιο το Γυμνάσιο Ληξουρίου με κληροδότημα 10.000 δραχμών και τη συντήρηση σχολαρχείου στην Αγία Θέκλα Κεφαλλονιάς.

Αξιωματικό επίσης είναι το παράδειγμα της «Επαγγελματικής Σχολής Σπάρτης Ιωάννου και Αικατερίνης Γρηγορίου» το 1907.³⁸⁵ Επιθυμώντας ο Ιωάννης Γρηγορίου να συντελέσει «εκ των ενόντων εις την επαγγελματικήν και τεχνικήν εκπαίδευσιν των εκ της ιδιαιτέρας του πατρίδος Λακεδαιμόνος καταγομένων παιδων, αρρένων και θηλέων, όπως δια

³⁷⁸ Με αυστηρότητα επίσης τονίζει: «Εις ουδένα δε απολύτως μηδέ εις τον δωρεοδότην αυτών δίδεται ποτέ επί οιωδήποτε εν γένει λόγω το δικαίωμα τον να άρη ή να παραλάβη εκ της Εθνικής Τραπεζης τα αντιπροσωπεύοντα το ποσόν των εξακοσίων χιλιάδων φράγκων χρεόγραφα, μήτε να τροποποιήση οπωσδήποτε, αλλοιώση ή μετατρέψη τον προορισμόν του κεφαλαίου τούτου». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ό.π.

³⁷⁹ γ' κεφάλαιον του Κανονισμού της Σχολής. Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή [εκ του Τυπογραφείου Ζαχαρία Α. Αγγελή], εν Μεσολογγίω. ΓΑΚ ΑΙΤ ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, φάκελος 1. Σύμφωνα με τον Κανονισμό της Σχολής, οι «συνεισφέροντες» ποσό ύψους 1000 δραχμών και πάνω θεωρούνται «ευεργέτες» και «εκτός του τίτλον τον ευεργέτου έγγραφοι εις μαρμαρίνον πίνακα στηθησόμενον εις την είσοδον του ιδρύματος». Β' κεφάλαιον. Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής..ό.τι..

³⁸⁰ ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ, φάκελος 110, δωρητήριο συμβόλαιο του Σωκράτη Σταΐκου, αρ.979 της 10 Μαΐου 1901.

*³⁸¹ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.914, Υ.Γ, αρ.1103. Οι ετήσιοι τόκοι προς τη Σχολή ανέρχονταν σε 2.985.50 δραχμές. Ζερβός, ΕΤΕ, αρ.361

³⁸² Ο Αναστάσιος Λιβιεράτος ασχολήθηκε με το εμπόριο καφέ, δερμάτων και πετρελαίου. Μαζί με τον αδελφό του Γρηγόριο συνέβαλαν στην απόκτηση εκπαιδευτικής υποδομής του Ληξουρίου και της γενέτειράς τους, Αγ.Θέκλας. Διαθήκη του Αναστασίου Λιβιεράτου της 6 Μαΐου 1892 και Αίτηση αδελφών Αλιβιεράτου προς το υπουργείο Παιδείας την 1 Φεβρουάριου 1911. ΜΗΚ,Γ'145, σσ.676,1131.

³⁸³ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.915.

³⁸⁴ Διαθήκη πρώτη της 6 Μαΐου 1904 στη Ν.Υόρκη (ΜΗΚ,Γ'145, σ.676,1131) και δεύτερη αρ.5814 της 19 Δεκεμβρίου 1905 στο Αργοςτόλι. (ΜΗΚ,Γ'146, σ.682).

³⁸⁵ Β.Δ. της 9 Οκτωβρίου 1907. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.194 της 9 Οκτωβρίου 1907. Βλ. Γ Αναστασόπουλος,..ό.π., τόμος Γ', σ.1907.

της τουχύτης μορφώσεως πορίζωνται ευχερώς τα προς το ζην», αφιέρωσε μεγάλο μέρος της περιουσίας του.³⁸⁶

Η περιπτώσιολογική αυτή παράθεση της ιδιωτικής μέριμνας για την εγκαθίδρυση τεχνικής εκπαίδευσης στόχο της έχει να αναδείξει το γεγονός ότι, παρά τις διαφορές που προκύπτουν από τους προσωπικούς διαχρωματισμούς του λόγου και των προτιμήσεων των διαθετών, είναι εμφανής η σύγκλισή τους σε μία πρακτική που απεικονίζει την επίγνωση των προβλημάτων και προτεραιοτήτων των αναγκών της τοπικής ή ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, αλλά και τη συνειδητό ποίηση της σημασίας της ευεργετικής τους πρωτοβουλίας μέσα σ' αυτήν.

12. Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομής

Γεώργιος Αβέρωφ

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο ζήτημα της αποπεράτωσης της κεντρικής οικοδομής του Πολυτεχνείου συνέβαλε τα μέγιστα η σημαντική προσφορά του Αβέρωφ,³⁸⁷ Μετσοβίτη στην Αλεξάνδρεια, συγγενούς του Μ. Τοσίτσα.³⁸⁸ Λόγω της μεγαλοπρέπειας που είχε δοθεί στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του Ιδρύματος, κινδύνευε η οικοδομή του Πολυτεχνείου να μείνει ανολοκλήρωτη. Παρέχοντας τις 500.000 δραχμές ο Αβέρωφ βοήθησε στην αποπεράτωση του κτιρίου.³⁸⁹ «Ο μεγάλθυμος κύριος Αβέρωφ φιλοτίμως αναδεχθείς την αποπεράτωση του παρά συμπατριώτη του προαρχιθέντος Μετσοβείου Πολυτεχνείου εδαπάνησε μέχρι τούδε υπέρ του 1/2 εκατομμυρίου προς συμπλήρωσιν της οικοδομής, προς ανέγερσιν

³⁸⁶ Ιδρυτική πράξη Ιωάννου και Αικατερίνης Γρηγορίου. Το ποσό κατάθεσης του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 400.000 δραχμές, εκτός άλλων ποσών προερχομένων από οφειλές στον ευεργέτη. Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.930.

³⁸⁷ Ο Γεώργιος Αβέρωφ (1818-1899) υπήρξε κτηματίας σιτέμπορος, πλοιοκτήτης, τραπεζίτης και διετέλεσε πρόεδρος της επιτροπής Αλεξανδρείας. Εγκαταστάθηκε στο Κάιρο σε ηλικία 12 ετών και αργότερα στην Αλεξάνδρεια, όπου εξελίχθηκε αυτός σε σημαντικό οικονομικό παράγοντα της Αιγύπτου. Έφτασε εκεί με τον αμερικάνικο Εμφύλιο. Μικρέμπορος το 1840, βαθύπλουτος όμως το 1899. Η έλλειψη του αμερικάνικου βαμβακιού στις ευρωπαϊκές αγορές κατέστησε την Αίγυπτο κύρια χώρα παραγωγής του στη Μεσόγειο και τον οίκο Αβέρωφ μία των ισχυρότερων δυνάμεων στην παραγωγή και διακίνησή του. Ακολουθώντας την παράδοση των συντοπιτών του ανέπτυξε στενές σχέσεις με το χεβίδη Τεουφίκ Ιμντ Ισμαήλ (1879-1892), ο οποίος από το 1860 του εξασφάλισε ευνοϊκό πλαίσιο για την κατοχύρωση της επιχειρηματικής του ηγεμονίας στο εμπόριο βαμβακιού και σίτου (ως πλοιοκτήτη και τραπεζίτη). Ο Αβέρωφ πίστευε ότι η ελεημοσύνη υποθάλλει και ενδυναμώνει την οκνηρία. Πεθαίνοντας η περιουσία του περιοριζόταν σε 16-17.000 χρυσά φράγκα. Βλ. Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899.

³⁸⁸ Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, σ.16. «Προς αποπεράτωση των οικοδομητικών και διακοσμητικών έργων του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, αφήνω δύο μερίδια, ων το προϊόν θέλει διατεθή αποκλειστικώς δια τον σκοπόν τούτον...». Διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σσ.24-32. Μετά τα κληροδοτήματα προς την Αλεξάνδρεια, μοίρασε σε 80 μερίδια την υπόλοιπη περιουσία, από τα οποία τα τέσσερα τα προόρισε για το Πολυτεχνείο. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.155-157.

³⁸⁹ Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σ.31. ΑΥΕ, Φάκ.1883/Δ60,1, έγγραφο της 18 Φεβρουάριου 1883 (επιστολή της 18 Φεβρουάριου 1883 του προξένου Αλεξανδρείας προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών μετά συνημμένης επιστολής του Αβέρωφ). Σε άλλο έγγραφο υπογραμμίζεται η ευεργετική του συμβολή στην ολοκλήρωση του έργου οικοδόμησης του Πολυτεχνείου.

σώηρονργίον,,περίτείχισίν και μόρφωσιν των αυλών και προσόψεως, αποτελείωσιν και ενπρεπισμόν των άλλοτε αχρήστων υπογείων...».³⁹⁰ «..Η αποπεράτωση του ενταύθα Μετσοβείου Πολυτεχνείου, δι' ου εδαπανήσατε υπέρ του ημίσεως εκατομμυρίου δραχμές, είναι η κορωνίς των υμετέρων έργων, εφ' οίς οφείλεται υμίν εθνική ευγνωμοσύνη» τόνιζε σε υπόμνημά του προς τον ευεργέτη ο υπουργός των Εξωτερικών το 1883.³⁹¹ Το 1898 άφησε δύο από τα 80 μερίδια της περιουσίας του για την ολοκλήρωση των οικοδομικών και διακοσμητικών έργων του Μετσοβείου Πολυτεχνείου.³⁹² Τα 4/80 μερίδια της περιουσίας του τα προσέφερε πρώτον σε βραβεία μαθητών που αριστεύουν στις καλές τέχνες, ξυλογλυπτική προς χαλκογραφία, κοσμηματογραφία και «δι' οιοδήποτε άλλο μάθημα εγκριθή»,³⁹³ δεύτερο σε υποτροφίες εξωτερικού «αριστευόντων και διαπρεπόντων επί μαθήσει, ευφυΐα και χρηστότητι μαθητών του Μετσοβίου Πολυτεχνείου εις Ευρώπη προς ανωτέραν αυτών εκπαίδευσιν» και τρίτο στον «καταρτισμόν Μουσείου τον Πολυτεχνείου», δηλαδή πινακοθήκης με έργα τέχνης.³⁹⁴ Η ετήσια πρόσοδος από τους τόκους του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 5775 δραχμές³⁹⁵ για τις υποτροφίες και 3,128 δραχμές³⁹⁶ για τις οικοδομικές εργασίες.³⁹⁷ Με δαπάνη επίσης 100.000 δραχμών κτίστηκε ως παράρτημα του Πολυτεχνείου, το Μηχανουργείο.³⁹⁸

Εκτός από τη μέγιστη για τα οικονομικά δεδομένα της πατρίδας του προσφορά του, διέθεσε στη γεωργική εκπαίδευση τέσσερα μερίδια της περιουσίας του, στην εκπαίδευση

³⁹⁰ Έγινε τελικά η αποπεράτωση των «καταστημάτων» του Μετσοβείου Πολυτεχνείου «από άνδρα γενναίοφρονα, όστις και πλείστας άλλας περιστάσεις εξεδήλωσε τα της φιλοπατρίας ακραιφνή αισθήματά του με συνδρομάς και συμμεθέξεις του και θέλη τα προς πατριωτικά συνήθως αφορώντα έργα». ΑΤΕ, Φάκ,1883/Δ60, Υπόμνημα τω Γεωργίω Αβέρωφ εν Αλεξανδρεία-(άνευ αριθμού) 20 Φεβρουάριου 1883 και επιστολή Αβέρωφ της 18 Φεβρουάριου 1883.

³⁹¹ ΑΤΕ, Φάκ.1883/ Δ60, (υπουργείο Εξωτερικών προς Γενικό Προξενείο Αλεξανδρείας. Ευχαριστήρια επιστολή του 1883 προς τον Αβέρωφ) Υπόμνημα τω Γεωργίω Αβέρωφ, ό.π.

³⁹² Παραγγέλλει «..το προϊόν (των μεριδίων αυτών) να διατεθή αποκλειστικός εις τον σκοπόν τούτον, η δε εκτέλεσις των εν λόγω έργων, γενήσεται υπό των αρμοδίων προσώπων κατά τους υφισταμένους εν Ελλάδι νόμους και διατάγματα...». Άρθρο 16° της διαθήκης του της 18 Μαρτίου 1898. Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ, (αποβιώσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), συνταχθείσα ιδιοχείρως νπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899), εν Αλεξανδρεία 1899 και ΠΠΧ, σσ.24-32. Μετά τα εν Αλεξανδρεία κληροδοτήματα η υπόλοιπη περιουσία μοιράστηκε από τον ίδιο σε 80 μερίδια, από τα οποία τα τέσσερα προόρισε για το Πολυτεχνείο. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.155-157. Συνολικά δηλαδή αφιέρωσε τα έξι μέρη της περιουσίας του, δηλαδή 2.000.000 δραχμές στην κατασκευή του Πολυτεχνείου. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.209.

³⁹³ «..Δια δε τους διαγωνισμούς τούτους θα διατίθενται μέχρι τεσσάρων χιλιάδων δραχμών, θα καλούνται Αβερώνφειοι διαγωνισμοί». Άρθρο 17 της διαθήκης του. ΠΠΧ, σσ.28-29.

³⁹⁴ Ορίζει 4/80 μερίδια για το σκοπό αυτό. Άρθρο 17 της διαθήκης του, ό.Λ^άι ΖΑΒ, τόμος 1, σ.15. Αυτά ισοδυναμούσαν με 1.600.000 δραχμές. Στο 20° άρθρο κληροδοτεί στο Μετσοβείο όλες τις ελαιογραφίες συμποσούμενες σε 80 κομμάτια. Ζητά να κατατεθούν σε ιδιαίτερη αίθουσα που να ονομάζεται «Πινακοθήκη Αβέρωφ». Βλ,κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.682.

³⁹⁵ Αναλυτικότερα: 5.281 δραχμές και 494 δραχμές δανείου Κερκύρας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., φάκελος 7, υπφ.1, έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 (επιστολή των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα για τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

³⁹⁶ Αναλυτικότερα: 2.634,42 δραχμές και 494 δραχμές δανείου Κερκύρας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π.

³⁹⁷ Σύμφωνα με τα άρθρα 17 και 16 της διαθήκης του αντίστοιχα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., φάκελος 7, υπφ.1,2,3, έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 (επιστολή των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα για τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

³⁹⁸ Ευθ.Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π, σ.28.

ναυτικών δοκίμων και στην αγορά ενός εύδρομου θωρηκτού άλλα είκοσι μερίδια, που ισοδυναμούσαν με 2.500.000 χρυσές δραχμές το 1898 (ανήλθαν σε 8.000.000 το 1909), στη μουσική εκπαίδευση άλλα τέσσερα μερίδια, ενώ είχε ήδη προβεί το 1894 στη δωρεά των 40.000 Λιρών Αγγλίας για την κτιριακή ανασυγκρότηση της Σχολής Ευελπίδων. Στις προτεραιότητες των αγαθοεργιών του σε πρώτη θέση ερχόταν η Παιδεία, μετά η Εκκλησία και τέλος ο Στρατός.³⁹⁹ Κατά τη βιογράφο και απόγονό του, Μικαέλα Αβέρωφ, για τα σχέδια του «*συνθετικού και πρακτικού*» του πνεύματος χρησιμοποιούσε το Εμπόριο, τη Γεωργία, τις Καλές Τέχνες, την Παιδεία, τη Στρατιωτική εκπαίδευση, για να επιτύχει την πρόοδο του ελληνικού κράτους.⁴⁰⁰ Το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση εκδηλώθηκε με πλήθος δωρεών στην αρχή προς την κοινότητα της Αλεξανδρείας, της οποίας υπήρξε πρόεδρος και την οποία βοήθησε ποικιλοτρόπως. Αναλάμβανε να καλύπτει μεγάλο μέρος των αναγκών της αφήνοντας όμως συνειδητά χώρο ευεργεσίας σε άλλους⁴⁰¹ από αίσθηση δημοκρατικότητας και ίσως και έλλειψη επιδεικτικότητας.⁴⁰² Κατά το Γεώργιο Παλαιολόγο, εκπαιδευτική μορφή της Αλεξανδρείας,⁴⁰³ μέντορα και βιογράφο του Αβέρωφ, «*ήτο γνωστόν ότι ουχί ολίγα εδαπάνα κατ' έτος δια την εκπαιδευναι οργάνων προς μάθησιν*».⁴⁰⁴

Το Πολυτεχνείο στην ιστορική του πορεία μέσα από τις μεταβολές και τις αναβαθμίσεις του - βελτιώσεις σε οργάνωση και προγράμματα σπουδών - λειτουργώντας μέχρι το 1914 ως μεταγυμνασιακό ίδρυμα, χωρίς να απομακρύνεται από το βασικό κορμό του εκπαιδευτικού συστήματος και τις διαβαθμίσεις του, αποτέλεσε την ισχυρότερη υποδομή για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης.⁴⁰⁵ Με το Νόμο του 1914 θα αποχωριστεί από τη μέση εκπαίδευση και θα προαχθεί σε σχολή ανωτάτης εκπαίδευσης, ισότιμη με το Πανεπιστήμιο της Αθήνας με το όνομα «Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο».⁴⁰⁶ Βασικός του

³⁹⁹ Ο.π., σ.51, Ζερβός, ΣΜΔ, αρ. 7557, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., έγγραφο της 1 Φεβρουάριου 3, ΑΥΕ, Φάκ.1882/ Δ60,1 (επιστολή της 18 Φεβρουάριου 1883), ΠΠΧ, σ.15, και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.24. Βλ. Ευεργεσία, *Το ασφαλές του κληροδοτήματος*, σσ.260-261.

⁴⁰⁰ Μιχαήλας Αβέρωφ, *Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ*, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σσ.89,90,113,116-121 *Προτεραιότητές του στις αγαθοεργίες σε πρώτη θέση ερχόταν η Παιδεία, μετά η Εκκλησία και τέλος ο Στρατός*. Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ*, ό.π., σ.51.

⁴⁰¹ Ο.π., σ.11 και Μιχαήλας Αβέρωφ, ό.π., σσ.88-89.

⁴⁰² Πεθαίνοντας η περιουσία του περιοριζόταν σε 16-17.000 χρυσά φράγκα. Ταγκόπουλος, *Βιογραφία...ό.π.*. Κατά τη Μιχαήλα Αβέρωφ, όταν πέθανε ο ευεργέτης, η περιουσία του δεν υπερέβαινε τις 17.000.000 δραχμές, δείγμα της εν ζωή αφειδώλευτης γενναιοδωρίας του. Μιχαήλας Αβέρωφ, ό.π., σ.151. Κατά το Σουλογιάννη, με την πρώτη εκκαθάριση της περιουσίας του Αβέρωφ υπήρχαν 414.000 λίρες Αγγλίας και σε τίτλους 180.211 λίρες. Από το ποσό αυτό, δηλαδή τις 594.241 λίρες, απορροφήθηκαν από τα δημόσια κληροδοτήματα 363.972 λίρες και τους κληροδόχους 230.268 λίρες. Ευθ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας...ό.π.*, σ.327.

⁴⁰³ Υπήρξε διευθυντής των σχολείων της Αλεξανδρείας. Ο.π., σ.14.

⁴⁰⁴ Αποψη του Γεωργίου Παλαιολόγου, βιογράφου του Γεωργίου Αβέρωφ. Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ*, ό.π., σ.28.

⁴⁰⁵ Γκλαβάς, ό.π., σσ.238-244.

⁴⁰⁶ Νόμος 388 της 17 Νοεμβρίου 1914, «*περί οργανώσεως του εν Αθήναις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*». Εφ.της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.307, της 20 Νοεμβρίου 1914. Θα υπαχθεί στο υπουργείο Συγκοινωνιών, που ανέλαβε την ευθύνη των δημόσιων έργων. Την ίδια χρονιά επίσης για τη μόρφωση του διδακτικού προσωπικού των κατώτερων τεχνικών σχολών και των καθηγητών τεχνικών μαθημάτων μέσης εκπαίδευσης δημιουργείται Διδασκαλείο Τεχνικής Εκπαίδευσης με το Νόμο 572 της 31 Δεκεμβρίου 1914. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.16 τεύχος Α' της 13 Ιανουαρίου 1915.

σκοπός θα είναι η εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών με την κάλυψη των δημοσίων υπηρεσιών με στελέχη που θα έχουν δεχθεί την ανώτατη τεχνική μόρφωση του ιδρύματος.⁴⁰⁷

Δωρεά «εν ζωή» του Αβέρωφ επίσης υπήρξε η ανέγερση του Εφηβείου στην Αθήνα, το οποίο πήρε την επωνυμία Αβερώφειο.⁴⁰⁸ Οι δαπάνες ανέγερσης και εξοπλισμού του ιδρύματος έφθασαν τις 375.000 δραχμές.⁴⁰⁹ Ο ίδιος όμως έστειλε από την Αλεξάνδρεια κατά διαστήματα προς την «Επιτηρητική Επιτροπή του Εφηβείου Αβέρωφ» μέσω Τραπεζών εμβάσματα συνολικής αξίας περίπου 400.000 δραχμών.⁴¹⁰ Τον Ιανουάριο του 1897 εγκαινιάστηκε το Εφηβείο, πρωτότυπο για την εποχή και τον ελληνικό χώρο «τεχνικό κατάστημα», όπου θα προστατεύονταν οι «καθειμαγμένοι έφηβοι και παίδες» των φυλακών Αβέρωφ. Προβλεπόταν από τον Κανονισμό του Εφηβείου η από κοινού εργασία στα τέσσερα τεχνουργεία του εργοστασίου. Παρεχόταν στους έγκλειστους εφήβους «συνλεγέντας» από όλες τις φυλακές της Ελλάδας, εκτός από τη στοιχειώδη εκπαίδευση, και την κατάρτιση τεχνιτών και τεχνουργών. Πετύχαινε έτσι, κατά την άποψή του, να τους αποδίδει στην κοινωνία «χρηστούς πολίτας, κατόχους ενός βιοποριστικού επαγγέλματος»,⁴¹¹

Μπορούμε να θεωρήσουμε τους μετσοβίτες ευεργέτες⁴¹² προδρόμους του ιδεώδους της τεχνικής ανάπτυξης και κρατικής οργάνωσης της Ελλάδας. Ανέπτυξαν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα με κέντρο την Αίγυπτο του Μωχάμετ Άλυ και των διαδόχων του και προσπάθησαν να εισάγουν τη δυτική τεχνολογία, την εκβιομηχάνιση, την ορθολογική οργάνωση γεωργικής παραγωγής και την ένταξή της στις διεθνείς αγορές, κάτι που αποτελούσε στόχο της διακυβέρνησης του Μωχάμετ Άλυ.⁴¹³ Εμφανίζουν ιδεολογική συγγένεια με τις τάσεις του σαινσιμονισμού, αν και δεν παρουσιάζουν άμεση σχέση με

⁴⁰⁷ Γκλαβιάς, ό.π., σ.244.

⁴⁰⁸ Η δωρεά αυτή ενείχε την έννοια τιμητικού προς τη βασιλική οικογένεια δώρου, γιατί έγινε με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 χρόνων από τους γάμους του βασιλιά Γεωργίου με την Όλγα. Βλ. Γ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.743.

⁴⁰⁹ Γκλαβιάς, ό.π., σ.160.

⁴¹⁰ Κατά τον Ευθύμιο Σουλογιάννη, το ύψος της δαπάνης ανήλθε στις 12.000 λίρες. Ευθ.Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σ.61. Στην Επιτροπή φαίνεται να καταφθάνουν με την υπογραφή του εμβάσματα συνολικής αξίας 400.000 δραχμών. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19: (Πιστώσεις Γ. Αβέρωφ για την ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), έγγραφο 6127 της 13 Ιουλίου 1894 (αποστολή μέρους κληροδοτήματος αξίας 130.000 δραχμών), έγγραφο 3678 της 3 Μαΐου 1894, έγγραφο 743 της 6 Απριλίου 1895, έγγραφο 1231 της 17 Σεπτεμβρίου 1899 και έγγραφο 2303 της 12 Νοεμβρίου 1895, έγγραφο της 2 Ιουλίου 1896 (Επιτηρητική Επιτροπή του Εφηβείου Αβέρωφ), έγγραφο της 24 Ιουνίου 1897 και έγγραφο 743 της 6 Απριλίου 1895 (επιστολή του Αβέρωφ προς την ΕΤΕ). Στα ποσά αυτά συγκαταλέγονταν και εμβάσματα που προοριζόνταν για τη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων που ο ίδιος είχε αναλάβει να ιδρύσει. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π. έγγραφο 7226 της 22 Ιανουαρίου 1895.

⁴¹¹ Γκλαβιάς, ό.π., σσ.159-160. Ο Αβέρωφ έθεσε, εκτός άλλων, στη διάθεση του Θ.Π. Δελιγιάννη, του τότε πρωθυπουργού, το ποσό των 50.000 δραχμών για την κατασκευή υδραγωγείου στην πατρίδα του, τη Βυτίνα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), Κληροδότημα Γ. Αβέρωφ (1899), έγγραφο 1171 της 27 Ιουλίου 1899.

⁴¹² Οι Νικόλαος Στουρνάρης, Μιχαήλ Τοσίτσας, Γεώργιος Αβέρωφ από το Μέτσοβο καταγόμενοι συνέδεσαν το όνομά τους με την ίδρυση του «λαμπρού» Πολυτεχνείου. Μετά τη δωρεά του Ν.Στουρνάρη, ο οποίος «πρώτος απέβλεψε εις το Πολυτεχνείον με ευρύ, αλλά και θετικόν συγχρόνως πνεύμα, με απόλυτον πληρότητα και ισορροπίαν αξιώσεων ως προς την αποστολήν τον Ιδρύματος» και ο οποίος πρώτος είδε το Πολυτεχνείον «ως όργανον προαγωγής του εθνικού πλούτου», δίκαια πήρε την επωνυμία Στουρνάρειον. Μπίρης, Η Ιστορία...ό.π., σσ.154-155. Όμως, χωρίς τα κεφάλαια του Μ.Τοσίτσα και ιδιαίτερα εκείνα του Γ.Αβέρωφ δε θα είχε αποπερατωθεί η οικοδομή του Πολυτεχνείου.

⁴¹³ Ό.π., σ.155 και Γούδα, Βίοι Παράλληλοι...ό.π.,τόμος Δ', σσ.447-486.

αυτόν.⁴¹⁴ Βιομηχανική παραγωγή, εκσυγχρονισμός της γεωργίας, ναυτιλία, εκπαίδευση προσανατολισμένη στο πνεύμα των νέων παραγωγικών αναγκών και της επιστήμης, ορθολογική οργάνωση του Κράτους και των υπηρεσιών του ήταν στοιχεία των πεποιθήσεων, των απόψεων και των επιδιώξεων των μετσοβιτών.⁴¹⁵ Ο τύπος της ενεργητικότητας που ανέπτυξαν σχετίζεται με το μέλλον του νέου κράτους και του ρόλου τους μέσα σ' αυτό.⁴¹⁶

13. «...Όπως μορφώνονται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών»

Η σχετική άνοδος της ελληνικής οικονομίας που παρατηρήθηκε στην καμπή του αιώνα με την ανάπτυξη της ναυτιλίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας αστικής τάξης που ανέλαβε να διοργανώσει το Κράτος σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα.⁴¹⁷ Έγινε έντονα αντιληπτή η στενή σχέση οικονομίας και παιδείας και η αναγκαιότητα τροπής της μάθησης «επί το σκοπιμώτερον και το πρακτικώτερον»,⁴¹⁸ ως ένα είδος εθνικής αναγκαιότητας, παροχής «βιωφελών» γνώσεων προσαρμοσμένων στις τεχνολογικές εξελίξεις και μιας θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης βασισμένης σε εκσυγχρονισμένες μεθόδους που θα στηρίζουν την παραγωγική διαδικασία.

⁴¹⁴ Πολλοί μαθητές του Σαιν Σιμόν, ανάμεσά τους και ο Gustave d' Eichtal συσπειρωμένοι μετά το θάνατο του Κλωντ Ανρί ντε Σαιν Σιμόν (1760-1825) γύρω από τους Μπαρτελεμύ Ανφαντέν και Αρμάν Μπαζάρ και οργανωμένοι ως πραγματική αίρεση ασκούσαν κριτική στην ατομική ιδιοκτησία που επέτρεπε την εκμετάλλευση των εργαζομένων. Serge Bernstein, Rierre Milza, ..ό.π., σ.93. Μετά τη διάλυση της εταιρείας τους το 1832 με τη δίκη του αρχηγού της *Enfantin*, κατέβηκαν στην Ελλάδα. Του ένωσε η κοινή επιδίωξη της εγκαθίδρυσης μιας βιομηχανικής, καθοδηγούμενης από την επιστήμη κοινωνίας, όπου θα κυριαρχούσε το θετικιστικό πνεύμα. Η Ελλάδα και η Αίγυπτος επιλέχθηκαν ως τόποι εφαρμογής του πειράματος με κριτήριο το γεγονός ότι στις χώρες αυτές της Μεσογείου άνθησαν σημαντικοί πολιτισμοί. Κωστή Μοσκόφ, *Εισαγωγή στην ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σσ.148-152. Το περιπετειώδες πέρασμα των σαινσιμονιστών από την Αίγυπτο μοιάζει να ασκεί επίδραση στις θέσεις του Τσοίτσα, όπως και του Στουρνάρη, πάνω στο είδος εκπαίδευσης που λείπει και πρέπει να καλλιεργηθεί στην Ελλάδα. Βλ. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.25.*

⁴¹⁵ Ο Custave d' Eichtal, μέλος του γραφείου Πολιτικής Οικονομίας, το οποίο ήταν υπεύθυνο για την οργάνωση της ελληνικής Οικονομίας, ανήκε ανάμεσά τους. Σαινσιμονιστές ήταν από το ίδιο γραφείο ο J.Roujoux και πολλοί σε άλλες υπηρεσίες, ο οργανωτής της ελληνικής Χωροφυλακής, Fr.Graillard, ο γιατρός R.Bailly, ο αρχαιολόγος F.Curry και άλλοι. Η παρουσία τους στον ελληνικό χώρο όλων αυτών στόχευε στην οικοδόμηση μιας βιομηχανικής κοινωνίας «με επάρκεια αγαθών, φωτισμένης από την επιστήμη, όπου η αγάπη θα εμποδίζει τον κοινωνικό αγώνα και τον πόλεμο και όπου κυρίαρχο θα είναι το πνεύμα». Η Ελλάδα και η Αίγυπτος είχαν θεωρηθεί από αυτούς κατάλληλοι χώροι εφαρμογής των ιδεών τους. Custave d' Eichtal, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα, [Μπάϋρον], (μετάφραση Δημ.Βικέλας), ό.π., σσ.9-11,66 και Κωστή Μοσκόφ, ό.π., σσ.148-152.*

⁴¹⁶ Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σσ.5-6.*

⁴¹⁷ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, [Θεμέλιο], Αθήνα 1976, σσ.101-102.*

⁴¹⁸ Α¹ Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, *Εργασίαι της διευθυνούσης Επιτροπής-Πρακτικά Συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις, Αθήνα 1904, σ.45 και Γκλαβάς,ό.π., σ.92.*

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα στην καμπή του αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν μία διαδικασία επίπονη και αργή.⁴¹⁹ Η κρατική αδράνεια σε ζητήματα εκβιομηχάνισης, σταθερή διαχρονικά, δεν αίρεται από περιστασιακά αδύναμες παρεμβατικές αποφάσεις. Η αύξηση όμως της ζήτησης ειδικευμένων εργατών για τις νεοσύστατες μικρές βιομηχανίες αυτή την περίοδο απαιτούσε ανθρώπους προσαρμοσμένους σε μία νέα πραγματικότητα και σε καινούργια επαγγέλματα που δημιουργούσε η αστική ανάπτυξη.⁴²⁰

Η ζήτηση λοιπόν συνεχώς περισσότερο εξειδικευμένων τεχνιτών για τις ανάγκες της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων έθετε επιτακτικά την επέκταση και τον πολλαπλασιασμό των τεχνικών σχολών-της τεχνικής εκπαίδευσης, διαδικασία, η οποία ενεργοποιούσε την εμπλοκή ιδιωτικών κυρίως παραγόντων. Το Κράτος από την πλευρά του ακολουθώντας δευτερεύουσα θέση έμπαινε μόνο στη διαδικασία νομιμοποίησης και εποπτείας των ιδρυμάτων αυτών ενισχύοντάς τα με υποτροφίες.⁴²¹ Στα κατώτερα τεχνικά σχολεία καταρτίζονταν όσοι κατευθύνονταν σε τέχνες και πρακτικά επαγγέλματα, όπως τεχνίτες, εργάτες, μαθητευόμενοι σε εργαστήρια, ενώ στις μέσες τεχνικές σχολές, όσοι επιθυμούσαν να γίνουν αρχιτεχνίτες, εργοδηγοί, «βιομήχανοι»,⁴²²

Με δημοσιεύματά του την περίοδο αυτή ο Τύπος ενθάρρυνε κάθε προσπάθεια επαγγελματικής μόρφωσης, που ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οπότε «θέλομεν ιδεί τας επιστήμας εφηρμοαμένας εις τας τέχνας, ως συντελεστικόν εις την τελειοποίησιν των βιομηχανικών προϊόντων»⁴²³.

Οι συζητήσεις πληθαίνουν μετά το Α' Εκπαιδευτικό της Αθήνας το 1904. Εντείνονται οι προτάσεις για μεταρρύθμιση και καθιέρωση τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ισότιμα και για τα δύο φύλα.⁴²⁴ Εκτός από ελάχιστες δημόσιες εμπορικές και γεωργικές σχολές, οι περισσότερες τεχνο-επαγγελματικές σχολές λειτουργούσαν ακόμα

⁴¹⁹ Αυτό αποδεικνύεται και από την ελάχιστη συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στη μεταποίηση και τον περιορισμό του ενδιαφέροντος του στις ασφαλείς τοποθετήσεις σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας πέραν των εμποροτραπεζικών τοποθετήσεων. Στάθης Ν.Τσοτσόρος, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1993, σ.20.

⁴²⁰ Η διαμόρφωση των μηχανουργών και των τηλεγραφητών, Λόγου χάρη, ως νέας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας ήταν αναπόφευκτο αποτέλεσμα με τη δημιουργία «Μηχανουργείου» και «Τηλέγραφείου» από το Δημ.Σκαλιστήρη, διευθυντή του Πολυτεχνείου το 1864-1865 ή πτυχιούχων πολιτικών μηχανικών με το νόμο ΑΧΝΒ' της 29 Ιανουαρίου 1888, «περί αντικαταστάσεως άρθρων τον περί οργανισμού του σχολείου των βιομηχάνων τεχνών νόμου». Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.29 της 29 Ιανουαρίου 1888. Γ.Αναστασόπουλος, ..ό.π., τόμος Β', σ.578 και Γ.Αντωνίου, *Ν.Στουρνάρης, ό.π., σ.15*.

⁴²¹ Γκλαβάς, ό.π., σ.275. Η οργάνωση των σχολών ακολουθούσε τα δυτικά πρότυπα και προϋπέθετε διευθυντές επιμορφωμένους σε αντίστοιχες σχολές της Δύσης.

⁴²² Διδάσκονταν μαθήματα θεωρητικά και εργαστηριακά σε αναλογία 40% προς 60%. Γκλαβάς, ό.π., σ.277.

⁴²³ Εφ. Χρηματιστήριο της Σύρου, φύλλο της 16 Νοεμβρίου 1863. Βλ. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.175.

⁴²⁴ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, διδ. διατριβή. Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.281. Βλ.κεφ. Γυναικεία Επαγγελματική Εκπαίδευση, σ.506.

ενισχυόμενες από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Πρωταρχικοί φορείς ήσαν κοινωφελή ιδρύματα επιχορηγούμενα από ευεργεσίες και δωρεές.⁴²⁵

Στο Α' αυτό Συνέδριο έγινε αναφορά στην ανάγκη «οργάνωσης συστήματος τεχνικής προπαιδευτικής και συμπληρωματικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου δια τούς παίδας του λαού τους μέλλοντας να επιδοθώσιν εις βιομηχανικά επαγγέλματα».⁴²⁶ Πρέπει να υπογραμμιστεί η αξιόλογη προσπάθεια και το ενδιαφέρον του Δημήτριου Βικέλα για την κατάκτηση ενός πρωτότυπου για την Ελλάδα εκπαιδευτικού καταστήματος που θα συνέβαλε στην επίλυση ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αδιεξόδων.⁴²⁷ Στις προθέσεις αυτού και των συνεργατών του ανιχνεύεται και η ιδέα της ίδρυσης εργατικής σχολής.

Ο Γ εώργιος Δροσίνης, λόγιος, ο οποίος διετέλεσε Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης,⁴²⁸ σε έκθεσή του την 20 Οκτωβρίου 1903, «περί της ανάγκης και του τρόπου της ιδρύσεως Εργατικής Πρακτικής Σχολής ως συμπληρώματος του δημοτικού σχολείου, προπαρασκευαζούσης τα τέκνα του λαού δια τα βιοτεχνικά επαγγέλματα»,⁴²⁹ την οποία υπέβαλε στο Συμβούλιο του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» με υπόδειξη του Βικέλα,⁴³⁰ αναφερόταν στη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης με νέα διδακτήρια και Διδασκαλεία.⁴³¹ Αυτό, χάρι σε νόμο του κράτους, ο οποίος δεν απαιτούσε τέλη για την

⁴²⁵ Τόσο οι σχολές απόρων παιδών, τα ορφανοτροφεία, οι βιοτεχνικές και επαγγελματικές σχολές που δημιούργησαν δήμοι, σωματεία και εταιρείες, όσο και οι ιδιωτικές σχολές (βλ. παραπάνω, σ.740) δέχονταν την οικονομική ενίσχυση δωρητών, κληροδοτών και συνδρομητών για την ίδρυση και συντήρησή τους, καθώς και υποτρόφους τόσο της κυβέρνησης μέσα από ειδικό ταμείο κληροδοτημάτων, όσο και ευεργετών, των οποίων η πυκνότητα ποίκιλε, ανάλογα με τη χρονική περίοδο. Η Βιοτεχνική Εταιρεία, όταν θα επαναλειτούργησε το 1920 τις σχολές της, (λειτούργησε η Διπλάρειος το 1919) προσπαθώντας να θεραπεύσει την ανεπάρκεια του ταμείου της κυκλοφόρησε «έκκληση» προς τους βιομηχάνους και κάθε «φιλογενή» πολίτη υπογραμμίζοντας ότι τέτοιου είδους σχολές ενισχύονταν από ιδιώτες πρωτίστως στα πολιτισμένα κράτη, ενώ τα κράτη και οι δήμοι ενίσχυαν κατά το δυνατό τα οικονομικά τέτοιων σχολών. Γκλαβάς, ό.π., σ.255.

⁴²⁶ Ό.π., σ.281 και Πρακτικά ΣΩΒ, Συνεδρίαση της 17ης Απριλίου 1903.

⁴²⁷ Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, εν Αθήναις 1939, σσ.3,6,7,12,16,22,25, όπου περιγράφονται πρωτοβουλίες της πνευματικής και οικονομικής συμβολής των παραγόντων του συλλόγου στο εκπαιδευτικό του έργο και μάλιστα του ιδρυτή του, του Δημήτριου Βικέλα. Δημητρίου Βικέλα, Άπαντα, (επιμέλεια Αλκής Αγγέλου), [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1997, τόμος Α', σ.149.

⁴²⁸ Ο Γ εώργιος Δροσίνης, υπήρξε Γ ενικός Επιθεωρητής της δημοτικής εκπαίδευσης και έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της τεχνικής επαγγελματικής, αλλά και της γυναικείας εκπαίδευσης. Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα-Α,Α.Αιβάνη], Αθήνα 2000, σ.137. Συγκαταλέγεται μεταξύ των διαπρεπών λογίων που συμβουλευτήκε ο Σαράτης για το σχεδιάσμά του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.158.

⁴²⁹ Ελένη Μπελιά, Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας Εκατονταετίας, 1899-1999, [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1999, σ.112 και Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας.. ό.π., σσ.25-27.

⁴³⁰ Ο Βικέλας υπήρξε σημαντικός, αν και αφανής παράγοντας διοργάνωσης του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, το οποίο φρόντισε να συνδεθεί με ταυτόχρονη οργάνωση στη Σχολική Έκθεση του Σ.Ω.Β. με διεθνές τμήμα εκθεμάτων από ευρωπαϊκές χώρες, κάποιες από τις οποίες είχε ο ίδιος επισκεφθεί το 1903 (Γαλλία, Σουηδία, Ελβετία, Βέλγιο, Δανία). Γκλαβάς, ό.π., σ.93.

⁴³¹ Πρακτικά Σ.Ω.Β. Συνεδρίαση της 20ης Οκτωβρίου 1908 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σσ.25-27.

οικοδόμηση των σχολείων και κυρίως χάρη στο κληροδότημα του Ανδρέα Συγγρού ύψους 750.000 δραχμών περίπου.⁴³² Ο Δροσίνης εστίασε στο πρόβλημα που ανέκυπτε με την αναγκαστική εργασία στο άθλιο εργασιακό περιβάλλον εκείνων των παιδιών που δε συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους στο Γυμνάσιο, αλλά επέλεξαν με την παρότρυνση των γονέων ένα εργαστήριο.⁴³³ Ήταν αναγκαίο για τα παιδιά αυτά, εφόσον «το κράτος δε σκέπτεται επί του παρόντος», να προνοήσει η ιδιωτική πρωτοβουλία ιδρύοντας πρότυπες κατά το υπόδειγμα της Δύσης, σχολές τεχνικής προπαίδευσης και πρακτικής άσκησης. Πρόταση του Δροσίνη λοιπόν ήταν η δημιουργία «Πρακτικής Σχολής ωφελίμων γνώσεων» με Σπουδαστήριο και Εργαστήριο, καθώς και το «κηπάριον της σχολής» για άσκηση των μαθητών στην κηπουρική και τη στοιχειώδη γεωργική. Κύριος σκοπός της «θα ήταν να δέχεται τα παιδιά τον λαού, αφού τελειώσουν το Δημοτικό Σχολείο, (τα οποία) δεν έχουν τα μέσα να ανέβουν όλη τη σκάλα για να πατήσουν το κατώφλι τον Πανεπιστημίων...».⁴³⁴ Παρά τις προσπάθειες του Βικέλα, που αγωνίστηκε επί δύο χρόνια για την ανεύρεση χορηγού να καλύψει τις ανάγκες ανέγερσης μιας τέτοιας σχολής, σύμφωνα με τους οραματισμούς του Γ. Δροσίνη και το πρότυπο των επαγγελματικών σχολών της Σουηδίας, η ίδρυση εργατικής Σχολής έγινε δυνατή μόνο μετά την υποβολή της Έκθεσης Δροσίνη το 1905 στον Κωνσταντίνο Σεβαστόπουλο (1818-1907), ομογενή στο Λιβόρνο της Ιταλίας, έμπορο δημητριακών. «Ο φιλόπατρις ανήρ ησπάσθη την ιδέαν, την νιοθέτησε και προσέθεσε τον κωδίκελλο της 5^{ης} Μαΐου 1905 εις την νύαρχονσαν διαθήκην τον»⁴³⁵ αφιερώνοντας 300.000 δραχμές στην ίδρυση εργατικής σχολής.⁴³⁶ Αποδεχόμενος ο δωρητής στον κωδিকেλό του το Καταστατικό της Σχολής με ακρίβεια ορίζει τον τρόπο λειτουργίας της.⁴³⁷

Τους λόγους της δωρεάς του που εκφράζουν την ευαισθησία του και τη διορατικότητά του στο επιτακτικό και θεμελιώδες θέμα της εκπαίδευσης εργατών αναφέρει στο δεύτερο κωδিকেλό του: «Επιθυμών συντελέσαι το επ' εμοί εις την μόρφωσιν ικανών εργατών χρηστών πολιτών και εντίμων οικογενειάρχων αποτελούντων το μέγιστον εχέγγυον ευημερούσης πολιτείας διατάσσω όπως εκ της περιουσίας μου κατατεθώσι παρά τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος εντόκως δραχμαί 300.000 ως κληροδότημα νπέρ τον υπό την προστασία της Αντής Βασιλικής Υψηλότητας της πριγκιπίσσης Σοφίας Συλλόγον προς διάδοσιν ωφελίμων

⁴³² Ο.π. και Διαθήκη Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουάριου 1896. ΠΠΧ, σ.347.

⁴³³ Γκλαβιάς, ό.π., σ.282.

⁴³⁴ Γ.Δροσίνης, Σκόρπια φύλλα της ζωής μου, (φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1982, τόμος Β', σ.185.

⁴³⁵ Ο Σεβαστόπουλος συνέταξε ιδιόχειρη μυστική διαθήκη, την 3 Ιουνίου 1902 (πράξη αρ.19462 της 15 Ιουνίου 1902) και δύο κωδίκελους την 21 Ιανουαρίου 1903 (πράξη αρ.19814 της 28 Ιανουαρίου 1903) και (πράξη αρ.537 της 5 Μαΐου 1905). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (II) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, (Διαθήκη και κωδίκελοι), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία).

⁴³⁶ «Λογαριασμός Κληρονομιάς Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(II), ό.π, φάκελος 8.

⁴³⁷ Καθόρισε τη λειτουργία της Σχολής με βάσει «το υπό του Γραμματέως του Συλλόγου υποβληθέν κατά την συνεδρίαν της 20 Οκτωβρίου 1903 σχέδιον περί ιδρύσεως τοιαύτης Σχολής με μικράς μεταβολάς, τας οποίας η κτηθείσα πείρα επέβαλεν». Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σ.46. Έγραφε στον 2^ο κωδিকেλό του: «Το Καταστατικόν τούτο εξ άρθρων 17 αναγνύσιν ενέκριναν και υπέγραψαν εις διπλούν υπό σημερινήν ημερομηνίαν, σφραγίσας δε δια της σφραγίδας μου φεροῦσης τα γαλλικά στοιχεία C.E.S εν δυσί φάκελλοις παρέδωκα τον μεν τω Προέδρω του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων κνρίω. Δ.Βικέλα, τον δε έτερον τω κνρίω Ενθυμίω Μαργέλλω, ίνα χρησιμοποιηθώσι εν καιρώ. Οι φάκελλοι φέρονσι την επιγραφήν «Καταστατικόν Εργατικής Σχολής». Ι.Α.ΕΤΕ,27 Κληροδ. (II),ό.π., φάκελος 1.

βιβλίων, *ἵνα χρησιμεύωσιν προς ἰδρυσιν και ανητήρησιν εν Αθήναις*».⁴³⁸ Δεδομένης της «αδρανούς» κατάστασης πολλών κληροδοτημάτων που παρέμεναν ανεκμετάλλευτα κυρίως λόγω κρατικής αδιαφορίας⁴³⁹ και προκειμένου να εξασφαλίσει τη βεβαιότητα της εφαρμογής των διατάξεων του, αλλά και εν γένει της επωφελούς εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος περιέλαβε ρήτρα, σύμφωνα με την οποία, στην περίπτωση της καθυστέρησης ανάληψης εργασιών για την ανέγερση της Σχολής έξι μήνες μετά το θάνατό του, ζήτησε την κατάργηση της συγκεκριμένης διάταξης. Το κληροδοτούμενο ποσό θα συγκαταλεγόταν στα υπόλοιπα κληροδοτήματα της διαθήκης του και των δύο κωδικέλων.⁴⁴⁰ Ήταν συνήθης τακτική πολλών διαθετών μεγάλων κληροδοτημάτων για την εξασφάλιση της υλοποίησης του εκπαιδευτικού τους στόχου.⁴⁴¹

Η Εργατική σχολή κτίστηκε σύμφωνα με το πρότυπο σχέδιο της γαλλικής σχολής που λειτουργούσε στην τότε βιομηχανική πόλη της Γαλλίας Creil, (σήμερα προάστιο του Παρισιού) και την οποία σχολή ήδη από το 1905 είχε επισκεφθεί ο Βικέλας για να δανειστεί από τον ιδρυτή της, Ch.Somasco, τα αναγκαία στοιχεία για ανέγερση παρόμοιας σχολής στην Ελλάδα.⁴⁴² Μη επαρκούντων των χρημάτων του κληροδοτήματος για την ανέγερση του συνόλου των κτιριακών εγκαταστάσεων με τον εξοπλισμό τους, «κατά το πρότυπο της Σχολής Somasco, μεθ' όλων αυτής των εξαρτημάτων», ο Βικέλας αποτάθηκε με βάση το 14^ο άρθρο του Καταστατικού «περί εξευρέσεως και άλλων συμπληρωματικών πόρων»⁴⁴³ στον Κοργιαλένιο, ευεργέτη από την Κεφαλονιά. Εκείνος προσέφερε 20.000 δραχμές για την οικοδόμηση του Γυμναστηρίου και του οικήματος του διευθυντή της Σχολής.⁴⁴⁴ Το ενδιαφέρον του Κοργιαλένιου για την πνευματική πρόοδο του τόπου επισφραγίζεται όχι μόνο στα

⁴³⁸ Διαθήκη της 3 Ιουνίου 1902 και της 15 Ιουνίου 1902 και κωδικοί της 21 Ιανουαρίου 1903 και της 5 Μαΐου 1905.1.Α.ΕΤΕ,27 Κληροδ.(Π), ό.π., φάκελος 9.

⁴³⁹ Βλ. Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925)*, σσ.21-24,33,47,51 και κεφ. Ευεργεσία, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.281-282.

⁴⁴⁰ Άρθρο ια' του κωδικέλου του Μαΐου του 1905. Σε εκτέλεση της διαθήκης του ευεργέτη ο Δημήτριος Βικέλας αναζήτησε το απαραίτητο οικόπεδο. Στις 8 Φεβρουαρίου 1908 συνυπέγραψε με το δήμαρχο Αθηναίων, Σπύρο Μερκούρη, το συμβόλαιο «περί δωρεάς προς τον Σύλλογον γηπέδου πήχων 6.313 δια την ίδρυσιν της Σεβαστοπουλείου Εργατικής Σχολής». Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1908.

⁴⁴¹ Βλ.κεφ. Ευεργεσία, σ.271

⁴⁴² Ο Ch.Somasco, απλός εργάτης στην αρχή, αλλά με «πνεύμα δαιμόνιον» ανήλθε «εις περιωπήν ευπόρου βιομηχάνου», θέλησε να ευεργετήσει τους πρώην συναδέλφους του με την ίδρυση αυτής της σχολής για τη μόρφωση των παιδιών τους. Στη σχολή οι μαθητές στο στάδιο της προπαιδευσεώς τους έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν «έκαστος την ιδιοφυϊαν του και την κλίσιν προς ωρισμένην τέχνην, προς ήν δύνανται κατόπιν να επιδοθώσιν ειδικώτερον και αποκλειστικός». Η ιδιαιτερότητα της σχολής έγκειται στο πλεονέκτημά της «να ταξινομή τας προς εκάστην τέχνην ιδιοφυϊας των μαθητών». Ιωάννης Αθανασάκης, πρόεδρος του Σ.Ω.Β, Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-250.

⁴⁴³ Στο άρθρο 13 του Καταστατικού, περί αποδοχής δωρεών και κληροδοτημάτων, η αναγόρευση δωρητών της Σχολής σε ευεργέτες προϋπόθετε άνω των 1.000 δραχμών προσφορά τους. «Καταστατικόν Εργατικής Σχολής». Ι.Α.ΕΤΕ, ό.π.

⁴⁴⁴ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 22ας Δεκεμβρίου 1908 και Σύλλογος Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας.,ό.π., σσ.59,67. Ανέλαβε το έργο το Μάρτιο του 1909 «μετά από σχετική προτροπή». Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Λ.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

μεγάλα κληροδοτήματα που άφησε στη γενέτειρά του και στο ελληνικό κράτος, αλλά και προς τον εν λόγω Σύλλογο.⁴⁴⁵

Οι δαπάνες για το σύνολο αυτών των εκπαιδευτηριακών εγκαταστάσεων⁴⁴⁶ υπερέβησαν τα προσδοκώμενα έξοδα και η μόνη διέξοδος να καλυφθεί το έλλειμμα των 6.000 δραχμών που βάρυναν το Σύλλογο ήταν η εύρεση δωρητή «μέλλοντα να απαλλάξει τον Σύλλογον της τιαύτης δυσχερείας».⁴⁴⁷ Το έλλειμμα θα ανερχόταν σε 9.584 δραχμές, εάν ο Αριστείδης Μπαλάνος, ο αρχιτέκτονας της Σχολής, δεν «εγκατέλιπεν νπέρ αυτής δραχμές 1500 εκ της οφειλομένης αυτώ αμοιβής».⁴⁴⁸

Σκοπός της Σχολής, σύμφωνα με το Καταστατικό,⁴⁴⁹ ήταν η υλικοτεχνική βελτίωση των βιοτεχνικών επαγγελματιών και η υποδοχή παιδιών στερούμενων συμβουλών και βοήθειάς, «η ηθική εξύψωσις και υλική βελτίωσις των βιοτεχνικών επαγγελματιών και η προς ταύτα κατεύθυνσις των άνευ οδηγίας και αρωγής περιπλανωμένων και πολλάκις απολλυμένων τέκνων του λαού».⁴⁵⁰ Ο σκοπός αυτός καθίσταται υλοποιήσιμος με την παροχή από την Σχολή, «ως ένεστιν, αρτίας μορφώσεως και πρακτικής προπαρασκευής προς τον κατόπιν βίον» παιδιών που αποφοίτησαν από το δημοτικό σχολείο, ηλικίας 12-14 ετών.⁴⁵¹ Στα άρθρα αυτά αποτυπώνεται πνεύμα εναρμονισμένο με το βασικό στόχο των ιδρυμάτων απόρων παιδιών, ορφανοτροφείων, διαφόρων εργαστηρίων και τεχνικών σχολών, την ηθική δηλαδή διαπαιδαγώγηση των «απολλυμένων παιδιών». Αυτό διαπιστώνεται στο είδος των μαθημάτων που επιδοκιμάζονται από τον ίδιο τον ευεργέτη, ανάμεσα στα οποία

⁴⁴⁵ ΜΗΚ,Γ 58, σ.307, 1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (XVIII), Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49, (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλένιου Σχολής, Κοργιαλένιου Αθλου, Νοσοκομείου, προτύπων φυλακών, Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολιού, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών, Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.), Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632. Προσέφερε στο «Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» κληροδοτήμα αγνοθεσίας για συγγραφή βιβλίου, ύψους 100.000 δραχμών καθώς και σχολικούς πίνακες Καινής Διαθήκης και Φυσικής Ιστορίας. (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σσ.59,66-67.

⁴⁴⁶ Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της η Σχολή, εκτός από τις κτιριακές κατά το γαλλικό πρότυπο εγκαταστάσεις, διέθετε πλήρες εργαστήριο, γυμναστήριο μετά λουτρών και λοιπών παραρτημάτων, οίκημα για το διευθυντή της σχολής, σκοπευτήριο για τους μαθητές, εργαστήρια Μηχανουργικής και Ξυλουργικό, εστιατόριο, σχεδιαστήριο, αίθουσα εποπτικών οργάνων και κήπο για την εξάσκησή τους στην κηπουρική, σύμφωνα με τις επιθυμίες του διαθέτη. Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 22ας Ιανουαρίου 1910.

⁴⁴⁷ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 1ης Δεκεμβρίου 1909 και 22ας Ιανουαρίου 1910.

⁴⁴⁸ Το «δαπανηθέν ποσόν» ανήλθε σε 148.424 δραχμές. Συνεδρίαση της 13ης Ιανουαρίου 1911. Το ετήσιο εισόδημα από τους τόκους του κληροδοτήματος ανερχόταν μόνο σε 9.130 δραχμές. Συνεδριάσεις της 22 Ιανουαρίου 1910, της 15 Σεπτεμβρίου 1910, της 13 Ιανουαρίου 1911 και της 14 Σεπτεμβρίου 1911. Ο.π.

⁴⁴⁹ «Το Καταστατικόν τούτο εξ άρθρων 17 αναγνούς ενέκρινα και υπέγραψα εις διπλούν υπό σημερινήν ημερομηνίαν, σφραγίσας δε δια της σφραγίδας μου φερούσης τα γαλλικά στοιχεία C.E.S. εν δυσί φάκέλλοις παρέδωκα τον μεν τω Πρόεδρω τον Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, κυρίω Δ.Βικέλα, τον δε έτερον τω κυρίω Ενθυμίω Μαργέλλω, ίνα χρησιμοποιηθούν εν καιρώ. Οι φάκελλοι ούτοι φέρουσι την επιγραφήν «Καταστατικόν της Εργατικής Σχολής». Άρθρο ια' του κωδίκελου Π της 5 Μαΐου 1905 του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (Π) Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), Φάκελος 9, (Διαθήκη (1902) και κωδίκελοι.

⁴⁵⁰ Άρθρο 2° του Καταστατικού της 5η Μαΐου 1905: Σεβαστοπόνηλιος Εργατική Σχολή 1909-1939 (παράρτημα Β') στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σσ.117-123 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (Π), ό.π. Φάκελος 10, φάκελοςΐ, υπφ.1,2,3.

⁴⁵¹ Άρθρο 3 του Καταστατικού, ό.π.

περιλαμβάνονται «τα καθήκοντα του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου ευνομούμενου κράτους...».⁴⁵² Απέβλεπε όμως και στην «σκόπιμον καλλιέργειαν της ιδιοφυίας εκάστου μαθητού» παρέχοντας πλήρη ελευθερία στις επαγγελματικές επιλογές των αποφοίτων «αποκομιζόντων εκ της τριετούς φοιτήσεως τα απαραίτητα εφόδια προς ευδοκίμησιν εν οιωδήποτε κλάδω της βιοτεχνίας». Προσιδίαζαν έτσι οι επιδιώξεις αυτές στους στόχους της γαλλικής σχολής «Somasco».⁴⁵³ Όπως συμβαίνει με πολλούς διαθέτες - ιδρυτές εκπαιδευτικών καταστημάτων, το ενδιαφέρον τους προχωρεί σε προτάσεις, με τις οποίες επεμβαίνουν στο περιεχόμενο ή τη μέθοδο σπουδών, καθώς και στην εν γένει λειτουργία του ιδρύματος.⁴⁵⁴ Στην περίπτωση του Σεβαστόπουλου αυτό συμβαίνει μέσω της έγκρισης του Καταστατικού που φαίνεται να σχεδίασαν και να κατάρτισαν ο Βικέλας και ο Δροσίνης, και ο ίδιος περιέλαβε στη διαθήκη του.⁴⁵⁵ Οι εκπαιδευτικές του θέσεις και προτιμήσεις διαφαίνονται από τα διδασκόμενα μαθήματα και τις δραστηριότητες των παιδιών που ο ίδιος επικροτεί: «στοιχεία Λογιστικής και Καταστιχογραφίας, μετ' ιδιαίτερας μερίμνης η ιχνογραφία, η κοσμηματογραφία, η προπλαστική (modelage) έτι δε και αρχαία κηπουρικής και οικιακής κτηνοτροφίας, ως ασκήσεις δε σωματικά αι εθνικά παιδιαί, αι πεζοδρομιαί και ορειβασιαί και η σκοποβολή».⁴⁵⁶

Η παράλληλη καλλιέργεια σώματος και πνεύματος φαίνεται να είναι στόχος και της σχολής Somasco. Το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο πρέπει να είναι οικοδομημένη η Σχολή, ώστε να ευνοούνται οι σωματικές ασκήσεις, η πρόνοια για την εφαρμογή των κανόνων υγιεινής από τους μαθητές και η ιατρική παρακολούθηση της ανάπτυξής τους αποτελούν κριτήρια που αναδεικνύουν το προοδευτικό και σύγχρονο πνεύμα μιας νέας εκπαιδευτικής αντίληψης. Σύμφωνα με την άποψη του Ιωάννη Αθανασάκη, προέδρου του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, ουσιώδες γνώρισμα της μεθόδου διδασκαλίας που εφαρμοζόταν ήταν η «εκ των πραγμάτων και δια των πραγμάτων διδασκαλία και η εξ αυτών δια της παρατηρήσεως συναγωγή κανόνων». Για να αποβεί γόνιμη, πρέπει να τείνει «εις την αφύπνισιν των εν τη ψυχή ληθαργουσών δυνάμεων του σκέπτεσθαι και κρίνειν» και κατόπιν να του παρέχει τις απαραίτητες εφηρμοσμένες γνώσεις κερδίζοντας την αγάπη. «Κεντών την φιλοτιμίαν» του μαθητή, θα εμφυσήσει με το παράδειγμα «αρχάς ηθικής τιμιότητας και έρωτα προς μάθησιν και εργασίαν».⁴⁵⁷ Εκτός από το πρότυπο των σχολών της Σουηδίας και τη γαλλική σχολή Somasco, για τη λειτουργία της Σχολής λήφθηκαν υπόψη τα ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα, η μεθοδολογία και οργάνωση της Σχολής του Λονδίνου, Borough Polytechnic, η οποία εστίαζε στη βαθιά προπαρασκευαστική μόρφωση, δηλαδή την παροχή δυνατότητας να γίνουν οι μαθητές «επιτήδειοι εργάται». Φορέας των αντιλήψεων της σχολής αυτής του Λονδίνου υπήρξε ο

⁴⁵² Άρθρο 10. του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁵³ Άρθρο 7 του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁵⁴ Βλ. κεφ.Ευεργεσία, σ.215 και Το ασφαλές τον κληροδοτήματος, σ.265.

⁴⁵⁵ Βλ. παραπάνω. Άρθρο ια' του κωδίκου Π της 5 Μαΐου 1905 του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου,ό.π.

⁴⁵⁶ Άρθρο 10°, ό.π.

⁴⁵⁷ Ιωάννης Αθανασάκης, (πρόεδρος του Σ.Ω.Β), Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.250-252. Οι βασικές αυτές αρχές προσιδιάζουν στη μεθοδολογία που εφάρμοσε ο Αλέξανδρος Δελμούζος στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου το 1908, της οποίας στόχος ήταν η καλλιέργεια της ελεύθερης έκφρασης, της παρατήρησης και της αυτενέργειας του μαθητή, καθώς και η παγίωση σχέσεων εμπιστοσύνης και αμοιβαίας εκτίμησης μεταξύ διδάσκοντος και διδασκόμενου. Αλ,Δημαράς, Η μεταρρύθμιση..ό.π., τόμος Β', σ.59.

Λεωνίδας Λιώκης, διευθυντής της Σεβαστοπούλειου Σχολής, ο οποίος την επισκέφθηκε το 1909 μετά από δεκάμηνη επιμόρφωσή του στη σχολή Somasco.⁴⁵⁸

Ιδιαίτερη βαρύτητα επίσης δίνεται στην επιμόρφωση του διευθυντή του Ιδρύματος, ο οποίος «αποσταλήσεται, όπως ασκηθή πρακτικός προς οργάνωσιν και διεύθυνσιν της Σχολής εις αναλόγους σχολάς της Εσπερίας» με τη χρηματοδότηση από το κληροδότημα, το οποίο προέβλεπε τη χορήγηση έως 5.000 φράγκων στο σκοπό αυτό.⁴⁵⁹ Ως έμβλημα της σφραγίδας που θα χρησιμοποιούσε η Σχολή επιλέχτηκε η παράσταση της «Νίκης στεφανούσης δι' ελαίας κεκμηκότα εργάτην».^{*60}

Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 1909.⁴⁶¹ Την τρίτη χρονιά της λειτουργίας της παρατηρήθηκε μείωση του αριθμού των μαθητών.⁴⁶² Οι σημαντικότεροι λόγοι συνδέονταν όχι μόνο με προκαταλήψεις και την αντίληψη ότι οι μαθητές δεν είχαν σαφή κατεύθυνση μετά την αποφοίτησή τους, αλλά και με την κρίση των γονέων ότι το απολυτήριο της Σεβαστοπούλειου σχολής δεν αποτελούσε προσόν για την απόκτηση κάποιας δημόσιας θέσης.⁴⁶³ Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή θα αναγνωρισθεί το 1914 ως πρότυπη σχολή, όπου θα «ασκούνται πρακτικός οι φοιτητώντες εις το Διδασκαλείον» με το νόμο «περί Διδασκαλείου της Τεχνικής Εκπαιδύσεως».^{*6*}

Το έντονο ενδιαφέρον του Σεβαστόπουλου για την επαγγελματική εκπαίδευση δεν εξαντλήθηκε όμως στην Εργατική Σχολή αρρένων. Η κοινωνική του ευαισθησία στο ζήτημα των απόρων, ορφανών, περιπλανώμενων χωρίς μόρφωση παιδιών, αποτυπώνεται στις επιλογές διάθεσης των περισσότερων κληροδοτημάτων του. Δεν είναι μόνο όσα κατευθύνονται στην Κωνσταντινούπολη,⁴⁶⁵ αλλά και το κληροδότημα που άφησε στη Σχολή Απόρων παιδών «διατελούσα υπό την προστασία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»,^{*66} καθώς και την ιδιόκτητη κατοικία του στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα,⁴⁶⁷ δείγματα του

⁴⁵⁸ Δεύτερη Επιστολή Λεωνίδα Λιώκη, Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής (Σ.Ω.Β.), αρ.6.

⁴⁵⁹ Ο διευθυντής επίσης προβλεπόταν να είναι πτυχιούχος Πολυτεχνείου ή Φυσικομαθηματικής και όφειλε μετά την εκλογή του και μέχρι την αποπεράτωση της κατασκευής του ιδρύματος να σταλεί στη Δύση σε ανάλογο σχολείο για να καταρτισθεί πάνω στα καθήκοντα οργάνωσης και διοίκησης. Άρθρο 12 του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁶⁰ Άρθρο 16 του Καταστατικού, ό.π. Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή 1909-1939, (παράρτημα Β') στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.119.

⁴⁶¹ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 22 Ιανουαρίου 1910. Οι μαθητές δεν κατέβαλαν δίδακτρα, εκτός από ένα μικρό ποσό για εκπαιδευτικό υλικό (βιβλία, γραφική ύλη, εργαλεία ιχνογραφίας και πλαστικής υλικά εργαστηρίου κλπ). Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής (Σ.Ω.Β.), αρ.7.

⁴⁶² Ενώ το σχολικό έτος 1909-1910 φοίτησαν 30 μαθητές και το 1910-1911 46, το 1911-1912 μόνο 23. Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή 1909-1939 στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.122.

⁴⁶³ Ο πρώτος διευθυντής της, ο Λ. Λιώκης, απέδιδε την επωνυμία της Σχολής «Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή» στην ατυχή, όπως έλεγε, και ακριβή μετάφραση της επωνυμίας της γαλλικής σχολής Ecole Ounviere Somasco. Ο ίδιος αντιμετώπιζε την προκατάληψη των γονέων που συνέδεαν την ονομασία με το μέλλον των παιδιών τους, που κάθε άλλο παρά τους προώριζαν για εργάτες, μετά από χρόνια σπουδών. Λέων. Λιώκης, Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν. Γκλαβάς, ό.π., σ.307.

⁴⁶⁴ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 12τ« Ιουλίου 1914 και 22 Ιανουαρίου 1915 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.71.

⁴⁶⁵ Ανάμεσα σ' αυτά ήταν το Ορφανοτροφείο Επταπυργίου ή των έκθετων ορφανών και η Σχολή Απόρων Κορασιών στο Πέραν της Κωνσταντινούπολης. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ),ό.π., φάκελος 1, Διαθήκη, άρθρο Ιο, φάκελοι 2,3.

⁴⁶⁶ Άφησε 5 μετοχές της ΕΤΕ και 50 ομολογίες (εθν. δανείου 5%) του 1874, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) ό.π.

⁴⁶⁷ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.583.

ενδιαφέροντός του για την εκπαίδευση των Λαϊκών στρωμάτων. Η υποστήριξη και το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εργασία θα φανεί από το κληροδότημα των 25.000 χρυσών φράγκων προς το Εργαστήριο Απόρων Γυναικών.⁴⁶⁸ Ο Σεβαστόπουλος με τη διαθήκη του το 1902 αφιέρωσε 500.000 δραχμές στη Γεωργική Σχολή,⁴⁶⁹ «ίνα όντω δοθή ενίσχυση εις την γεωργικήν τάξιν του λαού, ήτις είναι κατά την κρίσιν μου και υγιεστέρα και ανώτερα πασών των λοιπών εν Ελλάδι». ^m Αφησε «ως άθικτον αποθεματικόν κεφάλαιον» 50.000 χρυσά φράγκα στη Βιοτεχνική Εταιρεία,⁴⁷¹ αλλά και στο Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 10.000 χρυσά φράγκα.⁴⁷²

Το χαρακτήρα πρότυπης σχολής έτεινε να πάρει η Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου που ιδρύθηκε και λειτούργησε με το κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου.⁴⁷³ Σκοπός της ήταν, σύμφωνα με τη διαθήκη του ευεργέτη το 1900, «η δια θεωρητικής διδασκαλίας και πρακτικών ασκήσεων, όσον το δυνατόν αρτιωτέρα μόρφωσις και κατάρτισις νέων εις πρακτικά επαγγέλματα». ^{47*} Σύμφωνα με αναφορά του 1904 του Νομάρχη Κεφαλληνίας προς το υπουργείο των Εξωτερικών, «υπέρ των εν Κεφαλληνία απόρων, φιλανθρωπικών και ευαγών καταστημάτων κατελήφθη υπό Παναγή Βαλλιάνου το ποσό των 450.000 λιρών». ⁴⁷⁵ Ανάμεσα σε αυτά εντάσσει την «ίδρυσιν αίφνης καθ' υπόδειξιν των τελειότερων εν Ευρώπη πρακτικής Σχολής, όπου θα διδάσκωνται, αφ' ενός όλαι αι γεωργικαι βιοτεχνίαι εξ [αλ...] να παρέχωνται γνώσεις για εμπόρους και δια το ναυτικόν μόρφωσιν...». ⁴⁷⁶

⁴⁶⁸ Δεύτερος Κωδικελος της 5 Μαΐου 1905, Ζερβός, ό.π. και «Λογαριασμός Κληρονομιάς Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π., φάκελοι 2,3.

⁴⁶⁹ Εγκρίθηκε με το Β.Δ.της 26 Μαΐου 1901, ό.π.

⁴⁷⁰ Αρθρο 11° της διαθήκης Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π. φάκελος 1.

⁴⁷¹ Αρθρο 10°: «διατελούσαν υπό την προστασίαν τον Α.Μ. Βασιλέως και την προεδρίαν τον πρίγκηπος Γεωργίου, Υπάτου Αρμοστού εν Κρήτη». «Λογαριασμός Κληρονομιάς Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π.

⁴⁷² Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ε. Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902, «Λογαριασμός Κληρονομιάς Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π. φάκελος 1, (Διαθήκη) και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.44-45.

⁴⁷³ Διαθήκη Π.Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ 199, σ.847, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.19184,193 και ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Ο διορισμός της διαχειριστικής επιτροπής της Σχολής εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909, «περί εγκρίσεως τον καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυσισμένης εκ τον κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως,αρ.245, Α', της 21 Οκτωβρίου 1909.

⁴⁷⁴ Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου (ενημερωτικό φυλλάδιο), [Δήμος Ληξουρίου], Ληξούρι 1994, σ.2.

⁴⁷⁵ Τα χρήματα του κληροδοτήματος είναι «κατατεθειμέν[α] εις τινα των εν Λονδίνω Τραπεζών, οι τόκοι των οποίων μετά την αφάιρεση 10% προς κεφαλαιοποίηση υπό των εκτελεστών διατίθενται στους άνω σκοπούς». ΑΤΕ, Φάκ.1904/ 49,1, έγγραφο 1, έγγραφο 5182 της 15 Δεκεμβρίου 1905, (Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904, όπως το υπουργείο «ενεργηθεί νπέρ Βαλλιανείον κληροδοτήματος»), έγγραφο 350 της Λονδίνο 31 Δεκεμβρίου 1904 (Legation de Grece a Londres προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁴⁷⁶ Η σχολή αυτή θα μπορούσε να «ενεργηθή» όχι μόνο την Κεφαλλονιά, αλλά και όλα τα Επτάνησα, «τον Αργοστολιού καθισταμένον κέντρον της τοιαύτης πρακτικής κινήσεως, αφού δωρεάν θα παρείχε η Σχολή αυτή τα εφόδια των πρακτικών λεγόμενων επαγγελμάτων και προς τους απόρους Κεφαλλήνας, αλλά και δια τον θήλην πληθυσμόν...». ΑΤΕ, Φάκ.1904/49,1, έγγραφο 1, (Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904) και Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, Η Αθήνα των Ευεργετών, Εκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων 9 Μαΐου-10 Ιουνίου

Η πρότυπος πρακτική Σχολή σχεδιαζόταν να περιλαμβάνει, εκτός από το εργαστήριο των απόρων γυναικών εμπλουτισμένο με εργαστήρια ταπήτων, μεταξωτών, α) «πλήρη γεωργική Σχολήν προς σπουδήν παντός κλήρου της γεωργίας»,⁴⁷⁷ β) «πλήρη εμπορική σχολήν, όπου να διδάσκονται και ξένες γλώσσες», γ) ναυτική σχολή για πλοιάρχους, καθώς και παραρτήματα, όπως αγροκήπιο, χημείο, εργαστήριο φυσικής ή «άλλων αναγκών παράρτημα».^m Ιδρύθηκε τελικά με διάταγμα της 15 Οκτωβρίου 1909.⁴⁷⁹ Η ίδρυση και συντήρηση δύο άλλων σχολών, της Εμποροναυτικής και της Γεωργικής σχολής στο Αργοστόλι, Επαγγελματικής στο Λιξούρι, όπως και η συντήρηση της νυχτερινής σχολής του εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθειας Απόρων Παιδών και Εφήβων» από τον Βαλλιάνο εντάσσονται στο ίδιο πνεύμα ενίσχυσης των επαγγελματικών διεξόδων και του βιοπορισμού των κατοίκων του νησιού.⁴⁸⁰

Η συνειδητοποίηση των οικονομικών και επαγγελματικών διευκολύνσεων που θα μπορούσε να προσφέρει η βιοτεχνία και η βιομηχανία στις λαϊκές τάξεις προκύπτει μέσα από τις διαθέτες αρκετών ευεργετών. Ο Ζαννής Συναδινός από τη Χίο ζητά το 1905 το ήμισυ του τόκου του κεφαλαίου του κληροδοτήματός του να δαπανάται «προς ίδρυσιν και συντήρησιν εντός του βασιλείου κοινωφελών καθιδρυμάτων, ήτοι σχολών, πτωχοκομείων, εκκλησιών, των χρησιμότερων δια το λαόν εργοστασίων τεχνουργείων και λοιπών».⁴⁸¹ Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ανάμεσα στους προτεινόμενους κοινωφελείς σκοπούς καθιστά με τον φραστικό τρόπο του συγκριτικού βαθμού - «χρησιμότερων» - διακριτή την ιδιαιτερότητα που τη συγκεκριμένη εποχή ενείχε η ανάπτυξη τεχνουργείων ή βιομηχανικών μονάδων για την αναπτυξιακή πορεία του ελληνικού λαού.⁴⁸²

(επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97.

⁴⁷⁷ Θα περιλαμβάνονταν διάφοροι γεωργικοί κλάδοι, όπως οινοποιία, ελαιουργία, σηροτροφία, γαλακτοκομία, τυροκομία, κτηνοτροφία και κάθε γεωργική και βιομηχανική βιοτεχνία. ΑΥΕ, Φάκ.1904/ 49,1, ό.π.

⁴⁷⁸ Ο.π.

⁴⁷⁹ Β.Δ. της 15ν Οκτωβρίου 1909, «περί εγκρίσεως του καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 245/Α' της 21 Οκτωβρίου 1900. Με το Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909 επίσης διορίστηκε η διαχειριστική επιτροπή της Σχολής. Η Σχολή θα αρχίσει να οικοδομείται το 1915. ΑΥΕ, Φάκ.1904/49, υπφ.1, (Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά - Διαθήκη Βαλλιάνου και Β. Μελά), έγγραφο της 19 Ιουλίου 1904, έγγραφο 2601 της 3 Μαρτίου 1905 προς Νομάρχη Κεφαλληνίας (γνωστοποίηση του εν Λονδίνω πρεσβευτή της διαρρύθμισης του κληροδοτήματος Βαλλιάνου μετά από υποβολή του ζητήματος από τους εκτελεστές της διαθήκης Βαλλιάνου στην κρίσιν του ανώτατου Δικαστηρίου).

⁴⁸⁰ Διαθήκη Π.Βαλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'199, σ.847. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.809.

⁴⁸¹ Άρθρο 2ο της ιδιόχειρης διαθήκης του Ζαννή Συναδινού της 16 Φεβρουάριου 1905 (23/3/1905). Ορίζει επίσης το «έτερον ήμισυ» που θα δοθεί στη «ρηθείσα επιτροπή ενεργούσα από κοινού μετά του Οικουμενικού πατριάρχου Κων/πόλεως, θα χρησιμοποιή δια τας ανάγκας του έθνους εκτός των ορίων του βασιλείου της Ελλάδος εγκατεστημένον ελληνικού γένους, ήτοι προς διατήρησιν των εκκλησιών και της ορθοδόξου ημών θρησκείας, προς διατήρησιν τον εθνισμού και της γλώσσης, δια σχολάς, κλπ.». Διαθήκη του Ζαννή Συναδινού της 16 Φεβρουάριου 1905. ΜΗΚ,Γ', σ.867. Περισσότερα για τον ευεργέτη βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.231 και Κίνητρα, σσ.387-388.

⁴⁸² Διαθήκη του Ζαννή Συναδινού, ό.π. Εκθεση Διαχειρίσεως Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 1838, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838 και διαθήκη αρ.2030 της 23 Μαρτίου 1905.

Στη διαθήκη του ο Όθων Σταθάτος προβάλλει ως αξίες την «ευφύια και την ικανότητα εις οιονδήποτε κλάδον της επιστήμης, της τέχνης των γραμμάτων, της βιομηχανίας και εν γένει των ποικίλων λειτουργιών της δημοσίας ή της ιδιωτικής υπηρεσίας».*¹³ Για το λόγο μάλιστα αυτό υποστήριξε θερμά με υποτροφίες τις «ειδικές σπουδές».*^{46*}

Ανεκπλήρωτη έμεινε η επιθυμία του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου τραπεζοκτηματία στην Αλεξάνδρεια για ίδρυση και συντήρηση πολυτεχνικής σχολής στην Αθήνα «ως έγγιστα παραπλήσια της εν Ζυρίχη ή της εν Βερολίνω πολυτεχνικής σχολής...».*⁴⁵ Για το «Κωσταχιλλοπούλειον κληροδότημά» του ο Σοφ. Αχιλλόπουλος το 1910 προβλέπει ένα μέρος από 25.000 λίρες στερλίνες*⁴⁶ «να χρησιμεύση προς ίδρυσιν εν Βόλω εμπορικής σχολής» συντηρουμένης από τους τόκους του, ενώ το υπόλοιπο να χρησιμεύσει ως κεφάλαιο, «δια των τόκων του οποίου να ιδρυθή και συντηρείται εν Αθήναις τελεία πολυτεχνική σχολή, ως έγγιστα παραπλήσια της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής»*⁴⁷ Κάθε περίσσευμα επιτάσσει να χρησιμοποιείται σε υποτροφίες πτωχών νέων για σπουδές γεωπονίας και μηχανικής στην Ευρώπη.*⁴⁸ Προέβλεφε όμως στη διαθήκη του «το ήμισυ του μεριδίου αυτών (ενν. των θυγατέρων του και κληρονόμων, αν έμεναν άτεκνοι) να μεταβαίνει εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν, ως κληροδότημα επ' ονόματι (του),...ίνα σπουδάσουν εις την Ευρώπην οιαδήποτε επιστήμην ή τέχνην...».*^m

Η παρουσία του Κοργιαλένιου στη χορεία των ευεργετών της τεχνικής εκπαίδευσης επισφραγίζεται με τη διάθεση 40.000 λιρών το 1910 στην ίδρυση επαγγελματικής σχολής στο Αργοστόλι, «..εν τη οποία να μορφώνονται τεχνίται, όσον ένεστι τελειότεροι εν τη ίδια έκαστος τέχνη...».*⁹⁰ Θέλησε η Σχολή να φέρει τον τίτλο «Κοργιαλένιος Επαγγελματική Σχολή».*⁹¹

⁴⁸³ Άρθρο 3ο της διαθήκης του Όθωνα Σταθάτου της 20 Απριλίου 1907. ΜΗΚ,Γ 126, σ.587.

⁴⁸⁴ Πίστευε ότι «η δι' ειδικών σπουδών υποστήριξις και υπέρ των ποικίλων του τόπου αναγκών χρησιμοποίησις της εν Ελλάδι αναφαινομένης παντοειδούς ιδιοφυίας ου μόνον θέλει αναδείξει και παράσχει στην πολιτείαν άνδρας χρηστούς χρησίμους προς θεραπείαν των ποικίλων αναγκών αυτών, αλλά και θα διεγείρη την άμιλλαν προς τας σπουδάς και θα υπεκκανθή τον ζήλον προς το καθήκον και την εργασίαν εν γένει». Διαθήκη του Όθωνα Σταθάτου, ό.π.

⁴⁸⁵ Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ,Γ'4, σ.115,

⁴⁸⁶ Βλ.κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.835-836. Συμπλήρωσε το ποσό που είχε διαθέσει ο αδελφός του Ευάγγελος για την ίδια σχολή. Άρθρο 5° της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, Γ'4, σ.111.

⁴⁸⁷ Άρθρο 10° της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, Γ'4, σ.115,

⁴⁸⁸ Επιθυμεί «ίνα στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάσουν γεωπόνου και μηχανικοί». Υποδεικνύει: «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και συντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 5° της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π. Λόγω φόρων και διαφόρων εμποδίων, κατάληξη ήταν να ακυρωθεί η ίδρυση πολυτεχνικής σχολής, σ.108. Άρθρο 11 της Διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σσ.111-113 και Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάπτυπο από τον 10° τόμο), [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992, σσ.200-212.

⁴⁸⁹ Επιτάσσει την αυτοδίκαιη επιστροφή των διατιθέμενων ποσών στους κληρονόμους του, αν «δι' οιονδήποτε λόγον αναφύωσιν δυσκολία ανυπέρβλητοι δια την ίδρυσιν ή την διαχείρισιν ή την διεύθυνσιν των ρηθισών σχολών». Άρθρο 4° της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. Η συνολική του περιουσία έφτανε το ποσό των 1.689.532 λιρών Αγγλίας σύμφωνα με δήλωσή του. Χ. Χαρίτος, Η Αχιλλοπούλειος..ό.π., σσ.20,208. Στις 20 Απριλίου 1916 περιλαμβάνονται στον ιδιόχειρο κωδικέλο του ελαφρές τροποποιήσεις της διαθήκης. ΜΗΚ, Γ'4, σ.115.

⁴⁹⁰ Άρθρο 24. Επιθυμούσε, αν το επέτρεπαν τα οικονομικά της σχολής, να γίνονται δεκτοί μαθητές και από άλλες περιοχές. Μέχρι 5000 αγγλικές λίρες θα διαθέτονταν για την ανέγερση της Σχολής, ενώ οι τόκοι του εναπομείναντος ποσού στην συντήρησή της διαθήκη της 5 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307,

Εφαρμόζοντας τον Κανονισμό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα ως υπόδειγμα οργάνωσης ιδρύματος, σύμφωνα με τις καλύτερες δυνατές προδιαγραφές, προσπαθεί να κεντρίσει το ενδιαφέρον και άλλων να υιοθετήσουν την πρακτική αυτή: Ευελπιστεί όπως σημειώνει, να γίνει παράδειγμα μίμησης για τους συμπολίτες του, ώστε να βοηθήσουν «*την προαγωγή της Σχολής ταύτης*», που είναι μεγάλο όφελος τόσο για την Κεφαλλονιά, όσο και για την Ελλάδα.⁴⁹² Το ενδιαφέρον του για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση δεν καταδεικνύεται μόνο με αυτό το κληροδότημα, αλλά και με τη χρηματοδότηση υποτροφιών εξωτερικού σε νέους για να σπουδάζουν «*τας φυσικής και πρακτικής επιστήμας και την εφαργσγήν αυτών εις την βιομηχανίαν, την γεωργίαν και τας εν γένει τέχνας (της ιατρικής και της νομικής αποκλεισμένων)*». Ζήτησε το κληροδότημα αυτό με το όνομα «*Κοργιαλένιον Αθλον*» (να) χορηγείται, «*όπως μορφώνωνται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών εις ένα ή πλείονας των φοιτητών τον Εθνικού Πανεπιστημίου*».⁴⁹³ Δεν άφησε ανεκμετάλλευτο το τυχόν εναπομένον τμήμα της διατιθέμενης περιουσίας του και ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία η τελευταία αυτή επιλογή του: «*Δίδω το τυχόν εναπομένον μέρος της περιουσίας μου εις τον Διάδοχον του Ελληνικού Θρόνου, όπως το διαθέση κατά την προαίρεσιν αυτού, υπέρ οιονδήποτε εξωραϊστικού της πόλεως των Αθηνών έργου, ή υπέρ ιδρύματος οιονδήποτε σκοπόν έχοντος την προαγωγήν επιστημονικών, φιλολογικών και ηθικών γνώσεων ή την πρόοδον των τεκνών και τον εμπορίου, παν δε τοιούτον έργον εξωραϊσμού, ή ίδρυμα δέον να φέρει το όνομά μου*».⁴⁹⁴

Από εκείνους που ενίσχυσαν, όχι μόνο την επαγγελματική εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος, αλλά και το βιομηχανικό και βιοτεχνικό κλάδο, ήταν ο Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ομογενής στη Ρουμανία, Κεφαλλονίτης επίσης, από την Πλαγιά της Ασσου. Από τη συνολική του κινητή και ακίνητη περιουσία αξίας περίπου επτά εκατομμυρίων με τη διαθήκη του 1910 κατέθεσε το ποσό των 2.500.000 χρυσών φράγκων στην Εθνική Τράπεζα, «*ων ο τόκος θέλει χρησιμεύση υπέρ διαφόρων κλάδων βιομηχανίας, βιοτεχνίας και παραγωγής Εθνικού πλούτου*».⁴⁹⁵ Στη σύνταξη του κωδίκιού του τονίζει ότι πέρα από την κατά το

Ζερβός, Τ.Γ., αρ.632, 1914, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ), Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49: (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών..), ό.π.

⁴⁹¹ Όλα τα ιδρύματα που με τη διαθήκη του εγκαθιδρύει τα τιτλοφορεί «Κοργιαλένια» θέτοντας ως απαραίτατο όρο την καθιέρωση ως επίσημης της επωνυμίας αυτής. Διαθήκη του Μ. Κοργιαλένιου, ό.π.

⁴⁹² «Ευελπιστώ διακαώς οι αγαθοεργοί συμπολίται μας μιμούμενοι το παράδειγμά μου θέλονσι συντελεί, δια δωρεών και κληροδοτημάτων εις την προαγωγήν της Σχολής ταύτης, η οποία ελπίζω ότι θέλει αποβή μεγάλης ωφελείας εις τε την νήσον μας και την πατρίδα μας». Άρθρο 24 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου συνταχθείσης στη κομητεία του Λονδίνου, ό.π.

⁴⁹³ «Δίδω το ποσό των 15.000 λιρών, όπως δια τον εισοδήματος αυτών νέοι ελληνικής καταγωγής σπονδάζωσιν εν τω εξωτερικώ». Άρθρο 32 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου, ό. π.

⁴⁹⁴ Άρθρο 49 της διαθήκης, ό.π. Οι κατά καιρούς δωρεές του Κοργιαλένιου στρέφονταν τις περισσότερες φορές στην πρωτεύουσα του Κράτους. Το 1905 έστειλε στο διάδοχο Κωνσταντίνο 1.000.000 φράγκα για τον εξωραϊσμό της Αθήνας, ενώ η ευλογία μάλιστα την Κεφαλονιά και άλλες 500.000 δραχμές, 20.000 λίρες χρυσές περίπου μέσα από τη διαθήκη του, χειρονομίες που προκάλεσαν την αντίδραση των συμπατριωτών του στην Κεφαλονιά, οι οποίοι άδικα περίμεναν τη βοήθειά του για επείγοντα προβλήματα. Στην πράξη της δωρεάς αυτής διέβλεψαν την πρόθεσή του να βοηθήσει το βασιλιά Γεώργιο μετά την επανάσταση στο Γουδί Αγγ.Δεμπόνου, ό.π., σσ.255,264. Ο Κοργιαλένιος είχε συστήσει δύο επιτροπές, μία για τη διαχείριση της περιουσίας του στο Λονδίνο που αποκαλούσε «Άγγλους Επιτρόπους τον» και μία στην Ελλάδα, τους «Έλληνες εκτελεστές». ΜΗΚ,Γ'58, σσ.307 και 316. Βλκεφ Ευεργεσία, Το ασφαλές τον κληροδοτήματος, σσ.270,271.

«5 «απατάσσω από τούδε το ποσό των δύο και ήμισον εκατομμυρίων αρ.2.500.000 χρυσών φράγκων το ισότιμον δε τον ποσού τούτον θέλει κατατεθή εις διηκεκή κατάθεσιν παρά τη Εθνική Τραπέζη της

δυνατό ενίσχυση των κοινωφελών ιδρυμάτων της χώρας,- τα περισσότερα των οποίων ήταν εκπαιδευτικά - προσπάθησε να ενθαρρύνει «τον πόθον προς εργασίαν», την οποία συμβολοποιεί θεωρώντας την βασική πηγή πλούτου και δύναμης.⁴⁹⁶ Σε άλλο σημείο παραγγέλλει: «Εις την εν Αθήναις εδρεύουσαν Ελληνικήν Βιοτεχνικήν Εταιρείαν των Φιλοτέχνων κληροδοτώ το ποσόν δραχμών οκτακισχιλίων (8.000) κατ' έτος λαμβανομένων... και ορίζω ίνα δια του ποσού τούτου αποστέλλονται ανά διετίαν (4) τεχνίται υπό του Συμβουλίου της Εταιρείας, εκλεγόμενοι πάντοτε επί τη βάσει διαγωνισμού, ίνα επί δύο έτη φοιτήσωσιν εις τας τελειότερας των Τεχνικών Σχολάς, εν τη Εσπερία Ευρώπη και καταρτισθώσιν τέλειοι τεχνίται εις τον κλάδον των».⁴⁹⁷ Οι τεχνίτες θα επιλέγονταν από τους απόφοιτους των εσπερινών τεχνικών-επαγγελματικών σχολών που είχε ιδρύσει στους κόλπους της η Εταιρεία.⁴⁹⁸ Ο ίδιος υπήρξε από το 1900 τακτικός εταίρος της Βιοτεχνικής Εταιρείας,⁴⁹⁹ η οποία ιδρύθηκε το 1892 στην Αθήνα χάρι στην ιδιωτική πρωτοβουλία στα πλαίσια της γενικότερης προσπάθειας για ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σκοπό της είχε «την εν Ελλάδι προαγωγήν και ανάπτυξιν της τεχνικής διδασκαλίας...δια παροχής καταλλήλου διδασκαλίας εις τας επαγγελματικούς τάξεις, δια συστάσεως τεχνολογικών συλλόγων και βιβλιοθηκών, δια μελετών και δημοσιευμάτων...».⁵⁰⁰

Στην ίδια Εταιρεία, η οποία επίσης είχε υπό την επιστασία της και τις Εσπερινές σχολές, θα ανατεθεί η διαχείριση του κληροδοτήματος του Διπλάρη και η διοίκηση της Διπλαρείου Σχολής.⁵⁰¹ «Την διδασκαλίαν δωρεάν σχεδίων και τεχνών εν γένει (Dessin Lineaire) των εις αυτάς ασχολουμένων αρρένων και θηλέων», την ίδρυση δηλαδή σχολείου Σχεδίου των Τεχνών είχε ως επιθυμία στη διαθήκη του ο Αριστείδης Διπλάρης το 1906. Μηχανικός ο ίδιος, έγινε ιδρυτής της Διπλαρείου Σχολής στην Αθήνα αφήνοντας το μεγαλύτερο τμήμα της περιουσίας του σ' αυτήν, η οποία θα ιδρυθεί το 1918.⁵⁰²

Στα τέλη της εξεταζόμενης περιόδου συνεχίζουν να αφιερώνονται κληροδοτήματα στην ίδρυση επαγγελματικών σχολών. Μία από αυτές, η «Τριάντειος Επαγγελματική και Βιομηχανική Σχολή Πατρών», θεμελιωμένη στο κληροδοτήμα του Θεόδωρου Τριάντη, που

Ελλάδος και εις ισάξια Ελληνικά χρεώγραφα ηγγνημένα υπό της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, των οποίων το καθ' εξαμηνίαν τοκομεριδιακόν εισόδημα υπολογιζόμενον όμως μετά την λήψιν και εξόφλησιν του τοκομεριδίου της τρεχούσης εξαμηνίας καθ' ψ συνέβη ο θάνατός μου...», **Επιφυλάσσεται να υποδείξει τα ποσά και τους σκοπούς, καθώς και τη διαχειριστική «Χαροκόπειον Επιτροπήν».** Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910. ΠΠΧ, αρ.15, σ.445.

⁴⁹⁶ Καταγράφει τις πεποιθήσεις του στον κωδικέλο του: «Τα μέγιστα συμβάλλει εις την ανάπτυξιν και κραταιώσιν ενός Έθνους η ανάκτησις τον Πατρίου εδάφους...». Κώδικελος Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445. Βλ. Κίνητρα, σσ.320-321.

⁴⁹⁷ Παρήγγειλε την ανά διετία αποστολή τεσσάρων τεχνιτών στις καλύτερες τεχνικές σχολές της Ευρώπης, όπου θα σπούδαζαν για δύο έτη. Κώδικελος του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

⁴⁹⁸ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., 2000, σ.176.

⁴⁹⁹ Ο Π. Χαροκόπος ήταν μέλος της διαρκούς Τεχνικής Επιτροπής που συγκροτήθηκε το 1908 με αρμοδιότητα τα τεχνικά και επιστημονικά ζητήματα που αφορούσαν την Εταιρεία. Ο.π., σσ.174,176.

⁵⁰⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885, Μπेलιά, Ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων, ό.π., σσ.200-204 και Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., 2000, σ.466.

⁵⁰¹ Λειτουργούσαν τόσο οι Εσπερινές σχολές, όσο και η Διπλάρειος υπό την ίδια διοίκηση με την επωνυμία «Εσπεριναί Σχολαί Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας-Διπλάρειος Σχολή». Ε.Β.Ε., Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλαρείου Σχολής, Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967, Αθήνα 1973, σσ.23-24.

⁵⁰² Μετά την αποβίωση της συζύγου του που ήταν επικαρπώτρια το 1915 εγκρίθηκε το Καταστατικό της με Β.Δ. της 28 Δεκεμβρίου 1915, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού της εν Αθήναις Διπλαρείου Σχολής. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.6, τεύχος Β', της 18 Ιανουαρίου 1916.

ανερχόταν κατά τον ισολογισμό του 1913 σε 409.994 δραχμές,⁵⁰³ ήταν, σύμφωνα με το στόχο του ευεργέτη, σχολή «τεχνών και επαγγελματών», μία ακόμα «βιομηχανική σχολή» για την παροχή των απαραίτητων γνώσεων σε νέους των Πατρών, ώστε «να γίνονται κατάλληλοι τεχνίται, δι' όσον το δυνατόν πρακτικώτερας διδασκαλίας εις επαγγέλματα πρακτικά».⁵⁰⁴

Φαίνεται να αφουγκράζονται οι χρηματοδότες αυτοί την ανάγκη για την άσκηση πρακτικών επαγγελματών και να την αντιλαμβάνονται ως ένα μέσο οικονομικής ανάπτυξης του τόπου. Είναι ορατή λοιπόν μια προσπάθεια διάρθρωσης μιας υποδομής τεχνικής εκπαίδευσης και στο επαρχιακό σχολικό δίκτυο της χώρας εκ μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εντοπίζεται κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες με βαθμό συμμετοχής Ελλήνων του εσωτερικού σχεδόν να πλησιάζει εκείνο των ομογενών.

Προέλευση Ευεργετών ττ \[ς Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ.	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΙ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
ΣΥΝΟΛΟ	61	29	20	3	6	3
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	43,29%	26,61%	4,24%	9,83%	4,24%	43,29%

Πίνακας 2. (Βλ. και Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α', σ.6, πίνακας 11 και Γ3β).

Γεωγραφική κατεύθυνση Ευεργεσίας της Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)							
Περιοχές	ΑΘΗΝΑ	ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΑΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός πράξεων	33	4	10	7	3	3	2
Ποσοστό επί των 61 πράξεων	54,09%	4,91%	16,39%	11,47%	4,91%	4,91%	3,27%

Πίνακας 3. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.46, πίνακας 88 και Γ18β).

s®. Η επιθυμία του θα υλοποιηθεί το 1925. Το ποσό όμως εκείνη την εποχή δεν επαρκούσε, ώστε να ιδρυθεί «εις οίαν μορφήν...εφαντάσθη ο διαθέτης». Ό.π., Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.913.

⁵⁰⁴ Β.Δ. της 5 Ιουλίου 1925, «Περί εγκρίσεως οργανισμού της εν Πάτραις Τριαντείου Επαγγελματικής και Βιομηχανικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.269, τεύχος Α' της 8 Οκτωβρίου 1926.

Αξιοπρόσεκτο είναι το αυξημένο ποσοστό προσφοράς «πολύ μεγάλων» περιουσιών στην τεχνική εκπαίδευση, γεγονός που συνδέεται με το υψηλό ποσοστό της ακληρίας:

Οικογενειακή κατάσταση Ενεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	9	13	20	19
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	14,75%	21,31%	32,78%	31,14%

Πίνακας 4. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.14, πίνακας 27 και Γόβ).

Μέγεθος δωρεάς Ενεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).					
Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	20	15	15	3	8
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	32,78%	24,59%	24,59%	4,91%	13,12%

Πίνακας 5. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.39, πίνακας 73 και Γ15β).

Οικογενειακή κατάσταση Ενεργετών με προσφορά «πολύ μεγάλης περιουσίας»				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός «πολύ μεγάλων» δωρεών		4	12	3
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	5%	20%	60%	15%

Πίνακας 6.

Στην ισομερή σχεδόν συνύπαρξη και των τριών κατηγοριών μορφωτικού επιπέδου αξιοπρόσεκτη είναι η σημαντική συμμετοχή των αναλφάβητων ευεργετών στην ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης τόσο στα μέσα, όσο και στα τέλη του αιώνα και αυτό απέναντι σε μία κοινωνία και ένα κράτος που πάντα διατηρούσαν και διατηρούν σε κατώτερο επίπεδο την τεχνική από τη γενική εκπαίδευση.

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)			
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	16	15	17 13
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	26,22%	24,59%	27,86% 21,31%

Πίνακας 7. (Βλ. Παράρτημα 1.Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.30, πίνακας 56 και Γ9(3).

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	26	42,62%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	5	8,19%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	2	4,91%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	2	3,27%
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	4	6,55%
ΙΑΤΡΙΚΑ	1	1,63%
ΑΛΛΑ	10	10,16%
ΑΓΝΩΣΤΑ	11	18,03%
ΣΥΝΟΛΟ	61	100%

Πίνακας 8. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.23, πίν.42, Γ12β).

Η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου το 1910 έχοντας την πολιτική πρόθεση να προχωρήσει στον αστικό μετασχηματισμό και τον οικονομικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, στο ζήτημα της εκπαίδευσης μέσω της ορθολογικής ανάπλασης του συστήματος επεδίωκε τη θεσμοθέτηση της τεχνικής εκπαίδευσης αποκλείοντας από το γενικευμένο μέχρι τότε κλασικό πρότυπο εκπαίδευσης ένα μεγάλο αριθμό ελληνοπαίδων. Θεωρήθηκε μάλιστα αναγκαίος ο περιορισμός του αριθμού των γυμνασίων και η αντικατάστασή τους με επαγγελματικά και τεχνικά σχολεία.⁵⁰⁵ Βασικός στόχος της κρατικής πολιτικής ήταν να επιβάλει την παροχέτευση μεγάλου αριθμού ατόμων στην παραγωγική διαδικασία.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Αλέξης Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων τον Βενιζέλου στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (επιμέλεια Γ. Μαυροκορδάτος-Χρ. Χατζή ιώσηφ), [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σ.26.*

⁵⁰⁶ Ό.π. Για να έχουμε μία γενική εικόνα της φοίτησης σε επαγγελματικές σχολές, το 1910-1911 λειτουργούσαν 10 δημόσιες επαγγελματικές σχολές - μαζί με τις εκκλησιαστικές όμως - με 567

Από την εποχή του Καποδίστρια, ειδικότερα όμως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, διατυπώνονται απόψεις Λογίων, αλλά και υπουργών Παιδείας υπέρ του «πρακτικότερου» προσανατολισμού της εκπαίδευσης. Από το πρότυπο των γερμανικών Real Schulen των αρχών του αιώνα μέχρι το παράδειγμα των προτύπων τεχνικών επαγγελματικών σχολών της Ευρώπης των αρχών του 20^{ου} αιώνα οι επιρροές ποικίλουν και δεν αφήνουν αδιάφορους επώνυμους ιδιώτες, συλλόγους, φορείς, οι οποίοι προσπαθώντας να εισάγουν και να εμβολιάσουν την ελληνική πραγματικότητα με ξένα εμφυτεύματα, αφενός θα επιλύσουν οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, αφετέρου θα προάγουν την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, αλλά και την ενίσχυση του εθνικού γοήτρου. Βασικό αίτημα του Α' Εκπαιδευτικού Συνεδρίου υπήρξε εκείνο που αναφερόταν στην ίδρυση επαγγελματικών σχολών *«αμφοτέρων των φύλων, χάριν τελειότερας μορφώσεως εις τα κυριώτερα τεχνικά επαγγέλματα»*. Πόσα βήματα όμως θα είχαν συντελεστεί στον τομέα αυτό, αν έλλειπε η ιδιωτική επιχορήγηση και το πνεύμα του ευεργετισμού; Οι φωνές υπέρ πρακτικότερης εκπαίδευσης δε θα παρέμεναν παρά εξαγγελίες, προτάσεις, αναζητήσεις, προβληματισμοί, αν η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν κατέθετε τον οβολόν της *«δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και επιστήμαι εις την Ελλάδα»* και δεν υλοποιούσε οράματα *«επί κοινωφελείας και αγαθοεργίας της πανελληνίου προόδου»*.

Κάτω από την επήρεια της τεχνολογικής και βιομηχανικής ανάπτυξης της Δύσης και των εκσυγχρονιστικών τάσεων που εμφανίζονταν στο εσωτερικό της χώρας και διεκδικούσαν την ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας απέναντι στις ευρωπαϊκές χώρες γεννήθηκαν εκπαιδευτικά νομοσχέδια, όπως αυτά του 1899 και του 1913. Πρόκειται για κείμενα προσανατολισμένα σε εκπαίδευση που να απαντά περισσότερο στις «πρακτικές» ανάγκες και στη διαδικασία του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας με στόχους αφενός την αποσυμφόρηση του κλασικού σχολείου και αφετέρου τη δημιουργία τεχνικών-επαγγελματικών σχολών με στόχο τη διοχέτευση αποφοίτων στην αγορά εργασίας. Η άρνηση της Βουλής να νομιμοποιήσει τα νομοσχέδια αυτά οφείλεται, αφενός στην πρόσκειυσή τους με τα συμφέροντα συντηρητικών κοινωνικών στρωμάτων και αφετέρου στην προσπάθεια να επιβάλουν μεταρρυθμίσεις που ανταποκρίνονταν σε βραχύχρονες διαδικασίες αστικοποίησης, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στην Ευρώπη, όπου οι διαδικασίες αυτές ήταν μακροχρόνιες.

Με τη νικηφόρα έκβαση των βαλκανικών πολέμων η εκπαίδευση γίνεται μοχλός οικονομικής ανάπτυξης. Κρίνεται ως μία από τις σημαντικότερες περιόδους του ελληνικού κράτους αυτή που ακολουθεί μετά το 1909 μέχρι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1928, αφού κατά τη διάρκειά της ομογενοποιείται και συγκεντρώνεται ο πληθυσμός στα σύνορα της χώρας, προωθούνται ιδέες και δημιουργούνται θεσμικά και νομικά πλαίσια για τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

μαθητές. Αν υπολογιστούν και οι ιδιωτικές επαγγελματικές σχολές που είχαν 320 μαθητές συνολικά, αγγίζουμε τον αριθμό των 887 μαθητών. Τσουκαλάς, ό.π., σ.505.

χ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«..όπως προοδεύσῃ ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας' αύτη η βάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».

Νικόλαος Στουρνάρης στο Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ. φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 (Νεκρολογία)

1. Το πρώτο Γεωργικό Σχολείο

Η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, κατά βάση αγροτική στο μεγαλύτερο μέρος της, κυριαρχούνταν από μία κλειστή οικονομία, μία καθυστερημένη βιοτεχνία και μία ανύπαρκτη βιομηχανία.¹ Το ενδιαφέρον για τον τομέα της γεωργίας, ως πεδίου οικονομικής ανάπτυξης του ελληνικού χώρου υπήρχε ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης στα κείμενα των τοπικών διοικήσεων.² Η αντίληψη ότι η μύηση στις γνώσεις γεωργίας πρέπει να περνά μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία προϋπήρχε της επαναστατικής περιόδου. Το 1817 ο Δανιήλ Φιλιππίδης, έγραφε: «Η Γεωργία και η Ιατρική, φίλοι ομογενείς, είναι αι δύο πρωτεύουσες επιστήμες[...]. Απορείτε ο[που] δε βλέπετε αυτών σχολεία; Η αιτία είναι αυτή οπού είπα και ανωτέρω, δηλαδή, είμαστε χαμένοι και δεν ηξεύρομεν τι κάμωμεν. Έπρεπε να νομίζεται κανείς προκομμένος, ο οποίος είναι πάντη ανίδεος από Γεωργίαν και Ιατρικήν;...Ένας μάλιστα οποί έχει αγρούς έπρεπε εξ ανάγκης να είναι στολισμένος με τα Φώτα της Γεωργίας».³ Το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Κούμας σε άρθρο του στο «Λόγιο Ερμή» με τίτλο «Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων», όπου προτείνει εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο, στα κοινά σχολεία να διδάσκεται η γεωπονία, η κτηνοτροφία, οι κανόνες μηχανικής, αναγκαίοι για την κατασκευή εργαλείων, ή αμαξών: «Αλλο δεν πρέπει να τους διδάσκουν, ειμή ό,τι μέλλει να τους χρησιμεύη εις το μέλλον επάγγελμά τους».⁴

Η καθυστέρηση όμως εγκαθίδρυσης και ανάπτυξης της επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγροτών στο ελληνικό κράτος οφειλόταν κατά κύριο λόγο σε εγγενείς δυσκολίες προερχόμενες από τη νοοτροπία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας. Η απόκτηση από τους αγρότες ήδη από την παιδική τους ηλικία των επαρκών γνώσεων για την ανταπόκρισή τους στις απαιτήσεις του επαγγέλματός τους, η βαθμιαία μύηση τους «στο τελετουργικό της

¹ Απ. Βακαλόπουλος, Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996, σ.221.

² Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σ.38.

³ Δημήτριος Ζωγράφος, Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδύσεως, Τπουργείου Γεωργίας [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1936, τόμος Α¹, σσ.17-19.

⁴ Ο Κούμας διακρίνει ως αναγκαία σχολεία τα «κοινά» και τα «των ανωτέρων βαθμών» που διακρίνονται σε «χωρικά ή γεωπονικά», σχολεία τεχνικά, σχολεία εμπορικά, γυμνάσια και πανεπιστήμια που παρέχουν «γνώσεις αναγκαίας εις ιδιαίτερόν τι έργον». Ερμής ο Λόγιος, 1819-1820, φωτοτυπική επανέκδοση. [Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.)] 1988-1990, σσ.752-755.

αγροτικής απασχόλησης» και η μετάδοση της συσσωρευμένης εμπειρίας των πατέρων τους, η οποία συμπορευόταν και «με την εμφύτευση όλων των παραδοσιακών προτύπων, ηθικών αξιών, δοξασιών, εθίμων» υπήρξαν παράγοντες βασικοί του συντηρητικού χαρακτήρα της αγροτικής εργασίας. Στο φόβο ότι το αγροτικό σχολείο θα απορύθμιζε το μηχανισμό αυτής της διαδικασίας εισάγοντας νέες αξίες και πρότυπα στη συνείδηση του μαθητευόμενου και θα περιοριζε αυτήν την οικογενειακή επίδραση στο δεδομένο αυτό σύστημα, οφείλεται η αντίδραση που συνάντησε το επαγγελματικό σχολείο γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.⁵ Έτσι, μπροστά στην απροθυμία αναγνώρισης από τον αγροτικό κόσμο της παροχής μιας ανώτερης εκπαίδευσης που θα μπορούσε να προσφέρει συγκριτικά πολλά περισσότερα από την παραδοσιακή «μύηση», το γεωργικό σχολείο θα επιβληθεί μετά από μακρόχρονες διαδικασίες, κρατικές ρυθμίσεις, αλλά και ιδιωτικές απόπειρες.⁶ Μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους στα πλαίσια προώθησης της επαγγελματικής εκπαίδευσης ανήκε και η ίδρυση της πρώτης γεωργικής σχολής.⁷

Πρόθεση του Ιωάννη Καποδίστρια ήταν οι σχετικές πιστώσεις προς τον τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης να διατεθούν «βαθμηδόν και δια χρόνου».⁸ Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη: «Μόνους τους χωρικούς και τους βιομηχάνους (βιοτέχνες) εθεώρει-ο Ι. Καποδίστριας- άξιους της αγάπης και της προστασίας του και έλεγεν αναφανδόν ότι προς το συμφέρον μόνον αυτών απέβλεπεν η Κυβέρνησις του».⁹ Αν και αρχική πρόθεση του Καποδίστρια ήταν η προώθηση στην Ελλάδα του εποικισμού ελβετών, γερμανών, και ιταλών τεχνιτών, γεωργών και κτηνοτρόφων,¹⁰ προτίμησε να ακολουθήσει στο θέμα αυτό «παρελκυστική πολιτική».¹¹ Μετά από την άφιξη του γεωπόνου Γρηγορίου Παλαιολόγου¹² το φθινόπωρο του 1829 στο Ναύπλιο, ο οποίος ήλθε «φέρων, εκτός των γνώσεών τον, τα τελειότερα γεωργικά εργαλεία και μέρος των καλύτερων σπόρων», για την αγορά των οποίων του χορήγησε η Φιλελληνική Εταιρεία στο Παρίσι 1.200 φράγκα,¹³ ο Καποδίστριας φρόντισε να συσταθεί το Δεκέμβριο του 1829 το «Πρότυπο Αγροκήπιο» της Τίρυνθας. Πρόκειται για το πρώτο αγροτικό σχολείο του ελληνικού κράτους.¹⁴ Σκοπός του Καποδίστρια ήταν η δημιουργία χώρου, όπου «θα εδιδάσκετο και θα εμορφούτο γεωργικός και

⁵ Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.122-123.

⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό Πίνακα. Παράρτημα 2. Κληροδοτήματα, όπως εκείνα των Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, Κωνσταντίνου Ζάππα, του Κωνσταντίνου Δοσίου, Γεωργίου Αβέρωφ, Ιωάννη Κασσαβέτη κ.α. θα δώσουν το οικονομικό έναυσμα για τη δημιουργία μιας αρχικής υποδομής στον τομέα αυτό.

⁷ Στα σχολεία με επαγγελματικό χαρακτήρα, εκτός από τα τεχνικά, τα εμπορικά, τα ναυτικά σχολεία αγοριών, τα σχολεία εκπαίδευσης και κατάρτισης κοριτσιών, υπάγονταν και οι γεωργικές σχολές. Σωτήρης Γκλαβός, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, διδακτορική διατριβή, [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.173.

⁸ Καποδίστρια, Επιστολαί, μετάφραση Μιχαήλ Γ. Σχινάς, Αθήνα 1841-1843, τόμος 2^ο, σ.23.

⁹ Χρ. Κωνσταντινόπουλος, Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832, [Ο.Α.Ε.Δ.], Αθήνα 1984, σ.50.

¹⁰ Ό.π., σ.45.

¹¹ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.410.

¹² Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, σπούδασε φυτοκομία, οινολογία, τυροκομική, δένδροκομία στη Γεωργική Σχολή της Ronville ως υπότροφος της Φιλελληνικής Εταιρείας των Παρισίων. Επιστολαί, ό.π., τόμος Δ', σ.127.

¹³ Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1829 «Διορισμός και αρμοδιότητες Γρηγορίου Παλαιολόγου». Ζωγράφος, ό.π., σσ.312-314.

¹⁴ Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.124-125.

κτηνοτροφικώς μέρος των ορφανών του πολέμου Ελληνοπαίδων και από τους βόλους της θα επρόβαλλε και θα διεδίδετο η γεωργοκτηνοτροφική ακτινοβολία εις την απελευθερωμένην χώραν».¹⁵ Αρχισε τη λειτουργία του τον Απρίλιο του 1831 με εβδομαδιαία - Κυριακάτικα - μαθήματα, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθησή τους από αγρότες και της ευρύτερης περιοχής, εκτός από τους 30 υποτρόφους του, μεταξύ των οποίων και μαθητές του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, που διδάσκονταν πρακτική γεωπονική.¹⁶ Σχεδιάστηκε η Σχολή για τους 30 μαθητές που θα έμεναν μέσα στο κατάστημα για πέντε χρόνια, όπου θα συντηρούνταν με έξοδα της Κυβέρνησης.¹⁷

Το Γεωργικό σχολείο αποτελούσε μέρος της δωρεάς του Εϋνάρδου,¹⁸ δηλαδή 25.000 από το σύνολο των 100.000 φράγκων αφιερωμένων «εις εμπύχωση της γεωργίας».¹⁹ Με δική του οικονομική ενίσχυση δωρίζονταν επίσης σε κάθε απόφοιτο της σχολής εργαλεία και σύνεργα απαραίτητα για ένα ξεκίνημα της εργασίας τους.²⁰ Ο πρώτος διευθυντής του, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος,²¹ επιδίωξε με νέα εργαλεία και τεχνικές να βελτιώσει τους διάφορους τομείς της Γεωργίας μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία και «να χορηγή ετησίως εις την επικράτειαν αριθμόν τινά νέων και χρηστοηθών γεωργών, ικανών να μεταδώσωσιν εις τους συμπατριώτας των τα μαθήματα, όσα ήθελαν ιδεί και ακούσει εις το

¹⁵ Ζωγράφος, ό.π., σ.28.

¹⁶ Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.128. Στη Σχολή ανήκαν 13.000 στρέμματα γης. Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.117. Το μάθημα της Γεωργίας διδασκόταν στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Ορφανοτροφείου, ώστε να δίνεται στους μαθητές η ευκαιρία επιλογής σπουδών στο Αγροκήπιο. Ελένη Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832*. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, [χ.εκδ.] Αθήνα 1972, σ.75.

¹⁷ Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σσ.411-413. Σε σχετική έκθεσή του ο Α. Μουστοξύδης ανέφερε, ότι σε όλους του υποτρόφους δόθηκαν τα μέσα της μόρφωσης. Σε άλλους δόθηκαν τρόποι να τελειοποιήσουν τα γράμματα, ενώ άλλοι «ενηγκαλίσθησαν τας μηχανικάς τέχνας, μάλιστα τας εις πάντα τόπον, προ πάντων όμως εις την Ελλάδα συμφερωτάτας, την Γεωργικήν και την Ναυτικήν», εφόσον «όλοι οι νέοι δεν έχουν τας αυτάς κλίσεις...». Η Αιγιναία, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, Αίγινα 15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, [φωτοτυπημένη έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία]. Βλ. κεφ. Ναυτικής Εκπαίδευσης, σσ.845-846.

¹⁸ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φακ.1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουάριου 1833, Ελένη Μπελιά, Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορία), [“Αθηνά” Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10], εν Αθήναις 1970, σ.21, Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.126 και Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', Αθήναι*1975, σ.592.

¹⁹ Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σσ.409-410, Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914)*, συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, [Δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας], Βόλος 1997, σ.21 και Ζωγράφος, ό.π., σσ.301-311.

²⁰ Ελ. Κούκου, *Η παιδεία από το 1828..ό.π., σ.592.*

²¹ Ο Γρ. Παλαιολόγος ήταν γεωπόνος που σπούδασε σε χώρες της Ευρώπης και κυρίως στη Γαλλία. Διορίστηκε με το ΒΔ. της 31 Δεκεμβρίου 1829 ως διευθυντής του Αγροκηπίου, αλλά και ως έφορος των Εθνικών Κτημάτων. Ήταν απόφοιτος της σχολής του Roville, η οποία αποτελούσε υποδειγματικό πρότυπο γεωργικής σχολής για μια δεκαετία, μέχρις ότου επισκιαστεί από εκείνη του Grignon, όπου σπούδασε κατόπιν με υποτροφία της Φιλελληνικής Εταιρείας του Παρισιού. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.124.

αγροκήπιον της Τίρυνθος»²² Ήταν εδραιωμένη η πεποίθηση ότι «εις διάστημα οκτώ ή δέκα χρόνων μέγα μέρος του εδάφους» θα είχε καλλιεργηθεί²³

Σε κλίμα δυσπιστίας και περιορισμού αρμοδιοτήτων άρχισε τη διδασκαλία του ο Παλαιολόγος στις 12 Απριλίου 1831.²⁴ Τα πράγματα όμως στη σχολή αυτή δυσχεραίνονταν λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων και το έργο της υποβαθμιζόταν. Ο Παλαιολόγος, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί τελικά, απέδιδε την υπολειπουσά της σχολής σε παραλείψεις «των περί τον Κυβερνήτην μισοκάλων ατόμων».²⁵ Στην πραγματικότητα, το εγχείρημα του Παλαιολόγου ήταν άκαιρο για τις υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι οποίες δεν είχαν ωριμάσει ακόμη στο αρτισύστατο κράτος για να στηρίξουν ειδικές γεωργικές σχολές.²⁶ Οι προσπάθειες οργάνωσης και λειτουργίας δεν ευοδώθηκαν και το Αγροκήπιο συνέχισε να υπολειπεται μέχρι την κατάργησή του το 1832.²⁷ Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη παραμελήθηκε εμφανώς και υπέστη καταστροφές στη διάρκεια των εμφυλίων συρράξεων το 1832.²⁸

Βασικό εμπόδιο, όχι μόνο για την εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και για τη γεωργική, ήταν η έλλειψη οδικού δικτύου, την οποία προσπάθησε να καλύψει η Αντιβασιλεία με διάφορα μέτρα.²⁹ Με την ανάληψη αυτών των έργων κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και την αποκατάσταση της τάξης παρατηρήθηκε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά 2/3, υπερδιπλασιασμός των προσόδων των τελωνείων,

²² Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, Ναύπλιο 1833, τόμος Α', σ.ιθ'. Σκόπευε να «εισάξει εις το Κράτος νέα ζώα, επωφελή μιν, αλλ' άγνωστα εις τους Έλληνας», να βελτιώσει την αμπελουργία, την οινοποιία, την ελαιοποιία, μεταξουργία, την αλσοκομία κλπ. *Γενική Εφημερίς*, έτος Ε', 1830, σ.38, Γκλαβάς, ό.π., σ.174, Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των Νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, [Ι.Α.Ε.Ν, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000, σ.3.

²³ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Γενική Γραμματεία, φάκελος 10, έγγραφο της 1 Φεβρουαρίου 1830, σσ.38-39.

²⁴ Οι καθυστερήσεις της υλοποίησης των φιλόδοξων σχεδίων του, όπως της αποξήρανσης ελωδών εκτάσεων της Τίρυνθας, της οικοδόμησης σειράς κτιρίων διαφόρων χρήσεων, της χάραξης δρόμου Αργους - Ναυπλίου, είχαν επηρεάσει την εκτίμηση του Κυβερνήτη προς τον Παλαιολόγο. Έπρεπε να λογοδοτεί σε Επιτροπή που ανέλαβε τη διοίκηση της Σχολής και την εκκαθάριση της διαχείρισης του διευθυντή. Καλλιβερετάκης, ό.π., σσ.126,128. Δ. Κ. Μαυροσκοφής, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενύαλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.162,514.

²⁵ Γρ. Παλαιολόγος, *Γεωργική Οικιακή*, ό.π.

²⁶ Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, ο οποίος έγινε στόχος κατηγοριών για κακή οικονομική διαχείριση και υπερβολικές δαπάνες, ομολογεί ότι «όταν εγένετο το γεωργικό μάθημα, ...τινές σννεξερχόμενοι από την παράδοσιν μ' έλεγον: οι λόγοι είναι καλοί, αλλά γην δεν έχω...». Γρ. Παλαιολόγος, *Γεωργική Οικιακή*...ό.π., σ.ιγ'. Η εφαρμογή των γνώσεων που διδάσκονταν στη Σχολή φαίνεται να προσέκρουε σε αντικειμενικές δυσκολίες, κυρίως οικονομικές.

²⁷ Χ. Μπαμπούνης, ό.π. σ.412. Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, από το 1832 ουσιαστικά δε λειτουργούσε μέχρι το 1847. Ο αγρός δόθηκε για ενοικίαση (en location) και ξαναοργανώθηκε το 1852. Αυτό διήρκεσε 12 έτη - η μακρύτερη περίοδος της ύπαρξής του. Έκλεισε με την πτώση του Όθωνα. Ανασυστάθηκε το 1847 και καταργήθηκε εκ νέου το 1879. Ρ. MoraitMs..0.re., σ.117.

²⁸ Η άφιξη του Όθωνα και της Αντιβασιλείας βρήκε το Αγροκήπιο σε πλήρη σχεδόν διάλυση. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, μετάφραση Όλγας Ρομπάκη, (εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά), Αθήνα 1976, σ.492.

²⁹ Η Αντιβασιλεία αν έλαβε έργα οδοποιίας, καθώς και την αποκατάσταση της ασφάλειας στις θάλασσες και την ύπαιθρο, την ενίσχυση της εθνικής ναυτιλίας, την καταδίωξη πειρατών και ληστών. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική*...ό.π., σ.221

αναβάθμιση των γεωργικών εργαλείων, ενώ ταυτόχρονα αναδιοργανώθηκε ο Γεωργικός Σταθμός της Τίρυνθας, ο οποίος μετά το θάνατο του Καποδίστρια είχε εγκαταλειφθεί.³⁰ Οι νομοθετικές και άλλες ρυθμίσεις ήταν ανίσχυρες όμως να υποβοηθήσουν την ανάπτυξη ξένων προτύπων εκπαίδευσης εκείνη την εποχή χωρίς την αντίστοιχη πολιτιστική και κοινωνικοοικονομική υποδομή. Η διδασκαλία γεωπονικών μαθημάτων στα δημοτικά σχολεία που προέβλεπε ο νόμος της 6 Φεβρουάριου 1834 παρέμεινε ανεφάρμοστη, λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού.³¹ Με την ανάκληση του Maurer και του βοηθού του Abel παρατηρήθηκε βαθμιαία «εγκατάλειψη» της γεωργικής εκπαίδευσης.³²

Έτσι, η Σχολή καταργήθηκε το 1838 και μέχρι το 1848 που ανασυστάθηκε, λειτουργούσε μόνο ως προσοδοφόρο κτήμα.³³ Οδηγήθηκε όμως πάλι σε κατάργηση το 1879. Την περίοδο από το 1837 μέχρι το 1846 δε λειτούργησε κανένα ίδρυμα γεωργικής εκπαίδευσης σε όλη την επικράτεια. Με το διάταγμα του 1846 «περί συστάσεως Γεωργικού σχολείου εις Τίρυνθον», το Αγροκήπιο επαναλειτούργησε ως πρότυπο γεωργικό σχολείο με συγχώνευση σ' αυτό του Ιπποφορβείου. Σκοπός του ήταν η διδασκαλία θεωρητικών και πρακτικών μεθόδων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και η διάδοσή τους στις επαρχίες της χώρας από τους απόφοιτους.³⁴ Πάλι όμως η λειτουργία του ήταν «ασθενική και ημελημένη».³⁵ Δεδομένου όμως ότι με το νόμο της 6/18 Φεβρουάριου 1834 για την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, προβλεπόταν η διδασκαλία διαφόρων γεωργικών μαθημάτων στα σχολεία (άρθρο 2) από γεωργικά μορφωμένους δάσκαλους, (άρθρο δ),³⁶ ενώ δεν προβλεπόταν η διδασκαλία γεωργικών μαθημάτων στο Διδασκαλείο,³⁷ το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με εγκύκλιό του το 1849 προέβλεψε τη σύνταξη βιβλίων και εγχειριδίων σχετικών με τη γεωργία για διδακτική χρήση.³⁸ Την ίδια χρονιά το

³⁰ Ο.π., σ.221

³¹ Γκλαβάς, ό.π., σ.174, υψμ.5.

³² Μείωση πιστώσεων και ανικανότητα διευθυντών ήταν βασικά αίτια για την παύση των μαθημάτων Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.131.

³³ Ζωγράφος, ό.π., σ.69. Το 1832 σχεδόν κλείνει μέχρι το 1847. Ο αγρός δόθηκε προς ενοικίαση και ξαναοργανώθηκε το 1852. Η Κυβέρνηση από τα εισοδήματα των καλλιεργούμενων εκτάσεων κέρδιζε πάνω από 10.000 φράγκα ετησίως. Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.117. Ο Γκλαβάς και ο Δ. Αντωνίου υποστηρίζουν ότι έκλεισε το 1838.

³⁴ Άρθρο Ιο. Νόμος AZ71846, από 28 Μαΐου 1846, «περί συστάσεως Γεωργικού σχολείου εις Τίρυνθον», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.15 της 10 Ιουνίου 1846. Η επιστροφή το 1844 στην Ελλάδα του Ιωάννη Πρωΐου, γεωπόνου, αποφοίτου της Σχολής Grignon, μετά από πρόσκληση του Κωλέττη και οι προτάσεις του ως μέλους της Επιτροπής Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας (Ε.Ε.Β.Ε) για τη δημιουργία γεωργικού εκπαιδευτηρίου οδήγησαν στην ψήφιση του νόμου AZ' της 28 Μαΐου 1846. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.131.

³⁵ Η Γεωργική σχολή της Τίρυνθας, επειδή δεν ικανοποιούσε τις γενικότερες προσδοκίες, έκλεισε το 1865. R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, [Ειρμός], Αθήνα 1993, σ.229 και G.Chassiotis, L' instruction publique chez les Grecs, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σ.183.

³⁶ Ανάμεσα στα διδακτέα μαθήματα συμπεριλαμβάνονταν η γεωργία, γεωπονία, κηπουρική, μελισσοκομία, βομβυκοτροφία, αλλά ουδέποτε εφαρμόστηκε η διάταξη αυτή του νόμου του 1834. Αθ. Π.Ευταξίας, Γεωργική εκπαίδευσις, Αθήνησιν 1901, σ.53 και Άννα Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, [Κέδρος], Αθήνα 1977, σ.24, υψμ.20.

³⁷ Χ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα, ό.π., σ.25.

³⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Εγκύκλιος αρ.649, «περί διανομής γεωργικών βιβλίων και της εφαρμογής αυτών εις τα διάφορα δημοτικά σχολεία τον Κράτους» της 30 Ιανουαρίου 1849. Κ.Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς

υπουργείο Εσωτερικών ζήτησε από τους Νομάρχες του Κράτους την αποστολή υποτρόφων προς εκπαίδευση στη Σχολή της Τίρυνθας ικανών να αυτοσυντηρηθούν.³⁹

Στο ιδρυτικό διάταγμα του 1850 «περί διοργανισμού της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας» οριζόταν ως σκοπός της σχολής «η διδασκαλία διαφόρων μεθόδων Γεωργίας εν γένει κατά τε το θεωρητικόν και πρακτικόν μέρος και η διάδοσις των γνώσεων εις τους κατοίκους...» και καθοριζόταν διεξοδικότερα η λειτουργία της. Εκτός από την παροχή στοιχειώδους θεωρητικής μόρφωσης, προβλεπόταν η πρακτική διδασκαλία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας.⁴⁰ Γινόταν λοιπόν μία προσπάθεια ανασυγκρότησης της Σχολής, κυρίως όμως μέσα από θεσμική υποστήριξη. Με εγκυκλίους επίσης που έστειλε το Κράτος στους ευπορότερους δήμους προέτρεπε τις δημοτικές αρχές να καλύπτουν τη δαπάνη αποστολής ως υποτρόφου στη γεωργική σχολή Τίρυνθας ενός νέου που τηρούσε τις ζητούμενες προϋποθέσεις.⁴¹ Στηριζόταν λοιπόν το Κράτος για την ειδική αυτή εκπαίδευση στις οικονομικές δυνατότητες των δήμων, ανίκανο το ίδιο να ανταποκριθεί στις οικονομικές απαιτήσεις των ιδίων αυτού ρυθμίσεων.⁴²

Η οικονομική απόδοση της Σχολής δεν ήταν αξιόλογη. Το ισοζύγιο των οικονομικών της, έως και το τέλος της οθωνικής περιόδου εμφάνιζε έλλειμμα κατά 250.000 δραχμές.⁴³ Αν και είχε στη διάθεσή της 13.000 στρέμματα από εθνικές γαίες και ιπποφορβεία, στο Κράτος απέδωσε 520.000 μόνο δραχμές σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της - με πώληση προϊόντων και εκτάσεων γης για βοσκοτόπια -, μέχρι το 1865.⁴⁴ Από τα εισοδήματα κέρδιζε πάνω από 10.000 φράγκα ετησίως, ενώ οι κρατικές επιχορηγήσεις έφταναν τις 780.000 δραχμές.⁴⁵ Η σχολή λειτούργησε πλημμελώς μέχρι την κατάργησή της πάλι το 1879,“ ενώ

της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών, [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, τόμος Β', αρ.208, σ.63.

³⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 11, (1-7) ονόματα υποτρόφων από 1840 (4), Υπότροφοι Γεωργικής Σχολής Τίρυνθας. Στόχος ήταν η συγκέντρωση 20 υποτρόφων. Εγκύκλιος αρ.159, της 7 Οκτωβρίου 1849. Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, *ό.π.*, σ.22.

⁴⁰ Άρθρο Ιο του διατάγματος της 14 Οκτωβρίου 1850, «περί διοργανισμού της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 22 Νοεμβρίου 1850. Πληροφορούμαστε ότι η σχολή περιλάμβανε δύο διακεκριμένες τάξεις μαθητών, οι οποίες στο μέλλον θα «απαρτίσουν» δύο ιδιαίτερες σχολές (άρθρο 2), ότι η πρώτη τάξη αποτελεί το πρακτικό μέρος και είναι διετής (άρθρο 3), ότι η δεύτερα τάξη έχει πρακτικό και θεωρητικό μέρος (άρθρο 4). Οι μαθητές ήταν 15-18 ετών (άρθρο 8). Προβλέπονταν για πρώτη φορά επίσης κρατικές υποτροφίες κατόπιν εξετάσεων, επί ισοβαθμίσεως «προτιμωμένων των ενδεών και των ανηκόντων εις γεωργικός οικογενείας». Β.Δ. της 2 Νοεμβρίου 1850. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 22 Νοεμβρίου 1850. Επίσης, Νεόφυτος Δούκας, Λόγος υπέρ του Εκκλησιαστικού νομοσχεδίου, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1850.

⁴¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 11, έγγραφο (εγκύκλιος) αρ.139 της 13ης Δεκεμβρίου 1855. Ανάμεσα στις προϋποθέσεις ήταν να είναι υιοί γεωργών. Η απαιτούμενη δαπάνη ανερχόταν σε 300 δραχμές ετησίως. ΓΑΚ ΣΥΡ, *ό.π.*, εγκύκλιος υπουργείου Εσωτερικών, αρ.71 της 25 Ιουνίου 1855.

⁴² ΓΑΚ ΣΥΡ, *ό.π.*, Β.Δ., αρ.106/29,007 της 19 Δεκεμβρίου 1856, «περί των δια τους εν τη Γεωργική Σχολή Τίρυνθος υποτρόφους των δήμων απαιτουμένων εξόδων» και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.137.

⁴³ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το ελληνικό κράτος (1821-1909), [Παπαζήσης], Αθήνα 1988, σσ.126-127.

⁴⁴ Κατά τον Πέτρο Μωραϊτίνη, το ποσό ανερχόταν στις 518,245 δραχμές. Moraitinis, *ό.π.*, σ.117.

⁴⁵ Μέχρι το 1865 έφταναν συγκεκριμένα το ποσό των 779.830 δραχμών. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήσης], 2004, σ.356.

⁴⁴ Διαλύθηκε επί κυβερνήσεως Δεληγιώργη. Στα 27 έτη λειτουργίας της στη Σχολή δεν πρέπει να φοίτησαν πάνω από 200 μαθητές. Ζωγράφος, *ό.π.*, τόμος 2<*, σ.21 και Δανιήλ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.64.

επιση μαίνεται την εποχή αυτή από πολιτικά άτομα και λογίους η σημασία και η ανάγκη της γεωργικής εκπαίδευσης.⁴⁷ Την περίοδο των 15 ετών μετά το 1866 υπήρχε ουσιαστικά πλήρης απουσία γεωργικής εκπαίδευσης.

Από τη μία, η ανάγκη επίδειξης στους κατοίκους μιας καθαρά γεωργικής χώρας των ωφελειών της «νεωτέρας» γεωργίας, αλλά και της επιμόρφωσης νέων προκειμένου να μεταδώσουν χρηστικές γνώσεις για εργαλεία και μεθόδους καλλιέργειας είχε οδηγήσει στη σύσταση του αγροκηπίου Τίρυνθας και άλλες κατά καιρούς προσπάθειες.⁴⁸ Από την άλλη, η απροθυμία εγγραφής και φοίτησης, όχι μόνο & αυτό, αλλά και στα επόμενα ελάχιστα γεωργικά σχολεία, υπήρξε μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας, που επέτεινε την υπολειτουργία, αν όχι την απουσία της γεωργικής εκπαίδευσης.⁴⁹ Η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις επωφελείς εφαρμογές εκσυγχρονιστικών μεθόδων είχε τις ρίζες του ως ένα βαθμό στη δομή και τον παραδοσιακό τρόπο λειτουργίας της ελληνικής αγροτικής οικογένειας που ρύθμιζε με αυτάρκεια τις ανάγκες της. Η εξαγγελία της ίδρυσης γεωργικών σχολών πολλές φορές άφηνε αδιάφορους τους Έλληνες αγρότες.⁵⁰

2. «*Ηβάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους*»

Φαίνεται πως τα Γεωργικά Συμβούλια, που συγκροτήθηκαν σε κάθε νομαρχία το 1852, επί κυβερνήσεως Κριεζή⁵¹ «αγνοούσαν» τη Γεωργική Σχολή Τίρυνθας που ανασυστήθηκε το 1846. Το 1852, τα Γεωργικά Συμβούλια της Αρκαδίας και της Εύβοιας πρότειναν τη σύσταση σε κάθε νομό γεωργικών σχολείων με στόχο την πρακτική εκπαίδευση σε νέα εργαλεία και μεθόδους. Πρόταση επίσης το 1855 των Γεωργικών Συμβουλίων της Αχάιας και Ήλιδας ήταν η αποστολή από κάθε επαρχία ενός υποτρόφου, απόφοιτου γυμνασίου, να διδαχθεί για τρία χρόνια γεωργία, φυσικές επιστήμες, γεωργική βιομηχανικά σε γεωργικές σχολές της Γαλλίας και της Γερμανίας και τρία χρόνια πρακτική εξάσκηση σε αγγλικά αγροκτήματα. Βασικός όρος ήταν η στελέχωση των γεωργικών σχολείων και της ανώτατης εκπαίδευσης από τους αποφοίτους αυτούς με την επάνοδό τους στη χώρα.⁵²

⁴⁷ Παράδειγμα αποτελούν η απόψεις του Αλέξανδρου Σούτζου για την αναγκαιότητα της σύστασης γεωργικών σχολών, «διότι η διδασκαλία της γεωργικής οικονομίας και μηχανικής είναι παντελώς άχρηστος άνευ εφαρμογής». Αλέξανδρος Σούτζος, *Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως*, περ. Πανδώρα, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 1^{ης} Ιανουαρίου 1866, σ.441 και Γκλαβός, ό.π., σ.175.

⁴⁸ Ζωγράφος, ό.π., σ.28, Μερτύρη, ό.π., σ.31, Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σ.21.

⁴⁹ Η απροθυμία αυτή, σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, οφειλόταν στο φόβο αφενός των χωρικών να αφήσουν - για να σπουδάσουν μακριά - το γεωργικό τους κλήρο, τη μοναδική πηγή βιοσυντήρησής τους και στις οικονομικές δυνατότητες, αφετέρου, των παιδιών ευπόρων οικογενειών να δεχθούν γεωργικές σπουδές σε ευρωπαϊκές σχολές. Επιπλέον, το ύψος των αναγκαίων δαπανών για την εύρυθμη λειτουργία μιας γεωργικής σχολής την καθιστούσε προβληματική σε ένα δύσκαμπτο οικονομικά Κράτος. Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.118.

⁵⁰ Γκλαβός, ό.π., σ.364.

⁵¹ Σύμφωνα με το Β.Δ. αυτό, συγκροτήθηκαν Γεωργικά Συμβούλια σε κάθε νομαρχία, αφενός για να ασκήσει η κυβέρνηση τη γεωργική της πολιτική και αφετέρου να πληροφορείται τα προβλήματα της γεωργίας. Β.Δ. της 23 Αυγούστου 1852. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.36 της 29 Αυγούστου 1852.

⁵² Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.90.

Ήδη ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος στην Έκθεσή του το 1854 τόνιζε την έλλειψη ειδικών διδακτηρίων για όσους ήθελαν να στραφούν σε επαγγέλματα, «εφ' ων πρέπει να βαίνη κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος», θεωρώντας ως τέτοια τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία, τις τέχνες.⁵³

Η ανάλωση σε συζητήσεις, προτάσεις και απόψεις στο κοινοβούλιο φάνηκαν άσκοπες μπροστά στην ανικανότητα του Κράτους να προωθήσει ένα ολοκληρωμένο και σύγχρονο για την εποχή πρόγραμμα γεωργικής εκπαίδευσης,⁵⁴ Το 1873 ο τότε πρωθυπουργός Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, υπέβαλε νομοσχέδιο για ίδρυση γεωργικής εταιρείας με ευρύτερο στόχο τη σύσταση πρακτικών αγροκτηπίων και την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό, αιτιολογώντας την απόφαση της κυβέρνησής του: «τω όντι κατωρθώθη, ώστε το αντκειμένον τούτο να προσελκύση την προσοχήν των δυναμένων να προσφέρωσι κεφάλαια και των εχόντων την ευχαρίστησιν να καταγίνωσι εις την εργασίαν ταύτην».⁵⁵

Ακόμα όμως και μετά τη δεκαετία του 1880 - περίοδο κατά την οποία στην Ελλάδα ο αγροτικός τομέας προσανατολιζόταν προς τις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες στα πλαίσια ενός εκσυγχρονισμού της οικονομίας - η ανάγκη απόκτησης γεωργικών γνώσεων και κατάρτισης πάνω στη χρήση γεωργικών μεθόδων και εργαλείων δρομολόγησε την προσπάθεια ίδρυσης γεωργικών σχολείων για αγόρια με την οικονομική υποστήριξη σχετικών κληροδοτημάτων.⁵⁶ Οι μικροί στην πλειονότητά τους έλληνες καλλιεργητές, οι οποίοι αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειοψηφία του αγροτικού στοιχείου στην Ελλάδα, λόγω της δημογραφικής έκρηξης και της υπερπληθώρας παροχής εργατικών χεριών, είτε λόγω της διάδοσης διαφόρων πολιτιστικών προτύπων, εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και τις αγροτικές ασχολίες κατευθυνόμενοι στα αστικά κέντρα, όπου επεδίωκαν την εξασφάλιση μιας ανετότερης ζωής μέσω μιας απασχόλησης στο δημόσιο τομέα χάρη στο απολυτήριο του γυμνασίου, απαραίτητο κλειδί για κοινωνική και ταξική αναβάθμιση.⁵⁷ Οι επιδιώξεις της ελληνικής οικογένειας συνδέονταν με τη νοοτροπία επένδυσης χρημάτων στην εκπαίδευση, καθώς και με την ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού μέσα από την κοινωνική άνοδό της από τη μόρφωση του νέου μέλους.

Η πεποίθηση όμως πως η γεωργία είναι «η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους» παραμένει στη σκέψη ορισμένων προσωπικοτήτων ήδη από στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ένας από αυτούς, ο Νικόλαος Στουρνάρης (1806-1852), γνωστός ευεργέτης και πρόδρομος του ιδεώδους της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας του μέσα από την ορθολογική οργάνωση και τις τεχνολογικές εφαρμογές της επιστήμης, ξεχωρίζει για τις εκσυγχρονιστικές του θέσεις και τα πρωτοποριακά σχέδια αναφορικά με τη γεωργία και τη γεωργική εκπαίδευση

⁵³ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, Από τον 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, (1 Ιανουαρίον 1854) και Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδευσης κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 16/8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.20-22.*

⁵⁴ Νομοσχέδιο που υπέβαλε ο υπουργός Εσωτερικών Α. Πετμεζάς τον Απρίλιο του 1864 για τη γεωργική εκπαίδευση που είχε συνταχθεί από το διευθυντή του Αγροκτηπίου Τίρυνθας, Ασημάκη Ηλιοπούλο, και προέβλεπε την ίδρυση ανώτερης γεωργικής σχολής απορρίφθηκε τελικά. *Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.140-143.*

⁵⁵ Ζωγράφος, ό.π., σ.217 και Χ. Χαρίτος - Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σ.24.

⁵⁶ Γκλαβάς, ό.π., σσ.363-364.

⁵⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σ.429.*

στην Ελλάδα.⁵⁸ Οι ιδέες και οι προτάσεις του, πρωτοποριακές για τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν οδηγό αναπτυξιακής πορείας της χώρας στους περισσότερους τομείς της Οικονομίας. Στο «Ειδικόν Σχολείον του Εμπορίου και της Βιομηχανίας» στο Παρίσι ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα, διδάχθηκε και γεωργικές γνώσεις. Το είδος της παιδείας που δέχθηκε στην Ευρώπη, καθώς και η επαφή του με τις τεχνολογικές εξελίξεις και τα νέα συστήματα, αποτέλεσε ένα ισχυρό όπλο ενάντια στις «προλήψεις της τυφλής εμπειρίας».⁵⁹

Στη διαθήκη του ο Νικόλαος Στουρνάρης εκφράζει την επιθυμία του: «Με τα υπόλοιπα -το 1/3 της περιουσίας του- χρήματα της καταστάσεώς μου να κτισθή εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλαι αι βάνανσοι και ωραίοι τέχνη. Όπου να ευρίσκονται όλα τα εργαλεία της γεωργικής, καθώς και όσα κατά καιρούς εφευρίσκονται, δια να διδάσκηται η εφαρμογή των εις την Ελλάδα, όπως προοδεύση ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας» αυτή η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».⁶⁰

Ο ευεργέτης αφιέρωσε ένα σεβαστό κληροδότημα στην τεχνική και γεωργική γενικότερα εκπαίδευση ανερχόμενο σε 600.000 δραχμές περίπου.⁶¹ Η προσδοκία του ήταν ότι το προς ανέγερσιν «λαμπρόν Πολυτεχνείον παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Έλληνα», όπως και η πεποίθηση ότι η γεωργία θα αποτελέσει βασική πηγή οικονομικού πλούτου της

⁵⁸ Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *Εθνικοί Ευεργέται*, Αθήνα 1908, σ.47. Βλ. Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852. Βλ. παρακάτω, σσ.790-791 και κεφ. Ευεργεσία, *Ευρωπαϊκά Πρότυπα*, σσ.217-218.

⁵⁹ Ο Στουρνάρης «...περιήλθε πολλάκις εις την Εσπερίαν Ευρώπην» κάνοντας επισκέψεις σε διάφορες γεωργικές και βιομηχανικές σχολές, σε εργοστάσια και τεχνουργεία ιδιαίτερα εκείνα της Γαλλίας, του Βελγίου και της Αγγλίας, και «συνάζων δια της αμέσου αντιλήψεως των πραγμάτων καθαρωτέρας και πρακτικωτέρας και πλειοτέρας ιδέας περί των προϊόντων, των επιτηδευμάτων και της εμπορίας, και περί των μέσων, δια των οποίων αυξάνονται και ευδαιμονούσι τα κράτη και τα έθνη. Τοιοντοτρόπως, εφωδιάζετο πάντοτε με θησαυρούς θεωρητικών γνώσεων και πρακτικής πείρας, αίτινες έμελλαν να χρησιμεύσωσι δι όλου του βίου ως προς το επάγγελμα και τας λοιπάς σχέσεις τον και να τον καταστήσωσι μίαν των ημερών χρησιμώτερον εις την πατρίδα». *Ήλθε επίτηδες το 1829 εις την Ελλάδα* και, «ιδών τα πράγματα εκ του σύνεγγυς, εννόησεν ευθύς ότι έπρεπε, παρά την διάθεσιν και τας γνώσεις, ν' αποκτήση και την δύναμιν τον να ωφελήση την πατρίδα, ανεξαρτήτως της Κυβερνήσεώς της». *Νικόλαος Στουρνάρης στο Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης (Νεκρολογία). Εφ. Αθηνά, αρ, φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852*.

⁶⁰ Προσέθετε πιο κάτω: «Αν το ποσόν δεν φτάση δια να γίνη λαμπρόν το κατάστημα και μ' όλα τα αναγκαία, τότε ας τεθώσι διά τινά έτη τα κεφάλαια εις τη Εθνικήν Τράπεζαν, δια να ανξήσωσι με τους τόκους». Διαθήκη τον Νικόλαον Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής της 23 Δεκεμβρίου 1852. Είχε συντάξει στις 5 Μαΐου 1851 άλλη διαθήκη στην Αλεξάνδρεια. Γιάννης Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας τον Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σ49*.

⁶¹ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.720. Γ. Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.18*. Σε εγκύκλιο του υπουργείου των πληροφορούμαστε ότι το συγκεκριμένο κληροδότημα ανερχόταν σε πάνω από 100.000 τάληρα. Πρακτικά της Βουλής, έτος 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852 και ΑΥΕ, Φακ.1853/88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853. Σύμφωνα με βιβλιογραφικές πληροφορίες, το ποσό ανερχόταν σε 520.000 δραχμές, (βλ Χατζιώτης Κώστας, *Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.36*) ή 518.580 δραχμές, σύμφωνα με τον Μπίρη. (Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήναι, [ΕΜΠ],1957, σ.222*). Πάντως, αν η όλη του περιουσία ανερχόταν σε 300.000 τάληρα, - άρα 1.500.000 δραχμές - το 1/3 αυτής αντιπροσώπευε τις 500.000 δραχμές. Τα υπόλοιπα 2/3 της περιουσίας του τα άφησε σε συγγενείς (στην οικογένειά του με προϋποθέσεις) και σε αγαθοεργίες. Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη, ό.π.

χώρας με την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών θεσμών. Το ευρωπαϊκό πρότυπο κυριαρχεί στις σκέψεις και τις επιδιώξεις του και πάντα σε συνδυασμό με τις πραγματικές ανάγκες και δυνατότητες του ελλαδικού χώρου προτείνει απόπειρες εφαρμογής δυτικών μοντέλων με αναγκαίες τροποποιήσεις. Η ιδέα της ένταξης της γεωργίας στην υπηρεσία της τεχνολογίας, αλλά και το αντίστροφο εκφράζεται με ιδιότυπο τρόπο στη διαθήκη του το 1852: «*Τα υποστατικά της Λαμίας να χρησιμεύσωσι και αυτά δια το Πολυτεχνείον και, αν το κρίνωσι εύλογον οι εκτελεσταί της διαθήκης μου, να γίνη η Μεγάλη Βρύσις πρότυπο αγρόκτημα (ftrme modele), δια να ζωογονηθή η γεωργία εις εκείνα τα μέρη*»⁶²

Ο Ν. Στουρνάρης ήλθε στην Ελλάδα «*δια να μεταβάλη τας ιδέας εις έργα και τους σκοπούς εις πράγματα*».⁶³ Σύμφωνα με το βιογράφο του, «*απέβλεπεν εις το να απαλλάξη κατά μικρόν τον τόπον από τη φορολογίαν των ξένων εθνών*» πιστεύοντας ότι «*παν έθνος, το οποίον θέλει να υπάρξη, οφείλει να αυξηση τας παραγωγικάς τον δυνάμεις...*», γιατί «*καταναλίσκον, ως η Ελλάς, περισσότερα παρ' όσα παράγει, δεν δύναται να ορθοστατήση επί πολύ...*». Ο Στουρνάρης θεωρούσε ότι το πρότυπο αγροκήπιο της Τίρυνθας δεν είχε κάποια σχέση με την τότε ελληνική γεωργία και το αποκαλούσε «*διδάσκαλον άνεν ακροατών*». Οι αγώνες του για την αύξηση της παρουσίας του «*δεν απέβλεπεν εις άλλο, ειμή εις το να αυξηση την δύναμιν του να ωφελήση έτι μάλλον την πατρίδα και να επιταχύνη την ώραν της εν αυτή αποκαταστάσεώς του, και μακρόθεν αδιαλείπτως εμελέτα της Ελλάδος*».⁶⁴ Το 1837 επισκέφθηκε τη χώρα του εξετάζοντας «*ιδίους όμμασι*» τις ανάγκες της ως Κράτος.⁶⁵ Το ενδιαφέρον του στρεφόταν στη γεωργία και στο συγκοινωνιακό δίκτυο: «*Η ασφάλεια, η πρώτη αυτής ανάγκη, η άφενκτος αυτή συνθήκη πάσης προόδου εθνικής εργασίας και ευδαιμονίας, διαφεύγει, έλεγε, την αρμοδιότητα των ιδιωτικών φροντίδων και εφρόνει ότι ενκολώτερον ηδύναντο οι ιδιώται να μεταβάλλωσι την Κυβέρνησίν των παρά να στερεώσωσι την δημοσίαν ασφάλειαν κακής της Κυβερνήσεως ούσης*».⁶⁶ Κανείς δεν αφουγκράστηκε τόσο καλά, όσο αυτός, την ψυχολογία και τους λόγους αντίστασης του έλληνα γεωργού απέναντι στην εξέλιξη και την εισαγωγή της γεωργικής εκπαίδευσης στη χώρα και κανείς δεν επινόησε, και μάλιστα συγκριτικά από τόσο νωρίς, τον κατάλληλο τρόπο προσέγγισης και αλλαγής αυτής της νοοτροπίας θέτοντας, ως φαίνεται, με τον τρόπο του σε εφαρμογή τις παλαιότερες σαινισμονιστικές ιδέες του G.Eichtal.⁶⁷ «*Ως εγγύησιν της ενοικήσεώς του*» στην

⁶² Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη, ό.π. Βλ και Μπίρη, Ιστορία..ό.π., σ.153.

⁶³ Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης, Εφ. Αθηνά, ό.π.

⁶⁴ Ο.π.

⁶⁵ Ο Στουρνάρης για πρώτη φορά επισκέφθηκε την πατρίδα του το 1829, για δεύτερη φορά το 1837 και την επόμενη φορά, το 1846, αγόρασε κτήματα στην περιοχή της Φθιώτιδας και της Εύβοιας, με το σκεπτικό να εισαγάγει υποδειγματικές καλλιέργειες, οι οποίες, εκτός από την εμπορική τους αξία, θα χρησίμευαν ως πρότυπα εκπαίδευσης για τους αγρότες των περιοχών αυτών σε νέες μεθόδους καλλιέργειας. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης ..ό.π., σσ.17-18.

⁶⁶ Ο.π., σσ.42-43,44-45 και Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης, Εφ. Αθηνά, ό.π.

⁶⁷ Πολλοί μαθητές του Σαιν Σιμόν, ανάμεσά τους και ο Gustave d' Eichtal, μετά τη διάλυση της εταιρείας τους το 1832 κατέβηκαν στην Ελλάδα: Τους ένωσε η κοινή επιδίωξη της εγκαθίδρυσης μιας βιομηχανικής, καθοδηγούμενης από την επιστήμη κοινωνίας, όπου θα κυριαρχούσε το θετικιστικό πνεύμα. Η Ελλάδα και η Αίγυπτος επιλέχθηκαν ως τόποι εφαρμογής του πειράματος με κριτήριο το γεγονός ότι στις χώρες αυτές της Μεσογείου άνθησαν σημαντικοί πολιτισμοί Κωστή Μοσκόφ, Εισαγωγή στην ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, [Καστανιώτης], Αθήνα 1988, σσ.148-152. Περισσότερα για τη δράση, την ιδεολογία και τις επιδράσεις των σαινισμονιστών. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.724,763, υψσμ.414 και κεφ. Ευεργεσία, σσ.217-219.

Ελλάδα ο Στουρνάρης, αγόρασε κτήματα στη Φθιώτιδα και την Εύβοια, στα οποία σκόπευε να φέρει ειδικευμένους εργάτες από την Ιταλία εφαρμόζοντας νέες μεθόδους καλλιέργειας μεταβάλλοντάς τα σε αγροκήπια, όπου θα καλλιεργούνταν «με την όσην το δυνατόν μεγαλυτέραν εντέλειαν και αποφέροντα εισόδημα, ώστε να χρησιμεύσωσιν ως παράδειγμα εις τους άλλους, ως σχολείον πρακτικόν εις τους γεωργούς». Θεωρούσε ότι «η πείρα, πολλάκις απέδειξεν ότι οι χωρικοί δεν αφήνουν δια διαταγών και συμβουλών τον πατροπαράδοτον τρόπον της καλλιέργειας και δεν παραδέχονται ουδεμίαν τελειοποίησιν, αν δεν ίδωσιν τας καλυτέρας μεθόδους παρ' άλλων εφαρμοζόμενας και το καλόν αυτών αποτέλεσμα προ των οφθαλμών των».⁶⁸

Το 1849 ο Νικόλαος Στουρνάρης αποσύρθηκε από τη διεύθυνση του οίκου Τοσίτσα και επέστρεψε στην Ελλάδα με στόχο να προωθήσει τα επιχειρηματικά του ενδιαφέροντα σε πλαίσια εκσυγχρονισμού της οικονομίας και της παραγωγικής σκευής της χώρας. Σκόπευε να εισαγάγει νέα γεωργικά μηχανήματα και εργαλεία, δίκτυα άρδευσης καλλιέργειών, και νέες τεχνικές, φιλοπρόοδα σχέδια, τα οποία δεν ευοδώθηκαν με το θάνατό του.⁶⁹ Σύμφωνα με το Δόσιο, ήλπιζε να διαδώσει: «εις τα πέριξ τας υγιείς αρχάς και τας προόδους της αγρονομικής επιστήμης, κηρύττων τον πόλεμον εις τας προλήψεις της τυφλής εμπειρίας, καταστρέφων το σύστημα των νεατών».⁷⁰ Αντιπαραβάλλοντας ο Κωνσταντίνος Δόσιος⁷¹ τις καινοφανείς, πρωτοποριακές ιδέες και την πατριωτική γενναιοδωρία του Στουρνάρη με την ολιγωρία του ελληνικού κράτους δε διστάζει να καυτηριάσει τον ωφελιμισμό και την αδιαφορία πολιτικών για το γεωργικό κλάδο.⁷² Έμεινε έτσι ανολοκλήρωτο το καινοτόμο αυτό έργο, όπως και πολλά άλλα σχετικά με διάφορους τομείς της οικονομίας. «Η σκληρά τύχη» θα πει σε άλλο σημείο ο Δόσιος, «δεν τον άφησε να συντρέξη, ουδ' εν μέρει εις την πραγματοποίησιν της αγαπητής του ταύτης ιδέας, ότι ο χωρικός, δια να είναι ελεύθερος, πρέπει να είναι ιδιοκτήτης, και ότι άνευ ελευθερίας και ιδιοκτησίας των χωρικών, η γεωργία του Κράτους δεν δύναται να προοδεύση πολύ, διότι ως έλεγε, δεν είναι η ευφορία, αλλ' η ελευθερία, το μέτρον, κατά το οποίον καλλιεργείται η γη».⁷³

⁶⁸ Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης, εφ. Αθηνά» ό.π.

⁶⁹ Πέθανε στις 10 Οκτωβρίου 1852 σε ηλικία 46 ετών. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.42.

⁷⁰ Ο «νεατός» ήταν η καλλιέργεια χέρσας γής μέσω του οργώματος (νεάω-νεώ=καλλιερλώ) ή αγροτική έκταση που την καλλιεργούσαν για πρώτη φορά ή μετά από κάποιο διάστημα αγροανάπαυσης. Δημητρίου Β. Δημητράκου, Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν, [«Περγαμηνάι»],β' έκδοση, Αθήναι 1959, σ.863. «..Εφαρμόζων και ποικίλων την αμειψισπορίαν, εισάγων νέα είδη καλλιέργειας, εξευγενίζων και βελτιώνων το γένος των ζώων, ελκύων την προσοχήν εις την δύναμιν των κοπριομάτων, εισάγων τελειότερα άροτρα και άλλα γεωργικά εργαλεία και καθιστών δι' επιστημονικής αρδένσεως χρήσιμα τα ύδατα, τα οποία, δεν είναι άλλο ειμή καθαρός χρυσός, όστις χύνεται και χάνεται ανωφελής εις την θάλασσαν». Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.40.

⁷¹ Περισσότερα για τον Κωνσταντίνο Δόσιο βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.114, υπσμ.11, σ.241.

⁷² Συγκεκριμένα σημείωνε: «...οι δε υπουργοί μας όχι καλύτεροι τούτων (ενν. των αμαθών), εξεύρονσι να ζητήσωσι παρά της γεωργίας οκτώ εκατομμύρια δραχμών κατ' έτος δι' εαυτούς και τους φίλους των, αλλ' αδιαφορούσι παντάπασι δια τον πρώτιστον τούτον κλάδον της εθνικής εργασίας, όστις, βεβαίως απασχολεί πλέον των δύο τρίτων των εργατικών βραχιόνων της Ελλάδος». Ο ίδιος ο Στουρνάρης παρομοίαζε τους υπουργούς με «πυργοκατοίκους τον Μεσαιώνος, οίτινες αποθανόντες προ εξακοσίων ετών, ανεστήθησαν επί των ημερών μας και κυβερνώσι την Ελλάδα, χωρίς να ηξεύρωσι τι συνέβη εις το διάστημα των εξακοσίων τούτων ετών και ούτε τι γίνεται πέριξ αυτών σήμεραν». Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.40-41.

⁷³ Όπ., σ.40.

Ο Στουρνάρης είχε την πεποίθηση ότι η σύσταση αγροτικής Τράπεζας που δε θα απέβλεπε τόσο στο συμφέρον των ιδρυτών της, όσο στο συμφέρον των αγροτών, τους οποίους θα διευκόλυνε με τη δανειοδοτική πολιτική της, αποτελούσε επίσης μία από τις σύγχρονες οικονομικές του αντιλήψεις,⁷⁴ σκέψη, η οποία θα υλοποιηθεί πολύ αργότερα, το 1928, με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος.⁷⁵

Ο Μιχαήλ Τσοσίτσας γνωρίζοντας τις ευρύτερες επιδιώξεις του Στουρνάρη⁷⁶ για τα αναπτυξιακά του σχέδια στο χώρο της αγροτικής οικονομίας και δεδομένης όχι μόνο της συγγενικής, αλλά και της συναισθηματικής σύνδεσής του με τον ανιψιό του, τόνισε στη διαθήκη του, όπου άφησε σημαντικό κληροδότημα στο Πολυτεχνείο, την επιθυμία μαζί με «τας καλὰς και βαναύσους τέχνας» να διδάσκεται και η γεωργία.⁷⁷

Η γεωργική εκπαίδευση από τη δεκαετία του 1850 προσήλκυσε το ενδιαφέρον και άλλων ευεργετών, όπως του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, του Κωνσταντίνου Ζάππα, του Ιωάννη Κασσαβέτη, του Γεωργίου Αβέρωφ, και άλλων. Τα κληροδοτήματά τους στήριξαν σημαντικά τις κρατικές αποφάσεις στην εγκαθίδρυση γεωργικών σταθμών, αγροκηπίων και σχολείων. Η μέριμνα σημαντικών κεφαλαιούχων ομογενών του εξωτερικού να καλύψουν τα τεράστια κενά της γεωργικής παιδείας εμφανίζεται κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Οι περιοδικές εκθέσεις των Ολυμπίων, «γενικοί διαγωνισμοί κατά τετραετίαν τελούμενοι...εις οὐς θέλοναι παρίστασθαι πάντα τα προϊόντα της ελληνικής ενεργείας και ιδία της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας»,TM αποτέλεσαν εγχείρημα οικονομικής και πολιτιστικής παρουσίας της Ελλάδας μέσα από έκθεση «προϊόντων της ελεύθερης Ελλάδος, έπειτα δε των πανταχού Ελλήνων και μέχρι τέλους του ανατολικού κόσμου...».⁷⁹ Κέντρισαν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και προκάλεσαν κάποια άμιλλα και στη γεωργική παραγωγή, εφόσον πρώτιστος σκοπός τους ήταν «η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων».⁸⁰ Η θέσπιση των περιοδικών αυτών εκθέσεων ήταν ιδέα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, ως προαναφέρθηκε,⁸¹ η χρηματοδότηση της όλης προσπάθειας όμως στηρίχθηκε σε μέρος του κληροδοτήματος ύψους 1.000.000 φράγκων,⁸² του

⁷⁴ Ο.π.

⁷⁵ Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, [Αντ. Ν. Σακκούλα], Αθήνα 1984, σ.83.

⁷⁶ Ο Τσοσίτσας, μεγαλέμπορος και έλληνας πρόξενος στην Αλεξάνδρεια, ήταν θείος του Νικόλαου Στουρνάρη. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.722-725.

⁷⁷ Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοσίτσα της 22 Οκτωβρίου 1853 της 20 Νοεμβρίου 1855. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης (Ι.Α.ΕΤΕ) 27 Κληροδ. (ΙΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοσίτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Τσοσίτσα) και ΓΑντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.19,21.

⁷⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914, (ΠΠΧ), σ.123.

⁷⁹ Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ι.Α. Βρεττού, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του βίσεκτου έτους 1908, έτος Η'*, εν Αθήναις 1907, [Ιω. Κολλάρος], σσ.174-175.

⁸⁰ Ο.π.

⁸¹ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-717.

⁸² Προσέφερε ως κεφάλαιο τις 400 μετοχές στην Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία «ζων έτι» και προσέθεσε συμπληρωματικά 3.000 καισαροβασιλικά φλωρίνια (38.960 δραχμές) το 1859 στη διοργάνωσή τους. Η διοργάνωση στοίχισε τελικά 54.717 δραχμές και πήραν μέρος 1200 διαγωνιζόμενοι σε όλους τους τομείς. Ολύμπια του 1859, Αθήνα 1860, σ.51.

Ευάγγελου Ζάππα, από το Λάμποβο της Ηπείρου, πάμπλουτου ομογενούς στη Ρουμανία, ο οποίος είχε ανακοινώσει τα σχέδιά του στον Όθωνα ήδη από το τη δεκαετία του 1850.⁸³

Σύμφωνα με το Β.Δ. του 1858, μετά από εισήγηση του τότε υπουργού Εσωτερικών, Κωνσταντίνου Προβελέγγιου, «Καθιατώνται εν Αθήναις Γενικοί Διαγωνισμοί, κατά τετραετίαν τελούμενοι, υπό την επωνυμίαν 'Ολυμπίων', εις ους θέλουσι παρίστασθαι πάντα τα προϊόντα της Ελληνικής ενεργείας και ιδίως τα της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας».Μ Την εφαρμογή των διατάξεων της διαθήκης του επιδίωξε ο ξάδελφός του Ευάγγελου, Κωνσταντίνος Ζάππας, μοναδικός κληρονόμος του (και οι δύο έμειναν άτεκνοι).⁸⁵ Η κρατική κωλυσιεργία και οι αντίξοες πολιτικές συνθήκες εμπόδισαν τη δρομολόγηση της υλοποίησης αυτής μέχρι το θάνατο του Ευαγγέλου το 1865, μετά από τον οποίον συστήθηκε η Επιτροπή των Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων⁸⁶ και ανέλαβε τη διοργάνωση των Β' Ολυμπίων το 1870.⁸⁷ Ο Κωνσταντίνος Ζάππας δεν έκρυψε την ικανοποίησή του, όταν είδε υλοποιημένη την προσπάθειά του: «Η ημέρα, καθ' ήν η Σεβαστή της Ελλάδος Βουλή εσυζήτησε και επεψήφισε το περί ανεγέρσεως των Ολυμπίων νομοσχέδιον θέλει κατέχει εξαιρετικήν σημασίαν εν τω χρόνω του βίου μου...». Κλείνει την επιστολή του ευχόμενος την ευόδωση της υπόσχεσης που έδωσε στον ξάδελφό του, να φροντίσει δηλαδή για την αξιοποίηση του κληροδοτήματος.⁸⁸ Ο ίδιος ο

⁸³ Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-718.

⁸⁴ Άρθρο 1° του ΒΔ. της 19 Αυγούστου 1858 στο: Ολύμπια του 1859, ό.π., σσ.3-4. Σύμφωνα με την περιγραφή της Έκθεσης των Ολυμπίων του 1859, όπου αντιπροσωπεύονταν και οι δέκα νομοί της Ελλάδας «δια των προϊόντων της γεωπονίας, της κτηνοτροφίας των τεχνών των και των βιομηχανικών καταστημάτων των», η Αττική συγκεκριμένα στον τομέα της Γεωργίας παρουσίασε ελάχιστα εκθέματα. «Η Γεωργική έκθεσις τον νομού τούτον κατείχεν ολιγώτερον μέρος. Τα αξιολογώτερα είδη των δημητριακών καρπών, ων ένια σπάνια δια την ποιότητά των ήσαν τα τον υποστατικού της βασιλίσεως. Το Τμήττειον μέλι, το εριόξνλον της Λιβαδειάς, η αξιόλογος σνλλογή ελατών και η πλονσία σνλλογή δημητριακών καρπών, ρητίνης κλπ. τον εκ της Ειδνλλίας εκθέτον Δ. Οικονόμον Κωνσταντινίδον κατείχεν διακεκριμένην εν αντή θέσειν».ό.π. «Επιδείχθησαν» επίσης και γεωργικά εργαλεία. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.69.

⁸⁵ Από αυτόν ζήτησε στη διαθήκη του ο Ευάγγελος να φροντίσει για την τετραετή έκθεση των Ολυμπίων, «όπως σναχθή και αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικνρωμένον κανονισμόν...». Διαθήκη Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860, ό.π.

⁸⁶ Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής σγκροτήσεως της των Ολυμπίων επιτροπής επονομασθείσης και επιτροπής των κληροδοτημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 31 Αυγούστου 1865. Σύμφωνα με την αναφορά στην οικονομική κατάσταση της ΕΕΒΕ του Σ.Α Σπηλιωτάκη, τον Ιανουάριο του 1880, η επί των κληροδοτημάτων Επιτροπή που διέθετε τα χρήματα του Ευάγγελου Ζάππα, την οποία αποκαλούσε «θνγάτηρ» ή έστω «αδελφή δεντερότοκο», συντηρούσε οικονομικά την ΕΕΒΕ μέχρι το 1887. Δελτίον της ΕΕΒΕ, αρ.2, Φεβρουάριου 1880.

⁸⁷ Υποβλήθηκε νομοσχέδιο στη Βουλή περί της Οικοδομής των Μεγάρων των Ολυμπίων την 19 Νοεμβρίου 1869. Βάσιος Τσοκόπουλος, Εναγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σσ.37,39-41.

⁸⁸ Με την υπόσχεση αυτή έγραφε ο Κωνσταντίνος Ζάππας «θέλει πραγματοποιηθή ο διακαέστερος των πόθων τον αοίδιμον Εναγγέλον να ενδοκήση δε εν τη απείρω αντού αγαθότητι, όπως καγώ δννηθώ ακολουθώς να προβώ εις την εκτέλεσιν των νπέρ της φιλότατης Πατρίδος ιδιαίτερων προθέσεών μον και προσφέρω τον εις αντήν οφειλόμενον της εγγνωμοσύνης φόρον τότε δε μετά ψυχής αναπανμένης και ενφροσύνον ευχαριστών τον Υψιστον θέλω αναφωνήση αντώ: 'Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα'...». Κατά την τέταρτη Ολυμπιάδα, στα εγκαίνια του Ζαππείου, στις 20 Οκτωβρίου 1888 παρουσία του βασιλιά Γεωργίου, ο Κωνσταντίνος Ζάππας δήλωσε: «Ο αρχηγέτης της οικογένειάς μου, ο αγαπητός μου αοίδιμος Εναγγέλης απεφάσισεν εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την

Κωνσταντίνος Ζάππας αφιέρωσε κολοσσιαία ποσά σε εκπαιδευτικούς σκοπούς εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου, μεταξύ των οποίων 250.000 δραχμές στην εκπαίδευση και μετεκπαίδευση νέων σε γεωργικές σχολές.⁸⁹ Σύμφωνα με το βιογράφο του Ξενοφώντα Ζυγούρα, ο Κωνσταντίνος, «καίπερ κάτοχος πολλών εκατομμυρίων, δεν ηλάττωσεν το φιλόπονον και το επιχειρηματικόν του, αλλά εργαζεται ως πρότερον νυχθημερόν επιψλέπων και διευθύνων. Έτσι, διπλασίασε και προσπάθησε να αύξησῃ δια να καταστήσῃ ως οίον τε μεγαλύτερον το δώρον προς το ελληνικόν έθνος, υπέρ του οποίου αμφοτέροι οι εξαδέλφοι δι' όλης των της ζωής ηράθησαν».⁹⁰ Η εμπειρία του στη Ρουμανία, δίπλα στο ξάδελφό του Ευάγγελο⁹¹ και η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας επείγουσας κάλυψης πρακτικών γνώσεων των νέων για τις αγροτικές δουλειές σε μία χώρα καθαρά γεωργική τον ώθησε στην επιλογή της κατεύθυνσης αυτού του κληροδοτήματος.

Η πρόβλεψη αγοράς εκτάσεων στη Θεσσαλία θα αποβεί προσοδοφόρα. Μετά από την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα με τη διεθνή συνθήκη του 1881⁹² πουλήθηκαν από Τούρκους κτηματίες με ευνοϊκούς όρους μεγάλες εκτάσεις κτημάτων. Έτσι, οι περισσότεροι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας ήταν ομογενείς, όπως ο Συγγρός, ο Σκυλίτζης,⁹³ ο Στεφάνοβικ, ο Μπαλτατζής, ο Ζαρίφης,⁹⁴ ο Γ. Ζωγράφος,⁹⁵ ο Ζάππας, ο Καρτάλης και άλλοι.⁹⁶ Κατά τη δεκαετία 1880-1890 λοιπόν τα τσιφλίκια στην Ελλάδα αυξήθηκαν χάρη στην πολιτική του

Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής. Περιχαρής και εύελπις, παραδίδω το συντελεσθέν έργον εις το έθνος ευχόμενος αυτώ τα κράτιστα». Γ. Αντωνίου, Νικόλαος Σπονρνάρης, ό.π., σ.33.

⁸⁹ Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), φάκελος 58, διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής, υπφ.1, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893 και Α.Υ.Ε., Φακ.1888/ ΔόΟ,Ι, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888 και Φακ.1869/ 88,1, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1864.

⁹⁰ Ως παράδειγμα των «φιλογενών» διαθέσεων του Κωνσταντίνου αναφέρει την καθημερινή φιλοξενία που προσφέρει στο μέγαρό του στο Μπροσθένι της Ρουμανίας σε Έλληνες και Ρουμάνους, «..οίτινες ταξιδεύοντες καταφεύγουσιν εκεί, βέβαιοι ότι εισέρχονται εις αληθή πατρικόν οίκον». Ξενοφώντος Ζυγούρα, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου]*, Αθήνα 1889.

⁹¹ «Και ο μεν Ευαγγέλης καίτοι προπορευόμενος πάντοτε ως πρεσβύτερος, ουδέποτε όμως επελανθάνετο ότι το ήμισυ τρόπον τινά αντού ήτο ο Κωνσταντίνος ούτος δε παρείπετο του Ευαγγέλη, ώσπερ η σκιά παρέπεται τω σώματι». Γούδας, ό.π., *Ευάγγελος Ζάππας, τόμος Γ', σ.333.*

⁹² Η προσάρτηση Θεσσαλίας και της Αρτας δημιούργησε τις νομικές προϋποθέσεις, αν και είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, για τη δημιουργία των μεγάλων τσιφλικιών. Αυτά σχηματίστηκαν στην πλειονότητά τους την περίοδο από το 1878 (συνθήκη Βερολίνου) έως το 1881 (έτος προσάρτησης). Αν και οι συνθήκες Βερολίνου και Κωνσταντινουπόλεως το 1881 ήταν απαγορευτικές για την εθνικοποίηση των τουρκικών κτημάτων, δεν εμπόδισε η ρύθμιση αυτή τη μαζική κατά κάποιο τρόπο πώληση των «νεοπαγών τίτλων» των κτημάτων από τους ιδιοκτήτες Οθωμανούς ενόψει της μαζικής επίσης και εσπευσμένης αποχώρησής τους. Ήταν επόμενο η αγορά των τσιφλικιών που έγινε από τους βαθύπλουτους Έλληνες του εξωτερικού να καταδικάσει το ελληνικό κράτος σε μια «αξιοθρήνητη αδράνεια». Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας*, [Εξάντας], Αθήνα 1975, σσ. 120-121. Για το θέμα αυτό βλ. και Μοσκόφ, ό.π., σσ.125-128.

⁹³ Ο.π., σ.127.

⁹⁴ Ο.π.

⁹⁵ Ο.π. Για την περίπτωση Ζωγράφου βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό...ό.π.*, σσ.124-126.

⁹⁶ Ο.π., σσ.97,120-126. Το ίδιο συνέβη και στην Αττική το 1883, όταν οθωμανικές ιδιοκτησίες πουλήθηκαν σε πλούσιους Έλληνες. Γ.Β. Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη. Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^{ος}-20^{ος}: αιώνας)* [Αντ. Ν. Σάκκουλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ.152. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Επέστρεψαν*; σσ.235-239.

Χαριλάου Τρικούπη, «επωφελούμενα έναν εφήμερο συμβιβασμό ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και τους αστούς της πόλης».⁹⁷

Με το χαρακτηριστικό του τρόπο ο Κωνσταντίνος Ζάππας όρισε το 1891 με τη διαθήκη του⁹⁸ τη σύσταση και συντήρηση πρακτικών γεωργικών σχολείων στη Θεσσαλία ή την Ήπειρο⁹⁹ βασισμένων στο κληροδοτήμα του. Παραγγέλλει μάλιστα οι απαιτούμενες για αυτό το σκοπό εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης στη Θεσσαλία να προέλθουν από τα κτήματά του, ενώ στην Ήπειρο να αγοραστούν, «όπου θα κτισθή απλουστάτη προσδιορισμένη δια κατοικίαν και σχολείον γεωργών, εν αυτή θα συντηρήται αριθμός τις νέων την ηλικίαν γεωργών, οι οποίοι θα προσλαμβάνωνται από τας διαφόρους επαρχίας της Ελλάδος και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, δια να διδαχθώσι πρακτικώς την γεωργίαν από έναν ή δύο διδασκάλους» Δε διστάζει να παρέμβει με προτάσεις στη διδακτική διαδικασία: «η διδασκαλία θα γίνηται πρακτική, οι δε μαθηταί θα εργάζωνται και θα διευθύνωνται από τους διδασκάλους προς τελειοποίησιν της γεωργικής εργασίας και της καλλιτερεύσεως των προϊόντων, ανά δύο ώρας καθ' εκάστην θα διδάσκωνται γραφήν, ανάγνωσιν, αριθμητικήν και κατήχησιν». Δεν αρκείται ο ευεργέτης σε απόψεις που αφορούν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά εισχωρεί στον τρόπο διαβίωσης, συντήρησης και αγωγής τους: «η διαίτα και ενδυμασία των θα είναι όπως ανήκει εις την γεωργικήν τάξιν, η διδασκαλία και συντήρησις των θα είναι δωρεάν, ο δε αριθμός των μαθητών θα ορισθή από τας επιτροπάς αναλόγως του προϋπολογισμού εσόδων και εξόδων, θα έχουν δε υπ' όψιν ότι ο σκοπός της διατάξεώς μου αυτός, το να λαμβάνωσι τα τέκνα των γεωργών μας πρακτικώς απλάς γνώσεις των γεωργικών εργασιών και μίαν όλως πρακτικήν πειθαρχίαν και ηθικοποίησιν, ώστε επιστρέφοντες εις τα χωρία των να χρησιμεύσωσιν εις τους λοιπούς συντοπίτας των με το παράδειγμα της καλής εργασίας, φιλεργίας και ηθικότητάς των...».¹⁰⁰

Οι έννοιες «πειθαρχία, ήθος, φιλεργία» κυριαρχούν στο σύστημα των αξιών του ως απαραίτητα προσόντα των υποτρόφων για να καταστούν επιστρέφοντας στο χωριό τους χρήσιμοι στους άλλους χωρικούς με το παράδειγμα καλής δουλειάς, επιμέλειας και ήθους. Συμπορεύεται όμως η προθυμία του να βοηθήσει την εκπαίδευση της γεωργικής τάξης και την ανάπτυξη της χώρας του με τη διατήρηση συντηρητικών προτύπων για τη ζωή των αγροτών. Η φράση: «η διαίτα και ενδυμασία των θα είναι όπως ανήκει εις την γεωργικήν τάξιν» αντανακλά την εμμονή του σε συγκεκριμένα ταξικά στερεότυπα. Σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη, οι παρεχόμενες γνώσεις ήταν εκείνες ενός πρακτικού σταδίου. Για την εποχή αυτή έγραφε: «Δεν υπάρχουν γεωργικά σχολεία που περιέχουν πραγματικά το σπέρμα της

⁹⁷ Κ. Βεργόπουλος, Το αγροτικό...ό.π., σ.126.

⁹⁸ Ιδιόχειρη διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891 και κωδίκελος της 19 Ιουλίου 1891. ΠΠΧ, σ.155.

⁹⁹ Τις χρηματοδοτούσε από το σχηματιζόμενο ποσό συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων, όπως τα ετήσια ενοίκια από εργοστάσια, «αλευροποιείον» αξίας 30.000 φράγκων και «πνευματοποιείου» αξίας 30.000 φράγκων στο Βροσθένι, 53 μετοχές της Εθνικής και άλλα κτήματα του Ευάγγελου Ζάππα που διαχειριζόταν η Επιτροπή των Ολυμπίων, σύμφωνα με το άρθρο 8 της διαθήκης του Ευ. Ζάππα. ΠΠΧ, σ.155,1.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (XXVII), Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), ό.π. και ΑΤΕ, Φακ.1888/ ΔόΟ,Ι, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, Φακ.1869/ 88,1, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1864.

¹⁰⁰ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα, ό.π. Αφιέρωσε 52 ομολογίες Εθνικής τράπεζας για την αποστολή υποτρόφων στην Ευρώπη και τη δημοσίευση αγρονομικών βιβλίων βραβευμένων μετά από διαγωνισμό. Chassiotis, 1/ instruction...ό.π., σ.294 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετία 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.172.

γεωργικής προόδου στην Ελλάδα. Υπάρχουν τα διδασκαλεία και μόνο για μικρή καλλιέργεια».¹⁰¹

Η αποτυχία της Σχολής της Τίρυνθας έγινε έναυσμα αποτιμήσεων, κριτικής και διαπιστώσεων. Καταδικαστική υπήρξε η κριτική του Παναγιώτη Χαλκιοπούλου, υπουργού και εκδότη της εφημερίδας «Ελληνική Γεωργία», για την πλήρη αποτυχία της Σχολής.¹⁰² Ο Δημήτριος Χρηστίνης, πρώην μαθητής της Σχολής, αρχιδενδροκόμος του ελληνικού δημοσίου, - με μετεκπαίδευση στο Gembloux του Βελγίου και στη Γαλλία - εντόπιζε τα αίτια της αποτυχίας στην έλλειψη σαφούς προσανατολισμού του ιδρύματος, στην έλλειψη υποδομής και το χαμηλό επίπεδο των μαθητών.¹⁰³

Η πλήρης ανυπαρξία γεωργικών εκπαιδευτικών θεσμών - κανένα γεωργικό ίδρυμα δε λειτούργησε - κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετίας (1866-1880) στον ελληνικό χώρο αποτέλεσε αντικείμενο προ βλημάτων, διαπιστώσεων και αναζητήσεων. Στην προσπάθεια σύστασης επιστημονικής εταιρείας το 1860, η οποία ευοδώθηκε το 1864 ως «Κεντρική Γεωργική Εταιρεία» με στόχο, ανάμεσα στους άλλους, την ίδρυση γεωργικής σχολής στην Αθήνα, συμμετείχαν μεγαλοκτηματίες και σημαντικά πρόσωπα, ανήκοντες στο αντιοθωνικό ρεύμα, όπως ο βουλευτής και υπουργός Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς, οι Νικόλαος και Περικλής Ζαχαρίτζας, ο Σ. Σούτσος, οι γιατροί Ανάργυρος και Πέτρος Ηπίτης.¹⁰⁴ Οι δημόσιες συζητήσεις τις δεκαετίες 1870 και 1880 για το μέλλον της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πύκνωναν. Η πλειονότητα των απόψεων¹⁰⁵ συνέκλιναν στη σύσταση πρακτικών σχολών και αγροκηπίων. Τις τροφοδοτούσε η ήδη από το 1858 υπάρχουσα κληροδοσία του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει την απαραίτητη υλική βάση στην απόφαση σύστασης γεωργικής σχολής.¹⁰⁶

Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης (1810-1863), ομογενής από το Βουκουρέστι, ο οποίος καταγόταν από τη Βυτίνα της Γορτυνίας, άφησε τρεις χειρόγραφες διαθήκες. Στην πρώτη, που συντάχθηκε την 10 Οκτωβρίου 1858, δήλωνε τη συγκεκριμένη κατεύθυνση του κεφαλαίου του: «Η περιουσία μου, ήτις συνίσταται κατά τα έγγρατά μου εκ τριάκοντα δύο χιλιάδων (32 .000) φλωρίων αυστριακών, θέλω να διατεθή ούτως, ώστε δι' αυτής ου μόνον ν' αναπτυχθή έτι πλέον, αλλά και να διατηρήται αιωνίως το εν Τίρυνθι αγροκήπιον ή γεωργική σχολή, όπερ αναγκαίον να εφοδιασθή με πάν ότι ανήκει εις τοιούτον κατάστημα, υποσχόμενον

¹⁰¹ P. Moraitinis, ό.π., σ.118.

¹⁰² Π. Ι. Χαλκιοπούλος, Περί βελτιώσεως και εμπυχώσεως της εν Ελλάδι Γεωργίας, Αθήνα 1880, σ.294.

¹⁰³ Δ. Χρηστίνης, Πραγματεία περί Γεωργικής Πρακτικής Εκπαιδεύσεως ή περί συστάσεως προτύπων δημοσίων αγροκηπίων, Αθήνα 1875, σ.10.

¹⁰⁴ Ζωγράφος, ό.π., σ.127. Το καταστατικό της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1864. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.31 της 23 Ιουλίου 1864.

¹⁰⁵ Με κείμενά τους υποστήριζαν την πρακτική κατεύθυνση ο Λέανδρος Κ. Δόσιος (1874), ο Δ. Χρηστίνης (1875), ο Αλέξανδρος Γ. Τομπάζης (1877), ο Χαλκιοπούλος (1880), ο Αποστολόπουλος (1884) κ.α. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.149.

¹⁰⁶ Το ελληνικό κράτος δεν αξιοποίησε το κληροδοτήμα αμέσως μετά την αποδοχή του, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε, και αδράνησε για πάνω από είκοσι χρόνια. Μόνο μετά από πιέσεις των διαχειριστών της διαθήκης και της κοινής γνώμης και με τη θετική συγκυρία της ανασυγκρότησης της χώρας των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη άρχισε να αξιοποιείται. Χ. Χαρίτος - Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σσ.23,31.

μεγάλην εις το έθνος ωφέλειαν».¹⁰⁷ Η ωφέλεια που θα προέκυπτε από τη γεωργική σχολή ταυτιζόταν με την ωφέλεια του έθνους στη συνείδηση ενός ευεργέτη, ο οποίος είχε στερηθεί ο ίδιος και τη στοιχειώδη μόρφωση ακόμη.¹⁰⁸ Από τις άλλες δύο διαθήκες του, οι οποίες συντάχθηκαν την ίδια ημερομηνία, στις 7 Μαΐου 1862, στην τελευταία άφηνε όλη του την περιουσία, 42.000 αυστριακά φλωριά, ως κληροδότημα στο ελληνικό Δημόσιο¹⁰⁹ με τη γενίκευση: «υπέρ ιδρύσεως καταστήματος φέροντος την επωνυμίαν μου συντελούντος εις την πρόοδον και το μεγαλείον της Ελλάδος»,¹¹⁰ αφήνοντας έτσι την Κυβέρνηση να επιλέξει το ευεργετούμενο ίδρυμα: «Να διαθέση την περιουσία μου ταύτην συνισταμένην εις τεσσαράκοντα δύο χιλιάδας αυστριακών φλωρίων κατά τα έγγραφα μου υπέρ ιδρύσεως καταστήματος τίνος δια παντός διατηρηθησομένου και την επατνυμίαν μου φέροντος, συντελούντος δε εις την πρόοδον και το μεγαλείον της πατρίδος. οποιον τι κατάστημα λυσιτελέστερον προς τον σκοπόν της προόδου και του μεγαλείου του έθνους, απόκειται να κρίνωσι και να αποφασίσωσι τα νομοθετικά της Ελλάδος σώματα εις την πρώτην αυτών σύνοδον και με γνωμοδότησιν της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου προκληθησομένην υπό της Κυβερνήσεως.¹¹¹ Υπερίσχυσε, όσον αφορά στην κατεύθυνση του κληροδοτήματος, το γενικότερο πνεύμα της προτίμησης του ευεργέτη στην πρώτη του διαθήκη, δηλαδή ο τομέας εκπαίδευσης, αν όχι το συγκεκριμένο ίδρυμα.

3. Τα τρία Γεωργικά Σχολεία

Χρησιμοποιώντας το Τριανταφυλλίδειο κληροδότημα ο Χαρίλαος Τρικούπης, ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας ίδρυσσε το 1887¹¹² με το νόμο ΑΦΜΒ¹¹³ τα τρία γεωργικά

¹⁰⁷ Με αυτήν άφησε 32.000 αυστριακά φλωριά ισοδύναμα με 450.000 δραχμές. Διαθήκη τον Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη της 10 Αυγούστου 1858, (δημοσιευθείσα στο Βουκουρέστι την 29 Ιανουαρίου 1863). περ. Ελληνική Γεωργία, τόμος Στ', Ιούνιος 1888, σ.273.

¹⁰⁸ Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης (1810-1863) μετά την καταστροφική επιδρομή του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, ορφανός από οικογένεια με τη βοήθεια του Θεόδωρου Ταμπακόπουλου, θείου του, κατέφυγε στη Δακία, όπου απέκτησε περιουσία. «Εν Δακία, ο Παναγιώτης πάσαν αποβολών ελπίδα περί γραμμάτων, επεδόθη εις την κτήσιν πλούτον» έγραψε ο βιογράφος του, Επαμεινώνδας Φραγκούδης. Με επιστολή του στις 15 Δεκεμβρίου 1846 δώρισε χρήματα, αλλά κυρίως τα πατρικά του κτήματα στο σχολείο της γενέτειράς του. Έμεινε άτεκνος. Καημός του ήταν να «σώση εκ της δονλείας και μεταγάγη εις την πατρίδα» τις δυο αδελφές του από την Αίγυπτο, όπου μικρές οδηγήθηκαν από την περίοδο του Αγώνα αιχμάλωτες. Σπ. και Κων Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Στ', ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα, 1958, σ.280.

κ» Αντιστοιχούσαν σε 600.000 δραχμές της εποχής. Γεωργική Εφημερίς, αρ.62 της 10 Αυγούστου 1891, σ.1. Το 1876 στη Βουλή αναφέρθηκε ότι το ποσό έφτανε τις 1.000.000 δραχμές, ενώ ο κρατικός προϋπολογισμός εξόδων το 1858 ήταν 18 εκατομμύρια και το 1875 ήταν 42 εκατομμύρια. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.149.

¹¹⁰ ΑΥΕ, Φακ.1866/ 88, έγγραφο 12 της 8 Αυγούστου 1867 και Φακ.1869/ 88,2, έγγραφο 10255 της 15 Φεβρουάριου 1869 και Chassiotis, 1/ instruction...ό.π., σ.294 και Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.149.

¹¹¹ «Η έναρξις δε της εκτελέσεως των αποφασισθέντων να μη αναβληθή πλέον τον ενός έτους από της αποφάσεως». Διαθήκη τον Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη της 7 Μαΐου 1862, περ. Ελληνική Γεωργία...ό.π., σσ.275-277.

¹¹² Η πολιτεία δεν προώθησε το θέμα από τη πλευρά της, παρά το 1870, όταν, μετά από πιέσεις των επιτρόπων του Τριανταφυλλίδη, των Κατελούζο και Γ. Θεοχάρη στο Υπουργείο δραστηριοποιήθηκε και το Πανεπιστήμιο προτείνοντας σύσταση γεωργικής σχολής. Πάλι υπήρξε καθυστέρηση μέχρι το 1876, όταν, μετά από πιέσεις συγγενών του ευεργέτη, η Επιτροπή της Βουλής γνωμοδότησε υπέρ

σχολεία: το πρώτο στα εθνικά κτήματα Ρουφ - σημερινό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο στο Βοτανικό Αθήνας -, το δεύτερο στην Τίρυνθα στα κτήματα της πρώτης Γεωργικής Σχολής¹¹⁴ και το τρίτο στο Αϊδίνιο του νομού Λαρίσης.¹¹⁵ Το ουσιαστικό αυτό βήμα της πολιτείας διευκολύνθηκε και από την ίδρυση τμήματος Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, του οποίου πρώτος τμηματάρχης υπήρξε ο Παναγιώτης Γεννάδιος, μετέπειτα διευθυντής της σχολής και εισηγητής βασικών θεσμικών ενεργειών στη γεωργική εκπαίδευση.¹¹⁶ Σκοπός της σύστασης και των τριών σχολείων ήταν «η μόρφωσις πρακτικών γεωργών, τούτο δε δια προσφόρου διδασκαλίας των τελειότερων μεθόδων της καλλιεργείας της γης και της ανατροφής των φυτών και των ζώων, ως και της διδασκαλίας των στοιχειωδωτέρων επιστημονικών περί γεωργίας γνώσεων, αίτινες θα μεταδίδονται τοις μαθητευομένοις δι' ομιλιών ευλήπτων. Προς τούτοις δε δι' ασκήσεως εις την λογιστικήν, την όσον ένεστι απλουστέραν καταμέτρησιν γαιών και την κατάστρωσιν διαγραμμάτων, ήτοι την καθαρώς πρακτικήν χωρομετρίαν».¹¹⁷

Το 1888 λειτούργησε η σχολή της Αθήνας¹¹⁸ και ακολούθησε η σχολή του Λιδινίου, ενώ εκείνη της Τίρυνθας, το 1894.¹¹⁹ Σκοπός της σύστασης των τριετούς φοιτήσεως αυτών

συστάσεως Πρακτικών Γεωργικών Σχολών ενός σε κάθε νομό. Πρότεινε όμως προς το παρόν λειτουργία τριών σχολείων σε Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και Επτάνησα. Μετά από πίεση της Βουλής η Κυβέρνηση έφερε προς ψήφιση στις 17 Δεκεμβρίου 1876 νομοσχέδιο «περί διαθέσεως τον κληροδοτήματος του αοιδίμου Π. Τριανταφυλλίδη νπέρ της γεωργικής εκπαιδεύσεως». Η κατάσταση τελικά άλλαξε μετά το 1884, όταν συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη ίδρυσης γεωργικών σχολών. Χ.Χαρ ίτος-Ιουλ.Κανδήλα, ό.π., σ.17.

¹¹³ Νόμος ΑΦΜΒ' της 28 Μαΐου 1887, «περί συστάσεως γεωργικών σχολείων, Εφ. της Κυβερνήσεως, τόμος Α', σ.633. Υπογράφηκε τελικά είκοσι πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Τριανταφυλλίδη (1863).

¹¹⁴ Η διαδικασία ανασύστασης της υπήρξε χρονοβόρα. Η προώθηση σχεδίου ίδρυσης Γεωργικού Σταθμού στη Βιτύνα, (Νόμος 19 Φεβρουάριου 1891), τόπο καταγωγής του Τριανταφυλλίδη, προκάλεσε αντιδράσεις της κοινής γνώμης Ναυπλίου και Αργολίδας, ενώ εκκρεμούσε η ίδρυση σχολής στην Τίρυνθα. Τελικά αυτή υπεγράφη στις 4 Νοεμβρίου 1894 με πρώτο διευθυντή το Χασιώτη, ενώ αναβλήθηκε προσωρινά η εγγραφή μαθητών. Στο Γεωργικό Σταθμό της Βιτύνας λειτούργησαν γεωργικό, δασοκομικό και λεπτοξυλουργικό τμήμα, όπου γινόταν πρακτική διδασκαλία. Γκλαβάς, ό.π., σ.176.

¹¹⁵ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σ.64. Η σχολή του Αϊδινίου κοντά στον Αλμυρό του Βόλου δαπανούσε 60.000 δραχμές ετησίως για τη συντήρησή της. Ήταν λιγότερο θεωρητική και περισσότερο πετυχημένη από την πρώτη εκείνη της Τίρυνθας. R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα..ό.π., σ.229. Λειτούργησε στο κτήμα που δώρισε η οικογένεια Κασσαβέτη. Γεωργικαί σχολαί, Πανελλήνιος Σύντροφος 1890, σσ.255-256 και του 1891, σ.974 και Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.158.

¹¹⁶ Το 1886 Έφορος τότε του Δημοσίου Δενδροκομείου Αθήνας, ο Παναγιώτης Γεννάδιος, σε έκθεσή του προς τον Τρικούπη για την κατάλληλη χρησιμοποίηση του Τριανταφυλλίδειου κληροδοτήματος, απέδιδε την προβληματικότητα των γεωργικών σχολών στην ακαταλληλότητα - λόγω έλλειψης επαρκούς πείρας - των καθηγητών που σπούδασαν στο εξωτερικό, στην άγνοια της γλώσσας και του τόπου των ξένων καθηγητών και στη μετριότητα των αποφοίτων των υπό μελέτη σχολών, οι οποίοι άρχιζαν να καταφεύγουν στο Δημόσιο. Επιπλέον, τα πολυδάπανα γεωργικά ιδρύματα προσφέρονταν για διαχειριστικές καταχρήσεις, πολιτικές παρεμβάσεις, συγκρούσεις συμφερόντων, κλπ. Πρότεινε τη σύσταση γεωργικών σταθμών, λιγότερο δαπανηρών, πρόσφορων για την απόκτηση πείρας όσων σπούδασαν στο εξωτερικό και πρότυπου αγροκηπίου (ferme modèle) με στόχο την κερδοφόρα παραγωγή με επιχειρηματικά κριτήρια. Εντούτοις, η Κυβέρνηση προχώρησε στη δημιουργία των τριών «Τριανταφυλλίδειων» σχολών σε Αθήνα, Τίρυνθα και Θεσσαλία. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.150-151.

¹¹⁷ Νόμος ΑΦΜΒ' της 28 Μαΐου 1887, ό.π.

¹¹⁸ Συγκεκριμένα λειτούργησε στις 4 Μαΐου 1888. Για την εγκατάσταση της Σχολής διατέθηκε η έκταση του Βασιλικού Δενδροκομείου, δηλαδή τα πρώην κτήματα Χατζή Αλή Χασεκί και τμήμα του πρώην

σχολείων ήταν «η μόρφωσις απλώς τεχνιτών, οι οποίοι θα μανθάνουν, όσον το δυνατόν περισσότερο πρακτικώς την δενδροκομίαν; την ζωοτεχνίαν, την οινοποιίαν, την τυροκομίαν και τους λοιπούς κλάδους της γεωργίας».¹²⁰ Συνέχισαν τη λειτουργία τους όμως μόνο οι σχολές της Αθήνας και της Λαρίσης.

Η σχολή του Αιδινίου εγκαταστάθηκε το 1888 στα όρια του αγροκτήματος που δώρισε στο Δημόσιο η οικογένεια Κασσαβέτη,¹²¹ κληροδότημα, το οποίο άφησε ο Δημήτριος Κασσαβέτης¹²² στη σύζυγό του Ευφρόσύνη Κασσαβέτη και τον υιό του Αλέξανδρο.¹²³ Αυτοί, με τη σειρά τους, δώρισαν το 1888 στο ελληνικό Δημόσιο το κληροδότημα,¹²⁴ δηλαδή το κτήμα «Αΐδιν» της επαρχίας Αλμυρού με όλα τα υπάρχοντα σε αυτό οικήματα, εργαλεία και μηχανήματα. Σ' αυτό οφείλεται η επωνυμία «Κασσαβέτειος» (όρος της δωρεάς). Με παράκληση του Χαρίλαου Τρικούπη όμως να προστεθεί και άλλη «αναμνησκουσα το όνομα ετέρου κληροδότη», και, αν παραστεί ανάγκη, να χρησιμοποιηθεί και άλλο κληροδότημα για τη συντήρηση της Σχολής, η επωνυμία σχηματίστηκε σε «Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή» μετά την πρόσθεση του Τριανταφυλλίδειου κληροδοτήματος. Η αξία του κτήματος «Αΐδιν» υπολογιζόταν σε 30.000 αγγλικές λίρες. Η

κτήματος Ρούφ. Μέχρι το 1893 διευθυντής ήταν ο Π.Γεννάδιος. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.152. Στη σχολή της Αθήνας υπήρχε τμήμα δασολογίας, όχι μόνο με πρακτικό, αλλά και με αισθητικό στόχο. Εκτός του μαθήματος δενδροφύτευσης, διένειμε 15.000 δένδρα ετησίως. R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα ..ό.π., σ.229.

¹¹⁹ Καθυστέρησε και λειτούργησε με το Β.Δ. της 4 Νοεμβρίου 1894, «περί ονομασίας Γεωργικού Σχολείου εν Τίρυνθι» της 4 Νοεμβρίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, (Β') αρ.118 της 8 Νοεμβρίου 1894.

¹²⁰ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.123 Α' της 9 Μαΐου 1888.

¹²¹ Με το νόμο ΑΦΜΒ' προβλεπόταν να ιδρυθεί σε κάποιο κτήμα εθνικό του νομού Λάρισας. Ό.π.

¹²² Ο Δημήτριος Κασσαβέτης, γιος του Ιωάννη Κασσαβέτη, - «πολλά πολλαχώς προσενεγκόντος υπέρ εθνικών σκοπών», όπως υπέρ των «εν τω Πηλίω Κασσαβετείων Εκπαιδευτηρίων», (περ. Ελληνική Γεωργία, τεύχος Α', Ιανουάριος 1888, σσ.21-23) - μετέβη στην Αίγυπτο το 1825, όπου έμαθε την τέχνη του εμπορίου εργαζόμενος κοντά στον Μιχαήλ Τσοίτσα στην Αλεξάνδρεια και κατόπιν στο Κάιρο, όπου εργάστηκε για μία τετραετία κοντά στον Κωνσταντίνο Ιπλιξή, μεγαλέμπορα από την Κωνσταντινούπολη. Επιδόθηκε κατόπιν στο εμπόριο των υφασμάτων με επιτυχία, ώστε και ο Αλέξανδρος εγκαταστάθηκε στο Κάιρο. Ο Δημήτριος άνοιξε οίκο εισαγωγών εξαγωγών στην Αλεξάνδρεια και υποκαταστήματα σ' όλες τις σημαντικές πόλεις της Κάτω Αιγύπτου, που ξεπερνούσαν τα 20. Η εμπορική δράση και οικονομική επιτυχία των μεγαλεμπόρων της Αιγύπτου, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων καταγόταν από Θεσσαλία προκάλεσε ρεύμα μετανάστευσης Πηλιορπετών και Θεσσαλών γενικότερα στην Αίγυπτο. «Ούτοι ενρίσκοντες πατρική προστασία εκ μέρους των μεγαπλούτων συμπατριωτών των επιδεικνύοντες άμα κα την φυσικήν αντών ικανότητα και ενφνϊαν προήγοντο είτε ως υπάλληλοι παρ αντοίς...». Απόστολος Κωνσταντινίδης. Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω, Αλεξάνδρεια 1936, σσ.9-18.

¹²³ Οι αδελφοί Δημήτριος και Αλέξανδρος Κασσαβέτης ανατράφηκαν και εκπαιδεύτηκαν στη Σύρο, όπου ο πατέρας τους, ο Ιωάννης Κασσαβέτης, ευεργέτης, ιδρυτής μεταξύ άλλων του Παρθεναγωγείου Ζαγοράς το 1855, έδρασε ως μεγαλέμπορος. Ο γιος του Δημητρίου, ο Αλέξανδρος Κασσαβέτης μαθήτευσε στη Ζαγορά και στο Βόλο, σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθήνας και υπήρξε δικηγόρος της οικογενειακής περιουσίας. Διετέλεσε βουλευτής Βόλου τις περιόδους 1910-11 και 1912-1915, Λάρισας 1912-1915, 1917-1920 και Αθήνας 1928-1932. Υποστηρικτής της βενιζελικής παρατάξης μετείχε στην προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Πέθανε το 1932. Μπορεί να θεωρηθεί ως ο δωρητής του αγροκτήματος στο Αΐδινο. Αγόρασε την περιοχή από τους τούρκους ιδιοκτήτες και διαχειρίστηκε την περιουσία φερόμενος ως Αγγλος υπήκοος. Χ.Χαρίτος - Ιουλ.Κανδήλα, ό.π., σ.19.

¹²⁴ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.7073 της 6 Ιανουαρίου 1888. Ό.π., σσ.50-53.

Σχολή καταλάμβανε 16.594.620 τ.μ.¹²⁵ Λειτουργήσε με το διάταγμα της 4 Μαΐου 1888 ως τριτάξια πρακτική γεωργική σχολή.¹²⁶ Σύμφωνα με τον «Κανονισμό της Κασσαβετείου και Τριανταφυλλίδειου Γεωργικής Σχολής Αλμυρού», σκοπός της ήταν η γεωργική μόρφωση των μαθητών, η προαγωγή της καλλιέργειας και της κτηνοτροφίας, η έρευνα και η εφαρμογή μεθόδων «οικονομικών» της προόδου της καλλιέργειας και της εκπαίδευσης των μαθητών.¹²⁷

Τα έσοδα της Σχολής προέρχονταν, εκτός από το Τριανταφυλλίδειο κληροδότημα, από τα δίδακτρα των μαθητών¹²⁸ και την πώληση των παραγόμενων προϊόντων. Δόθηκε η δυνατότητα της δωρεάν φοίτησης τριών συγγενών μέχρι ογδούτου βαθμού του Τριανταφυλλίδη.¹²⁹ Στη διαθήκη του 1858 σημείωνε ο ίδιος ο ευεργέτης: «εις το κατάστημα αυτό θέλω να σπουδάζωσι δωρεάν δύο έως πέντε νέοι εκλεγόμενοι εκ των εν τη πατρίδι μου Βυτίνη».¹³⁰

Η αναγνώριση της σημασίας της γεωργικής εκπαίδευσης για τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας εντοπίζεται τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέσα από τα κείμενα των διαθηκών των ευεργετών με ιδιαίτερη πυκνότητα. Η συνειδητοποίηση βέβαια αυτής της αναγκαιότητας άρχισε να γίνεται αντιληπτή από τη δεκαετία του 1860 και μετά. Η θεμελιώδης ιδέα που καλλιέργησε ο Κωνσταντίνος Δόσιος (1810-1871), λόγιος και πολιτικός, ήταν ότι η πολιτική ανόρθωση και αποκατάσταση του ελληνικού κράτους δεν ήταν δυνατή χωρίς την ανάπτυξη του οικονομικού βίου του λαού, της οποίας η επίτευξη, ανάμεσα σε άλλα, έπρεπε να στηριχθεί στην ανάπτυξη της γεωργικής και βιομηχανικής εκπαίδευσης.¹³¹ Στα περισσότερα κείμενα των διαθηκών η αναφορά στη γεωργία συνοδεύεται από αναφορά και στις άλλες τέχνες - εμπόριο, βιομηχανία, κτηνοτροφία, βιοτεχνία -, φαίνεται δηλαδή ενταγμένη στον κλάδο των τεχνών και των θετικών επιστημών.¹³²

¹²⁵ Κατά τον Χ. Χαρίτο, όπως και τον Σ. Χασιώτη το κτήμα ήταν έκτασης 20.000 στρεμμάτων. Περ. Γεωργική Πρόοδος, τεύχος 11, Νοέμβριος 1894, σ.162. Το παραλιακό μέρος του κτήματος δεν περιελήφθη στη δωρεά και πουλήθηκε σε τρίτους από την οικογένεια των δωρητών. Εφ. Βόλος, φύλλο της 12 Φεβρουάριου 1888.

¹²⁶ Β.Δ. «περί συστάσεως γεωργικού σχολείου εν τω κατά τον νομόν Λαρίσης εθνικώ κτήματι «Αϊδίν». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.123, τεύχος Α' της 9 Μαΐου 1888 και Γκλαβάς, ό.π., σ.179.

¹²⁷ Δημοσιεύθηκε την 1η Μαΐου 1896. Χ. Χαρίτος - Ιουλία Κανδήλα, ό.π., σ.153.

¹²⁸ Αυτά ανέρχονταν σε 360 δραχμές ετησίως. Άρθρο 5 του Νόμου ΑΦΜΒ' της 21 Δεκεμβρίου 1888, ό.π.

¹²⁹ Άρθρο 2^ο του συμπληρωματικού νομοσχεδίου νόμου ΑΦΜΒ' της 21 Δεκεμβρίου 1888. Με το νόμο ΒΩΟΗ' του 1906 τα έσοδα και έξοδα της σχολής συγχωνεύθηκαν στον προϋπολογισμό του Κράτους. Χ. Χαρίτος - Ιουλία Κανδήλα, ό.π., σσ.61-62.

¹³⁰ Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Π. Τριανταφυλλίδη της 10 Αυγούστου 1858. Ελληνική Γεωργία, τεύχος στ', Ιούνιος 1888, σσ.273-278.

¹³¹ Κωνσταντίνος Δόσιος, Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1911, σ.57.

¹³² Φαίνεται σε φράσεις που αναφέρονται στο σκοπό ενός κληροδοτήματος, όπως «υπέρ προόδου των επιστημών, των τεχνών και γεωργίας εν Ελλάδι ελληνικής εταιρείας» του Κ. Ιωννίδη το 1845, ή ενός χορηγούμενου βραβείου, όπως, λόγου χάρι, για τη «διδασκαλίαν των τίμιων βιομηχανικών εις τα σχολεία και τας μηχανάς της Ευρώπης» του Ευάγγελου Ζάππα. το 1860.

4. «...Να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν...»

Παρατηρείται πως στη διάρκεια του 19ου αιώνα η κατεύθυνση του μεγαλύτερου αριθμού των δωρεών προς τη γεωργική εκπαίδευση, αντί να εστιάζει σε αντίστοιχο εκπαιδευτικό ίδρυμα, επενδυόταν στη χρηματοδότηση υποτροφιών για γεωργικές σπουδές σε ευρωπαϊκές χώρες, δείγμα της υπολειτουργίας ή της απουσίας μιας συγκροτημένης γεωργικής σχολής μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.¹³³ Ως μάθημα ήταν ενταγμένο σε διάφορες κρατικές ή ιδιωτικές σχολές.¹³⁴ Από το σύνολο των υποτροφιών της περιόδου ξεχωρίζουμε ένα ποσοστό 3,63 % που αφορά σε υποτροφίες γεωργικών σπουδών που εντοπίζονται από τη δεκαετία του 1870 και μετά.¹³⁵ Μη υπάρχουσες λοιπόν ουσιαστικά γεωργικής σχολής στην Ελλάδα, η μορφή της δωρεάς συνήθως εκφραζόταν με τη χορήγηση υποτροφιών για σπουδές σε σχολές του εξωτερικού, αλλά και στο Πολυτεχνείο της Αθήνας, όπου διδάσκονταν γεωργικά μαθήματα.¹³⁶ Για δύο υποτροφίες, λόγω χάρις, νέων από την υπόλοιπη Ελλάδα,¹³⁷ «οίτινες να σπουδάζωσιν εις το Πολυτεχνείον Αθηνών μίαν των εκεί διδασκόμενων τεχνών...», προοριζόταν το 1872 το κληροδότημα των 20.000 ρουβλίων του Ιωάννη Χριστοφόρου Βεϊτζήνου, ομογενούς στην Οδησό, από τη Βίτσα Ζαγορίου της Ηπείρου. Δεν αποκλείει όμως «να σπουδάζουν εις την Ευρώπην νέοι μηχανικήν ή γεωργικήν ή άλλην τινά βιομηχανικήν επιστήμην...»¹³⁸.

Το μάθημα της γεωργίας ήδη είχε εισαχθεί και στο πρόγραμμα της Πολυτεχνικής Σχολής αποκτώντας πολυπληθές ακροατήριο, σύμφωνα με Έκθεση του Λύσανδρου Καυτατζόγλου το 1860 κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του ιδρύματος από τον ίδιο.¹³⁹ Στην ουσία όμως η γεωργική εκπαίδευση υπολειτουργούσε ή απουσίαζε, σύμφωνα με την άποψη

¹³³ Ο Όθων χορηγούσε «βοηθήματα» σε σπουδαστές ή όσους ήθελαν να καταρτιστούν σε νέες γεωργικές μεθόδους. Παράδειγμα αποτελεί η επιχορήγηση των 500 δραχμών στο Σταμάτη Βελέζα, Σίφνιο, για να σπουδάσει το πρακτικό μέρος της αμπελοργίας και οινοποιίας. Επιθυμία του υποτρόφου ήταν να μάθει επιτοπίως την μέθοδο παρασκευής οίνου της Καμπανίας. ΑΥΕ., Φακ. αακ VII, (Υποτροφίες), έγγραφο 14357 της 24 Σεπτεμβρίου 1837.

¹³⁴ Ενώ μαθήματα γεωπονικής παρακολουθούσαν στην αρχή μόνο οι μαθητές του Ορφανοτροφείου στην Τίρυνθα (Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα, ό.π., τόμος Α', σ.64), όμως μετά τα μέσα του αιώνα εμφανώς υπάρχει το πνεύμα στροφής προς την παροχή πρακτικότερων γνώσεων, «συμφώνως προς τας επιστημονικάς αρχάς κατευθύνσεις»: Χρ. Λέφας, Ιστορία της εκπαίδευσης, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1942, σ.74 και Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, ό.π., σ.25.

¹³⁵ Βλ. Ευεργεσία, Είδος και μορφή ευεργεσίας, σ.164, πίνακα 6.

¹³⁶ Τον Ιούνιο του 1882 λόγω χάρις στο Πολυτεχνικό Σχολείο συστάθηκαν έδρες για τη διδασκαλία της Δασικής και της Γεωργικής Βοτανικής. Β.Δ., «περί συστάσεως έδρας Δασικής και της Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.81, της 8 Νοεμβρίου 1885 και. Μερτύρη, ό.π., σ.234.

¹³⁷ Από το σύνολο των έξι υποτροφιών οι δύο προοριζόνταν για νέους που κατάγονταν από τη Βίτσα της Ηπείρου, δύο από την Ήπειρο γενικότερα, και από την υπόλοιπη Ελλάδα δύο. Διαθήκη Χριστόφορου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929. (ΜΗΚ), Γ209, σ.1005.

¹³⁸ Άρθρο 19^ο της διαθήκης του Χριστόφορου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872, ό.π. Το σημαντικότερο ποσό της περιουσίας του, που ανερχόταν συνολικά σε άνω των 200.000 ρουβλίων δόθηκε γενικότερα «υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας». ΑΥΕ, Φακ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

ί> Μπίρης, Η Ιστορία...ό.π., σσ.131-142, Μερτύρη, ό.π., σ.130.

του Ιωάννη Σκαλτσούνη, που έγραφε το 1900: «Σήμερον ονδέν άλλον υπάρχει εν Ελλάδι, ειμή φάσμα τι γεωργικής σχολής [...] και το εν Αθήναις πολυτεχνείον δυνάμενον μάλλον να θεωρηθή ως σχολείον καλών τεχνών ή ως διδακτήριον τεχνολογίας».¹⁴⁰

Ανάμεσα στους προτεινόμενους τεχνικούς κλάδους σπουδών των υποτρόφων του κληροδοτήματος της Μαρίας Κασσιμάτη το 1889 περιλαμβάνονται πρώτες οι γεωργικές σπουδές: «...το δε άλλο ήμισυ να δίδηται εις νέους χρηστοθήεις και ικανούς δια να σπουδάσουν πρώτον εις την Αγγλίαν και έπειτα εις την λοιπήν Ευρώπην την γεωργίαν και άλλας τέχνας ωφελίμους και ωραίας με έπαινον, μεταξύ δε τούτων να προτιμώνται Αμφοισείς και Αθηναίοι και εις Κυθήριος και ιδίως οι συγγενείς του αιμνήστου συζύγου μου Δήμου Γεωργούλα...».¹⁴¹ Σε μεταγενέστερη διαθήκη της πάλι αναφέρει: «να σπουδάσουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, την μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα μου αφού καταρτισθώσιν...».¹⁴²

Φαίνεται ότι η στροφή των νέων στη γεωπονική με την πρακτική μορφή, στην οποία επιμένουν κάποιοι δωρητές, αποτελούσε πρώτιστη αναγκαιότητα της εποχής για τη γεωργική ανάπτυξη του τόπου. Στη διαθήκη του Ιωάννη Γ εωργαντόπουλου από την Ερμούπολη της Σύρου το 1889 υπερέχει το πνεύμα αυτό και αντιδιαστέλλεται προς το θεωρητικό περίβλημα της επιστήμης. Χορηγώντας το ένα τέταρτο της περιουσίας του στην κυριότητα του Δήμου Φαλαισίας αξιώνει οι ετήσιες υποτροφίες που θα προέρχονται από αυτήν να χρησιμοποιούνται στην κατάρτιση νέων που σκοπεύουν να γίνουν παραγωγοί βιομήχανοι ή γεωπόνοι και «ουχί επιστήμονες».¹⁴³

¹⁴⁰ Βλ. ©.Παπακωνσταντίνου, *Ένας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19ου αιώνα προς τον 20ο αιώνα. Ο Ι. Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές, [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1986, σ.108, Γκλαβάς, ό.π., σ.241 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.711,720-721. Πριν το θάνατό του ο Σκαλτσούνης σε κάποιες σελίδες των «Απομνημονευμάτων» του (1900), οι οποίες αναφέρονται και στην παιδεία, στο κεφάλαιο με τίτλο «Γεωργικόν Ορφανοτροφείον» στιγματίζοντας την εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε μετά το θάνατο του Καποδίστρια και μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου, για την εγκατάλειψη, εκτός των άλλων, και της «γεωργικής» βιομηχανίας, τονίζει ότι κύριο μέλημα της χώρας πρέπει να είναι «η εμψύχωσις της γεωργικής βιομηχανίας». Θ. Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ.111, Γκλαβάς, ό.π., σ.85. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.742.*

¹⁴¹ Διαθήκη της Μαρίας Κασσιμάτη της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.619 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180.

¹⁴² Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ) Κληροδοτήματα της Μαρίας Κασσιμάτη (1889), φάκελος 42, (Διαθήκη, Διαχειριστικά έγγραφα), έγγραφο της 15 Απριλίου 1889. Οι υποτροφίες ανέρχονταν σε 400-500 δραχμές μηνιαίως για 4-5 έτη (έγγραφο της 3 Ιουνίου 1884). Η Κασσιμάτη είχε συντάξει τέσσερις διαθήκες, τις δύο το 1884 (3/6/84 και 10/7/84), την τρίτη την 11/8/1886 και την τέταρτη την 15/4/89. Ο.π..

¹⁴³ Άρθρο Β' της διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63. Το γεγονός ότι ο ίδιος υπήρξε δικηγόρος, διδάκτωρ Νομικής, καθώς και το ότι κληροδότησε στην ανώτατη βαθμίδα, το Πανεπιστήμιο, μας απομακρύνει από την πιθανότητα της ιδιαιτερότητας μιας γενικότερης απαξίωσης προς την επιστημονική κατάρτιση αυτού του τομέα, αλλά μας προσανατολίζει στην εκδοχή της προτεραιότητας που έδινε στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας για πρακτικά επαγγέλματα. Στο άρθρο ζητά το ένα τέταρτο από την επικαρπία που αφήνει στη γυναίκα του να δίδεται στο Γυμνάσιο Ερμούπολης «ένθα εσπούδασ(ε) τα εγκύκλια μαθήματα...προς εκπαιδευσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων και στο γ' άρθρο κληροδοτεί τα 2/4 της περιουσίας του στο πανεπιστήμιο. Το σύνολο της περιουσίας ανερχόταν σε 250.000 φράγκα, από τα οποία 60.000 δραχμές δόθηκαν σε συγγενείς. Διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889 και κώδικελος της 15 Μαρτίου 1889 και 27-3-1889, ό.π.

Αντίθετα, αυτό που έλκει το ενδιαφέρον του Ανδρέα Συγγρού είναι η επιστημονική κατάρτιση του γεωπόνου: «Σκοπός μου είναι να δώσω εις το μικρόν το στάδιον του επιστήμονας γεωπόνου, επειδή έχω απέραντα κτήματα εδώ πέριξ...».¹⁴⁴

Από τη δεκαετία του 1880 και μετά η υπάρχουσα κυρίως θεωρητική κατεύθυνση της γεωργικής εκπαίδευσης αποτέλεσε αντικείμενο αρνητικών σχολιασμών. Η απουσία σε μία περίοδο ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού τόσο του ελληνικού κράτους, όσο και της ελληνικής κοινωνίας, οργανωμένης και θεσμοθετημένης επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, παρά τις όποιες «πατριωτικές» προσπάθειες, ουσιαστικά υπογράμμιζε και την αδυναμία της χώρας στους αντίστοιχους επαγγελματικούς και τεχνολογικούς τομείς. Οι περιορισμένες προσπάθειες, οι οποίες εξάλλου πέρασαν από το κοινοβούλιο με τη μορφή νομοσχεδίων από τις κυβερνήσεις Τρικούπη (1887) και Θεοτόκη (1904) παρέμειναν γράμμα κενό, λόγω πολιτικής αβουλίας και ελλείψεως οικονομικών πόρων.

Απόφοιτοι γεωργικών σχολών ή πανεπιστημίων της Ευρώπης που σπούδασαν με υποτροφίες από κληροδοτήματα και επέστρεψαν στην πατρίδα τους αποτέλεσαν το διδακτικό δυναμικό των γεωργικών σχολών, αλλά και των δημοσίων θέσεων.¹⁴⁵ Οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί πολιτικών παραγόντων και γεωπόνων καθηγητών για το μειωμένο ενδιαφέρον που έδειχναν οι αγρότες για την επιμόρφωσή τους, αυξάνονταν την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁶

Μία από τις σημαντικές προσωπικότητες του χώρου της γεωργικής εκπαίδευσης, ο Παναγιώτης Γεννάδιος, (1847-1917),¹⁴⁷ αδελφός του Ιωάννη Γενναδίου και γιος του Γεωργίου Γενναδίου, - «αφανούς» ευεργέτη της εκπαίδευσης -¹⁴⁸ γεωπόνος, ο οποίος σπούδασε στην Αμερική, διευθυντής από το 1882 του δημόσιου Δενδροκομείου του Βοτανικού κήπου και αργότερα τμηματάρχης του υπουργείου Εσωτερικών, είναι αυτός που εισηγήθηκε την ίδρυση των τριών σχολών στην Αθήνα, τον Αλμυρό και την Τίρυνθα, αλλά και του γεωργικού σταθμού της Βυτίνας. Πίστευε πως τα παιδιά των αγροτών δε φοιτούν, «και ένεκα απαιδευσίας των αγροτών ημών και ένεκα των οικονομικών και πολιτειακών όρων, νφ' ούς η ημετέρα γεωργία διέπεται». Όταν αποφοιτούν τα παιδιά των εύπορων, όσα ελάχιστα έχουν φοιτήσει, δεν ασχολούνται με καλλιέργειες, παρά δημιουργούν «τάξιν θεσιθρών».¹⁴⁹ Η

¹⁴⁴ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουάριου 1896 και κωδίκελος της 9 Μαΐου 1897. ΠΠΧ, 12 και Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7553.

¹⁴⁵ Σπούδασαν στη Γερμανία, το Βέλγιο, τις ΗΠΑ, την Ιταλία, αλλά η πλειονότητα των υποτρόφων αποφοίτησε από γνωστές γεωργικές σχολές της Γαλλίας. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.146-149.

¹⁴⁶ Δυναμική ήταν η διδακτική παρουσία του Σπύρου Χασιώτη στα γεωργικά σχολεία Αθηνών, Αιδινίου και τους σταθμούς Βυτίνας και Τίρυνθας, όπως και στο Διδασκαλείο Αθήνας το 1898. Η παρουσία του είχε στόχο την αύξηση του αριθμού των δασκάλων που φοιτούσαν. Ο Σπ. Χασιώτης πρωταγωνίστησε στη γεωργική εκπαίδευση όχι μόνο ως διευθυντής σχολείων Βυτίνας, Τίρυνθας, το 1907, του σχολείου στο Γεωργικό Σταθμό Αθήνας, αλλά και ως ανώτερος υπάλληλος υπουργείου. Εξέδωσε το περιοδικό «Γεωργική Πρόοδος». Πρωτοστάτησε στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο στο Ναύπλιο το 1901. Αγωνίστηκε στη σύσταση ξεχωριστού υπουργείου Γεωργίας, Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής και Γεωργικής Τράπεζας. Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σσ.26 και 66.

¹⁴⁷ Μετά από σπουδές φυσικομαθηματικών στη Γενεύη και γεωπονίας στην Αμερική, προσελήφθη ως διευθυντής στα κτήματα του Χρηστάκη Ζωγράφου στη Θεσσαλία, όπου πρώτος αυτός εισήγαγε τα σιδηρά άροτρα, τις θεριστικές μηχανές και τα εκκοκιστήρια του αραβόσιτου. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τόμος 5, σ.87.

¹⁴⁸ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.50, Οικονομική Διάσταση, σ.73, υπσμ.313, σ.77, Ευεργεσία, σ.259.

¹⁴⁹ Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.155-158.

ύπαρξη ικανών και φίλεργων διευθυντών σχολείων δεν κατάφερε να καταβάλει τις αντιδράσεις, να καταπολεμήσει προβλήματα, όπως την «άωρον κοινωνικήν και οικονομικήν κατάστασιν της χώρας, ήτις δεν ήτο έτοιμη ακόμη να χωνένσει γεωργικάς βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις» ή την απροθυμία των μαθητών να φοιτήσουν στις υπάρχουσες γεωργικές σχολές και την άγνοια ή την αδιαφορία των γονέων να τα ωθήσουν σ' αυτές.¹⁵⁰ Ο ίδιος ο Γεννάδιος πρότεινε την αντικατάσταση των γεωργικών σχολείων με γεωργικούς σταθμούς που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πρακτικής επιμόρφωσης των γεωργών σε νέες καλλιέργειες.¹⁵¹ Στις αρχές του 1896 ο υπουργός Εσωτερικών Κ. Π. Μαύρο μ ιχάλης αποδεχόμενος την αποτυχία των γεωργικών σχολών με την κατάθεση σχετικού νομοσχεδίου¹⁵² πρότεινε την αντικατάστασή τους με γεωργικούς σταθμούς - πλην της σχολής του Αϊδινίου -¹⁵³ σε όλους τους νομούς του Κράτους.¹⁵⁴ Ήδη από το 1891 είχε δημιουργηθεί με το νόμο ΑΩ'Ε' γεωργικός σταθμός στη Βυτίνα Γορτυνίας με γεωργικό, δασοκομικό και λεπτοξυλουργικό τμήμα, όπου δεν έλειπε η πρακτική διδασκαλία.¹⁵⁵ Έτσι, τα δύο σχολεία της Αθήνας και της Τίρυνθας καταργήθηκαν με το νόμο ΒΥΞΕ' του 1897 και μετατράπηκαν με το ιδρυτικό διάταγμα του 1897 σε γεωργικούς σταθμούς.¹⁵⁶ Σκοπός τους ήταν «η δια του παραδείγματος διδασκαλία και διάδοσις των τελειοτέρων μεθόδων της γεωργίας, κτηνοτροφίας και γεωργικών βιομηχανιών, η μελέτη των γεωργικών ιδιοτήτων του τόπου δια καταλλήλων πειραμάτων και παρατηρήσεων, η μετάδοσις εις τους αγρότας χρησίμων γνώσεων...».¹⁵⁷ Παρά την ιδιαίτερη υπογράμμιση του εκπαιδευτικού ρόλου των γεωργικών σταθμών, στην πράξη δε διαδραματίστηκε ο ρόλος αυτός. Πέρα από την αδιαφορία του αγροτικού κόσμου γι' αυτούς,¹⁵⁸ τα διαχειριστικά ελλείμματα αποδείκνυαν την απόσταση που τους χώριζε από τη *ferme modèle* του Γενναδίου, η οποία θα έπειθε ως

¹⁵⁰ Ζωγράφος, ό.π., τόμος Β', σσ.4,25.

¹⁵¹ Η απογοητευτική εμπειρία των κρατικών γεωργικών σχολών φαίνεται ότι οδήγησε σε συζητήσεις και δημοσιεύσεις άρθρων. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.155-158.

¹⁵² Ψηφίστηκε την 14 Ιανουαρίου 1897. Ζωγράφος, ό.π., σ.61 και Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.157.

¹⁵³ Η εξαίρεση της Κασσαβετίου Σχολής από την απόφαση αυτή έγινε, σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μαυρομιχάλη, λόγω της θέσεώς της «εις τόπον κατ' έξοχήν γεωργικόν, οία η Θεσσαλία», κοντά σε μεγάλα κτήματα της επαρχίας Αλμυρού με μεγάλη ποικιλία παραγόμενων προϊόντων, για να παρέχεται μόρφωση στους επιστάτες των κτημάτων αυτών. Δε θα μπορούσαν κυρίως όμως να παραβλεφθούν οι όροι του κληροδοτήματος Κασσαβέτη «*παραχωρηθέντος εις το Έθνος*». Ζωγράφος, ό.π., σσ.61-63.

¹⁵⁴ Ήταν ιδρύματα για την πρακτική διδασκαλία νέων μεθόδων γεωργίας στους αγρότες. Ζωγράφος, ό.π., σ.61.

¹⁵⁵ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Α', σ.64.

¹⁵⁶ Νόμος ΒΥΞΕ' της 11 Ιανουαρίου 1897, «*περί συστάσεως γεωργικών σταθμών*». Εφ. της Κυβερνήσεως, (Α') αρ.11 της 14 Ιανουαρίου 1897.

¹⁵⁷ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα,..ό.π., τόμος Α', σ.65. Με το νόμο ΒΥΞΕ' του 1897, «*περί συστάσεως γεωργικών σταθμών*» προβλεπόταν η ίδρυση σε κάθε νομό ενός παρόμοιου σταθμού. Ο αριθμός τους όμως δεν ξεπέρασε τους οκτώ το διάστημα 1899-1904, από τους οποίους οι περισσότεροι μετασχηματίστηκαν και υποβιβάστηκαν σε αγροκήπια 1911. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.158. Από το 1901 λειτούργησαν ως γεωργικοί σταθμοί. Σ' αυτούς θα καλλιεργούνταν, σύμφωνα με το νόμο και σύμφωνα με πρότυπα συστήματα τα προϊόντα της ελληνικής γης και θα βελτιώνονταν τα είδη και τα γένη των παραγωγικών ζώων. Γεώργιος Αναστασόπουλος, Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940, (τόμος Α'-Γ'), [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, τόμος Β', σσ.731-732.

¹⁵⁸ Οι περισσότεροι μαθητές ήσαν υπότροφοι δήμων. Παρά τη διευκόλυνση αυτή, υπήρχε απροθυμία συμμετοχής. Ζωγράφος, ό.π., σ.25.

κερδοφόρα επιστημονικά οργανωμένα επιχίρηση.¹⁵⁹ Μετά από αυτή τη μεταβολή η Κασσαβέτειος Σχολή έμεινε η μόνη Γεωργική Σχολή της Ελλάδας.¹⁶⁰

Μία καινοφανής πρόταση για τα εκπαιδευτικά δεδομένα της εποχής ήταν εκείνη της Σεβαστής Καλλισπέρη,¹⁶¹ επιθεωρήτριας των δημοτικών σχολείων, φιλολόγου πτυχιούχου του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, η οποία με υπόμνημά της στη Βουλή πρότεινε τη νομοθέτηση σύστασης σχολών γυναικείων τεχνών κοντά στις γεωργικές σχολές των αρρένων, «ίνα οι καθηγηταί τούτων αντί μιας αμοιβής αναλάβωσι την διδασκαλίαν των αναγκαίων μαθημάτων». Οι σχολές αυτές θα μπορούσαν να ιδρύνται σε μοναστήρια, κοντά σε γεωργικούς σταθμούς, ενώ, σε όσα βρίσκονταν μακριά, να ιδρύνται μαθητικά κέντρα «γραμμμάτων και γυναικείων έργων».¹⁶² Ιδιαίτερα για την Τριανταφυλλίδειο πρότεινε να ιδρυθεί διτάξια ανώτερη σχολή με το «τμήμα γραμμμάτων» και το «τμήμα βιομηχανικής μορφώσεως ή γυναικείων πραγματικών έργων», από όπου θα αποφοιτούσαν ως πτυχιούχοι κάποιας γεωκτηνοτροφικής ειδίκευσης.¹⁶³ Πίστευε ότι η σύνδεση των γυναικείων επαγγελματικών σχολών με την κλασική διδασκαλία θα εξασφάλιζε την επιτυχία τους και θα διατηρούσε τον «υψηλό προορισμό τους». Συνυποβάλλοντας και προϋπολογισμό των δαπανών που θα προέκυπταν από νομοθετική ρύθμιση των προτάσεων της προβάλλει την ελάχιστη επιβάρυνση που θα είχε το Κράτος, καθώς και το οικονομικό όφελος των μοναστηριών από την προσφερόμενη εργασία και παραγωγή των μαθητριών.¹⁶⁴ Οι προτάσεις όμως αυτές είχαν την ίδια τύχη με πολλές άλλες που αφορούσαν στη γυναικεία εκπαίδευση.¹⁶⁵

Στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο στο Ναύπλιο το 1901 οι περισσότερες εισηγήσεις αφορούσαν στα εκπαιδευτικά θέματα σύστασης ανώτερης γεωπονικής σχολής, ίδρυσης πρακτικών σχολών και αποστολής υποτρόφων «προς σπουδήν της γεωπονίας εις την Εσπερίαν» ή εισαγωγής σχετικών μαθημάτων στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης.¹⁶⁶ Προτάσεις και συζητήσεις γεωπόνων, τεχνοκρατών της εποχής για την προώθηση της γεωργικής εκπαίδευσης συνέχιζαν να γίνονται και στην καμπή του αιώνα, γεγονός που αντανακλούσε την ευαισθητοποίηση για τα άλυτα προβλήματα της εκπαίδευσης. Για ποικίλους λόγους η γεωργική εκπαίδευση, παρά το ενδιαφέρον διαφόρων μικρών και μεγάλων ευεργετών που συνέχιζαν να τη χρηματοδοτούν με τον τρόπο τους, υπολειπορούσε ακόμα και στο τέλος του 19ου αιώνα.¹⁶⁷ Η μόνη υπάρχουσα γεωργική σχολή, η Κασσαβέτειος, η οποία επίσης αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα τόσο οικονομικά, όσο και

¹⁵⁹ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.40 της 20 Φεβρουάριου 1901, Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.159.

¹⁶⁰ Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σ.153.

¹⁶¹ Βλ. κεφ Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.506,508.

¹⁶² Το 1878 παρόμοια πρόταση έκανε και η «Επιτροπή επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας». Φαίνεται να αποτελούσαν πρότυπο οι γυναικείες μονές της Δύσης. Γκλαβάς, ό.π., σ.181.

¹⁶³ Πρότεινε παράλληλα να διδάσκονται, εκτός από μαγειρική και ραπτική, και ειδικά μαθήματα σηροτροφίας, ορνιθολογίας, γαλακτοκομίας τυροκομίας, κηπουρικής, υγιεινής κλπ. Σεβαστή Καλλισπέρη, «Περί μεταρρυθμίσεως τον γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος» στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), (Ανθολόγιο), Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σσ. 445-448.

¹⁶⁴ Φουρναράκη, ό.π., σσ.449-450.

¹⁶⁵ Τέτοιες ήταν του Σπύρου Χασιώτη, καθηγητή γεωπόνου που πρότεινε το 1901 την ίδρυση ενός είδους αγροτικού Διδασκαλείου κοριτσιών, το οποίο να καταρτίζει δασκάλες, οι οποίες προορίζονταν να διδάξουν σε χωριά και γεωργικές κωμοπόλεις της Ελλάδας. Γκλαβάς, ό.π., σ.180.

¹⁶⁶ Ό.π., σ.181.

¹⁶⁷ Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης...ό.π., σσ.18-21.

συμμετοχής σπουδαστών, καθώς και οι οκτώ γεωργικοί σταθμοί που λειτουργούσαν εκτός Θεσσαλίας και τα δύο πρότυπα πρακτικά αγροκήπια, είχαν ιδρυθεί από το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη.¹⁶⁸ Τμήμα Γεωργικών Σπουδών¹⁶⁹ βέβαια υπήρχε στη Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία της Αθήνας που ιδρύθηκε το 1894 από τον Όθωνα Ρουσόπουλο,¹⁷⁰ στο οποίο φοιτούσε μικρός συνήθως αριθμός μαθητών¹⁷¹ και όπου συστάθηκαν εργαστήρια οινοποιίας, ελαιουργίας, τυροκομίας, εκκολαπτήριο, και άλλα.¹⁷² Βαρύτητα δινόταν στην πρακτική εφαρμογή που συμπλήρωνε τη θεωρητική μόρφωση. Κατά το επόμενο έτος σχεδιάστηκε η ίδρυση γεωργικού σταθμού σε ευρύχωρο κτήμα, όπου οι σπουδαστές θα ασκούνταν σε όλα τα είδη καλλιέργειας.¹⁷³

Μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου 1898, η χώρα διάνυσε μία δεκαετία «αντιπλ\θωριστικ ής, αντ [αναπτυξιακής πολιτικής], ενισχυτικής κυρίως του εγχώριου εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου, και όχι τόσο της ανάπτυξης της βιομηχανίας, δημιουργώντας πιέσεις παράλληλα στα αγροτικά στρώματα. Η μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού επιταχύνθηκε χωρίς να επιλύει το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και της απελπιστικής φτώχειας. Οι επαναστατικές τάσεις σε διάφορες αγροτικές περιοχές αποτελούσαν ένδειξη των αδιέξοδων του αγροτικού κόσμου. Ένα τμήμα του αγροτικού πληθυσμού μετανάστευσε στα αστικά κέντρα προς εξεύρεση εργασίας ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.¹⁷⁴ Το μεταναστευτικό ρεύμα μεγεθύνθηκε από τη διαρκή επιδείνωση βασικών αγροτικών ζητημάτων, όπως ήταν το «σταφιδικό» και το «Θεσσαλικό», καθώς και την πολιτική αστάθεια της περιόδου. Οι αναταραχές στον αγροτικό χώρο και στα αστικά κέντρα αποτελούσαν ενδημικό φαινόμενο της περιόδου.¹⁷⁵ Οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές αυτές συνθήκες δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη λειτουργία της γεωργικής εκπαίδευσης.

¹⁶⁸ Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.144-160 και Φουρναράκη, ό.π., σ.446.

¹⁶⁹ Χάριν εξάσκησης των εκπαιδευόμενων Γεωπόνων λειτουργούσε γεωργικός σταθμός στο Ψυχικό «εν ευρυχώρω κτήματι», όπου έκαναν πρακτική άσκηση σε όλα τα είδη της καλλιέργειας. Βλ. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.154-155.

¹⁷⁰ Βλ. κεφ. Εμπορικής Εκπαίδευσης, σσ.828-829 και κεφ. Τεχνικής εκπαίδευσης, σ.745.

¹⁷¹ Κατά το 1901-1902 στην Α΄ τάξη της Γεωργικής Σχολής της Ακαδημίας κατατάχθηκαν 14 σπουδαστές, ενώ στο δεύτερο μόνο 6. Από τους 41 αποφοιτήσαντες το ίδιο έτος, οι 26 ήταν από την Εμπορική Σχολή, οι 12 από τη Βιομηχανική και μόνο 3 από τη Γεωργική Σχολή. Από τον πέμπτο χρόνο λειτουργίας της Ακαδημίας, δηλαδή το 1898-1899, η προσέλευση μαθητών ήταν ελάχιστη. Στην Α΄ τάξη φοίτησαν 3 μαθητές για πρώτη φορά στη Γεωργική Σχολή, ενώ τις επόμενες χρονιές 1899-1900 και 1900-1901 αντίστοιχα είχαν φοιτήσει και στις δύο τάξεις συνολικά 5 και 16 σπουδαστές. Γ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β΄, σσ.784-785.

¹⁷² Γ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β¹, σ.785. Την 23 Μαρτίου 1900 άρχισε τη λειτουργία του το νέο γαλακτοκομείο «εν τω οποίω επιδίδασκετο εμπράκτως η κατασκευή πάντων των προϊόντων γάλακτος». Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., τόμος Ε΄, σ.87.

¹⁷³ Το 1905 όμως με Β.Δ. η Σχολή καταργήθηκε. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.238 της 28 Νοεμβρίου 1905.

¹⁷⁴ Στάθης Ν. Τσοτσόρος, Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939), Αθήνα 1993, σσ.14-15.

¹⁷⁵ Η νομισματική στενότητα, αποτέλεσμα της αντιαναπτυξιακής πολιτικής της περιόδου, αποτελεί βασικό παράγοντα του φαινομένου. Η οικονομική ζωή 1900-1910 αδρανεί και ένεκα τούτου δε βλέπει τις μεγάλες προόδους στην ιδιωτική οικονομία. Στάθης Τσοτσόρος, ό.π., σσ.51,53.

5. «...Ινα: δοθή ενίσχυσις εις την γεωργικήν τάξιν του λαού.,,υγιεστέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι»

Σταθμός για τη γεωργική εκπαίδευση θεωρείται το κληροδοτήμα του μετσοβίτη ομογενούς στην Αλεξάνδρεια, Γεωργίου Αβέρωφ. Το 1898 δώρισε, ανάμεσα σε πολλά άλλα κληροδοτήματα, τα 4/80 της περιουσίας του¹⁷⁶ στο έθνος, «ίνα το μεν ήμισυ δαπανηθή προς ίδρυσιν γεωργικής σχολής εν Λαρίση ή όπου κρίνει κατάλληλον η Ελληνική Κυβέρνησις, το δε έτερον ήμισυ να μείνη κατατεθειμένον εις την Εθνικήν Τράπεζαν επί τόκω, όστις θα χρησιμεύση προς συντήρησιν αυτής».¹⁷⁷ Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος για τη Γεωργική Σχολή ανερχόταν σε 5.775 δραχμές.¹⁷⁸

Έτσι, με το νόμο ΒΩΛΕ' του 1901 και το εκτελεστικό διάταγμα της 10 Σεπτεμβρίου 1903 ιδρύθηκε η τριτάξια «Αβερώνφειος Γεωργική Σχολή Λαρίσης», στην οποία εισάγονταν απόφοιτοι Β' τάξης Γυμνασίου. Σύμφωνα με το διάταγμα, «σκοπός της Αβερώνφειου Γεωργικής Σχολής είναι η μόρφωσις γεωργών δυναμέναιν λελογισμένως και επικερδώς να καλλιεργώσιν, είτε δι' ίδιον λογαριασμόν, είτε δια λογαριασμόν τρίτων την γην, εξασκούντες τους διαφόρους κλάδους της γεωργικής βιομηχανίας..», κυρίως γεωργία, κτηνοτροφία, δενδροκομία, αμπελουργία, και γεωργική βιοτεχνία.¹⁷⁹ Η Αβερώνφειος Γεωργική Σχολή πρωτολειτούργησε μετά από μία δεκαετία, το Νοέμβριο του 1911, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου με πρωτοβουλία του τμηματάρχη του νεοπαγούς τμήματος γεωργίας, του Σπυρίδωνα Χασιώτη και με διευθυντή το γερμανό γεωπόνο Knappe.¹⁸⁰

Το πρώιμο θετικιστικό πνεύμα χαρακτηρίζει τα έργα του Αβέρωφ, όχι μόνο για την κοινότητα Αλεξανδρείας, την οποία υπηρέτησε με εκπαιδευτικά έργα υποδομής¹⁸¹ ή την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Μέτσοβο, αλλά και την ελεύθερη Ελλάδα στην πρόοδο και το μεγαλοϊδεατικό μεγαλείο της, στο οποίο προσέβλεπε. Με «πρακτικό και συνθετικό πνεύμα» κατεύθυνε τις δωρεές του στην Εκπαίδευση σε καιρίους τομείς, όπως το Εμπόριο, τη Γεωργία,

¹⁷⁶ Μετά «τα εν Αλεξανδρεία» της Αιγύπτου κληροδοτήματα, την υπόλοιπη περιουσία του τη μοίρασε σε 80 μερίδια. ΠΠΧ, αρ.1, σ.15.

¹⁷⁷ Άρθρο 12 της διαθήκης του ΓΑβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, αρ.1, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15 Το κληροδοτήμα ανερχόταν σε 500.000 δραχμές. Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899. Η κατάθεση για τη Γεωργική Σχολή σε τραπεζογραμμάτια ανερχόταν σε 555.961 δραχμές με 55,596 τόκους. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(νίΠ). Κληροδοτήμα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 18: (Εκτελεστές Διαθήκης), φάκελος 19 και Ζερβός, Εθνική Τράπεζα (ΕΤΕ) αρ.8023.

¹⁷⁸ Αναλυτικότερα: 5.281,34 δραχμές και 493,75 δραχμές δανείου Κερκύρας (έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VII). Κληροδοτήμα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 18, έγγραφο της 1 Φεβρουάριου 1903.

¹⁷⁹ Άρθρο 2ο του Β.Δ. 10 Σεπτεμβρίου 1903 «περί συστάσεως Αβερώνφειου γεωργικής σχολής εν Λαρίση». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.228, (Α') της 1 Οκτωβρίου 1903 και Γκλαβάς, ό.π., σ.181.

¹⁸⁰ Καλλιβερετάκης, ό.π., σ.64. Ο Knappe με στόχο την προσέλκυση σπουδαστών φρόντισε να κάνει διετή την τριετή φοίτηση στο κατώτερο τμήμα της Σχολής, διαβλέποντας τις ανάγκες σε εργατικά χέρια της αγροτικής οικογένειας. Πρότεινε αποκέντρωση της κατώτερης εκπαίδευσης με δημιουργία δικτύου τοπικών σχολείων. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωργικόν Δελτίον (1912), σσ.569-589 και Καλλιβερετάκης, ό.π., σ.161. Η πρότασή του θα υλοποιηθεί το 1914 με το Νόμο 301 της 30 Σεπτεμβρίου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, της 4 Οκτωβρίου 1914.

¹⁸¹ Εξελέγη πρόεδρος της την περίοδο 1885-1889.

Τις Καλές Τέχνες, αποσκοπώντας στον εκσυγχρονισμό τους και τον προσανατολισμό τους σε νέες παραγωγικές ανάγκες της εποχής και του τόπου.¹⁸²

Εν τω μεταξύ, εμφανίστηκε στην Ελλάδα η πρώτη προσπάθεια ιδιωτικής γεωργικής εκπαίδευσης με την ίδρυση το 1894 της «Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας» του Όθωνα Ρουσόπουλου¹⁸³ αρχικά στον Πειραιά, όπου ο Δήμος την επιχορηγούσε με 12.000 δραχμές και κατόπιν στην Αθήνα. Σ' αυτή λειτουργούσε και διετές γεωργικό τμήμα, με στόχο την κατάρτιση γεωπόνων και το οποίο περιελάμβανε ευρύ φάσμα μαθημάτων.¹⁸⁴

Παράλληλα με τις κρατικές προσπάθειες λειτουργούσε η ιδιωτική επιχειρηματικότητα, της οποίας πυρήνας ήταν η Γεωργική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1901 από το βασιλιά Γεώργιο, της οποίας διετέλεσε πρόεδρος.¹⁸⁵ Σκοπός της ήταν η ενίσχυση της γεωργίας με την ίδρυση αγροτικών Επιτροπών και Συλλόγων, αγροκηπίων, σταθμών, δένδροκομείων με πειραματικές καλλιέργειες, προμήθεια γεωργικών μηχανημάτων κλπ. Έργο της ήταν οι ειδικοί πειραματικοί κήποι στο Χαλάνδρι, Αίγιο, Πύργο, Μεσσηνία και Φάρσαλα.¹⁸⁶ Ήταν η μακροβιότερη γεωργική εταιρεία επιστημονικού χαρακτήρα που ιδρύθηκε στην Ελλάδα, της οποίας η σύσταση εξυφαινόταν από το 1872. Μέλη της υπήρξαν πολιτικοί, τραπεζίτες, μεγαλοκτηματίες, και άλλοι με ενδιαφέρον για τη γεωργία.¹⁸⁷ Στόχο είχε «την ανάπτυξιν της εν Ελλάδι γεωργίας και των γεωργικών βιομηχανιών».¹⁸⁸ Για την υλοποίηση αυτής της ανάπτυξης η Γεωργική Εταιρεία ίδρυσε κατά τόπους γεωργικούς συνδέσμους, οι οποίοι λειτουργούσαν με επίβλεψη γεωπόνων, σηροτροφικές επιτροπές, γεωργικούς σταθμούς, αγροκήπια, Μελισσοκομική Σχολή, Σηροτροφικό και Πτηνοτροφικό σχολείο.¹⁸⁹ Αντλούσε τους πόρους της από εισφορές μελών, έσοδα αγροκηπίων και άλλων επιχειρήσεών της, συνδρομές δημοσίου, δήμων, της ΕΤΕ και άλλων τραπεζών. Ένα μεγάλο μέρος των εσόδων της προερχόταν από κληροδοτήματα και δωρεές. Μεγάλοι ευεργέτες, όπως ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος,¹⁹⁰ η Ιφιγένεια Συγγρού, ο Παναγής Χαροκόπος,¹⁹¹ προσέφεραν σημαντικά ποσά. Ενδεικτικά, το είδος αυτό των εσόδων αντιπροσώπευε το 1911

¹⁸² Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, ηρότνηο τον Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.5-6.*

¹⁸³ Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.745.

¹⁸⁴ Καλλιβερετάκης, ό.π., σσ.154-155.

¹⁸⁵ Η Γεωργική Εταιρεία ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 26 Μαΐου 1901, λίγες μέρες μετά το Α' Γεωργικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο και θα μετονομαστεί σε Βασιλική Γεωργική Εταιρεία επί βασιλέως Κωνσταντίνου. Καλλιβερετάκης, ό.π., σσ.112-113.

¹⁸⁶ *Γεωργική Εκπαίδεισιν, Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου 1916, σσ.10,12-13. Αρχείο Ε.Α.Ι.Α., Κατάλογος Ομογενών 1915, Σειρά Κ, φάκελος 9 (Έλληνες κοινότητος Αλεξανδρείας).*

¹⁸⁷ Ευαγγελία Ν. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα- Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.174. Ενδεικτικά, μέλη της Γεωργικής Εταιρείας ήταν ο Π. Στεφάνοβικ Σκυλίτσης, μεγαλοκτηματίας, αντιπρόεδρος της Εταιρείας, ο Αριστ. Βαμπάς, τμηματάρχης γεωργίας του υπουργείου Εσωτερικών, ο Στ. Στρέιτ, διοικητής της ΕΤΕ, ο Γ.Ν. Θεοτόκης, πρώην υπουργός κ.α. Καλλιβερετάκης, ό.π., σ.112.

¹⁸⁸ Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Β', αρ. 26 της 28 Μαΐου 1901. Στη σύσταση της Γεωργικής Εταιρείας συνέβαλαν το 1873 περίπου 30 μέτοχοι, επιφανή πρόσωπα της πολιτικής και οικονομικής ζωής της χώρας με συνολικό κεφάλαιο 1.500.000 δραχμές. Καλλιβερετάκης, ό.π., σσ.108-109.

¹⁸⁹ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.175.

¹⁹⁰ Το κληροδοτήμά του Σεβαστόπουλου ανερχόταν σε 500.000 δραχμές. Ζερβός, Ύ.ΟΙ., αρ.908, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) φάκελος (Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου) (1907) υπφ.9. Διαθήκη, υπφ.2,3.

¹⁹¹ Ο Χαροκόπος άφησε κληροδοτήμα ύψους 100.000 δραχμών. Διαθήκη του Π. Χαροκόπου. ΠΠΧ, σ.445 κ.ε.

το 48,5% του συνόλου των εσόδων ύψους 80.967 δραχμών. Ο Σεβαστόπουλος το 1902, έμπορος σιτηρών, ομογενής από το Λιβόρνο αφιέρωσε 500.000 δραχμές στη Γεωργική Εταιρεία, της οποίας η ίδρυση είχε εγκριθεί πριν από ένα χρόνο, το Μάιο του 1901,¹⁹² «ίνα ούτω δοθή ενίσχυση εις την γεωργικήν τάξιν του λαού, ήτις είναι κατά τψ κρίσιν μου και υγιεστέρα και ανώτερα πασών των λοιπών εν Ελλάδι».¹⁹³

Μία από τις υπάρχουσες Γεωργικές Σχολές ήταν και εκείνη της Κεφαλονιάς, η οποία βασίστηκε στο κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου, «ίδρυμα κατώτερον πρακτικής εκπαιδύσεως».¹⁹⁴ Ο Βαλλιάνος από τις Κεραμιές Κεφαλονιάς άφησε το 1900 με τη διαθήκη του κεφάλαιο 500.000 αγγλικών λιρών (ή 12.500.000 φράγκων) για τις ανάγκες της Κεφαλονιάς, από το οποίο μέρος (350.000 δραχμών)¹⁹⁵ διατέθηκε για την ίδρυση Πρακτικής Γεωργικής Σχολής διετούς φοίτησης.¹⁹⁶ Πλεονέκτημα της Σχολής ήταν η έκταση 20 στρεμμάτων αγρών που κατείχε, μειονέκτημά της τα δυσανάλογα με τους μαθητές έξοδα του πρώτου χρόνου δημιουργίας της (1906).¹⁹⁷ Η ύπαρξη αγροκηπίων ή γεωργικών τμημάτων σε εργαστήρια απόρων γυναικών ήταν συχνή, εφόσον η γυναικεία απασχόληση με γεωργικούς τομείς κάλυπτε επείγουσες ανάγκες του πληθυσμού. Παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία ποικιλίας αναγκαίων τμημάτων, στην οποία στόχευε το αίτημα του Νομάρχη Κεφαλονιάς το 1904 σχετικού με την ίδρυση εργαστηρίου απόρων γυναικών στην Κεφαλονιά. Το εργαστήριο βάσιζε τη σύσταση και συντήρησή του στο κληροδότημα του Π. Βαλλιάνου: «..Επίσης δια τον θήλυν πληθυσμόν η ίδρυσις ευρυτάτου εργαστηρίου απόρων γυναικών δυναμένον να δίδη άρτον και εργασίαν εις αληθώς πολλά πάσχοντας και πράγματι πενομένον γυναικείου πληθυσμού, είτε διότι στερείται περιουσίας, είτε διότι οι άρρενες προστάται των αποδημούσι αγωνιζομένων τον μάλλον αγώνα της ζωής, ήθελε ουχί μόνον ανακούφισή τας πτωχάς οικογενείας, αλλά και δημιουργήση βιομηχανίαν μεταξωτών ταπήτων και [...], ήτις από πολλών απόψεων ηδύνατο να ωφελήση. Εννοείται οίκοθεν ότι την Σχολήν ταύτην θα υποβοηθή αγροκήπιον, χημείον, εργαστήριον φυσικής και παν άλλο παράρτημα αναγκαίον προς την εν αυτώ διδασκαλίαν. Το εργαστήριον δε των απόρων γυναικών υποθέτει η Νομαρχία ότι

¹⁹² Η ίδρυση της Γεωργικής Εταιρείας εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 26 Μαΐου 1901. Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π. και Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [Σ.Ω.Β.], εν Αθήναις 1939, σ.44.

¹⁹³ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδότημα Κων. Σεβαστόπουλου (1907):φάκελος 9, Διαθήκη, φάκελος 10: Κατάστιχα, φάκελος 11, (Διαχείριση:Αλληλογραφία), υπφ.2 και 3.

¹⁹⁴ Δελτίον του εν Αλεξανδρεία, ό.π., 1916, σσ.12-13 και Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α., Κατάλογος Ομογενών 1915, Σειρά Κ, φάκελος (Έλληνες κοινότητος Αλεξανδρείας), σ.10.

¹⁹⁵ Οι τόκοι του κεφαλαίου από το 1902 μέχρι 1906 μετά την κάλυψη κάποιων φιλανθρωπικών σκοπών, άφησαν περίσσειμα 33.800 λίρες Αγγλίας, (ή 900.000 δραχμές). Βαλλιάνειος Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α. Βρεττού, Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον, του έτους 1908, έτος Η', [Ιω.α. Κολλάρος], εν Αθήναις 1907, σ.177.

¹⁹⁶ Το ετήσιο ποσό για τη συντήρησή της ανερχόταν σε 35.000 δραχμές. Βαλλιάνειος Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α.Βρεττού, ό.π. Δόθηκαν 380.000 δραχμές στερλίνες στην ίδρυση γεωργικής σχολής στο Αργοστόλι και 1500 λίρες ετησίως στη συντήρησή της, Ζερβός, Υ.Γ., αρ. 18. Διαθήκη του Παναγή Αθ. Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κώδικελος. ΜΗΚ,Γ 199, σ.847, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.19184, ΑΥΕ, Φακ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Τα 10% των εισοδημάτων από το θάνατο του έως την 25 Δεκεμβρίου 1922 όρισε να αποτελέσουν πάγιο κεφάλαιο. Στη διάθεση της επιτροπής άφησε τα 90% της εκ 500.000 λιρών στερλινών περιουσίας. Ό.π.

¹⁹⁷ Ό.π., σ.178.

δέον να [...] η γενικοτάτου προορισμού περιλαμβάνον πάντα μεν τους κλάδους του εν Αθήναις, τοιούτον επί πλέον δε της μετάξης την βιομηχανίαν».¹⁹⁸

Γεωργικό σταθμό στην Κεφαλονιά είχε ιδρύσει το 1906 και ο ομογενής στη Ρουμανία, Παναγιώτης Βιολάτος, μαζί με δύο άλλα αγροκήπια της Γεωργικής Εταιρείας, στο Χαλάνδρι Αττικής και στο Αίγιο.¹⁹⁹

Η επανάσταση του 1909 δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις γι αυτό, όπως και για την εξυγίανση της νοσηρής πολιτικής ζωής και της οικονομίας.²⁰⁰ Το κίνημα αυτό τεμάτισε την παρατεταμένη κρίση μιας περιόδου με τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αστάθειας, της ιδεολογικής σύγχυσης, της οικονομικής δυσπραγίας.²⁰¹

Η περίοδος 1909-1922 κρίνεται ως μία από τις πιο σημαντικές περιόδους του ελληνικού Κράτους, αφού κατά τη διάρκειά της με την οριστικοποίηση των εδαφικών ορίων και την ομογενοποίηση του πληθυσμού θα προωθηθούν ιδέες και θα δημιουργηθούν τα θεσμικά και τα νομικά πλαίσια για τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.²⁰²

Το 1910 ιδρύθηκε το υπουργείο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου που μετονομάστηκε το 1911 σε υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.²⁰³ Η ίδρυση ιδιαίτερου υπουργείου, σημαντικού σταθμού στην γεωργική ιστορία της χώρας, έθεσε τα θεμέλια συστηματικής οργάνωσης κάθε τομέα σχετικού με τη γεωργία. Αυτό αν έλαβε τη σύσταση γεωργικών σταθμών, επιμελητηρίων βρίσκοντας «τη γεωργική εκπαίδευση εις εγκατάλειψιν».²⁰⁴ Έτσι, το 1911 ιδρύθηκε στη Λάρισα η «Αβερώφειος Πρακτική Γεωργική Σχολή», τριετής και δύο τμημάτων. Σκοπός του κατωτέρου τμήματος ήταν η πρακτική μόρφωση νέων προερχομένων από αγροτικές οικογένειες πάνω σε γεωργικές και κτηνοτροφικές γνώσεις για την εφαρμογή τεχνικής εμπειρίας «εις την ιδίόχειρον καλλιέργειαν μικρών κτημάτων».²⁰⁵ Παρά το γεγονός ότι ήταν μικρό το ενδιαφέρον για το δεύτερο τμήμα, αποφασίστηκε μετά από τρία χρόνια η ίδρυση κατώτερων πρακτικών σχολείων, ένα σε κάθε νομό της χώρας, τα οποία θα λειτουργούσαν, μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους.²⁰⁶

Τη χρηματοδότηση όμως της γεωργικής εκπαίδευσης, την τροφοδότησαν όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και σύμφωνα με τα αποτελέσματά της έρευνάς μας, ομογενείς κυρίως του εξωτερικού:

¹⁹⁸ ΑΤΕ, Φακ.1904/49, έγγραφο 1, Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι, 15 Δεκεμβρίου 1904 (υπέρ Βαλλιανείου κληροδοτήματος)

¹⁹⁹ π. Παπαγεωργίου, *Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία και η Γεωργία*, Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας (1909), σ.6.

²⁰⁰ Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική...ό.π.*, σσ.342-343.

²⁰¹ Ο.π., σσ.335-341.

²⁰² Στάθης Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ.54.

²⁰³ Με το Νόμο ΓΨΚΔ' του 1910, «περί Σχολής Εμποροπλοιάρχων». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.158 του 1910. Στις αρμοδιότητές του ανήκαν η αγροτική, η εμπορική και η βιομηχανική εκπαίδευση.

²⁰⁴ Ζητήθηκε η ίδρυσή του στο Α' πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου τον Οκτώβριο του 1909, όπως επίσης ζητήθηκε και η οργάνωση της γεωργικής εκπαίδευσης. Αναστασόπουλος, *...ό.π.*, σσ.844-859.

²⁰⁵ Με το νόμο Ρ?Α' υπ.αρ.3901 Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.67-68 και Σ.Χ. Σελιανίτης, *Γεωργική Εκπαίδευσις*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), τόμος Α', Αθήνα 1967, σσ.735-739.

²⁰⁶ Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.182-183.

Προέλευση Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης, (1829-1913).						
	Σύνολο	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛ ΑΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	25	20	2	0	1	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		80%	8%	0%	4%	4%

Πίνακας 1.4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.6, πίν.12).

Η πλέον αντιπροσωπευτική παρουσία έλληνα ομογενή ευεργέτη της γεωργικής εκπαίδευσης και εν γένει της γεωργίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα είναι αυτή του Παναγή Χαροκόπου (1835-1911),²⁰⁷ Η όλη του ευεργετική τακτική ήταν παράγωγο μιας μεθοδικής διαδικασίας, μέσω της οποίας επιδίωκε να καλύψει υφιστάμενες σοβαρές ελλείψεις. Δεν ενδιαφέρθηκε για την παιδεία ακολουθώντας μία τάση στερεοτυπικά γενικευμένη και ενταγμένη στην πρακτική των περισσότερων ευεργετών. Τον απασχόλησαν, όπως προαναφέρθηκε, κλάδοι της εκπαίδευσης που ακόμα δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως η οικοκυρική - επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών, η τεχνική, η εκπαίδευση τυφλών και η γεωργική εκπαίδευση.²⁰⁸ Η ευεργετική του συμβολή δεν είχε χαρακτήρα φιλανθρωπικό, παροδικής βοήθειας με προσωρινή ανακούφιση των συμπτωμάτων των πασχόντων τομέων της εκπαίδευσης και της οικονομίας. Στόχευε στη χάραξη δρόμων για μία απρόσκοπτη πορεία κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του έθνους του μέσα από τομείς θεμελιακούς, όπως ήταν η εκπαίδευση. Επιθυμία του ήταν «και εν ζωή και κατά θάνατον...να εμβάλλη το ένασμα και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους ενασχόλησιν».²⁰⁹

Δεν μπορεί κανείς να μη συνδέσει την εκσυγχρονιστική του παρουσία στη γεωργική πραγματικότητα της Ελλάδας με το παρελθόν της δραστηριοποίησής του στη χώρα υποδοχής. Ανήκει στους ευεργέτες δύο πατρίδων.²¹⁰ Αναδείχθηκε σε εκσυγχρονιστή της αγροτικής παραγωγής στη Ρουμανία ενισχύοντας παράλληλα το ελληνικό στοιχείο της

²⁰⁷ Διαθήκη του Π. Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910, ό.π. και κωδίκελος του της 10 Νοεμβρίου 1911. ΠΠΧ, σ.447 κ.ε.

²⁰⁸ Με τη διαθήκη του κληροδότησε 5.500.000 δραχμές στην εκπαίδευση, τους παραγωγικούς τομείς, ακόμα και την υγεία. Ο ίδιος στη διαθήκη του της 20 Απριλίου 1910 υπολόγιζε το ύψος της σε 7.000.000 δραχμές. Κωδίκελος Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911, ό.π.

²⁰⁹ ο.π.

²¹⁰ Μία από τις ευεργετικές του πρωτοβουλίες ήταν η οικονομική στήριξη της αγροτικής οικογένειας με τη δημιουργία του ιδρύματος Προικοδότησης των άπορων κοριτσιών των Ρουμάνων χωρικών, στο καταστατικό του οποίου σημειώνεται ότι «εκ βαθέως αισθήματος ευγνωμοσύνης (προέβη στη δωρεά αυτή) προς την φιλόξενον χώραν, ήτις νπήρξεν Δευτέρα πατρίς και εξ αληθούς στοργής προς τους εργατάς χωρικούς». Ευαγγελία Ν. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σσ.12-13.

διασποράς. Μετά την επικερδή ενασχόλησή του με το εμπόριο η καλλιέργεια μεγάλων κτημάτων, τα οποία ενοίκιαζε, είλκυσε το ενδιαφέρον του. Συν εργαζόμενος με τα αδέρφια του²¹¹ επιδόθηκε στην αύξηση και βελτίωση της παραγωγής των κτημάτων με τη χρησιμοποίηση σύγχρονων μεθόδων και ειδικών μηχανημάτων. Η μεταρρυθμιστική του δράση αναγνωρίστηκε από τους γεωργικούς συλλόγους της Ρουμανίας και τιμήθηκε από το Βασιλιά της χώρας, Κάρολο Α' με το παράσημο του Ρουμανικού Αστέρου.²¹²

Πριν αναχωρήσει το 1899 για την Ελλάδα ο Χαροκόπος προνόησε για την αγορά έξι τσιφλικιών υπό την επιστασία του αδελφού του Σπυρίδωνα, ένα από τα οποία δώρισε στους αγρότες που το καλλιεργούσαν. Σ' αυτά εφάρμοσε τις πλέον σύγχρονες ευρωπαϊκές μεθόδους καλλιέργειας της γης και εισήγαγε τελευταίου τύπου γεωργικά μηχανήματα, διδάγματα της μακροχρόνιας πείρας του στη Ρουμανία, ενώ παράλληλα χρηματοδότησε και την κατασκευή αγροτικών εγκαταστάσεων με πολλά κτίσματα.²¹³ Ο ίδιος διατεινόταν το 1910: «Δεν γνωρίζω την γεωργίαν και την κτηνοτροφίαν εκ των ξηρών βιβλίων και γραμμάτων, αλλ' εξ ιδίας πείρας».²¹⁴ Όλα αυτά συνδέονται με το ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της γεωργίας, την οποία θεωρούσε πρώτιστο παράγοντα εθνικής οικονομίας.

Δραστηριοποιήθηκε ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας. Ανάμεσα στο πλήθος των κληροδοτημάτων του, όπως και των ενδιαφερόντων του ξεχωρίζει και εκείνο προς τη Γεωργική Εταιρεία, στην οποία το 1908 προσέφερε 100.000 δραχμές.²¹⁵ Ένα μέρος 25.000 δραχμών προοριζόταν για την ίδρυση προτύπου Αγροκηπίου στη Θεσσαλία που έλειπε από την περιοχή «σκοπούντος την βελτίωσιν της σιτοπαραγωγής, της κτηνοτροφίας και φυτοκομίας». Το υπόλοιπο ποσό, ενώ σκόπευε να το διαθέσει στην ίδρυση προτύπου δενδροκομείου στην Αττική, διατέθηκε τελικά στη δημιουργία προτύπου Αγροκηπίου στη Θεσσαλία. Επιλέχθηκαν γι' αυτό το σκοπό από ειδική επιτροπή τα Φάρσαλα, όπου ο Δήμος παραχώρησε τα 300 στρέμματα. Οι κατασκευές στο Αγροκήπιο συνάδουν προς το σκοπό του ιδρύματος, ο οποίος συνοψίζεται «εις την οργάνωσιν κέντρον επιστημονικού συγχρόνως και πρακτικού, εις το οποίο να μελετώνται συστηματικώς τα τεχνικά και οικονομικά προβλήματα της Θεσσαλικής γεωργίας».²¹⁶ Η σύσταση του προτύπου Αγροκηπίου κάλυπτε κενά πρακτικής εκπαίδευσης στη Θεσσαλία και συν έβαλλε στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας της περιοχής. Με το κληροδότημα των 100.000 δραχμών που προσφέρει με τον κωδικό του την 10η Ιανουαρίου 1911 χρηματοδοτεί τη θέσπιση ετήσιων αγροτικών εκθέσεων και διαγωνισμών στη Θεσσαλία «επί των κλάδων της γεωργίας, της κτηνοτροφίας της καπνοφυτείας και της δενδροκομίας» με απονομή βραβείων «προς τους

²¹¹ Τα αδέρφια του ήταν οι Ιωάννης, Σπυρίδωνας και Νικόλαος, γεωπόνοι, τους οποίους είχε υπό την προστασία του ως μεγαλύτερος. Ο.π.

²¹² Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί, ό.π.*, σσ.11-12. Από το 1889 διέμενε στο Βουκουρέστι, γιατί εκεί άνοιξε γραφείο εμπορίας γεωργικών προϊόντων. Ήταν μεγαλομέτοχος της Γεωργικής Τράπεζας εκεί και διοικητής ενός υποκαταστήματος Εφ. Θεσσαλία της 3 Δεκεμβρίου 1899, σ.2. Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σσ.52,229.

²¹³ Θεωρούνταν κτήματα πρότυπα από τον Τύπο της εποχής. ΑΤΕ, Φακ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885 και Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί, ό.π.*, σ.16.

²¹⁴ Ο.π., σ. 35.

²¹⁵ Στη Γεωργική Εταιρεία το 1903 προσέφερε 2.500 δραχμές. ΑΥΕ, Φακ.1904/88, υπφ.3, έγγραφο (αχρον.)

²¹⁶ Το Αγροκήπιο περιλάμβανε στάβλο, αποθήκες ζωοτροφών, καρπών, γεωργικών εργαλείων και μηχανών, οικίσκους για διαμονή του καπνοκαλλιεργητή και του προϊσταμένου γεωπόνου της Γεωργικής Εταιρείας, χώρους δενδροφύτευσης κ.α. Πώς ιδρύθη και πως λειτουργεί το αγροκήπιο Φαρσάλων, Δελτίον της Γεωργικής Εταιρείας (1912), σσ.65-70. «Αναλυτικός Λογαριασμός Σίτου έτους 1911 Γεωργικού Σταθμού Φαρσάλων», ό.π., σ.111.

πρωτεύοντας κατά την κρίσιν της Ελλανόδικόν επιτροπής».217 Οι ετήσιες αυτές Πανθεσσαλικές Γεωργικές Εκθέσεις συνεχίστηκαν μετά το θάνατο του διαθέτη να τελούνται ανά πενταετία, σύμφωνα με απόφαση της Εταιρείας στις κυριότερες πόλεις της Θεσσαλίας εναλλάξ με δαπάνες του κληροδοτήματος και να βραβεύονται γεωροί²¹⁸

Σε άρθρο του ο Σπ. Χασιώτης στην εφημερίδα «Ακρόπολη» το 1906 ανέφερε ότι έγινε δυνατή η εισαγωγή γεωργικών μηχανών στη Θεσσαλία «χάρις εις ολίγα επιστημονικώς καλλιεργούμενα κτήματα, τ' άλλοτε του Κασσαβέτη, τον Ζάππα, τον Μανρογορδάτον, υπό γεωπόνων επιστημόνων πότε διενθχ/νόμενα και χάρις εις τα επίσης επιστημονικώς καλλιεργούμενα των αδελφών Ζωγράφων, τον Χαροκόπου, του δημοσίου εν Αϊδινίω και άλλων».219 Συνάδει μάλιστα ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος αυτού των ομογενών με τη γεωγραφική διασπορά των πράξεων γενναιοδωρίας στη γεωργική εκπαίδευση.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Γεωργικής Εκπαίδευσης. (1829-1913)						
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΛΟΙ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός	9	1	3	1	5	5
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	37,5%	4,16%	12,5%	4,16%	20,83 %	20,83%

Πίνακας 2.4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.47, πίν.89).

Η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, η οποία αποτελούσε «τα γερά θεμέλια του τόπου», θα γινόταν η αποκλειστική του Χαροκόπου επιδίωξη, όπως τόνιζε τις προεκλογικές του εξαγγελίες.²²⁰ Με μία δίκαιη συμβολιστική αναφορά στο ταφικό του μνημείο, έργο του γλύπτη Μπαλάνου κάτω από τη δεσπόζουσα μορφή του Χαροκόπου σε δύο μικρά ανάγλυφα απεικονίζονται οι κύριες δραστηριότητές του, αφ' ενός το εμπόριο και η γεωργία από τη μία και αφετέρου η ευεργετική του μέριμνα στον οικογενειακό θεσμό.²²¹

Στη σύνταξη του κωδίκελού του προσθέτει αποτυπώνοντας το πνεύμα που διακατέχει τις προθέσεις του: «...Κατά τας μικράς οικονομικές δυνάμεις μου προσεπάθησα να ενθαρρύνω τον πόθον προς την εργασίαν και να ενισχύσω κοινωφελή της χώρας ιδρύματα, έχω δε την πεποίθησιν ότι οι κατά καιρούς ιθύνοντες ταύτα συναισθανόμενοι το ύψος της αποστολής των συνεταιρισμών τούτων και επιτελούντες ενσυνεώητως ιερόν καθήκον θέλουσι μετά πατρικής μερίμνης και πατριωτικής προνοίας χρησιμοποιεί και δαπανά τας προσόδους αυτών, όσον οίον τε επωφελώς και ούτω θέλουσιν ανταποκριθή και εις τας προθέσεις εμού του όσον ούπω

²¹⁷ Διαθήκη του Π. Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1910. Πρωτοδικείο Αθήνας Διαθήκες 157/911(αντίγραφο-χειρόγραφο) στο Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.177.

²¹⁸ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί..ό.π., σ.21.

²¹⁹ Εφ. Ακρόπολη 20 Μαΐου 1906, σ.2. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.257.

²²⁰ Δε πρόλαβε την υλοποίηση των πολιτικών του σχεδίων με την επιδείνωση της υγείας του και τον επακολούθησαντα θάνατό του στις 9 Οκτωβρίου 1911. Ό.π. σ.189.

²²¹ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί, ό.π., σ.25.

απερχομένου του κόσμου τούτου, του και εν ζωή και κατά θάνατον προσπαθήσαντος να εμβάλλη το έναυσμα, και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους απασχόλησιν».²²²

Την ίδια αυτή πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος προβλέπει στη διαθήκη του μετά τη χρησιμοποίηση ενός μέρους από τις 25.000 λίρες στερλίνες του «Κωσταχιλλοπουλείου κληροδοτήματός» του για την «εν Βάλω εμπορική σχολή»²²³ και τη διάθεση ενός ποσού και για γεωπονικές σπουδές νέων συντοπιτών του.²²⁴ Βασική επίσης συμβολή στη γεωργική εκπαίδευση με υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό ήταν το κληροδοτήμα του Μαρίνου Κοργιαλένιου. Διέθεσε 15.000 λίρες σε νέους ελληνικής καταγωγής, ώστε να σπουδάζουν στο εξωτερικό «τας φυσικάς και πρακτικάς επιστήμας και την εφαργογήν αυτών εις την βιομηχανίαν, την γεωργίαν και τας εν γένει τέχνας. Το του κληροδοτήματος τούτου εισόδημα, υπό το όνομα 'Κοργιαλένιον Αθλον' θα χορηγείται ετησίως, όπως μορφώνονται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών εις ένα ή πλείονας των φοιτητών του Εθνικού Πανεπιστημίου».²²⁵ Από τους πρώτους επίσης ήταν που έσπευσε να έλθει γενναίος αρωγός «εις την εν σπαργάνοις γεωργική εταιρείαν της Ελλάδος». Θεωρώντας την ανάπτυξη της γεωργίας «ζωτικόν δια την χώραν., ζήτημα και επιθυμών να ση^τελέσ(ει) εις την προαγωγήν αυτής» προσέφερε στη Γεωργική Εταιρεία της Αθήνας, που βρισκόταν «υπό την υψηλήν προστασίαν του Βασιλέως των Ελλήνων» το ποσόν των 10.000 λιρών «δια την προαγωγήν των γεωργικών συμφερόντων της χώρας».²²⁶ Βασικό του επίσης μέλημα, όπως φάνηκε εκ των υστέρων στους επικριτές του,²²⁷ ήταν και η αποξήρανση ελωδών περιοχών προς όφελος της γεωργίας και της υγείας των κατοίκων.²²⁸

Ως συνήθως, οι μεγάλες αυτές χειρονομίες παρέσυραν πίσω τους άλλες μικρότερου μεγέθους προσφορές, αναγκαίες και συμπληρωματικές όμως. Ενδεικτικά, το 1914 ο Γεώργιος

²²² Κωδίκελος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. Ο.π.

²²³ Σημείωση: «...ως έγγιστα παραπλήσια της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής». Άρθρο 10^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, Γ'4, σ.111.

²²⁴ «Παν περίσσευμα εκ των τόκων, αν υπάρχη, να χρησιμεύση, ίνα στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπη νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάζουν γεωπόνοι και μηχανικοί». Υποδεικνύει δε «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και συντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου. Ο.π.

²²⁵ Άρθρο 32 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307.

²²⁶ Άρθρο 36 της διαθήκης 15 Ιουνίου 1910, ό.π. Ο διαθέτης τη θεωρεί ως την τελευταία του διαθήκη. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΠΙ) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου, φάκελος 48, έγγραφο 46146 (αχρον), και έγγραφο 42268 της 19 Σεπτεμβρίου 1905 Ζερβός, Υ.Γ. αρ.632,1914.

²²⁷ Φάνηκε σε δύσπιστους συμπατριώτες του να αθετεί υποσχέσεις για το χρονίζον και επείγον πρόβλημα της Κεφαλονιάς που ήταν η αποξήρανση της λίμνης του Κούταβου, όταν έφυγε ξαφνικά το 1900 για το Λονδίνο μετά από επίσκεψη που στο Αργοστόλι. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Α.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σσ.240-241.

²²⁸ Άρθρο 28 της διαθήκης του. Έδωσε 16.000 λίρες για το σκοπό αυτό. Προηγήθηκαν καθυστερήσεις στα έργα αποξήρανσης εκτάσεων. Με το Β.Δ. της 8 Οκτωβρίου 1908 της κυβέρνησης Θεοτόκη ξεκίνησαν έργα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των ιδιωτικών γαιών στην ελώδη περιοχή του Κουτάβου, υπέρ της Γεωργικής σχολής. Με το διάταγμα αυτό η Γεωργική Σχολή ανέλαβε την υποχρέωση της αποξήρανσης και εξυγίανσης της μολυσματικής εκείνης περιοχής. Ανακλήθηκε όμως το διάταγμα τον Αύγουστο του 1911 κατόπιν ενεργειών των τοπικών αρχών για να εμποδιστεί η κάρπωση ιδιωτικών ωφελειών και να διευκολυνθεί η εκτέλεση του έργου, σύμφωνα με το κληροδοτήμα του Κοργιαλένιου. Αγγ. Δεμπόνος, ό.π., σ.240.

Κανδήλης άφησε κληροδότημα στην εμπορική και βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου γυα την υποτροφία ενός νέου από τη Μυτιλήνη, «ίνα επί τέσσερα κατά συνέχειαν έτη σπουδάζη...γαιοπονίαν και ειδικώς ελαιουργίαν και σαπωνοποιίαν και καλλιέργειαν ελαιοδένδρων, θα επιστρέφη δε εις την πατρίδα του Μυτιλήνην ή Λέσβον ίνα εξασκή το επάγγελμά του διαφωτίζων και τους άλλους, ίνα ούτω γίνη ωφέλιμος εις εαυτόν και εις την Πατρίδα του».²²⁹

Από την επεξεργασία των στοιχείων της έρευνάς μας καταλήγουμε στα παρακάτω πορίσματα σχετικά με το προφίλ, οικογενειακό, μορφωτικό, επαγγελματικό και οικονομικό προφίλ των ευεργετών του τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης:

Οικογενειακή Κατάσταση Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	8	0	4	12
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	33,33%	0%	16,66%	50%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.14, πίν.28).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
9	9	6	3	6
Ποσοστό επί του αριθμού τον τομέα	37,5%	25%	12,5%	25%

Πίνακας 4. 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.31, πίν.59).

²²⁹ Το ποσό ανερχόταν σε 3.000 εικοσόφραγκα. Οι υποτροφίες παρέχονταν «κατ' έγκριαιν της κατά καιρόν εφορίας των Σχολείων Μυτιλήνης και του Γυμνασιάρχου». Διαθήκη του Γεωργίου Κανδήλη της 1 Απριλίου 1914. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.112.

*Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Γεωργικής
Εκπαίδευσης (1829-1913).*

<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	8	33,33%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	6	25%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	1	4,16%
ΑΛΛΑ	6	25%
ΑΓΝΩΣΤΑ	3	12,5%

Πίνακας 5.4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.24, πίν.44).

<i>Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)</i>					
<i>Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας</i>	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
<i>Αριθμός</i>	9	8	4	0	3
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	37,5%	33,33%	16,66%	0	12,5%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.39, πίν.74).

Αναλυτική αναφορά σε ποσοστά των παραπάνω παραμέτρων ανά δεκαετία, καθώς και το ποσοστό της ευεργεσίας στη γεωργική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης, βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ15β.

Η γεωργική εκπαίδευση τελικά κατά τη διάρκεια του 19^{ου} στην Ελλάδα δεν αντιμετώπιστηκε από την πλευρά του ελληνικού κράτους με το δέοντα τρόπο, δεδομένης μάλιστα της ιδιαίτερης σημασίας που κατείχε ο γεωργικός τομέας στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Βασίστηκε κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία, άλλοτε αποσπασματική κι άλλοτε ιδιαίτερα γενναιόδωρη και θεμελίωσε με το δικό της τρόπο τη γεωργική υποδομή της χώρας. Το ευτύχημα γι αυτόν τον τομέα υπήρξε το έκδηλο ενδιαφέρον μεγάλων προσωπικοτήτων της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής, οι οποίες τον ενέταξαν στις ευεργετικές τους δραστηριότητες. Αν μπορούμε να μιλάμε για πραγματοποίηση τουλάχιστον μερικής της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα μετά τις πρώιμες εμπνευσμένες, αλλά άτυχες προσπάθειες του κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, αυτό οφείλεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στους έλληνες ευεργέτες και στον αγώνα που κυριολεκτικά έδωσαν απέναντι σε ένα Κράτος εν πολλοίς καθυστερημένο και αντιδραστικό.

XI. ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η καλή νπόληψις είναι και των εμπόρων και των
Εθνών η ψυχή».

Κωνσταντίνος Α.Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά,
αφ.1925 της 10 Νοεμβρίου 1852.

Η εμπορική εκπαίδευση στην Ελλάδα, τόσο ως αυτόνομος κλάδος, όσο και ως τομέας της γενικής εκπαίδευσης άρχισε να απασχολεί κρατικούς, αλλά και ιδιωτικούς φορείς ήδη από την περίοδο της ανεξαρτησίας. Η εξέλιξη των εμπορικών δραστηριοτήτων στον ελληνικό χώρο που αποτελούσαν μαζί με τη γεωργία τις βασικές οικονομικές ασχολίες των κατοίκων του ελληνικού κράτους απαιτούσε από πολύ νωρίς τη δημιουργία μιας κατάλληλης εκπαιδευτικής υποδομής, η οποία, αφενός θα εμπλούτιζε τα προγράμματα διδασκαλίας του ελληνικού σχολείου και αφετέρου θα δημιουργούσε αυτόνομη επαγγελματική εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον, κυρίως ιδιωτικό, για τη δημιουργία στοιχείων εμπορικής εκπαίδευσης άρχισε να εμφανίζεται από τη σύσταση του ελληνικού κράτους.¹ Αντίθετα, η κρατική μέριμνα παρ' ότι αναγνώριζε ήδη από την καποδιστριακή περίοδο την ανάγκη επέκτασης της επαγγελματικής εκπαίδευσης και στον εμπορικό τομέα, ουσιαστικά εκδηλώθηκε σοβαρότερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.² Δεν είναι ασύνδετο το ενδιαφέρον αυτό με τη μεγάλη ανάπτυξη που σημείωσε το εξωτερικό εμπόριο, αλλά και την ουσιαστική άνοδο του εσωτερικού κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Όθωνα.³

Η εξήγηση του περιορισμένου ρόλου του Κράτους βρίσκεται, όπως προαναφέρθηκε,⁴ στην αδυναμία του να αναλάβει την οικονομική στήριξη ενός παράλληλου εκπαιδευτικού δικτύου διατηρώντας έκδηλη όμως την πρόθεσή του να ελέγχει τους μηχανισμούς. Η συμβολή του Κράτους στη θεσμοθέτηση των κανόνων λειτουργίας και στο χαρακτήρα της εκπαίδευσης σε εμπορικές σχολές με σκοπό και τον έλεγχο της εμφανίζεται μόλις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁵

Οι Έλληνες έμποροι για την αντιμετώπιση των επαγγελματικών τους αναγκών ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν τις επικρατούσες γλώσσες, την ορολογία και την ισχύουσα νομοθεσία για την τυπική διατήρηση κατάστιχων και εμπορικών βιβλίων.⁶ Ήταν

¹ Δαβίδ, Αντωνίου Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.47.

² Η μέριμνα του Κράτους για την εισαγωγή εμπορικών μαθημάτων συμπορευόταν με τη βελτίωση της τελωνειακής νομοθεσίας (1857 και 1858), την προσπάθεια εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων των διεθνών συμβάσεων χάριν της ναυτιλίας, την εφαρμογή λιμενικών και προξενικών κανόνων, σύμφωνα με τα ξένα πρότυπα και την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς και δαπάνες σε λιμενικά έργα και έργα οδοποιίας. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856), [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983, σ.237.

³ Κ. Παπαθανασόπουλος, Ελληνική Εμπορική...ό.π., σ.68.

⁴ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.50,63,64 και Οικονομική Διάσταση της Παιδείας, σσ.77,92.

⁵ Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάτυπο από τον 10ο τόμο) [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992, σ.213.

⁶ Ο.π., σσ.212-213.

αναμφισβήτητα αναγκαία η αντικατάσταση του εμπειρικού τρόπου άσκησης της εμπορίας με γνώσεις εμποριολογίας, λογιστικής, διπλογραφίας. Η ανάγκη προσθήκης αυτών των μαθημάτων στα σχολεία έγινε ορατή από τη σύσταση του ελληνικού κράτους.⁷ Επιτακτικότερη ήταν η ανάγκη ίδρυσης ανάλογων σχολών, ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα, όπου οι οικονομικές συνθήκες το απαιτούσαν.⁸

Η προσπάθεια του Καποδίστρια να βοηθήσει αρχικά την ίδρυση και αργότερα τη λειτουργία εμπορικής σχολής στη Σύρο το 1831 με την καταβολή 1500 φοινίκων ετησίως ύστερα από πρωτοβουλία εμπόρων του νησιού,⁹ οι οποίοι συνέστησαν σχέδιο οργάνωσης του σχολείου, αλλά και «εταιρείας των συνδρομητών», αποτέλεσε ένα μεμονωμένο παράδειγμα, το οποίο όμως δε θα βρει αντίστοιχη μίμηση στο εγγύς μέλλον.¹⁰

Σε αντίθεση με τη στάση του επίσημου Κράτους, σχετικά νωρίς έλληνες ομογενείς του εξωτερικού γνωρίζοντας τις βιομηχανικές και εμπορικές εξελίξεις, τις τάσεις και τις μορφές της εκπαίδευσης που επικρατούσαν στις συνεχώς αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές πόλεις, διέβλεπαν την ανάγκη εκπαιδευτικής επέκτασης σ' αυτούς τους χώρους. Μέσα από μία προσπάθεια συμβολής τους με τη μορφή ευεργεσίας στον οικονομικό και κοινωνικό

⁷ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.26-27.

⁸ Εμπορικές σχολές είναι σχολεία ειδικής επαγγελματικής κατάρτισης μέσης εκπαίδευσης, που παρέχουν εξειδικευμένη θεωρητική και πρακτική μόρφωση σε νέους ή νέες που επιθυμούν να εργαστούν σε εμπορικές, βιομηχανικές, βιοτεχνικές, τραπεζικές, ναυτιλιακές και ασφαλιστικές επιχειρήσεις. Χ. Χαρίτου, *Η Αχιλλοπούλειος...ό.π.*, σσ.212-213.

⁹ Πρόθεση των εμπόρων ήταν η δημιουργία εμπορικής σχολής «υπέρ των ιδίων τέκνων και της νεολαίας απόρων γονέων». Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Τπ. Θρησκείας, φάκελος 63, Σχολικά της 5 Φεβρουάριου 1831 και Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Γ¹ Αθήνα 1968, τεκμήριο 31, σσ.1-434. Το σχολείο δε λειτούργησε τελικά, λόγω των αναφερόμενων δυσχερειών την περίοδο της Αναρχίας και την αντίθεση προς την καποδιστριακή πολιτική του εμπορικού κόσμου της Σύρου. Ανίτα Πρασά - Κοδρατζή, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996, σσ.99-100.

¹⁰ ΓΑΚ, Τπ. Θρησκείας, φάκελος 63, Σχολικά, έγγραφο της 25 Φεβρουάριου 1831. Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ', σσ.1742-1745. Δημήτριος Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενυάλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σ.259 και Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων]*, Αθήνα 1999, σ.417. Την προθυμία του αυτή, καθώς και την ικανοποίησή του για τη σύσταση της σχολής ανακοινώνει στο έγγραφό του προς τους Ευστάθιο Σουγδουρή και Απ. Δούμα, τους σπουδαιότερους από τους επιτρόπους της σχολής, όπου εκφράζει επιφυλάξεις του για τη σύσταση και διοργάνωση εταιρείας συνδρομητών και τις διατάξεις που αφορούν στη διοργάνωση του σχολείου. Έγγραφο του Καποδίστρια προς τους επιτρόπους της σχολής, αριθ.1977 της 25 Φεβρουάριου 1831 στο Ι.Α.Καποδίστριας, *Επιστολαί Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε.Α. Βετάν. [Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση]*, (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), [τόμοι 1-4, Αθήνησι, τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη, 1841-1843]; τόμος Δ', σσ.168-170. (J.Capodistrias, *Correspondance contenaxit les lettres diplomatiques, administratives et particulieres depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831*, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Geneve - Paris 1839). Οι οδηγίες και παρατηρήσεις που δόθηκαν από τον Κυβερνήτη προς το διοικητή της Σύρας και Μυκόνου, Ι. Αμβροσιάδη, παλαιό έμπορο της Οδησσού ικανό να εκτιμήσει τις ενέργειες και την ψυχολογία των μεγαλεμπόρων της Σύρου, υποδηλώνουν την προσπάθειά του να ελέγξει με προσεκτικό τρόπο την κατάσταση. Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.417.

εκσυγχρονισμό της χώρας καταγωγής τους έστρεψαν το ενδιαφέρον τους και προς αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Κωνσταντίνου Ιωνίδη ή Ιπλιξή, μεγαλέμπορου στο Λονδίνο, «τη μητρόπολη τον εμπορίου»,¹¹ ο οποίος, αν και δεν κατείχε καν στοιχειώδη μόρφωση,¹² αντιλήφθηκε μέσα από τις προσωπικές του εμπειρίες και τις εμπορικές δραστηριότητές του στο εξωτερικό την αξία της εκπαίδευσης και διέθεσε το σύνολο των δωρεών του σ' αυτήν.¹³ Στο καταστατικό έγγραφο της δωρητήριας πράξης του που συντάχθηκε το Σεπτέμβριο του 1842 στο Λονδίνο για τη δημιουργία κεφαλαίου με στόχο την ίδρυση και τη λειτουργία Σχολής στον Πειραιά¹⁴ ο Ιωνίδης σημειώνει: «...Να ανδράμωμεν εκτάκτως προς έγερσιν εκπαιδευτικών καταστημάτων εν Ελλάδι ή εν Κωνβτανχινονπόλει, ή προς ανγκρότην εταιρίας ή εταιριών σκοποσών την πρόοδον των επιστημών, των τεχνών, της βιομηχανίας, της ναντιλίας, της γεωργίας και τον εμπορίον μεταξύ **ΕΛΛΑΤ**νων και παντός είδους Παιδείας ή δι' έκτακτα ελέη, συγχωρείται να δαπανηθώσι μέχρι 15.000 δραχμές...».¹⁵ Επιθυμώντας να διασφαλισθεί η προσφορά της οικογένειάς του προς το έθνος, άσχετα με τυχόν οικονομικές μεταβολές της περιουσίας του και «γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων» φρόντισε να οικοδομήσει «το νπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογενείας των Ιωνιδών» δεσμεύοντας σημαντικό κεφάλαιο για το σκοπό αυτό. Συνολικά με τη νέα δωρεά του Κωνσταντίνου και του γιου του Αλεξάνδρου Ιωνίδη το κεφάλαιο ανήλθε στις 100.000 δραχμές.¹⁶

Αξίζει να σημειώσουμε ότι τη σημασία του εμπορίου, την είχαν επισημάνει σας διαθήκες τους και άλλοι ευεργέτες, ομογενείς του εξωτερικού.¹⁷ Η αντίληψη ότι η γνώση και

¹¹ Ο Ιωνίδης ή Ιπλιξής ήταν εμπορομεσίτης στην αρχή και αργότερα εξαγωγέας υφασμάτων και κατεργασμένων δερμάτων, μοναδικό παράδειγμα γνωστού μεγάλου ευεργέτη με μη χιώτικη καταγωγή στην Αγγλία, όπου επιδείκνυε επιχειρηματικές επιτυχίες και διατηρούσε την απαραίτητη κοινωνική εμβέλεια. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοί της εθνικής ευγνωμοσύνης». Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.143-145. Γιάννης Ε,Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης)Αθήνα 2004, σσ.10,11, του ίδιου, Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.32-35, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849 και Η εν Αθήναις, ό.π., σ.243.

¹² Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.144. Σύμφωνα με το Γούδα, ο Ιπλιξής «καίτοι ολίγα γράμματα γιγνώσκων και ίσως ούτε λέξιν εννοών της αγγλικής, ότε επεσκέφθη το πρώτον την Αγγλίαν...». Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, τόμος Γ', σσ.129-154.

¹³ Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.144.

¹⁴ Με αυτήν επικυρωνόταν η δωρητήρια πράξη υπ.αρ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845. Γούδας, ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξή, τόμος Γ', σσ.129-154.

¹⁵ Χατζή μανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης...ό.π., σ. 32.

¹⁶ Επιθυμώντας να διασφαλισθεί η προσφορά της οικογένειάς προς το έθνος, άσχετα με τυχόν οικονομικές μεταβολές της περιουσίας του, «γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων» φρόντισε να οικοδομήσει «το νπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογενείας των Ιωνιδών» δεσμεύοντας σημαντικό κεφάλαιο για το σκοπό αυτό. Ό.π., σ.31 και Γούδας,..ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, σσ.139-140.

¹⁷ Βλ. Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842 και δωρητήριο έγγραφο αρ.22,745 της 23 Φεβρουαρίου 1845 του Κωνσταντίνου Ιωνίδη. Χατζή μανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης...ό.π., σ.35, Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις

η παιδεία καθίστανται κινητήριες δυνάμεις της βελτίωσης του εμπορίου και της γεωργίας, επαγγελματικών διεξόδων που θα μπορούσαν να καταστούν προσοδοφόρες για την ιδιαιτερότητα του τόπου και σημαντικές για την ευδαιμονία των κατοίκων εμφανίζεται το 1837, σε μια πρόωμη για την ανάπτυξη ειδικών τομέων επαγγελματικής εκπαίδευσης περίοδο: «Επειδή δ' έμαθον εκ της φήμης ότι επιθυμείτε καταστήσαι μέγα και τακτικόν σχολεῖον εις φωτισμόν των ημετέρων τέκνων, εις αύξησιν και βελτίωσιν του υμετέρου εμπορίου, εις τελειοποίησιν της σωτηρίου γεωργικής τέχνης, εν ενί λόγω εις ευδαιμονίαν όλων των κατοίκων της Ανδριτσαίνης και της λοιπής Πελοποννήσου, μετά χαράς, προσφέρω δώρον προς υμάς όλον τον πλούτον, δηλαδή όλην μου την Βιβλιοθήκην...»: ¹⁵ Διαφαίνεται στο λόγο της δωρητήριας επιστολής του Αγαθόφρονα Νικολόπουλου, ¹⁹ προς το δήμαρχο και το λαό της Ανδριτσαινας, η φιλοδοξία του να αποτελέσει η δωρεά της πλούσιας βιβλιοθήκης του αφορμή δημιουργίας σημαντικού εκπαιδευτικού κέντρου στην Πελοπόννησο, μιας «κοινής Ακαδημίας δι' όλην την Πελοπόννησον», που να παρέχει κατάλληλη εκπαίδευση για την προαγωγή των παραγωγικών τομέων του τόπου, μεταξύ των οποίων και το εμπόριο.

Πολλοί θιασώτες του μεγαλοϊδεατισμού υποστήριζαν ότι η Ελλάδα θα πρόκοβε με την εδαφική της επέκταση. Η απάντηση των περισσότερων κοσμοπολιτών ομογενών της Αιγύπτου, δε βρισκόταν προς την κατεύθυνση αυτή. Οι απόψεις του Νικόλαου Στουρνάρη στα μέσα του αιώνα ήταν ενδεικτικές: «Υπήρχε ποτέ καιρός, ότε οι λαοί επλούτουν και εδοξάζοντο άνεν βιομηχανίας, δια των πολέμων, των καταχτήσεων, των δι αρπαγών και των λαφύρων. Οι καιροί όμως ούτοι παρήλθον και παρήλθαν δια παντός. Εις τας σημερον κοινωνίας, κυβέρνησις μη εμψυχώνουσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλία, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία τον βιομηχανικού έθνους». ²⁰ Ο Στουρνάρης είχε δεχθεί την εμπορική παιδεία στην Ευρώπη. Σπούδασε στο «Ειδικόν Σχολεῖον του Εμπορίου και της Βιομηχανίας» στο Παρίσι και ταξίδεψε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες επισκεπτόμενος τα περισσότερα εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της εποχής. ²¹ Τα κυριότερα αντικείμενα

την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), σσ.105-118, Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κώδικελος της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ 199, σ.847, κ.α.

¹⁸ Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837 «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδριτσαινας, [έκδοση επιμέλεια και δωρεάν διανομή Εφορείας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδριτσαινας], Αύγουστος 2002, σ.4.

¹⁹ Βιβλιοθηκάριος στο Παρίσι υπήρξε δωρητής σπάνιων βιβλίων στην περιοχή της Ανδριτσαινας. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.169, υψσμ.275, σσ.207,239.

²⁰ Κωνσταντίνος Α,Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ.1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης,... ό.π., σ46.

²¹ Κατά τον Γούδα: «(Ο Στουρνάρης) περιήλθε πολλάκις εις την Εσπερίαν Ευρώπην, επισκεπτόμενος...γεωργικά και βιομηχανικά καταστήματα και σχολεία, τα πολυπληθή εργοστάσια και τεχνουργεία αυτής, προ πάντων της Γαλλίας, της Βελγικής και της Αγγλίας, και συνάζων δια της αμέσου αντιλήψεως των πραγμάτων καθαρωτέρας και πρακτικωτέρας τας πλειότερας ιδέας περί των προϊόντων, των επιτηδευμάτων και της εμπορίας, και περί των μέσων δια των οποίων αυξάνονται και ενδαιμονούσι τα Κράτη και τα έθνη. Τοιουτοτρόπως εφωδιάζετο πάντοτε με θησαυρούς θεωρητικών γνώσεων και πρακτικής πείρας, αίτινες έμελλαν να τω χρησιμεύσωσι δι' όλου του βίου ως προς το επάγγελμα και τας λοιπάς σχέσεις του, και να τον καταστήσωσι μίαν των ημερών χρησιμώτερον εις την πατρίδα». Γούδας, ό.π., Νικόλαος Στουρνάρης τόμος Γ', σσ.296-297. Σύμφωνα με τον Κ. Δόσιο, «δημοσιολόγο και πολιτευτή», βιογράφου του Στουρνάρη «αισθανθείς (ο Στουρνάρης)την ανάγκην να στηρίξει την πείραν, την οποίαν ως έμπορος έμελλε να συνάξη μετέπειτα επί βάσεως λογικής, απεφάσισε ν' αποκτήση εκείνας τας γνώσεις αίτινες εκατονταπλασιάζονσι τας δυνάμεις και την πιθανότητα της επιτυχίας εις την αρχήν του σταδίου». Ό.π.

των σπουδών του ήταν «αι νέαι γλώσσαι, η εμπορική γεωγραφία, το λογιστικό και τα τραπεζικά έργα, η εις τέχνας εφηρμοσμένη χημεία, η εις τας μηχανάς και τα μεγάλα βιομηχανικά εργαλεία εφηρμοσμένη ιχνογραφία, αι κυριώτεραι γεωργικαί γνώσεις, το εμπορικόν δίκαιον, η πολιτική οικονομία, η ιστορία του εμπορίου, αι πρώται ύλαι της βιομηχανίας».²² Η πολυμέρεια των ευρωπαϊκών σπουδών του αιτιολογούν ως ένα βαθμό τις πρωτοποριακές αναπτυξιακές του προθέσεις και αντιλήψεις που διατηρούσε για την Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Η αναγκαιότητα της εμπορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα διαφαίνεται από κείμενα, όπως σε εκείνο του Κωνσταντίνου Δοσίου, βιογράφου του Στουρνάρη: «Ατ αναγκαίαι γνώσεις αποκτώνται πολλάκις εις τα μεγάλα γραφεία, αλλ' όλα τα γραφεία δεν είναι μεγάλα και το ζήτημα είναι τίς δύναται να καταστήση το μικρόν γραφείον μέγalon. Όστις δεν έτυχε να λάβη εκ προοιμίον γνώσεις γενικός και ποικίλας, αποβλεπούσας εις το εμπόριον και εις την βιομηχανίαν, σπανίως αποκτά αυτάς τελείας, και τα δίδακτρα δύνανται ν'αποβώσιν εις υπερβολήν μεγάλα. Αλλοίμονον δε εις τον έμπορον, όστις λαμβάνει τα μαθήματα από τα παθήματα. Είναι αληθές ότι τινες ητύχησαν, άνεν ειδικής σπονδής και χωρίς ν'ακούσωσι μαθήματα διδασκάλων, αλλ' αυτοί είναι οι διασωθέντες από μυριάδας ναυαγησάντων... ».²³ Η πρακτική μετάδοση των εμπορικών - όπως και ναυτικών - γνώσεων και της συσσωρευμένης εμπειρίας των παλαιότερων στις επερχόμενες γενεές αντικαθιστούσε τη συστηματική εκπαίδευση σε θέματα εμπορίου για αιώνες.²⁴

Ως πρώτη φάση της εμπορικής εκπαίδευσης μπορεί να θεωρηθεί η εμφάνιση εμπορικών μαθημάτων στα γυμνάσια. Η εμπορική γεωγραφία, η διπλογραφία, τα στοιχεία εμπορικού δικαίου περιελήφθησαν το 1835 στο πρόγραμμα του Γυμνασίου της Σύρου.²⁵ Ο Ανδρέας Συγγρός, μαθητής του Γυμνασίου αυτού, στα «Απομνημονεύματά» του διηγείται για το πώς γινόταν η μύηση των νέων υπαλλήλων στην καταστιχογραφία και την πρακτική εμπορική λογιστική.²⁶ Στην Ερμούπολη μάλιστα τυπώνονταν βασικά εγχειρίδια - οδηγοί για όσους επιθυμούσαν να γνωρίσουν την εμπορική λογιστική.²⁷ Εμπορικά μαθήματα όμως διδάσκονταν και στο Γυμνάσιο του Ναυπλίου από το 1843.²⁸

²² Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ. φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 (Νεκρολογία).

²³ Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, ό.π.

²⁴ Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση, ό.π., σ.417. Η οικογένεια φαίνεται να παίζει από τους προεπαναστατικούς χρόνους ήδη σημαντικό οικονομικό ρόλο, αν και δε διαπιστώνεται εταιρική δράση σε σύμπτωση με την οικογένεια. Βασίλης Κρεμμυδάς, Η Οικογένεια και Εμπορική Επιχείρηση στις απαρχές του 19 ου αι., το παράδειγμα της οικογένειας Χατζηπαναγιώτη στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990), [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990, σ.243.

²⁵ Πρώτη έμμεση κρατική ενέργεια σχετική με την εμπορική εκπαίδευση ήταν ο διορισμός το 1835 του καθηγητή «των περί το εμπόριον επιστημών», του Κωνσταντίνου Παπά στο Γυμνάσιο Σύρου. Λόγω των ιδιαίτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στη Σύρο κατέστη απαραίτητη η διδασκαλία εμπορικών μαθημάτων. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 1992, σ.10.

²⁶ Ανδρέας Συγγρός, Απομνημονεύματα, τόμος Α', Αθήνα, [Εστία], 1908, σσ.87-89.

²⁷ Καλαποδόπουλος Α.Γ., Πρακτική Εμπορική Αριθμητική, Ερμούπολη 1865 (Πρακτική Εμπορική Αριθμητική υπό Γ.Α. Καλαποδοπούλου πρώην καθηγητού εμπορικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο Σύρου και στο Εμπορικό Εκπαιδευτήριο, διευθυντή και συντάκτη της εμπορικής εφημερίδας «Χρηματιστήριο», γραμματέως διαφόρων ασφαλιστικών Εταιρειών, Ερμούπολη 1865).

²⁸ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., σ.10.

Μετά την απελευθέρωση, για τέσσερις δεκαετίες η Ερμούπολη ήταν η πολυπληθέστερη πόλη²⁹ του ελληνικού κράτους μετά την Αθήνα και το σπουδαιότερο οικονομικό κέντρο, «αποθήκη διαμετακομιστικού εμπορίου». Η προσέγγιση ξένων πλοίων στο λιμάνι Ερμούπολης από το 1837, όταν ο Αυστριακός Λούδ και μία γαλλική εταιρεία εγκαινίασαν τακτική συγκοινωνία της Σύρου με λιμάνια Ανατολής Δύσης, έδωσε ώθηση και στο εμπόριο.³⁰ Στα μέσα του 19^{ου} η συριανή ατμοπλοΐα, αν και αδυνατούσε να παρέμβει στις διεθνείς μεταφορές, λόγω των δυσμενών συνθηκών ανταγωνισμού με τις ξένες εταιρείες, είχε συμπληρωματικό κυρίως ρόλο. Έκανε μεταφορές ανάμεσα σε λιμάνια της ελληνικής επικρατείας, τα οποία εξαιτίας της χαμηλής εμπορικής τους κίνησης δεν τα προσέγγιζαν τα ξένα πλοία.³¹ Έως και την πρώτη δεκαετία του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, τέλη του Κριμαϊκού πολέμου, το εξωτερικό εμπόριο γνώριζε σημαντική και συνεχή ανάπτυξη. Στα 1836 είχε οριστεί η Ερμούπολη ως μία από τις τρεις πόλεις - το Ναύπλιο και η Πάτρα ήταν οι άλλες δύο -, όπου ιδρύθηκαν Εμπορικά Επιμελητήρια.³² Η ίδρυση της ελληνικής Ατμοπλοΐας το 1857,³³ στα 35 χρόνια ζωής της μέχρι το 1892, αν και απέβη τελικά επιζήμια για το δημόσιο ταμείο,³⁴ υποβοήθησε τις εμπορικές συναλλαγές και τη στροφή του ενδιαφέροντος σε εμπορικά επαγγέλματα και σπουδές.³⁵

Με διάταγμα της 18 Ιουνίου 1856 προστέθηκαν μαθήματα εμπορικά στο Γυμνάσιο Σύρου,³⁶ το 1857 στο Γυμνάσιο Πατρών³⁷ και στο Γυμνάσιο Κέρκυρας σε προαιρετική όμως

²⁹ Ο πληθυσμός της ανερχόταν συνολικά σε 20.000 με 25.000 κατοίκους εκτός από τον αριθμό των διακινούμενων πληθυσμών που διέμεναν προσωρινά στη Σύρο. Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.19.

³⁰ Οι εισαγωγές γίνονταν κατά 2/3 από Ερμούπολη, σημείο προσέγγισης των ισχυρών ατμοπλοϊκών γραμμών *Fraissinet, Messageries Maritimes*. Βασίλης Α. Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914* στο *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου* (30 και 31 Μαρτίου 1990), [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], σ.217.

³¹ Ο.π., σ.218.

³² Ιδρύθηκαν με Β.Δ. της 22 Μαΐου 1836. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.47.

³³ Λειτουργήσε από το 1858. Βλ Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988.

³⁴ Αρνητικές επιπτώσεις της ήταν η εγχώρια παραγωγή να βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα, να υπάρχει ελλιπής εκχρηματισμός της αγοράς και περιορισμένη εισροή δυτικών αγαθών. Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 1858-1914...ό.π.*, σσ.344,346 και Guy Burgel, Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, (μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν), [Εξάντας], Αθήνα 1876, σ.202.

³⁵ Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 1858-1914...ό.π.*, σ.349 και Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Η Εμπορική Ναυτιλία, από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, (επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούση), [Εστία, Ι.Δ.Κολλάρου], Αθήνα 1984, σσ.73-105.

³⁶ Προστέθηκαν στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Γυμνασίου της Σύρου τα μαθήματα στοιχειώδους εμπορικού δικαίου, διπλογραφίας και εμπορικής γεωγραφίας. Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856 και ρύθμιση της διδασκαλίας τους με Β. Δ. της 10 Ιουλίου 1856 των μαθημάτων αυτών. Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων ,Β. Διαταγμάτων και Εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως Υπουργείου από του 1833-1884*, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.283-284 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.351 και Μάρκου Πελοποννήσιου, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννησίν της Παιδείας*, Αθήνα 1991, σ.26.

³⁷ Η ίδια ρύθμιση θα γίνει και για το Γυμνάσιο Πάτρας με το Β.Δ. της 3 Αυγούστου 1857. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 27 Αυγούστου 1856 και η ρύθμιση διδασκαλίας του με απόφαση υπ αρ.4781

βάση.³⁸ Οι πρωτοβουλίες αυτές προήλθαν από το ενδιαφέρον του Χριστόπουλου, Τπουργού Παιδείας το 1856 για την επαγγελματική εκπαίδευση. Ο ίδιος υποστήριξε το διάταγμα «περί εμπορικών μαθημάτων»,³⁹ καθώς και την πρακτική κατάρτιση των μαθητών σε ορισμένα τουλάχιστον σχολεία έχοντας ως πρότυπο το θεσμό παρόμοιων σχολείων σε ευρωπαϊκά κράτη.⁴⁰ Σε έκθεσή του της 29 Φεβρουαρίου 1856 προς το Βασιλιά ο ίδιος εξέφραζε το ενδιαφέρον του για την εμπορική εκπαίδευση. Πρόβαλλε για μερική κάλυψη αυτής της έλλειψης την ανάγκη ίδρυσης δύο τουλάχιστον εμπορικών εκπαιδευτηρίων και την άμεση προσθήκη εμπορικών μαθημάτων «άνευ αλλοιώσεως των κεκανονισμένων» στα γυμνάσια «των δύο εμπορικωτέρων πόλεων της Ελλάδος», της Σύρου και της Πάτρας.⁴¹: «Σπουδαία και λίαν καταφανής έλλειψις, ήτις χρεία πάσα να αναπληρωθή έστω και των εμπορικών εκπαιδευτηρίων. Τονίζοντας την αξία του εμπορίου για την ελληνική οικονομία, - «εατίν εκ των σπουδαιοτάτων στοιχείων, εξ ων πηγάζει μέγα μέρος τον πλούτου της ελληνικής κοινωνίας» - ανέθετε στην Κυβέρνηση για το όφελος τόσο το κοινό, όσο και της τάξης των εμπόρων την υποχρέωση να φροντίσει, «ίνα οι προτιθέμενοι να διανύωσι το στάδιον τον εμπόρου, προπαρασκευάζονται θεωρητικώς εις τούτο, κτώμενοι τας προς το όλον και τα καθ' έκαστα αντού σχέσιν εχούσας γνώσεις... υπαγορεύει αυτό και ανάγκη υπό της πείρας βεβαιούμενη...». Προσέθετε επίσης; «Την ανάγκην αυτήν συναιθανθέντες ιδιώται συνέστησαν διδακτήρια προς εκπαίδευσιν των εις το εμπόρων ωρισμένων νέων και τα διδακτήρια αυτά ευχαρίστως βλέπω ότι συντηρούνται και ακμάζουσιν».⁴² Ως «ακμάζον διδακτήριον»⁴³ θα

της 7 Αυγούστου 1857, Παρίσης, ό.π., τόμος Α' (1833-1884), σ.302 και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα., ό.π. τόμος Γ', σ 351.

³⁸ Δ.Αντωνίου Τα Προγράμματα...ό.π., σ.51.

³⁹ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., σσ.Λγ' και 134.

⁴⁰ Ο.π., σσ.149-151. Βλ. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικού έτος 1855-1856. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57.

⁴¹ «Μέχρις ού δε δυνηθώμεν να σστησωμεν και διοργανώσωμεν δύο τουλάχιστον εμπορικά Εκπαιδευτήρια κατά το Κράτος, ενόμισα καλόν να επιστήσω την προσοχήν μον εις τα Γυμνάσια των δύο εμπορικωτέρων πόλεων της Ελλάδος, Σύρον και Πατρών, όπως διά προσθήκης μαθημάτων τινών εις αυτά, άνευ αλλοιώσεως των κεκανονισμένων, δννηθώσι να εκπληρώσιν εν μέρει και την περι ης ο λόγος έλλειψιν...». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Περιληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως από τον 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 16/8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.20-22) και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα,...ό.π., τόμος Α', σσ.48-49.

⁴² Χ.Χριστόπουλος, Περιληπτική έκθεσις,,ό.π. και Δ. Αντωνίου, Τα Πραγράμματα..ό.π., τόμος Α', σσ.48-49.

⁴³ Σημείωνε όμως ο Χριστόπουλος δύο σημαντικούς λόγους, για τους οποίους έπρεπε η Κυβέρνηση να μεριμνήσει για τις εμπορικές σπουδές: «Αλλ' εις ταύτα οι διδασκόμενοι καταβάλλονσιν αδρά διδάκτρα' όθεν φοιτώσιν εις αυτά οι των ευπόρων παίδες, ου μόνον των εντός της Ελλάδος οικούντων, αλλά και πλείστοι των εις διάφορα της Ασίας και της Ευρώπης μέρη επί εμπορία εγκαθισταμένων. Τα ιδιωτικά ταύτα διδακτήρια διά τον αυτόν λόγον δεν δύναται είναι προσιτά τοις απορούσι και πενεστερείς' όσοι δ' εκ τούτων τρέπονται εις εμπορίαν δεν έχουσι πολλάς των χρησίμων εις το επάγγελμα τούτο γνώσεων, ούτε θεωρίαν τινά των κατ' αυτό' αναγκάζονται δε ούτως έχοντες ν' αναπληρώσι διά της πείρας τας ελλείψεις ταύτας, αλλ' η πείρα κτάται διά χρόνον μακρού...». Επί πλέον πίστευε ότι ίσως τα ιδιωτικά εμπορικά εκπαιδευτήρια να μην διαθέτουν για πολλούς λόγους «την τελειότητα εκείνην, ην η Κυβέρνησις δύναται και οφείλει να δίδη τοιαύτα συσταίνουσα», σημαντικός λόγος για να προχωρήσει σε «όσα δυνατόν να κατορθωθώσιν εις αναπλήρωσιν της σπουδαίας ταύτης παρ' ημίν ελλείψεως». Χ. Χριστόπουλος, Περιληπτική έκθεσις.,ό.π.

μπορούσε να εννοεί εκείνη την εποχή και την εμπορική σχολή του Αντωνιάδη. Αυτή περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Ελληνικό και Γυμνάσιο. Ο ίδιος ο Αντωνιάδης δαπάνησε για τη Σχολή εικοσιπέντε έτη σε μισθούς και ενοίκια συνολικά 1.236.000 δραχμές.⁴⁴

Για αρκετά χρόνια έλλειπε η ουσιαστική κρατική προσπάθεια για την εμπορική εκπαίδευση, όπου στράφηκε από νωρίς το ενδιαφέρον ιδιωτών και συλλόγων, που ίδρυσαν εμπορικά εκπαιδευτήρια. Το ενδιαφέρον λοιπόν για εμπορικές σπουδές εντοπίζεται σε παρόμοιες προσπάθειες, όπως στην ίδρυση του «Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου» του Π. Αντωνιάδου από το 1855 στη Σύρο, και από το 1864 στην Αθήνα, της Πετριτσείου σχολής στο Ληξούρι της Κεφαλληνίας, της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας Ρουσόπουλου το 1894⁴⁵ ή της Αθηναϊκής Σχολής Εμπορικής και Βιομηχανικής το 1900.⁴⁶ Εμφανίζονται παράλληλα εμπορικές σχολές σε πόλεις - οικονομικά κέντρα του ελλαδικού χώρου. Μοναδικό είναι το παράδειγμα της Σύρου, η οποία συνέχισε, ως προαναφέρθηκε, να αποτελεί μέχρι και τη δεκαετία του 1870 οικονομική πρωτεύουσα⁴⁷ και σημαντικό διαμετακομιστικό και εισαγωγικό εμπορικό κέντρο του χώρου της Ανατολικής Μεσογείου, ως φυσική γέφυρα στην ανταλλαγή εμπορευμάτων που βασιζόταν σε ένα ευρύ πλέγμα επικοινωνιών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Οι έμποροι αποτελούσαν την πλειονότητα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και το κυρίαρχο στοιχείο στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία της Σύρου.⁴⁸ Σύμφωνα με το βαυαρό F. Thiersch, το 1833 υπήρχαν 3.000 εμπορικοί οίκοι.⁴⁹ Ήταν επομένως αδήριτη η ανάγκη της κατάλληλης εκπαίδευσης πολλών νέων ή και εργαζόμενων που προσανατολιζόνταν στον τομέα του εμπορίου, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανταγωνιστικές απαιτήσεις του κλάδου αυτού.

Το Εμπορικό Εκπαιδευτήριο του Αντωνιάδη από τα πιο φημισμένα ιδιωτικά σχολεία ιδρύθηκε το 1855 και λειτούργησε μέχρι το 1864 στη Σύρο, οπότε μεταφέρθηκε στην Αθήνα.⁵⁰ Σκοπός του, σύμφωνα με τον Κανονισμό του σχολείου, ήταν «η κατάλληλη και πλήρης εκπαίδευσις και ηθικοποίησις νέων μελλόντων να διατρέξωσι το εμπορικόν στάδιον ή νέων σπονδαζόντων επιστήμην...». Οι μαθητές «επί τη βάσει των ισχυόντων της επικρατείας νόμων»

⁴⁴ Υψηρεσία Παναγιώταν Αντωνιάδου Αιγιέως και εις εθνικὰς ἀνάγκας εισφοραί, Αθήνησι 1881, Λόγοι (συλλογή), σ.5.

⁴⁵ Ο Όβων Ρουσόπουλος (1855-1922) ήταν επιφανής χημικός που ίδρυσε τη μέση επαγγελματική αυτή σχολή για την εκπαίδευση εμπόρων, εμποροϋπάλληλων, τραπεζοϋπαλλήλων, υπαλλήλων της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας, γεωπόνων και χημικών. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, τόμος 10', σ.582, Λεωνίδας Καλλιβετάκης, Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σσ.154-155.

⁴⁶ Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.51.

⁴⁷ Από το 1860 η ανάπτυξη του Πειραιά αφείρεσε τα πρωτεία από τη Σύρο. Βλ. σχετικά Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς 1835-1870, Αθήνα 1984, σ.184. Η αλματώδης πρόοδος του εξαγωγικού εμπορίου σταφίδας επίσης υπήρξε καθοριστικός παράγων ανάπτυξης του λιμανιού της Πάτρας. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας, [Εξάντας], β' έκδοση, Αθήνα 1975, σ.113.

⁴⁸ Βασίλης Α.Καρδάσης, Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857), Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1987, σσ.23-24 και 31.

⁴⁹ Φρειδερίκος Τιρς (Friedrich Thiersch), Η Ελλάδα του Καποδίστρια, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1972, τόμος Β', [Τολίδης], σσ.71-72.

⁵⁰ Μ. Πελοποννήσιος, ό.π., σ.26.

διδάσκονταν εκεί «όσα ο μεγαλέμπορος Έλλην ή μεγαλέμπορος καταστήματος ανώτερος υπάλληλος οφείλει να γνωρίζει, ίνα ευκόλως απανταχού εμπορευήται».⁵¹

Στο Ελληνικό Παιδαγωγείο που ίδρυσε ο Ιωάννης Βαλέτας, Σίφνιος (1849-1858), επίσης διδασκόταν το μάθημα του εμπορικού δικαίου και της διπλογραφίας.⁵² Ως διευθυντής του, ο Βαλέτας, στην Έκθεσή του της 30 Ιουλίου 1856, σημείωνε ότι «με πολλούς μόχθους και δαπάνες κατόρθωσε να διοργανώση Εκπαιδευτήριον Εμπορικών, ούτινος η εμπορικοτέρα της Ελλάδος πόλις χρειαζόταν προ πολλού».⁵³

Τα ίδια μαθήματα διδάσκονταν και στο Ελληνικό Λύκειο του Χρήστου Μ. Ευαγγελίδη (1846-1857), καθηγητή της αγγλικής γλώσσας στην Ερμούπολη *πάλι*.⁵⁴ Η ειδικεισή του στην αγγλική γλώσσα αποτελούσε προνόμιο για τη Σχολή του, στην οποία έστελναν πολλοί έμποροι τα παιδιά τους.⁵⁵ Η αναγκαιότητα της αγγλικής γλώσσας για τα εμπορικά επαγγέλματα προβάλλεται σε αίτηση του ίδιου το 1840 προς το Δήμο Ερμούπολης για να προσληφθεί ως καθηγητής του Γυμνασίου της πόλης - αργότερα θα ιδρύσει το δικό του Εκπαιδευτήριο στην Ερμούπολη -, όπου επισημαίνει: «Οι ενταύθα έμποροι εζήτησαν δι' αναφοράς των την εις το Β.Γυμνάσιον της πόλεως ταύτης εισαγωγήν Καθηγητού της Αγγλικής γλώσσας, ως χρησίμου εις την εκπαίδευσιν των νέων και ιδιωτών εις το εμπόριον ασχολουμένων». Θεωρεί ο ίδιος ότι η αγγλική γλώσσα είναι «ωφέλιμος εις τους επιθυμούντας να αφιερωθώσιν εις τας Μούσας δια την πληθύν των αξιολόγων αυτής συγγραμμάτων, παραιτήτως δε αναγκαίας εις τους μέλλοντας να διατρέξωσι το εμπορικόν στάδιον δια τας μετά της Αγγλίας αξιολόγους εμπορικάς σχέσεις της πόλεως ταύτης».⁵⁶ Φαίνεται βήμα προοδευτικότερο από τη ρύθμιση της πολιτείας που όριζε ως προϋπόθεση για την εισαγωγή

⁵¹ Κανονισμός τον κατά πρώτον εν Ερμουπόλει το 1855 άδεια της Κυβερνήσεως σνσταθέντος, το δε 1864 εις Αθήνας μεταχεθέντος, καθηγητού Παν. Αντωνιάδον, Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου, **Διάφορα, Ν.Α. (χ.χ. και χ.έ.)**, Ερμούπολις, σσ.43-51.

⁵² Ιωάννης Βαλέτας, Έκθεσις της κατά το Εον σχολαστικόν έτος διευθύνσεως και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως γενομένη την 1η Αυγούστου 1854, ημερομηνία ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων, Εν Ερμουπόλει 1854 και Α.Σιώτης, Λόγος εκφωνηθείς εν των Ελληνικώ Λυκείω κατά την επέτειον της αυτού καθιδρύσεως ημέραν 24 Ιουλίου 1849. Εν Ερμουπόλει, [εκ του τυπογραφείου Γ,Μελισταγούς], 1849.

⁵³ Σημείωνε στην Έκθεσή του ότι «προ έτους σννεστήθη ιδιωτικό άλλο εμπορικό σχολείο και ότι η Κυβέρνηση ανάγκη έχονσα της εμπορικής αυτής πόλης προσέθεσε εμπορικά μαθήματα στο Γυμνάσιο Σύρον». Επίσης, το απαιτούμενο ποσό για τη συντήρηση του Παιδαγωγείου ανερχόταν σε 33.000 δραχμές. Ιωάννης Ν.Βαλέτας, Έκθεσις περί της κατά το Ζ' σχολικό έτος διεύθυνση και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως, Γενομένη την 30^ Ιουλίου 1856, ημέρα ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων και «Κανονισμός τον κατά πρώτον εν Ερμουπόλει 1855 άδεια Κυβερνήσεως σνσταθέντος Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου». **Ο.π.**

⁵⁴ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Ποικίλα 1840-1842 υπφ.18, έγγραφο 1844 της 30 Αυγούστου 1840 και έγγραφο 4079 της 2 Νοεμβρίου 1844. Άρθρο 63 του Νόμου 6/18 Φεβρουάριου 1834, «περί σνστάσεως Παιδαγωγείου από τον Χρήστο Ευαγγελίδη». Το εκπαιδευτήριο λειτουργούσε «ως παιδοτροφείον, εν ω οι παίδες θέλουν διδάσκεσθαι τα τε της προκαταρκτικής παιδεύσεως και τα της ανωτέρας παιδείας μαθήματα να υπόκειται», έγγραφο 27899 της 24 Οκτωβρίου 1844 (Περί ονομασίας του «Εκπαιδευτικού καταστήματος» «Ελληνικόν Λύκειον» «Ελληνικόν Παιδοτροφείον»), και ό.π., έγγραφο 27899 της 24 Οκτωβρίου 1844. Βλ. και Ανδρέα Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη* (Ερμούπολις 1846-1857), Κυκλαδικά θέματα τόμος Δ', Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σ.196.

⁵⁵ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Ποικίλα (1840-1842), ό.π. και Ανδρέα Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον..* ό.π.

⁵⁶ ΓΑΚ ΣΤΡ, φάκελος Εκπαίδευση 6 (Διορισμοί παραιτήσεις 1841-1844), έγγραφο της 5 Ιουλίου 1840 και έγγραφο 2070 της 7 Οκτωβρίου 1841.

στο πανεπιστήμιο κατόχων του «Εμπορικού πτυχίου», - αποφοίτων του εμπορικού τμήματος-, τη γνώση της Λατινικής γλώσσας.⁵⁷

Με υπουργική απόφαση του Σεπτεμβρίου του 1864 που στηρίχθηκε στη γνωμοδότηση του Συλλόγου καθηγητών του Γυμνασίου Σύρου, ορίστηκε τα εμπορικά μαθήματα να διδάσκονται για ένα έτος σε ιδιαίτερη τάξη.⁵⁸ Η απογοητευτική όμως εικόνα της απόδοσης των μαθητών οδηγούσε στην άποψη ενός γενικού εμπορικού προσανατολισμού όλων των μαθημάτων. Αντί για τη θεσμοθέτηση ενός ειδικού σχολείου, πράγμα δυσεπίτευκτο για την Κυβέρνηση, θα μπορούσε η ίδια να υποχρεώσει ένα από τα ιδιωτικά σχολεία της Σύρου «να οργανισθή ακριβώς εις εμπορικών».⁵⁹

Η εισαγωγή όμως εμπορικών μαθημάτων σε σχολεία της Επτανήσου καταργήθηκε.⁶⁰ Καταργήθηκαν επίσης έτσι όλα σχεδόν τα εμπορικά μαθήματα βαθμηδόν, επειδή, σύμφωνα με έκθεση της 25 Νοεμβρίου 1866 του υπουργού Παιδείας Δρόσου, «ανωμαλίαν επέφερον εις τα γυμνάσια εν οίς εδιδάσκοντο τα εμπορικά μαθήματα και ωφέλειαν ουχί ανάλογον με την προσδοκίαν του υπουργείου», καθώς επίσης, επειδή «...ουσιώδης συγχρόνως οικονομία εις το δημόσιον έγινε, τουτέστιν εκ δραχμών 32.160».⁶¹ Την ίδια περίοδο ο Αλέξανδρος Σούτζος, καθηγητής του Πολυτεχνείου αργότερα, μιλούσε για σύσταση εμπορικών σχολείων κατά το πρότυπο του εμπορικού σχολείου της Αμβέρσας, όπου διδάσκονταν πέντε ξένες γλώσσες, εμπορική αλληλογραφία, εμπορικό δίκαιο εμπορική γεωγραφία, γνώσεις φυσικής, χημείας, μηχανικής, φυσικής ιστορίας, ορυκτολογίας και μαθηματικών, χρήσιμες για τα εμπορεύσιμα προϊόντα.⁶² Οι λίγες τελικά κρατικές προσπάθειες να ευδοκιμήσει η εμπορική εκπαίδευση δεν ευδωήθηκαν.

Εν τούτο ις, την 16 Ιουλίου 1882 επικυρώθηκε ο νόμος ΑΛΘ' που ψήφισε η Βουλή «περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών», όπου, εκτός από τις σχετικές διατάξεις, αναφερόταν στον τρόπο διενέργειας των εξετάσεων των εμποροπλοιάρχων για την απόκτηση διπλώματος. Δεν εφαρμόστηκαν ποτέ όμως οι διατάξεις αυτές «καθ' όλην αυτών την έκτασιν», επειδή δε θεωρήθηκαν «ως δυνάμεναι επωφελή προς το εμπορικόν ναυτικόν υπηρεσίαν να παράσχωσιν».⁶³

Το 1882 ατυχής ήταν έτσι η απόπειρα σύστασης εμπορικού τμήματος στο Γυμνάσιο Πειραιά,⁶⁴ στα πλαίσια σύστασης «ναυτικών σχολών» για εμποροπλοιάρχους στις «ναυτικές»

⁵⁷ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.49.

⁵⁸ Απόφαση 8398 της 10 Σεπτεμβρίου 1864, «περί κανονισμού των εις τα γυμνάσια παραδιδόμενων εμπορικών μαθημάτων», Παρίσης...ό.π., τόμος Α', σσ.326-327.

⁵⁹ Έκθεση του Γ.Γ.Παπαδόπουλου προς το υπουργείο Παιδείας, 26 Δεκεμβρίου 1865. Βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, Περί των εν Σύρα σχολείων, περ. Πανδώρα, τεύχος 16 (1865-1866), σ.232 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.51 και Γ', σ.351.

⁶⁰ Νόμος ΡΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1865 και εγκύκλιος υπ.αρ.935 της 3 Φεβρουαρίου 1866, «Οδηγίαί περί της εν Επτανήσω εκπαιδεύσεως του υπουργείου παιδείας. Βλ. Παρίσης...ό.π., σσ.331-332.

⁶¹ Δ. Δρόσος, Έκθεσις περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της δημοσίας εκπαιδεύσεως από του 1863 μέχρι τούδε, τη Αυτού Μεγαλειότητι τω Βασιλεί, Αθήνα 1866, σσ.22-23 και Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος ΙΔ', αρ.614-615 της 6 Δεκεμβρίου 1866, σ.1097.

⁶² Αλ. Σούτζος, Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως, Πανδώρα τόμοσιό, φυλ.379 της 1 Ιανουαρίου 1866, σ.441.

⁶³ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.276, τεύχος Α', της 1 Νοεμβρίου 1908.

⁶⁴ Νόμος ΑΙΔ' της 16 Ιουνίου και το εκτελεστικό Β.Δ. της 18 Ιανουαρίου 1883 που θα καταργηθεί το 1885 με το νόμο ΑΣΕΒ' Ιούλιο 1885. Οι δαπάνες αναθέτονταν στο Δήμο Πειραιά. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.614-618.

πόλεις του βασιλείου,⁶⁵ το οποίο θα μπορούσε να μορφώσει όχι μόνο νέους από τον Πειραιά, αλλά και ελληνοπαιδες από περιοχές εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, «οίτινες αναγκάζονται ήδη να προσφεύγουν εις τοιούτου είδους εκπαιδευτήρια συστημένα έν τε τη Ευρώπη και τη Χάλκη, υφιστάμενοι ουκ ολίγας δαπάνας».⁶⁶ Το ζήτημα φαίνεται να απασχόλησε για χρόνια το δήμο μιας βιομηχανικής και εμπορικής πόλης σαν τον Πειραιά.⁶⁷ Η αναγκαιότητα της εμπορικής εκπαίδευσης έγινε θέμα συζητήσεων στη Βουλή.⁶⁸ Με τον πολλαπλασιασμό των τραπεζικών οργανισμών, των ασφαλιστικών εταιριών, το άνοιγμα του Χρηματιστηρίου στην Αθήνα, τη μεταφορά σ' αυτήν εμπορικών, ναυτιλιακών και τραπεζικών επιχειρήσεων οι ανάγκες για ειδικευμένο προσωπικό ήταν επιτακτικές. Η διαπίστωση της αδυναμίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος να τροφοδοτήσει με ικανά και εξειδικευμένα στελέχη διάφορους τομείς της παραγωγής προκάλεσε διαμαρτυρίες,⁶⁹ αλλά και νέες προτάσεις βουλευτών. Ο Σπυρίδων Στάης, βουλευτής Κυθήρων και αργότερα υπουργός Παιδείας, πρότεινε την κατάργηση των 2/3 από τα 300 κλασικά σχολεία και τη δημιουργία ισάριθμων πρακτικών και εμπορικών σχολών.⁷⁰ Ο ίδιος τόνιζε: «Μόνον διά της εμπορικής επιστήμης θα δυναθώμεν να υποβοηθήσωμεν το εμπορικόν και επιχειρηματικόν ημών πνεύμα, ίνα αντεπεξέλθη κατά των ξένων εκείνων εμπόρων, των κεκοσμημένων υπό της απαραιτήτου τανύν εμπορικής μαθήσεως. Το εμπόρων είναι επιστήμη, και ως τοιαύτη, ίνα διδαχθή, ανάγκη σχολείων, εμπορικών αρτίων. Εάν δε τοιαύτα κατηρτίζοντο και παρ' ημίν, ου μόνον εκ της ελευθέρας Ελλάδος πλείστοι όσοι θα εφοίτων εν αυτοίς, αλλά και εξ αυτής της δούλης, και θα μετεβάλλετο η πρωτεύουσα του Βασιλείου ημών εις επιστημονικόν εμπορικόν κέντρον, θ' ανεχαιτίζετο δε και το ολέθρων ρεύμα προς την κλασικήν εκπαίδενσιν».⁷¹

⁶⁵ Ο.π. Υπάγονται στο υπουργείο Ναυτικών και είναι α βαθμού, διετείς, όπου υπάρχουν γυμνασιακές β' βαθμού, όπου σχολαρχεία (για 18 μήνες). Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σσ.352-354.

⁶⁶ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ), Συνεδρίαση 15^η Μαρτίου 1892, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς, τόμος 15^{ος}. Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.455-456 και 521-522.

⁶⁷ Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του Δήμου, στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου στις 26 Ιανουαρίου 1889, τέθηκε επιτακτικά το ζήτημα ίδρυσης εμπορικής σχολής στον Πειραιά, όπως και στη συνεδρίαση της 3 Φεβρουαρίου 1889. Συνεδριάσεις 26 Ιανουαρίου 1889, ΙΑΔΠ Πρακτικά...ό.π., Πειραιώς, τόμος 13ος (1883-1889). Ύστερα από 3 χρόνια, στη συνεδρίαση της 15 Μαΐου 1892 το Συμβούλων του Δήμου Πειραιά παμφηφεί έβγαλε το ψήφισμα αρ.105, με το οποίο υπέβαλε προς την Κυβέρνηση την παράκληση να αναλάβει τη συντήρηση του Γυμνασίου που μέχρι τότε είχε αναλάβει ο ίδιος ο Δήμος, επειδή οι δαπάνες του τώρα θα στηρίζουν τη σύσταση Εμπορικής Σχολής. Ο.π., τόμος 15ος (1892-1895), Συνεδριάσεις 15 Μαΐου 1892. Η Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη κατέθεσε τον Ιούλιο του 1892 σχέδιο νόμου με το οποίο συστηνόταν τετρατάξια Εμπορική σχολή στον Πειραιά και καταργούνταν το Γυμνάσιο. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.52-53. Για σύσταση εμπορικής σχολής στην πόλη αυτή μιλούσε και το σχέδιο νόμου αρ.312 της 22 Ιουλίου 1892. Παράρτημα της Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Α' Συνόδου της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου, Αθήνα 1893, σσ.394-395.

⁶⁸ Αναφέρουμε την υποστήριξη της εμπορικής εκπαίδευσης από τον Βουλευτή Κυθήρων και μετέπειτα Υπουργό Παιδείας Σ.Στάη την 12 Ιανουαρίου 1893. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., Αθήνα 1893, σ.527.

⁶⁹ Σωτήρης Γκλαβάς, Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930, (διδασκαλική διατριβή), [ΕΚΠΑ/ Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.19.

⁷⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΓ', Συνεδρίαση Β', Αθήνα 1893, σ.494.

⁷¹ Εφημερίς ό.π.: Περίοδος ΙΓ' - Σύνοδος Β', Αθήνα 1903, σσ.494-495.

Με τα νομοσχέδια του 1898 προαναγγέλθηκε η μεγάλη μεταρρύθμιση. Στη νέα αυτή φάση αναμενόταν ένα σχολείο - αρωγός στη βιομηχανική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας και «...ικανόν να αποτρέψη ποτε εκ των μετώπων της το στίγμα τον 1897...». ⁷² Για πρώτη φορά μελετάται η μετάδοση πρακτικών γνώσεων για την ένταξη του μαθητή στην οικονομική και κοινωνική ζωή. ⁷³ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακόμη λειτουργούσαν ιδιωτικές ή κοινοτικές εμπορικές σχολές όπου διδάσκονταν εμπορικά μαθήματα. ⁷⁴ Μία από αυτές ήταν η ιδιωτική σχολή των αδελφών Ν. και Ι. Μεγαρέων που ακολουθούσε το υπόδειγμα του Βαρβακείου Λυκείου στη λειτουργία της, περιλάμβανε όμως και Εμπορική σχολή. ⁷⁵ Ήδη από το 1894 με την πρωτοβουλία του Όθωνα Ρουσόπουλου και του φυσικού Ιωάννη Γεράκη ιδρύθηκε στον Πειραιά η πρώτη στο ελεύθερο βασίλειο εμπορική σχολή με βιομηχανικό τμήμα με τίτλο «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία», η οποία το 1896 μεταφέρθηκε στην Αθήνα. ⁷⁶ Εκτός από το Εμπορικό τμήμα περιλάμβανε αρχικά το τμήμα Χημικών Βιομηχάνων με κλάδους Ζυμοτεχνών, Ελαιουργών, Ζωοτεχνών και τη Γεωργική Σχολή. ⁷⁷ Από το Σεπτέμβριο του 1894 η λειτουργία του Εμπορικού τμήματος είχε ανασταλεί για να επαναλειτουργήσει τον Οκτώβριο του 1898 ⁷⁸ στον Πειραιά ως Ναυτική Εμπορική Σχολή με σκοπό τη διευκόλυνση των ναυτιλλομένων στην απόκτηση των αναγκαίων επιστημονικών γνώσεων προς απόκτηση το διπλώματος του εμποροπλοιάρχου. Η προσπάθειά του όμως δεν ευδοκίμησε. ⁷⁹ Τα μέσα για την οικοδόμηση του μεγάρου, όπου θα στεγαζόταν η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία προθυμοποιήθηκε να τα χορηγήσει με υπόδειξη και παρακίνηση του Όθωνα Ρουσόπουλου, που μετέβη στην Οδησό το 1901 για το σκοπό αυτό, ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής. ⁸⁰ Την επιθυμία του αυτή σχετικά με τη χρήση του κτιρίου, που ο ίδιος ο ευεργέτης εκφράζει σε επιστολή της 27 Σεπτεμβρίου 1904, ⁸¹ δεν είδε να υλοποιείται, γιατί το Κράτος παραχώρησε το κτίριο στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή. Η διαφορά του Ρουσόπουλου

⁷¹ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση..ό.π., τόμος Α', σ.274.

⁷² Αθ. Ευταξίας, Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσεως, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899, σ.3.

⁷⁴ Ιδιωτική πρωτοβουλία αναπτύσσεται το 1895 παράλληλα με την ίδρυση νυχτερινών σχολών από τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο. Εγχώρια παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα, ελλιπής εκχρηματισμός της αγοράς περιορισμένη εισροή δυτικών αγαθών, ήταν χαρακτηριστικά της οικονομίας που ώθησαν σε παρόμοιες κινήσεις. Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιοράμα], Αθήνα 2004, σ.170.

⁷⁵ Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.118.

⁷⁶ Σπ. και Κων Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, τόμος Ε', [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα, 1958, σ.85 και Γεώργιος Αναστασόπουλος, Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, τόμος Β', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σσ.784-785.

⁷⁷ Β.Δ. «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας. 29 Ιουλίου 1894». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', αρ. 65 της 11 Αυγούστου 1894. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.745.

⁷⁸ Ανεστάλη η λειτουργία της με εγκύκλιο της 23 Σεπτεμβρίου 1894 και η έναρξή της ορίστηκε με εγκύκλιο της 26 Αυγούστου 1898 επί υπουργού Α. Μιαούλη. Σπ. και Κων. Βοβολίνης, ό.π., σ.87.

⁷⁹ Ό.π.

⁸⁰ Επιβεβαιώνεται τούτο από επιστολή εκ μέρους του Μαρασλή του Λύσανδρου Γ. Χατζηκλώνστα, του τότε διευθυντή της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» στην Οδησό, με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1901: «...εχάρην.. διότι δια της αποφάσεως του κ.Μαρασλή ενισχύεται έργον ,ον η ευδοκίμησις μεγάλας νπισχνείται εις το Έθνος ωφελείας. Συγχαίρω υμίν από καρδιάς, ον μόνον δια την συνδρομήν, ήτις παρέχεται εις το έργο ημών, αλλά διότι εγένεσθε ο εισηγητής της λαμπράς ταύτης ιδέας...». Ο ευεργέτης διέθεσε 250.000 δραχμές, δηλαδή 10.000 λίρες Αγγλίας. Ό.π., σ.509.

⁸¹ Επί της σημερινής οδού Βασιλίσσης Σοφίας σε οικόπεδο μονής Πετράκη έκτασης 18.000 τετρ.πήχεων άρχισε το 1903 η οικοδόμηση του μεγάρου. ΜΗΚ,Γ'822, σ.193.

με το Κράτος συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Μαρασλή (1907). Τον Απρίλιο του 1914 ο ίδιος ο Ρουσόπουλος αναφερόμενος στο Μαρασλή στο «Δελτίο» της Ακαδημίας σημείωνε μεταξύ άλλων ότι το Κράτος χρησιμοποιεί το κτίριο της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας «δια σκοπούς αλλοτρίους προς την θέλησιν του χορηγού, όστις ζων ήδη αντελήφθη τούτο, λίσαν δε δυσαρεστήθη εκ της τοιαύτης του υπουργού ενεργείας», ως έγραψεν αυτολεξεί ο γραμματεύς αυτού. Φαίνεται δε ότι τόσο επικράνθη ο μεγάλθυμος ευεργέτης, ώστε ουδέν έκτοτε περιήλθεν εις το Ελληνικόν εκ της μεγάλης αυτού περιουσίας, ήτις υπερέβαινε τα 22.000.000 ρουβλίων, ήτοι 59.000.000 φράγκων, κατά τους ειδότας» και προσθέτει ο Ρουσόπουλος: «Εν γένει η ενίοτε επικρατούσα παρ' ημίν τάσις να μη λαμβάνηται υπ' όψιν η θέλησις των διαθετών είναι λίσαν επικίνδυνος...».⁸²

Επίσημη αναγνώριση της Ακαδημίας από το Κράτος έγινε το Σεπτέμβριο του 1908.⁸³ Η αναγνώριση όμως αυτή προκάλεσε αντιδράσεις που οδήγησαν σύντομα στην άρση της.⁸⁴

Ο Μαρασλής «εκ φύσεως ελευθέριος εις το χορηγείν εις οιονδήποτε αποτεινόμενον και ζητούντα την αρωγήν του...»,⁸⁵ εκτός από τη φροντίδα του για τον παροικιακό ελληνισμό και τη σημαντική ανοικοδόμηση της Οδησού, προέβη «είτε ιδιωτεύων, είτε δημαρχών» σε εθνικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα δωρεές τόσο στο ελεύθερο κράτος, όσο και στις χώρες του «αλύτρωτου» ελληνισμού.⁸⁶ Το πνεύμα εκσυγχρονισμού και ευέλικτης προσαρμογής στις εκπαιδευτικές ανάγκες του καιρού του που διέκρινε τον Μαρασλή διαφαίνεται στη μετατροπή της ελληνικής σχολής κλασικών σπουδών στην Οδησό κατά το τέλος της εκεί δημαρχίας του σε εμπορική σχολή.⁸⁷ Η ανάγκη ύπαρξης μιας εμπορικής σχολής στον ελληνικό χώρο εκφράζεται μέσα από τις επιχορηγήσεις και δωρεές που δέχτηκε η Σχολή του Ρουσόπουλου από δωρητές του ελληνικού, αλλά και του οθωμανικού χώρου.⁸⁸

⁸² Ο ίδιος επίσης είχε γράψει στο «Δελτίον» που εξέδιδε: «Αν η διαθήκη του διέψευσε τας προσδοκίας τινών, αποδοτέον τούτο εις το ότι αι θελήσεις του επί των δωρεών, ας ζων έκαμε δε εξετελέσθησαν πάντοτε μετ' ακριβείας υπό των εκάστοτε αρμοδίων, εις τους οποίους σννιατώμεν να σέβονται και εκτελώσι μετά θρησκευτικής ευλαβείας τας βουλήσεις των μεγίστων τον ελληνισμού τέκνων, διότι άλλως θ απογοητενθώσιν αντά». Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος Ε', σ.89.

⁸³ Επίσημη αναγνώριση της Ακαδημίας από το Κράτος έγινε με το Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908, «περί εγκρίσεως τον οργανισμού της εν Αθήναις Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας μετονομαζόμενης σε «Ακαδημία των Τεχνικών Σπουδών». Ο.π., σ.90.

⁸⁴ Με Β.Δ. της 13 Δεκεμβρίου 1908 ανακλήθηκε το προηγούμενο διάταγμα περί επίσημης αναγνώρισής της. Ο.π.

⁸⁵ Εφ.Αθήναι της 2 Μαΐου 1907 [εκδιδόμενη από τον Γεώργιο Κ.Πώπ].

⁸⁶ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., τόμος Ε', σσ.504-514, ΜΗΚ,Γ 193, σ.822, Κωνσταντίνος Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.44, ΓΑΚ ΚΕΡΚ., φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

⁸⁷ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π., σ.506 και Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), σ.1511.

⁸⁸ Στην Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου κατευθύνεται το κληροδοτήμα του Γεωργίου Κανδήλη Μυτιληνιού εμπόρου από το Σαναφέν, της επαρχίας Μινέτ Ελ Γκάμχ της Αιγύπτου τον Απρίλιο του 1914 (διαθήκη της 1 Απριλίου 1914). Ο ευεργέτης αφιέρωνε 3.000 εικοσόφραγκα σε υποτροφία ενός μαθητή από τη Μυτιλήνη στην εμπορική και βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου. Το παράδειγμα, αν και μόλις υπερβαίνει τα χρονικά και γεωγραφικά όρια της έρευνάς μας, είναι αντιπροσωπευτικό μιας πρακτικής που συνεχίζει να υφίσταται. Ο διαθέτης ορίζει η υποτροφία να δίνεται «κατ' έγκρισιν της κατά καιρόν εφορίας των Σχολείων Μυτιλήνης και τον Γυμνασιάρχον, ίνα επί τέσσερα κατά συνέχειαν έτη σπονδάξη εμπορικά και ξένας γλώσσας ή γαιοπονίαν και ειδικώς ελαιονργίαν και σαπωνοποιία και καλλιέργειαν ελαιοδένδρων,

Μία από αυτές είναι του Στέφανου Ζαφειρόπουλου, πλούσιου ομογενούς, γνωστού από την εκτύπωση των τεσσάρων χαρτών ιστορίας και γεωγραφίας του Kirpert και διανομή τους σε όλα τα σχολεία. Εκτός από άλλες ευεργεσίες, ο Ζαφειρόπουλος άφησε 10.000 φράγκα στην Εμπορική Σχολή.⁸⁹

Ο Δήμος του Πειραιά με δήμαρχο τον βιομήχανο και πολιτικό, Θεόδωρο Ρετσίνα, χορήγησε κληροδότημα 12.000 δραχμών ετησίως για υποτροφίες νεαρών Πειραιωτών.⁹⁰ Στα 25 έτη ζωής της Σχολής διακόπηκε η λειτουργία της μετά το θάνατο του Ρουσόπουλου. Σ' αυτήν φοίτησαν παιδιά από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παροικίες του ελληνισμού της διασποράς.⁹¹ Η πρόοδος της σχολής, παρά την έλλειψη κρατικής επιχορήγησης, ήταν αδιάλειπτη.

Δε λείπουν όμως στον τομέα αυτό τα κληροδοτήματα μεσαίων και μικρών ευεργετών, οι οποίοι συνειδητοποιούν και διαβλέπουν τη ζωτική σημασία της εμπορικής εκπαίδευσης για την οικονομία της χώρας. Ο Διονύσιος Πεταλάς, λόγου χάρη, το 1880 αφήνει το Ύι της περιουσίας του στη σύσταση εμποροναυτικής σχολής αρρένων στην Ιθάκη. Ιδιαίτερη προτίμηση του ευεργέτη είναι η διδασκαλία στη σχολή αυτή της γαλλικής ως ξένης γλώσσας από γάλλο διδάσκαλο.⁹²

Αρχισαν λοιπόν αυτή την εποχή να δημιουργούνται κατά τύπους εμπορικοί σύλλογοι και συνεταιρισμοί, ως μία αναπόφευκτη αναγκαιότητα οικονομικής ανάπτυξης και εδραίωσης των διαφόρων εμπορικών επαγγελματιών με παράλληλους στόχους κατάρτισης και εκπαίδευσης των μελών τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη δημιουργία του εν Αθήναις Συνδέσμου των Συντεχνιών το 1896, σκοπός του οποίου ήταν να «καταρτίσθαι εν τω ανεγειρομένω καταστήματι αυτού εσπερινάς, εμπορικές και βιομηχανικές σχολάς»⁹³ και του Συνδέσμου των Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς με στόχο την «ηθικήν μόρφωσιν, την διανοητικήν ανάπτυξιν και την αλληλοβοήθειαν των μελών αυτού».⁹⁴ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

θα επιστρέφει δε εις την πατρίδα τον Μντιλήνην ή Λέσβον, ίνα εξασκή το επάγγελμά τον διαφωτίζων και τους άλλους, ίνα ούτω γίνη ωφέλιμος εις εαυτόν και εις την Πατρίδα τον». Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 6, σ.112.

⁸⁹ Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969, Αθήνα 1970, σσ.85,200-203 και ΖΑΒ, τόμος 5, σ.138.

⁹⁰ Γκλαβιάς, ό.π., σ.256 και Καλλιβερετάκης, ό.π., σ.154.

⁹¹ Σπ. και Κων Βοβολίνης, ό.π., τόμος Ε', (ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως), Αθήνα 1958, σ.35.

⁹² Β.Δ. της 24 Σεπτεμβρίου 1880, «περί εγκρίσεως των διατάξεων της διαθήκης τον Διονυσίου Κ. Πέταλά. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.104 της 15 Οκτωβρίου 1880.

⁹³ «Ο Σύνδεσμος, προϊόντος τον χρόνον, άμα αι πρόσοδοι αυτού το επιτρέψωσι, θέλει καταρτίσθαι εν τω ανεγειρομένω καταστήματι αυτού έσπερινάς, εμπορικές και βιομηχανικές σχολής ως και λαϊκάς βιβλιοθήκας διά τα μέλη εν γένει των εν Αθήναις Συντεχνιών». Αρθρο 25 του Οργανισμού της 4 Ιανουαρίου 1896. ΒΔ. «περί εγκρίσεως οργανισμού τον εν Αθήναις Συνδέσμον των Συντεχνιών», Αθήναι τη 3 Δεκεμβρίου 1895. Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ.2 της 4 Ιανουαρίου 1896 και Κ.Σοφινός, Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [ΛΑ.Ε.Ν.]- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ.742

⁹⁴ Αρθρο 20ο του Καταστατικού της 13 Μαΐου 1899. «Ο σκοπός ούτος επιδιώκεται α)διά δημοσίων διαλέξεων και αναγνώσεως εμπορικών και οικονομολογικών διατριβών-β), δι' εκδόσεως εμπορικού περιοδικού, γ) δια κατάρτισμού βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίον, δ) διά σνστάσεως εντενκτηρίον, ε) δι' ιδρύσεως πρακτικής εμπορικής σχολής κατά τα εν εσπερία τελειότερα σνστήματα πρακτικών εμπορικών σχολών και λογιστικής- ζ) δι' αναγραφής εν τω προϋπολογισμώ πιστώσεως προς χρηματικήν αρωγήν των μελών, και τέλος ζ' διά παντός ετέρον μέτρον τείνοντας προς ενόδωσιν τον επιδιωκομένον

Λειτουργούσαν επίσης στον Πειραιά η σχολή του Σωματείου των Εργατών Μηχανικών και η Σχολή εμποροϋπαλλήλων του ίδιου συλλόγου.⁹⁵

Συγχρόνως, το 1895 έγινε η σύσταση του Συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων Βόλου το 1895 με σκοπό την «ηθικήν μόρφωσιν και διανοητικήν ανάπτυξιν των μελών αυτού»,⁹⁶ του Συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις» το 1894 με τον ίδιο επίσης σκοπό, αλλά και η σύσταση και συντήρηση από αυτόν Εμπορικής σχολής.⁹⁷ Το 1897 ιδρύθηκε ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου, σημαντικότερος των τότε υπαρχόντων στην Ελλάδα με πλούσια οικονομική και επιστημονική δραστηριότητα στην περιοχή. Σκοπός του ήταν «η υποστήριξις τον Εμπορίον και της Βιομηχανίας του τόπον και η ανάπτυξις των συμφερόντων αυτού».⁹⁸ Σπουδαιότερη πρωτοβουλία του ήταν η ίδρυση της Εμπορικής Σχολής Βόλου το 1900.⁹⁹ Ως αστικό και οικονομικό κέντρο ο Βόλος βρέθηκε εύκολα στο δρόμο της εμπορικής ανάπτυξης παράλληλα με έντονη τραπεζική, ναυτιλιακή και βιομηχανική δραστηριοποίηση.¹⁰⁰ Ήταν επόμενη η ζήτηση εκπαιδευμένων στελεχών για τις διάφορες επιχειρήσεις. Μέχρι τότε δεν υπήρχε άλλη σχολή πλην του «Εμπορικού Λυκείου» του Ιωάννη Σπυριδωνίδου,¹⁰¹ ιδιωτικού σχολείου.¹⁰² Περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Ελληνικό σχολείο και την πρώτη γυμνασιακή τάξη. Φαίνεται όμως να διατήρησε το χαρακτήρα ενός γενικής κατεύθυνσης σχολείου, παρά την επωνυμία του.¹⁰³ Η ανάγκη δημιουργίας επαγγελματικού

σκοπού» **Αρθρο 3^ο.ό.π. Β.Δ.** «περί εγκρίσεως του καταστατικού του Συνδέσμου των Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς». Εφ.της Κυβερνήσεως, Β', αρ.34 της 14 Ιουλίου 1899. Κ.Σοφκχόνος, Το νομικό καθεστώς..ό.π., τόμος Β', αρ.4036, σ.992.

⁹⁵ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σσ.396-400.

⁹⁶ Σκοπός του Συλλόγου επί πλέον ήταν η ανάπτυξις του «εν γένει εμπορικού φρονήματος» και η παροχή χρηματικής αρωγής του συλλόγου «εις πάσχοντα αυτού τακτικά μέλη». **Αρθρο 48.** Από ειδικευμένους καθηγητές θα διδασκόταν η ελληνική, η γαλλική γλώσσα και η διπλογραφία δαπάνη του συλλόγου. **Αρθρο 2^ο** του Καταστατικού της 25 Ιανουαρίου 1895. Β.Δ. της 14 Μαΐου 1894, «περί εγκρίσεως καταστατικού τον σνλλόγον των εμποροϋπαλλήλων Βόλων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 22 Φεβρουαρίου 1895. Σοφριανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.3096, σ.688.

⁹⁷ Β.Δ. της 17 Ιουνίου 1894, «περί εγκρίσεως νέον κανονισμού τον εν Ερμονπόλει σνλλόγον των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις». Ο Σύλλογος σκοπό είχε: α) την ηθικήν μόρφωσιν και διανοητικήν ανάπτυξιν των μελών αυτού, β) την μόρφωσιν και ανάπτυξιν επίσης των διά το εμπορικόν στάδιον προωρισμένων νέων, γ) την σύστασιν αποταμιευτικού ταμείου και την χρηματικήν αρωγήν του Συλλόγου εις χρήζοντα τοιαύτης τακτικά μέλη. (Αρθρο 1^ο του Καταστατικού.. «Ο σκοπός του Συλλόγου επιδιώκεται [...] γ) διά συστάσεως και συντηρήσεως υπ' αυτού Εμπορικής σχολής...». **Αρθρο 2^ο** του Καταστατικού τον εν Ερμονπόλει σνλλόγον των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις» της 6 Απριλίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', αρ.54 της 28 Ιουνίου 1894. Σοφριανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.2987, σ.660.

⁹⁸ Ιδρύθηκε με Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1897. Χ,Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή...ό.π., σ.13.

⁹⁹ Η Σχολή εγκρίθηκε Β.Δ. της 4 Νοεμβρίου 1900. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.58 της 8 Νοεμβρίου 1900.

¹⁰⁰ Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992, σ.13 και Guy Burgel, ό.π., σσ.173,187.

¹⁰¹ Λειτουργήσε με την υπ.αρ. 13283 άδεια (Β.Δ.) της 30 Αυγούστου 1895, «περί χορηγήσεως, εις Ι. Σπυριδωνίδην, αδείας ιδρύσεως εν Βάλω ιδιωτικού Λυκείου υπό την επωνυμίαν "Εμπορικόν Λύκειον", περιλαμβάνοντος νηπιαγωγείον, δημοτικόν σχολείον, ελληνικόν σχολείον και την πρώτην γυμνασιακήν τάξιν, υπό την επιτήρησιν του γυμνασιάρχου του εν Βόλω γυμνασίου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.205 της 30 Αυγούστου 1895.

¹⁰² Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σ.69.

¹⁰³ Χ,Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή...ό.π., σ.13.

εκπαιδευτηρίου με εμπορική κατεύθυνση οδήγησε στην απόφαση της ίδρυσης της Εμπορικής Σχολής. Σημαντικότερος οικονομικός αρωγός ήταν ο Δήμος Παγασών τον Αύγουστο του 1900.¹⁰⁴ Την επόμενη χρονιά υποστηρίχθηκε και από τους «δήμους Παγασών, Μακρυνίτσας, Σηπιάδος και πολλών φιλοπρόσδων πατριωτών».¹⁰⁵ Η Σχολή στόχευε, σύμφωνα με το πρώτο καταστατικό της, στην «τελείαν» και σύμφωνα με τις απαιτήσεις του τότε εμπορίου μόρφωση εμπορικών, τραπεζιτικών και οικονομικών υπαλλήλων.³⁰⁶ Όσον αφορά στη διδασκαλία, προβλεπόταν: «συστηματική, θεωρητική και πρακτική των εμπορικών και λογιστικών μαθημάτων κατά το επίσημον αναλυτικόν πρόγραμμα των Ανωτέρων Εμπορικών Σχολών της Γαλλίας (*Ecoles superieures de Commerce*) επί τη βάσει των δοκιμωτέρων Γαλλικών ειδικών συγγραμμάτων».¹⁰⁷ Στη Σχολή εισάγονταν πέντε άποροι μαθητές δωρεάν. Οι δήμοι έστελναν μαθητές με τα απαιτούμενα προσόντα πληρώνοντας ετησίως για τον καθένα το απαιτούμενο ποσό.¹⁰⁸

Τις τελευταίες ιδιαίτερα δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η διδασκαλία εμπορικών μαθημάτων σε διάφορα εκπαιδευτήρια και ιδρύματα καταδείκνυε και την αναγκαιότητα μιας εμπορικής κατάρτισης και παιδείας των μαθητών. Στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, λόγω χάρη, φαίνεται να είχε εισαχθεί το 1888 η διπλογραφία και η καταστιχογραφία, απαραίτητα αντικείμενα για υπαλλήλους εμπορικών καταστημάτων, καθώς και οικονόμους.¹⁰⁹

Το Σεπτέμβριο του 1900 το Πετρίτσειο Γυμνάσιο στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, του οποίου η συντήρηση στηριζόταν στο κληροδότημα του ιατρού Σταματίου Δημητρίου Πετρίτση,¹¹⁰ μετατράπηκε σε τριτάξια Εμπορική Σχολή Ληξουρίου.¹¹¹ Ο ίδιος ο ευεργέτης στη διαθήκη του το 1832 συγκεκριμενοποιεί τις επιθυμίες του πάνω στο είδος και τη χρησιμότητα των γνωστικών αντικειμένων των εκπαιδευτικών μαθημάτων της σχολής¹¹² που απουσίαζαν

¹⁰⁴ Επιχορήγησε τη Σχολή με 3000 δραχμές με τον όρο της δωρεάν φοίτησης πέντε άπορων μαθητών, Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.69.

¹⁰⁵ Εφ. Θεσσαλία της 29 Ιουλίου 1900.

¹⁰⁶ «Λογιστών δυναμένων άμα τη αποπεράτωση των σπονδών αυτών, να νηρητηώσωσι εις γραφεία εμπορικά, τραπεζικά, βιομηχανικά. Εμπόρων και διαχειριστών ικανών εν προσεχεί μέλλοντι, όχι μόνον το εσωτερικόν Ελληνικόν εμπόριον να διενθύνωσιν, αλλά και τας μετά του εξωτερικού εμπορικός σχέσεις της Ελλάδος ν' αναπτύξωσι». Στατιστικόν Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου,, ό.π. Οδηγός Βόλου -Νομού Μαγνησίας, 1901, σσ.87-89.

¹⁰⁷ Το ποσό καθοριζόταν σε 600 δραχμές για την Α' τάξη και 300 δραχμές για τη Β' και Γ' τάξη. Ο.π. ¹⁰⁸ Ο.π., σσ.87-89.

¹⁰⁹ Βλ. Το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, Εφημερίς των Κυριών, τεύχος 57 (1888), σ.1.

¹¹⁰ Από το 1832 ο ιατρός και νομικός Σταμάτιος Πετρίτσης είχε κληροδοτήσει στη γενέτειρά του το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς όλη την ακίνητη και κινητή περιουσία του για τη σύσταση και λειτουργία σχολής, επιπέδου γυμνασίου. Ιδιόχειρη διαθήκη της 19 Νοεμβρίου 1832 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1832. ΜΗΚ,Γ'94, σ.486. Βλ. Γ εώργιος Μοσχόπουλος Ιστορία της Κεφαλονιάς, [Κέφαλος], τόμος Β', Αθήνα 1988. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900, δεν αλλάζει τίποτα στο καθεστώς της συντήρησης της σχολής. «Η Σχολή αυτή συντηρείται εκ των προσόδων τον κληροδοτήματος του Σ. Πετρίτση και εκ των πόρων των οριζομένων υπό των Νόμων ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, δι' ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξουρίω φερώνυμον Γυμνάσιον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.228 της 23 Σεπτεμβρίου 1900.

¹¹¹ Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Π'- Σύνοδος Β', Αθήνα 1903, σσ.494-495.

¹¹² Σημείωνε στη διαθήκη του: «...δια την διδασκαλίαν της αριθμητικής και γεωμετρίας εν πλήρει εκτάσει και της γεωγραφικής ιστορίας, χάριν τη μορφώσεως τον νον και της καρδιάς της νεολαίας. Εάν η μικρά μον περιουσία δεν είναι επαρκής προς τον σκοπόν τούτον, είθε το παράδειγμα να παρακινήση άλλους, όπως συμπληρώσωσι την εκτέλεσιν του σκοπού, επωφελούς εις την ανθρωπότητα...». Ζητά να

ή διδάσκονταν ελάχιστα στα σχολεία της Επτανήσου.¹¹³ Ουσιαστικά το σχολείο λειτούργησε ως γυμνάσιο με κάποια εμπορικά μαθήματα στο πρόγραμμά του. Με νέα διατάγματα τη δεκαετία του 1860 βλέπουμε στο ωρολόγιο πρόγραμμα της Πετριτσείου Σχολής ότι και στα εγκύκλια μαθήματα δινόταν εμπορικός χαρακτήρας εκτός από εμπορικά μαθήματα που διδάσκονταν από παλιά.¹¹⁴ Χρειάστηκαν τέσσερις δεκαετίες για να λάβει το εκπαιδευτήριο τα χαρακτηριστικά μιας καθαρά εμπορικής σχολής.

Στην υποδομή εμπορικής εκπαίδευσης του νησιού θα συμβάλλει η οικονομική παρουσία του Παναγή Βαλλιάνου, μεγαλέμπορου πλοιοκτήτη. Το 1900 προσέφερε 4.000 λίρες στερλίνες για την ίδρυση δύο σχολών τεχνικών, Εμποροναυτικής στο Αργοστόλι και Επαγγελματικής στο Ληξούρι.¹¹⁵ Με τα αδέρφια του Μαρίνο και Ανδρέα, ομοίως εμπόρους, πλοιοκτήτες και τραπεζίτες, συνέδραμε σημαντικά στην εκπαιδευτική υποδομή της γενέτειράς του Κεφαλονιάς.¹¹⁶ Η οικογένεια Βαλλιάνου, που ανήκε στην ομάδα των πλοιοκτητών της Νότιας Ρωσίας,¹¹⁷ κυριαρχούσε την πρώιμη φάση του εφοπλισμού με την καλή συνεργασία της με άλλους πλοιοκτήτες κεφαλαιούχους και, όχι μόνο διοχέτευε ίδια κεφάλαια στους ομογενείς εφοπλιστές, αλλά επίσης χρησιμοποιώντας ισχυρές διασυνδέσεις με τραπεζικούς κύκλους του Λονδίνου, μεσολαβούσε στην παροχή πιστώσεων σε έλληνες κεφαλαιούχους.¹¹⁸ Ο εμπορικός στόλος τους συνέβαλε στην ανάπτυξη του εισαγωγικού και

βρεθούν ικανοί δάσκαλοι ειδικά για τη διδασκαλία γεωγραφικής ιστορίας, «ήτις δέον να λαμβάνη και την μυθολογίαν και την βιογραφίαν των επιφανών ανδρών». Προσέφερε παράλληλα όλα τα βιβλία του στη δημοτική Βιβλιοθήκη. Διαθήκη Σταματίου Πετριτση της 19 Νοεμβρίου 1832 και Κώδικελος της 24 Μαΐου 1832. ΜΗΚ,Γ 94, σ.486, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ..ό.π., σ.62.

¹¹³ Για την κατάσταση της εκπαίδευσης στην Κέρκυρα βλ. Νικόλαος Κ.Κουρκουμέλης, Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864), [Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων], Αθήνα 2002

¹¹⁴ Με τα διατάγματα της 27 Ιουνίου 1867 της 18 Ιανουαρίου 1869, της 12 Ιανουαρίου 1871 ορίστηκε να διδάσκονται εμπορικά μαθήματα. Δαυίδ Αντωνίου, Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολίου (1867-1882), Αργοστόλι 2003. [Ε.Κ.Ι.Ε.], σσ.330-331. αριθμητική εμπορική, εμπορική γεωγραφία, στοιχεία εμπορικού δικαίου, εμπορευματολογία, εμπορική αλληλογραφία, ιστορία του εμπορίου και στοιχεία πολιτικής και δημοσίας οικονομίας αποτελούσαν βασικά μαθήματα της Σχολής. Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900. Δ. Αντωνίου, Τα προγράμματα..ό.π., τόμος Γ, σ.317 και Α', σσ. 623-626.

¹¹⁵ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κώδικελος της 16 Ιανουαρίου 1900 ΜΗΚ,Γ 199, σ.847, Ζερβός, ΥΓ, αρ.1918 και ΑΤΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885.

¹¹⁶ Στ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σσ.91-95. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885 και Δήμος Αθηναίων, Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, (επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης) σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97.

¹¹⁷ Χ. Ντούνης, Η ναυτική Ιθάκη, Αθήνα 1988, σσ.33-39.

¹¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι* σύμφωνα με αρκετές πηγές, η αντικατάσταση των ιστιοφόρων με ατμόπλοια στην ελληνική ναυτιλία οφειλόταν σε μεγάλο μέρος στην οικογένεια Βαλλιάνου. βλ Κ.Παπαθανασόπουλος, Εταιρεία..ό.π., σ.224 και Βασίλης Α.Καρδάσης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914..ό.π., σ.349. Το είδος του συνεταιρισμού που ανέπτυξαν πλοιοκτήτες, όπως η οικογένεια Βαλλιάνου με τους μεγαλέμπορους της ομογένειας, λόγω συγγενειών, φιλίας εμπορικών δοσοληψιών υπήρξε καταλύτης που επέφερε την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 20°αίωνα. Γιώργος Δερτιλής, Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση, Αθήνα 1984, [Σακκούλα], σ.34.

εξαγωγικού εμπορίου της Αζοφικής συνδέοντας τό με Λιμάνια της Μεσογείου και της Αγγλίας.¹¹⁹

Το 1901 ιδρύθηκε εμπορική σχολή στην Αθήνα, η «Αθηναϊκή σχολή, Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή».¹²⁰ Λίγο αργότερα, το Μάρτιο του 1903, ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος για τη σύσταση κρατικών εμπορικών σχολών στην Ελλάδα και το πρώτο επίσημο πρόγραμμα μετά τη ψήφιση του νόμου του 1903 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών».¹²¹ Με αυτόν «οννιστώνται δαπάναις τον κράτους εμπορικά σχολαί, ανήκονσαι εις την τάξιν των εκπαιδευτηρίων της Μέσης Εκπαιδεύσεως και σκοπούσαι την δια καταλλήλον θεωρητικής και πρακτικής διδασκαλίας προπαρασκευήν των σπονδαστών εις το εμπορικόν στάδιον...».¹²²

Βάσει του νόμου του 1903¹²³ ιδρύθηκαν εμπορικές σχολές δημόσιες και ιδιωτικές σε διάφορες πόλεις¹²⁴ και αναγνωρίστηκαν άλλες σχολές ως ισότιμες με τις δημόσιες.¹²⁵ Έτσι, έπρεπε να φτάσουμε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα για να αντιληφθεί το ελληνικό κράτος επηρεασμένο από τις γενικότερες τάσεις kml συζητήσεις της εποχής πάνω στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση τη σημασία της απόκτησης καταρτισμένων στελεχών στον εμπορικό τομέα σε μία χώρα μάλιστα, όπου μαζί με τη γεωργία και τη ναυτιλία, το εμπόριο αποτελούσε θεμελιώδη τομέα της ελληνικής οικονομίας.

Την ίδια χρονιά, το Νοέμβριο του 1903, λειτούργησε η «Αχιλλοπούλειος σχολή» στην Τσαγκαράδα του Πηλίου ως εμπορική σχολή.¹²⁶ Εμπορικά μαθήματα που διδάσκονταν σ' αυτήν ήταν η εμπορολογία, η λογιστική αλληλογραφία και οι πρακτικές ασκήσεις.¹²⁷ Στο Β.Δ. του 1908,¹²⁸ με το οποίο η σχολή μετατρεπόταν σε τριτάξια,¹²⁹ αναφερόταν η οικονομική της στήριξη από το συγκεκριμένο κληροδότημα: «Διατίθενται ετησίως...εις τρεις τετραμήνους δόσεις δραχμαί 15.000 προερχόμεναι το μεν εκ κληροδοτήματος Εναγγέλον Κ. Αχιλλοπούλον, συμπληρούντος εξ ιδίων το νπολειπόμενον μέχρι της ομπληρώσεως των 15.000 ποσόν».¹³⁰ Η Εμπορική αυτή σχολή αποτελεί τη συνέχεια της Αστικής σχολής που είχε ιδρύσει με το

¹¹⁹ Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.92.

¹²⁰ Η διδασκαλία των εμπορικών μαθημάτων είναι μειωμένη σ' αυτή. Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1901 Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.123, τεύχος Α¹, 8 Ιουνίου 1901. Το ίδιο συνέβαινε και στην Πάτρα. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ'Ε, σσ.13-14.

¹²¹ Νόμος Β' Α' της 22 Ιουλίου 1903, «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Α¹, αρ.169,23 Ιουλίου 1903.

¹²² Δ.Αντωνίου, Τα προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σσ.55 και Γ'353.

¹²³ Νόμος ΙΑ' (υψσμ. 5, αριθ. 2991) του 1903 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών. Ό.π., τόμος Α', σ.55

¹²⁴ Ιδρύθηκαν σε Αθήνα, Πάτρα και Σύρο. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 11 Σεπτεμβρίου 1903. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.216.

¹²⁵ Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.55.

¹²⁶ «... Εγκαταστηθησομένη εν τω ιδιοκτήτω οικήματι των αδελφών Αχιλλοπούλων, εν ω ελειτούργει η τέως υπ' αυτών σνντηρουμένη Σχολή». Το 1908 μεταρρυθμίστηκε σε τριτάξια. Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.268 της 13 Νοεμβρίου 1903.

¹²⁷ Ορίστηκε με το Β.Δ. της 7 Νοεμβρίου 1903.¹²⁷ Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Γ, σ.319. Το 1908 διδάσκεται ως μάθημα η ιστορία εμπορίου και η επιστολογραφία. Ό.π., σ.321. Χ,Χαρίτου, Η Αχιλλοπούλειος.. ό.π., σ.220.

¹²⁸ Αρθρο 2 του Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 265, της 22 Οκτωβρίου 1908.

¹²⁹ Β.Δ., «περί μεταρρυθμίσεως τον από 7 Νοεμβρίου 1908 Β. διατάγματος περί συστάσεως Αχιλλοπονλείον εμπορικής σχολής εν Τσαγκαράδα του δήμου Μνρεσίον του νομού Μαγνησίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.265 τεύχος Α', της 22 Οκτωβρίου 1908.

¹³⁰ Αρθρο 2 του Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908, ό.π.

αδελφό του Σοφοκλή ήδη από το 1864.¹³¹ Οι αδελφοί Αχιλλόπουλοι προερχόμενοι «εκ γονέων διακρινομένων επί γένει και πλούτω»¹³² είχαν συστήσει ιδιωτική αστική σχολή αρρένων στην Τσαγκαράδα, η λειτουργία της οποίας διακόπηκε με το θάνατο του ενός των δωρητών, του Ευάγγελου. Ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος επεδίωξε τη μετατροπή της σε Εμπορική, γεγονός που αποδέχτηκε το Δημόσιο με το προαναφερθέν Β.Δ. του 1903.¹³³

Ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος¹³⁴ είχε αφιερώσει με ιδιόχειρη διαθήκη του Μαρτίου του 1900 και κωδίκελο του Ιουνίου του 1901¹³⁵ κληροδότημα 1700 λιρών με τη μορφή ελληνικών χρεογράφων «αναπαλλοτριώτων» που θα καταθέτονταν στην Εθνική Τράπεζα για την ίδρυση και τη συντήρηση της Αχιλλοπουλείου Σχολής στην Τσαγκαράδα.¹³⁶ Το ποσό αυτό αντιπροσώπευε το μισό τμήμα της οικονομικής συμβολής στη Σχολή, το οποίο ήλθε να συμπληρώσει ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος με το υπόλοιπο μισό.¹³⁷ Προβλέπει να δοθεί υπέρ της Σχολής της Τσαγκαράδας ένα μέρος από 25.000 λίρες στερλίνες «προς υπόστασιν και συντήρησίν» της.¹³⁸ Η σχολή έτσι θα αλλάξει προσανατολισμό και θα μετονομασθεί «Αχιλλοπούλειος Εμπορική Σχολή». Στη διαθήκη του ο Σοφοκλής επίσης προβλέπει δωρεά ποσού που «να χρησιμεύα η προς ίδρυσιν εν Βάλω εμπορικής σχολής συντηρουμένης από τους τόκους του»,¹³⁹ ενώ το υπόλοιπο να χρησιμοποιηθεί ως κεφάλαιο για την ίδρυση και τη συντήρηση στην Αθήνα «τελείας πολυτεχνικής σχολής».™ Η συνολική του περιουσία έφτανε το ποσό των 1.689.532 αγγλικών λιρών, σύμφωνα με δήλωσή του. Στη διαθήκη του προβλέπει «το ήμισυ του μεριδίου αυτών (ενν. των θυγατέρων του και κληρονόμων αν έμεναν άτεκνοι) να μεταβαίνει εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν, ως κληροδότημα επ' ονόματί (του), προσωρισμένον ίνα σπουδάσουν εις την Ευρώπην οιανδήποτε επιστήμην ή τέχνην...».¹⁴¹ Με την προβλεπτικότητα που τον διακρίνει και την επίγνωση των συνθηκών του τόπου, στον

¹³¹ Γιάννης Δ. Πατρικίου, *Μεγάλοι ευεργέτες*. Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1995, σ.28.

¹³² Απ. Κωνσταντινίδης, *Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω*, Αλεξάνδρεια 1936, σ.20.

¹³³ Χ. Χαρίτος, *Η Εμπορική Σχολή...ό.π.*, σ.13.

¹³⁴ Ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος ονομαζόταν και Ευαγγελινός. Αρχικά εργάστηκε ως υπάλληλος στον οίκο Κασσαβέτη & Σια στην Αίγυπτο, καταξιώθηκε ως έμπορος βάμβακος κινούμενος και στο χώρο των γαιοκτημόνων και τραπεζιτών Η περιουσία του ανερχόταν ακριβώς σε 995.158 αγγλικές λίρες την εποχή του θανάτου του. Ματούλα Τομαρά- Σιδέρη, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002, σσ.12-15 και 31-38.*

¹³⁵ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900, Καΐρο. Ό.π., σσ.31-38, Ζερβός, Τ.ΟΛ, αρ.935 και Γιάννης Πατρικίου, *Μεγάλοι ευεργέτες, ό.π.*

¹³⁶ «Κληροδοτώ», σημειώνει στη διαθήκη του, «εις την εν κωμοπόλει Τσαγκαράδαις της επαρχίας Βόλον σχολήν, την υπ' εμού και του αδελφού μου Σοφοκλέους συντηρουμένην και ιδρυθείσαν από του έτους 1865, λίρας 1700 εις χρεώγραφα αιγυπτιακά γιουνιφέ. Προσέτι χρεώγραφα ελληνικά τον 1881 και 1884 λιρών Αγγλίας ονομαστικές 8000...». Άρθρο 5° της διαθήκης του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. Καΐρο. Τομαρά-Σιδέρη, *Ευεργετισμός...ό.π.*, σσ.31-38.

¹³⁷ Χ. Χαρίτου, *Η Αχιλλοπούλειος...ό.π.*, σ.209.

¹³⁸ Ό.π., σ.210.

¹³⁹ Άρθρο 5° της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. ΜΗΚ,Γ'4, σ.115.

¹⁴⁰ Στόχευσε στην ίδρυση πολυτεχνικής σχολής, η οποία να είναι «ως έγγιστα παραπλήσια της εν Ζνρίχη της Ελβετίας περιφήμον τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολντεχνικής σχολής. Παν περίσσευμα εκ των τόκων, αν νάρχη να χρησιμεύση, ίνα στέλλωνται νπότροφοι εις Ενρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπανδάζον γεωπόνοι και μηχανικοί. Υποδεικνύει δε «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μον και συντοπίται μον, έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 10° της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.774.

¹⁴¹ Άρθρο 5° της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π

κωδίκηλό του αφήνει 1000 λίρες με σκοπό «να εγερθή παραπλένρως της Αχιλλοπουλείου εμπορικής σχολής κτήριον στερεόν, αρκετά ευρύ χώρον καί αρκετά εντέχνως διηρημένον καί κατασκευασμένον και κομψόν διά τους μαθητάς της σχολής αυτής μη Τσαγκαραδιωτών, αλλά εκ ξένων χωρίων».¹⁴² Παντρεμένος και πατέρας τεσσάρων κοριτσιών, όπως έχει προαναφερθεί, ο Σοφοκλής που κληροδοτεί το τέταρτο των αγαθών του στα εθνικά ιδρύματα, αντιπροσωπεύει τον κόσμο των έγγαμων πλουσίων ομογενών της Αίγυπτου.¹⁴³

Ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος υπαγορεύει αυστηρούς όρους για την επέκταση και συντήρηση των ιδρυμάτων, τα οποία κληροδοτεί* ορίζοντας στους διαχειριστές να δίνουν λογαριασμό ετησίως στην Κυβέρνηση («προς εξέλεξι, εν όσω ζουν») και συνεχίζει απειλώντας για αναίρεση των διατάξεών του στις παρακάτω αντίξοες συνθήκες: «Αν δι' οιονδήποτε λόγον αναφύσσι δυσκολία ανυπέρβλητοι είτε δια την ίδρυσιν ή διά την διαχείρησιν ή διεύθυνσιν των ρηθισών σχολών ή οπωσδήποτε μετά την ίδρυσιν αποδειχθή πασιφανώς, ότι δεν λειτουργούν σκοπίμως και εν τάξει και ότι τουναντίον δαπανώνται εις μάτην τα χρήματα χωρίς να εκπληρούται ο σκοπός σύμφωνα με το πνεύμα και το γράμμα της διαθήκης μου, και η κυβέρνησις αδιαφορή και δεν επεμβαίνει εγκαίρως προς διόρθωσιν των κακώς κειμένων, τότε το κληροδότημα πρέπει να μεταβή αυτοδικαίως εις την απόλυτον κυριότητα των τριών θυγατέρων μου ή των κληρονόμων αυτών».¹⁴⁴ Δε φείδεται λοιπόν να θέσει «υπό τον έλεγχον» του κληροδοτήματος και την ίδια την ελληνική κυβέρνηση. Απειλεί με ακύρωση του κληροδοτήματος, αν αυτή αρνηθεί να συμμορφωθεί με τον όρο αυτό (τη μείωση κατά το *Vi* του «κωσταχιλλοπονλείον» κληροδοτήματος και την απαλλαγή από κάθε φόρο κληρονομιάς: «..Τότε ανακαλώ, αναιρώ και ακυρώνω το κληροδότημά μου και εννοώ να θεωρηθή ως μη υπάρχον», και το κεφάλαιο ζητά να περιέλθει στις θυγατέρες του.¹⁴⁵ Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος, όπως και ο αδελφός του Ευάγγελος, ανήκουν, όπως έχει προαναφερθεί, στην κατηγορία των θεσσαλών ευεργετών, που εγκατεστημένοι στην Αίγυπτο, ασχολούμενοι με κεφαλαιουχικές δραστηριότητες¹⁴⁶ και εκμεταλλεζόμενοι την εμπορική διείσδυση των μητροπόλεων της Δύσης εκεί,¹⁴⁷ δημιούργησαν τεράστιες περιουσίες. Οικογένεια και εθνικότητα φαίνεται να δ'ιέπουν το βίο τους,¹⁴⁸ καθότι ακολουθώντας παραδοσιακές οικογενειακές νοοτροπίες, παράλληλα με τη μέριμνα να ευνοήσουν τα μέλη της οικογένειάς τους, κληροδότησαν ένα μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων στην πατρίδα τους¹⁴⁹ χωρίς να αμελήσουν την εξασφάλιση της υστεροφημίας τους και στα πλαίσια της ομογένειας.¹⁵⁰

Το 1908 άλλος σημαντικός ευεργέτης από την ίδια περιοχή της Μαγνησίας, την Τσαγκαράδα, ο Ιωάννης Α.Καρτάλης, έμπορος βάμβακος στην Αίγυπτο, αλλά δήμαρχος και

¹⁴² Κώδικελος του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 20 Απριλίου 1916. ΜΗΚ,Γ'4, σ.118.

¹⁴³ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.143,173,186. Η αξία της περιουσίας που κληροδοτήθηκε ανέρχεται σε 1.700.000 περίπου λίρες στερλίνες. Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π., σσ.105-118 και Χ. Χαρίτου, Η Αχιλλοπούλειος... ό.π., σσ.20,208 και Vassiliki Theodorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profit et attitudes des donateurs*, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Paris,1987, σ.74.

¹⁴⁴ Ό.π., σσ.105-118.

¹⁴⁵ Άρθρο 6 του κωδίκελου του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου ό.π., σ.116.

¹⁴⁶ Ο Σοφοκλής είχε διευθυντική θέση στην εταιρεία *Société anonyme égyptienne d'immeubles*, ο Ευάγγελος ιδρυτής τραπεζών (*National Bank of Egypt, Land Bank of Egypt, Deutsche Orient Bank*), καθώς και της Εταιρείας *Société des Hailes Centrales d'Egypt*. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.19.

¹⁴⁷ Αθανάσιος Γ. Πολίτης, Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος, [Εκδόσεις Γράμματα], Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, σ.193,213,217-223.

¹⁴⁸ Τομαρά-Σιδέρη, Ευεργετισμός,... ό.π., σ.26.

¹⁴⁹ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.178-179,198-200.

¹⁵⁰ Άρθρο 12 της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π., σσ.110-118.

βουλευτής αργότερα του Βόλου, διέθεσε 100.000 φράγκα στην αγορά οικοπέδου για την ανέγερση της Εμπορικής Σχολής Βόλου.¹⁵¹ Επέβαλε με τη διαθήκη του στον αδελφό του και κληρονόμο του, Αριστείδη Καρτάλη, «ίνα δια του ποσού των εκατόν χιλιάδων φράγκων, όπερ ήθελε εισπράξει εκ της ασφαλείας της ζωής τον διαθέτον, κτίση εις κατάλληλον οικόπεδον της πόλεως Βόλον Εμπορικήν Σχολήν, εφ' ής να τεθή η επιγραφή: «εκτίσθη δαπάναις Ιωάννον Καρτάλη» και μετά την αποπεράτωσιν τον κτιρίου να παραδώση αυτήν εις τον Δήμον Παγασών, ίνα χρησιμοποιήται νπ' αυτού προς τον υπό του διαθέτου καθοριζόμενον σκοπόν».¹⁵² Είχε αποκτήσει σεβαστή περιουσία από το εμπόριο γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων στην Αίγυπτο. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, Απόστολο Κωνσταντινίδη, «ο πόθος τον δεν ήτο η απόκτησις πλούτον προς εξασφάλισιν βίον ανέτου δι' εαντόν και τους οικείους τον, αλλά προς χρησιμοποίησίν τον δια την πραγματοποιήσιν των εθνικών τον ιδεωδών. Η γενέτειρά τον αντού πατρίς και το πλείστον των ομοεθνών του έζων εισέτι δούλοι υπό την πτέρναν επάρατον δυνάστου. Την απελευθέρωσιν αυτών ονειρεύθη, υπέρ του ιερού δε τούτον σκοπού πολλάκις και το χρήμα τον και εαντόν προσέφερε».¹⁵³

Το 1907 ο Όθων Σταθάτος, πλούσιος ομογενής στη Ρωσία, γνωστός μεγαλέμπορος και πλοιοκτήτης ίδρυσε με το κληροδοτήμά του στην πατρίδα του, Ιθάκη, εμπορική και ναυτική σχολή. Οικοδόμησε εκεί το κατάστημά της και φρόντισε *ym.* τη συντήρησή της.¹⁵⁴ Έπαυσε η Σχολή όμως να λειτουργεί το 1913. Ο ιδρυτής της δώρισε το κτήριο στο δημόσιο το 1915 για την εγκατάσταση δημοτικού σχολείου ορίζοντας¹⁵⁵ το εισόδημα από την κατάθεση στην Εθνική Τράπεζα των 700.000 δραχμών να χρησιμοποιηθεί «εφεξής και εσαεί» υπέρ του νέου ιδρύματος «Αθλον Όθωνος Α. Σταθάτον».¹⁵⁶ Ανάμεσα στα άρθρα του Κανονισμού του Αθλου Όθωνος Σταθάτου υπάρχουν εκείνα που απηχούν τις προωθημένες αντιλήψεις του ευεργέτη στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής του. Στο β' άρθρο αντανακλάται η πεποίθηση του Όθωνα για τη γενικότερη χρησιμότητα των ειδικών σπουδών, ότι δηλαδή, «η δι' ειδικών σπονδών νποστήριξις και νπέρ των ποικίλων του τόπου αναγκών χρησιμοποίησις της εν Ελλάδι αναφαινομένης παντοειδούς ιδιοφυΐας ον μόνον θέλει αναδείξει και παράσχει στην πολιτείαν άνδρας χρηστούς και χρησίμους προς θεραπείαν των ποικίλων αναγκών αυτών, αλλά και θα διεγείρη την άμιλλαν προς τας σπουδάς και θα υπεκαύση τον ζήλον προς το καθήκον και την εργασίαν εν γένει κατέθεσε παρά τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος το αναγκαίον προς τούτο ποσόν, όπως εκ των τόκων αυτού αποστέλλωνται εκάστοτε, δι' ειδικάς ή και γενικάς σπουδάς,

¹⁵¹ Εφ. Καθημερινή, της 30 Ιουλίου 1995. Βάσω Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες τον 19^ο αιώνα στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.55-56.

¹⁵² ΓΑΚ ΜΑΓΝ, Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδοτήμα του Ιωάννη Καρτάλη, Συμβόλαιο του Φεβρουάριου 1908. Η εκτέλεση της επιθυμίας του, λόγω του θανάτου του αδελφού του, υλοποιήθηκε το 1916 από τη σύζυγό του. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτον πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουάριου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.216-218.

¹⁵³ Χ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης...ό.π.*, σ.215,

¹⁵⁴ Με το Β.Δ. της 20 Απριλίου 1907 και 4 Ιουνίου 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρητης ναυτικής και εμπορικής σχολής. ΜΗΚ,Γ 126, σ.587.

¹⁵⁵ Συμβολαιογραφική δήλωση υπ.αρ.26236 από 9 Φεβρουάριου 1915. ΜΗΚ,Γ 126, σ.587.

¹⁵⁶ Συμβολαιογραφική πράξη της 18 Μαρτίου 1915. Το «Αθλον Σταθάτον», ήταν κληροδοτήμα υποτροφιών για νέους που προορίζονταν για περαιτέρω σπουδές «γενικές» ή «ειδικές» στο εξωτερικό. ΜΗΚ,Γ'126, σ.587 και Ζερβός, Υ.Γ.1165.

εις το εξωτερικόν οι επί ιδιοφυία, επιμελεία, χρηστότητι, επιστημονική μορφώσει και ζήλω προς το καθήκον διακρινόμενοι νέοι Έλληνες».157

Περιπτώσεις κληροδοτημάτων με στόχο την ίδρυση εμπορικών σχολών που για διάφορους λόγους δεν ευδοώθηκε η υλοποίησή τους ή λειτούργησαν υποτυπωδώς έχουμε αρκετά. Ως παράδειγμα παραθέτουμε εκείνο του Νικόλαου Κριμητζά το 1898, ο οποίος στόχευε με την παραχώρηση οικήματος στην ίδρυση Εμπορικής Σχολής στο Λεωνίδιο.158

Επειδή παρατηρείται ότι οι ευεργέτες της εμπορικής εκπαίδευσης ως επί το πλείστον συνέδραμαν παράλληλα και στη ναυτική, καταχωρήθηκε το υλικό της επεξεργασίας σε ενιαίο πίνακα και για τους δύο τομείς εκπαίδευσης. Αναλυτική αναφορά καθώς και το ποσοστό της ευεργεσίας στην εμπορική και ναυτική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης ανά δεκαετία βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ10α.

Το σύνολο σχεδόν της ομάδας αυτής αποτελείται από πλούσιους ομογενείς του εξωτερικού στην πλειονότητά τους άκληρους. Συνάδει κατά κάποιο τρόπο αυτό και με την παροχή πολύ μεγάλων δωρεών στην εμπορική εκπαίδευση, εφόσον το 67% όσων προσέφεραν «πολύ μεγάλες» δωρεές ήταν άγαμοι ή έγγαμοι, όμως χωρίς απογόνους.

Προέλευση Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913).					
	Σύνολο	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜΑΥΤΟΚΡ.	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	11	9	1	0	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		84,09%	9,09%	0,00%	9,09%

Πίνακας 1. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.7, πίν.13).

157 Άρθρο β' του Κανονισμού του «Άθλον Όθωνος Σταθάτου». ΜΗΚ,Γ '126, σ.587. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.773.

158 ΑΥΕ, Φακ.1898/Δ60, έγγραφο 3392 της 10 Απριλίου 1898.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων</i>	4	2	4	1
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	36,36%	18,18%	36,36%	9,09%

Πίνακας 2 Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.15, πίν.29).

Μέγεθος δωρεών Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	6	4	1	0
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	54,54%%	36,36%	9,09%	0,00%

Πίνακας 3. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.40, πίν.75.

**Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής
Εκπαίδευσης (1829-1913)**

Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α΄	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β΄	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	4	3	1	3
Ποσοστά επί το αριθμού του τομέα	36,36%	27,27%	9,09%	27,27%

Πίνακας 4. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.32, πίν.60.

**Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης
(1829-1913)**

Περιοχές	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός	2	2	1		
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	18,18%	18,18%	9,09%	36,36%	18,18%

Πίνακας 5. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.47, πίν.90).

Κυρίαρχική βέβαια θέση στις επαγγελματικές κατηγορίες συνεχίζουν να κατέχουν οι επιχειρηματίες με αξιοσημείωτη τη συμμετοχή στρατιωτικών.

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	1	9,09%
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	6	54,54%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΗΚΟΙ</i>	2	18,18%
<i>ΙΑΤΡΟΙ</i>	1	9,09%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	1	9,09%

Πίνακας 6. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.24, πίν.45).

Συμπερασματικά, η εμπορική εκπαίδευση στην Ελλάδα, κλάδος της γενικότερης επαγγελματικής εκπαίδευσης, χωρίς να πάψει να επηρεάζεται από τα γενικά προβλήματα, τις αγκυλώσεις και τις καθυστερήσεις που γενικά παρουσιάστηκαν στη λειτουργία και εξέλιξη αυτού του θεσμού, είχε να αντιμετωπίσει και τις παραδοσιακές δομές και τρόπους μετάδοσης της εμπορικής εμπειρίας και γνώσης, η οποία αποκτιόταν μέσω των οικογενειακών εμπορικών δικτύων. Το γεγονός μάλιστα πως σ' αυτόν τον επαγγελματικό και οικονομικό χώρο «διέπρεπαν παραδοσιακά» οι Έλληνες δημιουργώντας πολλές φορές μικρές εμπορικές αυτοκρατορίες καθυστέρησε μάλλον παρά βοήθησε τη δημιουργία και την εξάπλωση μιας ορθολογικότερα και με σύγχρονους για την εποχή όρους ανάπτυξης εμπορικής εκπαίδευσης σε όλη τη διάρκεια του ιστορικού 19^{ου} αιώνα.

ΧΓ. ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η Ναυτιλία και η Γεωργία είναι οι δύο πόδες
επί των οποίων θα στηριχθή η Ελλάς».¹

Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, *Η ιστορία της
οικογένειας των Εμπειρικών*, Αθήνα 1983, σσ.97-99.
(άποψη Επαμεινώνδα Εμπειρικού (1858-1924), «περί
της ατμήρονς ημών ναυτιλίας»).

1. Το κρατικό ενδιαφέρον

Η ευεργετική πρωτοβουλία για τη ναυτική παύεϊα υπήρχε πριν από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, ήδη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.²

Η συνειδητοποίηση της αξίας του οικονομικού αυτού τομέα διαφαίνεται από την όλη πορεία της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.³ Το εμπορικό

¹ Φράση του Επαμεινώνδα Εμπειρικού (1858-1924), εφοπλιστή, βουλευτή από την Ανδρο και ευεργέτη, στο «Περί της ατμήρονς ημών ναυτιλίας» έργο του. Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών*, Αθήνα 1983, σσ.97-99.

² Ένα από το πλήθος των δωρεάν εκδοθέντων βιβλίων με χρήματα των αδελφών Ζωσιμάδων ήταν το «Μαθήματα ναυτικής επιστήμης» το 1806, μετάφραση εκ του γαλλικού αντίστοιχου για να διανεμηθεί στην ελληνική νεολαία: «...εκ της Γαλλικής εις την κοινήν των Ελλήνων διάλεκτον μεταφρασθείσα παρά 0.17. το Μ. Παρά δε των αδελφών Ζωσιμάδων φιλοτιμίω δαπάνη εκδοθέντα παρά επί τω διανεμηθήναι δωρεάν τη φιλομούσω ελληνική νεολαία. Εν Βονωνία της Ιταλίας 1806. Παρ' αδελφοίς Μάζη και συντρόφων τόμος Ζ' εις 4^{ον}». Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α.Βρεττού, έτος Β' εν Αθήναις 1907, [Ιω.α,Κολλάρος], αρ.404. Η Γ' Εθνική Συνέλευση τους απηύθυνε από την Τροιζήνα, όπου συνήλθε (5/5/1827) υπό την προεδρία του Γ.Σισίνη, το ακόλουθο έγγραφο προς τους αδελφούς Ζωσιμάδες: «Αι δαπάναι, δεν εματαιώθησαν. Τα συγγράμματα οπού εξεδόθησαν και τα σχολεία όπον ηγέρθησαν δια της συνδρομής σας ωφέλησαν, ωφελούσι και θα ωφελήσουν τους Έλληνες συντελούντα εις την ηθικήν βελτίωσιν αυτών. Η Γ Συνέλευσις, ενώ εφρόντισε να εκπληρώση τα προς την πατρίδα ιερά χρέη της, επροθυμήθη και να διακήρύξη την ενγνωμοσίην του Έθνους προς άπαντας τους ευεργέτες του..... Στέφανου Ν.Μπέττη, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους*, [Ζωσιμαϊας Κεντρικής Βιβλιοθήκης], Ιωάννινα 1990, σ.89.

³ Η συνεργασία των ελλήνων εφοπλιστών με το εμπορικό στοιχείο που ήταν προϊόν, εκτός των άλλων, των στενών οικογενειακών σχέσεων των Ελλήνων της διασποράς με τους συμπατριώτες τους, κατά τον Παπαθανασόπουλο, αποτέλεσε ένα από τους τέσσερις βασικούς παράγοντες ενίσχυσης της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας και προώθησης της ναυτιλίας. Η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας τον 19^ο αιώνα οφείλεται επίσης: 1. στη δραστηριότητα που γνώριζαν τα ελληνικά λιμάνια, από τα οποία περνούσε σημαντικό μέρος του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, 2) στην επίσημη πολιτική της Προστασίας της Ρωσίας από τα τέλη του 18ου αιώνα (με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) μεταξύ της ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που συν έβαλε στη γένεση της ναυσιπλοΐας και του θαλασσιού εμπορίου μεταξύ της Ρωσίας και των βαλκανικών λαών), αλλά ακολούθως και την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Παρά την παρακμή που γνώριζε το ελληνικό εμπορικό ναυτικό μέχρι το 1813, διατηρούσε τον έλεγχο του σιτεμπορίου στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, ώστε εύκολα επανήλθε κατά τη μετεπαναστατική

ναυτικό, σημείωνε σε έκθεσή του προς τη Βουλή το 1843 ο βουλευτής Ύδρας, Ιωάννης Κ. Δαμιανός, «δέον να θεωρηθή παρά πάντων ο συντελεστικώτερος σύμμαχος το εμπορίου και της βιομηχανίας, και η σημαντικώτερα πηγή εθνικού πλούτου». Μετά την αποκατάσταση της ειρήνης «διααχίζον» τις θάλασσες αναπληρώνει τις οικονομικές ανάγκες του τόπου και «εμψυχώνει δια των κερδών αντού τους λοιπούς της ελληνικής βιομηχανίας κλάδους»*

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα ενισχυμένη από τη συνεργασία ελλήνων πλοιοκτητών και εμπόρων εγκατεστημένων σε διάφορα εμπορικά λιμάνια της Ευρώπης δημιούργησε την ανάγκη να ληφθούν μέτρα για τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο από το ελληνικό κράτος κυρίως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁵ Η ελληνική ναυτιλία αποτελούσε το μοναδικό τομέα οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, ο οποίος, παρά τις καταστροφές και τις φοβερές ελλείψεις που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα, κατόρθωσε πολύ γρήγορα να επανασυγκροτηθεί και να διαδραματίσει πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας. Κατάφερε μάλιστα να παραμείνει έξω από τις διαδικασίες που αποτελούσαν τροχοπέδη στην ανάπτυξη άλλων εσωτερικών παραγωγικών τομέων.⁶ Η ζωτικότητα όμως του κλάδου ήταν αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το κράτος δεν τόνωσε και δεν υποστήριξε την εμπορική και ναυτική δραστηριοποίηση των Ελλήνων. Η συμβολή του περιορίστηκε σε νομοθετικά και διοικητικά κυρίως μέτρα.⁷

Η ευρωπαϊκή κρίση του 1848, με την έναρξη της χρησιμοποίησης του ατμού ως βασικής ενέργειας στην κίνηση των πλοίων έθεσε το πρόβλημα της προσαρμογής του ελληνικού εμπορικού ναυτικού στις νέες πραγματικότητες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη και την Αμερική.⁸

περίοδο και κρατούσε κορυφαία θέση στο διαμετακομιστικό εμπόριο. 3). Οικονομικά κίνητρα, προνόμια, και προστατευτικά μέτρα που παραχώρησε το ελληνικό κράτος σε συνδυασμό με την επιχειρηματικότητα, ευστροφία και την προϋπάρχουσα εμπειρία των Ελλήνων στον τομέα της εμπορικής ναυτιλίας. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Η εμπορική ναυτιλία: από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, επιμέλεια Τσαούση, [Εστία] Ι.Δ. Κολλάρου & Σια, σσ.80-82.*

⁴ Τόνιζε επίσης την ανάγκη εμψύχωσης του εμπορικού ναυτικού, γιατί από αυτό θα έβγαινε το πολεμικό ναυτικό, «διότι εις αυτό γυμνάζονται οι ναυτικοί μας το επίπονον τον ναύτον επάγγελμα. Μέγα λοιπόν συμφέρον και καθήκον έχομεν... εις την εμψύχωσιν τον εμπορικού ναυτικού διπλά αναμένοντες εξ αντού οφελήματα». Εκθεσις «Επί της αμοιβαίας ασφαλείας τον εμπορικού ναυτικού προτάσεις, παρονσιασθείσης παρά τον βουλευτή Ύδρας Ιωάννον Κ.Δαμιανού» προς την Βουλή την 31 Δεκεμβρίου 1843 στο Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983, σ.311.

⁵ Διευκολυντικά μέτρα έλαβε σχετικά με τα εξαγωγίμα προϊόντα, την εισαγωγή εμπορικών μαθημάτων σε γυμνάσια, τη βελτίωση της τελωνιακής νομοθεσίας, την κατασκευή λιμενικών έργων κλπ. Κ.Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική*, ό.π., σσ.17,18.

⁶ Η ανάπτυξη της άρχισε μετά την Επανάσταση και με γρήγορους ρυθμούς ακόμα και με κρίσεις που αντιμετώπιζε μέχρι το 1866. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, στον τόμο: *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1972, σ.47. βλ και Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα 1984, [Σακκούλα], σ.36.

⁷ Εισηγάγε εμπορικούς νόμους βασιζόμενη στο γαλλικό εμπορικό κώδικα ίδρυσε εμπορικά δικαστήρια στο Ναύπλιο, την Πάτρα και τη Σύρο, προέβλεψε την ίδρυση εμπορικών Επιμελητηρίων, τελωνιακού δικτύου κ,α, Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Η οικονομία από το 1833 ως το 1843*, ΙΕΕ, ό.π., τόμος ΙΓ', σ.102.

⁸ κ Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική*... ό.π., σ.231.

Πέρα όμως από τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην ελληνική ναυτιλία στα μέσα του αιώνα, με το πέρασμα από το ιστίο στον ατμό, μία σειρά από άλλα προβλήματα, μεταξύ των οποίων και αυτό της ναυτικής εκπαίδευσης χαρακτήριζε τις διαχρονικές δυσκολίες του ελληνικού εμπορικού ναυτικού.

Ως αίτιο «ολεθρίως επιδράσαν επί της ημετέρας ναυτιλίας» θεωρούσε το 1882 ο Ι.Ν. Θεοφιλάτος, οικονομικός εμπειρογνώμων της εποχής, την απουσία ναυτικής εκπαίδευσης. «*Η ως εκ της ελλείψεως δημοσίας ναυτικής Σχολής ανεπαρκής διαμόρφωσις των ημετέρων ναυτικών και η εντεύθεν ολιγωρία εις την χορήγησιν του διπλώματος της πλοιαρχίας βαθέως ετραυμάτιααν την ημετέραν ναυτιλίαν*». Ως παράδειγμα των συνεπειών αυτής της έλλειψης υποστήριξε στη συνέχεια ότι κάποιοι πλοίαρχοι, «*μη τυχόντες της προεπούσης εκπαιδεύσεως και ανατροφής, διωλίσθησαν εις καταχρήσεις σοβαράν και μεγίστην παρασχούσας βλάβην...*».⁹

Η μεγάλη ναυτική πείρα των Ελλήνων κατά κάποιο τρόπο αποτελούσε ανασχετικό παράγοντα στη συνειδητό ποίηση και απαίτηση εγκαθίδρυσης ναυτικής εκπαίδευσης από το ελληνικό κράτος. Το Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «*περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας*» μπορεί, παρά τις ελλείψεις του, να θεωρηθεί ως ο ναυτιλιακός κώδικας του ελληνικού εμπορικού ναυτικού. Ανάμεσα σε άλλα, διέγραφε τις προϋποθέσεις για να γίνει κανείς πλοίαρχος ή κυβερνήτης,¹⁰ τα καθήκοντά του, όπως και του πληρώματος. Ο έλεγχος των πρακτικών και θεωρητικών γνώσεων των υποψηφίων για το επάγγελμα αυτό γινόταν από επιτροπή αξιωματικών με έδρα την Αθήνα και αυτό για πλοία χωρητικότητας μόνο άνω των 5 τόνων. Αν οι μικρές αυτές απαιτήσεις αφορούσαν στην επιλογή μόνο των πλοιαρχών, τα πράγματα ήταν απλούστερα για τη συγκρότηση των πληρωμάτων από ναύτες και ναύκληρους, από τους οποίους δεν απαιτούνταν ναυτικές γνώσεις. Η ελαστικότητα αυτή του νόμου όμως δημιουργούσε προβλήματα στην ασφάλεια και τη διοίκηση των πλοίων.¹¹

Έτσι, στα μέσα του αιώνα συναντάμε επικρίσεις για την ανεπάρκεια των πληρωμάτων, λόγω απουσίας εκπαίδευσης. Η αμέλεια να μη ζητούνται «*εγγυήσεις*» μαθήσεως και πείρας «*παρά των συμβοηθών αυτών, των οποίων η απειρία αρκεί εις το να εξαφανίση τα πλοία τάντα...*» θεωρήθηκε από το περιοδικό «*Πανδώρα*» κατακριτέα: «*..Το καθ' ημάς, δεν επιθυμούμεν να παρευρεθώμεν εις τοιαύτας ναυτικές σπουδάς. Αλλ' εάν τοιούτος κίνδυνος δεν υπάρχη εν Ελλάδι, διότι οι ναυτικοί μανθάνουσιν εκ βρεφικής ηλικίας το να κρατώσι το πηδάλιον και να διαχειρίζωνται τα ιστία, υπάρχουσιν άλλοι, πηγάζοντες εκ της ελλείψεως τούτης και προσβάλλοντες την δημοσίαν τάξιν...*» έγραφε η ίδια το 1854.¹²

Και όμως, στο πνεύμα της θεμελίωσης της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, από το οποίο δια πνεόταν η εκπαιδευτική προσπάθεια του Ιωάννη Καποδίστρια, - ιδιαίτερα στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας το 1829 - φιλοξενήθηκε κατεξοχήν ο τομέας της ναυτικής εκπαίδευσης για όσους το επιθυμούσαν και είχαν

⁹ Ι.Ν. Θεοφιλάτος, *Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας. Οικονομική Επιθεώρησις, έτος 10, φύλλο 118, Δεκέμβριος 1882, σσ.424-430.*

¹⁰ Τίτλος 3 του Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «*περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας*». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.2 της 31 Ιανουαρίου 1838.

¹¹ Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σσ.79-80.

¹² «*Είδομεν πολλάκις ανθρώπους οίτινες δια να αποφύγωσι την στρατιωτικήν απογραφήν, ή δια να απατήσωσιν την αρχήν και να αναχωρήσωσι άνεν διαβατηρίων, επεβιβάσθησαν εις πλοία ως ναύται*». Κ.Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σσ.253-254 και Ι.Ν. Θεοφιλάτος, «*Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας*», ό.π.

συμπληρώσει τη βασική τους εκπαίδευση. Σε σχετική έκθεσή του, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου και Έφορος του Κεντρικού σχολείου, αναφέρει, ότι σε όλους τους υποτρόφους δόθηκαν τα μέσα της μόρφωσης. Σε άλλους δόθηκαν τρόποι να τελειοποιήσουν τα γράμματα, ενώ άλλοι «ενηγκαλίσθησαν τας μηχανικάς τέχνας, μάλιστα τας εις πάντα τόπον, πρό πάντων όμως εις τήν Ελλάδα συμφερωτάτας, τήν Γεωργικήν και τήν Ναυτικήν», εφόσον «όλοι οι νέοι δεν έχουν τας αυτάς κλίσεις...».¹³

Το 1829 ιδρύθηκε το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο.¹⁴ Ο υπεύθυνος Γραμματέας Ναυτιλίας παρουσίασε συγχρόνως σχέδιο για ανώτερη ναυτική σχολή.¹⁵ Η εκπαίδευση θα γινόταν στη γολέτα «Εύχαρις», όπου θα επιβιβάζονταν για εκπαίδευση δέκα τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου, σύμφωνα με επιστολή του Μαρτίου του 1830 του Βιάρχου Καποδίστρια, αδελφού του κυβερνήτη, - και «ορισθέντα Προστάτην του Ορφανοτροφείου» - προς τον Μουστοξύδη.¹⁶ Σύμφωνα με την έκθεση του Ανδρέα Μουστοξύδη, Εφόρου του Κεντρικού σχολείου, σημαντικός ήταν ο αριθμός των μαθητών που κατευθυνόταν στον τομέα αυτό. Σε σύνολο 122 μαθητών σχολείου υπήρχαν 6 μαθητές «προκόπτοντες κατ' εξοχήν εις το εν Ναυπλίω Κεντρικόν Σχολείον τον Πολέμου», καθώς και 65 μαθητές «εις την Ναυτικήν, εις τα εθνικά πλοία».¹⁷ Οι αριστούχοι λοιπόν κατατάσσονταν στους Ευέλπιδες του «Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου» του Ναυπλίου,¹⁸ του οποίου η λειτουργία ρυθμίστηκε από τις διατάξεις του σχεδίου Henri Pauzié εμπνευσμένες από τις αντίστοιχες της Ecole Polytechnique.¹⁹ Οι 50 «ναντόπαιδες», που τοποθετήθηκαν από τη διοίκηση του ορφανοτροφείου στο πολεμικό δίκροτο «Ελλάς», εκπαιδεύονταν μέσα στο πλοίο από

¹³ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπική έκδοση, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Αίγινα 15 Μαρτίου 1831

¹⁴ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία. Αθήνα, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.386. «Παρουσιασθέντος τον λοχαγού Πωζιέ εφόρον τον σχολείον της Πυροβολικής και των των Ευελπίδων. Εγκρίνεται προσωρινά το σχέδιο τον Πωζιέ για τη σύσταση κεντρικού Πολεμικού Σχολείου γεγραμμένη τη 28 παρελθόντος Δεκεμβρίου. Τα Ευελπίδων και Πυροβολικού παύουν και αντικαθίστανται από αυτό...» (Αίγινα 12 Ιανουαρίου 1829, ο Κυβερνήτης Καποδίστριας. Ο Γραμματέας Επικρατείας Σπ. Τρικούπης). Γενική Εφημερίς, έτος, Δ', αρ.10, της 2 Φεβρουαρίου 1829. Πράξις της Κυβερνήσεως αρ.8683.

¹⁵ G. Chassiotis, L instruction publique chez les Crecs», [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σ.297.

¹⁶ Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.85.

¹⁷ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναιάς, αρ.584, Έκθεση Α.Μουστοξύδη, 31 Δεκεμβρίου 1831, σ.34. Φαίνεται πως για όσους επέλεξαν ως επαγγελματικό τους προσανατολισμό το πολεμικό ναυτικό υπήρχε θεωρητική και πρακτική εξάσκηση πάνω στα πλοία. Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση, ό.π., σ.386.

¹⁸ Από τη επίσημη έκθεση του Ν. Χρυσόγελου που υποβλήθηκε στις αρχές του 1831, το «Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο» ιδρύθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1829 και συγχωνεύθηκε με αυτό η σχολή «Πυροβολικής και Ευελπίδων», όπου στο τέλος του 1830 φοιτούσαν 60 ευέλπιδες. ΙΕΕ, τόμος ΙΒ¹, σ.592. Έπαυσε έτσι η λειτουργία της Σχολής Ευελπίδων και της Σχολής Πυροβολικού που είχε βασιστεί σε σχέδια του γάλλου λοχαγού Henri Pauzié: Α,Καστάνης, Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της (1828-1834) [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995, σ.3.

¹⁹ Σκοπός του «Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου» ήταν η παραγωγή ανώτερων στελεχών του στρατού, των οποίων η μόρφωση απασχόλησε το υπουργείο των Στρατιωτικών. Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.394.

δάσκαλο δωρισμένο από τον Καποδίστρια. Τον πυρήνα των αναγκαίων κεφαλαίων προμήθευσε στην Κυβέρνηση μέρος του κληροδοτήματος του Βαρβάκη.²⁰

Δεδομένης της οικονομικής καχεξίας του αρτισύστατου Κράτους ενθαρρύνθηκε η ιδιωτική πρωτοβουλία στην ίδρυση σχολών επαγγελματικού χαρακτήρα, όπως του Ναυτικού σχολείου στη Σύρο το 1829, όπου υπήρχε ναυτική παράδοση, λιμενικές δραστηριότητες και προσφυγικό στοιχείο. Διευθυνόταν από το Νικόλαο Βρυώνη²¹ και λειτούργησε κατά την καποδιστριακή περίοδο.²² Παρά την εκπαιδευτική πολιτική της Κυβέρνησης να προωθήσει το είδος αυτό της σχολικής ειδίκευσης, η Σχολή υπολειτούργησε, λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος των μαθητευόμενων. Συχνά υπήρχε μικρά κρατική επιχορήγηση στην ιδιωτική προσπάθεια. Παράδειγμα αποτελεί η προαναφερθείσα προθυμία του Κυβερνήτη να βοηθήσει με την κρατική επιχορήγηση των 1500 φοινίκων ετησίως την ίδρυση εμπορικής σχολής στη Σύρο το 1831 από εμπόρους του νησιού.²³

Παρά την παραμέληση της ναυτικής εκπαίδευσης, «πολλά τέκνα των υπέρ πατρίδος αγωνισθέντων» με κρατικές υποτροφίες στέλνονταν στην Αγγλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες για παρόμοιες σπουδές. Επίσης, δεκαπέντε ακόμα μαθητές πληροφορούμαστε ότι σπούδαζαν «και τας ναυτικές επιστήμας» στο «εν Αιγίνη στρατιωτικόν σχολείον», ενώ άγνωστος αριθμός ελληνοπαίδων εκμανθάνει επωφελείς τέχνας εις τα παρά τω νανστάθμω εργοστάσια». ^{24*}

Από το 1837 άρχισαν να ενθαρρύνονται οι ναυτικές σπουδές. Βασιλικό διάταγμα εκείνη την εποχή όριζε τις σπουδές ναυτικής τέχνης δύο σχολείων στη Σύρο και το Ναύπλιο. Τα έξοδά τους τα αναλάμβανε το υπουργείο Ναυτιλίας.²⁵ Η ανάγκη θεωρητικής διδασκαλίας της ναυτικής τέχνης, απαραίτητης για το δίπλωμα πλοιάρχου εμπορικού πλοίου,²⁶ οδήγησε την Κυβέρνηση σε διορισμό δασκάλων ναυτικής στα Ελληνικά σχολεία

²⁰ Διαθήκες του Ιω. Βαρβάκη. ΜΗΚ, σσ.59-67, ΖΑΒ, τόμος 4, ΑΥΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και έγγραφο 8946.

²¹ Γενική Εφημερίς, αρ.14 της 16 Φεβρουαρίου 1829, σ.54.

²² Α. Κωδρατζή-Πρασά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832), Αθήνα 1996, σ.97.

²³ Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 36, Σχολικά, έγγραφο της 25 Φεβρουαρίου 1831, Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Γ', σσ.1740-1741, Δημήτριος Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, Θεσσαλονίκη 1996, σ.259 και Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σ.417. Την προθυμία του αυτή, καθώς και την ικανοποίησή του για τη σύσταση της Σχολής ανακοινώνει στο έγγραφό του προς τους σπουδαιότερους από τους επιτρόπους της, όπου εκφράζει επιφυλάξεις και για τη σύσταση και διοργάνωση εταιρείας συνδρομητών και τις διατάξεις που αφορούν τη διοργάνωση του σχολείου, Μαυροσκούφης, ό.π., σ.261. Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σ.818.

²⁴ Αναφορά της επί των Ναυτικών Γραμματείας της Επικρατείας περί των εξόδων των ετών 1833, 1834 και 1835 της 30 Οκτωβρίου 1836. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.89 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

²⁵ Με το Β.Δ. της 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837 εισήχθη το μάθημα της «Ναυτικής» στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Γυμνασίου Ερμούπολης. Πρώτος καθηγητής ήταν ο Αντώνιος Σκάσης. Β.Δ. της 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837, «περί προσβάσεως διδάσκαλον της ναυτικής εις τα Ελληνικά σχολεία Σύρου και Ναυπλίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, της 31 Ιουλίου 1837 και Λεωνίδας Σ. Μπίστης, Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ, τεύχος 16-17, σ.651.

²⁶ Έτσι όριζε το Β.Δ. της 15/27 Δεκεμβρίου 1836, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας» του 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.75 της 18 Δεκεμβρίου 1836.

της Σύρου και του Ναυπλίου το 1837.²⁷ Τα έξοδά τους τα αναλάμβανε το υπουργείο Ναυτιλίας με διάταγμα του Ιουλίου 1837.²⁸ Η ελλιπής φοίτηση όμως φαίνεται να προκάλεσε νέο διάταγμα, «περί των σπονδαζόντων ναυτών» το Φεβρουάριο του 1838, όπου υπογραμμίζονταν οι προϋποθέσεις για την αναγνώριση των αποφοίτων ως εμπορικών πλοιαρχών.²⁹ Με διάταγμα του 1838 επί υπουργού Α. Κριεζή καταργήθηκε η ναυτική σχολή Ναυπλίου που είχε δημιουργηθεί με το διάταγμα της 31 Ιουλίου 1837, «Λόγω του ολιγάριθμου των μαθητών», και ιδρύθηκε «καθέδρα Ναυτικής» στο Ελληνικό σχολείο της Τδρας, με σκοπό τη θεωρητική κατάρτιση της νεολαίας σε θέματα ναυτικής τέχνης.³⁰

Με διάφορα διατάγματα το Κράτος καθόριζε τις απαιτούμενες ναυτικές γνώσεις.³¹ Σε εκθέσεις του ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος σκιαγραφούσε τις προϋποθέσεις για τη συστηματική οργάνωση της ναυτικής εκπαίδευσης. Για τη ναυτική διδασκαλία αναφέρονταν τα ακόλουθα σε Έκθεση του ίδιου του 1856: «Ως προς την ναυτιλίαν υπάρχει πάσα ελπίς ότι, χρησιμοποιούσα η Κυβέρνησις το μέγα τον αοιδίμου Βαρβάκη κληροδότημα, θέλει συστήσει ίδιον εκπαιδευτήριον, εις ό να διδάσκωνται ειδικός και οι προτιθέμενοι να επιδοθώσιν εις ταύτην». Μέχρι όμως την ίδρυση του Βαρβακείου υπήρχε η δυνατότητα «να προστεθώσιν ειδικά τινα μαθήματα εις τινα των εις παραλίους πόλεις υπαρχόντων διδακτηρίων, εις μικρόν αναπλήρωσιν της μεγάλης ταύτης και σπουδαιάς ελλείψεως». Αναφερόμενος στην οικοδόμηση του Βαρβακείου Λυκείου προσέθεσε ότι «..δε θέλει βραδύνει η σύστασις του Βαρβακείου Λυκείου, ου μέρος θέλει αποτελεί και η ναυτική διδασκαλία», η οποία θα κάλυπτε, όπως διατεινόταν, τα υπάρχοντα κενά στο είδος αυτό της εκπαίδευσης.³²

²⁷ ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 5, φάκελος Οικονομικά Γυμνασίου 1838-1839, (Προϋπολογισμός εξόδων Γυμνασίου Ερμούπολης της 10 Νοεμβρίου 1839 από την Εφορεία. Ανάμεσα στους μισθούς καθηγητών συγκαταλέγεται και εκείνος του καθηγητού της Ναυτικής που ανερχόταν στις 200 δραχμές). Το Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837 φρόντιζε για τη θεωρητική διδασκαλία της ναυτικής τέχνης (α άρθρο): «Η σειρά των ναυτικών μαθημάτων θέλει διδάσκεσθαι εις τριετίαν εις τας τρεις τάξεις του ελληνικού σχολείου» (β' άρθρο), «..διά να μένη εις τους μαθητάς της ναυτικής ο απαιτούμενος καιρός διά τας ναυτικός μελέτας, και επειδή αυτός ο διδάσκαλος της ναυτικής θέλει τοις παραδίδει κατ' έκτασιν τα αναγκαία δι' αυτούς μαθηματικά, θέλουν απαλλαχθή της υποχρέωσης του ν' ακούωσι τα εις τους λοιπούς μαθητάς των ελληνικών σχολείων παραδιδόμενα μαθηματικά, την Λατινικήν και την Γερμανικήν γλώσσαν..» (γ' άρθρο) και «ουδείς θέλει λαμβάνει δίπλωμα πλοίαρχου, εάν μετά τριετίαν από της εγκαθιδρύσεως των μαθημάτων δεν φέρη απολυτήριον από εν των προκειμένων σχολείων» (δ' άρθρο). Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 10 Αυγούστου 1837.

²⁸ Β.Δ. της 31 « Ιουλίου 1837, «περί προσθέσεως δασκάλου της ναυτικής εις τα ελληνικά σχολεία της Σύρου και Ναυπλίας, ό.π. και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.58.

²⁹ «Επειδή...πολλοί εκ των μαθητών των σχολών Ναυπλίου και Σύρου δεν φροντίζουν να σπουδάζωσιν όλα τα μαθήματα όσα εις το (ιδρυτικό) Διάταγμα αναφέρονται... εθεωρήσαμεν συμφέρον να... είπωμεν..,ότι, εάν...δεν αποδείξωσι μετά τριετίαν, από της συστάσεως των προκειμένων σχολείων, ότι γνωρίζουν τα εις αυτά ως και τα εις τα Ελληνικά (σχολεία) διδασκόμενα μαθήματα, δεν θέλουν ποτέ αναγνωρισθή ως πλοίαρχοι εμπορικοί». Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1838, «περί των σπονδαζόντων ναυτών» Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8 της 4 Μαρτίου 1838.

³⁰ Β.Δ. της 14 Δεκεμβρίου 1838, «περί συστάσεως Ναυτικού Σχολείου εις Υδραν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 44 της 22 Δεκεμβρίου 1838.

³¹ Β.Δ. του 1850 και 1852. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος, Α', σ.58.

³² Σημείωνε επίσης: «Εις τα Ναυτικά σχολεία δεν κρίνομεν αναγκαίον να διδαχθούν οι μέλλοντες των ελληνικών πλοίων κυβερνήται θεωρίας αχρήστους ή μαθήματα περιττά. Αλλά περιορίζομεν όλην αυτών την προσοχήν εις τα χρήσιμα». Από τη Έκθεση Χριστόπουλου Χ., Υπουργού στην

Με το κληροδότημα που άφησε ο Ιωάννης Βαρβάκης το 1825 ιδρύθηκε το Βαρβάκειο Λύκειο το 1843,³³ ο Διοργανισμός του οποίου δε διέφερε από εκείνους των άλλων σχολείων της μέσης εκπαίδευσης,³⁴ παρά την επιθυμία του διαθέτη για ένα πρακτικότερο προσανατολισμό του Λυκείου.³⁵ Το 1843 με το κεφάλαιο που άφησε ο Βαρβάκης το 1825 «εις καθίδρυσιν εν Ελλάδι, οπού κριθή κατάλληλον, μετά της αδείας της εκεί κυβερνήσεως. Λυκείου, προς διηνεκή εκπαιδενσιν της νεολαίας»,³⁶ ιδρύθηκε, χωρίς όμως να λειτουργήσει, το Βαρβάκειο Λύκειο, με οργανισμό παρόμοιο των πλήρων γυμνασίων του Κράτους περιλαμβάνοντας και τάξεις Ελληνικού σχολείου.³⁷ Τη βαθύτερη επιθυμία του κληροδότη να έχει το εκπαιδευτήριό του το χαρακτήρα ενός ναυτικού σχολείου φαίνεται να γνώριζαν καλά οι εκτελεστές του κληροδοτήματος. Ένας από αυτούς, ο Παναγής Τραυλός, σε επιστολή του προς τον Όθωνα εκδήλωνε την επιθυμία της ταχείας διεκπεραίωσης του κληροδοτήματος του «γενναίου κληροδότη». Ήταν επιθυμία δική του, αλλά και του Ιωάννη Βόζου, «του τοιοντόν αγωνισαμένον δι' αυτό». Πρότεινε μάλιστα στην επιστολή αντί Λυκείου και Γυμνασίου στην Αθήνα, «ών πλουτεί η Μητρόπολις ήδη, ν' αντισαχθή Ναυτικόν Σχολειον προς στολισμόν με του από ξένα έθνη περιβλέποντος λιμένος», εννοώντας τον Πειραιά.³⁸

Οι αναφορές του Χριστόπουλου στις Εκθέσεις του 1856 και 1857 σχετικά με το ρόλο αυτού του σχολείου, που έπρεπε να αποτελεί «ίδιον εκπαιδεντήριον» για τη ναυτική τέχνη, «εις ό να διδάσκωνται ειδικώς και οι προτιθέμενοι να επιδοθώσιν εις ταύτην»,³⁹ και σχετικά με την αισιόδοξη προοπτική ότι του προγράμματός του «μέρος θέλει αποτελεί και η ναυτική διδασκαλία», παρέμειναν στη σφαίρα της θεωρίας.⁴⁰ Από το 1860 που άρχισε η λειτουργία του, το Βαρβάκειο Λύκειο ακολούθησε το πρόγραμμα των άλλων σχολείων της

«Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδευσεως», Από τον 1829 μέχρι τέλος του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων». Προς την Α. Μεγαλειότητα, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.16/8 Μαΐου 1856, σ.122. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδευσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8/3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).

³³ Άρθρο 1 του διατάγματος της 26 Φεβρουαρίου/ 10 Μαρτίου 1843. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.21.

³⁴ Όπως παρατηρεί ο Αλ.Δημαράς, «το νέο σχολείο μόνο κατά το όνομα διαφέρει από τα κοινά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, ενώ (κατά την επικρατέστερη ερμηνεία) επιθυμία του διαθέτη ήταν να έχη το Λύκειο πρακτικότερο προσανατολισμό». Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, ιστορία), τόμος Α', 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, υψμ 15, σ.λα'. Σχετικά με το Βαρβάκειο Λύκειο βλ. Γ. Μπρης (επιμέλεια), Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος, Αθήνα 1961, οπού ιδιαίτερα Αλέξανδρος Γ. Σαλής, Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου 1886, Αθήνα 1960, σσ.65-119.

³⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. 23,1 (Κληροδότημα Ιω. Βαρβάκη), έγγραφο (αντίγραφο επιστολής της 28 Οκτωβρίου 1867 εκτελεστών της διαθήκης του Βαρβάκη από το Ταϊγανρόκ Α. Αυγερινό, Μιχαήλ Πετροκόκκινο, Ιω. Σκαραμαγκά προς τον Χ.Χριστόπουλο, υπουργό επί των Εκκλησιαστικών).

³⁶ Άρθρο 4° της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 182. ΜΗΚ, σσ.63-65 και της 2 Ιανουαρίου 1825. ΜΗΚ, σσ.65-67.

³⁷ «...Ο οργανισμός θέλει είσθαι όμοιος με τον των εντελών Γυμνασίων του Βασιλείου». Άρθρο 1' του διατάγματος της 26 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1843, Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π.

³⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 99, φάκελος 5 (Βαρβάκης): έγγραφο 931 της 21 Μαρτίου 1846 (υπουργείο Παιδείας προς τον Όθωνα σχετικά, με το οικοπέδο οικοδόμησης του Λυκείου) εντός και έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1847.

³⁹ Χ. Χριστόπουλος, ό.π., υποσμ.24, σ.122.

⁴⁰ Ό.π., υψμ.25, σ.54.

μέσης εκπαίδευσης,⁴¹ παρά τις προσδοκίες του Χριστόπουλου για μετατροπή του σε Ναυτικό Γυμνάσιο μέσα από ένα κατάλληλα προσαρμοσμένο ωρολόγιο πρόγραμμα.⁴²

Μία σοβαρότερη αντιμετώπιση της ανάγκης των ναυτικών σπουδών άρχισε το 1867.⁴³ Πέντε ειδικά ναυτικά σχολεία άνοιξαν στη Σύρο, την Ύδρα, τις Σπέτσες, το Γαλαξίδι και το Αργοστόλι που θεωρούνταν τότε τα καλύτερα λιμάνια.⁴⁴ Σε Έκθεση του Α. Μαυρομιχάλη, υπουργού Παιδείας, αναφέρονταν και οι λόγοι της σύστασής τους: «..Επειδή πάσα ανάγκη είναι και η δημιουργός εξ αντικειμένου της εαυτής θεραπείας, και επειδή εις τους μακροτέρους πλόας, τους μη εις απλώς ακτοπλοΐας περιοριζόμενους, ίνα ασφαλέστεροι γίνωνται, απητείτο συν τη πείρα και η αναγκαία στοιχειώδης διδασκαλία, συνεστάθησαν εν ταις κριωτέραις των ναυτικών νήσων και πόλεων ιδιωτικά σχολεία της ναυτικής, εις ά εδιδάσκοντο επί διδάκτρους στοιχειωδώς ταύτην οι αποβλέποντες κυρίως εις την κυβέρνησιν εμπορικών πλοίων». Επειδή όμως η πληρωμή διδάκτρων εμπόδιζε τους άπορους να σπουδάσουν, ενώ αποτελούσε προνόμιο των ευπόρων, η Κυβέρνηση συνέστησε κατά τό 1867 πέντε δημόσια Ναυτικά Σχολεία, ένα σε κάθε μία από τις κυριότερες «ναυτικές» πόλεις.⁴⁵ Το 1870 λειτουργούσαν ήδη έξι από αυτά τα σχολεία, στα οποία διδάσκονταν 80 με 90 νέοι «τα στοιχειωδέστατα της ναυτικής μαθήματα, τα εις το έργον εμπορικού πλοιάρχου υπό του νόμου απαιτούμενα».*⁴⁶ Δε γνώρισαν την αναμενόμενη επιτυχία όμως, όπως φαίνεται από το χαμηλό ποσοστό φοίτησης.⁴⁷

Η προσπάθεια, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού του Κράτους επί Κυβερνήσεως Τρικούπη να ιδρυθούν το 1882 δύο ειδών ναυτικές σχολές⁴⁸ και με διατάγματα να

⁴¹ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σσ.21-22. Σύμφωνα με τον Μπίρη, η οικοδόμηση του Βαρβακείου μεγάρου τελείωσε το 1857 και στοίχισε 440.000 δραχμές. Στεγάστηκαν εκεί τα δύο γυμνάσια της πόλης και το 1856 λειτούργησε το Πρακτικό λύκειο, του οποίου κύριος προορισμός ήταν η προετοιμασία όσων θα σπούδαζαν σε στρατιωτικές σχολές και στο Πολυτεχνείο. Κώστας Η. Μπίρης, Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.146. Ρύθμιση πλησιέστερη προς τις διαθέσεις του Ιωάννη Βαρβάκη έγινε το 1886 με τη δημοσίευση Β. Διατάγματος, σύμφωνα με το οποίο ιδρύθηκε επτατάξιο Λύκειο, «ον σκοπός εστίν η ανάπτνξις και η μόρφωσις της διανοίας των εις αντό φοιτώντων μαθητών, η ηθική αγωγή, και ειδικώς η προπαιδενσις προς αντάρκη σπονδήν των θετικών επιστημών». Αρθρο Γ του διατάγματος της 6 Οκτωβρίου 1886.-Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.21.

⁴² Ό.π., τόμος Α', σ.59.

⁴³ Με Β.Δ. της 8 και 11 Απριλίου 1867, «περί σνστάσεως ναυτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως., αρ.28 της 4 Μαΐου 1867. Δ. Αντωνίου, Ό.π., σσ.56-57.

⁴⁴ Οι σπουδές συμπληρώνονταν σε 6 μήνες. Οι επιτυχόντες στις εξετάσεις γίνονταν διπλωματούχοι εμποροπλοίαρχοι (de eapitairte de commerce). Την περίοδο 1878-1879 αποφοίτησαν 90 μαθητές συνολικά. Το Κράτος δαπανούσε ετησίως 10.080 φράγκα. G.Chassiotis, L instruction...ό.π., σ.297.

⁴⁵ Α. Μαυρομιχάλης, Έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα τον βασιλέα περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημοσίας Παιδεύσεως από του 1866 άχρι τέλους Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα 1869, σσ.14-15.

⁴⁶ Ιωάννου Φίλιππος, Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτήν των Ολυμπίων στο Ολύμπια, του 1870, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον, Αθήνα 1872 και Β.Δ. της 11 Απριλίου 1867, «περί σνστάσεως ναυτικών σχολείων». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 4 Μαΐου 1867.

⁴⁷ Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.60.

⁴⁸ Νόμος ΑΑΘ'22 Ιουνίου του 1882, «περί σνστάσεως ναυτικών σχολών», Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882 (Αρθρον 2): «Πρώτον βαθμού ναυτικά σχολαί σνσταθήσονται εν ναυτικαίς πόλεσιν, ένθα νάρχονσι γνμνάσια, δεντέρον δε βαθμού εν ναυτικαίς πόλεσιν, ένθα νάρχονσι σχολαρχεία». Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1882. Από αυτές η μία βρισκόταν στον Πειραιά, από την οποία κατά το

καθορισθεί η λειτουργία οκτώ εμπορικών ναυτικών σχολών⁴⁹ απέτυχε, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του 1908 του τότε υπουργού των Ναυτικών Επαμεινώνδα Εμπειρικού.⁵⁰ Βαθμιαία επίσης, ελλείπει πιστώσεων, άρχισαν να απολύονται και οι ναυτοδιδάσκαλοι που είχαν διοριστεί στις σχολές αυτές από το 1886.⁵¹ Ως αιτιολογία της απόλυσής τους προβλήθηκε η εξάντληση των πόρων από κληροδοτήματα.⁵²

Το 1901⁵³ συστάθηκε και ναυτικό τμήμα «σκοπόν έχον την θεωρητικήν και πρακτικήν μόρφωσιν νέων προορισμένων δια τας θέσεις αξιωματικών και πλοιάρχων τον Εμπορικού Ναυτικού» στην Πετρίτσειο σχολή της Κεφαλονιάς⁵⁴ που, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο,⁵⁵ η συντήρησή της στηριζόταν στο κληροδοτήμα του Σταματίου Πετρίτση,⁵⁶ γιατρού και νομικού Κεφαλλονίτη.⁵⁷ Η μετέπειτα απόπειρα σύστασης ναυτικής σχολής εμποροπλοιάρχων στον Πειραιά το 1910 απέτυχε, εφόσον δεν εκδόθηκαν τα εκτελεστικά διατάγματα του νόμου αυτού.⁵⁸ Αλλά και επόμενη προσπάθεια νομοθετικής ρύθμισης του θέματος της ναυτικής εκπαίδευσης να ιδρυθεί στον Πειραιά δημόσια Ναυτική Σχολή για την εκπαίδευση πλοιάρχων και μηχανικών του εμπορικού ναυτικού το Σεπτέμβριο του 1925

διάστημα 1887-1891 αποφοίτησαν 96 μαθητές. R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, [Εισμός], Αθήνα 1993, σ.229 και «Εμπορική ναυτική σχολή», Πανελλήνιος Σύντροφος, 1891, σσ.905-906.

⁴⁹«Εν ναυτικαίς πόλεσι τον: Κράτους συνιστώνται βαθμηδόν σχολαί ναυτικάί, σκοπούσαι την εκπαίδευσιν των διά το επάγγελμα του εμποροπλοιάρχου προωρισμένων νέων». Άρθρον 1^ο. Ιδρύθηκαν ναυτικά σχολεία στην Πάτρα, Πειραιά, Σύρο, Αργοστόλι, Γαλαξειδί, Ύδρα, Σπέτσες και Θήρα και αργότερα στο Βόλο και στην Ιθάκη. Β.Δ. 19π «Αυγούστου 1882, «περί σνστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 27κ Αυγούστου 1882.

⁵⁰ Έκθεση «περί Σχολής Εμποροπλοιάρχων». Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.63. Περί υποβολής σχεδίου Διατάγματος της 2 Οκτωβρίου 1908, «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.276, τεύχος Α' της 1 Νοεμβρίου 1908. Ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός, εφοπλιστής και πολιτικός διετέλεσε επανειλημμένα βουλευτής Κυκλάδων από το 1892 έως το 1910. Επί κυβερνήσεως Θεοτόκη διετέλεσε υπουργός των Ναυτικών από την 21 Ιουνίου 1908 μέχρι την 7 Ιουλίου 1909. Daikin Daglas, Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923), [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 2001, σ.429.

⁵¹ Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1886, «περί ναυτοδιδασκάλων». Θα διδάσκουν μέχρι την έκδοση του Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1891. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 73 της 21 Μαρτίου 1886.

⁵² Δαυίδ Αντωνίου, Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολίου (1867-1882), Αργοστόλι 2003, [Ε.Κ.Ι.Ε.], σσ.330-331.

⁵³ Β.Δ. της 26 Οκτωβρίου 1901, «περί σνστάσεως ίδιον ναυτικού τμήματος εν τη Πετρίτσειω Εμπορική Σχολή Ληξονρίον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.233 της 27 Οκτωβρίου 1901.

⁵⁴ Άρθρο Ιο. Στο άρθρο 2 ορίζεται ως τριτάξια σχολή με δύο τμήματα, το Εμπορικό και το Ναυτικό. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 233, τεύχος Α' 27 Οκτωβρίου 1901.

⁵⁵ Βλ.κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.824,832.

⁵⁶ Διαθήκη Σταματίου Πετρίτση της 19 Νοεμβρίου 1832 και κώδικελος της 24 Μαΐου 1832. Τπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ '94, σ.486 και Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62. Βλ. Γ εώργιος Μοσχόπουλος, Ιστορία της Κεφαλονιάς, [Κέφαλος], Αθήνα, τόμος Α' 1985, τόμος Β' 1988.

⁵⁷ Ο Πετρίτσης είχε αφιερώσει το 1832 «άπασαν την εν Κεφαλληνία περιουσίαν εις την (ιδρνησομένην) εν Ληξονρίω σχολήν». Διαθήκη και κώδικελος Σταματίου, ό.π.

⁵⁸ Νόμος ΓΨΚΒ' της 9 Απριλίου 1910, «περί Σχολής εμποροπλοιάρχων», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.158, της 3 Μαΐου 1910.

δεν ευοδώθηκε με αποτέλεσμα για άλλη μια φορά η ναυτική γενικώς εκπαίδευση να «αφεθεί» στην ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁹

2. Ότι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα...

Τη συνειδητοποίηση τόσο της απουσίας, όσο και της αναγκαιότητας της ναυτικής εκπαίδευσης, και μάλιστα σε χώρο ναυτιλιακής δραστηριότητας, όπως η Σύρος, τη συναντάμε στα τέλη του αιώνα σύμφυτη με την αντίληψη ότι η παροχή της αποτελεί ένα βήμα ιδεώδες, ένα εγχείρημα «πολυτελείας» για τη νοοτροπία της εποχής. Δωρεά του Σταματίου Βαφειαδάκη, δημάρχου Ερμούπολης, λόγου χάρη, προς το Ορφανοτροφείο Αρρένων της Σύρου στόχο είχε και τη δημιουργία ναυτικής εκπαίδευσης στο ίδρυμα: «...προσθείσα μάλιστα και το ναυτικόν μέρος, πράγματα ιδεώδη μέχρι τότε θεωρούμενα δια το φυτοζωούν τούτο Ίδρυμα...», σύμφωνα με την άποψη του Αδελφάτου του ιδρύματος. Η οικονομική ανεπάρκεια του Ορφανοτροφείου «δια την βιοσυντήρησιν των ορφανών» φαίνεται να στέκεται ανασχετικός παράγοντας στην υλοποίηση της επιθυμίας αυτής, όπως και της ίδρυσης επαγγελματικής σχολής μέσα στο ίδρυμα αργότερα.⁶⁰

Τις θετικές προοπτικές για την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων της χώρας με τα ξένα λιμάνια τις εναποθέτει στην υποστήριξη του ναυτιλιακού τομέα και της εγχώριας βιομηχανίας και ο Μιχαήλ Τσοσίτσας,⁶¹ ένας από τους μεγάλους ευεργέτες, κτηματίας βάμβακος στην Αίγυπτο και γενικός πρόξενος Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια. Σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, το 1833, Γραμματέα επί των Εξωτερικών, ανάμεσα σ' άλλα έγραφε: «Η εγκαρδίωσις, λοιπόν, η υποστήριξις και υπόληψις της ναυτιλίας, η σύστασις εργοστασίων εις τψ Ελλάδα, η μετρίασις της τιμής των προϊόντων της Ελλάδος είναι τα μέσα εκείνα, διά των οποίων δύναται να επανξηθώσι αι εμπορικαί σχέσεις της με την Αίγυπτον και να απολαμβάνει όφελος από αυτάς».⁶²

Ότι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα να δημιουργήσει, το υλοποίησε το ιδιωτικό ενδιαφέρον τόσο με την ίδρυση ιδιωτικών σχολών,⁶³ όσο και με χρηματοδότηση υποτροφιών. Πράξεις ευεργεσίας στον τομέα της ναυτικής εκπαίδευσης αυξάνονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Θεμελιακής σημασίας υπήρξε η

⁵⁹ Β.Δ. της 14 Σεπτεμβρίου 1925, «περί Ναυτικής Εκπαιδύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.310, τεύχος Α¹ της 17 Οκτωβρίου 1925.

⁶⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο του 1910. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων φάκελος 1,12, έγγραφο 341-Ψήφισμα Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου της 19 Οκτωβρίου 1918.

⁶¹ Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.792, Ευεργεσία, σ.223, υπσμ.585.

⁶² Επιστολή του Μ. Τσοσίτσα προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο της 2 Δεκεμβρίου του 1833. Μπίρης,...ό.π., σσ.151-158 και Ιω. Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί, Η Εκατονταετηρίς του Ε.Μ.Π., 1837-1937*, Αθήναι, [Τεχνικά Χρονικά], Ιούλιος 1939, σσ.77-87.

⁶³ Λειτουργούσαν στον Πειραιά από το 1895 η Σχολή Μηχανικών του Πειραιϊκού Συνδέσμου και από το 1900 η Νυκτερινή Σχολή Μηχανικών Εμπορικού Ναυτικού του εκπαιδευτικού Συνδέσμου «Προμηθεύς» ως εσπερινές σχολές για τεχνικούς πλοίων, «οίτινες αποφοιτώντες κατατάσσονται εις το Εμπορικόν και Πολεμικόν Ναυτικόν της Ελλάδος ως μηχανικοί». Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, τόμος Α¹, [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σ.725.

προσφορά του Πανταζή Κ. Βασσάνη στην ειδική αυτή εκπαίδευση. Ο Βασσάνης, έμπορος ομογενής στην Τάντα της Κάτω Αιγύπτου⁶⁴ από την Πορταριά Θεσσαλομαγνησίας,⁶⁵ αφιέρωσε με διαθήκη του τον Απρίλιο του 1890 τα 60/100 της περιουσίας του στο ελληνικό Δημόσιο⁶⁶ «υπό τον όρον να κτίση Ναυτικήν Σχολήν εν Πειραιεί, ήτις δέν πρέπει να στοιχίζει πλέον των 500.000 φράγκων εις χρυσόν».⁶⁷ Από τους τόκους του υπόλοιπου ποσού ορίζει να χρηματοδοτούνται υπότροφοι «εκ των ικανωτέρων και επιμελεστέρων τελειοφοίτων της Ναυτικής Σχολής, μετ' αστηράς και αμερολήπτους εξετάσεις», για σπουδές ναυτικής ή μηχανικής «εις Ευρώπην ή Αμερικήν»: Κατατέθηκε λοιπόν στην Εθνική Τράπεζα το ποσό των 862.478 δραχμών.⁶⁸ Το υπόλοιπο χορηγήθηκε μετά την ίδρυση της Σχολής Δοκίμων το 1906.⁶⁹

Σημαντική προσπάθεια για την προώθηση της ναυτικής εκπαίδευσης ήταν εκείνη του Γεωργίου Αβέρωφ στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Με τη διαθήκη του το Μάρτιο του 1898⁷⁰ προσέφερε τα 20/80 της περιουσίας του, όσης απέμεινε στο τέλος της ζωής του - στη ναυπήγηση ενός καταδρομικού τέτοιου, ώστε να χρησιμεύσει και ως ανώτερη εκπαιδευτική Σχολή Δοκίμων Βασιλικού Ναυτικού.⁷¹ Το υπολειπόμενο ποσό των τόκων όρισε να

⁶⁴ Δημήτρης Μιχαλόπουλος *Οι ευεργεσίες τον πολεμικού μας ναυτικού*, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1995.

⁶⁵ Ο διαθέτης δε λησμόνησε την ιδιαίτερη πατρίδα του. Έδωσε τα 10/100 της περιουσίας του σε κάλυψη δημοτικών αναγκών της. Διαθήκη του Πανταζή Κ. Βασσάνη της 9 Απριλίου 1890. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ. 70 και Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.215.

⁶⁶ ΑΥΕ, Φάκ.1903/ 66,1, έγγραφο 66 της 25 Φεβρουαρίου 1903 (προξενείο Τάντας, «περί κληροδοτήματος Βασσάνη προς το Ελληνικό Δημόσιο». Το προξενικό κατάστημα ανήκε στη περιουσία αυτή) και έγγραφο 17144 της 28 Δεκεμβρίου 1900, (υπουργείο Εξωτερικών προς προξενείο Τάντας). Ο Βασσάνης με διαθήκη του κατέστησε κληρονόμο των 64% αυτής εν γένει το Δημόσιο και, «εκτός αυτής, κατέβαλε σε πιστωτή 200 ή 250 λίρες επιδικασθείσας αντώ προς αποφυγήν πλειστηριασμού». ΑΥΕ, Φάκ.1903/ 66,1, έγγραφο (Agence diplomatique Consulat General de Grece no 3690 Le Caire/ 28 Δεκεμβρίου 1903 προς Αλέξανδρο Σκουζέ, υπουργό Εξωτερικών).

⁶⁷ Ισοδυναμούσαν τα φράγκα με δραχμές νέες σε χρυσόν. Μετά τα εν Αλεξάνδρεια κληροδοτήματα η υπόλοιπη περιουσία μοιράστηκε σε 80 μερίδια. Μυστική διαθήκη του Π. Βασσάνη, ό.π.

⁶⁸ ΑΤΕ Φάκ.1892/ 88,1, έγγραφο 616 και έγγραφο 3394 της 17 Νοεμβρίου 1892 (Απογραφή της περιουσίας Βασσάνη. Αναγγέλλεται η περσάτωση της απογραφής της περιουσίας Βασσάνη προ τριών ημερών «διεξαχθείσα μετά πάσης ακριβείας». Κριτικάρεται η απαίτηση των εκκαθαριστών Θεοδ. Νικολαΐδη, Ψύχα, Σταματόπουλου που δε πείθονταν να κατεβάσουν την τιμή της αμοιβής τους, να πάρουν 300 δηλαδή λίρες από τις 500, αρχική απαίτηση τους, «αν και ήταν Έλληνες προσφέροντες νηρεσία στο Δημόσιο».

⁶⁹ ΠΠΧ, σ.70. Περισσότερα για τη Σχολή βλ. Ιωάννης Φακίδης, *Ιστορία της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων (1845-1973)*, Αθήνα 1996.

⁷⁰ Διαθήκη του Γ.Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15, Ζερβός, αρ.1 ΣΜΔ, αρ.7557. Ο Γ. Αβέρωφ ανάμεσα στις μεγάλες δωρεές του προσέφερε και 40.000 λίρες στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, συν έβαλε στην αποπεράτωση του «Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου», έκτισε το Αβερωφείο Εφηβείο και χρηματοδότησε την ολική ανακατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899. Βλ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.722-723,735 και Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.641-642.

⁷¹ Το συνολικό ποσό που αφιερώθηκε από τον ίδιο τον ευεργέτη στο πολεμικό ναυτικό έφθανε περίπου το 1898 τις 2.500.000 χρυσές δραχμές, ποσό που αυξήθηκε μέχρι τη χρησιμοποίησή του σε

χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή νέου πλοίου ίδιου, όταν το πρώτο αχρηστευθεί.⁷² Αφησε στο Έθνος 20 μερίδια, «ίνα εκ τον τόκον και τον κεφαλαίον η Ελληνική Κυβέρνησις ναυπηγήση ισχυρόν καταδρομικόν πλοίον διεσκευασμένον, ούτως ώστε να χρησιμεύση και ως ανωτέρα εκπαιδευτική σχολή των δοκίμων τον Βασιλικού Ναυτικού, προς τε την πρακτικήν και την θεωρητικήν τελειοποίησιν αυτών. Τό πλοίον τούτο θά φέρει το όνομά μου, τό περίσσειμα τό οποίον θέλει προκύψη θά μένη κατατεθειμένον εντόκως παρά τη Τραπέζη, ίνα χρησιμεύση διά τόν αυτόν σκοπόν, εις κατασκευήν δηλαδή νέου τοιούτου πλοίου, όταν τό πρώτον καταστή άχρηστον».⁷³

Αξιοπρόσεκτη επίσης είναι η πρωτοβουλία του πλοιοκτήτη, εφοπλιστή από την Ιθάκη, του Όθωνα Σταθάτου, ο οποίος ίδρυσε στην πατρίδα του Εμπορική και Ναυτική Σχολή.⁷⁴ Τον Απρίλιο του 1907 και τον Ιούνιο του 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρησης αυτής ναυτικής και εμπορικής σχολής, αλλά έπαυσε να λειτουργεί από το Σεπτέμβριο του 1913. Το κτίριο της Σχολής δωρίθηκε στο ελληνικό Δημόσιο για τη δημιουργία πλήρους δημοτικού σχολείου.⁷⁵

Ο Μαρίνος Βαλλιάνος⁷⁶ από την Κεφαλονιά που ζούσε στο Ταϊγάνιο της Ρωσίας, προσέφερε εξαιρετική υπηρεσία με τη συνεισφορά του στον εκσυγχρονισμό του εμπορικού στόλου και τη μετατροπή των ιστιοφόρων σε ατμοκίνητα πλοία.⁷⁷ Ευεργέτης της

μια δεκαετία περίπου. Το θωρηκτό κατασκευάστηκε τελικά το 1908. Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σσ.75-77. Η Βουλή είχε εγκρίνει την αγορά ενός καταδρομικού από την Ιταλία το οποίο κόστιζε 23.600.000 φράγκα, το 1/3 της τιμής του οποίου θα προσέφερε ο Γεώργιος Αβέρωφ. Το θωρηκτό «Αβέρωφ» που ναυπηγήθηκε το 1910 στοίχισε τελικά 24.000.000 περίπου δραχμές από τις οποίες οι 8.000.000 ανήκαν στο κληροδότημα του Αβέρωφ. Συγκεκριμένα, απορρόφησε η κατασκευή του 950.750 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες οι 300.000 προέρχονταν από το κληροδότημα. Βλ Αθανάσιος Βερέμης, *Το Στρατιωτικά Κίνημα τον 1909* (σσ.258-266), ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σ.262. που δόθηκε από τον ευεργέτη με τη διαθήκη του της 18 Μαρτίου 1898, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες.. ό.π., σσ.75-77 και Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. Ημερήσια, *Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, σσ.29,47,62. Η εικόνα του καταδρομικού «Γ. Αβέρωφ» κυριαρχούσε σε επιστολικά δελτιάρια εποχής (αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ό.π., σ.43.

⁷² Άρθρο 13 της διαθήκης του Γ. Αβέρωφ, ό.π. Με το νόμο ΒΨΟΔ' του 1900 ιδρύθηκε το Ταμείο Εθνικού Στόλου, στο οποίο συμπεριελήφθη και το κληροδότημα του Γ. Αβέρωφ μαζί με άλλα κληροδοτήματα υπέρ του στόλου. Νικόλαος Οικονόμου, *Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909*, (σ.179-192), ΙΕΕ, τόμος .ΙΔ', σ.187. Βλ. κεφ.Το τιμαλφέστερον, σ.380.

⁷³ Άρθρο 13, ό.π. ΠΠΧ, σ.15. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών*, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15, Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος κατατεθειμένου στην Εθνική Τράπεζα για το πλοίο που επρόκειτο να ναυπηγηθεί ανερχόταν σε 26.516,77 δραχμές και 493,75 δραχμές δανείου Κερκύρας έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), Φάκελος17: (Διαθήκη) φάκελοςιδ: (Εκτελεστές Διαθήκης) φάκελος 7, υπφ.1,2,3 και έγγραφο 9876 της 3 Σεπτεμβρίου 1906 (Εκτελεστές της διαθήκης έμειναν δύο μετά το θάνατο του τρίτου, του Ν. Αδαμίδου).

⁷⁴ ΜΗΚ,Γ123, σ.587 /1130, Ζερβός,. Τ.Γ., αρ.1165.

⁷⁵ Ό.π.

⁷⁶ Δωρητήριο συμβόλαιο του Μαρίνου Βαλλιάνου της 17 Νοεμβρίου 1898 και κώδικελος της 12 Ιανουαρίου 1899. ΜΗΚ, σ.200.

⁷⁷ Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σσ.91-93. Δήμος Αθηναίων, *Η Αθήνα των Ευεργετών*, Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, Έκθεση 9 Μαΐου-10 Ιουνίου, [Πνευματικό Κέντρο], Λεύκωμα, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97. Η οικογένεια Βαλλιάνου υπερείχε στο δίκτυο συνεργασίας και αλληλοδανεισμού των δύο ελληνικών ομάδων εφοπλιστών από Κεφαλονιά, Ιθάκη, Χίο που

εκπαίδευσης του νησιού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο ίδιος,⁷⁸ υποστήριξε την **προσπάθεια** των Κεφαλλονιτών «να ευδοκιμήσουν ως έμποροι χρησιμοποιώντας τα υποκαταστήματά τους ως εκπαιδευτικά φυτώρια».⁷⁹ Όπως προαναφέρθηκε,⁸⁰ ο αδελφός του, Παναγής Βαλλιάνος ενδιαφέρθηκε στη διαθήκη του για την προικοδότηση του Αργοστολιού με Εμποροναυτική σχολή.⁸¹

Για πολλούς ευεργέτες η κατεύθυνση προς τη ναυτική εκπαίδευση δεν είναι η μοναδική, αλλά αποτελεί μία από τις πολλές κατευθύνσεις που δίνουν στη δωρεά ή το κληροδοτήμα τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Πέτρο Μαρκίδη⁸² από την Αμφισσα, κάτοικο του Πειραιά, ο οποίος προσέφερε το 1908 την περιουσία του στην εκπαίδευση μέσω υποτροφιών «νέων Αμφισσέων εκ νομίμου γάμου γεννηθέντων και γεννηθησομένων και εκ των δημοτικών σχολείων Αμφίσσης εξερχομένων και εκ των πέριξ χωρίων...εις εκπαιδένειν επτά νέων...». Από αυτούς οι τρεις προορίζονταν για το γυμνάσιο, δύο για τις ανώτερες σχολές Πανεπιστήμιο, Στρατιωτική και Ναυτική σχολή ή Πολυτεχνείο.⁸³

Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, εφοπλιστής, διδάκτωρ πολιτικής οικονομίας, βουλευτής Ανδρου κατά τη δεκαετία του 1890⁸⁴ και υπουργός Ναυτιλίας το 1908 θεωρείται «αναμορφωτής του Ναυτιλιακού κώδικα».⁸⁵ Στο έργο του «περί της ατιμήρους ημών

κυριαρχούσαν στην πρώιμη φάση του εφοπλισμού, διοχετεύοντας η ίδια κεφάλαια στους ομογενείς εφοπλιστές ή μεσολαβώντας στην παροχή πιστώσεων σε έλληνες κεφαλαιούχους χρησιμοποιώντας ισχυρές διασυνδέσεις με τραπεζικούς κύκλους του Λονδίνου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αντικατάσταση των ιστιοφόρων με ατμόπλοια στην ελληνική ναυτιλία οφειλόταν σε μεγάλο μέρος στην οικογένεια Βαλλιάνου. Κων. Παπαθανασόπουλος, Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988, σσ.224-225.

⁷⁸ Ανάμεσα σε άλλα ιδρύματα προέβη και στη σύσταση Σχολαρχείου στην Κεφαλονιά. Στ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.92,

⁷⁹ Ο.π., σσ.92-93.

⁸⁰ Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.833-834.

⁸¹ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελος της 16 Ιανουαρίου 1900 ΜΗΚ,Γ'199, σ.847, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1918 4,193 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885

⁸² Διαθήκη του Πέτρου Μαρκίδη της 4 Οκτωβρίου 1908 και κωδίκελος της 19 Μαρτίου 1918. ΜΗΚ,Γ'72, σ.373.

⁸³ Αρχική περιουσία του ήταν 373.000 δραχμές. Ανάμεσα στους υποτρόφους συγκαταλέγει και τον αναδεξιμίο του, όταν έφθανε στην κατάλληλη ηλικία. Μετά όμως την αποπεράτωση των σπουδών του, όριζε οι υποτροφίες των μαθητών να γίνου οκτώ. ΜΗΚ, Γ'72, σ.373.

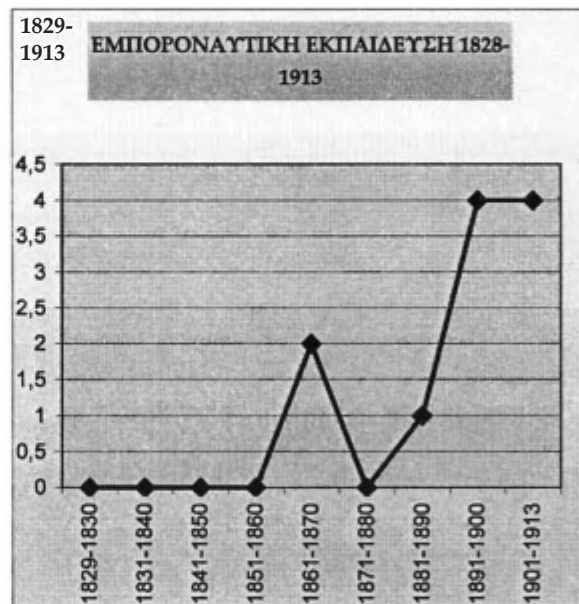
⁸⁴ Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858-1924), υπήρξε βουλευτής τα έτη 1892, 1895, 1899. Διετέλεσε πρέσβης Μαδρίτης και Παρισίων, καθώς και υπουργός ναυτιλίας το 1908 με τον Θεοτόκη και συνέβαλε στην αναμόρφωση ναυτιλιακού κώδικα. Υπήρξε ιδρυτής της Τράπεζας Αθηνών. Δημοσίευσε μελέτες οικονομικού, εμπορικού ναυτιλιακού περιεχομένου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις 1964, σ.163. Προέβη, εκτός από άλλα κοινωφελή έργα, στην οικοδόμηση Γυμναστηρίου στην Ανδρο, σύσταση της Φιλαρμονικής Σχολής Ανδρου, του δημοτικού σχολείου και του γηροκομείου στη Βουρκωτή της Ανδρου και. Αυγ. Εμπειρικός, Η ιστορία της οικογένειας...ό.π., σσ.97-99. Τιμήθηκε με το Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρα.

⁸⁵ Νέος βελτιωμένος νόμος για τη Ναυτιλία ψηφίστηκε, ο ΓΨΙΖ', ο οποίος άρχισε να ισχύει από το 1910 και προώθησε την ελληνική ναυτιλία. Αυγ. Εμπειρικός, Η ιστορία οικογένειας...ό.π., σ.97.

ναυτιλίας» έγραφε ότι «η Ναυτιλία και η Γεωργία είναι οι δυο τίοδες εηί των οποίων θα στηριχθή η Ελλάς».⁸⁶

Παρόμοια είναι η προτίμηση, αν και μεταγενέστερη, του Αθανασίου Αναγνώστου Ματάλα το 1919. Ανάμεσα στις υποτροφίες που χρηματοδοτεί όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης συγκαταλέγει και εκείνες για σπουδές σε ναυτική σχολή.⁸⁷

Διαπίστωση είναι λοιπόν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ότι η πρόθεση του ελληνικού Κράτους να οργανώσει ναυτική εκπαίδευση ήταν ορατή, είτε για λόγους «αποσυμφόρησης» των γυμνασίων, τα οποία είχαν μόνο γενική κατεύθυνση, είτε ως αδήριτη ανάγκη εξέλιξης εκσυγχρονισμού και στήριξης ενός από τους σπουδαιότερους κλάδους της οικονομικής ζωής της Ελλάδας που ήταν η ναυτιλία. Όμως η έλλειψη ικανοποιητικής κοινωνικής ανταπόκρισης στις σπουδές ναυτικών επαγγελματιών, η οποία καλυπτόταν, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση του εμπορίου, από ένα είδος παραδοσιακής μαθητείας και εμπειρικής μετάδοσης γνώσεων, καταδίκασε την εμπορική και ναυτική εκπαίδευση σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} σε μία ουσιαστική υπολειτούργια.

⁸⁶ Ο.π., σ.97.

⁸⁷ Στον κωδικέλο του αναφέρεται βαθμίδα και το είδος των σχολών, για τις οποίες προορίζονται οι υποτροφίες. Προσφέρει 10 υποτροφίες για αποφοίτους δημοτικού, 6 γυμνασίου και ομοίβαθμων γυμνασίου πρακτικών σχολών και 3 για τους προοριζόμενους για ανώτερες σπουδές, όπως σπουδές Πολυτεχνείου, Πανεπιστημίου, στρατιωτικής και ναυτικής σχολής, ορίζοντας διαφορετικό αριθμό για κάθε κοινότητα και διαφορετικό ποσό τροφείων. ΜΗΚ, σ.988. Διαθήκη του Αθανασίου Αναγν. Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδικέλος της 24 Μαΐου 1919. ΜΗΚ, Γ'208, σσ.972,985-1004.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εθνική ευεργεσία και η συμμετοχή της στον τομέα της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της ιστορίας του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί ένα θέμα με πολύμορφες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές προεκτάσεις. Η μορφή αυτή της ιδιωτικής παρέμβασης στο δημόσιο βίο συνδεδεμένη τόσο με τις εθνικές ευαισθησίες, όσο και με τα οράματα του παροικιακού ελληνισμού και η οποία συν έβαλε ιδιαίτερα στην εξέλιξη και τη διαμόρφωση του νεοπαγούς ελληνικού βασιλείου, θεωρήθηκε μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία των ευρωπαϊκών κρατών.

Αποτελεί θέμα πολυσήμαντο και πολυδιάστατο η ανίχνευση και η αιτιολόγηση των βαθύτερων κινήτρων της προικοδότησης του φτωχού ελληνικού κράτους με σκοπό τη θεμελίωση και την επέκταση της αναγκαίας εκπαιδευτικής υποδομής τόσο από τους Έλληνες του εσωτερικού, όσο και τους εγκατεσπαρμένους σε διάφορες χώρες και ηπείρους έλληνες ομογενείς. Με κατεύθυνση τόσο στον τόπο της γενέτειράς τους, όσο και γενικότερα στο «Έθνος» η ευεργετική πράξη, πέρα από τη νοσταλγία για τον τόπο καταγωγής, το στόχο της υστεροφημίας, μιας δημόσιας κοινωνικής αναγνώρισης και διάκρισης, διάφορες προσωπικές αιτίες ή συναισθηματικές εξαρτήσεις και επιρροές ακόμα και υστερόβουλες βλέψεις και επιχειρηματικές ανησυχίες υπόθαλπε την έννοια του εθνικού χρέους, έναν πατριωτισμό που τροφοδοτήθηκε κατά πολύ από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Οι προσδοκίες του ιδιώτη αυτού χορηγού για «εν ζωή» ή μεταθανάτια κοινωνική αναγνώριση και «ένταξή του στο εθνικό σύνολο» μέσα από ευεργετικές χειρονομίες - χαρακτηριστικό του μεγαλοαστού τον 19^ο αιώνα - συμπορεύονταν με τις προσδοκίες του ελληνικού έθνους - κράτους για ενότητα και ολοκλήρωση.

Η ανοδική πορεία που σημείωσε ο αριθμός των δωρεών με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους συνδεόταν με βασικούς τομείς της λειτουργίας του και αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Από το ευρύ σύνολο των τομέων επιδότησης κυριαρχική θέση διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ο χώρος της παιδείας ως τομέας εθνικής προτεραιότητας μέσα από τη χρηματοδότηση πολιτιστικών ιδρυμάτων και οργανισμών, αλλά πρωταρχικά της σχολικής-εκπαιδευτικής υποδομής του νέου κράτους.

Η ανάπτυξη της παιδείας θεωρήθηκε όχι μόνο από τους έλληνες εμπόρους του εξωτερικού, αλλά και από το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων ως το κατεξοχήν εργαλείο προόδου και εθνικής ανασυγκρότησης, πεποίθηση που ανάγλυφα εκδηλώθηκε με τη μαζική σχεδόν συμμετοχή στην οικονομική συνεισφορά, όσο και στον πολλαπλασιασμό των καθιδρυμάτων. Η εκπαίδευση,

ως βασικός φορέας της εθνικής ιδεολογίας στηριζόμενη στην πολιτική ανεξαρτησία του έθνους λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός πολιτισμικής ενότητας και καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης μέσα από την εισαγωγή προτύπων του κλασσικού παρελθόντος. Η απομάκρυνση από την παράδοση της Ανατολής και ο προσανατολισμός σε δυτικά πολιτιστικά πρότυπα υποβοηθούσε την τόνωση αυτής της εθνικής ταυτότητας και ενοποίησης.

Γενναιόδωρες χειρονομίες και πλουσιοπάροχες προσφορές, δημιουργικές προϋποθέσεις ενός μεγάλου εκπαιδευτηρίου ή ενός νέου θεσμού αποτελούσαν το έναυσμα και το παράδειγμα προς μίμηση για τις εισφορές ενός τεράστιου αριθμού μικρότερων δωρεών που αναπλήρωναν την αδυναμία της κρατικής μηχανής να καλύψει με τον ισχύο κρατικό προϋπολογισμό, τη λειτουργία και την επέκταση του ήδη περιορισμένου εκπαιδευτικού δικτύου. Η πραγματικότητα αυτή μαζί με τις τάσεις που προαναφέρθηκαν προκάλεσαν μία σημαντικότερη ροή οικονομικής ενίσχυσης, πέρα από το Πανεπιστήμιο και τα μεγάλα πνευματικά ιδρύματα, στο χώρο της βασικής - πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας - αλλά και της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Η ύπαρξη της παραδοσιακής νοοτροπίας, από τη μία, η οποία τροφοδοτείται από τη διάθεση κοινωνικής αλληλεγγύης που συνυπάρχει με την έννοια της φιλανθρωπίας και από την άλλη, οι προοδευτικές νεωτεριστικές ατομικές ή συλλογικές αναζητήσεις που θα οδηγούσαν τη χώρα στον εκσυγχρονισμό στάθηκαν οι δύο άξονες, πάνω στους οποίους η ευεργεσία διαμόρφωσε την πορεία της μέσα στο χρόνο.

Η εθνική ιδεολογία συνδυαζόμενη με τον κοσμοπολιτισμό που διέκρινε τη στάση και τις αντιλήψεις πολλών από τους ευεργέτες μεταφραζόταν σε πράξεις τόνωσης της εθνικής πολιτιστικής παραγωγής και στην οικονομική ενίσχυση της παιδείας τόσο της περιοχής καταγωγής, όσο και γενικότερα του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα της πρωτεύουσάς του. Ήταν μάλιστα από πολλούς δωρητές ιδιαίτερα αναπτυγμένο το αίσθημα του πανελληνισμού και του πολιτιστικού πατριωτισμού που υπερέβαινε τα στενά όρια του τοπικισμού και της απόστασης μεταξύ της γενέτειράς τους και εθνικού κέντρου.

Το Κράτος προσφεύγοντας συχνά στην αρωγή τους για την οικοδόμηση εκτός των άλλων της εκπαιδευτικής του υποδομής προωθούσε τη δημιουργία ενός δικτύου επαφών, επιτροπών εράνων, προσώπων - μεσολαβητών μέσω των προξένων στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, με στόχο την καλλιέργεια της πατριωτικής άμιλλας μεταξύ των ομογενών. Δεν παρέλειπε μάλιστα να τους τιμά με διάφορες διακρίσεις - παράσημα, αξιώματα, θέσεις - που στόχο είχαν την ενίσχυση της πρακτικής αυτής και την έμμεση καθιέρωσή της.

Βασικά κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους ευεργέτες, ιδιαίτερα τους απόδημους, προβάλλουν στα κείμενα των «αυτόγραφων» διαθηκών τους ή της επιστολογραφίας τους, τα οποία σηματοδοτώντας το πέρας μιας διαδρομής που δεν επαναλαμβάνεται, μεταβάλλονται σε ιερό χώρο προσωπικής τους μαρτυρίας. Μέσα από

πολλαπλά τεκμήρια αποκαλύπτεται ένα πολύπτυχο συμπεριφορών και νοοτροπιών, η στάση του διαθέτη απέναντι στο θάνατο, την οικογένεια, την τοπική κοινωνία ή το έθνος του, η τοποθέτησή του σε θέματα παιδείας, πολιτισμού και εκπαίδευσης, στοιχεία του ψυχικού του κόσμου και της θρησκευτικότητάς του. Αναδεικνύονται όμως συχνά και ο τρόπος αντιμετώπισης της εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές του θέσεις και απόψεις, οι λόγοι αφιέρωσης περιουσίας του σε συγκεκριμένο εκπαιδευτικό τομέα ή ίδρυμα.

Η διαβάθμικη της οικονομικής προσφοράς συνδεόμενη όχι μόνο με το ύψος της περιουσίας τους, αλλά και με το μέγεθος της ευεργετικής τους διάθεσης κατηγοριοποιεί οικονομικά τις πράξεις τους. Μέσα από μία κλιμάκωση καθολικής παραχώρησης του αποθησαυρισμένου πλούτου έως τη συμβολική παραχώρηση μέρους του, ανεξάρτητα από το μέγεθος της κατεχόμενης περιουσίας, καθορίζεται η συμβολική ή γενναιόδωρη συμμετοχή τους στην ευεργεσία. Αντίθετα από την παραδοσιακή αντίληψη που θέλει η έννοια του μεγάλου ευεργέτη να προσδιορίζεται από το μέγεθος της προσφοράς του ανεξάρτητα από το ύψος της περιουσίας του, η ανίχνευση του μεγέθους της δωρεάς σε σχέση με το ύψος της υπάρχουσας περιουσίας μέσα από μία εναλλακτική οπτική οριοθετεί και ένα διαφορετικό ηθικό μέγεθος προσφοράς του ευεργέτη. Η κοινωνική καταγωγή, η οικογενειακή κατάσταση, οι συνθήκες ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής, ο τρόπος ζωής, το μορφωτικό επίπεδο, συνθέτουν ένα σύνολο παραγόντων που επιδρούν στον τρόπο - επιλογές και μέγεθος - διάθεσης του συσσωρευμένου πλούτου.

Η προσφορά βέβαια όχι ευκαταφρόνητων χρηματικών ποσών εκ μέρους ενός ευκατάστατου αστού συνδυασμένη με την οικονομική ισχύ, την κοινωνική αίγλη ή την πολιτική δύναμη και επιρροή που μπορεί αυτός να διαθέτει διατηρείται στη μνήμη του χρόνου πολύ ευκολότερα από την απλή και πηγαία ευεργετική χειρονομία ενός μικρού ευεργέτη, ο οποίος θα παραμείνει στην αφάνεια. Η αποτίμηση περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική της θυσίας και της διάθεσης συνεισφοράς μέσα από μία δωρεά εμφανίζεται ως βασικό πρόβλημα για τον ερευνητή που ασχολείται με το ζήτημα της ευεργεσίας και αποτελεί μία τρίτη διάσταση πέρα από το οικονομικό ύψος και το αποτέλεσμα της που συντηρεί ουσιαστικά το φαινόμενο της ευεργεσίας.

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος στην επιθυμία του να προσελκύσει διάφορα χρηματικά ποσά, τα οποία θα ελάφρυναν τις δημοσιονομικές του ανάγκες συχνά προχωρούσε στη διαδικασία απονομής του τίτλου του ευεργέτη ή άλλης συμβολικής αναγνώρισης μειώνοντας το απαιτούμενο όριο για την απονομή της διάκρισης.

Η επεξεργασία μιας σειράς παραμέτρων δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών ανέδειξε ένα σημαντικό αριθμό ευεργετών που αντανακλούν διαφοροποιήσεις σχετικά με το γάμο, το επάγγελμα, τη χρησιμοποίηση της περιουσίας. Διαφοροποιήσεις που σε συνδυασμό με τη γεωγραφική προέλευση των ατόμων και τη χρονική στιγμή της παραχώρησης του κληροδοτήματος

αποκαλύπτουν τη σπουδαιότητα του χώρου και του χρόνου. Το αυξημένο ποσοστό προσφοράς «πολύ μεγάλων» περιουσιών που παρατηρήθηκε σε κάποιους τομείς της εκπαίδευσης (βλ. τεχνική εκπαίδευση) - αν και μικρό σε σχέση με τη συνολική ευεργεσία στην εκπαίδευση - συνδέεται με το υψηλό ποσοστό της αγαμίας και ιδιαίτερα της ακληρίας των δωρητών. Ανεξάρτητα όμως από το ύψος της προσφοράς, η κατηγορία των άτεκνων υπερέχει των άλλων κατηγοριών ως προς τη συμμετοχή τους στην ευεργεσία, ενώ ακολουθεί εκείνη των άγαμων και μετά των έγγαμων με παιδιά. Την απουσία τέκνων υποκαθιστά η συμβολική συνέχειά τους μέσα από τη διαιώνιση ενός κληροδοτήματος ή δωρεάς τους στο μέλλον, μέσα από την υστεροφημία, - την «εύφημον μνειάν» - και την αναγνώριση της ευεργετικής τους παρουσίας. Οι άτεκνοι συγκεκριμένα υπερέχουν των άλλων κατηγοριών οικογενειακής κατάστασης στην ευεργεσία των ορφανοτροφείων και στην προσχολική, τεχνική και εμπορική-ναυτική εκπαίδευση, ενώ οι έγγαμοι στη γενική, τη γεωργική και την «υπέρ του έθνους» εκπαίδευση.

Αν εξαιρεθεί ένα μικρό ποσοστό ευεργετών που προέρχονται από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έρχονται να θεραπεύσουν τα προβλήματα του εκπαιδευτικού δικτύου της Ελλάδας, καθώς και ένα πολύ μικρότερο φιλελλήνων, οι ευεργέτες τόσο του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού, συμμετέχουν σχεδόν ισότιμα αριθμητικά στο φαινόμενο του ευεργετισμού με αισθητή όμως διαφορά σχετικά με το ύψος του προσφερόμενου ποσού υπέρ της δεύτερης ομάδας, (βλ. Παράρτημα 1, Α' σ.1, πίν.1).

Ανάμεσα στην κορύφωση της γενναιοδωρίας, από τη μία πλευρά, που φθάνει ως την καθολική εκχώρηση περιουσιών - πρακτική που συναντάμε στην πλειονότητα των Ηπειρωτών, που μοιάζουν να ανήκουν σε προηγούμενη εποχή - και στη συμβατική προσφορά, από την άλλη πλευρά, που στην περίπτωση των ομογενών καθορίζεται από το βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης στην παροικία και τη δύναμη του οικογενειακού και συγγενικού περίγυρου (ιδιαίτερα των χιωτών κοσμοπολιτών), η απόσταση είναι σημαντική και οι διαβαθμίσεις της γενναιοδωρίας ποικίλουν. Ενδιάμεσες συμπεριφορές εικονογραφούν πολιτισμικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες.

Κυριαρχική θέση ανάμεσα στις επαγγελματικές κατηγορίες - στο βαθμό που είναι γνωστό - κατέχει εκείνη των επιχειρηματιών, δηλαδή εμπόρων, τραπεζιτών, πλοιοκτητών, χρηματιστών, κτηματιών. Ακολουθεί εκείνη των πολιτικών ανεξάρτητα από την ύπαρξη ενός δεύτερου επαγγέλματος (δευτερευόντως ασκουμένου). Η κατηγορία των κληρικών υπερέχει ως τρίτη στη σειρά κατηγορία, κυρίως το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Λόγιοι, επιστήμονες, εκπαιδευτικοί, τεχνίτες ή άλλα χειρωνακτικά επαγγέλματα έπονται-

Όσον αφορά στο μορφωτικό τους επίπεδο, υπερέχει η πρώτη κατηγορία, δηλαδή εκείνων που διαθέτουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση. Την υπεροχή του υψηλού μορφωτικού επιπέδου την εντοπίζουμε τόσο σε ευεργέτες της γενικής εκπαίδευσης, όσο και των υπόλοιπων τομέων με εξαίρεση την τεχνική

εκπαίδευση. Η αποκλειστική - τείνουμε να καταλήξουμε - ανάληψη της ανέγερσης ιδρυμάτων, ιδιαίτερα ορισμένων τομέων επαγγελματικής εκπαίδευσης, - όπως εκείνων καλλιτεχνικού χαρακτήρα, λόγου χάρη -, αλλά και της γυναικείας εκπαίδευσης αποτυπώνει το ενδιαφέρον του πιο εύπορου και καλλιεργημένου τμήματος της αστικής τάξης του ελληνισμού του εξωτερικού με κοινή οικονομική προέλευση, που παράλληλα στηρίζει τη σύσταση πολιτιστικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων. Μεγάλοι ευεργέτες ορισμένων τομέων εκπαίδευσης, όπως των Διδασκαλείων ή της γυναικείας εκπαίδευσης, διακρίνονταν για το υψηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό τους επίπεδο.

Αντίθετα, αξιοσημείωτη είναι η σημαντική συμμετοχή ευεργετών με στοιχειώδη μόρφωση ή αναλφάβητων (γ' κατηγορίας) στην ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης τόσο στα μέσα, όσο και στα τέλη του αιώνα, και αυτό, απέναντι σε μια κοινωνία και ένα κράτος που πάντα διατηρούσαν σε κατώτερο επίπεδο την τεχνική από τη γενική εκπαίδευση.

Αναφορικά με την ποιότητα, το ύψος, το είδος της πράξης ευεργεσίας και την κατεύθυνσή της παρατηρούμε πως η πλειονότητα των ευεργεσιών στην εκπαίδευση γενικότερα προοριζόταν για τη σύσταση και τη συντήρηση εκπαιδευτικών καταστημάτων, ενώ ακολουθούσε η χορήγηση υποτροφιών, η μισθοδοσία διδασκάλων, η κάλυψη της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, η σύσταση βιβλιοθηκών, η έκδοση συγγραμμάτων ή η θέσπιση αθλοθεσιών. Οι υποτροφίες σε σχολές ιδιωτικές ή του εξωτερικού πολλές φορές υποκαθιστούν την ανύπαρκτη υποδομή ενός τομέα εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στο ύψος της δωρεάς, αξιοσημείωτο είναι πως, αντίθετα από την πλειοψηφία των «μεγάλων» και «πολύ μεγάλων» περιουσιών που κληροδοτούν ομογενείς του εξωτερικού, η συντριπτική πλειοψηφία των «μικρών» και «μεσαίων» σε ύψος δωρεών προέρχεται από κατοίκους του εσωτερικού. Για τους ίδιους μάλιστα παρατηρούμε ότι στρέφουν τη δωρεά του με άμεσο και ενεργητικό τρόπο, όπως είναι αυτονόητο, μόνο στη γενέθλια πόλη ή χωριό, την εκπαιδευτική υποδομή του οποίου φρόντιζαν να καλύπτουν προσδοκώντας μέσω αυτής τη γενικότερη ανάπτυξη του τόπου.

Σε μια προσπάθεια γεωγραφικής κατανομής των πράξεων ευεργεσίας κάθε τομέα εκπαίδευσης αξιοσημείωτη είναι η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους, όσον αφορά στο χώρο της γενικής εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια-δευτεροβάθμια), στην Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, ενώ ακολουθεί η Αθήνα και η υπόλοιπη Στερεά. Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των ευεργεσιών που ανήκουν στο χώρο της γυναικείας, της τεχνικής ή άλλου επαγγελματικού χαρακτήρα ειδικής εκπαίδευσης, αλλά και στην κατηγορία της «υπέρ του Έθνους» εκπαίδευσης, κατευθύνεται σε ιδρύματα της Αθήνας.

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου απορρόφησε την πλειοψηφία των πράξεων ευεργεσίας (14,24%) προς τη γενική εκπαίδευση, ενώ ακολουθεί το Ελληνικό σχολείο (4%) και μετά το γυμνάσιο με μικρότερο ποσοστό (2,46%). Η διαφοροποίηση αυτή αναιρείται με την ισόποση

αριθμητικά προσφορά προς το δημοτικό σχολείο και το Ελληνικό τις δεκαετίες 1860 (4,76%) και 1890 (6,58%).

Αν και γνώρισμα της επέκτασης του σχολικού δικτύου της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας γενικής εκπαίδευσης κατά το 19^ο αιώνα, ήταν η μαζικότητα και η γρήγορη διείσδυσή του στον ελληνικό χώρο, η ανάπτυξη των άλλων ειδικών τομέων εκπαίδευσης, όχι μόνο καθυστέρησε, αλλά η εγκαθίδρυσή τους στηρίχθηκε οικονομικά και ηθικά στο ιδιωτικό ενδιαφέρον.

Η ευεργετική συμβολή πολλών κληροδοτών και δωρητών δεν είχε χαρακτήρα παροδικό, φιλανθρωπικό, πρόσκαιρης λύσης και προσωρινής κάλυψης συμπτωμάτων και αδυναμιών. Επιθυμία τους ήταν η θεμελίωση στέρεων υποδομών σε κλάδους της εκπαίδευσης που δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί ή υπολειτουρούσαν. Οι δρόμοι για την ανάπτυξη ανύπαρκτων εκπαιδευτικών δομών θα ανοίξουν από τη στιγμή που η εκπαίδευση θα συμπορευτεί με την αγαθοεργία. Οι μεγάλοι ευεργέτες θα υποκαταστήσουν τους υποτιθέμενους ειδήμονες παιδαγωγούς μέσα από τις οικονομικές πρωτοβουλίες που θα αναπτύξουν δρασκελίζοντας προκαταλήψεις και ανασταλτικές δυνάμεις, κάνοντας πραγματικότητα τις παιδαγωγικές αξίες και θεωρίες που έθρεψαν για χρόνια σειρές συζητήσεων, αντεγκλήσεων, δισταγμών και υπαναχωρήσεων.

Συχνά μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδιαίτερα στην περιοχή της πρωτεύουσας προσελκύουν το μεγαλύτερο ποσοστό δωρεών του αντίστοιχου τομέα. Οι περιπτώσεις της Ριζαρείου στην ιερατική, του Πολυτεχνείου στην τεχνική, του Αρσάκειου στη γυναικεία εκπαίδευση αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Είναι ευνόητο, αφενός, γιατί αυτά συνήθως αποτελούν και την πρώτη υποδομή του αντίστοιχου κλάδου εκπαίδευσης, συνεπώς αναγκαίου, και αφετέρου, η θεμελίωσή τους βασίζεται όχι μόνο στο μεγάλο χρηματικό κεφάλαιο ενός μεγάλου κληροδότη, αλλά και στην αυστηρή, σχολαστική διατύπωση μέσα στις διαθήκες από τους κληροδότες των όρων μιας «τελείας» οργάνωσης και λειτουργίας των ιδρυμάτων αυτών.

Πέρα από την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη της ελληνικής εκπαίδευσης, ο τομέας της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης όπως και εκείνος της γυναικείας εκπαίδευσης ιδίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, περίοδο που ταυτίζεται με το ξέσπασμα της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη, όλο και περισσότερο θα μαγνητίζει το ενδιαφέρον πολλών σημαντικών, και όχι μόνο, ευεργετών. Ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού κράτους και ο οικονομικός του μετασχηματισμός από τη δεκαετία του 1870 και μετά απασχολεί έντονα αρκετούς εκπροσώπους της αστικής τάξης. Οι άνθρωποι αυτοί ενταγμένοι στο ρεύμα αυτό της ανανέωσης θα οδηγηθούν μέσα από την ενίσχυση της γενικής, αλλά και της επαγγελματικής εκπαίδευσης όχι μόνο σε προσπάθειες εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας, αλλά παράλληλα και μιας έμμεσης ενίσχυσης μεγαλοϊδεατικών βλέψεων.

Εγγενείς δυσκολίες προερχόμενες από τη νοοτροπία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας θα προκαλέσουν την καθυστέρηση εγκαθίδρυσης και ανάπτυξης της επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγροτών. Το γεωργικό σχολείο θα επιβληθεί μετά από μακρόχρονες διαδικασίες, κρατικές ρυθμίσεις, *αλλά* και ιδιωτικές απόπειρες στα πλαίσια προώθησης της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παράλληλα με αυτή τη μορφή εκπαίδευσης καινοτόμες προσπάθειες οργάνωσης της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, του εμπορίου και γενικά της ενίσχυσης της οικονομικής ζωής της χώρας θα διευρύνουν τις διαδικασίες ίδρυσης και θεσμοθέτησης πάλι χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία αντίστοιχων τομέων εκπαίδευσης, όπως η βιομηχανική, εμπορική - ναυτιλιακή ιδίως όμως από το τελευταίο τέταρτο του αιώνα και μετά.

Χρηματοδότες της τεχνικής εκπαίδευσης εντοπίζονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες κυρίως σε ικανό ποσοστό ανάμεσα στους Έλληνες του εσωτερικού, οι οποίοι φαίνεται να αντιλαμβάνονται την άσκηση πρακτικών επαγγελμάτων ως ένα μέσο οικονομικής ανάπτυξης του τόπου. Είναι ορατή λοιπόν μία προσπάθεια διάρθρωσης μιας υποδομής τεχνικής εκπαίδευσης και στο επαρχιακό σχολικό δίκτυο της χώρας εκ μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εντοπίζεται κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με βαθμό αριθμητικής συμμετοχής Ελλήνων του εσωτερικού σχεδόν να πλησιάζει εκείνο των ομογενών.

Η όλη αυτή προσπάθεια θα ενταχθεί με την πάροδο του χρόνου στη δημιουργία της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, που θα αποτελέσει την πρόταση και την προοπτική για την επίλυση πολλών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας θα ενταχθούν και άλλοι εκπαιδευτικοί τομείς, όπως η καλλιτεχνική η ιερατική, τα Διδασκαλεία, τα ορφανοτροφεία και η επαγγελματική γυναικεία.

Η πρακτική αυτή συμπορεύεται με τις μεταμορφώσεις, ταχύρυθμες ή αργόσυρτες, της νεοελληνικής κοινωνίας, καθώς και με το ενδιαφέρον των ευεργετών τόσο για εκσυγχρονισμό των δομών και του περιεχομένου της εκπαίδευσης, όσο και για την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της γυναίκας, των άπορων και ορφανών παιδιών.

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} παρατηρούμε λοιπόν, και είναι αναμενόμενο, μία αυξανόμενη απορρόφηση προσφορών από τη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση τόσο σε αριθμό, όσο και σε μέγεθος, απόρροια μάλλον των οικονομικών και κοινωνικών, μετασχηματισμών της εποχής.¹ Πραγματικά, οι «πολύ *μεγάλοι*» ευεργέτες υπερέχουν των άλλων κατηγοριών μεγέθους κατά 50%, ενώ απουσιάζουν παντελώς οι μικροί. Το ίδιο παρατηρούμε στο χώρο της εμπορικής, της γεωργικής εκπαίδευσης και των Διδασκαλείων.

Χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση του μεγαλύτερου αριθμού των πράξεων ευεργεσίας στη γυναικεία εκπαίδευση, η πύκνωση των οποίων

¹ ,βλ πίνακας δεκαετιών

εντοπίζεται στις τρεις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους, καθώς επίσης και η συμμετοχή σ' αυτήν όλων των επαγγελματικών σχεδόν κατηγοριών - έστω με χαμηλό δείκτη σε σχέση με εκείνη των επιχειρηματιών και πολιτικών - φαινόμενο που ίσως αιτιολογεί τον αυξημένο αριθμό των «μικρών» ευεργεσιών στον τομέα αυτό. Αδράνεια, αναστολές, στερεότυπα της εποχής και μία τάση κοινωνικής περιθωριοποίησης, όπως εκφραζόταν στον 19^ο αιώνα, απαντήθηκαν από ορισμένες πρωτοβουλίες ήδη από τις αρχές του αιώνα ένταξης της γυναίκας στην κοινωνία μέσω της εκπαίδευσης ή της μαθητείας. Πρωτοβουλίες πρωτοποριακές πολλές φορές που προέρχονταν, είτε από κοινότητες, είτε από ιδιωτικούς φορείς. Χωρίς να αποφεύγεται και εδώ, παρά το καινοτόμο των προσπαθειών αυτών, μία κάποια κοινωνική κατηγοριοποίηση των γυναικών και μέσω αυτής η διαιώνιση των στεγανών - διακριτός ρόλος των δύο φύλων στην ελληνική κοινωνία -, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς την συνεισφορά τους στην προσπάθεια χειραφέτησης του αδύνατου φύλου.

Υπεροχή του αριθμού των ευεργετών του εσωτερικού συγκριτικά με εκείνων του εξωτερικού παρατηρείται στις πράξεις προσφοράς τους προς την επαγγελματική γυναικεία, τη γενική, την ιερατική εκπαίδευση και τα ιδρύματα που συνδυάζουν τον φιλανθρωπικό χαρακτήρα, όπως τα ορφανοτροφεία και οι σχολές απόρων παιδιών. Αυτά μεταβάλλονται ουσιαστικά σε κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης και τεχνικής κατάρτισης, εφόσον η εκπαίδευση και η αποκατάσταση των απόκληρων παιδιών, στόχος πολλών ευεργετών ενισχυόταν πέρα από την προσδοκία ηθικοποίησης και μείωσης της απείθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης «*ΠΑΙΔΙΚΗΣ μάζας*», και από την αντίληψη ότι τα παιδιά αυτά αντιπροσώπευαν ένα αναντικατάστατο ανθρώπινο δυναμικό, ένα αγαθό που έπρεπε με κάθε τρόπο *ΝΑ* διαφυλαχτεί ως η εν δυνάμει πηγή του εθνικού πλούτου.

Αντίθετα, ευεργέτες του εξωτερικού υπερέχουν αριθμητικά εκείνων του εσωτερικού στην ενίσχυση της εμπορικής εκπαίδευσης, της τεχνικής, της γεωργικής, της προσχολικής, των Διδασκαλείων και της γενικής κατεύθυνσης προς το «έθνος», όπου η υπεροχή είναι ιδιαίτερα αισθητή (1/4).

Καταληκτικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι τόσο η γενική εκπαίδευση (πρωτοβάθμια - δευτεροβάθμια), όσο και οι άλλες μορφές εκπαίδευσης, αποτελούν ένα πεδίο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και μέριμνας του συνόλου των ελλήνων ευεργετών. Με κάποια χρονική απόκλιση από τη γενική εκπαίδευση, η οποία, πέρα από το αναγκαστικό ενδιαφέρον του κράτους, θα απορροφήσει μικρότερες και «μεσαίες» ευεργεσίες των γηγενών περισσότερο και όχι πολύ γνωστών ευεργετών, η τεχνο-επαγγελματική και οι επί μέρους κλάδοι της εκπαίδευσης θ' αποτελέσουν πεδίο προνομιακού ενδιαφέροντος ανάλογα με τη συγκυρία τις προσωπικές απόψεις και επιδιώξεις που αναλύθηκαν παραπάνω μεγάλων και γνωστών ευεργετών. Οι πράξεις τους αυτές όμως θα διαμορφώσουν κι ένα αντίστοιχο κλίμα, το οποίο θα αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση και αρκετών άλλων συμπατριωτών τους. Η αποτίμηση της

προσφοράς όλης αυτής της διαδικασίας ξεπερνά βέβαια τα όρια της εργασίας μας. Θελήσαμε όμως να καταδείξουμε μέσα από ένα δείγμα αρκετά σημαντικό ευεργεσιών όλων των κατηγοριών και των κατευθύνσεων το ρόλο και τη σπουδαιότητά τους στον τομέα της εκπαίδευσης - έναν από τους πολλούς - και τη συμβολή του μέσω αυτής στη διαμόρφωση και στη λειτουργία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας.

Τελικά, φαίνεται πως το φαινόμενο της ευεργεσίας την εποχή που μας απασχολεί είναι δύσκολο να αποτιμηθεί πλήρως και ουσιαστικά (ποσοτικά και ποιοτικά). Εμφανίζεται σε πολλούς τομείς διατηρώντας την ικανότητα να αποκτά διάφορες μορφές, γίνεται ενίοτε στάση ζωής, ίσως και ιδεολογία, έστω λανθάνουσα.

Έτσι, η συνεχής χρηματοδότηση της εκπαίδευσης μαρτυρούσε εκείνη την εποχή την κυριαρχία μιας αντίληψης που διαμορφώθηκε στο τέλος του 18ου αιώνα αγγίζοντας κατ' αρχήν την «τάξη» των πλουσίων εμπόρων της διασποράς και προοδευτικά ευρύτερα στρώματα του λαού. Μέσα στην ογδοηκονταετία που εξετάζουμε η πεποίθηση που συνέδεε την πρόοδο του Έθνους με τη διάδοση της εκπαίδευσης σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού φαινόταν να είναι καλά ριζωμένη στη συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων, διαπίστωση, στην οποία συνηγορεί ο λόγος των ευεργετών στα κείμενα των διαθηκών τους.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (ΑΥΕ):

Φακ.1827/88,1,2: Κληρονομίες, **Φακ.1829/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1830/88:** Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα), **Φακ.1831/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1832/88,1,2,** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1833/88,1:** Προσφοραί δώρων εις την Ελλάδα, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1834/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1835/88,1:** Δώρα, **Φακ.1835/90,1:** Θάνατοι ομογενών, **Φακ.1835/α.α.κ.:** Συστάσεις προξένων, Κληρονομικά, **Φακ.1835/α.α.κ.νΠ:** Κληροδοσίας Διάφορα προξενικά, **Φακ.1836/77,1:** Εκπαιδευτικά, Υπότροφοι εξωτερικού, **Φακ.1836/88,1:** Δωρεαί, **Φακ. 1836/α.α.κ.:** Διάφορα Κληρονομικά, **Φακ.1837/77,1:** Υπότροφοι Εξωτερικού, **Φακ.1837/88,1:** Δωρεαί, **Φακ.1838/88,1,** Προσφοραί και Δωρεαί Ελλήνων του εξωτερικού, 2: Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1838/α.α.κ.:** Διάφορα, Δικαστικά κληροδοσιών, **Φακ.1839/77,1:** Υπότροφοι, **Φακ.1839/77,1:** Αφιερώματα, Κληροδοσίαι, **Φακ.1839/α.α.κ.,3:** Διάφορα Κληροδοτήματα, **Φακ.1840/88,1:** Κληροδοσίαι, Προσφοραί Ελλήνων Γαλατσίου, **Φακ.1840/77,1:** Περί σπουδαζόντων εις το εξωτερικό, **Φακ.1841/77,1:** Εκπαιδευτικά, αποστολαί εις το εξωτερικό, **Φακ.1841/88,1:** Κληροδοσίαι, 2.Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1842/77,1:** Παιδεία, Περί υποτρόφων κλπ. **Φακ.1842/88,1:** Κληροδοσίαι, 2.Κληρονομικαί υποθέσεις **Φακ.1843/88,1:** Κληροδοτήματα (Παύλου, Τζιρόπουλου), **Φακ.1844/88,1:** ό.π., **Φακ.1844/77,1:** Περί των εις ξένας σχολάς υποτρόφων της Κυβέρνησης, **Φακ.1845/77,1:** Παιδεία, Περί υποτρόφων, **Φακ.1846/88,1:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1847/88,1:** Κληροδοτήματα (Βαρβάκης, Ζωσιμάς, Πενέτης), 2.Αλληλογραφία, Κληροδοτήματα Βαρβάκη, **Φακ.1847/88,1:** Κληροδοτήματα Ρεγγίνας Ρογγότη, Ιω. Ρώμα, κ.α., **Φακ.1849/88,1:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί **Φακ.1850/88,1:** Κληροδοτήματα, δωρεαί (Τσομπάνογλου, Σπ.Σακελλαρίου), 2. (Αρσάκη), **Φακ.1850/77,1:** Υπότροφοι, Εκπαιδευτικά, **Φακ.1851/88,1:** Κληροδοτήματα. Χρηματικές προσφορές, **Φακ 1852/88,1^α:** Κληροδοτήματα (έγγραφα εφθαρμένα), **88,1 β:** Κληροδοτήματα και προσφορές, **Φακ.1853/88,1:** ό.π., Χρηματικά προσφοραί, **Φακ 1854/88,1:** Κληροδοτήματα (έγγραφα εφθαρμένα), **Φακ.1855/88,1β:** Περί κληροδοσίας Πολυαίνους (έγγραφα ημικατεστραμμένα), Γγ: Κληροδοσίαι Βασιλέως Βαυαρίας, Συγγράμματα, δωρεές- Κληροδοσίαι Ρουμανίας Γούναρη, Επισκόπου Ευδοξιάδος, Θ,Λασκάρεως, Σοφίας Κβοστόβας, **Φακ.1856/88,1:** Συνεισφοραί Συμυρναίων για Ορφανοτροφείον Αμαλίων, Περί προσφορών Ράλλη Δημητρίου, Κληροδοτήματα Σπύρου Σακελλαρίου, Προσφορά Χαρίτωφ, Γενικού Προξένου Πέτρου πόλεως, Ε.Β. Χαντζερή, κ.ά., **Φακ.1857/88,1^α:** Κληροδοσίαι, **88/1,β:** Κληροδοτήματα (εφθαρμένα), **Φακ.1857/88,2α,β:** Κληροδοσίαι, δωρεαί, κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1858/88,1,** ό.π., **Φακ.1859/88,1^α:** Κληροδοτήματα (Δωρεά Βερναρδάκη), β: Δώρα, κληροδοτήματα, **Φακ.1860/88,1:** Κληροδοτήματα, Δώρα, δωρεαί Συμβολή καθολικού Επισκόπου Κολωνίας, Δωρεά Πέτροβιτς, Κληροδοτήματα Κ. Νικολαΐδου, Βόζου, Σ. Κβοστόβας, Κ.Γαβρήλ, Ιβάν Νέρωνος, Σίνα, Μουράβιεφ, κλπ., **Φακ.1861/88,1:** Κληροδοτήματα, **Φακ.1862/88,1:** (Κληροδοτήματα Βερναρδάκη), **Φακ.1863/88,1:** Δωρεαί, κληροδοσίαι, χρηματικά προσφοραί, **Φακ.1864/88,1:** Κληροδοτήματα Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας Δοσιθέου (έγγραφα ετών 1850-1864), 1β: Κληροδοτήματα Ποπολάνου, 1δ: Κληροδοτήματα και προσφοραί (έγγραφα εφθαρμένα), **Φακ.1865/88,1^α:** Κληροδοτήματα Ν.Μαυρογένους, ηγεμόνος Βλαχίας (1849-1865), 2^α: Κληρονομικαί υποθέσεις, 4: Δωρεαί, αφιερώσεις βιβλίων, **Φακ.1866/88,1^α:** Κληροδοτήματα και χρηματικά προσφοραί (εφθαρμένα), 1β: Χρηματικά προσφοραί υπέρ του εν Ανδριτσάινη Εκπαιδευτηρίου και 2. Κληρονομικαί υποθέσεις, 4: Προσφοραί βιβλίων, **Φακ.1867/88,1:** Κληροδοτήματα, Χρηματικά προσφοραί (Κληροδοτήματα Ιεραπόλεως Νεοφύτου υπέρ του εν Μεσσαριά Ανδρου σχολείου, Θ. Φλαγγίνη, Στ. Τσίμα, Μητροφάνους, Ματζουρίκη, Κυρίτζοπούλου, Απ. Κοβαίου, Π. Τριανταφυλλίδου, Γ.Πέτροβιτς κ.α., **Φακ.1868/88,1:** Κληροδοτήματα, 2: Προσφοραί (Κληροδοτήματα Ζάππα ετών 1856,1857,1858,1859,1863,1864,1865,1866,1867,1868), **Φακ.1869/ 88, 1α,β:** Συνδρομαί, Κληροδοτήματα

(Ιεραπόλεως υπέρ σχολών Ανδρου, κληροδότημα Αγγ.Στεφάνωφ), 1γ: Κληροδότημα Βαρβάκη, Φακ.1870/88,1: Κληροδοτήματα, 4: Προσφοραί βιβλίων, 5 Προσφοραί, Φακ.1871/88,1β: Κληροδοτήματα Τριανταφυλλίδου, Μουσικού, Οικονόμου, Κατελούζου, 1β: Περί Σαγκραντείου διαγωνίσματος, Φακ.1872/77,2β: Εκπαιδευτικά, 3γ: Σύλλογος προς Διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων, 1: Κληροδοτήματα (Τριανταφυλλίδου, Π. Βασιλείου, Σ.Τζίμα κ.ά), Φακ.1873/77,1: Υποτροφία εις σπουδαστάς, 1: Κληροδοτήματα, 2: Περί διαθηκών, Φακ.1874/88,1: Κληροδοτήματα (Χαντζερή, Τριανταφυλλίδου, Ιερού πόλεως, Ταρταρούλη, Σ. Κβοστόβας, Κατελούζου, Πασχάλη), Φακ.1875/88,1: Διαθήκαι, Κληροδοτήματα, 2 Διαθήκαι, Κληρονομία, Φακ.1876/77,1: Περί υποτροφιών, 2. Εγκύκλιοι περί εκπαίδευσως (πρόγραμμα, κανονισμοί λειτουργίας εκπαιδευτηρίων), Περί φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων, Κοινωνική και πολιτιστική δράση του Ελληνισμού, Φακ.1877/77,1: Τρότροφοι, Ιαβ: Συνεισφοραί ομογενών προς εξόφληση του εθνικού χρέους, Κληροδοτήματα Π. Βασιλείου και Λ. Θεμιστοκλέους, Φακ.1878/77,1: Εισαγωγή μαθητών εις σχολεία του εξωτερικού, 2 Εκπαιδευτικά καταστήματα, 3, Προσωπικό σχολείων, Φακ.1877/78,1: Περί στατιστικών και κανονισμού αγαθοεργών καταστημάτων, 1. Κληροδοτήματα και συνδρομαί, Φακ.1879/88,1: Κληροδοτήματα, Φακ.1880/88,1: Κληροδοτήματα διάφορα, Φακ.1881/88,1, ό.π., Φακ.1882/29,3: Εκπαιδευτικά (Σύλλογοι), Φακ.1882/29,5: Εκπαιδευτικά, Εκκλησιαστικά, Φακ.1882/47,1: Πληροφορία ομογενών, Φακ.60,2: Κληροδοτήματα, Φακ.60,3: Συνδρομαί υπέρ Έθνους, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Φακ.1883/Δ60,1: Προσφοραί υπέρ εθνικών καί φιλανθρωπικών σκοπών, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1883/Δ61: Προμήθεια ελληνικών παρασήμων, Φακ.1884/Δ61: Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, Φακ.1884/Δ60,2: Κληροδοτήματα, Φακ.1884/Δ24: Απονομή ελληνικών παρασήμων, Φακ.1884/Δ29 Εκπαιδευτικά, Εκκλησιαστικά, Φακ.1885/Δ60,1: Κληροδοτήματα διάφορα, Φακ.1886/Δ60,1, Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, Φακ.1887/Β29,3 Εκπαιδευτικά, Δ60,2 Δωρεαί και κληροδοτήματα, Δ60,3: Συνδρομαί εθνικάί καί φιλανθρωπικάί, Φακ.1888/Δ60,1: Δωρεαί, Φακ.1889/Δ60,1: Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1889/α.α.κ.: Α, Β Εκπαιδευτικά χορηγήματα. Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, Φακ.1890/Δ60,1: Δωρεαί Φακ.1890/Δ60,2: Κληροδοτήματα, Φακ.1891/Β29,3: Εκπαιδευτικά ποικίλα, Φακ.1891/Δ60,1: Προσφοραί, Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1892/Δ60,1: Δωρεαί, Χρηματικά συνδρομαί, 2: Κληροδοτήματα (Διαθήκη Ζάππα, κληροδότημα Παπάφη) Ρουμουνικά, Φακ.1893/Δ60,1: Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, 2: Κληροδοτήματα. Περί της μεταξύ Ελλάδος και Ρουμανίας διαφοράς επί του ζητήματος κληρονομιάς Ζάππα, Φακ.1891/Β60,2: Υπόθεσις Ζάππα, Φακ.1894/Δ60,1: Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, υπόθεσις Ζάππα, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1895/Γ60,1: Προσφοραί, Δωρεαί» 2 Κληροδοτήματα, Φακ.1896/Γ 60,2: Κληροδοτήματα, 3, Υπόθεσις Ζάππα .Κληρονομία Κυριαζίδη, Φακ.1897/Δ60,1: Προσφορά, Δωρεά υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών, 2, Κληροδοτήματα (υπόθεση Νικολαΐδη), Φακ.1898/Δ60,1: Υπέρ φιλανθρωπικών και εθνικών σκοπών. Φάκελοι των εν Ρουμανία εράνων υπέρ του εθνικού αγώνος, Δωρεαί, Φακ.1898/Β29,3: Εκπαιδευτικά, Φακ.1899/Β29,3: Εκπαιδευτικά. Σύλλογοι Υπότροφοι, 2: Κληροδοτήματα, 3: Υπέρ φιλανθρωπικών και εθνικών σκοπών (προσφοραί, Δωρεαί), Φακ.1900/Β60,1: Προσφοραί και Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1890/60,1: Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, 2 :Κληροδοτήματα Ζάππα, Φακ.1900/65: Κατάταξις Ζ, Η, Δ/642, Φακ.1901/Δ60: Δωρεαί και Κληροδοτήματα, Φακ. 1902/46: Υπέρ του Έθνους και φιλανθρωπικών σκοπών, Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Φακ.1903/16: Εκπαιδευτικά Υποτροφία, Σύλλογοι, Φακ.1903/43: Κατάταξη Δ/60,61,62,63,1, Κληροδοτήματα 2-Δωρεαί, Φακ.1904/21: Εκπαιδευτικά. Υπότροφοι Σύλλογοι, Φακ.1904/49: Κατάταξη Φακ.1904/Δ60-63,1: Εκκλησιαστικά, Εκπαιδευτικά. Διαθήκη Βαλλιάνου και Β.Μελά, 2: Κληροδοτήματα, 3: Δωρεαί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, 4: Κληροδοτήματα, συνδρομαί Κυβέρνησης, Φακ.1904/52: Πίναξ Προϋπολογισμών, Φακ.1905/14: Κληρονομία Ελλήνων εν τη αλλοδαπή, Φακ 1905/48,1: Εκπαιδευτικά. Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, Φακ.1905/64,1: Κατάταξη Α/ Β/ Δ58, 60,1, Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, Φακ.1906/59: Κατάταξη Α /Β/ Δ 60,61,63,64,1, Κληροδοτήματα, Φακ.1907/94: Κληροδοτήματα, Εκπαιδευτικά, Φακ.1908/17: Κληροδοτήματα. Ζάππειος Επιτροπή, Φακ.1908/Α60,3: Δωρεαί, Φακ.1908/26: Προσφοραί συγγραμμάτων, βιβλίων, Φακ.1908/28: Θάνατοι και κληρονομία

Ελλήνων εν τη αλλοδαπή, Φακ.1908/47,3, Φακ.1908/112: Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, Επιτροπή Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, Φακ.1909/Β33: Περί σχολικών κτιρίων και επιδομάτων, Υποτροφία Αρσάκειου, Φακ.1909-1913: Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, Φακ.1909/Β60,1: Δωρεαί, Φακ.1910/Β33: Σχολικά, Φακ.1910/Β33: Περί σχολικών κτιρίων και επιδομάτων, Φακ.1911/36: Υποτροφία Ελληνικής Κυβέρνησης, Φακ.1911/37,3: Κληροδοτήματα (Υπόθεση Πετροκόκκινου, Δόμπολη, Ζάππα, Σισμανόγλου, Μαυροκορδάτου κλπ.), Φακ.1912/14,1: Εκπαιδευτικά ζήτηματα, Φακ.1912/67,3: Εκπαιδευτικά ζήτηματα. Σχολεία, Πανεπιστήμιο, Υποτροφία, Φακ.1912/107: Επιτροπή Ευαγών σκοπών, Φακ.1912/109: Υποτροφία Σχολής Ευελπίδων, Νηπιαγωγών, Δασκάλων, Φακ.1912/117,5: Κληροδοτήματα, Δωρεές, Φακ.1913 - 1914: Εκπαιδευτικά, Φακ.1914Β/33: Εκπαιδευτικά βοηθήματα. Σπουδαί. Μισθοί δασκάλων, Φακ.1914/Β62: Κληροδοτήματα.

2. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ):

Α) ΓΑΚ ΑΘΗΝΑΣ (Κεντρική Υπηρεσία)

Ι. Καποδιστριακόν Αρχείον

Α) Γενική Γραμματεία, (1828-1831), φάκελοι 14,19,20,24,30,32,44,55,198, 237.

Β) Έκτακτοι Επίτροποι, φάκελοι 65-66.

Γ) Υπουργείον Θρησκείας και Παιδείας (1828-1832), φακ.18-57.

ΙΙ. Οθωνικόν Αρχείον. Σειρά Ι: Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Παιδείας.

Κλάδος Β', Παιδείας, Φακ.1-76: Φακ.34, (έγγραφα 27-369), Φακ.35 (007-103) και αχρονολόγητα Φακ.36 και Φακ.37.

Δημοσία Εκπαίδευσις Β' και Γ'. Γυμνάσιον και Ελληνικόν Σχολείον: φακ.5,6,7 και 8. Δ' Δημοτική Εκπαίδευσις: φακ.9 και 10. Η' Υποτροφία: φακ.19-24, ΙΑ' Ιδιωτικά Σχολαί: φακ.27.

ΙΙΙ. Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (ΥΕΔΕ) (1833-1862)

Α') Περίοδος 1833-1848: Θυρίδα 113, φακ.3 (Αγγελή κληροδοσία)/ Θ.118, φακ.10 (Αντωνόπουλου Α. κληροδοσία)/ 0.126, φακ. Βαλλιάνου σχολείον κορασιών/ 0.126, φακ.5 (Βαρβάκη κληροδοσία)/ 0.131, φακ.6 (Βούλγαρη προσφορά)/ 0.133, φακ.2 (Γαλανού κληροδοσία)/ 0.133 φακ.15 (Γκίκα Α. προσφορά)/ 0.135, φακ.3 (Δεπάλδου Γ. κληροδοσία)/ 0.135, φακ.6 (Δημητριάδου Χ.Δ. κληροδοσία)/ 0.145, φακ.5 (Ζαφειρίδου Χ. προσφορά)/ 0.146, φακ.2 (Θεμιστοκλή Λούλα Γ. κληροδοσία)/ 0.148, φακ.4 (Ιεραπόλεως κληροδοσία), φακ.6 (Ινδών κληροδοσία)/ 0.149, φακ.2 (Καΐρη Ελληνικόν σχολείον εις Ανδρον)/ Θ.151, φακ.6 (Κατζίκη Γ.Κ. κληροδοσία)/ 0.152, φακ.8 (Κιωπέκα κληροδοσία)/ Θ.159, φακ.7. Λεεμβρούγγεν Ε. κληροδοσία)/ Θ.161, φακ.10 (Μαντζουράνη προσφορά), φακ.20 (Μαυροκορδάτου Δ. κληροδοσία)/ 0.163, φακ.6-9 (Μεσσηνίας, Μήλου, κ.α. δημοτικά σχολεία)/ 0.168, φακ.2 (Νίτζου Δ. κληροδοσία)/ Θ.178, φακ.4 (Παπάζογλους Ε. κληροδοσία)/ Θ.180, φακ.3, Παύλου Α. κληροδοσία) φακ.11 (Περίδου Μ. κληροδοσία) / Θ.181, φακ.6 (Πολύζου Π.Χ. κληροδοσία), φακ.8 (Ποντική προσφορά)/ 0.184, φακ.6 (Ρουσινού Χ. κληροδοσία)/ 0.185, φακ. (Σακελλαρίων προσφορά)/ 0.193, φακ.3 (Συναδινού κληροδοσία)/ Θ.198, φακ.6 Τρικολλώνων (Στεμνίτσας) ελληνικό σχολείο/ Θ. 204, φακ.1 (Υπότροφοι εντός Ελλάδος)/ Θ.206, φακ.6 (Υστερνίων (Θήρα) δημοτικόν σχολείον)/ Θ.207, φακ.14 (Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία)/ Θ.210, φακ.1, (Σχολή Χιλλ)/ Θ.212, φακ. 2 (Ψιμάρη κληροδοσία).

Β') Περίοδος 1848-1854.

Ιον: Εκκλησιαστικά Θέματα, Θυρίδα 79/ 17 Ριζάρειος Εκκλησιαστική σχολή/ Θυρίδα 97, φακ.17 (βιβλία διδόμενα δωρεάν), Φακ.293/17 Ριζάρειος, Οικονομικά θέματα & 293/19, Εκκλησιαστικά σχολεία (Σειρά 22).

2ον: Ανώτερη και Μέση Εκπαίδευση: Θυρίδα 106, φακ. 4-6, 8-15 Κληροδοτήματα, δωρεαί, προσφοραί & Θυρίδα 106,16-19,21-22.

3ον: Δημοτική Εκπαίδευση, Θυρίδα 146, φακ. 11, φακ.13, Κληροδοτήματα δωρήματα/ Θυρίδα 145, φακ.10 (Ζωσιμά κληροδοσία)/ Θυρίδα 163 φακ.9, Μετάξου Γ. Ι. κληροδοσία/ Φακ.11 Κληροδοτήματα.

IV. Υπουργείο Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468.

V. Υπουργείο Εσωτερικών, φάκελος 141 και Σχέδιον Πόλεως Αθηνών, φάκελος 18 (1871).

VI. Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως: φακ.132 (1833-1862) και φακ.176 (1862-1878).

Μικρά Συλλογαύ Αρχείου Φιλίππου Ιωάννου (Κ47, φάκελος 10).

B) ΓΑΚ-ΚΥΚΛΑΔΩΝ (ΣΥΡΟΥ)

1. 1/Κληροδοτήματα Σταμ. Κ. Πρωίου: Φακ.17: Διαθήκη Σταμ. Κ. Πρωίου, Διαθήκη Ιωάννου Πρωίου, «Κανονισμός τον προς προίκισιν κορασιών εν Ερμουπόλει καθιδρύματος τον αοίδιμον Σταμ. Κ. Πρωίων». Διαχείριση κληροδοτήματος: Προϋπολογισμοί-απολογισμοί της διαχειριστικής επιτροπής, χρηματικά εντάλματα, διπλότυπα πληρωμών κλπ. υπφ.4 :Επιχορηγήσεις προς το Σύλλογο «Φιλόμουσοι Σύρου» και το Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων.

2. 1/Κληροδοτήματα Διάφορα : Ρήγειος Επαγγελματική και Βιομηχανική Σχολή, Φακ.1 (1899-1911), Φακ. 8, υπφ.1-3 (1900-1940), Φακ.9, υπφ.1-5 (1896-1931).

Φακ.9, Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή. Τράπεζα Αθηνών 1896-1907.

Φακ.2, υπφ.1, Κληροδοτήματα Π. Σαλβάγου 1863 - 1864, υπφ.3, Διαθήκη Καλογερογιάννη. Έγγραφα αφορώντα το κληροδοτήματα του Μητροπολίτου Ανθιμου Κομνηνού.

Φακ.2, υπφ.4, Κληροδοτήματα Πέτρου Κοσκοροζή 1908, Ιδιόχειρη διαθήκη (1), Φακ.4, κληροδοτήματα Παντιά Καράλη (1) και Φακ. 6, Στ. Πρωίου.

3. 1/ Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, Φακ. 9, υπφ.1-3 (1899-1907), Φακ.1, υπφ.1-2 (1905-1909), Φακ.11, 1-4 (1891-1907), υπφ.1 (1891) Κανονισμός. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, χρηματικά εντάλματα, αποδείξεις. Προμήθεια τροφίμων και λοιπών ειδών, κατασκευές, επισκευές. Αιτήσεις οικονομικής ενίσχυσης από το Δήμο, αλληλογραφία. Φακ.11, υπφ.3, Αδελφάτο Δημοτικού Ορφανοτροφείου Αρρένων, Φακ.12 91918-1921), Δωρεές Βαφειαδάκη και Ισιδώρου-αλλαγή τίτλου ιδρύματος (Ισιδώρειο Ορφανοτροφείο Αρρένων).

4. 1/ Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων, Φακ.2, Πρωτόκολλο αλληλογραφίας και Φακ.4 και Φακ. 13, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου Ορφανοτροφείου Θηλέων αδελφών Μπαμπαγιώτου, Διαχείριση, προϋπολογισμοί, απολογισμοί εσόδων και εξόδων. Καταστάσεις χρηματικών ενταλμάτων, προμήθεια υλικών. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, δάνεια, λογαριασμοί.

5.1/ Ορφανοτροφεία Διάφορα, Φακ.2, υπφ.1-11 (1858-1929), Φακ.1, υπφ.2-4 (1899-1906), Δημοτικό Εκθετοτροφείο: προϋπολογισμοί-απολογισμοί, Φακ.2, Ορφανοτροφείο Θηλέων αδελφών Μπαμπαγιώτου: καταστάσεις τροφίμων, απολογισμοί, περιουσία.

6. 1/ Μουσική: Φακ.1, υπφ.1-7, (1868-1885) Φιλαρμονική Εταιρεία, ίδρυση, καταστατικό, κλπ., υπφ.6, Μουσικός Σύλλογος: ίδρυση, διοικητικά, υπφ.3-4, Σύλλογοι και σωματεία: Σύλλογος Φιλόμουσοι Σύρου 1911.

7. Κτήματα Δημοτικά, προσκτήσεις από δωρεές, Φακ.17 και 2, (1-3).

8.1/ Εκπαίδευση: Φακ.1, (1831-1898), Φακ.2^α,2^β (1914), Φακ.10, υπφ.1-3, (1840-1869), Φακ.16, (1863-1902), Φακ.18, υπφ.1-2 (1862-1915): Στοιχειώδης Εκπαίδευση. Εγκύκλιοι. Ανέγερση- επισκευές σχολικών κτιρίων, προμήθεια υλικών. Ιδιωτικά σχολεία, διορισμοί, απολύσεις, μισθολογικά, εκθέσεις επιθεωρητών. Αποροι μαθητές.

Φακ.3 (1840-1868), Ελληνικό Σχολείο, Σχολαρχείο: Διορισμοί, απολύσεις, Επιθεωρήσεις, εξετάσεις. Περί προπαιδεύτων 1866-1867. Καταστατικό συλλόγου Σχολής Απόρων Παίδων.

Φακ.4 (1839-1871), Ανώτερο Σχολείο Κορασίων: Επισκευές κτιρίου, προϋπολογισμοί» διορισμοί, μισθοδοσία, διοργάνωση εξετάσεων κλπ. (4α), διαμόρφωση σχολείων, διδάσκαλοι, εξετάσεις, κατάσταση σχολείων. Προϋπολογισμός εξόδων (4β).

Φακ.5 (1830-1870), Εγκύκλιοι. Οικονομικά Γυμνασίου Ερμούπολης. Προϋπολογισμοί, μισθολογικά διδασκάλων-καθηγητών, Βιβλιοθήκη Γυμνασίου, ίδρυση Γυμνασίου θηλέων. Ποικίλα 1838-1840/1867,1868/1856-1864. Παιδονόμοι (υπφ.4).

Φακ.7 (1883-1914), Δημοτικό Παρθεναγωγείο: Καταστατικό, επισκευές κτιρίου, κλπ. Δίδακτρα.

Φακ.9 (1895-1939), Επαγγελματική Εκπαίδευση: Ρήγγιος Επαγγελματική Σχολή (καταστατικό, διαχείριση).

Φακ.11 (1-7) ονόματα υποτρόφων από 1840 (υπφ.4), Υπότροφοι Γεωργικής Σχολής Τίρυνθας 1848-1856 (υπφ.5), Ανέγερση Πανεπιστημίου 1839-1840 (υπφ.6), **Φακ. 12** (υπφ.1) Δημοτική Βιβλιοθήκη,

Φακ. 15 (4-15) Συνδρομή της Κυβέρνησης δια το Γυμνάσιον 1843.

Φακ.17, Σύλλογος Σχολής Απόρων Παιδών.

II. ΔΑΕ, Δ/Δ/ Αρχείο Δημοτολογίου /95, αρ.9303.

Γ) ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (ΓΑΚ) ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

ABE:62, AEE: Εκπαίδευση 1, φακ.1-3.

ABE:62, AEE: Εκπαίδευση 11, φακ.8 και φακ.4.

ABE:62, AEE: Εκπαίδευση 21, φακ.1 (Σύστασις και λειτουργία καιπεριοδικώνμεταβολών Σχολής Κυριαζή) και φακ.5, φακ.110 (Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή Αντ.Δωρητήριο Συμβόλαιο1892), 21φακ.2 (1899-1912) βιβλίο Πράξεων Διοικητικής Επιτροπής.

ABE 126, AEE: Εκπαίδευση 42, φακ.32, φακ.9, φακ.16.

ABE 218, AEE: Εκπαίδευση 49, φακ.67 (Διδακτήρια).

AEE: Συμβολαιογράφοι 5, φακ.89 αρ.συμβ.39620/26-8-1885.

AEE.ΔΗΜ: 1. φακ.12 (Δημ. Δροσίνη και Αθ. Δροσίνη ιδιόγραφη Διαθήκη-Περί Δροσινείου Ορφανοτροφείου).

ABE:61 /90 AEE: Μεμονωμένες συλλογές 3.

ABE:70 /1981, Φάκ. Συμβολαιογράφοι, Διαθήκες Αδημοσίευτες Συμβολαιογράφων Μεσολογγίου.

Δ) ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (ΓΑΚ) ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ABE 7, AEE: Ιδιωτικά /3

ABE 6, AEE: Διοίκηση/1 (1865-1951).

Νομαρχιακά: {Φάκελοι 622-778}: Φακ.626, υπφ.1,4, Φακ.682, υπφ.1 (Κληροδοτήματα 1907-1914), Φακ.699, υπφ.3.1 (Σύλλογοι, Σωματεία), Φακ.704, υπφ.3.1.2. Ορφανοτροφείον, Φακ.705, υπφ.3.1.2.

Μοντσενίγειο Κληροδοτήμα, Ενεχυροδανειστήριο, Φακ.711 υπφ.6 (Παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος), Φακ.713, υπφ.2. Ενεχυροδανειστήριο, Κληροδοτήματα, Θέατρο, Φακ 723 υπφ.1.

Αγαθοεργά καταστήματα, Φακ.725 υπφ.1 Εκπαίδευση-Σχολικά ταμεία, Φακ.732 υπφ.1 Κληροδοτήματα(1914), Φακ.749 υπφ.5 Κληροδοτήματα 1892,1893, Φακ.760 υπφ.4 Υπότροφοι

εκπαίδευσης, Φακ.765, Εκπαίδευση. Εμπορική Σχολή.

Εκπαιδευτικά: 4, φακ.4 (1883), υπφ.3, φακ.7.

Εγχώρια Διαχείριση, τόμος Β¹, Φακ.1184 και 1175 (Μοντσενίγειο Κληροδοτήμα).

Συμβολαιογράφου Φακ.667 (1857-1896), (Παπάκης Αντώνιος), Φακ.66 (1892-1913)

(Δάφνης Κωνσταντίνος).

Ε) ΓΑΚ-ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδοτήμα του Ιωάννη Καρτάλη.

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ, (Ι.Α.ΕΤΕ)

Σειρά 27 Κληροδοτήματα:

Κληροδοτήματα: (ΙD Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου, (1907), Φακ.9: (Διαθήκη (1902) και κωδίκελοι), Φακ.10: (Κατάστιχα ΚΧεβαστόπουλου: Maestro Giomale-Bilancio (1899-1902), φακ.11: (Διαχείριση, Αλληλογραφία 1907-1911),

(ΙΙΙ) Μιχαήλ Τοσίτσα, (1856), Φακ.12: Διαθήκη Μιχαήλ Τοσίτσα. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών.

(V) Χριστόδουλου Ευθυμίου, Φακ.14: Εκτελεστές διαθήκης, Φακ.31: Αποδείξεις υποτρόφων για την είσπραξη της υποτροφίας τους, Φακ.32: Κατάθεση χρεογράφων στην ΕΤΕ, Φακ.15: Αλληλογραφία με τους εκτελεστές της Διαθήκης.

(VI), Γεωργίου και Ελένης Χατζηκώνστα, Φακ.16: Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία κλπ.

(VII) Γεωργίου Αβέρωφ, (1899), Φακ. 17: (Διαθήκη) Φακ.18: (Εκτελεστές Διαθήκης) Φακ.19: (Πιστώσεις Γ. Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου).

(XI) Μαρίας Κασιμάτη, (1889), Φακ.42: Διαθήκη- Διαχειριστικά έγγραφα Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ: 43: Έγγραφα για σχολεία Μετσόβου.

(XII) Ανδρέα Συγγρού, (1899) Φακ.46: Έγγραφα για το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.

(XIII) Τζωρτζή Δρομοκαΐτη, (1880) Φακ.44.

(XVII) Νικολάου Ράλλη.

(XVIII) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου, (1899)) Φακ.49: (Αλληλογραφία Αγγλων και Ελλήνων εκτελεστών της Διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλενείου Σχολής, Κοργιαλενείου Αθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολιού, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.).

(XXIII) Ιωάννη Βαρβάκη, (1825), Φακ.54: Μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκη Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη, Μάρκος Ρενιέρης προς Διοικητή της ΕΤΕ), Επιστολή εκτελεστών του κληροδοτήματος Αυγερινού, Πετροκόκκινου και Σκαραμαγκά προς ΕΤΕ και προς Τπ. Παιδείας).

(XXVII) Κωνσταντίνου Ζάππα, (1892): Φακ 58: Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής υπφ.1/2.

(XXVIII), Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, Φακ.59: Διαθήκη. Έγγραφα σχετικά με την εγκυρότητα και την εκτέλεση της διαθήκης.

(XXIV) Αγγελικής χήρας Αλεξίου Παπάζογλου, Φακ.55: Κατάθεση στην ΕΤΕ 500.000 δραχμές από την Αγγελική Παπάζογλου για να διατεθούν σε αγαθοεργίες και φιλεκπαιδευτικά ιδρύματα των Ιωαννίνων, του Ζαγορίου και της Αθήνας: Αλληλογραφία ΕΤΕ με Υπουργείο Εξωτερικών(1886).

(XXIX) Δωρεά Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, Φακ.60: Έγγραφα διαχειριστικής επιτροπής για την ανέγερση εκπαιδευτηρίου και βιβλιοθήκης στην Ανδρο. Αίτηση επιτροπής προς τον Διοικητή για την ανέγερση των εκπαιδευτικών καταστημάτων Ανδρίτσαινας.

(XXIX) Δωρεά Κ.Νικολόπουλου.

4. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ (Ε.Λ.Ι.Α.)

Αρχεία Ελληνικών Κοινοτήτων Αιγύπτου. Αλεξάνδρεια 1880 -1957: Σειρά Κ: και Κ160 Φάκελοι ετών 1880-1900.

Κατάλογος Ομογενών 1915, Φακ.9: Έλληνες κοινότητος Αλεξανδρείας.

Αρ. 26: Φακ:19 Δωρεαί (Γ.Αβέρωφ), 111 (Μικές Σαλβάγος)

Αρ. 56: Φακ.: Θάνατοι ευεργετών και διακεκριμένων μελών της Κληρονομίας.(Κηδεύει Κωνσταντίνου Συναδινού, Γ.Αβέρωφ,)

Αρ. 48: Φακ: Αρχείο Μανσούρας

Αρ.9: Φακ: Κληρονομίες - Κληροδοτήματα

Αρ.6: Φακ: Διαθήκαι, αρ.1-89

5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ (ΙΑΔΠ).

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς:

τόμος Α', φάκελος 1, Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874.

τόμος 13^ο (1883-1889) Συνεδριάσεις 26 Ιανουαρίου 1889 και Συνεδριάσεις της 3 Φεβρουάριου 1889, τόμος 15ος, Συνεδρίαση 15ης Μαρτίου 1892.

6. ΑΡΧΕΙΟ ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μητρώον μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.).

Πρακτικά συνεδριάσεων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας των ετών 1839, 1861,1862,1863,1865,1866,1867,1871,1873,1886 και Πεπραγμένα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1902-1903.

7. ΝΗΠΙΑΚΟΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΝ ΜΕΛΑ (Ν.Ε.Μ.)

Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Διαχειριστικής Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά 1883-1917.

2., ΠΗΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

ΕΓΓΡΑΦΑ - ΔΙΑΘΗΚΕΣ

Υπουργείον Παιδείας, Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγόμενων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ).

Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914 (ΠΠΧ).

Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, τόμοι 2, [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις 1925.

Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929-1930 (ΖΑΒ)

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τόμος Β', εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη, 1852, επανέκδοση από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1973.

Δασκαλάκης Απόστολος, Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμοι 3, Αθήνα 1968.

Αντωνίου Δαυίδ, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], τόμοι 3, Αθήνα 1987-1989.

Αντωνίου Δαυίδ, (έρευνα-παρουσίαση), Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002.

Ακαδημία Αθηνών, Αδαμαντίου Κοραή Χρυσά Έπη, Αθήναι 1934.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής

Μέρος Α' (1843-1862), τόμος 1<* I. Ετερόχθονες: Συνεδριάσεις Α' της 13 Ιανουαρίου 1844, ΙΙ. *Ενεργέτες Εθνικοί*: Συνεδριάσεις ΚΘ' της 12 Ιανουαρίου 1844, Συνεδριάσεις ΜΔ' της 28 Ιανουαρίου 1847, σ.594, Συνεδριάσεις ΡΗ' της 28 Ιουλίου 1848, σ.1662, Συνεδριάσεις της 23 Δεκεμβρίου 1852, Ζ' της 14 Νοεμβρίου 1852, Συνεδριάσεις ΚΔ' της 23 Δεκεμβρίου 1852, Συνεδριάσεις Π' της 25 Ιουλίου 1853, Συνεδριάσεις ΚΔ' της 23 Δεκεμβρίου 1853, Συνεδριάσεις ΙΔ' της 15 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΙΕ¹ της 19 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΙΣΤ' της 21 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΡΙΗ' της 6 Οκτωβρίου 1856 - 12 Οκτωβρίου 1856 - 17 Οκτωβρίου 1856, Συνεδριάσεις ΚΘ' της 22 Φεβρουαρίου 1858, Συνεδριάσεις Α' της 24 Φεβρουαρίου 1858, Συνεδριάσεις ΙΘ' της 20 Δεκεμβρίου 1858, ΜΒ' της 6 Φεβρουαρίου 1859, Συνεδριάσεις ΜΖ' της 18 Φεβρουαρίου 1859, Συνεδριάσεις Π' της 9 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΠΔ' της 16 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΠΣΤ' της 19 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΞΑ' της 16 Μαρτίου 1860.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Πρακτικά συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (βλ. παραπάνω).

Πρακτικά συνεδριών Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου (Π.Γ.Σ.), Βιβλίον Β' (1892 και 1893).

Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Έκθεσις των πεπραγμένων του Δ.Σ. διά τα έτη 1896-1898, Αθήνα 1899.

Τα υπό του Διοικητικού Συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πεπραγμένα κατά το έτος 1911 -1912, Αθήνα 1913.

Α' Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, Εργασίαι της διευθυνούσης Επιτροπής-Πρακτικά Συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις, Αθήνα 1904.

Πρακτικά Σ.Ω.Β.: Συνεδριάσεις της 28 Φεβρουαρίου 1902, της 17 Απριλίου 1903, της 9 Φεβρουαρίου 1908, 20ης Οκτωβρίου 1908, 22ας Δεκεμβρίου 1908, 1ης Δεκεμβρίου 1909 και 22 Ιανουαρίου 1910, της 15 Σεπτεμβρίου 1910, της 13 Ιανουαρίου 1911, της 14 Σεπτεμβρίου.

Πρακτικά της Ε.Ο.Α., Συνεδριάσεις της 10 Μαρτίου, 25 Μαρτίου, 15 Σεπτεμβρίου, 22 Οκτωβρίου 1909, 9 Μαΐου, 19 Μαΐου, 7 Νοεμβρίου, 14 Νοεμβρίου, 10 Δεκεμβρίου 1913 και 22 Μαΐου, 23 Οκτωβρίου 1921.

Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις, εν έτει 1879.

ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΝΟΜΩΝ - ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΑ

Βενθύλος Γ., Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου, τόμοι 4, (1833-1898), [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], Αθήναι 1884, (τόμος Α).

Κλάδος Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγίαι κλπ. αποβλέποντα εις την εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαιδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1833 - 1859), Αθήνα 1860, τόμος Β' (1860 -1868), Αθήνα 1869.

Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870, Αθήνα 1870.

Παρίσης Μ. Στ., Ανώτερα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β, Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1833-1884, τόμοι Α'-Γ', [τυπογραφείο Σπυρ. Κουσουλινού], τόμος. Α' (1833-1884), Αθήνα 1884- τόμος (1884-1886), Αθήνα 1886' τόμος Γ (1886-1893), Αθήνα 1893.

Σοφριανός Κ., Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], τόμοι 2, Αθήνα 1988.

Παπαμάρκου Χαρίσιος, Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη), εκδιδόμενον κατ αίτησιν της επ αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων, Αθήναι 1890.

Ευταξίας Αθ., Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαιδεύσεως, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899.

Ευταξίας Αθ., Αιτιολογική έκθεσις του Νομοσχεδίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως, 14 Ιουλίου 1899

Γενική εισηγητική Έκθεση των Νομοσχεδίων Τσιριμώκου. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα κατά την Β' Σύνοδον της ΙΘ* περιόδου εις την Βουλήν υπό Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1913

ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΝΟΜΟΙ-ΥΠΟΥΡΓΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

- 1834 Νόμος «περί δημοτικών σχολείων» της 6/18 Φεβρουάριου 1834: Α' «περί δημοδιδασκαλίας εν γένει». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.11 Ναύπλιο, 3 Μαρτίου. 1834
- 1856 Νόμος ΤΕΖ' της 27ης Σεπτεμβρίου 1856 «περί Ιερατικών Σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54, τεύχος Α' της 5 Οκτωβρίου 1856
- 1866 Νόμος ΡΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1865 και εγκύκλιος υπ.αρ.935 της 3 Φεβρουάριου 1866, «Οδηγίαι περί της εν Επτανήσω εκπαιδεύσεως τον νπονργείον παιδείας». Βλ. Παρίσης..ό.π., σσ.331-332.
- 1878 Νόμος ΧΘ' του 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως,αρ.7 της 24 Ιανουαρίου 1878. Βλ,Βενθύλος, ό.π., τόμος Α', σσ.35-36
- 1880 Νόμος ΩΝΘ' της 6 Μαΐου 1880, «περί ουστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.52 της 12 Μαΐου 1880.
- 1882 Νόμος ΑΛΘ' 22 Ιουνίου του 1882, «περί ουστάσεως ναντικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882
- Νόμος ΑΛΘ' της 22 Ιουνίου του 1882, «περί ουστάσεως ναντικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882
- Νόμο ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 23 Ιουνίου 1882.
- Νόμος ΑΚΖ', «περί σχολής μαθημάτων της Τηλεγραφίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.55 της 25 Ιουνίου 1882.
- Νόμος ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882, «περί ουστάσεως Διδασκαλείου εν Θεσσαλία». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 53 της 23 Ιουνίου 1882.

- Νόμος ΑΛΘ' της 22 Ιουνίου του 1882, «περί σνστάσεως ναντικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882.
- 1883 Νόμος ΑΡΙΘ' της 31 Μαρτίου 1883. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.139 της 11 Απριλίου 1883.
- 1885 Νόμοι ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, «...δι'ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξονρίω φερώννμον Γυμνάσιον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.228 της 23 Σεπτεμβρίου 1900.
- 1887 Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού τον εν Αθήναις σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών» Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887 και Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159, Α' της 27 Μαΐου 1887.
- Νόμος ΑΣΞΔ' της 26 Ιουλίου 1885, Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες*,.ό.π., σ.40.
- Νόμος ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού τον εν Αθήναις σχολείον των βιομηχάνων τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887.
- Νόμος ΑΧΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1887. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.349 της 24 Δεκεμβρίου 1887.
- Νόμος ΑΦΜΒ¹ της 28 Μαΐου 1887, «περί σνστάσεως γεωργικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, τόμος Α¹, σ.633.
- 1888 Νόμος ΑΧΝΒ' του 1888, «περί αντικαταστάσεως άρθρων τον περί οργανισμού τον σχολείον των βιομηχάνων τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.29, της 29 Ιανουαρίου 1888.
- 1892 Νόμος ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 277 της 11 Αυγούστου 1892.
- 1895 Νόμοι και νομοσχέδια περὶ δημοτικής εκπαιδεύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895),
- Νόμος ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως». Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον*,.ό.π., τόμος Δ', σσ.19-20.
- 1899 Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899. Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899
- 1903 Νόμος Β'Α της 18 Ιουλίου 1903, αρ. 2991, «περί σνστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 169, τεύχος Α' της 23 Ιουλίου 1903.
- Νόμος Β\$ Α' της 22 Ιουλίου 1903, «περί σνστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.169, 23 Ιουλίου 1903.
- 1910 Νόμος ΓΨΚΒ' της 9 Απριλίου 1910, «περί Σχολής εμποροπλοιαρχων», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.158, της 3 Μαΐου 1910.
- Νόμος ΓΧΛς' της 16 Μαρτίου 1910. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.106 της 19 Μαρτίου 1910
- Νόμος ΓΧΙΑ' υπ.αρ.3611, «περί Σχολείον των Καλών Τεχνών» 17 Φεβρουαρίου 1910. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.272 της 27 Αυγούστου 1910.
- 1914 Νόμος 388 της 17 Νοεμβρίου 1914, «περί οργανώσεως τον εν Αθήναις Εθνικού Μετσοβίον Πολυτεχνείον». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.307, τεύχος Α' της 20 Νοεμβρίου 1914
- 1915 Νόμος 572 της 31 Δεκεμβρίου 1914, «περὶ ιδρύσεως Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδεύσεως». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.16 τεύχος Α' της 13 Ιανουαρίου 1915.
- 1918 Νόμος αρ.1432 της 16 Απριλίου 1918, «περί οργανισμού της Ριζάρειον Εκκλησιαστικής Σχολής και ιερατικού φροντιστηρίου». Δ. Αντωνίου, *Τα Πραγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.557
- Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833, «περί σνστάσεως Τυμνασίον εις Ναύπλιον». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 41 της 16 Δεκεμβρίου 1833. Γ
- Β.Δ. «περί δημοτικών σχολείων» της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11 της 3/ 15 Μαρτίου 1834.
- Δηλοποίηση Γραφείου Ε.Δ.Ε. της 15/27 Μαρτίου 1834, «περί των εις το εν Ναυπλίω σχολείον της Κ. Βολμεράνζ παραδεχθέντων δημοσίαις δαπάναις δώδεκα κορασιών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.16 της 5/17 Μαΐου 1834.
- Β.Δ. της 26 Δεκεμβρίου 1834 και Β.Δ. της 10/12 Μαΐου 1834. Γ.Α.Κ, Τπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, («Sur les mendians»), 27 Ιανουαρίου 1837
- Β.Δ. της 25 Μαρτίου 1835 «περί σνστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 12, της 5/17 Απριλίου 1835.

Β.Δ. της 28 Αύγουστου/9 Σεπτεμβρίου 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54/1836 και Εφ. Ταχυδρομίας της 17 Σεπτεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 1/13 Δεκεμβρίου 1836, «περί διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.72 της 8 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 15/27 Δεκεμβρίου 1836, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας» του 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.75 της 18 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «περί εκπαιδεύσεως εις την αρχιτεκτονικήν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου1837, «περί τον κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Τμήματα XV, άρθρα 125. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. «περί εκπαιδεύσεως εις την Αρχιτεκτονικήν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837

Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837, «περί σστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'Επιτροπή επί της εμπνχώσεως της εθνικής βιομηχανίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. «περί σστάσεως επιτροπής υπό το όνομα «επιτροπή νπέρ της εμπνχώσεως της εθνικής οικονομίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. της 26 Ιανουαρίου 1837/ 7 Φεβρουαρίου 1837, «περί σστάσεως σχολείον της ψαλτικής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 20 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. της 31 Ιουλίου1837,/ 12 Αυγούστου 1837, «περί προσβάσεως διδάσκαλον της ναυτικής εις τα Ελληνικά σχολεία Σύρον και Ναυπλίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, της 31 Ιουλίου 1837

Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1837, «περί σστάσεως πολντεχνικού σχολείον». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.40 της 6 Νοεμβρίου 1837.

Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.2 της 31 Ιανουαρίου 1838.

Β.Δ. της 14 Δεκεμβρίου 1838 «περί σστάσεως Ναυτικού Σχολείον εις Υδραν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 44 της 22 Δεκεμβρίου 1838.

Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1838, «περί των σπονδαζόντων ναυτών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8 της 4 Μαρτίου 1838.

Δηλοποίηση «Περί προσφοράς τινός της Κυρίας Δονκέασας της Πλακεντίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838

Β.Δ. αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 4/13 Φεβρουαρίου 1843

Β.Δ. της 16 Οκτωβρίου 1844, «περί διακοπής των εργασιών τον εν Ναυπλίω Ορφανοτροφείον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.34 της 1 Δεκεμβρίου 1844

Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1843, «περί διοργανισμόν τον εν Αθήναις Σχολείον Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως αρ.38 της 9 Νοεμβρίου 1843.

Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1855 «περί σστάσεως εν Αθήναις ορφανοτροφείον κορασιών υπό την προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 25 Ιουνίου 1855.

Εγκύκλιος της 3 Μαρτίου 1856, «περί τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τας Κυριακάς και εορτάς». Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγίαι.. αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1860-1868), τόμος Α¹, σσ,392-393·

Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856

Β.Δ. της 5 Μαΐου 1856 «περί διοργανισμόν τον Ορφανοτροφείον Γεώργιον και Αικ. Χατζηκώνστα», Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.17, της 19 Μαΐου 1856.

Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1856 «περί Κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.79 της 24 Νοεμβρίου 1856.

Εγκύκλιος υπουργείου Ε.Δ.Ε. της 17 Νοεμβρίου 1856, «περί υποτρόφων κορασίων εις την φιλεκπαιδευτικήν εταιρίαν». Κλάδος, ό.π., τόμος Α', σ.648.

Β.Δ. «περί εκκλησιασμού της Κυριακής και των εορτών και η επιτήρησή του ανατίθεται στα καθήκοντα των δασκάλων σύμφωνα με τον Κανονισμό των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων το 1857» (άρθρα 14 και 76). **Εγκύκλιος** Τπ. Παιδείας, αρ.6815 της 19 Οκτωβρίου 1857. **Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς.Απ.**, τόμος Α', σ.417.

Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858 «περί σσστάσεως των Ολυμπίων». **Εφ. της Κυβερνήσεως, Αυγούστου του 1858.**

Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1858, «περί αποστολής υποτρόφων εις Παρισίους προς εκμάθησιν της αρχιτεκτονικής και γεφυροδοποιίας». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.49 της 18 Οκτωβρίου 1858**

Β.Δ. της 7 Αυγούστου 1859, Εφ. της Κυβερνήσεως της 9 Αυγούστου 1859

Θέσπισμα «Περί υποτρόφων του εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελίστριας», **Π. Κλάδος, ό.π., τόμος Β', σ.163.**

Εγκύκλιος της 28ης Ιανουαρίου 1861, «περί ανώτερων ιδιωτικών παιδευτηρίων αρρένων τε και θηλέων» ("πρέπει να ώσι διωργανωμένα ως και τα ανάλογα αυτοίς δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια"). **Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος Θ', αρ.393, της 28 Ιανουαρίου 1861, σ.1565.**

Β.Δ. της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της σπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862.**

Ψήφισμα της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της σπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862**

Β.Δ. «περί νέον διοργανισμού και διενθύνσεως τον Σχολείον των Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.**

Β.Δ. της 21 Αυγούστου 1863. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 31 Οκτωβρίου 1863.

Απόφαση 8398 της 10 Σεπτεμβρίου 1864, «περί κανονισμού των εις τα γυμνάσια παραδιδόμενων εμπορικών μαθημάτων», Παρίσης,..ό.π., τόμος Α', σσ.326-327.

Β.Δ. της 30 Νοεμβρίου 1864, «περί μηνιαίων υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας μαθητάς τον σχολείον των Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.9 της 1 Φεβρουάριου 1865.**

Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής που επονομάσθη και επιτροπή των κληροδοτημάτων» με **Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869 (τροποποίηση άρθρου 8 της 19 Αυγούστου 1858) στο Ολύμπια του 1870, Αθήνα 1872**

Β.Δ. της 11 Απριλίου 1867, «περί σσστάσεως ναυτικών σχολείων». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 4 Μαΐου 1867.**

Εγκύκλιος αρ.118 της 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον τον 1870 έτους», **Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870, Αθήνα.**

Β.Δ. της 18 Φεβρουάριου 1871, «περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 17 Μαρτίου 1871**

Εγκύκλιος αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871. «Οδηγία περί των στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». **Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.364-366.**

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί σσστάσεως εν Αθήναις συλλόγου μουσικού και δραματικού και παροχής αδείας προς είσπραξιν υπέρ αυτού». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 5 Φεβρουάριου 1872.**

Β.Δ. «Διοργανισμός του υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως Συλλόγου Κυριών». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22 της 15 Ιουνίου 1872.**

Β.Δ. «Περί παραδοχής της αιτήσεως του Γεωργίου Αβέρωφ να μετονομασθή το δαπάνη των αοιδίμων Ν.Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τοσίτσα Πολυτεχνείον 'Μετσόβιον', αναδεχομένον την αποπεράτωσιν αυτού». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873.**

Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1874, «περί σνστάσεως εν Πειραιεί φιλανθρωπικής εταιρίας προς ίδρυσιν παιδαγωγείων των εν τη πόλει ταύτη ορφανών και απόρων παιδων». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.29 της 20 Αυγούστου 1874**

Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των νπέρ της εκπαιδεύσεως κληροδοτημάτων, των υπό τον Υπουργείον Εκκλησιαστικών διατεθειμένων, δραχμών 20 χιλιάδων λόγω νποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.**

Β.Δ. αρ. 7865 της 25 Οκτωβρίου 1877, «περί διακοπής των στρατιωτικών ασκήσεων» **Παρίσης.Απ., τόμος Α', σσ.404-444**

Β.Δ. της 12 Αυγούστου 1892, «περί μεταρρνημίσεως τον από 14 Ιονλίον 1880 κανονιστικού διατάγματος τον κληροδοτήματος Ν. Κρήτσκη». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.296 της 24 Αυγούστου 1892.**

Β.Δ. της 22 Σεπτεμβρίου 1880, «περί Γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 101 της 3 Οκτωβρίου 1880.**

Β.Δ. της 24 Σεπτεμβρίου 1880, «περί εγκρίσεως των διατάξεων της διαθήκης τον Διονυσίον Κ. Πέταλα». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.104 της 15 Οκτωβρίου 1880.**

Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880, «περί μεθόδον διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις» και «περί καταργήσεως της αλληλοδιδασκτικής μεθόδον». **Δ. Αντωνίου, Οι Ανδριώτες .ό.π., σ.25.**

Β.Δ. της 24 Απριλίου 1881: Τα συντηρούμενα από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία είναι τα δύο Παρθ εναγωγεία της Αθήνας, το «Εσωτερικόν Αρσάκειον και το Εξωτερικόν, ως και το εν Κερκύρα τούτοις ισοβάθμιον».

Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1882, «περί σνστάσεως εμπορικών ναντικών σχολών». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 27ν Αυγούστου 1882.**

Β.Δ. της 22 Νοεμβρίου 1882, «περί σνστάσεως Γυμναστηρίων εν τοις γνμνασίοις». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.175 της 24 Νοεμβρίου 1882.**

ΒΔ. της 25 Μαρτίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 24 Αυγούστου 1882.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως τον από 19 Δεκεμβρίον 1867 Καταστατικού τον υπό των ζωγράφων ιδρυνθέντος ενταύθα σνλλόγον υπό την επωνυμίαν 'ένωσις τον λαού Ευαγγελιστής Λουκάς'». Καταστατικό της «Εταιρείας του λαού 'Ένωσις'» της 24 Δεκεμβρίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Ιανουαρίου 1883.

Β.Δ. της 24 Ιανουαρίου 1883. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.31 της 27 Ιανουαρίου 1883.

Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1884, «περί προσωρινής σχολής Γυμναστών». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.241 της 12 Ιουνίου 1884.**

Β.Δ. «περί σνστάσεως έδρας Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.81 της 8 Νοεμβρίου 1885.

Β.Δ. «περί σνστάσεως έδρας Τεχνικών Σχεδίων εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.43 της 15 Φεβρουαρίου 1886.

Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1886, «περί ναντοδιδασκάλων». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 73 της 21 Μαρτίου 1886.**

Εγκύκλιος υπουργείου Ε.Δ.Ε. της 9 Αυγούστου 1886, «περί αδείας σνστάσεως εν Ερμονπόλει ιδιωτικού δημοτικού σχολείον θηλέων» εις την Ζηνοβίαν Α. Καμπάνη, το γένος Ψωμαδάκη, [...] εκ τεσσάρων τάξεων». **Εφ. της Κυβερνήσεως,αρ.218 της 12 Αυγούστου 1886.**

Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως τον Καταστατικού τον εν Αθήναις σνσταθέντος "Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγου"». **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886.**

Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.277 της 7 Οκτωβρίου 1886.

Β.Δ. «περί σνστάσεως έδρας και διορισμού καθηγητού της Μεταλλουργίας εν τω Σχολείω των Τεχνών», Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.101 της 25 Νοεμβρίου 1886.

Β.Δ. της 9 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον σνσταθέντος ενταύθα «Γυμναστικού σνλλόγον τον Σχολείου των Τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.59 της 12 Μαρτίου 1887 και Σοφινός, ό.π., τόμος Α', αρ.1651, σ.367.**

Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1887 «περί εγκρίσεως του Καταστατικού τον εν Σπάρτη γυμναστικού σνλλόγον "Ενρώτα"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.76 της 1 Απριλίου 1887

Β.Δ. της 17 Απριλίου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Πειραιεί γυμναστικού σλλόγου "Θησέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.94** της 22 Απριλίου 1887 και Σοφριανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1660, σ.367.

Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού τον εν Χαλκίδι ιδρθέντος γυμναστικού σλλόγον «Αμφιδάμαντος». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ. 210** της 4 Αυγούστου 1887.

ΒΔ της 24 Οκτωβρίου 1887, «περί διαλύσεως τον εν Κέρκυρα ιερατικού σχολείου». Εφ. της Κυβερνήσεως, της 29 Οκτωβρίου 1887, φύλλο 295.

Β.Δ. της 11 Ιανουαρίου 1888 «περί των εγκαινίων του Ζαππείον μεγάρου και της ενάρξεως της Δ' Ολυμπιάδος». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ. 9** της 12 Ιανουαρίου 1888.

Β.Δ. της 19 Ιανουαρίου 1888, «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλοτέχνων». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.21** της 21 Ιανουαρίου 1888.

Β.Δ. της 23 Φεβρουαρίου 1889. ΓΑΚ ΣΤΡ, Εκπαίδευση 3.

Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας Ορφέως'». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.143** της 15 Ιουνίου 1890

Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892, «περί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του κράτους μορφώσεως των δημοδιδασκαλισσών». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.391**, τεύχος Α' της 31 Οκτωβρίου 1892.

Β.Δ. της 5 Δεκεμβρίου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.431** της 8 Δεκεμβρίου 1892.

Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1893. «περί εγκρίσεως τον καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ενώσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ 11** της 20 Ιανουαρίου 1893.

Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893, «περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.163**, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893 και Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ. 171**, τεύχος Α' της 26 Αυγούστου 1893.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1893, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.199**, Α' της 6 Οκτωβρίου 1893.

Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1894, Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Σνλλόγον «Φιλομούσων Σύρον, ΓΑΚ ΣΤΡ, Φάκελος 17 (Σύλλογοι και Σωματεία), υπφ.1

Β.Δ. της 14 Μαΐου 1894, «Περί εγκρίσεως καταστατικού τον σλλόγον των εμποροῦπαλλήλων Βώλων». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.21** της 22 Φεβρουαρίου 1895. Σοφριανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.3096, σ.688.

Β.Δ. της 29 Ιουλίου 1894, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', **αρ. 65** της 11 Αυγούστου 1894.

Β.Δ. της 14 Ιουνίου 1895«Ιερί εγκρίσεως καταστατικού τον γυμναστικού Σνλλόγον Ερμονπόλεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Τ', **αρ.85** της 15 Σεπτεμβρίου 1895.

Β.Δ. της 30 Αυγούστου 1895, «περί χορηγήσεως, εις 1. Σπνριδωνίδην, αδείας ιδρύσεως εν Βόλω ιδιωτικού Ανκειον υπό την επωνυμίαν "Εμπορικόν Λύκειον",». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.205** της 30 Αυγούστου 1895.

Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως» στο Νόμοι και νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαιδύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895), σ.4.

Νόμοι ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, δι' ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξουριά φερώνυμον Γυμνάσιον». Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.228** της 23 Σεπτεμβρίου 1900.

ΒΔ. «περί εγκρίσεως οργανισμού τον εν Αθήναις Σννδέσμον των Σνντεχνιών», Αθήναι τη 3 Δεκεμβρίου 1895. Εφ. της Κυβερνήσεως, **αρ.2** της 4 Ιανουαρίου 1896

Β.Δ. της 17 Δεκεμβρίου 1897, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιοτεχνικής Εταιρείας Πατρών». Εφ.της Κυβερνήσεως, **αρ.1** της 9 Ιανουαρίου 1898 τεύχος Β'.

Β.Δ. της 20 Νοεμβρίου 1899. (Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899) «περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων». Εφ.της Κυβερνήσεως, **αρ. 255**, Α' της 20 Νοεμβρίου 1899.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού τον Σννδέσμον των Εμποροῦπαλλήλων Πειραιώς». Εφ.της Κυβερνήσεως, **αρ.34** της 14 Ιουλίου 1899.

- Β.Δ.** «περί εγκρίσεως του από 1ης Σεπτεμβρίου 1899 καταστατικού του εν Πειραιεί Σωματείου υπό την επωνυμίαν 'Σύλλογος Κολυμβητών Πειραιώς - Αθηνών'». **Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ. 58 της 6 Νοεμβρίου 1899.**
- Β.Δ. της 3 Ιανουαρίου 1900, «περί Πανελληνίων Αγώνων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.3 της 5 Ιανουαρίου 1900.**
- Β.Δ. 4 Νοεμβρίου 1900. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.58 της 8 Νοεμβρίου 1900.**
- Β.Δ. της 15ης Οκτωβρίου 1900, «περί εγκρίσεως τον καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξονρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής σχολής».** **Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 245/Α' της 21 Οκτωβρίου 1900.**
- Β.Δ.19 Ιουνίου 1901 "περί ιδρύσεως της «Δωροθέας Σχολής».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.133 τεύχος Α', Ιουλίου 1904, σ.510.**
- Β.Δ. της 26 Οκτωβρίου 1901 «περί συστάσεως ιδίου ναυτικού τμήματος εν τη Πετριτσείω Εμπορική Σχολή Ληξονρίων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.233 της 27 Οκτωβρίου 1901**
- Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1902, «περί προγράμματος μαθημάτων Διδασκαλείου Θηλέων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.154, τεύχος Α' της 22 Αυγούστου 1902.**
- Β.Δ. της 11 Σεπτεμβρίου 1903. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.216.**
- Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1903, «περί συστάσεως Ιερατικής Σχολής εν Άρτη και περί οργανισμού αυτής».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.128, τεύχος Α' της 13 Ιουνίου 1903.**
- Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνωρίσεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ιδρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.120 της 8 Ιουνίου 1904.**
- Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ιουλίου 1904, σ.510.**
- Β.Δ. «περί ιδρύσεως του Ομίλου Αντισφαιριστών Κηφισίας» το 1905, Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.192 της 30 Σεπτεμβρίου 1905.**
- Β.Δ. της 20 Απριλίου 1907 καί 4 Ιουνίου 1912 «περί εγκρίσεως του Οργανισμού της ιδιοσυντήρητης ναυτικής και εμπορικής σχολής.**
- Β.Δ. της 9 Οκτωβρίου 1907. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.194 της 9 Οκτωβρίου 1907**
- Β.Δ. της 20 Δεκεμβρίου 1907, «περί ασκήσεως εις την σκοποβολήν των μαθητών Γυμνασίων, Ελληνικών σχολείων...».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ. 257, της 21 Δεκεμβρίου 1907.**
- Β.Δ. της 5 Ιουνίου 1908, «περί Εσωτερικού Οργανισμού του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ. 267, της 20 Σεπτεμβρίου 1914.**
- Β.Δ. (σχέδιο) της 2 Οκτωβρίου 1908 «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.276, της 1 Νοεμβρίου 1908.**
- Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.265 της 22 Οκτωβρίου 1908.**
- Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1908, «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.276 της 1 Νοεμβρίου 1908.**
- Β.Δ. «περί μεταρρυθμίσεως του από 7 Νοεμβρίου 1908 Β. Διατάγματος περί συστάσεως Αχιλλοπουλείου εμπορικής σχολής εν Τσαγκαράδα τον δήμον Μυρσειών τον νομού Μαγνησίας».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.265 της 22 Νοέμβριον 1908.**
- Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909, «περί εγκρίσεως τον καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξονρίω ιδρυθησομένης εκ τον κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής Σχολής».** **Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.245 της 21 Οκτωβρίου 1909.**
- Β.Δ. «περί καθιερώσεως ημέρας εορτής της Εθνικής Σημαίας καθ' άπαντα τα σχολεία των αρρένων τον Κράτος (22 Σεπτεμβρίου 1908)».** **Παιδαγωγικόν Δελτίον, 4 (1910), σσ.227-229.**
- Β.Δ. της 10 Μαΐου 1910, «περί οργανισμού της Σχολής των Γυμναστών».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.193 της 9 Ιουνίου 1910.**
- Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, «περί εξομοιώσεως των γυμναστών προς τους λοιπούς λειτουργούς της μέσης εκπαιδύσεως», Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα.. .ό.π., τόμος Α', σσ.602-603.**
- Β.Δ. της 17 Αυγούστου 1913, «περί ουστάσεως και λειτουργίας τριών έτι μονοταξίων διδασκαλείων αρρένων».** **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.166 της 27 Αυγούστου 1913.**

Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.247 της 3 Σεπτεμβρίου 1914.**

Β.Δ. «περί ιδρύσεως εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως» και **Διδασκαλείων Νηπιαγωγών. Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.288 της 10 Οκτωβρίου 1914.**

Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914. «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.247 της 3 Σεπτεμβρίου 1914.**

Β.Δ. της 31 Οκτωβρίου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.343 της 24 Νοεμβρίου 1914 και ορθή αναδημοσίευση. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.369 της 10 Δεκεμβρίου 1914.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως του Καταστατικού της εν Αθήναις Διπλαρείου Σχολής». **Εφ.της Κυβερνήσεως, Β', αρ.6 της 18 Ιανουαρίου 1916.**

Β.Δ. της 14 Σεπτεμβρίου 1925, «περί Ναυτικής Εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.310 της 17 Οκτωβρίου 1925.

Β.Δ. της 5 Ιουλίου 1925, «περί εγκρίσεως οργανισμού της εν Πάτραις Τριαντείου Επαγγελματικής και Βιομηχανικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.269 της 8 Οκτωβρίου 1926.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ-ΟΔΗΓΙΕΣ- ΥΠΟΤΡΙΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Χρυσάφης Ι., Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών, Αθήνα 1825, Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Παράρτημα 15.

Μουστοξύδης Ανδρέας, Έκθεσις περί παιδείας, Αιγιναία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, [εκδιδόμενη υπό ΓΑποστολίδου κοσμητού], Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584

Χρυσόγελος Ν., Έκθεσις, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου 1831, Η Αιγιναία, ό.π., σ.49

Χρυσόγελος Ν., Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίον Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, εν Αργεί, την 19ην Δεκεμβρίου 1831.

Τρικούπης Σπυρίδων, Έκθεσις της 4 Μαΐου 1833: «Η επί της Δημοσίον Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Επικρατείας προς την επιτροπήν την επί του διοργανισμού των περί την δημόσιον εκπαίδευσιν» (αρ.261 της 4 Μαΐου 1833). Δ. Αντωνίου, Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833, [Πατάκης], Αθήνα 1992, σ.86.

Αναφορά της επί των Ναυτικών Γραμματείας της Επικρατείας περί των εξόδων των ετών 1833, 1834 και 1835 της 30 Οκτωβρίου 1836. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.89 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Δαμιανός Κ. Ιωάννης, βουλευτής Ύδρας, Έκθεσις επί της αμοιβαίας ασφαλείας του εμπορικού ναυτικού προτάσεις, παρουσιασθείσης προς την Βουλή την 31 Δεκεμβρίου 1843. Παπαθανασόπουλος Κων., Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856), [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983.

Χρυσοβέργης Γ., Έκθεσις (προς το επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας Παιδεύσεως Υπουργείον),περί των εξετασθεισών 10 νεανίδων και περί της καταστάσεως των εν Σύρω δημοδιδασκαλείων και λοιπών ιδιωτικών διδακτηρίων αμφοτέρων των φύλων, Εφημερίς των μαθητών, έτος Α', αρ.32 της 31 Μαΐου 1859, σσ.128-131 και αρ.35 της 21 Ιουνίου 1853.

Αργυρόπουλος Π., Πίναξ, της εν Ελλάδι δημόσιας εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854, Αθήνα 1854

Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, Εκθέσεις α) Αθήνα 29 Φεβρουάριου 1856, Εφ. Φιλομαθών, αρ.153,154, β) Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1863, Εφ. Φιλομαθών, αρ. 201-205.

Βλάχος Σ., βουλευτής Αττικής πρώην Τπουργός των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης, Εκθεσις υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ της 25 Αυγούστου 1856. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121.

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, Περιληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως από τον 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα. Εφ. της Κυβέρνησης της 16/8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σ.18-19).

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8/3 Απριλίου 1857, σσ.56-57

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, Γενική έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Ελλάδι κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856 (1η Φεβρουάριου 1857), Αθήναι 1857.

Γενική Έκθεσις υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής στο Ολύμπια 1859, Αθήνα 1860.

Έκθεσις του Τπουργού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, Αθήναι 1863.

Παπαδόπουλος Γ.Γρηγόριος, Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως, Πανδώρα, τόμος ΙΕ', 1864-1865

Δρόσος Δ., Έκθεσις περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της δημοσίας εκπαιδύσεως από του 1863 μέχρι τούδε, τη Αυτού Μεγαλειότητι τω Βασιλεί, Αθήνα 1866.

Χριστόπουλος Χαράλαμπος Εκθέσεις της 1 Φεβρουάριου 1857 και της 2 Σεπτεμβρίου 1867, περ. Πανδώρα, τόμος Ε', σ.529, Φιλίστωρ, τόμος 18 (1861), σ.277 και τόμος 5 (1862).

Πετρίδης Γ. Δημήτριος, Περί των εν Σύρα σχολείων, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, Παρνασσός, τόμος Ε', 1881

Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων εκτάκτων επιθεωρητών. [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις, 1885.

Πολίτης Νικόλαος, Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885.

Παπαμάρκος Χαρίσιος, Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων δημοτικού σχολείου των αρρένων, Αθήνα 1890.

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου 1904- 4 Απριλίου 1904) Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ - ΛΟΓΟΛΟΣΙΕΣ - ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ- ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΣΧΟΛΩΝ- ΣΥΛΛΟΓΩΝ- ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, Εκθεσις της κατά το Εον σχολαστικόν έτος διευθύνσεως και προόδου τον Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμονπόλεως γενομένη την 1ην Αυγούστον 1854, ημερομηνία ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων, Διάφορα, Ν.Α. ήτοι λόγοι,(Συλλογή Λόγων), χ.έ., Ερμούπολις, χ.χ.

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, Έκθεσις περί της κατά το Ζ' σχολικό έτος διέυθυνση και προόδου τον Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμονπόλεως, Γενομένη την 30ην Ιονλίον 1856, ημέρα ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων και Κανονισμός τον κατά πρώτον εν Ερμονπόλει 1855 άδεια Κυβερνήσεως σνσταθέντος Εμπορικού Εκπαιδεντηρίον. Διάφορα, Ν.Α., ήτοι λόγοι,(Συλλογή Λόγων), χ.έ., Ερμούπολις, χ.χ.

Τυπάλδος Κοζάκης Γεώργιος, Έφορος του Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Εκθέσεις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων από 1/11/1884 έως 31/10/1885 από 1/11/1885 έως 31/10/1886, από 1/11/1886 έως 31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888.

Στρέιτ Στέφανος, Έφορος του Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Εκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων (υπό την προστασίαν, της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας) Ετήσια Λογοδοσία, περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1888 έως 31/10/1889, εν Αθήναις 1889.

Εκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868.

Σύλλογος «Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», Εκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874 και Εκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1880.

Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Εκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888.

Κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 54, 7 Οκτωβρίου 1836.

Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Αθήναι 1842 και Αθήναι 1851.

Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρείας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, εν Αθήναις 1856.

Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857.

Οργανισμός και Κανονισμός του Δημοτικού Ορφανοτροφείου Ερμούπολεως, Ερμούπολη 1857.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και κανονισμός τον Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι 1857.

Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασίων Εκπαιδευτηρίου Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή, Αθήνα 1857, Αθήνα 1860.

Καντατζόγλου Λύσανδρος: Εκθεσις περί του Σχολείου των Τεχνών και περί της παρούσας καταστάσεως των αναγκών και των ενδεχομένων βελτιώσεων αυτού», Αθήνα 1860.

Κανονισμός του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 11 Ιουνίου 1862.

Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας, Αθήνα 1864.

Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών-Κεφαλαιώδη άρθρα, ΓΑΚ, Τπ. Παιδείας, φάκελος 12. και Καταστατικό του Αμαλίου Ορφανοτροφείου αποτελούμενο από 32 άρθρα (Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου 1867).

Κανονισμός τον εν Αθήναις δημοσίου Γυμναστηρίου, αρ.8832 της 14 Οκτωβρίου 1868 στο Παρίσις Μ. Στεφ., Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.351-352.

Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, εν Αθήναις 1870.

Χρηστομάνου Αικ., Εκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870, Αθήναι 1870.

Διοργανισμός τον υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγον Κυριών, Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22 της 15 Ιουνίου 1872.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 5^ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873.

Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί», ΙΑΠ, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1874-1875, ψήφισμα αρ.315, Συνεδρίασις της 5 Μαρτίου 1874.
Λογοδοσία της Σχολής Απόρων Παίδων από 1 Ιουλίου 1875 έως 31 Αυγούστου 1876. Εφ. Πανόπη, φύλλο της 15 Απριλίου 1875.

Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (Αθήναι 1870), Αθήναι 1877.
Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους, Σύρος, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877.
Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους, Σύρος, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877
Λογοδοσίες της Σχολής Απόρων Παίδων των ετών 1875,1879,1880 και 1881.
Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν & Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877.
Σαράτσης Δ., Εισηγητική έκθεση για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου, περ. Θεσσαλική Εστία, τεύχος 32, (Μαρτίου-Απριλίου) 1978, σσ.329,331.
Σύλλογος «Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως». Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1880 και Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874.
Λογοδοσία εσόδων-εξόδων της Σχολής Απόρων Παίδων από 30 Απριλίου 1880 έως 31 Μαΐου 1881. Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής..ό.π., έτους 1881.

Κανονισμός του προς προίκισιν Κορασίων εν Ερμουπόλει, Καθιδρύματος του αοιδίμου Σταμάτη Κ. Πρωΐου, [Τύποις «Πατρίδος»], εν Ερμουπόλει Σύρου 1887.
Κανονισμός των «επί των Ολυμπίων και κληροδοτημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.12 της 14 Ιανουαρίου 1888.
Ορφανοτροφείον Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμουπόλει, Απολογισμός διαχειρίσεως της περιουσίας αυτού κατά το έτος 1887 μετά Λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου, εν Ερμουπόλει 1888.
Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Ολγας Αμαλείου Ορφανοτροφείου των Κορασίων, εν Αθήναις 1889.
Προγράμματα μαθημάτων τον Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1842, 1870 και 1890.
Καταστατικόν Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1891. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.183 της 28 Ιουνίου 1891.
Καταστατικόν του Ορφανοτροφείου Αρρένων Αδελφών Μπαμπαγιώτου Ερμουπόλεως 1891. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1 (Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891)
Κανονισμός Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου της 29 Μαρτίου 1892, Αθήνα 1892
Καταστατικόν Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α'αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892.
Καταστατικό Ν.Ε.Μ. 29 Μαΐου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893.
Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.
Καταστατικόν του Ομίλου Ερετών Ερμουπόλεως της 7 Μαρτίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.30 της 29 Μαρτίου 1894.
Καταστατικό του εν Ερμουπόλει συλλόγου των εμποροπάλληλων «Ερμούπολις» της 6 Απριλίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.54 της 28 Ιουνίου 1894.
Καταστατικόν Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου, 15 Δεκεμβρίου 1894, Αθήνα 1895.
Καταστατικόν της Γυμναστικής Εταιρίας Ηλείων «Ο Ίφιτος». Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ, αρ.91 της 22 Σεπτεμβρίου 1895.
Καταστατικόν της εν Πάτραις Γυμναστικής Εταιρείας. Εφ. της Κυβερνήσεως, Τ', αρ.13 της 4 Φεβρουαρίου 1895.

Καταστατικόν του Σ.Ε.Α.Γ.Σ της 25 Ιανουαρίου 1897. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ε', αρ.25 της 27 Ιανουαρίου 1897.

Προγράμματα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής, Εφημερίς των Κυριών LA '501 (1897), σ.8

Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος συνταχθείσα υπό Καλλιρρόης Παρρέν, Γενικού Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Αθήνα 1898.

Περίληψις Λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΓ', αρ.585, 1899, σσ.6-7 και Έκθεσις Πεπραγμένων..ό.π., σ.235

Ευταξίας Αθ., Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσως, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899

Απολογισμός του εν Πειραιεί ορφανοτροφείου Ελένης. Ν. Ζαννή δια το έτος 1899, Πειραιάς 1900.

Παρρέν Καλλιρρόη, Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής, 1897, Αθήνα 1898

«Ένωσις των Ελληνίδων», Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος (1901 και 1902), Αθήνα 1903

«Ένωσις των Ελληνίδων», Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Αθήνα 1909.

Καταστατικό της εν Ερμουπόλει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα» μετά του εγκρίναντος Β.Δ. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [«Τύποις Πατρίδος»], Σύρος 1901.

Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, [Τύποις Πατρίδος], εν Ερμουπόλει Σύρου 1904.

Έκθεσις Διαχειρίσεως Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώστα 1904. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 1838, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838 και διαθήκη αρ.2030 της 23 Μαρτίου 1905.

Σ.Ε.Α.Γ.Σ., Εσωτερικός Κανονισμός και γενικοί κανονισμοί αγώνων, Αθήνα 1910.

Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Συλλόγου «Φιλομούσων Σύρου, εν Ερμουπόλει 1911

Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, 10 Δεκεμβρίου 1913. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.28 της 3 Φεβρουαρίου 1914.

Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παιδων 1915. ΓΑΚ ΣΥΡ, 1/ Εκπαίδευση 3.

Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου τον έτους 1916. ΓΑΚ ΣΥΡ, 1/Δημοτικό Ορφανοτροφείον Θηλέων, φάκελος 2

Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, Νέο Φάληρο 1933.

Καταστατικό του Ορφανοτροφείον Αθ. Δροσίνη της 9 Σεπτεμβρίου 1936, Μεσολόγγι. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, φάκελος 12.

Γενικός Κανονισμός Διοίκησης, Διαχείρισης και Εσωτερικής λειτουργίας του εν Μεσολογγίω Ορφανοτροφείου Κορασίων Αθανασίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος 12.

Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή, [εκ του Τυπογραφείου Ζαχαρία Α. Αγγελή], εν Μεσολογγίω.

ΟΜΙΛΙΕΣ-ΛΟΓΟΙ

Βάμβας Νεόφυτος, Αυτοσχέδιος ομιλία, Γενομένη εν Ερμουπόλει τη ζ' Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη, Ερμούπολις αωλδ'.

Βάμβας Νεόφυτος, Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου, εν Ερμουπόλει 1834.

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, Ομιλία εις την Γενικήν Ετήσιον Εξέτασιν του εν Ερμουπόλει Ανωτέρου Σχολείου των Κορασίων τη 20 Ιουλίου 1841, εν Ερμουπόλει 1841

Καυτατζόγλου Λύσανδρος, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, εν Αθήναις 1846

Σιώτης Α., Λόγος εκφωνηθείς εν των Ελληνικώ Λυκείω κατά την επέτειον της αυτού καθιδρύσεως ημέραν 24 Ιουλίου 1849, Εν Ερμουπόλει, [εκ του τυπογραφείου Γ. Μελισταγούς], 1849.

Δούκας Νεόφυτος, Λόγος υπέρ του Εκκλησιαστικού νομοσχεδίου, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1850.

Μακκάς Α.Γ., Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας, Εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω την 20 Μαΐου, Αθήνα 1855, περ. Πανδώρα τόμος 6, (1855-1856).

Καυτατζόγλου Λύσανδρος, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου, έτους 1857, εν Αθήναις 1857

Σουρίας Γ., Γυμνασιάρχης, Λόγος αυτοσχέδιος εκφωνηθείς τη 21η Νοεμβρίου 1859 εις το Γυμνάσιον Σύρου κατά τη διανομή των βραβείων, Σύρος 1859

Μαυρομιχάλης Α., Έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα τον βασιλέα περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημοσίας Παιδείσεως από του 1866 άχρι τέλους Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα 1869

Σπάθης Κ. Νικόλαος, Λόγος επικήδειος εις Αδαμάντιον Θ. Μάνιαρην, ένα των ιερολοχιτών, αρχαίον του κράτους υπάλληλον εν πολλαίς θέσεσι, διευθυντήν του εν Σύρω υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης εκφωνηθείς τη 14 Νοεμβρίου 1871, εν τω ναώ της Μεταμορφώσεως, εν Ερμουπόλει 1871

Παπαναστασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της Κοσμητείας της Σχολής), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παιδών, 1879.

Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παιδών), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παιδών και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1880

Παπαναστασόπουλος Μεθόδιος, (Σχολάρχης), Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881 ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμουπόλει Ιερατικής Σχολής, Διάφορα, Ν.Α. ήτοι λόγοι, (Συλλογή Λόγων), Ερμούπολις [χ.χ. και χ.έ.]

Αθανασιάδης Ευστάθιος, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμουπόλει, Συλλόγου των Ανδρείων επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπης, αδελφών Φρέρη], εν Ερμουπόλει 1884

Βυώνης Γ., Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1886

Λάμπρος Σπυρίδων, Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, περ. Παρνασσός, Απρίλιος 1892

Αθανασάκης Ιωάννης, Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-252.

Μανσόλας Α., Λόγος εκφωνηθείς στα εγκαίνια της Σχολής, την 3 Δεκεμβρίου 1872, Λογοδοσία, 8ο έτος, ό.π.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933.

Μανσόλας Α., Απογραφικά πληροφορίες περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων βιομηχανικών καταστημάτων, Αθήνα 1876.

Μανσόλας Αλέξανδρος, Πολιτειογραφικά πληροφορίες περί Ελλάδος, εν Αθήναις 1867.

Μανσόλας Α., Στατιστική Έκθεσις περί διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος, Αθήνα, Mansolas Alexandre, Statistique de la Grèce. Recensement de la Population en 1870, Athenes 1874.

Μιχαήλ Χουλιαράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α', μέρος Β, [Εθνικό Κέντρο κοινωνικών Ερευνών], Αθήναι 1974.

Στατιστικόν Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου, Οδηγός Βόλου-Νομού Μαγνησίας, 1901, σσ.87-89.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933.

Στατιστικές Επετηρίδες, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Φοίνιξ], τόμος Ε'.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου», τόμος 5ος, 7ος (Ελλάς), 17ος.

Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τόμοι 6ος, 12ος

Δημητράκου Β. Δημητρίου, Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν, [Περγαμηναί], β' έκδοση, Αθήναι 1959.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987.

Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ), τόμος 7 (1965).

Δημητροκάλλης Ν.-Παπαμάρκου Χαρίσιος, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Ο Φοίνιξ], Αθήνα 1968, τόμοι Α', Δ', Ε', Γ.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος εκ της Τυπογραφίας της Διοικήσεως, Ναύπλιο- Αίγινα- Πόρος- Αίγινα, ετών 1828 -1831.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως των ετών 1833 -1926.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής:

Συνεδριάσις ΚΘ' της 18 Νοεμβρίου 1874, σσ.199-225

Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Α', Αθήνα 1893, σ.527.

Περίοδος ΙΓ'- Σύνοδος Β'. Αθήνα 1903, σσ.494-495.

Εφημερίς Αθηνών, 1825

Εθνική Εφημερίς, εν Ναυπλίω, εν τη Εθνική Τυπογραφία, Α', 1832-1833 (φωτομηχανική ανατύπωση με πρόλογο- εισαγωγή Γ.Δ. Δημακόπουλου στη σειρά «Δημοσιεύματα της Νομαρχίας Αττικής επί τη 150ι επετείω της Εθνικής Παλιγγενεσίας», Εθνικόν Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1972).

Συντηρητική Εφημερίδα, 1847

Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, 1864

Ακρόπολις 1859,1899,1906,1908,.

Ελληνικά Χρονικά, (Μεσολόγγιον 1824-1826 (φωτομηχανική ανατύπωση), 1824,1862

Χρηματιστήριον, (Σύρος) 1863,1883,1884

Η Αιγιναιά, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Αίγινα εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού, Αίγινα 1831 (φωτομηχανική ανατύπωση από Ν.Καραβία) 1831, αριθμ. Ζ'.

Αιών (Αθήνα) 1840,1843,1858,1866,1868,1872,1884,1896

Αθηνά, 1840,1841,1852,1868.

Μέριμνα, (Αθήνα)1856
 Ένωσις, 1856,1857
 Ήλιος, (Σύρος), 1856-1858,1866,1893,1897
 Ο Έλλην, [εκδιδόμενη από Κ. Παπαρηγόπουλο], Αθήνα,1858
 Ποσειδών, 1875
 Σφαίρα, (Πειραιάς), 1884,1899,1904
 Πανόπη, [αδελφών Φρέρη], εν Ερμούπολει, 1884,1888
 Εφημερίς 1888
 Βόλος, 1888.
 Πρόνοια, 1889
 Αυγή, 1994
 Άστυ, 1893,1895
 Ομόνοια 1896
 Εφ. Ζιζάνιον, Κεφαλονιάς, (1892-1915)
 Χρόνος, 1897.
 Θεσσαλία (Βόλος) 1897,1899,1900
 Ταχυδρόμος, 1899,1970
 Νέον Άστυ, 1900,1910,1911
 Εστία, 1885,1907,1908,1911
 Σκρίπτ, (Αθηνών) 1898,1907
 Αθήναι, 1907
 Εμπρός, 1910
 Εσπερινή 1910
 Αστήρ, 1910
 Εσπερινή, 1910
 Πατρίς, (Σύρος), 1884,1900,1901
 Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής, 1996, 2002, 2004
 Νέες Εποχές, Εφ. Το Βήμα 2000

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Ι.Α. Βρεττός, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν, [Ιω.α.Κολλάρος], ετών 1907,1908,1909,1911
 Ασώπιος Κ. Ειρηναίος, Αττικόν Ημερολόγιον, [Ιω. Δ. Μπουγάτσου], έτη Α' -ΚΕ', Αθήναι 1867,1873, 1878,1895
 Σκόκος Κωνσταντίνος, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889, εν Αθήναις 1889 (από το 1890 και εξής ονομάζεται Εθνικόν Ημερολόγιον)
 Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, έτη Α'-Στ', Αθήναι 1888-1893
 Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτη 1909,1911

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ερμής ο Λόγιος, ή Φιλολογικαί Αγγελίας εν Βιέννη της Αυστρίας 1811-1821 [φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού από την Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.)], τόμοι Α-ΙΑ', Αθήνα 1988-1990, τόμος Θ' 1819.
 Εφημερίς των Κυριών: Εβδομαδιαία, Διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν, έτος Α'-Στ', Αθήναι 1887-1893.
 Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωσιν της των παιδών αγωγής και παιδείας (μηνιαίον) [υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου], 1883-1887.

Εφημερίς των Φιλομαθών: Φιλολογική, Εκκλησιαστική και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, τόμοι 4-24, Αθήναι 1855-1876 και περίοδος Β', τόμοι 1-4, 1877-1881.
 Ζωσιμάδες, περιοδική έκδοση Συλλόγου Αποφοίτων και Διδαξάντων στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, Γιάννενα 2002.
 Πανδώρα: Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον δις του μηνός, Αθήναι 1850-1872.
 Πανδώρα, 1853, 5ος (1854-1855), 6ος (1855-1856), 1865-1866, 1892.
 Νέα Πανδώρα, 1855.
 Φιλίστωρ, 1861, 1862.
 Φιλομαθών, Φιλολογική, Εκκλησιαστική και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1863.
 Παρνασσός: Περιοδικόν σύγγραμμα του εν Αθήναις ομωνύμου Συλλόγου κατά μήνα εκδιδόμενον, 1877-1885.
 Εφημερίδα των Κυριών, εβδομαδιαία συντασσόμενη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν Οικονομική Επιθεώρησις, 1882
 Πολιτεία, τεύχος 3 (1982), Ποικίλη Στοά, 1884,
 Ελληνική Γεωργία, [υπό Π.Γ. Γενναδίου], Αθήνα 1888.
 Πανελλήνιος Σύντροφος, 1890, 1891.
 Γεωργική Πρόοδος 1894.
 Εθνική Αγωγή, Α'-Δ' 1898, 1899, 1901
 Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής (ΠΑΕΑ) 1, έτους 1898-1899.
 Η Μελέτη, 1910.
 Τεχνικά Χρονικά, 1939.
 Βιβλιόφιλος, τόμοι 2-4 (1948).
 Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1949.
 Θεσσαλική Εστία, 1978.
 Ναυπακτικά, 1984-1985, 1989.
 Συνάντηση, τόμος 6 (1985)
 Σεμινάριο, τεύχος 7 (1986)
 Μνήμων, [ΕΜΝΕ] Αθήνα 1992, 1999
 Ιστορικά, 1999, 2000
 Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, τεύχη 16.
 Δελτίον της επί της Εμφυλώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής (ΕΕΒΕ) Αθήνα 1877-1880.
 Δελτίον Γεωργικόν Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας Αθήνα 1912-1913.
 Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου 1916.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά Έφη, *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελλψικό σχολείο 'εμείς' και 'οι άλλοι' στο Άννα Φραγκουδάκη - Δραγώνα Θάλεια (επιμέλεια), Τι είν' η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, [Αλεξάνδρεια], Αθήνα 1997.*

Αβδελά Έφη, *Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνα), Τα Ιστορικά, τόμος Δ', τεύχος 7, Δεκεμβρίου 1987, Αθήνα, σσ.339-360.*

Αβδελά Έφη - Ψαρά Αγγέλικα, *Εισαγωγή στο Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, μια αθολογία, [Γνώση], Αθήνα 1985.*

Αβέρωφ Μιχαήλα, *Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960.*

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, [Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1986.*

- Αθανασόγλου Νίνα, Νικηφόρος Λύτρας, *Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Πινακοθήκη Νέου Ελληνισμού, καλλιτεχνική επιμέλεια Λούλα Φραγκούλη, [Μέλισσα], Αθήνα 2006.
- Αινιάν Δημήτριος, *Χρονολόγιον*, Αθήναι 1859.
- Αλεξίου Ε., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Σειρά Έλλης Αλεξίου Απαντα, Παιδαγωγικό 23, [Καστανιώτης], Αθήνα 1986.
- Αμαλίων Ορφανοτροφείον κορασιών επί τη Εκατονταετηρίδι του 1855-1954, Αθήνα 1954.
- Αμαριώτου Μ., Ι.Π. Κοκκώνης, *Ο πρώτος μας παιδαγωγός*, [Αλεξ. Κοκκώνη], Αθήνα 1937.
- Αμπελάς Τιμολέων, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, [Τύποις Πρίντεζι], φωτομηχανική επανέκδοση: Ερμούπολη 1998.
- Αμπύ Εντμόντ, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854», μετάφραση Α. Σπήλιου, πρόλογος- επιμέλεια- σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [Τολίδη], Αθήνα 1972.
- Αναστασόπουλος Α. Γεώργιος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, τόμοι 3, (τόμος Α' 1840-1884 τόμος Β' 1885-1922), [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947.
- Ανδρέου Αποστόλης, *Η Ιδιωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ζητήματα εργασίας των Εκπαιδευτικών*, Ιστορική Επισκόπηση, [Σ.Ι.Ε.Α. Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1997.
- Ανδρέου Απόστολος, *Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική Προσέγγιση)*, περ. Θέσεις, τόμος 20, σσ.95-134.
- Ανδρέου Απόστολος, *Το Α' εκπαιδευτικό συνέδριο*, Αθήνα 1904, Αθήνα 1981.
- Αννα Μανδουλαρά, *Η διείσδυση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου, η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890)*, Τα Ιστορικά, Δεκέμβριος 2.000 τομ.17°, τεύχος 33, σσ.253-270.
- Αντωνίου Γιάννης, Νικόλαος Στουρνάρης, *ο πατέρας τον Πολυτεχνείον*, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης, Αθήνα 2004.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, [Πατάκης], Αθήνα 1992.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολιού (1867-1882)*, [Ε.Κ.Ι.Ε.], Αργοστόλι 2003.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], τόμοι 3, Αθήνα 1987-1989.
- Αντωνίου Δαυίδ, (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002.
- Αντωνίου Δαυίδ, Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), *Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα*, [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί τον 19^{ον} αιώνα*, [Καΐρειος βιβλιοθήκη], Ανδριακά Χρονικά 35, Άνδρος 2005.
- Αντωνόπουλος Ιωάννης, *Εθνική Τράπεζα και Βαλκανικοί πόλεμοι*, [Ε.Λ.Ι.Α], Αθήνα 1993.
- Ανώνυμου, *Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι*, Εφ. Αιών, αρ.2394, της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), *Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία;* [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.
- Ανώνυμου, *Σημερινή κατάσταση των Σχολείων των εν Τεργέστη Γραικών*, Ερμής ο Λόγιος, φύλλο 15,1817.
- Αργυρόπουλος Π., *Ιωάννης Βαλέτας*, (Νεκρολογία), Εφ. Αιών, αρ. 450 της 24 Ιουνίου 1843.
- Αργυρός Α., *Οι πρώτοι εν Αθήναις διεθνείς Ολυμπιακοί αγώνες του 1896*, Αθήνα 1896.
- Ασημομύτης Βασίλης, *Ιωάννης Βαρβάκης*, [Κάκτος], Αθήνα 2001.
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμος Α¹ (1821-1865), [Χρήσιμα Βιβλία], Αθήναι 1924.
- Ατσαβέ Αν. Παναγιώτα, *Γυναίκα και ευεργεσία στο Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός*, Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου

- 1997, επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης, σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων.
- Αυγηχίδης Κ.Γ., Τα ελληνικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Οδησού (1816-1936), [Δωδώνη], Αθήνα -Γιάννενα 2000.
- Βαγιάνη Ν,Μαρία, Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αμφίδρομοι δεσμοί Παιδείας, 1836-1990, [Ενώσεως Σμυρναίων], Αθήνα 2003.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894), Institute for Balkan Studies, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.)], Θεσσαλονίκη 1983.
- Βακαλόπουλος Απ., Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996.
- Βακαλόπουλος Απ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1909-2000, τόμ.8, Θεσσαλονίκη 1968-88.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, Η Επαναστατημένη Ελλάδα Ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1976.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, Κεφάλαια Νεοελληνικής Ιστορίας (1204-1833)- Τουρκοκρατία, [Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987.
- Βαλέτας Γ. (επιμέλεια), Κοραΐς, Απαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833), [Δωρικός] τόμος Β', Αθήνα 1965.
- Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου (ενημερωτικό φυλλάδιο), [Δήμος Ληξουρίου], Ληξούρι 1994.
- Βαλλιάνεως Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α,Βρεττού, Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον, του έτους 1908, έτος Η', [Πω.α. Κολλάρος], εν Αθήναις 1907, σσ.177-178.
- Βαρβάκης Κωνσταντίνος, Ιωάννης Βαρβάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης, περ. Ημερησία. Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Βαρίκα Ελένη, Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, [Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Ε.Π.Ε.Τ.Ε.)], Αθήνα 1987.
- Veyne Paul, Ο Ελληνικός Ευεργετισμός, [Ζαχαρόπουλος], (μετάφραση Νίκου Μ.Τσάγκα), Αθήνα1993.
- Βελέλης Λ., Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαίδευσεως, [Ι. Ν. Σιδέρης], Αθήναι 1908.
- Βελιανίτης Θ. Τηλέμαχος, Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών, [Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993.
- Βενθύλος Γεώργιος, Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαίδευσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαίδευσεως Υπουργείου, τόμοι 4, (1833-1898), [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], τόμος Α', Αθήναι 1884.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση [Εξάντας], Αθήνα 1994.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, Ο ανανεωμένος εθνισμός, ΙΕΕ, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.56-87.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας, [Εξάντας] β' έκδοση, Αθήνα 1975.
- Βερέμης Αθανάσιος, Το Στρατιωτικό Κίνημα τον 1909, ΙΕΕ, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.258 -266.
- Βερέμης Θάνος, Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος στο Θάνος Βερέμης (εισαγωγή, επιμέλεια), Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1997.
- Βερέμης Θάνος, Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821-1912 στο Τσαούση Δ.Γ., [επιμέλεια], Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, Ελληνική Κοινωνία 1, Βιβλιοπωλείο «Εστίας» [Ι.Δ. Κολλάρου και Σια Α.Ε.], Αθήνα 1983, σσ.59-67.
- Βερναρδάκης Ν.Α., Το νέον Δασμολόγιον, εφ. Αιών, φύλλο της 25 Απριλίου 1884.

Bernstein Serge, Milza Rierre, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919*, [Hatier], Paris 1992).

Bickford-Smith R.A.H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη*, [Ειρμός], Αθήνα 1993.

Βικέλας Δημήτριος, *Άπαντα*, (Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι), επιμέλεια Αλκής Αγγέλου, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], τόμος Α', Αθήνα 1997.

Βλάχος Αγγελος, *Αι πρώην και αι νυν Αθήναι*, περ. Ποικίλη Στοά, Αθήνα 1884.

Βοβολίνη Α. Κωνσταντίνου, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» 1865-1950*, [Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός"], Αθήνα 1951.

Βοβολίνη Σπ. και Κων., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, [Βιομηχανική Επιθεώρηση], τόμοι 6, Αθήνα 1958-1963.

Βουρνάζος Αλέξανδρος, *Τα περί ώρύαεως του Πολυτεχνείου*, Τεχνικά Χρονικά, τόμος Η', τεύχος 181, Αθήνα 1939.

Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 έως το κίνημα του Γουδί*, 1909, [Τολίδης], Αθήνα 1974.

Βρανόπουλος Δημ., *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός', Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ.27-29.

Βρατσάνος Μιχ., *Σκέψεις περί των εν Ελλάδι Διδασκαλείων*, περ. Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, φύλλο Β', Φεβρουάριος 1887 και φύλλο Γ', Μάρτιος 1887, σσ.102-105.

Βυώνης Γ., *Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήναι 1886.

Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, (μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν), [Εξάντας], Αθήνα 1876.

Γεωργαντάς Φίλιππος, *Τα διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν*, περ. Εθνική Αγωγή, έτος Α', 1898, αρ.6, Αθήνα 1989.

Γεωργιάδης Κωνσταντίνου, *Το Χρονικό της αναβίωσης, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996*.

Γεωργική Εκπαίδευσις, *Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Εμπορικού Επιμελητηρίου*, 1916, σσ.9-13.

Γεωργιτσογιάννη Ν. Ευαγγελία, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του*, [Νέα Σύνορα- Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000.

Γεωργιτσογιάννη Ν.Ευαγγελία, *Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή*, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Γιαννακάκη Ελ., *Ελένη Πιπταδάκη, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Δ', αρ.175 της 19 Αυγούστου 1890.

Γιανναροπούλου Κ. Ιωάννα, *Συνοπτική Ιστορία της Δημητσάνας*, Αθήναι 1999.

Γιαννουδάκη Τώνια, *Νεοελληνική Γλυπτική 19^ο αιώνας. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα 2000, σσ.262-286.

Γιαννούλης Νίκος, *Σχολείο στα Τρίκαλα στην Τουρκοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος. Ανάπτυπο από το Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τόμος Ε', (1983), Λάρισα 1993.

Γκίνης Αγγελος, *Τα του σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών*, Επιμέλεια της διευθύνσεως του σχολείου τούτου, [ΕΜΠ], Αθήναι 1912.

Γκίνης Δ.- Μέξας Βαλέριος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863) αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περιόδον οπουδήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει: μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης*, Ακαδημία Αθηνών [Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1939-1957], τόμοι 11, Σειρά Πραγματείας της Ακαδημίας Αθηνών, εν Αθήναις 1941.

Γκλαβάς Σωτήρης, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, (διδασκαρική διατριβή), [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998.

Γληνός Δημήτριος, *Ένας άταφος νεκρός: μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, [Ράλλης], Αθήνα 1925.

Γούδας Ν. Αναστάσιος, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], τόμοι 6, εν Αθήναις 1871-1875.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τόμος Β' [έκδοσις Ενώσεως Τριπολιτών Αττικής], Αθήναι 1976.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Τα Κληροδοτήματα της Δημητσάνης*, [Σύνδεσμος Φιλοπρόοδων Δημητσάνης «Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός»], τυπογραφείο Μαλεβίτη, εν Πύργω 1946.

Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 2001

Δασκαλάκης Απόστολος, *Ο ελληνικός λαός την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, τόμος Α' και τόμος Β', Αθήναι 1963.

Δάφνης Κώστας, *Ναπολέον Ζαμπέλης και το κληροδότημά τον*, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος ΧΧ, σσ.170-178.

Δελμούζος Αλέξανδρος, *Το κρυφό σκολεϊό*, [Collection de l'institut Frangais d'Athenes], αρ.66, Αθήνα 1950.

Δεμοίρος Γ. Ιωάννης, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939.

Δεμπόνος Αγγελο-Διονύσης, *Μαρίνος Κοργιαλένιος*, [Ν.Ε.Λ.Ε.], Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989

Δερτιλής Γεώργιος, *Αεί Παιδες Απαιδευτοι*, 23 σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου και Παιδείας, [Καστανιώτης], Αθήνα 1996.

Δερτιλής Β. Γεώργιος, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη στο Γ.Β. Δερτιλής-Κ.Κωστής* [εισαγωγή, επιμέλεια], *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, (18ος-20ος αιώνας) [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.145-161.

Δερτιλής Γεώργιος, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909*, [Εξάντας], Αθήνα 1985.

Δερτιλής Γεώργιος, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873) : οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ* αιώνα*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1977.

Δερτιλής Γεώργιος, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, [Σακκούλα], Αθήνα 1984.

Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Ελληνικός Ρομαντισμός, Σειρά Νεοελληνικά Μελετήματα*, [Ερμής], Αθήνα 1985.

Δημαράς Αλ., *Η Εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2000, σσ.153-166.

Δημαράς Αλ., *Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλοιώτικο ελληνικό σχολείο*, *Ερμηνιστής*, τεύχος 11 (1974), Αθήνα 1980, σσ.323-332.

Δημαράς Αλ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση -Ιστορικών σχεδιάγραμμα*, Αθήναι 1965.

Δημαράς Αλ., *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος στο Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, (ΔΕΣΝΠΠ), τεύχος 2, Αθήνα 1978, σσ.60-63.

Δημαράς Αλ., *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά*. *Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα στο Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερμέτη-Οδ. Δημητρακόπουλου, [Φιλιππότη], Αθήνα 1980, σσ.42-43.

Δημαράς Αλέξης, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.398-409.

Δημαράς Αλέξης, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.484-491.

Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, Ιστορίας) τόμοι 2 (Α' 1821-1894 και Β' 1895-1967)*, [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973-1985.

Δημαράς Αλέξης, *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, τεύχος 2, Αθήνα 1978, 60-63.

Δημαράς Αλέξης, *Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων τον Βενιζέλον στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμέλεια Γ.Μαυροκορδάτος -Χρ. Χατζή ιωσήφ, [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σσ.21-47.

Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, [Ικαρος], Αθήνα 1975.

Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, [Ερμής], 4η έκδοση, Αθήνα 1985.

Δη μητρακόπουλος Οδυσσέας, *Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας* ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1977, σσ.171-199.

Δη μητρόπουλος Ανάστος, *Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης, Αθήνα 2004.

Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, *Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων*, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης, σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997.

Δήμος Ληξουρίου, *Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου (ενημερωτικό φυλλάδιο)*, Ληξούρι 1994.

Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859-1999, *Χρυσό Μετάλλιο Ακαδημίας Αθηνών*, (επιμέλεια Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Βασιλική Ματζιώρου, Πολυξένη Ματζιώρου και Πολυξένη Λεούση), Εταιρεία Αρχαικών Μελετών, [εκδόσεις «Ο Μικρός Ρωμός» ΕΠΕ], Αθήνα 1999.

Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ (αποβίωσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), συνταχθείσα ιδιοχείρως υπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899, εν Αλεξανδρεία 1899.

Διαθήκη Ιδιόγραφος και Κωδίκελος Παν. Α. Χαροκόπου, [Τύποις Παπαπαύλου - Παπαρηγοπούλου], εν Αθήναις 1914.

Διαθήκη του Νικολάου Γ.ιαγτζή, γεννηθέντος εν Αμφίση κατά τον Σεπτέμβριο 1796 και αποθανόντος εν Ερμούπολει την 12 Φεβρουαρίου 1875, προς τον σκοπόν της συστάσεως σχολείου και Γυμνασίου ιδιοσυντηρήτων, Αθήνα 1880

Διαθήκη τον Νικολάον Στονρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852.

Διαθήκη τον Παναγιώτη Τριανταφyllίδη της 10 Αυγούστου 1858, περ. Ελληνική Γεωργία, τόμος Στ', Ιούνιος 1888, σσ.273-277.

Δοανίδου Ι. Σοφία, *Η Βασίλισσα Αμαλία και το Αρσάκειον*, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος 10', 1967-1970, σσ. 153-166.

Δόσιος Κωνσταντίνος, *Νικόλαος Στονρνάρης*, Εφ. Αθηνά, (εφημερίδα επιστημονική και φιλολογική), έτος ΚΑΙ 1852, αρ. φύλλου 1925, 10 Νοεμβρίου 1852 (Νεκρολογία), σσ.1-2.

Δούκας Νεόφυτος, *Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν*. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη 'της Αουστρίας 1812, τόμος Α'.

Δραγούμης Εμμανουήλ, *Υπόμνημα περί ανωτέρας βιομηχανικής εκπαίδευσως εν Ελλάδι*, στο Δελτίον της επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, [ΕΕΒΕ], τόμος Α', φυλλάδιον 4, Δεκέμβριος 1877, σσ.164-174.

Δραγούμης Νικόλαος, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, επιμέλεια Αλκής Αγγέλου, 1917-2001, [ανατύπωση από εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1879], τόμος Α', Αθήνα 1973.

- Δρακάκη Θεοδ. Ανδρέα, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως, Η Ερμούπολις (1826-1827), τόμος Β' (επανέκδοση Σύρος 2000), Αθήνα 1983.*
- Δρακάκης Ανδρέας, *Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη (Ερμούπολις 1846-1857), Κυκλαδικά θέματα τόμος Δ', Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σσ.195-218.*
- Δρίκος Θωμάς, *Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.*
- Δροσίνης Γ., *Η σκοπευτική άσκησης του Έθνους, Η Μελέτη, έτος 1907, σσ.44-102.*
- Δροσίνης Γ., *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου, (φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), [ΣΩΒ], τόμος Β', Αθήνα 1982.*
- Δώριζας Ιω., *Η νέα Τήνος, μέρος Δ', χ.έ., Αθήναι 1981.*
- Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλαρείου Σχολής, Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967, Αθήνα 1973.*
- Εβδομηκονταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος εκδοθείς υπό του καθηγητικού συλλόγου της Σχολής επί τη εβδομηκονταετηριδί αυτής, [τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη], εν Αθήναις 1920.
- Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, *100 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού Αθλητισμού και του κοινωνικού συνόλου, Αθήνα 1994.*
- Eichtal Custave, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821.[Μπαύρον],(μετάφραση Δημ. Βικέλας), β' έκδοση, Αθήνα 1974.*
- Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 - 1936). *Η ίδρυσις της, η ιστορία της, η δράσις και αι επιδιώξεις της, Αθήναι 1936.*
- Ελεήμων Εταιρία, *Αθήναιον, Εταιρία των φίλων του λαού, περ. Πανδώρα, τόμος 13, τεύχος 383 της 1 Μαρτίου 1866, σσ.527-528.*
- Ελληνική Νομαρχία, *ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας, Συντεθείς τε και τύποις εκδοθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανωνύμου του Έλληνας, εισαγωγή-επιμέλεια Ν.Β.Τωμαδάκη, εν Ιταλία 1806.*
- Εμπειρικός Ε., *Τοκογλυφία και προσωπική κράτησις, Οικονομική Επιθεώρησις, τόμος 13, Αθήνα 1889.*
- Εμπειρικός Ν. Αυγουστής, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996, Αθήνα 1983.*
- Ενωσις Γυμναστών, *Ιωάννης Φωκιανός 1845-1896. Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του, Αθήνα 1926.*
- Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια 1870. Περίοδος Δευτέρα, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήναι 1872.*
- Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια του 1859, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνα 1860.*
- Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια του 1875, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνα 1878.*
- Εργολάβος Σπύρος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*
- Εργολάβος Σπύρος, *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, [Ηπειρος], Ιωάννινα 1993.*
- Ευαγγελίδης Ε. Τρύφων, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της ' αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α' (τόμοι2), εν Αθήναις 1936.*
- Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Δανιά], τόμοι2, Αθήνα 1989.*
- Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*
- Ευταξίας Αθ., *«Αι γυμναστικοί πρόοδοι εν Ελλάδι», Μέρος της εισηγητικής έκθεσης του υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως, περ. Εθνική Αγωγή, τόμος Α' (1899), σσ.343-364.*
- Ευταξίας Αθ., *Αι υπουργικαί μου αναμνήσεις στο Εβδομηκονταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.210-215.*
- Ευταξίας Αθανάσιος, *Μεταρρυθμισις και ανόρθωσις, Αθήνα 1899.*

Εφορεία Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας (έκδοση, επιμέλεια), «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, Αύγουστος 2002.

Εχερτζόγλου Χ., *Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας "Αγαπάτε αλλήλους"*, Τα Ιστορικά, τόμος 12, τεύχος. 22, Ιούνιος 1995, σσ.85-118.

Εχερτζόγλου Χάρης, *Οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα (1871-1881), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^ο-20^ο αιώνες), [Σακκούλα], Αθηνά-Κομοτηνή 1991, σσ.378-384.*

Ζέρβας Θανάσης, *Η Παιδεία στα χωριά του Άνω Βόλου κατά τον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Ημερίδας «Εκπαιδευτικές Όψεις του Πηλίου», Πορταριά, 13 Μαΐου 2000, σσ.155-168.*

Ζερβός Σκεύος, *Η Δωδεκάνησος εικονογραφημένη και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις, τόμος Α', Αθήνα 1930.*

Ζιώγα Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, «Επτά ημέρες», Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.4-5.*

Ζιώγου- Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας': στόχοι παρθεναγωγείου και εκπαιδευτική πολιτική στο 19ο αιώνα στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας», 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', [ΙΑΕΝ/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σσ.479-496.*

Ζιώγου- Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών Στην Ελλάδα (1830-1929) στο Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές) Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης 11-13 Ιουλίου 1982, [Πανεπιστήμιο Κρήτης Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών], Ρέθυμνο 1986, σσ.87-99.*

Ζιώγου- Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τα 19^ο και 20^ο αιώνα, (μονόφυλλο).*

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *«Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», στο: Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τόμος Β', [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.479-496.*

Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, (διδασκτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.*

Ζυγούρας Ξενοφών, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου], Αθήνα 1889.*

Ζυγούρας Ξενοφών, *Ελληνική Οικιακή Οικονομία, θεωρητική και πρακτική. Συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Παρθεναγωγείων, Κωνσταντινούπολη 1875.*

Ζωγράφος Δημ., *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδύσεως, Τπουργείον Γεωργίας [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1936 (τόμος Α), 1938 (τόμος Β).*

Ζωντανός Π., *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδύσεως των αρρένων στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.96-97.*

Hobsbawm J. E., *Η Εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 2000.*

Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης), Αθήνα 1996.*

Θεοδωράτος Χρίστος, *Χρονικόν της Εκπαιδευτικής Δράσεως του Παρνασσού επί μίαν εκατονταετίαν 1872-1972, στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός,' Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972, Αθήνα 1973, σσ.31-45.*

Θεοδώρου Βασιλική, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*

- Θεοδώρου Βασιλική, *Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)*, Τα Ιστορικά, τεύχος 7 (1967), σσ.119-154.
- Θεοδώρου Βάσω, *Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, περ. Μνήμων, τεύχος 21, Αθήνα 1999, σσ.52-58.
- Θεοδώρου Βάσω, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. Μνήμων, τεύχος 14, Αθήνα 1992, σσ.71-90.
- Θεοφιλάτος Ν. Ι., *Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας. Οικονομική Επιθεώρησις, έτος 10*, φύλλο 118, Δεκέμβριος 1882, σσ.424-430.
- Θωμάς Γιώργος, *Μία Ζαγοριανή Μορφή, Ιωάννης Δημ. Κασσαβέτης, Ιδρυτής του Α' Παρθεναγωγείου, Κείμενα Βόλου* περ. Βόλος, τεύχος 7, Βόλος 1980, σσ.660-662.
- Ι.Δ., Νικόλαος Δούμπας, *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909*, σσ.271-272.
- Ισηγγόνης Αντ., *Ιστορία της Παιδείας, β' έκδοση*, Αθήνα 1964.
- Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτή των Ολυμπίων, στο Ολύμπια, του 1870*, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον, Αθήνα 1872.
- Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ακαδημαϊκός περί της πνευματικής προόδου του Ελληνικού Έθνους». Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος ΙΘ', αρ.777 της 12 Ιουλίου 1871.*
- Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, Διάφορα, Ν.Α. (Συλλογή Λόγων), Σύρος 1885.*
- Kirper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως, (Μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου)*, εν Αθήναις 1906.
- Καζάζης Νικολής, *Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία στο Κωνσταντίνος Σκόκος, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889*, Αθήνα 1889, σσ.161-171.
- Καιροφύλας Κώστας, *Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835*, Νέα Εστία, τόμος Θ', Αθήνα 1931, σσ.909-913.
- Καλαποδόπουλος Α.Γ., *Πρακτική Εμπορική Αριθμητική*, Ερμούπολη 1865.
- Καλαφάτη Ελένη, *Ο ρόλος των δωρεών στη συγκρότηση της Βιβλιοθήκης του Ε.Μ.Π. (1836-1950)*, Βιβλιοθήκη των αναγκαιοϋντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων. Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1995.
- Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 1968 και [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988.*
- Καλλιβρετάκης Λεων., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990.*
- Καλλιγιάς Μαρίνος, *Έλληνες Ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη, [Δωδώνη], Αθήνα 1984*
- Καλλιγιάς Μαρίνος, *Εθνική Πινακοθήκη, Σύντομος Οδηγός Εκθέσεως, [Εθνική Πινακοθήκη], Αθήνα 1970.*
- Καλλιρρόης Γρηγόριος, *Παραγγελίαι περί υγείας και μακροβιότητος. Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*, Βενετία 1829.
- Καλλισπέρη Σεβαστή, *Περί μεταρρυθμίσεων του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος, Οικογένεια, έτος Α', περίοδος δευτέρα (1897), αρ. 1-7*, Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), (Ανθολόγιο), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.
- Κανάκης Ιωάννης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995.*
- Καποδίστριας Α.Ι., *Επιστολαί (μετάφραση Μιχ. Γ.Σχινάς), Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των αδελφών αυτού, [εκδοθ είσαι δε παρὰ*

Ε.Α.Βετάν. Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση], τόμοι 1-4, Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843 (μετάφραση του Capodistrias J., Correspondence du Compt. J. Capodistrias, president de la Grce, contenant les lettres diplomatiques, administratives et particulieres depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Genève - Paris 1839.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Ζωρζής Δρομοκαϊτης, Η ιερά Οδός, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004.

Καρανικόλα Αλ., Το "Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδρων" και η σημασία του, περ. Πολιτεία, τεύχος 3, Αθήνα 1982.

Καραπάνου-Παλόγλου Αντζελα, Τα "ολυμπιακά έργα" των Αγώνων του 1896, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής, της 22 Αυγούστου 2004., σσ.11-16.

Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράνζ, Επτά Ημέρες, Εφ. Καθημερινή, σσ.8-9.

Καρδάσης Α. Βασίλης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914 στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990) [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990, σσ.217.

Καρδάσης Α. Βασίλης, Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857), Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1987.

Καρναβέζου Α.Αντ., Το πρώτον αλληλοδιδασκτικόν σχολείον Τριπολιτσάς και ο διδάσκαλος Εμμ. Ιωαννίδης- Κισθίνιος, Πελοποννησιακά, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1977, σσ.51-60.

Καστάνης Α., Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της (1828-1834) [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995.

Κατάλογος Εκθετών Ολυμπίων 1870, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνησι 1872.

Κατσάνης Β.Μιχ. Παιδαγωγική διερεύνηση της Ναξιακής Εκπαίδευσης, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Φιλότι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, σσ.1185-1195.

Καψαμπέλης ΕΧ., Τι οφείλει η Ρωσία στην Ελλάδα, Αθήνα 1947.

Κεφαλληνάου Ευγενία, Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981, [Παρασκήνιο], Αθήνα 1995
Κεχαγιά Α. Καλλιόπη, Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας, Παιδαγωγικά Μελέται, ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαππείω, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.

Kirper P., Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαίδευσεως, (μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον 19° αιώνα, στο Γ.Β. Δερτιλής-Κ.Κωστής (εισαγωγή, επιμέλεια), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, [Αντ. Ν.Σακκούλα], Αθήνα- Κομοτηνή 1991, σσ.59-70.

Κλάδος Ι.Α., Επετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837, Αθήναι 1837.
Κληροδοτήματα, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Γ, (Ελλάς), σσ.396-400.

Κόκκωνας Γιάννης, Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου, [ΙΑΕΝ], αρ.31, Αθήνα 1997.

Κόκκοτας Β. Παναγιώτης, Ο ρόλος της Παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, [Σ. Τούντας], Αθήνα 1978.

Κολιόπουλος Σ.Ι., Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993
Κολιόπουλος, Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.215-220.

Κολιού Νίτσα, Ενθύμιον Εκπαίδευσεως Θηλέων, [Θεσσαλικές Εκδόσεις Α.Ε.], Βόλος 1997
Κονδυλάκης Ιωάννης, Αναβίωσις της Γυμναστικής, Ενώ Διέβαινα. Χρονογραφήματα, Αθήνα 1916

Κονδύλης Παναγιώτης, Ο νεοελληνικός διαφωτισμός: οι φιλοσοφικές ιδέες, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.

Κονιδάρης Ι.Γεράσιμος, Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την τελευταίαν πεντηκονταετίαν (1919-1968) επί τη εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969:

Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος, (πρόλογος Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου), Αθήνα 1969.

Κοντογιάννης Μ. Παντελής, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908.

Κόντονη Αννα, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997.

Κοραής Αδαμάντιος, Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του, πρόλογος Κ.Ι. Δημαρά, τόμος Α', φωτογραφική αναπαράσταση της έκδοσης του 1833, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1986.

Κοραής Αδαμάντιος, Αλληλογραφία, τόμος Γ' [Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού (Ο.Μ.Ε.Δ.)], Αθήνα 1979 και 1984.

Κοραής Αδαμάντιος, Χρυσά έπη, [Ακαδημία Αθηνών], Αθήναι 1934.

Κορασίδου Μαρία, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς], Αθήνα 1995.

Κορασίδου Μαρία, Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα, Τα Ιστορικά, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], τεύχος 17 Δεκεμβρίου 1992, σσ.385-404.

Κορδάτος Γιάννης, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τόμος Δ' (1860-1900) και Ε' (1900-1924), Αθήνα 1958.

Κορδογιάννη Ν. Χριστίνα Ν., Περί γυμναστικής και ιδία, περί σχολικής γυμναστικής σουηδικού συστήματος, στο Τ. Ζευγώλης, Κυκλαδικόν Ημερολόγιον 1908, Ερμούπολη 1907, σσ.77-83.

Κορομηλά Μαριάννα, Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του χαλκού ως τις αρχές του 20ου αιώνα, [Πολιτιστική Εταιρεία « Πανόραμα»], δ' ανατύπωση, Αθήνα 1993.

Κοτέα Γ. Μαριάνθη, Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900), [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997.

Κούκου Ε. Ελένη, Ο Ι. Καποδίστριας και η Παιδεία 1802-1822, Α' Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1958.

Κούκου Ε. Ελένη, Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος, ο Φίλος των Ελλήνων, Αθήνα 1963.

Κούκου Ελ., Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (ΠΑΑ), τεύχος 31, Αθήναι 1956.

Κούκου Ελένη, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972.

Κούκου Ελένη, Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1975, σσ.587-593.

Ελ.Κούκου, Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ιω.Καποδίστρια. Μερικαί άγνωστοι σελίδες, Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕΕ), 11 (1956), σ.215

Κούκου Ελένη, Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος ο διπλωμάτης 1800-1828, Αθήνα 1984,

Κούκου Ελένη, Το υψηλό του ήθος, Ιωάννης Καποδίστριας, περ. Επτά Ημέρες, Εφ. Καθημερινή της 25-26 Μαρτίου 1995.

Κουλούρη Χριστίνα, Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922, [Ι.Α.Ε.Ν], Αθήνα 1977.

Κουλούρη Χριστίνα, Ιστορία και γεωγραφία, στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988.

Κουμανούδη Στ., Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλαχθισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαράς, [Ερμής], Αθήνα 1880.

Κουμαριανού Αικ. (επιμέλεια), Ο Τύπος στον Αγώνα. Φωτοτυπική ε παν έκδοση της επιστολής αυτής από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, τόμος Α', (Α'-Γ'), [Ερμής], Αθήναι 1971.

Κούμας Μ. Κωνσταντίνος, Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, τόμος ΙΒ', φωτοτυπημένη επανέκδοση, Αρχεϊον Ιστορικών Μελετών, αρ.13, Αθήνα 1966.

Κουρκουμέλης Κ. Νικόλαος, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, [Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων], Αθήνα 2002 και το ίδιο, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1997.

Κουρτίδης Αριστοτέλης, *Οι εργάτες των Αθηνών στο Κωνσταντίνου Σκόκου*, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889, Αθήνα 1889 και Εστία, τόμος ΙΣΤ, αρ. 405,2 Οκτωβρίου 1883, σσ.631-634.

Κουρτίδης Π.Α., *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Εστία, αρ.606, τόμος ΚΑ' της 9 Αυγούστου 1887 στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.513-518.

Κουτουζιάδου Αικατερίνη, *«Ενεργέτες κι ενεργείες στο χώρο της παιδείας στη Δράμα και στην ευρύτερη περιοχή της (1870-1922)»*, Δ' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002, Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α. Δράμας 2006, σσ.361-388.

Κοφινάς Ηρακλής, *Περί της Εκπαιδύσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών, εν Ελλάδι* Αθήνα 1976.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Οικογένεια και Εμπορική Επιχείρηση στις απαρχές του 19 ου αι., το παράδειγμα της οικογένειας Χατζηπαναγιώτη στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990.

Κυπριανός Παντελής, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004.

Κυριαζοπούλου Π. -Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις [αδελφοί Βλάσση]* τόμος Α¹, Αθήνα 1977.

Κωνσταντινίδης Απόστολος, *Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω*, Αλεξάνδρεια 1936.

Κωνσταντινόπουλος Γ. Χρήστος, *Η ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832 Πελοποννησιακά*, τόμος Ε', Αθήνα 1970, σσ.255-270.

Κωνσταντινόπουλος Γ. Χρήστος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832*, [Ο.Α.Ε.Δ.], γ' έκδοση, Αθήνα 1984.

Κωνσταντίνος Δόσιος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου*, έτος 1911, σσ.49-59.

Κωνσταντίνος Πρεσβύτερος και Οικονόμου ο εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, [εκδίδοντος Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων], τόμος Α', εν Αθήναις 1862.

Κωνσταντόπουλος Αγγ. Τάκης, *Η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του εξ Οικονόμων, περί την ίδρυσιν της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Το προσοδευτικόν πνεύμα του Γεωργίου Ριζάρη. Ανάπτυξιν εκ των πανηγυρικών εκδηλώσεων επί τω εορτασμού της εκατοεικοσί, πενταετηρίδος από της ιδρύσεως της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1844-1969)*, Αθήναι 1970.

Κωστάκης Β. Ιωάννης (επιμέλεια), *Μορφές του τόπου, Δωρητές, Ευεργέτες*, [Εκπαιδευτικό, μορφωτικό ίδρυμα Αγρίνιου «Παλλάδιο»], Αγρίνιο 2003.

Κωφός Ευάγγελος, *Νέοι προσανατολισμοί του Ελληνισμού*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ' Αθήνα 1976, σσ.315-316.

Λάζαρης Κ., *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου*, εν Αθήναις 1962,

Αάϊος Γεώργιος, Σίμων Σίνας, *Ακαδημία Αθηνών, Βιογραφίαι Εθνικών Ευεργετών*, Αθήνα 1972.

Λαμπράκη Παγανού Αλεξάνδρα, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου], Αθήνα 1988.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, *Η Αστική Τάξη και οι Ζωγράφοι της 1862-1900*, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.78-138.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, *Τέχνη και Ιδεολογία στη Νεότερη Ελλάδα, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.23-45.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, 19ος αιώνας. *Η Ζωγραφική του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους. Τα Χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα 1832-1862, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.58-77.

Λαμπράκη-Παγανού Αλ., *Η εκπαίδευση των θηλέων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα σε συνάρτηση με τις κοινωνικές αλλαγές*, περ. Σεμινάριο, τεύχος 7 (1986), σσ.28-36.

Λαμπράκη-Παγανού Αλεξάνδρα, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο, Ιστορική παιδαγωγική έρευνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικός Τομέας, Αθήνα 1986* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1986.

Λαμπρίδης Ιω., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, [Έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών], Ιωάννινα 1971.

Λάμπρος Σπυρίδων, *Επί τοις εγκαινίοις του Γυμναστηρίου του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, 8 Ιανουαρίου 1895. Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα 1902.

Λάμπρος Σπυρίδων, *Τα αθλητικά και γυμναστικά αγωνίσματα εν τω Σταδίω*, Λόγοι και Άρθρα, Αθήνα 1902.

Λάμπρος Σπυρίδων, *Το μέλλον των διδασκαλισσών*, Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Σκόκου έτους 1891.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Περί Φραιβελιανών νηπιακών κήπων*, Παρνασσός, τόμος Δ', 1880
Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Περί του Φροβελιανού συστήματος*, Παρνασσός, τόμος Η', Αθήνα 1884 και τόμος Θ', 1885.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Πραγματεία περί του Φραιβελιανού συστήματος*, εν Αθήναις 1885.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885.

Λασκαρίδου Ειρήνη, *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόεβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882*, Αθήνησιν 1885.

Λασκαρίδου Ειρήνη, *Πώς να μορφώσω μεν ανθρώπους, επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, [τυπογραφείον Εστία], εν Αθήναις 1933.

Λασκαρίδου Σοφία, *Από το ημερολόγιόν μου. Αναμνήσεις και στοχασμοί*, Αθήνα, 1956

Λέκκας Ε.Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία, πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, [Κατάρτι], Αθήνα 1996.

Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, στον τόμο: *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1972.

Λεοντιάς Σαπφώ, *Οικιακή Οικονομία προς χρήση των Παρθεναγωγείων*, [Γ.Ι. Σεϊτανίδου], Κωνσταντινούπολη 1887.

Λεοντιάς Σαπφώ, *Περί κλήσεως της γυναίκος*, περ. Ευριδίκη, έτος Α', αρ.6, 24 Δεκεμβρίου 1870.

Λεοντίνης Ν. Γ., *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995
Λέφας Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942.

Λιάκος Αντώνης, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας», Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', [Ι.Α.Ε.Ν./ Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Λιβαδάς Θεαγένης, *Βαρών Σίμων Σίνας*, 1876.

Λιώκης Λεωνίδα, *Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν*, Νοέμβριος 1972. Αρχείον Σεβαστοπούλειου Σχολής ΣΩΒ, αρ.9.

Λομβέρδος Σ., *Εργαζόμεναι Ελληνίδες*, Η Μελέτη 2, (1907), σσ.82-86

- Λουκάτος Δ. Σπύρος, *Πολιτειογραφικά Πάρρον -Αντιπάρρον, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΑ', [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.59-69.*
- Λούκος Χρήστος, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ, Μνήμων] Αθήνα 1991.*
- Λούκος Χρήστος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000.*
- Λούκος Χρήστος, *Μια πόλη σε παρακμή: η Ερμούπολη το δεύτερο μισό τον 19ον αιώνα, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας "Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος", [Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού(ΕΜΝΕ)], τόμος Β¹, Αθήνα 1985, 591-601.*
- Λυδάκης Στέλιος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής, τόμος Γ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976.*
- Μακρυγιάννης Ιω., *Απομνημονεύματα, εισαγωγή-σχόλια Σπ. Ασδραχά, [Μέλισσα]- Α. Καραβίας, Αθήνα 1957.*
- Μαλαφάντης Δ. Κωνσταντίνος, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, εισαγωγικό σημείωμα Μ.Γ. Μερακλής, [Πορεία], Αθήνα 2001.*
- Μαμμόπουλος Αλέξανδρος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ε', σσ.498-500.*
- Μάμουκας Ζ. Ανδρέας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα, τόμος ΙΑ', Πειραιάς 1852.*
- Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.1-20.*
- Μανιτάκης Ν.Παύλος, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού (1830-1930), Αθήνα 1962.*
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Περιληπτική στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος στο Δελτίον της επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανικής Επιτροπής, έτος Α', φύλλο ΙΕ¹ Νοέμβριος 1878.*
- Μαντζανάς Κ.Π., *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης:ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές, [Τρηγόρης], Αθήνα 1993.*
- Μάουρετ Γκέοργκ Λούντβιχ, *Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834., (Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [αφοί Τολίδη], Αθήνα 1976*
- Μαρκεζίνης Σπύρος, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, (4 τόμοι), 2η έκδοση, τόμος Β', Αθήνα 1966-1968.*
- Μαρμαρινός Σ. Αντώνης, *Η Πειραϊκή Παιδεία μετά το 1836, Αλληλοδιδασκτικό σχολαρχείο (Ιωννίδειες Σχολές: Α' Γυμνάσιο, σχολείο των κορασιών), Πειραιεύς 1963.*
- Μαυροσκούφης Δημήτριος, *Εκπαίδευση καί εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996.*
- Μελάς Βίκτωρ Θ., *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής τον θεσμού τον νηπιαγωγείον, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*
- Μελάς Λέων, *Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, Αθήνα, τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1871 και στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.*
- Μελάς Λέων, *Παιδαγωγικόν εγχειρ ίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], εν Αθήναις 1871.*
- Μελάς Λέων, *Εις την τροχιάν της παιδαγωγίας (1871) στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.*
- Μελάς Σπύρος, *Ανδρέας Σγγρός, (μετάφραση Γ.Δημητριάδη, επιμέλεια ύλης Σπ. Μελάς, επιμέλεια έκδοσης Μιχ. Γ.Πετρίδης) στο Richard Lewinsohn, Οι βασιλείς του πλούτου, Αθήνα 1953.*

- Μερτύρη Αντωνία, *Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945* [Ι.Α.Ε.Ν/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2000.
- Μηλιαράκης Αντώνιος, *Καλλιτεχνική Εκθεσις εν Αθήναις, Δελτίο της Εστίας, φύλλο 212 της 18 Ιανουαρίου 1881.*
- Μήλιος Γ., *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη.* [Εξάντας], Αθήνα 1988.
- Μισιολή Νέλλη, *Από το 'Χαντεχνείον' στην ίδρυση της Εθνικής Πινακοθήκης. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], επιμ. Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα 2000, σσ. 17-21.*
- Μιχαλόπουλος Δημ., *Οι ενεργεσίες τον πολεμικού μας ναυτικού, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 30 Ιουλίου 1995.*
- Μοσκόφ Κώστας, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1979.*
- Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, [Καστανιώτης], Αθήνα 1988.*
- Μοσκόφ Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830 -1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1972.*
- Μοσχόπουλος Γεώργιος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς, [Κέφαλος], Αθήνα, τόμος Α' 1985 και τόμος Β' 1988.*
- Μοσχόπουλος Ν. Γεώργιος, *Ηλίας Τουμασάτος, Επτανησιακά κληροδοτήματα; Συμβολή στην ιστορικότητα του επτανησιακού ενεργητισμού. (Σκέψεις από ένα πρόδρομο συνέδριο στην Κεφαλονιά, 2004).*
- Μοσχόπουλος Ν. Γεώργιος, *Διαθήκες εν Κεφαλληνία, 1801-1910, τόμος 1ος, Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, χ.έ, Αθήνα 1989,1993.*
- Μουγγολιάς Ευθ. Ανδρέας, *'Το Β' Γυμνάσιον εν Πάτραις', Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή, [τυπογραφείου Πατρών, Γεωργίου Ιω. Πετράκη], Πάτρα 1999.*
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Οψεις υπανάπτυξης, μετάφραση Τζένης Μαστοράκη, [Εξάντας] 2η έκδοση, Αθήνα 1978*
- Μουρατίδης Γιάννης, *Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996, σσ.29-31.*
- Μουτσόπουλος Νίκος και Νικολαΐδης Θύμιος, *Η οικογένεια Σίνας και το Αστεροσκοπείο. Ο Γεώργιος Σίνας, ο Σίμων Σίνας και το πρώτο ερευνητικό κέντρο, στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*
- Μπαζιλής Μ.Γεώργιος, *Ανδρέας Συγγρός, η ζωή του, οι δραστηριότητές του και ο ρόλος του στη διαμόρφωση των εξελίξεων της εποχής του. Με νέα στοιχεία που ερμηνεύουν τη θεατή και αποκαλύπτουν την αθέατη πλευρά του, [Δημιουργία], Αθήνα 1996.*
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγκίτου Ελένη, *Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1987.*
- Μπαλάνος Δ.Σ., *Η περιθαλψις των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει, Αθήναι 1919.*
- Μπαλάνος Δ.Σ., *Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά, Τέσσαρες ανέκδοτοι επιστολαί του στο Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (ΠΑΑ), τόμος 19 (1949), σσ.314-318.*
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ενεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.*
- Μπαμπούνης Χ., *Η παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή περίοδο 1828-1832, Αθήνα 1992.*
- Μπαμπούνης Χ., *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την Καποδιστριακήν περίοδο, Επετηρίς των Καλαβρύτων, τεύχος 18, Αθήνα 1994, σσ.164-232.*

Μπαμπούνης Χάρης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία, [Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων], Αθήνα 1999.*

Μπαμπούνης Χάρης, *Η παιδεία στην Κίμωλο 1823-1832, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ', τεύχος 16-17, Αθήνα 1987, σσ.231-236.*

Μπελιά Δ. Ελένη, *Ο Ελληνισμός της Ρουμανίας κατά το διάστημα 1835-1878, Ανάπτυξιν από τον 20° τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, (ΔΙΕΕΕ), Αθήνα 1983.*

Μπελιά Ελ., *Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830 στο Μνημοσύνη, τεύχος 7, (1978-1979), σσ.291-319.*

Μπελιά Ελένη, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886. Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τόμος Γ', (ανάπτυξιν), Αθήνα 2003.*

Μπελιά Ελένη, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας Εκατονταετίας, 1899-1999, [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1999.*

Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832), (διατριβή επί διδακτορίας), ["Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10], Αθήνα 1970.*

Μπελιά Ελένη, *Μοναστήρια Λακωνία, περ. Λακωνικά, τεύχος 9, (1965), σσ.75-76.*

Μπέττη Ν. Στέφανου, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους, [Ζωσιμαία Κεντρική Βιβλιοθήκη], Ιωάννινα 1990.*

Μπίρης Η.Κώστας, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, [ΕΜΠ], Αθήνα 1956.*

Μπίρης Η.Κώστας, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20° αιώνα, [Μέλισσα], Αθήνα 1999.*

Μπίρης Η. Κώστας, *Η κοινωνία των Αθηνών στα χρόνια του Άγγελου Βλάχου, περ. Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1949, σσ.185-195.*

Μπίστης Σ. Λεωνίδας, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845, (Παιδεία), Κυκλαδικά θέματα έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.646-670.*

Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885, Παιδαγωγική Σειρά, [Gutenberg], Αθήνα 1984.*

Μωραΐτης Γ.Δημ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής, [Εκδοτική Μπλαζουδάκης], β' έκδοση 1936, εν Αθήναις (1927).*

Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, (Λεύκωμα), Αθήνα 2002.

Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, *Εκατό χρόνια δημιουργίας, Αθήνα 1987.*

Ντούνης Χ., *Η ναυτική Ιθάκη, Αθήνα 1988.*

Ξανθόπουλος Κ.Σ., *Περί κήπων και παιδων, Φιλίστωρ, τόμος Β', εν Αθήναις, τεύχος 16 της 31 Αυγούστου 1863, σσ.159-168.*

Ξενοπούλου Γρηγόριος, *Πολύτιμος αυτοζ, ωγραφία ενός δυνατού. (Αφιέρωμα στον Ανδρέα Συγγρό), Παναθήναια, τεύχος 345, Αθήνα 1908.*

Ξενοπούλου Γρηγόριος, *Ενεργείται και Πολιτισμός, Εφ. Αθήναι της 6 Μαΐου 1907.*

Ξηραδάκη Κούλα, *Ευανθία Καΐρη, 1799-1866, [Κέδρος], β' έκδοση, Αθήνα 1984.*

Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936, [Γλάρος], Αθήνα 1988, σσ.56-61.*

Ξηραδάκη Κούλα, *Φιλελληνίδες, Ιστορική μελέτη, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1976.*

Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και το έργο του. *Διάλεξις εις την αίθουσα του εν Αθήναις φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, (ανάπτυξιν) [τύπος του Αυστρογγαρού Λόυδ], εν Τεργέστη 1907.*

Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, *Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969, εποπτεία του συλλόγου Φιλίππου Στέφανου Δραγούμη. επιμέλεια Αγγέλου Ν. Παπακώστα, Αθήνα 1970.*

- Ο Ενάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ι.Α. Βρεττού, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν, του βίσεκτου έτους 1908, τόμος Η', εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], σσ.174-175.
- Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμοι 3, [Μέλισσα], Αθήνα 1976.
- Οικονόμου Αρ., Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Οικονομική Επιθεώρησις, φύλλο 75, Μάιος 1879, σσ.105-106.
- Οικονόμου Νικόλαος, Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.179-192.
- Οικονόμου Φίλιππος, Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996, σσ.7-9.
- Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόεβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882, Αθήνησιν 1885.
- Ολυμπιάς Δ', Κατάλογος Εκθετών, Αθήνησι, [Εστία], 1888.
- Ομηρίδης Π.Σ., Βιογραφία αυτοσχέδιος, [υπό Αριστ. Σκυλίτζη], Αθήνησι, τύποις Φιλαδελφέως, 1871.
- Ορφανός Βασίλης, Στοιχεία για τη διάδοση τον συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19ο αιώνα, - περ. Συνάντηση, τόμος 6 (1985), σσ.68-78.
- Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931.
- Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, [Τύποις Πατρίδος], εν Ερμουπόλει Σύρου 1904.
- Παγανέλης Σπ., Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Εστία, αρ.445,8 Ιουλίου 1884, σσ.413-416.
- Παγούνη Α. Βασιλική, Η εκπαίδευση θηλέων στο Ναύπλιο. Παρθεναγωγείο "Charlotte Volmerange, Ναυτιλιακά Ανάλεκτα V, [Δήμος Ναυπλιαίων,], Ναύπλιο 2004, σσ.317-329.
- Παλαιολόγος Γρηγόριος, Γεωργική και Οικιακή Οικονομία, τόμος Α', Ναύπλιο 1833.
- Παναγιωτόπουλος Β., Η Βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871 στο Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.
- Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε'
- Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, 1891-1991, 100 χρόνια ελληνικός αθλητισμός, Αθήνα 1991.
- Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου 1892-1893, Αθήνα 1893.
- Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου 1902-1903, Αθήνα 1903.
- Πανταζίδης Ι., Γυμνασιακή Παιδαγωγική-Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλοσοφικής και πάντων εν γένει των διδασκάλων της Μέσης Εκπαιδείσεως, Αθήνα 1889.
- Παπαγεωργίου Βασίλειος, Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν, Αθήνα 1939.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^ο-20^ο αύ, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, Ζώης Καπλάνης, Η Ελλάς τον χρωστάει την αναγέννησίν της Παιδείας» στο Η Ελλάδα των Ευεργετών στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, Το ελληνικό κράτος (1821-1909), οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας, [Παπαζήσης], Αθήνα 1988.
- Παπαγεωργίου Π., Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία και η Γεωργία, Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας (1909), σσ.4-7.
- Παπαγεωργίου Π.Στέφανος, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήσης], Αθήνα 2004.

- Παπαγεωργίου Σόφη, *Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον, Ο Εραμιστής*, τεύχος 14, (1977), σσ.77-92,
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήσης], Αθήνα 1997.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, [Παπαζήσης], Αθήνα 2000.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Ο προνομιούχος χώρος. Η Αθήνα και οι Εθνικοί Ευεργέτες. Παγκόσμιος Ελληνισμός. Η Αθήνα των Ευεργετών*, [Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων], Αθήνα 1997.
- Παπαγιαννάκης Ε., *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι: 1880-1910. Πολιτικές, Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (Ιδ'ΖΟ' αιώνας) [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.385-395.*
- Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Η Ελληνική Τέχνη από της Αλώσεως του Βυζαντίου μέχρι σήμερα*, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου», τόμος 7, Ελλάς, σσ.989-997..
- Παπαδάκη Λυδία, *Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, [Δωδώνη], Αθήνα -Γιάννινα 1992.*
- Παπαδάκης Γ. Κωνσταντίνος, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολεως, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις Σύρου, 1964.*
- Παπαδάκης Γ.Κωνσταντίνος, Πέτρος Κοσκορρόζης, *εξέχουσα αγαθοποιός φυσιογνωμία της Σύρου, Νάξος 1966.*
- Παπαδημητρίου Α.Γ., *Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη εκατονταετηρίδι από της τελευτής του*, [βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας], Αθήνα 1975.
- Παπαδημητρίου Βιβή, *Η κοινωνική πολιτική και οι Ηπειρώται εθνικοί Ευεργέται*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ.28, [τυπογραφείον Βαρβαρέτου], εν Αθήναις 1970.
- Παπαδόπουλος Α. Χρυσόστομος, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής*, Αθήνα 1919.
- Παπαδόπουλος Α., *Το Αμαλίειον Ορφανοτροφείον κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήναι1954.
- Παπαδόπουλος Γ. Γ., *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Πανδώρα, τόμος ΙΣΤ' (1865-1866), Αθήνα 1866.
- Παπαδόπουλος Γ.Γ., *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Πανδώρα, τόμος ΙΕ',1864-1865, Αθήνα 1865.
- Παπαδόπουλος Γρηγ. *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδας*, Πανδώρα, τόμος Ζ',αρ.388 της 15 Μαΐου 1866, Αθήνα 1866, σσ.85-88.
- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής*, εν Αθήναις 1919
- Παπαδόπουλου Γ.Γ., *Περί παιδεύσεως της Ελληνίδος*, Πανδώρα,αρ.389,1 Ιουνίου 1866, σ.112.
- Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Εμπορική Ναυτιλία, από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, (επιμέλεια ΔΤ.Τσαούση)*, [Εστία, Ι,Δ,Κολλάρου & Σια], Αθήνα 1984, σσ.73-105.
- Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983.
- Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988.
- Παπαϊωάννου Γιάννης, Νικόλαος Γύζης, *Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα], Αθήνα 2006.
- Παπακωνσταντίνου Θ., *Ένας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19^{ου} αιώνα προς τον 20^ο αιώνα. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σσ 107-114.

Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης, Αποστολής Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992.

Παπανικολάου Ι.Κ., Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου, Αθήνα χ.χ., (ανέκδοτη εργασία).

Παπαπάνος Κ., Χρονικό-ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδευσεως, Αθήνα 1970.

Παπαφράγκου Α. Στάμος, Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις, [τύποις Αγγ. ΑΘ.Κλεισιούνη], εν Αθήναις 1940,

Παπουλίδης Κ.Κωνσταντίνος, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004,

Παρθεναγωγείον Χιλλ, Σχολή Χιλλ 1831-1991, Αθήνα 1991.

Παρίσης Μ. Στ., Ανώτερα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως Υπουργείου από του 1833-1884, τόμοι Α'-Γ, [τυπογραφείο Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884

Παρρέν Καλλιρρόη, Αι εξετάσεις της γυμναστικής τον Παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΕ', αρ.665 της 20 Μαΐου 1901, σσ.7-8

Παρρέν Καλλιρρόη, Διαμαρτύρησις φοιτητών, Εφημερίς των Κυριών, (εβδομαδιαία συντασσομένη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν), έτος Α',αρ.31, 4 Οκτωβρίου 1887, σσ.3-4.

Παρρέν Καλλιρρόη, Η Α' οικοκυρική και επαγγελματική σχολή της Ενώσεως, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ', αρ.496 (1897), σσ.2-4

Παρρέν Καλλιρρόη, Καθημεριναι εντυπώσεις (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής), Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ', αρ. 500,12 Οκτωβρίου 1897, σ.1-3.

Παρρέν Καλλιρρόη, Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών, Εφημερίς των Κυριών, έτος Β', αρ.86 της 23 Οκτωβρίου 1888, σσ.1-3.

Παρρέν Καλλιρρόη, Διατί όχι αι γυναίκες, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΕ', αρ.705 της 27 Απριλίου 1902, σσ.1-2 και στο Φουρναράκη, σσ.499-501

Παρρέν Καλλιρρόη, Διατί τα κορίτσια;, Εφημερίς των Κυριών, έτος 17ον, αρ. 791 της 2 Μαΐου 1904, σσ.1-2.

Παρρέν Καλλιρρόη, Δυστυχείς εργάτιδες, Εφημερίς των Κυριών 4, αρ. 191 της 9 Δεκεμβρίου 1890.

Παρρέν Καλλιρρόη, Η Ελληνίς χειραφετούμενη δια της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.33 της 18 Οκτωβρίου 1887.

Παρρέν Καλλιρρόη, Τι την θέλουσιν αι γυναίκες την Αρχαίαν Ελληνικήν, Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ',αρ.149 της 21 Ιανουαρίου 1890

Παρρέν Καλλιρρόη, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3, Καλλιρρόη Παρρέν, Εφημερίς των Κυριών, έτος Η', αρ. 347,10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

Παρρέν Καλλιρρόη, Το μορφωτήριον των θυγατέρων του λαού, Εφημερίς των Κυριών, έτος Η', αρ. 347,10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

Πασχάλης Δημήτριος, Ο Θεόφιλος Καϊρης βιογραφούμενος υπό τίνος των μαθητών του. Σύντομοι περί Θεοφίλου Καϊρη βιογραφικά σημειώσεις εξ ανεκδότων χειρογράφων Σπ. Γλαυκωπίδου και Γ. Λασκαρίδου και εκ πληροφοριών ειλημμένων εν Ανδρω, Αθήναις, Λονδίνω, Παρισίοις κ.ά., Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών [ΕΕΚΜ], 1971-1973, σσ.9-38.

Πασχάλης Π. Δημήτριος, Ο Θεόφιλος Καϊρης, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος Θ', σσ.9-38

Πασχάλης Π. Δημήτριος, Θεόφιλος Καϊρης 1784-1853, [Εστία], Αθήνα 1928 και [Δαρδανός], Αθήνα 1996.

Πατρίκιος Γιάννης, Μεγάλοι Ευεργέτες, οι Αθανασάκης, Π. Βασάνης, Αλ. Πάντος, Δ.Πολυμέρης, Ι.Α.Καρτάλης και Ευάγγελ. Καραβαγγέλης, τόμος Θ', Θεσσαλία, Πήλιο, Επτά Ημέρες, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1995, σσ.28-29.

- Παυλίδης Ι., *Η μεταρρύθμιση της παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και Κατωτέρα Πρακτική και Τεχνική Εκπαίδευσις*, Ερμούπολη 1900.
- Παυλίνης Ε., *Ιστορία της Γυμναστικής*, Αθήνα, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1953
- Πελοποννήσιος Μάρκος, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννησιν της Παιδείας, Διάλεξη που δόθηκε στις 29 Ιανουαρίου 1990 στην Αρχαιολογική Εταιρεία υπό την αιγίδα του Κ.Α.Κ.Ν.*, Αθήνα 1991.
- Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, *Εγκαίνια Νηπιακόν Επιμελητηρίου εν Μοσχάτω*, Αθήνα 1 Ιανουαρίου 1935.
- Πετρακάκου Δημ., *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος, τόμος Β'*, Αθήνα 1946.
- Πετρίδης Γ. Δημήτριος, *Περί των εν Συρα σχολείων*, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, περ. Παρνασσός, τόμος Ε' 1881, σσ.112-124.
- Πετρόπουλος Ιωάννης - Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η οικονομία από το 1833 ως το 1843, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος Π''*, [Εκδοτική Αθηνών] 1976, σσ.94-104.
- Πετρόπουλος Ιωάννης -Κουμαριανού Αικατερίνη, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862, ΙΕΕ, τόμος ΕΓ*, [Εκδοτική Αθηνών] 1976, σσ.8-105.
- Πικρός Ιωάννης, *Προς τον Πόλεμο τον 1897, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ'*, σσ.88-125.
- Πογκόντιν Νικολάι, *Χρονολογία της αρετής, αγαθοεργίαι του αυλικού συμβούλου και ιππέως Ιωάννου Ανδρεάδου Βαρβάκη. (ανάτυπον) από άρθρο του ρώσου δημοσιογράφου Νικολάι Πογκόντιν δημοσιευμένο στην εφ. Γκαζέττα της Πετρούπολης, αρ. φύλλου 20 του 1818.*
- Πολέμης Ι.Δημήτριος, *Περί τους μαθητάς τον Καϊρη, Πέταλον τεύχος 4, Άνδρος 1984, σσ.138-158.*
- Πολέμης Ι. Δημήτριος, *Η βιογραφία τον Θεόφιλον Καϊρη από τον Σπνρίδωνα Γλανκωπίδη, Πέταλον 7, (1999).*
- Πολίτη Αφροδίτη, *Οραματιστές παιδαγωγοί*, Εφ. Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002
- Πολίτης Γ. Αθανάσιος, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος, Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι 1927, πρόλογος Ν.Καμπά*, [Εκδοτική Εταιρεία Γράμματα], τόμος Α' Αλεξάνδρεια-Αθήναι 1928.
- Πολίτης Ε., *Ο πατραϊκός αθλητισμός, τόμος Α'. Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900, Πάτρα, [Αχαϊκές Εκδόσεις], 1994*
- Πούλιος Χαρίσης, *Στέργιος Δούμπας, Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909, σσ.269-270.*
- Πρασά Ανίτα, *Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές, περ. Ιστορικά, Ι.Καποδιστριας, ο δεσποτικός οραματιστής, τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], 2000, σσ.44-45.*
- Πρασά Κωδρατζή Αν., *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832), Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996.*
- Πρωτοψάλτης Γ., *Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών (1844), περ. Βιβλιόφιλος, έτος ΙΒ'*, τόμοι 2-4 (1958), σ.23.
- Πρωτοψάλτης Ε.Γ., *Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη εκατοπεννηταετηρίδι*, [Ακαδημία των Αθηνών], Αθήνα 1964.
- Πυργιωτάκης Γεώργιος, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, [Χριστινάκης], Αθήνα 1981
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα, τόμος 2^ο*, Γ.Κασδόνης, [Πυρσός], Αθήνα 1894.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Υπομνηματικά σημειώσεις (Βερολίνο 9/21 Ιουλίου 1886) στο Κωνσταντίνου Φυλ. Σκόκου, Εθνικόν Ημερολόγιον, έτος 1887.*
- Ραδόπουλου Γ.Ραδ., *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Κοινότητος Αλεξανδρείας 1830-1927, Αλεξάνδρεια 1928.*
- Ράδος Νικόλαος, (επιμέλεια) εκτελεστού της Ριζαρείου Διαθήκης, *Τα κατά την Ριζαρείου Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεως αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη*

- της Ριζαρείου περιουσίας κατ'έγκρισιν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργείου, Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903
- Ρασιδάκις Ν.Κ., Στοιχεία Ψυχιατρικής, Αθήνα 1979.
- Ρέππας Χρήστος, Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας 1833-1847, Ναυπακτικά, τόμος 6, 1992-1993, σσ.584-594.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, Τα έργα, (πρόλογος και σημειώματα), Κώστας Καιροφύλλας, τόμος Β', [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], εν Αθήναις 1955.
- Ροντογιάννης Γ. Πάνος, Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950, Αθήνα 1994, χ.έ.
- Σακελλαρίου Γ.Τάκης, Η Σωματική Αγωγή εν Ελλάδι, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του "Ηλίου", τόμος 7, «Ελλάς», σ.1145.
- Σακελλίων Νικ.- Φιλιππίδης Στ., Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας, εν Ερμουπόλει Σύρου 1929.
- Σακκής Α. Δημήτριος, Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σσ.396-400.
- Σαρής Γ. Αλέξανδρος, Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου 1886-1960, στο Γ.Μπρης (επιμέλεια), Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος, Αθήνα 1961.
- Σβορώνος Γ.Νίκος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορική Βιβλιοθήκη, [Θεμέλιο] 1976.
- Σελιανίτης Σ.Χ., Γεωργική Εκπαίδευσις, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Ελληνικά Γράμματα-Herder], τόμος Α', Αθήνα 1967, σσ.735-739.
- Σιδέρη Γ., Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου:1794-1944,[Καστανιώτης], Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου, Θεατρικό Μουσείο, τόμος Δ', Αθήνα 1999.
- Σιφναίου Ευρυδίκη, Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στην Ν. Ρωσία, Τα Ιστορικά, τόμος 17, τεύχος 32, (Ιούνιος 2000), σσ.109-131.
- Σκαλτσά Μ., Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983.
- Σκαλτσούνης Ι., Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας, Αθήναι 1863 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Α., Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήναι 1993.
- Σκόκος Φ. Κωνσταντίνος, Εθνικόν Ημερολόγιον του 1892, [Τυπογραφείον Α.Κωνσταντινίδου], Αθήνα 1891.
- Σκοπετέα Έλλη, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), [Πολύπτυχο], Αθήνα 1988.
- Σκορδά- Παπαγιαννοπούλου Αγγ., Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834), Πρακτικά Ε'Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμος Γ', Αθήνα 1996-1997, σσ.313-323.
- Σκουτερόπουλος Ν. Ιωάννης, Η αξία των μονοταξίων Διδασκαλείων και το μονοτάξιο Διδασκαλείον Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1924-1925, Αθήνα 1925.
- Σολομώνιδης Χ. Σωκρ.- Ν. Εμμ.Λωρέντης, Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Αθήνα 1967
- Σολωμού Αλίκη, Στην Αθήνα του 1896 στο Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 22 Αυγούστου 2004.
- Σουλογιάννης Θ. Ευθ., Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Η ζωή και το έργο του, [Αρσενίδη], Αθήνα 1995.
- Σουλογιάννης Ευθύμιος, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993, [Ε.Λ.Ι.Α.], Αθήνα 1998.

- Σουλογιάννης Ευθύμιος, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο τον Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Σούτζος Αλέξανδρος, Περί τεχνικής εκπαίδευσης, περ. Πανδώρα, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 15 Νοεμβρίου 1865 και φυλλάδιο 374 της 1 Ιανουαρίου 1866
- Σούτσος Ι.Α., Η βιομηχανία, Αελτίον της επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, έτος Α', φύλλο 1, Σεπτέμβριος 1877 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19^ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΛ], Αθήνα 1994
- Σοφριανός Ζ. Δημήτριος, Η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση Γυμνασίων στην Τήνο. Ανέκδοτα έγγραφα Γ.Α.Κ., Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1995, σσ.41-53
- Σοφριανός Ζ. Δημήτριος, Ο ελληνοδιδάσκαλος και Σχολάρχης Τήνων (1824-1841) Ενστράτιος Πέτρον ο Κνδωνιεύς, Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΕΚΜ), τόμος 1991-1993, σσ.71-115.
- Σπαθάκη Αρ., Οικιακή Παιδαγωγική ή Περί της κατ' οίκον αγωγής των παιδών προς χρήσιν των τε γονέων, και ιδίως της μητρός, των νηπιαγωγών και των εν τοις Παρθεναγωγείοις εκπαιδευόμενων νεανίδων, Αθήναι 1889.
- Σπανάκης Σ., Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987.
- Σπανός Κώστας, Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος Ιδρυτής τον Σχολείον στο Αμάραντο της Καλαμπάκας. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία, τόμος Ε', Λάρισα 1983, (Ανατύπωση 1993).
- Σπεράντζας Στέλιος, Ο Συριανός Δημήτριος Βικέλας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Κυκλαδικά θέματα, έτος Δ', τεύχος 19, σσ.4-5.
- Σπεράντζας Θ. Κ., Κωνσταντάς Γρηγόριος, Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ), τόμος 7 (1965), σσ.4-5.
- Σπεράντζας Θ. Κ., Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Έφορος της Παιδείας ανά τας Κνκλάδας, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, (ΕΕΚΜ) τόμος 1 (1961), σσ.32-140
- Σταματίου Γεώργιος, Ο Εθνικός Ευεργέτης Σωτήριος Ανάργυρος, [Αναργύριος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών], Αθήνα 1973.
- Στασινόπουλος Ε., Αι Αθήναι κατά τον περασμένο αιώνα, Αθήνα 1963.
- Στασινόπουλος Μιχαήλ, Η Παιδεία κατά την Επανάστασιν και κατά τα πρώτα μετ' αυτήν έτη. Τα κατά την ίδρυσιν τον Πανεπιστημίου, Παρνασσός, τόμος ΙΒ', Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, αρ.4, σσ.594-624.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική, [Ολκός ΕΠΕ], Αθήνα 1999.
- Στεργιέλλης Π. Αριστείδης, Η Εκπαίδευση της Πελοποννήσον, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, (Ανάτυπον εκ του Α* τόμου), τόμοι 2, Αθήνα 1981-1982, σσ.373-391.
- Στίνης Γ.Ι., Η Ιος και το 1821, Σπνρίδων Βαλέτας, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.599-617.
- Στυλιανίδης Στ. Στυλιανός, Ο εθνικός Ευεργέτης Εμμανουήλ Μπενάκης και αι προς το Ελληνικόν Έθνος Δωρεαί του, εν Αθήναις 1929.
- Συγγρός Ανδρέας, Απομνη μονεύματα, τόμοι 6, [Εστία], Αθήνα 1908.
- Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [ΣΩΒ], εν Αθήναις 1939.
- Σφυρόερας Β., Καΐρης Θεόφιλος, ΘΗΕ, τόμος 7, Αθήνα 1965.
- Σφυρόερας Β., Οι στόχοι της εκπαιδευτικής ς πολιτικής του Καποδίστρια. Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών, Νομική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, (ΔΙΠΒΠΘ) 2, [University Studio Press], Θεσσαλονίκη 1983.
- Σχολάριος Δωρόθεος, Έργα και Ημέραι, εν Αθήναις 1877.
- Σχολείον Κοπτικής και Ραπτικής, Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ', αρ.151 (1890).

- Σχολή Χιλλ 1831-1991, Παρθεναγωγείον Χιλλ, Αθήνα 1991,
- Σωτηρόπουλος Δ. Παν., *Η Ελληνική Σχολή Ραχόβης - Καλαβρύτων, και ο ιδρυτής αυτής Ανδρούτσος Σπανός*, Πελοποννησιακά, τόμος Γ, Αθήνα 1974, σσ.137-154
- Τα κατά την Πρωτανειαν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των Ελληνικών γραμμάτων Πρωτανεύσαντος κατά το Ακαδημαϊκόν έτος 1890-1891, [έκδοση Εθνικού Πανεπιστημίου], Αθήναι 1892.
- Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ,Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899.
- Ταρσούλη Αθηνά, Ελένη Αλταμούρα. Η πρώτη ζωγράφος στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα 1934.
- Τερτσέτης Γ., *Ανέκδοτοι Λόγοι*, τόμος Α'-Β', [Διεθνή Βιβλία], Αθήνα 1969.
- Τζουμελέας Γ.Στ.- Παναγόπουλος Π.Δ., *Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία εκατό χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933.
- Τζουμελέας Στ., *Συνοπτική Ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής Εκπαίδευσης*. Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1932, τόμος Α', Αθήναι 1932.
- Τις Φρειδερίκος (Friedrich Thiersch), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, τόμος Β', [Τολίδης], Αθήνα 1972.
- Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωση/ της των παιδών αγωγής και παιδείας (μηνιαίον) [υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου]*, 1883-1887, έτος Γ', Αθήναι 1887
- Το Φραιβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος Κ', αρ.505,1 Σεπτεμβρίου 1885.
- Τομαρά- Σιδέρη Ματούλα, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Κάιρου*, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002.
- Τραυλός Ι. - Κόκκου Αγγ., Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1980.
- Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας, Μελέτη περί Μορτής*, (α¹ έκδοση 1906), Αθήνα 1974.
- Τσιγγιρίδης Ν., *Τα κατά το κληροδότημα τον εκ Φιλιππουπόλεως αιοδίμον Α.Π. Κομιζοπούλου εν τη Εκκλησιαστική Ριζαρείω Σχολή στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.470-475.
- Τσιμπιδάρος Βάσος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, [Αλκαίος] Αθήνα,1974.
- Τσίρκας Στρατής, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, [Κέδρος], (β¹ έκδοση 1971), 9η έκδοση, Αθήνα 1995
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερήσια*, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Τα στάδια της τοπικής συνείδησης. Ο Πειραιάς, 1835-1935*, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, τόμος Α', [Ε.Μ.Ν.Ε.], Αθήνα 1985.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερήσια*, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Πειραιάς 1835-1870*, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ, [Καστανιώτης], Σειρά Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984.
- Τσόπελας Βασίλειος, *Η Εκπαίδευσις των Τυφλών*, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίσυ», τόμος 17, σσ.964-965.
- Τσοτσρός Ν.Στάθης, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1993.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, μετάφραση Ιωάννας Πετροπούλου- Κων. Τσουκαλά, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Πολιτική των κυβερνήσεων από το 1881 ως το 1895*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.39-56.

- Υπηρεσίαι Παναγιώταν Αντωνιάδων Αιγιέως και εις εθνικάς ανάγκας εισφοραί, Αθήνησι 1881, Λόγοι (συλλογή).*
- Φακίδης Ιωάννης, *Ιστορία της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων (1845-1973)*, Αθήνα 1996.
- Φασουλάκης Ν. Στέριος, *Ο Κοραΐς, η μετεκένωσις» και η γαλλική επανάσταση*, περ. *Ιστορικά*, Ε', τεύχος 10, Αθήνα 1999.
- Φασουλάκης Ν, Στέριος, Κοραΐς Αδαμάντιος, *Επιστολές ΑΘ.Κοραή προς Θεόφιλο και Ευανθία Καϊρη, (χ.έ), (χ.τ.)1933,1978.*
- Φατσέας Αντ., *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής Εκπαιδεύσεως των Νέων Ελλήνων. Μέρος Β¹*, Αθήναι 1856, σσ.4-5.
- Φιλίας Β., Κατσούλη Γ., Νικολινάκου Μ., *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897, τόμος Β', [Παπαζήση], Αθήνα 1985.*
- Φίλιας Βασίλης, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, [Gutenberg], Αθήνα 1972.*
- Φιλιππίδης Δημήτρης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυτατζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1995.
- Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχείον υπέρ της οικοδομής Σχολής απόρων παιδων*, Αθήνα 16 Ιουνίου 1875.
- Φουριώτης Αγγ., *Η Βασιλική Δραματική Σχολή, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ε', σ.182.
- Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.
- Φραγκίδης Α. Ανδρέας, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1874.
- Φραγκουδάκη Άννα - Δραγώνα Θάλεια (επιμέλεια), *Τι είν' η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, [Αλεξάνδρεια], Αθήνα 1997.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, [Κέδρος], Αθήνα 1977.
- Φρατζισκάκης Κ.Ερρίκος, (επιμέλεια και κείμενα), *Έλληνες Ζωγράφοι του δεκάτου ενάτου αιώνας*, [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1957.
- Φρέαρίτης Κ., «*Βιβλιοκρισία*» στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου, *Το μέλλον ήτοι περί ανατροφής και παιδεύσεως: Πανδώρα 5 (1854-1855)*, σσ.526-527.
- Φωκιανός Ιωάννης, 1845-1896. *Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του*, [Ένωσις Γυμναστών], Αθήνα 1926.
- Φωστηρόπουλος Κ., *Περί γεωργικής εκπαιδεύσεως*, *Δελτίον ΕΕΒΕ*, τεύχος 8, Αύγουστος 1869, σ.341.
- Φωτιάδου Π.Ε., *Εις τον Μιχαήλ Ζωσιμάν, Μιχαήλ Τοσίτσαν και Μιχαήλ Τοσίτσαν τον νεώτερον Μνημόσνονος λόγος*, Παρνασσός, *Περιοδικόν σύγγραμμα κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον*, περίοδος 2α, τόμος Β', αρ.1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1960, σσ.112-119.
- Χαλκιάδης Ι.Π., *Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Αθήνα 1880.
- Χαραλαμπίδης Θ., *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας (1821-1971)*, Αθήνα 1971.
- Χαραλαμπόπουλος Θ., *Η ελληνική σχολή Σοπωτού-Καλαβρύτων*, *Πελοποννησιακά*, τεύχος Στ' (1962), σσ.190-195.
- Χαραλαμπόπουλος Δ. Χαράλαμπος, *Γεώργιος Κνριαζής, ο επιφανής ιατρός και Άνθρωπο*. Εφ. Ναυπακτική, αρ.40, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989, σ.2.
- Χαραλαμπόπουλος Δ. Χαράλαμπος, *Η Ναυπακτία και ο Πλατανιώτης Γιατρός Γεώργιος Παπακώστας Κνριαζής*, *Σύμμικτα*, περ. *Ναυπακτικά*, [Εταιρεία Ναυπακτικών Μελετών], τόμος Β' 1984-1985, σσ.411-416.
- Χαραλάμπος Φ. Δημήτριος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, [οίκος Αφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας* Αθήνα, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg], Αθήνα 1996.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουάριου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.211-214.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Ένα ατελέσφορο κληροδότημα του Κων. Α. Καρτάλη για το Γυμνάσιο Βόλο», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος 12^ο», Βόλος 1999, σσ.121-147.*

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Παιδεία και σχολεία. Η άνθηση τον εκπαιδευτικού θεσμού στην πόλη και οι μεγάλες μορφές των Γραμμάτων, Επτά Ημέρες της Καθημερινής, τόμος Θ', Θεσσαλία, σσ.39-45.*

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας(1860-1880)*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών, τόμος Ζ', [Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας], Βόλος 1985, σσ.41-91.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, τόμοι 2, [Ι.Α.Ε.Ν.], τόμος Α', Αθήνα 1989.*

Χαρίτος Γ.Χαράλαμπος- Κανδήλα Ιουλία, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914)*, συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, [Δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας], Βόλος 1997.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάτυπο από τον 10^ο τόμο, σσ.199-252), [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)*, (ανάτυπο Ζ' τόμου του Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών, σσ.41-91), [Φιλοεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας], Βόλος 1985

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας* Αθήνα. Σειρά: Τεκμήρια νεοελληνικής εκπαίδευσης 4, [Gutenberg], Αθήνα 1986.

Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς*, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993.

Χατζή Ιωάννου Μαρία Χριστίνα, *Ανδρέας Σγγγρός, ο συνδυασμός τον Έθνικού ευεργέτη και τον Έθνικού τοκογλύφον, περ. Ημερήσια. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Χατζή Ιωσήφ Χ., *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία, 1830-1940*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1993.

Χατζηκώστας Γ., *Δωρόθεος Σχολάριος*, Αθήναι 1958.

Χατζημανωλάκης Ε. Γιάννης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερήσια, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Χατζηστεφανίδης Δ. Θεόφ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986)*, [Παπαδήμα], β' έκδοση, Αθήνα 1990

Χατζιώτης Κώστας, *Εθνικοί Ευεργέτες*, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994

Χατζόπουλος Κώστας, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, (1453-1821)*, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1991.

Χατσόπουλος Ιωάννης, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. Τεχνικά Χρονικά, τεύχος 181, Ιούλιος Αθήνα 1939, σσ.60-93.

Χουλιαράκης Μ., Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α'-Μέρος Β, [ΕΚΚΕ], Αθήνα 1974.

Χουμανίδη Θ.Α., Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935, τόμος Β', [Παπαζήση], Αθήνα 1990.

Χουρμούζη Ελένη, Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο τον 1897, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.160-179.

Χρηστίδης Α., Η εκπαίδευσις ημών και αγωγή κατά τον 19^ο αιώνα, Αρμονία, τόμος 4, 1901, σ.415.

Χρηστίνης Δ., Πραγματεία περί Γεωργικής Πρακτικής Εκπαιδεύσεως ή περί συστάσεως προτύπων δημοσίων αγροκηπίων, Αθήνα 1875.

Χρυσάφης Ε. Ι., Μελέτη περί γυμναστικής, Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής 1 (1898-1899), σσ.297-300.

Χρυσάφης Ι., Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών, Αθήνα 1825, Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Παράρτημα 15, σσ.6-8.

Χρυσάφης Ι., Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1859), Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, τόμος 3 (1924), σσ.327-337.

Χρυσικοπούλου Μαίρη, Γυναικείες Μορφές της Αιτωλοακαρνανίας, [Ιφιτος], Αγρίνιο 2000, Χώρας Αθ. Γεώργιος, Μουσική Παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο, 18ος-20ος αιώνας, [έκδοση Δήμου Ναυπλίου], Ναύπλιο 1994.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.

Ψυρούκης Νίκος, Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο, [Επικαιρότητα Ο.Ε.], Αθήνα 1983.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αντωνόπουλος Ιωάννης, Finance et politique en Grèce, Les Relations Francohelleniques d.1897-a.1914, [διδασκτορική διατριβή], Πανεπιστήμιο Paris-1.

Ariès Philippe, Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age a nos jours, [Seuil], Paris 1975.

Ariès Philippe, L'homme devant la mort I. Les Temps de gisants II. La mort ensauvagée, Paris, [Seuil], 1977.

Biris Costas, La société d Athènes au temps du roi George 1,1/ Hellinisme contemporain, Μάρτιος-Απρίλιος 1950.

Bouvier Jean, Initiation au vocabulaire et aux mécanismes iconomiques contemporains XIX-XX siècles, [SEDES] Paris 1977.

Capodistrias J., Correspondance du Compte J. Capodistria, präsident de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières écrites par lui depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831, [publiées par E.A. Bétant], τόμος ΗΙ¹, Γενεύη-Παρίσι 1839.

Chassiotis G., L instruction publique chez les Crecs, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Paris 1881.

Chatzioannou Maria Christina, "The Emergence of a Business Culture in the Modern Greek State", ανακοίνωση στο Third European Business History Association (Ρότερνταμ 24-26 Σεπτεμβρίου 199), δημοσιευμένη στο Anne Marie Kuijlaars, Kim Prudon, Joop Visser (επιμέλεια) Business and Society, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρότερνταμ, σσ.469-476.

Dendrinou-Antonakaki Kalliniki, Greek Education Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Publications. Teachers College, Columbia University, New York 1955.

Dertilis B. Georges, Banquiers, usurers at paysans. Riseaux de crédit et stratégies du capital en Crece 1780-1930. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988.

Dimaras ΑΙ., Foreign particular English Influences on Education Policies in Greece during the War of Independence and Developpement under Capodistrias 1821-1831, Thesis submitted for the award of the degree of doct. of philosophy at London University by Alexis Dimaras, July 1972.

- Dutrône H., *Extraits de la correspondance de H. Dutroné avec M. le Prsident Capodistria, pour iclairer la polémique εἰβνέβ k l'occasion des demiers ivénements de Grèce*, Παρίσι 1831.
- Finley George, *A history of Greece*, τόμοι 7, [H.F.Tozer], London 1877.
- Foumaraki Eleni, *Institutrice, Femme et Mère, Idées sur 1 education des femmes grecques en XIXème si^cle*, (διδασκτορική διατριβή), Παρίσι 1987.
- Hobsbawm J.E., *Nations and Nationalism, since 1780, Programme, Myth.Reality*, [Cambridge Univercity Press], Cambridge 1990.
- Le Goff Jaques, *Marchands et Banquiers du Moyen Age*, [PUF], Παρίσι.980, (6ί έκδοση, σειρά: Que sais- je?, αρ.699).
- Leontsinis N. G., *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, [S.Saripolos Library], Athens 1987
- Mansolas, *Statistique de la Grice, Recensement de la Population en 1870*, Athenes 1874.
- Moraitinis A. Pierre, *La Grèce telle qu'elle est*, (πρόλογος Χρ. Αγριαντώνη), [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athenes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877.
- Quinn Daniel, *Education in Greece*, Ουάσιγκτον D.C.1898.
- Theodorou Vassiliki, *Oeuvres de Bienfaisance en Grèce, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, [ανέκδοτη διδασκτορική διατριβή] Paris 1987.
- Travlos Jean, *Athenes au fils du temps*, Παρίσι 1972.
- Tuckerman Charlos, *The Greeks of today*, Νέα Υόρκη, 1873, σσ.78-79.
- Vovelle Michel, *Piete baroque et d'christianisation en Provence au XVIIIe siecle*, [Seuil], Paris 1978.

ΜΕ(ΡΟ<Σ Α' :

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ. ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	261	43	207	4	7	0
1831-1840	355	113	181	41	20	0
1841-1850	378	220	115	25	14	4
1851-1860	175	87	59	21	3	5
1861-1870	128	64	48	13	1	2
1871-1880	188	93	72	13	5	5
1881-1890	201	97	70	14	3	17
1891-1900	152	53	67	11	3	18
1901-1913	143	40	50	31	0	23
ΣΥΝΟΛΟ	1982	810	869	173	56	74

Πίνακας 1.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	187	15	168	1	3	0
1831-1840	83	18	56	4	5	0
1841-1850	42	29	11	1	1	0
1851-1860	32	15	16	0	1	0
1861-1870	20	8	11	1	0	0
1871-1880	27	15	11	1	0	0
1881-1890	33	12	14	5	0	2
1891-1900	40	15	23	1	0	1
1901-1913	43	8	19	15	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	507	135	329	29	10	4

Πίνακας 2.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ Υ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	1	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	3	1	1	1
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0
1891-1900	1	0	1	0
1901-1913	3	3	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	5	2	1

Πίνακας 3.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ			
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
1829-1830	0	0	0
1831-1840	2	2	0
1841-1850	0	0	0
1851-1860	3	2	1
1861-1870	5	4	1
1871-1880	3	1	2
1881-1890	4	3	1
1891-1900	0	0	0
1901-1913	2	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	19	12	7

Πίνακας 4.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	1	0	1	0
1831-1840	240	78	116	36	10	0
1841-1850	321	186	102	23	10	0
1851-1860	92	39	35	18	0	0
1861-1870	56	27	22	7	0	0
1871-1880	32	16	11	4	1	0
1881-1890	22	13	7	1	0	1
1891-1900	24	6	13	1	0	4
1901-1913	18	4	9	1	0	4
ΣΥΝΟΛΟ	807	369	316	91	22	9

Πίνακας 5.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	2	0	2	0
1891-1900	9	4	3	2
1901-1913	13	6	7	0
ΣΥΝΟΛΟ	24	10	12	2

Πίνακας 6.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΙΕΡΑΗΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΓΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	3	12	0	1	0
1831-1840	4	1	3	0	0	0
1841-1850	10	4	4	2	0	0
1851-1860	12	7	4	0	1	0
1861-1870	16	4	10	2	0	0
1871-1880	12	5	5	2	0	0
1881-1890	6	2	4	0	0	0
1891-1900	13	4	5	4	0	0
1901-1913	3	0	0	1	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	92	30	47	11	2	2

Πίνακας 7.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΓΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	31	4	24	1	2	0
1831-1840	15	5	9	1	0	0
1841-1850	7	3	4	0	0	0
1851-1860	43	27	12	3	1	0
1861-1870	48	30	14	4	0	0
1871-1880	124	65	51	4	3	1
1881-1890	141	56	57	7	0	21
1891-1900	75	23	36	5	1	10
1901-1913	43	16	18	0	0	9
ΣΥΝΟΛΟ	527	229	225	25	7	41

Πίνακας 8.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	1	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	1	0	0	0
1891-1900	4	1	3	0	0	0
1901-1913	12	7	4	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	18	8	8	1	0	1

Πίνακας 9.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	0	2	0
1831-1840	13	4	3	0	6	0
1841-1850	21	7	4	0	10	0
1851-1860	7	3	4	0	0	0
1861-1870	5	2	2	1	0	0
1871-1880	13	8	4	1	0	0
1881-1890	6	3	2	1	0	0
1891-1900	8	6	2	0	0	0
1901-1913	9	5	3	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	84	38	24	3	18	1

Πίνακας 10.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΓΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	7	3	2	0	2	0
1841-1850	5	2	0	0	3	0
1851-1860	6	5	1	0	0	0
1861-1870	5	3	2	0	0	0
1871-1880	5	1	3	0	1	0
1881-1890	5	3	1	1	0	0
1891-1900	17	8	8	0	0	1
1901-1913	11	4	3	2	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	61	29	20	3	6	3

Πίνακας 11.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	1	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	1	1	0	0	0
1861-1870	2	2	0	0	0
1871-1880	2	2	0	0	0
1881-1890	5	3	2	0	0
1891-1900	8	6	0	0	1
1901-1913	6	6	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	24	20	2	1	1

Πίνακας 12.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ -ΝΑ ΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ,	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	1	1	0	0
1891-1900	4	2	1	1
1901-1913	4	4	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	11	9	1	1

Πίνακας 13.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	38	19	15	2	2	0
1831-1840	15	12	0	0	3	0
1841-1850	20	19	0	1	0	0
1851-1860	26	23	2	1	0	0
1861-1870	15	13	2	0	0	0
1871-1880	14	10	1	3	0	0
1881-1890	14	10	3	1	0	0
1891-1900	13	6	4	2	0	1
1901-1913	14	4	1	4	0	5
ΣΥΝΟΛΟ	169	116	28	14	5	6

Πίνακας 14.

ΦΥΛΟ

ΦΥΛΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ			
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ,	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΕΤΑΓΡΕΙΕΣ- ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΟΜΟΓΕΝΩΝ
1829-1830	255	6	17
1831-1840	336	19	12
1841-1850	337	41	11
1851-1860	154	21	7
1861-1870	111	17	9
1871-1880	164	24	6
1881-1890	153	48	3
1891-1900	135	17	4
1901-1913	114	29	5
Σύνολο ευεργετών	1760	222	74

Πίνακας 15

ΦΥΛΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (1829-1913)		
ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΓΕΝΙΚΗ	489	18
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	5	2
ΠΡΟΣΧΟΛΠΟΙ	19	9
ΙΕΡΑΗΚΗ	84	8
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	440	87
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	745	62
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΗΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	10	7
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	74	10
ΤΕΧΝΙΚΗ	58	3
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	19	5
ΕΜΠΟΡΟ-ΝΑΥΤΙΚΗ	11	0
ΑΘΛΗΤΙΚΗ	14	2
«ΕΘΝΟΣ»	160	9
Σύνολο επιλεγμένων πράξεων ευεργεσίας	1760	222

Πίνακας 16.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	41	57	25	138
1831-1840	98	51	49	157
1841-1850	122	69	48	139
1851-1860	44	33	31	67
1861-1870	31	27	19	51
1871-1880	44	25	39	80
1881-1890	37	30	63	71
1891-1900	27	29	56	40
1901-1913	22	23	47	52
ΣΥΝΟΛΟ	466	344	377	795

Πίνακας 17.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΓΑ-ΓΕ-ΓΒ) ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	33	49	18	87
1831-1840	14	12	10	47
1841-1850	12	6	4	20
1851-1860	8	6	2	16
1861-1870	3	1	4	12
1871-1880	4	3	9	11
1881-1890	6	3	5	19
1891-1900	8	5	2	25
1901-1913	16	3	4	20
ΣΥΝΟΛΟ	104	88	58	257

Πίνακας 18.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	1
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	1	1	1
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0
1891-1900	0	1	0	0
1901-1913	1	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	2	2	3

Πίνακας 19.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	3	0
1861-1870	1	1	2	2
1871-1880	0	0	2	1
1881-1890	0	0	1	3
1891-1900	0	0	0	0
1901-1913	0	1	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	2	1	10	6

Πίνακας 20.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	2
1831-1840	72	38	47	83
1841-1850	78	75	73	95
1851-1860	15	15	23	39
1861-1870	2	17	8	29
1871-1880	8	8	5	11
1881-1890	7	1	11	3
1891-1900	8	2	7	7
1901-1913	3	3	7	5
ΣΥΝΟΛΟ	193	159	181	274

Πίνακας 21.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	2
1891-1900	1	3	1	4
1901-1913	3	0	4	6
ΣΥΝΟΛΟ	4	3	5	12

Πίνακας 22.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	2	8	4
1831-1840	2	0	0	2
1841-1850	0	3	1	6
1851-1860	3	3	4	2
1861-1870	8	1	3	4
1871-1880	3	0	4	5
1881-1890	1	0	1	4
1891-1900	2	0	4	7
1901-1913	1	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	22	9	26	35

Πίνακας 23

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	8	6	12	5
1831-1840	3	3	7	2
1841-1850	2	1	4	0
1851-1860	10	6	14	13
1861-1870	6	6	17	19
1871-1880	8	12	55	49
1881-1890	27	22	43	49
1891-1900	15	10	24	26
1901-1913	7	14	6	16
ΣΥΝΟΛΟ	86	80	182	179

Πίνακας 24.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
Σ.ΕΚ/ΒΕΙ.ΙΕ..Λ.	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	1	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0
1891-1900	0	0	4	0
1901-1913	8	1	0	3
ΣΥΝΟΛΟ	8	1	6	3

Πίνακας 25.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	1	1
1831-1840	3	4	3	3
1841-1850	6	4	4	7
1851-1860	0	3	3	1
1861-1870	0	2	1	2
1871-1880	3	1	5	4
1881-1890	4	0	2	0
1891-1900	1	2	5	0
1901-1913	1	1	2	5
ΣΥΝΟΛΟ	18	17	26	23

Πίνακας 26.

**ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΕΧΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ**

<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>1829-1830</i>	0	0	0	0
<i>1831-1840</i>	0	0	3	4
<i>1841-1850</i>	0	0	3	2
<i>1851-1860</i>	1	0	5	0
<i>1861-1870</i>	2	0	2	1
<i>1871-1880</i>	3	0	0	2
<i>1881-1890</i>	0	2	1	2
<i>1891-1900</i>	1	9	1	6
<i>1901-1913</i>	2	2	5	2
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	9	13	20	19

Πίνακας 27.

**ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ**

<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>1829-1830</i>	0	0	0	0
<i>1831-1840</i>	0	0	0	0
<i>1841-1850</i>	0	0	0	0
<i>1851-1860</i>	1	0	0	0
<i>1861-1870</i>	1	0	1	0
<i>1871-1880</i>	1	0	0	1
<i>1881-1890</i>	1	0	1	3
<i>1891-1900</i>	2	0	1	5
<i>1901-1913</i>	2	0	1	3
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	8	0	4	12

Πίνακας 28.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ-ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0
1891-1900	1	1	1	1
1901-1913	1	1	2	0
ΣΥΝΟΛΟ	4	2	4	1

Πίνακας 29.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	2	4	16
1831-1840	4	2	0	9
1841-1850	6	2	2	10
1851-1860	4	3	3	16
1861-1870	5	0	0	10
1871-1880	2	3	2	7
1881-1890	5	2	1	6
1891-1900	4	0	2	7
1901-1913	6	1	1	6
ΣΥΝΟΛΟ	52	15	15	87

Πίνακας 30.

<i>Οικογενειακή κατάσταση του συνόλου των ενεργετών</i>				
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>1829-1830</i>	<i>36</i>	<i>56</i>	<i>14</i>	<i>142</i>
<i>1831-1840</i>	<i>86</i>	<i>39</i>	<i>40</i>	<i>183</i>
<i>1841-1850</i>	<i>113</i>	<i>29</i>	<i>48</i>	<i>167</i>
<i>1851-1860</i>	<i>34</i>	<i>30</i>	<i>31</i>	<i>68</i>
<i>1861-1870</i>	<i>29</i>	<i>27</i>	<i>17</i>	<i>51</i>
<i>1871-1880</i>	<i>40</i>	<i>17</i>	<i>39</i>	<i>80</i>
<i>1881-1890</i>	<i>29</i>	<i>21</i>	<i>63</i>	<i>77</i>
<i>1891-1900</i>	<i>27</i>	<i>19</i>	<i>51</i>	<i>45</i>
<i>1901-1913</i>	<i>17</i>	<i>13</i>	<i>47</i>	<i>54</i>
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	<i>411</i>	<i>251</i>	<i>350</i>	<i>867</i>

Πίνακας 31

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

<i>Κατανομή των ενεργετών σε επαγγελματικές κατηγορίες (1829-1913).</i>	
<i>Είδος επαγγέλματος</i>	<i>Αριθμός ενεργετών</i>
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	163
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	84
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	53
ΙΑΤΡΙΚΑ	43
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	40
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	46
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΙΕΣ*	684
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	81
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	231
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	26
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	32
ΑΛΛΑ**	109
ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	390

Πίνακας 32.

*Στην κατηγορία των επιχειρηματιών εντάχθηκαν οι έμποροι, οι τραπεζίτες, οι χρηματιστές, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι εφοπλιστές, οι βιομήχανοι, οι εργοστασιάρχες.

**Στα «άλλα» επαγγέλματα κατατάξαμε διάφορα χειρωνακτικά, την οικιακή απασχόληση και όσα δε μπορούσαν να ενταχθούν στις παραπάνω κατηγορίες.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Γενικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).													
ΔΕΚΑΕΤΙΑ	ΚΑΛΗ	ΥΠΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΣ*	ΕΥΠΡΟΣΦΕΣ	δ	ΔΗΜΟΣΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΟΣΤΟ
1829-1830	38	4	7	0	1	1	25	5	ig	0	0	16	71
1831-1840	10	3	3	2	0	0	16	0	13	0	2	6	28
1841-1850	3	2	4	1	0	0	11	0	2	0	1	7	11
1851-1860	6	2	2	2	2	0	7	0	5	0	0	3	3
1861-1870	1	3	0	0	1	0	g	0	5	0	0	1	0
1871-1880	2	5	1	2	0	0	6	0	6	0	0	2	3
1881-1890	1	2	1	0	1	5	g	0	4	0	0	5	5
1891-1900	4	6	1	2	2	1	5	1	7	0	1	1	8
1901-1913	2	3	0	1	0	0	13	1	9	2	1	4	7
ΣΥΝΟΛΟ	67	30	19	20	7	7	101	7	70	2	5	45	136

Πίνακας 33.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών των Διδασκαλείων ανά δεκαετία (1829-1913).		
ΔΕΚΑΕΤΙΑ	Η κ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ
1829-1830	0	0
1831-1840	0	1
1841-1850	0	0
1851-1860	0	0
1861-1870	3	0
1871-1880	0	0
1881-1890	0	0
1891-1900	1	0
1901-1913	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	6	2

Πίνακας 34.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Προσχολικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).								
ΔΕΚΑΕΤΙΕ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑ ΘΡ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΣ.	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	2	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	1	0	1	0	1	0	0
1861-1870	0	0	0	3	1	0	0	0
1871-1880	0	0	0	1	0	0	1	1
1881-1890	0	0	1	0	0	0	1	2
1891-1900	0	0	0	0	0	0	0	0
1901-1913	0	0	0	1	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1	8	2	1	2	3

Πίνακας 35.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Γυναικείας Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).													
ΔΕΚΑ	ΗΚΚΑΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	Ι	ΣΥΓΓΡΑΦ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ *	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0
1831-1840	16	12	5	6	7	5	109	8	34	2	3	12	21
1841-1850	39	12	5	4	3	10	120	12	49	6	6	21	34
1851-1860	7	1	5	2	4	3	32	2	7	3	2	10	14
1861-1870	β	1	0	1	0	0	22	2	4		0	4	14
1871-1880	3	0	0	1	0	1	13	4	3	0	0	3	4
1881-1890	0	1	0	0	4	0	8	0	1	2	1	1	4
1891-1900	2	0	1	0	0	0	7	0	0	2	0	4	8
1901-1913	0	0	0	0	0	0	7	0	2	0	0	4	5
ΣΥΝΟΛΟ	75	27	16	14	17	19	318	28	102	15	14	59	104

Πίνακας 36.

Επαγγελματικές **κατηγορίες** ενεργετών
Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης
I ανά δεκαετία (1829-1913).

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤ ΙΕΕ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑ ΦΟΙ	ΑΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	2	0
1891-1900	1	3	3	1	1	0
1901-1913	2	5	2	0	2	2
ΣΥΝΟΛΟ	3	8	5	1	5	2

Πίνακας 37

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Ιερατικής
Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	Ι 3	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΛΛΑ* *	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	0	4	0	1	6	3
1831-1840	0	0	0	0	1	0	0	2	1
1841-1850	3	0	0	0	2	1	2	1	1
1851-1860	1	1	3	0	4	0	0	3	0
1861-1870	0	1	0	0	6	0	1	3	5
1871-1880	0	0	1	0	3	1	1	4	2
1881-1890	0	0	0	0	1	0	1	0	4
1891-1900	0	0	1	1	7	0	0	0	4
1901-1913	0	0	0	0	2	0	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	6	2	5	1	30	2	6	19	21

Πίνακας 38.

Πίνακας 39.

Εταγμελεματικες κατηγοριες ευεργετων των Ορφανοτροφειων ανα δεκαετια (1829-1913).

Δεκαετια	ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ.	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟ!	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΑΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1810		0	0	0	0	0	0	18	0	0	0	0	1	2
* 1811-1810		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1829-1850		2	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0
1851-1850		4	3	0	0	0	3	17	0	4	0	0	0	1
1861-1860		0	0	5	0	0	3	24	0	0	0	0	0	0
1861-1870		0	4	4	3	4	53	42	4	3	3	4	3	34
1881-1890		0	3	3	0	4	42	0	0	11	0	4	13	26
1891-1900		0	3	0	0	5	29	0	0	0	0	0	0	0
1901-1913		0	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	0
Σ	10	30	22	14	13	16	222	20	28	1	1	32	98	

Επαγγελματικές κατηγορίες
ενεργετών Αθλητικής Εκπαίδευσης
ανά δεκαετία (1829-1913).

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΥ- ΦΩΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	1	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0	0
1891-1900	0	0	4	0	0
1901-1913	2	2	4	3	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	10	3	1

Πίνακας 40.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Καλλιτεχνικής
Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΕΣ	ΕΥΤΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΡΧΙΠΕΚΤΟΝΕΣ- ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ*	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1831-1840	0	1	0	2	0	2	2	0	4
1841-1850		2	0	3	0	1	2	3	7
1851-1860	0	0	0	2	0	2	0	1	2
1861-1870	0	1	0	2	0	2	0	0	0
1871-1880	0	1	1	5	0	0	0	2	4
1881-1890	3	1	1	1	0	1	0	0	0
1891-1900	0	2	0	4	2	0	0	0	0
1901-1913	1	1	0	3	0	3	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	4	9	2	22	2	11	4	6	20

Πίνακας 41.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913). τ. :								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΦΑΛΙΚΟ- ΥΗ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ- ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ* *	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	1	0	4	0	0	0	2
1841-1850	0	0	0	3	0	0	0	2
1851-1860	0	0	0	2	0	0	4	0
1861-1870	2	0	0	2	0	0	0	1
1871-1880	0	0	0	3	0	0	2	0
1881-1890	0	0	1	3	1	0	0	0
1891-1900	0	0	0	6	2	2	3	4
1901-1913	0	1	0	3	2	2	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	1	26	5	4	10	11

Πίνακας 42.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Γεωργικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	Η Ε Ρ Η	ΠΟΔΗΓΟΙ	ΑΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	1	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	1
1861-1870	0	1	0	1	0
1871-1880	0	0	2	0	0
1881-1890	0	0	1	3	0
1891-1900	0	5	1	1	1
1901-1913	1	2	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	8	6	6	3

Πίνακας 44.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Εμπορικής- Ναυτικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).				
Κ Ε Ρ Η	Κ Α Κ Σ Φ Α Σ	Κ Α Ρ Η Π Η	Κ Α Ρ Η Κ Ο Ι	Κ Α Ρ Η Κ Ο Ι
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0
1891-1900	1	2	1	0
1901-1913	1	1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	6	2	1

Πίνακας 45.

**Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών της «υπέρ του Έθνους»
Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).**

ΕΣΤ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΩΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΣΕ*	ΜΕΤΕΦΟ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΜΗΧΑΝ	ΆΛΛΑ*	
1829-1830	0	1	2	0	17	2	0	8	0	2	3
1831-1840	3	0	2	1	1	0	0	3	0	0	5
1841-1850	2	2	0	2	1	5	0	0	2	0	4
1851-1860	0	0	0	0	1	12	1	0	3	1	4
1861-1870	0	4	0	2	0	4	0	0	2	0	3
1871-1880	0	1	0	1	0	2	2	0	4	0	2
1881-1890	1	0	0	1	1	3	0	1	2	1	2
1891-1900	0	0	1	0	0	3	0	1	5	1	0
1901-1913	1	0	0	2	0	4	0	1	2	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	7	2	12	4	51	5	3	31	4	12

Πίνακας 47.

ΜΟΡΦΩΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	261	65	60	54	82
1831-1840	355	186	80	25	64
1841-1850	378	173	88	44	73
1851-1860	175	89	36	16	34
1861-1870	128	51	41	18	18
1871-1880	188	60	49	20	59
1881-1890	201	73	48	18	62
1891-1900	152	51	35	25	41
1901-1913	143	46	33	25	40
ΣΥΝΟΛΟ	1982	794	470	245	473

Πίνακας 48.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	187	60	47	41	39
1831-1840	83	33	17	12	21
1841-1850	42	12	11	7	12
1851-1860	32	21	7	2	2
1861-1870	20	13	5	1	1
1871-1880	27	20	2	2	3
1881-1890	33	16	11	0	6
1891-1900	40	26	5	1	8
1901-1913	43	26	8	2	7
ΣΥΝΟΛΟ	507	227	113	68	99

Πίνακας 49.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	3	1	1	1	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0
1891-1900	1	0	0	0	1
1901-1913	3	2	0	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	3	2	2	1

Πίνακας 50.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗ1 : ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ.	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	2	1	0	1	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	3	3	0	0	0
1861-1870	5	1	1	0	3
1871-1880	3	0	1	1	1
1881-1890	4	3	1	0	0
1891-1900	0	0	0	0	0
1901-1913	2	1	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	19	9	4	2	4

Πίνακας 51.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	2	2	0	0	0
1831-1840	240	109	61	35	35
1841-1850	321	156	84	31	50
1851-1860	92	38	26	10	18
1861-1870	56	20	12	6	18
1871-1880	32	12	10	6	4
1881-1890	22	14	3	1	4
1891-1900	24	11	6	0	7
1901-1913	18	4	6	2	6
ΣΥΝΟΛΟ	807	366	208	91	142

Πίνακας 52.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	2	0	0	0	2
1891-1900	9	2	4	1	2
1901-1913	13	4	0	2	7
ΣΥΝΟΛΟ	24	6	4	3	11

Πίνακας 53.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΝΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	16	5	2	6	3
1831-1840	4	1	1	1	1
1841-1850	10	5	1	0	4
1851-1860	12	9	2	1	0
1861-1870	16	5	7	1	3
1871-1880	12	7	0	3	2
1881-1890	6	1	0	0	5
1891-1900	13	6	3	0	4
1901-1913	3	0	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	92	39	18	12	23

Πίνακας 54.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	31	10	15	3	3
1831-1840	15	4	7	3	1
1841-1850	7	4	1	2	0
1851-1860	43	19	7	1	16
1861-1870	48	11	8	7	22
1871-1880	124	38	29	14	43
1881-1890	141	43	32	24	42
1891-1900	75	26	17	10	22
1901-1913	43	21	6	7	9
ΣΥΝΟΛΟ	527	176	122	71	158

Πίνακας 55.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΙΧΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ:	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΓ*	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	1	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	1	0	0
1891-1900	4	0	4	0	0
1901-1913	12	9	1	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	18	9	6	1	2

Πίνακας 56.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	2	2	0	0	0
1831-1840	13	6	4	2	1
1841-1850	21	12	5	1	3
1851-1860	7	4	2	1	0
1861-1870	5	3	2	0	0
1871-1880	13	7	4	0	2
1881-1890	6	4	2	0	0
1891-1900	8	6	1	1	0
1901-1913	9	7	1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	84	51	20	6	7

Πίνακας 57.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	7	2	0	2	3
1841-1850	5	0	0	3	2
1851-1860	6	0	0	6	0
1861-1870	5	0	3	1	1
1871-1880	5	2	3	0	0
1881-1890	5	4	0	0	1
1891-1900	17	5	6	2	4
1901-1913	11	3	3	3	2
ΣΥΝΟΛΟ	61	16	15	17	13

Πίνακας 58.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	1	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	1	0	1	0	0
1861-1870	2	1	0	0	1
1871-1880	2	2	0	0	0
1881-1890	5	2	2	1	0
1891-1900	8	1	2	2	2
1901-1913	6	2	1	0	3
ΣΥΝΟΛΟ	24	9	6	3	6

Πίνακας 59.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ-ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	1
1891-1900	4	2	1	1	0
1901-1913	4	2	0	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	11	4	3	1	3

Πίνακας 60.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ «ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	38	19	12	2	5
1831-1840	15	10	0	0	5
1841-1850	20	9	4	3	4
1851-1860	29	10	7	4	5
1861-1870	15	6	4	0	5
1871-1880	14	7	3	1	3
1881-1890	14	8	2	2	2
1891-1900	13	8	2	2	1
1901-1913	14	6	2	2	4
ΣΥΝΟΛΟ	169	83	36	16	34

Πίνακας 61.

Μορφωτικό επίπεδο ενεργετών όλων των τομέων της εκπαίδευσης (1828-1913)				
<i>ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ</i>	784	416	213	471
<i>ΓΕΝΙΚΗ</i>	227	103	60	99
<i>ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ</i>	3	1	2	1
<i>ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ</i>	9	4	2	4
<i>ΙΕΡΑΝΚΗ</i>	39	18	12	23
<i>ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ</i>	171	116	67	158
<i>ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ</i>	366	193	84	142
<i>ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ</i>	5	4	3	10
<i>ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ</i>	34	11	0	7
<i>ΤΕΧΝΙΚΗ</i>	16	13	16	13
<i>ΓΕΩΡΓΙΚΗ</i>	8	5	2	7
<i>ΕΜΠΟΡΟΝΑΥΤΙΚΗ</i>	4	3	0	3
<i>ΑΘΛΗΤΙΚΗ</i>	9	6	1	2

Πίνακας 62.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ.	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	261	4	10	47	195	5
1831-1840	355	7	23	59	255	11
1841-1850	378	7	39	50	274	8
1851-1860	175	10	35	48	69	13
1861-1870	128	8	34	48	30	8
1871-1880	188	7	43	56	59	22
1881-1890	201	17	60	49	62	13
1891-1900	152	21	49	39	25	18
1901-1913	143	15	41	46	24	18
ΣΥΝΟΛΟ	1982	96	334	442	993	116

Πίνακας 63.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	187	2	5	25	152	3
1831-1840	83	2	12	16	46	7
1841-1850	42	6	23	9	3	1
1851-1860	32	2	10	13	5	2
1861-1870	20	2	9	6	3	0
1871-1880	27	2	9	10	0	6
1881-1890	33	5	20	2	2	4
1891-1900	40	12	18	4	2	4
1901-1913	43	2	10	15	9	7
ΣΥΝΟΛΟ	507	35	116	100	222	34

Πίνακας 64.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	3	1	0	1	0	1
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0	0
1891-1900	1	0	1	0	0	0
1901-1913	3	2	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	3	2	2	0	1

Πίνακας 65.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	2	0	1	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	3	0	1	0	0	2
1861-1870	5	1	1	3	0	0
1871-1880	3	0	0	0	0	3
1881-1890	4	1	2	0	1	0
1891-1900	0	0	0	0	0	0
1901-1913	2	1	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	19	3	6	4	1	5

Πίνακας 66.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	2	0	0
1831-1840	240	0	6	29	199	6
1841-1850	321	3	20	32	261	5
1851-1860	92	5	9	25	52	1
1861-1870	56	4	9	25	18	0
1871-1880	32	1	9	13	9	0
1881-1890	22	2	8	6	5	1
1891-1900	24	3	9	4	5	3
1901-1913	18	4	3	2	6	3
ΣΥΝΟΛΟ	807	22	73	138	555	19

Πίνακας 67.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	2	1	1	0	0	0
1891-1900	9	4	2	2	0	1
1901-1913	13	7	3	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	24	12	6	4	0	2

Πίνακας 68.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	1	0	5	9	1
1831-1840	4	1	0	0	3	0
1841-1850	10	2	2	2	4	0
1851-1860	12	2	7	2	1	0
1861-1870	16	1	6	4	3	2
1871-1880	12	0	6	2	1	3
1881-1890	6	1	3	1	0	1
1891-1900	13	2	8	2	0	1
1901-1913	3	1	1	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	92	11	33	19	21	8

Πίνακας 69.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	31	0	2	6	23	0
1831-1840	15	0	4	5	6	0
1841-1850	7	1	3	2	1	0
1851-1860	43	5	14	11	10	3
1861-1870	48	5	20	15	6	2
1871-1880	124	3	22	43	47	9
1881-1890	141	14	34	40	48	5
1891-1900	75	12	21	27	11	4
1901-1913	43	8	20	11	3	1
ΣΥΝΟΛΟ	527	48	140	160	155	24

Πίνακας 70.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	1	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	0	1
1891-1900	4	0	1	2	1	0
1901-1913	12	2	1	4	1	4
ΣΥΝΟΛΟ	18	2	3	6	2	5

Πίνακας 71.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	1	1	0
1831-1840	13	2	2	1	8	0
1841-1850	21	2	2	4	11	2
1851-1860	7	0	2	3	2	0
1861-1870	5	1	2	0	1	1
1871-1880	13	2	5	4	1	1
1881-1890	6	3	1	0	2	0
1891-1900	8	2	0	3	3	0
1901-1913	9	5	1	2	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	84	17	15	18	30	4

Πίνακας 72.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	7	1	1	3	1	1
1841-1850	5	0	2	2	1	0
1851-1860	6	4	0	2	0	0
1861-1870	5	1	4	0	0	0
1871-1880	5	0	2	1	1	1
1881-1890	5	2	1	1	0	1
1891-1900	17	7	2	3	0	5
1901-1913	11	5	3	3	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	61	20	15	15	3	8

Πίνακας 73.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργητικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	1	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	1	1	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0	0	0
1871-1880	2	0	2	0	0	0
1881-1890	5	0	2	2	0	1
1891-1900	8	4	1	1	0	1
1901-1913	6	4	0	1	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	24	9	8	4	0	3

Πίνακας 74.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ - ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΠΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	1	1	0	0
1891-1900	4	2	1	1
1901-1913	4	3	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	11	6	4	1

Πίνακας 75.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ενεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	38	3	3	12	19	1
1831-1840	15	3	3	5	2	2
1841-1850	20	1	7	6	4	2
1851-1860	26	4	7	8	2	5
1861-1870	15	1	4	6	0	4
1871-1880	14	1	8	3	1	1
1881-1890	14	0	7	3	2	2
1891-1900	13	1	5	1	2	4
1901-1913	14	1	3	8	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	169	15	47	52	33	22

Πίνακας 76.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Γεωγραφική κατανομή των ευεργεσιών (1829-1913)		
<i>Περιοχές</i>	<i>Αριθμός Ευεργεσιών</i>	<i>Ποσοστό ευεργεσιών</i>
ΑΘΗΝΑ	1679	56,55%
ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ*	83	4,26%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	203	10,32%
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	240	12,56%
ΙΟΝΙΑ**	71	2,89%
ΗΠΕΙΡΟ- ΘΕΣΣΑΛΙΑ***	72	6,58%
ΑΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΗ****	209	11,46

Πίνακας 77.

• Συνυπολογίστηκε και ο αριθμός των ευεργεσιών προς τα νησιά του Σαρωνικού (Αίγινα, Ύδρα, Σπέτσες, Πόρος).

*"Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά το 1864, όταν τα Ιόνια ανήκαν στο ελληνικό κράτος

**"Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά την ένταξη της Θεσσαλίας και της Αρτας στο ελληνικό κράτος, το 1881.

***Υπολογίστηκαν οι δωρεές που δεν είχαν συγκεκριμένο γεωγραφικό προσορισμό, αλλά στις εκπαιδευτικές ανάγκες του ελληνικού κράτους γενικότερα.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ									
<i>ΔΕΚΑΕΤΙ ΕΣ</i>	<i>ΑΘΗΝΑ</i>	<i>ΣΑΡΩΝΙΚ ΟΣ</i>	<i>ΥΠΟΛΟΙ ΠΗ ΣΤΕΡΕΑ</i>	<i>ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ</i>	<i>ΚΥΚΛΑΔ ΕΣ</i>	<i>ΙΟΝΙΑ</i>	<i>ΘΕΣΣΑΛΙΑ</i>	<i>ΣΠΟΡ ΑΔΕΣ</i>	<i>ΓΕΝΙΚ Α</i>
1829-1830	2	13	7	82	106	0	0	2	49
1831-1840	259	17	10	39	23	0	0	1	21
1841-1850	350	2	7	21	21	0	0	0	17
1851-1860	159	1	5	21	5	0	0	0	22
1861-1870	118	2	2	20	7	4	(8)*	0	13
1871-1880	126	1	6	13	44	5	(12)	2	25
1881-1890	153	1	11	18	26	7	21	3	10
1891-1900	96	0	21	19	27	11	18	1	20
1901-1913	59	0	12	18	17	11	15	2	17
ΣΥΝΟΛΟ	1322	37	81	251	276	38	72	11	194

Πίνακας 78.

“Θεωρήθηκε αναγκαίο να καταγραφούν σημαντικά κληροδοτήματα από την περίοδο αυτή για τη Θεσσαλία, των οποίων η ενεργοποίησή τους συνδυάστηκε με την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους

**Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε τις ευεργεσίες των οποίων ο προσορισμός παραμένει άγνωστος, αδιευκρίνιστος από τον ευεργέτη ή προορίζεται για όλο το ελληνικό βασίλειο.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ									
ΔΕΚΑΣΩ ΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙ ΚΟΣ	ΥΠΟΛΟΙ ΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕ Σ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙ Α	ΣΠΟΡΑ ΔΕΣ*	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	1	3	75	83	0	0	2	13
1831-1840	5	11	7	35	10	(3)	0	1	10
1841-1850	8	2	2	13	10	(2)	(4)	0	6
1851-1860	9	0	2	14	3	0	(3)	0	3
1861-1870	2	0	0	7	4	0	(5)	0	4
1871-1880	9	0	2	8	7	1	3	2	2
1881-1890	12	0	5	8	7	3	6	3	5
1891-1900	6	0	9	10	5	7	4	1	3
1901-1913	3	0	10	9	10	4	4	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	54	14	40	190	139	15	17	11	47

Πίνακας 79.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	1	1	1	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0	0
1891-1900	0	1	0	0	0	0
1901-1913	0	0	0	0	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	1	0	2	1

Πίνακας 80.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	2	0	0	0	0	0
1861-1870	5	0	0	0	0	0
1871-1880	3	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	1	2
1891-1900	0	0	0	0	0	0
1901-1913	1	0	0	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	13	1	1	1	1	2

Πίνακας 81.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	2	0	0	0
1831-1840	237	1	0	2	0	0	0
1841-1850	310	3	3	6	0	0	5
1851-1860	88	0	3	1	0	0	4
1861-1870	52	1	1	0	2	0	2
1871-1880	23	1	1	2	2	5	5
1881-1890	17	0	2	0	2	4	0
1891-1900	7	3	3	3	2	4	4
1901-1913	5	0	2	0	3	3	6
ΣΥΝΟΛΟ	739	9	15	16	11	18	26

Πίνακας 82.

* Ο αριθμός δεν είναι απόλυτα αντιπροσωπευτικός καθότι οι ευεργεσίες προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία διοχετεύονταν σε παραρτήματα της και σχολεία θηλέων στο σύνολο της επικράτειας

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ*
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	1	0	1	0
1891-1900	3	1	1	2	1	2	4
1901-1913	3	0	2	1	3	2	2
ΣΥΝΟΛΟ	7	1	3	4	4	5	6

Πίνακας 83.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	7	1	4	0	0	0	4
1831-1840	1	1	0	2	0	0	0	0
1841-1850	9	0	0	2	2	0	0	2
1851-1860	14	0	0	2	0	0	0	4
1861-1870	9	2	0	4	0	2	0	0
1871-1880	5	1	1	1	3	0	0	3
1881-1890	3	0	0	1	0	1	1	0
1891-1900	8	0	0	0	1	2	1	0
1901-1913	1	0	0	0	1	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	50	10	2	16	7	5	2	14

Πίνακας 84.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΓΠ ΕΛ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙΚ ΟΣ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	5	0	2	20	0	0	2
1831-1840	0	5	0	1	8	0	1	0
1841-1850	3	0	1	2	3	0	0	0
1851-1860	36	0	0	1	1	0	0	9
1861-1870	41	1	0	4	3	1	1	5
1871-1880	79	0	1	3	33	2	3	11
1881-1890	110	0	3	6	17	2	5	3
1891-1900	53	0	3	2	13	6	1	3
1901-1913	32	0	2	3	4	4	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	354	11	10	24	102	15	11	35

Πίνακας 85.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑ ΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0	0	0
1891-1900	3	0	1	0	0	0
1901-1913	4	1	3	1	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	8	2	4	1	2	1

Πίνακας 86.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	2
1831-1840	8	1	1	0	0	3
1841-1850	14	1	0	1	0	4
1851-1860	3	0	0	1	0	0
1861-1870	3	0	0	2	1	0
1871-1880	10	0	0	1	0	2
1881-1890	5	1	0	0	0	0
1891-1900	7	2	1	0	1	2
1901-1913	4	1	0	1	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	54	6	2	6	2	14

Πίνακας 87.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	6	0	0	1	0	0	0	1
1841-1850	4	0	0	1	0	0	0	0
1851-1860	6	0	0	0	0	0	0	1
1861-1870	4	0	0	1	0	0	0	1
1871-1880	1	2	2	0	0	0	0	1
1881-1890	4	0	0	1	0	0	1	0
1891-1900	3	1	7	1	2	2	1	2
1901-1913	5	0	1	2	1	1	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	33	3	10	7	3	3	3	8

Πίνακας 88.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	1	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0	1
1841-1850	1	0	0	0	0	0	0
1851-1860	1	0	1	0	0	0	1
1861-1870	1	0	1	0	0	(1)	1
1871-1880	1	0	0	0	0	1	1
1881-1890	2	0	0	1	0	2	0
1891-1900	2	1	0	0	2	2	2
1901-1913	1	0	0	0	3	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	9	1	3	1	5	7	7

Πίνακας 89.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ-ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	1	0	1
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0	0	0
1891-1900	1	0	0	1	1	1
1901-1913	0	0	2	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	Χ	1	2	2	2	3

Πίνακας 90.

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός (είδος) ενεργειάς καθ' όλη την περίοδο 1828-1913 ανά δεκαετία						
Δεκαετίες	ΑΝΕΓΕΡΣΗ	ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ	ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ	ΥΠΟΤΡΟΦΙΕΣ	ΒΡΑΒΕΙΑ-ΑΘΛΟΘΕΣΙΕΣ	Σύνολο πράξεων
1829-1830	2	81	4	3	0	94
1831-1840	5	131	2	8	0	148
1841-1850	12	250	4	18	1	289
1851-1860	14	68	4	9	2	101
1861-1870	18	102	3	15	3	144
1871-1880	7	139	6	11	7	176
1881-1890	16	155	5	14	1	196
1891-1900	23	97	3	17	6	149
1901-1913	21	88	5	11	4	126
Σύνολο πράξεων	118	1111	36	106	24	1423

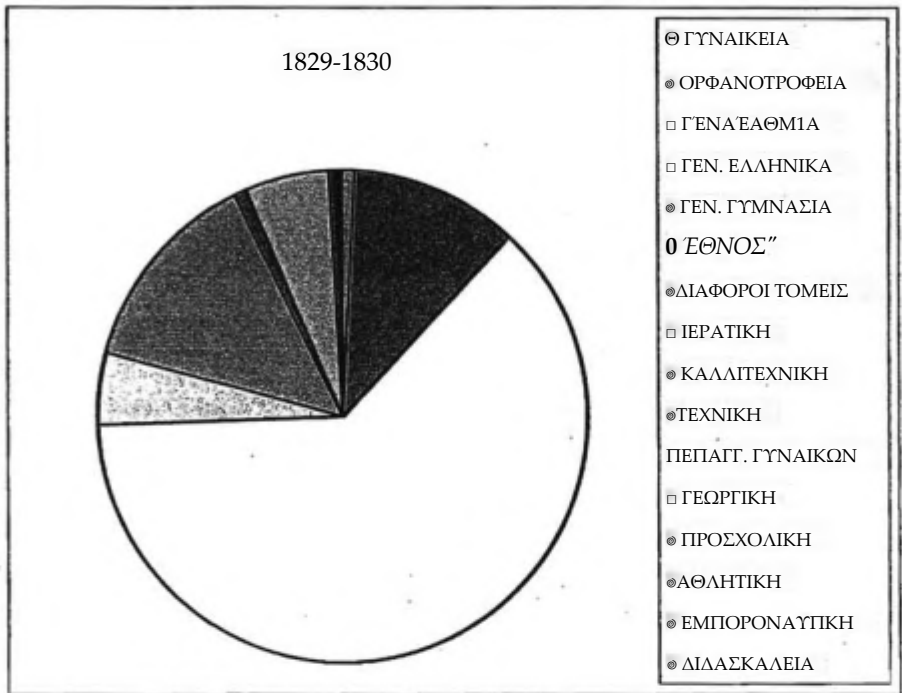
Πίνακας 91

Μορφή ενεργειάς καθ' όλη την περίοδο 1828-1913 ανά δεκαετία							
Δεκαετίες	ΧΡΗΜΑΤΑ	ΒΙΒΛΙΑ	ΟΙΚΟΠΕΔΑ	ΔΩΡΕΑΝ ΕΡΓΟ	ΚΤΗΡΙΑ	ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	Σύνολο πράξεων
1829-1830	222	34	4	0	8	6	274
1831-1840	335	15	4	0	9	10	373
1841-1850	357	20	8	1	6	1	393
1851-1860	155	7	9	1	9	5	186
1861-1870	120	9	6	0	11	2	148
1871-1880	174	4	7	1	9	4	199
1881-1890	171	6	9	0	23	5	214
1891-1900	129	4	16	0	22	0	171
1901-1913	113	4	15	0	29	8	169
ΣΥΝΟΛΟ πράξεων	1776	103	78	3	126	41	2127

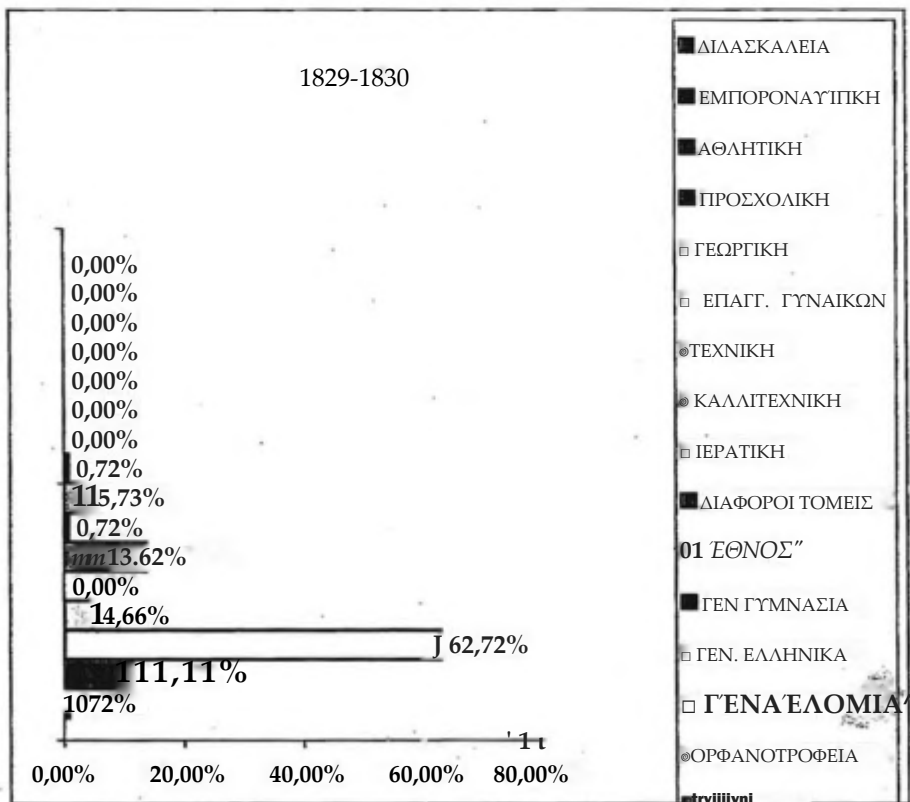
Πίνακας 92

c Mifo ± β'

I. ΑΙ ΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

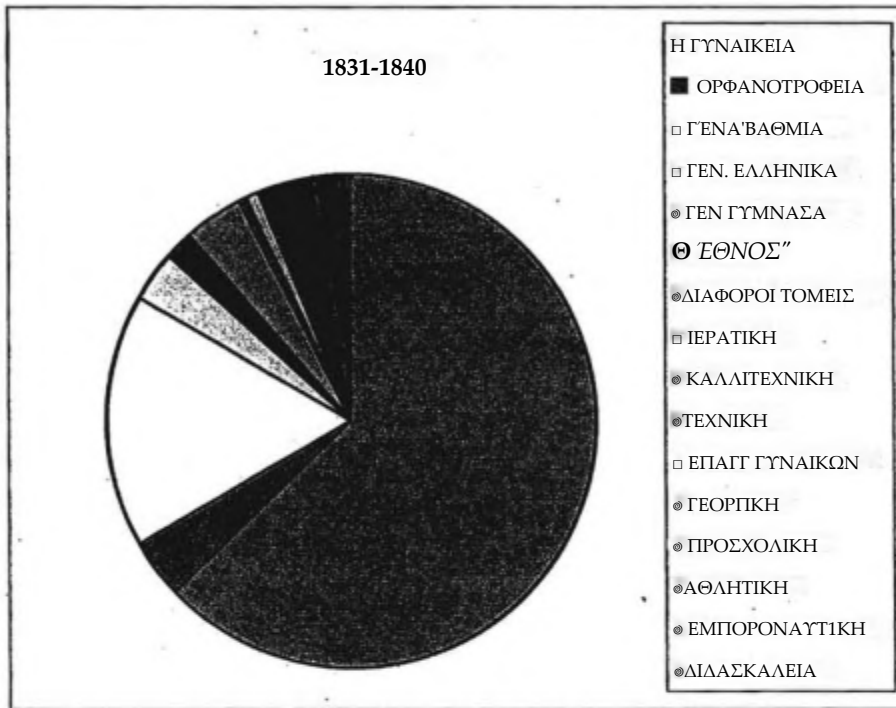

α

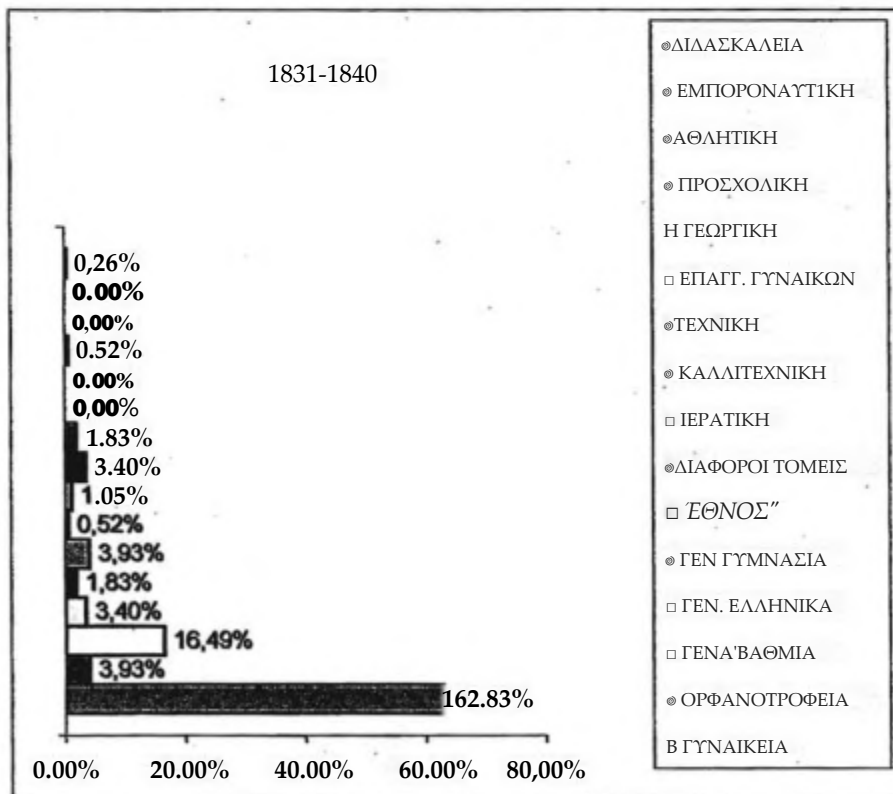

β

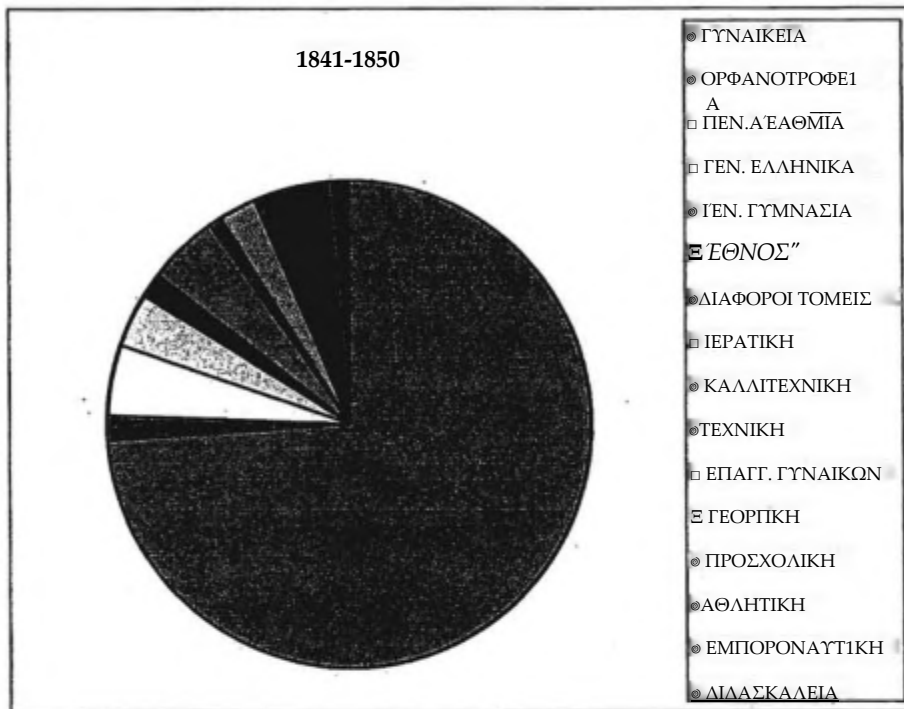
Δ 1

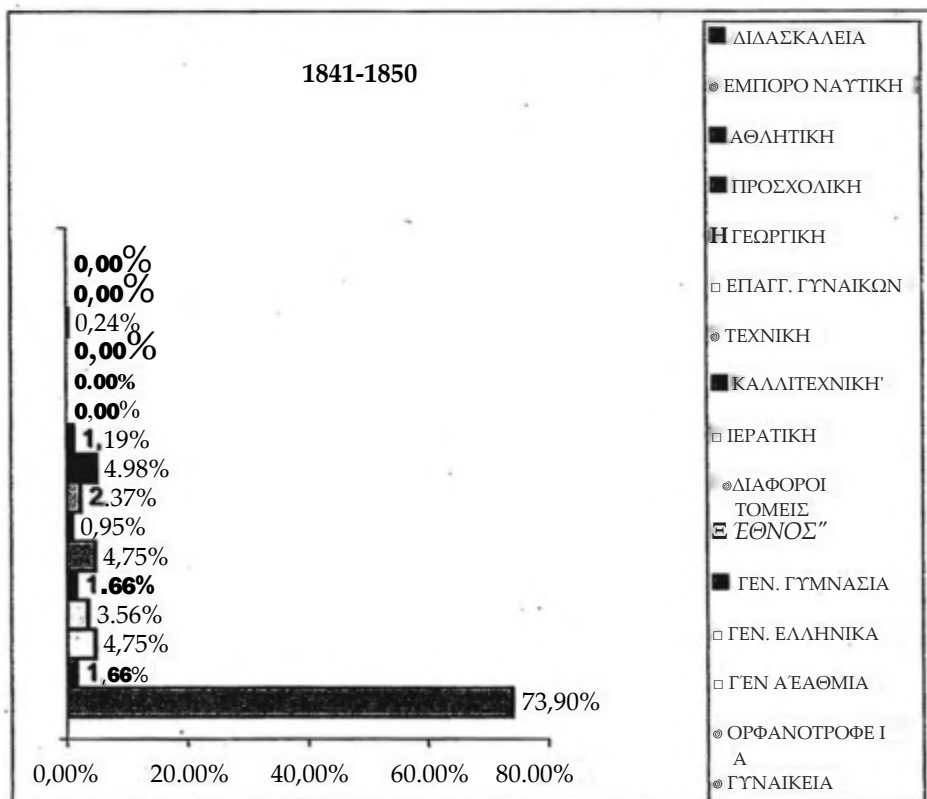
CL

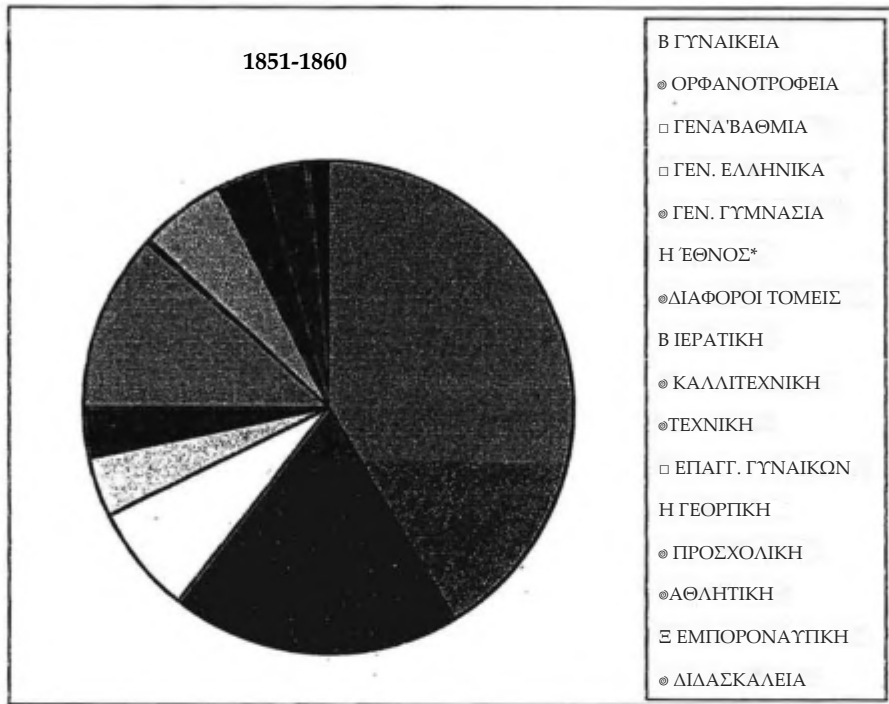
i

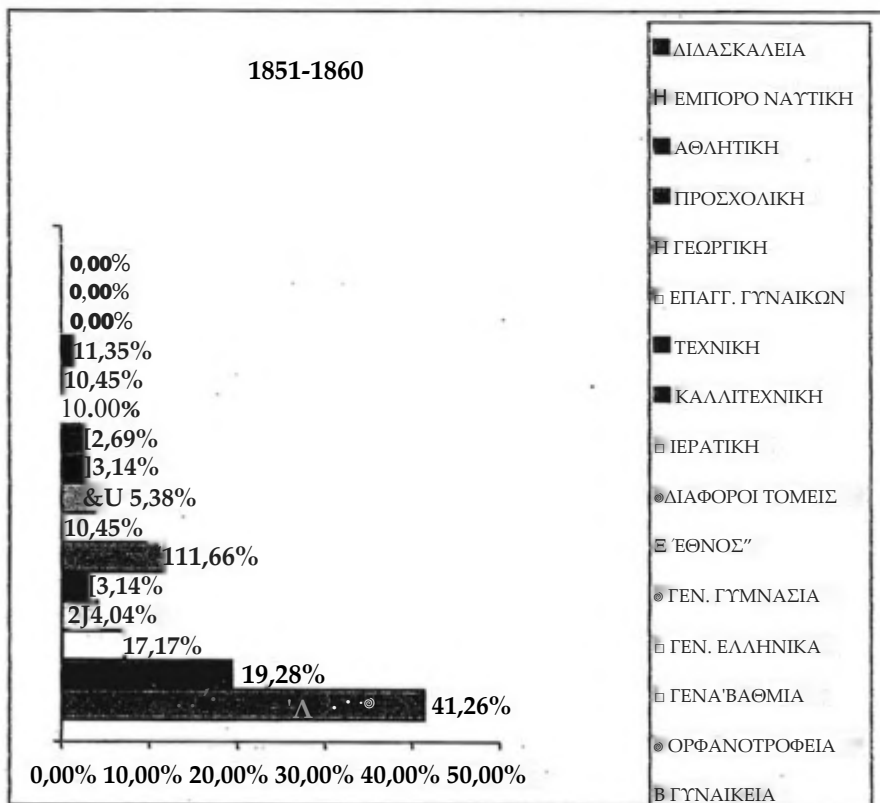
α

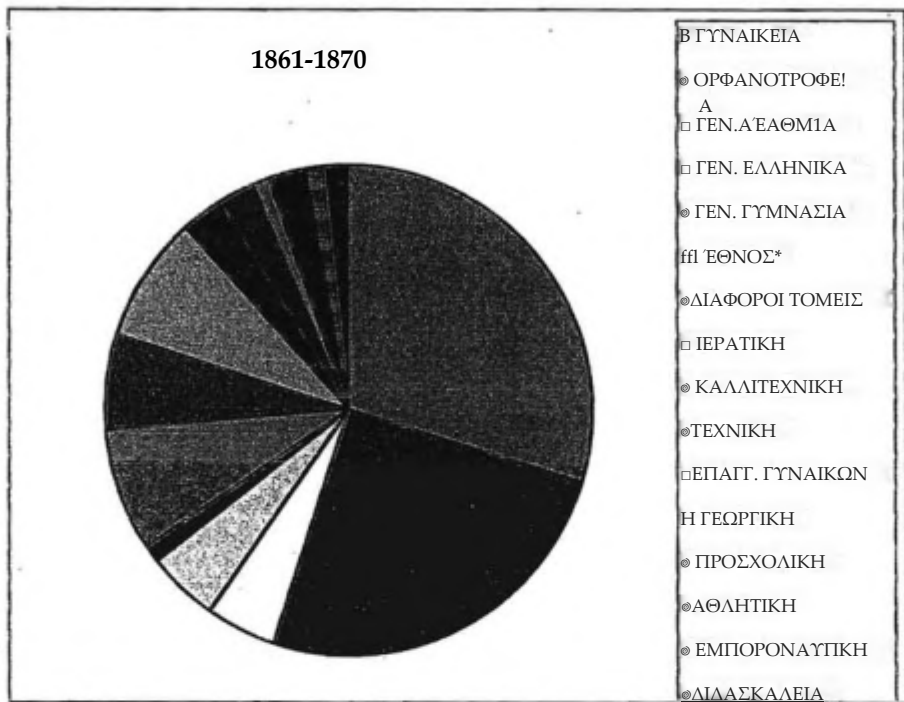
β

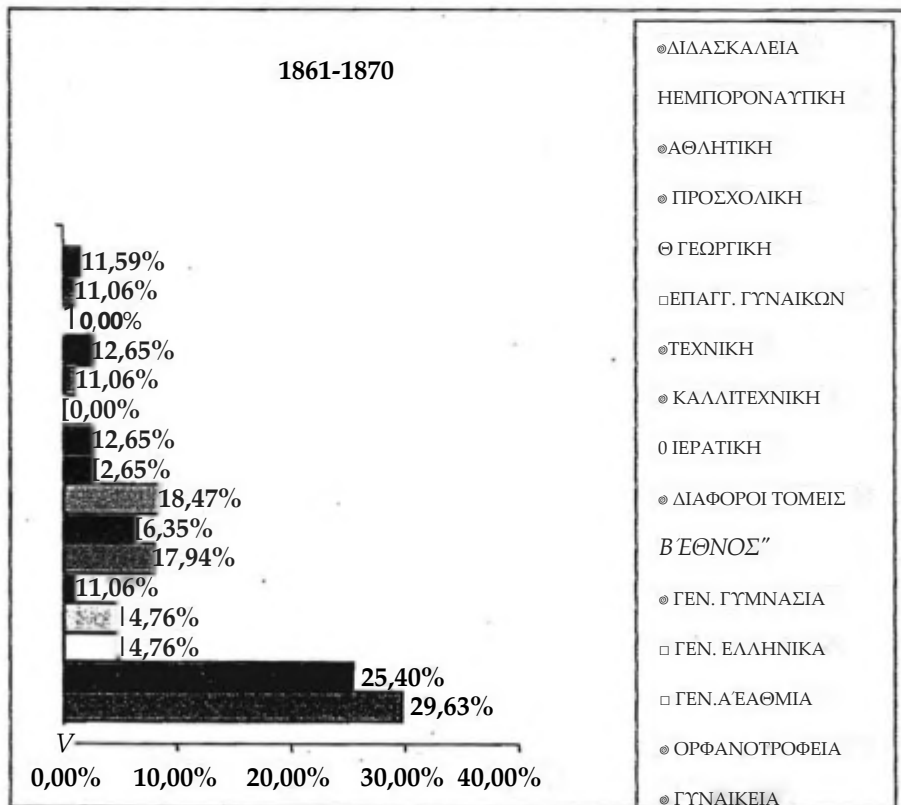
OL

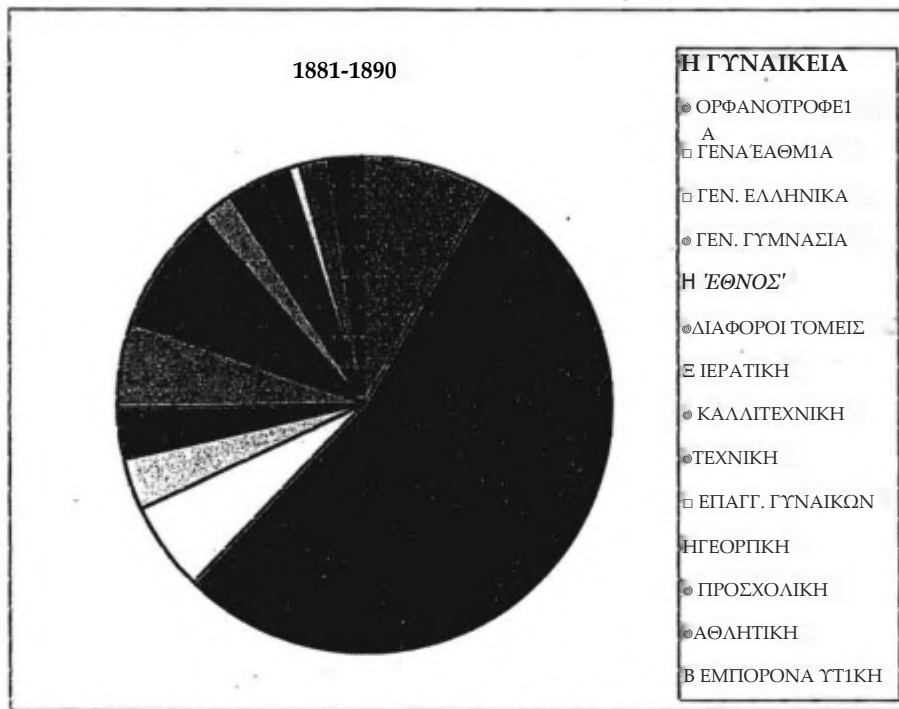
β

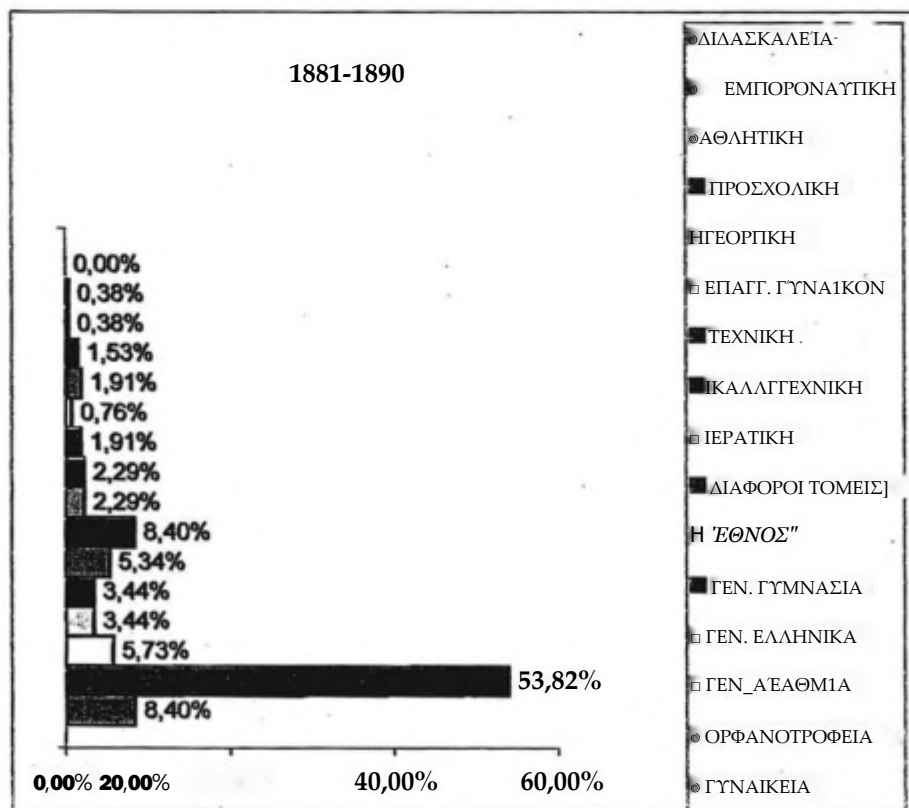
GL-

β

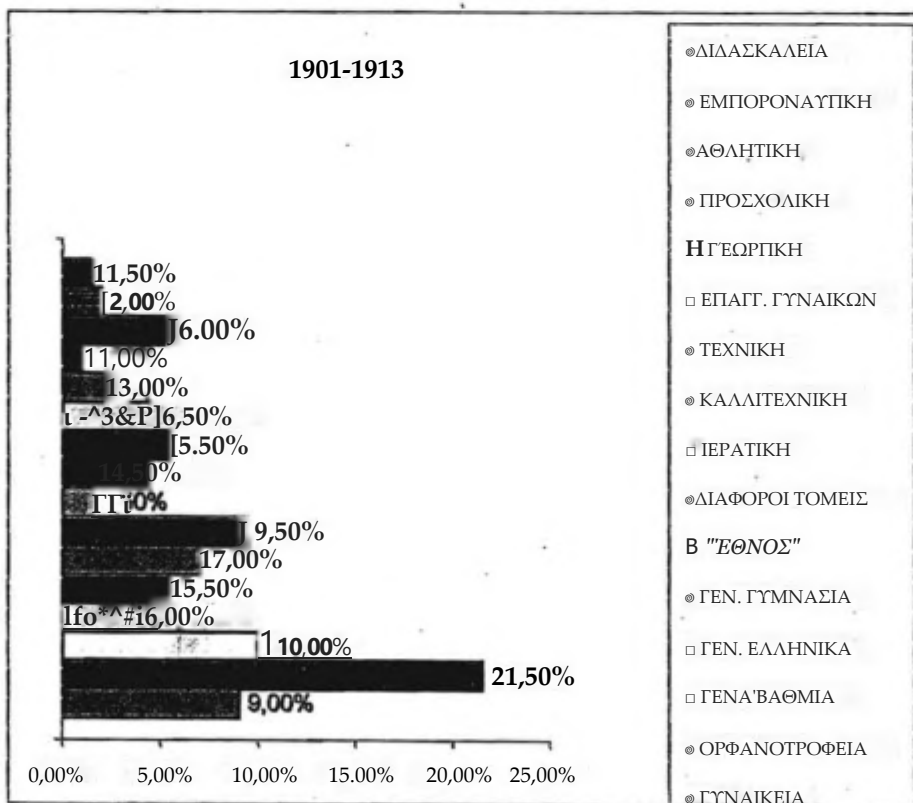
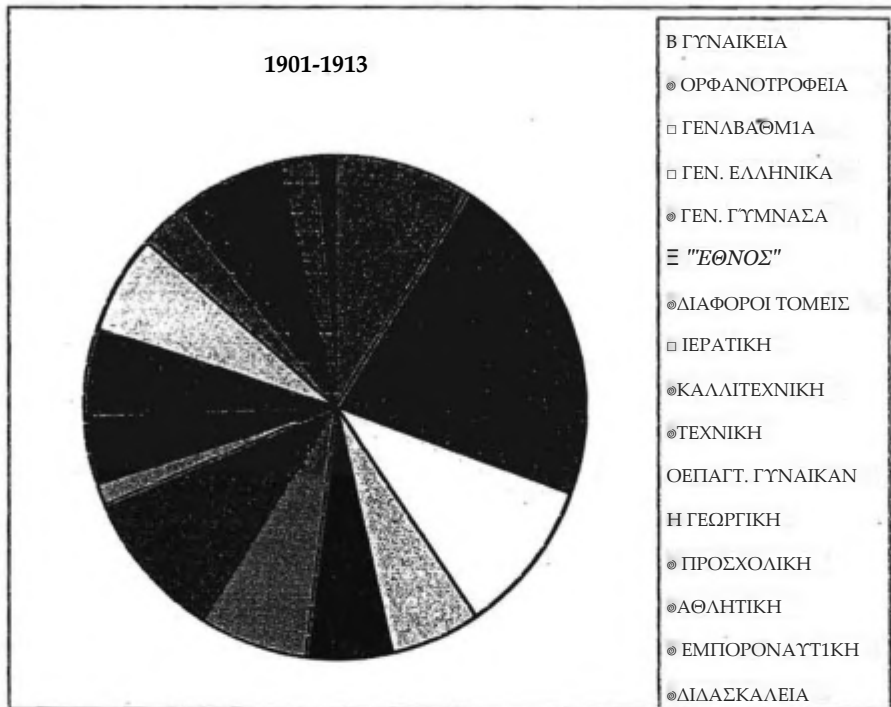

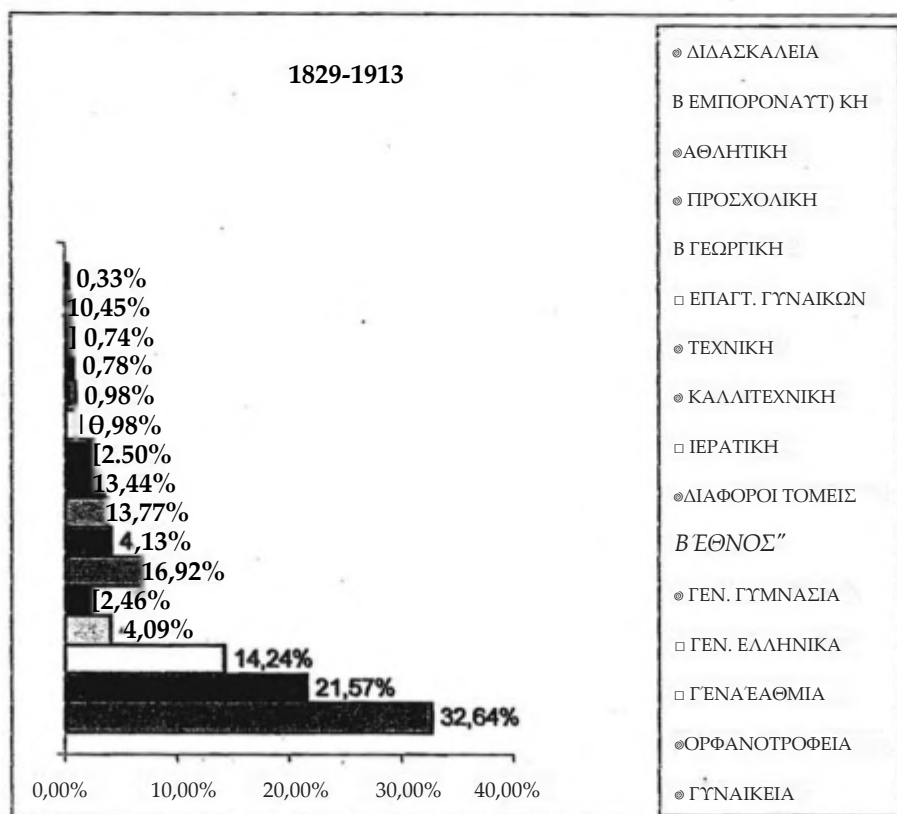
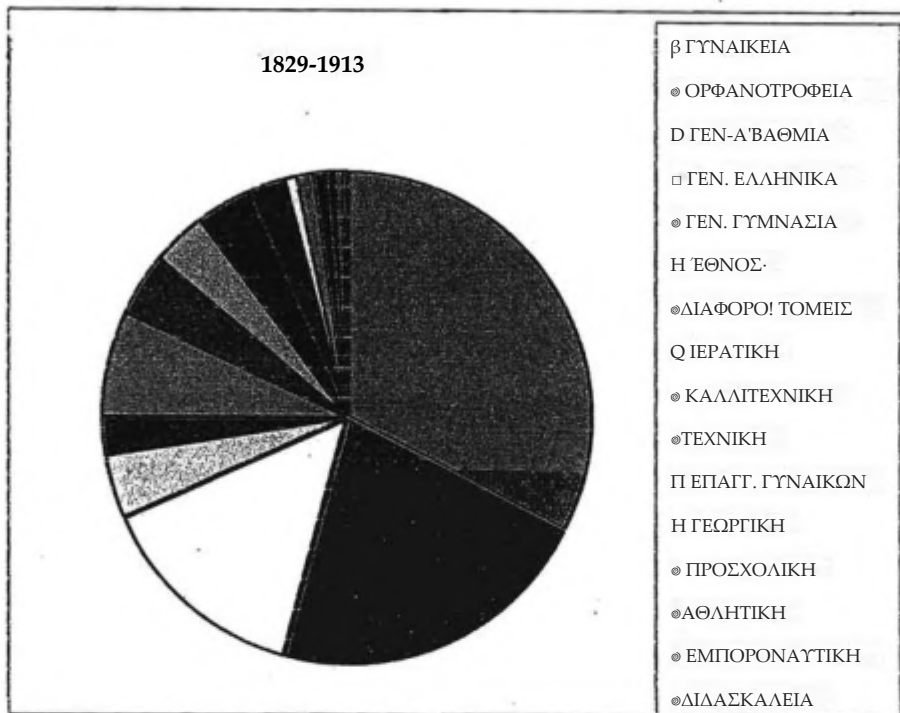
CL

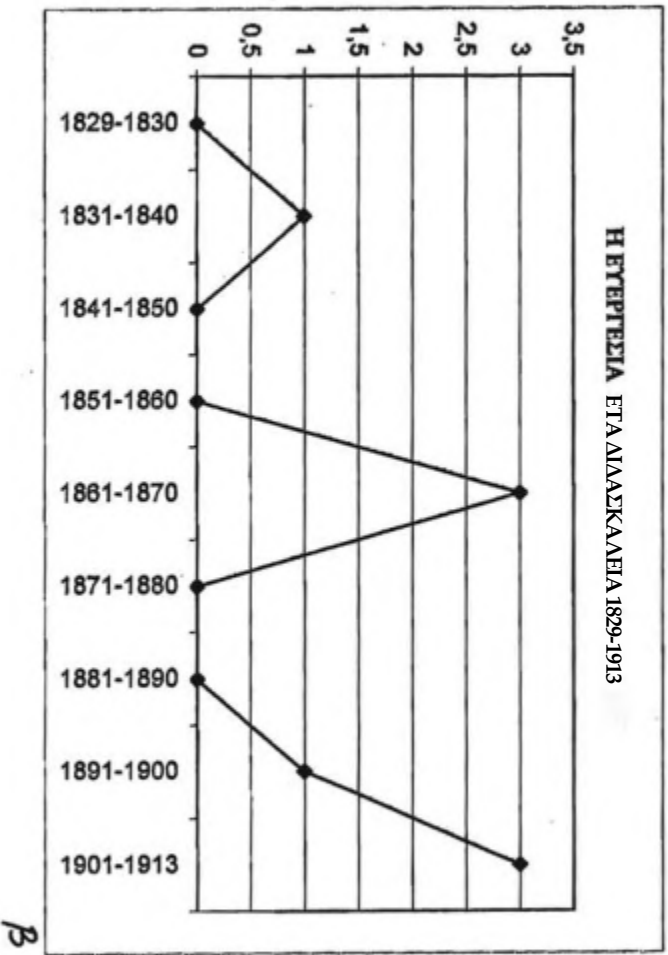

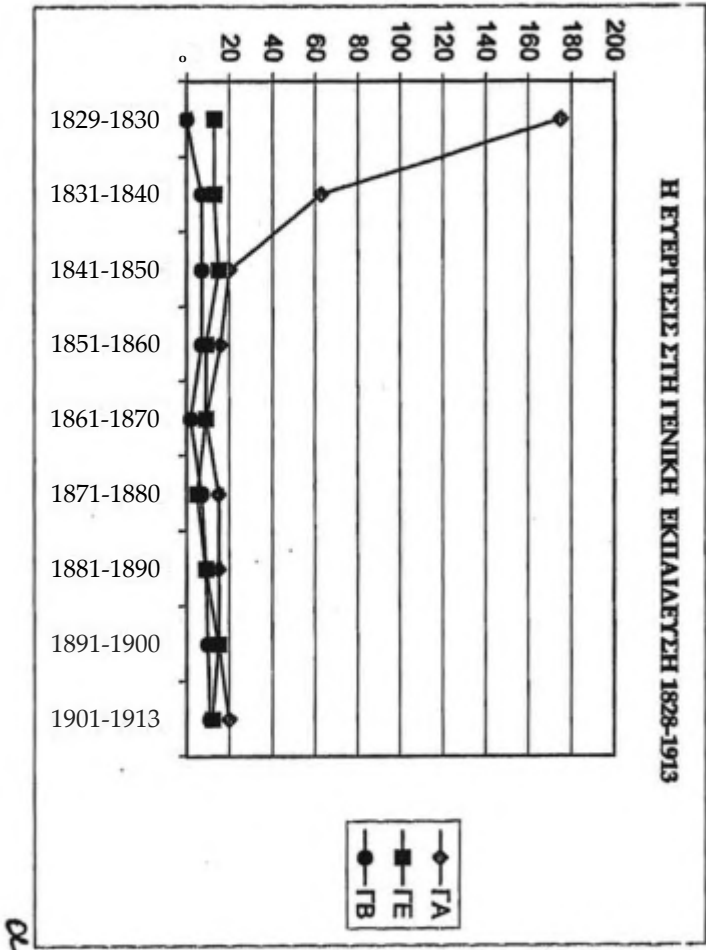
β

Δ 7

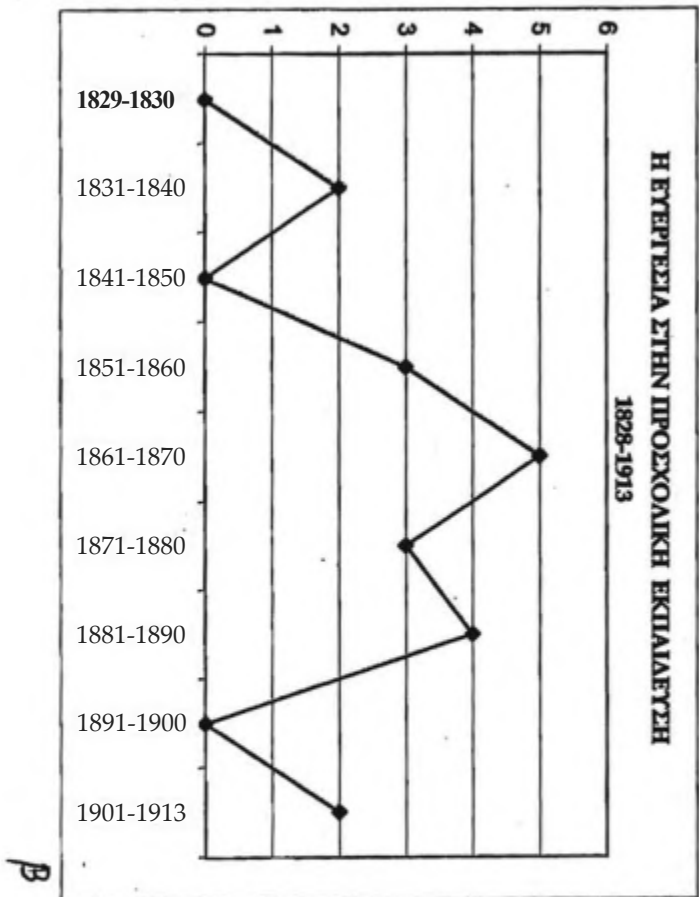

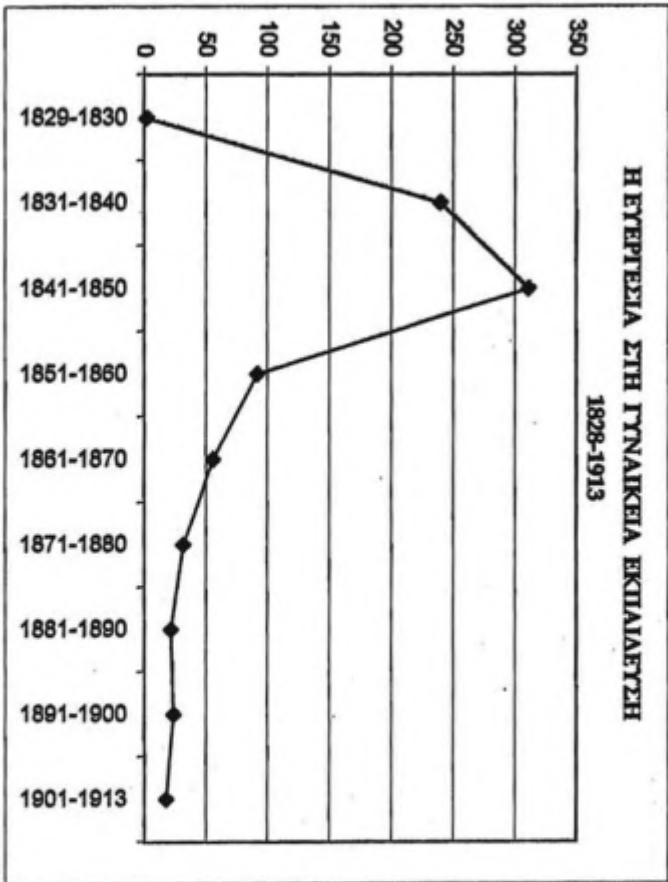

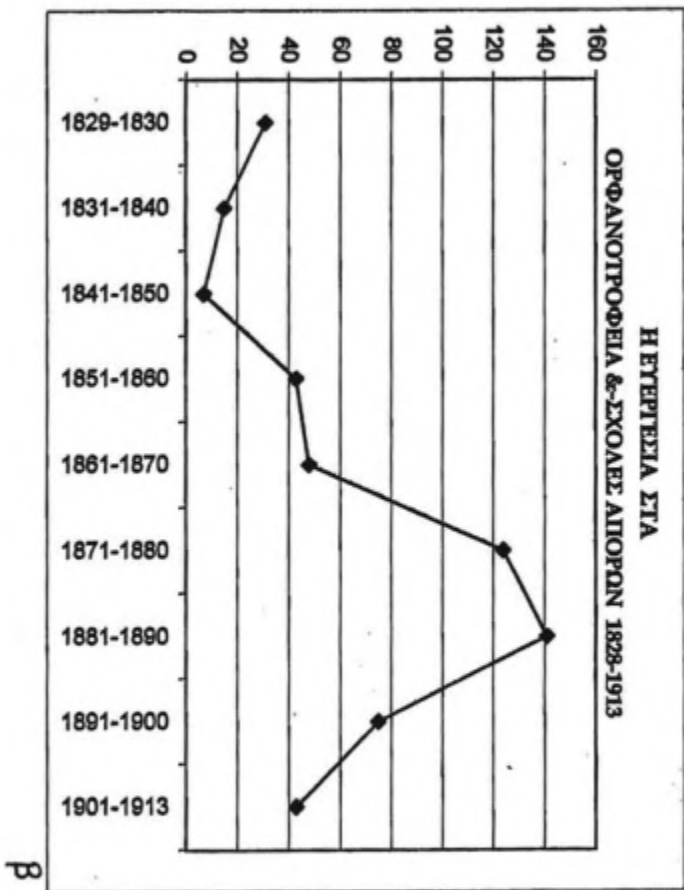
VJLW H á > V d J

Δ 12

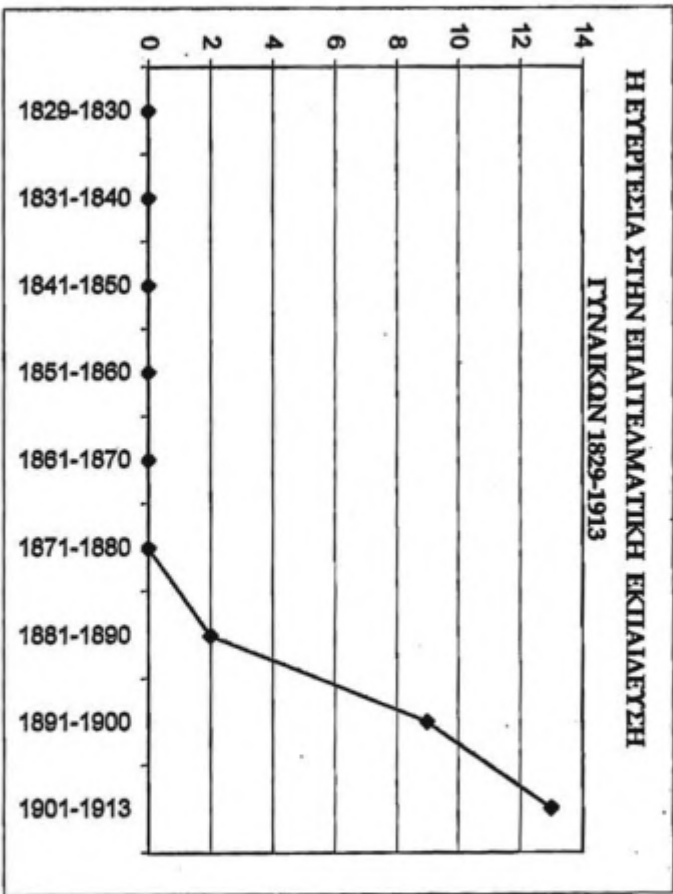
α

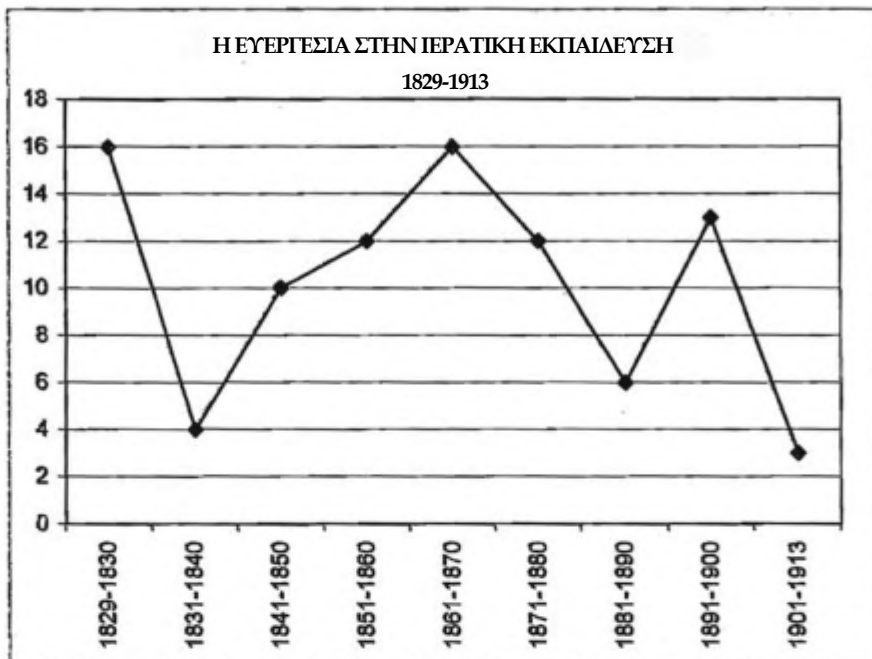
ρ

Δ 15

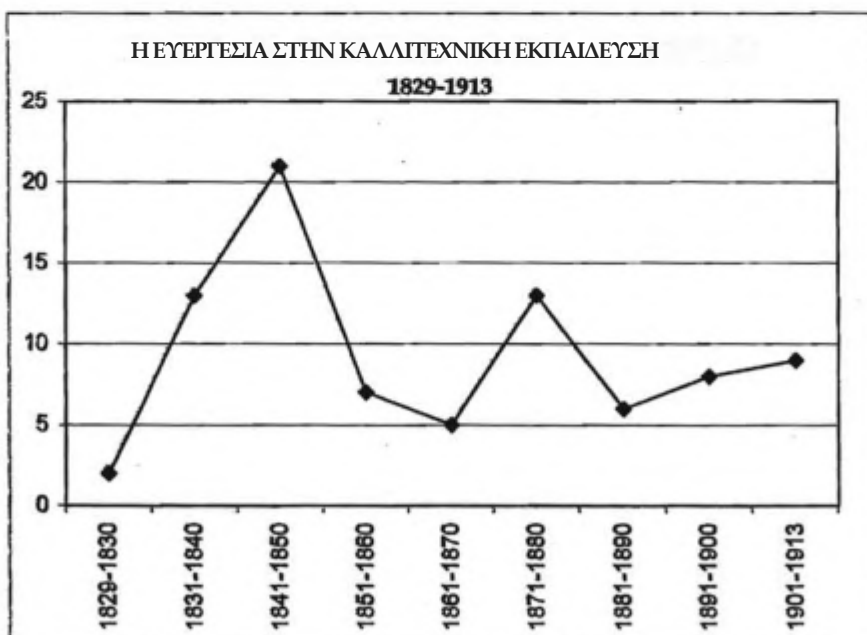
I

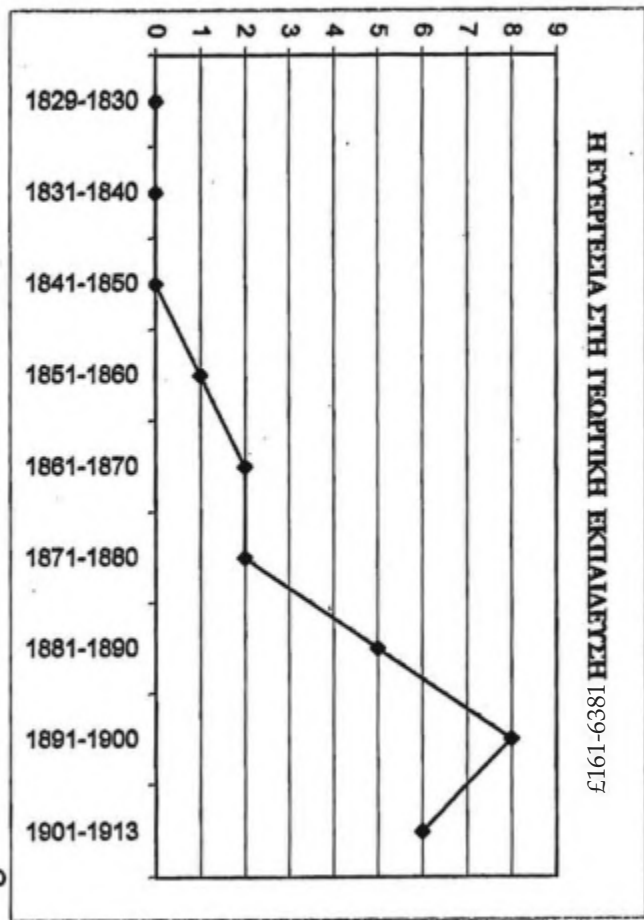
α

CL

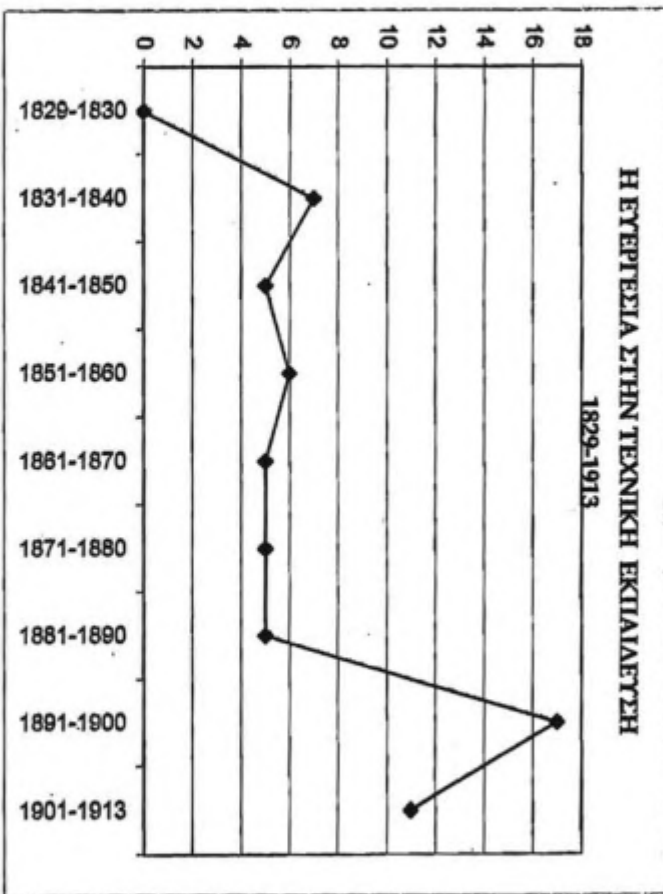

β

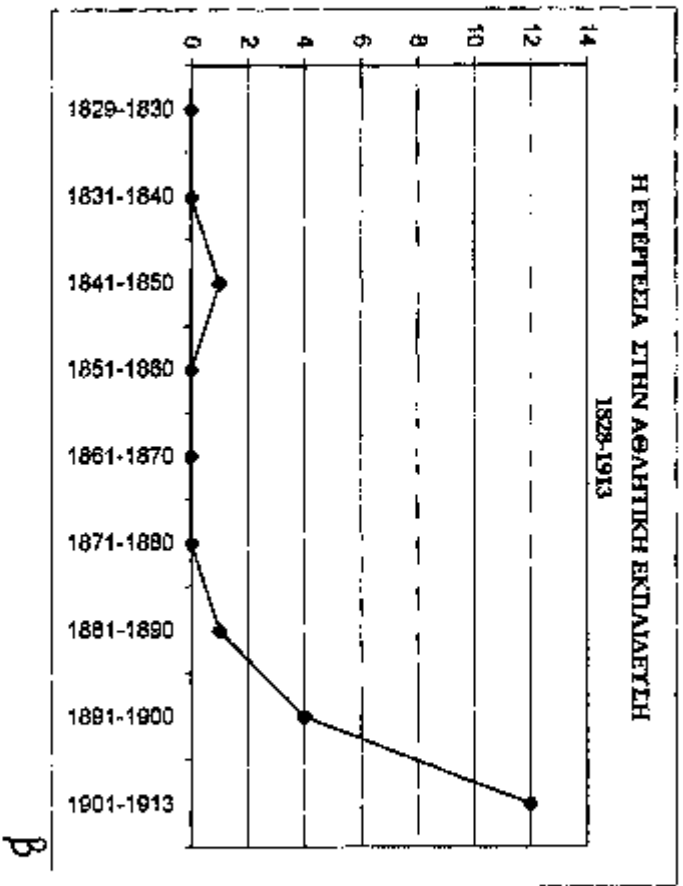

β

Δ 1
^5\

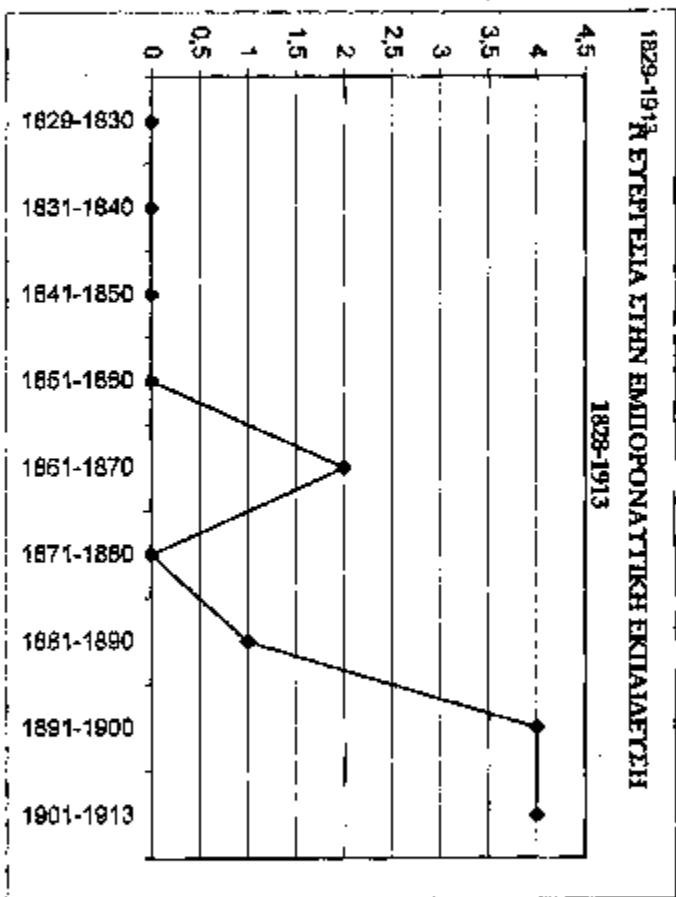

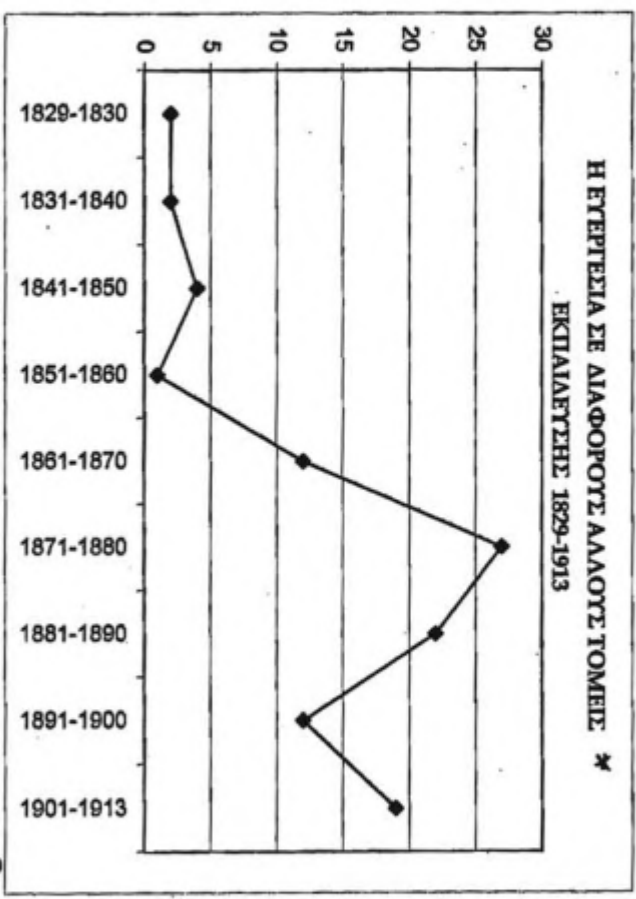
α

β

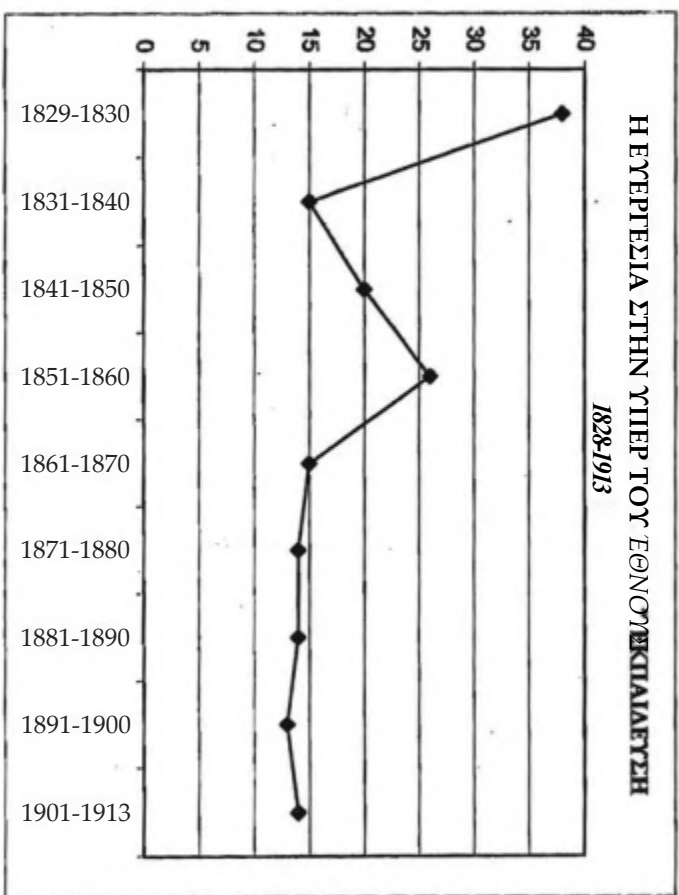
Δ 16

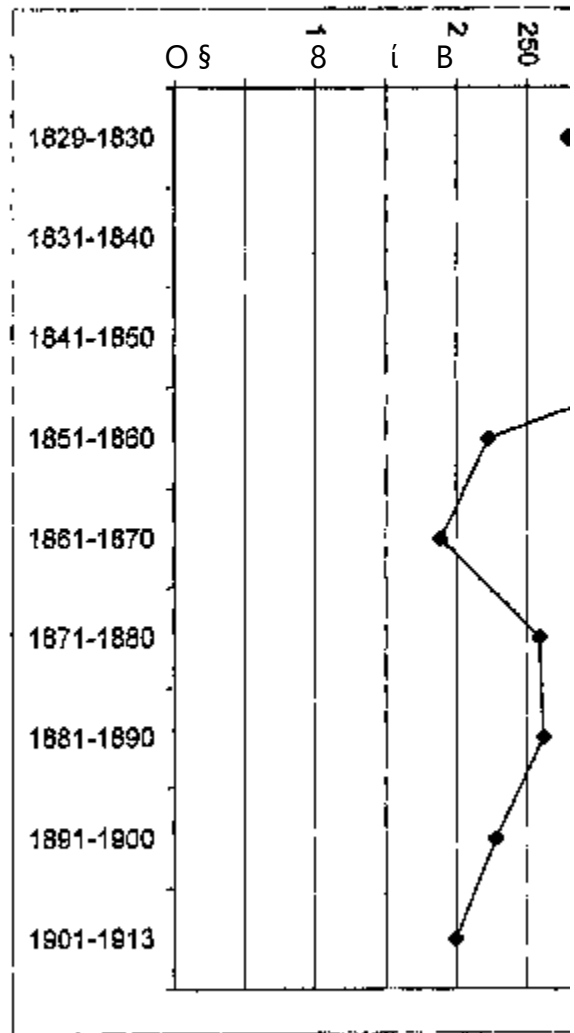
* (Στρατιωτική εκπαίδευση, φιλανθρωπικές σχολές
 διαφόρων κοινωνιών, κ.λ.π.)

Β
 Δ 17

α

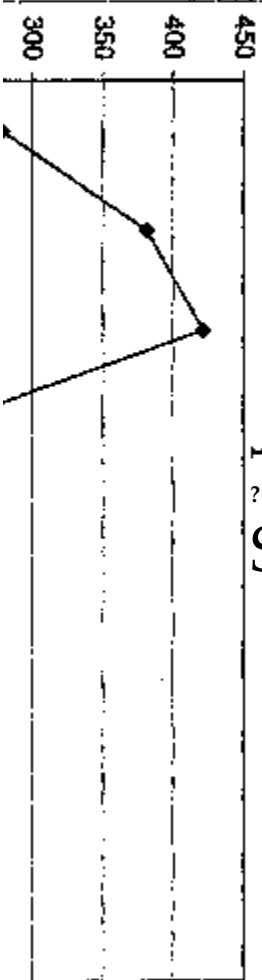
Δ 18

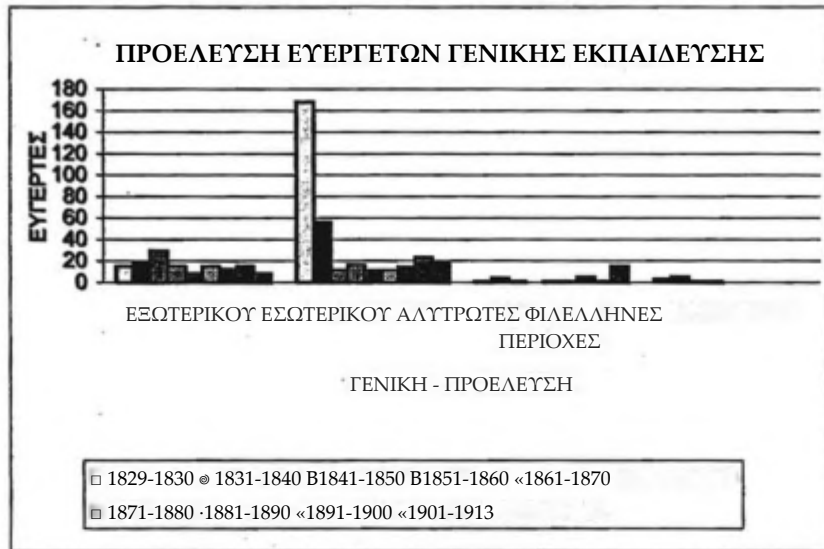
ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΗ

• THE REFRACTION

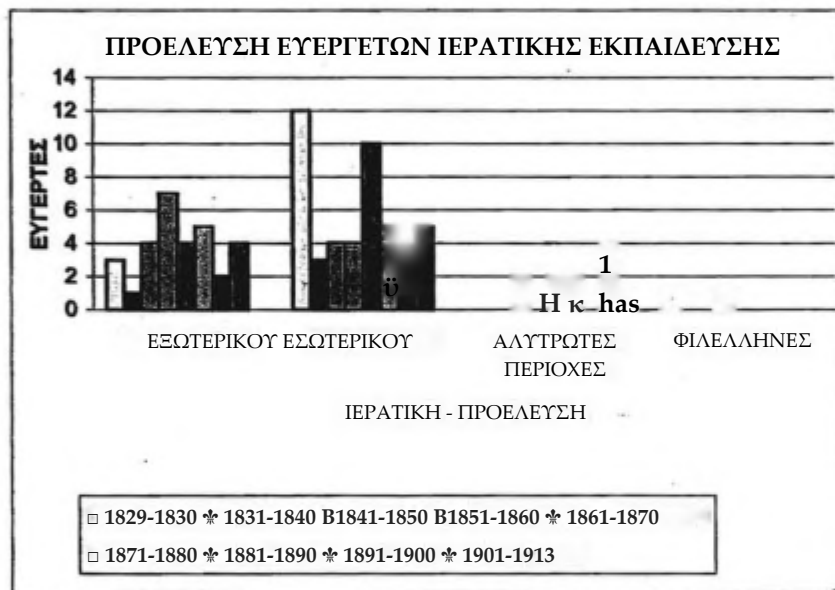
1 28 S

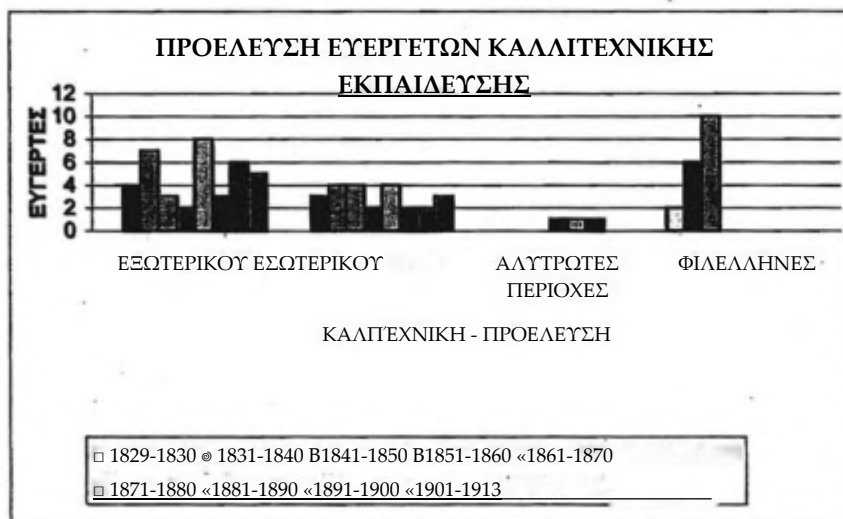
3. ΓΡΑ «ΡΗ·ΜΗΛ)ΑΤΑ

CC

β

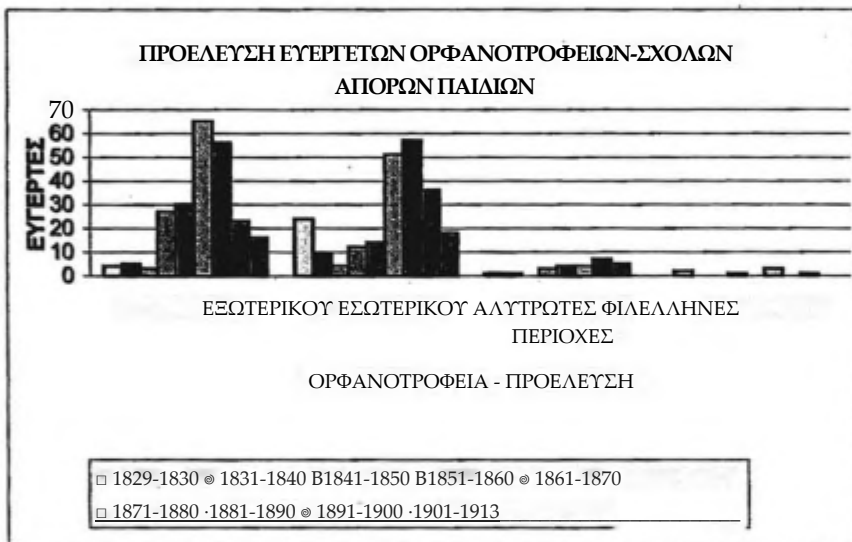

1

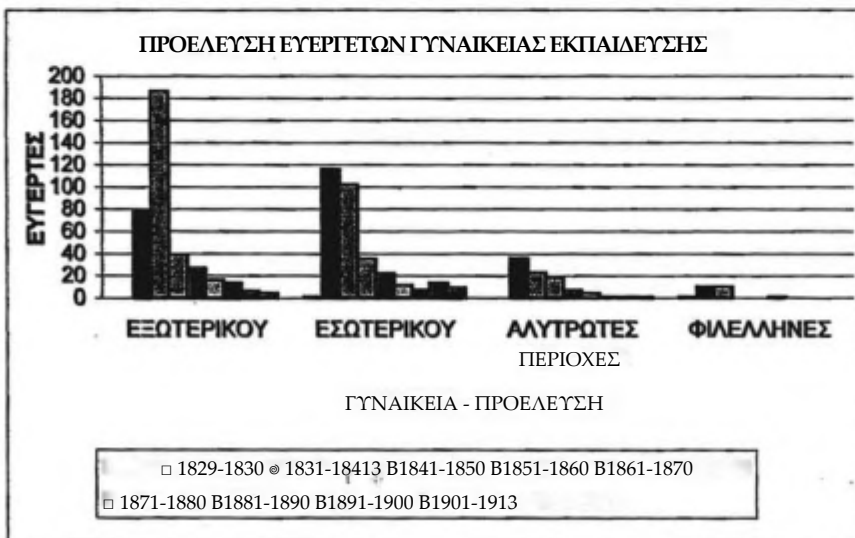
δ

CL

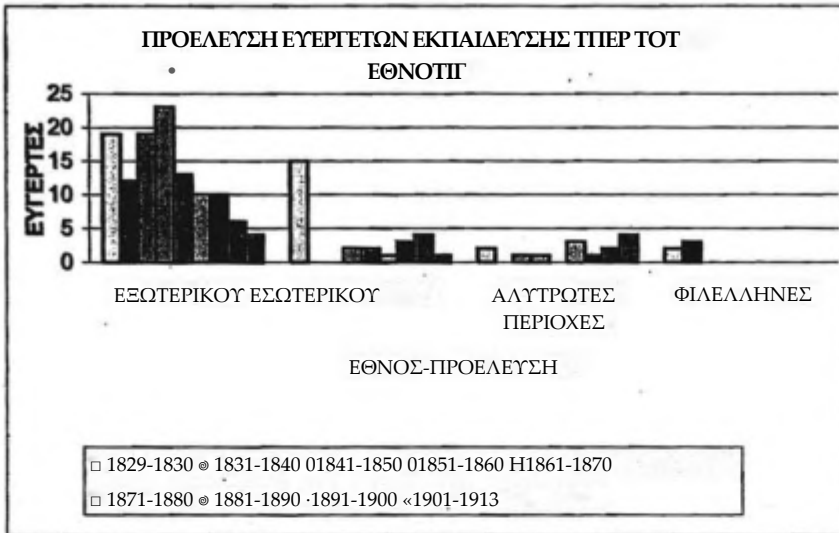

B

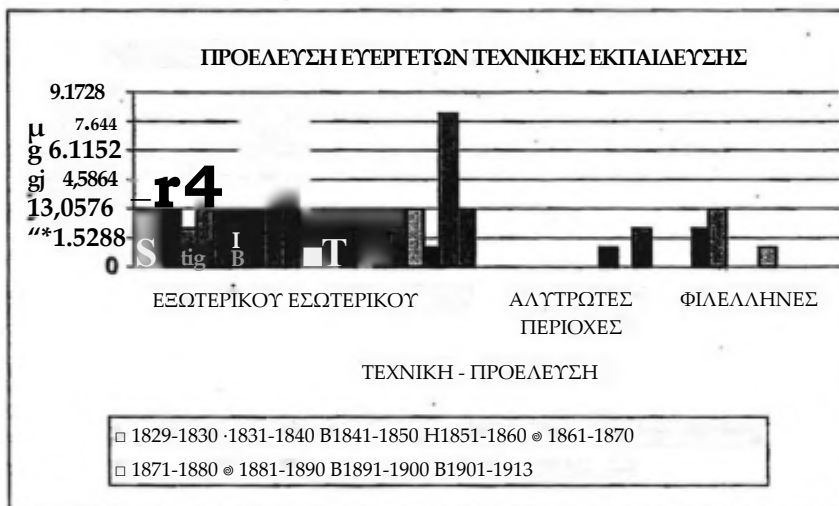

8

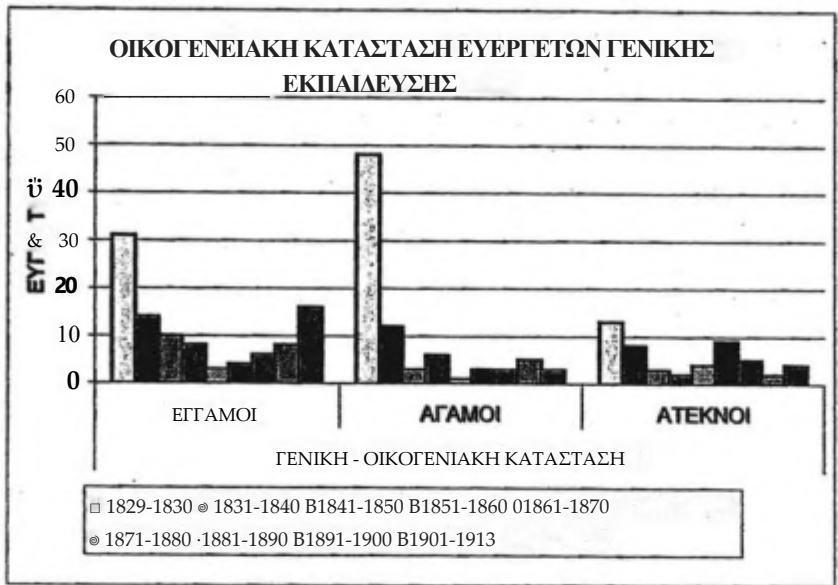
Γ₂

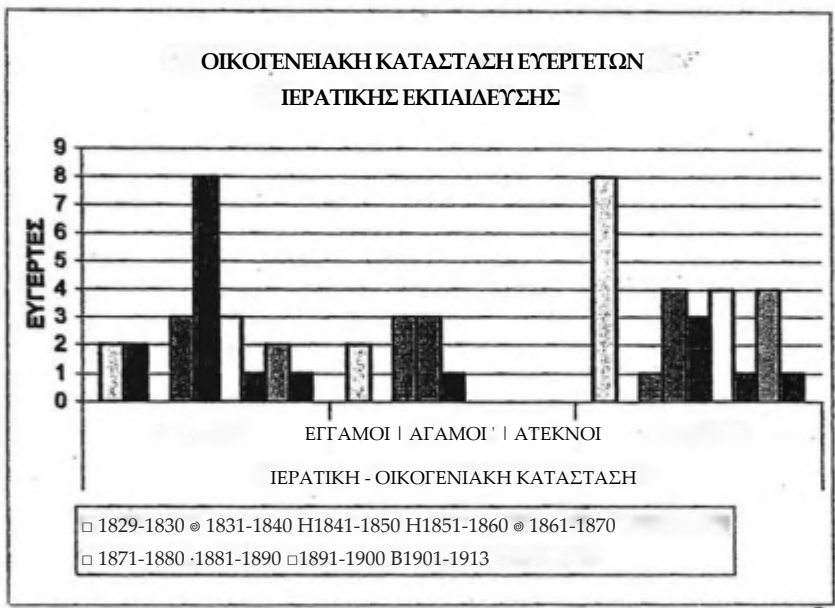
OC

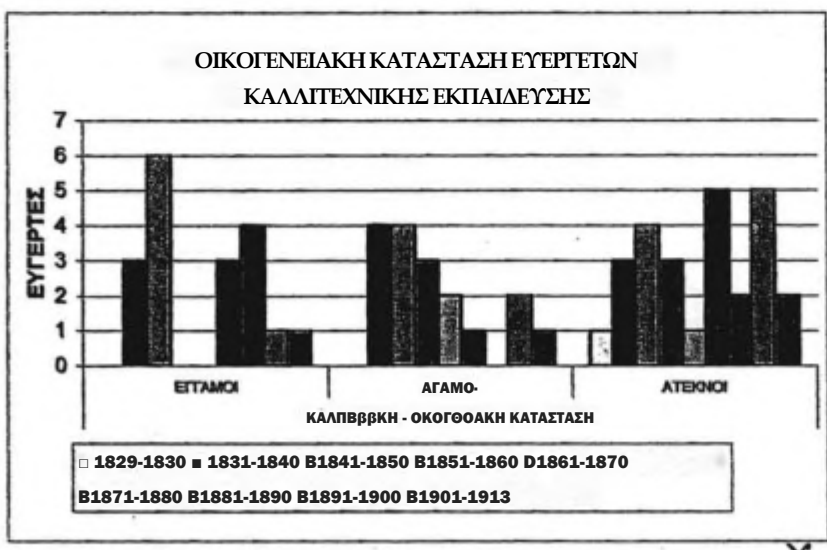
B

α

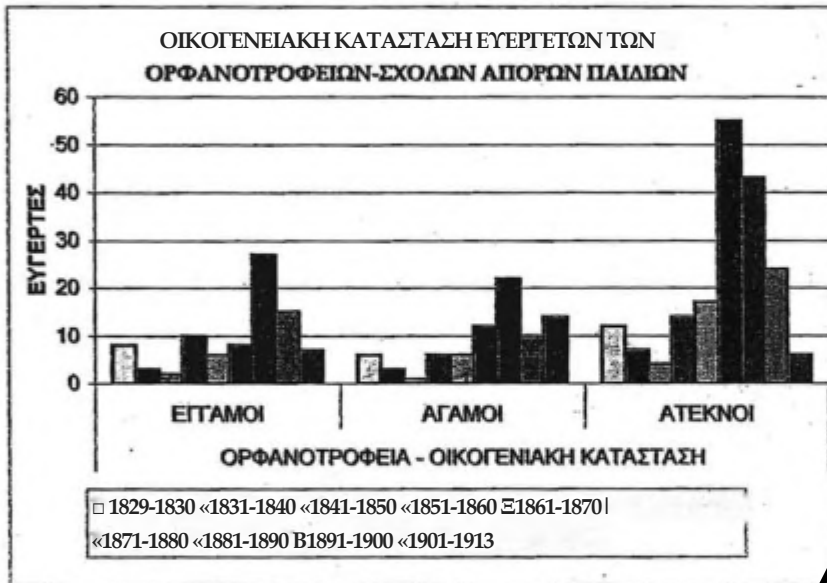

β

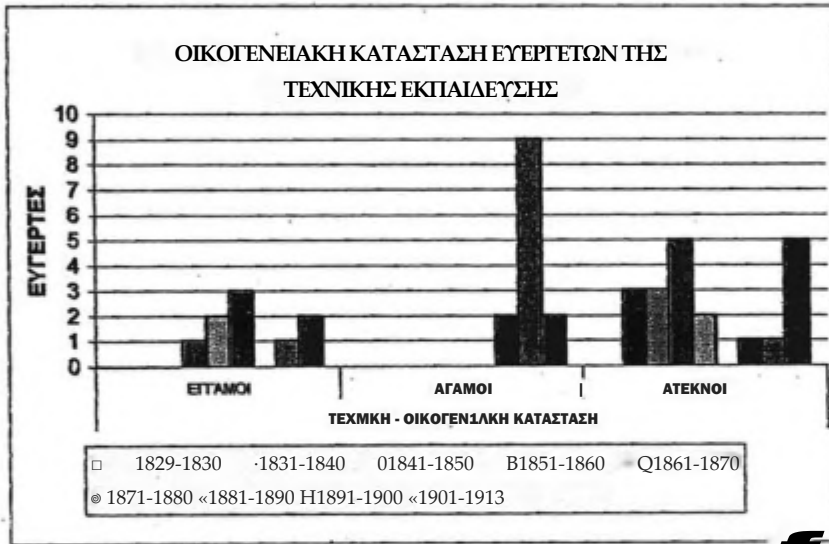
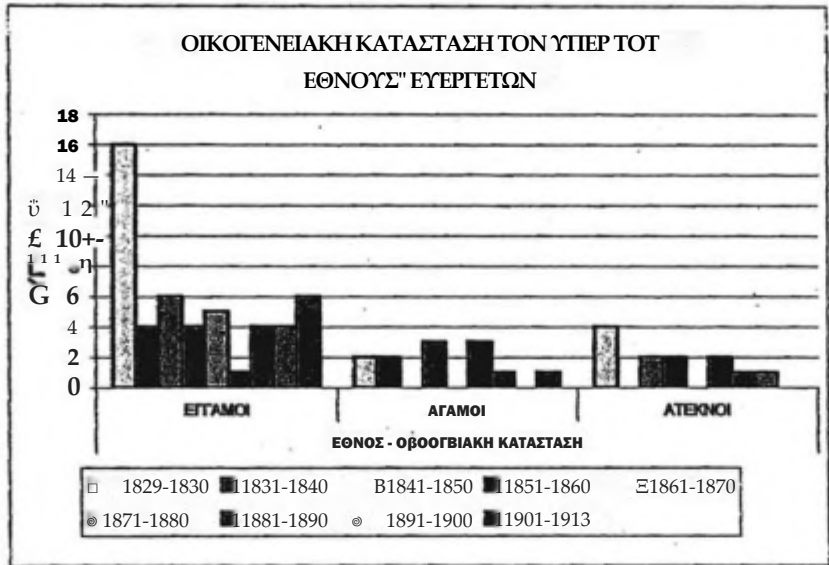

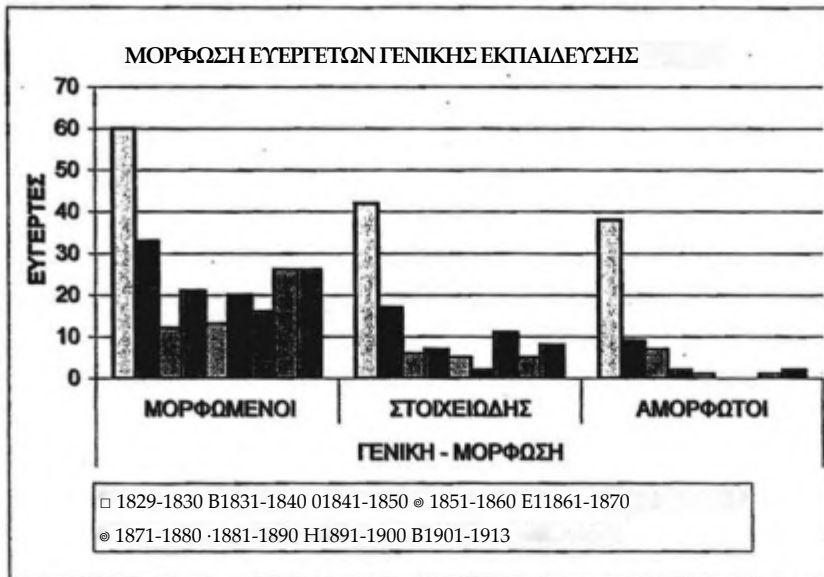
γ

4

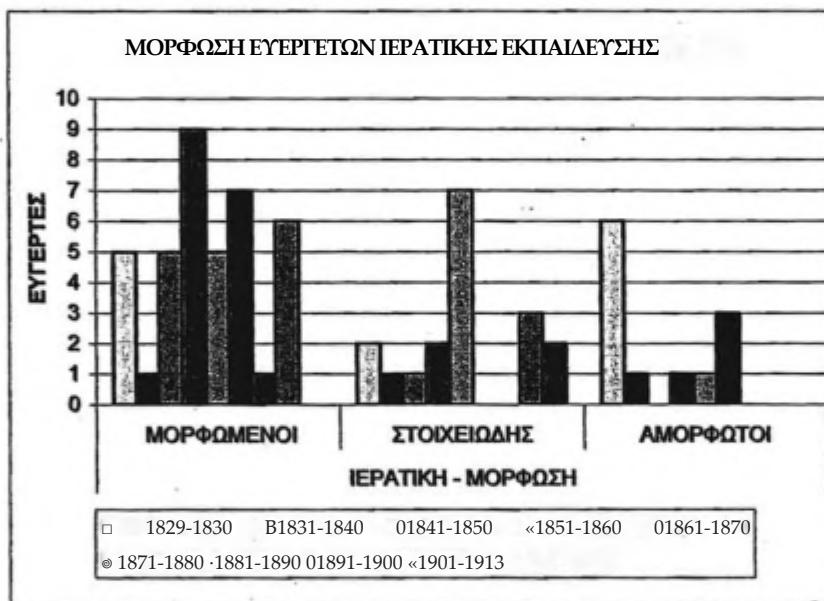

5

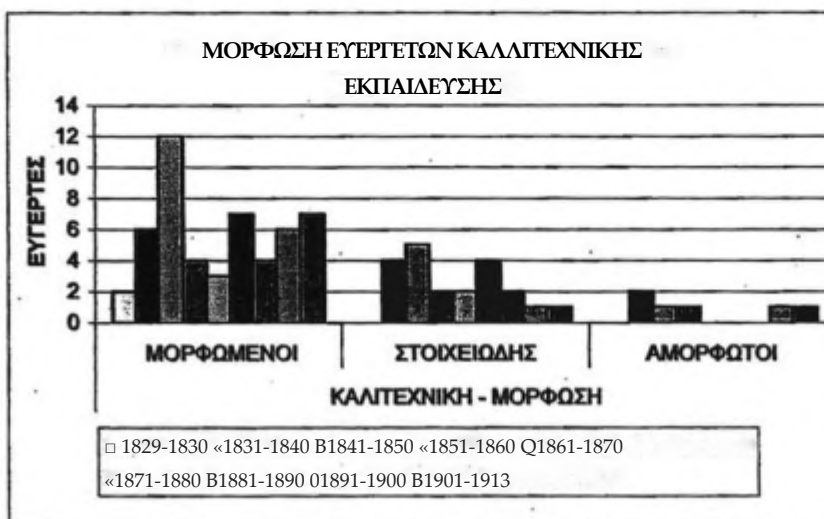

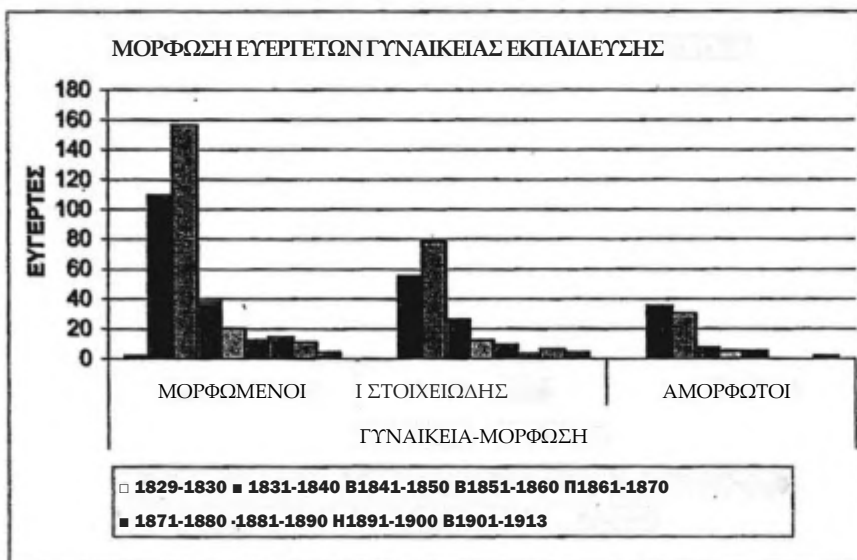
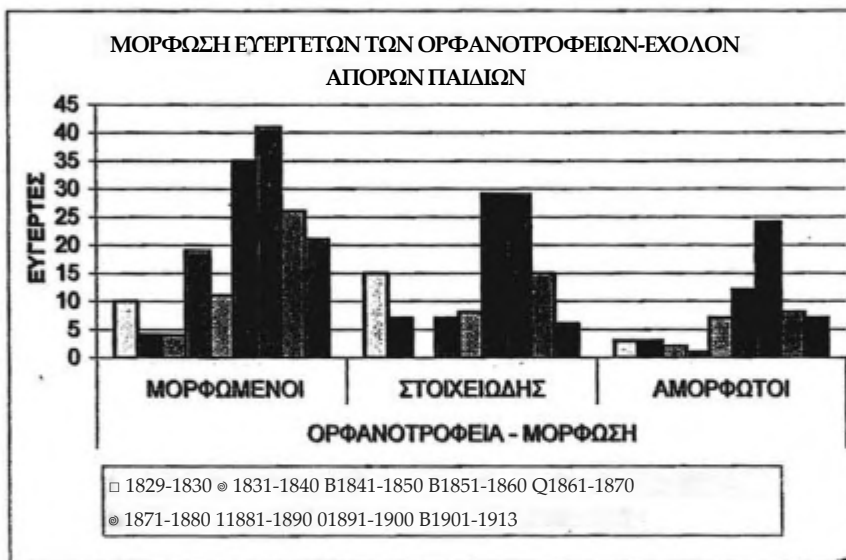
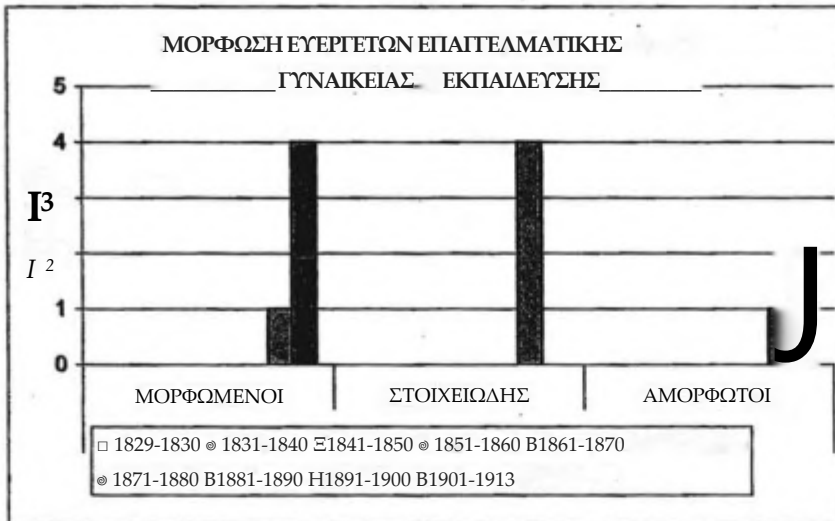
α

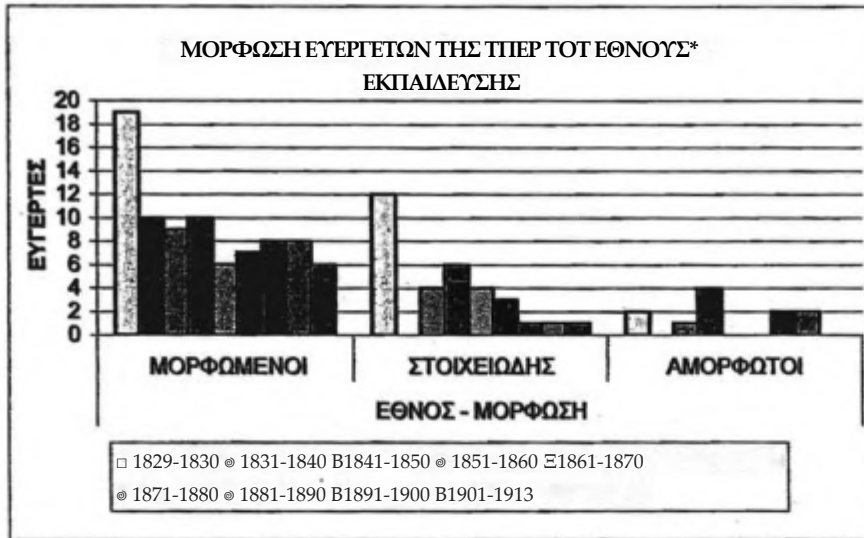

β

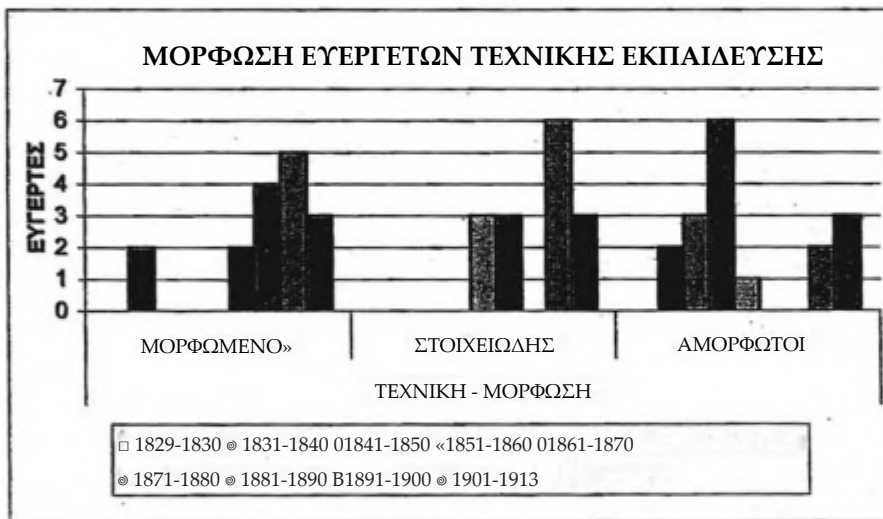

γ

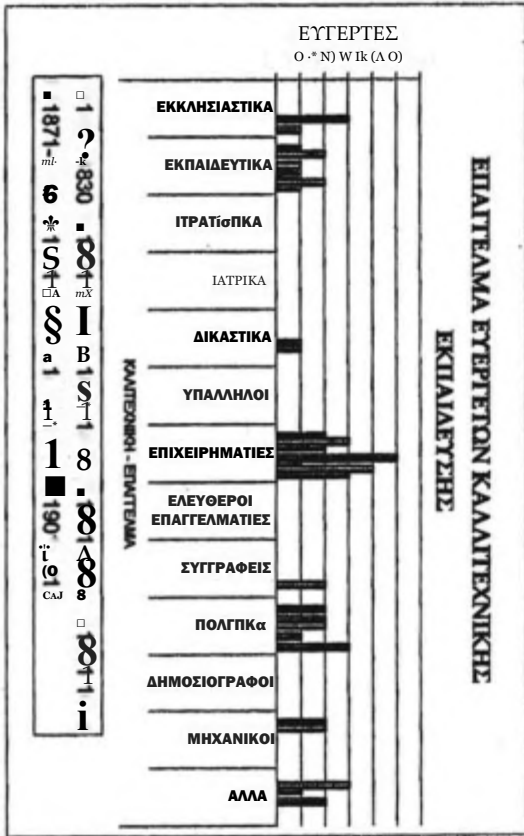
a

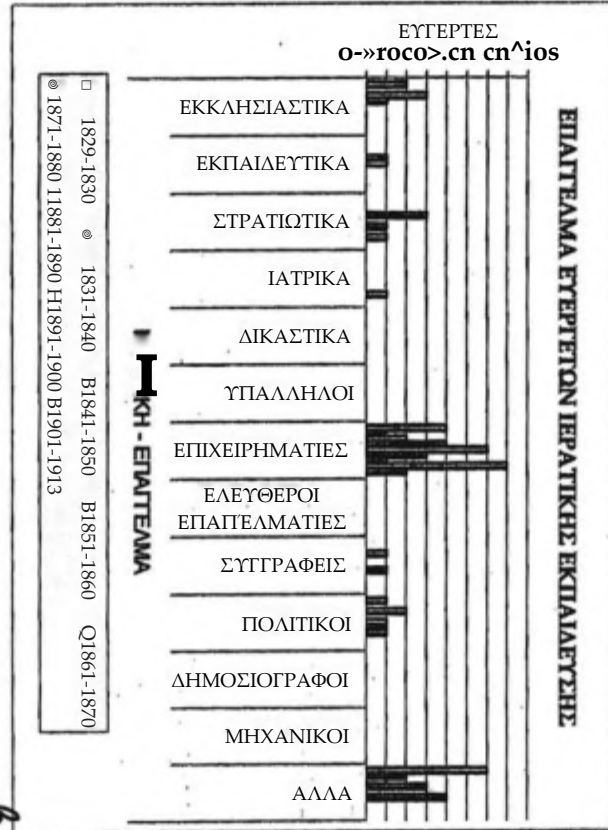
β

Γg

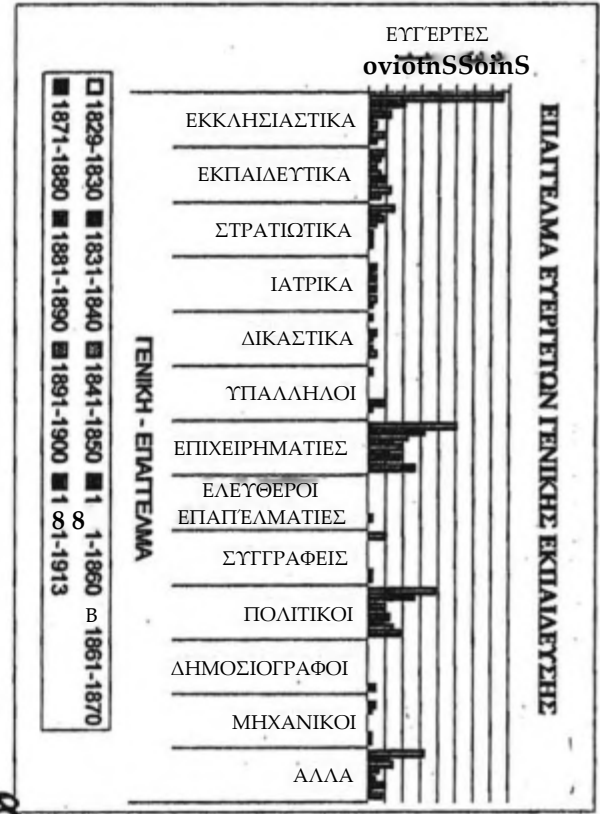
сК

β

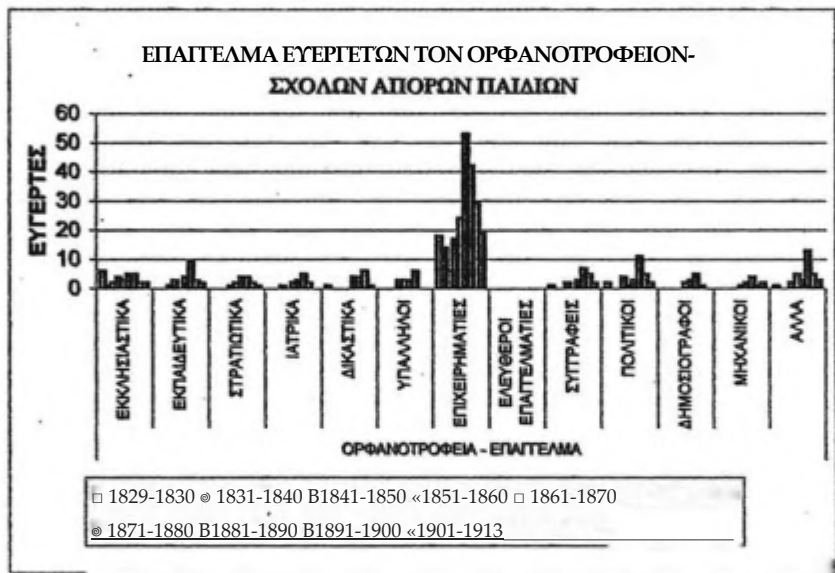

α

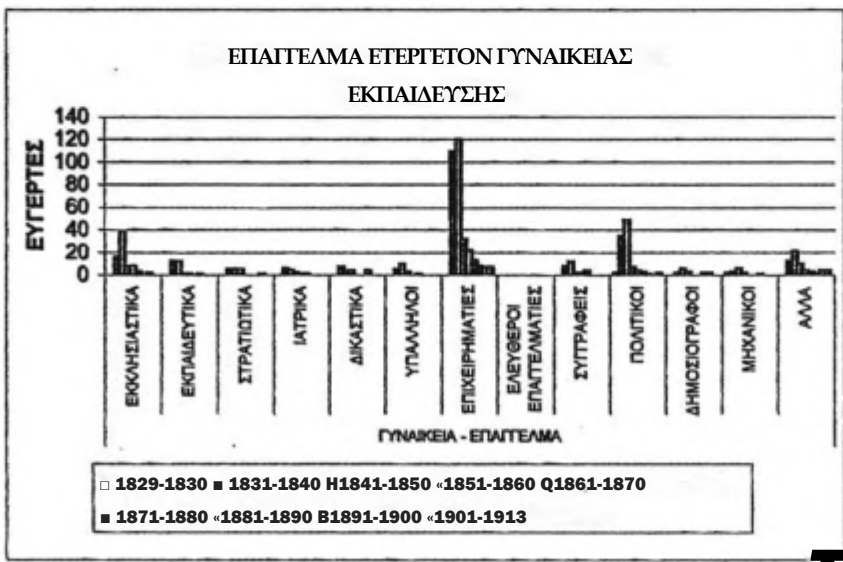

ft.

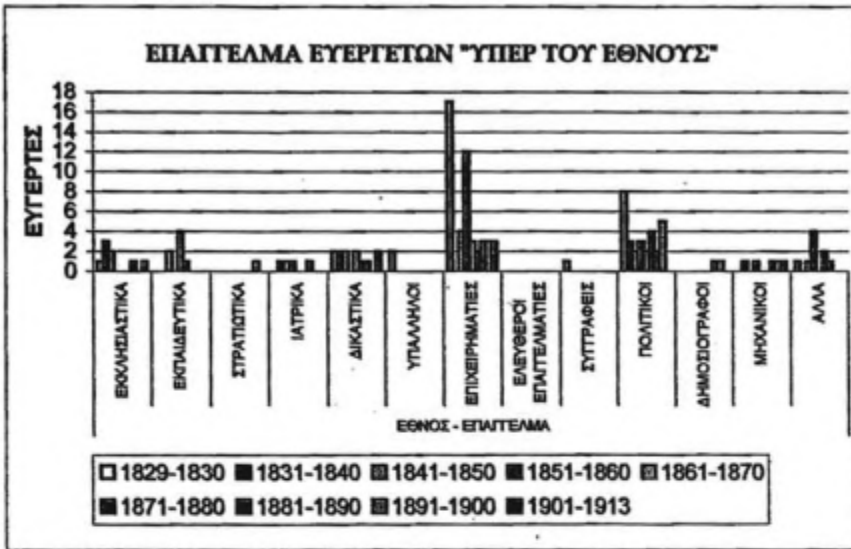

τ β.

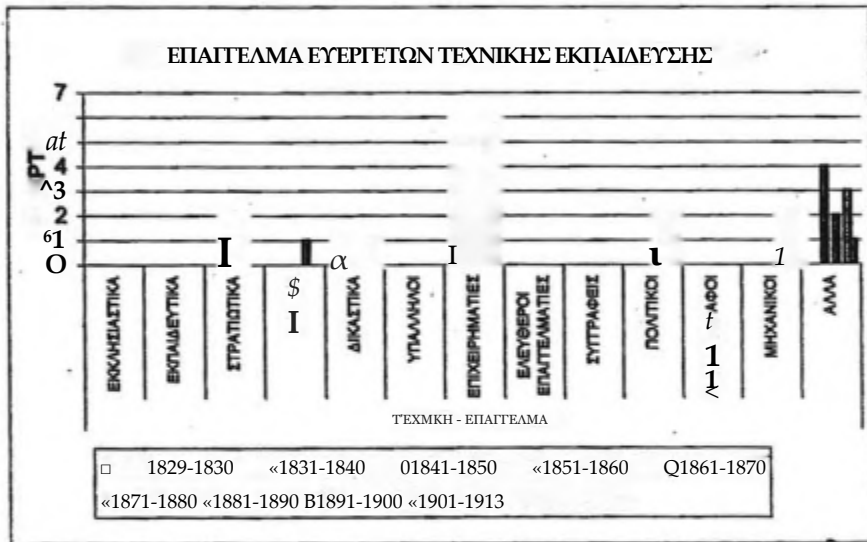

T

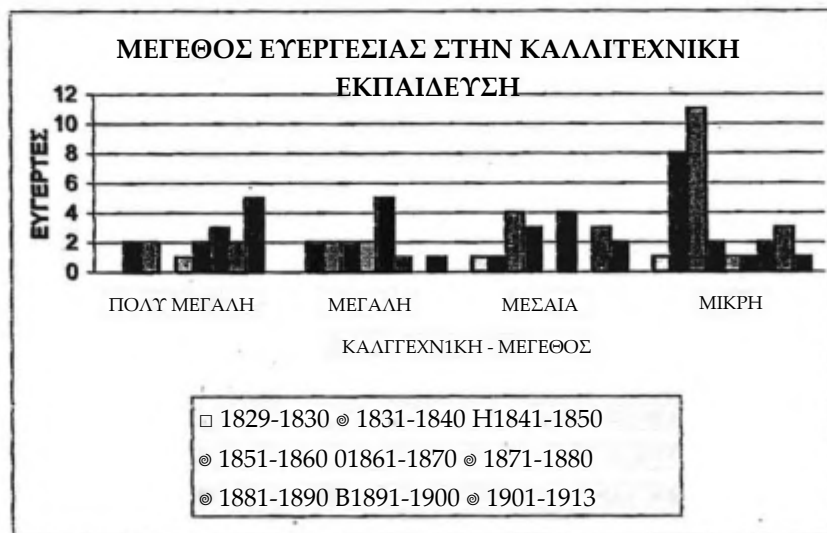
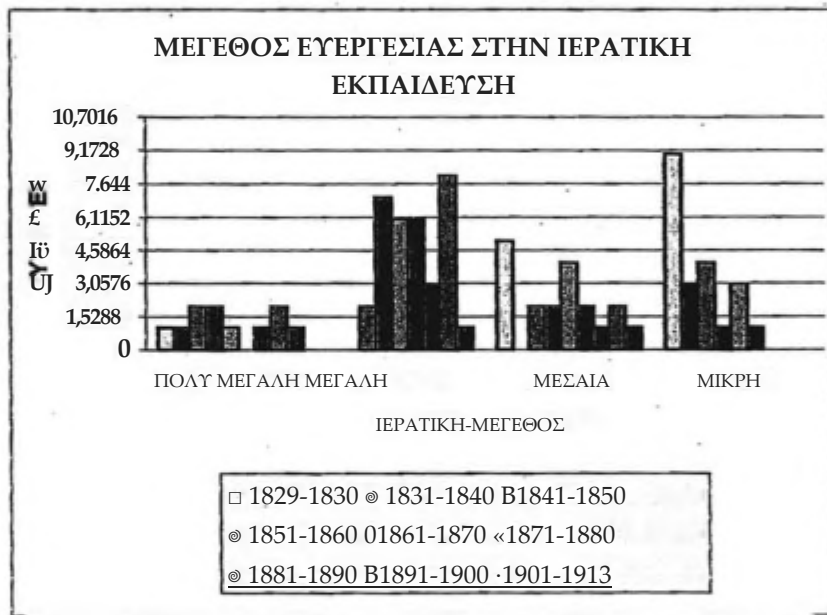
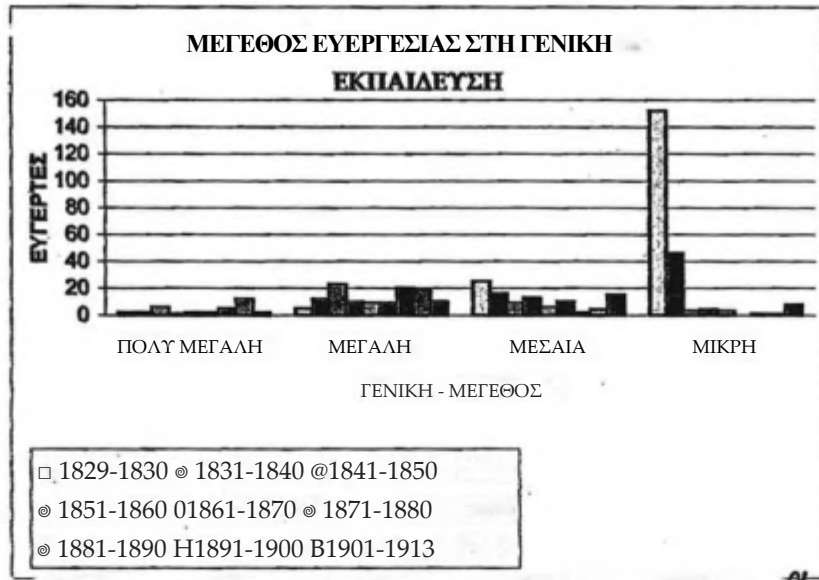
Γ 11

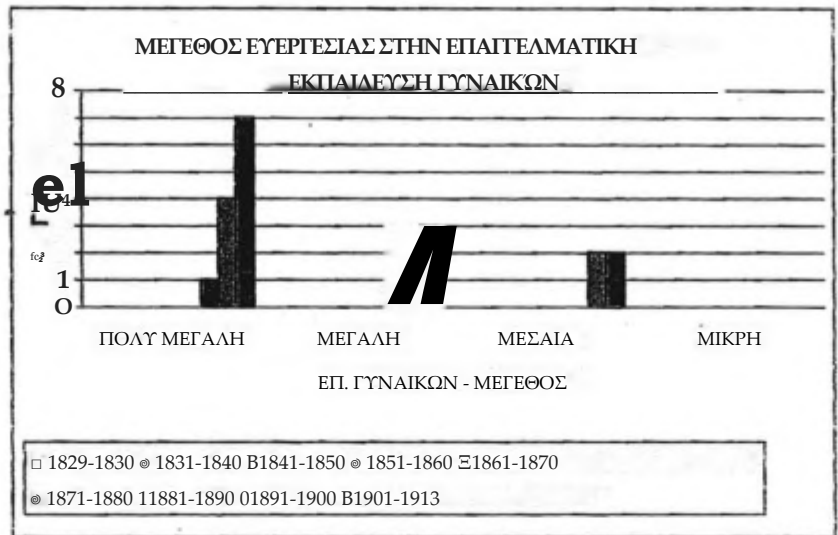
Ου

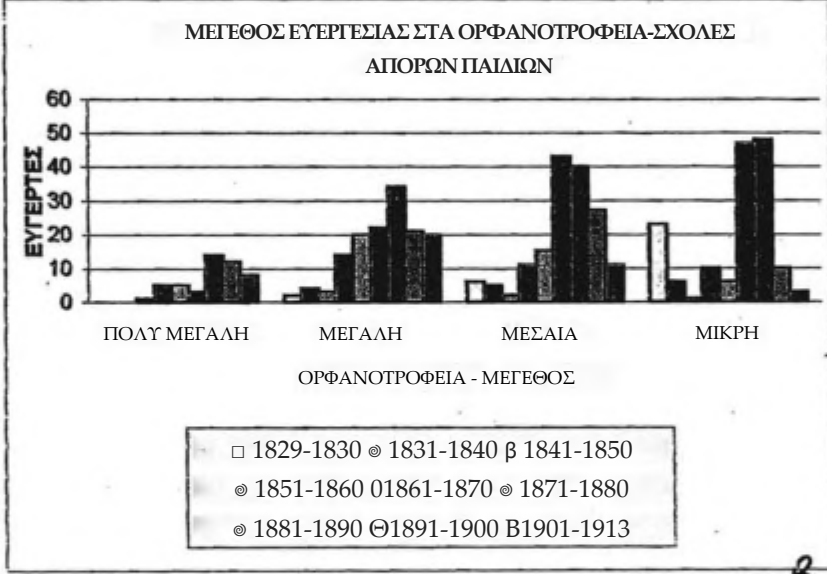
B

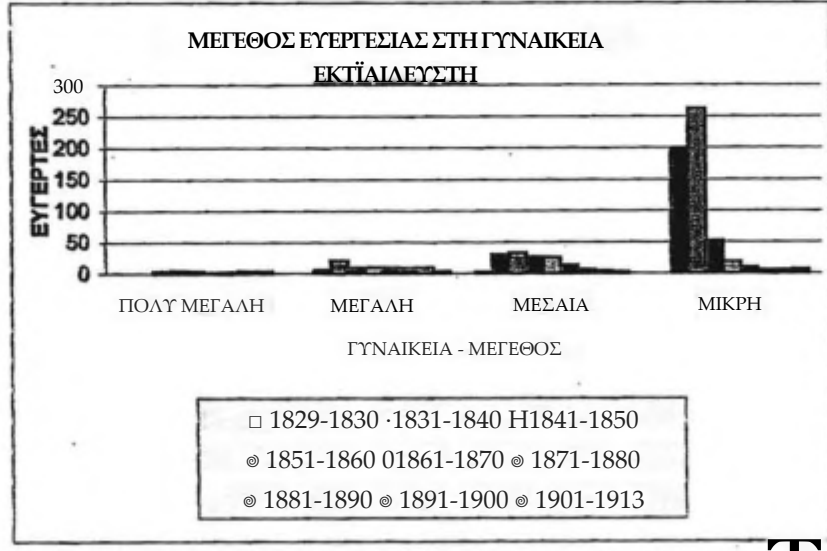
* Γ,β

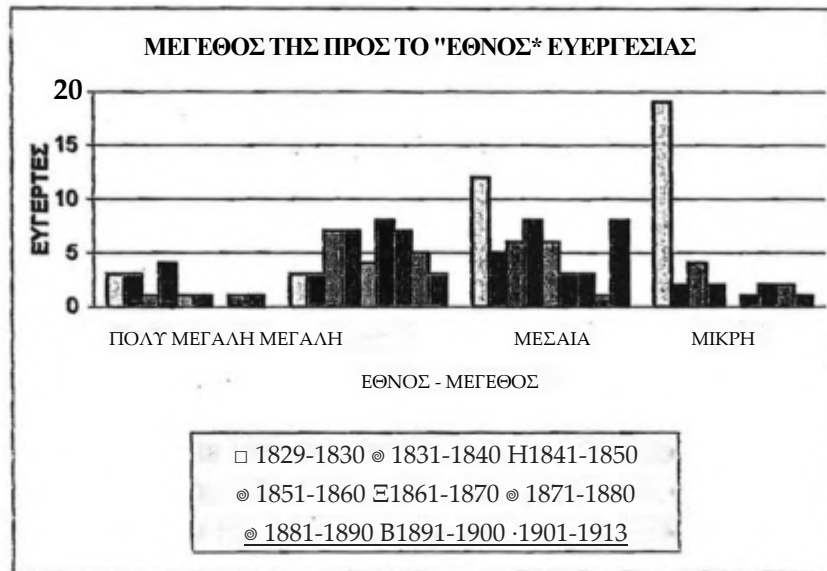
α

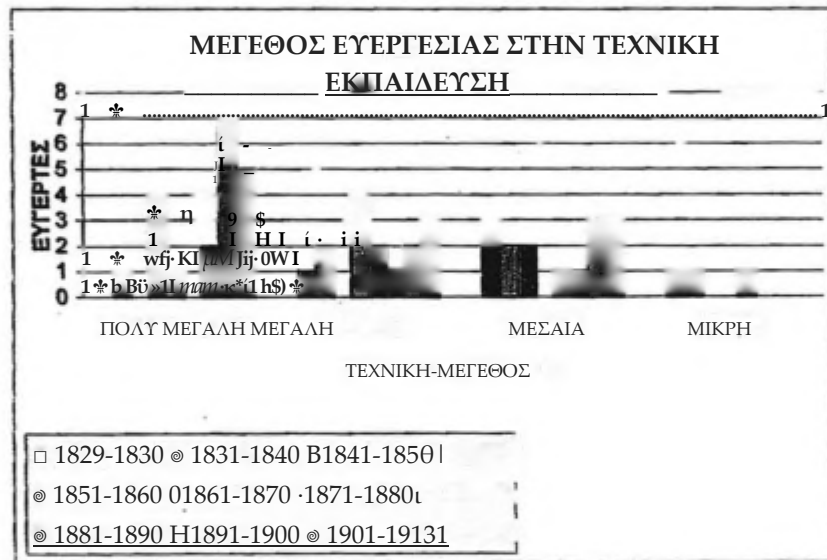
β

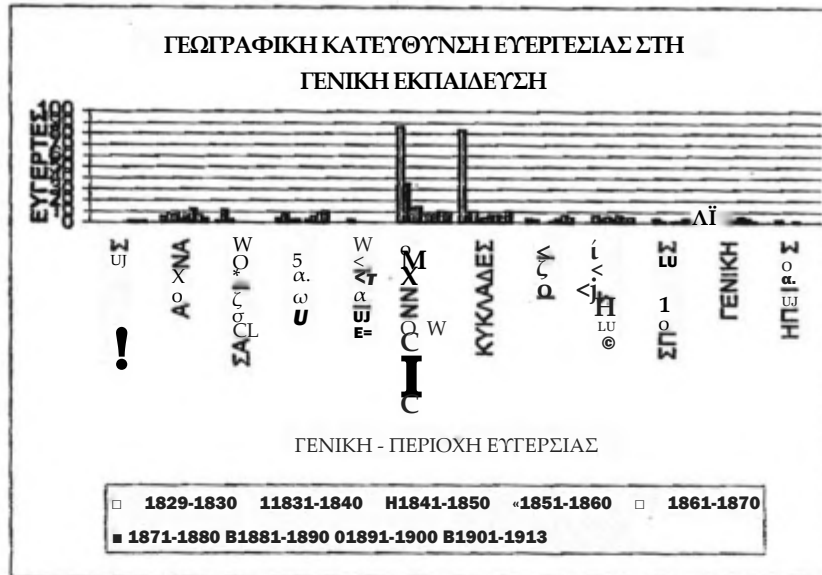
γ

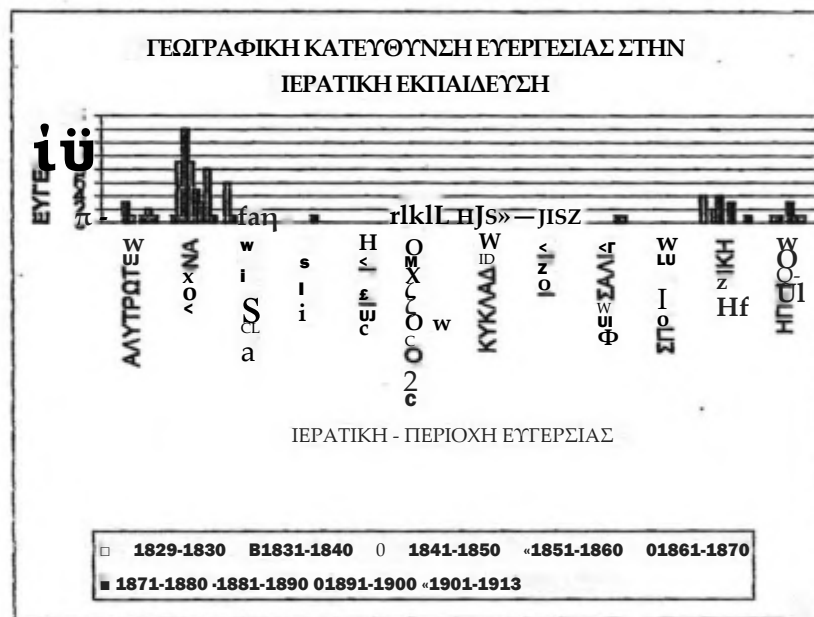
0C

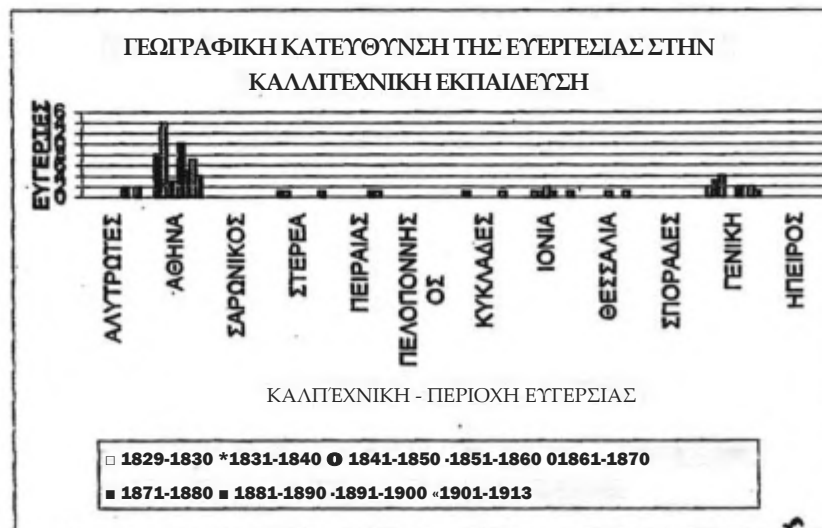
β

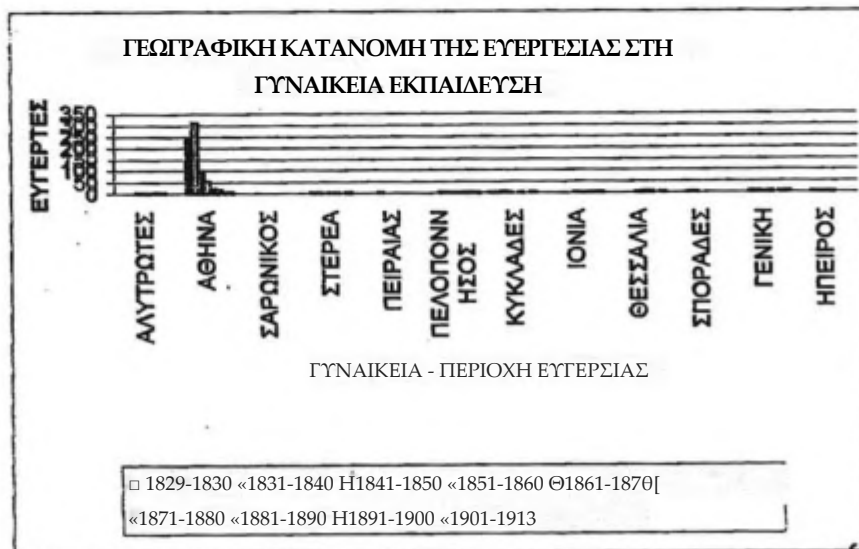
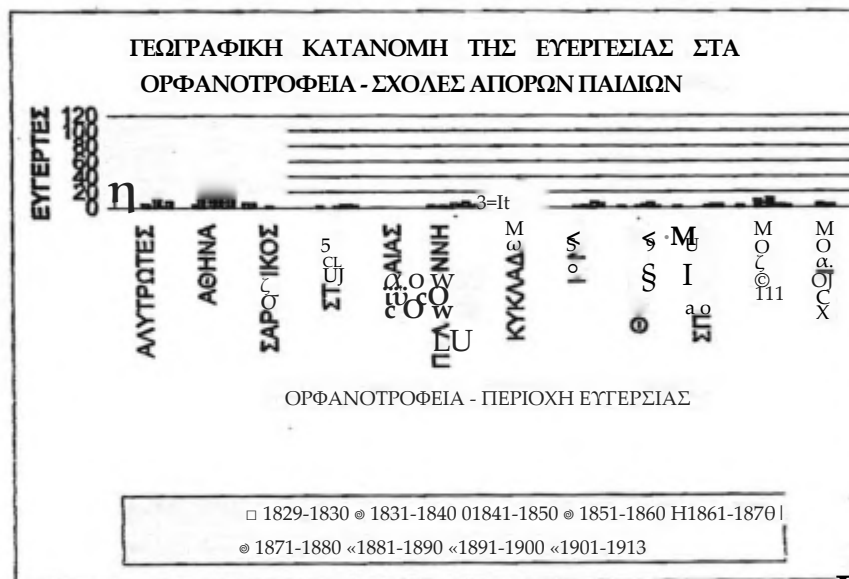
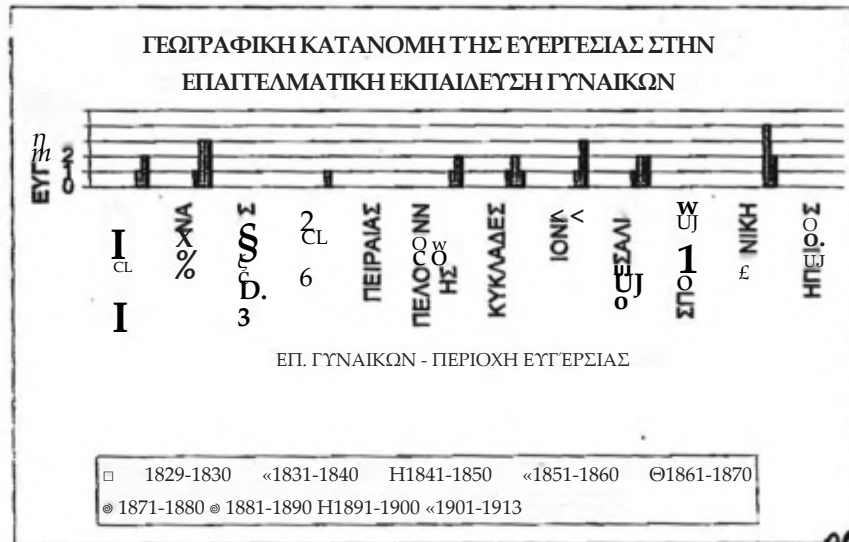

αι

ιρ

1829-1830 1831-1840 1841-1850 1851-1860 1861-1870
 1871-1880 1881-1890 1891-1900 1901-1913

F18

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦ					ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΗ	ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	ΤΕΧΝΙΚΗ	ΕΠΑΓΓ. ΓΥΝΑΙΚΩΝ
		ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	ΕΙΑ	ΓΕΝΙΚΗ	"ΕΘΝΟΣ"						
1829-1830	278	2	31	187	38	2	16	2	0	0	
1831-1840	382	240	15	83	15	2	4	13	7	0	
1841-1850	431	321	7	42	20	4	10	21	5	0	
1851-1860	223	92	43	32	26	1	12	7	6	0	
1861-1870	189	56	48	20	15	12	16	5	5	0	
1871-1880	259	32	124	27	14	27	12	13	5	0	
1881-1890	262	22	141	33	14	22	6	6	5	2	
1891-1900	228	24	75	40	13	12	13	8	17	9	
1901-1913	200	18	43	43	14	19	3	8	11	13	
ΣΥΝΟΛΟ	2452	807	527	507	169	101	92	84	61	24	

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦ					ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΗ	ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	ΤΕΧΝΙΚΗ	ΕΠΑΓΓ. ΓΥΝΑΙΚΩΝ
	ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	ΕΙΑ	ΓΕΝΙΚΗ	ΕΘΝΟΣ						
1829-1830	0,72%	11,15%	67,27%	13,67%	0,72%	5,76%	0,72%	0,00%	0,00%	
1831-1840	62,83%	3,93%	21,73%	3,93%	0,52%	1,05%	3,40%	1,83%	0,00%	
1841-1850	74,48%	1,62%	9,74%	4,64%	0,93%	2,32%	4,87%	1,16%	0,00%	
1851-1880	41,26%	19,28%	14,35%	11,66%	0,45%	5,38%	3,14%	2,69%	0,00%	
1861-1870	29,83%	25,40%	10,58%	7,94%	6,35%	8,47%	2,65%	2,65%	0,00%	
1871-1880	12,38%	47,88%	10,42%	5,41%	10,42%	4,63%	5,02%	1,93%	0,00%	
1881-1890	8,40%	53,82%	12,60%	5,34%	8,40%	2,29%	2,29%	1,91%	0,76%	
1891-1900	10,53%	32,89%	17,54%	5,70%	5,26%	5,70%	3,51%	7,46%	3,95%	
1901-1913	9,00%	21,50%	21,50%	7,00%	9,50%	1,50%	4,50%	5,50%	6,50%	
ΣΥΝΟΛΟ	100,00%	32,91%	21,49%	20,68%	6,89%	4,12%	3,75%	3,43%	2,49%	0,98%

ΓΕΩΡΓΙΚΗ	ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗ	ΑΘΛΗΤΙΚΗ	ΕΜΠΟΡΟΝ ΑΥΠΚΗ	ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ
0	0	0	0	0	1829-1830
0	2	0	0	1	1831-1840
0	0	1	0	0	1841-1850
1	3	0	0	0	1851-1860
2	5	0	2	3	1861-1870
2	3	0	0	0	1871-1880
5	4	1	1	0	1881-1890
8	0	4	4	1	1891-1900
β	2	12	4	3	1901-1913
24	19	18	11	8	ΣΥΝΟΛΟ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ	ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ	ΑΘΛΗΤΙΚΗ	ΕΜΠΟΡΟΝ ΑΥΠΚΗ	ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ
0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	1829-1830
0,00%	0,52%	0,00%	0,00%	0,26%	1831-1840
0,00%	0,00%	0,23%	0,00%	0,00%	1841-1850
0,45%	1,35%	0,00%	0,00%	0,00%	1851-1860
1,06%	2,65%	0,00%	1,06%	1,59%	1861-1870
0,77%	1,16%	0,00%	0,00%	0,00%	1871-1880
1,91%	1,53%	0,38%	0,38%	0,00%	1881-1890
3,51%	0,00%	1,75%	1,75%	0,44%	1891-1900
3,00%	1,00%	6,00%	2,00%	1,50%	1901-1913
0,98%	0,77%	0,73%	0,45%	0,33%	ΣΥΝΟΛΟ

ΣΥΝΟΛΟ

0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0

T2

0,00%

